03
У-45

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну.

438/42 – 16.07.25				
2186/ен – 7.02.2025				
18/и – 27.02.2025				

Києво-Святошинська друк.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА ЕНЦИКЛЬОПЕДІЯ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ДРУКАРНЯ ПОВІТОВОГО СОЮЗУ КООПЕРАТИВ У СТАНИСЛАВОВІ
Собіського 24. Телєфон 279.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

03
У-95

УКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА

ЕНЦИКЛЬОПЕДІЯ

КНИГА ЗНАННЯ

В 3-ОХ ТОМАХ

багато ілюстрована, з кольоровими таблицями,
мапами та образками

ПІД ГОЛОВНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
ІВАНА РАКОВСЬКОГО

ТОМ ПЕРШИЙ

А — Ж

[1930]

ЛЬВІВ — СТАНИСЛАВІВ — КОЛОМИЯ
ВИДАННЯ КООПЕРАТИВИ „РІДНА ШКОЛА“

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ
В-ВО УКР. ЗАГ. ЕНЦИКЛЬОПЕДІЯ ЛЬВІВ-СТАНИСЛАВІВ-КОЛОМИЯ

СБО 1010637 9 Г
Державна історична бібліотека УРСР
2025

ІЛЮСТРАЦІЙНІ ТАБЛИЦІ ВИКОНАВ Ф. А. БРОКГАВЗ У ЛЯЙПЦІҐУ, А ДРУК КОЛЬОРОВИХ ҐЕОҐРАФІЧНИХ МАП ПІЛЛЄР НАЙМАН У ЛЬВОВІ. РЕПРОДУКЦІЇ ТЕКСТОВИХ ІЛЮСТРАЦІЙ З КЛІШАРНІ „ФОТОТИП“ У ЛЬВОВІ.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ВСТУПНЕ СЛОВО.

Невпинний розвиток людської культури постійно збільшує людське знання, яке вже давно поширилося до таких розмірів, що його не всилі охопити ніяка людина, не тільки в цілості, але навіть в окремій ділянці.

Та чим людина культурніша, тим більше цікавиться різноманітними проявами життя, тим сильніше відчуває потребу їх розуміти. Заспокоїти цю потребу було віддавна завданням підручних книг знання, де кожний міг знайти необхідні факти та пояснення різних явищ, згідно з останніми вислідами науки.

Такі книги знання — енцикльопедії — поширені від віків серед великих культурних народів — тільки ми досі не могли спромогтися на такий твір.

Отся перша Українська Загальна Енцикльопедія має на меті в 3-ох томах дати яко-мога більшу кількість назв (гасел), що містили б найконечніші відомості про видатних діячів — історичних і сучасних, про важливіші дати, події й місцевості й таке ін., та пояснювали би досягнення в усіх ділянках людського знання. Вона складена на зразок кращих чужих енцикльопедій і використала їх методи та джерела.

А проте наша Енцикльопедія не є перерібкою або компіляцією, зладженою на підставі чужих подібних творів, а самостійною працею, яка кладе головну вагу на життя нашого народу; вона в першій мірі українська й призначена для українського читача.

Складення першої енцикльопедії скрізь зв'язане з великими труднощами; у нас ці труднощі були не менші, коли не більші.

Досі не маємо повного енцикльопедичного словника нашої мови, ані спеціяльних енцикльопедій поодиноких наук; у неодній ділянці не маємо загальноприйнятих термінів, а багато з них є в пливкому стані.

Дуже обмежені, невеличкі розміри нашої Енцикльопедії не давали нам змоги вмістити стільки назв і оглядів, як цього може бажали би знавці поодиноких ділянок знання; крім цього при обмеженому об'ємі нелегко вдержати міру й визначити точні межі поодиноких ділянок, а навіть гасел.

Перша наша Енцикльопедія мусіла поєднати два різні завдання: популярність і науковість. Заки в нас появляться фахові енцикльопедії для різних наук і окремі наскрізь популярні, ця наша перша Книга Знання мусить задовольнити ці обі потреби: фахівців і якнайширших кругів громадянства.

Енцикльопедія призначена для всіх, а не для одної суспільної кляси, партії або гуртка, повинна подавати всі відомості позмозі безсторонньо, без ніякої оцінки та особистого освітлення. Таку об'єктивність, сподіваємося, знайде в цьому творі кожний безсторонній читач.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Численні співробітники нашої Енциклъопедії, приневолені заробляти на прожиток фаховою працею, не могли присвятити їй увесь свій час, а проте жертвували ним із чисто громадянського обов'язку.

Видання Енциклъопедії зв'язане з великими коштами; в інших культурних народів таке діло беруть на себе державні установи або великі засібні накладні. У нас таке видання взяв на себе невеличкий гурток людей, що жертвували все своє майно для здійснення культурної ідеї.

При всіх наших несприятливих обставинах і труднощах ця перша спроба не може бути без помилок та пропусків. Одною з найбільших перепон при бажанні скласти яко-мога повний спис наших діячів і дати про них докладні інформації — це нинішні виїмкові зовнішні політичні обставини. Редакція не мала змоги піддержувати постійних зв'язків із наддніпрянськими земляками, а тим менше рахувати на їх необхідне співробітництво.

Ми вповні свідомі різних недостач цього твору. При добрій волі прихильних справі читачів, що схотять подати до відома редакції УЗЕ доглянені ними пропуски й неточності, можна буде ці помилки доповнити ще в додатковім випуску

РЕДАКЦІЙНА КОЛЄГІЯ У. З. Е.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

СКОРОЧЕННЯ

авст.	австралійський
австр.	австрійський
адмін.	адміністраційний
аз.	азійський
акад.	академік, -чний
акц.	акційний
альб.	альбанський
ам.	американський
анат.	анатомія, -чний
анґл.	анґлійський
антр.	антропольоґія, -чний
ап.	апостол, -ський
араб.	арабський
арам.	арамейський
аритм.	аритметика, -чний
арх.	архаїчний
археол.	археольоґія, -чний
ассир.	ассирійський
астр.	астрономія, -чний
атен.	атенський
афр.	африканський
б.	біля
бельґ.	бельґійський
бібл.	біблійний
білорус.	білоруський
біол.	біольоґія, -чний
більш.	більшовицький
болг.	болгарський
бот.	ботаніка, -чний
браз.	бразилійський
брам.	браманський
брит.	британський
будд.	буддійський
бук.	буковинський
В.	Великий
в.	вік
вв.	віки
вел.	великий
вид.	видання, видавництво, видавець
визн.	визначний
вис.	високий
візант.	візантійський
військ.	військовий
вірм.	вірменський
вл.	властиво, -вий
внутр.	внутрішній
в. т.	властивий тягар
ВУАН	Всеукраїнська Академія Наук
гал.	галицький
гінд.	гіндуський
гір.	гірський
гл.	гляди
год.	година
гол.	головно, головний
голянд.	голяндський
гор.	горішній
госп.	господарський
гр.	грецький
грам.	граматика, -чний
гр.-кат.	греко-католик, -цький
гром.	громадянський
груз.	грузинський
ґ.	ґрам
ґен.	ґенерал, -льний
ґеоґр.	ґеоґрафія, -чний
ґеол.	ґеольоґія, -чний
ґеом.	ґеометрія, -чний
ґерм.	ґерманський
ґот.	ґотицький
ґуб.	ґубернія, -яльний
дан.	данський
дем.	демократичний
держ.	державний
дир.	директор
дм.	дециметр
дм.^{2}	квадратний дециметр
дм.^{3}	кубічний дециметр
дов.	довгий [метр
дол.	долішній
дол.	доляр
до Хр.	до Христа
др.	доктор
драм.	драматичний
дух.	духовний
европ.	европейський
екон.	економія, -чний
елєктр.	елєктричність,
еп.	епічний [-чний
есп.	еспанський
етн.	етнольоґія, -чний
етноґр.	етноґрафія, -чний
євр.	єврейський
єгип.	єгипетський
єп.	єпископ, -ський
жид.	жидівський
заг.	загальний
закарп.	закарпатський
закорд.	закордонний
зал.	залізничий
зах.	західній
звич.	звичайно, -ний
ЗДА.	З'єдинені Держави Півн. Америки
зн.	значить
зовн.	зовнішній
зол.	золотий
ЗОУНР.	Західня Область Української Народньої Республіки
ізр.	ізраїльський [ки
ілюстр.	ілюстрований
ін.	інший
інд.	індійський
індоґерм.	індоґерманський
індоевроп.	індоевропейський
інж.	інженер
ІНО.	Інститут Народньої Освіти
ірл.	ірляндський
іст.	історія, -чний
іт.	італійський
ітд.	і так далі
і т. ін.	і таке інше
і т. п.	і тому подібне
кан.	канадійський
карб.	карбованець
карт.	картаґінський
картоґр.	картоґрафічний
кат.	католик, -цький
кґ.	кільоґрам
кельт.	кельтійський
київ.	київський
кит.	китайський
кін.	кінець
кляс.	клясичний
км.	кільометр
км.^{2}	квадратний кільометр
кн.	князь, княгиня
коз.	козацький
кол.	колишній
ком.	командант
комп.	композитор,
комун.	комуністичний
кооп.	кооперація, -тор, -тивний
культ.	культурний
л.	літр
лат.	латинський
латв.	латвійський
лит.	литовський
лір.	ліричний
літ.	література, -ний
ЛНВ	Літературно-Наукови Вістник
луж.	лужицький
льонґ.	льонґобардський
М.	Малий
м.	метр
м.^{2}	квадратний метр
м.^{3}	кубічний метр
мавр.	мавританський
маг.	магометанин, -ський
мад.	мадярський
мат.	математика, -чний
мґ.	міліґрам
мед.	медицина, -чний
мес.	месопотамський
мет.	метеорольоґія, -чний
мех.	мехіканський
меш.	мешканець
мист.	мистецтво, -цький
митр.	митрополит, -чий
міл.	міліон
м. ін.	між іншим
мін.	мінута
мінер.	мінеральоґія, -чний
міт.	мітольоґія, -чний
мк.	марка
м-ко	містечко

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

мм.	міліметр
м-о	місто
монг.	монгольський
моск.	московський
муз.	музика, -чний
нар.	народній
наук.	науковий
нід.	нідерляндський
нім.	німецький
норв.	норвезький
н. р. м.	над рівнем моря
НТШ	Наук. Т-во ім.
о.	острів [Шевченка
оп.	оповідання
от.	отаман
перс.	перський
письм.	письменник,-ниця
півд.	південний
півн.	північний
п. н.	під наголовком
пов.	поверхня
повіт.	повітовий
пол.	половина
політ.	політичний
полк.	полковник
поль.	польський
пор.	порівняй, -ючи
порт.	португальський
по Хр.	по Христі
поч.	початок
пр.	приміром
правосл.	православний
пром.	промисловий
просв.	просвітній
прот.	протестантський
проф.	професор
прус.	пруський
псевд.	псевдонім
псих.	психольоґія,
публ.	публичний [-ічний
р.	ріка
Р.	Реомюр
рад.	радянський
рев.	революціонер, -йний
ред.	редакція, -ктор, -ґування
реґ.	реґістровий, -ваний
рел.	реліґія, -ійний
респ.	республіка, -нський
рим.	римський
рим.-кат.	римо-католик,
рис.	рисунок [-цький
роб.	робітничий
роз.	розуміється
рос.	російський
РСФСР	Рос. Соц. Федеративна Совітська Республіка
рум.	румунський
РУП	Рев. Укр. Партія
с.	село
св.	святий
свящ.	священик, -ничий
с. г.	сільсько-господарський
сек.	секунда
сел.	селянський
сем.	семітський
серб.	сербський
серед.	середній
сир.	сирійський
сіль.	сільський
сканд.	скандинавський
скит.	скитський
слав.	слав'янський
слов.	слов'янський
словац.	словацький
словін.	словінський
сов.	совітський
сот.	сотнар
сотн.	сотник
соц.	соціялістичний
спарт.	спартанський
Спб.	Петербург, -зький
СРСР	Союз Рад. Соц. Республік
СС	Січові Стрільці
ст.	старинний, старовинний
сусп.	суспільний
суч.	сучасний
сх.	східній
схід.	східній
т.	тона
тат.	татарський
т-во	товариство
тзв.	так званий
теор.	теорія, -ретичний
техн.	техніка, -чний
технол.	технольоґія,-чний
т. к.	тепло кипіння
торг.	торговельний
т. т.	тепло топлення
ТУП	Т-во Українських Поступовців
тур.	турецький
тюр.	тюркський
угор.	угорський
укр.	український
унів.	університет
УНР	Українська Народня Республіка
УСДРП	Укр. Соц. Дем. Роб. Партія
УСРР	Укр. Соц. Рад. Республіка
УСС	Укр. Січові Стрільці
Ф.	Фаренгайт
фіз.	фізика, -чний
філ.	фільософія,-ічний
фільол.	фільольоґія, -ічний
фін.	фінляндський
фк.	франк
флс.	фільософія,-чний
флям.	флямандський
форт.	фортепіяновий
фр.	французький
франк.	франконський
хам.	хамітський
хем.	хемія, -чний
хорв.	хорватський
христ.	християнин, -ський
Ц.	Цельзій
центр.	центральний
церк.	церковний
цм.	центиметр
цсл.	церковнослов'янческий [ський
чес.	чехословацький
чсл.	чехословацький
швайц.	швайцарський
швед.	шведський
шир.	широкий
шк.	шкільний
шотл.	шотляндський
югосл.	югослов'янський
яп.	японський
*	родився
†	помер
°	ступінь

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

А

А, цсл. аз, грецьке альфа *(α),* голосівка, перша буква у багатьох абетках, тому образово: початок; в хемії: знак первня аргону; у фізиці: **а** = ампер, **а**-батерія = анодова батерія, α проміння = проміння альфа; при помірах поверхні: **а** = ар, т. є 100 м²; при цінах і мірах: **à** = по, пр. à 4 зл. = по 4 зл.; на біржі: **а** = argent, тобто гроші; на векслях: **а** = акцептовано, тобто принято; в кишеневих годинниках: **а** = avance, тобто прискорення; як приставка в чужих словах, особливо грецького походження, **а** означує заперечення (наше не або без), пр. аполітичний = неполітичний, аформний = без форми; в музиці: 6-тий тон ґами C-dur.

Аа, Аах, Ах, Ахе, означує ріку в старогерм. мові; тому часті назви рік у німецьких і балтійських краях.

Аак'єр, гл. Ок'єр.

Аар, головна ріка Швайцарії, притока Рену, випливає з льодовиків. Сточище 18000 км².

Аарав, столиця кантону Аарґав в Швайцарії — 12.000 меш.

Аарґав, нім. кантон півн. Швайцарії. Пов. 1400 км.², 241.000 меш. Багата країна: рільництво, огородництво, виноградництво, ткацький промисл.

Аарон, перший первосвященик Ст. Завіту, з покоління Леві, старший брат Мойсея.

Аахен (Aachen), столиця Надренської провінції в Німеччині, недалеко границі Бельґії й Голяндії, — 156.000 меш. Римська

Аахен.

оселя Aquisgranum. Від 831-1531 місце коронування німецьких королів. Сірчані купелі. Важна вузлова залізн. стація. Завдяки близькості вуглевих копалень сильний, головно ткацький промисл. Старий собор з гробами Карла Великого й Оттона III.

Абадонна, (жид.) 1) пекло, підземелля у книзі Йова, у псалмах та у притчах Соломона, 2) нищитель, ангел погуби, сатана.

Абажур, (фр.) заслона, що вкриваючи цілком чи частково джерело світла, впливає відповідно на характер освітлення.

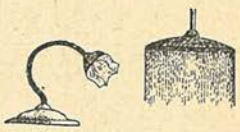

Абажур.

Абаз, 1) перська срібна монета, вартости коло 12 ам. цнт., у Хіві 20 ам. цнт.; 2) перська вага на перли — 145·80 гр.

Абаза, 1) на Дунаю пронизливий східний вітер; 2) кінське тавро (на Кавказі).

Абазин, подільський козацький полковник 1690-1702, товариш Палія, вбитий у польському полоні.

Абазинці, абхазьке плем'я, б. 10.000 душ, що живе над Кубанню й Кумою, б. Баталпашинська й П'ятигорська.

Абазія, астазія, (гр.) нездібність ходити або стояти, хороба на тлі невропатії.

Абак(а), (лат.) 1) плита на горішній части голови (капітеля) стовпа (колони); 2) корито для чищення і переведення проби золота в копальні; 3) дошка, таблиця або столик для аритметичних обчислень у римлян; її вживали аж до початку новітніх віків. Прихильники числення на абаці (абацісти) довго змагалися з альґоритміками, представниками нового способу числення, себто при допомозі арабських цифр.

Абандон, (фр.) право опустити або відпустити щось із майна, щоб за те дістати звільнення від зобов'язань дотично цілого майна або набути інші користі.

Абарбанель Ісаак, жид.-еспанський філософ (1437-1508).

Абат, (іт.), отець; назва настоятеля манастиря на заході.

А-батерія, гл. Анодова батерія.

Абатиса, (іт.), ігуменя.

Абатство, манастир.

Абба, (сір.), батько; назва єпископів і патріярхів у сірійській і коптійській церкві. В єванг. св. Марка — Всеотець.

Аббас, ім'я кількох перських шахів: А. I. 1585-1628; А. II. 1641-66; А. III. 1732-6.

Аббасіди, каліфи Баґдаду, 750-1258, по-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ходили від дядька Магометового, Аббаса (566-652).

Аббація, хор. Опатія, купелева місцевість з лагідним підсонням, положена над

Аббація—Опатія.

заливом Кварнеро в Істрії (Італія). З сусідньою Льовраною і Волоскою 10.000 меш.

Аббе́ Ернст, нім. фізик (1840-1905), проф. в Єні 1870-96, основник фундації Карла Цайса; творець теорії оптичних приладів, борець за суспільну фабричну організацію.

Аббот, гл. Еббот.

Аб(б)ревіятура, (лат.) скорочення складів або слів у письмі, цсл. титла.

Аб(б)ревіятори, (лат.) нотарі або секретарі в папській канцелярії.

Аббуна, духовний голова у абесінських християн.

Абдал, (ар.) подорожуючий дервіш у середущій Азії та Індії.

Абданк, гл. Габданк.

Абд-ель-Асіз, султан Марокка, 1894-1908, вів боротьбу з Францією.

Абд-ель-Кадер, араб. емір (1807-83). вів боротьбу з французами за незалежність Альжіру.

Абд-ель-Керім, вождь ріфських, гірських марокканських племен, (*1882), воював проти еспанців і французів за волю Марокка (1920-26), засланий французами на вигнання.

Абдера, місто у старинній Тракії, звісне з глупоти своїх мешканців; звідси „Абдерит“ — провінціял, обмежений, вузькоглядний, безмежно дурний.

Абдергальден Еміль, швайц. фізіолог і біохемік, *1877.

Абдикація, (лат.) зречення, уступлення з престолу, зложення з себе прав або обов'язків.

Абдуктор, (лат.) м'язень-відтягач.

Абдул-Гамід, ім'я кількох тур. султанів: 1) **А. Г. І.,** 1774-89, мир з Росією в Кучук-Кайнарджі 1774. 2) **А. Г. П.,** 1876-1909, фінансові й військові реформи, початки конституції, детронізований, †1918.

Абдуллагі, ібн Сеїд Могамед, (1845-99), торговець невільниками, 1885. провідник повстання проти Англії в Судані.

Абдул-Меджід, 1) тур. султан 1823-61, 1839 основні закони, 1856 рівноправність підданих не-мусулман. 2) тур. престолонаслідник *1868, 1922-1924 каліф.

Абеліти, колишня христ. секта гностичного характеру в півн. Африці, в IV. в.

Абеляр (Abélard) П'єр, богослов, схоластик і діялектик (1079-1142); у своїй філософії звертає увагу на внутрішні мотиви вчинку, наставлення нашої волі без огляду на те, чи наші наміри були здійснені чи ні. Вславився своєю нещасливою любов'ю до Гельоїзи, що знайшла широкий відгук у письменстві.

Абель Нільс Гайнріх, визначний норвезький математик (теорія рядів, теорія функцій, теорія альґебричних рівнянь).

Абен, (есп.) відповідає арабському слову „ібн“ — син.

Абендрот Герман, нім. музика, *1883.

Абенсераґи, маврітанський рід з Гранади XV. в., знищений підступно кор. Абу-Гассаном, уславлений оповіданнями, м. ін. Шатобріяна.

Абеокута, муринське місто в півд. Ніґерії, в зах. Африці, зложене з багатьох осель, 38.000 меш. Належить до В. Британії.

Аберація, (лат.) збочення, відхилення. **А.** в науках про природу: відміна родів і пород ростин і тварин. **А. психічна,** умове збочення, відхилення від правильних духових чинностей. **А. сферична,** в оптичних приладах, недокладна злука промінів світла в поодиноких точках образу. **А. хроматична** в оптичних приладах, повставання закрашених рубців на образах через розщіплення білого світла на світло різної краски.

Аберт 1) Йозеф, нім. композитор (1832-1915); 15 опер, симфонії й ін. 2) Його син, Герман, учений музиколог *1871, проф. унів. в Галле й Гайдельберзі.

Абесінці, меш. Абесінії, витвір муринсько-хамітсько-семітського перемішання, темношкірі, довгоголові, високого росту, з кучерявим волоссям. Головні племена: Амхара, Тіґре, Ґалласи й Сомалі.

Абесінське мистецтво: кадильниця, хрест і дзвіночки.

Абесінія, (також Етіопія, араб. Габеш), цісарство в Африці, прост. 900.000 км.² і 12 міл. меш. А. могутня височина, зложена з поодиноких гірських гнізд, порозділюваних долинами рік і ярами. Поодинокі хребти доходять до 4.000 м. вис. (Рас Дашан 4620 м.). На заході і сході височини замітний стрімкий спад. Збудована з пісковиків ґприкритих лявою, ціла країна належить до сточища Нілу. Залежно від височини відрізняємо тут три кліматичні смуги: до 1800 м. смуга гаряча, тут удається бавовна, цукрова тростина, кукурудза; дальше до 2400 м. смуга

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

уміркованого підсоння, заселена найгустіше (тут лежить столиця Адіс-Абеба), де плекають виноград; найвища смуга холодна і там випасають худобу. Заселюють А. різні народи, що знайшли в цій недоступній країні захист, а саме хаміти: аґав і фалеша, а також семіти й мурини. Релігія населення головно християнсько-коптійська а також магометанська та поганська. Мимо багатств країни господарка слабо розвинена. Вивіз шкіри, кавчуку, кави. Одинока залізниця зі столиці до пристані Джібуті. Завдяки своєму недоступному гірському положенню А. вдержала донині свою самостійність, але втратила морське побережжя, захоплене нині Італією, Францією й Англією. Одначе самостійність А. є лишень позірна, бо А. є і була нераз під чужими впливами. В старинних віках було тут царство Акеум під грецькими й єгипетськими впливами. З Єгипту в VI. в. поширилося сюди християнство монофізитської відміни. Одначе в VII. в. після наступу войовничого магометанізму А. була ним ізольована від культурного світу. Лише в XV. в. були деякі зв'язки з Европою (Португалія). Тому не диво, що А. живе нині життям, яким Европа жила ще в середньовіччю. Багато первісного та своєрідного заховалося особливо в церкві, а саме в будові церков, церковному малярстві і в богослужебному знарядді. В суспільно-політ. відносинах в А. стрічаємо середньовічний февдалізм і рабовласництво. Цілковита відсталість А. заховується і далі. За впливи над нею борються від XIX. в. Британія, Франція й Італія. Ці три держави поділили між себе торговлю і комунікацію А.

Абесінське мистецтво: прикраса.

Абесінське мистецтво: Св. Марко.

Абесінська королівська печатка; кругом підпис у мовах абесінській (вгорі) й арабській (вдолі): Іван король королів Абесінії.

Абетка, (від а, б), азбука алфавит; назва ужита в „Укр. абетці" Миколи Гатцука 1861.

Абешр (Abécher), головне місто країни Вада у французькому Судані.

Абід, 1) старовинне місто в М. Азії над Геллеспонтом, тепер руїни б. села Абідо, місце будови Ксерксового мосту (480 до Хр.) й переказу про Геро й Леандра. 2) стар. місто в гор. Єгипті; руїни святині, гробівці.

Абінопи, вимираюче індіянське плем'я в Арґентіні.

Абіогенеза, (гр.) самонародження.

Абіологія, (гр.) наука про мертві твори природи.

Абіостатика, (гр.) наука про фізичні й інші прикмети мертвих творів природи.

Абісальний, (гр.) глибинний. **А. відложжя,** скали утворені на дні великих морських глибин далеко від берегів суші. **А. ступінь,** морські глибини нижче 3000 м., виносить 51·5% поверхні усієї Землі.

Абітурієнт, (лат.) учень, що здає іспит зрілости (матуру).

Абіх Герман, нім. геолог (1806-86), дослідник Кавказу, де жив 1854-77.

Аблактація, (лат.) 1) відлучення дитини від грудей; 2) особливий спосіб щіплення дичок, гл. Садівництво.

Аблятів, (лат.) відмінок іменника в санскриті, зенді та ст. італьських мовах на питання „звідкіля"; шостий, орудний відмінок.

Абнеґація, (лат.) зречення чогось, добровільне некористання з пригожих обставин, самовідречення.

Або, (фін. Турку), пристань у Фінляндії, 62.000 меш. Вартстати кораблів, ткацький промисл, університет.

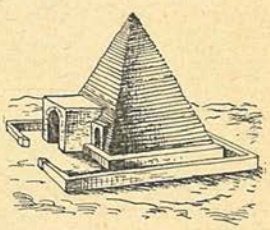

Гробівець в Абіді.

Аболіціонізм, змагання до ухилення якоїсь існуючої установи, особл. до знесення карних запоряджень.

Аболіціоністи, взагалі противники якоїсь установи. Так називалися противники рабства в Америці на початку другої половини XIX. в. Тепер назва руху, який почала Джосефіна Бутлер (1880 р.) проти проституції.

Аболіція, (лат.) заборона розпочати карне поступування, або спинення вже розпочатого карного поступування, оскільки засуд іще не набув правної сили. Це рід правного помилування за карні вчинки.

Абомінація, (фр.) обридження, відраза, осоружність.

Абонамент, (фр.) передплата. Передплачується не тільки часописи, але й інше, пр. обіди, місця в театрі.

Абонент, (фр.) передплатник.

Аборіген, (лат.) автохтон, тубілець.

Аборт, 1) (лат.) порід недоношеної дитини, викидень. 2) (нім.) місце на потреби, виходок.

Абортивне лікування, лікування задля усунення ще нерозвиненої хороби.

Абортивні засоби, засоби для спричинення викиднів.

1*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Абрагам а Санта Кляра (A. à S. Clara), вл. Ганс Ульріх Меґерле, нім. письм. і проповідник ціс. двора у Відні, (1644-1709); сатирично-гуморист. проповіди.

Абрагамзон Авґуст, шведський педагог (1817-1898).

Абрагаміти, гл. Авраамiти.

Абрагамович Давид, поль. політик (1843-1926), представник польських консерватористів, 1897 президент австр. парляменту, різко поборював опозицію, м. ін. й українців.

Абразія, (лат.) нищення берегів суші морськими хвилями.

Абракадабра, (араб.) кабалістичне слово, яке буцім-то лікувало чудодійно недуги. Букви цього слова, вписані в трикутнику, можна читати на всі боки.

АБРАКАДАБРА
БРАКАДАБР
РАКАДАБ
АКАДА
КАД
А

Абраксас, (гр.) слово введене в ужиття гностиком Базіліядом на означення володаря всесвіту, виписуване опісля на амулетах і талісманах, званих „абраксовими камінями".

Абраксовий камінь.

Абрамович Соломон, жид. жарґон. письм. (1835-1918); повісти: „Жидівський Дон-Кіхот", „Шкапа".

Абрикос, (апрікоза) (фр.), мореля, бросква.

Абруцци, частина середніх Апенінів, найв. верх Ґран Сассо д'Італія 2929 м.

Абруцький князь, Люїджі Амадео, італійський мандрівник (виправа до півн. бігуна в р. 1899-1902, на верхи Каракорум та інші). Нач. команд. іт. фльоти в часі світової війни.

Абрикос — мореля.

Абсентизм, (лат.) неприсутність. В соціології означає постійну неприсутність в краю великих землевласників, що залишають ведення господарства своїм урядовцям, а самі проживають на чужині весь прихід. Також постійна неприсутність послів у парляменті.

Абсентуватися, (лат.) бути неприсутним, не явитися, не ставитися.

Абсенція, (лат.) неприсутність, неприява.

Абсида, гл. апсида.

Абсинт, абсент (гр.) 1) квіти, листя і загалом ростина полину, сильно пахучі й гіркі (Folia Absinthi), вживаються до ліків, наливок, вин і засобів до нищення комах; 2) горілка з олійками, ганусовим і полиновим, в цьому останньому є трійливий „туйон", тому ця горілка дуже шкідлива. Виріб абсинту заборонений в Швайцарії, Бельґії, а почасти і в Франції.

Абсинтоль, (гр.) рідина, яку добувається з полину, уживається проти молів і в медицині.

Абсолют, (лат.) безоглядна правда, засада; в метафізиці: безумовне, ні від чого незалежне, нескінчене єство, така істота, що лежить в основі світу, як останній принцип різнородних і з'умовлених явищ.

Абсолютизм, (н. лат.) необмежена влада. В середньовіччю була державна влада слаба й обмежена правами станів, церкви та поодиноких територій. На початку „нових віків" вона зміцнилася й стала абсолютною. Вона не визнавала нічиїх прав, які могли б їй протиставитися, зокрема ніяких політичних прав „підданих". Запанувала майже скрізь в Європі абсолютна монархія. В літературі пропаґував її практично Макіявелі, а теоретично обосновував передусім Гобс. Абсолютизм не мусить бути монархічний і демократія може бути абсолютна (Руссо), коли її влада є необмежена. „Освічений абсолютизм" це назва абсолютних монархій XVIII. в., які в правлінню кермувалися, мовляв, тільки розумом, гл. Конституція.

Абсолютна більшість, при веденню зборів і засідань. Абсолютною є така більшість голосів, коли за якимсь внесенням голосує більше як 50% (більш як половина) всіх управнених до голосування.

Абсолютна висота, гл. Висота.

Абсолютна музика, музика без слів, без помочі іншого мистецтва, чисто інструментальна.

Абсолютне блькування, (лат.-нім.) механічний спосіб кермувати рухом залізничих поїздів. При відкриттю семафору для поїзду одночасно ціла низка стрілок (зворотниць) становиться у таке положення, що поїзд може в'їхати лиш на призначений йому шлях. А. б. дає найбільшу забезпеку руху, тому на великих стаціях конче потрібне. На жаль великі кошти урядження спиняють розширення цього способу.

Абсолютний, (лат.) безумовний, безоглядний, необмежений, чистий, самовладний.

Абсолютний лісовий ґрунт, земля придатна тільки до вирощування лісу: піски, гори, взагалі невжитки.

Абсолютний слух, слух з природи здатний розпізнавати й пам'ятати висоти кожного тону зокрема.

Абсолютні права, що прислугують комусь взагалі супроти всіх, а не тільки супроти деяких осіб, пр. право власности.

Абсолютні числа, (гл. Математика), числа у протилежности до відносних чисел. Коли скажемо, що ціна жита упала на 5 зол., то це є абсолютне число. Коли ж скажемо, що впала на 8%, то це число відносне.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Абсолюторія, (лат.) затвердження рахунків, приняття до відома звіту з чужої діяльности, звільнення з обов'язків; свідоцтво укінчення вищої школи, останні складені іспити.

Абсолюція, (лат.) розгрішення.

Абсольвент, (лат.) той, що покінчив вищі або середні школи.

Абсорбувати, (лат.) втягати в себе, сильно займатися чимсь.

Абсорбційна дуговина, гл. Дуговина.

Абсорбція, (лат.) поглощування, вглитання; розчин газу в рідині (течі). А. газу в твердім (ціпкім) тілі зветься **адсорбцією** (оклюзія). А. землі: здібність землі втягати в себе різні гази (амоніяк, сірководень, двоокис вугля), при помочі води й інших складників землі, які з ними злучуються хемічно. А. у фізіології: проникання плинів і газів крізь ніжні болонки ростинного або тваринного тіла. А. світла: повне або часткове щезнення промінів світла при вниканню їх у тіла (причина барви тіл, ліній Фраунгофера і т. д.). А. тепла: приймання тепла зовні; найскорше нагріваються зовні тіла, які на поверхні є темні й шорсткі, найгірше ясні й гладкі.

Абстинент, (лат.) повздержник; той, що здержується від чогось, пр. від алькогольних напоїв або тютюну.

Абстиненція, (лат.) повздержність від чогось, добровільне відречення від чогось.

Абстракт, (лат.) загальне поняття, яке не існує в реальній дійсності, а повстало через з'єднання тих спільних признак, що виступають у всіх предметах даної групи.

Абстрактний, (лат.) відтягнений, відірваний, тільки подуманий, загальний; протилежність: конкретний.

Абстракція, (лат.) нарошне відділення всього припадкового й подрібного від того, що становить дійсний зміст, та від загального.

Абсурд, (лат.) безглуздя, нісенітниця.

Абсурдний, (лат.) недорічний, недоладний, дурний.

Абсцес, (лат.) боляк, набрання гною при запаленнях спричинене гнійними бактеріями. Якщо повстає нагло — гарячий боляк; поволі, пр. при туберкульозі, зимний боляк; опадовий боляк виступає внаслідок опадання гною в іншім місці на тілі, чим витворився; метастатичний б. внаслідок перенесення гною кровоносною дорогою. Лік: теплі катаплазми, розріз.

Абсциса, (лат.) гл. Координати.

Абт, Франц, нім. композитор популярних хорових квартетів (1819—85).

Абу́ (About) Едмонд, франц. письм. (1828-85); повісти, оповідання й політичні праці.

Абу Бекр, перший каліф, †634, батько Аіші, дружини Магомета.

Абу Нувас, арабський поет (762—815).

Абукір, село в Єгипті коло Александрії, 1798. р. побіда Нелсона над французами, 1799 побіда Наполеона над турками.

Абулія, (гр.) хоробливе ослаблення або цілковитий брак волі, звич. з меланхолією.

Абуль Вефа, визначний араб. математик і астроном (940-98).

Абуль Казім, араб. лікар, †1107. Його медична енциклопедія Альтассріф переложена на різні мови. Частину про хірургію видано ще 1778. р. в Оксфорді.

Абуль Феда Ізмаіл, арабський історик і географ (1273—1331).

Абу-Сімбель, скеля на західньому березі Нілу, між 1. і 2. катарактою, з двома викованими в камені святинями XIV в.до Хр.

Абу-Сімбель, руїни святині.

Абу Темман, арабськ. поет, (807-845).

Абутільйон, підрівникова відміна слизу, добувають з неї волокна на шнури й грубі полотна; у нас плекають її задля гарного квіту.

Абутільйон.

Абхази, абхазці, закавказький народ абхазо-адіґейської групи, що залюднює (84.000 меш.) теперішню радянську абхазьку республіку в ЗСФСР, а колоніями живе коло Батума й на Кубані. Довгоголові з значним відсотком голубооких і світловолосих, етнографічно зближені до зах. горців і черкесів. Мова, зближена до адіґейської, належить до яфетичної групи мов.

Абхазія, країна над Чорним морем, на півд.-зах. побережжі Кавказу, заселена абхазами. Тепер автономна частина Грузинської Радянської Респ. 8400 км.² 175.000 меш.

Аваль, (іт.) гл. Вексель.

Аванґард, (фр.) 1) передня сторожа, передовики. 2) Літературна група, зорганізована поетом В. Поліщуком 1926.

Аванпост, (фр. avant-poste) найдальше наперед висунена стійка, найближче ворожої лінії.

Аванс, (фр.) підвищення в урядовім становищі; (рос.) завдаток.

Авансцена, (фр.) часть сцени між завісою і орхестрою.

Авантаж, (фр.) користь, зиск, вигода, перевага.

Авантура, (фр.) приключка, дивна пригода, очайдушна справа, неприємна подія.

Авантурин, відміна кременю, переповненого дрібненькими частинками окису заліза, через що золотисто міниться; оздобний камінь.

Авантурник, (фр.) людина, що вганяється за пригодами ради багатства, слави, любови; пройдисвіт, обманець; бешкетник, завадіяка.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Авантюрист, (фр.) гл. Авантурник.

Авари, (Обри нашого ст. літопису), тюрк. плем'я, що у VI. в. по Хр. з околиць Кавказу дісталося через Україну й Угорщину аж до Німеччини та побіджене Піпіном 796. р. загинуло.

Аварія, (араб. авар — шкода) ушкодження корабля або його вантажу. В одних випадках шкоду поносить корабельна фірма, в других власник вантажу.

Авва, (арам.) отець.

Аввакум, протопоп, провідник і мученик рос. старообрядовців (1620—82); автобіографія й писання живою рос. мовою.

Авгій, казковий король Еліди. Його обору на 4.000 волів, нечищену 30 років, очистив за один день Геракл, спрямувавши туди корито ріки Алфея — одна з 12 робіт Геракла.

Авгіт, піроксен, темнобурий камінь, крем'ян вапу, магнезію й окису заліза; кристали носкісні, стовпикуваті; важний складник вибухових скал.

Авгієва стайня, гл. Авгій.

Авґсбурґ, місто в Баварії, над рікою Лех. 168.000 меш. Заложене римлянами (Augusta Vindelicorum), розвинулося в се-

Авґсбурґ.

редніх віках і було осередком торговлі з Італією. Від початку XIX. в. стає осередком ткального й машинового промислу. Багато старих будівель, церкви, ратуш, зброївня. Авґсбурзький мир 1555 р.

Авґсбурзьке віроісповідання (confessio Augustana), основний виклад науки протестантської церкви, уложений Лютером та ін. протестантами й предложений цісареві Карлові V. на соймі в Авґсбурзі 1530. Пізніше його дещо змінено.

Авґури, члени рим. колеґії жерців, настановлених, по переказу, Нумою або вже Ромулом, спершу 3, від Сулли 15, що з льоту птиць, дзьобання й крику птахів та з інших проявів ворожили прийдешнє й волю богів. — Усмішка авґурів: усмішка втаємничених людей з правовірства простолюддя.

Авґуст, (лат.) серпень, від слова „Авґустус": величний, щедрий.

Авґуст, Ґай Юлій Цезар Октавіян, перший рим. цісар; *63 до Хр. по смерти свойого прибраного батька, Цезаря, об'єднався з Антонієм і Лепідом у 2-гий тріюмвірат; 43 до Хр. погромив під Філіппі республіканців, Брутта й Касія; під Актіоном 31 до Хр. побідив Антонія і став одиноким володарем; 27 до Хр. прийняв ім'я Авґуста, упорядкував і зміцнив державу, дбав про розвій науки й письменства — „вік Авґуста" †14 по Хр. Від нього „Авґуст" — ім'я рим. цісарів і місяця серпня.

Авґуст II. Фрідріх, Сильний, саксонський курфюрст (1660—1733), від 1697—1733 польський король; 1698 війна з турками, 1699 у карловицькім мирі Польща відзискує Правобережжя й Поділля; 1700 разом з Данією та Росією почав зі Швецією т. зв. „північну" війну, а програвши її, мусів утікати й зректися престолу (1706). Відзискав його по побіді свойого союзника Петра В. під Полтавою 1709. З того часу у Польщі зростають рос. впливи.

Авґуст Октавіян.

Авґуст III. Фрідріх, саксонський курфюрст (1696—1763), суперничає зі Ст. Лещинським за польську корону й здобуває її за піддержкою Австрії та Росії 1733—63. Його володіння, це часи найбільшого політичного підупаду Польщі.

Авґуста, ім'я багатьох колоній з часів рим. цісарства: A. Vindelicorum — Авґсбурґ, A. Treverorum —Трір, A. Taurinorum—Торіно.

Авґуста Ян, єпископ „чеських братів" XV. в.; автор чеських духовних гімнів.

Авґустин, св., єпископ у Гіппо в Африці, один із найславніших учителів церкви (353—430), син св. Моніки. Творить кульмінаційний пункт середньовічної філософії; джерело, з якого черпала сили схоластика, але якому і новіша філософія завдячує багато нових імпульсів. Найславніші його твори це: „Ісповідання" (Confessiones) і „Про царство Боже" (De civitate Dei).

Авґустини, Авґустинці і Авґустинки, монахи й монахині, що живуть по уставу св. Авґустина.

Авґустиновіч Александер, поль. малярпортретист (*1865).

Авґустів (Augustów), повітове місто в білостоцькім воєвідстві в Польщі, 9.000 меш.

Авґустівський канал між Вислою й Німаном, довжина 102 км. Сплав дерева.

Ор. Авдикович

Авдєєв Михайло, рос. письм. (1821-76), „Подводний камень" (1860).

Авджіля (Audjila), оаза в півн. частині лібійської пустині, карабановий вузол, дактилі.

Авдикович Орест, педагог-україніст, письм. (1873—1919). „Моя популярність", „Демон руїни", „Ой у рідному краю та на дикому полі", „Огляд літ. діяльности О. Кониського" й ін.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Авдитор, (лат.) військовий суддя, в давній школі ученик, що вислухував лекцій товаришів.

Авдиторія, (лат.) місце, де зібрані слухачі, збір слухачів.

Авдиторіят, (лат.) військовий суд; секретаріят папського посольства.

Авдиція, (лат.) слухання, програмовий радіо-концерт.

Авдієнція, (лат.) вислухання когось, хто приходить із проханням або скаргою; прийняття вищою особою; в Еспанії суд.

Авдій, різьбар, що за Гал.-вол. літописом прикрасив своїми плоскорізьбами — „приліпами" — церкву св. Івана, збудовану королем Данилом Романовичем у Холмі.

Авдіон, (лат.) прилад до скріплювання голосу в радіотелефоні, гл. Електронна лямпа.

Авдіфон, (лат.-гр.) прилад до слухання в радіотелефонії.

Авдіяни, Антропоморфісти, христ. секта основана Авдієм з Месопотамії в IV. в. Авдій приймав антропоморфізм, звідси й друга назва цеї секти.

Авелiти, (авеляни), христ. єресь з IV. в., що осуджувала подружнє життя.

Авелліно, місто в півд. Італії, 26.000 меш., столиця провінції тієї самої назви.

Авеллянеда Гертруда Ґомец, есп. письменниця (1816—73); оповідання, поезії й драм. твори.

Авель, син Адама й Еви, брат Каїна, який вбив його з заздрости.

Аве Марія, (лат. Ave Maria), „Радуйся Маріє!" Початок молитви „Богородице Діво" в лат. мові.

Авенаріюс 1) Ріхард, нім. філософ (1843—96),творець емпіріокритицизму. 2)Фердінанд, нім. поет (1856—1923), редактор час. „Kunstwart", основник „Т-ва для поширювання мистецької культури".

Авентін, Авентінська гора, один із сімох горбків міста Риму.

Авеню, (фр. avenue), вулиця, обсаджена деревами.

Авереску Александер, румунський генерал і державний провідник (*1859). Ворог осередніх держав, один із творців „Великої Румунії". Брав участь у світовій війні і зайняв Басарабію. Після війни заложив нову рум. „народню партію". Був кілька разів прем'єром.

Аверроес Ібн Рошд, славний араб. лікар і філософ (1126—98). Переложив і пояснив твори Арістотеля; мав великий вплив на розвиток середньовічних наук. Прихильник матеріялізму й пантеїзму.

Аве́рс, (фр.) чолова сторона монети, медалі, якої відворотна сторона зветься „реверс".

Аверсія, (лат.-фр.) відраза, обридження.

Аверченко Аркадій, відомий рос. письменник (1881—1925), редактор гумористичного час. „Сатирикон" і автор численних гумористичних оповідань. Деякі перекладені й по українськи.

Авесалом, третій син Давида, що зворохобився проти свого батька.

Авеста (Авіста — основний), часть староіранського релігійного письменства, яку приписують Заратустрі, мабуть з VI. в. до Хр. Згодом до незрозумілого уже змісту додано середньо-перські пояснення Зенд, на яких опірається донині релігія персів. Звідсіля й назва Зенд-Авеста.

Авізо, 1) повідомлення адресата про висланий окремо товар або гроші; 2) невеликий воєнний корабель, який розвозить прикази або звідомлення.

Авізувати, (лат.) письменно повідомити, упередити.

Авімелех, 1) ім'я деяких герарських царів; один із них сучасник Авраама. 2) син Гедеона.

Авіньйон (Avignon), старинне місто в півд. Франції, над Роною, 49.000 меш. Колись хвилевий осідок пап (1305—70), старинний собор, палати пап, у францісканській церк-

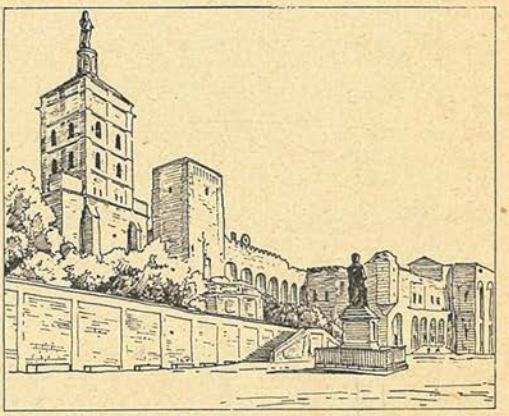

Папські палати в Авіньйоні.

ві гріб Ляври, оспіваної Петраркою. Шовковий промисл, в околиці городництво.

Авіон, (фр.) літак.

Авіонетка, авієтка, (фр.) маленький літачок, з слабим мотором, сили 7—70 коней.

Авітаміноза, (лат.) хороба, яка повстає наслідком недостачі вітамінів у поживах: цинга, пелагра, берібері, Меллер-Барльова хороба і мабуть також рахіт; гл. Вітаміни.

Авіце́нна, вл. Ібн Сіна, араб. лікар і філософ (980—1037).

Авія, юдейський цар, син Ровоама.

Авіятика, (лат.) наука про літаки й летунство.

Авіятор, (фр.) летун.

Авіяція, (фр.) летунство, повітроплавство.

Авкція, авкціон, (лат.) переторг, полягає в тому, що перед зібраними інтересентами виголошує авкціонатор (півурядовий служ-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

бовець) найменшу викличну ціну, після чого наступає ліцитування вгору даної частини товару. Той, що дає найбільше, прибиває торг.

Авліда, ст.-гр. пристань на сході Беотії, проти Евбеї. Звідси виплила гр. фльота здобувати Трою; місце побуту Іфігенії.

Авля, (лат.) у старинних римлян: подвір'я; тепер велика святочна саля, особливо у вищих і середніх школах.

Авоґадрів закон: У рівних об'ємах різних газів, у рівних температурах і при рівних тисненнях, находиться рівна кількість молекул.

Авоґадро Амадео, іт. фізик (1776—1856), один із творців атомістичної теорії.

Авоґадрове число, кількість молекул (частинок) у грамомолекулі газу, при тисненні 1 атмосфери й при 0°; воно у всіх газів виносить приблизно 610.000 трильйонів.

Авраам, зразу називався Аврам, перший син Тари, родом з Халдеї. Його жінка Сара. Авраам переселився враз із братанком Лотом у Ханаан. Син Авраама Ісаак. З Авраамом заключив Бог так зв. Старий Завіт.

Авраамі́ти, 1) секта IX. в., що заперечувала божество Ісуса Христа. Назвалася від свого основника Авраама з Антіохії і була поширена в Сірії. 2) Деїсти в Чехії (XVIII. в.), що визнавали стару ізраїльську релігію Авраама.

Авраамове лоно, те саме, що другий світ, де душі втішаються спокоєм і щастям.

Авраменко Василь, мистець і пропаґатор укр. танку, гл. Український танок.

Авран, жовчинець, (Gratiola officin.) з родини ранниковатих, у нас по болотах і над водами; трійливий; лік проти хоріб печінки й водянки.

Авранґсеб, вел. могол Гиндустану, 1658—1707, боротьба з Гиндусами.

Авратинський, тростянський сотник, 1651. р. з полковником Данилом Нечаєм боронив Красного у Брацлавщині, вбитий у польському полоні.

Авратинські узгір'я, неуживана тепер назва вододілу Бога й Прип'яті; висоти сягають до 300 м.

Авреліян Люцій Доміцій, рим. цісар, 270-275, побідив ґотів і вандалів над дол. Дунаєм; укріпив Рим; убитий під час походу на персів.

Авреóля, (лат.) сяйво довкола голови святих; збільшення, слава.

Аврипіґмент, (лат.) опермент, жовтий сірчак арсену ($As_2 S_3$), кристали ромбні.

Авріκль, гл. Первоцвіт.

Авріль (d'Avril) Адольф, фр. письм. і дипломат (1822-1904). Основник „Альянс Франсез". Опис Африки, життєпис Шевченка й переклади його поезій. (І. Борщак: „Шевченко у Франції", „Укр. Вісти", Париж 1927, ч. 21).

Авріскоп, (лат. гр.) прилад до досліджування вуха.

Аврора, (Aurora), рим. богиня світової зорі, гл. Еос

Аврора, ст. римська різьба на камені.

Авскультант (лат.) кандидат на суддю (в Австрії).

Авскультація, (лат.) вислухування, розпізнавання недуги через вислухування недужого, при помочі вуха або осібного приладдя, гл. стетоскоп.

Авсоній, визначний рим. поет (309-395), автор 20 віршів, зібраних опісля під спільним заголовком „Образки", між ними „Мозелла", звеличання долини ріки Мозеллі. Про Авсонія згадує в листах Тупталенко-Ростовський.

Авспіції, (лат.) ворожба авґурів, вигляди на вдачу або невдачу; під а-ми: під опікою, під покровом.

Австерія, (гр.) гостинниця, харчівня.

Австралійці, автохтонна людність Австралії, творить окрему антропологічну расу, середнього або більше як середнього росту (1,67 м.), шоколадно-бурої краски, з буйним кучерявим волоссям, широким, вдавленим у насаді носом, уміркованою середньоголовістю (покажчик 73,5), має більшу схожість з дравідськими племенами Індії, складається з великого числа малих племен (60.000-100.000 меш.), яких мови мало прослідженні, стоїть на низькім ступені, але з дуже складним родовим і суспільним устроєм, сильно розвиненою мітологією й релігією та багатим фолкльором, знана з мальовання, татуовання й натинання шкіри, займається рибальством і мисливством, не закинула ще людоїдства. А. знані теж частинно під назвами Меланезійців, Мікронезійців і Полінезійців

Австралія. Найменша й найдальше висунена на південь частина світу, получена лише з Азією численними островами й острівцями. Разом з островом Тасманією, Новою Ґвінеєю, Н. Зеляндією, Полі-, Мікро-, і Мела-незією має 8,970.000 км². Внаслідок слабого розчленування береги слабо розвинені й тому мало пристаней та й ті вчасти неприступні, вчасти замкнені коралевими рафами. Більшість портів в південно східній частині краю. Ледви два більші заливи: Карпентарія на півночі й Австралійський на півдні. Різьба Австралії

Австралія. Сідней.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

АВСТРАЛІЯ і ОКЕАНІЯ

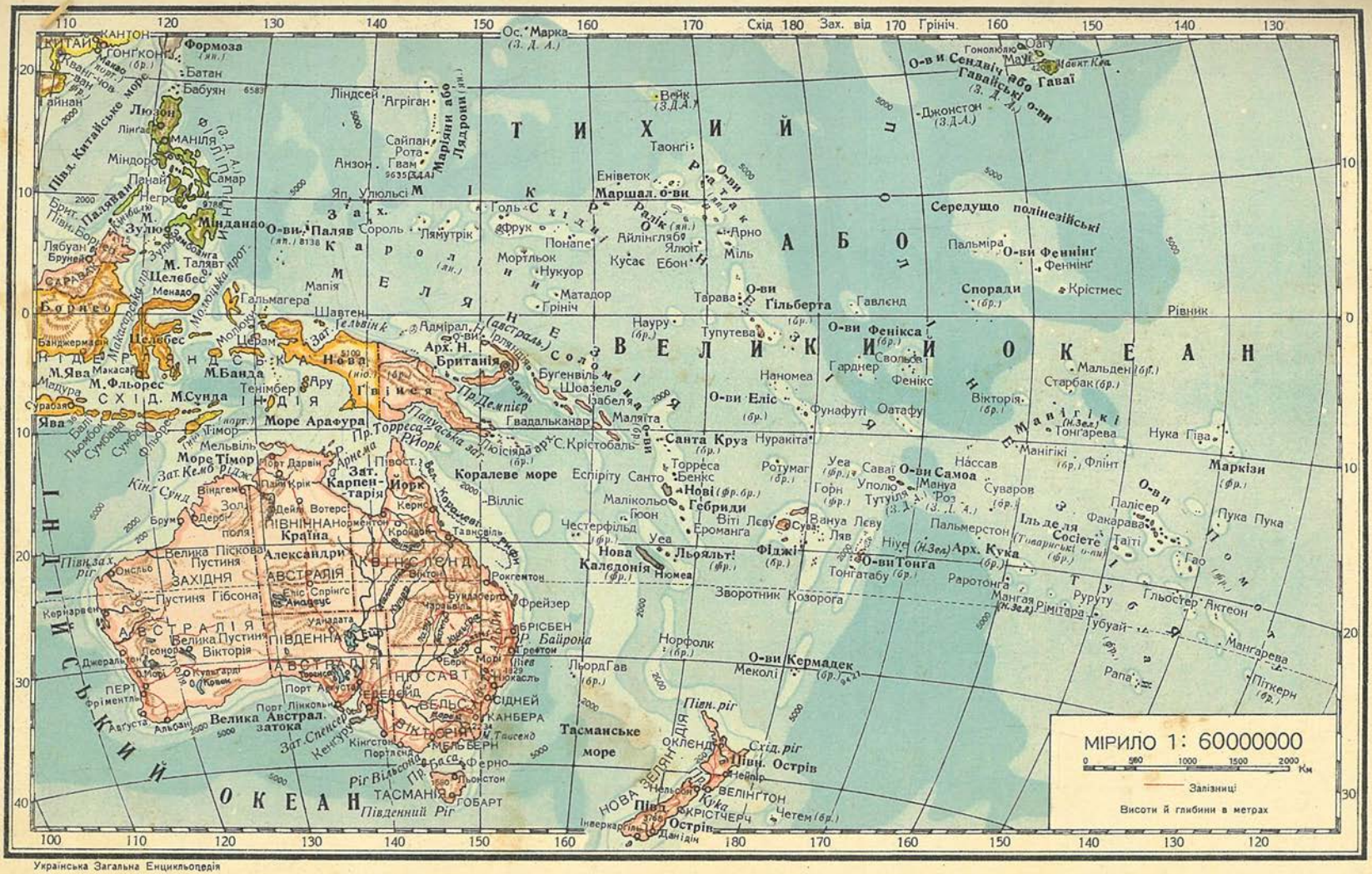
Схід 180 Зах. від 170 Грініч.
Т И Х И Й О К Е А Н
І Н Д І Й С Ь К И Й О К Е А Н
В Е Л И К И Й О К Е А Н
Австралія
Нова Зеландія
Нова Гвінея
Тасманське море
Коралеве море
Море Арафура
Море Тімор
Півн. Китайське море
Філіппінські о-ви
Борнео
Целебес
Ява
Суматра
Нова Британія
Нова Каледонія
Фіджі
Самоа
Тонга
Гавайські о-ви
Мелянезія
Полінезія
Мікронезія
Маршал. о-ви
Каролінські о-ви
Маріяни або Лядрони
Формоза
Гонконг
Манілла
Сідней
Канберра
Мельбурн
Брісбен
Перт
Веллінгтон
Крайстчерч
Окленд
Гобарт
Порт Дарвін
Дарвін
Сінгапур
Джакарта
Сурабая
Макасар
Менадо
Самарінда
Понтианак
Банджермасін
Палембанг
Пекін
Токіо
Сеул
Пусан
Шанхай
Гонолулю
Джонстон
Мідвей
Вейк
Науру
Нумеа
Порт-Морсбі
Рабаул
Лае
Сува
Апія
Нукуалофа
Папеете
Таїті
Пасхи о-в
Піткерн
Галапагоські о-ви
Фунафуті
Оатафу
Нукуалофа
Рівник
Зворотник Козорога
Зворотник Рака
Екватор
Мапія
Нукуор
Понапе
Кусає
Ебон
Тарава
Гілберта о-ви
Фенікс о-ви
Спорадн
Середущо полінезійські
Пальміра
Крістмес
Феннінг
Старбак
Мальден
Суворов
Нассау
Мануа
Уполу
Савай
Тутуіла
Роз
Палісер
Факарава
Пука Пука
Маркізи
Гамбьє
Раротонга
Мангая
Рімітара
Рурутy
Гльостер Актеон
Губуай
Рапа
Мангарева
Пітерн
Норфолк
Лорд Гав
Меколі
Кермадек о-ви
Ерроманга
Вануа Лєву
Вануа Леву
Віті Лєву
Гебриди Нові
Санта Круз
Нараката
Санта Ісабель
Шоазель
Бугенвіль
Гвадальканар
Маліта
Нова Ірландія
Нова Британія
Архіпелаг Н. Британія
Адмірал. о-ви
Тупутевао
Наноме
Гарднер
Свольве
Мальден
Старбак
Віктория
Тонгарева
Нука Гіва
Манігікі
Флінт
Маркізи
Палісер
Іль де ля Сосіете
Таїті
Гао
Пука Пука
Туамоту
Тонгатабу
Ніуе (Н.Зел.)
Арх. Кука
Кука о-ви
Самоа о-ви
Уея
Уполу
Мануа
Тутуіла
Роз
Суворов
Нассау
Фунафуті
Оатафу
Гарднер
Свольве
Наноме
Тупутевао
Нумеа
Сува
Апія
Нукуалофа
Папеете
Рабаул
Лае
Порт-Морсбі

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дуже одноманітна. Переважає тут плоска рівнина заввишки 200-500 м., збудована з архейських і палеозойських скал, прикрита молодшими непофалдованими верствами — головно пустинним пісковиком. Понад нею здіймаються де-не-де поодинокі горби 1600 м. вис. Зате в сх. частині краю простягнувся здовж морського берега ланцюг старих фалдових гір, зв. Австралійські Альпи, яких вершки напівдні сягають 2240 м. Середину краю займає низина, що тягнеться впоперек через цілу Австралію.

Північна Австралія має підрівникове підсоння із зенітальними дощами. Східня частина має субтропічне південно-східнє умірковане підсоння, багата на рясні дощі, вкрита буйною ростинністю. На півдні виступає клімат з зимовими дощами. Решта Австралії, себто цілий захід і осередок, мають клімат континентальний, зовсім сухий. Тому вкрита вона степами, пустинями, або чагарником, званим скраб (scrub). Нема тут сталих рік — лише періодичні, а навіть найбільша ріка Мерай (Murray) з Дерлінґом тратить в літі багато води внаслідок посухи, багато солоних плитких озер, найбільше Ірі (Eyre).

Австралія, давно відірвана від старого континенту, задержала давню звірню: клювинець, кільчатка, кенґуру. Люди завезли сюди ще й кріликів, які здичіли.

Австралію відкрили португальці й голяндці (навіть називають її в XVI. і XVII. вв. „Нова Голяндія“), пізніше англійці, головно подорожник Кук (Cook). Середущу Австралію відкрито й пізнано в 1850-80 рр. Від 1787. р. А. була карною англійською колонією, колонізація вільними людьми збільшилася від викриття покладів золота в 1851. р. Первісне населення належить до окремої темної раси з дуже низькою культурою, займається примітивним ловецтвом та вищукуванням всякої поживи. Витиснене европейцями числить нині 100.000 голов. Решта населення майже самі англійці. Всього населення 9,300.000; воно живе головно на півд. сході, здебільшого по містах. Підставою господарки є годівля худоби, головно овець, в півд.-сх. частині процвітає рільництво (пшениця), на півн. плянтаційна господарка. Під управою є всього 5% площі; під степами, луками і пасовисками 40%, решта переважно невжитки. В продукції вибивається вівчарство. Участь Австралії в відсотках світової продукції рр. 1924—26 виносила: вовна 25, вівці 17, олово 9, худоба 3, пшениця 3.

Менше значіння має вже гірництво (головно золото), по війні розвивається тут також промисл. Залізниці довжини 48.260 км. головно на півд. сході. Вивіз 670 мільйонів ам. долярів, ввіз 770 міл. ам. долярів. Більша частина А. є союзною державою (Commonwealth of Australia) британської імперії, що разом із Тасманією, Папуа і Новою Гвінеєю має 8,180.000 км.² і 6,760.000 меш. Другою союзною британською державою є Нова Зеляндія (270.000 км.² і 1,470.000 меш.), а крім того належать до Британії ще інші малі острови, що разом з обома союзними державами мають 8,500.000 км.² і 8,580.000 меш. До Британії і Франції спільно належать острівці Нові Гібриди, а лише до Франції Нова Каледонія і ін., разом 35.000 км.² і 150.000 меш.; до Голяндії належить частина Нової Гвінеї (416.000 км.² і 200.000 меш.); до З. Д. А. Гаваї і ін. острівці (17.000 км.² і 360.000 меш.); врешті мандат Японії (2.150 км.² і 56.000 меш.). Нова столиця Кенбере (Canberry) 8.000 меш., найбільше місто Сідней (Sydney) 1,070.000 меш.

Австральний, (лат.) південний, приналежний до південної півкулі Землі.

Австрасія, (Австрія, „східня держава“), схід. частина франконської держави, біля Мецу, до 751 самостійна, опісля до Німеччини.

Австрійська сукцесійна війна, 1741—1748, війна Баварії, Саксонії, Прусії, Еспанії і ін. проти Марії Терези, що обняла владу в Австрії на основі прагматичної санкції. У мирі в Аахені 1748 признано Австрії всі габсбурзькі краї, крім Шлезьку, Парми та Піяченци.

Австрія (Oesterreich) середньо-европейська республіка, повстала на звалищах

давньої Австро-Угорської монархії. Обіймає східні Альпи, частину паннонської низини на сході й частину чеського масиву. Область 84.000 км.², 6,500.000 меш. майже самих німців — католиків. Складається з 8 автономних країв: Австрія Долішня, А. Горішня, Стирія, Каринтія, Тіроль з Форальберґом, Зальцбурґ, місто Відень і Бурґенлянд, який передше належав до Угорщини. Головні міста Відень (1,875.000 меш.), Ґрац (153.000 м.), Лінц (102.000 м.). Заняття населення: рільництво (на підгір'ї Альп і на низинах), головно скотарство й лісництво в (Альпах). Гутництво, залізна руда, трохи ліґніту, олова, цинку. Промисл: металевий, ткацький, люксусовий. Велике значіння має перевіз товарів через Австрію з різних чужих країв. Вивіз 280 мільйонів ам. долярів (фабрикатами й півфабрикатами), ввіз 420 мільйонів (засоби поживи, сирівці, вугіль).

Австроазіяти, Індоавстралійці, темні,

10637

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

малі ростом, гарно збудовані первісні мешканці азійської Індії.

Австро-Угорщина, Зав'язком її була Східня Мархія (Ostmark), звідси її назва, основана 791; 976 відділено Сх. Мархію від Баварії і віддано Бабенберґам, що приєднали ще Стирію і Країну. Ці країни з додатком Каринтії перейшли 1272 в руки Габсбурґів, а вони долучилисюди ще Тіроль

1363. Габсбурґи були одними з найвизначніших з нім. февдалів і від 1438-1806 рим. цісарями нім. нації. Тому А. розрослася і розцвілася. 1438 стала архікнязівством. Особливо в XVI. в. деякий час були об'єднані з А. Нідерляндія й Еспанія з її колоніями в Америці, а 1526 прилучено до А. Угорщину, Чехію, Моравію й Шлезьк; одначе в дійсності лише західній окраєць Угорщини належав до А., а решта була турецькою. Ба що більше, турки двічі загналися аж під Відень (1529 і 1683). Також за посідання Чехії мусіла А. боротися в 30-літній війні, котра була не лише релігійною, але й суспільною боротьбою. Після неї Габсбурґи закріпили в А. цілковито католицизм і приборкали шляхту та покінчили з февдалізмом. А. стала абсолютною державою і від 1637 неподільною (прімоґенітура). Дальшому розвиткові А. сприяли сукцесійна

еспо. війна (1701-14), упадок Туреччини та розбір Польщі. В сукцесійній війні на короткий час дістала А. Бельґію, Неаполь, Сіцілію і частину Льомбардії. Рівночасно розкладається Туреччина й А. дістає (1699 і 1718) всю Угорщину зі Славонією, Семигородом і Банатом, а на деякий час частину Сербії й Волощини. Дальше поширення території А. відбувається вже по вимерті ме-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

АВСТРАЛІЙСЬКА ЗВІРНЯ.

1. Нічна ластівка. 2. Торбун-коала. 3. Інка-какаду. 4. Какаду носатий. 5. Кальонґ австралійський. 6. Кузу. 7. Торбун-мідиця. 8. Торбун-борсук. 9. Рибалочка великий. 10. Торбун-вивірка. 11. Казуар. 12. Менура-ліірохвіст. 13. Канґур (Кенґеру) великий. 14. Дінго. 15. Канґур (Кенґеру) гірський. 16. Колючка (Єхідна) австралійська. 17. Качконіс. 18. Торбун куноватий. 19. Торбун-вовк. 20. Торбун-вівера. 21. Ему. 22. Вомбат тасманський. 23. Чорний лебідь.

Брокгавз — Ляйпціґ.

В-во „Укр. Заг. Енциклопедія“ — Львів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ському конґресі (1815), А. дістала назад Тіроль, Істрію, Далматію, Льомбардію і Венецію, але не потрапила відзискати проводу над Німеччиною, втраченого 1806; Франц II. перестав бути нім. цісарем, а став австрійським. Основи абсолютної монархії захитала революція 1848, яка обхопила крім Відня та Угорщини частини Італії, а також почасти Чехію та Галичину. Зразу видано широкі конституційні закони, скликано сойм в Кромеріжі та знесено панщину. В дійсності перетривало революцію лише знесення панщини, а всі інші свободи внаслідок реакції не здійснилися. Віндішґрец, Радецький та рос. війська під командою Пашкевича привернули давні порядки. Щойно після невдач в Італії 1859 дійшло до цілковитої політичної перебудови А. (1860-67). Австрія стала Австро-Угорською монархією. Вона складалася з двох політично рівнорядних федеративних частин А. (Передлітавії) й Угорщини (Залітавії) з одним монархом і спільним міністерством закордонних справ, фінансів та війни, а позатим від себе незалежних. Територіяльно до А. належали отсі т. зв. коронні краї: Австрія Горішня й Долішня, Зальцбурґ, Каринтія, Країна, Тіроль з Форальберґом, Істрія, Далматія, Чехія, Моравія, Шлезьк, Галичина, та Буковина; до Угорщини ввійшов ще Семигород, Хорватія і Славонія, а врешті ціла Австро-Угорщина дістала 1878 мандат над Боснією та Герцеґовіною, що 1908 була анектована. Разом уся територія Австро-Угорщини 1910. р. мала 675.000 км.² і 51,500.000 меш., в цьому 12 міл. німців, 10 міл. мад'ярів, 9 міл. чехів та словаків, 4½ міл. українців, 4½ поляків, 7 міл. сербів, хорватів і словінців, 3½ міл. румунів, 1 міл. італійців. Національної автономії в А. не було, але була автономія поодиноких коронних країв, оперта на історичних правах та минулому тих країв, так, що коронні краї мали самоурядові установи й краєві сойми, що були в руках не конче чисельно, але господарсько сильніших народів. Позатим А. різнилася від Угорщини тим, що була менше сцентралізована й давала розмірно більше свободи розвиткові народів. Крім краєвих соймів мала А. палату панів (невиборну) і державну раду (парлямент) виборний, а крім того для полагодження спільних з Угорщиною справ відбувалися наради представників австр. та угор. парляменту, т. зв. делеґації. Парлямент та краєві сойми були від 1878 вибирані безпосередньо, себто і одних і других послів вибирано окремо, а не як передше, що посли до сойму вибирали послів до парляменту. Вибори до парляменту по 1907, а до соймів аж до розпаду А. були куріяльні, значить вибирали по рівній части послів 4 курії (дідичі, міста, торговельні палати і селяни), без огляду на кількість поодиноких виборців. 1896 додано ще 5 курію, що в ній голосували всі, вибираючи стільки послів, що кожна курія зокрема. Тому то українці мали багато менше послів, ніж їм належалося по їх чисельности, бо з 5 курій могли перевести своїх послів тільки в 2 останніх куріях, але й це їм не вдавалося через виборчі надужиття. 1907. р. заведено 4-прикметникове виборче право до австр. парляменту (загальне, рівне, безпосереднє, тайне), що одначе в Галичині через звісну виборчу геометрію давало українцям замість половини всіх галицьких мандатів навіть не ⅓. Австр. уряд не мав у парляменті постійної більшости й опирався звичайно на нім. правиці (християнські-соціяли) і польському колі (переважно дідичівсько-консервативнім). В закордонній політиці А.-У., стративши провід у Німеччині, що переходить під керму пруських королів, підпадає сама під пруські впливи. А.-У. ніби рівнорядна союзниця заключує порозуміння з Німеччиною 1879, а опісля обі з Італією 1881 і з Росією 1884. Одначе ці порозуміння показалися невдовзі зовсім нереальні. Спізнене змагання Німеччини за колонії, що вже були розділені між Англією і Францією, а також змагання за володіння морями віщували близьку війну. Безпосередній початок до неї дала політика на т. зв. Близькому Сході, себто на Балкані та в М. Азії. А саме А.-У. бажала дістати доступ до Салонік над Егейським морем, знову Німеччина заволодіти залізницею з доступом до Баґдаду та Барси над Перським заливом. Це очевидно було не на руку Англії, що змагала до територіяльної злуки Індії з Єгиптом, роз'єднаних саме територією, куди проходила баґдадська залізниця, а також не на руку Росії, що бажала мати свобідний вихід з Чорного моря і впливи на Балкані. Конфлікт на цьому ґрунті 1908 і 1912 вдалося залагодити, але після вбивства наслідника австр. престолу Франца Фердінанда сербською терористичною організацією в Сараєві (28. VI. 1914) вибухла світова війна. Воєнні невдачі й внутрішні австро-угорські політичні та господарські нездорові відносини захитали А.-У. і останній цісар Карло мусів абдикувати 10. XI. 1918. Договорами в Сан-Жермені, Тріяноні й радою амбасадорів у Парижі (1919—23) зліквідовано Австро-Угорську монархію, а її територію або розділено між сусідні держави або потворено нові держави. Розділено А.-У. ось як: 1) Чехословацька Республіка 140.000 км.² і 13,600.000 меш. (Чехія, Моравія, част. Шлезьку, півн. Угорщина з Закарпатською Україною і деякі частини Дол. Австрії). 2) Румунія 103.000 км.² і 5,270.000 меш. (Буковина, Семигород та зах. Угорщина). 3) Югославія 92.000 км.² і 5,750.000 меш. (півд. Угорщина, Хорватія, Словакія, майже вся Далматія, Босна, Герцеґовіна, Країна та часть Стирії). 4) Польща 79.600 км.² і 8,140.000 меш. (Галичина та часть Шлезьку). 5) Італія 23.400 км.² і 1,590.000 меш. (Півд. Тіроль, Істрія і трохи Далматії). 6). Австрія 84.000 км.² 6,600.000 меш. (решта давньої Австрії і мала

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

часть Угорщини), 7) Угорщина 93.000 км.² і 7,580.000 меш.

Автаркія, (гр.) самовистарчальність. 1) У філософії: незалежність мудрця від зовнішнього світу, 2) у політиці: можність заспокоїти в межах держави, її власними силами усі її потреби, головно господарські і військові, та зв'язана з цим фактична незалежність. Автаркію ставиться часто ціллю державної політики.

Автентичний, (лат.) достовірний; автентична інтепретація, достовірне вияснення (письма, або закону) творцем, автором або законодавцем.

Автентичність, (лат.) правдивість, достовірність.

Авто, автомобіль, (гр.) гл. Самохід.

Автобіографія, (гр.) власний опис життя.

Автобус, (лат.) самохід для перевозу більшої кількости людей.

Автогамія, (гр.) самозапліднення, у найнижчих тварин і самозапилення у ростин.

Автоген, сумішка газів: 1 ч. кисня, 4 ч. водня або 1 ч. кисня, 0·6 ч. ацетилену. Водневим а. зварюють бляхи грубі 8 мм.; ацетиленовим — грубі 10 мм., а також ріжуть залізні й сталеві бляхи довільної груб. й твердости.

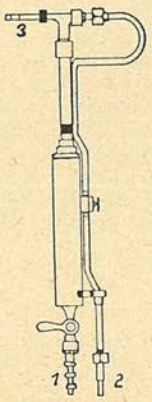

Автогенний прилад. 1. цівка, якою доходить водень або ацетилен; 2. цівка, якою доходить кисень; 3. пальник.

Автограф, (гр.) власноручне письмо; власноручний рукопис. (Гл. ілюстр.)

Автографія, (гр.) апарат, машина до відбивання письма в більшому числі примірників.

Авто-да-фе́, (порт. „чин віри"), святочне палення єретиків, засуджених інквізицією, в Еспанії й Португалії; спалення доконували світські суди. Цей звичай тривав в тих краях до 1781.

Автодидакт, (гр.) самоук.

Автоінтоксінація, (гр. лат.) самозатроєння витворами й перемінами річовин у нашому тілі (кислини: вугляна й сечева та ін.).

Авто-каско, обезпечення самоїздів від огню, розбиття, крадіжі або ушкодження; премія доволі висока.

Автокаталіза, (гр.) приспішуюче діляння деяких річовин на перебіг їх власних хем. реакцій. Теорія В. Оствальда; гл. Каталіза.

Автокефалія, (гр.) вл. самоголовство, себто самостійність (роз. церкви).

Автокефальність церкви, самостійність церкви з власним головою, церква, яка не підлягає ніякому з 4 східніх патріярхів. В основу автокеф. входить народня або державна відрубність вірних. Найскорше автокеф. стала вірменська церква (V. в.) В IX. і X. в. автокеф. була болгар. церква (IX. в. патріярхат преславський, X. в. орхідський). Нині є багато автокеф. церков, як грецька, сербська, румунська і т. д. Автокеф. може стати церква за згодою дотепершнього зверхника або проти. На її чолі може стояти зверхник з назвою патріярха, митрополита або синод. Москов. церква стала автокеф. 1458., пірвавши зв'язки з київ. митрополією, спершу під проводом москов. митрополитів, потім патріярхів (1589). На Україні є нині 3 автокеф. церкви: Українська Православна Автокефальна Церква з осідком у Києві, Українська Автокефальна Церква з осідком у Харкові та Православна Автокефальна Церква в Польщі.

Автоклав, залізний або мідний казан, у котрім матеріяли опрацьовуються хемічно, під збільшеним тисненням. Вживається при обмиленні товщів, зтужуванні оліїв, гідролізі крохмалю і т. д.

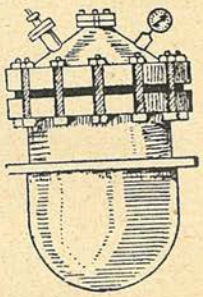
Автоклав.

Автократ, (гр.) самовладний, приклонник самодержавства, самодержавець, самовладник.

Автократія, самодержав'я. Влада, що не підлягає контролі і ні перед ким невідповідальна (цар у бувшій Росії).

Автокритика, (гр.) осуд самого себе; оцінка власного твору.

Автоктонія, (гр.) самовбійство.

Автолатрія, (гр.) самообожування.

Автологія, (гр.) властиве значіння сказаного.

Автомат, (гр.) 1) прилад, що самочинно виконує якусь працю: порушується, викидає якийсь товар, грає, важить, тощо; на послугах торговлі, автомат за вкиненням гроша видає бажаний товар; автоматами послугуються в більших містах буфети, бари; а-ми продаються залізничні білети, папіроски, поштові значки і т. ін. Заробіток при помочі автоматів і прилюдне їх уживання управильнюють особливі правні постанови. Техніка послугується автоматичними уладженнями також на широкі розміри. 2) Людина, що ділає несвідомо, як заведена машина.

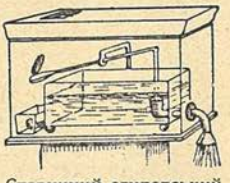
Старинний єгипетський автомат. Вкинений гріш підносив затичку і через те вилівалася зі збірника певна кількість свяченої води.

Автоматизм, (гр.) самочинність; праця в організмі, яка не залежить від нашої волі пр. обіг крови, биття серця, травлення і т. і.

Автоматична зброя, така зброя, в якій сила газу при вистрілі зужитковується одночасно на автоматичне набивання після кожного вистрілу.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Автоматичний, такий, що ворушиться сам із себе, сам собою; мимовільний.

Автоматичні вилучники, автомати, що розмикають електричну лінію, коли сила струї в ній зростає над певну міру (а. в. максимальний), або знижується під певну міру (а. в. мінімальний).

Автомахія, (гр.) суперечність самому собі, внутрішня боротьба, незгода із самим собою.

Автомедон, (гр.) візник Ахілла; переносно: візник, уживається часом у жарті.

Автометр, (гр.) геодезійний прилад до знімання плянів і до нівелювання.

Автомізофобія, (гр.) хворобливий страх перед брудом, нечистістю.

Автомобіль, (лат.) самохід, віз порушуваний бензиною, парою або електрикою.

Автономісти, 1) проповідники незалежної від віри моральности. Найголосніші між ними: Арістотель, Кант, Фіхте, Геґель, Гартман та ін. 2) приклонники автономії; так називаються різні політичні партії, що за головну свою ціль визнають боротьбу за автономію, пр. ельзаські автономісти.

Автономія, (гр.) встановлення, самому прав для себе в протиставленню до „гетерономії", себто підлеглости чужим правам. 1) У філософії: здатність розумної волі установляти самій для себе закони етичного ділання. Тільки той ділає етично, хто виконує самим собою уставлені етичні закони (Кант). 2) Політично-правно: а. в старовину (Греція) означала незалежність держави, її виключне право становити для себе закони. Пізніше означає а. право різних груп у державі до власного закодавства й самоурядування (правління собою). В середніх віках а. різних груп (аристократичних родів, церкви, станів, міст, корпорацій і т. д.) була дуже поширена. Опісля зміцнення центральної державної влади значно обмежило автономію. В нових часах, у зв'язку з політичним виробленням громадянства, зросло домагання автономії. У Франції в XVIII. в. названо навіть право

Автографи. 1. Анна Ярославна (АНА РЪИНА) 2. М. Лютер; 3. М. Коперник; 4. В. Шекспір; 5. І. Кант; 6. Богдан Хмельницький 7. Наполеон; 8. Ґете; 9. Ю. Словацький; 10. Тарас Шевченко; 11. Чарлз Дарвін; 12. Ріхард Ваґнер; 13. Бісмарк; 14. Ленін; 15. М. Горький і 16. І. Франко.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

до автономії „природженим" правом. Розрізняємо головно 2 роди автономії: територіяльну а. (а. громад, повітів, земель, країв) і річову а. Остання означає автономію в певній означеній ділянці людської діяльности, пр. „культурна" а., якої змістом є право недержавної нації порядкувати самій своє культурне життя (головно шкільництво), а. різних організацій, а. пр. університетів, станових організацій, а. церкви, тощо. Протиставленням автономії є порядкування справ самою державою.

Автономосексуалізм, (гр.) рід полового збочення, при якому половий гін звернений на себе самого.

Автопластика, (гр.) 1) в хірургії: заступлення хорої або знищеної части тіла здоровою частиною тієї самої людини, гл. Пластична хірургія, фізіопластика; 2) в друкарстві: виготовлювання друкарських форм відтисками самих жеж предметів на олов'яній плиті, придумав Ауер 1849.

Автопсія, (гр.) особисте ствердження, лікарський розгляд мерця в лікарських цілях для ствердження причини смерти.

Автор, (лат. auctor), спорудник, творець, той, що написав якийнебудь твір, намалював образ, уложив пісню, тощо.

Автореферат, (лат.) реферат, звідомлення про власну наукову або літературну працю.

Авторизація, (лат.) правне уповноважнення другого до чогось.

Авторизувати, (лат.) уповноважнювати.

Авторитативність, (лат.) чиєсь значіння і вплив наслідком самої особистої поваги.

Авторитет, (лат.) 1) повага зв'язана з впливом на других, пр. а. батьків супроти дітей, а. провідника, ученого, учителя, а. влади, а. якоїсь установи, 2) той, хто відзначається у других повагою.

Авторське право. Твори письменства, мистецтва і світлини (фотографії) стоять під охороною права, в цілости і в частинах. Ав. право на творах письменства, це право: твір оголосити, помножувати, розпродувати та перекладати; при сценічних творах ще й виключне право до прилюдної вистави; при викладах також виключне право до прилюдного відчиту. Ав. право обіймає оригінальні твори і їх переклади. Ав. право на музичних творах обіймає виключне право твір прилюдно оголосити, помножувати, розпродувати та виставляти. При творах образового мистецтва належить сюди м. і. також право перетвору; при світлинах право розпродажі помножень. Коли світлина була замовлена, прислугує це право замовляючому. Закони означують, як довго триває ав. право ще після смерти автора. Міжнароднє забезпечення а. п. тзв. Берненською Конвенцією з 13. XI. 1908. р.

Автосуґестія, (гр.) вмовлення в себе, самовмовлення, самовсилення, гл. Гіпноза.

Автотерапія, (гр.) автофізіотерапія (гр.), самоліченння, лічення силами власного організму.

Автотипія, (гр.) фото-механічний спосіб виготовлення друкарських пластинок (кліш) в цинку, мосяжі й міді, придуманий 1881. р. Ґ. Майзенбахом у Мюнхені та майже рівночасно А. Анґерером у Відні. Перенесення рисунку на металеву пластинку відбувається фотографічним способом, при вжитю шкляного „растра" себто ніжної сітки з темних і ясних ліній, які пропускаючи світляні проміні, розкладають репродукований рисунок на безліч ледви помітних точок, що згущуючися і заникаючи, віддають усі світла й тіни відтвореного рисунку.

Автотомія, (гр.) здібність деяких родів тварин відкидати частини свойого тіла; таким способом вони рятуються в небезпеці. Відкинені частини опісля відростають; таку здібність мають: ящірка, деякі ракуваті, деякі павуковці й ін.

Автотрансформатор, (гр. лат.) трансформатор, що замість двох окремих намоток має одну, поділену на дві відповідні частини.

Автохром, вл. Автотипо-літографія, (гр.) особливий спосіб друкування в красках, при чому властивий рисунок приладжується автотипно і друкується наперед друкарською машиною, а краски накладаються опісля літографним способом.

Автохтон, туземець, тубілець.

Авульзія, (лат.) спосіб набуття власности, якщо замітна частка землі наслідком ділання води прилучиться до чужого берега.

Агав, христ. пророк І. в., родом з Юдеї.

Агаг, ім'я деяких амаликитських царів; одного з них поборов Савло по приказу Самуїла.

Агаґґар, або Гоґґар, архейське гірське гніздо на Сагарі.

Агамемнон, син Атрея, брат Менелая, король Микен, гр. головний воєвода під Троєю, після повороту вбитий Егістом, коханцем його дружини Клітемнестри; його діти: Орест, Іфігенія, Електра.

Агапи, (гр.) братолюбні столи, вечері любови. В первісній церкві був звичай, що всі вірні одної громади збиралися на спільну вечерю, при чому відправлялося богослуженння. В нових часах цей звичай обновила секта Моравських Братів.

Агапіт, 1) діякон, гр. письменник, жив за царя Юстініяна; гл. Могила Петро. 2) Ім'я двох пап, один з VI в., другий X.

Агар, рабиня Сари і Авраама, мати Ізмаїла, основника бедуїнського племени Агарян.

Агарянин, магометанин, турок.

Агарянський, агарський, турецький.

Агасандр, грецький різьбар І. в. до Хр., один з творців групи Лаокоона.

Агасвер, казковий жид, вічний скиталець; за те, що Христові в дорозі на Голготу відмовив відпочинку біля свойого до-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

му, до суду-віку тиняється по світі; про нього писали Ґете, Шлеґель, Ленав, Сю і Гамерлінґ.

Агатирси, трацьке плем'я, що у V. в. до Хр. жило в Семигороді над рікою Марошем.

Агатокл, тиран Сіракуз, (361-289 до Хр.); війна з картаґінцями.

Агатон, грецький трагік. Пир Агатонів з нагоди вдачної вистави його твору дав Платонові основу написати „Сімпозіон". З творів А-а остали тільки частини.

Агезілай, спарт. кор. (397-360 до Хр.) поконав персів у М. Азії, 394 атенців, тебанців та ін. під Коронеєю, 362 побіджений Епамінондом під Мантінеєю, виїхав до Єгипту, погиб у морській бурі.

Агіографія, агіологія, (гр.) опис життя, діяльности, почитання й прославлення святих.

Агіс, ім'я 4-ох королів Спарти: А. І. основник роду Агіядів. А. II. 427-398 до Хр., 418 побіда над аргійцями під Мантінеєю. А. III. 338-331 до Хр.; союзник персів проти Олександра В. поляг під Мегаполісом. А. IV. 245-240 до Хр.

Аглая, (гр. блискуча), одна з трьох Харит (Ґрацій).

Агмед, гл. Ахмет.

Агмедабад, стар. місто в провінції Бомбай в Індії. В XVI. в. до 1 міл. меш., нині 274.000., стара мошея, бавовна і вироби з золота.

Агнець, 1) божий, символічна назва Ісуса Христа. 2) літургічний, чотирограння частиця, вирізана з проскури. 3) пасхальний, однорічний баранець, що його ізраільтяни споживали в часі Пасхи.

Агности, назва двох христ. сект, одної з кінця IV. в., другої з VI. в., заперечували всевідучість Христа і обстоювали безперервну боротьбу з духами.

Агностицизм, філософічний погляд, що основних причин усіх проявів природи „абсолютного" буття або „річей самих у собі" не можна ані розслідити, ані пізнати (Герберт Спенсер, Дю-Буа-Ремон, Гекслі).

Аго Юганні, вл. Ів. Брофельт, фінський письменник і журналіст, провідник молодофінського літер. руху (1861-1921).

Агогіка, (гр.) наука про муз. темп і такт.

Агона, лінія, що лучить місця на поверхні землі, де нема магнетного відхилення; на ній вказує магнетна стрілка докладно північ. Агона переходить через цілу Америку, залив Гудсона, півн. магн. бігун землі, звідти через Північ. Льодове море, Росію, Україну, Арабію, Індійський океан, зах. Австралію, пол. магн. бігун до пол. Америки. У східній Азії є ще одна агона.

Агонія, (гр.) умирання, остання боротьба зі смертю, конання.

Агора, (гр.) базар, ринок, торговиця; у стар. греків: народні збори, переносно: місце тих зборів.

Агорафобія, (гр.) хоробливий страх перед широким простором; хороба нервів.

Аграфи, (гр.) незаписані в св. Письмі вискази Христа.

Аграфія, (гр.) хороблива нездібність писання, хоч хорий розуміє прочитане.

Агрест, Агрус, (Ribes grossularia), малий корч, з колючкуватими бильцями, малим, сильно повирізуваним листям, зеленими їдомими овочами; у нас по садах.

Агрефемій, архімандрит, автор „Хождения" до Палестини (XVI. в.)

Агура-Мазда, у греків: Ормузд, вл. Ясний Пан, найвищий і одинокий бог у віруванню Зороастра.

Аґа, (тур.) пан, військовий старшина.

Аґава, столітник америк. (Agave am.), середньо-американська ростина, з роду лілеєватих, з грубим соковитим листям; удомашнена в півд. Європі, у нас плекається для оздоби. Деякі відміни дають дуже сильні волокна до пряжі, пр. Кубанський льон. З соку а. вироблюють в Мехіку алькогольний напій, пульк.

Аґава-столітник.

Аґадес, торговельне й каравanове місто на границі Сагари й Судану.

Аґадір, пристань у півд. Марокку; 7.000 меш.

Аґама, (Agamidae), порода ящірок, що живе від ос. Джави (Яви) аж по Кавказ; деякі відміни замітні гарним забарвленням, гл. Ящірка.

Аґамі, (Psophia crepitans) птах з родини журавлів, з півд. Америки; величини індика, зверху лискучо чорний, зі споду сиваво сріблистий; освоєний береже домашній дріб, а навіть малі домашні звірята: пси, коти, кози і вівці.

Аґамі.

Аґамія, (гр.) безподружній стан. Аґамічний, безподружній, безполовий.

Аґапант, (Agapanthus), капляндська лілеєвата ростина, з синім квітом, у нас плекається для оздоби.

Аґар-аґар, китайська або японська желятина. Добувається в Китаї і Японії з морських ростин. Уживається в наукових

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

робітнях як пожива для заразків (бактерій) і в цукорнях.

Аґаріцин, (аґаріцинова кислина) засіб, що зменшує поти, вживаний у сухітників.

Аґассіс(Agassiz)Жан Люї, славний швайц. зоолог, геолог та географ, рішучий противник Дарвіна (1807-73), від 1846 жив в Америці.

Жан Люї Аґассіс.

Аґат, гл. Ахат.

Аґатіс, (Agathis-Dammara) ростина з громади шишкуватих з род. аравкарій; дерева 30-50 м. високі; малайський архіпелаг, Австралія; ужиткове деревно і живиця — дамарова та каурі-копалова.

Аґенда, (лат.) справи до поладнання, книжка справ, які треба поладнати; біжучі справи; обрядова книга у латинників; приділене комусь заняття.

Аґент, (лат.) ділець, посередник, представник, заступник: 1) торговельний а. — самостійний посередник у торговлі, що сам не торгує, але помагає іншим торговцям при торговлі, зводячи дві або кілька осіб для заключення торговельних орудок; 2) дипломатичний а. — амбасадор, посол у тіснішому розумінні, міністеріяльний резидент та вповноважений заступник (charge d'affaires); 3) поліційний а. — таємний урядовець, шпиг; 4) а. провокатор (фр.), підплачений організатор бунтів і заворушень.

Аґентство, аґентура, аґенція (фр.) бюро посередництва, представництво якоїсь фірми.

Аґентура, (лат.) установа обслуговувана аґентами. Існують аґентури: інформаційні, поштові, телеграфні, асекураційні, еміграційні, митні.

Аґенція, (лат.) 1) представництво купецької фірми, яке заступає її справи та збирає для неї замовлення на товари; від тих замовлень бере а. провізію; 2) установа для подавання телеграфних звісток і обслуги дневників. Відомі: а. Аваса (Havas) в Парижі, а. Стефані в Римі і в Міляні, а. Вольфа в Берліні, радянська „Роста", польська ПАТ (PAT) і ін. Тепер у всіх державах є такі урядові й півурядові аґенції, які подають світові звістки про події в даній державі, в освітленню догідному для її правління.

Аґілера (Aguilera) Вентура Руїс, есп. поет (1820-81); патріот. пісні, драми й оповідання.

Аґітатор, (лат.), 1) той, що поширює прилюдно якусь ідею, підмовляє, підбурює; 2) прилад, що має вигляд вальця з стіжкуватим дном і вживається при рафінації нафти, смаровил, ростинних оліїв і т. ін.

Аґітація, (лат.) прилюдне ширення якоїсь думки, намовлювання до чогось.

Аґітпроп, скорочення назви радянської установи аґітації і пропаґанди.

Аґлютинативна мова, мова, в якій відмінки й інші граматичні відносини означуються доданням до незміненого слова певних додатків, які самі про себе можуть бути осібними словами, прим. монгольські мови, гл. Мова.

Аґлютинація, склеювання, стинання, пр. квасного молока, або крови; зліплення, пр. бактерій, гл. Кров.

Аґлютиніни, білковинні річовини, які повстають у нашій крові по перебуттю заразливої хороби; вони мають прикмету зліплювання дотичних хороботворчих заразків. Мають важне значіння в лікуванню.

Аґльомерат, (лат.) накопичення різнородних частин; (геол.) скала, що є природним зліпком частин різного походження.

Аґнат,(лат.) у римлян особа, що находиться під властю голови родини, в протиставленню до кревних (коґнатів); свояк з мужеської лінії (у герман).

Аґні, одно з головних божеств Ріґведи, старинно-індійський бог вогню, громів і блискавок, з сьомома руками й трьома ногами, звичайно на барані.

Аґні.

Аґноскувати, (лат.) пізнавати, признаватися до чогось.

Аґобілін, мішанина хлораку і саліцилату стронцію, фенольфталеіни і живиці, вживаний при жовчевих камінях.

Аґра, місто в півд. зах. Індії над рікою

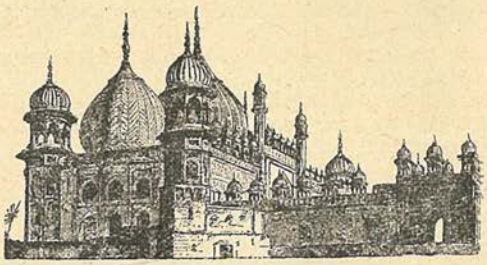

Гробівець Акбара Великого в Аґрі.

Джумна. 186.000 меш. 1564-1657 столиця Тімурідів. Старі, гарні будівлі. Бавовна.

Аґравація, (лат.) гл. симуляція.

Аґрам, гл. Загреб.

Аґрамант, плетена стяжка, котрою обшиваються краї жіночих плащів, оббиваються меблі і т. д.

Аґраризм, сучасна суспільно-політична течія, що намагається згуртувати біля спіль-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ної економічно-політичної програми всіх хліборобів, без різниці стану посідання, на грунті спільности їх інтересів як продуцентів. Цей погляд нав'язує до думок т. зв. школи фізіократів, якої батьком був француз Кене (Quesnay) (1696-1774). Школа ця виходила з тієї основної думки, що справді творчою (продуктивною) клясою є лише сільські господарі, інші сусп. кляси є ялові. І тому зусилля зорганізованого суспільства слід скермувати насамперед на піднесення сільського господарства. Сучасний аґраризм має своїх представників майже скрізь, де хліборобство грає помітнішу ролю. Аґрарні круги намагаються створити щось в роді міжнароднього рільничо-аґрарного союза („зелений інтернаціонал"), покищо без більшого успіху. „Міжнародня Аґрарна Комісія" в Парижі удержує інформаційне бюро та влаштовує що пару літ „міжнародні хліборобські конґреси". Аґрарні круги всіх держав причинилися теж до заснування і удержування коштом держав „Міжнароднього Аґрарного Інституту" з осідком у Римі. В своїй практичній економічно-політичній роботі аґрарницькі круги зміряють головно до митної охорони хліборобської продукції, одначе й під цим оглядом нема серед них одностайної думки.

Аґрарій, (лат.) оборонець земельних інтересів, оборонець прав великих землевласників, член такої партії.

Аґрарна політика, частина економічної науки, що займається питаннями зв'язаними з державним і правним управильненням відносин у сільському господарстві. Слідом за тим в обсяг цієї науки входять такі справи: земельний устрій і земельні реформи, колонізація, право на землю, податкова політика, митна і цінова політика, кредитова політика, охорона здоров'я в сільськім господарстві, робітниче питання в с. господарстві, с. г. освіта, відношення держави й самоврядувань до професійних організацій хліборобів.

Аґрарна справа, гл. Земельна справа й Сільське господарство.

Аґрарний соціялізм, галузь соціялістичного руху, що признає велику вагу селянського господарства в його боротьбі з великою земельною власністю та змагає до усуспільнення селянського господарства шляхом як найбільшої його кооперативізації з власного почину, без примусу держави. Найвидатніші представники його на Заході: американець Генрі Джордж („Поступ і бідність", 1881. р.), німці: Фр. Оппенгаймер, Е. Давід та ін. На Сході: старий дореволюційний народницький соціялізм (Чернишевський, Лавров, Михайловський — у росіян, Драгоманів у нас) і т. зв. сучасні неонародники з рос. економістами Чаяховим, Челінцевим, Чупровим та політико-соціологом В. Черновим. З українських економістів у цім напрямі працює О. Мицюк. Ця течія має й своїх українських сторонників серед соціялістів-народників.

Аґрарні кризи, або кризи сільського господарства, що об'являються головно замітним спадом цін хліборобських плодів і домашньої худоби, виступають нераз у всіх хліборобських крах. Найзамітніші такі кризи: 1) в Европі у 80-х і 90-х роках XIX. в. внаслідок масового довозу збіжжя з Америки. З метою самооборони цілий ряд европейських країн перейшов тоді до годівельного господарства; найбільших успіхів у цім досягла Данія й Голяндія; 2) в цілому світі в рр. 1920—21 внаслідок воєнних припасів нагромаджених в Америці; 3) в останнє з весною 1929, головно з причини збільшення продукції збіжжя в Новому Світі (Сполучені Держави, Канада, Арґентіна), помітного зменшення споживання хліба, частинного переходу до споживання м'ясних продуктів і загального зубожіння населення, головно внаслідок непомірних збройнь великодержав.

Аґраф(к)а, (фр.) подвійна шпилька, застібка.

Аґреґат, (лат.) скуплення різних частиночок в одну цілість; в мінер. суцільна громада кристалів.

Аґресивний, (лат.) зачіпний, напасний, ворожий; а. політика — напаслива, зачіпна, ворожа політика, якої вислідом є звичайно війна.

Аґресія, (лат.) напад, наступ.

Аґрикультура, (лат.) рільництво, сільське господарство.

Аґрикультурна система, гл. Фізіократизм.

Аґрикультурна хемія, гл. Рільн. хемія.

Аґрикультурний, (гр.) рільничий, сільсько-господарський.

Аґріґент, гр. Акрагас, місто в стар. Сіцілії, 405 до Хр. до Картаґіни, 261 до Риму; тепер Джіржженті.

Аґріколя, 1) Ґней Юлій, рим. вожд (39—93 по Хр.), 77—84 завоював Британію. 2) вл. Іван Шніттер, нім. протест. теолог і письм., товариш Лютера (1492—1566); теологічні праці, перший збірник нім. пословиць з вільнодумними поясненнями; писав церковні пісні й мабуть анонімну трагедію „Іван Гус". 3) (Акерман) Олександер, нідерл. композитор на дворі Пилипа Красного (б. 1446—1506).

Аґріпа, 1) Ірод Аґріпа І., внук Ірода В. Він убив апостола Якова і ув'язнив апостола Петра. 2) Ірод Аґріпа ІІ., перед котрим апостол Павло оповідав історію свого життя. 3) Марк Віпсаній, рим. полководець (63—12 до Хр.), як вожд Октавіяна побідив 31 до Хр. Антонія під Актіоном; збудував у Римі Пантеон; зладив карту рим. держави. 4) з Неттесгайму, Гайнріх, нім. теолог і альхемік, ворог схоластики.

Аґріпіна, 1) старша, донька Аґріпи, жінка Германіка, †33 по Хр. 2) молодша, Юлія, донька Аґріпіни старшої, друга жінка ціс. Клявдія, отруїла чоловіка; убита з наказу

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

свого сина Нерона в Кольонії (Colonia Agrippinensis) 59 по Хр.

Аґроном, (лат.) знавець сільського господарства, абсольвент с. г. школи.

Аґрономічний, господарський, хліборобський.

Аґрономія, наука сільського господарства про управу ріллі. А. суспільна, це особливий діл аґрономії, що ставить собі завданням розповсюднити аґрономічні знання серед широких мас хліборобів, отже головно серед селян. Завдання аґронома-суспільника є таким чином головно технічно педагогічні, обчислені на цілий господ. округ, а не на одно якесь господарське підприємство.

Аґріпіна Старша. (Капітолійський музей).

Аґрумі, італійська назва на овочі помаранчі, цитрини і споріднених ростин.

Аґу́, (Agoult) Марія, франц. письм., відома як Даніель Стерн (1805—76); оповідання, нариси, спомини й історичні праці. Приятелька Ліста.

Марія Аґу.

Аґуаскалієнтес (Aguascalientes), столиця мехіканської країни тої самої назви. 48.000 меш. Гарячі лічничі джерела.

Аґуляс (Agulhas), 1) ріг Африки висунений найбільше на півд. (34° 51' півд. шир.); 2) морська течія, яка пливе здовж берега півд. Африки в Індійськім океані; тепла, рвуча. На границі цеї течії й зимної течії Бенґуеля: 3) лавиця Аґуляс — небезпечна для плавби.

Аґун, (тат.) татарський священик.

Аґурін, лік, що ділає мочегонно, вживається при хоробах нирок і серця.

Аґу́ті, (Dasyprocta aguti), південно-американський гризун, величини заяця; нагадує хомяка, тільки на високих ногах; легко освоюється; смачне мясо і цінні шкіри.

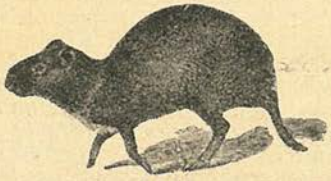

Аґуті.

Ад, (гр.) царство померших, пекло.

Адаєвський округ, провінція Казакстану в Радянській республіці, між Каспієм і Аралом, 291.847 км.², 101.500 населення, з чого 9% творять кірґізи.

Адажо, (іт. adagjo) поважно, муз. темп.

Адалін, сполука брому і мочника, засіб на сон.

Адалія, пристань на півд. березі М. Азії в Туреччині, 25.000 меш.

Адальберґ Самуель, *1868, автор найбільшого польського збірника пословиць (Księga przysłów polskich, Warszawa 1891).

Адальберт, 1) перший Магдебурзький архієпископ, німці називають його слов'янським апостолом, †981. 2) св., празький єпископ та апостол Прусії, †997.

Адам, біблійний прабатько людського роду. Адам значить те саме, що чоловік.

Адам Бременський, з роду саксонець, жив у Бремі, †1076. Написав історію гамбурзького єпископства (Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum), одно з найдавніших джерел до історії скандинавських і слов'янських народів.

Адам Гальський (de la Halle), фр. трувер (б. 1235 — 88), автор любовних пісень і співних діялогів (пр. найстарша комічна опера: Робен і Маріон).

Адам Фульдський (de Fulda), нім. монах (1460-1537), учений музика, автор церковних пісень і твору: „Про музику".

Адам Жюльєта, франц. письменниця (1836—1877), відома як Жюльєта Лямбер; повісти й оповідання, а також статті про літературу й політику, часто неприхильні Німеччині.

Адам Люї, франц. піяніст (1758—1848). Його син Адольф (1803—56) композитор популярних опер.

Адам Поль (Adam Paul), франц. повістяр, (1862—1920).

Адамада, країна в середнім Судані над рікою Бенуе, притокою Ніґру. Частина належить до Британської Ніґерії, столиця Джоля; частина до французького Камеруну, столиця Ґаруа.

Адамант, (гр.) вл. непереможний, діямант; тверда сталь.

Адамашок, (іт.) груба взориста шовкова матерія (первісно з міста Дамаску).

Адамек Богуміл, чеський письменник, (1848—1916). Драма „Сальомена" з доби відродження Чехії (XVI. в.).

Адамелло (Adamello), гірське гніздо в Східніх Альпах, 3564 м. вис.

Адамів міст (Adams Bridge), ряд лавиць і підводних скель, що в'яже остров Цейльон з Індією.

Адаміти або Адам'яни, секта, що появляється в різних часах і мріє про поворот невинности Адама з часів перед гріховним упадком. Вперше виступила в півн. Африці в II. в. й первісним, комуністичним життям думала відпокутувати первородний гріх. В XV. в. появилася в Чехії, під ім'ям А., Ніколаїти або Пікари, комуністична секта, яку знищив Жіжка; подібні секти ви-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ступали в Чехії в рр. 1782. і 1848. В новіших часах в Америці громада Оненда, основана Роєсом на засаді зречення особистої власности і родини.

Адамова голова, в різьбі й малярстві: людський череп під розп'яттям, який означує спасення людськости від гріха Адамового.

Адамове яблоко, 1) відміна цитрини; 2) овоч банану; 3) згрубіння гортанки, гл. Горло.

Адамович Семен, ніжинський протопоп, політичний аґент гетьманів Многогрішного й Самійловича, засланий на Сибір 1677.

Адамовіч Богуслав, *1871, польський письм. з доби Молодої Польщі, вірші й повісти.

Адамс, (анг.) гл. Едемс.

Адамус Франц, вл. Фердінанд Броннер, *1867 австрійський драматичний поет, уславився побутовою драмою „Родина Ваврох".

Адана, головне місто турецького віляєту, округи тої самої назви в М. Азії; 50.000 меш.

Адансонія, гл. Баобаб.

Адаптація, (лат.) засвоєння, приноровлення, перерібка.

Адаптувати, приладжувати, приноровлювати, переробляти.

Адасовська Марія, гл. Заньковецька М.

Адвент, (лат.) прихід; у латинськім костелі час перед Різдвом (Пилипівка).

Адвентизм, (лат.) віра в прихід нової історичної доби у польських месіяністів (Гене-Вронський, Товіянський).

Адвентисти, секта основана В. Мілером в 1833. р. в Новім Йорку, поширена в півн. Америці, вірить у недалекий другий прихід Ісуса Христа.

Адверсор (адверсарій), (лат.) противник, ворог, суперник.

Адвокат, (лат. вл. прикликаний, роз. до оборони в суді), правний оборонець, що помагає сторонам перед судом та іншими властями своїм знанням права. До деяких справ конче потрібно адвоката (т. зв. адвокатський примус), позатим діяльність адвоката вільна. Адвокатський стан має свою організацію, т. зв. адвокатські палати; їх завданням є оборона станових адвокатських прав та береження гідности й обов'язків адвокатського стану; в тих справах прислугує адв. палатам дисциплінарна влада.

Адвокатура, заняття й стан адвоката.

Адгезія, (лат.) прилягання. В фізиці: сила, з якою придержуються взаїмно прилягаючі до себе поверхні різних тіл; на цьому полягає всяке ліплення, клеєння і звогчування. В рільництві: адгезія (і когеренція) ґрунту: чіпність і зв'язкість, сила, з якою прилягають грудочки землі до інших предметів, як до частинок дерева і до себе взаїмно. Чим більша чіпкість і зв'язкість, тим більший опір ставить ґрунт при управі. Ця прикмета є основою поділу ґрунту на тяжкий або легкий.

Адгерент, (лат.) прихильник, приклонник.

Адда, Аддуа, притока ріки По, 300 км. дов.

Аддикція, (лат.) судовий присуд.

Аддиціональний, додатковий (акт, уступ, параграф).

Аддиція, (лат.) додавання.

Аддіс Абеба, столиця Абесінії положена на високорівні 2500 м., 60.000 меш., залізниче получення з фр. пристанню Джібуті.

Аддісонова хороба, бронзова хороба, важка хороба, спричинена туберкульозним захоруванням наднирок, проявляється брудно-бурим забарвленням шкіри, звичайно смертельна.

Аддуктор, (лат.) м'язень-притягач.

Адекватний, відповідний, доцільний.

Адела, турецький гріш; 120 рупій.

Аделюнґ Фрідріх (Федір), історик (1768-1843), директор інституту схід. мов у Москві, „Перегляд (славних) подорожників по Росії до 1700" (Kritisch-liter. Uebersicht der Reisenden in Russland bis 1700), 1840.

Адельсберґ, гл. Постойна.

Адельт Леонард, сучасний нім. письм., *1881, повісти: „Летун" („Der Flieger").

Адельфотес, гл. Арсеній Грек.

Аден, місто в півд. Арабії, 20.000 меш. Є важною вуглевою стацією й пристанню на шляху з Европи до Азії. Найбільше місто англійської области зложеної з півд. частини Арабії, островів Сокотра і Перім. Вивіз кави, ґуми, тютюну і шкіри.

Аденоідна нарість, надмірний розріст залозної ткані, проликово-носової ямини.

Аденоідний, (гр.) залозуватий.

Аденом, (гр.) злосливий залозуватий новотвір.

Аденоміом, (гр.) мішаний залозуватий і м'язистий новотвір.

Аденопатія, (гр.) хороба залоз, зв. озявних; найчастіше на туберкульоз. підкладі.

Аденський залив, частина Індійського океану між півд. Арабією й африканською країною Сомалі.

Адепт, (лат.) втаємничений в яку науку; приклонник, прихильник.

Адепція, (лат.) придбання майна.

Адефагія, (гр.) ненасичений голод.

Адєктів, (лат.) прикметник.

Аджарці, людність старої Колхіди, сьогодні Аджаристан, на півд.-схід. побережжі Чорного моря.

Аджітато, (іт. agitato) бурливо, муз. темп.

Аджмір (Ajmer), столиця країни Аджмір Мервара в брит. Індії. 114.000 меш. (2/3 браманів, 1/3 магометан).

Адзимка, (гр.) рід неквашеного хліба.

Адинамія, (гр.) в мед. упадок життьової діяльности всього організму або його окремих частей.

Адіґе, спільна назва черкесів.

Адіґейська автономна область, частина північно-кавказького краю на східнім пограниччю Кубанської Округи, 2654 км.² і 114.000 меш., з того черкесів 56%, українців 23%, росіян 26%.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Адіджа, ріка в півн. Італії, 410 км. дов. Випливає в Альпах, творить подовжну долину Вінчґав, потім пливе Льомбардською низиною і враз з рікою По вливається до Адрійського моря.

Адіпсія, (гр.) недостача спраги.

Адіябатичні зміни, (гр.) зміни об'єму газу без допливу або відпливу тепла; розширюваний адіябатично остуджується, стисканий адіябатично огрівається.

Адіянт, ніжна папороть, що плекається також по домах, під назвою Волосся Венери.

Адіятермічний, (гр.) неперепускаючий тепла, злий провідник тепла.

Адлер, 1) Віктор, політик (1852-1918), провідник австр. соц. демократії, 1918 секретар закордонних справ Австрії. 2) Фрідріх, син Віктора, *1879, провідник австр. соц. демократії, застрілив 1916 мін. президента Штюрка.

Віктор Адлер.

Адлерсфельд Евфемія (Adlersfeld-Ballestrem E.), нім. письменниця (*1854), повісти, поезії, драми.

Адлерфельд Густав, швед. історик, *1671, поляг у битві під Полтавою 1709, написав: „Воєнна історія Карла XII."

Адлятус, (лат.) прибічник, помічник, побігайко; папський посол.

Адміністратор, (лат.) управитель, завідатель парохії, маєтку.

Адміністрація, (лат.) управа підприємством, державою; загал урядовців, що правлять під-ом, краєм, державою.

Адмінорг, скорочення назви радянської установи: адміністративно - організаційний відділ.

Адмінстр, скорочення радянської установи: адміністративно-інструкторський відділ.

Адмірал, (араб.) 1) начальник фльоти, від слова „Амір аль Бар" = приказодавець на морі; 2) порода мотилів, гл. Мотилі.

Адміраліція, найвища управа воєнної фльоти.

Адміральські острови, півн. зах. частина архіпелагу Бісмарка (Меланезія) 2.300 км.² 13.000 меш.

Адмірація, (лат.) подив, зачудування.

Адмірувати, (лат.) подивляти, величати.

Адмоніція, (лат.) напімнення, осторога, пригадка.

Аднотація, (лат.) замітка, увага.

Адольф Нассавський, нім. король 1292-98, детронізований, поляг у бою проти Альбрехта австр.

Адольф Фрідріх, шведський король, 1751-71.

Адонай, (євр.) одно з божих імен у Біблії, досл. „пан".

Адоніс, (лат.) 1) коханець Венери; гарний юнак; улюбленець жіноцтва; 2) рід квітки: горицвіт, гл. Козелцеваті.

Адопція, (-тація), (лат.) приняття, прийми, усиновлення чужих дітей. Адоптовані заступають прибраним батькам дітей та мають супроти них такі самі обов'язки, як законні діти, але не супроти їх родини; вони не тратять своїх давніх прав у своїй природній родині, з якої походять.

Адоніс.

Адопціяни, секта в VIII. в., поширена в Еспанії і Франконії, яка учила, що Ісус Христос не є природним, а тільки адоптованим (прибраним) сином Божим.

Адоратор, (лат. фр.) звеличник; той, що віддає другому незвичайну почесть, закоханий.

Адорація, (лат.) звеличування, почитування, падання навколішки.

Адорувати, (лат.) величати, обожати, почитати.

Адрамелех, ассірійське божество, якому складано жертви з дітей.

Адреналін, засіб, добутий з наднирок рогатої худоби, спричинює звуження кровних судин і піднесення тиску крови через ділання на серцевий м'язень, задля чого вживається як лік проти кровотоків і у випадках ослаблення серцевого м'яза та зменшення тиску крови. Одержується також синтетично (супрарерін).

Адрес(а), (фр.) напис на листі або посилці; привітний лист.

Адресант, той, хто висилає лист або посилку.

Адресар, (лат.) книжка, що подає в поазбучному порядку адреси.

Адресат, той, хто відбирає лист або посилку.

Адресове бюро, уряд у всіх більших містах, в якому можна дістати інформації, де хто проживає.

Адресувати, виписувати на листі, посилці адресу.

Адрій, Адрія, Ядран, гл. Адрійське море.

Адрійська, Ядранська або Динарська раса, порода европейців, високих ростом, сильно круглоголових, темного забарвлення шкіри, волосся й очей, з видовженими, ніжними рисами лиця. До неї належать: південні слов'яни, головно хорвати, чорногорці й герцеґовінці; походить правдоподібно з М. Азії; гл. Людина.

Адрійське або Ядранське море, найбільше на півн. висунена частина Середземного моря, відділена від нього Отрантською вузиною. Довж. 780 км., найб. шир. 230 км. Поверхня 130.500 км.² Між півостровами Балканським і Апенінським. Плитке в півн.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

частині, на півдні глибше; найб. глибина 1589 м.

Адріян, ім'я шістьох пап: **А. I.**,722—95, союзник Карла В.; **А. II.**, 867—72 і **А. III.** 884—85 поборювали царгородського патріярха Фотія. **А. VI.**, 1522—23, голяндець, нелюблений у Римі за простоту звичаїв, поборював реформацію та ісламізм.

Адріян, рим. цісар, гл. Гадріян.

Адріянополь, (турецьке Едірж) місто в урожайній долині Маріци. А. заснований ціс. Гадріяном; 378 битва з візіґотами, в якій поляг рим. цісар Валенс; 1366—1453 сто-

Адріянополь.

лиця осман. султанів; мошея султана Селіма поч. XVI. в.; 1829 рос.-тур. мир; 1913 до Болґарії, 1920 до Греції, 1923 до Туреччини. 83.000 меш., залізничий вузол, торговельне місто.

Адсорбція, (фр.) втягування, проглитання газів річовинами (субстанціями), гл. оклюзія.

Адстрінґенція, (лат.) засоби, що стягають ткані (до них належать галун, квасна вода, гарбовинна кислина), вживаються при запаленнях, при шкірних недугах, в цілі тамування крови.

Адуляр, оздобний камінь, найчистіша відміна польовика-ортоклазу.

А-дур, (лат. A-dur) дурова скаля від тону а.

Адур (Adour), ріка у Франції, випливає в Піренеях, впливає до Біскайського заливу; 335 км. довж.

Адут, (фр.) козир (у картах).

Адутувати, вийти „світлою" або „висвіченою" картою; виходити із сильним доказом.

Адюльтер, (лат.) чужоложство, нарушення подружної вірности; чужоложник.

Адяк, кольсун, буансу, червоний вовк, (Cuon rutilans), сибірський дикий червонобурий пес, подібний до вовка; відміни його живуть в середній Азії і на Малайських островах.

Адьє, (фр. adieu) бувайте здорові!

Адьюнкт, (лат.) помічник, молодший урядовець, помічний суддя.

Адьютант, (лат.) прибічний старшина, осавул, значковий; жарт.: той, що невідступно за кимсь тягнеться.

Аер, (гр.) повітря; в рел. найбільший покровець, яким при богослуженню прикривається чаша й дискос.

Аеробні бактерії, (гр.) дрібновидні зарази, які віддихають киснем.

Аерографія, (гр.) обслідування й описання прикмет повітря.

Аеродинаміка, (гр.) наука про рух газів.

Аеродро́м, (гр.) летунська стація, рівна площа, звідки відлітають і куди причалюють літаки.

Аерокартограф, (гр.-лат.) прилад для механічного креслення вигляду (ситуації) і будови (рельєфу) даної околиці, на основі стереоскопних знимок з літака.

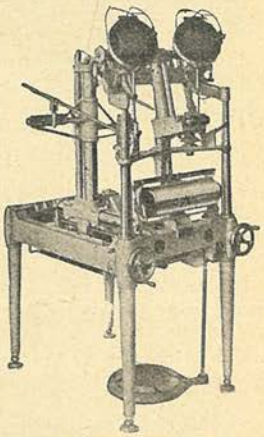

Аерокартограф.

Аероліт, (гр.) гл. Метеор.

Аерол́огія, (гр.) наука про повітря.

Аерометр, (гр.) прилад до міряння розпряжности повітря, газометр.

Аеромеханіка, (гр.) аеродинаміка й аеростатика.

Аеронавт,(гр.лат.) летун, той, що літає повітроплавами або літаками.

Аеронавтика, (гр. лат.) наука про їзду повітроплавами й літаками.

Аеронéф, (гр.) повітряний корабель, бальон з крилами літака.

Аероплян, (гр. лат.) гл. Літак.

Аеростат, (гр.) гл. Повітроплав.

Аеростатика, (гр.) наука про рівновагу газів.

Аеротерапія, (гр.) лікування повітрям; 1) глибоке віддихання на вільному, свіжому повітрі, задля зміцнення легенів; 2) „повітряні купелі", себто перебування наго на дворі, задля „гартування"; 3) нагрівання гарячим, сухим повітрям хорих частин тіла для сильнішого припливу й круження крови.

Аерофагія, (гр.) істеричне глитання повітря.

Аерофóбія, (гр.) хоробливий страх перед повітрям у деяких нервово-хорих.

Аерофóн, (гр.) прилад придуманий Едіссоном, який так зміцняє голос, що можна його чути на 9 км.

Аерофотограме́трія, (гр.) землемірні досліди при помочі світлення (фотографування) з літаків. Гл. іл. стор. 43.

Аéтій, рим. полководець, від 434 правив зах. рим. державою, 451 погромив Аттилу на катальонських полях, убитий 454.

Ажан (Agen), столиця департаменту Льо-Ґарон (Lot de Garonne) в півд.-зах. Франції; 23.000 меш.

Ажіо (agio), надвишка, яку осягає гріш або цінний папір понад властиву (номінальну) вартість. Протилежність: дісажіо.

Ажіотаж, (фр. agiotage) торговля вар-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тісними паперами, яка визискує різницю курсу, себто ціни в різних місцях.

Частина фр. міста Нім [Nimes], світлина з літака.

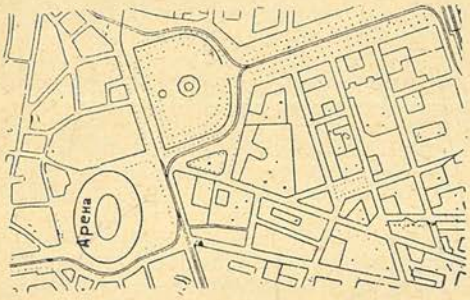

Плян тієї самої частини міста Нім, нарисований на основі повищої світлини.

Ажу́р (-ний, -овий), (фр. à jour), 1) діркований, прозірчастий, мережчастий; прозірчастий матеріял; 2) у книговодстві означає, що орудка повинна бути законтована й переведена через усі книги по можливости ще того самого дня, коли зачалася.

Аз, перша буква слов'янської азбуки—а.

Азазе́ль, (жид.) „козел прощення", гл. Козел.

Азалія (Azalea), ростина роду вересоватих, кущі з гарними білими, жовтими, помаранчевими або червоними квітками; східня Азія, півн. Америка. Азалія або бердулян жовтий, a. pontifica, останок післяльодовикової доби в Карпатах і на Волині; відміни азалій плекають у нас задля гарних квітів.

Азалія.

Азаро́ль (Mespilus azarolus), дерево споріднене з нашим глодом, походить з півд. Азії, овочі їстивні, у нас плекається для прикраси.

Азарт, (фр. hasard щастя) гра на сліпе щастя; смілива, нерозважна гра; очайдушна справа; відвага.

Азартний, нерозважний, запальний, загонистий.

Азбе́ст, (гр.) волокнистий вогнетривалий камінь з шовковим блиском та різної барви, відміна серпентину; вже в старинному Єгипті вироблювано з нього полотна до обвивання мумій; тепер у техніці широко використовується на закладки для герметичности в апаратах, на ізоляцію й т. ін.

Азбука, всі букви (літери) почерзі; назва від початкових букв церковно-слов'янського письма; абетка; альфабет. Нотна а., збір і принятий порядок музичних знаків, які називаються нотами.

Азбуковники, староруські, підручники, уложені абетковим порядком.

Азґард, (у сканд. мітології) житло Азів у небі; частиною його була Вальгалла.

Азербайджан, 1) одна з трьох країн, з котрих складається Закавказька С. Р. Р. Разом з Нахічеванською автономною країною обіймає 89.445 км.², 2,300.000 меш., здебільша тюрків (1,242.000), багато вірмен (295.000), росіян (173.500), і лезґінів (109.400), над рікою Курою, частинно гори. Гол. місто Баку. Головне багатство країни — нафта, котру добувається головно коло Баку. Також шкіра, овочі, вино, пряжа, риба. 2) півн. зах. країна Персії, зложена з високих гір (4.000 м.) і гірських долин та кітлин; меш.: перси, вірмени, турки й курди. Головне місто Тебріс.

Азеф Євно, впливовий діяч рос. соціял.-революційної партії, член Центр. Комітету, організатор замахів на рос. державних мужів, був рівночасно на услугах тайної царської поліції. Здемаскований 1908 скрився в Берліні, де †1918.

Ази, у скандинавській мітології наймогутніший рід богів, яких батьком і володарем є Одін (Озін). До Азів належали: Тор, Тір, Бальдур, Гаймдаль, Фріґґа, Заґа та ін.

Азиди, злуки металів з азотною кислиною, дуже сильно вибухаючі річовини, пр. азид срібла й олова.

Азиль, (фр.) захист, притулок; у старовину місця (храм, св. гай, часом цілі міста), де проступник міг сховатися перед переслідуванням влади. Сьогодні це право хоронить певного роду проступників, які схоронилися до чужої держави. Звичайно держави видають чужих злочинців, але деякі роди нарушення законів користуються правом азилю, оскільки вони не наражують даної держави на небезпеку, пр. політичні проступники, військові дезертири й ін.

Азів, Азівське море, гл. Озів, Озівське море.

Азільська культура, від печери Ма д'Азіль (Mas d'Azil) у півд. Франції, творить останню ланку палеолітичних культур, хоч припадає на перші часи польодової доби, на холодний ще період Йольдія (Yoldia).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

АЗІЯ

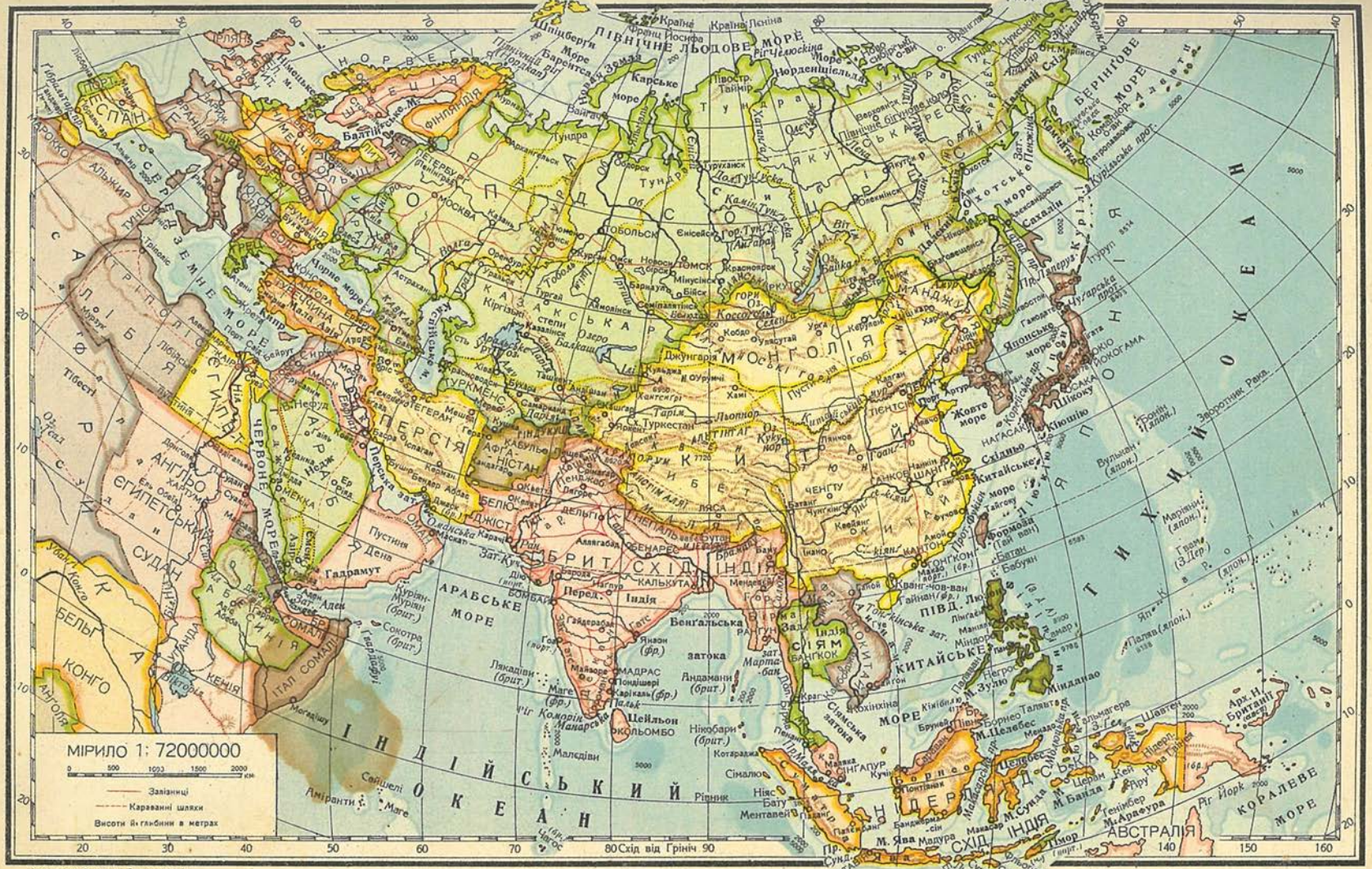
МІРИЛО 1: 72000000
Залізниці
Караванні шляхи
Висоти й глибини в метрах
ПІВНІЧНЕ ЛЬОДОВЕ МОРЕ
ТИХИЙ ОКЕАН
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
АРАБСЬКЕ МОРЕ
ЧЕРВОНЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ЖОВТЕ МОРЕ
ПІВД. КИТАЙСЬКЕ МОРЕ
ЯВАНСЬКЕ МОРЕ
КОРАЛЕВЕ МОРЕ
БЕРІНГОВЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ПІВНІЧНА ЛЬОДОВИТА ОКЕАНСЬКА ЗЕМЛЯ
ПІВНІЧНА ЗЕМЛЯ
ЗЕМЛЯ ФРАНЦА ІОСИФА
ЗЕМЛЯ НІКОЛАЯ II
НОВОСИБІРСЬКІ ОСТРОВИ
ЗЕМЛЯ ПЕТРА ВЕЛИКОГО
ЗЕМЛЯ ВІЛЬКИЦЬКОГО
ЗЕМЛЯ ЦЕСАРЯ ФРАНЦА ІОСИФА
ШПІЦБЕРГЕН
ЗЕМЛЯ КОРОЛЯ КАРЛА
ЗЕМЛЯ КОРОЛЕВИ ОЛЬГИ
ЗЕМЛЯ КОРОЛЕВИ ЛЬОЗИ
ЗЕМЛЯ ГЕРЦОГА ЕРНСТА
ЗЕМЛЯ ГЕРЦОГА ФРІДРІХА
ЗЕМЛЯ ГЕРЦОГА ЛЕОПОЛЬДА

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Характеристичні для цеї культури є гарпуни з оленячого рогу, мальовані камінці й дуже дрібне кремінне начиння.

Азіму́т, (араб., вл. дорога, шлях) кут між двома площами: одною, що переходить простовисно до поземи через якусь точку на поверхні землі, й другою, що переходить через південник згаданого місця.

Азінарії, (лат. азінус — осел) глумливе прізвище, даване первісно жидам, а опісля християнам за те, що вони нібито поклоняються ослові.

Азір, еміра́т над Червоним морем між Гаджасом і Єменом, одна з самостійних араб. держав, є під британським впливом. 5.000 км.², 200.000 меш., гол. місто Абу-Аріш.

Азія, найбільша часть світу, п о л о ж е н а на півночі східньої півкулі. Вона межує на заході на довгому просторі безпосередньо з Европою, на півд. заході з Африкою. Від Півн. Америки відділює її Берінґова вузина, на півдні лучить її з Австралією Малайський архіпелаг. Простір Азії з островами 44 мільйонів км.², без них 41.500.000 км.². Азія лежить між 78° (ріг Челюскін) і 2° півн. ширини (ріг Буру) та між 26° схід. (ріг Баба) і 170° зах. довжини (Дежнев). Азію обливають три океани. Внаслідок великого простору Азії тільки незначна її частина віддалена від моря не більше 250 км. (28%) (в Европі 54%). Лише на сході р о з ч л е н о в а н а А. на ряд островів, відділених від континенту прибережними морями; південна частина творить великі півострови. На н и з и н и припадає в Азії всього 25% цілої її поверхні. Середину Азії займають найбільші й найвищі в світі височини (Тибет) і гори (Гімалаї). Ці височини, замкнені на краях горами, малодоступні і мають континентальне підсоння. На заході простягаються: височина Малої Азії з горами Тавр і Понтійськими, височина Вірменії, Іранська з горами Ельбурс (5670 м.), Сулейманськими і Гіндукуш. На височині Памір (7860 м.) звужуються азійські височини, а північна низина (Сибір) зближується до південної (Гиндустан). На схід розтягаються 3 середньоазійські височини: Тибет з горами Каракорум (8620 м.), Гімалаї (8840 м.) і Куен-Лін, східній Туркестан, відмежований на півночі горами Тянь-Шань, та височина Монголії з горами Алтай, Саянськими, Хінган. Північний схід займають височини й гори східнього Сибіру (Яблонні, Станові, Верхоянські), продовження центральноазійських височин займають Китай й Заґанґову Індію. Низина обіймає півн. зах. Азію (Сибірська й Туранська), менші низини знаходяться на півдні (Месопотамська й Гиндустанська, а за ними простягнулися височини Арабська й Деканська). Р і к и: до сточища Льодового океану належать: Обь з Іртишом, Єнісей з трьома Тунґусками, Лена, Індіґірка й Колима. До Великого океану впадає Амур, Гоанґ-го, Янг-се-кіянґ, Сі-кіянґ, Ме-конґ і Менам. До Індійського океану — Салюен, Ірраваді, Брамапутра, Ґанґ, Інд, Ефрат і Тигр, а до Середземного моря Кізіль Ірмак. Великі простори середньої Азії не мають рік, або ці ріки не впадають до моря (Аму й Сир-дар'я, Тарім, Ілі, Гільменд, Мургаб), більшими озерами є: Аральське, Лобнор, Балкаш і Байкал. П і д с о н н я залежне від геогр. ширини й від віддалення від моря. Внаслідок значної величини більшість простору має континентальне підсоння. Розрізняємо тут 6 кліматичних областей: 1) в передній Азії середземноморське підсоння з гарячим сухим літом та зимовими дощами; 2) в Арабії і Месопотамії гаряче й пустинне підсоння; 3) в півн. зах. Азії (зах. Сибір, Туран) континентальне з літніми дощами або без дощів (Туран); 4) у центральній і північ. схід. Азії маємо суто континентальне підсоння; 5) в східній Азії підсоння монсунове з літніми опадами; 6) в півд. Азії панують також монсуни, вагання невеликі, підсоння підрівникове. Р і с т н я тісно залежна від підсоння. В напрямі з півночі на південь тягнуться тундри, шпилькові ліси, далі степи і пустині. Східня монсунова Азія має ліси з багатою фльорою, на півдні вічно зелені рівникові праліси й савани. З в і р н я Азії дуже багата й різнородна, залежно від положення й підсоння країни. На півночі, в Льодовому океані, безліч риби, кити і тюлені, на берегах птахи товстюки-альки й альбатроси, тюлені, білий ведмідь, підбігуновий лис, білий заяць, росомаха і рен, який побіч собаки є одиноким домашнім звірям у тих непривітних околицях. Ліси південного Сибіру багаті в звірину, якої шкіри ціняться на кожухи (горностаї і соболі). Степові околиці середньої А. багаті в різні роди антилоп, вовків, гризунів і степового птаства; сибірські ріки пребагаті в рибу; в Туркестані двогорбий верблюд, також освоєний. В Тибеті замітні: ґну, як і чорний ведмідь. Звірня Перед. А. зближена до середземномор.; звірня південної А. належить до найбагатших у цілому світі; замітні: людомавпи (оранґутан і ґібон), великі коти (лев, тигр і пард), носоріг, слон; з птахів: пави, фазани, аргус і ткачі; з повзунів замітний великий ґавіяль, у морях перлівниці. Звірня островів Індійського океану зближується до австралійської.

Азія числить приблизно 1040 міл. н а с е л е н н я, яке ділиться на 4 головні раси: монголи, малайці, дравіди й білі. Головні релігії: браманізм, буддизм та наука Ляотсе і Конфу-тсе, іслам, християнство й поганство.

Головні предмети п р о д у к ц і ї є рільничі, а саме: риж, чай, бавовна, шовк, кавчук. Великі поклади вугля (Китай) досі мало використані. Участь Азії у світовій продукції в рр. 1925—28 виносила у відсотках: чай 99, риж 95, кавчук 93, сирий шовк 90, цина 63, трощ. цукор 45, бавовна 32, манґан 27, ячмінь 14, льон 10.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Рільничий характер країни спричинив її малу відпорність супроти наїзників і тому майже вся Азія є колонією європейських держав.

Політичний поділ:

Назва держави:	Простір в тис. кв. км.	Населення в тисячах	Густота насел.
Самостійні держави:			
Турецька Азія	720	12.550	17
Неджас, Геджас і Ємен	1.750	3.100	2
Персія	1.650	9.000	5
Афґаністан	650	6.500	10
Китай і Тибет	9.650	440.000	45
Монголія	1.500	800	1
Японія	380	62.000	169
Сіям	520	10.000	19
Росийська Азія	17.240	31.850	2
Британська Азія:			
Кипр	9	350	39
Палестина	23	890	38
Арабські васальні держави	275	900	3
Ірак	500	3.200	6
Індія з Бутаном	4.715	330.000	69
Непал	140	5.640	40
Аден	825	275	3
Цейльон і Меледіви	66	4.930	75
Страйт Сетелмент	4	995	240
Брит. Малая	132	2.450	19
Борнео, Бруней і Саравак	196	885	5
Гонконґ і Вейгавей	2	960	480
Голяндська Індія	1.484	51.000	34
З. Д. А. Філіпіни	298	11.650	39
Італійські Родос та Додеканес	3	105	41
Португальська Азія:			
Індія	4	580	136
Тімор і Макао	16	450	28
Французька Азія:			
Сірія	150	2.425	16
Індокитай і Передня Азія	700	20.125	29
Японська Азія:			
Півд. Сахалін	36	205	6
Корея	220	19.100	87
Квантунґ	3	1.085	313
Формоза	36	4.000	111

Азобактер, (гр.) один рід азотн. бактерій.

Азобарвники, важні штучні барвники; є це азобензолі ($C_6H_5—N=N—C_6H_5$), в яких атоми водню заступлені атомовим скупленням, що має основні або кислі прикмети. Здатність барвлення залежить від присутности „хромофору“, атомового скуплення азобарвників (—N=N—), а далі присутности „авксохромів“, скуплень основних або кислих (NH_2 і OH або SO_3H і CO_2H). Ужиток: барвлення шовкових і вовняних та бавовняних тканин. Найбільша часть барвників барвить безпосередньо тільки тваринні волокна (шовк, вовна), т. зв. субстантивне забарвлення; ростинні волокна барвлять звичайно щойно після імпреґнування особливими річовинами, які називаються заправами (байцами). Такими заправами є пр. таніна і оцтани алюміну, заліза, хрому.

Азо́йська або азоїчна доба, найстарша доба Землі без слідів ростинного й тваринного життя, гл. Архейська доба.

Азооспермія, (гр.) брак ниток у муж. заплінків, через що вони ялові.

Азо́ри, Азорські острови, 9 островів вулканічного походження, пов. 2400 км.², на Атлантійському океані, 1800 км. на захід від Португалії. Добрий ґрунт та лагідне підсоння пригожі рільництву й огородництву. Відкриті в XV. в. португальцями, належать до них донині. Завдяки положенню на дорозі з Европи до Америки Азори є вузлом каблів і телегр. стацій. 230.000 населення; головне місто Анґра до Ероїсмо, 10.000 меш.

Азот, (гр.) (лат. Nitrogenium N.), газовий первень, складовина повітря (78.4%), в чистому стані унеможливлює життя й горіння, звідси й назва а-зотос = непридатний до життя; входить в склад тіла тварин та ростин, як також витворів їх розкладу, салітри і т. д. В чистому стані одержується з плинного повітря або огрітого розчину амонового азотину; хемічно слабо чинний. З металями дає азотаки (нітриди), з киснем під впливом електр. іскри окис азоту (NO), з воднем каталітично амоніяк. Сполуки азоту з воднем: амоніяк (NH_3), гідрацин (N_2H_4), азоімід (N_3H); з останнього виробляють вибухові соли металів: азиди. Дуже сильно вибуховим є також хлорак азоту (NCl_3). З киснем дає багато різних сполук. Багато сполук азоту міститься у гної (обірнику). Ростини потрібують багато азоту, але добувають його не з повітря, а з землі, тому в рільництві вживається обірнику й штучних навозів. Деякі дрібновидні живини, як: азобактри і бактероїди, що живуть в землі або на корінняx деяких ростин, втягають азот безпосередньо з повітря й уживають його до виробу особливих азотних сполук, якими опісля користуються інші ростини.

Азотна (нітратна) кислина, (HNO_3), одна з найважніших неорганічних кислин; у продажі буває 55—68% та згущена 95%; кипить при 86°; добувається розкладом чілійської салітри сірчаною кислиною, окисненням азоту повітря при 3000° або окисненням амоніяку при помочі електрич-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ности; вживається в барвярстві та при виробі целюльоїду, сірчаної кислини й вибухових річовин, як: бездимний порох, динаміт, мелініт, тротіль і ін.

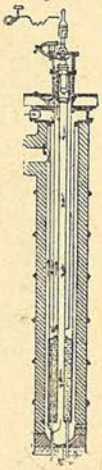

Прилад до витворювання аз. кислини електр.

Азотні бактерії, дрібновидні заразки, які живуть в землі, звичайно на коріннях ростин і, втягаючи з повітря азот, вироблюють азотні сполуки, які йдуть на пожиток ростинам; таким способом ростини користуються азотом повітря, якого вони своїм листям добути не можуть.

Азотняк, вапневий азотан; помічний азотовий навіз, що має коло 20% азоту; вироблюється злукою азоту (з повітря) з карбідом. Ростини не побирають азоту в такій сполуці, він мусить перемінитися в землі в амоніяк, а той знову в азотний квас.

Азотові навози, містять у собі конечну для ростин поживу, азот. Сюди належать: салітра азотова, салітра чілійська, сірчан амоновий, азотан вапневий, мучка рогова, мучка з крови. Стаєнний гній, а головно гноївка, мають також у собі азотові сполуки і вони надають гноєві при його розкладі характеристичний для гною запах.

Азотурія, (гр.) ненормально сильне виділювання азоту сечю.

Азу́р, (перс.) голуба краска.

Азури́т, камінь, синя відміна малахіту.

Азям, (тат.) літня татарська одежа в роді кобеняка.

Аіда, опера Верді з єгипетського життя.

Аідін або Гюсель Гісар, місто в зах. Малій Азії, 30.000 меш., копальні руди.

Аір або Асбен, назва гір і оази в середній Сагарі. 20.000 меш.

Аір, гл. Шувар.

Аіша, дружина Магомета, донька Абу-Бекра, магометани почитають її як пророчицю (†679 в Мединї).

Ай-ай, (Chiromys madagaskar), малпівка, яка живе на Мадаґаскарі, гл. Малпівка.

Айва, пигва, (Cydonia vulg.), споріднена з нашим глодом, овочі тверді, але розварені їстивні. У нас по садах і городах.

Айвазовський, Іван, славний рос. маляр моря (мариніст) (1817—1900).

Айгес-Потамой, (ріка кіз), річка в тракійському Херсонесі; при її гирлі 405 до Хр. Лізандр знищив атенську фльоту.

Айґнер Петро, поль. архітект і письм.; (1746—1841), статті з обсягу будівництва й естетики, відбудова багатьох старих будівель і будова нових у Польщі.

Айґунь, китайське місто в Манджурії над Амуром на границі С.С.Р.Р. Заложений як твердиня проти Росії 1684. В 1900 цілком знищений росіянами, відбудовується аж по рос.-японській війні. В 1858 заключено тут рос.-китайську умову, яка започаткувала панування Росії в Приамурщині. 40.000 меш.

Айдамський сир, виробляють у півн. Голяндії, в околиці міста Айдам (Едам).

Айдар, ліва притока Донця.

Айдукевіч Зиґмунт, відомий польський маляр (1861—1917), „Облога Відня" у віденському ратуші, численні портрети.

Айлант, Боже дерево, китайський ясень, (Ailanthus glandulosa), дерево, з гарним пірнатим листям, яким годують гусениці шовковиків; у нас плекається для оздоби та закріплення ярів.

Айліо Юлій, фін. археолог; досліджував м. ін. доісторичну культуру України кам'яної доби (Fragen der russischen Steinzeit, 1922).

Аймаки, афґаністанське плем'я, між Кабулом і Гератом, монгольського або іранського походження, 300-400.000 меш.

Аймара, індійське плем'я понад пів міл. душ у півд. Америці, заселює височину Болівії коло озера Тітікака.

Айналов Дмитро, *1862 у Маріюполі, історик мистецтва.

Айнтаб, торговельне місто в півн. Сірії, в Туреччині; ткацький промисл; 48.000 меш.

Айну, Айно, останки первісного населення Японії, живуть ще на острові Єссо, на Сахаліні й Курилах, 30.000 душ. Низькі ростом, чорноволосі, довгоголові, з дуже сильним поростом, позатим з прикметами білої раси. Заняття: рибальство. первісне рільництво і ловецтво.

Айнштайн (Einstein) Альберт, сучасний нім. фізик, *1879, проф. унів. у Берліні і звісний з теорії відносности (релятивности). Важніші праці: „Про принцип відносности та висновки, що випливають з нього" (1905); „Основа загальної теорії відносности" (1916—1920). Працює також над законами проміньовання та над теорією квантів. Одержав нагороду Нобеля 1921.

Альберт Айнштайн.

Ай Пе́трі, (св. Петро) один із вершків гір Яйла на Криму.

Айредальський тер'єр, англ. порода собак з густою й грубою сіро-рудавою шерстю, вживана в поліційно-розвідчих цілях.

Айроль, сполука вісмуту, йоду й гарбовинної кислини; сухий антисептичний засіб до лічення ран і шкірних хоріб.

Айс, (Ais), на пів тону підвищене **а**.

Айсберґи, гл. Льодові гори.

Айс-дур, (Ais dur) дурова скаля від цього тону.

Айсо́ри, народ арамейської галузи семітської родини, потомки кандеїв або ассірійців. Живе у Персії, Курдистані і Кавказі.

Айстер, Астра, Глядка китайська, (Callistephus chinensis), зелиста ростина з гурту зложених, задля гарних різнобарвних квіточків плекається залюбки по квітниках.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Айсхіл, найстарший із трьох великих гр. трагіків (*525—456 до Хр.), боровся б. Маратону, Саламіни й Платей, властивий творець гр. драми (обмежив участь хору в драматичній акції й запровадив другого актора, що вможливило справжній драмат. діялог. — З його 70 трагедій збереглося 7: 1) „Благальниці“, назва від хору складеного з дочок Даная, що благають захисту в Аргосі проти синів Айгіпта, 2) „Перси“, єдина історична трагедія Айсхіла. 3) „Семеро проти Теб“, де виведено на сцену братогубну боротьбу двох синів Едіпа за спадщину по батькові. 4) „Прикований Прометей“, титан Пром. жорстоко покараний Зевсом за своє чоловіколюбство. 5—7) „Агамемнон“: пімста Ореста за смерть батька; „Хоефори“: жертва троянок, посланих Клітемнестрою, на могилі Агамемнона; „Евменіди“: виправдання вбивця рідної матері атен. ареопагом під проводом Атени й примирення Еріній: єдина ст.-гр. трилогія, що збереглася під спільною назвою „Орестея“.

Айсхіл.

Айсхін, славний атенський бесідник, противник Демостена, голова македонської партії в Атенах (б. 390-314 до Хр.). 330. р. засуджений на вигнання.

Айсхін.

Айхенвальд Юлій, рос. критик-імпресіоніст (1872-1929) твори: „Сілуети русс. пісателей“ і „Пушкін“. А. заперечує історію літератури, як науку, й об'єктивність в критиці, а критикує письменників лише на основі власних переживань при читанні їх творів.

Акаба, пристань над заливом тої самої назви, який частиною Червоного моря відділює півострів Сінай від Арабії, належить до Геджасу.

Акавстобіоліт, незапальна гірнина (скала) органічного походження, пр. вапняк, трипля.

Академік, (гр.), член академії; в Галичині й на Заході студент університету.

Академічний, чисто теоретичний, науковий; студентський.

Академія, (гр.) філософічна школа Платона, названа від гаю, присвяченого півбогові Академові, в якому навчав Платон від 388 до Хр. Це був гай-майдан для гімнастичних вправ і бороття молоді. Розрізняють три атенські академії: а) давня, від Платона до Кратеса, що плекала погляди Платона; б) середня, від Аркезілая б. 315—240 до Хр., що плекала погляди Сократа; в) нова, т. зв. еклектична, від Карнеада 215 до Хр. до 529 р. по Хр., коли закрив її ціс.

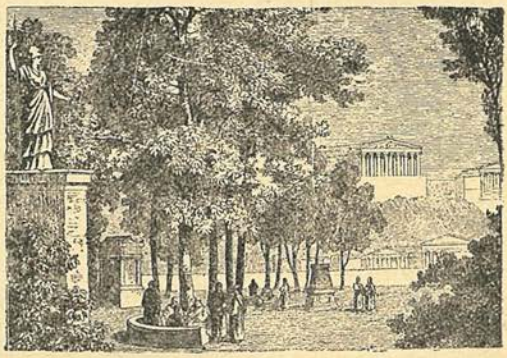

Платонова Академія.

Юстиніян, передавши все навчання в руки духовенства.

Після цього академіями називано гуртки визначних учених. Такими були: державна академія в Константинополі в половині IX. в. та гуртки вчених на дворі Карла В. з Алькуіном на чолі; опісля в Палермі, Фльоренції і інших італійських містах в XIV. і XVI. вв. Першою академією в новітньому значінню цього слова була французька академія, заснована в Парижі 1635, після чого засновано такі академії: в Лондоні 1663, в Берліні 1700, в Петербурзі 1724, а далі й інших краях Европи.

Тепер академією називається: найвища наукова установа в державі, товариство вчених для плекання строго-наукових дослідів, вища школа для строго означеної фахової освіти, пр. а. господарська, мистецька, торговельна і т. п., також святочне зібрання присвячене якійсь важній справі або особі.

Українські академії, гл. Українська наука.

Акадія, країна над заливом св. Лаврентія в Канаді.

Акажу, (Anacardium occidentale), магонь, бразілійське дерево з темно-червоною древиною, дуже цінний матеріял на різні вироби.

Акант, (гр.) ‚ведмежий пазур‘. Ростина теплого підсоння, споріднена з нашою „бабкою“, якої зубчасто-кучеряве листя, відповідно стилізоване, стало за взір для грецької, римської, а опісля й ренесансової орнаментики (прикраси на

Акант. Наліво ростина, направо орнаменти.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

головах (капітелях) стовпів (колон), вазах, тощо).

Акантологія, (гр.) збір гострих гадок, епіграм.

А капеля, (іт. a capella) хоровий спів без супроводу інструменту.

Акапулько, найбільша пристань Мехіка над Великим океаном, 6.000 меш.

Акардія, (гр.) брак серця у нездібних до життя тварин.

Акарнанія, західня часть середущої Греції, окрема провінція. Столиця Міссолонг.

Акароїдна живиця, живиця з австрал. ростини Ксанторея (Xanthorrhoea), виріб ляків і лякерів.

Акаст, (гр.) в грецькій мітології син іольського царя Пелія, учасник каледонських ловів і походу аргонавтів.

Акатолик, (гр.) некатолик.

Акатуйські копальні, в Нерчинській окрузі Забайкальської области. Добування срібла, олова, марганцю, тощо. Каторжна тюрма.

Акафист, (гр.) богослуження, при якого відправі вірні стоять, звідки й його назва (акатістос = несідальний).

Акація, А. п р а в д и в а (Acacia) ростина з роду стручкових, дерева або кущі, часто тернисті, з теплих країн Азії, Африки, Австралії, дають ґуму, гарбовину, фарби. — А. біла, А. неправдива, горохович, (Robinia Pseudoacacia) з роду стручкових, тернисте дерево до 25 м. з Півн. Америки; в Європі розводять для закріплення пісків, схилів і для оздоби (запашні цвіти); деревина жовта, добрий матеріял для всяких господарських виробів, А. ж о в т а, чипуга (Caragana arborescens) оздобний кущ з Азії,

Акація ґумова.

Акація біла — Гороховик.

з жовтими, рожевими квітками; деревина тверда, гнучка. У нас плекається задля гарного квіту.

Акбар Великий або Джалаладін Могамет; вел. могол Гиндустану (1542—1605) з роду Тімура; побільшив і впорядкував свою державу; опікун наук і мистецтв.

Аквавіва Клявдіо, визначний генерал чину єзуїтів, (1543—1615), що значно скріпив орден. Реорганізатор єзуїтськ. шкільництва.

Акваманіля, середньовічня посудина до церковного змивання рук, звичайно дивовижної постаті (смоків, львів, фенікса і т. п.).

Аквамарін, гл. Бериль.

Аквапульсор, машина до підношення води. Цю машину вправляють в рух водою малого спаду. Вона містить шахту, злучену з горішньою водою, що по відкриттю затички наповняє також пливак; через це він падає, затичка для горішньої води замикається, для долішньої відкривається; пливак випорожнюється і підіймається вгору.

Акбар Вел. (На основі стар. індійського малюнку).

Акварeля, (іт. aquarello — водна краска) малюнок водними красками, крізь які проглядає тло. Техніка акв. малювання недавня, винайшов її англієць Джон Роберт Козенс, †1799; розвинулася насамперед в Англії.

Акварій, (лат.) шкляна посудина наповнена водою, піском і т. д. для плекання водяних тварин та ростин.

Акватінта, (іт., спосіб травлення мідяної пластинки квасом, що в репродукції наслідує малювання тушшю. Удосконалив її техніку франц. маляр Ле Пренс (1733—81).

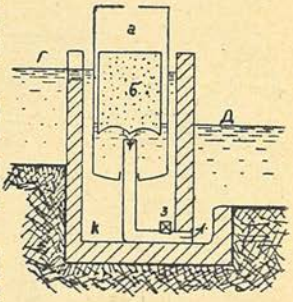

Аквапульсор.
г — позем горішн. збірника;
д — позем дол. збірника;
к — шахта,
а — пливак,
б — затичка горішня,
з — затичка долішня.

Аквафорта, азотна кислина, уживана ритівниками до травлення рисунків на металях; відбитка такої ритовини.

Акве Секстіє, (Aquae Sexstiae) тепер Е (Аіх) у Провансі; 102 до Хр. побіда Марія над тевтонами.

Акведукт, (лат.) водопровід, високий міст, що ним понад яри проходить добра вода з далеких околиць. Славні є римські акведукти в Седжовії, Алькантарії, а найвищий (116 м.) акведукт Делле Торе в Сполето.

Аквізитор, (лат.) торговельний посередник (аґент), що стоїть на услугах асекураційних, експедиційних, банкових, видавничих, реклямових і под. фірм.

Аквіла, 1) давній перекладчик єврейської

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Біблії на гр. мову в II. в. по Хр. 2) вл. Адлер, Каспар, нім. реформатор, один з Лютерових сторонників і помічників (1488-1560).

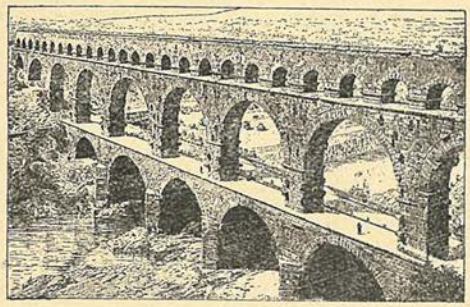

Римський акведукт.

Аквілея, нині мале італійське містечко недалеко від устя ріки Сочі (Isonzo), 2.600 меш., давніше велике торговельне й портове римське місто; стратило своє значіння через відтяття від моря дельтою Сочі; в середньовіччі патріярхат. Староримські й середньовічні будівлі. Управа рижу.

Аквільон, північно-схід. вітер у старовині.

Аквінат або Аквінський, гл. Тома, св.

Аквісґран, гл. Аахен.

Аквітанія, частина стар. Ґаллії між Піренеями й Гаронною; 419 по Хр. зах. ґоти, 507 до Франконії, 778 королівство, 1453 до Франції.

Акерман (Ackermann), Конрад (1710-71) один із основників нового нім. театру. Його жінка Софія (1714-92) славна драм. артистка.

Акерман (Ackermann) Люіза, французька поетка, песимістка (1813-90).

Акефал, (гр. вл. безголовий) 1) рід м'якунів, що позірно не мають голови; 2) безголовий недородок; 3) а-ли, секта монофізитів, що не признає патріярха.

Акефалічні книжки, книжки, що їх початок затрачено.

Акефалія, (гр.) безголов'я, безголовство.

Акименко Яків, гл. Степовий Я.

Акир премудрий, герой перекладної казки, відомої в староукр. літературі XV. в. у двох редакціях, що за свою основу мають араб. казку з „Тисячі й одної ночі".

Акіба, бен Йосип, славний рабін, один з творців „Мішни", покараний смертю 135 по Хр. за участь у повстанню Бар Кохби.

Акімов Іван, рос. маляр істор. картин, (1764-1814).

Акінезія, (гр.) повна або частинна неможливість порушування членами тіла, через хоробу відповідних мізкових осередків чи нервів.

Акіт, (від acquitter), гл. Pour acquit.

Акіургія, відділ хірургії, що подає способи вживання хірургічних інструментів.

Акка, 1) (фр. St. Jean d'Acre), порт у Сірії, з котрого веде залізниця до Гайфи; 2) карликувате муринське плем'я (1·65 м. вис.) в пралісах середущої Африки.

Аккад, гл. Сумери.

Аккерман, Білгород, на зах. березі лиману Дністра в Басарабії, колись гр. колонія Тіра, опісля пристань княжого Галича, XIV-XV ґенуезька оселя Монкастро, від 1479 тур. твердиня; XVI. в. походи козаків, 1806 до Росії, 1919 до Румунії (Cetatea Alba) пристань, торговля сіллю, рибою і вовною. 40.000 меш. В А. повіті українці творять відносну більшість (26·7%).

Аккольті Бенедете, фльорент. канцлер (1415-66), що його історія першого хрестоносного походу дала Тассові матеріял до твору „Освободжений Єрусалим".

Аккра, (Accra), головне місто британської колонії Золоте Побережжя в Африці, 38.000 меш.

Акліматизація, призвичаєння до іншого підсоння; зміни, які повстають в тілі тварини чи ростини під впливом зміненого підсоння.

Акліматизуватися, привикати до іншого підсоння; призвичаюватися, приноровлюватися, принатурюватися.

Акліна, магнетний рівник Землі, лінія, що лучить місця на поверхні Землі, де нема магнетного нахилення. Ця лінія біжить близько географічного рівника. Здовш цієї лінії магн. стрілка, що може обертатися навколо поземої осі у прямовисній площі, уставлена в площі магн. полуденника, висить поземо тоді, як на інших місцях Землі нахиляється до поземи.

Аклямація, (лат.) спосіб уживаний іноді на зборах, коли на чиєсь внесення не голосується звичайним способом, підраховуючи голоси, тільки оплесками, повстанням з місць або ще й іншим способом виявлення згоди.

Аклямувати, притакувати оплесками, одобряти, вибирати без голосування.

Акме, (гр.) вершок, рішаюча хвиля (криза) в розвитку хороби.

Акмечетка, містечко на Херсонщині в Миколаївській окрузі, над Богом.

Акмолинськ, місто над рікою Ішім серед кірґізьких степів, 13.000 населення.

Акмолинська область, частина Козацької Автономної Радянської Республіки (Козацька А. Р. С. Р.) в Середній Азії; простір 100.700 км.² 1.100 тис. меш., обіймає лісостеп на півн., степ на півдні. Первісне скотарське й кочовниче населення творять кірґізи (35%), витискані українськими (24%) й російськими (31%) рільниками. Гол. місто Петропавловськ, 36.000 меш.

Акне, (гр.) „вугри", найчастіше на лиці, спричинені запаленням в лойових залозах шкіри. Лікування: змивання 50% спиртом із содою або саліциловим спиртом, механічне усування вугрів і т. п.

Акойміти, (гр. вл. безсонні) монахи, що ділилися на хори (3-6) і відправляли безперервно богослуження.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Акологія, (гр.) 1) наука про хірурґічні прилади; 2) наука про засоби лікування.

Аколут, (гр.) один з нижчих церковних чинів у римо-кат. церкві.

Аколяда, (фр.) скобка, що лучить більшу кількість нотних систем в одну цілість.

Акомодація, (лат.) припоровлення; в фізіології й медицині **а. ока:** примінність, здібність ока виразно бачити предмети, які знаходяться в різній віддалі від ока, одні по других. Діється воно через випуклювання (при баченню зблизька) та сплощування (при баченню на віддаль) головно передньої поверхні сочки.

Акомодуватися, примінюватися, пристосовуватися.

Акомпаніямент або акомпанімент, (іт. accompagnamento) супровід інструментів до співу.

Аконіт, гл. тоя.

Аконітін, (лат.) отруя, алькальоід, находиться в тої, вживається при невралгії і ревматизмі.

Аконкаґуя, найвища гора в півд. Андах (7035 м.) в Арґентіні.

Аконтіюс, (Giacomo Contio), іт. письм. (1492-1566), парох Трієнту, пристав до реформації і осів в Англії, де здобув собі славу, як вільнодумний письменник-філософ; проповідував терпимість і згоду християнського світу.

А конто, частина належитости вплачена на рахунок, зачет, задаток.

Акорд, (іт. фр.) рівночасний звук кількох тонів: тризвук (квінтакорд), чотирозвук (септакорд), п'ятизвук (нонакорд) і ін.

Акордіон, ручна гармонійка; винайшов у 1819 Доміян у Відні.

Акордова праця, винагороджування не після часу, але після кількости виконаної праці, від кількости вироблених штук. Приймається, що акордовий робітник виконує на $^1/_3$ більше, ніж денний. Найбільше примінюється її в хліборобстві в часі жнив, де ходить за поспіх; звичайно така робота є гірша.

Акоста Урієль, (Gabriel a Costa), *1590 в Опорто. Вихований як католик, мав посаду в релігійній колеґії, але втік з матір'ю й братами до Амстердаму й перейшов на юдаїзм та приняв ім'я Урієль. Переслідуваний за виступи проти талмуду й фарисейства, відібрав собі життя 1640. З життя А. взяв Ґуцков основу до відомої драми „Урієль Акоста" (1846), переложеної також на укр. мову.

Акр, (acre of land) анг. і америк. міра поверхні = 4047 м².

Акрагас, гл. Аґріґент.

Акранія, (гр.) 1) вроджений брак або недостатній розвиток голови; 2) безчерепні, найпростіше збудовані хребетні тварини, будовою зближені до риб.

Акратотерми, (гр.) теплі й гарячі лічничі води, гл. Вода.

Акре, країна в Бразілії над рікою Акре, притокою Пурусу, за яку довго спорили між собою Бразілія й Болівія. 92.000 меш.

Акредитив(а), (фр.) припоручення банкові дати кредит третій особі на рахунок акредитуючого якусь квоту.

Акредитувати когось, 1) відкрити комусь у банку можливість кредиту до висоти, яку згори означено; 2) а-ти представником держави — назначити дипломатичним заступником.

Акрешендо, (іт. acrescendo), гл. Крешендо.

Акрібія, (гр.) докладність, старанність (в дослідах).

Акроаматика, (гр.) акроаматичне навчання, наука про акр. навчання; гл. Навчання.

Акроаматичний, (гр.) пізнаний, зрозумілий слухом, з говорення, чи з оповідання другого; гл. Навчання.

Акроатичний, (гр.) гл. Акроаматичний.

Акробат, (гр.) линвоскок, штукар, що ходить або танцює на линві, виробляє всякі штуки на гойдалці, переважно в цирку.

Акрографія, (гр.) глибоке травлення. Гл. Ритівництво.

Правдоподібний вигляд давнього атенського акрополю.

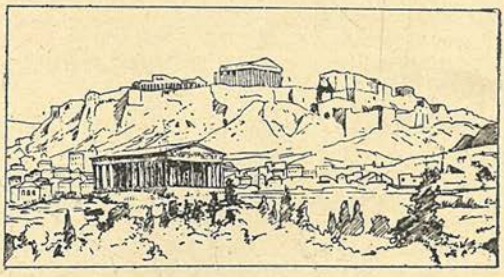

Теперішні руїни атенського акрополю.

Акрокеравнія, „Громові" гори, названі від частих громових бур, старовинна назва півн. зах. рога Епіру, тепер Лінґета (Capo della Liguetta) в Альбанії.

Акрокорінт, замкова гора старовинного Коринту.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Акролеїн(а), витвір перегону гліцерини: твориться також при смаженні сала і є причиною прикрого запаху при паленні тваринних речовин.

Акроліт, (гр.) дерев'яна статуя, якої кінчини (голову, руки й ноги) різьблено з каменю. Акролітами були подекуди ідоли поганської України (гл. Перун).

Акромегалія, (гр.) хоробливий надмірний розріст голови, рук і ніг.

Акрополь, високоположений і укріплений замок старогрецьких міст; славний своїми будівлями, як Пропілеї, Партенон, Ерехтейон і храм Ніки Аптерос є атенський а.

Акростих, (гр.) поезія, в якій рядки зачинаються від букв, що прочитані зверху вниз або знизу вверх, складають якесь слово (звичайно ім'я особи, якій поезія посвячена).

Акротерій, причілок, підвищення на чолі (фронтоні) або наріжняки по вуглах даху, на статуї, по-грудця або взагалі якісь різьби.

Акротерії (причілки).

Аксаков, 1) Сергій Тимофійович, рос. письм. (1791-1859), автор „Семейної хроніки" (1856) і „Споминів" 1858. Оба ці високоартистичні оповідання належать до перлин російської повісти. 2) Констянтин, його син (1817-60), один із провідників слов'янофільського руху, працював головно на полі філології й історії. 3) Іван, другий син (1823-86), теж відомий слов'янофіл, громадський діяч, письменник і журналіст. Полишив м. ін. студію над укр. ярмарками.

Аксамит, гл. Оксамит.

Аксельбанти, (нім.) вовняні золотисті або сріблисті шнурки на раменах військових старшин; відзнаки.

Аксентовіч Теодор, *1859, поль. маляр пастеліст, уславився своїми гуцульськими „Йорданами".

Аксесуар, акцесорія (фр.) додаток, другорядні прикмети, побічні справи.

Аксиніт, туміт, креман глину, алюміну, вапню (кальцію), магнезію, червоно-бурий камінь до прикраси.

Аксіома, (гр.) твердження, ніяким доказом незакріплене, яке ми приймаємо за правдиве і кладемо в основу якоїсь науки; пр. мат. аксіоми, як: пряма є найкоротшим сполученням двох точок.

Аксіоматичний, цілком певний, що не підлягає сумніву.

Аксіс, особливий рід оленів в Індії і на Цейлоні, великих, темнобурих з ясними крапками; правдоподібно дуже первісна порода.

Аксолотль, (Amblystoma mexicanum) американський рід земноводних тварин, котрого личинка замітна тим, що може розмножуватися, не дійшовши повного розвитку.

Акт, (лат.) те, що сталося, 1) Acta diurna — уряд. дневник з часів римського цісарства. 2) Acta apostolorum — апостольські діяння. 3) Acta sanctorum або martyrum — діяння святих і мучеників. 4) Акт — дія в драмі. 5) Урядове письмо. 6) А. історичний, важне письмо (грамота) з минулого. 7) Акт, людська нага постать, уставлена в певному русі для зрисовування чи різьблення.

Олень — аксіс.

Акташ, озеро на Криму б. Керчі.

Актеон, мітологічний герой перемінений Діяною в оленя.

Актива, (лат.) чинний стан білянсу, складники маєтку без огляду на стан довгів, які появляються у білянсі поруч як пасива (довжний стан білянсу).

Активізм, (лат.) підкреслення значіння свідомої волі у нашій практичній та теоретичній діяльности.

Активіст, (лат.) приклонник рішучих політичних виступів або член партії, що веде відповідальну роботу.

Активний, (лат.) чинний, діяльний.

Активні відсотки, відсотки, які побираємо від когось, у протилежність до пасивних, які комусь платимо.

Активність, (лат.) сильне напруження волі в однім напрямку.

Активувати, (лат.) впроваджувати в службу, здійснювати.

Актинія, (гр.) морська тварина з громади квітань, гл. Квітані.

Актиноліт, (гр.) променисто зложена, зеленава відміна амфіболю.

Актинометр прилад до міряння натуги проміньованя, передовсім соняшних промінів.

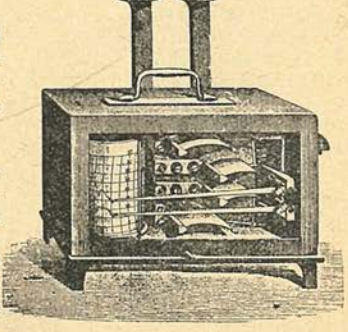

Актинометр.
Різниця насвітлення двох галочок, одної золоченої, а другої чорної, записується самочинно на вальці.

Актиномікоз(а), (гр.) хороба спричинена грибком,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

що живе на збіжжях; проявляється небезпечними рошними боляками.

Актинотерапія, (гр.) лікування промінями, природними, соняшними або штучно витвореними.

Актичний ступінь, гл. Море.

Актійські гри, свята в честь Аполлона в стар. Греції.

Актіон, (Actium) ріг на зах. побережжі Греції, при артейському заливі; при А. морська битва 31 до Хр., де Октавіян побідив Антонія.

Актор, (лат.) лицедій, що виступає на сцені.

Актуальний, (лат.) той, що має значіння в сучасну пору.

Актуар, (лат.) назва судового писаря, реґістратора.

Актюбінська область, частина Козацької Автономної Рад. Респ., поверхня 277.870 км.² 414.000 меш.; лежить в зах. части кірґізьких степів. Заселена давніше лише кочовиками кірґізами, стала скоро заселятися головно українцями по проведенню залізниці Оренбурґ-Ташкент; тепер кірґізи частинно перейшли до хліборобства. Населення: кірґізи 68%, українці 19%, росіяни 9%; число українців сильно збільшується. Головне місто Актюбінськ, 20.500 меш.

Акула, (Euselachii), пажор, морська риба, хрястноскелетна, якої деякі роди доходять до 15 м. довжини. Замітна шорсткою шкірою без лусок, поперечними щоками, закритими сильним чоловим вирістком і узброєними гострими, трикутними зубами, уложеними в багатьох рядах, та великими крилатими плавцями. Дуже пажерлива. З акул найзамітніші: пажор людоїд, найбільший морський хижак і молотан, що має голову видовжену на боки так, що подобає на великий молот.

Акумулятор, (лат.) прилад до нагромаджування чогось.

Акумулятор гідравлічний, збірник води для порушування гідравлічних машин.

Акумулятор електричний, приладдя, що дозволяє нагромаджувати електричну енергію, перетворюючи її на хемічну. Складається звич. з олов'яних плит уміщених в сірчаній кислині; під впливом електричної струї відбуваються складні хемічні прояви, які доводять до того, що плити при аноді вкриваються окисом олова, а при катоді остають чистим оловом; так наладжений а. стає ґальванічним звеном, яке можна ужити до потрібних цілей; при тім переходять відворотні хемічні прояви, які доводять олов'яні плити до первісного стану; тому а. розряджується і його треба „набивати" наново. А. Едіссона має плити не олов'яні, а з заліза і ніклю, а замість сірчаної кислини — потасовий луг.

Акумулятор, передня стіна відкрита, щоби було видно олов'яні пластини.

Акумулятор паровий, особливий котел, що приймає зайву пару з парового кітла, а в разі потреби віддає самочинно свою пару до ужитку.

Акумуляторна батерія, збір послідовно з'єднаних акумуляторів для піднесення натуги електричної струї.

Акумуляторна централя, більша акумуляторна батерія, призначена для обслуги певної електричної лінії.

Акумуляційні гори, витворилися через нагромадження скал (пр. вулканічні стіжки) без порушення земної кори.

Акумуляція, (лат.) нагромаджування; в геології: нагромаджування осадів морських, річних і льодовикових; в економії: а. капіталу, нагромаджування великих грошових засобів; теорія акумуляції Маркса, Рози Люксембурґ, гл. Капітал.

Акуометр, (гр.) прилад до мірення сили слуху та ступеня глухоти.

Акупунктура, (лат.) проколювання ніжними металевими шпилечками для лікування: проколювання боляків, електризування.

Акурат,(лат.) якраз, власне, точно; **а-ний,** докладний, старанний, дбалий; **а-ність,** точність, старанність.

Акустика, (гр.) наука про голос.

Акустичний, такий, що відноситься до голосу; „акустична" саля збудована так, що на кожнім її місці можна чути виразно тони й слова; **а. трубка** улегшує слухати приглухуватим.

Акут, акутний, (лат.) гострий, наглий.

Акута, (іт.) високий, гострий голос органових сопілок.

Акушер, (фр.) лікар, спеціяліст у поліжництві.

Акушерка, (фр.) жінка привчена й уповажнена до помочі й послуг при родах, повитуха.

Акушерія, (фр.) поліжництво.

Акце́нт, (лат.) наголос; значок над словом у місці, де треба його вимовити з притиском; вимова, що відбиває своєрідні прикмети чужої мови.

Акцентування, наголошування, виговір з натиском.

Акцепт, (гл.) вексель.

Акцептаційний кредит (звичайний),одна з форм кредитування торговлі банками. Банк приймає на себе обов'язок акцептувати, себто підписувати в ролі майбутнього платника векслі, виставлені його клієнтом (купцем), очевидно до означеної згори загальної суми і з приходом дня платности векслі ці платити. Банк, приймаючи на себе такий обов'язок, вимагає звичайно від клієнта, щоби той доставив йому перед днем платности відповідне покриття у готівці або в іншім виді. Користь з того

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

для купця та, що він може пускати в обіг векслі з добрим банковим підписом (жиро); есконтуючи такий вексель, він одержує зразу готівку, дуже часто в тім самім банку, який акцептував вексель.

Акцес, (лат.) приступлення до чого, особл. до умови інших.

Акцесія, (лат.) приріст власности; приростом є все, що додатково до речі приходить та з нею лучиться в одно.

Акциденції, (лат.) припадкові прикмети, побічний дохід; у друкарстві: дрібні роботи, які вимагають артизму і знання складача; в філософії: неістотні, змінливі прикмети в протилежність до незмінної субстанції.

Акциз(а), (фр.) оплата від харчів, напоїв, тютюну, тощо; уряд, що завідує тими податками.

Акцизник, урядовець при акцизнім уряді.

Акційна спілка (а-е товариство, нім. Actien Gesellschaft, фр. Société anonyme, англ. Company Limited), основна форма колективного підприємства капіталістичного типу. В основі акц. с-ки лежить основний капітал, розложений на рівні частки, т. зв. акції (англ. шери). Кожна акція дає посідачеві один голос і право на дивіденду, або обов'язок покривати у відповідній части страту спілки. Значить, більшість голосів на зборах має завсіди той, хто має в руках більшість акцій, отже про долю спілки рішає капітал, а не фізичні особи (в кооперативі навпаки: член має один голос, хочби мав і більше уділів).

Акція, (лат.) 1) чинність, діяльність, робота, дія; 2) грошовий пай в акційних спілках. Акція означає рівночасно висоту матеріяльної відповідальности акціонера, себто члена акційної спілки. Висоту акцій управильнює закон. Посідання акцій щодо кількости не обмежене. Акцією зветься й той документ, який одержує акціонер, поіменно названий або неназваний (а. на пред'явника) на доказ вплаченого ним паю; 3) в римськім праві actio — позов, акт обвинувачення; 4) в літ. творах акція — ділання дієвих осіб, їх учинки і змагання в боротьбі з окружаючим світом і з собою за осягнення наміченої ціли.

Акчелерандо, (іт. accelerando) приспішуючи, музичний темп.

Алабама, 1) одна з держав З. Д. А. на півдні. 135.000 км.², 2,350.000 меш., з чого майже половина чорні. Найбільші плянтації бавовни на світі. Копальні вугля, заліза, міді, срібла. 2) ріка в півд. частині З. Д. А. 1.350 км. довж., зі сточищем 113.000 км.²; впадає до Мехіканського заливу.

Алаґес, (Alagoes) вигаслий вулкан у Вірменії, 4.098 м. вис.

Ала Даґ, височина 3.500 м. вульканічного походження в середущій Вірменії.

Алазони, гл. Скити.

Алайські гори, зах. частина гір Тянь-Шань у рос. Туркестані до 7.120 м. вис. В цих горах один з найдовших льодовців світу (70 км.), обслідуваний українським ученим Федченком і названий його іменем.

Ала Куль, два солоні степові озера в рос. Середній Азії.

Алалія, (гр.) 1) німота наслідком нерозвинення мізкових осередків мови; 2) неможливість говорити пов'язаною (артикулованою) мовою, наслідком уроджених недостач мізку або хворобливих прояв у ньому.

Алани, сарматське плем'я, знамениті їздці та лучники, побідили 375 разом з гунами остроґотів, дісталися із свевами та вандалами 406 до Ґаллії й Еспанії, де їх розбили візіґоти 418. Їх потомками осетини.

Аларіх, король візіґотів 395—410, б. 370 завоював Тракію, Македонію, Грецію, Італію, 410 добув Рим.

Алатау, „пестрі гори"— частина гір Тянь-Шань у Туркестані, вис. до 3.570 м.

Албені (Albany), столиця стейту З. Д. А. Н'ю-Йорк, над рікою Гудсон (Hudson) 120.000 меш.

Албіон, стара кельт. назва В. Британії.

Алвізій Михайло, львівський міщанин, полишив запис на братську школу у Львові, 1645.

Алгезія, (гр.) нервний біль.

Алґонкіни, група індійських племен (делавари, могікани, оджібви, чаяни) в схід. частині Півн. Америки, кругло 100.000 голів.

Алдан, права притока Лени у східнім Сибіру, в Якутській обл. 1870 м. дов.

Алданов Марко, (вл. Ляндав), рос. письм. *1889; автор відомих історичних повістей.

Алдермен, (англ.) голова ремісничого цеху, член міської ради в Англії й З. Д. А.

Алеарді, іт. поет-патріот (1812-78).

Алеврометр, (гр.) прилад для визначення в муці кількости поживної білковини.

Алевронат, побічний перетвір з пшеничної або житньої муки при виробі крохмалю; дуже поживний (80% білковини, 5% мучини); хліб з алевронату вживають хорі на цукрицю.

Алегорія, (гр.) висловлення думки образом, порівнянням; притча; образове представлення думки або поняття, пр.: слави, чесноти, хоробрости, освободження поневоленого народу.

Алеґани, гл. Апалачі.

Алеґат, (лат.) залучений, прикладений документ, залучник, додаток.

Алеґрен (Allegrain) Ґабріель, (1710-95) французький мистець, зображував особи й події з вірувань греків і римлян.

Александер, гл. Олександер.

Александреску Григорій, румунський поет (1812-86), політичні сатири й байки, збірник віршів „1840 рік".

Александрета, тур. Іскендерун, пристань у півн. Сірії. 15.000 меш.

Александрин, вірш із шостистопових ямбів з цезурою на третій стопі; ним на-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

писані ст. фр. героїчні пісні про Олександра В. (звідси й назва), також фр. псевдокласичні епічні й драматичні твори.

Александрі Василь, рум. поет і дипломат, (1819-86), створив рум. театр, збирав рум. народні пісні.

В. Александрів.

Александрів Волод., лікар, письм. (1825-93), відомий перекладчик, („Тихомовні співи на святі мотиви"), автор оперет „За Немань іду" і „Ой не ходи Грицю, та на вечерниці", що в перерібці Старицького граються донині в наших театрах.

Александрів, 1) (Александров) повітове місто у Владимирській губ. в середній Росії, 12.000 меш. 2) (Aleksandrów) містечко коло Лодзі з ткацьким і килимарським промислом; 11.000 меш.

Александрійська доба, часи поширеної на цілім сході пізньо-грецької, геленістичної культури за Птолемеїв (323 до 30 до Хр.) і римлян (30 до Хр. до 640 по Хр.) до арабського наїзду за каліфа Омара. Тоді цвіли: історія (Полібій 200-120 до Хр.), географія (Ератостен 275-195 до Хр.), філологія (Арістофан з Візантії), медицина (Герофіл і Еріструт б. 300), математика (Евклід б. 300), механіка (Архімед 287-232), астрономія (Гіппарх із Нікеї †125). З Александрії походить також мабуть неоплатонська філософія. В поезії а. д. дала тільки хуторну поезію (буколіки). Осередком тієї культури було місто Александрія.

Александрійська книгозбірня, основана Птолемеєм II. (283-246 до Хр.), згоріла частинно в р. 47. до Хр. під час війни Цезаря з Помпеєм. Дорешти знищили її в р. 39. по Хр. підчас релігійних розрухів християнські фанатики. Перекази пізніших арабських письменників, буцімто знищив її каліф Омар 642, неправдиві.

Александрійський переклад, гр. переклад св. Письма зладжений для александрійської бібліотеки. Інакше зветься перекладом Семидесятьох (Septuaginta).

Александрія, 1) пристань при гирлі Нілу, заложена Олександром В., опісля столиця Єгипту та осередок геленістичної культури й науки. Євангелист Марко заснував тут церков, що згодом стала патріярхатом. З упадку піднеслася А. в XIX. в., нині головна пристань Єгипту. 570.000 меш. Вивіз бавовни, збіжжя, цукрової трощі й т. ін. 2) Місто в Румунії 16.000 меш.

Александрія, багата в уяву повість про Олександра В., перерібка ніби калістенового оповідання, в якім Ол. В. підбиває Грецію й Рим, воює з песиголовцями, велетнями, карликами, велетенськими комахами й амазонками та вмірає у Вавилоні, згідно з віщуванням пророка Єремії. Ця повість була відома в нас у XIII. в. з хроніки Малали і мала важне значіння в нашім культурнім життю.

Александрович Митрофан, гл. Олелькович Митро.

Александровськ, 1) найбільше на півн. висунена місцевість европейської Росії на півострові Кола над Льодовим океаном; 400 меш. 2) місто в ставропільській окрузі в північнокавказькім краю; 3) гл. Новопетровський форт.

Александрополь, гл. Ленінакан.

Алексєєв, 1) Федір, рос. маляр (1757-1824 в Петербурзі) вславився видами укр. міст, виконаних в дусі Каналета. 2) Петро, ткач, відомий рос. революціонер, аґітатор і пропаґандист, згинув на каторзі, вбитий якутами (1849-91). 3) Євген (1843-1909) адмірал, намісник Далекого Сходу, один із спричинників рос.-японської війни й гол. вожд рос. військ у цій війні.

Алексинський Григорій, рос. соц. демократ, *1879. член 2-ої Думи; під час світової війни шалено нападав на укр. визвольний рух, виступаючи головно проти „Союзу визволення України".

Алексі (Alexis) Поль, фр. повістяр (1847-1901), автор біографії Золі.

Алексій, гл. Олексій.

Алексін, (гр.) білковинна річовина, витворена в крові для оборони перед хороботворчими заразками.

Алексіс Вілібальд, (вл. Haering Wilhelm), нім. письм. (1798-1871), повісті, вірші й оповідання.

Алексія, (гр.) „сліпота слів", хороблива недостача розуміння написаних слів.

Алексіяни, світське братство по уставу св. Авґустина, яке опікувалося недужими й займалося хороненням мерців (XIII. в.).

Алеман Матео, есп. письм. (1547-1609), авантюрист; його сенсаційна повість „Життя і вчинки Гусмана Альфарача" мала вплив на Лесажового „Жіль-Бляза".

Алемани, германське плем'я з часів переселення народів III-VI. вв., що жило між гор. Одрою й Лабою, а пізніше пересунулося на півд.-захід і дійшло до теперішньої Швайцарії й Ельзасу, живе сьогодні в пограничних областях Швайцарії, Німеччини, Австрії та Франції.

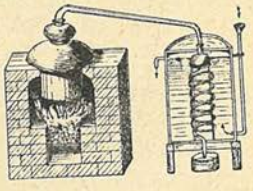

Алембік.
В кітлику підогрівається алькогольний напій, а добуті через те пари алькоголю скроплюються у холоднику (направо).

Алембек (Альнпек) Іван, львівський міщанин, вів боротьбу з міським патриціятом; склав опис Львова й спомини, †1636.

Алембік, (араб.-гр.), мідяна посуда до гонення горілки, вживалася до пол. XIX. в.

Ален (Ahlen), місто в пруській окрузі Мюнстер, 24.000 меш.; копальні вугілля.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Алéн, (Alain, вл. E. A. Chartier) фр. письм. *1868, літературні нариси й критичні афоризми.

Аленбай (Allenby), Едмунд Генрі, англ. генерал у Палестині 1917, британський комісар Єгипту 1919-25.

Алеппо, гл. Галеб.

Алепський Павло, архідіякон, товариш подорожі патріярха Макарія до Москви, переїздив із ним, за Б. Хмельницького, через Україну і в своїх споминах про цю подорож дуже хвалить високу культуру „козацького народу".

Алесія, столиця ґальських мандубіїв, біля Семюру, 52 до Хр. облягав її Цезар.

Алессандрія, столиця країни тої самої назви в півн. зах. Італії над рікою Танаро, 80.000 меш.; залізничий вузол, сильна твердиня; ткацький промисл, торговля.

Алеути, 1) острови вулканічного походження, тягнуться від Аляски по Камчатку. Простір 34.000 км². Наслідком суворого підсоння живе там лише 1000 осіб, що займаються ловецтвом; 2) плем'я ескімосів, що живе на цих островах, а також на півночі Аляски.

Алеф, перша буква жидівської азбуки, також число 1.

Алеч, (Aletschgletscher), найбільший льодовик в Альпах, тягнеться з гори Юнґфрав, Алечгорну й Фінстераргорну на 24 км., поверхня 129 км².

Алеш Микола, чеський маляр, *1852, збірка образів „Рідний Край", малюнки до народніх пісень та історичні образи, м. ін. у „Народнім Дівадлі".

Алея, широка дорога, обсаджена з обох боків деревами, в одному або в кількох рядах.

Алє, (Alais), місто в департаменті Ґард у півд. Франції, 42.000 меш., металевий і шовковий промисл. В А. заключено 1629 договір між Рішельє й гуґенотами, який підтверджував Нантський едикт.

Алє, гл. Ель.

Алилуя, (жид.) церковна пісня; дослівно значить: Хваліть Господа.

Аліськевич Андрій, педагог (*1870), директор укр. гімназій зразу в Перемишлі, опісля в Берегові, тепер в Ужгороді.

Алі, (ар. вл. високий, величний) тур. почесна назва: Ваша Величність; володар.

Алі-аґа Різванбеґович, везир автономної Герцеґовіни, поміг туркам приборкати повстання в Боснії 1831.

Алі-паша, намісник Альбанії, 1788 добув Яніну, 1803 намісник схід. Румелії, змагав до самостійности, покараний смертю.

Алібей, лиман у Басарабії.

Алібі, (лат.) доказ якоїсь особи що до її неприсутности на місці злочину.

Аліґатор (Alligator), порода найбільших плазунів, до 5 м. дов., живе в серед. Америці і півд. Азії.

Аліґієрі (Alighieri,) гл. Данте.

Алізарин(а), барвник. До 1869 добували її з коріння красильного брічу (Rubia tinctorum), тепер витворюють штучно з антрацену. Хемічний взір C_{14} H_6 O_2 $(OH)_2$. Ужиток: виріб красок: червоної, синьої та фіялкової.

Алі ібн Алі-Таліб, каліф 653—661, зять Магомета; його прихильники — шіїти.

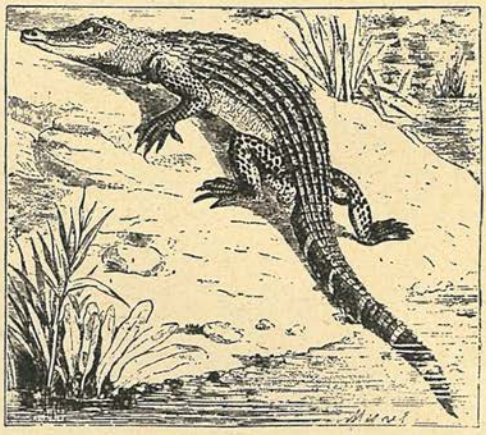

Аліґатор.

Аліканте (Alicante), 1) Гол. місто есп. країни тої ж назви, пристань над Середземним морем. Околиця славна своїми винами, солодкими мигдалями й родзинками, котрі вивозяться; велика фабрика тютюну, рафінерії нафти, металевий промисл; зимова кліматична місцевість, 68.000 меш. 2) Червоне вино назване від цього міста.

Аліквантна часть, така часть числа, яка міститься в ньому з останком (прим. 5 : 2).

Аліквоти, горішні тони, які звучать разом із основним тоном струни і є основою гармонії.

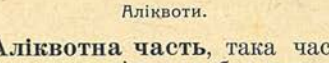

Аліквоти.

Аліквотна часть, така часть числа, на котру воно ділиться без останка (пр. 4 : 2).

Аліменти, (лат.) обов'язкова плата на удержання дітей.

Алініометр, (лат.-гр.) прилад для витичування довгих ліній, з люнетою, що обертається в доземій площині. Вживається також при витиченню осі тунелів.

Аліпій, 1) гр. письменник про музику, б. 360 по Хр., 2) А. Печерський, вл. Олімпій, патріярх укр. іконописання; чернець київо-печерського манастиря XI. в., вчився іконописі в гр. малярів, що розмальовували київо-печерську лавру; є кілька ікон приписуваних його пензлеві. †1114 р.

Алітерація, (н. лат.) рівнозвучність, повстає, коли слова у віршу починаються тою самою шелестівкою, пр. в укр. думі:

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

„Правда, панове, полягла", „Ні на полі, ні на морі не бувала".

Аліфатичні сполуки, (гр.) товщі і споріднені річовини; основною річовиною є метан. Крім товщів сюди належать м. ін. вуглеводні, що входять у склад бензини, нафти, парафіни, також органічні кваси, алькоголі, оцет, цукри, мучина, целюльоза й багато ін.

Алкамен, ст.-гр. різьбар і ливар, найславніший з учнів Фідія, в V. в. до Хр.

Алкей, ст.-гр. ліричний поет з Мітілени на остр. Лесбі, б. 600 до Хр. Від нього дістала назву чотирорядкова алкейська строфа.

Алкестіда, дружина Адмета, тирана міста Фер у Тессалії, добровільною смертю окупила життя свого мужа, після чого Персефона пустила її назад на горішній світ, по іншому переказу Геракл відбив її у Плутона. Її долю часто зображали гр. й рим. трагіки.

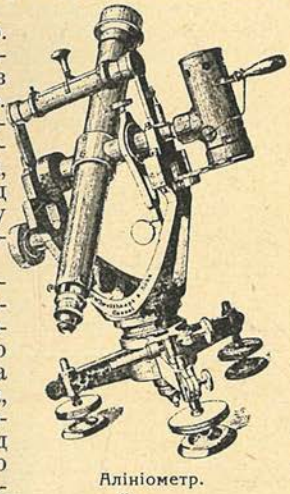

Алініометр.

Алкібіяд, атен. політик і полководець під час пелопонеської війни; (451-404 до Хр.); обвинувачений у зневазі релігії, перейшов до Спарти й Персії, покликаний назад побив спартан під Абідом і Кізиком; по невдачі під Нотієм убитий.

Алкібіяд.

Алкіной, король Феаків в „Одісеї".

Алкіона, донька Еола, кинулася в море, з туги за своїм чоловіком Кеіксом, що згинув після розбиття корабля. Боги перемінили їх обоїх у водяні птиці. Алкіонські дні, тихі, безвітряні, зимові дні; безвітря, тиша, спокій.

Алкіфрон, гр. ретор, б. 200 по Хр. Остало по нім 118 листів, цінних для літератури й для пізнання сучасного побуту й світогляду.

Алкман, ст. гр. хоровий лірик з другої пол. VII. в. до Хр.

Алкмена, дружина Амфітріона, мати Геракла.

Алкмеоніди, атен. аристократичний рід, 510 прогнали Пізістратидів.

Алкой (Alcoy), промислове місто в провінції Аліканте в Еспанії; 35.000 меш.

Аллагабад, столиця схід. брит. Індії при впаді ріки Джумна до Ганґу. 170.000 меш. Торговля збіжжям, університет, місце прощі для індусів.

Алларґандо, (іт.) розширюючи, муз. темп.

Аллах, (араб.) Бог магометан.

Алле (Allais) Альфонс, фр. гуморист (1854—1905).

Аллеґрето, (іт.) швиденько, муз. темп.

Аллеґрі Ґреґоріо, іт. композитор (1567-1653), автор духовних хорових творів, м. ін. славного Miserere, співаного у Великду п'ятницю в Римі.

Гр. Аллегрі.

Аллеґро, (іт.) шпарко, жваво, музичний темп.

Аллекто, одна з трьох Еріній (Фурій).

Алленштайн, поль. Ольштин, гол. окружне місто в схід. Прусії; 39.000 меш., гарна, горбовата й озериста околиця над рікою Алле. В окрузі на 537.000 меш. 25% мазурів.

Аллі́олі Йосиф, нім. дослідник і перекладчик св. Письма (1793—1873).

Аллоброґи, кельт. плем'я за Цезаря між Роною й Ізерою.

Аллозаври, юрайські травоїдні гади.

Аллокуція, (лат.) 1) у римлян промова полководця перед битвою; 2) прилюдна промова папи до збору кардиналів.

Аллопатія, (гр.) спосіб лікування хоріб, противний до гомеопатії; поборює хороби засобами, які в здоровому тілі спричинюють протилежні прояви.

Аллоритмія, (гр.) нерівномірність у биттю живчика.

Аллотріофагія, (гр.) хороблива охота до їдження невідповідних або й осоружних річовин.

Аллотропія, (гр.) властивість деяких первнів, що вони появляються в різних, цілком відмінних видах, пр. вуглець приходить як вугілля, графіт і діямант.

Аллохроматичність, (гр.) забарвлення чужими річовинами, у камінів.

Аллохтонічні відложжя, твориться з принесених з іншого середовища матеріялів, пр. вугілля, що твориться на дні озера з принесених колод дерева.

Альоес.

3*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Алма-ата, (колись Вєрний) місто у рос. рад. автономній Кара-кірґізькій області, 47.000 меш.; сюди був засланий Троцький.

Алмаз, гл. Діямант.

Алмазна, місто Луганської окр.; копальні, 2971 меш.

Алогічний, (гр.) нелогічний, незалежний від законів людського думання.

Алоя, альоес, (Aloe), африканська рослина, споріднена з аґавою, з роду лілеєватих; сік з соковитого листя вживається як лік на прочищення; з деревистих відмін добувають волокна, дуже пригожі для виробу полотна, линв і паперу, т. зв. мавританський льон. У нас плекається для оздоби.

Алтаіди, молоді пасмові гори азійського суходолу.

Алтай, (=золоті гори) гірські пасма в середній Азії в області рік: Іртиш, Обь і Єнісей. Найбільше висунена на захід і найважніша частина цих гір — це Алтай у вужчім розумінні: від нього на схід розгалужуються гори Саянські, Танну, Шанґайські і Великий Алтай. Властивий Алтай або Коливанські Рудні Гори обіймають 136.000 км.², складаються із цілого ряду пасем, яких осередком є найвища гора Бєлуха (4542 м.) і є багаті в золото (Кузнєцьк), срібло, мідь, олово, залізо та вугілля. Тубильцями є тюрські та монгольські народи: комлики (калмики), телойти, кумандійці, татари, шорці і кірґізи, а захожими, що живуть головно над Єнісеєм, росіяни та китайці. Населення займається переважно скотарством, гірництвом і торговлею. Залізниця з Николаєвська до Семіпалатинська (900 км.). Рос. Алтай обіймає 127.057 км.² і лежить на границі Монголії; монгольський Алтай сягає в глибину Монголії.

Алтайські народи і мови, гл. уральсько-алтайські народи і мови.

Алтайці, збірна назва для деяких тюркських народів Алтаю, зокрема для шорців; б. 55.000 голів.

Алтембас, (тур.) тур. шовкова матерія перетикана золотом.

Алтин, (тат.) гривня, шостак, колишній рос. гріш вартости трьох копійок.

Алтиця, у гуцулів частина сорочки під пахою.

Алун, гл. Галун.

Алупка, село на півд. березі Криму, морські купелі; виноградники.

Алушта, місто на півд. побережжі Криму у стіп Чатирдаґу, морські купелі.

Алфей, найбільша ріка Пелопонесу, тепер Руфія.

Алчевська, 1) Христина Данилівна, (1843-1920). Жінка відомого харківського фінансового діяча Олексія Алчевського й мати поетки Христі й співака Григорія, видатна діячка на освітнім полі. Редакторка тритомової праці „Что читать народу". 2) Христя *1882 в Харкові, донька попередньої. Твори: Поезії І. т.: „Туга за сонцем", ІІ. т. „Вишневий цвіт", ІІІ. т. „Пісні серця і просторів", ІV. т. „Встань Сонце" „Пробудження" і окремі поезії. Займається педагогічною діяльністю.

Алчевське, містечко Луганської округи в Донбасі, 16.000 меш.

Алювій, 1) сучасна, польодова доба в історії Землі, замітна зм'ягшенням підсоння й нагромаджуванням у долинах рік глин, пісків, торфів, багонної руди й лугових вапняків. У алювіяльних покладах попадаються кости, раковини й ростини, які не різняться від сучасних ростин і тварин даної околиці. В алювіяльних зложжях находяться крім цього пам'ятки кам'яної, бронзової й залізної культури. 2) Земля, яку вода примулює до берега, належить до власника берега.

Алюзія, (лат.) натяк.

Алюмен, (лат.) галун.

Алюмін, глин, Al, первень, в природі тільки в сполуках, головно з киснем і двоокисом кремню, особливо в глині, бокситі, польовику, лосняку; одержується електролізою бокситу і глини в електричній печі Герульта; сріблисто білий металь, дуже легкий, п. т. б. 2·7; тає при 657°; вживається до виробу покрив і складових частин літаків та повітроплавів, складових частин різних машин, кухонної посуди, дротів і грошей та до витворювання високих температур (алюмінотермія). Окиси алюміну: гл. корунд, шмірґель, рубін і сафір. Оцтан

Христя Алчевська

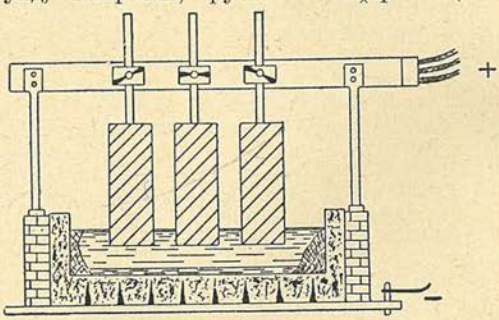

Піч Герульта (Heroult)

-|- аноди, які закінчуються (тут трьома) вугляними плитами; — катода, яка переходить також у вугляну плиту, на дні печі; між вугляними плитами катоди й аноди є глина або боксит, з яких під впливом сильної електричної струї витоплюється алюмін.

алюміну, т. зв. розчин Бурова, лік проти опухів і антисептик, також барвникова за-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

права (байца). Сірчак алюміну додається до паперу як заправа. Солі алюмінієвого квасу, гл. Алюмінат. Пересічний щорічний добуток алюмінію в цілому світі виносить 215 тисяч тон, з того: З. Д. А. 90, Німеччина 30, Норвеґія 22, Швайцарія 22, Франція 21, Канада 18, Всі інші краї 12.

Алюмінати, природні каміння, сполуки водокисів алюміну і металів, пр. спінель (Al_2O_2. O_2Mg), хрізоберіль (Al_2O_2. O_2Be).

Алюміновий бронз, мідь з 10% алюмінію; сильний, ковний, не змінюється під впливом квасів; вживається на ґалянтерійний крам, хірургічні та астрономічні прилади, частини машин і т. ін.

Алюмінотермія, (лат.-гр.) спосіб одержування дуже високої температури відкисненням окисів металів алюміном. Сумішка окисів металів (окису заліза й бравнштайну) з алюміном дає т. зв. терміт, що розжарюється до 3000°. Термітове залізо вживається до споювання шин.

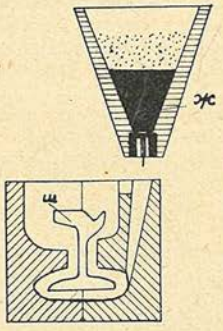

Споювання шини алюмінотермією: ж = термітове залізо, ш = шина.

Алюмн, (лат.), питомець, семінарист, клирик.

Аля, (іт. alla) на подобу, на зразок; пр. alla marcia: як марш, alla breve: темп вкорочений на половину (такт на 4 або 6 мір, числений на два удари).

Алябастер, дрібнозернистий, білий, часом смугастий гіпс. Уживається до різьб, у нас на Поділлі й Опіллі.

Алябастрове шкло, прозоре шкло, назовні подібне до алябастру. Прозорість надається домішкою чистого піску до шкляної маси.

Аляб'єв Олександер, рос. композитор (1787-1851): звісна його пісня „Вечірній дзвін".

Алява, (Alava) есп. провінція заселена басками.

Алякóк (Alacoque), Маргарита Марія, черниця, основниця культу „Св. Серця Ісусового" (1647-90), канонізована 1864.

Аляктага, гл. Стрибак великий.

Алямані Люїджі, іт. поет і політик (1495-1556), ворог Медічів; повісти, поезії і драми.

Алямбéр (d'Alembert le Rond) Жан, фр. математик і філософ (1717-83), один з творців першої фр. енциклопедії.

Д'Алямбер.

Алянд, А-ські острови, гл. Олянд, О-ські о.

Аляркон і Мендоза (Alarcon y Mendoza) Хуан Руіс, визначний есп. драматург (1580-1639); побутові комедії.

Аляркон Педро Антоніо, есп. письменник і політичний діяч (1833-91). Поезії, романи, драми, критичні нариси.

Алярм, (фр.) тривожний крик, тривога, поклик до зброї у війську.

Аляска, в вузькім значінню півострів у півн.-зах. Америці з багатьома островами; в ширшім — цілий край, котрий належить до З. Д. А., відкуплений від Росії 1867. Поверхня: 1,530.000 км.², населення: 60.000, (білі, індіяни, ескімоси). Переважно гірська країна (Мек Кінлей 6187 м.) з суворим підбігуновим підсонням. Золото (Клондайк), срібло, рибальство, ловецтво.

Аляуіт, (Etat des Alaouites) область фр. мандату Сірії, 6.500 км²., 261.000 меш.

Аляхновіч, Франціщак, білоруський театральний діяч і письменник, *1883; драми, оповідання й поезії під псевдонімом Монвід.

Альба, місто в провінції Кунео в півн. Італії; 15.000 меш.

Альба, (лат.) стихар у латинників.

Альба Фердінанд Альварес, князь (1507—82), есп. полководець, 1567—73 намісник у Нідерляндії, вів безуспішно боротьбу з повстанням голяндців.

Альба Юлія, (мадьярське Gyuala Fehervár, німецьке Karlsburg) місто в Семигороді, над рікою Марош. 12.000 меш. Гарний собор. Купелі.

Ф. Альба.

Альбані, 1) Маттіяс, батько (1621—73) і син (XVII.—XVIII. вв.), знамениті італійські майстрі будови скрипок. 2) Олександер, кардинал (1692—1779), зібрав велику збірку творів мистецтва.

Альбанія (вл. Шкіпетарія, в старині Епір і Іллірія) країна на заході балканського півострова над Адрійським морем, 27.540 км.², 800.000 меш. Лише над морем є більші низькі і рівні простори, позатим високі, мало доступні, головно вапнякові хребти, котрі відтинають країну від моря. Над морем тепле підсоння, в глибині гостре. Рістня на вапнякових грунтах бідна. Населення живе з випасу худоби, менше з рільництва; задержалися тут ще й донині мандрівки пастухів. Альбанці (шкіпетари) є нащадками давніх іллірійців і досі діляться на племена, що взаїмно себе поборюють; мають багато старинних звичаїв. Магометан 68%, православних 21%, католиків 11%. Крім цього альбанці живуть ще в сусідній Югославії та Греції. Разом їх є 1¼ міль. Альбанія була під Туреччиною 1479—1913, нині самостійна держава під впливом Італії, столиця Тірана, інші більші міста: Скутарі й Вальона.

Альбано, місто в Італії, недалеко від Риму над озером Альбано. В околиці Альбан-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ські гори вулканічної породи, покриті винною лозою (албанські вина).

Альбанці, старинний народ індогерманського походження, посвоячений з іллірійцями, живе в Альбанії (шкіпетари), Туреччині (арнаути), Греції (арбаніти), Італії, в балканських слов'янських державах і в Басарабії. А. діляться на ґеґів (на півночі) й тосків (на півдні). Серед ґеґів родовий устрій з поділом на фіси, що знов розпадаються на групи, пр. малісори, мірітіди. Загальне число А. $1^1/_2$—2 міль.

Альбатрос, (Diomedea) великий морський птах з роду плавунів, подібний до гуски, тільки більший, з довгим і вузьким дзьобом та дуже довгими і сильними крилами; належить до найліпших летунів, живе на південних морях.

Альбатрос.

Аль-Баттані, найвизначніший араб. астроном († 929 по Хр.); обчислив дорогу і „прецесійні" рухи Сонця; уложив астрономічні таблиці (з даними про найважніші зірки), які вживалися до кінця середньовіччя.

Альбатеґній, гл. Аль-Баттані.

Альбасете, столиця еспанського краю тої самої назви, 35.000 меш.

Альбедо, (лат.) білість, ясність поверхні планети.

Аль-Бекрі, есп.-араб. середньовічний історик (1094), автор „Книги доріг і земель", де при описі надчорноморських країв є згадки й про слов'ян-українців.

Альберіх, (Ельберіх), карлик з германського міту, володар ельфів — сторож скарбу Нібелюнґів. Його перемагає Зіґфрід і забирає в нього загортку-невидимку.

Альберт, 1) князь Саксонії (1819—61), чоловік Вікторії, королеви В. Британії; 2) саксонський король 1873—1902, полководець у війнах 1866 і 1870—71; 3) князь Монака 1899—1922, дослідник морської фльори й фавни; 4) бельґ. король, від 1909; війна з Німеччиною 1914—19.

Альберт Великий, (Albertus Magnus) (1193-1280) є першим із схоластиків, який цілу філософію Арістотеля відтворив у систематичному порядку беручи на увагу араб. коментаторів, переробив її в дусі церковної догми.

Альберт В.

Альберта, зах. провінція Канади, пов. 660.000 км.² і 590.000 меш. Управа збіжжя, лісове господарство, добування вугілля. Багато укр. населення. Головне місто Едмонтон, 65.000 меш.

Альберта озеро, тягнеться в схід.-африканськім ярі, з півд. зах. на півд. схід; перепливає його Білий Ніл. Величина 5600 км.²

Альберти, рід англ. коржиків до чаю.

Альберті Леоне Баттіста, іт. всесторонньо-талановитий і освічений різьбар, музика, поет і дослідник мистецтва (1404—72); в своїх будівлях (церква св. Франціска в Ріміні, фасада церкви Санта Марія Новелла у Фльоренції, церква св. Андрія в Мантуї й ін.); він перший ужив форм ст. рим. архітектури до вимог тогочасного життя. У своїх писаннях дав перші в своєму роді підручники.

Альбертіна, ґалерія образів у Відні.

Альбетранді Ян, поль. письм. і історик (1731—1808), один із основників польського „Monitora" (1765).

Альбі, стародавня Альбіґа, столиця департаменту Тарн у Франції, 29.000 меш.

Альбіґензи, альбіґойці, секта катарів, названі від Альбі у півд. Франції, проповідували віру у двох творців, заперечували вочоловічення Христа, домагалися апостольської простоти; знищені в хрестоносному поході 1209.

Альбінізм, (лат.) брак в організмі фізіологічного піґменту. Альбіноси ясні блондини, з волоссям на голові барви льну, з білими бровами та віями, з ясно-сірою дугівкою ока, крізь яку проглядають червоні жилки — а зіниця відбиває живо червоною краскою; вроджений, а часто й спадковий стан.

Альбов Михайло, рос. письм. (1851-1911), описував головно петербурзьке життя: „Записки мешканця сутеренів", „Ряса", „Кінець незнаної вулиці".

Альбоїн, король льонґобардів 561—573, завоював північ. Італію і заснував тут льомбардську державу.

Альбоїн. Із старинної фрески в Вілля Лінґ.

Альбом, (лат.) у старинних римлян таблиця, де записувано всякі оголошення; пам'яткова книжка, в яку вписується на спомин вірші або малюнки; збірка портретів, переписних листків, марок, ґравюр, фотографій тощо.

Альбрехт, 1) А., австр. архікнязь, (1817—95), побідив італійців під Кустоцою 1866. — Нім. королі й австр. князі: 2) А. І., 1298—1308, убитий; 3) А. II., 1438—39, король Чехії й Угорщини 1437; 4) А. прус. князь 1525—68, останній великий маґістер Німецького ордену, прийняв реформацію, 1525 одержав Пруси як дідичне ленно Польщі, заснував 1544 університет у Кеніґсберзі, зв. Альбертіна.

Альбрехт Ведмідь, (1100-1170) маркграф,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1138 сакс. князь, заснував бранденбурзьку марху.

Альбукерк, (Albuquerque), Альфонс, зв. Великий (1452—1515), португ. полководець і віцекороль Індії 1510—15, завоював побережжя Декану, Цейльон та ін.

Альбуля, найвища частина Ретійських Альп у Швайцарії. Провалля цеї самої назви лучить долини Райну й Інну; веде туди тунелями залізниця.

Альбумін, (лат.) білковина, в білку птичих яєць, в крові, в молоці та в багатьох ростинних і тваринних річовинах; є це протеїн з сіркою, при 60—70° стинається (коаґуляція); ужиток: до згущування барвників, до фотографічного паперу, як лік на затроєння сулемою.

Альбуміноіди, білковинні річовини, головна складовина тваринної лучної ткані. Сюди належать: кератин або рогівник (головна складовина нашкірка, волосся, нігтів, рогів, пазурів, пір'я і т. д.), еластин (у в'язлах, м'язах), колляґен (у костях і хр'ястках).

Альбумінометр, (гр.) шкляна цівочка, з дном і поділкою, для вимірювання кількости білка в річовинах.

Альбумінурія, (лат.) поява білка в сечі, звич. наслідок хоріб серця і нирок.

Альвар, лат. граматика, гл. Альварес Е.

Альварес, 1) Емануїл, португ. єзуїт, автор поширеної в давніх школах лат. граматики (1572). 2) Маноель, (Alvarez Mannoel), бразілійський поет, іронічно-меланхолійний лірик (1831—52). 3) Нікасіо, есп. поет і драматург (1764—1809),

А. Альбукерк.

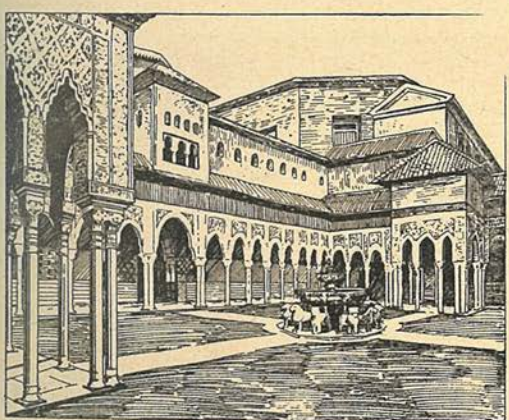

Альгамбра.

один з творців відродження есп. письменства.

Альвéн (Alvin) Люї, бельґ. драматург та історик мистецтва (1806—87).

Альвеоля, (лат.) дучка, мала заглибина, міхурчик.

Альгамбра, замок на скелях, що здіймаються над містом Ґранадою в Еспанії, пам'ятка перебування маврів в Европі, перлина араб. мистецтва XIII—XIV. вв. Прекрасні підсіння на колонах, сталактитові склепіння, величезне багатство орнаментики, а особливо водограй, якого алябастровий збірник є опертий на хребтах дванадцяти львів з чорного мармуру, творять обстанову цього закутка, вирваного з казкового світу Сходу.

Альгезіметр, (гр.) прилад до вимірювання вразливости на біль.

Альгезія, (гр.) надмірна вразливість на біль.

Альгідада, (араб. аль-ідгада: лічильник) 1) металева лінійка для прокреслення назорених напрямків. Для зорення до лінійки

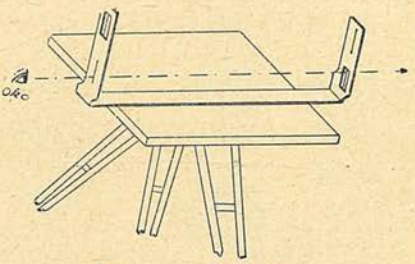

Альгідада з прозоркою.

прироблюють прозори або люнету. 2) На кутомірних приладах лінійка або коло, що обертається в осередку кружала з поділкою.

Альграфія, (гр.) літографування при помочі алюмінієвої плити замість камінної.

Альґавська худоба, гл. Худоба.

Альґаробіля, стручки чагарнику Juga Martae, який росте в півн. Чілі й Колюмбії; містить у собі багато танідів (до 70%) і вживається при чиненні (гарбуванні), а також як заправа („байца") при барвленні шкір.

Альґаротті (Algarotti), Франческо, іт. письм. (1712—64), перебував на дворі Фрідріха В.

Альґебра, (араб.) наука про рівняння, взагалі про числення загальними числами (буквами, літерами). Назва походить від наголовку книги араб. ученого Мугаммеда ібн Муза Альхварізмі (IX. в. по Хр.): „Альджебр-вальмукабала". Розвиток а. став можливий аж тоді, коли розвинулася відповідна систематика мат. знаків, тоб-то починаючи з XV. в. Новітня а. (тоб-то теорія рівняння) починається від другої пол. XVIII. в. особливо завдяки дослідам учених: Лянранж, Гавс, Абель, Галюа, Кронекер. Альґебрична величина, функція гл. Величина, Функція, а. рівняння гл. Рівняння, а. знак гл. Знак.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Альґей, (Allgäu, Algäu) альпейська та підальпейська країна, займає часть Баварії, Вюртемберґу й Форальберґу. Багато лісів, лук та полонин, мало ріллі; головно виріб сиру. Міста Кемптен і Лінден.

Альґоль, (ар.) перемінна зірка в громаді Персея.

Альґонська або перед-кембрійська доба, друга доба в житті Землі, перші сліди органічного життя, що заховались у виді відтисків одноклітинних тварин, губок, м'якунів і раків трилобітів, гл. Геологія.

Альґоритм, (араб.), означення якогось способу числення; назва від златинізованого імени Альхварізмі.

Альґрен Ернст, вл. Бенедіктсон Вікт. Марія, шведська письм. (1850—88); оповідання, повісті й драми.

Альдебаран, (ар.) зірка 1-ої величини в громаді Бика, віддалена від нас на 53 світляних років.

Альдегід, добуток окиснення звич. алькоголів. А. етилевий (ацетальдегід, етаналь), безбарвна, рухлива рідина, що повстає через окисання етилевого алькоголю або ацетилену; уживається до виробу алькоголю, посріблювання шкла, виробу штучних красок, гл. Формаліна.

Альказар у Севільї.

Альдіни, книжки з венецької друкарні родини Мануціїв (1489-1597), особливо Альда Мануція старшого. Цінні з огляду на гарне виконання.

Альдрінґер Іван, полководець військ Ліґи в 30-літній війні, поляг 1634.

Альдрованда міхурчата, мясоїдка, (Aldrovandia vesiculosa), невеличка ростина, що живе, плаваючи по наших водах; відживлюється комашками, які ловить долонистими закінченнями листочків.

Альє, (Allier), 1) ліва притока Люари у Франції, 410 км. дов. 2) департамент у Франції, пов. 7.400 км.², 420.000 меш.

Альжір, є одною з трьох колоній півн.-зах. фр. Африки. Складається з трьох природніх країн. Північ займає Атлас Тельський, що тягнеться здовж моря. Глибину країни займає рівна височина (800-1000 м.), замкнена від півночі Тельським Атласом, а від півдня Сагарським Атласом 2300 м. завишки. Третьою країною є альжірська Сагара. Півн. частина має підрівникове підсоння, а густе населення займається рільництвом та огородництвом; середня частина є скотарським степом, південна замешкана лише по оазах. Заселюють А. хамітські бербери і зайшлі згодом араби. Від 1830 Альжір є франц. колонією і має 575.000 км.² і 6.065.000 меш., з того 830.000 европейців (французи, еспанці, італійці). Під фр. впливом піднеслася господарка краю, процвітає хліборобство (пшениця, вино, півд. овочі) й гірництво (залізо, мідь, фосфати) та промисл.

Альжір, головне місто в Альжірі над Середземним морем; 226.000 меш. (2/3 европейців), пристань, купелі.

Алька (Alca), птах з роду товстюків, замітний короткими крильцями, без літок, через те нездібними літати, з короткими ногами, уложеними на самому кінці тіла так, що а. ходять, стоячи простовисно, мов людина. Живуть громадами на берегах північних околиць. Споріднені з ними пінґвіни в околицях південного бігуна. Полюють на них задля м'яса, товщу й м'ягкого пір'я.

Альказар, арабська назва палат маврітанських королів.

Алькалії, водокиси алькалічних металів, пр. луг, сода до прання і т. п. Закрашують червоний лякмусовий барвник на синьо.

Алькаліметрія, означення кількости алькалій у даній річовині, на основі кількости квасу, потрібного до їх зневтралізования.

Алькалінурія, (лат.) хоробливе виділювання луговатої сечі (мочі).

Алькалічні води лічничі або щави, мають розчини двоокису вуглецю, содового вугляну та примішку брому, йоду, вапу й магнезію. На Підкарпатті щавів багато, пр. Моршин, Щавниця, Трускавець.

Товстяк-алька.

Алькалічні металі, потас (калій), сод (натрій), літ, цез і рубід.

Алькальоіди, органічні злуки, що знаходяться в ростинах; здебільшого отрутні, пр. морфіна, стрихніна, хініна, кокаїна, тощо; деякі вживаються як ліки.

Алькання, Аль-Генна, Генна, (Lawsonia), ростина в півд. Азії, якої вживають до закрашення волосся на буро.

Алькантара, есп. духовно-лицарський орден в Еспанії, оснований 1156 р. для оборони еспанських земель від маврів. Знесений 1875 р. за республіки, відновлений в 1874 р.

Альквіст Авґуст, (Енґельберт, Ahlquist) (1826-89) фінський філолог і поет.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Алькир, алькова (араб.) відокремлена частина в кімнаті на ліжко, заглиблення в стіні, ніша.

Алькмар (Alkmaar), місто в Голяндії над північно-голяндським каналом. Варстати кораблів, торговля сиром. 28.000 меш.

Алькова, гл. Алькир.

Алькоголізм, п'янство, уживання алькогольних напоїв і спричинені тим наслідки. Алькоголь є сильною отрутою і тому вживання алькогольних напоїв, навіть дуже слабих, затроює людину. Отруйне ділання алькогольних напоїв проявляється:

Альканна.

1) затроєнням мізку, яке спричинює ослаблення розсудку і волі, що веде до проступків, а вкінці до отупіння й озвіріння; 2) шкідливими змінами в переміні річовин у людському тілі, які спричинють затовщення, а відтак знидіння приладів тіла, звапнення жил, більшу вразливість на заразливі хороби і знидіння потомства. Затроєння алькогольними напоями є гостре або протягле. Гостре затроєння, упиття, від споживання великої кількости алькоголю нараз, проявляється остаточно утратою притомности і буває причиною серцевого або мізкового удару. Протягле або хронічне затроєння від частого споживання малої кількости алькоголю слідне щойно по довшому часі; звичайно воно спричинює нежит шлунку, недуги печінки, нирок, нервів і серця, а кінчиться нераз мізковою хоробою, зв. делірій. Уживання алькогольних напоїв не тільки шкодить здоровлю, але є великим суспільним лихом, бо: 1) пособляє злочинам (70% злочинців є піяками); 2) пособляє божевіллю (п'яниці дають 40% божевільних); 3) спричинює знидіння (деґенерацію) наступних поколінь; 4) нищить майно людини й народу, бо обнижує працездатність людини до 20% і видирає з неї багато важко запрацьованого гроша; на шкідні алькогольні напої видається велетенські грошові засоби, які повинні і можуть бути ужиті на пожиточні й культурні цілі (пр. українці на захід від ризького кордону видають на алькогольні напої річно біля 30 мільйонів долярів). Тому у всіх культурних народів поширюється чим раз більше протиалькогольний рух (гл. Протиальк. рух).

Алькоголь, (араб.) водокис метанових сполук; з багатьох замітні: метилевий а. або дерев'яний спирт, етилевий або звичайний алькоголь, ґліцерина і ін. Найважніший з них є а. звичайний.

Алькоголь звичайний, етаноль, етилевий а. (араб. алькоголь: ніжна річовина, дух, тому латинська назва „спіритус"), головний складник всіх упоючих, „алькогольних" напитків, відкритий арабськими хеміками X. в., безбарвна рідина, легко запальна і швидко парує; кипить при 78°, замерзає при —130°; жадібно лучиться з водою і тому загущує й стинає білковинні річовини; дуже легко переходить крізь живинні оболонки. Повстає як витвір дріжджаків, при кисненню (ферментації) цукрових і мучних розчинів. Дістається через відпарування алькогольних напоїв, на більші розміри з бараболі, збіжжя, буряків, карбіду і дерева. Сильне трійло, вбиває все, що живе, і тому є дуже добрим засобом до відзаражування (дезинфекції) й утривалювання (консервування) живинних (органічних) творів; в а. розпускається багато річовин, які не розпускаються в воді, як живиці, товщі, задля чого вживається в робітнях, аптиках і промислі: до виробу деяких ліків, до палення (спирт), до виробу оцтового квасу, етеру, ляків, запахів (перфум) та ін. Вживання алькогольних напоїв є шкідливе, гл. Алькоголізм. В цілому світі вироблюється щорічно приблизно $1^1/_2$ мільйона тон чистого алькоголю, з того в тисячах тон:

З. Д. П. А.	260	Чехо-Слов.	70
Німеччина	230	Польща	70
Франція	210	Італія	30
Англія	100	інші	решту.

В Америці й Зах. Европі вживають алькоголю більше для промислових цілей, як для напитків, у Польщі противно, весь майже алькоголь вживається до виробу горілок, лікерів, наливок і інших алькогольних напоїв, а тільки ледви $^1/_6$ частина виробленого алькоголю йде на промислові цілі. В Польщі припадає на кожну людину щорічно пересічно $1^1/_2$ літри чистого алькоголю так, що тут наш український народ на саму тільки горілку видає щорічно майже 270 мільйонів зл.

Алькогольні напої, напитки, які мають в собі алькоголь, а саме: пива, 1·5% - 8%, вина 10% - 25%, горілки 20% - 75%. Всі вони вироблюються кисненням цукрових або мучних розчинів: пива з розчину скільченого ячменю, вина з виноградного або іншого овочевого соку, горілки з мучних розчинів бараболі, жита, кукурудзи й іншого зерна. Крім того з цукрової тростини вироблюють рум, з рижу арак, а з інших ростин найрізнородніші інші алькогольні напої. Всі вони шкідливі.

Алькогольометр, або спиртомір, ареометр, який в мішанині спирту й води показує відсоток безводного спирту. Поширений а. Тралесса показує об'ємні відсотки спирту.

Алькоран, коран, (араб.), свята книга магометан, як євангеліє у християн.

Алькуїн, учений (б. 735-804), приятель і дорадник Карла В., заслужився оснуванням шкіл.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Альма, річка на Криму, 1854. р. побили тут союзники (французи, анґлійці й турки) рос. військо.

Альмаґест, араб. переклад твору Птоломея „Magisterium magnum".

Альмаґро, Дієґо, есп. конкістадор, 1524 добув з Пізаром Перу, 1535-37 в Чілі, 1538 убитий.

Альмаден, есп. гірниче місто в Новій Кастілії, звісне з найбільшої на світі копальні ртути, річна добича 1.300 тон: 10.000 меш., з того 4.000 гірників.

Альма матер, (лат., зн. мати, що годує, плекає) почесна назва для вищих шкіл.

Альманах, (араб.) зразу календарна таблиця, пізніше (XII-XIV. в.) календарі на довший протяг часу, врешті літературний збірник.

Альманд, (Allemande) фр. назва старого нім. танку в $^2/_4$ або $^3/_4$, який звичайно починав „сюїту" танків зложену на фортепіяно.

Альмандин, шляхетна відміна ґранату.

Альмансор, каліф 754-775 з роду Аббасидів, 753 заснував Баґдад.

Альмеіда 1) Іван, (Almeida Garet da Silva Leitea), португ. поет-романтик, ліберал (1799-1855). 2) Франц, португ. полководець, 1505 віцекороль Схід. Індії, 1510 поляг на розі Доброї Надії.

Альмельо, місто в Голяндії; 30.000 меш., ткацтво.

Альменда, (нім.), земля, що є у загальній власності громади, якщо користуються нею всі члени громади без розділу власности. Сліди альменди є ще у Швайцарії, Півд. Німеччині, Англії, Скандинавії й Фінляндії.

Альмерія, пристань над Середземним морем в Андалюзії, в півд. Еспанії; 51.000 меш. Краєвид пригадує вже Африку. Вивіз південних овочів, копальні, гол. олова.

Альмквіст Карло, (Almquist), швед. поет і природник (1793—1866), „Книга дикої рожі" (1832).

Альмогади, мавріт. династія, 1146 розбили державу Альморавідів в Африці й опанували Еспанію, 1212 прогнані кастільцями.

Альморавіди, мавріт. династія в півн. Африці й Еспанії, до 1146.

Альод(ій), у протилежність до февда (ленно) свобідне, необмежене завідування грунтом, що міг бути дідичним.

Альоес, гл. Алоя.

Альопекія, (а-ція), хоробливе вилисіння.

Альорі Алессандро (1536—1610) і Хрістофан (1577—1621) італійські малярі.

Альпака, 1) рід матерії з шерсти альпаки з шовком; 2) стоп 55—66% міді з 12—26% ніклю та 19—31% цинку, який зветься також новим сріблом; 3) гл. Ляма.

Аль парі, (італ. „нарівні") говориться про вартісні папери, коли їх обігова вартість рівняється номінальній, означеній у папері цифрою вартости.

Альпейство, альпінізм, мандрівництво по високих горах, не конче Альпах, від 2000 м. понад рівень моря. Вимагає незвичайної витривалости, сили, відваги й виряду, як от міцно цвяхованих черевиків, раків (заліз до черевиків), міцного „вітрового" одягу, пояса, линви, джагана (айсстікель), або альпейської палиці, наплечника, темних окулярів, харчів, і т. д. Зима утруднює це мандрівництво. В давнину гір боялися і часто заселювали їх богами (Олімп) та злими духами (Кіліманджаро). Найвищий верх Альп, Мон-Блян 4810 м. добув перший Сосюр 1787. З інших верхів світу не добутий досі ні пішки, ні літаком ще тільки найвищий шпиль земної кулі Мавнт Іврест 8840 м. у Гімалаях. Перешкоди мандрівництва по високих горах: перевтома, шлункові недуги, гірська недуга (вже від 3000 м.), спричинена головно рідким повітрям, сонячний удар, викликуваний позафіолетним промінням, снігова сліпота, поранення, відмороження й замерзнення. Добування верхів, перемагання всіх небезпек гір, як: розколин („коминів"), розсілин (щілин), льодовиків, узбіч, мокрих і сухих лявин, звалів, — не один заплатив каліцтвом або життям, але це не відстрашує інших, бо таких почувань („пан природи") не може дати ніякий інший змаг (спорт).

Забезпека переходу над пропастю.

Забезпека переходу над пропастю.

Альпейська троянда, гл. Рододендр.

Альпейська фіялка, гл. Циклямен.

Альпи, найвищі гори Европи (Мон Блян 4810 м.) тягнуться луком від Ліґурійського заливу на півд. заході на північ, а потім на схід аж до угорського низу. По внутрішній, південній стороні Альп находиться Льомбардська низина, по зовнішній, північній долина Рони й Сони, горішнього Райну, та підальпейських височин, котрі відділюють Альпи від старих масивів. Довжина Альп 1100 км., ширина 125-175 км. Альпи є горами фалдовими третичньої доби. Діляться вони по лінії озер Боденського й Ляґо Маджіоре на західні й східні. Східні складаються з трьох поясів: серед-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нього, головно кристалічного, північного, зложеного з вапняків, частинно з фліщу та південного доломітового й вапнякового. Західні Альпи не мають півд. вапнякового поясу, так що над Льомбардською низиною підносяться кристалічні масиви; між кристалічний пояс втискаються м'які матеріяли (пояс Briansonnais) і розділюють його на дві части; на півн. виступає, як і в східніх Альпах, вапняковий і флішевий пояс. В краєвиді Альп треба відрізнити краєвид вапнякових гір з характеристичними

Ветергорн Шрекгорн Фінстераргорн Айгер Юнгфрав.

Краєвид Альп: ланцюг Бернер.

пасами, рівними наверху зі стрімкими збочами, з красовими явищами, з вузькими каньйонами рік та краєвид кристалічний, де гори доходять до 4800 м. в зах., а до 4000 м. у схід. частині, а краєвид приймає високогірські форми завдяки діяльности давніх і теперішніх льодовиків. Лише краї Альп, головно висунені найбільше на схід, мають лагідний, середньогірський краєвид завдяки невеликій височині. Ріки Альп належать до сточища Чорного моря (Дунай, з Лехом, Іном із Зальцахою, Енс, Драва з Мурою, Сава й інші); Адріятику (Піява, Адіжа й притоки По, Оґліо, Адда, Тічіно, Дора Бальтеа й інші); Ліґурійського (Рона з Альвою, Ізерою, Дюрансою) і Північного моря (Райн з Ааром). Багато великих озер на краю Альп, дрібних в середині. Альпи є важною границею підсоння: на півночі є середньо-европейське підсоння, на сході понтійське, на півдні й півд. заході зближене до середземномо́рського. В самих Альпах підсоння залежить від височини та від приналежности до одного із згаданих типів. Характеристичні є льокальні вітри, фен і бора. Горішня границя снігу удержується на півночі в пересічній височині 2700 м., на півдні 3100. Альпи мають кругло 2500 льодовиків, найбільший Алеч. Рістня залежить від підсоння й височини. Північ має середньоевропейську рістню, схід частинно паннонську, південь середземноморську — вічно зелену. В міру, як посуваємося вгору, гинуть одні, а виступають другі ростини. Вирізнюється смуга ріллі (900-1800 м.), смуга лісів, котрих горішня границя перебігає на вис. 1550-2300 м., смуга полонин до 2400-3200 м. і смуга без рістні. Представниками альпейської рістні є: шаротка Edelweiss, свічурник Enzein, дзвіночки Glockenblumen, первінки Primeln й інші; представниками звірні свистун, козуля, козоріг, сизий орел, курійка й инші. Альпи досить густо заселені завдяки своїй доступности різними народами, з того 33% німців, 29% італійців та останків давніх ретів, 26% французів, 11% слов'ян. Особливі умови життя витворили окрему альпейську державу — швайцарську. Заняття населення: хліборобство з молошною господаркою, лісництво, готелярство,

Егій верт Льодове море Егій Шармо́ Монблян

Краєвид Альп: ланцюг Монблян.

а також промисл, що використує спад рік. Гірництво (вугіль, залізо) лише на сході. Альпи є легко прохідні завдяки глибоким долинам і проваллям; поперечні дороги будували вже римляни. Найбільше значіння мають отсі залізничі шляхи: Ліон—Торіно через Мон Сені, Льозанна—Міляно через Сімпльон, Цюріх—Міляно через Ґотардт, Інсбрук—Боцен через Бреннер, Відень—Брук через Семерінґ.

Альпи Австралійські, гори в півд.-східній Австралії, збудовані з архейських скал, лагідні й легко доступні. Найвища гора 2.240 м. вис.

Альпи Мармароські, цілком невідповідна, заведена туристами назва східньої частини Ґорґанів і Чорногори.

Альпи Новозеляндські, гори на півдні Нової Зеляндії, до 3.800 м. вис., покриті великими льодовиками.

Альпіди, молоді европейські пасмові гори (Альпи, Карпати), зігнуті дуговато до півночі.

Альпінізм, гл. Альпейство.

Альпініст, той що займається альпейством (гл. Альпейство).

Альравна, гл. Мандраґора.

Аль секко, спосіб стінного малювання на сухій вапняній заправі.

Альсен, остров на Балтику, відділений від данського півострова вузиною Альсен, пов. 320 км.², 30.000 меш. Хліборобство. Від 1919 належить до Данії.

Аль сеньо, (іт. al (dal) segno) від знаку; даль сеньо аль фіне, повторити (муз. твір) від знаку до кінця.

Альсоль, винно-глиновий оцтан, вживається до обкладів і перев'язок.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Альст або Алост, (Aalst, Aelst, Alost) місто в белґійській Фляндрії, 40.000 меш.

Альст (Aelst) Еверт (1602-57) і Вілем (1625-83) голяндські малярі, малюнки т. зв. мертвої природи.

Альстон Вашінґтон, амер. маляр і письменник (1779-1843); праці про мистецтво й ліричні поезії.

Альт, (іт.) нижчий жіночий або діточий голос.

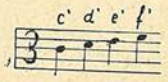

Альт.

i m. d.

Альт Альойзій, геолог (1819-86), заслужений дослідник галицького Поділля.

Альта, 1) (Ольта), притока Трубайла (Трубежа) біля Переяслава. 2) (Ольта, Ольту) ліва притока Дунаю, 420 км. дов.

Альтазімут, (араб.) прилад до вимірювання азімуту.

Альтаміра, печера коло Сантіляни (Santillana dei Mar) в Еспанії, славна багатьома пізньопалеолітними рисунками й малюнками з часів оріньяцької та магдаленської культури; розкопи від 1875 Картайяка (Cartailhac) і Брейя (Breull) гл. Кам'яна доба.

Альтамонте Мартин, надворний маляр короля Собєського (1657-1745), автор картин у жовківській фарі.

Альтамура, місто в дол. Італії, 26.000 меш. Виріб вина й оливи.

Альтана, (іт.), легкий будинок посеред саду, інколи без дверей і вікон; бесідка, холодник.

Альтдорфер Альбрехт, нім. маляр, міденитник і дереворитник, найкращий учень Дюрера (б. 1480-1538).

Альтеверт, ельзаський поет з XV. в., автор двірських любовних пісень.

Альтей, мальва, проскурник, ростина споріднена з звичайним слизом; вживається як лік проти грудних хоріб; походить зі сходу, у нас плекається по квітниках.

Альтембас, (лат.), шовкова матерія гаптована золотом; золота парча.

Альтена, повітове місто у Вестфалії 15.000 меш. Металевий промисл.

Альтенберґ Петро, вл. Рішард Енґлендер, нім. письм. (1859-1919), настроєві нариси „Як я це бачу“ („Wie ich es sehe“) (1896) та ін. Згадана збірка й ін. нариси перекладені й по українськи.

Альтернатива, (лат.), вибір одного з двох; або-або.

Альтернатор, електричний ґенератор змінної струї. Ця струя повстає внаслідок індукційного ділання викликаного переміщенням електромагнетів супроти чинних проводів намотки а-ра. Для зручности цю намотку здебільшого містять на нерухомій (зовнішній) частині а-ра, статорі, а електромагнети на його рухомій (внутрішній) частині, роторі. Намотки електомагнетів обслуговують окремим невеличким ґенератором сталої струї, збуджувачем. В радіотехніці уживаються особливі альтернатори високочастотні, що витворюють змінні струї 100.000 і більше на секунду.

Альтиметр, апарат до міреннія висоти лету літака.

Альтівка, (іт. viola alta) нижча (на квінту) скрипка з 4-ма струнами: c, g, d', a'.

Альтовий ключ на нотній системі, що вказує на третій лінії тон c.

Альтона, портове місто над Лабою, столиця провінції Шлезвіґ, 230.000 меш. Залежна щодо господарства від сусіднього Гамбурґу.

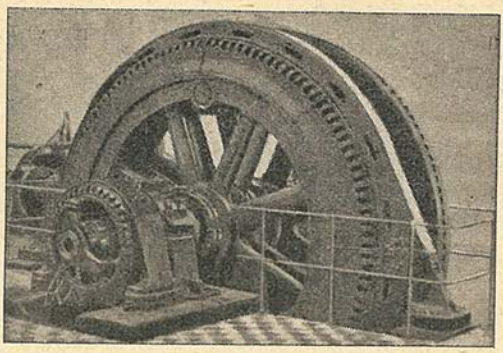
Альтернатор.

Альтруїзм, (лат.) назва утворена фр. філософом Контом, приймає за мотив людських учинків співчуття другим одиницям, бажання жити тільки для других та про їх добро дбати; любов до інших людей.

Альтфатер, часть Судетів на границі Морави й Шлезьку, 1490 м. вис.

Альфа, (гр.) перша грецька буква; альфа й омеґа — перша і послідня гр. буква: початок і кінець.

Альфа-промені, (гр.) рід активних радіо-променів; є атомами гелію.

Альфа-проміні.

Альфельд, (Alföld) угорський степовий низ, заходить скравком на Закарпатську Україну.

Альфенід, назва різних стопів: 1) альпака; 2) посріблюване „нове срібло“; 3) стоп срібла, ніклю і міди.

Альфієрі Вітторіо (Alfieri), знаменитий італ. драматург і поет (1749-1803).

Аль фіне, гл. Аль сеньо.

Альфонс, ім'я багатьох королів Португалії й Еспанії: 1) А. I. порт. король 1139-85, побіда над маврами 1139; початок португ.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

королівства; 2) А. V. португ. король 1438-81, географічні подорожі; 3) А. X. король Кастилії й Леону, 1252-82; 1257 вибраний німецьким королем; 1263 побіда над маврами; займався астрономією; за нього складено першу історію Еспанії й переклад біблії на еспанську мову; 4) А. XII. есп. король 1874-85; повстання карлістів 1876; 5) А. XIII. есп. король від 1902.

В. Альфієрі.

Альфонс з Ліґорі (Liguori) св. (1696-1787), основник чину Редемптористів.

Альфред Великий, англ. король, 871-901, боротьба з норманами, збірник законів, розвиток мореплавства.

Аль фреско, (іт.) спосіб стінного малювання на мокрій, вапняній заправі, з якою краска входить в хемічну сполуку й тому має велику відпорність на зовнішні впливи.

Альфури або **арафури,** малайські племена новоґвінейських островів, Целебеса й ін.

Альхвразмі, Мугаммед ібн Муза, перс.-араб. математик IX. в. по Хр.; від нього назва альґебри та альґоритму.

Альхемік, той, що займається альхемією. До найславніших а-ків належать: араб. учений Джафар аль Софі (Гебер) з IX. в. по Хр., Альберт В., Роджер Бекон, Раймунд Лул з XIII. в., Парацельзій та ін.

Альхемія, (араб.) наука, що займається дослідом річовин, з метою переміни „нешляхетних" металів на „шляхетні": на срібло й золото. Для цього треба було найти особливу чародійну річовину („чорну матерію", „камінь мудрости", „маґістерій" або „великий еліксир"), яка мала також лічити всі недуги та відмолоджувати. Шукаючи за тією чарівною річовиною, альхеміки дали почин до розвитку науки хемії. Альхемією займалися вже в старинних культурних краях (в Вавилоні, Єгипті), опісля арабські вчені, завдяки яким вона дісталася до Европи, де процвітала в середніх віках і донедавна мала своїх сторонників.

Альфонс XIII.

Альхесірас, (Algeciras), пристань у півд. Еспанії проти Ґібральтару; 15.000 меш.; 1801. р. бій між англ. та французько-еспанською фльотою; 1906. р. місце засідань алхесірасської конференції, що вирішувала взаїмовідносини евр. держав щодо Марокка.

Альяж, сплав, стоп двох або більше металів. Важніші стопи: алюміновий бронз (90% міди, 10% алюміну), мосяж (60—75% міди, 40—25% цинку), томбак (85—90% міди, 15—10% цинку), бронзи (містять мідь і цину), нове срібло (арґентан, пакфон) (50% міди, 30% цинку 20% ніклю).

Альянс, (фр.), союз, спілка.

Амабіле, (іт.) любовно, ніжно.

Амавроза, (гр.) сліпота.

Амадеєве або Амадейське озеро, велике солоне озеро в центр. пустинній Австралії.

Амадей, Фердінанд Марія, есп. король, 1870—73, син Віктора Емануїла, короля Італії.

Амадіс, герой лицарських романів XIII—XV. вв. Того роду література висміяна в „Дон Кіхоті".

Амадор де Льос Ріос (Amador de Los Rios) Хозе (José), есп. історик і археолог (1808—78), історія есп. літератури й історія жидів в Еспанії та Португалії.

Амазія, місто в півн. М. Азії в Туреччині, 30.000 меш. Шовківництво, півд. овочі.

Амазонка, звана в гор. бігу Мараньон. одна з найдовших рік світу (5500 км.), творить найбільше сточище(7,000.000 км.²). Випливає в Андах на височині Перу, далі перепливає вкриту лісами низину (Сельвас) і тут досягає ширини 2—3 км Впадає до Атлантійського океану (90 км. ширини). На довжині 4.300 км. доступна для кораблів. Двічі в рік виливає. З приток найбільші: Укаяллі, Пурус, Мадейра, Ксінґу, Япура, Ріо-Неґро.

Боротьба з амазонками. Частина плоскорізьби на святині Аполона в Атенах.

Амазонки, (гр. „безгруді") казковий, войовничий жіночий народ під Кавказом, особливо над рікою Термодонтом у Понті, звідкіля мали робити воєнні походи у цілу Азію, а то й у Аттіку. Такі войовничі жіночі народи мали бути також в Америці, над рікою Амазонкою, в Африці, в Дагомею і в інших околицях. В сучасному розумінні: мужеська, войовнича, геройська жінка; жінка, що їздить верхи; також жіночий одяг до їзди на коні.

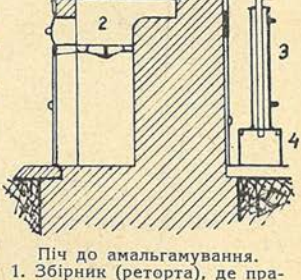

Піч до амальгамування. 1. Збірник (реторта), де пражиться руда з ртуттю; 2. огнище; 3. холодник; 4. збірник з ртуттю.

Амаликіти, народ, з яким боролися ізраїльтяни.

Амалтея, русалка (коза) на острові Криті, що згодувала й виховала новонародженого Зевса, за те потім перенесена між звізди. **Ріг Амалтеї,** ріг достатку, символ плодючости, достатку й благословенства.

Амальґама, сполука металю з живим

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сріблом. А. золота вживаєтьсься для позолоти річей. А. срібна для посріблення, А. цино-олов'яно-вісмутова для виробу дзеркал. А. цино-цинкова для натирання подушок електр. машин.

Амальґамування, 1. Виготовлення амальґами; 2. покриття поверхень амальґамою; 3. спосіб добування з руд металів, найчастіше золота.

Амальфі, місто в Кампанії, в Італії над заливом Салерно. В середніх віках визначне вільне торговельне місто в Італії, нині мале містечко, 6.000 мешканців.

Амант, (фр.) закоханий; актор, що грає ролі закоханих.

Аманула-хан, б. емір Афґаністану, 1919—1920, противник Англії і невдалий реформатор.

Амапаля, головна пристань Гондурасу.

Амарант, багрець, півд.-европейська ростина з гарним синяво-червоним (амарантовим) квітом; у нас плекається по квітниках; синяво-червона краска.

Амариліс.

Амариліс, лілеєвата ростина з темно червоним квітом, плекається для оздоби.

Амартол, (гр., Гамартолос), вл. Георгій Монах, що в 2-ій пол. IX. в. написав хроніку (від початку світу до р. 842.). Поруч хронік Малали, патріярха Никифора й Манасії одно з найстарших джерел нашої історичної літератури.

Амасіс I. (Амосіс), єгипет. король, 569—526 до Хр.

Аматерас, японська богиня Сонця, найбільше поважана і люблена з поміж усіх божків; опікунка і добродійка людей.

Аматерас.

Аматі, ім. родина славних майстрів будови скрипки з Кремони в XVI. і XVII. вв.

Аматор, (лат.) любитель, закоханий в якімсь предметі; непрофесійний, дилетант.

Амбар, (рос.-перс.-тур.) шпихлір, комора, склад.

Амбарас, (фр.) клопіт.

Амбарґо, ембарґо (есп.) заборона купецькому кораблеві виходити з пристані; арешт кораблів.

Амбасада, (фр.) посольство, представництво одної держави в другій.

Амбасадор, (фр.) посол, представник якоїсь держави в другій.

Амберґ, місто в Баварії, 26.000 меш.; копальні заліз. руди й фосфатів, гути.

Амбілогія, (лат.-гр.) збіг слів, в яких одно і те саме слово має два значіння.

Амбітний, (лат.) людина, що шанує самого себе, шанолюбивий, гонорний.

Амбіція, (лат.) себелюбство, почування власної гідности, шляхетне прямування до слави, пиха.

Амбліопія, (гр.) обниження бистроти зору.

Амблістома, (Amblystoma) американська земноводна тварина, величини до 2 дцм., дозрілий аксольотль.

Амбо, (лат.) два; поставлена або виграна на два числа в льотерії.

Амбойна, найбільше на південь висунений остров архіпелагу Молюкки; 1000 км.², 45.000 меш.

Амбра, сіра річовина, схожа на віск, запашна; добувається з кишок та нутрощів кита-долозуба (Pattwal), уживається до запахів, давніше до лічення.

Амбразура, бійниця, отвір у валі або мурі для гармат.

Амброве дерево, росте в гарячих краях Америки й Азії, дає пахучу живицю „етораке", уживану до запахів, також дерево на домашнє приладдя, т. зв. „сатинове дерево".

Амброзій, львівський майстер мулярський (будівничий), що в р. 1628. виконав разом із своїм товаришем Яковом проєкти ктиторських гербів з написами, що прикрашують підбанник головної бані Успенської церкви у Львові.

Амброзія, (гр.) пожива грецьких богів; божеська страва.

Амброзіяна, велика книгозбірня в Міляні, основана 1602. р. кардиналом Федеріджо Борроме, названа в честь св. Амвросія. Має пів мільйона книжок і збірку образів.

Амброс, Авґуст Вільгельм, нім. письменник (1816—76), автор „Історії музики" до XVI. в.

Амбрус Золтан, угор. письменник, *1861, „Збурення Нінови", „Король Мід" і „Вересень"; від 1917 директор народнього театру в Будапешті.

Амбулянс, (фр.-лат.) польовий військовий шпиталь, віз до перевоження недужих, загалом віз.

Амбуляторійний, (лат.) переходячий, призначений для тих, що приходять.

Амбуляторія. (лат.) лічниця, до якої хорі приходять по раду.

Амвон або амбона, (гр.) підвищене місце в церкві коло царських дверей, з якого давніше читали св. Письмо. Тепер амвон або проповідальниця, це місце, з якого священик виголошує проповідь.

Амвросій (Амброзій), медіолянський єпископ (340-97), славний отець і учитель церкви, що своїми блискучими проповідями боронив незалежности церкви від світської

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ПІВНІЧНА АМЕРИКА

Українська Загальна Енциклопедія

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

влади та поборював аріянство. Складав церковні пісні.

Амгара, країна Абесінії, положена коло озера Тана, зі столицею Гондар.

Амеба, (Amoeba), гл. Повзунка.

Амелянд, один із півн. фрізійських островів; належить до Голяндії. 57 км.², 2100 меш.

Аменготеп, (Аменотефіс), ім'я 4-х єгипет. королів. А. III., б. 2000 до Хр., його статуя, т. зв. стовп Меннона.

Аменоманія, (гр.) веселе божевілля.

Аменція, (лат.) безглуздя, хоробова втрата розсудку.

Америка, (Новий Світ) займає два великі континенти: Північну й Південну А. злучені Середньою А. Разом з підбігуновими островами має 43 міл. км.² А. розтягається між Атлантиком і Спокійним океаном на розмірній довжині від 83° півн. до 56° півд. ширини. Відкрита Колюмбом (1492) котрий думав, що приїхав до Індії, й тому населення назвав індійцями, а країну Західньою Індією. Перед Колюмбом Гренляндію й Лябрадор відкрили (б. 1000) нормани, але про це з часом забуто. До 1498 відома була головно Середня А., в 1497 Кабот відкрив Лябрадор, в 1499 відкрито побережжя Гуяни й Венесуелі, 1499 европейці дійшли вже до Ріо де Ля Плята, 1513 Бальбоа дійшов до Спокійного океану в сер. А., 1519 Кортез підбив Мехіко, а 1526 Пізарро Перу. 1521 Маґеллан обплив півд. А. Англійці й французи відкривають побережжя Півн. А., а з початком XVII. в. багато подорожників шукає переїзду до Індії через Льодовий океан (півн. зах. переїзд). Наукове пізнання А. зачинається від подорожів Гумбольдта з поч. XIX. в. Свою назву завдячує А. подорожникові Америґо Веспучі, котрий її описав. В А. потворилися колонії еспанські, португальські, англійські й французькі. В часі 1783—1822 перетворилися вони майже всі в незалежні республіки. Щодо мови можемо вирізнити англо-саксонську й романську (мова еспанська й португальська) Америку. Первісне індійське населення з виїмком мешканців височини не осягло ніде вищої культури, ані не використало багатств землі; використали її аж европейці. Крім цих двох рас мешкає в А. ще кількадесять міл. муринів, яких спровадили европейці, яко невільників, до праці. Загалом на 220 міл. меш. є 155 міл. европейців, 24 міл. муринів і мулятів, 41 міл. індійців і метисів. Також і з господарського боку обі Америки різняться. Півн. Америка промислова, Півд. рільнича. Продукційні сили Півн. А. займають без порівняння поважніше місце в світі. Участь Півн. А. у світовій продукції в 1926—28 виносила в %:

худоби	13,	целюльози	56,
свиней	28,	паперу	64,
пшениці	30,	сірки	93,
кукурудзи	65,	нафти	78,
цукру бурякового	12,	олова	64,
цукру трощового	37,	міді	64,
бавовни	58,	залізн. руди	45,
тютюну	41,	вугілля	38,
		машин	60,

Майже безмежні природні багатства А. уможливили піднести незвичайно високу техніку продукції й поставили її по світовій війні А. на першім місці щодо нагромадження капіталів та фінансової сили. Півд. А. більше рільнича, головно в ділянці управи кави, какао, льону, кукурудзи, пшениці та годівлі худоби, овець і коней. Відсоткова участь у світовій продукції:

кава	75,		
какао	18,	пшениця	6,
льон	51,	кукурудза	11,
худоба	15,	цукор трощ.	10,
вівці	15,	вовна	14,
коні	17,	плятина	49,
чілійська салітра	100,	срібло	13,

Під господарським оглядом, як континент, є, з малими виїмками, самовистарчальна і має поважні надвишки дібр, які вивозить, головно рільничі плоди, останніми часами машини й самоходи.

Америка, назва двох укр. часописів у З. Д. А.: 1) А. заснована о. Ів. Волянським у Шенандоа, виходила в рр. 1886—90, була взагалі першим укр. часописом в Америці; 2) орган Т-ва „Провидіння", виходить від 1912, і досі.

Американізм, 1) особливости англійської мови в Півн. Америці; 2) змагання до реформи католицизму, яке проявляється в Ам. від 1858.

Американська література. З ам. літ. замітна півн.-ам.; вона до визвольної війни тісно зв'язана з англ. літературою. В першій добі, що обіймає час існування Америки, як англ. колонії 1620—1765, має вона пуританський напрям та лише сліди народніх питоменностей (Бредстріт, Годфрей, Френклін). В другій добі, 1765—1800, з розвитком політичного життя, виступають у белетристиці поет визвольної боротьби Фронс, Трембель, Барльов і ін. В третій добі, яка сягає донині, проявляється чим раз сильніше самостійність та окремішність народнього життя ЗДА. Вона багата на ліричну поезію, якої представниками є: Бріянт, Льонґфелло, Дена, По і багато інших. Ще краще розвиваються повісті й оповідання. Тут визначаються: Ервінґ із своїми побутовими оповіданнями, Купер із своїми славними оповіданнями з часів боротьби білих з червоношкірими, Едгар По з незрівняною уявою, Брет-Гарт з оповіданнями з каліфорнійського побуту, Бічер Стов із безсмертною „Хатою дядька Томи" і питома ам. гумористика Сміта, Марка Твайна, Голмса. Нове ам. письменство, яке різко звертається проти дотеперішнього пуританізму й романтизму, заступлене ба-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гатьома талановитими письменниками, з яких найвизначніші Джек Лондон, Франк Норіс, Кенфілд і багато інших.

Американська корінна людність Америки складається з ескімосів і індіян, що як догадуються, прийшли з Азії. Індіяни в цілій Америці мають один тип, що характеризується мідяною шкірою, слабим заростом на тілі, великою короткоголовістю, великими вилицями й орлиним носом.

Америка південна лежить між 12° півн. географічної ширини й 56° півд. шир. Простір 18 міл. км.², 3 міл. населення, густота населення 4 на 1 км.² А. півд. є слабо розвиненим суходолом; найліпше розвинені півд.-зах. береги. Щодо різьби поверхні є країною контрастів: високих гір, височин і найбільших на світі низин. Захід займають молоді, високі (7000) фалдові гори Анди, на півн. сході й сході старі зрівняні височини Ґуянські й Бразилійські (до 3000 м. вис.) відділені від себе величезною низиною у сточищі Амазонки. На півночі переходить вона в низину над рікою Оріноко, а на півдні, над рікою Ля Плята, ця величава низина відділює також обі височини від Андів. Щодо підсоння й рістні розрізняємо тут отсі області: 1) ціла півн. частина (вис. ґуянська, більша частина Бразилійської, низина над Оріноко й Амазонкою) має гаряче, тропічне підсоння з рясними дощами на берегах моря й низині і з меншими опадами на височинах. Залежно від кількости дощів вибуяв тропічний праліс (сельвас) або саванна (ляпос, кампос), 2) півд. частина Бразилійської вис. і переважна частина низ. над рікою Ля Плята мають лагідніше, субтропічне підсоння, яке переходить згодом в умірковану смугу; дощів тут менше й тому переважають степи (Пампаси); 3) вкінці південь (Патаґонія) має умірковане підсоння. Сухе літо, мала кількість дощів спричинили пустинні степи. 4) Зах. частина Півд. А. тягнеться вузькою смугою над Спокійним океаном і має значну вогкість на півночі (зенітальні дощі) і півдні, де віють зах. вітри. Ціла середина захід. частини Півд. А. є пустинею, бо лежить у тіні пассатів, які задержуються на Андах. Височини Андів мають гірське, переважно пустинне підсоння. Звірня південної А. із торбунами й беззубими зближується до зв. Австралії.

Півд. А. заселюють індійці та нащадки еспанських і португальських колоністів і еміґранти, які прибули сюди у XIX. і XX. вв. (еспанці, португальці, італійці, німці, поляки й українці), а також мурини. Індійці осягнули вищий ступінь культури на височині Перу й Болівії і тут мимо знищення їх культури еспанцями, мешкають далі в більшій кількости і є до певної міри цивілізовані. На низинах Амазонки переважають індійці, але мешкають рідко і в первісним стані. Мурини живуть на півн. сході. Багато мішанців.

Політичний поділ:

Назва держави:	Простір в тис. км.	Населення в тисячах	Густота населення
Самостійні держави:			
Бразілія	8.510	34.600	4
Венесуеля	945	3.050	3
Колюмбія	1.280	6.650	5
Еквадор	450	2.315	4
Перу	1.355	5.850	4
Чілі	750	3.985	5
Болівія	1.330	3.465	3
Параґвай	250	850	3
Уруґвай	180	1.760	10
Арґентіна	2.790	10.350	4
Британська Ґвіяна і Фалкленд	240	310	1
Голяндська Ґвіяна і Ф.	130	140	1
Французька Ґвіяна і Ф.	90	40	0·5

Всі ці держави повстали з еспанських і португальських колоній у першій чверті XIX. в. Лише Ґвіяна є европ. колонією. Біла раса має перевагу лише в Чілі, Арґентіні, Уруґваю й півд. Бразілії.

Америка Північна, разом зі Середньою А. має 245 міл. км. простору й 148 міл. населення, через панамську шийку лучиться з півд. А. Складається з пятьох країн: гудсонової країни, надатлантійської низини, гір Апалячів, рівнини Міссісіпі та гір Кордільєрів. Півн. схід (Лябрадор, околиці над гудсоновим заливом) є знищеною архейською плитою, переважно низиною. Пасмо Апалячів є фалдовими горами, вже сильно знищеними, низькими на півночі, вищими (2.000 м.) на півдні. На схід від них тягнеться надатлантійська низина з добре розвиненими берегами й багатьома пристанями, яка на півдні лучиться з низиною Міссісіпі. Низина Міссісіпі підноситься в зах. напрямі від 100 до 2.000 м., а потім переходить в Кордільєри. Півн. частина Півн. А. вкрита тундрою, має полярне підсоння з характеристично низькою температурою на схід. березі Лябрадору внаслідок зимної лябрадорської течії. Півд. частина над мехіканським заливом має півгаряче підсоння з рясними дощами і вічнозеленою рістнею (пальми). В уміркованій смузі Півн. А. підсоння змінюється в напрямі з заходу на схід. Цілий схід аж по Скалисті гори має континентальне підсоння, але далеко холодніше від підсоння Европи у відповідній географ. ширині; зміни йдуть в напрямі з півночі на південь (вища температура) та зі сходу на захід (більша амплітуда й менше опадів); лісова смуга займає схід. низину Міссісіпі, творить лісостеп (преріі). Гірські височини й кітловини мають континентальне і пустинне підсоння. Сам захід над Спокійним океа-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ПІВДЕННА АМЕРИКА

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

аном є одинокою країною з океанічним підсонням, багато дощів.

Півн. Америка має звірню всіх підсонь. В підбігунових околицях Півн. А. в морі кити і тюлені, при берегах білий ведмідь і товстяки-альки; на степах буйволи; в середущій А. багата звірня гарячих країв: яґуари, пуми і парди, яскраво забарвлені птахи: попугаї і колібри.

Первісне населення становлять індійці, які задержалися в більшости в Мехіку та на півночі; крайню північ заселюють ескімоси, білі, а частинно мурини ближче до Канади й З. Д. А. Політичний поділ разом із Середущою А.:

Назва держави:	Простір у тис. км.	Населення в тис.	Густота насел.
Самостійні держави			
З. Д. А.	8.000	119.000	14
Мехіко	1.970	1.430	7
Куба	115	3.570	31
Гаїті	30	2.900	70
Домінікана	50	960	19
Ґватемаля	110	2.250	20
Сальвадор	20	1.700	81
Гондурас	100	780	8
Нікараґуа	120	710	6
Панама	75	490	7
Коста-Ріка	50	470	10
Британська Америка			
Канада	9.080	9.520	1
Нова Фунляндія	110	260	2
Лябрадор	890	5	—
Багама і Барбадос	11	975	89
Джамайка	12	920	75
Гондурас	22	50	2
Антілі	9	850	95
Голяндське Курасао	1	60	52
Данська Гренляндія	2.175	15	—
З. Д. А. Америка:			
Аляска	1.530	60	-
Порто-Ріко і Вірджін. острови	9	1.440	160
Панамська смуга	1	37	26
Французькі Антілі та Мікельон	3	485	162

Америка Середня, країна відмежована від Півн. Америки просмиком Тегуантепек, а від Півд. Америки просмиком Дарієн. Лише півн. частина С. А. є рівниною, позатим С. А. гориста. Гори є попереривані западиною Нікараґуї і Панами а на півн. заході океану тягнеться ланцюг вулканів, що часто вибухають та спричинюють великі нещастя. Підсоння гаряче, вогке, в горах холодніше й сухше. Господарство плянтаційне: кава, банани, цукор, какао, індиго, ванілія, бавовна, тютюн, шляхотні дерева. На місці есп. колоній повстали 1823 З'єдинені Держави Середньої Америки, які згодом розпалися на держави Ґватемаля, Гондурас, Нікараґуа, Сан Сальвадор, Коста Ріка, а крім того півд. частина належить до Панами, півн. до Мехіка та В. Британії. Світове значіння Середньої А-ки велике через канал Панамський та проєктований канал Нікараґуа. Населення С. А. мішане: індійці, метиси, білі, мурини та муляти.

Американський струсь, гл. Струсь.

Америґо Веспуччі, гл. Веспуччі.

Амéрсфорт, торговельне й промислове місто в серед. Голяндії; 37.000 меш.

Старинний собор в Ам'єні.

Аметист, кремінь забарвлений фіялково, уживається до окрас як півблагородний камінь. Родовища: Бразілія, Уруґвай, Урал, Угорщина, Цейльон.

Аметропія, (гр.) будова ока або далекозора або короткозора або взагалі неправильна.

Ам'єн, (Amiens) столиця фр. департаменту Сомми (Somme). Важний залізничий вузол, ткацький промисл; 93.000 меш., старинний ґотицький собор.

Амигдалін(а), глюкозід у деяких ростинних зернах; гіркого смаку; з водою творить отруйну ціянводневу кислину, т. зв. пруський квас.

Амід, хемічний родень (радикал), останок молекулу амоніяку з двома атомами водню (VH_2).

Аміди, органічні походні амоніяку, в якому на місце атомів водню є останки молекулів органічної кислини.

Амідоль, фотографічний викликач образів.

Амієль, Анрі Фредерік, фр. письм. (1821—81), вславився дослідами власних духових проявів, списаними в „Щирому Дневнику" (Journal intime), виданому по смерти 1883.

Аміл, (гр.) мучина, крохмаль.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Амілацетат, оцтовокислий естер амілалькоголю; олій, що творить т. з. грушеву есенцію.

Аміловий алькоголь, гл. Фузель. **Аміловий оцтан** (ацетат), оцтовий естер (гл. Оцтова кислина) амілового алькоголю, уживається до грушкового етеру. **Аміловий азотин** (нітріт), аміловий естер азотинової (нітрітової) кислини розширяє кровні судини; уживається проти міґрени, невралгії, зімління.

Амілоід, (гр.) 1) річовина утворена ділянням сірчаної кислини на клітинець (целюльозу); 2) білковинна річовина, хоробливо витворена в печінці, селезінці або нирках, яка спричинює їх знидіння й унеможливлює їх чинности.

Амімія, (гр.) неможливість порушування лицевими м'язами і зміни виразу лиця.

Аміни, органічні похідні амоніяку, в якому на місце водню прийшли останки молекулів вуглеводнів (алькілі, фенілі), пр. метильамін $NH_2\ CH_3$, диметильамін $NH\ (CH_3)_2$ триметильамін $N\ (CH_3)_3$, фенільамін або аніліна $C_6\ H_5\ NH_2$.

Амінтор Ґергард, (Amyntor Gerhard), вл. Ґергард Даґоберт (1831—1910), нім. письм. „Гутірка гіпохондрика", „З теки ідеаліста" й „Соната Cis Mol".

Амінь, (жид.) нехай так буде.

Аміостенія, (гр.) ослаблення м'язів, звичайно по важких хоробах.

Аміотрофія, (гр.) знидіння м'язів, наслідком хоробових змін у відповідних нервах.

Амірантські острови, складаються з 11 дрібних островів (разом 83 км.²). Лежать на Індійськім океані, належать до В. Британії.

Амітоз, (гр.) прямий поділ живих клітин, гл. Мітоз, Клітина.

Амічіс Едмондо, іт. письм. (1846—1908), оповідання з життя народу й школярів: „Серце" („Il cuore"), „Любов учителя" (Il Romanzo d'un maestro"), „Віз для всіх" („La carozza di tutti"). Чимало його творів перекладено й по українськи.

Амміян Маркелін, б. 330-400 по Хр., грек, автор рим. історії від 96-378 по Хр. „Res gestae"; збереглися кн. XIV-XXXI — історія 353-378. рр.

Аммон, Амон, Амун, — найвище божество Теб у Єгипті, первісно представник плодючости природи. Після політичної перемоги Теб коло 2000 до Хр. А. стає найвищим богом цілого Єгипту й зрівнюється з Ра — мемфійським богом сонця (Аммон-Ра). Його жінкою є богиня неба Мут (посвячено їй супа). Греки називали його Зевес-Аммон, а римляни Юпітер-Амон.

Аммонитяни, Аммоніти, потомки Аммона, незаконного сина Лота, хліборобське семітське плем'я в Схід. Йорданії над Мертвим озером у Палестині.

Аммоній Саккас, гр. філософ (к. 175-142 по Хр.), основник неоплатонізму.

Амнезія, (гр.) частинна або повна утрата пам'яти, наслідок хороби нервів або й мізку.

Амнестія, (гр.) загальне звільнення від кари за докладно означені в законі злочини. Це державний акт, що для своєї важности потребує форми закону.

Амой, (Amoy) китайське Гія-мун, пристань на острові півд. китайської країни Фу-Кіян. Вивіз цукру й чаю, 30.000 меш.

Амок, рід божевілля у малайців; хорий біжить наосліп і вбиває кожного стрічного

А-моль, (іт. a-mol) мольова скаля від тону а.

Амоніт.

Амоніт, морський м'якун з громади головоногих. Нині вигибають, колись безліччю замешкували теплі моря юрської й крейдової доби.

Амоніт.

Амоніяк, сполука азоту з воднем (NH_3), газ гострого запаху, в природі твориться при гниттю живинних річовин, що мають в собі азот. Його дістають з амоніякової води газівень при допомозі гашеного (люсованого) вапна або каталітично (при допомозі заліза) безпосередньо зі складників під сильним тисненням або з розкладу азотного вапна водяною парою. Служить до виробу соди, азотної кислини і льоду. Водяний розчин: **Амоніякова вода,** їдкий амоніяк, нашатирний або сальміяковий спирт, сильна хем. основа, засіб на плями, проти укушення комарів і змій та ін.

Амоніякальний суперфосфат, мішанина амонового сірчану з суперфосфатом; штучний навіз, що надається краще з весною як в осени.

Амоніякова ґума, молочний сік з афр. ростини Dorema amoniacum, лік проти нежиту і до пластирів.

Амоновий ріг, гл. Мізок.

Амонові соли, сполуки амоніяку з відповідними кислинами; деякі дуже пожиточні, пр. амоновий вуглян, $[(NH_4)_2CO_3]$, т. зв. пекарський порошок; амоновий азотан (NH_4NO_3), що вживається до виробу вибухових річовин; амоновий сірчан $(NH_4)_2SO_4]$, що вживається як штучний навіз, а також при виробі стеарини і дзеркал; амоновий флюорак (NH_4Fl) засіб до нагризання шкла і т. п.

Амор, Купідон, (лат.) бог любови, у греків Ерос; син Марса (Ареса) і Венери (Афродіти); представляли його як хлопчика з

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

АМЕРИКАНСЬКА ЗВІРНЯ.

1. Антильона гірська. 2. Ведмідь чорний-барибаль. 3. Ведмідь сивий-ґріалі. 4 Дятел червоноголовий. 5. Індик дикий. 6. Голуб мандрівний. 7. Віржінська куріпка. 8. Віржінський олень. 9. Степовий ховрашок. 10. Зубр американський. 11. Степова курка. 12. Степовий вовк. 13. Скунк. 14. Полоскун-єнот. 15. Бібр американський. 16. Ваніті (канадійський олень). 17. Антильона вилорога. 18 Гадина тарахкавка. 19. Уїстіті. 20. Мавпа-капуцин. 21. Ревун бородатий. 22. Кайман. 23. Аксольотль. 24. Черепаха лісова. 25. Гадина-ляхезіс. 26. Черепаха їстивна. 27. Арара блакитний. 28. Колібри 29. Тапір американський. 30. Ягуар. 31. Пума. 32. Леопард американський. 33. Струсь американський. 34. Ляма. 35. Кондор. 36. Мурахоїд. 37. Панцирник триповсний.

Брокгава — Ляйпніґ.

В-во „Укр. Заг. Енциклопедія“ — Львів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

луком і стрілами; в Теогонії Гезіода одно з найстарших божеств: всесвітня життьова творча сила; в платонівській філософії бог щирої приязни й одуревленої любови до всього, що гарне, правдиве й добре; в александрійській поезії привабливий бог любови, який поборює всі перешкоди; з тої пори мабуть зв'язують його ім'я з Псіхе.

Амор.

Аморальний, (лат.) аморальне діло, що лежить поза межами добра і зла; а. людина, що не цікавиться моральною оцінкою.

Аморальність, (лат.) погляд, що існує тільки в теорії, а який не признає морального добра ні зла та голосить етичний індиферентизм.

Амореї, ханаанське плем'я, гл. Аморіти.

Аморети, крилаті дитячі постаті в різьбі й малярстві.

Амори, (лат.) любощі, залицяння.

Аморіти, біблійне півд. палестинське плем'я в Ханаані.

Аморозо, (іт.) любовно.

Амортизація довгу, сплата довгу частинами (ратами). Судове уневажнення вартости цінних паперів. А. рухомостей або будинків полягає на тім, що на покриття зробленого на їх придбання видатку призначуємо щорічно якісь суми. Час амортизації відповідає часові зужиття. Наші сільськогосподарські будинки треба амортизувати протягом 20-30 літ, коні за 10-15 літ, робучі воли за 2-5 літ, господарські машини різно, пересічно за 10 літ, себто річно 10%

Ампер А. М.

Аморф(іч)ний мінерал, що не творить кристалів (опаль).

Аморфні тіла, безпостатеві тіла, що не творять кристалів. Протилежні до них кристалічні тіла.

Ампелій Люцій, рим. письм. б. 200 по Хр. Книга споминів (Liber memorialis), рід енциклопедії.

Ампе́р (Ampère) Андре́ Марі, французький філософ і математик (1775-1836), відкрив електродинамічні явища.

Ампе́р, одиниця електричної струї, гл. Електричність, Електричні одиниці.

Амперaж, (фр.) сила струї, яку побирає певне електричне урядження (пристрій, машина, фабрика) або на яку його розраховано.

Ампе́р-година електротехнічна одиниця: 3600 кульомів (Coulumb).

Амперів закон — закон про напрям відхилення магнетної стрілки під впливом електричної струї: коли долоню правої руки положимо на провідник і стрілку, звернувши пальці в напрямі струї (1-2), то північний бігун стрілки відхилиться в напрямі великого пальця.

Амперів закон.

Амперметр, прилад до мірення натуги електричної струї; є це ґальванометр, скалю якого проступіньовано на ампери; звичайно він зложений з цівки, обвиненої звоями дроту і м'якого заліза; в міру натуги струї, що пливе звоями, цівка втягає залізо менше або більше глибоко й відповідно порушає вказівку. Гл. Ґальванометр.

Ампір, (empire) стиль, властивий часам наполеонської імперії, наслідування старорімського мистецтва доби цісарів.

Ампліон, пристрій, що голосно передає приняті радіотелефонним апаратом звуки.

Амплітуда, (фр.) найбільша вартість, до якої доходить змінна величина, що змінюється наворотно (періодично) в якомунебудь напрямі: пр. найбільше вихилення маятника, найбільший розмах частин при хвилястому руху, різниця між найнижчою і найвищою температурою протягом доби або року, лук овиду від сходу до заходу Сонця.

Ампліфікація, (лат.) докладне оповідання з подробицями, розширення, пересада.

Амплюа, (фр. emploi) уряд, становище, заняття; ролі приділювані акторові.

Ампуля, (лат.) 1) збанок у стар. римлян; 2) в катол. церкві посудини на вино і воду до богослуження і миро; 3) в медиц. пукласта пляшечка (фіоля); 4) в анат. пукласте розширення.

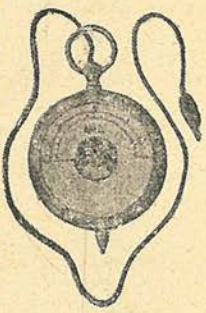

Амперметр.

Ампутація, (лат.) відрізання хорої ноги або руки, чи їх частини; доконується при усиплянню або міцевому знечуленню хорого.

Амраоті, місто британської серед. Індії, 40.000 меш., ткацтво.

Амр ібн ель Культум, араб. поет з VI. в. по Хр.

Амрітсар, головне місто пров. Пенджаб у брит. Індії, лежить в урожайній рівнині. 160.000 меш. (магометани, брагмани і сікги). Осередок торговлі з серед. Азією, виріб килимів і кашмірських шалів. Духовий осередок сікгів.

Амсдорф Микола, приятель Лютера, протестантський єпископ, †1565.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Амстердам, найбільше місто Голяндії, 727.000 меш.; друга пристань по Ротердамі, над устям ріки Амстель до Зуйдерського озера і над Каналом Півн. Моря. Місто збудоване частинно на палях (Венеція Півночі). В XVII. в. найбільша пристань Европи, підупала пізніше наслідком плитковости Зуйдерського озера, але через будову морського каналу (10 м. завглибшки) місто дістало получення з відкритим морем і знову розвинулося. Торговля з колоніями, 2 університети, фабрики тютюну, будівля кораблів, шліферні діямантів.

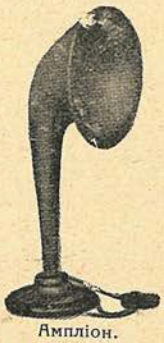
Ампліон.

Амстердамський Інтернаціонал, міжнароднє об'єднання професійних спілок, заложене 1919, не визнає диктатури пролетаріяту, за котрою стоїть аналогічне об'єднання — Профінтерн.

Аму-Дар'я, в старині Оксус, найбільша ріка в Туркестані. Випливає в Памірі, впадає в Аральське озеро. Довга 2.002 км, сточище 997.000 км². Має велике значіння для наводнення країни.

Амулет, (лат. з араб. гамале) — предмет, привішений на людському тілі, щоби відґнати мари. Амулетів уживається від передісторичних часів до сьогодні. Є це жаби, гадюки, павуки, матродуна (альравна), полин, листки конюшини, тощо, далі штучно вироблені предмети з каміню, самоцвітів, коралів, металю. А. можуть бути також клаптики пергаміну з написами або таємними знаками (пентаграм, Абракс, Абракадабра).

Амундсен Роальд (1872-1928), норвезький дослідник підбігунових країн, брав участь у виправі Бельжікі до півн. бігуна в 1897-99, в 1903-06 переїхав здовш Півн. Америки від Ґренляндії до вузини Берінґа. 14. XII. 1911 перший дістався на півд. бігун. В 1926 перелітає на літаку півн. бігун. Гине в часі рятування виправи Нобіле.

Амуніція, (лат.) стрільно, набій.

Амур, ріка схід. Азії повстає з ріки Шілька й Арґунь; 4.500 км. дов., сточище 2,000.000 км². Арґунь і середній Амур творять границю Манджурії й Сибіру аж до Хабаровська, де А. скручує на північ і впливає до моря проти Сахаліну. Важна кнмунікаційна дорога в літнім часі.

Амурська залізниця, їде вздовш лівого берега Амуру, але в певнім від нього віддаленню. Є частиною залізниці, що переходить цілий Сибір і лучить залізницю трансбайкальську з усурійською, обходячи Манджурію. Її будову докінчено вже в часі світової війни.

Амурська округа Далекого Сходу в С. Р. С. Р. 395.000 меш., з чого українці творять 25%, росіяни 65%. Гл. Зелений Клин.

Амурські племена, ґольди, манеґри, орочони й тунґузи належать до алтайської сім'ї народів.

Амфіартроза, (гр.) півтугий, сціпний, плескатий суглоб.

Амфібія, (Amphibium) гл. Земноводна тварина.

Анфібол, крем'ян глиново-вапнисто-магнезієво-залізистий; кристали односкісні, важний складник деяких скал; відміни: актіноліт, аміянт, асбест.

Амфіболіт, (гр.) амфіболова скала, утворена переважно з темнозеленого амфіболу.

Амфібрах, (гр.) муз. стопа (⏑ — ⏑),

Амфібрах.

Амфіктіонія, (спілка Амфіктіонів) у старов. Греції релігійно-політична спілка різних племен, згуртованих довкола спільної святині, пр. у Дельфі.

Амфімакр, (гр.) муз. стопа (— ⏑ —).

Амфіокс(ус), (Amphioxus), гл. Ланцетовець.

Амфіон, (гр.), поет-співак при лірі з X. в. до Хр.

Амфімакр.

Амфіполь, атен. колонія в Македонії V. в. до Хр.

Амфіпростіль, (гр.) храм, що має колонаду тільки на двох чолових стінах. Прикладом цеї рідко вживаної форми є храм Атени Ніке на атенському акрополі.

Амфіпростіль.

Амфітеатр, (гр.) в точному розумінні театральний будинок, в якому місця для глядачів були з двох боків сцени; звичайно називають так театри зі степеницями для глядачів, що колом або еліпсою оббігають сцену (арену) довкруги. Перший, дерев'яний а. побудував у Римі Юлій Цезар; кам'яний а., побудований Авґустом, згорів за Нерона, після чого за Тита закінчено збережений донині в руїнах рим. колісей (а. Флявія). На зразок римського, що мав 188 м. довж., 156 м. шир. і вміщав 87.000 глядачів, побудовано менші в Капуї, Помпеях, Поццуолі, Вероні, Катанії, Арлі, Німі, Полі й Трієрі.

Амфітеатр у Помпеях.

Амфітеатров, 1) Олекс. рос. белетрист і публіцист-фейлетоніст (1862-1923). Важніші твори: „Ґаспада Обманови", „Сумєрки божков", „Девятидесятники". 2) Єґор, рос. філософ (1815-88.).

Амфітріон, мітичний король Тірінту, муж Алкмени; гостинний господар.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Амфітріта, одна з Нереянок, дружина Посейдона.

Амфіума вугровата, (Amphiuma means), земноводна тварина, подібна до вугра, тільки має дві пари маленьких ніжних ніжок; живе в намулах півн. америк. рік.

Амфори.

Амфора, грецька глиняна посудина, яйцеватого вигляду, з двома прямовисними вухами.

Амхара, абесінське плем'я.

Анабазіс, (гр.) похід в середину краю; заголовок двох істор. творів: Похід Кира молодшого проти Артаксеркса, гл. Ксенофонт, 2) похід Олександра В., гл. Арріян.

Анабаптисти, (гр., перехрещенці), найбільше непомірковані протестантські сектанти на початку реформації, які не признавали хрещення дітей, тому й хрестили старших вдруге. Вони намагалися повернути до первісного християства, а що були ворогами не тільки католицтва, але своїми комуністично-революційними поглядами виступали й проти існуючого ладу, були жорстоко переслідувані, а їх державу, залож. 1534 у Мюнстері, знищено 1535. Уміркованими а. є баптисти й меноніти.

Анабіоз(а), (гр.) повищена здібність деяких живин вертати назад до життя по цілковитому висушенню у великій жарі або сціпенінню у великому холоді.

Анаграма, (гр.) загадка, в якій, читаючи слово назад або переставляючи поодинокі букви, дістаємо нове значіння.

Анаграф, (гр.) людина або прилад, що пише відворотно для відбитки (пр. літограф.)

Анадир або Ногіча, ріка в півн. сх. Сибіру, 470 км. дов., впадає до Берінґового моря.

Анадирський край, країна в півн. сх. Сибіру над рікою тої ж назви, підбігунова, рідко заселена, головно чукчами та коряками; 520.000 км², 12.000 меш.

Анадіомена, (гр. виринаюча) прізвище Афродіти, що мала зродитися з морської піни; славна різьба Фідія і картина Апеллеса.

Анаколут, (гр.) зворот, в якому кінець речення не відповідає граматично його початкові.

Анаконда, великий вуж, до 8 м. дов., живе на суші й у воді в Бразілії.

Анакреонт, славний гр. лірик з пол. VI. в. до Хр., співець бенкетних і любовних пісень.

Анакреонт.

Анакреонтик, легка лірична поезія, любовна, а то й жартоблива.

Анакрузіс, (гр.) передтакт, затакт.

Анаксагор, гр. філософ 2. пол. V. в. до Хр., який для повстання світу приймає крім матерії ще другий основний чинник — розум (філософічний дуалізм).

Анаксімандр, гр. (філософ 610-547 до Хр.) учень Талеса, вчив, що початком всього буття є первень „апейрон", щодо якости неозначений, щодо розмірів нескінчений. По думці А-ра, земля була зразу плинною, а живини розвинулися поволі з морського намулу.

Анаксімен, гр. філософ (585-25 до Хр.), учень Анаксімандра, вчив, що прарічовиною, з якої повстав увесь світ, є повітря.

Аналекти, (гр.) вибір із різних письменників.

Аналептика, аналептичні засоби, (гр.) скріпляючі засоби, особливо при наглім ослабленню серця (коняк, етер, камфора, кофеїна і т. і.).

Аналіза, (гр.) в протилежности до синтези, розклад цілости на її складові частини (пр. тіла на атоми, пізнання на форму і зміст) та пояснення чинности цілости з властивостей її складових первнів. В математиці: розв'язка завдань при помочі розсліду математичного зв'язку даних величин із шуканою; вища аналіза складається з різничкового й інтеґрального числення; її початки сягають давньої давнини (Архімед), але властивими творцями її є Н'ютон і Ляйбніц. Величезні досягнення вищої а. — поза чистою математикою — в приложенні до природознавства, головно фізики, механіки й астрономії. В хемії: розклад річовини на її складники: або відповідно до їх прикмет (квалітативна, якостева а.) або відповідно до кількости (квантитативна, кількостева а.) В рільництві: а. ґрунту — розслід будови й механічного складу та ін. прикмет даної землі (ґрунту), означується величиною, виглядом та кількостевим відношенням більших і дрібних частинок землі (ґрунту). А. мех. ґрунту потрібна для встановлення здатности даної землі пропускати або затримувати воду, повітря, тощо та відстані між дренами й ін. Вона доконується томесажем, сплавлюванням, означенням часу опаду частинок, встановленням питомої поверхні.

Аналізувати, (гр.) розв'язувати, розкладати, розчленовувати, розсліджувати при помочі аналізи.

Аналітика, (гр.) наука про аналізу, аналітична геометрія, гл. Геометрія. Аналітикою назвав Арістотель свою логіку тому, що про формальну логічну стійність наших судів можемо переконатися через розложення їх на складові частини.

Аналітична метода, спосіб дослідів від особливого до загального. Протилежне поняття: синтетична метода.

Аналітична хемія, наука і способи дослідів хемічної аналізи.

Аналітичний, такий, що розкладає на складові части.

Аналогічний, (гр.) подібний.

Аналогія, (гр.) рівнобіжність прикмет

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

двох явищ, подібність. Заключувати за аналогією значить: на підставі подібности деяких признак приймати також подібність інших властивостей.

Аналой або тетрапод, чотирогранний стіл, що стоїть на середині церкви. На аналою лежить серед свічок хрест і образ до цілування.

Анальфабет, (гр.) неграмотний, неписьменний.

Анам, гл. Аннам.

Анамнеза, (гр. пригадка) дані, які хорий подає лікареві про стан свойого здоров'я, про перебуті хороби.

Ананас, лілієвата ростина з листям подібним до листя аґави, з великими, круглими, смачними овочами. Походить з півд. Азії.

Ананке, (гр.) конечність; гр. богиня призначення й невблаганої долі, яка враз із Бією, богинею сили правила світом.

Ананьїв, місто на Херсонщині, тепер у Молдавській Автономній Р. С. Р. (А. М. Р. С. Р.). 18.000 меш., з цього 51% українців, решта молдавани і жиди. Торговля збіжжям.

Ананас.

Ананьїнська культура, урало-алтайська культура бронзової доби, названа від погребища в селі Ананьїно над рікою Камою. Тривала б. 1500-200 до Хр.

Анапа, невелика пристань над Чорним морем у Чорноморській окрузі Півн.-кавказького краю на суцільній українській території. 13.000 меш.

Анапест, (гр.) трискладова стопа у віршу, дві короткі, одна довга: ⏑ ⏑ —; музична стопа, гл. образець.

Анапест.

Анарти, ґальське плем'я, знане вже Цезареві, сиділо в І. в. по Хр. на захід від нинішнього Пряшева на Закарпатській Україні.

Анархізм, (гр.) змагання до бездержавного суспільного ладу, в якому не було б приватної власности, права та зовнішнього примусу. Першу систему анархізму зустрічаємо вже в гр. філософа Зенона (342-270 до Хр.), що мав своїх наслідників. Першу в нових часах систему анархізму дав (1793) англієць Вільям Ґодвін, та властивим творцем новітнього анархізму є Прудон. У своїх творах він заступав погляд, що причиною соціяльного лиха є несправедливий поділ дібр, що його викликують гроші та процент. З розв'язанням соціяльного питання стала б зайвою держава, бо її влада має на меті тільки удержування панування посідаючих над непосідаючими. Місце законів мали б заняти договори між окремими господарськими групами, спілками, кор-

порацїями. Далі розвинули анархізм Маркс Штірнер (анархіст індивідуаліст), що визнавав необмежене право одиниці ділати в ім'я власного еґоїзму, Михайло Бакунін і Петро Крапоткін (анархісти-комуністи), що домагалися спільної власности всіх засобів продукції, а замість держави вільної організації „здолу" вільних спілок для всіх родів продукції. Видатними анархістами крім них були: Реклю, Сорель і Мост. А. має на меті шляхом атентатів та заворушень підготовляти маси до революції. А. поширився головно в романських краях, у Франції, Еспанії та Італії, а також у Росії. В Америці, Англії та Німеччині анархістичний рух не грав більшої ролі. В різних державах видано проти анархістичної пропаґанди окремі закони.

Анархіст, (гр.) людина, що не признає ніяких законів; ворог державного ладу, який хоче повалити всякими засобами.

Анархія, безвластя, безладдя, безголов'я.

Анасарка, (гр.) водна пухлина шкіри, внаслідок альбумінурії, хороби Брайта або хоріб серця.

Анастазієвський Микола, суч. галицько-укр. маляр (*1891).

Анастасія, 1) третя донька Ярослава Мудрого, жінка угор. короля Андрія І. (1046-60); 2) (Настася) Чагрівна, боярська донька, невінчана дружина галицького князя Ярослава Осмомисла, котру зависливі бояри спалили на кострі.

Анастатичний друк, передрук механічно-хемічним способом.

Анастигмат, (гр.) фотографічний об'єктив, вільний від астигматизму.

Анастомоз(а), (гр.) получення двох кровних судин поперечною.

Анастрофа, (гр.) реторична фігура, переставка слів для ритму або для сильнішого враження.

Анатема, анахтема, (гр.) прокляття, викляття, виключення з церкви.

Анатолія, (тур. Ана-долі = східня країна) малоазійська внутрішня височина, ядро сьогоднішньої турецької держави.

Анатоль, заступник єпископа волинської єпархії, при кінці XVII. в. (1675) змалював „Облогу Почаєва турками", яку 1704 р. ритував Н. Зубрицький.

Анатомія, (гр.) наука про постать і будову живин природи, насамперед людини **(антропотомія)** й тварин **(зоотомія). А. нормальна** вчить про правильну будову здорового тіла. **А. патологічна** вчить про будову неправильно збудованого або хорого тіла. **А. мікроскопна,** гл. Гістологія. Анатомія поодиноких частин тваринного тіла має свої окремі назви, гл. Ларінгологія, Міологія, Неврологія, Остеологія, Спланхнологія. **А. порівняльна** або порівнююча займається порівнянням будови тварин і становить перехід до зоології.

Анатоцизм, (гр.) опроцентування залягаючих відсотків довгу.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Анафілаксія, (гр. безборонність) вроджена або набута підвищена вразливість на токсини й чужі сироватки, яких присутність у крові спричинює витворення сильної отруї „анафілатоксини", а вслід за тим сильні забурення або смерть (анафілактичний шок).

Анафора, (гр.) повторення того самого слова або звороту на початку двох або й більше речень. У літургії: Служба Божа або тільки її канон.

Анафродит, (гр.) неплідний.

Анафродізія, (гр.) анафродитизм, недостача полових почувань і нахилів.

Анахорет, (гр.) пустельник, відлюдок.

Анахронізм, (гр.) похибка в означенні часу подій; пережиток.

Ангальт, республіка в середній Німеччині над рікою Лабою та її притоками, Саальою і Мульдою, 2300 км.², 350.000 меш. Столиця Дессав (Dessau).

Ангел, (гр. вістун) у релігії: назва безтілесних розумних істот.

Ангел, отаман повстанців, орудував проти більшовиків на Чернігівщині 1919.

Ангела замок, первісно гробниця рим. цісаря Гадріяна та дальших цісарів аж до Каракалли 217. Назву Ангела одержала 590 від папи Григорія В. 923 розбудовано її в оборонний замок. Доїзд (міст Ангела) збудовано 136 по Хр.

Ангели, візант. імператорський рід, кінець XII. і початок XIII. вв.

Ангелович, 1) Андрій (1766-1820), проф. церковного права в Studium Ruthenum у Львові 1789-1800; написав „Право канонноє" (рукоп.) 2) Антін, галицький митрополит, (1756-1814), 1784-96 проф. догматики у львів. університеті, 1796 ректор, 1795-1808 перемиський єпископ, 1807 назначений митрополитом обновленої галицької митрополії, 1809 ув'язнений поляками. Написав історію укр. церкви (Annales ecclesiae ruthenae).

Антін Ангелович.

Ангідриди кислин, (гр.) окиси первнів, що дають з водою кислини.

Ангідрит, камінь, безводний вапневий сірчан, волокнистий або збитий; крист. просторомбно. Виступає біля покладів солі. Ужиток: штучний погній.

Ангіологія, (гр.) наука про судини, частина анатомії.

Ангіом(а), (гр.) незлосливий вузол з кровоносних судин.

Англійська література, тісно беручи, починається з хвилини, коли появляються в ній твори у загально-вживаній народній мові. Її батьком, а також „батьком англ. поезії" є Джофрей Шосер (†1400.) „Золота доба" припадає аж на XVI. в., рахують її від поета Едмонда Спенсера; це час розквіту драми, з найбільшим драматургом світа Вільямом Шекспіром (1564-1616) і цілою низкою інших таких як: Христофер Марльов, Бен Джонсон, Вебстер, Бомонт, Флечер, Массінджер і Форд. У тій добі живе філософ Франсіс Бекон, якого деякі вважають автором творів Шекспіра. У добі „великої революції" й занепаду літератури маємо великого поета Джона Мільтона (1608-74) автора „Утраченого раю" і філософа Томаса Гобса. У добі псевдоклясицизму (1660-1750) слід згадати поетів Драйдена, Попа, Аддісона; прозаїків Данила Дефо, автора „Робінсона", і сатирика Йонатана Свіфта, автора „Ґулівера". Перші спроби новітньої повісти дають звеличники „повороту до природи" Річардсон, Філдінг, Смоллет, Стерн, Гольдсміт. Із філософів відомі: Льок, Берклі, Юм. Виїмковий розквіт поезії припадає на добу романтизму: Байрон (1788-1824) має величезний вплив на всю Европу; Шеллі й Кітс, досі недосяжні в лірищі; поруч них замітні: Т. Мур, Вердсерд, Кольрідж, Савдей, ессаїсти: Квінсі, Лем, Лей Гант. Вальтер Скот дає перші зразки історичного роману; за ним піде Бульвер. Роман обичаїв і характерів творять Дікенс, Джейн Остен, Текері, сестри Бронтс, Джордж Еліот. З поміж учених і філософів світове ім'я мають: астроном Н'ютон, фізик Фарадай, природники Дарвін і Гекслі, філософи Г. Спенсер, Міль, хемік Прістлі, економіст Сміт, історики: Тейлор, Бокль, Меколей, Карляйль. З поетів зпід кінця XIX. в. найвизначніші: Теннісон, Бравнінґ, Свінберн, Уайльд, з повістярів Мередітс і Гарді; естет Д. Рескін. Із сучасників найбільші повістярі: Кіплінґ, Ґольсуерті, Конрад, Велс; з драматургів: Шо, Беррі й Сіндж, з поетів ірландець Ейтс.

Англійська недуга, гл. Рахіт.

Англійська сіль, гірка сіль або епсоміт. ($Mg\ SO_4\ 7H_2O$). Ужиток: апретура полотна і сукна, засіб на розвільнення.

Англійське мистецтво. Будівництво було зразу романського стилю, хоч зі своєрідною норманською закраскою. З XII. віком розвивається ґотик, який в XIV. в. відродився в т. зв. стилю Тудорів, що в ньому домішки ренесансу. За Єлисавети, в XV. в. будівництво своєрідне з закраскою італ. клясицизму. Після цього знов відроджується ґотик, що триває до сьогодні. Малярство розвинулося щойно в пол. XVIII. в., а саме портрет (Лоренц, Ренолдс, Ребирн), краєвид (Олд Крим). В XIX. в. славний Турнер (світляні ефекти). Під впливом Рескіна цвіте і розвивається символіка та містика (Гунт, Розеті, Берн-Джонс). В сучасному є багато знатних портретистів (Вайстлер, Серджент).

Англійський кінь, гл. Кінь.

Англіканська церква, англ. протестантська церква, що відділилася від католиць-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

кої церкви в 1534, за Генріха VIII. Її називають такою єпископальною церквою, бо задержала церковну єрархію. Вона поділена на дві провінції: кентерберійську й йоркську. На їх чолі стоять архієпископи. Архієпископ кентерберійський є примасом Англії. Головою церкви є король. В англіканській церкві є три течії: 1) „висока церква“ (High Church), що схиляється до католицтва; 2) низька церква“ (Low Church) що займається головно поширенням св. Письма й місіями; 3) „широка церква“ (Broad Church) вільнодумна.

Англія, головна частина королівства Великої Британії займає разом з Велсом півд. часть острова В. Британії, 151.000 км.², 37.900.000 меш. Від Шкоції відділює Англію ріка Твід (Tweed) і гори Шевіот (Cheviot). Що до різби поверхні розрізняємо в Англії дві части: західню гірську й східню низинну. Зах. Англія — це останки давніх гір (т. зв. Калодонських і Арморіканських), знищених, а опісля знову піднесених. Гори нестрімкі, вищі частини відповідають твердшим, нижчі м'ягшим матеріялам. Це гори Корнвалії й Велсу, відділені бристольським заливом і Кимберлендські, та лагідний вал гір Пеннінських; височина тих гір не підноситься вище 1100 м. Всі ці гори легко прохідні, мають великі мінеральні багатства: вугілля, залізо, цину, мідь і тому є одним з найбільш промислових округів світу. Внаслідок холодного літа й великої вогкости та неврожайного ґрунту не надаються вони під управу ріллі. Ліси займають малий простір, зате багато торфовиск і пасовиск, тому тут дуже розповсюднене скотарство. Англійська низина не є цілком рівною країною, а горбовиною. Всередині краю лежить у кітловині головне місто Англії — Лондон. Низина є тепліша й сухіша від зах. Англії, надається під управу ріллі; це давніша житниця Англії та її історична країна. Промисл не відграє тут тої ролі, що на заході, через недостачі підземних багатств. Ціла Англія має багато коротких, зате широких у долішнім бігу рік і тому пароходних. З них найбільша Темза, інші: Уз, Гембер, Тіс, Тайн, Северн, Ді, Мерсей, багато каналів і озер, гл. Вел. Британія. Завдяки цьому розвинена торговля, що з промислом є підставою господарства Англії.

Англо-сакси, загальна назва германських племен, що в V. в. зачали підбивати Британію й через перемішання з кельтами витворили англ. народ.

Анґажувати, (фр.) запрошувати (до танцю); приєднувати когось до обняття якогось місця, уряду, посади; наймати (актора).

Анґар, ганґар, (фр.) приміщення для літаків.

Анґара, права притока Єнісею на Сибірі, 2850 км. дов., перепливає Байкальське озеро, потім пливе східньо-сибірською височиною (часті пороги) та впадає до Єнісею під ім'ям Чорної Тунґузки.

Анґіна, гл. Обкладки, задавка, жаба.

Анґлез, (фр. anglaise) 1) контрданс, англ. ходовий танок $^2/_4$ або $^6/_8$ такту, пізніший кадриль; 2) мужеський, урядовий, чорний одяг.

Анґоля, португальська західня Африка, найбільша колонія Португалії над Атлантиком, обіймає разом з енклавою Кабінда 1.260.000 км.², 2.125.000 меш. Над Атлантиком нездорова низина, решта країни височина. На півночі гаряча лісова смуга, посередині савани, на півдні пустинні степи. Населення в більшости мурини банту і лише 6.000 португальців. Вивіз кави, кавчуку, пальмового олію. Головне місто Сан Павльо де Льоанда.

Анґора, (тур. Енґірі, стар. Анкіра) місто в М. Азії. Від р. 1923. столиця Туреччини і вілаєту Анґора, сильно й скоро розвивається. 75.000 меш. Вивіз збіжжя, вовни, опіюму. 1402 побив під А. Тімур Баязета I. Руїни святині богині Роми.

Анґорська коза, гл. Кози.

Анґстрем, гл. Онґстрем.

Анґулем, (Angoulême) Люї Антуан, син фр. короля Карла X. (1775-1844). Проводир монархічно-реакційної партії, помер на вигнанні.

Анґулем, (Angoulême) столиця фр. департ. Шарант (Charente), 35.000 меш., папіряний промисл; собор з XII. в.

Андалюзіт, глиновий крем'ян (Al_2SiO_5) буває в вибухових скалах; гарні відміни вживаються до прикраси.

Андалюзія, капітанія (адміністр. одиниця) в півд. Еспанії, займає аллювіяльну низину ріки Ґвадальківір, замкнену від півн. горами Сієрра Морена, від півдня Андалюзійськими горами, до 3500 м. Найгарячіше підсоння в цілій Европі, тому африканська рістня; хліборобство (збіжжя, виноград, оливки, півд. овочі), випас худоби в горах і степах. Простір 87.300 км.², 4.300.000 населення.

Андамани, острови в Бенгальськім заливі коло Індії; належать до В. Британії; поверхня 6500 км.² Нас. 25.000, з того 12.000 засланців; первісне населення належить до негритської, низької ростом раси.

Анданте, (іт.) ідучи, ходом, муз. темп.

Андантіно, (іт.) легким ходом.

Андезіт, вибухова скала молодшого віку, складається з основної шклистої маси й зерен авґіту або плагіоклазу. Щавниця в Карпатах, Кавказ.

Андерльоні, (іт.) брати мідоґравери, 1) Фавстіно (1766-1847) 2), П'єтро (1784-1849).

Андерсен, 1) Ганс Христіян (1805-75) данський поет, син шевця — полатайка, ще гімназистом писав поезії, але данська критика приняла їх неприхильно. Щойно твори, написані на чужині (їздив по Европі, Азії й Африці) здобули йому славу, особливо його казки, переложені на всі мови

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

культурного світу. Писав також повісти, драми, описи подорожей і автобіографічну „Казку мойого життя". Казки Андерсена (39 із 116) переклав уперше на укр. мову Стариченко (Старицький), Київ 1873 з 11 малюнками Н. Мурашка. 2) Карл, данський поет (1882-85): романси й поеми, жанрові поезії та повісти, в яких описує природу й народнє життя Ісляндії;3) Карл Йоаким, (1847-1909) данський композитор.

Г. Х. Андерсен.

Андерсон Шервуд, сучасний америк. письм., *1876, автор знаменитих оповідань під заг. „Свято яйця".

Анджейовський (Andrzejowski) Антоні, поль. природник, маляр і письм. (1785—1868); дослідник рістні правобіч. України (Flora Ukrainy.)

Анджеліко Фра Джованні, гл. Фьєзоле.

Анди або Кордільєри, гори на заході Півд. Америки; тягнуться від огнистої Землі до долини Атрето на півн. Довжина 7200 км.; ширина 90-350 км. Складається з поодиноких рівнобіжних ланцюгів та поздовжних долин. Між хребтами находяться високо положені височини. Провалля дуже високі й тому Анди є перепоною в комунікації; лише 2 залізничі лінії перетинають їх. Анди є молодими фалдовими горами, на поверхні яких розлялася в багатьох місцях вулканічна лява; найвищі верхи, це вигаслі або чинні вулкани. Чинних вулканів 26. Анди ділимо на три часті: 1) північні, що тягнуться здовш Караїбського моря, а потім переходять у напрямі з півн. сх. на півд. зах. до провалин Паско; складаються вони з 2, 3 та 4 хребтів, найвищими верхами є Котопаксі (5943 м.) і Чімборазо (6300) відділених поздовжними долинами; 2) середня частина обіймає великі височини Перу й Болівії (3700—4200) замкнені від заходу й сходу хребтами, які обнижуються до середини поволі, нагло назовні. Найвищі верхи доходять до висоти 6400 (Ілімоні). Ця частина багата в мінерали, здовш самого берега тягнуться невисокі надбережні Кордільєри. 3) півд. Анди тягнуться від найвищого в Америці верха Аконкаґуа (7035 м.) і розпадаються на два хребти, між котрими находиться повздовжна долина, найбільш оживлена область Чілі. В півд. напрямі Анди значно обнижуються так, що на Огнистій Землі не підносяться вище 2100 м. (Гора Дарвіна.)

Андіжан, старе місто (XVII. в.) ферґанської области Узбецької Р.С.Р., 72.000 меш. Осередок бавовняної продукції.

Андійська пальма, гл. Пальма.

Андле́ (Andler) Шарль *1866, фр. історик і публіцист; праці про Канта й Ніцше.

Андорра, (Andorra) маленька гірська республіка на півдні Піреніїв. 452 км.² 6.000 меш. катальонського походження. Політично залежна від Франції, церков від єпископа в Урґелі. Столиця теж Андорра, 600 меш.

Андраші, (Andrassy) угор. граф. рід; 1) Юлій (1823—90), учасник угор. революції 1848—49, угор. міністр. 1867, австро-угор. міністр закордонних справ 1871—79, заключив нім.-австр. союз; 2) Юлій, син попереднього *1860, угор. міністр внутрішніх справ 1906—9, останній австро-угор. міністр закордонних справ 1918.

Ю. Андраші.

Андре́ Ріхард, нім. етнограф (1835—1912) автор багатьох порівняльних праць, зразкових краєвих монографій і праць, присвячених етнографії чехів і сербів.

Андреєв Леонід, (1871—1919), визначний рос. письменник новішої доби, один із „буревісників". Імпресіоніст, від реалізму перейшов до симфонізму. Любив складні теми й малював жахливі ситуації, так, як вони відбивалися в перечуленій і хоробливій уяві російського інтеліґента. Твори: В тумане, Без дна, Жизнь Василия Фивейского, Савва, Царь-голод, Красний смех, Рассказ о семи повешенных і драм. твори: Жизнь человека, Дни нашей жизни, Анатема, Gaudeamus та ін. Дещо переложене по укр.

Л. Андреєв.

Андреєвський Сергій, рос. поет і критик (1847—1919).

Андрейко Дмитро, композитор (1864—88) „Вінок з народніх мелодій" у Львові 1885.

Андрейчин Ів., один з молодших болгарських поетів, літ. критик.

Андрейчук Евсевій, правосл. священик, русофільський діяч і публіцист на Буковині (1841—1910).

Андрелла Росвигівський Михайло, †1710 в Ізі на Закарпатті. Замолоду уніят, від 1669 православний священик, політичний в'язень, написав „Оборону вѣрному каждому человѣку".

Андрієвич Каленик, запорозький гетьман, 1624—25, ставав в обороні православної церкви.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Андрієвич Морар Сильвестер, (1843—95), буковинський православний архієпископ від 1880, рум. діяч.

Андрієвський, 1) Арсеній холмський уніятський єпископ. 1604—19, вів поміркованую політику супроти православних. 2) Митрофан, (1842—87) філолог і педагог; праці про „Слово о полку Ігоревім" і „Козацкая дума о трех азовських братьях". 3) Олексій, (1845—1902) письменник і історик; праці про Квітку, матеріяли до історії Запоріжжя, Правобережжя і Києва. 4) Опанас, *1878, мировий суддя, опісля адвокат; член соц. самостійників, Національного Союзу і Директорії. Тепер професор укр. універ. в Празі. 5) Петро, один з основників Р. У. П. *1880, відомий фізіолог і біолог, проф. унів. у Москві, Харкові, Варшаві й укр. унів. у Празі. Тепер працює у фр. Судані. Ряд важних наукових праць.

Андріївський хрест, орден св. Андрія Первозваного, найвищий орден царської Росії, оснований 1698, втратив значіння з упадком царату.

Андрій, 1) апостол св. Первозваний, мав згинути на скісним хресті (звідси хрести св. Андрея). Легенда каже, що проповідував у Царгороді, на берегах Чорного моря і в околицях Києва. 2) архієпископ Кримський, † б. 726 звісний як письменник, проповідник, особливо як церковний поет. „Великий покаянний канон".

Андрій, 1) Боголюбський, син Юрія Мономаховича, (б.1110—74), суздальський князь, 1169 зруйнував Київ, основник могутности московської держави. 2) Юрієвич, галицько-володимирський князь, правив з братом Львом, б. 1308—1323, вів боротьбу з татарами і литовцями, увійшов у союз з Німецьким орденом; заховалися його грамоти з княжою печаттю.

Андрій Юрієвич. (На основі його печати).

Андрій І., угор. король, 1046—60. **А. ІІ.** угор. король, 1205—35; по смерти Романа галицького прийняв титул короля Галичини й Володимирії та в боротьбі з Данилом намагався осадити в Галичині синів Коломана й Андрія; золота буля 1222.

Андрій, угор. королевич, син Андрія ІІ., претендент на галицьке князівство, † в Галичі 1245.

Андрій, 1) дворський (управитель двора) Данила галицького, визначний боярин і полководець б. 1240—50, брав участь у походах проти поляків, угрів і литовців. 2) маляр зах. українського походження, що з доручення короля Ягайла розмалював 1418 замковий костел у Люблині. Гл. Люблинські фрески. 3) піп, „родом отъ Ярославля", зготовив у Львові 1585. рукописне учительне євангеліє.

Андріоллі Ельвіро М., поль. маляр-ілюстратор (1836—93).

Андріч Нікола, сучасний хорватський критик та історик літератури.

Андрія, місто іт. пров. Барі півсільського типу; 60.000 меш. Староґотицький собор.

Андріяк, гл. Опій, опіюм.

Андріяшів Олександер, *1863, історик, „Очерк ист. Волинской земли с XIV. в. "1887.

Андрогін, (гр.) гл. Гермафродит.

Андрогінія, (гр.) жіночий вигляд у мущин; гл. Гермафродитизм.

Андроманія, (гр.) хороба у жінок, яка об'являється надмірним половим гоном.

Андромаха, дружина Гектора, мати Астіянакса, по упадку Трої полонена Пірром (Неоптолемом) пішла з ним до Епіру, опісля вийшла заміж за Гекторового брата, віщуна Гелена.

Андромеда, 1) донька етіопського короля Кефея й Кассіопеї, прикована до скелі й віддана на поталу морській потворі Посейдона; вратував її Персей і одружився з нею. 2) Громада зірок понижче Борони (Кассіопеї,) в ній гарна мряковина (туманність) одинока, видна голим оком. 3) Багонник, або Багульник, ростина, яка росте у нас по багнах і по торфовищах; шкідлива для овець і кіз.

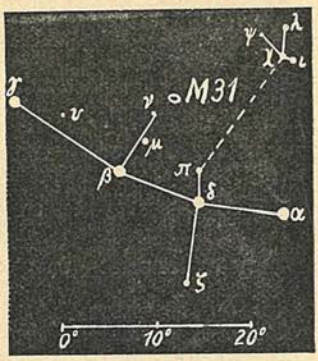

Громада зірок Андромеди. М 31: мряковина; грецькими буквами означені важніші зірки, лінія на долі означує ступені овиду.

Андромеди, метеори, що падуть в кінці листопаду.

Андронік, ім'я візант. цісарів: **А. І.** Комнен 1183-85. **А. ІІ.** Палеолог 1283-1328, напади турків. **А. ІІІ.** Молодший 1325-28, хоробро боровся з турками.

Андрос, найбільше на півн. положений острів Кикладів; 400 км.². 19.000 меш., хліборобство, огородництво й шовківництво, належить до Греції.

Андрофаги, (гр.) людоїди, мабуть фін. плем'я жило у V. в. до Хр. на нинішній Чернігівщині.

Андрофобія, (гр.) відраза жінок до мужчин.

Андрузький Юрій, кирило-методіївець (*1827), за вільнодумні погляди заслань до Соловецького монастиря 1850.

Андрусів Микола, геолог (1861—1928), дослідник Чорноморського низу, член У. А. Н.

Андрусівський мир, між Польщею й Московщиною 13. І. 1667 в селі Андрусові смоленської губ.: правобічну Україну при-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ділено до Польщі, лівобічну з Києвом до Московщини.

Андухар, (Andujar) місто в Андалюзії, в Еспанії; 18.000 меш.

Аневризм(а), (гр.) місцеве розширення найчастіше великих б'ючок, переважно внаслідок звиродніння їх стін — в молодому віці найчастіше на тлі потерухи, рідше артеріосклерози або потовчення.

Анекдот(а), (гр.) побрехенька, коротке й дотепне оповідання, прив'язане звичайно до якоїсь особи. Найкращу збірку наших народніх анекдотів оголосив В. Гнатюк в „Етнограф. Збірнику" Н. Т. Ш.

Анекс, (лат.) додаток, прим. до книжки.

Анексія, (лат.) прилучення, звичайно якоїсь чужої країни до іншої держави.

Анемічний, хорий на малокров'я, малокровний.

Анемія, (гр.) гл. Малокров'я малокровність.

Анемограф, (гр.) гл. Анемометр.

Анемометр. (гр.) прилад до міряння сили вітру. Коли він рівночасно записує кількість оборотів залежну від вітру, тоді називається анемограф.

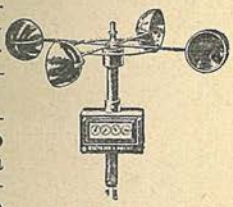

Анемометр.

Анемон(а), рід козельцеватих ростин, до якого належить наша проліска і підліска; гарні відміни плекають по домах.

Анемофільна, ростина, ростина, що запилюється при помочі вітру, пр. базькові, трави.

Анероїд, (гр.) металевий барометр, прилад до мірення тиснення повітря. Це металева коробка, що містить в собі дуже розріджене повітря, її горішнє пружинне дно угинається більше або менше під натиском зовнішнього повітря і порушує при тім стрілку, яка на поділці показує силу натиску. З огляду на те, що сухе повітря тяжче, а вогке тим легше, чим більше має в собі вогкости, анероїд показує рівночасно ступінь вогкости, а тим самим приблизну погоду. Відповідно приладжений анероїд служить також для виміру висоти даного положення. Зменшення атм. тиску на 1 мм. спаду ртуного стовпа відповідає приблизно піднесенню на 11 метр.

Анероїд висотомір.

Анестезія, (гр.) гл. Знечулення.

Анже́ (Angers), столиця франц. департаменту Мен е Люар (Maine et Loire) над рікою Мен (Maine) недалеко від її впаду до Люари. 86.000 меш. Промисл і торговля, старинні будівлі, собор XIII. в.

Анжу́, (Anjou) давній рід фр. графів, вимер у XI. в., але назвою цього роду користувалися опісля королі Англії, Франції, Неаполю, Сіцілії й Угорщини в XI—XV. вв.

Анжу́, (Anjou) давня провінція в півд.-зах. Франції, зі столицею Анже (Angers).

Анза люната, (лат.) рогаті вушка доісторичних горщиків нордійського взірця закам'яної доби.

Анероїд звичайний.

Анзельм Кентерберійський, (Anselm of Canterbury) св., англ. теолог і філософ, (1033—109), отець середньовічньої схоластики, творець тзв. онтологічного доказу про існування Бога, ставив догму вище знання.

Анзен, (Anzin), місцевість у півн. сх. Франції звісна з великих копалень вугля. 14.000 меш.

Аниж, гл. Ганус.

Анижовий олієць, анетоль, домашній засіб проти здуття, також проти вошей і корости.

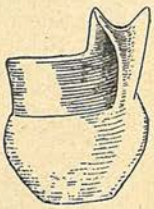

Анза люната.

Анищенко Каліст рат, письм., (1885—1929) у Харкові. Дописи й опов. у „Раді" 1912, збірки оповідань 1918, 1924. „Мироносиці" 1926. Збірка оповідань „Баланс" — 1927.

Ані, стародавня столиця Вірменії з руїнами збудованого в 1010. р. вірменсько-візантійського собору, якого стилевим відгуком є м. ін. вірменський собор у Львові, збудований в XIV. в. шлезьким будівничим Дорінґом.

Анігілятор, (лат.) ручний прилад до гашення вогню при допомозі двоокису вугля. З між різних таких приладів найзвичайнішим є тзв. Мінімакс. Бляшана коробка виповнена вугляном соду (3), при дні вложена шкляна пляшочка (1) з сільним квасом і заткана чопиком (2); в разі пожару треба ударити в чопик, він розбиває пляшочку, квас виливається і з содовим вугляном витворює двоокис вугля, який бічною цівкою (4) виходить горішнім отвором і гасить пожар.

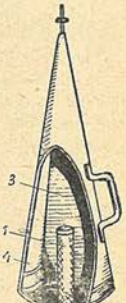

Анігілятор.

Анізометропія, (гр.) неоднакова будова обох очей.

Анізотропні тіла, тіла, що мають в деяких напрямах різні властивости. Протилежні до них є ізотропні тіла.

Аніліна, (есп.) амінобензоль, ($C_6 H_5 NH_2$), в погазовій смолі камінного вугілля, одержується через відкиснення нітробензолю; рідина безбарвна, ароматичного запаху, трійлива. Уживається до виробу синіх і

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

червоних азотових барвників. **Анілінові краски,** штучні органічні барвники. **Анілінова синь,** смоляний барвник, **Анілінова чорна краска,** бавовняний барвник.

Анілінова краска, гл. Аніліна.

Аніма, (лат.) Анімо, (іт.) душа, дух; con animato — з захопленням.

Анімальний, (лат.) тваринний; анімальна функція, життьова чинність тварин, пр. вразливість, рух, відживлювання і т. д.

Анімальний мотор, це людська чи тваринна сила в хліборобській праці. У нас уживається до праці коней, волів, коров, декуди ослів, мулів, а на східніх окраїнах України навіть подекуди верблюдів. Зужиткування робучої звіринної сили залежить від кількости працюючих разом тварин. Чим більше їх число, тим менше зужитковується сили поодинокої тварини. Тому при більшій кількости звірят, їх треба розділювати на окремі менші гуртки.

Анімізм, (лат.) рід первісної релігії, що вірить в існуванння душі не тільки в людині, але також в інших предметах природи.

Анімістичне відношення до природи, коли поет звертається до звірят, ростин, сонця, місяця, зір, рік, вітрів, оживлює їх і робить учасниками людської долі й недолі.

Анімозія, (лат.) ворожий настрій супроти когось, завзятість.

Аніон, (гр.) гл. Електроліза.

Анічков Евген, рос. історик літератури й критик (1866—1919) автор багатьох фолкльорних праць, м. ін. „Весенная обрядовая пѣсня на Западѣ и у Славянъ", де використаний і український матеріял.

Анк Марцій, (Ancus Marcius) леґендарний 4-тий рим. король, заселив Авентин і Остію.

Анкер, анкра, (голянд.) в будівництві залізний дрючок, що зв'язує протилежні, обтяжені склепіння стіни.

Анна Ярославна.

Анкета, (фр.) прилюдний розслід якоїсь справи знавцями; особлива дослідча комісія; запити спрямовані до загалу, щоб із відповідей виробити собі погляд на дану справу.

Анкілоз(а), (гр.) хороблива нерухливість суглобів (суставів) людського тіла.

Анкона, (Ancona) головне місто провінції тої-ж назви в Італії; 70.000 меш., важна торговельна пристань над Адріятиком, одинока на довгім просторі берега.

Анкона Алессандро, іт. історик літератури (1835—1914), сторонник Кавура, член першого народнього зібрання, видавець „La Nationе".

Анна, жид. первосвященик за часів Христа.

Анна, Ім'я кількох біблійних жінок: 1) А. мати Самуїла; 2) А. пророчиця, донька Фануїла з Асирового покоління. 3) А. мати Пресв. Діви.

Анна, 1) А. Австрійська, жінка фр. короля Людвика XIII, від 1643 вела реґенцію в імени сина Людвика XIV. під проводом Мазаріні. 2) А. королева Англії 1702—14, остання з роду Стюартів; 1707 об'єднання Шотляндії з Англією. 1) А. Іванівна, рос. царица 1730—40, донька Івана Олексієвича, підлягала впливам Бірона; скасування гетьманства по смерти Апостола 1734; війна з Туреччиною, походи на Крим і Озів 1736—39.

Анна Кареніна, наголовок знаменитої повісти Л. Толстого з життя рос. аристократії.

Анна Комнена, 1083—1148, донька візант. цісаря Олексія I, авторка грецької істор. монографії „Алексіяс".

Анна Ярославна, також Аґнета, донька Ярослава Мудрого, 1049 жінка фр. короля Генриха I, мати короля Филипа; залишився її власноручний підпис з 1063, найдавніший зразок укр. письма (гл. образець до Автограф) і пізніші портрети.

Анна, дрібний, срібний брит.-індійський гріш ($^1/_{16}$ рупії).

Аннаберґ, 1) високо положене місто в Саксонії; 18.000 меш. Колись місто гірниче, по упадку гірництва домашній промисл мережок (коронок) 2) (поль. Góra św. Anny), паломнича місцевість на німецькім горішнім Шлезьку.

Аннал, (лат.) таблиця, відтак книга, де в стариннім Римі (від IV. в. до Хр.) під доглядом уряду списувано важніші події в черговому порядку. Продовженням анналів є середньовічні літописи і хроніки.

Аннам, (Анам) королівство в схід. частині Індійського півострова над Китайським морем, від 1886 під протекторатом Франції. Переважно гірська країна, лише над морем і ріками невеликі алювіяльні низини; підсоння гаряче. Простір 150.000 км.² Населення: монгольські аннаміти, 5,170.000 душ; европейців (французів) крім війська 2.000 душ. Хліборобство (управа рижу, кукурудзи, бавовни, цукрової трощі, чаю,) гірництво. Гол. місто Юе (Huë). 65.000 меш.

Г. Аннунціо.

Аннаміти, монгольський народ в Аннамі, Тонкіні й Кохінхіні, буддійської віри, 14 міл.

Аннелід, гл. Перстеняк.

Анненков Павло, рос. письм. 1813—87, (Листи з подорожі по зах. Европі, видавець творів Пушкіна).

Анненський Іннокент, рос. поет, критик

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

і педагог (1855—1909). Критичні статті про рос. і західньо-европ. письменників, переклади з Еврипіда, цікаві імпресіоністичні поезії й драми.

Аннуїтет, стало згори означена рата капіталу і відсотків затягненого на довший ряд літ довгу; річна квота амортизації довгу.

Аннунціо Ґабрієле, (d'Annunzio Gabriele) голосний іт. поет та письменник, *1863. Важніші твори: „Тріюмф смерти", „Франческа з Ріміні", „Іскри з молота", „Невинний" Д'Анунціо мистець мови й форми, поет пристрасти, звеличник Італії. Під час останньої війни ворог Німеччини й Австрії, 1919 заняв Рєку (Fiume).

Анод(а), (гр.) додатній бігун усякого урядження, що витворює або побирає електричну струю.

Анодна батерія, (гр.-фр.) батерія для обслуги анодного обводу електронних лямп; додатковий бігун її з'єднується з анодом (плиткою) лямпи, від'ємний бігун — з її катодом (волоском).

Анодові проміні, проміні додатно-електричних атомів, що виходять з аноди шкляної рурки з сильно розрідженим повним повітрям у часі елекричного розряджения. Анода мусить бути зладжена з якоїсь соли, найкраще з йодаку або бромаку, літу, соду й потасу.

Аномалія, (гр.) неправильність. **А. води**, неправильне збільшення об'єму води при нагріванні в межах 0^0—4^0. При 4^0 вода має найменший об'єм і найбільшу густоту; огрівана повище й остуджувана понижче 4^0 вода збільшує свій об'єм. При 0^0 вода замерзає, при чому ще збільшує свій об'єм на $^1/_{10}$ частину. **А. термічна**, різниця між дійсною середньою температурою якоїсь місцевости на поверхні землі й температурою, що її вона повинна мати відповідно до свого географічного положення. Пр. аномалія січня виносить на Льофотах $+25^0$, з причини Гольфштрему, на Сибірі -26^0 з причини континентального підсоння. **А. тяжкости**, нерівномірне розміщення тяжких мас у Землі.

Аномальний, (гр.) той, що не відповідає дотичним прийнятим правилам.

Аномеї, скрайні аріяни, на їх чолі стояв Аетій, учитель і діякон в Антіохії, IV. в.

Анонім, (гр.) неназваний, непідписаний лист, без підпису, твір без імени автора.

Анонім, безіменний мадярський історик XIII. в., в якого заховались відомости й про Закарпатську Україну.

Анонімна спілка, (Société anonyme), у Франції, Італії, Еспанії означає те саме, що акційна спілка. „Безіменною" названо акц. спілку тому, що звичайно акції мандрують з рук до рук, отже кожноразові учасники підприємства невідомі.

Анонс, (фр.) оповістка.

Анорганічний, (гр.) неорганічний, неживинний, що не походить з ростини або тварин.

Анормальний, (лат.) понад звичайну міру або нижче звичайної міри.

Анортіт, камінь громади плагіоклазу, ($CaAl_2Si_2O_8$) вулканічного походженя.

Анофелес, комар, що розносить пропасницю (малярію), гл. Комар.

Ансамбль, (фр.) згідна цілість; дібрана гра в театрі; згідний гурт.

Ансі, (Ан ıесу), столиця французького департаменту От Савуá (Haute Savoie). 17.000 меш.; промисл.

Ан-ський, (вл. Раппапорт) рос.-жид. белетрист (1863-1920)

Анта, єгипетська богиня.

Антагонізм, (гр) суперництво.

Антакія, гл. Антіохія.

Антал, (угор.) бочка на вино, чвертівка.

Анталкід, спартанець, 386 до Хр. склав з персами мир, на основі якого міста в М. Азії й Кипр перейшов під владу Персії.

Анталюз, інклюз, (лат.) срібний гріш, що все вертається до свого властителя.

Антананаріво, Тананаріво, головне місто в осередку Мадаґаскару; 71.000 меш.

Антанта, (entente) порозуміння. Дружнє порозуміння (entente cordiale), англ.-французький союз проти Німеччини, а в світовій війні порозуміння й інших держав, що воювали з осередніми державами: Німеччиною, Австрією, Болгарією і Туреччиною. **Антанта мала**, під впливом Франції порозуміння Чехословаччини, Югославії й Румунії, головно проти Німеччини, Австрії й Угорщини. Нині це порозуміння ослаблене політикою Англії й Італії.

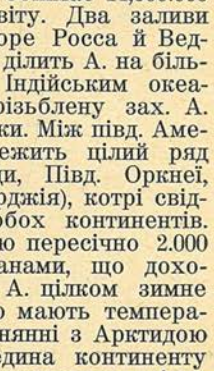
Анта.

Антар, Антара, араб. поет VI в., автор Моаллаки й ін. войовничих поезій, дуже популярний на Сході.

Антарктида, континент на півд. бігуні разом з сусід. островами обіймає 14,300.000 км.^{2} Є це окрема часть світу. Два заливи врізуються в суходіл: море Росса й Ведделя; лінія, що їх лучить ділить А. на більшу схід. частину, облиту Індійським океаном, і меншу, більше порізьблену зах. А. зближену до півн. Америки. Між півд. Америкою й Антарктидою лежить цілий ряд островів: (Півд. Шотленди, Півд. Оркней, Півд. Сендвіч, Півд. Джорджія), котрі свідчать про давню злуку обох континентів. А. є величавою височиною пересічно 2.000 м. вис. з багатьма вулканами, що доходять до 5.000 м. Підсоння А. цілком зимне (не лише зима, але й літо мають температуру нижче 0^0) і в порівнянні з Арктидою далеко холодніше. Середина континенту обнята антициклонами. Характеристичні дуже сильні вітри. Внаслідок цього майже ціла А. вкрита сухольодом, який опадає стрімко до моря і з якого усуваються в гір-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ських околицях льодовики; більшу частину А. оточають льодові бар'єри. Звірини мало (на берегах фоки, пінґвіни); для людини значіння має виключно риболовство. Меш. 1.300. Антарктиду перший об'їхав Кук 1772-75 опісля відкрили її береги в різних місцях: Белінґавзен 1820, Ведель 1822, Росс 1840, Вількес 1898/9 вперше перезимувала тут бельґ. виправа Ґерляха, опісля виправи Дриґальського, Брайса, Норденшельда, Скотта, Шекельтона, Скотта й Амундсена. Півд. бігун відкрив Амундсен 1912, а в кілька тижнів пізніше Скотт.

Антарктичний, південний, положений в околиці південного бігуна.

Антверпен, (Antwerpen, Anvers) в Бельґії над Скальдою 88 км. від моря: доступний завдяки значній глибині (8 м.) ріки навіть для великих морських кораблів, є пристанню найбагатших околиць Бельгії та Німеччини (Надренська пров.) і взагалі одною з найбільших пристаней світу (40 міл. тон нетто річно), має різноманітний промисл; один з осередків флямандського руху. Собор і церква єзуїтів з 1531, музей Плянтена. А. заложений у VII. в., части облоги XVI. і XVIII. вв.) нищили цвітуче місто (1550 було 200.000 меш.). Після 1815 знову піднісся, а від 1863, коли на Скальді знесено мито (його устя належить до Голяндії), постійно розвивається і має нині 420.000 меш.

Антей, велетень, син Посейдона й Геї (Землі), володар Лібії, поки дотикався своєї матері-Землі, був непобідний, набуваючи що-раз нової сили. Переміг його Геракл, піднявши вгору й роздавивши у повітрі.

Боротьба Антея з Гераклем.

Антекера, (Antequera), місто в еспан. пров. Маляґа, 32.000 м.; вивіз овочів, старинні будови.

Антемій з Тралесу, архітект, що разом з Ізідором мілетським збудував у 523-537. рр. собор св. Софії у Царгороді.

Антена, збір проводів, призначених до висилання електромагнетних хвиль (А. висилальна) або до приймання (А. приймальна). Приймальні а-ни бувають: а) надвірні, б) хатні. Важною відміною хатньої антени є а. рямкова. Приймальна чинність рямкової а. залежить від положення її площі супроти напряму (поширення) хвиль. Чинність ця є найбільша, коли площа рямки збігається з напрямком, у якім приходять хвилі, й зникає зовсім, коли ця площа стає прямовою до того напряму. Ця властивість рямкової а. використовується в радіогоніометрії.

Антенат, (лат.) предок.

Антени, (лат.) два слимаковато проти себе скручені ріжки на шишці бронзового держака ранньо-гальштатських мечів, швайц.-фр. походження.

Антенор, 1) один із наймудріших троянських старців в „Іліяді". Радив по доброму покінчити спір за Гелену; 2) атен. різьбар-відливник другої пол. VI. в. до Хр., творець першої статуї тирановвбивців Ґармодія й Арістогена.

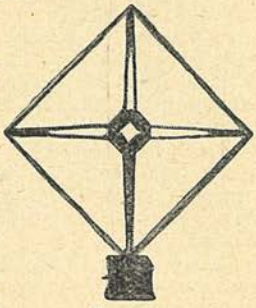

Антена.

Антепендій, (лат.) ткана, вишивана або мальована занавіса на престолах, яку для збереження перед ушкодженням напинано на рами, або виконувано навіть з твердого матеріялу.

Антерід, (гр.) гл. Запліночня.

Антефікс, (лат.) наріжні окраси насади даху в клясичному будівництві, у виді пальмет або декоративних головок, гл. Акротерії.

Антецедент, (лат.) подія чи обставина, що є підставою для висновків про якусь пізніщу справу чи випадок.

Антецедентна ріка, старша від рухів земної скорини даного простору.

Анти, (лат.) закінчені кінці бокових стін гр. храму, що разом з чоловими колонами утворюють чолове підсіння; також самі пілястри, себто чотирокутні стовпи, при фасаді старовинних будинків.

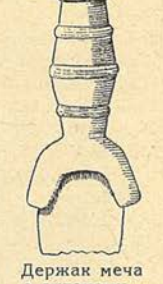

Держак меча з антенами.

Анти, одна з двох головних громад слов'янських племен півд. України, що у IV. в. воювала з ґотами над Чорним морем, а в VI-VII. вв. займала краї між лиманом Дніпра й Озівським м.

Антиалькоголізм, [лат.-араб.] гл. Протиалькогольний рух.

Антиапекс, (лат.-гр.) точка протилежна до апексу.

Антиген, (гр.) чужі для тіла річовини, що, впроваджені до крови, або самі унешкодливлюють ділання хороботворчих заразків, або спричинюють повставання антитоксин.

Антидатувати, давати вчаснішу, ніж належить, дату.

Антидікомаріяніти або антимаріяніти, противники „приснодівства" Діви Марії.

Антидори, (гр.) частиці проскури, які в церкві роздають вірним при кінці Служби Божої.

Антидотум, твір Антона Мужиловського, відповідь на „Апологію" Мелетія Смотрицького 1628.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Антиепіцентр, точка Землі, протилежна епіцентрові, себто осередній точці трясення Землі.

Антик, (лат.) предмет старовини, пам'ятка; перестаріла річ; людина з перестарілими звичками чи переконаннями.

Антикатода, платинова бляшка посеред рурки Рентґена, з якої виходять проміні Рентґена, під впливом катодових промінів.

Тирановбивці, твір Антенора.

Антикварій, (лат.) любитель, збирач або продавець старовини: образів, книжок, зброї, меблів, тощо.

Антикваріят, антикварня, (лат.) крамниця зі старими книгами або річами.

Антиклерикальний, той, що виступає проти впливів церкви або духовенства на громадське життя.

Антикліна, антикліналя, вигнута догори верства земної скорини.

Антикліна́льна ґіпотеза, погляд австр. геолога Гефера (Höfer), що нафта залягає переважно по антикліналіях, гл. Антикліна.

Антилегомена, гл. Канон св. Письма.

Антилібанон, Великий Гермон, Джебель еш Шех, гірський хребет до 2760 м. вис., рівнобіжний до Лібанону, в Сірії.

Антилопа, рід пусторогих жуйних тварин посередній між козами й сернами. А-пи живуть переважно в краях гарячого підсоння; дуже зручні й швидконогі. З багатьох різних пород важніші: а. індійська з довгими рогами, ґазеля, з короткими, а. африканська, або бейса, з дуже довгими рогами, а. американська, з росохатими рогами, а. степова, або сугак, що ще донедавна жив на українських степах.

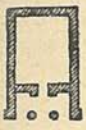

План храму на антах.

Антимілітаризм, противоєнний рух.

Антимон, (лат. Stibium. Sb.) металь сріблистої краски; пит. тяг. 6·6 - 6·7; топиться при 625°; вживається до виробу стопів на черенки і кліші, металю британію та антимонового олова; добувається з антимоніту. Із численних сполук вживається: антимоновий хлорак до бронзування залізних предметів, антимоновий сірчак до виробу сірників.

Антимоніт, блест антимону, стибніт, природний сірчак антимону, найважніша антимонова руда; олов'яно-сірої краски, крист. в просторомбних стовпиках, вузьких, довгих, часто промінисто уложених; в більших кількостях находиться в Альжирі, Китаю і Болівії.

Антиномія, (гр.) протиріччя між двома протилежними судами, якого не можна розв'язати, тому що в однаковій мірі можна доказати твердження і противтвердження, пр., що світ є скінчений або нескінчений.

Антипапа, (гр.) протипапа, суперник папи, вибраний протиканонічно, підступом або силою. Таких антипап було багато.

Антипассат, гл. Пассат.

Антипасха, (гр.) неділя після Великодня.

Антипатія, (гр.) відраза до чогось, нехіть. Протилежність до симпатії.

Антипендій, покриття престолу спереду і обох боків.

Антипіретика, (гр.) протигарячкові засоби.

Антипірин(а), феніло - діметиль - піразольон, засіб проти гарячки і нервоболів; деколи шкідливий.

Антипка, цибух, вироблений з пахучої тур. вишні, що подибується на Поділлі.

Антипко, у народніх віруваннях кулявий чорт, хованець, що викльовується з курячого зносна.

Антилопа індійська.

Антиподи, 1) протилежні місця земної кулі (пр. антиподом України є Тихий океан, на півд.-схід. від Нової Зеляндії; Китаю — Півд. Америка, Австралії — Капвердійські острови, отже коли в Києві літній південь, на Тихому океані зимова північ; 2) мешканці тих земель, отже обернені одні до других ногами.

Антиподів острови, острови на півд. схід від Н. Зеляндії; лежать менше-більше по противній стороні Землі відносно Лондону, поверхня 53 км.².

Антипортик, (лат.) підсіння перед входом до атрію базиліки.

Антиррезіс, відповідь Іпатія Потія з 1599 на полемічний твір Мартина Броневського (Христофора Філялета) п. з. „Апокрізіс".

Антисемітизм, звернена проти жидів течія, головно на господарському й політичному полі. Протижидівські розрухи середньовіччя мали передусім релігійний характер і щойно після урівноправнення жидів протягом 1-ої пол. XIX. в. став антисемітизм висловом конкуренційної боротьби дрібного міщанства з жидами на господарському полі. У 80-тих рр. XIX. в. повстали антисемітські партії в Німеччині, Австрії та Франції. В б. Росії антисемітський рух був підпираний урядом для політичних цілей і виявлявся в кривавих погромах жидів. Ін-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ший характер має антижидівський рух арабів у Палестині: в зв'язку з жид. колонізацією Палестини він має там характер національної боротьби.

Антисептика, антисепсіс, (гр.) наука про спосіб антисептичного лікування ран; створили її Пастер і Лістер.

Антисептичний, відзаражуючий, той, що нищить хороботворчі заразки. Такими відзаражуючими засобами є: карболь, сублімат, лізоль, алькоголь, йодина й ін.

Антисоціяльний, ворожий або непридатний до суспільного співжиття, протигромадський.

Антистрофа, (гр.) частина ліричних поезій стародавніх греків, що була за відповідь строфі; хоровий танець, що її супроводив.

Антитавр, гори в Малій Азії, рівнобіжні до гір Тавру, 2450 м. вис.

Антитакти, гностична секта II. в.

Антитеза, (гр.) противтвердження; зіставлення двох протилежних думок або образів для більшої виразности вислову.

Антитоксин (а), (гр.) протиотруї, витворені іммунізацією в крові тварин і людини, які роблять нешкідливими ділання хороботворчих заразків (бактерій), хоч їм самим не шкодять.

Антитринітарі (ї), (лат.) спільна назва різних сект, які відкидають догму про Пресв. Трійцю.

Антифебрін(а), ацетанілід, з аніліни і льодоватого цукру, засіб проти гарячки й нервоболів.

Антифон, (гр.) в Старому Завіті псальми або їх часті, співані на переміну стих за стихом, двома хорами. Тепер три церковні пісні богослуження, зложені зі стихів, вийнятих з псальмів і з відповідних припівів. У православній церкві стих співаний двома хорами, або церковний спів, при котрім речення, почате одним хором, докінчується другим. У гр. трагедії спів жерця і хору на переміну.

Антифонія, (гр.) супровід інструментів при співі.

Антихлор, (гр.) річовина, яка усуває надмір хлору після білення ним та невтралізує кислини (є це звич. різні сірчани соду). Антихлорів уживають у ткацькій та паперовій промисловості, при барвленні шкір і тін.

Антихреза, (гр.) умова, що віритель має право ужиткувати заставлену йому річ. Така умова неважна.

Антихрист, противник Христа, що має прийти на світ перед кінцем світу, згадується в книзі пророка Даниїла й апокаліптичній літературі; лайка: воріг Христа, чорт.

Антициклон, обсяг високого тиснення повітря; вир повітря, що розходиться навні, з области високого тиснення; в противенстві до циклону спричинює звич. погоду.

Антиципація, (гр.) чинність виконана перед властивим часом. У торговлі: заплата належности перед умовленим часом платности. Антиципуючи заплату, можемо домагатися „збоніфікування" відсотків. У філософії: передбачування, здогадування того, що на підставі досвіду чи на підставі психологічної або логічної рації нашої свідомости мусить прийти. Звідси а. взагалі: передбачування подій.

Античний, (лат.) стародавній; такий, що відноситься до грецького або римського світу, клясичний.

Антіб (Antibes), пристань на французькій Рів'єрі, прегарне положення; 12.000 меш., кліматична місцевість.

Антіварі, пристань Чорногори, Югославія, над Адріятиком.

Антігона, донька Едіпа та Йокасти, сестра Етеокла, Поліника й Ісмени, наречена Гемона, пішла з вигнаним батьком до Колону; не зважаючи на заборону Креонта, поховала свого брата Поліника, за що Креонт велів її поховати живцем.

Антіква, (Antiqua), один з островів Лівердейленд (Малі Антілі); 280 км², 39.000 меш., головно чорних. Належить до В. Британії, цукрові плянтації.

Антіква, (лат.) черенки латинського типу.

Антікості, остров при устю ріки св. Льоренца в півн. Америці, суворе підсоння, рідко заселені; належить до Н. Фаунленду.

Антільські острови, творять довгий ряд островів, що тягнуться від півострова Фльоріда до Венесуелі, лучать обі Америки й замикають від сходу середземне американське море. Є це останки давнього гірського континенту, що запався. Ще й нині часті тут землетруси та вибухи вулканів. Поверхня 190.000 км²., 9,360.000 меш. Антілі складаються з отсих островних громад: 1) Великі А.: Куба, Гаїті (держави Гаїті й Домінікана), Порто-Ріко (З. Д. А.) і Джамайка (брит.) 2) Багамські острови (брит.), 3) Віржінські острови (З. Д. А.), 4) Малі А.: Ліверлейленд, Барбадос і Трінідад (брит.), Гваделюпа та Мартініка (фр.) та 5) Віндвардейленд (брит.) і Курасао (голянд.) Великі А. гористі крім півн.-зах. Куби,— так само Малі А. Лише Багама є низька й коралевого походження. Підсоння гаряче, багато дощів, сильні вітри. З первісного індійського населення нема сліду. Місце його зайняли привезені европейцями з Африки чорні (нині 57 %), решту творять білі й муляти. А. є важною плянтаційною країною: управа цукрової тростини (30% світової продукції на самій Кубі 27%), кави, тютюну, овочів, бавовни. Добувають там залізо, мід, асфальт.

Антімах з Колофону, гр. поет з V. в. до Христа.

Антін, київський полковник за Хмельниччини, гл. Жданович.

Антін, король саксонський 1827-36; нова конституція 1831.

Антіной, невільник, а опісля улюбленець цісарія Гадріяна, у старинних зразок мо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лодечої краси. Утопився в Нілі. Гадріян на честь його збудував місто, святиню й виставив багато статуй.

Антіох, ім'я кількох сірійських королів з роду Селевкідів: 1) **А. І.** Сотер (Спаситель), 281-261 до Хр., побіда над Ґаллами; 2) **А. ІІ.** Теос (Бог), 261-247; 3) **А. ІІІ.** Великий 222-187, добув від Єгипту Фенікію й Палестину, 190 до Хр. погромлений римлянами під Магнезією; 4) **А. IV.** Епіфан 175-164 до Хр., спричинив повстання Маккавеїв.

Антіохійська школа, ця школа обіймає собою ряд визначних церковних письменників, що боронили християнства проти поган, жидів та єретиків. Передусім процвітала тут екзегетика св. Письма.

Антіохія, місто в півн. Сірії, при устю Оронту, тепер Нар-ель-Асі. Заложена в 300 до Хр. Осідок патріярхів латинського, грецького, сірійського, маронітського й мелахітського. Славилася багатством і освітою, була столицею Селевкидів, опісля рим. намісництвом та славним науковим осередком. Підупала по здобуттю персами 540, а опісля Омаром 638. Тепер Антакія, 30.000 меш., шовковий промисл.

Антіной.

Антіпа Ірод, син Ірода Великого, четвертовласник Галілеї й Переї (4-39 по Хр.). За намовою Іродіяди велів стяти голову св. Йоанові Христителеві.

Антіпатер, полководець Филипа Македонського й Олександра В., управитель Македонії, здушив повстання греків, † 319 до Хр.; в св. Письмі й церковних книгах назва начальника країни.

Антісана, гора в Еквадорі, 5760 м. вис.

Антістен, гр. філософ, учень Сократа, учитель Діогена, основник школи циніків, † 368 до Хр.

Антіфан, 1) видатний гр. драматург, * б. 405 до Хр.; 2) гр. різьбар, б. 350 до Хр.

Антіфон, гр. бесідник (480-11 до Хр.), під час пелопонеської війни засуджений на смерть і страчений.

Антозоа (Anthozoa), коралі, морські ямочеревні (Coelenterata), гл. Коралі.

Антокольський Марко, славний рос. різьбар, родом жид із Вильна (1842-1902). Кращі його праці: Ярослав Мудрий, Нестор, Петро Вел., Іван Грізний, Христос перед судом, Вмираючий Сократ, позатим низка погрудь і намогильників.

Антологіон, Минея на свята, яку переклав Йов Борецький, а переклад виправив Захарій Копистенський, видана 1619 Печерською друкарнею.

Антологія, (гр. збірка цвітів) первісно збірка поезій, від такої ж збірки гр. поета Мелеагра, б. 60 до Хр. З багатьох а-гій грецьких збереглася зладжена Кефалосом (X. в.); а-гію латинських письменників видав Скаліґер 1573. Тепер а-гією називається збірка вибраних творів письменства або музики.

Антоненко-Давидович Борис, вл. Давидович, (*1899), молодий укр. письм. Твори: „Запорошені силуети", „Лицарі абсурду", „Тук-тук", „Смерть", „Землею українською".

Антонєвіч Володимир, поль. доісторик і археолог, *1893, проф. унів. в Варшаві.

Антонєвіч — Болоз, 1) Міколай, псевдонім Mikołaj z Pokucia, поль. письм. (1801-85), принагідні вірші; 2) Ян, поль. історик мистецтва (1838-1922).

Антонин, маляр XVIII. в., волинський чернець.

Антоні (Anthony) Рауль, фр. антрополог, проф. анатомічної антропології в Парижі, дійсний член НТШ.

Антоній, 1) А. Великий, св., основник чернецтва, жив у півн. Єгипті (251-356). 2) А. Печерський, св., родом з Любича б. Чернігова (982-1073); основник чернецтва на Україні, постригся на Атосі, заснував Печерський манастир. 3) А. з Падуї, св. (1195-1231), францішканин, проповідував християнство між маврами в Африці, особливо почитаний в Італії й Еспанії.

Антоній, візант. письм. XI-XII. вв., видавець двох збірників „Бджола".

Антоній, галицький митрополит 1371-91; обновив галицьку митрополію.

Антоній, (Олексій Храповицький) єпископ волинський, а за гетьмана митрополит київський, відомий українофіл, син новгородського поміщика-генерала, *1864. За Директорії був арештований і вивезений до Галичини, до Бучача. Тепер за кордоном.

Антоній Марк, 44 до Хр. консул разом з Цезарем; 43 склав тріюмвірат з Октавіяном і Лепідом, 42 побіда над республіканцями під Філіппі в Македонії, 40 одержав владу над схід. провінціями, увійшов у зв'язок з Клеопатрою, 31 побіджений Октавіяном під Актіоном, 30 завдав собі смерть.

Антонін Пій, (Antoninus Pius), рим. цісар 138-161, відомий з миролюбности.

Антонович, 1) Володимир, історик, археолог і етнограф, професор київського університету (1834-1908). В молоді літа „хлопоман". Основні праці з укр. археології (в Трудах археол. з'їздів), історії Києва, козаччини (Бесіди про часи козацькі), гайдамаччини, селянства, укр. шляхти, духовенства; видання архівних матеріялів (Архив юго-западной Россіи, 10 т.), збірки актів про „Чари на Україні" у „Трудах" Чубинського, разом з М. Драгомановим „Историческія пѣсни малорусскаго народа". Представник народницької школи в укр. історіографії. 2) Дмитро, син Володимира, *1877, один з основників укр. революційної партії

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(РУП.). Один із основників і міністрів Центральної Ради, за Директорії голова укр. дипломатичної місії до Італії, тепер ректор Вільного Укр. Університету у Празі. Написав низку праць про укр. й італ. мистецтво; важніші: „Естетичні погляди Шевченка", „Естетичне виховання Шевченка" „Курс історії укр. мистецтва", „300 років укр. театру". 3) Катерина, уродж. Мельник, жінка Володимира *1859, дійсний член НТШ. Праці головно з укр. археології.

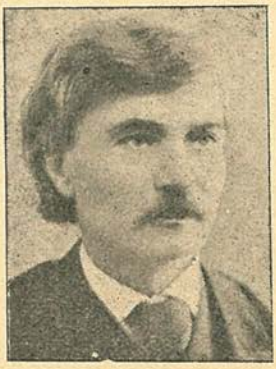

Вол. Антонович.

Антонович Максим, видатний рос. критик 60-тих рр. м. віку, родом українець з Харківщини, *1835, співробітник „Современника". Пізніше займався природознавством, головно геологією.

Антоновський Михайло, видав 1798 книжечку „Духовна бібліотека", де вперше надрукував один із творів Сковороди, „Нарцис".

Антофаґаста, 1) пустинна провінція в півн. Чілі, багата в мінерали: чілійська салітра, срібло, мідь, ґуано; 2) пристань цієї пров., 59.000 меш. Звідти йде важна залізниця через Анди до Болівії.

Антраколітовий період, спільне означення перму й карбону.

Антракт, (фр.) перерва між діями в театрі або в житті.

Антраробін, засіб проти шкірних хоріб, вироблюється з алізаріну.

Антрахінон, ($C_6H_4/CO/_2C_6H_4$), кристали жовтої краски, добувається з антрацену для виробу антрахінових та алізаринових барвників.

Антрацен, твердий вуглеводень ($C_{14}H_{10}$) у погазовій смолі, окиснений дає антрахінон.

Антрацит, найліпша і найстарша відміна кам'яного вугілля, лискучий і твердий (Т = 3), має до 95% вугля (С), горить тільки при добрім продуві, дає вище тепло від звичайного вугілля. Найважніші родовища його в Пенсільванії, Шкотії, Вестфалії і на Україні, у схід. части донецького кряжу.

Антрепренер, (фр.) підприємець (театральний, цирковий, тощо).

Антреприза, (фр.) підприємство, гол. театральне.

Антресоль, (фр.) пів-поверх між партером і 1-шим поверхом; мезанін.

Антропов Олексій, рос. маляр-портретист (1716-59).

Антропогенія, (гр.) наука про розвиток людини і людських рас.

Антропогеографія,(гр.) галузь географії, вивчає розміщення і сучасне господарське життя людини на Землі, взаємини між природою й людиною та її господарську працю.

Антропозоїчна доба, наймолодша доба історії Землі від появи людини.

Антропоід, людомалпа; гл. Малпа.

Антропологія, (гр.) наука про людину, як твір природи, у всіх часах і на всій Землі. **А. фізична** займається описом і розслідом прикмет людського тіла, з метою розслідити різні породи (раси) людини та їх взаємні відносини, тому її називають **наукою про людські раси;** розслід расовости людини доконується докладним описом і вимірюванням людського тіла та розслідом взаємних відносин одержаних помірів, чим займається осібна наука, **антропометрія;** особливою частиною її є **краніологія,** наука про будову черепа, якого прикмети звичайно вважаються дуже важними для означення раси. **А. психічна** займається описом і розслідом прикмет людського духа у різних рас і народів і тому називається загально **етнологією. А. історична** розслідує вигляд і життя доісторичної людини й тому загально називається **доісторією** або **праісторією.** Гл. Людина і Доісторія.

Остаточною метою антропології є розслід „расовости" людини. Що на світі є різні породи людей, це було відоме вже в давню давнину; на староєгипетських й асірійських малюнках і різьбах різко зазначені вже „расові" прикмети асірійців й єгиптян та сумежних з ними народів. Про різнородні людські породи, чи раси, знали дуже добре теж старинні греки й римляни, які в своїх воєнних походах і торговельних зносинах мали багато нагоди пізнати різні народи і породи людей, відмінних виглядом і способом життя. Відкриття Америки й Австралії, на початку нових віків, а далі ближче пізнання країв і народів Азії й Африки теж дуже причинилося до зацікавлення різнородними людськими „расами" серед европейського освіченого загалу. Загально поширився згодом погляд, що основною прикметою людських пород є барва шкіри. Висловом того погляду був поділ рас Блюменбаха (початок XIX. в.) Він налічував 5 людських пород (рас): білошкіра (европейці), чорношкіра (африканці), жовтошкіра (азійці), червоношкіра (американці) і бурошкіра (малайці), приписуючи кожній з них відмінну вдачу. В пол. XIX. в. Брока звернув увагу на те, що не лише поодинокі породи людини, але й різнородні відміни кожної породи різняться висотою, будовою черепа й лиця та іншими замітними прикметами. Брока придумав способи розслідів тих різниць та відповідне до цього приладдя, заснував у Парижі першу антропологічну

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

школу й робітню, перше антропологічне товариство й перший антропологічний часопис та через те став властивим основником нинішньої антропології. Слідом Брока́ пішли Вірхов у Німеччині, Боґданов й Анучін у Росії, а опісля багато вчених інших народів і держав, засновуючи численні огнища нової науки. Учениками Брока́: Топінáр, Мануврьє й інші у французів, Рудольф Мартін, Тольд і Пех у німців, Реціюси у скандинавців та багато інших, своїми дослідами збудували нинішню антропологію, яка сьогодні належить до найважніших природничих наук. Для плекання антропологічних розслідів є на всіх більших університетах у цілому світі осібні катедри й робітні, а у всіх культурних народів особливі товариства й часописи. Батьком української антропології є Хведір Вовк. Для дослідів антропологічних прикмет українського народу призначений „Кабінет Антропології ім. Хведора Вовка“ при Всеукраїнській Академії Наук у Києві і виданий ним часопис „Антропологія“.

Антропометр, (гр.) прилад до міряння росту людини, уживаний в антропометрії; гл. також: Справність фізична.

Антропоморфізм, (гр.) учоловічення природи, зображення природних явищ на зразок людських чинностей, також приписування людських прикмет богам, уявним предметам. А. виступає в міфологіях, казках, звірinнім епосі, в поезії і в загадках.

Анубіс.

Антропоморфіти, (гр.) 1) каміння й ростини подібні до людини; 2) єретики IV.в., які признавали науку сірійського монаха Авдія, що Бог має тіло, на подобу якого створена людина.

Антропоморфний, подібний до людини.

Антропософія, (гр.) вище знання про істоту та сили людини.

Антропотомія, гл. Анатомія.

Антропофагія, людоїдство, трапляється ще сьогодні у деяких т. зв. диких племен на Суматрі, в Новій Гвінеї, Австралії та Океанії, над Амазонкою і в Камеруні.

Антропофітея, (гр.) наука про полове життя людини.

Антропоцентризм, погляд, що людина — це осередок і головна мета всього світу.

Антуан (Antoine) Андре́, *1858, основник „Вільного Театру“ в Парижі, де виставляє найгарніші всесвітні драматичні твори.

Антунґ, пристань у півд. Манжурії при устю ріки Ялу, недалеко корейської границі, 74.000 меш. Сильно розвинена торговля, головно з Японією; промисл.

Анубіс, єгип. божество з головою шакала, син Озіріса й богині Нефтіс, провожає мерців у підземелля. В добі геленізму з нього й з божка Гермеса вийшов Германубіс з головою шакала й атрибутами Гермеса.

Анулювати, (лат.) уневажнювати, відкликувати, вважати недійсним.

Анунціяти, чернечий чин Благовіщення Діви Марії.

Анурадгапура, місто на Цейльоні; від 450 до Хр. по IX. по Хр. осередок буддизму; нині в руїнах.

Анурія, (гр.) здержання сечі.

Анус, (лат.) задній виходний отвір.

Анусоль, (лат.) мішанина йоду, бісмуту, ресорцини, перуанського бальзаму і цинку, вживається на чопики при геморої.

Анучін Дмитро, визначний рос. антрополог і етнограф (1843—1923), організатор антроп. музею в Москві, редактор „Землеведения“.

Анфантéн (Enfantin) Бартелемі Проспер, фр. соціяліст-утопіст (1796—1864), ученик Сен Сімона, сподівався мирного приходу соціялістичного ладу та двічі організував колективні громади в околиці Парижа та в Єгипті.

Анфельт (Ahnfelt) Арвід Вольфґанґ Натанаель, швед. історик літератури і політик (1845—90).

Анфіляда, (фр.) 1) довгий ряд кімнат або колон по прямій лінії; 2) стрілянина здовж фронту або укріплень ворога.

Анфлераж, (фр.) додавання цвітяного запаху олійкам для виробу гарних пахощів.

Л. Анценгрубер.

Анфуісти, китайська воєнно-урядничa партія, якої кличем є „Азія для азіятів“.

Анценґрубер Людвіґ, нім. письм. (1839—89), написав народню драму „Священик із Кірхфельду“, яка мала великий успіх. З багатьох інших драм найкраща „Селянин—кривоприсяжник“, була грана також в укр. театрі в Галичині.

Анцепс, (лат.) хитний; в поетиці склад, що може бути довгий або короткий.

Анцилюсове озеро, Балтійське море при кінці льодової доби, коли воно було солодководним озером, де жив річний м'якун анцилюс (Ancylus fluviatilis).

Анчар, гл. Отруй-зілля.

Анчиц Владислав, поль. письм. (1823—88), основник одної з кращих поль. друкарень у Кракові, автор популярних драм. творів „Chłopi arystokraci“ і „Kościuszko pod Racławicami“.

Анчоус, (есп. anchovis), дрібна риба з породи оселедців, яку солять з гострими при-

5*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

правками; приправлена зветься в торговлі також сарделя.

Аншéф, (фр.) начальник.

Аншляґ, (Anschlag) 1) оповістка, 2) спосіб удару клявішів фортепіяну рукою й відтінки цього удару при грі (фр. touchement).

Аншовіс, гл. Анчоус.

Аод, біблійний суддя з покоління Веніямина.

Аойдос, (гр.) поет, співець геройських подвигів.

Аоморі, пристань на півночі японського острову Єссо; торговля з Сибіром, 60.000 меш.

Аорси, сарматське плем'я, мабуть Авари.

Аорта, (гр.) головна б'ючка, виходить з лівої комори серця. Гл. Круження крови. Також головна лінія життя і комунікації міста чи країни.

Апалячі (Appalachian), гори в східній части Півн. Америки, від Алябами до заливу св. Льоренца на довжині 2500 км. Складаються з півд. части, вищої (2.044 м.), суцільнішої і з півн., розбитої на більше число гірських гнізд. Півд. частина зложена з окремих рівнобіжних хребтів, порозділюваних поздовжними долинами, лагідних і залісених. Півд. зах. частина називається горами Аллеганськими. Апалячі мають найбільші на світі поклади вугілля, нафти, залізної руди й ін. скельних багатств.

Апанажа, (фр.) постійна грошова допомога (рента) або майно, призначені для непануючих членів пануючої родини.

Апарат, (лат.) прилад; збірка приладдя й знаряддя, що складається на одну цілість; організаційна або урядова бюрократична машина; способи й засоби до переведення якоїсь справи.

Апарат жезловий Веба (Web), електричний пристрій між двома стаціями. Коли стація А. дає стації Б. дозвіл відправити до неї поїзд, чи, як кажуть, відблькує жезловий апарат, то стація Б. може вийняти зі станка тільки один жезл і, значить, відправити тільки один поїзд. Доки машиніст не привезе цей жезл на стацію А. і вона його не вкладе у станок, не можна вийняти жезл ні на стації А, ні на стації Б. Отже на перегоні може бути вільний тільки один жезл, себто може їхати лише один поїзд.

Апартамент, (фр.) гарне помешкання.

Апатит, камінь, фосфоран вапу (фосфат кальцію) в сполуці з флюором і хлором; кристали однотривісні. Находиться у скалах. У нас на Поділлі, творить фосфоритні кулі (були). Вживається до штучних навозів. Велетенські поклади в Хибині, на Мурмані.

Апатичний, (гр.) збайдужнілий, млявий.

Апатія, (гр.) відсутність почувань болю й радости. Ідеал стоїків. У буденнім розумінні це байдужність, невражливість на зовнішні явища.

Апафі, князі Семигороду: 1) А. Михайло I, 1661—90, під тур. протекторатом, 1686 під Австрією; 2) А. Михайло II, 1690—97, вів боротьбу з турками і Текелієм, відступив Семигород Австрії.

Апаші або апачі, дике індійське плем'я півд. Америки і півн. Мехіка, атапацької язикової родини; назва бандитів (у Парижі).

Апекс, (лат.) вершок; точка, до якої прямує рух нашого Сонця; вона лежить у громаді зір Геракла.

Апеллес, найбільший маляр старовини, з 2 пол. IV. в. до Хр., улюбленець і надвірній маляр Олександра В.; найбільше вславився картиною Афродіти, зв. Анадіомена, що зберегалася в храмі Ескулапа на остр. Косі, гл. Анадіомена.

Апеляційний суд, вищий суд, до якого відкликується хтось від рішення нижчого суду.

Апеляція, (лат.) відклик до вищої судової інстанції, розглянути наново справу вирішену нижчою судовою інстанцією тому, що покривджена сторона переконана, що нижча інстанція вирішила справу не по закону. Законодавства всіх держав означають кількість а. інстанцій та їх компетенції. Від рим. часів аж донині передбачені 2—3 а. інстанції.

Апеляція на Україні, гл. Українське право.

Апель, (фр.) заклик, військовий знак до збірки.

Апельдорн, (Apeldoorn) місто в Голяндії в провінції Гельдерн, положене в гарній околиці, 57.000 меш., папірні; недалеко літня королівська оселя.

Апельсин(а), (нім.) гл. Помаранча.

Апендикс, (лат.) додаток; хробаковий відростень сліпої кишки.

Апендицит, (лат.) запалення хробакового вирістня сліпої кишки.

Апеніни, гори здовж усього Апенінського півострову від Альп на півночі аж по Сіцілію на просторі 1.200 км. В групі Гран Сассо д' Італія доходять до висоти 2.929 м. (Монтекорно). Сфалдовані в третішній добі творять вип'ятий на схід лук, куди спадають поволі, зате стрімко до заходу, де виступають запалі кітловини і чинні вулкани (Преапенін). А. діляться на: 1) північні з пісковика, лагідні й невисокі, 2) середні найвищі, вапнякові, 3) південні з вапнякових і ґранітових скал.

Апента, штучна гірка вода, засіб на прочищення.

Аперетúв (фр.) напиток перед їжею для розбудження смаку.

Апертура, (лат.) отвір; в оптичній сочці отвір, вільний від заслони (бленди); також величина сили світла сочки (нумерична апертура) та спроможности бачення; в медицині: отвір у рані.

Апперцепція, (лат.) свідоме зображення, на яке звертаємо нашу увагу і цим виявляємо нашу активність, в протиставленні до несвідомого, на нашій пасивності опертого зображення (перцепція); приймання вражінь свідомістю.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Апет, єгипетська богиня материнства, почитана в Тебах.

Апетит, (лат.) охота до їжі, смак, жадоба.

Апіоїд, (гр.) туманність (мрякovина) грушковатого вигляду, з якої, на думку Пуанкаре, повстають подвійні зірки.

Апет.

Апіс, Гапі, бик, посвячений богові Птагові, увесь чорний, з білим трикутником на чолі та півмісяцем на правому боці. Після смерти А. з'єднувався з Озірісом (Озар Гапі=Серапіс). Його бальзамували й ховали в Серапеумі.

Апія, місцевість та гол. пристань острову Апія в громаді островів Самоа; до війни нім., нині британська.

Апіян, вл. Біневіц-Петро, нім. астроном, дослідник комет (1495—1552).

А піячере, аль п., (іт. a piacere, al p.), довподоби.

Апланат, (гр.) об'єктив фотографічного приладу з апланатичними сочками. Його сочки вироблені з відмінних родів шкла, які відмінно заломлюють проміння світла, а між ними є перегородка, яка пропускає проміння світла тільки через середину.

Апіс.

Аплікатура, (лат.) приспособлення пальців, опальцювання при грі на інструментах (нім. Fingersatz).

Аплікація, (лат.) приноровлення, накладання взорів та зображень, вирізаних з одної матерії, на другу, що є тлом. Особливо поширена в килимарстві і ризництві.

Апліт, дрібнозернистий, жильний ґраніт.

Аплявз, (лат.) оплески, голосне признання.

Апльодисмент, (фр.-лат.) гл. Аплявз.

Апльомб, (фр.) самопевність.

Апогéй, (гр.) точка найдальшого віддалення Місяця від Землі, протилежність до перігею; найбільший розвиток, вершок слави.

Аподжі, гл. Підпірки.

Аподиктичний, (гр.) конечний, безсумнівний, безспірний. Аподиктичний суд, це суд, щодо котрого маємо повну свідомість про необхідну конечність його важности.

Апоéн, (фр.) останок, частина; вексель, призначений на покриття решти довгу.

Апокаліпс(а), (гр.) откровення, об'явлення; пророча книга Нового Завіту, написана св. Йоаном. В цьому творі дуже загадково й неясно представлено, як у світовій катастрофі пропаде жидівство й поганський Рим та побідить християнство.

Апокаліптика, вітка пізньо-жидівського письменства, що займається питанням панування Месії. Апокаліптики, мрійники, пророкофантасти. Апокаліптичне число, 666, знак антихриста. Апокаліптичні їздці, зараза, війна, голод і смерть.

Апокаліптичний, загадковий, туманний, таємничий.

Апокризіс, полемічний трактат Мартина Броневського (Христофора Філалета), відповідь на „Synod brzeski" Скарги (1597). Броневський стоїть на ґрунті протестантськім і поборює католицизм.

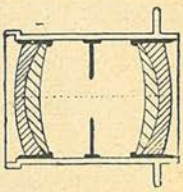
Апланат (проріз).

Апокриф, (гр.) твір релігійного змісту, незгідний з догмами церкви. Апокрифи розказують про особи й події нез'ясовані в св. письмі. До нас ішли апокр. головно з Болгарії („болгарські басні"), оставляючи сліди в народній словесності і в писаній літературі (Паломник, Вишенський, Галятовський, Тупталенко), а навіть у акафістах. „В середніх віках були апокр. одним із джерел літературної й мистецької творчости, мостом, що провадив розвій нац. письменства зпід виключного панування церковщини і більш або менш мертвої церковної мови до свобіднішого руху, до світських тем і інтересів" (Франко). Літ.: І. Франко: Апокрифи й легенди з укр. рукописів.

Апоксіомен, бронзова статуя змагуна, що очищується з пороху грища, долота Лізіпа; мармурова копія у Ватикані.

Апокаліптичні їздці — картина Корнеліюса.

Аполея, (гр.) знищення; твір Йова Борецького, написаний у відповідь на „Апологію" (1628), в котрій Мелетій Смотрицький обороняв унію і виправдував своє відступлення від православія.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Аполінарій, ученик ап. Павла, перший єпископ Равенни.

Аполінер (Apollinaire) Ґільйом, фр. поет (1880-1918), радикальний новатор у поезії й мистецтві.

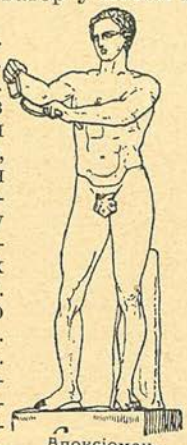
Апоксіомен.

Аполлодор, 1) А. атен. маляр з кінця V. в. до Хр., ввів у малярство світлотінь. 2) А. грецький будівничий з Дамаску, збудував форум Траяна з термами, одеон, гімназіум, базиліку Ульпія і збережену до нас колону Траяна в Римі, покриту плоскорізьбами, що зображують побут півн.-східніх колоній римської імперії. 3) А. гр. різьбар б. 350 до Хр., учень Сократа. 4) А. з Атен, гр. історик з II. в. до Хр. автор „Списку кораблів“ і віршованої історичної таблиці. 5) А. з Каристас, автор гр. комедій, з III. в. до Хр. попередник Теренція.

Аполлон, син Зевса й Латони, братблизнюк Артеміди, бог сонця й світла, тому Феб, співу, поезії й струнної гри та віщування, тому Дельфійський. Його головні атрибути: лук, сагайдак і ліра. В грецькій різьбі утворили тип А-на Скопас і Пракситель; твір останнього зберігся в копії тзв. А. Савроктонас (ящірогубець); замітні також зображення: А. Бельведерський у Ватикані, А. в Уффіціях, А. Фарнезійський у Неаполі (з гускою) та Капітолійський.

Аполлон Бельведерський.

Аполлоній, 1) А., атенський різьбар б. 50 до Хр. творець тзв. Бельведерського Геракла у Ватикані. 2) А. Кітійський, гр. лікар б. 50 по Хр., автор цінного пояснення до творів Гіппократа. 3) А. Молон, гр. ретор з Родосу, приятель Ціцерона. 4) А. Пергський, славний математик, б. 210 в Александрії. 5) А. Родосський, славний александрійський поет, б. 250 до Хр. творець епосу „Аргонавтіка“. 6) А. Тирський, герой гр. повісти „Історія Аполлонія, короля Тиру“, б. 450 по Хр. дуже улюбленої й поширеної в середньовіччі, перекладеної сливе на всі мови зах. Европи. 7) А. Тіянський, сучасник Христа, новопітагорейський філософ і чарівник. Його життя описав софіст Філострат. 8) А. Тральський, гр. різьбар, б. 100 до Хр., разом з братом Тавріском творець славного „Фарнезійського бика“.

Апологетика, (гр.) наука про оборону християнської віри.

Апологія, (гр.) оборона; пр. Апологія Сократа, в котрій його ученик Платон обороняє погляди і вчинки свого великого учителя. Апологія Мелетія Смотрицького, гл. Смотрицький М.

Апольда, місто в Тюрінґії в Німеччині; 21.000 меш.; вовняний промисл.

Апоморфін(а), сильний засіб на блювоту, в малих давках на відхаркування.

Апоплексія, (гр.) удар, нагле здержання чинностей мізку або його частин, а також серця, легенів і ін. знарядів. Причиною є звичайно вилив крови внаслідок тріснення кровних судин, через звапнення, заткання судин сціпом крови й ін.

Апоплектичний, схильний до апоплексії, спричинений апоплексією.

Апорт, 1) річовий уділ у підприємстві; коли учасник підприємства вносить як свій пай не готівку, тільки річові предмети, пр. землю, будинки, патент, авторське право, концесію, фірму тощо; 2) рід пізніх яблок великих, смачних і довготривалих.

Апортувати, (лат.) приносити на розказ (про собаку).

Апостазія, (гр). відступство.

Апостат, (гр). відступник.

Апостельга, постільга, гл. Боривітер звичайний.

А постеріорі, (лат.) означення чогось пізнішого, всього, що можна видобути з досвіду, отже пізнання, осуду поняття і т. д. Також: напослідку, по тім, як щось сталося.

Апостол, (гр. посол) називаємо передусім дванадцятьох вибраних учеників Христа; до числа а. належить також Матвій і Павло. А-ми називають також визначних місіонарів, пр. св. Кирила й Методія.

Апостол, богослужебна книга, в якій містяться Діяння і Послання Апостолів.

Апостол Данило, (1654—1734), миргородський полковник, був у походах у Лівонії, Польщі, Персії; 1727-30 гетьман, добув у царя потвердження автономії Гетьманщини, перевів реформу судівництва, підготовляв кодифікацію україн. права.

Данило Апостол.

Апостольська столиця, Рим, папа римський.

Апостольський Єрусалимський собор, збір апостолів б. 50 по Хр., на якому порішено, що обрядовий закон Мойсея не обов'язує християн навернених з поганства.

Апостольський символ віри, визнання віри, яке мали уложити апостоли, а якого уживають латинники.

Апостольські брати, апостолики, загальна назва різних християнських єресей, що повставали проти перейняття церкви світським духом і провідували пово-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рот до апостольської простоти. В. III. і IV. вв. у М. Азії, звані також апотактиками; XII. в. на долішнім Райні (частина Катарів); XIII. в. у горішній Італії, проповідники Сеґареллі і Дольчіно спалені на вогнищі.

Апостольські Отці, отці і вчителі церкви, що жили й писали в безпосередньому зв'язку з апостолами; такими були по переданню: св. Варнава, св. Климент рим., св. Ігнатій Антіохійський, св. Полікарп, св. Єрма, св. Папій гієрапольський.

Апостольські постанови, (Constitutiones Sanctorum Apostolorum), збірник, приписуванний апостолам, в якому міститься наука віри і давня практика церкви.

Апостольські правила, (Canones Apostolorum) збірник, в якому виложено 85 коротких правил або канонів, що відносяться переважно до священства.

Апостроф, (гр.), знак випущення букви.

Апострофа, (гр.)промова до богів, божеських сил, до високоставлених осіб у поетичних творах; взагалі красномовний зворот до відсутньої особи або до неживої речі.

Апотактики, гл. Апостольські брати.

Апотеоза, (гр.) боготворення; у старих греків і римлян обоготворення людей; вихвалювання або прославлювання людини чи події; живий образ при кінці театральної вистави, для звеличення героя або автора твору.

Апотропайон, (гр)., предмет на охорону перед злими духами, головно у стар. Вавилонії: величезні кам'яні бики перед палатами та глиняні їх міньятюри, ношені також на грудях як амулети.

Апофізи, щілини в скалах виповнені застиглою магмою.

Аппасіонато, (іт.) пристрасно (у музиці).

Аппенцель, два кантони у півн. Швайцарії; півд. гірський Іннер Роден (Inner Rhoden) з католицьким населенням, звісний з молошної господарки і з виробу мережок, і півн., Авсер Роден (Ausser Rhoden) з протестанським населенням, звісний з ткацького промислу й хову худоби. Гол. місцевості Аппенцель і Троґен. Простір обох кантонів 420 км.², 70.000 меш.

Аппієва дорога (Via Appia), покладена Аппієм Клявдієм, цензором 312 до Хр., від Риму до Капуї, продовжена за Траяна до Брундізія (Brindisi).

Аппій Клявдій, гл. Клявдій.

Аппіян, з Александрії, прокуратор у Римі II. в. по Хр., написав по грецьки „Римську історію" від початку Риму до Авґуста.

Апподжіятура, (appogiatura) злучення дрібної ноти з головною.

Аппоньї (Apponyi), угор. графський рід: 1) Альберт Юрій, *1846, проводир угорської партії незалежности, міністр освіти й віроісповідань 1906-9 і 1917-18. 2) Юрій, (1808-99), один із творців австро-угор. дуалізму (1867).

Апракос Євангеліє, уложене не по чотиром євангелистам (Матвій, Марко, Лука, Іван), тільки по неділям, від Великодної починаючи так, як читаються вони в церкві.

Апраксін Федір, рос. адмірал (1671—1728), творець рос. фльоти; його сестра Марта була жінкою царя Федора III., †1715.

Апретура, (лат.) наданя фабричним виробам готового до продажу вигляду. Так означаються всі заходи, якими надається зовнішній вигляд краму, але часом під а. розуміють тільки деякі клейові матеріяли, яких уживається при цьому.

Ю. Аппоньї.

Апрілов Василь, болгарський письменник і патріот (1789-1847), діяч болг. відродження. Стояв на чолі болг. патріотів у Царгороді, що дбали за піднесення освіти рідного народу, закладали школи, видавали підручники, тощо; дуже заслужився коло вироблення болг. мови й правопису.

А пріорі, (лат.) означення чогось вчаснішого; цю назву прикладаємо до всіх правд, від досвіду незалежних, пр. мат. твердження. В щоденному житті: наперед, перше, ніж щось сталося.

Апробата, (лат.) затвердження, дозвіл влади на друк книжки або виконування якогось заняття.

Апсида, абсида, (гр.) заглиблення в схід. частині церкви (закапелок) зване також конхою, первісно призначене для духовенства, опісля для вівтаря. Форма (кругла, многогранна, прямокутна) апсиди, характеристична для поодиноких стилів у будівництві, особливо важна у будівництві укр. мурованих та дерев'яних церков.

Апсида з малими апсидами.

Апсиди, (гр.) точки найменшого (афелій) і найбільшого (перігелій) віддаленя планет і комет від Сонця.

Аптика (гр.), місце, де виготовлюють та продають ліки. На аптику треба державного дозволу; він видається тільки відповідно до потреби, звичайно, як особиста концесія для кваліфікованих осіб, якої не можна довільно передавати іншим.

Аптичний склад, гл. Дроґерія.

Апулей, рим. ретор і філософ, *125 по Хр., найбільше відомий фантастично-сатиричним побутовим романом „Метаморфози",

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

зв. теж „Золотий Осел“, із вставною казкою про Амора й Псіхею.

Апулія, (лат. Apulia, іт. Puglia) країна в півд. схід. Італії. Складається з урожайної низини, надморської, рільничої, густо заселеної з багатьма містами, та з крейдяної, неврожайної височини, занятої переважно пасовисками. В IV. в. до Хр. добута римлянами; 1043 по Хр. норманське князівство, нині іт. провінція, 19.110 км² і 2,300.000 меш.

Апухтін Олексій, відомий рос. поет (1844-93); широко знана його поема „Год в монастире“ й романс „Ночи безумныя, ночи безсонныя“.

Апшерон, півострів на заході Каспійського моря в Азербайджані, на Кавказі, звісний з великих копалень нафти та з болотних вулканів.

Ар, (фр.) міра поверхні = 100 м.², себто квадрат, що його бік має 10 м.

Ара, арара, довгохвоста червоно-зелена або червоно-синя папуга середущої Америки.

Ара.

Арабажин Кость, письм. і критик (1866—1929), писав по укр. під псевд.: К. Не-я і Недоля; по рос. праці про Шевченка, Гал.-укр. громадський рух, Історичні пісні і думи.

Арабатська Коса, піщаний вал, що відділює гниле море (Сіваш) від Озівського.

Арабатський залив, півд.-зах. частина Озівського моря, між Арабатською Косою й півостровом Керч.

Арабески, геометрично-цвітяні, густо поплутані прикраси, на зразок араб. мистецтва: гл. Морески й Ґротески.

Арабески.

Араби, нарід семітського походження, живе в передній Азії та півн. Африці, на сході змішаний з тюрками й іранцями, на заході, в Африці, з берберами та почасти з неграми. Антр. тип, теж неодностайний, характеризується довгоголовістю, темним волоссям, орлиним носом та більш як середнім ростом. З етнографічного боку відрізняємо осілих (міських) і кочових арабів, що розпадаються на багато племен.

Арабізм, питомеиність араб. мови.

Арабі-паша, провідник єгип. народовців, 1882 підняв бунт проти Англії, але побитий під Тель-ель-Кебір; †1911.

Арабіст, знавець араб. народу, його мови й звичаїв.

Арабістан, Хузістан, перс. країна над Перським заливом, на границі Месопотамії; столиця Шуштер.

Арабія, півострів на півд. заході Азії; поверхня 2,850.000 км² і приблизно 4 міл. меш. З усіх сторін, крім півночі, оточена морями; на заході відділена від Африки Суезьким каналом, є переважно височиною 500-1000 м. заввишки, оточеною на краях високими горами, що спадають ступінями в сторону моря. Переважна часть країни є безводною пустинею, її замешкують кочовничі племена і лише в прибережній смузі, що завдяки дощам придатна до хліборобства, є осіле населення. Заселюють А. семітські араби (кочовничі бедуїни й осілі гадеари та фелляги), вчасти жиди й мурини. Про минуле А. знаємо дуже мало. На півночі виступали більше племінні організації, на півдні були й державні організми: там повставали різні держави, з яких найславніші Мінейська (б. 1200 до Хр.) й Сабейська (700 р. до Хр.). За часів Авґуста римляни пробували підбити Арабію, але безуспішно. За часів візант. цісарства араб. династія Джафнідів, що панувала в Гассані (столиця Дамаск), обороняла Візантію перед бедуїнами й персами, які мали по своїй стороні династію Лахмідів, що панувала в Аль-Ґіра у долішній області Ефрату. В VI. в. починається властива історія А. з хвилею повстання маг. релігії, яка стала скоро ширитися між арабами і в VII. в. з'єднила цілу Арабію. Під володінням каліфів А. стала провідницею цілого ісламського руху. З упадком каліфату в Баґдаді (1258) упала араб. держава в Азії, в Європі скінчилося панування арабів в 1492. р. після побідних воєн Фердінанда Католицького. З того часу за панування над А. змагаються Туреччина, Єгипет і Португалія, а від XIX. в. Туреччина й Вел. Британія, але ні одна з них не була в силі заволодіти цілою А. Середуща частина країни була все незалежною. Побережжя належало перед війною в більшості до Туреччини. Нині А. складається політично з напів-незалежних держав під впливами Англії: Недж, Геджас, Азір та Ємен, або й просто англійських колоній: Керак (Зайорданія), Оман, Розбишацьке Побережжя, Катар, Ковеїд та Аден.

Араби.

Арабіяни, християнська секта в IV. в. в Арабії; це були свого роду матеріялісти.

Арабська ґума, гл. Ґума.

Арабська література, рахується від століття перед Магометом (*671). Давніша доба, звана арабами „варварською“, мала вже зразки народньої поезії. Вона повста-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ла завдяки суперництву племен і осіб, що посилали свої поеми до Мекки на святу стіну до Кааби, де вивішувано найкращу, нагороджену; її звали „вивішеною“ (моалакат) або „позолоченою“ (мудсаггабат). З перед-магометанської доби вже відомі збірки „диванів“ (поезії поміщені в поазбучнім порядку), найкращі з них з I. і II. вв. після Магомета. У цьому часі і в III. в. списують повір'я і приповідки. „Коран“ спрямував творчість арабів на наукові досліди, філософію, геологію, граматику. Форма араб. поезії не має нічого спільного з західньою поезією; віршобудова в поемах одноціла. Відповідно до довжини поезії кожна є іншим родом, пр. ґазеля, касида (понад 30 рядків). Природа (життя на пустині) і умовини життя надали араб. літературі своєрідний характер. Славні є любовні поети Омар ібн абі Рабія ель Ахталь († 710), Джарір († 728), Фараздак (†28). Розквіт поезії припадає на добу Аббасидів; у ній найславніші: Абу Новас, Ібн Дорейд, Мотанаббій, Абуль Аля й ін. З поезією споріднені „маками“, імпровізовані описи переплітані прозою, до яких дав почин Гамадані († 1008). Араб. література багата приповідками, зібраними вперше перським поетом Ватватом († 1115), і байками. Повісті є плодом чисто народнім; найбільше відомі „Сірет Антар“, якого героєм є поет Антара ель Абсіз з пол. VI. в. Найславніша збірка казок і оповідань „1001 ніч“ з IX. в. по Хр. дає повну картину араб. життя з доби каліфату. Та форма, що дійшла до нас, є з XV. в. і прийшла з Єгипту, а на Заході відома з фр. видань з 1704. З кінцем XIV. в. араб. література занепадає. Нове відродження наступає у XIX. в. під европейським впливом.

Арабська мова, найбільше поширена з усіх семітських; це одна з найбагатших і найкраще вироблених мов світу. Писана, літ мова, у протилежності до популярної розговірної, виступає вже від 1.500 літ як одноціла цілість. Вплив цієї мови на перс., тур., гіндуську, малайську був величезний. Граматично а. м. перевищає ін. семітські мови і є підставою для їх дослідів. Вже в XV. в. працювало над нею 2.500 граматиків і філософів. Її азбука має 29 букв, споріднена з гебрайською; вона вживана у більшості мусульманських народів.

Арабська наука, мала дуже великий вплив на культурне відродження Европи. З істориків треба згадати Аль-Вакіді, Масудія та Абульфеду. Завойовники і купці, дали араби визначних географів, як Ібн Фадлан, Ібн Гавкаль, Ібн Батута, Ірдісі, Аль Бекрі й Якут. Але незвичайне значіння мають араби для математики, оптики й астрономії, опертих на гр. здобутках, але значно поширених. Їм завдячуємо альґебру, араб. числа та перші астрон. обсерваторії в Европі. З математиків треба згадати Аль Хварізмі; з астрономів Ібн Кетір Ферґанського, Аль Баттанія й Аль Берунія. З природничих наук розвинулася хемія і ботаніка, а побіч того медицина (Маймонід).

Арабська пустиня, схід. часть пустині Сагари між Нілом і Червоним морем.

Арабська філософія, не розвинулась так високо, як мистецтво й література. Обдарені буйною уявою та замилувані в природі, араби не мали хисту до філософ. роздумувань; все ж таки багато їхніх учених займалось також і цією наукою, розсліджуючи філ. греків, головно Арістотеля, а також Платона, стоїків і ново-платоників та стараючись її погодити з перс. та інд. філ. поглядами. До найважніших араб. філософів належать: Альфарабі († 966), Авіценна († 1064), Альгацель, († 1111) і Аверроес († 1217). Таким способом араб. філософія стала посередницею між філософ. поглядами Сходу, греків і европ. Заходу і в тому її найбільша заслуга.

Арабське мистецтво повстало в магом. краях. До особливого розвитку дійшло в Еспанії, Єгипті, Передній Азії, також у Персії й Індії. З будівництва звертають на себе увагу мошеї зі струнками вежами, зв. мінаретами, палати з аркадами (Альгамбра, Альказар, Дельгі) і гробівці. Характеристичні прекмети: луки в вигляді підкови, орнаменти з різних стилізованих ліній і листя. Постатті в різьбі і малярстві заборонені релігією, що вплинуло особливо на розцвіт ручних артистичних ремесел (килими, фаянси). В христ. Еспанії араб. стиль знаний під назвою мудеярського, він розвинувся з арабського під впливом христіянізму.

Арабське море, півн. зах. часть Індійського океану між Арабією й Індією.

Арабське письмо, гл. Письмо.

Арабський залив, гл. Червоне море.

Арабський кінь, гл. Кінь.

Арабські цифри, гл. Цифри.

Араваки, вигибаюче інд. плем'я в підрівниковій Америці.

Аравкани (Araucos), інд. плем'я в півд. Чілі, до 100.000 голов. Знамениті їздці; довго боролися з Чілі за свою свободу.

Аравкарія (Araucaria), ростина з громади шишкуватих, дерева 40-60 м. вис. з півд. Америки й Австралії; вартісне дерево, їстивне насіння. В Европі хатня оздобна ростина.

Аравкарія.

Аравсіо (Arausio), оселя в нарбоненській Галії; 105 до Хр. побіда кімврів над римлянами; тепер Оранж (Orange).

Аравшу (Araujo) Порто Алеґре Маноель, браз. поет, маляр і архітект (1806-79), дипломат і письменник.

Араґва́я (Araguaya), доплив ріки Амазонки, 2.200 км. дов.

Араґо́ Домінік Франсуа́, славний фр. фі-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

зик і астроном (1786-1853). Дослідник магнетизму. Брав участь у помірах південника між Денкерком і Барсельоною.

Араґона, місто в півд.-зах. Сіцілії, 16.000 меш., багаті копальні сірки.

Араґоніт, камінь, вапневий вуглян, кристали просторомбні, часто у гарячих джерелах. Відміни: **джерелинець**, верствований, закрашений лімонітом на жовто або буро; **гороховик**, творить зерна величини гороху, **залізоквіт**, сніжнобілий, головно в щілинах сидериту, з вигляду нагадує коралі.

Д. Араґо.

Араґонія, країна в півн.-схід. Еспанії в сточищі середнього Ебра. Є це кітлина оточена з усіх боків горами, степова, рідко заселена: 17 меш. на 1 км². Складається з трьох провінцій: Сараґосса, Уеска й Теруель. Поверхня 47.000 км.² 800.000 меш. Гол. місто Сараґосса. Колись під римлянами, опісля під візиготами, в VIII. в. до 1137 занята арабами, 1469 приєднана до Каталонії.

Арад, 1) гол. місто хананеїв; 2) мадь. місто над рікою Марош, при її виході на угор. низину; тепер належить до Румунії; 78.000 меш., з того $^2/_3$ мадьярів, а $^1/_3$ румунів. Околиця рільнича, місто торг.-промислове.

Арак, (малайське), горілка з рижу й цукру, нагадує смаком ром; роблять її з цукрової трощі, а також з соку кокосів.

Аракан, гірська країна в дол. Бірмі, в англ. заґанґовій Індії, здовж Бенґальського заливу.

Аракс, правий доплив ріки Кури в Вірменії, 810 км. дов.

Аракчеєв Олексій, рос. діяч (1769-1834), всесильний фаворит рос. царів Павла І. і Олександра І., організатор військових поселень, між ін. на півдні України.

Аралія, корчовата ростина з великим, до метра листям: **А колюча** (A. spinosa) з півн. Амер., А. китайська (A. chinensis), з Китаю розводять на Україні для прикраси.

Аралія.

Аральське море, озеро в рос. Середній Азії; мілке й висихає; пов. 67.800 км.² глибина до 50 м., багато риб.

Арам, звичайна біблійна назва Сірії й Месопотамії.

Арам Курт, (вл. Ганс Фішер), нім. письм. *1869, автор повістей, драм і новель з сильною сатиричною закраскою.

Арамеї, семітський народ, що появився в 2 пол. II. тисячеліття до Хр. в Сірії й Месопотамії з Арабії й утратив своє значіння ще до Хр.

Арамейська мова, вживалася загально в цілій М. Азії; вона ділилася на дві галузі: східн.-арамейську або сірійську і зах.-арам. або халдейську. Цією мовою говорили жиди в часах Христа.

Арамея, (височина, у протилежність до Канаану—низу), край між Ливаном, Тавром, Вірменією, гор. Тигром, Ефратом та араб. пустинею.

Аран, син Тари, брат Авраама і Нахора, батько Лота.

Арандаренко Микола, управитель полтавської скарбової палати в 40. рр. XIX. в., а опісля архангельський губернатор (1795-1867), написав цінні „Записки про Полтавську губ.", першу працю про Полтавщину.

Аранжувати, (фр.) укладати, влаштовувати, проводити (танцями); у муз.: переробляти композицію з одного муз. інструменту на другий.

Аранхуес, (Aranjuez), есп. місто в Новій Кастілії над рікою Тахо, 50 км. від Мадріду. Королівський замок 13.000 меш.

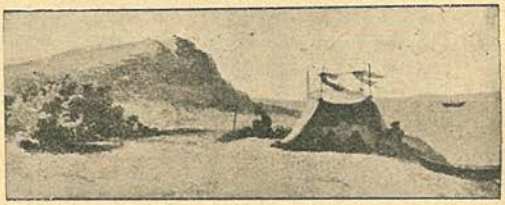

Беріг Аральського озера: малюнок Шевченка.

Араньйош (Aranyos), правий доплив Мароша в Семигороді, золотоносний.

Араньянош, мадьярський поет (1817-82), автор трилогії „Тольді", поеми про казкового мадьярського героя.

Арапайма, велика кістноскелетна риба, до 5 м. дов., до 250 кг. ваги; в ріці Амазонці.

Арарат, вулканічні гори в Вірменії, в Туреччині; складаються з Великого (5155 м.) й Малого (3915 м.) Арарату.

Арароба, гл. Хризаробін.

Арас, ст. Аракс, гол. ріка Вірменії, доплив Кури (до Каспійського моря). В середній частині творить границю Туреччини й Персії з одного боку, рос. Закавказзя з другого.

Арат, 1) гр. політик (271-213 до Хр.), мав провід в ахайськім союзі; 2) гр. письм. (310-245 до Хр.), автор гр. епосу „Файномена", що описує зоряне небо на підставі науки Евдоксія.

Арафура, часть Індійського океану між Австралією й Н. Ґвінеєю.

Арахіновий олій, олій, що добувається здебільшого холодним та гарячим витисканням з розмелених овочів ростини ара́хіс (земляний оріх). Олій холодного витискання має приємний запах та смак — вживається до їжі; олій гарячого витискання вживається в миловарстві й для інших технічних цілей.

Арахіс, гл. Земляний оріх.

Арахна, казкова славна лідійська ткаля;

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

по гр. переказу, Атена перемінила її в павука за те, що посміла йти з нею на перегони.

Арахнітіс, (гр.) запалення павутинної мізкової оболони.

Арахноідеа, (гр.) 1) павутинна оболона, ніжна прозора оболона поміж „твердою" і „м'якою" оболоною мізку, яка враз з ними обгортає мізок і хребетний стрижень; 2) гл. Павуковці.

Арахнологія, (гр.) наука про павуків.

Арацеї (Araceae), гл. Кліщинець.

Арба, гарба, довгий віз на чотирьох колесах, з будою, у турків та ін. схід. народів.

Арбе, далматинський остров, гл. Раб.

Арбер, гори в Чеському Лісі; Великий А. найвища гора в Чеському Лісі, на границі Баварії та Чехії, 1457 м. вис., на півн. захід від нього Малий А. 1391 м. вис.

Арбес Якуб, чеський письм. (1840-1916), автор численних новель та іст. і побутових романів.

Арбетнот (Arbuthnot) Джон, англ. лікар і сатирик (1667-1735), його гол. твір: „Історія Джон Буля".

Арбітр, (лат.) мировий суддя: суддя.

Арбітраж, (фр.) 1) мировий суд; 2) оцінка, особливо порівнуюче обчислення різниці цін (курсу) на різних торгах у тому самому часі, задля зиску з корисних умов, купна або продажі векслів, цінних паперів або гроша, (девізовий арб.) і товару (товаровий арб.).

Арборе (Arbure) Замфір, рум. поступовий діяч, член 1-го Інтернаціоналу, приятель Драгоманова й укр. справи. В часі світової війни написав для Союза визволення України брошуру (рум. мовою) „Україна й Румунія" (1916) й передмову до брошури „Царська Росія гнобителька народів".

Арборетум, садок, де зібрано представників різних пород дерев.

Арбуа де Жюбенвіль (Arbois de Jubainville) Марі Анрі, фр. вчений (1827-1910), знавець кельтійської мови і літератури.

Арверни, кельт. плем'я в теп. Оверні, під проводом Верцінґеторікса побідило Цезаря під Герговією.

Аргат, (тур.) робітник при запорозькому рибальстві, бездомний волокита.

Аргіви, Аргійці, жителі Аргосу й Арголіди, у Гомера взагалі греки.

Аргінуси, ст. острови на півн. схід від Лесбосу, 406 до Хр. побіда атенців над спартанцями.

Аргіроза, (гр.) переміна природної краски ткані на брудно-темну при довшім діланню на дотичну ткань препаратів срібла або при їх внутрішнім заживанню. Виступає вона на злучниці ока при довшім запусканню ляпісу.

Аргіропулос Іван, гр. учений (1416-86), один із перших гуманістів, переклав твори Арістотеля на лат. мову.

Арголіда, країна в півн. схід. Пелопонесі зі столицею Аргос, тепер гр. країна Арголіс, столиця Навплія.

Аргонавти, гр. казкові лицарі, що під проводом Язона на кораблі Арго, пливли до Колхіди (Грузії) по золоте руно.

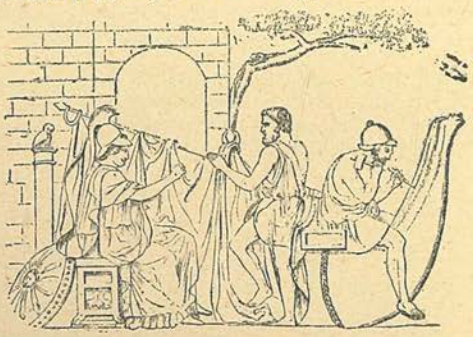

Аргонавти під проводом Атени будують кораблі.

Аргунови, рос. малярі, 1) Іван (батько) (1727-97) і його сини: 2) Микола (1771-1829), 3) Яків (1784-1830).

Аргус, вл. Аргос (Argus), 1) гр. казковий велетень, що з наказу заздрої Гери стеріг перемінену в корову Іо; на приказ Зевса вбив його Гермес, а Гера помістила його очі на хвості павича; 2) порода фазанів, подібна до пав, з багатьома павиними очками на крилах; живе на островах Індійського океану.

Аргус.

Аргусові очі, сторожкі, бистрі очі.

Арґалі, гл. Вівця.

Арґан (Argand) Емé, швайц. фізик (1755-1803), винайшов лямпу, з круглим пальником, названу його іменем.

Арґанія (Argania sideroxylon), залізо-дерево, низьке кільчасте дерево, що творить просторі ліси в півн. Африці, особливо в Марокку. З круглавих овочів добувають олій, подібний до оливи. Дерево дуже тверде.

Арґеляндер Фрідріх Вільгельм Авґуст, нім. астроном (1799—1875), дослідник зір, творець цінних карт неба, „Бонського перегляду зір".

Арґемона, великий середньоам. мак; задля великих білих або жовтих цвітів плекається в нас для прикраси.

Арґентан, нове срібло, стоп, зложений з 50% міді, 30% цинку і 20% ніклю.

Арґентіна, друга щодо величини (2.790.000 км.²) і числа мешканців (10.350.000) держава Півд. Америки. Переважна часть Арґентіни є низиною, або низькою височиною, ли-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ше на зах. обіймає країна схід. частину Андів. Ідучи від півночі на південь, стрічаємо отсі природні країни: 1) Шако (Chaco), парковий степ з гарячим підсонням; 2) урожайні степи, звані пампасами, з поміркованим підсонням (літо 22—26°, зима 7—10°) і 3) Патаґонія, країна з холодним літом(9—10°), гострою холодною зимою (1—2°) й малими атмосферичними опадами (100—160 мм.). Давнє інд. населення числить нині всього до 100.000 люда; місце його зайняли колоністи й еміґранти з Европи, спершу головно еспанці, потім італійці, в малій мірі французи, німці, а в останніх часах, по обмеженні імміґрації до З. Д. Півн. Америки, й слов'яни, між ними також українці. За останніх 70 літ виеміґрувало до Арґентіни коло 5,000.000 людей. Найбільше значіння має найгустіше заселена країна пампасів, одна з найважніших рільничих і годівельних країн світу. Пшениця, кукурудза, льон, рогата худоба (37 міл. штук) і вівці (36 міл.); в горах пожиточне каміння, на півдні нафта. Вивіз збіжжя, вовни (по Австралії найбільше) і м'яса (найбільш з усіх країн). Річний вивіз виносить 970 мільйонів ам. долярів; привіз 820 міл. Головні торговельні обороти з В. Британією, З. Д. А., з Німеччиною. Арґентіна є союзною республікою. В склад її входять 14 провінцій, 10 територій і столиця Буенос Айрес (2·8 міл. меш.). Арґентіну відкрили 1508 і заселювали еспанці, тому вона була довгі віки їхньою колонією. 1816 Арґентіна проголосила свою самостійність як республіка З'єдинених Держав над Ріо де Ля Плята.

Арґентіт, камінь, сірчак срібла (Ag_2 S) найкраща руда срібла; родовища: Чехо-Словаччина, Саксонія й Норвеґія.

Арґон, (гр.) шляхетний газ, находиться в повітрі (1%) та в лічничих водах.

Арґони (Argonne), сильно залісена височина (375 м.) в півн. схід. Франції. Завдяки стрімкости в зах. напрямі трудна до переходу й тому добра стратегічна лінія; таке значіння мала і в останній світовій війні.

Арґумéнт, (лат.) 1) довід, доказ; 2) у мат. **А. функції**, незалежна змінна, змінна величина, якій можемо надавати довільно різні вартості.

Ардебіль, паломниче місто в півн. схід Персії, 16.000 меш.

Ардéн (Ardennes) департамент у півн. схід Франції. 5250 км.², 278.000 меш. Столиця Мез'єр (Mézières).

Ардени (Ardennes), старе, гірське гніздо лагідних форм, займає цілу півд. Бельґію, Люксембурґ і тягнеться до півн. сх. Франції, а на сході переходить у Райнські гори. Гори лагідні, вис. до 695 м., багато лісу і пасовищ. Густіше заселені лише долини, де цвіте хліборобство. Копальні залізної руди й вугілля.

Арденський кінь, гл. Кінь.

Ардéш (Ardèche), департ. у півд. Франції. 5560 км.² 294.000 нас. Гол. місто Прівá (Privas).

Ардізія, ростина з Індії та інд. архіпелагу. Замітна тим, що зернятка кільчаться вже в овочах. Задля широкого шкіряного листя й гарних червоних цвітів плекається в нас як ростина для прикраси.

Ардуїна, ростина з роду барвінкуватих, поширена від півд. Африки до Австралії; її дуже трійливий молошний сік тубільці вживають до затроювання стріл.

Ареал, (лат.) простір, площа, місце.

Арека, рід пальми з пірнатим листям на берегах і островах Індійського океану. Одна порода, арека-катеху, відома як бетель-пальма.

Арекіпа (Arequipa), місто в півд. Перу в сухій околиці, 2360 м. вис. Столиця провінції тої ж назви, 60.000 меш., торговля вовною й бавовною; золото, срібло, діяманти.

Ареколін, алькальоід в оріхах пальми арека (C_8 H_{13} N O_2), сильно трійливий, вживається в ветеринарії як засіб проти хробаків і встрикується підшкірно як успокоюючий засіб проти кольок.

Арéн, (Arene) Поль, фр. письм. (1843-96), провanс. поет, автор гумористичних оповідань з Провансу.

Арена (лат.) місце змагань, бойовище, у цирку: округла площа на видовища.

Аренберґ Яків, фінський письменник і архітект (1847-1914).

Аренґа, пальма, що росте на островах інд. і малайського архіпелагу, з гарним пірнатим листям і великими зеленавими колосистими цвітками; цвіте тільки раз в житті; овочі великі, соковиті і солодкі. З ростини добувають: саґо, молоде листя вживають як ярину, зі старого добувають волокна, з овочів меланезійської відміни, т. зв „цукрової пальми" вироблюють цукор і пальмове вино. Темно-буре деревно з чорними і золотими смугами вживається до цінних столярських і токарських виробів.

Аренд Леопольд Александер Фрідріх, один з творців етнографії (1817-82).

Аренда, оренда, пахт, політки, віддання на уживання якогось предмету (поля, ремесла) і пожиткування доходів з того, за оплатою.

Арендаль, пристань у півд. Норвеґії, збудована на палях і тому названа Венецією Норвеґії. Будова кораблів, торговля деревом, 10.000 меш.

Арендар, політник, той, що бере щось в аренду; також коршмар, бо винаймає право вишинку.

Арендатор, політний господар, той, що віддає щось в аренду; на В.Україні=арендар.

Аренський Антін, визначний рос. композитор (1861-1906). Писав опери, симфонії й романси.

Арéоля, (лат.) перстениста обвідка.

Ареометр, (гр.) прилад для визначення густоти й питомої ваги течей. На тонкому

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стрижні (шийці) ареометру є поділки з числами питомої ваги чи відповідних ступенів (Бомé, Туаделя і т. ін.). На ареометрі часто приробляється термометр для одночасного визначення температури.

Ареометр.

Ареопаг, Аресів горбок, карний суд в Атенах, названий від місця зібрання; звідси взагалі суд.

Ареопікнометр, (гр.) ареометр, приладжений до означення питомого тягару малої кількости плину.

Арес, бог війни у греків, син Зевса і Гери; Марс у римлян.

Аресруп Еміль, (1800-56), дан. ліричний поет, гол. любовні вірші.

Арета, 1) сучасник юдейських первосвящеників Ясона й Менелая; 2) араб. цар і тесть Ірода Антіпи.

Аретіно П'єтро, іт. поет, прозваний „бичем володарів" (1492-1556), автор з'їдливих сатир і сороміцьких віршів.

Аретінус, гл. Гвідо з Ареццо.

Ареццо (Arezzo), ст. місто в Тосканії в Італії, звісне з своїх іст. пам'яток. 57.000 меш. Родинне місто Петрарки.

Арешт, (лат.) 1) особистий арешт, позбавлення особистої свободи; по карному праву це кара за малі перестуни; 2) річовий арешт, судовий заєм річей довжника для забезпеки грошової вірительности.

Ар'єрґард, (фр.) задня сторожа; часть війська, що знаходиться на задах гол. армії.

Аржансóн (Argenson), 1) Марк Рене (1652-1721), творець політичної поліції. 2) Рене Люї (1694-1757) син попереднього, приятель Вольтера, автор „Роздумувань про давнє правління", в котрих уявляє собі Францію, як союз вільних держав.

Арес.

Аржантéй (Argenteuil), місто над Сеною, недалеко Парижа, 32.000 меш., різноманітний промисл; руїни абатства з VII. в.

Аристократ, (гр.) член або прихильник аристократії; людина горда, що причисляє себе до вибранців.

Аристократія, (гр.) вл. правління благородних, шляхти. 1) Політичний лад, опертий на упривілеєванні родової шляхти або загалом посідаючої кляси, а також сама шляхта або пануюча кляса. Аристократичний лад може бути монарх. і респ. Розрізняємо родову а.-шляхту, заможну а.-плютократію й урядничу а., а також духову а., себто таких, що духово перевищають загал. 2) Найвища суспільна кляса, висока родова шляхта, великопанськість.

Аристоль, сполука йоду й тимолю, антисептичний засіб.

Аритметизування, змагання оперти всю математику на таких строгих логічних основах, що їх має аритметика. (Гл. Коші, Крокенер, Ваєрштрас, Гільберт).

Аритметика, (гр.) наука про числа; звичайно називають а. науку числення подрібними числами, у відрізненні до альґебри, де переводимо ділання загальними числами. **Теоретична а.,** наука про число як таке, його істоту та розвиток поняття числа. Її основник Ваєрштрас. **Політична а.,** теорія процентів, позичок, льотерійних ігор та асекурації. **Торговельна а.,** предмет навчання в торг., пром. і кооп. школах. Обіймає: скорочені ділання, правило трьох, ланцюговий рахунок, скорочене обчислювання відсотків, дисконтування, обчислювання відсотків на біжучих рахунках, калькуляції й арбітражі; до торг. а. належить теж, як окремий відділ, рахунок складаного проценту, амортизації й сплати ратами, асекураційні обчислення.

П. Аретіно

Аритметична середина, гл. Середина.

Аритметичний знак, гл. Математичні знаки.

Аритметичний ряд, гл. Ряд.

Аритметично-геометрична середина, гл. Середина.

Арúтмія, (гр.) недостача ритму, хоробливе неправильне биття серця, неправильний живчик.

Аритмометр, (гр.) машина до рахування. Є різні роди цього приладу, які за натисненням ґудзиків (шпеників) і покрученням корби виконують механічно 4 ділання та обчислювання відсотків; тепер уживають електр. сили для порушування тієї машини.

Арідник, у гуцулів злий дух, чорт.

Арíєль, 1) у пророка Ісаії — назва Єрусалиму; 2) у жидів, арабів і персів, а також в европ. середньовічних казках ім'я водяного або повітряного духа; 3) перший з черги й найменший місяць планети Урана.

Арієтта, (іт.) мала арія.

Арізона, одна з держав З. Д. А. на півн. зах. границі Мехіка. Наслідком пустинного підсоння рідко заселена (на 295.000 км². 334.000 меш.). Годівля овець і худоби, багаті копальні золота й міді. Столиця Фенікс.

Арій, один із голосніших єретиків (б. 270-336), александрійський священик, учив, що Ісус Христос є сотворінням Бога Отця. Нікейський собор (325) осудив його науку.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Арійці, звичайна назва на означення індо-європ. народів і мов та їх спільного походження з одного кореня. В останніх часах прийнявся замість цього термін „Індоєвропейці“, зате під арійцями розуміються тепер звич. самі індо-іранські народи.

Аріка (Arica), пристань у півн. Чілі, получена залізницею з Ля Паз у Болівії, вивозова пристань Болівії, гол. для золота, срібла і міді, 11.000 меш.

Аріман, у релігії Зороастра дух злого, противник Ормузда, батько брехні, джерело неправости, темряви й смерти.

Аріматея, місто в Юдеї, де вродився Йосиф аріматейський, в якого гробі поховано тіло Ісуса Христа.

Аріовіст, вождь германського племени свевів; побитий Цезарем 58 до Хр.

Аріозо, (іт.) співно (муз.).

Аріон, гр. поет і цитрист з міста Метімни на острові Лесбі, приятель коринтійського тирана Періяндра (б. 600 до Хр.), по переказу вирятований з моря дельфіном.

Дельфін рятує Аріона (староримський малюнок).

Аріості Аттіліо, іт. композитор опер XVII-XVIII. вв., суперник Гендля.

Аріосто, Льодовіко, один із найбільших іт. поетів (1474-1533), писав зразу лат. мовою, а від 1506 майже виключно по італійськи. Славу здобув великою, романтично-фантастичною поемою „Шалений Орлянд“, в якій оспівує пригоди Карла В.; писав також комедії й сатири.

Аріосто.

Арістагор, тиран Мілету, дав почин до йонійського повстання проти персів в М. Азії 500 до Хр.

Арістайнет, гр. письм. б. 550 по Хр., автор гр. любовних листів.

Арістарх, 1) А. з Самосу, гр. астроном, жив б. 260 до Хр., вчив, що Земля кругла і враз з планетами кружить навколо Сонця, обчислив віддалення Сонця і Місяця від Землі; 2) А. з Самотраки, П. в. до Хр., найбільший александрійський граматик, пояснив поезії Гомера; 3) А. із Тегеї, трагік, сучасник Еврипіда; 4) А., товариш св. Павла, родом з Солуня.

Арістід, атен. полководець і політик (б. 540-467 до Хр.), відомий із справедливости, противник Темістокля, 483 до Хр. прогнаний, 480 вернувся до Атен, організував морський суд.

Арістід Елій, гр. ретор (117-185 по Хр.), багато подорожував і причинився до відбудови Смирни після землетрусу. Лишилося по нім 55 бесід і деклямації. Їх вартість у формі.

Арістід.

Арістіп з Кірени (б. 380 до Хр.), учень Сократа, основник кіренської філ. школи (гедонізм, гедоніки), що за ціль життя вважала втіху, засновану на чесноті й знанню.

Арістобул, гр.-жид. філософ з II. в. до Хр. Мав написати „Exegesis“, де доказував залежність гр. філософії від Мойсеєвого закону.

Арістоксе́н, з Таренту, філософ і музика, учень Арістотеля, найбільший теоретик му́зики в старовину, б. 360 до Хр.

Арістолохія, гл. Хвилівник.

Арістон, (гр.) корбовий муз. прилад, що грає довільну арію, наложенням рухомого кружка з відповідними дірочками на металеві шпилечки.

Арістон.

Арістоте́лія, дерево Арістотеля, походить з півд. Америки; з темночервоних ягід роблять вина й горілки; у нас оздобна ростина.

Арістотель, (384-22 до Хр.) творець найславнішої гр. філ. системи, учень Платона, учитель Олександра В., 334 вернув до Атен і оснував свою власну школу (Періпатетики). В своїх творах: „Органон“, „Метафізика“, „Фізика“, „Наука про тварини“, „Метеорологія“, „Про душу“, „Етика“, „Політика“, „Поетика“ і „Реторика“ подав свого роду енциклопедію тодішнього знання. Характеризує їх широке природописне знання, меткість думки й сувора систематичність. Погляди Арістотеля були протягом 2000 літ основою, на якій опиралися европ. вчені.

Арістотель.

Арістофан, 1) А. з Атен, найславніший гр. комік, б. 450-385, гол. представник давньої (політичної) комедії. З його 44 комедій збереглося 11: Ахарнійці, Лицарі, Хмари, де висміває Сократа, як представника софістів, Оси, комедія звернена проти атен. позовництва, Мир, Птахи, чарівна фантазія з домішкою сатири, 3 жіночі комедії: Лісістрата, Тесмофоріязмуси, Еклезіязуси, крім того Жаби й Багатство. 2) А., александрійський бібліотекар, славний граматик і

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

критик, учитель Арістарха (б. 200 до Хр.). 3) А. із Візантії, гр. граматик і критик (з II. в. до Хр.), котрому приписують винахід знаків наголосу й перепинання; гол. його заслуга — критика й пояснення Гомера.

Арістофан.

Арічі (Arici) Чезаре, іт. письм. (1782-1836), автор дидактичних поем і недокінченого епосу про збурення Єрусалиму.

Аріш, араб. місто на Сінайськім півострові над Середземним морем, на границі Єгипту й Сірії.

Арія, (іт.) пісня до співу або й для інструменту.

Аріядна, донька короля Крети Міноса і Пазіфаї, допомогла Тезеєві, коли він убив Мінотавра, вибратися з лабіринту (клубок Аріядни).

Аріядна.

Аріяни, сторонники єретика Арія; гл. Арій.

Арк, (Arc) Жанна д', гл. Жанна д'Арк.

Арка, (лат.) склепіння, брама.

Аркада, (лат.) ряд луків опертих на стовпах-колонах.

Аркадій, перший схід. рим. цісар, 395-408, при поділі рим. держави дістав східні провінції.

Аркадія, 1) в старовині осередня країна Пелопонесу, мало плодовита, дика й недоступна, зберегла найдовше патріярхальність побуту й звичаїв і тому її завсіди вважали вимріяним краєм хуторної поезії, не тільки в старовині, але й у XV. та XVI. вв. В старовині лежали там міста республіки Тегея, Мантінея, Орхомен та оснований Епамінондом Мегаполь. Сьогодні столицею є Тріполіс, а пристанню Леонідіон. 2) Літниско в Одеській окрузі.

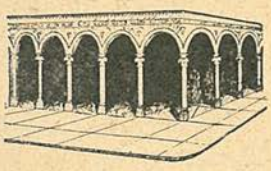
Аркада.

Аркан, (тат.) 1) гуцульський танок; 2) міра довжини на Кавказі (25·6 м.); 3) петля до ловлі дикого коня; мотуз, яким татари в'язали бранців.

Арканзас, 1) ріка в Півн. Америці, доплив ріки Міссісіпі; дов. 2.400 км., сточище 480.000 км.²; 2) держава З. Д. А., на захід від ріки Міссісіпі, над рікою Арканзас. 138.000 км.², 1,800.000 меш. Хліборобська рівнина; на півночі збіжжя умірковапої смуги, на півдні плянтації бавовни, копальні вугілля й міді. 30% населення мурини. Столиця Літль Рок (Little Rock).

Аркана, аркани (лат.) тайни, таємні способи або ліки.

Аркас, 1) Захар, археолог та історик (1793—1866), писав про грецькі колонії над Чорним морем та про рос. чорноморську фльоту. 2) Микола, письм. (1852-1909), родився і вмер у Миколаєві, син команданта чорноморської фльоти; 1881 виступив з маринарки і жив у своїому селі, Христофорівці, де заложив школу. Був першим головою „Просвіти" в Миколаєві. Написав оперу „Катерина" й загально-доступну „Історію України".

М. Аркас.

Аркашо́н (Arcachon), пристань у Франції недалеко від Бордо́, над біскайським заливом. Годівля устриць, кліматична місцевість, 11.000 меш. Тут помер Василь Доманицький 1910.

Аркебу́з, первісно самостріл, у XV. в. довга рушниця-гаківниця з колісцевим замком. Спочатку зброя піхоти, опісля, коли в XVI. в. повстають мушкети, аркебуз остає виключно у легких кінноточників.

Аркебузири, у XV. в. піші стрільці, які у злуці з пікінерами творили піші полки. Від 1496 організують їх в осібні відділи кінних стрільців.

Аркезілай, гр. філософ III. в. до Хр., представник тзв. нового скептизму, противник стоїків.

Арко (Arco), місто в півд. Тиролі б. озера Ґарда, 4500 меш., відома зимова кліматична стація, руїни замку граф'ів Арко.

Арко (Arco) Юрій, інженер, *1869, заслужений дослідник бездротного телеграфу.

Аркоза, стара, тверда, піскувата скала з домішкою ортоклазу.

Арколе (Arcole), село б. Верони; 1796 побіда Наполеона над австріяцями.

Аркона, одно з княжих столичних міст балтійських слов'ян на півночі острову Ругії б. нинішнього Путґартену, там була славна статуя Святовида, котру знищив разом з цілим містом дан. князь Вальдемар 1169 (розкопки Шухарда 1921).

Аркосо́ль, аркосолій, (лат.) ст. христ. гріб у катакомбах, заглиблений у стіні, склеплений і по мистецьки прикрашений.

Аркрайт (Arkwright) Річард, (1732-92), англ. робітник-механік, збудував машину до прядення бавовни, що її гонили зразу коні, а потім вода.

Арктида, (гр.) краї й острови кругом північного бігуна, серед північного Льодового океану: земля Баффіна, Ґренляндія, Шпіцберґен, Нова Земля й ін.

Арктичний, (гр.) північний; в геогр.: в околиці півн. бігуна; в астр.: в околиці Бігу-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нової (Полярної) зірки. Протилежність: антарктичний.

Арктичний океан, гл. Льодовий півн. океан.

Арктичні околиці, гл. Підбігунові краї.

Арктур, зірка 1. величини в Волопасі.

Аркудій Петро, богослов (1578-1633), грек, уніят, проживав на Волині і Поліссю; проповідник і автор богословських творів.

Аркуш, (лат.) лист паперу; в книзі 16 друкованих сторінок.

Арлекін, (іт.) блазень, сміхун.

Арлекінада, (іт.) сміховина, блазнування.

Арль (Arles), столиця французького департаменту Буш дю Рон (Bouches du Rhône) в півд. Франції в дельті Рони, 31.000 меш., околиця звісна з садівництва. Руїни рим. будівель, м. ін. амфітеатру, собор з XII. в., провансальський етнографічний музей.

Арльберґ, гірське провалля в Альпах в Тиролі (1.800 м.), через яке переходить важна залізнична лінія, з 10·25 км. дов. тунелем.

Армавір, місто на півн. Підкавказі, столиця Армавірської округи над рікою Кубанню, 74.000 меш. Залізничий вузол, хліборобство, копальні нафти.

Армавірська округа, має 21.000 км.² і 927.000 населення, з чого 59% росіян, 33% українців.

Армада, „Непереможна", велика есп. фльота зі 160 кораблів, розбита в Каналі англійцями 7-8. VIII. 1588 і знищена бурею на Північнім морі.

Арментьєр (Armentieres), місто в півн. Франції на границі Бельґії, 29.000 меш. Сильний ткацький промисл. Звісне з боїв у часі світової війни.

Арманьяк (Armagnac), частина Ґасконії в півд. Франції. Граф Бернгард VII. з А., голова орлеанської партії, добув Париж 1413, убитий 1418; його вояки „арманьяки", опісля розбійничі ватаги.

Армата, гл. Гармата.

Арматка, армілка, армелик, гл. Щиглик.

Арматура, (лат.) зброя, узброєння, устаткування; в техніці: додаткові частини для доповнення машини, пр. арм. динамо-машини: якір, зміцнення магнету; а. електрична: збір додатків до електричної лямпи: рефлектори, абажури, прикраси і т. ін.; а. електричного каблю: зовнішня охоронна обгортка; а. парової машини: манометри, крани, водомірні шкла і т. ін.

Армашевський Петро, геолог (1851-1919), проф. київ. унів.

Армашенко Петро, видав лат. мовою панегірик у честь Мазепи (Teatrum gloriae, Чернігів 1699).

Арменія, гл. Вірменія.

Армерія, рядник, зелиста ростина з родини олуватців, знад Середземного моря; має вузьке листя і гарні квіточки, зібрані в круглі головки; квіти лілієві або червоні. У нас хатня оздобна ростина.

Арміля, Армілясфера (лат. гр.) в старовину найважніший астр. прилад, до означування положення зір на небі; складався з постійних і рухомих обручів, уложених на спільній осі.

Арміній, Герман, вождь херусків, розбив рим. війська в Тевтобурзькому лісі, 9 по Хр., вів боротьбу з Ґерманіком і Марбодом 16-17, убитий 21.

Арміняни або ремонстранти, голянд. сектанти, що відлучилися від кальвіністів, відкидаючи Кальвінову науку про призначення. Основником секти, що існує й досі, був проповідник Яків Арміній (1560-1609).

Армінський Францішек, поль. астроном, основник обсерваторії в Варшаві (1789-1848).

Армід, мішанина ґіпсу, галуну й клею; вигладжений дає гарнослоїсті плити, вживані в будові до прикрас.

Армія, (фр.) військо взагалі і найбільша бойова одиниця зокрема. Тепер (1927) найбільшу сухопутну а. мають (в тисячах людей): Франція 740, С. Р. С. Р. 560, Польща й Японія по 250, Еспанія 250, Британія 210, Італія й Румунія по 200. Велику а. має Китай (750.000), але організаційно, як цілість, не можна її брати. На а. видали найбільше до війни (1913): Німеччина 490, Росія 470, Британія 440, Франція 360, З. Д. А. 340 міл. долярів річно, по війні (1925) видають найбільше: В. Британія 640, З. Д. А. 530, Франція 280, Японія 230, С. Р. С. Р. 225 міл. долярів річно; з чого часть іде на фльоту. Найбільшу воєнну фльоту мають З. Д. А. 1450, Британія 1060, Японія 560, Італія 250 тисяч тон брутто.

Армія спасення, протестантська орг., основана 1878 Вільямом Бутом у Лондоні; зорганізована по військовому; гол. ціль її опіка над морально звихненими людьми: злодіями, п'яницями, повіями і т. ін.; має до 20.000 офіцерів, чоловіків і жінок, які працюють по цілому світу, гол. в З. Д. Америки, Англії та краях зах. Европи.

Арморіканські гори, давні гори Франції й Бретанії, утворені при кінці вуглевої доби.

Армстронґ Вільям, англ. інженер (1810-99), винахідник побережних гармат, зладив електростатичну машину, в якій пара, виходячи вузьким отвором до ізольованого парового кітла, електризується додатно, а котел від'ємно.

Арнаудов Михайло, болгарський учений, проф. порівняльної історії літератури у Софійськім унів., дійсний член НТШ. (*1878).

Арнаути, тур. назва альбанців м. ін. і тих, що живуть в Ізмаїльському пов. в Басарабії (коло 1.000 душ).

Арнаутка, гл. Пшениця.

Арнгем, столиця голянд. провінції Ґельдерн над Райном, 77.000 меш.; пристань, торговля збіжжям.

Арнгемслянд, частина півн. Австралії між заливом Карпентарія і морем Тімор.

Арндт Ернст Моріц, нім. суспільний діяч, педагог і письм. (1769-1860), противник по-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

глядів Руссо, підчеркує конечність поступування у вихованні від конкретних до абстрактних річей; розрізняє три ступні виховання: 1) дитячий, що ним кермує материнська любов, 2) шкільний вік, що підлягає повазі батька, учителя й шкільній повазі, 3) зрілости, себто свободи і розсудку.

Арн(е) Тома Авґустин, англ. композитор (1710-78); оперети, пісні, між ними гимн: Rule Britannia.

Арнет (Arneth) Альфред, нім. історик, (1819-97), „Історія Марії Терези".

Арніка-скусівник.

Арніка, скусівник, (Arnica montana) жовтоцвітна ростина з родини кошичкових, живе на торфовищах, в горах і на підгір'ї; алькоголевий витяг вживається до гоєння ран.

Арнім, 1) Ахім (Йоахім), нім. письм. (1781-1831); його повість „Kronenwächter" (Сторожі корони) належить до найліпших з романтичної доби; враз із Брентаном видав збірку народніх пісень „Des Knaben Wunderhorn", що мала вплив і на укр. етнографію. 2) Ганс Георґ, полководець у 30-літній війні у службі Швеції, цісаря і Саксонії.

А. Арнім.

Арно, гол. ріка Тосканії (Італія), впадає до Ліґурійського моря нижче Пізи, 230 км. довж.

Арнольд, 1) Метью (Matthew), критик і поет (1822-88), один із найбільших англ. критиків. 2) Юрій, рос. муз. критик, теоретик і композитор (1811-98); м. ін. розвідки про староруський церковний спів.

Арнольд з Брешії (Brescia), іт. священик (1100-55), завзятий противник світської власти папи, сторонник віднови римського цісарства, мріяв про поворот до способу життя первісних християн. Як сторонник Фрідріха Барбаросси покараний смертю.

Арнольдисти, секта в Італії у XII. в., основником її був Арнольд з Брешії.

Арнольфо ді Камбіо, іт. будівничий (1232-1300), збудував собор і Паляцо Веккіо у Фльоренції.

Арнульф, нім. король 887-99 і рим. цісар від 896, син Карломана, 891 побідив норманів.

Арнштат (Arnstadt), промислове місто в Тюрингії, 20.000 меш.

Ароврот, гл. Ерорут.

Ароґантний, (лат.) зарозумілий, нахабний.

Ароґанція, (лат.) зарозумілість, нахабність.

Аромат, (гр.) запах, пахощі.

Ароматичні сполуки, виводяться від бензолю (C_6H_6); їх атоми творять у молекулі замкнений ланцюг.

Аромуни, одно з румунських племен, що замешкує Тесалію, Македонію й Альбанію. Число аромунів, відомих у слов'ян під назвою волохів, доходить до 200.000 душ.

Арон, гл. Кліщинець.

Аросєв Олександер, рос. письм. (*1890); „Страда", „Недавние дни", „Белая лестница", „Две повести" й ін.

Арпа, гл. Арфа.

Арпад, казковий князь мадьярів, 895 мав добути Угорщину, основник династії Арпадів королів Угорщини (до 1301).

Арпеджо, іт. (arpegio), муз. знак, що акорди треба грати на спосіб арфи, розкладаючи тони почерзі.

Арра (Arras), столиця фр. департ. Па-де-Кале (Pas de Calais), 30.000 меш.; колись столиця Атребатів і Артуа та славна з гарних ткацьких виробів, особл. килимів; тепер торговля хліборобськими продуктами; сильно знищена в часі світової війни. Родинне місто Робесп'єра.

Арраси, славні килими XVI. в. з ткалень в Аррá, опісля з Брюсселі й Ґенту.

Аррé (Arrest) Анрі Люї, фр. астроном (1822-75), дослідник комет, мряковин (туманностей) і сузір.

Арреній (Arrhenius) Сванте Авґуст, швед. фізик (1859-1927), творець теорій: електролітної дисоціяції, електро-магнетних бур у нижчій атмосфері та переношення ніжного пилку й розроднів живин у всесвітньому просторі силою соняшних промінів; 1903 дістав нагороду Нобеля.

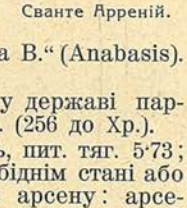

Сванте Арреній.

Арріян Флавій, з Никомедії в Бітинії (б. 95-180), гр. дієписець. Головний твір: „Історія походів Олександра В." (Anabasis).

Арса, гл. Арсіс.

Арсакіди, царський рід у державі партів, від основника Арсака I. (256 до Хр.).

Арсен, (As), сірий металь, пит. тяг. 5·73; находиться в природі у свобіднім стані або в сполуках, гол. як сірчаки арсену: арсенопірит, авріпіґмент, реальґар; при огріванні парує; ужиток: як додаток до металевої поволоки дзеркал, з оловом до виробу шроту і т. ін. З окисів замітний триокис арсену, т. зв. арсенік або аршенік. З органічних злук а-ну важний сальварсан.

Арсенал, збройовня, фабрика, де виробляють воєнне знаряддя, а заразом склад, де воно переховується.

Арсеній Грек, елассонський єпископ, 1586-88 учитель школи Ставропігії у Львові, підготовив граматику гр. мови Адельфотес 1591, полишив спомини з Московщини, †1626.

Арсеній (Олександер Мацієвич), митрополит, *1697 на Волині. Від 1742 ростовський митрополит. За оборону прав духовенства

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

та анатему проти всіх „насильствующих“ засуджений на довічну тюрму; †1772 замурований у Ревелі в казаматі.

Арсеній (Сатановський), учений єромонах київського Братського манастиря. 1649 разом з Е. Славинецьким перейшов до Москви, де помагав патріярхові Никонові справляти церковні книги. Переклав з лат. мови Мамфрета „Царгород“ та „Космографію“.

Арсенік, аршенік або мишак, окис арсену (As_2O_3), одержується через праження арсенопіриту; білий, кристальний порошок, дуже отрутний, вживається до забезпечення шкіри і випханих тварин перед гниттям і шкідниками, до виробу зеленої краски, а в дуже малих кількостях як лік проти недокровности, туберкульози, проти шкірних і нервових хоріб.

Арсенікалій, річовина, що має як головний складник арсен.

Арсенопірит, руда, зложена з заліза, арсену й сірки, часом з додатком срібла або кобальту.

Арсеньєв Константин, рос. адвокат, критик і публіцист (1837-1919); автор численних праць про судівництво, крит. літ. нарисів про рос. письменників, редактор рос. енциклопедії Брокгавза й Ефрона.

Арсіс, (гр.) „піднесення“ ноги при танку у ст. греків, себто слаба, ненаголошена часть такту у протилежність до „тезіс“ — опущення ноги, тобто міцної части такту. В новій муз. теорії ці значіння перемішуються.

Арсонвалізація, пристосування сильних електр. струй (Теслі) до лікування ґіхту, затовщення й ін.

Арсонваль Арсен, фр. фізик і лікар дослідник; *1851, за пристосування електричности в лікуванні одержав нагороду Нобеля.

А. Арсонваль.

Артабаз, 1) полководець Ксеркса в поході на Грецію, 480-479 до Хр.; 2) полководець Дарія III. у боротьбі з Олександром Великим.

Артаксата, столиця давньої вірм. держави, знищена римлянами 58. р. по Хр.

Артаксеркс, ім'я кількох перс. царів: 1) А. I., 464-424 до Хр., війна з атенцями, 449 мир Кімона; 2) А. II. Мнемон, 405-358 до Хр., син Дарія II., побідив брата Кира молодшого під Кунаксою 401 до Хр.; 3) А. III. Ох, 358-338 до Хр., син Артаксеркса II., здобув Єгипет; 4) А. I., новоперський цар, основник держави Сассанідів, б. 227 по Хр.

Артезійська криниця, (від фр. місцевости Артуа (Artois), де вони почалися). Штучно проверчені шпари, при помочі котрих добувають воду з-під верстви землі, що не пропускає її. Такі криниці вертять у місцевостях бідних на воду, або там, де вода недобра. Вода з такої криниці б'є водограєм. Але а. криниці не дуже надійні, ні щодо кількости, ні щодо висоти водної струї. Треба дуже глибоко вертіти, щоби мати добру криницю. Вода з неглибокої а. криниці буває дуже часто тверда (пр. у Харкові, на Херсонщині). Найбільше поширені а. криниці в півд. частині фр. Сагари. Французи довели тут техніку верчення до надзвичайної досконалости. Кругом кожної а. криниці творить-ся маленька оаза. Французи мріють зробити сагарську пустелю розкішним пальмовим садом. Дійсно, за останні літа з тих місць, де давніше була пустеля, вивозять вони дактилів більше як на 4 міл. фр. річно.

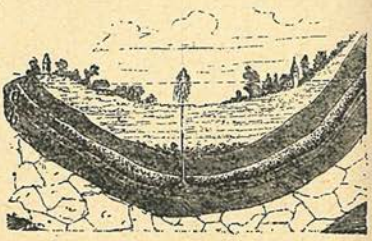

Артезійська криниця. Проріз верств землі; темно зазначені верстви, що не пропускають води; між ними верства з водою.

Артем, (вл. Серґєєв Ф.), рос. революціонер (1883—1921), засланий на Сибір утік до Австралії, звідки вернув під час революції; був членом укр. рад. уряду і головою союзу гірників. Його ім'ям перезвано Бахмут.

Артемівська округа, одна з трьох округ укр. гірничої области; 10.500 км.², пов. 770.000 меш., з чого українців 73%, росіян 20%.

Артемівське, гл. Бахмут.

Артеміда, донька Зевса й Латони, сестра Аполлона, грецька богиня місяця, моря, рік і ловів та покровителька дівчат і подруж (Діяна у римлян); її культ подібний до культу азійської богині Астарти. Артеміда з Ефесу була богинею урожайности й благословенної рясноти.

Артеміда з Ефесу.

Артемізій, ст. назва півн. рога Евбеї, біля котрого відбулася битва на морі між персами й греками 480 до Хр.

Артемізія, княгиня Галікарнаська, була у поході Ксеркса проти греків.

Артемій, якийсь час ігумен Троїцько-Сергіївського манастиря під Москвою, засланий за вільнодумство й прихильність до заволзької „єреси“ в Соловецький манастир 1554, утік звідти до Литовсько-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

руської держави, де провадив гарячу боротьбу в оборонi православія, стоючи у близьких зв'язках з нашими видатними дiячами.

Артемовський-Гулак, гл. Гулак-Артемовський.

Артерит, запалення стін б'ючок; гострий а. повстає з ушкодженням або запаленням сусідніх знарядів; проволіклий а. полягає на звапненні або крихкості стін б'ючок (артеріосклероза). Повстає і внаслідок фізичного напруження, перебутих заразливих хоріб (у молодому віці потеруха), або внаслідок затроєння алькоголем, нікотиною і т. ін. Часта недуга в старості, яка спричинює апоплексію.

Артеріосклероз(а), (гр.) стверднення, звапнення стін б'ючок (артерій) внаслідок старечого віку, важкої фізичної або умової праці, постійного уживання трійливих річовин: алькоголю, нікотини, кави й ін., а також деяких заразливих хоріб, особливо в молодечому віці внаслідок потерухи (сифілісу).

Артерія, кровоносна судина, якою кров випливає з серцевих комір.

Артефакт, (лат.) все штучно зроблене, витворене людською рукою: приладдя, ремесло, мистецтво.

Артизм, (лат.) умілість, хист, мистецтво, легкість, довершеність у виконанні.

Артикул, (лат.) частина, розділ, стаття, предмет торговлі.

Артикули Генриціянські, з 1573, основні закони Польщі, що обмежували власть поль. короля; уложено їх на І. елекційнім соймі по виборі Генриха Валюа́. Арт. Генр. стали конституційною хартією, на яку мусіли присягати всі нововибрані королі. Відрізняти їх від т. зв. pacta conventa.

Артикули празькі, з 1419/20 р., умови згоди з католиками, уложені професорами празького унів.,поміркованими гуситами,тзв. утраквістами. Їх приняв 1436 базилейський собор, хоч папи ніколи їх не потвердили.

Артикулований, (лат.) зложений з членів або складів.

Артикуляція, (лат.) розчленування; в анат.: зчленування, зложення із членів;в мист.: розложення поодиноких частин композиції з підчеркненням головного мотиву; в мові: лучення голосівок і шелестівок у склади, а складів у слова.

Артилерія, (фр.) гармати; військова частина узброєна гарматами. Найменшою бойовою одиницею є батерія, що має звичайно 4 гармати. А. ділиться на легку й тяжку, а також на під'їздну та постійну, на сухопутну, морську та літакову; сухопутна ділиться на кріпосну й польову, а ця на кінну, пішу й гірську. Найбільше тяжких батерій мають: Франція 328, Румунія 162, Італія 144; легких: Франція 478, Польща 322, Італія 279. На Україні почали вживатися гармати при кінці XIV. в.; за Б. Хмельницького польова „гармата" мала понад 100 пушок; менші пушки й порох вироблювано на Запоріжжі.

Артимович Агенор, дослідник кляс. філології (*1879), бувший доцент черновецького унів., бувший Секретар Освіти З. У. Н. Респ., тепер проф. Укр. Унів. і Укр. Педагог. Інституту в Празі.

Артист, (лат.) той, що творить гарні речі; мистець, передовсім актор, співак або маляр; взагалі: мистець, майстер в якомусь ділі.

Артишо́к, (Cynara Scolimus), будякувата ростина, плекається задля їстивних головкуватих цвітів.

Артіль, (тат. орта=громада, ортак=спільний, спілковий), спілка зав'язана усно чи письменно (умова, статут) на обмежений, чи необмежений час, часто для довершення стисло означеної праці. Спільники вносять до артілі або тільки свою працю, або працю й капітал, щоби за їх поміччю перевести якесь господарське діло. А. знані є вже від IX. в. на Московщині, також на Україні і на Закавказзі. Одначе укр. а., хоч і подібні щодо устрою до москов., виказують значні питомі окремішності. Первісною формою укр. а. є громадська спілка, т. зв. супряга, як організована форма дрібних, економічно-несамостійних селянських господарств задля спільної обробітки і обсіву піль та збору жнива. До супряги приступають поодинокі господарі, даючи до неї тяглову худобу, знаряддя й свою працю. Спільно запрацьований добуток ділять супряжники поміж себе відповідно до своїх паїв (внесків) у супрязі. А. були укр. чумацькі валки, спілки рибалок, запорізьких ловців і перевізників. Своєрідною укр. а. була й Запорізька Січ. Запоріжжя, це перша кооперативна воєнна республіка. Пропаґандою а. на Україні займається від пів віку по сьогодні М. Левитський, прозваний за свою діяльність „артільним батьком".

Арто́ (Artot) Алесандр Жозе́ф, фр. скрипак і композитор для скрипки (1815—45).

Артомій (Artomiusz Krzesichleb) Петро, поль. пастор і лютеранський проповідник (1552—1609), полишив кілька проповідей і поль. кантонал (співаник з нотами).

Артос, (гр.) хліб, що зображує хліб вічного життя — Іс. Христа. А. освячує священик у сам день Пасхи, а в Томину неділю розділяє його між вірних.

Артрит, (гр.) запалення суглобів.

Артропод, гл. Членоногі.

Артуа, (Artois), давня провінція в півн. схід. Франції зі столицею в Арра́.

Артур, Артус, казковий король і народній герой, провідник бритів у боротьбі з англосаксами. Жив у розкішній палаті, що в ній пирували 12 лицарів за круглим столом, щоб жаден не сидів на першому місці. Їх учинки оспівує цикл леґендарних пісень (Iwein, Tristan, Titurel, Parsival, Lancelot), що увійшли, як цікаві поетичні мотиви, до літератури англійської, німець-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

кої, французької і відбилися голосним відгуком у цілій Європі. Артурові лицарі стали зразком лицарських чеснот, лагідні, благородні, оборонці покривджених і бідних.

Артюхівська могила, над рікою Тамань на Кубанщині, містила в собі багаті скитські гроби III. в. до Хр., з емальованими золотими та срібними прикрасами.

Ару, громада 81 дрібних, переважно незаселених островів, на півд.-захід від Нової Ґвінеї; належить до Голяндії.

Аруаки, гл. Араваки.

Арувімі, правий доплив ріки Конґо, 1.300 км. довж.

Арундель Томас, англ. аристократ (1586—1646), нагромадив велетенські дорогоцінні збірки гр. і рим. мистецтва, які дарував університетові в Оксфорді і Британському музеєві.

Арфа, гарфа, (лат.) струнний музичний прилад, трикутнього вигляду, діятонічно строєний через 5—6 октав, причім поодинокі тони скалі можуть перестроюватися при помочі педалів на $^1/_2$ тону або на цілий тон (педалева арфа).

Архаїзм, (гр.) передавнене, застаріле слово; старосвітчина; наслідування старовини в письменстві й мистецтві.

Архангел, (гр.) начальник ангелів.

Архангельськ, місто в півн. Росії над рікою Півн. Двиною, 40 км. від її впаду в Біле

Архангельськ, вел. торг. склади біля залізниці.

море. А. є пристанню, що замерзає 7 місяців. Як пристань мав велике значіння аж до заволодіння Росією Чорним морем, себто до 1-ої пол. XVIII. в. Тоді був одинокою пристанню Росії і грав велику ролю в зносинах зі світом, гол. з Англією. Опісля підупав, а збільшив своє значіння за час війни. Злучений залізницею з Вологдою; 71.000 меш.

Архангельська губернія, частина півн. рос. низини в сточищі Онеґи, півн. Двини, Мезені й Печори; 438.000 км.^{2} пов. і 429.000 населення (97% росіян). Занята головно лісами (73%); господарство: лісний промисл, рибальство, менше годівля худоби.

Архангельський, 1) Олександер, історик рос. літератури, *1854; проф. казанського, а опісля петербурзького університету. 2) Олександер, знаний рос. диріґент і композитор (1846—1915), уславився своїм хором.

Архегон(ій), (гр.) гл. Зародня.

Архейська, азойська, азоїчна доба; найстарша доба нашої Землі, час творення твердої кори, океанів і перших, найстарших осадових скал. Слідів животин в азойських скалах не знайдено жадних. Гл. Геологія.

Архелай, 1) македонський цар, син царя Пердікки, 413—399 до Хр., прихильник гр. культури; 2) гр. філософ йонійської школи, родом з Мілету, V. в. до Хр., ученик Анаксагора й мабуть учитель Сократа, доказував кулистість Землі.

Археограф, (гр.) учений, що займається археографією.

Археографічна Комісія В. У. А. Н., гл. Українська наука.

Археографія, (гр.) наука, яка займається описом і виданням пам'яток старовинного письменства.

Археологічний Комітет, гл. Українська наука.

Археологія, наука про старовину взагалі, а передусім про пам'ятки доіст. та кляс. культур, що походять із систематичних розкопок та принагідних знахідок. Дослідом пізніших пам'яток, головно з мист. боку, займається **історична а.,** зокрема предметами культу **церковна а.** Деяку систему у виучуванні доіст. культур запровадив дан. археолог Хрістіян Томзен 1836, ділячи їх тривання на 3 головні, що по собі наступають, доби: кам'яну, бронзову й залізну. Поділ цей утримався аж донині, тільки в кожній із цих діб розрізняємо вже кілька часово та місцево різних культур. І так кам'яну добу ділимо передусім на старшу (палеоліт), середню (мезоліт) і молодшу (неоліт). В палеоліті розрізняємо старшу фазу (культура шельська, ашельська, мустьєрська) і молодшу (культ. оріньяцька, солютрейська, магдаленська, азільська), в мезоліті культури: свідерську, маґлемозьку, тарденуазьку, кампінську, а в неоліті місцеву культуру надбужанську та зайшлі культури кераміки звоєвої, йордансмільської та нордійської. На перехідну (мідяну добу, між неолітичною й бронзовою) складаються культури шнурової та мальованої кераміки. Бронзову добу ділимо на 5 підвідділів, а залізну на гальштатську, лятенську та рим. цісарства, після якої йде вже ранньо-іст. доба мандрівок народів та княжа.

Археоптерікс-праптахур, скаменілість знайдена в літографічному вапняку в Соленгофені.

Археологія біблійна, наука про біблійну старину.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Археоптерикс, праптахур (Archaeopterygх), перша копальна птиця з юрської доби, зближена до гадів, мала зуби й довгий хвіст.

Архипенко Олександер, сучасний український різьбар і маляр, *1887 у Києві, що своїми сміливими футуристичними композиціями здобув собі всесвітній розголос.

Архі, (гр.) на початку слів значить: дуже, надзвичайно, вельми, над, найвищий, головний.

Архів, (гр.) збірка грамот і актів, що мають іст.-правне значіння, та місце, де їх переховують. Установа а. знана всім народам, що дійшли до деякого ступеня культури. А. створила конечна потреба і лише пізніше здобули вони й наукове значіння. А. ділимо на а. іст.-правні, що зберігають давнину, та а. сучасних актів і документів. Архівами називають також видання, присвячені давнім іст.-правним актам і джерелам, або працям з обсягу якоїсь науки.

О. Архипенко: Танець.

Архівар, (гр.) службовець архіву.

Архіви на Україні, гл. Українська наука — архіви.

Архівознавство, наука про архіви, подає систематичні відомості про способи уладження та ведення архівів з ціллю як найкращого збереження їх добра та найвигіднішого користування ними. А. знайомить також з історією й станом сучасних архівів.

Архівóльта, (іт.) передня сторона луку (в будівництві), часто прикрашена.

Архідіякон, перший між діяконами. Давніше мали архідіякони на заході велике значіння. Тепер архідіякон у гр.-кат. церкві це почесна назва одного зі старших соборних крилошан; у православній, це головний діякон при єпископі.

Архієпископ, (гр.) вл. начальник єпископів, почесна назва деяких єпископів.

Архієрей, (гр.) те саме, що єпископ.

Архій, (гр.) поет з Антіохії, в 102 до Хр. прийшов у Рим, у 62 обвинувачено його за неправне присвоєння рим. громадянства; оборонив його Ціцерон промовою, де м. і. обговорює значіння мистецтв і наук.

Архікнязь, архікняжна, почесна назва австр. князів і княгинь, надана їм начебто Фрідріхом I. 1156 та потверджена Золотою Булею Карла IV. 1356.

Архілох, поруч Калліна найстарший гр. ліричний поет, жив у VII. в. до Хр. Погиб у бою. Його поезії пристрасні, різнородні, викінчені у формі, їдкі в сатирі.

Архімандрит, (гр.) начальник манастиря; має відзнаки єпископа.

Архіме́д, із Сиракуз (на Сіцілії), один із найвидатніших гр. математиків (287—212 до Хр.). Займався астрономією (збудував планетарій); творив дуже великі числа: доказував, що якби всесвітню кулю наповнити піском і почислити кількість зернят, то це ще не було би найбільшим можливим числом. Обчисляв поверхню кола, число „π“ (пі) замкнув у межі $3^{10}/_{71}$ та $3^{1}/_{7}$ і перший обчислив поле відрізка параболи (це перше завдання з вищої аналізи) і т. д. Відкрив славний закон, названий його ймéнням (кожне тіло в рідині тратить стільки зі свого тягару, скільки важить та вода, котру воно витискає); розказують, що відкривши цей закон, А. біг голий від моря додому й кричав: „Геврека!“ себто: „Я знайшов!“ Основоположник механіки: закон підойми („Дай мені основу, а рушу землю“), Архімедова шруба. Помер під час здобуття Сиракуз рим. військами Маркіла (вбив його вояк, не знаючи, хто це, коли він сидів дома над фіґурами в піску й кликав: „Не мішай мені моїх кол“).

Архімед.

Архімедів закон, гл. Взгін.

Архімедова шруба, уживається для подачі води на висоту до 4 м. Голяндці, починаючи з XIV. в., широко вживали її для відпомповування води зі своїх низин. Пускали в рух вітряками. Коли появилися помпи,

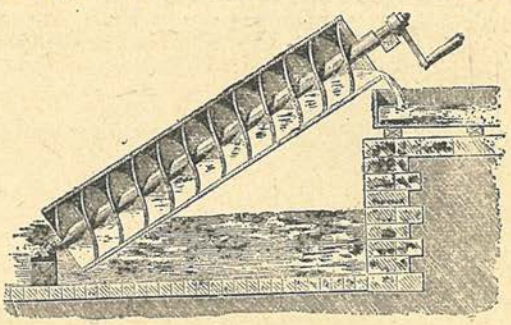

Архімедова шруба.

що пускалися в рух паровими машинами, а. ш. або, як їх часто називають, „слимаки“ закинуто. Але тепер знов вертають до них, особливо в Німеччині, бо вони дуже практичні, дешеві й вигідні; порушують їх турбінами — вітряками.

Архіпелаг, (гр.) громада островів.

Архіпресвітер, (гр.) у гр.-кат. церкві почесна назва найстаршого соборного крилошанина.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Архістратиг, (гр.) начальний полководець; назва архангела Михаїла, як вождя небесних сил у боротьбі з дияволом.

Архіт з Таренту, державний муж і полководець, філософ і математик, 1. пол. IV. в. до Хр. Належить до пітагорейської школи; творець аналітичної методи в математиці.

Архітект, (гр.) будівничий, звичайно з покінченою високою школою, що вироблює плян будови дому; також назва підприємця, який веде будівлю за готовим пляном.

Архітектоніка, гл. Будівництво та Геологія.

Архітектура, гл. Будівництво.

Архітип, (гр.) первісний образ, первісне письмо, перший друк.

Архітрав, (гр.) в будівництві гол. перекладина, бальок, що лежить безпосередньо на капітелях колон.

Архітриклін, (гр.) начальник бенкету, весільний староста.

Архічембальо, (іт.) клявіятуровий струнний інструмент з XVI. в.

Архонт, (гр.) володар, назва девятьох найвищих державних мужів — правителів у стародавніх Атенах по скасуванню королівської влади; пізніше — предсідник суду.

Архонтики, гностична секта IV. в.

Арцибашев Михайло, рос. письменник (1878-1927), здобув розголос повістю „Санін", у котрій проповідував вільну любов.

Арцимовіч Віктор, сенатор (1820-93), видатний рос. діяч так зв. „доби великих реформ" у Росії за Олександра II.

Арцтовський Генрик, поль. геофізик (*1871), подорожник і знавець підбігунових країв.

Аршенік, гл. Арсенік.

Аршин, давня міра довготи на землях ст. Росії, 1 арш. = 16 вершків = 28 дюймів (цалів) = 0·71118 метра.

Аршиця, гора в Горґанах 1589 м.

Ар'ян, (тур.) на Гуцульщині і Кубані — кисле козяче молоко, жентиця, напій з молока, рід кумису.

Ар'яниця, (тур.) бочілка на жентицю, у гуцулів і на Кубані.

Ас, (лат.) ст.-рим. мідяна монета складена з 12 унцій; фунт; карта з одним значком усередині (туз); у муз.: тон **а**, обнижений на пів тону.

Аса, юдейський цар.

Асамар, (лат.) річовина, яка твориться припіканням або присмажуванням м'яса, хліба, цукру й інших живинних річовин, яким надає буру краску й гіркий смак.

Асанація, (фр.) оздоровлення, урядження за вказівками гігієни.

Асаргаддон, асірійський цар, 681—668 до Хр., завоював Єгипет.

Асарія, (євр.) часте ім'я біблійних царів, священиків і пророків.

Асаул, гл. Осаул.

Асаф, ім'я чотирьох осіб у Ст. Завіті. Найважнішим між ними був начальник співаків і автор 12 псальмів (псальму 49 і від 72 до 82 включно).

Асафе́т, степова билина Середньої Азії з родини окружкових, дуже висока, рідко цвіте, сильно вонюча, гл. Асафетіда.

Асафетіда, (лат. Asaĭoetida) живиця середньо-азійської окружкової ростини Асафет; з немилим запахом часнику; вживається як лік проти гістерії і деяких нервових хоріб, на Сході й у Франції також як додаток до страв.

Асбен, гл. Аїр.

Асбест, волокнистий камінь (креман глину), не топиться й не горить; уживається до забезпечування від огню кітлів та вогнетривалих кас.

Асб'єрнсен, (Asbjörnsen) Петер Хрістіян, норв. учений, природознавець (1812-85), прославився виданнями норв. народніх казок, які започаткували нову добу норв. літератури.

Асейсмічний, що не підлягає землетрусам.

Асейсмічні простори, країни, що в них не буває землетрусів.

Асекурація, гл. Обезпечення.

Асе́мія, (гр.) хороблива нездібність порозумітися з другими рухом, письмом або словом, гл. Аграфія, Амімія й Афазія.

Асентирувати, (лат.) брати до війська, признати когось здатним до війська.

Асе́нтирунок, бранка.

Асепсіс, (гр.) стан вільний від бактерій, забезпечення ран перед заразнями.

Асептика, (гр.) спосіб лічення ран, при якому хороботворчі заразки не дістаються до ран завдяки засобам, які їх до рани не допускають.

Асерторичний, (лат.) потверджуючий.

Асесор, (лат.) помічник, що сповняє свої чинності побіч когось від себе старшого, помічник війта, помічний урядовець.

Асе́нь, (гр. Asanes, лат. Assanus) ім'я болг. царів: 1) Іван А. І., 1186-95, заложив столицю в Тирнові, 2) Іван А. II., син його, 1218-41, підніс сильно болг. царство. Зі смертю його сина Михайла 1258 рід Асенів вимер, але й після того деякі царі звалися Асенями.

Асиґнант, (лат.) той, що переказує асиґнату.

Асиґнат, (лат.) той, що платить асиґнату.

Асиґната, ордер (l'ordre), переказ; поручення другій особі виплатити грошову суму названій третій особі. А. виставляє пр. справник кооперативи до скарбника, доручуючи йому виплатити якусь суму грошей особі, названій в а. У Франції: державний паперовий гріш (видано вперше 1789. р.). **Господарка а.** видача непокритих паперових грошей.

Асиґнатор, (лат.) переємець переказу асиґнати.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Асиґнації, паперові гроші, заведені в Росії Катериною II. Безперестанне пускання а. в обіг і спинення виміни на срібло спричинило сильне обниження їх ціни. В 1839 відновлено виміну на срібло й усталено курс а. В 1843 замінено а. на кредитові білети.

Асиметрія, (гр.) нерівномірність; асим. долина має одну збіч поземy, а другу стрімку.

Асимілювати, (лат.) доконувати асиміляції.

Асимілянт, (лат.) той, що змінив свою рідну народність на чужу.

Асимілятор, (лат.) той, що перетягає членів чужої народности на свою.

Асиміляція (лат.) уподібнення, присвоєння; **в фізіології:** переміна поживи на живу білковину власного тіла, яка доконується в живих клітинах; **в ботаніці:** виріб мучини (крохмалю) з двоокису вугля і води в ростинних клітинах; ця злука двох неорганічних річовин (вугля і води) в органічну (мучину) доконується в зелених клітинах ростин грудочками зеленцю (хлорофілу) під впливом соняшних промінів, гл. Ростина; **в граматиці:** при зустрічі двох шелестівок переміна першої з них на другу, або до неї подібну, пр. лат. „ассіміляція“ походить з „адсіміляція“; **в суспільних науках:** переміна одної народности, звичайно недержавної або менше культурної в другу, звичайно державну або культурнішу.

Асимпто́та, (гр.) проста, що постійно наближається до якоїсь кривої, але ніколи її не досягає (гл. Гіпербола).

Асир, восьмий син біблійного Якова.

Асистент, (лат.) помічник, присутній при якійсь чинності з другим: помічний урядник, помічний науковий співробітник.

Асистенція, (лат.) присутність, співділання, супровід, почет.

Асистенція пасивна, присутність католицького духовника, як свідка при вінчанню, коли він, задля перешкод церковного права, не може уділити благословенства.

Асіолі Боніфачіо, іт. композитор (1769—1832), писав опери, ораторії й теоретично-муз. підручники.

Асір, гл. Азір.

Асіяґо, гол. місто Сімох Громад в італійських Альпах: 7.000 меш. Звісне зі світової війни.

Аскалон, одно з 5 гол. філістимських міст у Палестині, тепер у руїнах. Тут побідили хрестоносці під проводом Ґотфріда з Бульйону 1099 єгип. султана.

Асканія Нова, в Херсонській окрузі. Тут є державний укр. заповідник (резерват), т. зв. Чаплі, де заховано для зразку великий шмат неораного степу та звіринець рідкої або вигибаючої звірні.

Аскаріс, гл. Глиста.

Асквіт, (Asquit) Генрі, довголітній провідник англ. лібералів (1852—1927), був кілька разів міністром, а 1908—16 прем'єром і рішив участь Англії у світовій війні. 1925 А. стає лордом Оксфорду і членом палати вельмож.

Аскеза, (гр.) свідоме й плянове обмеження життєздатности людського організму, як найкраща підготовка до позагробового життя; в цім вигляді виступає аскеза у Платона та в рел. системах буддизму, християнства та ісламу. Таке поборювання змислових пристрастей супроводиться постом, молитвою й побожними ділами покаяння; звідси в дальшому значінні а. — довершеніше християнство, змагання до моральної довершености.

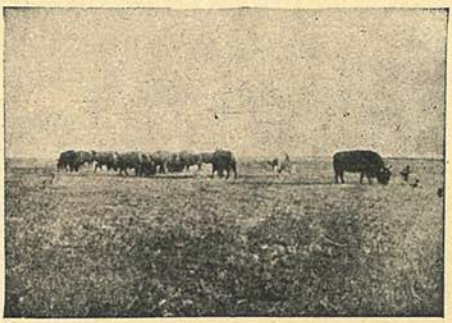

Асканія Нова.

Аскенази Шимон, пол. історик, *1867, Przymierze polsko-pruskie, Ks. Józef Poniatowski, Napoleon a Polska.

Аскет, (гр.) той, що живе по аскетичному.

Аскетизм, (гр.) гл. Аскеза.

Асклепій, у Гомера князь Тессалії й знаменитий лікар, опісля бог лікарської вмілости, син Аполлона й німфи Короніди, почитаний головно в Епідаврі, від 292 також у Римі (як Ескулап). Його символ палиця мандрівного лікаря й вуж, що в'ється довкола палиці (палиця Ескулапа є ще й досі символом лікарського стану).

Асклепій.

Асклепій, Асклепіяс, гл. Ва́точник.

Асклепіяд, знаменитий гр. лікар, пол. І. в. до Хр., заложив лікарську школу в Римі, перший поділив хороби на гострі й проволіклі (хронічні).

Асколі Пічено (Ascoli Piceno), столиця провінції тої ж назви в середній Італії, 35.000 меш.

Аскольд, київський князь разом з Диром мав уладити похід на Царгород 866,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

убитий Олегом 882 і похований на Угорській горі в Києві („Аскольдова могила“).

Аскоченський Віктор, журналіст і історик (1813—79), „Історія київської дух. Академії“.

Асмара, столиця іт. колонії Ерітрея в Африці, на вис. 2330 м., 16.000 меш.

Асмоде́й, у талмуді, в ст.-жид. та апокрифічній літературі злий дух, демон знищення.

Асмонеї, гл. Макавеї.

Асник Адам, 1838—97, поруч М. Конопніцької найвизначніший поль. поет 2-ої пол. XIX. в. до Тетмаєра й Виспянського. Учасник повстання 1863, демократ, основник дневника „Reforma“ й один із основників „Tow. Szkoły Ludowej“. Рефлексійний лірик. Твори: „Над глибинами“, „Сон гробів“, „У Татрах“, драми: „Cola Rienzi“, „Кейстут“, „Жид“ та ін.

А. Асник.

Асока, ім'я кількох інд. володарів; Дарма Асока, 259-222 до Хр., прийняв буддизм як державну релігію.

Асонанца, (лат). або асонанс (фр.) неповна, невиразна рима, основана на згоді голосних у наголошенім складі, а не на згоді приголосних (нпр. збірка — місто).

Асортимент товарів, добір, вибір товарів.

Асоціяційна психологія, наука про духові прояви людини; вважає враження первнями (атомами) нашого духового життя, а всі духові прояви старається вияснити сполуками (асоціяцією) тих первнів; творцями а-ної психології є Джон Лок і Кондільяк, далі розбудовували її Юм, Джемс і Джон Мілі, а в кінці Ґеорґ Еліяс Мюллер і Теодор Ціген.

Асоціяційне навчання, навчання оперте на взаїмній сполуці (асоціяції) первнів нашої свідомости; складається із 4-ох чергових ступенів: 1) досвідне витворювання психічних асоціяцій, пр. дитина порушує дзвіночком і переконується, що він дзвонить; 2) витворювання асоціяцій вражінь з відповідними зображеннями, пр. привчають дитину подавати названі речі; 3) приучування до аналізи й абстракції; 4) приучування розуміти сутність, значіння і взаїмний зв'язок спостеріганих речей і проявів; гл. Виховання.

Асоціяція, (лат.) союз, спілка, гуртування. У психології: сполука первнів свідомости в різних видах, яка може наступити через подібність, противенство, наслідком часового або простірного відношення до інших первнів.

Асоціяція ідей, (лат.) помилково Дж. Локом названа сполука первнів нашого духового життя, вражінь і зображень; гл. Асоціяція.

Аспазія, гарна, вельми розумна й освічена полюбовниця, а опісля дружина Перікла (V. в. до Хр.).

Аспанфут, Асоціяція Панфутуристів, літ. група, яку заснували в Києві 1922 М. Семенко, О. Слісаренко, Г. Шкурупій та ін. Пізніше перейменована на АСКК, себто Асоціяція комуністичної культури, чи просто асканівці або комункульт. Група намагалася поставити мистецтво на послуги комуністичної культури; розпалася 1925.

Аспазія.

Аспараґ, гл. Шпараґ.

Аспараґін, амід аміноянтарової кислини; знаходиться в шпараґах (спаржі), в буряку й ін. ростинах; вживається в лічництві.

Аспе́кт, (лат.) вигляд, вид; в астр. взаїмне положення Сонця, Місяця й Землі, бачене з тієї останньої; гл. Коньюнкція й Опозиція.

Аспер, найдрібніший тур. гріш = 1/120 пястра; 3 аспри, це 1 пара.

Асперн, село в Дол. Австрії над Дунаєм під Віднем, побіда Австрії над Наполеоном у травні 1809.

Асперсія, (лат.) покроплення свяченою водою.

Аспід, Аспіс, (гр.) 1) єгип. очкар, урей (Naja haje, Uraeus h.) півн.-афр. дуже їдовита змія, подібна до півд. аз. очкаря; 2) загалом змія, гл. Гаспид.

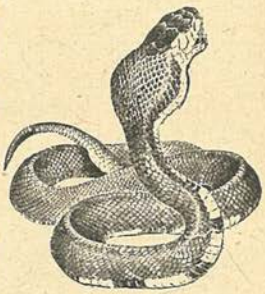

Аспід.

Аспідій, Аспідіюм, гл. Папороть.

Аспірант, (лат.) кандидат на щось; урядовець, що змагає до якогось становища.

Аспіратор, (лат.) прилад до всисання повітря, уживається як вентилятор або як розпиляч. Аспіраторна повітряна помпа, прилад до всисання повітря та тиснення при допомозі повітря. Рис.: вода входить при e, пливе за до b, відпливає при b, при d відбувається ссання повітря, при c натискає повітря.

Аспіратор.

Аспіраційний гігрометр, прилад до мірення вогкости повітря, крізь який проходить постійно повітря внаслідок обороту млинка, вправленого в рух годинниковим приладом.

Аспіраційний термометр Асмана, термометр до мірення температури повітря, хоронений перед безпосередніми промінням тепла.

Аспірація, придих (у грам.), пр. вогонь,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гострий; віддих; змагання, прямування до чого.

Аспірин(а), оцтовий естер саліцилевої кислини, середник уживаний проти гарячки, при ревматизмі суглобів і м'язів, ґрипі, невральгічних болях ітп.

Аспропотам, ріка в Греції, гл. Ахелой.

Ассаґай, металева зброя афр. і полінезійських племен.

Ассай, (іт. assai) дуже, пр. allegro a. дуже скоро (муз.).

Ассам, провінція брит. Індії між Гімалаями, Бірмою й Бенґалією над Брагмапутрою. Пов. 137.000 км², 7·6 міл. меш. Підсоння підрівникове, дуже вогке. На низині управляють риж, бавовну, цукрову тростину, чай; гори рідко заселені і вбогі.

Аспіраційний гігрометр.

Ассасіни, (Гашшашін) секта ісмаїлітів в Персії і Сірії XI-XIII. вв.; голова „шеіх аль-джебель" (князь гір).

Ассемані, Джюзеппе Сімоне, іт. орієнталіст (1687-1768). Подорожуючи по Сході, зібрав багато цінних рукописів для Ватиканської бібліотеки.

Ассізі.

Ассеманів кодекс, гл. Ватиканський кодекс.

Ассізі (Assisi), в пров. Перуджії в середній Італії, місце уродин св. Франціска.

Бібліотека царя Ассурбаніпала.

Ассіріологія, наука про письмо, мову й старовину Ассирії й Вавилонії.

Ассірія, союзна держава Вавилонії, заложена мабуть з початком 2. тисячеліття до Хр. Перша столиця Ассур, на захід від ріки Тигру, тепер руїни Клат-Ширгат. Коло 1.500 до Хр. А. підбила Вавилонію. Салманассар I. (коло 1300) побудував нову столицю Калах (тепер Німруд), він і його наслідники підбили протягом IX-VII. вв. цілу Малу Азію. Від VII. в. столицею Ніниве. Найславнішими володарями були: Ассурназірабал (884 - 860), Салманассар III. (860-825), Тіглатпалассар IV. (745-727), Сарґон II. (722-705), Сінахерід (704-580), Ассурбаніпал (668-626). За останнього вибухло повстання у підбитих краях, а 606 до Хр. Ніниву заняли халдейці з медами.

Ассірійський цар (старо-асс.малюнок).

Глиняна табличка з бібліотеки Ассурбаніпала, записана клиновим письмом.

Ассія, тур. конфітури з насіння ганусу й кміну.

Ассонанція, (іт.) подібність, згідність муз. тонів щодо краски.

Ассошієйтед Пресс (Associated Press), одна з найважніших телеграфічних агентур З. Д. А., основана 1893.

Ассуан, місто над Нілом, у Гор Єгипті, на границі Нубії. Недалеко перший поріг Ніла з величавою греблею, побудованою англійцями для наводнення; 13.000 меш.

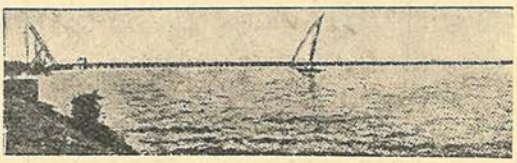

Ассуанська гребля.

Ассур, гл. Ассірія.

Ассурбаніпал, (гр. Сарданапал) останній цар Ассирії, 668-626 до Хр.; славна бібліотека в Ніниві, тепер у Британському музеї.

Ассурназірабал, ассірійський цар, 884-860 до Хр., новий розквіт держави; палата в Калаху.

Астаматій, (Остаматенко, Стаматенко) Остафій, організатор митних поборів за Хмельниччини, укр. посол у Царгороді 1675-77, кандидат на гетьманство, убитий 1678.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Астарта, фенікійська богиня любови, спочатку богиня земної плодючости, опісля богиня всесвіту, неба й землі. (Вавилонська Істар, жид. Ашторет).

Астатичний, (гр.) легко рухливий. Астатична стрілка складається з двох рівнобіжних стрілок, злучених із собою постійно, а звернених рівноіменними бігунами в протилежні сторони; уживається до ґальванометрів. Не підлягає діланню земного магнетизму.

Астафьєв Петро, рос. філософ (1846-93); деякий час мировий суддя на Україні, сторонник філософії Ляйбніца.

Астенійний, астенічний, (гр.) безсилий, слабосилий.

Астенія, (гр.) безсилля, слабосилля.

Астенопія, (гр.) недомагання очей та найближчої їх околиці від умучення при довшій праці очей зблизька, яке звичайно по відпочинку уступає.

Астарта.

Астеризм, промениcто-зоряний, світляний полиск деяких камінів.

Астерій, небулій, хемічний газовий первень відкритий астрономами на деяких зірках і в мряковинах; на Землі незнаний.

Астероід, (гр.) гл. Планетоід.

Астероїда, (гр.) зірчаста крива, яку описує якась точка кола, що котиться всередині другого кола, вчетверо більшого від нього; гл. Гіпоциклоіда.

Астеро́іди, гл. Звіздані.

Астигматизм, (гр.) неправильна будова ока, задля якої проміні світла в різних осях ока різно заломлюються. Бистроту зору поправляється в таких очах т. зв. циліндричними шклами.

Астилос, (гр.) будинок без колон.

Астирьов Микола, рос. статистик (1857-94), народник, автор книги „В волостних писарях".

Асті, місто в іт. пров. Александія в П'ємонті, 40.000 меш., цінені вина. Ст. Аста Помпея, в середньовіччі республіка, славна своїми 100 вежами.

Астіяг, останній медійський цар, 584-559 до Хр., скинений з престолу Киром.

Астма, (гр.) гл. Задуха.

Астор Джон Джек, ам. промисловець та філантроп (1763-1848). Заложив місто Асторію.

Асторія, місто в ЗДА при впаді ріки Колюмбії до Спокійного океану, 11.000 меш. Мешканці займаються риболовством.

Астра, гл. Айстер.

Астрагал, (гр.) 1) Кістка стопи хребовців, яка задля свойого шостистінного вигляду вживалася в старину до грання. 2) Прикраса в вигляді перлового нашийника, що оббігає підставу голови (капітелю) йонійських, коринтійських та інших стовпів (колон). 3) Гл. Вовчий горошок.

Астраліт, вибухова річовина з амонового азотану (нітрату).

Астральне світло, слабо світячі плями на нічнім небі, особливо на Молошнім Шляху. Протилежністю до них є темні місця без зір.

Астральне тіло, за наукою окультистів, друге, етеричне тіло людини, яке може відділитися від справжнього.

Астральний, такий, що стоїть у зв'язку з зорями.

Астрахан, столиця астраханської губернії. Місто над Волгою, 90 км. вище її устя; осередок Надкаспійської Низини. 175.050 меш. Важна морська пристань, торговля зі Сходом; промисл, рибальство.

Астрахан, шкірка з чорних або сивих ягнят, з дрібно крученою вовною; кожухи з таких шкірок; правдиві, дуже цінені астрахани походять з України.

Астраханська губернія, простір 24.320 км² по обох боках дол. бігу Волги, з сухим, півпустинним підсонням. Населення 406.000 (74% росіян, 9% татар, 9% кирґізів, 3% українців) скупчилося головно над берегами Волги та в її дельті і займається над рікою рільництвом, садівництвом і риболовством, а дальше від ріки скотарством.

Астрогноза, Астрогнозіс, (гр.) знання положення й укладу зір на зоряному небі.

Астрограф, вл. **Астрофотограф.** (гр.) прилад до фотографування зір та інших всесвітніх творів природи, складається з далековиду й фотографічного приладу.

Астрографія, (гр.) опис зірок.

Астролатрія, (гр.) богопочитання зір.

Астрологія, (гр.) віра, що з укладу зір можна відгадати долю людини. Сягає ще прастарих часів, коли люди вважали Сонце, Місяць і зірки богами та приписували їм вплив на долю людини; піддержувало цю віру багато астрономів старих культурних народів, завдяки чому а. розвинулася з часом у складну, докладно розроблену науку віщування, яка в середніх, а навіть новіших віках, була в великій пошані; нею займалося багато астрономів навіть новіших часів, як Тіхо-Браге, Кеплер та ін. Віщування астрологів полягало на уложенню гороскопу, себто взаємного положення сузір і зірок, головно планет у день уродження даної людини чи тої події, яких торкалося віщування. Здобутки новітньої астрономії виказали безосновність а. і звели її до становища знахорства. Наслідком післявоєнної психози а., в зв'язку з окультизмом, ожила наново та прибрала новітній науковий вигляд, оправдуючи себе тим, що — як виказала наука — деякі, для людського ока невидимі проміні Сонця і інших, навіть дуже віддалених зірок доходять до нашої Землі і

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

мають якийсь, покищо ще неозначений, вплив на долю нашої планети.

Астролябія, (гр.) 1) Прилад для мірення кутів, уживаний ще до Хр. для означення положення зір; складалася з кружала, поділеного на ступені, в осередку якого оберталася альгідада з прозорами. 2) Пізніше з додатком поземиці пристосовано а. в землемірстві до виміру поземих кутів. 3) Винайдена в XX. в. гранякова а. служить для визначення географ. широт та часу при тзв. тріангуляціях. У люнеті, перед об'єктивом якої поставлені рівнобічний граняк і ртутний позем, можна бачити два образи тої самої зорі, прямий і відбитий від ртутного поземи. Хвилина, коли оба образи сполучаються, відповідає незмінному зенітному віддаленню, близько 30°.

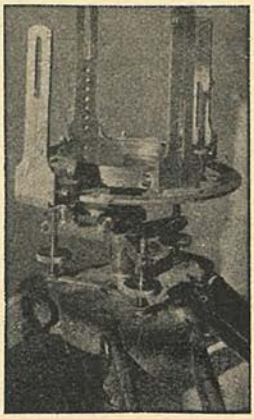

Новітня мірнича астролябія.

Астрометрія, (гр.) частина астрономії, що займається означенням і виміренням положення зір без уваги на їх природу.

Астрономічна рефракція, переломання, якого дізнає світло, що йде від зір, у нашій атмосфері. З причини а. р. бачимо Сонце і зорі якийсь час по заході і перед сходом, хоч вони находяться дійсно під овидом.

Середньовічні астролябії.

Астрономія, (гр. наука про зорі) наука про всесвітні твори природи: Сонце, Місяць, Землю, зорі, комети, метеори і т. п. Ці твори природи споконвіку звертали на себе увагу людини й тому в найстарших пам'ятках людської культури находимо про них усе багато звісток. Уже 3.000 літ до Хр. кит., інд., халд. й єгип. знавці зоряного неба обчислювали час сходу, заходу і затьмінь Сонця й Місяця та вміли положенням зоряних громад означувати пору ночі і року. Від них навчилися і греки цього знання, гл. Талес, Арістарх, Ератостен, Гіппарх. А. плекали також і александрійські вчені, гл. Созіген і Птолемей, що устали в науці геоцентричний світогляд. Погляди Птолемея, прийняті кат. вченими, перетривали опісля майже півтори тисячі літ. На них спиралися також і араб. астрономи Аль-Батані та ін. Араби поширили знання й замилування до а. в монг. країнах, а тат. хан Улуґ-Бег (б. 1400) вибудував у Самарканді астр. обсерваторію і сам ревно займався астр. дослідами. В Европі в тих часах (XI-XIV. вв.) знавці зоряного неба ще займалися астрологією і тільки деякі з них, як пр. гурток еспанських астрономів на дворі кастільського короля Альфонса X. (б. 1260), нім. учений Регіомонтанус (б. 1450) й кілька інших займалися справжніми астр. дослідами. Щойно Коперник (б. 1500) дав почин до розвитку новітньої а. Він доказав, що осередком нашого соняшного світу є наше Сонце, що всі рухомі зорі, т. зв. планети, враз із Землею кружать кругом нього по колистих дорогах та що всі постійні зірки є такими ж всесвітніми творами природи, як наше Сонце. Таким способом Коперник справив а. на властивий шлях і вона почала швидко розвиватись. Тіхо-Браге (б. 1580) уліпшує способи дослідів; Кеплер (б. 1600) відкриває закони круження планет; Ґалілей (б. 1600) перший пристосовує далековид до астр. дослідів та при його помочі відкриває місяці Юпітера, перстені Сатурна й багато незнаних до його часів зірок; Ньютон (б. 1650) відкриває закон загального тяготіння (ґравітації), яким виясню є рух і постать планет та багато інших астр. проявів; Гершель (1800) і багато інших видосконалюють далековиди і способи дослідів ними, Ойлер (б. 1750), д'Алямбер (1750), Ляґранж (1750) та ін. пристосовують математику до астр. дослідів, а все це так поширює знання всесвітніх творів природи, що Ляпляс (б. 1800) може вже поставити новий науковий погляд на утворення всесвіту, який донині не стратив свойого значіння. Одночасно будуються особливі будинки (обсерваторії) для астр. дослідів, уліпшуються прилади й способи дослідів, які з пристосованням дослідів дуговини і фотографії доводять а. до нинішнього розквіту. (Гл. Всесвіт). Нинішня а. ділиться на дві окремі галузи: **практич-**

Астрономічно-астрологічні знаки.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ну й теоретичну. Перша займається розслідом всесвітніх творів природи і потрібними до цього засобами, друга розслідом здобутків першої з них. Теоретична а. ділиться ще на три науки: сферичну, властиву теоретичну й фізичну астрономію; **сферична а.** розсліджує положення й рухи всесвітніх творів природи у всесвітньому просторі, **властива теоретична а.** займається обчисленнями всіх даних і висновками з них, **фізична а.** старається знайти причини всіх спостережених проявів. Крім того розрізняють **астрофізику** або **фізичну а.**, яка займається природою всесвітніх тіл.

Астроспектрограф, вл. **Астроспектрофотограф,** (гр.) прилад до фотографування дуговини світла зір, складається з далековиду, спектроскопу й фотографічного приладу.

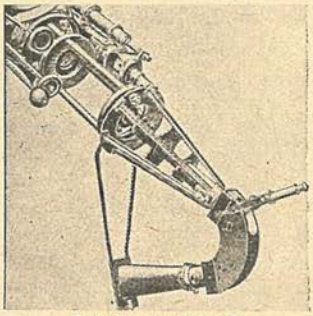

Астроспектрограф Почдамської обсерваторії.

Астроспектроскоп, (гр.) прилад до розсліджування дуговини світла зір та інших всесвітніх творів природи; складається з далековиду й спектроскопу.

Астроспектроскопія, (гр.) наука, що розсліджує дуговину світла зір та інших всесвітніх творів природи; таким способом розсліджується природа й рух зір.

Астрофізика, (гр.) частина астрономії, що займається розслідом і пізнанням фізичних прикмет всесвітніх творів природи (зір, планет, комет і т. п.), новіший напрямок астрономії.

Астрофотографія, (гр.) фотографування зоряного неба й поодиноких всесвітніх творів природи (зір, планет, місяців, комет). Фотографічна плита є далеко вражливіша на проміння світла, як людське око, тому при помочі а. відкривають що раз більше таких зір, яких голим оком доглянути не можна.

Астрофотометр, (гр.) прилад до вимірювання ясности зір; такі прилади різно збудовані, звичайно складаються з фотометру й далековиду.

Астрофотометрія, (гр.) наука, що займається вимірюванням сили ясности зір, головно при помочі фотометру; на таких дослідах астрономія спирає важні висновки про природу зір.

Астряб Матвій, педагог (1843—1925), родом з Лемківщини, співробітник Полтавської Архівної Комісії, автор іст. праць про Полтавщину.

Астряб пташачий, гл. Яструб гороб'ятник.

Астурія, провінція в півн.-зах. Еспанії, положена над Атлантійським океаном, у Кантабрійських горах. Океанічне підсоння. Хліборобство й годівля худоби; гірництво (вугіль, залізо). Гол. місто Овієдо.

Асунсіон (Asunsion), столиця респ. Параґваю в Півд. Америці над рікою Параґвай, 114.000 меш.

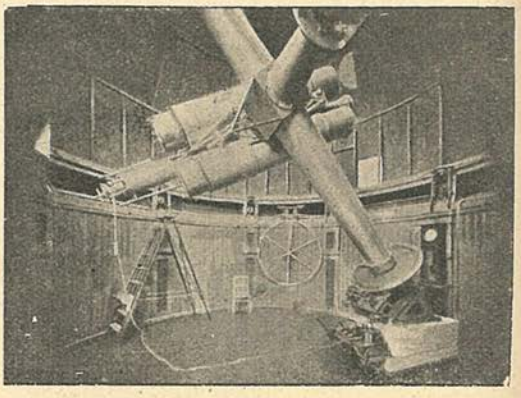

Астрофотограф обсерваторії в Гайдельберзі.

Асфальт, (гр.) земна смола чорної краски, складається з вугля, водню й кисню. В природі витворюється через окисання вищих вуглеводнів скального олію (нафтової ропи). Находиться над Мертвим морем, на Трінідаті, у Венесуелі; уживається до асфальтування вулиць, папи на дахах та до виробу брунатної малярської фарби. Штучний а. роблять з дьогтю, вапнякової мучки та сірчаків.

Асфальтовий лій, одержується при перегоні (дестиляції) асфальту з піском; вживається в медицині.

Асфіксія, (гр.) позірна смерть, брак живчика, брак чинности серця і відрухів.

Асхабад, тепер Полторацьк, гол. місто Туркменської округи СССР; 20.000 меш.

Асценденти, (лат.) предки, в протилежність до десцендентів, себто нащадків.

Асцидія, покривники, морські тварини, постійно прикріплені до морського дна, гл. Покривники.

Асціт, (лат.) плин в ямині живота внаслідок хоріб серця, нирок, печінки.

Атабаска (Athabasca), 1) озеро в півн. Канаді 7.500 км.² пов.; 2) ріка в півн.-зах. Канаді, випливає в Скалистих горах, впадає до озера Атабаска, довж. 1040 км. і 12.500 км.² сточища.

Атабаски, півн.-ам. індіяни на захід від Гудзонового заливу, в Каліфорнії, до 60.000 душ.

Атава Сергій, гл. Терпіґорєв Сергій.

Атавізм, (лат.) унаслідження, спадковість, поява у живих творів природи властивостей батьків або навіть дуже давніх предків.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Атаір, Альтаір, (араб.) найясніша зірка в громаді Орла, гл. Всесвіт.

Атак(а), (фр.) наступ, удар, напад; у мед. припадок (нервовий), приступ (пр. божевілля).

Атакама (Atacama), пустиня в Півд. Америці, обіймає півн. частину Чілі. Багатство мінералів: золото, срібло, мідь, салітра.

Атаксія, (гр.) забурення руху, що полягає на хибнім співділанню чинності м'язів, яке є конечне при кожному руху.

Аталанта, гр. перекази відрізняють А., дочку Схенея з Беотії, дружину Гіппомена, від А., доньки Іаса з Аркадії, дружини Міланіона, учасниці Каледонських ловів і походу Аргонавтів (римляни не розрізняли цих обох А.). Перемагала всіх женихів у бігу наввиперед ки, поки не переміг її Гіппомен (Міланіон) підступом, кинувши наперед неї золоті яблока, дарунок Афродіти, котрі вона підіймає й таким робом програє боротьбу.

Аталеа (Attalea), півд. ам. пальма, достарчає волокон до щіток. Лушпин з її горіхів під назвою „лісбонський кокосовий горіх" уживають до токарських виробів.

Атаман, гл. Отаман.

Атамас, в гр. мітології чоловік Нефелі й батько Фрікса і Гелі.

Атанасій, 1) А. св. (296-372), архієпископ александрійський, поборював аріянство. Писав твори апологетичні, догматично-полемічні, догматично-історичні, екзегетичні, морального характеру й послання, один з найславніших отців церкви; 2) А. Кальнофойський, гл. Кальнофойський, 3) А. Мніх, невідомий ближче письменник, пояснював „Посланіє" митр. Клима Смолятича (з пол. XII. в.), котрий ставав в обороні вищого рівня освіти і солідного богословського підготовання письменників.

Атанасійський символ, (Symbolicum quicumque) визнання віри, яке містить науку про Пресв. Трійцю й вочоловічення Сина Божого.

Атанасія, (гр.) безсмертність.

Атанацкович Богобой, серб. письм. (1816-58), писав романи („Два ідоли" й ін.).

Атапа, в стані Ейове (Jowa), З. Д. А., комуністична громада, заснована рел. сектою, що в 40. рр. XIX. в. за почином Хрістіяна Меца вимандрувала з півд. Німеччини до Америки.

Атараксія, (гр.) спокій, рівновага духа, прикмета, що цінилася дуже високо у старинних скептиків.

Аташе́, (фр. attaché) урядовець амбасади, посольства.

Атбара, останній, найбільше на північ висунений доплив Ніла, 1270 км. довж.

Атвуд (Atwood) Джордж, англ. фізик (1745-1807). Винайшов прилад для вивчення закону падання тіл від тягару, т. зв. Атвудову машину.

Атеїзм, (гр.) безбожність, заперечування існування Бога.

Атеїст, (гр.) той, що не вірить у Бога, безбожник, безвірник.

Атей, скитський цар у пол. IV. в. до Хр., володів краями від Дунаю до Озівського моря, вів боротьбу з гр. колоніями над Чорним морем, поляг у війні з Филипом Македонським.

Атена.

Ателлана, старорим. народня комедія, названа від оскійського міста Ателли, зі сталими сміхунами: Мак, лакомий блазень, Букко, губань, пажерливий балакун, Пап, скупий і самопевний та раз-у-раз обдурюваний дідок, і Досен, пронозуватий дурисвіт. — Спершу ця комедія мала характер імровізації, більш-менш у часах Сулли вона перейшла у літературу (головними представниками цього роду драми були Помпоній з Бононії і Новій б. 90 до Хр.).

Ательє, (фр.) мист. робітня з боковим або горішнім освітленням від півночі; загалом робітня.

Ательська культура, гл. Палеоліт.

А те́мпера, (лат.) спосіб середньовічнього малювання красками, які до часу придумання олійних красок; „темперовано" клеєм, яєшним білком, фіґовим молоком і подібними в'яжучими річовинами.

А темпо, (іт.) назад, у тім самім темпі (муз.).

Атена, з прізвищем „Паллада", гр. богиня, зрівняна з рим. Мінервою, улюблена донька Зевса, по пізнішому переказу вийшла з його голови, довічня діва, втілення людського розуму, опікунка наук і мистецтв, промислу та ремесел, передовсім жіночих робіт, одначе й богиня війни та заступниця лицарів. Гол. осідком її культу було місто Атени. Присвячені їй були: сова, вуж (гадина) та оливне дерево.

Атенаїда (Athenais), жінка рим. цісаря Теодосія II., славна з краси й освіти, †460.

Атеней Могилянський, науковий гурток київського митр. Петра Могили (Косів, Козловський та ін.).

Атенеум, храм Атени; у римлян: А. установа заснована ціс. Гадріяном б. 135 по Хр. для наукових дослідів, передовсім поезії й реторики, вища школа.

Атени, (тепер Атіни), столиця Греції, 450.000 меш.; з передмістями Пірей, Йонім, Коккінік та ін. — 1,000.000 меш. Нинішні А. є великим модерним містом, осередком новітнього гр. життя. Сильно зросло в останніх десятиліттях; в 1830 мало ще 30.000 меш. Найстаршою частиною міста є замок Акрополь, де заховалися найкращі памятки гр.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

будівництва, як Партенон з Фідієвою Атеною, святиня Ніке Аптерос. До замку вела величава брама (Пропілеї). У стіп замку лежав Катаполь (поділ), де були величаві Одейон, Стоа Пойкіле з малюнками Полігната, Тезайон, Олімпнейон і ін. Старинні А. мали три пристані: Пірей, Муніхіл і Фалерон. Зі середньовіччя заховалося багато церков. Нині мають А. багато наукових установ, особливо арх. інститутів. В давню старину були А. гол. містом Аттіки, що в ній правили царі, а опісля архонти. Велике значіння А. добули по перс. війнах, але від пелопонеської війни упадає цвітуче місто так, що по добутті й розграбленні римлянами було маленьким містечком аж до здобуття самостійности Греції.

Атентат, (лат.) напад, замах.

Атенуація, (лат.) ослаблення.

Атерман(ний), (гр.). непропускальний для тепла.

Атеро́м(а), (гр.) кашак, незлосливий гудз шкіри з кашовитим змістом.

Атестат, (лат.) посвідка, свідоцтво.

Атето́з(а), (гр.) безупинне, навіть у сні триваюче, хоробливе дрожання пальців.

Атлант.

Атлант, Атляс, титан, син Япета і Клімени, муж Плейони, батько Плеяд і Гіяд, у Гомера пильнує стовпів, що відділяють небо від землі, по пізнішому переказу двигає небосхил за кару, що взяв участь у бунті титанів проти небесних богів.

Атланта, столиця держави Джорджія (Georgia) З. Д. А., 249.000 меш., з чого 40% муринів. Торговля і перерібка збіжжя, бавовни, тютюну й дерева; важний комунікаційний вузол. Муринський університет.

Атланти, мужеські постаті, що, як каріятиди, підпирають балькування будівлі.

Атлантида, острів на Атлантійськім океані, який мав за переказами старинних запастися в морі.

Атлантійський океан, Атлантик; один із трьох великих океанів, положений між Америкою, Африкою й Европою. Поверхня разом із побічними морями 106·2 мільйонів км², самого океану 81.6 міл. км². Серединою океану тягнеться на його дні від півночі на південь величезний підводний поріг на глибині 2000 — 4000 м., а по його обох боках глибші рови. Середня глибина 3925 м., найбільша 8525 м., середня солоність 35·4%.

Атлантозавр, найбільший гад крейдового часу, 40 м. завдовшки.

Атлас, 1) гори в півн.-західній Африці, які тягнуться від Атлантійського океану по залив Малої Сирти на просторі 2300 км., на півночі оточений Середземним морем, на півдні тягнеться по плиту Сагари. Є це гори сфалдовані в третішній добі, переважно вапнякові. В Мароку складаються з трьох рівнобіжних хребтів: надморського, Ель Рід, Високого Атласу (4700 м.) і Антіатласу; в Альжірі лише з надморського або Малого й Сагарського; в Тунісі лучаться оба в одну цілість. Між поодинокими хребтами тягнуться степові височини. 2) Збірка географічних карт у виді книжки. 3) Гладка, лискуча шовкова матерія. 4) Перший член (хреб) хребетного стовпа, на котрому безпосередньо опирається череп. 5) гл. Атлант.

Атле́т, (гр.) в старину той, що займався атлетикою, фаховий борець, тепер загалом дуже сильна людина.

Атлетика, (гр.) гл. Дужання.

Атлетичний, (гр.) дуже сильний, дужий.

Атляс, гл. Атлас.

Атман, (інд.) віддих, в інд. філософії основна істота життя, душа людини.

Атмоме́тр, (гр.) прилад до мірення паруваня води на вільному повітрі.

Атмосфера, (гр.), 1) повітряна поволока, внизу приблизно 80% азоту, до того благородні гази, 20% кисню, 0-3% водяної пари, 0·03% двоокису вугля, складається з кількох верстов, передовсім: з **тропосфери** (майже до 10 км. висоти), в якій відбуваються зміни погоди й повстають хмари та вітри; вище (приблизно до 80 км.) є **стратосфера**, що має в міру висоти щораз менше кисню і щораз більше азоту. Ще вище находиться водень, наповнений порошинками замерзлого азоту. Тиснення у морськім рівні: 1·033 кг. на 1 цм.² також = 760 мм. ртути = 10 м. водяного стовпа (міра тиснення). 2) Середовище, відносини, в яких живемо.

Атмосферилія, (гр.-лат.) природні складовини повітря: азот, кисень, двоокис вугля, а також арґон, гель, криптон і ксенон, ба навіть: водна пара, амоніяк, сірководень та інші додаткові примішки повітря. А. означає рівнож атмосферичні опади, як: мряка, роса, дощ, сніг і град.

Атмосферна вода, вода, що падає на землю, як опади: дощ, сніг, туман, роса; завжди занечищена газами повітря: кисень, азот, двоокис вугля (O, N, CO_2). У містах та їх околиці вона ще занечищена двоокисом сірки (SO_2) від спалювання вугілля, також більшою кількістю двоокису вугля (CO_2); близько моря — сіллю (NaCl). Годиться до пиття.

Атмосферна електричність. В погідні дні атмосфера є додатно, а поверхня землі від'ємно електричні. Потенціял а. е. росте з висотою. Цей приріст виносить у зимі пересічно 500 вольт на 1 метр, у літі 60. Потенціял електр. підлягає щоденним та щорічним, досить правильним хитанням. Нагла зміна потенціялу відбувається в часі бурі. Тоді витворюються поміж хмарами,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

як також поміж хмарами і землею, величезні різниці потенціялів, що розряджуються (вирівнюються) в виді іскор —лискавок; рівночасно повстає через сильне стрясення повітря грім. Довгота лискавок буває різна, деколи доходить і до 15 км., а часом ще більше. Роди лискавок: зиґзакуваті, поверхневі і кулисті. — Тихі розряджения проявляються нераз у виді огників на кінцях веж, щогол, дерев (огники св. Ельма). Також повставання полярного світла пояснюють електричними розрядженнями. Причиною а. е. є передусім йонізація повітря, яку спричинюють проміні радіоактивних тіл та проникливі проміні космічного походження. Щоби забезпечити будинки від грому, роблять громозводи.

Атмосферні опади, мають, залежно від кількости й пори року, місця і дня, великий вплив на розвиток рістні, на якість ґрунту і на ввесь господарський уклад праці. Надмірна вогкість і холод спричинюють повільний розвиток рістні, уміркована вогкість і тепло приспішують цей розвиток. У вогкості й холоді легше розвиваються ростинні хороби, пр. ржа. Кліматологічні і метеорологічні стації, які обчисляють кількість опадів, вітрів і теплоти, мають для хліборобства дуже велике значіння, бо завдяки їм можна знати, який напрям господарки відповідає даній околиці.

Атоксил, арсеніковий препарат, лік проти сплячки.

Атол, коралевий острівець у виді перстеня з ляґуною в середині; виступає лише в теплих морях.

Атол.

Атом, (гр. не подільний), найменша частинка матерії й заразом найменша кількість первню, що може хемічно злучитися (гл. Атомовий тягар). Атоми складаються з ядер, наряджених додатною електричністю, навколо яких кружать відємні електрони: один (у водню), два (у гелію) три (у літу) і т. д. до 92 (в урану). Кількість електронів = додатному нарядові атомових ядер і порядковому числу первню. Розпад атому, гл. Радіоактивність. 1. гр. первню містить приблизно 1 квадрильйон атомів.

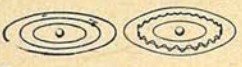

Будова атому: кругом осереднього ядра кружать електрони по рівних або хвилястих дорогах.

1. будова атому первня крему, 2. будова атому кисню.

Атомізм, атомістика, (гр.), наука про атоми яко остаточні складові частини всього матеріяльного буття. Представниками цієї науки в Греції були філософи Демокріт і Левкіп та школа Епікурейців. У новіших часах атомізм творить вихідну точку новітнього природознавства.

Атомістика, (гр.)наука про атоми.

Атомове тепло, кількість тепла, потрібна до огріття одного атома на 1°; є це добуток питомого тепла й атомового тягару даного первню. Дюльон і Пті (Dulong, Petit) звернули 1818 увагу на те, що а. т. різних хем. первнів у твердім (ціпкім) стані в межах температури від 18° до 100° С приблизно рівне і виносить для більшої части первнів 6·4; для первнів з малою атом. вагою (бору, крему, вугля) підходить воно до цього числа щойно при вищій температурі.

Атомове число, гл. Первень хемічний.

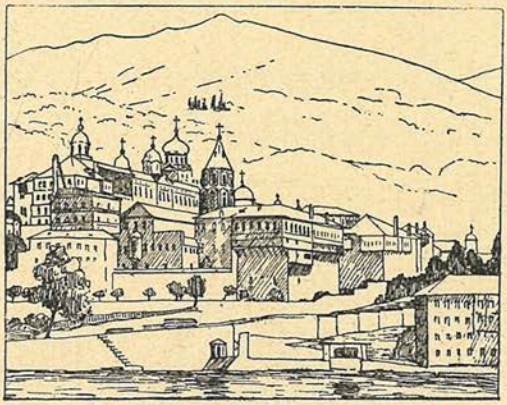

Атос.

Атомовий тягар, подає, скільки разів тяжчий є атом первню від атому водню або одної шіснадцятої части атому кисню (гл. Первень хемічний, Періодичний уклад).

Атональна музика, музика, що хоче зірвати з дотеперішніми гармонічними зв'язками й основами тонів.

Атонічний, (гр.) безсилий, слабий.

Атонія, (гр.) безсилля, знемога, брак пружности нервів і м'язів.

Атос, Афон, Гаґіон Орос, Свята гора, найдалі на схід висунена віднога Халкідійського півострову, зі шпилем 1935 м. вис. В VIII. в. осіли тут анахорети; 963 збудовано Лавру св. Атанасія і заведено рід чернечої держави під управою „протоса" й ігуменів. Число манастирів дійшло згодом до 20, а ченців до 6.000. Багато було затворників. Численні бібліотеки (10.000 рукописів), безцінні скарби мистецтва. Від 1430-1913 був А. під турецькою владою, але турки не нищили його. Україна здавна стояла з А. у тісних релігійно-культурних зв'язках, котрі не переривалися й по заняттю Царгороду. Атонські ченці приходили на Україну і наші йшли туди на церковно-аскетичну практику і на науку (Вишенський, Кипріян, Осип, Ісак, Йов Княгиницький та ін.).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Нині А., як чернеча республіка, творить автономну політичну одиницю.

Атофан, феніло - хиноліно - карбонова кислина, прискорює виділювання сечевої кислини, вживається при артретизмі.

Атракція, (лат.) притягання, притягаюча забава, розривка.

Атрамент, (лат.) чорнило.

Атрат Султан, провідник друзів, сір. повстанців проти Франції (1925).

Атребати, ст. кельт. плем'я в бельґ. Ґаллії, в околицях Арраса.

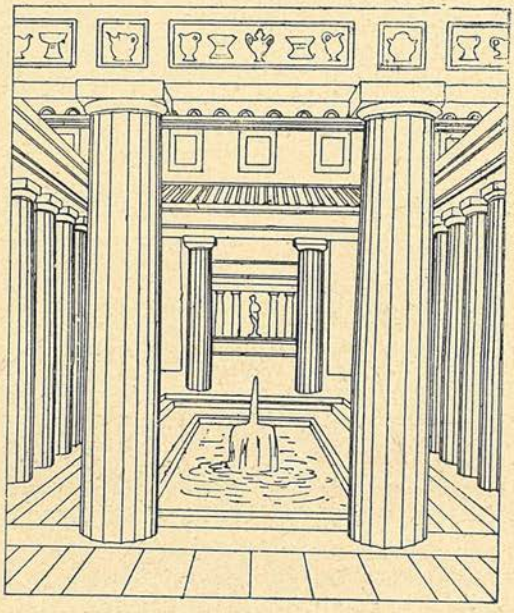

Атріюм.

Атрезія, (гр.) вроджене зарослення природних отворів тіла, пр. кишки, піхви і т. п.

Атрей, в гр. переказі син Пелопа й Гіпподамії, внук Тантала, брат Тієста (вбитий його сином Егістом), батько Агамемнона й Менелая, цар Аргосу й Мікен.

Атрек, степова ріка в Азії, на пограниччі Персії й рос. Туркестану, впадає до Каспійського моря.

Атрибут, (лат.) суттєва, постійна, конечна й первісна прикмета буття; придаток, ознака.

Атріюм, атрій в староіталійському домі, властива мешкальна кімната, збірне місце родини, світлиця; пізніше: вітальня значного рим. дому, куди йшлося через присінок, де стояла подружна постіль, образи предків, де приймав господар клієнтів. У святинях: оточені стовпами присінки, притвор. В анатомії: присінок серця.

Атропін(а), алькальоід, що знаходиться в песій вишні (Atropa belladona) і в дурмані (Datura stramonium), дуже їдовитий, викликує прискорення чинности серця, заспокоює хоробові корчі, спричинює розширення зіниці та поширення акомодації. Вживається при астмі, хоробах кормового проводу, затроєнні морфіною, а в окулістиці при запаленнях дугівки, промінниці та прозорки.

Атропос, одна з трьох Парк, гл. Парки.

Атрофічний, (гр.) заниклий, зниділий.

Атрофія, (гр.) заникнення, зменшення об'єму якоїсь части тіла, зниділня.

Аттака, (іт. attacca) в музиці значить: зараз дальше наступаюча часть, без павзи.

Аттика на побідному луці Тита в Римі.

Аттал, ім'я царів Пергаму: 1) А. І., 241-197 до Хр., побідна боротьба з галатами; 2) А. ІІ., Філадельф, 159-138, союз з Римом; 3) А. ІІІ., Філометор, 138-133 до Хр., заповітом передав державу римлянам.

Аттар Ферід-еддін, (1119-1530), великий перс. поет містично-аскет. напрямку: „Розмова птахів", „Книга порад" та ін.

Аттерберґ Курт, швед. музика, *1887; симфонії, концерти, похоронні пісні; вплив Ваґнера і Ліста.

Аттербом Пер Даніель, швед. поет, романтик (1790-1855).

Аттика, (гр.) питома для рим. (пр. побідні луки), а також ренесанс. будівель декоративна надбудова над вінчальним окапом (карнизом), якої висота, зправила, відповідає третині висоти колон, що находяться під аттикою.

Аттила, „бич божий", король гунів від 434-453. по Хр., підбив щасливими війнами майже всі скитські, гунські та герм. племена від Волги по Райн. Вимусив на візант. цісарі Теодосію ІІ. річну данину і вдерся через Райн 451 аж над Люару, де його побив на катальонських полях рим. полководець Аетій, 452 напав на Італію. Після його смерти держава гунів розпалася.

Аттій Люцій (Attius Lucius), *170 пер. Хр., автор лат. трагедій на грецькі мітичні теми.

Аттік Тит Помпоній, ст.-рим. фінансіст і письм. (109-32 до Хр.), заложив школу ґлядіяторів, видавав книжки, між ін. твори Ціцерона, писав іст. праці.

Аттіка, півд. частина середньої Греції, гол. місто Атени. Тепер провінція (номос) королівства Греції.

Ауе (Aue), місто в Саксонії; 19.000 меш., металевий промисл.

Ауер, 1) Карл фон Вельсбах, нім. хемік *1858, винайшов жарове газове світло, назване його іменем; 2) Ігнац (1846-1907), сідельник, визначний нім. соціял-демократ, секретар партії і посол. 3) Леопольд (1845-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1925) славний скрипак, проф. петербурзької консерваторії.

Ауербах Бертольд, нім. письм. (1812-82), автор повістей „Спіноза“ і „Поет і купець“. Славу здобув „Шварцвальдськими сільськими оповіданнями“. Після Квітки перший европ. письм., що писав оповід. з селянського життя.

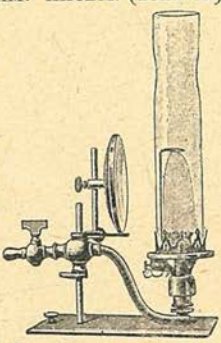

Ауерівська лямпа ; на ліво кругле зеркальце для відбивання світла.

Ауерсперґ Антон Александер, видатний нім. поет, відомий під псевд. Анастасій Ґрюн (1806-76).

Ау́л, (тат.) село у схід. народів Росії (татарів, башкирів, кірґізів, комликів та кавказьких верховинців).

Афазія, (гр.) хороблива утрата мови внаслідок нарушення або хороби мізку.

Афакія, (гр.) брак сочки в оці.

„Афанасіевы отвѣты противу написанныхъ вопросовъ“, одна з морально-дидактичних статтей з другого „Изборника Святослава“ з 1076.

Афанасьєв, 1) Олександер, рос. етнограф (1826-71), приклонник мітол. школи Ґрімма, Куна, М. Мюллера, автор праці „Поетическія воззрѣнія славянъ на природу“ й збірки рос. казок „Русскія народныя сказки“. 2) Юрій, історик і сусп. діяч (1848-1925), доцент історії на унів. в Одесі, опісля управитель Державного Банку в Києві. 1918 за гетьмана державний контрольор, а вкінці міністр закордонних справ. Помер на еміґрації в Беоґраді.

Афанасьєв-Чужбинський Олександер, письм. та етнограф (1817-75), дослідник Придніпров'я, автор „Поѣздки въ южную Россію“, „Словаря малорусского нарѣчія“ і споминів про Шевченка; писав також вірші: безіменна збірка „Що було на серці“, пісня „Скажи мені правду“, яка співається й досі, та ін. Українські поезії А.-Ч. видав Франко 1912.

Афґаністан, держава в Азії, в схід. частині Ірану, 560.000 км², 6½ міл. меш. Країну займають гори Гиндукуш, що в півд. зах. напрямі переходять у піскову пустиню Зеїстан. Ріки пливуть до Інду, з виїмком найбільшої безвідпливної ріки Гільменд. Різноманітне населення складається з афґанців, таджиків і монг. племен. Релігія магометанська. Афґаністан є буферна держава між півд. рос. Азією й півн. англ. Азією (Індією). Господарське значіння Афґаністану дуже мале; гол. вівці, шкіри, овочі, футра. Головне місто Кабул лежить у місці легкого переходу до Індії. Від поч. XIX. в. поширився на А. вплив В. Британії; 1839 об'єднався А. в одну державу; 1855 заключив союз з інд.-брит. урядом. Емір Шер Алі, 1863-79, був за приязнь з Росією прогнаний англійцями; з того часу (1879 Якуб Хан; 1889 Абд-ур-Рагман; 1901-19 Габіб Уллаг) А. був залежний від англійців; аж у війні з В. Британією Аман-Улаг, 1921, добув признання незалежности А., але нагла европеїзація краю та брит. політика викликали повстання й Аман-Улаг мусів тікати з краю 1928, а А. остає знову буферною державою, залежною від Англії.

Афґанці.

Афґанська мова, східноіранська мова, якою говорить б. 4 міл. людей.

Афґанці, Афґани, належать до іранської громади народів і живуть в Афґаністані, дрібними ґуртами теж у Персії та Індії; діляться на багато племен і говорять мовою „пушту“. Їх загальне число доходить до 3½ міл. А., здебільша кочовики, задержали родовий побут.

Афект, (лат.) чуттєвий прояв, викликаний зображеннями, що в'яжеться з психічними і фізіологічними змінами; часове зворушення чуття, вибух пристрасти.

Афґаністан.
Королівська палата в Джелалабаді.

Афектація, (лат.) прибільшена, удавана чутливість, манірність.

Афектований, (лат.) перечулений, неприродньо вразливий.

Афель, афелій, (гр.) точка найдальшого віддалення планет і комет від Сонця, протилежність до перигелю.

Афендик Іван, визначний член львівської Ставропігії, † б. 1648; син його Петро, 1672, був заложником від Львова в Туреччині, † б. 1691.

Афера, (фр.) справа, подія, гол. неясна історія, нечиста справа.

Афини, гл. Черниці.

Афідавіт, (affidavit, з н. лат. affido) святочна, з важністю присяги, зложена перед владою письменна заява про маєткові відносини, про посідання вартісних паперів, про їх походження і власність або про державну приналежність особи. Вживаєть-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ся в Англії й Америці. А. у справі еміґрантів, в З. Д. Півн. Америки, є така заява, потверджена судовими або нотаріяльними властями, з описом маєткового стану й зобов'язанням прийняти й удержувати візваного переселенця або дати йому працю на означений протяг часу (т. зв. а. удержання й затруднення). В Канаді таку заяву потверджують колонізаційні відділи залізничих товариств. В середній і півд. Америці вимагається ще потвердження в консуляті тої держави, до якої належить дотичний переселенець.

Афінація, очищення; а. цукру — очищення рудого (сирого) цукру різними способами перед рафінацією.

Афініте́т, (лат.), гл. Хемічне споріднення.

Афіун-Кара-Гісар, місто в тур. М. Азії, 30.000 меш., вузол анатолійської залізниці. Вивіз опію й килимів.

Афіш(а), (фр.) об'ява, прилюдна оповістка.

Афоді́ль, асфоде́ль (Asphodelus), золотень, лілієвата ростина, з-над Середземного моря, уважана тамошніми народами ознакою жалоби, також засобом проти чарів, у нас оздобна ростина.

Афон, гл. Атос.

Афонія, (гр.) утрата мови внаслідок хороби гортанки і голосових струн.

Афоризм, (гр.) загальна, коротко висловлена думка.

Афраній (Afranius) Люцій, ст.-рим. автор комедій, (б. 150-100 до Хр.), найвидатніший представник рим. національної комедії. Малював народнє й родинне життя, наслідуючи Менандра.

Африка, 30 мільйонів км.² простору — отже простором третя частина світу — р о з т я г а є т ь с я рівномірно по обох сторонах рівника (між 37° півн. і 35° півд. геогр. шир.) і займає гол. зах. частину схід. півкулі (між 17° зах. і 51° схід. геогр. довж.). А. суцільна т а в п о з е м і дуже м а л о р о з ч л е н о в а н а, на півн. межує з Европою, що від неї відділена Середземним морем і Ґібральтарським проливом, і з Азією, що від неї відділена Суезьким каналом, Червоним морем і Аденським заливом. Різьба поверхні А. також мало різнородна, бо А. є переважно високорівнею (середня височина 660 м.), вищою на півд. сході, нижчою на півн.-заході. Молодші фалдові гори лише на півночі (Атлас до 4700 м.), позатим плоскі височини з пофалдованим архаїчним підложжям, прикриті плоско уложеними молодшими верствами, нижчі в глибині краю, вищі на берегах і тому глибша А. тяжко доступна, тим більше, що ріки творять при впаді в море водопади. На сході А. є поздовжні тектонічні рови від Червоного моря по р. Замбезі, а в них поздовжні озера. Кругом тих ровів вилилася лява й утворила найвищі височини А. (Абесінія до 4620 м.). Найвищі гори А. в її схід. частині під рівником (Кіліманджаро 5900 м.). А. ділиться на такі п р и р о д н і к р а ї н и: 1) фалдові гори Атлас на півн. зах.; 2) 200-500 м. висока плита Сагара; 3) Судан, на південь від Сагари, переважно рівна й плоска країна; 4) кітловина Конґо, 400-600 м. вис.; 5) схід.-афр. озерна височина; 6) півд.-афр. височина зі старими фалдовими горами на під. сході. Найбільші р і к и А.: Ніл, що перепливає півн.-схід. частину та вливається до Середзем. моря; Замбезі на півд. сході, вливається до Індійського океану, а до Атлантійського океану Конґо й Ніґер. А. має багато великих озер, а найважніші Ньясса, Танґанайка та Чад. П і д с о н н я А. найгарячіше з усіх частей світу, бо вся А. за виїмком вузьких смуг на півночі і півдні, що лежать у підтропічній, лежить у тропічній клімат. смузі. Сніг і льодівці маємо лише на найвищих горах. Р і с т н я А. дуже різнородна. На півн. оливкові гаї, пальми, цитрини та помаранчі, а також трависті степи, на південь від них гола пустиня, а далі степова смуга й саванни Судану, що під рівником переходять у праліс, врешті на крайньому півдні знову степи та саванни й дещо лісів. З в і р н я. На пустині верблюди, ґазелі, струсі. В лісах малпи, слон, носоріг, гіпопотам. На саваннах найбагатша звірня: крім великих тварин, що живуть і по пралісах, антилопи, жирафи, зебри й хижаки: лев, шакал, гієна; крім цього вужі, москіти, терміти. Н а с е л е н н я А. 137 мільйонів. На півночі живуть семіти (араби й абесінці), хаміти (бербери, нубійці, туареґи, єгиптяни) та багато мішаних біло-муринських племен. На схід. Мадаґаскарі живуть малайці; на півд. заході рештки первісного населення: готентоти, бушмени, а серед муринів піґмейці. Найбільшу часть А. заселюють мурини, яких ділимо на банту і на суданських муринів. Европейці, 2½ міл., живуть в півд. А., трохи в Атласі; в інших частинах, крім височин, европеєць жити не може. Мурини є поганами, крім частини суданських, які є магометанами; до цих останніх належать усі білі крім абесінців, частини єгиптян і европейців, які є христіянами. Г о с п о д а р с ь к і в і д н о с и н и. Лише північ і південь мають більше господарське значіння та внаслідок европ. впливів стоять вище культурно від решти. Тропічні околиці є країнами будуччини. Загальний торг. оборот перевищує 1 мільярд долярів і є нижчий від обороту інших частей світу. З А. вивозять: з гірничих добутків золото (57% світ. продукції), діяманти (99%), рад (23%); з ростинних: бавовну, дерево, каучук, продукти пальми (99%), какао (63%), з продуктів звіринних: слонову кість, струсеві пера, шкіру. Слабий господарський розвиток А. спричинює недостача к о м у н і к а ц і ї. Густішу сітку залізниць мають країни Атласу й півд. А.; позатим залізниці, що виходять від пристаней у глибину, кінчаться сліпо. Довжина залізниць — 59.000 км. Як комунікаційні дороги мають значіння

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

АФРИКА

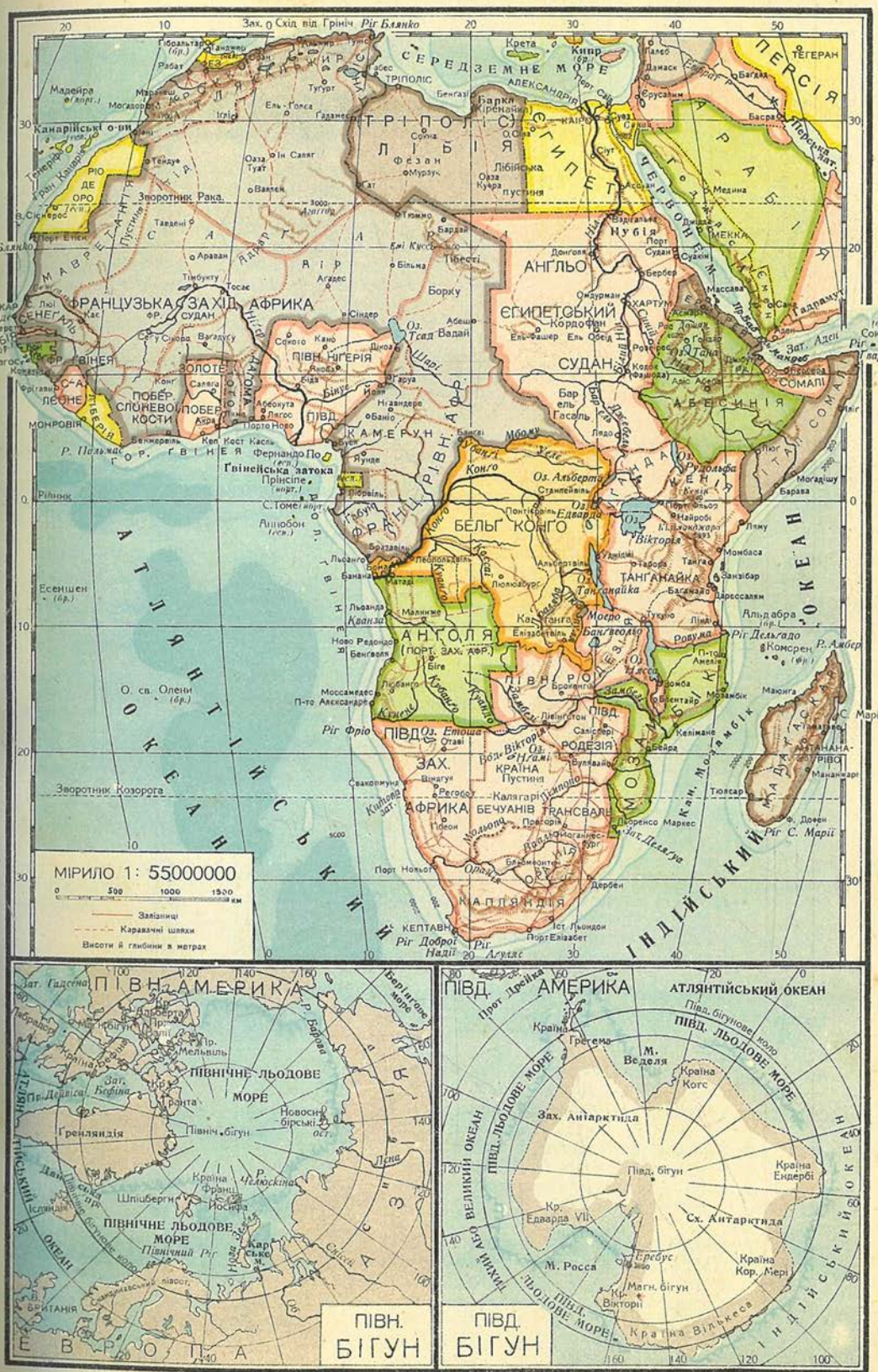

Українська Загальна Енциклопедія

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

також ріки. На півночі комунікація караванова, на півдні на возах, запряжених волами. Історія відкрить. Старинні знали лише півн. частину А., араби пізнали і глибше положені країни, але до Европи ці відомости не дійшли. Від XV. в. зачали пізнавати й колонізувати береги А. португальці, а опісля й інші европ. народи (голяндці, англійці), але середня А. далі зоставалася незнаною. Щойно з кінцем XVIII. в. розпочалася систематична праця над пізнанням А., започаткована англ.-афр. товариством. Від часу поділу А. між держави Европи веде кожна держава на своїй території стислі досліди. Найважнішими відкривцями й подорожниками були Мунґо Парк, Г. Барт, Рольфс, Абаді, Нахтіґаль, Швайнфурт, Юнкер, Шніцер (Емін-паша), Лівінґстон, Стенлі, Спік та ін.

Політичний поділ:

Назва держави:	Простір тис.кв.км.	Населення в тис.	Густота насел.
Самостійні держави:			
Абесінія	910	11.500	13
Єгипет	995	14.170	14
Ліберія	95	1.500	16
Бельґійська А.			
Конґо	2.440	11.450	5
Британська А.			
Судан	2.620	6.470	2
Ґамбія	10	185	17
Сієра Леоне	80	1.550	19
Золоте Побережжя з мандатом Того	235	2.300	10
Ніґерія з мандатом Камерун	950	19.100	20
Півд. Африка з мандатом півд.-зах. Африки.	2.820	8.700	3
Родезія	1.130	2.020	2
Ньясса	105	1.210	12
Мандат Танґанайка зі Занзібаром	970	4.350	4
Кенія	550	2.600	5
Уґанда	285	3.150	11
Сомалі	176	250	1
Африканські острови	6	430	71
Еспанська А.			
Канарійські острови й Пресідіос	7	600	86
Марокко	28	750	27
Ґвінея	27	118	4
Італійська А.			
Лібія	1.650	775	—
Еретрія	120	390	3
Сомалі	405	460	1
Юба	90	160	2
Португальська А.			
Азори та Мадейра	3	410	137
Іляс де Кабо Верде	4	130	33
Ґвінея, Сано Томе, Прінсіп	37	350	94
Захід. Африка (Анґоля)	1.260	2.125	2
Східня Африка	1.110	3.120	3
Французька А.			
Альжір	575	6.065	11
Туніс	125	2.160	17
Марокко	570	4.230	7
Сагара	2.400	1.200	—
Зах. Африка з мандатом Того	3.570	14.240	4
Рівникова Африка з мандатом Камерун	2.690	5.005	2
Мадаґаскар і Реюніон	630	3.790	6
Сомалі	22	65	3

Африка півд.-британська, гл. Союз Півд. Африки.

Африка півд. зах., гл. Союз Півд. Африки.

Африка португальська зах., гл. Анґоля.

Африка португальська східня, Мозамбік (Estado d'Africa oriental), порт. провінція на схід. берегах А. над Індійським океаном, має разом з округом Ньясса Ровума, який належав перед 1914 до Нім. Схід. А., 1,110.000 км.² і 3,120.000 меш., з чого 11.000 білих. Перевагу мають савани; вивіз кавчуку, шляхотного дерева, руд. Більші місцевості є пристанями: Мозамбік, Бейра, Софаля й Льоренцо Марквез; цей останній є осідком губернатора. 1.300 км. залізниць, котрі сполучують порти Вейру і Льоренцо з глибиною краю й з півд. брит. А.

Африка серед. британська, гл. Ньясса.

Африка схід. британська, гл. Кенія.

Африка схід. німецька, гл. Танґанайка.

Африка французька зах. (Afrique occidentale française), обіймає великі простори А., гол. в сточищі рік Ніґеру і Сенеґалю; сягає на заході і півдні по Атлантик, на півночі по еся. Сагару і півд. територію Альжіру, на сході по франц. А. Рівникову. Складається з провінції Сенеґаль, Ґвінея, Побережжя Слонової Кости, Мавританії, Судану, Ніґерії, Гор. Вольти, Дагомей та з мандату Того; резиденція губернатора в Дакарі. Простір 3,570.000 км.² і 14,240.000 меш.; з того 9.000 білих. Обіймає тропічні ліси на півдні над Ґвінейським заливом, далі на північ савани, степи, а навіть пустині. Вивіз кавчуку, земних горіхів, пальмового олію.

Африка французька рівникова, (Afrique equatoriale française) до 1910 фр. Конґо, фр. колонія, що тягнеться від дол. Конґо до іт. Лібії й обіймає провінції: Ґабон, Середнє Конґо, Убанґі-Шарі, Чад і, як мандат, часть давньої нім. колонії Камерун. Столиця Бразавіль (Brazaville). Країна складається з височин (1000 м.) на півдні та кітлини Чад на півночі. На півдні тропічні ліси, да-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лі на північ савани, степи й пустиня Сагара. Країна мало використана економічно через слабий розвиток комунікації. Вивіз кавчуку, пальмового олію, какао, кави. Поверхня 2,690.000 км.² і 5 міл. меш. (мурини банту, суданські, піґмеї, араби).

Африканські народи. Основним і первісним населенням Африки є бушмени й піґмеї, яких пізніше витіснили неґри, що визначаються чорною краскою лиця, шерстяним волоссям, високим ростом, довгоголовістю, плоским носом з широкими ніздрями й грубими губами. Півд. частина неґрів, банту, належить до окремої язикової сім'ї й витворилася через змішання з бушменами, піґмеями й хамітами. Новішу колонізацію, що прийшла приблизно в IV. в. до Хр. з Азії й Европи, творять хаміти, що їх тип найкраще задержали етіопи в Абесінії та над Нілом, почасти теж бербери й туареґи. Сильні хамітські впливи помітні теж у групі неґритських народів між басейном Ніла, Хоага й Сенеґалю, що відомі під збірним іменем Фульбе-санде. Ще новішою групою афр. народів є семіти, до яких належать у першу чергу різні араб. племена. Позатим уся півн. Африка залюднена мішанцями хамітів і семітів, як пр. маври, феллахи й копти. Насамкінець, ще до Хр., розпочалася індоевроп. колонізація, зокрема перс., гр. й рим. З культурного боку первісна людність А. розпадається на чотири групи: 1) примітивні мисливці, піґмеї й бушмени, 2) зах.-афр. хліборобы, 3) півн.-схід. пастухи, кафри й массаї, 4) суданці.

Афродіта.

Афрікан (Sextus Julius Afr.), гр. історик, що жив у Александрії в III. в. Своїм „П'ятикнижжям" (Pentabiblion) став основником погансько-християнської хронології. Також призвіще двох Сціпіонів, гл. Сціпіон.

Афродизія(зм), хоробливо збільшений половий гін.

Афродизіяка, (гр.) засоби для збільшення полового гону.

Афродіта, гр. богиня любови й краси, лат. Венера, дружина Гефайста, за Гезіодом виринула з морської піни, гл. Анадіомена.

Афронт, (фр.) образа, зневага.

Афтартодокети, сторонники монофізитизму в VI. в.

Ахав, син Амврія, ізраїльський цар, чоловік Езавелі.

Ахаз, одинадцятий юдейський цар, 741-725 до Хр.

Ахайці, Ахейці, Ахіви, ст.-гр. плем'я в Тесалії й на Пелопонесі; у Гомера загальна назва греків під Троєю.

Ахал-теке, низка оаз у Туркестані, заселених туркменами - текинцями, здобута Росією в 1879-80.

Ахард Франц Карл, нім. хемік (1753-1821), збудував 1801 першу фабрику бурякового цукру.

Ахат, півшляхетний камінь, пасматий і ріжнобарвний халцедон. Служить до виробу прикрас.

Ахейропоета, (гр.) нерукотворний образ. Так звуться ікони Христа, яких, згідно з традицією, не малювала людська рука, а які повстали чудесним, нерукотворним способом. В укр. іконописі поширений нерукотворний образ типу „рушника св. Вероніки".

Ахейський союз, дві федерації в ст. Греції: 1) старий союз 12 громад Ахаї, ще з часу йонійців; 2) союз пелопонеських міст для визволення від македонців і тиранів (280-146). В 146 підпав під власть римлян.

Ахело́й, (гр.) тепер Аспропотамос, найбільша ріка в Греції, випливає в Епірі, впадає до Йонійського моря.

Ахат.

Ахемелех, первосвященик, нащадок Аарона.

Ахеменіди, ст.-перс. династія: від Кира (553-529) до Дарія III (†330).

Ахен, гл. Аахен.

Ахензе, (Achensee), озеро в півн. Тіролі, в Австрії.

Хероно́т, (гр.) 1) ріка в Теспротії, тепер Лаккіотікос; 2) в гр. міт. одна з рік підземелля.

Ахея, (гр.) ст.-гр. країна на півн. побережжі Пелопонесу, від 146 до Хр. назва цілої Греції, з виїмком Тессалії, як рим. провінції.

Ахіви, гл. Ахайці.

Ахілл, (гр.) у Гомера найхоробріший гр. лицар під Троєю, син Пелея й Тетіди; по переказу міг бути ранений тільки в п'яту недоторкнену огнем, що в нього вкинула його мати після народження, щоб учинити його безсмертним (Ахіллова п'ята); убив Гектора й волочив його тіло довкола мурів Трої; його самого убив опісля Паріс.

Ахілл.

Ахіллова п'ята, вразливе або слабе місце даної людини, або якого твору, назване так від одинокого місця, де міг бути зраненим Ахілл.

Ахляйтнер Артур, нім. письм., *1858. Гарні гірські малюнки природи.

Ахме́д, гл. Ахмет.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

АФРИКАНСЬКА ЗВІРНЯ.

1. Лев і львиця. 2. Зебра. 3. Окапі. 4. Стервяк. 5 Ґвареца. 6. Маґот. 7. Слон африканський. 8. Плоскодзьоб. 9. Фляміньо. 10. Баба-пелікан. 11. Носоріг дворогий. 12. Крокодиль нільський. 13. Гіпопотам. 14. Леопард. 15. Кобра-очкар. 16. Гієна плямиста. 17. Шакаль. 18. Ґоліят-велетень. 19. Писарчук (Секретар). 20. Куду (антильопа). 21. Терміти. 22. Гну. 23. Жирафа. 24. Струсь африканський. 25. Ткач абесинський. 26. Ткач червоний. 27. Ткач громадський. 28. Ткач болотистий.

Брокгава — Лайпціґ.

В-во „Укр. Заг. Енциклопедія“ — Львів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ахмес, (Ahmes), єгип. математик (жив між 2000 і 1700 до Хр.), автор найдавнішого мат. твору, що доховався до наших часів (папірусовий звиток, довжини 20 м. та ширини 30 цм).

Ахмет, ім'я багатьох тур. султанів: 1) А. I., 1603-1617, походи козаків на Чорне море; 2) А. II., 1691-93; 3) А. III., 1703-30, переговори з Мазепою й Орликом, 1709-1711 війна з Росією, побіда над Петром Вел. на Пруті 1711; війна з Австрією, в мирі в Пожаровачі 1718 втратив Банат, Беоґрад і М. Волощину.

Ахмет, 1) хан Золотої Орди, союзник поль. короля Казиміра проти Москви, †1481, після цього Орда розпалася; 2) перс. шах, 1909-24, детронізований.

Ахмет-Зоґу, альб. диктатор. 1925 скинув уряд поступового Фен-Ноллі; зразу був сторонником Югославії, а опісля Італії.

Ахмет III.

Ахмет Мідгат, визначний тур. епічний поет (1841-1913).

Ахмет-шах або Дурані, основник царства афґанців (1724-73), що простягалося від зах. границь Хоросану до Сиргинду й від Оксусу до Індійського океану й Перського заливу.

Ахмім, місто в гор. Єгипті над Нілом; 27.000 меш.; оживлена торговля.

Ахо́лія, (гр.) недуга, при якій жовч не виділюється як слід.

Ахроматичний, (гр.) без краски. **А. призми** відхилюють проміні світла, але не розщіплюють їх на краски. **А. сочки** дають образи без закрашених країв. Одні й другі зладжені з двох різних родів шкла, яких співчинник заломання різний.

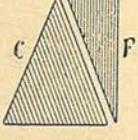

Ахроматичні призми.

Ахроматопсія, (гр.) гл. Дальтонізм.

Ахтарі, Ахтарська, пристань при Ахтарському заливі на Кубані, над Озівським морем; 10.000 меш. Торговля збіжжям.

Ахтирка, гл. Охтирка.

Ахтуба, рам'я Волги, яке відділюється від гол. ріки вище Царицина.

Ахун, духовник у мусулман, щось як декан.

Ахшарумов Микола, рос. маляр і письм.-белетрист (1819-93), писав романи та критичні статті.

Ацетат, (лат.) сіль оцтової кислини. Ацетат вапню служить сирівцем для одержання ацетону. Ацетат олова відомий під назвою олов'яного цукру — отруйний. Ацетат целюльози вживається до виробу целюльоідної маси на трудно запальні фільмові плівки.

Ацетиле́н, (C_2H_2), газ, витворюється діланням води на вуглець вапу „карбід"; уживається на освітлення, виріб оцтової кислини; суміш з киснем — на тзв. автогенне лютування та різання металів.

Ацетон, (CH_3. CO. CH_3), безбарвна рідина ароматичного запаху; складова часть сирого деревного спирту, є також у сечі хорих на цукрицю. Вживається в піротехніці, при виробленні штучних красок і як розчинник целюльози, хлороформу й інш.

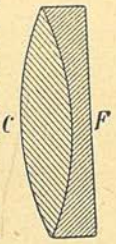

Ахроматичні сочки.

Ацетонемія, (лат.-гр.) хороблива поява ацетону в крові людини; хороба переміни річовин, виступає внаслідок цукриці, а також голодування, ослаблення важкими хоробами, невідповідного відживлення (недостача мучних і цукрових страв).

Ацидо́ль-пепсин, хлорак бетаїну, з пепсином, лік у пастильках, вживаний замість соляної кислини при слизних катарах шлунку і небезпечнім малокров'ю.

Ацтеки, тубільче мех. плем'я. Колись високо-культурне та могутнє, по приході еспанців культурно не розвивається й загибає. Свою давню культуру витворили принаймні ще 700 літ до приходу европейців. Їх культура зовсім своєрідна, хоч має деяку схожість з ст.-єгип. культурою. А., рільниче плем'я, знали штучне наводнення і будували величаві святині — піраміди, що з них деякі, а саме в Теноцвляні і Хочікалько, заховалися донині. Також літ. пам'ятки, списані особливим образковим письмом, і металеві мист. вироби доказують їх розвиток понад інші тубільчі ам. племена.

Ачінськ, повітове місто в Єнісейській губ. на Сибірі над рікою Чулимою, побічною Обі, при сибірській залізниці; 15.000 меш.

Аш, повітове місто в Чехії на границі Баварії і Саксонії, заселене німцями, 20.000 меш. Ткацький промисл.

Аш Шолом, жид.письм.,*1881; пише ст.-жид. мовою й жарґоном оповідання й драми: „Містечко", „Бог помсти" й ін.

Ашанті, або Ассанте, колишнє мурінське королівство, від року 1901 часть в. брит. колонії Золоте Побережжя. Вивіз золота, какао, кавчуку, шляхотних порід дерева.

Ашанті, неґритянське плем'я (б. 400.000 душ), посвоячене з родиною народів банту, визначається питомою неґритянською культурою.

Ашар (Achard) Люї-Амеде письменник белетрист і журналіст (1814-1875); автор пікантних образків і повістей з паризького життя.

Ашафенбурґ, місто в Баварії над дол. Майном, 33.000 меш. Промисл деревний, папірний, торговля. Великий замок зі славними збірками старовини.

Ашенбренер Михайло, діяльний член російської воєнної організації партії „На-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

родньої Волі". Арештований через зраду Дєґаєва, разом з іншими був у 1884 засуджений на смерть, яку замінено на довічне замкнення в Шліссельбурзькій твердині. Вийшов на волю 1905.

Ашерслебен, місто в пруській окрузі Маґдебурґ, 28.000 меш. Промисл. металевий, гірництво (сіль, ліґніт).

Ашкаренко Грицько, антрепренер росукр. трупи, започаткував 1881 по забороні 1876 відродження укр. театру на В. Україні виставами в Кремінчуці при участі Кропивницького та Садовського.

Ашкерц Антон, один з найбільших словінських поетів (1856-1912), зразу лірик, згодом епік, здобув собі славу як звеличник словінської старовини.

Ашуґи, вірменські народні кобзарі.

Аю-Даґ, Ведмідь-гора, на півд. березі Криму, 580 м. вис., руїни ст. ґенуезької кріпости.

Аютя, давня столиця Сіяму над рікою Менам, 50.000 меш.

Аякс, (Aiax), гл. Еант.

Аякучо, (Ayacusho), столиця округи тої самої назви в Перу, 25.000 меш.; в околиці багаті копальні ртути, університет.

Аячіо (Аjассіо), гол. місто та пристань

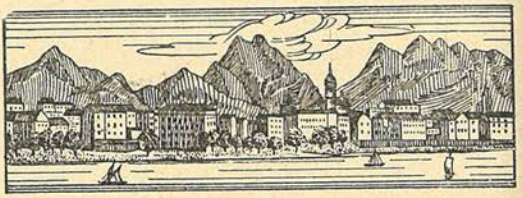

Аячіо.

Корсіки. Морська кріпость, кліматична зимова місцевість, місце уродження Наполеона, 23.000 меш.

Б

Б, цсл. буки, гр. бета, β; шелестівка, друга буква у багатьох абетках; Б латинкою (B): у хемії: знак первня бору; в музиці: B= Basso, b = на пів тону знижене h (= ais на піяніні), також знак, що наступна нота знижується на пів тону (bb на цілий тон); у східніх іменах = ібн; у математиці: знана незмінна величина; на біржі: B або Br = Brief, або подача у зазначеній ціні, також: вексель, вартісний папір; при ареометрах B = Baumé, гл. Бомé.

Б-дур (B-dur), дурова скаля від тону B із 2-ма обниженнями: b, es.

Б-моль (B-moll), мольова скаля від тону b, із 5-ти обниженнями: b, es, as, des, ges; гл. Бемоль.

Баадер Франц, нім. кат. філософ (1765-1841), при помочі модерної філософ. спекуляції старався розв'язати стару схоластичну проблему про взаємини між вірою і знанням; автор праці про унію між зах. й схід. Церквою.

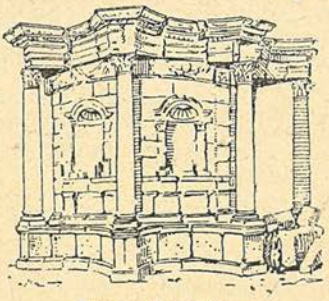

Руїни в Баальбеку.

Баадс Кнут Андреассен, норвезький пейзажист і маріністі (1808-79).

Бааль, гл. Ваал.

Баальбек, ст. Геліополь, нині мале місто в серед. Сірії; 5.000 меш. Колись велике фенікійське місто з культом Ваала. Славні руїни.

Баас, (дол.-нім. і гол.) хазяїн, майстер.

Баб, (араб.-перс.) ворота, брама.

Баба рожева, пелікан (Pelecanus onocrotalus), найбільший водний птах, подібний до гуски, тільки отяжілий, з довгим плоским дзьобом, під яким є просторий мішок, де птах ховає свою добичу; пір'я рожеваве; живиться рибами; живе над берегами Індійського океану і морей: Каспійського, Чорного й Середземного, при берегах Азії й Африки. Вважається зразком материнської любови.

Баба-пелікан.

Баба, (тур.) дід, старець, батько; у переносному значінні кобзар, байкар, ворожбит; **баба-хан,** батько князя або короля, також почесна назва духовних у Персії й Туреччині.

Баба, тягар з литого заліза або з дерева, до вбивання палів у землю.

Баба, чоловікоподібний кам'яний ставник; такі ж ставники, мабуть намогильники, розсіяні скрізь на просторі від Байкальського озера аж по Вюртемберґію. Азій-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ські „баби“ зображують мужчин і зв'язані з похоронним обрядом. „Баби“ степової України, це переважно жіночі постаті, рідше чоловічі. Галицькі „баби“, це згрубша обтесані каменюки, нерідко з таємничими знаками, схожими на рунічну азбуку, або рисунками. Походять, мабуть, з залізної або ранньої княжої доби.

Баба кам'яна.

Баба-Даґ, тур. назва різних гір у М. Азії.

Бабайка, весло прикріплене до човна.

Бабак, байбак (Marmota bobac), невеличкий гризун, до 4 дм. дов., з густою, буравою шерстю; належить до вигибаючих тварин на наших степах. Невеликі громади живуть ще в неораних степах Старобільської округи, також у схід. Азії. По народнім віруванням пробуджується 1-го березня й свище, після чого зачинається весна. Шкірки бабаків на Україні вживають на обшивку кожухів. В Альпах і Татрах живе споріднений б. альпейський.

Бабак.

Бабар, острови Сундайського архіпелагу; 843 км.² поверхні, 25.000 меш.

Бабашка, в друкарстві квадрат для заповнення порожнього місця.

Баба-Яга, в слов. мітології стара жінка-відьма з залізними зубами, їздить на ступі й поганяє кочергою, живе в лісі й з'їдає малі діти. В особі Б.-Я. бачила мітологічна школа уособлення зими, в новіших часах учені добачують в ній прояви тотемізму.

Бабель Ісаак, сучасний рос. письменник, *1894, жид. роду; „Разсказы“.

Баб - ель - Мандеб, (араб. „брама жалоби“), пролив, що лучить Червоне море й Аденський залив.

Бабезія, рід заразнів (бактерій), що живуть у крові різних ссавців. B. bigemina спричиняє тзв. техаську пропасницю у худоби.

Бабельсберґ, замок у Почдамі б. Берліну; улюблена місцевість останніх нім. цісарів, збудований 1849.

Бабенберґи, пануючий княжий рід в Австрії (976-1246).

Бабес Віктор, рум. анатомо-патолог і бактеріолог (*1854); його іменем названо заразки бабезії.

Бабеф (Babeuf) Франсуа Ноель, фр. революціонер, зв. Гракхом (1760-97), голова комуністичного „Товариства Рівних“, згинув на ґільйотині.

Бабець головач (Cottus gobio), невеличка рибка (до 1 дм.) з великою головою й гострими колючими промінням в плавцях; замітна своєю дбайливістю про свої молоді й своїм прив'язанням до них. Спорідненний морський бабець колючий (C. scorpius), дещо більший, замітний дуже великою головою і широкими грудними плавцями.

Бабець головач.

Бабине літо, початок осени, коли в гарну пору уноситься в повітрі павутиння баболітника; також саме-ж згадане павутиння.

Бабинець, бабник, жіночник, первісно прибудівка до гол. церковної нави, призначена для жінок, опісля підсіння церкви.

Бабинська республіка, товариство веселих і дотепних людей, яке заснували у Бабині б. Люблина пани Пшонка і Кашовський в XVI. в. Ціллю т-ва крім забави була направа звичаїв висміванням суспільних хиб.

Бабізм, магомет. секта в Персії з містичною закраскою. Основником був Алі Магомет, якого звали Баб, тобто ворота (до пізнання Бога), †1849. Бабісти живуть ще нині на Кипрі і в Акка.

Бабій Іван, сучасний укр. маляр неоклясик. *1896, студіював малярство в Києві, Берліні й Парижі, здобув загальне признання на виставах у багатьох містах Німеччини і в Парижі; мистець в портретах і мертвій природі.

І. Бабій: автопортрет.

Бабіне (Babinet) Жак, фр. фізик і математик (1794-1872), дослідник магнетизму, оптики й механіки, придумав у двотолокових помпах до розріджування повітря затичку, що протидіє некорисному впливові шкідного простору.

Бабіруса (Porcus babirussa), на 1 м. вис. свиня, що живе на Сундайських островах, замітна дуже довгими іклами на обох щоках; при чому ікли горішньої щоки виходять назверх, пробиваючи підставу рила; у самиць ікли малі.

Бабіруса.

Бабіт, білий легкотопний стоп цини, антимону й міді або олова в різних відношеннях. Вживається для заливання вальниць.

Бабіч Любомір, (псевд. Сандор Джальський), *1854, Турґенєв хорв. літератури. Реаліст, психолог, малює головно життя хорв. інтеліґенції.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бабка, гл. Подорожник.

Бабка, 1) кістка або камінчик при діточій грі в бабки; 2) в народнім одязі застіжка, якою застібають за гаплик; 3) рід печива з муки, картоплі й пшона з яйцями, також з муки, жовтків і цукру; 4) рід коваленьки для клепання коси.

Бабка, русалка (Libellula), велика комаха, з великою головою, з сильними щоками і дуже великими очами, довгими ногами, великими, густо сітчатими крилами і довгим, зв. рівним, тулубом; живе понад водами; пажерливі личинки живуть у воді. Деякі відміни дуже гарно забарвлені.

Бабла(х), (перс.) рід інд. акації (Acacia arabica), що її кора містить 12-27% гарбовинних річовин. Широко вживається для чинення шкір (кіпсів) у Схід. Індії.

Баболітник подорожній (Thomisus viaticus), маленький павучок, що не снує сітей, а тільки довге, ниткувате павутиння, тзв. „бабине літо", на якому, гнаний вітром, перелітає з місця на місце.

Баборак, чеський народній танець.

Бабрій, гр. поет з кінця II. в. по Хр., автор байок у холіямбах, гол. джерело візант. байкової літератури.

Бабу, в Індії почесна назва: пан.

Бабуін (Cynocephalus babuin), північно - африканська малпа, з довгою головою і коротким хвостом.

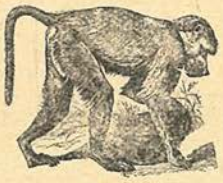

Бабуін.

Бабукур, неґрит. плем'я в середній Африці в околиці Ньям-Ньям, займається хліборобством, випасом худоби, досі людоїди.

Бабуни, або Богуміли, гл. Богуміл.

Бабур, Сагір уд-дін Мугамед, перший вел. могол Індії (1494-1530), потомок Тімура, завойовник.

Баб'я Ґура, найвища гора в зах. Бескидах, 1725 м. вис., зі слідами колишнього льодівця.

Баварія (Bayern), друга щодо величини нім. союзна держава, 76.000 км.² і 7,400.000 меш., складається з двох частин: більшої схід. в сточищі Дунаю і Майну, меншої зах. за Райном, тзв. Палатинату, що відділена від більшої державами: Вюртемберґ і Баден. Б. є гориста й обіймає Баварські Альпи, Швабсько-баварську височину, ще далі на північ Чеський і Баварський Ліс, вапнякову Швабську та Франконську Юру, вулканічні Ренські (Rhoen) гори та Шпесарт, а врешті в Палатинаті Гард (Hardt). Б. це одна з найбільше рільничих країн Німеччини (41% ріллі, 34% лісу, 17% пасовиська); особливо розвинене хмелярство, а разом з ним славне баварське пивоварство, частинно управа вина над Майном у Палатинаті. Копалинні багатства невеликі (вугілля, графіт, руда) і тому промисл не дуже великий, хоч є деякий залізний і шкляний промисл, але зате славні є баварські вироби цяцьок і ювелірські. Баварію заселяли колись кельтійські бої і щойно в часі мандрівок народів заселили її герм. баювари. В часі Авґуста Б. належала до рим. імперії (Норікум), а опісля до франконської держави і до Каролінґів. 1180-1777 панували в Баварії Вітельсбахи, а 1777-1918 Цвайбрюкени. В часі наполеонських воєн Баварія була по стороні Наполеона, а опісля в часі організування Німеччини в одну державу теж нерадо йшла за цим і держала з Австрією. 1918 перестала Б. бути королівством, була кілька тижнів в 1919 радянською республікою, а нині є при кермі аґрарії і клерикали (Б. кат. країна). Гол. місто Мюнхен.

Баварська сукцесійна війна, 1777-79, між Австрією і Прусією; мир у Тешині 1779.

Бавбо, Баубо́, в гр. орфічній поезії цинічна жартівниця, нянька Деметри (Церери).

Бавґіній (Bauginius) Каспар, швайц. анатом і ботанік (1560-1624).

Бавій (Bavius), нездарний римський поет, враз з Мевієм противник Горація і Верґіля.

Бавкида, гл. Филемон і Бавкида.

Бавмайстер (Baumeister) Хрістіян, нім. філософ (1709-85), написав підручники до філософії, які знайшли поширення у цілій Європі і були вживані також у київській Академії. Частину його твору: „Elementa philosophiae recentioris" переклав на укр. мову професор львів. унів. Петро Лодій 1790.

Бавовник.

Бавман (Baumann) Оскар, нім.-австр. дослідник середньої Африки (1864-99).

Бавмґартен (Baumgarten) Александер Ґотліб, нім. філософ (1714-62), приклонник філософії Вольфа й основник нім. естетики.

Бавовник, заполочник (Gossypium offic.), зелиста, корчовата, до кількох метрів вис. ростина з роду слизуватих. Її дрібні зернятка вкриті ніжними довгими волосинками, які творять тзв. бавовну. З комірок достиглих плодів бавовника виймають бавовну разом з насінням, просушують її і при допомозі машин відокремлюють волокна від насіння. З очищеної бавовни прядуть у бавовняних прядільнях нитки, з яких у ткальнях виробляють різноманітні тканини. З бавовни вироблюють також вату, штучний шовк, стрільну бавовну, целюльоід, папір, кольодій і багато ін. Для цього в теплих краях управляють б. на великих, просторих плянтаціях. Загальний збір бавовни в цілому світі доходить до 4865 тисяч тон річно, з того достарчують у тисячах тон:

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

З. Д. А.	2.773	Півд. Америка	320
Брит. Індія	997	Єгипет	271
Китай	340	Туркестан	164

Б. сьогодні є головним ткацьким сирівцем, а саме в цілому світі добувають щорічно пересічно в тисячах тон: бавовни 4.865, юти 1850, вовни 1388, конопель 935, льону 590 тис. тон. Насіння бавовника має 17-24% олію, який вживається в залежності від способу добування та очищення до їжі, до виробу марґарини, мила й для освітлення. Річно добувають б. 30 мільйонів метр. сотнарів того олію, переважно у З. Д. А. Б. походить з аз. Індії і була відома здавна тубільцям Сходу, котрі вирощували й обробляли бавовну у значній кількості. В Європі почали обробляти бавовну араби в Еспанії вже в IX. в., але на більші розміри почалося бавовняне виробництво щойно з винаходом машин-пряділень, з початком минулого століття.

Бавцен, гл. Будишин.

Багавальпур, держава залежна від Британії у Пенджабі (Схід. Індія), 44.770 км.², 782.000 меш.

Багадур Шаг II., останній вел. могол (1837-57), з роду Тімура, поет, †1862.

Багаїзм, магомет. поступова секта, що заступила бабістів у змаганні до релігійного об'єднання народів. Основником був Гусейн Алі, званий Бега-аллах, †1892.

Багалій Дмитро, укр. історик, *1857 в Києві, професор і ректор харків. унів., член В. У. А. Н., дослідник степової України; важніші праці: „Исторія сѣверской земли", „Очерки по исторіи колонизаціи степнойУкраины", „Украинская старина", „Опыт исторіи харков. университета", „Археолог. карта Харков. губ.", „Історія г. Харькова", „Русская исторія", „Історія Слобідської України", „Нарис укр. історіографії", „Гр. С. Сковорода".

Д. Багалій.

Багама, англ. острови зах.-інд. або антільського архіпелагу. Разом 690 островів, низьких, коралевого походження, з цього 29 більших; загальна поверхня 11.400 км²; 58.000 меш., переважно муринів. Рибальство, губки, черепашина, огородництво. Більші острови: Андрос, В. Абако, В. Багама; гол. місто Нассав.

Багатир, назва геройських осіб в іст. піснях, билинах, як: Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович й ін.; правдоподібно з монг. baghatur = відважний вояк, сміливий і хоробрий витязь, незвичайний силач; великий багач.

Багдановіч, гл. Богдановіч.

Баговіння, гл. Гліни.

Багонник, багно, бредулець (Ledum palustre), корчовата ростина з роду вересуватих, з вузьким листям і білим запашним квітом; росте на торфовищах, особл. в соснових лісах; уживають для лікування людей і худоби: проти кашлю, на поти й прочищення нирок, також як підмішку до пива; зовнішньо, як лік проти прищів і свербличи; порошок з сухого листя вживають проти блощиць, бліх і молів.

Багонник.

Багринець, гл. Порфір.

Багровець (Purpura patula), слимак з яйцеватою, широкою, слабо звиненою шкаралупою; виділює особливу рідину, з якої в старину вироблювано дуже цінену багряну краску, пурпуру; живе над берегами Середземнього моря.

Баґа, Ваґра (Vagres), африкан. плем'я, що живе на побережжі фр. Ґвінеї, відрізнюється від муринів бурою краскою шкіри і несплощеним носом.

Баґаж, (фр.) вантаж, клунки, речі, що їх беруть у дорогу або в похід загалом, а особливо клунки навантажені на військові підводи або й на плечі.

Баґальпур (Bhagalpur), місто в Бенґалії, брит. Індія, над Ганґом; 69.000 меш.

Баґателізувати, маловажити, нехтувати.

Баґателя, (фр.) дрібниця; також малий, легкий інструментальний твір.

Баґдад, столиця васальної брит. держави Ірак, над рікою Тигром; важне торг. місто; 145.000 меш. 763-1258 осідок каліфату.

Баґдадська залізниця є частиною анатолійської залізниці, що має лучити найкоротшою дорогою Европу з Перським заливом. Довжина 2400 км.; переходить з Конії через Адана, Нісібін, Мосуль, Баґдад до Басри; ще невикінчена.

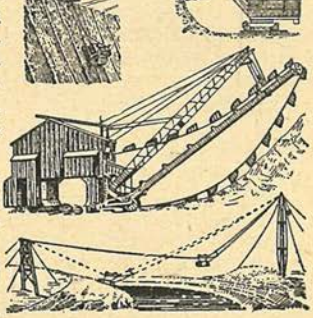

Багер.

Баґдалін, тканина на зразок баґдадських шалів.

Баґер, (голянд.) машина до чищення й поглиблювання дна ріки; теж і робітник, що працює при ній.

Баґет(а), (фр.) дерев'яна, тонка, визолочена листва, з якої роблять прикраси в кімнаті, прибиваючи до неї занавіси; з неї роблять також рямки на образки, тощо.

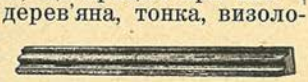

Багет.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Баґінський Адольф, знаменитий лікар діточих недуг (1843-1918). Разом із Вірховом оснував у Берліні лічницю для дітей.

Баґір (Sepher habbehir), кабалістична книга у жидів, твір рабіна Ісаака Сліпого на початку XIII. в.

Баґірмі, частина фр. рівникової Африки на півд. схід. від озера Чад, заселена муринами - магометанами. Давніше мурінське королівство.

Баґляма, 1) араб. струнний інструмент із 4—6 металевими струнами; 2) серб. інструмент з 3-ма струнами, „баглама".

Баґнет, (фр.) лезо, прикріплене до цівки кріса, для вжитку в ручному бою. Перший раз появляється у XVII. в. (1640) і завдяки цьому у війську щезають цілком копійники, які мали боронити стрільців перед кінною тою. Зразу баґнет устромлювано у цівку кріса, опісля приковувано його до цівки кріса дещо збоку, так, що можна було стріляти, не здіймаючи баґнета з кріса, а з кінцем XIX. в. поширився загально баґнет, який закладається тільки в міру потреби.

Баґнетовий замок, злука двох дрючків, на зразок баґнета, себто при помочі закручення чопу, що є на кінці одного дрючка,в прорізі цівкуватого закінчення другого дрючка.

Баґор, гак з вістрям і гачком на дрючку, служить до причалювання до берега.

Баґратіон Петро, князь, рос. генерал, з роду грузин (1765-1812), брав участь у наполеонських війнах, у часі шведської війни зайняв Аляндські острови, під Бородіном проводив лівим крилом рос. армії.

Баґулальці, гірське плем'я в Даґестані.

Бад, (нім.) купелева місцевість.

Бадальона, пристань 9 км. від Барселюони в Еспанії; 29,000 меш.

Бадахоз (Badajoz), столиця есп. провінції тої ж назви, 41.000 меш.

Бадахшан, гористий край у півн. Афґаністані, б. 100.000 меш.; стол. Файзабад; край багатий на залізо, дороге каміння, мідь, срібло, олово і сірку.

Бадвак, лемко, що вимовляє **л** замість **в** (пр. гварил, замість гварив).

Баден, найдалі на півд.-зах. висунена німецька союзна держава, має 15.070 км.² і 2,340.000 меш. Лежить на правім березі низини горішнього Райну, від Боденського озера до устя Некару та на верхів'ях Дунаю й у Шварцвальдських горах. Б. має найгарячіше підсоння в Німеччині, а що її частина над Райном врожайна, то там управляють збіжжя, тютюн, виноград і деякі південні ростини. Зате населення гористої частини (Шварцвальд) зайняте випасом худоби, деревним ремеслом і славним на ввесь світ годинникарством (шварцвальдські годинники). Врешті півн. частина Б. є округою великого промислу (волокняний, шкірний і хемічний). Гол. місто Карльсруге. До 1918 був Баден великим князівством, нині є демократичною республікою, що входить у склад нім. держави.

Баден, славні теплиці, звісні вже за римських часів: 1) Б. коло Відня, сірчано-соляні теплі купелі, 22.000 меш.; 2) Б. у нім. державі Баден, тому зв. Баден-Баден, 25.000 меш.; 3) Б. у Швайцарії (кантон Арґав), 9.000 меш.

Бадені, 1) Казимір (1846-1909), намісник Галичини 1888-95, австр. президент мін. і міністр внутр. справ, поборював укр. опозицію; криваві „баденівські" вибори 1897; 2) Станіслав (1849-1913), посол у галицькім соймі, від 1895 маршалок, 1914 перевів нову виборчу ординацію галицького сойму.

Бадижо́н, (фр.) малярська краска для стін, з вапна й охри; іт. б. (marmorillo) вживається до наслідування мармурів.

Бадняк, (серб.) дубова колода, що її у півд. слов'ян кладуть в огонь на Святий вечір.

Бадовський, 1) Адам, поль. маляр - портретист (1857-1903); 2) Іван, старшина й суддя реєстрових козаків 1572.

Бадо́ліо (Badoglio) Пєтро, іт. марша́л, *1871; шеф іт. ґен. штабу в часі світ. війни.

Бає (Bajae), славна ст. рим. купелева місцевість б. Неаполю; тепер руїни.

Баєр Ґотліб Зіґфрід, відомий історик і філолог (1694-1738), приятель Т. Прокоповича, один з тих нім. учених, що працювали в петерб. Академії Наук, дуже заслужився для дослідів над рос. історією, географією та етнографією.

Баєр (Bayer), 1) Йоган, нім. астроном (1572-1660); його „Уранометрія" з 51 картами зоряного неба є першим европ. атласом неба; 2) Йоган Якоб, нім. геодет (1794-1885), заслужений при помірах геогр. ступнів в Европі; 3) Адольф, син Йогана Якоба (1835-1917), нім. хемік, відкрив еозину та штучне індиґо; один з творців нинішнього хем. промислу; дістав нагороду Нобеля.

Баєр (Bajer) Фредрік, дан. політик і письм. (1837-1922), закладає 1882 дан. союз миру, 1891 міжн. бюро миру у Берні, 1908 дістає нагороду Нобеля за ширення ідеї всесвітнього миру.

П. Бажанський.

Бажанський Порфір, галицько-укр. музи́ка (1836-1920), записував народні мелодії, з яких тільки частина видана або використана в його композиціях: „Олекса Довбуш", „Весілля" й ін.

Бажант, гл. Фазан.

Баженов Василь, рос. архітект, театральний декоратор (1737-99), член чотирьох академій мистецтва; будував арсенал у Москві і Петербурзі, царську палату у моск. Кремлі та ін.

База, (гр.) основа, підстава, підвалина, під-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ніжжя, лінія або площина, на якій щонебудь находиться; в будівництві: підстава, на якій стоїть стовп (колона); в землемірстві: б. триангуляційна: проста лінія, зазначена на даній місцевості, довга на кілька кільометрів, якої довжина й азімут дуже докладно вимірюється і яка разом з виміряними кутами в мережі трикутників, основаних на тій „базі“, служить основою триангуляції; в геольогії: б. ерозійна: рівень, понижче якого ріка не може врізатися; абсолютною базою є рівень моря; у військовості: б. операційна: частина воєнної області, що находиться в запіллі дієвої армії і є підставою її ділання.

База — підстава стовпа (колони).

Базавлуг, гл. Бузулук.

Базалія, містечко над рікою Случчю в Шепетівській окрузі, 3.400 меш. Великі бої Січових Стрільців і Запорізців з більшовиками літом 1919 й осідок місцевих „Вільних Козаків“.

Базальт, чорна тверда та важка вибухова скала з мікроскопійно малих зерняток авґіту, олівіну і магнетиту, крім того плагіоклазу, нефеліну та ін. Часто виступає у стовпах; коли звітріє, перемінюється в урожайну землю; надається до мощення вулиць. У нас родовища б. у Берестівці на Волині.

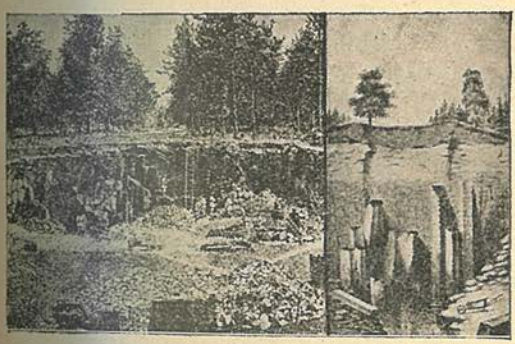

Базальтові каміньоломи в Берестівці.

Базальтове шкло, дешеве шкло з домішкою базальту.

Базан Пєр Франсуа, фр. ритівник (1723-1797), автор словаря ритівників.

Базар, (перс.) торговиця, ринок, крамниця.

Базар, містечко коло Коростеня; тут находиться могила 359-ох повстанців Армії У. Н. Р., розстріляних більшовиками 22. XI. 1921.

Базар (Bazard) Сен-Аман, фр. соціяліст-утопіст (1792-1832), найвизначніший ученик Сен-Сімона.

Базаров В., (вл. Руднєв), рос. філософ, письм. та економіст, більшовик, перекладчик „Капіталу“ Маркса. *1874.

Баседов, 1) Йоган Бернгард, нім. педагог і письм. (1623-90); у своїх творах піддержував погляди Руссо, висловлені в творі „Еміль“. 2) Карл, нім. лікар (1799-1854), перший описав хоробу, названу його іменем.

Баседова хороба, викликана зміною матерії в борляковій залозі. Прояви: прискорення чинности серця, побільшення борлякової залози (вола), сильна вирлоокість, збільшена переміна матерії. Лічення: операція, насвітлювання промінням Рентґена.

Базель, 1) кантон у півн.-зах. Швайцарії, 460 км.² і 220.000 меш., складається з двох півкантонів: Б. місто і Б. село; лежить над Райном і обіймає вчасти лісисті верхи Юри, вчасти підгірську країну над Райном. Рільництво і скотарство; промисл, головно шовковий; 2) місто положене над Райном, 141.00 меш. Торговельне й промислове місто, університет; славна церква з XI. в., в якій відбувався базельський собор.

Базель.

Базельське віроісповідання, одно з протестантських віроісповідань у часах реформації.

Базельський собор, 1431-47. Ціллю собору була боротьба з гуситизмом, привернення міжнароднього миру й реформа церкви. Зараз на другому засіданні проголосив собор константський декрет про вищість собору над папою і візвав папу Євґена IV. взяти участь у засіданнях собору; коли ж собор став виступати щораз ворожіше супроти папи, папа закрив його.

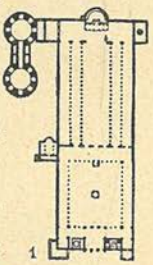

Базиліка св.Петра в Римі (поземий плян).

Базе́н (Bazaine) Франсуа́ Ашіль, фр. маршал (1811-88), підчас фр.-нім. війни піддався 1870 прусакам у Мецї, засуджений на смерть і помилуваний.

Базиліка, (гр.) 1) „царський портик“ в Атенах, місце урядування архонта-царя; 2) в Римі, державний будинок б. форуму з трьома частями, відділеними від себе двома рядами стовпів і з півкруглою заглибиною проти входу; в б. відбувалися судові засідання й торгові справи; 3) церква, збудована на подобу старовинної базиліки.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Найкращі б. св. Івана, св. Петра, св. Павла в Римі.

Базиліки, (гр.) перерібки законів гр. цісаря Юстиніяна, що почалися за Василя I.

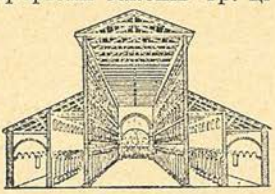

Базиліка. Будова в середині.

Базилович Йоанікій, протоігумен чина св. Василія В. (1742-1821), перший історик Закарпатської України.

Базилярний менінґіт(іс), гл. Запалення мізкових оболон.

Базіле Джанбатіста, іт. письм. (1575-1632), автор „Пентамерону".

Базіліюс Валентін (B. Valentinus), вл. Тельде (Thölde), нім. альхемік, жив б. 1400, досліджував металі й їх сполуки, відкрив вуглян міді, антимон і сільний квас.

Базник, гл. Бузина.

Базуто, півд.-афр. народ, споріднений з бечуанами, заселює англійську колонію Базутоленд, задержавши свій старий громадський устрій.

Базькові (Amentaceae), ясноцвітні ростини, які мають цвіт, що зветься базькою, зложений з самих пиляків або з самих стовпиків.

Баія (Bahia) або Сан Сальвадор де Баія (Sao Salvador de Bahia), важна пристань і торговельне місто; вивіз тютюну, кави, кавчуку; 315.000 меш. До 1763 гол. місто Бразілії.

Баія Блянка (Bahia Blanca), пристань в Арґентіні, 80.000 меш.; вивіз рільничих продуктів.

Баїні Джюзепе, іт. духовний музика (1775-1844); літургії, псальми, мотетти.

Баїф Жан Антуан, фр. поет (1532-89). Пробував увести в фр. літературу білий вірш (вірш Баїфа).

Байбакти, невелике кірґізьке плем'я над Уралом.

Байбара, довгий бич наших степових пастухів.

Байбарак, верхній одяг у гуцулів; кожух критий сукном.

Байбарис, барбарис, кислич (Berberis vulg.), корчовата ростина до 4 м. вис. з дрібними жовтими запашними цвітами і червоними кваснимиягідками, які смажуть з цукром. З кори і корінів добувають берберін, для виготовлення жовтої фарби і для лікарських потреб. Шкодить нивам, прищеплюючи збіжжю грибну хоробу — звану іржою (грибок Puccinia graminis).

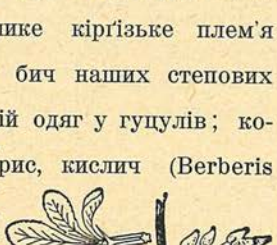

Байбарис.

Байбуза Тихон, запорізький гетьман 1598, проводир поміркованої партії.

Байґеле, (жид.) кручений обарінок, бублик.

Байда, герой народньої пісні про козака Байду, якого традиція в'яже з особою кн. Дм. Вишневецького, гл. Вишневецький.

Байда П., гл. Ніщинський Петро.

Байдак, більший човен, довгий, вузький, з плитким дном, без чердаку.

Байдара, камчадальський (алеутський) човен для мисливства, обтягнутий шкірою.

Байдрак, гл. Татарник.

Байдрачка, свербіжниця (Knautia arvensis), невеличка зелиста ростинка, що росте у нас скрізь по полях, з родини кошичковатих, гарно цвитучі городові відміни, відомі як „скабіози", плекають у нас по цвітниках.

Байза, 1) Йосиф Ігнат, словацький письм. (1754-1837), один з тих, що спричинили відродження словацької літератури, впроваджуючи до неї народню мову; писав поезії й повісті. 2) Йосиф, мадьярський поет, критик та історик (1804-58); 1-ший директор мадьяр. народнього театру, основоположник мадь. літературної критики.

Байка, фантастичне оповідання, в якім як дієві „особи" виступають тварини або ростини. Байки дуже старинного орієнтального походження і нав'язують до міжнародніх, мандрівних тем. Індійські збірники байок „Панчатантра" й „Гітопадеша" мали сильний вплив на европейські. В Греції відомий такий збірник байок Езопа (VI. в. до Хр.) прозою, а в Римі Федра (I. в. по Хр.) віршем. З новіших особливо славні байки Ляфонтена, Ґрімів, Лесінґа, Ґете (Reineke Fuchs) та Крилова. У нас відомі байки Гребінки, Глібова й Франка „Лис Микита". Багату збірку укр. народніх байок видав Вол. Гнатюк. Від байки треба розрізнити казку, гл. Казка.

Байкальське озеро, вл. Байкул, велике озеро в півд. Сибірі, 35.000 км.², є найглибшим озером світу (1523 м.). Впливає до нього ріка Селенґа, випливає Анґара. Від заходу тягнуться Байкальські гори, від півдня об'їжджає озеро сибірська залізниця.

Байкальські гори, 1400 м. вис. на захід від Байкалу між Леною й Б-им озером; залісені й багаті в руди металів.

Байо́н (Bayonne), місто в фр. департ. Бас Пірене́ (Basses-Pyrénées) над рікою Адур; торг. пристань 31.000 меш., частинно басків.

Байонські суми, величезні гроші, які трудно відобрати або заплатити; назва походить від 47 міл. франків, які в місті Байон Наполеон I. переказав Варшавському князівству, а які опісля берлінський конґрес признав Прусії.

Байрак, (тур.): 1) тур. стяг, жовто-червоний прапор на тур. кораблях; 2) лісок у вибалку (балці); 3) зубила при уздечці.

Байрам, (перс.) два найголовніші свята у мусулман: 1) тридневий, після сорокденного посту рамазана; 2) чотиродневий, що

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

святкується 70 днів після першого; час вільний від зайнять.

Байройт (Bayreuth), місто в Баварії над рікою Майном; 36.000 меш.; ткацький та інші промисли; два старі замки, театр Ріхарда Ваґнера.

Байрон (Byron) Джордж Ґордон, один з найбільших англ. і всесвітніх поетів (1788-1824); по скінченню наук у Кембріджі і здобутті місця в палаті лордів 1809, подорожував по краях над Середземним морем; з того часу походять його „Чайлд-Гаролдова мандрівка", „Корсар", „Абідоська наречена", „Ляра", „Парізіна", „Облога Корінту" й ін. 1815 Б. оженився нещасливо, після чого покинув Англію 1816. Жив у Швайцарії й Італії, де м. ін. написав: „Шільйонський в'язень", „Манфред", „Дон-Жуан", „Мазепа", „Каїн". 1823 вибрався до Греції, на чолі власним коштом узброєного відділу 500 охотників,помагати грекам в їх визвольній боротьбі з турками й помер в Місолонгу на пропасницю. Тіло його перевезено до Англії. Буйна уява, ніжність почувань, гаряча пристрасть, таємна демонічність і з'їдлива злоба, отсе головні прикмети творчости Байрона, яка мала великий вплив на европейську поезію XIX. в.

Дж. Байрон.

Байронізм, літ. напрямок, гол. в поезії, що бере почин від англ. поета Байрона.

Байронічний, у дусі Байрона: похмурий, демонічний, злобний.

Байрут (Beyrouth, стар.-фенікійський Берітос), головне сірійське місто та пристань у підніжжя гір Лібанон. Населення головно арабське, більшість християн. Столиця левантійської торговлі, шовкові кокони, шовк, олива, один з культурних осередків Арабії, 92.000 меш. Шовковий і бавовняний промисл.

Байс-Бальо́ (Buys-Ballot) Хрістоф, голянд. метеоролог (1817-90), один з основників новітньої метеорології, творець закону напряму вітрів, винайшов аерокліноскоп, прилад, що остерігає перед бурею.

Байс-Бальотовий закон напряму вітру: вітер віє з місця високого тиснення в напрямі, де є низьке тиснення, причім наслідком обороту Землі відклонюється на північній півкулі на схід, а на південній на захід так, що коли станемо на півн. півкулі плечима до вітру, то ліва рука, висунена трохи вперед, вказує барометричну знижку, права рука, подана назад, звишку.

Байца, (нім.) заправа, розчина кислот, солей або барвників до нагризування металів, приправлювання м'яса та намочування збіжжя від шкідливих зародків, забарвлювання дерева. Байцами у барвництві обробляють тканини і шкіри на те, щоби барвник їх чіплявся. Байци бувають мінеральні, як: б. глинова, залізна, антимонова, цинова, або ростинні, як: б. танітова, олійної кислини, та ін.

Байцування збіжжя, намочування збіжжя в особливих рідинах, які мають завдання знищити розродні грибків, що напали на нього, чи забезпечити перед ними. Збіжжя байцується перед засівом синім камінем (сірчаном міді), формаліною, бордоським плином (мішанина синього каменю з розчином вапна), успулюном, пероцідом, ґермізаном, фузаріолем, сублімоформом і багатьма ін. засобами. Грибові розродні на збіжжі нищать також гарячим повітрям та гарячою водою.

Бак(а), (голянд.) дерев'яний знак на морі на означення небезпечних місць; металева або дерев'яна посудина для зберігання води і взагалі рідини; передня частина чердака на кораблі; також стіл, при котрому їдять моряки гуртками.

Бака Юзеф, поль. єзуїт (1707-80), проповідник і віршописець, з часів упадку поль. літератури.

Бакавт (Guajacum officinale), ґваякове дерево, серед. Америка; дає тверде й важке деревно та бакавтову живицю. Вживається для виробу зубців у зубчастих колесах, круглів та ін. Відвар з листя і цвіту вживається як лік на прочищення крови; з живиці вироблюють ґваяколь, цінний лік проти туберкульози.

Бакаїрі, півд.-інд. плем'я караїбської групи, живе в серед. Бразілії, задержало первісну неолітичну культуру.

Бакалія, (перс.) сушняк, сушені південні овочі, фіґи, дактилі, родзинки; рибні продукти, харчі, тощо; бакалійна торговля — торговля цими товарами.

Бакаляр (baccalaureus, вінчаний лавром), у середньовічних університетах це спочатку студент, що склав іспити й оборонив диспуту або детермінацію, опісля студент, що склав 1-ий іспит на вищий науковий ступінь ліценціята або маґістра й доктора, вкінці — 1-ий ступінь по скінченні університету; в такім значінні досі в Англії і від 1880 знов у Франції.

Бакан, 1) кольорові сиґнали для кораблів, куди мають плисти; 2) вежі уставлені на піскових лавах для остороги кораблям.

Бакан, (тур.) рід червоної краски, кармін.

Бакара, (фр.) азартна гра у карти; зразкові вироби відомої шкляної гути в місті тієї ж назви у Франції (Baccarat).

Бакборт, гл. Бекборт.

Бакеліт, маса вироблювана у формах і під великим тисненням з фенолів і деревного або азбестового мілу, уживана до виробу різних складових частин радіо.

Бакенбарди, бакомпарт, (нім.) бачки, бакирі, бурці, бокобороди.

Бакеу (Bacău), місто в Молдавії; 20.000 меш., копальні нафти.

Баки Мола Абдул, славний тур. поет-лірик на дворі Сулеймана В. (1527-1600), мистець форми; збірник поезій „Диван".

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Баклага, бакло, боклаг, (тат.) посуда.

Баклажан, помідор (Lycopersicum esculentum), зелиста ростина з роду беленуватих, висока до 80 цм., нагадує картоплю, тільки з дрібним листям і жовтим цвітом; у нас плекають б. по городах задля м'ягких, соковитих червоних їстивних овочів.

Баклажан.

Баклан, корморан (Phalacrocorax), птах подібний до гуски, тільки з вузьким дзьобом і досить довгим хвостом; живе над північними морями, живиться рибами; також: штурпак, цурупалок, колодка.

Бакмайстер Людвіґ, нім. письм. (1730-1806), видавець „Russische Bibliothek für Kenntnis des gegenwärtigen Zustandes der Literatur in Russland" (11 томів), де поміщено й багато матеріялів про Україну.

Баконський Ліс, гори в зах. Угорщині до 713 м. вис., збудовані гол. з вапняку; великі букові ліси, звісні з годівлі безрог.

Баконські свині, гл. Свиня свійська.

Бакота, нині село над Дністром у кам'янецькій окрузі, колись город, у княжих часах мабуть столиця Поділля; скельний манастир, з фресками; в околиці печери, пам'ятки передісторичних культур.

Баклан — корморан.

Бакст Лев, рос. мистець, декоратор, ілюстратор і режісер (1866-1924).

Бактеріемія, (гр.) хоробовий стан, коли бактерії находяться в крові.

Бактерії, (гр.) одноклітинні, ростинні твори від $^1/_{2000}$ до $^1/_{500}$ мм. дов., сильно у світі поширені; по вигляду діляться на:1) коки, кулистої форми, що збираються часом в більші або менші купочки (диплококи, стрептококи, стафілококи, сарціни); 2) бактерії більш або менше видовжені; 3) бацилі, прутні палочковатої постаті; 4) спіриллі, більш або менше пружиновато скручені. Багато б. має на повехні рісничкі (мигучки), при помочі яких порушуються. Б. розмножуються звичайним поділом, а живуть одні в присутності кисня (аероби), інші без нього (анероби).

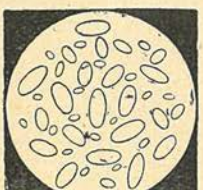

Бактерії звичайні.

Бацили.

Більшість б. живе в температурі від 14-40°. Одні з них живуть у великій кількості в кормовім проводі живих тварин (кишкові б.), інші як галапаси в людському, тваринному, ростинному тілі (хороботворчі б.), інші в землі, важні в господарстві (земні б.).

Бактерії хороботворчі, гл. Заразні.

Бактерійний, (гр.) той, що відноситься до бактерій, спричинений бактеріями.

Бактеріоліза, (гр.) здібність розкладати бактерії, питома сировиці крови виздоровців по заразливих недугах.

Бактеріолізин, (гр.) річовина, що розпускає бактерії.

Бактеріолог, (гр.) учений, що займається бактеріологією.

Бактеріологія, (гр.) наука про будову, життя й прикмети бактерій.

Бактеріотерапія, (гр.) метода лікування підшкірним вщіпленням бактерій хорому.

Бактеріофаги, (гр.) бактерії, що по думці деяких учених розпускають інші бактерії.

Бактеріурія, (гр.-лат.) хоробливий стан, коли бактерії находяться в сечі.

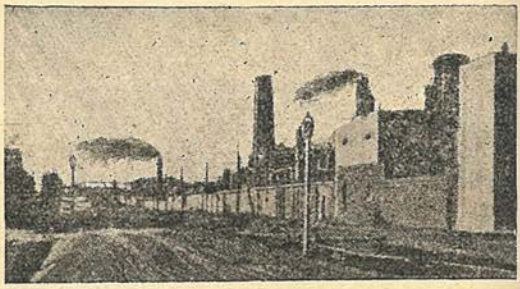

Баку: чорне місто.

Бактерія, бактеріюм, (гр.) рід бактерій, у вигляді короткої палочки без рісничок, пр. б. туберкульози, оцтової ферментації.

Бактероїди, дрібновидні живинки, неправильної постаті, які находяться в бульбочках на корінних багатьох хрестоцвітних і стручкових ростин, правдоподібно зниділі бульбочкові заразні.

Бактрія, у старині країна у Серед. Азії над Аму-Дар'єю, улягала медам, персам, здобута Олександром В.; в VII. в. зайняли її арабські каліфи, від X. в. належала до різних монг. династій, тепер до Афґаністану.

Баку, гол. місто Азербайджану в СРСР, пристань над Каспійським морем, має з передмістями 447.000 меш. Це торговельно-промислове місто провадить велику торговлю, головно з Персією. Місто має частинно орієнтальний характер, хоч середмістя наскрізь модерне з широкими вулицями та европейськими будівлями. Одначе базарний рух на цих модерних вулицях наскрізь орієнтальний: скриплячі гарби, рев ослів, кричуча юрба. Зовсім відмінного характеру є фабрична частина Б. цього велетенського осередка нафтового промислу. Це тзв. „чорне місто", прозване від того, що

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

його доми обкопчені саджею. Тут багато нафтових шибів, а немощені вулиці попересувані нафтовими проводами, болото перемішане з нафтою, що нею пересякає все повітря. Тут ні води нема, ні рістні не видно — пустиня. Від Баку веде нафтовий руротяг довжини 870 км. до Батуму у Грузії над Чорним морем.

Бакуба, зах.-афр. плем'я з родини банту, витворило в центр. частині Конґа сильну державу, якої початки сягали середньовіччя. Б. зручні різьбарі.

Бакуліти, головоногі копальні тварини з крейдяної доби.

Бакулометрія, (гр.) умілість мірення віддалі і висоти при помочі тичок.

Бакун, міцний рід тютюну, гл. Тютюн.

Бакунін Михайло, рос. революціонер (1816-76), один з основників чинного анархізму, провідник маєвого повстання в Дрезні 1849, виданий Росії й засланий на Сибір, утік і проживав у Швайцарії, де заснував „Міжнароднє соц. дем. Товариство". Гол. твір: „Держава й анархія".

М. Бакунін.

Бакфіш, (нім.) молода дівчина, підросток, недоліток, у Галичині: „смотрик".

Бакх, гл. Діоніс.

Бакханалії (Bacchanalia), 1) ст.-рим. таємні свята, що їх справляли нічною порою жінки на честь Бакха; за сполучену з ними розпусту заборонені в Римі 186 до Хр. ухвалою сенату; 2) гучні й галасливі гульні.

Бакханти, бакханки, учасники й учасниці бакханалій.

Бакхій, гр. віршова й музична стопа (⏑ — — —).

Бакхій.

Бакхілід, гр. ліричний поет, один із представників хорової лірики, сучасник Піндара, б. 470 до Хр.

Бакхіяди, потомки Бакхіда, володарі Коринту 924-627 до Хр.

Бакчіяреллі (Bacciarelli) Марко, іт. маляр-портретист (1731-1818), провадив малярську школу у Варшаві та Відні, улаштував поль. королівську ґалерію образів.

Бакша, (кирґ.) 1) головний жрець у комликів; 2) кирґ. шаман, віщун.

Бакшиш, (перс.) могорич, гостинець; у магометан подарунок грішми, хабар.

Бал, (фр.) м'ячик, кулька при голосуванні; помітка про успіхи та поведінку учня; числова помітка чогонебудь.

Балабан, 1) Арсеній, львівський єпископ 1549-65. 2) Гедеон, львівський єпископ 1569-1607, боронив православну церкву перед католиками, 1582 не допустив до заведення григоріянського календаря, в обороні авторитету єпископа вів боротьбу з Ставропігією; опісля мав намір приняти унію з Римом, але на берестейськім соборі 1596 заявився за православієм, добув титул екзарха руської церкви; заснував друкарню в Стрятині. 3) Діонісій, київський митрополит 1658-63, прихильник гетьмана Виговського.

Балабан, балабух, малий хлібець, уживаний зокрема при ворожінні на Андрія.

Балабан, велика птаха з породи шулік, що її привчають до лови; гл. Сокіл.

Г. Балзбан.

Балабанов Михайло, соц.-дем. меншовик, *1873, від 1907 співробітник „Кієвск-ої Мысл-і", в 1917-18 член Укр. Центр. Ради, автор праці „Історія революц. руху в Росії".

Балабур, (перс.) кирґізький наїздник, багатир.

Балагула, 1) закрита жид. повозка з полотняною будою; 2) візник від цієї повозки; 3) на правобічній Україні 1830-40. рр. балагули — товариство польських дідичів, ідентичне з т-вом мочемордів на Лівобережжі; на чолі стояв Антін Шашкевич, „король балагулів".

Балаґан, (тат.) ярмарочна буда для вистав, звідси означення неартистичної, лихої театральної вистави; безладдя.

Балакірев Мілій, рос. піяніст і композитор (1836-1900). Симфонії, увертюри, фортеп. концерти, сонати й дрібні фортеп. твори.

Балаклава, місто і пристань на Кримі на південь від Севастополя; кліматична стація.

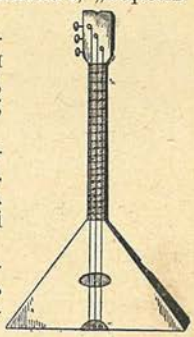
Балалайка.

Балалайка, рід бандура схід. походження з трикутним спідняком, поширений найбільше у москалів.

Баламут, (тат.): 1) заверниголова, говорун, крутій, знахор; 2) кримський оселедець; 3) гл. Макреля.

Баландін Ілля, рос. гінеколог і акушер (1836-93), дослідник у царині гінекології.

Балахо́н, (перс.) стародавній верхній одяг з білого полотна, халат, кафтан, гол. у москалів.

Балбе́ра, прилад до ловлення риб (ряд гачків з поплавками) на Чорноморщині.

Балдахін.

Балдахін, багато вишивана шовкова матерія з Балдаху (Вавилону); ослона над престолом, або така ж переносна ослона на чотирьох дрючках, вживана при катол. процесіях.

Балдвін, гл. Болдвін.

Балдуїн, граф Фляндрії, 1204 заснував у Константинополі латинське цісарство, †1205.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Балдуїн, ім'я єрусалимських королів у часах хрестоносних походів: 1) Б. І., брат Готфріда з Бульйону, брав участь у першім хрестоносним поході, 1098 князь Едесси, 1100-18 король. 2) Б. II., 1118-31; заснування ордену Темпляріїв і Йоанітів. 3) Б. III., 1131-62, боротьба зі султаном Нурредіном. 4) Б. IV., 1173-83. 5) Б. V., 1183-86.

Балдунґ-Ґрін Ганс, нім. маляр і ритівник (1474—1545), запрестольні образи, портрети.

Балеари, громада островів на Середземнім морі. Лагідне підсоння; рільництво й огородництво. Разом з Пітеузами творять Балеари еспанську провінцію зі столицею Пальма. 5.000 км.², 340.000 меш.

Баленіт, штучний фішбін.

Балерина, (іт.) танцюристка в балеті; звичайно така, що танцює сама.

Балет, (іт.) представлення, в якому лучаться танець, музика і рухова гра-пантоміма. Того роду вистави були знані вже у греків і римлян, розвинулися з обрядових танців, які були у реліг. культі всіх сливе давніх народів. У часах Відродження розвинувся новітній балет у Італії, звідси перейшов до Франції в XVII. в., де став дуже популярний за Людвика XIV і його наступників. При кожній великій опері повставали балетові школи. Найбільші музики укладали балетову музику. З кінцем XIX. в. зменшилося зацікавлення балетом і щойно від 1907 вистави рос. балету викликали наново захоплення.

Балетмайстер, (іт.-нім.) провідник або учитель балетного гуртка.

Балетник,-иця, член балету, танцюрист, тацюристка.

Балетоманія, (фр.-гр.) пристрасть до балету.

Балик, солена й в'ялена в тіні на повітрі риба (осетрина), продукується найбільше над Озівським морем, Волгою, Каспійським озером і на Дону.

Балики, впливова київська міщанська родина: 1) Яцко, київський війт від 1592. р., виступав на чолі православних міщан проти захоплення церков уніятами, †1613. Із його 4 синів: 2) Денис був вибраний війтом на місце батька, але не затверджений воєводою Жолкєвським; 3) Созон був бурмістром і доглядав за відновленням Успенського собору на Подолі, а 4) Божко (Богдан) лишив записки про свою участь у поході на Москву 1612.

Балинський Іван, дослідник історії українського права (1879-1927), член Комісії для виучування зах.-руського та укр. права при Соц.-Ек. Відділі ВУАН. Досліджував февдалізм на Україні та в Польщі.

Балицький Юліян, редактор видавництв „Просвіти" у Львові (1885-1916), визначний діяч на полі освіти і протиалькогольної діяльности, 1915 вивезений росіянами на Сибір, умер у Красноярську.

Баличі, пов. Мостиска, 1902 знайдено тут 19 скелетових могил з кінця надбужанської неолітичної культури.

Балі, найбільше на захід положений остров з архіпелагу Малі Сунди; 5.600 км², 750.000 рільничого, малайського населення. Належить до Голяндії.

Балінський, 1) Кароль, поль. політичний діяч і поет (1817-64); 2) Міхал, історик Вільни і віленської Академії (1794-1863), його праці важні для пізнання минулого Білоруси.

Баліста, старинна метавка на каміння та бальки.

Балістика, (гр.) наука про рух крісових куль та гарматніх стрілен.

Балістит, рід бездимного пороху, винайдений Альфредом Нобелем; складається з нітроцелюльози та нітрогліцерини.

Балістична крива лінія, шлях, який описує вистрілена куля (стрільно); є це крива зближена до параболи, якої друга часть коротша й стрімкіша. Вигляд її залежить від первісної скорости, напряму руху та обороту стрільна, сили притягання землі та опору повітря.

Балістичний маятник, прилад до мірення скорости й сили удару стрілен. Є це великий тягар, з м'якої маси, пр. скриня піску, завішена на дрючку; стрільно вистрілене поземо у цю масу, застрягає в ній та відхилює її вгору; з величини тієї маси, її кута відхилення та маси стрільна обчислюється скорість та силу удару стрільна.

Баліцький Жиґмонт, поль. політик (1858-1916), теоретик нац. демократії.

Балка, белька, трам, дерев'яний або залізний брус, якого уживають у різних будівельних спорудах.

Балка, ярута, вирита дощовими водами у глинах і лєсах. Балки нищать управні поля, перемінюючи їх у невжитки. Дальший розвиток балок можна затримати засадженням узбіччя акацією, лозиною ітін.

Балка.

Балкан, фалдові гори в Болгарії, тягнуться луком від ріки Тімок по Чорне море на довжині 600 км. Найвища є середня частина з верхом Юмрукчаль (2.378 м.) і з високими переходами, як Шіпка (1333 м.).

Балканізація, стан несупокою та усобиць у краю. Слово пішло звідти, що такий стан існував у балканських країнах.

Балканський півострів, є східнім з трьох півостровів півд. Европи, відділеним проливами Босфором і Дарданелами від Азії. Його півн. границю творить ріка Сава і Дунай; поверхня обіймає 500.000 км². Переважу мають гори, на зах. фалдові динарсько-грецькі, на півн. сході балканські, а решту займає старий трацький масив, зложений з поодиноких горстів і кітлин. Береги мають середземно-морське підсоння, глиб краю

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гірське й континентальне, півн. схід чорноморське. Ріки пливуть до Адріятику (Віоса, Дрін, Нарента), до Еґейського моря (Марі-ца, Струма, Вардар) і Чорного (Дунай з Савою, Моравою, Іскером). Населення 20 мілл.: греки й альбанці, слов'яни (болгари, серби, хорвати) й турки, трохи румунів, татар, жидів. Національні відносини часто дуже складні. Балканський півострів обіймає держави: Грецію, Альбанію, европейску Туреччину, Болгарію, Югославію й малу частину Румунії.

Балканські війни, 1) 1911-13 ведена балканським союзом (Болгарія, Сербія, Чорногора та Греція) проти Туреччини, що побита мусіла віддати союзові всі свої европ. землі на захід від лінії Енос-Мідія (мир у Лондоні 1913)[г]; 2) ведена ізза непорозуміння в поділі здобутих від Туреччини земель між Болгарією й іншими членами балканського союзу, покінчилася невдачею Болгарії, що втратила Македонію в користь Греції і Сербії, Сілістрію в користь Румунії, Адріянополь у користь Туреччини (Букарештенський мир 1913).

Балкари, тур. племʼя, в числі до 25.000 душ, що замешкує терську область на півночі Кавказу.

Баллін Микола, спільницький діяч (кооператор) (1829-1904), основник 1-го споживчого товариства в Харкові (1866). Б. філософ-ідеаліст, займався спільницьким (кооперативним) рухом не тільки теоретично, але й практично; положив великі заслуги

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

для спільництва (кооперації), в якому бажав перетворити життя цілої суспільности. При кінці життя віддається Б. спільницькій освітній праці, основуванню спільницьких бібліотек і народніх домів, вважаючи їх осередками морального й освітнього виховання мас. Баллін ураз із Козловим і Галаганом творять трійцю перших укр. кооператорів В. України.

Балмашов Степан, соціяліст-революціонер, убив рос. міністра внутр. справ Сіпяґіна, покараний смертю 1902.

Баловень, козацький отаман, що нищив Московщину в тзв. „Смутне врем'я". 1614 його зловили і повісили.

Балта, місто над рікою Кодимою на Поділлі; торговля й дрібний промисл; 23.000 меш. Балта є столицею Автономної Молдавської Соц. Республіки (А. М. С. Р.), що є в рамах Радянської України. 1919-20 постій Нач. Команди УГА після її переходу до більшовиків.

Балтаджі, (тур.) палатна ґвардія давніх тур. султанів, узброєна у топірці.

Балтійська кераміка, неолітична кераміка европ. Росії, що подибується і по всій Україні в неоліті, а на гал. Поділлі нераз іще й з мальованою керамікою старшого типу; форми ще незнані добре, оздоби витискані дерев'яними зубчастими формами, звідси назва також: гребенева кераміка.

Балтійське море, середземне море, сполучене з Північним морем проливом Зунд, В. та М. Белт. Поверхня 400.000 км². Море назагал мілке; середня глибина 68 м., найбільша 443 м. Солоність слаба: 3%-15%, середньо 8%. На півночі море замерзає зимою; хвилі невисокі, припливу і відпливу нема. Рибальство невелике.

Балтійські держави, збірна назва новоповсталих держав по 1918. р.: Латвії, Естонії, Фінляндії.

Балтський позем, піски з кінця пліоцену на сх. Поділлі, з останками мастодонтів. Назва від міста Балта.

Балу́ба, один із серед.-афр. народів групи Банту, живе над рікою Замбезі.

Балудянський Михайло, учений і державний діяч (1769-1847), родом із Закарпаття, професор університету в Пешті; 1803 заходами Орлая запрошений до Росії, брав участь у законодавчій роботі гр. Сперанського, опісля був ректором петербурзького унів. від його оснування.

Балуцький Міхал, поль.письменник (1837-1901), автор повістей: „Молоді і старі", „Бурмістр із Піпідівки" і комедій з міщанського життя: „Грубі риби", „Радники пана радника", „Отвертий дім".

Балфур (Balfour) Артур Джемс, визначний англ. політик (1848-1930) — консерватист, був кілька разів міністром; один із творців версальського мирового договору та жид. державности в Палестині. Писав філософ. твори.

Балхаш, озеро в Середній Азії на границі кірґізьких степів і Туркестану; 20.600 км.², мілке (найбільша глибина 11 м.) і безвідпливове. В нього вливається ріка Ілі.

Балцанка, бальзанка, (рум.) банька або бляшанка (на нафту), обложена рогіжкою.

Балюстрада, вл. поруччя з балясок (балюстрів), тобто точених стовпиків (колонок), також кам'яне поруччя сходів, терас, ганків, рундуків і т. ін.

Баляда, первісно пісня до танцю, пізніше поетичний твір на основі якоїсь фантастичної, несамовитої, грізної події, овіяний імлою загадковости. Зміст часто з народнього переказу. Збір англ. баляд дав Персі (Percy), в Німеччині баляди писали Бюрґер, Ґете, Шіллер, Улянд і ін. Особливий вплив на европейські баляди мала Бюрґерова „Ленора". В укр. літературі оригінальні баляди дав Шевченко (Причинна, Тополя, Утоплена). Народня баляда подибується в українців переважно в західніх частинах України, куди зайшла за посередництвом західніх і південних слов'ян. Найбільше балядових пісень оголошено у збірниках Головацького й Чубинського. Найбільші збірки нар. баляд такі: Child, English and scottish popular ballads; Damase Arband, Chansons populaires de la Provence; Canti popolari del Piemonte; H. de la Villemarqué, Chansons popul. de la Bretagne; S. Grundtvig, Danmarks gamle Volkeviser; Herder, Volkslieder; Uhland, Volkslieder. В музиці, баляда: 1) твір на сольовий або хоровий спів до слів баляди; 2) музичний інструментальний твір балядового змісту.

А. Балфур.

Баляндрас, (фр.) довгий халат без рукавів, застібнутий спереду; пустомельщина.

Балянс, (фр.) рівновага, гл. Білянс.

Баляншір (нім.), балянсьє (фр.): 1) коромисло в машинах для передавання руху; 2) маятник у кишеневому годиннику; 3) жердина з вагами на кінцях для удержання рівноваги при ході по линві; 4) рівноважник, тягар, який зрівноважує натягнення дротяних проводів, що переводять або гостряки стрілок (зворотниць) або крила семафорів.

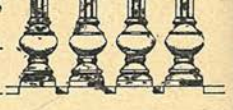
Балюстрада.

Балянс оф Пауер (Balance of Power), (англ.) удержання політ. рівноваги держав на суші.

Баляносувати, утримувати рівновагу; ходити по натягненій линві; марно тратити час.

Балярат, місто в Вікторії, в південно-східній Австралії. Залізничий вузол, промисл, копальні золота, гол. осередок хову овець; 42.000 меш.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Баляси, баляски (іт.), короткі гранчасті, круглі, різьблені або точені підстави, вживані до поручня сходів чи бальконів.

Баляст, (англ.) взагалі все непотрібне, зайвий тягар. 1) У техніці вживається баласту з піску, ґраніту або натовченого каміння при будові залізничого шляху, як горішній насип для відводження води й зміцнення опору порогів (шпал). 2) Тягар, що його навмисне накладають на судно, щоб воно глибше сиділо у воді, або беруть на повітроплав, щоб викидати, коли він сідає, і тим допомогти йому знову піднестися.

Балятон, гл. Блатно.

Баляша (Balassa) Балінт, мадь. ліричний поет (1551-94), автор воєцьких і любовних віршів, незвичайних формою і повних палкого настрою. Погиб у боротьбі з турками.

Баль, (фр.) забава з танцями, бенкет, вечерниці.

Баль, беля, (нім.) міра для паперу, має 10 риз по 20 лібр по 24 аркушів до писання або 25 аркушів паперу до друку; в Німеччині та Австрії беля має 10 риз по 100 складок по 10 аркушів.

Бальбін Богуслав, чесь. єзуїт, історик і оборонець чеської мови (1621-88).

Бальбоа, пристань над Великим океаном при устю Панамського каналу; належить до З. Д. А.

Бальдріянова кислина, гл. Валеріянова кислина.

О. Бальзак.

Бальду́р, сканд. бог новонародженого сонця, син Одіна і Фріґґи, вбитий сліпим братом Гедуром. У міто-логії він часто утотожнюється з Іґурсом.

Бальзак (Balzac) Онорé, славний фр. письменник (1799-1850). Славу здобув низкою повістей, об'єднаних спільним наголовком „Людська комедія". Найважніші з них: „Батько Горіо", „Евгенія Ґрандé", „Лілея в долині", „Шаґреньова шкіра" та ін. В „Людській комедії" виявив Б. надзвичайну спостережливість, глибоке знання найтайніших пружин людської душі, а заразом уміння цікаво оповідати. „Людська комедія" — це справжня студія цілої доби новітньої франц. історії, величезна панорама франц. міщанства 30-40. рр. XIX. в., якого життя, звичаї і обичаї вивчив Б. досконало. Вона розпочинає так званий реалістичний напрям франц. літератури. Позатим писав Б. ще свавільні оповідання на зразок XVI. в., а також драми, яким сам надавав велику вагу, але які успіху не мали. В 1847-50. рр. побував Б. на Україні, на Київщині, в с. Верхівні, куди привела його любов до Еви Ганської, уродженої гр. Ржевуської.

Бальзаківський вік, небезпечний вік, в якому людина переходить любовну кризу, кохаючи востанне; з роману Бальзака „30-літня жінка".

Бальзам, (араб.) пахуча живиця з етеричними оліями, яку добувають з особливих родів дерев; відповідно до походження розрізняємо багато родів бальзамів, з них найважніші: мехіканський і перув'янський толю-бальзам; вживається як лік на злагодження болю і кашлю, також до смаровил і як пахощі.

Бальзамина, вербованя, вербівка (Balsamina), невеличка ростина з листям подібним до листя верби і гарними цвітами, задля яких плекають її у нас по городах; походить з півд. Азії.

Бальзамина.

Бальзамічний, (араб.) запашний.

Бальзамування, спосіб охорони померших від гниття, звісний у єгиптян, ассірійців, персів. Сьогодні вприскується до б'ючок сублімат, формалін, кишки виполікуються розчином карболю, а ямини тіла виповнюються свіжим деревним вугіллям.

Бальї, (фр. bailli з лат. bajulus або ballivus). У франк. державі=службовці короля, герцоґів і графів, що діставали від своїх панів деякі доручення. У франц. державі XII-XVI. вв. адміністративний королівський урядник, що стояв на чолі округи, званої бальяж. У XVII-XVIII. вв. б. лише почесний титул.

Балькон.

Балькон, (іт.) свобідно виступаючий поміст з поруччям при будівлі, звич. на поверсі; також місця в театрі понад долішніми місцями (партером).

Бальмен Яків, граф, приятель Шевченка (1813-45), народився на Полтавщині, вчився у Ніжині, опісля служив у війську і загинув на Кавказі в сутичці з черкесами. Був добрим і плодовитим малярем, 1844 ілюстрував разом із Башіловим рукописний „Кобзар" Шевченка, який присвятив його пам'яті свій „Кавказ".

Бальмер І. І., швайц. фізик (1835-98), виказав, що всі лінії газової дуговини спектру, передовсім водню, стоять у зв'язку із собою і що з положення одної лінії можна обчислити положення всіх інших.

Бальмонт Константин, видатний рос. ліричний поет (*1867), мистець віршової форми, перекладач творів европ. письменства на рос. мову.

Бальнеографія, опис купелевих місцевостей.

Бальнеологія, (гр.) наука про водолікування, себто про лічничі води, купелі, живці й про лікування ними.

Бальнеотерапія, (гр.) частина медицини, що займається лікуванням при помочі купелів і живців.

Бальок, гл. Трям.

Бальон, велика шкляна або глиняна

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

пляшка на кваси і т. д. Також повітряний бальон або аеростат, гл. Повітроплав.

Бальон каптіф (Ballon captif), бальони з самозаписуючими приладами, пускані в наукових цілях.

Бальотаж, голосування відданням кульок (звичайно чорних або білих) або записок.

Бальотировка, бальотування, гл. Бальотаж.

Бальотувати, (фр.) голосувати, вибирати когось або відкидати чиюсь кандидатуру.

Бальта, приморські багнища і плавні в Басарабії.

Бальтазар, гл. Валтазар.

Бальтімора, найбільше місто в державі Меріленд З. Д. А., 820.000 меш. Пристань, металевий і ткацький промисл; вивіз рільничих продуктів; університет.

Бальтіморська птаха (Icterus galbula), птаха споріднена з нашою вивільгою, величини ворони, чорна з темно-жовтим тулубом і хвостом; живе громадами в півн. Америці, змінюючи часто місце побуту; живиться комахами й ягодами, тому по садах робить великі шкоди; гнізда плете торбоваті, як ткачі і наш ремез.

Бальтіморська птаха.

Бальтістан, гірська країна над гор. Індом у півн.-зах. Гімалаях; належить до британської Індії (Кашмір).

Бальфур, гл. Балфур.

Бальцер Освальд Маріян, поль. історик (*1858), проф. львівського унів., дійсний член НТШ: „Ґенеза Кор. Трибуналу", „Генеалогія Пястів", „Історія устрою Польщі" та ін.

Бамако, торг. місто фр. Судану над Ніґером. Залізнична стація, 16.000 меш.

Бамберґ, місто в Баварії над рікою Реґніц, 53.000 меш.; волоконний, залізний і броварський промисл. Собор з XII. в. і багато інших давніх будівель.

Бамберґер Людвіґ, нім. політик і економіст (1823-99), 1868 член митового, а 1871-93 заг. нім. парляменту. Співпрацює у монетарній реформі, боронить вільної торговлі і золотої валюти.

Бамбук.

Бамберзький закон, Бамберґензіс, закон карного процесу оголошений у Бамберзі 1507, складений Й. Шварценберґом на підставі тодішньої іт. теорії карного права.

Бамбіно, (іт.) хлопчик; Б. Сантіссімо у Римі, пишно прибрана дерев'яна статуетка малого Ісуса; вважається чудотворною.

Бамбук, бамбус (Bambussa), підрівникова ростина з роду трав, до 40 м. вис. Здеревілі стебла вживаються до виробу палиць, домашніх приладів, а навіть до будови. Волокон, добутих з бамбуку, вживають до виробу тканин і тзв. китайського шовкового паперу.

Бан, у середньовіччі намісник угор. окраїнних земель, опісля намісник Хорватії.

Бан Матвій, визначний далматинський письм. і політичний діяч (1818-1903), видавець альманаху „Dubrovnik". Драми, поезії й педагогічні, політичні та критичні розвідки.

Банальний, (фр.) занадто звичайний, усім відомий.

Банан.

Банан (Musa sapientum), підрівникова ростина, до 10 м. вис., з великими червоними, лілієватими цвітами. Його велике, широке листя вживають до покривання дахів і опакування, а з волокон листкових піхов виробляють тканини й шнури; подовгуваті овочі мають дуже смачне й поживне нутро.

Банана, головна пристань Бельґійського Конґо при устю ріки Конґо.

Бананоїд (Musophaga), пишнобарвний птах, величини яструба, споріднений з нашою зозулею; живе в середущій і півд. Африці, живиться головно овочами, особливо бананами.

Бананоїд.

Банат, 1) взагалі угор. країна під управою бана; 2) країна між Дунаєм, Тисою й Семигородом; належала перед війною до Угорщини, а тепер до Румунії й Югославії; рільнича й дуже врожайна. Населення дуже різноманітне: серби, румуни, німці, мадьяри.

Банатка, гл. Пшениця.

Банвіль (Banville) Теодор, фр. поет (1823-91), допровадив форму вірша (рими і строфу) до крайнього, аж неприроднього мистецтва.

Банґ Герман, данський письм. (1859-1912). Почав від критичних студій і драматичних спроб, але славу здобув натуралістичними оповіданнями та повістями навіяними смутком: „Безнадійне покоління", „Білий Дім".

Банґальор (Bangalore), столиця напів залежного краю Майсор у брит. Індії;

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

119.000 меш. Осередок місій, науковий інститут.

Банґальо, (англ. Bungalow) літні мешкання (вілли) европейців в Індії.

Банґвеольо, озеро в Родезії (Рівникова Африка), 3.500 км.², мілке, багнисте, зміняє висоту поверхні; впливає до ріки Конґо.

Банґкок, гол. місто і пристань Сіяму над устям ріки Менам, побудована частинно на палях. Торговельний і культурний осередок; багато буддійських святинь-паґод; 930.000 меш., з чого 1/4 китайців.

Банда, 1) море між островом Тімор і Молюкками; 2) острови на морі того ж імени, торговля корінними.

Банда, (фр.) громада, купа, ватага, шайка; орхестра.

Бандаж, (фр.): 1) перев'язка при рані або хорій частині тіла; 2) сталевий обруч, який у гарячому стані насаджується на колеса залізничих возів та паротягу; 3) шнурок до зав'язування черевиків.

Бандажист, (фр.) той, що підготовляє хірургічні прилади: перев'язки, підпаски, паски на килу.

Банделір, (фр.) ремінь з ладівницею, який давніше носила кінnота через ліве плече.

Банделльо Маттео, іт. монах і фр. єпископ (1480-1562), написав цікаві оповідання, якими користувався Шекспір.

Бандент (Bandong), місто на Джаві; 135.000 меш.

Бандера, (фр.) прапор, хоругва; музичний прилад африканських муринів.

Бандерильєро, (есп.) мистець у боротьбі з биками, якого завданням є застромлювати в нього бандерильї.

Бандерилья, (есп.) червоний прапорець на держаку з вістрям, уживаний в Еспанії при боротьбі з биками.

Бандерія, (лат.) кінний святочний похід, почет, свита.

Бандеріяльні пани, верства знатної шляхти в середньовічній державі, яка мала право власної бандерії, себто хоругви. Б. пан ішов у воєнний похід не під хоругвою краю, але під власною, під якою збиралося дрібне лицарство, ленно залежне від нього. Гл. Пани хоруговні.

Бандероля, (фр.) опаска, перепаска на товарі або на посилці на знак оплачення, правдивости товару або для прикраси; хоруговка.

Банджара, кочове плем'я в Індії, споріднене, як здогадуються, з циганами.

Банджермасін (Bandjermasin), пристань на голяндському Борнео, 65.000 меш.

Бандит, (іт.) розбійник, опришок, грабіжник.

Бандоля, (есп.) струнний інструмент у роді лютні.

Бандора, пандора, струнний інструмент, що появився вперше в Лондоні в XVI. в.

Бандоска (кобза), чеський і кашубський музичний інструмент, подібний до контрабасу.

Бандровський - Каден Юліюш, поль. письм. і журналіст, *1885; повісті: „Порох", „Лук", „Чорні крила"; оповідання: „Місто моєї матери", „В тіні забутої вільшини", „Над берегом великої ріки" та ін.

Бандтке, 1) Єжи Самуель, проф. краківського університету (1768-1835), упорядкував бібліотеку Акад. Наук у Кракові, написав м. ін. „Historja drukarni krak.", „Dzieje narodu polskiego". 2) Ян Вінценти, історик поль. права (1783-1846). Гол. твір „Historja prawa polskiego".

Бандура, укр. муз. інструмент на 12-30 і більше струн. Складається з ручки, випуклого „спідняка", „верхняка" з „голосником" (отвором), „приструнника", до якого прикріплено струни, й „кобилки" (порога).

Бандура.

Бандурист, укр. народній співак, що приграває на бандурі до народніх пісень, дум і псальмів.

Банер Іван, швед. полководець у 30-літній війні (1596-1641).

Банжо, струнний інструмент ам. негрів.

Банзай, (яп.) хай живе! славно!

Банзен (Bahnsen) Юлій Фрідріх Авґуст, нім. філософ, песиміст, учень Шопенгауера (1830-81).

Бані ді Люкка (Bagni di Lucca), теплиці в пров. Люкка в Італії; 13.000 меш.

Бані Сан Джульяно (Bagni San Giuliano), теплиці б. Пізи в Італії; 22.000 меш.

Бандурист.

Баніт, (іт.-лат.) вигнанець з краю, ізгой.

Баніція, середньовічне вигнання з утратою всіх прав, зокрема права особи тої охорони й прав до майна.

Банка, один з Сундайських островів, відділений від Суматри проливом Банка; 11.300 км.², 154.000 меш. (малайці і китайці). Належить до Голяндії. Великі копальні цини (15.000 тон).

Банк, (іт.) установа, яка на заробковий спосіб займається посередництвом у грошовім обігу, дає кредити, а також торгує вартісними паперами. Банки розвинулися вже

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

в середніх віках, найшвидше в Італії, опісля в прибалтійських торгов. містах. Займаються головно: 1) валютарними інтересами, 2) посередництвом у розплатах, 3) постачанням кредиту, 4) урухомленням вільних капіталів, 5) торговлею векслями та іншими паперами, включно до їх самост. емісії, а також іншими фінанс. справами. Сьогодні банки є якби серцем народнього господарства, куди збігається і звідкіля знову розбігається життєдайна кров суспільного організму, себто капітал у грошовій формі. Банки, властиво їх власники, стають через те щораз виразніше рішаючими чинниками, „головною командою“ нар. господарства. Найбільше вплинула на зміцнення впливу банків на промисл і торговлю (почасти і на сіл. господарство) поява акцій і обліґацій та перехід більших підприємств на цю форму. З природи речі банк стає тим органом, що переводить емісії нових акцій, тягне з того зиски, а згодом і сам стає співвласником, а то й головним акціонером підприємств. Цією дорогою відбувається тепер концентрація підприємств кругом більших банків; кожний більший капіталістичний банк має свій концерн, складений з промислових, торговельних, асекураційних та ін. підприємств, які банк контролює. Не меншу ролю, як капітал. банки, грають банки кооперативні, комунальні й державні. З огляду на різноманітність середовища, серед якого працює банк, витворилися означені типи банків. Отже маємо: 1) державні нотні (емісійні) банки, яких головне завдання — це емісія банкнотів (крім цього очевидно приходить ще кредитування приватних самоврядних і кооперативних банків, в міру краєвих відносин); 3) державні й півдержавні банки особливого призначення (прим. Bank Rolny або Bank Gospodarstwa Krajowego в Польщі, Пруська Центральна Каса Кооператив у Німеччині, Сельбанки на Рад. Україні і т. д.); 4) комерційні банки (одиничні і акційні) спеціяльно для фінансування торговлі й промислу та посередництва в розплатах; акційні банки з правом емісії паперів; 5) банки з переважно депозитовим характером (приймання льокат капіталу, уділювання позичок); 6) банкові доми й вимінні контори, часто в сполуці з заставними операціями (льомбардом); 7) гіпотечні банки (спеціяльні установи для довгореченцевого земельного кредиту); 8) комунальні й самоврядні банки й щадниці різних типів; 9) кредитові кооперативи (з меншим чи більшим кругом діяльности та з переважно депозитово-позичковими операціями); союзні кооперативні банки (центральні каси кооператив, банкові відділи кооп. союзів). Гл. також Українські банки.

Банка дух, марево вбитого (із Шекспірового „Макбета“); докори совісти.

Банка земля (острів Берінґа), найбільше на півд.-захід висунений острів арктичного америк. архіпелагу.

Банкир, власник банку; купець, що займається грошовими і кредитовими ділами, виміною гроша та торговлею вартісними паперами.

Банкнот(а), (нім. = банковий знак), паперовий заступник металевого гроша; це є вартісний папір на пред'явника, що не приносить власникові проценту. Право друкувати банкноти мають тепер тільки особливі, державою упривілейовані банки (це можуть бути навіть приватні банки, державно авторизовані). Банкнот чистого типу не треба змішувати з паперовим грошем; ним стає б. тоді, коли банк не в силі вимінювати пред'явлені йому штуки на дзвінку монету і коли держава оповістить приймання банкнотів нарівні з металевим грошем. Кожний б. є виставлений на якусь круглу суму, подібно як металеві монети. Право до випуску банкнотів обмежене формальними приписами. В З. Д. А., Канаді і Китаї є не один, а більше банків управнених до емісії банкнотів. В З. Д. А. їх є 12, вони носять назву Федеральних Резервових Банків, по одному в кожній з 12 областей З. Д. А.

„Банк Англії“ існує від 1694. р. як приватна акційна установа, що працює під державною контролею. Він стоїть на становищі повного покриття нот золотом і через те був і є ще досі світовим реґулятором курсу валют і золота. Шотляндія й Ірляндія мають свої окремі нотні банки.

„Банк Франції“ заснований Наполеоном І., від 1848. р. є єдиним у Франції нотним банком. Є це приватна акційна спілка, одначе управу його іменує президент республіки. Банк обов'язаний мати завсіди золота в висоті 35% вартости пущених в обіг банкотів.

Польські банкноти випускає від 1924. р. „Банк Польщі“. Банк є управнений пустити в обіг стільки банкнотів, щоб їх сума враз з квотою зараз платних зобов'язань банку мала на 40% покриття в золоті або в золотових девізах.

Радянські грошові знаки (рубель і червінець, рівний 10-ти рублям) випускає „Государственний Банк“, заснований 1922. р. в Москві. На Україні є тільки його відділ у Харкові (Держбанк). Законне покриття рад. банкнотів є: 25% забезпечення золотом і 75% товаровими векслями.

Банко, (іт.) усе, що є поставлене в банку (у грі).

Банкові чинності (операції). Їх поділяють звичайно на активні й пасивні, хоч цим поділом не вичерпується вся їх різнородність. Через активну чинність банк стає вірителем (кредитором), через пасивну довжником (дебітором). Одначе є чимало банкових чинностей, тзв. невтральних, які не тягнуть за собою ні зобов'язання, ні вірительности (прим. виміна валют, емісія паперів, засновництво акц. підприємств і под.).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Найбільше поширені банкові чинності є: 1) приймання щадничих вкладок і депозитів, 2) уміщення капіталів до обороту, 3) уділювання позичок на скрипти, векслі, під застав, 4) дисконт векслів і льомбардування цінних паперів, 5) кредитування на основі біжучого рахунку (контокоренте), 6) стягання заплат, тзв. інкасо, 7) перекази (переводи), 8) акредитиви, 9) чекові рахунки, 10) видавання банкових нот, чеків, кредитових листків і загалом цінних паперів, 11) гіпотечні позички, 12) посередництво у плаченні шляхом жіра сільсько-господ. потреб, 13) засновництво підприємств та взагалі тзв. консорціяльні інтереси, 14) біржеві інтереси (обмін валюти, купівля і продажа цінних паперів і т. ін.). Ближче про кожну з цих чинностей гл. на відповідних місцях.

Банкова рата, гл. Дисконтова стопа.

Банкова стопа, банковий дисконт, гл. Дисконт.

Банкрутство, (іт.) неможність платити свої довги, бо вони перевищають майно. Шляхом окремого поступування під доглядом держави (звич. суду) — „конкурсу“ сплачується віритслів банкрута по окремим приписам, причім сам банкрут тратить право розпоряджати своїм майном. Коли банкрутство спричинить сам банкрут, то його тягнуть до карної відповідальности за „легкодушну криду“ або за злочин.

Бантенґ.

Банслі (Barnsley), місто в Англії в головній вуглевій заглибині; копальні вугілля і заліза; льняний промисл, 71.000 меш.

Бансулі, індійська сопілка.

Бант, (нім.) стяжка (стьожка); обруч, пов'язка; банта, поруччя, перекладина у курнику.

Банта, 1) поперечка, якою зв'язані крокви; 2) сідало для дробу; 3) в кістяковій конструкції будування стін, поперечний трям межи стовпами.

Бантенґ, яванський бик (Bos sondaicus), рогата худоба, що живе дико на Сундайських островах, замітна короткими, серповатими, вгору піднятими рогами.

Бантина, гл. Банта.

Бантиш-Каменський, 1) Дмитро, історик (1788-1850), на доручення кн. Репнина написав м. ін. „Історію Малой Россіи“ на основі архівних джерел (3. видання 1822-42); 2) Микола, історик (1737-1814), батько Дмитра, служив у московському архіві Колегії чужинецьких справ, де опісля став управителем (1800). Видав багато праць до історії України й Росії на підставі архівних джерел.

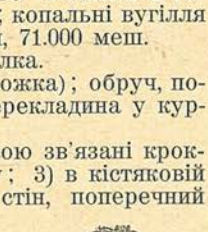

Бантиш-Каменський.

Банту, група муринських племен (37.000.000), що заселює Африку на південь від лінії Камерун - Вікторія Ньясса - Момбаса з виїмком бушменів, готентотів і пігмеїв.

Бануш, у гуцулів густа каша з кукурудзяної муки зі сметаною.

Банфі (Bánffy) Дезідерій, угор. держ. муж (1843-1911), мадьяризував слов'янську людність Угорщини.

Банхет, берма, земляний насип, що забезпечує залізничий шлях від розмиву.

Баня, (лат.): 1) гл. Склепіння; 2) круглий дах над склепінням; 3) гл. Копула; 4) округла посудина; 5) купальня, парня; 6) солянка, копальня соли.

Баня Геронова, шкляна або металева посудина, наповнена до яких $^3/_4$ водою; до посудини входить рурка, вгорі звужена, що сягає майже до дна. Коли до цеї бані втиснемо повітря, то під його натиском витрискує вода до значної висоти.

Баня Геронова.

Банялюка, повітове місто в Босні, в Югославії; 18.000 меш., багато мечетів, осідок єпископів рим.-кат. і східньої церкви. В околиці кілька українських осель.

Банялюки, баламутства, дурниці, небилиці.

Банян (Ficus religiosa), відміна фіґового дерева, замітна численними, сильно розвиненими „повітряними“ коріннями, які виростають із галузів; походить з Передньої Індії, де його вважають святим тому, що під ним мав воплотитися Будда; гл. Фіґове дерево.

Банян.

Бань, (фр. bagne) первісно в'язниця для рабів у Царгороді, опісля назва карних заведень з примусовою працею (особливо у пристанях) у Франції. Тепер назва фр. карних колоній, гол. у Ґвіяні.

Баньки, звич. шкляні дзвоники, які щільно прикладаються на шкіру. Повітря в баньках попередньо огрівається, а через це розріджується. Коли банька охолоджується, тиснення повітря в баньці зменшується, наслідком чого напливає кров у шкіру під банькою. Часом перед ставленням баньок натинається відповідним приладом поверхню шкіри, щоби стягнена кров могла частинно спливати.

Баньо, (іт. bagno), гл. Бань.

Баньо, (множ. Бані), назва багатьох купелевих місцевостей в Італії.

Баобаб (Adansonia digitata), дерево прирівникової Африки, вис. до 20 м., з низьким пнем, що має в промірі до 9 м., густе, дов-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ге галуззя творить корону до 50 м. в промірі; ростина дуже пожиточна, овочі молоді їстивні, з дозрілих добувають товщ, на омасту й до виробу мила, з соку роблять напій, з молодої кори добувають волокна на шнури й тканини, листя й кору вживають також як лік проти пропасниці; в грубих, дуплавих шнях уладжують собі тубільці мешкання, нераз на кілька поверхів.

Баобаб.

Баптистерія, (гр.) христильниця; осібна каплиця біля церкви, круглої або многогранної форми з басейном на воду посередині, призначена для хрищення дорослих людей, привернених до християнства. Баптистерії будовано від часів цісаря Константина В. до XV. в.

Баптисти, (гр.) прот. сектанти, що признають хрищення тільки дорослих осіб; кого охристили дитиною, той повинен по їхньому охриститися вдруге; тому їх називають також анабаптистами (перехрищенцями). Перша громада баптистів повстала в Англії б. 1646. Всіх баптистів (лише дорослих) числять до 8 міл.

Бар, (англ.) шинок; ресторан з дверима відкритими нарозтіж; буфет, зв. без сиджень.

Бар, (араб.) ріка.

Бар, (гр.) Ва, сріблисто-білий металь з громади земельних алькаліїв (пит. тягар 3.75); добувають з бариту (сірчану бару, $BaSO_4$) та вітериту (вугляну бару, $BaCO_3$). Сполуки бару закрашують полумінь на зелено; розпускальні сполуки трійливі. Водокис бару (гідроксид б.) є абсорбційним засобом для двоокису вугля; вуглян бару — отрута на щурі; сірчан (сульфат) б. — біла фарба (Blanc fixe); хроман (хромат) б.— жовта, манґанан (манґанат) б.—зелена. Баровоплатиновий ціяняк фосфоризує (світить) під впливом промінів Рентґена.

Бар (Bahr), 1) Карл Людвіґ, визначний нім. юрист на полі міжнароднього приватного права (1836-1913); 2) Герман, нім. віденський критик („До критики модернізму"), автор кількох повістей і комедій („Крампус", „Концерт").

Бар, місто на Поділлі над рікою Ровом у Могилівській окрузі; 9.400 меш.; торговля; руїни замку; місце зав'язання польської конфедерації в 1768. р. Бої з більшовиками: Запорізького Корпусу в березні 1919 та Української дивізії влітку 1920. Постій головної Команди Етапу УГА літом 1919.

Барабан, 1) музичний прилад, що складається з широкого обруча, на якому, по обох сторонах, натягнена тонка теляча шкіра, загально уживаний у війську до бубнення при поході; 2) обертальна частина револьвера на набої; 3) в техніці: частини машин і пристроїв, що мають вигляд порожнього вальця; 4) в будівництві: підстава, мур, на котрій стоїть баня, копула.

Барабанна болонка, болонка, перетинка, що замикає слуховий провід зовнішньої части вуха; гл. Ухо.

Барабанна яма, середня часть вуха, виповнена повітрям, в якій є чотири слухові кісточки: молоток, клепало, кістка Сільвія і стременце; гл. Ухо.

Барабаш, 1) Дмитро, козацький гетьман 1617; 2) Б. Іван, козацький військовий осаул, 1646 вів переговори з поль. королем Владиславом у справі війни з турками і мав добути привілеї для козаків, убитий козаками на Кам'яному Затоні 1648; 3) Яків, запорізький кошовий, 1658 разом з Пушкарем вів боротьбу проти гетьмана Виговського.

Барабинський степ, країна Бараба, врожайний степ і лісостеп у півд.-зах. Сибірі між Обю й Іртишем, залюднений тепер майже виключно москалями, зі значною примішкою українців.

Барабинці, тат. плем'я, в Барабинській окрузі сибірського краю (б. 5.000 душ).

Бараболя, гл. Картопля.

Барак, легкий, звичайно дерев'яний будинок на часове поміщення більшої кількости людей, який в разі потреби розбирається й переноситься.

Бараков Петро, проф. харківського сільсько-господ. інституту (1858-1919), організатор одеської степової досвідної станції.

Барамунда, гл. Рогозубиця.

Баран, 1) гл. Вівця свійська; 2) овеча шкіра; барани: кожух з овечих шкір; 3) рід гри в м'яча (на Україні).

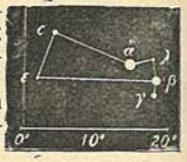

Баран.

Баран, перша громада зір зоряного „звіринця" — зодіяка.

Баранець Великий, шпиль у Зах. Татрах, 2184 м.

Баранецький Осип, ботанік і фізіолог (1843-1905), від 1873 проф. київського унів.

Баранєцький Адріян, поль. лікар і сусп. діяч (1828-91), заложив у Кракові промислово-техн. музей і Вищі Курси для жінок.

Баранівка, містечко на Волині над р. Хоморою, бої 1. і 3. п. п. Січових Стрільців з більшовиками літом 1919. р.

Баранкіля (Barranquilla), гол. пристань і торг. місто Колюмбії в півд. Америці в дельті ріки Магдалена; 65.000 меш.

Баранович Лазар, видатний укр. діяч (1593-1694), проф. і ректор київської колегії, від 1659. р. архієпископ чернігівський; будував манастирі, школи й друкарні (друкарня в Новгороді Сів., перенесена в 1679. р. до Чернігова), писав напушисті, але малопоетичні вірші й проповіді: „Мечъ духовный", „Трубы словесъ проповѣдныхъ" та ін.; по польськи: реліг. полемічний твір: „Nowa

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Miara Starej Wiary“ й збірка віршів „Lutnia Appolinowa“.

Барановичі, повітове місто і важний залізничий вузол на польській Білорусі; 11.500 меш.

Барановський Михайло, артист-гончар у Москалівці б. Косова, учитель славного Бахминського, †1908.

Барановський-Туган Михайло, гл. Туган-Барановський Михайло.

Баранцевич Казимір, рос. письменник народницького напрямку, *1851, малював життя петербурзької бідноти.

Баранчик (Gallinago), болотяний птах, з тонким, досить довгим дзюбом та високими, тонкими, „підкоченими“ ногами, з довгими пальцями; з багатьох відмін замітні: 1) Б. великий (G. major), дупель(т), величини голуба; 2) Б. крехкун, бекас (G. gallinago), величини дрозда, „крехоче“ в льоті крилами; 3) Б. малий (G. gallinula), величини жайворонка. Полюють на них ради смачного м'яса.

Бараня ґура, гора в західніх Бескидах, 1214 м. вис., з-під котрої випливає Висла.

Баранячий лій (сало), належить до найтвердших товщів. Вживається до їжі та в техніці: в миловарстві для виробу свічок, стеарину.

Баранячий лоб, круглий горбок, огладжений льодівцями.

Баранячі ріжки, гл. Гриби.

Барасу́лі, барасу́ри, шкляні пацьорки або ковтки (на Україні).

Баратинський Євген, рос. поет-песиміст Пушкінської доби (1800-44).

Барбадос, найбільше на схід висунений острів Малих Антілів; належить до В. Британії; 430 км.², 163.000 меш. (з цього 90% чорних). Плянтації цукрової трощі, бавовни; столиця Бріджтавн (Bridgetown).

Барбакан, (араб.) бастіон зі стрільницями у давніх укріпленнях, шанець.

Барбаризм, гл. Варваризм.

Барбароса, (лат.) рудобородий.

Барбароса, гл. Фрідріх I., цісар.

Барбароса, два брати: Гаруджа (1473-1518) і Хайредін (1490-1556), славні афр. пірати, котрі на початку XVI. в. заложили у Півн. Африці державу Альжір і боролися з христ. світом (Виправа Карла V. на Туніс 1535).

Барбе́ д' Орвії (Barbey d' Aurevilly) Жюль Амеде́, фр. письменник (1808-89), любувався у несамовитих і страхітних темах. Роман „Кавалер де Туш“, „Жонатий священик“, збірник оповідань „Diaboliques“, пер. по українському під н. „Чортовиння“, критичні нариси „XIX-ий вік“ та ін. Католик, оборонець традиції аристократії.

Барберіні, знатна рим. родина: 1) Маттео, став папою Урбаном VIII. 1623; знаний як протектор унії на Україні. 2) Франческо, †1679, кардинал, його кревняк, оснував славну бібліотеку Барберініх, що вже в часі смерти основника мала 60.000 томів і 8.000 рукописів.

Барбет, барбут, перський струнний інструмент.

Барб'є (Barbier), 1) Андре Оґюст, знаменитий фр. поет-сатирик (1805-82). Збірник поезій „Ямби“ вважається перлиною фр. літератури; 2) Антуан, фр. бібліограф (1765-1825), автор цінних бібліографічних праць.

Барб'єрі, 1) Франціско, есп. музи́ка (1823-94), представник есп. оперної музики легкого народнього стилю (тзв. „зарзуелі“, яких він написав б. 70). 2) Карло Еман., іт. оперний композитор (1822-67).

Барбізон, село коло Фонтенбльо́, 60 км. від Парижа, вславлене як колонія малярів, що, тікаючи від міського гамору, шукали тут спокою, правди і людини. „Барбізонцям“, поміж якими були Коро́, Руссо́, Дюпре́ та ін., завдячує фр. малярство свою многоважну епоху, завершену імпресіонізмом (Барбізонська школа малярства).

Барбітон, гр. струнний інструмент.

Барбоза дю Бокаж (du Bocage) Маноель, порт. поет (1765-1805), мистець слова, писав сатиричні сонети, епіграми й оди. За вільнодумство сидів у в'язниці і помер у нужді.

Барбон Петро, львівський архітект іт. походження (†1589); почав будову Успенської церкви у Львові, збудував тзв. Корняктівську вежу при тій же церкві й дім Корнякта (тепер поль. музей Яна III.).

Барбот де Марні Микола, рос. інженер геолог (1829-77), знавець юрайських скал середньої Росії; розсліджував також губернії: Волинську, Подільську й Херсонську.

Барбюс (Barbusse) Анрі, суч. фр. письм. (*1874), здобув розголос збіркою воєнних оповідань „Огонь“, 1916. р., де описав страхіття війни. В тім самім дусі написані „Ясність“ і ін. Пацифіст і комуніст.

Барва, краска, колір, є це враження, яке дістаємо внаслідок подразнення зорового нерву промінями світла. Залежно від довготи своєї хвилі світло викликує в нашому оці враження різних барв. І так довгота хвилі виносить мілімікронів: фіялкових промінів 360-455, синіх 455-492, зелених 492-550, жовтих 550-590, помаранчевих 590-640, червоних 640-770. (Мілімікрон = одна мільйонова часть міліметру). Біле світло є сумішкою різнобарвних промінів. При помочі прозорої призми можна його розложити на поодинокі згадані барви, почавши від червоної аж до фіялкової, які творять дуговину (спектр). Якщо одну барву дуговини відділимо, а всі інші злучимо при допомозі збираючої сочки, одержимо з останніх мішану барву. Вислід цього прояву такий:

1	червона	помаранч.	жовта	зелена	синя	фіялкова
2	зелена	фіялкова	синя	червона	жовта	помаранч.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

В першому рядку виписані барви відділені, в другому барви мішані, які повстають із решти барв, по відділенню одної із барв у першому рядку; в простовисних є барви „доповняючі". Коли відділену барву злучимо з відповідною мішаною, одержимо білу. Тому такі пари барв називаємо доповняючими. Безбарвні прозорі тіла перепускають всі проміні білого світла або бодай всі роди його у майже незміненому відношенні; закрашені прозорі тіла перепускають лише проміні відповідної барви, а поглинають всі інші, пр. прозоре червоне шкло перепускає лише червоні проміні. Барви тіл повстають тим способом, що вони з білого світла, яке паде на них, поглинають деякі складові часті, а всі інші відбивають, пр. червоне сукно відбиває з білого світла червоні проміні, а поглинає всі інші, жовтий папір відбиває всі жовті і т. п. Білі тіла відбивають всі проміні білого світла або бодай всі складники його у майже незміненому відношенню, а чорні поглинають всі ті проміні. Барви малярських фарб не відповідають докладно дуговинним барвам. Тому і висліди мішання їх є відмінні, пр. синя і жовта фарба дають по змішанню зелену замість білої. Дуже вигідний спосіб мішання барв дає барвний кружок Ньютона. На ньому є вирізки різної барви. Якщо заступлені в них усі барви дуги, а кружок будемо швидко обертати, одержимо враження білої барви. Ця барва буде трохи сірава тому, що дуже тяжко віддати природні барви дуговини. Якщо є менше барв на кружку, то через оборот його одержимо враження відповідної вислідної барви. В кожній барві розрізняємо відтінь (тон), насичення та натугу. Відтінь (тон) дає змогу відрізнити одну барву від другої, пр. червону від синьої. Насиченням барви називаємо силу, з якою виступає її відтінь. Натугою (ясністю) барви є кількість світляної енергії, що в ній міститься. Барви дуговини є насичені. Ненасичені барви повстають через змішання насиченої краски з білою (червона + біла — рожева). Сива барва повстає через змішання білої з чорною. Через відповідне змішання барв: червоної, зеленої і синьої можна дістати всі існуючі тони барв від насичених аж до білої, тому згадані барви називають основними (елементарними).

Барва, краска, тембр звука, прикмета, що позволяє відрізнити від себе звуки різних інструментів такої самої висоти і натуги. Різниця в барві звука походить від того, що додаткові тони, які прилучуються до основного тону, у звуках різних інструментів різні щодо їх складу й сили.

Барва, однородні мундури, ліберія (термін XVI-XVIII. вв.)

Барви тоненьких плиток, гл. Інтерференція.

Барвінок, Ганна, гл. Кулішева Ганна.

Барвінок, тройзілля (Vinca major), мала повзуча ростина з видовженим тривалим листям і гарним синім лійковатим цвітом, росте під лісами та по каменистих піскуватих невжитках; плекають її також по городах; улюблена ростина, що вживається до вінків та часто згадується в наших народніх піснях і казках.

Барвінський, 1) Василь, син Олександра, піяніст і композитор, *1888, від 1916 директор музичного Інституту ім. Лисенка у Львові; представник новоромантичного напрямку в українській музиці, особливо замітний і оригінальний в інструментальних камерних формах; фортепіянові твори: прелюдії, сюїта, мініятюри й ін., 2 форт. тріо, 1 форт. секстет, соната і сюїта на віольончелі; сольоспіви; з хорових творів замітний „Заповіт", з орхестральних „Українська рапсодія". 2) Володимир, укр. громадський діяч і письменник (1860-83), редактор „Правди" 1876-80, основник і редактор „Діла" 1880-83, один із творців укр. національно-політичної ідеології в Галичині; белетристичні твори: „Скошений цвіт", „Сонні мари молодого питомця", „Безталанне сватання". 3) Олександер, педагог і політик та суспільний діяч (1847-1927), 1891 посол до віденського парляменту, 1894 посол до галицького сойму, 1890 творець тзв. „нової ери", 1897 заснував поміркована „Християнсько-суспільну партію" і орган її „Руслан"; 1917 назначений членом австрійської палати панів; у першім галицькім уряді 1918 короткий час був секретарем віросповідань. Був співробітником „Правди", „Діла" і ін., де писав багато на шкільні теми; склав низку читанок і підручників укр. письменства, видав 14 тт. „Історичної бібліотеки", 1893-97 був головою Наук. Тов. ім. Шевченка. Полишив спомини, вчасти друковані (2 томи).4) Осип (1845-89), брат Володимира й Олександра, священик, автор історичної драми „Павло Полуботок", яку у 80-их роках минулого в. з успіхом виставляли на укр. сцені в Галичині.

В. Барвінський.

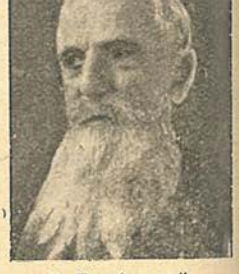

О. Барвінський.

Барвлення тканин і шкіри є важною галуззю промислу. Відрізняється механічне і хемічне б. При першому витворюється на волокні тканини забарвлений осад (піґмент) або волокно дістає тонесеньку поволоку барвника. При хем. барвленню ви-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

творюються подібні до солей злуки барвників з матерією волокна. Найбільша часть барвників барвить тваринне волокно безпосередньо (річовинне барвлення). Але не може так забарвити ростинного волокна, котре забарвлюється щойно тоді, якщо волокно було напоєне (імпреґноване) певними річовинами, якими опісля барвник утривалюється на волокні. Ці річовини називаються заправами (байцами).

Барвна фотографія, фотографія у природніх барвах опирається на розкладі вражіння барв на три основні складники: червоний, жовтий і синій. На увагу заслугує автохромний спосіб Люм'єра (Lumiére); його фотограф. плити вкриті маленькими зернятками крохмалю (11.000 на мм.²), жовтавочервоними, зеленими й синіми, які на „емульзію" допускають лише проміння своєї барви; по насвітленню вимочують плиту у відповідних купілях, поки не виступить на ній барвний образ.

Барвне друкування, друкування образків у природніх барвах. Даний предмет фотографують, перепускаючи світло через червоний, зелений і синій „фільтри". Відповідно до цих трьох знимок ладять три різні друкарські плити (кліші), при помочі яких друкують три основні барви: червону, жовту та синю, одну на другій.

Барвний кружок Ньютона, гл. Барва.

Барвні персні Ньютона, низка різнобарвних співосередних перснів, які повстають, коли на плоску шкляну плиту покладемо слабо збираючу сочку. Коли ж ці шкла освітлимо світлом одної барви, пр. жовтим, то персні переміняться на ясні (жовті) та темні. Причиною цього явища є інтерференція світла, яка вказує на хвилясту його природу, а конечною умовою появи його є тонесенька верства прозорого тіла; ним є в описаній спробі повітря. При помочі перснів Ньютона можна мірити довготи хвиль світла різної барви.

Барвні противності (контрасти), барвні явища, що з фізіологічних причин виступають на білих або сірих предметах під впливом прияви забарвлених предметів. Коли пр. дивимося довший час на червоний квадрат на білому тлі, а опісля звернемо зір на біле тло, побачимо на ньому зелений квадрат, отже доповняючу барву. Це тзв. наслідна противність (сукцесивний контраст); крім цього є ще рівночасна противність (симультанний контраст), при якій дві різнозакрашені поверхні, що лежать біля себе, взаїмно впливають на зміну зорових вражінь: пр. коли покладемо на жовтий папір кусник білого, то буде здаватися, неначеб останній був темносиній (доповняючої барви). Причиною барвних противностей є утома очної нервівки для барви, на котру дивимося довший час, в першому прикладі для червоної.

Бар-Гебрей Григорій (вл. Абульфарадж), славний араб.-сірійський учений — енциклопедист: богослов, математик, філософ, історик і поет (1226-86).

Бард, кельтський поет і співак. Барди мали великий вплив і виконували різні громадські чинності. У ґаллів б. були рівночасно і музикантами, що співаючи підограваля на арфі.

Барда, бардина, топір, сокира з широким вістрям.

Бардесанес, сірійський гностик (154-222), творець сір. церковного співу.

Барджелло, палата начальника поліції у Фльоренції (XV. в.), тепер багатий музей мистецтва й культури.

Бардизана, (нім.) спис із сокирою, на довгім держаку.

Бардіїв, містечко на Словаччині в жупі Кошиці; в околиці живуть українці; 6.590 меш., лічничі джерела.

Бардільйо (Bardiglio), дуже твердий темно-синій і червонавий мармур з околиць Фльоренції.

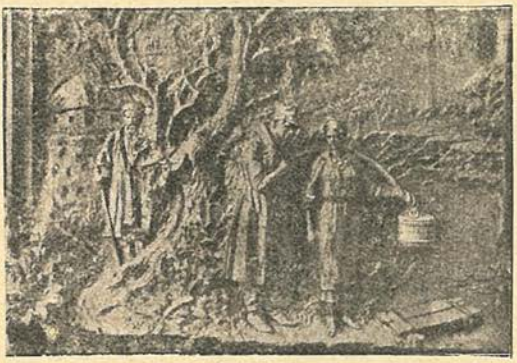

Барельєф.

Бардіна Софія, одна з видатних діячок рос. народницького руху 70. рр. (1853-83). За пропаґанду серед робітників засуджена на заслання, звідки втекла за кордон, де й застрелилася. Велике вражіння справила її промова в суді.

Бардовський Петро, суддя (1847-86), за участь у поль. революційній партії „Пролетаріят" страчений у варшавській цитаделі.

Бардуни, (нім.) линва до піддержування щоглів ззаду.

Бареж, легка, напівпрозора тканина газового переплітання.

Барелі (Bareilly), місто в півн. Індії, сільсько-госп. промисл, 130.000 меш.

Бар-ель-Абіяд (Bahr-el-Abiad) назва Білого Ніла.

Бар-ель-Азрак, назва Синього Ніла.

Бар-ель Ґазаль, доплив Білого Ніла.

Бар-ель-Джебель, назва Чорного Ніла.

Барельєф, (фр.) плоскорізьба, плоскоріз.

Барен (Bahrein), острови в перській за-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ливі. 680 км.²; 110.000 меш., належать до В. Британії. Населення: араби, перси, мурини; всі магометани. Рільництво, ловля перел. Головне місто Менама.

Ба-рен (Bas-Rhin), 89. департамент Сх. Франції, 4.786 км.², 652.000 меш., створений по версальському мирі. Столиця Штрасбурґ.

Баренц Вільгельм, голянд. морський подорожник (1550-97), хотів переїхати до Індії 1594-97 здовш півн. берегів Азії (півн.-схід. переїзд); відкрив Шпіцберґен, Нову Землю, дійшов до 80° півн. ширини. В часі цеї подорожі помер.

Баренцове море, часть Льодового океану межи Шпіцберґеном і Новою Землею.

Барé́р де В'єзак (Barére de Vieuzac) Бертран, фр. революціонер (1755-1841), завзятий приклонник терору.

Барестезіометр, (гр.) прилад до вимірювання вразливости змислу натиску.

Бар'єр, твердині в есп. Нідерляндах, в яких від 1709 Голяндія мала право удержувати залоги.

Бар'єр, (фр.) перетика, рогатка, поруччя.

Бар'єрний риф, в геології: коралева лава.

Баржа, (анг.) довгий тягловий човен для вантажів; байдак.

Барикада, (фр.) оборонна загорода впоперек улиці, зроблена з усяких предметів для боротьби під час революції, повстання.

Барилка або барило, (іт.): 1) мала бочка; 2) міра плинів = 24 гарці, 96 л.

Барит, (гр.) сірчан бару ($BaSO_4$), досить поширений камінь, що кристалізує в стовпках ромбового укладу, замітний значними пит. тягарем; вжиток: до виробу барієвих солей, білої барієвої краски й ін.

Баритон, (іт.): 1) вис. басовий голос; 2) бляшаний духовий муз. інструмент з вентилями в об'ємі басового і тенорового голосу.

Барицентр, (гр.-лат.),гл. Осередок тяготи.

Барич, права притока Одри, 165 км., дуже рибна, перепливає через ряд більших і менших озер.

Бариш, прибуток, дохід.

Баришівник, посередник при купні, фактор.

Баришпіль, залізн. стація під Києвом на полтавській залізниці; бої Трипільської Дивізії от. Зеленого з гетьманськими військами під час повстання Директорії, потім бої місцевих повстанців з більшовиками.

Барі, гол. місто провінції Барі в півд. Італії та пристань над Адріятиком; університет, торг. і пром. осередок, 146.000 меш.

Барібаль (Ursus americanus), рід ведмедя, завдовшки 2 м., заввишки 1 м. Шерсть чорна, блискуча. Доволі лагідний.

Баріглосія, (гр.) хороблива, невиразна, утруднена мова.

Барієнкефалія, (гр.) хороблива тяжкість думання.

Барістер (Barrister), титул адвоката в Англії, що виступає перед вищими судами.

Барісфера, (гр.) нутро (ядро) Землі, зложене з важких металів. Гл. Земля.

Баріякузіс, (гр.) глухота.

Барка, (іт.) корабель з трьома щоглами. Передня (фок) і головна (топ) мають повну снасть (вітрила на реях), задня (базан) має тільки трикутні вітрила на ґафлях (коротких жердках); також плоский човен без вітрил.

Барка, Киренаїка, вапнякова, переважно пустинна височина, схід. частина іт. колонії Лібії в Африці; 50.000 км.², пов., 300.000 меш.

Баркан, (перс.) густа шерстяна тканина для оббиття меблів; подорожній намет; носимий кошик або вантажне сідло.

Баркароля, (іт.): 1) човенце; 2) пісня венецьких ґондольєрів співана в супроводі ґітари; 3) муз. твір погідного настрою на зразок згаданих пісень.

Баркас, (есп.) найбільше човно при воєнних кораблях, що удержує комунікацію з сушею й ін. кораблями. Колись порушалося веслами й вітрилами, тепер моторами.

Барквісімето (Barquisimeto), місто в півн. зах. Венесуелі, получене залізницею з морем; 24.000 меш., торговля кавою.

Баркла Чарлз Ґ., англ. фізик (*1877), праці в царині рентґенівських промінів; 1918 дістав нагороду Нобеля.

Барклай де Толлі Михайло, князь (1761-1818), рос. головний вождь (перед Кутузовим) у боротьбі з Наполеоном.

Барков Іван, рос. поет-богеміст (1732-68), славний своїми непристойними поезіями, в яких висміював і травестував тодішні літературні форми.

Баркометр, (гр.) особливий ареометр для міряння дуже рідких гарбовинних соків; один ступінь його є рівний $^1/_7$ ступеня Бомé. Вжиток при чиненні шкір.

Бар Кохба, (жид. „син зорі"), незнаний ближче жид Симеон, що називав себе Месією; провідник останнього жид. повстання проти римлян (131-132 по Хр.). По короткотривалих успіхах римляни криваво здавили повстання і зруйнували Єрусалим. Бар Кохба поляг у бою.

Барлетта, пристань в півд. іт. провінції Барі над Адріятиком; 51.000 меш.

Барлов (Barlow), 1) Джозеф америк. поет і політик (1755-1812), помер як амер. амбасадор у Чернівцях по дорозі до Вильна, куди його викликав Наполеон. 2) Петро, видатний англ. фізик і математик (1776-1862).

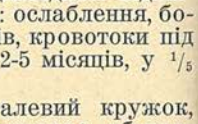

Барлове колісце.

Барлова хороба, в першім або другім році життя дитини, викликана невідповідною відживою (брак вітамінів). Появи: ослаблення, болі в кінчинах, опух суглобів, кровотоки під шкірою, до кишок, триває 2-5 місяців, у $^1/_5$ випадків смертельна.

Барлове колісце, металевий кружок, уміщений між бігунами магнету; обертається довкруги осі під впливом електро-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

магнетичних сил, якщо електр. струя пливе в ньому від осі прямовісно вділ.

Бармен, нім. місто б. Дюссельдорфу, 190.000 меш., ткацький промисл.

Барнабіти, кат. монаший чин, заложений в Італії, затверджений 1579. Члени посвячуються доглядові хорих.

Барнав (Barnave) П'єр Жозеф Марі, фр. революціонер (1761-93), основник клюбу Якобінів; згинув на ґільйотині.

Барнард Едвард Емерсон, америк. астроном (1857-1923); відкрив 16 комет і 5-го Юпітерового сателіта.

Барнаул, повітове місто в півд.-зах. Сибірі над рікою Обь, 74.000 меш. Полоскальні золота та срібла, волокняний і шкіряний промисл, торговля збіжжям. В Барнаульській окрузі 700.000 меш., з цього багато українців.

Барок.

Баробіль, просмик між горами Гіндукуш і Каракорум, 3.800 м.

Барограф або **барометрограф,** прилад, що сам записує зміни тиснення атмосфери.

Барода, гол. місто північалежної держави Бароди в брит. Індії; 95.000 меш.; вивіз рільничих продуктів, у першій мірі бавовни, також бавовняний і шовковий промисл.

Барок(ко), (фр.) стиль у мистецтві від 1580-1750, що розвинувся з розквіту ренесансу. Назву „барокка" прийняло будівництво Італії XVII. в., яке розвинуло ренесансові форми в напрямі сили виразу, мальовничости, а подекуди й театральности; головна увага архітектів барокка звернена на прикрасу чолових стін будинків; архітектурні складники затрачують своє конструктивне призначення в користь декоративности.

Барометр.

Барокситон, (гр.) бляшаний духовий музичний інструмент.

Барометр, (гр.) прилад до мірення тиснення повітря. Найзвичайніший є б. ртутний, винайдений Торічеллі 1643: шкляна цівка, довга понад 76 цм., зверху замкнена, містить ртуть, повище якої є безповітряний простір (порожня Торічеллі), занурена отвором у ртуті. Відповідно до сили натиску повітря стовп ртути падає або підноситься, показуючи таким способом силу тиснення повітря. Є багато різних родів барометрів: б. максимум-мінімум — зазначує найвищу й найнижчу температуру в даному часі; самозаписуючий б. (барометрограф) записує сам стан тиснення повітря й його зміни; анероїдний б., гл. Анероїд.

Барометр анероїд, гл. Анероїд.

Барометричне нівелювання, служить для визначення різниць висот між точками на земній поверхні і переводиться особливими барометрами анероїдами. Різниця висот визначається як функція температур і тисків повітря спостережених на даних місцях та вираховується за поміччю особливих взорів та таблиць. Пересічна докладність баром. нівелювання при різниці висот до 200 м. біля 1-2 м. Вживається при топографічних, залізничих та інших дослідах. Гл. Нівелювання.

Барон, у середніх віках власник баронії; термін появився спершу в Англії. У Франції барон був васалем великих февдальних панів, в Англії безпосередньо васалем короля. В Німеччині барони (freie Herren) — це середня верства лицарства.

Баронґа, півд.-афр. плем'я групи Банту, залюднює португальську колонію Мозамбік.

Баронесса, жінка або донька барона.

Баронет, (англ.) найнижчий англ. шляхетський титул.

Бароній (Baronius) Цезар, кардинал (1538-1607), автор історії церкви (Annales ecclesiastici) 1588 і кількох праць про унію.

Баронія, основна клітина середньовічного февдального ладу, ленно, яке державна влада наділила іммунітетом, себто зверхніми правами на даній території. Власник вийнятої зпід державної влади баронії мав право вести місцеві війни, будувати укріплення, судити мешканців своєї території. Гл. Февдалізм.

Баронч, 1) Садок, вірм.-поль. історик (1814-92); життєписи славних вірмен, історія Домініканів, іст. Жовкви, Язлівця, Ярослава, Станиславова й ін.; 2) Тадей (1849-1908), різьбар у Львові, різьбив м. ін. погруддя Шевченка.

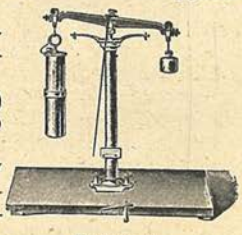
Бароскоп.

Бароскоп, (гр.) прилад до мірення вогкости повітря.

Бароспіратор, (гр.) апарат до штучного віддихання.

Бароха (Baroja y Nessi) Піо, есп. письменник, *1872, пише реалістичні повісті. Мистець форми.

Бароцці Джакомо, гл. Віньоля.

Барра (Barras) Поль, фр. політик і письм. (1755-1829); 1794 президент конвенту, один із справців упадку Робесп'єра, член директорії, усунений Наполеоном. Його „Спомини" — важне джерело до історії вел. фр. революції.

Барранко, (есп.) дебра, вимита водою, у стінах вулькану.

Баррéс (Barrès) Моріс, фр. письм. і політик (1865-1923), член французької Академії, ідеологічний провідник фр. націоналістів, голова шовіністичної „Ліґи патріотів". Повісті: „На німецькій службі", „Ворог закону" й ін.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Баррет Елізабет, гл. Бравнінґ-Баррет Е.

Барро́ (Barrot) Одільон, фр. політичний діяч (1791-1873), депутат, голова першого уряду Наполеона III.

Барроу (Barrow) Джон, англ. географ і подорожник (1792-1848), один із основників лондонського Географічного Т-ва.

Барс, гл. Ірбіс.

Барсак, (фр.) фр. біле вино з околиць Бордо.

Барсельона (Barcelona), найбільше портове, торгов. й промислове місто Еспанії; 753.000 меш.; головне місто Катальонії. Промисл головно ткацький; з Б. йде 75% есп. вивозу морською дорогою. Університет, осередок катальонської культури.

Барсов, 1) Ельпідіфор (1837-1913), редактор московських „Чтеній", етнограф і дослідник ст.-укр. письменства, автор основної праці про „Слово о полку Ігоря"; 2) Микола, історик (1839-89); „Школы на Волыни і Подоліи" 1863, „Матер. для истор.-географ. словаря древней Руси" 1865, „Очерки русс. истор. географіи" 1885.

Барсук-Мойса Хома, по скінченню київської Академії проф. медицини на москов. унів. (1768-1811), писав медичні й філософічні праці.

Барська конфедерація, 1768, основана поль. шляхтою в Барі на Поділлі з ціллю боронити самостійности Польщі проти Росії та уступливости короля. Б. конфедератів ослабило повстання гайдамаків, а остаточно розбили їх рос. війська.

Барський, 1) Василь, київський міщанин (1701-47), 1723 вибрався з Києва до Львова, а звідси до Риму, Палестини й Царгороду й закінчив свою подорож 1744 на Афоні, де написав цікаві спомини. 2) Іван, київський архітект (1713-85); один з найяркіших представників укр. барокка, творець архітектурного обличчя Києва XVIII. в. Твори: Самсонів колодязь, ворота кирилівського манастиря, кирилівська церква - дзвіниця, дзвіниця петропавлівського манастиря, кирилівська на Подолі в Києві, дзвіниця церкви в Козельці, чернечі келії межигорського манастиря, Покровська церква на Подолі у Києві та дзвіниця Успенського Собору тамже. Продовжуючи традиції будівництва часів Мазепи, рівночасно підлягає впливам свого вчителя Растреллі, не затрачуючи при тому прикмет своєї індивідуальности.

Барт (Barth) Гайнріх (1821-65), нім. дослідник півн. Африки й Судану.

Барт Яків (псевд. Чішінський), сербо-лужицький поет (1856-1909); „Книга сонетів" та ін. Його твори замітні патріотизмом, малюнками природи та реліг. ідеями.

Бартелемі (Barthélemy) Жан Жак, фр. археолог (1716-95), автор відомої повісти, переложеної на всі европ. мови „Подорож молодого Анахарсіса по Греції", де змальоване родинне й громадське життя стародавніх греків.

Бартелемі-Сент-Ілер (Barthélemy-Saint-Hilaire) Жюль, фр. політик і філософ (1805-95); переклав твори Арістотеля.

Бартель Казимір, проф. техніки у Львові, поль. політичний діяч і кількаразовий прем'єр поль. уряду, *1882.

Бартенєв Петро, рос. історик (ур. 1829) ред.-видавець журналу „Русскій Архив" та 40-томового „Архива графа Воронцова".

Барток Беля, мадьярський піяніст і композитор, *1881, дослідник мадь. нар. пісень; твори: опера „Замок Синьобородого" і балет „Дерев'яний князь".

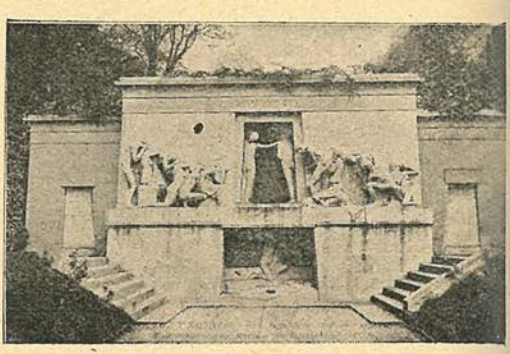

А. Бартольоме: „Помершим".

Бартол (Bartolus de Saxoferrato), визначний середньовічний правник (1314-57). Належав у Больонії до школи „постглоссаторів" або коментаторів.

Бартолін (Bartholin), 1) Каспар, знаменитий анатом (1585-1629). Його твір „Institutiones anatomicae" переложений на англ., фр., нім. й ін. мови. 2) Тома, син Каспара (1616-80), медик, доповнив анатомію батька. 3) Каспар, син Томи (1655-1738), славний анатом.

Бартолінус (Bartholinus) Еразм, данський лікар, математик і правник (1625-98), відкрив 1669 явище подвійного переломання світла при переході його крізь кристал ісляндського скальцю (шпату).

Бартольоме́ (Bartholomé) Поль Альбер, фр. різьбар (*1848). Творець пам'ятника „Померлим" на цвинтарі Пер-ля-Шез у Парижі.

Бартольомео Фра, фльорент. маляр (1472-1517), вражений смертю Саванаролі вступив до манастиря й присвятив свою творчість реліг. малярству; його твори перейняті високим ідеалізмом. Праці: Богородиця зі святими, Обручини св. Катерини, Введення у храм.

Бартош (Bartoš) Франтішек, чесь. учений-етнограф (1837-1906), дослідник моравського говору, видавець чеських нар. пісень з Моравії.

Бартошевіч, 1) Юліян, поль. історик (1821-70), написав між ін. „Початкову історію Польщі" й силу статтей в енциклопедії Орґельбрандта. 2) Казимір, син першого, історик і публіцист, *1852.

Бартошевський Іван, др. богосл., проф.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

львів. університету, церковний письменник і проповідник (1852-1921).

Бартý (Barthou) Жан Люї, фр. політик і письм., *1862, член французької Академії, кількаразовий міністр і прем'єр, автор студій про Мірабо, Лямартіна, Гюґо й ін.

Ж. Барту.

Барферýш, Бальфруш, місто в півн. Персії серед вузької низини над Каспійським морем; 50.000 меш.

Бархан, (араб.) тепла, бавовняна тканина з ворсою (волохата) на одній стороні; піщана кучугура у виді серпа, часта в пустинях.

Бархат, (араб.) густа, з лиця рівноворса (волохата) шовкова тканина, звідси **бархатка** — жіночий одяг з оксамиту.

Бархатна книга, родословна книга рос. князів і дворян, уложена 1682.

Барцохи, складова частина ткацького „верстату" на Україні.

Барщевський Ян, польсько-білоруський поет і письм. (1790-1851). Фантастичні оповідання з білоруського життя в поль. мові, білоруські поезії (пісні, поема „Рабунки мужиків").

Барятинський Олександер, рос. фельдмаршал (1814-79), підбив Кавказ у боротьбі з Шамілем.

Бас, (іт.): 1) найнижчий людський голос; b. serio або cantante — оперний шляхетний голос; b. buffo (parlante) б. комічний. В хорі б. 1. вищий, б. 2. нижчий. 2) Найнижчий основний тон в акорді. 3) Найнижчий смичковий інструмент („контрабас"), або такий же бляшаний духовий інструмент у духовій орхестрі (туба, гелікон, бомбардон).

Басаман, 1) подовгастий взірець на матерії, звідси (в Галичині й на Поділлі) **басаманка,** крайка; 2) смуга на тілі від удару батогом.

Басан, (тур.) обшивка, вишивка.

Басанович Іван, лит. фолкльорист, антрополог і письм. (1851-1923), приятель українців, оснував перший лит. журнал „Аушра" й „Литовське Наукове Товариство" та видав кілька томів лит. казок і збірку народніх пісень.

Басань, опасання, крита ґалерія довкола церкви.

Басарабія, край між дол. Дністром і Прутом, має 44.400 км.² і 2,650.000 меш. В 1920 Б. числила 2,457.000 меш., з того молдаван 47·6%, українців 19·6%, жидів 11·8%, болгар 5·2%, німців 3%, ґаґавзів 2·8% й ін. 1·8% Півн. частину її займає Покутська височина, середущу Басарабська височина, а півд. Буджацький низ. Покутська височина — це мало-погорблена, красового характеру безлісна країна, що досягає 515 м. вис. (Бердо-Городище). Басарабська височина або Кодри, хоч досягає лише 430 м. висоти, є виглядом поверхні різнородніша: річки врізуються глибше, тут і там доволі букового лісу. Перехід у Буджацький низ повільний. Цей низ дуже одноманітний; річні долини тут широкі з лагідними збіччями, багато лиманів, плавнів і болот. Підсоння тепліше, ніж в інших частинах Східньої Европи, так, що тут удається виноград і деякі півд. овочі. Б. — це наскрізь хліборобська країна. Продукує гол. пшеницю та кукурудзу. Випасають багато худоби, особливо овець. Населення Б. дуже різнородне, бо вона була видовищем кількакратних етнічних великих рухів: сюди відпливали народи, витискані з схід.-европ. степу й задержувалися деякий час перед тим, як вспіли рушити до дальшого походу на захід. В III. і IV. вв. Б. заняли германсько-ґотські племена; а після усунення ґотів гунами й уступлення цих останніх зайняли Б. в V. в. слов'яни, а саме анти. Під натиском кочовників зачинається в VI. в. їх відступ, хоч схід.-слов. тиверці держалися тут ще довго, а галицька держава встигла територіяльно зв'язати Б. з укр. землями ще в XII. в. Пізніше зачинають сюди втискатися волохо-молдавани, що нині заселюють збитою масою більшу частину Б. Але й українці, що задержалися у своїм відступі на півночі Б. в XVI. в., теж зачинають наступати; більше поширення українців припадає на XVIII. в., коли вони зайняли збитою масою півд. Б. Румуни-молдавани творять нині половину населення, українці четвертину— більшість населення становлять укр. на півночі, біля Хотина, та на півдні, б. Акерману — а решту жиди, болгари, німці, турки й татари. До кінця XVIII. в. Б. була посередньо чи безпосередньо залежна від Туреччини. Цілий XIX. в. аж до 1917 належала Б. до Росії, як осібна губернія. З упадком царату Б. фактично не ввійшла до України й аж до усунення австр.-нім. окупації була особливим, ніби самостійним твором. 1919 зайняли її румуни. Гол. містом Б. був Кишинів; нині Б. не є одноцілою адміністративною одиницею.

Басгорн, металевий ріг, духовий інструмент, строю C і B.

Басе́йн, (фр.): 1) сточище, водозбір ріки або моря; 2) збірник на воду або ін. річовини, звич. з заліза, бетону, залізобетону й т.ін.

Басе́йн вугляний, заглибина або взагалі простір, де є зложжя вугілля, пр. Донецький або шлезький басейн.

Басетля, (іт.): 1) давня назва віольончелі; 2) у люду бас, контрабас.

Басист, співак із голосом баса.

Басія (Bassia), дерево, що росте на берегах і островах Індійського океану. З його зернят добувають олій, у згаданих околицях уживаний під різними назвами до їжі та смарування, також до виробу мила й свічок.

Баскак, (тат.) високий ханський урядник, що списував людність та збирав податки. На Русі появилися невдовзі по київському погромі 1240, прославилися своєю

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

жорстокістю. Для охорони мали вони сильні відділи війська, підлягали великому баскакові, що сидів у Володимирі на Клязьмі. Панування їх одначе було недовге, бо від кінця XIII. в. і поч. XIV. в. князі вже самі збирали й відвозили податки в Золоту Орду.

Баски, васкони, потомки іберійців, найстарший народ в Європі передіндоевропейських часів. Заселюють зах. частину Піренеїв у Франції та Еспанії, б. 800.000 душ, задержали багато старих звичаїв і знарядів, говорять окремою мовою, зближеною до яфетичних мов.

Басклярнет, (іт.) духовий музичний інструмент, подібний до клярнету.

Баскунчак, солоне, висихаюче озеро на Каспійськім низі; добування соли.

Баслéн (Basselin) Олів'є, фр. народній поет XV. в., млинар з Во-де-Вір.

Басма, 1) тат. байса — табличка, що була символом ханської волі; 2) перкаль для укривал і покрівців.

Басра, Бассора, Бальсора, місто в Іраку (брит. мандат) над рікою Шат-ель-Араб, 90 км. від її впаду до перськ. заливу; 30.000 меш. Кінець баґдадської залізниці, річна пристань, вивіз дактилів, вовни, шкір. Колись одно з гол. огнищ магомет. Сходу.

Басса, пролив між Австралією й Тасманією, 220 км. шир.

Басса, (іт.) ottava bassa, знак: (8-va b) під нотою, означає, що дотичні ноти треба читати октавою нижче.

Бассано, місто в провінції іт. Віченца над Брентою, 18.000 меш.; побіда французів над австрійцями 1796. Старий замок, багатий музей, бібліотека, шовковий і керамічний промисл.

Бассари, суданські мурини (б. 55.000 душ); заселюють Того.

Бассерман Альберт, нім. актор, *1867, живе в Берліні, один із найвизначніших сучасних артистів.

Бассо контінуо, (іт.) генералбас значений нотами; б. остінато—стала, коротка тема в басі.

Бассон, (фр.) фаґот.

Баст, бавовняна тканина з полиском.

Баста, (іт.) годі! доволі! кінець!

Бастард, (лат.): 1) в біології: мішанець, що походить з перехрещення двох різних родів, порід або відмін ростин або тварин; вони мають прикмети або посередні або зближені більше до одного з своїх батьків; спадковістю їх прикмет кермує закон Менделя; плекання таких мішанців дає змогу виплекувати нові відміни ростин в огороднитві й рільництві та тварин у скотарстві; часте таке мішання різних родів і порід живин спричинює нераз поворот до первісних видів; гл. також Гібрід; 2) в щоденному житті: нешлюбна дитина, безбатченко, виродок, байстрюк.

Бастардування, бастардизування; плекання мішанців різних родів і порід ростин і тварин. Гл. Гібридизація.

Бастарни, сх.-герм. плем'я, яке в IV. в. до Хр. прийшло від Балтійського моря над гор. Дністер, зайняло згодом цілу Басарабію та часто воювало по стороні даків з римлянами, за що цісар Проб переселив їх 279 по Хр. на Балкан.

Бастач Никола, сербський поет, автор збірки „Нач и гусле" на тлі подій 1875-77.

Бастілія (Bastille), твердиня в Парижі,

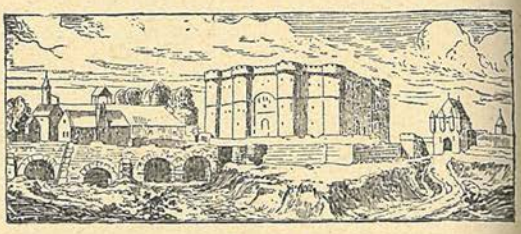

Бастілія.

державна в'язниця, добута й зруйнована народом 14. VII. 1789.

Бастіóн, (фр.) наріжник укріплення, що виступає з оборонного валу.

Бастія (Bastia), пристань і найбільше місто на Корсіці; 36.000 меш.

Бастія (Bastiat) Фредерік, фр. економіст (1801-50), представник ліберального напрямку індивідуалізму (економічного лібералізму), палкий противник соціялізму; замітна його теорія „гармонії" госп.-сус. сил, шляхом невмішування держави і вільної конкуренції.

Бастіян Адольф, нім. етнолог (1826-1905), основатель берл. етнограф. музею, Антропологічного Товариства і часопису „Zeitschrift für Ethnologie" (від 1868), автор багатьох цінних етнолог. праць, м. ін. „Allgem. Grundzüge der Ethnologie", Берлін 1884. Б. досліджував теж Україну (1865).

Бастіян Лепаж Жюль, один з найвидатніших фр. малярів-імпресіоністів (1848-84).

Бастонада, (фр.) биття киями по плечах і в п'яти.

Бастувати, (іт.) кінчити (роботу), страйкувати.

Басурман, гл. Бісурмен.

Басуто (Basoetoland), країна в Смочих горах у півд. Африці під британським протекторатом, заселена муринами бечуанами, що займаються скотарством; 30.000 км.², 500.000 меш.

Бат (Bath), місто в півд.-зах. Англії; звісні ще з рим. часів теплиці; 69.000 меш.

Бат, вітрильний, весловий або моторовий човен.

Батави, герм. плем'я, що за рим. часів заселяло сучасну Голяндію.

Батавія, столиця голянд. Схід. Індії на острові Джава; 290.000 меш. ($^1/_{10}$ европейців). Найбільше торговельне й портове місто Сундайського архіпелагу.

Батавські слізки, краплі нагло охо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лодженого шкла з тоненькими хвостиками. Дуже тверді, але по відломанню кінчика хвостика розсипуються в порох.

Батавські сліжки.

Батай (Bataille) Анрі, фр. драматург (1872-1922); „Мадам Колібрі", „Шлюбний марш" та ін.

Батаки, малайське плем'я на острові Суматрі; займаються хліборобством, мають хист до мистецтва, в релігії тримаються анімізму й магізму та признають обрядове людоїдство.

Баталéв або **баталéй,** товчок у маснички в гуцулів.

Баталіст, (фр.) маляр воєнних подій.

Баталія (Battaglia) Гвідон, поляк (1847-1915), написав студію: „Taras Szewczenko, życie i pisma jego", Львів 1865.

Баталія, (фр.) бійка, битва.

Баталпашинськ, місто на півн. Кавказі, гол. місто гірської автономної Карачаєвської РСР. 19.000 меш.

Батальйон, (фр.) тактична одиниця піхоти, зложена з 4-6 сотень (б. 1.000 голов); командантом є майор або підполковник.

Батат їдомий (Ipomoea batatas), середньо-ам. ростина, споріднена з нашою повійкою. Має на корінцях подовгуваті бульби, солодкі й поживні, відомі в торговлі як солодка картопля; гл. Топінамбур.

Батат їдомий.

Батва, батуа, карликові африканські племена в заглибині ріки Конґо.

Батé (Bates) Джон, англ. піяніст і композитор XVIII. в.; пісні, опери.

Батеньков Гаврило, декабрист (1793-1863), засуджений на 20 літ каторги, відсиджував її до 1846. р. у Петропавловській кріпості, опісля 10 літ на засланні в Томську. Сильний вірш „Одичалый", напис. у в'язниці.

Батерія, (фр.) найменша тактична одиниця артилерії з 4-12 гарматами. Б. називають також позицію, в якій стоять окопані гармати, або місце в кораблі під помостом, де стоять гармати. Будова батерій зміняється в міру вимог місця, цілі, роду гармат. У фізиці: збірка послідовно (себто один по другім) злучених однакових ґальванічних ланок, акумуляторів або лейденських пляшок.

Батибій, (гр.) дриглиста неорганічна річовина, схожа на живу білковину, знайдена в глибинах Атлантійського океану і під назвою Bathybius Haeckeli довго уважана вченими за первісну живу (органічну) річовину.

Батий (Бату), хан Золотої Орди, †1255; внук Темуджина, добув суздальські землі 1237-38, Київ 1240, Володимир, Галич, знищив Угорщину; опісля кочував над Волгою.

Батиметрія, (гр.) мірення глибини води.

Батист, тонка, напівпрозора, бавовняна або льняна тканина; кращий рід б. голяндський; кантонський б. виробляється з китайських конопель.

Батифон, (гр.) пруський дутий інструмент басового об'єму (F-c).

Батівня, батóва, запорізький обоз навантажених коней, кілька рядів волів парами.

Батіг, оселя над Богом, у Брацлавщині; 2. VI. 1652 розбив Богдан Хмельницький з татарами польське військо під проводом гетьмана Мартина Калиновського, що тут поляг; внаслідок побіди втратила значіння білоцерківська умова і козацькі війська зайняли Брацлавщину.

Батік, інд. бавовняна, узориста матерія, фарбована у казанах, при чому узори, що мають лишитися незакрашеними, покриваються перед крашенням воском. Старі інд. батіки двобарвні. В новіших часах поширилася мода на батіки і в Европі, при чому вживається для них матерій різного роду.

Батіньйоль (Batignolles), півн. дільниця Парижа.

Батлер (Butler) Самуел, англ. поет (1612-80), сторонник короля і ворог пуритан, на котрих написав знамениту сатиру „Гудібрас".

Батоліт, (гр.) застигла в глибині земної скорини ґранітова маса.

Батометр, (гр.) прилад для виміру глибин.

Батон, (фр.) палиця; тісточко в вигляді вальця.

Баторій (Bathory), стара угорська родина. 1) Стефан, 1571 семигородський воєвода, 1576-86 поль. король, 1577-82 війна з Іваном Грізним, Польща добула Полоцьк; боротьба з маґнатами Зборовськими, вплив єзуїтів; заснував університет у Вільні; продовжував організацію реєстрових козаків і оснував козацький шпиталь у Трехтемирові. 2) Хрістоф, брат Стефана, семигород. князь 1576-81. 3) Сіґісмунд, син попереднього, семигор. князь 1581-98; 4) Ґабор (Гаврило), семигород. князь 1608-13, останній з цього роду.

Батрак, (тат.) наймит.

Батрахоміомахія, (гр.) жабомишодраківка, війна жаб з мишами; сатирична поема, приписувана Гомерові, написана мабуть Пігретом Карійським 480 до Хр. На укр. мову переклав її К. Думитрашко.

Баттаризм, (лат.) скоре говорення у гніві, у гарячці при нападі божевілля.

Баттенберґ, гл. Олександер, кн. Болгарії.

Баттістіні Маттео, славний іт. баритон світових опер (1865-1929).

Баттке Макс, нім. музичний педагог, *1863, автор підручників сольфеджа й муз. диктату.

Батум, гол. пристань Грузії над Чорним морем; кінець транскавказької залізниці і 854 км. дов. нафтового проводу з Баку; 45.000 меш., гол. місто автономної аджар-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ської республіки, котра входить у склад Грузії.

Батурин, над Сеймом у Чернігівщині, столиця гетьманів Многогрішного, Самійловича й Мазепи 1669-708, спалений Меншіковим 1708; гетьманська столиця Розумовського 1751-64, який побудував тут величаву палату; тепер містечко у конотопській окрузі, 7.000 меш.

Батута, (іт.) значення тактових ударів, опісля такт або паличка до значення такту.

Батц Філіп, псевд. Майнлендер, нім. філософ-песиміст (1841-86). Учень Шопенгауера; написав м. ін. „Філософію визволення".

Батюшков, 1) Констянтин, рос. поет (1787 1855), приятель Жуковського, передтеча Пушкіна; перекладав клясичні поезії. Епікурейць з примішкою песимізму. 2) Помпей, брат поета, рос. адміністратор (1810-92), русифікатор тзв. „западно-русского краю", себто Білоруси й України, видавець цінних „Памятников русской старины в западных губ." та окремих праць: „Холмская Русь" „Волынь", „Белоруссия и Литва".

Батяр, (мадьяр.) вл. розбійник; голодранець, вуличник, босяк.

Батьки й діти. Як із подружжя народяться діти, то повстають права й обов'язки між правесними батьками і дітьми. Батько й мати мають взагалі обов'язок виховувати свої (правесні) діти, значить, дбати про їх життя та здоров'я, давати їм пригоже удержання, розвивати їх тілесні й духові сили, та відповідною духовою й практичною наукою покласти основу майбутнього гаразду. Батьки мають право в спільному порозумінні кермувати своїми дітьми; діти повинні їх поважати й слухатися. Батьки можуть відшукувати пропавших дітей, домагатися віддання збіглих і завертати втікаючих дітей при помочі влади; мають право неморальних, неслухняних або таких дітей, що нарушують домашній лад та супокій, карати тілесно, але не надмірно й без шкоди їх здоров'я. Діти дістають прізвище свого батька та всі інші права його родини і стану. Головний обов'язок батька родини — дбати так довго про удержання дітей, доки вони самі не зможуть виживитися. Плеканням їх тіла та здоров'я має головно займатися мати. Не має батько майна, то мати передовсім мусить дбати про удержання, а коли б батько помер, взагалі й про виховання дітей; гл. Батьківська власть.

Батьківська власть. Права, що зосібна прислугують батькові, як голові родини, творять батьківську власть. Батько може свою ще нелітню дитину підготовлювати до такого стану, який він уважає за відповідний. Все, що діти набувають яким небудь законним способом, є їх власністю; але доки вони стоять під батьківською властю, управа майна належить до батька. З прибутків майна, наскільки вони вистарчають, належить покривати видатки на виховання. Якщо при тім покажеться надвишка, то треба дати її у поклад (депозит) та складати щорік із неї рахунок. Батько має право й обов'язок заступати своїх малолітніх дітей перед судом. Діти, що стоять під батьківською властю, не можуть без виразного або тихого дозволу батька заключити важного зобов'язання; одначе вони це можуть тоді, коли не остають на вижившенні батьків. Дитина, що — хоч малолітня — не знаходиться на вижившенні батьків, може довільно розпоряджатися всім, що набуває своєю пильністю, а також річами, які передано їй на особистий ужиток уже по приході до літ. Батьківська власть кінчиться з повнолітністю дитини. Гл. Вік і право.

Батьківські комітети (ради), організації батьків при школах різних типів для допомоги школі у вихованні молоді й для забезпечення школи в потрібне шкільне знаряддя. На зібраннях б. к. обговорюються важніші педагогічно-дидактичні й адміністраційно-шкільні питання.

Батьківщина, загально доступний політ.-екон. часопис, виходив у Львові в 1879-96 під редакцією Ю. Романчука.

Батьяні (Batthyanyi), угор. шляхетська родина: 1) Казімір (1807-54), угор. міністер закордонних справ під час повстання 1849, вмер на еміґрації у Франції; 2) Ляйош (1809-49), під час повстання 1848 угор. міністр-президент, розстріляний; 3) Тодор, *1859, проводир конституційної партії.

Бауер Отто, визначний австр. соціял-демократ, *1882; 1919 канцлер Австрії, теоретик II. Інтернаціоналу. Написав: „Національне питання й соц. демократія" та багато ін.

Баур (Baur) Фердінанд Хрістіян, нім. історик церкви (1792-1860), голова ново-тюбінґенської школи.

Бафія (Baphia nitida), рослина деревиста, з родини стручковатих; росте в тропічній Африці; дає червоне деревно, важче води; вживається в фарбівництві.

Бах, ім'я славної родини нім. музик XVII. і XVIII. вв.: 1) Йоган Себастіян, найбільший нім. контрапунктист XVII. і XVIII. вв

Й. С. Бах.

Плідний і рівно великий на всіх полях інструментальної і вчасти вокальної музики з виїмком опери. Твори: а) великі духовні ораторії: Пассії св. Йоана і св. Матвія, Велика літургія, кантати й ін., б) фортепіянові: прелюдії і фуґи, концерти, сонати, сюїти й ін. Із одинадцятьох синів Себастіяна звісні в історії музики: 2) Вільгельм Фрідеман (1710-74), композитор; 3) Карл Філіп Емануель (1714-88), лишив б. 200 фортеп. творів, 50 концертів; 4) Йоган Хрістіян (1735-82); фортеп. твори, місси, псальми й ін.

Бах Александер, австр. державний муж

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(1814-93), спочатку ліберал, а опісля назадник, міністр внутрішних справ у рр. 1849-59.

Бахмат, (тат.) низький, присадкуватий кінь татарського хову, придатний до бою.

Бахматник-Бахминський Олександер, артист-гончар зі Старого Косова на Гуцульщині (1820-82), вславлений як творець „стилю" покутських майолік і винахідник особливої гончарської поливи. За свої вироби, які визначалися правильною орнаментикою і гарною емаллю, відзначений на краєвій виставі у Львові 1877 та на етнограф. пром. виставі 1880.

О. Бахминський.

Бахматович Казимір, поль. портретист і пейзажист (1807-37).

Бахмач, містечко конотопської округи, залізнодорожний узол, 6.800 меш., (українців 70%, росіян 11·3%, жидів 9%, білорусинів 6%). Бої Чорноморської дивізії (от. Поліщук) проти більшовицьких військ у січні 1919, в операціях за вдержання Лівобережжя військами Директорії У. Н. Р.

Бахминський О., гл. „Бахматник-Бахминський.

Бахмут, тепер Артемівське, гол. місто Артемівської округи на лівобережній степовій Україні, 38.000 меш.: 55% українців, 24% росіян. Копальні соли, кам'яного вугілля, ртуті, солеварні. В лютім 1918 бої бриґади Натієва з більшовиками, в січні 1919 бої Запорізького Корпусу з більшовиками й рос. добровольцями.

Бахмутка, кам'яна сіль, добувана на Донеччині.

Бахчисарай: вулиця з отвартими крамами.

Бахофен (Bachofen) Йоган Якоб, нім. юрист і етнолог (1815-87), проф. рим. права в Базелі, поклав перші основи порівняльної науки права, автор праці „Материнське право", що мала вплив і на розвиток укр. етнолог. праць (Драгоманів, Вовк, Франко, Охримович).

Бахрома, (тур.) рід тур. шовкової матерії; рід стяжки з висячими торочками.

Бахтіяри, кочовниче плем'я в Персії, посвоячене з курдами, з виборними ханами й поділом на роди. Всіх бахтіярів буде до 200.000.

Бахур, (жид.) дитинище, нечемна дитина, нешлюбна дитина.

Бахчисарай, місто на Криму, 9600 меш., колись столиця кримського ханства. Має багато тат. пам'яток, м. ін. ханську палату з XVI. в., тепер у ній музей тат. культури; мешканці татари, займаються переважно садівництвом.

Бац, старший чабан.

Бациль, бациллюс, (лат.) рід заразнів (бактерій) вигляду палочки з рісничками, пр. б. тифу, телію, дизентерії (червінки), молошного киснення; назва ліку у формі палочки.

Бача, в серед. Азії молоді хлопці, що танцюють і співають на народніх забавах.

Бачванські українці, гл. Українці бачванські.

Бачинський, 1) Андрій, єпископ мукачівський (1732-1809); 2) Володимир, др., адвокат і політик (1880-1927), організатор націон.-демокр. партії, посол до галицького сойму і віденського парляменту, 1920-24 голова міжпартійної ради; 3) Лев, др., адвокат (1872-1930), визначний політичний діяч і провідник укр. радикальної партії в Галичині. Був послом до австр. парляменту, заступником голови Нац. Ради ЗУНР, послом до поль. сойму від 1928-30 і головою Укр. Соц. Радикального парляментарного клюбу; 4) Михайло, (псевд. О. Філаретів), гр.-кат. священик, поет (1866-1912); ліричні поезії у львівській „Зорі"; 5) Олександер, крилошанин і ген. вікарій гр.-кат. митропол. капітули у Львові, *1844, церк. письменник, перекладчик старого й нового Завіту, редактор „Богосл. Бібліотеки"; 6) Омелян, антрепренер польсько-українського театру на В. Україні в 60 рр. (в Житомирі і в Кам'янці Под.), опісля 1-ий директор укр. театру „Бесіди" в Галичині 1864-67, та 1873 і 1880. Його жінка, Теофіля, була теж талановитою артисткою; 7) Юліян, син Олександра, суспільний діяч, *1870, член галицької Укр. Нац. Ради в 1918, в 1919 посол УНР у Вашінґтоні, автор творів: „Україна ірредента", „Українська еміграція в Америці" й ін.

Лев Бачинський.

Бачка, урожайна провінція Югославії між Дунаєм і Тисою, гол. місто Сомбор. Мешканців 590.000, сербів, хорватів, мадьярів, німців і українців. Гл. Українці бачванські.

Бачковський Франтішек, чес. письменник і книгар (1854-1908), написав: „Історія чеського письменства нової доби", „Огляд

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

історії чеського письменства в рр. 1848-98". Видавав ряд журналів.

Баччелі (Bacceli) Матей, маляр іт. походження, *1769, член академії св. Луки в Римі, від 1807 працював на Волині й на Поділлі. Своїми релігійними картинами й портретами утворив тзв. „подільську школу" укр. малярства першої пол. XIX. в.

Баш, баші, в тур. мові начальник, провідник, голова; на Закарпатті теж означення на земельну частину.

Баша, паша, (тур.) тур. достойник.

Башельє, (фр. bachelier), бакаляр: 1) наук. титул у Швайцарії, Франції, отримуваний по 2 роках вищих студій; 2) у Франції матурист.

Баши-бузук, (тур.) давніше неправильне турецьке військо, звісне з грабіжности.

Башилов Михайло, артист маляр (1821-70), разом із графом Я. де Бальменом ілюстрував рукописний Кобзар Шевченка 1844. Крім того йому належить портрет Гр. Квітки й малюнок „Козак Климовський".

Башкири, зах. частина тюркського племени, що від IX. в. заселює територію півд., а почасти й середнього Уралу й розпадається на кілька груп, що різняться між собою і типом і культурою. Башкири середнього росту, короткоголові з нахилом до широколицости; розвивалися почерзі під впливами фінським, татарським і слов'янським. Займаються здебільша хліборобством і пасічництвом. Усіх башкирів б. 1¼ мільйона, при чому найбільша їх частина заселює Башкирську АРСР.

Башкирська АРСР, в півд. зах. Уральщині (частини оренбурзької, уфімської, самарської й пермської губ.), 158.000 км.², 2,740.000 меш., з того: башкирів 37%, росіян 34%, татар 18½%, українців 5%, інших 5·5%. Головне місто Уфа.

Башкирцева Марія, укр. артистка-маляр-ка (1860-84), дочка багатого дідича з Полтавщини; з десяти літ життя перебуває за кордоном, в 1872 відвідує Італію, опісля 1877 вчиться співу в Парижі, а коли через грудну хоробу втратила голос, вчиться малярства у Флері й Бастіян-Лепажа; протягом року одержує золоту медалю, після чого, йдучи від успіху до успіху, творить цілий ряд жанрових композицій, портретів та студій, з яких кілька находиться в люксембурзькому музею в Парижі. Полишила знаменитий „Дневник".

М. Башкирцева.

Башкін Матвєй, основник раціоналістичної єресі в Московщині, в пол. XVI. в.

Башлик, (тур.) проводир ватаги; каптур, богородиця — накриття на голову з довгими кінцями, що зав'язуються під шию.

Башмак, „черевик", так називається у Росії підкладина під колеса залізничих возів, щоби вони не рушалися з свого місця.

Башта, гранчаста або кругла вежа, висунута перед мури середньовічних укріплень, призначена до тзв. флянкування наступаючих на мури ворогів. У Львові збереглася тзв. „Порохова башта" (проти будинку НТШ.), збудована в XVI. в. Подібна до неї башта Баторія в Кам'янці Под.

Башлик.

Баштан, бакша, (перс.) поле засіяне й засаджене кавунами, динями (мельонами), огірками та ін. городиною; також рід гри.

Башти, чотири верхи у Високих Татрах: Передня 2.300 м., Задня 2.390 м., Мала 2.289 м. і Крайня 2.205 м.

Баштовий, псевдонім Івана Нечуя-Левицького.

Бая, байка, рід грубого сукна, з якого в середній Україні шили юпки.

Баядера, (порт.) назва індійських танечниць, що діляться на девадасі, себто невільниці богів, які жили при храмах, і на звичайні танечниці — нач, наті, що подорожують гуртами по 10-12 осіб від місця до місця, під проводом старших танечниць; також дівчина легкої поведінки.

Башта дубенського замку кн. Острозьких.

Баязет, ім'я османських султанів: Б. I. (1347-1403), володів 1389-1402, підбив 1390 Сербію, опісля Болгарію, Македонію, Тессалію, 1402 побив його Тамерлан; 2) Б. II. (1447-1512), володів 1481-1512, зріст османської держави.

Баяр (Bayard),1) Жан Франсуа, фр. драматург (1796-1853), автор популярного „Паризького вуличника" й численних інших театральних п'єс, писаних нераз на спілку зі Скрібом та іншими. 2) П'єр, фр. полководець (1476-1524), „лицар без страху й догани", брав участь у війнах Франца I. проти Карла V., поляг у бою.

Бгартрігарі, знаменитий гіндуський поет 1-ої половини II. в. по Хр.

Бджільництво, гл. Пасічництво.

Бджола медяна (Apis mellifica), невеличка комашка, найважніша з родини бджіл і одинока комаха нарошне плекана людиною. Б. має досить велику голову з великими, зложеними очами і трьома маленькими нескладними очками, короткими зігненими ріжками та сильними щоками, приладженими до гризення, лизання й ссання; тулуб великий і грубий, з досить великими, сильними ногами; 1-ий член стіпки 1-ої пари ніг з „щіточками" до чищення ріжків;

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

підстегня задніх ніг розширене у тзв. „кошичок“ до збирання цвітяного пилку, а наступний член стіпки розширений із „щіточкою“ до змітування того пилку. Крила ніжні, болонисті, кадовб відповідно невеликий. Самиця, матка, матиця або королева, замітна величиною, малими бічними очами, слабо розвиненими щоками і великим кадовбом; самець, трутень, рівнож великий, з дуже великими бічними очами і дуже слабо розвиненими щоками; робітниця, себто полово нерозвинена самичка, мала́, з малими бічними очами, сильними щоками і дуже великими „кошичками“ і „щіточками“ на задніх ногах. Самиці й робітниці мають на кінці кадовба гостре, зазублене жало, з їдовитою залозою при ньому. Позатим бджола збудована так, як загалом комахи. Б. живе громадами — роями; в кожному рою є звичайно одна самиця — матка, 800 до 3000 трутнів і 20 до 50 тисяч робітниць. Бджоли, що живуть на свободі, гніздяться в дуплах дерев по лісах, але люди плекають їх здавен-давна в осібно до цього приладжених улиях. Життя роя в улиї уладжене до найменших подробиць. Робітниці збирають з цвітів сік, віск і пилок; з воску, виділеного особливими залозами на споді кадовба, вироблюють робітниці щільники з шестикутних комірочок, які виповнюють медом, витвореним із цвітяного соку, а матка складає в комірки яєчка, в травні і червні до 2000 денно; з незаплінених яєчок вилягаються трутні, з заплінених робітниці або матки, залежно від того, чи яєчко було зложене до звичайної чи більшої комірки (маточника) та чи личинка була годована гіршою чи ліпшою поживою (пергою). З яєчок вилягаються маленькі безногі личинки, які відживлювані робітницями соком і пилком цвітів, пергою, поволі виростають у дозрілу комашку. Такий розвій триває у матки 16 днів, у робітниць 21, а у трутнів 24. З хвилиною, коли виляжеться молода матка, стара матка з частю робітниць і трутнів покидає улий, засновуючи нову громаду. Бджіл плекають головно для меду і воску. Найбільше ціниться мід з гірських цвітів, липи, конюшини, а вкінці гречки.

Бджоли (Apidae), родина болонкокрилих комах; замітні короткими ріжками, видовженими щоками, приладженими до гризення й лизання, та розширеним першим членом стіпки. Розрізнюємо бджоли: 1) живучі громадами; пр. бджола медяна, оса й ін., 2) живучі самітно, пр. земляна б., деревна б., 3) галапасні, що живуть у гніздах інших родів бджіл.

Бджолоїдка (Merops apiaster), птах величини малого голуба, пишнобарвний (синьо-зелено-буро-чорний), нагадує ластівку, тільки дзьоб має довгий і тонкий; живиться комахами, головно бджолами, тому шкідний; живе на Україні і в цілій південно-східній Европі.

Бджоляний віск, гл. Віск.

Бджоляні хороби, нищать бджоли; з багатьох найважніші: гнилець і нозема, спричинені особливими заразнями, і запер-ження, надмірне нагромадження калу в кишках бджоли, з причини лихого зимування.

Бджолярське право, гл. Тварина у праві.

Беатифікація, (лат.) заява папи, що хтось задля своїх чеснот і доказаних чудес може й повинен бути прилюдно почитаний.

Беатріче, (іт. спасаюча) ідеальна постать з „Божеської Комедії“; ідеальна любка, вибраниця; ідеал кохання.

Бебе, „безпартійний блюк“: польська партія прихильників маршала Пілсудського.

Бебе́, (фр.) дитина.

Бе-бе, музичний знак, подвійний бемоль: *bb*, гл. Б.

А. Бебель.

Бебедж (Babbage) Чарлз, англ. математик (1792-1871); вигадав машину до обчислювання й друкування математичних і морських таблиць.

Бебель Авґуст, (1840-1913), визначний нім. соц. дем. діяч, з фаху токар. Разом з Лібкнехтом заснував 1869. р. в Айзенаху німецьку соц. дем. партію. Від 1867 посол до парляменту. Важніші твори: „Наші цілі“, „Жінка й соціялізм“.

Бебер Йоган, нім. архітект родом зі Шлезька, в 1694 надбудував третій поверх і шолом на корняктівській вежі при Успенській церкві у Львові.

Й. Бебер: вежа вол. церкви у Львові.

Бебі, (англ. baby) дитина.

Бебізація, рід сольмізації з назвами тонів скалі (від а) la, be, ce, de, mi, fe, ge.

Бегемот, (коптійське) річний кінь; гіпопотам.

Беґ, бег або бей — (тур.-тат.) пан, володар. У Туреччині б. — назва правителів провінцій, синів пашів, чужих амбасадорів; у Персії взагалі військових і урядовців. Ставиться по власнім імені.

Беґі, (англ.) легка однокінка з великими колесами.

Беґовіч (Begović) Мілян, хорв. поет *1876, видатний представник модерністичного напряму. Збірка „Книга Боккадоро“, драма „Пані Валевська“.

Беґонія (Begonia), зелиста, корчовата підрівникова ростина, плекана у нас по домах задля гарного різнобарвного листя й гарних, рожевавих квіточків. Замітна тим, що кусочки її била, а навіть листя, всаджені в вогку землю, приймаються й розвиваються в нову ростинку.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Беґпейп, (англ.) шотляндський дутий інструмент у роді дуди з мішком.

Беда Достойний (Beda Venerabilis), найстарший англосаксонський церковний історик (674-735). Гол. твір: Історія англ. Церкви.

Бедекер (Baedeker), родина нім. книгарів, що має накладні від 1798 в Есені, а від 1872 в Липську; видає відомі провідники по різних краях і містах світу.

Бегонія.

Беджа, афр. хамітське плем'я, що проживає між Нілом і Червоним морем.

Беджгот (Bagehot) Валтер, англ. економіст (1826-77): „Природознавство й політика", „Економічні студії" та ін.

Бедлам, бедлем, (англ.) старовинний англ. шпиталь для божевільних; звідти взагалі: дім божевільних, божевільня.

Бедн-Пауел (Baden Powell) Роберт, англ. генерал, *1857, оснував 1889 в Мефкінґу під час боротьби з бурами перші відділи скавтів (пластунів); творець пластового уладу та міжнародньої пласт. організації.

Бедрикуваті (жуки), гл. Сонечкуваті.

Бедуїни, араб. кочовники, заселюють Арабію, Сірію, Месопотамію та півн. Африку; займаються скотарством, завзято боронять своєї назалежности перед наїзниками-европейцями.

Бедферд (Bedford), місто в півд.-схід. Англії, торговля збіжжям; 42.000 меш.

Бедьє (Bédier) Шарль Марі Жозеф (*1864), фр. історик літератури, член фр. Акад. Наук, знавець середньовічнього романського письменства, відкидає погляд про інд. походження середньовічніх оповідань і леґенд та промовляє за европ. місцевим їх повстанням.

Беер Адольф, нім. історик (1831-1902), знавець часів Марії Терези й Йосифа II., автор праці про перший розбір Польщі.

Беж, (фр.) легка вовняна матерія; колір пісковато-сірий.

Беза Теодор, богослов, женевський реформатор, товариш і життєписець Кальвіна (1519-1605).

Безак Олександер, рос. державник (1800-1869), ген.-губ. київський, подільський і волинський по польському повстанню. Його ім'ям була названа вулиця в Києві.

Безансо́н (Besançon), місто у східній Франції; 60.000 меш. Твердиня, університет; виріб годинників.

Безапеляційний, невідкличний, рішучий, остаточний.

Безбородько, 1) Андрій, козацький генеральний писар (1711-80); 2) Олександер (1747-99), управитель канцелярії ген. губернатора України Румянцева, 1767-74 комендант укр. полків у війні з Туреччиною, пізніше канцлер, мав великий політичний вплив за Катерини II. і Павла I. Зібрав велику бібліотеку і колекцію картин, дав почин до дослідів укр. історії; 3) Ілля (1756-1815), заснував 1805 ліцей, перемінений опісля на істор.-філол. інститут у Ніжині.

Безвершинник, дерево з відрубаною горішньою частиною стовбура; нижче зруба стовбур головчасто грубшає (ґуля), а корону творять численні гілки, що відростають від головчастого згрубіння.

Безвершки (Veronica Chamaedrys), гл. Вероніка.

Безвідпливові озера, бувають у сухих, степово-пустинних краях; вони не мають відпливу, надмір води випаровує. Вода у них солона.

Безвідпливові простори, сухі краї, звідки ріки не доходять до моря, гублячися в пісках або випаровуючи. 23% земного простору належить до безв. прост.; пр. Сагара, серед. Азія.

Безвілля, абулія, хоробливий душевний стан, в якому хорий затрачує волю, а через це самочинно не виконує ніякого руху, не їсть і т. ін. і може з голоду померти.

Безвладність, властивість тіл, оставатися в супочинку або в руху, поки зовнішня сила цьому не перешкодить (ґравітаційний закон Ньютона 1687); на думку Айнштайна б. має електродинамічну природу.

Безводник, гл. Ангідрит.

Безголові (Acephala), гл. М'якуни.

Бездимний порох, гл. Стрільний порох.

Бездідична відумерщина. Якщо після смерти людини нема взагалі нікого, хто мав би право дідичити та нікого з управнених, що приняв би спадок, тоді спадщина, яко бездідичне добро, припадає державі.

Бездротна телеграфія, гл. Радіотехніка.

Бездротна телефонія, гл. Радіотехніка.

Безé, (фр.=поцілунок) тісточко з яєць, цукру та сметани.

Безелер, 1) Ґеорґ, нім. правник і політик (1809-88), провідник консерватистів в Народньому Зібранні, у Франкфурті 1848. 2) Ганс, його внук, прус. генерал (1850-1921), здобув: 1914 Антверпен, 1915 Модлін; генерал губернатор Варшави 1915-18.

Беземшон, (голянд. Besemschon) відтягання з ціни за ту частину товару, що остає на стінах опакування.

Безендорфер (Bösendorfer), звісна фабрика фортепіянів у Відні, основана 1828.

Безжовччя, гл. Ахолія.

Безконечна шруба, гл. Шруба.

Безконечний, у математиці: безконечно-велике число, що більше від кожного іншого числа (знак: ∞, придумав його Волліс 1655); безконечно-мале число, менше від кожного іншого, дуже малого числа; кажемо, що воно „змагає до межі нуль" або „наближається до нулі", й пишемо: $\lim a \to 0$.

Безконечник, кручений писанковий взірець, писанка з таким взірцем; казка, що повторяється безконечно.

Безконфесійний, (лат.) людина, що не

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

признається до ніякої церкви, безвіроісповідний.

Безкритичний, не провірений критикою або позбавлений критичного змислу.

Безкритичність, відсутність у духовому житті даної людини розсудного змислу, який каже розглядати додатні й від'ємні сторони кожної справи.

Безмін, рим. терези (вага), двораменна, нерівнораменна підойма з пересуваним тягарцем. Уживається до важення.

Безмін.

Безоар, (перс.) затверділі, нестравлені останки, головно проковтнене волосся, що находяться часом у першому шлунку жуйних; на Сході, а колись і в нас уважані за лічничий засіб, головно проти отрут.

Безоар — антилопа (Antilope bezoartica), сенеґальська антилопа з довгими рогами, замітна виділюванням безоару.

Безоглядна вартість, абсолютна або числова вартість; число, що подає кількість одиниць даного числа, без огляду на те, які це одиниці: додатні чи від'ємні; значать її |a|. Б. в. комплексного числа a+bi, його модуль $|a+bi|=\sqrt{a^2+b^2}$.

Безодня, глибоке озеро з відпливом щілинами на дні.

Безольд (Besold) Хрістоф, нім. юрист і економіст (1577-1638).

Безпалий Іван, наказний гетьман 1658-1659, проводир московської партії проти Виговського.

Безпанська річ, (лат. res nullius) річ без власника, яка або ніколи не мала власника та стає власністю першого займача (primus occupator) або річ свідомо полишена (res derelicta), яка стає власністю того, хто її найде.

Безпартійний, (лат.) той, що не належить до ніякої політ. партії; безсторонній.

Безперчий Дмитро, укр. маляр-академіст (1825-1913), учень Карла Брюлова, учитель Генрика Сємірадського. Працював увесь час у Харкові, пробуючи своїх сил у жанрі, портреті й краєвиді.

Д. Безперчий.

Безпечність, лист безпечности. Карний суд прирікає неприявному обвинуваченому звільнення від слідчої в'язниці, коли ставиться добровільно до суду. Це приречення на письмі називається „лист безпечности"; суд виставляє його на адресу неприявного та зазначує виразно карний вчинок, за який його обвинувачено.

Безплаткові (Apetaleae), явноцвітні ростини, яких цвіти складаються тільки з пиляків і стовпиків і не мають чаші ані вінчика.

Безподобні тіла, гл. Аморфні тіла.

Безполове множення, гл. Множення.

Безпоповці, гл. Старообрядовці.

Безробіття, суспільне явище, що здатні до праці люди не знаходять праці для заробітку; виступає у зв'язку з пролетаризацією і з надпродукцією дібр понад потреби ринку. Ця надпродукція може бути або справжньою або тільки умовною. Справжньою є вже сьогодні надпродукція деяких галузей промислу, коли взяти на увагу надмірну індустріялізацію зах.-европейських країн та змагання кожної держави розбудовувати, мимо всього, свою власну промисловість. Несправжньою слід назвати таку надпродукцію, яка має свою причину в зменшенім споживанні населення, що знов є наслідком його зубожіння, перетяження тягарами на користь держави ітд. Безробіття є для міста тим, чим для села його перелюднення (головно в країнах з відсталою культурою). Якщо праця є сезонова, то безробіття повторюється в означених добах (пр. при будовах); масово почало б. виступати після світової війни, так що стало джерелом сусп. неспокою. Боротьба з б. може йти одночасно кількома шляхами: а) законним обмеженням дня праці працюючих сил (тоді працедавці приневолені приймати більше сил); б) збільшенням робочих зарібків і платень взагалі (тоді безробітний може швидше знайти в потребі опору при родині); в) організацією бюр посередництва праці; г) висилкою частини роб. сил на зарібкову еміґрацію за границю; д) допомогами для безробітних з громадських фондів або через самообезпечення працівників (гл. Обезпечення суспільне); е) розбудовою варстатів праці, хочби заходами держави й самоврядувань. З сучасних держав найбільше терплять на постійні безробіття: Англія, Німеччина, Італія, Австрія, Польща. У З. Д. А. безробіття виступає не постійно, тільки часово, при госп. кризах.

Безрога домашня, гл. Свиня свійська.

Безродний Хведір, герой одної з найстарших укр. дум, в якій змальована смерть козака серед степової самоти.

Безруч (Bezruč) Петр, псевд. видатного сучасного чеського поета Владіміра Вашка (Vl. Vašek), *1867, трибуна шлезької бідноти: „Шлезькі пісні" 1909.

Безручко Марко, генерал-хор. ген. штабу УНР; 1918-9 начальник корпусу й бриґади Січових Стрільців, 1919-20 начальник штабу VI. дивізії Січ. Стріл., визначний тактик, відзначився в боях з більшовиками над Вислою 1920.

Безсилля, гл. Маразм.

Безсмерток однорічний, безсмертник (Xeranthemum), зілля з твердим, сухим, не-в'янучим цвітом, з родини кошичкових, живе на степах України, плекають його також по городах для окраси.

Безсмертність, це відсутність в індивідуальному існуванні хвилини смерти, ко-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нечного кінця, якому підлягає весь живий матеріяльний світ.

Безсоння, безсонність, агрипнія, брак, за коротке тривання або за мала глибина (поверховність) сну внаслідок болів, захорінь мізку або серця, перенапруження, надмірного вживання тютюну, кави, чаю й ін. Лікування: усунення гол. причин, руханка, літні купелі; насонні засоби лиш у крайньому випадку.

Безсонов Петро, словіст і фолкльорист (1828-1908), проф. слов'янських мов у Харкові, видав збірки народніх пісень російських, білоруських і болгарських.

Безстокові басейни, гл. Безвідпливові простори.

Безум, гл. Недоумство.

Безхребетні (Evertebrata), тварини, що не мають хребетного стовпа; сюди належать: найпростіші (первозвірі), порожнинці (безкишочні), голкошкірі (іглошкірці), черви (хробаки), членоножці і м'якуни.

Безчерепні (Acrania), найпростіше збудовані хребетні тварини, без черепа, хребетного стовпа, серця і великих внутрішніх залоз (печінки й нирок); гл. Ланцетовець.

Безьє (Beziers), місто в півд.-зах. Франції над Південним каналом у рільничій, урожайній околиці; 66.000 меш., виріб вина та горілок.

Бей, гл. Беґ.

Бейї (Bailly) Жан Сільвéн, фр. учений (1736-93), член трьох академій, знавець мистецтва, дослідник планети Юпітера й його місяців; у часі революції предсідник першого Народнього Зібрання і голова паризької міської ради. Згинув стятий якобінами.

Бейль (Bayle) П'єр, фр. філософ (1647-1706), противник Декарта і геніяльний проповідник скептицизму.

Бек (Böck) Ріхард, визначний нім. статистик (1824-1907), знавець національної статистики. Його „Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität" (1866) належить до підставових праць в обсягу цього питання.

Бекар, (фр.) касівник, відключник; знак, що касує попередні хроматичні знаки.

Бекар.

Бекас, гл. Баранчик-крехкун.

Бекборт, (англ.) лівий бік корабля.

Бекер (Becker) Карл Гайнріх, нім. орієнталіст, *1876. Студії над ісламом.

Бекерелеві промені, відкриті на металі урані фр. фізиком Анрі Бекерелем. Розрізняємо між ними промені альфа, бета й гама. Ці промені повстають під час розпаду раду й радіоактивних первнів (гл. Радіоактивність). Розділюються через відхилення під впливом магнету, при чому промені гама йдуть просто не відхилюючися, промені альфа відхилюються легко наліво, а промені бета сильно направо.

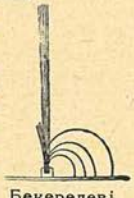

Бекерелеві промені.

Бекерéль (Becquerel), ім'я трьох славних фр. фізиків, членів Академії Наук у Парижі: 1) Антуáн Сезáр (1788-1878), вславився своїми відкриттями в ділянці електрики; 2) Алесáндр (1820-94), син Антуана; 3) Анрí (1852-1908), син Алесандра, дослідник радіоактивних тіл, нагороджений нагородою Нобеля.

Бекéт, за козацьких часів воєнна сторожа.

Бекет (Becket) Тома, приятель Генрика II., англ. короля, потім, як єпископ кентерберійський, його противник, *б. 1115. Поборював короля за тзв. Клярендонські конституції 1164, які обмежували права духовенства в Англії. В 1170 його підступно вбито.

Бекетов, 1) Андрій, рос. ботанік (1825-1902), проф. харківського й спб. унів.; 2) Микола, брат Андрія, видатний рос. хемік (1827-1911), член Акад. Наук. Праці з термохемії.

Бекеш Чаба (Békés - Csaba), місто в схід. Угорщині, 48.000 меш., переважно словаків; рільництво, годівля худоби й ткацтво.

Бекéша, верхня одіж, шнурована на мадьярський спосіб; кожух до стану, покритий сукном.

Бéкінґем (Buckingham) Джордж Вільєрс, 1) батько (1592-1628), за Якова I. вів боротьбу з парляментом; 2) син (1628-88), прихильник Карла I.

Беккарія (Beccaria) Чезаре (1738-94). Славний італ. філософ права, приклонник енциклопедистів. В творі „Dei delitti e delle penne" („Злочин і кара", 1763) виступив з критикою пануючих у карному праві поглядів, проти кари смерти й тортур та домагався людяного карного поступування, чим викликав гострі проти себе виступи консерватистів, але й з'єднав собі численних сторонників. Займає дуже видатне місце в історії розвитку карного права.

Беклемішев Володимир, родом з Катеринославщини, різьбар, *1861.

Беклін (Böcklin) Арнольд, нім. маляр (1827-1901). Вийшовши з круга малярів-романтиків, створив для свого малярства новий світ, що поєднав кляс. мітологію з життям,повним оригінальности і сили виразу. Кращі твори: Замок над морем, Лови Діяни, Бій кентаврів, Гра хвиль, Тиша ліса, Острів блаженних, Поворот з життьової мандрівки. Найкраща збірка: ґалерія Шакка в Мюнхені.

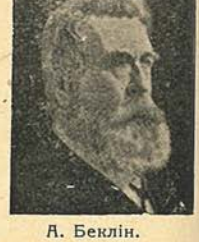

А. Беклін.

Бекман (Beckmann) Ернст, нім. хемік (1853-1923), проф. у Ляйпціґу і в Берліні; працював у ділянці фізикальної хемії.

Бéкон (Bacon), 1) Рожер, англ. природник і філософ (1214-94), займався фізични-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ми й хемічними дослідами. 2) Френсіс, визначний англ. філософ і політик (1561-1636), один з творців новітнього емпіризму і нової доби у філософії. Його основна ціль, оперти пізнання природи на досвіді, причинилася у великій мірі до розвитку й поширення індуктивної методи. Гол. твори: „Нові способи науки“ (Novum organon), „Достойність і здобутки наук“ (De dignitate et augmentis scientiarum).

Р. Бекон.

Бекони, (англ. bacon) молоді свині, розрізані поздовж на дві половини, солені й опісля сушені або вуджені; так приладжене м'ясо відповідає вимозі англ. ринку. Добрим беконовим матеріялом є ½ річна свинка вагою б. 90 кг., що не тратить на відпадки більше як 25% ваги.

Бек-рем, (англ. buckram) тверде полотно до оправи книжок.

Бел (Bell) Ґрейєм Александер, англ. фізіолог (1847-1922), проф. фізіол. у Бостоні, зробив придатним до загаль. ужитку телефон 1875, винайдений 1860 нім. гімназійним учителем Филипом Райсом. Також винайшов фотофон, що переносить голос на віддаль при допомозі світла за посередництвом рефлектора, вгнутого дзеркала, селенової клітини, батерії й телефону.

І. Белей.

Белей Іван, укр. журналіст і письм. (псевд. Роман Розмарин), (1856-1921). В 1881-82 видавав із Франком журнал „Світ“ та співробітничав у „Ділі“; редаґував „Діло“ 1883-1902.

Белем до Ґран Пара (Belem do Grao Para), найбільша пристань півн. Бразілії при устю Ріо Пара; торговля кавчуком; 35.000 меш.

Белемніт, кам'янини вимерлих м'якунів, відомі в народі під іменем „перунових стрілок“ або „чортячих пальців“; це провідні кам'янини скал юрайської та крейдяної доби.

Белемніт.

Белерофонт, міт. корінтійський герой, внук Сізіфа, вбив при підмозі крилатого коня Пегаса потвору Химеру.

Белетристика, (фр.) красне письменство: повісті, оповідання, поезії, драм. твори; згірдно: балаканина, ненаукова річ.

Белз, містечко над Солокією в півн. Галичині; згаданий вперше в поході Ярослава 1030; княжа столиця від 1170; воєвода Дрозд 1352 оборонив Б. від поляків і угрів; столиця воєвідства до 1772; 4.200 меш., з цього: 50% жидів, 26% українців, а 24% поляків.

Белзьке князівство, відокремилося від володимирського 1070; князі: Всеволод Мстиславович 1170-95; Олександер Всеволодович 1195-1234, вів боротьбу з Данилом; опісля белзьке князівство було получене з холмським; в XIV-XV. вв. під управою мазовецьких князів, 1462-1772 белзьке воєвідство. До белзької землі належала територія від Грабівця і Городла на півночі по Любачів і Буськ на півдні.

Беліз (Belize), гол. місто британської колонії Гондурас, у Серед. Америці; 13.000 меш.

Белісар, сх.-римський полководець (505-565), 534 розбив державу вандалів у Африці, 536-40 зайняв Італію та боронив її від остґотів., 559 оборонив Константинополь від гунів; мав померти забутий, у нужді.

Беліч Олександер, серб. учений філолог, член сербської й чеської Акад. Наук, проф. унів. у Беоґраді, дійсний член НТШ., *1876.

Беллерман Гайнріх, нім. музика і композитор (1832-1903), автор „Контрапункту“ та хорових творів поліфонного стилю.

Беллі Андрей, словацький поет народник (1851-1903).

Белліні Віченцо, іт. композитор (1801-1835); 10 опер, з яких найбільше звісні: Норма, Сомнамбуля, Пуритани. Визначуються сентиментом і легкою мелодикою.

Белліні, прізвище цілого покоління іт. мистців, з яких найвидатніший Джовані Б. (1428-1516), учитель і передтеча Тіціяна Вечеллі.

Дж. Белліні.

Беллона (Bellona), ст.-рим. богиня війни, товаришка Марса. В її храмі, на Марсовому полі, збирався рим. сенат, щоби вислухати чужих послів і консулів, що хотіли відбути тріюмф.

Беллярмін Роберт, кардинал, єзуїт (1541-1621), автор полемічних праць проти протестантизму, якими користувалися й наші церк. полемісти XVI-XVII. вв.

Белюджі, народ індоіранського походження з сильною араб. примішкою, заселює в числі б. 1,300.000 душ значну частину Белюджістану й частини Афґаністану, Персії й Індії та займається здебільшого годівлею худоби.

Белюджістан, країна в півд. східнім Ірані; 350.000 км.² пов., 800.000 меш. Складається з британсько-індійської провінції Белюджістан і залежних держав Белюджістан Келят і Ляс Беля, що стоять під протекторатом В. Британії. Країна гірська (до 3.900 м.) на півдні, на півночі низинна. Підсоння континентальне, сухе, а тому переважає степ і пустиня. Населення: афґанці, іранські белюджі і брагуї, головне заняття скотарство. Слабий вивіз витворів скотарства. Столиця Келят.

Беля, гл. Баль.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Белядона, песя вишня (Atropa belladonna), ростина до 2 м. вис., з роду блекотних, росте при берегах лісів, у горах і на підгір'ї. Має темносиній дзвінкуватий цвіт і овочі, що нагадують ягідку вишні. Дуже отруйна. З неї добувають атропіну, уживану в лічництві. Занесена до нас циганами з Індії, як „погане зілля", колись уживане в чарівництві.

Беля-Кун, угорський комуніст, *1886, міністер закорд. справ угорської радянської республіки 1919; тепер живе на Радянщині.

Белярі (Bellary), місто у пров. Мадрас (брит. Індія); 35.000 меш.

Бель (Beyle) Анрі, псевд. Станда́ль (Stendhal), фр. повістяр, критик і письм. (1783-1842); повісті: „Червоне й чорне" (Rouge et noir), „Картузка з Парми" (La Chartreuse de Parme); літ. твори: Расін і Шекспір, Любов, Проходи по Римі, Дневник прогульковця й ін.

А. Бель-Стандаль.

Бельведе́р, (іт.) місце, звідки є гарний вид; гарна будівля посеред краєвиду; верхня частина будинку на зразок башти. Також розкішні будинки (віллі, осібняки), призначені для випочинку. Замітніші бельведери — у Римі, на території Ватикану, Відні, Ваймарі, Варшаві.

Бельведер у Відні.

Бельвю, (фр.) чудовий краєвид; місце або будинок, звідки є гарний вид. Гл. Бельведе́р.

Бельґи, кельт. плем'я, що за рим. часів заселювало півн. Ґаллію між ріками Сеною й Райном.

Бельґійська література. Найбільші бельґійські письменники в новітній добі пишуть французькою мовою. Територія сучасної Бельґії дала Франції визначних письменників уже в середньовіччі, але розвиток фр. літератури в Б. почався від її розділу з Голяндією (1830). У повісті дають бельґійці Франції Сен Женуа, Де Костера, автора ґеніяльного „Тіль Уленшпіґеля", Кооманса, Ґрейсона, Леклера. У поезії відомі Вакен, Матьє, ван Гассельт; у театрі Потвен, Лябар, Дельмот та ін. Дійсний розквіт літ. приходить від 1880 з рухом тзв. „Молодої Бельґії", журналу, що йде за паризьким Парнасом, і „Вальонії", що заступає символізм. До першої групи належать: Ґількін, Жіро, Северен, Жіль, до другої: А. Мокель, Роденбах, Ш. ван Лерберґе, Ле Руа, Фонтенас. Найбільшим між цими поетами є Е. Вергарен; з повістярів Лемоньє, провідник „Молодої Бельґії" та Еекгуд. Демольдер, Кренс, Віррес, Неель Доф, Брабант, з наймолодших Франс Гелленс, Ван Оффель. З драматурґів світову славу мають: Метерлінк (лавреат Нобеля) і Кроммелінк. Зпоміж бельґійських поетів, які пишуть флямандською мовою, визначаються: Гендрік Косціянс своїми історичними поезіями, Стійн Стревелс і Поль де Монт своїми натуралістичними побутовими поезіями. Останній заслужився також своїми зразковими перекладами перлин німецької літератури на флямандську мову.

Бельґійська мова. Бельґія, як держава, має дві урядові мови: французьку й флямандську. Фр. є мовою міст і здебільша інтеліґенції. Від 1840, а особливо в останніх літах після світової війни, зі зростом національного руху флямандців їхня мова поширилась. Вальонський діялект, що належить до групи романських мов, правда, дуже різний від фр. мови, але вальонці почувають себе французами. Між говірками флямандців і голяндців (нідерляндців) є замітні різниці, але їх літературна мова по суті та сама.

Бельґійський кінь, гл. Кінь.

Бельґія, держава в зах. Европі, без природних границь, переходова між Францією, Німеччиною й Голяндією, 30.000 км². Б. складається з трьох природних країн: гір, підгір'я і низини. Південь займають старі, знищені й лагідні гори Арденни (до 700 м. вис.), покриті лісами, рідко заселені, з рудними багатствами; їх півн. границею є ріки Самбра і Моза, а над ними вуглеві й промислові околиці. Середня Б. урожайна, горбовинна країна (100-200 м. вис.), рільнича й промислова. Півн. зах. Б. низинна, частинно пісковата (Кемпенлянд) і мало врожайна, крім надморських урожайних маршів. Підсоння океанічне (січень +1°, липень 17°), багато атмосферичних опадів (600-1000 мм., в Арденнах ще більше). Населення 7,880.000, густота аж 260 людей на 1 км.², отже Б. це найгустіше заселена держава світу. Бельґійці діляться на два расово і язиково різні народи: романських вальонів, що говорять по-французькому і займають півд. Б. (46%), і германських флямандців в півн. части краю, що говорять по-флямандському (52%). Головне місто держави Брюссель лежить на пограниччі обох народів. Перевагу має культура й мова

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

французька, в останніх часах зачинається чим раз сильніша еманципація флямандців і чим раз сильніші спори між обома народами. Хоча хліборобська культура Б. стоїть найвище в Європі, не може вона виживити густого населення: 43% Б. займає рілля, 7% пасовиска, 16% ліс, 7% невжитки. Крім збіжжя велика управа городовини; культура цукрових буряків, льону, тютюну; хліборобством займається 21% населення. Головне багатство країни це промисл (41½% населення) і торговля (12%), завдяки мінеральним багатствам та вигідному положенню на пограниччі найбагатших країн

Європи та напроти Англії. Б. дає 27½ мільйона тон річної продукції заліза й сталі (4-те місце в Європі), крім того сильно розвинені: промисл ткацький (особливо полотна, штучний шовк), виріб авт, шкла, обрібка діямантів і т. і. 11.000 км. залізниць (найбільша густота на світі, 37 км. зал. шляху на 100 км.²), торговельна фльота 500.000 тон, за рік 1921 приїхало до Б. кораблів з вантажем 13 міл. тон. Експорт 730 міл. долярів, імпорт 810; по Голяндії найбільші обороти на 1 мешканця. Вивіз готових товарів (56% експорту), сирівців і півфабрикатів (разом 37%), імпорт сирівців і півфабрикатів (63%), засобів поживи (36%). Найбільший оборот з Францією, Англією, Голяндією. Б. належала за римських часів до Ґаллії, опісля розпалася на багато февдальних держав, що згодом опинилися в руках Бурґундів, а врешті есп. лінії Габсбурґів. Цілий XVIII в. змагалися за Б. Еспанія, Австрія, Франція й Голяндія. 1815 Б. злучено з Голяндією, та вже 1830 Б. відірвалася в самостійну державу. Під час світової війни німецькі війська зайняли майже всю Бельґію, як перехідну територію проти Франції, та дуже її знищили. По війні Німеччина мусіла відбудувати все своїм коштом.

Бель-етаж, (фр.) найкращий поверх (перший); у театрі, льожа на 1-ім поверсі.

Бель-канто, (іт.) іт. школа сольо-співу, що полягає на заокругленій лінії і красці тону — у протилежність до нім. деклямаційного співу.

Бельмонт Лео, вл. Блюменталь Леопольд, поль. письменник жид. роду, *1865, редактор „Вольного Слова“ в Варшаві, перекладчик чужих поетів, з повістей замітна: „В нервовому віку“.

Бельов, 1) Ґеорґ, нім. історик (1858-1927), дослідник історії німецьких міст. 2) Фрідріх, нім. генерал (1853-1918), командант західньої нім. армії у світовій війні.

Бельох Карл Юліюс, нім. історик (1854-1929), написав м. ін. „Історію Греції“.

Бельсацар (Бельшар-усур), останній вавилонський король; по стар. Завіту провіщено йому занепад (Манетекель).

Бельт Великий і Малий, два проливи між данськими островами: Фюнен і Зеляндією та Ютляндією; проливи лучать моря: Північне й Балтійське.

Бельфаст, головне місто півн. Ірляндії, найбільше промислове й портове місто цілого острова; 415.000 меш., більшість англійців; промисл льняний, бавовняний, будова кораблів; високі школи, університет.

Бе́льфер, (жид.) помічник учителя у жидів; поганий, бідний учитель; взагалі учитель.

Бельфо́р (Belfort), місто й твердиня в Бурґундській брамі (захід. Франція), куди переходить залізниця з Мюлюзи до Парижа і рона-райнський канал. 40.000 меш. У війнах між французами й німцями 1871 і 1914-18, Б. був важною перешкодою у воєнних діланнях німецької армії.

Бельше (Bölsche) Вільгельм, *1861, нім. популяризатор природописних наук, а також автор повістей і літературних монографій. Загально відомі його твори: Походження людини, Родовід тварин, Любов у природі, Суші й моря, Людина в майбутньому, Гайнріх Гайне і багато ін.

Бем Юзеф, польський генерал (1794-1850), учасник повстання 1830, віденської революції 1848 і мадьярського повстання проти Австрії. По капітуляції мадьярів Б. утік до Туреччини, де приняв ісламу та ім'я Мурат-Паша.

Бем (Böhm) Теобальд нім. флейтист, (1794-1881), реформатор і винахідник нового типу флейт.

Бема, (гр.) підвищений ступінь, мовниця; у ст.-христ. церкві підвищення на владичий престіл; у гр.-кат. тзв. „горноє сідалище“ за престолом.

Бем-Баверк (Böhm von Bawerk) Ойґен, визначний нім. економіст (1851-1914), спів-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

творець тзв. „австрійської“ (також „психологічної“) школи в політичній економії. Гол. твір: „Капітал і відсоток“ (Kapital und Kapitalzins).

Бембо П'єтро, іт. гуманіст, кардинал (1470-1547).

Беме (Böhme), 1) Франц Маґнус, нім. учений музика (1827-98), автор історії танцю в Німеччині й критичних збірників нім. пісень. 2) Якоб, найбільший нім. містик (1575-1624), швець з містечка Ґерліц. Гол. увагу звертає на питання про походження зла, яке він уважає необхідним для пізнання й оцінки добра. Гол. твори: „Рання зоря“ (Aurora) і „Велика таємниця“ (Mysterium magnum).

Бем-Ермолі (Böhm-Ermolli) Едвард, австро-угор. фельдмаршал, *1856, в часі світової війни командант II. армії, перевів разом з Макензеном офензиву на Ґаличину, здобув Львів 22. VI. 1915, 1916-17 боронив східнього фронту від офензив Брусілова, 1918 командант на Україні.

Бемерт (Böhmert) Карл Віктор, нім. економіст (1829-1918), займався особливо соціяльним питанням.

Бемоль, знак обниження на $^1/_2$ тону: *(b)*, гл. Б.

Бен, (жид.) син.

Бен, (фр. Bains) купіль, назва багатьох купелевих місцевостей у Франції.

Бен Акіба, гл. Акіба.

Бенарес, місто в британській Індії над Ґанґом, 198.000 меш. Святе місце брагманів, число прочан доходить до 1 міл. річно. Багато гарних святинь.

Бенґазі, Бен-Ґазі, головна пристань іт. колонії Кіренайка; 35.000 меш.

Бенґалія, провінція і васальна держава Британської Індії над дол. Ґанґом і Брагмапутрою; 218.000 км². пов. і 48,000.000 меш. Хоча низинна, болотниста і нездорова, є дуже врожайна й густозаселена (220 меш. на 1 км².). Гол. заняття рільництво (риж). Гол. місто Калькута.

Бенґальський вогонь, штучний, різнобарвний вогонь, для забави.

Бенґальський залив, частина Індійського океану, яка відділює Індію Перед- і Заґанґову.

Бенда Їжі, чеський композитор (1721-96). Сонати, симфонії, 14 опер.

Бендери (Тягиня), місто над Дністром у Басарабії; козацькі походи в XVI. в.; у Варниці біля Б. помер 1710 Іван Мазепа; 50.000 меш., торговля хлібом і овочами.

Бендзін (Będzin), місто в поль. вуглевій заглибині, в кєлецькім воєвідстві, 28.000 меш.; торгівля, гірництво, металевий промисл.

Бендіґо, місто в Вікторії, в Австралії, звісне з копалень золота; 34.000 меш.

Беневенто, місто в півд. Італії; 32.000 меш. Багато римських пам'яток (лук Траяна); належало довгий час до папської держави.

Беневоленція, (лат.) ласка, прихильність.

Беневолі Оранціо, іт. духовний хоровий композитор (1602-72), місси на 12—24 голосів та ін.

Бенедек Людвіґ, австр. полководець (1804-81); 1846 проти поль. повстання, 1848-9 на Угорщині, 1859 під Сольферіно в Італії, 1866 проти Прусії.

Бенедетті Венсáн, французький дипломат (1817-1900), посол у Берліні; відомий з розмови з пруським королем Вільгельмом в Емсі перед вибухом фр.-пруської війни 1870.

Бенедикт, ім'я п'ятнадцятьох пап. Бенедикт XIII., 1724-30, і Бенедикт XIV., 1740-58, видавали декрети в обороні греко-кат. Церкви і обряду.

Бенедикт Нурсійський, основник чернечого життя на заході (480-543). Його заходами повстав манастир на Монте Касіно в Кампанії.

Бенедиктини, чернечий чин, що живе по правилам Бенедикта Нурсійського. Цей чин дав кат. Церкві протягом тринадцяти століть 15.700 письменників, 4.000 єпископів, 1.600 архієпископів, 200 кардиналів, 24 пап, 1.560 канонізованих і 5.000 признаних достойними канонізації.

Бенедиктинка, фр. наливка з зілля, вироблювана зразу бенедиктинами у Франції.

Бенедикція, (лат.) благословення.

Бенедіктов Владімір, рос. поет (1807-73), колись дуже популярний. Багато перекладав з чужих мов.

Бенеке Фрідріх, нім. філософ (1798-1854). Уважає досвід джерелом усього пізнання. Вихідною точкою усього знання є внутрішній досвід або інтроспекція, тому найважнішою наукою є психологія, а всі інші філософ. науки є тільки частинами прикладної психології. Гол. твір: „Філософія як природнича наука“.

Бенефіс, (фр.) користь; вистава на дохід артиста.

Е. Бенеш.

Бенефіцій, (лат.) в церк. праві церк. уряд, получений з церк. маєтком: приход; у ленному праві означує це слово: ленно. В цивільному праві говориться про beneficium iuris у значінню правного добродійства, у спадковому праві прислугує спадкоємцям право прийняти спадщину з тзв. добродійством інвентаря (cum beneficio inventarii), переймаючи спадкові довги тільки до висоти вартости самого активного спадку.

Бенеш Едвард, чеський політик і дипломат; *1884, професор торг. академії в Празі, 1915 генер. секретар чехо-словацької Нац. Ради у Парижі, від жовтня 1918 міністер закорд. справ Чехо-Словаччини.

Бенешова (Benešová) Божена, суч. чеська письменниця, *1873. Оповідання: „Недо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сягнені побіди", „Мишки", „Тяжка молодість", роман: „Чоловік".

Бенеш-Тшебізький Вацлав, чеський письм. (1849-84), автор популярних романів з чеської історії.

Бензальдегід, (C_6H_5CHO) олієць гірких мигдалів, знаходиться в виді глюкозіду амигдаліну в гірких мигдалях. Технічно виробляється з бензильхлориду і вживається до виробу лікерів, барвників та в парфюмерії.

Бензантронові барвники, складаються з антрахінону й їдкого потасу, здебільша фіялкові, сині та зелені.

Бензина, витвір дестиляції нафтової роши та кам'яно- або буро-вугільної смоли. Кипить від 70°-150°. Питома вага 0·68-0·72. Ділиться на легку, середню й тяжку, в продажі має різні назви: газоліна, бензоліна, ліґроїна. Вживається для двигунів (моторів) внутрішнього горіння (літаків, самоходів, підводних човнів, тощо), для витягання товщів та оліїв із насіння, ляків, барв, шкір, і т. ін., для розчинення товщів та оліїв, нищення плям та чищення з бруду тканин, шкіри й т. ін. Виробляють бензину у відбензинярнях (рафінеріях нафти); такі фабрики вимагають урядового дозволу (концесії); для продажі бензини в малих кількостях та для уладження бензинових стацій (вуличні апарати) в Польщі непотрібно уряд. дозволу; проєкт дешевого уладження має затвердити староство; гл. Нафта.

Бензідин, ($H_2N.C_6H_4 — C_6H_4.NH_2$) виробляється технічно з нітробензолю і вживається до виробу різнородних барвників, що забарвлюють безпосередньо без заправи також ростинне волокно.

Бензоен, бензоесове дерево (Styrax benzoin), живе в півд. Европі і на Сході, з нього добувають бензойну живицю.

Бензоес, гл. Бензой.

Бензой, бензойна живиця, сторакс, живиця, яку добувають з бензойного дерева й інших ростин гарячих країв; уживається на кадило, пахощі та в лічництві на масти до гоєння ран, проти гарячки й ін.

Бензойна кислина, (C_6H_5COOH) сильно поширена в ростинному світі, особливо в живицях, як пр. бензой, з якого добувається для фармацевтичних цілей; одержується також синтетично, з толюолю; вживається в медицині як антисептик та як протигнильний і протигарячковий засіб, улегшує відхаркування; у промислі служить до виробу анілінових закрасок.

Бензолевий ряд, ароматичні сполуки.

Бензоль, плинний вуглеводень ароматного запаху, має 6 атомів вугля, злучених із собою у перстень, при чому кожний атом вугля злучений з атомом водню (C_6H_6); одержується із погазової смоли (теру); точка кипіння 80·5°; ужив. до виробу нітробензолю й аніліни, в хемічних пральнях, до виробу лякерів, лінолеуму та порушування моторів. Є добрим розчинником живиці, товщу, сірки й т. ін. На Рад. Україні в р. 1928. працювало 18 коксобензольних закладів.

Бені або Ухапара, ріка в Болівії, 1.500 км. дов., творить горішню часть ріки Мадейри, притоки Амазонки.

Бені-Гасан, село в гор. Єгипті, на схід. березі Нілу; в скалах королівські гроби, з часу б. 2.000 літ до Хр. й старинна святиня.

Бені-Суеф, місто в середнім Єгипті; 40.000 меш., цукровий промисл.

Бенін, важна торговельна місцевість на захід від устя Ніґера в Африці, до 1897 незалежна, тепер належить до брит. колонії Ніґерії; осідок культури старинної бронзової доби; 15.000 меш.

Бенкендорф Александр, рос. державний діяч (1783-1844), всесильний шеф жандармів і начальник III-го відділу царської канцелярії за Миколи I.

Бенкет, (фр.) розкішна вечеря або обід, велике приняття.

Бенкрофт (Bancroft) Джордж, ам. історик і дипломат (1880-91), посол у Берліні; „Історія Злучених Держав" та ін.

Бен Невіс, найвища гора Великої Британії (1343 м.) в горах Ґрамп'єнс у Шотляндії.

Бенневіц (Bennewitz), гл. Апіян.

Беннет Вільям, англ. композитор (1816-75). Увертюри, симфонії, ораторії (Рай і Пері), фортеп. концерти, кантати, камерні твори.

Беноні, місто в Трансвалі (півд. Африка), 48.000 меш.; копальні золота.

Бентам, гл. Бентем.

Бентем (Bentham), 1) Джеремі, англ. філософ і правник (1748-1832), визначний представник новітнього утілітаризму й пацифізму. 2) Джордж, визначний англ. ботанік (1800-84), дослідник англ. й австрал. рістні.

Бентлі (Bently) Річард, англ. філолог (1662-1742), визначний дослідник біблії.

Бенток (Bantock) Ґрінвіль, англ. композитор, *1868; великі симф. кантати, хорові й сольові пісні; сонати, драматично-сценічні твори й ін.

Бентос, тварини і ростини, що живуть прирослі до дна озер і морей.

Бенуа Александр, рос. маляр і критик мистецтва (*1870). „Історія рос. малярства".

Бенуа (Benoit) П'єр, 1) фр. письм., автор сензаційно-психологічних повістей, *1886. На укр. мову перекладені „Атлантида" й „Шлях велетнів". 2) П'єр Леон, бельґ. композитор (1834-96); ораторії, опера, релігійна драма „Церква" й ін.

Бенуар, бенюа́р, (фр.) ванна; льожа на партері в театрі.

Бенуе, Бінуе, найбільший лівий доплив Ніґера, 1.400 км. дов. велика сплавна ріка, найважніша водна дорога середущого Судану.

Бенфей (Benfey) Теодор, нім. орієнталіст (1809-81); видавець „Панчатантри" й „Сомадеви" й автор багатьох праць про похо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дження й поширення орієнтальних казок і мітів на Заході. Його „теорія запозичень“ мала великий вплив на укр. і рос. учених (М. Драгоманова, В. Стасова, А. Веселовського).

Бенцур Матєй, (псевд. Кокучін), словацький письм.-реаліст (1860-1928); 1907. р. виеміґрував до Америки. Теми до своїх новель і оповідань бере переважно з словацького і далматинського села.

Беньовський Маврици, граф, відомий авантюрист (1741-91), служив під час 7-літньої війни у австрійців, опісля як польський конфедерат попав у рос. полон. Засланий на Камчатку, став на чолі змови й, захопивши рос. корабель, утік та на Мадаґаскарі оснував французьку колонію, де тубільці вибрали його королем. Опісля виступив проти Франції на боці Англії й згинув у сутичці з фр. військом. Б. присвятили свої твори Ю. Словацький, Коцебу й Д. Мордовців.

К. Е. Бер.

Беоґрад, столиця Югославії при впаді Сави до Дунаю. Культурний сербський осередок: університет, Академія Наук. 112.000 меш.

Беотія, Боіотія, середньо-гр. гориста країна з гол. містом Теби, мала політичне значіння особливо в IV. в. до Хр. (Епамінонд), нині частина грецької країни Аттики.

Бер (Baehr) Вацлав Брунон, поль. зоолог, *1873, проф. цитології на варш. унів. Праці з обсягу цитології, партеногенези; займався проблемами полу й дідичности.

Бер (Baer) Карл Ернст, нім. зоолог (1792-1879), проф. унів. в Кеніґсберґу і Петербурзі; один з творців ідеї розвитку та ембріології.

Беранжé (Béranger) Пєр Жан, фр. поет, (1780-1857), автор 4 збірок „Chansons“, котрими здобув собі широкий розголос. Це ліричні вірші й з'їдливі сатири, музикальні, привабливі, легкі, ґраціозні.

Бербера, гол. місто брит. Сомалі, в Схід. Африці, над Аденським заливом; 30.000 меш.; торговельне й караванне місто.

Бербери(йці), хамітська. переважно рільнича людність, що від доіст. часів заселює півн. Африку між Середземним морем та Сагарою, Єгіптом і Атлантійським океаном у Тріполі, Тунісі, Альжірі, Марокку й оазах Сагари й знана теж під іменами кабілів, туареґів, ріффенів, амошаґів і крумірів. Б. належать разом з іберійцями й басками до первісної людности півн. Африки й Европи й зачисляються деякими антропологами до середземноморської раси. Змішані на півночі з арабами, а на півдні з муринами, визначаються вис. ростом та ясним і русявим волоссям і голубими очима. Задержали й досі сліди матріярхату. Берберськими мовами говорить б. 7 міл.

Берґ Лев, басарабець, географ і зоолог, *1896, досліджував м. ін. чернігівську губ., написав працю про Басарабію.

Берґамаска, старий іт. танок.

Берґамо, місто в півн. Італії у підніжжя Альп; 66.000 меш.; шовковий промисл, мистецька академія.

Берґамота, 1) дерево з роду помаранчеватих (Citrus Bergamia); зі шкірок її грушковатих овочів вироблюють б-вий олієць; 2) відміна грушок з околиць іт. міста Берґамо.

Берґамота.

Берґдамара, гл. Дамара.

Берґен, місто в Норвеґії, найбільша пристань на зах. побережжі; дуже лагідне підсоння, славна зоолог. стація; торговля рибами, особливо оселедцями; 95.000 меш.

Берґюс Фрідріх, нім. хемік, *1884, вславився тим, що винайшов спосіб виробу плинних углеводнів (нафти, бензини й ін.) із камінного вугілля; його винахід зужитковано в дійсности на більші розміри в Німеччині.

Фр. Берґюс.

Берґман Торберн (1735-84), відкрив явище піроелектричности й найшов спосіб витворювання ґалуну та цукрової кислоти.

Берґонці Карльо, знаменитий майстер будови скрипки і челя (б. 1716-55), ученик Страдіварія.

Берґсон Анрі, фр. філософ, *1859; найвизначніший із сучасних европейських філософів, що своїми теоріями спонукав до перевірки цілої низки понять і мав великий вплив на літературну й наукову творчість. Б. опирає філософію на інтуіції, вважаючи розум тільки знаряддям потрібним для науки, яке має на меті виключно боротьбу з природою, а не повне пізнання життєвих проявів. Дав нову аналізу поняття часу. Його гол. твори: „Безпосередні дані нашої свідомости“, „Матерія і память“, „Творча еволюція“, „Сміх“. Член франц. Академії, лавреат Нобеля.

А. Бергсон.

Берданка, рід давніх російських крісів з другої пол. XIX. в.

Бердичів, окружне місто над Гнилоп'ятю, важний залізничий вузол і торговельний осередок збіжжя, цукру, скота. Меш. 55.600: 55% жидів, 26% українців, 8% росіян і поляків. Б. згадується вже 1320. 1627 заложено в ньому славний манастир — твердиню кармелітів. В підземній криптї цього манастиря в'язнив Мазепа Палій. Нині манастир задля великої історичної цінности є державним заповідником. У січні 1918 пер-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ші великі бої німців проти більшовиків, в березні 1919 дуже важкі бої корпусу Січових Стрільців з більшовиками за опанування цього вузла.

Бердичівська округа, 8 міст і 1175 селищ; 12 районів і 348 сільрад; пов. 8.275 км.², меш. 732.570: 85% українців, 9% жидів.

Бердиш, 2½ м. довге ратище зі списом, топором та гаком на кінці. Послугується ним піхота у XIV. і XV. вв. до боротьби з важко озброєним лицарством.

Бердо, крута гора, обривистий схил.

Бердо-Городище, покутські горби, до 515 м. вис., найбільше вивищення цілого східньо-европейського низу між Карпатами й Уралом.

Бердслей, гл. Бірдслі.

Бердулян, бердулець, альпейська рожа (Rhododendron), ростина з родини вересуватих, з гір Европи, Азії, Америки; все зелені гірські кущі з гарними квітами; розводиться задля квітів у садах і квітниках.

Бердяїв Сергій, киянин, журналіст, співробітник рос. і укр. часописів (1860-1914). Писав здебільшого по російськи, — українські поезії (у льв. „Зорі", „Буковині") мають народницько-сентимент. характер.

Бердянське, пристань на Озівському морі в маріюпільській окрузі. Вивіз хліба, риби й шкір. Мешканців 26.400: 22% українців, 63% росіян, 8% жидів, 7% інших.

Берегово, місто на Закарпатській Україні, 14.000 меш., переважно мадьярів. Управа вина та керамічні вироби. Укр. гімназія.

Берегулька, берегівка, гл. Плиска.

Бережани, місто над Золотою Липою, 17.070 меш. з того: 22·3% укр., 42·2% пол., а 35·5% жид. Колись визначне торговельне місто (вірмени) та важний оборонний город. Замок з XVI. в. Нині повітове місто, гімназія, виріб коців. В сусідстві гора Лисоня, пам'ятна боями Укр. Січ. Стрільців 1915-16. У повіті 2 міста та 72 сіл; 1.117 км.² пов., 93.700 меш., з того 55.240 (59%) українців, 30.690 (32·6%) поляків, 7.730 (8·4%) жидів.

Бережков Михайло, історик, *1850, проф. іст.-філолог. інституту в Ніжині, дослідник історії Ніжина.

Бережна лінія, границя моря й суші; вона підлягає змінам у часі хвильовання і припливів моря.

Береза Василь, маляр-василіянин (1754-1835), вчився малярства в Римі; малював жанрові та рел. картини на псевдоклясичний спосіб.

Береза (Betula), рід базькових деревистих або корчоватих ростин, замітних білою корою, тонким, довгим галуззям, малим дрібнозубчастим листям і довгими базьками; росте в Европі, Азії й півн. Америці. З багатьох пород замітні: б. біла або бородавчаста (B. verrucosa) і б. пухната (B. pubescens), дерева поширені в холодних і умірковано-теплих країнах Европи; дають добре паливо і столярський матеріял. Кору березову вживають до гарбування „юхтової" шкіри; з неї ж здобувають дьоготь; солодкий березовий сік п'ють; відвар з листя п'ють на прочищення нирок і проти жовтачки. Берези кущасті: берізка болотяна (B. humulus), на болотах Укр., б. стелюшна (B. nana), 20-80 цм. вис., на багнах півночі й у високогір'ях, та інші.

Береза бородавчаста

Березань, остров у лимані Богу, на якому була у VII-V. вв. до Хр. перша надчорноморська гр. колонія.

Березина, 1) правобічна притока Дніпра на Білорусі, переплив. низинні, часто багнисті простори; довжина 540 км.; 2) притока Німану, 174 км. дов.

Березинський канал, лучить Дніпро з Двиною і тягнеться від ріки Березини до Ули; побудований з початком XIX. в.; довжина 170 км. Наслідком плиткости лише сплав дерева.

Березна, містечко в чернігівській окрузі, в XVII. в. звалося Райгородок; 9.850 меш. (91% українців), б. 1.000 шевців.

Березняк, березовий ліс; трапляється тільки невеликими площами; у старшім віці завжди рідкий через те, що береза любить світло.

Березовський Максим, композитор, родом з Глухова (1745-77), учився в київській Академії, опісля у Петербурзі й Больоньї, де здобув почесну назву академіка; опера „Демофоон" для театру в Ліворно і духовні хорові твори. 1774. р. вернув на Україну і з нужди покінчив самогубством. Б. є творцем питомого укр. хорового стилю в духовній музиці.

Березуваті (Betulaceae), родина базькуватих деревистих ростин; дерева й чагарники з черговими листками й однонасінними овочами; пилякові квіти в базьках, стовпикові в базьках або шишечками; сюди належать: береза, вільха.

Берека (Sorbus torminalis), ростина з родини трояндоватих, дерево 15-20 м. вис., в півд. і серед. Европі, росте зрідка в лісах (Поділля); дає добрий столярський матеріял.

Берека.

Беренгарій Турський, звісний середньовічний схоластик, †1088.

Беренґар, король Італії, 1) Б. І. (888-924) 916 римський цісар; 2) Б. II. (950-61), 952 васаль Оттона I.

Берендеї, берендії, берендичі, кочовничий народ, що часто згадується в ст.-укр. літопи-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сах XI-XII. вв. також під назвами „чорних клобуків“ і „торків“, як наємників у службі укр. князів. Берендеї осіли з часом на Київщині (почасти навіть у Галичині) й зукраїнізувалися. Походження берендеїв непроясснене. Давніше думали, що вони тур. походження, тепер зв'язують їх з іранцями або берським плем'ям.

Береніка, жінка єгип. короля Птолемея III. (247-222 до Хр.), жертвувала волосся богам за щасливий поворот чоловіка з війни; звідси громада зірок: „Волосся Береніки“.

Беренс Герман, нім. музика (1826-89), від 1847 проф. муз. академії у Стокгольмі. Композиції: опера Віолетта, 3 оперети, камерні твори, форт. етюди, „Neueste Schule der Geläufigkeit“.

Бернштам Вільям, киянин, педагог і гром. діяч (1839-1904), член київської „Громади“, співробітник „Київського Телеграфу“, „Київської Старини“, де помістив працю про Шевченка, спомини про Костомарова та ін.

Берест (Ulmus campestris), дерево 30 м. вис. в лісах півд. і серед. Європи; деревно тривке, вживається на підводні споруди, меблі, колеса, кора дає дубило.

Берест.

Берестейська земля, 1087-1157 належала до турово-пинського князівства, опісля до Волині; територія її була між Бугом, Прип'яттю, Ясьолдою і Нарвою; головні городи: Берестя, Кобрин і Кам'янець. Після 1320 Берестейщина перейшла до Литви, 1569-1795 берестейсько-литовське воєвідство.

Берестейська унія, гл. Берестейський собор.

Берестейський мир, перший під час світової війни мир, який 9 лютого 1918 підписано в Берестю Литовському між новоутвореною Українською Народньою Республікою з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною з другого. Це був перший виступ новоутвореної української держави на міжнародньому полі. Цим миром держави почвірного союзу офіціяльно признали самостійність і незалежність української держави. Крім того Австрія, окремим тайним договором з УНР, зобов'язалася до пів року перевести поділ Галичини і з української її частини утворити коронний край та забезпечити тим способом повні права австрійським українцям. Після перемоги держав антанти (Франції, Англії, Італії, Америки та інш.) над державами почвірного союзу цей мир антанта уневажнила.

Берестейський собор — Берестейська унія, 1596. На соборі в Бересті проголошено злуку (унію) частини укр. церкви з римською церквою. По стороні унії стояли передовсім усі, крім двох, єпископи, проти унії, крім двох єпископів (львівського й перемиського), Констянтин Острозький; більшість шляхти, нижчого духовенства, церковних брацтв і козаки. Головними подвижниками унії були єпископи Кирило Терлецький й Іпатій Потій. Після собору в Бересті поділилися українці на два ворожі табори: православних і уніятів.

Берестя: церков св. Миколи, де проголошено унію.

Берестечко, над Стиром, 28. VI. 1651 нещасливий бій укр. військ з поляками; по перших успіхах козаків татарський хан захопив Богдана Хмельницького і вивіз його в степи; провід у бою обняли полковники Джалалий і Богун, але у війську прийшло до переполоху, який покінчився катастрофою. На місці бою могили і церква-пам'ятник.

Берестовець, каркас (Celtis australis), ростина з родини берестоватих; дерево 25 м. вис., в півд. Європі; тверде і важке деревно („залізне дерево“).

Берестя.

Берестя, над Бугом, місто при впаді Мухавця до Буга; 29.460 меш. Гол. місто поліського воєвідства, твердиня та залізнодорожний узол. Церковна унія 1596 та мир осередніх держав з Україною 1918. Берестя, знане вже в XI. в., було княжим, а пізніше воєвідським містом. В повіті 3 міста та 22 громади; 4.845 км.² пов., 116.770 меш., з того 73.270 українців, 17.470 поляків, 23.840 жидів.

Берестянка (Hyppolais icterina), птах величини соловія і споріднений з ним, зеленаво-сірої краски; гарно співає, живе у нас, особливо в березових лісах.

Берет, (фр.) легка кінчаста або округла шапка, рід кашкета без дашка, вживаний давніше духовними або вченими, тепер загально уживаний.

Бержава, ріка на Закарпатті, права притока Тиси.

Берил, (гр.) камінь, крем'ян глиново-бериловий ($Be_3\ Al_2\ Si_6\ O_{18}$), буває в гарних

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стовпикуватих кристалах одно-тривісного укладу, відповідно до краски розрізнюємо різні відміни, як: зелений ізмарагд (смарагд), воднисто-синявий аквамарин, жовтавий геліодор. Знаходять його в Ірляндії, Уралі, Алтаї, Бірмі, Перу, Колюмбії й ін., аквамарин також в Овруччині, на Україні. Ужиток: для окрас.

Беринда Памва, автор „Лексикону славенороссского и именъ тлъкованія“ (Київ 1627), над котрим працював 30 літ. Це перша спроба укр. словника, в основу якого покладений словничок Лаврентія Зизанія. Друге видання 1653. Писав вірші і передмови до печерських видань та доказував потребу перекладів святого письма на народню мову. †1632.

Берислав, місто над дол. Дніпром, б. Херсона, 7.530 меш. (70% українців, 23% росіян). Давня тур. твердиня, що замикала дорогу на Крим, нині завдяки положенню близько Криму жива торговля.

Бері (Barry) Чарлз, англ. архітект (1795-1860); гол. твір: Вестмінстерська палата у Лондоні.

Бері-бері, какке, тропічна недуга, спричинена виключним харчуванням лущеним рижем, гол. в Японії та Китаї, внаслідок браку вітамінів групи „Б.“ Перебігає з пропасницею, виснаженням, непритомністю, під трьома головними, звичайно комбінованими, видами: 1) нервицевий з болями й параліжами; 2) водянковий зі сильним нагромаджуванням води в ямах тіла та під шкірою; 3) мізковий зі шаліннам, непритомністю та заворушенням ума. Всі ці припадки кінчаться без виїмку смертю.

Берізка, мала береза, також гл. Повійка.

Берінґ (Behring) Еміль, нім. лікар (1854-1917), проф. унів., заслужений на полі пізнання та лікування багатьох пошесних недуг, винахідник протидавлячкової та протиправцевої сироватки; одержав нагороду Нобеля, автор багатьох книжок і розвідок.

Берінґ Вітус, данський мореплавець у російській службі (1680-1741), обплив 1728 півн.-східню Азію, 1740-41 відкрив Алеути й береги півд. зах. Америки.

Берінґів пролив, лучить Берінґове море з Льодовим океаном, а відділює Азію від Америки; 75-100 км. шир., 40-97 м. глиб.

Берінґове море, півн.-схід. часть Тихого океану, злучена Берінґовим проливом із півн. Льодовим океаном; 2,274.800 км². пов. 1444 м. пересічної глибини; відкрите Дешневом 1648, а розсліджене Берінґом 1721 і 1741.

Беріо (Beriot) Шарль Оґюст, бельґ. скрипак, педагог і композитор (1802-70). Твори для скрипки: концерти, етюди, фантазії.

Берк (Burke) Едмунд, англ. письм. і політик (1729-97), борець за свободу друку, суди присяжних, толеранцію й порозуміння з півн.-ам. колоніями, ворог фр. революції. „Роздумування про фр. революцію“.

Беркенгед (Birkenhead), передмістя і пристань Ліверпулю, получене з ним тунелем, що веде під рікою; 146.000 меш., пристань, будівля кораблів, металевий промисл.

Берклі (Berkeley) Джорж, ірл. єпископ і філософ (1685-1753), створив найпослідовнішу теорію, тзв. соліпсизм, себто науку, що ми ніяким способом не можемо вийти поза межі нашої свідомости. Гол. твір: „Про основи людського розуму“.

Дж. Берклі.

Беркос Іван, маляр 30. рр. минулого віку, малював краєвиди, гол. рідної Уманщини.

Беркут, гл. Орел.

Берлад, (рум. Бирлат) місто в Молдавії, над Берладом, притокою Серету; 28.000 меш.; в XII. в. столиця окремого укр. князівства (князь Іван Берладник).

Берладник Іван, гл. Іван Ростиславович.

Берладники, воєнно-промислова людність на дол. Дунаю в XII. в.

Берлачі, (нім.) зимові черевики з сукна; домашні теплі капці; снігівці.

Берлепш (Berlepsch), 1) Авґуст, нім. дослідник бджіл і знавець пасічництва; „Годівля бджіл“ (Die Bienenzucht). 2) Ганс, син Авґуста, нім. орнітолог (1857-1915), знавець і дослідник птахів, їхнього життя й охорони: „Загальна охорона птахів“ (Allg. Vogelschutz) й ін.

Берлин, легкий повіз (згадується у Шевченка).

Берлинський Максим, перший київський археолог (1764-1848). Писав про київську Академію, Аскольдову могилу, Десятинну церкву, огляд історії Києва й України взагалі, описував київські археологічні знахідки.

Бе́рлі (Burleigh), Сесіль Вільям, лорд, англ. дипломат (1520-98), довголітній дорадник королеви Єлизавети.

Берлін, головне місто Прусії й Німеччини; 874 км². пов. і 4,220.000 меш. Первісно слов'янська оселя, положена при переході через ріку Шпреву на острові. З кінцем XV. в. головне місто Бранденбурґії, потім Прусії, а від 1871 Німеччини, чому завдячує сильний розвиток. Тут є всі найвищі уряди Прусії й Німеччини. Завдяки осередньому положенню найбільший комунікаційний вузол Середньої Европи і найбільша річна пристань, сполучена каналами з морем. Сильний промисл, особливо конфекційний, також машиновий і хемічний, вироб меблів, порцеляни. Огнище німецької торговлі, науки й культури: академія наук, університет, політехніка, академія мистецтва, музична, рільнича та ветеринарійна; багато музеїв, бібліотек, наукових товариств, величавий парлямент і замок, багато церков, найстарша св. Миколи з XII. в., прегарний парк „Тірґартен“.

Берлінський конґрес, 13.VI.-13.VII. 1878, після миру між Росією й Туреччиною в Сан Стефано признав самостійність Болгарії,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Румунії, Сербії та Чорногори, утворив сх. Румелію, передав Боснu й Герцеґовіну Австрії.

Берлінер Таґеблят (Berliner Tageblatt), нім. демократ. щоденник, оснований 1872.

Берліо́з Гектор, фр. композитор (1803-69), творець тзв. програмової музики. Увертюри (Корсар, Ваверлей, Король Лір та ін.); великі симф. кантати (Реквієм, Ромео й Юлія, Те Деум та ін.); опери (Бенвенуто Челліні, Добуття Трої й ін.). Творець новітньої техніки орхестрової інструментації.

Г. Берліоз.

Берліхінґен Ґец (Ґотфрід), нім. лицар (1480-1562), втратив у бою праву руку і носив замість неї штучну з заліза, ватажок у селянській війні 1525, був ув'язнений, опісля брав участь у війнах з Туреччиною й Францією; полишив автобіографію.

Берліца метода, спосіб навчання чужих мов поглядовою методою і розмовою виключно в даній чужій мові. Придумав американець Максиміліян Берліц, що помер у Нью-Йорку 1921.

Берло Арсеній, єпископ переяславський і бориспольський (* в кінці XVII. в. — †1744). Заложив у Переяславі школу для попівських і дяківських синів, яку опісля перемінено в семінарію й згодом перенесено до Полтави.

Бермейо, права притока ріки Параґвай у півд. Америці, 1.200 км. дов.

Бермінґем (Birmingham), 1) місто в серед. Англії, 935.000 меш. Завдяки покладам вугілля й заліза величавий промисл, найбільший в Англії й один з найбільших у світі; університет; 2) місто в півн.-америк. державі Алабама З. Д. А.; 220.000 меш., копальні вугілля й заліза, гути заліза.

Бернські Альпи, з верхами Ветергорн.

Бермуди, Бермудські острови, архіпелаг на півн. Атлантику, 1000 км. на схід від берегів З. Д. А., складається з 300 малих коралевих островів (з чого 20 замешкалих), 50 км.² пов., 30.000 населення (переважно чорні). Б. належать до В. Британії і є важною підставою її фльоти. Завдяки лагідному підсонню кліматична стація; вивіз овочів і ярини.

Берн Ігнац, чеський суспільно-просвітній діяч (1742-91). Оснував „Королівське Чеське Наукове Т-во" (1773).

Берн, 1) кантон у зах. і серед. Швайцарії. 6.880 км.² пов., 675.000 меш. (5/6 німці, 1/6 французи). Обіймає Альпи, підальпейську височину й гори Юра; головна ріка Аар. Населення складається переважно з багатих рільників (збіжжя, винна лоза, скотарство); сильний промисл, головно ткацький, і виріб годинників; 2) головне місто того ж кантону та Швайцарії, 110.000 меш., парлямент, університет, музеї, осідок різних міжнародніх установ.

Бернадо́т, гл. Карло XIV., король Швеції.

Бернар (Bernhardt) Сара, славна фр. драматична артистка (1844-1923); милий голос, незвичайно виразна вимова й сила драматизму зображених нею постатей здобули їй світову славу; в останніх десятках літ кермувала своїм власним театром.

Сара Бернар.

Бернард св. з Клерво́, один з великих західніх учителів Церкви (1091-1153). Заохочував до другого хрестоносного походу. Заступник містичної школи.

Бернардин, порода собак, гл. Собака свійський.

Бернардини, монаший чин, заснований св. Бернардом з Клерво́; монахи цього чину, крім строгої аскези, займаються рільництвом та городництвом і тому дуже заслужені для піднесення культури в північних і західніх краях Европи.

Бернарді, архітект іт. походження, що в 1744-62 працював коло будови святоюрського собору у Львові.

Е. Берн-Джонс: Амор і Псіхе.

Бернарт (Bernaert) Авґуст, бельґ. адвокат і політик (1829—1912), кількаразовий міністер і президент міністрів від 1884-94, борець за ідею миру, член газької конференції, 1909 дістав мировy нагороду Нобеля.

Бернбурґ (Bernburg), місто в Ангальті, в Німеччині, над Салею; 37.000 мешк.; промисл цукровий, машиновий; сіль.

Бернгарді Теодор, нім. історик, політик і дипломат (1802-88).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Берн-Джонс (Burne-Jones) Едуард, визначний англ. маляр (1833-98), представник прерафаелітів, що невдоволені з сучасних напрямів мистецтва звернулися до первісних зразків перед-рафаелівського середньовіччя. Славні його твори: Сотворення світу, Амор і Псіхе й ін.

Берне (Bernay) Алесандр, фр. письм. XII. в., один із редакторів середньовічного роману про Олександра Вел.

Берне (Börne) Людвіґ, (власт. Löb Baruch) (1786-1837), нім. вільнодумний письменник; „Листи з Парижа“ (Briefe aus Paris) й ін.

Бернекер Еріх, нім. учений, проф. слов. філології в мюнхенському унів., *1874. Крім ін. „Слов'янський етимологічний словник“.

Берненські Альпи, гл. Бернські Альпи.

Берніні Джовані Льоренцо, іт. архітект, різьбар і маляр (1598-1680). Найвидатніший творець епохи іт. барокка, автор подвійної колонади перед церквою св. Петра в Римі (1667), бронзового табернакулу у тій же церкві, тзв. „королівських сходів“ у Ватикані, фасади палати Барберіні і т. ін. З різьб заслугують на увагу: Аполлон і Дафне, Пірвання Прозерпіни, гробниці папи Урбана VIII. й Олександра VII. Донедавна недоцінюваний, як і все мистецтво його епохи, діждався належного признання щойно в останніх часах.

Дж. Л. Берніні.

Бернлі (Burnley), місто в зах. Англії, 100.000 меш.; копальні вугілля; ткацький промисл.

Бернолак Антонін словацький катол. священик, учений філолог (1762-1813), „законодавець словацького язикового сепаратизму“; видав граматику й словник словацької мови в 6 томах.

Бернс (Burns) Роберт, найбільший шотляндський поет (1759-96), майже самоук, залюблений у романтичні повісті й народні пісні, творив за плугом поезії, перейняті народнім духом і народньою мовою. Його пісні багаті чуттям, не вимушені, привабливі гарною формою, належать до найкращих ліричних творів у світі. Знамениті еротики, гумористична поема „Джон Яшне Зерно“ й повість „Том О'Шантер“. По укр. з Б. перекладали: І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський.

Дж. Л. Берніні: Аполлон і Дафне.

Бернстен (Bernstein) Анрі, визначний фр. драматург, жид. роду, *1876; гол. твори: „Самсон“, „Ізраель“, „Після мене“.

Бернсторф, 1) Іван Гартвіґ Ернест, дан. дипломат і політик (1712-72), йому завдячує Данія невтральність у семилітній війні, корисну умову з Росією, розвиток торговлі, промислу, мистецтва й науки; 2) Йоган Гайнріх, нім. дипломат, *1862, від 1908-17 нім. посол у Вашінґтоні, від 1917-18 у Константинополі.

Бернська унія та паризькі додаткові акти. 9. вересня 1886 заступники 10 держав заключили в швайцарському Берні літературну унію у справі авторського права. Тодішня Росія, отже й Придніпрянська Україна, не приступила до тієї конвенції, тому в них і не було міжнародньої охорони авторського права. Головний принцип цієї конвенції висловлює арт. 2., постановляючи, що автори, які належать до одної зі зв'язкових держав, або їх спадкоємці, чи інші правні наслідники, користуються в інших зв'язкових державах такими ж авторськими правами, що й їх власні громадяни. Опісля вирішено на паризькій конференції змінити 6 артикулів бернської умови й ці зміни затверджено декларацією з 9. вересня 1897 (головний принцип залишився без змін). Це тзв. Паризькі додаткові акти.

Бернські Альпи (Berner Alpen або B. Oberland), частина Півн. Швайцарських Альп між горішньою Роною, Аарою і Ґрімселею, задля могутніх гір одна з найгарніших альпейських країн. Збудована з вапняків і з кристаличних скал, має багато льодовиків; найвищі групи: Фінстераараґорн (4.275 м.), Юнґфрав (4.167 м.).

Р. Бернс.

Бернуллі (Bernoulli), прізвище родини голянд. еміґрантів, що в 2. пол. XVI. в. переселилася до Швайцарії, втікаючи від реліг. переслідувань. З неї походило 5 визначних математиків; всі вони поклали великі заслуги для розвитку різних ділянок математики, головно вищої аналізи та числення імовірностей. Найславніший з них Данієль, швайц. математик і фізик (1700-82), винайшов закони гідродинамічного тиснення, працював у ділянці акустики й магнетизму, досліджував закони тертя, припливу й відпливу моря та дав основи кінетичної теорії тепла.

Е. Бернштайн.

Бернштайн (Bernstein) Едвард, нім. соціяліст і письм., жид. роду, приятель Енґельса, ревізіоніст; гол. твори: „Суспільний рух в Англії в XVII. в.“, „До історії й теорії соціялізму“, „Ф. Ляссаль“ й ін. Ворог більшовиків. *1850.

10*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Беро ін Фирнес (Barrow in Furness), пристань у півн.-зах. Англії, 70.000 меш., сталевий і залізний промисл, корабельні майстерні.

Беррі (Berry) Шарль Фердінанд, (1778-1820), син графа Артуа́ (фр. короля Карла X.), замордований; його син Анрі, граф Шамбор, претендент до фр. престолу.

Берсальєрі (Bersaglieri), відділи смілих стрільців від 1836 в піємонтській армії, опісля в італійській.

Берсе́з. (фр. berceuse) колисанка.

Берсеркер, (сканд.) у скандинавських леґендах герої, що мали надлюдську силу. Берсеркерство тепер порівнюють з амоком малайців та пояснюють упиттям настійкою з мухоморів.

Берта, (нім.) назва нім. великих гармат 42 цм. проміру, вживаних під час світової війни, гол. до обстрілювання кріпостей.

М. Бертельо.

Бертельо́ (Berthelot) Марселе́н, фр. хемік і політик (1827-1907). Член і секретар Академії Наук у Парижі, основник термохемії, один з перших творців штучних живинних річовин і дослідник законів життя в природі.

Бертен (Burton) Річард, англ. мандрівник (1821-90), 1858 відкрив разом зі Спіком озеро Танґанайка.

Бертен епо́н Трент (Burton upon Trent), місто в серед. Англії, 49.000 меш., ткацький і металевий промисл, великі бровари.

Бертильонаж (Bertillonage), спосіб антропометричних помірів для розпізнавання налогових злочинців, придуманий Альфонсом Бертільйоном.

Бертільйо́н (Bertillon) Альфонс, франц. антрополог (1841-1914), творець системи помірів тіла, яка має на меті провірення тотожности особи і має дуже важне значіння в криміналістиці.

Бертіні Антін, фр. піяніст (1798-1876), написав біля 200 форт. творів та етюдів.

Бертоле́ (Berthollet) Кльод Люї, фр. хемік (1748-1822). Дослідник хлору й його сполук та пристосування їх у техніці й промислі (білення, вибухові річовини, засоби лікування).

Бертольд Реґенсбурзький, визначний церковний діяч і проповідник середніх віків (1220-72).

Бертьє (Berthier) Алеса́ндр, фр. маршал, генерал і начальник штабу Наполеона (1753-1815), визначився в бою під Ваґрамом 1809.

Бертьє-Деляґард Олександер, родом із Таврії, рос.інженер і археолог (1842-1920). Будував порт в Одесі, моли в Ялті й Теодосії. Збирав пам'ятки кримської старовини і сам студіював цю старовину, спеціяльно грецьких колоній, головно Херсонесу.

Берхтольд Леопольд, австр. політик, *1863; 1906-11 австро-угор. амбасадор у Петербурзі, 1912-15 міністер закордонних справ.

Берцеліюс (Berzelius) Енс Якоб, швед. хемік (1779-'848), творець модерної неорганічної хемії; впровадив доцільне означування хем. сполук і визначив атомові тягарі первнів.

Е. Берцеліюс.

Бершадський Сергій, українець зроду, рос. правник і історик (1850-96), проф. петерб. унів. Праці про жидів у литовсько-руській і поль. державі, про литовський статут. Брав участь у „Київ. Старині".

Бершадь, місто над Бершадкою на Поділлі у тульчинській окрузі. Цукроварня, 11.850 меш. (59% жидів, 34% українців).

Бес, ст.-єгип. божок, добрий демон. Зображення його стрічаються і на півд. Україні, по колишніх старовинних гр. колоніях.

Бес, (фр. baisse = упадок), знижка цін на біржі; спекуляція „а ля бес" (à la baisse), спекуляція на знижку (очевидно на біржі), буває: 1) при торговлі вартостевими паперами і 2) при товаровій торговлі. Той, що спекулює на знижку, або здержується покищо від закупна паперів чи товару, або, коли він їх має, старається їх зараз продати; через те зменшується або збільшується ще більше природній попит або подача на біржі. Гл. Спекуляція.

Бесаги, у карпатських українців сакви, подвійний мішок до перевішування (через плече або коня); писанка з рисунком бесаг.

Бес-бал (Base-ball), улюблена спортова американська гра, подібна до палянту. В грі бере участь дві дружині по 9 осіб.

Бесермені (Böszörmeny), місто в серед. Угорщині, в комітаті Гайдук, 30.000 меш., осередок торговлі збіжжям і скотом.

Бесермяни, невелике плем'я, посвоячене з вотяками.

Бе-Сіті (Bay-City), місто у державі Мічіґен З.Д.А. над озером Юрон, 48.000 меш., саліни.

Бескет-бол, (англ.) гл. М'яч кошиковий.

Бескиди, назва зовнішнього пасма Карпат, збудованого з флішу, себто пісківців, лупаків і зліпняків. Бескиди діляться на: Бескид високий або західній, сягає від Яблонівського провалу до ріки Дунайця; Бескид низький, від Дунайця до провалу Дуклі; Бескид лісистий або східній, від Дуклі до ріки Свічі; Ґорґани від Свічі до Прута і Чорногора від Прута до дол. Золотої Бистриці. Гл. Карпати.

Фр. Бессель.

Бесса, гл. Бес (baisse).

Бессель (Bessel) Фрідріх Вільгельм, нім. астроном (1784-1846), дослідник положення і рухів екліптики, один з основників новітньої практичної й сферичної астрономії, геодезії й геофізики, перший обчислив паралаксу одної з зірок (61 Лебедя), провірив обчислення й устійнив положення всіх зірок

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

північного неба до 9-тої величини, розпочав видання славних берлінських карт зоряного неба.

Бессемер (Bessemer) Генрі, англ. інженер (1813-98), винайшов новий спосіб виробу сталі й кованого заліза. За його методою наливається розтоплене сире залізо у конвертери, тобто посудини у виді грушки (рис.), зладжені з заліза та виложені паленим доломітом. Через отвори на дні грушки вдувають гаряче повітря у розтоплене сире залізо та забирають йому надмір вугілля, крему (силіцію) та інші примішки, перетворюючи їх на окиси.

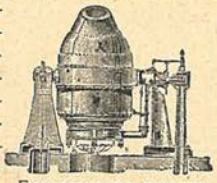
Бессемерова грушка.

Бессер Вілібальд-Ґотліб, перший проф. ботаніки київського унів. (1784-1842), зібрав великий зільник України, який подарував університетові й видав ряд праць про укр. фльору.

Бесси, одно з трацьких племен, підбитих римлянами в І. в. по Хр. Римські цісарі набирали з цього племені помічні відділи для свого війська.

Бессін (Bassein), річна пристань долішньої Бірми (в брит. Індії); 43.000 меш.; вивіз рижу.

Бестія, (лат.) звірина, дика звірина; людина зі звірячими нахилами.

Бестіярії, циркові борці з дикими звірями у стародавнім Римі.

Бестужев Олександер, рос. письменник (псевд. Марлінський) (1797-1837), учасник повстання декабристів, засланий за те на Сибір; писав романтичні повісті з героями палкими, невговканими, невдоволеними, але хоробрими, такими, як сам був. Поруч того давав найкращі на той час воєнні малюнки, в яких крім офіцерів виступали й прості вояки. Загинув у сутичці з черкесами.

Бестужев-Рюмін, 1) Олексій (1693-1766), рос. канцлер 1744-58; 2) Констянтин (1829-97), історик: „О составѣ русс. лѣтописей", „Русс. исторія" й ін.

Бета (β) **промені,** проміні радіоактивних річовин (гл. Радіоактивність); вони є свобідними від'ємними електронами; гл. Б.

Бетайґеза, 1. зірка в Косарях (Оріоні).

Бетгест (Bathurst), 1) місто в півд. Валії, (півд. Австралія), 9.500 меш. Копальні золота, міді й срібла; 2) столиця брит. колонії Ґамбія (Зах. Африка), 9.000 меш.

Бетго́вен (Beethoven) Людвіґ, найбільший нім. композитор на склоні XVIII-XIX. вв. (1770-1827). Не зважаючи на зростаючу хоробу вух, яка в 1812. р. привела його до повної глухоти, не перестав творити до смерти. Б. є переломовим творцем на границі клясицизму й романтизму, що клясичні форми й техніку Моцарта й Гайдна наповнює новим змістом, розширює до крайніх границь та творить нові музичні форми „безконечних" мелодій, сильне зазначення дисонансів і т. ін. Полишив 138 творів: 9 симфоній, 10 увертюр і симфонічних творів, оперу Фіделіо, балет „Твори Прометея", Музика до Еґмонта, 16 смичкових квартетів, 8 фортепіянових тріо, 32 сонати на фортепіян та 10 на скрипку, дві місси, ораторію „Христос на Оливній горі", кантати, пісні й ін.

Л. Бетговен.

Бетґер (Böttger) Йоган Фрідріх, нім. альхемік (1682—1719), винайшов з Чірнгавзом европ. порцеляну, 1710 став директором фабрики порцеляни в Майсені. Бетґерова порцеляна: червоно-буре кам'яне начиння.

Й. Бетґер.

Бетель, 1) рід пальми (Areca catechu) відміна ареки; її пахучі овочі, тзв. орішки бетель, арека або пінанґ, жують тубільці для приємности; росте в півд. Азії; 2) відміна перцю (Piper betle), з його листя вироблюють подразнюючий засіб, бетель; 3) подразнюючий засіб, вироблюваний з листя бетель-перцю і овочів бетель-пальми, враз із гашеним вапном; вироблені з того кульочки жують для покріплення і приємности в півд. Азії й сумежних підрівникових країнах. Надуживання дуже шкідливе.

Бетель-пальма.

Бетен Руж (Beton Rouge), головне місто держави Люісіяна З. Д. А. над рікою Міссіссіпі; університет, 22.000 меш., вивіз цукру й бавовни.

Бетерсі (Battersea), півд. зах. дільниця Лондону на правім березі Темзи, 167.000 меш.

Бетіґи, святі камені старих східніх релігій.

Бетлегем (Bethlehem), місто в Пенсільванії З. Д. А., 50.000 меш., університет, копальні вугілля, гути заліза й цини.

Бетле́йка, в Галичині вертеп, шопка; образки до вертепу.

Бетель-перець.

Бетлен (Bethlen) Ґабор (Гаврило), (1580-1629), 1613 семигородський князь, 1620-21 угорський король, виступив проти Австрії в 30-літній війні; вів переговори з укр. козаками проти Польщі.

Бетлі Крік (Battle Creeck), місто в державі Мічіґен З. Д. А.; 36.000 меш.

Бетлінґ (Böhtlingk), 1) Отто, нім. орієнта-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ліст (1815-1904), опрацював з Ротом (Roth) словник санскриту; 2) Артур, нім. історик (1849-1919): „Наполеон Бонапарте", „Шекспір і наші класики".

Т. Бетман Гольвеґ.

Бетман Гольвеґ Теобальд, нім. політик (1856-1921), 1905 прус. міністер внутр. справ, 1907 державний секретар внутр. справ, 1909-1917 канцлер. Написав: „Спостереження про світову війну".

Бетон, (фр.) мішанина цементу, піску й ситця (шутру) з доданням відповідної кількости води. Один з найважніших сучасних будівельних матеріялів. Головна його прикмета — велика міцність і відпорність на атмосферичні впливи. Уживається головно до фундаментів при водних, каналізаційних будовах. Щодо кількости води розрізняємо б. зливний і пластичний. Щодо кількости цементу: б. пісний і худий. Відповідно до складників маємо: б. асфальтовий, бутинований, гіпсовий, жужелевий ітд.

Бетонярка, прилад до машинового мішання бетону.

Бе́фало (Buffalo), місто в державі Нью-Йорк, З. Д. А., 556.000 меш., положене над озером Ірі. Торговля збіжжям (великі елеватори), деревом, худобою, вугіллям. Металевий промисл, рафінерії нафти, дестиляція спирту.

Бефе́ль, (нім.) приказ.

Бе́фін (Baffin) Вільям, англ. мореплавець (1584-1622), хотів 1616 переїхати до Індії півн. західньою дорогою. Спроба не вдалася, але Бефін відкрив півн.-американський архіпелаг.

Бе́фінів залив (Baffinsbai), часть Льодового океану, між Ґренляндією і Бефіновою землею.

Бе́фінова Земля (Baffinsland), найдалі на схід положений остров Арктичного архіпелагу, 600.000 км.² пов., 1000 ескімосів; належить до Канади.

Бех, флегмона, поступаюче розлоге й глибоке болісне запалення тканей зі сильним напуханням, часто переходить у гноїння. Спричинюють різного роду заразні, ланцюжки, гроновики й ін.

Бехтєрьов Владімір, видатний рос. учений лікар (1857-1927), від 1894 до 1915 професор Воєнно-Медичної Академії у Петербурзі, дослідник душевних і нервових хоріб. 1908 оснував у Петербурзі Психоневрологічний Інститут (тепер Інститут для вивчення мізку), поклав підвалини науці генетичної рефлексології.

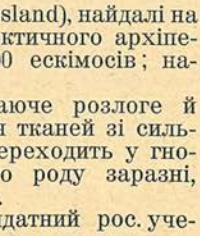
В. Бехтєрьов.

Бехтєрьова хороба, нерухливість і скривлення хребового стовпа.

Бехштайн (Bechstein), 1) Ганс Матеус, нім. дослідник і діяч на полі орнітології, ентомології й лісівництва (1757-1822); 2) Карл, основник відомої фабрики фортепіянів у Берліні (1826-1900); 3) Людвіґ, свояк Ганса, нім. письм. і поет (1801-60); вірші, іст. повісті й оповідання, особливо казки: „Книга нім. казок" (Das deutsche Märchenbuch). Збірка його казок перекладена також і на укр. мову.

Беци́рк, (нім.) повіт, повітовий уряд.

Бецольд, 1) Ґустав, нім. історик мистецтва, *1818, директор музею в Нюрнберґу; написав: „Церковне будівництво заходу" (разом з Дегіо). 2) Фрідріх, історик (1848-1928); написав: „Історія реформації".

Бецький Іван, родом москаль (1818-90), скінчив 1842 харківський унів., видав 1843-1844 у Харкові й Петербурзі укр. літ. збірник „Молодик", до котрого ввійшли твори: Гр. Квітки, М. Костомарова, А. Метлинського, Т. Шевченка, Я. Щоголева й ін.

Бечуани, півд.-афр. народ з родини банту; живе в області ріки Замбезі. Займається скотарством і рільництвом; 800.000 душ.

Бечуанів країна (Bechuanaland), часть Півд. Африканського Союзу між ріками Мольопо і Замбезі, здебільшого степова й пустинна (Калягарі) і тому рідко заселена; 713.000 км.² пов. і 153.000 меш. Скотарство, також малі копальні золота й срібла.

Бешамéль, (фр.) запражка; рід сосу з сметанки.

Беши́ха, бешéга, рожа, еризіпель, поверховне запалення шкіри, з пропасницею, трясцею, повставашням міхурів, виразок, опуханням та частим загноєнням обласних пасокових залоз; захоплене місце червоне, гаряче, напухле, гостро відмежене від здорової шкіри. Спричинює бешиху ланцюжник (стрептокок піогенес) при незначних ближче обставинах, коли він дістанеться до зараненої шкіри. Часто виступає на лиці по обох боках ніздрів, тзв. ніздриця, нераз переходить на заволоснену часть голови та доводить до важких ускладнень.

Бешмéт, рід верхньої одежі у кавказців, каптан під черкеску, вживаний нашими чорноморцями.

Бєдний Дем'ян, псевд. Юхима Придворова, відомого більшовицького поета, родом москаля з України, *1883. Писати почав ще перед війною в леґальних рос. соц.-дем. видавництвах. Дещо з його віршувань перекладене й по українськи.

Бєлая, ріка у східній Росії, ліва притока Ками, 1.300 км. дов.

Бєлий Андрей, (вл. Буґайов Борис), суч. рос. поет-символіст, *1880. Низка збірок поезій, роман „Серебряний голубь", теоретична праця „Символизм" та ін.

Бєліди, Андромедіди, хмара метеорів, яка виказує зв'язок з кометою Бєля, бо окружує Сонце в такому самому часі; попри Землю переходять при кінці листопаду; гл. Метеори.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бєлінський Віссаріон, знаменитий рос. критик „западник“ (1811-48). Почав від Геґеля, а скінчив на французькім соціялізмі (Сен-Сімон і Фурьє). Критик-публіцист, заявився за натуралізмом. Перший оцінив значіння Пушкіна й дуже гостро виступив проти Гоголя за його „Переписку съ друзьями“. На творах Шевченка не пізнався, подібно як і на перших оповіданнях Турґенєва. Гостро виступив проти „Кобзаря“.

В. Бєлінський.

Бєлоозеро, озеро в півн. Росії, 1.100 км.² пов. Творить часть Маріїнського каналу, котрий лучить моря: Біле й Балтійське.

Бєлоусов Іван, рос. поет-самоук, *1863. Перекладав Шевченкового Кобзаря (окреме видання в Москві 1911).

Бєля (Biela) Вільгельм, нім. астроном (1782-1856), відкрив комету звану його ім'ям.

Бєляєв Іван, історик рос. права (1810-1873), проф. московського унів. Досліджував суспільні відносини в староруській добі („Крестьяне на Руси“), тому має значіння в історіографії укр. права.

Бєльовський Авґуст, поль. історик і поет (1806-76), директор львівського „Ossolineum“. Переклав віршем „Слово о полку Ігоревім“, написав м. ін. „Критичний вступ до історії Польщі“ і видав „Monumenta Poloniae historica“.

Бєльско, місто у шлезькім воєвідстві над рікою Бяла, 20.000 меш., переважно німців. Б. лучиться безпосередньо з містом Бяла, положеним з другого боку ріки Бяла. Сильний ткацький промисл, головно фабрики сукна.

Бєльський Мартин, поль. історик (1495-1575), автор відомої „Хроніки“, яку продовжував його син Йоахім (1550-1629).

Бєрнацький Міколай, псевд. Родоць (1836-1901), поль. сатиричний поет.

Б'єрнсон (Björnson) Б'єрнстьєрне, норв. поет і політичний діяч (1832-1910), був дир. театру в Берґені і Хрістіянії, визволяв норв. театр від данських впливів. Займався журналістикою й політичною діяльністю, стоючи на чолі радикальної селянської партії й обстоюючи самостійність Норвеґії. Здобув славу оповіданнями з сільського життя(Сіннове Сольбакен, Арне, Орлине гніздо). Рівночасно пише драми: „Кульгава Гульда“, „Лихий Сіґурд“, „Редактор“, „Рукавичка“, „Понад наші сили“, „Laboremus“ й ін. 1903 дістав Нобелеву нагороду. Сприяв українцям і ставав в обороні їх прав до незалежности.

Б. Б'єрнсон.

„Арне“, „Понад наші сили“ й ін. перекладені й по українськи.

Бжедухи, бзедухи, черкеське плем'я, що проживає над рікою Кубанню, на південь і півд.-схід від Краснодара (Катеринодара).

Бжезіна (Březina) Отакар, псевд. Вацлава Єбавого, найбільшого сучасного чеського ліричного поета (1868-1929). Твори визначаються своєю формою й філософічно-метафізичним змістом. Збірки поезій: „Таємничі простори“, „Світанок на заході“, „Вітри від бігунів“, „Будівничі святині“, „Руки“ й „Музика джерел“.

Бжозовський (Brzozowski), 1) Кароль, поль. поет (1821-1904); гол. твори: „Ніч стрільців в Анатолії“, „Огнистий лев“ та ін. 2) Станіслав Кораб, поль. ліричний поет (1876-1901); мистець форми, збірка віршів: „Заки серце замовкло“; 3) Станіслав, визначний поль. літературний критик (1878-1910). Зразу приклонник Маркса, створив згодом свою власну „філософію праці“, а під кінець життя схилявся до кат. модернізму. Твори: студії про Висп'янського, Жеромського, Достоєвського, Ніцше, „Леґенда Молодої Польщі“, повість „Вогні“.

Бзенецький Вацлав, автор церк. пісень з 1385, найстаршої пам'ятки словацької мови.

Бзура, ліва притока Висли; впадає до неї нижче Варшави, 155 км. дов.

Бидґощ (нім. Бромберґ), місто над рікою Брда, 10 км. від її впаду до Висли, получене бидґоським каналом з рікою Нотецею, Вартою й Одрою. 88.000 меш., сильний рільничий промисл і перерібка дерева.

Бик, басарабська притока Дністра, 150 км. дов.

Бик, друга громада зір зоряного звіринця (зодіяка); в ній зірка Альдебаран.

Бик.

Бики мостів, долішня частина мосту, яка підтримує горішню. Відрізняють крайні або берегові бики (опори) та бики, що стоять у ріці. Роблять їх з каміння, дерева або заліза, в останніх часах із бетону або залізобетону.

Биков Петро, рос. бібліограф і поет, *1843, редактор багатьох рос. часописів, збірних творів різних письменників, автор численних життєписів.

Биковський-Якса Пйотр, поль. письм. (1823-89), писав історичні й сучасні шляхетські повісті.

Бик свійський, гл. Рогата худоба.

Билина, зелиста ростина (зело), з тривалим підземним гоном, що служить для нагромадження поживи, звичайно на зиму; з цього підземного гону виростає щороку новий надземний гін, для витворення цві-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тів і насіння. Сюди належить картопля, цибуля і багато інших.

Билини, староруські пісні про багатирів, з Іллею Муромцем, селянським сином, на чолі. Багатирі, несамовито сильні й сміливі, поборюють ворожі сили, захищаючи рідну землю й своїх земляків-одновірців. Осередком їх діяльности є Київ з князем, сонечком ясним, Володимиром Вел. Друге огнище — Новгород. Київські багатирі (крім Муромця): Добриня Никитич, Альоша Попович, Соловій Будимирович, Дюк Степанович та ін. Новгородські: Садко багатий гість і Василь Буслаєв. Крім них є ще старші багатирі: Святогор, Вольга Святославович і Микула Селянинович. Є три теорії походження билин: мітологічна, історична й теорія впливів чи позичок. (Ця остання вважає билини наслідуванням східніх тем). Билини є укр. походження. Їх занесено на північ, аж до Олонецької губ. і на Сибір, і там вони збереглися, тим часом як на Україні виперли їх новіші пісні. Досі зібрано коло 400 билин. Записувано від „сказітелів" (Калінін, Рябінін, Крюкова). Перше видання билин, зібраних Киршою Даниловим, 1804 (Древнія Русскія стихотворенія), друге, розширне Калайдовича 1818. Дальше збирали, опрацьовували й видавали Кірєєвський, Безсонов, Рибніков та ін., аж 1873 появилося монументальне видання Гільфердінґа. В новіших часах працювали над билинами Марков, Ґріґорьєв і Ончуков. Билини поруч серб. іст. співів і укр. дум найцінніші пам'ятки слов'янської епіки.

Би́нда, (нім. Band) стяжка, стрічка, перепаска.

Бинт, (нім.) стяжка, перев'язка.

Бирса, народня назва на епілепсію, падавку.

Бирючина, бирючка, жимолодь (Ligustrum vulg.), корчовата ростина, споріднена з оливним деревом, росте скрізь по Україні, часто садять її як живопліт, галузок уживають до плетених виробів, кори вживають до закрашування вовни на жовто, а ягідок до закрашування вина.

Бистриця, випливає з під Сивулі в Карпатах, як дві ріки: Чорна (Солотвинська) та Золота (Надвірнянська), що з'єднуються б. Станиславова, а б. Маріямполя вливаються з правого боку до Дністра. (110 км. дов.).

Бистриця Золота, буковинська притока Серета.

Бистронь Ян, поль. етнограф, *1892, знавець народньої пісні, автор „Вступу до польської етнографії".

Битіє, (цсл.) буття; Книга Битія: книга буття, роду, творення, перша книга Мойсея, в якій розказується про сотворення світу.

Бит (Бет) Сіті (Butte City), місто в державі Монтана, З. Д. А.,42.000 меш.; найбільші на світі копальні міді, а також срібла та золота.

Битюг, ліва притока Дону, 280 км. дов.

Битюги, важка порода коней з Воронїжчини.

Битьків, село б. Надвірної на Підкарпатті, копальні нафти, річно 2.760 цистерн.

Бичéвник, бурлака, що йдучи берегом, тягне навантажені човни по Волзі.

Бичков Афанасій, рос. історик літератури (1818-99), директор Публічної бібліотеки в Петербурзі, член Академії Наук. Видав багато пам'яток староруської письменности, описів старинних рукописів, тощо. Прихильно ставився до укр. руху.

Бичок, 1) рід діточої гри; 2) рід танцю, гопака.

Бишва, цебрик, в якому вішають вимочену шкіру.

Біандрія, (лат.-гр.) подружжя одної жінки з двома чоловіками.

Біб (Vicia faba), ростина з роду стручковатих з сильним білом; цвіт білий з темною цяткою на кожному крильці, зерно велике, важке, плескате, засібне в білковину, тому дуже поживне, але не має клейковини, тому не надається на муку до печива. Вимагає доброї землі і дбайливого плекання. З відмін найліпший є англ., віндзорський і нім., ерфуртський.

Бібельоти, (фр.) дрібні цяцьки, які кладуть на поличках для прикраси.

Біберович Іван, відомий актор гал.-укр. театру (1854-1920), дир. укр. театру Р. Бесіди в рр. 1881-93.

І. Біберович.

Біберовичева Іванна, уродж. Королевичівна, артистка галицько-укр. театру, жінка Ів. Біберовича, *1861. На укр. сцену вступила 1876 в трупу І. Романовичевої, грала під ім'ям Ляновська.

Бібеско, господарі Волощини: 1) Барбо Дімітрій, князь Стірбей (1801-69), володів 1849-56; 2) Барбо Юрій Дімітрій, брат першого (1804-73), вол. 1842-48.

Бібік Олексій, сучасний рос. письменник, *1878. Твори: „К широкой дороге", „На черной полосе", драма „В ночную смену" й ін.

Бібіков Дмитро, рос. державний діяч (1792-1870), київський губернатор 1837-48, вів протиполь. курс, завів інвентарі, що управильнювали відносини селян з дідичами, перевів конфіскату маєтків католицького духовенства, поширив рос. школи, заснував центральний архів у Києві; 1852-55 рос. міністер внутр. справ. Його багата бібліотека перейшла до київського університету. Його ім'ям був названий бульвар у Києві, 1917 переіменований на бульвар Шевченка.

Біблійна археологія, помічна наука екзегетичної теології, займається дослідом культури народів, про які мова в Біблії, особливо жидів.

Біблійні конкорданції, це книжки, що містять разом усі місця (вірші, речення, фрази) св. Письма, упорядковані поазбучно.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Біблійні краї, всі ті краї, про які говориться в Біблії, головно Палестина і Єгипет.

Біблійні Товариства, повставали для поширення св. Письма (Біблії), головно серед протестантів. Перше Б. Т. повстало в 1710. р. в Галле, в Німеччині. Найбільше тепер Б. Т-во, це Британське Біблійне Товариство, основане в Англії 1802. р. (British and Foreign Bible Society), яке має 1.300 помічних б. товариств в Англії, й Американське Бібл. Товариство, основане в 1816. р., яке має понад 1000 відділів. Б. Т-ва поширили Св. Письмо в мільйонах примірників у 200 різних мовах. Брит. бібл. т-во видало св. Письмо також в укр. мові, в перекладі П. Куліша, І. Левицького та І. Пулюя.

Бібліогнозія, (гр.) книгознавство, давня назва, тепер заступлена бібліологією.

Бібліограф, (гр.) той, що займається бібліографією.

Бібліографічний Інститут, видавництво, основане П. Маєром 1826. р. в Ґоті, від 1874 в Ляйпціґу; видає енциклопедію Маєра, клясиків, подорожі й ін., від 1915 як акційне товариство.

Бібліографічний Міжнародній Інститут, оснований 1895. р. в Брюселі, на основі рішення першого бібліографічного конґресу, має завданням складати каталог книжкової продукції цілого світу.

Бібліографія, (гр.=опис книги) — наука про книгу, що досліджує й описує книгу на підставі безпосереднього спостереження її, що згрецька зветься „автопсією" або златинська „de visu", себто оглядаючи на власні очі. Опис цей ведеться своєрідним, точно означеним способом (методою) й за певним ладом (системою). Отже при описі передовсім зазначається ім'я автора книжки, назва її, місце й час видання, накладня (видавництво), розмір (формат), число сторінок, а часом і друкарня (при описі старих книжок до XIX. в., так зв. стародруків, обов'язково), ціна й інші властивості книги (малюнки, карти, тощо). Так зладжені описи укладаються опісля в певній системі: 1) поазбучно, в порядку назв авторів, 2) хронологічно — за часом появи, 3) систематично, в якімсь річовім, предметовім порядку, відповідно до змісту книжок. Систематичне укладання або клясифікація може бути дуже різнородна і довільна. Цю довільність намагається усунути т. зв. десяткова клясифікація, яку 1873 вигадав американський бібліограф М. Дьюї і яку прийняв 1895 Міжнародній Бібліографічний Інститут. Списи чи покажчики книжок були вже в старину (Таблиці Каллімаха III. в. до Хр.), але властиві бібліографічні праці починаються щойно в XVI. в. по Хр. В наших часах б., розвинена дуже буйно, стала необхідним джерелом для пізнання книжкового руху та дальшого розвитку науки. Б. буває: загальна (книжкові твори всіх часів і народів), національна (якогось одного народу) й спеціяльна (якоїсь одної науки чи галузі знання). Зріст книжкової продукції унеможливлює ведення загальної б., зате тепер сливе кожен культурний народ має свою національну б. й окремі установи та журнали, що її ведуть.

Бібліолатрія, (гр.) забобонне почитання Біблії; забобон, який признає буквам і книгам чародійну силу.

Бібліоліти, (гр.) скам'яніле листя дерева; відтиски листя на камені; рукописи, які під вульканічним попелом і лявою (в Помпеях і Геркулянумі) скам'яніли і прибрали вигляд каміння.

Бібліолог, (гр.) той, що займається бібліологією; знавець книг і їх вартости.

Бібліологія, (гр.) наука про книгу, книгознавство — в найширшому значінні цього слова, вивчає книгу, як пам'ятку людської культури, її історію, матеріял і т. д. Не плутати з бібліографією, що займається лише описом вигляду книжок та їх реєстрацією.

Бібліоман, (гр.) людина, що пристрасно і без розбору збирає книжки.

Бібліоманія, (гр.) хороблива пристрасть збирати книжки.

Бібліомантія, (гр.) ворожіння з книжки. Розгортають навгад книжку й зі змісту припадково найденого уступу стараються вичитати відповідь на якесь питання. У старовину ворожили з Гомера, пізніше з Верґілія, опісля з Біблії, а у нас з Псалтиру.

Бібліотека, (гр.) місце, де переховуються книжки, опісля сам збір книжок (книгозбірня). Бібліотека різниться від звичайного складу книжок ціллю, якій вона служить, своїм призначенням. Б. це заведення, призначене до збирання, переховування й читання та визичування книжок і ін. друків. Історія б. сягає глибоко в старовину. Найстарша б., про яку знаємо, це б. єгипетського фараона Осімандія в XIV. в. до Хр.; серед руїн Ассірії й Вавилону находять таблички покриті клиновим письмом: на думку вчених — це рештки бібліотек. У греків великі бібліотеки мали тиран Пізістрат і Арістотель, в Александрії повстала велика б. за Птолемеїв, в Римі першу прилюдну б. оснував Азіній Полліон, Авґуст оснував дві, а в IV. в. по Хр. було вже в Римі кількадесять прилюдних бібліотек. Мандрівки народів знищили багато бібліотек у Римі й інших містах і аж у середньовічних манастирях заховалася частина старинної літератури. Винахід друку й гуманізм мали великий вплив на оживлення бібліотечного руху. В тих часах основують б. Медічі у Фльоренції, Матвій Корвін у Будапешті й ін. Папа Миколай V. поклав основи знаменитої ватиканської б. В нових часах бібліотеки відіграють велику ролю. Маємо тепер бібліотеки: державні, національні, університетські (деякі походять ще з XIV. в.), далі міські, різних товариств і приватні випозичальні. При цих б. є нераз загальнодоступні читальні. До найбільших бібліотек належать: Національна Б. у Парижі

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Б. Брит. Музею в Лондоні, Національна Вашінґтонська Б. і Публічна Б. у Ленінграді, що мають кожна більше як по 4 міл. томів. З укр. бібліотек найбільша Всенародня Б. Укр. у Києві, яка має кілька міл. томів, в тім до $1^1/_2$ міл. скаталогованих. Бібліотека НТШ. у Львові має 150.000 томів.

Бібліотекар, (гр.) урядовець бібліотеки.

Бібліотекознавство, наука про те, як уладити й провадити бібліотеку.

Бібліофіл, (гр.) любитель книжок, що збирає їх не лише для змісту, а також задля їх рідкости або зверхнього вигляду (друк, малюнки, оправа). На Заході давно потворилися цілі товариства бібліофілів, що ширять культ книги, дбають про гарний зовнішній її вигляд (гарний друк, ілюстрації, оправу тощо). До визначних бібліофілів належали англійці Морріс і Рескін.

Бібліофобія, (гр.) ненависть, відраза до книжок.

Біблія, (гр. книжки) св. Письмо, в якому записане Боже об'явлення. Складається з Старого й Нового Завіту. Книг Старого Завіту 45, Нового 27. Книги обох Завітів ділимо на історичні, поучаючі й пророчі. Книги Старого Завіту: П'ятикнижжя Мойсея (Битія, Ісход, Числа, Левітів, Второзаконня), книга Ісуса Навина, Суддів, Рут, чотири книги Царів, дві книги Параліпоменон, дві книги Ездри, книга Товита, Юдити, Неємії, Естери, Йова, Псалтир, книга Приповістей Соломонових, Еклезіяст, Пісня Пісень, книга Премудрости Соломона, книга Ісуса сина Сірахова, книга пророка Ісаії, Єремії, Плач Єремії, Послання Єреміїне, книга пророка Варуха, Єзекиїла, Даниїла, Осії, Йоїла, Амоса, Авдія, Йони, Михея, Наума, Аввакума, Софонії, Аггея, Захарії, Малахії, три книги Маккавейські й третя книга Ездри. Книгами Нового Завіту є: Євангелія Матея, Марка, Луки й Івана, Діяння апостольські Луки, чотирнадцять листів св. Павла, сім соборних апостольських листів і Апокаліпса—Об'явлення Івана. Найважніші рукописи Нового Завіту: Кодекс Синайський, Ватиканський, Александрійський і Єфремовський. Переклади: найстарший переклад Старого Завіту, це переклад грецький (Септуаґінта, Семидесятьох), далі є переклад сірійський Пешіта, лат. Італя, Вульґата (св. Єроніма) і старослов'янський (церковний).

Біблія для бідних (Biblia pauperum), одна з найбільше поширених книг у серед. вв. Був це витяг із св. Письма Нового Завіту, що представляв сорок сцен з життя Ісуса Христа і був призначений не так для бідних людей, як для бідних монахів, що на її основі складали свої проповіді.

Біблія на Україні, гл. Св. Письмо.

Бібр, бобер европейський (Castor fiber), великий гризун, замітний широким, сплощеним, безшерстим хвостом; жив колись скрізь у середущій і півн. Европі, тепер цілком вигубили його задля дуже цінних шкірок; споріднений з ним бібр канад. (Castor canadensis) живе в Канаді. Бобри живуть над водами, на яких греблями загороджують собі плесо, серед якого будують свої житла; для збудування греблі й підпор на житла обгризають стовпи з великих навіть дерев, спричинюючи цим чималі шкоди.

Бібр.

Бібракте (Bibracte), місто едуїв у люґдунській Ґаллії, тепер Мон-Бевре.

Бібрка, повітове місто на південь від Львова; 4.400 меш., 35·5% українців, 34·5% поляків, 30% жидів. Повіт має 2 міста і 89 сіл; 890 км.² пов., 83.300 меш., з чого 70·4% українців, 21·5% поляків, 8·1% жидів.

Бібула, (лат.) папір, що втягає в себе чорнило; лихий папір; друки, гол. часописи й брошури, на лихому папері й лихі змістом; нелеґальні друки.

Бібуляр, (фр.) прилад (з дерева, каменю, заліза) з бібулою; тека, на якій пишуть і де ховають папери.

Бівак, (фр.) польовий військовий табор під голим небом.

Біг, різниться від ходу тим, що за кожним підбиттям обі ноги рівночасно на хвилину не дотикають землі. Чим коротший змаговий біг, тим різкіша праця рамен. Роди бігів: 1) Біг гладкий або біг без перешкод. Короткий від 50-400 м., середній від 400-1500 м. і довгий до 42 км. Пересічні осяги: 50 м.— $5^3/_5$ сек., 100 м.— $10^4/_5$ сек., 500 м. — 1 мін. 10 сек., 1 км. — 2 мін. 40 сек., 10 км. — 35 мін. 25 сек., 27 км. — 1 год. 15 мін., 40 км. — 2 год. 50 мін. 2) Біг маратонський на пам'ятку бігу гінця з Маратону до Атен, прийнятий на олімпіядах від 1896. Віддаль приблизно 42 км. Пересічний осяг 2 г. 50 м. 3) Біг розставний (штафетовий): бігці, розставлені в однаковій віддалі від себе, перебігають лише віддаль між своїми двома сусідами та в бігу передає той, що перебіг, паличку або хоругвку свому сусідові, що готовий продовжувати дальше біг. 4) Біг навпростець, стіпльчепс, біг до вежі, також на конях; перегони до здалека видної вежі, дерева, також через штучні перешкоди. 5) Біг через поле, (крос каунтрі), біг 3—10 км. через природні перешкоди: рови, орне поле, плоти, ліс і т. ін. Дорога звичайно позначена кусками паперу. Вимагає оглядности та витривалости. 6) Біг через польові перешкоди, рівнож для військо-

Біг: відбіг (старт) до стометрівки.

вої підготови з наплечником і крісом, через кільчасті дроти, рови, сухі або з водою, паркани, задротовані поля, мури і т. ін. 7) Біг через перильця, біг на віддаль 110—500 м. Через перешкоди, якими є 10 перилець (плітків), біля 1 м. вис., уставлених у рівних віддалях (9—15 м.). Біг важний, хоч перекинеться два плітки, але для осягу не сміє перекинутися ані один. 8) Біг за слідом, (полювання лиса), біг через поля з природніми перешкодами, причім бігці тримаються сліду, легко позначеного кусочками паперу, які розсіває бігун „лис“, що випереджує „ловців“ на 5—10 хвилин.

Біг: добіг (фініш).

Бігамія, (лат.-гр.) двоєженство, подвійне подружжя; заключувати друге подружжя при важности першого закон не дозволяє. В церковнім праві знаний інший рід бігамії (bigamia successiva), що означає друге подружжя (по смерти першої жінки) і є деякою перепоною при свяченнях, пр. гр-кат. священиків.

Бігар-Орісса, васальна держава та провінція брит. Індії; 290.000 км.² пов. і 38,000.000 меш.; столиця Патна.

Бігач, гл. Ему.

Бігевієризм (behaviorism), „психологія поведінки“, споріднена з „об'єктивною психологією“ Бехтєрьова, вважає, що завданням психології є розслід не „внутрішніх“ переживань людини, — для нашого досвіду безпосередньо недоступних — але поведінки живин під впливом обставин, що ділають зовні. Сторонники цього погляду переконані, що „поведінку“ живин можна розсліджувати далеко безсторонніше й докладніше, ніж недоступні для наших змислів, швидко проминаючі „внутрішні переживання“, доступні тільки для того, хто їх переживає. Б. поширений здебільша серед американських психологів; головні представники: Вотзен (I. B. Watson), Колвен (Stephen Sheldon Colvin), Беґле (William Chandler Bagley) й ін.

Бігун, 1) у географії: точка на поверхні Землі, через яку переходить вісь Землі; є два бігуни, один північний, а другий південний; 2) в астрономії: точка на небозводі, куди переходить вісь Землі, продовжена до безконечности; є два бігуни „неба“, один північний, просто над північним бігуном Землі, другий південний, по цілком протилежній стороні; північний б. неба лежить біля Бігунової або Полярної зірки; 3) Б. зимна, місцевість з найнижчою середньою температурою на Землі; нею є Верхоянськ на Сибірі (—68°); 4) Б. магнетний: кінець магнету, де його сила притягання найбільша; кожний магнет має два бігуни; 5) в математиці, гл. Координати й Криві. У щоденному житті бігунами називаємо два протилежні кінці якоїнебудь речі, чопи, на яких щось повертається, також два протилежні прояви або погляди.

Бігунець (Cursorius gallicus), малий бродун, подібний до чайки, тільки без чубочка, жовто-бурої краски; живе на пісках над морями Середземним і Каспійським.

Бігуни, машина до розмелювання камінних та ростинних сирівців; вживається при виробі штучних погноїв, у кераміці, при добуванні оліїв і т. ін.

Бігуни, птахи з недорозвиненими крилами й плоскою грудницею; не можуть літати, зате добре бігають, завдяки високим, сильним ногам; гл. Струсь, Нанду, Казуар і Ему.

Бігунка, гл. Пронос.

Бігунуваті (жуки), гл. Турунуваті.

Біґатус, (лат.) ст. рим. срібна монета з богинею Вікторією на двокінному возі (лат. bigae).

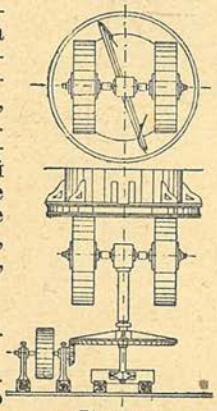

Бігуни.

Біґеляйзен Генрик, поль. етнограф та історик літератури, *1855. Праці про Міцкевича, „Історія поль. літератури“, „Весілля“ й ін. Писав у „Житті й Слові“ Франка.

Біґотерія, біґотизм, (фр.) прибільшена побожність; побожність звернена на виконування формальних актів віри.

Біда, торг. місто в півн. брит. Ніґерії, колись головне місто муринської держави Нупе; 50.000 меш.

Бідермаєр (der biedere Meier), герой жартовливих віршів нім. поета Айхрода (Eichrodt) 1855, зразок простодушної, обмеженої, але чесної людини. В нім. краях, в часах культурного упадку внаслідок наполеонівських воєн, витворився особливий стиль, висловлений найяскравіше в обстановці (меблярстві); упрощуючи форми ампіру, змагав він до простоти, вигоди й тривалости.

Бідерман Герман, австр.-нім. статистик і правник (1831-92), м. ін. вказав на велике значіння укр. народности для загально-державної австр. ідеї і написав першу й доніні цінну працю про Закарпатську Україну (Die ungar. Ruthenen), також працю про Буковину (Die Bukowina unter österr. Verwaltung) та ін.

Бідет, (фр.) подовгаста мидниця на стільчику, на яку сідають, щоби підмиватися.

Бідльо Ярослав, др., чеський історик, член чеської Академії Наук та дійсний член Н. Т. Ш., *1868. Праці з історії чеського гуситизму та з новішої історії Схід. Европи.

Бідпай (Bidhapati), також Пілпай, леґендарний автор збірки староінд. казок і приповідок, що відома під назвою „Панчатан-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тра“ й у різних пізніших перерібках: „Гітопадеша“, „Каліла й Дімна“, „Стефаніт та Іхнілат“ і тд. Переклади Бенфея, Вольфа й Рябініна і праці Шовена (Chauvin), Нельдеке, А. Кримського й ін.

Бієн, гл. Біль (Biel).

Біждерево, гл. Тамариск.

Біждеревок (Artemisium abrotanum), ростина подібна до полину, вживається до приправи в куховарстві.

Біжутерія, (фр.) дорогоцінності, вироби з дорогих металів, каменів, прикраси до вбрання, тощо.

Біжучий рахунок (контокоренте), особлива умова з банком щодо взаємного кредитування протягом якогось часу (слід відрізнити від „вкладкових операцій“). Маючи таку умову з банком, я даю йому доручення робити за мене виплати грошей тим особам, які я вкажу, або приймати вплати від різних осіб на мій рахунок. Внаслідок того, одного дня можу я бути довжником банку, а другого дня навпаки і тд., це значить, що вислід рахунку (тзв. сальдо або хто кому винен?) буде раз у користь банку, раз у мою. Що чверть — або що пів — року відбувається розрахунок сальда і належних взаємно процентів. Банк відкриває клієнтові біжучий рахунок, звичайно на основі особл. забезпечення через зложення цінних паперів або гіпотечної забезпеки. Б. р. улегшує безготівковий грошовий оборот і є дуже поширений у всіх культурних краях світу.

Бізантій Юрій, мукачівський єпископ, видав 1727 у Тернаві „Краткое припадковъ моральныхъ, или нравныхъ собраніе“.

Бізанц Альфред, підполк. У. Г. А., комд. 7. Львівської бриґади. В рр. 1918-19 комендант відтинку (полуднева група) під Львовом. В часі бою під Бережанами (червень 1919) командував пробоєвою групою. Визначився в боях у Галичині і на Вел. Україні, в часі походу на Київ.

Бізé (Bizet) Жорж, фр. оперовий і симфонічний композитор (1838-75); опери: „Кармен“, „Діямільє“, „Гарна дівчина з Перту“, „Ловці перел“, муз. до п'єси А. Додé „Арлезьєн“; усі в тонкому і кольоритному, трохи екзотичному стилі.

Бізерта, пристань у Тунісі, 21.000 меш.

Бізнес, (англ.) зайняття, справа; інтерес, торговля.

Бізон, гл. Зубр.

Бійка, підходить під карний засуд, коли з неї виникло порушення тіла, легке або тяжке, гл. Порушення тіла.

Бій на п'ястуки.

Бій на п'ястуки, навкулачки, або просто „кулачки“, бокс, відомий вже у старині. Старинні греки обмотували руки ременями, пізніше накладали металеві плитки. Поширений у Греції, Римі, по століттях відроджується на Україні та в Англії, де став народнім змагом з численними лицарськими правилами, що забороняють напади на слабшого, бити в плечі, понижче пояса і тп. Полягає на стусанах (у прямій лінії) та обороні (заслоні, відбитті, відступі та відскоку). На руки вбираються грубі шкіряні рукавиці. Змагуни борються або до неспроможности (knock-out = нок аут), або на точки (добрий удар або оборона). Виступ (рунда) триває три хвилини. Стріча складається з умовленого числа виступів або аж до перемоги. Після кожного виступу 1 мін. спочинку. Французький спосіб боротьби дозволяє й на удар ногою.

Рукавиці до бою на п'ястуки.

Бій народів, бій під Ляйпціґом 16.-18. X. 1813, в якім Наполеон був переможений; 1913 побудовано пам'ятник, висоти 90 м., по проєкту Шмітца.

Біконвекс, (лат.) двовигнутий; двовигнуте шкло уживається до направи далекого зору.

Біконкав, (лат.) двовгнутий; двовгнуте шкло ужив. до направи короткого зору.

Біконсфільд (Beaconsfield) Дізраелі Беньямін, лорд, англ. політик і дипломат (1804-81), жид. роду.; від 1837 провідник консерватистів у парляменті, перевів виборчу реформу. Від 1876 член палати лордів, представник Англії на берлінському конґресі 1878. Боронить охоронного мита, утривалює панування Англії на Середземному морі анексією Кипра. Почав свою діяльність від повістей, в яких передбачив усю свою кар'єру.

Бікуспідальна заставка, дводільна заставка серця, між його лівим присінком та лівою коміркою.

Біл оф райтс (англ. bill of rights) з 1689. р. Після реставрації англ. монархії в 1660 забезпечив англ. король політичне становище парляменту супроти королівської влади окремими актами, до яких належа declaration of rights з лютого 1689 і bill of rights з грудня 1689.

Біла, 1) місто на Підляшші, 13.000 меш. (68% жид.). Старинне, колись важне оборонне місто. В повіті 32% українців. Під час німецької окупації 1917-18 осередок укр. культурної роботи т. зв. „Синіх Жупанів“, укр. козаків із полонених рос. вояків (школи, часопис „Рідне Слово“). 2) ріка, притока Кубані, 220 км. дов.

Біла гарячка, гл. Запійне маячення.

Біла глина, гл. Каолін.

Білан капустяник, білюх к. (Pieris-brassicae), звичайний метелик з білими крильцями, чорними на кінцях, у самички на передніх крилах дві чорні плямки; його зеленава жовтопруга гусениця нищить капусту, тому дуже шкідлива.

Біларапський, в укр. думах означення далеких бісурманських земель.

Біла раса, назва, введена фр. антропо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

логом Топінаром на означення народів з білою краскою шкіри. До цієї раси належать насамперед майже всі європейські народи, з азійських народів майже всі, крім монголів і малайців, а з африканських народів: араби, бербери й деякі інші.

Білас, гл. Гриб.

Біла трухлявина, трухлявина, що з'являється внаслідок праці гриба Polyporus borealis; хора деревина набірає буро-жовтого кольору, стає легкою й порохнявою.

Біла Церква, окружне місто над рікою Россю на півд. Київщині; 43.000 меш. (57% українців, 36% жидів), що займаються торговлею сільсько-господар. продуктів, працюють у цукроварському і металевім промислі. Б. Ц. дуже старе, оборонне окраїнне місто (згадується 1155), за поль. часів старостинське, за козацьких полкове. У Білій Церкві 1651 заключив Хмельницький договір із поляками, за Центральної Ради був тут штаб „Вільного Козацтва", а в листопаді 1918 Б. Ц. була місцем творення „Загону Січових Стрільців" і першою оперативною підставою повстання проти гетьмана Скоропадського; у грудні 1919 Денікінські погроми над українським і жидівським населенням.

Білбог, топографічна назва у зах. слов'ян, з якої здогадуються про існування такого божества.

Білгорай, повітове місто над рікою Ладою на Холмщині, 5.600 меш. Виріб сит і решіт. В повіті 17% українців.

Білгород, місто на Курщині над Донцем. 30.000 меш. Колись важне оборонне місто Слобідщини перед татарами (білгородська черта). Там був осідок адміністрації й єпископа. Собор з XVI. в. Нині в цьому місті жива торговля й вовняний промисл. Також гл. Акерман і Беоґрад.

Білгородок, на Київщині, первісно княжий город, заложений Володимиром В. 991, при шляху з Києва через Житомир до Галичини; був укріплений могутніми валами, зробленими вчасти з сушених цегол та скріпленими всередині штучною дерев'яною конструкцією.

Білгородок: переріз давніх укріплень.

Біле духовенство, гл. Духовенство.

Біле залізо, гл. Бляха.

Біле море, великий залив Льодового океану між півостровом Кола й Канін у півн. Росії. Мілке прибережне море. Наслідком полярного підсоння пригоже до плавби лише в літніх місяцях.

Білення, хемічний прояв, при якому нищиться забарвлення живинних річовин. 1) Білення волокон ростинних: конопляних, льняних, бавовняних й ін., а також соломи, паперу, целюльози і т. п. та волокон тваринних (вовняних або шовкових), а також шкіри, може бути природнє й штучне. Природнє б. полягає на намочуванні дотичних матеріялів у воді й висушуванні їх на сонці; воно утяжливе і довге, але не наражує на небезпеку знищення даного матеріялу. Штучне б. залежить від прикмет даного матеріялу: б. ростинних матеріялів доконується звич. за допомогою хлору; тваринні річовини вибілюють сірковою (сульфітною) кислиною в газовому стані (SO_2), чи розчинами її солей, а також окисненою водою (H_2O_2). 2) Білення борошна, надання борошну сніжно-білої краски, доконується двоокисом азоту (NO_2), який переганяється до перемішуючих борошно пристроїв, де його й вибілює. Як показали досвіди Бухвальда й Наймана, хліб з біленого борошна не шкодить здоров'ю людини, але не має ніякої переваги над хлібом з небіленого.

Біленштайн Авґуст, визначний латв. етнограф і філолог (1826-1907), автор великої збірки латв. нар. пісень і загадок.

Білень, біле нутро ростинних зернят, що творить засіб поживи для кільчика; гл. Зерно.

Біленький Я., гл. Стрипський Г.

Білет, (фр.) карточка, квиток, посвідка.

Білетер, (фр.) той, що відбирає білети (квитки) при вході до салі.

Біле тільце крови, білотільце, гл. Кров.

Білецький Леонід, історик укр. літератури, дійсний член Наук. Т-ва ім. Шевченка. *1882. 1918 доцент Укр. Ун. у Кам'янці Под. Від 1920-23 проф. укр. унів. у Львові, від 1923 проф. укр. літератури в Укр. Пед. Інст. у Празі. Гол. праці: „Основи літ. наук. критики", „Перспективи літ. наук. критики", дві студії про поему Ів. Франка „Мойсей", „Біля початків укр. комедії й водевілю", „Ів. Котляревський, у світлі студій" та ін.

Білецький-Носенко Павло, укр. поет, (1774-1856), один із другорядних представників „Котляревщини". Твори: „Горпинида, чи вхопленая Прозерпина", „Приказки", „Казки сліпого бандуриста".

Білий вугіль, означення енергії, укритої у пливучій воді рік і потоків. Цю силу використовують у культурних краях для погону млинів, водних турбін та виробу електр. енергії, яку опісля розводять по околиці, у заведеннях, що звуться гідростаціями. Сума потенціяльної енергії водних сил на всій земній кулі дає б. 450 міл. кінських сил; з того використано досі біля 33 міл. к. с., отже сім процент. З цього припадає $^1/_3$ на З. Д. А., 4,3 міл. к. с. на Канаду, по круглих 2 міл. к. с. на Францію, Японію, Італію, по $1^1/_2$ міл. на Швайцарію, Норвеґію та Швецію, по 1,2 міл. к. с. на С. Р. С. Р. і Німеччину, решта на ін. держави; величезні можливості скриваються ще в С. Р. С. Р., в домініях В. Британії, в Китаї та у Бразілії. Запас водних сил на Рад. Україні числять на $1^1/_2$ міл. кінських сил; з того на Дніпрові пороги припадає 1 міл. к. с.

Білий вугор, просоваті зернятка на поверхні шкіри, збудовані зі збитих завмер-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лих зроговатілих клітин нашкірня у лойотворчих шкірних залозах.

Білий гриб, гл. Гриб.

Білий дім, палата, у Вашінґтоні, де є урядове мешкання президента ЗДА.

Білий металь, бабіт, стоп цини з антимоном, оловом або міддю; вживається для устілок у вкладнях вальниць та виробления кілець для защільників, коробок, тощо.

Білий сук, сук, що залишається у стовбурі дерева після відділення від нього гілки; деревина з такими суками мало придатна у столярному ділі, а також і там, де вона мусить давати великий опір.

Білик Іван, гл. Рудченко Іван.

Біликовський Іван, композитор (1846-1922), основник станиславівського Бояна (1894). Твори: духовні пісні; із світських звісні Гамалія, Многая літа й ін.; шкільні співаники, самоучок теорії та ін.

Білило, біла фарба, буває: 1) олов'яне, що є вугляном олова; отруйне; дуже практичне, бо непроглядає, тому уживається для виробу лякерів на двері й вікна; під впливом сірки замінюється на чорний сірчан олова, тому в помешканнях, де буває сірководень, воно темніє; краще з цих білил — кремзерське; 2) цинкове, окис цинку (ZnO); не чорніє від сірководню, а тому придатніше в малярстві, ніж олов'яне; 3) мюльгавзенське, що є мішаниною різних сполук олова; 4) баритове, яке одержується з бариту; кращий рід: стале б. або блянфікс; білило це міцне, але проглядає; 5) віденське крейдяне, що є крейдою кращої якости; 6) цинове, окис цини; вживається спорошковане, як складник поливи; 7) туалетове, бісмутове, яке вживається в косметиці; 8) косметичне: ніжно-спорошкована суміш з крохмалю, рижової пудри, мигдалевого борошна й окису бісмуту. Крім косметичного та бісмутового всі білила вживаються в малюванні і в малярстві олійними фарбами.

Білиловський Кесарій, (псевд. Цезар Білило), лікар і письм., *1859. Перші поезії надрукував 1876 в коломийській „Ниві", але скоро відстав від галицьких москвофілів і перейшов до „Світу", „Зорі" й т. д. 1887 і 92 видав у Харкові і Петербурзі два томи альманаху „Складка". Багато перекладав по укр. з нім. поетів, на німецьку мову Шевченка.

Білиця, білий, крейдовий ґрунт, лихий до управи ріллі.

Білібін Іван, рос. маляр і графік, *1876, маляр рос. півночі, ілюстрації до рос. казок, рисунки театр. костюмів і бутафорії.

Білі Карпати, частина зах. флішових Карпат на границі Моравії й Словаччини; до 1017 м. вис.

Білімович Олександер, проф. київського унів. від 1904, економіст, автор багатьох фахових праць, співробітник чорносотенного „Кіевлянина", *1876.

Білінський Леон, поль. економіст, польсько-австрійський політик (1846-1923); займав найвищі становища в австр. державі, був президентом держ. залізниць, міністром фінансів, губернатором австр.-угор. банку, 1915-17 голова парлямент. поль. кола, представник австрійської орієнтації, 1919 поль. міністер фінансів. Полишив „Спомини й документи".

Біліton (Billiton), острів на схід від Суматри, 4.600 км.², 69.000 меш. (малайці і китайці); поклади руди, цини й заліза. Належить до Голяндії.

Білі уплави, білячка, білотеччя, левкорея, надмірне виділювання з полових знарядів у жінок слизисто гнійної рідини при різних нежитах тих знарядів, особливо при гонореї, а також при різних неправильних положеннях матки (уразу), малокров'ї, блідниці, раку й ін. Лікування відповідне до причини: змивання розрідженими дезинфекційними засобами, вкладання йодоформової ґази і т. п.

Білка, гл. Вивірка.

Білковина, протоплазма, плазма, саркода, основна річовина, з якої утворені ростинні й тваринні клітини; є одною з багатьох білковинних річовин, дуже складного й непостійного хемічного складу, клеїстого (колоідного) характеру; хемічно-фізичні прояви живої білковини клітин є основою життьових проявів усіх живин природи. Гл. Білковинні річовини.

Білковинні річовини, річовини, з яких передусім утворені живі твори природи. Складаються головно з вугля (50-55%), кисню (19-24%), азоту (15-19%), водню (6·9-7·3%), сірки (0·3-2·4%), а також з багатьох інших первнів. Хемічна будова найменших частинок (молекулів) б. річовин досі невідома, у всякому разі вона дуже складна і в різних родів тих річовин різна. Всі б. р. дуже нетривкі; під впливом квасів і основ розкладаються на амоніяк, двоокис вугля, сірководень і амінокваси; подібний розклад спричинюють у живих організмах ензими, як пепсина й трипсина; під впливом бактерій і грибків розкладаються на трійливі річовини: птомаїн, скатоль і ін., також амоніяк, сірководень, двоокис вугля й ін. Б. р. мають в собі дуже багато води, під впливом жари (40-80°), алькоголю й ін., вони цю воду тратять і через те гуснуть, „стинаються"; б. р. живих творів природи миттю стають мертвими і віджити вже не можуть.

Безліч білковинних річовин ділимо на: I. протеїни, нескладні б. р., а саме: 1) альбуміни, розпускальні в воді: білок яйця, сироватка крови (серум), б. м'язів (міоген) і б. молока (лякт-альбумін); 2) ґлобуліни, нерозпускальні в воді, але в розчинах соли, сюди належать: вітелін, біоцітин і алеврон. II. протеїди, зложені б. р. нерозпускальні в воді ані в розчинах соли; сюди належать: муцин і гемоґльобін. III, альбуміноїди, нерозпускальні в воді, в квасах і основах, а саме: елястин, ґлю-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тин, кератин і коляген. IV. ферменти й ензими. V. токсальбуміни (гл. всі наведені чужі слова). Б. р. витворюються в клітинах ростин з двоокису вугля й води, а в клітинах тварин з живинних річовин. Штучно (синтетично) витворити їх дотепер не вдалося, хоч Е. Фішер витворив через згущення аміноквасів „поліпептиди", дуже зближені до пептонів. Б. р. є основною річовиною, з якої утворені всі живі твори природи, і головною, необхідною їх поживою; вживаються також при крашенню тканин і виробі особливого фотографічного паперу.

Білобережжя, береги Дніпра від порогів до гирла ріки, згадані вперше у договорі Ігоря з греками, 944.

Біловіжська пуща, найбільша лісова пуща Европи, на границі Підляшшя й Полісся, 114.380 ha. До війни в пущі водилося багато зубрів і лосів, яких тепер майже цілковито винищено.

Біловодськ, місто над рікою Вирою на Харківщині, 12.000 меш.

Білогрудівська культура, виявлена Курінним на Уманщині 1918-25, заступлена могилоподібними насипами з верствами попелу, в якому побіч енеолітичного кремінного знаряддя подибуються вже матриці до відливання бронзових предметів старого, передскитського типу.

Білозерська Надія, уроджена Ген, письменниця, жінка Василя Б. (1838-1912), писала по рос. історичні розвідки й перекладала з чужих мов. Головна праця — студія про Василя Наріжного.

Білозерський, 1) Василь (1825-99), член Кирило - Метод. Братства, один з товаришів Шевченка, брат Ганни Барвінок, за участь у Братстві був засланий у Петрозаводськ (Олонецької губ.), де служив у канцелярії губернатора, в 50-их рр. перейшов на службу до Петербурґу й тут 1861-62 видавав укр. місячник „Основу". 2) Микола (1833-96), брат Василя, видав у Києві 1856 р. „Южнорусскія лѣтописи", збирав укр. етнографічні матеріяли.

В. Білозерський.

Білозірка, кримська сіль.

Білок, безбарвна, клеїста, білковинна рідина, яка обгортає жовток пташиних яєць; стинається при 56-64°; одна з найважніших білковинних річовин і цінний засіб поживи. Також назва більня, гл. Білень.

Біло́клен, гл. Паклен.

Білокопитий М., гл. Вербицький М.

Білокров'я, левкемія, захоріння кровотворчих органів, звич. з сильним збільшенням числа білих, а зменшенням червоних кровотілець. Розрізнюємо кілька родів білокров'я; звич. збільшена селезінка та пасокові залози, також сильні зміни у кістному стрижі; ознаки: блідий вигляд, кровотечі з носа та інших слизних болон, виснаження, непостійна пропасниця.

Білокуракино, село старобільського повіту, харківської губ. Бої Запорожців (Бриґади Натієва) за демаркаційну лінію Укр. Держави й Росії влітку 1918.

Білопілля, місто сумської округи на Харківщині, над рікою Вир, 18.000 меш. (94% українців). Давнє слобідське оборонне місто.

Білопотоцька культура, культура ранньо-бронзової доби на Поділлі, трацького закарпатського походження, виявлена Костшевським 1925 у Білім Потоці, пов. Чортків; гроби із скорченими скелетами (один скринковий) та характеристичними двоухими горшками-вазами з ритим орнаментом (скісно чертковані висячі трикутники та рядки ямочок).

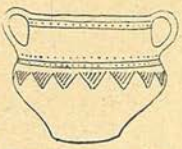

Білий Потік: горщик бронзової доби.

Білоруси, це нащадки східн.-слов. племен кривичів, радимичів і дреговичів. В X. в. повстали тут окремі волості б. городів Смоленська і Полоцька, що завдячували свій зріст річним торговим шляхам. Смоленськ скоро дістався під владу Києва; полоцьке князівство було зразу незалежне під владою Рогволода, але 980 у війні з Володимиром В. Рогволод погиб, його донька Рогніда стала жінкою Володимира і Полоччина піддалася Києву. Під час розкладу київської держави оба князівства відокремилися, розвинулася в них вища культура, що стала проникати також у сусідню Литву. І хоч опісля білоруси дісталися під владу Литви, білоруська мова в лит. великім князівстві стала державною і пануючою, так само поширилася православна віра. Від XV. в. починається наступ поль. культури і латинства; білоруське панство польщиться, ведеться боротьба між прихильниками православ'я і католицтва. З приходом російської влади переводиться знову насильне московщення народу. Білорусь занепадає культурно. Національне відродження Білорусі починається в половині XIX. в. (гл. білоруська літ.). Політичний рух розпочався під час революції 1905, одначе аж світова війна, а саме невдачі та розвал царату дали змогу відродитися Білорусі політично. По заняттю зах. Білоруси нім. військами творять 1915 білоруси на спілку з литовцями конфедерацію для відновлення лит. білоруського князівства, що опиралосяб на осередні держави (Німеччину), але вже 1917 литовці закинули співпрацю з білорусинами й стали в Вільні організувати свою державу. Тому осередком білоруського політичного та культурного відродження стає Мінськ,тим більше, що цьому сприяла рос. революція. По заняттю схід. Білорусі нім. військами в Мінську твориться 1918 Біло-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

руська Народня Республіка, але вона не існує й року. 1919 займає її місце Білоруська Радянська Республіка. Одначе в БРСР не ввійшли всі білоруські землі. Ризький договір віддав Польщі 2 міл. білорусинів у губерніях сувальській, городненській, віленській, ковенській і мінській. Поза БРСР лишилось у Радянському Союзі майже 2 міл. білорусинів у могилівській, псковській, і чернігівській губерніях та значна кількість по ін., а до того частина Вітебщини та Курляндії відійшла до Латвії, а Ковенщина до Литви. Загалом числять нині білорусинів 8 міл., з чого 500.000 живе в діяспорі, або на еміґрації, а саме по схід. губерніях серед. Росії, на півн. Україні, Далекому Сході та в Америці. В Польщі заселюють білорусини віленське, новоґрудське й частини білостоцького та поліського воєвідства. Білорусини є здебільша православні, але частина б., що була уніятською до 1839, коли їх насильно повернено на православ'я, 1905 після проголошення т. зв. реліг. терпимости повернула масово на католицтво. Білорусинів-католиків є до 2 міл., вони вживають у письмі латинки. Білоруси з антропол. боку творять два типи. Переважає в них спільний для більшости півн.-схід. і зах. слов'ян тип схід. раси: середньоголовий, низького присадкуватого росту, русявий з ясною шкірою, кирпатим носом, гранчастими рисами лиця та сивими або голубими очима. Менше поширеним і скупченим головно на півн.-заході є зате спільний зах. фінам, литовцям і прусакам тип піднордійської раси, що має всі ознаки попереднього, лише ріст високий і ніжні риси лиця. Позатим ін. типи бувають серед білорусинів дуже рідкі: на півдні домішка ядранської (українці), на півночі нордійської (скандинавці), на заході альпейської раси (колишні кельти). В іст. часах, що правда білорусини вчасти перемішалися з поляками (на заході), москалями (на сході) і литовцями та лотишами (на півночі), але ці домішки давали вже типи з давніших діб. Головною ознакою білоруської мови це акання і якання (замість укр. „о“ і „е“), двозвуки (замість давнього „о“—„уо“), перехід „в“ і „л“ в „у“, дзекання і цекання (д-дз, т-ц), тверде „р“ і придихове „г“. Для приміру білоруської мови хай буде приспів при їх національнім танку „мяцеліца“ (наша метелиця):

„Куриць, вєіць мяцеліца,
Чаму старий ня жаніцца?
Як же яму жаніціся?
Усє будут дзівіціся“.

Етнографічних особливостей заховали білорусини досить багато завдяки своїй тихій, забутій стороні. Ноша: сукняна свитка-семряга, сукняна висока шапка мергелка і гарний взористий пояс, що є одинокою прикрасою одежі; вишивки мало поширені. Жінки, крім свитки і пояса, вбирають спідницю, кітлик (корсет) і хустки. Взуття: личаки. Фолкльор білорусинів це невичерпаний скарб давньоминулої праслов'янської думки та творчости. Тут заховалися більше, ніж де інде серед схід. слов'ян, поганські вірування й обряди, як культ вогню, води і т. ін. В уяві білорусинів живе безліч духів, всяких лісовиків, водяників, хлівників, гуменників, багників і т. ін. Фантастичних казок про всяких „вупорів“, вовкулак і русалок вміє білорусин розказати доволі та багато цього оспівує у своїх піснях. Пісні білоруські сумні й одноманітні. Мають білорусини обрядові, ліричні й скочні гуляцькі пісні до білоруських народніх танків: мяцеліца, лявоніца й ін.

Білорусь, західня окраїна середущої частини Схід. Европи, обмежена на півн. Волоцькою (Валдайською) Грядою й Західньою Двиною, на заході Німаном і Біловіжською Пущею, на півдні Поліським Болотом, на сході Іпуттю й горішнім Дніпром. Підсоння Б., хоч континентальне, все-таки сильно зм'ягчене океанічними впливами. Пересічна температура + 8°, опадів 550 мм. Зима досить довга (5 місяців), хоч не дуже сувора, багата на сніжні опади й тому бувають великі весняні повені. Щодо вигляду поверхні Б. ділиться на дві часті: більшу півн.-західню, горбовинну й меншу півд.-східню, низинну. Обі ці області, хоч різні виглядом поверхні, є однакового походження. Колись у початку останньої геологічної доби вкривав Б. великий фено-скандинавський сухольод, який сягав тоді далеко на південь. Спідня морена цього сухольоду й занесла Б. зашибанцями, відламками фено-скандинавських скель і піском, порила й вигладила давнє дно, потворила озера та багна. Зашибанці, вимішані з глиною і глеєм, потворили цілі насипи, гряди або пасма горбків. З цих гряд найважніші на півночі Волоцька й на заході Білоруська, що досягає коло Мінська, найвищої точки Б., 340 м. Виглядають вони дико та чарівно, тут і там поперетинані глибокими залісеними річними долинами, а підніжжя їх увінчані озерами. Білоруська гряда опадає повільно в півд.-східньому напрямі до Поліського Низу, що в меншій, півн. частині належить до Б., а позатим до України. Це найбільше болото Европи творилося завдяки талим водам сухольоду, що сюди спливали та відкладали стіжки піску, т. зв. зандру, але дальшого відпливу не мали й щойно нині відпливають у сточище Дніпра. З болот і мокляків Полісся виринають тут і там голі мандрівні або залісені кучугури нанесеного піску, найвищі і заразом одинокі придатні під оселі місця. Позатим Полісся країна багата водами і ріками, що пливуть повільно, блукають багатьома рукавами та творять багна, мокляки, озера й торфовища. В часі великих повіней (двічі на рік: весною й пізнім літом) усі води Полісся творять безкрає озеро так, що справжня комунікація можли-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ва тут лише зимою по льоду. 1873 Полісся зачали висушувати, але більша частина його невисушена й для людського життя й господарства непридатна. Зарослі рокитою підмоклі луки дають погане сіно, а на мокляках росте карловатий ліс і лише сям і там є маловрожайні нивки. Придатніша для людини півн.-західня частина Б. зайнята в значній частині лісом (40%) а па-

віть пралісом — осиково-березовим і шпильковим. Є тут і більше ріллі, хоч удається на ній лише жито й овес, які все-ж таки через погану їх управу на прожиток населення не вистарчають. Тому тут сильно поширена управа картоплі. Побіч рільництва, випасу худоби та лісового промислу (багато дерева сплавляється необробленого) розвинений тут волокняний промисл (льон). Загалом біда та нужда на Б. велика, бо густота населення (25 на Поліссі, а 50 на Гряді) в порівнянні з природніми багатствами та рівнем культури за висока. Заселюють Б. переважно білоруси (66%), що живуть невеличкими оселями (звичайно не більше 200 хат). Ці оселі виглядають сумно. Чорні дерев'яні хати, вкриті чорними замошеними стріхами, стоять голі без ніякої зелені, без садів, серед піщано-глинкуватого брудно-жовтого ґрунту. Хати переповнені челяддю, бо на Б. захована донині старослов'янська велика сім'я, часом і з 30 душ. Міст на Б. мало (всього 10% населення живе в місті) й то заселені вони переважно жидами та поляками, а на сході москалями. В західніх частинах Б. живуть поляки й по селах, а також спольщені бувші путні бояри й інша давня білоруська шляхта. Жиди творять 10% населення, а поляки 5%. На окраїнах перемішані білоруси з українцями, на сході та півночі з москалями, а на північному заході з литовцями. Особливо між білорусами з одного й українцями та москалями з другого боку етнографічна межа дуже невиразна, так що донині ведуться в науці спори за неї. Б. нині розділена між Радянську Білорусь і Польщу, частина її є також у Радянській Росії, Латвії й Литві. Головні міста Б. є Вільно, Білосток, Городно, Новгородок і Барановичі по польському і Мінськ, Вітебськ, Смоленськ, Гомель, Могилів і Бобруйськ по радянському боці. Фаб-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ричний промисл цих міст невеликий. Це обрібка дерева (з сірниковим і паперовим промислом), волокон. Територія Б. етнографічно-суцільна обіймає приблизно 350.000 км.², з 12 міл. меш.

Білоруська література. Початкова доба білоруського письменства (за княжих часів, до XIII. в.) не має самостійного характеру й тісно в'яжеться з тогочасною київською освітою й книжністю, бо білорусини вживали тоді у своїх творах тої самої штучної книжної мови, яка виробилася у Києві на основі ст.-болг. мови, як мови церк. книжок і відправ, й була спільна для всіх схід. слов'ян. Отже про „білоруську" літературу того часу можна говорити з деякими застереженнями, основуючися тільки на походженню письменника (пр. митр. Клим Смолятич, Аврамій Смоленський), а не на мові його творів. З прилученням білоруських земель до лит. держави ця книжна мова стає мовою урядовою й досить швидко підпадає під виразний вплив живої білоруської народньої мови, що в деяких пам'ятках позначається досить сильно. Та пізніше, з затісненням зв'язків із укр. землями, під впливом укр. книжників утворюється знову спільна літ. мова для Білої Руси й України, яка розвивається на спільній обом народам основі, вистерігаючися мовних окремішностей того чи другого народу. Отже знову доводиться вважати на походження письменника. Це уодностайнення літературної мови торкається головно друкованих творів. Маючи це на увазі, відносимо до пам'яток білоруського письменства XV. в. — Статут вел. кн. Казимира Ягайловича (1468 р.), рукописні літописи з виразними білоруськими прикметами: Аврамки та „Літописець в. кн. Литовського". Сюди ж треба зачислити низку перекладів західньо-европейських повістей та різних апокрифічних творів XV-XVI. вв., що ширилися в рукописах. Золотим віком білоруського письменства литовської доби є XVI. в., на котрий припадає визначна видавнича діяльність Фр. Скорини („Біблія" й „Апостол"), Симона Будного, В. Тяпинського (білор. переклад Євангелія), як наслідок західньо-европейських реформаційних впливів, 3-тя редакція Литовського Статуту (1588. р. з друкарні Мамоничів), вірші Андрія Римші, тощо, а також дневник Ф. Євлашевського, Літопис Баркулабовський та сатирична „Промова Мелешки" що лишилися в рукописах. Та згодом перевага польського впливу в литовсько-руській державі, а вкінці й інкорпорація її до Польщі тяжко відбилася на білоруськім письменстві. Освічені люди щораз більше польщилися й цуралися рідної мови, а з кінцем XVII. в. вона й по закону виходить з урядового ужитку. Білоруські твори стають рідкістю (білоруська сатира на протестантського пастора 1642, білоруські інтермедії в рукописних польських драмах). Заховує її тільки уніятське духовенство (збірники побожних пісень „кантички" XVIII. в.). Білоруська мова перестає бути мовою інтеліґенції, мовою вищої культури. Але любов до неї не завмирала ніколи, навіть серед спольщених, а опісля й змосковщених земляків. Подув романтизму і викликане ним загальне зацікавлення народньою старовиною й творчістю, яке захопило цілу Европу на переломі XVIII-XIX. вв., роздмухали цю інстинктовну любов і вкінці привели до відродження білоруської літератури. Розвиток її в XIX-XX. вв. переходить три добі: перша — це доба шляхетського романтизму до 70-80. рр. XIX. в., друга — доба народницька від 80-х рр. до 1-ої революції 1905. р. і нарешті третя, національна, від 1905. р. до нашого часу. Перша доба дуже подібна до нашої Котляревщини і таки починається з білоруської травестії „Енеїди", яку зладив у початках XIX. в. Вікентій Ровинський під виразним впливом поеми Котляревського. Білоруські письменники цього часу стояли під сильним польським впливом і були властиво польськими письменниками. Ось видатніші з них: Ян Барщевський, Артем Даревський-Верига, Вікентій Дунін-Марцінкевіч, Вікентій Каратинський, Олександер Рипінський, Ян Чечот та інші; всі вони пишуть по білоруськи для забави, або для заспокоєння інстиктовної любови до рідного слова. Це покищо спроби пера. В другій добі письменники керуються чинною любов'ю до мужика, спочуттям до його гіркої долі й бажанням її поліпшити. Головні представники народницької доби: Францішок Богушевіч, Ян Неслуховський, що писав під псевдонімом Янка Лучина, Олександер Пщолка й ін. Оживлення громадського й політичного життя в цілій Росії в 900-тих роках не могло не відбитися й на білоруськім руху. Дуже багато до розвитку національної свідомости серед інтеліґенції причинилася тоді своєю революційно-національною роботою „Білоруська Соціялістична Громада". По революції 1905. появляються вже й леґальні видавництва й часописи („Наша Доля" й „Наша Ніва" 1906), довкола яких гуртуються письменники старшого покоління й повна національного ентузіязму молодь, що намагається піднести білоруську літературу на европейський рівень. Ось визначніші імена цієї молодої ґенерації: Антін Левицький (пише під псевд. Ядвігін Ш.), Кость Міцкевіч (поезія під псевд. Якуб Колас, проза — Тарас Гуща), Ян Луцевіч — найбільший сучасний білоруський поет, відомий під псевд. Янка Купала, покійний Максим Богдановіч, Самійло Плавнік (псевдоніми: Зьмітрок Бядуля й Ясакар), Олександер Прушинський (псевд. Алесь Гарун), Францішок Аляхновіч, Констанція Буйло, Дмитро Жилуновіч (псевд. Цішка Гартний), Кузьма Чорний, Михайло Кудзелько (Ми-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

хась Чарот) та інші. Тепер уже будучність білоруської літератури забезпечена. Існує ціла низка білоруських часописів і видавництв, а з заснуванням по останній революції, білоруського університету й білоруської Академії Наук у Мінську починає розвиватися й білоруська наука.

Білоруська Радянська Соціялістична Республіка, БРСР, утворена в рр. 1919/20 з давньої мінської, вітебської, смоленської й гомельської губ., має 110.000 км.² і 5,000.000 меш. Адміністративно ділиться БРСР на 10 округ і 100 районів. Населення в 75% білоруси, решта жиди, поляки, українці й москалі, 14% населення живе по містах. БРСР країна сільсько-господарська, головно родиться тут жито, овес і картопля. Управляють також льон. Худоби випасають не мало, але більше задля робучої сили, ніж для молочного господарства. Завдяки болотам і лісам вигодовують багато свиней. Ліс дає значну часть прожитку населенню при рубанні й сплаві, а також при обрібці деревного матеріялу. Промисл розвинений слабо, головно споживчий, деревний, а також волокняний. Заховане в великих розмірах домашнє ремесло, головно для виробу дерев'яних, споживчих, сукняних і шкіряних річей. Торговельне значіння БРСР невелике. Головне місто БРСР Мінськ (Менск), що є також осередком білоруської культури й осідком головних наукових установ та найвищих шкіл.

Білосток, гл. Б'ялисток.

Білотка, едельвайс, гл. Шаротка.

Білоус, 1) Михайло, основник друкарні в Коломиї, *1838, видавець часописів: „Голос Народа" й „Руска Рада", книжок: „Гайдамаки" Шевченка й ін. 2) Теодор, брат першого, директор гімназії й письм. (1828-92).

Білоусенко О., гл. Лотоцький О.

Білоцерківська округа, має 6 міст і 968 селищ, 19 районів і 365 сільрад. 9.840 км.² пов., 861.250 меш., Гл. Біла Церква.

Білоцерківська умова, між Б. Хмельницьким і поляками 28. IX. 1651 по битві під Берестечком: число козацького реєстрового війська зменшено до 20.000, козаки мали проживати тільки в київськім воєвідстві, козацький гетьман підлягає польському, шляхта вертається до маєтностей. Після побіди під Батогом 1652 умова втратила значіння.

Білошкіра, левкодерма, білі плями на шкірі на тлі природженого неправильного розміщення клітин, в яких міститься шкірний барвник-піґмент, або на тлі набутого місцевого знищення цих клітин різними хоробами.

Білошкірництво, гл. Гарбарство.

Білоягідник, коралина (Sympherocarpus), корчовата ростина до 2 м. вис., з роду козолистих, з малими, круглавими листочками і дрібними, зрослоплатковими цвітками; походить з півн. Америки, у нас плекана по городцях задля гарних сніжнобілих кругленьких овочів.

Білюга, 1) морський ссавець (Delphinopterus leucas), до 5 м. дов., порода узублених китовців, білої краски; живе в Льодовому океані; полюють на нього для товщу; 2) найбільша риба з родини осятрів (осетрів) (Acsipenser huso), до 10 м. дов., до 1.500 кґ. ваги, живе в морях Чорному й Каспійському, звідкіля входить нераз досить далеко до більших рік, складати з весною ікру. Б. ціниться задля ікри (кав'яру), м'яса і клею, виварюваного з плавного міхура, що вживається до чищення пива й вина, до виробу тзв. англійського пластру, мазки (кіту) до вікон, тощо.

Білюга-ссавець.

Білявський Остап, львівський маляр кінця XVIII. в., †1803, здобув малярську освіту в Римі. Малював портрети й рел. картини з помітними впливами псевдоклясицизму й старих, цехових традицій галицького малярства.

Білянс, балянс, (іт.) в книговодстві рахункове замкнення, яке містить у собі протиставлення складників маєткових і зобов'язань підприємства, усталених на основі інвентарів, для з'ясування відношення між посіданим маєтком і довгами та власним маєтком підприємця, вложеним у це підприємство. Це рахунковий спосіб контролі стану майна в означеному дні (пр. на 31. грудня). Б. має дві сторони, які повинні (в засаді) себе рівноважити: по одній стороні ставляється всі, колинебудь і кимнебудь у підприємство вложені капітали (т. зв. пасивна сторона білянсу, коротко пасив), по другій стороні всі ті предмети майна, які справді є у володінні підприємства (активна сторона, актив). Таким чином пасивний бік білянсу контролює стан майна, є наче голосом сумління підприємства. Б. можна штучно підправляти; цьому стараються запобігати законні приписи. Складати білянс закон зобов'язує всі кооперативи, акційні спілки з обм. порукою, самоврядні і державні установи. Б. **торговельний,** зіставлення вартости ввозу і вивозу товарів через кордон держави. Коли переважає ввіз, говорять про пасивний, коли вивіз — про активний торговельний білянс. Б. **платничий** якоїсь держави, це зіставлення всіх грошових припливів і відпливів через границі держави.

Білянський Петро, гр.-кат єпископ львівський, галицький і кам'янецький (1736-97).

Біляшівський Микола, укр. археолог і музеолог, член ВУАН і НТШ (1867-1926), зор-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ганізував городецький музей барона Штайнгеля на Волині. Потім сливе до смерти був директором київського міського музею старовини й мистецтва, опісля укр. державного музею, для розвитку котрого положив великі заслуги. В 1906 був членом І. Думи і належав там до укр. клюбу. Під час війни був уповноважений від петербурзької Академії Наук для охорони пам'яток культури. Наукові праці друкував гол. в „Київській Старині“ та в „Археологич. Лѣтописи Южной Россіи“, яку сам видавав і редаґував.

Біль, (англ.) проєкт закону в Англії та ЗДА внесений до одної з палат парляменту, а також сам цей закон.

Біль, нагорода за біль. Хто ранить когось на тілі, той має не тільки звернути пошкодованому видатки на лічення та страчений заробіток, але й заплатити йому на жадання відповідну нагороду за біль.

Біль (Biel), фр. Бієн (Bienne), місто над озером Біль, у швайцарськім кантоні Берн, у підніжжі гір Юра; 37.000 меш., які говорять нім. і фр. мовою. Виріб годинників.

Більбао, місто в Біскаї, важна пристань Еспанії, 150.000 меш.; великий гутничий промисл, вивіз заліза і руди.

Більбасов Василь, рос. історик і журналіст (1838-1904), проф. київського унів., опісля редактор впливового петербурзького ліберального денника „Голос“; написав „Історію Катерини II“.

Більмо, частинне або цілковите змутніння поверхні прозорки ока, яке часом полишається після вигоєння запального стану прозорки.

Більон, (фр.) дрібні гроші, що заступають золото, роблені з мішаного металю, в якому є мало срібла або тільки нікель.

Більрот Теодор, знаменитий нім. хірург (1829-94), учився в Берліні, був проф. у Цюріху, а вкінці у Відні, де й помер. Написав силу наукових праць, з котрих найславніша: „Підручник хірургічної патології і терапії“.

Білефельд, місто в зах. Німеччині, 90.000 меш., осередок вестфальської льняної промисловости; фабрики плюшу, білля, машин до шиття, роверів.

Більськ, повітове місто на Підляшші, 5.000 меш. Це старе, нині підупале, вже в XIII. в. відоме місто, мало велике значіння в XVI. і XVII. вв.; руїни старого замку.

Більці (рум. Bălţi), місто в Басарабії, 30.000 меш. Торговля скотом.

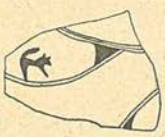

Більче Золоте: черепок з кам'яної доби.

Більче Золоте, пов. Борщів, у підземній красовій печері, Вертеба, велике селище з неолітичною мальованою керамікою, глиняними фігурками та кремінним, кам'яним, кістяним і мідяним знаряддям. Приналежність найдених там людських кістяків до цієї культури непевна.

Більшість, кількість голосів, яка має при голосованні рішаюче значіння. Розрізняємо: 1) з в и ч а й н у б., пр. за *A* 40, за *Б* 30, за *B* 20 голосів, — *A* має за собою більшість; 2) а б с о л ю т н у б., коли є більше, як половина голосів; 3) к в а л і ф і к о в а н у б., коли для рішення вимагається більше, як абсолютна більшість, пр. $^2/_3$, $^3/_4$, $^4/_5$ голосів. Рішення більшістю голосів зустрічаємо вперше у старовинній Греції.

Більшовизм, рос. соціялістична партія, що повстала під проводом Леніна з розколу рос. соц.-демократичної партії. Розкол появився практично на тлі організаційного і тактичного питання: Ленін домагався строгої централізації і в революційній боротьбі виключав компроміс із несоціялістичними партіями. На партійному конґресі в Лондоні 1903 найшлися сторонники Леніна в більшості, це дало початок назві „більшовики“ в протиставленню до „меншовиків“, як другого напрямку в партії. Органом „меншовиків“ була „Іскра“ — „більшовики“ стали видавати „Впєрьод“. Революція 1905 загострила противенства. Меншовики заступали думку компромісу з усіма опозиційними партіями для добуття політичних прав — більшовики вимагали боротьби з буржуазією в ім'я соціялістичної революції. Більшовики були проти участи у виборах до Думи, меншовики за участю. Коли з вибухом війни 1914 усі соціялістичні партії проголосили часове замирення з буржуазією і прийняли участь у війні по боці своїх держав, Ленін кинув гасло 1915, що завданням пролетаріяту кожної держави є при помочі страйків і загостреної боротьби довести до переміни війни на громадянську війну, до розвалу капіталізму та заведення „демократичної диктатури пролетаріяту і селян“. До здійснення цих кличів ішли більшовики послідовно під час революції 1917 з метою зробити революцію соціялістичною. Під час, коли соціялісти-революціонери і меншовики вели компромісову політику з буржуазними партіями (міністерство Керенського), більшовики зайняли непримирне становище проти буржуазії. Їх впливи серед робітничих і селянських мас та війська росли, зокрема в „Робітничих Радах“. Петроградська „Рада Робітничих та Солдатських Депутатів“ була зовсім в їх руках. Тим часом вибори до Установчого Зібрання дали більшість с.-р-ам і меншовикам. Більшовики виставили клич: уся влада Робітничим, Солдатським та Селянським Радам (Совєтам) — розігнали Установче Зібрання й захопили владу (Жовтнева революція 1918). Політичну організацію, яку надали державі більшовики, назвали вони самі Союзом Радянських Соціялістичних Республік, — в скороченні СРСР. В її основі лежить тзв. „радянська система“. Найнижчою організаційною одиницею є „ради“, а саме робітничі (обирані в головному по окремих фабриках та май-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стернях) та сільські, обирані на територіяльній основі. Сільські ради обирають відпоручників до окружних рад, окружні й міські до области, останні до рад поодиноких республік. Центральна рада обирає „Виконавчий Комітет“ і „Народніх Комісарів“. Аналогічно з деякими відмінами складається всесоюзна влада. Виборче право не є загальне: воно не прислуговує представникам буржуазії, духовенству, тощо. Воно не є рівне: в містах припадає один член Ради на меншу кількість виборців, ніж на селі. Радянська система не визнає поділу влади: ради об'єднують у своїх руках як законодатну, так і виконуючу владу, тільки судова влада зорганізована окремо. Усі радянські соціялістичні республіки зв'язані в Союз Рад. Соц. Республік. Правна істота цього союзу не підходить ані під звичайне поняття союзної держави, ані союзу держав; принципово прислуговує окремим державам право виступити з союзу, — з другого боку усі найважніші справи належать до Союзу (закордонні справи, військо, скарбовість, шляхи, торговля), а автономія поодиноких держав дуже вузька. Радянська система має бути засобом для здійснення диктатури пролетаріяту. Цим оправдують більшовики пануючу ролю політичної поліції „чека“ (скорочення, себто „Чрезвичайная Комісія“ — зміненої пізніше на „Державне Політичне Управління“ (ДПУ.). Економічна політика більшовиків має на меті заведення соціялістичної господарської системи шляхом „націоналізації“ землі та підприємств. Курс цієї політики мінявся: після періоду радикального „воєнного комунізму“ прийшла доба „нової економічної політики“ (НЕП), яка давала полекші дрібним купцям, промисловцям та селянам — „середнякам“, — опісля наступило загострення курсу, особливо на полі примусової колективізації сільських господарств. Про теоретичні основи більшовизму, гл. „Соціялізм“.

Більшовик, прихильник більшовизму.

Більярд, (фр.) особливо приладжений стіл покритий сукном, на якому грають киями та кулями; гра полягає в тому, щоб одна куля, вдарена кием, вдарила дві інші кулі; кулі є дуже пружисті, звичайно з слонової кости.

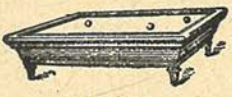

Більярд.

Біметалізм, або дво-металізм, таке наладнання валютарної справи, що й золото і срібло є рівноправними; монети б'ються з обох цих металів, при чому відношення вартости обидвох є законно усталене; гл. Валюта.

Бінарна номенклятура, науковий спосіб називання ростин і тварин двома словами, перше з них означує рід, друге породу, до якої дана живина належить, пр. бджола медяна, бджола земляна, бджола лиса і т. д. Цей спосіб називання тварин, придуманий Лінеєм, вживається в науці донині.

Бінарний, бінерний, (лат.) зложений з двох одиниць,

Бінґемтон (Binghamton), місто в державі Нью-Йорк, ЗДА, залізничий вузол, тютюновий промисл; 67.000 меш.

Бін-Дінг, найбільше місто Аннаму, 74.000 меш.; вивіз шовку.

Біне́ (Binet) Альфред, фр. психолог (1857-1911). Працював над розслідами умового розвитку дітей. Його методою послугуються у всьому світі при навчанні умово упосліджених дітей. Гол. твори: „Нариси досвідної психології“, „Духова втома“, „Досвідні студії над розумом“.

Бінерт (Bienerth) Ріхард, австр. політик (1863-1918), кількаразовий міністер.

Бінокль, біноклі, (фр.) далековид для обох очей; шкла до очей (окуляри).

Біном, (лат.) гл. Двочлен.

Біноміяльний ряд, гл. Двочленний ряд.

Бінуе, гл. Бенуе.

Біо..., (гр. біос — життя) в злуці з відповідними словами означає, що дотичне слово відноситься до життя або до його проявів.

Біо́ (Biot) Жан Батіст, фр. математик, фізик і астроном (1779-1862), відкрив разом із Саваром (Savart) закон взаємного діляння електр. струї і магнетного бігуна на себе (Закон Біо — Савара).

Біоге́н, (гр.) дуже складна й дуже нетривка білковинна річовина, яка на думку Ферворна є тільки в живих органічних річовинах і зникає з хвилиною, коли вони перестають жити.

Біогенеза, (гр.) повставання живин з інших живих істот того самого роду; протилежність: а б і о г е н е з а, повставання живин без співучасти інших живих істот.

Біогенетичний закон: „Зародковий розвиток (онтогенеза) живин є коротким повторенням родового розвитку (філогенези)“, себто: кожна живина, в своєму розвитку від первісної одноклітинної до вповні дозрілої досконалої постаті, повторює в головних зарисах будову всіх головних громад нижчих родів живин. На думку творця цього закону, Гекеля, це — один з основних законів живої природи, одначе він має багато противників.

Біогеографія, (гр.) наука про розміщення живин на поверхні землі; розділюється на: фіто-,зоо-,антропо-географію; гл. дотичні слова.

Біограф, (гр.) життєписець, той, що описує життя даної людини.

Біографія, (гр.) життєпис, опис життя даної людини.

Біодинаміка, (гр.) наука про сили, які спричинюють життєві прояви та ними кермують; частина фізіології.

Біоенергетика, (гр.) наука про перемін сил (енергій) у живих творах природи.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Біоліт, гірнина (скала) органічного походження, пр. крейда, вугілля, нафта.

Біологічна психологія, споріднена з порівняльною психологією, вважає духові прояви людини проявами життєвої енергії, що знову є одним із проявів фізично-хемічної енергії живин; прихильники цього погляду вважають психологію частиною біології, яка розсліджує духові чинності живин; одним з основників цієї психології є арґентінський психолог Хозе Інхенієрос (José Ingenieros).

Біологічна стація, наукова установа, де досліджують життя ростин (гл. Ботанічна стація), або тварин (гл. Зоологічна стація).

Біологія, (гр. „наука про життя") наука про живі твори природи, а саме про ростини (гл. Ботаніка), тварини (гл. Зоологія), і про людину (гл. Антропологія). Розділюється на фізіологію, себто науку про життєві чинності живин та екологію, науку про спосіб життя живин.

Біомагнетизм, (гр.) магнетичні прояви в живих творах природи, гл. Месмеризм і Магнетизм тваринний.

Біомант, (гр) мантій, що віщує довжину життя.

Біомантія, біомантика, (гр.) у судівництві розслід, чи людина в хвилинах даного випадку була жива, чи мертва; віщування знахорями довжини життя на підставі живчика й інших проявів.

Біометрія, біометрика, біоаритметика, (гр.) наука, що займається математичними обчисленнями життєвих проявів та з'ясуванням їх математичними законами.

Біомеханіка, (гр.) наука про фізичні сили в тілі живин, спричинені і витворені життєвими проявами.

Біон, 1) Б. зі Смірни в Лідії, з кінця II. в. до Хр., автор гарних поем-картинок на зразок ідилій Теокрита; з них найбільша „Похоронна пісня присвячена пам'яті Адоніса". 2) Б., зв. Бористенський, себто з міста Бористен над гирлом Дніпра, б. 280 до Хр., колючий сатирик, автор „Розмов", наслідуваних Горацієм у його сатирах.

Біономія, (гр.) наука про закони життя.

Біонтологія, (гр.) наука про розвиток поодинокої живини; гл. Онтогенеза.

Біоризатор, прилад до біоризації молока.

Біоризація, (гр.) стерилізація молока, при якій в молоці гинуть заразні (бактерії), хоч воно задержує прикмети сирого молока. Це доконується розпиленням молока в гарячій посудині і наглим його охолодженням.

Біоскопія, (гр.) розслід життєздатности живих творів природи; також гл. Рентґеноскопія.

Біостатика, (гр.) наука про пересічне тривання життя, також обчислення пересічної густоти населення.

Біота, гл. Туя.

Біотехніка, (гр.) напрям у науці, який шукає у природі зразків для розв'язки технічних питань, пр. уладження літаків на зразок птахів.

Біотит, гл. Лосняк.

Біотомія, (гр.) наука, що займається розділом тіла живин на складові частини; розділюється на фітотомію і зоотомію; гл. ці назви.

Біофеноменологія, (гр.) наука про прояви життя живих творів природи.

Біофізика, (гр.) приноровлення фізичних законів мертвої природи до проявів живої природи; б. разом з біохемією причинилися дуже до розвитку біології.

Біофор, (гр.) складник живої річовини, від якого залежить життя, гл. Біоген.

Біохемічна метода лічення Шюслера (1827-98) приймає, що недуги є наслідком недостачі конче потрібних неорганічних складників тіла; вона старається лічити їх введенням цих річовин до організму у зовсім дрібних кількостях.

Біохемія, (гр.) наука про хемічний склад річовин, з яких утворені та які витворюють живини природи: ростини, тварини й люди, та про хемічні й фізично-хемічні життьові прояви згаданих живин; ділиться на ростинну хемію (фіто-хемія) і тваринну хемію (зоо-хемія).

Бір, ліс на високім піщанім місці, головно сосновий.

Бірбавм (Bierbaum) Отто, нім. письм., модерніст з погідним гумором (1865-1910). Основав часопис „Pan". Писав поезії, повісті, драми.

Бірдслі (Beardsley) Обрей, знаменитий англ. мистець-графік (1872-98), основник графічного вивінування модерної книги. Особливо замітні його ілюстрації й заставки до творів О. Вайлда.

Бірецький, 1) Атанасій (Олександер), перемиський єпископ 1445-67, 1464 добув потвердження прав єпископства; 2) Йона (Іван), перем. єпископ, 1467-93, дістав привілей для владицтва 1469.

Біржа, (фр. bourse, нім. Börse, від імені голянд. купця Van der Beurse, в якого домі відбувалися сходини купців у XV. в., англ. exchange) місце, де збираються купці для заключування діл в обсягу купна-продажі вартісних паперів і векслів та валют (грошова біржа) і товарів (біржа товарова, збіжева, цукрова, бавовняна і т. д. Біржі це корпорації, затверджені державою; догляд за ними довірений „біржовим комісарам". Управу біржі вибирають члени; членом може бути звичайно тільки солідна торговельна фірма; член платить доволі значну річну вкладку. Крім членів можуть брати участь у біржі тзв. „учасники", допущені радою біржі. На біржі звичайно урядують офіціяльно до того уповажнені посередники (сензалі); вони збирають замовлення, або заключують інтереси іменем тих, хто їм доручив бути посередником. Щодо товарових бірж, то вони

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

займаються товарами, що їх можна заступити прібкою (пр. жито, льон, риж, цукор після прібки). Ще вищим ступнем в організації біржової торговлі є торг без зразків у натурі, по ідеально встановленим зразкам (стандарти); так відбувається пр. торговля пшеницею на америк. біржах. Біржова управа оголошує звідомлення про рух оборотів на біржі та про ціни (курси), які платилися.

Біржові (правні) діла заключуються на біржі по біржовому праву. Яко такі, вони належать до абсолютних торговельних діл, та можна їх доходити перед судом. Вони є або касові діла, що мусять бути негайно виконані, або часові, тобто з платністю в означеному часі. Ці останні мають на меті або справжню доставу річей (доставні діла), або різницю біржової ціни між днем заключення й днем означеним (диференційні діла). При тому одні спекулюють на звишку цін (à la hausse), другі на знижку (à la baisse). Щоб обмежити ризико, можна, заключити тзв. преміове діло: закупець купує або продавець продає під умовою, що може відступити від договору, заплативши за відступлення премію. Закупець може також вимовити собі за оплатою премії, дати або взяти по тім самім курсі. Така умова називається стеляжа. Можна далі умовитися, що хто заплатить премію, може жадати виконання в довільному часі, що його наперед заповість (тзв. ескомтове діло). Спекулянт на звишку може папери продати, зараз за готівку але рівночасно закупити їх на означений речинець по вищому курсі (тзв. прольонґата); те саме може зробити спекулянт на знижку, спекулюючи на нижчий курс, ніж у день передання паперів у переховок; різниця курсів називається репо́рт або депо́рт, та відповідно до цього кажемо про репортові й депортові діла.

Бірзула, містечко в Молдаванській АРСР над Ягорликом, 17.940 меш. з того 93·8% українців. Зимою 1919 постій Начальної Команди УГА перед переходом до більшовиків.

Біркелянд Крістіян, швед. фізик і хемік (1867-1917), дослідник катодних, електр. і соняшних промінів і враз з Ойде (Eude) винахідник синтетичного способу витворювання азотної кислини з повітря.

Бірма (Burma), давніше незалежне королівство, від 1836 провінція брит. Індії, положена в півн.-зах. частині Заґанґової Індії; 600.000 км.², 13,200.000 населення. Переважно гірська країна. Низини лише над рікою Іраваді, котра є головною артерією країни. Населення складається головно з бірманів, індійсько-китайського походження і буддійської релігії. Заняття населення: рільництво, головно управа рижу; невеликі копальняні багатства (золото, мідь, цина, вугілля, нафта). Головне місто Ранґун.

Бірманці, переважаюча людність Бірми, що має до 9½ міл. душ (1921) і належить до монгольської раси.

Бірон, 1) Ернест Іван, улюбленець цариці Анни Іванівни (1690-1772), 1737 герцоґ Курляндії, 1740 реґент в імені малолітнього Івана, усунений Мініхом і заславий на Сибір, 1763 знову герцоґ Курляндії. 2) Петро, син Ернеста Івана (1724-1800), 1795 відступив Курляндію Росії.

Бірюза, гл. Туркус.

Біс, (лат.) вдруге, ще раз; таким вигуком викликують артиста, щоби ще раз повторив відогране чи проспіване.

Бісер, (гр.) пацьорки, дрібні шкляні або металеві різнокольорові намистинки, нашивалися для прикраси жіночого одягу; перли.

Біскайський залив, частина Атлантику між Францією й Еспанією, дуже бурхлива.

Бісквіт, (фр.) ніжне тісточко, рід солодкого коржика, з муки, цукру, масла та яєць.

Бісквітова порцеляна (Biskuitporzellan), двічі випалювана, неполивана порцеляна.

Біскра, гурток оаз в півд. Альжірі з містом цієїж назви; зимова кліматична місцевість, теплиці, 22.000 меш.

Отто Бісмарк.

Бісмарк Отто, знаменитий нім. державний муж (1815-98); 1850 член ерфуртського парляменту, 1859 прус. посол у Петербурзі, 1862 в Парижі, 1862 пруський президент міністрів і мін. закорд. справ, спричинив 1864 війну з Данією, 1866 з Австрією, 1870 з Францією, після якої 1871 довів до утворення нім. цісарства; 1872-9 „культурна боротьба“ з центром, 1878 закон проти соціялістів; 1878 берлінський конґрес, 1879 союз з Австрією, 1883 з Італією; уступив через непорозуміння з Вільгельмом II. „Думки і спомини“; промови.

Бісмарків архіпелаг, гл. Нової Британії архіпелаг.

Бісмаркєгютте (Bismarckshütte), гл. Гайдукі Вєльке.

Бісмут, (вісмут, Bi) металь. Находиться у самороднім стані та в рудах (бісмутовий блест або сірчак бісмуту), головно в Болівії. Одержують його через витоплювання, або через редукцію руди при допомозі вугілля; червонаво-білий, блискучий, крихкий, кристалізує в ромбостінниках, топиться при 260°. Стопи (альяжі) бісмуту здебільша топляться легко, пр. металь Вуда (Wood), що складається з 4 ч. бісмуту, 2 ч. олова, 1 ч. цини та 1 ч. кадму, топиться при 68·5°. Бісмутової бронзи уживають до дзеркал і рефлекторів. Триокису бісмуту уживають до виробу шкла, що сильно заломлює світло, до мальования на шклі та на порцеляні; солей бісмуту до виробу шмінки, як засобу на попарення і до лічення шкірних недуг.

Бісмутова люта, гл. Люта.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Біссінґ Моріц Фердінанд, нім. генерал, (1844-1917), нім. губернатор Бельґії 1914-17; піддержував флямандський сепаратизм.

Бісульфітний розчин, ($Ca(HSO_3)_2$) одержується з вапняка, газової сульфітної кислини й води. Вживається для одержання целюльози з дерева. Має особливе значіння в папірництві.

Бісу́рка, босорка(ня) у карпатських і подільських українців відьма, чарівниця.

Бісурман, басурма́н або бусурма́н, народня назва магометан; поганець, недовірок.

Бісус (byssus), 1) первісно у греків і єгиптян ніжна прозора тканина; 2) тонкі, ніжні волоконця, витворені особливими залозами у деяких морських м'якунів; особливо гарний бісус витворюють: мідія або мулич (Mytilus) і застромець (Pinna), у яких він творить буйні волокнисті китиці; з бісусу виробляють тканини на рукавички, торбинки, а навіть білля.

Бітліс, місто в турецькій Вірменії, 30.000 меш., курдів, турків, вірмен.

Бітоль, Бітоля, турецька назва міста Монастір у Македонії (Югославія); 28.000 меш., виріб килимів.

Девід Бітті.

Бітті (Beatty) Девід, англ. адмірал, *1871, командував у боротьбі під Скаґерраком; 1916-1919 командант Великої Фльоти.

Бітті (Beattie) Джемс, шотляндський філософ (1735-1803), виступає проти емпіризму Лока і скептицизму Юма, вказуючи на здоровий розум (common sense) і моральний інстинкт, як вроджені, імманентні основи правди.

Бітум(ен), (лат.) копальна органічна, легко запальна річовина, що переважно складається з вуглеводнів: асфальт, земний віск, нафта й т. п.

Бітуменовий, пересяклий бітуменами.

Бітумічні скали, пісковик, лупак і вапняк, пересичений бітуменами, пр. карпатські темні менілітові лупаки.

Біфстик, біфстекс, (англ.) кусень кращого битого волового м'яса, яке смажать без приправи на швидкім огні.

Біфуркація, (лат.) розгалуження рік, шляхів, гір; розвилки.

Біцаро, біцарро, (іт.) в музиці: химерно.

Біцепс, (лат.) двоголовий, з двома обличчями; два на початку розгалужені м'язи — згиначі: один передрамени, другий підстегня.

Біцикль, (лат.-англ.) двоколесний прилад до їзди, порушуваний ногами; двоколесник; колесо.

Бічер-Сто (Beecher-Stowe) Гарієт, амер. письменниця (1812-96), написала м. ін. твір „Хата дядька Томи", в якому змалювала терпіння муринських невільників; твір, перекладений майже на всі европ. мови, м. ін. на українську, причинився в значній мірі до знесення невільництва.

Г. Бічер-Сто.

Бічни́ця, (бічна поверхня) (мат.) крива частина поверхні валка (циліндру) та стіжка (конусу).

Бішари, кочовниче плем'я хамітської групи, що живе між берегом Червоного моря і Нілем.

Бішéліе (Bisceglie), півд. іт. пристань над Адріятиком; 38.000 меш.; виріб вина, оливи.

Біянт, з Прієни в М. Азії, один із тзв. сімох гр. мудрців, сучасник Солона.

Біяс, гл. Біянт.

Блават, блаватáс, голуба шовкова матерія, якої залюбки вживали за козацьких часів.

Блават, гл. Волошка.

Блаватська Олена, славна рос. теософка (1831-91), авторка численних творів в англ. мові, предсідниця заснованого нею всесвітнього Теософічного Товариства; родом з України, працювала в Англії, Півд. Америці й Індії.

Благодать, гл. Ласка.

Благодать, гора у середн. Уралі, 1154 м. Копальні магнетної залізної руди.

Благоєв Дмитро, провідник болгарської соц.-демократії (1855-1924), родом македонець, учився в Одесі й Петербурзі, де заложив перший соц.-дем. гурток із студентів для праці серед робітників. Арештований утікає в Болгарію і стає там на чолі соц. руху. Помер у в'язниці, арештований урядом Цанкова.

Благородні гази, шляхетні гази: гелій, арґон, криптон, неон, ксенон. Вони є найпізніше відкритими складовинами повітря. Гелій знаний уже від 1868, коли Норман Льокієр (Lockyer) відкрив його у соняшній атмосфері. В 1894 відкрили Релей (Rayleigh) і Ремсей (Ramsay) у повітрі арґон, а в 1898 Ремсей і Треверс (Travers) неон, криптон і ксенон. Гелій і арґон находяться також у деяких мінеральних джерелах. Гелію вживають до наповнювання повітроплавів (бальонів), арґону до наповнювання електр. жарівок. Благородні гази замітні тим, що не лучаться з ніякими первнями.

Благородні металі, шляхетні металі, дуже відпорні на хемічні впливи, не зміняються на повітрі й на огні; до них належать золото, срібло, плятина,

Благослав Ян, гуманіст (1523-71), найбільший чеський поет XVI. в., єпископ громади Чеських Братів, автор збірника духовних пісень, перекладу Нового Завіту й граматики чеської мови (1571), в якій записана наша пісня про Стефана Воєводу (Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?).

Благочинний, у правосл. церкві те саме, що у гр.-кат. декан.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Благовєщенськ, місто над середнім Амуром на Далекому Сході в Азії в СРСР, 58.000 меш., торговля збіжжям, худобою і чаєм.

Благовєщенський Микола, рос. клясичний філолог (1821-92), автор багатьох цінних праць.

Благосвєтлов Григорій, рос. публіцист (1824-80), редактор радикальних рос. журналів „Русское Слово" й „Дѣло".

Блаженство, щасливість; євангельські блаженства — це часть нагірної проповіди Ісуса Христа.

Блакитна кров, аристократична, панська порода. Назва походить з Еспанії, де біла шкіра та синяві жили візиґотської шляхти ярко відбивали від темних тіл маврів і туземців.

Бларамберґ Павло, рос. композитор (1841-1907); 5 опер, симфонічні поеми, твори для орхестри з хором і т. д.

Блатенське князівство, (назва від озера Блатно) утворилося в IX. в. в області паннонських слов'ян (князі Прибина і Коцел), існувало яких 50 літ; б. 884 прилучене до Моравії.

Блатно, (мадьяр. Balaton, нім. Platensee) озеро в зах. Угорщині, 650 км.², мілке (найбільша глибина 11 м.), багато риб, дуже гарний краєвид.

Бледи (Blaydon), фабричне місто біля Нюкастлю в Англії; 31.000 меш.: копальні вугілля.

Блейхман Юлій, рос. сальоновий композитор (1868-1909), опери, романси, камерні твори й тд.

Блек (Blake), 1) Вільям, англ. артист маляр, ритівник і поет (1757-1827), оцінений аж пізніше прерафаелітами. 2) Роберт, англ. моряк і полководець (1599-1657), знищив голяндську фльоту.

Блек (Black) Джозеф, англ. хемік і фізик (1729-66), визначив вперше питоме тепло, змірив тепло топлення льоду й відкрив двокис вугля.

Блекборн (Blackburn), промислове місто в зах. Англії; 124.000 меш.; бавовняний промисл.

Блек-ботом, (англ.) сальоновий танець американсько-муринського походження.

Блекіт, гл. Петрушка собача.

Блекова кришильниця, машина, якою грубо дробляться різні матеріяли на фабриках: вапняк, доломіт, руда, вугілля і т. ін.

Блекота, німиця (Hyoscyamus niger), зелиста ростина з роду беленуватих з широким косматим листям, брудно-жовтавим, лійкуватим квітом, росте при дорогах і на смітниках; уживається в народнім лічництві проти кашлю, коклюшу, нервових недуг і болю зубів.

Блекпул (Blackpool), пристань у півн.-зах. Англії над Ірійським морем; 90.000 меш.; купелева місцевість.

Блекстон (Blackstone) Вільям, славний англ. правник (1723-80).

Бленвіль (Ducrotay de Blainville) Анрі-Марі, знаменитий фр. зоолог і порівняльний анатом (1778-1850).

Бленда, 1) дочеплена часть до зовнішньої поверхні муру, пр. аркади; 2) тектурка або бляшка з отвором для пропущення лише середніх промінів, а здержання крайніх промінів; 3) свитня, сполука сірки з металем неметалічного або слабометалічного вигляду, здебільша просвітляста, пр. цинкова свитня.

Бленорея, бленорагія, (гр.) зубриця (трипер), венерична недуга, спричинена бактеріями гонококами, проявляється хоробовим виділюванням слизі і гною із слизних оболон знарядів людського тіла. Хорий мусить здержатися від алькогольних напоїв і гострих потрав та шукати поради у лікаря-спеціяліста.

Блеріо (Bleriot) Люї, славний сучасний фр. повітроплавець і будівничий літаків, що мають його ім'я. *1872.

Блеф, блюф, (англ.) ошука, чванькуватість.

Блефарит(іс), (гр.) запалення повік.

Блефаропластика, (гр.) штучне заступлення повік перещепленням шкіри з іншого місця.

Блефароспазм(а), (гр.) скорч повік.

Блехер Ганс, львівський архітект; в 1491 будував вежу старого ратуша у Львові (завалена в 1827) та працював при будові лат. катедри (склепіння органових хорів).

Близниця, гора в Ґорґанах, 1883 м. вис.

Близнюки, третя громада зір у зоряному звіринці (зодіяку); головні зірки в цій громаді: Кастор і Поллукс.

Близнюки.

Близький Схід, означення мусулманського сходу й балканського півострову.

Блискавка, електричне розрядження поміж хмарами, або поміж хмарою і землею. Розрізняємо лінійні блискавки, поверхневі, рідше кулисті.

Блідниця, хлороза, значніше забурення дівочого організму в часі полового дозрівання, заки витвориться рівновага у виділюванні гормонів; виявляється головно недостатнім твореннем нових кровотілець, часто зменшенням кількости кровобарвника, недостатньою функцією шкірних судинорухових нервів, нахилом до набрякання підшкірної тканини, а через це блідим, жовтозеленим виглядом шкіри, сонливістю, слабосиллям. Часті безпосередні причини: недоцільне відживлювання, недостача руху та свіжого повітря. По закінченню полового дозрівання проходить сама від себе.

Блізінський Юзеф, поль. письм. (1827-93); комедії з життя сільської шляхти: „Пан

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Дамазій", „Мартівський кавалір", „Дика рожечка".

Блік, (нім.) найбільше освітлене місце на тлі картини або портрету; пляма зроблена ясною фарбою на картині, щоби зазначити, як відбивається світло.

Блімфонтайн (Bloemfontein), гол. місто в Срані, (Півд. Афр. Союз); 39.000 меш.

Бліндаж, (фр.) рід укріплення; насип для охорони перед обстрілом; панцирна оббивка.

Бліндувати, (фр.) оббивати панцирем; (нім.) давати в грі гроші наосліп, не бачучи карт (пас-блінд!).

Блісерд (blizzards), дуже сильні і небезпечні снігові бурі в Канаді і півн. часті ЗДА, які сильно й нагло обнижують температуру.

Блок Олександер, найвизначніший рос. поет останньої доби, зпід прапору символізму (1880-1921). Глибокий, вдумливий лірик, шукав власного, нового словного виразу. Вславився поемою „Дванадцять" (1918), в котрій дав сильний образ більшовицького перевороту. Перекладена й по українськи.

Блок-нот, (англ.) зшиток з відривними картками для всяких записок.

Блохи (Aphaniptera), малі комашки із зниділими крилами; тіло в них сильно стиснене з боків, горішні щоки і губи заміненні у ссавце, долішні щоки гострі, мов вістря ножа, служать до прорізування шкіри, задні ноги довгі, сильні, приладжені до скакання; живуть на тілі людини й інших ссавців і птахів, висисаючи з них кров. Найважніші з них: б. людська (Pulex irritans), чорнобура, виводиться з яєчок, які самичка складає у смітті, щілинах долівки, тощо; галапасує на людях, розносить заразливі хвороби; б. піскова (Sarcopsylla penetrans), живе в пісках півд. Америки й інших підрівникових околиць; самичка вверчується в шкіру пальців ніг і рук, звич. під нігтями, спричинюючи болючі нариви. Інші породи бліх живуть на різних родах тварин-ссавців і птахів.

Блошка земляна, зелений жучок, нападає на молоді ростинки пізно сіяного льону, молодий ріпак, горох, капусту.

Блошківці водяні, водяні блохи (Cladocera), громада листоногих ракуватих тварин, що з вигляду нагадують блохи; стиснені з боків, цілком вкриті дводільною шкаралупкою; ноги платоваті, ріжки приноровлені до веслування; живуть скрізь у солодких водах; замітна: водоблішка (Daphnia), що появлюючися масово, закрашує воду на червоно.

Блощаки (Rhynchota, Hemiptera), гл. Полукрильці.

Блощиця ліжкова (Acanthia lectularia), комаха з родини блощицюватих, плоска, безкрила, бураво червоної краски, з залозами при насаді тулуба, які виділюють вонючу рідину; щоки замінені в ссавце, яким висисає кров з ссавців, головно людини; гніздиться в щілинах стін, долівок і домашніх приладів; самичка складає 4 рази на рік б. 50 яєчок, з яких протягом 3-х місяців розвивається нове покоління. Нищать їх нафтою, гарячою содою, дезинфекційними засобами, розпилюванням трійливих рідин (флі-токс, фліт і т. п.).

Блуд, воєвода князя Ярополка Святославича. У боротьбі між Ярополком і Володимиром В. зрадив і вбив Ярополка та перейшов до Володимира; згинув мабуть 1018 над Бугом.

Блуд, по нар. віруванням злий дух, що чіпляється людей, звичайно на роздорожжях і збиває їх з дороги.

Блудний вогник, блудило, болотяний газ, вуглеводний газ (метан CH_4); витворюється на багнищах внаслідок гниття ростин; запалюється сам у повітрі й тому став предметом різних переказів і забобонів у простолюддя.

Блудство проти природи, полові зносини людей з твариною, тзв. содомство, а також з особами того самого полу, тзв. гомосексуалізм або лесбійська любов; в деяких країнах карається законом.

Блукаюча нирка, мандрівна, зрушена нирка. З правила міститься нирка в особній торбині, якої стінки перепоєні товщевою тканиною. Коли опасиста людина нагло схудне, тоді товщ з торбини витрачується, нирка тратить опору й може стати рухома. Сухорляві люди особливо схильні до цієї неправильности. Подекуди виступає вона внаслідок сильного стрясення. Б. н. може спуститися аж у мидницю.

Блукаюча печінка, зрушена, опущена печінка. Внаслідок сильних стрясень, сильного схуднення, здебільша при ослаблені черевних м'язів, особл. після частих породів, може печінка стати рухливою та опуститися аж у мидницю. Лікується відповідними поясами.

Блументрост Лаврентій, перший президент Академії Наук у Петербурзі (1692-1755). 1754 Б. був куратором моск. університету.

Блумфілд (Bloomfield) Роберт, англ. народній поет (1766-1823).

Блюа (Blois), гол. місто департаменту Люар-е-Шер у Франції. Тут уродився Людвик XII., двічі збиралися генеральні стани, тут були убиті Гізи і в'язнена Марія Медічі. В місті старий рим. водопровід, королівська палата XIII. в., катедра XVII. в.

Блювання, викидання, нагле випорожнення змісту шлунку устами. Є це відрух, викликаний подразненням обводових нервних закінчень слизної болони горла або шлунку, а також очеревної, або внаслідок подразнень осереднього нервного укладу. Блюванням управляє нервний осередок у стрижо-бульвині, який узгіднює рівночасно скорч м'язів шлунку, черева та діяфрагми (перепони) з отворенням входу

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

шлунку. Блювання попереджує звичайно нудота зі слинотоком. Можна часто спинити глибоким віддихом. Блювання кров'ю буває при вереді, раку та деяких новотворах шлунку.

Блювний камінь, кислий антимонілевопотасовий винян, уживається як лік на блювання та перечищуючий засіб. Також до виробу мастей і як байца у барвництві.

Блювотобігунка дітей, діточа холера, важка діточа недуга на тлі затроєння витворами виміни річовин внаслідок ушкодження печінки з причини різних заражень або хиб у відживлюванню, гол. у попередньо недоцільно кормлених дітей. Повільно або нагло настає висока гарячка, сильна бігунка й блювання, через це велика утрата води з організму, наглий спадок ваги, глибокий важкий віддих, спочатку сонливий неспокій, а остаточно непритомність, утрата відрухів, судороги, вкінці смерть. Вислід лічення залежить від вчасно призваної помочі.

Блюетка, (фр.) маленька легка дотепна п'єса, здебільша на одну дію.

Блюм, 1) Леон, провідник фр. соц.-демократії, *1872. 2) Роберт, політичний діяч (1807-48), організатор демократичного руху в Німеччині, розстріляний під час віденської революції.

Блюмауер (Blumauer) Альойз, нім. поет (1755-98), автор колись дуже популярної, перелицьованої Верґілієвої Енеїди, яка викликала наслідування в москалів (Осипов), українців (Котляревський), білорусів (Ровинський, за Котляревським).

Блюмарт (Bloemart), родина голянд. малярів, що жила в XVI-XVII вв. Найславніший з них Абрагам, *1564.

Блюменбах (Blumenbach) Йоган Фрідріх, нім. учений, „батько антропології“ (1752-1840), установив поділ людства на п'ять рас, вказав способи поміру черепів, зібрав знамениту збірку черепів.

Й. Ф. Блюменбах.

Блюменталь, 1) Леопольд, гл. Бельмонт Лео. 2) Оскар, нім. драматург і критик (1852-1917), заснував у Берліні театр Лессінґа (1888).

Блюнчлі (Bluntschli) Йоган Каспар, знаменитий швайц. правник і політичний діяч (1808-81), проф. унів. у Цюріху. Автор численних наукових праць.

Блюс, (англ. blues) сальоновий танець з повільним темпом.

Блютнер (Blüthner) Юліюс, основник фабрики фортепіянів у Ляйпціґу, що існує й досі (1824-1910).

Блюхер (Blücher) Ґебгард Леберехт, прус. фельдмаршал (1742-1819), побідив Наполеона під Ля-Ротьєрі і Ляоном 1814, рішив про перемогу під Бель Альянсом 1815, обсадив Париж.

Бляас, нім. малярі: 1) Евґен, *1848, образи з венецького життя; 2) Карл (1815-94), батько Евґена і Юліюса, маляр фресок; 3) Юліюс (1845-1922), змальовував тварини й полювання.

Бляга Арношт, сучасний чеський соціолог, проф. Масарикового унів. у Брні.

Бляґа, (фр.) брехня, вигадка, чванькуватість. Бляґер, чванько, брехун.

Блязіюс Ганс Гайнріх, нім. зоолог (1809-70), автор опису подорожі по Україні.

Г. Л. Блюхер.

Бляйберґ (Bleiberg), місцевість у Карінтії, в Австрії, 3.000 меш; великі копальні олова.

Бляйбтрой (Bleibtreu) Карл нім. письм. (1828-92) автор численних повістей, драм, історії англ. літератури й студії про Байрона. Його брошура „Revolution der Literatur“ (1859) була кличем до повстання натуралістичного напряму в нім. літературі.

Бляйвайс (Bleiweis) Ян, один із гол. діячів словінського відродження (1808-81). Видавав журнал для народу „Novice“, реформував словінський правопис, був фундатором найважніших народніх установ.

Бляйхредер (Bleichröder), банковий дім у Берліні, оснований у початку XIX. в. простим жид. міняйлом Самійлом Б.

Блямаж, (фр.) невдача, посоромлення, осмішення себе.

Бляманжé, (фр.) дослівно: біла страва; рід солодких драглів (ґалярети).

Блямуватися, (фр.) осмішитися, осоромитися.

Блян (Blanc) Луї, відомий фр. соціяліст (1811-82); 1848 член республіканського уряду, після 1871 депутат. Твори: „Організація праці“ 1840, „Історія десятьох років 1830-40“, „Історія французької революції“.

Блянк, 1) гл. Блянкет; 2) газардова гра, в роді льотерії.

Блянк Людвіґ Ґотфрід, нім. філолог (1781-1866), знавець романських мов і літератур, дослідник Данта, професор унів. в Галле.

Блянкет, (фр.) кожна грамота, яка в її істотних частинах не виповнена, а має лише підпис виставця, пр. блянковексель, уповноваження in blanco; в біжучій мові блянкетами називають теж передруки масових листів, уповноважень і т. ін. загального змісту, з пропущенням тих місць, що вставлені надають блянкетові після його підписання виставцем прикмету індивідуального листу, уповноваження і т. ін.

Блянкі (Blanqui) Луї Оґюст, відомий фр. соціяліст-революціонер (1805-81), проповідник повстання й революційної диктатури, бере діяльну участь у політичних змовах від 30 до 70 рр., за це раз-у-раз дістається до в'язниці або на тяжкі роботи. Загалом Б. просидів у тюрмі б. 30 літ.

Блянкізм, революційна змовницька так-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тика, намагання зробити переворот на користь працюючих мас, не зусиллям свідомих мас а виключно силами тісної й обмеженої змовницької організації.

Блянкіст, прихильник поглядів французького революціонера Блянкі.

Блянко, б'янко, ін б'янко, (від іт. bianco білий). Вексель чи інший документ підписується ін б'янко тоді, коли підпис кладеться на невиповненому папері (блянкеті). Б'янко-кредит = кредит, даний на просте довіря, без якого будь предметного забезпечення.

Блянко (Blanco Cap), найбільше на північ висунений ріг Тунісу.

Блянш (Blanche) Авґуст Теодор, швед. письм. (1811-68), драматург, повістяр і романіст. Гарні його „Образки й оповідання з стокгольмського життя".

Блянш, (фр.) білило на лице.

Бляншар (Blanchard), 1) Еміль, знаменитий фр. зоолог і анатом (1820-1900), автор зразкових праць із порівняльної анатомії; 2) Франсуа, знаменитий фр. повітроплавець (1753-1809). Згинув під час льоту.

Бляско Ібаньєс (Blasco Ibanez) Вінсенте, відомий есп. письм. (1867-1928); його твори (24 повістей і 3 томи оповідань) натуралістичного напрямку мають сильну соціяльну і антиклерикальну закраску, інші романтичний кольорит. „Arroz y Tartana" (Євшан-зілля), „Кров і пісок", „Бодеґа", „Собор", „Орда", „Чотири їздці Апокаліпси". „La barraca" — Хатину, переклав В. Самійленко. Б. І. мав життя повне пригод і пройшов різні щаблі суспільної кар'єри.

Блястуля, (гр.) зародкова постать у всіх многоклітинних тварин, починаючи від тзв. порожнинців (Coelenterata); має вигляд міхурчика, часто більш або менше сплощеного; на думку Гекеля, що встановив у науці цю зародкову постать, вона є доказом походження всіх тварин від спільних предків, що мали постать міхурчика.

Блят, (нім.) 1) плита, дошка; 2) частина ткацького варстату, те саме що бердо.

Бляха, (нім.) 1) тонка металева плита з розвалкованого металю. Відповідно до ужитого матеріялу розрізняємо: бляху білу, чорну, сталеву, цинковану, мідяну і т. д. Щодо зовнішнього вигляду маємо бляху гладку, хвилясту, жолобковану і т. ін. Біла бляха, біле листове залізо, готується перемінним зануренням залізних листів (пластин) у розтоплену цину. 2) Бляхою називають також деякі бляшані вироби, як: бляшані дуті інструменти, посуднну, бляшані відзнаки для урядовців і т. ін.

Блок звичайний.

Бльовіц Генріх, відомий фр. кореспондент „Times"-а, родом чеський жид Оппер (1832-1903). Перший почав інтерв'ювати; виявив незвичайний хист, як добувати сензаційні політичні новини.

Блок, (нім.-фр.-англ.) 1) Машина до підношення тягарів. Є це кружок, що обертається довкруги осі, поміщеної у вилках; на обводі кружка є рівець, через який переходить шнур. Непорушний б. служить лише до зміни напряму сили. Рухомий б. у злуці з непорушним дає змогу піднести вагу (тягар) силою, рівною половині ваги. Многоблок, поліспаст, складається з рівної кількости рухомих та непорушних блоків; за допомогою його зискуємо на силі стільки разів, із скількох блоків він складається. Многоблок ступеневий або Архімедів складається з кількох рухомих блоків і одного нерухомого. Многоблок різницевий складається з двох непорушних блоків, злучених із собою, й одного рухомого; всі три блоки окружені ланцюгом без кінця. 2) Складка паперу, записник до віддирання листків. 3) Брила більших розмірів. 4) Більша кількість каменяць, що творять одну цілість. 5) Союз кількох партій, для осягнення спільної мети.

Многоблок.

Блокада, облога якогось місця, головно морського побережжя або пристані ворожим військом або фльотою, з ціллю відтяти їм взаємини з зовнішнім світом: зносини з своїми, торговельні взаємини і т. ін. Право блокади управильнюється міжнародньою паризькою морськоправною умовою. Б. господарська: спосіб економічної війни з противником; полягає у припиненні всіх торговельних і кредитових зносин з ворожою державою, по змозі всіма сусідами.

Блокгавз, (нім.) 1) гірська хатина з необтесаних брусів; 2) критий, від гарматніх стрілен та від крісового вогню забезпечений укріплений будинок, яким послугувалася давніше піхота для укріплення окопів.

Блоковий друк, друкове письмо, „антиква", без тонких черток, одностайно грубе.

Блокування, блокировка, у ширшому значінні: обмеження; в залізничній справі: поділ лінії на невеликі частини, на яких рух поїздів управильнюється механічним способом.

Блокувати, (фр.) робити блокаду; не допускати ні привозу, ні вивозу з якоїсь країни.

Бльондель Нельський (Blondel de Nesle), старо-фр. поет XII. в. з Пікардії. З ним в'яжеться леґенда про визволення короля Річарда Львине Серце. Його пісні заховалися у паризькій бібліотеці.

Бльондин(ка), (фр.) білява, русява людина. Бльондини, це особлива порода людей, гл. Людина.

Бльос Вільгельм, нім. політик і письменник (1849-1927), президент Вюртемберзької республіки 1919-20.

Бльох Ернест, жид. композитор, *1880. Опера Макбея, симфонічні твори, псальми.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Представник жид. народнього стилю у музиці.

Боа, (лат.) 1) давун, родина великих вужів, що звичайно вбивають свою добичу, задавлюючи її в своїх обіймах; живуть у гарячих краях усіх частин світу, також в Європі над Середземним морем; до найбільших належать давун велетенський (Boa constrictor) й анаконда (Boa murina), оба до 10 метрів довгі і живуть у середущій Америці. 2) довгий, вузький, жіночий шаль з кожушків або пер, що своїм видом нагадує вужа-давуна.

Боа-давун.

Боас Франсіс, відомий американський антрополог та етнолог, *1858, дослідник тубільців Америки й впливу умов підсоння на людину.

Бобак, гл. Бабак.

Бобенко Андрій, (вл. Бобик), письм., перше оповідання „Лірник“ і деякі вірші у „Раді“ (Старицького), потім у „Ниві“ (Одеса 1885) та в львівській „Зорі“. 1913 збірка „Перевесло“ з передмовою М. Комарова.

Бобер, правий доплив Нарева, випливає з болот б. Городна.

Боберський Іван, педагог і учитель руханки, *1870, голова Сокола Батька від 1908-14, батько укр. руханки і укр. змагу, заслужений організатор сокільсько-січового руху, автор словника й підручника фізичного виховання, руханки й змагу; виховав багато вчителів руханки і змагу, дав почин до закупна великого сокільського майдану у Львові; тепер живе у Канаді.

Іван Боберський.

Бобжинський Міхал, поль. історик, правник і політик, *1849; проф. краківського унів., посол до австр. парляменту і намісник Галичини. Його іст. праці, „Історія Польщі“ та ін., мали велике значіння у розвитку польської історіографії. В них Б. дав новий погляд на польське минуле, далекий від попереднього сентименталізму, гостро осудивши заперечні сторони цього минулого: слабкий розвиток державности, ладу і дисципліни, вибуялість шляхетської свободи.

Бобик (Vicia faba), стручкова ростина, удається і на тяжких ґрунтах; зерно невелике, багате в білковину, легкостравне, але має терпкий смак, тому непридатне до їжі людям. Зате на тучення домашніх тварин є першорядною поживою. При надмірнім живленню коров бобиком дістає м'ясо і молоко трохи терпкий смак, а масло твердаве. З відмін знаний плідністю екендорфський і гальберштатський бобик. Сіється ранньою весною.

Бобикевич Олекса, гр.-кат. священик (1865-1902), писав оповідання і поезії в „Зорі“, „Зеркалі“; комедія „Настоящі“, досі вийшла трьома виданнями.

Бобівник (Menyanthes), до пів м. вис. зелиста ростина, з роду терличів; росте скрізь на Україні по болотах і мокрих луках, відвар уживають як лік проти пропасниці, глист і водної пухлини, та на скріплення травлення.

Бобізація, боцедизація, бельґійське нотне співання назвами тонів скалі bo-ce-di-ga lo-ma-ni (з XVI. в.).

Боболинський Леонтій, чернець Видубицького манастиря, єромонах чернігівського Троїцько-іллінського манастиря, ученик київської Академії, сучасник Мазепи, написав літопис або хроніку „Кроника з розних авторов и историков многих“ 1699., якої основою послужив хронограф української редакції XVI-XVII вв. Авторство Б-го дехто оспорює.

Боборикін Петро, рос. письменник (1836-1920), автор дуже численних повістей, в яких малював яко мога вірно рос. життя протягом 50-ти років (народження й розвиток рос. буржуазії); вони мають, коли не високу мистецьку, так тривку культурно-історичну вартість. Писав також критичні та теоретичні статті й розвідки.

Бобрецький Микола, зоолог, родом із Поділля, *1843 дослідник фавни Чорного моря та його берегів.

Бобрик, заліз. стація на лінії Київ-Конотоп. Осідок Штабу Лівобережного Гайдамацького Коша під час операцій Муравйова проти Києва в січні 1918.

Бобринець, містечко на Херсонщині в Єлисаветградській (Зінов'ївській) окрузі; 11.080 меш., з того 72% українців, 20% жидів.

Бобрів, місто над Битюгом на півдні Вороніжчини. Колись важне оборонне місто.

Бобрінський, граф 1) Олексій, (1800-68) організатор цукроварства на Україні (в Смілі); 2) Олексій, *1852, археолог, від 1886 голова археологічної комісії, автор багатьох праць з обсягу укр. археології („О курганах близь г. Смѣлы“, „Херсонес Таврическій“ й інші); 3) Владімір, рос. політик-націоналіст (1868-1928), член Держ. Думи, ворог українців; 4) Ґеорґій, ген. губернатор Галичини під час рос. інвазії 1914-15.

Боброве сукно (касторина), вовняна або бавовняна, з обох сторін сильно волохата тканина; вживається на загортки.

Боброві гони, місця, де вилягалися бобри. Ст.-укр. та козацьке право признавало право до бобрів власникові ґрунту, на якім були „боброві гони“. Убиття або виполошення бобрів карано.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бобровники, ловці бобрів, так звалися селяни в старій Україні, які побіч рільництва займалися ловлею бобрів. В лит.-руській державі була це людність панщизняна, яка обов'язки належні власникові села платила услугами при ловленню бобрів. Бобровники були на Поліссі, на Лівобережжі за Гетьманщини, а також у Галичині (село Бобриники коло Товмача). Гл. Селяни.

Бобруйськ, місто над Березиною на Рад. Білорусі; 39.000 меш.; торговля збіжжям і деревом.

Бобслей, (англ.) подвійні спортові саночки, складані з двох пар, з яких перші обертаються на прямовисній осі, вкладеній у позему дошку.

Бобчев Степан, болг. учений, історик, етнограф і політик, *1853. Відомий слов'янофіл і русофіл.

Бобчук (Amygdalus nana), ростина з родини мигдалюватих; кущ ксерофільного типу, в укр. степах — піонер лісу; на нивах смітиста ростина.

Бобяк, залізна руда у виді бобиків.

Бова Королевич, герой популярного оповідання в рос. літературі, опертого на чужих мандрівних темах.

Бовері (Boveri) Теодор, нім. зоолог (1862-1915), визначний дослідник порівняльної анатомії й ембріології, особливо будови й життя клітини.

Бовкунівщина, данина від худоби в XV. в. (від бовкун — віл, запряжений сам один).

Бовл, (англ.) округла посудина (чаша) на алкогольні напитки; також назва особливо приладженого вина.

Бовт, гл. Прогонич.

Бог, найвища істота, сама від себе, від якої все походить і якій усе підлягає. Поняття й ідея Бога ставали предметом зусиль теологів і філософів усіх віків. Поняття Б. можна розглядати: I) зі становища онтологічного: 1) Б. як найвищий принцип існування й життя всесвіту (порівняй: Спіноза „Етика" I. дефініція 6: „Все, що є, — є в Бозі і без Бога нічого не може бути і нічого не можна собі уявити"); 2) як трансцедентну причину, що творить світ поза собою, як у першій главі молитви „Вірую в єдиного..."; 3) як мету всесвіту (порівняй: Арістотель „Метафізика" XI. 7. Всі ці три поняття можна з'ясувати так: Бог є істотою істот, причиною причин, ціллю цілей і таким робом Абсолютом. II) зі становища логічного: Б. — найвищий принцип розуму в людині, ладу в світі й гармонії між думкою і предметами. Є це істота особова, вища від людства, що видає накази і сповнює бажання, до якої люди звертаються з молитвами і яка їх вислухує. Загально уявляють собі Б. як опікуна і союзника даної людської групи, якій він об'являється і яка його звеличує (Бог у стародавніх народів: греків, жидів). У новіших часах такою групою вважають Церкву. III) зі становища морального: Б. — істота особова, що є завдяки свому розумові та волі найвищим принципом і підставою моралі. Бог філософів і учених це істота розумова, до якої доходимо інтелектом, уважаючи її основою всіх роз'яснень та існування, — згідно з нахилом людського розуму.

Бог, у старині Гіпаніс, чорноморська ріка, 935 км. дов., випливає біля села Купіль на границі Поділля й Волині. Русло кам'янисте і через це несплавне, щойно від Вознесенська, себто від виходу на Чорноморський низ, Б. стає судоходний на просторі 130 км. При устю творить довгий на 48 км., але мілкий лиман з пристанню Миколаїв. Допливи: Рів, Синюха та Інгул.

Богарне (Beauharnais), 1) Алеса́ндр, фр. політик (1760-94), голова Установчих Зборів 1791 й генерал революційних військ.

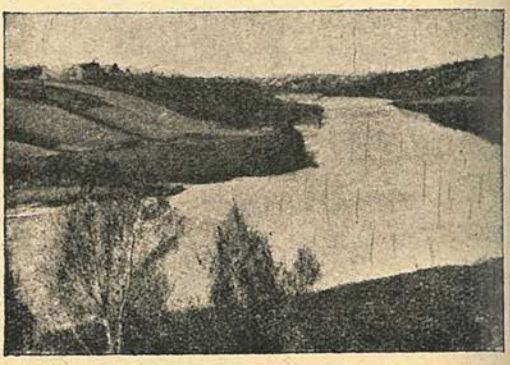

Ріка Бог.

Згинув на ґільйотині. Його вдова Жозефіна вийшла за Наполеона. 2) Еже́н, син Алесандра, фр. генерал, правитель Італії за Наполеона (1781-1824).

Богданович Самійло, гл. Зарудний.

Богдановіч, 1) В'ячеслав, білорус. діяч, сенатор і бувший проф. духовної семінарії, *1878; організував на Білій Русі в Польщі автокефальну церкву, що визнає зверхність московського патріярха. 2) Максім, видатний білорус. письменник, поет, белетрист і літ. критик (1891-1917), старався поширити білоруський літературний виднокруг, впроваджуючи мотиви світової літератури. Був великим нашим приятелем, писав гарні крит. статті про укр. письменників (Шевченка, Самійленка, Чупринку), популярні брошури про Галичину, Закарпатську Україну, укр. козацтво; перекладав укр. поетів.

Богдихан, (монг.) титул кит. цісаря, значить: великий господар.

Богема, (фр.) артисти і взагалі люди, що ведуть циганське, тобто безладне, свобідне, бездомне життя.

Богемія, гл. Чехія.

Богемунд, син Роберта Ґіскара, 1096 у першім хрестоноснім поході, одержав Антіохію як князівство, †1111.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Богогласник, збірник побожних пісень, виданий у Почаєві вперше 1740-91, вдруге 1805, втретє 1825, із змінами передруковани́й у Львові 1850 й 1886. Витяги з нього друкувалися п. з. „Малий Богогласник", „Пісні набожні", тощо.

Богодухів, місто в Харківській окрузі над рікою Мерлею. Фабрики, 16.000 меш. (94% українців). Колись оборонне місто. В грудні 1918 бої Запорізького Корпусу з більшовиками.

Богомолец Францішек, поль. письм. єзуїт (1720-84), писав моралізуючі комедії.

Богоносець, гл. Ігнатій Богоносець.

Богородицький Василь, рос. філолог, *1857, проф. казанського унів., написав ряд праць з царини індоевроп. і рос. мовознавства.

Богородичен, церковна пісня в честь Божої Матері.

Богородчани, повітове місто над Солотвинською Бистрицею на Підкарпатті, 2.615 меш.: українців 49·1%, поляків 22·7%, жидів 28·2%. Повіт: 1 місто, 2 містечка, 36 громад; 854 км.² пов., 56.845 меш.: українців 87·8%, поляків 5·2%, жидів 7%.

Богослов'є, (гр.: теологія) наука про Бога. Сама назва знана була вже в ст. Греції, де богослов'є вважалося частю філософії. Нині під богослов'єм розуміємо християнське богослов'є, якого початок сягає II. в. Завдання богослов'я як науки — боронити та спомагати христ. віру розумовими, себто науковими доказами. Такий напрям віри, опертої на науці, представлений александрійською школою (Климент, Оріґен), знайшов в III. в. завзятих противників у картаґінській школі, яка вважаючи світову мудрість і науки за безвартісні, противилася, щоби віру спомагати наукою. Звісна є засада Тертуліяна — вірю тому, що є незрозуміле (Credo, quia absurdum est). Та вже в IV. в. загально переважає погляд александрійців, що з християнської віри треба зробити науку й оперти її на світських науках; на церковному овиді появляються відтоді світочі богослов'я, як св. Василь, св. Іван Золотоустий, св. Григорій Богослов та св. Іван Дамаскин на Сході, а на Заході св. Авґустин, Альберт В., Абелярд, св. Тома з Аквіну та Іван Дунс Скот. Філософія Арістотеля стала на службу теології. Та вже в середньовіччі появляється реакція проти стосування лише розуму у богослов'ї зі шкодою для почування. Проти розумової схоластики родиться новий напрям містицизму (св. Бернард з Клерво́, Бонавентура). Реформація витворює протестантське богослов'є, яке приняло в свою основу лише св. Письмо з поминенням традиції і в результаті доходить з одного боку до раціоналізму (Штравс, Бауер, Гарнак), з другого до містицизму. Між протестантськими богословами найконсервативніші є нині англійські, найрадикальніші голяндські. Католицьке богослов'є після реформації звернуло свою увагу на історично-біблійні студії, науку про Церкву як Божу установу та примат папи (св. Карло Боромей, Белярмін, Боляндисти, Папський Біблійний Інститут). Окремо слід згадати про православне богослов'є після розділу Східньої і Західньої Церкви 1054. В ньому оживилася полеміка з кат. богословами по розриві з Заходом після фльорентійської унії, а в нас на Україні після Берестейської унії 1596. Уніятське богослов'є спирається на відроджене кат. богослов'є після Триденського собору 1545-63, православні на Україні рівнож зазнайомлюються із схоластикою та новим кат. богослов'єм і використовують його для оборони православія. Київо-Могилянська Академія стає розсадником богословської науки не лише на Україні, але також у Москві (Стефан Яворський, Теофан Прокопович). Та вже в цім часі зачинаються в правосл. богослов'ї дві течії: одна консервативна (Яворський), друга протестантизуюча (Прокопович). Ці дві течії слідні й нині як серед укр., так і рос. православія. В кат. богослов'ї замітний сильний напрям обновити філософію св. Томи, тзв. неосхоластицизм, репрезентований кардиналом Мерсьє. Богослов'є як наука ділиться нині на три часті: іст.-біблійну (студії Старого і Нового Завіту, патристика, історія Церкви), догматично-філософічну (догматика, філософія) і практичну (моральне богослов'є, пастирське, катехитика і церковне право).

Богослов'я, науковий тримісячник, орган укр. „Богословського Наукового Товариства", виходить у Львові від 1923.

Богословскій Вѣстникъ, чвертьрічник, виходив у Львові 1900-1902.

Богослужебні книги, книги, з яких відправляють богослуження. До цих книг належать: Євангелія, Апостол, Псалтир, Служебник, Часослов, Октоїх, Мінея, Тріодь, Ірмологіон, Типікон, Требник, Акафістник та ін.

Богоявленське Братство в Києві, основане в Києві 1616 завдяки щедрій фундації Гальшки Гулевичівної та праці галицьких учених з Йовом Борецьким на чолі. Своїм устроєм Б. Б. взорувалося на львівському братстві. 1617 воно оснувало школу „елино-слов'янських та латино-польських" наук, якої ректором став Борецький. 1620 Б. Б. одержало права ставропігії. Членами братства були найвизначніші представники православного громадянства Київщини, між ними гетьман П. К. Сагайдачний. Братство заснувало також Братський манастир та 1620 мало головний вплив при відновленні православної єрархії. Братська школа 1632 стала основою Київо-Могилянської Академії. В 2-гій половині XVII. в. Б. Б. не мало вже більшого значіння.

Богуміл, болг. священик, жив за болгарського царя Петра (927-968). Його вважа-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ють творцем богумільства, релігійної єресі, котра приймала дуалізм (добро і зло), відкидала тайни, обряди, церковну єрархію, а затримувала молитву, пости й аскезу. Богуміли виступали також проти війни і кари смерти, боронили бідних. Як релігійно-політична партія богумільство поширилося в Європі вже в X. в.

Богуміли, гл. Богуміл.

Богумін, (нім. Одерберґ), місто на чеськім Шлезьку; 7.000 меш.; важний залізничий вузол, металевий і хемічний промисл.

Богун (Федоренко) Іван, кальницький і паволоцький полковник, з шляхетського роду, 1649 організував Брацлавщину, 1651 боронив Вінницю від поляків, під Берестечком був наказним гетьманом, 1654 не хотів присягати цареві, опісля не признавав польської влади на Україні, засланий до твердині в Марієнбурзі, 27. II. 1664. розстріляний поляками під Новгородом Сіверським.

Іван Богун. Малюнок Івасюка.

Богуслав, місто на Київщині біля Канева над Россю, засноване ще 1032. Винокурня, залізо, папір і сукно; 12.110 меш., з того: 44% українців, 53% жидів. Колись важне оборонне та старостинське місто. Влітку 1918 осередок акції повстанців „Таращанців" проти німців.

Богуславка Маруся, героїня укр. народньої думи.

Богут, частина Медоборів біля Гусятина над Збручем, 414 м. заввишки; тут знайдено ідол Світовида.

Богушевіч Францішек, білорус. письм. (1840-98). Збірка поезій „Дудка бєларуская" (1907). Своїми білоруськими писаннями Б. хотів оживити завмерле почуття національної свідомости й викликати зацікавлення рідним краєм серед освічених шарів білоруського громадянства.

Боґаской (Boghasköj), село в М. Азії на схід від Анґори, звісне руїнами хеттітської столиці Хатті XIV-XIII. вв. до Хр.; розкопки від 1834 розкрили останки міських укріплень та низку палат кругом великого осереднього подвір'я.

Боґданов, 1) Анатолій, визначний рос. антрополог (1834-96); 2) Михайло, рос. історик і етнограф, дослідник бурятів (1878-1919); 3) Сергій, проф. аґрономії в київськім унів. (1859-1920), організатор досвідних хліборобських стацій на Україні.

Боґдановіч, 1) Іполіт, рос. поет, з роду українець (1743-1802), автор поеми „Душенька" (травестії Апулеєвого роману про Ероса й Псіхе, на зразок „Псіхе" Ляфонтена), легкої у віршу й мові і досить легкої з огляду на мораль. Поема подобалася, бо відбігала від нудного псевдоклясичного стилю, що тоді панував у рос. літературі; 2) Юрій („Кобозьов"), рос. революціонер (1850-88), член Виконного Комітету Партії „Народньої Волі", учасник замаху на Олександра II, засуджений 1883 на довічну в'язницю, згинув у Шлісельбурґу.

Боґішіч Бальтазар, хорватський учений, етнограф і правник (1840-98), автор незвичайно цінних дослідів про правні звичаї й установи у південних слов'ян. Видав збірники серб.-хорв. пісень, склав цивільний кодекс для Чорногори й при кінці життя був там міністром справедливости.

Боґовіч Мірко, хорв. поет і письм. (1816-1893), один із головних діячів хорватського національного відродження (доби іллризму.)

Боґолєпов Микола, рос. держ. діяч (1847-1901), проф. москов. унів., 1898 міністер. нар. освіти. За віддання у салдати студентів, що брали участь у революційних рухах, убив його студент П. Карповіч.

Боґолюбов Олексій, рос. маляр-мариніст (1824-96).

Боґораз Володимир, рос. поет і етнограф, *1865. Поезії під псевд. Тан.

Боґота, гол. місто Колюмбії у Східніх Андах на вис. 2600 м.; 144.000 меш.; університет, астрономічна обсерваторія, музеї.

Боґуславський Войцєх, батько польського театру (1757-1829). Був директором „Народового Театру" у Варшаві, 1811 оснував першу драматичну школу в Варшаві. Знаменитий актор і режісер, написав 80 п'єс, переважно перерібок. Найдовше утрималися на сцені „Краков'яки й верховинці" (Krakowiacy i górale). Перекладав Мольєра і Дідро.

Бодайбо, золотоносна ріка на Сибірі, правий доплив Вітіма.

Бодаревський Микола, укр. маляр 80-их рр., автор багатьох жанрових картин з укр. життя, *1850.

Бодден (bodden), мілкі заливи на нім. побережжі Балтійського моря, які повстали через залив запалого побережжя.

Боде Йоган Елерт, нім. астроном (1747-1826), дослідник рухів планет, один з перших популяризаторів астрономії; про його закон віддалень планет, гл. Тіція закон.

Боде́н (Bodin) Жан, фр. правник і економіст (1530-96), в своїму творі „Про республіку" дав теорію державної влади.

Боденбах, гл. Подмоклі.

Боденське озеро, лежить у підніжжі Альп на пограниччі Швайцарії, Німеччини, Австрії; 395 м. над пов. моря, 538 км.² пов. і до 252 м. глибини. Його перепливає Райн. В озері останки старинних пальових будівель.

Боденштедт (Bodenstedt) Фрідріх, нім. поет (1819-92); 1840-45 подорожував по Росії, Україні, Криму й М. Азії, від 1854 проф. слов. літератур в Мюнхені, 1880 оснував „Tägliche Rundschau". Крім оригінальних поезій, багато перекладав з рос., англ., араб., і перської мови. 1845 видав у Штутґарті

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

збірку укр. нар. пісень у нім. перекладах „Поетична Україна“ („Poetische Ukraine“), з ентузіястичною передмовою.

Бодіо Люїджі, іт. економіст і статистик (1840-1920).

Бодлéр (Baudelaire) Шарль, фр. поет (1821-67); його збірка поезій „Квіти зла“ мала і має величезний вплив на модерну поезію. „Дрібні поеми прозою“, переклади з Едґара По.

Ш. Бодлер.

Бодлі (Bodley) Томас, англ. політик і вчений (1545-1613), дипломат королеви Єлизавети. Посвятив увесь свій вік і маєток університетській бібліотеці в Оксфорді.

Бодмер Йоган, нім.(швайц.) поет і критик (1698-1783), боровся проти французького впливу на швайц.-нім. поезію.

Бодмерія, (нім. Bodmerei) позичка на корабель по морському праву. Бодмерист дає перед морською подорожжю позичку за заставом корабля. При тім виставляє т. зв. бодмерійний лист на означення заставу. Якщо корабель прибуде щасливо до місця призначення, позичка стає платна: випозичник мусить її звернути, коли ні, то позичник може пошукувати своїх прав на вартості заставленого корабля. Але якби корабель розбився і не прибув до місця призначення, право з позички погасає.

Бодовський апарат, гл. Телеграфія.

Бодричі, ободрити, полабські слов'яни, жили від V. в. над Балтійським морем коло устя Лаби й б. XV. в. цілком знімчилися.

Бодроґ Керестур, у земплінській столиці б. Токаю. Тут відкрито могутню культурну верству з останками енеолітичної культури та приналежне до неї погребище зі скорченими кістяками, коло яких було обсидіянове знаряддя та кераміка, прикрашена ритою, ломаною й сітковапою волютою.

Бодроґ Керестур. Горщик енеолітичної доби.

Бодуен де Куртне (Baudouin de Courtenay), 1) Ян, визначний польський філолог (1845-1929), був проф. в університетах у Казані, Дорпаті, Кракові, Петербурзі, а по більшовицькім перевороті, у Варшаві, член багатьох наукових установ (польської Академії Наук, Наук. Т-ва ім. Шевченка й ін.). Написав багато наукових розвідок з обсягу лінґвістики й філології, але не був кабінетним ученим, а живим громадським діячем, що боронив ідеалів правди, волі, поступу, все стояв в обороні гнетених народів, між ін. був великим приятелем укр. народу. За свій виступ у пресі в справі автономії народів був засуджений в 1913. р. на два роки в'язниці; 2) Ромуальда, уроджена Багницька, жінка попереднього, *1857, поль. письм.: новелі, дописи, критичні нариси. Писала також до рос. та ін. слов. часописів; 3) Яніна, уроджена Багницька, *1863, поль. письм.: романи, повісті й оповідання.

Бодяга (Spongilla fluv.), одинока солодководна губка,що живе по наших водах, творячи зеленаві або жовтаві подушечкуваті нарости на камінях або пнях, на дні озер і ставів.

Бодяк (Carduus), зелиста ростина з роду кошичкуватих, з твердим, колючим листям і білом; загально поширена в багатьох відмінах; деякі роди їстиві, гл. Артишок.

Бодянський Осип, славний укр. учений словіст, історик та етнограф, проф. моск. унів. (1808-76), видав у „Чтеніях общества исторіи и древностей россійских“, які редаґував, дуже багато цінного матеріялу для укр. історіографії (Історія Русів, Літопис Самовидця, писання Симоновського, Ріґельмана, Зарубського, Діярій Ханенка і т. д.). Його заходом вийшла в Москві велика збірка Я. Головацького „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“. Побіч Максимовича і Срезневського належав до найгарячіших оборонців самостійности укр. мови і літератури. 1835 видав під псевд. Іську Материнка „Наськi українські казки“; під псевд. Бода-Варвинець друкував українські поезії в рос. журналах, а під псевд. Мастак огляд укр. письменства.

О. Бодянський.

Боетій (Boetius) Аніцій Манлій Северін, визначний рим. учений і філософ (480-525 по Хр.), обвинувачений за державну зраду й страчений. Автор численних перекладів гр. творів філософічного й мат. змісту та оригінальних творів. Свій гол. твір „Про філософічну розвагу“ написав Б. у в'язниці. Трактат Б. „Про музику“ дає докладний виклад старо-грецької музики.

Боєва Управа Українських Січових Стрільців, була комітетом для організації леґіону УСС. Повстала 3. VIII. 1914 з делеґатів Головної Укр. Ради, Укр. Січового Союза й Сокола. Її головою був др. К. Трильовський, заступником (в серпні 1914) др. Ст. Шухевич. З початком вересня перенеслася до Відня, де заступниками голови були В. Темницький і В. Сінгалевич, скарбником і редактором видавництв проф. І. Боберський, секретарем і командантом станиці УСС Дм. Катамай. Б. У. видала асентерунковий реґулямін, висилала асентерункових комісарів, доповняла леґіон старшинами і мужвою. Видавала брошури й листівки про УСС, на Різдво й на Великдень висилала леґіонові дарунки, уладила у власнім павільйоні на воєнній виставі у Відні

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

виставу експонатів УСС та укр. пам'яток з 1848-49.

Божевілля, душевна хороба, психоза, забурення душевного життя. Коли ствердимо анатомічні зміни в мізку, говоримо про органічні, коли ні, про функціональні захоріння. Душевне життя людини складається з трьох чинників: чуття, волі й розуму. Залежно від первопричини й ступеня захоплення цею зміною одного чи більше із згаданих трьох чинників, розрізняємо різні захоріння. Так у меланхолії та манії є змінене головно чуття, у раннім недоумстві всі три чинники, у параної головно розум і т. ін. Причин більшости психоз не знаємо. На тлі пізніх пранців повстає поступова параліза; старечі психози повстають на основі заникання частей мізку, артеріосклерози б'ючок, ін. з алькоголізму ітд.

Боже дерево, нехворощ (Artemisia procera), до 1·5 м. вис. зелиста ростина з родини кошичкових, живе на піскуватих вогких місцях, подібна до полину, вживається по селах на віники.

Божий мир (Treuga Dei, Trêve de Dieu), спосіб, яким старалися в середніх віках обмежити боротьбу февдальних панів. В XI. в. створилася організація духовенства, февдальних панів та міщанства під назвою „Божий мир", яка розпоряджала збройною силою й яку церква спомагала інтердиктами. Так, заборонено воювати у великий піст, свята та кожного тижня від середи вечором до понеділка рано. Коли зміцніла королівська влада, ця організація стратила основу існування.

Божий суд, (англо-сас. ордаль) у старому процесі знаний у праві всіх первісних народів. Викликувано демонів огню та води (тзв. вогнева або водна проба), щоби висловилися за невинністю обвинуваченого; двобій мав вирішити справу на користь злочинця; кидано жереб і хто витягнув чорний, того вважали за злочинця. На Заході закони заборонили божі суди вже в XIII. в., але вони задержалися ще в пам'ятках права XIV. в., а по селах у виді купелів відьом ще до XIX. в.

Божію Милостю (Dei gratia), зворот, з яким стрічаємося в середньовічних грамотах, зараз по імені володаря; він означав, що влада володаря походить від Бога, а не від народу.

Божко, 1918 повстанчий отаман, 1919 командант дивізії „Запорізька Січ", зразок фантаста-романтика, що хотів відновити давню Запорізьку Січ. У його дивізії заховувано здебільша традиційні звичаї давніх Запорожців, що своїм анахронізмом впроваджували анархію в армію УНР. В січні 1920, в часі зимового походу ген. Павленка, під час суперечки з отаманом Волохом погиб від кулі його джури.

Боз турецький, гл. Бузок.

Боз, цар антів, предків українців, що про нього згадує Йордан, історик ґотів. Новіші дослідники вважають, що „Боз" не ім'я власне, а перекручене „вож" (dux).

Боздєх (Bozdĕch) Емануель, чеський дневникар і драматург (1841-89), наслідував у своїх комедіях Скріба. Трагедія „Барон Герц" 1871.

Боі (Bowie), півн. америк. зброя, подібна до кінджала.

Бої, кельт. плем'я, що за римських часів заселювало Льомбардію й Чехію, звідки перейшло над Дунай.

Бой, (англ.) хлопець.

Бой (Boy), гл. Желенський Владислав.

Бойки, карпатські українці, що живуть по обох боках Карпат, у Галичині між рр. Сяном і Лімницею в повітах старосамбірському, турчанському, стрийському і долинському, а на Закарпатті між ріками Уг і Торець.

Бойкот, засіб суспільної некривавої боротьби; полягає у здержанні зносин з бойкотованим. Історія знає бойкоти: товарів, немилих осіб, організацій. Слово походить від прізвища англ. капітана Бойкота (Boycott), проти котрого ірляндці у 1-ій пол. XIX. в. успішно ужили цього способу боротьби. Бойкот не є заборонений законом, наскільки не доходить до нарушення чести або особистої безпеки бойкотованого.

Бойль (Boyle) Роберт, англ. фізик (1627-91), відкрив закон, що добуток з тиснення й об'єму газу є при рівній температурі постійною величиною.

Боймер (Bäumer) Ґертруда, нім. письменниця, *1873, соціялістка, управителька соц. педагогічного інституту в Гамбурзі, посолка до парляменту; твори: „Підручник жіночого руху", „Соціяльні ідеї в світоглядах XIX. в." „Фіхте і його твори" й ін.

Бойс Сіті (Boise City), головне місто держави Айдаго (Idaho) ЗДА; 21.000 меш.

Бойст (Beust) Фрідріх Фердінанд, сакс., опісля австр. політик і дипломат (1809-86), від 1849 сакс. міністер закорд. справ, 1853 також внутрішніх справ, провадить політику Саксонії в реакційнім антипруським дусі. Від 1866 в австр. службі, як міністер закорд. справ і канцлер, переводить дуалізм Австро-Угорщини та веде реакційну політику. 1871 посол у Лондоні, 1878-82 у Парижі. Полишив важні спомини.

Бо́йтензорґ (Buitenzorg), місто на острові Джаві. Осідок губернатора Голяндської Східньої Індії. Лагідне й здорове підсоння. Славний ботанічний город. 47.000 меш.

Бойчук, 1) Михайло, сучасний укр. маляр, родом з Галичини, професор Художнього Інституту в Києві, творець укр. нововізантійської школи. 2) Тимко, талановитий укр. артист-маляр (1895-1922), брат Михайла, передчасно помер у Києві на сухоти.

Бок Карл Ернест, проф. анатомії ляйпціґського унів., (1809-74), автор популярних творів з медицини.

Бок, (нім.) чорне пиво; гл. Пиво.

Бокал, (фр. через рос.) чарка, чаша.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Боккардо (Boccardo) Джіролямо, італійський економіст і соціолог (1829-1904).

Боккаччо (Boccaccio) Джованні, великий іт. письменник і гуманіст (1313-75), разом із Дантом і Петраркою творець іт. клясичної прози. Писав вірші й оповідання, роман „Fiametta“ (Вогник), сатира „Corbacie“ (Крук). Світову славу здобув „Декамероном“, збіркою новель, що їх десять осіб з товариства розказують протягом десяти днів під час чуми у Фльоренції. Д. містить у собі низку мистецьких, рідко сумних, звичайно веселих, часто непристойних оповідань, що майстерно малюють сучасний побут і виводять цілу низку типів, передусім висміюючи духовенство, головно чорне; перекладений малощо не на всі культурні мови, мав Д. великий вплив на багатьох письменників. Це віщун ренесансу.

Дж. Боккаччо.

Боккеріні (Boccherini) Люїджі, іт. композитор (1743-1805). Твори камерні і хорові симфонії. Разом з Гайдном є творцем нових клясичних інструментальних форм.

Бокль (Buckle) Генрі Томас, англійський історик (1821-62), автор „Історії цивілізації в Англії“ (1858-61), яка має далеко ширший зміст, ніж це показує заголовок, бо крім Англії говорить про Шотляндію, Францію й Еспанію. Б. проводив у ній думку, що розвитком людства кермують ті самі закони, що й фізичним світом, і поступ пояснював впливами підсоння, землі, їжі й взагалі природи.

Бокс, (англ.) 1) гл. Бій на п'ястуки; 2) теляча шкіра.

Боксер, 1) змагун у боксі; 2) член китайського тайного т-ва Та-Хуан, себто приятелів вітчини; це т-во, засноване б. 1890, спричинило 1900. р. бунт китайців проти европейців і християн, здавлений криваво експедицією европейських держав; 3) порода собаки, гл. Собака; 4) залізний обруч на пальці для оборони (кастет).

Боксит (beauxit), жовтаво-буравий камінь, що складається з окисів алюмінію й заліза і є гол. джерелом для здобування алюмінію; находиться у Франції, Країні, Німеччині й Угорщині.

П. Болбочан.

Боккалф, (англ. boxcalf), гл. Шкіра.

Бола Ава Клія (Baila Atha Cliath), ірляндська назва Дебліна.

Болбочан Петро, полковник армії УНР (1883-1919). З вибухом революції 1917 організує Укр. Респ. Полк та бореться проти більшовиків. За гетьмана Скоропадського полковник Запорізького полку. З вибухом повстання проти гетьмана стає при Директорії і воює на Лівобережжі з більшовиками. По уступленні на Правобережжя, наслідком непорозумінь з Директорією, розстріляний у Балині на Поділлі.

Болгар, руїни болг. столиці, знищеної Тамерланом, у теперішній татарській республіці над Волгою.

Болгари, південно-східній слов'янський народ, 6,200.000 душ, заселяє збитою масою простір, обмежений на півночі лінією Констанца-Черновода й далі Дунаєм по Відін, на заході по Тімок, Враніє й Охріду, на півд. по Вістрицу, Солунь, Демотіке, Даркос, на сході по Чорне море, отже крім Болгарії, займають ще румунську Добруджу, східні окраїни Сербії, та півн. схід. Греції (Македонія), а також у діяспорі живуть у Басарабії й на півдні України. З усіх болгар 1 міл. припадає на македонців, що їх одні вважають зах. болгарським плем'ям, а інші самостійним народом. З антропологічного боку Б. дуже мішані. Знаходимо між ними тип високий і темний, малий і ясний, високий і ясний, малий і темний, отже крім динарської раси маємо тут ще альпейську, східню, нордійську й інші расові домішки.

Болгари Волзькі, нарід тюрко-фінського походження, що жив над дол. Волгою, але під натиском аварів часть подалася на Балкан 680 по Хр. і змішалася зі слов'янами (нинішні болгари), а друга часть осіла над середньою Волгою й там заложила державу, що існувала від X. до XV. в. Волзькі б. приняли магометанство. В 1236 підбили їх татари й б. злилися з ними. У X-XI. вв. держава волзьких б. була доволі сильна, а в торговельних зносинах була важним лучником між краями середньої Азії (Хіва, Хорасан, Персія, Індія) й Україною та зах. Европою. Волзькі б. стояли під впливом араб. культури, приняли араб. азбуку, тому й найосновніші відомості про них дають саме араб. письменники. В XV. та XVI. в. увійшли вони в склад Казанського царства, а опісля Росії. Багато вчених ототожнює їх з нинішніми чувашами.

Болгарія, конституційна монархія на півн. сході Балканського півострова, має 103.000 км² і 5,500.000 меш. Границею Б. з півночі є лінія від Варни над Чорним морем по Рущук на Дунаю, далі Дунай по Відін; із заходу лінія між рікою Моравою з одної й Струмою з другої; на півдні гори Родопи, на сході побережжя Чорного моря. Б. складається з двох частин: Подунав'я або властивої Б. на півночі й Румелії на півдні, відділених від себе горами Балканом. Ці гори творять на півночі високоположену крейдову плиту, вкриту врожайним лесом і попереривану допливами Дунаю (Іскер, Янтра, Лом), що обривається стрімко до Дунаю. На півдні ці гори опадають стрімко до кітловин Маріци та Тунджі, що з другої сторони окружені горами Родопами. Отже Б. переважно гориста кра-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

їна й поза рівнинами півн.-східнього кута та річними долинами, низин тут нема, одначе сутоверховинний характер має лише середуща й південна окраїна. З кліматичного погляду ділимо Б. теж на дві часті — північну з континентальним — середньоєвропейським підсонням (сніжна й морозна зима — 2° і гарне літо +23°) і південну з середньоземноморським підсонням (зима +0°, літо +24°); ділять їх балканські гори. Відповідно до цього ділиться Б. й на дві різні ростинні області: північну й південну. Буйна рістня півд. і врожайний ґрунт півн. Б. є основою її наскрізь сільсько-господарського характеру. Рілля займає 35% площі, головно під пшеницею й кукурудзою. Дуже розвинене тут городництво, а особливо плекання троянд задля їх олійку. Другою

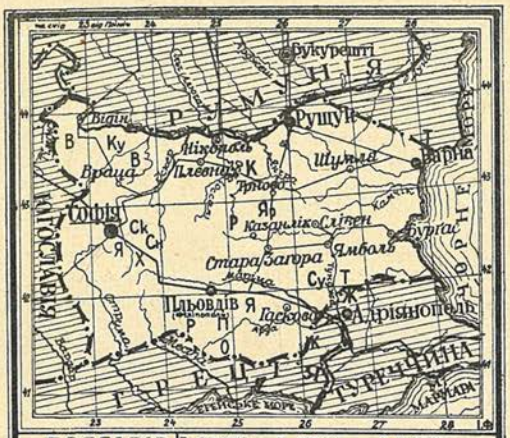

галуззю промислової сільсько-господарської продукції є управа гарних родів тютюну. Також вина управляють досить та дещо бавовни на півдні. Одначе хліборобство примітивне (дерев'яний плуг), примітивне теж скотарство. Пасовища займають 24% площі, де випасають найбільше овець і кіз, менше рогатої худоби. Коней ховають мало, а до роботи вживають теж мулів і ослів. Ліс досить винищений. Копальняних багатств нема, а промисл дуже незначний (споживчий і волокняний). Залізнична сіть не розвинена (два рази слабша, як у Польщі), а морський рух дуже малий, бо Б. відтята від Середземного моря, а чорноморська пристань Варна не має запілля. Вивозить Б. городовину, хліборобські продукти та тютюн. По нещасливій для Б. світовій війні вона не має жадного політичного значіння і починає входити в сферу іт. впливів. Стратегічно зовсім безсила, бо її армію обмежили побідники до 20.000, коли тим часом її сусіди (Румунія, Югославія і Греція) мають 19 разів більше війська. Головне місто Софія. Заселена Б. головно болгарами (83%), турками (10%) і циганами. Б., хоч нині заселена переважно слов'янами, має багато неслов'янського. Це наслідок її минувшини. Слов'яни не є автохтонами Балкану. Півд. слов'яни зараз по своїм приході зза Дунаю в V. в. залили ввесь Балкан, а його мешканців траків, іллірійців, греків і східніх романів або виперли на окраїни, або засимілювали. З кінцем VII. в. перекочувала знад Волги на схід. Балкан невеличка тюркська орда болгарів. Вона потонула майже вся безслідно в слов'янськім морі, хоч завоювала слов'янські племена, створила з них політичну та етнічну організацію і навіть позичила їм своє ім'я. Болгарська держава стає з початком IX. в. за хана Крума дуже могутня та сягає від Дунаю під сам Царгород, від Чорного моря по Адріятик. Згодом Б., хоч політично самостійна, підпадає під культурні впливи Візантії, приймає християнство 864. Всетаки за царя Симеона (поч. X. в.) знову воюють болгари з греками. Але під кінець X. в. Візантія бере верх, завойовує зразу східню, а 1018 цілу Б. В XIII. в. Б. знову визволяється, але спустошена татарами підпадає під вплив Сербії, а 1396 завойовують її турки-османи й оселюються між болгарами в Добруджі та над Маріцею. 500-літня турецька неволя була дуже тяжка для болгарів; їх аристократію потурчено, а церкву віддано під провід греків, тзв. фанаріотів і тому болгари стають масою без своєї літератури та культури. Щойно з кінцем XVIII. в. зачинається культурне пробудження болгарів. Вони зачинають боротьбу з фанаріотами, чому навіть пособляють турки, присипляючи національно політичну свідомість болгарів. Але не надармо болгарські борці за волю, тзв. гайдуки, підняли повстання 1867 і 1875, на жаль оба невдачні та криваво згноблені. Ці криваві розправи дали притоку Росії зачати війну з Туреччиною. Наслідком цеї війни Туреччина 1878 миром у Сан Стефано дала згоду на сотворення великої Б. від Дунаю по Егейське море, але на берлінському конґресі, що провірював умови миру, Англія, щоб не допустити зросту російських впливів, на це не погодилася. Б. розділено на три частини: 1) півн., васальне князівство Болгарії, 2) півд.-схід. автономну Східню Румелію й 3) Македонію, що остала турецькою без якогонебудь застереження. Князем вибрало болгарське Собраніє (парлямент) кревняка рос. царя, кн. Олександра Батенберґа. Так стала Б. самостійною, хоч була під рос. впливами. 1885 повстала Східня Румелія й прилучилася до Б. Тим часом болгарам було досить російської опіки й вони випросили рос. дорадників з краю. Тоді росіяни викликали повстання і примусили кн. Батенберґа зректися престолу, але здобути втрачені впливи їм не вдалося. Диктатор Стамбулов був противником Ро-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сії, князем обрано 1887 нім. князя Фердінанда Кобурґа і замість рос. впливів приходять австрійсько-німецькі. 1912 Б. враз із Сербією й Грецією воює побідно Туреччину (балканська війна) та союзники не погодилися на домагання Б. і між ними зачалася нещаслива для Б. війна; 1913 миром у Букарешті, Б. дістала західню частину Тракії з побережжям Егейського моря, але не лише не здобула Македонії, а навіть мусіла віддати Румунії Добруджу. З надією все це відвоювати стала Б. у світовій війні по стороні Німеччини й Австрії. Через невдачі мусіла Б. миром у Нельї 1919 віддати Греції півд.-західню частину з Егейським побережжям, а Сербії півн.-західню частину. По війні зросли в Б. впливи лівої селянської партії (Стамбулінський), але 1923 Цанков, провідник правиці, знищив її впливи й завів диктатуру.

Болгарська література. Початок болг. літ. зв'язаний з хрещенням болгар за царя Бориса (IX. в.), коли повстала потреба в церковних книжках для нової церкви. Ці книжки перекладали з гр. мови передусім учні св. Кирила і Методія, продовжуючи тут діяльність великих слов. первоучителів. Ця перекладна робота розвинулася ще більше за сина Борисового, царя Симеона і внука, Петра. Крім книг церковно-рел. змісту появлялися і інші: переклади хронік Гамартола, Малали, Никифора, повісті, статті граматичного характеру, тощо. Заразом повстає вже й своя оригінальна письменність, яку розвивають болг. духовники: єпископи Климент і Кон тянтин, пресвітери Григорій і Козьма, Чорноризець Храбр, та ін. Старе болг. письменство мало великий вплив на нашу Україну. Багато різного роду перекладних творів прийшло до нас тоді саме з Болгарії, м. ін. численні, ширені головно богумілами апокрифічні твори, що пішли в нас у глиб народніх мас. З упадком першого болг. царства цей початковий письменницький рух підупав, але знову набрав сили за другого царства, коли появилося вже більше оригінальних болг. писань. Та серед цього оживлення, зв'язаного з ім'ям патріярха Евфимія, болг. царство упало під турецьким натиском, а ученики Евфимія розійшлися по сусідніх країнах. Один із них, Григорій Цамблак через Молдавію й Сербію дістався й до нас. У самій Болгарії літературна діяльність під тур. ярмом завмирає аж до кінця XVII. в., коли появляються в перекладі на народню болг. мову тзв. дамаскіни, себто Слова Дамаскіна Студита, гр. письм. XVI. в. з найрізнороднішими додатками творів старого письменства, як житія святих, поучення, апокрифи, леґенди. Але справжнє відродження болг. письменства розпочинається аж сто літ пізніше, з появою 1762 „Історії словено-болгарської" хіландарського ігумена Паїсія. Написана в патріотичнім дусі, ходила ця історія по руках у численних відписах, будячи скрізь національну свідомість серед нечисленної, до того ще зденаціоналізованої болг. інтеліґенції, та загріваючи до наслідування. Велику ролю болгарського пробудителя довелося відіграти й українцеві з Закарпаття, Ю. Венелінові, авторові праці „Старинні й сучасні болгари". Поволі росте нове болг. письменство, появляються шкільні підручники, періодичні журнали (1-й „Любословіе" в Смирні 1844), газети (1-а в Ляйпціґу 1846). Нарешті від пол. XIX. в. починається й красна література. Першими правдивими поетами ще невизволеної Болгарії були Петко Славейков, Юрій Раковський, Любен Каравелов і Хрісто Ботев та ін., що були рівночасно й видатними борцями за визволення Болгарії з під тур. ярма. Деякі з них, як Славейков, Каравелов і Жинзіфов, були під сильним впливом „Кобзаря" Шевченка. З привернення незалежности настає нова доба болгарської літератури, яка зв'язується з іменами Івана Вазова, Констянтина Величкова, Николи Начова, Антона Страшімірова, Алека Константинова, Стояна Попова, Стояна Михайловського. З молодших болг. письменників треба згадати Пенча Славейкова, сина Петкового, Кирила Хрістова, Петка Яворова, Івана Андрейчина, С. Чилінґірова. Спільними зусиллями вивели ці письменники — поети, белетристи й критики — свою молоду літературу на широкий шлях, прищепивши їй ідеї й форми европ. літератури. В сім'ю світових літератур увів болгарську найвизначніший болг. письменник Іван Вазов своїм знаменитим романом „Під ярмом", перекладеним на багато мов, м. ін. і на укр. Болг. народня поезія багата й різнородна. В ній передусім звертають нашу увагу обрядові пісні, цікаві пережитками поганського світогляду, далі пісні побутові-весільні, колискові, похоронні голосіння та ін. Вкінці епічна поезія, давніша і новіша, перша мало оригінальна, запозичена від сербів (пісні про Марка Королевича, про Косове поле), друга про боротьбу з тур. насильствами (пісні про гайдуків та ін.) вже цілком своя, незалежна від серб. впливів. Дещо з гайдуцьких пісень переложив на укр. мову І. Франко. Болг. наука почала розвиватися з відновленням державности. Купчиться вона коло університету й Наукового Т-ва („Книжевно Дружство"), заснованого в 70. р. у Браїлові, опісля перенесеного до Софії й перед світовою війною перетвореного на Академію Наук. Дуже багато прислужився для розвитку болг. науки наш М. Драгоманів, що був 1889-95 проф. університету у Софії.

Болгарська мова. Болгари говорять слов'янською мовою, одначе в зв'язку з їх минувшиною мова їх має свої особливості. Впливи грецької, турецької й східньо-романських мов не лише внесли до неї багато слів, але й зовсім чужу для слов'ян складню, тзв. аналітичну або описову. З ін-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ших особливостей треба відрізнити вживання кінцевого родівника, вимову старинного „ъ“ і заникнення деклінації.

Болгарське мистецтво, дійшло до особливого розцвіту в часах зустрічі Болгарії з культурою Візантії, яку вона перейняла і передала найближчим сусідам. Болгарія, найкраще з усіх слов'янських країн засвоїла візантійський тип архітектури й малярства й, піддаючися черговим впливам романщини, розвивала його на ґрунті національної самобутности. Первісні болгарські церкви, базилічного характеру, заступає в IX. в. тип центральних будівель, слідом за чим у X-XIII. вв. утворюється тут посередній, базилічно-центральний тип, характеристичний для середньої доби візантійського будівництва, а особливо Вірменії. Такою є церква св. Софії в Софії (XII. в.). В XIV. в., коли вплив Царгороду ослаб, піддається Болгарія впливам атонського мистецтва (манастир Поґаново). Характеристичною для болгарських церков є многокутна форма підбанника з сильно позначеним обрамуванням вікон і стіжкуватим перекриттям бані. Орнаментика болгарських храмів, стінопис і рукописна мініятюра типово візантійські. Візантійські традиції збереглися в болгарському мистецтві найдовше й нині ще характеризують усю болгарську орнаментику та графіку.

Болград, місто в півд. Басарабії, 15.000 меш. Торговля скотом.

Болдвін (Baldwin) Стенлі, англ. консервативний політик, *1867, кількаразовий президент міністрів.

Болеро, (есп.) народній есп. танок ($^3/_4$ такту) з кастаньєтами; короткий верхній жіночий станик без рукавів; жіночий капелюх з крисами піднесений з одного боку.

Болеслав, ім'я п'ятьох поль. князів та королів з родини П'ястів. Важніші з них: 1) Б. Хоробрий 992-1025, дійсний будівничий поль. держави та оборонець самостійности проти Німеччини. Воював із Ярославом як союзник Святополка Окаянного. 2) Б. Смілий 1058-79, підпомагав Із'яслава Ярославича київського в боротьбі проти його братів, убив краківського єпископа Станіслава, за що його прогнали з краю. 3) Б. Кривоустий 1102-38, завоював і схристіянізував Помор'я, чим скріпив Польщу над Балтиком, воював щасливо з нім. цісарем, завів у Польщі право старшинства.

Болеслав, ім'я чеських князів: 1) Б. I. (929-67); 2) Б. II. (967-99); 3) Б. III. Рудий (999-1003).

Болета, (іт.) митна посвідка, квиток.

Болехів, місто у долинському пов. на Підкарпатті, 3.100 меш. Сіль, гарбарні. У Б. жила й померла письм. Н. Кобринська. 1915 бої УСС з москалями.

Болиголов звичайний (Conium maculatum), до 2 м. вис. зелиста ростина з роду окружкових, що скрізь росте по укр. землях коло хат, біля плотів та на невжитках; нагадує петрушку, пізнати її по червонавих плямах на бильці і по неприємному мишачому запаху розтертих листків; дуже сильне трійло, вживане в давній Греції до троєння злочинців; нею отруєно між іншими Сократа.

С. Болівар.

Болівар Симон, венесуельський генерал і громадський діяч (1783-1830), проводир Півд. Америки проти Еспанії, президент Колюмбії, Болівії й Перу 1824-30. Про нього написав книжечку I. Франко.

Болівія, республіка в Півд. Америці, 1,330.000 км² пов., 3,470.000 меш. Зах. частину творять гори (до 6.600 м. вис.) і височини (до 4.000 м. вис.) Кордільєрів, східню — рівнини, переважно низини. Височини мають суворе підсоння, холодне літо та мало дощів, тому переважають безвідпливові пустині та пустинні солончакові степи; на границі Перу лежить велике солодке озеро Тітікака. Більше дощів є в східніх Кордільєрах, тому тут мешкає $^9/_{10}$ населення всеї держави й тут є всі більші міста. Рівнини на сході мають рівникове, або зворотникове підсоння і є степами та пралісами; ріки належать до сточища Амазонки (Мадейра) і Ріо де ля Плята (Параґвай з Пількомайо). Населення головно індіяни, переважно цивілізовані, й метиси, а лише в малій мірі білі, еспанського походження. Рільництво має мале значіння, головне багатство країни гірництво (цина, мідь, вольфрам, бісмут, срібло, золото); найбільше вивозять цини, кавчуку з лісів у сточищі Амазонки і срібла. Господарка країни стоїть на низькім рівені. Болівія була давніше еспанською колонією, від р. 1825 є незалежною республікою. В нещасній війні з Чілі (1879-80) втратила доступ до моря і комунікується з ним через територію Чілі або залізницями (2.300 км. довжини), або ріками через Бразілію. Гол. місто Ля Паз.

Болід, гл. Метеор.

Бо́лінґбрук (Bolingbroke) Генрі, англ. письм. і філософ (1678-1751), міністер англ. претендента Якова III.

Болонокрильці, болончаки (Hymenoptera), комахи з двома парами однородних, ніжних, болонистих, прозорих крил, з жилочками, що не творять сіточки; щоки ссучо-гризучі; самочка з жалом або покладельцем; сюди належать: бджоли, оси, муравлі й галівниці.

Болотна руда (ортштайн), губчасті зложжя бурого залізняка (лімоніт), перемішаного з вапном, піском, органічними рештками. Твориться на багнах, торфовищах і днах озер через виділення заліза з води. Із болотних руд давніше виплавлювано залізо.

Болотніков Іван, один із діячів „Смутного времени“ в Росії, боярський невільник („холоп“). Попав у татарський полон, а потім у турецьку неволю, звідки втік і че-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рез Венецію й Польщу вернувся до Росії. Там підняв повстання проти царя Василя Шуйського. Спочатку мав успіх, вкінці, обляжений у Тулі, здався на ласку царя й був утоплений (1607).

Болотні купелі, гл. Купелі.

Болото, (marais, Sumpf), місце, де земля пересякла водою, що не має відпливу; рістня: мох, кислі трави, хирляві дерева. Великі болота шкідливо впливають на здоров'я населення, викликаючи різні хороби (малярія біля Риму на Кампійських болотах, ковтун на Поліссі). Болотознавство (тельматологія), що вивчає утворювання й поширювання болот, їх властивості й відміни, так клясифікує утворення болот: а) заростання озер, б) заболочування малих річок, в) заболочування берегів та заплав річок, г) заболочування лісів, д) заболочування джерел. Глибина болот: на Чернігівщині до 9 м., у Схід. Прусії до 21 м. На Україні болота займають понад 3 міл. гектарів. При помочі дренажу або низки осушних каналів болото легко перетворюється у гарну сіножать.

Болотов, 1)Андрій, рос. письм. (1738-1833). Лишив цікаві спомини („Записки"), які становлять важне джерело до пізнання дворянського побуту XVIII. в., 2) Василь, визначний історик рос. церкви (1853-1900), автор численних праць чисто наукового характеру. За границею Б. називали російським Ренаном.

Болотяний вулькан, стіжкуватий горбок, збудований з глини і болота, з отвором усередині, який викидає болото з-під землі. Явище стоїть у зв'язку з видобуванням нафтових газів. Болотні вулькани є між іншими на Кримі біля Керчі.

Болотяний газ, гл. Блудний вогник.

Болохівці, поселенці між горішньою Случчю й Богом, 1232-55 мали своїх князів, не признавали влади Данила галицького і піддалися татарам („татарські люди"), опісля знищені Данилом.

Болт, (англ.) металевий прут або жердка, що лучить окремі частини машини.

Болтін Іван, рос. історик (1735-92), видав „Руську Правду" по найповнішому списку, написав „Примѣчанія на Исторію древнія и нынѣшнія Россіи Леклерка".

Болтн лі Мурс (Bolton le Moors), місто в півн.-зах. Англії б. Менчестеру; ткацький промисл; 177.000 меш.

Бол-трап (Ball-trap), (англ.) прилад до викидання в повітря глиняних куль, що служать за ціль стріляння.

Болховітінов Євген, гл. Євген митрополит.

Боля, (есп.) камінні кулі до кидання, прикріплені шкіряними ременями, вживані патаґонцями до польовання.

Боляк, гл. Виразка.

Боляндисти, товариство учених єзуїтів та інших римо-кат. письменників, що поклало собі за ціль зібрати й видати життєписи всіх святих христ. церкви під загальним заголовком „Acta Sanctorum" („Діла Святих"). Назване від свого основника Івана Болянда (1596-1665).

Боль Фердінанд, голянд. маляр, портретист (1616-89), учень Рембрандта.

Больометр, прилад до мірення дуже малих різниць температури (до 0,000.001°).

Больонська крейда, мілка крейда, вживається до чищення й білення.

Больонська пляшка, дуже крихка і заразом дуже тверда шкляна пляшка; розсипується в порох при найменшім зарисованні. Таке дуже крихке шкло дістається через нагле сильне остудження в ще гарячому стані.

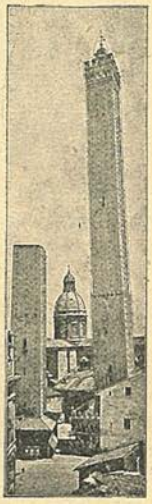

Больонья. Похила вежа.

Больонський скалець, (больонський камінь) світить у темноті після того, як був виставлений на соняшне світло.

Больонья (Bologna) Джованні, (вл. Жеган Бульонь), іт. різьбар (1524-1628). Статуї, пам'ятники, групи (мармур і бронза).

Больонья (Bologna), місто в півн. Італії, 220.000 меш. Одно з найстарших (кельтійська Бононія до приходу римлян) і найбагатших міст Італії. Виріб макаронів та інших споживчих товарів; один із найстарших европ. університетів, академія мистецтв, старинні церкви, дві славні похилі вежі з XII. в.

Больцано Бернгард, чесько-нім. діяч і вчений, родом італієць (1781-1848); автор нім. праць з філософії, математики, займає визначне місце в історії логіки XIX. в. Багато причинився до розвитку чеської самосвідомости.

Больонья: Загальний вид.

Больцман (Boltzmann) Людвіґ, нім. фізик і філософ (1844-1906), поглибив кінетичну теорію газів.

Большевик, гл. Більшовик.

Бомарше (Beaumarchais) П'єр Оґюстен, славний фр. сатирик (1732-99), автор зна-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

менитих комедій „Севільський Цирулик“ і „Весілля Фіґаро“.

Бомба, стрільно, наповнене вибуховим матеріялом, кидане моздірями, гавбицями або руками; незвичайна вістка; велика шклянка на пиво.

Бомба вулканічна, круглавий викинений в повітря й застиглий кусок ляви.

Бомбай, 1) провінція і залежна держава британської Індії, 484.000 км² пов. і 27,000.000 меш.; 2) місто на зах. побережжі індійського півострова положене на острові і получене з суходолом греблею; 1,176.000 мешк., друге по Калькуті промислове й торговельне місто (бавовняний промисл), університет, бібліотека, музей.

Бомбайська конопля (Hibiscus), ростина прирівникових країв з роду слизуватих, з якої добувають волокна придатні на шнури й полотна. Зернят деяких відмін цієї ростини вживають як приправи до страв або замість кави, з інших відмін добувають пахощі подібні до мошусу.

Бомбакс (Bombax), гл. Вовняне дерево.

Бомбарда, (ст.-лат.) стародавня гарматка XIV-XV. вв., яку набивали каменями.

Бомбарди́р, (фр.) старший артилерист.

Бомбардон, (також: бас, туба) бляшаний дутий інструмент із вентилями; один з тонів церковних органів.

Бомбардування, (фр.) обстрілювання укріпленої місцевости, щоби змусити її до здачі. Міжнародня Газька конвенція з 1899 і 1907 ставить обмеження бомбардування. М. ін. постановами конвенція забороняє бомбардувати неукріплені місцевості. При бомбардуванню твердинь слід щадити церкви, школи, шпиталі, твори мистецтва й історичні пам'ятки.

Бомбардувати, (фр.) обстрілювати.

Бомбаст, (англ.) бавовна до затички; напушеність, надутість; претенсійна пустомельщина.

Бомбастичний, прибільшений, надутий, напушистий, претенсійний.

Бомбомет, гарматка, служить до викидання бомб на 300-400 м.

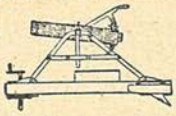

Бомбомет.

Бомбоньєрка, (фр.) чепурна коробка на цукорки.

Боме́ (Baumé) Антуа́н, фр. хемік і фізик (1752-1804), винахідник ареометру й його досі вживаної поділки.

Бомок, бонк, гл. Овід воловий.

Бомо́нт (Beaumont), місто в державі Техасі з. Д. А.; 40.000 меш., нафтові шиби.

Бон, (фр.) посвідка, доказ грошового зобов'язання, уповажнення до виплати. Виплачувати працівникам платню бонами, замість готівки, закон забороняє.

Бона, (лат. фр.) наглядачка, вихователька, домашня вчителька дітей.

Бона Сфорца, друга жінка поль. короля Зиґмунта Старого (1494-1558), мати Зиґмунта Авґуста; спровадила до Польщі гуманістів. Її ім'ям названо гору в Кремінці.

Бона, (фр. Бон), пристань в Альжірі; 52.000 меш., більшість европейців.

Бонавентура, св. або Джованні ді Фіданца, кардинал (1221-74), славний середньовічний учитель церкви (Doctor seraphicus). Брав участь у ліонському соборі 1274, де промовляв за унією обох церков.

Бона Деа, ст.-італійська богиня плідности. На її честь справляли римські жінки щороку нічне свято в домі найвищого державного урядовця.

Бонапарте, Буонапарте, шляхетська родина на Корсиці: 1) Карло (1746-85), адвокат, брав участь у повстанні Паолі проти Франції; жінка Летіція Рамоліно (1750-1836). Їх діти: 2) Йосиф (1768-1844), адвокат, 1806 король Неаполю, 1808 король Еспанії; 3) Наполеон, гл. Н. І.; 4) Лукіян (1775-1840), 1798 член ради п'ятисот, 1810-14 в англ. полоні; 5) Еліза (1777-1820), 1805 княгиня Люки, 1809-14 в. кн. Тоскани; 6) Людвик (1778-1846), 1806-10 король Голяндії, жінка Гортенсія Богарне, син Шарль Люї Наполеон III; 7) Павлина (1780-1825), жінка князя Борґезе; 8) Каролина (1772-1839), жінка Йоахіма Мюра́; 8) Жером (Jérome) (1784-1860), 1807-13 король Вестфалії, за Наполеона III. маршал. і президент сенату.

Бонапартисти, фр. політична партія XIX. в., яка після усунення Наполеона все змагала привернути у Франції панування родини Бонапарта. По лютневій революції 1848 осягнула ціль свою, посадивши на трон цісаря Наполеона III. Після заведення третьої республіки партія Бонапартистів існувала ще до кінця XIX. в., коли злилася остаточно з іншими монархістичними партіями (роялістами).

Бонза.

Бона фідес, (лат.) гл. Добра віра.

Бонвіван, (фр.) людина, що живе весело, гуляка.

Бонґо, муринське плем'я в сер. Африці, визначається значним мистецьким хистом.

Бондаренко Іван, історик і письм., доцент одеського унів. †1911; твори: „Велике повстання англ. народу“, „Про Ґарібальді“, „Дніпром“.

Боненберґер (Bohnenberger) Йоган Ґотліб, нім. математик, фізик і астроном (1765-1831), звісний з винаходу гіроскопу. Зладив також електроскоп, названий його іменем.

Боне́р (Bonheur) Роза, відома фр. малярка (1822-99), малювала залюбки образи з сільського життя й тварини.

Бонза, (яп.) буддійський священик.

Бонівар (Bonivard) Франсуа́, швайц. патріот (1496-1570), оборонець Женеви перед Савойським князем, який опісля в'язнив його у замку Шільйон. Б. є героєм поеми Байрона „Шільйонський в'язень“. Б. зладив „Хроніку Женеви“.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бонін, 96 вулканічних островів 900 км. на півд.-схід від Японії, до якої належать.

Бонітація, оцінка ґрунту щодо його рентовности, поплатности. При оцінці беруть під увагу культуру, прикмети й положення ґрунту, далі підсоння, а також пересічні ціни продуктів, комунікаційні обставини, робітничу плату, то-що.

Боніфатій, ім'я дев'ятьох пап. Найславніший з них Б. VIII. (1235-1303), представник погляду про папську всесвітню, духовну й світську владу. Свій погляд про два академії мистецтва в Парижі, у нього м. ін. вчився Модест Сосенко.

Бонневаль (Bonneval) Кльод-Алесандр, фр. авантюрист (1675-1747). Служив у фр., австр., вкінці як „Ахмед-паша" в тур. армії.

Боннова проєкція, особл. спосіб рисування мап, тзв. псевдоконічна еквівалентна мапографічна проєкція, придумана фр. інж., географом Бонном (1727-95); у ній складена м. ін. військова топографічна мапа України й Росії в мірилі 3 верстви в 1 цалі.

Бонський перелік зір (Bonner Durch-

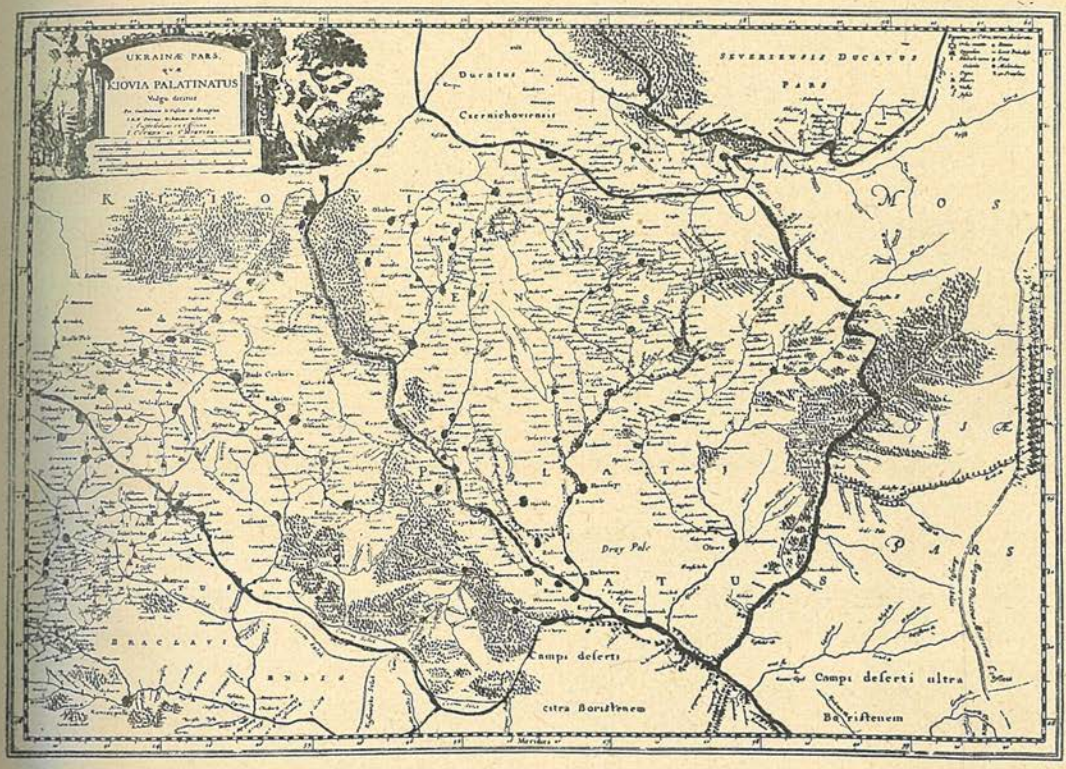

Г. Боплян: Карта України.

мечі в руках папи (дві влади: духовну та світську) виложив у знаній булі „Unam sanctam" (1302). В 1303 дістався до неволі фр. короля Філіпа IV. та скоро помер.

Боніфатій, св., вл. Вінфрід (б. 675-754), апостол німців, замордований фрізами. Залишилися по нім цінні листи.

Боніфікація, відшкодування, винагорода, опуст, пр. при асекурації, при податках, митах; відомі особливі боніфікації цукроварням і горальням; гл. Звороти.

Бонмо́, (фр.) слово в пору, дотепний зворот, жарт.

Бонн, місто в зах. Німеччині над Райном, заложене ще римлянами, 92.000 меш., металевий і ткацький промисл; університет.

Бонна (Bonnat) Леон-Жозеф, найбільший фр. портретист XIX. в. (1833-1922), директор musterung), перелік зірок, доконаний Аргеляндом і Шенфельдом у Бонні в рр. 1833-62; дуже ціниться досьогодні, обіймає всі зірки північного зоряного неба, до 10-тої величини, всього 457.857 зірок, з докладним обчисленням їх положення й інших астрономічних даних.

Бонтон, (фр.) добрий тон; правила поведінки в товаристві.

Бонч-Бруєвіч Володимир, рос. комуністичний діяч і дослідник сектанства, *1873. Видав м. ін. твори Сковороди.

Бончев Георгій, болг. учений мінералог і петрограф, проф. софійського унів., член болг. Акад. Наук і НТШ. (*1866).

Бончевський Антін, гр. кат. священик з Галичини, заслужений діяч серед укр. переселенців у З. Д. А. (1871-1903). Голова Укр.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Нар. Союзу, автор популярних книжечок і статтей у американській „Свободі“.

Боняк, половецький хан, нападав на Україну 1094-1107; відомий з народніх переказів як „шолудивий Буняка.“

Бootес, (гр.) гл. Волопас.

Боп (Bopp) Франц, знаменитий нім. дослідник індогерманських мов (1791-1867), основник порівняльного мовознавства.

Боплян (Le Vasser de Beauplan) Гільйом, фр. інженер; був на Україні 1631-48, де як королівський інженер будував польські кріпості, м. ін. Кодак, та займався географічними дослідами, на основі яких видав 3 карти України, побудовані на засадах мапографічних проекцій з мережею рівнобіжників і південників. 1-ша появилася в 1648 п. з. „Delineatio generalis camporum desertorum, vulgo Ucraina, cum adjacentibus provinciis“; 2-га в 1650 п. з. „Delineatio specialis et accurata Ucrainae, cum suis Palatinatibus et districtibus provinciisque adjacentibus“; 3-тя 1660 п. з.„Carte de l'Ukrainie contenant plusieurs provinces comprises entre les confins de Moscovie et les limites de Transilvanie“. Карти ці рисував Гондіюс у Данціґу. Перебуваючи на Україні, Б. познайомився з побутом українського та сусідніх народів і написав працю, видану в Руані 1649: „Опис України“ (Description d'Ucraine), що дуже скоро була переложена на мови: латинську, англійську, німецьку, польську й російську. Про Бопляна писали у нас: Антонович, Борщак, Кордт і Ляскоронський.

Бор, (B), неметалічний первень, у природі находиться у боровій кислині й її солях.

Нільс Бор.

Бор (Bohr) Нільс, данський фізик (*1885), творець теорії будови атомів і спектрів; одержав 1922 нагороду Нобеля.

Бор, щетин бор, (Setaria italica), трависта ростина, подібна до проса, походить з Індії, у нас сіється на пашу.

Бора (Borah) Вільям, визначний політичний діяч і сенатор ЗДА, сторонник Німеччини та СРСР, *1865.

Бора, (іт.) сильний, зимний вітер, на берегах півн. части Адрія, повстає під час барометричної знижки на Адрійському морі, а звишки на суші, на Балкані. Віє головно в зимі.

Бора Катерина, жінка Лютера, колись монахиня (1499-1552).

Бораковський Григорій, укр. письменник, *1846, автор водевілів і драм з народнього життя, виданих у Львові 1888 р.

Боракс, бура́, содовий чотиробоpан, у природі в озерах Тибету, Персії і т. д., виробляється з борациту, борової кислини і соди; уживається гол. при виробі шкла, до лютування, до чищення посуди, як антисептик.

Борани (борати), солі борової кислини.

Боратинський, гл. Баратинський.

Борацит, мінерал, кристал, у чотиростінниках, боран хлору і магнезію, уживається до витворення бораксу (бури).

Борба, соц.-дем. орган, виходив у Глибокій на Буковині в рр. 1908-14 і 1918 під ред. Осипа Безпалка.

Борг, (нім.) позичка, довг, кредит.

Борґезе (Borghese), рим. шляхет. рід; Камільо Б., гл. Павло V., папа; славна палата і вілла Б. в Римі.

Борґіс, буржуа, друкарське письмо, посереднє між „петітом“ і „корпусом“.

Борджя (Borgia), шляхетський есп. рід, що переселився до Італії. Від нього походив цілий ряд визначних осіб: 1) Калікст V. папа 1455-58 (Альфонсо), 2) Олександер VI. папа 1492-1503 (Родріґо), 3) Чезаре, син Родріґа, 1478-1507, 4) Люкреція, дочка Родріґа, сестра Чезара 1470-1519, одна з найбільше звісних осіб в історії та літературі; про неї писали: Аріосто, Бембо, Віктор Гюґо й ін.

Люкреція Борджя.

Бордó (Bordeaux), старинна римська Бурдіґаля, місто в півд. зах. Франції над рікою Ґаронною, 100 км. від її впаду до моря, куди ще можуть доходити морські кораблі; Б. є четвертою щодо величини пристанню Франції; вивіз звісного вина та рільничих плодів: університет; 256.000 меш; багато пам'яток з римських часів (амфітеатр і ін.).

Бордó.

Бордó (Bordeaux), назва фр. вин, переважно червоних, що їх витворюють гол. в департаменті Жіронди, пр. Медóк, Ляфі́т, Лятýр, Сотéрн (біле).

Бордó, (фр.) темно-вишневий колір, назва багатьох червоних барвників, що нагадують червоне вино з околиць Бордó.

Бордуляк Тимотей, укр. письм., гр. кат. священик, *1863. Пише (під псевд.: Ветлина) оповідання з народнього життя: „Самітна нивка“, „Іван Бразілієць“, „Дай Боже здоров'я корові“; збірки оповідань: „Ближні“, „Оповідання з галицького життя“. Реаліст, що пише з чуттям і гумором.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бордюр(а), (фр.) обрубок, обшивка, лямівка, прикраси на краю одежі, беріжок.

Бореальний, (гр.) північний.

Боре́й, (гр.) північний вітер.

Борецька Марта, посадниця Новгороду В., жінка посадника Ісаака Б. По смерти мужа стала на чолі партії, що спираючись на Литву, старалася зберегти самостійність Новгородської держави перед Москвою. Вісім літ (1470-78) вела боротьбу проти Івана III., яка скінчилася упадком самостійности Новгороду й прилученням його до Москви. Після цього цар Іван III. велів Марту постригти в черниці; одного сина її, Дмитра стратили, другий, Федір пішов на заслання в Муром.

Борецький Йов, (Іван), митрополит, родом з Бірчі в Галичині, ректор шкіл: братської у Львові (1604) і богоявленської у Києві (1615-16), 1618 ігумен михайлівського манастиря, 1620-31 київський митрополит; в обороні православної церкви склав меморіяли: „Протестація" 1621 і „Юстифікація" 1622; мав великий вплив на козаччину.

Борецький (Boreckỳ) Яромір, сучасний чеський поет, учень Яр. Врхліцького (*1869), співець мистецтва для мистецтва. Його ліричний твір „Rosa mystica" (1891) дав початок новітній чеській романтиці. Збірка „Співи життя" (1912).

Боржковський Валеріян, укр. етнограф, археолог і статистик (1846-1919). Праці в Киев. Старині, Матеріялах до укр. етнології НТШ. За укр. влади був комісаром у Вінниці, забитий більшовиками.

Борзіґ, родина нім. промисловців; 1) Авґуст (1804-54), осн. фабрику машин у Берліні; 2) Авґуст Юліюс Альберт, син попер. (1829-78), оснував фабрику машин коло Бойтену.

Борзна, колись повітове місто, тепер містечко в конотопській окрузі на Чернігівщині, 10.900 меш. (91% українців).

Боривітер звичайний, апостельга, постільга, (Falco tinnunculus), малий птах з родини соколуватих, ржаво бурий з чорними плямками; гніздиться по звалищах, руїнах, вежах; живе скрізь в Європі й краях над Середземним морем.

Борис, св., князь, син Володимира В., убитий братом Святополком 1015.

Борис III., король Болгарії від 1918; син Фердінанда III., *1894.

Борисикевич, 1) Іван, гал.-укр. діяч 1848 р. (1815-92), заступник голови „Галицько-руської Ради"; 2) Михайло, його братанок, відомий лікар-окуліст (1848-99), проф. в Інсбруку і Граці, член НТШ.

Борисів Евген, укр. етнограф і статистик (1853-1900), співробітничав у „Громаді" Драгоманова й „Гром. Друзі" Франка, 1879 був засланий на Сибір як „неблагонадійний", вернувши з заслання займався журналістикою, опісля служив у земстві, помер у Херсоні, як редактор „Земського Збірника".

Борисів, місто на Білій Русі над Березиною, 39.000 меш.

Борислав, місто над рікою Тисьменицею на Підкарпатті, біля Дрогобича, 16.500 меш. (13·2% українців, 40·2% поляків, 46·6% жидів). Копальні земного воску і нафти. Річно б. 20.000 цистерн. Рафінерія нафти, фабрики свічок і смарів. Виріб вертничого приладдя.

Іван Борисикевич.

Борисоглібська Ганна, уроджена Сидоренко, *1871, відома укр. драматична артистка, 1-ий раз виступила на сцені 1888 у ролі Терпилихи в „Наталці-Полтавці" під орудою Кропивницького. Грала в трупі Кропивницького, опісля Садовського.

Борислав: Копальні.

Бористен, ст. гр. назва Дніпра й міста над його гирлом, згадуються у Геродота; теперішня назва Дніпра появляється вперше в гр. анонімнім описі берегів Чорного моря IV. або V. в. по Хр. у виді „Данапріс".

Борисяк, 1) Никифор, проф. харківського університету, (1817-82.) автор багатьох праць про геологію України, м. ін. Сборника матеріялов по геологіи Южной Россіи; 2) Олексій (*1872), проф. петербурзького гірничого інституту, геолог і палеонтолог, розсліджував геологію півн.-зах. Донеччини.

Борісоґлєбськ, місто в Вороніжчині над рікою Вороною; 39.000 меш. Торговля сільсько-господ. плодами.

Борковський Олександер, укр. громадський діяч (1841-1921), директор гімназії в Дрогобичі, опісля редактор і співробітник „Діла".

Борлякова залоза, (glandula thyreoidea) необхідна для життя залоза на шиї перед гортанкою і нижче неї; витворює та передає безпосередньо крові тзв. тироксин (в якому є йод) та інші невідомі гормони. Усунення цієї залози доводить до хирлявіння та кретинізму; зміна та надмірне виділювання гормонів спричинює Базедову недугу; зміна та зменшення виділювання б. з-и веде до мікседему, кретинізму та глухо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

німости; недостаточний розвиток б. з. в дитинстві спричинює карликуватий ріст. Гл. Воло.

Борнгольм, данський острів на Балтику, 585 км²; стрімкі береги. Населення (46.000) займається рибальством, скотарством і рільництвом; морські купелі. Головне місто Ренне (Rönne).

Борнгольм: Старинна кругла церковця.

Борнео, найбільший з островів архіпелагу Сунда й цілої Азії, третій щодо величини на світі, пов. 735.000 км². Складається з низьких болотнистих рівнин і з високих кристалічних гір (4.175 м.). Підсоння рівниково-монсунове; переважну частину займають праліси. Населення: дикі даяки, магометанські малайці, трохи китайців. Більша частина Борнео є голяндською колонією (535.000 км² і 1,700.000 меш.); меншу, північну частину займають: британська колонія і залежні від Британії держави Брунеї та Саравак (разом 200.000 км², 2.890.000 меш.). Населення займається примітивним рільництвом, на берегах европейські плянтації. В глибині земні багатства, мало використані: золото, діяманти, вугілля. Дійсне господарське значіння Б. донині ще невелике.

Борнеолі, терпенові алькоголі (гл. Терпени), до них належать борнеонська камфора (гл. Камфори). Штучний борнеоль виробляється з терпентинового олійку або камфори; запашна субстанція.

Борни, затискачі на бігунах електр. ґенераторів, що служать для прилучення до них проводів електричної лінії.

Борнмавт (Bournemouth), морська купелева місцевість на півд.-схід. побережжі Англії; 90.000 меш.

Борну, колишня муринська, магометанська держава над озером Чад в Африці, нині британська колонія.

Боро (Borrow) Ісаак, англ. фізик, математик і теолог (1630-77), учитель Ньютона.

Борова кислина, боровий квас, водокис бору, буває в природі як камінь сасолін і в парі тосканських фумаролів тзв. софіонів, також виробляється фабрично з борових сполук; безбарвні лусочкуваті кристали, що легко розпускаються в гарячій воді й алькоголю. Ужиток: до поливи, емалі, як антисептик, у лікуванні до полокання горла проти запалення.

Борова масть, звич. 10 гр. борової кислини на 100 гр. вазеліни або іншого товщу. Корисна в лікуванні ран і подібних антисептичних діланнях.

Боровик, білоруський лісовик, польський борута — лісовий чорт.

Боровик запашний, (Daphne cneorum), кущевата ростина, до 30 цм. вис., цвіте раннею весною гарним зрослоплатковим червонавим запашним цвітом; дуже трійлива.

Боровиковський, 1) Володимир, найбільший з укр. малярів-портретистів (1757-1825), уроженець Полтавщини, спроваджений Катериною II. до Петербурґу, поклав тут разом з своїми земляками Лосенком і Левицьким основи рос. мистецтва в новочасно-европ. розумінні; 2) Лев (1811-89), автор романтичної баляди „Маруся“ (зукраїнізованої Бюрґерової „Ленори“). Б. поклав основи укр. романтизму. Крім „Марусі“, писав оригінальні поезії, також „Байки і прибаютки“; 3) Олександер, син Льва (1844-1905), сенатор, видатний правник, автор нарису „Женская доля по малороссійским пѣснямъ“, писав рос. поезії.

Вол. Боровиковський.

Лев Боровиковський.

Боровинні купелі, гл. Купелі.

Бородавка, наріст на шкірі. Усувати можна підв'язуванням, випалюванням або уживанням хемічних засобів, як азотан срібла (ляпіс).

Бородавка Нерод ич Яцко, козацький гетьман 1620-21, суперник Сагайдачного, покараний смертю в таборі під Хотином.

Бородавчак, папільома, незлосливий новотвір злучнотканевих виростів, з розшматованою поверхнею, твердий та сухий, як бородавка на шкірі, або м'який з численними судинами, наче каляфіор, на слизних оболонах.

Борода лісова, бородуха, гл. Обрісники.

Бородай Олександер, інженер, відомий укр. патріот-націоналіст (1844-1914), з якого Винниченко списав свого Щирого в опов. „Уміркований і Щирий“; багато прислужився кобзарській справі, беручи участь у вивченню й відродженню кобзарства. По скінченню техніки в Мюнхені (1869) 20 літ прожив у ЗДА.

Бородач, гл. Ягнятник.

Бородієвич, 1) Евген, хорунжий УСС

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(1889-1924), автор споминів „В чотирокутнику смерти"; 2) Остап, сотник УГА (1883-1920), ветеринарійний референт при Секретаріяті Військових Справ. Погиб у більшовицькім полоні.

Бородін Александр, лікар і хемік, знаменитий рос. композитор (1834-87). Дві симфонії, два квартети, опера „Князь Ігор", фортепіянові мініятюри й ін..

А. Бородін.

Бородіно, село в московській губернії; 1812 бій Кутузова з Наполеоном.

Бородянка, стація на залізничній лінії Київ-Коростень над рікою Здвиж. Бої Січових Стрільців і Лівобережного Гайдамацького Коша проти більшовиків у січні 1918 за здобуття Києва.

Бороєвич з Бойни Светозар, австр.-угор. фельдмаршал (1856-1920), командант армії: 1914 у схід. Галичині, 1915-18 на іт. фронті.

Бороздоголовець, (Bothriocephalus), гл. Стьожаки.

Борозняк, личинка звичайного хруща.

Боромей Карло, св., кардинал і архієпископ мілянський (1538-84), славний церковний діяч.

Борона, відоме вже римлянам сільськогосподарське знаряддя для розпушування й розрівнювання ріллі перед сівбою та закривання насіння по сівбі. Покліть і зуби дерев'яні або залізні — різної будови. До прикриття засіву мають бути легкі борони (25 кг.), до глибшого зрушення і полення бур'яну середньо тяжкі (до 50 кг.), а до тяжких земель і до розбивання твердих скиб тяжкі (до 150 кг.). До зрушення горішньої верстви конюшиниськ та сіножатей служать тзв. ланцюгові борони. Б. кружалова має замість зубів металеві кружала з гострими окружжями.

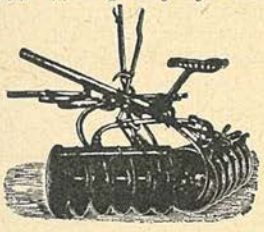

Борона кружалова.

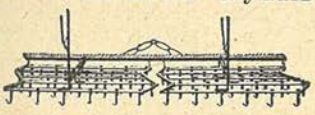

Борона з зубами.

Бороро, інд. народ у середущій Бразілії.

Боротьба, орґан Центр. Ком. Укр. Партії Соц.-Рев., виходив у Києві в рр. 1917-1920.

Боротьба, рід змагу (спорту), може бути без зброї або зі зброєю. Боротьба без зброї обіймає англ. та фр. бокс, дужання та джію-джітсу. Всі ці роди дужань полягають на нападі й обороні. Боротьба зі зброєю, шерм (фехтування) на шаблі, шпиги (фльорети) та шпади має фізично виховне значіння, на баґнети та списи військове. На шаблі, фльорети та шпади, гл. Шерм. На баґнети, списи, пістолі, рушниці і кріси, гл. Військо.

Боротьбісти, ліва течія укр. соц.-революційної партії, що під час укр. визвольної боротьби стояла на боці більшовиків. Через УКП боротьбісти перейшли до КПбУ і в ній розплилися.

Борошно, мука, порошок, витвір мелення. Б. хлібне, витвір мелення хлібного зерна, має різної великости й якости частки; від назви зерна походить назва борошна. Розрізняють: б. житне, пшенишне, яшне та ін. Від способу чищення й мелення зерна походять назви відмін б.: Б. любайстрове, витвір мелення й пересівання алябастру крізь густе сито; вживається для тинкування й різьбарських виробів. Б. костяне, витвір мелення й пересівання костей; вжив. як угноєння.

Борошняк мельник, гл. Чорниш борошняк.

Борроміні Франческо, іт. архітект і різьбар (1599-1667), один з видатніших представників іт. барокка.

Борсук, харсун, (Meles taxus), тварина з роду куноватих, ¾ м. дов. на низьких ногах; шерсть густа й довга, зверху сива, зі споду чорна; живе в норах, живиться ягодами, комахами, хробаками, також мишами й вужами; зимою спить; шерсть добра на щітки й малярські пензлі, шкіра на кожушки, вигарбована — на торби.

Борсук.

Борт, борд, (фр.) край корабля, берег.

Борт, чорна відміна діяманту; спорошкована служить до вигладжування твердих річовин.

Борта, (нім.) сильна, густо тканá стяжка на закінчення або на обвідки; золоті та срібні б. вироблюють зі шовкових ниток, обвинених золотим чи срібним дротиком; тресса має з обох боків той самий взір.

Борткевич Сергій, укр. композитор, *1877 у Харкові. Концерти (фортепіянові, скрипкові, чельові), сольові фортепіянові й скрипкові твори й ін..

Бортники, пасічники, від ст.-укр. слова борть. Гл. Бортництво.

Бортництво, від слова „борть"— улий. Пасічництво було дуже поважним заняттям не лише на ст. Україні, але також у ін. слов'ян. Мед та біск становили важний продукт укр. вивозу аж до кінця XVIII. в. „Руська Правда" та пізніше укр. право XVIII. в. бере бортне господарство в опіку.

Бортнянський Дмитро, найбільший укр. духовний композитор і великий реформатор церковного співу східньої церкви. Родом із Глухова (1751-1825). По студіях в Італії став придворним музикою й директором царської духовної капелі. Написав: 35 духовних концертів на 4 голоси і 10 на 8 голо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сів, 14 Тебе Бога хвалим (з того 10 двохорових), три-голосну літургію й різні літургічні пісні на міш. хор. Крім цього опери: Алкід (виставлена 1776 у Венеції), Креон (у театрі Бенедиктів 1777) і Квінт Фабій (у театрі в Модені 1779), дві комічні опери Сокіл (Le Faucon) 1786 і Син суперник (Le fils rival) 1787 на фр. текст. Крім цього Б. компонував інструментальні твори: сонати, симфонії й пісні для хору та сольоспіву.

Дм. Бортнянський.

Борть, борт, штучні дупла для збирання меду або окремі вулики, колоди, прив'язані високо на деревах, що донині подибуються на Волині та в півн. Чернігівщині й Київщині.

Борщагівка, село на захід від Києва над рікою Рось, знане з боїв, ведених укр. військом та укр. повстанцями проти більшовицьких і добровольчих російських військ за опанування столиці України; особливо важкі бої ведено тут у листопаді 1918 під час облоги Києва Осадним Корпусом Січових Стрільців та під час відвороту з Києва в січні 1919.

Борщів, повітове місто на галицькому Поділлі; 5.000 меш.; 30% українців, 37·2% поляків, 32·8% жидів. У повіті: 2 міста і 73 села; 1025 км² пов., 94.770 меш.; 67% українців, 32% поляків, 1% жидів.

Борщівник, (Heracleum spond.) до 1·5 м. вис. ростина з роду окружкових, з якої колись, заки розведено буряки, варили борщ.

Боскан Альмоґавер (Boscan Almogaver) Хуан, знаменитий есп. поет (1495-1542), основник італ. школи в есп. літературі.

Босна і Герцеґовіна, (51.000 км²) країна в Динарських горах на Балкані, 1878 окупована, а 1908 анектована Австро-Угорщиною від Туреччини, від 1918 належить до Югославії, не становлючи окремої адміністративної одиниці.

Боспор, пролив, що відділює Азію від Европи, а лучить моря: Чорне й Мармурове (Мармара).

Боспор Кімерійський, старинна назва керченського проливу. Також держава по обох боках Керчі, основана 438 до Хр. Спартаком І. з гр. колонії Теодосії; об'єднала грецькі колонії Пантікапею, Фанагорію, Танаїс і ін.; столиця Пантікапея, тепер Керч; 142 до Хр. перейшла під владу Мітридата, царя Понту, опісля під владу Риму, Візантії, а в Х. в. до Київської держави; в середньовіччі італ. колонія.

Боссюе (Bossuet) Жак Бенінь, фр. єпископ (1627-1704), проповідник і письменник.

Бостон (Boston), головне місто і пристань держави Месечусітс у ЗДА, положене над заливом Месечусітс або Бостон, 793.000 меш., з передмістями 1,900.000. Сильний торговельний рух; вивіз рільничих і промислових продуктів. Промисл: книжки, конфекція, машини, меблі, шкіряні вироби. Важний культурний осередок з багатьома бібліотеками, політехнікою, а в першій мірі знаменитим університетом.

Бостон, гра в карти, названа від міста в Америці; рід танцю.

Бостонка, рід малої друкарської машини.

Бострем (Boström) Хрістофор Якоб, швед. філософ — ідеаліст з нахилом до містицизму, противник Геґеля (1797-1866).

Босфор, гл. Боспор.

Бота (Botha) Люїс, бурський і брит. діяч (1862-1919). Був начальним вождом бурів у бурсько-англ. війні, опісля першим прем'єром Трансвалю, а врешті 1910 першим прем'єром Півд. Африк. Союзу. На мировій конференції 1919 брав участь від Англії і був призначений Найвищою Радою Антанти предсідником Міжсоюзної Комісії для заключення перемир'я між Польщею й Україною; гл. Україна — Визвольні змагання.

Ботаніка, (гр.) наука про ростини. Ростини споконвіку звертали на себе увагу людей і тому не диво, що у всіх старинних культурних народів, так само як і в нинішніх тзв. „диких" народів, ми находимо високо-розвинене знання пожиточних і шкідливих ростин та користування ними для потреби й приємности. Одначе першими, що науково займалися ростинами, з метою прослідити й пізнати їх будову та життя, були: відомий грецький учений Арістотель та його учень Теофраст у IV. в. до Хр., а опісля Пліній і Діоскоріт у І. в. по Хр. Вони полишили твори, присвячені ростинам, які до XVI. в. були основою ботаніки. Пізніші дослідники ростинного світу займалися головно описом ростини та їх значінням для людини і так з часом намножилося багато безладного знання про ці твори природи. Упорядкував це знання Лінней (Linnée) своїм штучним, але дуже дотепним поділом усіх ростин на підставі будови їх цвіту та установленням наукової, тзв. двоіменної (бінерної) номенклятури, яка в науці удержується донині. Від Лінея й починається розвиток новітньої б.. Жюсьє, Декандоль, Бровн, Енґлер і багато інших розсліджують взаємне споріднення ростин і стараються подати природній їх поділ. Сахс, Швенденер, Габерлянд і інші розсліджують дрібновидами внутрішню будову ростин, Шляйден стверджує їх клітинну будову, а Штрасбурґер, Сахс та ін. розсліджують будову і природу основних складових частин ростини; вкінці Лібіґ, Моль, Сахс, Пфеффер, Моліш і багато ін. творять фізіологію ростин, на основі новітніх здобутків фізики й хемії. Безліч учених займаються докладним розслідом поодиноких родин, родів і відмін ростин: Вріс, Коренс та ін. слідять закони спадковости, а вкінці Шталь, Франк та ін. закони пристосування ростин до свого окруження. Та-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ким способом завдяки невтомній праці численних учених в останніх 200 літах збудовано величню науку про ростини — ботаніку, яка сьогодні складається з багатьох самостійних наук, а саме: систематики, морфології, фізіології, екології, географії й палеонтології ростин. Крім цього розвинулися ще додаткові науки про ростини, а саме фітопатологія, цитологія, гістологія, органологія, фітотомія (гл. ці назви). Загальними проявами ростинного світу займається загальна б., а особлива або спеціяльна б. займається такими ж проявами поодиноких ростинних родів, пород або відмін. До особливої б. належать також: б. рільнича, що займається ростинами, важними для рільництва, б. городнича, що займається ростинами, плеканими в огородах і городцях, вкінці б. лісова, що займається вивченням лісових ростин, гол. деревистих.

Ботанічний город, б. сад, город, в якому плекають ростини для наукового їх слідження. В них плекають ростини, що в природі живуть у найрізнородніших середовищах і підсоннях, стараючися дати їм найвідповідніші до життя обставини. Найславніші б. городи є в К'ю, біля Лондону, в Бойтензорґу на Джаві, в Мортолі б. Ментони; менші при всіх більших університетах та вищих рільничих школах.

Ботвел (Bothwell) Джемс, шотляндський політичний діяч (1536-75), велів убити Дернлея, чоловіка Марії Стюарт і одружився з нею. Помер у Данії.

Ботев (вл. Пегков) Хрісто, славний болг. поет-революціонер (1848--76). Видавав часописи, писав запальні поезії, накликуючи до повстання. Втікши від переслідувань до Румунії, веде й далі свою визвольну роботу. Погиб у боротьбі з турками на чолі повстанчого відділу.

Боти, (фр. через рос.) високі дамські калоші з сукна.

Ботіч Лука, хорв. поет-романтик (1830-1863), гол. твори: „Побратимство", „Бідна Мара" й ін.

Ботічелі (Botticelli) Сандро (вл. Алессандро Філіпепі), іт. маляр (1444-1510), предтеча Рафаеля, притьмарений його славою, щойно зворотом модерного малярства до простоти й наївности виразу передрафаелівської доби відзискав заслужене признання і зрозуміння. Кращі твори: Народини Венери, Весна й ілюстрації до Божественної Комедії.

С. Ботічелі.

Боткін, брати: 1) Василь, рос. письм. (1810-69), член кружка Станкевича і Бєлінського, автор низки критичних і естетичних праць; 2) Михайло, маляр *1839, академік і проф. петербурзької академії мистецтв; 3) Сергій, знаменитий лікар-клініцист (1832-89), створив цілу школу лікарів.

Ботмер Фелікс, баварський генерал у війні 1914-18. *1852.

Ботнійський залив, півн. часть Балтійського моря, зимою замерзає.

Ботокуди, інд. плем'я в Бразілії, назване так від дерев'яних кружків (ботоке), що їх носять в долішній губі і вухах.

Ботріоцефалюс, гл. Ціп'як.

Ботроп (Bottrop), місто в Вестфалії (Німеччина) у промисловій окрузі; копальні вугілля, 71.000 меш.

Ботулізм, (лат.) затроєння ковбасою, або взагалі м'ясом. Затроєння спричинене токсальбуміном, що є витвором ботулінового прутня, який розвивається у недосить стерилізованих м'ясних та інших консервах, ковбасах та взагалі м'ясних поживах. Є це найтяжчий вид затроєння м'ясними витворами, в 40% смертельний. Ознаки: блювання, бігунка, гарячка, неспромога ковтати, розширення зіниць, задуха і параліч. Отруту з пожив легко усунути переварюванням.

Ботушани, (Botoşani) торговельне місто в півн. Молдавії (Румунія), 36.000 меш.

Ботфорти, (фр.) довгі чоботи до їзди верхи.

Бофортова скаля, (Beaufort) міра сили вітру з 13 ступенями.

Бохвіц Фльоріян, поль. філософ-моралість (1799-1856), наслідував у філософії Віктора Кузена, стояв за визволення селян.

Бохня, місто в краківському воєвідстві, 11.000 меш., копальні соли, соляні купелі.

Бохум, місто в зах. Вестфалії у вуглевій заглибині; один з осередків важкого промислу; 217.000 меш.

Боцен (нім. Bozen, іт. Bolzano), місто в іт. провінції Альто Адіже, себто в півд. Тіролю над рікою Айсак; 25.000 меш., переважно німців; торговельне місто й зимова кліматична місцевість.

Боцман, (англ.) молодший старшина на військовім кораблі, старший моряк на торговельнім.

Боцян Йосиф, др. богосл., укр. церковний письм. (1879-1926), гр. кат. єпископ луцький, не допущений до своєї катедри й дієцезії.

Бош Євгенія, впливова рос. комуністка (1879-1924), грала видатну ролю на Україні в боротьбі проти Укр. Центральної Ради. Член 1-го більшовицького уряду для України.

Бош, (фр.) фр. зневажлива назва німців.

Бо́шел (bushel), англ. міра збіжжя.

Бошковіч Йосиф, хорват. письм. (1711-87), єзуїт, математик, фізик і астроном, писав лат., фр. та іт. мовою, між ін. подорожні спомини з Царгороду до Польщі. По хорватськи написав одну поезію.

Боя (бака), ярко помальована бочка з дерева або бляхи, причіплена до морського дна на прив'язі, служить для зазначення проїзду на мілинах, для остороги перед підводними скалами чи мілинами при бе-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

регах, а також для зазначення, де закинено кабель.

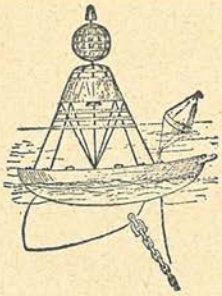
Боя.

Боян, старий укр. співець, до котрого, як до свого великого попередника, звертається автор „Слова о полку Ігоревім". На жаль нічого ближче про нього не знаємо. Іменем Бояна названі укр. музичні товариства в Галичині і на Буковині; перше з них основане у Львові.

Боянок, (Luscinia major), птах подібний до соловейка, тільки дещо більший і цілком сірий; живиться комахами, дуже гарно співає.

Боянус Людвик, поль. учений природник, зоолог (1776-1827), дослідник м'якунів, копальних зубрів і турів.

Боярдо Маттео Марія, іт. поет (1434-94), автор романтичного епосу в 69 піснях „Закоханий Роланд" (Orlando innamorato).

Бояри, верства великих землевласників в Румунії. Перед війною в їх руках була більшість земельної власности. Тепер після війни поважну часть великої земельної посілости розпарцельовано внаслідок земельної реформи.

Бояри, також боляри, горішня верства староукр. суспільности, ділилася на дві кляси: бояри дружинники і земські бояри. Бояри дружинники, це військова кляса людей, часто чужа, варязька, що на службі у князя дійшла до значіння й маєтку. Земські бояри, це багата місцева людність, великі землевласники, колишні племінні князі та провідники родів. Боярство не було в нас замкненим в собі станом, як пр. шляхта (лицарство) на заході, тому на старій Україні був можливий перехід у ряди боярства людям небоярського походження. Всеж таки Руська Правда знає більші управнення для бояр, ніж для ін. верстов. По упадку староукр. держави великі бояри легко зберегли свою боярську приналежність та без труду увійшли в замкнений уже стан поль. шляхти. Зате дрібне боярство мусіло або доказати свою боярську приналежність грамотами, або перейти спершу до верстви півшляхетської людности, тзв. путних бояр (гл. Путні бояри), або й до селянства. Великі бояри приняли назву панів або зем'ян (гл. Пани), зате стара назва бояр лишилася лише при дрібнім боярстві. Поширення поль. права зрівняло правно доволі тут зрізничковане боярство; сталося це особливо від заведення 1564 шляхетських земських судів, які судили як панів, так і бояр. Такий стан боярства зберігся на укр. землях під Польщею та Литвою до кінця XVIII. в. На Гетьманщині лишилися недобитки боярства під поль. назвою шляхти, місце військово-упривілейованої верстви зайняли козаки (гл. Козаки).

Бояри під господарем, окремий рід дрібного боярства в Лит.-Руській Державі, ленно залежного від панів та князів. У Польщі шляхтич правно не міг підлягати другому шляхтичеві, на Литві пан міг свого шляхтича, що дістав від нього помістя (ленно), судити, карати, завізвати до служби під своєю хоругвою. Пан опікувався рідною своїх бояр. Боярів під господарем міг мати також великий князь, якщо він виступав як власник панських дібр, відкуплених, сконфіскованих чи одідичених після вимертя панського роду.

Боярка, містечко під Києвом, залізн. станція на шляху Київ-Козятин; знана з днів облоги Києва Осадним Корпусом Січ. Стрільців у листопаді 1918. Тут відпоручники нім. Нач. Команди, представник чужоземного дипломатичного корпусу з Києва, разом з представниками гетьмана Скоропадського зложили заяву капітуляції залоги Києва й зречення гетьмана.

Боярська (вл. Богемська) Євдокія, укр. артистка (1862-1901), родом із Могилева. Почала виступати 1885. р. у театрі М. Старицького.

Боярська дума (рада), або „бояри думаючі", спільно з князем та вічем становили зверхню владу землі на старій князівській Україні. Котрий з цих трьох членів був сильніший, рішали обставини (в Галичині саме боярська рада). В склад б. р. входив єпископ землі, бояри дружинники й земські, тисяцькі та представники пригородів. Б. р. мала повну свободу рішення. До неї належала управа землею, видавання уставів, обговорення справи війни чи миру (рішення нэлежало до віча).

Брабансона, (фр.) нац. бельґ. пісня; марсельєза бельґійської революції.

Брабант або Брабанція, історична країна на голяндсько-бельґійській низині. Від 1830 півд. часть (провінція Антверпія і півд. Брабанція) належить до Бельґії, півн. (півн. Брабанція з містом Герцоґенбуш) до Голяндії. Голяндська частина є піскувата і багниста, а тому маловрожайна, бельґійська є вища, покрита лєсом, дуже врожайна. Промисл ткацький, вироби славних мережок (коронок), особл. в XIX. в.

Бравлин, ст. руський князь, 800. р. знищив полудневе побережжя Крима; згаданий у житєписі Стефана Сурозького.

Бравн (Brown), 1) Роберт, англ. ботанік (1773-1851), відкрив при помочі мікроскопу особливий рух дуже маленьких частинок кольоїду, завішених у рідині (течі). Цей рух походить від руху молекул рідини і дає змогу обчислити кількість молекулів у однім грамі; гл. Льошмідт і Перен; 2) Тома (1778-1820), англ. поет і філософ, представник тзв. шотляндської школи.

Бравн (Braun), 1) Лілі, нім. письм. соціялістка (1865-1916). Брала визначну участь

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

у жіноч. руху, написала: „Жіноче питання“, „Спомини соціялістки“; 2) Отто, нім. політик, *1872, друкар і літограф, соціяліст; посол до пруського сойму, 1918-21 пруський міністер рільництва, з перервами від 1920-25 президент міністрів; 3) Федір, германіст, *1862, проф. петерб., тепер ляйпціґського унів., знавець германсько-слов. взаємин, автор численних праць про германську старовину на Україні; 4) Фердінанд, нім. фізик (1850-1918), уліпшив бездротний телеграф (коловий злучник Бравна); нагорода Нобеля 1909.

Бравнінґ (Browning) Роберт, один із найвизначніших англ. поетів взагалі й найглибший англ. поет XIX. в. (1812-89), поет-філософ. Почав „книжковими драмами“: „Парацельзій“, „Піппа проходить“. Славу здобув поезіями „Мужчини і жінки“, „Перстень і книга“. Поет життєрадісного світогляду, важкий завдяки надмірові ідей.

Бравнінґ, ручна пальна зброя, пістоля з запасом набоїв у держаку; набивається самочинно. Винайшов американець І. П. Бравнінґ (Browning) 1855.

Бравнінґ.

Бравнінґ - Баррет (Browning-Barret) Елізабет, англ. поетка (1806-61), жінка Роберта Б. Здобула славу своїми „Португальськими сонетами“, де оспівала своє кохання. Віршований роман „Аврора Лі“. Виступала в обороні гнетених народів.

Ч. Е. Бравн-Секар.

Бравн-Секар (Brown-Séquard) Чарлз Едуард, англ. лікар і фізіолог, проф. унів. у Парижі (1817-94), основник науки про внутрішнє виділювання та органотерапію, заслужений дослідник нервових хоріб.

Бравншвайґ (Braunschweig), 1) республіка в середній Німеччині, 3670 км², 500.000 меш., у підніжжя гір Гарцу і Везерських. Рільництво й городництво, цукроварство, гірництво (камінна і потасова сіль, ліґніт); 2) головне місто цеї країни, 148.000 меш.; торговля рільничими плодами, промисл (найбільше книжковий). Старий собор з XII в., техніка.

Тіхо де Браге.

Бравнштайн, піролозит, поліяніт, камінь, що кристалізує у чотиростінниках або творить волокнисті скуплення й густі, земнисті маси, темносірий надокис (пероксид) манґану, уживається до витворення хлору, кисню і т. д., до відбарвлення шкла.

Браво, (іт.) дуже добре! славно! оплески.

Бравура, (фр.) сміливість, зневажливе відношення до небезпеки; чванькувата відвага; в музиці надзвичайна технічна гра, запал у виконанні.

Брага, (нім.) осад при виробі горілки; напиток зі солоду й хмелю; горілка.

Браге (Brahe) Тіхо, данський астроном (1546-1601), будував обсерваторії в Данії (Уранієнборґ) та в Празі. Уліпшив способи астр. дослідів. Заслугою його є довголітні точні розсліди положення і рухів планет, на основі яких опісля Кеплер відкрив закони рухів планет. Його головні твори: „Вступ до астрономії“ (Astronomiae progymnasmata), „Механіка астрономічних дослідів“ (Astronomiae mechanica). Помер у Празі, де й похований.

Брагма, в інд. філософії первісно означає „чарівне слово“, потім „одно незрівняне буття“, яке стоїть понад богами, вкінці „один бог“; також брагманський священик.

Брагма.

Брагман, член найвищої касти в Індії, з якої виходили колись жерці, вчені і поети. Тепер брагмани є і в ін. званнях, та всі вони є святі і нетикальні.

Брагманізм, гинд. релігія з VIII-VII. вв. до Христа; головним єством є неособистий бог Брагма. Б. має дуже складну жертівну систему, віру в мандрівку душ, науку про поділ на касти. Сьогодні б. є пануючою релігією в Індії.

Брагмапутра (Brahmaputra), ріка в Азії, 2.900 км. дов. Випливає на Тибетській височині, пливе здовш Гімалаїв і творить дику, майже незаселену долину, опісля пробивається крізь Гімалаї й пливе низиною Ассаму, та зливається з Ґанґом у спільну дельту.

Брагмін, гл. Брагман.

Браґа, старинне місто в півн. Португалії, 22.000 меш.; ґалянтерійний промисл.

Браґанса (Bragança), порт. пануюча родина (1442), що походить від Альфонса, природнього сина короля Івана I., панувала в Португалії 1640-1910, в Бразілії 1822-89.

Браґі, скандинавський скальд, жив б. 800 р. У сканд. мітології син Одіна, бог поезії.

Браґуї, старе населення Белуджістану з часів перед приходом арійців.

Брадикардія, (гр.) звільнення живчика понижче 60 ударів на мінуту, прояв хороби артеріосклерози, затроєння оловом, або сама хороба (Адамс-Стокса).

Брадкастінґ (Broad-casting), себто далеке розсівання, англ. назва іскрової телефонії; радіорозголос.

Браєва система, міжнародня абетка для сліпих, основана на різному укладі трьох пар точок, уложених одна під другою, придумана осліплим учителем сліпих Браєм. Б. с. оперта на давнішій 12-точковій системі Шарля Барб'є (Barbier) (1767-1841). При

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

писанні точки втискаються в папір металевим рильцем.

Браєнт (Bryant) Вільям, перший великий поет півн. Америки, пуританин (1794-1878). Твори: „Танатопсіс“, „Гимн лісу“, поезії індійські, англ. переклад Іліяди й Одисеї, критичні нариси.

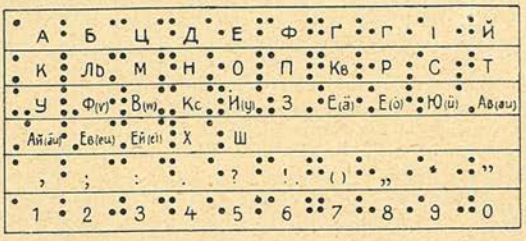

Браєва система.

Бразілійська література почалася провінціяльними поетами XVII і XVIII вв., що наслідували португальців і еспанців. Щойно, коли в Ріо де Джанейро осіли члени королівської португ. родини і коли Бразілія стала самостійною державою (1822), література здобуває основи розвитку. Перші поети брали сюжети з мітології (А. Перейра де Суза Кальдас, †1814, Франчіско де Сао Карльос, †1829 і Хозе Ельой Отоні, †1851), друге покоління йде за зразками християнської католицької релігії. Одночасно поезія стає наскрізь політично-патріотичною; її представники Андрада де Сільва, †1830, і Вілелла Барбоза, †1846, — діячі, державні мужі. Національна література починається від романтики Хозе Гонсальвеса де Маґальгаес (1811-82), на якому видко вплив фр. літератури. Його поезії: „Поетичні зідхання“, „Містерії“, п'єси: „Союзники з Тамахо“, „Антоніо Хозе“. За ним іде епічний поет Маноель де Араухо (1806-79), лірики: Антоніо Ґонсальвес Діяс (1823-64) і Альварес де Азеведо, драматург і повістяр Маноель де Маседо (1802-82). Від 1870 література стає реалістичною. Найбільшими її представниками є енциклопедичний талант Сільвіо Ромеро, повістярі Хозе де Аленсар та Ґуі-Мараес.

Бразілійська мова, літературна португальська. Та від XVII в. витворюється окрема б. мова головно під впливом єзуїтів, що підсилили місцеві індіянські діялекти: ґуарані й тупі. Буденна бразілійська мова порозуміння між европейцями й індіянами зветься „lingua geral“ (звичайна мова).

Бразілійські індіяни, діляться на багато племен, які щодо мови розпадаються на ароваків, караїбів, тупів і ґесів. Всіх Бр. і. більше як 3 мільйони.

Бразілія, З'єднені Держави Бразілії (Estados Unidos do Brazil), мають 8,500.000 км² пов. і є найбільшою державою Півд. Америки. Півн.-зах. частина Бразілії це низина Амазонки, південна і східня частина є височиною; східня частина, найвища, складається з рівнобіжних до морського берега хребтів (до 2.712 м. вис.). Низина над Амазонкою має вогке, рівникове підсоння і покрита рівниковими пралісами, найбільшими на світі; дає кавчук і шляхетні породи дерева. Переважну частину бразілійської височини займають саванни „кампос“, а на побережжі ліси; це є країна плянтаційної господарки (кава, цукрова тростина, бавовна, тютюн) і гірництва (діяманти, золото). Півд. частина має помірковане підсоння і надається до хліборобства (збіжжя, чай „мате“) і европ. колонізації. Населення 34,000.000, з того більш як 50% білих, 28% метисів, 13% індійців, 9% муринів. Бразілія була первісно португальською колонією, від 1822-89 незалежним цісарством, вкінці федеративною республікою. Біле населення складається з давніх колоністів португальського походження та з еміґрантів. За останні сто літ прибуло до Бразілії до 4,000.000 еміґрантів італійців, португальців, еспанців, німців, українців, поляків. Головне заняття населення хліборобство і скотарство. Для власних потреб плекають кукурудзу, пшеницю, маніок, земний оріх, банани й овочі, для експорту в першій мірі каву, какао, тютюн, цукрову тростину, бавовну. На Бразілію припадає $^2/_3$ світової продукції кави; збирання кавчуку зменшується, культура бавовни збільшується. Гірництво і промисл незначні. Вивіз на 430 мільйонів ам. долярів, ввіз на 370 мільйонів дол. Довжина залізничих ліній 31.000 км., головно на сході. Велике значіння мають водні дороги.

Бразос (Brazos), ріка в державі Техас ЗДА, 1.350 км. дов., впадає до Мехіканського заливу.

Браїла, місто в Румунії, в східній части Волоської низини, над Дунаєм, 85.000 меш. Важна річна пристань, вивіз збіжжя.

Браїлів, містечко Вінницької округи на Поділлі, над рікою Ровом, 2.400 меш. Цукроварня й горальні.

Брай (Braille) Люї, фр. педагог (1809-52), винахідник абетки для сліпих, тзв. Браєвої системи.

Брайзіґ Курт, нім. соціолог і історик культури, *1866, проф. берлінського унів., автор „Історії людства“ й „Історії новочасної культури“.

Брайт (Bright) Джон, англ. політ. діяч (1811-89); видатний член лібер. партії, головний ініціятор т. зв. „хлібних законів“.

Брайтер Ернест, поль. незалежний соціяліст, журналіст, *1865, видавець львівського „Монітора“, посол до віденського парляменту, член Укр. Нац. Ради й Уряду ЗУНР.

Брайткопф - Гертель (Breitkopf-Härtel), нім. накладня нот у Ляйпціґу-Берліні від 1719.

Брайтова хороба, описана англ. лікарем Річардом Брайтом (Bright) форма запалення нирок, сполучена з виділюванням

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

білка сеччю і опухами шкіри, передовсім на кінцівках, виступає в гострій і затяжній формі; коли затяжна — невилічима.

Брайтон (Brighton), пристань у півд.-сх. Англії, 140.000 меш.; найбільша купелева місцевість Англії.

Брайхель (Breughel, Brueghal), родове прізвище чотирьох голянд.-фляманд. малярів і жанристів: Пітера Старшого (1530-69), прозваного теж „мужицьким Брайхелем", Яна Старшого (1568-1625), прозваного „оксамитним і цвітяним Брайхелем", Пітера Молодшого (1564-1638), прозваного „печерним Брайхелем" і Яна Молодшого (1601-75), фляндського жанриста, пейзажиста й ритівника. Творчість Брайхелів, гол. „мужицького", дуже гарно представлена в київській збірці Ханенків.

Бракко (Bracco) Роберт, відомий іт. драматург („Правдива любов") і новеліст, *1862.

Браконьєр, (фр.) мисливець, що без дозволу полює на чужій землі.

Брактеат, (лат.) малий гріш, пів динара, з тонкої срібної або золотої бляшки, битий з одного боку в XII-XVI. вв.

Бракувати, (нім.) сортувати, викидати недобрі предмети (матеріял, товар).

Брам (Brahm) Отто, нім. драматичний критик, (1856-1912), основник театру „Freie Bühne" в Берліні.

Брам, третя від долу частина щогли.

Браманте, вл. Донато да Урбіно, іт. архітект, маляр і ритівник (1444-1514), представник золотої доби італ. Відродження, творець первісного пляну церкви св. Петра в Римі.

Брамбеус, барон, гл. Сенковський О.

Брамник, воротар, випуст шлунку, частина шлунку при переході до кишок, де остаточно перемішуються частинно стравлені харчі та малими кількостями пересуваються до кишки. Перехід управильнює перстеневий, брамний м'яз.

Брамова жила, воротна жила, велика кров'яна жила, до якої сходяться всі жили зі шлунку та кишок. Вона допроваджує всю кров, обвантажену всмоктаними в кишках кормовими засобами, до печінки на перерібку.

Брамс (Brahms) Йоганнес, славний нім. композитор-неоромантик (1833-97), нав'язує до Бетговена й Шумана; написав 4 симфонії, фортеп. і скрипкові концерти, сонати, варіяції, „німецький" реквієм, хорові твори, сольоспіви й ін.

Бранд Генніґ, альхемік у Гамбурзі, відкрив 1669 або 1671 фосфор у сечі.

Брандвахта, (нім.) військовий корабель, що виконує варту в порті.

Бранденбурґ Еріх, нім. історик, *1868; проф. ляйпціґського унів., дослідник історії Німеччини XIX. в.

Бранденбурґ, старо-слов'янський Бранібор, місто в Бранденбурґії над рікою Гавелею; 62.000 меш. Промисл вовняний, виріб роверів і авт. Старий собор з XII. в.

Бранденбурґія, провінція Прусії, 39.000 км², 2,615.000 меш. Низька, піскувата й болотниста рівнина, перетята ріками Ельбою з Гавелею і Шпревою та Одрою з Вартою; багато озер. Колись заселена свевами та льонґобардами, опісля слов'янами, нині знімченими. Від XV. в. була Б. надана Цолернам і дала зав'язок пруській державі.

Брандер, (нім.) корабель призначений до підпалу ворожих кораблів.

Брандес, 1) Йоган Христіян (1735-99), автор першої нім. мелодрами „Ariadne auf Naxos" та популярних комедій; 2) Ґеорґ, родом жид (Коген) (1842-1927), знаменитий данський літ. критик, бистрий і вражливий естет-ліберал. Його великий твір „Головні літературні течії XIX. в." перекладений на різні мови. Мав великий вплив на північні літератури, відкрив чимало талантів, знав багато мов і літератур. Залишив першорядні праці про Шекспіра, Ґете, Вольтера, Ляссаля і скандинавську літературу.

Брандмайстер, (нім.) начальник пожежної сторожі.

Брандс-Байс (Brands-Buys), голяндська родина композиторів; найважніший останній з них Йоган, *1868, композитор опер, форт. концертів і камерних творів.

Брандт Юзеф, поль. маляр, *1844, учень мюнхенської школи, один з найвидатніших поль. баталістів, творець цілої низки картин з козацького побуту, пр. „Військо йде", „Бій з татарами".

Бранжа, (фр. через нім.) галузь, відділ якогось фаху чи підприємства, професія.

Бранібор (воєнний ліс), стара слов'янська назва Бранденбурґії.

Браніцький Францішек Ксавери, поль. в. коронний гетьман (1732-1819), білоцерківський староста за короля Станіслава Авґуста Понятовського, прихильник Росії, гол. творець Торговицької конфедерації, 1819.

Бранлі Едвард, знаменитий фр. фізик (1846-90), один із основників радіотехніки.

Бранль (branle), старофранцузький хоровідний танок з піснею.

Брант Себастіян, один із нім. гуманістів (1457-1521), автор відомої сатири „Корабель блазнів" (Das Narrenschiff).

Брантінґ Ґіяльмар, швед. політик (1860-1925), довголітній редактор часопису „Соціялдемократ"; 1917-18 міністер фінансів, у 1920-23 (з перервами) президент міністрів; 1921 дістав нагороду Нобеля.

Брантóм де Бурдéй (Brantome de Bourdeilles) П'єр. фр. письменник (1527-1614), авантюрист. Написав „Мемуари" (10 т.), де подав правдиву й влучну характеристику двірського життя свого часу. Відомі його „Життя ґалянтних дам".

Бранхіозавр, перша знана, чотиронога тварина, подібна до саламандри, жила в часі вуглевої доби.

Брасід, спартанський полководець у пе-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лопонеській війні, поляг під Амфіполем 422 до Хр.

Браслет, брансолета, (фр.) прикраса на руку, наручник.

Брати свобідного духа, пантеїстична секта в XIII. і XIV. вв.

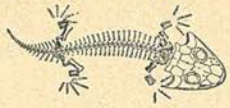

Бранхіозавр.

Брати спільного життя (fratres communis vitae), назва релігійного містичного товариства перед реформацією. Основником його був голяндець Г. Ґрот (1340-84).

Братиця Павло, один із кобзарів, родився в с. Тарасівці Ніжинського пов., б. 1825.

Братіяну, рум. політики: 1) Йоан, старший (1822-91), 1867-68 і 1876-88 президент мін.; 2) Йоан, син попереднього (1864-1927), 1910-11, 1914-18, 1922-27 през. мін.

Братіслава, (нім. Пресбурґ) гол. місто й культурний осередок Словаччини над Дунаєм, 93.000 меш. Завдяки тому, що є важним залізничим вузлом, і водній комунікації має сильно розвинений промисл (ткацький, залізничий, шкіряний). Університет. Пам'ятник Добровському.

Братки, братчики, гл. Фіялка.

Братківська, шпиль у Ґорґанах, 1792 м. заввишки.

Братковський Данило, волинський шляхтич, борець за національні й суспільні права укр. народу на Правобережжі, учасник Палієвого повстання, 1702 стятий у Луцьку; 1697 видав у Кракові книжку поль. віршів: „Світ переглянений частями", з котрих деякі переклав В. Доманицький. Це гостра сатира в легкім, гумористичнім тоні на тодішні відносини в Польщі. Братковського зробив М. Старицький головною постаттю своєї драми „Остання Ніч".

Братство, рел. товариства при міських церквах, поширені в середніх віках на Заході з ціллю духової та матеріяльної самопомочі. Початок сягає IX. в. Зі зростом міської самоуправи та зрізничкуванням міщанських, купецьких і ремісничих організацій у ґільдії та цехи — чисто професійні цілі ґільдій та цехів зливаються разом з духовими цілями братств; наслідком того братства заникли, їх заступили цехи. На західніх пограниччях України братства розвинулися на тлі своєрідних обставин. Українське міщанство належало також до міських цехів, але, як православна меншість, не могло користати з духових користей своїх цехів, хіба покидаючи свою віру. Саме потреба заспокоєння духових потреб та зберігання своєї релігії, а тим самим і своєї народности, чого професійні цехи не давали, спонукувала українських міщан, передовсім на західніх пограниччях, організувати свої братства. Найпекучішу потребу такої організації відчувано саме у Львові, тому тут уже 1544 єпископ Макарій Тучапський потвердив статут загально-львівського братства при церкві св. Миколая. Це перше б. мало організаційні рямки цехів, а цілі духові та матеріяльну й моральну самопомоч. Його обов'язком було: дбати про церковну відправу за живих та померлих членів, справляти братські обіди, помагати хорим та брати участь у похоронах братчиків. В братствах була велика карність, а релігійно-національні потреби змушували розширити культурно-гуманітарні цілі, що й сталося 1586 через реорганізацію братства при церкві Успенія у Ставропігію (гл. Ставропігійське Братство у Львові). За взором Львова поширилися подібні братства по цілій Західній Україні: крім згаданих ще в Рогатині, Тернополі, Тисьменици, Луцьку, Володимирі Вол., Бересті, а навіть аж у Києві (гл. Богоявленське Братство). Первісну свою ціль зберегли братства на Зах. Україні до XVIII. в.

Братство вірних друзів, або „Чисті брати", філософічне товариство в Басрі X. в., що мало на меті ширити грецькі філософічні погляди. Уложило велику популярну філософічну енциклопедію арістотелівсько-неоплатонівського напрямку.

Браунер Олександер, укр. письм., *1857, земський статистик. Писав оповідання по укр. і рос.

Браунов Петро, рос. географ і метеоролог, *1852, автор багатьох важних праць з метеорології і географії. Написав м. ін. „Курс фізичної географії". Був проф. київського унів.

Брахі..., (гр.) на початку слів значить: коротко...

Брахіграфія, гл. Стенографія.

Брахікефал, брахіцефал, гл. Круглоголовець.

Брахіоподи, морські звірі, зближені до м'якунів. Головний їх розвиток припадає на старші геологічні періоди. Багато з них є провідними скаменілостями силюру, карбону, юри й крейди.

Брахістохро́на, (гр.) у математиці лінія найкоротшого спадку тіла, гл. Циклоїда.

Брахіюм еклезіястікум, (лат. brachium ecclesiasticum) вл. духовне рам'я, означає духовну владу, що при виконуванні своєї волі послугується духовними засобами.

Брахіюм секуляре, (лат. brachium seculare) вл. світське рам'я, означає світську владу, яка розпоряджає виконними органами та може бути помічною духовній владі у переведенні її розпорядків.

Брахіяльний, (гр.) плечевий.

Брацлав, Браслав, місто над рікою Бог у Тульчинській окрузі. Був важним оборонним містом, за поль. часів воєвідським, за козацьких полковим. 7.800 меш. (50% українців, 24% жидів, 23% росіян.) У грудні 1919 бої Запорізького Корпусу з денікінцями.

Брач, Брацца, найбільший з далматійських островів.

Браччі Себастіяно, київський архітект італ. походження, в 1613 відбудував церкву Пречистої у Києві на Подолі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Брашов, (нім. Кронштадт) найбільше промислове місто в півд. східн. Семигороді (Румунія), 53.000 меш. румунів, німців і мадьярів.

Бращайко, брати Михайло і Юліян, адвокати, перший у Густі, другий в Ужгороді, визначні укр. громадські діячі на Закарпатській Україні, працювали в 1918/19 над об'єднанням Закарп. України з Соборною Україною. Михайло був головою Центральної Народньої Ради, Юліян делеґатом Закарп. України на Мирову Конференцію.

Бреве, (лат.) папське письмо у менше важних справах. Формою менше торжественне від булі; не має воно великої печати, не мусить бути писане на пергаменті та латинською мовою. Бреве підписує не папа, лише Segretario dei brevi, скріплюючи письмо таїною печаттю папи (annulus piscatoris).

Бреві ману, (лат., вл. короткою рукою) означує скоре полагодження справи без зайвих формальностей.

Бреві́с, (лат.) „коротка" нота: |═══|; нині зображує цей знак вартість двох цілих нот у такті „а ля бреве".

Бревіярій, (лат.) богослужебна книга лат. церкви, в роді часослова. Книга з молитвами й подробицями про святих на кожний день року.

Бред (Braid) Джемс, англ. лікар (1795-1860), відкрив спосіб гіпнотизування при помочі вдивлювання у світячий предмет. Колись уважано це за особливий рід гіпнотизму, бредизм.

Бреда, місто в півд. Голяндії; 30.000 меш., фабрики сукна.

Бредеро Гербранд, знаменитий голянд. письменник-поет і драматург (1585-1668).

Бредіхін Федор, рос. астроном (1831-1904), член Академії Наук, дослідник комет.

Бре́длі (Bradley) Джемс, англ. астроном, (1692-1762), відкрив аберацію світла зірок і придумав нові астрономічні прилади.

Бредфорд (Bradford), місто в півн. Англії, 290.000 меш. Великий ткацький промисл.

Брезент, (голянд.) непромокальне полотно, вживане для накривання різних предметів від непогоди, сонця, пороху та ін.

Брезовацький Тит, хорв. письменник (1754-1805), писав поезії й комедії.

Брек (Bragg), 1) Вільям Генрі, (батько), *1862 і 2) Вільям Лоренс, (син), *1890, англ. математики й фізики, одержали нагороду Нобеля за досліджування будови кристалів промінням Рентґена.

Брекчія (breccia), скеля зложена з гостро ґранчастих окрухів, опісля споєних ліпинцем.

Брельок, (фр.) цяцька причеплена на ланцюжку від годинника; дармовис.

Брем (Brehm) Альфред Едмунд, славний нім. дослідник життя тварин (1829-84), директор зоологічного городу в Гамбурзі, засновник акварію в Берліні, автор 13 томового твору „ Життя тварин".

Бремен, 1) союзна держава в Німеччині, обіймає місто Бремен, пристань Бремергавен і ще деякі підміські околиці над Везерою, разом 256 км² пов., 330.000 меш; 2) місто, 300.000 меш., 80 км. від устя Везери, де доходять морські кораблі. Друге морське торговельне місто Німеччини; найбільший рух з Америкою; торговля тютюном, рижом, кавою, бавовною, нафтою; перерібки привезених продуктів; фабрики тютюну, рафінерії нафти. Перерібка рижу, варстати кораблів, великий еміґрантський рух. Бремен, це здавна торговельне і вільне ганзейське місто. Має багато пам'яток: старі доми купецької ґільдії, суконниці, ратуш і собор з XI. в.

А. Е. Брем.

Бремер Фредріка, швед. повістярка (1801-65); твори: „Доньки президента", „Сусіди"; впливала на жіночий еманципаційний рух.

Бремергавен (Bremerhaven), пристань коло Бремену для дуже великих кораблів, 24.000 меш.

Бре́нді, (англ. brandy) англ. горілка, коньяк.

Брензи, пальні мінерали: вугілля, бурштин, асфальт, нафта, озокерит і т. д.

Бренн, ватажок ґаллів, 387 до Хр. побідив римлян на р. Алії і спалив Рим.

Бреннер, найліпший і найнижчий перехід у Східніх Альпах (1.370 м. вис.) між Німеччиною й Італією.

Брентано, 1) Клеменс, визначний нім. романтичний поет (1778-1842), після бурхливої молодости жив як аскет, списуючи візії Катерини Емме́ріх. Пізніше багато мандрував. З творів замітні: гарні оповідання („Geschichte v. braven Kasperl") і казки („Gockel, Hinkel und Gockeleia"). Разом зі своїм шваґром Ахімом ф. Арнім видав збірку нім. народніх пісень („Des Knaben Wunderhorn"), яка в свойому часі мала значний вплив на европ. літературу й етнографію; 2) Люйо, братанич Клеменса, визначний нім. суспільний економіст, *1844; писав про робітничі товариства, обезпечення робітників і аґрарну політику. Приклонник новітнього законодавства і свобідної торговлі; 3) Франц, брат другого (1838-1917), теолог, психолог і філософ, у метафізиці теїст, своєрідний еволюціоніст, реформатор елементарної логіки, визначний дослідник Арістотеля; гол. твір „Психологія з емпіричного становища".

К. Брентано

Бресляв (Breslau, поль. Вроцлав), головне місто пруського Шлезька, 564.000 меш.; положене над Одрою на перехресті доріг з зах. на схід, та з півн. на півд.. Важний залізничий вузол, осередок торговлі рільничими продуктами та тяжкого промислу.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Металевий, машиновий, хемічний, а головно ткацький промисл, виріб меблів. Університет, політехніка, собор з XII. в. і ратуш з XIV. в.

Брест, фр. пристань у зах. Бретанії, 68.000 меш.

Брестово, у березькій сто́лиці на Закарп. Україні; 1892 найдено тут великий золотий скарб з доби рим. цісарства, золоті монети IV-V вв. по Хр. Переховується в Націон. Музею в Будапешті.

Бретань (Bretagne), півострів півн.-зах. Франції, неврожайна височина (до 417 м.), населення переважно пастуше, кельтійського походження.

Брет-Гарт Френсіс, відомий американський письменник (1839-1902), поет, новеліст, журналіст, професор літератури й дипломат. Оповідання з життя на золотих промислах Каліфорнії.

Бретон де льос-Геррерос (Breton de los Herreros) Мануель, есп. поет, сатирик і драматург (1796-1873), написав 175 п'єс, переважно віршем.

Бретонська мова, мова кельтійська, якою говорять кельтійські мешканці дол. Бретанії (Bretagne), бретони, що приманд рували сюди з кінцем IV. в. по Хр. з Британії. З давнішої бретонської літератури є лише дрібні останки, з новішої (XVIII. і XIX. вв.) твори для розваги, народні пісні, леґенди.

Бретонці, людність фр. Бретонії, витворена з романізованих кельтів.

Бреш, (фр.) вилім у мурі, пролім, вирва.

Брешія (Bresciа), місто в півн. Італії у підніжжя Альп, 102.000 меш. Давнє вільне торговельне місто, старий собор з VII. в. Нині сильний промисл (металюрґія, шовківництво).

Брешко-Брешковська Катерина, звана „бабушка революції", *1843. Визначний член соц.-рев. партії, провела все своє життя на підпольній революційній праці та багато літ пробула в тюрмі або на засланні. Тепер живе на еміґрації.

Бриґ, (англ.) малий корабель з двома щоглами, з повною снастю (з вітрилами).

Бриґада, (іт.-фр.) 1) відділ війська, що звичайно складається з двох полків. У Галицькій Укр. Армії були окремі бриґади і мали замість 2 полків по 4 куріні піхоти, 1 гарм. полк і 1 сотню кінноти. (Гл. Українське військо); 2) також відділ робітників, склад службовців залізничого поїзду.

Бриґадир, бриґадієр, (фр.) начальник бриґади.

Бриґантина, вузький, гостро збудований корабель, схожий на бриґ.

Бри́жа, брижі, збірка, зморшка (при рукаві), складка (в черевику).

Бриз, (фр.) вітрець; періодичний побережний вітер, що віє вдень з моря, вночі з берега, в залежності від добової зміни температури.

Брикет, цеглина спрасованого, спорошкованого вугілля або торфового пороху, споєна смоловим ліпинцем. Добре горить.

Брикля, брикель, (нім.) листовка до корсетів зі сталі або іншого пружного матеріялу.

Брилинський Арсеній, перемиський єпископ 1581-91.

Бриловий кут, стіжковий простір, якого вершок лежить у точці, з якої дивимося, або з якої паде світло; підстава його є обсервованою (освітленою) частю якоїсь поверхні. Щоби змірити бриловий кут, описуємо довкруги обсерваційної (світячої) точки кулю, якої промінь = 1; вищезгаданий стіжок викроює на ній частину поверхні, якої величина є мірою брилового кута.

Бриляк, скала, зложена з оточених кругляків, споєних ліпинцем.

Брильянт, особливо вигладжений, шліфований діямант. Мірою є карат (206 міліґрамів). Ціна однокаратового чистого брильянту б. 60 долярів.

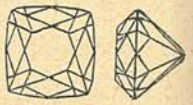

Брильянт; згори і збоку.

Брильянтин(а), 1) вовняна матерія з атласовим блиском; 2) масть для надання м'якости й блиску волоссю, складається з ґліцерини, рицинового олію та спирту з пахощами; 3) крохмальний реаґент, яким надається цупкість шкірі.

Бринський Михайло, мистець різьбар, *1883, студіював у Відні, де й працює донині. Виконав кілька пам'ятників на віденському цвинтарі та багато інших замітних різьб.

М. Бринський: Еней.

Британія, гл. Велика Британія.

Британці, брити, бритійці, кельт. населення Британії перед її завоюванням германськими племенами: ютами, саксами й англами.

Британська імперія, гл. Вел. Британія.

Британська Колюмбія (Brithish Columbia), західньо-канадійська провінція, 920.000 км² пов. і 530.000 меш., країна гориста, багата в ліс, дичину, також копалини. Гол. місто Вікторія.

Британська Півд. Африка, гл. Союз Півд. Африки.

Британська Півн. Америка, гл. Канада та Нова Фунляндія.

Британська Середня Африка, гл. Ньясса.

Британська Схід. Африка, гл. Кенія.

Британська (Схід. і Зах.) Індія, гл. Індія і Антілі.

Британський Гондурас, брит. колонія в Середній Америці, на півострові Юкатан,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

21.540 км² і 47.000 меш. Країна гориста, вивіз дорогих родів дерева, гол. місто Беліз.

Британський Музей (British Museum), у Лондоні, найбільший музей світу, оснований 1753. Є це ціла низка будинків, де находиться бібліотека, що має понад 5 мілн. томів, збір мап, рукописів, мідеритів, рисунків, образів, ассірійських, єгипетських, грецьких і римських старинностей, монет, поштових марок, то-що. До Б. М. належать також природописні музеї у Савт-Кенсінґтоні (South Kensington) з багатим етнологічним відділом.

Британські острови, архіпелаг на півн.-захід. від европ. континенту, віддїлений від нього Ляманшським каналом, складається з островів В. Британії, Ірляндії, Мен, Гебридів, Оркнеїв, Шотляндських і багатьох менших.

Брі, (фр.) рід фр. сиру.

Бріґіда або Брігітта, св., шведка, основниця чернечого чину (1303-73).

Бріґс (Briggs) Генрі, англ. математик (1556-1631), винайшов звичайні (десяткові) логаритми, яких основою є число 10.

Бридж, (англ.) гра в карти, рід вінту й вісту.

Бріджіс (Bridges) Роберт, англ. поет-лавреат (1844-1930); поезії у клясичному дусі: „Зріст кохання", „Короткі поеми", „Заповіт краси". Його клясичні драми не мали успіху.

Бріджпорт (Bridgeport), місто в державі Коннетікет ЗДА, 148.000 меш.; фабрики машин до шиття й зброї; важна пристань, оживлена торговля.

Бріджтавн (Bridgetown), головне місто та пристань на острові Барбадос (Британські Антілі), 13.000 меш.

Бріє (Brieux) Ежен, фр. драматург з сильною соціяльною і сатир. закраскою, член фр. Академії, *1858; „Червоне вбрання" (La robe rouge) та багато ін.

Брізівна (Брізеїда) Гіпподамія, дочка жерця Брізея, полонена греками б. Трої, невільниця Ахілла.

Брік-а-брак, (фр.) старі річі продавані на тандиті, мішанина, тандита.

Брікнер (Brückner) Александер, відомий поль. учений, *1856, проф. унів. в Берліні, історик літератури і філолог, знавець слов'янської культури, дійсний член НТШ, відкрив „Kazania świętokrzyskie" й багато середньовічних рукописів. Написав: Історію польської літератури, Історію рос. літератури (нім. і поль. мовою), Історію поль. мови, Етимологічний словник поль. мови й багато ін.

Брікнер Александр, рос. історик (1834-96); гол. праці: Історія Петра В., Історія Катерини II.

Бріллянте, (іт.) світло, блискуче.

Бріндізі, пристань в півд.-схід. Італії, 35.000 меш.

Брінтен (Brinton) Даніел Ґаррісон, америк. археолог, етнолог (1837-99), дослідник раси, релігії й культури первісного населення Америки.

Бріо, (іт.) огонь; con brio, brioso — з огнем.

Бріозоа, маленькі морські тварини з роду м'якуноватих, подібні до поліпів, живуть цілими колоніями прикріплені до дна. Вони будують свої, звичайно вапнисті домівки, які творять нераз цілі рафи, подібні до коралевих раф. Бріозоа живуть у всіх геологічних добах. На Україні маємо прекрасну рафу з бріозоїв на Поділлі, це Товтри.

Брісбен (Brisbane), пристань і столиця Квінсленду в Австралії, 274.000 меш.; університет.

Брісco (Brissot) Жан-П'єр, визначний діяч фр. революції (1754-93), жірондист, член Конвенту, проповідував війну проти королів для переміни Европи у республіки, скінчив життя на ґільйотині, як ворог Робесп'єра.

Брісcóн Анрі, фр. політик (1835-1912), президент парляменту.

Брістол (Bristol), пристань в півд.-зах. Англії; 384.000 меш., промисл, копальні вугілля.

Британнік (Britannicus), син рим. ціс. Клявдія, *41 по Хр., 55 отруєний Нероном.

Бріч, гл. Дрік.

Брічеси, (англ.) короткі англ. спортові штани, вгорі широкі, внизу вузькі.

Бріяльмон (Brialmont) Анрі Алексі, бельґ. генерал, військовий інженер та письменник (1821-1903).

Бріян (Briand) Арістід, фр. політик і державний діяч, *1862; многоразовий президент міністрів, 1926 дістав нагороду Нобеля за змагання до замирення Европи.

Брно (Берно), головне місто Моравії, торговельне місто, осередок ткацького промислу. Університет, дві політехніки (чеська і німецька), 222.000 меш.

Бровар, пивоварня, вважається або хліборобським підприємством, якщо зв'язаний з сільським господарством, або самостійним, якщо творить велику промислову фабрику. Тоді має з хліборобством лучність настільки, що спотребовує його ячмінь і хміль, а йому доставляє відпадки на пашу.

Бровари, містечко, стація під Києвом на лінії Київ-Конотоп; бої в часі наступу військ Муравйова на Київ у січні 1918, бої повстанця Ангела проти більшовиків та трипільської дивізії от. Зеленого проти гетьманських сердюків у листопаді 1918.

К. М. Бродзінський.

Броварний ячмінь, ячмінь придатний до виробу пива, повинен бути засібний в мучину, а не в білковину. Також вимагають тяжкого, вирівняного, ясножовтого зерна. До цього надаються лиш двійняки, гл. Ячмінь.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бродзінський Казімєж Мацєй, поль. поет, історик літератури і критик (1791-1835). Романтик, численними критично-теоретичними статтями („O klasyczności i romantyczności“) бере участь у боротьбі класиків з романтиками. Лірик, пише патріотичні вірші, ідилію „Вєслав“ (Wiesław) та ін.

Броди, повітове місто на давнім пограниччі Галичини з Росією, 10.900 меш., 12% українців, 21% поляків, 67% жидів. Колись було вільне місто і мало привілей ввозити товари з закордону без митової оплати. Від часу знесення привілею упадає. Руїни замку з XVI. в. В повіті 1 місто і 61 сіл, 1054 км² пов., 74.860 меш.: 65% українців, 22% поляків, 13% жидів.

Бродники, укр. степова людність між долішнім Дунаєм і дол. Доном XII-XIII вв.

Бродович Теодосій, архіпресвитер гр. кат. капітули в Луцьку, автор цінних записок про події на Волині й Поділлі п. з. „Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej roku 1789“, виданої Головацьким у Львові 1861-62 і Бодянським у моск. „Чтеніях“, †1803.

Бродовський Антоні, поль. маляр (1784-1832). Історичні картини.

Бродуни (Grallatores), птахи пристосовані до життя і ловлення добичі по болотах; звичайно з довгим дзьобом, довгою шиєю, куцим хвостом і тонкими, довгими, „підкоченими“ ногами, себто опіреними тільки до половини підстегня; до них належать: журавель, чапля, лелека і багато інших.

Брожік (Brožík) Вацляв, чеський маляр (1851-1901), визначний маляр історичних образів: „Колюмб“, „Іван Гус“ та ін.

П. Брока.

Брока (Broca) Поль, фр. лікар і антрополог (1824-80), відкрив осередок мови в головнім мізку (звій Брока), придумав засоби й способи антр. дослідів і заснував першу антр. школу, перше антр. товариство і перший антр. часопис у Парижі; своїми дослідами, викладами й численними працями поклав основи новітньої антропології, як самостійної науки.

Брокат, (іт.) брокар, 1) фр. парча, груба, тяжка, шовкова тканина, для котрої виробу вживається шовкових ниток, обвинених золотими або срібними ніжними дротиками; з бр-у робляться дорогі ризи для священиків; 2) шовкова красно мережана кольоровими нитками тканина; вживається для оббиття меблів та драпирування; гл. Драпирування.

Брокгавз (Brockhaus) Фрідріх (1772-1823), основник відомої видавничої фірми у Липську, що починаючи від 1808 видає відомий „Konversationslexikon“ (тепер 15 вид.).

Брокдорф - Ранцав (Brockdorf-Rantzau) Ульріх, нім дипломат (1869-1928), від XII 1918 держ. секретар загр. справ, 1919 голова нім. мирової делеґації в Версалі, 1922 посол у Москві.

Брокен (Brocken), найвища гора Гарцу в сер. Німеччині (1142 м.), де по народнім віруванням збираються відьми (Вальпургієва ніч).

Броль (Broglie) Альбер, фр. історик (1821-1901), проводир катол.-орлеанської партії, 1877 през. мін.

Бром, (гр. bromos, сморід), хем. первень (галоген), у природі злучений з содом і потасом у морській воді і деяких солоних джерелах; добувають його при помочі хлору з його солей; бурочервона, душливо воняюча рідина, кипить при 63° розпускається в воді (бромова вода), ділає трійливо. Бромак потасу засіб проти нервових занедужань та безсонниці. Бромак соду також уживають у медицині. Бромак срібла вразливий на світло, ужив. у фотографії.

Броміди алькалів обнижують рухову і чуттєву вразливість мізку й тому вживають їх як засобів, що спроваджують сон, і проти корчів, пр. при епілепсії. При довшім вживанню великих давок бромідів виступають появи затроєння, висипки на шкірі та катари віддихових доріг.

Броміт, бромаргірит, бромовий скалець (шпат) правильного укладу, або некристалічний природний бромак (бромід) срібла.

Бромовий етер, бромак (бромід) етилю, запоморочуючий засіб, одержується з бромаку потасу, алькоголю й сіркової кислини.

Бромоформ (CH_3B_3), безбарвна рідина, запахом подібна до хлороформу, виробляється з етильалькоголю або ацетону з бромом і вапняним молоком. Уживається як лік.

Бромураль, сполука брому, валеріяни й сечевого квасу, нешкідливий засіб на сон і на успокоєння.

Броневик, (бронемашина, автоброневик) належить до узброєння армії. Самохід цілий критий грубою сталевою бляхою. Тягар 4000-4800 кґ, середня скорість 20-25 км. на годину.

Броневський Христофор, гл. Христофор Філалет.

Бронз(а), (іт.) стоп міді й цинку, цини, олова й ін. металів у різних відносинах, золотистої краски, легко топиться, містить щонайменше 70% міді, а також інші металі; дзвоновина має 20% цини й довільну кількість срібла, дзеркальна бронза 30% цини, гарматня бр. 8-10% цини, мистецька бр. до виробу статуй має 2-4% цини і 10-18% цинку. З часом покривається іржею, тзв. патиною.

Бронзова доба, час доісторичної культури, в якому майже все знаряддя та прикраси роблено з бронзи. Настала по переходовій (енеолітичній) добі і ділиться у нас на 5 діб: I. від 2000-1700, II. від 1700-1400, III. від 1400-1200, IV. від 1200-1000, V. від 1000-800 до Хр. Більшість тодішніх бронз. виробів діставалася до нас з Угорщини через Карпати, чого доказом є повна схожість

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

форм та орнаментів і бронзові скарби, находжені близько поодиноких карпатських провалів. У півден.-схід. Європі належить сюди культура мінойська і мікенська.

Бронзова сокирка, гл. Сокирки.

Бронзова фарба, мілко спорошковані металі і стопи металів, розроблені оливою (бронзова тинктура).

Бронзова хороба, гл. Аддісонова хороба.

Бронзовий дріт, має різноманітні ґатунки; в техніці частіше вживається для телефон. і телеграф. проводів при великих відстанях точок прикріплення.

Бронзові мечі мають свої прототипи у кремінних та бронзових стилетах, спроваджувалися до нас переважно з Закарпаття, де появляються у II. бронз. добі (б. 1700 до Хр.), протягом тисячоліття переходять значний розвиток форм та орнаменту й уступають місця залізним мечам у половині гальштатської доби (б. 800 до Хр.).

Бронзові мечі.

Бронзування, фарбування статуй та ін. предметів фарбою, що має колір бронзи.

Броніковський Алєксандер, поль. повістяр (1783-1834), писав по німецьки й польськи, („Казимир Великий й Естера").

Бронн Гайнріх Ґеорґ, нім. зоолог і палеонтолог (1800-62), написав: „Lethaea geognostica", підручник до геології, „Klassen u. Ordnungen des Tierreiches", монографічний опис тваринних громад, продовжуваний його наслідниками.

Бронте, 1) Емілія (1818-48), залишила одиноку повість „Бурхливі верхи", що є архітвором в англ. літерат., і непересічні поезії; 2) Чарлот, англ. письменниця, відома під псевд. Коррер Бель (Currer Bell) (1816-55), авторка популярних романів, з яких один „Jane Eyre" мав величезний успіх у нім. театральній перерібці п. з. „Сирота з Ловуду".

Бронтозавр.

Бронтозавр, копальний, наземний гад-велетень (до 30 м.), жив головно в юрській добі.

Бронхи, гл. Озяви.

Бронхіектазія, (гр.) розширення озявів.

Бронхіт(іс), (гр.) озявниця, катар озявів.

Бронхопневмонія, (гр.) запалення найдрібніших озявів, яке переходить на самі легені, огнищеве запалення легенів.

Бронхоскоп, (гр.) прилад до електр. освітлення віддихових доріг для розслідів легенів та їх лікування.

Бронхоскопія, (гр.) спосіб розслідження легенів та їх лікування при помочі бронхоскопу.

Бронхотомія, (гр.) розтин озявів.

Бронхіяльний, (гр.) озявний, той, що торкається озявів.

Бронштайн Лейба, гл. Троцький Лев.

Брос (Brosses) Шарль, фр. письм., археолог, історик та географ (1709-77). Він дав ім'я Австралії й Полінезії.

Бросква, бросквина (Persica vulgaris), персик, ростина з родини мигдалуватих; дерево 10 м. вис. з Персії; розводиться на півдні Европи, у нас на Поділлі й південній Україні задля соковитих овочів; деревно червонаве, тверде.

Бросня (sporangium), прилад до витворювання розроднів у вищих скритоцвітних ростин, як мохи, папороті й ін.

Брох Оляф, проф. унів. в Осло, норвезький філолог, дійсний член НТШ, автор слов'янської фонетики, „Slavische Phonetik" і „Очерк физіологіи славянской рѣчи", описав діялект с. Ублі на Закарпатті.

Брошка, (фр.) прикраса зі шпилькою, яку жінки припинають під шиєю або на грудях.

Брошура, (фр.) невеличка книжечка зшита, але неоправлена.

Брошурування, (фр.) складання і зшивання друкованих аркушів у книгу без окладинок (палітурок).

Бруґш Гайнріх Карл, нім. єгиптолог (1827-94), „Гієрогліфічно-демотний словник".

Брудершафт, (нім.) братерство, побратимство; запити бр. — запити приязнь з правом казати собі „ти".

Брук, (нім.) хідник, поміст, вимощення дороги.

Бруква, гл. Ріпак.

Бруклін (Brooklyn), частина міста Нью-Йорк (до 1897 самостійне місто) на зах. частині острова Лонґ Айленд; 2,018.356 меш. Політехніка, інститут для мистецтва й наук.

Брукнер Антон, нім. композитор (1824-95), один із найзамітніших віденських симфоніків у добі після Бетговена.

Брукс (Brooks), 1) Вільям, півн.-ам. астроном (1844-1921), відкрив багато комет; 2) Чарлз Вільям Шірлей, англ. письменник (1816-74), автор численних романів і комедій, книги про Росію; головний редактор сатиричного журналу „Punch".

Брукселя, фр. Брюсе́ль (Bruxelles), флям. Брюссель (Brüssel), головне місто і пристань Бельґії, має разом з передмістями 810.000 меш.; старинне, долішнє місто флямандське; новітнє, горішнє має французький характер. Брукселя є найбільшим вузлом доріг у Бельґії, а завдяки тому торговельним містом. Великий промисл, головно ткацький. Багато наукових інституцій; два університети, багато величавих будівель; старий ратуш з XV. в.

Брукселька, (від міста Брукселі) назва особливого роду капусти; гл. Капуста.

Брульйон, (фр.) зшиток до писання на

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

брудно, чорновик, чернетка, несправлений і непереписаний рукопис.

Брун (Brunn) Ґайнріх, славний нім. археолог та історик клясичного мистецтва (1822-94), „Історія грецького мистецтва".

Брукселя.

Брун Филип, рос. історик і археолог (1804-80), проф. одеського університету, дослідник побережжя Чорного моря („Черноморье").

Брунатний, (поль.) бурий.

Брунгільда, валькірія; в „Нібелюнґах" суперниця Зіґфріда, що спричинила його смерть.

Брунеї, султанат у півн. Борнео під протекторатом В. Британії; 6.500 км² пов. і 27.000 меш.

Брунелескі (Brunelleschi) Філіппо, іт. архітект і різьбар (1379-1446), творець величньої бані фльорентійського собору, що була першим досягненням ренесансового будівництва.

Ф. Брунелескі.

Брунер Людвик, проф. хемії унів. в Кракові (1871-1913), відомий, як Ян Стен, польський літ. критик: „Сучасні душі", „Про Виспянського". Переклав вибрані твори А. Франса.

Брунет(ка), (фр.) чорнява, смаглява людина. Брунети, це особлива порода людей, гл. Людина.

Бруні Федір, відомий рос. маляр, професор історичного малярства рос. академії мистецтв (1800-1875); „Мідний змій", фрески в Ісаакіївському соборі у Петербурзі.

Бруно, 1) Б. Великий, брат ціс. Оттона I. (925-965), канцлер держави, архієп. Кельну; 2) Б. з Маґдебурґу, чернець від 1078 в Мерсебурґу, історик.

Бруно Джордано, гл. Джордано Бруно.

Бруннер Гайнріх, славний історик нім. права (1840-1915).

Брунька, зав'язок на майбутню нову частину ростини; складається з тзв. „підстави", себто з маленького бильця, закінченого творчим (веґетативним) вершком, і з пучечка маленьких листочків, які вкривають згадану основу так, як листки головки капусти її качан; зверхні листочки, що вкривають цілу бруньку, звичайно згрубіли, дуже часто тверді, лусочковаті та вкриті живицею. Відповідно до положення розрізнюємо бруньки: вершкові й бічні; відповідно до призначення маємо бруньки: листкові, галузкові і цвітяні. Б. в зоології: особливий зав'язок на нову тваринку, гл. Брунькування.

Брунькування (gemmatio), особливий спосіб розмножування найнижчих живин; полягає в тому, що в якомунебудь місці твориться маленьке випуклення, яке виростає в нову живинку; така молода живинка звичайно відділюється від первісної живинки, часом не відділюється, утворюючи таким способом спільноти (колонії). Брунькуванням розмножуються з ростин дріжджаки і деякі гриби, з тварин передовсім одноклітинні й порожнинці, а відтак деякі черви, членоногі, м'якуни, покривники й ін.

Брус (Bruce) Джемс, англ. подорожник по Абесінії і Єгипті (1710-94).

Брус, кусень дерева або металю, в поперечному перекрої чотирокутний або квадратовий; залізо різноманітного виду. В будівництві: брус це дерев'яний трям, оброблений до грані (канту) з усіх 4-х боків; уживається до будови стін „на зруб". Залежно від їх довжини, місця, де находяться, та призначення звуться: царинами (короткі бруси поміж вікнами), сумаками (бруси від угла до вікна), запісошниками (верхні бруси стін), підвалинами (спідні бруси стін).

Брусілов Олексій, рос. генерал (1853-1926), в часі світової війни 1914 командував 8. армією, 1916 вів наступ на Галичину. Після революції був інспектором більшовицької кавалерії.

О. Брусілов.

Бруслина, проскурник (Evonymus), до 6 м. вис., корчовата ростина, замітна гранчастими та червонавими, трійливими ягідками з жовтим зернятком, що виглядає із отвореного, дозрілого нутра; відвар з листя і ягідок вживається в гомеопатії, також змивають ним дітям голову від струпів; тверде, тривке деревно вживається на токарські вироби, на кілочки до обуви і т. п. На Україні росте скрізь: б. звичайна (E. europea) і б. бородавчаста (E. verrucosa).

Брусниця, борина, ґоґодз(а), (Vaccinium vitis idaea), низький корч із дрібним, вседеленим листям з роду вересоватих; росте в соснових лісах, особливо в горах, червоні кваскуваті овочі вживаються на варення й солення.

Брусса, місто в півн.-зах. Малій Азії; 65.000 меш., до здобуття Константинополя столиця Туреччини. Околиця дуже врожайна; сірчані теплиці, шовківництво. Гроби перших султанів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бруствер, (нім.) насип стрілецького окопу, охоронний вал.

Брустер (Brewster) Девід, англ. фізик (1781-1868), винахідник калейдоскопу й стереоскопу; досліджував також поляризацію світла.

Брустерів закон відноситься до поляризації світла: танґенс поляризаційного кута рівняється сочинникові переломання (1815).

Брут, 1) Люцій Юній, леґендарний рим. консул б. 510 до Хр., прогнав Тарквініїв; 2) Марк Юній, проводир змови проти Цезаря 44 до Хр., погромлений під Філіппі 42 завдав собі смерть.

Брутальний, (лат.) грубий, дикий, нагальний, неотеса.

Брутто, (іт.) нечистий; уживається у зіставленнях — брутто дохід — сирий дохід, брутто вага — вага товару враз з опакованням.

Брух Макс, нім. композитор (1838-1920); ораторії, скрипкові концерти, сольові твори й ін.

Брухнальський Вільгельм, поль. історик літ., *1859, проф. львівського унів., знавець поль. середньовічної літератури, дослідник Міцкевича та Красінського.

Бруцін, кристальний алькальоід, дуже отруйний та зближений до стрихніну.

Брюґґе (Brügge), фр. Брюж (Bruges), пристань бельґійської Зах. Фляндрії, колись один з найбільших торговельних осередків Европи, 78.000 меш., багато пам'яток середньовічної архітектури, виріб мережок.

Брюкнер (Brückner) Едвард, нім. географ (1862-1927), звісний теорією про зміни підсоння і дослідами Альп.

Брюкс (Brüx), гл. Мост.

Брюлов Карл, відомий рос. маляр-академіст XIX. в. (1799-1852), творець славного „Останнього дня Помпеїв", учитель Шевченка й цілої низки укр. малярів-академістів: Сошенка, Штернберґа, Безперчого й ін.

К. Брюлов.

Брюль (Brühl) Гайнріх, нім. політик (1700-63), міністер саксонського електора й польського короля Авґуста III.

Брюль (Brüll) Ігнац, нім. композитор (1846-1927); опери, балети, симфонічні й камерні твори.

Брюмер (Brumaire, себто хмарний), другий місяць французького республіканського календаря, тривав від 23-го жовтня до 21-го листопада. Брюмера 18-го, себто 9-го листопада 1799, день, в якому Наполеон повалив Директорію й утворив консулят (на ділі свою диктатуру), був кінцем фр. революції. В переносним значінні загалом упадок революції.

Брюнет(ка), гл. Брунет(ка).

Брюнетьєр (Brunetiére) Фердінанд, фр. критик та історик літератури (1849-1903); найважніший твір „Розвиток жанрів в історії літератури".

Брюно́ (Bruneau) Люї Шарль, фр. композитор комічних опер, вокальних творів та ін., *1857.

Брюссель, гл. Брукселя.

Брюсов Валерій, рос. поет (1873-1924), один із основників рос. „декаденства" 90 років.

Брюховецький Іван, дворянин Б. Хмельницького, 1660-63 кошовий Січи, виступав проти збагаченої козацької старшини і, як народній кандидат, обраний гетьманом Лівобічної України на чорній раді 1663; вів війну з Польщею і шукав допомоги Москви, 1665 їздив з поклоном до царя, зрікся на користь Московщини доходів з податків і дозволив увести московські залоги на Україну; при допомозі підскарбія Ракушки впорядкував укр. скарб; коли Москва андрусівським договором 1667 відступила Польщі правобічну Україну, Б. вигнав московські війська з Лівобережжя і хотів получитися з Дорошенком, але 1668 убито його під Опішнею; похоронений у Гадячі.

Брянськ, місто в зах. Росії над рікою Десною; промисл; 25.000 меш.; знане вже в XII. в.; до 1356 було осідком удільного князівства. Собор з XVI. в.

Буаґільбер (Boisguillebert) П'єр, фр. економіст (1646-1714), передтеча фізіократів, противник меркантилістів.

Буазерія, (фр.) мистецька дерев'яна оправа стін; викладення стін дерев'яними, різьбленими (профільованими) плитами.

Буалéв (Boylesve-Tardivaux) Рене, франц. письм. (1867-1926); повісті з життя фр. провінціяльних міст.

Буальдьє (Boieldieu) Франсуа Адріян, популярний фр. оперний композитор (1775-1834); опери: Каліф з Баґдаду, Жан із Парижа, Біла дама й ін.

Буальо́-Депреó (Boileau-Despréaux) Ніколя, фр. поет і критик (1636-1711), ворог сальонової поезії, проповідник природности й раціоналізму в мистецтві, виложив свої естетичні погляди в широко відомім творі „L'art poetique", що мав великий вплив у цілій Европі. Естетика Б. полягала на цих принципах: 1) натуралістичному (мистецтво є наслідування природи), 2) раціоналістичному (мистець має кермуватися розумом), 3) клясичному (має наслідувати старинних). Культ стародавности у Б. переважав над культом природи й тому його естетику вороги охрестили „теорією псевдоклясицизму".

Буассьє (Boissier) Ґастон, фр. історик (1813-1908), член фр. Академії Наук, автор прегарних студій ст. рим. історії.

Бубал (Bubalis), рід антилопи з півд. Африки, з короткими, карбованими рогами; отя. лою будовою свойого тіла становлять вони перехід до буйволів; із багатьох ро-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дів найгарніший бубал білочолий (Bubalis albifrons).

Бубела Петро, сотник УГА, заступник Секретаря Військових Справ ЗУНР 1918-19.

Бубікопф, (нім.) коротко підстрижене волосся по хлоп'ячому; жіноча підстрижка.

Бубнище, село 12 км. на зах. від Болехова, комори у скалах.

Бубнов Микола, рос. історик, проф. київського унів., *1858. Студії про абак.

Бубал білочолий.

Бубнявіння, збільшення об'єму дерева при вбиранню ним вогкости; відбувається нерівномірно по різних напрямках у різних частинах дерева; внаслідок цього дошки жолобляться; гл. Жолобіння.

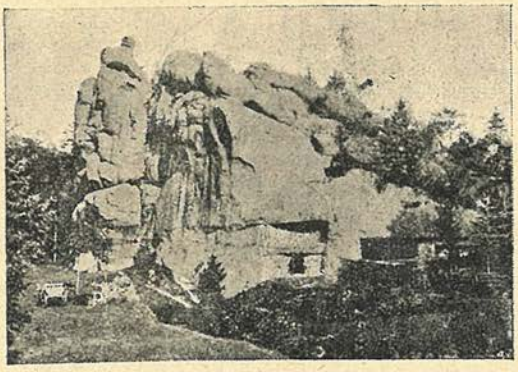

Бубнище: скали.

Бубон, (гр.) димниця, запальний опух лімфатичних залоз на шиї, під пахами, в пахвинах, на специфічному тлі, дуже часто гноїться.

Бувін (Bouvines), фр. оселя б. Лілю, 1214 побіда фр. короля Филипа II. Авґуста над цісарем Оттоном IV.

Буг, притока Висли, 785 км. дов., джерела біля Золочева; береги низькі й багнисті, течія творить багато рукавів і закрутів. В долішній часті від Сокаля судоходний. Притоки зліва: Рата, Солокія, Крна; справа: Луга, Мухавець, Лісна, Нурець і Нарва. Буг є сполучений каналами через Мухавець з Прип'ятю і через Нарву з Німаном.

Бугославський Сергій, дослідник старо-української літератури X-XI вв., *1888.

Бугурт, гуртова лицарська забава на подобу боротьби в полі, ведена звичайно тупими списами й мечами.

Буґґе Софус, норв. філолог і етнолог (1833-1907), автор праці про півн. міто.огію.

Буґе (Bouguer) Ігєр, фр. астроном (1698-1758), основник фотометрії, придумав геліометр.

Буґенгаґен (Bugenhagen) Йоган, проф. теології (1485-1588), поруч Лютера й Меланхтона найвизначніший реформатор і помічник Лютера при перекладі біблії.

Буґшприт, скісно уставлена щогла на носі судна, яка піддержує вітрила, найбільше потрібні до виконування поворотів навіть тоді, коли всі інші вітрила треба звинути (пр. під час бурі).

Будапешт (Budapest), головне місто Угорщини, положене над середнім Дунаєм, найважнішою комунікаційною артерією краю, в місці доброго получення з зах. угорською низиною. Складається з старого міста Буда на наддунайських правобережних горбах,

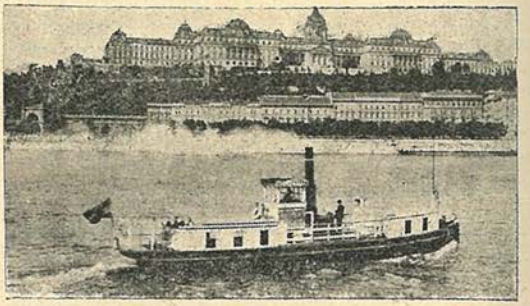

Будапешт: Замок.

з королівським замком, та з нової частини Пешт, великого, новітнього, промислового міста на низині і рівнині Альфельду. Разом з передмістями 1,290.000 меш. Торговля рільними плодами країни: збіжжя, худоба, вино, спирт; найбільший промисл країни: млини, рафінерії спирту, фабрики шкір, машин, будова кораблів. Найбільший залізничий вузол країни, порт на Дунаю. Багато величавих будівель (замок, парлямент), університет, політехніка, Академія Наук, музеї і т. ін.

Будвайс (Budweis), гл. Будейовіці Чеські.

Будда, гл. Буддизм.

Буддизм, інд. релігія, основана в VI. в. до Хр. Основником був Сіддгатта з родини Сакія. Церковне його ймення звучить Буддга, себто пробуджений, просвічений. Називають його Сакіямуні — мудрець з роду Сакія, або Самано Ґотано. Сіддгатта помер 480 до Хр., у 80-тому році життя. Будда відкидає всяку аскезу, авторитет Вед та поділ на касти (пор. Брагманізм). Натомість задержує віру в мандрівку душ, визнає одність усього буття, недійсність індивідуального існування і зов-

Будда.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1

2

3

4

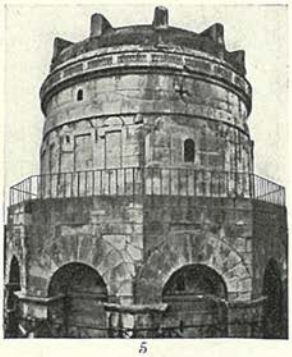

5

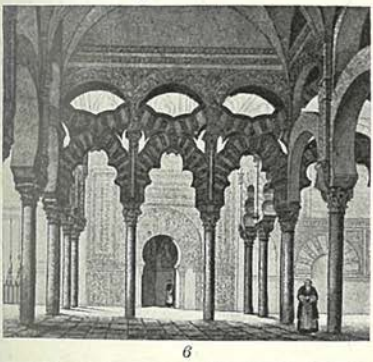

6

7

8

9

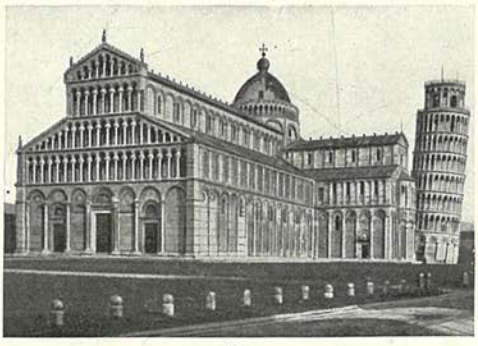

10

11

Єгипет: 1. Карнак, святиня (б. 1500 до Хр.). **Греція:** 2. Атени, Партенон (447—438 до Хр.). **Італія:** 3. Кругла святиня б. Тіволі (1 в. до Хр.). 4. Рим, Тріюмфальний лук Константина (315 по Хр.). 5. Равенна, гробівниця Теодориха (б. 530). **Іслям:** 6. Кордова, мошея всередині (б. 795). **Китай:** 7. Пагода б. Шангаю. **Буддизм:** 8. Паґан (Бірма), святиня Ананда (1058—1067). **Романське** будівництво: 9. Ґернроде, церква (розпочата 961). 10. Піза, собор (1063—1118, причілок 1174) і похила вежа (1174). 11. Вормс, собор, зах. частина (скінч. 1234).

Брокгавз — Ляйпціґ. В-во „Укр. Заг. Енцикльопедія“ — Львів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1

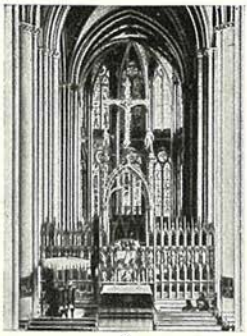

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Ранній ґотик: 1. Париж, Нотр-Дам (12—13 в.). **Ґотик:** 2. Марбурґ, церква св. Єлисавети всередині (б. 1253—1283). **Пізній ґотик:** 3. Міланський собор (початий 1386). **Ренесанс:** 4. Венеція, бібліотека Марка (початa 1536). 5. Рим, баня собору св. Петра (Мікель Анджельо, від 1557). 6. Гайдельберзький замок, Фрідріхова будова (1556—1559). **XVII—XVIII вв. (барок і т. д.):** 7. Рим, св. Сусанна (Карльо Мадерна, 1600). 8. Авґсбурґ, збройовня (Голь, 1602). 9. Дрезден, Входова палата (Пепельман, 1711—1722). **XIX і XX вв.:** 10. Берлін, театр (Шінкель, 1818—21). 11. Берлін, Вертгаймів товаровий дім (Мессель, 1896). 12. Кельн, Шкляний дім на виставі прикладного мистецтва (Тавт, 1914).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нішнього світу, злуди, і як ціль життя ставить Нірвану, тобто небуття, знищення всякого існування. До цього стремить людина через строгу мораль, основану на співчутті, чернече здержливе життя, поборювання всіх похотей та бажань. Тим то й не удержався в Індії, де в III. в. до Хр. був державною релігією (король Ашока). У найчистішій формі заховався б. у Зах. Індії й на Цейльоні. З передньої Індії випер його брагманізм, а в Тибеті, Китаї, Монголії виродився буддизм у крайній політеїзм з величавими обрядами (ризи, дзвінки, співи, жертви, святині, манастирі). Сьогодні буддизм визнає 580 міл.

Будеволя, гл. Танячкевич Д.

Будейовіці Чеські (Budějovice České), нім. Будвайс (Budweis), місто в півд. Чехії над Велтавою, 44.000 меш. Господарський осередок південної Чехії, металевий, цукровий і порцеляновий промисл.

Буджак, степ над Чорним морем між долішнім Дунаєм і дол. Дністром.

Будзиновський 1) В'ячеслав, політичний діяч, публіцист та популяризатор, *1868, б. посол до австр. парляменту; твори: економ. праці (Хлопська посіліть, Аґрарні відносини в Галичині), побутові оповідання з сатиричною закраскою (Стрімголов, Серце), історичні повісті (Кров за кров, Осаул Підкови) й популяризації: Історія України, Гетьман Мазепа, Наші гетьмани й багато ін.; 2) Осип, сотник УСС, перейшов з Укр. Гал. Армією за Збруч, †1919.

Осип Будзиновський.

Будило, один з дніпроеих порогів.

Будини, велике, мабуть сх.-слов'янське плем'я, що у V в. до Хр. жило на лівобережній Україні; згадується у Геродота.

Будівельне право, обіймає правні приписи про тзв. будівельну поліцію, тобто про право публічної власти на обмежування будівельної свободи громадян у публічному інтересі. Відповідно до цього говориться про суб'єктивне будівельне право, коли публічна влада дала власникові право будувати на своєму ґрунті. Це діється при помочі тзв. будівельного консенсу (згоди), що призволює на будову; при кінці будови влада дає дозвіл на вживання будівлі.

Будівельні приписи, це приписи, які управильнюють спосіб виконування всяких будівель і зладжування плянів з огляду на загальну безпеку, гігієну, рух, пожар і т. ін.

Будівельний промисл, одна з важніших галузей промислу. Будівельна справа набрала, особливо по світовій війні, значіння окремого суспільного питання у зв'язку з перелюдненням та недостачею мешкань. В культурних державах Европи держава прийшла з великою фінансово-кредитовою допомогою будівельній справі, підпираючи два зразки мешкальних домів: родинних дімків і великих чиншових кам'яниць. Кругом Парижа, Берліна, Праги, Відня повстали цілі нові міста. Буд. промисл є сезоновий; зимою буд. рух звичайно стає.

Будівельний уряд, державний або громадський уряд, який наглядає над усіми будовами, затверджує пляни, дає дозвіл на будову і т. ін.

Будівля в річовому праві. Власність будівлі припадає власникові ґрунту, навіть тоді, коли вжив чужих матеріялів; одначе він мусить власникові матеріялів звернути звичайну, або й найвищу ціну матеріялів, відповідно до того, чи користуючися чужими матеріялами, робив це у добрій, чи в злій вірі. Хто-ж, навпаки, будував власними матеріялами на чужому ґрунті без відома й волі власника, будівля того припадає власникові ґрунту, що має звернути тільки вартість обов'язкових і пожиточних видатків. Але коли власник ґрунту знав про будову та не заказав її зараз такому будівникові, що ділав у добрій вірі, то власність будови припаде будівникові з тим, що мусить власникові ґрунту звернути звичайну вартість за ґрунт.

Будівництво, в загальному збір усіх досвідів і правил, конструкцій і обчислень для виконування усяких будівель. В дальшому значінні це знання, яке обіймає усі роди будування, не лише мешкальних і під оглядом артистичним визначних будівель, як: церкви, музеї, палати, але також усіх родів будівель, як: мости, дороги, канали, будови водні, машинові, і т. п. У вищому значінні б. це мистецтво (архітектура), котрого найважнішим і найтяжчим завданням творити зв'язок між формою й ціллю (призначенням), беручи під увагу характер і якість матеріялу, конечність утримування гармонії з тлом, яким є природа і середовище людей, з котрими будівля мусить в'язатися. Уміння достосуватися до всіх цих чинників є найбільшим мистецтвом будівничого, а створення гармонійного вислову й уняття цілости представляє стиль даної епохи і відтворює її духа; гл. Стиль.

Будівничий, той, що виконує усякого роду будівлі по плянам, зладженим архітектом або інженером.

Буділовіч Антін, рос. учений, словіст (1846-1908), автор праці „Первобытные славяне в их языкѣ, бытѣ и понятіях по данным лексикальным". Слов'янофіл, ворог укр. руху.

Будішин або Будішов (Bautzen), столиця саксонських Лужиць над гор. Шпревою; 41.000 меш., з цього 10% лужицьких сербів. Культурний осередок луж. сербів; ткацький промисл.

Будний Симеон, прихильник спочатку

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

кальвінізму, а опісля социніянства, білорус, учився в краківськім унів., 1562 видав у Несвіжі книжку „О оправданіи грѣшнаго человѣка перед Богом“ та „Катыхизіс для простыхъ людей языка рускаго“. Переклав для социніян біблію по польськи (2 вид. 1570 і 1572).

Будники, лісові промисловці, що випалювали ліси і приготовляли смолу, поташ, вугілля (назва від „буди“, лісової хатини); також селяни приписані до салітряних гут.

Будовец з Будова Вацляв, чес. письменник, член і оборонець „Чеських братів“, згинув на ешафоті (1551-1621).

Будуар, (фр.) чепурна жіноча кімната або її частина.

Будяк, гл. Бодяк.

Будяк Юрій, вл. Покос, укр. письм., *1879. Поеми: „Невольниця-Українка“, „Пан Василей“, збірка поезій „Буруни“, низка популярних книжечок для народу й споминів: „Записки учителя“. Найновіша збірка „До великої брами“.

Будьонний (Буденний) Семен, один із організаторів більшовицької армії, інспектор кінноти СРСР, *1883.

Буенос Айрес (Buenos Aires), головне місто Арґентіни, найбільше місто Півд. Америки, 2,800.000 меш., положене над заливом Ріо де ля Плята, торговельний і промисловий осередок Арґентіни, вивіз рільничих і скотарських продуктів краю, фабрики м'ясних консервів, металевий промисл. На тутешню пристань, що є одною з найбільших пристаней світу і третьою пристанню Америки, припадає 30 міл. тон корабельного обороту, себто половина торговельного обороту цілої Арґентіни; університет.

Буенос Айрес.

Бужани, ст.-укр. плем'я, жило над Бугом.

Бужари, 1086 м. високий щпиль Великого Ділу.

Бужинський Гавриїл, * в 80 рр. XVII в., вмер у Москві 1731, належав до гурту тих духовників-учених, що зі Стефаном Яворським на чолі пішли на службу Петра І. та були його співробітниками на полі перестрою Росії. Б. уславився своїми проповідями, в яких вихваляв Петрові реформи (видані в цілості аж 1898), а також перекладами з чужих мов (твору С. Пуфендорфа й ін.). Перед смертю був єпископом у Рязані.

Бужі, (фр.) свічка, циліндричні палочки до дослідів і розширення вузьких каналів, пр. мочевої цівки.

Буза, (перс.) гострий напиток з проса, гречаного або вівсяного борошна у татарів і різних кавказьких народів.

Буздиґан, (тур.) рід булави з головкою в виді грушки, з 6-8 повздовжними карбами, давня відзнака укр. полковників і нижчих старшин; гл. Пірнач.

Бузев, місто в схід. части Волоського низу (Румунія), у підніжжя Карпат, 33.000 меш.; рафінерії нафти, гарбарні, ткацтво.

Бузенто, річка в іт. провінції Козенца; 410 похоронено в ній Аларіха.

Бузескул, Володислав, історик, гол. старої Греції, проф. харківського унів., член ВУАН, *1858.

Бузина (Sambucus), кущі. Б. чорна і б. червона (S. nigra et S. racemosa) у лісах Европи й півн. Азії; розводять у садках; вивар з квітів уживають при перестуді на поти. Б. трависта (S. ebulus) для фалшування вин.

Бузина чорна.

Бузок, турецький боз (Syringa), корчовата ростина, до 5 м. вис., з серцеватими листочками і гронами невеличких блідо-фіялкових або білих цвітів, цівкуватих, на кінці розділених на 4 платочки. Живе дико на Балкані й у М. Азії; задля гарних, запашних цвітів плекається у нас скрізь по городцях і біля хат.

Бузок.

Бузоні Ферручіо, іт. піяніст і композитор (1866-1927); опери, орхестральні і форт. твори.

Бузулук, 1) права притока Дністра, 170 км. дов.; 2) ліва притока Хопра, у сточищі Дону, 200 км. дов.

Бузун, нечиста кам'яна сіль.

Буйвіл (Buffelus), великий жуйний звір, подібний до нашої рогатої худоби, визначається великими, грубими, серпуватими рогами. Замітні відміни: 1) б. індійський (Buffelus bubalus), живе дико досьогодні в Індії й здавна освоєний у Басарабії, Угорщині, на Балкані, в Італії і в півн. Африці; 2) б. кафрський (Bubalus caffer), замітний дуже грубими рогами при підставі, в півд. Африці. Буйвіл европейський і буйвіл американський, гл. Зубр.

Буйло Констанція, суч. білоруська письменниця; „Курганная кветка“ 1914.

Буйницький Казімєж, польський письм. (1788-1878), малював життя білоруського народу, а у журналі „Radehast“, який видавав у Вильні в 40 рр. XIX в., містив білоруські етнографічні матеріяли.

Буйтур, гл. Тур.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Буйтур-Всеволод, гл. Всеволод.

Бук (Fagus silvatica), дерево 40 м. вис.; в зах., серед. і півд. Європі, де творить ліси чистого й мішаного складу на значних просторах, переважно в горах і підгір'ях; на Великій Україні трапляється тільки понад Збручем та Дністром. Деревно тверде, гарне, але нетривке й непридатне на будівлі; вживається у столярстві, токарстві й на паливо; овочі: букові горішки, букви, для здобуття олію й на корм худобі (буковий товщ).

Бук звич.

Бук Яків, лужицький письм. (1825-95), редактор „Časopis-y Macice Serbskeje" в 1853-67, видав збірку народніх приказок.

Букало, гугукало, гук водяний (Botaurus stellaris), бродун величини великої курки, замітний зеленаво-бурим опіренням, довгим дзьобом, грубою шиєю і ногами упередніми по п'яти, з дуже довгими пальцями; нічний птах, живе над водами, гугукає дуже сильно завдяки особливому приладові в гортанці, для зміцнення голосу.

Букараманґа, місто в Колюмбії, 25.000 меш., плянтації.

Букарешт, рум. Букуришть, головне місто Румунії на Волоській рівнині. Торговельний і комунікаційний осередок; промисл зачинає розвиватися в останнім часі (головно ткацький і металевий). 656.000 меш.; університет, Академія Наук.

Букарешт.

Буква, або літера, писаний знак на означення звуку мови.

Буке (Bouquet) Мартен, бенедиктинець, фр. історик, бібліотекар в абатстві Сен Жермен (1685-1754). Видав 8 томів джерел до історії Франції (Scriptores rerum gallicarum Francicarum).

Букер (Booker) Вашінґтон, муринський діяч у ЗДА, *1859, написав низку творів про ам. неґрів і цікаву автобіографію.

Букет, (фр.) в'язанка квітів, китиця; особливий запах різних вин.

Букефал, буцефал, (гр.) вологоловий, широколобий; славний кінь Олександра В.; загалом породистий неуговканий кінь.

Букініст, (фр.) антиквар, торговець старими книжками.

Буковина, карпатська та підкарпатська країна у сточищі Пруту та Серету; 10.550 км² і 810.000 меш. Після ослаблення галицько-володимирської держави на цій території, вона відійшла до Молдави, а 1527 до Туреччини, 1775 прилучено її до Австрії, де 1786-1849 була частиною Галичини, а 1849-1918 осібним коронним краєм. Від кінця XIX в. розвивається на Б-ні живий український рух, засновуються українські товариства, школи, укр. катедри на черновецькому університеті, а врешті і в крайовій самоуправі здобувають собі українці належне значіння. По розпаді Австрії на короткий час півн. часть Б-ни приєдналася до України, але румуни заняли її й розділили між інші частини Румунії. Б. сільсько-господарська країна, має багато лісу (40%), головно в Карпатах, а на долах врожайні поля. Українці (40%) заселюють півн. і західню частину, румуни (40%) південну, по містах багато німців і жидів. Головне місто Чернівці. Гл. Україна буковинська.

Буковина, політ. час., виходив у Чернівцях у рр. 1885-1918. Першим ред. був О. Федькович, пізніше О. Маковей та ін.

Буковинське мистецтво, гл. Галицько-волинське і Румунське мистецтво.

Буковінський (Селім) Владислав, поль. поет і літ. критик та історик літ. (1871-1927). Видавав літ.-арт. місячник „Sfinx".

Буколіка, (гр.) поема з життя пастушків, ідилія.

Букса, (нім.) металева коробка, в котрій обертається вісь (залізничого воза, паротягу та ін.).

Буксир, линва, якою одно судно тягне друге, нездатне до плавби.

Букша, гл. Букса.

Букшований Осип, *1888, до 1918 сотник УСС, 1918-9 отаман і команд. І. бриг. УСС.

Букшпан (Buxus sempervirens), корч або дерево до 6 м. вис., з круглавим, дрібним, вічнозеленим листям; у нас плекають його для окраси; його тверде деревно вживається до токарських виробів.

Булава.

Букштин, гл. Травертин.

Була, округлий камінь.

Булава, (тат.) довбня; держак з кулею, оздобленою дорогим камінням, відзнака гетьман. влади на Україні.

Булавин Кіндрат, бахмутський сотник, у порозумінні з Мазепою підняв донських козаків проти Росії, захо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

пав Черкаськ; 1708 по невдачах застрелився.

Булавний, термін у Укр. Гал. Армії: як прикметник ужив. на означення „штабовий", пр. бул. відділ, бул. старшина; як іменник, б. означав найвищий ступінь підстаршини, відповідав австрійському „штабсфельдфебель".

Булат, (тур.) тур. або перська шабля, полірована сталь (головно з Дамаську).

Булґаков, 1) Михайло, рос. письменник *1891; „Белая гвардия", „Роковие яйца" і ін.; 2) Сергій, рос. економіст і публіцист, *1871, представник ідеалістичного напрямку рос. філософії; „От марксизма к идеализму", „Философія хозяйства" й ін.

Булґарін Тадей, рос. письменник, родом поляк (1789-1859), видавець впливового півурядового дневника „Сѣверная Пчела" й автор кількох романів.

Булдимок, коротка ґвинтівка у козаків.

Булдоґ, (англ.) порода собак, гл. Собака свійський; також великий револьвер з широким дулом.

Булиґін Олександер, рос. політичний діяч, *1851, міністер внутрішніх справ після кн. Святополк-Мірського до жовтневого страйку 1905. Виробив проєкт закону про державну Думу („Булиґінська конституція"), який у життя не увійшов.

Буліч Сергій, рос. лінґвіст (1859-1921), автор праці „Очерк исторіи языкознанія в Россіи" (1904).

Булла, (лат.) гл. Буля.

Буля, (лат.) в стислім значінню — печать, в ширшім — сам документ з печаттю. В середніх віках так називали важні папські, цісарські або королівські документи, пр. Золота Буля, в нових віках лише папські у важніших справах. Буля має звичайно велику олов'яну печатку з образом св. Петра і Павла на шовковім шнурку, сама писана по лат. на пергаменті. Назву булі надають їй перші слова змісту, пр. знана буля Боніфатія VIII. „Unam Sanctam" проти Филипа IV. Кр. 1302, Льва X. „Exurge Domine" проти Лютера 1520, Климента VIII. „Magnus Dominus et laudabilis nimis" 1596 з нагоди Берестейської Унії, Пія IX. „Pastor aeternus" про непомильність папи 1870.

Булянже́ (Boulanger) Жорж, фр. генерал (1837-1891), 1886-87 військовий міністер, опісля депутат, провокував війну з Німеччиною, засуджений за змову, утік до Англії.

Булярій (Bullarium), збір буль і бреве.

Бульба, бульва, наріст на коріннях деяких ростин, повний мучини, з тзв. „очками", звичайно схованими у ямочках; є це властиво тзв. „підземний ґін", а „очка" це лусочковаті бруньки, з яких можуть вирости нові ростинки; нагромадження великої кількости мучини в бульбах є наслідком загніздження на коріннях особливих дрібнотворів, „бульбочкових заразнів". Буває в багатьох родів ростин, як: хрестоцвітні, стручкові, картопля, батат і багато інших. Великі бульби багатьох ростин вживаються як городина.

Бульба Ольґерд (Чиж), суч. білоруський етнограф і публіцист.

Бульбарний параліч, поступова нервова недуга на тлі затяжного запалення порозсіваного малими огнищами у довгастім стрижі (стрижобульвині), що веде до паралічу поодиноких м'язів, губ, язика, горла й гортанки, внаслідок чого хорий повільно затрачує спромогу ликати, говорити і т. ін.

Бульбочкові заразні, дрібновидні живинки, які живуть в коріннях багатьох хрестоцвітних і стручкових ростин; вони втягають у себе з повітря азот і з нього витворюють плинні азотові сполуки, які опісля може дотична ростина зужити на свою потребу; через те, в тих місцях, де вони живуть, через надмір поживи витворюються на коріннях дотичних ростин бульбочки, які деколи, як пр. у картоплі, можуть доходити до значних розмірів і задля нагромадження в них поживної мучини вживаються до їжі. На образку нарисовано: вгорі част. корінця стручкової ростини з „бульбочкою" — побіч ця бульбочка розрізана; вдолі: одна клітина бульбочки, сто разів побільшена; в ній повно заразнів, дрібненьких мов пил; побіч ті ж самі заразні, 1000 разів побільшені, а вдолі „бактероїди".

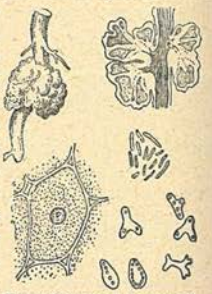

Бульбочкові заразні.

Бульб'яник мертвоголовий, мертвоголовець, труп'яча голова (Acherontia atropos), найбільший наш нічний мотиль, у розкриллі до 12 цм. завширшки, з замітною плямою на плечах у виді труп'ячої голови; цілий темнобурий, задні крила жовто і чорно пругасті; його гусільниця, завдовшки б. $1^1/_2$ дм., живиться листям картоплі.

Бульвар, (фр.) широка вулиця, обсаджена з обох боків деревами.

Бульвер (Bulwer), 1) Едвард, англ. письменник (1803-73), автор численних романів, з яких найславніші: „Останні дні Помпеїв", „Рієнці"; 2) Едвард — син (попереднього), граф Літтон, дипломат і поет (1831-91).

Бульйон, (фр.) м'ясний вивар, юшка, росіл.

Бульо́нь над Морем (Boulogne sur Mer), пристань у півн.-захід. Франції, 5.400 меш. Звідти та з Кале́ переїзд до Англії; торговельна і рибацька пристань, літні купелі. Промисл, рибальство на морі.

Бульо́нь над Сеною (Boulogne sur Seine), місто коло Парижа, 68.000 меш. Місце проходів парижан, багато вілл, гарний ліс.

Бультгавпт Гайнріх, нім. драматург та історик літератури (1849-1905), автор праці про Шекспіра й нім. театр.

Бумеранґ, австралійська вигнута пали-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ця, яка має ту прикмету, що добре кинена, вертається на давнє місце.

Бумлювати, (нім.) волочитися по шинках, піячити.

Бунґара-пама (Bungarus faseiatus), пишнобарвна гадюка, з жовтими, голубими і чорними перстенистими смугами на тілі, дуже їдовита, живе в півд. Азії.

Бумеранг.

Бунґе, російсько-німецька родина, з якої походить кілька рос.-нім. учених: 1) Александер, ботанік (1803-90), проф. унів. в Києві й Дорпаті, дослідник рістні Надволжя, Алтаю і Персії; 2) Ґустав, син Александра, фізіолог (1844-1920), проф. унів. в Базелі, дослідник фізіології людини, один з творців новітнього протиалькогольного руху, опертого на наукових основах; 3) Микола, син Фрідріха економіст і фінансіст (1823-95), проф. київ. унів., опісля міністер фінансів, член рос. Академії Наук; 4) Фрідріх Ґеорґ, юрист, брат Александра (1802-97), дослідник історії права Ліфляндії і кодифікатор місцевого права.

Бунд, (нім.) союз.

Бунд, або „Загальний Жидівський Робітничий Союз у Литві, Польщі й Росії", соц.-дем. жид. партія, заснована у Вільні 1897, 1906 злучилася на автономних правах з Рос. Соц.-Дем. Партією.

Бунд (Der Bund), швайц. демократичний щоденник у Берні, оснований 1849.

Бунда, (мадьяр.) довга опанча, теплий великий плащ до подорожі.

Р. Бунзен.

Бунзен Роберт, нім. хемік (1811-99), разом із Кірхгофом творець спектральної аналізи. Працював у різних ділянках фізики та хемії. Дав методу поміру густоти газів та зладив водяну помпу до розріджування повітря, статив, газовий пальник, кальориметр та фотометр.

Бунзенів пальник, пальник до світляного газу, для робітень; у ньому газ, що входить до пальника, мішається з повітрям та завдяки ліпшому окисненню дає сильну й гарячу, синю полумінь. Основу Б. п. використано при газовім освітленні та газових кухнях.

Пальник Бунзена.

Бунін Іван, рос. новеліст і поет-лірик, почесний член рос. Академії Наук, *1870. Багато переклав з чужих поетів: Льонґфелло, Байрона, Теніссона.

Буніч-Бабуліновіч Михайло, хорв. поет, †1590; трагедія „Йокаста", збірка „Любовні пісні".

Буніч Вучевіч Іван з Дубровника, хорватський ліричний поет (1594-1658). Його си[illegible]колa (†1678) і Саро (1633-1721) теж писали поезії.

Бунт, (нім.) в'язка, в'язанка.

Бунт, це по карному праву злочин, коли якесь число осіб ставляє насильний опір державній або автономній владі, чи поодиноким органам цих влад, щоби приневолити їх до якогось вчинку, не допустити до виконання обов'язку, або взагалі заворушує публічний супокій.

Бунчук, держак, закінчений золотою кулею з кінським волоссям на кінці. Символ влади уживаний укр. козаками (гетьманами й запорозькими отаманами), донцями, поляками та турками. Бунчуків мав гетьман більше, булаву одну. Бунчуки несли перед гетьманом при його виїздах та виходах; їх прикріплювали перед гетьманським наметом. Бунчуки гетьмана мав у своїй опіці генеральний (гетьманський) бунчучний.

Бунчук.

Бунчуковий товариш, член почесного відділу при гетьмані на Україні в XVII і XVIII вв. (при бунчуку як символі гетьм. влади). Ця гідність (більше почесна) повстала за Івана Самійловича, який з членів старшинських родів бажав витворити своєрідну лицарську капітулу. В часі виправи охороняли вони особу гетьмана, в часі мира діставали принагідні поручення.

Бунчучний (бунчужний) генеральний, член генеральної старшини на Гетьманській Україні в XVII і XVIII вв.; його обов'язком було берегти символ гетьманської влади — бунчук, проводити в часі війни відділом козацької армії. В часі мира послугувався ними гетьман у справах дипломатичних та судових. Гл. Генеральна старшина.

Буняка Шолудивий, гл. Боняк.

Буняковський Віктор, українець з Поділля, визначний математик (1804-89); „Лексикон чистої й прикладної математики" й ін.

Буонаротті, гл. Мікеланджело.

Б(у)онвічіно іль Моретто Алесандро, іт. маляр (1498-1554), замітний своїми великими напрестольними образами.

Буонталенті делле Джірандоле (Buontalenti delle Girandole) Бернардо, іт. маляр, різьбар та інженер (1536-1608), один з представників Відродження; докінчив палату Уффіціїв у Фльоренції, розпочату Васарієм.

Бурандай, татарський старшина, б. 1260 знищив Володимир на Волині, ходив походом на Польщу.

Бурачинський Осип, правник, *1877, 1918 член Укр. Національної Ради від Буковини, 1919 Державний Секретар судівництва З. У. Н. Р.

Бурачков Платон, рос. археолог (1815-94), дослідник побережжя Чорного моря.

Бурачок, 1) Іван, один з перших укр. книжних графіків та ілюстраторів пореволюційної доби 1905-14; 2) Микола, сучасний маляр імпресіоніст, один з творців укр. краєвиду, професор київської Академії Мистецтв.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бурбакі (Bourbaki) Шарль (1816-97), фр. генерал у війні 1870-71.

Бурбон (Bourbon), фр. династія, бічна лінія Капетингів, що походила від Людвика Святого, панували: у Франції 1589-1793 і 1814-30, в Сіцілії 1738-1860, в Пармі 1749-1859; бічна лінія Б. орлеанська у Франції 1830-48, в Еспанії досьогодні.

Бурвіста, творець могутньої держави даків і ґетів, до якої належала також Закарп. Україна; знищив гр. колонію Ольбію над устям Дністра б. 67-50 до Хр. та робив часті випади до рим. колоній за Дунаєм.

Бургаве (Boerhaave) Герман, голянд. лікар (1668-1738), проф. лейденського унів., уладив першу нім. клініку та упорядкував систематично недуги й ліки.

Бургграф, у Німеччині в середніх віках начальник твердині, а заразом міський війт з правом судді й військового начальника. Уряд бургграфа дістався до Польщі та на укр. землі зі своєю первісною компетенцією війта з широкими правами. Б. був у місті представником власника міста (пана чи духовної влади) над слабкою міською самоуправою.

Бурґ, (нім.) замок.

Бурґас, пристань Болгарії над Чорним морем. Вивіз хліборобських продуктів, 31.000 меш.

Бурґенлянд, найбільше на схід висунена складова країна Австрії, належала до 1920 до Угорщини, прилучена до Австрії, крім міста Еденбурґу, де плебісцит в 1921 випав на користь мадьярів. Ціла територія має 4.000 км² і 283.000 населення (80% німців). Рільнича країна без більших міст.

Бурґомістр, гл. Бурмістер.

Бурґос (Burgos), місто в півн. Еспанії, 32.000 меш.; старинний собор; завдяки вуглевому басейнові зачатки індустрії.

Бурґунд, фр. червоне вино, від назви Бурґундії.

Бурґунди, схід.-герм. плем'я, що сиділо в останніх двох віках до Хр. над Одрою та Вислою й залишило по собі тілопальні ями-гроби.

Бурґундія, фр. Бурґо́нь (Bourgogne), колись держава, а від 1477 провінція в східній Франції; переходова країна між півн. і півд. Францією, має легке получення з Швайцарією (бурґундська брама); урожайна (звісні вина), багато каналів, промисл.

Бурґундські вина, витворювані в Бурґундії, пр. червоні: Рішбу́р, Шамбертен; білі: Шаблі та ін.

Бурда, (фр.) суперечка, буча; (тур.) мутний напиток, гуща; святий плащ Магомета.

Бурдальон (Bourdalone) Люї, славний фр. проповідник (1632-1704).

Бурдель (Bourdel) Еміль Антуан, фр. різьбар (1861-1929), учень Родена. У своїх різьбах виявляє Б. патос та могутнє почуття динаміки, руху, вольового напруження; з них важніші: бронзова постать Геракла, мармуровий фриз, рельєфи і фрески для „Театру Елізейських Піль", погруддя А. Франса і багатьох інших визначних людей.

Бурея, ліва притока Амуру на Сибірі, 770 км. дов.

Бурж (Bourges) Елемір, фр. письм. (1852-1925), автор „Сумерку богів" та інших повістей.

Бурж (Bourges), місто в середній Франції, 46.000 меш.; металевий промисл; старинна ґотицька катедра.

Буржé (Bourget) Поль, фр. повістяр і критик, *1852, автор психолог романів, католик традиціоналіст. напряму. Гол. твори: „Учень", „Космополіс", „Демон півдня", літературні: „Нариси із сучасної психології".

П. Буржé.

Буржуа, (фр.) горожанин середньої кляси, міщанин; глумливо: буржуй.

Буржуа (Bourgeois) Леон, фр. політик, міністер і през. сенату (1851-1925); 1921-3 през. Союзу Народів; 1920 дістав нагороду Нобеля.

Буржуазія, (фр.) міщанство; посідаюча кляса, що живе з капіталу, торговлі й промислу, в протилежність до робітників, що працюють фізично.

Бури, нащадки голяндських, а також німецьких і французьких (гуґенотських) колоністів, що прибули до півд. Африки в XVII в. і заселюють тепер Оранію і Трансваль (900.000 меш.), нині осібний нарід. Слава про бурів пішла по світі в часі англ.-бурської війни 1899-1902, завдяки їх безприкладному геройству. На чолі їх геройського зриву стояли ген. Лука Маєр і Людвик Бота. Остаточно переможені згодилися на самоуправу своєї республіки Трансвалю в межах брит. імперії й згодом увійшли в склад Південно-африканського Союзу 1910.

Бурий вугіль, повстає через трупішіння дерев і торфу з 37%-75% чистого вугля; бурий, темнобурий, навіть чорний, часто має ростинну структуру, горить чадним полум'ям; великі поклади у шарах третішньої доби. Находиться головно у Німеччині й Чехословаччині. Світова продукція у 1922: Німеччина 118,2 міл. тон, Чехослов. 16,3, Угорщина 6,9, Югославія 4,0, Австрія 2,7, ЗДА 1,7, Канада 3,2, інші краї 5,9. Роди: простий густий вугіль, смолистий з лискучим проломом, земнистий вугіль, ліґніт (бітумінове дерево), листястий (поліруваний) вугіль, багонний вугіль, схожий на торф, повстеватий. Ужив. до паління; через суху дестиляцію одержують з нього: мінеральні олії, парафіну, карболеву кислину, креозот і т. д.

Бурий залізовець, гл. Лімоніт.

Бурідан Жан, б. фр. схоластик, 1300-58, автор „Summa de dialectica" і „Compendium Logicae", а також недавно відкритих великої ваги праць з фізики. Йому приписують

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

відомий жарт про осла між двома копицями сіна, як доказ проти свободи волі („буріданів осел").

Буріян Стефан, мадьяр. політик (1851-1922); двічі був авст.-угор. міністром скарбу, 1915-16 і 1918 мін. закорд. справ. Написав спомини „Три роки", видані по смерті 1923.

Бурка, (перс.) широкий повстяний плащ без рукавів у кавказьких верховинців та інших прикаспійських народів.

Буркгардт (Burckhardt) Якоб, визначний нім. історик мистецтва (1818-97); „Культура ренесансу", „Історія ренесансу в Італії", „Чічероне" (підручник для студіювання пам'яток італійського мистецтва) й ін.

Бурко Іван, підполковник, помічник коменданта Гарматньої Бригади київських Січових Стрільців (СС), організатор артилерії СС.

Буркун жовтий (Melilotus off.), зелиста ростина з роду стручковатих, з дрібним жовтим пахучим цвітом; дає багато пожитку бджолам і вживається як лік проти запалення й опухів суставів, також проти внутрішніх болів.

Буркут, вуглекисле мінеральне джерело; багато в Карпатах, пр. Буркут коло Жаб'я.

Бурлеска, (іт.) невибагливий комічний твір. Багато бурлескового елементу мають наші інтермедії, різдвяні вірші, Енеїда Котляревського.

Бурляй (Бурлюй, Бирляй), 1) козацький полковник, добув Синопу, поляг 1649 при облозі Збаража; 2) Кіндрат, козацький отаман 1638, посол до Москви 1653.

Бурма, гл. Бірма.

Бурмет, (перс.) жорстка бавовняна перська тканина.

Бурмістер, (нім.) начальник міста, посадник, городський голова. В середніх віках на Заході б. був ні від кого незалежний голова міської самоуправи, себто міської ради і магістрату. З нім. міським правом уряд і назва бурмістра перейшли до Польщі та поширилися по цілій Україні і перетривали до XIX в. Під Польщею у королівських містах владу бурмістра обмежував частинно староста, зате в містах панських та духовних значіння б. було невелике, бо його зверхником був іменований паном війт або бургграф (гл. Війт, Бургграф); бурмістер стає там лише підручним війта та предсідником міської ради. На гетьманській Україні владу бурмістра обмежував полковий або сотенний уряд.

Бурнус, у арабів широкий, довгий плащ без рукавів, з накриттям на голову.

Бурова вода (aqua Burowi), розчин глинового оцтану, дезинфекційний засіб на обклади на опухи; назва походить від лікаря Бурова (1809-74).

Бурса, (лат.) приміщення для учнів і студентів, удержуване звич. з добродійних жертв; бурси були вже відомі в середніх віках; найстарші бурси на Україні, при братській школі у Львові і при київській Академії, мали свій правильник, студентські уряди, свої звичаї; бідніші бурсаки утримувалися з милостині, уряджували різдвяний вертеп, великодні вистави й ін. Колишнє бурсацьке життя описали: В. Наріжний, М. Гоголь і А. Свидницький. Новіші бурси в Галичині від 1870-тих років, призначені для незасібної молоді нижчих і середніх шкіл, мали велике значіння у вихованні молоді; гл. Українське шкільництво.

Бурсаки Київо-Могилянської Академії.

Бурса, також біржа, гл. Біржа.

Бурсак, учень, що живе в бурсі; давніше учень духовної школи.

Буру, один з голяндських островів Молюкки, 9.600 км², 15.000 меш.

Бурундук (Tamias striatus), сибірська вивірка, яснобура, з темними й ясними смугами на плечах; в півн. Америці подібні до них чіпменки (Tamias lysteri), живуть більше на землі, як на деревах; ціняться за гарні шкірки.

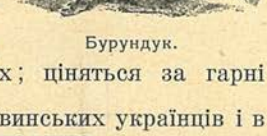

Бурундук.

Бурунчук, у буковинських українців і в Румунії рід тонкого полотна.

Бурцев Володимир, рос. революціонер, *1862; історик рос. революц. руху, видавець часопису „Былое" й ін.; уславився викриттям таємниць царської охрани й провокаторів, особливо викриттям зради Азефа.

Бурчало (Calliphora), гл. Муха.

Бурчимухи, бурчимухуваті (Oestridae), родина мух, яких личинки живуть галапасно у ссавців. Найважніші: бурчимуха овеча, зносить яєчка в ніздрях овець, звідки личинки мандрують аж до чолових околиць черепа, спричинюючи прояви „мотилиці"; сюди належать також: дрік товарячий, ґедз кінський, воша бджоляна, плоскун кінський, вовноїд овечий та ін.

Бурш, (нім.) студент вищої школи, член буршеншафту.

Буршеншафт, (нім.) товариство німецьких студентів вищих шкіл, засноване вперше 1815 в Єні, для плекання патріотизму, почуття народньої й особистої гідности й чести та добрих товариських звичаїв; ор-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ганізація швидко поширилася на всю Німеччину і мала великий вплив на виховання німецької інтеліґенції; з часом витворились в б-тах особливі звичаї й обичаї, як: особлива ноша й відзнаки, особливі звичаї при засіданнях і товариських сходинах, двобої і т. ін., які заховуються досьогодні.

Бурштин, містечко рогатинського повіту, 5.520 меш.; укр. 11%, поль. 65%, жидів 24%.

Бурштин, (нім. Bernstein) янтар, (гр. електрон) копальна живиця копальних сосон, переважно третішньої доби; хемічний склад: $C_{40}H_{64}O$; ясно-жовтавий або буравий аж до буро-чорної краски; сивий б. амбра, чорний б. ґаґат; легкий, крихкий і м'який, коли потерти, електризується; топиться при 300-330°, при чому відділюється з нього бурштиновий квас і бурштиновий олій та інші газові складники, що спричинюють приємний запах, а полишається тзв. колофонія. Находиться над берегами Балтійського моря, на Підкарпатті, б. Львова й Бурштина, Берестя й Києва. Вживається до прикрас, (особл. чорний б. ґаґат), до виробу цигарничок і цибухів, ляку, відпадки йдуть на кадило. Для науки важний б. тим, що в ньому заховалося багато комах, цвітів і ростинних частин з третішньої доби.

Буря, гл. Вітер.

Буряк Ґнат, гл. Вітовський Дмитро.

Буряк звичайний (Beta vulgaris), відома ростина з широким листям і грубим, м'ясистим корінем, задля якого його плекають. Ростина дворічна, з родини лободуватих, з непозірним цвітом, що нагадує базьку. Відміни: б. червоний до кухонного вжитку; б. жовтий до виробу цукру; б. білий до кормлення худоби. Листя подекуди вживають теж як ярину. Дикий б. над Середземним морем має звичайний тонкий корінь. Жовті буряки мають до 18% цукру і служать до виробу цукру, інші відміни мають менше як 10% цукру, зате багатші в білковинні складники і мінеральні соли, служать на поживу людям і для домашнього скоту. Цукрові буряки удаються на усіх майже укр. землях, головно на чорноземах, які найкраще надаються під управу буряка. Першу цукроварню на Україні збудовано 1824. До війни було на укр. землях 192 цукроварні і 47 рафінерій цукру, а Україна належала до тих країв, що найбільше виробляли цукру.

Буряти, монгольське плем'я, заселює сучасну Бурято-Монгольську автономну Республіку в Рад. Союзі (колись Іркутська й Забайкальська губ.), б. 300.000 душ.

Бурято-Монгольська Республіка, автономна республіка Радянського Союзу в півд.-схід. Сибірі над Байкальським озером, 378.000 км², 484.000 населення: бурятів, росіян і українців.

Буслаєв Федір, визначний рос. філолог (1818-97), фольклорист і історик мистецтва, автор „Історичної хрестоматії церк.-слов'янської й староруської мови" й двох збірників: „Историческіе очерки русской нар. словесности и искусства" та „Народная поезія".

Бусоля, (іт.) 1) прилад для визначення сторін світу, також магнетних румбів та азімутів і таким чином кутів між напрямками даного місця. Складається з кола, поділеного на 360° ступенів, або 32 часті, в осередку якого обертається вільно осаджена на шпилі магнетна стрілка. Для зорення по напрямках до бусолі приробляють ще прозори. Вживається при топографічних дослідах, лісових вимірах, тощо; 2) Бусоля стичних або танґенсова, прилад до міреня натуги електричної струї. Основується на діланню колової електр. струї на магнетну стрілку.

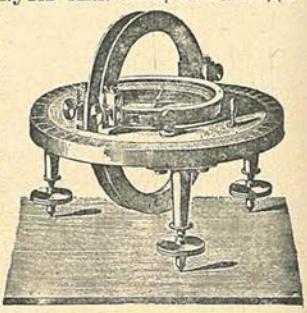

Бусоля.

Бусольний вимір, вимір місцевости бусолею для зладження пляну, причім відлеглости виміряється, залежно від потрібної докладности, кроками, далекоміром або вимірною стрічкою. Гол. методи: зачерками, обходом, полярною методою.

Бусоні Феручійо, іт. композитор (1866-1924), написав м. ім. оперу „Вибір дружини", музику до опери „Турандот", також „Нарис нової естетики музики", що мала великий вплив на розвиток новочасної музики.

Буссенґо (Bousingault) Жан Батіст, фр. хемік (1802-87), один з творців новітньої рільничої хемії; гол. твори: „Рільнича економія" (Economie rurale), „Рільництво, рільнича хемія і фізіологія" (Agronomie, chemie agricole et physiologie).

Буськ, стародавній Бужськ (IX в.), містечко при впаді Полтви до Буга у кам'янецькому повіті. 6.150 меш., 1.400 українців, 3.220 поляків, 1530 жидів, добре оборонне ізза великих вод і болот і тому прозване галицькою Венецією.

Бусько, бузьок, гл. Чорногуз.

Бут, у козацьких часах перекладчик, товмач.

Бутс (Booth) Вільям, англ. реліг. проповідник і філантроп (1829-1912), основав 187- тзв. армію спасення, в котрій присвоїв собі ім'я генерала. Тішився великою популярністю.

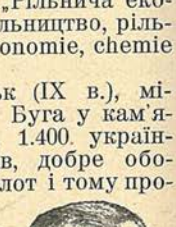

В. Бутс.

Бутада, (фр.) швидка, дотепна вигадка.

Бутаков Олексій, контрадмірал, провідник експедиції для досліду й опису Аральського моря 1849, в якій брав участь Т. Шевченко як рисівник, †1869.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бутан, насичений вуглеводень складу C_4H_{10}, існує у двох відмінах у нафтовій ропі.

Бутан, теократична васальна держава під протекторатом В. Британії у східніх Гімалаях; 46.000 км² пов., 350.000 меш.

Бутафор, (іт.) урядовець театру, що дбає про предмети, про які згадано в тексті п'єси (крім декорацій).

Бутафорний, (іт.) підробний, штучний, показний.

Буташевич-Петрашевський Михайло, гл. Петрашевський М.

Бутенко, 1) Борис, інженер шляхів, будівничий і управитель Кам'янецької залізниці; за гетьманату 1918 міністер шляхів, †1926 у Будапешті; 2) Іван (1852-91), оперовий співак, бас, член московської опери.

Бутерброд, (нім.) дослівно: хліб з маслом; закуска, складена з хліба, масла, сиру, шинки, тощо („канапка").

Бутинок, добича здобута на татарах у XVI в.

Бутирометр, лакто-бутирометр, лактоскоп, галактоскоп (гр.), масломір, прилад до провірювання якости молока, також до визначування кількости товщу у молоці; гл. лакто-дензиметр і кремометр.

Бу́тіє Філікс (Boothia Felix), півострів Півн. Америки, найбільше на північ висунений, має полярне підсоння і тому майже незамешканий. Тут находиться півн. магнетний бігун землі, який віднайшов Росс.

Бутков Петро, рос. учений, член рос. Академії Наук (1775-1857), дослідник старої укр. історії: „Оборона Несторового літопису", „Про Слово о Полку Ігоря", „Про Полян і Київ" та ін.

Бутл (Bootle), пристань і передмістя Ліверпулу; 85.000 меш., корабельні варстати, ютовий і металевий промисл.

Бутлер Вальтер, ірляндець, полковник під Валленштайном, причинився до його вбиття, †1634.

Бутлеров Олександер, знаменитий рос. хемік і громадський діяч (1828-86), проф. і академік, один із основників сучасної органічної хемії.

Бутович Микола, суч. укр. графік, *1895.

Бутон, Бутонґ (Butong, Boeton), голянд. остров на півд.-схід від острова Целебес, 4.226 км².

Бутоньєрка, (фр.) дірка від ґудзика при сурдуті, особл. при його комірі, куди звич. застромлюють квітку.

Бутру́ (Boutroux) Еміль, сучасний фр. філософ, *1845; після точної аналізи поодиноких наук боронить він конечности метафізики, яка, виказуючи глибше значіння життя, дійсну суть буття та причини явищ, виповнює ті порожні місця, що їх у нашому світогляді залишила наука.

Бутурлинівка, велике село на Воро[illegible]чині, 28.000 меш., шкіряні фабрики.

Бутурлін Василь, царський посол, що переговорював з Хмельницьким у Переяславі в справі приняття України під московський протекторат 1654.

Бу́фало, гл. Бе́фало.

Буфер, (нім.) пружний механізм, що має ударну плиту й ослаблює силу ударів (між залізничими возами, тощо) при допомозі сталевих пружин, ґумових та шкіряних кружків та ін.

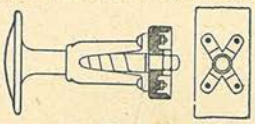

Буфер.

Буфера, (іт.) жарт.

Буферний, такий, що відноситься до буфера, або сповнює чинності буферу; буферна держава, мала держава між двома більшими, що має зменшити можливість війни між ними.

Буфе́т, (фр.) стіл або кімната, де стоять закуски й напитки; шафа на начиння (кредене).

Буфи, (фр.) розширений рукав для прикраси, рукав із брижами.

Буфо, (іт.) співак в опері, що має комічну ролю.

Буфонада, (фр.) комічна вистава; блазенська витівка.

Бухара, 1) колись ханство в Турані, в середній Азії, від 1868 залежить від Росії, тепер складова частина Радянського Узбекістану та Туркменії; мешканці магометанські таджики, узбеки, туркмени й ін.; 2) місто в Узбекістані, 46.000 меш., давніше великий осередок азійської торговлі і магометанської культури, нині торговельне місто, бавовняні й шовкові вироби.

Бухарін Микола, визначний рос. комуніст, *1888, теоретик марксизму. Праці: „Світове господарство й імперіялізм", „Теорія історичного матеріялізму", „Азбука комунізму" та ін.

Бухгальтер, (нім.) книговодець.

Бухгальтерія, ведення рахункових книг, або наука про це, гл. Книговодство.

Бухнер Едуард, нім. хемік (1860-1917), відкрив зимазу; нагорода Нобеля 1907.

Бухта, (нім.) малий залив, затока; кадовб корабля; рід домашньої булочки.

Бухтовець, найбільший водопад у Карпатах, 16 м. вис.

Буча, залізн. стація на лінії Київ-Коростень над рікою Ірпень. Бої за опанування мосту над рікою Ірпень. В січні 1918 побідні бої Галицько-Буковинського Куріня Січових Стрільців проти військ Муравйова.

Бучач, місто над Стрипою на гал. Поділлі. 7.520 меш., 20% українців, 30% поляків, 50% жидів; фабрика килимів і макат. Колись важне оборонне окраїнне місто. Манастир Василіян (з 1712), що вів довго гімназію. Повітове місто, жива торговля, 1922 дуже цікаві розкопки з доби енеоліту. В повіті 4 міста й 82 села; 1.193 км² пов., 116.660 меш.: 58·3% укр., 35% поль., 13·7% жид.

Бучинський Мелітон, адвокат у Станиславові (1847-1903), гал. укр. громадський

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

діяч. Збирав етнограф. матеріяли, зносився з М. Драгомановим. „Переписку“ їх видало НТШ заходом М. Павлика.

Бучинський-Ясколд Олександер, автор поеми про другу Чигиринську війну 1678 р., що увійшла в Літопис Величка поруч усяких інших літературних творів.

Бучкевич Василь, укр. археолог (1860-1928), дослідник старовини Полтави й Полтавщини, співробітник полтавських часописів і „Київ. Старини“, де помістив багато описів міст, місцевостей, сіл і історичних пам'яток.

Буш (Busch) Вільгельм, нім. поет і маляр (1832-1908), автор цілої низки дуже популярних у Німеччині, ілюстрованих самим автором, віршованих веселих сатир: „Макс і Моріц“, „Панство Кнок“, „Побожна Олена“ та багатьох інших.

Буша, село на Поділлі б. Ямполя, колись укріплене місто. За Хмельниччини вславилося своєю геройською обороною від поляків; М. Старицький описав її в історичному оповіданні „Облога Буші“.

Бушан (Buschan) Ґеорґ, нім. визначний антрополог і етнограф, *1863; твори: „Sitten der Völker“ (Звичаї народів), „Völkerkunde“ (Народознання) й ін.

Бушарда (Bouchardat) Аполінер, фр. хемік (1806-56), член і представник мед. академії в Парижі, увів в уживання йодоформ, атропін і диґіталін, подав синтезу камфори.

Буше (Boucher) Франсуа, найтиповіший маляр фр. роккоко (1703-70).

Бушідо, кодекс чести в Японії, збірка середньовічних правил, яких мусів придержуватися кожній самурай, тобто шляхтич. Головним обов'язком шляхти було почитання предків, вірність ленному панові (даймio) та оборона власної родової чести, а в разі неможности її встерегти — „гаракірі“, тобто прилюдне самогубство.

Бушмени, старинна півд.-афр. раса, що визначається низьким ростом (1·40 м.), жовтою краскою шкіри й довгоголовістю.

Бюджéт, (англ.) підрахунок прибутків і видатків публічних установ, зосібна державних, повітових, громадських і т. д. і взагалі правних осіб (товариств, кооператив і т. ін.). Звичайний б. обіймає періодичні прибутки та видатки, надзвичайний усі інші. Б. держави, самоврядування, є це плян господарювання — на означений час. Плян цей має форму закону, ухваленого законодатним тілом і урядово оповіщеного. Складається з двох частин: приходової і розходової. У приходовій перечислено всі можливі доходи (звичайно по міністерствах), у розходовій всі видатки. Бюджет може бути зіставлений „брутто“ або „нетто“; брутто тоді, коли у доходах показані всі можливі прихоли, без відтягнення видатків (пр. доходи з копалень соли без відтягнення видатків, зв'язаних з веденням копалень); розходи „брутто“ є тоді, коли в бюджеті показано теж можливі касові впливи при робленні видатків. У демократично-конституційних державах право ухвалювати або відкидати бюджет є найвищим правом народнього представництва; відмовлення бюджету є заявою недовір'я урядові і в нормальних відносинах тягне за собою уступлення уряду. При диктаторськім ладі це основне право демократії або зовсім не існує, або зводиться до формальности. Бюджети громад гл. Самоврядування. Бюджетова господарка є вказана теж у всіх громадсько-суспільних установах (організаціях), також у кооперації. Бюджет кооперативного підприємства обіймає з одного боку передбачення мінімальних торгів і зв'язаних з тим доходів, з другого боку видатків; до висоти тих доходів належить достосувати видатки (зменшити їх, або збільшити, залежно від положення).

Б'юкенен (Buchanan), 1) Джемс, америк. діяч (1791-1868); 1857-61 през. ЗДА, 1846 добув Каліфорнію від Мехіка; 2) Джордж, англ. політик (1854-1924), під час світової війни амбасадор у Петербурзі.

Бюльов (Bülow) Ґергард, нім. політик і дипломат, *1849, 1900-09 нім. канцлер і прус. през. мін., 1914-15 посол у Римі.

Бюрґер (Bürger) Ґотфрід Авґуст, нім. поет-романтик (1747-90). Баляди „Ленора“ й ін. в дусі народніх пісень.

Бюрґі (Bürgi, Byrgius) Йост, швайц. математик (1552-1632), побіч Непера винайшов натуральні логаритми.

Бюрета, (фр. burette) шкляна рурка з поділкою, замкнена здолу закруткою, вживається до мірничо-хемічної аналізи течей і газів.

Бюрета.

Бюро, (фр.) вл. грубе, вовняне сукно, яким накривано писарські або урядові столи; звідтіля: стіл до писання; кімната, де працюють писарі або урядовці; поміщення уряду; уряд; державна або приватна установа, яка полагоджує докладно означені справи, як: Міжнароднє б. мір і ваг (гл. Міри), Міжнароднє б. праці (гл. Праця), б. інформаційне (гл. Інформація), б. перекладів, правних порад, тощо.

Бюрократ, (фр.-гр.) урядовець, що полагоджує справи бездушно, по приписам, не беручи на ввагу даних обставин і потреб дійсного життя; канцелярист; прихильник бюрократії.

Бюрократична система, такий устрій урядів, при якому керма спочиває в руках однієї особи. Протилежність до цього: колеґіяльна система.

Бюрократія, 1) система правління, в якій влада є в руках урядовців; 2) система правління „від зеленого столика“, канцелярськими методами без зв'язку з життям; 3) кляса урядовців; урядництво.

Бюст, (фр.) погруддя; в різьбі б. відо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

мий щойно від Олександра В.; перед тим греки знали тільки герми; гл. Герм.

Бюстгальтер, (нім.) рід м'якого корсету, перев'язка під груди, підгрудник.

Бюфон (Buffon) Жорж Луї, знаменитий фр. природник (1707-88); у протилежність до строгого систематика Ліннея, Бюфон займається описом вигляду, будови й життя ростин і тварин, творець 36-томової „Історії природи".

Ж. Л. Бюфон.

Бюхер (Bücher) Карл, нім. економіст, *1847. Головні твори: „Повстання нар. господарства" (вид. в укр. перекладі), „Праця і ритм" та багато ін.

Бюхнер (Büchner), 1) Ґеорґ, нім. драматург і політик (1813-37), автор трагедії „Смерть Дантона"; 2) Людвіґ, нім. письм. (1824-99), один із найзавзятіших прихильників матеріялізму XIX в. Твори Б. „Сила і матерія", „Бог і наука" та „Дарвінізм і соціялізм" були свого часу улюбленою лектурою захопленої вільнодумними ідеями молоді.

Б'ючка, кров'яна судина, яка відводить кров із серця до тканин.

Бючлі (Bütschli) Отто, нім. зоолог (1848-1919); дослідник нижчих тварин і будови білковини-плазми; твори: „Механізм і віталізм". „Порівняна анатомія" й ін.

Бюшінґ (Büsching) Антон Фрідріх, нім. географ (1724-93), видавець важної для Східньої Европи збірки „Magazin für neue Historie u. Geographie" (25 томів).

Бядуля Зьмітрок, вл. Самуіл Плавнік, суч. білоруський письменник, жид. роду, *1886, під ім'ям Б. пише білоруські оповідання, а під псевдонімом Ясакар — поезії.

Бязь, тяжка бавовняна тканина середньо-азійського походження; буває білена й фарбована.

Бялосток, воєвідське місто в Польщі, положене на дорозі Варшава-Вильно, 77.000 меш. Залізничий вузол, сильний ткацький промисл, фабрики машин, тютюну й інші, в котрих працює 6.000 робітників.

Бялостоцьке воєвідство, півн. польське воєвідство, має 32.750 км² і 1,310.000 меш.

Б'янкіні (Bianchini) Льодовіко, іт. економіст (1803-71).

B

B, цсл. „віди", гр. „дігамма", приголосівка, третя буква в кирилиці, відповідає букві v в англ., лат. і ром. мовах, букві w в нім. і польській мовах. В як V: у римлян = 5, в хемії ванад (vanad), у фізиці скорість (velocitas), зміст (volumen) і вольт; v=vide (гляди) і verte (оберни); на біржі = змінний курс; на рецептах = vitrum (шкло). В як W: у географії Westen = Захід; на біржі: вексель; у хемії вольфрам; в електротехніці Watt.

Ваа́ге (Waage) Петер, гл. Воґе.

Ваа́ґен Ґустав, нім. історик мистецтва (1794-1868), гол. твори: „Мистецькі твори й мистці Німеччини", „Мистецькі твори й мистці Англії й Парижа", „Мистецькі скарби Англії" й ін.

Ваал.

Ваадт, гл. Вод.

Ваал, Вил, Бааль, Бель, (семіт.) пан, властитель, володар, бог давніх поганських мешканців Ханаану; у моавитян Комос, у амонитян Молох. Виступає або як бог сонця й творець життя, або як руїнник життя і бог війни, як національний, або як місцевий бог. Честь Ваалові віддавали дикими танцями і забавами та людськими жертвами.

Вааса, третій цар ізраїльський, основник другої династії.

Вабанк, (фр.) гра на цілий банк (ставку), гра на все, очайдушна гра.

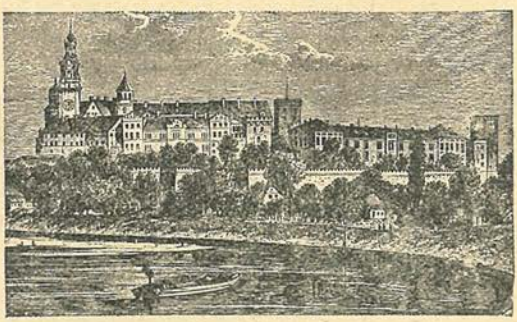

Вавель.

Вавель, вапнякова гора в Кракові, на ній давній королівський замок з катедрою; у стіп гори „Смоча печера"; гл. Краків.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вавельберґ Гіполіт, поль. філантроп і сусп. діяч (1843-1901), заснував технічну школу, фундацію дешевих помешкань у Варшаві й літню колонію для дітей в Цєхоцінку.

Вавженецький Маріян, поль. письменник, критик, археолог, етнограф, артист-маляр і архітект, *1863.

Вавжиняк (Wawrzyniak) Пйотр, поль. священик і сусп. діяч (1849-1910), організатор багатьох економічних установ у Познаньщині; серед найтяжчого політ. гнету з боку німців гуртував польський народ під пруською займанщиною до спілкової й спільницької праці.

Вавжінец (Vavřinec) з Бжезової, чеський літописець з XV. в., автор „Kronik-u Svět-a", латинської хроніки гуситських воєн (1414-22), а також перероблено з німецького опису подорожей „Cesty Jana Mandevilly", що була одною з улюблених книжок середньовіччя.

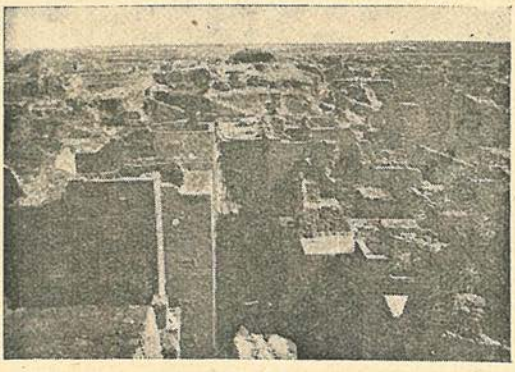

Вавилон: руїни Іштарських воріт.

Вавилон, Бабілю (божі ворота), стара столиця вавилонської держави від часів Гаммурабі, середовище культу Мардука; багато руїн. Між руїнами Вавилону відзначається передовсім руїна Бабіль, 40 м. вис., 180 м. дов. і руїна Бірс Німруд. Одна з цих руїн є мабуть тією вавилонською вежою, про яку згадує Мойсей. Між віруваннями давньої вавилонської релігії заховався переказ про сотворення світу, який нагадує оповідання Мойсея. Вавилоном називає св. Письмо (Нового Завіту) також старий поганський Рим, а ми кожне велике місто, передовсім Париж. Вавилоном називали греки й єгипетське місто Пер-Гапі-не-Он (світська назва), або Гереохе (святе ім'я, значить „місце битви") — замок коло Мемфісу. Тепер це старий Каїр.

Вавилон, Вавилонія, у жидів „країна халдеїв"; рівнина, положена в нижчій державі Ірак-Арабі, між ріками Ефрат і Тигр. Давніше був це край дуже урожайний і багатий. Тут процвітала культура й наука (будівництво, математика, астрономія). Найстаршими мешканцями краю й творцями культури були сумеро-аккадійці, які винайшли клинове письмо та оснували багато міст, з яких полишилися самі руїни, як пр. знане з історії Авраама місто Ур, Арку (біблійне Ерех), Бабілю (бібл. Вавилон), Аккуд і ін. Б. XXV. в. до Хр. зайняли Вавилонію семітські племена. Їх визначнішим володарем був цар Гаммурабі (б. 2100 до Хр.), мабуть той самий, якого Мойсей називає Амрафелем. Б. 1500 займають Вавилонію ассірійці. Культурними осередками їх держави були міста: Ассур, нині Калят-Шірґат, Ніниґа, Калях, нині Німруд і Хорсабад. Щойно 625 до Хр. здобуває Вавилонія свою незалежність. Основником цеї нової, ново-халдейської держави був Набополясар. Його син Навуходоносор (Небукаднезар) (604-560) побив юдейського царя Йоакима, зайняв Єрусалим і забрав багато жидів у неволю до Вавилонії. 538 зайняв Вавилонію перський цар Кир, а після чергового панування персів, македонців, селевкідів, партів, римлян, новоперсів та арабів, 1638 по Хр. Вавилонія дісталася під панування турків. Від 1920 під протекторатом В. Британії.

Вавилонська вежа, 1) відома з біблійної історії велетенська, ступінчаста вежа, при будові якої прийшло до „помішання язиків"; її руїни заховалися досьогодні над Ефратом; 2) загалом складне непорозуміння, плутанина.

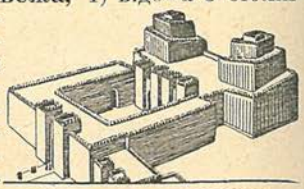

Вавил.-ассір. мистецтво: палата зі ступінчастими вежами.

Вавилонська культура, сягає 4. тисячоліття до Хр. і вже тоді була на високім ступені розвитку. З етнографічного боку Вавилон не виявляє собою одного типу: його найдавнішою людністю були сумерійці (шумери), зближені мовою й типом до урало-алтайських народів. В 3. тисячолітті займають Вавилон аморейці, після них кассіти, а з кінцем 2. тисячоліття арамейці — самі семітські племена, які перебирали від своїх попередників місцеву культуру, між іншим клинове письмо, стиль будівель і різьб та розвивали їх дальше. Вавилоняни мали також високо розвинену релігію з астрологією й магією та народню літературу й мистецтво.

Вавил.-ассір. мистецтво: глязур. цегла.

Вавилонська неволя, неволя жидів у Вавилоні від 597 до 538 до Хр.; вавилонською неволею називають також час перебування пап у Авіньйоні (1309-77) і загалом усякий важкий політичний гніт.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вавилонсько-ассірійське мистецтво, під оглядом монументальности й декорації наближується до мистецтва сусіднього Єгипту, але різниться від нього своєю технікою через уживання відмінного матеріялу. Храми й палати Межиріччя, будовані з сушеної й паленої цегли, вражають своїми розмірами й грубістю мурів, здебільша викладаних мозаїкою з розмальованої й поливаної цегли або алябастровими плитами з плоскорізами репрезентаційних та баталістичних сцен. Характеристичні для вав.-ас. будівництва височенні ступінчасті вежі-піраміди та перші спроби склепінних конструкцій, які опісля етруски й римляни довели до досконалости. Через нетривкість матеріялу, з пам'яток вавилонсько-ассірійського будівництва дійшли до нас тільки купи румовищ, в яких ледви вдалося означити обриси поземих плянів палат і святинь. Дещо більше збереглося з декоративного малярства, найбільше з різьби, яка в своїй кінцевій добі розвитку (668-626) дійшла до виїмково високого ступеня декоративности й сили виразу. Зображення боєвих і мисливських сцен, а передовсім такі творчі досягнення, як „Вмираючий лев" або „Зранена львиця" (в Британському музеї), свідчать не тільки про недосяжно високий декоративний змисл різьбарів, про знання тваринної анатомії та чутку обсерваційо руху, але й велике вичуття психології страждаючої тварини. В леґенді й літературі закріплено величавість і розкіш вавилонсько-ассірійського мистецтва в переказах про „вавилонську вежу", та про одно з сімох чудес світу, яким мали бути „висячі сади Семіраміди" біля Вавилону.

Вавил.-ассір. мистецтво: мозаїка з паленої цегли.

Вав.-ас. мистецтво: голова старовавилонської статуї.

Вавил.-ассір. мистецтво: портал.

Вавил.-ассір. мистецтво: рельєф.

Ваврік (Varichius) Вацлав, перекладач Лютерового катехізму на горішньо-лужицьку мову, першої друкованої цією мовою книжки, 1597.

Ваг (Waag), ліва (татранська) притока Дунаю, 398 км. дов.

Вага: 1) Вагівниця, терези, прилад до означування тягару (ваги) тіла через порівнювання зі знаним тягаром. Рівнораменна в.: звичайна (купецька) й аналітична (хемічна й фізикальна). Змінною є довгота одного рамени у безміні (скоровазі), а оба рамена змінні у римській вазі. Столова в. має два рамена, що порушаються рівнобіжно лише вгору або вдолину. Десяткова (дециальна) в. зложена з трьох підойм: одної двораменної і двох одноразменних; тягарець, положений на терезці, рівноважиться з десять разів більшим тягарем на помості. Нацентезимальній в. рівноважить тягарець на терезці 100 разів більший тягар на помості. Пружинна в.: тягар видовжує пружину на довготу, відчитану на поділці; рівне видовження відповідає рівним тягарам. Пружинною в. є також господарська в., але тут стискає тягар пружину і через те направляє в рух вказівку. В. до важення листів є пружинною. Автоматична в., що сама наладовується та виладовується. Самописна в. друкує самочинно великість тягару на карточці. В. Мора-Вестфаля служить для визначення питомої ваги рідин; у них занурюється поплавець за допомогою тягарців, які відповідають означеним одиницям питомої ваги. В. Паскаля, прилад до перевірювання закону тиснення рідин (течій) на дно. Одно рам'я цієї ваги закінчене металевою плиткою, що творить рухоме дно металевої оправи, в яку почерзі вкручуються посудини різного виду без дна. При рівній висоті стовпа течі у тих посудинах треба на терезки ваги класти однакові тягарці; отже тиснення рідин на дно залежить лише від висоти стовпа рідини, від величини дна та від роду рідини, а не від постаті посудини. В. скручень Кульомба, гл. Закон Кульомба; 2) вага, тягар, тиснення тіла на позему підставу, на якій воно спочиває або сила, з якою тіло, завішене свобідно на нитці, тягне цю нитку. Цю вагу звемо також безоглядною або абсолютною; 3) вага властива, питомий тягар, вага одиниці об'єму тіла. Обчислюємо її таким чином, що ділимо вагу (тягар) цілого тіла, виражену в грамах, його об'ємом, вираженим у кубічних центиметрах. Пр. властив а вагазаліза є 7·8 g/cm³. В зв'язку з властивою вагою є густота; 4)

Вавил.-ассір. мистецтво: зранена львиця.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

в. мертва, в залізничих справах розуміють вагу самого залізничого возу. Відношення мертвої ваги до корисної, або його

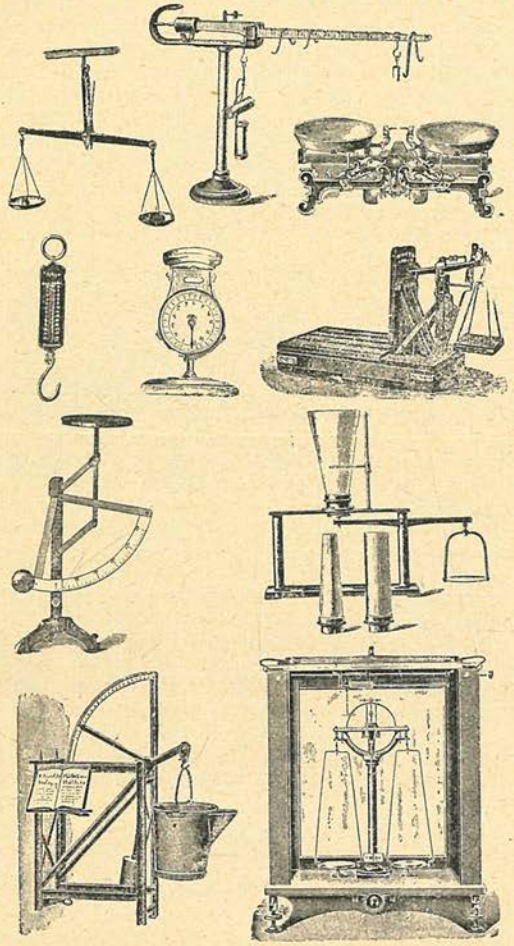

Ваги:
згори 1-ий ряд зліва: 1) в. рівнорам. купецька, 2) „Дрекера", до означення питом. тягару, 3) столова. 2-ий ряд: 1) пружинова звич., 2) господарська, 3) десяткова. 3-ій ряд: 1) листова, 2) „Паскаля" до міряння тиснення на дно. 4-ий ряд: 1) „Малера" до пробного доєння, 2) прецезійна аналітична.

під'ємної сили тим краще, чим більша під'ємна сила зал. возу; 5) вага при возі: підойма, важниця; 6) вага в законодавстві, гл. Міра; закон міри й ваги; 7) вага в астрономії: сьома громада зірок зоряного звіринця.

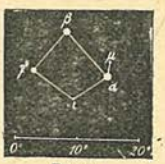

Вага.

Вагабіти, Вехабіти, магометанська секта в середущій Арабії, яка признає тільки первісні основи магомет. віри. Основником секти був Магомет ібн Абд-ель Вагаб (1693-1787). Секта набрала згодом політичного характеру, здобула султанат Неджед і викликала заворушення в Арабії, здавлені при помочі єгипетського війська 1811-18.

Вагилевич Іван, видатний гал.-укр. діяч 1840 рр., філолог, етнограф, археолог (1811-66). Один із тзв. „Руської Трійці", товариш М. Шашкевича й Я. Головацького. В 1846 висвятився на священика, але 1848 кинув церкву і на поручення „Руського Собору" видавав часопис „Дневникъ Рускій", опісля був кустосом у Заведенню Оссолінських, коректором, вкінці директором архіву міста Львова. Помер у нужді. Написав „Gramatyka języka małoruskiego w Galicyi", „Latopis Nestora", „Rozprawy o języku południowo-ruskim", „Kronika południowej Rusi od r. 670-1741", „Передговоръ къ народнымъ рускимъ пѣснямъ" і багато ін.

Іван Вагилевич.

Вагітність (graviditas), стан жінки у часі між запліднением і породом, що звичайно триває 40 тижнів (280 днів). У перших місяцях в. часто виступають різні недомагання: нудота, блювання, нехіть до їди, дивачні апетити, душевний розстрій. Щойно при першій в. розвиваються достаточно молочні залози, матка, повстають зміни в залозах внутрішнього ділання. Сама перерва місячкування не є певним доказом вагітности. Впевнюють її щойно рухи плоду й вислух тонів серця плоду від 5. місяця (рентґенівська знимка). В перебігу в. побільшується матка від малої миси до підсерцевого долика. Правильно розвивається плід у матці, одначе може бути й позаматочна в., коли плід розвивається в трубці або в черевній ямці. Тоді конечна операція.

Вагітність у тварин, триває:

Рід тварин	днів від	до	пересічно
коні	330	419	340
осли			365
рог. худоба	240	321	285
вівці, кози	146	159	154
безроги	109	120	
пси	63	65	
коти	56	60	58
морська свинка			60
кролики			30

Вагання залежать від різних чинників, як раса, відживлювання, праця, рух тощо.

Вагранка, низька шахтова піч для перетоплювання чавунів.

Вагума, муринське плем'я в серед. Африці, між озером Вікторія і джерелами Нілу.

Ваґа (Vaga) Періно, вл. Буонакорсі, іт.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

маляр (1500-47), учень і приятель Рафаеля, малював м. ін. палату Дорія в Ґенуї.

Ваґа, 1) ріка у Вологодщині й Архангельщині, ліва притока Півн. Двіни, 530 км. дов.; 2) країна над тою рікою; у VI-IX вв. торгували там норманські вікінґи з фінами, від XI в. стає новгородською посілістю; з кінцем XV в. дістається під владу Москви; 3) головне місто цієї країни, тепер Шенкурськ.

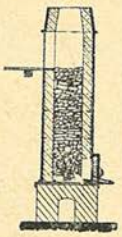
Вагранка.

Ваґабунда, (лат.) волоцюга, волокита.

Ваґанс, (лат. vagans) „блукаючий", також квінтус (лат. quintus), назва 5-го голосу в старих партитурах

Ваґанти, (лат.) в середньовіччі 1) священики, які мали свячення, але не мали означених обов'язків у постійнім місці побуту й мандрували з місця на місце, шукаючи за відповідним заняттям (clerici vagantes, vagi), а також 2) мандрівні школярі, що здобували прожиток веселими піснями; вони ширили особливий рід ліричної поезії (carmina burana). Їх нагадують наші мандрівні дяки й школярі (спудеї).

Ваґаршапат, місто в Вірменській РСР, основане в VI в. до Хр., столиця Вірменії в II в. по Хр.

Ваґенер Герман, нім. реакційний політик (1815-89), основник берлінського денника „Neue Preussische Zeitung", відомого під назвою „Kreuzzeitung", що мав великий вплив.

Ваґіна (vagina), піхва, цівковатий провід до матиці.

Ваґінальний, (лат.) піхвовий, приналежний до піхви.

Ваґінізм, (лат.) корч піхви.

Ваґініт (vaginitis), запалення піхви, звичайно наслідком гонореї.

Ваґнер, 1) Адольф Гайнріх Ґотліб, відомий нім. фінансіст та економіст (1835-1917), один з видатних представників тзв. „соціяльно-етичної" школи і тзв. „катедер-соціялістів". Стояв разом з Шефле на чолі руху, званого „державним соціялізмом", опісля прилучився до християнсько-соціяльної (антисемітської) партії. Автор численних праць. Його „Finanzwissenschaft" — найкращий підручник фінансової науки; враз із Шмоллером і Брентаном був основником „Т-ва для соціяльної політики" (Verein für Sozialpolitik), що існує досьогодні й відбуває щорічно міжнародні з'їзди (з українців членом того т-ва є проф. О. Ейхельман); 2) Гайнріх Леопольд, нім. поет (1747-79), приятель Ґете з молодих літ. Написав м. ін. трагедію „Убійниця дитини"; 3) Герман, нім. географ, *1840, автор найкращих геогр. підручників; 4) Зіґфрід, син Ріхарда й Козіми, *1869, керманич ваґнерівського театру в Байройті; написав опери: „Ловець ведмедів", „Кобольд", „Коваль з Марієнбурґу" й ін.; 5) Йоган Петер, нім. фізик (1799-1879), винайшов переривач електр. струї, названий молотком Ваґнера, або неслушно молотком Неффа; 6) Козіма, жінка Ріхарда, донька Ліста і княжни Аґу (1837-1918), брала живу участь у заснуванню ваґнерівського театру в Байройті й по смерті чоловіка кермувала тим театром ураз із своїм сином Зіґфрідом; 7) Микола, рос. зоолог і письменник-белетрист (1829-1907), що писав свої повісті, казки й оповідання під псевдонімом „Кот-Мурлика"; 8) Моріц, нім. природник, географ і подорожник (1813-79), об'їхав 1842-45 побережжя Чорного моря й Кавказ і написав м. ін. 2-томову працю „Кавказ і країна козаків"; 9) Ріхард, найбільший нім. драматичний композитор XIX в. (1813-83). Перші опери В.: „Русалки" (Die Feen), „Заборона любови" (Das Liebesverbot) і „Р'єнці" (Rienzi), писані ще в італійсько-французькім стилі „великої опери". Щойно в операх: „Літаючий Голяндець" (Der fliegende Holländer), „Тангайзер" і „Льогенґрін" являється В. ориґінальним новатором, що зриває з поділом дії на поодинокі части (арії, ансамблі, хори, фінали, тощо), а підпорядковує музику драматичній акції, впроваджуючи провідні мотиви (Leitmotive), якими символізує головні особи й чинники драми. Свої ідеї обговорює В. у теоретичних працях: „Мистецький твір будуччини" (D. Kunstwerk d. Zukunft), „Опера й драма" й остаточно переводить їх у муз. драмах: „Трістан та Ізольда", „Мистці з Нюрнберґу" (Meistersinger von Nürnberg), тетралогії „Перстень Нібелюнґів" (Rheingold, Walküre, Siegfried, Götterdämmerung) і „Парсіваль". Крім музичних драм написав В. ще кілька симфонічних творів, як: „Фавстова симфонія", „Зіґфрідова ідилія", увертюри (Rule Britannia, Polonia), ораторійну кантату „Апостольська вечеря" (Liebesmahl d. Apostel), та багато естетично-пропаґандових праць. Писав також лібретта до всіх своїх опер. Зразу недоцінюваний, В. швидко здобув собі гарячих приклонників, м. ін. баварського короля Людвика II., які дали йому змогу безжурно віддаватися творчій праці та збудувати у Байройті особливий театр для вистави його музичних драм; 10) Юлій, проф. зоології на політехніці в Києві, *1865, відомий своїми науковими працями. Належав до партії народніх соціялістів. Весною 1918 став міністром праці в гетьманськім уряді (кабінет Ф. Лизогуба).

Ріхард Ваґнер.

Ваґнер-Яврег (Wagner-Jauregg) Юліюс, славний нім. невролог і психіятр, *1857, проф. унів. у Відні.

Ваґнеризм, ваґнеріянізм, муз. напрямок, що полягав у наслідуванню Р. Ваґнера.

Ваґнерист, (нім.) прихильник музики Ваґнера.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ваґнерів молоток, переривач електр. струї, складається з електромагнету, проти якого находиться залізний якір, злучений зі сталевою пружиною, її доторкає металеве вістря. Якщо електричну струю пустимо у звої електромагнету, то він стане магнетом, притягне якір, тим самим віддалить пружину від вістря, та спричинить перерву струї; через те електромагнет стратить магнетну силу, якір відскочить від нього, пружина знову зіткнеться з вістрям і знову струя буде плисти і тд. Таким чином електр. струя самочинно то переривається, то замикається. Молотка В. уживають до індукційних приладів та до електр. дзвінків.

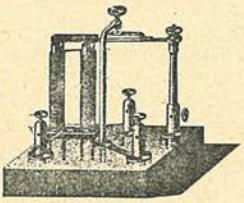

Ваґнерів молоток.

Ваґон, (англ.) віз, головно залізничий, трамваєвий, перевозовий.

Ваґонетка, (англ.) малий залізничий віз до перевозу різних залізн. матеріялів.

Ваґон-лі, (фр. wagon-lit) спальний залізничий віз.

Ваґонова вага, вага, якої терези пристосовані для важення цілих залізничих возів. Є це великий поміст з укладеними рейками (шинами), на які подають ваґони, що їх треба зважити. В. ваги уладжують на стаціях, або й таких вантажних місцях, звідкіля вивозять багато вантажу (фабрики, копальні).

Ваґонетка.

Ваґрам, оселя в Дол. Австрії на півн. сх. від Відня, 1809 побіда Наполеона над австрійцями.

Ваґри, слов'янське плем'я, що жило в нинішнім схід. Гольштині.

Ваґус (nervus vagus), блудний нерв, 10-та пара нервів, що виходить із середнього мізку; унервлює гортанку, легені й шлунок.

Вадай (Ouadaï), колись могутня муринська держава, від 1913 частина фр. Рівникової Африки. Гориста частина Судану, бідна в ріки, але багата в джерельну воду, врожайна, густо заселена муринами, що живуть великими оселями, б. 250.000 км² і б. 2 міл. меш., гол. місто Абешр.

Ваддінґтон Вільям Анрі, фр. політик і вчений археолог (1826-94), був кілька разів міністром, а вкінці амбасадором у Лондоні. Подорожував по М. Азії й Греції й описав ці подорожі.

Вадемекум, (лат.) необхідна річ, яку все носиться з собою; інформаційна книжка, провідник.

Вадим, 1) леґендарний ватажок новгородських повстанців проти влади Рурика в обороні колишньої вольности, забитий Риком разом із багатьма сторонниками; 2) заголовок історичної повісти Б. Лепкого.

Ваді, (араб.) безводні долинища на пустинях; у часі зливи ними спливають короткотривалі, але рвучкі струї води.

Наполеон у битві під Ваґрамом.

Ваді-Гальфа, гол. місто англ.-єгипет. Судану, б. 2-го водопаду Нілу, 2.700 меш.

Вадіюм, (лат. vadium) грошова запорука додержання умови, особливо при ліцитації.

Вадіянус (вл. von Watt), лікар і бурмістер у Санкт-Ґаллені, швайцарський гуманіст (1484-1551), ширив реформацію.

Вадовіце, Вадовиці, повітове містечко в краківському воєвідстві, 6.900 меш., виріб меблів, паперу і мережок.

Вадуц (Vaduz) над Райном, головне місто князівства Ліхтенштайн, 1200 меш., ткацький промисл.

Ваельрант Ґуберт, нідерляндський композитор і теоретик музики (1517-95). Хорові світські й духовні твори на 3, 4, 5 і 6 голосів.

Ваєрштрас (Weierstrass) Карл Теодор, видатний нім. математик (1816-87), проф. унів. в Берліні, член пруської Академії Наук; гл. Теорія функцій і Варіяційне числення.

Важель, варіжіль, дерев'яна частина млинового каменя.

Важка, прилад, яким ткач притримує шинки.

Важка промисловість, виробництво сирого й вальцьованого заліза та інших металів, добування вугілля, будівля машин, почасти й електротехнічна промисловість. В. промисловість України зосереджується в заглибинах: Донецькій і Криворізькій.

Ваза (Vaasa), пристань і корабельні вартстати в Фінляндії, 24.000 меш.

Ваза, (лат.) 1) старогрецька посудина яйцеватого виду (амфора), з ніжкою й двома прямовисними вухами (1), яка стала з часом струнківша й стратила під римським впливом ніжку (2), а вкінці загострилася сильно до низу (3). Служила до переховування вина та оливи й була долішньою частю закопувана в землю для задержання холоду; замикалася глиняною затичкою, а

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

набиралося з неї ложкою з довгим прямовисним держаком (4); 2) мистецька, широка посудина на квіти, овочі, на всяку рідину, а також для прикраси.

Вази: 1-3) розвиток форм в., 4) ложка.

Ваза, швед. королівський рід, 1523-1654 в Швеції, 1587-1668 панував у Польщі.

Вазарі Джорджо, італ. архітект, маляр і біограф мистців (1511-74), учень Андреа дель Сарто, наслідувач Мікеланджеля. Збудував м. ін. палату Уффіціїв у Фльоренції. Краще, ніж своїми картинами і будівлями, прислужився В. культурі книжкою: „Життя найвизначніших малярів, різьбарів і будівничих“ (Vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architetti), яка є підвалиною наших відомостей про мистецтво італійського відродження та його творців.

Вази: 1 і 2) єгипетські, 3) амфора, 4 до 15) старогрецькі, 16) кратер староримський, 17, 19 і 20) староримські, 21-22) сучасні вази.

Вазґав, гл. Воґези.

Вазеліна, добуток фракціонованої дестиляції нафтової ропи. Є це легкотопна жовтава річовина, схожа на товщ. Складається з вуглеводнів. На повітрі не висихає і не розкладається. Уживається до смарування металічних предметів і шкіри, до виробу мастей (звич. вибілена) і т. ін.

Вазов Іван, найвизначніший болгарський письм. (1850-1921). Збірки поезій: „Прапор і гусла“, „Скарги Болгарії“, „Поля й гори“, „Звуки“ містять елегійні жалі поневоленого народу та оспівують красу природи. „Легенды при царевстѣ“ з часів болгарського середньовіччя. Найбільше вславився, як повістяр, а зокрема як автор роману „Подъ игото“ (Під ярмом), переложеного на різні мови (на укр. переложив В. Щурат). Крім того „Нова Земля“ з перших часів відродженої болг. держави, „Казаларська царица“, історичні романи: „Іван Александр“ і „Светослав Тертер“, також драми: „Бориславъ“ та ін.

Вазоґен (vaselinum oxydatum), окиснена вазеліна, розпускає в собі лічничі засоби, як: йод, йодоформ, ртуть, камфору, та облегшує їх проникання крізь шкіру, тому вживається до смаровил із згаданими ліками.

Вазомоторні нерви (nervi vasomotores), нерви, які управильнюють чинності кровних судин, розширюючи або звужуючи їх.

Ваія, (цсл.) пальмове листя.

Вайблінґен (Waiblingen), місто в Вюртемберґії, 7.400 меш., родинне гніздо Гогенштавфів, від чого їх прозвано „Вайблінґерами“, що італійці перекрутили на „Гібелліни“.

Вайгінґер (Vaihinger) Ганс, сучасний нім. філософ, *1852, основник найповажнішого філософічного товариства ім. Канта (Kantgesellschaft), автор найбільше відомого коментаря до Кантової „Критики чистого розуму“, творець філософії фікцій, тзв. „філософії буцім-то“ (Philosophie des Als-Ob): для осягнення наміченої цілі вживаємо часто свідомо фалшивих зображень, передумов, тзв. фікцій, на яких спирається усе наше вище життя; гіпотеза старається віддати дійсність і надіється на підтвердження з боку конкретного життя, фікція свідомо відхиляється від дійсности, не може бути нею закріплена.

Вайґанд (Weigand) Ґустав, нім. лінґвіст, *1860, проф. ляйпціґського університету, директор інституту для дослідів Румунії й півд.-східньої Европи, знавець румунської, альбанської й болгарської мови й діялектології, написав м. ін. працю про буковинські й басарабські говори („Die Dialekte der Bukowina u. Bessarabiens“).

Вайґач, (по самоїдському Хаюдея), остров на Льодовому океані при півн.-рос. побережжі, 3.700 км², гористий, багато підбігунових звірят і риби.

Вайґель (Weigel) Валент, нім. містик-теософ (1533-88).

Вайґерт (Weigert) Карл, славний нім. патолого-анатом (1845-1904), проф. у Франкфурті над Майном.

Вайда, гл. Синильник красильний.

Вайда, у карпатських українців провідник колядників.

Вайда (Vajda) Янош, мадьярський поет і письм. (1827-97), романтик і песиміст.

Вайдельоти, -тки, у литовців-поган жерці й жриці, що берегли святого вогню й приносили жертви Перкунасові; жінкам в-кам не вільно було віддаватися під загрозою смерти на кострі.

Вайден (Weyden) Ван дер Рожер, нідерляндський маляр (1400-64), учень Роберта Кампінса, наслідувач Яна ван Айка, мистець у представленню почувань зображуваних постатей. Кращі твори: „Страшний Суд“ у Боні, „Євангелист Лука“ в мюнхенській Пінакотеці, „Зняття з хреста“ в Ескуріялі, три складані вівтарі в Берліні й „Положення до гробу“ у Фльоренції.

Вайкунта, (інд.) рай інд. бога Вішну.

Вайлд (Wilde) Оскар, англ. поет і критик-естет, мистець парадоксу (1856-1900). Уроджений лорд, вів княже марнотратне життя, засуджений на в'язницю за полове

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

збочення, помер у нужді в Парижі. Найцінніші його діялоги про мистецтво („Intentions"), казки („Щасливий князь"), з поезій „Баляда з в'язниці Рідінґ" і прозова сповідь блудного сина „De profundis". Досі читають його повість „Портрет Доріена Ґрея", а його комедії грають з успіхом.

Вайлева хороба, гостра інфекційна хороба, описана в 1886 німецьким лікарем Вайлем; панує в багнистих околицях, перебігає з високою гарячкою, болями голови, опухом селезінки, жовтачкою й запаленням нирок, переважно у мужчин. Спричинник викритий 1915 Уленгутом.

Вайлен (Weilen) Йозеф, нім. письм. (1828-89), проф. у Відні, драматург і повістяр („Tristan").

Ваймар (Weimar), гол. місто Тюрінґії, 48.000 меш., важний культурний осередок Німеччини. Багато музеїв та архівів, м. ін. Ґете, Шіллера та Ніцше, гроби Ґете та Шіллера в княжій крипті, багато пам'ятників і наукових установ.

Вайнгольд (Weinhold) Карл, нім. германіст (1823-1901), знавець шлезької етнографії, автор багатьох праць з обсягу нім. культури й етнографії, пр. „Життя старинної Півночі" (Altnordisches Leben), „Німецькі жінки середньовіччя" (Die deutschen Frauen im Mittelalter).

Вайнґарт (Weingart) Мільош, чеський вчений, *1890, проф. слов. порівняльного язикознавства на Карловім унів. в Празі.

Вайнінґер (Weininger) Отто, нім. письм. (1880-1903), автор відомого протижіночого твору „Пол і характер".

Вайомінґ (Wyoming), півн.-зах. держава ЗДА, 255.000 км² і 195.000 меш., в Скалистих горах. Підсоння сухе, тому рільництво можливе виїмково при штучнім наводненні, зате поширений випас овець. В її границях славний Єлостон-парк. Гол. місто Шаєн.

Вайпрехт (Weyprecht) Карл, нім. дослідник підбігунових країв (1838-81), відкрив 1873 землю Франца Йозефа.

Вайс (Weiss), ім'я багатьох нім. учених і мистців: 1) Бернгардт, професор богословія, дослідник біблії (1827-1918); 2) Едмунд, австро-нім. астроном (1837-1917), дослідник метеорів; 3) Еміль Рудольф, графік-ілюстратор, *1875; 4) Йоган Баптіст, історик (1820-99), автор 22-томової всесвітньої історії; 5) Йозеф, професор богословія, дослідник біблії (1863-1914); 6) Йозеф Андреас, нім. маляр (1814-87), почесний член петерб. академії мистецтв. Гол. твори: „Ісаакіївський Собор" і „Московський Кремль"; 7) Карл, нім. письм. (1850-1901), популярні сценічні твори й повісті.

Вайс (Vajs) Йозеф, др. богословія й філософії, чеський слов'янознавець, дослідник глаголиці, проф. на Карловім унів. в Празі, *1865.

Вайсгавпт (Weisshaupt) Адам, нім. учений, основник ордену іллюмінатів (1748-1830).

Вайсенгоф Юзеф, поль. письменник, поет і повістяр, *1860. Сатиричний роман „Żywot i myśli Zygmunta Podfilipskiego", „Soból i panna", „Hetmani" та ін.

Вайсенфельс (Weissenfels), нім. місто б. Мерзебурґу, 39.000 меш.; копальні бурого вугілля, фабрики машин, паперу та обув'я.

Вайсешіка, санскритська назва поширеної в Індії атомістичної філософії, якої творцем був інд. філософ Канада.

Вайскірхнер (Weiskirchner) Ріхард, нім.-австр. політик, *1861, міністер торговлі 1909-10, опісля посадник Відня й президент австр. національної ради.

Вайсман (Weismann) Авґуст, нім. зоолог (1834-1914), завзятий оборонець дарвінізму, противник погляду спадковости набутих прикмет, бачив причину цієї спадковости у зародковій плазмі; гл. Спадковість.

Вайт (Wight), остров при півд. побережжі Англії, 378 км² пов. і 95.000 меш.; гарні краєвиди, морські купелі, королівський замок. Гол. місто Ньюпорт.

Вайт (Veit) Філіп, нім. історичний маляр (1793-1877), член римської колонії німецьких мистців, як Корнеліюс, Шадов, Овербек.

Вайтлінґ (Weitling) Вільгельм, нім. соціяліст, основник „Союзу Справедливих" (1808-71); вірив, що зубожіння робітників повинно викликати революційний вибух, який змінить суспільний лад.

Вайц (Waitz), 1) Ґеорґ, нім. історик (1813-86), проф. унів. у Кілі, Ґетінґені, Берліні; 1848 член франкфуртського парляменту; редактор „Monumenta Germaniae historica". В праці „Deutsche Verfassungsgeschichte" прослідкує февдалізм, у переробленій праці Дальмана „Quellenkunde der deutschen Geschichte" дає найосновніший твір про джерела історії середньовіччя; 2) Теодор, нім. антрополог і філософ (1821-64), разом із Бастіяном основник антропології й етнології, автор 6-томової праці „Anthropologie der Naturvölker".

Вайшья, (санскр.) третя каста індусів-брагманів, що займається скотарством, хліборобством і ремеслами.

Вакаматсу, місто на яп. острові Гондо (Ніпон); виріб лякових товарів, 50.000 меш.

Вакан, ваканець, на Полтавщині — більший земельний наділ до 6 десятин.

Вакано Стефан, нім. письменник з мадярсько-слов'янського роду, *1881 у Відні. Натураліст. Його драму „День" (Der Tag), де між ін. виступають паші селяни з Закарпаття, переклав Ів. Верхратський у Літ. Наук. Віснику 1901 під наг. „Перед світом".

Вакане(ія), (лат., фр.) вільне, незайняте місце, становище, посада.

Вакантний, вільний, незайнятий.

Вакар, (рум. vacă = корова) у карпатських українців пастух від худоби; в а к а р к а, загорода для худоби.

Вакат, (лат.) вл. „бракує", необсаджене становище, вільне незадруковане місце в книжці.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вакації, (лат.) довша відпустка на свята або влітку для відпочинку, для учнів або службовців; ферії.

Вакаяма, японська пристань на острові Гондо (Ніпон), 93.000 меш.; торговля бавовною, ляковими виробами та овочами (мандаринками).

Вакезова хороба (Vaquez), хворобливе, надмірне збільшення червоних тілець крови, проявляється сильним зачервоненням шкіри й слизних болон.

Ваккай (Vaccai) Нікольо, іт. оперний композитор і проф. співу (1790-1848), автор 17 опер, 4 балетів, кантат, пісень, етюдів для науки сольоспіву й ін.

Вакса, (нім.) смаровило, мазь до обуви.

Вакувати, (лат.) бути опорожненим (місце, уряд, посада).

Вакуоля (vacuola), краплини чужої рідини посеред білковини живих ростинних і тваринних клітин. Вакуолі є відживні і видільничі. Відживні є краплинами травляного соку, виділеного білковиною кругом поживи, яка дісталася до нутра клітини; після стравлення тієї поживи травляний сік враз із стравленою поживою розпускається в білковині клітини й в. зникає. Видільничі в. є краплинами непотрібних рідин, які витворилися в клітині наслідком травлення поживи й інших життєвих проявів; в міру нагромадження цих виділин в. збільшується й зближується до стінки клітини, а дійшовши до неї, непотрібна виділена рідина проходить крізь неї назверх; в міру того видільнича в. зменшується, а далі цілком зникає. У багатьох найнижчих тварин видільничі в-і утворюються й зникають ритмічно.

Вакуум, (лат.) порожнеча.

Вакуф, (тур.) у мусулманському праві державне або прилюдне майно; майно магомет. духовенства; його невільно продавати.

Вакх, або Бакх, гл. Діоніс.

Вакханалії, 1) гл. Бакханалії; 2) гульня, п'ятика, розпуста.

Вакхічний, (гр.) присвячений Вакхові, неприличний, розпусний, нестримно-веселий.

Вакцина, (фр.) давніше віспова щеплинка з корови, тепер загально щеплинка.

Вакцинація, щеплення.

Вакшала, права притока Бога.

Вал, валець, валок, (нім.) 1) господарський прилад до управи рілі. Щодо вигляду є вали гладкі, перстеневі, зубчасті або кільчасті, Камбеля і кроскіль. Гладкі бувають дерев'яні, рідко коли камінні, звичайно з литого заліза. Перстеневі складаються з якогось числа залізних, гостро-карбованих перстенів, осаджених свобідно на вальці так, що при праці вони чистять себе взаїмно. Перстеневі зубаті мають перстені з утинаними карбами в виді зубів так, що в роботі такий вал не лиш угнітає землю, але одночасно роздрібнює й спушує її, хоронючи цим перед надмірним пересушенням. Більші вали складаються звичайно з трьох частин. Вал кроскіль це перстеневий вал, в якому перстені зложені на переміну, один гладко карбований, а другий зубчастий. Служить до кришення засохлих брил на рілі. Зубатий або кільчастий може бути й з дерева, якщо наб'ємо в нього короткі залізні зуби, звичайно є залізний. Вал Камбеля зложений з залізних коліс з карбами на обводі, осадженими на рамі так, що ці колісцята віддалені від себе на 10-15 цм. Він утолочує землю в споді, лишаючи горішній шар пухким. Залежно від форми валів служать вони до різних цілей: в. угнітають землю, роздрібнюють, вирівнюють. Часто валуються засіви, головно озимини, трави, тоді, коли рілю напали дротаки, слимаки, гусільниці, миші, також для управильнення вогкости; 2) металева, рідше дерев'яна, обертова частина машин і фабричних устаткувань для передавання механічної роботи; 3) горішня частина плуга, також гряділь, стріла, до якої прикріплюється чересло; 4) поперечка при ступі, на яку вкладається клюпач; 5) груба пряжа для вироблення рядон, мішків, тощо; 6) земляний насип; велика морська хвиля; 7) складка сіна з покосів.

Вал Траяна, гл. Траянів вал.

Вала, рабиня Рахилі, третя жінка Якова, мати Дана й Нефталіма.

Валаам, по фінськи Валамо, славні красою острови на Ладозькому озері, колись володіння Валаамівського манастиря, заснованого новгородськими осадниками б. 1329.

Валаам, чародій і пророк; візваний моавитським царем Валаком, щоби прокляв жидів, висказав месійне пророцтво.

Валал, в укр. колоніях у Югославії село (з мадьярського).

Валах, (нім.) кастратор; очищений кінь.

Валахія, гл. Волощина.

Валашити, позбавляти полових залоз, каструвати, зчищувати.

Валдай, повітове місто новгородської губ., колись новгородська митниця. Перед проведенням залізниць у Росії славився виробом фірманських дзвіночків.

Валдайська височина, гл. Волоцька височина.

Валé (Le Valais), нім. Валліс (Wallis), кантон півд. Швайцарії, 5.250 км² пов. і 130.000 меш., французів (70%) і німців (30%). Альпейська країна над гор. Роною; над рікою рілля, винниці, сади та городи; в горах пасовища та копальні олова, антрациту й заліза.

Валевська (Walewska) Цецилія, поль. письм. й суспільна діячка, *1853; пише оповідання, критичні огляди й статті.

Валевський-Колонна Фльоріян Александр, фр. політ. діяч (1810-68), неправний син Наполеона Бонапарте й польки гр. Марії Валевської, предсідник паризького конґресу 1856 і міністер закордонних справ,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

за Наполеона III. предсідник законодатної палати.

Валегоцулова, містечко в Молд. Авт. Респ. б. Балти. 11.000 меш.

Валенки, у карпатських українців рід суконних штанів.

Валенс, рим. цісар 364-378, брат Валентініяна, управляв сходом, поляг під Адріянополем у бою з зах. ґотами 378.

Валенсія (Valencia), 1) колишнє мавританське королівство в півд.-схід. Еспанії, 1253 здобуте араґонами; нині обіймає провінції Валенсію, Аліканте та Кастельйон, 13.420 км² і 1,760.000 меш.; 2) гол. місто В., пристань над Середземним морем; старий собор з XIII в., університет (від 1500), академія мистецтв, шовковий промисл, визначна торговля вином і помаранчами, 265.000 меш.; 3) місто в Венесуелі, 37.000 меш., університет, торговля бавовною.

Валентинів день, 14 лютого, в день католицького св. Валентина, в Англії й Шотляндії молодь посилає собі листи й дарунки на знак приязні.

Валентін (Valentinus) Базіліюс, знаменитий нім. альхемік XV в., автор численних творів з хемії.

Валентін з Александрії, славний гностик (б. 114-160); його наука була сумішкою платонізму й християнства.

Валентіні, 1) Джованні; 2) П'єтро, іт. композитори XVII в.

Валентініян, рим. цісарі: 1) В. І. Флявій 364-375, панував разом з братом Валенсом; походи на алеманів і квадів; 2) В. II. 375-392, син В. І., панував з братом Граціяном; 3) В. III., зах. рим. цісар 425-455.

Валенція, гл. Вартісність.

Валера Дон Хуан (Don Juan Valera y Alcalá-Galiano), знаменитий еспанський письменник і державний діяч (1827-1905), мистець кастілійської прози, писав вірші, драми й повісті (Pepita Jiménez, Doña Luz); переклав Ґетового „Фавста", видатний також як літературний критик-реаліст.

Імон Валера.

Валера Імон (Eamon de Valera), ірляндський політик (*1883), проводир ірляндських сепаратистів, 1919-22 президент ірляндської республіки.

Валері (Valéry) Поль, фр. поет-філософ і критик (*1871), член франц. Академії. У своїй ніжній поезії єднає клясицизм, парнасизм і символізм.

Валерій (Valerius), назва одного римського роду. Славні: 1) Марк В. Месалла Корвін (Marcus V. Messalla Corvinus), (б. 64 до Хр. -13 по Хр.), визначний промовець і граматик, осередок гуртка поетів, до котрого належали Тібул і Овідій; 2) Гай В. Флякк (C. V. Flaccus), (б. 90 р. по Хр.), автор епосу „Argonautica".

Валеріян Публій Ліціній, рим. цісар 253-260, †266 в перському полоні.

Валеріяна, гл. Овер'ян.

Валеріяні Джусеппе, іт. маляр, декоратор-перспективіст, від 1742 працював у Росії. Учитель укр. маляра Левицького.

Валеріянова кислина, бальдріянова к., товщева кислина, яка находиться у деяких ростинах, пр. у корінню овер'яну, також у тілі тварин. Витворюється при гнитті білковин та левцину і з нього є витворена в поті. Має немилий запах; кипить при +174°. Уживається в медицині.

Валеріянові каплі, настійка або відвар із коріння одоляну, вживається як засіб на успокоєння нервів і проти нервоболів.

Валéт, (фр.) хлопець, нижник, або хвиль (-ка), назва фіґури в картах; парубок, джура.

Валець, валок, (нім.) гл. Циліндер і Вал.

Валецький Антоні, поль. зоолог (1815-97), дослідник звірні Польщі.

Валі, (араб.) намісник турецької провінції валієту, з широкою адміністративною владою, крім військової та судейської. В. має при своїм боці провінціяльну раду (меджліс-і-ідаре), зложену з кадія, муфтія, дефтердара (управителя фінансів) і мектубдзі (ген. секретаря). До ради входило також кілька визначних громадян. Цей титул мав спершу лише паша Єгипту, пізніше також ленники Порти: господарі молдавські та волоські й сербський князь.

Валізи.

Валіде (Valideh), турецька назва матері султана.

Валідоль (validol), сполука валеріянової кислини й ментолю, успокоюючий засіб, гол. при нервних хоробах серця.

Валіза, (фр.) ручна подорожня скриня.

Валінана, мабуть Волиняни, слов'янське плем'я, що підбило інші племена й утворило велику державу, згадується в арабського письменника Масуді першої пол. X в.

Валіснерія (Valisneria spiralis), водна ростина з вузьким довгим листям, росте в стоячих і повільно пливучих водах, у нас над Чорним морем і скрізь у півд. Европі. Плекають її по акваріях, також у наукових робітнях, для розсліду її великих клітин.

Валішевський Казімеж, поль. історик, *1849, написав багато іст. праць у французькій мові, присвячених гол. династії дому Романових і польсько-франц. відносинам.

Валка, за старих часів так звали низку чумацьких возів, що везли якийсь крам. По номенклатурі Українського Міністерства Шляхів 1918, валкою звуть низку ваґонів, що

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

призначені для перевозу. Валки бувають особові (пасажирські, швидкі або звичайні), товарові, військові, тощо.

Чумацька валка.

Валки, місто над рікою Мжею, притокою Донця в Харківській окрузі, 8.460 меш. (94% українців), що займаються переважно садівництвом. В. основані 1645 і були козацьким сотенним містом.

Валла (della Valla) Льоренцо, звісний іт. гуманіст (1407-57), автор філософічних творів, оборонець свобідної волі (індетерміністи), писав історичні трактати, займався латинською лексикографією й стилістикою, перекладав клясичних авторів.

Валлах (Wallach) Отто, нім. хемік, *1847, проф. у Ґетінґені; дослідник етеричних оліяків і пахощів; праці про терпени; нагорода Нобеля 1910 за заслуги для розвитку хем. промислу.

Валленрод Конрад, великий майстер хрестоносців 1391-93, з походження франконець. Підняв ряд нещасливих виправ на Литву, що витворили навкруги його особи леґенду, що він був литовцем та вступив до ордену, щоби довести його до руїни. В такім світлі представляє Валленрода Міцкевіч. Нині валленродизм — символ підступної та зрадливої боротьби з наїздником.

Альбрехт Валленштайн.

Валленштайн, вл. Вальдштайн (Wallenstein) Альбрехт, чеський шляхтич (1583-1634), австр. полководець у 30-літній війні, 1625 проти саксонського союзу, 1626 побідив Мансфельда під Дессав, 1627 зайняв Мекленбурґ, 1630 звільнений, 1632 побіджений Ґуставом Адольфом під Люценом; наслідком підозріння у зраді вбитий 1634. Герой відомої драми Шіллера.

Валлéс (Vallés) Жюль, фр. революціонер і письм. (1832-85), член Комуни, основник часопису „Крик народу" (Cri du Peuple). Повісті з життя робітників: „Гроші", „Вулиця", „Діти люду", „Збунтований".

Валлійська або кимрська мова належить до кельтського пня, перейшла три добі розвитку: 1) від IX до XI в.— старо-в. мова; 2) XI-XVI в.—середньо-в. мова; 3) від XVI в. до нашого часу— нова в. мова. Історія в. мови це історія її боротьби з англійською, що мало її не виперла. Занепасти в. мові не дали методисти-реформатори, що від 1730 почали проповідувати живою народньою мовою. В. мова ділиться на три наріччя: північне, південно-західнє й півд.-східнє. Об'єднує їх літературна в. мова.

Валлійська література, відома вже з VI в. (поезія бардів), а опісля, по довшій перерві, дійшли рукописні пам'ятки з XII в. („Закони Гоуеля Доброго"). З XIII в. маємо прегарну збірку леґендарних оповідань під заг. „Мабіноґіон" та пам'ятки лицарської поезії, що оспівували патріотичні подвиги. В XIV в. цвіте поезія природи й любови, якої найкращим представником є Давід об Ґуілім — „валлійський Петрарка". В XV в. відживає знову патріотична поезія під впливом повстання Оуена Ґлендура, котрого вона оспівує. В XVI в. появляється перша книжка, друкована валлійською мовою — азбука, а невдовзі й переклад св. Письма, спочатку Євангелія (1564), опісля й цілої біблії (1588). Це було видатною подією в в. літературі, яка велико заважила на її дальшім ході. Тепер появляються й наукові твори — граматики, словники, студії національної старини. У XVII в. славляться лірики Гув і Едуард Моруси, в XVIII прозаїк Еліс Він о Лясініс і поет Іоронві Оуен (1722-69), що пильно дбає про чистоту мови. В XIX в. під англійським впливом розвивається роман — побутовий і психологічний. Єдине, чим не може повеличатися в. л. це — драма. В ділянці краєзнавства XVIII і XIX вв. дали дуже цінні придбання (досліди про історію й археологію краю).

Валлійці, нащадки старого кельт. населення Англії, заселюють у числі майже 2 міл. Валлію (Велс) і мають власну стару літературу.

Валлін Йоган Оляф, архієпископ Упсалі, шведський релігійний поет (1779-1839). Збірка псальмів, поема „Ангел Смерти".

Валліс (Wallis), гл. Валé (Le Valais).

Валлія, гл. Велс.

Валлон (Wallon) Анрі Алесандр, фр. історик і політик (1812-1904), проф. у Сорбонні. „Історія рабства в клясичній старині" й ін. твори.

Валлони, Валлійці, частина людности Бельґії й сумежної части Франції, б. 4 міл., французького походження з сильною кельтійською примішкою й слідами німецьких впливів. В. антропологічно зберегли прикмети кельтійської раси (круглоголовість, середній ріст, темне волосся). Мають власну народню літературу й виявляють еманципаційні змагання. (Гл. Бельґія).

Валлот (Walloth) Вільгельм, нім. поет-модерніст (поезії, повісті, драми), *1856.

Валочки ниркові, циліндри н., гл. Ниркові валочки.

Валпол Роберт, англ. держ. діяч (1676-1745); провідник віґів, довголітній прем'єр.

Валтазар, 1) вавилонське ім'я пророка Даниїла; 2) ім'я останнього вавилонського царя; 3) син вавилонського царя Навухо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

доносора; 4) правдоподібне ім'я одного з трьох мудрців зі сходу, які прийшли поклонитися Ісусові Христові.

Валуєв, 1) Дмитро, рос. слов'янофіл (1820-45), начеркнув програму слов'янофільства у передмові до свого „Сборника историч. и статистич. свѣдѣній о Россіи и народах ей единовѣрных и единоплеменных" (1845); 2) Петро, рос. політик (1814-90), міністер внутр. справ у 60-их роках, гнобитель укр. друкованого слова: видав (20. VII. 1863) тайний обіжник про заборону укр. книжок духовного змісту, підручників і популярних для народу, де сказано, що мовляв „нікакого малороссійского язика нє било, нєт і бить не может".

Петро Валуєв.

Валуйки, місто над рікою Валуй на Воронїжчині, Рос. Р. С. Р., 6.175 меш. Торговля хлібом і скотом, основане 1529 як оборонний город.

Валун, (рос.) наметень, скала, принесена здалеку льодовцем, гл. Зашибанець.

Валюа (Valois), тепер департамент Уáз і Есн у серед. Франції, давнє князівство; князі Валюа були французькими королями від 1328 (Филип VI.) до 1496 (Карло VIII.), а бічні галузи цього роду, Орлеан і Анґулем, до 1589 (Генрик III.).

Валюація, (лат.) оцінка вартости або ціни якої речі, особливо урядова оцінка вартости різних родів монети в відношенні до монети даної країни.

Валюта, (іт. valuta = вартість) законне управильнення грошової господарки в державі. Підставою цього є грошова одиниця, пр. на Україні зразу „гривня", тепер „карбованець", в Англії „фунт штерлінґів", в Польщі „злотий" і т. п. Тією грошовою одиницею може бути, або означена кількість шляхотного металю, пр. золота, тоді є „металева валюта", або тільки паперовий знак, тоді є „паперова валюта". При металевій валюті є все в обігу й паперові знаки, „банкноти", але вони кожної хвилі є вимінні на дзвінку монету, в державних банках. Металева валюта буває або однородна, „монометалічна", пр. тільки золота, або тільки срібна, або двородна, „біметалічна", себто: золота і срібна. При біметалізмі держава устійнює відношення вартости золота й срібла та в тому відношенні пускає в обіг монети з одного й другого металю. З европейських держав мають цю номінально подвійну (біметалічну) валюту держави т. зв. латинської монетарної унії, себто Франція, Бельґія, Італія, Еспанія й Греція, в дійсності срібних монет уже не б'ють 50 літ. Одно металічну, золоту, мають усі інші держави Европи й Америка. Однородної срібної в. держаться ще: Китай, Сіям, Персія, Мароко, Абесінія. Хоча майже всі держави правно спирають свою грошову одиницю на золоті, то в дійсності тепер (1930) вимінною на золото є тільки валюта ЗДА — доляр. Згідно з тзв. стабілізаційним законом з 1927 в Польщі має відповідати 1 кг. чистого золота 5.924·44 злотим поль. (Гл. також: Паритет і Монета). Для щоденного життя значіння валюти в тому, що є примус приймати належні суми в тих грошових знаках, які є заведені в даній державі. Під назвою „валюта" розуміють також заграничні грошові знаки, як предмет банкової й біржевої торговлі. Курс цих валют звичайно стоїть у тісному зв'язку з курсом заграничних торговельних векслів, тзв. девіз. (Гл. Девіза). Наслідком господарських або політичних відносин наступають зміни в вимірі вартости грошових знаків якоїбудь країни. Це уможливлює повстання тзв. валютового ринку; цей ринок складається з чотирьох частин: 1) властивий ринок валют та девіз, на якому торгують векслями, чеками та телеграфічними наказами виплати за кордон; 2) торговля банкнотами чужих країн; 3) торговля купонами (купно й продаж закордонних вартісних паперів); 4) торговля монетами. Оцінку валют нотують щоденно на біржах. Через світову війну та її наслідки валюта окремих країн, яка до 1914 назагал трималася твердо, була, особливо в переможених країнах, тяжко ушкоджена. Скріплення валюти (стабілізація в.) є тепер одним з головних клопотів кожної державної влади. У векслевому обороті в. називається вартість, яку одержує виставець векселя за цей вексель. **В а л ю т о в і п а п е р и,** — вартісні папери, виставлені в закордонній валюті, яких курс через те підлягає змінам.

Валюша, валюшня, ступник, ступа, місце, де вибивають сукно; гл. Сукновальня.

Валя, знаменитий середньовічний діяч, кревняк Карла Вел., полководець, а опісля абат, піддержував Льотаря проти його батька Людовика, †835.

Валянки, (рос.) повстяники, снігівці.

Валянс (Valence), над Роною, місто в півд.-схід. Франції, 31.000 меш.; споживчий промисл, торговля оливою й овочами.

Валянсьєн (Valenciennes), місто в півн.-зах. Франції, 40.000 меш., академія мистецтв, ґалерія образів, копальні вугілля; колись славне виробом гарних мережок.

Валяфрід, прозваний за зизоокість Страбоном, поет і письменник IX в. (б. 808-49).

Вальвазор (Valvasor) Ян Вайкарт, словінський письменник-патріот (1641-93), автор праці про географію, історію й культуру словінців п. з. „Ehre des Herzogthums Krain".

Вальгалла, 1) у сканд. мітології місце пробування впавших у бою героїв, які живуть тут під опікою Одіна, серед постійних пирів та боїв. Вибранці звуться Айнгеріярами; 2) Величава будівля, присвячена славі германської історії та прикрашена погруддями славних нім. діячів, збудована

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

б. Реґенсбурґу будівничим Кленце (Leo Klenze).

Вальґій Руф (Gaius Valgius Rufus), римський поет, консул 12 до Хр., приятель Горація, який присвятив йому оду. Твори В. дійшли до нас лише в уривках.

Вальд, місто б. Дюсельдорфу, 28.000 меш., залізний промисл.

Вальдаєр-Гарц (Waldeyer - Hartz) Вільгельм, нім. анатом і гістолог (1836-1921).

Вальдгорн, (нім.) назва бляшаного (круглого), дутого інструменту: 1) натурального (без вентилів), різних строїв; 2) із вентилями основного строю F, об'єму F—f_2.

Валь-де-Ґрас (Val-de-Grâce), манастир в Парижі, збудований б. 1650 королевою Анною Австрійською; від В. Революції військовий шпиталь і школа; гарна церков заховалася досьогодні.

Вальгалла будівничого Кленце.

Вальдек (Waldeck), держава середущої Німеччини, а від 1929 частина пруської провінції Гессен-Нассав, 1.055 км² і 60.000 меш.; горбовинна хліборобська країна.

Вальдек-Руссо (Waldeck-Rousseau) П'єр Марі, фр. політик (1846-1904), славний адвокат, кількаразовий міністер, вкінці президент міністрів.

Вальдемар, ім'я королів Данії: 1) В I. Великий 1157-82, боротьба зі слов'янськими вендами, світлі часи Данії; 2) В. II. 1202-41, війни з Німеччиною; 3) В. III. 1326-30; 4) В. IV. Аттердаґ 1340-75, вів боротьбу з Ганзою, відступив Естонію нім. орденові.

Вальдемарас Авґустин, лит. політик і дипломат, *1883, б. проф. унів. в Пермі, один із творців незалежної Литви, дворазовий прем'єр і керманич лит. заграничної політики. Приятель самостійної України.

Вальден Павло, відомий рос. хемік, член Академії Наук, *1863.

Вальденбурґ, місто на долішнім Шлезьку в Судетах, 45.000 меш., копальні вугілля, шкляний промисл.

Вальденси, середньовічні єретики, що змагали до повороту до первісного християнства. Основником цеї єресі, поширеної головно в півд. Франції і Італії, був багатий ліонський купець Вальдец (Valdez), 1176.

Вальд(ен)штайн (Wald(en)stein), нім. шляхетська родина в Чехії, з якої походив Валленштайн.

Вальдерзе (Waldersee) Альфред граф пруський генерал (1832-1904), вожд експедиції европ. великодержав проти Китаю 1900.

Вальдес (Valdés) Хуан, еспанський письменник, видатний стиліст, †1541.

Вальдец, 1) Жуан, іт. реформатор (б. 1500-44); його „110 божеських розважань" були перекладені на різні мови; 2) Петро, основник єресі Вальденсів у XII в.

Вальдземюллер (Waldseemüller) Мартін, нім. гуманіст і географ (1475-1522), видав 1507 карту, що на ній вперше названо Новий Світ Америкою в честь Америґо Веспуччі, а опісля першу велику морську карту, (1516) й першу друковану карту Европи.

Вальдівія (Valdivia), промислове місто та пристань в півд. Чілі, столиця краю тої ж назви, 31.000 меш.

Вальдіс Буркард, нім. байкар („Esopus") (б. 1490-1556).

Вальдмюллер (Waldmüller) Фердінанд Ґеорґ, нім. маляр (1793-1865), якого побутові картини з анекдотично-новелістичною закраскою мали великий успіх у міщанських кругах Відня 30-их і 40-их років.

Вальдшнеп, (нім. і моск.) гл. Баранчик-крехкун і Слуква.

Валькер (Walcker) Карл, нім. економіст та державознавець (1839-1909); доцент у Дорпаті, Харкові 1869-70, Ляйпціґу; автор численних праць з ділянки національної економії та теорії політики.

Валькірії, у скандинавській мітології бойовничі доньки Одіна, що помагають героям під час боїв, роздають жереби почесної смерти, заводять душі поляглих до Вальгаллі і там гостять вибранців медом і любов'ю.

Вальниці, важні, різної форми, часті машин і фабричних устаткувань, в котрих лежать і здебільша обертаються вали й осі.

Вальо́ (Vallot) Жозеф, фр. астроном та географ (1842-1916), дослідник гори Мон-Бляну.

Вальозін, штучна роговина з очерету, напоєного кавчуком, заступає китовину, тзв. „фішбін".

Вальона, вл. Авльона, пристань в Албанії над Адрійським морем, 6.500 меш., управа й вивіз ґії та оливок.

Вальонея, гарбниковий матеріял з ча-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

шок жолудів вічнозеленого дуба (Quercus aegylops), що росте головним чином у Малій Азії. Вживається для чинення шкір і для чорного барвлення шовку.

Вальор, (лат.) цінності, значіння; вартісний папір.

Вальоризація, (фр. валёр, valeur=вартість) устійнення вартости: 1) довгів і зобов'язань, коли вони були затягнені в іншій валюті, ніж обов'язує; 2) товарів, себто штучне піддержання ціни товарів, коли вона паде.

Вальпараїсо (Valparaiso), важна штучна пристань у середущім Чілі, вихідна стація трансандійської залізниці, 190.000 меш. Торговельне й промислове місто, столиця краю тої ж назви.

Вальпікі, староіндійський поет з невідомої доби, якому приписують героїчну епопею „Рамаяна" (б. IV або III вв. до Хр.).

Вальпурґа, ім'я святої доньки англ. короля Рішарда IX., яку вважали хоронителькою від чарівниць; † б. 780.

Вальпурґієва ніч, ніч з 30-го квітня на 1. травня, коли по нім, повір'ю на горі Брокен збираються на бенкет відьми.

Вальпурґін, камінь, сполука урану з арсеном, воднем і киснем; барва темно-жовта, тв. 3·5, питома вага 5·8, головна руда урану; находиться в Шнеберґу в Саксонії.

Вальрас (Walras) Марі Еспрі Леон, швайцарський економіст (1834-1910), професор унів. у Льозанні, голова гедоністично-математичної школи, один із творців граничної теорії пожиточности.

Вальс (valse), фр. танок у такті $^3/_4$, німецького походження, поширений по всій Европі, улюблена форма в інструментальній музиці (Шопен, Шуберт, Брамс, Штравс та ін.).

Вальсамон Теодор, знаменитий візантійський каноніст XII в. Написав толкування (Scholia) на Фотіїв Номоканон, перекладені Епіфанієм Славинецьким.

Вальтер (Walther) Йоган, нім. геолог, подорожник і дослідник пустинь, *1860.

Вальтер Скот, гл. Скот Вальтер.

Вальтер фон дер Фоґельвайде (Walther von der Vogelweide), славний німецький мінезінґер, найвизначніший поет середньовіччя (б. 1170-1230). Ціле життя мандрував і аж коло 1220 дістав у Вюрцбурґу наділ (ленно), котрий запевнив йому спокійніше життя. У своїх творах єднав витонченість двірської поезії зі свіжістю народньої пісні, вдумливість з веселістю волоцюги. У політичних творах гарячий і пристрасний патріот, ворог Риму, а прихильник цісаря, брав участь у казковім змаганні співців на Вартбурґу, належав до 12 старих майстерзінґерів, мав славу першого співця.

Вальторна, гл. Вальдгорн.

Вальцевий станок, дуже поширена машина; робочими приладами її є вальці; вжив. в млинах, олійницях та інших фабриках, де треба щось роздроблювати або молоти.

Вальцеві млини, млини, де зерно розмелюється не млинськими камінями, а вальцями. Гл. Вальці.

Вальці, (нім.) обрібні вальцеваті прилади багатьох машин; мають поверхню сталеву, чавунну, кам'яну або з випаленої глини, гладеньку, нарізану або зубчасту; призначення їх різноманітне: вальцювання металів, розроблювання й мелення зерна, руд, каменів та ін.

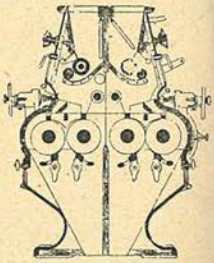

Вальцевий станок.

Вальцювання металів, пропускання між двома вальцями металевих аркушів для згущення й зтоншення їх.

Вальцювати, (нім.) пропускати між вальці металь, папір, якусь річовину.

Вальядолід (Valladolid), головне місто країни тої ж назви в півн.-зах. Еспанії, 78.000 меш., собор (1585), університет (від 1346), старинна королівська палата, ткацький і залізний промисл.

Вальян (Vaillant) Марі Едуард, фр. соціяліст (1840-1915), сторонник Блянкі, член паризької Комуни 1871. По амнестії 1880 вернув до Парижа й був там лікарем і послом до парляменту.

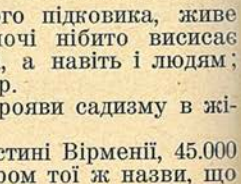

Вальцювання металів.

Вамбері (Vambery) Армін, мадьяр. орієнталіст, подорожник і етнограф (1832-1913), автор праці про походження мадьярів.

Вампір, опир (Vampyrus spectrum), лилик подібний до нашого підковика, живе в серед. Америці; вночі нібито висисає кров домашній худобі, а навіть і людям; гл. Лилики, також Опир.

Вампіризм, (лат.) прояви садизму в жінок. Гл. Садизм.

Ван, місто в тур. частині Вірменії, 45.000 меш., над солоним озером тої ж назви, що має 3.680 км² пов., та лежить 1.718 м. над рівнем моря.

Ван, (голянд.) те саме, що німецьке „von" („з"), перед прізвищем означає місце, звідкіля йде рід особи.

Ван (Vannes), столиця фр. департ. Морбіган; археолог. музей, вища військова школа, 21.000 меш.

Вана Ян, чеський письм. (1848-1915), автор літературних студій, перекладач англійських філософів та естетів, видавець багатьох словників.

Ванад (Vanadium, V.), хемічний первень, металь, подібний до заліза, але легший від нього, пит. тягар 5·5, топиться при 1.700°; відкритий вперше мексиканцем Дель-Ріо 1701. В природі головно є в ванадиніті.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ванадиніт, камінь, зложений з окису ванаду й хлораку олова (Pb_5 Cl $(VO_4)_3$); жовтавої, бурої або червонавої краски, находиться на Уралі, в Карінтії й Мехіку. З нього добувають ванад.

Ванадієва сталь, сталь із примішкою невеликої кількости ванаду, через що вона стає вдвоє твердшою.

Ван-Айк (Van Eyck), брати, голянд. малярі: 1) Губерт (б. 1366-1426); 2) Ян (1390-1441). Найвизначніший твір їх обох — образ у вівтарі в Ґенті, що є заразом найвизначнішим твором цілої взагалі старо-нідерляндської малярської школи. Найкращим твором молодшого Ван-Айка є „Заручини італ. купця Джованні Арнольфіні".

Ван-Аренберґ Еміль, бельґ.-фр. поет, *1854, брав участь у „Молодій Бельґії". Звучні й музикальні поезії, головно — сонети. Цикл — Carillons.

Ван Війк Ніколяас, голянд. учений, проф. балтійської й слов'янської філології на лейденськім унів., *1880.

Ван-Гамель (Van Hamel) Ґерард Антон, голянд. криміналіст, *1842, проф. карного права в Амстердамі. Разом з Лістом і Прінсом належить до основників соціологічної школи карного права й міжнароднього союзу криміналістів.

Ван-Гасселът (Van Hasselt) Андре, бельґійсько-фр. поет (1806-74), попередник „Молодої Бельґії". Найкраща річ — епічна поема: „Чотири втілення Христа".

Ван Гойсем (Huysum) Ян, голянд. маляр (1682-1749), мистець у малюванні квітів і овочів.

Ван-Ґоґ (Van Gogh) Венсáн, голянд. маляр (1853-90), видатний представник нового імпресіонізму.

Ванда, (лит.) у литовській мітології лихе жіноче божество; леґендарна польська царівна, донька Кракуса, що воліла втопитися у Вислі, ніж зламати присягу непорочности.

Ван Дайк (Van Dyck), 1) Антон, фляманд. маляр (1599-1641); уславився своїми церковними портретами й мідеритами („Іконографія Ван Дайка"). Найславніший образ „Мадонна з куропатками" (в петербурзькім Ермітажі), портрети: кардинала Бентівольо, Марії Люізи де Тассіс, інфанти Ізабелли й багато ін.; 2) Ернест, голянд. оперний співак, славний героїчний тенор, *1861.

Вандали, народ східньо-ґотської групи германського племени, покинув у II в. свою оселю над середньою Одрою й дійшов аж до Еспанії й півн. Африки, де заснував власну державу. 455 В. під проводом свого короля Ґензеріха здобули Рим та знищили багато пам'яток клясичного мистецтва. 533 Белізар побив і знищив їх державу, після чого вони зроманізувалися.

Вандалізм, дикунство, нахил до руйнування; злобне ушкодження мистецьких цінностей, прозване так від племені вандалів, які зруйнували багато пам'яток клясичного мистецтва в Римі та Африці. „В. реставраційний"—нищення мистецьких пам'яток через їх невмілу й незгідну з духом їх часу обнову.

Вандаль Альбер, фр. історик (1853-1910), член фр. Академії; праці про Наполеона I.

Вандам (Vandamme) Домінік Рене, фр. генерал (1770-1830), один з найхоробріших генералів Наполеона.

Ван де Вельде (Van de Velde) Анрі, бельґ. маляр, *1863, один з творців новітнього декоративного малярства; написав: „Про новітній стиль".

Ван де Вельде (Van de Velde), прізвища багатьох голянд. мистців: 1) Адріян (1635-72), маляр мистецьких краєвидів, оживлених постатями тварин і людей; 2) Віллем, брат Адріяна (1633-1707), головний представник побутового краєвиду Голяндії; 3) Ісая (1587-1630), творець голяндського краєвидного малярства, також баталіст і ритівник; 4) Ян (1596-1641), брат Ісаї, маляр краєвидів і ритівник.

Вандейські війни, війни, які мусіла вести французька республіка з роялістами-прихильниками короля. Провінція Вандея над Атлантійським океаном стала їх осередком, бо за королівства жилося вандейцям можливо. На вість про страчення короля (1793) піднялося мужицьке повстання, на чолі селян стояла шляхта. Конвент мусів з вандейцями переговорювати, звільнити їх від військової служби та признати свободу віри. Вандейці ще кілька разів (навіть 1832) ставали в обороні нелюбих у Франції Бурбонів, звідси пословиця: „консервативний, як вандеєць".

Вандемьєр (Vendémiaire), „місяць зборів винограду", перший місяць фр. революційного календаря, 22. IX.-21. X.; 13 ванд. IV. року революції (4. X. 1795) Бонапарте погромив роялістичне повстання.

Корнель Вандербільт.

Вандербільт (Vanderbilt) родина американських капіталістів: 1) Корнель (1794-1877), залізнодорожний король, заснував університет у Нешвілі в державі Тенессі ЗДА; 2) Вільям (1821-85), його син; 3) Корнель-внук.

Ван дер Вайден Роґір (Roger van der Weyden), нідерлянд. маляр (1399-1464); твори релігійного змісту: „Погріб Христа", „Св. Родина" й „З'явлення Христа Марії".

Ван дер Вальс (van der Waals) Йоганнес Дітріх, голянд. фізик (1838-1923), займався головно термодинамікою, поправив характеристичне рівняння газів (закон Бойля, Маріотта й Ґе-Люссака) та надав йому вигляд: $(v-b)\cdot(p+\frac{a}{v^2})=RT$, де v означає об'єм газу, p його тиснення, T температуру, мірену по абсолютній скалі, a, b і R

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

постійні величини, характеристичні для кожного газу; в 1910 одержав нагороду Нобеля.

Вандервельде Еміль, бельґ. політик, *1866; проф. унів. у Брюсселі; провідник бельґ. робітничої партії й визначний соціялістичний діяч; 1919 представник Бельґії в Версальському мирі, причинився до вироблення клявзулі про 8-год. робочий день; у 1925 міністер закорд. справ і учасник договору в Льокарно; гол. твори: „Колективізм і розвиток промислу“, „Бельґія і Конґо“, „Соціялізм проти держави“.

Ван дер Гайден Ян, нід. маляр (1637-1712); види міст.

Вандея (Vendée), фр. департамент на атлантійському побережжі при усті Люари, 7.000 км², 395.000 меш., гол. місто Ля Рош.

Вандом (Vendôme), 1) графство в серед. Франції, від 1412 належало до Бурбонів; вандомська галузь Бурбонів вимерла 1727; 2) місто в департ. Люар-е-Шер, у серед. Франції, 10.000 меш.; 3) площа в Парижі, із славним стовпом (колоною), 44 м. заввишки, збудованим у честь Великої Армії, вкритим бронзовими прикрасами з 1.200 гармат, добутих 1805.

Вандрівні мотиви, у багатьох цілком різних і далеких від себе народів подибуються подібні змістом пісні, казки й оповідання; Бенфей пояснює це з а п о з и ч е н н я м (тзв. теорія запозичень), у протилежності до м і т о л о г і ч н о г о підходу, що пояснював схожість мотивів спільним походженням з одної індоевропейської прабітчини. Школу запозичень заступають такі визначні вчені, як Ф. Лібрехт, Ґ. Парі, Бедьє, Драґоманів, Сумцов, О. Веселовський, А. Аарне, Й. Больте й Ю. Полівка; останні зайнялися зокрема систематизацією матеріялу. В новіших часах здобула значне поширення тзв. а н т р о п о л о ґ і ч н а школа (Тейльора й Лянґа) про незалежне від себе повстання подібних тем.

Вандсбек (Wandsbeck), промислове і торговельне передмістя Гамбурґу, 43.000 меш.

Ван Евердінґен Алларт, голянд. маляр і штихар (1621-75); морські пейзажі, види норвезьких гір.

Вани, скандинавські боги світла, які воюють з Азами.

Ванілін(а), кристальна запашна річовина, яка находиться в ванілії, приналежна до окси-(феноль)альдегідів. Технічно вироблюється з евгенолю, з котрого головно складається гвоздиковий олій.

Ваніля, ванілія (Vanilla), підрівникова пнуча ростина з родини зозулинцеватих (орхідеїв); замітна широким круглавим листям і тонкими довгими овочами, дуже пахучими, які вживаються до різних приправ. Походить з Мех ка, тепер плекають її скрізь у підрівникових краях.

Ванíні (Vanini) Лючіліо (Юлій Цезар), іт. мислитель і письм. (1584-1619), прихильник Джордана Бруна, поширював свої погляди в Женеві, Парижі, Ліоні й Тулюзі, де обвинуваченний у безбожності й магії погиб на кострі.

Ван Кампен Якоб, голянд. архітект (1598-1657), гол. представник клясицизму в Голяндії XVII в.

Ван Лерберґ (Van Lerberghe) Шарль, бельґ.-фр. поет-символіст (1861-1917), „Entrevisions“, „La chanson d'Eve“.

Ванльо (Vanloo, або van Loo), родина фр. малярів: 1) Жан Батіст, син і учень третього, рисував алегоричні й історичні картини, фрески й портрети; 2) Шарль Андре, брат і учень попереднього (1705-65), ректор фр. академії мистецтв; 3) Люї (1641-1713), маляр історичних образів.

Ваніля.

Ванна, (нім.) продовжна кругла посудина для купелі; купіль.

Ванне-Айкель (Wanne-Eickel), місто в Вестфалії, 94.000 меш., копальні вугілля, пристань над каналом Райн-Герне.

Ванновський Петро, рос. генерал і державний діяч (1822-1904), був спочатку воєнним міністром і багато зробив для упорядкування рос. армії, по смерті Боґолєпова міністер просвіти.

Вансова-Медвецька (Vansová-Medvecká) Тереса, словацька письм. *1857, редакторка часопису „Деніце“, авторка багатьох повістей.

Вантаж, (фр.) тягар, набір.

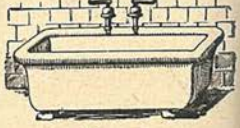
Ванна.

Вантаж великої швидкости; крам можна везти або звичайними товаровими або прискореними поїздами; крам, який швидко псується і який тому треба швидко перевезти, везуть прискореними поїздами й за те більше оплачують.

Ван т'Гоф (van t'Hoff) Якобус Гендрікус, славний голянд. фізикохемік (1852-1911), проф. в Амстердамі, від 1896 у Берліні; 1901 одержав нагороду Нобеля. Разом з Ле Белем є творцем стереохемії, яка основно змінила погляди на будову молекулів в органічній хемії. Є він також одним із творців фізикальної хемії, а теорія розчинів завдячує йому у першій мірі свій великий розвиток. Він відкрив, що у розріджених розчинах осмотичне тиснення підлягає тим самим законам, що тиснення в газах. (Закони Бойля, Шарля й Авоґадра).

Вантóз, (Ventôse), шостий місяць фр. революційного календаря, від 19 лютого до 20 березня.

Вануччі, гл. Перуджіно.

Ванчура (Vančura) Інджіх, чеський істо-

рик, *1855, дослідник історії Чехії середніх і ранніх нових віків.

Ванька Каїн, популярний герой московських народніх оповідань, кріпак одного купця (*1718), втік від нього й пристав до банди розбійників, опісля предложив свої послуги урядові й служив у розшукній поліції у Москві. Тут злигався з злодіями й рабівниками й під опікою поліції наводив страх на міське населення, аж поки справки його не викрилися. 1755 засуджено його на каторгу. В. К. приписують багато московських народніх пісень.

Ванькова, село повіту Ліско в Карпатах, 112 нафтових шибів.

Ваньковіч Мельхіор, поль. письм., *1891, основник і редактор часописів: „Газета Віленська", „Ехо Гродзєньске" і „Дзєннік Бялостоцкі"; пише також повісті й оповідання.

Вапень, кальцій, металь алькалічно-земельної громади, хем. знаку Ca; є складовою частю вапна, сріблисто білий, розтяжний, дається краяти, топиться при 780°. Одержують його електролітично з вапневих солей. Важніші сполуки його: вапневий окис (палене (їдке) вапно), вапневий воднокис (гідроксид кальцію, гашене вапно), вапневий вуглян (карбонат кальцію) у всіляких видах, як: вапняк (кальцит), крейда, мармур, ісляндський скалець (шпат), араґоніт, вапневий карбід (вугляк), вапнева салітра, вапневий сірчан (гіпс, ангідрид).

Вапе́р, рід ніжного серпанку.

Вапіті (Cervus canadensis), олень півн. Америки, більший від нашого, гл. Олень.

Вапліте, себто Вільна Академія пролетарської літератури, літ. організація, утворена на прикінці 1925 з почину М. Хвильового. Різко ставилася до неуцтва й сліпого наслідування російщини суч. радянських письменників та орієнтувалася не на Москву, а на Захід. За це стягнула на себе гнів правовірних комуністів і в 1927 перестала існувати. Видавала свій орган теж під назвою В.

Ваппева салітра, гл. Салітра і Навіз помічний.

Ваппевий азотняк, гл. Навіз помічний.

Ваппевий вугляк, карбід кальцію, сполука вапню з вуглем; одержують його в електричній печі з паленого вапна та вугілля. Уживають до витворення ацетилену, який повстає при безпосереднім зіткненні ваппевого вугляка з водою та служить до освітлювання.

Ваппевий сірчан, сульфат кальцію, $CaSO_4+2H_2O$, виступає в природі як гіпс і ангідрит. Гіпс находиться в збитих або зернистих масах, часто творить скісноромбні кристали в виді табличок зі скісними дашками. Безбарвний, часом жовтавий, сірий, білий і т. ін. Містить у собі тзв. кристальну воду. Находиться у нас б. Львова, на Поділлі, здовш Підкарпаття. Поклади гіпсу є звичайно при покладах кухенної соли й вапняку. Відміни гіпсу: а л я б а с т е р над Дністром, в Італії, сніжно-білої або сивої краски, в о л о к н и с т и й г і п с та бляшковий, с е л е н і т, у більших прозорих, часом трохи жовтавих плитах. Уживається до відливів, до виробу штучних мармурів та як навіз. Безводний гіпс, гл. Ангідрит.

Ваппевий фосфоран, (фосфорат кальцію, $Ca_3P_2H_8$), в природі дуже поширений, входить у склад апатиту, фосфориту та вівіяніту. Находиться також у костях хребетних тварин і людей.

Вапно, ваппевий окис (оксид кальцію, CaO), палене, нелюсоване або їдке вапно; його одержують через випалення вапняку в особливих печах (вапнярках). Є білою, некристалічною масою, топиться дуже тяжко, а в полуміні гримучого газу розжарюється до біла. З водою лучиться дуже нагально серед витворення великої кількости тепла й тоді повстає ваппевий воднокис (гідроксид кальцію), тзв. гашене вапно. Є це білий порошок, що розмішується з довільною кількістю води. Є дуже сильною основою. Уживається при будовах до мулярської заправки й цементу, до білення хат, до дезинфекції, до вишершування шкіри у гарбарстві, до виробу різних хемічних сполук та у промислі: у миловарстві, в стеариновому виробництві, в цукроварстві, папірництві і т. ін. В. х л о р о в е одержується впливом хлору на люсоване вапно і вживається при біленні полотна, целюльозної і паперової маси, для здобування хлороформу, при дезинфекції і т. ін. В. г і д р а в л і ч н е, водотривале, яке одержується при паленні кремнистих вапняків, вживається в підводних та гідротехнічних будовах. В хліборобстві вживається вапно як засіб до уліпшення ґрунту. Головно причинюється для піднесення видайности тяжких глинистих та торфових ґрунтів. Вапнована земля стає пухкою, провівною, мінеральні складники розкладаються й стають приступні ростинам на поживу. Ніяка рілля не може обійтися без вапна. Коли глинистий ґрунт має 1% вапна, тоді кажемо, що є вбогий у вапно, коли $2^1/_2$%, є середньо добрий, а коли 5%, є багатий у вапно. При піскуватих ґрунтах вистане половина цієї кількости вапна на таку оцінку.

Вапнове молоко, вапновий розчин, який одержується з розчинення гашеного (люсованого) вапна в воді.

Вапняк, кальцит, ваппевий вуглян (карбонат кальцію, $CaCO_3$), осадова скала, яка творить цілі ланцюги гір та розлогі збиті поклади, утворена або через нагромадження у воді вапнякових шкаралупок різних тварин, або через виділення вугляну вапну (кальциту) з водних розчинів. У кристальнім виді безбарвний, у збитих масах білий та всіляко забарвлений. У хемічно чистій воді не розпускається, але розпускається у воді, що містить у собі дво-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

окис вугля, пр. джерельній воді. У вапнякових покладах повстають під впливом води та двоокису вугля просторі печери, в яких зі стелі звисають та з дна здіймаються вапнякові сопляки, звані сталактитами та сталагмітами (у Постойній або Адельсберґу в Країні, у Кривчі на гал. Поділлі). Відміни вапняка: В. кристальний; кристали є звич. одно- до три-вісними стовпиками або ромбостінниками. Гарною відміною крист. вапняка є ісляндський кальцеь (шпат), що кристалізує у ромбостінниках та переломлює подвійно світло; зернистий в. або мармур, що витворився з вапняка, звич. коралевих осадів, під впливом сильного тиснення та високої температури; гарний, білий м. находиться в Карарі у північній Італії, в Греції на острові Парос, також над Дністром і Збручем, в околиці Кракова та Кєлєц; вапняковий туф, відложений із джерельних вод, і горохович (солітовий в.), зложений із концентричних вапневих кульочок, травертин (на Поділлі), в котрім находяться відтиски різних ростин та шкаралупи слимаків. Дрібнозернистий літографний камінь, придатний до літографії, заховав у собі багато цінних скаменілостей. Жовтий медовик (пр. біля Львова) завдячує свою краску сполукам заліза. Звичайний вапняк, змішаний з глиною і глеєм, називається опока або марґель. До вапняків, витворених живинами, належать: крейда, що повстала з ніжних шкаралупок морських тваринок, дірчаток, літотамнієвий в. (б. Львова і на Поділлі) з осадів морських гліней, літотамній, нумулітовий в. (пр. у Татрах) з шкаралупок нумулітів. Звичайний вапняк вживається як будівельний матеріял, до виробу вапна й цементу та в хемічнім промислі, цукроварстві, папірництві, металюргії, при виробленні шкла і т. ін. Мармури вживаються до різьб і прикрас, літографічний камінь до літографії, крейда до писання, гарні великі кристали ісляндського шпату до виробу оптичних приладів і т. ін. На Україні вапняки дуже поширені, мало їх тільки в Карпатах.

Вапняні мила, вапняні соли товщевих кислин, що не розпускаються в воді. Вони повстають зі звичайного мила, і в „твердій“ воді, яка має багато вапняних солей, не дають піни та творять нерозпускальні осади на біллю, припечені опісля залізком спричинюють ржаві плями.

Вапнярка, піч, в якій випалюється вапняк на палене вапно.

Вапнярка, село й залізнодорожна вузлова стація в Тульчинській окр., 1.430 меш. (41% українців, 47% жидів).

Ваповський Бернард, поль. історик (1450-1535), крилошанин краківської капітули, написав літопис історичних подій у Польщі від 1380-1535.

Вапорарій, (лат.) парова лазня.

Вапоризація, (ново-лат.) заміна в пару або газ.

Вапориметр, (лат.-гр.) прилад для означення кількости алькоголю в рідинах силою тиснення пари тієї алькоголізованої рідини.

Ваппер Ґюстав, бельґ. маляр (1803-74), директор антверпенської академії мистецтва.

Ваппойс (Wappäus) Йоган Едуард, визначний нім. географ й статистик (1812-79); його виклади з загальної статистики людности мали свого часу велику наукову вагу.

Вар, пек, тверда смола, яка лишається після віддестилювання терпентини; вживається на осмолення бочок, корабельних та рибальських снастей, для просмолення дратви і т. ін.

Вар Публій Квінтілій (P. Qu. Varus), рим. намісник Германії, поляг у 9. р. по Хр., покланий Армінієм у Тевтобурзькому лісі.

Вар, (сір.-халд.) син, пр. Вар-Йона = син Йони.

Вар (Var), фр. півд.-схід. департамент, 6.023 км² пов., 350.000 меш. Прозваний від ріки Вар, 120 км. дов., що випливає в Приморських Альпах і вливається до Ліґурійського моря.

Варавва, розбійник, якого увільнення домагалися жиди в заміну за Іс. Христа.

Варагамігіра, відомий індійський астролог і астроном VI в. по Хр.

Варадин, гл. Надь-Варад.

Вараждін, місто в Хорватії над Дравою; старинний замок, б. нього бували часті боротьби з турками, столиця б. угорського комітату того ж імени; 14.000 меш.

Варак, ізраїльський полководець, визволив ізраїльтян з ханаанської неволі.

Варан (Varanus), (араб.) найбільша ящірка, до 2 м. дов., живиться навіть більшими тваринами, дуже добре плаває; живе в Африці, півд. Азії, Австралії й Океанії.

Варан.

Варанґерфйорд (Varangerfjord), найдалі на півн.-схід. висунений фінл. фйорд над Льодовим океаном, 110 км. дов. і 53 км. шир., до 430 м. завглибшки; багатство риби; має велике комунікаційне значіння, бо не замерзає.

Варва, містечко над ріками Удай і Варвиця в Прилуцькій окр., давнє Варина. Під Варвою 1079 Володимир Мономах побідив половців.

Варвар, (гр.) давня грецька та римська назва чужоземців; дика, грізна людина.

Варваризм, варварство, (гр.) дикий, неосвічений спосіб поступування, дикунство.

Варварські закони (leges barbarorum), звичаєві права некультурних народів у протиставленні до римлян, отже закони слов'янських та германських народів. Герман-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ські в. закони списано між V і XI вв.; знані є закони салійські, рупуарські, баварські й ін. В. племінним законам протиставлено в Німеччині королівські капітулярії, як загальнодержавні закони. Племінні закони списано або ще за часів племінних держав, або на приказ уже центральної влади. В. закони характеризує принцип індивідуальности, менше колективности. По списанню племінних законів кожний судився своїм правом, де він не був би. Цю засаду шанували сторонні держави, тому німецькі осадники на Україні, чи в Польщі судилися своїм правом (саксонським, баварським), а не правом країни, де жили.

Варварські монети, гл. Кельтійські монети.

Варвік (Warwick), гл. Воррік.

Варвові іли, (швед.) тонковерствовані глинисті й піскуваті відложення льодівцевих запірних озер.

Варґас (Vargas, de) Луї, есп. маляр, (1502-68). Кращі його картини: „Різдво Христа" й „Поклін трьох царів".

Варґентін Пер-Вільгельм, швед. математик, астроном і статистик. Найважніша його праця: „Таблиці руху й затьм місяців Юпітера".

Варґла, оаза в альжірській Сагарі, на півд. від Біскри, 44.000 меш.; завдяки артезійським криницям дуже розвинене плекання дактилевих пальм.

Вардан, ім'я кількох вірменських письменників, з яких найславніший В. Великий, автор „Загальної Історії", †1271.

Вардар, ріка в Македонії, 335 км. дов., вливається до заливу Салоніки.

Варек, варех, гл. Морерости.

Варе́ники, рід варених пиріжків, начинюваних сиром, капустою, м'ясом, тощо.

Вареній (Varenius) Бернгард, нім. географ (1622-50), у творі „Генеральна географія" перший звернув увагу на фізично-географічні явища й їх причинове висвітлювання та розмежував географію на три досі прийняті відділи: математичну, фізичну й антропо-географію.

Варені олії, гл. Олива.

Варену́ха, 1) запікана горілка з медом, перцем, цинамоном та сушеними грушками; 2) сіль, яку одержуємо з соленосних глеїв через промивання їх водою й відпарування води.

Вар'єте́, (фр. variétés, вл. різнородности) театр з усячиною, більший кабарет.

Варзер (вл. Варзар) Василь, рос. статистик і економіст (*1851), працював у статистичнім бюрі чернігівського губ. земства, опісля був мировим суддею у Чернігівщині, вкінці управителем кредитового банку в Чернігові. Написав ряд студій з економічного життя Чернігівщини.

Варивода Антін, полковник, командант леґіону УСС 1916 і табору в Ліберці в Чехії.

Варикосіт(ас), хоробовий набряк жил.

Варинський Людвік, поль. революціонер (1856-91), один із основників партії „Пролетаріят" 1882, редактор органу цієї партії. Арештований 1883 і засуджений на каторгу, помер у Шліссельбурзькій в'язниці.

Варисціїські гори, фалдові гори вуглевої доби, багаті на руди й вугілля, є частиною Герцинських гір.

Варицелла (varicella), вітрова віспа.

Варицес, (лат.), гл. Жилякп.

Варій Люцій Руф (Lucius Varius Rufus), (б. 74-14 до Хр.), приятель ціс. Авґуста й Мецената та поетів Верґілія й Горація, визначний епік і трагік (славна була його трагедія „Thyestes"); видав по смерті Верґілія його Енеїду.

Варіокуплер, (лат.-фр.) пристрій подібний до варіометру, від якого різниться тим, що безпосереднє з'єднання двох шпуль заступлене тут посереднім індукційним зв'язком між ними.

Варіоля (variola), правдива віспа.

Варіоляція (variolatio), щеплення віспи.

Варіометр, дві одна за другою з'єднані між собою індукційні шпулі (цівки), з яких одна є рухомою, а друга може обертатися довкола осі спільної обом шпулям, служить до тяглого змінювання вартости самоіндукції.

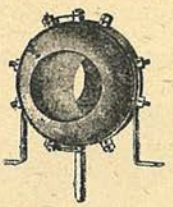

Варіометр.

Варісус, „син Ісуса", чародій на острові Кипрі, де жив на дворі проконсула Сергія Павла.

Варія, (лат. varia) всячина.

Варіянт, (лат.) відміна того самого прояву або речі, відміна того самого твору (рукопису). У залізничих справах в-ми називають два напрямки залізничої лінії між якимись місцями, які порівнюють між собою з технічного та економічного боку і після цього остаточно вибирають один.

Варіят, (поль.) божевільний, навіжений.

Варіяційне числення, (мат.) шукання найбільших та найменших вартостей, гл. Інтеґрал.

Варіяція, (лат.) переміна, зміна чинности, або прояву: 1) в фізиці й астрономії: хитання; 2) в математиці в а р і я ц і ї: усі можливі комбінації, що їх можна зробити з даних елементів; пр. із 4 елементів a, b, c, d можна зробити таких 12 варіяцій 2 кляси (=по 2) без повторень: ab, ac, ad; ba, bc, bd; ca, cb, cd; da, db, dc; або 16 з повтореннями (крім попередніх іще) aa, bb, cc, dd; 3) в музиці: музичний твір, в якім тема опрацьовується різними змінами в ряді окремих частин; 4) в галицькім, спольщенім говорі: помішання розуму, божевілля, навіженість.

Варлаам, 1) Вонатович або Ванатович, родом галичанин, з Ярослава, архімандрит Тихвинського манастиря, 1722 архієпископ київський і галицький без титулу „і Малия Росії". 1730 на донос позбавлений священства й заслань; †1751; 2) Голенковський,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

намісник Київо-Печерської Лаври, †1740, автор книги „Діялогисмъ духовный"; 3) Лящевський, від 1742 професор грецької й старожидівської мови, далі префект і проф. богословія в київській Академії, опісля ректор Слов'яно-греко-лат. Академії в Москві. †1774 тут як архімандрит Донського манастиря. Автор кількох книг, між ін. трагікомедії „Награда дѣламъ у будучій жизни"; 4) син боярина Івана, внук славного Вишати. Після уступлення свого вчителя, св. Антонія, став ігуменом печерського манастиря, а опісля княжого манастиря св. Димитрія; †1065; 5) Шишацький, родом з Чернігівщини, ректор новгород-сіверської семінарії, 1791 архімандрит, 1795 єпископ житомирський, 1808 архієпископ у Могилеві на Дніпрі. 1812, коли Давý взяв Могилів, перейшов на бік Наполеона, поминав його в церкві й хвалив у проповідях, за це по уступленні французів позбавлений священства й засланий; †1831; 6) Ясинський, доктор краківського університету (1627-1707), ректор Могилянської Акад., згодом київський митрополит. Оборонець незалежности укр. православної церкви від московського патріярха, обстоював церковну залежність укр. церкви від Царгороду. 1686 заложив протест проти висвячення на київського митрополита Гедеона Четвертинського, який признав зверхність московського патріярха. По смерті Гедеона (1690) став київським митрополитом.

Варлаам і Йоасаф, два індійські праведники. Йоасаф був сином царя Авеніра; навернений на християнство пустельником Варлаамом, залишив царський престол і пішов на пустиню жити враз із Варлаамом. Життя обох праведників є улюбленою літературною темою в середньовічних часах, м. ін. і в церк.-слов'янській літературі. Про В. і Й. маємо в нашій літературі основну працю І. Франка.

Вармбрун, сірчані теплиці (25-43°), на нім. Шлезьку в Карконошах.

Вармедь, (мадь.) столиця на Закарпатті.

Вармінґ Евґен, данський ботанік (1841-1924), один з творців екологічної географії ростин.

Вармія мазурська, півд. частина схід. Прусії; 1466-1772 належала до Польщі.

Варна, найбільша болг. пристань і торговельне місто над Чорним морем, 60.000 меш.; торг. академія, зоологічна стація, купелі. 1444 згинув тут угорсько-польський король Владислав Ягайлович у боротьбі з турками; 1606 і 1620 добували В. запорозькі козаки; заховалася укр. пісня про добуття Варни.

Варнава, один з 70 учеників Ісуса Христа, що працював в Антіохії разом із ап. Павлом.

Варнавин лист, письмо приписуване давніше ап. Варнаві. Новіші учені заперечують авторство Варнави й приписують лист якомусь незнаному александрійському геленістові з кінця І в.

Варнавіти, Барнабіти, лат чернечий чин, званий також „павліністами", оснований в Італії 1530.

Варнак, зневажливе прізвище засланців і каторжників у Сибірі, походить з часу таврування засланців, коли на тілі проступника випалювали початкові букви рос. слів: в(ор), р(азбойник), н(аказан), к(нутом), себто: злодій-розбійник покараний батогами.

Варна.

Варнгаґен фон Ензе (Varnhagen von Ense) Карл Авґуст, нім. історик, письм. і дипломат (1785-58), полишив спомини з наполеонівських часів.

Варнек Олександер, рос. маляр (1782-1843), талановитий портретист.

Варнеке Борис, рос. учений, історик театру, проф. унів. в Одесі, *1878, студії про стародримський, рос. і укр. театр.

Варолевий міст (pons Varoli), гл. Мізок.

Вароліо (Varolius) Констанцо, іт. анатом (1543-75), проф. унів. в Больонії і Римі; дослідник мізку й нервів.

Варош, (мадь.) місто (на Закарпатті).

Варпаланка, гл. Паланка.

Варрант, (англ.) посвідка на товар, переданий на переховок до публічного складового дому; маючи таку посвідку, власник товару може під її застав одержати кредит, або просто продати її, мов сам товар.

Варрон (Varro), 1) Марк Теренцій, тзв. Реатський (116-27 до Хр.), рим. учений і філософ. З його творів збереглися: Про сільське господарство (De re rustica) і (частинно) Про латинську мову (De lingua latina), та Книга Знання (Disciplinae); 2) Публій Теренцій, рим. поет (82-37 до Хр.), тзв. Атаційський. Епік, сатирик і елегік. Твори його дійшли в уривках.

Варсава, ім'я двох свідків євангелія в апостольських часах: 1) Йосиф Варсава, якого після смерти Юди вибрали апостолом; 2) Юда Варсава, товариш св. Павла й Варнави.

Варстат, верстат, (нім.) робітня, знаряддя праці.

Варта, найбільша притока Одри, 760 км. дов., сточище 54.000 км².

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вартбурґ, один із гарніших нім. середньовічних замків б. Айзенаху, збуд. 1067-73, до 1440 осідок тюрінґських ляндґрафів, 1521-22 осідок Лютера в часі перекладу Біблії, 1207 там нібито відбулося співацьке змагання між найславнішими тоді мінезінґерами, описане невідомим співаком б. 1260.

Вартісні папери, гл. Цінні папери.

Вартість, валенція, сполучна сила, з якою атом одного первня в'яже атоми інших первнів. Одиницею вартісности є сполучна сила атому водню. Відповідно до того хлор (Cl) є одновартісний тому, що його атом сполучується з одним атомом водню (H) і дає у сполуці хлороводень (HCl); кисень (O) є двовартісний, бо лучиться з двома атомами водню (H_2O=вода); азот (N) є тривартісний (NH_3=амоніяк); вуґіль (C) є чотиривартісний (CH_4=метан). Причиною вартісности є електричні сили (виміна зовнішніх електронів, приналежних до атомів тих первнів, що лучаться з собою).

Вартість, цінність, це здібність якоїсь речі або особи стати предметом хотіння для людини. Поняття вартости займає в філософії від часів Канта дуже поважне місце й належить до найспірніших питань у науці. В кожному разі речі самі по собі вартости не мають, а тільки мають таку вартість, яку їм приписують люди. У науці про народнє господарство під вартістю, назагал, розуміють вагу якоїсь речі для заспокоєння людських потреб, при чому розрізнюють споживчу в., обмінну в. і надвартість. Під тим оглядом в. є одним (хоч не одиноким) із чинників, що визначують ціну предмету в продажі, або служби. Предмети, що не мають вартости, не мають також ціни, хоч є такі предмети, які ціни не мають, а мають якусь вартість, пр. повітря, вода, земля, при відсутності приватної власности й т. ін. Звичайно розрізнюють в. індивідуальну, або суб'єктивну, в оцінці поодинокої окремої одиниці й в. суспільну або об'єктивну, себто загально признану. З багатьох теорій про суть вартости в політ. економії вияснюють її: 1) теорія вкладів (коштів) продукції, видатками вложеними на виріб даного предмету; 2) теорія трудова Рікардо-Маркса, кількістю суспільно-необхідної лю"ської праці, вкладеної у добуття даного господарського добра — всякі вартості походять лише з праці (гл. Надвартість); 3) теорія австрійської психологічної школи (Менґер, Бем-Баверк) тзв. граничною корисністю, гл. Гранична вартість; 4) теорія Смітса рідкістю появи даного предмету й його пожиточністю. Перші дві теорії об'єктивні, третя суб'єктивна. Гл. також: Ужиткова вартість й Обмінна вартість. Деякі з новіших економістів, пр. Кассель, вважають, що поняття вартости не належить до економії, а тільки до філософії й етики.

Вартість обмінна, виявлення вартости одного товару в другому.

Вартість споживча, прикмета товару, або продукту заспокоювати ту чи іншу потребу. Кожний товар поруч товарової вартости має ще вартість споживчу.

Вартість числа, (мат.) гл. Безоглядна в. ч. і Відносна в. ч.

Вартовий П., псевдонім Б. Грінченка.

Вартоломеєва ніч, ніч 24-го серпня 1572, коли в Парижі вирізали гуґенотів.

Вартоломей, один із апостолів.

Варух, (вл. благословенний) приятель і помічник пророка Єремії.

Варцаб, варцаба, складова частина вікна, лутка.

Варцаби, (чес.) гра на шахівниці на 2 особи, 12-ми „каміньчиками", що посуваються скісно о одно місце.

Варшава; Зигмунтівська площа з королівською палатою (праворуч).

Варшава, столиця Польщі, над Вислою, 121 км² і 1,035.000 меш., в тому 1/3 жидів, осідок центральних урядів, після Лодзі найбільше промислове місто Польщі, вузол 6 залізничих шляхів; осередок міста дуже гарний та перелюднений, зате розлогі передмістя щойно набирають великоміського характеру (1/3 площі В. незабудована). Гол. частина міста лежить на лівім березі Висли, а на правім передмістя Праґа, що лучиться з Варшавою мостами Понятовського та Кірбедзя. Життя зосереджується головно на вулицях: Краківське передмістя, Новий Світ, Маршалківська та Алеї. При них є більшість величавих будівель. Старий характер заховали чиншові доми тзв. Старого міста. З XIV в. є катедра св. Яна, церкви св. Мартина та св. Духа, з XV в. церкви св. Марії й Анни, замок з XVI в., Бельведер з 1659, Лазєнки з 1767; більшість у ренесансовім стилю; численні шляхетські й інші палати, переважно з XVIII в. в стилі ампір. В. має кілька більших садів (парків), як Лазєнки, Уяздовський, Саський і Скажевський. Культурне значіння В. як на гол. місто мале; університет (заложений 1817), високі школи торговельні, педагогічні, господарська й ін. Музеї й бібліотеки

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

щойно організуються і не дорівнюють цим установам у Кракові. В., заложена при кінці XIII в., до пол. XVI в. мала провінціяльне значіння. Щойно від 1569 збирався постійно у Варшаві польський сойм, а 1593 перенесено сюди королівську резиденцію. За шведської війни В. сильно потерпіла. Розцвіт — розбудова В. припадає на кінець XVIII в., коли вона мала до 100.000 меш. Після розборів Польщі розвиток її спинився, але в другій пол. минулого віку В. скоро стає великим містом. 1868-1893 її населення зростає вдвоє з 251 на 500.000, 1914 було 890.000 меш.

Варшавська Генеральна Конфедерація, так називається союз некатолицьких віроісповідань у Польщі, заключений 1572, а радше акт цеї конфедерації 1573, прийнятий соймом і заприсяжений новим королем Генриком Валезієм, який забезпечував свободу віри всім іновірцям (диссидентам), навіть переслідуваним у зах. Європі социніянам (аріянам). На Варш. Конф. покликувалися все іновірці до упадку Польщі; цей правний акт давав теж шляхті право заводити у своїх добрах віру, яку шляхтич сам визнавав.

Варшавське воєвідство, воєвідство в середущій Польщі, без міста Варшави має 29.310 км² і 2,115.000 меш.

Варшавський договір, між урядом Директорії та урядом Польської Річипосполитої, підписаний 21. IV. 1920 керманичем надзвичайної дипломатичної місії УНР, Андрієм Лівицьким, з одного боку й керманичем міністерства заграничних справ Польщі, Яном Домбським, з другого. Договір постановляв: Польща признає уряд Директорії УНР на чолі з головним отаманом С. Петлюрою за верховну владу України й заключає з цим урядом окрему військову конвенцію для допомоги проти ворогів УНР. Поза Україною остаються: Галичина, Холмщина, Підляшя й частина Волині (повіти рівенський, дубенський і частина крем'янецького).

Варшевіцький Кшиштоф, поль. письм. і поет (1524-1603), єзуїт, секретар Степана Баторія, писав латинською мовою про політичні й суспільні справи тодішньої Польщі.

Варя, варянка, у карпатських українців, зокрема у гуцулів і лемків, рід страви з квашених буряків і квасолі або з капусти.

Варяг, здорова, добре збудована людина (у приповідках).

Варяги, (від норм. varæg), так називали у нас на Україні в прастарі часи норманів, себто скандинавців. Варяги від IX в. з Балтійського моря переходили ріками у сх. Европу й Дніпром у Чорне море та Візантію („путь з Варяг в Греки"); по літописному оповіданню дали почин державі в Новгороді і Києві (гл. Україна, історія); варязькі ватаги, як помічне військо, бували на Україні до половини XI в., перенесли сюди північну зброю й військову організацію. В XI в. варяги-дружинники винародовилися й змішалися з місцевим землевласницьким боярством.

Варязька (норманська) теорія повстання Староукраїнської (Руської) Держави, це погляд тих істориків, які твердять, що почин до її створення дали варяги через завоювання Подніпрянщини. Варяги дали свою назву Русь; з них вийшла перша династія Руриковичів. Цей погляд заступали Кунік, Поґодін та ін.; противний погляд — слов'янську теорію: Іловайський, Костомарів та ін. Одна й друга теорія має й нині у нас своїх прихильників (слов'янська — акад. М. Грушевського, норманська — проф. С. Томашівського). Норманісти опираються передовсім на оповіданні нашого найдавнішого літопису.

Варяги.
(гравюра з 1555 р. з твору Магнуса: Historia de gentibus septentr.).

Васаг, 1) кіш при возі; 2) чумацький віз.

Васаль, земельний власник, що володів у середніх віках ґрунтами великого земельного власника (суверена), якому за це був обов'язаний служити або платити певну грошову суму.

Васарі (Vaszary) Клявдій, мадь. кардинал і історик *1832.

Васерраб (Wasserrab) Карл, *1851, нім. професор-економіст, автор праць з ділянки теорії національної економії та суспільного питання.

Васерґляс, (нім.) рідке „водне" шкло.

Васерман (Wassermann), 1) Авґуст, нім. бактеріолог (1866-1925), проф. унів. в Берліні, співробітник Роберта Коха, дослідник протиотруйної і протибактерійної опірности тваринного й людського організму, один з творців „серодіяґностики" м. ін. сифілісу; 2) Якоб, нім. повістяр, *1873; гол. твори: „Жиди з Цірндорфу", „Історія Ренати Фухс", „Молох" та ін.

Васерманова реакція, полягає в тім, що в мішанині сироватки крови сифілітика, витягів з людських чи звіриних органів та сироватки морської свинки червоні кружки крови барана не розпуска-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ються. Коли сироватка крови походить від людини здорової, вони розпускаються.

Васерполяк, (нім.) глумлива назва шлезьких поляків.

Василевська Людмила, псевд. Дніпрова Чайка, укр. письм. (1861-1928); по мистецьки викінчені поезії в прозі („Морські малюнки"), в яких оживлює й символізує природу, а також оповідання („Христонос", „Чудний" та ін.).

Василевський Станіслав, поль. письм., *1885, написав багато побутових образків з життя давньої Польщі.

Василевський Теофан, чоловік Дніпрової Чайки, автор цікавих „Записок українця з побуту між полудневими слов'янами", друкованих під псевд. Софрон Круть у „Громадському Друзі", „Дзвоні" й „Молоті", 1878 й 1905 виданих Франком окремо, накладом Укр. Вид. Спілки.

Василенко, 1) Віктор, укр. статистик та етнограф, *1839. Працював як статистик у полтавському земстві, багато писав про побут, звичаї, економічне життя (головно домашнє ремесло) селян на Полтавщині; 2) Микола, академік, голова Соц.-Економічного Відділу ВУАН та його дуже діяльної Комісії для виучування історії західньоруського та українського права, визначний історик українського права, *1867. Працював в історичнім товаристві Нестора Літописця, в Архіві Давніх Актів та в журналі „Київська Старина" в Києві. З повстанням Української держави бере діяльну участь у державному будівництві, в уряді гетьмана був міністром освіти. Після того посвятив свої сили виключно праці в Академії. З багатьох праць важніші: „Матеріялы для экономическаго, юридическаго и общественнаго быта старой Малороссіи", „Матеріяли до історії українського права" т. І., „Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII вв." та ін.

Микола Василенко.

Василиск (Basiliscus), 1) ящірка з шоломоватим наростом на голові, довгими, тонкими ногами і довгим, гребенистим хвостом; нешкідлива тваринка, що живе на деревах півд. Америки, живлячися комашками, які ловить довгим липким язиком; 2) казковий змій, що своїм зором вбиває людей.

Василиск.

Василіяни, чернечий чин східньої церкви, дістав назву від свого реформатора, св. Василія Вел., який б. 361 р. написав для нього устав (великий й мале правило). Найбільший натиск у тих правилах кладе він на послух, убогість, чистоту, самовідречення, молитву, працьовитість і братню любов. Головне завдання — боротьба з єретиками (аріянами). Правила св. Василія прийнялися на цілому сході й удержалися донині. Лише черці маронітські, уніятсько-вірменські й халдейські придержуються правил св. Антонія. З Греції поширився чин Василіян на Україні. З проголошенням Берестейської унії (1596) подвижниками її на західній Україні стали переважно Василіяни (св. Йосафат Кунцевич, Йосиф Вельямин Рутський). Коли Рутський став митрополитом, оголосив для Василіян на з'їзді в Руті коло Новгородка (1617) нові правила. На чолі Василіян став протоархімандрит. На з'їздах у Львові (1739) і в Дубні (1743) ухвалено утворити одну конґреґацію всіх українських Василіян, що складалася з двох провінцій, литовської й польської. Папа Бенедікт XIV. затвердив цю ухвалу (1744). Зреформовані Василіяни поклали великі заслуги на релігійному й культурному полі, в XVIII в. удержували багато середніх шкіл, дуже поширені були василіянські видавництва, а особливо почаївські (Богогласник). Після розбору Польщі цар Микола I. й Олександер II. покасували всі василіянські манастирі. Василіяни удержалися тільки в Галичині й на Закарпатті. Нову реформу галицьких Василіян перевели єзуїти в 1882 і дальших роках. Від самого початку мав василіянський чин також жіночу вітку. Сестра св. Василія, св. Макрина, оснувала перший василіянський жіночий манастир. Св. Василій написав правила і для черниць, які опісля змодифікував папа Климентій XIII. (1764). Жіночі василіянські манастирі були сильно поширені на цілому сході. В 1930 гр.-кат. вас. манастирів було 22, з того в Галичині 16 (Букова, Бучач, Гошів, Добромиль, Дрогобич, Жовква, Золочів, Краснопуща, Крехів, Кристинопіль, Лаврів, Львів, Михайлівка, Перемишль, Підгірці, Улашківці), на Закарпатті 3, (Мале Березне, Мукачево, Ужгород), в Румунії 1 (Біксад), на Угорщині 1 (Маріяпоч), в Канаді 1 (Mundare, Alberta); василіянські місії є в Бразілії, ЗДА й Канаді. Манастирських шкіл є 7. В Жовкві є видавництво побожних книжок ЧСВВ і друкарня.

Василович Лев, укр. письм. (1858-83), писав під псевд. Сапогівський оповідання й розвідки в львівській „Зорі".

Василь, архієп. новгородський і псковський в рр. 1329-52. Написав посланіє про рай і опис подорожі до Царгороду „Бесїда о святыняхъ Царьграда".

Василь Великий, св., архієпископ кесарійський, славний учитель церкви (329-379). Родився в Кесарії в значній і багатій сім'ї. Учився зразу в Кесарії, опісля в Атенах.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вернувши з Атен, був зразу учителем риторики в Кесарії, потім подорожував по Єгипті, Палестині й Месопотамії й оселився як пустельник над берегом ріки Іріс. В 360 р. брав участь у царгородському соборі, а в 370 став єпископом Кесарії. Заслуги св. Василія В. для церкви дуже великі. Славний організатор, натхнений проповідник, творець літургії, учений богослов, реформатор чернечого життя на сході (гл. Василіяни), аскет, автор численних творів: „Шестоднев", книги проти Євномія, твір про св. Духа, про моральні й чернечі правила, епітимії, кількадесять знаменитих проповідей й ін.

Василь, ім'я вел. князів та царів московських: 1) В. І. Дмитрович (1371-1425), син Дмитра Донського, оженений з Софією, донькою Витовта; 2) В. ІІ. Васильович Темний (1425-62), осліплений; 3) В. ІІІ. Іванович (1479-1533), син Івана ІІІ. й Софії Палеолог; 4) В. IV. Іванович, гл. Шуйський.

Василь, ім'я візантійських цісарів: 1) В. І. Македонський, син селянина, основник династії, що царювала б. 200 літ, царював від 867 до смерти 886; 2) В. ІІ. Болгаробийця, почав самостійно царювати 988, знищив болгарську державу, †1025. З його сестрою Анною оженився наш князь Володимир Великий.

Василь зі Львова, український маляр другої пол. XVII в. (згадується в актах 1675-87), малював ікони, історичні картини та портрети. Працював м. ін. на дворі короля Яна ІІІ. Собіського.

Василь Неґош, владика чорногорський (1709-66), автор першої друкованої історії сербського народу, під наг. „Історія Чорної Гори".

Васильїв Михайло, укр. етнограф (1863-1912), співробітник „Київської Старини" й „Этнографического Обозрѣнія". Писав про укр. народні вірування, похоронні звичаї, театр, тощо. Член укр. соціялістично-федералістичного гуртка 80-их рр. мин. віку.

Васильків, місто над рікою Стугною, притокою Дніпра в Київській окрузі, спершу Василів, названий від християнського імени Володимира Вел. (Василь), що оснував його й побудував тут церкву Преображення; були перекази, що Володимир тут хрестився і на цім місці спасся від нападу печенігів; 21.300 меш. (82% укр., 14% жид.); фабрики тютюну та товщевих перетворів.

Васильківський Сергій, укр. мистець-маляр (1854-1917), змальовував укр.-козацьку старовину („Запорожець на чатах"), склав альбом „З української старовини"; намалював багато картин із життя й природи України; популяризував укр. орнаментику, брав чинну участь у створенні земського будинку в Полтаві в чисто укр. стилі.

Василько Микола, укр. політик і дипломат (1868-1924), посол до буковинського сойму й віденського парляменту; в останніх десятиліттях перед світовою війною мав великий вплив на сусп.-політ. життя буковинської України. 1918-21 дипл. представник ЗУНР в Австрії, а опісля УНР у Швайцарії й Німеччині.

Василько, псевдонім Андрія Ніковського.

Василько, 1) В. Ростиславович, теребовельський князь (1084-1124), спільно з братами, Рюриком і Володарем, зорганізував галицьку державу й боронив її від поляків та угрів, приготовляв боротьбу з половцями й опанування наддунайських земель, брав участь у любецькім з'їзді 1097 і опісля був осліплений на приказ київського князя Святополка; 2) В. Романович, волинський князь (1204-70), брат Данила, спільно з ним вів боротьбу проти галицького боярства, угрів і поляків; від 1245 княжив у Володимирі.

Васильок (Ocimum basilicum), ростина з роду губоцвітних, плекається у нас по городах задля гарного запаху. Добутий з нього пахучий олієць вживають до приправи горілок.

Микола Василько.

Васильченко С., гл. Панасенко Степан.

Васильчук Антін, укр. діяч на Холмщині, *1888, основник т-ва „Рідна Хата" й часопису „Наше Життя", від 1922 посол до варшавського сойму.

Васілевський, 1) Едмунд, поль. поет (1814-46), поема „Катедра на Вавелі", ліричні вірші й сила краков'яків, з яких багато ввійшло в народню поезію; 2) Зиґмунт, поль. письм. і денникар, *1865, б. редактор часописів: варшавського „Ґлос", львівського „Слово Польське", петербурзького „Справа Польска", „Ґазета Варшавська", а від 1925 „Мисль Народова". Написав багато праць з ділянки поль. літератури та на політичні й суспільні теми, ворог українців; 3) Йозеф, нім. скрипак і муз. письм. (1822-93); автор біографій Шумана й Бетговена та твору „Скрипка та її мистці" й ін.; 4) Леон, поль. публіцист і політик, *1870, 1919 поль. міністер загр. справ, 1921-24 голова пограничної комісії на Сході. Автор праць „Współczesna Słowiańszczyzna", „Ukraina i sprawa ukraińska", „Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym".

Васільєв, 1) Афанасій, рос. громадський діяч, відомий слов'янофіл (1851-1929); 2) Василь, рос. учений синолог, знавець китайської історії, літератури й мови (1818-1900); 3) Михайло, рос. маляр, (1820-1900), знаменитий маляр ікон восковими красками, його образи підходять до іт. школи; 4) Федор, рос. маляр краєвидів (1850-73). Замітні: „Болото", „Кримський краєвид", „Перед бурею".

Васільєвський Василь, рос. учений, візантолог (1838-99). Головні праці з візантійської історії у її відношенні до болгарської й старо-руської.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Васіч Володимир, сербський поет (1842-64), лірик, автор популярної пісні „Най бачить ворог".

Васко да Ґама (Vasco da Gama), португ. подорожник (1469-1524), відкрив 1497/8 морську дорогу кругом Африки до Індії.

Васконсельос да Фонсека (Vasconcellos) Жоакім, португ. письм. та історик мистецтва, *1849; 2) Кароліна Міхаеліс, жінка Жоакіма В., португ. романістка (1851-1925), проф. унів. в Опорто, дослідничка романських літератур; „Історія португ. літератури".

Васман (Wasmann) Еріх, нім. природник і єзуїт, *1859, противник дарвінізму й послідовної теорії розвитку, заслужений дослідник життя муравлів.

Васкуляризація (vascularisatio), всі кровні судини даного приладу тіла.

Васкулярний, (лат.) що містить судини або торкається судин.

Битва під Ватерльо.

Васнєцов Віктор, рос. маляр (1843-1920), вихованець петербурзької академії мистецтв, член Товариства Пересувних Виставок, маляр староруського побуту й іконописець нововізантійського крою. В дусі нововізантиніста Нестерьова розмалював Володимирський собор у Києві, чим здобув собі велику славу в кругах рос. міщанства. Цікавіші його побутові картини початкової доби його творчости, як: „З кватири на кватиру" (1878), „Акробати" (1878), „Дурочка Алєнушка" (1881) та кілька картин староруського побуту, пр. „Витязь" (1878), в яких помітне відчуття духа доби й опанування археологічного матеріялу.

Ват, вольтампер, одиниця справности електр. струї, названа в честь Джемса Вотта.

Ват (Watt), мілина Північного моря, що тягнеться смугою (15-30 км. шир.) між побережжям та фризійськими островами; в часі відпливу є суха; вати в багатьох місцях при помочі гребель замінені на урожайні поля.

Вата, (нім.) добірна чиста бавовна, очищена при помочі особливих машин від насіння й бруду і розчесана чесальними машинами; вжив. на підбивку та до інш. цілей; в. гігроскопічна (в. виварена в лугу й оброблена хлорним вапном і слабою сірчаною кислиною), карболова, йодоформова, саліцилова та ін. вжив. для перев'язування ран; в. шовкова й вовняна — шовкове або вовняне клоччя очищене від бруду, розкошлане й спушене, вживається на дорогі, теплі підбивки.

Вата, невід для дрібної риби.

Ватага, (тат.) юрба, громада людей.

Ватеншайд (Wattenscheid), місто в Рурській області, 28.000 меш., копальні вугілля.

Ватеркльозе́т, (англ.) потребник, кльозет, що самочинно сполікується водою.

Ватикан; церква св. Петра.

Ватерльо (Waterloo), село в Бельґії, б. якого 1815 побито Наполеона.

Ватерпас, гл. Ґрунтвага.

Ватерполь, (англ.) гра в опуку (м'яч) у воді. Гл. Водний м'яч.

Ватерпруф, (англ.) непромокальне пальто, дощовик.

Ватерталі, (гол.) мотуз на блоках, що тягне на корабель бочки з водою або інший вантаж.

Ватикан (Vaticano), осідок пап у Римі; утворений з велетенського збору будівель (на просторі 55.000 м²), якого будова, започаткована папою Євгеном III. (1150 р.), була поширювана всіми черговими папами. За Сикста IV. в 1473 побудував Джованні де Дольчі Сикстинську каплицю, за Юлія II. Браманте збудував Льоджії та сполучив Ватикан
кентія VIII.). Всередині закладено величаву збірку мистецької старовини. Павло III. збудував тзв. Капеллу Паоліну, Сикст V. збу-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дував бібліотеку, за Урбана VIII. збудував Берніні величаву „Скаля Реґія“; Пій VI. і Клімент XIV. розбудували й прикрасили Бельведер, в якому поширено музей, прозваний Піо-Клементіно; до нього Пій VII. приєднав збірку „Браччіо нуово“ та „Музео ґіярамонті“ (в останньому фраґменти славної Ґігантомахії), а Ґрігорій XVI. етрурський музей (Музео Ґреґоріяно). Стіни Сикстинської каплиці розписав знаменитий Мікеланджело. В збірках античного ватиканського музею є м. і. Апоксіомен, Амазонка після Поліклета, колосальна алегорія Нілу, тзв. Доріфор, торс Геракла, Лаокоон, Аполлон Бельведерський, Меркурій, статуя Авґуста, Аполлон Савроктонос, статуя Демостена, Венера з Кніду, Зевес з Отріколі, ґалерія ґобелінів Рафаеля, його ж біблійні картини й Станси. У ватиканській бібліотеці багато ілюмінованих рукописів (твори Верґіля, Історія Йозуа). Крім цього заслуговують на ввагу: Музео Крістіяно, Кабінет Альдобрандинського весілля, апартаменти Борджіїв (з картинами Пінтуріччі) та Музео Профано. Від 1929 В. є самостійною державою.

Ватиканська держава, гл. Папська держава.

Ватиканський кодекс, цінний рукопис (число 1209) ватиканської бібліотеки, який містить грецький переклад св. Письма Старого й Нового Завіту; особливо важний переклад Євангелія. Походить з IV в., називається ще Ассемановим, від ученого, що його знайшов і подарував до бібліотеки.

Ватметр.

Ватиканський собор, останній католицький вселенський собор (1869-70), на якому проголошено догму про непомильність папи; внаслідок вибуху фр.-нім. війни, собор перервано й не скликано більше.

Ватманів папір, дуже міцний англ. папір, уживаний до рисунків.

Ватметр, прилад до мірення справности (ефекту), тобто праці, виконаної двигуном (мотором) або електричною струєю в одній секунді. Найчастіше уживаним ватметром є ґамулець Пронія. Він складається з дерев'яних кліщів, якими стискається вал двигуна, та з підойми, злученої з ними, прямової до осі валу. На кінці підойми висить відповідний тягар. Якби останнього не було, то вал пірвав би з собою під час свого обороту, внаслідок тертя, також підойму. Одначе тягар рівноважиться з силою обороту і підойма лишається у позем ім положенні. Тоді обчисляємо справність за взором $E=2\pi l Q_n$, де l=довгота підойми, Q=тягар, n=скількість оборотів валу. До мірення електр. справности служить ватметр, що є електродинамометром. Він складається з двох цівок, одної непорушної, навиненої грубим дротом, другої рухомої, навиненої тонким дротом; остання злучена з великим опором, що не підлягає електр. індукції. Коли хочемо зміряти тим приладом зужиття електр. енергії в якімсь провіднику, то лучимо його в ряд з непорушною цівкою, а рівнобіжно з рухомою. Рухома цівка відхилиться внаслідок взаємного діяння електр. струй в обидвох цівках, а вказівка, злучена з нею, дасть нам величину справности.

Ватна-Єкуль (Vatna-Jökull), височина на півд.-схід. побережжі Ісляндії, 1.900 м. вис. з найбільшим ісланд. льодовиком (8.000 км² пов.); на берегах вулькани.

Ваторни́к, частина ґуцульської стаї, де варять і сплять пастухи; взагалі прибудова коло ґуцульської хати.

Ваточник (Asclepias), ростина посвоячена з нашим барвінком, тільки квіточки зібрані в окружок; дрібне їх насіння обгорнене довгими пухнастими волосинками, одначе вони крихкі й не надаються до виробу ниток і полотна, зате дуже добрі на підстілки, підкладки й подушки. З насіння добувають олій, а кора вживається в ліцництві. Ростуть переважно в Америці. Відміни з гарним цвітом плекають для окраси.

Ватра, (румун.) вогонь, вогнище; жива ватра добувається у ґуцулів тертям двох куснів дерева й охороняє худобу перед нещастям; ватра́н, кочерга.

„Ватра“, літ. науковий збірник. Вийшов у Стрию в 1887 під ред. Вол. Левицького (Василя Лукича) з творами В. Самійленка, Ст. Руданського, А. Свидницького, Д. Мордовця, О. Кониського, М. Драгоманова, Ів. Франка, П. Мирного, Ів. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, Ол. Барвінського, Ом. Огоновського та ін.

Ват-секунда, гл. Джавль.

Ватт, гл. Вотт.

Ваттенбах Вільгельм, нім. історик (1819-97), джерела до середньовічної історії.

Ватто́ (Watteau) Антуа́н, фр. маляр доби рококо (1684-1721), яку висловлює в своїх театрально компонованих пасторелях, паркових забавах і балетових сценах; характеристичні для нього картини „Від'їзд до Кітери“ „Гойдалка“ й „Приємності хутора“.

Ватуїл, син Нахора, батько Лавана й Ревеки.

Вафенпас, (нім.) дозвіл носити зброю.

Вафля, (нім.) тонке сухе печиво в виді табличок.

Вах (Wach) Адольф, видатний нім. процесуаліст, *1843.

Вах, права притока Обі, 735 км. дов.

Ваха, (нім.) військова сторожа, варта.

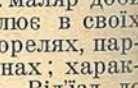

Вахляр.

Вахав, частина долини Дунаю, між Мельком і Дюрнштайном вище Відня, прегарні краєвиди.

Вахляр, (нім.) віяло, віяльце.

Вахмістр, (нім.) старший підофіцер кінноти й жандармерії.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вахня (Gadus aeglefinus), видовжена, майже вальцевата риба, вкрита дрібними лусочками; замітна багатьма плавцями: 2-3 хребетні, 2 підхвістні, грудні плавці на підгорлі; з вусиком на долішній щоці; живе в Північному морі; має смачне м'ясо, як і споріднені з нею дорш і мнюх.

Вахнянин Анатоль, укр. письменник, педагог і композитор (1841-1908), видатний громадський діяч у Галичині другої пол. XIX в. Основник і перший голова віденської „Січі", основник і перший голова Т-ва „Просвіта" у Львові 1868, основник співацького Т-ва „Торбан" 1870, основник, голова й дириґент співацького Т-ва „Боян" 1890, основник і перший директор „Вищого Музичного Інституту ім. Лисенка" у Львові, посол до гал. сойму й віденського парляменту 1894-1900; співробітник багатьох укр. часописів, редактор „Правди" 1869-70 і „Письма з Просвіти" 1878-9; зладив підручник географії й написав ряд статтей та белетристичних творів („Оповідання й гуморески" та ін.). По смерті В. вийшли у Львові його „Спомини з життя". Скомпонував чимало хорових і сольових пісень і оперу „Купало", вперше виставлену у Харкові 1929.

Анатоль Вахнянин.

Вахт ам Райн (Wacht am Rhein), „Сторожа на Райні", нім. патріотичний гимн.

Вахта, (нім.) варта, чати.

Вахтанґ VI., цар карталинський, грузинський поет, письменник і законодавець (1675-1737). Оснував у Тифлісі першу друкарню, уложив кодекс грузинського права.

Вахтєров Василь, рос. педагог, *1853, автор підручників для народніх шкіл і розвідок про позашкільну освіту.

Вахтль Кароль, поль. дневникар і сусп. діяч, *1876, редактор амер. польських часописів: „Промєнь", „Наруд польскі", „Дзєннік Чікаґовскі", один з основників тижневника „Польонія", основник і директор поль. театру в Чікаґо, написав „Історію америк. Польонії".

Вахтпарада, (нім.) святочна зміна військової сторожі (варти).

Вац (Vácz), місто в Угорщині над Дунаєм, 20.000 меш., собор з XVIII в., винниці; пам'ятне численними боротьбами з турками й битвою між уграми й москалями 1849.

Вацлав (Vaclav), ім'я чеських князів та королів: 1) В. святий, 929-935, убитий, патрон Чехії; 2) В. I., король 1230-53; 3) В. II. король 1278-1305, зайняв Польщу; 4) В. III. король чеський і угор. 1305-06, останній з Перемишлідів; 5) В. IV, з роду Люксембурґів, чеський король 1364-1419, цісар 1378-1400, гуситські війни.

Вацлав Вратіслав з Мітровіц, чеський письм. (1576-1635), був у тур. полоні й описав свої пригоди. Цей його опис — найкраща книга старочеської літератури, перекладена на багато чужих мов.

Вацлав з Олеська, гл. Залеський В.

Вацлавек (Vaclavek) Матвій, чеський етнограф (1842-1908), видав кілька збірок моравських казок.

Ваша (Vaša) Павель, чес. письм. і дневникар, *1874; історик чеської літератури.

Вашінґтон (Washington) Джордж, ам. політик і полководець (1732-99), проводир у визвольній боротьбі півн. Америки 1775-83, перший президент ЗДА 1775-83. Його ім'ям названа столиця ЗДА.

Джордж Вашінґтон.

Вашінґтон (Washington), 1) найдальше на півн.-зах. висунена держава (над Тихим океаном) ЗДА, 179.031 км², 1,360.000 меш.; гориста та лісиста країна; деревний промисл, риболовля, вугілля; головне місто Олімпія; 2) гол. місто ЗДА в окрузі Колюмбія, заложене 1791, 540.000 меш. Багато садів, широкі вулиці, фабрик нема. Визначні будівлі: Капітолій з вежею 82 м. вис. (дім засідань Конґресу) і Білий Дім (White House), палата президента держави; велика бібліотека (3 міл. томів), 4 університети (Вашінґтона, Джорджтавна, Говарда та Католицький), інститути (Смітсона й Карнеджі), музеї й ґалерії образів. 1921/2 конференція морського роззброєння.

Вашінґтон.

Вашкевич, 1) Володислав, видавець іст. матеріялів про уніятську церкву Зах. України (в „Холмскому греко-уніятскому мѣсяцеслов-і", й „Памятниках русской старины в западных губерніях"), *1844; 2) Григорій, укр. письм., співробітник „Київської Старини".

Вашківці, повітове місто на Буковині, над рікою Черемошем, 5.750 меш. У повіті 82% українців.

Вашрó (Vacherot) Етьєн, фр. філософ (1809-97), проф. Сорбони; написав: „Мета-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

фізика й наука", „Історія Александрійської школи", „Новий спіритуалізм" і ін.

Ващенко Г., псевдонім: Г. Васьківський, автор повісти з сільського життя „До грунту" (1912).

Ващенко-Захарченко Михайло, математик (1825-1912), проф. київського унів., автор „Історії математики" та ін. праць.

Ваяндоти, гл. Кур свійський.

Ваянський Світозар, гл. Гурбан-Ваянський Св.

Вбивство, гл. Душогубство.

Введенський, 1) Олексій, рос. філософ, *1861, проф. московської духовної академії; 2) Олександер, рос. філософ (1856-1925), проф. петербурзького унів., представник критичної філософії, кантіянець.

Ввіз, гл. Імпорт.

Вдача, гл. Характер.

Вдова, жінка, що пережила мужа. В давніх часах, коли на загробове життя гляділи як на продовження земного, вдова мусіла вмирати разом із своїм чоловіком, подібно як і його раби й тварини. Такий звичай був у нас ще в VII-IX вв. У жидів із удовою повинен був женитися найближчий свояк померщого мужа. В Індії у брагманів вдова поповнювала самогубство по смерті мужа. В перших історичних часах на Україні вдова вже може виходити вдруге заміж. „Руська Правда" віддає вдові управу всього майна та опіку над дітьми. Подібне правне становище вдови є в добі литовсько-руського та козацького права.

Вдовиченко Максим, укр. письм., *1876; поезії в ЛНВістнику, переклади з творів Пушкіна, Міцкевича, Конопніцької, Короленка; збірка „На хвилях смутку", Київ 1911.

Веб (Webbe) Джозеф, англ. педагог і медик XVII в., автор „Поклику до правди" (1622) і „Петиції до високого парляменту" (1623). Радив учити нових і старих мов при помочі оригінальних текстів, вправ та розмов, а не при помочі граматики.

Веб (Webb) Сідней, вожд і теоретик англ. робітничої партії, *1859, один з основників „Фабіянського Товариства" й історик тред-юніонів, міністер торговлі в кабінеті Макдональда. Разом із жінкою Беатрісою написав ряд праць на теми робітничого питання, місцевої самоуправи й історії англ. соціялізму.

Вебер, 1) Альбрехт Фрідріх, видатний нім. орієнталіст (1825-1901), проф. санскритської мови й літератури на берлінському унів; 2) Альфред, нім. економіст, *1868, праці з економії й політики (про робітниче законодавство й організацію праці); 3) Вільгельм, нім. фізик (1804-91), головно займався хвилястим рухом, електричністю й телеграфією; 4) Георґ, нім. історик (1808-88), гол. твір „Всесвітня історія"; 5) Ернст, відомий нім. фізіолог і анатом (1795-1878), має значіння й для філософії тому, що разом з Фехнером увів до психології експеримент та сформулював відомий у психології закон установлення математичного відношення між враженнями і подразненнями; 6) Карл Марія, нім. композитор (1786-1826), творець національної німецької опери: „Фрайшіц", „Евріянте", „Оберон" і ін., один з визначних інструментальних композиторів романтичної доби; фортепіянові сонати й концерти, увертюри, кантати, пісні та ін.; 7) Карл Юліюс, нім. філософічний письменник (1767-1832), („Demokritos, od. hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen"); 8) Макс, славний нім. соціолог та економіст (1864-1920), історик духових і господарських течій сучасного життя, один з найуніверсальніших мислителів нашої доби; побіч глибоких і быстроумних праць про взаємне відношення релігії й економіки дав тонку аналізу основних понять з обсягу історії й народнього господарства; 9) Фрідріх Вільгельм, нім. поет (1813-94), автор епопеї „Ґоліят", і лірично-епічних віршів.

Ернст Вебер.

Вебер - Ткальчевіч Адольфо, хорватський письменник (1825-89), реаліст, вірно малював життя й людей. Кращі речі — оповідання: „Добродій школярів" „Різдвяний дзвінок", позатим писав поезії, статті на різні теми, перекладав з чужих мов, складав підручники.

Вебстер (Webster), 1) Авґуста, англ. письменниця (1837-94), поезії, драми, гарні переклади ст. грецьких трагіків; 2) Даніел, півн.-америк. політик (1782-1852), парляментарист, двічі міністер закордонних справ; 3) Джон, англ. драматург (б. 1580-1625). Найкращі драми: „Білий чорт" (1612), „Аппій і Вірджінія".

Вевé (Vevey), місто у Швайцарії над женевським озером, звісна кліматична й відпочинкова місцевість.

Веґа, (de la Vega), 1) Ґарсілясо, есп. поет (1503-36), „король еспанських ліриків"; писав ліричні вірші й оди; 2) Гарсілясо „Інка", есп.-америк. історик (1535-1616), перуанець, по матері з роду інків. Писав про історію інків, Перу, Фльоріди.

Веґа (Vega) Георґ, нім. математик (1756-1802), уложив логаритмічні таблиці.

Веґа (Vega de Carpio) Льопе, великий есп. письменник (1562-1635). Автор півтори тисячі п'єс, з яких збереглася ледви третина, численних поем і повістей. Лицар, двірський достойник, секретар князя Альби, чернець, вів бурхливе життя, пишучи протягом 60 літ. Деякі п'єси писав тиждень, інші за один день; переробляв новелі Боккаччія та Бандельо; 50 п'єс змальовує життя святих, деякі є з мітології, інші мають як сюжет середньовічне лицарство. Найкращі позичені з есп. хронік, тзв. історичні „comedia". Головна їх мета зацікавити глядача добре заплутаною інтриґою. У своїх п'єсах передає духа феодальної доби: типи жорстокого пана, тирана ва-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

салів, гордого й незалежного селянина. Найбільш відомі романтичні „Срібна донька“, „Зірка Севільї“, „Гроші це шляхетство“. Веґа творить спеціяльний рід „comedias de capa y espada“, схожих на легкі французькі. Найбільше відомі в Європі і найчастіше перекладані є: „Мадридські китиці“, „Собака садівника“, „Вдовичка з Валенсії“, „Мистець танку“, „Дурна жінка для інших, розумна для себе“.

Веґа, перша зірка в громаді Ліри, одна з найясніших зірок нашого неба, гл. Ліра.

Веґенер Альфред, нім. геофізик і метеоролог, *1880, творець теорії про те, як повстають великі суходоли. В. приймає, що суходоли (континенти) збудовані з легших крем'яно-глинових скал (Sial), які плавають занурені, як льодові гори в морі, в тяжких матеріялах, з яких збудоване підложжя океанів. Колись усі часті світу творили один суходіл, згодом вони розщепилися і розсунулися подібно як криги льоду. Америка, на думку В., відсувається на захід, а Атлантійський океан є розширеною щілиною. Гл. Земля.

Теорія Веґенера про пересунення суходолів. Ліворуч: первісний суцільний суходіл. Праворуч: теперішнє положення суходолів. Стрілки вказують напрям розсуву; грубі чертки вказують поодинокі давніше злучені суходоли. Дозмі чертки вказують однородні поклади вугілля, поземі однородні поклади базальту.

Веґетабілія, (лат.) ростини; веґетабільний = ростинний, приналежний до ростин.

Веґетаріянізм, гл. Веґетаріянці.

Веґетаріянці, люди, що з засади не їдять м'яса, обмежуючися виключно ростинною їжею. Перше Веґетаріянське Т-во заснував 1847 Джозеф Сімсон у Менчестері. Німецькі веґетаріянці об'єдналися в Союз 1869 під проводом Ед. Бальцера, Французьке Веґетаріянське Т-во повстало 1880 у Парижі.

Веґетативна нервна система, гл. Симпатичний нерв.

Веґетативне розмноження, безполове розмножування, на зразок ростин, при помочі бруньок, паростків і т. ін.

Веґетативний, (лат.) ростинний, на зразок ростин, такий, що відноситься до фізіологічного життя тварини або людини.

Веґетативні органи, знаряди, що служать тільки виміні матерії (віддихання, травлення) і розмножуванню.

Веґетація, (лат.) життя ростин загалом; також: рістня даної країни, з огляду на її різнородність.

Веґетування, ростинне, бездушне життя; веґетувати = ледви животіти.

Веґецій Флявій Ренат (Flavius Vegetius Renatus), ст.-римський письменник на переломі III-IV вв. по Хр. Зладив за писаннями давніших письменників твори про військову справу та про ветеринарію.

Веданта, одна з шости головних шкіл гиндуської філософії, оперта на вивчанні й пояснюванні Вед. Веданта, що значить „ціль Вед“, учить, що правдиво сущим є єдине й незмінне Єство, а многість та різнородність, відміна осібняка від первісного єства, є злудою, оманою, „сон Маї“. Мудрець лучиться з Брагмою і по смерті вступає безпосередньо на лоно першоєства.

Ведда, старинне автохтонне плем'я на Цейльоні (3-4.000 душ), майже зовсім змішане вже з сінґалезами, стоїть на дуже низькому ступені розвитку.

Ведделеве море, залив Півд. Льодового моря між зах. Антарктидою й Котслендом, замкнений льодовою бар'єрою, 1823 відкрите Ведделем, підприємцем, що займався полюванням на тюлені.

Ведекінд Франк, нім. письм. драматург, новеліст і поет (1864-1918). Гол. твори: „Пробудження весни“, „Маркіз фон Кайт“, „Дух Землі“, драма „Напій любови“ та ін.

Ведель Артем, укр. духовний композитор (1767-1806), був спочатку реґентом київського архієрейського хору, вкінці став послушником у Лаврі й мандрував, подібно як Сковорода, по Україні. Музичні твори В. переховалися в рукописах у київській духовній академії. Найважніші: 10 концертів на 4 голоси, два концерти на два хори й тріо „Покаянія отверзи ми двери“.

Ведено, Ведень, село в півн. Кавказі, остання столиця чеченського ватажка Шаміля, де він 14 літ боровся з москалями, які здобули В. 1859.

Ведета, (фр.) передня сторожа, чати; акторка, що грає перші ролі.

Веджвуд (Wedgwood) Джозая, англ. гончар (1730-95), що вславився прегарними керамічними виробами.

Веджо (Vegio) Маффео, іт. гуманіст (1407-58). Своєю працею про пам'ятки базиліки св. Петра поклав основи науковому дослідженню християнських старинностей—христ. археології.

Веди, святі книги гиндусів, які містять молитви, гимни, заклинання, обрядові формули й пояснення обрядів. Є чотири збірники Вед: Ріґведа, Яджурведа, Самаведа й Атгарваведа. Найстарший і найважніший — Ріґведа складається з 1028 гимнів, уложених у 10 книгах. Веди написані тзв. санскритською мовою.

Ведійська релігія, ведаїзм, найдавніша з гиндуських релігій. Панувала в тих часах, як гиндуси жили ще над Індом та його при-

16*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

токами (теперішній Пенджаб). Розцвіт ведаїзму припадає менше-більше на XV-XII вв. до Хр. В 1000-800 до Хр. зачинається занепад ведаїзму, а місце його заступають брагманізм та вішнуїзм, що з нього-ж повстали. Найдавніші ведійські божества це уосіблені явища природи: Небо (Дьяус), Земля, Сонце (Сур'я), Зоря, Місяць та ін., спільні в гиндусів разом із іншими індоевроп. народами, пр. греками; далі божества, спільні з іранцями: Аґні (огонь), Сома, а також Варуна й Мітра („Приятель"), пізніше вже суто-національні боги: Індра та Вртра, злий демон, з яким воює Індра. Вкінці Індру витісняє Брагманаспаті, бог жерців, які приписують Б. прикмети Індри. Почитання Брагманаспаті було перехідним ступінем від ведаїзму до брагманізму.

Ведмеді (Ursidae), родина великих хижаків, незугарних, отяжілих, вкритих густою довгою шерстю, з видовженими щоками і короткими вухами; хвіст куций, ноги короткі й грубі; в. ходять цілою, майже голою стопою; живляться також ростинною поживою. Найважніші: 1) В е д м і д ь б у р и й (Ursus arctos), до 2 м. дов., 1 м. вис., живе в лісах серед. і схід. Европи й сумежних краях Азії; зимою спить у „ґаврах" (ямах), любить овочі й мід, дається освоїти, м'ясо молодих в. смачне шкіри дуже ціняться на теплі кожухи; 2) В ч о р н и й, бариба́ль (U. americanus), живе в північній Америці; 3 В. б і л и й, до 3 м. дов., має стоп вкриті шерстю, а між пальцями плавну оболонку; живе на островах і берегах Льодового океану; живиться морськими тваринами; його шкіри дуже цінні; 4) В. п е ч е р н и й (U. spaeleus), до 3½ м. дов., жив по печерах серед. і півн. Европи в тзв. льодовій добі.

Ведмідь бурий.

Ведмідь білий.

Везалій Андре, фр. анатом (1514-64), перший досліджував трупи і тому вважається основником нинішньої анатомії; написав „Про уладження людського тіла" („De corporis humani fabrica").

Веселіч (Vezelić) Олексій, сербський письм. (1753-92), автор першої друкованої збірки сербських віршів.

Везель Йоган, нім. учений, ректор ерфуртського унів. За критику католицизму замкнений у манастир, де й помер 1481.

Везель, місто в зах. Німеччині б. Дюсельдорфу, 24.000 меш., церква Віллібpорда з XII в., ратуш з XIV в., торговля хліборобськими плодами.

Везенберґ, місто в Естонії, Ракверелін по естонськи, Ракобор московських літописів. Заложений 1224 данським королем Вальдемаром II. За Івана Грізного кілька разів здобували його москалі, дістався Росії за Петра Великого.

Везендонк Матільда, нім. письм. (1828-1902), приятелька Р. Ваґнера.

Везера (Weser), одна з найбільших нім. рік, 432 км. дов., 46.000 км² сточища, повстає зі сполуки Фульди та Вери, вливається б. Бремену до Півн. моря, в дол. бігу завдяки реґуляції судоходна.

Везермюнде (Wesermünde), місто б. Бремергавену, гол. рибацька пристань Німеччини, 72.000 меш.

Везир, (араб.) найвищий світський достойник мусулманських дворів, в роді міністра. В е л и к и й в. був звичайно заступником султана, предсідником ради міністрів і сторожем султанської печати.

Везувій, одинокий чинний вулкан европ. суходолу, 12 км. на схід від Неаполю, по вибуху 1906 його висота зменшилася з 1301 на 1223 м., після цього знов більшає. На великій підставі, 150 км², здіймається й завершується валом, тзв. Монте Сомма або Найвищий Верх, що перстеневато замикає старий зруйнований кратер Атріо дель Кавалло (Atrio del Cavallo). З того старого кратеру виринає молодший стіжок, а в його кратері врешті третій наймолодший. Узбіччя Везувія дуже врожайні, покриті буйною рістнею, багатьома виноградниками, а підніжжя увінчане численними оселями, хоч В. безперестанно курить і час від часу вибухає та нищить околиці. Перший знаний в історії його вибух, 79 по Хр., знищив Помпеї й Геркулянум. Опісля вибухав у різних відступах часу і з різною силою; останній великий вибух був 1906. На вершку В., куди можна під'їхати залізничкою, є вулканічна обсерваторія.

Везувій.

Веї (Veji), місто в Етрурії, в якого румовищах найдено м. ін. стінопис з VI в. до Хр.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вейгайвей, пристань в Китаї під брит. управою, 155.000 меш.

Вейз (Wase) Крістофер, англ. педагог (1630-90). Написав м. ін. „Розважання про безплатні школи“ (1678), де обстоює загальне безплатне навчання читання, писання й рахунків.

Вейльо́ (Veuillot) Луї, фр. письм. (1813-83), оборонець католицтва, редактор католицького часопису „L'Univers“ (Всесвіт).

Веймар Орест, рос. революціонер, лікар (1845-85), 1876 улаштував утечу Крапоткіна, 1879 арештований за участь в убійстві шефа жандармів Мезенцева й присуджений на десять років каторги.

Вейнберґ Петро, рос. поет (1830-1908), талановитий перекладчик світової поезії на російську мову.

Векерле Александер, угор. політик (1844-1921), кількаразовий президент міністрів.

Векерле́н (Weckerlin) Жан Батіст Теодор, фр. композитор і муз. письменник (1821-1910). Опери, балети, ораторії.

Векерлін (Weckherlin) Ґеорґ Рудольф, нім. ліричний поет (1584-1653).

Веккі (Vecchi) Ораціо, іт. композитор тзв. венеціянської школи (1550-1605). Один із перших оперових композиторів (опера „Двоголовий Парнас“, 1597).

Веккіетта (Vecchietta) Льоренцо ді П'єтро, іт. маляр, різьбар і інженер (1412-80); полишив гарні різьби: статуї апостолів Петра й Павла, Воскресення Христове й ін.

Веккія (Vecchia) П'єтро Маттоні, іт. артист-маляр (1609-78), наслідував старовинне мистецтво. Мозаїки в церкві св. Марка у Венеції й ін.

Вексель, (нім. Wechsel, фр. lettre de change, англ. bill of exchange) грамота, що забезпечує довжне зобов'язання; стоїть під суворими приписами закону й завдяки цій суворості надається дуже для забезпечення торговельного кредиту, головно короткоречинцевого. Найбільше поширений є 3-місячний в. В обороті з рільниками звичайно речинці довші. Найпростіший є власний в. (sola-вексель), себто писемне зобов'язання довжника („акцептанта“) заплатити в означеним речинці означену грошову квоту. (Усі позичкові векслі по наших кредитових кооперативах є соля-векслі). Складнішою формою є переказний в. або тзв. трата; цим векслем його виставець (трасант) доручає третій особі (трасатові) заплатити означену суму вірителеві. Саме цей переказний в. є тзв. купецьким векслем; його значіння в тім, що довжник-купець може ним покищо платити свої (товарові) зобов'язання, не будучи примушеним зараз платити готівкою. Дальша вигода купецького векселя є в тзв. індосі або жируванні: той, хто має в своїх руках в. довжника, долучає ще свій власний підпис (звичайно на звороті векселя), чим приймає на себе солідарну відповідальність за векслеву квоту і може цим же векслем заплатити знов якесь своє товарове зобов'язання, передаючи в. у дальші руки; новий власник робить в разі потреби те саме й т. д. аж до наближення часу платности векселя. Тоді останній держитель векселя повідомляє першого виставця векселя про місце й адресу платности, оскільки це не зазначено на векслевім блянкеті; це є тзв. доміцильований в. З воєнних часів залишилася в галицько-українській кредитово-кооперативній практиці не зовсім оправдана звичка вимагати векселя на всяку позичку, навіть невелику. При значній оплаті за векслеві блянкети це подорожчує кредит. Тому райфайзенки майже зовсім виключають в. із своєї практики. З часів війни та девалюації гроша залишилися в Галичині тзв. кавційні долярові в.: довжник вручає кредитовій установі, крім нормального векселя в обов'язуючій валюті, ще другий в., у перечисленні цієї квоти на долярову валюту. Це ще більше подорожчує кредит; у райфанзенській практиці долярове забезпечення позик дається через вставлення відповідної заяви в текст довжного зобов'язання (довжного скрипту). — Також гл. Девізи, Курс. — Векслевим портфелем називають запас векслевих претенсій банку (фірми, установи). Рімесами називають векслі в руках вірителя.— Платячи векслеве зобов'язання, довжник платить лише ту суму, на яку в. виставлений, без окремих дочислень на відсотки, і тому віритель, даючи кредит на в., дочислює собі згори відсоток від кредитової суми і на таку (збільшену) суму виставляє довжник в. Тому довжник при затяганні векслевого кредиту (грішми чи товарами) ніколи не одержує до рук такої вартости, на яку підписав в. У прийнятій тепер банковій практиці для того, щоби в. міг бути куплений банком („принятий до есконту“), вимагають, щоби на векслі були принаймменше три добрі підписи (тзв. банковий в.). Гл. Дисконт векслів та Реесконт векслів.

Вектор, (лат.) величина, дана не тільки своєю абсолютною вартістю, але й напрямком, отже пр. відтинок простої на площі чи в просторі, якого напрямку не вільно змінити. В., якого початкова точка є А, а кінцева В, позначаємо $\overrightarrow{AB}$. Векторами є різні фізикальні величини: дорога, сила, швидкість, прискорення, тощо. Гл. Скалярна величина.

Векфілд (Wakefield), місто в півн.-схід. Англії, 54.000 меш., волокняний промисл; церква з XII в.

Велеград, село на Моравії, давня столиця великоморавської держави й місце діяльности слов'янських первоучителів св. Кирила й Методія, з котрих останній тут і похований. Тепер осідок кат. єпископського т-ва св. Кирила й Методія, що має на цілі поширення унії, й місце уніонних

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

конґресів, яких ціль зближення західньої й східньої церкви; старинна церква й замок.

Велен, гл. Велін.

Велер (Wöhler) Фрідріх, нім. хемік (1800-82), добув вперше металі берилій та алюмін; уславився тим, що 1828 витворив першу органічну сполуку, а саме мочовину (сечевину), з неорганічних складників та доказав, що органічні сполуки, які находимо в тілі ростин та тварин, підлягають тим самим законам фізики й хемії, що й неорганічні.

Велес, Волос, старослов'янський, головно східньослов., отже й староукраїнський бог, „скотій бог", бог достатку, багатства, опікун господарства.

Велеславин Даниєль Адам з Велеславина, чеський письменник (1545-99), гуманіст, празький друкар, автор літописної праці „Kalendář historický" й цілої низки всяких підручників та наукових творів, ориґінальних і перекладних. Дбав про чистоту чеської мови й поширення чеської книжки.

Велетенський казан, заглибина в твердім підложжі, вимита льодівцевими водами.

Велетні, у старо-германській мітології представники згубних сил природи: моря, льоду, морозу, вогню. В. дуже могутні та недотепні, а в німецьких казках прибирають навіть комічну закраску. Про велетнів згадується і в українських казках та народніх оповіданнях, гл. Вирвидуб.

Велз (Wells) Герберт Джордж, англ. повістяр, *1866, автор утопійних повістей, основаних на різних уявлених винаходах або таких, що дають образ майбутности („Машина часу", „Невидима людина", „Війна світів", „Перші люди на місяці"), також цілої низки повістей, що критикують сучасний суспільний лад і займаються питаннями поступу людства на Землі.

Велз (Wales), захід. частина Англії, 19.341 км² і 2,210.000 меш. Гл. Англія.

Велз (Wales), князь Велзький, від 1284 назва англ. наступника престолу.

Велзевул (жид.), біблійна назва сірійсько-фенікійського божка; в Новому Завіті Велзевул це найвищий чорт.

Велика Британія й Північна Ірляндія, (United Kingdom of Great Britain and Nothern Ireland), метрополія Британської Держави (British Commonwealth), обіймає британські острови, з виїмком Ірляндії, що з неї належить до В. Б. лише півн.-схід. частина (гл. Англія, Шотляндія, Ірляндія) та має 244.000 км² пов. і 45,500.000 меш. З поза метропольних земель є в Европі 69.200 км² пов. і 3,220.000 меш. (з чого лише 320 км² і 245.000 меш. припадає на колонії Ґібральтар і Мальту, решта на домінію Ірляндію); в Азії 6,890.000 км² пов. і 350 міл. меш.; в Африці 9,940.000 км² і 53 міл. меш.; в Америці 10,380.000 км² і 12,120.000 меш. (з чого поза межами доміній Канади та Нової Фувляндії лише 1 міл. км² і 2,500.000 меш.); в Австралії 8,500.000 км² і 8,584.000 меш. (з чого поза межами доміній Австралії й Нової Зеляндії ледви 50.000 км² і 334.000 меш.); врешті на Антарктиді 5,000.000 км² і 1.340 меш. З 6 доміній мають $18^1/_3$ міл. км² і 27 міл. меш., переважно англійців та ін. европейських колоністів. Вони мають свої законодатні й виконавчі органи, закордонні представництва, військо та провадять самостійно господарство й лише назначений метрополією губернатор може рішати в деяких справах. З інших земель Брит. Держави мають деяку самоуправу тзв. м а н д а т и (Палестина, Ірак та бувші нім. колонії)

й в а с а л ь н і д е р ж а в и (арабські, васальна часть Індії, Бутан, Непаль, часть Маляї, Саравак, Брунеї, Занзібар і Уґанда), разом 5,360.000 км² і 93 міл. меш.; зате всі інші землі не мають самоуправи, а є звичайними колоніями, а саме: на шляху до Індії, Китаю й Австралії: Ґібральтар, Мальта, Кіпр, Аден, Сомалі, Цейльон, Страйт Сетлемент, Маляї й Півн. Борнео, а врешті Індія, Гонґконґ і Вейгайвей; на шляху до Півд. Африки: Ґамбія, Сієра Леоне, Золоте Побережжя й Ніґерія; на шляху з Кептавну до Каїро: Родезія, Ньясса, Кенія і Судан; на шляху до Америки: Бермуди, Багама, Джамайка (Ямайка), Антілі, Гондурас і Ґвіяна, разом 11,440.000 км² і 308 міл. меш., з чого ледви $^1/_2$ міл. англійців. Одначе політичні та господарські впливи В. Б., цеї найбільшої держави світу, сягають да-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

леко поза її межі: до Єгипту, Персії, Афґаністану, Сіяму, а навіть до європ. (особливо балтійських) держав так, що до Британської Держави належить $^1/_4$ світу ($^1/_{30}$ Європи, $^1/_7$ Азії, $^1/_3$ Африки, $^1/_4$ Америки, майже ціла Австралія), а її впливи обіймають $^2/_5$ світу ($^1/_3$ Європи, $^1/_3$ Азії, $^1/_2$ Африки, $^1/_4$ Америки). Світове значіння завдячує В. Б. своїому положенню, своїм копалинам, промислово-машиновому розвиткові й зв'язаній з тим колоніяльно-імперіялістичній політиці. В. Б., положена поза европ. континентом на західньо-окраїннім архіпелагу, не мала довший час значіння, а навпаки була сама римською колонією

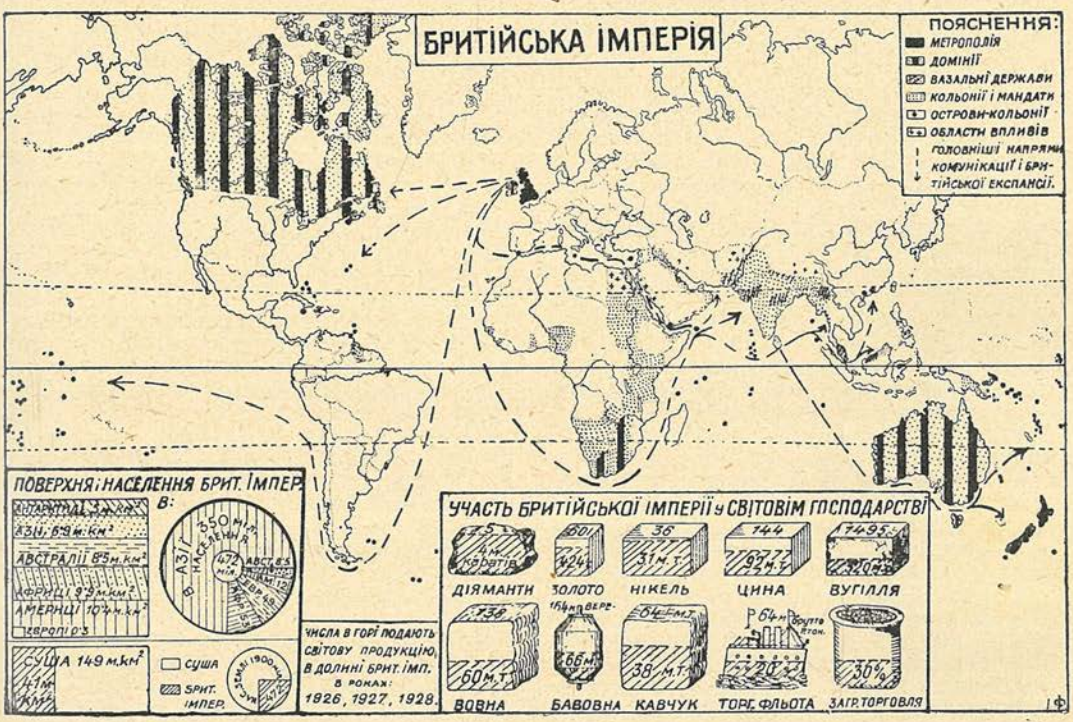

до 410; 450 з'явилися тут германські англи й сакси, змішалися з тубільцями кельтами, дали підставу англо-саксонському народові та політично об'єднали Англію. 1016-1042 загорнули Англію данці, а 1066 офранцужені нормани. Норманська династія та її наступниця анжуйська зв'язали Англію з Францією й англійська династія французького походження вела затяжні війни за посідання Франції, але територіяльні здобутки у Франції мусіла Англія згодом звернути, аж до побережжя включно (Кале віддала 1588), а її експанзія пішла в іншому напрямі. В часі французьких війн, до яких треба було війська та коштів, мусів король піти на уступки шляхті й вона дістала значні привілеї 1215 (Велика Хартія), а також міщанство здобуло права 1265, що дало зав'язок англійському парляментаризмові (дві палати: лордів і громад); зате повстання селянства криваво здавлено (1377-81). Правда, згодом прийшов поворот до абсолютизму, але революція й диктатура Кромвела (1644-1660) дали аристократії всі вольності й признали їй великі лятифундії в Англії та в злучених із нею Велзі (1283), Шотляндії (1603) й Ірляндії (1541). З другого боку набрало сили через розцвіт англ. торговлі й міщанство. Цей розцвіт наступив у зв'язку з пересуненням світових господарських шляхів з півд.-сходу на півн. захід, при чому В. Б. перестала бути окраїною господарського центру, а завдяки від-

криттю морської дороги до Індій, себто до Америки та Схід. Азії, сама опинилася в центрі. Одначе В. Б. застала конкурентів: Еспанію, Португалію, Голяндію й Францію. 1588 розбила В. Б. есп. Велику Армаду, зірвала з католицьким Римом, що стояв по стороні Еспанії, і церковно відокремилась (англіканська церква). 1600 засновуються англ.-інд. Компанія для експлуатації Індії й перші колонії В. Б. в Америці (Вірджінія). 1676 забирає В. Б. побережжя Гедзонового заливу, 1763 фр. області над рікою Лаврентія й Огайо. Одначе з цих великих просторів Півн. Америки за В. Б. залишилися Канада (зайнята 1628-1763), й Антілі (зайняті 1625-1802), зате півд.-східня частина півн.-американського суходолу відокремилася 1775-83 в незалежні ЗДА. Експанзія В. Б. звернулася в

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

другому, півд.-схід. напрямі, на Індійський океан. В. Б. поконала тут Португалію, Голяндію й Францію (1798 Абукір, 1805 Трафальґар) і через Ґібральтар 1713, Мальту 1814, Кіпр 1874, Єгипет 1882, через Середземне і Червоне море дісталася до Індії з одного боку. З другого боку опанувала вона цю дорогу здовш африканського побережжя; 1788 зайняла на зах. Сієра Леоне, 1806 Кептавн на півд. і 1856 Занзібар на сході. Опісля витиснула Голяндію з Півд. Африки 1841, поневолила бурів 1899-1902, 1889 зайняла Родезію, Ньяссу, Кенію й дійшла до Середущої Африки, де на перешкоді стояли німецькі колонії. Але ці колонії 1919 стали мандатом В. Б. і так афр. колонії з Суданом (зайнятим 1890) злучилися в територіяльну цілість і в руках В. Б. опинився не лиш індійський морський, але й великий транс-афр. шлях (Кептавн-Каїро). В Азії зразу взялася В. Б. за завойовання Індії: 1640 зайняла Мадрас, 1705 східнє побережжя, 1757 Бенґалію, 1774 Бомбай, а до 1858 вся Індія (Компанію зліквідовано) стала частиною Британської Держави; важне для опанування Індії було зайняття Цейльону 1796 й Адену 1839. Рівночасно посувається далі на схід: 1819 зайняла Сінґапур (нині найбільша пристань Азії), браму з Індійського до Тихого океану, 1824 Маляку, 1852-56 маляйський півострів, 1888 Борнео, а 1841 обсадила найбільшу пристань Китаю Гонґконґ. 1788-1883 зайняла В. Б. майже всю Австралію й Океанію. Цей могутній колонізаційний похід В. Б. мав за причину крім догідного її океанічного положення ще й господарські її переміни, а саме перехід від сільського господарства до промислу. Нині в В. Б. рілля займає всього 27%, ліс 4%, але лука аж 54% пов. Збіжжя стає В. Б. всього на $^1/_4$ року, зате годує вона найбільше в Европі овець (27 міл.). Нині, правда, випасають в В. Б. вівці на м'ясо, але в XVI в. анг. графи насильно проганяли селянство від ріллі, та перемінювали її в пасовисько, щоби випасати там овець для вовни, бо ткацтво давало більші зиски, ніж хліборобство. Ткацький промисл, що поширився особливо від винаходу прядильної машини (1765), дав зав'язок нинішньому промисловому характерові В. Б. і, коли в XVII в. $^3/_4$ її меш. жило з сільського господарства, тепер живе з нього всього 8%, а з промислу та гірництва 52%, з торговлі 22%. Вовняний промисл В. Б. опертий нині на ввозі вовни з доміній й колоній Брит. Держави, що випасають половину всіх овець світу. На ввозі (зі ЗДА) оперта й друга галузь ткацького промислу, бавовняний промисл, що в В. Б. найбільший з усього світу (58 міл. веретен, або $^1/_3$ всіх веретен світу). Але головною причиною, що промисл розвинувся в В. Б., є те, що вона не потрібує ввозу палива для своїх машин. В. Б. добуває $^1/_6$ всього вугілля світу, 2.560 міл. сотнарів (правда вдвоє менше ЗДА), але лише $^1/_7$ його вивозить, рештою гонить свої фабрики. Завдяки цьому в В. Б. розвинений ще металюрґічний промисл. Сама В. Б. добуває $^1/_{30}$ всеї залізної руди світу (42 міл. сотнарів), але завдяки ввозові з Еспанії й Швеції продукують печі В. Б. аж 74 міл. сотнарів заліза і 93 сталі ($^1/_{11}$ світової продукції). При великому попиті на спожівчі продукти, промислові сирівці потребі збуту фабрикатів і виключно морському зв'язкові Бр. Держава мусить мати велику фльоту, а саме фльоту з 20 міл тон (найбільшу в світі $^1/_3$ світової) і великі корабельні майстерні, де будується річно половина всіх кораблів світу з 1,400.000 тон брутто. В. Б. має 107 пристаней, з них 6 (Лондон, Ньюкестл, Савтгемтон, Мерзи, Кардіф і Плімут) мають річного обороту 123 міл. тон. Ввозить В. Б. найбільше м'яса і збіжжя (10 і 9% ввозу), далі бавовну та вовну (13%), а також дерево, сім'я і товщі. Вивозить найбільше бавовняних, залізних і вовняних виробів (20, 9 і 7% вивозу), далі вугілля, машини та вовну (11, 5 і 7% вивозу), а також кораблі та одежу. Ввозить В. Б. найбільше зі своїх колоній і доміній ($^1/_3$ ввозу), ЗДА ($^1/_4$) і Німеччини ($^1/_9$), вивозить найбільше до колоній і доміній ($^2/_3$ вивозу), ЗДА ($^1/_9$) і Німеччини ($^1/_{18}$). Торговельні обороти В. Б. найбільші в світі (10.000 міл. долярів), а Б. Д. мало що не вдвоє більші і багато більші від ЗДА, (9.500 міл. долярів), але за останні десятиліття починає ЗДА її доганяти. В. Б., що сама розмірно недавно, бо 200 літ тому, зачала свій розцвіт і за цей час потрапила збільшити перерібку заліза в 410, бавовни 320 разів, нині переробляє 5 разів менше заліза, а всього $^1/_3$ бавовни більше від ЗДА. Одначе продукції В. Б. не може збільшити й робітниче питання часто загострюється (останні великі страйки 1920 і 1926) і, хоч відплив надвишки населення за море є великий (166.000 річно, 3 рази більше Польщі), найбільший на всю Европу — то все таки мала В. Б. 1928 аж 1,270.000 безробітних, себто в порівнянні з населенням Німеччини втроє більше. В. Б. є королівством, але влада короля є невелика, бо старий парляментаризм (1832, 1867, 1884 і 1919 поши-

рення виборчих прав) з Палатою лордів (642 іменованих) і громад (615 вибираних) має велике значіння і рада міністрів (16), що виходить з Палати громад і перед нею відповідає, кермує державними справами. В. Б. є висококультурна держава, неграмотних всього 1%, 14 університетів, високорозвинена преса. Адміністративно ділиться В. Б. на графства. Більшість населення (75%) живе по містах, а 38% у 46 великих містах, з населенням понад 100.000. Цілости великої імперії (7 разів більшої за римську, 40 разів більшої чим В. Б. тому 200 літ) береже велика воєнна фльота з тонажем 1,060.000 тон. (найбільше по ЗДА) і невеличка армія 200.000 вояків (Польща 250.000). Столицею В. Б. є Лондон, положений нині ексцентрично, бо центр господарського життя перенісся нині на промисловий захід (Бірмінґем, Ліверпул, Менчестер, Лідс, Брістол). Залізниць має В. Б. 28.500 км., битих доріг 285.000 км, сплавних рік 200 км. і аж 5.910 км. каналів, найбільше в світі. В. Б. має найбільшу поза ЗДА сітку радіостацій та половину всіх каблів світу (326.000 км). Історія: Найдавніші мешканці кельтійські брити; 56-55 до Хр. два походи Цезаря; 43 по Хр. за Клявдія римська провінція під назвою Британії; за Антонія Пія висипаний тзв. піктійський вал, у 410 Б. залишена римлянами, б. 450 зайняли її германські англосакси; Етґерт з Вессексу 829 злучив 7 князівств у державу Англії. В X-XI напади данців. 1066 в бою під Гестінґсом добув Англію Вільгельм Здобувець з Нормандії, основник нормансько ї династії. Французькі впливи: Вільгельм II (1087-1100), Генрих I (1100-35), Генрих II (1154-89), з дин. Анжу-Плентеджене т, був власником третини Франції, 1171 підбив Ірляндію й Шотляндію. Ришард Львине Серце (1189-99) брав участь у хрестоносним поході. Іван Беззе мельний (1199-1216) відступив Франції Нормандію, Анжу й ін., 1215 видав тзв. Велику Хартію, в якій згодився на обмеження королівської влади. Генрих III (1216-72), Едуард I (1272-1307), Едуард II (1307-27); Едуард III (1327-77) розпочав тзв. столітню війну з Францією, побіда під Кресі 1346. Ришард II (1377-99), Генрих IV Ленкестер (1399-1413); Генрих V (1413-22) побідив французів під Азенкуром 1415 і став володарем Франції; Генрих VI (1422-61) закінчив війну з Францією, залишаючи Анґлії Кале; боротьба родів Ленкестр і Йорк (тзв. Червоної й Білої Рожі); Едуард IV Йорк (1461-83), Едуард V (1483), Ріщард III (1483-85). Династія Тюдорів: Генрих VII (1485-1509); Генрих VIII (1509-47) зірвав зв'язки з папством, Едуард VI (1547-53) затвердив 1552 окремішність англіканської церкви. Марія (1553-58) старалася привернути католицтво, втратила Кале. Єлисавета (1558-1603) завела наново англік. церкву, 1588 побідила еспанську велику армаду, заснувала фльоту й піднесла добробут; боротьба з Марією Стюарт. Династія Стюартів: Яків I (1603-25); Карл I (1624-49) поширив 1625 права народу на основі „прохання за право" (petition of right), попав у спір зі Шотляндією й парляментом, побіджений і засуджений на смерть; 1649-60 республіка під протектором Олівером Кромвелем (1649-58), поширення англ. торговлі, навіґаційний акт проти Нідерляндів; син Олівера Рішард (1660), Карл II Стюарт (1660-85) признав англік. церкву і виключив католиків від урядів; партії торіїв і віґів (гл.), Яків II (1685-88) детронізований за прихильність до католицтва. Вільгельм III Оранський (1689-1702) потвердив 1689 „деклярацію прав", 1690 підбив Ірляндію. Анна (1702-14), донька Якова, 1707 злучила парляменти Англії й Шотляндії; 1713 в утрехтському мирі добуто частину півн. Америки й Гібральтар. Дин. Ганноверська: Юрій I (1714-27); Юрій II (1727-60). За Юрія III (1760-1820) 1776 проголошення, 1783 признання самостійности ЗДА; війни з революційною Францією й Наполеоном (блькада), побіди Нелсона під Абукіром 1798 і Трафальґаром 1805, Веллінґтона під Ватерльо 1815; у паризькім мирі добуто Мальту, Цейльон та ін. За Юрія IV (1820-30) зріст фабричного промислу, робітниче питання, за Вільгельма IV (1830-37) реформа парляменту. За Вікторії (1837-1901) утворення світової бр. держави: 1840 Ґонґконґ; 1842 війна в Афґаністані; 1857 повстання в Індії; 1868 війна в Абесінії; 1876 Індійське цісарство; 1878 Кіпр; 1881 окупація Єгипту; 1899 війна з бурами й анексія південної Африки. У внутрішній політиці змагання консерватистів з ліберальми, що на переміну держать уряд. Демократизація парляменту. Дин. саксонсько-кобурзька або Відсор: Едуард VII (1901-10), парляментарна боротьба за охоронні мита, забезпечення робітництва, реформу шкільництва; в закордонній політиці суперництво з Росією в Азії, з Францією в Африці, обмежування впливів Німеччини; 1902 і 1905 союз з Японією, 1904 з Францією, 1907 з Росією; 1910 „потрійне порозуміння" Бр. з Францією й Росією. За Юрія V (від 1910) реформа парляменту 1911 на користь нижчої палати. 4. VIII. 1914 війна з Німеччиною (через нарушення невтральности Бельґії); німецька блькада підводними човнами; 1919 версальський мир; 1921 окремішність Ірляндії; 1922 самостійність Єгипту; страйки вуглекопів.

Велика Вись, гл. Вись.

Велика Греція (Graecia magna), в старині півд. Італія з численним грецькими колоніями (Тарент, Сибаріс).

Велика Ріка, права притока Тиси на Закарпатті, 89 км. дов.

Велика Хартія Вольностей (Magna carta libertatum), 1215 видана англійським королем Іваном Беззе мельним. Англійці вважають її за основу своєї конституції. Хартія в 65 уступах крім вольностей для духовенства й шляхти містить постанову

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

про особисту свободу горожанина — не вільно нікого в'язнити, ставити поза законом або відбирати його маєток без судового рішення. Податки зобов'язувався король накладати лише за згодою архієпископів, єпископів, абатів, графів та скликуваних баронів (початок англійського парляменту). Комісія з 25 баронів мала стерегти, чи король виконує Велику Хартію Вольностей (початок палати лордів); в разі невиконування комісія могла закликати народ відмовити королеві послуху; деякі постанови, пр. про особисту свободу горожанина (habeas corpus), увійшли в склад усіх нинішніх конституцій.

Великдан Степан, укр. пасічник, був 1851-79 до смерти директором пасічничої школи Прокоповича в с. Пальчику на Чернігівщині; по його смерті школу замкнено.

Великдень, празник Пасхи, свято на пам'ятку воскресення Ісуса Хр. На Україні обходять в. у зв'язку з весняними святами, співають веснянки, у зах. Україні гаївки або гагілки, декуди на пограниччі Білорусі також волочебні пісні на зразок колядок. З Великоднем зв'язано поминання померших предків, на що вказує й звичай „писанок". На другий день Великодня обливаються водою (Обливаний понеділок). Знають іще Рахманський Великдень, Русалчин В. під Зелені Свята, Навський і Мертвецький Великдень.

Велике Зерцало, перекладний збірник повістей та оповідань церковно-учительного характеру, зладжений на приказ царя Олексія з сучасного польського збірника, що був теж перекладом латинського збірника Speculum exemplorum.

Велике переселення народів, пересування слов'янських, кельтських, почасти тюркських, а головно германських племен в Європі в IV-VI вв.; гл. Переселення народів.

Великий Варадин, гл. Орадеа.

Великий везир, гл. Везир.

Великий Віз (Ursus major), одна з найзамітніших зоряних громад нашого неба, зложена з 227 зірок; 7 з них — найбільші — уложені так, що нагадують віз із зломаним дишлем; у продовженні двох перших зірок В. Воза є Бігунова або Полярна зірка, яка є кінцем дишля Малого Воза. Гл. Бігун 2), Полярна зірка і Малий Віз.

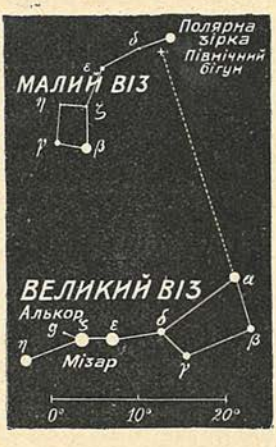

Великий і Малий Віз.

Великий Діл, верховинське пасмо по південній стороні Ґорґанів на Закарпатті. На захід сягає Вел. Діл до Мукачева. В. Діл збудований із вулканічних, молодих, виливних скал, як: ріоліт, дацит, трахіт і базальт. На склонах їх є гарні винниці. Найвищий шпиль Бужори 1.086 м. вис.

Великий Канал, гл. Юн-го.

Великий князь, почесна назва деяких київських і галицько-володимирських князів; як урядовий титул на Україні не вживалася; пізніше офіціяльний титул литовських та московських володарів та князів і княгинь з царської родини.

Великий Луг, плавні і низ по лівім боці Дніпра, понижче порогів, при впаді ріки Конки (Кіньська) в Дніпро.

Великий маґістер, верховний начальник лицарського ордену.

Великий мур, гл. Китайський мур.

Великий океан, гл. Тихий океан.

Великий Пес (Canis major), громада 178 зірок південного неба. Частину цієї зоряної громади видно в зимових місяцях на південно-східній стороні нашого зоряного неба, а між ними 1-ша зірка громади, Сірій, найясніша з-поміж усіх зірок загалом.

Великий і Малий Пес.

Великий Токмак, містечко Мелітопільської округи, 9300 меш. (50% українців, 23% росіян, 21% жидів, 5% німців).

Великий хрест, найвищий ступінь багатьох лицарських орденів.

Великі Води, плавні; озеро б. впаду Чортомлика і Бузулука в Дніпро. Тут була колись Січ.

Великі Моголи, назва, яку дали європейці східньо-індійським володарям тюркської династії Бабуридів, основаної султаном Бабуром 1526. Самі Бабуриди так себе не називали й монголами зовсім не були. 1761 імперія Бабуридів підпала під владу Англії, а останній представник династії Багадур Хан †1862 в англ. полоні.

Велико-анадольське лісництво на Україні, на Катеринославщині — перше лісництво, де впорядковано систематичну працю залісення високого степу (від 1843 розведено б. 2000 гек. лісу); нині — досвідне л-тво для питань степового лісовирощення та значіння захисних смуг для сільського господарства.

Великодержава, держава, яка завдяки своїй силі може впливати на інші держави та брати участь у розв'язанні міждержавних справ. Це поняття умовне, не стисло правне. В XIX в. від конґресу в Ахені великодержавами вважалися Англія, Франція, Росія, Австрія, Німеччина, а вкінці Італія. По світовій війні до великодержав за-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

числяються Англія, Франція, Німеччина, Італія, Японія та ЗДА.

Великодній остров, Істер Айлянд — (Eastern Island), або Ваігу, Рапануї, Теапі, вулканічний остров, один із найдалі висунених на схід Полінезійських островів на Тихому океані, 118 км², 300 меш., замітний дивними пам'ятками ближче невідомої культури, в виді до 10 м. вис. погрудь, написів, руїн і т. п. З причин вулканічних непостійний: то підіймається більше, то в значній частині западається під поверхню моря. Належить до Чілі.

Великодній остров: статуя бога з каменю.

Великонімці (Großdeutsche), нім. партія, від 1848 змагала до об'єднання Австрії з Німеччиною, в противежності до малонімців (Kleindeutsche), яких метою була Німеччина під проводом Прусії, без Австрії.

Великопольща, зах. частина Польщі, в області середущої Варти й Нотеці, колиска поль. держави. Найбільше місто Познань. Нині ця назва вживається на означення земель, що були під пруською займанщиною. Гл. Польща.

Великоруси, давніше принята назва на означення росіян, москалів („руських"), в противежності до „малоросів", як донедавна в Росії називано українців.

Величання, вибрані стихи з псальмів. Вони знаходяться в Ірмологіоні.

Величина, одне з головних понять, що ними орудує математика; воно таке просте, що нема для нього означення. Величини діляться на сталі, які ніколи не міняють своєї вартости, й змінні, яких вартість може змінятися, В. альґебрична: величина, що є коренем альґебричного рівняння, пр. величина $\frac{1}{2}-\frac{3}{4}\sqrt{2}$ є корінь рівняння $X^3-X-\frac{7}{8}=0$.

Величко Самійло, укр. козацький літописець, учень київ. Академії, від 1690 служив у канцелярії В. Кочубея, 1705 в генеральній канцелярії, опісля жив у Жуках і Диканці. 1728 написав „Сказаніє о войнѣ козацкой з Поляками чрез Зѣновія Богдана Хмельницкого"; мова цього твору книжня з простонародніми висловами, стиль красномовний, ідеологія козацька, дух патріотичний, характер мемуаристичний; автор освічений, знав старинних істориків, читав по польськи й по німецьки; козаків уважав законними оборонцями України, Хмельницького величав як другого Мойсея. Літопис В. дорогоцінне джерело до укр. історії, головно завдяки тим документам, які зібрав історик, а яких оригінали загинули 1708 в Батурині. В. переклав з нім. мови широку географію п. з. „Космографія".

Величковський, 1) Іван, укр. віршописець (вірша про Дедала, піднесена гетьманові Самійловичові 1687); 2) Лаврентій, автор незвичайно хемерних віршів, в роді „Анна ми мати и та ми манна", котрі можна було читати взад і вперед. Такі вірші звалися „раковими". †1673; 3) Паїсій, містик-аскет, адміністратор і письменник, родом з Полтави (1722-94), мандрівний чернець, був у Румунії й на Атоні, опісля осів у нямецькому манастирі в Румунії, де й помер. Завдяки В. і його учням, теж українцям, з друкарні нямецького манастиря вийшло багато цінних видань церковно-слов'янським письмом.

Велізарій, гл. Белісар.

Великанович Іса, хорватський письм., *1867. Жартівливо-ідилічна поема „Otmica" (Умикання), цикл гумористичних ідилій „Za Božjim Čedjma" та ін.

Велікая, ріка 350 км. дов., впадає до Чудського озера в Псковщині.

Велікіє Лукі (Великі Луки), місто б. Пскова, 20.000 меш., згадується вже 1166, як союзне торговельне місто Новгороду Великого.

Велікій Устюґ, гл. Сєвєродвінск.

Велін, велен, (фр.) особливо гарний пергамент; бездеревний, гладкий, добірний папір, схожий на пергамент.

Величков Константин, болг. письм. (1856-1907), мистець новітньої болгарської лірики („Цариградски сонеты") і популярних подорожніх споминів („Писма отъ Римъ").

Веліял, Веліяр, (жид.) „князь зла", біблійна назва темної сили, чорта.

Велланський Данило, учений лікар, родом українець, філософ-Шеллінґіянець (1774-1847). Родився в Борзні на Чернігівщині й звався спершу Кавунник, прізвище Велланського дістав, вступивши до київської академії. По скінченню академії вчився в Петербурзі й за кордоном, а опісля був професором анатомії й фізіології в петербурзькій медично-хірургічній академії.

Веллéй Патеркул (Gajus Velleius Paterculus), староримський дієписець (19 до Хр. — 30 по Хр.), написав „Римську історію" (Historia Romana) від найдавніших часів до Тіберія. Твір реторично-анекдотичного характеру; надмірна похвала Тіберія.

Артур Веллінґтон.

Веллінґтон Артур, англ. полководець (1769-1852), вів боротьбу проти Наполеона в Португалії й Еспанії, разом із Блюхером побив Наполеона під Ватерльо 18. VI. 1815, опісля лорд скарбу й кількаразовий міністер.

Веллінґтон, гол. місто та пристань Нової Зеляндії, 127.000 меш., університет, наукові установи, корабельні доки, виріб м'ясних консерв.

Веллінґтонія, секвоя (Sequoia gigantea),

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

шпилькове дерево, одно з найбільших дерев у світі, має пень до 150 м. вис., а до 12 м. в промірі; живе до 1000 літ; червоне її деревно дуже ціниться. Росте в Каліфорнії і в Сієра Невада. Належить до вигибаючих ростин, тепер є всього б. 500 примірників цієї ростини, якими опікується державна влада.

Веллінґтон-Ку, китайський дипломат, *1880, посол у Мехіко, ЗДА й Англії, міністер закорд. справ в уряді У-Пей-Фу.

Велтава (чеська Vltava, нім. Moldau), ліва притока Лаби, 435 км. дов., вчасти сплавна.

Веля (Vela) Вінченцо, видатний іт. різьбар (1822-91); замітні різьби: пам'ятники Доніцетті, Теля, Віктора Емануеля, Колюмба; „Америка", „Весна" й ін.

Велянд, Вілянд, мітична постать герм. переказу. Є це коваль мистець, який рятує себе з неволі при помочі крил і страшно мститься на ворогах.

Веляскес (Velazquez) Родріґес Дієґо де Сільвай, чоловий представник еспанської малярської школи (1599-1660) і один з найбільших портретистів світу. Холодний, але тонкий і проникливий обсерватор, майстер у відтворюванні тіла й матеріялу, передвісник пленеризму й імпресіонізму. Гол. твори: портрети з королівського двора (м. ін. характеристичні для підходу В. надворні карли), портрет папи Інокентія X., „Поклін трьох царів", „П'яниці", „Здача Бреди", „Килимарня" й ін.

Дієго Веляскес.

Вель (Wehl, вл. von Wehlen) Теодор, нім. письм. (1821-90), драматург та історик театру.

Вельвічія (Welwitschia mirabilis), особлива ростина з роду гнетуватих (Gnetaceae), має низький пень і тільки два широкі, до 2 м. завдовшки листки, які кладуться по землі. Червонаві овочі подібні до шишок. Росте в півд. зах. Африці.

Вельгавен Йоган Себастіян, норвезький письменник (1807-73). Гол. твори: „Норвезькі сумерки", „Подорожні образи" та ін.

Вельгавзен (Wellhausen) Юліюс, нім. семітолог (1844-1918), проф. теології, голова нім. історично-критичної школи, знаменитий дослідник Старого й Нового Завіту.

Вельзунґи, старо-герм. мітичний рід, споріднений з Одіном, з якого вийшов Зіґфрід.

Вельнер (Wöllner) Йоган Хрістіян, прусський політик (1732-1800), спочатку ліберал і масон, опісля назадник, міністер справедливости за Фрідріха Вільгельма II.

Вельодром, (лат. гр.) місце для перегонів на наколісницях (велосипедах), звичайно округле з нахиленою поверхнею.

Вельосипед, гл. Колесо.

Вельоче, (іт. veloce, con velocita) швидко.

Вельпо́ (Velpeau) Альфред Арман, фр. хірург (1795-1867), автор клясичних праць з хірургії, перекладених на чужі мови.

Вельті Альберт, швайцарський маляр і графік (1862-1912).

Вельтман Олександер, рос. письм. і археолог (1800-70), автор історичних романів і повістей.

Вельфи, ґвельфи, (нім. Welfen, іт. Guelfi) нім. князівський рід, славний у середньовічній історії боротьбою з родом Гогенштавфенів. Сторонники вельфів дістали назву ґвельфів в Італії, де вони держали папську сторону в боротьбі Гогенштавфенів з папами.

Вельфи, прізвище передвоєнної політичної нім. партії „Німецько-ганноверської партії права", що повстала 1866 по прилученні Ганновера до Прусії.

Вельфлін (Wölfflin) Гайнріх, нім. теоретик мистецтва, *1864, автор джерельних студій про клясичне мистецтво та творчість А. Дюрера.

Вельфль (Wölfl, Wölffl) Йозеф, нім. композитор, віртуоз і імпровізатор (1772-1812). Автор симфоній, концертів, сонат, опер, тощо.

Велья, гл. Керк.

Вен (Van) Генрі, англ. політик (1611-62), представник індепедентів, був проти всякої згоди з королем; після реставрації, по двоєтнім в'язненню, страчений.

Вена (vena), жила, кровна судина, яка веде кров до серця.

Венґеров Семен, рос. критик, історик літератури і бібліограф (1855-1920), жид, родом з України, автор критично-біографічного словника російських письменників, „Нарисів історії рос. літератури", „Історії нової рос. літератури" й багатьох інших творів.

Венґлинський (Węgliński) Лев Евген, польсько-укр. письменник. Видав 1858 у Львові й Перемишлі збірки укр. віршів, друкованих латинкою, під наголовком „Nowyi poezyi małoruskii", викликавши цим наново спір про азбуку, що покінчився побідою кирилиці.

Венґрія, гл. Угорщина.

Вендетта, (іт.) звичай кривавої родової помсти в італійців, головно на Корсиці.

Вендзілович Іван, український маляр (1807-85), малював для літографії заведення Оссолінських у Львові польські патріотичні картини, які друковані в 1834 нелеґально, стягли на нього арешт, слідство й видалення з духовної семінарії у Львові. Докінчивши семінарію в Перемишлі, був священиком, не кидаючи рівночасно малярських і різьбарських занять.

Венди, у германських народів загальна назва слов'ян, зокрема лужичан.

Венеди, венети, назва надбалтійських

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

слов'ян у клясичних істориків перших століть по Хр.

Венелін Юрій, син укр.-закарпатського священика Гуца (1802-39), вчився у Львові, перейшов потім до Росії й поклав великі заслуги коло національного відродження болгарів. З цього боку його книжка „Древніе и нынѣшніе болгаре“ (Москва, 1829) мала історичне значіння. В. займався також народньою поезією й написав м. і. працю „Об источникѣ нар. поезіи вообще и о южно-русской в особенности“.

Венельтів електролітичний переривач електр. струї, винайдений нім. фізиком Венельтом (Wehnelt). Складається з олов'яної плити й платинового дротика, уміщених проти себе в розводненій сірчановій кислині. Дротик лучиться з додатним бігуном сильної батерії (щонайменше 12 вольтів), олов'яна плита з одним кінцем цівки, навиненої звоями ізольованого дроту, а другий кінець цівки з від'ємним бігуном батерії. Під впливом електр. струї кінець дротика через великий опір нагрівається так сильно, що навкруги нього перемінюється сірчанова кислина в пару й струя переривається. Одначе іскра, що повстає між дротиком і сірчан. кислиною, розриває ослонку пари так, що рідина стикається знову безпосередньо з дротиком і все починається наново. При відповідній довготі дротика та кількости й якости звоїв цівкового дроту Венельтів переривач може перервати струю до 2.000 разів на секунду. Вживається в індукторі Румкорфа.

Венельтів переривач.

Венепункція (venaepunctio), наколення жили для добуття якоїсь кількости крови.

Венера, Венус, друга з ряду нестала зірка (планета) нашого Сонця, що кружить довкола нього поміж Меркуром і Землею; найясніша зірка нашого зоряного неба; у нас відома то як „Рання Зоря“, коли сходить перед сходом Сонця, то знов як „Вечірня Зоря“, коли сходить по його заході; завбільшки майже така, як наша Земля (промір=12.300 км.), віддалена від Сонця на 108 міл. км., оббігає кругом Сонця в часі наших майже 225 днів, тобто наших $7^1/_2$ місяця; довкола своєї осі В. обертається раз протягом одного свого „року“, себто звернена до Сонця все тією самою стороною. В. мабуть вкрита повітрям і обгорнена грубим шаром могутніх білих хмар, які відбивають соняшне проміння й через це вона світить таким ясним світлом. Коли б так справді було, то В. переживала б тепер добу творення води, первісних морей і суш та була б цілком непригожа до життя для живих творів природи. В. кружить довкола Сонця в значно меншому віддаленні, ніж Земля, й через те займає супроти Сонця й Землі дуже різне положення, звертаючи до нас то ціле своє освітлене обличчя, то тільки меншу або більшу його частину, або й звертаючи до нашої Землі цілком неосвітлену свою поверхню; наслідком цього, приглядаючися Венері, бачимо на ній такі самі зміни, як на нашому Місяці, себто нів, півповню й повню, що можна дуже добре бачити вже слабими далековидами. Зміни Венери перший відкрив Галілей. Місяця Венера імовірно не має ніякого.

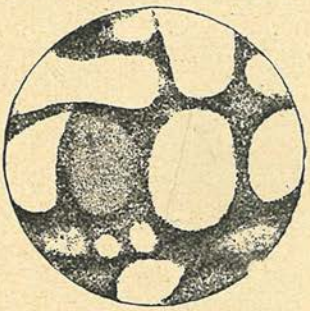

Венера.

Венера (Venus), староітальська богиня розквіту природи, охоронниця горо́дів, опісля зрівняна з грецькою Афродитою; донька Зевеса й Діони, богиня краси (Анадіомена, — та, що родилася з морської піни), жінка Гефайста (Вулькана), мати Амора й Енея. Пластичні зображення: Капітолійська в Римі, Кнідська в Ватикані, Медицейська в Уффіціях у Фльоренції, Мілоська в Люврі.

Венера Капітолійська.

Венеричні хороби, хороби, які переносяться звичайно половими зносинами, головно гонорея й сифіліс або люес, дуже поширені; в деяких країнах захоплюють до 60% людности; спричинюють виродження (деґенерацію) заражених і їх потомків, а через те й народу. Назву придумав Жак де Бетанкур 1527.

Венера Мілоська.

Венерн (Wänern), найбільше (5.600 км²) озеро в Скандинавії (півд. Швеція).

Венесекція (venaesectio), проріз жили для добуття якоїсь кількости крови; звичайно робиться на одній із зверхніх жил передрамени.

Венесуеля (Venezuela), союзна республіка з 20 держав в півн. частині Півд. Америки, 945.000 км², 3.050.000 меш. Півн. прибережну частину займають частина Андів (до 4.700 м.) та Прибережні гори (до 2.782), середню напливова степова низина „льянос“, над Оріноком, півд. частина Ґвіянського масиву (до 2.670 м.). Підсоння рівникове,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

опадів багато, гори залісені, низи врожайні. У льяносах випасають багато тучної худоби на вивіз, але найбільше багатство це плянтації кави, що дають 55 міл. кг. (вартість половини всієї продукції В., а $^1/_{25}$ світової продукції, найбільше по Бразілії, Колюмбії й Голянд. Індії). Інші сільсько-господарські продукти В. — цукор, какао й тютюн. Великі є нафтові джерела, що дають 102 міл. гектолітрів річно ($^1/_{20}$ світової продукції, третє місце по ЗДА й СРСР), копальні (асфальту, золота, міді, вугілля) мало ще використані, бо промислу нема, а культура дуже низька ($^2/_3$ неграмотних). Населення майже виключно мішанці (муляти), що говорять по еспанськи. В. відкрив Колюмб 1458 і до 1811 вона була еспанською колонією, опісля (з виїмком 1821-31, коли належала до Колюмбії) самостійною, хоч ця самостійність була часто обмежувана Англією, Німеччиною, Франціею й Нідерляндією, що мають великі господарські впливи, позаймали прибережні острови та роблять „горожанські війни“, щоби мати притоку до інтервенцій. Нині щораз більше зростають в В. впливи ЗДА. Головне місто Каракас.

Венети, іллірійське плем'я, що заселювало б. V в. до Хр. області пізнішої венецької республіки.

Венетські Альпи, частина Півд. Вапнякових Альп між Брентою й Таліяменто, до 2.703 м. вис.

Венеція, 1) Евґанея, також Пропрія, або Венеція властива, частина півн.-схід. довоєнної Італії, 25.500 км² і 4,000.000 меш.; 2) Тридентіна, до 1918 авст. Півд. Тіроль, 8.900 км² і 640.000 меш.; 3) Джюлья (Giulia), решта іт. области бувшої Австро-Угорщини, 8.700 км² і 980.000 меш.

Венеція, місто в півн. Італії на 170 малих островах і ляґунах Адрійського моря, поперетинане 175 каналами та сполучене 350 мостами, 200.000 меш. Має 100 церков, найвеличавіша з них церква св. Марка в візантійськім стилі (830) має багато мозаїки, золота та мармуру. Далі церкви св. Марії делля Салюте (1631) і св. Марії Ґльоріоза (1250, ґотик) з могилами Тіціяна, Канови, та багатьох дожів. Величава палата дожів (маврітансько-ґотицький стиль, 800), сполучена „мостом зітхань“ з колишньою в'язницею, велика бібліотека Марка та багато палат з XIV-XVI вв. В. має багато наукових установ, інститути мистецтва, знання, промислу, архів (15 міл. рукописів). Пристань В. 1922 поширена. Високорозвинений шкляний промисл, виріб мережок, бавовняних товарів, годинників і ін., великі корабельні варстати. В., основана 452 як аристократична республіка під управою вибираних дожів і „великої ради“, мала в середньовіччі велике політичне й торговельне значіння, 3.000 власних кораблів і 40.000 моряків (1204-1489). Вона опанувала зразу Адрійське море та цілий ряд італійських міст (Віченца, Верона, Бассано, Белюно, Падуа, Брешія, Берґамо й ін.), дальше йонські острови, Кандію, Кіпр, а вчасти Візантію й побережжя Чорного моря. Венеціянці в XIII-XIV вв. мали колонію в Сурожі (Судаку) на Криму і в Тані (Азові); в XVI-XVII вв. був венецький консулят у Львові, де зберігся його дім — тепер у ринку ч. 14. Нові географічні відкриття і похід турків зломили силу В. Вона тратить на користь Туреччини Кіпр (1571) і Кандію (1669), 1797 підпадає під панування Австрії і щойно 1866 повертає до Італії. Після 1918 зростає значіння В. як пристані.

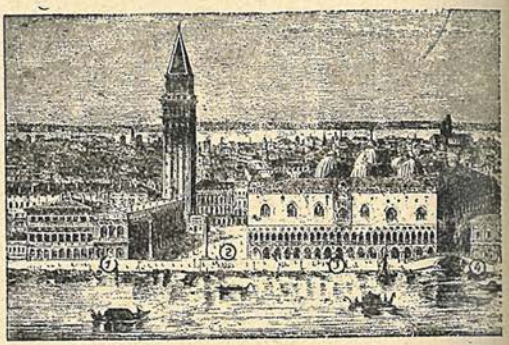

Венеція, 1) бібліотека, за нею Кампаніля, 2) площа св. Марка, 3) палата дожів, за нею церков св. Марка, 4) міст Ріяльто.

Венеціянов Олексій, рос. маляр (1780-1847), син ніжинського грека й українки, учень укр. маляря Боровиковського, в 1830 став надворним малярем. В історії російського малярства займає В. становище першого натураліста-побутовця. В. мав м. ін. вплив на малярську творчість Т. Шевченка, якого був другом і покровителем.

Венеціянська школа в історії музики, ряд композиторів з XVI в. у Венеції (Вільяерт, Андреа і Джіованні Ґабрієлі, Царліно й ін.), котрі створили многохоровий стиль і ориґінальну інструментальну музику.

Елевтерій Венізельос.

Венізельос (Venizelos) Елевтерій, грецький політик, *1864, кількаразовий президент мін., прихильник держав Антанти, представник Греції на Версальській мировій конференції, один із творців нинішнього республіканського устрою в Греції.

Венікс (Weenix), два голяндські малярі: 1) Ян Баптист (1621-60), маляр мертвої природи, побуту й історичних сцен, а також краєвидів; 2) Ян (1640-1719), син і наслідувач попереднього, залишив по собі портрети, мертву природу (вбита дичина), виконані м'яко й мальовничо.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Венія доценді, (лат.) дозвіл навчання в школах, даний шкільними властями.

Венія леґенді, (лат.) право викладати на університеті.

Веніямин, наймолодший син патріярха Якова й Рахилі.

Венкувер (Vancouver), 1) гол. пристань Канади над Тихим океаном, вихідна точка пароплавби до Східньої Азії, торговля деревом і шовком; фабрики машин і паперу, корабельні варстати, 120.000 меш.; 2) канад. остров недалеко міста В., 33.000 км², гористий і лісистий; залізна руда та вугілля.

Венкувер (Vancouver) Джордж, англ. морський подорожник (1758-98), об'їздив півн.-зах. Америку.

Веннерберґ Ґуннар, шведський поет (1817-1901), вірші: „Молоді" й ін.

Вента, (іт.) коршма, заїздний дім в Еспанії; (фр.) продаж.

Вентилятор, (лат.) вітрогін, прилад до провітрювання замкнених просторів: саль, копалень, театрів і т. ін. Найчастіше ужив. шрубові (ґвинтові) в., в яких обертається цілий ряд плоских, або слабо закривлених лопат довкола осі і внаслідок того вправляє в рух повітря здовш неї; центрифуґальні (відосередкові) в. всисають повітря при осі, а відосередкова сила жене його у провід, що лучиться з провітрюваним простором. Порушними силами вентиляторів є машини, вода, електричні струї і т. д.

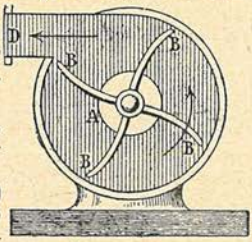
Вентилятор.

Вентилятор електричний з приладом до витворення озону.

Вентиляція, (лат.) провітрювання, відсвіжування повітря в замкнених місцях, конечне в помешканнях, копальнях і тунелях, при їх будові; доконується звичайно при помочі вітрогонів-вентиляторів.

Вентиль, (лат.) затичка, хлипавка, хлипак, прилад, уміщений у помпах та машинах, який дає змогу рідині (течі), або газові перепливати в означеному напрямі (пр. до збірника) та в означеному часі, або перериває отсе перепливання. Вентилі порушаються або під натиском рідини, або газу, або при помочі особливого механізму, яким орудуємо зовні. Їх вигляд та будова дуже різнородні; часто є стіжковаті або кулисті. Замітніший вентиль забезпеки кітла у паровій машині, що випускає пару з кітла в повітря, коли пара внаслідок за високої напруги може розсадити котел. — В музиці вентиль є механізм, який: 1) видовжує або скорочує повітряний стовп у металевій рурі дутих інструментів, через що можна добути всі тони діятонічної й хроматичної скалі; 2) допускає повітря до міхів в органах.

Вентспільс (Ventspils), колись Віндава, латв. пристань, 16.000 меш., основана 1343.

Вентура (Ventura di Rabbica) Джоаккіно, іт. письм. і проповідник (1792-1861).

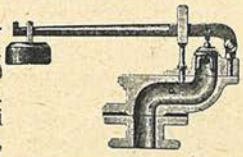
Вентиль забезпеки.

Венціґ (Wenzig) Йозеф, чеський письм. (1807-76), автор кількох збірок чеських народніх пісень і казок по німецьки.

Венцловіч Гаврило, серб. письм., реформатор літературної мови († у пол. XVIII в.).

Венчав, китайська пристань над Охотським морем, 200.000 меш.

Вепр, права притока Висли, 283 км. дов.

Вепринець плямистий, гл. Плямник аґрусовий.

Вепси, чухарі, чудь, невелике (біля 35.000) фінське плем'я в б. Олонецькій губ., що заховало багато старинних пережитків.

Веракрус (Veracruz), 1) мехіканська держава над Мехіканським заливом, 72.916 км², 1,160.000 меш.; 2) пристань там же, 55.000 меш.

Веранда, (порт.) критий ґанок, рундук при домі, великий балькон або ґалерія обведена ростинами.

Веранда.

Вератрин(а) (veratrinum), річовина, що добувається з чемериці й інших ростин; алькальоід $C_{32}H_{49}NO_9$: сильна отрута, побуджує до чхання, вживається при лікуванні невралгії, гістця й ін.

Верба (Salix), базькувата ростина, з родини вербуватих; дерева й кущі, поширені на північній півкулі Землі, багато видів, творять величезну кількість мішанців (нараховують до 8.000). Деревисті види називають вербами, кущасті — лозами. Корисні в дрібнім господарстві, бо швидко ростуть, невибагливі до ґрунту й легко розводяться (патиками чи патичками), велику послугу роблять при закріпленні сипких пісків, ярів та крутосхилів. Деревно верб легке; вживається на човни, ночви, дерев'яний посуд, паливо; кора — на дубило, прути — до плетення. Головні верби в нас:

Верба біла.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

біла (S. alba), найвища поміж вербами — до 20-25 м. вис., крихка (S. fragilis), — 10-15 м.; в. мигдальова (S. amygdalina), в. кошикова (S. viminalis), шелюга жовта (S. daphnoides) і шелюга червона (S. aeuxifolia) вживаються при закріпленні пісків, лоза пурпурова (S. purpurea) — добра на плетення. Ростуть у лісі: верба — іва (S. Caprea), лоза попеляста (S. cinerea), лоза вухата (S. aurita). Плакучу, чи вавилонську вербу (S. babylonica) з пониклими гілками розводять у садах. Верба вживається також у народньому лікуванні: відвари кори та листя вживають проти нежитів віддихових доріг, кормового проводу, гістця суставів, при плюванні кров'ю.

Вербалізм, (лат.) навчання оперте на виучуванні на пам'ять („кування") слів, правил, або цілих уступів з книжки, без вияснення учителем даного змісту й без зрозуміння його учнем. Нинішня педагогія осуджує такий спосіб навчання й протиставить йому навчання поглядове й індуктивне та самостійні вправи учеників у робітнях.

Вербальний, (лат.) словний, усний, дослівний.

Вербена, порплишник звич. (Verbena officin.), ростина з голубим цвітом до пів м. заввишки; занесена з Америки росте у нас скрізь попід плотами; вживається як лік проти порплиці. Деякі відміни плекають по домах для оздоби.

Вербицька Анастасія, рос. письм. *1861, авторка свого часу дуже популярних серед рос. читацького загалу повістей і романів, „Ключі щастя" й ін.

Вербицький, 1) Микола, укр. поет (1843-1909); перші твори в „Основі" 1862 під псевд. Білокопитий Миколайчик. Вірші, писані під впливом Шевченка і Куліша, визначаються легкою формою й чистою мовою; 2) Михайло, перший галицько-укр. композитор XIX в. (1815-70). Твори: Уступи до Служби Божої на мішаний і мужеський хор, світські хори, виключно мужеські, національний гимн „Ще не вмерла", кантата „Заповіт" Шевченка, співогри „Підгіряни", „Сільські пленіпотенти" та ін., 8 симфоній (увертюр) на орхестру на зразок Россіні та Обера, сольоспіви й ін.

Михайло Вербицький.

Вербів, пов. Перемишляни; 1927 найдено тут у горшку срібний скарб XI-XII вв. (жіночі прикраси східнього походження, тепер у музеї НТШ у Львові).

Вербіцький Людвик, поль. архітект і теоретик мистецького промислу, *1835, проф. львів. політехніки, видав зразки домашнього промислу селян на Україні, опис польсько-української археологічної виставки у Львові 1885, студію про біжницю в Яблонові.

Верблюди, верблюдуваті (Camelidae), родина паристокопитних жуйних тварин, без рогів, з розділеною, дуже рухливою горішньою губою, повним узубленням, з довгою, вигнутою шиєю, з довгими ногами з двома тільки пальцями, закінченими ратичками та з м'якою шерстю. Дуже витривалі на голод і спрагу й невибагливі на поживу. Сюди належать: 1) Верблюд одногорбий, дромедар (Camelus dromedarius), більший від коня, з одним, товщевим горбом на плечах. Живе, тільки освоєний, у півн. Африці і зах. Азії, а також в інших гарячих краях; одинока домашня тварина, що видержує важкі подорожі по пустинях; 2) Верблюд двогорбий (C. bactrianus), більший та менше поворотний від в. одногорбого, з довгою шерстю на шиї і сподом тіла та двома горбами на плечах. Живе дико в середній Азії; домова тяглова тварина серед. і півд. Азії; також плекають його на півд. Україні, в Ставропільщині, Донщині і Таврії; 3) Лама. Верблюди належать до найпожиточніших тварин, уживають їх до двигання тягарів і їзди верхом, самиці дають молоко, а з шерсти роблять сукно, з шкіри різні вироби.

Верблюд одногорбий.

Верблюд двогорбий.

Вербувати, (нім.) набирати вояків за плату; притягати масово до якогось діла.

Вербуваті (Salicaceae), родина базькуватих деревистих ростин; дерева й чагарники з черговими листами, овоч-коробочка. Дводомні, квіти базьками. Верба, тополя.

Верв, ст.-укр. назва родової громади та її області, відповідає польському ополю, а московському погостові, повстала в часі розпаду родового укладу означеної області тим чином, що роди зв'язуються для взаємної оборони й поруки. У верв може „вселитися" й чужинець, оселюючися на її області. Верв стає одиницею військовою, а її оборонним місцем є городище. Вона є також одиницею оподаткування супроти князя землі. Вкінці верв переймає повну поруку за своїх членів. Станеться на області верви злочин, вона має сама зачати слідство („гонити слід") і або відпровадити слід до іншої верви, або знайти і видати

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

злочинця, або за нього заплатити призначену грошову кару, тзв. „дику виру“ (гл. „Вира“). Верв виконує над своїми верв'янами судівництво, а судить вервний суд в означеним місці. Є це передтечі пізніших тзв. копних (громадських) судів на Україні. Отже верв є вже найнижчою публічно-правною, не приватно-господарською одиницею, якою в передісторичних часах був рід. У християнських часах верв стає також одиницею церковною, має спільну церкву. Територія верви була значна, мабуть відповідала пізнішому копному округові та ще пізнішій волостній громаді.

Верва, (фр.) запал, темперамент.

Вервиця, (лат.: rosarium), шнурок із нанизаними більшими й меншими перлами, чи зернами або коралями, якого вживають при молитві. Вервиця була знана вже в перших часах християнства. Нинішній її вигляд походить від св. Домініка (XIII в.).

Верв'є (Verviers), місто в східн. Бельгії, 41.000 меш., суконний промисл.

Вергановський Володимир, гал. укр. правник, бувший доцент австр. процедури на львівськім унів., дійсний член НТШ, *1876.

Вергарен (Verhaeren) Еміль, найбільший бельґ. поет, що писав фр. мовою (1855-1916). У поемах широкого розмаху, багатих в уяву і життєву правду, дає малюнки рідних звичаїв і краєвидів, оспівує терпіння працюючих і насолоду родинного життя. Наперекір песиміст і оптиміст. Найкращі збірки поезій: „Бурхливі сили“, „Полум'я“ „Різноманітна велич“ та ін.

Вергун Дмитро, галицький москвофіл, видавець журналу „Славянскій Вѣкъ“ у Відні 1900-1904, писав рос. вірші, співробітничав у „Новому Времені“ Суворіна.

Верґа Джованні, іт. письм. (1840-1922), писав новелі і драми. Його „Cavalleria rusticana“ послужила за лібретто до славної опери Масканьї.

Верґелянд Генрік Арнольд, норвезький поет і драматург (1808-45). Поема „Створіння, людина і Месія“, звана республіканською біблією.

Верґілій Публій Марон (Publius Vergilius Maro), один із найвизначніших римських поетів, творець алегоричної пастушої поезії (70-19 до Хр.). Його твори: 1) Пастушні вірші (Bucolica або Eclogae), 10 поезій, наслідувань, а то й перекладів гр. ідилій Теокріта; 2) дидактична поема „Про хліборобство“ (Georgica) в 4 книгах, його найбільш викінчений твір; 3) „Енеїда“ (Aeneis) в 12 книгах, римський національний епос. Зміст твору — зображення мандрівок та змагань Енея, мета — звеличання ціс. Авґуста як потомка Юля (Асканія), сина Енея. Твори В. були дуже популярні; їх учили в школах, пояснювали, з них навіть ворожено (стихомантія). В середньовіччі одні вважали Верґілія мало що не святим, а інші чарівником. Його Енеїда стала предметом травестій, м. ін. й нашого Котляревського.

Верґінія (Verginia), римська плебейка, вбита рідним батьком у 419 до Хр., коли хотів її збезчестити децемвір Аппій Клявдій.

Верден (Verdun), місто-твердиня в півн. Франції, 24.000 меш. В середньовіччі належав до Німеччини, від 1552 до Франції. 1870 після хороброї оборони здобутий німцями. Під час цілої всесвітньої війни (1914-18) ця твердиня, що стоїть на шляху до Парижа, ставила геройський опір наступові німецьких військ і не піддалася, хоч майже ціле місто перемінилося у румовище. Невдача наступу на В. мала великий вплив на нещасливий для німців кінець війни.

Вердер, гл. Жулави.

Вердер, 1) Авґуст, прус. генерал (1808-87); у війні з Францією 1870-71 облягав Страсбурґ; 2) Карл, нім. історик літератури і естет (1806-93). Праці про твори Шекспіра, Шіллера і Лесінґа.

Вердикт, (лат.) присуд присяжних суддів.

Верді (Verdi) Джюзеппе, іт. оперовий композитор (1813-1901), один з найвизначніших музичних драматургів XIX в. Зразу взорується в своїх операх на творах Доніцетті, опісля підлягає впливам Маєрбера, вкінці Ваґнера. Твори: „Ріґолетто“, „Трубадур“, „Травіята“, „Дон Карлос“, „Аіда“, „Отелло“, „Масковий баль“, „Фальстаф“, „Реквієм“, та ін. У своїх операх В. не виявляє ваґнерівської символіки ні в тексті, ні в музиці, а тільки малює трагічні або комічні сторони загально-людського життя. Також взаємне відношення співу й орхестри є у В. протилежне до теорій Ваґнера: в нього спів є головним музичним виразником, а орхестра тільки тлом.

Джюзеппе Верді.

Веред, гл. Виразка.

Верес (Calluna vulgaris), ростина з родини вересуватих; малий всезелений кущик, у півн. і серед. Європі на пісках і торфовищах; поширений у соснових лісах; цвіти рожеві, цвіте у вересні; вживається на дубило й виготовлення жовтої фарби.

Вересаєв В., властиво Вікентій Смідович, рос. письменник, белетрист і критик, *1867. Найбільше відома його повість „Записки лікаря“ перекладена на різні мови, в тім і українську.

Вересай Остап, відомий український кобзар з Прилуччини (б. 1803-90), звернув на себе увагу артистичним виконанням народніх дум і пісень, був знайомий з Кулішем, Чубинським і Лисенком, став популярним від свого виступу на київськім археологічнім з'їзді (1874). Його репертуар і техніку гри та співу розслідили й описали О. Русов та М. Лисенко.

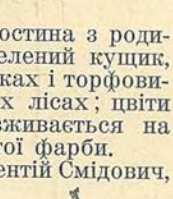

Верес.

Верес восковий, гл. Восковник.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вересень, дев'ятий місяць календарного року, названий так від вересу, що саме тоді цвіте; в єгиптян був другим місяцем з черги, у греків третім, а в римлян сьомим, звідкіля й його назва „септембер", що зховалася у багатьох народів.

Остап Вересай.

Веретено, 1) в прядільному ділі прудко обертовий прилад, що суче пряжу; 2) в. у млині — сторчовий вал, що безпосередньо приводить у рух млиновий камінь.

Веретільниця, падалиця, гладун (Anguis fragilis), ящірка без ніг, тому зверху подібна до вужа, ¼ м. дов., мідяної краски. пожиточна й неїдовита; гл. Ящірка.

Верешиця, ліва притока Дністра, 60 км. дов., пливе в багнистій долині.

Верешмарті (Vörösmarty) Міхаель, батько мадьярської національної літератури (1800-55), 1848 член нац. ради, засуджений і помилуваний австр. урядом. Драми: „Король Соломон", „Король Сігісмунд", довші поеми в гексаметрах: „Утеча Цаляна", „Цергальом" і „Заворожена долина".

Василь Верещагін.

Верещаґін Василь, рос. маляр (1842-1904); присвятив свій пензель проповіді пацифізму, малюючи, деколи з відражаючим реалізмом, страхіття війни. Картини з історії походу Наполеона на Москву, з рос.-тур. війни 1876-7 рр., з рос. походів у серед. Азії. Погиб під час рос.-японської війни.

Верещинський Юзеф, київський лат. єпископ, українець родом, †1599, проповідник і публіцист, що пропаґував заселення порожніх земель на Україні і боротьбу з татарами й турками, автор політичних брошур: „Droga pewna do prędszego i snadniejszego osadzenia pustyń w ruskich krajach rycerstwem królestwa polskiego", „Nowy Kijów" та ін.

Вержбіловіч Александер, рос. музикавіольончеліст (1849-1911), проф. петербурзької консерваторії.

Верига Даровський Александер, поль. повістяр і вчений, автор збірки польських приповідок і праці „Znaki pieczętne ruskie", *1874.

Веризм, (іт.) напрямок реалізму в італійськім мистецтві й літературі.

Вериківський Михайло, укр. композитор і дириґент опери у Харкові, *1896. Хорові й сольові обробітки українських народніх пісень, сольоспіви „Веснянки" й ін.

Верифікація, (лат.) провірка, завірення.

Верінґтон (Warrington), місто в зах. Англії, 77.000 меш., залізний промисл.

Верк, (нім.) цілість або складові частини машини, звич. годинника або фортепіяну.

Веркінґтон (Workington), місто в зах. Англії, 26.000 меш., залізний промисл.

Веркмайстер (Werckmeister) Андреас, нім. муз. теоретик і органіст (1645-1706). Писав теоретичні статті про гру на органах, музичну температуру й ін.

Верковіч Степан, півд.-слов'янський етнограф і археолог (1827-93), відомий з фальсифікованих збірок „Веда Словена", які ладив і продавав йому вчитель Гологанов.

Верлéн (Verlaine) Поль, фр. поет (1844-96), богеміст, найбільший поруч Бодлера. Почав своїми віршами реакцію проти „Парнасистів", бажаючи наблизити поезію до музики. Його поезія наївна, вельми вибаглива своєю незвичайною простотою та музикальністю. Співець змислового й чистого кохання: „Сатурнійські вірші" (Poèmes saturniens), „Романси без слів" (Romances sans paroles); під кінець життя навернувся до католицизму: „Мудрощі" (Sagesse).

Поль Верлен.

Верман (Woermann) Карл, нім. історик мистецтва, *1844, довголітний директор дрезденської ґалерії картин, автор монументальної „Історії мистецтва всіх часів і народів" та підставової студії: „Чого вчить нас історія мистецтва".

Вермілі (Vermigli) П'єтро Мартіре, іт. релігійний реформатор (1500-62).

Вермічелі, вермішéль, (іт.) тонкий, довгий макарон.

Вермонт (Vermont), півн.-схід. держава ЗДА, 24.770 км², 350.000 меш.

Вермут, (нім., вл. полин) біле вино, варене з полином.

Верн Жюль, відомий фр. письм. (1828-1905), автор фантастичних повістей, в яких передбачив чимало сучасних винаходів. Кількадесят томів його повістей, перекладених на всі мови, є досі улюбленою лектурою молоді, пр.: „Подорож довкола світу в 80 днях", „Таємний острів", „Подорож до місяця", „Діти капітана Ґранта".

Жюль Верн.

Вернадський Володимир, відомий мінералог, член укр. і рос. Академії Наук, перший президент ВУАН, *1863. Написав багато цінних праць з описової й хемічної мінералогії та кристалографії. Батько його Іван був професором політичної еконо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

мії у Києві й Москві, опісля директором харківського відділу Держ. Банку, мати — Марія багато писала на теми економічні, педагогічні й жіночі.

Вернація, (лат.) розвиток листків із бруснів весною.

Вернгаґен фон Ензе Карл Авґуст, нім. письм. (1785-1858). Офіцер у війнах наполеонівських, пізніше дипломат, учасник Віденського Конґресу. Написав: „Німецькі оповідання", „Різні вірші", „Ґете в освітленні сучасних" та ін.

Вернділь Йозеф, нім. механік (1831-89), винахідник набиваного ззаду крісу, уживаного в австрійській армії до 1888, коли його заступлено крісами Манліхера.

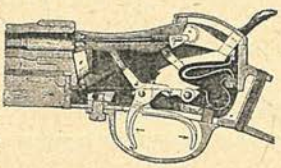

Механізм крісу Вернділя.

Верне́ (Vernet), родина фр. малярів: 1) Кльод Жозеф (1714-89), мариніст; 2) Шарль, франц. маляр і літограф (1758-1836), учень свого батька Жозефа, маляр побуту елеґантного світу й баталіст; 3) Еміль Жан-Орас, син Шарля (1789-1863), маляр воєнної слави Франції (колосальні баталістичні картини в Версалі, поверх 500 ілюстрацій до життєпису Наполеона), жанрист і портретист. У своїм часі боготворений за історичні картини, для нас цікавіший, як маляр побуту і портретист.

Еміль Жан Верне.

Вернер, 1) Альфред, нім. хемік (1866-1919), дослідник вартісности п е р в н і в; 1913 нагорода Нобеля; 2) Захаріяс, нім. священик-поет (1768-1823), відомий трагедією „24-го лютого" (Der 24 Februar); 3) Константин, статистик-агроном (1850-1902), досліджував м. ін. степову Україну; 4) Райнгольд, славний нім. подорожник і моряк (1825-1909), написав м. ін. „Морські образи", „Книга нім. фльоти", „Спомини з нім. морського життя"; 5) Ріхард Марія, нім. історик літератури (1854-1913), проф. унів. у Львові, написав м. ін. „Лірика й лірики", видав твори Геббеля; 6) Ян, також Ван дер Меер, голяндський маляр побутових сцен, портретів і краєвидів (1632-75); з небувалою до нього вмілістю віддавав гру світла й зміни повітря.

Вернер, прізвище кількох нім. малярів: 1) Антін, історичний маляр і жанрист, автор цілого циклу сцен з історії підбиття Франції Німеччиною в 1870; 2) Карл, маляр архітектур (1808-94), автор славного циклу краєвидів з над Нілу, його особливістю була акварея; 3) Фріц, маляр і рисівник побутових сцен з рококовою обстановою (1827-1908).

Вернет Іван, швайцарець, прибув на Україну 1787 як учитель, служив м. ін. у Харкові, написав ряд подорожніх споминів про Україну.

Еміль Жан Верне: Мазепа.

Верни́вода, в укр. казках велетень, що своїми вусами повертає воду.

Верниволя, псевдонім О. Конпського.

Верни́гора, в укр. казках герой, що мав силу перевертати гори.

Верни́дуб, в українських казках герой, що самими руками ломав великі дуби.

Верні(с), (фр.) рідина, що забезпечує предмети перед зіпсуттям, уживається також до малювання. О л і й н і в е р н і с и виробляються варенням льняного або терпентинового олію з окисами олова, цинку або манґану; ж и в и ч н і в е р н і с и виробляють, розпускаючи живиці в алькоголю (шеляк); я п о н с ь к і в е р н і с и виробляють з живично кавчукової рідини, яку виділюють деякі підрівникові дерева: сумах, айлант та ін.

Верні(с) Мартена, барвник розпущений у живичному розчині; ляк, відпорний на вогкість та зміну температури, вжитий вперше родиною фр. столярів Мартенів (XVIII в.) на зразок японських ляків.

Вернісаж, (фр., вл. покривання ляком) святошне відкриття малярської виставки.

„Верні(с) му" (фр. vernis mou) техніка травлення металевої плити, якою осягаємо в репродукції характер рисунку крейдою. На металеву плиту, потягнену вернісом, кладеться зернистий папір і на ньому наводиться рисунок олівцем. Відриваючи папір від плити, зриваємо й верніс на місцях, надавлених олівцем, після чого травимо плиту, як при офорті. Цю техніку придумано в XIX в., а вживав її з особливим успіхом франц. маляр Ропе́.

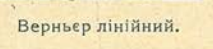

Верньєр лінійний.

Верньє (Vernier) П'єр, фр. математик (б. 1580-1637), винайшов прилад, названий його іменем верньєр. Згаданий прилад

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

складається з маленької поділки, яка посувається здовж більшого мірила, та дозволяє зміряти частини одиниць головної поділки. Дехто вважає винахідником цього приладу португальця Педра Нунеза й тому називають його нонієм.

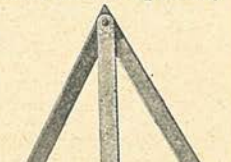

Верньєр коловий.

Верньйó (Vergniaud) П'єр, фр. політик часу Великої Революції (1759-93), президент Національних Зборів. Погиб на ґільйотині.

Верона, місто в півн. Італії, 90.000 меш. Музеї старовини, мармуровий амфітеатр з 290 по Хр.

Верональ, двоетиль-мальоніль-мочник, кристальна річовина, вироблюється технічно з мочовини, служить як сильний насонний лік.

Верона; вид міста з амфітеатром.

Веронезе (Veronese), вл. Каліярі (Cagliari) Паольо, іт. маляр (1528-88), працював здебільша в Венеції й Римі. Один з чоловых представників монументального малярства, славний своїми біблійними бенкетами й алеґоріями, в яких віддає тогочасний побут найвищих культурних кол Італії.

Вероніка, безвершки, протачник (Veronica), ростина з роду ранниковатих, поширена по цілому світу. У нас росте скрізь і своїми синенькими цвіточками нагадує незабудьку. Закордонні відміни плекають для окраси. Листя в. лікарської вживають як чай і як лік на „прочищення крови".

Вероніка, св., за переказом, побожна єрусалимська жінка, яка подала Христові хустину, щоби нею обтер скривавлене лице; на тій хустині (рушник св. В.), кажуть, відбилося лице Христа; гл. Ахейропоета.

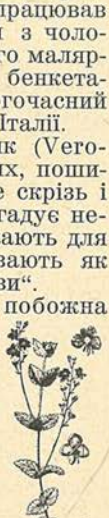

Вероніка.

Веррій Фляк (Marcus Verrius Flaccus), староримський педагог і вчений граматик з часів Авґуста й Тіберія. До нас дійшли лише уривки його енциклопедичного словника (De verborum significatu) та ін. творів; †14 по Хр.

Верроккіо (Verrocchio) Андреа, вл. Андреа ді Мікеле ді Франческо Дроні, флорентійський маляр і різьбар (1436-88), учень Донателла, учитель Леонарда да Вінчі й Перуджія, один з найвидатніших творців зарання фльорентійського ренесансу. З його різьбарських праць найзамітніші: статуя молодого Давида й пам'ятник Коллеонія в Венеції. Малярські праці В. рідші, зпоміж багатьох йому приписуваних автентичною є тільки картина „Хрещення в Йордані" в фльорентійській академії та „Мадонна" в берлінському музеї.

Веррофон, (фр.-гр.) шкляний музичний прилад, відомий уже у середньовіччі; складається з багатьох шкляних чарок, різної величини, які настроюють хроматично, наливаючи в них відповідну кількість води; грають на них, потираючи вогким пальцем вигладжений беріжок відповідних чарок.

Версаліки, (лат.) у друкарстві великі початкові букви.

Версаль, передмістя Парижа, 70.000 меш. Тут знаходиться славна королівська палата, збудована за Людвиків XIII і XIV архітектами Лемерсьє, Лявó й Мансаром, була тоді зразком для всіх палат королів і вельмож XVIII в. Її розміри, архітектура й розкіш обстанови була на свій час вершком смаку й розтратности. В 73 м. завдовшки „Зеркальній ґалерії" головного будинку, в королівських світлицях і каплиці (закінченій 1710) зібране все багатство

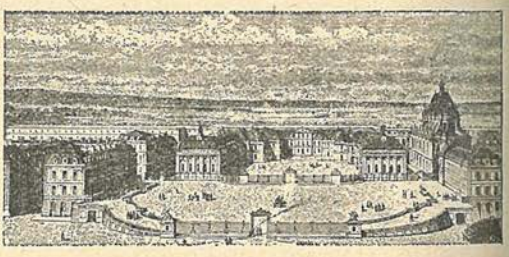

Версаль; королівська палата.

стилю Людвика XIV. Решта кімнат заповнена велетенськими картинами подвигів Франції на полях боїв і дипломатії та великою збіркою історичних портретів. У Версалі заключено 1871 мир Франції з Німеччиною, а 1919 мир Антанти з Німеччиною.

Версальський мир, мировий договір, підписаний у Версалі 28 VI 1919, закінчив світову війну. Проти Німеччини стануло як противна договірна сторона 27 держав, у першому ряді Франція, Англія, Італія й Японія. Німеччина відступила Франції Ельзас і Льотарингію, Данії півн. Шлезвіґ, а Польщі Познанщину, зах. Прусію, частину Шлезька і схід. Прусії; Данціґ став вільним містом, округ Заари віддано на 15 літ під управу Ліґи Націй. Німеччина втратила всі колонії, зобов'язалася платити воєнні відшкодування (тзв. репарації), обмежити армію й фльоту, дати державам

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

антанти різні привілеї в торговлі, комунікації й ін. Є це найбільший і найскладніший з усіх новітніх договорів і складається з 15 частин: 1. Загальні постанови; 2. і 3. Територіяльні постанови; 4. Німецькі права та інтереси поза Німеччиною; 5. Військові, морські й повітроплавні застереження; 6. Воєнні полонені та могили; 7. Кари; 8. Відшкодування; 9. Фінансові застереження; 10. Економічні з.; 11. Повітроплавство; 12. Пристані, водні шляхи та залізниці; 13. Оборона людської праці; 14. Ґарантії (забезпека); 15. Різні технічні справи. В основу В. договору лягло „14 пунктів" президента Вільсона, з'ясованих у його промові 8. січня 1918, за виїмком пункту про „свободу морей", а з додатком „воєнних відшкодувань за шкоди і втрати". Дійсними творцями В. договору були Вільсон, Льойд Джордж і Клемансо; у своїх домаганнях супроти Німеччини — як стверджують об'єктивні англ. історики — вони мусіли числитися із загальною опінією своїх країн, що домагалися „гострої кари для винуватців війни".

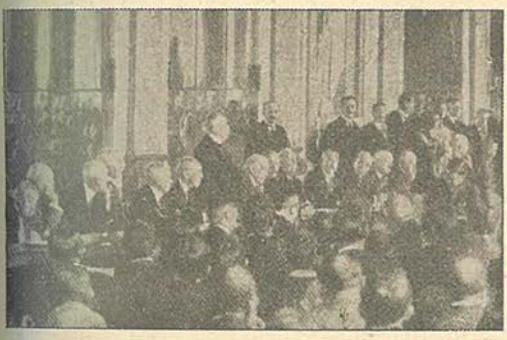

Підписання Версальського миру.

Версифікатор, (лат.) віршар, мистець у віршуванні.

Версифікація, (лат., фр.), віршування, наука віршування.

Версія, (лат.) відміна в передачі події, відмінне оповідання.

Верстак, 1) різної будови стіл із пристроями для закріплювання й оброблювання предметів (пиляння, стругання, довбання та ін.); 2) друкарський станок.

Верстат, назва багатьох машин-знарядь, що служать для вироблювання й оброблювання різноманітних річей, як от: в. ткацький, в. гончарський, в. токарський, в. довбальний та ін.

Верстати, вирівнювати; у друкарстві: укладати в сторони або стовпці друкарські черенки.

Верстатка, металева лінійка; у друкарстві рямка для укладання черенок.

Верства, 1) стародавня укр. міра на довжину. В творі „Хожденіє" прочанина Данила, що 1107 відбув подорож до св. Землі, є згадка, що „від Рамли до Іерусалима 20 верствов великих". У XVI в. 1 верства=798 сажнів = біля 1·55 км. П'ять таких верстов творили тогочасну милю. Тепер 1 верства= 500 сажнів=1·06679 км. (1·06679 км.), 1 квадратна верства=1·138 км²; гл. Кілометр; 2) шар, пласт, пластина.

Верствування, питомий уклад осадових скал. Верстви є звичайно відділені пластами з відмінного матеріялу (тзв. фуґи). Верствування буває згідне, коли верстви є рівнобіжні, і незгідне, коли до себе нахилені.

Верстовський Олексій, рос. композитор (1799-1862); опери „Пан Твардовський", „Вадим", „Аскольдова могила".

Верствування: 1) згідне, 2) незгідне.

Вертгаймівська каса, гл. Каса.

Вертгаймівський замок, гл. Замок.

Вертгаймівський ключ, гл. Ключ.

Вертеба, лійкувата западина в гіпсових частях Поділля і Покуття; гл. Більче зол.

Вертень кораблевий (Teredo navalis), тваринка з роду листкозябрих м'якунів, до 16 цм. дов., із заниділими шкаралупками; вертить діри в дереві надморських будівель, кораблів та човнів і цим спричинює великі шкоди.

Вертень кораблевий.

Вертеп, ляльковий театр, поширений на Україні та в Польщі в XVI й XVII вв. й відомий теж під іменем „шопка" (у Польщі) й „бетлейка" (на Білорусі). Український вертеп мав вигляд одноповерхового дерев'яного домика, в якому нагорі показували Різдвяні події, а надолинки веселі „інтермедії" з сучасного побутового життя.

Вертерівський одяг, одяг героя повісти Ґете „Терпіння молодого Вертера". Носили його залюбки в останніх десятиліттях XVIII в. Складався з циліндру, жовтої камізолі, жовтих шкіркових штанів, синього фраку й чоботів з викладаними холявами.

Вертикальний, простовісний, сторчовий.

Вертун сосновий (Melampsora pinitorqua), ростина, грибний галапас на соснових гілках, викликає викривлення гілок.

Український вертеп.

Верф, (гол.) місце в пристані для будови й направи кораблів.

Верхів'я ріки, приджерельна смуга ріки.

Верхнєудінськ, річна пристань при впа-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ді Уди до Селенґи на Далекому Сході, столиця Бурято-монгольської РСР, 22.000 меш., торговля з Китаєм, шкіряні вироби та миловарні.

Верхнєуральськ, місто над гор. Уралом, 15.000 меш., заложене 1734 як кріпость Верхояіцьк.

Верхняк, зверхній покрив різних, особливо музичних, приладів; загалом зверхній покрив; в геології: горішня верства осадових скал.

Верхньо-Дніпровське, місто при впаді Самоткані в Дніпро в окрузі Дніпропетровська; 5.900 меш. (77% українців, 16% жидів); основане 1780 на місці запорізького зимовника; мала річна пристань.

Верховина, гориста країна.

Верховинець Василь, вл. Костів В., сучасний український музичний етнограф, *1880, автор праць про укр. весілля й танець, особливо замітна його праця „Теорія укр. народнього танка".

Верховинець окатець, гл. Мотиль.

Верховна власність. Середньовічна система германського права знає повну й неповну власність. Неповна власність зветься тому так, що ділиться між дві правні сфери, які взаїмно доповнюються до цілости; це поділ власности на верховну власність і на ужиткову власність. В. в. належала пр. ленному панові, ужиткова васалям; в. в. прислугувала дворянинові, ужиткова селянам. На цьому основувалася панщина. Зі знесенням панщини стратив цей поділ на верховну та ужиткову власність своє значіння: давня ужиткова власність замінилася на повну власність, але селяни заплатили за це означене законом відшкодування.

Верхоналивне колесо, гл. Водяний двигун.

Верхояіцьк, гл. Верхнєуральськ.

Верхоянськ, місто і повіт Якутської Автономної РСР, в схід. Сибірі; заселення дуже рідке: 900.000 км² і 20.000 меш., переважно якутів. Хліборобство неможливе, бо зима триває пів року, а морози найбільші в світі (до —72°), світовий „бігун зимна".

Верхрата, село над Ратою в Галичині, 1678-1806 був там манастир, що славився чудотворною іконою Богородиці.

Верхратський Іван, укр. педагог, природник і філолог (1846-1919), дійсний член НТШ і перший голова його Мат.-Природ.-Лікарської Секції та редактор її Збірника; дослідник рістні й звірні Сх. Галичини, знавець комах, особл. мотилів, дослідник галицько-українських говорів; поклав основи укр. наукової термінології для всіх природничих наук, написав багато наукових праць з ділянки ентомології й діялектології та перші укр. шкільні підручники в народній мові для всіх природничих наук; багаті свої збірки комах, а гол. мотилів, дарував Науковому Т-ву ім. Шевченка у Львові, даючи тим основу до його природничого музею.

Іван Верхратський.

Верцінґеторікс (Vercingetorix), проводир арвернів, підняв майже всіх ґаллів до боротьби з Цезарем, піддався в Алесії 52 до Хр., вбитий у Римі 46 до Хр.

Верчелі (Vercelli), місто в півн.-захід. Італії, 33.000 меш., старий собор, церква св. Андрія (1219), музей римської старовини.

Вéрша, вéршка, подовгастий рибальський прилад із лози, для ловлення риби.

Вершок, рос. міра довжини, 16-та частина аршина, 4·445 цм.

Вершок, у геометрії: в. кута, точка, де перетинаються рамена кута; в. трикутника і взагалі многокутника, точка, де сходяться два сусідні боки; в. гострищі (піраміди) та стіжка (конусу), точка, з якої виходять усі бічні руби (грани) гострищі, чи твірні лінії (боки) стіжка.

Веселіновіч Янко, серб. письм.-народник (1862-1905); повісті й оповідання з селянського життя зах. Сербії.

Веселка, гл. Дуга.

Весело-боковеньківський дендрологічний парк, на Катеринославщині, містить у собі більше 200 листкових і чатинних европ. і ам. деревних порід; 1924 входить у склад досвідних установ України для вивчення питань культури чужоземних деревних порід (екзотів).

Веселовський, 1) Микола, рос. орієнталіст-археолог (*1848), проф. Спб. університ. З численних праць торкаються України: „Про могили Кубанщини", „Статуетки домікенської культури в могилах на Україні і Кавказі", „Танаїс Молодший"; 2) Олександер, визначний рос. історик порівняного літературознавства (1838-1906), знавець середньовічної літератури, дослідник т. зв. мандрівних тем у писаній та народній літературі, автор поважних праць: „Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ", „Опыты по исторіи развитія христіанской легенды", „Разысканія в области русских духовных стихов", „Южнорусскія былины", „Из исторіи романа и повѣсти", „Румынскія, славянскія и греческія коляды", студії про Данте, Боккаччо і Джордано Бруно та багато ін.; 3) Олексій, брат Олександра, рос. історик літератури (1843-1919), проф. моск. університету. Важніші праці: „Старинный театр в Европѣ", „Западное вліяніе в русской литературѣ", студії над Мольєром.

Олександер Веселовський

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Весель-Косеський Йован, словінський поет (1798-1884), багато перекладав із чужих поетів. Своїми писаннями дуже причинився до розбудження народньої свідомости словінців.

Весельський (Wesselski) Альберт, нім. фолклорист, *1871, автор праці про середньовічні казки („Die Märchen des Mittelalters"), в якій доказує, що народні казки є штучного літературного походження.

Весілля, обряд, зв'язаний з заключенням подружжя або з його замітнішими роковинами. Срібне в. 25-ліття, золоте 50-ліття, залізне 60-ліття, діямантове 75-ліття весілля; гл. Вінчання.

Веслей (Wesley) Чарлз (1703-91) і Джон (1708-88), два брати, англ. проповідники, основники секти методистів (1729).

Веслюки (Steganopoda), великі плавуни, з короткими ногами, в яких усі 4 пальці звернені до переду. Сюди належать: пелікан, корморан, фреґата, сулла й фаетон.

Весляки (Copepoda), маленькі, до 5 мм. дов. ракуваті тварини, з роздвоєними, веслуватими ніжками та звичайно з одним тільки оком посеред чола. Морські весляки творять основу „планктону" й є головною поживою китів та риб. В солодких водах дуже звичайна: одноочка бура (Cyclops fuscus), до 3 мм. дов., самичка з 2-ма довгими яйценосними торбами. Багато родів в-ків живе галапасно на рибах, пр. гнидка окуневата (Achtheres percarum), риб-вошка веслувата (Argulus foliaceus), почепичка (Lernaea)

Весляки: Риб-вошка листувата.

Весляник (Argonauta), гл. Головоногі.

Веслярство, відоме здавна. Славні плавби запорожців по Чорному морі на чайках. Тепер до змагу веслування вживаються різні човна: на 1-2 осіб дінґі, на 3-4 осіб йоля або ґіґ, на 10-15 осіб кутер, на 30-40 пінаса або барка і т. ін. Перегонові човна роблять з сосни, кедру, дуба або гебану; стінки 5-10 мм. завгрубшки, човники 60-100 цм. завширшки, 4-20 м. завдовшки. Всі човна до веслярського змагу є одно або двовеслові, т. зн. один гребець працює одним або двома веслами. Весло буває одно й дволопаткове, ручне, або закладається у кочет; у перегонових човнах кочети „виложені" на 1 м. поза беріг (борт) човна. Вживають також каюк, крите човно ґренляндського походження, буває складаний із ґумового полотна, та індійський кану, первісно з березової кори, (буває й під вітрилом). Славні щорічні веслярські змагання — реґати — університетів Оксфорд і Кембрідж (перші 1826).

Каюк під вітрилом.

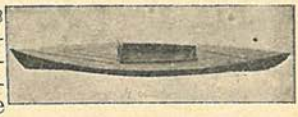

Каюк звичайний.

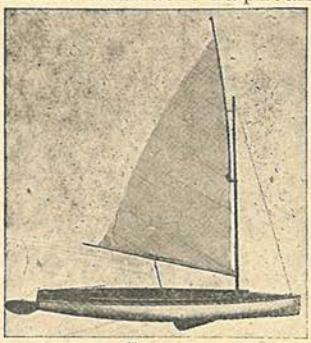

Йоля.

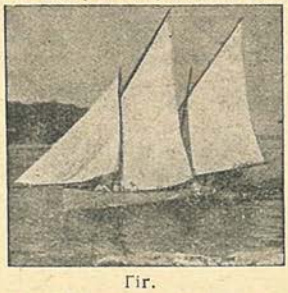

Ґіґ.

Весна, пора року, на північній півкулі Землі від 21 березня до 21 червня, на південній півкулі в часі нашої осени. Там, де весна наступає по морозній, холодній зимі, вона розбуджує всю живу природу до нового життя; збільшення тепла, багато сонця, та значна кількість води з стоплених снігів і багатих атмосферних опадів спричинюють буйний розвиток і розцвіт ростин; весняне тепло й сонце впливають навіть на тварини й людей, спричинюючи живу чинність залоз внутрішнього виділювання, а вслід за тим ліпшу переміну матерії й збільшення життьових сил. Тому прихід весни у багатьох народів споконвіку обходиться святошними обрядами. „Свята весна" (Ver sacrum), староітальська жертва з первачків, яку приносили богам мешканці Італії в часах великої скрути. В найдавніших часах первачки складалися з людей і товару, пізніше жертвували тільки товар (безроги, вівці, кози, рогатий скот), а людей, визначених на жертву, коли дійшли літ, силували оселятися на чужині.

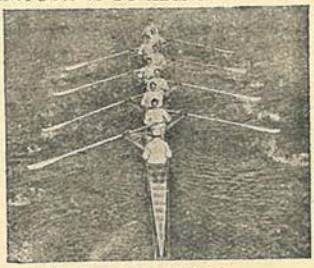

Перегонова вісімка.

Перегонове човно.

Веснянки, народні обрядові пісні, що співаються у нас ранньою весною, звичайно від Благовіщення, майже виключно молоддю, у Зах. Україні в зв'язку з Великод-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нем („гагілки“) й мають часто форму пісень-ігор (пр. „просо“, „журавлі“). Найбільшу збірку укр. веснянок видав В. Гнатюк під наголовком „Гагілки“.

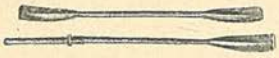

Весла: одно і дволопаткове.

Кочет.

Веснянки, ефеліди, малі жовтаві й бурі плямки на шкірі внаслідок неправильного нагромадження барвника в поверхневих верствах шкіри. Зникають звичайно в старшому віці. Проти в-к радять змивання 1% водним розчином сублімату або 5% окисненою водою, обклади з саліцилевим спиртом, прикладання цитринової шкірки і т. ін.

Ярослав Весоловський.

Весоловський Ярослав, популярний гал.-український журналіст (1881-1917). 1903 був редактором коломийського „Поступу“, 1904-6 черновецької „Буковини“, 1907 переїздить до Львова на редактора видань т-ва „Просвіта“, рівночасно стає співробітником „Діла“, входить до його редакції, а один час 1910-11 навіть стоїть на її чолі; 1914-17 був референтом укр. і рос. преси в міністерстві закордонних справ у Відні, де й помер.

Веспасіян.

Веспасіян Тіт Флявій, рим. цісар 69-79 по Хр., спершу намісник в Африці, 66 здавив жидівське повстання; часи його панування були добою миру й світлости Риму.

Веспуччі (Vespucci) Америґо, іт. подорожник (1451-1512), їздив до Венесуелі й Бразилії, описав ці подорожі й цим здобув розголос, так що на предложення Вальдземюлера Новий Світ прозвано від його імени Америкою.

Америґо Веспуччі.

Вессекс, („Зах. Саксонія“) одна з 7 держав англосаксів, які 728 вессекський король Еґберт злучив в одно королівство „Англія“. Столицею був Вітанцестер (тепер. Вінчестер).

Вессобрун, Вессенбрун, славний манастир Бенедиктинів у гор. Баварії, оснований 753, тепер у руїнах.

Вессобрунська молитва (Wessobrunner Gebet), одна з найстарших пам'яток німецької мови (althochdeutsch) з початку IX в., колись у бібліотеці вессобрунського манастиря, тепер у Мюнхені.

Веста (Vesta), у греків Гестія, італська богиня домашнього огнища. В її (круглім) храмі на римському форумі горів вічний святий огонь державного огнища; зберігали його жриці, вестальки.

Вестальки, в старинному Римі жриці богині Вести, яких обов'язком було берегти вічного вогню. В. мусіли заховувати дівоцтво.

Вестарп Куно, нім. політик, *1864, голова консервативної партії, опісля народовецького її відламу, видавав „Kreuzzeitung“.

Весталька.

Вест-Броміч, (West-Bromvich), передмістя Бермінґему, 80.000 меш., копальні вугілля, залізний і шкляний промисл.

Вест-Вірджінія (West-Virginia), півд.-схід. держава ЗДА, 63.600 км², 1,500.000 меш. Гориста країна, поклади вугілля, солі та нафти, управа пшениці, тютюну й кукурудзи, шкіряний промисл; гол. місто Чарлзтон.

Вест Гартлпул (West Hartlepool), пристань у півн. схід. Англії, 70.000 меш.

Вестгем (West Ham), передмістя Лондону, 320.000 меш., хемічний промисл.

Вест-Енд, (англ.) західня аристократична частина Лондону.

Вестерґор (Westergaard), 1) Гаральд Людвіґ, данський економіст, *1853, професор, автор численних наукових праць; 2) Нільс Людвіґ, данський орієнталіст (1815-78); відкрив у Персії гебрів, приклонників старинної релігії Зороастра, вивчив клинописи Ахеменідів, дослідив руїни Персеполю.

Вестермарк Едвард, фін. етнолог і соціолог, *1862, проф. лондонського унів., автор праці про сім'ю („History of Human Marriage“), де користуючися порівняльно-біологічною методою, обстоює теорію про первісність моногамії. Зокрема займався весільними й релігійними звичаями та обрядами мароканців.

Вестибуль, (лат.) у староримському домі вузькі сіни, що вели до атрію. Тепер взагалі передсінок, сіни, велчкий передпокій, звідки йдуть двері до кімнат і сходи на поверх.

Вест-Індія, архіпелаг між півн. і півд. Америкою (Антільські острови й Багами).

Вестіярій, (лат.) роздягальня.

Вестмінстерське абатство, собор і мавзолей англійських королів у Лондоні, найкраща пам'ятка англійського ґотику, якої будова почалася в 1245, а закінчилася щойно в 1722. Величне нутро собору (156 х 61 м.) виповнене пам'ятками мистецтва усіх стилів, від ґотику починаючи.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вестфаліт, вибухова річовина, складається з амонової салітри (95%) та живиці (5%) або 91% амон. салітри, 4% потасової салітри та 5% живиці. Уживається до розсаджування каміння.

Вестфалія (Westfalen), 1) нині пруська провінція, 20.225 км², 4,800.000 меш., гориста країна, багаті поклади вугілля, залізної й ін. руди, великий залізний та волокняний промисл, гол. місто Мюнстер; 2) 1807-13, разом

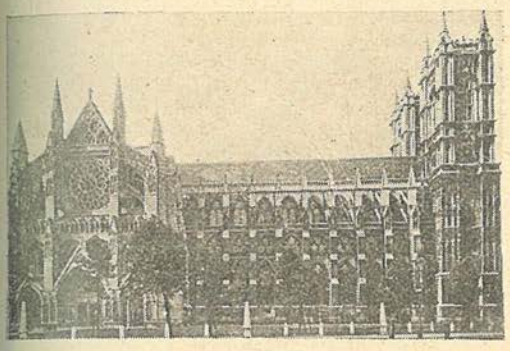

Вестмінтерське абатство.

з Гессеном, Бравншвайґом та Ганновером буферна держава Наполеонового брата Жерома.

Вестфальський мир, підписаний в Мюнстері 24. X. 1648, покінчив 30-літню війну.

Вестфальські свині, гл. Свиня свійська.

Весь, фінське плем'я, згадане в літописі Нестора.

Ветеран, (лат.) старий вояк; в переносному значінні: старий заслужений діяч.

Ветеринарія, ветеринарна медицина, наука про лікування й догляд за здоров'ям (гігієною) тварин. В. слово кельтійське, позичене римлянами, але лікуванням тварин займалися люди геть давно перед кельтами в Єгипті, Індії, Китаї, старій Персії й Греції. У римлян в. була вельми розвинена (славний твір Колумелли, присвячений ветеринарії, не втратив і досі значіння). З упадком римського цісарства староримське знання з ветеринарії зібрано докупи й видано на приказ цісаря Константина Порфірородного. Цей збірник уживався в Европі аж до XVI в. Розвиток европейської ветеринарної науки зачинається у XVIII в. Першу ветеринарну школу засновано 1762 в Ліоні.

Ветеринарне право, (лат.) обіймає те право, що торкається здоровля тварин. Сюди належить також охорона людей від тваринних недуг.

Ветиль, старинне місто в Палестині, згадуване часто в св. Письмі Старого Завіту.

Ветлина, псевдонім письм. Т. Бордуляка.

Вето, (лат. veto=заборонюю) заборона, спротив, право одиниці з державною владою відкинути зовсім або на якийсь час припинити виконання розпорядків другої державної влади. Вето буває абсолютне (цілковите) й обмежене. При абсолютному веті парлямент уже не має права обговорювати закон, на який наложено вето; при обмеженому парлямент має право ухвалити законопроєкт наново й тоді, при деяких вимогах, стає він законом уже без згоди голови держави. Право вета стрічаємо в різних державах, особливо голосне є вето в польському соймі, прикладене вперше 1652 проти потвердження соймом білоцерківської умови. В Польщі один посол міг усунути справу з порядку дня, а навіть цілком зірвати сойм. Нині право вета має м. ін. президент в ЗДА; ним може він на якийсь час спинити виконання ухваленого закону.

Ветраніч-Чавчіч Нікола, в чернецтві Мавро, хорватський поет (1482-1576). Писав пісні політичні, релігійні й філософічного змісту, сатири, поеми, містерії.

Веттерберґ (Wetterbergh) Карл Антон, шведський письменник (1804-89); писав повісті, м. ін. „Дядько Адам", поезії і т. ін.

Веттерн, озеро в Швеції, 2.000 км², 126 м. глиб., міняє часто свій позем поверхні.

Ветштайн (Wettstein) Ріхард, нім. ботанік, *1863, проф. унів. у Відні, основник систематики ростин із геогр.-морфолог. становища, дослідник рістні півд. Бразилії й Сокотори та мікроскопної будови ростин.

Вецляр (Wetzlar), нім. місто над Ляною, з церквою з IX в. з руїнами замку, де крився псевдо-Барбаросса, і пам'ятками по Ґете. Тут під час світової війни був табор укр. полонених, зорганізований „Союзом визволення України". В таборі йшла жива просвітня робота, був театр, бібліотека, школи, виходила газетка „Просвітний Листок", переіменована опісля на „Громадська Думка".

Веццозо, (іт. vezzoso) любо, весело.

Вечелліо, гл. Тіціяно.

Вечерниці, або досвітки — на Україні вечірні зібрання дівчат і парубків в осени й взимку. Відбувалися звичайно в хаті бездітної вдови, званої „вечернична (чи досвітчана) мати". Дівчата приносили харчі, парубки горілку, солодощі, тощо. На вечерницях бавилися, співали пісень, оповідали казки, танцювали під музику. По вечері лягали спати на соломі, кожен парубок із своєю дівчиною. Вдосвіта вставали, парубки відходили, а дівчата лишалися й працювали — це й є властиві досвітки.

Вечерниця, літературний тижневик, виходив у Львові 1862-3. Перший орган народовців; співробітничали в нім Федір Заневич (Юрко Ворона), Данило Танячкевич (Будеволя), Володимир Шашкевич, Ксенофонт Климкович, Наталь Вахнянин та ін.

Вечерниці пахучі (Hesperis matronalis), до 1 м. вис. зелиста ростина, з роду хрестоцвітних; походить з півд. Европи, плекається у нас по городцях задля пахучих цвітів; цвіте пізнім літом.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вечірня, церковне вечірнє богослуження, яке тепер правиться переважно тільки напередодні свят і в самі свята.

Вечірня зоря, вечірня зірка, гл. Венера.

Вежбіцький (Wierzbicki) Юзеф Станіслав, поль. письм.,*1853. Писав поезії, поеми, баляди, драми. Найкращий твір, поема „Ганка", малює живі типи селян і краєвиди Поділля.

Вежбовський (Wierzbowski) Теодор Фелікс, поль. учений, філолог та історик літератури (1853-1923), проф. унів. і директор Архіву давніх актів у Варшаві.

Вєлічка, місто біля Кракова, 7.300 меш.,

Вєлічка: копальня соли.

копальні соли, знані вже в XI в., нині річний добуток соли 75.000 сотнарів.

В'єля (Wjela) Ян, горішньо-лужицький письм. (1822-1907), писав під псевдонімом Радисерб поезії, головно епічні, та історичні повісті. Оголосив багато етнографічних матеріялів у „Časopis-y Maćicy Serbskeje".

Вєльонський Піюс, поль. різьбар, *1849, творець бронзової групи „Боян" на краківських плянтах.

Вєльопольський Александер, маркграф, поль. державний діяч (1803-77). В 1861-63 стояв на чолі шкільництва та судівництва, а вкінці цілої цивільної управи в Конґресівці, як заступник намісника, й перевів низку реформ, заснував тзв. Головну школу, опісля перетворену на університет. Повстання 1863 перечеркнуло угодову політику Вєльопольського.

Вєльськ, повітове місто Волоґодської губернії, знане з літопису під 1137, як новгородська осада.

Вєнєвітінов Дмитро, рос. поет, філософ і літер. критик (1805-27). Перейнятий духом і ідеями німецьких письменників мав великий вплив на сучасників.

Вєнявський, 1) Генрик, поль. композитор, славний скрипак-віртуоз (1835-80), камерний скрипак у Петербурзі. Твори: два скрипкові концерти й кілька популярних сольових творів на скрипку; 2) Юзеф, брат Генрика, піяніст і композитор (1837-1912), проф. консерваторії у Москві й у Брюсселі, опісля директор Музичного Т-ва у Варшаві. Твори на фортепіян.

Вєржболово, перед світовою війною важна рос. гранична заліз. стація на кордоні Прусії (нім. Вірбален), тепер лит. містечко Вірбаліс, 4.000 меш.

Вєрний, гл. Алма-ата.

Вєруш-Ковальський Альфред, поль. маляр мюнхенської школи (1849-1916), малював сцени з полювань та з козацького життя.

В'єт, Вієта (Viète, Vieta), Франсуа, славний фр. математик (1540-1603).

Вєтлуґа, ліва притока Волги, 795 км. дов., сплав дерева.

Вєтухов Олексій, рос. фолкльорист і філолог, *1869, про „Заговоры, заклинанія и др. виды нар. врачеванія, основанные на вѣрѣ в силу слова", про О Петебню й ін.

Літнисько Єзаїм. Пом. Укр. Вчит. „Оселя" у Ворохті.

Взаїмна Поміч Українського Вчительства, (В П У В)— професійна організація українського народнього учительства, спочатку в Галичині й Буковині, тепер у Польщі, заснована 1905, ВПУВ має централю у Львові та 47 окружних відділів. На загальне число 3.500 учителів-українців під Польщею було в 1930 членами Т-ва 3.098 (88·5%). ВПУВ видає становий орган „Учительське Слово", педагогічний місячник „Шлях навчання й виховання", педагогічні твори, удержує педагогічну бібліотеку. Майно Т-ва: власний дім у Львові, літнисько „Оселя" у Ворохті, реальності в Мушині й Криниці.

Взгін, тиснення, звернене вгору, якому підлягає тіло, занурене в рідині (течі). Воно проявляється таким чином, що тіло, занурене в рідині, тратить своєї ваги (тягару) стільки, скільки важить рідина об'єму тіла. (Архімедів закон).

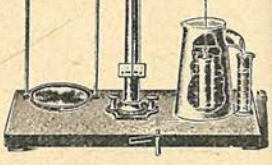

Вага до міреннн взгону.

Вибалок, бічна балка.

Вибійка, рід грубого перкалю або полотна, що має витиснений однобарвний малюнок.

Вибір, вибори, назначування осіб на деякі становища при помочі голосування — в протиставленні до призначення (іменування).

Вибірний ліс, ліс, в якім дерева руба-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ють на вибір, а не суцільними зрубами; такий спосіб рубання повстає з міркувань господарського характеру (пр. неповний збут) або як один із способів лісовирощення (поновлення лісу деревами полишеними для розплоду).

Вибірні (альтернативні) зобов'язання дають довжникові право вибору між двома або кількома чинитьбами. Коли зобов'язаний зробив уже вибір, не може сам від нього відступити. Якщо заключено договір виразно з застереженням вибору, а вибір став неможливим наслідком припадкового знищення одного чи кількох предметів вибору, то та сторона, якій прислугує вибір, не обов'язана виконати договір. Але якщо притім покажеться провина зобов'язаного, то управнений може потягнути його до відповідальности за знівечення вибору.

Виборґ, гл. Вііпурі.

Виборний уряд, уряд, який дістається через вибір, пр. у самоуправах.

Виборче право, виборча свобода, виборча тайна, виборчий обов'язок. Політичне виборче право це право віддати голоси на членів законодатного народнього заступництва (до сойму або до парляменту). Адміністраційне виборче право обіймає вибори громадські, вибори органів соціяльної забезпеки, вибори торговельних, адвокатських палат і т. ін. Активне виборче право це право вибирати, пасивне це право бути вибраним. Безпосередні є вибори, коли голосують виборці самі на послів чи делеґатів до дотичних політичних чи адміністраційних установ, посередні тоді, коли тільки вибрані виборцями особи можуть голосувати на послів. Загальні вибори є тоді, коли ані освіта, ні звання, ні прибутки, ні податки не рішають про управнення до голосування. Не загальні вибори називаються обмежені. Рівні є такі вибори, коли кожний виборець матиме такий самий голос; плюральні вибори, коли різним особам з огляду на різні особисті чи маєткові відносини признається більше голосів. Пропорціональні вибори мають на меті такий вислід виборів, який відповідав би чисельному відношенню до себе усіх партій. Звичайно вони переводяться на основі виборчих лист (звичайно зложених окремими партіями). Влада не має права вмішуватися у свободу виборів. Вибори переводяться звичайно на основі принципу тайности. В деяких державах заведено примусовий обов'язок виконування виборчого права.

Виборчі комісії, комісії, складені для переведення виборів. Участь у них мають звичайно, крім представників влади, також представники виборців, а в останніх часах представники політичних партій, що приймають участь у виборах.

Виборчі надужиття, протизаконні вчинки, що порушують порядок виборів та права виборців: застрашування та тероризування виборців, купівля голосів, фалшування виборчих списків, виказок, уповноважень, голосування неуправнених, фалшування висліду виборів і т. ін.

Виборчі списки, списки управнених до голосування виборців, є підставою для голосування. Хто не находиться на списку, не може голосувати, хочби йому прислуговувало виборче право. Окремі приписи означують порядок складання виборчих списків та вплив виборців на їх складання (головно право домагатися поміщення себе в списку та скреслення з нього неуправнених). Звичайно складаються виб. списки окремо для кожних виборів. В останніх часах завели деякі держави (Чесько-словацька республіка) „постійні виборчі списки" для виборців до законодатних установ. Кожного року їх тільки справляють та доповнюють.

Вибранці, селянська піхота в Польщі, утворена Стефаном Баторієм 1578; на 20 господарів один вибраний ішов до війська, а інші відбували за нього повинності й платили комірне.

Вибух, експльозія, нагальне повстання або розширення пари або газів серед великого гуку та проявів значної сили. Наступає внаслідок хемічного розкладу даної річовини; гл. Вибухова річовина.

Вибух вулькану, прояв вульканічної діяльности, через викидання газів, ляви, „попелу", каміння, тощо. Це найнебезпечніша доба діяльности вульканів. Гл. Вулькан.

Вибухова желятина, складається з 8 частей кольодійної бавовни (двонітрату целюльози) та 92 частей нітрогліцерини. Є дриглястою гнучкою блідо-жовтавою масою. З примішкою 4% камфори є відпорна на удари, навіть на крісовий вистріл. Щоби довести її до вибуху, треба вжити сильного початкового удару, до чого вживають особливого набою (патрону) з желятиновим динамітом. Уживають її в копальнях та до наповнювання ґранатів.

Вибухова річовина, тіло, що вибухає через огріття або удар. У часі вибуху, себто нагальних хемічних реакцій, які вона може викликати, вив'язується розпружність (тиснення), що доходять до тисячі атмосфер, температура зростає до дуже високих ступенів, а скорість молекулів до кількох або й кільканадцяти тисяч метрів на секунду. Вибухові річовини містять здебільшого азотани потасу (нітрати калію) й амону або соли хлоранової, гримучої (фульмінатової) та азотоводневої кислини (часто попри деревне вугілля та сірку) або органічні азотові сполуки (тринітротолюоль, пікринова кислина, нітрогліцерина, нітроцелюльоза). Вибуховою річовиною є також плинне повітря. Імпульсивні вибухові річовини згаряють поволі та проявляють гончу силу; бризантні виб. річовини згаряють швидко та розторощують

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(розсаджування скель); гримучі (фульмінантні) р. служать до запалювання інших в. р. (детонатори). В. р. під оглядом права, гл. Прилюдно небезпечний злочин.

Вибухова скала, гл. Магматична скала.

Вивід, 1) перший хід до церкви матері з дитиною після родів; 2) перший хід молодої до церкви після шлюбу; 3) також вивідець, пас вишивок на рукаві або пазусі сорочки; орнаментова лінія здовж країв миски.

Вивіз, гл. Експорт.

Вивіз, подовгувате обниження поземелля в лєсовім краєвиді. Стіни вивозу стрімкі, а дном звичайно йде доріжка.

Вивільга, вільга, жовна (Oriolus galbula), одна із наших найгарніших птах; посвоячена з воронуватими і шпаками; величини голуба, самець яскраво жовтий з чорними крилами й хвостом, самичка зеленувата. Співає свистячим голосом. На зиму відлітає до Африки.

Вивінування, випосаження. Якщо віддається дочка, або внучка, що не має власного майна на відповідне віно (посаг) для чоловіка, то батьки або діди мають обов'язок дати дочці або внучці віно відповідне до свого стану та маєтку.

Вивірка, білка (Sciurus vulgaris), малий гризун, зверху бурий, зісподу білий, з короткими передніми й довгими задніми ногами та довгим, пухнатим хвостом. Живе у всіх частях світу крім Австралії. Живиться оріхами й зернами, на зиму засипляє. Шкідлива, бо обгризає кору з лісових та овочевих дерев. Полюють на неї задля м'яса й шкірок.

Вивласнення. Коли загальне добро цього вимагає, мусить кожний навіть повну власність своєї речі відступити за відповідним відшкодуванням. Є окремі закони про вивласнення; найбільше значіння має закон вивласнення на будову залізниць; він визначує предмет та об'єм відшкодування, спосіб поступування при вивласненні та виконання вивласнення.

Вивозове мито, мито яке держава побирає при вивозі товарів за кордон, передовсім, щоби власний промисл міг мати сирівці по дешевшій ціні.

Вивозове свідоцтво, (акт про вивіз), посвідка, яку видає акцизний уряд або митна комора тому, хто висилає товари, на які наложено акцизу (вино, спирт, горілка, пиво, тютюнові вироби, нафта, цукор, тощо), про те, що дійсно вислано за кордон дану кількість цих товарів і означеної якости. В. с. 1) звільняє висланий товар від акцизи, коли її ще не заплачено; 2) дає право на зворот уже виплаченої за товар акцизи; 3) посвідчає право висилаючого на одержання вивозової премії, коли така належиться за вивезений товар.

Вивозові премії, державні допомоги, які одержують деякі галузі промислу при вивозі своїх виробів за кордон.

Вивозові тарифи, спеціяльно дешеві тарифи на державних залізницях для вивозу за кордон деяких виробів та сирівця (пшениця, вугілля, руда, тощо); це одна з форм державних вивозових премій.

Вигінщина, на степовій Україні пайка в формі паляниці й соли, яку дістає пастух від кожного двора при першому вигоні худоби на пасовище.

Виговський, 1) Іван, син шляхтича Остафія, власника Гоголева в Київщині, учився в київ. академії, намісник луцького старости, 1648 у бою на Жовтих Водах ранений, став генеральним писарем, зорганізував військову канцелярію, як дорадник Б. Хмельницького вів закордонну політику козацької держави. 1657-1659 гетьман, спирався на козацькій старшині, шляхті й вищім духовенстві та при допомозі Швеції й опісля Польщі й Криму хотів визволити козацьку державу від Московщини; 11. VI. 1658 під Полтавою погромив полк. Мартина Пушкаря, що підняв повстання на чолі „черні" й запорожців. 16. IX. 1658 під Гадячем склав умову з поляками, на основі котрої Придніпрянщина мала увійти в унію з Польщею під назвою Велике Князівство Руське з окремим соймом, адміністрацією військом, тощо; розпочав війну з Московщиною, 8. VII. 1659 розбив московські війська під Конотопом; внаслідок опозиції козаччини проти союзу з Польщею уступив з гетьманства в жовтні 1659. Опісля дістав від поляків титул київського воєводи і барське староство, але обвинувачений за участь у козацькім повстанні був розстріляний поляками 19. III. 1664 під Корсунем; похоронений у Галичині, мабуть у Скиті Манявському. Його брати: 2) Василь, овруцький полковник 1658; 3) Данило, биківський полковник, жонатий з донькою Б. Хмельницького Оленою, 1655 добував Люблин, 1659 намагався вигнати московську залогу з Києва, попав у полон, умер на тортурах під Калугою 1659; 4) Костянтин, пинсько-турівський полковник, 1658 ген. обозний; 5) Федір, посол Б. Хмельницького до Польщі і Московщини.

Іван Виговський.

Вигода, (лат. precarium) рід випозики, передача другому річи до вжитку, без означення, як довго цей вжиток має тривати й без ніякої за це грошової заплати, але все таки з правом довільного відклику; вигода кінчиться з днем одностороннього відклику.

Вигонівське озеро, лежить у Косівськім повіті на півн. зах. Поліссі, пов. 26 км².

Вигорлят, пасмо погаслих вулканів на

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Закарпатті на південь від Великого Бескида. Вигорлят збудований головно з твердих трахітів, тому дуже мальовничий. Найбільші висоти доходять до 1074 м. У кратерах зацілілі нераз малі озерця. Ріки Уж і Ляториця розрізали Вигорлят на три окремі часті. Великі дубові й букові ліси.

Видалення, поліційний наказ покинути місцевість або край. У культурних державах не можна видалити горожанина поза межі держави, тільки деякі держави допускають таку можливість. Також щодо чужинців є право видалювання нераз обмежене окремими поселенськими договорами. Гл. Поселенські договори.

Видатність парової машини, відношення кількости енергії, яку постачає машина, до кількости енергії, яку вложено в неї в виді палива. Теоретично обчисляють видатність при допомозі взору $W = \frac{T_1 - T_2}{T_1}$, де T_1 є температура пари, що допливає з кітла, T_2 температура холодника (конденсатора) або зовнішнього повітря, наскільки зужита пара іде в повітря. Обі температури мірені на підставі тзв. абсолютної скалі, якої 0^0 відповідає -173^0 Цельзія. В найкориснішім випадку видатність парової машини рівна 16%.

Видаток, витрата, розхід, кошт, свідомо зроблена видача грошей чи матеріялу в ході господарської діяльности. При належнім попереднім обчисленні (калькуляції) всі пороблені видатки повинні повернутися підприємству в ціні випродукованих і збутих товарів (услуг). Видатки установ (державних, самоврядних чи громадських), не побудованих на засаді торговельного розрахунку, є по своїй природі відмінні й краще звати їх „розходами"; вони не обчислюються до звороту. Видатки підприємств є: 1) постійні, які не залежать від більшого, чи меншого навантаження підприємства працею (розміру оборотів) (амортизація, гл. наєм будинків, машини, оплата адміністр. персоналу, деякі роди оплат і податків і т. д.); 2) змінні, які стоять у тісній залежності від оборотів (видатки на матеріял і сировину, на енергію, транспорт, податок від обороту і т. д.). На розрізнення постійних видатків від перемінних опирається правильне обчислення продажніх цін; особливо це важне у промислових підприємствах. Чим більше підприємство, тим більший відсоток видатків має характер постійних видатків, а тому тим більше мусить підприємству залежати на тім, щоби воно не лишалося без праці (бо постійні видатки біжать навіть, коли підприємство стоїть без руху). Тому кризу застою торгів відчувають найболючіше найбільші підприємства. Від постійних і перемінних видатків залежить теж почасти м і н і м у м о б о р о т і в підприємства. Є це та необхідна сума оборотів, чи висота навантаженості підприємства працею, при якій воно за даних цін на ринку встигає покрити щонайменше всі свої змінні й постійні видатки, не даючи ще ніякого зиску. Ця сума найменшої навантаженості підприємства (висловлена звич. в цифрах обороту або в кількості продукції) зветься „мертвою точкою" підприємства. З переступленням цієї точки підприємство не має вже діла з приростом постійних видатків, ростуть тільки перемінні видатки (пропорційно до зросту оборотів). Від цієї хвилини починаючи, підприємство дає більше зиску, як передтим. Тому змаганням кожного підприємства є переступити свою мертву точку, а в часі господ. застоїв щонайменше не зійти нижче неї, бо тоді підприємство не могло б покрити навіть коштів адміністрації. Підприємства, не обчислені на зиск, дуже часто задовольняються досягненням „мертвої точки"; підприємства капіталістичного типу, коли не мають вигляду переступити цю точку, ліквідуються. Гл. також Дампінґ.

Видача злочинців властями судам у відношенні до чужинців обмежена т. зв. правом азилю; гл. Азиль.

Видача чужинців урядам закордонної держави допускається в межах законів тієї держави, котра має їх видати. Своїх громадян не видається звич. чужим державам. Виїмкові постанови є в статті 227-230 версальського мирового договору. В засаді жадна держава не видає політичних еміґрантів, що схоронилися на її території.

Видідичення, позбавлення спадку. Закон знає причини, чому можна видідичити особи, що мають законне право до спадку. Сюди належать пр. такі випадки, коли діти залишили своїх батьків, що були в біді, без помочі, коли вели постійно таке життя, що противиться прилюдній моралі і т. ін. Хто був правно видідичений покійником, не може домагатися обов'язкової частки із спадщини.

Виділ, тісніший круг членів якоїсь зорганізованої установи (товариства, парляменту і тп.), вибраний її членами з припорученням обміркувати означені питання, або переводити деякі справи установи. Також управа якоїсь установи.

Виділювання, секреція, чинність клітин (головно наболонів), при чому вони вилучують на своїх поверхнях різні перероблені в їх тілі або щойно витворені річовини, тзв. видільні (секрети). Коли видільні дістануться на поверхню організму або його каналів, то спричинюють зовнішнє виділювання (екскрецію), пр. жовч, ферменти, як: ліпаза, пепсина і т. ін. та сповняють ще різні завдання (слизь, лій, піт); коли виділювані річовини попадають у кровобіг, відбувається внутрішнє виділювання (інкреція), тоді виділювані річовини називаємо гормонами.

Видма, дюна, кучугура, насип, що творить ся через вітрове нагромадження піску. Видми творяться на плоских, пісчаних берегах

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

моря і в пустинних смугах суходолів. Ці останні приймають вигляд зігнутих (бархан) або прямих гряд. У нас на Україні видми стрічаються головно на Поліссі, як залишки давньої сухої доби. Новіші видми творяться у нас теж над берегами рік. Видми треба залісити, щоби не пересувалися й не засипували урожайних ґрунтів. У видмо-

Видми — бархани.

вих пісках можна знайти багаті останки давніх культур, головно ж кремінну та глиняну посудину, здебільша з кам'яної та бронзової доби.

Видок, гл. Свідок.

Видолинок, заглибина або плоска, бічна балка.

Видра, видниха (Lutra vulg.), хижак з роду куноватих, $1^1/_2$ м. дов., вкритий густою, м'якою, бурою шерстю, має плавну оболонку між пальцями і довгий, сплощений хвіст; живе над водами, живиться гол. рибами; шкіри дуже ціняться на кожушки, комірі, зарукавки.

Видра.

Видубицький манастир, манастир св. Михайла, на Видобичах під Києвом, на березі Дніпра, побудований кн. Всеволодом Ярославичем († 1093) разом з „красним двором"; жив тут ігумен Сильвестер, літописець.

Вижа, судовий урядовець у добі литовсько-руського права. В. стверджує в присутності іншої особи дійсний стан після довершення злочину. Свідоцтво вижі було віродостойніше, ніж свідків. Вижа був присутній при виконанні присуду. За свою працю вижа побирав оплату від сторін.

Вижел, гл. Собака свійський.

Вижидання, право в. має той, кому прислугує право придбати в майбутньому деякі правні користі. Коли після попереднього спадкоємця має прийти пізніший спадкоємець, то цей останній має вже під час права попередника т. зв. означену правну позицію. Подібну правну позицію має пр. той, кому призначено в договорі умовне право ще перед сповненням умови і т. ін.

Вижниця, повітове містечко в укр. частині Буковини, над Черемошем, напроти Кут; 6000 меш. Перед війною до 1919 була тут укр. гімназія.

Визиск, економічне поняття, під яким розуміється одержування матеріяльних користей коштом праці других осіб. Найбільше розголосу здобула теорія визиску Карла Маркса. На боротьбі з визиском людської праці у всіх його проявах спирається ідеологія соціялізму.

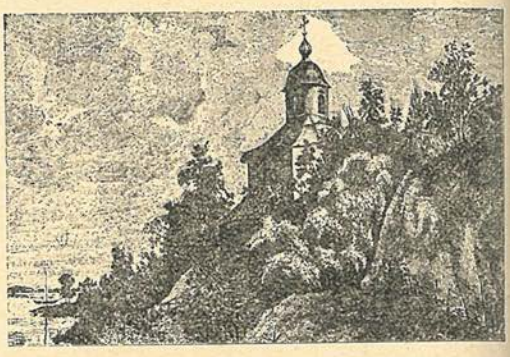

Видубицький манастир.
Малюнок Т. Шевченка.

Визнання (свобідне) судді, гл. Суддя.

Визолювання дерева, видалення з дерева ростинних соків при допомозі холодної чи гарячої води або водної пари (іноді спирту), з метою охоронити його від гниття, розтріскування й жолобіння; в. дерева спиртом робиться з метою видалити з нього живицю; таке дерево вживається для вироблювання музичних інструментів.

Виїмковий стан. Коли звичайні закони та звичайні способи правління й правосуддя не вистачають, щоб усунути прилюдну небезпеку в державі, заводиться виїмковий стан звичайно силою закону, але в наглій небезпеці також безпосередньо на підставі розпорядку самого правління. Є три правні системи: англійська, французька й німецька. Англійська система: коли в законі не передбачено такого випадку, то само правління може завести виїмковий стан, але на власну відповідальність, воно мусить представити свій розпорядок парляментові до затвердження. Французька: закон уповноважує згори правління видавати в разі небезпеки виїмкові розпорядки, але означує при тім точно, яких способів може правління вжити. Німецька дає також правлінню уповноваження, але дозволяє вживати способів після передумання їх правлінням, а при збереженні загального уповноправнення.

Виїмкові закони, закони, якими виїмково встановлюються відмінні від загальних приписи для якоїсь кляси громадян.

Виїмкові суди, надзвичайні суди, призначені для особливих випадків з порушенням загальних правил судової приналежности.

Вика (Vicia), ростина з родини стручковатих, невибаглива, родиться на всіх ґрунтах, окрім піскових. Зерно є дуже поживною пашою. Високо ціниться як зелена паша. З відмін знані у нас: вика н а р б о н-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ська (або римська), має велике кругле зерно, дозріває пізно; звичайна сіра, має дрібне, кругле, дещо сплощене зерно; гунька дає зерно ще дрібніше, чорне, кругле. Вона росте у нас хоптою в збіжжі на піскових землях з домішкою вапна; косматка (також озима), добра також на зелений погній.

Виказ здатности, посвідка здатности для виконування різних фахових занять, звичайно на основі окремих іспитів. Промисловий закон означує випадки, в яких треба предложити такий виказ.

Викидень, аборт, порід недоношеного плоду, найчастіше в перших трьох місяцях вагітности. Викидень штучний виконується насильним, найчастіше хірургічним способом для рятування в деяких випадках життя матері. Внутрішні засоби непевні. Протизаконне виконування штучного викидня карається.

Виклад законів, інтерпретація законів. Закон подає тільки загальні приписи. Як прикладати закон у поодиноких випадках, про це рішає виклад права, його інтерпретація. Існують окремі правила викладу. Розрізняємо в. з. „граматичний", якого предметом є властиве значіння ужитих у законі слів, і в. з. „логічний". Останній послуговується м. ін. аналогією. „Законна" аналогія оглядається на подібні, в законах виразно рішені питання. „Правна" аналогія звертає увагу на дух закону та на основи інших із ним споріднених законів. Коли і це не вистарчає, дозволяють деякі законодавства сягати до „природніх основ права". Гл. також Закон і Суддя.

Викликач, гл. Світлина, Фотографія.

Виклинування, геол. означення, коли скельна верства викінчується клином.

Виключення від урядування. У виїмкових, означених у законі випадках судді або й інші урядові особи є виключені від урядування. Вони мусять по закону самі ухилятися від урядування, не дожидаючи ухилення управненими особами.

Виконавець заповіту. Коли покійник перед смертю визначив виконавця (екзекутора) свого заповіту, то від визначеного залежить прийняти чи ні цей обов'язок. Якщо він згодиться, то має або сам виконати запорядки покійника, або приневолити недбайливого спадкоємця, щоб їх виконав.

Виконавча влада, влада, яка переводить у життя постанови законодатних установ. У сучасних державах — з виїмком СРСР — в. в. відокремлена від влади законодатної й судової.

Виконком, Виконавчий Комітет, назва органів влади в УСРР, які мають не лише виконавчу, але також почасти законодатну владу; вибирають їх з'їзди рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, перед якими є вони відповідальні; в. бувають селищні, районові, округові; також гл. ВУЦВК.

Виконуючі постанови, правні постанови, які видає правління на основі державних законів, щоб їх як слід перевести в життя.

Викуп молодої, як останок подружжя при помочі купна, стрічається ще сьогодні у багатьох східніх народів. Сліди викупу подибуються і в нашім весільнім обряді.

Викупні платіжі наложено в бувшій Росії на селян за ту землю, яку їм залишено при скасуванні кріпацтва. Уряд видавав поміщикам викупні позички в розмірі до 80% капіталізованого з 6% „оброку" (панщини), який платили селяни за свої земельні наділи; селян зобов'язано платити до державного скарбу що року 6% від цієї викупної суми протягом 49 років. Усього за час від 1892-1906 селяни заплатили за своє викуплення від панщини 1 мільярд 540 тисяч золотих карбованців. Але що селянство не спроможне було сплачувати як слід наложені на них зобов'язання, то щораз зростали „недоїмки" (недоплати) у 1904; уряд дарував селянам 130 міл. карбованців цих недоплат, коли ж 1905 почалися великі селянські розрухи, тоді цілком скасовано ці побори.

Виливні скали, ефузивні скали, магмові скали, що витворилися на поверхні Землі з застиглих магм, пр. базальт, ріоліт, андезит.

Ви́лиці, 1) кінцева частина мотовила; 2) частина ножиць від цвяха до кінця ножа; 3) при курку рушниці місце на кремінь; 4) частина ціпа; 5) вистаючі кості на лиці людини.

Вилки, увійшли в загальне вживання щойно в часах Ренесансу, хоча в XIII і XIV вв. вживано їх на деяких дуже поступових дворах. До того часу їли руками й заведення вилок викликало загальне згіршення.

Вилуговання, промивання водою, яка просякаючи горішні шари Землі, розчиняє деякі скали, як пр. вапно, гіпс, сіль, полишаючи за собою ями й печери. Вилуговання дерева, гл. Визолювання дерева.

Вилучення з конкурсу, це право, яке прислугує тому, кому на предметах, які втягнено в конкурсову масу, належиться право власности або подібне право; управнений домагається після відкриття конкурсу над майном конкурсового довжника, щоби з цього майна вилучено насамперед те, що до довжника не належить, а до чого саме позивникові прислугує право. Це вилучення відбувається поза конкурсом.

Вилучник, вимикач, прилад до вилучування або залучування електричної струї; урядження, що дозволяє приєднувати до електричної лінії та від неї від'єднувати жарівки, електромотори й інші побирачі електр. енергії. При малих напруженнях уживається вилучників типу 1 та 2 (т. зв. дзвінкова кнопка, дзвінковий ґудзик), при великих — типу 3 (електрична кнопка, елек-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тричний ґудзик), або 4 (мечиковий вимикач).

Вилущування, виймання, екстирпація, витин цілих хоробових витворів, або цілих органів.

Вильно, Вільна, давня столиця Литви, тепер воєвідське місто в півн. Польщі, недалеко литовської границі, 130.000 меш. Має багато пам'яток і ст. будівель, як собор Станіслава (1387), церкви Яна (1427), Духа (1441) й Марії Острobрамської (1635), руїни замку та палати вельмож. В. існувало вже в XI в.; б. 1320 кн. Гедимин побудував замок і переніс столицю Литви з Трок до В.; за Ольгерда побудовано перші церкви, за Ягайла 1387 впроваджено латинство; 1430 тут помер Витовт; 1578 засновано єзуїтську академію, яку Ст. Баторій перетворив на університет, закритий 1832, обновлений 1920. Вильно було важним культурним осередком в XVI в. для Білої Русі й України (1519 мало вже друкарню), а в поч. XIX в. для Польщі. Промисл знищений за останньої війни.

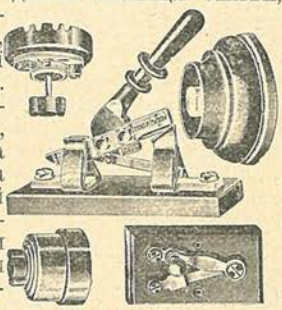

Різні вилучники.

Вим, права притока Вичеґди, 390 км. дов.

Вимирання живин, прояв, що деякі роди ростин і тварин, які в давнину були дуже поширені на нашій Землі, тепер уже не існують. Так вигинули цілком: палеозойські деревисті скритоцвітні й трильобіти, мезозойські м'якуни амоніти, дивовижні плазуни, довгохвості й зубаті птахи та багато ін. Давніше (Кюв'є) пояснювано цей прояв ближче невідомими „катаклізмами", які від часу до часу мали винищувати всі живини природи так, що жива природа була сотворювана кількакратно цілком наново, при чому кожного разу в дещо відмінному вигляді. Еволюціоністи пояснюють згаданий прояв тим, що з давніх, тепер уже не існуючих родів живин згодом „розвинулися" нові роди й породи. Дарвіністи думають, що багато давніх родів живин вигинуло справді безслідно, наслідком непристосованости до змінених обставин життя. Так мабуть вигинули велетенські, неповоротні, здебільшого ростиноїдні мезозойські плазуни, винищені „новими", меткими, м'ясоїдними хижаками, які появилися з приходом кенозойської доби. Новітні біологи (Д. Роза) не заперечують обох останніх можливостей та думають, що головною причиною вимирання родів є закон постепенного зменшування змінливости. Змінливість кожного роду живин має свої границі і, коли який рід живин у своєму „розвитку" осягне цю границю, не може далі пристосовуватися до безупину змінних обставин життя і мусить вигинути.

Вимирання народів. Народи й племена вимирають, як інші роди живин. Часто плем'я гине відразу від якоїнебудь катастрофи, наприклад від нападу дужого ворога, який винищує всіх переможених, та звичайно вимирання відбувається поволі: число людей племені щораз зменшується і вкінці плем'я вимирає без сліду. Це буває наслідком важких умов життя племені, його непристосованости до деяких обставин життя, поширення серед нього різних тяжких недуг, уживання алькоголю й опію та з багато інших причин. Замітно, що постійне зменшення народин проявляється саме у найкультурніших народів Зах. Европи, прояв, що нагадує закон Рози. Гл. Вимирання живин.

Вимір величини, покажчик, з яким входять основні одиниці мір у склад величини. Він вказує, з якою одиницею міри маємо діло та як ця одиниця утворена. Пр. скорість має вимір cm/sec тому, що скорість це відношення дороги до часу, дорогу ж міримо центиметрами (cm), а час секундами (sek); поверхня має вимір cm^2 або m^2, об'єм cm^3, dm^3, m^3 і т. п.

Вимпель, (голянд.) довгий вузький прапорець, який вивішують на військових суднах на час виправ.

Вимушення, шантаж, присилування другого (насильством) або приневолення (погрозами) до виконання якогось вчинку або й залишення, щоби придбати собі, або третій особі безправну користь. Належить до карних переступів.

Вина, в карному праві. Карне право відрізняє два роди вини: злобу (лат. dolus) і недбальство (culpa). Злоба або зла воля, злий намір є тоді, коли хтось хотів викликати якесь зло, а недбальство тоді, коли він, щоправда, не хотів накоїти якогось зла, але повинен був передбачити, що воно може статися. До поняття злочину треба злої волі.

Винагорода шкоди. Шкодою називається всяка некористь, яку хтось спричинив кому на майні, на правах або на його особі. Кожний має право жадати від шкідника звороту шкоди, яку той заподіяв йому своєю провиною, без огляду на те, чи він зробив шкоду порушенням договірного обов'язку, чи без зв'язку з якимнебудь договором (гл. Провина). За провини умовохорих і недолітків звертають шкоду ті, що мали обов'язок пильнувати їх, та занедбали відповідну опіку. Хто другому зобов'язаний щось виконати, той відповідає за провину свого законного заступника та за провину тих осіб, якими послугується при виконанні. Загалом відповідає той, хто для полагодження своїх справ послугується нездатною, або відомо небезпечною особою, за ту шкоду, яку вона заподіє третьому. Коли шкода повстала з припадку

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

без нічиєї провини, то звичайно ніхто не зобов'язаний її звертати; виїмково є такий обов'язок тоді, коли припадок, торкаючися чийогось майна, пошкодив чужу особу (пр. у фабриці), або торкаючись якоїсь особи, пошкодив чуже майно (хтось нагло зімлів і розбив посуду другої особи). Залізниці відповідають і за припадкову шкоду, виключаючи тзв. вищу силу (vis major), гл. Вища сила. За звичайний недогляд звертається тільки звичайна вартість, за грубе недбальство й злобу також і страчений зиск; у цьому останньому випадку обіймає обов'язок винагороди шкоди також вирівняння нанесеної образи, отже й матеріяльну шкоду.

Винахід, творення, на підставі талановитого й дотепного укладу та змін існуючих уже первнів, чогось нового, чого досі не було. Ця чинність вимагає творчої уяви винахідника і є рівночасно випливом існуючих та зростаючих потреб людства. Винахід, це духовий твір, що звичайно завдяки розв'язці якогось технічного завдання причиняється до заспокоєння суспільної потреби або творить нову потребу. Існує правна охорона винаходів, яка різниться по суті від авторського права тим, що авторське право обмежується головно на охорону творів літератури та мистецтва з причисленням фотографії, коли винахідне право обмежується на твори технічної натури. Гл. Зразок, Модель, Патент, Патентове право.

Винен — debet, вираз уживаний у подвійному книговодстві, як протилежність до „має". Замість „винен-має" можна теж уживати „взяв-дав". Кожний рахунок (чи книга) в подвійній бухгалтерії має дві рубрики: під „узяв" або „винен" записуємо все, що дотичний рахунок (чи особа) дістав, чим він себе „обтяжив", а по стороні „дав" („має") пишемо те що рахунок (особа) дав.

Винна кислина, органічна к., находиться в ягодах винограду й інших ростин; існує в чотирьох ізомерних відмінах. Звичайно винна кислина уживається до печива, як шумуючий порошок, до виробу лімонад і в барвництві. Її соли звуться винанами або тартратами. Найважніший серед них є винний камінь (кислий потасовий винан калію), находиться головно у виноградньому соку; осідає на стінах бочок, в яких кисне винний сік. Уживається як порошок до печива, у барвництві, до виробу поташу. Содовопотасовий винан (Сенєттова сіль) і кислий антимонілево-потасовий винан або блювний камінь уживаються в медицині.

Винний камінь, гл. Винна кислина.

Винники, містечко біля Львова, 3.600 меш., фабрика тютюну й меблів.

Винниця, 1) город для плекання винограду; 2) гл. Вінниця.

Винницький, 1) Антін, православний єпископ перемиський, вибраний 1650, 1667 до смерти 1679 митрополит київський; 2) Іннокентій, від 1680 єпископ перемиський, 1681 перейшов у Варшаві тайно на унію разом із Й. Шумлянським та В. Шептицьким, 1691 оголосив перехід явно і став одиноким єпископом у Перемишлі, †1700; 3) Юрій, брат Іннокентія, від 1700 перемиський уніятський єпископ, 1708-13 уніятський митрополит київський. 1712 записав 40.000 поль. злотих на заведення духовної семінарії в Перемишлі, †1713.

Винники; пам'ятник поляглим.

Винниченко Володимир, визначний укр. письменник, *1880, походить з селянської родини на Херсонщині. Від заснування Революційної Укр. Партії (РУП) бере у ній провідну участь; сидить у тюрмі, живе на еміґрації. У своїх оповіданнях і повістях змальовує здебільша побут селянина-наймита, збунтованого робітника та настрої партійних інтеліґентів з погляду марксиста (різних відтінків). Залюбки підкреслює соціяльні протилежності, торкається питань полової моралі, свободи індивідуальности („чесність з собою") і шукає нової суспільної моралі. Дав кільканадцять томів оповідань і повістей і низку п'єс. Найкращі його оповідання, пр. „Краса й сила", повісті: „Чесність з собою", „Рівновага", „По свій", „Божки", „Хочу", „Записки кирпатого Мефістофеля", „Соняшна машина". З п'єс найбільше відомі (грані і на чужих сценах): „Брехня", „Чорна Пантера і Білий Ведмідь", „Гріх", „Закон". П'єси В. є переходом укр. драми з побутовщини в психологічну европейську реалістичну драму. Як суспільний діяч В. відограв велику ролю у подіях Вел. України за останньої революції: прем'єр в уряді Центральної Ради, голова Директорії 1918-19. Написав історію цієї доби під наг. „Відродження нації".

Володимир Винниченко.

Вино, алкогольний напій, виробленний з виноградних ягід. З дозрілих ягід витискають сік, який під впливом особливих дріжджаків кисне (шумує, ферментує). Кисненя його починається вже по кількох годинах і триває 3-6 тижнів; у цьому часі цукор виноградного соку, під впливом дріжджаків, розділюється на алькоголь і двоокис вугля, який утікаючи з соку, спричинює його шумування. Під час того відділюється також і винна кислина й осідає на стінах посудини в виді винного каміня. Після того

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сік зціджують до інших посудин, де докінчується киснення протягом б. 3 місяців, під час чого вино набирає питомого запаху, тзв. букет. Коли до того часу вино цілком не вияснилося, його „прикрашують", додаючи білковинні річовини, з галуном, сіллю й ін. додатками. Ліпші роди вин опісля ще „ушляхотнюють", додаючи гліцерини, цукру, тощо, а вкінці, щоби вино у пляшках не псувалося, огрівають його до 45-80°, або додають чистого алькоголю, наслідком чого дріжджаки, які ще полишилися, гинуть і більше вже не розвиваються. Доброта вина залежить від роду виноградної лози та від додаткових заходів при виробі вина. Червоні вина виробляють з червоного винограду, полишаючи в соку шкірочки ягід на кілька годин. Шумуючі, „шампанські" вина виробляють особливим способом, тзв. „дозуванням". Всього вина виробляють на світі б. 200 міл. літрів річно, з того кругло в тисячах літрів: Франція 68.000, Італія 43.000, Еспанія 22.000, Альжир 10.000, Арґентина 6.000, Греція 3.000, Чілі 2.500, Німеччина 2.000, Болгарія 1.500, Туніс 750, Швайцарія 400, Чехословаччина 250, Австрія 250, інші країни решту. Вина овочеві виробляють подібним способом з овочів овочевих дерев і соковитих ягід, додаючи більшу або меншу кількість цукру. Так виробляють яблочники, порічняки, малиняки і т. п.

Виноград (Vitis), рід ростини з родини виноградних, виткі кущі, до 230 пород; найважніший в. справжній (V. vinifera) з широким, долонисто вирізаним листям та стіжкувато уложеними соковитими, смашними ягодами; дико росте на Кавказі і в Малій Азії, управляється у теплих краї нах Старого й Нового Світу, більше 1500 родів; на Україні: на Херсонщині, Поділлі, Басарабії, навіть на Київщині й Волині. З овочів виробляють вино, винний спирт і оцет; сушені ягоди — родзинка, коринка, кишмиш; листя — паша для худоби. В. американський (V. labrusca) не терпить від філоксери. В. дикий (V. hederacea) з півн. Америки з долонисто зложеним листям і малими неїстивними ягідками; його розводять, як витку ростину, коло мурів, веранд, для затінку альтанок.

Виноград.

Винський Григорій, автор цікавих споминів, *1752, вчився в київській Академії, опісля в Петербурзі, довго був на засланні в Оренбурзі. По повороті описав своє життя. Ці його записки яскраво малюють укр. побут XVIII в.

Вираження, гл. Зображення.

Випадок, подія, яка нам здається неприродною тому, що не має ясних причин і через те могла випасти також інакше. Під випадком розуміємо також рівнобіжність двох рядів явищ, які, кожне для себе обумовлене своїми причинами, між собою не стоять ні в якому причиновому зв'язку. Випадок не має місця в релігії, а наслідком зростаючого знання зменшується чимраз більше його роля в науці.

Випалювання по дереву, піроґравюра, спосіб ручного оздоблювання дерев'яних річей невитравними бурими малюнками, орнаментного або фіґурного характеру, при допомозі розпеченої шпилечки — пристрій Паклена (Paquelin) або готової розпеченої печатки — піротипія Людвіґа.

Виповідь, заява одної з зв'язаних договором сторін про розв'язання договору, касує правне відношення на будуче, але покищо залишається договір ще в силі аж до означеного виповіддю часу. Тому вона є звичайно при тривалих правних відносинах, пр. при наймі й політках, при випозиці, позичці, службових та взагалі відносинах між працедавцем і працівником, при спілці й спільноті, при накладних договорах, при членстві в товариствах і т. д. Причини виповіді передбачуються або в договорах, або сам закон їх визначує, але закон не може виразно й точно навести всі важливі причини. Вони залежать від роду й змісту договору; загально сказавши — важлива причина буде тоді, коли серед даних обставин годі вимагати, щоб дотична сторона продовжувала далі договір. Закон передбачує нераз і довільне право виповіді, пр. при наймі.

Випозика, (лат. commodatum). Коли передано комусь незужитну річ (гл. Зужитні та незужитні речі), пр. книжку до безплатного вжитку на означений час (одначе не гроші), то це є випозика, а договір про це називається визичним договором.

Випотина, випотень, ексзудат, багата на білки рідина, що виступає на запалених поверхнях, поверхні тіла або дуплин. У випотинах містяться звичайно численні білі тільця крови, різнородні бактерії й заразні. Залежно від різних обставин в. є або зовсім рідка, або навіть зовсім густа, витворюючи болонні поволоки, пр. у давлячки, або виповняючи, наче студенина, дуплину.

Випростувач струї, урядження, що дозволяє перетворювати змінну струю у струю постійного напряму (хоч і змінної сили); найбільш уживаються випростувачі ртутні.

Випрошування від кари смерти, установа поль. і укр. звичаєвого права XVI-XVIII вв.: дівчина могла випросити злочинця від кари смерти (хочби вже зпід шибениці), обов'язуючися віддатися за нього.

Вир, оборотовий рух частинок рідини (течі) або газу, що повстає в таких місцях

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

струї, де сусідні частинки мають велику різницю скоростей руху, пр. на закрутах, на місцях, де річище чи водопровідна рура нагло розширяється або звужується або де находиться серед струї якась перешкода (брила каміня). Частинки, що попали у вир, відбивають виразно від решти рідини й творять тзв. вирові лінії. Останні є або замкнені в собі або мають свої кінці на поверхні рідини. Їх можемо добре бачити на колісцятах диму, які пускають зручні курці.

Вира, грошова кара-покута, яку в старо-українському праві обов'язаний заплатити вбийник владі — князеві за вбивство вільної людини, коли душогубові вдалося не допустити до пімсти і з членами родини вбитого поладнати справу. Вира була вже знана в добі кривавої пімсти за Володимира В., а по смерті Ярослава, після скасування права кривавої пімсти стала одинокою карою від держави. Вира за вільного чоловіка була 40 гривень, за княжого мужа 80 гривень (подвійна вира), за вбивство жінки та за тяжке покалічення людини пів вири — 20 гривень. Вирна оплата за людину була доказом його свободи, бо за раба не було вири, а лише кара як за злобне ушкодження чужої речі — т. з. продажа (гл. Продажа). Якщо вбийника не можна було викрити або верв його свідомо укривала, тоді верв, що на її просторі сталося вбивство, платила солідарно виру, звану тоді — дикою вирою. У переносним значінні в. це злочин, за який грозить вира. Руська Правда знає також поклепну виру та спосіб очиститися з наклепу.

Вираз, це зображення та виявлення духових проявів при помочі зовнішніх знаків, отже передача вражінь, думок, ідей, почувань через звуки, тони, рухи тіла, зміни обличчя і т. ін.

Виразка, улькус, гостро обмежена рана поверхні, що повстала через розпад тканин і виділює гній. Причини: загальні, або місцеві захоріння, як подразнення, запалення, поранення, утруднення кровобігу і т. ін.

Вирафінований, (поль.-фр.) вибагливий, витончений, прехитрий.

Вирібний договір, договір, яким хтось приймається якогось виробу за заплату. Він належить до тзв. договорів про працю, бо має за предмет працю другої особи з метою набуття якогось виробу (римська: locatio, conductio operis). Підприємець має обов'язок виконати виріб особисто або веліти його виконати на свою особисту відповідальність. Коли виріб має основну хибу, через яку стає непридатний до вжитку, або таку, що противиться виразній умові, то замовник може відступити від договору. Коли ж він того не хоче, або коли хиби не є основні, ані не противляться виразній умові, то може жадати справлення або відповідного зменшення заплати. На справлення мусить він визначити підприємцеві відповідний час, та заявити, що після упливу цього часу він поправок не прийме.

Вирівняння прибутків. Капітал, шукаючи найкращого уміщення, має нахил змінняти місце, прямуючи завжди туди, де надіється кращого зиску. Відсіля нахил до постійного вирівнювання відсотку на капітал між державами і між підприємствами. Цю теорію висунули класики-економісти, з деякою зміною прийняв її теж К. Маркс.

Вирізок, сектор, гл. Коло, Куля.

Вирій, вірей, в укр. нар. віруваннях назва далекої землі, куди відлітають птахи на зиму та куди відходять також душі померлих.

Вирлоокість, банькатість, ексофтальм, виступлення очної баньки з очної ямки вперед внаслідок запальних процесів, кровотоків, новотворів в очній ямці, або Базедової хороби.

Вирник, княжий урядник, що їздив по державі та стягав вири. Руська Правда докладно приписує належні йому оплати на удержання (тзв. вирний поклон) від верви, в якій вирник сповняв свої обов'язки.

Виробництво, продукція, в економічному розумінні процес витворювання людською працею господарських дібр або річей, які служать до задоволення людських потреб. Деякі економісти відносять до в. витворювання лише самих матеріяльних дібр, а інші витворювання також нематеріяльних (гл. Продуктивна праця). В. матеріяльних дібр можна поділити на такі відділи: 1) добування сировини в готовому вигляді з запасів природи (добуваюче в. — мисливство, рибальство, гірництво); 2) розмноження звірят та ростинних продуктів за допомогою сил природи (сільсько-господарське в. та його галузі: лісництво, скотарство, рибальство, тощо); 3) перероблення сировини, щоб вона надавалася до різних людських потреб (оброблююча промисловість). Наука про в. ділиться на такі частини: наука про чинники в. — природу, працю та капітал, і наука про організацію в.

Вироджения, деґенерація, це з біологічного погляду хороба родини, або роду живин, яка поволі веде даний рід до вимирання; воно проявляється цілою низкою хоробливих станів, які бувають у різних представників роду. У людини в. є наслідком довгого тривання несприятливих життєвих умов (невистарчаюче відживлювання, тяжка праця, тощо), різних постійних затроєнь, алькогольних та професійних (на фабриках), вкінці деяких заражень (сифіліс, сухоти, тощо). Звироднілі люди звичайно мають різні неправильності в будові тіла, нахил до злочинности та різних духових і умових хоріб. Вироджения народів, станів та родин явище дуже поширене в людській історії. Воно спричинює зменшення енергії даної групи людей, рівня їх талановитости та розуму, моральности, фізич-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ної сили та здоров'я й нарешті самої здатности до життя. Гл. Вимирання живин.

Вирок, присуд, — судове рішення про доходжені в цивільному процесі права, або про вину й кару в карному процесі. З а о ч н и й в. — вирок, що його виносить суд наслідком нестановлення завізваної сторони до розправи. В. правосильний, якщо проти нього нема вже жадного правного засобу.

Вирсавія, жінка Урії, опісля Давида, мати Соломона.

Вирубов Григорій, рос. філософ позитивістичного напряму й мінералог, *1842; разом з Літре й ін. французькими позитивістами заснував у Парижі журнал „Philosophie positive", де надрукував низку статтей з філософії, соціології й політики.

Висаріон, учений богослов, грек, кардинал (1403-72). Походив з Трапезунту. В 1423 вступив до манастиря оо. Василіян. Цісар Іван VII. взяв його з собою, як ученого, на собор до Ферари (1438), а опісля до Фльоренції (1439). Тут Висаріон гаряче обстоював справу унії. Написав багато богословських творів.

Висипка, гл. Шкірні недуги.

Висипний тиф (typhus exantematicus), гостра заразлива хороба, що нагло починається високою гарячкою, тяжкими нервовими проявами, висипкою й опухом селезінки. Часта хороба в переповнених шпиталях, в часі голоду, війни. Від хвилини зараження до виявлення хороби упливає 14 днів. Ендемічний у деяких околицях Росії, у нас, на Балкані, півн. Африці й Мехіку. Хоробу переносять воші. Спричинник досі певно не знаний.

Виски, околиця черепа між зовнішнім краєм очної ями й потилицею.

Вісла, найбільша ріка Польщі, 1050 км. дов., 192.000 км² сточища. Випливає на Шлезьку на збіччі Зах. Карпат 1125 м. над поземом моря (Бараня Ґура). Від Кракова стає великою й пароплавною рікою. Вливається дельтою до Данцінґського заливу, висилаючи праву відногу Ноґат до Фрішського заливу. В. має розмірно мале комунікаційне значіння. Важніші допливи В. зліва: Ніда, Піліца, Бзура, Брда, Вєжица і Мотлава; справа: Бяла, Сола, Скава, Дунаєць, Вислока, Сян, Вепр, Буг і Дрвенца. До середньої Вісли сягали в XV-XVII вв. острови укр. населення; козацькі гетьмани Хмельницький і Дорошенко вважали В. межою укр. земель.

Висланець короля (missus regius, Sendgraf), за Каролінґів урядовець, що провірював судову й адміністр. діяльність графів.

Вислицький Статут, перший поль. збір законів, списаний на приказ Казиміра В. та проголошений на соймі у Вислиці 1347.

Вислідний рух, відбуває тіло тоді, коли приневолене відбувати рівночасно два або більше рухів, пр. хтось іде у залізничому возі в руху. Поодинокі рухи називаємо складовими. Дорога вислідного руху з двох складових, що відбуваються у тім самім напрямі, рівняється сумі складових доріг, а якщо рухи є протилежні, то вислідна дорога рівняється різниці складових. А коли два складові рухи нахилені до себе під кутом, то вислідна дорога рівняється перекутні рівнобіжника, якого боками є складові дороги. Прикладом останнього випадку є переїзд упоперек ріки, що пливе бистрою струєю; очевидно човен піде скісною дорогою. Подібно можна говорити про вислідні скорости, прискорення сили.

Вислобоцький Юлій, гал.-укр. письм. (1819-71), редактор півурядового віденського „Вістника" з його додатками („Сіон", „Церков-Школа", „Отечественний Сборник"), перекладчик укр. тексту „Вістника державних законів", урядових маніфестів та розпоряджень, автор різних брошур та книжок. Уживав псевдоніму Василь Зборовський.

Вислок, ліва притока Сяну, 100 км. дов.

Вислока, права притока Вісли, 155 км. дов.

Вислоух Болеслав, поль. публіцист, *1874, основник поль. партії „людовців" у Галичині, редактор часописів „Przegląd Społeczny", „Przyjaciel Ludu", „Kurjer Lwowski", в яких співробітничав Іван Франко.

Вислуга, маєток наданий комусь за службу, але лише під умовою сповнювання військових обов'язків. Такий спосіб надання маєтків стрічаємо на Україні в часі литовсько-руської та козацької держави. В. була подібна до західнього ленна, її могли дідичити лише наслідники, здатні сповняти військовий обов'язок. Нині вислуга уживається в значінні емеритури.

Виснаження, стан утоми після великих фізичних, або психічних трудів, після довготривалих недуг, голодівок і т. ін.

Висова, село на Лемківщині, в горлицькому повіті, 525 м. над рівнем моря. 7 мінеральних джерел. Вказана до лічення недуг нервових, дишних і кормових проводів та малокров'я.

Висока Порта, почесна назва турецького правління; вл. брама палати в Константинополі, де до 1918 було його приміщення.

Високі школи. На першому місці належать сюди університети, наділені далеко йдучою автономією з давньою організацією сенату та професорської колеґії. Інші високі школи є: політехніка, високі школи рільництва й лісництва, ветеринарії, гірництва, торговлі, мистецтва й музики і т. д.

Високосний рік, рік, що має 366 днів замість 365. В Юліянському календарі кожний четвертий рік, якого число ділиться на 4 без остатку. В Григоріянському календарі три високосні роки Юліянського календаря вважаються за звичайні, а саме ті роки століть, яких перші дві цифри не діляться на 4 (1800, 1900, 2100). Назва в. походить від перекрученого лат. слова bissextilis.

Високостовбурний ліс, високостовбур-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ник, ліс, що виростає з насіння, а не з паростів і рубається у старшім віці (60 і більше літ), даючи довгі й грубі пні.

Високочастотні струї, змінні електричні струї, що змінюють свій напрям більш як 1000 разів на секунду.

Висолоджування моря, відбувається через сильний приплив солодких річкових вод при берегах мілких морей, пр. при усті Дністра, Дону. Висолоджуються замкнені моря з малим паруванням і великим припливом річної води.

Висота, (геом.) віддаль вершка трикутника від основи; віддаль між двома боками рівнобіжника або між рівнобіжними боками трапезу; віддаль вершка піраміди або конусу (стіжка) від підстави; віддаль між двома підставами призми, циліндру, зрізаної піраміди, або зрізаного стіжка.

Висота абсолютна, висота над пересічним поземом морської поверхні, прийнятої за нулевий позем при нівелюванні. На Україні таким поземом є середній стан вод Чорного моря.

Висота гір міриться від рівня моря, це висота безоглядна (абсолютна). Часом можна міряти висоту понад довільний рівень, тоді висота зветься умовною (релятивною).

Висота тону, (безоглядна, абсолютна), кількість дрожань джерела тону на одну секунду. Наше вухо чує тони в межах 16-17.000 дрожань, у музиці уживають тонів від 16 до 4.000, а людський голос схоплює тони від 80 до 1000. Висоту тону міряють сиренами, фонавтографом Кеніґа, монохордом. Умовною висотою двох тонів або інтервалом двох тонів називаємо відношення їх безоглядних (абсолютних) висот. В музиці уживаються лише такі тони, яких інтервали означені відношеннями невеликих цілих чисел. Якщо один тон має вдвоє більше дрожань, ніж другий, або, як говориться, вдвоє вищий, називаємо його октавою другого, а другий тон примою; тони, що лежать поміж примою й октавою, творять музичну скалю.

Глиняна посудина з Висоцька.

Висоцька культура, або культура типу Чехи-Висоцько, Брідського пов., це лужицька культура ранньої залізної доби (650-500 до Хр.) з гальштатськими впливами, що прийшла з Волині на галицьке Поділля і дісталася аж за Дністер (Снятин); погребища скелетові та тілопальні, на них мало бронзових і залізних дарів та багато кераміки, якої простий геометричний орнамент буває біло-інкрустований (трацький вплив). Досліди Шараневича 1898.

Висоцький, 1) Володимир, поль. поет-сатирик (1846-94), представник польсько-укр. школи, співець укр. природи; „Laszka“, „Oksana“ й ін.; 2) Юрій, природник, ґрунтознавець і фахівець степового лісорозведення, *1865, проф. лісівництва у Харківському С.-Г. Інституті та завідувач лісової досвідної справи на Україні. Написав багато розвідок на теми степового лісорозведення.

Височан, 1) Ігнат, засновник нових сіл на Покутті б. 1620, вів боротьбу з татарами й шляхтою; 2) Семен, син Ігната, під час приходу Б. Хмельницького до Галичини 1648 зорганізував 15.000 повстанців біля Отинії; 1651 боронив Вінниці з Богуном, опісля лисянський полковник, 1666 засланий у Московщину.

Височина, високорівня, рівнина або легкохвиляста країна, якої висота має більше як 200 м. над поземом моря.

Виспянський Станіслав, поль. поет-драматург і маляр (1869-1907), проф. академії мистецтв у Кракові один із найбільших поль. малярів і драматургів. Створив новий тип наскрізь національної драми, вийшовши від зразків грецької трагедії. Найвизначніші: Wesele, Wyzwolenie, Akropolis, Warszawianka, Sędziowie. З його драм найбільший вплив на поль. суспільність мало „Весілля“, з малярських творів найвизначніші: стінопис та вівтарі францісканського костела в Кракові.

Ст. Виспянський.

Вистави драматичні, театральні, гл. Театр.

Вистава, виставлення на публічний перегляд виробів чи досягнень (промисловости, мистецтва, тощо) даної країни, держави чи місцевости, яке має на цілі показати стан тої чи іншої галузі чи цілости промисловости і т. ін. й цим сприяти їх розвиткові. В. є гарними засобами поступу в якійсь ділянці: вони звертають увагу на нові винаходи й уліпшення, поширюють знання при допомозі зіставлень (табель), діяграм, нарисів, часто злучені з зібраннями, викладами, прогульками. Виставці беруть участь для реклями, тимбільше, коли вистава злучена з нагородами, похвальними листами. Вони порівнюють висліди своїх здобутків з вислідами інших і з цього вчаться. Вистави можуть бути місцеві, окружні, краєві, всенародні й міжнародні, також особливі або загальні, постійні або мандрівні. Їх можуть уладжувати громадські або державні установи, товариства, корпорації, міста, кооперативи, тощо. Доходи на покриття коштів пливуть зі вступів, з оплат за місця. В. вперше улаштовано в XVIII в. в Англії 1756, потім у Німеччині 1763, Франції 1798. Перша всесвітня вистава відбулася в Лондоні 1851. Українські вистави почалися в Галичині. Першою була „Господарсько-промислова вистава“, уряд-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

жена філією Общества ім. Качковського в Коломиї 1880. Після того аж у 1909 відбулася „Українська Хліборобська вистава“ в Стрию, улаштована заходом Краєвого Союза Господарсько - Молочарського, а в 1912 „Вистава Домашнього Промислу“ в Коломиї. Опісля аж геть по війні спромоглися галицькі українці на такого роду вистави: 1926 в Станиславові „Український Ярмарок“, в осени 1927 уладжено в Стрию „Сільсько - Господарську виставу“. Першу укр. малярську виставу уладило у Львові 1900 „Т-во для розвою Руской штуки“, згодом у 1905 теж у Львові „Т-во прихильників укр. науки, літератури і штуки“ другу таку виставу під назвою „Вистава укр. штуки і промислу“. Опісля аж в 1919 улаштовано в Укр. Національному Музею „Виставу сучасного малярства Галицької України“, а від 1922 три роки під ряд улаштовував мистецькі вистави в музею НТШ „Гурток діячів Укр. Мистецтва“. Позатим відбувалися в Укр. Національному Музею вистави присвячені творчості одного якогось артиста. Перша укр. археологічно-бібліографічна вистава відбулася заходом Ставропігійського Інституту в Львові 1888 (1889 у Львові була поль.-укр. археолог. вистава), опісля аж по війні уладив низку подібних вистав книг і рукописів Укр. Національний Музей (з нагоди 350-ліття укр. друку й ін.). Позатим галицькі українці брали участь своїми експонатами в краєвих виставах у Тернополі 1884 і у Львові 1894, та в етнографічній виставі в Тернополі 1887. На Великій Україні окремі укр. вистави розпочинає гурток укр. артистів - малярів у Києві, який в зимі 1911-12 уладив першу укр. артистичну виставу, друга була 1913. Слід згадати також Шевченківську виставу у Москві 1911. Позатим українці брали участь у різних краєвих виставах, уряджуваних в Києві, Катеринославі, Полтаві, тощо. По революції на В. Україні відбуваються різні вистави, як всеукраїнські, так і місцеві — мистецькі, промислові, археологічні, включно до виставу собак.

Виступлення з церкви є державою дозволене, хоч католицькою Церквою непризнаване. Але звичайно держава не вмішується в те, що церква забороняє виступлення, що вважає його недійсним і накладає за те церковні кари.

Виступлення й виключення зі спілки. В торговельному праві нема свободи виступлення зі спілки й закон визначує межі, в яких можна виступати, не порушуючи оправданих економічних інтересів дотичної спілки та й прав вірителів. З другого боку закон визначує причини, для яких можна члена виключити, коли його діяльність загрожує спілці шкодою, зокрема коли ствердженo можливість шкідливої конкуренції.

Висунське, містечко на Херсонщині, 7.400 меш.

Висунь, права притока Інгульця.

Висяча долина, гл. Звисла долина.

Висячі городи, старовавилонські городи на терасах, засаджені по традиції Семірамідою або Небукаднезаром (Навуходоносором).

Вись, річка 150 км. дов., що разом з Угорським Тикичем творить ріку Синюху, притоку Бога.

Витанія, (значить „дім бідности“) село б. Єрусалиму, де мешкав біблійний Лазар з Марією і Мартою; існує й досі під назвою Ель-Азаріє.

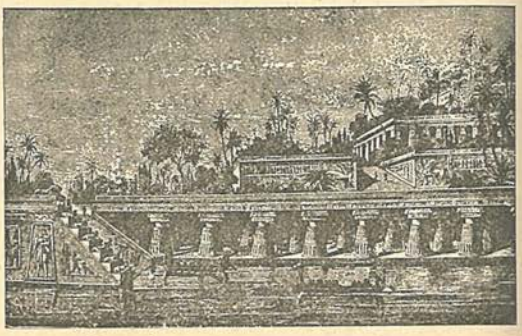

Висячі городи.

Витвицький Софрон, гал.-укр. письменник (1819-79), священик у Жаб'ю на Гуцульщині, посол до сойму 1861, писав укр. і поль. мовою про Гуцульщину, її населення, життя й звичаї. Крім того невдачні комедіоопери й мелодрами.

Витень, литовський князь XIII-XIV вв., брат Гедимина. В 1292-94 нападав на Польщу, опісля боровся з ливонськими лицарями й розбив їх 1298, а 1313 знищив на Німані вислану проти нього їх фльоту.

Витесда, саджавка в Єрусалимі з цілющою водою, згадується в Євангелії.

Витичів, біля Трипілля в Київщині, за княжих часів го́род біля броду через Дніпро; тепер городище з багатими останками стародавньої культури.

Витовт, син Кейстута, лит. великий князь, суперник Ягайла, противився унії з Польщею і змагав до створення незалежної литовської держави, приготовляв коронацію на лит. короля; був прихильником католицтва і тому не мав симпатії серед православної Руси; старався усунути татарське володіння з України і поширити торговлю до Чорного моря; уладив похід на татар, що покінчився нещасливою битвою над Ворсклою 1399; †1430.

Витрата, гл. Видаток.

Витрих, (нім.) гачок до відчинювання замків без ключа.

Витсаїда, біблійна назва двох галилейських міст над Тиверіядським озером.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Витфагія, в біблійних часах місто в Палестині, коло Витанії, по дорозі в Єрихон.

Витязь, (сканд.) хоробрий вояк, переможець, лицар.

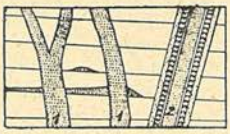

Вихідня: 1) звичайна; 2) симетрична.

Вихідня, (геол.) части на покладу або верстви що виходить і відслоню ється на поверхні Земл.

Виховання, систематичні заходи батьків або вчителів, щоби спрямувати духовий розвиток дитини в означеним напрямку. В. є наслідком піклування батьків життям немовляти і триває здебільша аж до повнолітности дітей; його мета витворити в дітях духові та фізичні спонуки і передати їм деякі культурні вартості. Вибір цих вартостей залежить від поглядів на остаточну ціль в. Ціль в. осягнена, коли воно яко мога пристосоване до своєрідних прикмет вихованця. Мета та методи в. залежні в чималій мірі від суспільних умовин виховання. В. повинно брати на увагу всі духові та фізичні прикмети одиниці: ум, серце і волю. Від в. треба відділити навчання, яке здебільша має на меті дати дитині якусь кількість відомостей. Передісторична доба, якої зразком може нині бути життя первісних народів, знала лише виховання через родину. Дитину, що починала ходити, знайомили насамперед із матеріяльною стороною життя: хлопців учив батько ловів та риболовлі, мати вчила дівчат господарства. Там, де плем'я має ватажка або проводиря, в. починає бути збірне. Цей суспільний вплив на в. замітний уже в першій добі Греції. У Спарті держава переймає збірне в. від 9 року життя; в Атенах родина має першенство у вихованні, але всеж воно пронизане державною думкою, доказом чого „Політика" Аристотеля. У добі Гомера та розквіту Спарти в. спрямоване головно на виховання вояків, в Атенах більше на тілесну зручність, знайомість із мистецтвом і наукою. В. римлян було під впливом грецьким; у найстаршій добі виразно зазначене батьківське право. У добі цісарства поширюється державне та приватне шкільництво; підкреслюють вагу в. для політичного життя. Християнство поставило нову мету в-ня: виховати доброго християнина. Це було завданням церкви, що швидко взяла в свої руки в. дорастаючого покоління, засновуючи школи при манастирях і церквах, а також виконуючи нагляд над духовим життям вірних. Отці церкви були заразом і вчителями християнського виховання, а духовенство його керманичами. Навчання в давніх школах відбувалося в мові церковних книг, через те воно, при всіх своїх зусиллях, було недоступне для широкого загалу і було призначене насамперед для шляхти й багачів. Щойно реформація, головно Лютер і Меланхтон, завела навчання в рідній мові та почала пристосовувати школу до потреб тодішнього життя. Успіх реформації на полі шкільництва примусив і католиків змінити спосіб навчання. Тридентський собор (1545-63) уложив наново основи християнського виховання, а єзуїти взялися до переведення їх у життя. Єзуїтські школи своїм укладом, способом навчання й підручниками далеко перевищували давні середньовічні школи і тому швидко здобули собі славу та скрізь поширилися в Европі, здобуваючи великий вплив на виховання тодішньої суспільности. Вони стали звісними й у нас на Україні й дуже причинилися до винародовлення нашої тодішньої шляхти й міщанства. В. як наукова метода повстає щойно в XVIII в., а загальне народне навчання стає гаслом XIX в. Гл. Освіта, Педагогія, Педологія, Шкільництво.

Виховання фізичне, фізкультура, виховання, що має на цілі можливо найгармоніїшний розвиток людського тіла. Спирається на анатомії, фізіології, гігієні, а також на педагогії й психології. Обіймає всі роди змагів (спортів), руханки, ігор і руханкових забав.

Вихованці, діти, яких хтось приймає тільки на виховання, не адоптуючи їх (гл. Адоптація). Кожному вільно приймати чужі діти на виховання, але коли сторони хотять щодо того заключити договір, то суд мусить його затвердити, наскільки права вихованців малиб бути при тім обмежені, або коли вони мають перейняти окремі обов'язки. Приймачі не можуть жадати звороту видатків на приймаків.

Вичеґда, права притока Півн. Двини, 1125 км. дов., 660 км. сплавна, лісисті береги.

Вишгород, на півн. від Києва, над Дніпром; за княжих часів сильний город, окружений 6 валами; тут, у церкві Бориса й Гліба до кінця XII в. переховувано мощі обох князів і ікону Богородиці, опісля вивезену до Москви.

Вишева, ліва притока горішньої Тиси, 80 км. дов. Цією рікою йде українсько-румунська етнографічна границя.

Вишеград (Vyšehrad), південна найстарша частина Праги, положена на кручі над Велтавою, колись столиця чеських князів.

Вишенський Іван, укр. письменник-полеміст, родом з Судової Вишні в Галичині, з міщанської сем'ї, б. 1545-50 учився в церковній школі, опісля освіту докінчив мабуть в Острозі; б. 1576-80 на Афоні готується до чернецтва, ходить з манастиря до манастиря; пише й пересилає додому талановиті гостро-полемічні посланія, де боронить інтересів православ'я й українського народу; 1605 приїздить на Україну, але його проповіді аскетизму земляки не приймали, він вертає знову на Афон, звідки далі шле полемічні посланія й проповіді, перейняті аске-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тичним духом. Сильний, як аналітик, але в синтезі непевний; як раду на релігійний занепад і на соціяльне розладдя подає поворот до старовини, до візантійської схоластики і до аскетичної простоти. Мова багата, стиль оригінальний, письменницький темперамент сильний, вдача ентузіястична. † б. 1620.

Вишивальні машини, гл. Вишивки.

Вишиваний Василь, гл. Габсбурґ Вільгельм.

Вишивки, прикраси нашивані барвними нитками на тканинах. Подибуються найбільше у східніх народів, зокрема дуже улюблені на Україні. Про староруські вишивки писав Стасов; наші вишивки видавали О. Пчілка, полтавське земство, буковинська „Жіноча Громада", буковинський музей і т. д. Щодо способу виготовлення, вишивки поділяються на ручні й машинові. Техніка ручного вишивання дуже стара, її знали єгиптяни, перси, греки, римляни, а на початку середніх віків особливо у Візантії, звідти принесли її на Україну. Укр. вишивки звич. „хрестикові", подекуди „плоскі", дуже рідко „тамбурні"; орнамент звич. геометричний, в деяких околицях з мотивами ростинними або й тваринними. Від винаходу вишивальної машини (Гайльман 1828) поширюється також машинове вишивання. Завданням машинового вишивання є виготовлення у великій кількості одноманітних виробів. Існує багато систем вишивальних машин, із них, машина Гайльмана має від 200 до 600 голок, вишиває наволіканням, обслуговується 2-3 робітниками, вишиває в 30-75 разів швидче, ніж одна вишивальниця руками; машини Фойґта і Бонаца вишивають тамбурним швом великі площі тюлю, завіс та ін.

Вишківський провал, провал у Ґорґанах, 941 м. вис.

Вишкіл, військова муштра, себто наука, яку переходять новобранці чи взагалі військові, щоби пізнати військову справу й бути здатними до бою; також місцевість, де відбувається ця наука.

Вишково, містечко на Закарпатті, 4.700 меш., мінеральне джерело.

Вишневець, містечко Кремінецького повіту волинського воєвідства, 4.000 меш., вперше згадується 1395. Палата кн. Вишневецьких з бібліотекою.

Раїна Вишневецька.

Вишневецька (Могилянка) Раїна, славна українська жінка XVII в. (1589-1619), дочка Яреми, господаря молдавського, сестра в других київського митрополита Петра Могили, жінка князя Михайла Вишневецького, мати Яреми Вишневецького, оборонниця православ'я, фундаторка трьох манастирів: прилуцького густинського, ладинського й лубенського мгарського.

Вишневецький, князь: 1) Дмитро, волинський пан, перший відомий в історії козацький отаман, б. 1550 побудував замок на Малій Хортиці на Дніпрі і при допомозі Литви й Московщини вів боротьбу з татарами, в поході козаків на Волощину попав у турецький полон і покараний смертю в Константинополі 1563. Герой укр. історичної пісні, гл. Байда; 2) Єремій (Ярема), руський воєвода, власник Лубенщини й сусідніх округ,1648 прогнаний козаками з Лівобережжя, вів з ними завзяту боротьбу, 1649 боронив Збаража перед Хмельницьким; 3) Михайло, син Яреми, поль. король 1669-73, по невдачній війні відступив туркам у бучацькім мирі 1672 Поділля з Кам'янцем.

Байда Вишневецький.

Вишневеччина, так називалася в 1. половині XVII в. простора область по лівому березі Дніпра, в сточищі Сули й Удаю, яку присвоїли собі князі Вишневецькі, коли сиділи старостами в Черкасах та Каневі. В 1. половині XVI в. це була ще „пустиня", де були „уходи" остерських козаків та канівських міщан. Від початку XVII в. вона почала незвичайно швидко заселятися під охороною двох замків, довкола яких повстали міста Лубні та Пирятин. Останнім власником цієї області був надзвичайно жорстокий супроти українських селян та козаків князь Ярема Вишневецький. Народне повстання, яке розпочав Б. Хмельницький, зробило з В. одну з частин Гетьманщини, де повстали два козацькі полки — лубенський та прилуцький.

Вишневський, 1) Дмитро, історик, написав м. ін. працю про київську Академію XVIII в., *1871; 2) Лука, львівський іконописець початку XVIII в., працював на дворі львівських владик, був учителем славного ритівника і друкаря Івана Филиповича; 3) Теофіль, гл. Вісьньовський.

Вишнєґрадський Іван, рос. учений і державний діяч (1830-95), міністр фінансів перед С. Вітте.

Вишній Волочек, місто в промисловій області Росії; 22.000 меш., ткальні та папірні. Мало велике значіння в середньовіччі, як волок між Твєрцою й Цною на варязькім шляху, нині на місці волока канал, що лучить Волгу з Балтійським морем.

Вишня Остап, вл. Павло Губенко, укр.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

письм., *1889, талановитий сатирик, автор численних сатиричних фейлетонів. Під псевд. П. Грунський пише „літературні шаржі", перекривлюючи сучасних українських новелістів та критиків.

Вишня, ріка, права притока Сяну.

Вишня (Cerasus), ростина з роду сливуватих, з родини мигдалюватих, дерева й кущі з круглими соковитими овочами-кістянками, виділяють на поверхні кори камедь (вишневий клей). В. звичайна (Prunus cerasus) — дерево до 10 м. вис., походить з півд.-зах. Азії, деревно тверде, міцне; овочі темно-червоні, майже чорні, смашні; багато відмін. В. солодка або черешня (Pr. avium) — дерево до 23 м. вис., з яснішими червоними, солодкими овочами; дико росте в півд. і серед. Європі. В. западна або антипка (Pr. mahaleb) — дерево або кущ до 13 м. вис., з запашним деревном, овочі чорні, терпкі; півд. Европа й Україна. В. степова або вишенька (Pr. chamaecerasus) — степовий кущ до 0,2-0,8 м., іноді стелюшний, по узліссях, дорогах, галявинах; придатна до закріплення крутосхилів; помірно-тепла частина Европи.

Остап Вишня.

Вишньовський Юрій, львівський ритівник на міді, XVIII в.

Вища сила, (лат. vis maior) правне поняття, яке зазначує відношення стихійної пригоди до відповідальности за неї. В цивільному праві є випадки, коли годі вдоволитися загальним приписом, що за припадок (гл. Припадок) ніхто не відповідає, бо суспільне життя вимагає нераз відповідальности, де нема провини (гл. Винагорода шкоди), головно тоді, коли нещасна пригода настане в фабричному, машиновому підприємстві. Але й тоді відповідальність матиме свою останню межу і та межа лежить у тому, що цивільне право називає: вища сила. Це стихійна пригода, якої не можна передбачити, ані оминути, пр. залізниці відповідають і за припадкові шкоди, але не за „вищу силу".

Вищий Музичний Інститут ім. М. Лисенка, у Львові, одинока укр. музична школа в границях Польщі, заложена 1903; обіймає всі відділи музичної консерваторії в 3-х ступенях науки; інститутом кермує дирекція й інспекторат; учителів 23, учнів пересічно 200, 7 філій (Дрогобич, Коломия, Перемишль, Станиславів, Стрий, Тернопіль і Яворів); видає двомісячник: „Музичний Вістник".

Виявна присяга (нім. Offenbarungseid), заява про маєтковий стан, зложена під присягою в суді. Треба відрізнити виявну присягу в цивільному праві від виявної присяги в цивільному процесі. Цивільне право домагається виявної присяги, щоби добути ясне пізнання маєтково правних відносин даної особи; натомість цивільний процес знає виявну присягу (давніше т. зв. маніфестаційну присягу), яку має зложити довжник, щоб представити свій справжній маєтковий стан супроти вірителя, що безуспішно домагається сповнення чинитьби.

Вібрато, (іт.) тремтячи: 1) у співі форсування до сильного тремтячого тону; 2) у смичкових інструментах тремтіння тону, викликане хитанням положеного на струні пальця; 3) також: з запалом, з розмахом.

Вібрація, (лат.) тремтіння, дрожання, колихання повітря, голосу; в муз. тремтіння звуку.

Вібріон, (лат.) рід бактерій, що мають вигляд коротких палочок, серповато зігнених і легко скручених; вібріони мають на обох кінцях по одній або більше різничок, при помочі яких швидко порушуються.

Вібріони.

Вівальді (Vivaldi) Антоніо, іт. скрипак і композитор (б. 1680-1743), директор консерваторії у Венеції. Скрипкові сонати, концерти, опери.

Віварій (vivarium), загальна назва для акваріїв і терариїв.

Віварині (Vivarini), родина іт. малярів: 1) Антоніо, поч. XV в., зразу спільно з Джованні да Мурано, опісля з молодшим своїм братом Бартольомео малював церковні образи для церков у Венеції й Міляні й разом із ними поклав основи славній муранській школі малярства; 2) Бартольомео, брат Антонія, † б. 1499; 3) Альвізо, син Антонія, † б. 1447. Найкращий образ „Мадонна з дитятком", тепер у ґалерії в Берліні.

Віват, (лат.) хай живе! слава!

Вівер, (фр.) людина, що веде веселе життя, насолоджується ним, гайнує його.

Вівера (Viverridae), хижак, що своїм виглядом і будовою свого тіла творить перехід між котами й кунами; замітний загостреним писочком, довгим хвостом і особливими залозами при відхідній кишці, які виділюють сильно пахучу річовину, вживану як пахощі на сході. Тут належать цівета африканська (V. civetta), живе в Африці; цівета азійська (V. zibetha) в півд. Азії й Китаю; ґенета (Genetta) в півд. Европі й півн. Африці; іхневмон, фараонський щур або манґуста (Mungos ichneumon) в півн. Африці, гол. в Єгипті.

Вівера.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вівес (Vives) Хуан Люїс, есп. учений гуманіст і педагог (1492-1540), ворог схоластики, яку висміяв у діялозі „Sapiens“; в педагогії рівний Бекону й Коменському.

Вівіан де Сен-Мартен (Vivien de Saint Martin) Люї, фр. географ (1802-97); проф. унів. в Парижі, враз з Руслетом написав відомий „Новий словник загальної географії“.

Вівісекція, (лат.) оперативні досліди на живих тваринах для розсліду їх внутрішньої будови та вияснення чинностей того чи іншого знаряду. Вже в старовинній Греції уживали вівісекційної методи Гієрофіл та Еразістрат на козах і навіть на злочинцях, засуджених на смерть, а надто славний Ґален (131-200). Як метода досліду в. остаточно введена в медичних та біологічних науках щойно від початку минулого віку.

Вівіяні Рене, фр. політик (1863-1925), 1914-15 президент міністрів.

Вівсянка жовтобрюшка, жовтурка (Emberiza citrinella), співуча пташка, подібна до горобця, але більша від нього і сподом жовта; літом живе по лісах, зимою пхається з горобцями до людських осель.

Вівсюг, вівсюга (Avena fatua), однорічний бурян, схожий виглядом і краскою на овес, росте залюбки на орних полях і занечищує ярі збіжжя. Множиться насінням.

Вівця (Ovis), рід пусторогих жуйних тварин, з довгою крученою шерстю, гранчастими, впоперек карбованими, звич. сильно скрученими рогами. Найважніші породи:

Вівці; отара австрал. овець на тлі характеристичного австрал. краєвиду.

1) В. муфльон (O. musimon), живе в горах Корсики й Сардинії; 2) В. памірська (O. poloi), в горах Паміру й Тяньшаню; 3) В. арґалі (O. ammon), в горах серед. і схід. Азії; 4) В. степова (O. cycloceros), в Тибеті й зах. Азії; 5) В. свійська, яку споконвіку плекають у країнах над Середземним морем, а тепер скрізь у всіх краях з уміркованим і теплим підсонням. В. походить від чотирьох диких родів: ovis musimon, o. orientalis, o. vignei, o. ammon. Різнородність рас повстала через освоєння та схрещування. Плекають насамперед задля вовни, а також м'яса, лою й молока, з якого роблять добірні сири (рокфор) і бриндзю; з шкіри виробляють рукавички, торби та черевики, а особливо виправлена марокканська шкіра (марокен) і сап'ян вживаються на цінні шкіряні вироби: оправу книжок, скринок, торбинок та дорогоцінних черевиків; з кишок викручують добірні струни для музичних приладів. Вівці люблять сухі, соняшні пасовиська, тому особливо гарно плекаються на степах і полонинах. Найціннішу вовну дають півн.-африканські й еспанські меріноси, на кожушки найбільше цінятся: перські, кримські й астраханські різниці та серед.-азійські каракулі, особливо з шкірок молоденьких ягнят. Українська порода овець, плекана на наддніпрянських степах, займала ще до кінця XIX в.

Вівця-меріпос.

перше місце на всесвітньому ринку. Найважніші хороби овець є: мотилиця, віспа, пархи, вугрик, коловатиця, хробаки, короста легенів та кормового проводу. Економічне значіння овець виявляється головно у продукції вовни. Щодо числа овець перше місце займає Рад. Союз (123·8 міл. штук), але правдиво вівчарськими краями можна назвати Австралію, Н. Зеляндію, Уруґвай, Арґентіну, Перу й Півд. Афр. Союз. Світова продукція вовни в 1926 виносила 1388 тисяч тон, з того:

Австралія	348	тис.	тон	себто	28·5%
Арґентина	143	„	„	„	10·3„
ЗДА	141	„	„	„	10·0„
Н. Зеляндія	91	„	„	„	6·8„
СРСР	88	„	„	„	6·3„
Півн. Афр. Союз	82	„	„	„	5·8„

На 115 міл. штук овець і кіз., що були в 1926 в Рад. Союзі, на Україну припадало 9·5 міл. В цілій Польщі було в 1927 всього 1·9 міл. овець (ще в 1921 було 2·2 міл., отже вівчарство тут упадає). На укр. воєвідства припадало (в тис. шт.): Полісся 272·4, Станиславів 123·8, Волинь 119·9, Тернопіль 68·5, Львів 51·1.

Вівтар, велика камінна брила, згодом дещо оброблена, на якій у доісторичній добі приношено жертви богам. Задля цього в римській добі будовано часто окремі будівлі (Пергамон), а крім цього були в кожнім домі малі вівтарики для домашніх богів-лярів. З них повстали пізніше христ. вівтарі (престоли), в вигляді стола, які щойно б. половини І. тисячоліття прийняли постать замкненої скрині.

Вігонь, гл. Ляма.

Вігор, права притока Сяну, 47 км. дов.

Віґантоль, насвітлена промінням кремінної лямпи ерґостерина, засіб, що лічить успішно кривуху, тетанію, прискорює зріст

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

костей при зломаннях, та прибуток ваги у новородків.

Віґен (Wigan), місто в зах. Англії, 90.000 меш., копальні вугілля, залізний та волокняний промисл.

Віґвам, (інд.) шатро з буйволової шкіри в американських індіян.

Віґи і Торії (Whigs, чит. гуіґс, Тогу, Tories, чит. торіс), назви політичних партій в Англії, що від XVII в. чергувалися при владі. Назва віґів перейнята від шотляндських бунтарів, що повстали в Едінбурзі 1648, назва торів від ірляндських. В. були спершу поступовіші, приклонники прав парляменту та народньої зверхности. Т. консервативніші, заступники прав монархії. — при тім одні й другі аристократичні. Опісля ці програмові різниці затерлися. На початку XIX в. віґи прийняли назву ліберальної партії, а торії консервативної.

Віґілія, (лат.) 1) ст.-рим. військова, нічна сторожа, 1 четвертина ночі; 2) всеношна перед великим святом.

Віґо (Vigo), пристань у півн.-зах. Еспанії над океаном, 53.000 меш., ловля сардинок і виріб консерв.

Від (Wied) Ґустав, данський повістяр (1858-1914), маляр сільського життя; писав комедії.

Від (Wied), 1) колишнє нім. князівство в околиці устя річки Від, правої притоки Райну, гол. місто Ной-Від б. Кобленцу; 2) колишня пануюча родина в князівстві Від, від XIII в.; з тієї родини замітні: Макс Александер (1785-1873), дослідник Бразилії й Вільгельм, *1876, вибраний мбретом (князем) Альбанії 1913, покинув це становище з вибухом війни.

Відаковіч Мілован, серб. письм., повістяр та історик (1780-1841). Повісті: „Велимир и Босилька", „Любомир у Елісіуму", „Кассија царица", історична праця: „Исторія словеносербского народа".

Відалева реакція, спосіб виказання деяких інфекційних недуг (тифи, холера, дисентерія) при помочі аґлютинації, себто здібности сироватки крови недужого зліплювати (аґлютинувати) відповідні бактерії.

Відаль (Widal) Фернанд, фр. клініцист, *1862, проф. унів. в Парижі, творець серодіягностики; гл. Відалева реакція.

Відаль де ля Бляш (Vidal de la Blache) Поль, фр. географ (1845-1918), проф. Сорбони, видав великий географічний атляс.

Відоиванка: Змагання наших військових дружин „Дніпро" і „Хирів" 1921 в Німецькому Яблінному.

Відбиванка (wolley ball), ам. змагова дружинова гра в м'яча на грищі, переділенім на дві половини сіткою, розіпнятою між двома стовпами. Грачів 12.

Відбивання голосу, гл. Відбивання хвилі.

Відбивання пружистої кулі від стіни, гл. Відбивання хвилі.

Відбивання світла, гл. Відбивання хвилі.

Відбивання хвилі, маємо тоді, коли хвиля дійде до границі двох пружистих середовищ. На границі повстають дві хвилі: одна, що вертає назад у перше середовище: це в і д б и т а х в и л я; друга йде вперед у новім середовищі, але звичайно у зміненім напрямі: це п е р е л о м а н а х в и л я. Відбивання хвиль можемо легко бачити на воді близько берега, на шнурі, прив'язанім одним кінцем до стіни, на пружині з багатьома скрутами і т. ін. Напрям, в якім хвиля поступає, називаємо п р о м і н е м. Рисунок 1. представляє відбивання плоскої хвилі MN. AB є граничною поверхнею двох середовищ, mn є падучий промінь, nm' відбитий промінь. Кут α є кутом падання, кут α' кутом відбивання, np прям падання. З а к о н и в і д б и в а н н я х в и л ь: 1) кут падання рівняється кутові відбивання, 2) падучий промінь, відбитий і прям падання лежать в одній і тій самій площі. Тому, що світло, голос і променисте тепло є хвилястими явищами, підлягає їх відбивання обом цим законам. П р а в и л ь н е в і д б и т т я відбувається лише тоді, коли поверхня, що розділює оба середовища, є цілком гладка; пр. правильне відбиття світла від дзеркала (рис. 2: fn падучий промінь, nd відбитий, np прям падання, і кут падання, r кут відбивання), а розсіяння світла у всіх напрямах при відбиттю від негладкої поверхні. Відбивання голосу (від стіни, скелі, муру, лісу і т. ін.) проявляється як в і д г о м і н. (Гл. Відгомін). П р у ж и с т а к у л я відбивається також на підставі законів відбивання хвиль. Гл. Повне відбиття.

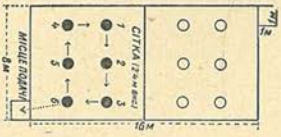

Відбиванка.

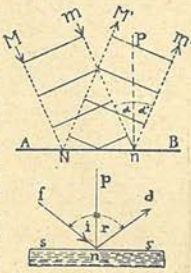

Горішній рисунок: відбивання хвилі; долішній: відбивання пружистої кулі.

Відбіжна сила, гл. Відосередкова сила.

Відворотний, у мат. гл. Обернений.

Відгалужники електричної струї, уряджения для зручного відгалуження бічних електричних ліній від головної лінії.

Відгалужна коробка.

Відгалужні коробки, бляшані коробки, що містять у собі відгалужники, уживані при проведенні електричних проводів під тинком стін.

Відгомін, луна, ехо, явище, що основується на відбиванні голосу, як також на

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

особливій прикметі людського вуха, яке може розрізнити від себе в одній секунді щонайбільше 9 голосових вражінь. Відбитий голос зможемо лише тоді відрізнити від первісного, якщо він попаде в наше вухо бодай на $^1/_9$ часть сек. пізніше. Тому, що голос проходить в одній сек. 333 м. (в повітрі), а в $^1/_9$ части сек. пройде дев'яту часть з того, тобто 37 м., то віддалення джерела голосу від відбиваючої стіни мусить бути щонайменше $18^1/_2$ м., бо лише тоді прийде голос до стіни і від стіни разом 37 м. та зуживе на це $^1/_9$ сек. Відгомін буває дво-, три-, чотирискладовий, якщо віддалення від стіни є 2, 3, 4 рази по $18^1/_2$ м. ; відгомін є 2, 3, 4-кратний, якщо відбивання відбувається від двох, трьох стін. Коли стіна находиться ближче, як $18^1/_2$ м., то чуємо лише п о г о л о с ; тоді відбитий голос продовжає та скріпляє первісний голос.

Віддихання, окиснення тіла живин. Ніякі живини не можуть жити без кисню. Вони побирають його з повітря або води, одні цілою поверхнею свойого тіла, інші особливими приладами (дишки, зяви, легені). В тілі живин кисень лучиться з надміром вугля в клітинах і творить з ним двоокис вугля, який „видихується" ; отож, віддихання є проявом подібним до горіння, є це спалення живої річовини, яке дає живинам відповідний запас тепла і життєвої сили.

Віддиховий осередок, нервний осередок, що управильнює й узгіднює всі складні рухи при віддиханні. Лежить він у довгастім стрижі, а тому працює без співділання свідомости. Його ушкодження доводить до спинення віддихових рухів і смерти від удушення.

Віддихові дороги, дороги, якими переходить повітря при віддиху : носова та устна ямини, пролик, гортанка, дишиця й озяви. Тому, що в носі повітря очищується, огрівається й звогчується, найдоцільніше віддихати носом.

Відділення з конкурсу. Конкурсові вірителі можуть задля деяких прав на предметах, що належать до конкурсової маси, домагатися відділення цих предметів, щоби перед іншими конкурсовими вірителями пошукувати на них заспокоєння своїх вірительностей. Гл. Вилучення з конкурсу.

Відділення церкви від держави, церковно-політична система, при якій церква і держава не зв'язані з собою. Церква є при цій системі лише приватною організацією вірних і підлягає постановам існуючого в даній державі закону про товариства та збори. Вона не має жадних привілеїв від держави, як примус брати церковні метрики, шлюби, тощо, але зате має цілковиту свободу, без вмішування державної влади, порядкувати своїми справами. Відділення церкви від держави існує в ЗДА, у Франції, Португалії, Бельгії, Німеччині та СРСР.

Ві-де, (лат. vide = гляди) музичний значок у нотнім письмі, коли у композиції якась часть пропускається. „Vi" — стоїть тоді на початку, а „de" при кінці тактів, які треба пропустити.

Відеман (Wiedemann), 1) Ґустав, нім. фізик і хемік (1826-99), довголітній редактор нім. фіз. часопису „Annalen der Physik und Chemie". Досліджував електричність та магнетизм, зв'язок між провідництвом електричности й тепла, та залежність магнетних прикмет тіл від їх хемічного складу ; 2) Альфред, нім. єгиптолог, *1856, автор праць про релігію, магію й чари, амулети й похоронні обряди старих єгиптян.

Відемат, урядовий підпис, що потверджує предложений документ.

Відень ; загальний вид, напереді Бургтеатр.

Віденський конґрес, від вересня 1814 до червня 1815 при участи Австрії, Прусії, Росії, Англії й Франції, під проводом Меттерніха, уложив політичні відносини Европи по наполеонівських війнах.

Віденський мир, 1) 18 XI 1738, закінчив тзв. війну за польську сукцесію ; 2) 14 X 1809, між Австрією і Наполеоном I., підписаний у Шенбруні під Віднем ; 3) 30 X 1864, закінчив німецько-данську війну ; 4) 14 X 1866, між Австрією й Італією (Австрія віддала Венецію).

Віденський Ліс, Вінер Вальд, передальпейська горбовина б. Відня, 900 м. вис.

Відень (Wien), гол. місто та союзна держава Австрії, лежить над Дунаєм, 1,870.000 меш. Складається з старого середмістя, окруженого величавою, широкою, 5 км. завдовшки вулицею, тзв. Рінґом, з 9 зовнішніх передмість, положених кругом Рінґу і замкнених другою широкою вулицею тзв. Ґюртлем, 10 зовнішніх передмість на правім і 1 на лівім березі Дунаю. Завдяки своєму великому просторові (280 км²), пляновому промінистому розбудуванню, багатству садів і мальовничому характерові зах. частини міста (півн.-схід. підніжжя Альп) В. є менше гамірним містом, як інші великі міста, хоч має значне господарське значіння завдяки центральному положенню

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

на перехресті головних европ. шляхів з Італії, Німеччини, Чехословаччини й Угорщини, а посередньо з Балкану та Схід. Европи. Тому В. є важним залізничним вузлом (12 гол. шляхів), значною річною пристанню (Дунай і штучна віднога до середмістя — Дунайський канал), великим торговельним ринком, головно як посередник для Балкану та Дунайського низу (сільсько-господарські продукти, нафта) і чималим промисловим центром (фабрики машин, залізничого знаряддя, навчального та музичного приладдя, домашнього устаткування, конфекції та великі броварі з 1·5 міл. гектолітрів продукції, себто стільки, що вся Польща). Одначе через розвал Австро-Угорщини (1918) втратив В. вчасти своє значіння, а величаві будівлі австр. цісарів, як: Бурґ (замок) зі скарбницею, палати в Шенбруні й Бельведер та багато палат вельмож (переважно в стилі бароко та рококо) лишилися пам'ятками минувшини. З ін. будівель замітні: собор св. Стефана (XIII-XV вв.) з вежею 138 м. заввишки, церква Авґустинів, Обітування (Votiv-Kirche) і ратуш (всі в ґотичному стилі); церква Карла (бароко), парлямент (античний стиль), державні музеї й університет (ренесанс); а також держ. опера й драма. Відень був здавна важним культурним осередком; університет (10.000 слухачів) заснований 1365, техніка 1815, Академія Наук 1846, позатим високі школи: дипломатична, торговельна, сільсько-господарська, мистецька, музична й ін.; великі бібліотеки, державна й університетська; музеї: природничий, мистецько-історичний, технологічний, промисловий, етнологічний й військовий; ґалерії образів: державна, академії мистецтв, Альбертина, Черніна, Шенборна та Ліхтенштайна, врешті ґалерія ґобелінів. Одначе найбільше культурне значіння В., як музичного світового осередка (4 концертові салі, дві опери та 5 опереток, музеї Шуберта, Гайдна, доми Бетговена). Політичного значіння В. нині не має, хоч мав його давніше, особливо 1556-1918 як нім. чи австр. цісарська столиця. Місто засноване ще римлянами як оборонне (згадується як Vindobona вже 77 до Хр.), було опісля оборонним містом Німеччини й тому двічі здобували його турки (1529, 1683) і двічі займали французи (1805, 1809), нині з давніх укріплень нема сліду.

Відерсгайм (Wiedersheim) Роберт Ернст, нім. анатом і зоолог (1848-1923), один із творців порівняльної анатомії й ембріології хребовців.

Від'ємні числа, гл. Числа.

Відживлювання, збір всіх проявів, які допроваджують до тіла всі річовини, потрібні для його розбудови й удержання життя. Розрізнюємо ростинне й тваринне відживлювання. Ростини побирають неорганічні річовини, головно воду з землі і двоокис вугля з повітря, та перетворюють їх в органічні річовини при помочі енергії соняшного світла (гл. Асиміляція). Тварини відживляються органічними річовинами ростинними (травоїдні), або тваринними (м'ясоїдні). Пожива людини мусить складатися з вуглеводанів (цукрів), товщів, білків, вітамінів, води й солей.

Відзвук, відзвучність, звук пружистих тіл, приневолених до дрожань, що різняться від їх природних дрожань. Пр., коли вдаримо камертон (строєві вильцята) та приложимо його до стола, то почуємо значне скріплення його звуку. Таким примусовим дрожанням підлягає барабанна болона в усі, резонансові скрині в музичних інструментах (пр. у скрипках, фортепіяні і т. ін.), болонка у фонографі, бляшка у телефоні.

Віді, (лат.) бачив.

Відін, колись Бдін, болг. пром. місто над Дунаєм, річна пристань, 22.000 меш. За рим. часів був сильною кріпостю, перед завоюванням Болгарії турками столицею останнього болг. царя Івана Страцимира.

Відказ, гл. Леґат.

Відклик, у цивільному праві, гл. Відступлення. Відклик у процесі, гл. Процесові оборонні засоби.

Відклін, ельонґація, величина відхилення дрожачої точки або маятника з положення рівноваги.

Відкриття, віднайдення речі, що вже існувала, хоч не була відома. Відкриття можливе завдяки припадкові або наслідком підготовки вчених чи одиниць виїмкового таланту.

Відкриття географічні, віднайдення незнаної чи дослідження малознаної країни, при помочі наукових, господарських, стратегічних і ін. подорожей, гл. Географічні подорожі.

Відкупні права. Можна при продажі якоїсь речі вимовити собі право відкупу, або при купівлі право відпродажі. Застереження відкупу буває тільки при грунтах, та продавець має до відкупу право тільки на час свого життя. Таким самим обмеженням підлягає також право до відпродажі.

Відлежина, завмертя тканки наслідком місцевого недокровлення, викликаного натиском. Відлежину спричинює довготривале лежання. У домашніх звірят, найчастіше у коров при тзв. заляганні перед- і попородовім. Зараження завмерлого місця спричинює вогку гангрену, а далі й загальне зараження (sepsis). Щоби не допустити до відлежини, вживають грубої підстілки, та часто обертають хору тварину.

Відливарня, гл. Ливарня.

Відливарство, гл. Ливарство.

Відложжя, нагромадження або верства якоїсь скали, пр. відложжя лєсу, піску.

Відман (Widmann) Йозеф Віктор, нім. письм. (1842-1911), писав драми, поезії, оповідання, біографії, пр. Брамса.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Відмова, 1) в цивільному процесі: а) процесова відмова, коли суд з формальних причин не допускає до процесу; б) річова відмова, коли суд відкидає позов з матеріяльних причин, як неоправданий; 2) в адміністраційному праві, коли пр. громада відмовляє приняття в члени тому, що не виказано достаточних прибутків на удержання; 3) в міжнародньому праві, коли держава відмовить чужинцеві права перебування.

Відмóвлювання, гл. Замовлювання.

Відмолодження, змагання відмолодити старіючу людину, стає тепер у науці цілком поважним питанням. Наука пробує досягнути цього головно способами: 1) Бравн-Секара, через встрикування в кров річовин добутих із тваринних полових залоз; 2) Штайнаха, через перев'язання насінних проводів; 3) Воронова, через перещеплювання полових залоз молодих малп. Усі ці й інші способи відмолодження, які на тваринах дають цілком добрі висліди, пристосовані до людини, досі не оправдали сподіваних великих надій.

Відмолоджування рік, наступає через зміну клімату або двигнення суходолу. Відмолоджена ріка бистро поглиблює своє річище й долину.

Відмороження, ушкодження частин людського тіла надмірним зимном; гл. Відморозні.

Відморозні (perniones), звичайно легке відмороження шкіри, своєрідне затяжне зазапалення шкіри. Хорі частини напухлі, легко червоні, полискуються, шкіра легко розранюється, звичайно надвразлива на різні подразнення. Лікування: вліті ходження босо, купелі наперeміну гарячі й зимні, взимі (наворот) іхтіолева, йодова масть.

Віднова поступування, ведення процесу наново, хоч справа була вже правосильно вирішена в суді; таку віднову стрічаємо також у конкурсі; гл. Конкурс.

Віднога моря, морський залив.

Відносна вартість числа, умовна, релятивна, вартість числа, якщо її взяти з знаком числа (плюс або мінус).

Відносний рух, умовний, релятивний рух, рух тіл у природі. Чи якесь тіло порушається, чи є в спокою, можемо це пізнати, лише порівнюючи положення його з положенням інших тіл, які на наш погляд є в спокою. Тому можемо говорити лише про умовний рух або супокій; безоглядний (абсолютний) рух чи супокій для нас не існує. Кожне тіло на Землі бере участь у руху Землі довкола осі, з Землею разом довкола Сонця, а з Сонцем летить у всесвітній простір. Чи у всесвіті є хоч одна частинка матерії в абсолютнім спокою, цього ми не в силі збагнути.

Відносність, умовність, релятивність, простору й часу, теорія відносности (умовности) Айнштайна. Ця теорія прямує до поглиблення законів та математичного представлення насамперед явищ руху з загального становища. Явища руху бачить інакше глядач, що знаходиться в спокою, а інакше такий, що порушається. Шляхи планет виглядають інакше на думку Птолемея, а інакше на думку Коперніка. Згідно з законом відносности Галілея та Ньютона при спостеріганню тіл, що порушаються рівномірним, простолінійним рухом та підлягають лише законам безвладности (інерції), є однаково, чи приймемо, що одно зпоміж них порушається, а друге в спокою, чи навпаки. Кожночасне віддалення таких двох тіл було би на підставі того рівне добуткові їх відносних скоростей та часу, при чім віддалення та час уважаються безоглядними (абсолютними) величинами. Останнє припущення оспорював ще Кант з філософічного боку, а К. Нойман з математичного тому, що не можна доказати безоглядного (абсолютного) руху. Опісля зауважено, що скорість світла ніколи не додається до скорости якогонебудь механічного руху, пр. скорість світла висланого зі спочиваючого джерела світла, чи з джерела світла, що віддалюється від нас хочби й з великою скорістю, рівняється 300.000 км. сек.; це явище пояснив Г. А. Льоренц гіпотезою, що довгота тіл скорочується в напрямі їх руху (контракція Льоренца); Айнштайн прийняв, що скорість світла є постійна (незмінна), а міра часу є відносним поняттям в залежності від того, чи спостерігач порушається разом з даним укладом. Тому, що на підставі особливої теорії відносности Айнштайна не можуть існувати більші скорости, ніж скорість світла, а на думку Ньютона сила тяжіння поширюється ще швидше, бо діє на віддаль в одній хвилині (одну милю), Айнштайн прийняв (у своїй загальній теорії відносности), що для представлення механічних явищ тяжіння та прискорення є рівноважними величинами (закон рівноважности або еквіваленції); коли пр. подумаємо собі, що якусь людину, уміщену в великій скрині, перенесемо в простір вільний від тяжіння, отже кудись далеко від усяких небесних тіл і хтось почне тягнути скриню вгору, то всі предмети, які находяться в скрині, а перед порушуванням її не були зовсім тяжкими, тепер знову будуть поводитися, начеб були тяжкі, та спадати на підлогу (долівку). Релятивістична динаміка приймає, що маса тіл, які порушаються, стає більша (імпульсова маса); це доказано спробою з промінням бета та подрібною структурою (будовою) спектральних ліній. Простір по Айнштайну не є простором Евкліда, але, внаслідок тяжіння мас, простором, в якім головні напрями (виміри) криволінійні; тому відхилюються проміні світла у полі тяжіння Сонця, а дрожання (осциляції) відбуваються у різних місцях поля тяжіння з різною скорістю. Тому, що поняття маси злучене з поняттям

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

скінченості, то й простір не може бути нескінчений. Його можна порівняти з двомірним простором поверхні кулі, що є скінчена, але безмежна (не має „меж"). Коли б простір був нескінчений, то й зірок було би безліч, а цьому перечать астрономічні спостереження, бо при безлічі зір мусіло би ціле небо світити ярким світлом.

Відношення, порівняння двох величин при допомозі ділення; гл. Пропорція.

Відок (Vidocq) Ежен Франсуа, славний фр. шпигун і авантурник (1775-1858), полишив свої спомини.

Відорт Григор-дід, (* в 60 рр. XVIII в., †1830), Каєтан-батько й Франц-унук, *1831, родина надворних співців-торбаністів, що служила у кн. Сангушка на Волині. Вони співали під торбан пісні народні, а також ліричні — Падури або й свого власного складання. Про них та їх співи й музику писали О. Русов і М. Лисенко.

Відосередкова машина, центрифуґальна машина, прилад до викликування швидкого оборотового руху. Складається з двох коліс, більшого й меншого, злучених трансмісією. При помочі її можна перевірити закони оборотового руху.

Відосередкова машина.

Відосередкова сила, відбіжна с., проявляється під час оборотового руху як намагання маси, що обертається або кружить довкола якогось осередка, віддалитися від нього. Вона є протидіянням (реакцією) проти доосередкової сили, що притягає масу до осередка та приневолює її до оборотового руху. Величину відосередкової сили обчисляємо за формою $P=\frac{mv^2}{r}$, де P є відосередкова сила, m маса тіла, що обертається (кружить), v скорість обороту, r віддалення від осередка. Відосередковою силою є сила, з якою старається вирвати з рук камінь, якщо обертається на шнурку. Внаслідок відосередкової сили відпадає болото від коліс, вози вискакують на скрутах зі шин, у кружлівках (центрофуґах) віддалюється мід від вощини, масло від молока і тд.

Відпадкова яма, вибрана в землі яма різної форми, вживана первісно як пивниця, чи вогнище, засипана опісля кухенними відпадками: черепʼям, кістками, вуглям та попелом. В. ями вживані вже від молодшої камʼяної доби достарчують тепер науці, попри гроби та стоянки, чимало археологічного матеріялу.

Відплата, в міжнародніх відносинах гл. Репресалії й Реторзія.

Відповідальність урядовців та за урядовців. Дисциплінарно відповідають урядовці за нарушення урядових обовʼязків; карно за урядові злочини (делікти); цивільно-правно за маєткову шкоду, яку нанесли державі, громаді, округові і тд., зокрема ж за шкоду, яку потерпіли треті особи через їх безправну поведінку. Одначе ця остання відповідальність в европейських законах доволі обмежена й залежна від різних умов. Те саме можна сказати й про відповідальність держави, громади, або іншої державно-правної корпорації за провини своїх урядовців, з тим іще додатком, що крім окремих обмежень така відповідальність є звичайно тільки субсидіярна, коли інші правні способи не поможуть.

Відповідальність у цивільному праві, гл. Ручення.

Відпорність, 1) у медицині (імунітет), здібність організму не западати на заразні хороби. Розрізняємо: а) в. вроджену, б) набуту через перебуття хороби (пр. тиф), в) через щеплення ослабленими або вбитими зарaзнями (пр. віспа), або через впорснення сироватки відпорних тварин (пр. дифтерія; 2) у фізиці: опір тіла проти розірвання його частинок. Міриться величиною сили, що вистарчає до викликання того розірвання. Розрізняємо відпорність або опір: на розрив, на зламування, на скручування, на згин.

Відпочинок недільний. У великому числі держав заведено обов'язковий відпочинок, тобто зупинення обов'язкової праці в неділі і свята. В СРСР заступлено цей відпочинок системою пентад з відпочинком від праці що пʼять день, який у різних установах і підприємствах не припадає на той самий день.

Відпружник, гл. Буфер.

Відпуст, богомілля до місць із чудотворними іконами.

Відпустка, часове звільнення від службових занять, урядника або військового, звич. з нагоди більших свят, для відпочинку, або для поратування здоровля.

Відріз, народня укр. міра на землю = 3 десятини.

Відрізок, сеґмент, гл. Коло, Куля.

Відріч Володимир, визначний хорв. поет (1875-1909). Продовжував традиції дубровницької поезії.

Відро, гл. Міра.

Відродження, гал. українське протиалькогольне товариство, засноване 1910, в викопанні ухвали 1-го Просвітнього Зʼїзду у Львові. Т-во має на цілі стримувати українське громадянство від уживання алькогольних напоїв та курення тютюну, а гроші, що видаються на ці шкідливі річовини, ужити на піднесення добробуту, освіти й культури укр. народу. Головне Т-во „Відродження" є у Львові, воно має свої філії і кружки по містах і селах, уладжує протиалькогольні курси, виклади й віча, переводить протикоршемні плебісцити, видає часопис „Відродження" і відповідні загальнодоступні книжечки.

Відродження, гл. Ренесанс.

Відсоток або процент, пайок від яко-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

їсь цілости, який беремо рівномірно від сотні. Позначення: % (пр. 7% значить: від кожної сотні 7 одиниць). Вживають його найчастіше при грошових операціях, тому ціліть, від якої беремо пайок, звуть капіталом; пайок від сотні звуть відсотковою стопою або таксою, а повний пайок від цілости — відсотками (процентами) або відсотковим (процентовим) прибутком. Відсотки звуть рабатом або опустом, коли ціну зменшують при закупні більшої кількости краму; сконтом, коли дають опуст за те, що ми платимо готівкою, а не беремо у кредит; дисконтом або есконтом звуть відсотки, що їх треба платити за векслеву позичку. Крім цих простих відсотків знаємо також відсотки зложені (складні), коли відсотки, які припадають за рік (або за пів року), приписують до капіталу і їх також процентують. В старовині відсотки були дуже високі. В середньовіччі вважали гріхом давати гроші на відсотки, тому гроші позичали на відсотки передовсім жиди. В старій Україні відсотки теж були дуже високі (понад 50%) і Володимир Мономах мусів видати постанови про відсотки (о різіх): хто вже взяв 3 рази відсотки, не мав права до звороту капіталу, якщо відсотки були вищі, ніж 10 кун від гривні, себто б. 11-20% річно. За козацької держави дозволені були лише відсотки 8 від 100. Відсотки вищі, ніж 8% вважають „Права, по яким судиться український народ“ лихвою.

Відступлення. У цивільному праві, коли віритель відступає свою вірительність третій особі, це називається цесія. Це відступлення переводиться на підставі договору між вірителем та третьою особою, навіть без відома довжника. Віритель називається цедент, новий віритель цесіонар, довжник цессус. Наслідком цесії переходить вірительність з усіми побічними і головними правами, з гіпотеками, поруками і тд. на цесіонаря. Але довжник не може нічого стратити через те, що його довг має тепер нового вірителя. По міжнародньому праву відступає одна держава другій якусь область договором. Це не є перенесення власности (dominium), тільки набуття власти (imperium) у значінні публічного права. В карному праві є важливе т. зв. відступлення від злочину, коли хтось розпочав уже злочинне ділання, але опісля стримався від виконання самого злочину.

Відступлення від договору. Цивільний закон означує випадки, коли можна відступити важно від договору; тоді погасають ще невиповнені зобов'язання, а те, що виповнемо, можна жадати назад. Від відступлення треба відрізнити відклик якоїсь заяви волі, наскільки цей відклик торкається такого правного відношення, яке є обчислене на тривале зобов'язання (пр. відклик припоручення або мандату і тд.), а то тому, бо такий відклик не ділає назад і не зміняє нічого, що вже сталося.

Відступне, сума, яку по договору має заплатити другій стороні той, що відступає від договору.

Відтин, ампутація, відрізання хорої (хоробливо зміненої) свобідної частини тіла (кінчини, жіночої груди).

Відтинок, (мат.) частина простої лінії, обмежена двома (кінцевими) точками; коли кінцеві точки позначимо а і в, матимемо відтинок ав (часто пишуть також $\overline{ав}$).

Відукінд, Вітекінд, 1) провідник саксів проти Карла В., 785 піддався йому і вихрестився; 807 поляг в бою із швабами; 2) В., нім. чернець-літописець, написав „Історію Саксонії“ (Res gestae Saxoniae); †1004.

Відумерщина, 1) маєток, що остав після вимертя роду. Нині є великою рідкістю тому, що майже у всіх державах право наслідства переходить на бічних і найдальших кревняків, та не все так бувало. В старо-українській державі право князя до всіх приватних маєтків було таке сильне, що маєток смерда, який не лишив синів, ставав відумерщиною та власністю князя. Дочок, що лишилися після нього, мав князь видати заміж, давши їм придане. Боярські дочки ще дідичили, але інші кревні ні. За литовсько-руських часів дідичили вже боярські кревні, але лише найближчі, а якщо тих не було, то в. князь. По „Правам“ козацької держави дідичила держава лише тоді, коли померший не лишив ніяких кревних, ані не запорядив нічого щодо свойого майна; 2) дрячка, яку мусів складати дідичеві спадкоємець кріпака.

Відхил, (мат.) гл. Азімут, Координати.

Відхил стрімниці, відхил простовисної до поверхні землі в бік осередку гір унаслідок притягання. Такий самий прояв спостерігається й на рівнинах, коли під поверхнею землі є дуже важні і густі скали, пр. руди металів.

Відхідник, (лат. anus) долішній отвір прямої кишки, через який видалюється кал із тіла. Штучний в. закладається оперативно на стіні живота при замкненні кишок; повстає самостійно при зараненнях, замкнених килах, тощо.

Відшкодування, винагорода шкоди, є обов'язком кожного; держава чи інші публічно-правні установи (громади і тд.), мають також обов'язок вирівнювати шкоду тим, що потерпіли її без власної вини наслідком безправних розпорядків або рішень; пр. відшкодування невинно засуджених, відшкодування за кривди, яких допустилися урядовці на громадянах і тд. Сюди належить також обов'язок того, на чию користь переведено вивласнення, відшкодувати попереднього власника.

Відьма, по народньому віруванню жінка, що має від нечистого силу творити чари. У віруваннях укр. народу відьма це жінка, що знає чари й звичайно шкодить людям:

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

видоює молоко з чужих корів, затримує дощ, насилає недуги, тощо. Пізнати її можна по тім, що вона має короткий хвостик. Відьми можуть бути родимі або вивчені. В укр. народній творчості відьми грають дуже велику ролю (казки, пісні, замовляння). Послужили вони темою й для літературних творів: Гоголя, Квітки, Шевченка й Стороженка. В середньовіччі підлягали відьми великим карам. Їх палено живцем або топлено. Першу відьму спалили в Тулозі в 1275. Головно в старогерманському та франконському праві завзято переслідували жінок, підозрілих у відьомстві. Процеси вели на основі булі папи Інокентія VIII з 1484 та книжки п. з. „Malleus maleficarum", написаної Кремером і Шпренґером 1489. Укр. звичаєве право було далеко людяніше супроти відьом: у нас карали їх не за зносини зі злим духом, а за шкідливий ужиток із свого знання. Тільки тоді, коли позовником був шляхтич або духовна особа, карали відьом тортурами, або й смертю. Правне переслідування відьом утрималося в Европі до початку XVIII в., але поодинокі випадки народнього самосуду над „відьмами" стрічаємо й у XIX, а навіть XX в.

Віз, прилад до перевозу, має у нас різні види й назви, відповідно до призначення. Селянський в. спочиває на двох осях, кожна з двома колесами, ділиться на рухому передню й на нерухому задню частину, тзв. тічки; обі частини лучить у цілість розвора. Верхня часть воза, призначена до вантажів, має різний вигляд, залежно від околиці й звичаю. І так розрізняється „воловий віз" („мажа" у чумаків) і „коне́вий віз", далі віз на двох колесах („біда"), звичайний віз („хура", „фіра", з німецького), віз до воження снопів, тзв. „літерняк" або „літе́рний віз", „бендюги" і т. ін.

Віза, (лат.) „бачене"; урядова замітка, зроблена на якомунебудь документі, пр. посвідка посольства або консульства на пашпорті.

Візаві, (фр. vis-à-vis) напроти себе; один проти одного.

Візантинізм, як наукове поняття висловлює суму тих окремішностей під оглядом етнографічно-побутовим, політично-правним, церковно-релігійним та культурно-звичаєвим, що разом творять своєрідний характер візант. історичного укладу, різко відмінний від характеру життєвого укладу схід.-рим. цісарства, з якого розвинулася імперія візантійська. В. проявляється: 1) в повільній заміні лат. мови грецькою в державнім і культурнім ужитку; 2) в боротьбі за політичну перевагу різних народностей, що увійшли в склад імперії; 3) в появі окремої раси, як свідчать про те пам'ятки мистецтва (пр. монети VII в., що зображують новий тип голови); 4) в утворенні своєрідного світогляду з перевагою містики й вузького консерватизму внаслідок змішання християнізованого схід. геленізму й романізму та жидівської й перської культури, з домішкою елементів слов'янських та германських, а вкінці 5) в затраті переказів клясичної доби й заступленню їх східніми, головно іранськими. Склалися ці окремішності остаточно в X-XI вв., але почали виступати вже на переломі VI-VII вв. під впливом нових, відмінних від давніших життєвих умов. Серед широкого загалу під в. розуміються саме від'ємні сторони візант. життя: угинання, низькі поклони й схиблювання перед властями й взагалі сильними світу цього, а заразом зрадливість, облудність, віроломність, перфідність. В такім саме значінні й ужив Шевченко в своїм „Кобзарі" вислову „візантійство".

Візантійська література. Грецьку літературу візант. доби ділять на п'ять діб. І. доба вчасного візантинізму, від вступлення на престол Констянтина В. до смерти цісаря Іраклія, 324-640. В цім часі квітне богословіє, історія й світська та церковна поезія, розвивається реторика, граматичні студії та лексикографія, натомість у філософії помічаємо занепад у зв'язку з закриттям Юстиніяном І. атенської філософічної школи. Богослови працюють над зміцненням догм християнської віри, йде завзята боротьба з монофізитами. Визначаються на полі богословської полеміки: Леонтій Візантійський, цісар Юстиніян та Атанасій Антіохійський. Історія може похвалитися такими іменами, як Прокопій та хроніст Іван Малала (VI в.). Перший для історії Сходу має таке саме значіння, як Григорій Турський для історії Заходу, а хроніка Малали була майже канонічним зразком аж до XII в. і здобула собі ім'я і в сусідніх народів, м. ін. і в нас. Крім того слід відмітити географа Козьму Індикоплова. У світській поезії вирізняються письменники Нонна в V в., Павло Сіленціярій та Георгій Піcіда у VII в. (панегірики, поема „Гексамерон"). У церковній поезії славний поет VII в., творець кондаків та тропарів, Роман Солодкопівець, твори якого відомі й досі в православній церкві в слов. перекладах. Роман С. мав великий вплив і на середньовічну латинську церковну поезію. II. доба, від пол. VII в. до пол. IX в. — відзначається застоєм на полі літератури. Розвивається лише церковне письменство, що має такі видатні імена, як поет і філософ Іван Дамаскин († 754), автор великого канону Андрій Критський та складач церковних пісень Козьма Єрусалимський. Дамаскин це найбільший догматик східнього християнства, перший творець середньовічної схоластики. Йому належить перша систематична спроба погодити старо-гр. філософію з християнською догмою. В історії замітні хроністи початку X в. Георгій Сінкел та патріярх Никифор. III. доба, від 2. пол. IX і X вв., починається діяльністю патріярха Фотія, талановитого приклонника Аристотеля. Головний твір Фотія „Міріобі-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

блон" важний для нас тим, що тут подані наголовки, змісти й уривки багатьох таких творів, які в цілості до нас не дійшли. Особливу вагу мають Фотієві виїмки з стародавніх істориків. На переломі IX-X вв. Констянтин Кефалас зладив збірку старих епіграм. У X в. на полі письменства визначився цісар Констянтин Порфирородний, який написав дуже цікаві твори про управу цісарством, про воєнний та адміністративний поділ держави та про церемоніял візант. двору. За спонукою Констянтина вийшла низка енциклопедій — історична, сільсько-господарська, медична. Далі відмітимо лексикон Свіди (пол. X в.), життя святих Симеона Метафраста (X в.). З істориків славні: Лев Діякон та Георгій Гамартол, якого хроніка лягла в основу нашого літописання. Політичні відносини й церковні справи роз'яснюють листи патріярха Николая Містика (852-925). IV. доба, XI-XII вв., визначається великим оживленням літературного руху. У філософії, реториці, історії й поезії веде перед славний енциклопедист, другий після Дамаскина, великий візант. філософ Михайло Пселл, проф. царгородської академії, сторонник Платона, якого науку хотів узгіднити з християнством. Для нас цікава хронографія Пселла, що викладає події 976-1077. З інших істориків мусимо згадати передовсім славну Анну Комнен, першу грецьку гуманістку, авторку „Алексіяди", в якій описала історію свого батька Олексія. З хроністів замітні: Іван Скіліца XI в., Георгій Кедрин XI/XII вв., з XII в.: Іван Зонара, Констянтин Манассія, автор віршованої хроніки, й Михайло Гліка. На полі студій старинної літератури визначилися єпископ солунський Евстафій († б. 1192-4) та його учень, єпископ атенський Михайло Акомінат. Світська поезія заступлена головно творами поетів XI в., Христофора Мітиленського й Івана Мавропа Евхаїтського. V. доба, час Палеологів, XIII — пол. XV вв. У церковній літературі йде полеміка з латинянами. Історична література може похвалитися низкою імен, з яких відмітимо: Георгія Пахімера († б. 1310), Никифора Калліста Ксантопула (XIV в.), Никифора Григора († б. 1359), що написав „Римську історію" в 37 книгах, Григорія Паламу. Вони йдуть за ст.-гр. зразками. У філософії визначається Валаам та його учень Леонтій Пилат, як представники візант. аристотелізму й платонізму. Вони були першими провісниками гуманізму в Італії. Але вся ця література була чужа й незрозуміла народові, настільки літературна мова віддалилася від живої народньої. Давніше були спроби Романа Солодкопівця, Констянтина Порфирородного й ін. наблизити літературу до живої мови, але цей напрям згодом перемінюється у щось цілком протилежне: почавши від Комненів іде намагання якнайбільше наблизитися до клясичної греччини. Але народня стихія раз-у-раз пробивалася в літературі в різних творах, що були дуже поширені між широкими верствами. До цієї, так сказати б, народньої літератури належать: з прозових творів поширений у XI в. роман про Варлаама й Йоасафа, зложений ще у VII в., історія про Стефаніта та Іхнілата, з часів Комненів. З народньої поезії відомі дрібні вірші, епіграми, пародії, еротичні пісні XIV-XV вв. На X в. припадає утворення візант. національного епосу — поеми про Дігеніса Акрита. Згадані романи й поема були дуже поширені і в нас у слов. перекладах.

Візантійське мистецтво: церков св. Софії в Константинополі.

Візантійське мистецтво, витворилося на ґрунті сх.-рим. цісарства, прийняло в себе елементи гелленістичного й азійс. мистецтва, щоби дати вираз новому християнському світоглядові. Особливих успіхів досягло воно в будівництві, якого клясичним зразком є собор св. Софії в Царгороді, побудований цісарем Юстиніяном в VI в. В основі візант. будівництва лягла ідея получення двох конструктивних систем, базилічної й центральної, в одну органічну цілість. При цьому особливою заслугою візант. будівничих, що походили переважно з грецького, малоазійського сходу, була конструкція велетенських бань, получених з чотирокутньою основою храму при помочі вигнутих (сферичних) трикутників, званих вітрилами або пендентивами. В малярстві дійшло в. м. до утворення цілої низки іконографічних типів, повних схід. гіератичности, умовних у рисунку й суворих, але в парі з тим глибоко одуховлених у виразі облич, формально пристосованих до декорації стін візант. храмів та виїмково згармонізованих під оглядом ритмічного руху і кольориту. Тематикою спиралося візант. м. на біблії й на старохристіянській символіці, але одно й друге було оживлене й захоплене впливами аз. сходу. Вплив останнього особливо

Візантійське мистецтво: голова стовпа.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

помітний у візант. орнаментиці. Гієратичне і вчасно канонізоване в. м. виявило більше свободи й зв'язків з життям у мистецькому промислі (різьба в слоновій кості, емаль, біжутерія) та миньятюрах і орнаментиці рукописів. Краще, ніж на візант. території, збереглися пам'ятки в. м. на ґрунті Італії, де на особливу увагу заслугують храм св. Віталія в Равенні та собор св. Марка у Венеції. Вплив в. м., що в свій час репрезентувало мистецьку культуру світу, можна завважити не тільки на культурі близьких сусідів Візантії (України, Вірменії, Грузії, а через Україну й Московщини), але й на культурі Заходу Европи, як також на мистецтві всіх християнських народів; навіть архітектура арабів коріниться своїми первопочинами в візант. будівництві. В. м. завдячує первопочини християнське мистецтво України, гл. Українське мистецтво.

Візантійське мистецтво: прикраса.

Візантійське право, гр.-рим. право, мало в основі старе рим. право, яке велів списати цісар Юстиніян в пол. VI в. (кодекс Юстиніяна). Від цього часу зачинається самостійний розвиток в. п., що триває до Василя І. Македонянина (867) та кінчить першу добу в. п.; друга доба триває до упадку Візантії 1453. В І. добі приймає Юстиніянове право численні елементи варварських звичаєвих прав; з цього часу походять збірники „Еклоги" та „Земельні закони" поширені на старій Україні. В II. добі зачинається очищування права від варварських впливів; до цього часу належить рівнож поширений на Україні Прохирон, підручна книга. В. п. поширилося всюди, де сягав схід. обряд, пристосовуючися до місцевих обставин, отже на Балкані й Україні. Сильний вплив в. п. помітно вже у всіх договорах Руси з греками, почасти в Руській Правді та в церковних княжих уставах. Та крім цього у нас були вживані, особливо в церковних судах, вищезгадані підручники або компіляції, зладжені на основі в. п. в Болгарії, або таки й на Україні, як півд-слов.: Закон Судний Людем, та наші Книги Законния. Впливи або засвоєння в. п. йшли до нас за посередництвом церкви. Про збірники церковного в. п. гл. Церковне право.

Візантія, Визáнтіон, гр. колонія над Боспором, 476-405 до Хр. належала до атенського союзу, 196 добута римлянами, від 330 по Хр. столиця схід.-рим. держави під іменем Константинополя. Візант. або схід.-рим. держава повстала при поділі рим. провінцій 395 по Хр. за ціс. Теодосія, котрий віддав синові Аркадієві Константинополь і східні провінції — балканський півострів, М. Азію, Сирію, Месопотамію, Єгипет. Після занепаду зах.-рим. держави (476) В. мала велике значіння як спадкоємниця державности й культури Риму. Найбільше квітла за Юстиніяна I (527-565), що зібрав рим. закони в тзв. Corpus iuris civilis, в боротьбі з вандалами зайняв Італію й Африку, побудував собор св. Софії. Пізніше виступають династичні й релігійні боротьби, В. тратить провінції у війнах із сусідами: 568 північну Італію зайняли льонґобарди, 630-640 араби добули Месопотамію, Сирію, Єгипет; 679 над долішнім Дунаєм осіли болгари; 679 і 718 араби добували Константинополь; 728 втрачено останню частину Італії, тзв. екзархат Равенни. В VI в. В. зайняла гр. колонії на півн. березі Чорного моря: Херсонес на Криму, Боспор та ін. Тоді почався вплив візант. культури на схід. слов'ян, а опісля на Київську державу. Варязько-руські ватаги нищать б. 800 побережжя Криму, 860 облягають Константинополь, може під проводом Аскольда. За цісаря Льва VI Філософа припадають облога Константинополя київським князем Олегом і умови з ним 907 і 911, — Константин VII Порфирородний (912-959) у творі про управу держави описав землі над Дніпром; 941 похід Ігоря на В., 944 умова з ним. За Никифора Фоки (963-969) й Івана Цимісхія (969-976) походи Святослава на Болгарію й Візантію 968-971. Василь II (976-1025) віддав сестру Анну за жінку Володимирові В., який повернув Візантії здобутий Херсонес; через приняття християнства близькі відносини В. з Києвом. 1018 Болгарія провінцією В., 1043 останній похід київської фльоти на В. Ісаак I (1057-59) почав династію Комненів. За Алексія I (1081-1118) сельджуки забирають середню Малу Азію, нормани нападають на Тессалію. Мануїл I (1143-80) в боротьбі з Угорщиною і в союзі з Ярославом галицьким. За Ісаака II Ангела (1185-1195, 1203-4) Болгарія 1186 стала незалежна, 1195 Ришард Львине Серце добув Кипр. 1204 хрестоносці добули Константинополь і заснували тзв. латинське цісарство, що тривало до 1261, коли Михайло Палеолог випер латинян. 1360 турки зайняли Адріянополь. 29 V 1453 по кількох облогах турки добули Константинополь, при чому погиб останній з Палеологів Константин XI. Це був кінець візант. держави. — Візант. держава мала великий вплив на балканських і прикарпатських слов'ян та схід. Европу. Україна добула з В. релігію, церковний устрій, початки письменства, шкільництво, зразки мистецтва; В. мала також значний вплив на укр. право, державну організацію й політичне життя взагалі.

Візер (Wieser) Фрідріх, нім. економіст (1851-1902), проф. нац. економії в Празі і Відні. Автор численних праць, м. ін. „Природня вартість" (Der natürliche Wert), „Про суспільні сили" (Über die gesellschaft-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

lichen Gewalten), „Право і сила“ (Recht und Macht).

Візиґоти, вестґоти, зах. частина ґотів, що після мандрівки народів осіла в Ґаллії.

Візир, гл. Везир.

Візита, (лат.-фр.) відвідини, гостина.

Візитація, (лат.) розгляд, дослідження; перевірка діяльности установи, урядовців або урядів вищим начальством.

Візит(ів)ка, карточка з іменем, білет; рід піджака „жакет“.

Візіонер, (фр.) людина, що бачить у своїй уяві надприродні явища; духовидець, мрійник.

Візір, (фр.) приціл, мушка на рушниці; дротяна заслона при шоломі.

Візія, (лат.) з'явище, марево, яке бачить людина у непритомнім стані, в екстазі або гіпнозі, а якого у дійсності взагалі нема.

Візнер (Wiesner) Юліюс, нім. ботанік (1838-1916), проф. унів. у Відні, один з найвизначніших дослідників фізіології й біології ростин.

Візник (Auriga), громада 144 дрібних зірок, перша з них Кізка або Капеля, належить до найясніших зірок нашого неба, лежить у продовженні лінії, що лучить дві перші зірки Великого Воза.

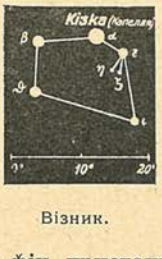

Візник.

Візувати, (лат.) потверджувати, посвідчувати, давати візу.

Віїпурі (Viipuri), Виборґ, фін. пристань, вивіз дерева й масла, 50.000 меш.

Вій, страхіття в фантастичній повісті М. Гоголя тої ж назви. Сам Гоголь ось що писав про В.: „Вій, це величній витвір простонародньої фантазії. Таким іменем називається в українців начальник ґномів, у якого повіки на очах сягають до землі“.

Війна, збройна боротьба між державами, народами або ворожими партіями тої самої держави або народу. Приватну збройну боротьбу між окремими особами, родинами або родами забороняють закони та судові постанови всіх цивілізованих держав. З огляду на те, що є головною причиною воєн, їх називають: завойовницькими, релігійними, в. за престол, торговельними, в. за незалежність, тощо. З огляду на місце та засоби ведення воєн розрізняють: в. сухопутні, морські, повітряні, підводні, газові. Властива мета кожної війни полягає в тому, щоб ослабити противника до тої міри, аби він не міг ставити жадного опору і йому можна було накинути по своїй волі умови миру. Кожна з сучасних держав тримає на випадок війни велике постійне військо, морську, підводну й повітряну фльоту, а також запаси всякого роду зброї, стрілива, тощо; виїмком є лише Німеччина, Австрія, Угорщина та Болгарія, яким побідні держави Антанти заборонили мати постійне військо та виробляти зброю. Кожна держава має на випадок війни дуже докладно розроблені пляни. Після світової війни переможні держави далі збroяться, так що тепер видатки на воєнні збroєння лягають страшним тягарем на всі народи. Різні міжнародні наради про розброєння, які відбувалися по війні, не дали ніяких наслідків. Гл. Мілітаризм та Мобілізація.

Військо, збройна частина народу, що в мирі береже уряду, а в разі потреби веде війну з ворогами держави. В. ділиться на збройні й службові одиниці. Завдання збройних відділів — боротьба, службових — запевнення збройним силам усього потрібного до життя й боротьби. Найважніша збройна сила це піхота (з танками), далі кіннота (з панцирними самоходами), гармата (артилерія), літаки й фльота, технічні відділи копачів (саперів), залізничників, лучби (телефон, іскровик) і самоходів. Сюди належить теж жандармерія. Службові відділи: узброєння, обозу, летунства, інженерії, будівництва, постачання, здоровности й ветеринарії, вкінці судівництва й душпастирства. До боротьби виступають великі боєві одиниці, зложені з усіх родів зброї, що взаїмно себе доповняють. Великі тактичні одиниці це бриґади, дивізії, корпуси й армії, малі — полки, куріні, сотні й чети. Сили й вартости війську надає дисципліна та почуття єдности. Вишкіл має на меті піднести духові та фізичні вартості до найвищого ступеня.

Військова генеральна старшина, в укр. козацтва та запорізців вища управа війська та краю при гетьмані; до неї належали військовий обозний, судді, осавули, писар, бунчужний, хорунжий та підскарбій.

Військова колонія, осада з людей, приналежних до війська або з вислужених вояків; в. к. закладають в завойованих країнах, для забезпеки перед повстанням та на границі ворожої держави, для забезпеки границі.

Військова скарбниця запорізького війська, спочатку перед прилученням України до Московщини, вона переховувалася в Трехтемирові, а опісля в різних місцях, головно на Дніпрових островах нижче ріки Чортомлика; її зрабували москалі при руйнуванні Січі.

Військова служба, від найдавніших часів була суспільним обов'язком. В ст.-укр. державі, кожний здоровий мужчина був обов'язаний до в. с. з виїмком духовних, хоч у часі великої небезпеки покликували й духовних з постриженням (гуменцем), але без вищих свячень. В добі станової лит.-польської держави стає в. с. радше правом (хоч і обов'язком) упривілейованих світських станів шляхти та, як помічна, й міщан, бо ця служба стала правним титулом до станових привілеїв. Так само за козацької держави в. с. була правом і обо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

в'язком, передовсім козацької верстви. Нині, в добі рівности всіх перед правом, обов'язок в. с. є загальним для всіх здорових мужчин в означенім віці, з деякими застереженнями для духовних осіб у деяких державах.

Військове діло, стає предметом систематичних дослідів з хвилиною, коли військо стає громадою в громаді, себто в суспільності і починає жити окремим життям. Організація військової служби починається справді щойно від греків. Разом із розвитком держави ускладнюється організм армії й організація воєнної справи. Різні елементи військової сили залежні від різних чинників суспільно-державного життя. Військо, як армія, основане на принципі дисципліни; дисципліна тим доцільніша, чим сильніший авторитет воєнного права, якому підчиняються вояки. За часів вільного лицарства, коли воєнну службу виконували вибрані роди чи племена — сила війська була звязана з лицарською традицією. Від V в. до Хр., коли воєнне ремесло стає загальним у середземноморських державах, наємник слухав того, хто йому платив і то так довго, як довго діставав плату. Щойно в рим. армії виступає головна прикмета справжнього війська у нашому розумінні — дисципліна.

Військове карне право, військові суди. І в часі миру і в часі війни є для вояків осібне карне право; на час війни воно розтягає нераз і на невійськове населення свою компетенцію і свій безпосередній вплив, як це було пр. за всесвітньої війни. Військовий карний закон містить щоправда багато переступів, знаних уже загальному карному законові, але не в одному напрямку є різниці, є окремі переступи, зв'язані зі становищем війська під час миру та під час війни. Є змагання, щоби не було окремого військового права.

Військовий аташé, військовий старшина, приділений до амбасади або посольства чужої держави, як представник і знавець військових справ.

Військовий заповіт, право, яке прислугує кожній особі вояцького стану в чинній службі,споруджувати заповіти про своє майно, без усіх тих вимог, які право ставляє до інших громадян.

Військовий З'їзд, гл. Всеукраїнський Військовий З'їзд.

Військовий Значний Товариш, почесний титул для вислужених вищих урядовців у козацькій державі або козаків заслужених на війні. Це відзначення надавав гетьман; уповажняло воно до участи в гетьманській старшинській раді та до почесного місця в оточенні гетьмана. Під кінець XVII в. цей титул надавали лише за великі заслуги або вислуженим генеральним старшинам (міністрам), але в XVIII в. став він загальнішим і щодо ступеня був рівний сотникові. Хто не дістав титулу бунчукового товариша, діставав нижчий титул військового товариша. Гідність військового товариша не була зв'язана ні з яким урядом; ними вислугувався гетьман лише в комісіях або для окремих доручень.

Військовий стан, стан облоги, що його проголошує уряд по містах або по цілих місцевостях під час війни або революції. Тоді органи влади одержують незвичайно великі уповноважнення; вони можуть забороняти усякі збори, замикати й розвязувати товариства, спиняти видавання часописів, арештувати й передавати наглим судам горожан і т. ін.

Військовий трибунал, військовий суд у СРСР. Йому підлягають усі військові, а крім того він має право розглядати всі справи та вчинки невійськових, коли ці вчинки загрожують державному ладові або суспільному спокоєві (змови, державна зрада, тощо), Під час війни, а особливо на фронтах в. т. розглядає навіть справи, що у звичайних умовах належать до цивільного суду.

Військовий устрій. В. у. визначує організацію війська, відношення органів до себе, завдання військової організації, початок, тривання і кінець військового службового відношення, права відношення військових урядників; військове законодавство займається також правним становищем цивільних осіб, зайнятих при війську, відбутками цивільного населення на потреби війська (пр. квартири) під час миру й війни, окремими законними обмеженнями ґрунтової власности в інтересі війська і т. д.

Військові степені, надає генералам і старшинам голова держави, а підстаршинам начальник частини по упливі означеного вислуженого часу або за особисті заслуги (хоробрість); в війську й воєнній фльоті кожної держави існують генерали згл. адмірали, старшини, підстаршини й рядові; їх степень пізнати по відзнаках на комірі (пр. армія УНР), барках або рукавах (пр. УГА).

Військово-Науковий Вістник Генерального Штабу, місячник, виходив у Києві 1918.

Війт, (нім. Vogt, лат. advocatus) наслідний начальник у містах та селах, основаних на німецькім (маґдебурзькім) праві. В. іменував власник міста чи села і звичайно був ним поселенець міста або села, тзв. locator. В. виконує адміністраційну владу при помочі виборної ради й суд при помочі виборної лави. В., це властиво начальник міста, а солтис начальник села. Та на ділі різниці між ними не було. Установа в. чи солтиса поширилася на цілій Україні по Лівобережжя включно. Нині в Польщі в. це виборний начальник громади; у бойків війт називається князь, на Буковині двірник.

Вік, 1) весь прожитий час; 2) довгий протяг часу; 3) століття.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вік, укр. видавництво, засноване в Києві 1895 при участи О. Лотоцького, С. Єфремова, В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Дурдуківського й ін. Видало тритомову Антологію укр. літератури й довгу низку книжок белетристичних і популярних. Проіснувало до 1918. Заслугою видавництва було перевидання збірок давно вичерпаних творів давніших укр. письменників та перших на В. Україні збірок галицько-українських письменників.

Вікарій, (лат.) заступник, спершу адміністраційний урядовець з часів Діоклетіяна, згодом церковний урядовець. Вікарієм є в деякім значінні папа (vicarius Christi), вікарієм апостольським (v. apostolicus) звуть єпископів у місійних краях. В. генеральний (v. generalis) це заступник єпископа, зате в. капітулярний (v. capitularis) це обраний капітулою тимчасовий управитель епархії після смерти владики. Вікарієм звуть теж сотрудника.

Вікгоф (Wickhoff) Франц, нім. історик мистецтва (1853-1909), проф. віденського унів., історик іт. й старо-християнського мистецтва.

Вікжель, Всеросійський Виконавчий Комітет Спілки Залізничників, повстав у 1917 й існував у перших роках революції; провід у ньому мали соціял-демократи-меншовики та соціялісти-революціонери; він виступав проти більшовиків.

Вік живин, час життя живин, що є більш або менш обмежений; з правила найдовше живуть ростини: бактерії можна назвати „вічними" тому, що кожна бактерія, дійшовши до повного розвитку, ділиться на дві нові живини, мох-торфник, який своїм вершком безупину наростає, утворюючи із завмерлих спідних частин торф, живе може десятки тисячів літ, з дерев найдовше живуть: смочидерев (драцена) до 6.000 літ, мамутове дерево до 4.000, тис, кедр і кипарис до 3.000, дуб, липа, ялиця, смерека до 1.000 сосна, модрина і кедрина 500-700 літ, інші значно менше, а загал ростин є одно- або кілька-річними. Тварини живуть значно коротше: одноклітинні так само, як бактерії, можна вважати „вічними", але з многоклітинних тварин живуть пересічно: морські черепахи 300, слон 200, щуки, коропи, гуси й лебеді, орли, крук, папуга й осел 100, скойка 50-100, кое, жаби до 40, раки, канарок, кури 20, хробак-дощовик, муравлі й ін. б. 10, багато комах, в цілому свому розвитку живуть кілька літ, а обиденка один тільки день. Домашня худоба: 1) коні живуть пересічно 20 літ, але виїмки довшого віку є дуже часті, навіть до 45 літ; 2) рогата худоба може жити при доброму плеканні 20-30 літ, але що ужитковість спадає з віком, числиться у господарстві вік у коров понад 10, у волів понад 6-12, у бугаїв 5-6; цінний розплодовий матеріял утримується в господарстві довше; 3) вівця живе 8-10 літ, при добрих умовах до 15 літ, але ужитковість спадає скорше; 4) безрога живе 20-25 літ. Пересічний вік людини 35 літ, гл. Людина.

Вікінґи, (сканд.) скандинавські морські розбишаки, що в середньовіччі нападали на побережжя Зах. Европи; давні народні скандинавські герої.

Вік і право, гл. Малолітність.

Віклеф (Wiclef, Wiclif, Wycliffe) Джон, анг. реформатор (1324-84), поборював католицизм і накликав до повороту до первісного християнства. Осуджений на соборі в Констанці, а його прихильники винищені. Його науку перейняв Іван Гус.

Джон Віклеф.

Вікно, в геології: лійкувата западина у гіпсах, виповнена звичайно болотом або озерцем. У нас вікна часті на Покутті.

Вікно тектонічне, місце, де зпід старших, насунених і змитих морщин пробиваються на поверхню молодші скали.

Віко (Vico) Джамбаттіста, іт. філософ (1668-1744), основник філософії історії; встановлює закони постепенного розвитку поодиноких епох, від божеської доби (теократія) до геройської (аристократія), а від них до людської (демократія та монархія); вірить у колове повторення подій. Перший з'ясував основи новітньої естетики. Головний твір „Нова наука" (Scienza nuova).

Д. Віко.

Вікова-Кунетіцька Божена, чес. письменниця, *1863, феміністка. Повісті, комедії й драми.

Віконт, (фр.) шляхетський титул; у середньовіччі назва урядовця: в IX в. за Каролінґів це намісник графа, з розвитком февдалізму по деяких країнах зросла влада й вага віконта, а уряд його став спадковим.

Вікрам (Wickram) Ґеорґ, нім. майстер-зінґер, †1562, перші німецькі прозові повісті. Полишив збірку веселих оповідань і жартів.

Вікт, (лат.) харч.

Віктор Амадей, ім'я князів Савої: 1) В. А. І. 1630-7; 2) В. А. II. 1675-1730, 1713 король, по утрехтському миру одержав Сицилію, 1720 заміняв її на Сардинію; 3) В. А. III. 1773-96, у війні з Францією втратив Савою.

Віктор Емануїл, імя трьох королів Сардинії й Італії: 1) В. Е. I, король Сардинії 1802-21; 2) В. Е. II, король Сардинії 1849-61, перший король з'єдиненої Італії 1861-78; 3) В. Е. III, король Італії від 1900.

Вікторін Корнель із Вшегрд (Viktorin Kornel ze Všehrd), чес. гуманіст і письм. (б. 1460-1520), знавець та оборонець прав

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

чес. мови. Гол. твір „Дев'ять книг про права, суди й земельні табулі Чехії".

Вікторія, королева В. Британії 1837-1901, цісарева Індії від 1877; одружена з кн. Альбертом Саксен-Кобург-Готським.

Вікторія, (лат.) староримська богиня побіди; побіда.

Вікторія (Victoria), 1) півд.-схід. частина Австралії, 230.000 км² і 1,730.000 меш. з чого половина в гол. місті Мелберн; 2) пристань і гол. місто острова Венкувер, вивіз дерева та вугілля, 40.000 меш.; 3) головне місто Гонконґу, 500.000 меш.; 4) місто в східній Бразилії, 60.000 меш.; 5) водопад Замбезі, один з найбільших водопадів світу, 140 м. вис., енергія використана для Трансвалю.

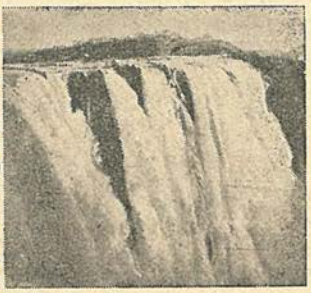

Водопад Вікторія.

Вікторія Ленд, півн.-схід. частина Антарктиди, гориста (до 4.500 м.) й вулканічна (Еребус, Терор).

Вікторія-Ніянза або Укереве, озеро в схід. підрівниковій Африці, 69.000 км², третє щодо величини озеро світу, відпливає до Нілу.

Вікторія царська (Victoria regia), рослина споріднена з нашою калюжницею (лоташем); її кругляве листя, 2 м. шир. й 1 дм. грубе, таке сильне, що на ньому може плавати кількалітня дитина. Росте в ріках серед. Америки, головно Амазонки. Овочі, величини яблука, мають їстиві зернята.

Вікторов, 1) Олексій, рос. археолог та бібліограф (1827-83), кустос відділу рукописів і слов. стародруків у московському Румянцівському музею. Складав описи рукописів і праці про друкарство в Росії; 2) Павло, укр. кооператор (1869-1920), заслужений член управи „Дніпросоюзу".

Віктуали, (лат.) харчі, припаси поживи.

Віл, гл. Рогата худоба.

Віла, у слов. народів, особливо у півд. слов'ян, русалка.

Вілберфорс (Wilberforce) Вільям, англ. філантроп (1759-1833), борець за визволення неґрів із неволі.

Вілеґіятура, віледжатура, (іт.) літній відпочинок, побут на селі.

Віленкін Николай, гл. Мінський Н.

Віленське воєвідство, півн.-схід. польське воєвідство, має 28.000 км² і 975.000 меш.

Вілінґ (Wheeling), місто в Вест-Вірджінії, 56.000 меш., залізні гути, копальні вугілля, газу, нафти.

Вілінський Олександер, укр. інженер та громадський діяч (1872-1928), доцент київської політехніки, проф. і проректор Укр. Господарської Академії в Подєбрадах у Чехії, член Укр. Центральної Ради.

Вілія, (лат.) вечір напередодні свята пр. Різдва.

Вілія, 1) ліва притока Горині на Волині, устє б. Острога, 82 км. дов.; має багато ставів; 2) ліва притока Німану, 570 км. дов.

Вілкс (Wilkes) Джон, англ. політик і публіцист (1727-97), видатний борець за політичну свободу.

Вілла, віллан та ін. гл. Віля, вілян.

Віллéль (Villéle) Жозéф, граф, фр. державний діяч (1773-1850), міністер і президент міністрів за реставрації, реакціонер.

Віллендорфська Венера, вапнякова, 11 цм. вис. жіноча фігурка дуже повних форм, з оріньяцької доби, палеолітичної культури, знайдена 1908 у Віллендорфі над Дунаєм у Долішній Австрії.

Віллендорфська Венера.

Віллóн (Villon) Франсуá, фр. поет (1431-89), автор славних баляд у народньому дусі, вів життя бурлаки й зайдиголови; кілька разів грозила йому кара смерти. Твори: „Великий Заповіт" і „Малий Заповіт".

Вілмінґтон, місто в Делаварі (ЗДА), 126.000 меш.; будова кораблів, залізничих возів.

Вілсон, 1) Вудро, ам. історик і державний діяч (1856-1924), 1913-20 президент ЗДА. Провів банкові реформи й виборчі права для жінок. 1918 кинув клич „самоозначення народів" і проголосив „14 точок" світового миру: 1. явні договори, 2. свобода моря, 3. свобода і рівність торговлі, 4. роззброєння, 5. вирівняння колоніяльних справ, 6-13. визволення країв і народів зпід влади Центральних держав, 14. Союз Народів; 1919 брав участь у версальськім конґресі і утворив Союз народів. Після війни був одним з членів Ради Чотирьох, які рішали долю Европи; 2) Горас Гайман, англ. санскритолог (1786-1860), проф. в Оксфорді, знавець санскритської мови й гиндуського письменства. Багато переклав із старої гиндуської літератури, склав словник санскриту; 3) Чарлз Томсон Ріс, англ. фізик, *1869, дослідник атмосферної електричности; фотографував альфа-промінь, користаючи з того, що вони на своєму шляху йонізують повітря, придумав спосіб мірення наряду електрону, 1927 одержав нагороду Нобеля.

Вудро Вілсон.

Вілюй, ліва притока Лени, 2.110 км. дов.

Віля, вілла, (лат.) у римлян позаміський хутір (villa rustica), опісля розкішна палата (вілі Метелли або Люкулла). До нас збе-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

реглися могутні румовища вілі цісаря Гадріяна б. Тіволі. Традиція ст.-рим. віль віджила в часах іт. Відродження, з яких збереглися до нас рим. вілі: Альбані, Борґезе, Людовічі, Фарнезіне й ін. Сучасні вілі це підміські або сільські будинки в вигодами в роді веранд, терас та садів; літні домівки, літнівки.

Віляєт, (тур.) провінція в Туреччині, над якою панує паша.

Вілямовіц - Меллендорф (Wilamowitz-Möllendorff) Ульріх, нім. філолог, *1848, великий знавець античности, написав низку високоцінних студій про старо-грецьку літературу й історію, зладив прегарні віршові переклади грецьких трагіків.

Вілян, у рим. часах взагалі селянин, з розвитком февдалізму у середньовічі — це селянин півсвобідний або кріпак. З одного боку тратять свою свободу колишні вільні селяни й стають віляна-ми, з другого у віляни переходять оселені на панщині невільники.

Вілянд (Wieland), 1) Ґайнріх, нім. хемік, *1877, проф. у Мюнхені; нагорода Нобеля 1927; розслідив будову гримучої (фульмінатової) кислини, якої срібна й ртутна сіль грають велику ролю у техніці вибухових матерій; 2) Хрістоф Мартін, визначний нім. поет (1733-1813), автор романтичної поеми „Оберон“, писав оповідання, казки й повісті („Агатон“, „Золоте зеркало“, „Абдерити“), перекладав Шекспіра, Горація, Лукіяна, Аристофана, Цицерона. Заслужився чимало для нім. літератури, виробив вірш, витончив мову, поширив тематику і причинився до розвитку нім. літ. критики.

Вілянеля, (іт.) італійська хорова пісня XVI в. гомофонічної фактури.

Віляновська культура, гальштатська культура племени умбрів у півн. Італії, названа так від міста Villa nuova б. Больоньї; ділиться на 3 доби: Беначчі I (1.100-950), Беначчі II (950-750) та Арноальді I (750-550 до Хр.). Похоронний обряд майже виключно тілопальний з попільницями переважно одної („віляновської“) форми з глини, дуже рідко з бронзової бляхи, які накриті мискою.

Прилади віляновської культури: 1. попільниця, 2. бронз. бритва, 3. бронз. фібула, 4. бронз. ведро.

Вілянчіко, есп. церковний музичний твір, що складається з хорових і сольових уступів.

Віляр (Villars) Кльод Люї, фр. маршал (1653-1734), побідник у багатьох битвах есп. сукцесійної війни.

Вілярдуе́н (Villehardouin) Жоффруа́, фр. політичний діяч і хронікар (б. 1160-1212). Його „Здобуття Константинополя“ (про 4. хрестоносну виправу) є одною з найстарших і найцінніших пам'яток фр. літератури.

Вілярі Пасквале, іт. історик і політичний діяч (1827-1917), автор біографій Савонаролі і Макіявеллі.

Вілярт (Willaert) Адріян, нід. музика, основатель „венеціянської школи“ музики (б. 1480-1562), від нього починається характеристична для старої церковної музики многохоровість; твори: многоголосні мотети, мадриґали, канцони, фантазії, річеркати й ін.

Віляфранка (Villafranca), гл. Вільфранш.

Вілях (Villach), пром. місто в австр. Каринтії, 22.000 меш.

Вільбранд (Wilbrandt), 1) Адольф, нім. письм. (1837-1911). Від 1881-7 директор двірського театру у Відні. Написав біографію Кляйста, повісті, трагедії, драми й комедії. Меншу вартість мають його оповідання і ліричні вірші; 2) Роберт, син Адольфа, нім. економіст, *1875, проф. у Тюбінґені. „Жіноча праця“ (Die Frauenarbeit, ein Problem des Kapitalismus), „Карл Маркс“, „Соціялізм“, „Економія“, „Споживчі т-ва“ (Konsumgenossenschaften) й ін.

Вільга, гл. Вивільга.

Вільгар Мірослав, словінський поет і драматург (1818-70), анакреонтик у поезії, автор кількох водевілів.

Вільгельм, ім'я англ. королів: 1) В. І. Здобувець, норманський князь, 1066 в бою під Гестінґсом добув Англію, †1087; 2) В. II. 1087-1100; 3) В. III. оранський князь, від 1672 намісник Нідерляндів, одружився з Марією, донькою Якова II. англ., 1689 покликаний на англ. престол, видав „Декларацію прав“, †1702; 4) В. IV. 1830-37.

Вільгельм, ім'я нім. цісарів і прус. королів: 1) В. I, король від 1861, перевів організацію війська, під впливом Бісмарка змагав до з'єднання Німеччини, 1866 війна з Австрією, 1870-71 з Францією, проголошений цісарем у Версалі 18. I. 1871, †1888; 2) В. II, син Фрідріха III, *1859, цісар 1888-1918, зріст армії, фльоти, промислу, торговлі, культури, колоній, 9. XI. 1918 зрікся престолу, живе в Доорні в Голяндії. Написав „Події й постаті з 1878-1918 рр.“

Вільгельм, ім'я королів Нідерляндів: 1) В. I, 1815-1840; 2) В. II, 1840-49; 3) В. III, 1849-90.

Вільгельм, ім'я намісників Нідерляндів: 1) В. I Мовчазний, граф насавський, князь оранський, проводир нід. повстання проти Еспанії, 1572 намісник, убитий 1584; 2) В. II, 1647-50; 3) В. III, 1672-1702, англ. король; 4) В. IV, 1747-51; 5) В. V, 1751-95.

Вільгельмдор, 1) пруська золота монета 1739-40, рівна 10 талярам; 2) голяндська монета до 1875, рівна 10 ґульденам.

Вільгельмів канал, гл. Кільський канал.

Вільгельміна, королева Нідерляндів, *1880, панує від 1890, спочатку під опікою матері, від 1898 самостійно; 1901 одружилася з кн. Гайнріхом Мекленбурґ-Шверінським.

Вільгельмова земля, гл. Нова Ґвінея.

Вільгельмсгавен (Wilhelmshaven), місто над Ядським заливом Півн. моря, 30.000 меш.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

воєнна, торг. та пром. нім. пристань, корабельні варстати, фабрики машин.

Вільгельм II., б. нім. цісар.

Вільд Генріх, швайц.-рос. метеоролог (1833-1902), основник сітки метеорологічних дослідних стацій у Швайцарії та Росії, винахідник важних приладів, автор численних праць з метеорології й фізики.

Вільденбрух Ернст, нім. дипломат, один із кращих драматичних письменників, реаліст (1845-1909). Драми: Каролінґи, Меноніт, Батьки й діти й т. ін., поеми й оповідання, як: Франческа з Ріміні.

Вільдунґен, місто в серед. Німеччині, живець, що лічить недуги мочевих доріг, мочанову діятезу, катари слизних болон.

Вільє де Ліль Адан (Villiers de l'Isle-Adam) Оґюст, фр. письм., поет, новеліст, романіст і драматург (1740-89), католик, ворог новітньої цивілізації. „Жорстокі оповідання", романи: „Ізіда", „Майбутня Єва", „Етна" й ін., драма „Аксель".

Вільке Карл, норв. фізик (1732-96), придумав методу визначування питомого (властивого) тепла, зладив карту ізоклін Землі, ствердив електризування добрих провідників через вплив та винайшов електрофор.

Вільна конкуренція, гл. Конкуренція.

Вільна пристань, пристань, до якої мають свобідний доступ кораблі всіх держав, враз із забезпеченням свобідного, вільного від митових оплат, ввозу і вивозу товарів.

Вільна Спілка, додаток до „Громади", яку видавав у Женеві М. Драгоманів. Вийшла 1881 з двома розвідками Драгоманова.

Вільна торговля, гл. Свобода торговлі.

Вільна церква, 1) церква, цілком відділена від держави; 2) церква, до якої належать вірні на основі особистої заяви приналежности, зложеної в дозрілому віці, а не на основі приналежности до неї їх батьків, хрещення в дитинстві і т. ін.

Вільне козацтво, самочинна організація української народньої збройної сили під час революції на В. Україні 1917-18. Зародилося в. к. в Звенигородському повіті на Київщині, зараз після вибуху революції, для „оборони вольностей українського народу", та „охорони ладу", охопило цілу південну Київщину, перекинулося на лівий берег Дніпра — на Полтавщину й Чернігівщину, а пізніше й на південну частину України. Сповняючи ролю народньої міліції, в. к. бере також участь у протибільшовицькій боротьбі в зимі 1917-18, будучи значною підпорою для уряду Центральної Ради. На З'їзді в. к. в Чигирині, в жовтні 1917 отаманом його був вибраний генерал П. Скоропадський, одначе коли він став гетьманом України, в. к. виступило проти нього, піднявши повстання на Київщині, здавлене німцями.

Вільне місто, в середньовіччі місто, яке не платило державних податків і з виїмком приналежности до даної держави, мало всі права незалежности. З часом майже всі в. м. втратили свою незалежність та вживають дотепер тієї почесної назви, без значіння. Незалежні німецькі в. м. Гамбурґ, Бремен і Любек входять у склад німецької держави, а в. м. Данціґ є під охороною Союзу Народів.

Вільне право, гл. Право.

Вільне Слово, часопис полонених українців у Зальцведелі; виходив у 1916-18.

Вільний, Гадючий, поріг Дніпра 735 м. завдовшки, спад 1·7 м.

Вільний пан (Freiherr), XIV в. дідич, необов'язаний до ніякої вислуги володареві території. Пізніше титул цей приймає й нижча шляхта. В. п. є нижчий від графа, а вищий від звичайного лицаря.

Дніпровий поріг — Вільний.

Вільні науки (Artes liberales, ingenuae, bonae), так звалися у римлян звання й заняття, гідні вільної людини, для відрізнення від нижчих (підлих) занять, що були ділом невільників. У середньовіччі під вільними науками розумілися: граматика, діялектика, реторика, аритметика, геометрія, музика, астрономія. Перші три звалися Trivium і викладалися в нижчих школах, які тому й називалися „тривіяльними". Решта — Quadrivium — на вищих школах (університеті).

Вільні професії, заняття лікарів, адвокатів, письменників, мистців, тощо, наскільки вони не отримують постійної платні як урядовці.

Вільність, свобода, в найширшому розумінні означає теоретичну можливість живої істоти поступати так, як їй подобається; тому містить вона в собі також поняття свавільности. У вужчому змислі творить вільність основу для самоозначення розум-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ної істоти в протиставленні до залежности від чужої сили.

Вільнодумець, людина, що відкидає у свому житті й думанні чужий авторитет, пр. церкви та її науки, й намагається самостійно розв'язувати та осуджувати справи науки, віри та моралі. Вільнодумний рух почався в XVII в. (гл. Деїзм і Енциклопедисти). Під впливом науково-природознавчого думання та метод у XIX в. 1880 утворено міжнародній союз в. Перші міжнародні з'їзди стояли під проводом нім. філософів Бюхнера та Геккеля (гл. Монізм). Церкву в. заснував 1908 міжнародній орден для етики і культури — осідок у Берні в Швайцарії.

Вільномулярство, гл. Масонство.

Вільноруўчні вправи, руханкові вправи без приладів.

Вільфранш, Віляфранка (Villefranche-sur-Mer), фр. місто над Середземним морем б. Ніцци; 9.000 меш., великий воєнний порт, морська зоологічна стація.

Вільха (Alnus), рід ростин з родини березуватих; дерева й кущі в Европі, Азії, півн. Америці й півн. Африці. Замітні малим круглавим листям і малими шишкуватими стовпиковими базьками; базьки з'являються у кінці літа і зимують. В. чорна (A. glutinosa), дерево до 35 м. вис., творить ліси, понад річками та на багнах (Полісся); її м'ягке, але дуже тривке у водних спорудженнях дерево вживається також у столярстві і на паливо, а кора на дубило. В. біла (A. incana), дерево з сірою корою й кривим стовбуром, поширена значно менше. В. полонинська або лелич (A. viridis), гірський кущ, на полонинах.

Вільха.

Вільхівський Б., псевдонім Б. Грінченка.

Вільшанка (Erithacus rubecula), співучий птах з роду дроздоватих, оливково бурий, червоний на підгорлю і на грудях; живиться комашками, залишається часом на зиму.

Вільшанський Микола, укр. актор, працював у трупі М. Заньковецької, далі кільканадцять літ перед світовою війною у М. Садовського, з малою перервою, коли якийсь час був режісером у галицько-укр. театрі за дирекції Р. Сірецького. †1917.

Вільштеттер (Willstätter) Ріхард, нім. хемік, *1872, проф. унів., дослідник хемії ростин, дістав Нобелеву нагороду 1915.

Вільямс (Williams) Монір, англ. санскритолог (1819-99), проф. унів., оснував „Індійський Інститут" в Оксфорді.

Вімпер (Whymper) Едвард, англ. подорожник (1840-1911), дослідник Аляски, Ґренляндії, Еквадору, перший був на верху Чімборазо.

Вімперґа (Wimberg), трикутна декоративна стінка над гостролуками ґотичних порталів (вікон і дверей), прикрашена на гранях раковинами (крабами), завершена хрестоцвітом, з тлом виповненим різьбою.

Він (Wien), 1) Макс, нім. фізик, *1866, проф. в Єні, дослідник акустики, електричности, магнетизму, бездротної телеграфії; 2) Вільгельм, нім. фізик (1864-1928), дослідник гідромеханіки та законів промінювання. Одержав нагороду Нобеля 1911. Відкрив славний закон пересунення, названий його іменем. Згідно з тим законом довгота хвилі промінів, якими випроміньовує з тіла максимальна кількість енергії, є відворотно пропорціональна до абсолютної його температури. З того виходить, що maximum променистої енергії в міру підвищення температури пересувається в напрямі коротких хвиль (фіялкового кінця дуговини).

Вімперґа.

Віна, старий інд. струнний інструмент на 4 металеві струни.

Вінаживіцький Карель, чес. поет (1803-69), приятель і звеличник Челяковського, перекладчик клясичної поезії.

Вінґер Юрій, сучасний горішньо-лужицький повістяр і перекладчик, *1872.

Вінда, (нім.) підойма; машина до підношення та спускання тягарів, передовсім до переношення осіб та предметів на вищі поверхи. Для меншої ваги вживають ручних вінд, для більшої гідравлічних, пневматичних, парових та електричних.

Віндава, гл. Вентспільс.

Віндавс Адольф, нім. хемік, *1876, проф. унів. у Ґетінґені; нагорода Нобеля 1928 за досліди над вітамінами.

Віндакевіч Станіслав, історик поль. літератури, *1863, проф. літератури на унів. в Кракові; дослідник творчости Словацького й Міцкевича.

Віндвордські острови (Windward-Islands), гл. Антильські острови.

Віндгорст (Windthorst) Людвіґ, нім. політик (1812-91), провідник партії центру, ворог Бісмарка.

Віндельбанд Вільгельм, нім. історик філософії (1848-1915), автор численних праць, м. і. підручника до історії новітньої філософії перекладеного на укр. мову.

Віндзор (Windsor), 1) англ. місто над Темзою б. Лондону, 20.000 меш., славне чудовим королівським замком; 2) місто в Канаді напроти Дітройту, 50.000 меш.

Віндикація, правничий вираз, узятий з рим. права, означує процес про повернення речі з чужого незаконного володіння її власникові.

Віндішґрец (Windischgrätz) Альфред, князь, австр. фельдмаршал (1787-1862), 1848

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

здавив повстання в червні у Празі і в жовтні у Відні.

Віндшайд (Windscheid) Бернгард, знаменитий нім. цивіліст (1817-92), проф. рим. права, автор класичного підручника пандектів.

Віне (Vinet) Алесандр Рудольф, фр.-швайц. богослов та історик літератури (1797-1847), „протестантський Паскаль", основник незалежної євангелицької церкви (Église libre évangelique).

Віндзор.

Вінер Вальд, гл. Віденський Ліс.

Вінер-Нойштат (Wiener-Neustadt), місто в Долішній Австрії, 37.000 меш., залізний промисл; відома військова академія.

Вінігрéт, (фр.) салата з огірків, картоплі, буряків, квасолі, взагалі з усякої городини, часом із шматочками м'яса, оселедців, з оцтом і оливою; саламаха.

Вінітар, король схід. ґотів, на Україні б. 370-80 по Хр., був під владою гунів, вів боротьбу з антами.

Вінкель Ян, голянд. учений, *1847, від 1892 проф. унів. в Амстердамі, автор численних літ.-історичних і філологічних праць. Написав м. ін. Історію нідерляндської літератури й Історію нідерл. мови.

Вінкельман (Winckelmann) Йоган Йоахім, основник класичної археології (1717-68). Його „Історія мистецтва старовини", перекладена на мови усього культурного світу, лягла в основу системи сучасного мистецтвознання. Захоплений класичною старовиною, В. попав в односторонність і, поручаючи цілому поколінню мистців наслідувати ст. греків і римлян, недоцінював краси середньовічного мистецтва.

Йоган Вінкельман.

Вінкельрід Арнольд, швайц. герой, по переказу в бою під Семпахом 1386 повернув списи ворогів у свої груди й, зробивши вилім у ворожих рядах, спричинив побіду швайцарців.

Вінклер Клеменс Александер, нім. хемік (1838-1904), одержав каталітично триокис сірки, відкрив первень ґерман.

Вінкуляція, вл. зв'язання, 1) обмеження розпоряджуватися цінними паперами, векслями, вкладками, узалежнення диспозиції ними від здійснення якоїсь умови, від згоди третьої особи, тощо; 2) в. операції, рід кредитування торговлі, дуже поширений на зах. укр. землях. Полягає у тім, що продавець передає товар (чи папір на товар, пр. залізничий накладний лист) банкові, одержуючи зачет на ціну товару; товар лишається в заставі у банку, аж поки покупець не викупить фактури. Спекуляційні банки іноді ще дають продавцеві ґарантію на своєчасне викуплення фактури, побираючи за це окрему провізію.

Віннеке (Winnecke) Авґуст Фрідріх Теодор, нім. астроном (1835-97), дослідник переміности й віддалення зірок.

Вінниця, окружне місто на Поділлі в мальовничій околиці над рікою Богом. 58.000 меш., з того: 41% укр., 38% жид., 14% рос. і 4% поляків. В. є осередком схід. Поділля, провадить живу торговлю й має деякий споживчий промисл. Початки В. незнані, згадується вперше 1331, лежала край „диких піль", а її замок мав оборонне значіння. В козацьких часах була важним військовим осередком; за Хмельниччини був тут козацький полк Богуна, що вславився обороною В. від поляків 1649, біля 1635 була в В. середня школа, заснована з Києва, яку закрили поляки; опісля була єзуїтська колеґія. 1672 перейшла В. на короткий час до Туреччини, 1750 здобули її гайдамаки, 1796 перейшла до Росії як гол. місто брацлавського намісництва, але вже від 1786 є звичайним повітовим містом. Щойно в пол. XIX в. розростається. 1919 осідок Начальної Команди УГА. Пам'яток В. не має, крім мурів. За радянської влади засновано тут Інститут нар. освіти і бібліотеку — філію Всенародньої бібліотеки в Києві. Вінницька округа має 9 міст і 1245 селищ у 17 районах, 7.980 км² і 775.000 меш. (84% українців, 9% жидів, 4% росіян, 1% поляків).

Вінніпеґ (Winnipeg), 1) гол. місто кан. провінції Манітоба, 295.000 меш., торговля збіжжям і худобою, культурний осередок кан. українців (культурно-просвітні установи, книгарні, часописи); 2) озеро там же, 24.000 км².

Віно, посаг, майно, що його жінка, або за неї хтось третій передасть або запевнить чоловікові для облегшення видатку, сполученого з подружною спільнотою. Не вимовив собі чоловік ніякого в. перед заключенням подружжя, то й не має права в. жадати. Як довго подруги живуть зі собою, право пожиткування в. прислугує чоловікові. Після смерти чоловіка припадає в.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дружині, а як вона перед ним помре, її спадкоємцям. Гл. Випосаження. Віно характеризують козацькі „Права“ як подружий дар; приблизно за такий вважає його римське право. Назва походить мабуть від дівочого вінка, отже це доісторична оплата за дівчину та забезпечення життя на випадок повдовіння. Віно є вже знане в ст.-укр. родиннім праві, а 106 уступ „Руської Правди“ передбачає, що часть свого майна муж на жінку „вложил“; у посідання цієї части входить вона після смерти мужа. Литовський статут означує вартість в. на $^1/_3$ майна мужа, яке стає по смерті мужа власністю жінки. Козацькі „Права“ рівнож передбачають віно у висоті $^1/_3$ майна чоловіка, одначе не на власність жінки, лише на досмертне вживання.

ВІНО, скорочення, означує: Вищий Інститут Народньої Освіти.

Віноґрадов Павло, рос. історик (1854-1925), знавець суспільної історії середньовічної Англії, від 1884 проф. московського, а від 1903 оксфордського унів. Крім спеціяльних праць зладив підручники історії для рос. середньої школи й зредаґував широкозвісну „Книгу для читання з історії середніх віків“.

Вінодол, надморська частина Хорватії між містами Рєкою (Фіюме) й Новим (Novi), проти острова Крка, названа так у XII в. від багатства виноградників. Від XII в. під зверхньою владою угор. королів, але у володінні власного князівського роду, що звався князями „Крка, Вінодолу й Модруша“, а від XV в. „Франкопанами“. В XIII в. В. складався з 9 громад, що мали свій укріплений „град“ і правилися старшинами й вічами, що стояли під князівською зверхністю. В 1288 у Вінодолі зладжено збір старих звичаїв, який дістав назву вінодольського закону. Цей — написаний чакавським говором — збірник є одною з найдавніших пам'яток югосл. права.

Вінок, вінець, назва прибору на голову з цвітів, галузок, трави або й металю. В. уживали в старовину в честь богів, при богослуженнях, вінчаннях та інших святах. У нас донині вживається вінок при вінчанні („шлюбний“ вінок), при обжинках, або й для звичайної прикраси.

Вінт, (нім.) рід гри в карти.

Вінтер (Winter), 1) Зікмунт, чес. письменник, історик культури й полеміст (1846-1912), автор історичних оповідань і романів. Найкращі з них „Розіна-найда“ й „Маґістер Кампанус“; написав теж „Історію убрань на чеських землях, від початку XV в.“; 2) Петер, нім. композитор (1754-1825), автор опер, балетів, кантат, місс, симфоній, творів камеральної музики й ін.

Вінтер (Winther) Хрістіян, дан. новеліст (1796-1876). Гол. твори: епопея „Утеча оленя“, та багато оповідань і віршів.

Вінтергальтер Франц Ксавер, нім. літограф і маляр, знаменитий портретист (1806-73). Побутові картини „Dolce far niente“, „Родина рибака“, „Декамерон“. Гарні жіночі портрети.

Вінтерніц (Winternitz) Вільгельм, нім. лікар (1835-1917), проф. у Відні, основник новітнього водолікування.

Вінфрід, гл. Боніфатій.

Вінцент де Павльо (Vincentius de Paulo), св., іт. філантроп (1576-1660), духовник королеви Маргарити, заснував конґреґацію Лазаристів і Т-во Милосерних Сестер.

Вінцковський Ярослав, гл. Ярославенко Я.

Вінча, серб. місцевість на схід від Беоґраду, де викопано селище з енеолітичною мальованою керамікою (орнамент: волюти, меандри, прямі лінії) та з глиняними фіґурками; у найстарших верствах знайшлося обсидіянове знаряддя, довожене туди мабуть із Гедьяльських гір на Закарпатті.

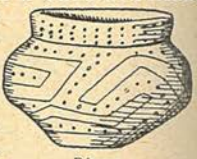

Вінча: глиняна посудина.

Вінчання, форма заключення важного подружжя. Є головно два роди в.: церковне й цивільне; церковне в прияві свідків перед приналежним душпастирем одного зі суджених, цивільне перед світською владою. В деяких краях є обов'язкове цивільне в. (пр. у Франції), в інших є обов'язкове церковне в., з виїмковим випадком цивільного в. (пр. в Австрії); у ще інших краях є можливий вибір поміж цивільним і церковним в. (пр. в Англії). Нині в. є однозначне з весіллям, але давніше так не було. Весілля походження народнього (поганського), в. християнського. Весілля, це низка народніх звичаїв та обрядів, у старих часах мало воно таке саме правне значіння, як нинішнє в., і було заключенням подружжя. В міру зросту впливу християнства на ціле життя народу, заключення подружжя пересувається з весілля на в. Ще в XVII в. весілля та в. не відбувалися разом, але у кількамісячнім відступі. З весіллям мужчина діставав усі права над жінкою та її майном, з в. починалося подружнє життя. Згодом ці два правні акти злилися в один, а кількаденне весілля у деяких околицях це слід окремих давніх двох актів: весілля та вінчання.

Вінчестр (Winchester), англ. місто, 24.000 меш., старий собор й університет.

Вінчі Леонардо, гл. Леонардо да Вінчі.

Віньєта, (фр.) вл. окраса з виноґраду; кожна заставка, гарно прикрашена початкова буква чи кінцівка; рисунок для прикраси книжки на обгортці або в тексті.

Віньї (Vigny) Альфред, фр. романтичний поет (1797-1863). Його поезія — філософічна, повна песимізму. Найбільш відомі поеми: „Мойсей“, „Ельоа“ і „Призначення“, крім цього історичні повісті.

Віньмаль (Vignemale), найвищий верх у фр. Піренеях, 3 290 м.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Віньоля (Vignola), вл. Джакомо Бароцці з Віньолі, славний іт. архітект (1507-73), творець єзуїтського костела Ісуса в Римі, який послужив правзором бароккового стилю в архітектурі. Славу здобув В. своїми теоретичними творами про архітектуру й перспективу.

Віоліно, (іт.) скрипка.

Віолле́-ле-Дюк (Viollet-le-Duc) Ежéн Еманюель, фр. архітект і письм. (1814-79), за другого Цісарства відновив чимало пам'яток середньовіччя. Написав 10-томову енциклопедію архітектури від XI до XVI вв., „Російське мистецтво" (L'art russe) й ін.

Віоля.

Віоля, (іт.) гл. Альтівка.

Віоля д'аморе, (іт.) рід скрипки, смичковий інструмент трохи більший, як альтівка, на 7 кишкових і стільки ж металевих резонансових струн.

Віольончеля, (іт.) смичковий інструмент басового й тенорового реґістру на 4 струни: C, G, d, a.

Віотті (Viotti) Джованні Баттіста, іт. скрипак і композитор (1753-1824). Твори: скрипкові сонати, концерти, трія, квартети й ін.

Віоля д'аморе.

Віппер Роберт, рос. історик, проф. московського унів., *1859, автор широкознаних у Росії підручників історії для середньої школи, оглядів історії Греції й Риму та праць з теорії іст. пізнання.

Вір (Weyer) Йоган, голянд. письм. (1515-88), перший зважився виступити проти переслідувань чарівниць у творі: „Про марево лихих духів" (De praestigiis demonorum).

Віра, гл. Вира.

Віра, сильне переконання про безумовну правдивість чогось, оперте не на очевидності або на розумуванні, а тільки на свідоцтві інших. На думку християнських богословів, це свідоцтво не є природнє, людське, а надприроднє, боже. В. не має нічого спільного зі знанням, вони творять дві різні ділянки нашого духового життя.

Віольончеля.

Вірбаліс, гл. Вєржболово.

Вірґація, (лат.) розвилення гірських пасем.

Вірджіналь, (англ.) рід давнього фортепіяну XVI в. в Англії (3 або 4-кутня форма).

Вірджінія (Virginia), схід. держава ЗДА, 110.000 км², 2,310.000 меш. Управа кукурудзи, пшениці, бавовни й тютюну; копальні вугілля й заліза, гути. Гол. місто Річмонд.

Вірджінські острови (Virgin Islands), 100 малих антильських островів, разом 510 км², на схід від Порто Ріко; з них 30 належить до В. Британії, решта до ЗДА. Вони мають лише комунікаційне значіння.

Віре́ (Viret) П'єр, швайц. учений, діяч Реформації (1511-71), приятель і співробітник Кальвіна.

Віриліст, (лат.) посол, що входить до парляменту на підставі особистих прав, а не з вибору.

Віритель, вірительність; управнена сторона, що на підставі обов'язку другої сторони (довжника) має право від неї щось жадати, називається віритель, а його право жадання вірительність. Набувається вірительність або на підставі договорів чи односторонніх заяв волі, або за шкоди, спричинені другою особою (гл. Винагорода шкоди), або вкінці на основі окремих законних постанов, пр. при полагоді чужих справ або при збагаченні.

Вірідарій, (лат.) домашній розкішний сад.

Вірмени, індогерманський народ передньої Азії, з сильною халдейською примішкою, понад 1 мільйон душ, із старою літературою, що до 1374 мав свою державу. Їх державі, Великій Вірменії, завдали сильний удар турки сельджуки 1064. Після цієї катастрофи багато їх розбрелося по Україні, особливо Галичині та Поділлі, як купецька людність. В Галичині стрічаємо їх вже в XII в., а 1270 за кн. Льва у Львові. 1367 оснував для них Казимір православне єпископство у Львові. Король Жигмонт I. позволив їм судитися власним правом — Вірменським Статутом 1519. У часі Хмельниччини вірмени прийняли релігійну унію з Римом та зачали сильно польщитися обрядово й національно. В XVI-XVIII вв. були вони головними посередниками в торговлі між Сходом і Заходом та займалися артистичними ремеслами. В XVIII в. в торговлі виперли їх жиди, а вірмени зливаються з поляками. Нині їх ще кільканадцять тисяч як обрядовий пережиток у Львові, Бережанах, Кутах, Тисьменици та на Поділлі.

Вірменія, верховина в зах. Азії, до 5.156 м. вис. (Арарат) між морями Каспійським і Чорним, на верхів'ях Ерівану, Тіґру, Кури й Арасу; країна гориста та скалиста з гострим підсонням і лише доли врожайні. Країна є важним гідрографічним узлом. Озера солоні: Урмія і Ван, солодководне Ґокча. В горах випасають вівці, добувають мідь; на долах розводять виноград, бавовну та шовковики. Населення нині лише в $^1/_3$ вірменське, решта турки, курди, татари й ін. В. визволилася 560 до Хр. від медів, але 328 завоював її Олександер В., а опісля Селевкіди, врешті 63 до Хр. римляни; 428 по Хр. завоювали В. перські Сасаніди, а по їх упадку воювали за неї візантійці та араби. 885-1080 була В. незалежна, відтак після довгої боротьби між візантійцями, курдами, монголами, персами й турками 1522 стала турецькою. 1828-78 завоювала Росія східню її частину. Західня частина бу-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ла тереном завзятих переслідувань (різні, виселення вірмен турками). 1917 В. відірвалася від Росії й Туреччини, але не зважаючи на опіку Англії, Туреччина не звільнила зах. частини, а схід. стала частиною СРСР, як Вірменська РСР.

Вірменська мова й література. В. м. належить до індоєвропейської рідні мов. Спроби літературної творчости були вже за поганських часів, але християнство, що почало ширитися б. 300 по Хр., знищило ці давні пам'ятки письменства. Вірмени мають власну абетку з 38 букв, яку зложив Месроп на основі грецької, що враз із Сахаком переклав біблію з кінцем IV в. Розквіт старо-в. літератури тривав від V-XII в. Б цім часі жили: славні історики Мойсей Хоренський і Лазар Парбський, богослов Езніґ, історик Тома Арцруні (VI в.), патріярх Іван VI. (X в.), письм. Степан Асолік (X в.), Григорій Учитель, духовний поет і перекладчик Платона й Арістаґ Ластівертці (XI в.), вкінці славний богослов і поет Нерсес Клаєці. Після того наступає занепад в. л-ри, в часі якого все ж таки перекладано багато з чужих мов. В останніх десятиліттях перед світовою війною піддержували в. письменство друкарні Мехітаристів у Венеції й у Відні та в. друкарні в Петербурзі, Тифлісі й Мадрасі. В половині XIX в. оживлюється знову в. літ. рух під впливом европейських, гол. нім. письменників. Найвидатнішим з тих ново-в. письм. є романіст і поет Рафаель Патканьян, якого пісні співають у цілій Вірменії, повістяр Хатчатур Абов'ян, лірик Смбат Шаг-Азіс й ін.; на 60-ті роки XIX в. припадає розвиток в. драми, представниками якої є Тер Грікор'ян, Гаврило Сундук'янц і ін.

Вірменська РСР, частина Закавказької Союзної РСР, має 35.000 км² і 870.000 меш. (84% вірмен, 8% турків). Гол. місто Еріван.

Вірменське мистецтво. Вірменія ще перед прийняттям християнства захоплена в круг рим.-грецьких і персько-сассанідських культурних впливів, утворила в християнській ері особливий тип середньо-банних, хрестовидних церков, що на думку декого послужили празразком для подібних візант. церков (церква св. Гаяни в Вагаршабаті та церква св. Юрія б. Ечміядзину). Починаючи з XI в. витворюється в В. тип трьох повних церков, посередній між базилікою й осередньою будівлею, поширений між іншим в укр. будівництві X-XII вв. Кращі пам'ятки вірменського будівництва збереглися в Кутаїсі, Ані й Ечміядзині. Вірменське будівництво поширилося в Грузії та в місцевостях з вірменською еміґрацією.

Вірменська старинна церква в Махет; вгорі, на право: вершок одного із стовпів ст. церкви в Ані.

Вірменське малярство збереглося тільки в миньятюрах богослужебних рукописів.

Вірноленінське, гл. Миколаїв.

Віроісповідання, 1) прилюдне признання і з'ясування основ віри; 2) цілість основ якоїсь віри.

Віроісповідна громада, кожна признана церква й віроісповідна спільнота, яка має право до спільного прилюдного виконування своїх обрядів; уладжує та управляє своїми внутрішніми справами самостійно, задержує в посіданні та уживанні свої установи, фундації та фонди, призначені до культурних, просвітніх і добродійних цілей, але підлягає загальним законам держави.

Вірт Йосиф, нім. сусп. діяч, *1879, 1920-21 міністер фінансів, 1921-22 канцлер.

Віртуальна довжина, уявно можлива довжина. В. д. даної залізничої лінії це така уявна позема проста, на якій витрати перевозу однієї тонни вантажу рівні щодо вартости перевозу тої самої тонни вантажу даною лінією з її нахилами та кривими. В. д. може бути вирахована: а) з опору руху, б) витрати пари, в) з експльоатаційних витрат. Відношення в. д. до дійсної називаємо віртуальним сочинником (коефіцієнтом).

Віртуальний, (лат.) можливий; те, що існує як можливість, а не в дійсності.

Віртуоз, (фр.) людина, що досягла вищої досконалости в якомусь мистецтві; у музиці: мистець - виконавець на сольовім інструменті.

Віруленція, (лат.) здібність бактерій розмножуватися в організмі та витворювати трійливі продукти (токсини) і тим способом викликувати хоробу.

Вірус, (лат.) живий мікроорганізм, спричинник хороби й його трійлива річовина.

Вірхов (Virchow) Рудольф, славний нім. учений і суспільний діяч (1821-1902); основник клітинної патології, яка бачить причину хоріб людини в неправильній чинності дотичних клітин людського тіла; один з основників новітньої медицини, антропології й суспільної гігієни, заслужений дослідник у царині етнології; основник і провідник партії нім. поступовців (Fortschrittspartei).

Рудольф Вірхов.

Вірц (Wiertz) Антуáн Жозéф, бельґ. маляр, різьбар і письм. на теми мистецтва (1806-65). Намалював низку величезних картин, в яких хотів перейти Рубенса: „Остання гармата", „Позагробове побачення", „Сучасне перед людьми майбутнього", „Божевілля й злочин" та ін.

Вірш, вірша, (лат.) один рядок у поезії, а також цілий поетичний твір.

Вірша (вірша-орація) різдвяна й великодня, віршований привіт, яким школярі й студенти XVII й XVIII вв. вітали на Різдво

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

й Великдень громадян, щоб одержати від них поживу або гріш. У поважний початковий зміст вірші, згідний із біблійними оповіданнями, дуже вчасно вдерся гумористичний елемент. Зразу автори й декляматори вірш вносили в них риси свого нужденного життя, прибільшуючи картину своєї нужди й видумуючи речі, що могли розсмішити слухачів, а пізніше націоналізували й пародіювали епізоди біблійного оповідання, в'яжучи їх із сучасним громадським життям і надаючи сатиричного забарвлення своїм малюнкам. Підготовивши із іншими аналогічними літературними явищами ґрунт під пародію Котляревського Верґілієвої Енеїди, різдвяні й великодні вірші перейшли до міщан і селян, де тішилися популярністю аж до нашого часу.

Віршування, гл. Поетика.

Вік, гл. Лісса.

Вісбаден (Wiesbaden), місто в південній Німеччині з багатими солянковими термами, численними санаторіями. Вказане для лічення запалення суглобів і костей, хоріб серця, дишних доріг та нервів. 130.000 меш.

Вісбі (Wisby), місто на острові Ґотлянд (Швеція), 10.000 меш., середньовічні руїни, колись цвітуче ганзейське місто.

Віск, м'яка, угнітна, товстава, легко топлива річовина різного походження: 1) Віск бджоляний, річовина витворена бджолами і спорідненими комахами; виділюється особливими залозами, поміж обручиками черевця, в виді малих пластинок; складається головно з товщевих кислин: церотинової й пальмітинової з мириціновим алькоголем; дещо легший від води, топиться при 62-63°, краски жовтої в різних відтінках, під впливом сонця й вогкості перемінюється у білий віск. Вживається до виробу свічок, смаровил на підлогу й шкіру, також ляків, лякерів і красок; вибілений в. вживається до лікарських смаровил і пластирів та апретури й свічок. Віск китайський витворює китайська цикада (Flata limbata). Віск з овечої вовни одержується як побічний витвір при пранні сирої вовни. Вживається по очищенню, у медицині та косметиці, розмішаний (емульґований) з 25% води зветься ляноліна; 2) В. ростинний, добувається з різних ростин, найважніші роди: в. японський, товщ, добутий з зерен воскового сумаха (Rhus succedanea); в. суматрянський, рід ґуми, добутої з соку фіґового дерева; багато родів ростин виділюють віск на поверхні, головно листя, таким способом добувають в. пальмовий, з воскових пальм (Copernicia, Ceroxylon), зелений віскокуба з мушкатника (Myristica) і миртовий віск з мирта (Myrica); 3) Віск земний, озокерит, є вуглеводнем, що має 86% вугля і 14% водню. Складається з многоатомових вуглеводнів; м'який, угнітний, жовтої або бурої краски, ароматичного запаху, топиться легко, горить ясним полум'ям. З нього роблять білу, угнітну масу, тзв. церезину і парафіну, що служать до виробу свічок, маси до підліг та до різних цілей у техніці й науці. Є це природній витвір нафти, лежить звичайно гніздами б. родовищ нафти. На Підкарпатті віск добувають тільки з міоценських (третішніх) сільних глеїв. Тверда порода воску зветься мармоліт, а майже пливка — кіндибал. Головніші зложжя воску були відкриті в Бориславі, Трускавці, Дзвинячу, Старуні й Поляниці. Через рабівничу господарку віск у нас майже вичерпаний; коли Борислав у 1873 дав 200.000 сотнарів воску, то в 1911 лише 30.000 сотн., а в останніх роках (1923-27) вже тільки по 7.200 сотн. річно.

Віскачі (Viscaciidae), малі гризуни, подібні до кріликів, вкриті ніжною сивою шерстю, живуть громадами в норах по степах і в горах півд. Америки; їх м'ясо смачне, а шкірки ціняться на кожушки й відомі як „чінчіля".

Віскі, (англ.) горілка з ячменю або з ржу; рід житнівки, дуже поширений в Англії.

Віскоза, штучний шовк з целюлози, яку для цього обробляють їдким натрієм та сірковуглецем. Вживається на панчохи й інші, тзв. шовкові вироби.

Вісконсін (Wisconsin), півн.-зах. держава ЗДА, 145.000 км², 2,600.000 меш., рільництво, годівля худоби, копальні заліза та цинку. Гол. місто Медісен.

Вісконті, льомбардський рід, від 1277 володарі Міляну; Джан Ґалеаццо В. (1395-1402), підбив Пізу, Падую, Больонью й ін.

Вістлєр (Whistler)) Джемс Еббот, ам. маляр і письм. (1834-1903), один із передовиків модерного малярства, використав винахід літографії для своїх гравюр (залишив їх 400), увів деякі здобутки аз. малярства („Балькон", „Княжна з порцеляни"). Відомий з гострого дотепу.

Вісман (Wissmann) Герман, нім. подорожник, дослідник Африки (1853-1905), головний комісар нім. колоній у Схід. Африці.

Вісмар, нім пристань над Балтійським морем, 25.000 меш., багато середньовічних будівель і церков.

Віспа, (природня, справжня), варіоля, дуже заразлива пошесна гарячкова недуга. На шкірі появляються червоні плями, на яких небавом повстають гнійні прищі з ямочкою на верху, що вкоротці присихають, відтак темні струпи, які полишають або піґментові плями, або ряботини. Найтяжча форма це чорна віспа з виливами крови до гнійних прищів, легкі форми виступають у щеплених. Наслідки хороби: сліпота, від прищів прозорки, глухота, запалення серцевого м'яза й ін. Полишає завсіди досмертну відпорність. Спричинник досі не відкритий. У давнині була це жахлива пошесть, сьогодні майже вигублена завдяки охоронним щепленням Дженнера.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Віспʼянка, вітряна віспа, варіцеля, пошесна діточа недуга з уміркованою гарячкою, з червоними плямами, розсіяними по цілому тілі й по слизній болоні уст, з малими, спершу прозорими, опісля мутними міхурцями, що після кількох днів присихають. Лікування: відділення (ізоляція), лежання в ліжку, пудрування шкіри. Звичайно легкий перебіг без наслідків.

Віссаріон Іван, (Василь), візант. учений і богослов (1403-72). На фльорентійському соборі 1439, як єпископ Нікеї, побіч митр. Ісидора, найбільше причинився до заключення церковної унії з Римом. 1463 став царгородським патріярхом. Був одним із перших, що познайомив зах. Европу з грецькою культурою. Подарував Венеції 900 грецьких рукописів, що стали основою бібліотеки св. Марка.

Віссова Ґеорґ, нім. філософ й історик, *1859, дослідник римської релігії і культури.

Віссон, у старовину тканина з тонкого полотна, з якої робили одяг царів і жерців.

Віст, (англ. значить: „пс! тихо!") гра в карти на 4 особи; напій з чаю, цитрини й червоного вина.

Вісти з Запорожа, часопис руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств. Виходив у Львові від 1910, спочатку при „Народнім Слові", а від другого річника до 1914 окремо.

Вісти з Української Центральної Ради, орган УЦР, виходив у Києві 1917.

Вістник Генерального Секретаріяту України, орган Секретаріяту, виходив у Києві 1917-18; від ч. 2 назву змінено на Вістник Генерального Секретаріяту УНР, а опісля на Вістник Ради Народніх Міністрів УНР. В часі гетьманату його ще раз перехрещено на Державний Вістник.

Вістник Головного Комісаріяту Уряду УНР, виходив у Житомирі в часі поль-укр. офензиви на Київ 1920.

Вістник Державних Законів і Роспорядків ЗОУНР, виходив у Станиславові 1919.

Вістник Державного Секретаріяту Військових Справ ЗУНР, виходив 1919, спочатку в Тернополі, далі в Станиславові і Кам'янці Подільському.

Вістник Державного Секретаріяту Освіти і Віроісповідань ЗУНР, орган Секретаріяту, виходив у Станиславові 1919.

Вістник Державного Секретаріяту Шляхів, орган Секретаріяту, виходив у Станиславові 1918-19.

Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской Держави, урядовий орган, виходив у Відні в 1850-65 замість такого ж урядового львівського „Галичо-Рускаго Вѣстника" (1849). При нім у різнім часі виходили такі додатки: „Отечественный Сборникъ", або просто „Сборникъ", „Домова Школка", „Сіонъ, Церковь, Школа". Першим редактором був Іван Головацький.

Вістник законів, державних або краєвих; під таким наголовком в Австрії виходили від 1848 урядові органи, де друкувалися укр. мовою державні та краєві закони й розпорядки. Ці Вістники виходили спочатку етимологічним правописом, опісля фонетикою й нераз міняли свої назви. Спочатку для Галичини в 1849-52 виходив у Львові під наголовком „Всеобщій Дневникъ земскихъ законовъ и правительства", опісля як „Вѣстникъ краєвого правительства" (або „ряду"), 1860-65 виходили спільно для обох країв „Розпорядженя краєвих урядів для королівства Галичина й Буковина", від 1866 під наголовком „Вістник законів і розпоряджень" — етимологією, а вкінці фонетикою. Для Буковини у Чернівцях спочатку під наголовком „Общій законовъ краєвихъ и правительства Вѣстникъ для воєводства (або коруного краю) Буковини, далі „Дневникъ законовъ и розпорядженій для герцоґства (або княжества, опісля воєводства) Буковины", вкінці від 1896 знов як Вістник. Загально державний орган виходив у Відні й спочатку звався „Общій законовъ державныхъ и правительства Вѣстникъ для Цѣсарства Австрії", опісля як „Вістник законів державних для королівств і країв, заступлених в державній Раді" (етимологією, а опісля фонетикою). Також і для Закарпатської України виходив від 1850-59 подібний орган у Будапешті, під наголовком „Земскій правительственный Вѣстникъ для королевства Оугорщина", або „Краєвый законническій и правительственный Вѣстникъ для коронного краю Оугорщины".

Вістник законів, часопис, призначений для оповіщування законів, державних договорів та розпорядків адміністративної влади. Тільки те, що оголошено у в. з., уважається за правно оповіщене.

Вістник Міністерства Народнього Здоров'я і Опікування, орган дотичного Міністерства, виходив у Києві 1918.

Вѣстникъ Народного Дома, місячник, виходив у Львові в 1882-1914, 1918-19, 1921 і 1924; друкував розвідки А. Петрушевича, Ф. Свистуна та інших москвофільських діячів.

Вістник Перемиської Єпархії, виходив протягом 30 літ у 1889-1918 рр. у Перемишлі. Від 1919 переіменований на „Перемиські Єпархіяльні Відомости", які виходять під цією назвою й тепер.

Вістник Союза Визволення України, орган Союза, виходив у Відні в 1914-8 під редакцією В. Дорошенка, М. Возняка й А. Жука. Останній річник під наголовком „Вістник політики, літератури й життя".

Вістник Станиславівської Єпархії, виходить від 1886 у Станиславові спочатку, як неперіодичний орган, опісля як місячник. Від 1903 друкувався при нім як додаток каталог бібліотеки Станиславівської капітули, але друком не був закінчений.

Вістник Українського Війська, вихо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

див на заряджения диктатора ЗОУНР в Кам'янці Подільськім 1919.

Вістник Українського Військового Генерального Комітету, орган Комітету, виходив у Києві 1917.

Вістник Української Народньої Республіки, виходив від 1917 у Києві, опісля в Вінниці й Кам'янці Подільському, де в 1919 переіменований на Вістник Державних Законів для всіх земель УНР; під цією назвою виходив у Кам'янці і Тарнові в 1919-20.

Вістник Холмського Губерніяльного Староства, орган Староства, виходив у Бересті 1918.

Вістун, підстаршинський ступінь УГА.

Вісь, в математиці: проста, довкола якої обертається якась фігура, утворюючи обертове тіло; гл. Гіпербола, Еліпса, Парабола. Також середня лінія плоскої фігури або брили (тіла), довкола якої всі частинки розміщені симетрично. Вісь неба, це вісь обороту Землі, продовжена до пересічі з небозводом. Оптична вісь: проста, що злучує осередки кривини поверхонь, що переломлюють світло (пр. сочок); оптична вісь мінералів, що переломлюють світло подвійно, це напрям, здовш якого переломлення світла є звичайне. Кристальна вісь: проста, що лучить середини протилежних однородних стін чи то гран або угли кристалу. Вісь у машинах: стрижень, що вільно лежить своїми кінцями у вкладнях вальниць і обертається разом з колесом, заплішеним на ньому. Вісь у возах: поперечний брус, на кінці котрого надівається маточини коліс.

Вісьньовський Теофіль, поль. патріот-революціонер, укр. роду (1806-1847), повішений у Львові за участь у повстанні.

Віталізм, (лат.) напрямок філософії природи, що приймає окремі „життєві сили", які доцільно діють в організмі; гл. ще Неовіталізм.

Віталій, ім'я багатьох мучеників, з яких найславніший замучений у Равенні 62. Жінка його св. Валерія. Його вважають батьком св. Гервазія й Протазія.

Віталій, укр. віршописець XVI-XVII вв., ігумен у Дубні, переклав з гр. мови на слов'янську і видав 1652 у Єв'ю в частині прозою, в частині віршем Діоптру, себто дзеркало людського життя на світі.

Вілалій, у світі Василь Гречулевич, рос. церковний діяч і письм., українець з роду, автор багатьох богословських творів, основник і редактор церковного журналу „Странник"; від 1882 до смерти єпископ могилівський, †1885.

Віталін, папа від 658-672, перший увів музику на органах до церковних богослужень.

Віталіяни, пірати у XIV-XV вв. на Балтійському й Північному морі. Гамбурзьці побідили їх і винищили 1401.

Вітальний, (лат.) що відноситься до життя, життєздатний.

Вітальність, (лат.) життєва сила живин, проявляється або підвищеною життєвою енергією або життєвою витривалістю, незважаючи на невідповідні життєві обставини.

Вітаміни, додаткові відживчі засоби, необхідні для життя тварин, відкриті Функом 1911. Є це ще мало розсліджені хемічні річовини, які находяться у різних відживчих засобах і є в незначній кількості конче потрібні організмам для доброго їх розвитку й здоров'я. Недостача цих річовин у харчах викликає хоробливі об'яви, що стисло відповідають кожному вітамінові, тзв. авітамінози, як берібері, гнилець. кривуха, пеляґра і т. ін. Більшість вітамінів походить з ростин (овочів, насіння, дріжджів і т. ін.), декотрі зі звіринного тіла, головно з печінки. Ростинні вітаміни повстають при співділанні соняшного світла, а тому їх кількість залежить здебільшого від ступеня насвітлювання даних ростин. Особливо багаті на вітаміни полудневі овочі. Огрівання вище 60° нищить вітаміни, тому їх нема у консервах та варених стравах, а лише у свіжих сирих харчах. Вітаміни названо буквами латинської абетки, а саме розрізнюють: 1) в. А, чинник росту, а також правильного розвитку костей; находиться в сметанці, молоці, маслі, тваринних товщах, крім свинячого, в трані, жовтках і в яринах; недостача цього вітаміну в поживах спричинює передовсім рахіт; 2) в. В (Б), чинник протиневричний, находиться в зернах стручкових ростин і збіжжя, особливо рижу, гол. під лупинкою зерна, також у жовтку і дріжджах; недостача в поживі спричинює хоробу берібері; 3) в. С (Ц), чинник протигнильцевий, у свіжих яринах і овочах, недостача спричинює гнилець (цингу); 4) в. D (Д), чинник протирахітичний, находиться разом з в. А; недостача спричинює рахіт; одинокий в., який вдалося витворити штучно; 5) в. Е, находиться в салаті, ростинних оліях і м'ясі різних риб; причиняється до розмноження тварин; 6) в. F (Ф), ще не розсліджений докладніше; 7) в. Р (П), чинник проти пеляґри, нема його в зернах кукурудзи, недостача спричинює пеляґру. Досліди над вітамінами доказують, що ми повинні відживлюватися згаданими засобами, багатими у вітаміни, настільки можливо сирими.

Вітберґ Олександер, рос. маляр і почасти архітект (1787-1855), відомий своїм (нездійсненим) проєктом Спаської церкви в Москві, яка замислом і розмірами мала дати вираз вдячности Росії за спасення її від наполеонівської інвазії.

Вітворт Джозеф, англ. фабрикант машин-знарядь (1803-87); винахідник вимірчої машини, якої чутливість досягає 0·000025 мілім. мікрометричного ґвинту, особливої нарізної гармати і вітвортових гнітів, що

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вживається для виробу надзвичайно твердої сталі.

Вітґенштайн Людовик, рос. генерал (1769-1843), полководець у наполеонівських війнах 1813-4, у війнах з турками над Прутом 1828-9.

Вітебськ, вл. Віцєбськ, торг. місто над зах. Двиною в півн. Білоруській РСР, 90.000 меш., згадується вже 1021, 1101-1320 був княжим удільним городом, опісля як граничне місто Литви часто завойовуваний та палений росіянами. 1623 вбито тут Йосафата Кунцевича. В. має шкіряні та ткальні фабрики і варстати для будови човнів.

Вітезовіч Павло, хорв. поет та історик (1652-1713), писав поезії, зладив всесвітню „Хроніку", видав перший хорв. календар; у Загребі заснував друкарню для друку хорв. книжок, зреформував хорв. азбуку.

Вітеллій Авлій (Aulus Vitellius), рим. цісар 69 по Хр., поляг у боротьбі з Веспасіяном.

Вітенаґемот, себто „збір мудрих", рада з представників вищого духовенства та землевласників в Англії, перед норманським завоюванням.

Вітер, повітряна струя, що повстає з причини різнородного розміщення температури, а тим самим густоти й тиснення повітря на поверхні Землі. Напрям вітру визначуємо при помочі хоруговки, поміщеної у деякій висоті, пр. на даху будинку. Силу вітру міримо анемометром, що складається з чотирьох півкуль та приладу до числення їх обороту. Скорість вітру є пересічно $2^1/_2$ рази така велика, як лінійна скорість руху півкуль. Означеній кількості вітру відповідає певна сила вітру. Її визначуємо за скалею англ. адмірала Бофорта (Beaufort), що має 12 або 6 ступенів. Шестиступнева скаля містить отсі дані:

Сила вітру	1	2	3	4	5	6
Серед. скорість вітру	3	6	10	14	20	40 м/сек
Рід вітру	слабий	помірний	свіжий	сильний	буря	борвій

Силу в. мірять також при допомозі прямокутних таблиць, що завішені здовш горішньої грані й можуть довкруги неї обертатися. З кута їх обороту визначуємо силу в. Скоростям в. 1, 2, 4, 6, 9, 12, 15, 20, 24 метрів на секунду відповідають тиснення в.: 0,13; 0,54; 2,20; 4,87; 10,97; 19,5; 30,5; 54,2; 78,0. 177 кг. на метр². Роди в.: пассати й антипассати, монсуни, льокальні або місцеві в. (фен, бора, містраль, широко, левече, самум, гарматтан), бурі й борвії (оркани, тайфуни, циклони, торнади, повітряні труби). В. має також велике значіння в нар. віруваннях.

Вітербо (Viterbo), „місто водограїв", старе іт. місто, відоме з часів льонґобардів. Під час заворушень у Римі, надто в XIII в. папи часто переносили туди свій осідок. Старі церкви XI і XIII вв., гарні оригінальні криниці.

Вітзен (Witsen) Ніколай Корнелій, голянд. правник і політик (1641-1717), автор праці „Norden Oost-Tartarie", що вийшла трьома виданнями.

Вітик Семен, гал. український діяч, *1876, соц.-демократ, посол до віденського парляменту, за Директорії голова Трудового Конґресу, тепер живе в Харкові.

Вітіліґо, (лат.) заникнення барвника шкіри так, що виступають на шкірі білі плями.

Вот Вітмен.

Вітім, права притока Лени, 1760 км. дов.

Віткевіч Станіслав, поль. маляр (1851-1915), маляр татрянських краєвидів, знавець народнього мистецтва, літературний критик, автор праці про Матейка.

Вітковіце, передмістя Моравської Острави (Чехословаччина), 27.000 меш., копальні вугілля, гути, залізний промисл.

Вітмен (Whitman) Вот, найбільший ам. поет XIX в. (1819-92). Його єдиний том поем „Стебелинки трави" (Leaves of grass), перекладений на різні европ. мови визначними поетами, причинився у великій мірі до поширення в модерній поезії „вільного вірша". В. — демократ, звеличник природи, вільної любови й дружби.

Вітовський Дмитро, полковник УГА (1887-1919). Був одним з визначніших провідників студентської молоді, брав участь у боротьбі за укр. університет, перевів у життя план освободження з тюрми Мирослава Січинського. Мав письменницький хист (писав під псевдонімом Гнат Буряк). 1914 сотник УСС, учасник карпатських боїв, ідеолог стрілецької думки, основник Стрілецького Фонду та органу УСС „Шляхи". 1917 з гуртком Стрільців організував на Волині (Ковельщина) укр. шкільництво. В листопадових подіях у Львові (1 XI 1918) командант укр. збройних сил, опісля секретар військових

Дмитро Вітовський.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

справ ЗУНР. Згинув 8 VII 1919 в летунській катастрофі під Ратібором на Шлезьку, вертаючи літаком до армії з мирової делеґації в Парижі. Похоронений у Берліні.

Вітос Вінценти, поль. політичний діяч, з селян, *1874; 1908-14 посол до галицького сойму, 1911-18 до австр. парляменту, голова партії людовців, основник і голова партії Пяст; посол на сойми 1919, 1922 і 1928, кількаразовий президент міністрів.

Йосип Михайло Вітошинський-Добраволя.

Вітошинський-Добраволя Йосип Михайло, генерал-майор, комендант 130 австр. бриґади. Йому підлягали УСС у часі карпатських боїв (Маківка).

Вітраж, (фр.) різнобарвні віконні шиби, які представляють різні малюнки, уживані гол. в церквах. Розцвіт вітражів припадає на XII-XVI вв. Про „римські шкла", себто вітражі, згадується в наших літописах у зв'язку з церквами в Холмі, Галичі й Перемишлі, одначе вони не збереглися й вітражне мистецтво у нас не розвинулося. Щойно в останніх часах замітні спроби в цьому напрямі М. Сосенка в церкві в Підберізцях і П. Холодного в Успенській церкві у Львові.

Вітраж П. Холодного.

Вітрина, (фр.) вікно на виставі крамниці; шафка за шклом, де виставлені предмети на показ.

Вітріння, трухління скал, що відбувається безупину на поверхні Землі через природне роздроблення скал. Механічне в. полягає на щораз сильнішім роздроблюванні скал через зміни температури й замерзання води у тоненьких щілинах. Хемічне в. полягає на розчинюванні деяких мінералів водою, багатою головно на вуглеву кислину. Органічне в. полягає на руїнницькій діяльності ростин (коріння) і тварин (нори жуків, червяків, кертиць і т. ін.). Наслідком хемічного й механічного в. з твердих голих скал твориться урожайна земля.

Вітріоль, (лат.) розпускальна у воді сіль сірчанової кислини. Сюди належать в. цинку (білий), манґану, заліза (зелений), кобальту, ніклю й міді (синій камінь). Вітріоль заліза, мелантерит, сірчан заліза, злучений з кристальною водою ($FeSO_4+7H_2O$); творить ясно-зелені кристали скісноромбного укладу, що на повітрі тратять воду та розпадаються в білий порошок (вітріють). Служать до виробу чорнила, фарб та до дезинфекції. Вітріоль міді, халькантит, синій камінь, творить гарні сині кристали трискісного укладу. Є сірчаном міді, злученим із кристальною водою ($CuSO_4+5H_2O$). Уживається в електротехніці, барвництві та медицині.

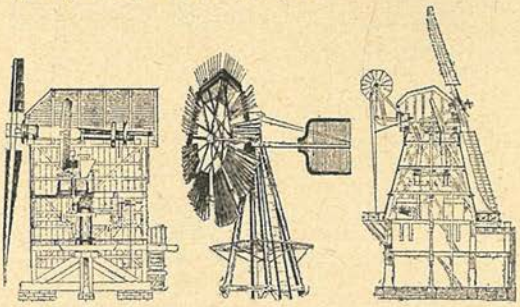

Зліва направо: 1) вітряк звичайний, 2) в.американський, 3) в. голяндський.

Вітрова ерозія, згризання, нищення і розбивання скал механічною діяльністю вітрів.

Вітровий шліф, вигладження скал пустині піском, що несеться вітром.

Вітрогін, гл. Вентилятор.

Вітропильна ростина, гл. Анемофільна ростина й Запилення.

Вітрувій Полліон (Marcus Vitruvius Pollio), римський будівничий і інженер за Цезаря й Авґуста, автор твору: Про будівництво (De architectura), що є основою наших відомостей про клясичне будівництво.

Вітряк, вітряний млин, гл. Вітряний двигун.

Вітряний двигун, машина, що перетворює силу вітру в пожиточну механічну роботу. Найбільш поширеним і стародавнім є вітряк (вітряний млин). Він має 4-8 великих крил, а для навертання їх на вітер треба відповідно обертати всю будову вітряка; на початку XX в. на Україні було кількадесят тисяч вітряків для мелення зерна. Голяндський або шатровий в. д. має переважно 4 великі крила; для навертання їх на вітер обертають відповідно тільки його вершок (шатро), де міститься вісь крил. Американський в. д. замість крил має ряд малих лопаток. Вони працюють і при слабому вітрі та автоматично повертаються на вітер. Вищезгадані в. д.

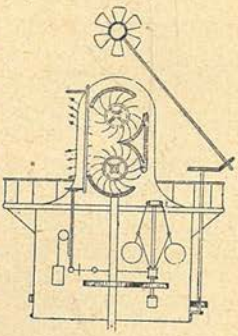

Вітряна турбіна.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

мають вісь обороту позему. Вітряні турбіни мають вісь обороту прямову до напряму вітру й працюють без огляду на його напрям.

Вітряк на Україні.

Вітстон (Wheatstone) Чарлз, англ. фізик (1802-75). Звісний з дослідів над дрожаннями й звуком пружистих твердих тіл, фізіологією бачення, скорістю електр. розряджень лейденської пляшки. Винайшов калейдофон, прилад до мірення електр. опору, тзв. Вітстонів містoк, електр. вказівковий телеграф, електр. годинник, помічний телеграфний ключ і т. ін.

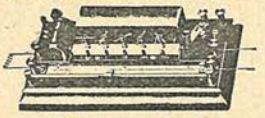

Вітстонів містoк.

Вітт, 1) Ян, комендант твердині в Кам'янці Подільському й архітект, жив у XVIII в., йому м. ін. приписують будову собору св. Юра у Львові, під його доглядом будувався костел Домініканів у Львові (1749), на основі його проєкту побудовано дерев'яну каплицю в Почаєві (1778) й ін.; 2) Ян, нід. політик (1625-72), ворог Оранських князів, Великий Пенсіонар (державний секретар) Голяндії й фактичний її правитель. Погиб у тюрмі з братом Корнеліюсом, забитий юрбою, підщькованою аґентами оранської партії.

Вітте (Witte), 1) Лівен, флямандський вітражист, б. XV в.; 2) Пітер, прозваний Кандідо, флямандський архітект, різьбар і маляр (1548-1628).

Вітте Сергій, рос. державний діяч (1849-1915), кількаразовий міністер фінансів і прем'єр, один із творців славного жовтневого маніфесту й мирного договору з Японією 1905; автор цікавих „Споминів".

Віттельсбахи, баварський княжий рід 1180-1918.

Віттенберґ (Wittenberg), місто над Лабою в середущій Німеччині, 27.000 меш., машиновий і гончарський промисл, осередок городництва та квітництва. В., званий теж містом Лютера, має замкову церкву (з XV в.) з гробами Лютера та Меланхтона, дім та музей Лютера.

Вітторе Пізано, званий теж Пізанелло, гл. Пізано Вітторе.

Вітязец або Вітязова (Vicázec) Герта, горішньо-лужицька поетка (1819-85).

Вітьєр (Whittier) Джон, ам. поет (1807-99), борець за визволення негрів і учасник домашньої війни.

Віфлеєм, (тепер Байтлахм), містечко в Юдеї, де народився Ісус Христос. Тепер живе в ньому б. 5.000 душ, переважно самі християни; багато манастирів, над місцем народження Христа найстарша, досі захована, християнська церква.

Віфлеємити, латинський монаший чин.

Віфлеємський Орден, лицарський орден, який повстав у Святій Землі під час хрестоносних походів. Тепер осідком його є Прага.

Віха, смертельник (Cicuta virosa), ростина з родини окружкових, б. 1 м. вис., подібна до петрушки, дуже трійлива.

Віц, (нім.) дотеп, жарт.

Віфлеєм.

Віце, (лат.) уживається в зв'язку з ін. словами на означення заступництва, у відношенні до урядової особи, що виконує обов'язки іншої, старшої, пр. віцегубернатор, віцедиректор, віцепрезидент.

Віцліпуцлі, бог війни у ацтеків.

Віче, загально-народнє зібрання, на якім присутні висказують, „віщають" свою волю, звідки й назва в. Воно може мати характер обради для висказання волі загалу (нині), може бути судовим зібранням (поль. — wiece sądowe), між ін. ділянками державної праці такий характер мали в. в Новгороді та Пскові; судовий характер мали в. копних судів на Україні та Білорусі в XVI-XVIII вв. (гл. Копний суд). Та у нас на Україні (а також у Новгороді В. та Пскові) в. було ще органом зверхньої, державної влади, що суперничає деколи успішно (в Києві в XII в.) з князем. Такий характер мало лише в. головного городу землі; його рішення зобов'язували не лише пригороди, але й князя. В. рішає про війну, мир та обсадження княжого стола. В. збиралося на зазив князя, скликували його трубами або дзвонами. Участь міг брати в нім кожний повноправний горожанин землі; проводив вибраний предсідник, пр. у Києві найчастіше митрополит. Формального голосування не було. В. на Україні не відбувалися періодично, а тільки в надзвичайних випадках, не мали теж постійних чинностей і не перетворилися в постійну державну установу. Характер в. за поль.-лит. доби мали військові зібрання шляхти та шляхетські соймики по повітах.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вічевий суд, гл. Суд.

Віченца (Vicenza), місто в півн.-схід. Італії, 64.000 меш., ґотичний собор (XIII в.), величава базиліка (XVI в.) і багато старинних палат.

Вічерлі (Wycherley) Вільям, англ. драматург (1640-1716). Дотепні комедії В. добре змальовують тогочасні типи. Найкраща „Сільська жінка" (The Country Wife).

Вічний жид, гл. Агасвер.

Вічний мир, гл. Мир.

Вічний чинш, гл. Вічно-чиншовий договір.

Вічні політки, вічна аренда, вічно-політний договір, договір, яким переказано комусь дідично повне користування нерухомістю під умовою, що він за річні пожитки відплатить річною оплатою, яка може обіймати не тільки гроші, але й плоди та відповідні послуги. Зі знесенням панщини та ґрунтовим визволенням у XIX в. не можна вже заключувати таких договорів.

Вічність, у протиставленні до часовости означає необмеженість у часі, відсутність початку і кінця. Час, як категорія нашого думання, не має ні початку, ні кінця. В. це чиста абстракція і уявити її собі ми не в силі.

Вічно-чиншовий договір, договір яким власник ґрунту передає його другому на вічне, тобто повне дідичне користування за маленьку річну оплату, тзв. вічний чинш, що не стоїть у ніякому відношенні до вартости цього ґрунту. На таких і подібних договорах основувалися давні панщинні відносини.

Вічнозелена ростина, гл. Всезелена ростина.

Вішер (Vischer), прізвище рідні нюренберзьких різьбарів-відливників, якої найвидатніший представник Петро Старший (1455-1529), творець цілої низки монументальних намогильників. З них найславніша гробниця Зебальда в Нюрнберґу; її архітектоніка ґотична, різьба ренесансова, а цілість є ґеніяльним виразом естетичних змагань доби. Петро Старший полишив п'ять синів, що унаслідили його мистецтво. З них особливо замітний Йоган або Ганс, творець м. ін. намогильника курфюрста Йогана (1534) в Віттенберґу.

Вішера, 1) ліва притока Ками, 450 км, дов.; 2) права притока Вичеґди, 250 км. дов.; 3) ліва притока Волкова, 110 км. дов.

Віші (Vichy), місто в середущій Франції над рікою Альє, 20.000 меш., славне своїм вугляно-содовим живцем помічним у недугах шлунку, нирок і виміни матерії; б. 80.000 лікуванців річно.

Вішнєвський Міхал, поль. учений (1794-1865), автор історії поль. літератури в 10 томах, досі цінної своїм матеріялом.

Вішну, другий бог в індійській трійці трімурті, вседержитель світу; від часу до часу з'являється на світі, щоб рятувати його від загину, що грозить йому від злих духів, і втілюється в особах Рами, Крішни, Будди, а навіть у тваринах.

Вія Аппія, гл. Аппієва дорога.

Віядана (Viadana) Людовіко, вл. Ґроссі з Віядани, іт. композитор (1564-1627); перший вводить у своїх композиціях на 1-2 сольові голоси бассо континуо. Твори: многоголосні концерти, мадриґали, місси, канцони й ін.

Вішну.

Віядукт, міст, яким шлях переходить понад долину, провалля або взагалі понижене місце В. будують, коли заглибина має більш, як 20 метрів.

Віялка, млинок, машина для відділювання від зерна полови, насіння трав та ін. засмічуючих річей при помочі вітрогонів і металевих сит, що мають дірочки різної великости й форми; в. сортувалка розділює зерна відповідно до великости й якости.

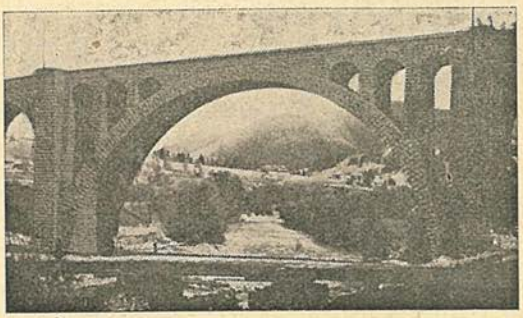

Камінний віядукт у Ворохті, Карпати.

Віярдо́ (Viardot) Люї, фр. історик і критик мистецтва (1800-83), описав мистецькі скарби головних европ. країн, переклав на фр. мову „Тараса Бульбу" й ін. оповідання Гоголя.

Віярдо́-Ґарсія (Viardot-Garcia) Полін, співачка паризької й лондонської опери (1821-1910), авторка багатьох опереток і пісень, дружина Люї Віярдо́, приятелька Турґенєва.

Віяреджо (Viareggio), іт. місто над Ґенуезьким заливом, недалеко Пізи; 21.000 меш., пристань, морські купелі.

Вкочення, (лат. invaginatio) всування одного відтинка кишки в другий.

Владика, маляр, що разом з іншими укр. малярами виконав стінопис костела Чесного Хреста на Лисій Горі й спальні короля Ягайла на краківському замку. Мальовила були виконані в укр.-візант. стилі, але до наших часів не збереглися.

Владислав, ім'я поль. і чес. королів, гл. Володислав.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Владиславов Стойко, (єпископ Софроній), болг. письм. видав 1806 першу книжку новоболгарською народньою мовою.

Владівосток, рос. місто та гол. пристань над Тихим океаном й остання стація сибірської залізниці, має велике комунікаційне значіння для Далекого Сходу, особливо в зносинах з Японією й ЗДА, 102.000 меш.

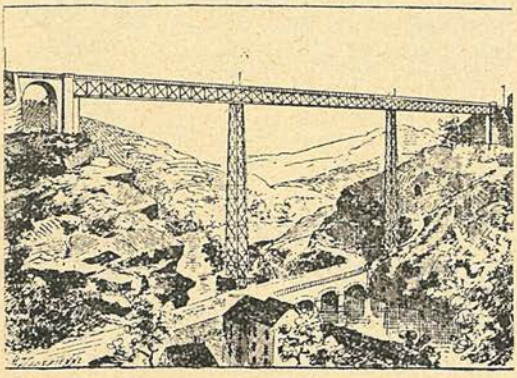

Залізний віядукт над яром ріки Альє у Франції.

Владікавказ, місто над рікою Тереком у півн. підніжжя Кавказу, гол. місто области інгушів і півн. осетів СРСР. В. заснований 1784 як твердиня при військовому шляху, після завоювання Кавказу стратив своє стратегічне значіння, 74.000 меш.

Владімір над Клязьмою, гл. Володимир над Клязьмою.

Владіміреску (Vladimirescu) Тудор, рум. діяч (1770-1821), оборонець інтересів селян перед боярами. Убитий з намови Іпсіланті.

Владівосток.

Владіміров, 1) Леонід, рос. криміналіст, *1845, проф. харківського унів., опісля адвокат у Москві; 2) Петро, рос. історик літератури, *1854, проф. київського унів., написав низку праць з історії старої укр. літератури: „Введеніе в исторію русской словесности“, „Древная русская литература Кіевскаго періода XI-XII вв.“, „Обзор южнорусских і западнорусских памятников письменности от XI до XVII вв.“, „Слово о полку Игоревѣ“.

Владімірський Буданов Михайло, рос. історик права, проф. київського унів. (1838-1916). Написав один з найкращих університетських підручників історії права: „Обзор исторіи русскаго права“. Полишив низку студій з історії лит.-руського права, чим теж багато прислужився укр. науці.

Влайков Тодор, болг. белетрист-народник, *1845, автор оповідань з народнього життя, писав під псевд. Веселін.

Власність, правно забезпечена змога володіти річами. Розрізняємо публічну (громадську) й приватну власність. На приватній власності будується індивідуальне господарство, на публічній господарство суспільно-громадське. Гл. Приватна власність.

Власов (Уласав) Аляксандар, білоруський діяч, публіцист-економіст, редактор „Нашае Ніви“, „Сахі“ й ін. білоруських видавництв.

Власт, псевд. білоруського діяча й письм. В. Ластовського.

Властар Матей, єромонах, візант. каноніст XIV в., автор збірника церковних канонів, що появився 1335. Ця книжка була підручником церковного права на православнім сході до кінця XVII в.

Властива вага, гл. Вага властива.

Властива (питома) теплота, кількість кальорій, потрібна до підвищення температури одиниці тягару (1 грама, кілограма) якогось тіла на 1 ступінь.

Влахос Ангел, новогрецький письм. і політик (1837-1920). Автор новогр. граматики й словника, збірника поезій, кількох комедій і низки критичних нарисів.

Влім, крадіж, сполучена з насильним розбиттям дверей, замків і т. ін. Гл. Крадіж. Проти такого влому обезпечуються в окремих асекураційних товариствах (обезпека від влому).

Влодава, повітове місто над Бугом на Холмщині, 5.260 меш.

Влодавка, ліва холмська притока Буга, 34 км. дов.

Влодика, напів шляхтич, член суспільної верстви в Польщі, якої шляхетство не було певне, бо дана одиниця, хоч робила військову службу, не мала родового гербу, ані потрібної грамоти; верства подібна до укр. путних бояр або ординців. В XIV в. влодики або перейшли до хлопської верстви або стали повноправними шляхтичами.

Влоцлавек, поль. місто над Вислою, 190 км. нижче Варшави, 40.000 меш. Фабрики машин, фаянсу, свічок, мила та цикорії.

Влчек (Vlček), 1) Вацлав, чеський письм. (1839-1908), автор численних іст. романів і трагедій. Свого часу був диктатором у літературі, тепер не має значіння; 2) Ярослав, словак, проф. унів. в Празі *1860, автор праць: „Історія словацької літератури“, „Історія чеської літератури“, „Словаччина від Бахової реакції“ й ін.

Внук, гл. Вовніг.

Вобан (Vauban) Себастіян, фр. військовий

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

інженер, маршал (1633-1707), генеральний інспектор укріплень, перевів нову фортифікаційну систему, побудував 30 нових твердинь і відновив 300 давніх.

Вобе́ш (Wabash), права притока Огайо, 800 км дов.

Воблий Констянтин, укр. економіст і статистик, *1876, проф. київського унів., член ВУАН, автор підручника статистики. З останніх праць ширше відома його „Економічна Географія України".

Вовенарґ (Vauvenargues) Люї, фр. моралїст (1715-47), автор славних афоризмів (Reflexions et maximes).

Вовк, 1) Хведір, укр. етнограф, антрополог та археолог (1847-1918), студіював та працював науково майже 30 літ за кордоном, головно в Парижі, 1903-1905 переводив антропометричні й етнологічні досліди над укр. населенням Галичини, Буковини й Закарпаття; 1905 переселився до Петербурґу, де викладав на університеті антропологію, а рівночасно займався дослідами над палеолітом (Київ, Мізинь) та трипільською культурою, редаґуючи при тому львівські „Матеріяли до української етнології". В 1905-15 перевів антропометричні досліди на цілій Наддніпрянщині і на тій основі подав антропологічно - етнологічний огляд українського народу, надрукований у виданні: Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Написав крім того багато праць з етнології й археології України; 1917 був вибраний професором географії та антропології у київському університеті, але під час подорожі на Україну помер; 2) Юрій, сучасний укр. графік, від 1920 живе й працює на еміґрації.

Хведір Вовк.

Вовк, місцеве запалення шкіри внаслідок тертя двох притикаючих шкірних зморщок, особливо в околиці відхідника, а часом у пахах. Лікується: пудруванням, боровою або цинковою мастю.

Вовк (Canis lupus), хижак з родини псів, подібний до великого вівчарського пса, темно-сірої краски, з стоячими вухами й довгим кудлатим хвостом; колись жив скрізь, тепер тільки на сході Европи. Вліті живе одинцем, узимі волочиться громадами та нападає на більші тварини, а навіть на людей. Шкіра добра на кожухи, а виправлена вживається на різні вироби. У віруваннях східніх народів в. має тотемістичне значіння. На Україні вірять, що він стоїть на службі св. Юрія („Юрова собака") та, що його зуби мають лічничу силу.

Вовк.

Вовк-Карачевський Василь, укр. письм. і діяч (1834-93), лікар, співробітник спб. „Основи", „Історичної Бібліотеки" О. Барвінського, „Правди" й ін. гал.-укр. часописів.

Вовкулак(а), людина, що перекидається в вовка, або зачарована у вовка. Вовкулацтво зв'язується у нас з віруваннями у відьми й знахорів, у півд. слов'ян з вампіризмом.

Вовна: новітня, велика машинова прядільня.

Вовна, овеча шерсть, має надзвичайно важне значіння в промислі, для виробу різноманітних шерстяних тканин, а також повсті, капелюхів та ін., становить поважну частину внутрішньої укр. торговлі, але на вивіз Україна в. не має. Перед війною Кубань вивозила поза свої межі річно б. 230.000 пудів в., зате довозила вовняні готові вироби. Наддніпрянщина довозила перед війною не тільки вовну (192.000 пудів), але й готові вироби; довіз вовняних виробів Галичини можна цінувати на яких 3 міл. ам. дол. річно.

Вовніг, Внук, поріг на Дніпрі, дов. 315 м., спад 1·7 м.

Вовноїд овечий (Mellophagus ovinus), невеличка муха з заниділими крилами, живе галапасно на вівцях, висисаючи з них кров. Нищать її, змиваючи стрижені вівці карболевою водою або іншим дезинфекційним засобом.

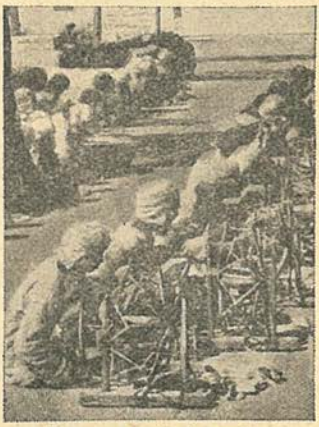

Вовна: первісні ручні прядільки в Індіях.

Вовняне дерево (Bombax), південноам. дерево з роду слизуватих (калачикуватих); має їстивні зернятка, обгорнені вовнистими волосинками, які під назвою „капок" вживаються до випихання подушок, до підкладок та замість вати при лікуванню й перев'язці ран; його грубих пнів уживають тубільці на човна.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Вовнянка, отруйний гриб подібний до рижка́.

Вовча, 1) по рос. Волчанск, місто Харківської округи над рікою Вовча, 20.810 меш., українців 89%; 2) ріка, гл. Вовчі води.

Вовнізький поріг.

Вовчак, вовчий лишай (лат. люпус), затяжна місцева туберкульоза шкіри або слизної болони. Вовчакові натечення шкіри зложені з туберкульозних грудочок, що з часом розпадаються у виразки. Часто уміщується на горішній губі, носі та роз'їдає їх. В початках можна вилікувати витином хорої частини. Лікування довготривале, різноманітне, бо зовсім певного способу нема. Найбільше сприяє ліченню насвітлювання сонцем, кремінною лямпою, промінями Рентґена, добра віджива. Лікується різними мастями, молочною кислиною. Часто повстає на його тлі рак.

Вовча лапа (Trollius europaeus), ростина з родини жовтцюватих (козельців), замітна гарним, великим, круглим, багатолистим пахучим цвітом, задля того й плекається також по городцях.

Вовче горло, вузина на Дніпрових порогах завширшки 160 м.

Вовчий горошок (Astragalus), стручкова ростина, яка росте скрізь в Европі та сумежних краях Азії. Багато різних родів: лозник (A. virgatus), перелет (A. excapus) ростуть і на наших укр. степах, в. г. солодкий (A. glycyphyllus) буває у нас по лісах, півд.-европ. богорость (A. baeticus) має зерна великі, які вживаються замість кави, тзв. дика кава, а півд.-аз. її відміна, „траґант" дає цінний клей, що вживається в барвництві і промислі.

Вовчинець (Daphne), корчовата ростина з малими, круглими листочками й зрослоплатковими цвітами. В. звичайний, вовче лико (D. mezereum), в Европі, півн. Україні, з рожевими квітами й важким запахом, отруйний; кора містить отруйну річовину дафніну, що вживається в гомеопатії. В. пахучий (D. cneorum), всезелений, серед. і півд. Европа, з запашними квітками.

Вовчинець, права басарабська притока Дністра.

Вовчі води, Вовча, ріка на Катеринославщині, ліва притока Самари.

Вовчок, кушлик (Myoxus), гризун, подібний до вивірки, тільки попелястий і з менше кудлатим хвостом; живе скрізь у старому світі по лісах; на зиму засипляє. Наш подільський в. великий (M. glis), сивий, сподом білий, має дуже смачне м'ясо і тому римляни годували його в клітках.

Вовчинець.

Вовчок (Calandra), малий жучок, з рильцевато видовженою головкою; він сам і його личинка живляться збіжжям і тому дуже шкідливі. До найшкідливіших належать: В. збіжевий (C. granaria), чорний, з червоними ріжками й ногами, нищить зерно пшениці, жита й кукурудзи. В. рижовий (C. oryzae), нищить зерна рижу, його личинка живе також у печеному хлібі і макаронах. В. винищують провітрюванням муки й збіжжя та скроплюванням стін у складах муки і збіжжя свіжо-гашеним вапном або сірчаком вугля.

Вовчок.

Вовчок Марко, літ. псевдонім укр. письм. Марії Вілінської, по першому чоловікові Марковичевої, по другому Лобач-Жученкової (1834-1907). Походила В. з укр. поміщицької родини, що осіла в Росії в Орловській губ. В Орлі був на засланні укр. етнограф Опанас Маркович, член Кирило-Методіївського братства, який розбудив у В. любов до України, її побуту й мови. 1851 вони побралися й переїхали на Україну, де й жили в Чернігові, Києві та в Немирові. 1857 видає В. першу збірку своїх „Народніх Оповідань", якою здобуває собі славу й популярність серед укр. і рос. поступових письменників. 1859-67 В. перебуває за кордоном, переважно в Парижі, опісля у Петербурзі, працюючи в рос. поступових журналах. В кінці 70 рр. кидає літ. роботу, виходить удруге заміж і виїздить з чоловіком на провінцію, спочатку на Україну, опісля на Кавказ, де й вмирає на хуторі б. села Нальчика. При кінці свого життя В. знову повернула до укр. літератури, та її укр. письменницька діяльність припадає головно на 60-ті рр., коли вона видає найкращі свої оповідання, писані прегарною мовою й пе-

Марко Вовчок.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рейняті протестом проти всякого поневолення—особистого й суспільного, надто протестом проти кріпацтва. В. започаткувала в укр. письменстві тзв. народницьку школу. Укр. оповідання В. часто перекладали на чужі мови, на рос. перекладав сам Тургенєв. У фр. мові велике поширення здобула „Маруся“, в перерібці Сталя.

Вовчуг колючий (Ononis spinosa), стручкова ростина, з білом укритим колючками й з червоним цвітом; його корінь уживається в лікуванні, як мочегонний засіб, а також як лік проти гістця.

Вовчура-Лисенко, ватажок страшного загону „вовчурівців“ за Хмельниччини, що не давали пощади ворогам. Під Берестечком попав у полон до Яреми Вишневецького, який звелів його закатувати.

Вовчухи, село б. залізничої лінії Городок—Судова Вишня, де в березні 1919 укр. війська перервали залізниче получення між Львовом і Перемишлем.

Вогкість повітря. Безоглядна (абсолютна) в., кількість водяної пари в 1 м³ повітря. Відносна в., число, що показує, який відсоток насиченої пари находиться у повітрі. Тому, що кількість пари у повітрі є завсіди пропорціональна до її розпружности, можемо обчислити відносну в. таким чином, що відношення розпружности пари, яка находиться в даній хвилині у повітрі, до розпружности насиченої пари при тій самій температурі множимо числом 100. До міреня вогкости служать гігроскопи, гігрометри і психрометри.

Вогнетривалі посудини, посудини, що видержують дуже високу температуру і тому вживаються до топлення металів; вироблюються з графіту і деяких глин.

Вогези, фр. Вож (Vosges), нім. Вазґав (Wasgau) або Вазґенвальд (Wasgenwald), гори в півн.-схід. Франції на захід. границі колишньої Льотарінґії, тягнуться з півдня на північ, від Бургундської або Бельфортської западини до долини Заари. Досягають 1426 м. висоти (Зульцер) і спадають стрімко до долини Райну, а лагідно в сторону Сони, залісені й тому рідко заселені французами та німцями.

Воґули, невелічке фінське плем'я (б. 8.000 душ) у пермській та тобольській губ.

Вогюе (Vogüé), 1) Ежен, фр. письм. (1848-1910), автор студій із рос. і фр. літератури, написав за Костомаровим і Пушкіном студію про Мазепу, що мала великий літ. успіх; В. бував на Україні, де його жінка, росіянка Аненкова мала маєток; 2) Мельхіор, фр. археолог і дипломат (1829-1916), знавець археології Палестини.

Вод (Vaud), зах.-швайц. кантон, 3.210 км², 320.000 меш. французів; виріб годинників і шоколяди; гол. місто Льозанна.

Вода, річовина, що складається з водню й кисню (H_2O); виступає в природі у всіх трьох станах скупности: як лід і сніг, рідина та пара; вкриває $^3/_4$ земної поверхні, находиться в тілі тварин і ростин, а також у мінералах як кристальна в. Замерзає при 0°, кипить при 100° при звичайнім атмосферичнім тисненні. Найбільшу густоту має при 4°. Замерзаючи збільшує об'єм так, що 1 дм³ в. дає 1.091 дм³ льоду. Розпускає в собі дуже багато річовин. Через перегінку (дестильовання) одержуємо хемічно чисту в., що не має ні запаху, ні смаку, є в малій кількості безбарвною, а в грубих верствах (6 до 8 метрів) зеленавою. Джерельна та криничка в. містить різні примішки, як двоокис вугля, хлорові, вапневі та магнезієві солі й т. ін. Цю в. називаємо твердою тому, що стручкові ярини, варені в ній, не м'якнуть. Дощівка, снігова та річна в. мають найменше мінеральних примішок—це м'які в. Джерела, яких вода має більшу кількість розпущених солей або газів і задля того надається до лічничих цілей, звуться мінеральними, як пр. щави (мають двоокис вугля у надмірній кількості), соляниці (куxенну сіль), гіркі в. (содові та магнезієві сірчани), сірчані в. (сірководень) і т. д. Теплиці або терми, це мінеральні джерела з гарячою в.. Морська в. містить 3 до 4% солей. Озерна в. буває солодка, а в безвідпливових степово-пустинних краях—солона. Притоки озер приносять дуже мало солей, але через відпарування води в озерах сіль залишається й поволі загущується. Через те вода цих озер солона. Сто літрів озерної води Аральського озера дає 1·07 л. соли, з Мертвого моря вже 23·75 л., а Червоне озеро б. Перекопу аж 32·27 л. соли. В. має велике значіння в народніх віруваннях: очищуюче та цілюще значіння має зокрема тзв. „жива вода“, про яку часто згадується в наших казках, і „свячена“ в., якою окроплюється домівку, худобу і т. ін. для охорони від усього злого. В. приносить також красу й дає нову силу. В зв'язку з тим стоїть і звичай, знаний на Україні й у Польщі, „обливання“ на Великдень, тзв. „обливаний понеділок“.

Вода Бурова, гл. Бурова вода.

Вода ґрунтова, вода, що збирається звичайно глибоко під поверхнею Землі і походить із просякнутої дощевої води. В. ґ. є звичайно чиста й здорова, вона має в собі, залежно від ґрунту, різні кількості мінеральних та органічних складників, усіх разом звичайно б. 50 частин на 100.000 частин води, при чому б. 20 частин вапна, 2-3 частини хлору, 3-5 частин кухенної солі, 8-10 частин сіркових сполук, решту інших. Чим більше в ній вапняних сполук, тим вона твердіша й навпаки.

Вода Гулярда (aqua Goulardi), алкоголізований водний розчин квасного оцтану олова; вживається на обклади при потовченнях, попеченнях, опухах і наривах.

Вода дестильована (aqua destilata), вода, одержана через скроплення остуженої водної пари, при помочі особливих приладів (гл. Дестиляція); вона хемічно чиста,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

без ніяких примішок і бактерій і тому вживається до приладження ліків, також у різних наукових дослідах.

Вода зашкірна, вода, що збирається близько під поверхнею землі, є нечиста і тому непридатна до пиття.

Вода кольонська, одеколóн (Eau de Cologne), чистий алькоголь з олійками: помаранчевим, розмариновим і берґамотовим; улюблені пахощі, винайдені в Кельні (по фр. Кольóнь) Фаріною.

Вода королівська (aqua regis), мішанина кислин: азотової й сільної, одинокий засіб до розпускання золота й платини.

Вода кристальна, в. кристалізаційна, вода, яка входить у хемічний склад тзв. воданів; вона творить разом з іншими їх складниками тверду річовину і дається відділити сильним огріванням; так в. к. є пр. у ґіпсі ($CaSO_4+2H_2O$), синім камені ($CuSO_4+5H_2O$), зеленім камені ($FeSO_4+7H_2O$) й ін. воданів.

Вода мінеральна, джерельна вода, що має в собі багато мінералів, а також гази, часто з температурою вищою ніж 24°. На основі хемічного складу ділимо м. в. на: буркути або кислі води, які мають у собі двоокис вугля, лугуваті з содою, солоні й залізисті, ґіркі з магнезієвим сірчаном, сірчані та інші. В. м. має велике приноровлення у лікуванні різних недуг. Найсильніші розчини мають звичайно гарячі джерела, тзв. теплиці або терми. гл. Живець.

Вода окиснена, сполука водню й кисню в рівних об'ємах (H_2O_2); рідина подібна до води, але майже на половину тяжча (питома вага 1·47), замерзає при —2°, кипить при 74·7°, легко розкладається, огрівана вибухає; з водою мішається у всіх кількостях; в торговлі буває 30%, до вжитку береться звичайно 3%-ву; сильний окиснюючий засіб, тому вживається до відзаражування (дезинфекції), в промислі до білення, тощо.

Вода погазова, водний розчин амоніяку й інших, гол. піридинових основ; дістається при сухій дестиляції кам'яного вугілля; добувають з неї амоніяк і вироблюють різні сполуки.

Вода річкова буває солодка, але ніколи хемічно чиста. У ній багато розчинених мінералів, пр. вапно, залізо, тощо. Крім цього у річкових водах є багато примішок, як глина, чорнозем і пісок. В. р. до пиття не надається.

Вода сельтерська, славна мінеральна вода, солоно алькалічна, буркутова, з Нідерсельтерс, п'ють її проти нежиту легенів і горла.

Вода содова, вода, в яку штучно втиснено багато двоокису вугля; відсвіжуючий напій.

Водевіль, (фр.) фр. народня пісня з сатиричною закраскою, нині легкий сценічний твір, ілюстрований музикою, жартівливого або сатиричного змісту, зближений до оперети.

Водень, (H), найлегший хемічний первень у газовім стані, находиться у горішніх верствах нашої атмосфери, на багатьох сталих зорях (на Сонці), складова часть води, органічних сполук; одержують його електролітично з води, також діланням цинку на розріджену сірчанову або сільну кислину; нижче —234° стає плинним, а нижче —254° твердим; запальний, змішаний з киснем дає вибухову сумішку (гл. Гремучий газ): паливо до витворювання високих температур. Уживається до наповнювання повітроплавів, до синтези амоніяку, до редукції металів з їх окисів.

Водна подушка, торба, звичайно ґумова, або зроблена з імпреґнованого полотна, завбільшки 2 x 1½ м., що наповнюється водою й підкладається тяжко хорим, щоб запобігати утворенню пролежнів, бо вода рівномірно розділює тиснення на всі части тіла, на яких недужий спочиває, а тому ніде не спинює кровобігу.

Водна спілка, спілка, заснована задля доцільної водної господарки; для водних спілок закон установляє окремі приписи.

Водне ліжко, велика ванна, в яку опускається осібним приладом сітка, щоб на ній покласти хорого. Ванну напускається рівномірно огріваною теплою водою, що постійно протікає. Вживається при лікуванні деяких важких шкірних недуг, при великих опареннях шкіри, поширених виразках. У такому ліжку перебуває хорий навіть кілька тижнів.

Водне право, всі закони й приписи дотично користування водою та забезпеки перед її шкідним діланням. Навіть при приватній власности вод закон визначує обмеження з огляду на свобідний та доцільний ужиток води дальшими власниками. До водних будівель, млинів і т. п. треба дозволу відповідної політичної влади. В публічних водах вільно вживати кожному води до купелі, миття, поєння, плавання та черпання, вільно видобувати з неї ростини, болото, землю, пісок, шутер, каміння й льод, наскільки не нарушується чужого права та не робиться комусь шкоди. Крім того закон дає право адміністраційній владі наглядати за внутрішніми розпорядками власника, щоби вони не спричинювали шкоди другим громадянам.

Водний м'яч.

Водний м'яч, ватерполо, дружинова гра. До гри стають дві дружині (кожна 5 або 7 грачів). Грачі, мусять безупинно плавати

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

і намагаються вкинути м'яч у ворота противника; гра триває звич. 2 рази по 7 мінут.

Водний шлях, сплавне, судоходне море, озеро, ріка й канал. В. ш. є або континентальні або морські. Правні приписи, що торкаються в. ш., обмежуються або на дотичну державу, куди вони належать, або мають міжнародній характер. Перевіз в. ш. є вп'ятеро дешевший від перевозу залізними дорогами. Найбільше в. ш. (без каналів) мають: СРСР 86.000, Бразилія 60.000, ЗДА 49.580, Китай 21.000, Середня Африка 20.000, Польща 16.125, Німеччина 10.000 і Франція 6.780 км.; найбільше каналів мають: В. Британія 5.910 (в. ш. без каналів лише 200 км.), Франція 5.250, Китай 4.000, СРСР 3.990, Нідерляндія 3.560, ЗДА 2.813, Канада 2.570, Німеччина 2.210, Польща лише 264 км.

Воднік Валентін, словінський письм. і поет (1758-1819), батько нової словінської літератури, основник першого словінського часопису „Ljubljanske Novine".

Водні лещата, лещата для бігу по воді, з ноговим нагоном, як у колесі.

Водні лещата.

Водогін, центральна водопровідна стація, гл. Водопровід.

Водоголовість, гідрокефалія, вроджене або набуте хоробливе нагромадження воднистої рідини у мізкових коморах; спричинює передовсім розширення черепа, а в вищому ступені тупоумність.

Водограй, фонтан(а), виприск води вгору. Причиною вприску води природніх в. є тиск горішніх скал на водоносний позем, пр. артезійські криниці; у штучних в. виприск води доконується спровадженням води з високоположеного збірника або особливими помпами.

Вододіл, лінія, що розділює сточища й водозбори рік. У гористих краях в. виразні, а на нерозчленених низах ледви помітні й підлягають змінам. Через ділання відворотної ерозії в. поволі пересуває.

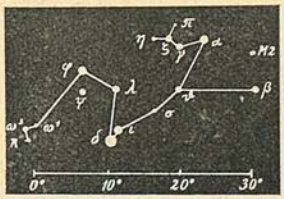

Водолій.

Водозбір, сточище, простір, з котрого всі ріки пливуть до одного моря або одної ріки.

Водолаз, гл. Норець.

Водолій (Aquarius, Amphora), громада 276 зірок на півд. зоряному небі, 11-а громада зоряного звіринця.

Водолікування, гідротерапія, методичне вживання води у лічничих цілях, для частинних або загальних купелів, а також для пиття, як внутрішні купелі.

Водомір, прилад, що служить до поміру кількости й скорости пливучої води; в практиці уживають водоміру Вольтмана. Його крила обертаються відповідно до натиску води, окремий прилад числить кількість тих оборотів.

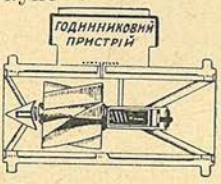

Вольтмана водомір до міреннія кількости й скорости води.

Водомісткість рік, кількість води, що перепливає рікою за 1 сек.; вона залежить від величини ріки, а головно від кількости опадів і підсоння. У вогких і холодних просторах в. р. є більша, ніж у сухих і гарячих.

Водороз, гл. Рибалочка-водороз.

Водоносний позем, верства, в котрій збирається ґрунтова вода.

Водопад, місце наглого обниження дна річища ріки. Найбільші водопади світу: Великий водопад на Лябрадорі 610 м., Зайтерленд у Новій Зеляндії 581 м., Йозиміті в Каліфорнії 438 м. і Ґаварні у фр. Піренеях 422 м., Ніяґара 47 м., у нас найбільший водопад Бухтовець 16 м. (Карпати).

Водопад Бухтовець к. Скиту Манявського в Карпатах.

Водопровід, уладження для достарчування населенню води, відповідної до пиття, варення й іншого щоденного ужитку. В. будували вже єгиптяни, греки й римляни, спроваджуючи потрібну воду нераз із далеких околиць. Гл. Акведукт. Але ці давні культурні добутки забулися і в середновіччі люди вдоволялися природніми засобами води, а щонайбільше будували криниці і збірники на дощову воду, цистерни. Теперішні в. це здобутки новітньої культури. Потрібний запас води для в. добува-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ють сьогодні з багатих джерел, або зі спідньої, ґрунтової води, звичайно артезійськими криницями або з природніх великих збірників води: морів, озер, ставів і рік. Добутий запас води збирається у великих збірниках і, коли ті збірники високо положені, розпроваджується рурами по домах; коли ж вони положені за низько, то вперед воду втискають до високих „водяних" веж. Вода зі ставів і рік мусить передтим прочиститися від непотрібних і шкідливих складників. Для цього вода переціджується через складні „фільтри". Морську воду передтим ще відсолюється хемічним способом. Найбільші водопровідні уладження є тепер в Апулії; вони 236 км. дов. та доставляють воду для б. 200 міст і містечок із б. 2 міл. населення.

Водосвинка (Hydrochoerus capybara), найбільший гризун, подібний до морської свинки, але дов. до 1 м.; живе над водами півд. Америки; м'ясо їстиве.

Водосвинка.

Водостан, висота води в ріках або озерах.

Водотяжня, будова для помпування води з природніх джерел або криниці до відповідного збірника.

Водян звичайний (Hydrous piceus), жук пристосований до життя у воді, тіло сплощене, ноги веслуваті до плавання. Живе в водах.

Водяна батерія, батерія, що складається з цинкових і мідяних дротиків, занурених у дестильованій воді. Вона має постійну електромоторову силу. Служить до електричних помірів.

Водяна сила, енергія, що увільнюється при спаданні води. Спад вимірюється прямовисним віддаленням горішнього й долішнього рівня води. На 1 м. і 1 сек. дає один кубічний метр допливної води 10 кінських сил справности, якщо сочинник видатности рівний 75%. В. с. використують у відповідних водяних заведеннях, задержуючи воду греблями й гатями, замикаючи її в долинах, використовуючи водопади, та послугуються при тім водяними двигунами, пр. водяними колесами, турбінами і т. д.

Водяна турбіна, гл. Водяний двигун.

Водяне колесо, гл. Водяний двигун.

Водяне шкло, крем'ян соду або потасу; його одержують через стоплення піску з содою або поташем, є некристалічне, прозоре, розпускається у воді. Уживається до поволікання предметів для охорони їх перед огнем (театральні декорації), до зліплювання розбитих шкляних та порцелянових предметів, до придержання барвника у стінім мальовилі, виробу штучних каменів, чищення вовни, консервування яєць і т. д.

Водяний газ, сумішка газів: окисів вуглю, водню й азоту (3% CO_2, 44% CO, 50% H і 3% N) одержується при розкладі водяної пари розпеченим коксом без допливу повітря. Вживається до освітлення, найчастіше для зварювання до 100 мм завгрубшки, металевих плит; гл. Автоген.

Водяний годинник, клепсидра, звісний був уже б. 600 до Хр. ассірійцям і грекам, а пізніше римлянам і арабам у середньовіччі.

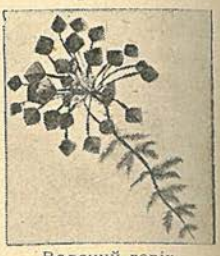

Водяний горіх.

Водяний горіх (Trapa natans), водна рослина, що живе, свобідно плаваючи по воді; удержується на поверхні води широкою китицею листків і наповнених повітрям бил; чорні, рогаті горішки їстивні. Належить до вигибаючої рістні.

Водяний двигун, гідравлічний мотор, двигун, який порушає пливуча або спадаюча вода: водяне колесо, турбіна та водяний двигун з толоками. Найчастіше зустрічаються такі в. д.: 1) Підсубійне колесо (підсубійник) має лопатки улаштовані по ободі, вода вводить його в рух ударами по лопатках у нижчій його частині. Сочинник корисного ділання п. к. 0.3; вживається для приведення в рух невеликих млинів, круподерень та сукновалень. 2) Верхоналивне колесо, корчак, має корці улаштовані по ободі, порушується водою, котра зливається зверху в корці колеса; сочинник корисного ділання 0·8; вживається для приведення в рух млинів, невеликих прядінь бавовни й шовку, ткацьких фабрик, тартаків та ін. 3) Середньоналивне колесо різниться від верхоналивного тим, що вода зливається в корці ближчі до поземного проміру колеса. Сочинник корисного ділання 0·65. Водяна турбіна — машина, що використовує силу води при всіляких її спадах; складається з двох частей: нерухомої напрямної й рухомої приймальної, обидві з вгнутими лопатками, на котрі тисне вода й обертає приймальну частину; в залежності від напрямку вала, на котрому закріпляється приймальний прилад, в. т. поділяються на поземі й сторчові. Існує кілька систем в. т., кращими вважають турбіни Фурнейрона й Цуппіґера; вживаєть-

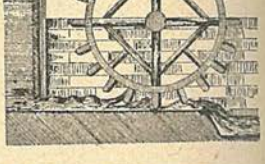

Підсубійне колесо.

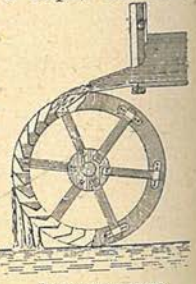

Верхоналивне колесо.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ся для приведення в рух всіляких фабрик та електричних машин. У в. д. з толоками натискає вода на толок, то з одного то з другого боку, подібно як у паровій машині, й таким чином вправляє колесо в рух.

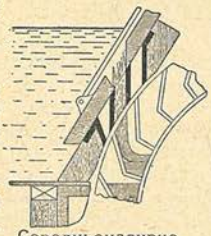
Середньоналивне колесо (частина).

Водяний млин, млин введений у рух водяним двигуном; гл. Водяний двигун.

Водянка, гідропс, нагромаджування воднистої рідини у поодиноких сироватних оболонних та суглобних яминах, внаслідок запальних проявів, або хоріб печінки, нирок, серця та кровних судин.

Воєвідка Ярослав, комендант І гарматнього полку УСС, старшина артилерії УГА (1882-1920), учасник карпатських боїв 1914-5 та визвольної війни, згинув на Великій Україні.

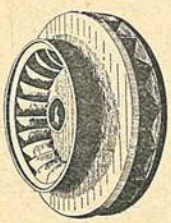
Турбінове колесо.

Воєвідство, адміністративно-територіяльна одиниця Польщі; є їх нині 17, діляться на повіти. Історична Польща ділилася на 33 воєвідства.

Воєвода, первісно провідник вояків (нім. Herzog), згодом у різних слов. народів витворився різний зміст цього уряду. У ст.-укр. державі в. звали провідників княжих (часто варязьких) дружин, пр. воєвода Свінельд, Блуд. Згодом зливається уряд в.

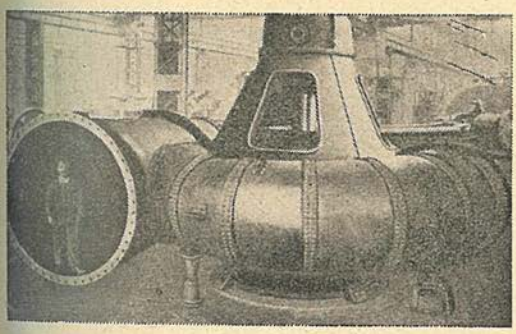
Турбіна.

з начальником загального ополчення даної землі — тисяцьким, пр. Ян Вишатич за Ярослава М. держав „воєводство київської тисячи". В. не став у нас постійним урядником. У зах.-укр. державі під сам кінець її існування, за Юрія II, в. є намісником князя в пригороді; тоді стрічаємо 4 воєвод (львівського, перемиського, луцького й белзького) як начальників княжої провінціяльної адміністрації, рівнорядних з поль. старостами (не воєводами). Такий характер зберегли зах.-укр. в. в часі тзв. руського права (tempus iuris ruthenicalis) до поч. XV в., уступаючи місце поль. старостам, пр. за Людвика угорського в менше важних городах, у Галичі, Городку, Любачеві є в., в Белзі староста. Інший характер мали поль. в. — це були провідники шляхти даної землі в часі війни і мира, уряд найпочесніший та не найбільший владою. В. в Польщі мав з уряду місце в сенаті. В Московщині в. це військові й цивільні начальники округів, особливо в пограничних землях. Після переяславської угоди (1654) такий московський в. прийшов до Києва. Нині в. в Польщі це начальник державної адміністрації над воєвідством.

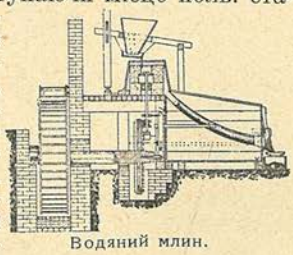
Водяний млин.

Воєводський Леопольд, рос. мітолог (1846-1901), проф. клясичної філології в одеському унів., автор праці про „Канібалізм у грецьких мітах", „Мітологію Одисеї" й гр. колонізацію півд. України.

Воєйков, 1) Олександер, рос. метеоролог і географ (1842-1916), займався м. ін. розслідом галицького й буковинського чорнозему, видав окремі праці про „Климатъ Полѣсья", „Климатъ восточнаго побережья Чернаго моря" і „Климаты земнаго шара"; 2) Олександер, рос. письм. (1778-1839), редактор кількох газет і журналів, автор популярної свого часу сатири „Дім божевільних".

Ярослав Воєвідка.

Воєнне господарство, гл. В'язане господарство.

Воєнне право, збір міжнародніх законів про взаїмні відносини під час війни тих, що ведуть війну. Сюди належать м. ін.: женевська конвенція з 1864, ревідована 1906, петербурзька деклярація з 1868, та гаґські договори з 1899 і 1907. Ці постанови доповнюються ще належними сюди нормами міжнароднього звичаєвого права.

Воєнний комунізм, назва, якою більшовики прозвали добу своєї влади від 1917 по 1921, себто до заведення НЕП-у. Доба воєнного комунізму визначилася доведеними до крайности заходами в'язаного господарства, зі свідомим змаганням до удержавлення розділу дібр і всієї промислової продукції; скасовано внутрішню торговлю, заборонено дрібне ремесло, а великий промисл і всі фінанси та кредит удержавнено. Весь надмір продуктів селянина понад установлену „норму" реквіровано в селянина майже без відплати, бо належного за це промислового товару не доставало. Це привело до катастрофічного зменшення

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

обсіву піль, до зменшення харчових запасів у краю і сировини для промислу. В обличчі повної господарської катастрофи комуністична партія весною 1921 завернула від воєнного комунізму, себто натурального безгрошового господарства, до частинної свободи обміну дібр. Гл. НЕП.

Воєнний соціялізм, назва, якою деякі кола, не зовсім влучно охрестили, систему тзв. в'язаного господарства в часі світової війни (гл. В'язане господарство). Соціялістичним чинником у згаданій системі можна б визнати державний нагляд над продукцією і головно над обміном госп. дібр.

Воєнно - полонені, полонені в бою члени ворожої армії. Вони стоять під охороною міжнароднього права. Існують міжнародні установи для опіки над в. п.: м. ін. невільно уживати полонених до праці, яка зв'язана безпосередньо з війною, але під час світової війни держави часто ламали цю заборону.

Вож (Vosges), 1) фр. частина гір Воґезів; 2) фр. півн.-схід. департамент 5.900 км² і 380.000 меш., прозваний від фр. назви Воґезів.

Возглас, (цсл.) слова молитви, при богослуженні, гол. при Службі Божій, які виголошує начальний священик, коли богослуження править більше священиків.

Воздвиження Хреста Господнього, свято в честь хреста, на якому розп'яли Спасителя. Час походження та установлення цього свята непевні.

Воздух, гл. Аер і Повітря.

Воздушний, гл. Повітряний.

Вози з косами, у старині боєві вози з косами при колесах, якими старі перси розбивали боєві ряди ворогів.

Вознесенськ, місто над Богом у Миколаївській окрузі; 21.600 меш. (55% українців, 24% жидів і 17% росіян); в поч. XIX в. було воєнно - адміністративним осередком тзв. Новоросії.

Вознесенський Іван, рос. протоєрей, дослідник церковного співу на Руси, *1838, автор цінної праці „Кіевскій распѣвъ".

Возний, (ministerialis, woźny), поль. судовий, виконний урядовець при всіх судах, вибираний з дрібної осілої шляхти. Його обов'язком було вручати позви, з уряду стверджувати злочини та бути при виконуванні присудів. При відсутности виконавчої влади в Польщі це постать безсильна й висмівана. В. з Польщі передістається в литовсько-руські, а згодом і козацькі суди, виїраючи аналогічних староукраїнських урядовців — дітських і вижів. При Генеральнім Військовім Суді в Гетьманщині стрічаємо генерального возного, при полкових та інших судах звичайних возних. Тепер в. це нижчий урядовець, уживаний до послуг.

Возняк Михайло, укр. історик літератури, *1881, член ВУАН, автор тритомової „Історії укр. літератури", доведеної до XIX в., та багатьох ін. наукових праць з історії укр. письменства й культури.

Войводіна, частина колишнього Банату, що належить тепер до Румунії, 18.400 км², 910.000 меш.

Войле (Weule) Карл, визначний нім. етнолог (1864-1926), основник саксонського етнологічного інституту, директор ляйпціґського етн. музею, дослідник життя африканських народів.

Войлок, (тат.) груба шерстка повсть.

Войнаровський, 1) Андрій, небіж гетьмана Мазепи й його довіреник, супроводив Карла XII до Туреччини. Жив на еміґрації у Ґамбурзі; на домагання рос. уряду виданий рос. владі й засланий в Якутськ, де й помер б. 1740. Рос. поет К. Рилєєв оспівав його у своїй поемі; 2) Тит, укр. письменник-економіст, мітрат львівської капітули, *1856. Праці: „Вплив Польщі на економічний розвій України", „Польща на Сході й Заході" (Polen in Ost und West, під псевд. Eugen von Slepowron), та ін.

Войнилів, місто над рікою Сівкою, притокою Дністра б. Калуша; 3.170 меш. (46% українців, 30% жидів і 24% поляків).

Войніков Добрі, батько болг. драматургії (1833-78), оснував 1866 болг. театр у Букарещті, для котрого написав кілька драм, що мали сильний вплив на розвиток народньої свідомости у болгар. Крім того видавав революційно - визвольний часопис „Дунайська Зоря", зладив підручники болгарської історії, мови й хрестоматію.

Войніч (Voynich) Лілі, англ. письменниця *1864, авторка статтей про східньо-слов. фолкльор і слов. музику. Видала збірку перекладів з Шевченка з його життєписом.

Войновіч Іво, визначний югослов. письм. і драматург (1857-1929), борець за з'єднання Хорватії й Сербії. Писав повісті („Ксанта"), драми й комедії, з яких найславніша „Дубровницька трилогія", також вірші („Дубровницькі сонети").

Войтіх Адальберт, св., другий єпископ Праги, апостол Прусії, вбитий 997.

Войтковський Василь, рос. історик церкви, проф. в одеському унів., †1904, автор багатьох праць про церковні справи в Галичині: „Объ уніатской церкви въ Австріи", „О религіозномъ движеніи въ Галиціи", „Обрядовый вопросъ в Галиціи" і т. ін.

Войтович Петро, різьбар, *1862, українець з роду. Кращі твори: Пірвання Сабінок, Персей з головою Медузи, Дівчина, що плете косу, різьбарські прикраси будинків львівського сойму, промислового музею та костела св. Єлисавети у Львові.

Войцєховський, 1) Константи, поль. історик і критик літератури (1872-1924); 2) Станіслав, поль. кооператор і політик, *1869, проф. Вищої Торговельної Школи у Варшаві, один з творців ППС. 1919 міністер внутрішніх справ; 1922 вибраний президентом Польщі, уступив по травневім перевороті 1926; 3) Тадеуш, поль. історик

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(1838-1919) проф. львівського унів., автор численних історичних праць, особливо з праісторії. Найважніша: „Chrobacya, rozbiór starożytności słowiańskich".

Войціцький Казимір, поль. письм., етнограф і археолог (1807-79), пильний збирач народніх пісень, переказів та приповідок.

Войшелк, син лит. великого князя Мендовга, 1254 довів до згоди між Мендовгом та Данилом галицьким, передав своє князівство (Слоним, Волковийськ і ін.) Шварнові, синові Данила, а сам постригся в черці; убитий Львом галицьким б. 1267.

Вокабули, (лат.) поодинокі чужинні слова, з перекладом на рідну мову, виписані для вивчення їх.

Вокаліза, (фр.) вправа до співу без тексту, лише голосівками. Гл. Сольмізація.

Вокалізація, (лат.) протягання в співі голосівок, звичайно звуку „а" для вправи й розвитку голосу; перетворення приголосних звуків у голосні (в деяких мовах).

Вокалізм, (лат.) теорія голосівок, система голосівок в якійсь мові, збір голосівок в однім слові.

Вокальна музика, музика лише для людського голосу, спів без супроводу інструментів.

Вокатів(ус), (лат.) 5 відмінок у деклінації.

Вокер (Walker) Френсіс, визначний ам. економіст та статистик (1840-97), проф. і автор численних наукових праць, відомий діяч на полі статистики. Вславився й на полі виховання, як пропаґатор уведення ручних робіт до прилюдних шкіл ЗДА.

Вокзал, рос. залізничий двірець, від англ. місцевості Воксгол (Vauxhall), колись передмістя Лондону. Тут свого часу був город для забав населення. Такий город уладжено в Павловську під Петербургом при двірці і звідти пішла в Росії назва вокзал взагалі для двірців.

Воклюз (Vaucluse), півн.-схід. фр. департамент, 3.580 км², 230.000 меш., гол. місто Авіньйон.

Волга, найбільша европ. ріка, 3.600 км. дов., 1,460.000 км² сточища. Зачинається серед болот Волоцької височини, 210 м. понад рівень моря, так що має малий спад і тому пливе дуже поволі. В горішньому бігу (до Рибінська) пливе В. в півн.-схід. напрямі, приймає ліві притоки Тверцу, Молоґу й Шексну та, при помочі цілої системи рік, каналів і озер, злучена з Невою й Півн. Двиною, себто з морями: Балтійським і Білим. Вже в горішнім бігу від устя Тверци є пароплавна, а від Рибінська стає великою рікою (500 м. ширини). Тут зміняє В. напрям на півд.-схід і приймає найбільші притоки, а саме справа Оку та Суру, а зліва Унжу, Ветлуґу та Каму. Тут, нижче Казані, В. кидає лісову область, завертає на південь і пливе степовою областю. На цілій тій області В. має весь час високий правий мальовничий беріг (до 350 м.) і низький лівий, луговий. Ширина В. тут переходить 1 км. З приток замітна лише Самара, що впадає при прегарнім жеґульськім переломі. Біля Сталінґраду В. творить велике коліно, кидає високий беріг і степову область та розливається по каспійській пустині двома раменами (В. й Ахтуба), що часто лучаться та в часі повені творять довжезне, до 40 км. широке озеро. Вливається В. до Каспійського моря величавою дельтою (12.000 км²), що має 8 головних і 20 бічних рамен і загалом 120 км. ширини. В. переливає три, природно та господарсько різні області — лісову, степову та пустинну, лучить також посередньо області нафтову (Кавказ), гірську (Урал) і бавовняну (Туркестан), а врешті Персію. Але В. вливається до замкненого Каспійського моря і не має получення з Чорноморським сточищем, хоч Дон і В. зближаються до себе лише на 55 км., та врешті не все доступна для плавби, бо замерзає на 3-5 місяців, а пізнім літом міліє і підводні лавиці спинюють рух. Всетаки комунікаційне значіння В. велике, бо сплавні шляхи всього її сточища мають 40.000, а пароплавні 13.000 км. довжини. На В. зосереджено $^3/_4$ всієї річної рос. фльоти, себто 860 пароходів і 1400 ін. суден, що перевезли (1923) 10 міл. тон вантажу, з чого 50% дерева, 17% збіжжя, 12% нафти та 4% соли.

Волга, нижче Нижнього Новгороду з характеристичним високим берегом.

Волзький степ, степова область Астраханської губернії, розділений Волгою на правобережний, Комлицький і лівобережний, Кирґізький степ.

Волзько-Німецька Республіка, автономний округ Рос. РСР утворений 1921 з частин Саратівської й Самарської губ., 27.400 км² і 571.000 меш.; гол. місто Покровськ. Багато укр. осадників.

Волинець, отаман, родом із селян, агроном. За революції повітовий комісар і начальник міліції Гайсинського пов., організатор Вільного козацтва і повстання проти гетьмана в повіті. За Директорії 1919 на чолі Гайсинського полку б'ється з більшовиками й до кінця 1920 успішно веде партизантку на Гайсинщині, де видавав часопис „Повстанець".

Волинка, нар. музичний інструмент у вигляді трубок, злучених із мішком з телячої чи козячої шкури, відомий здавна у зах. слов'ян. На В. Україні в. має назву „дуди", у кубанців „кози".

Волинська гарячка, п'ятиденна гарячка; пошесна недуга з наворотною гарячкою, яка що 5 день повертає, з болями в костях (особливо в стегнах) та суглобах, з

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

забуренням травлення й осипками. Переносять її воші; спричинник недосліджений. Лікування: хініна й сальварсан.

Волинське воєвідство, гл. Волинь.

Волинський, 1) Акім, вл. Флексер, рос. критик-ідеаліст, естет і філософ, з жид. роду (1863-1926). Перекладчик Канта й Спінози, знавець Геґеля й Шопенгауера. Студії про Достоєвського „Бєси" і „Брати Карамазови", праця про Леонарда да Вінчі, переложена на німецьку мову, й ін.; 2) Артем, талановитий рос. адміністратор і дипломат, всевладний за Анни І. як кабінет-міністер (1689-1740). Своєю неуговканою вдачею, гонитвою за наживою й гострим язиком наробив собі багато ворогів і згинув на ешафоті, обвинувачений у грабіжництві й замаху на царську владу.

Волинський літопис, гл. Галицько-волинський літопис.

Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, офіційний церковний орган Волинської єпархії, виходив у Житомирі спочатку тричі на місяць, опісля щотижня, по російськи, від середини 1867 по 1918 включно. Багате джерело для історії Правобережжя, містив тисячі іст. актів, біографій, некрологів, розвідок, статтей, заміток, тощо, з іст. церкви Правобережної України і Галичини.

Волинь, височина Волині сягає від ріки Буга до ріки Тетерева на сході, на півночі межує з Поліссям, а на півдні з Поділлям; від півдня межею є Львівсько-Кремʼянецький поріг та вододіл Бога і Дніпра. Західня частина Волині, від Случі до Тетерева, має кристалічне, ґранітово-ґнайсове підложжя, вкрите місцями плитами крейдових та олігоценських відлож та від півдня лєсом. На півн. і зах. межах кристалічного підложжя виступають палеозойські шари. Над Тетеревом і на заході б. Берестівця, Злазків і Горощок, сліди давніх погаслих вульканів. Найбільші висоти є б. вододілу Бога й Дніпра (пересічно 320-350 м.), а найменші при переході до Полісся (б. 200 м.). Найвище місце В. є гора Бони в Кремʼянці (407 м.). Височина є злегка похилена до півночі, розчленовання ріками значне. В межах В. є низинні кітловини, які краєвидом нагадують уже Полісся. Долини рік широкі і забагнені. Майже всі ріки В. пливуть до півночі, до Прип'яті: Стир з Іквою, Горинь зі Случчю. Грунти на півдні чорноземні й лєсові, на півночі піскуваті й глинкуваті — бідніші. Ліси на глинах дубові, на пісках соснові. Корисних копалин мало: порцелянові глинки (каолін), знамениті будівельні матеріяли (базальт, ґраніт). В. з огляду на будову (морфолоґічно) та ростинність (фітоґеоґрафічно) є країною переходовою. Півн. В. морфолоґічно льодовикова, фітоґеоґрафічно лісова; півд. В. льодовика не знала й є лісостеповою. Все-таки лісове господарство нині незначне й головне заняття населення хліборобство, а також садівництво, бджільництво та управа цукрового буряка, що є одиноким промислом В. Колись поширений випас худоби нині не має значіння. В. заселена з давен давна схід. слов'янськими дулібами, бужанами, луччанами, є етноґрафічно українська. Була зразу під впливами київського центру,

Волинська плита
(пролом Тетерева коло Житомира).

але вже в XI в. тут твориться виразний волосний осередок, що враз із галицьким мав велике значіння, в часі відступу українців із степової смуги перед навалою кочовиків. Це значіння й автономне змагання В. вдержалося довго, не лише за литовського панування, але й по прилученню В. до Польщі 1569. Під Польщею В. без Забужжя, Белзчини та схід. В. (що належала до брацлавського воєвідства) творила волинське воєвідство зі староствами луцьким,

Півн.-волинське село.

крем'янецьким і володимирським, разом 43.000 км² і 300.000 меш. з кінцем XVI, а 800.000 з кінцем XVIII в. 1772 відійшла до Австрії Збаражчина, а 1793 і 1795 до Росії решта В. Росія прилучила до В. частину колишньої Брацлавщини й волинська губернія (з гол. містом Житоміром) 1914 мала 71.700 км² і 3,850.000 населення. Нині, ризьким договором В. розділено між Польщу, як волинське воєвідство, та УРСР. Волинське воєвідство з гол. містом Луцьком має 30.290 км², а саме: 10 повітів (Володимир, Горохів, Дубно, Здолбунів, Ковель, Костопіль, Кремʼянець, Луцьк, Любомль і Рівне), 31 міст і

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

95 громад та 1,730.000 меш. (з цього 72% українців, 13% поляків, 13% жидів, 2% чехів і німців); велика власність має 34% землі. Волинь в УСРР має 26.050 км² і 2,083.000 меш. (83% українців, 4% поляків, 8% жидів) і ділиться на округи бердичівську, шепетівську та волинську. Бердичівська округа має: 8.275 км², 12 районів, 8 міст, 1.167 селищ і 732.570 меш. Шепетівська округа має: 8.793 км², 13 районів, 10 міст, 1.137 селищ і 659.750 меш. Волинська округа має: в 13 районах 11 міст і 1298 сіл, пов. 9.980 км² і 690.000 меш., з чого 73% українців, 9% жидів, 7% німців, 6% поляків, 5% росіян. В області Буга проживало слов'янське плем'я дулібів; головні городи були Волинь (при впаді Гучви до Буга), Бужськ, Луцьк — звідси назви мешканців: волиняни, бужани, лучани; укріплених городів було багато, досі на В. є 350 городищ. Арабський письменник Масуді з половини X в. згадує плем'я „Валінана", якому в давніх часах підлягали інші слов'янські племена, „бо у нього був цар і цього царя слухали всі інші царі". Володимир В. прилучив В. до Київської держави, заснував город Володимир і посадив у ньому сина Бориса, опісля Всеволода; за Ярослава Мудрого і його синів В. підлягала безпосередньо київським князям. Окремим князівством стала В. за Ярополка Із'яславовича 1078-87. Давид Ігоревич, 1087-1110, втратив князівство, після чого В. була знову залежна від Києва, а наново відокремилася в родині Із'яслава Мстиславовича 1146-51. В 1170 поділено В. на князівства володимирське й луцьке; з Володимиром були злучені князівства: берестейське, червенське й белзьке; луцьке мало чотири волості: в Луцьку, Дорогобужі, Шумську й Пересопниці. Володимирський князь Роман Мстиславович 1199 добув галицьке князівство й утворив могутню Галицько-волинську державу. Після його смерти 1205 В. дістали Романовичі. Василько Романович (1214-70) боронив В. від татар і Литви. Його син Володимир, 1270-89, вславився як прихильник письменства й добродій церков. Дальші князі: Мстислав Данилович (від 1289), Юрій Львович, галицький король (до 1308), Андрій Юрієвич (1308-23), Болеслав Юрій, 1323-40, отроєний боярами в Володимирі. За княжих часів В. була відома з добробуту й культури; було тут багате боярство, що вело державні справи в згоді з князями; міста (Володимир, Луцьк) вели значну торговлю на шляху з Києва на захід і славилися сильно укріпленими та гарними будовами; розвивалося пись-

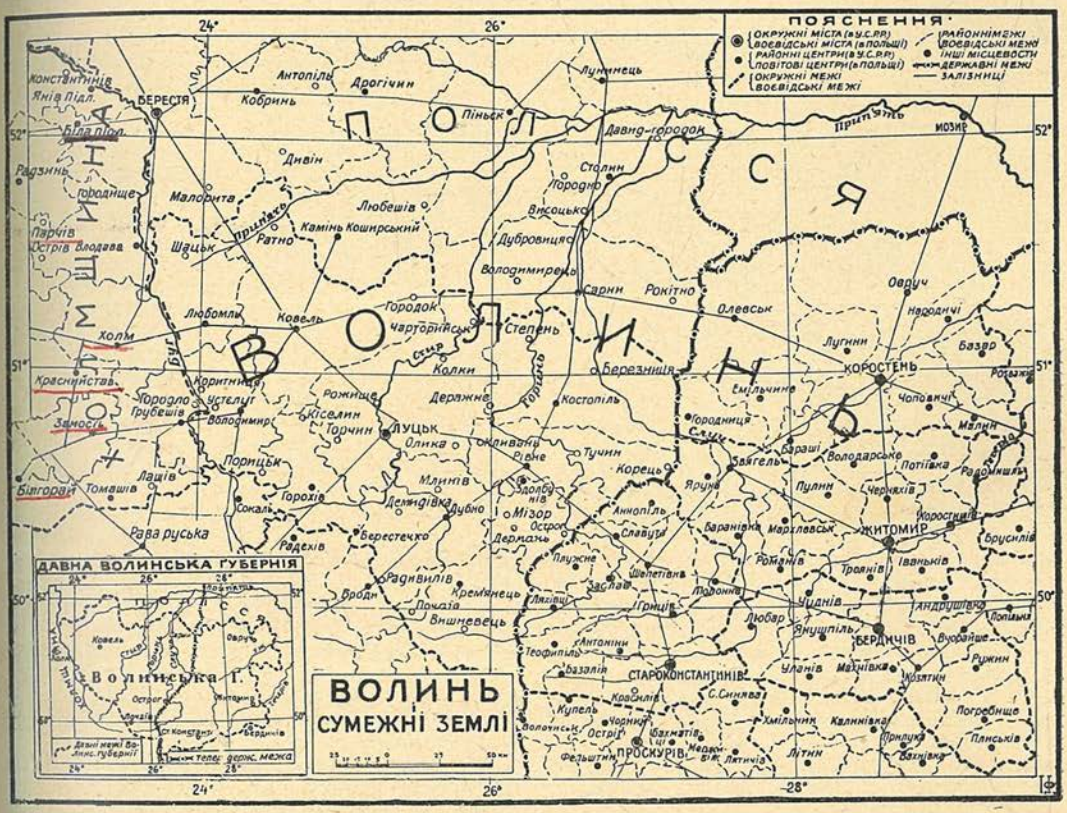
ПОЯСНЕННЯ
ВОЛИНЬ
СУМЕЖНІ ЗЕМЛІ
ДАВНА ВОЛИНСЬКА ГУБЕРНІЯ
ПОЛЬЩА
СРСР
Луцьк
Володимир
Ковель
Рівне
Берестя
Житомир
Бердичів
Старокостянтинів
Проскурів
Кременець
Дубно
Острог
Сарни
Рокитно
Олевськ
Овруч
Коростень
Новоград-Волинський
Шепетівка
Славута
Полонне
Ізяслав
Городок
Любомль
Камінь Коширський
Турійськ
Ківерці
Торчин
Горохів
Рожище
Маневичі
Степань
Дубровиця
Висоцьк
Столин
Давид-городок
Пінськ
Кобринь
Антополь
Дрогичин
Луниниець
Малорита
Любешів
Дивін
Радзинь
Городище
Парчів
Острів Володим.
Шацьк
Ратно
Біла Пом.
Константинів
Янів Підл.
Красностав
Городло
Грубешів
Устелуг
Коритниця
Замостя
Біґгораї
Томашів
Лащів
Порицьк
Сокаль
Рава руська
Радехів
Берестечко
Демидівка
Млинів
Олика
Клевань
Тучин
Корець
Ярун
Костопіль
Березнищя
Деражне
Городок
Чарторийськ
Колки
Стир
Горинь
Случ
Ствига
Іква
Буг
Холм
Люблінщина
Емільчине
Городниця
Баранівка
Марчлівська
Романів
Троянів
Іванків
Чуднів
Ушомир
Ємільчине
Чоповичі
Малин
Потіївка
Радомишль
Черняхів
Пулини
Баражі
Володарське
Брусилів
Андрушівка
Попільня
Вчорайше
Ружин
Ялтушків
Погребище
Плисків
Вастопіль
Ягнятин
Махнівка
Уланів
Теофіполь
Антонівці
Базалія
Ковалівка
С. Синявка
Купель
Чорний Ост.
Волочиськ
Фельштин
Хмільник
Калинівка
Литин
Вінниця
Брацлав
Ямпіль
Гнівань
Ладижин
Тульчин
Шаргород
Могилів
Ямпіль
Заслав
Ізяслав
Шепетівка
Ярмолинці
Острог
Дермань
Мізоч
Рівне
Млинів
Дубно
Радивилів
Броди
Почаїв
Вишневець
Кременець
Ланівці
Гримів
Любар
Ямпіль
Теофіполь
Базалія
Старокостянтинів
Проскурів
Волочиськ
Фельштин
Острог
Вахматів
Меджибіж
Літин
Ямпіль
Могилів
Ладижин
Тульчин
Шаргород
Гнівань
Вінниця
Брацлав

менство, якого зразком є Волинський літопис 1270-80. 1340 зайняв В. лит. князь Любарт Гедиминович і до смерти (по 1382) боронив її від поляків; опісля княжив його син Федір (†1431). Окремішність волинського князівства обороняв Свитригайло 1431-38, що вів боротьбу з Ягайлом при допомозі волинських панів, які неохоче дивилися на зріст латинсько-польських впливів, але по невдачнім бою під Вилькомиром 1435 В. віддано безпосередній владі лит. князя. З цього часу головне значіння на В. мали укр. маґнатські роди — Острозькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі, Гольшанські, Чорторийські, Сангушки, в яких руках була велика земельна посілість. З міст на першім місці був Луцьк, де відбувалися великі ярмарки на сукно, шкіри, залізо, золотарські вироби, вино. З Люблинською Унією 1569 В. відлучено від Литви й прилучено до Польщі, але укр. пани застерегли собі лит. статут і укр. урядову мову. В XVI-XVII в. на В. було кілька культурних осередків: в Острозі академія, заснована 1580, й друкарня, в якій надруковано першу біблію 1581 й низку літературних творів; середні школи у Володимирі, Дубні, Луцьку, Пересопниці; друкарні в Дермані, Константинові, Почаєві, Рахманові, Четвертні, Луцьку, Чорній, Кремінці. В XVIII в. поширилася унія, Василіяни утримували на В. кільканадцять середніх шкіл, а почаївська друкарня була найбільша на Україні. При поділах Польщі 1793-95 В. перейшла до Росії й була перетворена на губернію з столицею в Житомирі. Під час світової війни 1916-18 зах. В. рос. влада евакуувала й її зайняли австр. та нім. війська; УСС заснували тут 50 укр. шкіл; при кінці 1918 В. з'єдналася з Укр. Державою. У ризькім мирі 1920 східня В. остала при УСРР, західня перейшла до Польщі під назвою волинського воєвідства.

Волк, права притока Бога, 64 км. дов.

Волков Федір, рос. актор (1729-63), основник першого рос. театру в Москві 1750.

Волковинці, містечко на Поділлі в Проскурівській окрузі, 4.200 меш.

Волкович Йоаникій, проповідник при Успенській церкві у Львові, написав діялог „Размышленіе о муцѣ Христа Спасителя нашого", виставлений у Львові 1631.

Воллан, гл. Де-Воллан.

Воллес (Wallace), 1) Вільям, англ. піяніст і композитор (1814-60), твори на фортепіян, опера „Марітона" й ін.; 2) Расель, англ. зоолог (1823-1913); після довголітніх подорожей і побуту в Бразілії й на Маляйських островах та дослідах підрівникової рістні й звірні дійшов незалежно від Дарвіна до подібних поглядів про природній добір, спадковість і розвиток живин природи. Захоплений Дарвіном прилучився до нього і став його гарячим прихильником і оборонцем. Старався також дати наукові основи спіритизмові.

Воллестон (Wollaston) Вільям, англ. мораліст (1659-1724), стояв на ґрунті емпіризму Лока.

Воло, (лат. struma) 1) набряк передньої части шиї внаслідок хоробливого побільшення борлякової залози; причина вола не стверджена певно, мабуть наслідок недостаточної кількости йоду; в деяких гірських околицях панує ендемічно, мабуть з причини недостачі йоду у воді до пиття; лічення: йод і операція; 2) розширення стравоходу деяких птиць, де надтравлюється корм, заки перейде до шлунку.

Волове очко (Troglodytes), один із наших найменших пташків, величини волоського оріха, рудавий з чорними пружками; дзьобок тоненький і короткий; живиться комашками, живе в кущах. На зиму відлітає.

Воловий лій, лій, що добувається з рогатої худоби. Вживається для виробу штучних поживних товщів (маргарини), стеарини, кращих родів мила (туалетного) і т. ін. Річно добувається лою на Землі б. 4,000.000 метр. сотнарів. На Україні найбільші топильні лою є у Херсоні та Катеринославі.

Воловскі Люї Франсуа Мішель Реймон, фр. письм. економіст і діяч, поляк з уродження, провів майже ціле життя у Франції (1810-76). Повага в справах грошей (валюти), банків та скарбовости.

Вологда, 1) права притока Сухони, 140 км. дов.; 2) рос. місто та річна пристань над нею, 57.000 меш., торговля деревом і маслом, шкіряний промисл. В. старе місто новгородського Заволоччя, згадується вже в XII в., мало теж велике значіння в XVI в., як склад товарів на шляху Москва-Архангельськ-Сибір. Тоді в В. жило багато чужинців (англійців). Опісля торговельне значіння В. упало через розріст Петербургу. Старий собор (1565).

Володар Ростиславович, 1084 князь звенигородський, 1094-1124 перемиський, з братом Васильком 1099 погромив угрів під Перемишлем; вів боротьбу з Польщею.

Володарське, гл. Кутузове.

Володимир, син Василька, волинський князь, 1270-88, вславився як прихильник науки, обдарував волинські церкви книгами й іконами.

Володимир, ім'я галицьких князів: 1) В. I, гл. Володимирко; 2) В. II, син Ярослава Осмомисла, 1188-99, прогнаний боярами, піддався цісареві Фрідріхові Барбаросі і при допомозі поляків добув Галичину; останній з галицької династії Ростиславичів; 3) В. III, син Ігоря Святославовича, 1206-11, разом з братами вирізав пару сот ворожих йому галицьких бояр.

Володимир, ім'я київських князів: 1) В. I. Великий, або Святий, 979-1015, син Святослава, добув владу в боротьбі з братом Ярополком, 981 зайняв Перемишль і Червень, 982 підбив в'ятичів, 983 ятвягів, 984

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

радимичів і волзьких болгарів, 993 виправився на підкарпатських хорватів, 988 зайняв грецький Корсунь на Криму і присилував візантійського імператора Василя дати йому за жінку сестру Анну; охрестився, поширив християнство і візантійську культуру на Україні, побудував Десятинну церкву в Києві, завів перші школи. Мав 12 синів (м. ін. Святополк, Мстислав, Ярослав, Борис, Гліб) і дві доньки. †15 VII 1015. 2) В. II Мономах, син Всеволода, 1113-25, як переяславський князь вів довголітню боротьбу з половцями, київське князівство зайняв після народніх заворушень проти княжих урядовців і жидів, видав закон про висоту процентів та оборону довжників перед вірителями; об'єднав більшу часть укр. земель, боронив Волині перед поляками й уграми, утримував близькі зв'язки з Візантією й скандинавськими державами, написав „Поучення дітям". Мав 8 синів (Мстислав, Ярополк, В'ячеслав, Юрій, Андрій і ін.). 3) В. III, син В. Мономаха, 1171. 4) В. IV Рюрикович, 1223-34 і 1236. 5) В. Андрієвич, князь Дорогобужа, Пересопниці й Погориння, внук Мономаха, †1171. 6) В. Давидович, князь Чернігівський, †1151. 7) В. Мстиславович, внук В. Мономаха (1132-74), князь у Дорогобужі на Волині, при кінці життя коротко княжив у Києві. 8) В. Ольгердович, київський князь 1362-94, підлягав татарам і бив монету з татарською печаттю, не хотів признати влади Витовта і втратив князівство.

Володимир Великий.

Володимир, повітове місто на півд.-зах. Волині, 23.500 меш. (22% українців, 27% поляків, 51% жидів); одно з найстарших українських міст, згадується вже 884, а 992 було княжим і єпископським городом та важним осередком галицько-володимирської держави. В., укріплений Володимиром В., мав сильний замок і величаві церкви, м. ін. катедру Успення Богородиці, з могилами волинських князів, 1588 катедральна школа з грецькою мовою, в XVIII в. василіянська колегія. Від часу татарських наїздів 1240, 1261, 1491 і 1500 В. підупав і донині не піднісся, тим більше, що нині лежить осторонь головних шляхів. Промислу не має ніякого, а торговельне значіння лише для малої околиці. З давніх пам'яток цінна церква Василія, що по переказу сягає X в., в дійсності здається XV в. З інших свідків давнини руїни або спомини. За австрійської окупації (1915-18) переводили культ.-освітню працю УСС. 1916 перша укр. народня школа. На весні 1918 аж до розпаду австр. фронту в Володимирі стояла Сіра дивізія. По упадку осередніх держав його обсадила укр. сотня Ярощука. В грудні 1918 місто зайняли польські відділи. Окремий курінь Волинської Групи, тзв. Володимиро-волинський загін, під командою курінного Гущі, вигнав їх звідти 7 I 1919 але ненадовго. В лютім курінь під командою сотника Юхима Бунди знову відбив місто, але в травні при енергійнім русі поляків наперед курінь Бунди ледви врятувався, відступив і В. залишився за поляками.

Володимир Волинський: церква Успення.

Володимирко, син Володаря, галицький князь 1141-52, переніс столицю до Галича, об'єднав галицькі волості в одну державу й боронив її від Польщі, Угорщини й київських князів.

Володимир над Клязьмою, місто в середній Росії, 1157-1328 княжа столиця, опісля до 1432 рос. коронаційне місто; старовинний Кремль і Золоті Ворота, 37.000 меш.

Володимирський, гл. Пилиховський.

Володислав, ім'я поль. королів: 1) В. I Локетик, 1320-33, вів боротьбу з чехами і з'єднив Польщу в одну державу; 2) В. II Ягайло, гл. Ягайло; 3) В. III Варненський, 1434-44, син Ягайла, угор. король, поляг у бою з турками під Варною; В. IV, 1632-48, син Зиґмунта III, 1632 перевів тзв. заспокоєння православних; приготовляв війну з турками і вів переговори з козаками, щоби добути їх поміч.

Володислав, ім'я угор. королів: 1) В. I, Святий 1077-95, прилучив Хорватію, охрестив половців; 2) В. II, 1161-2; 3) В. III, 1204-5; 4) В. IV, 1272-90; 5) В. V, Посмертний (Posthumus), син Альбрехта II., 1452-7; 6) В. VI., син Казимира Ягайловича, 1490-1516, чес. король 1471-1516.

Володислав Кормильчич, галицький боярин, провідник бояр, ворожих Данило-

21*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ві, 1213 проголосив себе галицьким князем, ув'язнений уграми помер на Угорщині.

Володислав Опольський, з шлезьких Пястів, 1366 угорський палятин, 1372-78 з доручення угор. короля Людвика управитель Галичини; титулувався дідичним князем Руси і бив окрему галицьку монету.

Володкович Филип, в світі Феліціян, укр. духовний діяч (1697-1778), єпископ холмський і белзький, опісля єпископ володимирський і берестейський, а від 1772 київський уніятський митрополит. У часі Барської конфедерації еміґрував до Прусії.

Володкович (Володкевич) Самуїл, походив з давнього укр. шляхетського роду, 1628 нагородив його Петро Могила за труди на користь православної церкви ґрунтом у Києві й селом Хотовом.

Волока, земельна одиниця, прийнята в земельних реформах XVI в. на Україні та Білій Русі. В. в часі реформи королеви Бони рівнялася 30 моргам; за короля Зиґмунта Авґуста рівнялася 33 моргам, заведена уставою на в. 1557. Морг ділився на 30 прутів, прут на $7^1/_2$ ліктів. Гл. Волочний перемір, Морг.

Волокнина (fibrinum), рід білковини в крові людини й тварин, що ціпеніє на повітрі; через бовтання крови можна одержати її як ціпку масу, що розпускається в алькаліях і шлунковім соку і має велике значіння в обміні річовин; гл. Фібрина.

Волокно, ніжний, тоненький, довгий і гнучкий ниткуватий витвір, що часто буває в камінів, ростин і тварин. В. мінеральні, це властиво кристали, пр. у амфіболю (гл. Асбест), серпентині, гіпсі й ін. В. ростинні є цівочками (судинами), або витворами нашкірня била, листя, зернят або коріння. В. тваринні, є видовженнями клітин або їх ниткуватими витворами, пр. в. нервні, м'язні і т. ін. В промислі тваринними в. називають волосся (шерсть) тварин. Деякі в. ростинні й тваринні є дуже важним матеріялом для виробу ниток і тканин; гл. Бавовна, Вовна, Ростини волокноносні.

Волопас.

Волокно, гл. Волосень.

Волопас (Bootes), громада 140 зірок; перша з них Арктур, одна з найясніших зірок нашого неба, лежить у продовженні колової лінії, зазначеної дишлем В. Воза.

Волос, Велес, староруський бог худоби, згадується м. ін. в „Слові о полку Ігореві"; в народніх віруваннях і обрядах змішаний із св. Власієм.

Волос, витвір шкіри, має постать тоненької ніжної роговатої цівочки. Довжина, барва, грубість і вигляд в. залежить від раси. У тварин в. загалом грубший і твердший, тзв. шерсть. В. виростає постійно з бородавочки властивої шкіри, уміщеної на дні цівкуватого впуклення нашкірня. В людини, в молодому віці, волосся виповнене барвником, який на старість висихає і через те в. стає білим, а людина сивіє. Випадає в. наслідком знидіння волоскових бородавочок, знищення їх особливими плісневатими грибками, або ослаблення після важких хоріб. Доки ще є волоскові бородавочки, дотих в. все ще відростає. Для плекання в. треба берегтися надмірного подразнювання шкіри на голові надто твердими щітками і запіканням, дбати про чистоту шкіри чесанням і змиванням літньою водою з милом, пшенишним клеїком, жовтком і т. ін., після чого слід в. добре витерти й натерти олійком (рициновим). Ослаблене волосся зміцнюють розрідженою алькогольною настійкою з лаванди, хінової або дубової кори або й особливими ліками. В. ростинний є одно- або много-клітинне видовження нашкірня ростин. Ростинні волосинки сповнюють різні чинності, відповідно до місця, на якому вони виростають.

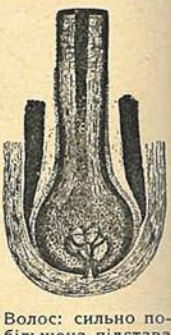
Волос: сильно побільшена підстава волосу в прорізі.

Волосень, волокно (panaritium), гнійне запалення шкіри на пальці, деколи переноситься на сухожилки або окістну, дуже болюче. Причина: зараження ранки на шкірі бактеріями.

Волоска (Volosca), гл. Аббація.

Волоскуватість, капілярність, полягає на тім, що коли дуже вузеньку (волоскувату) рурочку вложимо у рідину (теч), остання в рурочці піднесеться вгору, наскільки прилипає до її стіни (пр. вода, алькоголь), а обнизиться, наскільки не прилипає до неї (олій, ртуть). Причиною в. є молекулярні сили (адгезія, когезія, поверхнева напруга). Наслідком в. вогкість проходить мури, бібула вбирає чорнило, цукор воду і т. ін.

Волосник, трихіна (Trichina spiralis), хробак громади нитяків. Полово недозрілий в. живе в м'язах свиней, щурів, людей та кріликів, пружиновато звинений, окружений торбинкою, яка по довшому часі вапніє, довжини 0·4-0·6 мм. Половий розвиток відбувається тоді, коли цей волосник дістанеться до кормового проводу іншого роду тварин, пр. коли свиня з'їсть хорого щура, або коли людина з'їсть недовареного вепрового м'яса. В кормовому проводі нової тварини увільнюються волосники з плівки і дозрівають полово. Самиця виростає на 3-4 мм., самець 1-1·5 мм. дов. Самиця протягом 1 до 2 місяців видає 8-10.000 живого потомства, потім гине. Молоді волосники лімфатичними посудинами ді-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стаються до крови й до м'язів, осідають у м'язових волокнах і там оторблюються. В такому вигляді вони можуть перебути довгі літа здібні до дальшого розвитку.

Волосниця (trichinosis), тяжка хороба у людей, спричинена волосником; гл. Волосник.

Волосся Береніки (Comae Berenicae), громада 70 дрібних зірок нашого півн. зоряного неба, між В. Возом і Короною, гл. Береніка.

Волость, територіяльна одиниця, складова часть ст.-укр.держави. Це округа навкруги пригороду, підлегла його державній власті (звідки й назва); складається в. з укріплених та неукріплених сільських громад. Вдруге цю назву на означення округи впровадила на Україні адміністративна реформа царя Олександра II з 1861. Волость (волостна громада), це кілька сіл, що творили одиницю судово-адміністративної селянської самоуправи.

Волосяна тканина, тканина, у котрої в склад ниток піткання, а іноді й основи, введені довгі волосини кінського хвоста або гриви; тканина для домашніх сит тчеться вся з волосу.

Волоська ріпа, гл. Топінамбур.

Волоське право (jus valachicum), право, на якім були основані у нас пастуші волоські оселі, в Галичині на Підкарпатті, починаючи від XIV в. Села в. п. замітні тим, що нема в них виборного начальника громади (як у селах руського права), лиш є дідичний війт під назвою „князя", що був осадчим села, мав управу і суд, побирав чинші з селян; тим наближувалися вони до устрою сіл нім. права з дідичним війтом; більша група сіл творила країну з крайником на чолі; двічі на рік, весною і в осени, люди з волоських сіл збиралися на збори і вищий суд. Волоські села вели пастуше господарство й платили чинші вовною, сирами, коцами домашньої роботи, тощо.

Волоський оріх (Juglans regia), базькове дерево до 25 м. вис., з гарним, великим, пірнатим, пахучим листям; круглі овочі, вкриті м'ясистою покривою, мають великий оріх з твердою лушпиною й товстим поживним зерном. Росте дико від Греції до Гімалаїв, також у Півн. Америці, тепер плекають його скрізь у тепліших краях уміркованого підсоння, гол. задля овочів. Любить добру поживну землю, заслонену від холодних вітрів. Деревно тверде й дуже ціниться в столярстві; з обгорток овочів виварюють барвник до волосся; відвар з листя п'ють проти золотухи, глистів і шкірних недуг.

Волох (Arctia), великий мотиль сорокато забарвлений, гусільниця дуже волохата. В. синьоплямий (A. caja); в. чорноплямий (A. Hebe).

Волох, київський золотар XVIII в. В 1747 працював над металевими царськими воротами іконостасу собору св. Софії в Києві.

Волох Омелько, отаман, *1885, 1917 командір 2. укр. полку, 1918 Гайдамацького полку; в листопаді 1919 б. Любара зробив невдачну спробу державного перевороту й пограбувавши державну скарбницю, перекинувся до більшовиків.

Волохач бджоляний (Trichodectes apiarius), малий, волохатий жучок темно-синьої краски з червоними крильми, з двома чорними поясами. Личинка його держиться улиїв і робить великі шкоди, виїдаючи бджоляні личинки.

Волохи, давня назва молдован або румунів, що заселюють Волощину, уживана й досі на Буковині.

Волоцька височина, Валдайська в., горбовина до 320 м. в середущій Росії, вододіл між сточищем Чорного й Каспійського з одної, та Балтійського моря й Льодового океану з другої сторони.

Волоцький Іосиф, гл. Санін Іосиф.

Волочиська, місто Проскурівської округи, над рікою Збручем, 7.280 меш. (55% українців, 28% жидів), гранична залізнича стація б. Підволочиськ.

Волочіння, побажання, віншування, складане молоддю на Великдень, зокрема в понеділок („волочільний"), за що дають дарунок („волочільне"), колач і крашанки. Волочільні пісні, улюблені у білорусинів, подибуються і в нас у півн.-зах. Україні.

А. Волошин.

Волочний перемір, земельна реформа, переведена на Україні та Білорусі в 2-ій пол. XVI і 1-й пол. XVII в. Складалася з розділу (парцеляції), гуртування (комасації) й оцінки (таксації) земель. Внаслідок упадку натуральної господарки й експорту збіжжя за границю приступають землевласники до основування фільварків, що видно вже з наказу короля Зиґмунта старостам і державцям з 1529. Доцільно та плянова перевела засновування фільварків королева Бона в 1552-5 в своїх князівствах, пінським і клецькім. Кілька літ пізніше такий волочний перемір перевів король Авґуст у господарських (державних) добрах, видаючи „уставу о волоках". З громадських та селянських дібр стали вирізувати фільварки величини б. 20 волок (660 моргів). Різним верствам селян рівнож витяли по волоці (війтові 2) та наложили обов'язки в праці і данину в натурі. Слідом короля йшли пани. В. п. приніс цілковиту революцію у селянській земельній власности на Україні й Білорусі.

Волошин Авґустин, укр. священик, просвітній діяч на Закарпатській Україні, редактор ужгородської „Науки" (тепер „Сво-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

боди"), друкованої тамошньою народньою мовою; впорядчик шкільних підручників, автор цікавих споминів, *1874.

Волошинова забора, поріг Дніпра.

Волошка, блават (Centaurea), зелиста ростина з родини кошичкуватих з гарним квітом. В. синя (C. cyanus), росте у нас скрізь по полях, головно в житі. Закордонні відміни плекають для окраси. Колись дуже цінена як лік проти очних хоріб.

Волошка.

Волощак Остап, проф. техніки у Львові (1835-1918), дійсний член НТШ, один із основників віденської „Січі". Дослідник рістні схід. Галичини; свій багатий зільник подарував музеєві НТШ.

Волощина, Велика (Muntenia) і Мала (Oltenia), півд. частина Румунії між Трансільванськими Карпатами й Дунаєм, 77.000 км², 5,000.000 меш. Степова, врожайна країна (збіжжя, вино), на підгір'ї нафта та сіль. В рим. часах В. належала до Дакії; в XIII в. почала тут творитися держава, що в XV в. дісталася під протекторат Туреччини; князь (господар або воєвода) мав повні державні права, але платив гарач султанові. В часах Б. Хмельницького В. була в дружніх відносинах з Україною. Від кінця XVIII в. почалися рос. впливи. 1821 повстання Владіміреску проти Туреччини. 1829 Туреччина згодилася на співпротекторат Росії. 1861 об'єднання з Молдавією в князівство Румунії, гл. Румунія.

Волпол (Walpole) Роберт, визначний англ. політик (1676-1745), кількаразовий президент міністрів.

Волстріт (Wall Street), вулиця в Нью Йорку, осідок бірж і банків; тут рішаються господарські справи всього світу.

Волхв, (цсл) чародій, маг, астролог, також учений, мудрець; на старій Русі, зокрема на півночі, чорнокнижник, віщун.

Волхви, три мудрці зі Сходу, що прийшли поклонитися Ісусові Христові. За переказом називалися вони: Каспар, Мельхіор і Валтазар.

Волхов, ріка, що лучить озеро Ільменське з Ладозьким, частина старого варязького шляху, 230 км. дов., сплавна (дерево, сіно); над нею велика водна електростація на 56.000 кіловат, Волховстрой.

Волховський Фелікс, революціонер, родом із Полтавщини, приятель М. Драгоманова, брав участь у революційнім русі 70 рр., засуджений на заслання в процесі 193-ох, утік 1890 й оселився в Лондоні, де редаґував видання „Вольного Русского Фонда", часопис „Free Russia" й „Летучі Листки" Фонду. Кілька його революційних „Казок" переложено по українськи.

Волюметрична аналіза, мірнича аналіза, при помочі якої можна означити кількість якоїсь річовини в якімсь розчині.

Волюміна леґум, (лат. — книги законів) збір поль. давніх законів та соймових конституцій. Закони в Польщі перший зачав збирати за короля Олександра канцлер Ласький, починаючи від Вісліцького статуту. Від 1736 Конарський і Залуський почали видавати поль. закони й соймові конституції під назвою Volumina legum та видали 6 томів до 1736. Пізніше Піяри видали ще 2 томи соймових конституцій до 1780. Волюміна мають велике значіння й для укр. історії, особливо діярії та конституції XVII й XVIII в., що рішали десятки справ великої ваги для укр. народу.

Волюнтар(ій), (лат.) охотник, доброволець.

Волюнтаризм, (лат.) в психології: погляд, що праосновою наших духових проявів є прояви нашої волі; в філософії: погляд, що суттю нашого буття є воля, її втіленням є весь світ.

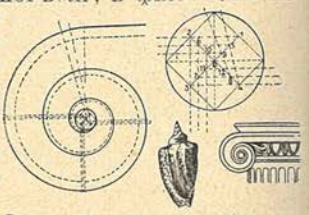
Волюта. На долі шкаралупка слимака, що є природньою волютою. Направо волюта на голові стовпа, наліво вгорі рисункове зображення волюти.

Волюта, (лат.) рисунок у вигляді слимакового скручення звоїв, слимачниця.

Волютова кераміка, найстарша, неолітична кераміка на наших зах. землях, шлезького походження (Колодниця, Торське, Буківна, Незвиська); форми кулисті та грушкуваті, орнамент ритий: ломані спіралі й кути, час: 4000 до Хр.

Воля, (лат. voluntas), 1) усі роди свідомого хотіння; 2) сила диспозиції нашого духа (сильна воля); 3) означений зміст хотіння (остання воля, заповіт). Психологічно є воля одною з основних чинностей нашої свідомости, побіч вражінь і почувань. Питання свободи волі має визначне значіння в цілій майже історії філософічного думання. Воля — політична обіймає крім „вольностей" ще право участи у владі, а саме, співучасти в творенні законів, в правлінні, впливу на особовий склад органів влади, контролі їх діяльности, тощо. Розуміння політ. волі витворилося вперше в старовинній Греції.

Воля, орган гал.-укр. соціял-демократії; виходив у Львові в 1900-7 під ред. М. Ганкевича.

Воля, тижневик, виходив в 1919-21 у Відні під редакцією В. Піснячевського. Від середини 1921 змінив свою назву на „Воля України" і з кінцем року припинився.

Волянський Іван, укр. просвітній і громадський діяч (1857-1926). В 1884-89 був священиком в укр. колонії в місті Шенандоа в ЗДА. Тут заложив друкарню і видавав першу укр. газету за океаном „Америку". По повороті до краю був священиком в Острівці на Поділлі, 1918 був місіонарем на Холм-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

щині й з розпадом Австрії був інтернований поляками в Модліні.

Волянт, (фр.) м'ячик з перами (до три); широка фальбана при сукні; легкий відкритий візок.

Волянт (м'ячик).

Воляпюк, себто „всесвітня мова" (англ. world = світ і speak = говорити), міжнародня мова, придумана 1879 Йоганом Шляєром († 1831), мала успіх, поки не появилося есперанто.

Вольга Святославович, герой новгородсько-київських билин.

Вольґемут (Wohlgemut) Міхель, нюрнберзький різьбар і маляр (1434-1519), учитель Дюрера, творець довгої низки престолів, в яких находимо дивоглядну сполуку ідеалізму в замислі й відразливого натуралізму в переведенні.

Волькер Їжі, чес. пролетарський поет з заможньої родини (1900-24). Баляди й казки з буденного життя з героями з низів. Дещо переложено й на укр. мову.

Волькмер Леопольд, популярний словінський поет (1741-1816), автор пісень і байок.

Вольней (Volney) Констанґн Франсуа, фр. письм. і подорожник (1757-1820); з його праць замітна „Руїни, або роздумування над революціями держав".

Вольное Слово, конституційно-демократичний часопис, що пропаґував політичну свободу в Росії, виходив у Женеві в 1881-83 при участі, а вкінці й за редакцією М. Драгоманова.

Вольності, в середньовіччі ті привілеї, що прислуговували поодиноким станам, містам, корпораціям, а то й окремим особам супроти влади; за такі саме „вольності" боролися пр. укр. козаки. Селяни, що осідали на незайнятих ще землях, отримували на якийсь час „вольності" супроти землевласників (звідси назва „воля" або „слобода" таких нових осель). Прикладом признання різних „вольностей" цілому станові є відома „Велика Хартія Вольностей", що її здобули англійські маґнати й духовенство від короля Івана Безземельного 1215. Англійські виселенці до Америки здобули собі протягом XVII і XVIII вв. визнання різних вольностей, між якими головне місце займає воля віри. Теоретики „природнього права" визнавали, що існують природжені людині вольності, яких не може їй ніхто (ані держава) відобрати. Велика фр. революція оголосила на внесок Ляфаєта в серпні 1789 „Декларацію прав людини й громадянина", яка стала складовою частиною пізніших конституцій. До цих загально визнаваних „вольностей" належать: воля особи, помешкання, майна, переконання (в. думки, віри), в. слова, зібрань, спілок, переселювання. В зв'язку з розвитком національного питання визнано в нових часах „право нації на самовизначення", себто право її рішати про свій політично-державний устрій, яко таку природжену вольність.

Вольонтер, (фр.) доброволець; охотник, той, що служить у війську з власної волі.

Вольски (Volsci), ст.-іт. плем'я в Ляції; гол. їх місто Антій (Antium).

Вольт, одиниця електр. напруги; гл. А. Вольта, Електричні одиниці.

Алессандро Вольта.

Вольта, (volta la prima, la secunda, перший раз, другий раз) в муз. знак із зачеркненням тактів, які при повторенні уступу зміняються: I-ma volta, II-a volta.

Вольта (Volta) Алессандро, іт. фізик (1745-1827), проф. у Павії, працював головно над ґальванізмом. Від його імені назвали одиницю електричної напруги „вольтом". Уліпшив електрофор, винайшов ґальванічну ланку, названу його іменем, і подав закони електричної напруги, що повстає при зіткненні двох металів.

Вольтаж, електр. напруга якогось електр. урядження або на яку його розраховано.

Вольтаметр, прилад до мірення натуги електр. струї, в якім виділюються з електролітів їх складові части у кількостях пропорціональних до натуги струї й часу. Їх міряють або на об'єм (вольтаметр із гремучим газом) або на вагу, себто тягар (вольтаметр з міддю, сріблом).

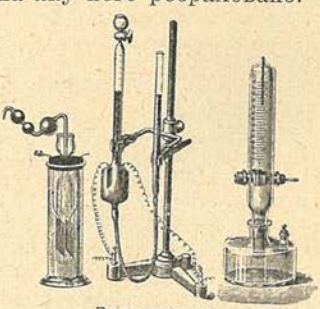
Вольтаметри з гремучим газом.

Вольт-ампер, вольт помножений через ампер, одиниця, якою міряється справність електричних машин змінної струї; зветься також ватом.

Вольтер, (фр.) рід крісла (фотелю) зі спинкою, названого від імені фр. письменника Вольтера.

Крісло-вольтер.

Вольтер Едвард, латишський етнограф і археолог, *1856.

Вольтер (Voltaire), вл. Аруе Франсуа Марі, один із найбільших і найвсесторонніших письм. Франції та світової літератури: філософ, історик, автор оповідань, критик, поет, драматург, енциклопедист (1694-1778). Ум, що не признає ніяких авторитетів, мистець злоби й іронії. Найкращі його твори: сатира прозою „Кандід", іст. студії „Історія Карла XII" і „Доба Людовика XIV", „Філософічні листи" й „Трактат

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

про толеранцію". Численні його трагедії, наслідувані за Шекспіром, мало оригінальні і не мають драматичного нерву. Також його епопея „Генріяда" нині перестарíла. Літ. і філ. вплив В. величезний: він підготовив прихід революції, борючися за ідею рівности, толеранції та індивідуальної свободи. В. завзятий оборонець науки, а ворог християнства; атеїст, що вважав віру в Бога конечною. Ясність і легкість його стилю незвичайна. В. дав в „Історії Карла XII" картину полтавської битви та характеристику Мазепи, висловивши погляд, що „Україна завсіди змагала до волі". Полишив 92 томи праць і 10.000 листів.

Вольтер.

Вольтер'янець, вільнодумець, від імені фр. письм. Вольтера.

Вольтиже́р, (фр.) штукар на коні або линві; за Наполеона I вояк, що міг служити в кінноті й піхоті, призначений до бою розсіяним рядом.

Вольтів лук, ясно-біле, лукової форми полум'я, що повстає під діянням електр. струї між кінцями двох вугляних або металевих прутиків. Температура вольтового лука б. 3.600°.

Вольті субіто, (іт.) в музиці значить: скоро переверни, оберни.

Вольтметр, прилад до міреннія електр. напруги (різниці потенціялів); є це амперметр, злучений з великою кількістю скрутів тонкого дроту, отже опір його великий. Поділка, уложена у вольтах, опирається на законі Ома, на підставі якого e=ir, тобто електр. напруга (e) рівняється добуткові з опору (r) і натуги елект. струї (i).

Вольтметр.

Вольф Арнольд, укр. генерал, (1877-1923), командант III бригади, а опісля II корпусу УГА; відзначився при чортківському прориві й проти-офензиві проти поляків; помер на еміґрації на Чехословаччині.

Вольф, 1) Гуґо, нім. композитор (1860-1903). Твори: Циклі пісень, Еспанські пісні й ін. Крім цього опера Корреджідор, симфонічна поема Пентезілея, хори, іт. серенада на смичкову орхестру. Його пісенний стиль нагадує ваґнерівський; 2) Едвард, нім. піяніст і композитор (1816-80), видав б. 350 творів, головно на фортепіян у стилі Шопена; 3) Маврикій, рос. книгар (1826-83), основник відомої видавничої фірми, що видавала крім різних інших річей широкозвісний журнал „Нива"; 4) Макс, нім. астроном, *1863, дослідник планетоідів і питомого руху зірок; 5) Рудольф, швайц.-нім. астроном (1816-93), дослідник соняшних плям та зв'язку між Сонцем і земним магнетизмом; 6) Фрідріх Авґуст, нім. філолог (1759-1824), автор знаменитої праці: „Вступні пояснення до Гомера" (Prolegomena ad Homerum); 7) Хрістіян, нім. філософ (1679-1754), прийняв систему Ляйбніца і дбав про її поширення; дав нам енциклопедію філософії, звертаючи увагу на всі найважніші її питання, а врешті створив філософію в нім. мові, закидаючи латину і фр. мову, яких вживали його попередники. Вольф, популяризуючи філософію Ляйбніца, знайшов через своїх учнів поширення в Европі, а також на Україні, де читали його і в Києві і у Львові; 8) Юліюс, нім. економіст, *1862, проф. унів. у Цюріху і Вроцлаві, діяч на полі економічної політики. Противник соціялізму,також соціялізму „з катедри". Оснував у 1898 „Zeitschrift für Sozialwissenschaft", дав почин до заснування „Середньо-европейського Господарського Товариства" (1904). Видав дуже багато праць, м. ін. „Систему суспільної політики" (System der Sozialpolitik).

Вольф-Раєта зірка, гл. Зірка.

Вольфрам, металь, вл. вага 19; находиться у вольфраміті та шеліті в Саксонії, Канаді, Каліфорнії, Кольорадо; топиться при дуже високій температурі (3.100°); дуже твердий, крає шкло. Уживається як домішка до сталі для виробу приладів до краяння, до виробу електричних жарівок. Гл. Вольфрамова лямпа.

Вольфрамова лямпа, електр. жарівка з вольфрамовим дротиком, тзв. „півватова лямпа" тому, що зуживає на 1 нормальну свічку сили світла пів вата електр. енергії.

Вольфрамова сталь, стоп сталі й вольфраму, має велику твердість і міцність, вживається для вироблення циліндрів авіяційних двигунів.

Вольфрам фон Ешенбах, поруч Вальтера фон дер Фоґельвайде, найбільший нім. поет XIII в. (†1220). Писав пісні, баляди й епічні поеми, з котрих найцінніша „Парсіваль" основана на мотивах саґ про Ґраля, Артура й Льогенґріна.

Вольф-Феррарі Ерманно, іт. оперовий композитор, *1876, директор міської консерваторії у Венеції, еклектик давнього стилю (пр. опера — „buffa", „Цікаві пані"), вчасти завертає до модерного іт. „веризму" („Намисто Мадонни" й ін.). Крім цього писав хорові кантати й камерні інструментальні твори.

Вольцоґен Ернст, нім. письм. натураліст, *1855. Гумор і легкість оповідання. Твори: оповідання (Непорочна); повісті (Синя кров, Шалена княжна); комедії (Діти Ексцеленції). Ціла низка сценічних творів, переклади й ін.

Вомбат.

Вомбат тасманський (Phascolomys ursinus), ростиноїдний торбун, з вигляду подібний до молодого ведмедика, з узубленя до гризунів; його м'ясо їстивне, шкіри

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

цінні на кожухи; живе в Австралії й Тасманії; гл. Торбуни.

Вомі́ти, (лат.) блювоти, гл. Блювання.

Вондель (van der Vondel) Йост, голянд. поет (1587-1679). Писав вірші й трагедії. Високо ціняться його ліричні поезії та вставлені в трагедії хори.

Вондрак Вацлав, чес. словіст (1859-1925), проф. віденського й берненського унів., автор церк.-слов'янської граматики, хрестоматії й порівняльної граматики слов'янських мов.

Вооз, багатий ізраїльтянин, що оженився з Рутою, один із предків Давида.

Воплочення, (церк. „плоть" — тіло) вочоловічення, втілення Божого Сина. Це одно з головних таїнств християнської віри.

Вораґінський (Voragine) Яков, іт. вчений, домініканець (1230-98), автор дуже популярної в середніх віках „Золотої леґенди" (Legenda aurea).

Вордсворт (Wordsworth) Вільям, англ. поет, тзв. „лакіст" (1770-1850). Гол. твори: „Духовні сонети" й поетична автобіографія „Прелюдія"; баляди: „Лаодамія" й „Рут".

Вормс, Вормація, рим. Borbetogamus, місто над Райном у Гессені, 48.000 меш., сільсько-господарський промисл, виріб вина тзв. „Ліббфрауенмільх". Одно з найстарших нім. міст, місце подій оспіваних у „Пісні про Нібелюнґів"; 1122 заключено тут конкордат між Генрихом V і папою Каліксом, що закінчив боротьбу за інвеституру; 1521 об'явлено тут Лютера поза законом, В. має багато ст. пам'яток, м. ін. собор, одну з найкращих пам'яток романського стилю XI-XIV вв.

Воробець, гл. Горобець.

Воробйов Віктор, рос. учений, лікар, психіятр і антрополог, *1865, дослідник великоруської антропології.

Воробйов, рос. малярі: 1) Максим, (1787-1855), маляр архітектур і пейзажист; 2) Сократ, син першого (1817-88), маляр бідермаєрівського Петербургу; 3) Федір, петербурзький портретист 1 пол. XVIII в.

Воробкевич, 1) Григорій, псевдонім Наум Шрам, брат Сидора, священик, укр. поет (1838-84); історична дума „Берестечко", дві думи про Переяславську умову, „Сон", ліричні поезії; 2) Сидір, псевдонім Данило Млака, священик, укр. письм. і композитор, проф. музики в духовній семінарії в Чернівцях (1838-1903), другий по Федьковичу буковинський поет. Поезії почав друкувати 1863 у „Галичанині", потім у „Правді", „Зорі", тощо. Крім дум, думок і баляд писав поеми: „Нечай", „Мурашка", „Тиміш Хмельницький", „Іван Підкова", „Наливайко", „Богдан Хмельницький" та ін. Оповідання: „Турецькі бранці" і „Хто винен". Драми й оперети. В. писав також по німецьки (баляда „Agnes Bernauer"), а його укр. вірші на німецьке перекладав Обріст. Багато його пісень увійшло в наш концертовий репертуар. Як композитор, складав дрібні мужеські хори (Над Прутом, Сині очі, Вечір), народні співогри та світські й духовні твори до румунських слів. Його муз. стиль, це перехрестя льокально-народньої буковинської мелодики (укр. та рум.) зі стилем німецького „лідертафлю" (співочих товариств) молодшої школи (Абт, Шторх, Чірх).

Григорій Воробкевич.

Сидір Воробкевич.

Воровський Вацлав, рос. літ. критик і публіцист, один із старих більшовиків (1872-1923). Перший представник СРСР у Швеції й Італії. Згинув у Женеві від кулі рос. еміґранта Конради. Більшовики перехрестили його іменем стародавню київську вулицю Хрещатик, що веде свій початок від часів Володимира В.

Ворожба, залізничий вузол на дорозі: Київ — Конотоп — Курськ, збірне місце більшовицьких військ в їх наступі на Україну в 1917 і 1918.

Ворожбитство, Ворожіння, гл. Чари.

Ворон, гл. Крук.

Ворона, 1) в. звичайна (Corvus cornix), птаха з родини воронуватих, до 40 цм. дов., сива з чорними крилами, головою і підгорлям; живе громадами, всеїдна птаха, при нагоді пориває дріб; 2) в. чорна, гава, грак (C. corone), різниться від ворони чорним, фіялково блискучим упіренням.

Ворона, 1) права притока Хопра 410 км. дов.; 2) права притока Бистриці, 70 км. дов.

Воронець, півонія (Peonia), зелиста, корчувата ростина, з родини жовтцюватих (козельцеватих), з великими, червоними цвітами; плекається для окраси.

Вороний Микола, ліричний поет, один з перших укр. модерністів, *1871 на Катеринославщині, середні школи в Харкові; тюрма за політичні справи, 3 роки під поліційним доглядом і виїзд до Відня і Львова. Тут журналістична праця і служба в бібл.

Микола Вороний.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НТШ. Якийсь час був режісером театру. 1897 вернув до Росії і грав у трупі Кропивницького й Саксаганського. 1901 кинув театр і служив у громадських інституціях, довший час у чернігівськім земстві. 1920-26 на еміґрації у Варшаві, опісля у Львові, де вів драматичну школу, 1926 вернув до Києва. Перший друкований твір у „Зорі“ 1893; 1901 модерністичний маніфест у Л Н Вістнику; 1903 альманах „З над хмар і з долин“ у дусі цього маніфесту.

Вороніж, 1) ліва притока Дону, 470 км. дов.; 2) місто над нею, 117.000 меш., важний осередок промисловий (цукроварні, ливарні заліза) і торговельний (збіжжя, сало, льон), осередок чорноземної області на укр.-рос. пограниччі. Згадується вже XII в., але опісля була тут пустиня і пишшній В. основано 1588, як оборонний окраїнний город; з кінцем XVII в. мав велике значіння, як майстерня азовської фльоти та осідок адміральства.

Воронін, 1) Михайло, рос. ботанік (1838-1903) доктор honoris causa одеського унів., член Спб. Акад. Наук; праці в ділянці мікології. 2) Прохор, укр. письм., *1885, збірки оповідань: „Як я виграв самовара“, „Щасливий день Флора“, „На дожинках“.

Вороніхін Андрій, рос. архітект і маляр, з кріпаків (1759-1814), 1811 збудував у Петербурзі Казанський Собор, Гірничий Інститут та ін.

Вороніч Ян Павел, поль. єпископ, родом з Волині (1757-1829), примас Польщі, славний проповідник, автор епічної поеми „Святиня Сибілли“ й релігійно-патріотичного „Гимну до Бога“.

Воронов Сергій, рос. лікар і фізіолог, *1866, живе у Парижі, директор фізіологічної робітні в Колеж де Франс. Відомий численними спробами відмолодження старців при помочі перещіплювання їм половних залоз молодих малп. Написав низку наукових творів, з яких згадаємо: „Життя; студія про старечість. Моя метода відмолодження“.

Воронова забора, поріг на Дніпрі.

Воронок, місцевість Чернігівської губ. Стародубського повіту, місце постою 2 Запорізького полку (Болбочана) в серпні 1918, що охороняв демаркаційну лінію між Укр. Державою й РСФСР по ріці Десні.

Воронування, оксидування, наведення на металевий виріб дуже тонкого шару окису, з метою охоронити його від іржі та надати йому гарного вигляду.

Воронуваті, круковаті (Corvidae), родина птахів, найбільших із громади горобчаків; мають сильний, легко закривлений дзьоб, сильні ноги з гострими, легко закривленими пазурями, сильні крила й довгий хвіст; всежерні, живуть у всіх частях світу, крім Зеляндії; легко приучуються наслідувати різні звуки та люблять блискучі предмети. Сюди належать: крук, ворона, ворона чорна (грак або гава), гайворон, галка, сорока, сойка й горішанка.

Воронцов, 1) Василь, рос. економіст і публіцист, народник (1847-1924); писав під криптонімом В. В. „Судьба капитализма в России“, „Крестьянская община“ та ін.; 2) Михайло, рос. генерал (1772-1856), намісник Кавказу 1844-54, побідник Шаміля.

Вороняки, відтинок Львівсько-крем'янецького порога б. Золочева (Гологоря-Вороняки), є це беріг подільської високорівні, поритий і розчленований річками, що спливають у Буг. Вершини сягають до 400-420 м. понад рівень моря.

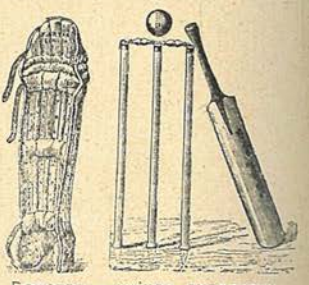

Воротар — крікет, знаряддя: наголінник, ворітця з м'ячиком і палиця.

Вороньків, містечко б. Василькова на Київщині, 5.800 меш.

Воротар, 1) крікет (cricket), побіч копаного м'яча найбільше поширена англ. дружинова гра. Подавач ціляє м'ячиком 150 гр. вагою у ворітця, яких боронить відбивач плоскою палицею. „Полянн“ ловлять відбитий м'яч та ціляють ним у ворітця, бо тоді грач „стятий“. Тимчасом оба відбивачі бігом зміняють місця (оба ворітця віддалені від себе на 20 м.). Перемагає дружина, що в двох змінах виконає більше „бігів“ до воріт — зміна наступає, коли всі 11 грачів „стяті“; 2) рід весняної ігри, гаївки, в якій добачують сліди княжих часів (Антонович-Драгоманів); 3) (pylorus), перехід шлунка до дванадцятки.

Воротар: подавач.

Воротар: грище.

Воротарі (Падовіно) Алессандро, іт. маляр (1590-1650), учень венецької школи. Його картини визначаються виробленістю форм і ніжністю красок.

Ворохта, село в Карпатах над Прутом, 749 м. над рівнем моря, дуже відвідуване літнисько, 1123 меш. На місці відпочинковий дім для учителів Т-ва „Взаімна Поміч Укр. Учительства“, санаторія для сухітників.

Ворочок, (bursa), торбинка зі слизистою рідиною, що служить для зменшування тертя між двома тужнями або між тужнем та костю. Найчастіші їх запалення (во-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рочковиці) бувають на лікті й колінному суглобі.

Ворошилов Клим, рос. більшовицький старшина і діяч, *1881. Почав свою кар'єру на Україні, організуючи партизантські полки проти окупації німців; 1924 командант військової московської округи; після смерти Фрунзе голова революційної військової ради і комісар війська та фльоти.

Воррік (Warwick), англ. графи: 1) Рішард, англ. генерал (1381-1439); 1437 реґент у Франції; 2) Рішар Невіль, сторонник Едуарда IV (1428-71), брав участь у боротьбі Білої й Червоної Рожі й погиб у бою.

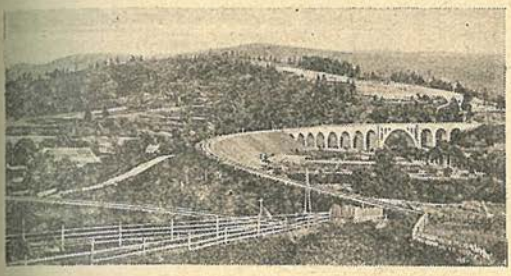

Ворохта.

Воррінґер Вільгельм, нім. теоретик мистецтва, *1885, м. ін. написав цінну працю про ґотик (Formprobleme der Gotik).

Ворса, пушок на сукні та інш. тканинах.

Ворскла, ліва притока Дніпра, 448 км. дов., 20-100 м. шир., 1-4 м. глиб.; 1399 над В. татари погромили військо Витовта.

Ворсо (Worsaae) Єнс Яків, данський археолог (1821-85), проф. унів., міністер нар. просвіти. Перший почав розкопувати могили, зібрав великий археолог. матеріял, на підставі якого дав низку основних студій про стару північну культуру.

Ворсування сукон, надавання на фабриках сукнам гладкости й полиску з лиця, через вирівнювання волосків і надавання їм однакового напрямку.

Ворсувальні шишки, довгасто-яйчасті, солом'яного кольору цвітяні головки рослини черсака (Dipsacus fullonum), покриті міцними й гострими колючками; вживаються при випробництві сукон для ворсування.

Ворчестер, гл. Вустер.

Вос (Vos), прізвище кількох фляндських і голянд. мистців: 1) Мартин старший, флям. маляр (1532-1603), учень Тінторетта, під впливом Рубенса малював м. ін. „Св. Луку, що малює Богородицю" (музей в Антверпні); 2) Корнеліюс, флям. портретист і релігійний маляр (1585-1655); 3) Губерт, сучасний голянд. портретист, *1855.

Воскове молоко, емульсія одержана з воску розвареного в водному розчині поташу; вживається для полірування дерева, для натирання підлог, також для покривання виливків з гіпсу, щоб охоронити їх від змочування водою.

Восковник, верес восковий (Myrica), запашні кущі, з базькуватими цвітками. В. європейський (M. gale) у півн. Европі, Азії й Америці, на багнах, сильно пахучий. В. американський (M. cerifera) на багнах Півн. Америки, дає ростинний віск.

Воскресення, поворот до життя після смерти; 1) в. Ісуса Христа, сполука Його душі з тілом, найбільше чудо Спасителя, діло оконечної побіди життя над смертю; віра в цю подію є одною з основ християнства; 2) поворот до вічного життя всіх людей у „судний день", одна з основних правд християнської віри.

Воскресенський Олександер, рос. хемік (1809-80), разом із Зініним основник рос. хемії, утворив цілу школу хеміків, з якої вийшли Менделєєв, Меншуткін та ін.

Востоков Олександер, вл. Остернек, рос. учений (1786-1864), словіст і палеограф, член рос. Академії Наук; дослідник слов'янських мов, видавець церковно-слов. і рос. словаря, описів старих рукописів, старих актів, „Остромирового Євангелія" й ін.

Восьмерик звичайний, гл. Головоногі.

Вотанова лямпа, вольфрамова лямпа, наповнена азотом; зуживає мало електричної струї.

Вотиви, (лат.) предмети, жертвовані Богу наслідком обіту або з удячности за одержані добродійства, або в намірі одержати яке добродійство. В. знані з глибокої старовини. Про них є згадки в Гомера. При розкопах найдено в. у грецьких і римських святинях.

Вотлінґ (Watling), також Сан Сальвадор, багамський острів, де вперше в Америці причалив Колюмб 12 X 1492.

Вотс (Watts) Джордж Фредерік, англ. маляр і різьбар (1817-1904), малював згідно з власними словами, „думки — не предмети"; його алегоричні картини й портрети, декоративні в лінії й дискретні в кольориті, виїмково шляхетні в виразі; теж саме можна сказати про його портретні погруддя й статуї.

Вотум, (лат.) голос, який дають при рішенні якогось питання; рішення прийняте якимсь збором.

Вотум довір'я — недовір'я, ухвала якогось зібрання або виділу, що висловлює довір'я або недовір'я проводові.

Вотум сепаратум, (лат.) думка відмінна від ухвали більшости, записана в протоколі засідання зборів або ін. нарад.

Вотяки, народ угро-фінського племени, що заселює теперішню Вотяцьку автономну область у СРСР; В. є до пів міл.

Вотяцька Автономна Область, Рос. РСР на верхів'ях Ками та Вятки, 27.000 км², 570.000 меш. (65% вотяків); хліборобство і лісний промисл. Гол. місто Іжевськ.

Вотьє (Vautier) Марк Люї, швайц. маляр-побутовець та ілюстратор (1829-93), славний своїми сценами з селянського побуту.

Вохра, гл. Одра.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Воцель Ян Еразім, чес. письм. (1802-71), автор численних іст. епопей: „Пшемисловичі", „Меч і Чаша", „Лабіринт слави" й ін., політ. віршів та наукових праць про чес. археологію.

Воша бджоляна (Braula coeca), мала, сліпа, безкрила комашка, галапасує на тілі бджоли медяної, особливо матки й трутнів.

Воші (Mallophaga), малі, безкрилі, галапасні комашки, з твердою хітиновою шкірочкою; живуть на птахах і ссавцях та живляться волоссям або пір'ям своїх жертв. Найважніші з них: волосяк собачий (Trichodectes canis), живе на собаках; в. овечий (T. sphaerocephalus), живе на вівцях; вошиця куряча (Menopon pallidum), живе у курей і винищує курники.

Воші (Pediculidae), малі безкрилі комашки, з ссучими усними приладами; живуть галапасно на ссавцях; грушкуваті яйця самичок, тзв. гниди, сильно держаться волосся. До найважніших належать: воша голов'яна (Pediculus capitis), живе в волоссі на голові людей; переносить різні зарази; вигублюють її нафтою. В. одежна (P. vestimenti), галапасує на тілі людини, складає яєчка в складках одежі; переносить плямистий тиф і пропасницю. Вигублюється гарячою водою з розпущеним милом, також дезинфекцією убрання в теплоті 80°. В. лобикова (Phthirius pubis), вверчується глибоко в шкіру, спричинюючи прикрий біль. Винищується нафтою, сірою мастю, ганусовим олійком, сулемою гліцерини й т. ін. Інші роди вошей живуть на різних тваринах: в. кінська (Haematopinus macrocephalus); в. собача (H. piliferus); в. худоб'яча (H. vituli) і багато ін.

Воютинський-Гулевич Сильвестер, перемиський православний єпископ, висланий з єпархії за напад на Святоспаський манастир у Самбірщині, †1645 на Волині.

Вояж, (фр.) подорож.

Вояжер, подорожник.

Воята Герман, 1169 зредаґував і довів до свого часу Новгородський літопис, початий 1017 єпископом Йоакимом.

Вперед, орган ґал.-укр. соц.-дем. партії, виходив у Львові в 1911-1913, 1918-1922 і 1924.

Впис до ґрунтових книг, інтабуляція. Про правні відносини на ґрунтах ведуться по судах публічні, тобто ґрунтові книги. Власність та інші річові права на ґрунтах набуваються через впис до ґрунтової книги, тзв. інтабуляцію, а тратяться через випис із публічної книги, тзв. екстабуляцію.

Впоперекусті, перекусті (Plagiostomi), морські хрящоскелетні риби, які мають уста на спідній стороні голови, впоперек видовжені. Сюди належать: пажери й плахурі.

Впорскування, ін'єкція, впроваджування рідини (лічничих розтворів) до організму, поминаючи травляний уклад. Малі кількості впроваджуються впорсниками, більші (до $1^1/_2$ л.) іриґатором, при помочі ґумових цівок і канюль. Розрізняємо дошкірні, підшкірні, вм'язні, дожильні й ін. в. Велике в. називаємо інфузією.

Враження, об'єктивний первень свідомости, спричинений подразненнями нервів; пр. зорові враження — це первні свідомости, спричинені фотохемічними змінами в оці; звук, тон — це духовий прояв, що є відповіддю на подразнення змислу слуху, спричинені хвильовим рухом повітря.

Враження барв, бачення барв, ще не вповні вияснене. Т. Юнґ (1807) і Ґельмгольц (1867) приймають, що на нервівці ока находиться два роди нервних закінчень: прутики та чопики; перші вразливі лише на зміни ясности, другі на краски. Чопики є трьох родів: одні вразливі на червону барву, другі на зелену, треті на синю. Кожне враження барви повстає через співділання трьох основних вражінь, які дають відносні чопики, а вислідне враження залежить від відношення натуги основних вражінь. Інші теорії приймають хемічні розклади зорових нервних річовин під впливом світла та їх безнастанну відбудову. Пр. Герінґ приймає, що в чопиках нервівки ока є три зорові річовини: біло-чорна, червоно-зелена й жовто-синя. Під впливом промінів світла зміняється відношення розпаду та відбудови відносних зорових річовин і це спричинює повстання відповідного враження. Є люди, що не можуть розрізнити деяких барв, це тзв. сліпота на барви, або дальтонізм.

Враз Станко, вл. Фрас Яків, один із визначніших хорв. поетів (1810-51), з походження словінець. Провідник ілліризму. Видав низку любовних і патріотичних поезій. Був також літ. критиком.

Вразливість, здібність спостерігання подразнень наших змислів; чим слабші спостерігаємо подразнення, тим більша наша вразливість. Мірою в. є в науці тзв. поріг подразнення, себто найменше подразнення, яке викликує в нас ледви замітне враження.

Врамец Антін, видав 1578 в Любляні першу хорв. „Хроніку" народньою мовою і євангельську науку (кальвіністичну).

Вранґелів острів, острів на Льодовому океані при усті Колими, відкритий 1867.

Вранґель, 1) Карл Ґустав, швед. полководець (1613-76); 2) Петро, барон, генерал, останній командант рос. добровольців у боротьбі з більшовиками (1878-1928); 3) Фердінанд, рос. державний діяч і морець, дослідник Сибіру й Льодового океану, один час управитель рос. колоній у півн. Америці. Його іменем названі: вулкан на Алясці (Вранґелева гора), залив на півд. схід. березі Аляски, острів на Льодовім океані і пролив між Александрівськими островами у Півн. Америці.

Врбаніч (Vrbanić) Фран, хорв. правник і політик (1847-1909), проф. загребського унів. і член югослов. Академії Наук.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Времена, назва припливу і відпливу моря.

Временникъ Ставропигійского Института съ мѣсяцесловомъ, календар із статтями наукового характеру. Виходить у Львові від 1864-1915 і від 1923 досіль. У ньому містилися розвідки А. Петрушевича, Я. Головацького, Ф. Свистуна, та ін. москвофілів.

Врецьона Григорій, педагог (1839-1901), учитель укр. школи вправ у Львові; від 1879-90 редактор „Шкільної Часописи"; писав підручники, популярні оповідання.

Вріс (de Vries), 1) Адріян, голянд. різьбар і відливник (1560-1603); 2) Ян Фредеман (1527-1608), голянд. ритівник орнаментів, проєктував меблі, які мали великий вплив на мистецьке столярство Голяндії й північної Німеччини в добі пізнього Ренесансу; 3) Гуґо, голянд. ботанік, *1848, творець теорії „мутації", себто погляду, що нові породи тварин повстають не лише дорогою повільного розвитку, але також часом несподівано, нагло, як наслідок різних нагромаджених причин; гл. Мутація.

ВРНГ, Вища Рада Народнього Господарства в УСРР. Відає, організує й кермує всією промисловістю УСРР і безпосередньо управляє державними промисловими підприємствами, відповідно до загальних плянів Республіки. Голова, що стоїть на чолі ВРНГ, має права народнього комісара. В СРСР є ще й Всесоюзна ВРНГ.

Вроджені права, права, що їх, по теорії тзв. природнього права, має кожна людина, які можна вже самим розумом пізнати, та яких не можна людині правно відобрати. Гл. Права людини.

Вронкі, місцевість на півн. захід від Познаня, над рікою Вартою, 4.500 меш., з великою тюрмою, в якій перебувають й укр. політичні в'язні.

Вронський-Гене, гл. Гене-Вронський.

Вронченко Михайло, укр. інженер (1801-55). З 1848 до кінця життя кермував геодезійними працями при великім ступневім вимірі здовж рівнолежника на 47·5° півн. широти, що в значній своїй частині проходить через Україну.

Вроцлав, гл. Бресляв.

Врубель Михайло, рос. маляр (1856-1910), відтворець рос. билин та візантиніст (обнова фресок у Кирилівській церкві в Києві), який мав великий вплив на цілу плеяду молодих укр. малярів, переважно учнів Мистецької Школи в Києві.

Врублевський Зиґмунт, поль. фізик, проф. унів. в Кракові (1845-88), разом з К. Ольшевським перетворив у рідину кисень, азот і водень.

Вруціліто, (цсл.) букви в церковному місяцеслові, які вказують на неділі в році.

Врхліцький Ярослав, псевд. Еміля Фріди, найбільшого і найуніверсальнішого чес. письм. (1853-1912); лишив 100 томів творів: поезій і поем, драм, оповідань, повістей, критик та всякого роду розвідок. Важніші збірки поезій: „З глибин", „Сни про щастя", „Дні й ночі", „Коралеві острови"; збірки баляд, леґенд і поем: „Дух і світ", „Міти", „Леґенда про св. Прокопа", „Сільські баляди"; епопеї: „Іларіон", „Твардовський", „Бар-Кохба". Крім того еклектичні збірки, як пр.: „Вікторія Колона", „Симфонії" і т. ін., і віршовані драматичні твори: „Смерть Одисея", „Юліян Апостат", „Трилогія про Симеона", „Годіва"; історичні комедії, три томи оповідань, низка перекладів европ. письменників. Як мистець літературної форми і знавець чес. мови, не має собі рівного. Франко називає Врхліцького одним із наймогутніших посередників у міжнароднім обміні літ. добра.

Ярослав Врхліцький.

Врчевич Вук Степан, серб. етнограф (1810-82), автор збірок серб. пісень, казок, приповідок, загадок та ігор.

Всевобуч, навчання військової справи загалу населення в СРСР, що має своїм завданням утворити народню міліційну армію й тісно зв'язати її з Червоною Армією; в. є резервою для захисту СРСР на випадок війни. Через нього проходять хлопці, яких навчають військової справи перед їх покликанням до військової служби.

Всеволод, ім'я київських князів: 1) В. І Ярославович, 1077-93, найвизначніший син Ярослава Мудрого, старався об'єднати поділену київську державу, утримував зв'язки з Візантією й Скандинавією; визначався освітою, говорив 5 мовами; 2) В. II Ольгович, 1139-46, з чернігівської династії, не мав симпатій у Києві, утримався на престолі завдяки дипломатичній зручності; 3) В. II Чермний, син Святослава, 1206-7, 1210-2.

Всеволод, князь Курський, молодший брат Ігоря Святославича, героя Слова о Полку Ігоревім. Тип лицаря, вихованого на пограниччі неспокійного степу, †1196. „Слово о Полку Ігоревім" прозвало його за відвагу Буйтуром.

Всезелена ростина, вічнозелена ростина, ростина тропічної та підтропічної ростинної смуги, що не скидає що року під зиму всієї своєї зеленої шати. Всезелені ростини є також і в умірковаиому й холодному підсонні, у нас такими є всі шпилькові крім модерева, а також букшпан, барвінок і ін.

Всемедикосантруд, всеукраїнська професійна спілка робітників медицини та санітарії в УСРР; об'єднує всіх лікарів, санітарів та технічних робітників, що працю-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ють у лікарнях, шпиталях та аптеках. Головна управа у Харкові.

Всенародня Бібліотека України, (В БУ) при Всеукр. Акад. Наук у Києві. Заснована в 1918, є вона фундаментальною бібліотекою ВУАН і заразом Національною Бібліотекою України. Тепер міститься у двох головних будинках і п'яти додаткових та має книжок б. 2 міл. томів, з яких скаталоговано 1,130.000 томів. Крім цього книжкового фонду є ще величезні збірки часописів, графіки, нот і листівок. Усі збори, розставлені на полицях, дають понад 30 км. Річний приріст ВБУ дає до 100 тисяч книжок і журналів та поверх 100 тисяч іншого матеріялу. ВБУ одержує обов'язковий примірник друкованих видань цілого СРСР. Крім збирання й упорядкування друків та обслуговування читачів переводить ВБУ також науково-педагогічну, науково-дослідчу та видавничу роботу: видає „Книжний Вістник" (1919), від 1927 „Журнал бібліотекознавства та бібліографії", „Бібліотечні збірники", та ін.

Всеношна, (цсл.) богослуження, зложене з Вечірні й Утрені, яке відправляється в церкві напередодні більших свят.

Всеробітземліс, всеукр. професійна спілка робітників землі та лісу в УСРР. До неї належать не тільки службовці земельних органів, а й ті, що практично працюють в установах Наркомзему, в лісівництві та в радгоспах. Гол. управа у Харкові.

Всеробітосвіта, всеукр. спілка робітників освіти в УСРР. До неї належать робітники органів народньої освіти: шкільні вчителі, освітні робітники позашкільної освіти та технічні робітники, що обслуговують установи Наркомосвіти. Гол. управа у Харкові.

Всесвіт, вселенна, космос, універсум, усі всесвітні твори природи, взяті як одна ціліть. Перший суцільний погляд на в. завдячуємо александрійському астрономові Птолемеєві: на його думку Земля є осередком всього світу і є замкнена 8-ми, почерзі чимраз більшими, твердими, кристальними, кулистими обгортками, тзв. „сферами"; на кожній із 7-ми перших „сфер" прикріплена одна з „планет", а саме за чергою: Місяць, Меркур, Венера, Сонце, Марс, Юпітер і Сатурн. Остання, 8-ма сфера засіяна сталими зірками, прикріпленими до неї мов золоті цвяшки, понабивані на склепінні церковної бані. Всі згадані сфери обертаються безупину довкола свого спільного осередка, Землі, раз на одну добу, спричинюючи цим рухи згаданих всесвітніх творів природи. Цей тзв. „геоцентричний" погляд на будову в. панував всевладно 13 віків, аж до Коперніка (1543), який доказав, що Земля є одною з планет (непостійних зірок), враз із якими кружить довкола нашого Сонця, одної з безлічі сталих зірок. Такий „геліоцентричний" погляд на будову всесвіту, про який думали вже грецькі філософи, Анаксімандер і Арістарх, швидко здобув собі загальне признання; його признали Галілей і Кеплер та всі інші пізніші астрономи. Сам Коперник був переконаний, що рій зірок в. має кулисту форму та, що наше Сонце є саме в його осередку. Кеплер також вірив у кулисту форму нашого в., одначе уявляв собі, що цей кулистий рій зірок в. всередині майже порожній, так, що наше Сонце, цей осередок в., носиться посеред порожнечі, обгорненої хмарою зірок. Відомий філософ Кант, спираючися на тодішніх астрономічних даних, думав, що всі зірки нашого зоряного неба творять сплощену, сочкувату хмару, й був переконаний, що крім цього нашого зоряного світу є ще багато інших подібних зоряних світів, які наслідком незвичайного віддалення видаються нам мряковинами. Цей погляд великого філософа недоцінювали сучасники й шукали інших способів пояснення будови в. Ламберт думав, що наш в. має „планетарну" будову: місяці кружать довкола більшої від себе планети, планети довкола більшого від них сонця, гуртки сонць кружать так само довкола ще більшого всесвітнього тіла, утворюючи сузір'я, всі сузір'я довкола одного велетенського осереднього тіла, утворюючи Чумацьку Дорогу, а багато таких зоряних світів кружать довкруги ще могутнішого осереднього всесвітнього тіла, утворюючи наш в. Ламберт припускав, що ці осередки є темними зірками і через те невидними для нашого ока. Інші астрономи старалися на основі дійсних даних виробити собі погляд на будову в. Оттак на основі дослідів кількостей розміщення зірок у поодиноких областях зоряного неба прийшов Ф. В. Гершель до переконання, що наш зоряний світ має форму неправильної видовженої плесканки, з двома „хвостами" на одному кінці. Дов-

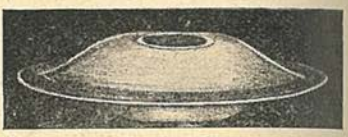

Наш зоряний світ, збоку, по думці Зелігера, Кюля та інших астрономів.

Наш зоряний світ, згори, по думці Бельота й ін.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

жина цієї дивовижної зоряної хмари мала б доходити до 850 „зоряних віддалей“, найбільша ширина 170, а найбільша грубість 155 таких же одиниць. (Одна „зоряна віддаль“ або „парсек“ має кругло 29 більйонів кілометрів). Посеред цієї особливої хмари зірок нашого в. є — на думку Ґершеля — ще багато відокремлених зоряних гуртків, „систем“. Астрономи Струве, Арґеляндер, Зеліґер, Шварцшільд і багато інших пішли слідом Гершеля й, розсліджуючи розміщення зірок серед всесвітнього простору, стараються роз'яснити будову в. На основі таких дослідів фр. астроном Бельо́т і багато інших учених уважають наш зоряний світ слимакувато скрученим, особливо збудованим зоряним мряковинням. Голяндський астроном Каптейн думає, що наш зоряний світ має форму великої сочки, посередині сильно впуклені, завдовшки б. 9.000 зоряних віддалей, найбільша її грубість б. 2.000, а найменша грубість по самій середині б. 1.200 зоряних віддалей. Голянд. астроном Естон доказує знову, що наш зоряний світ, себто Чумацька Дорога, має слимакувато скручену форму, якої осередок значно віддалений від нашого Сонця. Вигляд нашого зоряного світу, як його собі уявляє Естон, дуже нагадує вирувато (спірально) скручені мря-

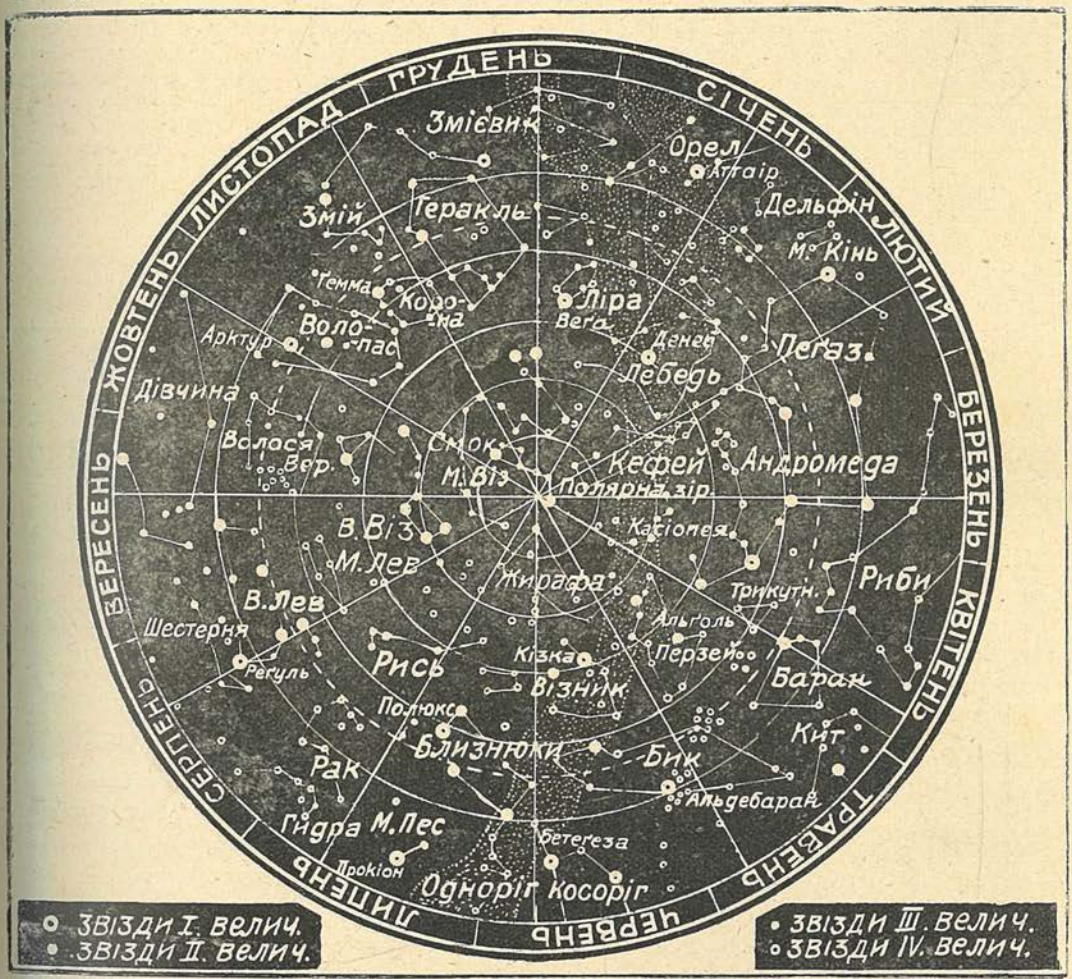

Всесвіт: зоряне небо — північна півкуля.

ковини, які по думці Естона й інших нинішніх астрономів є власне іншими зоряними світами, не менше величніми від нашого. Нові досліди над зірками, сузір'ями, Чумацькою Дорогою і мряковинами дають нам, на думку Шеплея, ось такий образ нашого всесвіту: всі зірки нашого зоряного неба творять наш зоряний світ, тзв. Чумацьку (Молошну) Дорогу. Ця хмара безлічі зірок має вигляд могутньої сочки. 20.000 зоряних віддалей завдов., а до 5.000 з. в. завгрубшки; вона лежить посеред кружковатої

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

хмари зірок, проміром б. 100.000 зоряних віддалей, а завгрубшки на 3-4 тисячі зоряних віддалей і є начебто більш загущеним її ядром, що лежить приблизно в половині віддалення її осередка від її берега. Отся кружкова хмара зірок із особливим ядром, яким є наша Чумацька Дорога, є основою великої „галактичної системи", сочкуватої хмари кулистих сузір. Всі кулисті сузір'я порушують в сторону нашої Чумацької Дороги й імовірно, дійшовши до осередньої, основної верстви, розсипаються, збільшуючи число зірок зовнішньої верстви. Таким робом наш зоряний світ утворений із безлічі окремих сузір, які, мов острови на морі, розміщені у всесвітньому просторі; через те й цей погляд Шеплея називають „островною" будовою нашого зоряного світу. Попри те все й зірки нашої Чумацької Дороги й кулисті сузір'я уложені слимакувато, чи вирувато так, що ціла наша „галактична" хмара зірок є особливо збудованою, слимакувато скрученою зоряною мряковиною; таких зоряних мряковин є безліч і всі вони творять наш безмежний всесвіт. На думку Айнштайна ця безліч слимакувато скручених зоряних мряковин, з яких одною є й наша Чумацька Дорога, творить одну, замкнену в собі цілість, одну велетенську вальцевату, на обох кінцях заокруглену зоряну хмару — наш безконечний, але обмежений, всесвіт.

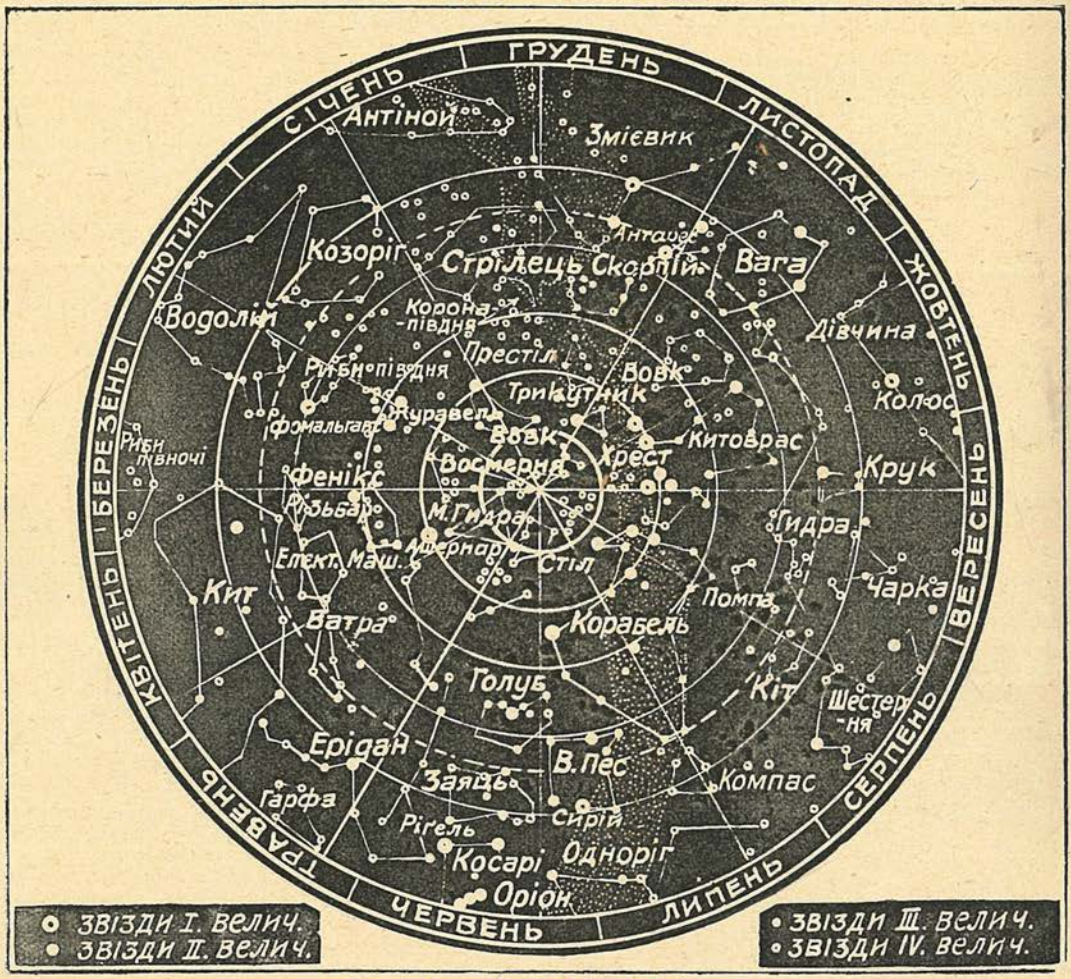

Всесвіт: зоряне небо — південна півкуля.

Всесвітні вистави, вистави, що їх якась держава уряджує у злуці з можливо більшим числом інших держав для порівняння культурного розвитку, до якого дійшли окремі народи, та для нав'язання нових торговельних зносин. Спочатку уряджувано головно вистави промислових виробів, а з кінця XIX в. почали давати перегляд усієї творчости культурних народів. В. в. були: 1851: Лондон; 1855: Париж; 1862:

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Лондон; 1867: Париж; 1873: Відень; 1876: Філядельфія; 1878: Париж; 1879: Сідней; 1888: Мелбурн; 1889: Париж; 1893: Чікаґо; 1894: Антверпен; 1897: Брюсель; 1900: Париж; 1904: Сан-Люї; 1906: Міляно; 1910: Брюсель; 1913: Ґент; 1915: Сан Франціско.

Всесвітній жидівський союз (Alliance israélite universelle), жид. міжнароднє т-во, засноване в Парижі, що має на цілі: 1) дбати за жид. рівноправність, 2) подавати поміч жидам, що терплять за свою народність, 3) підтримувати всяке діло що ставляє собі подібні цілі. Т-во утримує жид. школи, видає жид. наукові праці, тощо. Крім цього союзу існують ще окремі жид. т-ва в поодиноких державах.

Всесвітня війна, гл. Світова війна.

Всеслав, полоцький князь, славився як волхв (чародій), 1068 обраний київським князем під час народнього повстання проти князя Із'яслава Ярославовича.

Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН), у Києві. Заснована законом гетьманського уряду 14 XI 1918; 27 XI відбулися перші установчі збори Академії й розпочалася наукова праця. Дальші роки державних переворотів на Україні, інтервенцій, громадянської війни та голоду дуже гальмували працю цієї найвищої наукової установи на Україні. Одначе вона перемогла всі труднощі та несприятливі обставини й незвичайно розвинула та поширила наукову працю, зосередивши під своїм проводом цілий ряд великих наукових українських установ. Наукова праця Академії відбувається у 3 відділах, на які вона поділена: історично-філологічному, фізично-математичному та соціяльно-економічному. I, і с т.-ф і л о л о г і ч н и й в і д д і л має такі катедри: 1) історично-філософічну; 2) української усної словесности; 3) історії новітнього українського письменства; 4) давнього укр. письменства; 5) новітньої історії укр. народу; 6) давньої історії укр. народу; 7) візантології; 8) історії укр. мистецтва. При відділі існують ще: Історичне товариство ім. Нестора Літописця, науково-педагогічна комісія (секція метод педагогічної праці та секція охорони здоров'я дитини), бюро педагогічної інформації та консультації, Науково-педагогічне Товариство, кабінет дослідження дитячої творчости. Бібліотека Відділу імени В. Антоновича. При Відділі існує ще комісія історії освіти, комісія бібліографії укр. історії, комісія нормативної граматики укр. мови, етимологічна комісія та кабінет експериментальної фонетики. II, ф і з и ч н о - м а т е м а т и ч н и й в і д д і л має такі катедри: 1) прикладної фізики; 2) прикладної математики; 3) чистої математики; 4) біології сільсько-господарських ростин; 5) ботаніки; 6) хемічної технології; 7) хемії; 8) експериментальної зоології; 9) народнього здоров'я; 10) клінічної медицини; 11) епідеміології та мікробіології. При другому відділі існують ще секції: геологічна та зоологічна, а також геологічний кабінет, Інститут технічної механіки, Ботанічний музей та гербарій, Біологічний інститут ім. Омельченка, Зоологічний Музей, дніпрянська біологічна станція, лябораторія рефлексології та експериментальної педагогіки; Українське Ботанічне Товариство, Товариство Українських Математиків і бібліотека II відділу. III, с о ц і я л ь н о - е к о н о м і ч н и й в і д д і л має такі катедри: 1) історії західньо-руського та укр. права; 2) економії торгу та промисловости; 3) історії та філософії права; 4) звичаєвого права України; 5) статистики; 6) науки про фінанси; 7) міжнароднього права; 8) цивільного права; 9) політичної економії; 10) історії народнього господарства; 11) соціології. При відділі існує Демографічний інститут, комісія для виучування народнього господарства України й для фінансових справ; соціологічна комісія; для західньо-руського та укр. права; для звичаєвого права України; для радянського права; правничо-термінологічна комісія; семінар для народнього господарства України; семінар для цивільного права; Товариство Економістів; Товариство Правників; бібліотека відділу. Крім того під проводом Ради ВУАН існують такі установи: 1) Всенародня Бібліотека України; 2) Музей мистецтв; 3) Антропологічно-Етнологічний музей і робітня ім. Хв. Вовка; 4) Археологічний Комітет; 5) Комісія Краєзнавства; 6) Комісія для вивчення продуктивних сил України; 7) Комісія для досліду території Дніпрельстану; 8) Бібліографічна Комісія; 9) Фотографічна лябораторія; 10) Видавництво; 11) Наукова Канцелярія. ВУАН видає: Вісті, від 1928, двомісячник, офіційний орган, де міститься хроніка Академії. Історично-філологічний відділ: 1) Записки; 2) Збірник. Соціяльно-економічний відділ; 1) Записки; 2) Збірник. Фіз.-математ. відділ: Труди. Різні секції й комісії мають свої окремі видавництва. Серед них вирізняються видання історичної секції, яка працює під проводом акад. М. Грушевського. Вона видає журнал „Україну" й окремі наукові збірники для більших праць і збірок матеріялів, що мають свої окремі назви: „За сто літ", „Київ", „Чернігів", тощо.

Всеукраїнська Загальна Організація, тайна організація на В. Україні за царських часів, заснована 1897 за почином Ол. Кониського, яка об'єднувала громади свідомих українців, розкидані по різних містах рос. держави. Проіснувала до 1904, коли перетворилася в „Українську Демократичну Партію". 1908 ця партія знову перетворилася у безпартійну організацію під назвою „ТУП", себто „Т-во Укр. Поступовців", що проіснувало до революції 1917.

Всеукраїнський Національний Конґрес, відбувся в Києві 17-21 IV 1917, скликаний Центральною Радою для намічення напрямної національно-визвольної боротьби-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

би. З'їзд висловився за національно-територіяльною автономією України в федеративно-демократичній рос. республіці, за утворенням союзу поневолених царатом народів та за участю в мировій конференції представників України. Центральну Раду признав укр. нац. органом і виробив схему її організації. Головою Центр. Ради обрав М. Грушевського, заступниками В. Винниченка і С. Єфремова. На конґресі було б. 1500 учасників від усіх укр. земель.

Всеукраїнський Військовий З'їзд, з'їзд відпоручників укр. військових у рос. армії. В. в. з. відіграли в історії відродження укр. державности дуже велику ролю. І. Всеукр. Військовий З'їзд відбувся в Києві 18-21 V 1917, з участю понад 700 делеґатів від 1 міл. озброєного укр. воїцтва. До президії входили С. Петлюра, М. Міхновський, В. Винниченко і Письменний (від фльоти), почесним головою був М. Грушевський. З'їзд одобрив постанову Націон. Конґресу домагатися від Тимчасового Рос. Уряду оголошення автономії України, визначення міністра для справ України й утворення Краєвої Ради з окремим комісаром, визнав Укр. Центр. Раду найвищим виразником волі нації, начеркнув плян українізації війська і для переведення її постановив утворити при Центр. Раді тзв. Укр. Військовий Генеральний Комітет; II. Всеукр. Військовий З'їзд, хоча й заборонений Керенським, відбувся в Києві 18-23 VI 1917, при участі 2.308 делеґатів-представників від 1,600.000 вояків. Головував М. Грушевський, до президії входили: С. Петлюра, В. Винниченко, Гаврилюк, Сивошапка, Левицький та ін. Висловивши протест проти заборони з'їзду і осуд Тимчасовому Урядові за опір домаганням укр. нації щодо національно-територіяльної автономії, ухвалив негайно приступити до фактичного переведення в життя автономного ладу на Україні, не звертаючися більше в цій справі до рос. уряду, ствердив постанову про українізацію війська, затвердив схему Генерального Комітету і Укр. Ради Військових Делеґатів та перевів вибори членів до них. III. Всеукр. Військовий З'їзд відбувся під головуванням М. Грушевського в Києві 2-12 XI 1917 з перервою в днях 8-10 XI, коли члени з'їзду, сформовані в полк, брали участь у боях на вулицях Києва. Делеґатів було до 3.000. До президії входили: Лебединець, Шаул, Блонський, Скнар, Макаренко, Лорченко й Андрущенко. З'їзд поручив Центр. Раді і Ген. Комітетові оголосити Укр. Дем. Республіку, обійняти повноту влади на цілій Україні і, не втручаючися в справу більшовицького перевороту на Московщині, боротися проти передачі влади на Україні радам робітничих і військових депутатів. Урядові будучої республіки поставлено завдання: скріплення укр. державности, скликання укр. установчих зборів та заключення миру.

Всмоктування, ресорбція, діяльне переношення клітинами річовин з їх окруження у кров організму, наслідком чого кількість тих річовин зменшується, а то й цілком заникає; в. відбувається переважно у клітин внутрішньої поверхні тіла (шлунок, кишки) при побиранні віджившчих засобів, побиранні кисню (легені), а також у тканин, кістних солей, хрястки, крововиливів, запальних випотів, завмерлих тканин і т. ін.

Второзаконня, п'ята книга Мойсея.

Вуаль(ка), воаль, (фр.) серпанок на лице, прозірчаста тканина.

ВУАН, Всеукраїнська Академія Наук.

Вуверман, 1) Філіп, голянд. маляр побуту й баталіст (1619-68), полишив б. 300 малих розмірами, але дріб'язкових у виконанні й тонких у кольористичній тонації картинок; 2) Пітер, брат і наслідувач Філіпа (1623-82). Його картини менше ясні й тяжкі в тоні; 3) Ян, наймолодший з братів В. (1629-66), полишив між ін. панораму родинного міста Гаарлему.

Вуган, місто над Янґ-се-Кіянґом у Китаї, повстало з об'єднання міст Ганков, Вучанґ, Ганянґ, 1,300.000 меш., в часі останньої кит. революції осідок Куомінтанґу.

Вугілля, річовина утворена гол. з первню вугля. Штучне в. добувається недостаточним спаленням органічних річовин, пр. дерева, тощо, природнє, мінеральне або кам'яне в. твориться з нагромаджених ростин у місцях, де брак допливу повітря (кисню). На дні озер або мілких морських заливів нагромаджуються пні дерев або била зел, вкриваються глинами й вапном і злежуються без допливу кисню, витрачують кисень, воду й незгаряючі мінеральні частини та перемінюються поволі на вугілля. Чим довше відбувається цей прояв звуглення, тим краще буває в. Незгаряючі мінеральні частини в. дають при спаленні попіл. До кам'яного в. зачисляються отсі відміни: антрацит, чорне та буре вугілля. (Гл. Антрацит). Чорне в. є дуже старе, бо звичайно палеозойського віку, його краска й риса є глибоко чорна, а твердість доходить 2·5; має до 90-92% вугля. В Европі найбільші родовища чорного в. має Англія, Бельґія, Німеччина, Польща (Шлезьк). На Україні великі його зложжя є в Донецькому кряжі. Буре в. (ліґніт) є звичайно молодшого (третішнього) віку, буває буре, рідше чорне, але риса є завсіди бурава. Чистого вугля є в ньому 60-75%. Після згоріння лишає багато попелу. На Україні великі родовища бурого в. є на Правобережжі; галицькі родовища на Поділлі й Росточу є без значіння. Наймолодше мінеральне вугілля творять торфи (гл. Торф). Ужиточність в. велика, воно служить передовсім як гарне паливо, через сухий перегін одержується з нього світляний газ і бензоль. Крім цього одержується багато хемічних сполук, між ними й штучний цукор (сахарину). Світовий добуток кам'яного ву-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гілля в 1928:1224 міл. тон; з того сливе половина припадає на самі ЗДА (516·6 міл. тон). Друге місце займає Вел. Британія (241·3 міл. тон), третє Німеччина (150·9 міл. т.), четверте Франція (64·5 м. т.), п'яте Польща (40·6 м. т.), шосте СРСР (34·1 м. т.). Цікаві є тенденції розвитку продукції вугілля: постійний зріст значіння ЗДА: в 1901-5 на ЗДА припадало 39·2% світової продукції, на В. Британію 29·6%; в 1921-5 на ЗДА 45·7%, на В. Британію 22·0%. Наддніпрянщина (Донецький басейн) це ще сьогодні головний

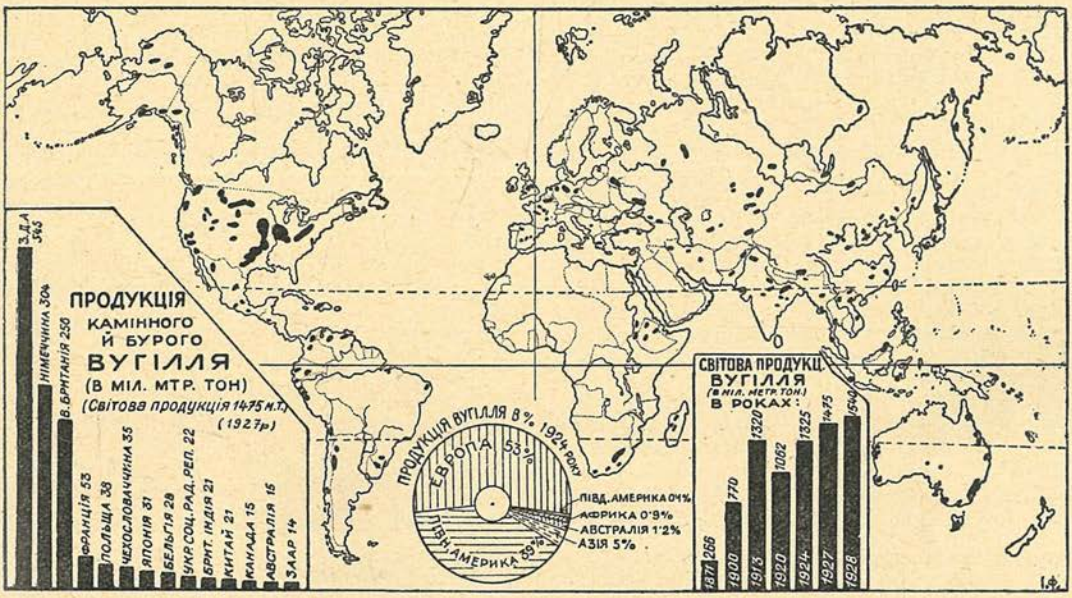

Вугілля (чорні цятки означують поклади вугілля).

доставник вугілля для цілого СРСР. Крім того дещо вивозиться за межі Рад. Союза, на Схід. До війни на Україні добували 87% вугілля всеї Росії. Коли прийняти споживання вугілля на Україні у висоті 0.6 тон на душу, виходить, що Україна спотребувала 15 міл. тон, решта, поверх 10 міл. тон річно, йшла на експорт у Росію і поза її межі. Сучасна продукція вугілля на Донбасі вже дійшла до передвоєнного рівня й має тенденцію збільшуватися:

Р. 1925/26 18·82 міл. тон 77%
„ 1926/27 24·03 „ „ 70%
„ 1927/28 27·00 „ „ 77%
} всерадянської продукції.

Продукція Донбасу становить б. 2% всесвітньої продукції вугілля. З інших укр. земель довозять вугілля: Кубань б. 2 міл. тон річно, Галичина стільки ж. Таким чином чисте вивозне сальдо укр. земель б. 6 міл. тон річно.

Вугіль, хем. первень (C), виступає в природі в чистім стані у кристальних відмінах, як діямант і графіт; у некристальнім виді є чорний в. (сажа); є головною складовиною кам'яного вугілля, природнього двоокису вугля, вугляної кислини, її солей та органічних сполук, з киснем згаряє, парує при 3.500°. Сполуки вугля з киснем: окис та двоокис вугля; з воднем: вуглеводні; з воднем та киснем: вуглеводани (гідрати вугля); з металями: карбіди і т. д. В. твориться при розкладі органічних річовин без доступу повітря. В. деревний одержується при спаленні дерева без доступу повітря. Вживається в металюрґії рідких металів (рідко заліза: Швеція, Урал), при абсорбції газів і відбарвленні, в хатньому вжитку і т. ін. В. кам'яний, гл. Вугілля. В. кістяний одержується при спаленні кісток, уживається, як відбарвлюючий матеріял, у різних галузях промислу.

Вуглева доба, карбон, третя доба старого, палеозойського віку нашої Землі, названа так від величезної кількости кам'яного вугілля, що находиться в дотичних скалах. Скали тієї доби розділюють на долішні, морські шари: вуглево-вапняні і кульм та горішні, сухоземні шари, багаті в кам'яне вугілля; находяться в Англії, в околицях долішнього Райну, Саксонії, Чехії, Альпах, на Україні в Донецькій заглибині, Китаї й Півн. Америці. Був це час могутнього розвитку скритоцвітних ростин: деревистих мохів, папоротей, хвощів і п'ядичів, які саме дали матеріял на кам'яне вугілля; з тварин жили безхребетні м'якуни, комахи, павуківці й ін., а з хребетних риби й одинокий чотириножний звір, бранхіозавр.

Вуглеводани, гідрати вугля, органічні

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сполуки вуглецю, водню й кисню, що належать до різних родів цукру, як також такі, що під час гідролізи дають цукор, пр. целюльоза, крохмаль, різні роди ґум та ростинних клеїв. Їх молекули мають завсіди вдвоє більше атомів водню, як кисню.

Вуглеводні, сполуки вугля з воднем, підставові сполуки органічної хемії, творять кілька громад. Аліфатичні в., як насичені (парафіни—$C_nH_{2n+|-2}$), так і ненасичені (алькілени або олефіни, аллени й ацетилени) находяться у ростинних та звіринних товщах, у скальнім олії (нафтовій ропі), в добутках сухої дестиляції дерева, торфу, кам'яного вугілля. Їх атоми творять отворені ланцюги. В ароматичних в. атоми творять замкнені перстені. Їх найпростіший представник є бензоль (C_6H_6). Ароматичні в. находяться головно в добутках сухої дестиляції кам'яного вугілля, а також у нафтовій ропі. В. уживаються до освітлювання, опалювання та порушування двигунів (моторів), а ароматичні в. до виробу фарб. Ці сполуки творять у природі головну масу бітумів: асфальти, озокерити та нафту.

Вуглик, бокорвань, карбункул, бехогнійне запалення підшкірної тканини з мертвицею, високою пропасницею, сильними болями, звичайно на карку, особливо у хорих на цукросеччя. Часто спричинює гнійну опонницю й смерть. Лікування хірургічне: глибокі розтини, обклади, знерухомлення.

Вуглинці, сполуки вугля, кисню, водню, азоту, сірки, що витворилися з органічних тіл та при допливі кисню спалюються. Сюди належать різні роди вугілля (антрацит, кам'яне або чорне вугілля, буре вугілля, торф), які повстали через звуглення ростин без доступу повітря, далі бурштин, нафта (кип'ячка, скальний олій), земний віск (озокерит), асфальт (земна смола).

Вугляки, карбіди, (лат. carbo=вугілля) сполуки вугля з металями та деякими металоїдами, пр. вугляки заліза, від яких залежить твердота, точка топлення й інші прикмети заліза; вапняний вугляк (карбід), вживається до виробу ацетилену, кремовий вугляк (карборундум) до гострення.

Вугляна кислина, карбонатова кислина, дуже слаба кислина; повстає через сполуку двоокису вугля з водою (H_2CO_3). Солі її звуться вуглянами.

Вугляни, карбонати, солі вугляної кислини. Дуже поширені в природі як вугляни вапню (вапняк, араґоніт), заліза (сидерит або крицяк), магнезу (магнезит), вапню і магнезу (дольоміт), цинку (смітсоніт), міді (малахіт, азурит), соду (сода) і потасу (поташ), олова (церусит).

Вугор, акне, насяк та згнойовлення лучної тканини довкола лойотворчих залоз шкіри, виступає звичайно в часі найсильнішого ділання цих залоз, себто в часі полового дозрівання, найбільше на лиці, плечах і горішній часті грудниці. В часі нормального полового життя проходить само.

Вугри (Anguillidae), риби з вигляду подібні до вужів, крім грудних плавців мають тільки одну плавну оболону довкола задньої части тіла або тільки зі споду. Найважніші: Вугор звичайний (Anguilla fluviatilis), темнозелений $1^1/_2$ м. дов., живе у всіх европ. ріках, крім чорноморських. Дорослі вугри, по 5-10 літньому побуті в ріках вертають до Атлантійського океану і тут складають ікру: молоденькі в., листкуваті, сплощені, майже прозорі, вертають до рік, де виростають. Вугор електричний (Gymnotus electricus), замітний особливим приладом при хвості, який витворює електрику, котрою вбиває менші тварини; небезпечний навіть для людей. Живе в водах серед. Америки.

Вугри, гл. Ціп'як.

Вугринці (Anguillulidae), гл. Черви.

Вудвуд, гл. Одуд.

Вудкарство, враз з мисливством можна вважати за перший змаг людини. Вудило, легке, гнучке й тривке, робиться з ясеня, ам. горіха (гікорі) ґрінгарту, бамбусової чи тонкінової трощі, або рівнож зі сталі. Нитку плететься (не сукається) з шовку. Гачки сталеві. На гачок накладається принаду, правдиву (червяка, комашку, кусочок м'яса і т. п.) або штучну (блящку в виді рибки, штучні комашки і т. п.). Поверх гачка дається поплавець, а коло гачка тягарець (ґрунтівка, звич. з олова).

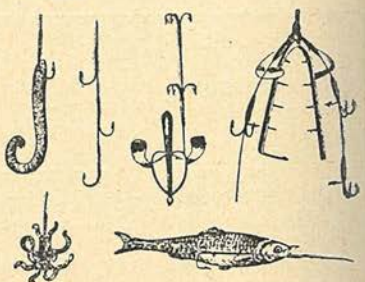

Вудкарство: гачки хробакові.

Вудкарство: гачки мушкові.

Вудовий металь (Wood), стоп (альяж); складається з 52·2% бісмуту, 26% олова, 14·8% цини та 7% кадму. Топиться при 68·5°.

Вуе́ (Vouet) Сімо́н, фр. маляр і ритівник (1590-1649), утворив цілу школу малярів. Декоративні мальовила в соборі св. Петра в Римі, образи в паризьких церквах.

Вужі (Ophidia, Serpentes), повзуни довгі, вальцеваті, без ніг: шкіра вкрита лусочками, від часу до часу ліниться; кості щок розділені й тому паща й горло можуть дуже розширюватися; зуби малі, шпилечкуваті, загнені назад; в їдовитих вужів (змій)

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

крім того є ще на горішній щоці два довгі зуби, цівочкуваті, що стоять у зв'язку з залозою, яка виділює отруйну рідину. Повіки зрослі, творять прозору покриву, яка охоронює очі. Кістяк замітний багатьома хребами (до 400); майже всі хреби мають ребра, сильні й рухомі; спираючися на них, вужі швидко пересуваються по землі, хвилясто вигинаючись. Відживлюються живими тваринами, травлення триває дуже довго (1-2 місяці). В поміркованому підсонні засипляють на зиму, в гарячому на літо. Молоді вилягаються з малих, шкіркуватою оболоною вкритих яєчок, які самиця складає в піску. Розділюються на неїдовиті — в у ж і в л а с т и в і й їдовиті — г а д ю к и або з м і ї.

Вужі властиві (Natricidae), вужі, які на горішній щоці не мають довгих зубів із отрутою. До найважніших належать: в у ж з в и ч а й н и й (Tropidonotus natrix), на 1 м. дов., синяво або зеленаво сивий; дуже добре плаває; в. Е с к у л а п і в, бурий, з півд. Європи; д а в у н и й ін.

Вужівка, права притока Прип'яті.

Вузли, непорушні точки місцевої або стоячої хвилі. Існування їх можемо легко доказати на струні монохорду, якщо підіпремо її пр. у $^1/_4$-ій частї й потягнемо смичком коротшу часть; тоді струна поділиться на 4 часті, відділені від себе вузлами, а паперові коники, уміщені у вузлах не спадуть. Вузли можемо бачити також на шнурочку або на нитці, прив'язаній одним кінцем до одного рамени камертону і прикріпленій на другім кінці. Якщо ударимо камертон, повстануть на нитці стоячі хвилі з вузлами.

Вузли.

Вузол, гл. Морська миля.

Вуїч (Vujić) Йоакім, батько серб. театру (1772-1874). Від 1843 провадив в Угорщині серб. аматорські драматичні гуртки, в 1833 у Краґуєвці заложив театр, який вів до 1836.

Вукоспілка, Всеукраїнська кооперативна спілка, повстала 1921 на місце „Дніпросоюзу", перебравши його майно. В. є гуртівнею та організаційним осередком наддніпрянської споживчої кооперації. Осідок — Харків. Видає двотижневник „Кооперативне Будівництво" з додатком-журналом „Культурно-освітня й побутова робота споживчої кооперації".

Вукотіновіч Людевіт, хорватський поет і белетрист національно-визвольного напрямку (1813-93); „Пісні й приповідки", „Рожі й терня".

Вуліч (Woolwich), передмістя Лондону, 140.000 меш., військові фабрики.

Вульґаризація, (лат.) пристосування до загальнодоступного вжитку, популяризація; перерібка на загальнозрозумілу мову.

Вульґарний, (лат.) простий, буденний, низький, непристойний.

Вульґата, (лат.) переклад св. Письма лат. мовою, зладжений св. Єронімом 382-405, потверджений Тридентським собором 1546. Найстарший друк з 1462 в Майнці.

Вулкан (Vulcanus), іт. бог вогню, по переказу син Юпітера й Юнони, муж Венери, опісля зрівняний з гр. Гефайстом.

Вулкан, гора або інше місце, що викидає на поверхню землі гази й ляву. Така гора має звичайно вид плоского стіжка, який витворився через нагромадження викинених із нутра Землі ляв, попелу, тощо. На вершку гори є кратер, себто гирло комина. Вулкани повстають у місцях розриву або нарушення зв'язкости земної кори. Вони виступають теж часто на щілинах у земній корі. Розміщення на поверхні Землі покривається з розміщенням молодих фалдових гір. Найбільше чинних в. є на берегах Великого океану, в Європі є вони тільки в межах Середземного моря. В. діляться на погаслі й чинні; цих останніх на цілій Землі начислюють не більше 430. Погасання відбувається повільно через стадії: 1) фумаролі, 2) мофети і 3) терми себто гарячі джерела. Найгрізніші вибухи бувають при зриві газів і пар нераз трійливих. Вибух Пелє на Мартініці 8 травня 1902 убив в 10 хвилинах 40.000 людей. На Україні чинних в. нема, погаслі ж бачимо у пасмі Вигорлят на Закарпатській Україні, в Берестівці на Волині і в Ісачках на Полтавщині.

Переріз вулкану: 1. Первісний вулкан; 2. Зціпеніла лява; 3. Новий стіжок, з кратером; 4. Верствовані скали.

Вульканізація кавчука, процес, що має на меті вчинити кавчук тривкішим та пружнішим. Відбувається так, що кавчук загрівають зі сірчаним цвітом на 140° („гаряча вульканізація") або мочать у розчині хлораку сірки (хлориду сірки), в сірчаку вугля або чотирохлораку вугля („холодна вульканізація"). Опісля додають до кавчука ґлейти, мінії, бариту, крейди, каоліну і т. ін. та барвлять п'ятисірчаком антимону на червоно, сажею на чорно і т. д. Якщо при вульканізації уживається менше (10%) сірки, то кавчук м'який, а якщо багато (25-70%), то повстає ебоніт, тверда ґума.

Вульканізм, збірне поняття для всіх явищ, зв'язаних з викиданням на поверхню Землі з її глибин газових, пливких та твердих гарячих матеріялів.

Вульканіт, скала виливна, застигла на поверхні Землі (базальт, порфір).

Вульканічна туча, туча з ливними дощами під час вибуху вулкану, що нагадує наші хмароломи. Вода змішана з попелом спливає по узбіччі вулкану як грязюка, заливаючи сусідні околиці.

Вульканічний комин, щілина-канал, що

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

веде в глибину Землі. Цим комином добуваються гази і лява.

Вулканічний острів, острів, що повстає на дні моря внаслідок вибуху вулкану: вулкан вибухає і висипує гору, якої вершок підійметься вище рівня моря. Значна частина більших океанічних островів далеко від берегів суходолу є вулканічного походження.

Вулканічний туф, відложжя вулканічних попелищ, пісків і бомб. Відложжя ці бувають або сипкі або споєні й стиснені у тверду скалу.

Вулканічні гори, г., що повстають через насипання вулканічних стіжків і горбів.

Вулканічні землетруси, трясення землі, спричинені вибухом вулкану. Ці землетруси, звичайно слабі, відчуваються лише в найближчій околиці вибуху.

Вулканічні пари й гази: водяна пара (H_2O), пара сірки (S), сірководень (H_2S), двоокис вугля (CO_2), хлороводень (HCl).

Вулканічний попіл, попіл, що твориться з розпилення у повітрі пливкої ляви.

Вулкановий газ, стиснений метан.

Вульпіюс Христіян Авґуст, нім. письм. (1762-1827), здобув славу романом із життя розбійників „Рінальдо Рінальдіні", перекладеним сливе на всі мови. Його сестра Йоганна Христіна Софія була дружиною Гете (1755-1816).

Вульсей (Wolsey) Томас, англ. державний діяч, кардинал (1471-1530), був абсолютним правителем Англії за Генриха VIII.

Вульстен (Wollaston) Вільям Гайде, англ. фізик і хемік (1766-1828). Разом з Дальтоном поклав основу під сучасну атомістику, винайшов кріофор, уліпшив „камеру люциду" Гука, досліджував соняшну дуговину, придумав методу мірення сочинника переломання світла при помочі тзв. граничного кута, досліджував властивості платини, відкрив нові первні: паляд і род.

Вульфіля, також Ульфіля, Ульфіляс (IV в.), єпископ східніх ґотів, для яких переклав св. Письмо. Досі задержалися ще фраґменти чотирьох Євангелій у тзв. Срібній книзі (Codex argenteus).

Вульфова пляшка, шкляна пляшка до витворювання та полоскання газів.

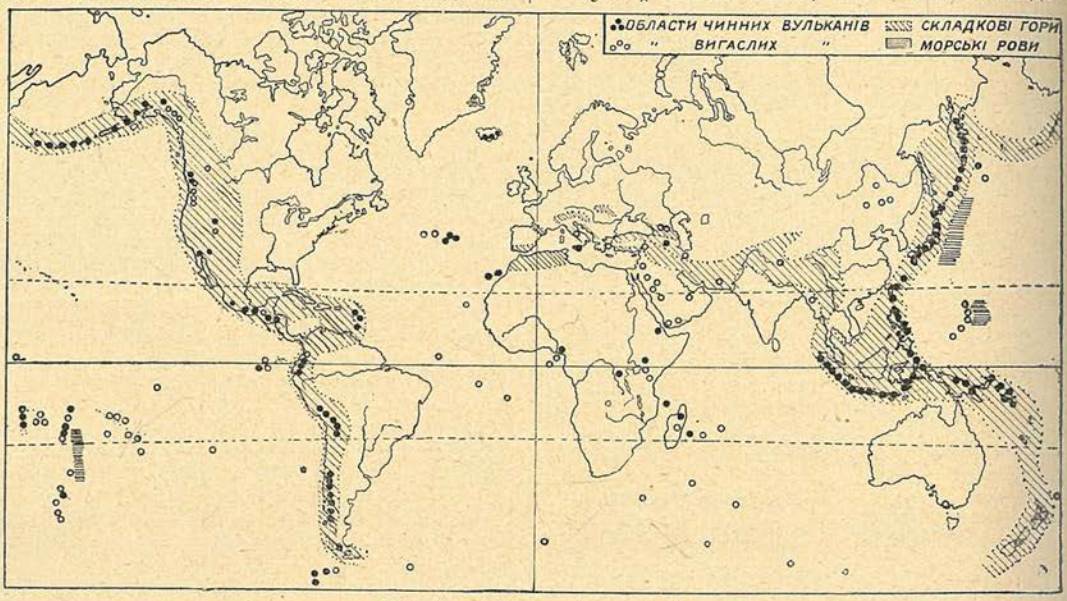

Розміщення вулканів на землі.

Вундт Вільгельм, визначний нім. психолог та фізіолог (1832-1920), автор дуже численних та документальних праць, м. ін. основної праці про психологію народів (Völkerpsychologie), творець експериментальної методи в психології, яку він розвинув широко в інституті ним створеному у Ляйпціґу. Психологія є для нього наукою про увесь наш безпосередній досвід, тоді, як природознавство охоплює посередній досвід, даний нам при помочі вражінь. Душа, як незалежна від матерії річовина, не існує. В. відновляє давній монізм Спінози, спираючи його тільки на досвіді та модерному експерименті (Неоспінозизм).

Вурцбах, 1) фон Танненберґ Альфред (1846-1915), нім. історик мистецтва, автор „Історії голяндського мистецтва"; 2) Констант (1818-93), автор відомого 54 томового австрійського біографічного словника: „Biograph. Lexikon des Oesterreichischen Kaisertums".

Вусоніжці (Cirripedia), морські ракуваті тварини, що живуть постійно прикріплені „ніжкою" до скал, стовпів, надморських будівель, шкаралупок морських слимаків і

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

скойок або до деяких морських тварин (китів, тощо); малі, невиразно членуваті, з 6 парами довгих, галузистих ніжок, якими спричинюють постійний вир в околиці устного отвору, що приносить їм поживу; деякі відміни вкриті шкаралупкою з кількох звапнілих плиток, що надає їм вигляд скойок; інші галапасують на морських тваринах (крабах, тощо).

Вусоніжці, на кусні плаваючого дерева.

Вустер (Worcester), місто, 1) в Англії, 49.000 меш., ст. собор (з VII в.), фабрики рукавичок і порцеляни; 2) в Месечузеці ЗДА, 180.000 меш., університет, залізний промисл.

Ву Тао-Те, славний китайський маляр драконів з VIII в. по Хр.

ВУФКУ, Всеукраїнське Фото-Кіно-Управління.

Вухань (Plecotus auritus), лилик із вухами вдвічі довшими від голови; гл. Лилик.

Вухань.

Вухо, гл. Ухо.

Вухо морське (Haliotis), гл. Слимаки.

ВУЦВК, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, найвищий орган влади в УСРР. Йому належить право вибирати та затверджувати Раду Народніх Комісарів УСРР та різні комісії при ВУЦВК. Він збирається не менше, як тричі на рік на свої засідання. Надзвичайні засідання ВУЦВК-у скликаються з ініціятиви його президії, на пропозицію Раднаркому або одної третини членів ВУЦВК-у. Його постійну щоденну працю веде президія.

Вучанґ, частина Вугану.

Вучов, місто б. Кантону в Китаї, 350.000 меш.

ВЦВК СРСР, Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціялістичних Республік, — вищий орган влади в усьому СРСР. Його вибирає Всесоюзний з'їзд Рад. До нього належать: 1) затвердження, зміни та доповнення конституції СРСР; 2) загальне керівництво зовнішньою та внутрішньою політикою; 3) призначення окремих членів та всього всесоюзного Раднаркому; 4) затвердження голови Раднаркому; 5) взагалі всі питання загально-союзного значіння по конституції СРСР. Окремого голову ВЦВК не вибирає, а головують почерзі голови всіх 4 Центральних Виконавчих Комітетів тих Республік, що творять Рад. Союз. Щоденну біжучу працю залагоджує президія ВЦВК; при ВЦВК існує Рада Національностей СРСР, яка пильнує інтересів всіх народів, що входять у склад СРСР.

ВЧК, Всероссійская Чрезвичайная Комісія для боротьби з контрреволюцією, саботажем, спекуляцією та злочинством у службі. Утворена в Московщині відразу після більшовицького перевороту в жовтні 1917. ВЧК розстріляла б. 2 міл. людей. Після остаточного здавлення контрреволюції в СРСР та після перемоги на зовнішніх фронтах ВЧК перетворена в ҐПУ.

Вчуття, гл. Перцепція.

В'юк, (тюрк.) тягар, вантаж, клунок, який кладуть на звірину.

В'юн, пискір (Misgurnus fossilis), риба з родини короповатих, але з виду подібна до вугра; замітна 10-ма „вусиками" кругом рота; живе в намулистих водах.

В'юрмське зльодіння, остання льодова доба в Европі; залишила на Україні горішній позем лесу, де знаходяться кремінні й кістяні вироби молодо-палеолітичної людини.

В'юртемберґ (Württemberg), півд. союзна держава Німеччини, гориста країна, займає зах. частину горішньо-німецької височини, 19.500 км², 2,600.000 меш. Гол. заняття населення: рільництво, городництво, годівля худоби, управа вина, також промисли: металевий і волокняний, годинникарський і ґалянтерійний. Гол. місто Штутґарт.

В'юртемберґія, від 84 по Хр. під римською владою; в III в. алемани, до XIII в. частина швабського князівства, опісля самостійне графство; 1495 князівство, 1806 королівство, 1918 республіка.

В'юрц (Wurtz) Адольф Шарль, фр. хемік (1817-84), численні, різнородні досліди, практичні й теоретичні та науково-педагогічні праці.

В'юрцбурґ (Würzburg), місто в Баварії над Майном, 92.000 меш. Собор з XII в. і багато ін. старинних будівель, особливо в стилі рококо, університет від 1402.

В'юстенфельд (Wüstenfeld) Гайнріх Фердінанд, нім. орієнталіст (1808-99), проф. у Ґетінґені, вславився виданням і опрацьованням араб. історичних та геогр. джерел.

В'яз (Ulmus effusa), базькувате дерево до 35 м. вис., в лісах півн. і серед. Европи; його деревно ціниться задля його високої ужитковости в столярстві, колесарстві, токарстві.

В'язане господарство, відома з часів світової війни господарська система, що полягає на далекойдучім обмеженні свободи торговлі. Першим кроком до в'язаного господарства в часі світової війни було признання м о р а т о р і ї усім довжникам; потім прийшли м а к с и м а л ь н і (тверді) ціни, головно на харчові товари; за ними пішов примус здавати рільні продукти по означених цінах тільки в руки уповноважених до того державою господарських ц е н т р а л ь; врешті наступило р а ц і о н у в а н н я споживання, себто видача хлі-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ба, цукру, м'яса, навіть матерії лише на картки, видавані урядом окремим родинам. В СРСР й досі (1930) панує в'язане господарство; в Польщі з нього залишилося: обмеження у зовнішній торговлі, максимальні ціни на цукор, хліб, муку, м'ясо (очевидно теж сіль, тютюн, спирт, як монопольні товари), та охорона льокаторів. Найбільшими противниками в'язаного господарства є прихильники тзв. господарського лібералізму (повної свободи торговлі).

В'язання атомів, спосіб сполучення атомів якогось первню у молекулі; в'язання може бути просте, якщо первні одновартісні, пр. для водню є H—H, подвійне для двовартісних первнів, пр. для кисню O=O, потрійне для тривартісних первнів, пр. для азоту N≡N. Одначе в органічній хемії два атоми вугля (C) можуть мати всі три роди в'язань, пр. етан має взір $H_3C—CH_3$, етилен $H_2C=CH_2$, ацетилен HC≡CH. Замітні також органічні сполуки азоту з подвійним та потрійним в'язанням, пр. азобензоль: $C_6H_5—N=N—C_6H_5$, бензольдіязоамоніюм-гідроксид: $C_6H_5—N\equiv N.$ (OH).

В'язанки судин, гл. Ростинні судини.

В'язем'ський, 1) Павло, князь, рос. письм., сенатор (1820-88), ініціятор оснування „Общества любителей древней письменности", автор м. ін. двох праць про „Слово о полку Ігоревім"; 2) Петро, князь, рос. поет, літературний критик і журналіст (1792-1878), батько попереднього, приятель Пушкіна.

В'язкість, липкість, співчинник внутрішнього тертя рідин і газів. Якщо дві сусідні верстви течі пливуть з різною скорістю, то швидча прискорює повільнішу, повільніша опізнює швидчу з причини внутрішнього тертя, себто взаємного впливу молекул. Величину внутрішнього тертя, себто силу, з якою діє швидча верства на одиницю граничної поверхні повільнішої верстви, можна докладно обчислити.

В'язло, зв'язка (ligamentum), болонясті, або сухожилкові сполучнотканні твори, які лучать між собою кістки або хрястки.

В'язлов Андрій, укр. громадський діяч (1862-1919), посол до 1-ої Державної Думи, де був членом Укр. Громади, опісля член ТУП-у, за Укр. Центральної Ради генеральний суддя, за гетьманства сенатор і міністер судівництва, за Директорії працював на півд.-зах. фронті, як представник Червоного Хреста. Помер у Кам'янці на висипний тиф.

Андрій В'язлов.

В'язниця. Старовина не знала в. як кари. В'язнено тільки полонених, поки не продано їх як рабів, та підозрілих, аж до вирішення їх долі судом, врешті політичних противників. Їх держали в якімнебудь пригожім місці: в храмах, каміньоломах, баштах, вежах (звідси „тюрма"), тощо. Аж в добі рим. монархії зустрічаємо окремі в. В середніх віках теж не було зразу в. як кари; щойно у XVI в. з'являється кара в'язницею за всякі провини. Її розуміли зразу як „відплату" і положення в'язнів було жахливе. Вони були зовсім безправні, тільки церква в романських краях піклувалася ними з гуманітарних мотивів (деякі ордени мали щодо цього окремі привілеї). При кінці XVII в. починається зразу в Америці, відтак в Европі змагання до реформи в'язниць. Висувається „поправа", як ціль в'язниці. Появляються перші правильники для в'язниць — початок окремого законодавства про в'язниці. На в'язниці призначуються окремі будинки — зразу ст. замки, манастирі, відтак особливо до цього будовані. Повстала окрема галузь законодавства, що займається проблемою в'язниць, в останніх часах також окремі унів. катедри. Окремі товариства й конґреси займаються теоретично й практично справою в'язниць та в'язнів. Момент поправи в'язня висувається на перший плян. Повстають різні теорії щодо будови в'язниць і способу відбування кари (праця, освіта), залежно від індивідуальности в'язнів. Особливу увагу звертається на молодих в'язнів. Найзамітніша „ірійська" або „проґресивна" система, що ділить кару в'язниці на 4 етапи: в'язень перебуває спершу в одиночній келії, відтак у спільній, далі в „переходових" заведеннях, у пів-вольних умовах, врешті останню стадію на волі, під умовою, що більше не провиниться.

В'язовик, камінна липа (Ptelea), ростина з родини рутових; мале дерево з півн. Америки, з довгоспиниковими, трилистими складними листами; овочі подібні до крилаток в'язу; оздобна деревина у садках.

В'язьма, рос. місто в гор. Подніпров'ї, 20.000 меш., ткацький осередок, торговля медом і льоном. Згадується вже в XI в.

В'ятичі, східньо-слов'янське плем'я, що в IX в. жило над Окою; вважається одним із пращурів московського народу.

В'ятка, 1) права притока Ками, 1.275 км. дов.; 2) місто і пристань над нею, знане ще 1181, як Хлинів, союзне місто В. Новгороду, при важнім шляху з балтійських країв до Уралу, нині при залізничім шляху Ленінград—Тюмень, 61.000 меш., фабрики шкір, свічок. 1679-82 воєводою у В'ятці був гетьман Петро Дорошенко, засланий на Московщину.

В'ячеслав, син Володимира Мономаха, київський князь (1139 і 1150-4); правив спільно з Із'яславом Мстиславовичем.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Г

Г, цсл. глагол, приголосна шелестівка, 4 буква в укр. абетці; лат. H, у римлян означувало 200, тепер у хемії H = первень водень, в астрономії h=година (hora), при мірах г (h)=гекто=сто, при грошах h=гелєр (сотик), в ґеометрії h=висота, на рецептах h=зілля (herba), в музиці H, h= назва 7-го тону в природній скалі C-dur, тзв. „уводний“ (нім. Leitton) або „характеристичний“ тон цієї скалі.

Га, гектар.

ГА, скорочення для Галицької Армії; гл. УГА, Українська Галицька Армія.

Габ, ріка в Белюджістані, 750 км. дов., впадає до Індійського океану.

Габа, (араб.) грубе, біле сукно.

Габа Альойс, чес. композитор, *1893, представник чвертьтонової музики.

Габанієра, (есп.) веселий, ніжний есп. танець у такті $^2/_4$, популярний гол. на острові Куба.

Габданк, герб Б. Хмельницького.

Габданк, абданк, старинний шляхетський герб; його вживав Богдан Хмельницький.

Габделіч Юрій, із Загребу, хорв. письм., єзуїт (1609-78). Один із перших, після перемоги католицизму над реформацією й переваги латини над хорв. мовою, став писати знову похорватськи.

Габенек Франсуа Антуан, фр. музика (1781-1849), скрипак, дириґент і директор Великої Опери в Парижі.

Габер Фріц, нім. хемік, проф. унів. у Берліні, *1868, витворив 1910 амоніяк з повітря і води; нагорода Нобеля 1918.

Габерлянд (Haberlandt), 1) Ґотліб, нім. ботанік, проф. унів. у Берліні, *1854, дослідник анатомії й фізіольоґії ростин; 2) Міхель, нім. етноґраф та етнольоґ, *1860, проф. віденського унів., директор „Етноґр. Музею“ у Відні, один із основників сучасної порівняльної етноґрафії, автор цінних етноґр. праць („Völkerkunde“, „Oesterr. Volkskunde“ й ін.), знавець слов. нар. мистецтва.

Габерль Франц Ксавер, нім. музика (1840-1910), відомий дослідник поліфонічної церковної музики XV-XVII вв., автор поважних публікацій церковної музики з тих часів.

Габібула (Габіб Уллаг), емір Афґаністану (1872-1919), вбитий атентатчиком.

Габілітація, (лат.) університетський іспит, що дає право викладати на університеті.

Габіт, (фр.) ряса, звич. чернеча одежа.

Габітус, (лат.) зовнішній вигляд, постава, вбрання; в медицині ознака „конституції“; гл. Конституція. Г. дерева, зовнішній вигляд дерева, який творять: постать стовбура й корони, рід та спосіб розміщення й розростання гілок.

Габрійович Павло, укр. різьбар і золотар. Виконав богородчанський іконостас. Жив у полов. XVI в.

Арх. Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний).

Габсбурґ Вільгельм, австр. архикнязь, другий з черги син Карла Стефана, *1895, під час світової війни полковник і командант ґрупи, до якої належали УСС. 1918 був із УСС на Україні, 1919 за Директорії полковник армії УНР. Відомий у війську під прізвищем Василь Вишиваний. Пробував сил у поезії (збірочка „Минають дні“ 1921).

Габсбурґи, назва родини, з якої походили австр. князі та архикнязі від 1282, мад. та чеські королі від 1526 і австр. цісарі від 1804. Від 1438-1806 вони були римсько-нім. імператорами, від 1516-1700 еспанськими королями. Назва Г. походить від назви замку Habichtsburg над Аарою, збудованого 1028 страсбурським архієп. Вернером. Історія Г. однозначна з історією різних їх земель. Основу могутности роду поклав цісар Рудольф I 1273-91, що своїм синам надав князівство Австрії 1282. Рим.-нім. цісарями були: Альбрехт I 1298-1308, Фридрих Красний 1313-30, Альбрехт II 1438-39, Фридрих III 1440-93, Максиміліян I 1493-1519, добув для Г. Бурґундію; Карло V 1519-56, володів в Еспанії і Німеччині; після його абдикації Г. діляться на дві лінії австрійську і еспанську. Австрія: Фердинанд I 1556-64 добув корону Чехії й Угорщини, Максиміліян II 1564-76, Рудольф II 1576-1612, Матвій 1612-19, Фердинанд II 1619-37, Фердинанд III 1637-57, Леопольд I 1658-1705, Йосиф I 1705-11, Карло VI 1711-40. На основі праґматичної санкції одержала Австрію Марія Терезія 1740-80, що подружилася з льотаринським кн. Францом Стефаном (цісар 1745-65) з габсб. льотаринської родини; Йосиф II 1765-90, Леопольд II 1790-92, Франц II 1792-1806, прийняв титул австр. цісаря 1804-35; Фердинанд I 1835-48, Франц Йосиф I 1848-1916, Карло I 1916-18. Еспанія: Филип II 1556-98 і ін.; На Карлі II 1700 есп. лінія вимерла. При всій виїмковій карієрі родини Г. вона не видала ніодного великого державного мужа, за виїмком Карла V і може Йосифа II. Чимало членів цієї родини виявило сильні ознаки умової ненормальности, а протягом минулого віку були вони відомі своїми чудернацькими

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

примхами та пригодами. Були майже без виїмку консерватистами і сильно прив'язаними до монарх. традиції. Від XVI в. майже всі стояли на сторожі католицизму. Виїмок між ними Йосиф II. Архикнязь Рудольф і Йоган Орт — згинули нещасливо та таємно. Г. вміли зміцнювати своє становище зовнішніми обставинами і корисними подружами. Звідсіля пішла приповідка „Bella gerant alii, tu, felix Austria, nube“ (Нехай інші ведуть війни, ти, щаслива Австріє, дружися). Всі члени Г. мали великі маєтки в землях і дорогоцінностях, які втратили після розпаду Австрії.

Гава, гл. Воронуваті.

Гаваї, найбільший острів архіпеляґу Сендвіч Айлєнд, 10.398 км² і 47.000 меш., гористий (до 4.208 м. вис.), чинні вулкани, гол. місто Гільо, 12.000 меш.

Гавайці, первісна людність гавайських островів, споріднена щодо типу, мови й побуту з ново-зеляндцями; вимирає поволі й має тепер не більше 20.000 душ.

Гавана (Habana, Havana), вл. Сан Крістоваль де ля Гавана, гол. місто й пристань Куби, 563.000 меш., університет; вивіз цукру, меляси, тютюну й цигар, званих гавана.

Гавань, (гол.) пристань.

Гавас (Havas), Ава́, гл. Аґенція.

Гаваш, ріка на півд.-схід від Абесинської височини, 800 км. дов., вливається до озера Абгебад.

Гавбиця, (нім.) артилєрійське знаряддя, посереднє між каноною й мортирою (мерзером), середньої довжини й калібру 10-15 цм., для плоско- і стрімкопадного вогню. Появилася г. в Німеччині в XV в., спершу стріляно з неї камінням, від XVII в. вибуховими стрільнами. Українські війська — Наддніпрянські й УГА мали гавбиці рос. і австр. походження; гл. Гармата.

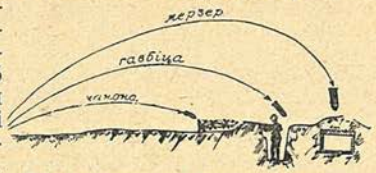

Лет кулі мерзера, гавбиці, канони.

Гавбракен (Houbraken), прізвище двох голянд. мистців: 1) Арнольд, рисівник, портретист (1660-1719), автор життєписів мистців; 2) Якоб, син Арнольда (1698-1780), маляр і рисівник-ґравер.

Гаввата, (євр.) — (гр. літостротон = „камінний поміст“), площа, вимощена камінням, на якій було головне судище в Єрусалимі. На цій площі, в преторії стояв Ісус Христос на суді перед Пилатом.

Гавеляни, слов. плем'я, що в IX і X вв. заселяло нинішню Бранденбурґію, в XII в. завойовані німцями, згодом знімчилися.

Гавель (Havel), права притока Лаби, 371 км. дов., 24.351 км² сточища, гол. артерія середущої Німеччини, що зв'язує її багатьома каналами з Одрою, отже з Півн. і Балтійським морем.

Гавельок, (анґл.) рід плаща без рукавів з розрізами на руки під пелєриною, що є наверху, від прізвища анґл. ґенерала Гавельока (1795-1857), що вславився боями в Індії.

Гаверзові канали, ніжні розгалужені цівочки в костях хребовців, якими проходять або проходили кровоносні жилки.

Гавз (House) Едвард Мандел, ам. полковник-дипльомат, *1858, під час світової війни заступник Вілсона в Європі, опісля заступник ЗДА в головній воєнній раді Антанти та при мировых переговорах 1918.

Гавзен (Hausen) Макс, ґраф. нім. ґенерал (1846-1922), міністер війни 1902-1914, з початком світової війни командант 3 армії проти Франції. Спомини про битву над Марною.

Гавзер (Hauser), 1) Каспар, таємний знайда з Нірнберґу, якого походженням займалася живо нім. суспільність, а згодом історики й письменники. Появився 1828, убитий невідомою рукою 1833. 2) Отто, нім. антропольоґ, *1874, дослідник доісторичної людини.

Гавлічек-Боровський Карель, чес. письм. і громадський діяч (1821-56), основник „Národní-x Novin“ 1848, першої чес. ґазети в европ. стилі, поруч Паляцького провідник чес. політики, яка домагалася автономії для чехів, журналіст, критик і визначний поет-сатирик, що боровся з деспотизмом і три роки просидів у тюрмі. Автор сатиричної поеми „Хрест св. Володимира“ і „Тирольські елєґії“, перекладених по укр. І. Франком. Переклав на чес. „Мертві душі“.

Карель Гавлічек-Боровський.

Гавптвах(т)а, приміщення головної військової варти.

Гавптман, 1) Ґергард, нім. драматурґ і повістяр, *1862, здобув собі ім'я натуралістичними п'єсами: „Самотні люди“ й „Візник Геншель“, відтак соціяльною драмою „Ткачі“, згодом перейшов до символічних: „Небесна подорож Ганусі“, „Затоплений дзвін“, „І Піппа танцює“. Нагорода Нобеля. 2) Моріц, нім. композитор і муз. теоретик (1792-1868); писав різні сольові й хорові твори, також: „Природа гармоніки й метрики“.

Ґергард Гавптман.

Гавр (Le Havre), фр. місто при устї Сени, 158.000 меш.; друга пристань Франції (12,150.000 реґістрових тон нетто обороту річно), важна для зносин з Анґлією та ЗДА.; торговля бавовною, вовною, цукром.

Гавриїл, (євр.) „Божий муж“, у христ.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

реліґії один із вищих янголів, що в Ст. і Нов. Завіті є вістуном радісної новини.

Гавриїл, вл. Григорій Кремінецький, укр. церк. діяч (б. 1715-1783), київський митрополит від 1770.

Гавриїл Домецький, укр. письм., чернець, вихованець київської академії, духовну карієру зробив на Московщині, де був архімандритом Симонового манастиря в Москві. Належав до партії реформи. 1709 позбавлений настоятельства, вернув на Україну, де незабаром і вмер.

Гавриїл Раїч, серб. патріярх у рр. б. 1650-56, повішений у Бруссі на приказ султана, як ворог султанової влади. Серб. церква причислила його до святих.

Гаврилко Михайло, укр. різьбар, родом з Полтавщини (1882-1919), брав участь у роботі РУП, вчився в краківській Академії Мистецтва, 1914-18 як Січовий Стрілець, працював у таборах полонених. 1919 служив у тзв. Сірій Дивізії й згинув у боротьбі з більшовиками. Брав участь у конкурсі на пам'ятник Шевченкові у Києві.

Гаврищук Микола, нар. учитель, *1884, один із укр. соціял-демокр. діячів на Буковині (був послом до сойму), автор методичних підручників, перекладчик педаґоґічних творів (Ляй, Кершенштайнер і ін.).

Гавс (Haus) Антон, австр.-угор. адмірал (1851-1917), головний начальник австр.-угор. фльоти у світовій війні.

Гавф (Hauff) Вільгельм, нім. письм. (1802-27), якого казки на народні мотиви належать до кращих у світовій літературі.

Гавх (Hauch) Йоганнес Карстен, дан. поет, повістяр і драматурґ (1790-1872). Гол. твори „Ліричні поеми і романси", „Вальдемар Сейр", „Маршал Стіґ", „Вільгельм Заберн".

Гагри, містечко й кліматична стація над Чорним морем в Абхазії.

Ґаґа (Haag's Gravenhage), гол. місто Голяндії, 5 км. від Північного моря, 408.000 меш.; осідок Найвищого Міжнароднього Суду, основаного в 1913; Академія міжнароднього права, ґалєрія образів (Рембрандт та ін.), королівська бібліотека, Палата миру; металевий і деревний промисл. 1899 і 1907 в Ґ. були дві світові мирові конференції.

Ґаґа: Палата миру.

Ґаґада, (євр.) частина талмуду, що передає біблійний матеріял з моральною наукою; переказ про вихід жидів з Єгипту, читаний ними як молитва в перші вечорі Пасхи; перерібка біблійної теми у формі казкового оповідання.

Ґаґен, герой нім. епопеї „Пісня про Нібелюнґів", убійник Зіґфріда за намовою Брунгільди, вбитий за це Кримгільдою.

Ґаґен, нім. місто в Рурській області, 100.000 меш.; залізний і ткацький промисл.

Ґаґенбек Карл, нім. зоольоґ (1844-1913), власник великої менажерії й зоол. саду б. Гамбурґа, написав „Про звірів і людей".

Ґаґіо... від гр. ґаґіос: святий.

Ґаґіоґрафія, (гр.) гл. Аґіографія.

Ґаґіольоґія, (гр.) гл. Аґіографія.

Ґаґіон-Орос, (гр. Свята Гора), гл. Атос.

Ґаґіотика, наука про досконалення себе.

Ґаґія-Софія, гл. Софійський собор.

Гад, 1) біблійний патріярх, син Якова від Зелфи, родоначальник Гадового покоління; 2) пророк, сучасник Давида.

Гад, гл. Плазун.

Гадара, укріплена столиця палестинської области Переї.

Гадес, 1) бог підземелля, Плютон, брат Зевеса й Посейдона, муж Персефони; 2) підземелля, царство померших, пекло, гл. Ад.

Гадж, (араб.) проща, яку кожний мусульманин повинен відбути раз у житті до Мекки та Медини.

Гаджар, (араб.) „чорний камінь" у Мецці, який цілують прочани.

Гаджеґа, 1) Василь, учений дослідник історії укр. Закарпаття, *1864, канонік гр.-кат. капітули в Мукачеві, дійсний член НТШ; розвідки з історії церкви в „Науковім Збірнику" ужгородської „Просвіти", статті з історії культури в місячнику „Подкарпатская Русь"; 2) Юлій, проф. богословського ліцею в Ужгороді, *1879, автор богослов. та іст.-культ. праць „Історія ужгородської богослов. семінарії" та ін. Русофіл.

Василь Гаджега.

Гаджибейський лиман, гл. Хаджибейський лиман.

Гаджі, (араб.) магометанський прочанин, гол. той, що йде до Мекки поклонитися гробниці Магомета, або християнський прочанин до Єрусалиму; титул у роді „пан".

Гаджі Ґірей, кримський хан (1430-66), творець крим. орди, основник династії Ґіреїв.

Гаджі-Мурат, кавказький повстанець проти Росії, що зрадив своїх, а опісля утік від москалів 1852 і був убитий; став героєм повісти Толстого.

Гаджіч, 1) Антоніє, серб. театральний діяч, 27 літ вів театр у Новім саді, заложив театральний часопис „Позориште", що виходив 1872-1909, редаґував „Letopis", „Mlada Srbadija"; 2) Йован, серб. державний діяч і письм. (1799-1869), писав під псевд. Мілош Светіч; за кн. Міloша редаґував закони і був головним орґанізатором державних властей у Сербії.

Гадзевич Рафал, поль. маляр псевдокляси́чного напрямку, українець з походження (1803-86), м. ін. малював іконостас у Старяві, мостиського повіту в Галичині.

Гадік фон Футак Андреас, ґраф, австр. фельдмаршал (1710-90). Брав участь у війні

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

за есп. спадок та в турецькій. Полишив денник цікавий для історії його часу.

Гадожер, крачун (Circaetos gallicus), птах з роду хижаків, величини індика, бурий; живиться плазунами, також вужами й зміями, живе над Середземним морем та в півд. Україні.

Гадрамут (Hadramaut), або пустиня Роба, півд. частина Великої Півд. Арабської пустині, частина брит. кольонії Аден; 800.000 км² і 120.000 меш.

Гадріян, Публій Елій (Publius Aelius Hadrianus), рим. цісар 117-138 по Хр., забезпечив границі, висипав вали в Британії проти піктів, полишив будови, м. ін. гробницю, тзв. замок Ангела в Римі.

Гадріян.

Гадріянова віля, гл. Тіволі.

Гадсон (Hudson) Генрі, брит. моряк (1550-1610), зробив 4 полярні подорожі, прослідив залив б. Канади, прозваний його іменем.

Гадсон, ріка в ЗДА, вливається до моря б. Нью-Йорку, 520 км. дов.

Гадсонів залив (Hudsonbai), затока на півн. сході Канади, 1,222.000 км², лучиться Гадсоновою протокою з Атлянтійським океаном; доступна до плавби лише літом.

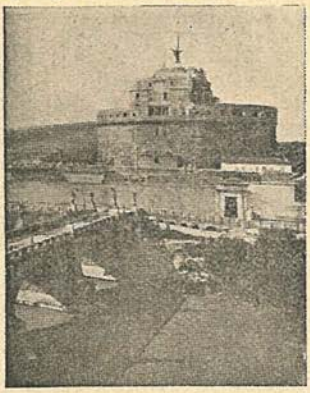

Гробниця Гадріяна, сьогодні Замок Ангела.

Гадсонова країна (Hudsonland), давня назва брит. Півн. Америки, від назви брит. Гадсон Бей-Компанії, що її експлюатувала.

Гадюка (Vipera), змія з їдовитими двома зубами на горішній щоці. З багатьох родів замітні: г. звичайна (V. berus), б. ³/₄ м. дов. темно-забарвлена, з чорною хвилястою смугою на хребті, живе в Европі й півн. Азії; г. щитуха (V. aspis), б. ¹/₂ м. дов. з 4-ма рядами темних плямок на тілі; г. носоріжка, б. ³/₄ м. дов. з малим ріжком на кінці гор. щоки, найїдовитіша з усіх европейських гадюк; любить сидіти в піску; г. рогата (Cerastes cornutus), б. ³/₄ м. дов. темно-плямиста, живе в півн. Африці й Сирії; до найбільших і найїдовитіших гадюк належить тарахкавка (Crotalus horridus), б. ¹/₂ м. дов. бураво сіра з чорними поперечними пругами, має на кінці хвоста рогові обручі, при помочі яких тарахкає при повзанню; живе в півд. країнах Півн. Америки.

Гадюка тарахкавка.

Гадюча преса, преса, що бере допомогу від уряду і є від нього залежна.

Гадючий поріг, гл. Вільний.

Гадючі фонди, фонди, що їх уряд має на свої довірочні потреби; їх уживають часто на допомогу для преси, яка боронить політики уряду.

Гадючка червонява (Amanita rubescens), їстивний гриб, хоч належить до роду мухоморів, з бурою або блідо-рожевою шапочкою, з білими бородавочками, м'якиш набігає рожево. Г. бородавчаста (A. phalloides), подібний до попереднього, часом з зеленавою шапочкою, але з синьою, згрубілою ніжкою і білими пластинками зі споду; дуже трійливий.

Гадючник, лабазник (Spiraea filipendula), зелиста ростина, з родини трояндуватих, до 70 цм. вис., з дрібним, білим цвітом, росте по сухих степах і гущавинах; плекають також по квітниках; відвар із нього вживають на обклади й п'ють як лік проти укусу гадюк, також на скріплення шлунку.

Гадяцька унія, договір гетьмана Виговського з Польщею з 1658, названий так тому, що він доповняв Люблинську унію. Польща мала стати єдиною Річпосполитою, зложеною з Корони, Литви й В. Князівства Руського, зі спільним королем і соймом; отже це була реальна унія. Г. у. потвердив сойм та вона не вдержалася. Її автором мав бути Юрій Немирич; була це спроба вирішення укр.-поль. питання в згоді з Польщею проти Москви.

Гадяч(е), місто при впаді ріки Груні в Псьол на Полтавщині, в Роменській окрузі, 10.215 меш.: українців 77·8%, жидів 17·3%, росіян 3·7%. 1658 заключив тут Виговський договір з Польщею. Родинне місто Драгоманова.

Гаєвський Степан, директор загального департаменту Державної Канцелярії за Центр. Ради. Арештований і поставлений перед німецький військовий суд за виведення банкира Доброго.

Гаєк Андрій, укр. оперовий співак, *1873, виступав зразу на укр. сцені, відтак на чужих сценах у Львові, Варшаві, Познані, Любляні й Відні.

Гаєк Вацлав, із Лібочан, чес. письм., написав гарною народньою мовою патріотичну хроніку Чехії в католицькому дусі, повну вигадок і хвали для чес. шляхти, †1552.

Гаєр (Heyer) Карл, нім. лісівник (1797-1856), автор гарних підручників лісівництва.

Гаєрманс (Heijermans) Герман, голянд. письм. (1864-1914); повісті з жид. життя й ціла низка п'єс, з яких найбільший успіх мала „Надія" виставлена в Парижі та Льон-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

доні. Інші п'єси „Дора Кремер", „Ґетто", „Молися і працюй" (Ora et labora).

Газа, вл. Ель Газа, схід. частина Неджду над Перським заливом, гол. місто Ель Гофуф.

Газават, у мусулман: свята війна проти невірних.

Газалі Абу Гамід-Могамед, мусулманський богослов XI в., родом із півн.-перс. міста Туса в Хоросані. Вславився своєю богословською енциклопедією. Льоґіка Г. попала в XV в. на Україну за жид. посередництвом і була відома як льоґіка Авіясафа або жидівствуючих.

Газард, гл. Азарт.

Газарі, набійниці, ладівниці, пришиті спереду на чемерці чорноморських козаків.

Чорноморець з газарями на чемерці.

Газе (Haase), 1) Гуґо, нім. політик (1863-1919), провідник соц.-дем партії, у 1918 член революційного уряду, вбитий в атентаті; 2) Фелікс, нім. учений, проф. унів. у Бреславі, *1882, автор багатьох праць про унію схід. церкви з Римом; 3) Фрідріх, нім. артист-актор (1825-1911), 1870-6 директор ляйпцізького міського театру.

Газе (Hase) Карл Авґуст, нім. протест. богослов та історик церкви (1800-90), уславився своїми характеристиками осіб і подій.

Газенклєвер Вальтер, нім. поет драматурґ, *1890, сміливими сюжетами виступив проти сліпого послуху „старим авторитетам". Його п'єси „Син" і „Подружжя заключаємо в небі" дали привід до прилюдних скандалів.

Газета для народніх учителів, офіціяльний тижневик для діточих захистів, народніх і міщанських шкіл у Мадярщині. Виходила в Будапешті від 1868 до 1873 включно (від 1872 фонетикою).

Газета Школьна, педаґоґічний двотижневик, виходив у Львові в 1875-9.

Газькі мирові конференції, міждержавні конференції в Газі з 1899 і 1907, що мали на меті витворити загальну орґанізацію міжнародньої спільноти для забезпечення миру. Одначе вони обмежилися тільки спробами, не осягнувши загального міжнароднього значіння. Першу конференцію (1899) скликано за почином царя Миколи II, щоби припинити на означений час зброєння; вона розглянула багато питань миру й війни, м. ін. питання постійного мирового трибуналу, для якого осідком призначили Ґаґу. Друга конференція (1907), в якій взяло участь 44 держави, розглянула ще важніші проєкти про початок війни, заборону деяких способів ведення війни, тощо, але її рішень держави досі не прийняли.

Гаївки ґаїлки, ґагілки, ягілки, магілки, галагівки, лагойки, галі, рід гал.-укр. обрядових пісень-веснянок, що співаються дівчатами виключно на Великдень коло церкви. Г. бувають двоякі: одні з окремими іграми, другі без ігор, — ці пізнішого походження, але численніші. Звичайно дівчата співають їх, ідучи в колесо або кривий танець. Хлопці бавляться окремо, або стоять і прислухуються, та часом, зачеплені дотинками на свою адресу, відповідають співом або, впадаючи гурмою між дівчат, переривають на хвилю забаву. Г. вирізняються зпоміж ін. пісень своїм складом, змістом і мельодіями. Збірку їх видав В. Ґнатюк у „Матеріялах до укр. етнольоґії", видання НТШ.

Гаївки (образ Ів. Труша).

Гаїті, Еспаніоля, Санто Домінґо, 1) один із В. Антильських островів, має 75.074 км², а з кількома меншими острівцями 77.253 км²; здебільша низинний, а лише в частині гористий (до 3140 м.), дуже врожайний, хоч запущений; ділиться політично на Гаїті (зах.) і Домінікана (схід.); 2) республіка, має 28.676 км² і 2,090.000 меш. (9/10 неґри, 1/10 муляти), що говорять по-французьки, бо Г. було колись фр. Зах. Гаїті є ліпше загосподарене та заселене, як Домінікана; нині Г. є держава під впливами ЗДА. Гол. місто Порт-о-Пренс. Гол. продукти — кава (30 міл. кґ.), бавовна, дерево та цукор.

Гайберґ (Heiberg) Йоган Людвіґ, дан. драматурґ (1791-1860), автор казкових п'єс і перших водевілів у Данії.

Гайворон, гл. Воронуваті.

Гайворонський Михайло, укр. композитор, *1892, старшина УСС, орґанізатор військових орхестр у 1914-17 рр., автор популярних стрілецьких пісень. Від 1925 у ЗДА, де орґанізує укр. хори.

Гайдамаки, 1) назва різних військових формацій в Українській наддніпрянській Армії. Найбільше звісними були Чорні гайдамаки, тзв. „чорношличники"; 2) гл. Гайдамаччина.

Гайдамаки, часопис видаваний у Львові в 1902-7 Михайлом Петрицьким.

Гайдамацький загін, укр. військова частина за Центральної Ради, рекрутувався з Уманщини.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гайдамацький Слобідський Кіш, сформований за Центр. Ради. На чолі його стояв от. Петлюра. В січні-лютім 1918 ГСК здержував на Лівобережжі підхід армії Муравйова на Київ; брав участь у боях за київський арсенал.

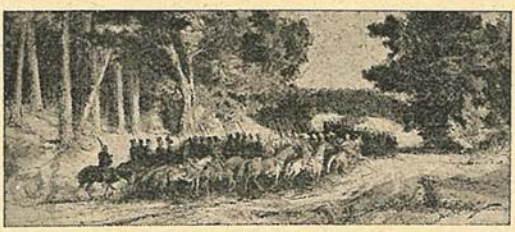

Гайдамаки (образ О. Сластьона).

Гайдамаччина, народній рух на правобічній Україні в XVIII в. з соціяльним характером, звернений проти панів, жидів і католицького духовенства. Назва „гайдамаки" вжита вперше в 1717 в універсалі реґіментаря Галецького; пішла мабуть від турецького, запозиченого від арабів „гада", значить непокоїти, хвилювати. Гайдамаки вели свої напади звичайно окремими незалежними відділами, якими проводив той, що складав їх. Відділи складалися здебільша з селян невдоволених кріпацтвом. Але до них входили і міщани, ремісники й бездомні збіднілі шляхтичі. Велику ролю грало в гайдамацьких рухах Запоріжжя, яке, як каже В. Антонович, було необхідним провідним їх елементом. Головні виступи гайдамаків були 1734-36 в Браславщині (ватажки Верлан, Грива, Харко, Гнат Голий та ін.), 1750 на схід. Поділлі й півд. Київщині; найбільший 1768 під проводом запорожця Максима Залізняка, сотника двірських козаків Івана Гонти, Семена Неживого, Івана Бондаренка, Якова Швачки й ін.; гайдамаки добули тоді Гуманя, Хвастів та ін. міста і вчинили там погром шляхти. Г. була придушена поляками при помочі Росії; учасників карано жорстокими муками й смертю.

Гайдар, гл. Айдар.

Гайдар-паша, місто б. Скутарі, пристань, 35.000 меш., початок анатольської залізниці.

Гайдебуров Павло, рос. журналіст, українець з роду (1841-93), видавець і редактор ліберальної ґазети „Недѣля", співробітник укр. „Основи", де провадив „Южнорусскую лѣтопись", перекладчик Шевченкових „Гайдамаків".

Гайдельберґ (Heidelberg), місто в півн. Бадені над Некаром, 82.000 меш.; університет (1386) з великою бібліотекою, Академія Наук; промисл (хірурґічне приладдя), руїни замку з XIII в.

Гайденштайн (Heidenstein) Райнгольд, поль. історик (1556-1620), автор книжки „De bello moscovitico" (1594) й історії Польщі часів Зиґмунта Авґуста, виданої А. В. Старчевським в „Historiae rutenicae scriptores" (1841).

Гайденштам (Heidenstam) Вернер, швед. повістяр та історик, *1859; написав: „Hans Alienus", „Рід Фолькунґів", „Ліс шумить" „Карло XII та його лицарі", де говорить і про Мазепу. Лавреат Нобеля 1916.

Гайдерабад (Hyderabat), 1) васальна держава брит. Індії між ріками Ґодаварі та Кістна, 215.000 км² і 12,500.000 меш.; 2) її столиця, 404.000 меш., ткацький і паперовий промисл; 3) місто недалеко дельти Інду, 80.000 меш.; мистецький промисл.

Гайдн (Haydn) Йозеф, славний нім. композитор, слов. походження (1732-1809). 24 опери призначених тільки для домашнього театру, 125 симфоній, 175 творів на баритон, 20 концертів на різні інструменти, 77 струнних квартетів, 35 тріо для фортепіяну, 13 месс, 13 ораторій та багато інших творів. Є, між іншим, автором австр. гимну. Г. є творцем і головним представником новітньої класичної інструментальної музики, особливо у камерним смичковім квартеті й симфонії в добі перед Бетговеном.

Йозеф Гайдн.

Гайдпарк (Hydepark), великий парк у середині Льондону, де м. ін. відбуваються віча й проповідують різні секти.

Гайдук, (гайду́ — погонич) первісно в Угорщині пастух, далі на Угорщині й на Балканах втікач, що ховався від тур. гнету в лісах та горах і вкупі з іншими воював із наїздниками. Пізніше г. звалася на Угорщині піша міліція, а опісля в XVI-XVII вв. легка піхота; на карпатськім підгір'ї панська сторожа для оборони від опришків. На Україні — надвірні козаки по панських дворах, опісля взагалі льокаї. На Балканах гайдучество, як визвольний рух, що сильно нагадував укр. запорожців або гайдамаків, не переривалося аж до визволення Сербії й Болгарії зпід тур. ярма й викликало окремий рід нар. поезії — гайдуцькі пісні, що виспівують геройські подвиги г. Дещо з тих пісень переклав І. Франко.

Гайдукі Вельке, (нім. Bismarckshütte) поль.-шлезьке місто б. Катовіц, 23.000 меш.; великі гути, ливарні та вальцівні.

Гайзе (Heyse) Павль, нім. новеліст і драматурґ (1830-1914). Повісті: „Діти світу", „В раю", п'єса „Марія Магдалина", „Римські новелі". Найкращі короткі новелі і п'єси на 1 дію. Нагорода Нобеля 1910.

Гайка, гл. Мутра.

Гайлєнд (Highland), верховинна частина Шотляндії.

Гай-ляйф, (анґл. high-life — високе життя) великопанський світ, аристократія.

Гайльброн (Heilbronn), місто в півн.-зах. Віртемберґії над Некаром, 47.000 меш.; ми-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стецький, машиновий і споживчий промисл, саліни.

Гайм (Heim) Альберт, нім. ґеольоґ, *1849, автор численних праць, головно про будову швайцарських Альп, і відомого підручника для досліду льодівців.

Гайм (Haym) Рудольф, нім. фільософ і політик (1821-1901), проф. в Галлє, член „Національного зібрання", писав про Шопенгавера, Гердера й про романтичну поезію.

Гайманс (Hymans) Поль, бельґ. політик, *1865, провідник ліберальів, кількаразовий міністер. Представник Бельґії на Мировій Конференції та в Лізі Націй, відограв чималу ролю в мирових нарадах над забезпекою Европи.

Гаймдаль, сканд. божество, один з Азів, що згідно з віруванням дасть колись поклик до боротьби богів з демонами.

Гайморова затока, ямина горішнього щелепа, бічна дуплина носа, описана Гаймором (Highmore).

Гайнав (Haynau) Юліюс Якоб, барон, австр. ґенерал (1786-1853), здавив 1849 протиавстрійське повстання в півн. Італії та мадярську революцію.

Гайнан, Кіюнґ-чу-фу, острів у Південно-Китайському морі, 34.000 км², 1,700.000 меш.; копальні вугілля, золота й міді; вивіз шкір, цукру, тканин; гол. місто Кіунґчов.

Гайндмен (Hyndman) Генрі, анґл. журналіст і політичний діяч (1842-1921), батько анґл. соціял-демократії. Оснував 1883 соціял-демократичну федерацію, 1884 часопис „Справедливість" (Justice); написав багато творів марксівського напрямку.

Гайне (Heine), 1) Гайнріх, великий нім. поет, з походження жид (1799-1856), один із найбільших ліриків XIX в., що після Байрона мав найбільший вплив на всесвітню літературу. Найвидатніші твори—віршем: „Книга пісень" „Романцеро"; прозою: „Німеччина". З ліричним настроєм єднає дотеп і їдку сатиру. Повний несподіваних переливів від захоплення до глуму. Деякі його пісні перейшли в народ, до деяких також укр. композитори творили музику, чимало перекладено на укр. мову (Франко, Леся Українка, Загул та ін.); 2) Томас Теодор, нім. рисівник і карикатурист, *1867, основник і чоловий ілюстратор сатиричного журналу „Simplicissimus".

Гайнріх Гайне.

Гайне-Медіна (Heine-Medina), гостра заразлива хороба, що переважно виступає серед дітей; полягає на гострім запаленні осередньої нервної системи, а особливо спинного стрижа і веде до млявих атрофічних параліз м'язів. Справник хороби досі певно не стверджений: з початку хороби підвищення температури, блювання і зараз у перших днях появляються паралізи різних м'язів тіла, а передовсім кінцівок. Паралізи м'язів, які не уступають до 6 неділь, лишаються назавсіди. Смертність 10-15%. Лікування та догляд, як під час пошесних хоріб. По 6 неділях масажі, руханкові вправи, елєктротерапія, ортопедичні заходи.

Гайніш (Hainisch) Міхаель, австр. політик, *1858, 1920-28 президент австрійської республіки.

Гайнца Ян, горішньо-лужицький поет (1852-1926), оспівував радощі життя, красу природи, вірність народові й рідній мові.

Гайсин, місто Тульчинської округи на Поділлі, над рікою Соб; 15.330 меш.: українців 54·8%; жидів 33·9%; росіян 8·6%, поляків 1·6%. Торговля тютюном. Весною 1919 операційний район повстанців от. Волинця проти червоних рос. військ (Таращанська дивізія); осінню 1919 бої бриґади УСС і частин УНР проти 2 корпусу Добровольчої Армії Денікіна на лінії Гунча - Ґранів - Гайсин-Мар'янівка - Тимар - Зятківці; весною 1920 сформував тут от. Волинець Гайсинсько-Брацлавську Повстанчу бриґаду (1.700 баґнетів і 800 шабель).

Гайсманс, гл. Гюісманс.

Гайстер, гл. Айстер, також Чорногуз.

Гайфа, пристань у півн. Палестині, 25.000 меш.; техніка, вивіз пшениці й оливи.

Гайфонґ (Haiphong), пристань у півд.-схід. Тонґкінґу, 105.000 меш.

Гаката, (нім.) прус. товариство для оборони схід. границь (Ostmarkenverein); основане 1894, мало на меті витісняти поляків з Познанщини. Назва від початкових букв прізвищ трьох її основників: Гансемана, Кеннемана й Тідемана.

Гакатист, полякожер.

Гакборд, (анґл.) горішній край корабля на його широкій задній частині.

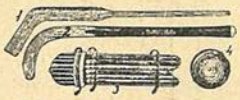

Приладдя до гаківки: 1 і 2) Гак до гри на траві (1), на льоді (2); 3) наколінник; 4) м'яч.

Гакенкрайцлєри (Hakenkreuzler), партія нім. крайніх націоналістів і антисемітів; назва від їх гербу: ломаного хреста (свастика).

Гаківка, гокей (hockey), змагова дружинова гра, в якій „гаками" проганяється повний, твердий м'ячик, або (на льоді) рівнож кружок (10 цм. у промірі і 3 цм. завгрубшки) через ворітця 3·6 м. завширшки й 2 м. заввишки. Відома старинним персам та візантійцям. Правила подібні до гри в копаного м'яча.

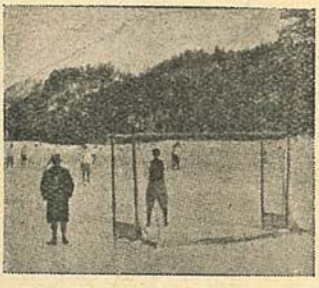

Гаківка на льоді.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гаківниця, (нім. Hakenbüchse) козацька довга кріпосна рушниця, що закріплювалася гаком, щоби зменшити вистрільний відбій; по ній увійшли в уживання мушкети.

Гаківка на траві.

Гакім, (мудрець) титул лікарів у турків і арабів.

Гаккі Бей, тур. дипльомат (1863-1918), кількаразовий міністер; заступав Туреччину на Берестейському мирі.

Гакман Николай, правосл. митрополит 1835-73 на Буковині, брав участь у справі відділення Буковини від Галичини (1849), з другого боку виступав проти зазіхань румунів на буковинську митрополію (Sendschreiben, 1865) і дав, для противаги наступу румунів на Буковину, спонуку до основання першого просвітнього товариства „Руська Бесіда" в Чернівцях (1859).

Гаківниця.

Гакодате, яп. пристань на півд. побережжі острову Єссо, 164.000 меш.

Гакон, ім'я норв. королів: 1) Г. Старий (1206-63), прилучив до Норвеґії Ісляндію й Ґренляндію; 2) Г. VII (Карл), *1872, син дан. короля Фрідріха VIII, король від 1905.

Гакслі (Huxley), 1) Альдоус, анґл. повістяр, *1894, гострий іроніст у психольоґічних повістевих студіях, пр. „Антична левада", „Пункт і контрапункт"; 2) Томас Генрі, анґл. зоольоґ і фізіольоґ (1825-95), проф. льондонського унів., сучасник Дарвіна й гарячий приклонник його поглядів; м. ін. доказував, що анатомічна різниця між людиною і людоподібними малпами є менша, ніж між тими малпами й песиголовцями (кіноцефалами), думка, яку Гекель назвав законом Гаксля.

Томас Гакслі.

Гакстгавзен Авґуст, барон, нім. подорожник, дослідник земельних відносин Росії (1792-1866); бував м. ін. на Україні й на Криму, та написав цінну працю про життя народів у Росії.

Гал (Hull), анґл. пристань над Півн. морем, 300.000 меш.; переправа до Півн. Европи.

Гала, багнисті, безлісні луки на Поліссі.

Галаад, гора за Йорданом, також край заселений поколіннями Рувима, Гада й почасти Манасії.

Галагаз (Tadorna), птиця посередня між качками й гусьми; самець сорокатий; живе на морських побережжях Европи й Азії, у нас на озерах Криму та на лиманах Дніпра й Дністра.

Галаган, 1) Гнат, 1706 полковник на Запорожжі, опісля охочекомонний полк. у Мазепи, перейшов на сторону Петра В., допоміг Москві добути Січ 1709, 1709-10 чигиринський полковник, 1714-39 прилуцький, відомий зі здирств; 2) Григорій, син Гната, прилуцький полк. 1739-63; 3) Григорій, укр. громадянський діяч із тзв. „українофілів" (1819-88), великий землевласник на Полтавщині, близький знайомий Максимовича, Метлинського, Куліша, Шевченка та ін. укр. діячів. Підпомагав укр. видавництва (Київську Старину та ін.), брав визначну участь у визволенні селянства з кріпацтва, обстоюючи інтереси селян; заснував у своїм маєтку, селі Сокиринцях, перше селянське позичкове т-во й знаменитий хор; у Києві оснував середню школу на анґл. зразок, назвавши її Колеґією Павла Галагана на честь свого сина, що передчасно вмер; дав почин до заснування ґімназії в Прилуці; видав збірку укр. нар. пісень і опис укр. вертепу. В революції 1917 селяни зберегли старовинний будинок Галагана, де з частини обстанови й річей урядили музей, перевезений пізніше до Прилуки; 4) Микола, укр. гром. діяч, *1882 на Чернігівщині і колиш. член РУП та УСДП, за Директорії голова укр. дипльоматичної місії в Будапешті, з фаху природник („Атомістично-молєкулярна теорія"), видав свої „Спомини" й низку перекладів теоретиків соціялізму.

Галагаз.

Григорій Галаган.

Галанці, вузькі штани, на зразок голяндських (в „Енеїді" Котляревського).

Галапас, паразит, той, що живе коштом другого. Галапаси дуже розповсюднені у тваринному й ростинному світі, відповідно до того й розрізнюємо г. тваринні й г. ростинні; останні ділять ще на чужоїди (parasita), що живуть коштом живих ростин, пр. губи, і трупоїди (saprophyta), що роз'їдають ті живини, які скінчили вже своє існування, пр. бактерії гниття. Відповідно до способу життя розрізнюємо: зовнішні г. (ectoparasita), які живуть на поверхні своїх господарів, пр. воші, й внутрішні г. (entoparasita), які живуть всередині тіла других живин, пр. всі заразні (бактерії), глисти, ціп'яки, тощо; також розрізняють справжні галапаси (holoparasita), що відживляються виключно тільки річовинами інших живин, пр. всі вище згадані галапаси, й полугалапаси (hemiparasita), що вчасти самі стараються про

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

своє відживлення, пр. обрісники, омела й ін. Галапасне життя спричинює у г. різні зміни в будові їх тіла: у ростин утрату зеленцю, пр. у галапасних зозулинців, у тварин знидіння ніг, або деяких змислів та загалом виродження й упрощення в будові тіла, пр. ракуваті тваринки: гнидка окунева (achtheres) і хондракант цілком затрачують свою, таку характеристичну для ракуватих сотворінь будову і мають торбинувату постать. На тілі і в тілі людини живе також багато галапасів; з них тільки кишкові бактерії є пожиточні, бо причиняються до розкладу поживи; багато г., в основі нешкідливих, дуже небезпечні, бо переносять хороботворчі заразні, пр. малярійні комарі розносять пропасницю, воші плямистий тиф і т. д. Та загал людських г. спричинює у людей різні хороби, як пр. хороботворчі заразні, ціп'яки, глисти, короста, пархи, лишаї і т. п.

Галапасний кратер, боковий кратер вулкану.

Галати, кельти, що 278-277 до Хр. прийшли до М. Азії й осіли над середнім Галісом.

Галатія, Галятея, мало-аз. країна, заселена кельтами. Від 25 до Хр. під рим. владою.

Галаха, (євр.) доґматична й юридична частина талмуду.

Галєб, Алєппо, гол. місто півн. Сирії, 110.000 меш.; торговля корінням, вовною й оливою.

Галєві (Halévy) Жак Елі, фр. композитор (1799-1862). Написав 38 опер, з яких найбільше відомі: „Жидівка", „Манон Лєско", „Блискавка". Крім опер полишив і хорові твори — сольоспіви та підручники до науки композиції.

Софія Галєчко.

Галєк Вітєзслав, чес. письм. (1835-74), поет, повістяр і драматурґ, був 20 літ літературним диктатором. Твори: оповідання з селянського життя і жанрові на зразок Турґенєва і Брет-Гарта, кілька іст. траґедій, з яких найбільший успіх мав: „Завіш із Фалькенштейна"; поезії: ліричні („В природі"), епічні, баляди й романси; остання збірка „Казки з нашого села".

Галєчко Софія, хорунжий УСС (1891-1918), до УСС вступила як студентка 1914, відзначилася в боях на рос. фронті.

Галилеєць, мешканець Галилеї, зокрема назва надавана Ісусові Христові, також св. Петрові, Никодимові і взагалі апостолам.

Галилея, півн. область Палестини, де оселилися покоління Асира, Нефталіма, Завулона й Ісахара. Тут лежать містечка Назарет, Магдала, Хоразим, Ветсаїда, Кана, Капернаум (над озером Тиверіядським або Галилейським) та ін., відомі зі св. Письма.

Галин Мартирій, укр. лікар-хірурґ, *1858, склав „Російсько-укр. медичний словник", „Медичний лат.-укр. словник"; писав розвідки з хірурґії укр., нім. і рос. мовою.

Галицкая Русь, денник москвофільського напряму, виходив у Львові 1891-2.

Галицкій Историческій Сборникъ, неперіодичний орґан Галицько-руської Матиці, виходив у Львові в 1853-4 і 1860.

Галицька армія, гл. Українська Галицька Армія.

Галицьке Бюро, Галбюро, установа для галицьких справ у Москві. Начальником його був у 1920 Качмар.

Галицьке Євангеліє, з 1144, пам'ятка південно-слов'янської редакції, найдавніший рукопис тетроєвангелія, себто євангелія, розложеного за чотирма євангелистами в порядку глав. Первісно знаходилося в Крилосі б. Галича, в манастирі Успенія Богородиці, опісля попало до бібліотеки Синодальної друкарні в Москві.

Галицьке Євангеліє пресвитера Георгія, (1266-1301), ст.-слов. пам'ятка укр. (гал.) редакції, важна для укр. мови.

Галицьке міністерство при уряді УНР, гл. Міністерство Західньої Области УНР.

Галицький Голос, орґан галицького Міністерства при уряді УНР, виходив у Кам'янці 1919.

Галицький Курінь Січових Стрільців, сформований зимою 1917/18 в Києві з бувших полонених галичан і буковинців. Гл. також Січові Стрільці.

Галицький Сіон, часопис присвячений церковно-реліґійним справам, виходив у Львові в 1880-2.

Галицько-буковинський Комітет, комітет оснований в пол. 1917 в Києві для допомоги українцям з Галичини і Буковини, вивезеним рос. військами до Росії. Ґ.-б. К. був ініціятором формування куріня СС.

Галицько-волинська держава, гл. Галичина.

Галицько-волинське мистецтво, гл. Українське мистецтво.

Галицько-Волинський літопис, — одно з найважніших джерел до історії України, а також її сусідів — Литви, Польщі й Уґорщини в XIII в., дійшов до нас як продовження Найдавнішого й Київського Літопису і в злуці з ними, та оповідає про події від смерти князя Романа Мстиславовича 1205 до 1290. Його перша частина, Галицький Літопис, написана в формі праґматичного оповідання, без років, якоюсь близькою Данилові особою (імовірно галичанином) не скорше, як десь у 40-их рр. XIII в. Змінений дещо при дальших редакціях, заховав одначе більше менше свою початкову форму. Друга частина, Волинський л., починається 70-ми рр. XIII в. й написана теж без років якимсь волинським літописцем, близьким до двору князя Володимира Васильковича та його наступника, Мстислава Даниловича. Хронольоґію має тільки одинокий Іпатський список (кодекс)

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

старший віком (кінця XIV, чи поч. XV в.), але молодший редакцією; зате списки Хлєбніківський (кінця XV чи поч. XVI в.), Погодінський (кінця XVI в.) і зближений до Хлєбніківського Єрмолаївський список (поч. XVIII в.), молодші віком, але старші редакцією, не мають хронольогії. Її вставив у Г.-В. літопис якийсь переписувач уже тоді, як він був злучений з Найдавнішим і Київським літописом. Автори Г.-В. л., мабуть світські люди, прихильні до династії Романовичів, користувалися, крім власних помічень, оповіданнями самовидців і урядовими актами. Особливо автор Г-го літопису був вельми начитаний і освічений: знає грецьких хроноґрафів, згадує й Гомера, послугується зразками народньої поезії, приповідками, переказами й поговірками. Його оповідання деколи дуже драматичне. Взагалі Г.-В. л. визначається дуже мистецьким складом, як „Слово о Полку Ігоревім", злукою умілих, книжних і народньо-поетичних зворотів в одну гармонійну цілість. Мову літопису щодо звукової сторони позмінювали в дечому північно-руські переписувачі; зате має вона велику ціну щодо висловів і староруської складні. В мові бачимо й деякі сліди західньо - европ. впливу, бо стрічаємо в ній слова, перейняті з латинської мови. Г.-В. літопис виданий друком тричі в злуці з Найдавнішим і Київським літописом (у Петербурзі 1843, 1871 і 1908); сам Г.-В. літопис видав окремо А. Петрушевич у Львові 1871-72.

Галицько-руська Матиця, товариство для піддержування просвітнього й літературного руху та шкільництва в рідній мові, засноване українцями 1848 у Львові на зразок інших слов'янських Матиць. Видало низку популярних книжок, м. ін. Читанку М. Шашкевича, опісля опинилося в руках москвофілів і заснітилося. З перервами видавало язичієм „Историческій" (1853-4 і 1860) „Науковый" (1865-68), далі „Литературный Сборник" (1869-73, 1885-90),вкінці по московськи „Научно-литературный Сборник" (1901-6, 1908). В останнім часі не проявляє діяльности.

Галич, 1) містечко в Станиславівщині, при впаді Лукви до Дністра; 3.450 меш., з того українців 54·8%, поляків 26·7%, жидів 18·5%, в цьому 40 родин караїтів. Г. згадується в літописі вперше від 1113; від 1141 був столицею галицько-володимирської держави, від 1250 осідком правосл. митрополита. По заснованні кн. Данилом Холму стратив своє значіння. Княжа палата й митрополичий собор стояли в Крилосі на стрімкім скелистім виступі терену (Криліська гора), між рікою Луквою й Мозолевим потоком. Від полудневої сторони вершок гори був відтятий могутніми валами та окопами, що замикали властивий го́род (нині „Золотий Тік"), положений на закінченні скали. Другі рівнобіжні окопи замикали „предградє" (поле „Качків"). Передні, „німецькі", ворота в городі були там, де головна дорога города виходила у перших (південних) окопах, тепер: поле „на воротищі"; другі ворота, названі Длуґошем „porta inferior", були у півн.-зах. окопах від ріки Лукви. Для оборони входу в яр Мозолевого потоку від півдня й півночі були водні укріплення з могутніми гатями. Позатим боронили доступу до яру дві вежі.

Галич, загальний вид.

Завдання другорядних укріплень города сповняли оборонні манастирі на окраїнах столиці (церков св. Пантелеймона, тепер костел св. Станислава, в Соколі, на викторівській горі, в Пітричі), що були зв'язані з головною твердинею спільною системою зовнішніх окопів. Від пол. XII до поч. XIV в. Г. мав значіння як столиця, твердиня й торговельне місто; під польською владою підупав. При кінці XVI в. була там братська школа. Для оборони перед татарами збудовано в Галичі замок в XIV в., перебудований 1627, якого звалища є на „Замковій горі". Археольоґічні розкопи в Крилосі вів о. Лаврецький з Залукви, проф. Шараневич та др. О. Пеленський. 28 VI 1915 зайняли Галич УСС, після боїв з рос. військами; літом 1919 бої III. корпусу УГА з поляками. 2) Повітове місто костромської ґубернії, 7.600 меш., колись столиця удільного князівства. 3) Верх Бескидів, 1.335 м. вис.

Галич, руїни замку.

Галичанинъ, 1) дневник москвофільського напряму, виходив у Львові 1893-1914; 2) літературний збірник, видаваний Я. Головацьким і Б. Дідицьким у Львові в 1862-63; співробітником Г-на був між ін. О. Кониський; 3) науково-белєтристична прилога до ґазети „Слово", виходила у Львові в 1867-70.

Галичина, колись основна частина давньої галицько - володимирської держави,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

обіймає простір 55.000 км², обмежений на сх. Збручем, на півд. вододільним хребтом Карпат по Попрад, на зах. Вислокою і Сяном, на півн. в природі незазначеною лінією, що сягає гор. сточища Буга та Стиру.

Фізично-ґеоґрафічно Г. неоднорідна, а складається з таких природніх країн: 1) Карпати, а саме їх частини Низький і Високий Бескид (1405 м. вис.) на півд-зах. і Горґани та Чорногора (2058 м. вис.) на півд.-сході; 2) Карпатське Підгір'я (до 500 м. вис.) здовш Карпат; 3) великі низи на зах. над Сяном і Дністром від Старого Самбора по Нижнів; 4) частини височин Розточа, Волині, Поділля та Покуття (до 400 м. вис.) на півн. і сході. На цім просторі стрічаємо старі палєозойські верстви лише на Поділлі (силюрські вапняки та девонські пісковики). Зате середньовічні, мезозойські, головно крейдяні верстви подибуємо й на Поділлі (марґлі) і на Розточі (рухляк, опока) і в Карпатах (пісковик). З молодших третішніх верстов маємо в Карпатах палєоґен (оліґоценові лупаки та пісковики). На третішню добу припадає двигнення Карпат. З міоцену маємо на Підгір'ї відложення глею багатого в сіль (давня морська ляґуна) та коралеву рифу на Поділлі (Товтри). Це були останні сліди моря в нашій Г. В дилювії великий сухольод у часі своєї третьої доби сягав аж по Г. і з того часу маємо на півн. заході морену з зашибанцями. Рівночасно на сході утворився лєс. Після цього старший в алювіяльній добі творяться торфи та напливи в річних долинах. Ріки Г. пливуть переважно до Чорного моря, а саме: Дністер, Прут і притоки Припеті, частинно до Балтійського: Сян і Буг; вони дуже мало впорядковані й часто виливають, а саме весною через топнення й літом через опади в горах. Значіння рік Г. як шляхів лише місцеве, каналів нема, також невикористана їх сила в промислі. Озер у Г. мало, болота — особливо над Дністром при його виході із гір і над Бугом.

Галич: руїни давніх окопів зазначені грубими лініями, вежі колісцятами. Начерк дра Я. Хмілевського й рад. Л. Чачковського на основі їх дослідів.

Підсоння Г. досить одностайне. Річна середня 8°-9°, амплітуда 23°-25°, опадів 1000-500 мм, при чому півн. захід має океанічні, схід континентальні, південь гірські прикмети. Відповідно до цього маємо в Г. три ростинні області: південну гірську, з листковими й чатинними лісами та альпейською рістнею, західню з буково-сосновими лісами, та на сході грабово-дубовий лісостан, який зрештою уступає степовим травам. Всіх родів ростин у Г. начислено 1800. Звірня є теж трояка: гірська (ведмідь, рись, пструг), середньо-европейська на зах. і степова (ховрахи, дрохва, чечуга) на сході.

Історія. Г. заселювали, бодай на півночі, слов'яни, хоч мусіли сюди переходити ґоти, а на півдні є сліди кельтських та романських впливів. Наш літопис застає тут східньо-слов'янських хорватів і дулібів, що їх політична залежність зразу неясна в боротьбі між Києвом і Краковом. З Києвом з'єднує їх 981 Володимир, а 1030 Ярослав. 1087-1199 належала Г. до Ростиславичів, зразу як три удільні князівства — Перемишль, Звенигород і Теребовля, а від 1141 як одно, галицьке. Тоді зачинається доба розцвіту (Ярослав Осмомисл) політичного (експанзія по Дунай) і господарського (міста). Одначе суспільні відносини (боротьба князя з боярством) не були здорові; це довело до угорської інвазії і упадку Ростиславичів. Після цього опинилася Г. разом із західньою Волинню під Романовичами (1199-1340), як галицько-володимирська держава. Ця держава була останнім гніздом політичної й культурної самостійности України за часів великого татарського лихоліття, при чому князі шукали союзу з зах. Европою (унія Данила 1253). А проте вічна татарська небезпека, незгоди князів з боярами, а врешті вимертя Романовичів привели до боротьби за Галичину між Польщею, Литвою, Угорщиною й татарами (1340-87), що під їх владу попадала часово Г. Врешті Г. опинилася під Польщею, була поділена на воєвідства руське та белзьке; боярство спольщилося й лише завдяки міщанству Г. стала культурним осередком українського життя. Засновуються братства, школи, друкарні (перша українська книжка на Україні „Апостол" у Львові 1587). Одначе реліґійна боротьба (унія-православіє), та посилення експльоатації селянства довели до напружених відносин (еміґрація в степи та на Січ, участь Галичини в повстанні Б. Хмельницького). Суспільні відносини не кращають і в XVIII в. (опришки в Карпатах), занепадає народнє господарство, а рівночасно далі поширюється культурно-реліґійна й національна політична боротьба. В жалюгідному стані переходить Г. при першім розборі Польщі (1772) до Австрії як коронний край, на основі того, що угорські королі (Угорщина була тоді частиною Австрії) деякий час займали Г. і звали себе королями Галичини та Володимирії. Цей коронний край обіймав не лише воєвідство руське й белзьке, але частини подільського, а також краківського та сандомирського, отже й польські землі, що не були частинами галицько-володимирської держави. При такому домішанні до українських територій польських, при упадку українського міщанства та спольщенні духовен-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ства не було й мови про значнішу вагу українців. Правда, Австрія скасувала підданство селян (1782, Йосиф II); основуючи

лося поволі (Товариство священиків у Перемишлі 1817, „Руська трійця“ 1837). Справжнє відродження прийшло щойно 1848 (зне-

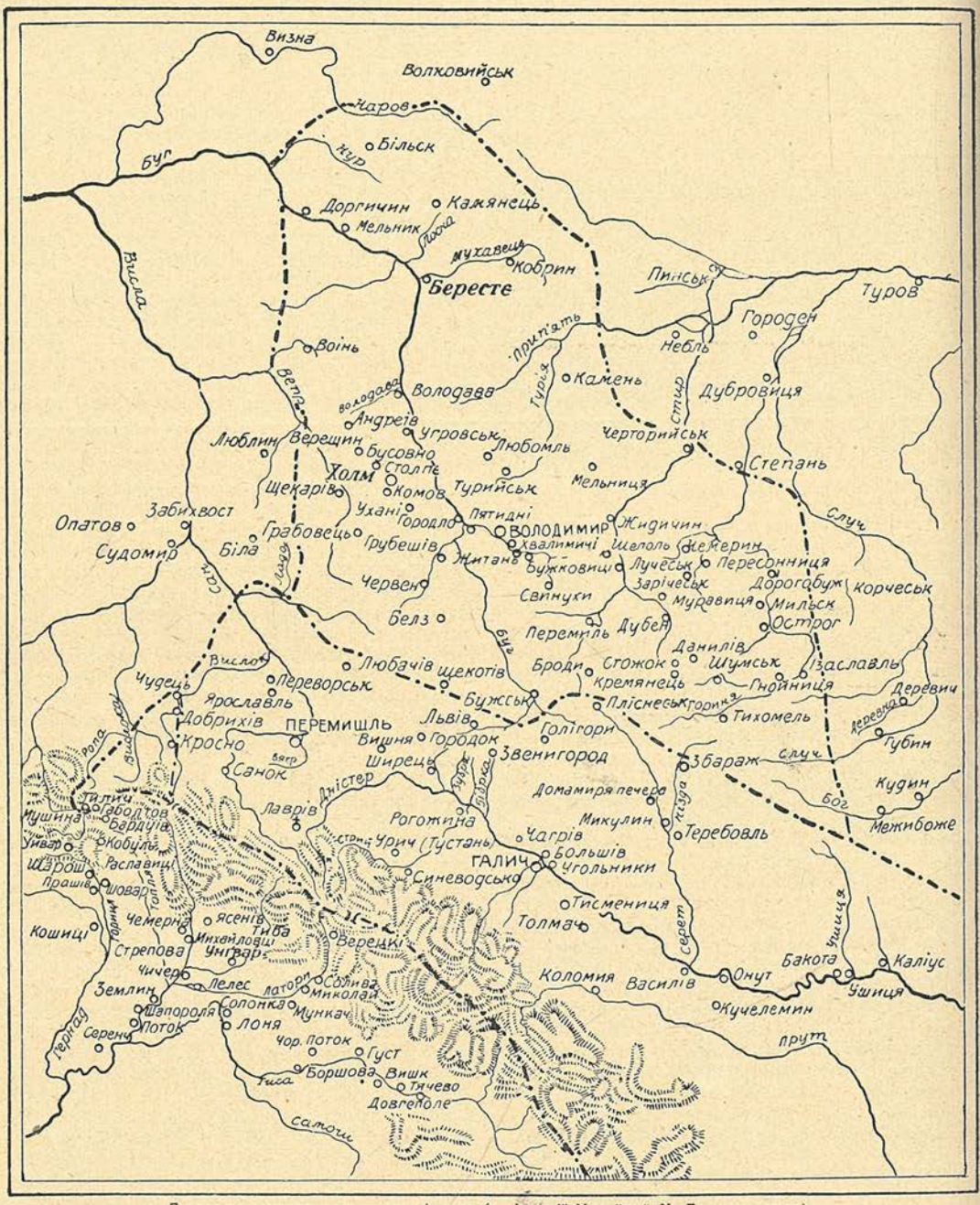

Галицько-володимирське князівство (з „Історії України“ М. Грушевського).

греко-католицьку митрополію (1808) й даючи українцям доступ до львівського університету, зробила відносини в Г. кращими для українців, а всетаки життя буди-

сення панщини, Головна Руська Рада, Зоря Галицька, національна ґвардія). Одначе реакція після 1848 і дуалізм Австрії, себто поширення прав угрів і поляків, надання

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Г. автономії, в якій польська шляхта мала переважаючий вплив, зневірило велику частину українського громадянства й кинуло її в обійми москвофільства. Москвофіли опанували Ставропіґію, Народній Дім і значну частину духовенства. Але рівночасно під впливом відродження Наддніпрянщини, а радше завдяки переслідуванню того відродження стає Г. осередком українського

життя. Т. зв. народовці в порозумінні з наддніпрянцями творять нове життя, культурне (народній театр 1864, Просвіта 1868, Т-во Шевченка 1873) та економічне (Народня Торговля 1883, Дністер 1892). Політичного обличчя набрало це життя після активної участи в ньому Драгоманова. Напереломі XIX і XX в. повстали перші політичні партії в Г.: національно-демократична, радикальна, соціял-демократична й християнсько-суспільна, а москвофільство розділилося на два відлами: старокурсників і новокурсників і втратило значіння. Це збільшило діяльність українців у галицькому соймі й австрійському парляменті та вивело на широку арену боротьбу за політичні права (відповідне число послів, участь у самоуправі Г.), культурні (катедри на унів., підмога культурним установам) та суспільні (рільничий страйк 1902). Були спроби зломати цю боротьбу („нова ера", „баденівські вибори"), що з української сторони викликувало теж реакцію (кривaві бо-

ротьби на львівському унів., замах Січинського). Рівночасно на культурному полі були великі успіхи: збільшили свою діяльність Просвіта та Наукове Т-во ім. Шевченка (Грушевський і поміч наддніпрянців), поставлено пресу („Діло", „Літературно-науковий Вістник"), засновано Шкільний Союз та ґімнастично-пожежні „Сокіл" і „Січ". Утворено сильні економічні товариства: Кредитовий Союз, Молочарський Союз, Сільський Господар. Врешті напередодні самої війни остаточно мала бути вирішена справа участи українців у самоуправі Г. та справа університету, на якім було

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вже 12 українських катедр. Світова війна та російська окупація ослабили розвиток українського життя; українці станули на боці Австрії (орґанізація Українських Січових Стрільців) і за це їх вивожено на Сибір і до Талєргофу та вішано, а врешті „відокремлено" Г. до Польщі (1916). Але заки це переведено в діло, вибухла революція в Росії (1917), а з нею повстала Українська Народня Республіка. Для Г. мало це за наслідок признання в Берестейськім договорі права на автономію, а вкінці з упадком Австрії проголошення Західньо-Української Народньої Республіки, що обняла 1 XI 1918 владу у Львові та в Східній Галичині, а 3 I 1919 злучилася з УНР. Наслідком цього вибухла українсько-польська війна, що скінчилася переходом Галицької армії за Збруч. Право на Г. закріпили держави Антанти тзв. актом Ради Амбасадорів 14 III 1923 за Польщею. Г. розділено на 3 польські воєвідства: львівське, тернопільське і станиславівське, а ухвалений польським соймом автономічний статут не ввійшов у життя.

Населення трьох воєвідств Г. (на 61.670 км²) по перепису з 1921, було 5,480.000, але якщо зважимо, що 7.000 км² і 705.000 меш. мають частини, що лежать поза межами суцільно-української Г. (без Лемківщини 54.700 км²), то на просторі іст. Г. було 4,800.000 меш., з чого 2,930.000 греко-кат., 1,275.000 римо-кат., 578.000 жидів і 17.000 ін. або 2,615.000 українців, 1,835.000 поляків, 315.000 жидів і 35.000 ін. Одначе по обчисленням М. Кордуби й С. Рудницького українців було 3,500.000, поляків 687.000, жидів 578.000, ін. 35.000. Густота була пересічно 87 меш. на 1 км², при чому дуже густо (153-95 на 1 км²) були заселені, крім повітів із більшими містами (Станиславів, Коломия, Перемишль, Тернопіль), повіти на півд. Росточі (Львів-повіт, Бібрка, Мостиська), на Покутті (Снятин, Городенка, Товмач) і на півд. Поділлі (Бучач, Борщів), зате рідко гуцульські та бойківські повіти (40 на 1 км²). Міст із населенням понад 25.000 було 7 і жило в них 421.000 меш. (в тому Львів 220.000).

Господарство. Г. є сільсько-господарською країною. З хліборобства та лісного господарства живе 76·5%, гірництва та промислу 7·7%, торговлі та комунікації 7·5%. Щодо українців, то серед них хліборобів 80-90%. Орна земля займала 47·7%, найбільше на Поділлі (63·3%), луки та пасовиська 20·8, ліси 29·0, невжитки 5·2% поверхні, в Карпатах і на Підгір'ї найбільше ліса (34·9%), лук та пасовиск (28·7%). З усіх лісів було 17·1% в руках держави, 44·1% в руках великих власників. Ліси в Г. визискуються над міру й річно вивозиться з 3 воєвідств понад міліон тон дерева, стільки, що до війни з цілої Г. Це дає заробіток населенню, але великі шкоди краю (повені). Поділ земельної власности в Г. є пережитком февдально-шляхетської доби. Поверх полови ни землі є в руках 4.330 великих власників, а друга в руках 878.700 дрібних господарств, з чого 260.530 не мало навіть 1 га землі, а лише 93.000 мало 5-20 га, 3.700 мало 20-50 га. Наслідком цього населення не може вижити з землі. Парцеляція великої власности цієї справи не поліпшила, бо на розпарцельованій землі насаджувано осадників: в 1825-1912 з розпарцельованих 275.680 га в українські руки перейшло лише 38.000. Ще менше дісталося українським селянам за польської влади. Завдяки цьому поділові земельної власности сільське господарство стоїть низько. З 1 га родиться 9·7 сотнара пшениці, 10·1 жита, 10·4 ячменю, 125 сотнарів картопель, себто на 50%-30% менше в порівнанні з Познанщиною. Управа 4 головних збіжевих трав щораз зменшується: за час 1911-28 на 10·6%. Зате поширилася площа технічних ростин (цукровий буряк, льон, хміль і тютюн). Загалом було в 1926 тисячів га: 353 під пшеницею, 446 під житом, 300 під ячменем, 531 під вівсом, 403 під бараболею, 15 під цукровим буряком. Зі збіжевих трав на великих маєтках переважала управа пшениці, на малих жита й кукурудзи. Скотарство є в сумному стані. Щойно 1927 дійшла Г. до передвоєнної кількости худоби, але що населення за цей час зросло, положення не покращало. Загалом було в тисячах: 852 коней, 1.740 рогатої худоби, 243 овець і 1.135·6 свиней. Українські землі під Польщею мають 18·9 коров на 100 га площі, УСРР 19·8, Чехословаччина 31·3, Данія 62·0. А всеж таки галицьке селянство дає на збут значні кількості м'яса, товщів і яєць, само недоїдаючи. В 1925-28 Г. дала 161.500 живих свиней на суму 23·7 міл. зол. (18% всього вивозу Польщі) і 5.290 тон битого м'яса на суму 11·4 міл. зол. Яєць вивезено з Галичини на суму 20 міл. зол. річно, масла 2.040 тон на суму 8·6 міл. зол., щетини, волосу, пір'я на суму 11·5 міл. зол. Загалом Г. вивозить поза межі Польщі (не числячи вивозу в корінну Польщу) сільсько-господарських продуктів на 80-90 міл. зол. річно.

Г. досить багата в копалини, головно в нафту, що добувається в 3 підгірських заглибинах (Борислав, Надвірна, Ясло). До війни (1913) її добування дійшло до 1,071.000 тон, тепер добувають лише 723.000 тон, що є 4% світової продукції. З цього поза межі Г. йшло 585.000 тон (за кордон 201.000 тон, решта до корінної Польщі) на суму 240 міл. зол. Але з того укр. населення мало небагато користи, бо укр. селяни давно випродали за безцінь нафтові поля й лише дехто має тзв. „брутта" (забезпечену участь у добутках копалень), а експльоатація є з 80% в руках закордонного (гол. французького) капіталу. На Підгір'ї добувають теж земний ґаз (Дашава), якого продукція зросла з 30 міл. м³ (1913) на 454 (1927), і земний віск (Борислав, Старуня), якого продукція впала з 63.435 сот.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(1894) на 10.000 сот. Крім того добувають на Підгір'ї кухонну сіль (Дрогобич, Ляцьке, Стебник, Делятин) 52.000 тон і потасову сіль (Калуш) 300.000 тон (1927), на суму 4 міл. зол., що забезпечує попит Польщі. Позатим Г. має поклади бурого вугілля й дещо металів, але їх добування давно припинене, бо не оплачується. Зате багата Г. в мінеральні джерела: солоно-алькалічні (Щавниця, Висова, Риманів й Іванич), залізисті (Буркут, Криниця, Жеґестів), сірчані (Черче, Моршин, Трускавець, Любинь В., Немирів і Шкло).

Промисл Г. дуже слабо розвинений. Горалень було (1926) 286, цукроварень 2 (Ходорів, Городенка), броварів 30. Позатим був гарбарський і кушнірський промисл (дрібний), миловарський (м. ін. фабрика „Центросоюзу".) Ліпше стоїть молочарський промисл (на першім місці стоїть „Маслосоюз"). Досить поширений також деревний промисл (127 тартаків з 8.980 робітниками, фабрики меблів і клепок). Велику ролю відограє домашній промисл (ткацький, гончарський, боднарський та кошикарський), та він незорґанізований. Ремесло теж грає чималу ролю (шевство, кравецтво, столярство), але через недостачу капіталу й орґанізації підупадає.

Завдяки такому станові промислу й гірництва Г. мусить довозити ткацькі вироби, вугілля, залізо, шкіру, ґалянтерію, машини, папір, штучні погної, приладдя. тощо. Торговельні відносини в Г. дуже здецентралізовані й оздоровити їх може лише кооперація. Посередництво в постачанні капіталів лежить теж здебільша в приватних руках, а саме спекулянтських і лихварських. Тому нечувана лихва поширена по глухих селах, а кредитова кооперація, що могла би цьому зарадити, тепер слабша, ніж до війни. Щодо банкового кредиту то Г. є в сфері впливів різних центрально-польських і закордонних банків та асекураційних установ, які мають тут свої аґентури. Краєві банки й асекураційні установи, між ними українські (Земельний Банк, Центробанк, Дністер і Карпатія) мають мале значіння.

Сітка залізниць, хоч і густіша, ніж на Радянській Україні, всетаки невистарчаюча. Львівська й станиславівська дирекція мали 3.000 км. залізниць, що на них ходило денно 420 паровозів і 12.540 ваґонів. Стан возових доріг поза головними битими шляхами дуже занедбаний, дарма що населення складає на цю ціль великі оплати. Загалом було 1923 у всіх 3 воєвідствах 2.683 км. державних і 2.064 км. воєвідських доріг, себто 7·7 км. дов. на 100 км². Усі ці обставини творять разом дуже несприятливі умови життя місцевого трудового населення. Г. є країною різких суспільно-економічних контрастів. З одного боку виставне життя земельних великих власників, торговельної і промислової верстви (Борислав), перетяження краю урядничо-бюрократичним елєментом і непродуктивною верствою всякого роду посередників, — з другого боку страшне перелюднення на селі, неймовірне, як на аґрарну країну, спролєтаризування селянства, безробіття і надзвичайно низький рівень життя. Відживлювання селян у Г. є настільки недостатнє (гол. картопля), що рівняється хронічному недоїданню. Це все виганяє з галицьких сіл велику кількість еміґрантів і, якби не обмежені можливості еміґрації, то вона була би значно більша.

Галичо-Рускій Вѣстникъ, урядовий часопис, виходив у Львові від липня 1849, тричі на тиждень під редакцією М. Устіяновича, кирилицею. 1850 часопис перенесено до Відня й назву змінено на „Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской Державы".

Галівниці, галясівки (Cynipidae), родина болонкокрилих комах; складають яєчка в листя різних ростин, спричинюючи хоробливі нарости, що дають поживу їх личинкам. З 20 різних родів замітні: г. звичайна (Cynips quercus), яка спричинює повставання галочок, тзв. дубінок, на листях дуба, багатих у гарбовину; водної настійки тих дубінок уразі з „зеленим каменем" (сірканом заліза) колись уживали як чорнила до писання, тепер до чорнення шкіри; висадник шипшиновий (Rhodites rosae) спричинює моховиті нарости на галузках троянди.

Галівниця. Вгорі: галівниця; посередині молоденькі дубінки; вдолі: перекрій дубінки з личинкою.

Галікарнас, ст.-гр. місто в М. Азії над Еґейським морем, збурене Олександром В.; місце уродження Геродота, руїни славного мавзолею.

Галіотіс, гл. Слимаки.

Галіп, 1) Артим, буковинський українець, за Скоропадського в 1918 товариш міністра закордонних справ; 2) Теодот, буковинсько-укр. письм. *1873 (ліричні поезії, збірка „Думки та пісні", оповідання), публіцист, адвокат, політ. діяч (орґанізатор і лідер укр. радикальної партії на Буковині) перед війною, член дипльоматичної місії УНР в Римі; праці про звичаєве право на Підкарпатті.

Галіс (Halys), гр. назва найбільшої ріки в М. Азії, тепер Кізіль-Ірмак.

Галіт, кам'яна сіль (NaCl).

Галіфакс (Halifax), місто в півн.-зах. Анґлії, 96.000 меш.; фабрики сталі й вовни.

Галіфакси, (анґл.) рід ам. совгів від міста Галіфакс.

Галка, гл. Воронуваті.

Галка Єремія, псевд. М. Костомарова.

Галкин Олекса, укр. ґенерал, 1918 начальник Головного штабу, член Військової Ради, 1920 заступник військового міністра.

Галлє (Halle), місто в півд.-прус. Саксонії, 200.000 меш., багато середньовічних бу-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

динків, університет (1693); сільна баня, фабрики машин, крохмалю, цукру, броварі.

Галлєр, 1) Альбрехт, нім. учений (1708-77), проф. унів. в Ґетінґені, лікар, ботанік, один із творців фізіольоґії, поет. 2) Юзеф, поль. ґенерал, *1873. Після світової війни формує поль. частини у Франції, яка їх узброює і дає своїх інструкторів. З цією армією вертається в 1919 до Польщі, звертається проти УГА та приневолює її до відступу за Збруч дня 16. липня 1919.

Галлянд, півд.-зах. частина Швеції.

Голубо́к, псевд. білоруського письм. Владислава Голуба, *1882. Вірші й оповідання по білоруських часописах (Наша Ніва, Маладая Беларусь, Вольная Беларусь та ін.), драми й комедії, які йшли з успіхом на білоруській сцені.

Галун, алун, алюмен, подвійна сіль потасового та алюмінового сірчану. Кристалізує в восьмистінниках та шестистінниках. Уживається в медицині, барвництві до гарбування шкіри, до виробу паперу. Є ще інші г., які мають замість потасу сод або амон, а замість алюміну залізо або хром. Палений г. є розпаленим потасовим г. Дуже чистий є г. у кістках або римський г. Сконцентрований г. це сірчан алюміну. Вживається г. у ткацькому виробництві, як байци при барвленні тканин чи шкір, при чиненні шкір, у папірництві (при проклеюванні), при виробництві чорнила і т. д. Галуновий лупак, іловий лупак з домішкою бітумінових річовин, або вугля й піриту; розкладається на вітріоль заліза й г.

Михайло Галущинський.

Галунка, 1) шкіра гарбована галуном, м'яка, гнучка й пружиста; вживається на рукавиці, жіночі черевики й ін.; буває біла або різно забарвлена; 2) крашанка.

Галущинський Михайло, гал.-укр. просвітній діяч, *1878, бувший директор укр. ґімназії „Рідної Школи“ в Рогатині, за світової війни спочатку командант УСС, опісля референт УСС при вищих командах австр. армії, від 1923 голова т-ва „Просвіта“ у Львові; б. сенатор і віцепрезидент поль. сенату 1928-30.

Галюцинація, (лат.) хороблива омана змислів, коли бачимо неіснуючі предмети або чуємо неіснуючі звуки; привид.

Галя, (нім.) велика саля; відчинений будинок тільки під дахом на стовпах; базар або вільний простір у великім будинку; передсінок; (поль.) полонина в Татрах.

Галябарда.

Галябарда, (нім.) стара залізна зброя, рід спису на довгім держаку з гострокінчастим топором і гаком.

Галярович Яків, визначний львівський золотар другої пол. XVII в., українець.

Галясівки, гл. Галівниці.

Галь, укр. маляр. Виконав малярські роботи, в землях сандомирській і сєрадзькій, за які поль. король Ягайло надав йому 1426 парохію Різдва Хр. над Сяном у Перемишлі.

Галь (Bad-Hall), купелева місцевість в Австрії, йодобромова-соляна терма. Лікує: золотуху, пранці, артеріо-склєрозу, хороби костей і суглобів.

Гальба, (нім.) кварта, пів літра.

Гальбе Макс, нім. драматурґ, *1865, головно відомий з п'єси „Молодість“; повісті та оповідання натуралістичного напрямку.

Гальда, (нім.) земля або каміння викинуте на купу в копальнях, цегольнях ітд.

Галька Гнат, гал.-укр. діяч, москвофіл (1824-1903), священик, посол до віденського парляменту й гал. сойму, написав низку брошур про сільське господарство й збірку „Народныи обычаи и обряды из окрестностей над Збручем“

Гальм, 1) Антон, нім. піяніст і композитор (1789-1872); цінні його фортепіянові етюди; 2) Авґуст, нім. теоретик музики і композитор, *1869.

Франс Гальс: Весельчак.

Гальмагера, Джільольо, найбільший острів Молюкків, 18.000 км² і 120.000 меш., належить до Голяндії.

Гальний вітер, гл. Фен.

Гальо́, 1) оклик, яким кличуть до когось: гей! гов! загально прийнятий у телєфонічній розмові; 2) світляні обручі довкруги Сонця й Місяця, часом у кольорах веселки; їх часто можна бачити зимою; причиною є хмари дрібних кристаликів снігу в повітрі; такий самий прояв бачимо, коли на якенебудь джерело світла дивимося крізь шибу, вкриту інеєм; 3) ясні плями на фотоґрафіях, спричинені відбиттям світла від фотоґрафічної плити під час світлення.

Гальоґен, (гр.) хльоровець: флюор, хльор, бром, йод. З металями дають гальоґени солі, а з воднем кислини без кисню.

Гальоід, сіль гальоґенів (хльоровців), пр. кухонна сіль (NaCl), зложена з соду (Na) й хльору (Cl).

Гальометр, (гр.) прилад до мірення густоти соли в солянках.

Гальофіт, (гр.) ростина, яка живе на солонцях або в солоній воді, при берегах морів або солоних озер, пр. морська гірчиця, курай, молошна трава та ін.

Гальс, 1) Франс, голянд. портретист (1580-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1666), після Рембрандта найзамітніший представник голянд. школи; не дорівнює Рембрандтові, та його молодечі праці вражають сміливим мазком пензля й добрим рисунком, не рідко й виразом; 2) Дірк, брат і учень Франса (1591-1656), визначився, як маляр голянд. „товариського жанру".

Гальт, (нім.) стій! стань!

Гальтель, (нім.) 1) вузькі карнизи різних профілів на столярських роботах; 2) струмент для стругання таких карнизів.

Гальфа, гл. Ковила́.

Гальшка Острозька, гл. Острозька Гальшка.

Гальштатська доба, культура початку залізної доби 800-500 до Хр., занесена до Європи мандрівками арійців з околиць Кавказу, названа так від погребища кістяків у місті Гальштат (Австрія); у нас представлена культурою типу Чехи-Висоцько.

Гальштатська доба, бронзова посудина з Гальштату.

Гальштук, галстук, (нім.) хустина на шию; ремінь на шию собаки; (рос.) краватка самов'язка.

Гамадан, колись Екбатана, місто в зах. Персії, 30.000 меш.; вивіз родзинок, опію, саф'яну; паломниче місто жидів, руїни мавзолею.

Гамадриль, гл. Павіян.

Гамаза, (араб., вл. хоробрість) збірник стародавніх араб. пісень, складений у XV в.

Гамак, (анґл.) рядно або виплетена зі шнурків сітка, що заступає ліжко на повітрі, завішувана між двома деревами або стовпами; цю лежанку занесли до нас анґлійці з караїб. островів.

Гамак.

Гамалиїл, ім'я біблійних осіб: 1) Ґ., за Мойсея начальник покоління Манасії; 2) Ґ., за Христа визначний законоучитель фарисейської секти, учитель ап. Павла.

Гамалія, (тур.) невільник, робітник.

Гамалія, 1) Грицько, полковник лубенський, діяч Хмельниччини, здобув у поляків Корсунь 1655, а Черкаси 1664. †1702; 2) Ксенофонт, лікар, писав по російськи на санітарно-медичні теми, по укр. популярні брошури з ґеоґрафії, *1858; 3) Микола, бактеріольоґ, *1859, оснував в Одесі Бактеріольоґічний і фізіольоґічний Інститут; 4) Семен, містик (1743-1822), сторонник Новикова, вихованець київської академії.

Ґамам, (тур.) прилюдні парові купальні в Туреччині.

Гаман, (євр.) улюбленець перс. короля Агасвера (Ксеркса), жорстокий ворог жидів, поборений Естерою і Мардохеєм; переносно: потвора, недобра людина; попихач; 2) жидівське свято на пам'ятку упадку Гамана, коли перебираються й печуть тзв. „гаманові вуха"; 3) гама́н, гаманéць, капшук, шкіряний міщок на тютюн, губку й кресало, гроші, тощо.

Гаман (Hamann) Йоган Ґеорґ, нім. фільософ (1830-88), званий „північним маґом", вважав основою реліґійної правди внутрішній досвід; з нахилом до містицизму, боронив християнства проти Канта.

Гамартол(ос), гл. Амартол.

Гамборн, нім. місто в Рурській області, 130.000 меш.; копальні вугілля й металевий промисл.

Гамбурґ.

Гамбурґ, 1) нім. місто на правім березі, Лаби, 110 км. від моря. Ґ. — місто з передмістями має 1,580.000 меш.; університет велика бібліотека, морська школа, великий промисл. Ґ. найбільша пристань Німеччини та 4-та пристань Европи щодо величини корабельного обороту (37,650.000 т. морського та 8,310.000 т. річного), найбільший еміґраційний пункт Німеччини побіч Бремену; побережжя пристані 170 км. дов.; 2) Ґ. союзна держава має 415 км² і 1,130.000 меш.; частина Ґ. міста належить адміністративно до прус. провінції Ганновер. Ґ. оснований у IX в., набирає значіння від XIII в., коли став вільним містом та основником Ганзи на спілку з Любеком 1241. У 1716 царський уряд захопив тут підступом Андрія Войнаровського, у Ґ. переховувалася від росіян родина Орлика. У державному архіві папери про арешт Войнаровського. У XVII-XVIII в. була тут відома школа „Johanneum", якої ректор Ґібнер,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

автор історичних праць, познайомив Захід із життям Мазепи й Войнаровського.

Гамбурґ - Америка лінія, пароплавне акційне товариство в Гамбурзі, засноване 1847. 1920 злучилося з ам. пароплавним концерном Гарімена.

Гамерік Асґер, дан. піяніст і композитор (1843-1923), ученик Більова, Ґаде й Берліоза. Написав чимало опер, симфоній, сюїт, кантат, тощо.

Гамерлінґ Роберт, нім. поет містичної закраски (1830-89), автор великих епічних поем: „Агасвер у Римі" і „Цар Сіону", драми: „Дантон і Робеспієр", повісті: „Аспасія". Полишив автобіоґрафію й цікаві листи.

Гамількар, картаґінський полководець: 1) Г. погиб під Гімерою 480 до Хр.; 2) Г. Баркас, під час І пунійської війни підбив Еспанію, †228 до Хр., батько Ганнібаля.

Гамільтон (Hamilton), 1) Вільям Рован, анґл. математик і астроном (1805-65), заслужився в теоретичній механіці й оптиці; 2) Емма, жінка анґл. посла в Неаполі (1761-1815), любка адмірала Нельсона, славна красуня, відограла політ. ролю, вплутавши його в реакційну неаполітанську політику, видала його листи.

Гаммерфест: пристань і півн. частина міста.

Гамільтон (Hamilton), 1) місто в Шотляндії 40.000 меш.; 2) пром. місто в державі Огайо ЗДА, 44.000 меш.; 3) кан. пристань над озером Онтеріо, 114.000 меш.; залізний і бавовняний промисл; 4) кан. ріка, 965 км. дов., впадає до Атлянт. океану.

Гамлєт, герой траґедії Шекспіра; людина, що вагається перед ділом, каже про потребу рішення, а не має сили волі рішитися.

Гамлєтизувати, вагатися, мати пересвідчення, що треба на щось зважитись, а не мати до цього сили волі.

Гаммада, (араб.) пустиня зі скельним ґрунтом або засіяна скельними відломками.

Гаммерклявір, нім. назва фортепіяну з молотками, винайденого Бартоломеєм Хрістофорі у Фльоренції з початком XVIII в.

Гаммер-Пурґшталь Йозеф, нім. орієнталіст (1774-1856), історик османської держави, кіпчацької Золотої Орди й кримського ханства.

Гаммерфест, норв. пристань, 3.500 меш.; найдалі на півн. висунене місто світа (70°50'); торговля, риболовля.

Гаммурабі, вавилонський цар, б. 2200 до Хр.; найстарші відомі закони тзв. Кодекс Гамурабі, відкритий у Сузі 1901.

Гампель Йожеф, визначний мад. археольоґ, директор археольоґ. відділу Нар. Музею в Будапешті, займався багато дослідами доісторичної культури Закарпатської України.

Гаммерфест: тзв. полуденниковий стовп, кінцева точка великого европейського поміру, переведеного 1816-52.

Гамсун Кнут, великий норв. письменник, *1860, якого вважають найкращим учнем Достоєвського. Всі його повісті надихані своєрідною сполукою реалізму та химерної уяви. Найкращі: „Голод", „Пан", „Вікторія", „Містерії" й „Благословення землі", що рішили про його нагороду Нобеля. Більшість його творів перекладена на всі культурні мови, чимало й на нашу.

Ган (Hahn) Едуард, нім. ґеоґраф і етноґраф, *1856, автор основних праць про початки хліборобської культури, походження госп. праці й домашніх тварин.

Ган (Hann) Юліюс, нім. метеорольоґ (1839-1921), проф. унів. у Відні, автор підручника кліматольоґії і метеорольоґії.

Ганав (Hanau), нім. місто б. Франкфурту над Майном, 39.000 меш.; багато ст. будівель (XVI в.); мистецький промисл; 1813 побіда Наполєона над Баварією.

Ганаки, чес.-моравське плем'я, що заховало антропольоґічно найчистіший чес. тип і багатий фолькльор та культуру.

Гангай, висохле озеро, пустиня на схід. підніжжі Паміру між Тяньшанем і Квенлюном.

Ганґар, (фр.) шопа на авта, літаки й повітроплави; возівня, ремиза.

Ганґ-хав, гл. Ганґчов.

Ганґчов, гол. місто над заливом Схід. Кит. моря в схід. кит. провінції Чекіянґ, 950.000 меш, шовковий промисл.

Гандель, (нім.) торговля.

Ганджа Андибер, герой укр. думи другої половини XVII в. про козака-сермягу й дуків-сріблянників.

Ганджар, анджар, (тур.) рід широкого кінджалу, з довгим держаком, на кінці закривленого.

Ганджур, гангюр, значить по тибетськи „переклад слів" Будди, збірник 108 томів святих книг, перекладів із санскриту, почасти з кит. мови. Буддисти вірять, що це ориґінальні слова Будди.

Гандзюк, ґенерал, командант 1-ої дивізії

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

в І-ому укр. корпусі (Скоропадського). Після димісії Скоропадського командант корпусу. Розстріляний більшовиками в Києві, в лютім 1918.

Ганеман Самуїл, нім. лікар (1755-1843), основник гомеопатії.

Ганефіри, одна з чотирьох правовірних сект ісляму.

Ганецький Яків, вл. Фірстенберґ, видатний рос. більшовицький діяч, *1879, спочатку член Центр. Комітету соціял-демократії Польщі й Литви.

Ганжа Іван, степовий ватажок, 1648 уманський полковник, перейшов до поляків і дістав шляхетство.

Ганза (Hansa), ст.-нім. торг. союз вільних нім. міст Любеку, Бремену та Ґамбурґу, а потім також ін. міст, між ними Новгорода та Пскова. У XV в. ганзейський союз числив уже до 90 міст, розкиданих від Льондону до Новгорода; в ньому почалася екон. боротьба аристократів із демократами, патриціїв з цехами і східньої Ганзи з західньою. З другого боку скандинавські королі, нім. князі та рос. царі всякими способами старалися знищити вольності міст та торговельну силу ганзейського союзу й нарешті задали йому рішучий удар під час тзв. семилітньої війни.

Ганзеат, член ганзейського союзу.

Ганзейський союз, гл. Ганза.

Ганицький Володимир, польовий духовник УГА (1859-1919), приділений до VII львівської бриґади, з хрестом у руках поривав стрільців до бою.

Ганка Вацлав, чес. учений (1791-1861), фільольоґ, археольоґ, історик літератури, видав цілу низку пам'яток чес. мови і письменства, переклав між іншим „Слово о полку Ігоревім" на чес. мову. Ґ. буцімто відкрив пам'ятки ст. письменства: „Краледворський" і „Зеленогорський рукопис" (перший—фраґменти поем з XIII в., другий — епічні уривки про сойм і „Суд Любуші"), що були, як пізніше виявилось, підроблені.

Ганкевич, 1) Клим, гал.-укр. фільольоґ і фільософ (1842-1924), редактор клєрикального час. „Мир" у Львові, лєктор укр. мови на університеті в Чернівцях. Видав по нім. перший підручник слов. фільософії („Grundriss der slavischen Philosophie"), написав перший укр. підручник психольоґії і низку статтей на фільольоґічні та фільософічні теми в укр., нім. та поль. журналах; 2) Лев, укр. діяч, *1883, адвокат, один із провідників укр. соц.-дем. партії в Галичині, 1918 заступник голови „Укр. Національної Ради" у Львові, журналіст; 3) Микола, укр. діяч, *1869, один із основників укр. соціял-дем. партії Галичини; редактор соц.-дем. часопису „Воля", член „Головної Української Ради" у Львові 1914-17 і заст. голови „Загальної Української Національної Ради" у Відні 1915; визначний промовець, автор низки політичних брошур.

Ган-кіянґ, 1) ліва притока Янґ-тсе-кіянґу; 2) східн.-кит. ріка, вливається до Східн. Китайського моря.

Ган-ков, найважніша річна пристань серед. Китаю, при усті ріки Ган-кіянґу до Янґ-тсе-кіянґу, 1100 км. від моря, проте доступна для найбільших кораблів; 830.000 меш., вивіз чаю, бавовни, шовку, опію й тютюну; гл. Вуган.

Ган-лін, буддійська труба, вживана під час богослужень.

Ганна Барвінок, гл. Куліш Ганна.

Ганнібаль, картаґінський полководець, син Амількара (246-183 до Хр.), підбив півн. Еспанію й Саґунт 219; у другій пунійській війні 218 перейшов Альпи, побідив римлян над Тицином і Требією, 217 над Трасименським озером, 216 під Каннами, 203 уступив з Італії, 202 під Замою погромлений Сціпіоном, проживав в Антіоха, короля Сирії та в Прусія, короля Бітинії, отруївся.

Ганнібаль.

Ганнон, картаґінський мореплавець, 408 до Хр. об'їхав зах. побережжя Африки.

Ганновер (Hannover), прус. провінція та її головне місто в півн.-зах. Прусії. Провінція має 38.600 км² і 3,215.000 меш. Земля є вчасти врожайна, вчасти болота та пустарі, підсоння вогке; головне заняття хліборобство й випас худоби; тютюневий, ткацький і металевий промисл. Ґ. належав до 1546 до Бравншвайґу, а опісля був під пануванням роду Бравншвайґ-Люнебурґ, що зв'язаний династично з анґл. пануючим родом зробив Ґ. країною залежною від Анґлії. 1866 у війні між Австрією й Прусією став на боці Австрії і тому його зайняла Прусія. Місто Ґ. має 434.000 меш.; техніка, багато промислових шкіл; ткацький і металевий промисл, шкіряний ринок. У грудні 1720 тут жив гетьман Орлик, що залишив опис у своїм „Діярії"; 1819 тут уродився Ф. Боденштедт, автор „Поетичної України".

Ганой, гол. місто та пристань фр. Індокитаю над дельтою Сонґка, 119.000 меш.; торговля й промисл.

Ганото́ (Hanotaux) Ґабріель, фр. дипльомат, історик і журналіст, *1853, член фр. Академії; „Історія сучасної Франції" та ін.

Ганс, властиве ім'я Бокбіндер, данець-друкар, що 1553 оснував у Москві першу церковно-слов. друкарню; обвинувачений в єресі за друкарські помилки втік до Львова і тут працював.

Гансвурст, (нім.) блазень, весельчак у старім нім. театрі; тепер тільки в театрі ляльок.

Ганслік, 1) Едуард, муз. критик, проф. університету у Відні (1825-1904). В своїм гол. творі „Про красу в музиці" виступає піоніром „формальної" естетики (проти Ваґ-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нерівської); 2) Ервін, австр. ґеоґраф, *1880, писав про укр. справи.

Гансон Оляф, швед. письм. (1860-1925), писав швед., норв. і нім. мовою і відограв чималу ролю в добі нім. натуралізму. Його повісті та оповідання, надихані переніжненою чутливістю, часто малюють патольоґічні типи. Дав теж низку крит. студій.

Гансу, гл. Кансу.

Гант (Hunt) Гольман Вільям, анґл. маляр (1827-1910), один із провідників прерафаелістичного напрямку.

Ганус.

Ганус, ганиж, аниж (Pimpinella anisum), зелиста ростинка до ½ м. вис., з родини окружкових; походить з М. Азії, у нас плекається по городах; зернята вживаються до приправи, відвар із них є добрим ліком проти здуття й шлункових корчів; ганусовий олієць вживається до того самого, а крім того й до приправи горілок та як засіб проти вошей і корости.

Ганусівка, анижівка, горілка на анижу.

Гануш, 1) Іґнац, чес. фільольоґ (1812-69), деякий час проф. у Львові, автор праць про слов. мітольоґію; 2) Йозеф, *1862, чес. фільольоґ, проф. історії чес. літ. на унів. у Братиславі, головні праці з доби чес. відродження (Нємцева, Шафарик, Добровський); 3) Ян, поль. фільольоґ (1853-1887), крім праць із поль. грам. („Матеріяли до історії деклінаційних форм") займався також укр. наголосом.

Ганцов Всеволод, укр. лінґвіст, *1892, проф. і наук. співробітник ВУАН у Києві, співредактор наукового словника укр. мови, фонетик: „До історії звуків в укр. мові", і діялєктольоґ: „Характеристика поліських дифтонґів", „Діялєктольоґічна клясифікація укр. говорів".

Ганчар, Гончаров Осип, отаман некрасівців, донських козаків, що оселилися в Добруджі (1796-1879), видатний представник старообрядовців - попівців, спільник Мих. Чайковського (Садик-Паші) в його антиросійській діяльності під час рос.-тур. війни. Пізніше вернув до Росії.

Ган-яґґ, 1) гл. Сеул; 2) передмістя Вуган.

Гаолян, трависта ростина до 4 м. висока з роду Andropogon, подібна до кукурудзи; управляють її для зерна в Китаї, Манджурії й Кореї.

Гапаранда, швед. пристань і важне торг. місто над Ботнійським заливом, на фін. границі, 2.500 меш.

Гапон Ґеорґій (Юрій), священик, рос. революціонер, українець з роду (1870-1906), 22 січня ст. ст. 1905 зорґанізував маніфестаційний похід робітників до царської Зимової Палати, розігнаний кулями. За зносини з охраною вбили його соц. революціонери.

Гапт, гафт, вишивка.

Гаптувати, гафтувати, (нім.) ніжно, майстерно вишивати, перенизувати нитками.

Гар (Наар) Йоган, львівський мініятюрист і релиґійний маляр (1795-1840).

Гаракірі, (яп.) вл. гарне різання, у старовину в Японії рід кари: засуджений мусів сам розпороти собі черево ножем у присутності представників влади; знесена 1868; ще й досі в Японії дуже поширений спосіб почесного самогубства.

Гаральд, ім'я анґл. королів: Г. I, син Кнута В. 1035-40; Г. II. (1022-66), поляг у бою з Вільгельмом Завойовником, його дочка Ґіда була жінкою Володимира Мономаха.

Гаральд, імя дан. королів: Г. I, † б. 695; Г. II, 935-986.

Гаральд, імя норв. королів: Г. I, (860-933), злучив Норвеґію в одно королівство; Г. II, 950-63; Г. III Сміливий, 1046-66, до 1042 був начальником цісарської сторожі в Візантії й оборонив її від сараценів, одружився з дочкою Ярослава Мудрого, Єлисаветою, склав на її честь „Пісню про дівчину з руської країни" (переклав Франко по укр.).

Гарам-баша, давній титул провідника тур. гайдуків.

Гарамбашіч (Harambašić) Авґуст, хорватський поет-лірик (1861-1912), співець батьківщини і жіноцтва, автор влучних епіграм, багато перекладав, м. ін. з Шевченка.

Гарант із Польжіц Кріштоф, чес. письм., композитор і політичний діяч (1564-1621). Цінна його „Подорож з Чехії до Венеції, а звідти до св. Землі й Єгипту", прикрашена його власними образками. Страчений за участь у повстанні проти Фердинанда II.

Гарап, (нім.) довгий бич на короткому держаку.

Гарасевич барон де Нойштерн Михайло, укр. історик (1763-1836), доктор богословія, архіпресвітер львівської капітули, одна з найвизначніших постатей між духовенством Галичини на початку XIX в. Своїми заходами у Відні (1806) та в Римі (1808) причинився до відновлення галицької митрополії, затвердження львівської капітули та добув для гр.-кат. церкви рівне й цілком незалежне становище від польської рим.-кат. церкви. Написав цінні Annales Ecclesiae Ruthenae.

Михайло Гарасевич.

Гарасівка, вузька, червона бинда із гарасової матерії (від фр. міста Аррá).

Гарач, (тур.) грошова дань, якою християнські держави викуплялися від нападу турків; податок, який складає поневолений нарід переможцеві; викуп.

Гарашанін, ім'я серб. політиків, 1) Ілля,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

довголітній президент міністрів (1812-74); 2) Мілутин, син Іллі (1843-98), голова народницької партії, міністер внутрішніх і закордонних справ, вкінці амбасадор у Парижі.

Гарба, віз на двох колесах, уживаний на сході України.

Гарбарство, кожем'яцтво, перетворювання тваринної шкіри у тзв. в и п р а в л е н у або в и ч и н е н у шкіру, яка не гниє, а крім того є гнучка та розтяжна. Є три роди гарбу́вання: г а р б н и к о в е (дубильне), о л і й н е і м і н е р а л ь н е. Найдавнішим і найбільше поширеним є гарбування при помочі гарбників (дубил) з кори дуба, сосни, берези та ін. Давніше гарбували корами, в новіших часах добувають гарбники зі згаданих матеріялів у виді екстрактів та гарбують ними шкіри далеко скорше, як корами. Гарбування ростинними гарбниками звуть ч е р в о н о ш к і р н и ц т в о м. При о л і й н і м гарбуванні втирається в шкіру тран або інші товсті олії. До м і н е р а л ь н о г о гарбування уживають галуну та хромових солей. Через мочення козячої та овечої шкіри в розчині кухонної соли та галуну одержують білу, м'яку шкіру, звану і р х о ю. Таке г. зовуть б і л о ш к і р н и ц т в о м.

Гарбники, гарбникові річовини, дубила, річовини, що мають у собі гарбникові кислини: ґалюсову к., танін та ін.; дуже поширені серед ростин, особливо в дубі, сумаху, чаю, катеху й ін. та в корі багатьох дерев; легко розпускаються в воді, мають терпкий, стягаючий смак, з солями заліза дають чорні або темно-сині осади, а з білком і тваринними клеями нерозпускальні сполуки; деякі з них, гол. танін, служать до гарбування (чинення) шкіри, також до виробу чорнила, а в лічництві до лікування ран, вживаються як адстрінґенція, в плині або порошку (дерматоль), також проти розвільнення і кровотечі.

Гарбникова кислина, ґалюсова кислина ($H_3O_2C_6H_2CO_2H$), находиться в дубінках, чаю та в багатьох ін. ростинах; найзвичайніша г. к. танін; вживається до виробу чорнил і барвників, як викликач до фотоґрафій, у лічництві до гоєння ран, проти кровотоків, цукрової хороби, тощо.

Гарбникові ростини, ростини, які мають у собі гарбовинну кислину або споріднені річовини й через те вживаються до гарбування шкіри. Сюди належать: дуб, ялиця, верба, береза, в'яз, щавель степовий, сумах гарбовинний, акація катеху, ґамбір, цезальпінія азійська, квебрахове, кінове, фісташкове та ін. дерева.

Гарбуз (Cucurbita maxima), представник гарбузуватих ростин; походить із серед. Америки, плекають його в багатьох відмінах задля великих, м'ясистих овочів, цінених як пожива для людей і худоби; смачні зернята дають цінний олій.

Гарбузуваті (Cucurbitaceae), родина зел, з повзучо-пнучими гонами, з широким листям, звич. вкритими колючими волосками; цвіти великі, зрослоплаткові, дзвінкуваті; овочі великі, м'ясисті; замітні: гарбуз, диня, ханька, тиква, мельон і огірок.

Гарвард-університет, найстарший університет в ЗДА в Кембріджі, оснований у 1638 Джоном Гарвардом.

Гарвей (Harvey) Віліям, анґл. фізіольоґ (1578-1657), проф. унів. у Льондоні, основник новітньої фізіольоґії й ембріольоґії; відкрив обіг крови (1619) та основний закон ембріольоґії, що всі живини повстають з первісної одної клітини, тзв. яєчка (Omne vivum ex ovo).

Гард, перегородки („ліси") на ріці для ловлення риби. Їх ставлять вправні рибалки, тзв. „гараджії" або „гардаджії". Звідси й наставників над риболовлею називають „гардівничими".

Гарден Максиміліян, нім. журналіст (1861-1927), оснував тижневик „Zukunft", в якому гостро виступав проти камарилі Вільгельма II; спричинив відомий процес князя П. Ойлєнбурґа (Eulenburg), обвинувачуючи його в розпусті. Стиль Г. був єдиний у своїм роді щодо гостроти та різкости. Залишив 2 томи характеристик визначних діячів п. з. „Голови".

Гарденберґ, гл. Новаліс.

Гарді, 1) (Hardie) Джемс, анґл. суспільний діяч (1856-1915), один із провідників і основників анґл. „Незалежної Партії Праці" (Labour party); 2) (Hardy) Томас, анґл. повістяр і поет, називали його „останній із великої доби Вікторії" (1840-1928). 15 томів повістей із життя анґл. провінції; подрібні картини середовища, повні песимізму, що змальовують удари долі. Найкращі: „Під зеленим гиллям", „Далеко від схвильованої юрби", „Поворот на батьківщину", „Мер із Кастребріжу", „Тесса з Убервілів", новелі „Малі життєві іронії", епічна поема в трьох частинах „Наслідники династії" й кілька томів першорядної лірики.

Гарем.

Гардінґ Воррен, ам. політик (1865-1923), 1920-23 президент ЗДА, республіканець.

Гардт Ернст, нім. письм., *1876, поет-драматурґ.

Гарем, (араб.) окреме мешкання жінок у магометан; збір жінок магометанина.

Гарем, у гуцулів більша кількість дараб (сплавів), що йдуть одні за одними.

Гаркавенко Олександер, укр. змагун, що здобув кілька разів світове мистецтво в Ню-Йорку.

Гаркаві Авраам, рос. орієнталіст (1835-1921), досліджував і видавав цінні арабські джерела про Східню Европу.

Гаркебуз, гл. Аркебуз.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гаркуша Семен, провідник ватаги розбійників (1739-84), що грабувала панів на Україні. Двічі втік із в'язниці, помер на каторзі. Тішився симпатією простолюду; з численних народніх оповідань і переказів про нього користали різні письменники: В. Наріжний, Гр. Квітка-Основ'яненко, О. Стороженко, Гр. Данилевський.

Гарлєкін, гл. Арлєкін.

Гарлєм (Haarlem), місто в півн.-зах. Голяндії, 114.000 меш.; Академія Наук, кольоніяльний і промисловий музей, цвітництво.

Гарлян, гл. Гібон.

Гарман, тік, де молотять збіжжя кіньми, волами або тзв. гарма́нкою, „котком", себто камінним валком, довжиною до метра.

Гармата, армата, бойова артилєрійська машина до кидання набоїв. Силою кидання найчастіше служать порохові ґази, але існують також елєктр. г. Гармат уперше вжили англійці 1346 в битві під Кресі. По роду уживання відрізняють гармати: польові, гірські, кріпосні, облогові, берегові, корабельні, протилітакові й т. ін. По способу стріляння гармати діляться на: пушки — з довгою цівкою для націльного стріляння, гавбиці й мортири з короткою цівкою для перекидного стріляння. Новітні гармати відзначуються: 1) великою далекосяглістю: нім. „Берта" бомбардувала Париж у 1918 з віддалі 110 км.; 2) великою швидкістю полету набою — аж до 1.600 м. у секунду, що перевищає швидкість руху Місяця навкруг Землі (1.000 м. у секунду); 3) доброю влучністю; з віддалі 30-40 км. легко влучає у корабель; 4) силою своїх набоїв: набій 42 цм. берегової гармати пробиває наскрізь корабельний панцир гартованої сталі 35 цм. завтовшки. Новітні гармати виробляють у калібрі (калібр=промір жерла) від 37 мм. до 520 мм. Зразкова будова новітньої гармати: сталева цівка або тіло гармати, з ґвинтовою нарізкою каналу на те, щоби набій у леті обертався довкола своєї осі; ляфет з колесами, на якім лежить цівка; гальма для зменшення відкоту гармати; націл і приладдя для націлювання; панцир для захисту гарматньої обслуги. Військова гармата, козацька назва артилєрії, за козацьких часів стояла під командуванням ґенерального обозного, ділилася вже тоді на похідну й кріпосну (на Хортиці).

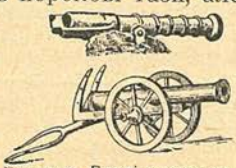

Гармата. Егорі козацька, вдолі швайцарська гірська з XVI в.

Гармати. Згори вниз: канона, гавбиця, мортира.

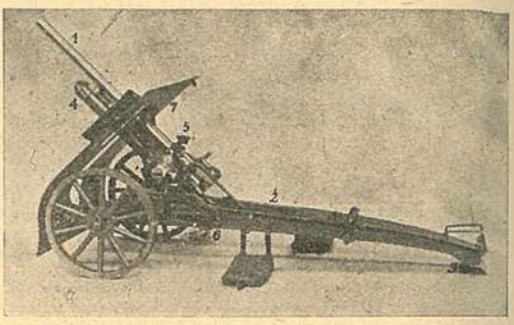

Гармата (37 мм. швед. фабр. Бофорса).
1. цівка або тіло гарм.; 2. Ляфет; 3. леміш для опору; 4. гальма для зменшення сили відкоту г.; 5. націл; 6. механізм для піднесення г. при націлі; 7. панцир.

Гарматень, гарматне стрільно, артилєрійський набій циліндричної форми зі стіжковою головною частиною (пальником) та сильним зарядом (бездимний порох), різної конструкції, залежно від ділання: шрапнельний г., шрапнель і картеча (товстостінні), що вражає живі цілі своїми скалками й сіканцями з повітря; ударний г., ґраната і бронебійний г., що пробиває різні спорудди ворога; фуґасний г., граната і бомба, що руйнує охоронні засоби ворога своїм вибухом (меленіт, тротил); хемічний г., що вражає ворога задушливими або отруйними ґазами (пр. фосґеном, хльор-пікрином, дифеніль-хльорарсином та ін.); запальний г. для підпалів і світляний г. для освітлювання вночі розташування ворога й його окопів; димовий г. для димових заслон і аґітаційний г. для переметування літератури. Форма г. залежить від умов, що зменшують вплив на нього сили опору повітря під час лету. Порожні місця внутрі заповнюються кулями, сіканцями, вибуховим надіб'ям, хемічною річовиною, запальним, світляним та димовим надіб'ям, або проклямаціями; всередині г. знаходиться трубка, при помочі котрої розривається г. в потрібному місці та в потрібний момент. Г-ні заряджуються в гармати разом з гільзами; гл. Гільзи, Стріляння, Траєкторія.

Гарматій, гармаш, артилєрист, пушкар, канонір, обслугувач гармати при стрілянні; кілька (5-6) гармашів творять гарматну

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

обслугу (прицілювання, набивання, вистрілювання); гарматньою обслугою керує командант гармати.

Гарматій Лука, гал.-укр. просвітній діяч (1866-1924), нар. учитель, син видатного селянина Василя (1810-1900), колишнього кріпака, що був 1848 послом до віденського парляменту. Передав НТШ свої незвичайно цінні збірки гуцульської народньої творчости та побутових річей.

Гарматній металь, дулевина, стоп (аліяж), зложений з 92% міді й 8% цини. Уживають до виробу гармат.

Гарматні майстерні, державні фабрики для виробу гарматнього знадіб'я; під час укр. влади в Галичині існували г. м. в Станиславові й підлягали безпосередньо гарматньому відділові Державного Секретаріяту Військових Справ.

Гарматні частини, батерія: 4 до 6 гармат; гарматній курінь: об'єднання кількох (2-4) батерій одним командуванням; гарматній полк: 4-6 батерій з помічними частинами, як муніційними валками, гуко- й далемірами, телєфоністами і тд.; гарматня бриґада: кілька полків тої-ж дивізії.

Гарматня Бриґада київських СС, найкраща частина корпусу СС. Утворена при кінці 1917 в першій батерії СС. Цю батерію роззброїли німці 5 V 1918. Від облоги Києва в жовтні 1918 батерія ця розгортається в 6 батерій, а пізніше у 6 артилєрійських полків. 3 і 6 полки билися під Львовом, а опісля воювали в рядах Гал. Армії. Три полки були при корпусі СС, а один полк (4-ий) при залізній дивізії Удовиченка. Розформована при кінці 1919; тільки одна батерія пішла з отаманом Тютюником у запілля денікінської армії. Командантом її був Роман Дашкевич.

Гарматня старшинська школа, існувала за укр. влади в Галичині спершу в Стрию, опісля перенесена до Станиславова.

Гарматня юнацька школа, військова школа для гарматніх старшин; повстала в Києві за Центральної Ради, існувала також за Директорії.

Гарматоливарня, фабрика, де виливаються й виробляються гармати; найславніші: г. Шнайдер-Крезо у Франції, г. Крупа в Німеччині, г. Шкоди в Чехословаччині й Путилівська в Росії.

Гарматтан, дуже сухий та холодний вітер, що віє в грудні, січні та лютім від сходу на зах. березі Африки (Сенеґамбія й зах. Сагара). Він несе з собою звичайно хмари пороху, що заслонюють Сонце та сушать всю рістню.

Гармаш тріскучий (Brachynus crepitans), жучок із род. бігуноватих; рудавий з синяво-чорними крильцями, в небезпеці виприскує з заду на напасника вонючий випар.

Гармонізація, (гр.-лат.) опрацювання одноголосової мельодії гармонічним супроводом.

Гармонізувати, (гр.) добирати тонів для їх узгіднення; згоджуватися між собою; у муз.: додавати акорди або акомпаніямент до одноголосової мельодії.

Гармонійна середина, гл. Середина.

Гармонійний, гармонічний, милозвучний, згідний; в музиці: многоголосний, у відрізненні від „одноголосний", пр. гармонічна каденція (себто закінчення акордами). Гарм. мольова скаля, у відрізненні від мельодійної (гл. Мольова скаля).

Ручна гармоніка.

Гармонійний поділ, гл. Поділ.

Гармоніка, 1) назва забавкових дутих інструментів: а) губна г., б) ручна г., в) шкляна г., в якій голос видають потирані шкляні вальці; 2) наука про гармонію й її застосовання в творах.

Гармоні(с)ти, (гр.) півд.-ам. секта з початку XIX в., якої члени не могли мати нерухомого майна й не могли женитися.

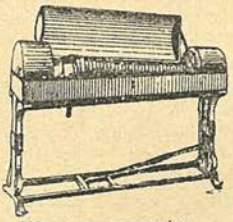

Шкляна гармоніка.

Гармонічний інтервал, відношення двох різних тонів при рівночасному згуку.

Гармонічний рух, осциляційний, хитний, дрожачий рух, рух тіла (точки), що відбувається там і назад через місце рівноваги, пр. рух маятника, тягарця, завішеного на пружині та вправленого в рух, звучної струни, маґнетної стрілки, виведеної з рівноваги. Кожночасне відхилення тіла (точки) з положення рівноваги називається відхилом (ельонґацією), а найбільше відхилення амплітудою; час потрібний на одно повне хитання (дрожання) називається періодом, часом хитання (дрожання); кількість хитань на одну секунду зветься частотою хитань (дрожань). Якщо амплітуди маліють, то маємо гармонічний, хитний слабнучий рух, у противному разі неслабнучий.

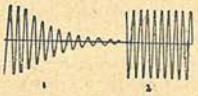

Гармонічний рух: 1) хитний; 2) неслабнучий.

Гармонічні тони, тони, яких висоти відносяться до себе, як природні числа 1:2:3:4:5:6.... Вони супроводять звичайно у більшій або меншій кількості основний тон та дають разом з ним звук, якого краска залежить від якости та кількости їх.

Гармонія, у гр. мітольоґії донька Ареса й Афродити, жінка Кадма.

Гармонія, (гр.) злагода, згідність, милозвучність; у фізиці: співзвучність, приємне вражіння, яке полишають два або більше тонів, або звуків, що звучать рівночасно. Найбільше гармонійні є тони, яких відношення висот є простим числом, пр. прима

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

й кварта є гармонійні, а відношення висот їх є 3 : 4; в музиці : 1) згідність і звучність одночасних кількох тонів; 2) частина музичної теорії про будову, клясифікацію акордів, а також правила взаємин між ними; згідність, лад, сполука, єдність поодиноких частин із собою; у фільософії : орґанічна єдність різноманітних первнів складових частин, себто особливий рід ладу, згідно з яким різні частини якоїсь істоти (ґрупи), чи її функції (прояви), згоджуються зі собою.

Гармонія.

Гармонія, гармоніюм, хибно : фісгармонія, себто ніжна г. (малі орґани, в яких повітряні мішки порушуються ногами).

Гарнак (Harnack) Адольф, славний нім. учений-богослов (1851-1930), церк. історик, представник поступового протестантизму, проф. у Берліні. Уславився студіями раннього християнства й Нового Завіту: Найважніші твори : „Нарис історії доґм", „Суть християнства", „Вступні причинки до Нового Завіту" та багато ін.

Гарпаґон, скупар, від імені героя в комедії Молієра „Скупар".

Гарпаґос, улюбленець царя Медії Астіяґа; за те, що не вбив Кира, мусів за кару з'їсти свого сина.

Гарпії, грецькі крилаті богині, втілені символи вітрів, хуртовин та смерти.

Гарпії.

Гарпун, (гол.) залізний спис із двома закарлюченими гаками на кінці, причеплений на довгім мотузі, який кидають з човна в кита або моржа під час ловів на них; залізний стягіль для скріплення двох стін. Г. були відомі вже в доісторичній маґдалєнській культурі молодшого палєоліту; робилися з кости та служили до ловлі риб і мабуть менших ссавців.

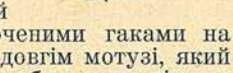

Гарпун з магдалєнської доби.

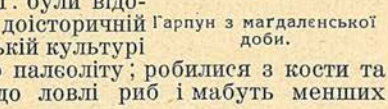

Ручний ескімоський гарпун.

Гарріс-бурґ, столиця Пенсильванії в ЗДА, 76.000 меш.

Гаррісон Вільям Лльойд (1805-79), один із видніших борців за знесення невільництва в ЗДА.

Гарт, (нім.) 1) видержливість, міць, сила волі, характеру, непохитність; 2) олов'яна маса для друкарських черенок.

Гарт, гл. Гардт.

Гарт, літ.-мистецький та критичний місячник ВСПП (Всеукраїнської Спілки пролєтарських письменників).

Гарт, спілка укр. пролєтарських письменників, заснована в Харкові 1923 (Єлланський, Хвильовий, Йогансен, Сосюра, Панч та ін.). З кінцем 1925, по смерті Єлланського розпалася (вийшов з неї Хвильовий зі своїми однодумцями, що заснували „Вапліте"), а в 1926 й цілком занепала.

Гарт Брет, гл. Брет-Гарт.

Гарт, 1) Гайнріх, нім. поет і літ. критик (1855-1906), один із провідників натуралістичного напрямку; 2) Юліюс, брат Гайнріха, поет і драматурґ (1859-1930), автор історії світової літератури й „Революції в естетиці"; 3) Юліюс, нім. письм., *1859, збірка оповідань „Туга", новеля „Голоси серед ночі".

Гартбляй, (нім.) черенковий металь — стоп олова, антимону й цини; вживають для виливання черенок.

Гартіґ, назвисько видатніх нім. лісівників: Ґеорґ (1764-1837), син Теодор (1805-80), внук Роберт (1839-1901), основоположники наукового лісівництва.

Гарткнох Христофор, нім. правник XVII в., автор праці про державний устрій Польщі „De republica poloniса", важної й для укр. історії.

Гартлєбен Отто Еріх, один із провідників нім. модернізму (1864-1905), поет, відомий своїми короткими гумор.-сатиричними оповіданнями : „Обірваний ґудзик", „Гостинний пастор", „Дорога мамуся". Залишив денник і цікаві листи.

Гартлєй, гл. Гертлі.

Гартлянд Едвін Сідней, анґл. етноґраф (1848-1927), дослідник примітивних вірувань, звичаїв і побуту.

Гартман, 1) Ґеорґ, норв. механік, опісля священик (1489-1564), перший вияснив закон притягання та відпихання маґнетних бігунів, відкрив маґнетну інклінацію (нахилення); 2) Едуард, нім фільософ (1842-1906), хотів дати синтезу Шопенгауера й Ґеґеля, переймаючи від першого песимізм, від другого еволюціонізм. Його трансцендентальний реалізм приймає дійсність і пізнавальність речі самої в собі, яка існує в несвідомому і має два атрибути : волю й ідею. Без волі не могла б ідея здійснитися, без ідеї воля була б сліпа. Гол. твір : „Фільософія Несвідомого". На поручення Бісмарка Г. опрацював і оголосив у часописі „Gegenwart" 1888 проєкт самостійного Київського королівства, яке мало би повстати в наслідку побідної війни Німеччини з Росією; 3) Еміль, син Йогана, дан. орґаніст, дириґент і композитор (1836-98). Писав опери, симфонії, сюїти, концерти і ін.; 4) Йоган Петер, дан. композитор романтичного напрямку (1805-1900), автор опер, симфоній, увертюр, кантат, пісень, тощо; 5) Людвіґ, піяніст, критик і композитор (1836-1900).

Гартман фон дер Ауе (Aue), середньовічний нім. поет XII в., що писав діялєктом; автор епічних поем „Ерец", „Івайн", „Бідний Гайнріх". Останню переклав по укр. Франко.

Гартни Цішка, вл. Жилуновіч Зьмітро,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

білоруський письменник та культурно-політичний діяч, *1887, редактор журналу „Полымя“. Збірки оповідань „Тріски на хвилях“, перекладені й по укр., роман „Соки цілини“, поезії „Пісні праці й змагання“, „Урочистість“.

Гартування сталі, процес, завдяки якому вона стає тверда та крихка: сталь огрівають до червоности, а потім нагло остуджують її в воді, або олії. По барві, яку сталь прибирає під час огрівання, оцінюють її твердоту. Найтвердшою є сталь, що огрівана дістала жовтаву краску. З неї роблять бритви, ножики та ножички; червона сталь м'якша, з неї роблять ножі й сокири; синя ще м'якша, служить до виробу шабель та пружин; чорна найм'якша та найбільше пружиста до виробу пилок та свердликів.

Едуард Гартман.

Гарун Алесь, вл. Прушинський Аляксандар, білоруський поет, *1887. Замолоду брав участь у революційному русі й був засуджений 1908 на заслання. З упадком царату вертає додому й бере живу участь у білоруському національному русі, редаґує „Беларускі Шлях“, тощо.

Гарун аль Рашід („Справедливий“), каліф Баґдаду, з роду Аббасидів, 786-809, опікун науки й письменства; його прославляють у „Тисячі й одній ночі“.

Гарунобу Сузукі, яп. маляр (1725-70), мистець і винахідник барвного деревориту.

Гарус, (нім.) волічка, різнокольорові вовняні нитки для вишивки на канві.

Гаруспіки (Haruspices), етруські (опісля й римські) віщуни, що ворожили з нутрощів жертовних тварин.

Гарфа.

Гарфа, гл. Арфа.

Гарц (Harz), гори в середущій Німеччині, до 1142 м. вис. (Брокен).

Гаршнеп, (нім., рос.), гл. Баранчик.

Гарячка, підвищення температури тіла над 37·5°; ознака багатьох хоріб. Повстає, коли в тілі витворюється більше тепла, ніж виділюється; буває внаслідок застуди, або ділання хороботворчих бактерій. Супровідні об'яви: прискорений живчик (понад 90 ударів на хвилину), прискорений віддих, напереміну почуття холоду й горячі, спрага, збільшене виділювання мочовини й двоокису вугля.

Гарячкомір, тепломір до мірення гарячки — максимальний термометр з поділкою в десятих ступня від 35-43°; при міренню гарячки вкладають його звич. під паху (на 15 хвилин).

Гас, гл. Нафта.

Гас (Haas) Йозеф, сучасний модерний нім. композитор, *1879.

Гасдрубаль, картаґінський полководець, 1) Г., сестрінець Гамількара Барки, заснував Нову Картаґіну в Еспанії; убитий 220 до Хр.; 2) Г., брат Ганнібаля, ішов йому на підмогу, поляг 207 під Sena Gallica.

Гасіштейнський з Льобковіц Ян, чес. письм. (1450-1517). Твори: „Поучення сину Ярославу“ має культурно-іст. вагу; „Подорож до Божого гробу“ подає низку цікавих спостережень.

Гаслєр Лєо, нім. орґаніст і композитор духовних пісень та хоралів, дуже популярних у Німеччині (1564-1612).

Гарц: краєвид.

Гасло, часопис РУП, виходив у Чернівцях під редакцією Д. Антоновича в 1902-3.

Гасмонея, гл. Макавеї.

Гаспид, гаспед, аспід, 1) у св. Письмі: їдовита змія, також чорт; 2) у зоольоґії: рід змій (Elaps), замітний яскравим, сорокатим забарвленням; живе в гарячих краях; з багатьох пород замітні: г. коралевий (E. corallinus), $^3/_4$ м. дов., червоний з чорними перстенями, живе в півд. Америці; також гл. Бунґара-пама й Кобра.

Гаспінґер Йоахім, тирольський патріот (1776-1858), провідник тирольців у боротьбі за волю 1809.

Гассе, 1) Ганс, нім. майор, начальник розвідчого відділу при команді нім. армії на Україні, під час великої війни. Був також у Галичині. 2) Йоган Адольф, нім. музика, один із найбільших композиторів XVIII в. (1699-1783). Представник іт. напрямку в нім. музиці. 100 опер, ораторії, кантати, сонати та концерти.

Гастати, (лат.) рим. піхотинці, що мали списи, звані гасти.

Гатерія (Hatteria punctata, Sphaenodon p.), рід гадів, подібних до ящірки, своєю будовою зближених до стеґокефалів, що жили

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

колись у вуглевій і тріясовій добі; завдовшки до ½ м., зеленаво-чорної краски, живе в Новій Зеляндії, вигибає.

Гатор, єгип. богиня плодючости й жіночої приваби, товаришка Гора; зображували її з головою корови або з рогами, між якими видко круг Сонця, з квіткою льотосу в руці.

Гатор.

Гатталя (Hattala) Мартін, чес. і словацький фільольоґ (1821-1903), проф. слов. мов і літератури на унів. в Празі, видав низку праць із порівняльної слов., чесь. та словацької граматики, боронив до кінця свого життя непідроблености Королеводвірського рукопису.

Гатцук, 1) Микола, укр. письм., видав у Москві 1857 „Ужинок рідного поля", збірник народніх поезій і приказок з оглядом ст. укр. письменства; 1861 — „Укр. абетку"; 1863 „Дев'ять струн укр. бандури" — збірник пісень з нотами. Виступав проти кулішівки й пропонував свій правопис. 2) Олекса, рос.-укр. письм., археольоґ, журналіст і видавець (1832-91). Видавав „Газету Гатцука" й „Календарі Гатцука", брав участь у петербурзькій „Основі".

Гауер (Hauer) Йозеф Матіяс, суч. австр. композитор, *1883, побіч Шенберґа найвизначніший представник атональної дванадцятитонової музики (побудованої одначе на ін. основах, як музика Шенберґа).

Гафіз, (ар.) учений магометанець, що знає Коран напам'ять.

Гафіс Шемс еддін Могаммед, славний перс. поет, †1389, найбільший лірик літератур Сходу, що в своїм „Дивані" оспівує змислове кохання та вино.

Гафній, хем. первень, відкритий 1922 у цирконових мінералах.

Гафтари, уривки з книг пророків Старого Закону, які читають у синаґоґах.

Гацієнда, (есп.) більше рільниче господарство в півд. Америці (хутір), в якім переважає випас худоби.

Гаццалі, гл. Газалі.

Гачетин, кристалічна парафіна.

Гачізон (Hutscheson) Френсіс, анґл. фільософ-мораліст (1694-1747), написав „Система моральної фільософії".

Гашé, (фр.) сікане м'ясо.

Гашек Ярослав, чес. письм. (1883-1923), своєю єдиною повістю „Швейк" здобув світову славу; цю повість докінчив Карель Ванєк.

Гашене вапно, гл. Вапно.

Гашиш, (араб.) наркотик: смола з билин західньо-індійських конопель, якої вживають на Сході для курення; вживаний замість тютюну у люльці, вводить людину в солодку нестяму й розбуджує галюцинації; переносно: все, що солодко запоморочує, відбирає свідомість дійсности.

Гашпіль, пристрій, якого вживають при чиненні, байцуванні, фарбуванні і т. д. шкір.

Гаюї (Найу), 1) Валєнтін, творець методи навчання сліпих і винахідник опуклої азбуки, основник першої школи для сліпих у Парижі (1745-1822); 2) Рене Жюст, його брат, абат, творець наукової кристальоґрафії (1743-1822).

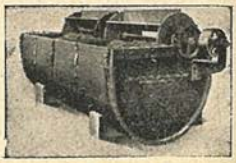
Гашпіль.

Гаявата, міт. войовники півн.-ам. індіян; назва й герой поеми Льонґфелльова.

Гванако, гл. Ляма.

Гванґ-гай, гл. Жовте море.

Гванґ-го, гл. Гоанґ-го.

Гвар, гл. Хвар.

Гвоздець, містечко в коломийськім повіті над Чернявою, 2.000 меш.; українців 23·2%, поляків 14·1%, жидів 62%.

Гвоздик (Dianthus), зелиста ростина, звич. з вузьким листям, цвіте подібно, як хрестоцвітні, тільки чаша зрослоплаткова, вінчик (корона) звич. з 3 парами платочків; багато відмін живе скрізь у нас і загалом в Европі та сусідніх краях Азії й Африки; до найзвичайніших належать: г. польовий (D. campestris), г. рябий (D. deltoides), з червоним біло-плямистим цвітом, а з плеканих у нас по квітниках задля гарних цвітів та запаху: г. бородатий або каштанчик (D. barbatus), г. садовий (D. caryophyllus), г. картузійський (D. carthusianorum), г. китайський (D. chinensis), г. розкішний (D. superbus), всі у численних відмінах.

Гвоздичне дерево (Caryophyllus aromaticus), ростина з родини міртуватих; всезелене дерево з Молюкських островів, плекається в Індії й серед. Америці. Сушені бросні, нестиглі овочі й корінці вживаються як куховарська приправа і в медицині.

Гвоздичне дерево.

Гвоздів, село на Київщині над Рославкою, родовище бурштину.

Гдашицький Яцко, галицький намісник (заступник єпископа) 1522-26, призначений львівським лат. архієпископом, опісля признаний київським митрополитом, перевів нову орґанізацію підупалої гал. єпархії.

Геба, гр. богиня молодости, дочка Зевеса, дружина Геракля, була за виночерпія в олімпійських богів.

Гебан, (гр.) дерево темного кольору, що росте в рівниковій Африці й Азії, тверде, вживане до розкішних виробів.

Геббель Фрідріх, найбільший поруч Кляйста нім. драматурґ XIX в. (1813-63). Його „Марія Магдалина — траґедія буденного життя" є замітною появою в історії новітньої драми. Інші п'єси: „Юдита", „Генове-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

фа", „Герод і Маріянна", „Нібелюнґи" (в трьох частинах) та ін.; усі з великим почуттям драматичних ситуацій. Крім цього два томи „Поезій". Його „Денник", ведений ним усе життя, належить до найліпших зразків цього роду в усесвітній літературі.

Фрідріх Геббель.

Гебенштрайт Панталєон, нім. скрипак (1669-1750); віртуоз на інструменті, зв. „панталєон", який він сам винайшов. З цього інструменту повстав нинішній молотковий фортепіян.

Геберт, гл. Ебер.

Гебес, (лат.) тупа голова, дурень, бевзь, лінюх.

Гебраїзм, (фр.) зворот питомий гебрайській мові.

Гебраїст, (фр.) знавець гебрайської мови й літератури.

Гебраїстика, наука про гебрайський (жид.) народ.

Гебрайський, гл. Єврейський.

Гебриди, Вестерн Айлєнд, на півн. захід. від Шотляндії 500 островів і скал, з чого лише 90 залюднених, 7.300 км² і 100.000 меш.; від 1540 належуть до Шотляндії.

Гевеа, гл. Кавчукове дерево.

Гевелій Йоган, нім. астроном (1611-87), дослідник Місяця і комет, уліпшив астр. приладдя, збудував славну обсерваторію в Данціґу; цікавився Бопляновою мапою України.

Геврека, (гр.) я знайшов! —оклик Архімеда, коли відкрив закон взгону.

Гевристика, (гр.) уміння шукати; науковий спосіб, як дійти до правди; частина науки історії, що вчить користати з іст. джерел; такий спосіб навчання, що при допомозі відповідних питань учні самі доходять до бажаних висновків.

Гегар: 1) металевий, стінний; 2) гумовий, ручний.

Геґ (Haig) Даґляс, анґл. ґенерал (1861-1928), полководець у Бельґії та Франції 1914-15, начальний вождь 1915 анґл. армій.

Геґар, лєватива, промивка, прилад винайдений нім. лікарем Геґаром, для промивання кишок.

Геґґерд (Haggard) Генрі Рідер, анґл. повістяр (1856-1925), автор повістей з екзотичних країн. Найбільше успіху мали „Сумерк", „Голова чарівниці", „Копальні короля Соломона" і „Вона".

Геґель Ґеорґ Вільгельм Фрідріх, один із найбільших нім. і світових фільософів (1770-1831), залишив одну з найпослідовніших систем найважчих і плідніших. Її провідна ідея менше-більше така: Основою світового процесу є розум, який переходить еволюцію до щораз більшої досконалости. Тому все, що діється, — розумне, а все, що розумне, дійсне. Знання й буття є ідентичні, а історія світу це здійснена льоґіка. Щоби схопити цей льоґічний процес, Г. уживає діялєктичної методи, що спирається на трихотомії, себто поділі на тезу, антитезу і синтезу. Світ — доказує він — є для ока фільософа процесом розвитку, а цей процес Абсолютом у рел. значінні, себто виявом Бога. Абсолют був спершу розумом, пізніше став природою, а накінець перевтілився в живого духа. Цей дух проявляється в громадянстві як право, мораль і держава. Право є здійсненням свободи, держава ціллю розвитку людства. Г. мав величезний вплив не тільки на розвиток ідей у Німеччині, але й всієї Европи. Теорія Маркса основується на Геґелівській методі. Під могутнім вражінням його системи стоїть уся слов. фільософія і на ній спирається тзв. месіянізм. Гол. твори: „Феноменольоґія духа", „Наука льоґіки", „Енциклопедія фільософічних наук", „Головні напрямні фільософії права". Фільософію Г. називають геґеліянством.

Георґ Геґель.

Геґемонія, (гр.) провід, верховодство, перевага одної держави (кляси, партії) над другою; захоплення головного впливу на спільні справи.

Гедеон, один із замітніших ізр. суддів, про якого оповідається в „Книзі Суддів".

Геджас, зах. частина Арабії над Червоним морем, 470.000 км² і 900.000 меш.; до 1919 належала до Туреччини, опісля держава під впливом Британії; від 1925 належить до Неджу; гол. місто Абу Аріш.

Геджра, (араб.) утеча Магомета з Мекки до Медини 15 VII 622 по Хр.; від цієї події магометани рахують свою еру; переносно: втеча.

Гедимин, син Лутувера, лит. великий князь 1315-37, переніс столицю до Вильна, поширив владу на Волинь і Київщину і титулувався королем русинів; згинув 1340 або 1341 при добуванні одної твердині нім. ордену. Сини: Монивид, Наримунт, Ольґерд, Явнут, Коріят, Любарт.

Гедін Свен, швед. дослідник-подорожник (1865-1929), подорожував по Тибеті; відкрив Трансгімаляї, джерела Інду та Брагмапутри. Написав: „Крізь пустині Азії", „В серці Азії", „Баґдад" та ін.

Гедінові гори, гл. Трансгімаляї.

Гедонізм, (гр.) флс. напрям, що за основу й ціль людського життя, ставляє приємність. До гедоністів належали старший і молодший Аристип із Кірени та епікурейці, в новіших часах Гельвецій, Гольбах, Ляметрі й ін.

Гедсон, гл. Ґадсон.

Гед'яля (Hegyalja), трахітовий гірський ланцюг, що тягнеться від Пряшева до То-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

каю, 1092 м. вис.; на збочах винниці токайського винограду.

Геєнна, ґегенна, (євр.) „долина Гінном“ б. Єрусалиму, де палено тіла померлих і всяку нечистоту, звідсі геєнна — пекло.

Гезлінґден (Haslingden), місто в Анґлії, 18.250 меш., фабрики сукна.

Гезліт (Hazlitt) Віліям, анґл. критик-есеїст (1778-1830), писав про „Характери в драмах Шекспіра“, на загальні теми і про сучасних собі письменників („Дух часу“) з бистротою, що досі не втратила на своїй свіжості.

Гейдук (Heyduk) Адольф, чес. технік і проф. рисунків (1835-1923), письменник, „мистець легкої пісні“. Проповідував чес.-словацьке братання.

Гейзон, гранична листва в укладі дорійської кольони.

Гейлюнґ-Кіянґ, півн. провінція Манджурії, 525.000 км² і 1,900.000 меш.

Гейнч, Гейнц, або Гінч Кароль Авґуст, поль.-укр. письменник (*1810, † у 60 рр. XIX в.); у 40-их рр. зладив одну укр. і дві поль. комедії, де висміював балагулів. Батько його, Франц Кароль, лікар, був фундатором двох масонських льож у Житомирі.

Геката.

Гейо, або Пієнґ-янґ, місто в півн.-зах. Кореї, 110.000 меш., промисл, копальні вугілля й заліза.

Геката, дочка титана Персея й Астерії, богиня у трьох постатях: на небі богиня Місяця, на Землі Артеміда, в підземеллі богиня чарів та привидів.

Гекатей Мілєтський, гр. етноґраф, батько народознавства, жив б. 500 до Хр., відбував далекі подорожі, які описав у творі „Мандрівка навколо світу“, що довго був головним джерелом відомостей про заселену Землю.

Гекатомба, (гр.) у старовинній Греції жертва з сотні волів у честь богів; масове убивство, різня.

Гекель (Haeckel) Ернст, нім. лікар і зоольоґ (1834-1919), проф. унів. й директор основаного ним „філєтичного“ музею в Єні, дослідник і знавець будови й розвитку морських безхребетних тварин, апостол дарвінізму й загалом еволюціонізму, один із творців новітньої біольоґії, морфольоґії, науки про розвиток, трансформізму і монізму; творець фільоґенії, біоґенетичного закону й теорій монер і ґастреї; найважніші популярно-наукові твори: „Загальна морфольоґія орґанізмів“, „Систематична фільоґенія“, „Загадки всесвіту“, „Природня історія сотворення“, „Антропоґенія“, „Монізм“ та багато ін.

Ернст Гекель.

Геклют (Hakluyt) Річард, анґл. ґеоґраф (1553-1616), увів в уживання при навчанні ґеоґрафії ґльоб і видав багато подорожніх описів; його іменем названо Т-во, засноване в Льондоні 1846 для видавання описів подорожей.

Гекля, вулкан у півд.-зах. Ісляндії, 1557 м. вис.; останній вибух 1913.

Гексаґон, (гр.) шостикутник.

Гексаедр, (гр.) шостистінник.

Гексаемерон, гексамерон, (гр.) твір довершений у 6 днях; сотворення світу у 6 днях.

Гексаметр, (гр.) віршовий розмір, складений із шости стіп: із чотирьох дактилів, або спондеїв, п'ятого дактиля (рідко хорея) і шостого хорея, або спондея. Гексаметром написані „Іліяда“ й „Одиссея“ та інші поетичні твори старинної Греції, від греків його позичили римляни („Метаморфози“ Овідія, „Енеїда“ Верґілія). У всіх нових европ. літературах є спроби вживання гексаметру. На укр. мову „Іліяду“ переклав гексаметром П. Ніщинський; починається вона так: „Пісню співай нам, богине, про гнів Пелієнка, Ахілла“.

Гексатевх, (гр.) „шостикнижжя“, п'ять книг Мойсея з додатком книги Ісуса Навина.

Гексахорд, (гр.) ґамма з 6-ти тонів. Гексахордова система, що заступила тетрахордову клясичної старовини й початку середньовіччя, увійшла в ужиток у XI в. й продержалася майже до XVIII в.

Гексеншус, (нім.) наглий і сильний біль м'язів у крижах або шиї, спричинений продувом; постріл.

Гекслі (Huxley), гл. Гакслі.

Гектар, (гр.) сто арів.

Гектика, загальне знидіння і ослаблення тіла.

Гекто..., (від гр. гекатон=сто) приставка, додана до назви мір метричного (десяткового) укладу, означує 100-кратність дотичної одиниці міри: гектоват=100 ватів, гектолітр=100 літрів, гектометр=100 метрів.

Гектоґраф, (гр.) прилад до відбивання багато копій письма, або рисунку, складений із скринки, де є маса з ґліцерини та клею; рукопис, з якого треба робити відбитки, пишеться особливим чорнилом.

Гектор, герой Гомерової „Іліяди“, син Пріяма й Гекуби, муж Андромахи, найхоробріший троянський лицар, убитий Ахілем після того, як убив його приятеля Патрокля.

Гекторович Петро, дубровницький поет (1486-1572), увів мотиви й форми нар. поезії, видав у Венеції 1569 ідилічну поему з життя рибалок, п. з. „Ribanje i ribarsko prigovoranje“.

Гекуба, постать з Гомерової „Іліяди“, жінка троянського царя Пріяма; пережила смерть 19-ти своїх дітей, мужа та внука; після зруйнування Трої кинулася в море.

Гелєн, (міт.) син короля Пріяма, віщун.

Гелєна, (міт.) дочка Зевса і Лєди, сестра

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Кастора, Полідевка й Клітемнестри, мати Герміони, дружина короля Менеляя, пірвана Парисом, що й дало привід до троянської війни.

Гелєни, давня назва греків.

Гелєнізм, первісно — характеристична риса гр. мови, звичаїв, культури і т. д.; від середини XIX в. — гр. культура в добі після Олександра В. (323-30), гл. Александрійська доба і Гр. література.

Гелєр, (нім.) сотик, давня австр. мідяна монета, сотна частина корони.

Гелєспонт, (гр. вл. „море Гелли"), протока між трацьким Херсонесом і М. Азією, тепер Дарданелі.

Гелій, Геліос, у греків бог Сонця; в хемії: первень (Helium, He), найлегший по водню; відкритий 1868 Льокієром в атмосфері Сонця і білих зірок, 1895 Рамзеєм у рідких камінях (клевеіт, ураніт і ін.) і в повітрі (у 245 цм³ повітря є 1 цм³ гелію), а недавно в американській нафті; 7 разів легший від повітря і незапальний, тому вживається до наповнювання повітроплавів (цепелінів); скроплюється при —268° (Камерлінґ Оннес), замінюється в тверде тіло при —271° і під тисненням 26 атмосфер (Кіс).

Гелікон.

Гелікон, (гр.) 1) лісисте й багате на джерела пасмо гір у Беотії з храмом Апольона й гаєм Муз, тепер гори Заґора до 1.750 м. вис.; 2) струнний інструмент ст. греків для міреннія взаємин тонів; 3) бляшаний дутий інструмент, званий теж контрабас (туба), із 3-4 вентилями, вживаний у військовій орхестрі (винайд. приблизно в 1850).

Гелікоплян, (гр.-лат.) жироплян, авіяційний прилад, що є сполукою гелікоптера й літака і уможливлює сторчове піднесення до гори, ховзький лет і рівний спуск.

Гелікоптер.

Гелікоптер, (гр.) особливий літак, що знімається просто до гори при помочі крилатих ґвинтів, які вправляються в рух двигунами.

Геліоґабаль Варій, також Марк Аврелій Антонін, рим. цісар 218-222. Його ім'я перекручене з назви бога Еляґабаль.

Геліоґравюра, виріб металевої репродукційної плити фотоґрафічним способом. Також сама відбитка, осягнена тою технікою, гл. Фотоґравюра й Фотодрук.

Геліоґраф, 1) в астрономії — прозірна труба, що має на початку особливий прилад для фотоґрафування Сонця; 2) оптичний телеґраф — прилад для розмови на далеку відстань при помочі відбивання від дзеркал соняшного проміння; 3) у метеорольоґії — прилад для записування, скільки часу й як яскраво світило Сонце протягом дня; для запису користають з теплового або хемічного ділання соняшного проміння.

Геліоґрафія, (гр.) 1) наука про Сонце; 2) фотоґрафічний спосіб виробу друкарських плит, який полягає в тому, що фотоґрафічний образ переноситься при помочі соняшного світла на металеву плиту для травлення різними річовинами, які утворюють рисунок з заглибинами або випуклинами; гл. Фотоґравюра.

Геліоґраф Камбель-Штокса з реєстраційною паперовою стяжкою для зазначення довготи часу соняшного світла.

Геліодор, грек з Емези в Сирії, з III в., автор розповсюдженого й на багато европ. мов перекладеного роману „Айтіопіка".

Геліозоа (Heliozoa), (гр.) гл. Сонянки.

Геліометр, (гр.) прилад до мірення проміру Сонця.

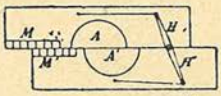

Геліометр, АА'— половина об'єктиву, НН'— підойми, ММ' — мірило.

Геліополь, гл. Баальбек.

Геліос, гл. Гелій.

Геліостат, (гр.) дзеркало, яке обертається за Сонцем при помочі годинникового приладу; воно кидає проміні Сонця завсіди в тому самому напрямі.

Геліотерапія, лікування соняшним світлом; уживається особливо при туберкульозі.

Геліостат, годинниковий і простий.

Геліотроп, (гр.) 1) прилад уживаний до триангуляцій, яким при помочі світла (відбитого дзеркалом) і далековиду можна бачити дану точку навіть у віддаленні 100 км.; 2) а з о в и й б а р в н и к, що закрашує бавовну на фіялкову краску; 3) відміна хальцедону темно-зеленої краски з червоними зернами окису заліза; уживана до прикраси, пр. як камінчик до перстенів; 4) зелиста ростина (Heliotropium) з родини шерстколистих, з малими синявими цвіточками, подібними до губоцвітних; г. с а д о в и й (H. peruvianum) з Перу, плекається у нас задля своєї запашности; з його цвітів виробляють пахощі.

Геліотропізм, (гр.) вразливість ростин на соняшне світло; розрізнюємо: г. позитивний, коли ростина звертається до Сонця, пр. соняшник, і г. неґативний, коли ростина відвертається від Сонця. Гл. Фототропізм.

Геліотропін, гл. Піперональ.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Геліохромія, (гр.) фотоґрафування в природніх красках; гл. Фотоґрафія.

Геліоцентричний, (гр.) той, що відноситься до Сонця, як до осередка. Геліоцентричний світогляд (Коперника) вважає Сонце осередком, довкола якого кружать усі планети разом із Землею.

Едмунд Геллєй.

Геллєнізм, гл. Гелєнізм.

Геллєй (Halley) Едмунд, анґл. математик, фізик і астроном (1656-1742). Досліджував м. ін. обіг планет і Місяця, обчислив дороги 24 комет, відкрив 1682 комету, названу його іменем.

Геллєр (Heller) Стефан, мад. піяніст і фортепіяновий композитор. Приятель Шопена, Ліста, Берліоза й Шумана; написав понад 150 творів; особливо замітні його етюди й прелюдії.

Геллєрав (Hellerau), місто-сад під Дрезденом, основане 1909, школа ритмічної руханки Далькроза.

Гелляда, 1) країна в півд. Тессалії; 2) взагалі Греція.

Геллянік з Мітілєни на Лєсбосі, гр. льоґоґраф (літописець), б. 440 до Хр.

Гелюан, Гельван, визначна кліматична й купелева місцевість в Єгипті коло Каїра, 8.000 меш.; сірчані джерела, метеорольоґічна обсерваторія.

Геля, (гр., міт.) сестра Фрикса, дочка Атаманта й Нефелі; за гр. переказом, упавши з барана з золотим руном у море, дала йому назву. Гл. Гелєспонт.

Геляс, Геляда, гл. Гелляда.

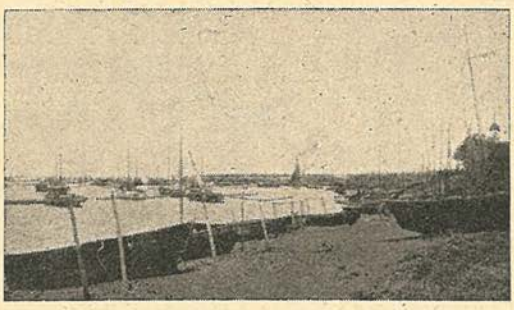

Гель.

Гель, Геля, село на кінці півострова тої самої назви б. Данціґу, на побережжі Балтійського моря; морські купелі.

Гель, скандинавська богиня підземелля (Ніфльгайму).

Гельвальд (Hellwald) Фрідріх Антон, нім. історик культури й ґеоґраф (1842-92); м. ін. „Слов'янський світ" (Welt der Slaven).

Гельвети, кельт. плем'я в півн.-зах. частині Швайцарії, яку від них називають Гельвецією.

Гельвецій (Helvétius) Кльод Андрієн, фр. фільософ (1715-77), автор колись славної книжки „Про духа" (De l' esprit), в якій доказував, що джерелом усієї діяльности є себелюбство. Його твір прилюдно спалено.

Гельвеція, гл. Швайцарія.

Гельвецьке віроісповідання, віроісповідання кальвінське.

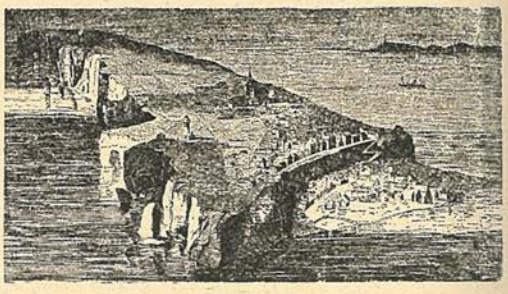

Гельґолянд.

Гельґолянд, острів 63 км. на півн. зах. від Куксгавзену 0·3 км² і 2.600 меш.; колись важний стратеґічний пункт, належав до 1890 до В. Британії, опісля до Німеччини.

Гельдерлін (Hölderlin) Фрідріх, нім. поет (1770-1833), якого поезії під впливом грецьких од належать до архитворів німецької лірики. „Ґіперіон" двотомовий роман.

Гельман Макс, укр. різьбар, проф. різьби в київському Мистецькому Інституті, *1892. Погруддя: поетів М. Терещенка, Г. Шкурупія, маляря Ю. Михайлова, голова письменника В. Підмогильного.

Гельмер Едмунд, віденський різьбар, *1850, декоратор цілої низки будинків Відня, заважив своїм впливом і безпосередньою співучастю на декорації репрезентативних будинків Львова кінця XIX в. Ґ. мав будувати укр. театр у Львові.

Гельмерсен Григорій, ґеольоґ (1803-1885), автор першої ґеол. карти европ. Росії (1841), дослідник донецької кам'яновугільної заглибини.

Гельмерт Фрідріх Роберт, нім. учений, *1843, займався ґеодезією та докладним визначенням прискорення земної тяготи.

Герман Гельмгольц.

Гельмесберґер, 1) Ґеорґ, нім. скрипак і композитор для скрипки (1800-73); 1829 капельник опери; 2) син його Йосиф (1828-93), знаменитий скрипак, 1860 концертмайстер опери, 1877 придворний капельник і провідник смичкового квартету. Автор скрипкових етюдів.

Гельмгольц (Helmholtz) Герман, нім. фізик та фізіольоґ (1821-94), працював у всіх ділянках фізики експериментальної і теоретичної;

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вславився працями над законом збереження енергії, дослідами з фізіольоґічної та фізикальної оптики та працями з акустики (враження тонів, резонатори); м. ін. винайшов очне дзеркало (офтальмоскоп), резонатор та ін.

Гельмольд, історик XII в., автор „Chronicon Slavorum“ (від Карла В. до року 1170).

Гельоїза, гл. Абеляр.

Гельони, одно з сарматських племен, що згадується у Ґеродота, з осідком на півдні України над Дніпром.

Гельоти, (гр.) 1) невільники в Спарті: завойовані спартанцями племена, обернені в кріпаків, працювали на ріллі, на війні служили звичайно як легко узброєні; завойовники обходилися з гельотами дуже жорстоко й вони робили нераз повстання (війна з гельотами 464-455 до Хр.), нелюдсько здавлювані; 2) взагалі раби.

Гельпах (Hellpach) Вільгельм, нім. психольоґ, *1877, проф. унів. в Гайдельберґу; „Науки сумежні з психольоґією“, „Геопсихічні прояви“.

Гельсінґборґ, пристань у півд. Швеції над проливом Сунд, 52.000 меш.; торговля, цукровий і ґумовий промисл.

Гельсінґер (Helsingör), дан. місто над Сундом, 15.000 меш.; переправа до Гельсінґборґу; зване також Ельсінора, відоме із „Гамлєта“ Шекспіра.

Гельсінґфорс, гл. Гельсінкі.

Гельсінкі (Helsinki), гол. місто і пристань Фінляндії над фінським заливом, 215.000 меш.; університет, техніка, ботанічний сад, висунений найдалі на північ.

Гельст Бартольомеус, голянд. маляр-портретист (1612-70), сучасник і суперник Рембрандта.

Гельферіх (Helfferich) Карл, нім. політик і економіст (1872-1924), 1918 представник Німеччини в Москві; праці з економії: „Гроші й банки“ та ін.

Гем (Haemus), пасмо гір у півн. Тракії, тепер Балкан.

Гем (Heem), голянд. малярі: 1) Корнелій, син і учень Яна (1631-95), малював головно квіти, наслідував батька; 2) Ян Давід, найбільший маляр овочів і мертвої природи (1606-83).

Гема..., гемо..., від гр. гайма — кров.

Гематемезіс, (гр. Haematemesis) блювання кров'ю, внаслідок кровотоків до шлунку при круглих виразках шлунку, при малих виразках слизної оболони шлунку (ерозія), при хоробах серця, печінки, селезінки.

Гематин, (гр.) орґанічний барвник, в якого склад входить залізо, важний складник крови; г. одержують з гемоґльобіни (червоного барвника крови). Його сполука зі сільною кислиною (гемін, кристали Тайхмана) служить до доказання слідів крови.

Гематит, червоний залізовець, окис заліза (Fe_2O_3),кристалізує в табличках (блест заліза), або в лусочках (лосняковий гематит). Находиться у вибухових та старших осадових скалах; з вигляду часто подібний до сціпенілої крови. Уживають до полірования металів, до виробу прикрас, та, як руди, до витоплювання заліза.

Гем(ат)ідроза, (гр.) крівавий піт у ґістериків і невропатів.

Гематоґен, (гр.) лікарство проти блідниці, складається з солей заліза, фосфорану вапу, ґліцерини, білковини й алькоголю.

Гематозоа, (гр.) галапаси в крові хребовців, переважно молоді нитянки, або одноклітинні тварини (тзв. кровотоки, пр. заразники маляріі).

Гематоксиліна, синій барвник, що находиться у кампешовім дереві.

Гематольоґія, (гр.) кровознавство, наука, що займається досліджуванням крови.

Гематом(а), (гр.) опух, спричинений виливом крови.

Гематурія, (гр.) мочення кров'ю.

Гембер (Humber), залив Німецького моря на сх. побережжі Анґлії; до нього вливаються ріки Трент і Оз.

Гемеральопія, (гр.) гл. Куряча сліпота.

Гемі-, (гр.) приріст, зн. пів, пр. гемісфера, півсфера, півкуля.

Геміанопія, геміанопсія, геміопсія, (гр.) хоробливий стан, при якому одна половина поля зору притьмарена або зовсім невидна.

Геміедрія, (гр.) півстінність, наявність лише половини кількости стін у кристалів, яких вимагає їх зразкова форма.

Гемін(а), гл. Гематин.

Геміопія, (гр.) гл. Геміанопія.

Геміпеляґічний, (гр.) вл. „напів морський“, земноводний, такий, що може жити в морі й на його берегах, пр. тюлені й ін.

Геміптера (Hemiptera), (гр.) гл. Полукрильці.

Гемісфера, гл. Півкуля.

Гемлінґ, гл. Мемлінґ.

Гемльок (Tsuga canadensis), півн.-ам. шпилькове дерево; у нас садять у парках; кори вживають до гарбування шкір.

Гемоґльобін(а), барвник червоних тілець крови у людей і хребовців, білковинна сполука гематини, замітна значною кількістю заліза, незвичайно легко приймає кисень у легенях та зявах і віддає його до тканей, забирає звідти двоокис вугля й виділює в легенях або зявах.

Гемоґрама, (гр.) 1) мікрофотоґрама препаратів крови; 2) рисунок образу крови при різних хоробах для діяґнози.

Гемометр, гемоґльобінометр, (гр.) прилад до означування кількости гемоґльобіни в крові.

Гемон, син Креонта, царя Теб, наречений Антиґони.

Гемораґія, (гр.) гл. Кровотеча.

Гемороїди, (гр.) розширення жил кутної кишки, або відхідника (зовнішні г.), або всередині затягача відхідника (внутрішні г.), внаслідок жильних застоїв при хоробах печінки, серця, легенів, а особливо при сидячому способі життя. Часто спричинюють-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ють крівавлення, або підпадають запаленням, деколи спричинюють нежит кутної кишки. Лічення: проста віджива, реґулярне випорожнення, рух, холодні насідові купелі, операція.

Геморой, гл. Гемороїди.

Гемотерапія, (гр.) підшкірне впорскування крови, або сироватки крови як лічничого засобу.

Гемофілія, (гр.) хоробливий нахил до сильних кровотеч наслідком того, що кров не стинається при зіткненні з повітрям; хороба спадкова.

Гемпден (Hampden) Джон, анґл. політичний діяч (1594-1643), один із провідників парляментарної опозиції XVII в., взяв участь у повстанні проти короля й згинув у бою.

Ген (Hehn) Віктор, історик культури (1813-90), писав про управу ростин та годівлю домашнього товару в історії культури.

Гендель (Händel) Ґеорґ Фрідріх, нім. композитор (1685-1759), побіч Баха найбільший нім. композитор свого часу; директор „Королівської Музичної Академії" в Льондоні. Залишив 41 оперу, 2 іт. ораторії, 2 нім. пасії, 18 анґл. ораторій, 37 інструментальних дуетів і сонат, 40 творів з орхестральної та орґанової музики. Щойно в XX в. оцінили як слід твори Г. Похований у льондонськім „Вестмінстерськім абатстві".

Гендерсон Артур, анґл. державний діяч, *1863, визначний член анґл. парляменту й другого інтернаціоналу; провідник брит. „Партії праці", 1916-17 міністер у кабінеті Лльойд-Джорджа; 1924 і від 1929 міністер в уряді Мекдональда.

Гендікеп, (анґл. handicap) кінські перегони, або інші змагання, в яких штучно вирівнюють сили змагунів, пр. додають вантаж сильнішим коням, деяким визначують довший шлях для переїзду; при шахах сильніші грачі відступають якусь фіґуру.

Гене-Вронський Юзеф Марія, поль. фільософ (1778-1853); вийшовши від фільософії Канта, творить власну систему, яку називає месіянізмом, вводячи вперше цей термін до поль. літератури. Його месіянізм не має нічого спільного з месіянізмом Міцкевіча й Товіянського. Головні твори фр. мовою.

Генеральний Секретаріят, виконавчий орґан Центральної Ради. І-ий Г. С. був коаліційний, з представників гол. укр. партій: Голова й г. секретар для внутрішніх справ В. Винниченко (соц. дем.); с. нац. справ С. Єфремов (соц. федераліст); с. фінанс. справ Х. Барановський (безпартійний кооператор); с. земельних справ Б. Мартос (соц. дем.); с. харчових справ М. Стасюк (безпарт. соціяліст); с. військових справ С. Петлюра (соц. дем.); с. судівництва В. Садовський (соц. дем.); с. освіти Ів. Стешенко (соц. дем.); генеральний писар П. Христюк (соц. револ.). Програму своєї діяльности Г. С. начеркнув у першій своїй декларації в Центр. Раді, зложеній 9 VII 1917. Пізніше, 29 VII, після порозуміння з національними меншинами Г. С. переобрано й доповнено та подано на затвердження рос. Тимчасового уряду. Доповнено Г. С. такими секретарями: залізниць В. Голубович (укр. соц. рев.), пошт і телєґрафу О. Зарубін (рос. соц. рев.); вкінці замість С. Єфремова прийшов О. Шульгин, замість Христюка М. Рафес, від жид. „Бунду". Заступниками секретаря націон. справ стали: для жидівських справ — І. Зільберфарб, для польських — М. Міцкевіч, для великоруських — Одинець. Але Тимчасовий уряд, боячися сепаратизму, зменшив інструкцією з 17 VIII число ген. секретарів до 9, обмеживши їх компетенцію й обсяг діяльности. Г. С. подався до димісії; через відмову Винниченка доручено сформувати новий Г. С. Д. Дорошенкові, а коли це йому не вдалося, упрошено таки Винниченка. Вкінці Тимчасовий уряд затвердив 14 IX новий Г. С. у такім складі: Голова й секретар внутрішніх справ В. Винниченко, просвіти І. Стешенко, фінансів М. Туган-Барановський, хліборобства М. Савченко-Більський, нац. справ О. Шульгин; генеральний контрольор — О. Зарубін, ген. писар — О. Лотоцький. IV-ий універсал Центр. Ради змінив назву генеральних секретарів на народніх міністрів.

Гензельт Адольф, один із найбільших нім. піяністів і форт. композиторів (1814-89). Твори: етюди, варіяції, форт. тріо, концерт.

Геничеськ, містечко, пристань Мелітопільської округи, 9.950 меш., українців 27·2%, росіян 51.9%, жидів 17.3%.

Генна, 1) місто всередині Сицилії, зі славним храмом богині Церери (Деметри), де (по пізнішому переказу) Плютон вхопив Персефону (Прозерпіну); 2) гл. Альканна.

Геннадій, 1) архієпископ повгородський 1484-1504, ворог секти жидівствуючих, зібрав усі книги св. Письма, зладив пасхалію; 2) (Схолярій), патріярх царгородський у 1453-59 (б. 1400-64). Під час переговорів у Феррарі 1438 і Фльоренції 1439 в справі церковної унії виступав за унією, опісля став на чолі її ворогів.

Геннеґав (Hennegau, Hainaut), смуга по обох боках фр.-бельґ. границі з великими копальнями вугілля та промислом (цукроварство, ткацькі вироби, машини).

Геннекен (Hennequin) Еміль, фр. критик (1859-88); автор „Наукової критики", де пробував дати точну методу аналізи творів і доказував усупереч Тенові, що ґеній творить собі „середовище".

Генрих, ім'я анґл. королів: 1) Г. I, 1100-35, добув Нормандію; 2) Г. II, 1152-89, підбив Ірляндію, обмежив духовенство, володів частиною Франції; 3) Г. III, 1216-1272; 4) Г. IV, з роду Лянкастер, 1399-1413; 5) Г. V, 1413-22, в столітній війні зайняв частину Франції; 6) Г. VI, 1422-61, зразу фр. король, 1453 втратив Францію; війна Білої й Червоної Рожі; 7) Г. VII, 1485-1509; 8) Г. VIII,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1509-47, розрив із Римом і окремішність анґл. церкви 1533.

Генрих, ім'я німецьких королів і римських цісарів: 1) Г. I, Пташник, 919-936, з саксонського роду, будував замки, 933 побідив мадярів над Унструтою; 2) Г. II, Святий, 1002-24, з саксонського роду, вів боротьбу з чехами й Польщею; 3) Г. III, 1039-56, з салійського роду, мав зверхність над чехами й Угорщиною, 1046 на синоді в Сутрі перевів вибір нового папи й утвердив зверхність цісарства над папством; 4) Г. IV, 1056-1106, приборкав повстання саксів, попав у спір за інвеституру з Григорієм VII, був виклятий і упокорився перед папою в Каносі 1077, добув Рим 1084, ув'язнений сином Генрихом V, зрікся престолу; був у зв'язках з Києвом: 1077 приймав прогнаного Із'яслава Ярославича й одружився з Евпраксією, донькою Всеволода Ярославовича; 5) Г. V, 1106-25, закінчив спір за інвеституру вормським конкордатом 1122; 6) Г. VI, 1190-97, Гогенштавф, подружжям придбав Неаполь і Сицилію; 7) Г. VII, 1308-13, Люксембурґ, надав Чехію синові Іванові.

Генрих, ім'я фр. королів: 1) Г. I, 3-ій з роду Капетів, 1031-60, його жінка Анна Ярославна, донька Ярослава Мудрого; 2) Г. II, з роду Валюá, 1547-1559, добув у війні з Анґлією Бульонь 1550, Калє 1558; 3) Г. III, останній з роду Валюá (1572 поль. король), 1574-89, убитий; 4) Г. IV, 1589-1610, перший з Бурбонів, зразу голова протестантів, прийняв католицтво, нантським едиктом (1598) забезпечив толєранцію протестантам; економічний зріст Франції; убив його католицький фанатик Равальяк.

Генрих Моряк, порт. королевич (1394-1460), розпочав морські виправи до Африки й розвинув торг. силу Португалії.

Генрих, син угор. короля Стефана В., мав титул руського (галицького) князя, †1031.

Генрих Плявенський (von Plauen), 410-13 вел. маґістер нім. ордену, 1410 оборонив Марієнбурґ від поляків.

Генрі, практична одиниця елєктричної самоіндукції; знак H; названа від імени Генрі Джозефа, ам. фізика (1797-1878).

Гео... ґео..., дотичний Землі; від гр. ґе = Земля.

Георгіївський хрест, ордер у царській Росії; давали його за військові заслуги.

Георгій, 1) Зарубський, чернець Зарубського манастиря, що перестав існувати по татарськім погромі; написав „Поученіє духовному чаду" (XII в.), де виступає проти світських забав, скоморохів, весельчаків і музикантів, а радить заступати їх церковними книжками; 2) Г. Сінкел, візант. хроніст IX в., написав хроніку від сотворення світу до Діоклетіяна, що була відома і в нас поруч з хронікою Малали, Амартола та Манасії; 3) Г., сьомий укр. митрополит у Києві, родом грек, 1073-74. Йому приписують твір: „Георгія митрополита кіевскаго стязаніє съ латиною".

Георгій, Юрій, великомученик і побідоносець, згинув мученицькою смертю в Нікомедії 303 по Хр.

Гептаґон, (гр.) сьомикутник.

Гептада, в ст.-гр. фільософії ґрупа з сьоми річей або осіб.

Гептаедр, (гр.) сьомистінник: тіло замкнене довкола сімома площинами.

Гептаметр, (гр.) сьомистоповий розмір вірша.

Гептанес, гл. Йонські острови.

Гептархія, (гр.) співправління сьоми осіб; сім анґльо-саських держав у V і VI в. в Анґлії.

Гептахорд, (гр.) сьомиструнна ліра.

Барберіні: Гера.

Гера, (гр., міт.) рим. Юнона, найстарша донька Кроноса й Геї, сестра й дружина Зевеса, мати Ареса й Гефеста, Геби й Ейлєйтії, богиня неба, опікунка подружжя й злогів. Головні місця її культу: Арґос, Мікени й Спарта.

Гераклеві стовпи, стовпи покладені Гераклем між Европою й Африкою, тобто дві гори на протилежних берегах Ґібральтарської протоки.

Гераклея, (гр., місто Геракля) назва багатьох ст. міст, із них найбільш відоме місто в Люканії (півд. Італія); тут Пир побив римлян 280 до Хр.; гл. Херсонес.

Гераклід Понтійський, гр. фільософ, учень Плятона й Аристотеля, діяльний у різних галузях знання, автор гарних діяльоґів.

Геракліон, гл. Кандія.

Геракліт з Ефесу, з прізвищем „темний", визначний гр. фільософ (б. 535-475 до Хр.). Його фільософія: Огонь є основною річовиною. В світі панує вічна переміна матерії, а повстав він через взаємини двох супротивних сил, незгоди й злагоди. Все пливе, все минає, ніщо не лишається незмінним, ніхто не купається двічі в тій самій хвилі невпинно пливкого моря явищ.

Геракль фарнезійський.

Геракліз жук, гл. Туровець велетень.

Геракль, (гр., міт.) рим. Геркулєс, син Зевеса й Алькмени, внуки Персея й дружини Амфітріона, найславніший герой гр. мітичного світу, ідеал мужеської сили й чесноти (порівняй притчу софіста Продіка про „Геракля на розпутті" в Ксенофонтових „Споминах про Сократа"). Ще в колисці задушив 2 гадюки післані Герою; виконав 12 надлюдських робіт на службі в царя Мікен Евристея. Одягнений у затроєну (кров'ю вбитого ним кентавра Несса) одежу, що її дістав від заздрісної дружини

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Деяніри, мучений страшним болем, палить сам себе на горі Еті. Після смерти перенесений між богів на Олімп, дістав за дружину богиню Гебу. Його ім'ям назване сузір'я між Короною й Лірою; сузір'я Геракля зложене з 235 зірок, між якими є кулистий рій зірок, „Месіє 13“, видний голим оком, а віддалений від нашої Землі на 36.000 літ світла.

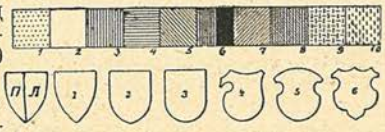

Геральдика. Загально прийняті зазначення красок на гербах: 1) золота; 2) срібна; 3) червона; 4) синя; 5) зелена; 6) чорна; 7) пурпурова; 8) бура; 9) сіра; 10) м'ясно-червона. Долішній ряд: щити. П — права сторона щ. Л — ліва. 1—6 різні форми щитів.

Геральдика, (нім.-лат.) наука про герби, себто родові, племінні й місцеві ознаки, їх спис, походження, роз'яснення.

Герасим, київ. митрополит 1431-35, родом москвитин, брав участь у змові проти Свитригайла й за це спалений.

Герасимчук Василь, укр. історик, член НТШ у Львові, *1880, дослідник гол. над XVII в. Праці: „Юрій Хмельницький“, „Виговщина і Гадяцький трактат“, „Чуднівська кампанія“, „Смерть Виговського“ й ін.

Геральдика. Корони: 1) австрійська; 2) німецька; 3) російська; 4) фр. цісарська; 5) Залізна; 6) англійська; 7) чеська; 8) королівська; 9) вел. герцогська; 10) угор. королівська; 11) герцогська; 12) княжа; 13) папська (тіяра); 14) княжий капелюх; 15) вищої шляхти; 16) графська; 17) баронська; 18) шляхетська; 19) корона для гербів.

Герат, 1) місто в схід. Афґаністані, 20.000 меш., важний торг., і стратеґічний пункт при шляху Персія-Індія; 2) Г., або інакше Гері Руд, ріка в Афґаністані, губиться в пісках рос. Туркестану.

Герб, первісно відзнака на зброї та щиті, що згодом стає знаком лицарських родів; також образовий, умовлений знак, або відзнака державної, станової, або професійної орґанізації (гл. Геральдика). Г. складається з поля і з вміщеного на ньому знаку (лев, орел, звізда, тощо). Поле та знак барвні, понад щитом є звичайно шолом, корона, а також і ін. прикраси. Герби України: герб Володимира В. і Ярослава Мудрого „тризуб“, якого значіння невияснене, герб останніх гал.-володимирських князів—лев; герб Гетьманщини — козак з рушницею; Центральна Рада 1918 визнала гербом України „тризуб“.

Гербар(ій), (лат.) збірка зразково засушених ростин; найстарший з XVI в.; найбільший у Британському музеї в Льондоні.

Гербарт Йоган Фрідріх, нім. фільософ (1776-1841), на місці теоретичної фільософії ставить етику, названу „наукою про моральний смак“, творець педаґоґічної школи, основаної на етиці та психольоґії. Твори: „Психольоґія“, „Енцикльопедія фільософії“, „Загальна педаґоґіка“.

Гербата, (лат.) гл. Чай.

Гербек Йоган, нім. композитор (1831-1877), епіґон романтиків, дириґент віденської опери; численні поменші муж. хори з орхестрою, месси G-dur, „Танкові хвилини“ на орхестру.

Гербель Сергій, укр. діяч, поміщик з Херсонщини, до 1917 ґубернатор у Харкові. Літом 1918 був міністром продовольчих справ в укр. уряді (кабінет Ф. Лизогуба). Від 14 XI до 14 XII 1918 президент міністрів за гетьмана Скоропадського.

Герби: 1) Володимира Вел., 2) Ярослава Мудрого, 3) Володислава Опольського, 4) Людвика Угорського, 5) військовий козацький герб з 1620-х рр., 6) Укр. Нар. Респ., великий, 7) Укр. Нар. Респ., малий.

Гербен Ян, чес. письм., публіцист і новеліст, родом словак, *1857, описував життя свого рідного народу; майстер яскравої характеристики. Написав роман з словацького життя „До третього й четвертого коліна“.

Герберт (Herbert of Cherbury) Едуард, льорд, анґл. фільософ (1582-1648), основник анґл. деїзму.

Гербершайн (Herberstein) Зіґмунд, австр. подорожник-учений по Східній Европі (1486-1566), зладив перший ґеоґр. опис Росії (Rerum Moscovitarum commentarii), видаваний багато разів багатьма мовами.

Гербест Бенедикт, польський богослов, †1593, учитель львівської школи і єзуїтської колеґії в Ярославі, вів серед православних пропаґанду за унією з Римом. З ним полемізував Г. Смотрицький.

Гербет (Herbette) Жан, фр. амбасадор у Москві, *1878, передтим відомий журналіст. Написав цілу низку україно-фільських статей, що появилися в „Тан“ (Temps) від листопаду 1917 до Берестейського миру.

Гербіній Йоган, лютеранський пастор (1627-79), маґістер Вітенберзького університету, жив у Швеції, Польщі та Литві. Будучи у Вильні, познайомився з Інокентієм Ґізелем і видав у 1675 в Єні книгу про київські печери, „Religiosae Kijovienses cryptae...“ Дуже рідка інша його праця про Дніпрові пороги „De admirandis mundi cataractis“, що вийшла в 1678 в Амстердамі.

Гербовник, (нім.) збірник з рисунками й описом гербів шляхетських родів.

Гербурт Ян Щасний, поль. політ. діяч

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

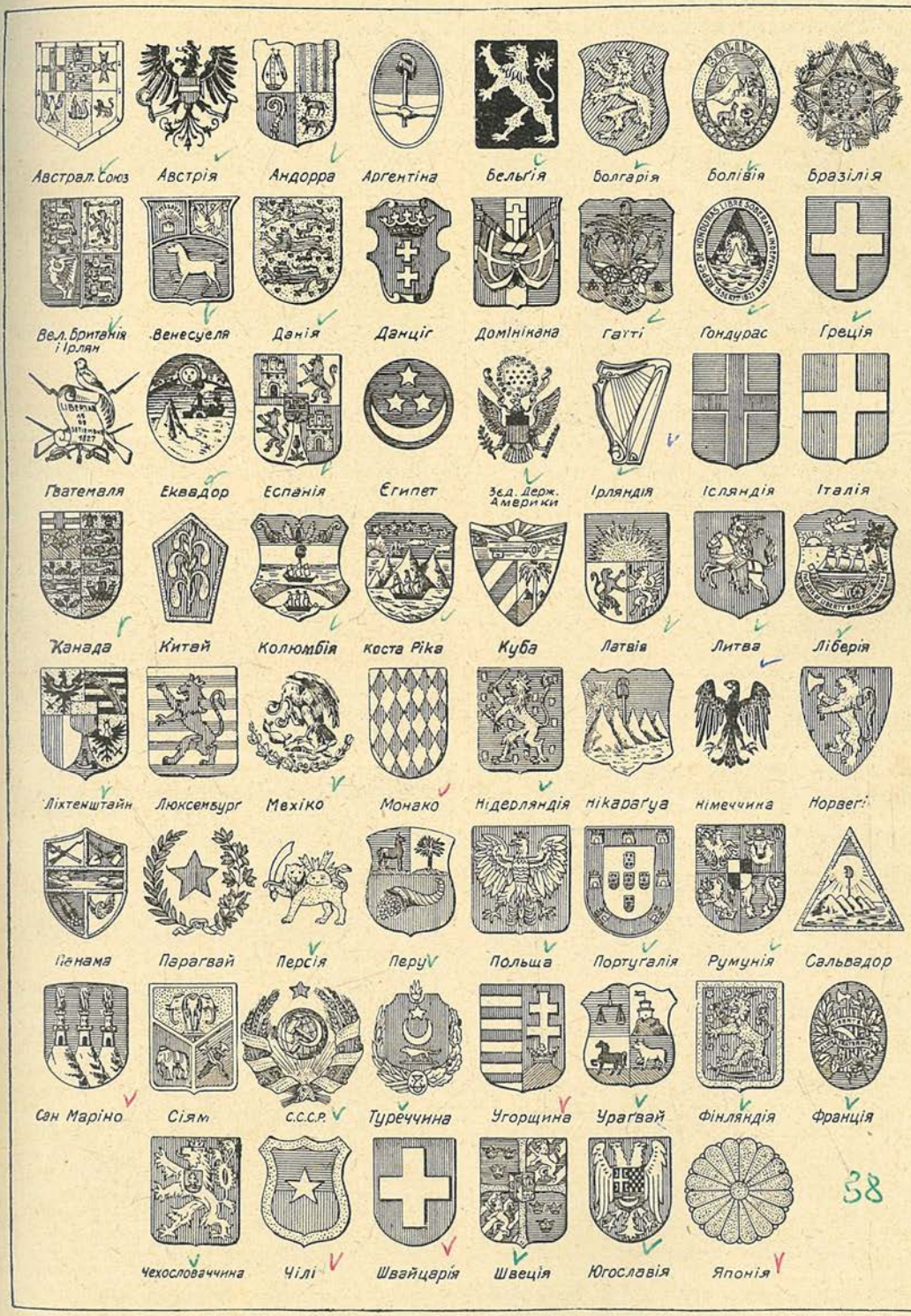

Герби головніших сучасних самостійних держав.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(1567-1616), власник Добромиля в Галичині, де заснував друкарню; виступав в обороні православних, особливо в творі „Слово про руський нарід“ 1613.

Гервазій і Протазій, хр. святі мученики-близнюки, яким відрубали голови в І в. по Хр.

Гервег Ґеорґ, один із найвизначніших нім. політичних поетів XIX в. (1817-75). Його „Поезії живої людини“ мали багато видань.

Гервіч (Harwich), анґл. пристань над каналом Ля-манш, 14.000 меш.; купелеве місце, корабельні майстерні, переправа на європейський суходіл.

Герґенретер (Hergenröter) Йозеф, кардинал, нім. католицький історик (1824-90).

Герґесгаймер Джозеф, ам. повістяр, *1880, любується в складних еротичних проблємах та екзотичних сюжетах. Твори: „Цитерея“, „Лінда Кондон“, „Тампіко“.

Йоган Гердер.

Гердер Йоган Ґотфрід, різносторонній нім. письм., історіософ і етноґраф (1744-1803), що в добі бурхливого протесту проти „віку розуму“ боронив ідеалу загальної „міжнародньої“ гуманности. Своєю збіркою народніх пісень, тзв. „Голоси народів у піснях“ (Stimmen der Völker in Liedern), мав величезний вплив на розвиток етноґрафічних студій. На його творі „Думки про фільософію історії людства“ (Ideen zur Philosophie der Geschichte) основується слов. месіянізм XIX в. Твори його (Народні пісні — Volkslieder) спонукали Цертелева, Максимовича й Метлинського до етноґрафічних дослідів; у „Деннику моїх подорожей“ пророк Україні краще майбутнє, називаючи її новітньою Грецією.

Гередія Жозе-Марі, фр. поет (1842-1906), славний завдяки єдиній збірці сонетів „Трофеї“, зразковій своєю досконалою формою.

Геркулянум: руїни.

Герезія, гл. Єресь.

Гереро, Овагереро, Дамара, півд. афр. плем'я родини банту, подібне до кафрів; займається годівлею худоби; б. 20.000 душ.

Геретик, гл. Єретик.

Герінґ (Hering) Евальд, нім. фізіольоґ і психольоґ (1834-1918), дослідник проявів зору й пам'яти.

Герінґен (Heeringen) Йозіяс, нім. ґенерал, *1850, 1903-13 міністер війни, 1914 командант 7 армії у Франції, 1916-18 начальник охорони нім. побережжя.

Гері Руд, гл. Герат.

Геркомер Губерт, нім.-анґл. маляр і ґрафік (1849-1914), творець портретів, жанрів і пейзажів, що нагадують своєю манєрою Ван Дайка.

Геркулянум, рим. місто в Кампанії, на півд. схід від Неаполю, засипане 79 по Хр. вибухом Везувія. Розкопки його початі в 1719 й донині не закінчені. Твори пізньорим. мистецтва, добуті при цих розкопках, зберігаються в неаполітанськім музеї.

Геркулєс, гл. Геракль.

Герм, (гр.) високі дерев'яні, або кам'яні, чотирогранчасті стовпи, прикрашені головою Гермеса, пізніше також інших богів, або славних мужів, ставлені на прилюдних площах, перед ґімназіями (майданами для ґімнастичних вправ та школами дужання) й приватними домами, на рогах вулиць та б. доріг. Тепер герми стільки, що бюсти — погруддя.

Герм.

Герман, гл. Арміній.

Герман Готфрід, нім. композитор (1808-1878), автор опер і камерних творів. Його недавно відкрита симфонія E-moll визначається смілими рисами, що випереджують Ваґнера й Брамса.

Герман (Herrmann) Іґнац, чес. фейлєтоніст, новеліст і повістяр, *1854; теми переважно з життя Праги. Розголос здобув собі гумористичним романом із міщанського життя про „Конделіка й Вейвару“.

Германаріх, король схід. ґотів, по переказу мав державу від Чорного до Балтійського моря з столицею в Данпарштаді (Дніпрове місто — Київ); не в силі оборонитися від гунів, убив себе б. 375 по Хр. В нім. епосі Дітріх з Берну.

Германдад, (есп. „братерство“) союз есп. міст проти шляхти для оборони торговлі в XIV-XV вв.; опісля поліція.

Герман Зальцський (Salza), 1210-39 великий маґістер нім. ордену, 1226 переселився з орденом до східньої Прусії.

Германівка, містечко на Київщині над рікою Красною, 3.852 меш.

Германовичі, село 7 км. на південь від Перемишля. В першій половині грудня 1918 бої частин УГА проти ґрупи польського ґен. Зєлінського.

Германштадт, гл. Сібію.

Германфродит, (гр.) син Гермеса та Афродити, який на прохання німфи Сальмакіди, захопленої його красою, був з'єдинений з нею в одну істоту; двополова істота, також андроґін.

Германфродитизм (hermaphroditismus), (гр.) присутність двополових приладів в одного сотворіння. Ґ. буває: 1) правильний, коли оба роди полових приладів находяться завсіди у кожного представника даного роду живин; такими є пр. усі ростини, яких цвіти мають з правила й пиляки й стовпики, з тварин багато родів менше складної будови, як порожнинці, хробаки, тощо; 2) неправильний, коли у роздільнополових живин трапляється виїмковий представник роду з більше або менше

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

розвиненими обоположими орґанами. Так буває часом у хребовців, а навіть і в людини, тзв. андроґінія. Такі двополові істоти не мають нащадків.

Гермелін, (іт.) білий горностай, названий так від Армінії (давня назва Арменії).

Герменевтика, (гр.) роз'яснювання текстів фільософічних і рел., гол. Біблії; також роз'яснювання всяких символів.

Герм(ес), (гр., міт.) рим. Меркурій, син Зевса й Атлянтиди Маї, посланець богів та посередник між богами й людьми (зображуваний з палицею герольда, в подорожнім капелюсі й з крилатими підошвами), провідник душ померших у підземелля, опікун черед, доріг (на його честь висипали б. доріг купи каміння, або ставили герми, що служили дороговказами), мистецтв, руханки й красномовства, винахідник ліри.

Гермес з малим Діонісієм (статуя Праксителя)

Гермес Трісмеґіст, Г. Найбільший, вигаданий автор теософічної науки, виложеної в кількох книгах середини III в. по Хр. єгип.-гр. походження, відомих під його іменем (герметичні книги); гр. ймення ст.-єгип. бога Тота; гл. Герметичний.

Герметизм, герметика, теософія, виложена в герметичних книгах. Вона є своєрідною сполукою єгипетського політеїзму, юдейсько-християнського монотеїзму й гр. фільософічного ідеалізму.

Герметичний, (гр.) щільний, добре зачинений, що не допускає зовні повітря, від імені Гермеса Трісмеґіста, який ніби-то вмів забезпечити скарби й таємне знання магічними печатками від ока профанів.

Гермінони, одно з головних племен нім. низини в старині.

Герміона, (гр.) донька Менеляя й Гелєни.

Гермоґен, патріярх московський 1606-12, під час польської окупації Москви боронив московської державности й за це був замучений голодом 1612.

Гермоґеніяни, єретики з II в. по Хр., учні Гермоґена, що приймав існування вічної, несотвореної матерії.

Гермон, Джебель еш Шех, верх Антилібанону в Сирії, 2.760 м. вис.

Гермуполіс, Гермополіс, 1) Г. Великий, ст. єгипетське місто, нині в руїнах б. Сіуту; 2) Г. Малий, гл. Дамангур; 3) гр. пристань на острові Сіра (Кікляди), 24.000 меш.; торговля й корабельні майстерні.

Гернад, ріка 190 км. дов., ліва притока Слани в сточищі Тиси.

Гернгутери, протестантська рел. секта, основана 1727 ґрафом Цінцендорфом; визначається аскетичним життям.

Гернес (Hoernes) Моріц, нім. археольоґ (1852-1917), проф. віденського унів., найліпший знавець гальштатської культури; твори: „Праісторія пластичного мистецтва в Европі", „Людина в природі й доісторії" й ін.

Гернія, (лат.) гл. Кила.

Геродот, гр. письм. (б. 485-425 до Хр.), батько історіоґрафії, написав 9-томову історію близького Сходу й Греції, якої 4 книга описує Україну-Скитію, що її знав Г. з автопсії, побувавши в гр. містах на півн. березі Чорного моря.

Геродот.

Герой, (гр.) у гр. мітольоґії пів-бог; людина, що визначилася надлюдською вдачею, сміливістю, силою; лицар; головна особа в літературнім творі.

Геро й Леандер, пара коханців александрійської (Каллімахової) еротики. Л., юнак з Абіду, плив уночі через Гелєспонт до своєї любки Г., жриці Афродити в місті Сест(ос) у Тракії. Коли ж одної бурхливої ночі згасло світло, поставлене любкою на башті, Л. втопився, а Г. кинулася з башти у море.

Геро й Леандер (мал. Ф. Келлєра).

Герольд, (нім.) у середньовіччі оклична, вістун, що проголошував війну, мир, важливі розпорядження; придворний урядовець, що брав участь у виїмкових святах (коронування, шлюб, похорони високих осіб), завідував прилюдними святами, турнірами; вістун, оповісник.

Геро́льд (Hérold) Люї Жозеф Фердінанд, фр. оперовий композитор (1791-1833). Опери, увертюри й сонати для фортепіяну. З його опер „Цампа" здобула світову славу.

Герон (старший) з Александрії, гр. математик і механік. Жив б. 120 до Хр. Винайшов рід парової турбіни, підойму до підношення тягарів, геліостат, дзеркальний прилад до показування „духів" на сцені і зладив модель знаного тоді всесвіту (космосу). Описав пляшку і водограй, названі його іменем (гл. Баня Геронова), займався також ґеометрією і ґеодезією.

Герольд.

Геро(н)дас, б. 250 до Хр., автор міміямбів, реалістично зображених драматичних сцен із сучасного гр. життя в архаїзованім йонійськім діялєкті.

Герострат з Ефесу, грек, який, щоб добути славу, спалив храм Артеміди в Ефесі, 356 до Хр.

Герофіль, гр. анатом з III в. до Хр; опи-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сав будову мізку і уважав нерви за знаряддя вражінь.

Герпес, (гр.) шкірна хороба, малі, звичайно в ґрупах зібрані, міхурчики з сироватною, або гнійною матерією здовш нервів (H. zoster) на носі, губах, лиці в початках заразливих недуг (H. febrilis); викликаний грибками спричинює випадання волосся (H. tonsurans); часто у звірят.

Герпетольоґія, (гр.) 1) наука про шкірні лишаї; 2) наука про гадів.

Геррера, 1) Фернандо, есп. лірик (1534-97); 2) Антоніо, історик (1594-1625); 3) Франціско (старший) (1576-1656) і 4) Франціско (молодший) (1622-85), малярі.

Герта, (ст.-нім.) богиня Землі.

Гертвіґ, 1) Оскар, нім. анатом і біольоґ (1849-1922), проф. унів. й директор біольоґічного інституту в Берліні. З його численних наукових творів найбільше відомі: „Клітина", „Повстання орґанізмів", „Загальна біольоґія" й „Підручник науки розвитку"; 2) Ріхард, брат попереднього, нім. анатом і зоольоґ, *1850, проф. унів. в Берліні, написав „Підручник зоольоґії" й багато ін. наукових творів. Обидва вони, як учні Гекеля, є рішучими приклонниками дарвінізму.

Гертлі (Hartley) Девід, анґл. лікар (1705-57), психольоґ, матеріяліст; пояснює механізм духових явищ як комбінацію руху нервів і мізкових частинок.

Гертлінґ Ґеорґ, ґраф (1843-1919), нім. держ. канцлер у 1918, в часі берестейського миру з Україною.

Гертнер Тома, львівський цеховий маляр, †1808.

Герули, ґерм. плем'я, що помагало ґотам і гунам у нападах; на поч. VI в. підбили їх льонґобарди, а під кінець того віку їх ім'я щезає з історії.

Герультова піч, гл. Алюмін.

Герц (Herz) Анрі, фр. піяніст (1803-88), автор елеґантних сальонових творів на фортепіян.

Герц (Hertz), 1) Ґайнріх, нім. фізик (1857-94), проф. унів. в Бонні, перший витворив 1889 електричні хвилі та доказав, що вони поширюються у просторі зі скорістю світла; 2) Ґустав, братанич Ґайнріха, *1887, проф. у Берліні, одержав нагороду Нобеля 1925 за досліди над ударом електронів об молекули ґазів.

Герцеґ (Herczeg) Ференц, мад. повістяр і драматурґ, *1863, нім. походження, член Академії. З його іст. повістей найбільше відомі: „Погани" й „Сім швабів"; архитвором уважають траґедію „Візантія". Чимало п'єс перекладено на европ. мови.

Герцеґовіна, гориста країна на півн. Балкані в сточищі Наренти. Від 1483-1878 була Ґ. турецькою, 1878 окупована з Боснією Австрією, від 1918 частина Югославії. Населення займається головно випасом худоби, а вчасти управою тютюну та вина.

Герцен Олександер, відомий рос. публіцист і письм. (1812-70); до 1847 в Росії, опісля за границею. В молодості сторонник утопійного соціялізму, перебував на засланні у В'ятці, Володимирі, Новгороді (1836-42). В 1852 переїхав у Льондон і зорґанізував революційне видавництво для Росії та видавав славний часопис „Колокол". Найбільші відомі такі його твори: повість „Кто виноват", літ. життєпис „Былое и Думы" і „С того берега" (перекл. на всі европ. мови). Найбільш европейський рос. письм. з доби Олександра II.

Олександер Герцен.

Герценштейн Михайло, рос. економіст, жид (1859-1906), член I-ої Держ. Думи, „кадет", убитий чорносотенцями за проєкт аґрарної реформи в I-ій Думі.

Герцик Ґригорій, сторонник Мазепи, після полтавської битви супроводив його на вигнання; по смерті гетьмана служив Орликові. Арештований у Варшаві 1719 і виданий рос. урядові, сидів у в'язниці; від 1728 жив у Москві.

Герцинські гори, система старих, знищених уже зморшкових гір кам'яновугільного віку в захід. і серед. Европі. Ґ. г. складаються з двох окремих луків, варисційського та арморикансього; один і другий багатий на родовища вугілля та руд різних металів.

Герцль Теодор, головний теоретик активного сіонізму й орґанізатор світових сіоністичних конґресів (1860-1904), редактор віденської „Нає Фрає Прессе"; в окремім творі „Жидівська держава" і повісті „Altneuland" домагався для жидів самостійної Палестини, забезпеченої міжнародніми договорами.

Герцоґ, (нім.) у ст. ґерман спочатку провідник, вибираний під час війни; голова племени по наслідству; у передвоєнній Німеччині особа приналежна до цісарської рідні, або представник шляхти.

Фрідріх Гершель.

Герць, (мад.) боротьба поодиноких лицарів перед головною битвою; показ мистецтва в кінній їзді; підскок. Герці були улюбені укр. козаками.

Гершель Фрідріх Вільгельм, нім.-анґл. астроном (1738-1822), збудував 1774 великий далековид (рефлектор), при помочі якого поробив великі відкриття на зоряному небі. Відкрив 1781 планету Уран, два його місяці та два місяці Сатурна, досліджував подвійні зорі, мряковини та будову Чумацького Шляху, займався будовою Сонця, 1800 відкрив позачервоні проміні. 2) Джон Фредерік Віліям, син попереднього, анґл. астроном (1792-1871), дослідник подвійних зірок,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

мряковин, зоряних роїв і півд. зоряного неба. 3) Кароліна, сестра Віліяма (1750-1848), помагала свому братові у його астр. дослідах і сама відкрила багато комет.

Гершт, (нім.) ватажок, звичайно у поганім ділі.

Гес (Hess) Жермéн, фр. хемік (1802-50), творець термохемії. Відкрив важний термохемічний закон, названий його іменем: „Вся кількість тепла (кальоричний ефект), витворена під час якогось хемічного процесу, є однакова без огляду на те, чи хемічний процес відбувся відразу, чи в кількох окремих відступах часу".

Геси, ст. нім. плем'я, від котрого пішла назва краю Гессен.

Гесихій, 1) Г. з Александрії, б. V в. по Хр., автор багатого (пізніше біблійними ґльосами розширеного) лєксикону, важного цитатами із старовинних авторів; 2) Г. з Мілету, VI в., автор твору „Ономатольоґ" (старовинної історії літератури), яким опісля користувався автор першого лєксикону Суідас (б. 950).

Гесіод, гр. післягомерівський поет еолійського походження з Аскри в Беотії (VIII в. до Хр.), творець дидактичної поезії. Твори: „Роботи й дні", хліборобський календар з етичними рефлєксіями й описом 5 віків людства; „Теоґонія", спроба ґенеальоґічного впорядкування гр. мітів.

Гесіона, (гр., міт.) дочка троянського царя Ляомедонта, сестра Пріяма. Коли Посейдон, не діставши від Ляомедонта умовленої плати за будову мурів Трої, наслав на місто морську потвору, Ляомедонт кинув їй на поталу Г. Визволив її Геракль, а опісля віддав за жінку свому товаришеві Телямонові.

Гесперіди, в гр. мітольоґії доньки Ночі, що на крайньому заході Землі мали сад із золотими яблуками, яких пильнував стоголовий змій.

Гесперія, (гр. західня земля) у старовинних греків Італія, у римлян Еспанія.

Геспер(ос), у ст. греків син Астрея й Еос, вечірня зоря.

Гессе, 1) Адольф Фрідріх (1809-63), піяніст, орґаніст і композитор, автор кантат і ораторій; 2) Герман, нім. письм., *1877, мистець настроєвих поезій, оповідань і повістей.

Гессем, провінція в Єгипті, де проживали жиди в неволі.

Гессен, частина середущої Німеччини на зах. в сточищі Райну (від устя Ляни по устя Некару), на півд. в сточищі райнських допливів Майну, на півн. в сточищі Ляни, на сході в сточищі Фульди. Лісний промисл і випас худоби на півн. і сході; на зах. хліборобство, садівництво та управа вина; на західніх і півд. окраїнах гірництво та промисл. В XVI в. Г. перестав бути політичною цілістю. У 1866 Прусія перемінила півн. Г. або т. зв. Гессен-Нассав у свою провінцію, долучуючи до нього Франкфурт над Майном і деякі частини Баварії. Друга частина Г. стала союзною нім. державою і при ній залишилися Г. долішній (лівобіч Майну) і горішній (правобіч Майну). Нині союзна держава Г. має 7.700 км² і 1,360.000 меш.; гол. місто Дармштадт. Прус. провінція Г.-Нассав разом з долученим до неї 1928 Вальдеком має 16.760 км² і 2,470.000 меш.; гол. місто Кассель.

Гессен-Нассав, гл. Гессен.

Гессенська муха, хлібний комарик (Cecidomyia destructor), мала чорна мушка з червоними плямами, живе в Півн. Америці, Европі і М. Азії; вилягається в квітні і травні та вересні; її личинка нищить збіжжя; дуже шкідлива. Де появиться в більших кількостях, треба спалити стерню, та вчасно її переорати й по змозі пізно засівати озимину.

Гестія.

Гестія, (гр.) рим. Веста, дочка Кроноса й Реї, богиня хатнього огнища, як осередка родинного життя, опікунка родини, народу й держави.

Гетера, (гр.) вл. подруга, приятелька, у ст. греків незамужня жінка легкої поведінки: танечниця, флєйтистка, часто великої інтеліґенції (гл. Аспазія); повія.

Гетерія, (гр.) товариство, спілка, назва різних гр. політичних союзів, які на початку XIX в. намагалися осягнути визволення греків з тур. ярма. Найбільше відомі: „Г. приятелів" (1814 в Одесі) та „Г. приятелів муз" (1815 в Атенах).

Гетеро..., від гр. гетерос = різний.

Гетероґенеза, гетероґенія, витворювання поколінь різних виглядом та ін. прикметами, хоч походять від тих самих батьків.

Гетероґенетичний, (гр.) з іншого роду, іншого походження.

Гетероґенічний, (гр.) той, що повстав з двох різних первнів.

Гетероґенія, (гр.) іншородність, окремішність, розбіжність.

Гетероґенний, (гр.) приналежний до іншого роду, нерівний, неподібний.

Гетероґонія, (гр.) зміна поколінь різних виглядом і будовою, які чергуються між собою, пр. звичайні й дівородні (уроджені без запліднення) або літні й зимові покоління у деяких родів комах.

Гетеродоксія, (гр.) неправовірність, єресь, у протилежності до ортодоксії (правовірности).

Гетеростилія, (гр.) нерівночасне дозрівання пиляків і стовпиків у деяких цвітів, пр. у первоцвіту. Таким способом унеможливлюється самозапилення цвітів даної ростини; гл. Запилення.

Гетерономія, (гр.) несамостійність особи, або збірного орґанізму, залежних від чужих законів, протилежність до автономії; несамостійність людського розуму (волі).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гетерофонія, (гр.) унісоновий спів, при якім у деяких місцях людські й інструментальні голоси розходяться і творять гармонійні інтервали секунд, терцій, кварт і т. д.

Гетероциклічні сполуки, циклічні сполуки, яких перстені мають, крім атомів вугля, атоми інших первнів, пр. азоту, кисню, або сірки. До них належать алькальоїди і багато інших.

Гетити, євр. Хіттім, асирійське Хатті, старовинний народ, що в II тисячолітті до Хр. творив у схід. частині Малої Азії та передньоазійській Сирії велику державу, яка 1200 до Хр. розпалася. Віднайдений і розсліджений празьким проф. Грозним великий епіґрафічний матеріял вказує на те, що мова гетитів належала до індо-европ. сім'ї народів і що гетити, запанувавши в III в. до Хр. над тією частиною Малої Азії, помішалися з тубільцями неіндоевроп. походження (низьке чоло, довгий орлиний ніс) і запозичили від них силу неіндоевроп. слів.

Геттінґер Франц, нім. католицький богослов (1819-90). Гол. його твір: „Апольоґія християнства".

Геттнер, 1) Альфред, нім. ґеоґраф, *1859, гол. праці: „Основи землезнання", „Россія"; 2) Герман, нім. історик літ. й мистецтва (1821-82); „Огляд зах.-европ. літератури XVIII в."

Гетьман (з нім. Hauptmann), на Україні від кінця XVI в. найвищий старшина козацького війська на Запорожжі, обираний військовою радою, під час походу мав необмежену військову владу; від повстання 1648 голова козацької держави з адміністративною владою: призначав урядовців, проводив військом, орудував скарбом, тощо; за Б. Хмельницького гетьманська влада була майже монархічна, пізніше обмежена радою старшин. На випадок перешкоди гетьман призначав свого заступника, що звався наказним гетьманом, у протилежність до виборного. Останнім українським гетьманом був ґр. Кирило Розумовський (до 1764). В квітні 1918 відновлено гетьманство на Україні; гетьманом поставлено Павла Скоропадського, який правив Україною 7 місяців. У Польщі начальним вождом війська був г. коронний, що мав свого заступника — г. польного.

Гетьманщина, давнє означення лівобічної частини України, по лівім боці Дніпра, ґуб. Полтавської й Чернігівської; гл. Лівобічний низ.

Гефдінґ (Höffding) Гаральд, сучасний дан. фільософ, *1843. Гол. твір „Психольоґія", „Етика", „Фільософія історії". Крім цього: „Фільософія реліґії", „Сучасні фільософи".

Гефелє Карл Йозеф, нім. кат. єпископ у Ротенбурзі, визначний церковний історик (1809-93). Гол. його твір: „Історія соборів".

Гефер (Höfer) фон Фельдштурм Франц, австр.-угор. ґенерал (1861-1918), заступник начальника ґенерального штабу австр.-угор. військ у світовій війні.

Гефест, Гефайст, (гр.) рим. Вулькан, син Зевса й Гери, муж Афродити, бог вогню й ковальського мистецтва.

Гефлєр (Höfler) Альойз, нім. фільософ, педаґоґ і психольоґ (1853-1922), гол. твори: „Психольоґія", „Льоґіка".

Гефнер-Альтенек, 1) Якоб Гайнріх, нім. дослідник культури й мистецтва (1811-1903), м. ін. автор підставової студії про одяги і приладдя середньовіччя; 2) Фрідріх, син першого, нім. елєктротехнік (1845-1904), винайшов різницеву елєктричну лямпу (лукову з реґулятором), завів 1873 у динамомашину замість перстеня тарабан (залізний валець), чим значно її уліпшив, ввів до міренння сили світла тзв. нормальну свічку (лямпу з амілевим оцтаном).

Лямпа Гефнера-Альтенека.

Гефнерова свічка, лямпа, придумана Фр. Гефнером - Альтенеком; в ній горить амілевий оцтан, а її сила світла вважається одиницею (НК).

Гехтер Максим, укр. публіцист, *1885 на Київщині, співробітник багатьох укр. часописів та журналів („Рада", „Літ. Наук. Вістник"), талановитий інформатор укр. культурного та політичного життя в чужоземній пресі.

Геца, (нім.) весела (комічна) подія, авантура.

Гецендорф (Hötzendorf), гл. Конрад-Гецендорф.

Геч (Hoetzsch) Отто, нім. історик і політик, *1879, голова „Нім. т-ва для дослідів схід. Европи" в Берліні й редактор журналу „Східня Европа", русофіл.

Гибель, ге(м)бель, (нім.) столярський прилад до стругання й вигладжування дерева.

Гибель: 1. звичайний, а) ніж, б) клин до реґулювання і підтримання ножа, в) ручка; 2) г. до вигнутої поверхні.

Гибрид, бастард, (лат.) мішанець двох різних порід живин, особливо ростин.

Гибридизація, плекання мішанців двох різних порід живин, особливо ростин.

Гидра, (гр.) вл. водяна гадюка, 1) у мітольоґії змія, тзв. лєрнейська гидра з сьома головами, в якої замість кожної відрубаної голови відростали нові дві; її вбив Геракль; 2) лихо, якого не можна позбутися ніякими способами; 3) сузір'я на границі півн. і півд. зоряного неба, між сузір'ями Рака і М. Пса; 4) одинока солодководна тварина з громади поліповидних гидровиків, яких так багато різних родів живе у морях. До 1 цм. дов. тваринка має вигляд вузенького мішечка, закінченого 6-12 хватними раменами, довкола усного отвору; гл. Гидровики. При помочі пучкування, себто бічних випуклень стіни тіла, витворюється ціла громадка гидр, які складають одну спільноту (кольонію). Живе по наших водах, головно стоячих.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гидровики (Hydrozoa), порожнинці, в яких покоління поліпів і медуз чергуються з собою. Деякі роди творять складні спільноти (кольонії) в яких, відповідно до поділу праці, члени, що виконують відмінні функції, різняться замітно своїм виглядом. Крім гидри всі живуть у морях. Стокрапка (мілєпора) виділяє вапнисту обгортку, причинюючися цим до збільшення коралових раф.

Гилка: вдаряк і м'ячик.

Гилка, дружинова, змагова гра, в якій повний, шкіряний, або ґумовий м'ячик, 6-8 цм. у промірі, підбивається плоскою або круглою гилкою, або вдаряком. Відміни: гилка з віконцем (м'ячиком ціляють у віконце 40x60 цм., ½ м. над землею), воротар (крікет), бігова підбиванка (base ball), підбиванка для пань, гилка з гніздами (rounders), королівський м'яч (Kaiser-ball) і т. д.

Гильченко Микола, лікар-антропольоґ, *1858. Між ін. писав про антропольоґічний тип українців (у „Київській Старині"), та про кубанських козаків.

Гимн, (гр.) святочна пісня в честь Бога, святого або героя; вокальний або музичний твір високого пориву, що здебільша висловлює загальну збірну ідею. Гимни були першою формою поезії; подибуємо їх уже у Ведах, в індійських епопеях, у Зенд-Авесті і в Біблії. У Греції „гимн" означав виключно реліґійну обрядову пісню. В нових часах появилися гимни національні. Найбільше відомі національні гимни різних народів такі: Австрія, замість давнього „Gott erhalte", муз. Гайдна (1797), тепер співають загальнонімецький на стару арію. Анґлія, королівський г. „God save the King", слова й муз. Генрі Кері (1696-1743); поруч нього „Rule Britannia" (з п'єси Томсона й Маллєта), муз. Т. А. Арне (1710-78). Арґентина, „Oid mortales el grito sagrado libertad" — з 1813, слова Вінченте Льопез І Плянес, муз. Хозе Бляс Парера. Бельґія, „Qui l'aurait cru, de l'arbitraire", тзв. Брабансона, пісня складена під час революції 1830, слова Деше (Женневаль), муз. Франсуа Кампенгута. Болґарія, від 1883 „Шуми Маріца", слова М. Живкова, муз. Маречека. Данія, „Kong Christian stod ved höjen mast", муз. Евальда. Греція, гимн свободи „Се ґнорізо апо тін копсі", слова Соломоса (1798-1857), муз. Манзароса. Голяндія, „Wilhelmus van Nassouwen" від 1570, композитор невідомий, слова імовірно Марнікса; поруч нього другий „Wien Neerlandsch bloed", слова Толленса (1780-1856), муз. Вільмса. Еспанія, офіціяльно інструментальний військовий марш „Marcha real", привезений мабуть із Франції в 1700. Італія, офіціяльний гимн „Marcia reale" з 1834, музика Ґабеллі; на півдні гимн Ґарібальді. Тепер „Canto dei fascisti", слова М. Манні, муз. Блянка. Канада, фр. гимн „O Canada! terre de nos aïeux" („O Canada, thy voice goes o'er the sea"), слова француза Рутіє, муз. Лявалле, анґл. переклад Брідля. Литва, „Lietuva, tevyne musu, tu didvyru zeme", слова і муз. Кудірка. Німеччина, „Deutschland, Deutschland über alles", слова Гофмана фон Фаєрслєбена (1798-1875), мельодія австр. гимну. Прусія та Шлєзвіґ-Гольштайн мають окремі гимни. Норвеґія, „Ja, vi elsker dette landet", слова Б'єрнстьєрне Б'єрнсона, муз. Нордраака (1865) і другий „Sonner af Norge", слова І. Б'єрреґаарда, муз. Бльома (1787-1861). Мадярщина, „Isten aldd meg a magyart", слова Келсея, муз. Еркеля; поруч нього „Szozat", слова Верешмарті (1830), муз. Еґреші. Національним маршем є марш Франца Ракоція. Польща, „Jeszcze Polska nie zginęła" з 1797 р., тзв. мазурка Домбровського, композитором уважали ґен. Вибіцького (мельодія імовірно народня). Португалія, „Heroes da mar", слова Льопеза де Мендонса, муз. А. Кейса (1890). Росія, тепер „Інтернаціонал": „Вставай, проклятьем заклейменный", давніше „Боже царя храні", слова Львова, муз. Глінки. Румунія, „Trăiaskă Regele in pace şi onor" від 1862, слова В. Александрі, муз. Е. Гібша. ЗДА, „Hail, Columbia", слова Й. Гопкінсона (1770-1842), муз. Ф. Рота. Україна, „Ще не вмерла Україна", слова Павла Чубинського, музика М. Вербицького. На Наддніпрянщині часто „Заповіт" Шевченка, муз. Лисенка. Тепер на Рад. Україні замість націон. гимну співають „Інтернаціонал". Франція, Марселієза „Allons enfants de la patrie", слова і муз. Руже де Ліля 1792. Чехословаччина, чеський гимн „Kde domov můj", слова Й. Г. Тілля, муз. Фр. Скрупа (1801-61) і словацький „Nad Tatrou sa blyska". Швайцарія, „Trittst im Morgenrot daher", слова Ґідмера, муз. Цвиссіґа (1841). Часто також союзний гимн „Grütli" „Von ferne sei herzlich gegrüsst". Швеція, „Ur Svenska hjertans djup en gang", слова А. Страндберґа, муз. Й. О. Ліндбляда 1844. Японія, „Кіміґа-йо-ва", з старої пісні скомпонований 1880 Гаяші, перерібка Екерта.

Гирло, устя ріки при впаді її в море.

Гиря Іван, козацький старшина 1620-30, 1648-49 білоцерківський полковник.

Гицель, (нім.) живолуп, той, що ловить у місті на вулиці собак, які не мають нашийника або намордника.

Ґіберія, (лат.) Еспанія; (Ґібер, ріка Ебро; ґіберійці=еспанці).

Ґібернія, римська назва Ірляндії.

Ґібіск (Hibiscus), підрівникові зела й дерева, з родини калачикуватих (слизуватих), з великими гарними цвітами; у нас плекається для окраси тзв. китайська рожа. Г. їстивний (H. esculentus), росте скрізь у підрівникових краях, його цвіти вживаються як кухенна приправа, а зернята (ґамбо) варять замість кави; волокна г. конопластого або канафи (H. can-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

nabinus), що живе у Схід. Індії, вживають як пряжу, тзв. бомбайські або ґамбо-коноплі; з зернят індійського й півд.-американського г. піжмового (H. abelmoschus) добувають сильні пахощі, а з волокон гарну пряжу.

Гібнер (Hübner), 1) Йоган, ректор Johanneum-у в Гамбурзі (1668-1731), автор дуже популярних історично-ґеоґр. трактатів, скрізь подає відомості про Україну; в „Kurze Fragen aus der politischen Historia"... (1721) дав окремий розділ „Von den Cosacken", де розповідає про підступний арешт Войнаровського в Гамбурзі 1716; 2) Отто, нім. статистик (1818-77), видавець публікації „Hübners geographisch-statist. Tabellen", що виходить щорічно й досі.

Гіґієна, (гр.) наука про здоровля, частина медицини, що займається умовинами життя людини на те, щоби змінити їх для якнайкращого фізичного розвитку й існування одиниці та суспільности. Ділять її на: 1) особисту г., що дбає про добру поживу, помешкання, вбрання, плекання тіла та все те, що хоронить одиницю перед недугами; 2) публичну г., що старається забезпечити здоровля загалу (охорона перед зараз-ливими недугами, забезпечення населення здоровою водою, нагляд над засобами поживи, будовою помешкань і т. ін.); 3) суспільну г., що опікується материнством, дітьми, інвалідами, сухітниками, тощо; 4) расову г., що старається ушляхотнити расу даного народу плеканням добрих її прикмет, гл. Евґеніка.

Гігієя.

Гіґієя, (гр.) грецька богиня здоровля, донька Асклепія(Ескуляпа), змальовувана з чашею в руці й вужем, що п'є з чаші.

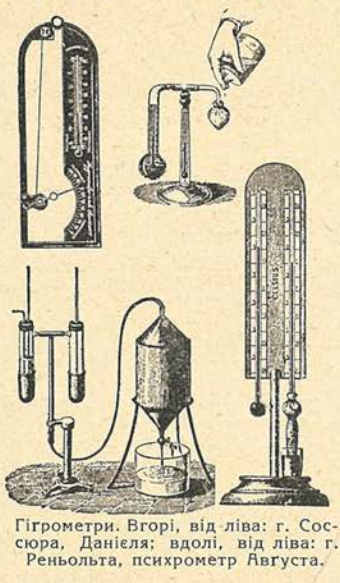
Гіґрометри. Вгорі, від ліва: г. Соссюра, Данієля; вдолі, від ліва: г. Реньольта, психрометр Авґуста.

Гіґро..., (гр.) на початку слова означає, що воно відноситься до вогкости.

Гіґрольоґія, наука про вогкість повітря.

Гіґрометр, гіґроскоп, психрометр, (гр.) прилад до міреннія вогкости, себто кількости пари в повітрі. Гіґроскоп Соссюра основується на явищі, що відтовщений волос видовжується у вогкім повітрі, а скорочується у сухім. Психрометр Авґуста, це подвійний термометр; кулька одного обв'язана вогким платочком. Тому, що вода парує, вона забирає вогкому термометрові тепло й температура його завсіди нижча, як сухого. З різниці температури на обох термометрах можна обчислити вогкість повітря. Конденсаційний гіґрометр Данієля й гіґрометр Лямбрехта спираються на означенні „точки роси" при помочі парування етеру. Аспіраційний гіґрометр Реньольта має посудину з етером та термометром. Охолодження до „точки роси" відбувається через передування повітря. Гіґроґраф, це самописальний гіґрометр.

Гіґрометрія, (гр.) наука про означення стану вогкости повітря.

Гіґроскопійна вата, гл. Вата.

Гіґроскопійна вода, кількість вогкости, яку може прийняти в себе кожне стале тіло з повітря; вона залежить від хемічних і фізичних прикмет даного тіла, від температури й від вогкости та тиску повітря. Г. в. має важне значіння в господарстві, пр. суха паша має в собі 12-15% гіґроскопійної води, коли ж більше, зачинає псуватися.

Гіґроскопійність, прикмета деяких річовин втягати в себе вогкість з повітря; такими є: вата, волосся, шовк, струни з кишок, деякі ростини, пр. обрісники, також салітра, сіль і т. п.

Гіґроскопійні тіла, річовини, що втягають у себе вогкість та зміняють через те свій вигляд або розміри (довготу). Сюди належать: волосся, вовна, шовк, мука, кишкові струни, а також поташ, ваповий хльорак (хльорид кальцію), маґнезієвий хльорак і т. д., що на вогкім повітрі розпливаються.

Гіґрофіти, (гр.) гіґрофільні ростини, ростини, які живуть лише там, де є доволі вогкости; протилежність: ксерофіти.

Гідальґо, ідальґо, (есп.) титул еспанських шляхтичів, що вважали себе нащадками чистих християн без примішки жидівської або арабської крови.

Гідр..., Гідро..., Гідат..., від гр. гідор, вода.

Гідравлік, (гр.) будівничий водних будівель.

Гідравліка, (гр.) 1) часть гідромеханіки: наука про рухи й тиснення рідин, а також про водяне будівництво; 2) широка рура з водою, крізь яку провадять світильний ґаз для виділення з нього смоли. (Гл. Ґазове освітлення).

Гідравліс, (гр.) первісні гр. орґани, в яких повітря у міхах порушувано тисненням води.

Гідравлічний таран, прилад до двиганя води на більшу висоту, зладжений Монґольфієром.

Гідравлічні двигуни, гл. Водяний двигун.

Гідразин, сполука 2-ох останків сальміяку, себто 2-ох киснів і 4-ох воднів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гідрант, (гр.) прилад до вибирання води з водопроводів (для сикавок).

Гідрарґіліт, (гр.) камінь, водяний окис глину (алюмінію).

Гідрартрос,(гр.) хоробливе нагромадження рідини у суглобі, на тлі запальних проявів внаслідок удару, скручення й т. п.

Гідрастина, алькальоїд з коріння ростини „жовтий корінь", що стягає кровні судини.

Гідрати, (гр.) воднокиси, а також кислини, злучені з водою.

Гідратизація, перетворення безводних мінералів у водні в горішній верстві земної кори.

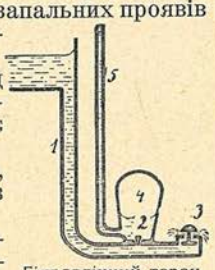

Гідравлічний таран Монгольфієра: 1. рура, 2 і 3. затички, 4. збірник, 5. рура.

Гідремія, (гр.) збільшення кількости води в крові при недугах нирок, дисентерії, тощо.

Гідріотика, (гр.) ліки, від яких пітніємо.

Гідробіольоґія, (гр.) наука про життя водних живин.

Гідроґамний, (гр.) такий, що запилюється при помочі води (різні водні ростини).

Гідроґастер, (гр.) водянка шлунку.

Гідроґенізація, (гр.) хемічний прояв приєднання водню, себто хемічна злука водню з іншою річовиною.

Гідроґномія, (гр.) находження джерел (пр. при помочі особливої палочки).

Гідроґрафія, (гр.) частина ґеоґрафії, що описує моря, озера й ріки; складення карт водяних просторів з погляду їх придатности для плавби.

Гідродинаміка, (гр.) частина механіки: наука про рух рідин.

Гідрант: 1. охоронна верхня навкривка; 2. водна затичка.

Гідродинамічне тиснення, гл. Гідростатичне тиснення.

Гідроелєктричні купелі, лічничі купелі, при яких елєктрична струя доходить до тіла крізь елєктроди й воду.

Гідрожель, гл. Жель, Кольоїди.

Гідрозоа, (гр.) гл. Гидровики.

Гідрокарбонати, водневугляни, кислі солі вугляної кислини; містять у свому складі водень.

Гідрокефал, (гр.) недужий на водянку в голові.

Гідрокефалія, (гр.) гл. Водоголовість.

Гідроксилямін, амоніяк, в котрім атом водню заступлений воднокисом; творить солі і є редукційним засобом.

Гідроліза, (гр.) гідролітичне розщеплення, розклад деяких хем. сполук при рівночаснім принятті складовин води. Ґ. підлягають деякі солі, вуглеводани білка під впливом кислин або основ, себто водокисів металю. Іншого типу є гідроліза вуглеводанів, пр. тростинового цукру, який під впливом розрідженої сірчанової кислини, або особливих ферментів приймає воду та розпадається на прості цукри: виноградний та овочевий. Ділання мила пояснюється також гідролізою. Гл. Мило.

Гідроліт, (гр.) тіло, що розпускається в воді.

Гідрольоґія, (гр.) наука про воду.

Гідромантія, (гр.) вороження з води.

Гідрометрія, (гр.) частина гідродинаміки, що розглядає способи, як обрахувати швидкість течії води, її зросту та зменшення.

Гідромеханіка, (гр.) наука про рух (гідравліка, гідродинаміка), та рівновагу (гідростатика) рідин.

Гідронефроза, (гр.) нагромадження рідини у мисочці нирки через перешкоду відпливу, внаслідок запальних проявів, скривленого, критого або стисненого сечоводу.

Гідропат, (гр.) лікар, що лікує водою.

Гідропатія, (гр.) водолікування.

Гідроперікардіюм, нагромадження сироватної рідини в осерді.

Гідроплян, (гр.-рим.) повітроплав так збудований, що може плавати по воді, як моторовий човен.

Гідроплян: америк. двомоторовий.

Гідропсія, (гр.) водянка.

Гідроскопія, (гр.) розслід складових частин води.

Гідростатика, (гр.) частина фізики, що досліджує рідини в непорушному стані, щоб установити закони їх рівноваги.

Гідростатична вага, гідростатична вагівниця, вага, що вживається до означування взгону й властивого тягару тіл. (Рис. гл. ст. 532).

Гідростатична рівновага, рівновага рідини, що підлягає лише силі притягання Землі. Проявом її є плоска поверхня рідини у малих збірниках, а кулиста у великих (у морях, озерах).

Гідростатичне тиснення, тиснення в рідині, по причині ваги (тягару) її частинок. Воно проявляється як тиснення на дно, на стіни й вгору (взгін).

Гідростатичний, (гр.) такий, що удержує рівновагу в воді.

Гідростатичний парадокс, закон про тиснення рідин на дно: тиснення на дно залежить від величини поверхні дна, висоти стовпа рідини та її властивої ваги, а не від вигляду посудини; відкрив Стевін 1585. (Рис. гл. ст. 435 вага Паскаля).

Гідросфера, (гр.) водна, нетягла оболока Землі; сюди належать океани, озера, стави й ріки.

Гідротект, (гр.) той, що будує на воді.

25*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гідротерапія, (гр.) лікування недуг водою.

Гідротехніка, (гр.) частина механіки, що займається розпроваджуванням та постачанням води.

Гідроторакс, (гр.) хоробливе нагромадження рідини в ямині огрудця, особливо при хоробах легенів, серця й нирок; спричинює задуху.

Гідроторф, торф сполокуваний сильною струєю води, а опісля висушений і стиснений прасами.

Гідротропізм, (гр.) прикмета деяких ростин, що вони вразливі на вогкість або звертаються до неї (г. додатний) або відвертаються (г. від'ємний).

Гідрофільний, (гр.) той, що любить воду; г і д р о ф і л ь н і р о с т и н и, гл. Гіґрофіти.

Гідрохемія, (гр.) наука, що займається хемічним досліджуванням води.

Гідрохінон, орґанічна сполука $C_6H_4(OH)_2$, є двовартісним фенолем і сильним засобом відкиснення, тому вживається до викликування образів у фотоґрафії.

Гідроцеля (Hydrocoele), (гр.) водяна рідина, яка хоробливо збирається між оболонами мужеського ядра. Ліченння операційне.

Гієна (Hyaena), рід хижих тварин, посередніх між псами й віверами, завбільшки вовка, з короткою грубою головою, з задніми ногами коротшими від передніх, та з гривою на шиї й хребті; живиться падлом і трупами, на жир виходить уночі.

Гієна плямиста.

Г. п а с м и с т а (H. striata), сіра з темно-бурими пасмами, живе в півн. Африці й зах. Азії. Г. п л я м и с т а (H. crocuta), сіра з темно-бурими плямами, в півд. і схід. Африці. Г. б у р а (H. brunnea), менша, цілком бура, в півд. Африці. Г. п е ч е р н а (H. spelaea), більша від нинішніх, жила в наших краях у льодовій добі.

Гієр..., гієро..., від гр. гієрос = святий.

Гієраполіс, 1) багате ст.-гр. місто у Фриґії, з гарячими джерелами, купелями, храмом Кібелі, тепер руїни б. села Памбук-Калессі; місце уродження Епіктета; 2) місто в Сирії, руїни б. Мембіджа (сирійське Мабог, опісля у греків — Бамбіка).

Гієрарх, (гр.) голова, вища духовна особа у грецькій церкві.

Гієрархія, (гр.) первісно в значінні реліґійнім: ступені небесних сил — ангелів, архангелів, далі в церковнім: загальна назва для трьох ступенів священства в християнській церкві: єпископа, священика й діякона, вкінці в переносному: взаґалі підпорядкування осіб по урядових щаблях так, що кожна залежить від вищої, яка має ширшу владу й більше становище.

Гієратичне письмо, (гр.) гл. Гієроґліф.

Гієратичний, (гр.) священичий, уживаний священиками.

Гієрне (Hjaerne) Ґаральд, відомий швед. історик Карла XII і консервативний політик (1847-1921). Був прихильником України, якої питання нераз обговорював: „Oestanifrak", „Den Kosackiska meroentionen" (у журналі „Svensk Tidskrift" 1917), „Karl XII fran europeisk Synpunkt" 1919.

Гієроґліф, (гр.) вл. святе письмо, образкове староєгипетське письмо, утворене з стилізованих рисунків людей, звірів і предметів, має б. 500 різних знаків, при чому слова, склади й звуки означені предметами. Розрізнюють: ч и с т е г і є р о ґ л і ф н е п и с ь м о, г і є р а т и ч н е, зближене до курсиви, та д е м о т и ч н е, ще сильніше скорочене, уживане від VII в. до Хр. в переписці. Ґ. відчитав перший Шамполіон 1822 на камінній плиті з гієроґліфним і грецьким текстом, яку привіз Наполєон 1799 з Єгипту. Ґ. називають також нечитке письмо.

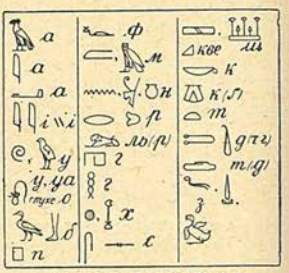

Гієроґліфи: азбука; чисте гієроґліфне письмо.

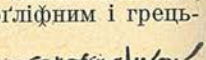

Гієрогліфи: демотичне письмо.

Гієроґрафіка, гієроґрафія, (гр.) святе таємне письмо; мистецтво, що змальовує святі предмети (пр. у малюнках, різьбах, описах).

Гієрократія, (гр.) влада духовенства.

Гієромантія, (гр.) вороженння з жертв, приношених богам.

Гієрон, ім'я володарів Сиракуз: 1) Ґ. I, 478-467 до Хр., опікун мистецтва й науки; 2) Ґ. II, 275-215 до Хр., погромлений римлянами 263.

Гієрофант, (гр.) у ст. греків старший жрець, що роз'яснював священичі обряди, головно при елєвзінських містеріях.

Гікман (Hickmann) Лєо, австр. ґеоґраф (1834-1906), видавав статистичний атляс.

Гікорі, гл. Пекан білий.

Гікси, вл. „царі пастухів", кочовий аз. народ, володів Єгиптом б. 1800-1600 до Хр.

Гіл (Hill) Ровлєнд, анґл. реформатор пошти (1795-1879), перший придумав у 1840 в Анґлії поштові марки, які опісля ввели і в інших краях.

Гіллє Петер, нім. письм. (1854-1904), що залишив цінні поезії та афоризми.

Гіллєр, 1) Йоган Адам, нім. композитор (1728-1804), творець нім. оперет, т. зв. Singspiele, в числі б. 10 і хорових пісень; 2) Фердінанд (1811-1885), дириґент, композитор (2 опери, 1 ораторія, форт. твори й концерти, пісні, кантати) і муз. письменник.

Гілякоміллюс, гл. Вальдземюллер.

Гіль (Hiel) Емануель, бельґ.-голянд. поет

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

і повістяр (1834-99), один із провідників фламандського руху в Бельґії; його поеми вийшли в колєкції голянд. письменників.

Гільберт Давід, найвидатніший сучасний нім. математик, *1862, проф. унів. в Ґетінґені; дійсний член НТШ. Своїми працями охопив усю математику й мат. фізику.

Гільдебранд, гл. Григорій VII.

Гільдебрандова пісня (Hildebrandslied), найстарша пам'ятка нім. літератури на переломі VIII і IX в. (Dietrichsage); збереглася у відривках.

Гільдебрандсон Гільдебранд, швед. метеорольоґ (1838-1925), дослідник динамічної метеорольоґії, себто рухів атмосфери.

Гільдебрандт, прізвище кількох нім. мистців: 1) Адольф (1847-1921), різьбар та теоретик мистецтва. М. ін. написав вступ до альбому творів укр. мистця О. Архипенка й студію про проблєму форми в мистецтві; 2) Ернст, *1833, портретист, жанрист і історичний маляр; 3) Теодор, портретист, жанрист і історичний маляр (1604-74), учень Шадова, вславився картиною „Убійство синів Едварда IV", в берлінській Національній Ґалєрії.

Гільза, (нім.) цівка, що її набивають горючим або вибуховим матеріялом (пр. для ракет); металевий патрон; паперова цівка („тутка"), з якої роблять папіроску.

Гільменд, гол. ріка зах. Афґаністану, 1.100 км. дов., вливається до озера Ґамун.

Гільозоїзм, (гр.) фільософічна теорія, згідно з якою всяка річовина є живуча або сама собою, або тому, що бере участь у проявах душі всього світу.

Гільозоїст, (гр.) фільософ, що признає матерії життєздатну силу і вважає її основою буття

Гільфердінґ, 1) Александер, рос. учений (1831-72), слов'янофіл, автор численних праць історично-етноґрафічних і політично-історичних, як: „Історія сербів і болгар", „Історія балтійських слов'ян", „Про спорідненння слов. мов із санскритом". Дуже важна його збірка Онезьких билін, видана вже по його смерті; 2) Рудольф, нім. економіст-марксист і політик, *1877, автор великої теоретичної праці про фінансовий капітал, 1923-28 міністер скарбу.

Гімаля́ї, найвищі гори світу, півд. окраїна аз. верховини та межа між Індією і Тибетом, пробігає дугою 2.240 км. дов. і 220 км. шир. від півн. заходу на півд. схід від Інду по Брамапутру. Г. це зморшкові гори, складаються з 3 гол. ланцюгів, півд. і півн. нижчого та середущого вищого, що має б. 200 верхів понад 6.000 м. вис., з них найвищі Еверест 8.140 м., Канчінджанґа 8.580 м., Даваляджірі 8.180 м. і Ґаврісанкар 7.140 м.; Границя снігу сягає на півн. до 5.300 м., на півд. 4.900 м., льодовики до 3.100 м.

Гімаляйські держави, брит. васальні держави в півн. Індії, Непаль, Бутан та ін.

Гіматіон, старо-гр. верхня одежа, ношена юнаками й жінками поверх хітону.

Гімен, (гр.) дівинка, дівоча перетинка, оболона при вході до піхви у непорочних дівчат.

Гімен(ей), (гр.) у ст. греків: 1) бог подружжя, син Аполльона змальований як гарний юнак із смолоскипом в одній руці і з вінком у другій; 2) хорова шлюбна пісня.

Гімаляї. Вид з Дарджілінгу на верх Канчінджанґа.

Гіменоптера, (гр.) гл. Болонокрильці.

Гімількон, картаґінський мореплавець, що 465 до Хр. прослідив береги зах. Европи.

Гіміярити, семітське плем'я з півд. Арабії; мали державу від I в. до Хр. до 525 по Хр.

Айсхін у ґіматіоні.

Гіндеміт (Hindemith) Пауль, найвизначніший з-поміж сучасних модерних нім. композиторів, *1895. Написав низку камерних і орхестрових творів, опери „Кардіяк", „Новинки дня" й ін. Крім того є знаменитим альтистом-віртуозом і одним з найліпших виконавців старо-клясичної музики на віоля д'аморе.

Гінденбурґ, давн. Забже, місто на прус. Горішньому Шлезьку, 130.000 меш.; копальні вугілля й гути.

Гінденбурґ Пауль, нім. фельдмаршал, *1847, в світовій війні командант 1 армії, перемогою під Таненберґом і на мазурських озерах VIII-IX 1914 забезпечив схід. Прусію від Росії; опісля гол. вожд на сході; VIII 1916 шеф ґенерального штабу; 1918 начальний вождь нім. армії, від 1925 президент нім. держави; видав спомини.

Пауль Гінденбург.

Гінду, загальна назва на індоґерманську людність передньої Індії, яку рахують на 250 міл. душ.

Гіндуїзм, одна з форм гіндуської реліґії, що повстала з брагманізму, змішаного з

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

буддизмом та іншими популярними віруваннями. Для г. характеристична трійця: Брагма, Вішну, Шіва. Г. має численні секти містичної закраски.

Гіндукуш, гори, відгалуження гірського гнізда Паміру, оперезують схід. Афґаністан і досягають 7.750 м. вис. (Тірачмір).

Гіндустан, гл. Індія.

Гіндустані, новоіндійська мова, звана також урду забан, повстала в XI-XII вв. по Хр.

Гіндуська література. Уся давня література Індії написана санскритом (гл. Санскритська літ.). Сучасна складається з творів різного роду: один рід це наслідування европ. зразків у різних мовах Індії, перерібки, переклади, та ориґінальні твори для загального поширення. Другий рід, це твори, що мають на меті відродити старі національні традиції мови та самостійного культурного життя. Таким є пр. повістяр 10 рр. минулого віку, Банкін Шандра Шатержі, а нині Рабідранат Таґор, що пишуть мовою бенґалі й хотять поєднати традицію з новими напрямками. Г. л. твориться різними мовами. Часто ті самі твори появляються одночасно в перекладах у всіх індійських і европ. мовах, головно анґлійській, сильно поширеній між інтеліґенцією. Найбільше поширеним сучасним родом інд. літ-и є пісні, складані з нагоди різних свят, що стають негайно усною словесністю. Також для політичної пропаґанди складаються окремі пісні одночасно в усіх головних мовах. Реліґійні обряди є також джерелом багатої популярної літ-и. Між усною й писаною літературою лежить драма; звичайна її форма, головно в театрах Калькути, Бомбаю та Мадрасу, нагадує европ. п'єси; але вони мають віршовані вставки, які перевидаються і поширюються між простолюддям. Драма вищої стійности ще й досі писана санскритом і запозичує сюжети з давньої поезії та лєґенд. Найбільше розвинена літ. для буденного вжитку: не тільки кожне плем'я, але й кожна суспільна кляса та професія має окремі журнали та видавництва (оповідання, описи, студії, життєписи). Ліричні поезії виходять малими збірниками, а відтак антольоґіями; дарма, що вони торкаються всяких сюжетів, їх форма ще й досі рідко зриває з традицією. У прозі, поруч передруків старих романтичних казок, повість і новеля йдуть за всіма европ. зразками. У цій продукції чимала кількість творів має наскрізь міжнародній, так сказати, „кольоніяльний" характер, зваживши, що в самім Бенґалі виходить річно 1.000 книжок анґл. мовою і 100 різних журналів. Гл. Гіндуські мови.

Гіндуська фільософія взяла свій почин із реліґійних гимнів і трактатів у добі Вед (гл. Ведійська реліґія). В „Упанішадах", фільософічних трактатах, маємо засновок фільософічного світогляду, що досі не втратив в Індії своєї сили. Справжній „світ" це не той, який пізнаємо змислами, а духова субстанція, незмінна та вічна, є поза часом та простором, тзв. „атман", якої ніколи не можна досягти. Є в „Упанішадах" і інша ідея: дух попередив цей світ реальних річей і дав йому почин. Інколи він є душею всесвіту, протилежною до душі одиниці; мета людини — злитися з такою душею, хто не осягнув її, мусить ще раз прийти на світ. Гіндуси мають досі 6 флс. систем, основаних на святих книгах; є це: 1. санкія, 2. йоґа, 3. вайсешіка, 4. ніяя, 5. міманса, 6. веданта. Невідомо, з якого часу ці системи; найстарша імовірно санкія, що попередила буддизм. Всі інші існували вже в I в. до Хр. Основна ідея санкії — поділ світу на природу та духа; вони різні від себе, в людському житті переплетені: душа залежна від матерії, звідсіля її терпіння; хто розуміє взаємини цих двох субстанцій, не терпить. Та це розуміння можливе тільки при помочі окремої думаючої субстанції, що є посередницею між матеріяльним світом і духовим. Матерія складається з трьох елєментів: добра, жаги і темряви; люди різняться між собою комбінацією цих трьох елєментів. Санкія не говорить про ролю божества: природа та дух впливають на себе, а мета людини визволитися від матерії. Зближена до цієї системи йоґа займається способами, як визволити індивідуальну душу з матерії. Визволення можливе напруженим невпинним роздумуванням і різними важкими фізичними вправами (пр. вдихати довго повітря одною ніздрею), що гартують волю й дають людині надприродну силу (пр. ясновидющости). Вайсешіка ділить усі предмети на 6 катеґорій: три — субстанція, прикмета, рух з'ясовують реальні предмети, а три — загальність, одиничність і зв'язок між ними з'ясовують форми думання. Є 9 субстанцій: земля, вода, світло, повітря, етер, простір, час, дух і інтелєкт. Інтелєкт, це посередник між духовим світом і матеріяльним. Все, що існує, складене з атомів, проявів вічного. Система вайсешіка не прив'язувала до святих книг такої ваги, як інші. Ніяя була першою системою діялєктики та льоґіки, прийнятою іншими системами і буддистами. Різні думки цієї системи були матеріялом до теорії пізнання; згодом із них виросла викінчена система, яку в XII в. з'єднав в одно з вайсешікою фільософ Удаяна. Міманса це різні вказівки та правила щодо реліґійних обрядів; святі книги — вічні, а пророки мали надлюдський дар передати святе слово. Веданта панує нині по всій Індії без суперників; її основником є мабуть Бадараяна в I в. по Хр. Її провідна ідея: індивідуальне „я" повинно злитися з духом всесвіту. Одиниця не в силі дійти до цього власними силами, а мусить шукати об'явлення в Упанішадах. Мета життя — переселитися в інші створіння при помочі

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

взаємин із душею всесвіту; можливе це двома шляхами пізнання: нижчим і вищим. Світ явищ тільки омана змислів; єдиний неохибний факт у ньому — існування нашого „я", індивідуальної душі, однозначної з космічною духовою субстанцією. Існує ще єретична система чарвака, що вірить в єдине джерело пізнання — наші змисли і не признає ніяких моральних обов'язків поза насолодами життя.

Гіндуське мистецтво, передовсім архітектура, зовсім відрубне від мистецтва європейського своїм чисто декоративним принципом із непомірним накопиченням форм, перевантаженням дрібних різьб та орнаментики, що роблять будови неспокійними й фантастичними. Г. м. звичайно поділяють на 4 доби. З найстарших старобрагманських часів відомі лише печерні храми і тзв. топи, чи ступи. Більше розвивається г. м. з поширенням буддійської реліґії. Тоді з'являються складні ступи — тзв. „даґоба". Починаючи з VII-VIII вв. розквітає знову новобрагманське мистецтво, коли повстали найґрандіозніші печерні храми на заході передньої Індії (Елєфант, Карлі) і храми моноліти, викуті зі скелі (найбільший б. Ельори). З цих часів походять також паґоди („хата зі статуями"), що пізніше поширилися до Китаю й Японії. Характеристичне перекриття паґод при помочі численних ступіньчасто - пірамідальних дашків стало своєрідною стилістичною рисою архітектури цілого Далекого Сходу. Крім різьби з фантастичними людськими й звірячими постатями, статуями Будди, тощо в Індії дуже поширене ужиткове (прикладне) мистецтво, як от вироби з металів (ливарництво), ткацтво матерій і килимів. В ювілерстві славилися вироби тзв. „бідрі" — викладання по залізі золотими й срібними дротиками.

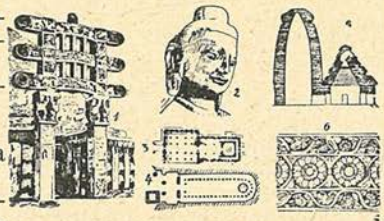

Гіндуське мистецтво: 1. брама коло храму в Санчі; 2. голова Будди (V в.) з Китаю; 3. плян новобрагман. храму; 4. плян печерного храму; 5. перекрій пагоди новобрагм. доби; 6. орнамент із храму в Санчі.

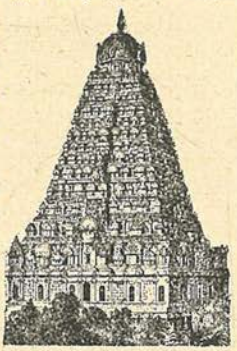

Гіндуське мистецтво: Вел. пагода в Танджурі.

Гіндуські мови. У тісному значінні це мови арійські (гл. Індо-европейські мови), якими говорить 233 мілiонів; крім них є ще мови дравідів, коляріїв, мунда і тибетансько - бірмо - китайське відгалуження мов, якими говорить понад 12 міл. Найстаршою гіндуською мовою була мова Вед, що згодом перетворюється в клясичну санскритську. Мешканці Індії говорять різними мовами і не мають спільного слова, яким могли б означити свою приналежність до одної країни. Санскрит називає її „Бґаратаварша", але санскритом,старою „святою мовою", не говорять нині в Індії більше, як в Европі латиною. Термін „Індія" походить від санскритського „гінду" (ріка) і є перською формою, перекрученою греками. Клясичною гіндуською мовою є санскрит (гл. Санскрит). Та поруч нього є ще інші клясичні мови сучасної Індії: 1. Пракрит, яким видають твори в провінції Бомбай і в околицях, де говорять народніми мовами гінді та марварі; 2. буддійське палі (в Індії рідке); 3. тибетанська м., якою пишуть у Калькуті та Дарджілінґу; 4. пагляві, мова парсів, офіціяльна в Бомбаю; 5. арабська, здебільша в Дельгі, Люкнові і Гайдерабаді; 6. перська, принагідна мова різних видань. А одночасно маємо такі народні мови: середня ґрупа — західня мова гінді, сумежна з нею: панябі (13 міл.), раяштані (17 міл.), ґуяраті (13 міл.), східня пагарі (150.000), середня пагарі (більш 1 міл.), західня пагарі (90.000), східня гінді (25 міл.); крайня ґрупа: півн.-зах. лягнда (понад 7 міл.), сіндгі (понад 3 міл.), півд. магаттґі (понад 18 міл.), східн. бігарі (понад 37 міл.), орія (понад 9 міл.), бенґалі (48 міл.), ассамі (півтора міл.). Дальшими арійськими мовами є дардійська між Кабулем і півн. схід. Гімалаями, Гіндукушем і Мустаґом на півн.; найвизначніші: східня ґрупа: шіна і кашмірі, середня: ховар, західня: башґалі, каляша та ґаварбаті. Сучасні мови вживають здебільша абетки наґарі; мова палі писана абеткою синґалєзькою. Всі писані знаки гіндуських мов (імовірно запозичені від семітських) заведені в Індії в VIII в. Неодна народня мова Індії має також свою клясичну добу, пр. дравідія, таміль, телюґу, канаріз і маляялямі, і ними видають давні твори. Дві головні мови осередка Бомбаю: ґуяраті та мараті мають чималу модерну літ-у. „Вища гінді" розвивається хутко в самостійну мову; урду є головною мовою магометан, пунджаб — середньої Індії, маляялямі півд. Індії, темлюґту в Мадрасі; говір бенґалі перетворюється в самостійну літ. мову.

Гінс Ежен, бельґ. етнольоґ, *1842. Автор праці про фолькльор Росії („La Russie devoilée" Paris 1883), де обговорює й укр. фолькльор.

Гінтен (Hünten) Франц, нім. піяніст (1793-1878), улюблений фортепіяновий композитор сальонового стилю.

Гінтерлянд, (нім.) край, що лежить поза надбережнім (надморським, надрічним);

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

у політ. значінні: малий край, що є наче кольонією більшого й сильнішого.

Гінці, біжці, дружинові змагання в бігу, що наслідують давніх поштарів. Піші, наколесні, кінні, плавецькі, човнові гінці; 4-100 учасників, 2-10 дружин, ділять між себе ціле віддалення та передають собі взаїмно посилку з рук до рук.

Гіобова вістка, сумна, жалібна вістка, вістка, що розриває серце (від біблійного Йова, лат. форма „Гіоб").

Гіоґо, гл. Кобе.

Гіома, Даґе, ест. острів на Балтійськім морі, 960 км² і 14.000 меш.

Гіпаніс, гл. Бог.

Гіпатія, дочка математика Теона, †415. Викладала в Александрії математику, фільософію Плятона й Аристотеля. Написала коментарі до мат. творів Аполльонія й Діофанта. Убита підбуреною юрбою під час вуличних заворушень.

Гіпер..., (гр.) на початку слів значить над, понад, поза.

Гіперальґезія, (гр.) надмірна вразливість на біль.

Гіперастенія, (гр.) повне, або велике знесилення, охлялість.

Гіперболя, (гр.) 1) крива, що повстає від перерізу стіжка (конусу) площею, яка перетинає не тільки даний стіжок, але й його продовження поза вершок. Складається з двох симетричних частин (віток), незв'язаних одна з одною, й простягається в безконечність. Це крива другого порядку. Її можна викреслити як ґеометричне місце точок H, які мають однакову різницю віддалень від двох сталих точок (огнищ, або фокусів) F і F_1. Проста, на якій лежать огнища, зветься головною віссю гіперболі (на рис. вісь X); проста, сторчова до головної осі симетрично до фокусів, є її побічна вісь (на рис. вісь У). Точки S і S_1, в яких гіперболя перетинає головну вісь, звуться її вершками; їх віддаль SS_1 дорівнює згаданій різниці точок гіперболі від обох фокусів. Гіперболя має дві асимптоти, aa та a_1a_1. 2) реторичний зворот, що прибільшує деякі риси, щоби зробити сильніше враження, пр. „спав, як убитий", „ревів, як лев"; прибільшення поза межі дійсного.

Гіперболя, FF_1 огнища, X У осі, SS_1 точки, aa і a_1a_1 асимптоти.

Гіпербольоїд, (гр.) поверхня другого порядку, якої кожний переріз площею здовш її осі є гіперболя. Перерізи сторчово до осі є еліпсами. Маємо однополий гіпербольоїд (рис. a) та двополий (рис. b). Обертовий гіпербольоїд повстає, коли гіперболя обертається довкола своєї осі (головної, або побічної).

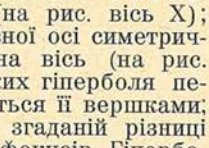

Гіпербольоїд: 1. однополий, 2. двополий.

Гіперборей, гіперборейці, народ, що по уяві давніх греків жив на далекій півночі „понад (поза) бореєм" (північним вітром), де була вічна весна й життя повне насолоди; нині називаємо так мешканців підбігунових просторів.

Гіперборейський, (гр.) північний.

Гіпергідроза, (гр.) надмірне виділювання поту.

Гіперемія, (гр.) надмірний наплив крови у жилах, або частинах тіла, гл. Перекровлення.

Гіперестезія, (гр.) надмірна вражливість нервів, перечулення.

Гіперід, атенський бесідник, сучасник Демостена, спочатку його ворог, опісля прихильник, страчений Антіпатром 322 до Хр.

Гіперіон, у гр. міт.: титан, син Урана й Геї, батько Геліоса; також прізвище Геліоса; в астр.: восьмий місяць Сатурна, б. 310 км. проміру, віддалений від Сатурна на 1,470.000 км., оббігає його в 79 днях.

Гіперкритицизм, (гр.) прибільшений критицизм, занадто сувора критика.

Гіпермастія, (гр.) поява збільшеного числа грудних молошних залоз, гол. у людини.

Гіперметричний вірш, вірш, в якому на один склад забагато.

Гіперметропія, гл. Далекозорість.

Гіпермнезія, (гр.) надзвичайна, неприродна пам'ять.

Гіпермнестра, (гр., міт.), гл. Данаїди.

Гіперплязія, (гр.) побільшення приладу тіла наслідком надмірного помноження його клітин, або тканей.

Гіперпродукція, (гр.) надпродукція, надмірна плодючість, виріб понад міру, понад потребу.

Гіперстенія, (гр.) надмірна дразливість нервового устрою.

Гіпертонія, (гр.) стан надмірного тиску в тканях (гл. Тонус).

Гіпертріхозіс, (гр.) надмірний поріст волосся.

Гіпертрофія, (гр.) хоробливе побільшення приладу тіла через надмірний розріст, або побільшення кількости його складових частей; гл. Гіперплязія.

Гіпіка, (гр.) знання коней.

Гіпноза, (гр.) штучний сон; стан подібний до сну, спричинений у людини силою волі другої людини, тзв. гіпнотизера, різними відповідними способами, пр. гострим, довготривалим вдивленням, відповідними, часто повторюваними руками, або вмовленням (суґґестія); також можна загіпнотизувати себе самого, зосередивши увагу тільки на один предмет (тзв. автогіпноза). В стані г. змінена свідомість загіпнотизованої людини піддається гіпнотизерові настільки, що загіпнотизований несвідомо виконує сліпо волю гіпнотизера навіть пізніше, коли вже прокинеться. Стан г-и, в якому людина впливає сама на себе, звуть автосуґґестією. Г. вживається до лі-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

кування безсонности, неврастенії, гістерії, алькоголізму і т. п.

Гіпнон, ацетофенон, ароматичний кетон ($C_6H_5.CO.CH_3$), засіб на сон.

Гіпнос (Hypnos, вл. сон), гр. бог сну, син ночі, брат-близнюк смерти, жив у підземеллі; його змальовували як сплячого юнака з маком у руці.

Гіпнотизер, (гр.) спеціяліст від гіпнотизування.

Гіпнотизм, (гр.) наука про гіпнозу; всі явища зв'язані з гіпнозою.

Гіпнотизувати, доводити до гіпнози.

Гіпнотіка, (гр.) насонні наркотичні засоби.

Гіпокризія, (гр.) нещирість, облуда.

Гіпокрит, людина, що прикидається кращою, ніж є; лукавий, облудник.

Гіпоплязія, (гр.) недостатній розвиток орґанів.

Гіпостаза, (гр.) підстава, піддержка; у теольоґії окрема особовість (Бог у трьох особах, себто гіпостазах); у фільософії субстанція як онтольоґічна дійсність; фіктивна особовість, яку вважають хибно реально існуючою; в медицині: перекровавлення.

Гіпотеза, (гр.) здогад, припущення, думка основана на імовірности; дослівно: те, що ставимо як підставу якоїсь конструкції; у математ.: дана проблєма, або здогад, який треба доказати; прийняте твердження, без огляду на те, чи вірне, чи ні, як принцип, з якого можна би поробити цілу низку виводів; в природничих науках: імовірний здогад, що поміж даними явищами заходить на основі законів природи якийсь означений зв'язок. Добра гіпотеза мусить бути проста, годитися зі спостереженими явищами, обіймати якнайбільше явищ, піддаватися перевірці та ніколи не сміє суперечити напевно доказаним подіям. Гіпотези є великим засобом розвитку наук тому, що спонукують до нових спроб. Прикладом гіпотез, що відграли пр. у фізиці велику ролю, є гіпотеза елєктричних флюідів, тепляного флюіду, існування етеру, що виповняє всесвіт і т. д.

Гіпотека, (гр.) забезпечення грошової претенсії заставом нерухомости, через впис того права заставу у ґрунтових книгах, на карті дотичної нерухомости. Ґрунт, обтяжений гіпотекою, належить звичайно до довжника, але й третій (заставничий) власник може дозволити на впис чужої вірительности на свому ґрунті.

Гіпотенуза, (гр.) гл. Протипрямка.

Гіпотетичний, (гр.) недоказаний, непровірений, спірний, здогадний.

Гіпотечні банки, банки, що дають позички під застав нерухомого майна. На рахунок придбаних тим способом гіпотечних прав банк випускає „заставні гіпотечні листи", що продаються як цінні папери, з твердим опроцентуванням. Право випускати заставні листи надає банкові держава окремою концесією (гл. Заставні листи). Гіпотечні банки це найзручніша форма довгороченцевого земельного кредиту.

Гіпотонія, (гр.) хоробливий стан зменшеного тиску в тканях.

Гіпофіза (Hypophysis cerebri), грудочка залозуватих клітин під мізком, яка належить до залоз внутрішнього виділювання; одна її частина витворює річовини, що збільшують тиск крови, друга впливає на ріст і полові залози, третя стоїть у зв'язку з виділюванням сечі. Препарати гіпофізи вживаються між іншим як засіб, що скріплює породові болі.

Гіпохондрія, (гр.) недужий нервовий стан, в якому людина весь час думає про свою недугу, дійсну або уявлену.

Гіпоцентр землетрусу, підповерхневе огнище землетрусів.

Гіпоцикльоїда, гл. Цикльоїда.

Гіппаріон, копальний кінь з кінця третішної доби (пліоцен); від сьогоднішнього різниться трипальцевою стопою. Сліди г. знайдено на Поділлі в Тульчині і б. Тирасполя.

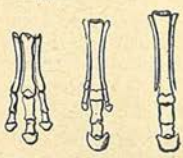

Кістки ноги предків коня: палєотерія й гіппаріона та коня.

Гіппарх, 1) Г. з Нікеї у Бітинії (160-125 до Хр.), гр. астроном, що визначив досить докладно довготу року (365 дн. 6 год.), віддалення Сонця та Місяця від Землі, їх величину, зладив катальоґ зір, бачених голим оком, відкрив прецесію земної осі, винайшов методу рисования ґеоґрафічних карт у стереоґрафічній проєкції, ввів поняття ґеоґраф. довготи й ширини, означив обвід Землі, подав теорію руху Місяця та Сонця (на ексцентричних колах); 2) Г. син Пісістрата, з братом Гіппієм володів Атенами 527-514, убитий.

Гіппер Франц, нім. адмірал, *1863, начальник нім. воєнної фльоти в битвах з анґлійцями б. Доґґербанку 1915 й над Скаґерраком 1916.

Гіппій (Гіппіяс), 1) Г., син Пісістрата, тиран Атен, 527-510, прогнаний; 2) Г. з Елісу, відомий гр. софіст, жив б. 400 до Хр.

Гіппіюс Зінаїда, жінка письменника Д. Мережковського, рос. поетка (1867-1928), символістка, писала також повісті й оповідання.

Гіппоґриф.

Гіппоґриф, у гр. міт. крилатий кінь з головою ґрифа; Пеґас.

Гіпподамія, у гр. міт. дочка короля Еліди Еномая, дружина Пельопса.

Гіпподром, (гр.) у давній Греції площа для перегонів запряжених коней; у римлян — цирк; нині арена, біговище.

Гіппокамп, (гр.) 1) гр. казковий кінь, з риб'ячим хвостом; 2) морський коник, мала морська рибка, що нагадує голову й

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

шию коня; 3) частина середини мізку, тзв. Амоновий ріг, гл. Мізок.

Гіппокентавр, (гр.) казковий звір: півконя, пів-людини.

Гіппократ, гр. лікар, батько наукової медицини, основник патольоґії й хірурґії, родом з побережжя М. Азії (460-377 до Хр.).

Гіппократичне лице, лице з рисами дуже зміненими, що віщують недалеку смерть.

Гіппокрена, (гр.) зн. „кінське джерело", у старовину назва джерела на горі Ґелікон, присвяченій музам.

Гіполіта, по ст.-гр. переказам донька Ареса, королева амазонок, що їй Геракль зрабував пояс.

Гіпольоґія, (гр.) наука про коней.

Гіпонакт, (гр.) ямбічний поет з Ефесу (б. 540 до Хр.), винахідник холіямбу (кулявого ямбу), званого теж сказон, тобто ямбічного триметру, де третій метр заломлюється (⏑ – ⏑).

Гіппопотам, бегемот (Hippopotamus), рід паристокопитних нежуйних ссавців, великих (до 5 м. дов.), незугарних, з величезною грубою головою, з малими вухами й маленькими очима, до ½ м. великими іклами в дол. щоці та короткими грубими ногами. Г. африканський (H. amphibius), покритий до 2 цм. грубою, нагою шкірою, живе в Нілі та в водах рівникової Африки; його м'ясо їдоме, ікла вживаються замість слонової кости, а з грубої шкіри роблять тубільці щити, бичі, тощо.

Гіппопотам.

Гіппурити (Hippurites), (гр.) м'якуни з шкаралупою стіжкуватої форми. Жили в крейдяній добі.

Гіппурова кислина, кислина, що є в мочі травоїдних тварин; творить безбарвні кристали.

Гіпсометр, (гр.) 1) анероїд, що служить до барометричного мірення висоти (обр. гл. ст. 117); 2) висотомір, прилад, що вживається в лісовому господарстві для виміру висоти дерев.

Гіпсометрія, (гр.) частина ґеодезії, що вчить про вимір високих місць на земній поверхні понад прийнятий рівень; загалом мірення висоти.

Гіпсотермометр, (гр.) термометр із дуже докладною поділкою до 1/100 части ступеня, що служить до мірення висоти гір при помочі температури кипіння води. Температура кипіння води залежить від стану барометру (тиснення повітря), а останній від висоти місця над рівнем моря так, що на кожних 150 м. підвищення припадає б. 27 мм. зменшення барометричного тиснення й обниження точки кипіння на 1 ступінь.

Гіраґана, гіракана, яп. звукове письмо.

Гірам, король Тиру, якого будови згадуються в Біблії, союзник Давида й Соломона.

Гіркан, ім'я двох представників асмонейської династії: 1) Г. I, цар і первосвященик юдейський, син Симона Макавея, †105 до Хр.); 2) Г. II, внук Г. I, цар і первосвященик юдейський, убитий Іродом В.

Гірканія, ст. назва нинішніх перс. провінцій Мазендеран і Астерабад над Каспійським морем.

Гірка сіль, маґнезієвий сірчан (сульфат), $MgSO_4$, находиться в гірких мінеральних водах (Біляни і Заєчіце у Чехословаччині). Штучно добувають її з дольоміту. Уживається на перечищення шлунку, у барвництві, до виробу паперу.

Гіркокаштан (Aesculus hyppocastanum), дерево до 30 м. вис. з великими 5-7 пальчасто зложеними листками, грозновато уложеними біло-рожевими цвітами та круглими колючими овочами, з двома великими зернами, подібними до каштанів; зернята гіркі, служать на поживу домашній худобі. Походить з-над Середземного моря. Через те, що швидко виростає й дає багато тіни, залюбки плекається при дорогах, по садах і б. хат. Півн. американські відміни г. з рожевим і жовтим цвітом плекають у нас для окраси.

Гірн Ґустав Адольф, нім. фізик у Кольмарі в Ельзасі (1815-90); робив досліди над механічним рівноважником тепла.

Гірн (Hearn) Лефкадіо, анґл. письменник (1850-1904), по матері грек, що осів в Японії, оженився з японкою, прибрав ім'я Якумо Коізумі і в цілій низці ніжних оповідань („Кокоро", „Кваідан") змальовував приваби старої японської культури та її звичаї.

Гірний Тикич, притока Синюхи (105 км.).

Гірництво. Г. називаємо всі праці зв'язані з добуванням із Землі корисних для нас викопалин, доставою їх на поверхню Землі і відділенням від них зайвих частин. Добуті сирі плоди Землі або йдуть безпосередньо на продажу (кам'яне та буре вугілля, кам'яна сіль), або переходять хемічну обрібку, щоби добути з них металі, їх сполуки, а також метальоїди. У більшості держав той, що находить терен із викопалинами, мусить дістати дозвіл на гірничі роботи, з тим, що затверджують його права власности на цей шмат землі. Існує окреме гірниче право, яке обіймає всі закони та приписи, що торкаються копалень: про добування ужиткових мінералів, про гірничі уряди, робітників, поліцію, суди, данини, тощо.

Гірничі академії, вищі наукові установи, з яких виходять інженери-спеціялісти гірництва.

Гірничі школи, нижчі школи для підготовлення урядників копалень (штиґарів, верькмайстрів); у Галичині в Бориславі.

Гірняк, 1) Йосиф, укр. актор, *1895 у Галичині; спочатку в театрі „Укр. Бесіди" у

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

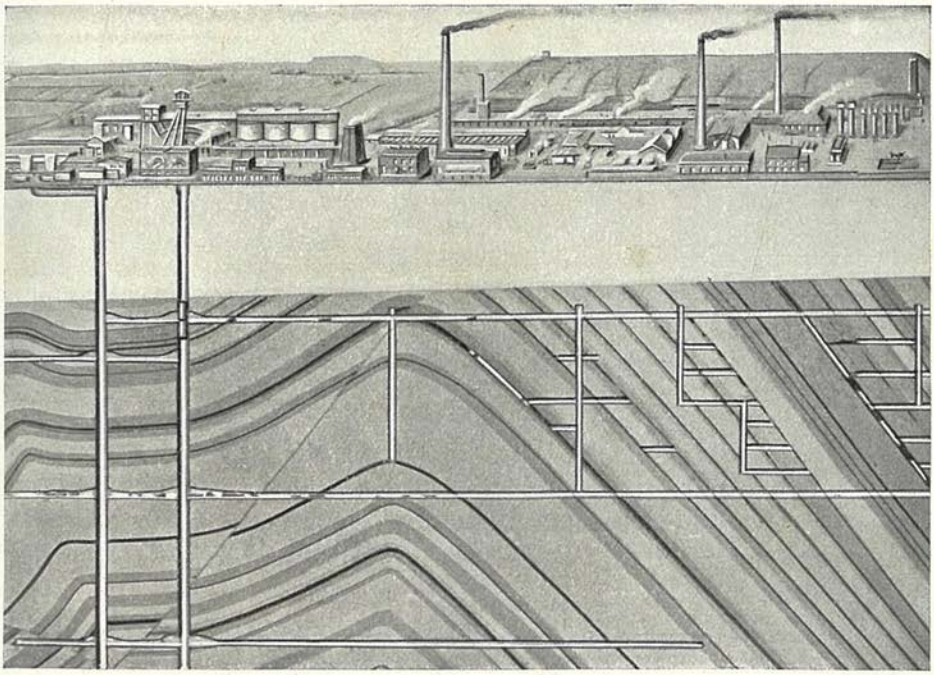

1. Переріз копальні.

2. Добування вугілля руками при помочі дзьобака, молоту й кайла.

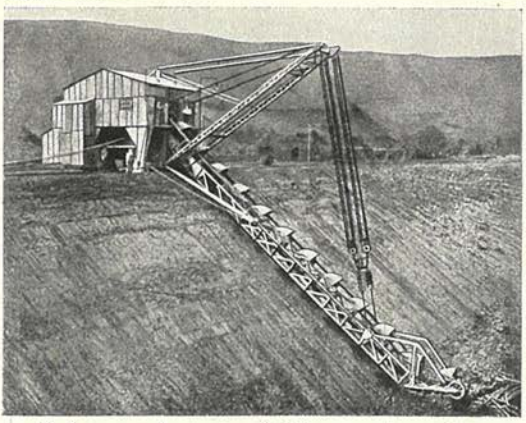

3. Електричний черпаковий баґер копає буре вугілля.

4. Ручна сверлова машина в копальні соли.

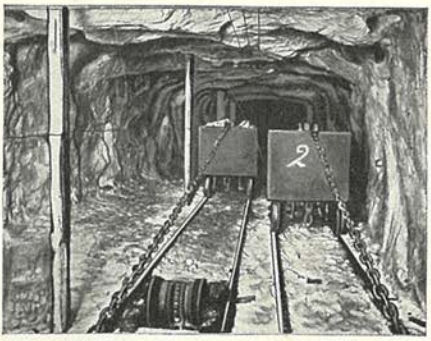

5. Підземна ланцюгова залізниця.

Брокгавз — Лайпціґ. В-во „Укр. Заг. Енцикльопедія“ — Львів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

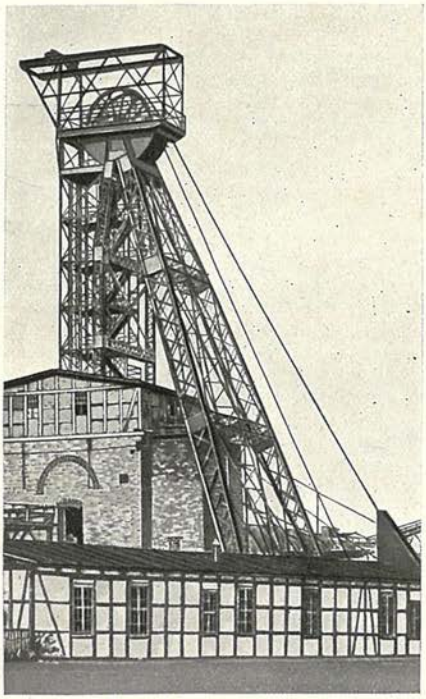

1. Будинок і вежа над шахтою.

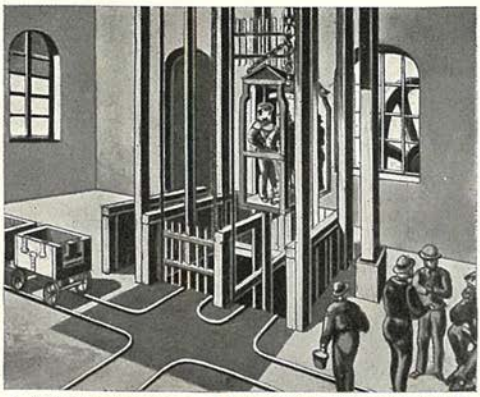

2. Клітка спускається до шахти (нутро будинку рис. 1).

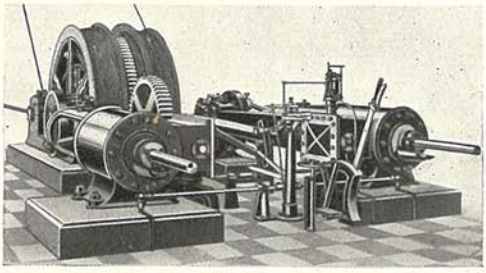

3. Парова підіймальна машина.

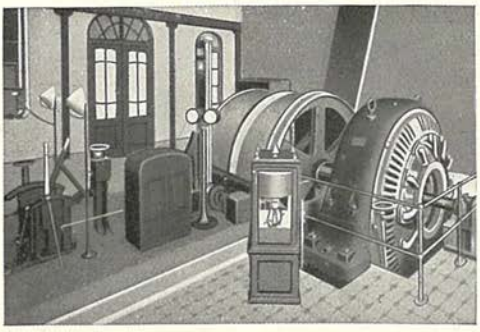

4. Електрична підіймальна машина системи Ільґнер-Сіменс і Гальске.

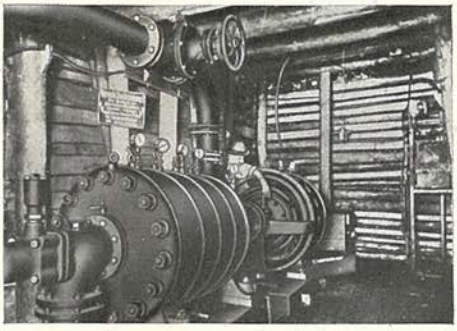

5. Електричний більшеступневий відосередний смок (помпа).

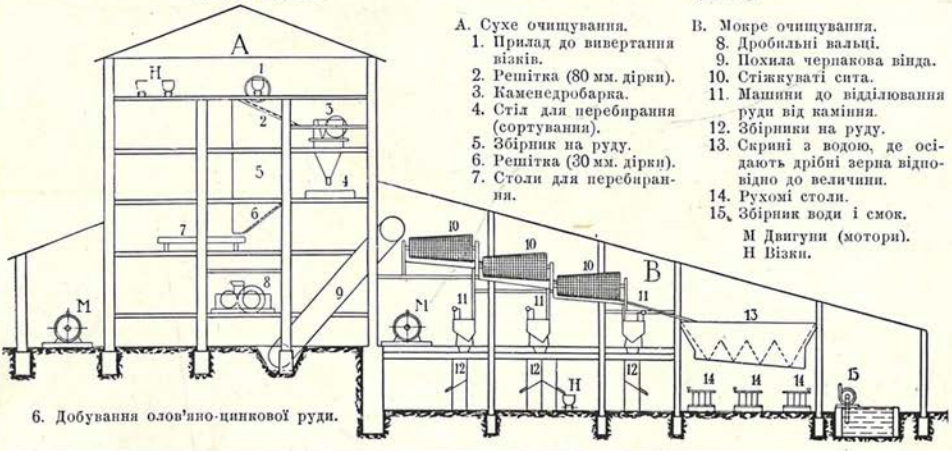

A. Сухе очищування.
1. Прилад до вивертання візків.
2. Решітка (80 мм. дірки).
3. Каменедробарка.
4. Стіл для перебирання (сортування).
5. Збірник на руду.
6. Решітка (30 мм. дірки).
7. Столи для перебирання.

B. Мокре очищування.
8. Дробильні вальці.
9. Похила чернакова вінда.
10. Стіжкуваті сита.
11. Машини до відділювання руди від каміння.
12. Збірники на руду.
13. Скрині з водою, де осідають дрібні зерна відповідно до величини.
14. Рухомі столи.
15. Збірник води і смок.

M Двигуни (мотори).
H Візки.

6. Добування олов'яно-цинкової руди.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Львові; 1919 на Наддніпрянщині орґанізує разом із ін. Театр ім. Франка; тепер грає в театрі „Березіль“; 2) Никифор, сотник УСС, командант Коша (кадри) УСС 1915-18; 3) Юліян, гал. укр. хемік, *1881, член НТШ, автор наукових розвідок і шкільних підручників.

Никифор Гірняк.

Гірогіто, найстарший син япон. цісаря Йошігіто, *1901, від 1921 цісар Японії.

Гірошіґе, японський різьбар і маляр (1797-1858), учень Гокусая; мистець яп. барвного дереворитy.

Гірошіма, пристань у півд. зах. частині острова Гондо, 196.000 меш.

Гірська артилєрія, гл. Артилєрія.

Гірська бриґада УГА. В 1919 держала фронт в околицях Хирова під начальством майора Черського. В травні відперта поль. армією в Карпати, мусіла перейти на Чехословаччину, де її роззброєно й інтерновано в Німецькім Яблінним (Дайч-Ґабель). В 1921 перенесено її до Йозефова і небавом зліквідовано.

Гірошіґе: Над берегом.

Гірська гармата, легка, малокаліброва, здебільшого подільна гармата на в'юках; гл. Артилєрія, Ґармата.

Гірська хороба, хоробливий стан, який повстає при виходженні на дуже високі гори (понад 4000 м.) й при повітряних подорожах, внаслідок зменшення кількости кисню й тиснення повітря. Проявляється як памороки, крівавлення з носа і рота, зімління.

Гірський вузол, уклад пасом гір, що розходяться з одного місця, або перехрещуються з собою.

Гірський кристал, найчистіша прозора відміна кременю, кристалізує в однотривісним укладі, творячи звичайно шостибічні граняки, закінчені шостибічними гострицями. Находиться м. ін. в Альпах, Карпатах, гол. мармороських, відси назва „мармороські діяманти“. Відмінами г. к. є темнозабарвлений димовик, фіялковий аметист і жовтий цитрин, що уживаються до прикраси. Прозорий г. к. уживається до виробу оптичних приладів.

Гірський кристал.

Гірт Герман, нім. лінґвіст, проф. унів. в Ґіссені, *1865, дослідник індоевроп. старовини (Індоґермани) та мови (Наголос, перезвук; Індоґерманська граматика 1921-27) — один із найбільших сучасних авторитетів щодо індоевроп. мовознавства.

Гірцій Авль (Aulus Hirtius), приятель Цезаря, як кажуть, автор 8-ої книги його „Записок про Ґаллійську війну“; згинув як консул 43 до Хр. у битві під Мітіною (Модена).

Гірчак, гл. Пукас.

Гірчиця (Synapis), зелиста ростина з родини хрестоцвітних, росте скрізь у півн. уміреному підсонні; г. біла (S. alba), з білими зернятами і г. чорна (S. nigra), з бурими зернятками, обі з жовтим цвітом, ростуть у нас скрізь по полях; з їх зернят виробляють муштарду, пластирі, а також гірчичний олієць, що вживається в лічництві на смаровила, проти гістця, проти грудних хоріб і ін.

Гірчичний ґаз, дихльоретильсульфід, боєвий ґаз, уживаний у світовій війні; викликає рани на шкірі, корчі, блювання.

Гірчичний пластир, гірчична мука замішана з водою; засіб, що подразнює шкіру, тзв. синапізма.

Гірш (Hirsch), 1) Гуґо, нім. музика, *1884, композитор оперет; 2) Карл, нім. музика (1858-1918), хоровий дириґент і комп. для хорів a capella і з орхестрою; 3) Макс, нім. політик (1832-1905), співосновник нім. союзу цехів; 4) Моріц (Hirsch auf Gereuth), жидівський філянтроп (1831-96), засновував жидівські школи й позичкові каси в Ґаличині, Румунії й поза Европою, 1891 заснував „Жидівське Кольонізаційне Т-во“ для переселення жидів із Східньої Европи до Арґентини й ін. країн; 5) Пауль, нім. політик (соц.-демократ), *1868. 1919-20 прус. президент міністрів.

Гіршфельд (Hirszfeld) Людвік, поль. бактеріольоґ і серольоґ, *1884, один із творців науки про кров'яні уґрупування, тепер директор Інституту ґіґієни у Варшаві.

Гіршфельд (Hirschfeld) Маґнус, нім. психопатольоґ, *1868, гол. твори: „Сексуальна патольоґія“, „Наука про полові справи“.

Гіршфоґель (Hirschvogel), прізвище двох нім. (нірнберзьких) малярів на шклі (вітражистів), батько Файт (1461-1525) і син Авґустин (1503-53). Авґустин виробляв ще й майоліку за іт. зразками.

Гіс (His) Вільгельм, нім. анатом (1831-1904), проф. унів. у Базелі, творець досвідної ембріольоґії, дослідник людського мізку.

Гіспаніоля, гл. Ґаїті.

Гіспанія, гл. Еспанія.

Гіссарлік, (тур. замок), горб над р. Скамандром у Мал. Азії з останками старинної Трої (розкопки Шлімана).

Гістереза, (гр. вл. припізнення), 1) маґнетна г., маґн. припізнення, прояв, що маґнетизм заліза залежить не тільки від маґнетизуючої сили, але також і від попереднього маґнетизування; наслідком того залізо остає ще якийсь час маґнетом, хоч маґнетизуюча сила вже не ділає; 2) пружиста, елястична г., прояв, що пружисте ті-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ло, піддане діланню сили, що його натягає, або стискає, не повертає до первісного стану негайно, коли згадана сила перестане ділати, але звільна. Подібні появи гістерези зауважено також при електризуванні тіл та хемічних реакціях.

Гістерія, (гр.) нервова хороба, поширена головно серед жінок. Характеризує її надзвичайна сугґестійність і автосугґестія, збільшена вразливістю нервів і змислів, недостача панування над собою, нахил до м'язових корчів цілого тіла.

Гістерон протерон, (гр.: те, що пізніше сталося, є на переді) реторична фіґура, яка те, що пізніше сталося, кладе на першому місці.

Гістієй, тиран Мілєту, спричинив повстання греків в М. Азії проти персів 500 до Хр., †494.

Гістоґенія, (гр.) походження, творення й розвиток орґанічних тканей.

Гістольоґія, (гр.) наука про ткані; частина анатомії, що користується мікроскоповими дослідами, тому називається також мікроскоповою анатомією; розрізняють гістольоґію тварин і ростин.

Гістріон, (лат.) у давніх римлян сценічний актор, згірдно: комедіянт, штукар.

Гітлєр Адольф, нім. політик, *1889, один з основників національно-соціялістичної партії, в 1923 підняв повстання в Мінхені, за це засуджений на 5 літ фортеці, рік пізніше помилуваний. При виборах до парляменту 1930 Гітлєрівці здобули велику побіду.

Гітопадеша, збірка індійських казок, вибраних із „Панчатантри".

Гіторф Йоган Вільгельм, нім. фізик (1824-1914), доказав мандрівку йонів під час елєктролізи, перший відкрив катодові проміні 1869; працював над елєкричною аналізою, доказав 1851, що елєктр. опір селену маліє сильно під час освітлення. Останнє відкриття придалося до елєктр. переношення образів (фотоґрафій на віддаль).

Гіяди (Hyades), (гр. „слотливі"), у гр. мітольоґії німфи, дочки Атлянта, сестри Плєяд; також сузір'я (в голові Бика), що з його сходом (початок травня) починалися слоти.

Гіякінт, (гр.) казковий лякедемонський юнак, улюбленець Аполльона. Вбивши його нехотячи в грі диском, бог перемінює його в квітку цього ж імени; гл. Гіяцинт.

Гіялінний, (гр.) прозорий, подібний до шкла.

Гіяліт, (гр.) рід опалю.

Гіяльоґрафія, (гр.) травлення букв і рисунків на шклі водяним розчином флюороводню (HF).

Гіятус, (лат.) роззів, збіг голосівок на початку або кінці складу; у різних мовах різно його відчувають (пр. „і ти і інші").

Гіяцинт, гіякінт (Hyacinthus), лилеєвата ростина, замітна гарними дзвінкуватими цвіточками, зібраними разом на короткому грубому бильці; росте дико над Середземним морем, також у півд. Україні; з азійського г. **східнього** (H. orientalis) виплекано багато гарних відмін; найбільше плекають г. в Гарлємі і б. Берліна.

Главень, у дерев'яних стінах поперечний брус, над вікнами або дверми.

Главковерх, (рос.) „верховний главнокомандуючий", начальний вождь.

Глаголиця, найстарше слов. письмо, винайдене в IX в. вчителями слов'ян, Кирилом та Методом. Сама назва (glagolica) — пізня, появляється вперше в XVI в., виникла в Хорватії, в'яжеться етимольоґічно зі словом **глаголъ**, себто „слово". Більшість букв глаголиці має за основу гр. унціялу (скоропис) з IX в., деякі виказують орієнтальне походження. Довголітній спір про те, котра зі слов'янських азбук (друга — „кирилиця") старіша, наука вирішила на користь глаголиці, дарма, що ще донедавна деякі вчені (Соболевський) боронили старшости кирилиці. Є два роди цього письма: кругла г. (старша, або болгарська) та гранчаста (молодша, або хорв.); її й досі вживають у церк. книгах у тих частинах Хорватії, де збереглася слов. богослужба. Глаголична азбука (кругла) виглядає так:

Глаголиця: азбука.

Цим письмом написані найдавніші пам'ятки ст.-болг. мови і найстарші слов. пам'ятки взагалі.

Глаголицькі пам'ятки, з кінця X й 1 пол. XI в., це списки (переписи) різних церк. книг із тих перекладів, що повстали в добі діяльности Кирила та Метода, або незадовго після того часу. Цих пам'яток — усього 7: Київські листки, Зоґрафське євангеліє (Codex Zographensis), Маріїнське євангеліє (Cod. Marianus), Ассеманієве єв., Синайський требник (Euchologium Synaiticum) та Синайська Псалтиря і **Glagolita Clozianus**, одна з найстарших пам'яток глаголичного письма з кінця X та поч. XI в. (уривки гомілій), назва від колишнього власника др. Кльоца, †1856.

Дам'ян Гладилович.

Гладилович Дам'ян, гал. укр. діяч, голова Товариства ім. Шевченка, один із основників „Діла" і тов. „Дністер" (1846-92).

Гладкий, 1) Григорій, миргородський полковник 1669-72; 2) Максим, козацький полковник, попав у поль. полон під Загалєм на Поліссі й покараний смертю 20 XI 1649; 3) Матвій, миргородський полковник 1649-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

51, фундатор церкви в Миргороді, покараний смертю на приказ Б. Хмельницького; 4) Осип, кошовий отаман задунайських запорожців (1789-1866); під час рос.-тур. війни 1828 перейшов на рос. бік, після чого задунайські козаки переселилися над Озівське море, між Бердянським і Маріюполем, під іменем Озівського козачого війська; Г. був першим його отаманом; 5) Сергій, укр. маляр - костюмольоґ і декоратор; його виставка в Парижі в 1929 викликала зацікавлення фр. критики.

Могила О. Гладкого у Запоріжжі (Олександрівську).

Гладкий лиман, невеличке солоне озеро на березі Озівського моря на Кубанщині.

Гладун веретільник, гл. Веретільниця.

Гладуша, гольотурія (Holothuria), рід морських тварин, з громади голкошкірих; замітні своєю вальцеватою формою, до 30 цм. дов., порушуються мов хробаки; нападені викидають на ворога всі свої нутрощі, які опісля відтворюються наново (реґенеруються). Гладуша їстивна, або трепанґ (H. edulis) є улюбленою поживою сх.-азійських народів, особливо китайців.

Глеваха, село на півд. зах. від Києва, відоме з частих боїв частин УНР, УГА та повстанців от. Зеленого проти червоних і білих рос. військ за опанування Києва з півд. зах.; 29 серпня 1919 по триденній битві прорив більшовицького фронту (24, 44, 66 і 130 дивізій XII червоної рос. армії — 15.000 баґнетів при 60-ти гарматах) І-им і III-им корпусом УГА та Запорізьким Корпусом УНР на лінії Вел. і Мал. Бугаївка-Крушинка-Глеваха-Боярка-Білгородка.

Гледжевіч Антоніє, дубровницький драматичний письменник (1659-1728).

Глей, іл, скала, зложена з каоліну, занечищеного продуктами розкладу полевиків та пилом інших мінералів. Краска глею залежить від примішок: жовта або бура від лімоніту, червона від гематиту, зеленаста й голуба від піриту, чорна від гнилих орґанічних річовин. Іл перемішаний з вапном дає рухляк, або марґель. Г. є дуже пластичний і дається добре гнести. Г. творять часто грубі зложжя, прим. сільні іли міоценського віку на Підкарпатті. Декотрі г., як Потилицькі, Глинські, Оліївські та Опішнянські, є підставою гончарського промислу.

Глибокоморе, море глибоке більш як 3.000 м.; займає 51·5% поверхні усієї землі.

Глибокоморські рови, довгі, розмірно вузькі смуги глибокого моря, глибші, як 7.000 м. Виступають в товаристві третішніх фалдувань. Найважніші й найглибші на Тихому океані: Філіпінський рів (9.788 м.), Тускарора, Маріянський та ін.

Глин, гл. Алюмін.

Глина, добуток хемічного розкладу полевиків (фельдшпатів). Є глиновим кременом; в діткненні товстава, вбирає товщі і ґази, не пропускає води, розроблена з водою є пластична, в огні твердне. Творить розлогі поклади і гнізда. Найчистішою г. є каолін (порцеляниця) білої краски. Находиться в Саксонії, Чехії, Франції, Анґлії, Китаї, на Україні: на Волині, у Київщині, Херсонщині. Служить до виробу порцеляни. Каолін, занечищений домішками вапняку, кварцу та дрібними лусочками лосняків, творить глеї або іли та просту глину. Глеї служать під назвою глинки до виробу посудин та інших предметів (до керамічних виробів). Гончарська глинка (Галичина) ужив. до виробу посудин і кафлів; фаянсова г. з Волині і камінна г. зі Шлезька та Анґлії до виробу посудин; огнетривала г. до виробу гутничих печей; фолюшна г. до вибирання товстих плям із вовняних тканин. Ще більше занечищена є проста г. Вона містить багато піску й закрашена окисом заліза на жовто. Уживають її до виробу цегол, дахівок і рур. Глини уживають також до виробу ультрамарини (синьої фарби), галуну, при фабрикації паперу. Г. має велике значіння у рільництві як складник ґрунту тому, що задержує воду, амоніяк та двоокис вугля, необхідні для ростин.

Глинська, 1) Анастасія, донька кн. Василя Г. (брата Михайла Г.), дружина московського великого князя Василя IV; 2) Олена, сестра Анастасії, 1526 дружина московського князя Василя III, мати царя Івана Грізного. По смерті чоловіка проводила реґенційною радою, що правила державою. †1538.

Глинська Турня, півд. частина Високих Татр, до 2.335 м. вис.

Глинське, 1) містечко над Сулою на Полтавщині в Роменській окр., 3.400 меш.; 2) містечко в Кремінчуцькій окр.

Глинський, укр.-татарський рід з Глинська над Ворсклою: 1) Богдан, черкаський намісник, 1493 зруйнував татарський город Очаків; 2) Михайло, учився в Німеччині, проживав на дворі нім. цісаря Максиміліяна I, в Італії й Еспанії; 1500 маршалок двора лит. вел. князя Олександра; здобув великий вплив у державі й протеґував православних на вищі уряди; запідозрений в отроєнні Олександра й змаганні до лит. престолу, позбавлений уряду, 1507 підняв повстання проти лит. в. князя Жигмонта, заволодів Поліссям, увійшов у зносини з Кримом і Московщиною, але не дістав учас підмоги; після невдачної боротьби виїхав до Москви; там мав вище становище, але ув'язнений умер у тюрмі 1534.

Глинсько, село б. Жовкви — копальні бурого вугілля.

Глиняне виробництво, кераміка, вироб-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лювання з глини посудин, цегол та ін. предметів. Глина розроблюється довільно з водою, даючи гнучку (пластичну) річовину, якій можна надавати довільну постать, а випалена в горячі б. 900° твердне, що дає спромогу вживати її до різних виробів. Так випалена глина дуже дірчата (порувата) й тому вироби з глини треба вкривати особливою поливою (ґлязурою), гл. Гончарство. Так виробляються дірчасті всередині глиняні вироби: фаянс (від іт. міста Фаенца), майоліка (від острова Майорка). Порцеляну виробляють з чистої білої глини, каоліну, змішуючи її з чистим спорошкованим ортоклязом і кременем; у високій температурі все це стоплюється в одностайну недірчасту масу; кафлі виробляють із звич. глини, стискаючи їх у ґіпсових формах, та даючи їм поливу зі сполук олова, але тільки з одної, зверхньої сторони. До виробу цегол вживають звичайної глини; вони червонаві від окису заліза. Глиняні вироби були відомі вже в доісторичних часах; порцеляну знали китайці вже в перших віках середньовіччя, але спосіб її виробу держали в тайні; в Європі винайшли порцеляну фізик Чірнгавз і хемік Бетґер, при кінці XVII в.

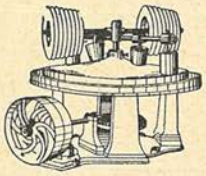

Глиняне виробництво: прилад до мішання глини.

Глиняни, містечко перемишлянського повіту, 4.395 меш., українців 44·5%, поляків 17·3%, жидів 38·2%; виріб килимів; бої в світовій та визвольній війні на лінії Глиняни — Навар'я — Пустомити.

Глиста (Ascaris), ниткуватий хробак (нитяк), 15-40 цм. дов.; б. 200 пород глист живе в кишках різних хребовців. Г. людська (A. lumbricoides) живе в тонкій кишці людини, спричинюючи нераз важкі недомагання. Зносить до 60 міл. яєчок річно, які, діставшися з відходами на світ, довго задержують свою життєздатність, поки з водою, або городиною не попадуть знову до уст, а опісля до кишки людини. Як лік проти глист вживають відвару з папороті, сантоніни, тощо. Г. кінська (A. megalocephala) живе в кишках коней.

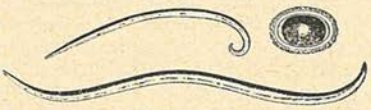

Глиста: більша самичка, менший самчик, кругле яєчко, дуже побільшене.

Глиця, 1) рід дерев'яної голки, яка вживається при плетенні сітей, сит, решіт і килимів; 2) поперечка між „присохами" в ліп'янці; 3) велика залізна плоска ігла, якої вживають при нанизуванні листків тютюну; 4) особливе приладдя до спинання волосся; появляється в маґдаленській культурі старшої камінної доби, були це на обох кінцях загострені відщипки з кости рена і в такім виді г. стрічається ще в молодшій камінній добі. В бронзовій добі появляються довгі бронзові г. з різними головками; вживалися також до спинання одежі.

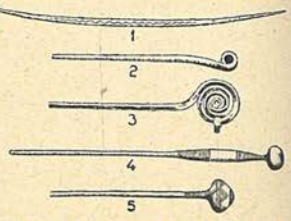

Глиця: 1. кістяна г. з Франції, палєоліт; 2. бронзова г. з Чехії, стар. бронз. доба; 3. бронзова г. з Брідщини, мол. бронз. доба; 4, 5. бронзова г. з Чехії, гальштатська доба.

Гліб, князі: 1) Гліб, син Володимира Вел., убитий на приказ Святополка під Смоленськом 1015, признаний святим; тіло разом з Борисовим хоронилося зразу у Вишгороді, опісля в См'ядині під Смоленськом; 2) Гліб Юрієвич, переяславський князь 1155-71, відокремив Переяслав від Києва.

Глібів Леонід, укр. письм., байкар (1827-93), з Полтавщини. Був ґімн. учителем у Чернігові. Тут 1861 став видавати „Чернігівський Листок", який по двох роках припинено, а Глібова усунено з ґімназії. 1867 став управителем земської друкарні в Чернігові. Писати став 15-літним хлопцем. Деякі ліричні вірші, як „Стоїть гора високая", перейшли в народ, а його байки, поруч Гребінчиних, найкращі в укр. літературі. Вони наскрізь українські і написані гарною, легкою мовою. Був пильним співробітником львівського „Дзвінка", де підписувався „Кенир".

Леонід Глібів.

Глід (Crataegus), ростина споріднена з нашою грушею; дерева й кущі з колючками; численні породи ростуть по всій Европі. Вживається у живоплотах, для оздоби, деревина на токарські вироби. На Україні поширені г. звичайний (C. oxyacantha) і г. гостролистий (C. monogyna).

Гліни, баговіння, баговиння (Algae), первороти, які мають зеленець і тому звич. зелені та відживляються, як загалом усі ростини, при помочі асиміляції. Деякі г. є одноклітинні, як: первинок, кремнистки, тощо; інші є многоклітинні, пр. ниткуваті водорости: оскрутня, шаринниця, тощо; деякі сіткуваті, як шовковать, творять густі плати неправильної форми. Всі живуть на наших стоячих водах, первинок також на вогких стінах, каміннях і дереві. Морські гліни, тзв. морерости, замітні своєю величиною, бо деякі доходять до 300 м. довжини, а також своєю формою, яка нагадує досконалі ростини. З морських замітні: стяжкувата пластівниця, платуваті халуги, гарна надібня, узавина або гразлина яго-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

диста, яка цілком подобає на звич. зелисту ростину. Багато мореростів замітні своєю бурою або червоною краскою. Цвіту гліни не мають, а розмножуються через поділ клітин та при помочі яєчок і заплінок, які витворюються в міхурчикуватих приладах. Морські водорости розмножуються місцями так сильно, що творять непрохідні гущавини та плаваючі острови, тзв. „сарґаса". З наших водоростів не маємо ніякого пожитку, з морських добувають йод і бром, виробляють клей, тзв. аґар-аґар, узавину їдять як городину, а всі дають цінний погній до справлювання ріллі.

Глінка Андрей, священик, визначний словацький народній діяч, *1865.

Гліщіч Милован, сербський письм. (1847-1908), автор численних оповідань, гол. з народнього побуту, драм і сатир.

Глоба Іван, останній військовий писар запорозький від 1762 до зруйнування Січи 1775; засланий 1776 в манастир до Туруханська, в Тобольській ґуб. †1791.

Глобус, гл. Ґльобус.

Глобус, ілюстрований двотижневник, виходить у Києві від 1924.

Гловачевський Кирило, артист-маляр (1735-1823), родом із Чернігівщини, вихованець Київської Академії, за гарний голос дістався до придворної капелі цариці Єлисавети, опісля до Академії Мистецтв; став згодом академіком та інспектором академічних кляс.

Глух Осип, уманський полковник 1649-51.

Глуха кропива, медунка (Lamium), зелиста ростина, з вигляду подібна до кропиви, але з губастим цвітом, що виростає в кутах парами перехресно уложених листочків; відповідно до барви цвіту розрізняємо кілька відмін: білу, багрову й ін. Відвар із цвітів білої г. к. п'ють як лік проти грудних хоріб.

Глухар, гл. Ґотур.

Глухів, окружне місто на північній Чернігівщині, 16.000 меш.: укр. 70·4%, жид. 15%, рос. 4·6%, пол. 1·7%. Округа: 8 міст, 1478 селищ, 11 районів і 246 сільрад; поверхня: 10.189 км², мешканців 551.893, укр. 74·5%, рос. 23·6%, жид. 1·6%. Г. згадується в літописах від 1152; в XIII-XIV вв. окреме князівство; 1708-1760 столиця гетьманів і Малоросійської Колеґії.

Азбука глухонімих

Глухонімі, люди, що родилися глухими, або втратили слух у раннім дитинстві, а через те не могли навчитися говорити; з ними порозуміваються знаками рук, з яких утворено цілу азбуку; є осібні школи для глухонімих. Г. можна навчити і голосової мови.

Глухота, нездібність людського вуха відбирати звукові враження; є наслідком хоріб орґану слуху. Частинну г. можна вилічити, повна глухота є невилічима.

Глущенко Микола, укр. маляр, *1901, з Катеринославщини, від 1924 звернув увагу европ. критики на свої неоклясичні, а опісля експресіоністичні картини.

Глявачек Карель, чес. письм., поет з-під прапору „мистецтво для мистецтва" (1872-98), символіст, мрійник і візіонер. Від реалізму втікав до містичної підсвідомости, від безнервного вербалізму до крику душі. „Пізно над раном", „Месниця Кантілєна", тощо.

Глущенко: Дрімаюча жінка

Главка (Hlavka) Йозеф, чес. архітект (1831-1908), збудував низку публичних будівель у Празі, Відні й у Чернівцях (палата гр.-правосл. єпископів). Заслужився б. заснування чес. Академії Наук, якої був першим головою.

Гльонд Авґуст, примас Польщі, кардинал, архієпископ познансько-ґнєзненський, *1881.

Гмиря Микола, укр. революціонер (1882-1906), діяльний член РУП і УСДРП; закладав партійні гуртки, тайну друкарню в Полтаві, за що був караний в'язницею і засланням.

Гнатевич Богдан, сотник УСС, *1892, начальник вишколу СС в Білій Церкві 1918, опісля начальник оперативного відділу І-го корпусу УГА.

Гнатівка, містечко на захід від Києва. Бої Дніпровських Дивізій з німцями при кінці 1918; бої УГА з більшовиками VIII 1919.

Гнатюк Володимир, визначний етноґраф (1871-1926), від 1899 секретар НТШ., дійсний член НТШ й чужих наукових т-ств; спершу секретар, а потім голова „Етноґрафічної Комісії" й редактор її видань: „Етноґрафічного Збірника" й „Матеріялів до укр. етнольоґії", заслужився найбільше виданням систематичних і критичних збірок укр. нар. анекдотів, леґенд, знадобів до гал.-укр. демонольоґії, коломийок, гаївок, похоронних обрядів, колядок і щедрівок, байок та сороміцьких матеріялів. Г. був прекрасним знавцем Закарпатської України, якій присвятив 6 томів „Етн. Збірника". Г. був чле-

Володимир Гнатюк.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ном редакції „Літ. Наук. Вістника“ 1898-1906 й директором „Укр. Вид. Спілки“.

Гнєвковський (Hněvkovský) Шебестіян, чес. поет (1770-1847), автор комічно-романтичного епосу „Дівоча війна“ (Děvině), першого більшого епосу чес. мовою.

Гнида, яєчка вошi.

Гнила, притока Гнізни.

Гнила Липа, ліва притока Дністра, 80 км. дов.; в часі світової війни затяжні бої союзних військ і УСС з москалями; бої II-ого корпусу УГА від 24-28 червня 1919 з поляками на фронті Дусанів-Вовків.

Гниле море, Сиваш, залив Озівського моря, відмежований Арабатською косою (120 км. дов.), лучиться з Озівським морем б. Геническа; глибина $^1/_2$-$^3/_4$ м., вода пересичена сіллю.

Гниле Озеро, Сасик, найбільше озеро на Криму, на схід від Евпаторії, поверхня 79 км².

Гнилець, дуже заразлива хороба бджіл, спричинена особливими заразнями; об'являється тим, що заражені личинки гинуть і гниють.

Гнилий Тикич, ріка на правобережній Україні, притока Синюхи.

Гнилий Яланець, ліва притока р. Богу.

Гниловоди, незамерзаюче болото.

Гнилоп'ять, притока Тетерева, 102 км.дов.

Гнилосир(ов) Василь, укр. просвітній діяч і письм. (1836-1900), писав під псевд. Гавриш. Бувши директором повітової школи в Каневі, довгі літа доглядав Шевченкової могили.

Гниття, розклад орґанічних річовин. Причиною є особливі бактерії, а також і плісневаті грибки, яких зародки находяться у повітрі. З розкладеної матерії витворюється вода, двоокис вугля, амоніяк та вуглеводні, а як остаток лишається вуголь. Через гниття ростин повстають торф та різні роди копального вугілля. Г. прискорюється відповідною температурою (середньою), спинюється висушенням, обниженням температури. Г. можна спинити через огріття до 100°, доданням алькоголю й саліцилевої кислини, тимолю й інших дезинфекційних засобів.

Гнівань, село біля Вінниці на Поділлі, великі ломи ґраніту, цукроварня. 2019 меш.: українців 52%, поляків 34%.

Гнідич, 1) Микола, рос. поет, родом українець (1784-1833), уславився перекладом Гомерової Іліяди на рос. мову. Свою бібліотеку записав полтавській ґімназії; 2) Петро, рос. маляр, письменник та історик мистецтва, небіж Миколи, *1855. „Історія мистецтва“.

Гніздо гірське, в ґеоґр. старі гірські масиви, в ґеол. гл. Горст.

Гнізна, ліва притока Серету.

Гній, погній, річовина, яка служить на поживу управлюваних ростин і тому додається до землі при управі ріллі. Г. є орґанічний (природній) й неорґанічний, мінеральний (штучний). Орґанічним г. є перегнилі орґанічні річовини, як стаєнний гній, відходи та всякі орґанічні відпадки і зелений гній, себто переорані зелені ростини. Неорґанічні г. розрізняємо: азотові, фосфорові й потасові, відповідно до того, котра з цих потрібних для ростин річовин у них находиться. Сюди належить також вапно, ґіпс, опока, які додаються до землі (розмелені), гол. для того, щоби рілля була пухкіша.

Гніт, праса, знаряддя ручні й машинові, різної будови для сильного стискання; вживаються для зменшення обсягу або форми тіл, для витискання соків і оліїв з ростин, для виробу міцних злук, тощо. Діляться на вагові, клинові, ґвинтові й гідравлічні.

Гніт, ґвинтовий.

Го, гл. Гоанґ-го.

Гоанґ-гай, гл. Жовте море.

Гоанґ-го, Го, друга щодо величини ріка Китаю, 4100 км. дов. і 1,000.000 км² сточища, випливає в Квенлюні та вливається від 1852 до заливу Жовтого моря, Чілі, передтим на 450 км. далі на південь. У комунікації не має значіння.

Го-Барсак (Haut-Barsac), (фр.) рід фр. білого бордоського вина.

Гобарт, гол. місто та пристань Тасманії, 52.000 меш.

Гоббема: Алєя.

Гоббема Майндерт, голянд. маляр (1638-1709); малює залюбки сільські краєвиди з деревами, руїни, старі млини та церкви; найкращі твори: Водяний млин, Руїни замку Бредероде, Лісна дорога, Узлісся, Алєя й ін.

Гоббс (Hobbes) Тома, анґл. фільософ (1588-1679), один із представників емпіризму та сенсуалізму, започаткованого Беконом; у цьому світі відрізняє він світ природи з матеріяльними законами, яким підлягає й душа, та суспільність. У природі панує сліпа сила, у людській громаді бачимо первісно війну всіх проти всіх — bellum omnium contra omnes. Такий стан не може тривати вічно й тому люди на підставі взаїмного порозуміння, для обмеження індивідуальної сваволі, переносять повноту влади на абсолютного володаря. Цей володар є основою державного порядку, його воля джерелом права й моралі. Гол. твори „Про горожанина“ й „Левіятан“.

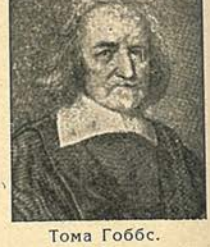
Тома Гоббс.

Гобой, (фр.) музичний дутий інструмент,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

посередній між флейтою й клярнетом, на півтретя октави.

Гов (Howe) Еліяс, ам. механік, винахідник швальної машини (1819-67).

Гова, маляйське плем'я, що в XIV і XV вв. підбило на Мадаґаскарі мелянезійські племена й під час заняття острова Францією (1896) володіло краєм; живуть усередині краю, 907.000 душ.

Говард (Howard), 1) Джон, анґл. діяч (1726-90), суддя в Бедфорді, боровся за уліпшення в'язниць. Вертаючи з подорожі по Росії, помер на тиф у Херсоні, де допомагав недужим; 2) Катерина, п'ята жінка анґл. короля Генриха VIII (1520-1542), за подружнє віроломство покарана смертю; 3) Олівер Отіс, ам. ґенерал (1830-1909); його йменням названий вашінґтонський університет, заснований 1867, президентом котрого був він 1869-78.

Говелс (Howells) Віліям Дін, ам. письм. (1837-1920), поет, повістяр, драматурґ і журналіст; легкі твори з цікавими сюжетами; відкрив американцям рос. літературу. Гол. твори: „Пошлюбна подорож", „Модерна справа", „Індійське літо".

Говерля.

Говеляк (Hovelacque) Алєсандр Абель, відомий фр. антропольоґ, директор Антропольоґічної Школи в Парижі (1843-96), автор праці „Лінґвістика" (1876), в якій про укр. мову говорить, що вона дуже відрізняється від російської та що її треба вважати за незалежну, своєрідну мову. Приятелював з Хв. Вовком.

Говерля, найвища гора Бескидів у пасмі Чорногори, 2.058 м. вис., доїзд із Ворохти.

Говірка, наріччя, діялєкт — зветься в лінґвістиці м о в а якоїсь околиці з певними прикметами в звучні, відміні, словотворі та лєксиці — прикметами загально-літ. мові незнаними. Назва „говірка" умовна — це теж мова і тзв. правильна, й може завсіди стати „мовою", коли ввійде в літературу та прийметься, як загально зрозуміла, себто літературна. Тимто мова гуцулів, бойків, подоляків, підкарпатян і т. д. супроти літературної мови — говірка. З цього погляду можна ще й говорити про „підговірки" мови, що супроти „говірки" теж виявляють деякі свої особливості.

Говірна туба, довга, проста, стіжкувата труба, уживається для порозуміння на віддаль на кораблях, при пожежах, командуванні, тощо. Голосові хвилі відбиваються від її стін так, що виходять рівнобіжно в однім напрямі й дають враження голосу навіть у віддалі кількох кільометрів.

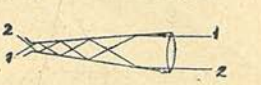

Говірна труба.

Гог і Магог, втілення демонічних сил, що в останніх часах, по вельми розповсюдненому на семітичному Сході віруванні, вступлять у послідній запеклий бій з Богом та його вибранцями. В такім значінню ужито цих термінів у пророка Єзекіїла, в книзі Єноха, в Апокаліпсі.

Гогенберґ Софія, гл. Хотек С.

Гогензальца, гл. Іновроцлав.

Гогенльоге, ґрафи з Франконії, 1) Г. Вальденбурґ Хльодвіґ (1819-1901), намісник Ельзасу й Льотарингії, 1894-1900 канцлєр Німеччини; лишив спомини; 2) Г. Шіллінґфірст Конрад, австр. державний муж (1863-1918), намісник Трієсту, президент міністрів, 1906 намісник Буковини.

Гогенцолєрн (Hohenzollern), нім. княжий рід із Швабії; 1415 одержав Бранденбурґію, 1618 східню Прусію, 1701 Фрідріх I одержав титул пруського короля, 1871 Вільгельм I цісарем Німеччини, 9 XI 1918 Вільгельм II детронізований. З бічної лінії Г.—Сіґмарінґен, 1) Лєопольд (1835-1905), якого кандидатура на есп. престол 1870 дала привід до фр.-нім. війни; 2) його брат Карл, 1866 князь, 1881 король Р/мунії.

Гогенцолєрн (Hohenzollern), прус. провінція між горішнім Дунаєм і Некаром, серед віртемберзької й баварської території, 1140 км² і 72.000 меш., гол. місто Сіґмарінґен.

Гогенштавфи (Hohenstaufen, Staufer), княжий рід із Швабії, від замку Вайблінґен звані Ґібелінами, 1138-1254 рим.-нім. цісарі: Конрад III 1138-52, Фрідріх Барбароса 1153-90, Гайнріх VI 1190-97, Фрідріх II 1212-50, Конрад IV 1250-54; останній з роду, Конрадин погиб на ешафоті 1268.

Гоголів, Оглав, містечко на Чернігівщині, сьогодні в Київській окрузі. Місце уродження поета Гр. Чупринки.

Гоголь, 1) Яновський В а с и л ь, укр. письм. (1780-1825), директор і актор домашнього театру Дм. Трощинського, писав для цього театру комедії, з них дійшла до нас лише „Простак", подібна до „Москаля-Чарівника" Котляревського; 2) І о н а, єпископ пінський і турівський, сторонник унії, підписав акт злуки церков у Бересті 1596, †1602; 3) М и к о л а, син Яновського В., один

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

із найбільших сатириків світової літ. (1809-52), українець, що писав рос. мовою. Уродився у Сорочинцях на Полтавщині, вчився в Ніжині, був урядовцем у Петербурзі, жив у Швайцарії, Німеччині, Італії, мандрував по Палестині, помер у Москві. У Г. жили дві душі: одна українська, друга російська. Одні його твори змальовують красу природи, побуту та бувальщини України, другі важку атмосферу рос. середовища. До перших належать „Вечорі на хуторі коло Диканьки", „Тарас Бульба", „Вій", до других комедії „Ревізор" і „Сватання" та повість „Мертві душі". Усі ці твори мали великий вплив на рос. літературу, а твори з українським сюжетом на національне освідомлення зросійщеної української інтеліґенції; перекладені на всі европ. мови. Г. ввів чимало чисто укр. слів до рос. літ. мови. Його „Ревізора" вважають досі найкращою рос. комедією, а „Мертві душі" одною з найгостріших сатир на рос. поміщицтво й урядництво; 4) Остап, з волинської шляхти, брав участь у боротьбах Хмельницького 1648, уманський і подільський полковник, 1674-79 наказний гетьман.

Микола Гоголь.

Гоголюький Сильвестер, рос. фільософ-геґеліянець (1813-89), проф. фільософії київської Дух. Академії та університету. Писав і на теми педаґоґічні та політичні, між ін. проти укр. руху.

В. Гоґарт: Модне подружжя.

Гоґарт Віліям, анґл. маляр, рисівник і ґравер (1697-1764), уславився циклями ґравюр із моралізаторською тенденцією, пр. „З життя повії", „Життя зайдиголови" та „Модне подружжя". З мистецького боку цінні його портрети, повні характеру й психольоґії. Г. не тільки маляр, але також гуморист і сатирик і яко такий може стояти поруч великих мистців цього роду, Моліера та Сервантеса.

Гоґґар, гл. Агаґґар.

Годеґетика, (гр.) дороговказ до методичних студій якоїнебудь науки.

Годеїда, найбільше місто та пристань Ємену, 80.000 меш.; вивіз кави.

Годжа Мілослав Міхал, священик, словацький поет-патріот (1811-70). Увів словацьку мову в літературу й журналістику.

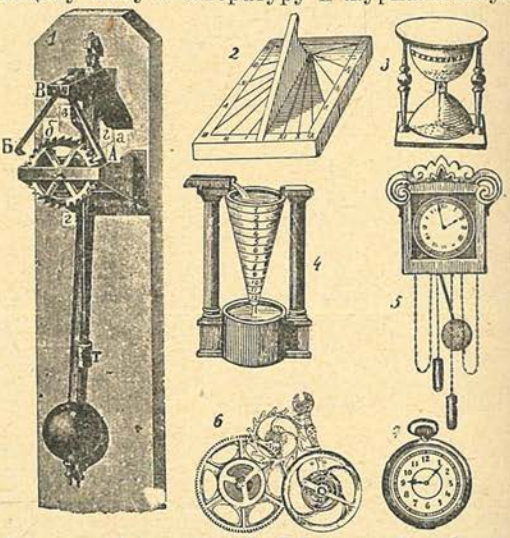

Годинники: 1. маятниковий, А Б якір, а б зубч. колесо, в г вилки, Т тягарець; 2. соняшний г.; 3. пісковий г.; 4. водяний г.; 5. стінний г.; 6. механізм кишеневого г.; 7. кишеневий г.

Годинник, прилад до мірення та поділу часу. В старині знані були лише соняшні, піскові та водяні годинники. В соняшних г. показує години тінь вказівки, уміщеної на площі з поділкою; у пісковиx пересипається через вузенький провід мілкий пісок в означенім часі з горішньої посудини в долішню; у водяних г. (клєпсидрах) випливає маленьким отвором вода в означенім часі з посудини певного об'єму. Новітні г. з колісцятами появилися в XII в., вежеві у XIV в., кишеневі винайшов нірнберзький слюсар Петро Генляйн (1480-1542); їх називано за їх первісний вигляд нірнберзькими яйцями. Маятниковий годинник, якого засаду подав був уже давніше Ґалілей, винайшов 1656 Гойхенс. Кожний годинник з колісцятами складається з чотирьох гол. частин: 1. приладу до порушування; 2. укладу зубчастих коліс, що зачіпають за себе та вправляють в рух вказівку; 3. реґулятора, приладу, що відбуває дуже правильні рухи в означених коротеньких протягах часу; їх числить уклад коліс та показує при помочі вказівки на кружку з числами годин; 4. завади (гамульця), лучника між колісцятами й реґулятором, що сповняє дві задачі: здержує прискорення колісцят, додає реґуляторові енерґії руху, яку він тратить через тертя та опір повітря. Реґулятором є або маят-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ник, або дрожаче колісце з пружиною (в кишеневих г.). За родами приладів до порушування розрізняємо годинники з вагою (тягарцем), пружинові та електричні. Годинники з вагою є всі маятникові. В них вага спадає завдяки тяготі на долину й таким чином обертає валок. Цей рух передається укладові колісцят. Поміж колісцятами є одно, що обертається раз на годину (мінутове колісце), з ним злучена відповідна вказівка; відповідно менше колісце обертається раз на 12 годин, з ним злучена годинова вказівка. У пружинових г. порушною силою є пружистість довгої тоненької пружини, що находиться всередині маленького барабана, є спірально навинена навколо його осі та одним кінцем прикріплена до осі, другим до стіни барабана. Також гл. Електр. годинники.

Годинка (Hodinka) Антін, закарпатсько-укр. історик, *1864, проф. мадярського унів. в Печі, автор цінних моногрáфій по історії гр.-кат. церкви Закарпаття, писаних по мадярськи. По укр. написав марамароським говором, під псевдонімом: Єден Сокирницький Сірохман, брошуру „Утцюзнина, газдуство и прошлость южно-карпатських Русинув".

Годів, село на схід від Львова, 1917 великі бої між нім., австр. і рос. військами.

Годлєр Фердінанд, швайцарський маляр (1853-1918), один із кращих представників символізму й сецесійної стилізації в малярстві.

Годогрáф, (гр.) крива лінія, що зображує дорогу тіла, яке порушається нерівномірним рухом.

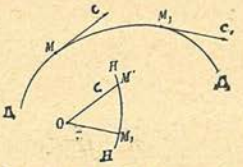

Годогрáф. ДД — дорога, ММ' — точка, CC_1 — скорість, ОМ' — вектор скорости. НН' — крива (годогрáф).

Годометр, (гр.) пристрій для вимірювання пройденої, чи проїханої дороги.

Гоземан Теодор, нім. маляр і ілюстратор діточої літератури (1807-75).

Гозій, 1) Г. єпископ із Кордови в Еспанії, один із найвизначніших мужів свого часу (IV в.). Заступав папу на нікейському соборі (325); 2) Станіслав, поль. церковний діяч і письм., кардинал, єпископ Вармійський, вождь католицької реакції в Польщі (1504-79). Боровся з протестантами. Брав участь у Тридентському соборі. В 1564 призвав у Польщу єзуїтів.

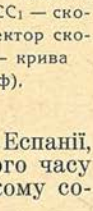
Гойдак.

Гойдак, трапез, прилад нім. руханки, завішений на стелі на гаках, або блоках, до гойдання, звисів, підпорів, зіскоків, підмахів, ваг.

Гойслєр (Heusler) Андреас, історик нім. і швайц. права (1834-1921). Славу здобув своїми: Institutionen d. deut. Privatrechts.

Гойхенс (Huyghens, Hugenius) Хрістіян, голянд. математик, астроном і фізик (1629-95), батько теорії хвилястої природи світла, відкрив закони доосередкової сили та подав закони фізичного маятника, зладив перший маятниковий годинник, відкрив перстені Сатурна й найбільший його місяць та мряковину Оріону.

Хрістіян Гойхенс.

Гойхенсів закон переходу хвилястого руху в якімсь середовищі. Хвилю в кожнім її положенні можемо вважати вислідною безлічі хвиль, що виходять з усіх точок поверхні тої самої хвилі в однім з попередніх її положень.

Закон Гойхенса: Хвиля, представлена більшим колом, є вислідною безлічі другорядних хвиль, яких осередки є на попередній хвилі.

Гокей, (анґл.) гл. Гаківка.

Гоккаїдо, Єссо, найбільше на півн. висунений острів японського архіпеляґу, гористий (вулкан Токачі), лісистий, поклади вугілля, творить із Курилями яп. провінцію Г., 88.300 км² і 2,500.000 меш.; гол. місто Заппоро.

Гок-кієн, гл. Фу-кієн.

Гокусай Кацушіка, найбільше відомий в Европі японський маляр і дереворитник (1760-1849), замітний плодовитістю й різноманітністю сюжетів своїх творів.

Гокус-покус, (лат.) форма заклину, перекручена від латинських слів, які вимовляє під час Служби Божої священик, коли причащає: hoc est Corpus („це є тіло"); чарівний знак, штукарство, ворожбитство; перемінювання чародійним способом одної речі у другу.

Доказ на правдивість закону Гойхенса: серед води є дошка, з отвором по середині; хвилі, що бють об дошку з правого боку, дають почин новим хвилям з лівого боку, яких осередком є отвір в дошці.

Гола Пристань, містечко Херсонської округи, при устю Дніпра, 5.709 меш. (укр. 90·9%, жид. 5·10%), будова суден.

Гокусай: Крук.

Голгота, (лат. „Кальварія"), „лобне місце", гора біля Єрусалима, на якій розп'яли Ісуса Христа.

Голейко Михайло, гал. архітект 2-ої пол. XIX в., що побудував багато сільських мурованих церков у модному тоді псевдовізантійському стилі, прозваному теж „нагірнянським" (гл. Нагірний Василь).

Голенковський Варлаам, гл. Варлаам.

Голення, було знане вже в Асирії й Вавилонії, де сумерійці голили голови й бо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

роди ще перед 2800 до Хр.; клинові написи подають, що й боги мали своїх голярів та стрижіїв.

Голєндер, один із головних приладів паперового виробництва: апарат, в якому роздріблюється, білиться, виповнюється, барвиться і проклеюється паперова маса.

Голєндри, село на півн. Поділлі, побідний бій 2. коломийської бриґади УГА з частинами XII червоної рос. армії 1919.

Голєчек Йозеф, чес. письменник, публіцист і поет (1853-1929), русофіл; гол. твори: прозова епопея „Наші", поема „Соколовіч", останній твір „Selství" й ін. Крім того студії й оповідання про Чорногору.

Голий (Holý) Йозеф, чес. поет і політик (1874-1928), твори: „Елєґії й Сатири", „Адамівські ліси", „Панянська книга", „Чорне море", тощо.

Голинь, село в Галичині, Калуського повіту; тут у цегельні відкрито 1924 добре заховану гончарську піч з IV в. по Хр. та багато черепʼя, орнаментованого вже типовим слов'янським орнаментом: многократним вужиком.

Гончарська піч у Голині.

Голицинська Катерина, з роду Ярмут (псевд. Лоза), укр. рев. діячка, *1881 на Київщині, діяльний член РУП, учений статистик, статистичні праці гол. про Волинь.

Голицинський Євген, (псевд. Лозенко), доцент хемії в Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, укр. рев. діяч, *1878, діяльний член і орґанізатор РУП та УСДРП.

Голівуд (Hollywood), місто в Каліфорнії, гол. осередок світової фільмової продукції, прилучене до Льос Анджельос у 1910, гл. Кіно.

Голка, приладдя до шиття; кістяна г. вживається вже в старшій камінній добі до зшивання шкіри; вона повстала певно з кістяного шила, в якому проверчено дірку. В бронзовій добі робили їх із бронзи, а від залізної доби стали їх робити з заліза. Ігольники на них появилися щойно в лятенській культурі.

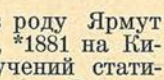

Голки: 1. кістяна г. з Швайцарії, палеоліт; 2. кістяна г. з Німеччини, енеоліт; 3. бронзова г. з Швайцарії, кінець бронз. доби.

Голкошкурі, іглошкірці (Echinodermata), безхребетні морські тварини з 5-промінною будовою тіла, звич. вкриті вап'яними шпилечками, що спираються на вап'яних, під шкірних плиточках, які утворюють складний „кістяк"; замітні також особливим „водним" укладом, утворе-ним із промінисто складених цівочок; ці цівочки є в зв'язку з численними ніжними випуклинами на споді тіла, які наповнені водою служать як прилади до зміни місця (ambulacra). Відповідно до будови й форми тіла розрізнюємо; гладуші, їжанці, морські зірки, лілейники й гадівки.

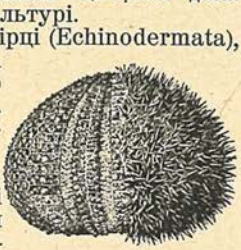

Морський їжанець, з лівого боку „кістяк".

Голлі (Holly) Ян, словацький поет (1785-1849), слов'янофіл, переклав „Енеїду", написав героїчну поему в 12 піснях „Святополк", поеми „Cyrillo-Methodiana" й „Slav", писав ідилі, трени й оди.

Головатий, 1) Антін, писар війська запорізького за Калнишевського, вихованець Київської Академії; по зруйнуванні Січі 1775 разом із усім військом вийшов під турка, але 1787 під час рос.-турецької війни передався під Росію й був одним із визначніших орґанізаторів кубанського козацького війська, †1797. Йому приписують „Пісню Чорноморського війська" — подяку цариці за наділення землею. Це був перший друкований твір чистою народньою мовою. 2) Павло, останній військовий суддя запорізький (б. 1715-95); засланий по зруйнуванні Запоріжжя у Тобольський Знаменський манастир, прожив там 20 літ у замкненні, помер мавши 80 літ.

Головацький, 1) Антін, маляр-декоратор і будівничий кінця XVIII в. на дворі могилівського архієпископа Сестренцевича; 2) Іван, гал.-укр. діяч і журналіст (1814-99), брат Якова, редактор віденського „Вѣстника" 1850-51, довголітній перекладчик на укр. мову австр. державних законів, видавець альманаху „Вѣнокъ Русинамъ на обжинки" I-II, 1846-7; 3) Ізихій, маляр-василіянин, *1735, автор багатьох портретів духовників і добродіїв василіянського чину та стінописець василіянської церкви в Бучачі, знищеної пожежею в 1865. Крім Бучача малював у Загорові, Підгірцях і Почаєві; 4) Петро, вояк з відділу драґунів на Кудаку, 1648 орґанізатор повстання на Чернігівщині й Волині; козацький полковник 1641 під Львовом, 1649 на Литві, 1651 під Берестечком; 5) Яків, гал.-укр. діяч і письменник (1814-88), один із „Руської Трійці", товариш Маркіяна Шашкевича й Ів. Вагилевича, брав з ними участь у виданні „Русалки Дністрової". Скінчивши дух. семінарію, став сільським священиком, а в 1848-67 проф. укр. мови й літератури на унів. у Львові. Згодом під впливом Ґодіна став москвофілом, 1867 переїхав до Вильни на становище предсідника археоґрафічної комісії. Написав: Вступ до історії укр. літератури (Три вступительніи преподаванія о руской словесности), Граматику укр. мови, Хрестоматію укр. письм., багато праць з історії й археольоґії, зладив великий збірник пісень галицької і угорської Руси, виданий у Москві О. Бодянським 1878. Укр. твори Голов. видала львівська „Просвіта" під ред.

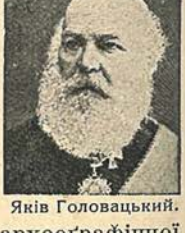

Яків Головацький.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ю. Романчука, переписку видав акад. К. Студинський.

Головачевський Кирило, укр. малярпортретист (1705-1823). Від оснування петербурзької Академії Мистецтв доглядав за вихованцями й навчав їх малярства, 1764 став академіком.

Головень, клень (Leuciscus cephalus), коропувата риба з великою головою й вальцеватим тілом; в ріках середньої Європи.

Головень.

Головінський, 1) Іґнаци, нащадок укр. шляхти (1807-55), римо-кат. митрополит у Могилеві. Писав віршем і прозою, перекладав Шекспіра і вславився, як проповідник; 2) Юліян, сотник УГА (1894-1930), командант 6-ої бриґади, орґанізатор переходу УГА від більшовиків на сторону от. Петлюри в квітні 1920. Згинув траґічною смертю 1930.

Головко Андрій, укр. письм., *1897 на Полтавщині. Повість „Бур'ян" про сучасне життя наддніпрянського села.

Головна Залізнодорожна Рада, вибрана на II-му Всеукраїнському З'їзді залізничників у вересні 1917 в Києві для керування укр. залізнодорожніми орґанізаціями.

Головна зрада, гл. Зрада головна.

Головна інтервенція в цивільному процесі, вмішання третьої особи в спір двох інших. Коли дві особи ведуть із собою судовий процес за якусь річ або право, а третя особа вважає, що вона теж має повне або частинне право до спірної речі, тоді закон дає цій третій особі право, поки суд вирішить остаточно справу, внести до того самого суду позов, домагаючися для себе тієї річи, або права супроти згаданих осіб.

Головна кватира, головна команда армії під час війни та місце її постою.

Головна книга, гл. Книговодство.

Головна Рада Всеукраїнської Спілки робітників пошти й телеґрафу, вибрана на укр. поштово-телеґрафічнім з'їзді в перших днях вересня 1917 в Києві; складалася з 12 членів. Вона відіграла велику ролю в дезорґанізації Корнилівського виступу, а опісля її допомогою користувалася Директорія УНР у протигетьманському повстанні.

Головна розправа, розправа в карному процесі, що має на меті вирішити обвинувачення правним вироком. Закон приписує, хто бере участь в г. р., яке завдання має провідник розправи, які права прислугують прокураторам, оборонцям, т. зв. приватним учасникам і т. д. Г. р. кінчиться вироком, який або звільняє від обвинувачення, або засуджує на кару.

Головна Українська Рада, міжпартійна орґанізація, заснована 1-ого серпня 1914 у Львові з делеґатів партій нац.-дем., радикальної і соц.-дем. Мета ГУР: давати напрям заг. укр. політиці в часі війни й орґанізація УСС. ГУР проіснувала до травня 1915, коли перетворилася в Загальну Українську Раду у Відні.

Головне Управління Генерального Штабу УНР, установа, що керувала (1919) всією діяльністю ґенеральної булави УНР, видавала військові мапи та військові підручники для вишколу муштрових частин.

Головний Отаман, назва найвищого команданта всіх укр. військових сил, установлена Директорією УНР в листопаді 1918. В протигетьманському повстанні це місце зайняв С. Петлюра й задержав його до смерти.

Головний Партизанський Штаб, військова орґанізація УНР, що кермувала „Зимовим походом" 1920. На чолі Ґ. П. Ш. стояв от. Юрко Тютюнник.

Головний промінь, кожний промінь світла, що переходить через осередок кривини вгнутого, або вигнутого дзеркала; відбившися, від дзеркала вертає знов тією самою дорогою тому, що падає на нього прямово.

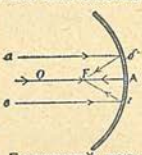

Головний промінь. OFA гол. промінь, AF відбитий гол. пром.; F огнище, аб, вг побічні пром.; бF, гF відбиті поб. пром.

Головня (Ustilago tritici), рід плісневатих грибків, які нищать пшеницю. Щоб охоронити збіжжя перед цією заразою, треба очистити насіння від заразків ще перед засівом, намочуючи його в розчині синього каменю, формаліни, також гарячою водою, чи іншими особливими засобами, тзв. заправами або байцами. Гл. Са́жка, Зона.

Головоногі (Cephalopoda), м'якуни найскладнішої будови; мають велику голову, на якій є пара великих очей, а кругом рота 8 або 10 рухливих м'язних платів, що їх г. вживають до хапання добичі й до лаження; тулуб торбуватий, вкритий „плащем", що на споді тіла утворює комору, в якій є зяви і в яку входять отвори внутрішніх приладів; отвір згаданої комори видовжений у лійку; деякі мають шкаралущу (весляник і кораблик), інші мають у шкірі на плечах вап'яну плиточку, яка піддержує м'яке тіло; деякі витворюють темно-бурий плин, що його в небезпеці випорскують і, скаламутивши воду, втікають (чорнилець — сепія); згаданого плину уживають до виробу

Головоногі: весляник.

Головоногі: восьмерик.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

фарби сепії й хінського тушу; вап'яних плиток уживають до виробу порошку до зубів. Всі г. є морськими хижаками, з яких деякі доходять до 20 м. довжини, найважніші з них: восьмерик, чорнилець, весляник і кораблик.

Головчинський Денис, василіянський чернець, уроженець Волині (1714-84), визначився як різьбар і дириґент хорів.

Головщина, поголовщина, відшкодування, яке вбийник мав платити рідні за вбитого члена родини. Головщина за старо-укр. часів була пів вири (гл. Вира); за литовсько-руських часів г. залежала від суспільного положення вбитого: за шляхтича 100 кіп грошей, панцизняного хлопа 25 кіп. За козацького права г. вагалася від 60 до 100 кіп грошей.

Гологори, 1) західня частина львівсько-крем'янецького порога на просторі між Львовом і Золочевом (60 км.); є межею Поділля й Надбужанського низу. Найвищі горби доходять до 400 м., пр. Чортівська Скала б. Винник 418 м.; 2) містечко біля Золочева, 2449 меш., укр. 57·8%, пол. 21·3%, жид. 20·9%; 3) село над Збручем; останній бій 4 золочівської бриґади УГА в червні 1919 проти частин VI поль. армії.

Голодний степ, 1) або Бек Пак Дала, пустиня в Казацькій РСР між ріками Чу та Сарису; 2) пустинний степ над рікою Сир-Дар'єю між Ходженем і Джізаком, на півночі переходить у пустиню Кізіль Кум; при штучнім наводненні можлива управа ріллі.

Голодове лікування, зменшення звичайного корму в цілі лікування хоріб, сполучене звичайно також із зменшенням подавання води.

Голодування, недоїдання, або й цілковите здержання від їди; по 7-14 днів доводить людину до голодової смерти; питтям води можна цей час значно продовжити. Таким способом мистці в голодуванні видержують дуже довго без їжі: Теннер і Сукчі 30 днів, Мерлятті 43, Жолі 44, а Мек Свіней, посадник ірляндського міста Корк, помер (1920) аж після 73 днів голодування.

Голос, враження одержане при помочі слуху. Джерелом голосу є дрожання пружистого тіла. Ці дрожання витворюють в оточуючім пружистім середовищі, яким є звич. повітря, хвилі, що доходять до нашого вуха. Занадто повільні та занадто швидкі дрожання не викликують в усі ніякого вражіння. Обсяг дрожань, які люди пересічно чують, лежить між 16 і 40.000 на секунду. Коли дрожання наступають по собі правильно (пр. д. струни), повстає голос, що приємно вражає наше вухо; такий голос називаємо тоном або звуком. Прості дрожання спричинюють тон (пр. камертону), складні — звук (пр. струн, повітря у сопілці). Голос людини повстає через дрожання голосових в'язел, що замикають дишицю. Грудний, повний г. повстає через повне й сильне дрожання в'язел; фістуловий г. (фальцет) повстає через дрожання краю в'язел.

Голосівка, гл. Голосові звуки.

Голосівочня, наука про голосні звуки (голосівки), їх зміни, історію, перезвук і т. д.

Голосіння — похоронні плачі — імпровізації, що визначаються речитативною формою мельодії, дробленим ритмом співаної деклямації та нерівномірними віршами, подібно як думи; користуються римою, асонанціями та багатим засобом поетичних висловів, зворотів і образів, улюблених в укр. народній поезії. Старі традиційні мотиви (будження мертвого, виряжування в далеку дорогу, гробова хата, похорони-весілля, птахи-післанці, тощо), переплітані з індивідуальними виявами жалю, вичислюванням прикмет покійника та принагідних обставин і наслідків смерти й т. ін., в багатьох голосіннях складаються на високо поетичну цілість. Г. зберігає й досі відгомін старо-слов'янських вірувань про душу й загробове життя (що уявлялося неначе продовженням і копією сьогочасного) та веде свій початок із передхристіянської доби, коли було обов'язковою приналежністю похоронного обряду, а плекали його наймані професійні плачки, що в деяких околицях (пр. на Гуцульщині) не переводилися аж до новіших часів. Хоч поборювані церквою, як пережиток поганства, г. переховалися живо на цілій укр. території до початку XX в. Повну збірку голосінь видав Ів. Святицький в Етн. збірнику НТШ.

Голоскевич Григорій, укр. фільольоґ, *1884, співробітник ВУАН у Києві, співредактор укр. наукових словників, розсліджує старі укр. пам'ятки („Євсевієво євангеліє з 1283), та сучасні говірки, видає правописні словники (кілька видань).

Голосни́к, отвір усередині „верхняка" бачдури; отвір під дахом дзвінниці.

Голосові в'язла, г. струни, дві пари положених під собою пружистих болонок, розп'ятих на чотирьох хрящках, з яких зложена гортанка. Вони закривають дишицю й лишають між собою вузьку, подовгасту, трикутну щілинку, звану голоснúцею. При помочі повітря легенів впроваджуємо їх у дрожання і так повстає голос. Людський голос обіймає 2-3 октави. У жінок і хлопців в'язла завдовшки 12 мм., тому їх голос вищий і м'який (сопран, альт), у чоловіків на половину довші, тому їх голос нижчий (тенор, бас). Коло 14 року життя у хлопців в'язла побільшаються і голос їх переходить у чоловічий (мутація).

Голосові звуки, (грам.) акустично повстають наслідком правильного дрожання повітря; фізіольоґічно-звуки, що при їх вимові повітря, переходячи крізь мовні прилади, не зазнає ніяких перепон. У шкільних ґраматиках голосовий звук той, що може творити самостійно склад.

Голота, 1) козак, герой одної з старших

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дум, в якій змальовано тип веселого, очайдушного козака; 2) козацький полковник, погиб у бою під Річицею 1649.

Голоферн, полководець вавилонського царя Навуходоносора, ворог жидів, що його вбила Юдита.

Голта, гл. Першомайське.

Голтва, 1) відома в XII-XVII в. твердиня в нинішній Полтавщині; 2) ріка, ліва притока Псла на Полтавщині, 110 км. дов.

Голуб (Columba), невеличкий птах, укритий тугим, прилягаючим пір'ям, із коротким, при насаді м'яким і згрубілим дзьобом, з короткими, сильними ногами та довгими сильними крилами; має сильно розширене воло, котрого стіни в часі годування молодих виділюють молошну поживну рідину. Дуже добрий летун, живе громадами. Із майже 500 родів голубів на всьому світі важніші: г. **припутень**, гривак, горлач (C. palumbus), найбільший дикий голуб Европи, до 40 цм. дов., шия з металевим блеском і з білими плямками; гніздиться на деревах; г. **синяк** (C. oenas) до 30 цм. дов., синяво попелястий, гніздиться в дуплах; г. **дикий** (C. livia), у середземноморських краях; темно-сірий, на шиї зеленаво голубий, крила з 2-ма чорними перепасками. Від нього походить г. **свійський** (C. livia rustica), з якого виплекано б. 100 пород домашніх голубів. Важніші відміни домашніх голубів: поштовий, горлач, павунець та ін. Г. **мандрівний** (Ectopistes migratorius), живе в Півн. Америці, любить мандрувати стадами, майже вигублений. **Горлиця**, туркавка (turtur auritus), буравосіра, живе в вогких лісах Европи та Азії, видає голос, що нагадує звук „тут-тур“ **Синогорлиця**, регітка або цукрівка (Turtur risorius), ясно рожеваво-сіра, видає голос, що нагадує сміх і звук „цукру“; живе дико в схід Африці й зах. Азії; у нас держать її по клітках. Всі голуби мають смачне м'ясо.

Голуби: вгорі дикий г., вдолі зліва гривак, синяк.

Голуб Олифер, козацький гетьман 1622-23, наступник Сагайдачного, вів помірковану політику; 1625 полковник у війні з поляками.

Голуби, старий козацький рід на Чернігівщині XVII-XVIII в.: 1) Захар, бунчуковий товариш, 1667-90; 2) Кость, ґенеральний бунчучний 1681; 3) Григорій, бунчуковий товариш 1727, опісля чернець на Афоні.

Голубівська, копальня й містечко Луганської округи, 8.333 меш.; українців 37·3%, росіян 50·6%.

Голубович, 1) Всеволод, укр. сусп. діяч, *1890, інженер, за Центральної Ради ґен. секретар шляхів, а потім торгу й промисловости, голова укр. делеґації на мирових переговорах у Бересті. Після проголошення самостійности України голова Ради Народніх Міністрів. За свою діяльність суджений німцями, а опісля більшовиками; 2) Сидір, гал.-укр. сусп. діяч, *1875; адвокат, 1918 державний секретар судівництва ЗУНР за головування К. Левицького, 1919 сам голова секретаріяту й секретар фінансів та торгу й промисловости.

Голубовський Петро, укр. історик (1857-1907), проф. київського унів., автор цінних праць з старої укр. історії: „Історія Сіверської землі до кінця XIV в.“, „Печеніги, Торки, Половці“ та ін.

Голубці, 1) птиці з тіста, які печуться 9-го березня; 2) прикраси з тіста на короваю (звані також „гуски“ й „голубки“); 3) прикраси з кольорового паперу, або з шкаралупи яйця, з дочепленою головою з воску та крилами й хвостом з паперу; 4) страва: каша або крупи, обгорнені капустяними, або буряковими листками.

Голуб'яча пошта, пересилка звісток при помочі голубів; має велике значіння під час війни.

Голюб Еміль, чес. ґеоґраф і подорожник (1847-1902), дослідник Африки.

Голяндія, вл. 2 півн.-зах. голянд. провінції: Півн.-Г. і Півд.-Г., разом 5.150 км² і 3.300 меш.; також ціла голянд. держава, інакше Нідерляндія, гл. Нідерляндія.

Голяндська дренажа, відводнювання мокрих піль на голяндський спосіб: підшкірну воду спускають вглиб ґрунту при помочі численних викопаних дір, які сягають аж до спідньої верстви, що перепускає воду. Діри ці наповнюють камінням, чи іншим матеріялом, що легко перепускає воду. Гл. Дренаж.

Голяндська література, література Нідерляндії, півн. Голяндії й Флямандії, що належить нині до Бельґії. Вона повстала на флямандській землі і щойно в XVII в. починається її розвиток у півн. Нідерляндії. Перші її почини рахують від кінця XII в. (поет Генрик Фельдеке). Найстарші літ. пам'ятки, це лицарські романи, перелицьовані з фр. мови. З доби „флямандських громад“ (Антверпен, Ґент, Брюґґе) мав европ. славу звіринний роман Фан ден Роса про Лиса. Батьком голянд. поезії є Яков Марлянт, що створив дидактичну поезію XIV в. Його наслідниками були Ян фан Гелю, Ян фан Веерт і Меліс Стоке. З релігійної поезії найкращі пісні черниці Ґадевік († 1336). Проза витворюється аж у XIV в.; найславнішим її представником є містик

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ян фан Рейсбрук (1294-1381). Драма витворюється спершу з містерій і міраклів, а світська аж в XV в. Реліґійні війни XVI в. ослаблюють літ. рух; іде праця над виробленням рідної мови. Національний рух оживляється в війні проти Еспанії в XVII в.; починається клясична доба; її вершок зв'язаний із траґедіями і іст. працями Гоофта, ліричними поезіями й драмами Фонделa, з поетом Гайхенсом, комедієписцем Бредеро й Катсом. Фондел є найбільшим із них і найпліднішим; дав архитвір-п'єсу „Люцифер". XVIII в. — це застій, наслідування фр. зразків; аж в останній четвертині XVIII в. починається критичний рух проти клясицизму, як підготовка романтичної доби. Найбільшим у цій добі є поет і вчений Віллєм Більдердайк, що мав бурхливе життя, й критик Йоганес Кінкер. Перша четвертина XIX в. дає наскрізь реторичну, банальну літературу. Справжнім поетом є тільки Хрістіян Вінанд Старінґ (1747-1840), а прозаїком Яков Геель (1789-1862). Дуже популярним, але поверховним повістярем є Яков фан Лєннеп (1802-62), творець іст. повісти. У романтичній добі займає чимале місце байроніст, досі читаний, Ніколяас Беетс (1814-1903), автор клясичної „Камера обскура", поруч нього П'єтер Гасебрук (1812-96), А. Л. Ґ. Босбом-Тусент (1812-86), що була під впливом анґл. романтиків, Петрус Авґустус де Ґенестет (1829-61), критик Конрад Бускен Гюет та найславніший з усіх Едуард Даувес Деккер (гл. Мультатулі). Після 1803 родиться новий літ. рух, тзв. флямандський, у півд. Голяндії, якого головним представником є Гендрік Консієнс, автор національної флямандської повісти (1812-83) і один із найбільших голяндських поетів — Гвідо Гезеллє (1830-99). Т. зв. модерна література у півн. Голяндії від 1880 зв'язана з іменами поетів Віллєма Кльооса й Альберта Вервея, критика Льодевійка фан Дейсселя, драматурґа Фредеріка фан Еедена, поетки Гелєн Сварт, повістярів Якобуса фан Льой і Люіса Куперуса. Після них приходить „соціяльний" напрямок з Г. Гаєрмансом, Ізраелем Кверідо (один із найбільших натуралістів), Германом Робберсом і поетами Генрієтою Ролянд Гольст та Адамом фан Шельтема. Останнє покоління сучасних письм. розділене на різні напрямки й має чимало талантів, яких не можна причислити ні до якої ґрупи, пр. експресіоністи фан Остаєн і Г. Теірлінк. Сучасна Фляндрія дає голянд. літературі неодну силу.

Голяндська мова, це мова ґерманська, має говірки флямандські та нідерляндські, що різняться між собою, але літ. мова флямандська та нідерляндська — одна і звуть її голяндською. Ця мова різниться неодною рисою від німецьких говірок, з якими межує, але перехід від неї до цих говірок легкий, бо всі вони походять від одного спільного пня. Голянд. мовою говорить в Европі приблизно 10 міл.: у королівстві Нідерляндів, півн. частині Бельґії й півн. частині фр. „Departement du Nord". Поза Европою — в голянд. Індії, в голянд. Ґвіяні й голянд. Антилях. Г. м. в півд. Африці, тзв. „Кап", стала окремою мовою, з упрощеною граматикою й частиною словника запозиченого від тзв. „вищої голянд. мови". На Цейльоні, де г. м. була мовою урядовою й церковною в XVIII в., нині вона щезла; г. м. неґрів з мішаниною говірок креолів, якою говорили давніше на голянд. Антилях, занепадає. Первісна мова бельґ. провінцій Зах. і Схід. Фляндрії, Антверпену, Брабанту, Лімбурґу та фр. Фляндрії має нині таке саме багатство говірок, як і в серед. віках. Всі ці говірки називають загально „флямандськими". (Гл. Бельґійська мова). Досі існує ще велика різниця між буденною й літературною голянд. мовою. Формально урядова термінольоґія походить від півд. голянд. мови, буденна зберегла ще первісні язикові форми.

Голяндська сажа, лискуча сажа; одержується при спалюванні бука; вживається для виробу фарб.

Голяндська худоба, гл. Рогата худоба.

Голяндське мистецтво, зване теж нідерляндським, обіймає територію нинішної Бельґії, Нідерляндів і давньої нідерляндської частини півн. Франції. Гол. його значіння в малярстві, що дійшло до великого розвитку в XV і XVII в. У XVII в. після політичного розділу північної частини Нідерляндів виявляється своєрідне мистецьке обличчя голяндців у протилежності до флямандців. Флямандці стояли під впливом романського мистецтва й виявили декоративний хист, голяндці доводили до майстерства техніку малювання, обрібку сюжету, матеріялу та докладне спостереження середовища й буденних предметів. В архітектурі г. м. виявило у передроманській добі вплив Німеччини та Франції; ґотика прийшла сюди виключно з Франції. Зразками залишилися церкви на півдні: в Брюґґе, Брюсселі, Антверпені, Лювені й Мехельні, а також світські будівлі, як ратуші, здебільша важкі з багатими прикрасами. З пластики та малярства з середновіччя не збереглося майже нічого. У XVI в. процвітав виріб килимів і прикраса книжок; жив тоді теж найславніший різьбар Клявкс Сліютер. Основниками староголяндського малярства є Ґуберт і Ян ван Айк, перші реалісти. З їх учнів славні Роґер фан дер Вейден, зі своєю аскетичною суворістю, Гуґо фан дер Хус (Goes), що дає різкі народні типи, лагідні в своїй техніці Мемлінґ і

Ван Айк: Пречиста Діва.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґерард Давід. З початку XVI в. помітні іт. впливи, в лагідній формі у Квентіна Метсіса, сильніше у ритівника Люкаса фан Лєйден, романістів Мабіса, фан Орлєа й Скореля. У пол. століття на чільне місце вибивається П'єтер Брехель (Brueghel) своїми жанровими картинами. В архітектурі XVI в. спочатку був помітний вплив іт. ренесансу, відтак виробився своєрідний будівельний стиль (зразок: різня в Гарлємі). В XVII в. слідні несміливі ознаки клясичного стилю; зате приватні доми мають своєрідний вигляд: вузькі, мало оздобні фронтони. Ренесансова архітектура Голяндії мала великий вплив на інші ґерманські краї: у XVI-XVII вв. у Німеччині працювали численні голянд. архітекти. Провідним мистцем у XVII в. був Рубенс, найбільший маляр „протиреформаційної" доби. В усіх ділянках проклав він нові шляхи: у рел. картинах, іст. портретах і краєвидах. Його учні не в силі були йому дорівняти ні в розмаху, ні в живості кольорів. Рівний йому хіба як портретист фан Дайк, що створив власний „аристократичний" стиль, який заважив на анґл. школі XVIII в. Йорданс мистець у мітольоґічних сценах, першорядний портретист, Снайдерс у картинах „тихомирря", у селянськім побуті Браувер і Тенірс, замітні Корнеліс де Фос і Гонзалєс Кокс. Протестантська Голяндія здобула в XVII в. власний стиль і розвинула всі роди малярства, що змальовувало життя домашнє, громадське та природу. З портретистів визначається свіжістю Франц Гальс (іл. ст. 720), провісник імпресіонізму. Над усіма панує найбільший мистець Голяндії Рембрандт: всесторонній ґеній, незрівнаний у грі світлотіні. Із його учнів слід згадати: Боля, Екгуда, Аерта де Гельдера, братів Фабріціюсів і Маса. Із мистців домашнього життя найбільші Ян Стен, А. фан Остаде (село), П'єтер де Гух, Ян фан дер Мер (званий Фермер фан Дельфт), Метсу і Терборх; а з пейзажистів: Аверкамп, Вром, Ян фан Гоєн, Сальомон Райсдаль, закоханий у ріках, пристанях, кучугурах, а в другій добі Яков фан Райсдаль, романтичний маляр дерев, водопадів, моря та неба і його учень, реалістичний Гоббема (ілюстр. гл. ст. 800). Звірята та краєвиди малює фан Поттер, Кевп, А. фан де Фельде, місячні ночі фан дер Нер, іт. сонце Бот, Берхем і Дюжарден, маріністи: Сімон де Флієґер і В. фан де Фельде. XIX в. у малярстві після короткої доби клясицизму завертає до зразків XVII в.: маємо тут у першій добі прізвища Босбума, Бішопа, Мова, Месдаґа, братів Маріс, Йосифа Ізраельса, в другій Блюмерса й Брейтнера. Та найбільші між ними два — Йонґкінд і Ван Ґоґ; вплив В. Ґоґа слідний не тільки на всьому г. м-і, але й на загальноевропейському.

Рогер фан дер Вейден: Зняття з хреста.

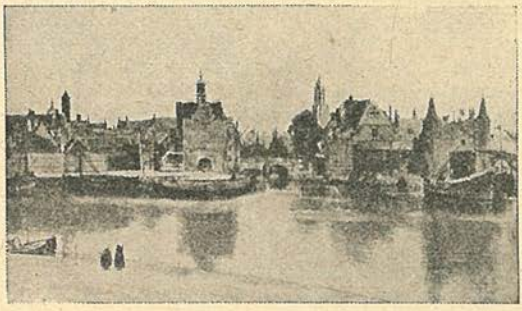

Ян фан дер Мер: Краєвид.

П'єтер де Гух: Мати при колисці.

Гольбайн мол.: Мадонна бурмістра Маєра.

Голяндці, заселюють здебільша Голяндію (1920 — 6,750.000 душ) і частину Бельґії, належать до ґерм. сім'ї народів. Разом із спорідненими флямандцями повстали зі змішання старих староґерм. фризів, франків і саксів, антропольоґічно одного типу з півн. ґерманами.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гольбайн (Holbein), прізвище двох нім. мистців: 1) Йоган, батько — „Старший“ (1460-1524); 2) Йоган, син — „Молодший“ (1497-1543), найкращий представник нім. ренесансового малярства. Гольбайн Молодший, учень свого батька, працював як портретист, релігійний маляр і ритівник. З його картин заслуговує на увагу ціла низка мадон, у першу чергу тзв. „Мадонна бурмістра Маєра“ (в Дармштадті), автопортрет (в Базелі), портрет Еразма з Роттердаму, купця Ґізе й ін., а з дереворитів цикль п. з. „Танок смерти“. Низку рисунків і ритовин Г-а відкрито в 1928 в музеї Любомирських у Львові.

Гольбайн мол: Купець Гізе.

Гольбах Поль Анрі Дітріх, барон, один з найвизначніших фр. енциклопедистів (1723-89), з походження німець. Гол. його твір „Система природи“ був свого часу біблією матеріялізму.

Гольбрук (Holbrooke) Джозеф, визначний анґл. композитор, піяніст і дириґент, *1878; опери, симфонії і камерні твори.

Гольвайн (Hohlwein) Людвіґ, нім. маляр і ґрафік, відомий з своїх плякатів, *1874.

Гольдейн (Haldane) Річард Бурдон, льорд, анґл. дипльомат і фільософ, *1856, під час великої війни орґанізатор повітряної фльоти, один із реалізаторів анґл.-фр. порозуміння, канцлєр у кабінеті Мекдональда та Болдвіна. У книжці „Перед війною“ змалював свою політ. діяльність. Фільософічні твори: „Царство умовности“ й „Фільософія гуманізму“.

Гольоедрія, (гр.) повностінність; у кристальоґрафії: повне число стін у кристалі, відповідно до зразкової їх форми.

Гольотурія, гл. Гладуша.

Гольст Ґустав, анґл. композитор шведського походження, *1874, твори модерно-романтичного напряму: симфонії, камерні твори, 2 опери.

Гольц (Holz) Арно, нім. письм. (1863-1929), пробував поєднати натуралізм Золі з стихійною романтичною поезією, теоретик „послідовного реалізму“ („Мистецтво, його суть і закони“). Велика поема: „Фантазус“, „Революція в ліриці“.

Гольц (Holtz) Вільгельм, нім. фізик (1836-1913), м. ін. винайшов інфлюенційну елєктричну машину.

Гольцендорф (Holtzendorf) Геннінґ, нім. адмірал (1853-1919), у світовій війні начальник морського штабу нім. морських сил.

Гольшанські, укр. княжий рід; з нього походили: 1) Настя Юріївна Г., заміжня Заславська (Желавська), з якою зв'язана справа перекладу Пересопницького євангелія XVI в.; 2) Софія Г., четверта жінка поль. кор. Ягайла, якої заходом перекладено на поль. мову Біблію (Біблія Шарошпатацька 1455).

Гольштайн, гл. Шлєзвіґ-Гольштайн.

Гоман (Haumant) Еміль, фр. словіст, *1865, займав до 1929 катедру рос. літератури в Сорбоні. Низка праць про Росію; у 1919 був членом фр. комісії експертів при мировій конференції; 4 II 1919 мав реферат про „Українську проблєму“. Приклонник федерації України з Росією, з тим, що до України мали б увійти зах.-українські землі.

Гоман (Homann) Йоган Баптист, нім. картоґраф (1663-1724), видавець „Атлясу всього світу“.

Гомар, гл. Омар.

Гомель, місто в півд.-схід. Білоруській РСР, 83.000 меш., торговля деревом, маслом і хмелем; важний залізничний вузол, річна пристань, получена Сожею з Дніпром; Г. існував уже 1142.

Гомеопатичний, (гр.) той, що має відношення до гомеопатії; незвичайно малий.

Гомеопатія, (гр.) лікування ліками, які в здоровому орґанізмі викликали би ту саму недугу, що має хорий. Основана в кінці XVIII в. др. Ганеманом на засаді „подібне лікуємо подібним“; ліки дають у дуже маленьких давках.

Гомеотермічний, (гр.) такий, що має все постійну температуру крови, пр. ссавці.

Гомер, найстарший і найславніший гр. поет, батько епічної поезії, з IX в. до Хр., родився мабуть у Смирні, жив на острові Хіосі. Більше-менше до часів Ґеродота вважали його всі за автора цілого гр. лицарського епосу (Іліяди, Одисеї й тзв. епічного циклю), опісля признавали йому тільки Іліяду й Одисею, а в александрійських часах учені (тзв. хорізонти) на основі суперечностей між цими обома творами приписували кожний твір іншому авторові. Від виступу Фр. Авґ. Вольфа 1795 („Prolegomena ad Homerum“: „Іліяда й Одисея не є творами ані одного, ані двох авторів, а повстали зі сполуки окремих менших пісень із різних часів“) починається тзв. Гомерівське питання, й досі ще нерішене. В усякім разі тепер переважає думка про первісну артистичну одностайність і цілість Іліяди й Одисеї, хоч ніхто не сумнівається, що в обох творах є чимало пізніших додатків.

Гомер.

Гомериди (нащадки Гомера), родина співців на острові Хіосі; пізніше: мандрівні співці (декляматори) Гомерових пісень, тзв. рапсоди.

Гомеричний, на зразок оповідань Гомера; незвичайний щодо розміру, пр. г. сміх: дужий, могутній, нестримний.

Гомзин Борис, укр. письм., *1887. Збірка поезій „Гройзілля“, збірка новель „Прокляті часи“.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гомілєтика, (гр.) наука духовного проповідництва.

Гомілія, (гр.) церковне поучення, проста, приступна проповідь, без мистецької форми.

Гомілярій, (гр.) назва старинних збірників поучень (гомілій) і проповідей.

Гомільофобія, (гр.) страх перед зносинами з людьми (пр. перед іспитом).

Гоміндан, вл. Куо-мін-танґ, кит. партія, що має за ціль національне визволення Китаю від заграничних впливів.

Гоммель Фріц, нім. орієнталіст, *1854, автор важної праці „Етноґрафія й ґеоґрафія старинного Сходу".

Гомоґенізування, (гр.) зрівнання, розмішання плинів, які не мішаються з собою так, щоби творили одностайну рідину; г. молока полягає на розбиттю товщевих кульок у молоці на частинки, менші, ніж 1 мікрон ($^1/_{1000}$ мм.), під тисненням 150-200 атмосфер при теплоті 55°. Молоко тоді не творить сметани й може утримуватися довго в свіжому стані, а при цьому дає воно, й зроблене з нього масло, враження, немов би було товстіше й смачніше.

Гомоґенний, (гр.) однородний.

Гомоґраф, (гр.) прилад для перспективних рисунків.

Гомольоґічний, (гр.) однозначний, однозгідний, рівновартний; такий, що має таку саму вартість, є такого самого походження, або так само збудований. Г-ми є пр. боки напроти рівних кутів у подібних трикутниках, хемічні сполуки так само збудовані; в біольоґії г-ми є згідно збудовані прилади, без огляду на їх чинність, пр. передні ноги, крила й руки; легені у ссавців і плавний міхур у риб, тощо. Г-ні прояви, прояви, які мають однакові відношення.

Гомольоґічні сполуки, орґанічні сполуки, збудовані на один зразок: пр. „парафінові" сполуки складаються тільки з вугля (C) і водню (H), при чому водню є на дві частинки більше, ніж двократна кількість вугля, по зразку $C_n H_{2n-|-2}$, „олєфіни" збудовані по зразку $C_n H_{2n-|-1}$, ацетиленн $C_n H_{2n}$, звич. алькоголі $C_n H_{2n-|-1}$ OH, (O=кисень), товщеві кислини збудовані всі по зразку $C_n H_{2n-|-1} CO_2 H$ і тп., при чому n має вартість порядкових чисел 1, 2, 3, 4.... ітд. Всі сполуки, збудовані оттак по одному зразку, творять тзв. гомольоґічний ряд, а члени одного такого ряду називають гомольоґами.

Гомольоґія, (гр.) згідність, рівновартність, рівнозначність, прояв, що деякі річі є однакового походження, або однакової будови, або загалом мають таку саму вартість. Гл. Гомольоґічний. Г. в житті, на думку стоїків: життя згідне з власною природою. Ця засада має дуже важне значіння в науці Григорія Сковороди.

Гомонім, (гр.) слово, що має однаковий звук, але різне значіння, пр. коса (пристрій до кошення) і коса (жіноча).

Гомонімний, (гр.) одноіменний, однозначний.

Гомономічний, (гр.) однаковий щодо будови, рівнозначний.

Гомора, біблійне місто, разом із Содомою знищене за розпусту землетрусом.

Гомосейста, (гр.) лінія, що лучить місця одночасного дрожання поверхні Землі в часі землетрусу.

Гомосексуалізм, (гр.) „однополовість", половий потяг до представників того самого полу: мужчин до мужчин, жінок до жінок; здебільша знані полові зносини мужчин з мужчинами (часто молодими хлопцями), головно на Сході.

Гомофонія, (гр.) одноголосність, унісон.

Гомруль, (анґл.) вл. „домашня самоуправа", політичне домагання в боротьбі Ірляндії проти Анґлії за самоуправу; остаточно г. заведено 1922, коли Ульстер та півд. Ірляндія одержали самостійні парляменти й уряди для управи внутрішніми справами, але далі лишилися в складі Британської Імперії. Ірляндські самостійники (сінфайнери) відкидають гомруль і домагаються цілковитого відділення Ірляндії від Великої Британії.

Гомстед, (анґл., зн. місце, де стоїть дім), господарське майно, необхідне для забезпечення рідні півн.-американського громадянина, яке невільно нікому забрати навіть судом за довги; право на вільну ділянку свобідної державної землі.

Гомункул, (лат.) зн. „чоловічок", штучна людина, яку альхеміки силкувалися створити в лябораторії по рецепті Парацельсія; нужденний чоловічок, штучний плід.

Гонан, схід. провінція Китаю, 173.500 км² і 28,500.000 меш.; врожайна, копалини (руди та вугілля), шовк.; гол. місто Кайсенґ.

Гонведи, (мад., зн. „оборонці краю") мад. краєва оборона від 1868, незалежна від бувшої загально-державної австрійсько-угорської армії.

Гонґ-конґ, брит. кольонія в півд. Китаї на острові Г. і півострові Кавлюнґ, б. устя Сікіянґу, 1.010 км² і 810.000 меш. (всього 3% некитайців), гол. опора брит. торговлі на Далекому Сході, важна стратеґічна база; пристань Г. є другою в Азії, а 7 в світі, з оборотом 36,820.000 т. в рік.

Гондій, гл. Гондіюс.

Гондіюс, прізвище родини голяндських ґраверів XVI і XVII вв., з якої заслугує на нашу увагу творець портрету-ритовини гетьмана Хмельницького. Вільгельм, син ритівника Гайнріха (б. 1600), що працював на своїй батьківщині, а опісля у Данціґу, датуючи свої ритовини 1622-52.

Гондо, Ніппон, найбільший і головний острів японського архіпеляґу, 227.000 км²; також стара назва для всієї яп. держави.

Гондтова система, спосіб обчислення висліду голосування на листи кандидатів: кількість голосів, яку одержали поодинокі листи, ділиться почерзі через 1, 2, 3...; ман-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дати дістають ті листи, що мають найбільші частки з поділу.

Гондурас, держава в середущій Америці над заливом Г. Караїбського моря, 100.000 км² і 780.000 меш. (переважно лядинів та індіян); здебільша височина до 3.000 м. вис. з виїмком побережжя; земля урожайна, багата в копалини (срібло); головне заняття: випас худоби, культура бананів і кокосових оріхів; вивіз: гол. банани ($^4/_5$ всього) і цукор; гол. місто Теґусіґальпа. Г. був до 1821 есп. кольонією, опісля самостійною республікою, нині під впливами ЗДА. Гл. ще Британський Гондурас.

Гонеґґер (Honegger) Артур, один із провідників сучасної модерної музики у Франції (швайцарського походження), *1892. З його орхестрових творів найбільше відомі „Пасіфік 231" і ораторія „Король Давид".

Гони, укр. народня міра довжини; добрі г. 120 сяжнів (б. 255½ м.); середні г. 80 сяжнів (б. 170½ м.); малі г. 60 сяжнів (б. 127¾ м.). Про г. згадується вже 1586 в книгах Берестейського підкоморного суду.

Гонолюлю, гол. місто та пристань Сендвічевих островів (на острові Оагу), 107.000 меш.; торговля, залізний промисл, будівля кораблів, туберкулічна санаторія.

Гонор, (лат.) честь, добре ім'я, прибільшене поняття про своє достоїнство.

Гонорант, (лат.) ручитель на векслі.

Гонорар, (лат.) винагорода за умову працю, пр. лікареві за оглядини, письменникові за його твір.

Гонорій, рим. цісар (384-423), син Теодосія І; при поділі рим. цісарства 395 одержав зах. частину.

Гонорський Розумник, рос. критик і журналіст (1791-1819), основник і співробітник мало не всіх харківських часописів початку XIX в., талановитий дослідник форми літературних творів, перший „формаліст" у Росії.

Гонтер, вл. Ґрас Йозеф, нім. педаґоґ і реформатор семигородських німців (1498-1549), учень Лютера, основник першої друкарні в Семигороді.

Гончак, назва воєнних річних суден, на котрих козаки робили випади Дніпром на тур. укріплення на чорноморському побережжі.

Гончаренко Агапій, укр. священик-революціонер, *1832; як єродіякон київської Лаври дістав посаду при церкві рос. посольства в Атенах і тут зійшовся з революціонерами. Через це мусів утікати до Льондону, де увійшов у зносини з Герценом та ін. революціонерами з Росії, вкінці осів в Америці у Сан-Франціско. Тут оснував друкарню й видавав ґазету „Свобода". „Споминки" його видав М. Павлик.

Гончарство, виріб глиняного посуду: мисок, горщиків, збанків і т. п. Посуд виробляється з глини, розробленої відповідно з водою, на гончарськім кружку, що обертається кругом своєї осі; по висушенні на повітрі дають його до печі, де він огрівається до 900°. Так випалена посудина дірчата (поровата) й тому ще непридатна до вжитку; щоби цьому зарадити, покривають посудину розчином звич. соли, а при ліпших виробах розчином спорошкованого ортоклязу, каоліну й кремінню, після того випалюють їх знову, в горячі 1.500°. Через те посудина вкривається на поверхні одностайною поливою, яка не перепускає ані води, ані інших плинів. Перед випаленням посудину часом розмальовують, до чого вживають мінеральних красок.

Гончар із Глинська.

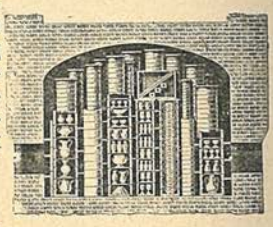

Піч до випалювання гончарських виробів.

Гончарська глинка, гл. Глина.

Гопак, укр. народній танок.

Гопкінсів університет, унів. у Балтіморі в ЗДА, оснований промисловцем Джоном Гопкінсом (1795-1873).

Гопліт, (гр.) важко узброєний піхотинець у давній Греції.

Гопліт.

Гоппе-Зайлєр (Hoppe-Seyler) Фелікс, нім. фізіольоґ і хемік (1825-95), проф. у Берліні, Тібінґені й Страсбурґу. Збагатив фізіольоґічну хемію низкою дослідів та відкрить. Видавав часопис для фізіольоґічної хемії, написав „Фізіольоґічну хемію".

Гор, єгипетський бог (сходячого) Сонця, син Озиріса й Ізиди. Зображували його з головою яструба, або як крилатий круг сонця.

Гор.

Гора, більше-менше значна височина на Землі, чи інших планетах, пр. на Місяці, що відрізняється від горбків своєю більшою величиною. А втім, ця різниця умовна. Гори щодо своєї безоглядної висоти діляться на: низькі від 200-600 м., середні від 600-1.300 м., високі від 1.300-3.000 м. і найвищі від 3.000 м.; щодо вигляду діляться на: масові, без виразного напрямку, пасмові, звичайно вузькі та довгі; щодо способу утворення на: тектонічні, витворені головно поломанням і попересуванням земної кори, й морщи-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

настi, витворені зморщенням земних шарів. Вкінці гори денудаційні представляють тверді залишки з розмиття й виполікання, ерозійні повстали з порізаної ріками високорівні, акумуляційні через насипи вулканів.

Найважніші гори світу:

Чомолюнґма (Гімаляї)	8.880 м.
Дапсанґ (Каракорум)	8.620 „
Тірачмір (Гіндукуш)	7.750 „
Таґгарма (Кізільярт)	7.435 „
Улюґмустаґ (Квенлюн)	7.280 „
Пік Ленін (Тяньшань)	7.100 „
Аконкаґуа (Кордільєри)	7.020 „
Невадо де Уаскан (Кордільєри Перу)	6.765 „
Сората (Кордільєри)	6.615 „
Чімборасо (Корд. Еквадор)	6.310 „
Мек Кінлі (Аляські гори)	6.190 „
Місті (Корд. Перу)	6.100 „
Котопахі (Корд. Еквадор)	6.005 „
Маунт Логґен (Брит. Колюмбія)	5.950 „
Кібо (Кіліманджаро)	5.890 „
Антізана (Корд. Еквадор)	5.735 „
Демавенд (Ельбурс)	5.670 „
Ельбрус (Кавказ)	5.630 „
Орізаба (Мехіко)	5.580 „
Попокатепетль (Мехіко)	5.450 „
Кенія (Африка)	5.240 „
Арарат (Вірменія)	5.155 „
Ключевська сопка (Камчатка)	4.915 „
Монблян (Альпи)	4.810 „
Карстенз (Нова Ґвінея)	4.700 „
Лістер (Антарктида)	4.690 „
Монте Роза (Альпи)	4.640 „
Рас Дашан (Абессінія)	4.620 „
Джебель Лікумт (Атляс)	4.500 „
Маунт Вітней (Каліфорнія)	4.420 „
Фінстераргорн (Альпи)	4.275 „
Маунт Робзон (Рокі Маунтінс)	4.180 „
Ґран Парадізо (Ґрайські Альпи)	4.060 „
Маунт Еребус (Антарктида)	4.055 „
Фуджіяма (Ніппон)	3.780 „
Мулясен (Сієрра Невада)	3.480 „
Етна (Сицилія)	3.280 „
Олімп (Греція)	2.985 „
Монте Корно (Абруци)	2.915 „
Ґерлях (Татри)	2.665 „
Ґальдгепіґен (Скандинавія)	2.560 „
Говерля (Карпати)	2.058 „
Тілпосіс (Урал)	1.670 „
Снєжка (Судети)	1.605 „
Роман Шорш (Яйла)	1.540 „
Бенневіс (Ґремпієн)	1.343 „
Везувій (Італія)	1.223 „

Гора, під час Великої фр. революції пануюча ґрупа в Конвенті, дуже радикально настроєна; названа від того, що займала найвищі місця в салі засідань. Члени її звалися — монтаньяри (монтань — гора).

Гора Йозеф, чес. поет-лірик, *1891, соціяліст: „Робочий день“, „Робітнича Мадонна“, „Серце й світовий гамір“, „Бурлива весна“, прозою написане „Пробудження“ й „Тупий удар“.

Гора Ґодвіна Австена, гл. Дапсанґ.

Горак Їжі, чес. учений, *1884, проф. слов. літератур у Празі, дійсний член НТШ.

Горації, рим. патриціївський рід. Три брати Г., по переказу, боролися, як представники Риму з трьома альбанськими братами Куріяціями.

Горацій, 1) Г. (Quintus Horatius Flaccus), найвизначніший рим. ліричний поет (65-8 до Хр.), улюбленець Мецената й Авґуста. Твори: 4 книги од (Carmina) й Carmen saeculare, 1 книга еподів (Epodi або Jambi), 2 книги сатир (Sermones), 2 книги листів; останній із 3 листів II книги відомий від часів Квінтіліяна під назвою „De arte poetica liber“, є несистематичним і неповним викладом поетики; 2) Публій Г., з прізвищем Коклєс (Одноокий), по переказу, оборонив після прогнання царів (507 до Хр.) міст на Тибрі перед військом етруського царя Порсени.

Поет Горацій.

Горбаль Кость, гал.-укр. діяч, педаґоґ і журналіст (1836-1903), ред. народовецької „Ниви“ 1865, опісля урядової „Руси“ 1867.

Горбачевський Іван, визначний укр. хемік, *1854, член ВУАН, НТШ, бувший проф. (1883-1917) і ректор (1902/03) чеського унів. у Празі, б. член Краєвої Ради Здоров'я Чеського Королівства та Вищої Австр. Ради Здоров'я, член австр. Палати Панів; в 1917 австр. міністер здоров'я, від 1919 проф. укр. унів., спершу у Відні, опісля в Празі, в 1924 ректор укр. унів. у Празі. Досліджував добутки розкладу альбуміноїдних тіл під впливом сільної кислини, перший перевів синтезу сечевої кислини (1882), подав нову методу синтези креатиніну та нову волюмометричну методу означення азоту в сечі та інших тваринних річевинах. Займався питанням творення сечевини у тваринним орґанізмі. Видав працю про виживлення східньо-галицького сільського населення, вів досліди над пеляґрою та написав великі підручники неорґанічної й орґанічної хемії чеською та укр. мовою.

Іван Горбачевський.

Горб-Ромашкевич Теодосій, рос. статистик (1857-1907), родом із Полтавщини, проф. Варшавського унів.

Горват (Horvath) Андрій, мадярський поет, клясик (1778-1839).

Гордий Гаврило, буковинсько-укр. діяч і журналіст (1882-1917), голова „Союзу Січей“, в часі світової війни ред. „Буковини“

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

й „Народнього Голосу“; псевдонім Іван Діброва.

Гординський, 1) Христофор, василіянський чернець, ритівник, різьбар та медалієр першої пол. XVIII в.; 2) Ярослав, гал.-укр. історик літератури, *1882; дійсний член НТШ, праці: „Україна й Італія“, „З укр. драматичної літератури XVII-XVIII ст.“ (тексти й замітки), та ін.

Гордієнківський кінний полк, полк армії УНР., імени кошового К. Гордієнка, яким командував полковник Всеволод Петрів, входив у склад Запорізького Корпусу, в квітні 1918 здобув колишню столицю кримських ханів Бахчисарай.

Гордієнко, 1) Єгор (Юрій), харківський громадський діяч (1812-97), проф. хемії харківського унів., міський гласний думи і один час голова, філянтроп, що великі гроші витрачав на народні школи та інші громадські потреби; лишив цінні спогади; 2) Кость, інакше Гординський, на прізвище Кріт, родом із Полтавщини, вчився в Київській Академії, від 1701 кошовий Запорізької Січі, в 1709 став по стороні Мазепи; завсіди був завзятим ворогом Московщини й до смерти боровся з нею. †1733. Гордієнкові приписують уложення першої укр. конституції, зладженої ним 1710 з нагоди обрання на гетьмана Орлика („Договір і постановлення між Гетьманом Орликом і Військом Запорізьким“).

Гордовина, гл. Калина.

Гордон Володимир, укр. учений правник, знавець процесового й торговельного права (1871-1926), родом із Полтавщини, член ВУАН, проф. харківського унів., опісля харк. Інституту Нар. Господарства.

Горелієф, (фр.) опукла різьба на площині.

Горен, горн, горнило, піч у гуті, де витоплюється залізо; паленище в кузні, піч для випалювання глиняного начиння або для випалювання вапна.

Гори.

Гори, в гр. міт. доньки Зевса й Теміди, богині пір року, небесні воротарки.

Горизонт, (гр.) виднокруг, овид, обрій, лінія кола, на якій, як нам здається, земля сходиться з небом; ширина поглядів.

Горизонталі, верстівки, картоґрафічні лінії, що лучать місця з однаковою висотою над рівнем моря і так віддають у рисунку релієф країни.

Горизонтальна (рівнева) концентрація, об'єднання підприємств, що працюють в тій самій ділянці і на тім самім ступені продукції; пр. об'єднання фабрик пряжі, картель фабрик полотна, сукна, картель копалень вугілля, тощо. Протилежністю такого об'єднання є вертикальна (доземна) концентрація, об'єднання таких виробничих підприємств, що взаїмно себе доповнюють; пр. сполука ґумової фабрики з фабрикою автомобілів, сполука залізної гути з вальцівнею і з копальнею коксового вугілля, тощо. Рівнева концентрація лежить в основі найбільшого числа картелів; вони повстають звичайно зі змагання до монопольного опанування даної галузі промислу й торговлі та до накидування цін суспільству.

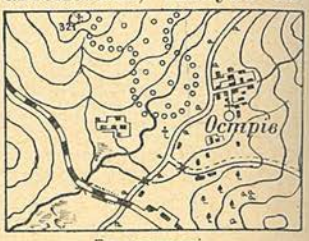

Горизонталі.

Горизонтальний, (гр.) рівневий, рівнобіжний до обрію.

Горизонтація, (ґеол.) визначення поодиноких ґеольоґічних рівенів.

Горизонтальний маятник, рівневий м., уживається при досліджуванні землетрусів.

Горинець, село в Галичині чесанівського повіту, сірчані джерела.

Горинь, права притока Прип'яті, дов. 781 км., шир. 20-80 м., глиб. 1-6 м. Важніші притоки справа Случ, зліва Вілія. Сточище 28.242 км². Бої в світовій війні.

Горихвістка, гл. Мухолівка.

Горицвіт (Adonis), зелиста ростинка з роду жовтцюватих (козелцеватих), з гарним жовтим цвітом, трійлива, вживається в гомеопатії і як лік у серцевих недугах.

Горілка, алькогольний напиток, що має більше, як 20% алькоголю, а крім того воду та деякі примішки для смаку й запаху. Виробляють г. перегоном (дестиляцією) перекисненого водного розчину збіжжя, картоплі й різних овочів. Так виробляють: звич. г. з жита, або картоплі, арак із рижу, рум із цукрової трощі, коняк із винограду, сливовицю з сливок. Різні наливки виробляють шумуванням (ферментацією) різних овочів і ягід. Особливі горілки виробляють, намочуючи в горілці полин, кмін, ялівець, шкірки помаранчі, або цитрини, тощо. Солоджені г. називають лікерами. Гл. Алькоголь звичайний. Алькогольні напої.

Горілчаний монополь, виключне право держави виробляти, або продавати горілку; існує в СРСР, Польщі, Швайцарії, Франції, Угорщині, Норвеґії, Туреччині, Німеччині.

Горіння, у ширшому значінні хемічний процес, при якім відбувається сполучування двох річовин серед рівночасної появи тепла й світла; у вужчому — сполука якогось тіла з киснем при рівночаснім повстанні тепла й світла. Добутками г. звичайних пальних матеріялів (нафти, дерева, вугілля) є здебільша вода й двоокис вугля. Щоби г. наступило, мусять бути сповнені

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дві умови: 1) треба огріти річовини до температури запалення (пр. сірку до 270°, дерево до вищої температури); 2) мусить бути доплив повітря (відповідна будова печей, нафтових лямп).

Горіх, горішина (Juglans), базькове дерево з пірнатим листям й однонасінним горіхом; походить з півн. Америки й півд. Азії; розводять його також у півд. і серед. Європі: 1) г. волоський (J. regia), з Азії, дає їстивні овочі; 2) г. чорний (J. nigra), з півн. Америки; 3) г. криластий (Pterocarya), з криластими овочами, росте від Кавказу по Японію; всі три роди горіха дають дуже цінне дерево на форніри, меблі й ін. вироби.

Горішанка (Nucifraga), птаха подібна до ворони, темно-бура, білокрапчаста; живиться гол. насінням шпилькових дерев, живе в горах серед. й півн. Європи й Азії.

Горішнє озеро (Lake Superior), одно з найбільше на захід висунених, великих канадійських озер, найбільше озеро на світі, 82.350 км² пов., пересічно 300 м. глиб.; в околиці багаті копальні заліза й міді.

Горішник ліщиновий (Balaninus nucum), маленький жучок з родини рильчаків, діравить молоденькі ліскові горішки і там складає свої яєчка; личинка, яка виляжеться з яєчка, виїдає нутро зернятка й через те горішок стає порожній.

Горішня Австрія (Ober-Österreich), країна лівобіч Енсу, до 1918 коронна країна Австро-Угорщини, нині союзна держава Австрії, 12.000 км² і 880.000 меш.; гол. місто Лінц.

Горка Лаврентій, укр. письм. XVIII в., єромонах, проф. київської Академії, від 1709 ігумен Видубицького манастиря, автор „Піітики" з 1707/8 й траґедокомедії „Іосиф патріярха", виставленої 1708 у київ. Академії; †1737.

Горкуша Семен, гл. Гаркуша.

Горленко, 1) Василь, укр. літ. критик, знавець чужоземного і укр. мистецтва (1853-1907), з старого укр. козацького роду, співробітник „Київської Старини", де містив статті побутово-культурного й етноґрафічного характеру та цікаві критичні нариси й рецензії, що займають видатне місце в історії укр. критики: оцінки й характеристики Нечуя-Левицького, Мирного, Франка, Мордовця, Квітки, Котляревського, Гулака Артемовського, Шевченка, Щоголева та ін.; 2) Дмитро, прилуцький полковник 1692-1708, дорадник Мазепи, брав участь у війні з Московщиною й з гетьманом виїхав до Молдави, 1715 вернув за дозволом царя, засланий на проживання до Московщини; 3) Йоасаф (в світі Яким), укр. письменник (1705-54), вихованець київської Академії, де почав учителювати 1729, від 1748 білгородський єпископ. Написав віршеву деклямацію „Врань чесних седми добродѣтелей зъ седми грѣхами смертными" й автобіоґрафію; 4) Лазар, прилуцький полковник 1661-87 (з перервами), убитий козаками під час кримського походу.

Горлиці, пов. місто над Ропою у підніжжя лемківських Карпат, 5.611 меш., нафтовий осередок, рафінерія нафти. Повіт: 2 міста, 87 сіл і містечок, 916 км², 78.089 меш.: укр. 23%, пол. 71%, жид. 6%. У часі світової війни 1-3 V 1915 на відтинку Г.-Тарнів пролім російського фронту, що довів до звільнення Перемишля й відкинення москалів на лінію Буг-Золота Липа-Дністер.

Горлиця, гл. Голуб.

Горлівка, містечко Артемівської округи, 14.107 меш.: українців 43·9%, росіян 47%. Фабрика машин і копальня. 1905 велике робітниче повстання, здавлене військом.

Горло, передня частина шиї, складається з гортанки та їжниці.

Гормони, (гр.) річовини, виділені залозами внутрішнього виділювання людини й інших ссавців, мають велике значіння для життєвих проявів, пр. адреналіна для тиску крови, полові г. для зросту, вигляду й вдачі.

Горн (Hoorn), найбільше південний ріг Півд. Америки, на острові того самого імені.

Горн (Hoorn de Montmorency — Nivelle) Філіп, нід. вельможа (1518-68), голова державної ради Нідерляндів, адмірал Фляндрії, один із провідників нід. повстання проти Еспанії, покараний смертю.

Горн (Horn) Ґустав, швед. полководець у 30-літній війні (1592-1657), опісля намісник прибалтійських країв.

Горн, (нім.) труба з рогу, ріг, бляшана скручена труба, сурма. Давні роги були природні, без вентилів, нинішні бляшані мають три вентилі. Об'єм тонів F-f‴.

Горнблєнда, (нім.) гл. Амфіболь.

Горне сідалище, (церк.) підвищене сидження за престолом для єпископа.

Горнило, гл. Горен.

Горницький Євген, гал.-укр. письм. (1859-1913), священик, м. ін. переклав „Орлеанську Діву" Шіллєра.

Горнік Михайло, лужицький письм. (1833-94), основник і редактор кількох літ. журналів, від 1868 до смерти редактор наукового орґану „Časopis Maćicy Serbskeje".

Горніст, (нім.) сурмач, трубач.

Горностай (Mustella ermi-nea), тварина з родини куноватих, завдовшки 38 цм., вліті зверху цинамоново-бура, зимою цілком біла, кінець хвоста завжди чорний; живе в Сибірі й півн. Америці; його шкірки вживаються до найдорожчих кожушків, комірів, тощо.

Горностай взимі.

Горностайпіль, містечко над Тетеровом на півн. Київщині, б. 3.000 меш.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Горобець (Passer), малий птах, укритий сірим пір'ям, з коротким грубим дзьобом, здібним до лущення зернят, якими переважно живиться; крила короткі, хвіст довгий, ноги короткі й ніжні; на весну живить молоді комашками, гусільницями і взагалі личинками. Г. хатній (P. domesticus), самчик із чорним підгорлям, на крилах біла перепаска; живе стадами б. людських осель; Г. польовий, мазурок (P. montanus), трошки менший від хатнього горобця, з бурою головкою; живе по полях на Підгір'ї.

Го́род, укріплена оселя, обведена валом, опісля місто. Городів на Україні було в перші слов'янські часи так багато, що нормани називали Русь „землею городів"; пізніше багато городів побудували Володимир В. і Ярослав (на південь від Києва), Данило (Холм, Львів) і ін. Город складався з двох частин; внутрішньої, „днішній город", або „дітинець" і зовнішньої — „окольний город" або „острог"; обі частини були обведені валами, на яких були дерев'яні „стіни", або „заборола", пізніше мури з каміння й цегли; до города вели ворота (пр. Золоті Ворота в Києві); до укріплень належали також вежі, або „стовпи". Гл. ще Місто.

Городенка, повітове місто на Покутті, 10.000 меш.: укр. 53·9%, пол. 15·4%, жид. 30·7%; велика цукроварня. Повіт 871 км², 1 місто, 69 громад, 64.490 меш.: укр. 77·1%, пол. 14·3%, жидів 8·5%. 1915 побіда рос. військ над нім. кінною, 1920 бої Херсонської дивізії УНР з більшовиками.

Городецький, 1) Йосиф, єромонах, основник і управитель друкарні при львівській катедрі, в якій 1700 видрукував „Ірмологій"; 2) Степан, гал.-укр. громадський діяч, священик (1853-1928), орґанізатор і меценат політ.,екон. й просвітнього життя Рогатинщини, основник кредитової кооперативи й укр. ґімназії в Рогатині, велико заслужився для розвитку філії Т-ва „Просвіти", яке вибрало його своїм почесним членом.

Городиський Апостол, (назва від манастиря Городища), важний для історії укр. мови пам'ятник ст.-слов. мови з XII в., зберігався колись у христинопільському манастирі в Галичині (звідси відомий під назвою „Христинопільський Апостол"), потім у Ставропіґійськім Інституті у Львові; за світової війни вивезено його до Росії.

Городище, містечко б. Черкас над рікою Ольшанкою, 15.000 меш., велика цукроварня.

Городище, ранньо-історичне, типово слов'янське селище, часто вже з природи оборонне, укріплене сипаними валами; було або осідком князя, чи боярина, або захистом для дооколичного населення на час небезпеки. Поодиноко виступають городища вже в неоліті. Багато з них дало основу до повстання го́родів.

Городло, містечко над Бугом в Холмщині, в грубешівськім повіті, 4.200 меш. Вперше згадується в заповіті кн. Володимира Васильковича; в XIV в. торгове місто, 1413 лит.-польська унія.

Городництво, огородництво, городова управа домашніх і чужих ростин для господарських і торговельних цілей, для прикраси, або для дослідів. Гл. Огородництво.

Городниця, дерев'яний зруб, частина „заборола" в городах княжих часів.

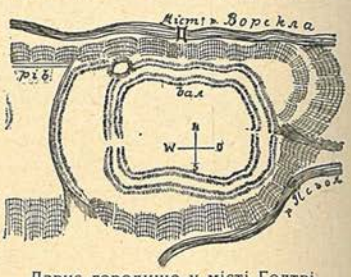

Давнє городище у місті Голтві (Полтавщина).

Городниця, 1) містечко в Коростенській окрузі над рікою Случ, 2721 меш., укр. 49%, жид. 41%, тут була колись фабрика порцеляни й фаянсу; 2) село, пов. Городенка; на горі над потоком Ямгоровом, велике укріплене городище, з останками майже всіх доісторичних та ранньо-історичних культур, від палєоліту почавши.

Городницький Осип, укр. маляр у Кам'янці, де був радним і секретарем короля Станіслава Авґуста. Відома його ікона Христа з 1783, виконана в укр.-візант. стилі.

Городничий, в княжі часи урядовець, що доглядав будови й направи городів; у Росії начальник міської поліції; уряд московського походження, який у XVIII в. передістався на Україну; пр. городничого стрічаємо під кінець гетьманщини в Києві.

Городно, поль. Гродно, рос. Гродна, городець за княжих часів, місто на укр. білоруськім пограниччі, 35.000 меш.; виріб сірників і фабрики тютюну. В давній Польщі мало Г. значіння, як місто соймових з'їздів, за Росії було ґуберніяльним містом.

Городня, містечко на Чернігівщині, 4.992 меш., укр. 56·2%, жид. 27·2%, рос. 14·6%.

Городовенко Нестор, дириґент держ. укр. мандрівної капелі „Думка" в УРСС.

Городок, містечко на Поділлі; в липні 1919 бої Волинської ґрупи Дієвої Армії УНР з більшовиками.

Городок (Ягайлонський), пов. містечко над Верещицею на зах. від Львова; 10.491 меш., з того: укр. 32%, поль. 44%, жид. 24%; великий став із зоольоґічною стацією. Повіт: 2 міста, 68 сіл і містечок, 71.380 меш., з того: укр. 68%, поль. 25%, жид. 17%. В XIII-XIV вв. один з важніших городів Галичини, сильно укріплений; в XVI-XVII вв. братство і школа; 1655 побіда козацьких військ над поляками. В польсько-українській війні зимою 1919 бої за опанування залізничого шляху Львів-Перемишль.

Горожанин. Слово походить від „город", замок (подібно, як німецьке Bürger від Burg), означало зразу мешканця замку, опісля мешканця міста, міщанина, члена окремого стану з властивими йому права-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ми. Тепер горожанин, це повноправний громадянин держави, зв'язаний з нею особливими правами й обов'язками. Тим, що г. має супроти своєї держави також права, різниться він від „підданого", який не має цих прав. Давніше горожанство мало далеко більше значіння, ніж тепер. У давнину „чужинець" не стояв взагалі під охороною права, наскільки не давало йому цієї охорони особливе правне відношення (пр. право гостя). Пізніше був він обмежений в царині приватного права (пр. набування землі, тощо). Сьогодні горожанство дає передовсім політичні права, як виборче право (активне і пасивне), але також виконування різних професій буває застережене тільки для горожан (пр. державні уряди, адвокатура, видавання часописів). З другого боку горожани мають супроти держави обов'язки, яких не мають чужі — передовсім обов'язок військової служби. Держава має супроти своїх горожан обов'язок опіки, коли вони находяться на чужині, який виконує через своїх закордонних заступників. Г. підлягає щодо „станових прав" (пр. право повнолітности, шлюбного походження) законам своєї держави. Одним з істотних прав горожанина є, що його держава не може „видати" його чужій державі, коли б чужа держава вимагала його видачі з причини каригідного якогось вчинку. Звичайно не можна видалити в модерній державі горожанина поза державні межі, але є виїмки (пр. СРСР). В принципі можна бути горожанином тільки одної держави, хоч може трапитися, що хтось набув горожанство якоїсь держави, не увільнившися від давнішого горожанства. Подвійне горожанство існує в союзних державах: г. держави-члена є рівночасно г. союзної держави. А втім зміст права горожанства не скрізь однаковий, а в нових часах засадничо іноді змінився (пр. признання деякими державами негорожанам політичних прав). Право горожанства набувається передовсім через уродження, далі шляхом признання „подання" (індиґенат), одруження з горожанином, іноді на основі простої заяви. Тратиться його через „звільнення" з горожанства, іноді через прийняття чужого горожанства, та одруження з чужинцем.

Горологій, годинник; церковна книга, що має молитви на означені години.

Горонович Андрій, укр. маляр (1818-68), член Рос. Академії Мистецтва.

Гороптер, (гр.) круг правильного бачення; поверхня, на якій ми обома очами бачимо кожний предмет поодиноко, а не подвійно; це діється, коли образи даного предмету падають на відповідні місця нервівки обох очей, в противному разі (пр. у надто близькому віддаленні) бачимо предмети подвійно.

Гороскоп, (гр.) — точка на екліптиці, на якій находиться Земля в хвилині народин людини. Із положення цієї точки супроти Сонця, Місяця, інших планет та зір небесного звіринця (зодіяку), астрольоґи робили висновки щодо майбутнього даної людини; ворожба, вигляди на майбутнє.

Гороскоп, амулет зі золота й з дорогими камінями, який носив Валєнштайн.

Горотворчі прояви, поземі й доземні повільні порушення й пересунення земної кори, які ведуть до утворення гір; поземі рухи творять зморшкові (фалдові), а доземні скибові, кадовбні гори.

Горох (Pisum sativum), стручкова ростина, знана на Сході від непам'ятних часів; дає дуже поживне зерно, а солома є дуже доброю пашею; удається на соняшних, вапнистих, не вогких ґрунтах; відміни: г. сійний (їстивний) і пільний (пашний); з сійних замітний цукровий г.

Горохів, пов. місто на Волині, 5.258 меш., з цього українців 40%, поляків 10%, жидів 48%. Повіт: 1 місто і 6 громад, 1746 км², 111.057 меш. з цього українців 73·3%, поляків 10·9%, жидів 9·7%, німців 4·8%, росіян 0·2%, чехів 1·1%. Важкі бої в часі світової війни.

Гороховик, гл. Акація біла.

Горс-ґардс, (анґл. horse-guards, кінна ґвардія) найстарший полк анґл. ґвардійської кінноти.

Горст, гірське гніздо, утворене через западання сумежних крил суходолу, або через видвигнення одної скиби Землі при непорушности сумежних крил. Горстом почасти є кристалічна смуга України.

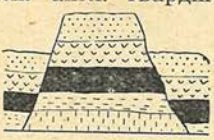

Горст.

Горський Григорій, укр. актор і дириґент, співробітник М. Кропивницького, 1928 святкував 50-літній ювілей сценічної праці. Донька його Ольга, артистка Держ. укр. театру в Харкові.

Гортанка, горлянка (larynx), розширений початок дишника (віддихового проводу) у всіх хребовців, що віддихають легенями; у людини, у мужчин, творить замітне згрубіння, тзв. Адамове яблуко. Г. утворена з грубих хрящок: щитової, перстеневої і черпакуватої, при питтю плинів або проковтуванню поживи щільно накривається м'язним нагорляником; всередині г. заховані голосові струни, що творять голосовий прилад людини й ін. хребовців.

Гортензій (A. Hortensius Hortalus), визначний рим. бесідник (114-50 до Хр.).

Гортензія (Hydrangea), рід ростин з родини ломіневатих; кущі й дерева з Китаю, Японії і Півн. Америки, з супротивними листами й гарними білими, рожевими, блакитними цвітами. Плекають для прикраси.

Горті де Надьбаня (Horthy de Nagybanya) Міклош, мад. державний діяч, *1868;

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1918 австр.-угор. адмірал, 1919 вождь угор. армії, від 1920 реґент мадярської держави.

Гортольоґія, (лат.-гр.) наука про плекання садів.

Горчанський Ян, лужицький письм. і дослідник звичаїв лужичан, †1799.

Горчинський Андрій, гал.-укр. іконописець першої половини XVIII в. Зберігся його іконостас у Журавці б. Лютовиськ.

Го-Сотерн (Haut-Sauterne), (фр.) біле фр. вино доброї якости, від назви містечка Сотерн в департаменті Жіронди.

Госпітант, (лат.) незаписаний студент, якому вільно ходити на виклади як гостеві; недійсний член, відвідувач.

Госпітувати, (лат.) відвідувати, переводити контролю.

Господар, хазяїн; від кінця XIV в. назву господаря мали князі Волощини, Молдавії, а передовсім великий князь литовський. Звідси й в.-княжі добра, уряднички, селяни й т. ін., звалися господарськими.

Господарство, загал рухомих і нерухомих річей, що находяться у володінні одної фізичної, або правної особи і служать її господарській діяльности. В поточній мові називається г-ством звичайно тільки хліборобські г. — інші „підприємствами". Розрізняємо г-ства: а) індивідуальне, або колєктивне, в залежности від того, чи його власником є одна, чи більше осіб (кооператива, акційна спілка); б) зарібкове (здобуваюче), або домашнє (споживаюче). Під першим розуміємо діяльність, що має на меті придбати засоби до життя, під другим — саме споживання придбаних дібр; в) спожившче, або ринкове; перше, це таке рільне г., яке нічого, або майже нічого не продукує на ринок, споживаючи все, що випродукує, друге дає свої продукти, або їх частину на збут; г) трудове, або капіталістичне; перше користується в засаді тільки робочою силою членів своєї родини (селянські, ремісничі г.); найманий робітник, коли й трапляється, то лиш як виїмок і переходово; друге користується з засади найманою працею й ведеться для капіталістичного зиску; трудове г. обходиться навіть без зиску, якщо лише запевнює власникові та його родині винагороду їх праці. Первісно було кожне г. самовистарчальне. Його завданням було, у власних межах заспокоїти всі потреби господарів. Це доба „ізольованого" г-ства. Згодом починається спеціялізація, зрізничкування виробництва, а зарязом доба „вимінного г-ства", коли тільки частина потреб заспокоюється з власної продукції, а частина шляхом обміну власних продуктів за чужі. Головні стадії вимінного г-ства — це стадії „природнього" обміну товару за товар і „грошового", коли міняється товар за гроші й навпаки. В цій стадії кожне г. є вже зв'язане з іншими, залежне від них і разом з ними творить вищу господарську цілість. Ця зв'язаність росте й поширюється територіяльно: зразу одно село є такою вужчою цілістю, опісля місто з дооколичними селами (це доба „обласного" господарства), далі край і держава (доба „народнього" г-ства). Звідси повстає різниця між одиничним „приватним" г-ством, що служить потребам приватного господаря, й суспільним г-ством, що служить господарським інтересам вужчого, або ширшого загалу (села, области, краю, держави). На тім тлі маємо й науку про приватне г., тзв. „приватну економію" й науку „суспільної", „політичної", або „народньої" економії. Без сумніву ми переживаємо тепер перехід від „народнього" до „світового" г-ства, коли взаїмна залежність від себе охоплює вже г. цілого світу й зв'язує їх в одну цілість.

Господарство сільське, гл. Сільське господарство.

Господарство та Право, щомісячний суспільно-господарський журнал, виходить у Харкові від 1924, спочатку по московськи (Хозяйство Украины), а від квітня 1929 по українськи.

Господарська війна, боротьба одної країни з другою господарськими засобами. Г. в. можлива також у мирному стані й ведеться заборонами вивозу товарів, накладанням великих мит, тощо. При збройній війні г. в. є дуже важним засобом для ослаблювання життєвих сил ворога. Це виявляється у конфіскаті та примусовій адміністрації ворожого майна, у забороні робити виплати громадянам ворожих держав, а головно в блькаді ворожої країни та її союзників, яка не допускає до ввозу засобів поживи та сирівців, що особливо відбивається на невоюючому населенні, головно на жінках та дітях.

Господарська ґеоґрафія, галузь антропоґеоґрафії, що вивчає розміщення господарських дібр, їх використання та перероблення, їх збут, перевіз і торг ними по всій Землі і поодиноких країнах.

Господарська Українська Академія в ЧСР, в Подєбрадах, заснована 1922 заходом Укр. Громадського Комітету в Празі при активній допомозі уряду Чехословацької Республіки (міністер Гірса), висока укр. технічна школа з 3 факультетами: 1) аґрономічно-лісовим; 2) економічно-кооперативним та 3) інженерним із відділами: а) технольоґічним та б) гідротехнічним, з чотирорічним курсом навчання. У своєму складі ГУА мала в 1929/30 акад. р. 20 професорів, 17 доцентів, 12 лєкторів, 14 асистентів, 14 професорських стипендіятів — усіх катедр було 49. До кінця 1929/30 р. ГУА випустила 454 дипльомованих інженерів різних фахів. Для потреб студентів ГУА видала до 200 назв книг, перших укр. високошкільних технічних підручників; крім цього, видає наукові праці в „Записках УГА" Бібліотека налічує 16.860 назв у 28.655 томах. Перший ректор ГУА

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

був проф. інж. Іван Шовгенів, останніми роками ректорує проф. інж. Борис Іваницький. Число студентів у часах розквіту ГУА (1926/27) доходило до 600. Всі майже українці з усіх укр. земель. При ГУА багато орґанізацій різних типів. Школу удержує уряд ЧСР; річний бюджет до 5 міліонів кч.

Господарська Часопись, двотижневий орґан т-ва „Сільський Господар". Виходив у Львові в 1910-18, 1920. Від 1921 перейменований на „Господарсько-Кооперативний Часопис".

Господарські ростини, пожиточні ростини, що їх управляють по полях і городах, а саме: 1) З б і ж ж я: пшениця, жито, ячмінь, овес, просо, кукурудза, гречка, риж, могар; 2) с т р у ч к о в і: горох, фасоля, сочевиця, біб; 3) к о р і н е в і: картопля, буряк, бруква, ріпа, топінамбур, маніок, батат, маранта, канна, смикавець, Петрові батіжки (цикорія); 4) п а ш н і: конюшина, люцерна, вика, трави.

Господарсько-кооперативний Часопис, тижневик, від 1922 орґан Ревізійного Союзу Українських Кооператив, Центрального Об'єднання Української Кооперації у Львові. Виходить від 1921, перший рік як часопис Т-ва „Сільський Господар". Головними редакторами часопису були: в 1921 інж. Юліян Павликовський, 1922-27 Антін Гаврилко, 1927-30 Зенон Пеленський.

Господарь, перший український господарський часопис, видаваний у Львові Сев. Шеховичем в 1869-72; від 1871 друкувався латинкою.

Господарь и Промышленникъ, господарський часопис, виходив у Станиславові, а опісля у Львові в 1879-86; до 1885 видавав його Аполльон Ничай.

Госса, (фр. hausse) звишка цін і курсу вартісних паперів на біржі. Г р а т и н а г о с с у, спекулювати (рахувати) на те, що деякі папери підуть у гору і тому купувати їх.

Гостець, народня назва на хронічний ревматизм, також на деякі ін. хороби, які проявляються болями в суглобах (ґіхт).

Гостиниця, готель, заїздний дім, будинок з кімнатами для приїзжих. Г. вперше появилися у зах. Європі у VIII в. на великих шляхах. До XIX в. були дуже прості. Аж у XIX та XX вв., з розвитком капіталізму, г. почали будувати вигідно й навіть розкішно. В 1906 міжнародній союз власників г. об'єднував 1800 гостиниць Европи й мав капіталу 2 міл. марок. У Німеччині 37 акційних товариств для ведення гостиниць мали капіталу 145 міл. марок.

Гостінський (Hostinský) Отакар, чес. музичний критик і естетик (1847-1910).

Гостія, (лат.) у римо-католиків оплаток, яким причащаються замість хліба.

Гоструп (Hostrup) Єнс Хрістіян, дан. письм. (1818-92,) писав поезії, водевілі й комедії.

Готгорн (Hawthorne) Натаніель, ам. повістяр (1804-64); автор сенсаційних повістей із моральною тенденцією: „Червоний лист", „Дім з сьома вежами", „Парохія, вкрита мохом".

Готей, один із сьоми яп. богів щастя, зображуваний, як груба розсміяна людина, з мішком.

Готе́ль, (фр.) гл. Гостиниця.

Готентоти, кої-коїн, первісне населення півд. Африки, мабуть мішанці бушменів з гамітами; замітні оливисто-жовтою шкірою, вистаючими вилицями, дуже крученим, волоссям, що росте купками, та вистаючими щоками, позатим подібні до муринів; у жінок замітна опасистість підстави тулуба (стеатопіґія); займаються випасом худоби, б. 300.000 душ.

Готрів Блянк де ля Нот (Blanc de la Nautte d'Hauterive) Алєсандр Моріс, фр. дипльомат (1754-1825), дорадник Наполєона I в схід.-европ. справах. 1812 зложив меморіял про утворення незалежної Укр. держави, до якої мала б увійти й Таврія під іменем „Наполєонади". Ориґінал в архіві фр. міністерства закордонних справ.

Готчкіс (Hotchkiss) Беніямін Берклі, ам. гарматній інженер (1828-85), конструктор малих скорострільних, тзв. револьверових ґарматок та скорострілу йогож імени, що вживався у фр. військах.

Гоф, місто в півн.-зах. Баварії, 42.000 меш., ткацький промисл.

Гофер Андреас, нім. народній герой, (1767-1810), проводир повстання тирольців проти французів та їх союзників баварців, котрих прогнав із краю; пійманий зрадою, розстріляний французами у Мантуї.

Андреас Гофер.

Гофмайстер, (нім.) урядовець на дворі; управитель служби, почесний придворний титул.

Гофман Ґотфрід, нім. будівничий зі Шлезька, проєктував головну церкву Почаївської Лаври, збудовану в 1771-1780.

Гофман (Hoffmann), 1) А в ґ у с т Вільгельм, нім. хемік (1818-92), проф. унів. в Льондоні й Берліні, творець промислу барвників із кам'яно-вугільного дьоґтю; 2) Ґ а й н р і х, нім. композитор (1842-1902), хорові твори й опери, замітні ніжністю музики; 3) К а з и м и р Й о с и ф, ам. піяніст поль. походження, *1876, один із найбільших сучасних піяністів-віртуозів; 4) П е т е р, австр. ґенерал, *1865, командант армійної ґрупи, в склад якої входили УСС в 1914-15; оборонець Карпат, 1918-19 начальник австр. військ на Україні.

Гофман (Hoffmann), 1) Е р н с т Т е о д о р А м а д е у с, нім. письм. (1776-1822), замітний буйною, романтичною уявою, з сатиричним хистом, змальовував залюбки несамовиті

27*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

події: „Еліксір чорта“, „Погляди кота Мурка“; також маляр-карикатурист і композитор, автор орхестр. і камерних творів, опери „Ундіна“; 2) Макс, нім. ґенерал (1869-1927). 1916 шеф ґен. штабу східньої нім. армії, 1918 представник Німеччини на берестейському мирі; залишив спомини: „Війна прогаяних можливостей“.

Е. Т. А. Гофман.

Гофмансталь Гуґо, нім. поет і драматурґ (1874-1929), найбільший сучасний австр. лірик; до його драматичних поем Ріхард Штравс створив музику: „Елєктра“, „Розенкавалір“, „Аріядна на Наксосі“ й містерія „Єдерман“.

Гофмаршал, (нім.) урядовець на дворі володаря, управляє господарством.

Гофмедик, (нім.) придворний лікар.

Гофрат, зн. надворний радник, почесний титул урядовців і діячів у Німеччині й Австрії, в Ґаличині „радник двору“.

Гох (Hooch або Hogh) Пітер, голяндський маляр (1630-77); головно сцени з домашнього життя і взагалі побутові.

Гохштаплєр, (нім.) той, що живе понад рівень своїх засобів; той, що прикидається важною особою; ошуканець.

Гохштеттер Фердінанд, нім. ґеоґраф (1829-99), обплив Землю 1857/9.

Гочемський, прізвище почаївських ґраверів на міді й дереві: 1) Йосиф у 1740-70 рр.; 2) Адам у 70-80 рр. XVIII в.

Гошів, село над Свічею б. Болехова на Підкарпатті; звісний Василіянський манастир і відпустове місце; манастирська Ясна Гора вис. 483 м. над рівнем моря; копальня нафти.

Гошкевич Віктор, археольоґ (1860-1928), фундатор і орґанізатор Херсонського державного історично-археольоґічного музею.

Гошовський Юрій, перемиський еп. 1668-75.

Гоща, містечко рівенського повіту на зах. Волині, 1.337 меш.: українців 41·3%, поляків 1%, жидів 57·7%, цукроварня.

Граб звичайний (Carpinus betulus), ростина з родини ліщинуватих; дерево з півд. Европи, до 25 м. вис. з зубчастими листами і криластими овочами; у лісах часто творить підлісок. На Україні поширений з заходу аж до Полтави. Дерево тверде, міцне, блискуче; вживається на столярські і токарські вироби, дає добре паливо.

Граб. Галузка з базьками, вдолі цвіти: пилякові (наліво), стовпикові (на право), вгорі: крилате зернятко.

Грабанус Маврус, нім. теольоґ, архієпископ майнцький (776-856), автор багатьох педаґоґічних праць та енцикльопедії „De universo libri XXII“.

Грабар, 1) Ігор, рос. мистець, син Емануїла й Ольги, *1872, автор великої праці „Исторія русского искусства“ і низки праць про рос. мистців; 2) Ольга, головна обвинувачена в москвофільськім процесі за державну зраду 1881 (А. Добрянський, Ів. Наумович, В. Площанський та ін.), дочка Адольфа Добрянського й жінка Емануїла Грабара, б. адвоката та посла до парляменту в Будапешті, що переслідуваний на Мадярщині, від 1861 перебував у Росії. Закидано їй посередництво між братом її Мирославом, урядовцем Мін. Внутрішніх Справ у Петербурзі й членом Слов. благодійного Комітету та родиною Добрянських і іншими обвинуваченими. Суд увільнив її.

Грабарик звичайний (Necrophorus vespillo), невеличкий жучок, чорний з 2-ма жовтими перепасками на покривах; живиться стервом, в яке складає свої яєчка й потім загрібує його при допомозі товаришів у землю, як запасну поживу для своїх личинок.

Грабарик і його личинка (наліво).

Грабенко Андрій, укр. письм. і етноґраф, *1857, записи пісень на Херсонщині. Псевдоніми: А. Конощенко („Українські пісні з нотами“), Лопух.

Грабина Леонід, укр. ґеодет, *1885, проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах.

Грабіж, явне забрання чужої власности, силоміць, або під погрозами.

Грабович Іляріон, гал.-укр. письменник (1856-1903), співробітничав у „Ділі“, „Зорі“, „Світі“ та інших гал.-укр. часописах. Вірші і оповідання. По смерті вийшов „Вибір поезій“.

Грабовський Павло, (псевд. Павло Граб), укр. поет (1864-1902), помер на Сибірі, як політичний засланець. Писав ліричні поезії, переважно на громадські й патріотичні теми й перекладав з чужих мов („Пролісок“, „З чужого поля“, „З півночі“, „Доля“, „Кобза“).

Павло Грабовський.

Грабянка Григорій, козацький літописець, від 1686 в козацькім війську, від 1730 гадяцький полковник, погиб у бою в Криму 1737; написав літопис „Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кровавой брани Б. Хмельницкаго“, що обіймає історію козаччини від початків до 1708.

Град, атмосферичний опад, що складається з кульочок, або й брилок льоду. Кожна кульочка має снігове ядро, окружене співосередніми верствами льоду. Падає лише вліті, звичайно вдень, а зачинається

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

бурею. Припускають, що повстання його спричинює хмара, зложена з кристаликів снігу й перехолоджених крапель води, що висить над хмарою, утвореною краплинами води, охолодженими нижче 0°. Вітер збиває кристалики снігу в зернятка (крупи), а ці, падаючи крізь долішню верству хмар, вкриваються льодом. Товариства обезпечення обчислюють, що град нищить у Галичині пересічно 1-1½% рільних плодів.

Градец Кральовий (чес. Hradec Králové, нім. Königgrätz), місто в півн. Чехії, 13.000 меш.; 1866 побили тут прусаки австрійців.

Градижськ, районове містечко в Кремінчуцькій окрузі над Дніпром, б. 10.000 меш.

Градчани, горішня частина Праги, з замком і собором.

Градчани з Карловим мостом.

Гразлина ягодиста, гущій морський (Sargassum bacciferum), морерост, що своїми довгими билами й широкими листкуватими платами нагадує велику явноцвітну ростину; плаває по морі, удержуючися на поверхні води численними „ягідками", що є плавними міхурцями, наповненими повітрям; у деяких околицях, пр. б. Канарських островів і б. Серед. Америки, творить просторі гущавини, тзв. плаваючі острови або сарґаса. Гл. Гліни.

Грак, гл. Ворон.

Граматик, автор, або знавець граматики, дослідник мови; у ст. греків та римлян — літературний критик, фільольоґ.

Граматика, (гр.) наука, що подає образ будови мови, її життя, її законів. Відповідно до своєї мети граматика може бути практична (пізнання мови для буденних потреб), або наукова, і то: історична (розвиток мовних явищ від найдавніших часів до сучасного стану — діяхроністична система розсліду), порівняльна (в порівнянні з більше, чи менше спорідненими мовами, пр. укр. граматика в порівнянні з іншими слов'янськими та індоевроп.) і описова (дескриптивна, образ сучасної мови в цілій її будові — синхроністична система розсліду мови). В структурі (будові) мови кожного народу (й поодинокої людини) велику вагу має кожний звук, сполука звуків у слова, слів у речення, при чому наголос і звука, і слова, і речення грає теж визначну ролю. Тимто й г. займається звуками (звучня), словами (словотвір, словозміна, або відміна), реченнями (складня) та наголосом — такий її поділ. Та не все було таке розуміння г. Греки розуміли під цим словом те, що ми звемо тепер літературною критикою; в середньовіччі зв'язували г. з льоґікою (тим часом мовні закони є психольоґічного характеру), а був час, що під нею розуміли тільки уміліть писати й читати (грамота).

Граматист, у старовинних греків початковий учитель, учитель грамоти.

Граматичний, що відноситься до граматики (пр. вправи), згідний із граматикою, з граматичними законами (пр. форма, речення).

Грамота, (гр.) вл. письмо, а далі всякий писаний документ; таке значіння зберегло слово грамота до XV в. Від XV в. грамотами стали звати вже лише письменні акти, звичайно правного значіння, та стали розрізняти грамоти видані державною владою, або приватними особами. Між грамотами державної влади можна би вирізнити: г. договірні (князів між собою), г. вотчинні (дарування), гр. судові і т. д. До грамот приватних слід зачислити г. духовні (заповіти), купчі (купна-продажі) і т. д. Першою відомою грамотою на Україні була грамота кн. Володимира церкві Пр. Богородиці на десятину. Грамоти до XV в. писалися лише на перґаміні; від XV в. також на папері. Сьогодні, в праві, г. має на меті, або щось доказати, або представляти собою якусь цінність. У першому разі говоримо про доказові г. (договірні грамоти, посвідки і т. д.), в другому про цінні папери. Грамоти є або громадські, або приватні; громадські виставляють уряди, або особи управнені до того. Доказова вартість г. залежить від того, чи вона правдива, чи ні. Щоб г. була правдива, мусить справді походити від того, хто її підписав; крім цього вимагається, щоби після виставлення грамоти ніхто її безправно не змінив. Г. має доказувати якийсь факт, або якусь подію. Щодо доказової сили грамот є окремі, правні приписи. Старі укр. грамоти передусім галицькі, волинські з XIV-XV в. та буковинські й молдавські з XV в. писані тодішньою майже нар. мовою, тимто мають велику вагу для історії укр. мови.

Грамоти Уставні Земські, конституційні хартії, які в. литовські князі видавали поодиноким землям та якими зберігали їх старе право та устрій. Звичайно У. З. Г. появлялися тоді, коли ломано старий удільний лад та усувано князів (XV-XVI в.). Зберігся до нашого часу не цілий десяток таких грамот, що торкаються Волині, Київщини, Підляшшя й Галичини. Вони є першорядним джерелом до історії укр. права, бо свідчать, що ст.-укр. право обов'язувало на згаданих землях ще в XVI в.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гранів, містечко над рікою Вербич, Гуманської округи, б. Гайсина, 5.000 меш.

Граняк, гл. Призма.

Грань, 1) стародавній укр. межевий знак, що витісувався на деревах у вигляді простолінійних, або хрищатих зарубок (крижів), або комбінації тих і других; 2) жар.

Грдина Ярослав, інженер, проф. теоретичної й прикладної механіки в Гірничому Інституті та ІНО в Катеринославі, *1871. Г. утворив зовсім новий відділ теоретичної механіки — механіку живих орґанізмів, та збудував нову систему уґрунтування й викладу теоретичної механіки.

Гребенева кераміка, гл. Балтійська кераміка.

Гребенів, село й літниско в Карпатах біля Сколього, 505 меш.

Гребенів.

Гребенко, орґанізатор селянського протинімецького повстання літом 1918 на Таращанщині. Розбитий німцями б. м. Ставища в червні перейшов до Совітської Росії. Його партизанські відділи дали початок більшовицькій Таращанській дивізії.

Гребеняк Володимир, укр. археольоґ (1892-1915), дослідник скитських пам'яток у Ґаличині, урядник Музею НТШ у Львові. Поляг у всесвітній війні.

Гребінець, курячий гребінь (Celosia cristata), підрівникова ростина з роду щирицюватих (амарантів), з цвітостаном зрослим на подобу курячого гребіня; є улюбленою оздобною ростиною (тзв. цельозія).

Гребінець морський (Pecten), листкозябрий м'якун, такий, як наша річна скойка; замітний промінисто поморщеними шкаралупами, з яких одна плоска, а друга сильно випукласта; г. їдять, а його гарні пукласті шкаралупки вживають як мисочки, попільнички, тощо. В середніх віках був ознакою прочан.

Євген Гребінка.

Гребінка Євген, укр. письм. (1812-48), був урядником у Петербурзі, 1841 видав збірник „Ластівка"; написав знамениті „Приказки", перлини нашої байкової літератури, дав кілька гарних ліричних віршів і переклав Пушкінову „Полтаву". Г. писав також по російськи, прозою й віршем, описуючи, або оспівуючи життя України й побут укр. народу та його минувшину (роман: „Чайковський", опов. „Золотаренко" та ін). Був одним із тих, що занялися долею Шевченка й викупом поета з кріпацтва.

Гребінка, містечко й залізничий вузол на лінії Київ-Полтава у Прилуцькій окр.; 1.100 меш.; укр. 84·4%, рос. 10·1%. Г. замітна з частих боїв військ УНР з більшовиками 1918-19, зокрема з побідного кривавого бою Ударної Групи СС з повстанчим збільшовиченим відділом Хименка в січні 1919.

Гребінь, прилад до чесання волосся; появляється вперше у молодшій кам'яній добі, спочатку кістяний, далі дерев'яний, в бронз. добі бронзовий, від залізної доби вже з різного матеріялу. До доби мандрівок народів є він все однобічний, від княжої доби двобічний.

Гребені; різні типи г. зі Середньої Европи від неоліту до перших віків по Хр.

Гребля, гать, перегорода в кориті ріки, або потока. Служить до управильнення відпливу води під час повені, або для нагромадження води для технічних цілей: наводнювання, погону машин, тощо. Найбільша новітня гребля є на Нілі б. Ассуану.

Грек Максим, атонський монах (1480-1556), ученик грецьких та італійських шкіл, людина великого знання; покликаний до Москви для справлювання й редаґування книг, попав у підзор неправовірности й нельояльности й 30 літ просидів у в'язниці. Полемізував з латинянами, лютеранами, жидами, поборював невірство, фарисейство, перекупство, домагався прилюдних шкіл і просвіти. Мав багато приклонників (м. ін. Курбський) і підготовив ґрунт під гуманізм на Сході.

Греки на Україні. Грецька кольонізація на півн. побережжі Чорного моря почалася в VIII-VI вв. до Хр., головно з малоазійського Мілєту. Головні гр. міста були: Тіра при устю Дністра (Акерман), Ольбія при устю Богу, Херсонес (Корсунь) і Теодосія на Криму, Пантікапей і Фанаґорія над Керченським проливом, Танаїс при устю Дону. Від IV в. міста над Озівським морем творили Боспорське царство з столицею в Пантікапеї; в I в. до Хр. Мітридат, цар Понту, об'єднав їх із своєю державою, опісля вони дісталися під вплив Риму й Візантії.

Важніші грецькі кольонії на побережжі Чорного моря.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Перші київські князі старалися опанувати ці кольонії. Володимир В. 989 зайняв Херсонес, але віддав його назад Візантії. Пізніше в чорноморських містах добули перевагу італійці. — В XVI-XVII в. купці греки в значнім числі осіли в укр. містах, як у Львові, Кам'янці на Поділлі, Ніжині й ін. і брали участь у братствах; під їх впливом уведено до укр. шкіл грецьку мову. Греки були також на укр. державній службі за Б. Хмельницького (Астаматій, Данило Олівеберґ). Нині живуть головно на півдні в Маріюпільській, Сталінській і Одеській окрузі; є їх 104.666 люда, або 0·3% всього населення України.

Греков Михайло, рос. і укр. ґенерал, після повалення Скоропадського воєнний міністер Директорії УНР. Вів переговори з фр. командуванням в Одесі в справі визнання України Антантою. Літом 1919 начальний вождь УГА. В червні перевів удачну офензиву проти поляків.

Грекович Антін, намісник митр. Потія в Києві 1609-18, вів пропаґанду за унією, утоплений козаками в Дніпрі.

Греко-католицька Богословська Академія у Львові, основана 1928, щоб плекати богословську науку з увагою на літурґічні й інші особливості Сходу, історію унії й доґматичні різниці нез'єднених та підготовляти в тім напрямі гр.-кат. кандидатів духовного стану. Професорська колеґія з 12 звичайних і 6 надзвичайних професорів і доцентів на чолі з ректором, іменованим зпоміж звичайних професорів митрополитом на протяг 3 літ. Студії тривають 5 літ. Виклади відбуваються в українській і латинській мові.

Греко-католицька Духовна Семінарія, вище духовна школа для виховання й освіти гр.-кат. духовенства з програмою богословського відділу університету: 1) у Львові, основана 1783 як Ґенеральна Семінарія для всіх українців гр.-кат. обряду в колишній Австрії, відограла в життю народу дуже важну ролю. Звідси виходили не тільки духовні робітники на церковному полі, але провідники народу і відродителі укр. письменства: Шашкевич, Устіянович, Головацький, Качала, Озаркевич, Танячкевич та ін. Перед світовою війною ходили питомці на виклади на львівський університет. По війні, львівська Д. С. стала передовсім архієпархіяльною, але що єпископи присилають кандидатів з інших епархій, лишилася донині осередком виховання укр. греко-католицького духовенства і найбільшою семінарією на католицькім Сході: в 1930 було 200 питомців. Виховання спочиває в руках ректорату (ректор, 2 віцеректори, духовник і префекти). Богословську науку викладали професори, зорґанізовані в тзв. богословський факультет, зреорґанізований в 1928 в Богословську Академію. В Духовній Семінарії існує товариство питомців „Читальня ім. Маркіяна Шашкевича", що видає зразкові реферати, альманахи, тощо. В 1904/7 видавало свій журнал „Католицький Схід". Гр.-кат. Духовна Семінарія має велику бібліотеку й архів від 1763. Майно: у Львові головий будинок Духовної Семінарії збудований в 1888, з молитовницею, розмальованою П. Холодним 1929; два старі будинки зперед 1783, церква св. Духа; в Якторові 189 гектарів ріллі. 2) у Перемишлі, заснована 1912. 3) в Станиславові (Духовна Семінарія і Ліцей ім. св. Йоана Золотоустого), заснована 1907. В кожній з обох останніх питомців б. 80. 4) в Ужгороді.

Греко-католицька Мала Семінарія ім. св. Йосафата, у Львові, основана 1919 на зразок малих кат. семінарій (seminario piccolo), для виховування молодіжі вже в часі ґімназійних студій в рел. дусі, щоб так приготовити їх до духовного стану. В 1930 питомців було 253; на чолі ректор і префект.

Греко-католицька церква, часть укр. церкви, що прийняла унію, себто з'єдналася з римсько-католицькою церквою, звідти називано її уніятською. Початком її треба вважати рік 1596, коли на Соборі в Бересті укр. єпископи, з виїмком двох, прийняли унію (гл. Берестейський собор). Тоді були тяжкі часи для укр. церкви, зокрема тяжкі для уніятської, проти котрої виступали не тільки православні, але й латинники, що поборювали та понижували її. Жертвою православно- уніятської боротьби впав архієпископ полоцько-вітебський, св. Йосафат Кунцевич (1623). Головними подвижниками унії були крім Йосафата митрополити Іпатій Потій 1599-1613 та Веньямин Рутський 1613-36. Особливо сильно потерпіла уніятська церква в часі Хмельниччини. Вкінці добив справу унії на лівобережній Україні андрусівський договір 1667. На укр. землях, що лишилися при Польщі, після козацьких воєн гр. кат. церква стала розвиватися свобідніше і вкінці взяла тут перевагу. В 1720 скликали уніятські єпископи синод до Замостя, якого ухвали значно причинилися до скріплення гр. кат. церкви. Після розборів Польщі (1772 і 1793) приділено цілу Західню Україну, крім Східньої Галичини до Росії. Рос. уряд безоглядно виступив проти унії. В 1796 Катерина II скасувала всі уніятські єпископства, крім одного в Полоцьку. Так само скасовано всі манастирі, а їх посілості забрано. Вкінці в 1839 і 1875 цілком зліквідовано унію в Росії. Східня Галичина дісталася (1772) під Австрію. Галицька церква складалася з двох дієцезій, львівської і перемиської. Австр. уряд, стараючися піднести укр. нарід і церкву з упадку, перевів цілий ряд реформ. Передусім зрівняно гр. кат. обряд з латинським, основано 1774 у Відні духовну семінарію для українців (Barbareum), а в 1783 ґенеральну семінарію у Львові. В 1808 відновлено галицьку митрополію. Першим митрополитом був Антін Ан-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гелович, а його наступниками: Михайло Левицький, Григорій Яхимович, Спірідіон Литвинович, Йосиф і Сильвестер Сембратовичі та Юліян Куїловський. В 1900 став галицьким митрополитом Андрій Шептицький. 1885 відкрито в Станиславові третє гр. кат. єпископство. В 1891 відбувся провінціяльний синод у Львові. До греко-католицької церкви належать іще українці на Закарпатті (два єпископства: одно в Ужгороді, друге в Пряшеві) і в Америці (три єпископства — два в ЗДА, одно в Канаді). Укр. уніяти є ще також на Буковині, в Югославії, Бразилії й Арґентині. Крім українців є греко-католики також і м. ін. народами в Греції, Азії, Африці й ін. Разом гр.-кат. церква має 7,383.3000 вірних, 6 патріярхів, 4 апост. вікаріїв, 83 дієцезії, 35 архієпископів, 47 єпископів, 3.417 монахів, 6.305 парохій, 7.014 церков, 24 духовні семінарі, 1.997 шкіл, 4.774 учителів, 189.161 учеників, 490 установ кат. акції і 5.133 братств.

Гремуча ртуть, фульмінатова р., ртутна сіль гримучої кислини, $(CNO)_2Hg$. Повстає через розпущення ртути в азотановій кислині та додання алькоголю. Вибухова, кристалічна. Служить до виробу набоїв, уживаних до спричинення вибуху стрільної бавовни, динаміту, тощо.

Гремуча кислина, фульмінатова к. карбільоксим (CNOH), сильна кислина, трійлива, легко розпадається, запаху ціяноводню.

Гремуче срібло, фульмінатове с., виробрюється подібно як гремуча ртуть; є ще більше вибухова; служить до виробу тзв. гремучого гороху, гремучих кульок, тощо.

Гремучий ґаз, сумішка двох об'ємів водню та одного об'єму кисню; при запаленні вибухає. Уживається в пальниках з гремучим ґ., що дають високу температуру. Пальник із гремучим ґ. складається з двох рур, що входять одна в другу (Рис.). Зовнішньою рурою йде водень, внутрішньою пускають кисень після запалення водню. Горіння відбувається спокійно, без вибуху, але дає температуру до 2000°. Цього пальника вживають до топлення плятини, глини, кварцу, до „автоґенного" споювання заліза, до краяння грубих залізних плит (гострим полум'ям) та до витворення яскравого, білого світла Дрюмонда через вложення вапняного вальця у полумінь пальника.

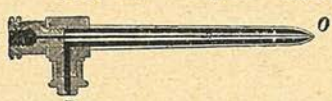

Прилад до витворення гремучого газу. К — отвір, куди йде кисень, В — отвір, куди йде водень, О — пальник.

Гремучий хльорний ґаз, сумішка рівних об'ємів хльору і водню. Вибухає через запалення, або під впливом соняшного та маґнезієвого світла, причім хльор лучиться з воднем у хльороводень.

Грецизм, вислів або зворот запозичений з грецької мови.

Греція, по грецьки тепер „Геллінікі Демократія", обіймає півд. частину Балканського півострова (з півд. Македонією і зах. Тракією), та 600 островів (на заході Йонські, а на сході Крета, Півн. Споради та Кікляди аж по Малоазійське побережжя); разом 127.320 км² і 6,200.000 меш. Г. своїм архіпеляґом це частина Европи найдалі на півд. висунена та найбільше зближена до Азії. Вже сама півострівна частина Гр. через своє багате розчленування морськими заливами, а ще більше островна, має відмінний характер від решти Балкану. Гори Г., тзв. Іллірійсько-грецькі, є продовженням зах. балканських гір (в Г. на

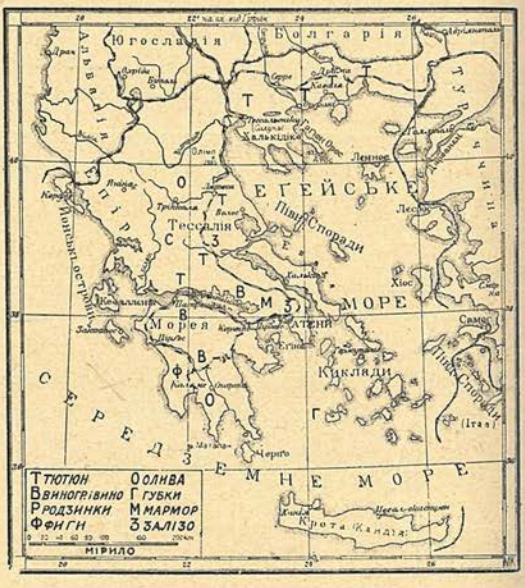

Сучасна Греція.

півн. Пінд із Олімпом 2.985 м., на сході Парнас або Ліякура 2.460 м., на півдні Тайґет або Пентедактільон 2.410 м. і мають теж красовий характер (вапняк). Г. має пів-рівникове підсоння ($^1/_2$ року понад + 20°, сніг лише вряди-годи) і вічнозелену пів-рівникову рістню (переважно хащі), ясне небо. Лише на сході Г. є низини, позатим вона гориста та неврожайна і тому ріллі всього 15%, зате 37% луки та 35% невжитків і 13% лісу. Поширений випас худоби, головно овець і кіз (5.6 міл.), а сільське господарство наскрізь пів-рівникове, овочеве. Збіжжя займають менше площі, ніж управа коринтських ягід (120 міл. кґ. річно), оливного дерева, оливи, тютюну і вина. Крім цього вивозить ще Г. олово. Через недостачу вугілля й водної сили (бо ріки короткі й літом висихають) промислу розвинути не можна. Загалом торговля і мореплавство це головні зайняття в Г., вона має розмірно велику тор-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

говельну фльоту: 1,190 тисяч т. (11 місце в світі) і 9,984.000 т. морського обороту, але найважніше значіння Г. як посередниці Европи в торговлі з Лєвантом. Зате залізниць у Г. мало (3.200 км.). Заселюють Г. гол. греки (5·8 міл., в чому б. 1 міл. македонців), а також альбанці (200.000) і дещо болгарів, сербів, турків, румунів і циганів. Пересічна густота населення 47 на км², але на півн. зах. ледви 20, зате схід. острови до 100.

Грецька історія. Греки народ індоевроп. походження, прийшли до Греції з півночі б. 2.000 до Хр., займалися скотарством і хліборобством, устрій мали монархічний; первісна культура відома з переказів (Троянська війна) і розкопок (Мікени, Іліон). Б. 1.100 до Хр. тзв. мандрівка дорів, прихід

нових племен з півночі; кольонізація островів та побережжя М. Азії, опісля побережжя Чорного моря, півд. Італії й Сицилії; аристократичний устрій. Спарта (дори) — реформи Лікурґа, підбій Месенії, геґемонія на Пельопонесі. Атени (йони) під управою архонтів і ареопаґу; 621 закони Дракона; 594 реформа Сольона — поділ на маєткові кляси, народня рада; 560-527 тиранія Пізистрата. 527 демократичні реформи Клістена. Перські війни: 490 побіда Мільтіяда під Маратоном, 480 смерть Лєоніда в Термопілях, морська побіда Темістокля під Салямінoю; 479 побіда під Плятеями; бої на побережжях М. Азії, морський союз і геґемонія Атен на морі; культурний розцвіт, Перикль, Пельопонеська війна 431-404 між Атенами й Спартою, 429 смерть Перикля, 421 мир Нікея, 415-13 сицилійська виправа, 405 побіда спартан під Айґоспотамой, 404 занепад Атен — зруйнування атенських мурів, розв'язання Морського союзу, 30 тиранів. Геґемонія Спарти, боротьба з персами, 387 в мирі Анталкіда передано М. Азію персам. Геґемонія Теб, побіда Епамінонда над спартанами під Лєвктрою 371 й Мантінеєю 362. Боротьба між грецькими державами; після бою під Херонеєю 338 Греція переходить під владу Филипа македонського. Олександер Великий (336-323) на чолі грецького світу займає перську державу; гелєнізм; поділ держави Олександра, боротьба діядохів. По побіді римлян над Филипом V македонським під Кіноскефаляй 197 Греція перейшла під владу Риму; 146 зруйнування Коринту. По занепаді Риму Гр. належала до візантійської держави. Від VI в. прихід слов'ян. По здобуттю Константинополя 1453 під владою турків, з церковною автономією. З поч. XIX в. гетерії ширять національне освідомлення. 1821 повстання греків, 1827 під Наваріном анґл.-фр.-рос. фльота розбила турецьку, 3 II 1830 у льондонському мирі Грецію проголошено незалежною державою. Президент Каподістрія замордований, 1831-1862 король Отто баварський, 1843 надав конституцію; по його детронізації король Юрій данський 1862-1913. 1864 Греція добула йонські острови від Анґлії. В рос.-тур. війні 1877-78 невтральна, одержала Тесалію й частину Епіру. 1897 повстання проти турків на Криті, тур.-гр. війна. В балканській війні 1912-13 добула частину Епіру й півд. Македонію з Сальоніками. 1913 - 1917 король Константин, невтральний у світовій війні, зрікся престолу на домагання Антанти. Олександер 1917-20, під впливом міністра Венізельоса виповів війну центральним державам; мир у Севрі, здобутки в М. Азії (Смирна), 1920-22 Константин вдруге королем; 1921-23 невдачна війна з Туреччиною в М. Азії, в льозанському мирі втрачено східню Тракію й побережжя М. Азії. Від 1924 Греція республікою.

Грецька література, змістом, формою, глибиною й ориґінальністю перевищує всі інші літератури старовини. Аж до кінця клясичної доби всі гр. твори були писані й призначені для усного виголошування. Гр. літературу розпочинає архаїчна (доклясична доба до 480 до Хр.) епічна поезія: „Іліяда“ й „Одисея“, епоси, що їх зв'язують звичайно з ім'ям Гомера (900-800), твори, що їм рівних не має жаден інший народ; Гесіод (космоґенетична й дидактична поезія) й далі: поети-фільософи (550-450: Ксенофан, Парменід, Емпедокль), елеґійна поезія (700-500: Сольон, Теоґніс та інші), ямбічна сатирична поезія (Архільох 650, Гіпонакт 520 та ін.). Суб'єктивна лірика-спів процвітає на острові Лєсбосі (Алькай, поетка Сапфо 600), в Йонії (Анакреон 520), в Беотії (Корінна 500); хоровий спів розвинувся на Пельопонесі і в Сицилії. Поетів Бакхіліда (б. 450) й головно його ровесника, Піндара з Теб (522-446) треба вже зарахувати до клясичної доби. В останньому столітті архаїчної доби появляються й перші прозаїчні твори в йонському діялекті (тзв. льоґоґрафи, фільософічні твори, пр. Геракліт; збірка казок,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

приписувана лєґендарній особі „фриґійського раба“ Айсопа (Езопа); Пітаґор, що про його життя та праці нічого певного не знаємо). У класичній добі г. л. (480-320) центром літ. життя стають Атени. В тому часі повстають невмірущі твори, вершок мистецької досконалости: траґедія — Айсхіль, Софокль, Еврипід; комедія — Аристофан; історія — Геродот (писав йонським діялєктом), Тукідід, Ксенофонт, Теопомп і Ефор (світова історія); фільософія — Платон, Аристотель; промови: Ісократ, Демостен, Айсхін, Лісій; медицина: Ґіппократ із Коса (йонійським діялєктом). В александрійській або гелєністичний добі (323-30) центром літ. життя стає Александрія. В красному письменстві замітний упадок ориґінальної творчости, але зате форма викінчена; дрібніші роди поезії: елєґія, епіліон (малий епос — Каллімах 260 до Хр.), хуторна поезія, ідилія (Теокрит), міми (реалістичні сцени з буденного життя — Ґеронд, 250 р.), дидактичний епос (астрономія — Арат, 275 р.), епос у старому стилі (Арґонавтика, Аполлоній Родоський), епіґрами й інші. З прозаїчної літератури цвіте: історія (Тімай, що ввів числення олімпіядами, і головно Полібій, б. 205-120, що написав історію Риму); наукові хронольоґічні досліди (Ератостен 275-195 і Аполльодор); фільольоґія і ґраматика (Зенодот, Аристофан із Візантії та Аристарх, що були бібліотекарями в Александрії, Крат із Малльоса, голова перґамської школи, і Діонісій Тракс); математика й ґеометрія (Евклід і Аполлоній із Перґи); механіка (Архімед і Ґерон); астрономія (Ґіппарх із Нікеї); медицина (Ґерофіл і Ерасистрат). Тоді ж основано школи фільософів — стоїків (Зенон і головно Хрисипп, б. 280-207), при чому школа Платона, тзв. Академія, й Аристотеля (періпатетики) існували ще далі. Взагалі гр. наука в тих часах доходить до зеніту, й деякі вчені вважають III і II в. до Хр. за вершок гр. культури. За рим. доби (30 до Хр. — 529 по Хр.) видно тенденції гелєністичних часів. Ориґінальність і творча сила щораз більше падає, гр. ґеній уже вичерпаний. А проте пишуть багато, головно прозою, центр — Рим, пізніш Атени: історія, головно Риму — Діодор, Діонісій із Ґалікарнасу, Плютарх, Аппіян, Діон Кассій, Ґеродіян, Зосим, Йосиф (історія жидів), Арріян (Олександер В.); ґеоґрафія—Страбон, Птолємей (також астроном) і періеґет (гр. „Бедекер“) Павсаній; ґеометрія й математика — Паппос і Діофант; медицина — Діоскурид, Соран і Ґалєн; фільольоґія й ґраматика (компілятори) — Діодім, Аполлоній Діоскол та його син Ґеродіян, метрик — Ґефайстіон, лєксикоґраф — Гесіх; збірки на різні теми з багатьома цитатами зі старих авторів — Атенай і Стобай; практична фільософія (софісти) — Діон, Хризостом, Айлій Аристид, Люкіян (із сатиричним забарвленням), цісар Юліян ітд. На полі фільософії ориґінальні твори тзв. неоплятоніків — Пльотина (205-270), Порфірія, Ямбліха й Прокля. В рим. добі повстав також еротичний роман (Льонґ та ін.). Не занедбують і поезії; цвіте епос (Квінт зі Смирни, Нонн (І вік у Єгипті — за нього гексаметр формою доходить до вершка досконалости), дидактична поезія (Аппіян б. 180 по Хр., Бабрій II в., переві ршував Езопові казки ямбом); збірки епіґрам належать теж до тої доби. Ст.-гр. література кінчається замкненням атенської фільософічної школи цісарем Юстиніяном 529 по Хр.

Грецька мітольоґія, це історія реліґії у греків. Первісно було це почитання сил природи та культ предків. Від 2-го тисячоліття до Хр. починається разом із мандрівками племен розмежування поодиноких культів та їх кристалізація в окремі божества. Епос Гомера, Гесіода тзв., гомерові гимни, це вираз цього поділу й відмежування. Так повстає система 12 божеств: Зевес, Ґера, Посейдон, Деметра, Аполльон, Артеміда, Ґефайст, Арес, Афродита, Гермес, Гестія, Атена. Попри цих „олімпійських“ богів існують давні природні культи, а згодом, коли боги стають більше світськими символами влади й держави, реліґійні потреби простолюддя покликують до життя „містерії“ (як пр. у Елєвзісі), тоб-то обряди, які зближували учасників до божества. Та рівнобіжно з цим (від V в. до Хр.) софісти, Платон і Еврипід дошукувалися в мітах етичних мотивів, а ретори освітлюють їх з історичного боку, а через це відбирають їм надприродні риси реліґійности (Ефор, Евгемер та ін.). Тимто й у добі гелєнізму появляються зразу орієнтальні культи Ізиди, Кибелі, Серапіса, Атгіса, Мітри, деколи з монотеїстичною закраскою.

Грецька мова належить разом із лат., кельт. та ґерм. мовою до тзв. кентум-ґрупи індо-европ. мов. Ґ. м. ізольована й не має якогось ближчого споріднення з іншими індо-европ. мовами. В XIX в. говорили про греко-лат. ґрупу, але виявилося — без підстави. Ґ. м. визначається тим, що не знає шипучих приголосних, дуже милозвучна й незвичайно словотворча. Уже на заранні історії ґ. м. виступає в різних діялєктах; найважніші: 1) дорійські, північно-західні; 2) беотійський, тесальський, еольський (лєсбійський), аркадійсько-кипрійський та 3) аттицько-йонський. Звичайний поділ на 3 ґрупи не зовсім точний. Ця різноманітність говорів пояснюється гірським характером краю й тим, що греки заманрували до своєї пізнішої території не разом, але протягом кількох століть кількома загонами, останні — дорійці вже на початку гр. історії (первісне населення Греції говорило не індоевроп. мовою, а мовами спорідненими з малоазійськими). Згодом, головно, коли ґ. м. стала світовою мовою на цілім сході (від III в. до Хр.), заника-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ють ці діялєкти й витворюється на підкладі аттицького діялєкту, з домішками інших, спільна мова, т. зв. к о й н é, з якої в дальшім розвитку витворилася новогр. мова. Новогр. діялєкти не мають жадного зв'язку зі старими. Тільки в одному гірському закутку старої Ляконії зберігся цаконський діялєкт, наслідник старого ляконського. Треба завважити, що літературні гр. діялєкти ніколи не були чисті, а все мішані. Їх уживання залежить від роду поезії.

Грецька музика. Початки гр. музики сягають 1000 літ до Хр. Перші поети епічні (аойди, рапсоди) були співаками при струнних інструментах (формінґс, кітара), лірики головно при кітарі. Також гр. драма була радше оперою з рецитованими в ямбах діяльоґами та співами і танками хору в супроводі сопілки (діавльос). Гр музика остала все одноґолосною й була спершу вокальною й вокально-інструментальною (в супроводі кітари — кітародія і авльоса-авльодія), щойно пізніше витворилося також чисто інструментальне мистецтво на тих інструментах (кітаристи й авлєти, що виступали на іграх). Гр. муз. теорія основувалася на діятонічній скалі (від G через дві октави вгору) з тетрахордовою системою, яка стала (з деякими змінами назв) також основою муз. теорії середньовіччя. Греки розрізняли різні роди діятонічних октавних скаль, з яких головні були: дорійська (білі клявіші e-e'), фриґійська (d-d'), лідійська (c-c') і міксолідійська (h-h'). Знали вони теж хроматику і тзв. енгармоніку (ділення півтону), як також транспонування скаль. Нотне письмо греків послугувалося азбукою в різнім положенні букв.

Грецькі музичні інструменти: 1 і 2 ліра, 3 і 4 форміґс або кітара, 5 сирінкс, 6 і 7 авльос.

Грецька фільософія. Всі ідеї, які може прокинути образ світу в мізку людини, що хоче його вперше зрозуміти, найдемо вже у перших грецьких фільософів, що поклали основи першого фільософічного думання в европ. значінні. Гр. фільософічна думка появилася приблизно в 550 до Хр. у йонських кольоніях М. Азії; вона зв'язана з трьома й о н с ь к и м и мудрцями з Мілєту, що виводять світ із одної прапричини, з якої все розвивається і до якої все повертається: Талєс (б. 640-550 до Хр.) виводить його з первню води, Анаксимандер (б. 610-545) із „необмеженого", себто нез'ясованого елєменту, а Анаксимен з повітря, що перемінюється в землю або вогонь. Найбільшим поміж йонцями був Геракліт, що вважав основою світу вогонь. Анаксаґор приймає безліч різних малих первісних елєментів, які перемішує безладно „розум" світу. Емпедокль пояснює вічну дійсність із сполук і протилежностей 4-ох головних елєментів: огню, повітря, води та землі, що притягаються та відпихають себе згідно з принципом „любови" та „ненависти". Другий фільософічний напрямок вийшов із долішньої Італії від Пітаґора, що вірив у таємне значіння чисел і мандрівку душ і пробував поєднати фільософію з реліґією; його вражала роля „пропорцій" у всіх явищах; п і т а ґ о р е й ц і дали перші основи наукової математики та астрономії. Ш к о л а е л є а т і в (550) протиставляє пливкому образові Гераклітового світу постійне буття. Її основником є Ксенофан, що з'ясовує свій світогляд фразою: „Все є Одним, а цим Одним є Бог". Парменід, найчільніший її представник, уявляв собі дійсність вічною, нестворе-ною і безсмертною; Зенон створив арґументи на оборону елєатського монізму, які доказували оману наших змислів і які ще й досі актуальні. Протилежністю елєатського світогляду були а т о м і с т и, між якими Левкіп перший приймав існування реального порожнього простору, а Демокрит, представник цієї школи, названий „батьком фізики". Демокрит приймав як єдину остаточну дійсність атоми та простір і все пробував роз'яснити матерією та рухом. Потреба популярного поширення фільософічних ідей створила тзв. с о ф і с т і в, мудрців, що почувалися в силі передавати ясно й просто всяке знання. Вони заслужилися чимало для з'ясування понять і дали першу спонуку до фільольоґії, та згодом стали символом поверховних полємістів. Найславнішими між ними є Протаґор, Ґорґій, Гіппій і Продик. Виїмком між ними був Сократ, що став їх ворогом, бо вірив у можливість знання, якщо його шукати на добрім шляху. Він був одним із найсамостійніших умів світу і мав своєю методою думання величезний вплив на Ксенофонта, Платона та Аристотеля. Його девізою було: „Пізнай себе самого". Тому, що Сократ не полишив ніяких творів, різні його учні викладали всіляко його погляди: інакше Аристип із киренейцями, інакше Антистен з циніками, ще інакше Евклід з меґарійцями. Найславніший із його учнів Платон (427-360 до Хр.) є одним із найбільших ґеніїв світу. Він хотів поєднати світогляд Геракліта з пітаґорейцями та Сократом. Признавав, що всі явища невпинно минають і що в цьому „вічнопливкому струмі" не можна вхопити загальної правди. А все ж за Сократом вірив у можливість реального знання; предметом цього знання є не мінливий світ змислових явищ, а понадзмисловий, де є незмінні вічні „форми", звані „ідеями". Світ предметів є ступнем нижчого роду, відбиткою „ідей", а ці „ідеї" справжні уявлення, моделі всіх річей. Усі речі мають різну мету, а всі вони підпорядковані вищій, остаточній меті, „Богові", що є метою і кін-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

цем усього світу. Його учнем, продовжником і головним противником був Аристотель (384-322 до Хр.), що заступив символи, зроджені уявою Платона, точними поняттями і почав розмежовувати різні ділянки знання. Він пробував роз'яснити світ при помочі безпосереднього досвіду і поділив його на „матерію" й „форму"; він твердив, що форма нероздільно зв'язана з матерією, ідеал з матеріялом і загальні ідеї з одиничними; їх можна розрізняти, але не відокремлювати. Аристотель був першим біольоґом і займався явищами розвитку, переходами їх від уявленого почину до дійсної форми, — у протилежності до Платона, для якого світ був викінченою незмінною будівлею. Поняття „форми" й „матерії" були в Аристотеля різні, залежні від роду явищ, пр. „форма" статуї значила в нього „вигляд", а мармур „матерія" — матеріял, „форма" людської вдачі значила „орґанізацію" нахилів і спонук, що були мертвою „матерією", заки не виявилися, тощо. Аристотель будував щаблі розвитку різних створінь від найбільше первісної „матерії" аж до найчистішої, найбагатшої „форми". Він був психольоґом, льоґіком, біольоґом, моралістом, політиком, основником літ. критики — і в кожній із цих ділянок залишив першорядні твори. Вони складаються з діяльоґів на зразок Платона, з доби його молодости, науково-популярних розвідок і трактатів. Трактати діляться на 8 ґруп, з яких кожна має цілу низку творів: Орґанон або Льоґіка, Реторика, Поетика, Мораль і Політика, Фізика, Природничі науки, Психольоґія і Метафізика; він створив щось у роді енцикльопедії людського знання, якою годувався людський ум майже 2000 літ. По його смерті гр. ф. квітла ще кілька століть, але після втрати незалежности (338 до Хр.) греки почали шукати в фільософії більше розв'язки практично-моральних питань, розваги. Потворилися школи життєвої мудрости: епікурейці, стоїки, скептики. Епікур глядить на знання, як на засіб позбутися пересудів і страху життя, а фільософія вчить нас насолоди в спокою і зрівноваженої безжурности. Стоїки зі своїм учителем Зеноном навчали, що треба пізнати закони природи, щоб їм свідомо підпорядкуватися; ці закони, згідно з розумом і чеснотою, є єдиною запорукою щастя. Найважнішим обов'язком людини — сповнити свій моральний обов'язок, себто боротися з пристрастями, що є недугою душі, безглуздими елєментами людської природи. Найславнішими поруч Зенона є Клєант (автор могутнього пантеїстичного гимну до Юпітера) і Хрисипп. Скептики з Пірроном заявляли, що розум повинен бути наскрізь невтральним супроти явищ і стримуватися від осудів, тому, що пізнати світ не можна, а надто швидкі висновки є джерелом розчарувань. Карнеад атакував стоїків за їх віру в космічний розум. Епікурейська фільософія видала згодом у Римі славного Люкреція (95 до Хр.), якого поема „Про природу річей" є клясичним викладом атомізму, що його боронили епікурейці, та імператора Марка Аврелія (121-180), що є одночасно стоїком. Неоплятоніки хотіли поєднати жидівську реліґію з гр. фільософією. Першим із них був жид Фільон з Александрії (25 до Хр. до 50 по Хр.), а найславнішим Пльотин (204-270 по Хр.), до цієї ж школи належить римський імператор Юліян Відступник (панував 361-3).

Грецька церква, грецько-орієнтальна, православна, східня церква, це християнська церква, що визнає сім перших вселенських соборів і відкидає першенство папи. Грецька і латинська церква відділилися від себе в 1054 за папи Льва IX. Царгородським патріярхом був тоді Михайло Керулярій. Грецьку церкву творять різні національні церкви: властива грецька, українська, російська, румунська, сербська, болгарська та ін.

Грецьке мистецтво стало основою рим. й цілого европ. мистецтва. Коріння його сягають до мистецтва еґейського, але властиве г. м. починається ледви в VIII в. до Хр. В ранній добі гр. артистична творчість була тісно зв'язана з реліґією і особа мистця не відоґравала ніякої ролі. Пізніше під впливом фільософії, поезії й суспільних змін запанував мистецький індивідуалізм. До особливого значіння доводить Греція культ тіла (Олімпійські ігрища), що дає довершеність і гармонію форм, особливо у різьбі. Гр. будівлі, передовсім святині, у порівнянні зі Сходом, малі й скромні, але багаті своєю продуманістю, льоґічністю і гармонією форм, конструктивно доцільні. Повстання гр. святині виводять від еґейського меґарону. Малі святині („на антах", простиль, амфіпростиль) мали бічні причілки з кольонами, тзв. портик. Більші святині оточували кольонами в один і два ряди (периптери, диптери, псевдоптери). Середня частина будови часто ділилася на три нави (кораблі), з яких середня з приміщенням для різьби бога, вища від двох бокових. Будівлю розмальовували яскравими барвами. Зі світських будівель відомі театри з відкритими півокруглими амфітеатрами для сидження (Атени, Сиракузи), одеони, малі музичні театри, спортові будови (палєстри, ґімназії, стадіони, гіпподроми) й громадські будівлі: булєвтерії (ратуші), пританеї (місце засідань уряду), лєсхе (промовниця) та ін. Дуже розвинене будівництво намогильників у вигляді ваз, кольон, обелісків, пірамід. З окремих частин гр. будівель особливого значіння набирає кольона разом із своїм підмуруванням і белькуванням. Кольони були відомі на сході, але ніде проблєма конструкції, доцільности й краси не була так просто і льоґічно розв'язана, як

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

у греків (гл. Кольона). Розрізняють три головні стилі грецької архітектури (і кольон): дорійський, йонський та коринтський, одначе ці стилі не були цілком усталені і непорушні у свому розвитку — нема двох гр. будов, де би повторявся один канон і незмінна пропорція. Дорійський тип найпростіший, монументально суворий пов'язаністю своїх частин. Тіло кольони покантоване канелюрами. Капітель складається з подушки (ПД) і плінтусу (П). Фриз має триґліфи (Т) і метопи (М). Цей склад бельвування повстав від дерев'яної конструкції первісних гр. святинь. Йонський стиль тендітний, легкий, елеґантний, з дрібнішим розчленуванням окремих частин. Капітель має вибагливу форму з волютами чи слимаками. Коринтський стиль мішаного характеру з ознаками східніми і йонськими. Йонські і коринтські капітелі мали багато місцевих відмін. Крім кольон уживалася різьба з жіночими постатями (каріятиди) й чоловічими (атлянти). Гр. різьба представляє головним чином голе тіло, наближаючися до дійсности. Цей реалізм у статуарній різьбі вироблював ідеальні гармонійні постаті з розвиненими атлетичними формами тіла, зі змаганням дати середній і нормальний образ (гр. „золота середина"), типові фіґури й обличчя, усуваючи випадкові індивідуальні риси портретованого. Новіші досліди довели, що починаючи з VI в. гр. різьби звичайно розмальовувалися. За розвитком гр. малярства звичайно слідкують по розмальованих вазах. Це виробництво досягало великої досконалости та має багато відмін, шкіл (мельоська, родоська, самоська) й стилів. Гр. орнаментика повстала під впливом єгипетської, але значно її перетворила. Дуже уживані тзв. меандри, плетінки, аканти, йоніки, перли, морські хвильки та ін. В історичній еволюції гр. м. звичайно поділяють на добу ранню (архаїчну) до 575 до Хр., три доби розквіту (V-IV в.) і елєністичну (275-27 до Хр.). В VII-V в. під впливом Сходу й перших проявів громадського життя сильно розвивається архітектура (дорійські святині Геріона в Олімпії, Акрополь у Коринті, „Базиліка" в Пестумі). Йонські храми спершу з'явилися в Мал. Азії і на Йонських островах (храм Неондрії на острові Лєсбосі, Артеміди в Ефесі, Аполльона б. Мілєту), згодом поширилися по цілій Греції. Архаїчна різьба має зв'язок з дерев'яною примітивною різьбою й єгипетським мистецтвом, де нема орґанічного пов'язання окремих частин тіла (тзв. „Аполльони"). В першій добі розквіту повстали одні з кращих зразків дорійської і йонської архітектури (храм Аполльона в Дельфах, Посейдона в Пестумі, Атени на острові Єґіні). Різьба починає тоді нову велику добу в історії всесвітнього мистецтва, йде шляхом справжнього, не рабськи-копіюючого реалізму. Фіґура немовби віддаляється від маси каменя, починає жити й дихати („Мосхофор", „Аполльон з оленем"). Під впливом дорійської різьби повстала еґінська школа, відома своїми бронзами, і аттицька, вільніша від приписів школи і канонів („дівчата" з Акрополю). Центром мистецького промислу (розмальовання ваз) були Атени. Абстрактна форма перших ваз остаточно заступається природньою. Змальовуються складні сцени мітольоґічного змісту з добрим розумінням оптичних законів. Атени після перемоги греків над персами остаточно стають на чолі культурного й мистецького руху. На Акрополі повстає тоді „найклясичніша з усіх клясичних будов" — Партенон і знаменитий Ерехтейон. Назагал архітектура громадського характеру: будують театри, палестри, ґімназії; будівництво міст упорядковується, виробляється тип гр. мешкального дому. Різьба V в. синтезує форму, виробляє чисто-грецький тип обличчя, розв'язує дуже важну проблєму руху

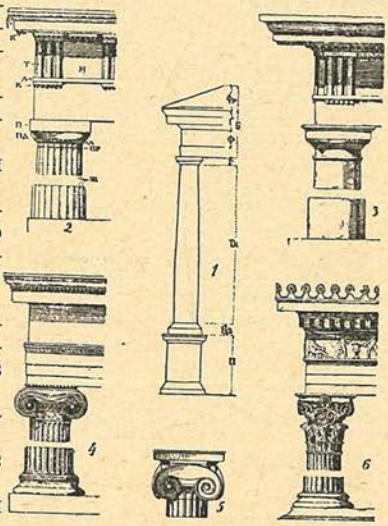

Грецьке мистецтво. Головні стилі гр. архітектури: 1. схема кольони; 2. дорійський стиль; ж — канелюри, Пд — подушка, П — плінтус, Т — тригліфи, М — метопи; 3. римсько-дорійський стиль; 4. йонський стиль; 5. капітель з йонського храму в Аркадії; 6. коринтський.

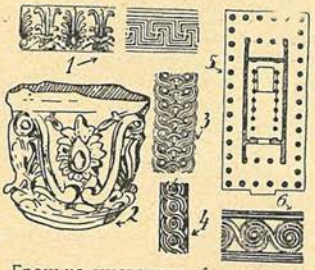

Грецьке мистецтво. 1. орнамент, зліва — акант, зправа — меандр; 2. капітель з Керчі (Крим); 3. комбінована плетінка; 4. звичайна плетінка; 5. плян гр. святині; 6. орнамент.

Грецьке мистецтво. Руїни Партенону в Атенах (вид зі заходу).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(„Марсій“ і „Дискобол“ різьбаря Мирона). Різьбар Поліклєт творить взірцеву, нормальну людську фіґуру з усталеною пропорцією частин тіла („Діядумен“, „Ранена амазонка“). Гр. літературні джерела найґеніяльнішим різьбарем уважають Фідія, але тому, що нема його творів, можемо говорити тепер лише про школу Фідія (різьби Партенону), що надає фіґурам монументальности та ідеального образу поруч з найживішою передачею природи. В монументальнім малярстві разом з аттицькою школою процвітає йонське малярство. У вазах „чорний“ і „білий“ стиль. В третю добу розквіту (IV в.) в архітектурі втрачається первісне розуміння конструкції, а в різьбі значіння ідеального образу бога як такого. Боги набирають пересічного вигляду людини. Замість ідеального образу, норми й типу, замість „клясичної“ синтетичної форми приходить індивідуалізація з яскравим реалістичним трактуванням у найменших подробицях. У різьбах Скопаса форма стає м'якою й розпливчастою. Більше тримається традиції інший визначний різьбар Праксителъ („Гермес з дитиною“) тим часом, як Лізип творить новий ідеал краси, відмінний від канону Поліклєта. В малярстві відома Сикіонська школа, що продовжувала традиції V в., школа аттицька й малоазійська на чолі з Апеллєсом. В елєністичній добі гр. мистецтво поширюється далеко на Схід (Александрія, Антіохія, Крим), стає мистецтвом міжнароднім. Продукція мистецьких виробів набірає масового характеру, що веде до ремісничих способів виконання (бронзи, вази, ужиткове мистецтво). Будівництво служить потребам великих міст (поверхові гром. будови, лазні). В різьбі й архітектурі панує декоративність та ілюзіонізм. Поруч з напрямком, що старається ідеалізувати голе жіноче тіло („Венера Мільоська“), відома Перґамська школа, повна драматизму, руху й терпіння („Вмираючий Галієць“). При кінці приходить крайній натуралізм („Пастушка“, „П'яна баба“), школа тралєська з театральною ефектовністю („Фарнезійський бик“) і родоська („Лякоон“). Гр. м. на Україні (головно в Криму) розвивається від VIII в. до елєністичної доби. Крім руїн мешкальних домів і оборонних мурів (Херсонес) знайдено фраґменти різьб і головно кераміку. Спочатку помітні впливи йонські (головно з Мілєту), пізніше атенські зразки. Найбільше елєністичних зразків знайдено в Ольвії. Гр. впливи йшли далеко на північ — за Київ і на захід — до Галичини, зміщуючися з мистецтвом скитським, що особливо помітно в ювелірних виробах.

Грецьке мистецтво. 1. каріятида; 2. йонік; 3. лесбійська хвилька; 4 і 5. Ерехтейон в Атенах; 6. Венера перед купілю; 7. Боротьба з кентавром (перґам. фриз); 8. Чортомлицька ваза з Запоріжжя (Україна); 9. Аполльон Тенейський з VI в.; 10. „Поранена Амазонка“ (пол. V. в.).

Грецьке письмо, витворилося з фенікійського (семітського), прийнялося б. 900 до Хр. Спочатку греки писали зправа наліво, потім „бустрофедоном“ (безперервним рядом зліва направо — зправа наліво) і нарешті, як ми, зліва направо. З гр. письма утворилися всі европ. азбуки (на острові Кипрі писали дуже довго, аж до клясичних часів, якимось силябічним письмом, походження якого незнане).

Α	α	альфа	Ν	ν	нѵ
Β	β	бета	Ξ	ξ	ксі
Γ	γ	гама	Ο	ο	омікрон
Δ	δ	дельта	Π	π	пі
Ε	ε	епсільон	Ρ	ρ	ро
Ζ	ζ	дзета	Σ	σ ς	сіґма
Η	η	ета	Τ	τ	тау
Θ	θ	тета	Υ	υ	ипсільон
Ι	ι	йота	Φ	φ	фі
Κ	κ	каппа	Χ	χ	хі
Λ	λ	лямбда	Ψ	ψ	псі
Μ	μ	мі	Ω	ω	омеґа

Грецька азбука.

Грецьке право, ділиться на 5 періодів: перший період старогрецького права, що закінчується аттицьким правом; другий під впливом римського права; третій під тисячолітнім пануванням Візантії, четвертий під пануванням турків; п'ятий від визволення Греції з початком XIX в.

Грецьке цісарство, гл. Візантія.

Грецький вогонь, уживаний у Візантії, ближче незвісна, легко запальна маса, в якої склад входила імовірно нафта та легкозапальні олії із спорошкованим паленим вапном. Г. в. кидано з дул, здається при помочі стрільного пороху. Служив він до запалювання ворожих суден і домів.

Грецький хрест, рівнораменний хрест, якого форма найшла широке приложення в укр. церковному будівництві.

Гречка (Fagopyrum), мала зелиста ростинка, із стрілкуватими листочками і дрібним п'ятиплатковим цвітом; тригранчаті зернятка дуже поживні. Походить із Схід. Азії. У нас поширені дві відміни: г. сійна, з рожеваво-білим цвітом і г. татарка з зеленаво-білим цвітом.

В. Гречулевич.

Гречулевич Василь, укр. духовний діяч і письм., протоєрей (1791-1884), уславився своїми укр. проповідями, які випускав окреми-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ми збірками в 1849-56. Одно видання (1857) обробив П. Куліш.

Гри. Історія різних ігор стала предметом дослідів фольклору. Чимало з них, які називаємо забавами, є спадщиною рел. обрядів і народніх драматичних вистав. Гри ділимо на драматичні та спортові. Драматичні ділимо на співні і не-співні. Співні є пережитком давніх обрядових танців; лишилися досі як діточі забави або гри для дорослих. Спортові гри мають на меті виявити зручність учасників і придбати якусь моральну чи матеріяльну користь від інших; у деяких із них чималу ролю грає елємент „щастя". Дуже важко розмежувати гри від забав і спортові від неспортових. Та сама гра може бути товариською забавою, чистим спортом або азартом залежно від мети, покладеної її учасниками. Коли в звичайній грі для розривки або для спорту основою стає грошова виграна або заклад, гра може тратити свій первісний характер, пр. ловецтво може бути розривкою, спортом або заробітком. Гл. Забави, Змаг, Карти, Спорт і поодинокі назви різних родів спорту.

Гриби (Mycetophyta, Fungi), найскладнішої будови беззеленцеві ростини. Властива ростинка має постать більш або менше розгалуженої звичайно многоклітинної ниточки, яку називають г р и б и н о ю. Не маючи зеленцю (хльорофілю), гриби можуть відживлюватися тільки готовими живинними річовинами; цю готову білковинну поживу вони добувають, або з живих, або з мертвих уже ростин і тварин; у першому випадку вони є г а л а п а с а м и, в другому є вони т о ч а н а м и (сапрофітами). Гриби розмножуються при помочі тзв. розроднів, малесеньких кругленьких клітинок, які відділяються на кінці ниточок грибини. Відповідно до того, як саме витворюються згадані розродні, ділимо гриби на три громади: 1) плісні, в яких розродні витворюються на кінцях свобідних ниточок, що не утворюють ніякого приладу; 2) мішочники, в яких ниточки грибини сплітають мішочок, виповнений ниточками, що вкінці розпадаються на розродні, пр. наша порхавка; 3) підставчаки, в яких розродні утворюються на складній підставі, що має вигляд губи, або стовпика з шапочкою. Зпоміж 50.000 родів грибів багато є їстивних, пр. печериця, білас або щирий гриб, рижок, зморшки або сморжі, баранячі ріжки, трюфлі, лисички, маслюк, підпеньки й ін.; деякі є трійливі, як мухомор, гадючка, вовнянка, синюк, тощо; деякі г. є дуже пожиточні, як мушина замора, що нищить мухи, дріжджаки, що дають нам дріжджі до виробу тіста; інші шкідливі, як пр. гриб домовий, або запал сльозавий, що розточує підлоги й підвалини хат, картопляна попелюха або картопляний гнилець, що спричинює гнитя картоплі, різні плісні, що нищать нам поживу, пожиточні ростини (снітії, ржі), або спричинюють хороби у тварин і людей (плісняки, лишаї).

Грибинюк Юхим, укр. діяч і письменник, лікар, син подільського селянина (1852-1912), автор фахових розвідок з медицини й популярних укр. брошур. Збирав на правобережжі етноґрафічні матеріяли.

Грибів, містечко на Лемківщині, 3.020 меш., українців 3%. Повіт: 2 міста, 70 сіл і містечок; 585 км²; 51,932 меш.; українців 16%, поляків 78%. жидів 6%. Копальні нафти.

Гривня, первісно нашийник з дорогих металів (грива), пізніше одиниця ваги б. ½ фунта й монета; г. була золота й срібна (2 рази тяжча). Г. золота ділилася на 72 золотників у Києві (в Новгороді на 96 золотників). Г. золота рівнялася 56 дукатам. Опісля витворилася як грошова одиниця г. кун, що містила 20 ногат, себто 25 кун або 50 різань (кун). Вартість г. змінялася в різних часах. Одна г. золота =50 г. кун, а одна г. срібла=7½ г. кун. Після відбудови укр. держави Центральна Рада установила знову г., як грошову одиницю, г. рівнялася 50 грошам або півкарбованцю (карбованець щодо вартости рівний був рос. рублеві).

Гривня, викопана з руїн Десятинної церкви в Києві.

Григоренко Грицько, вл. Косач Олександра, з роду Судовщикова, укр. письм. (1867-1924), жінка Михайла Косача, брата Лесі Українки. Писала гол. реалістичні оповідання про сільське життя („Наші люди на селі"). Її „Твори" видало вид. „Рух" у Харкові.

Гр. Григоренко (Ол. Косач).

Григорієвич Г., гл. Цеглинський Г.

Григорієв, отаман. У часі повстання проти Скоропадського оперував на півдні України в околицях Миколаєва; піддержував Директорію. Перейшов опісля на бік більшовиків, воював проти Запорізького корпусу. Літом 1919 виступив проти більшовиків і якийсь час оперував разом з Махном, який його і вбив.

Григорієв Ничипір, укр. політ. діяч, *1883 на Київщині, колишній член ТУП, пізніше визначний діяч партії укр. соц.-революціонерів, публіцист, за влади УНР орґанізатор шкільної справи й міністер, популяризатор (історія, суспільні питання й т. д.).

Григорій, ім'я багатьох святих христ. Церкви: 1) Г. Богослов, св., великий отець церкви і вселенський учитель (329-89), син Григорія, єпископа Назіянського. Учився в Кесарії кападокійській, Александрії й Атенах, де заприязнився зі св. Василієм Вел. Коло 359 став священиком. Був ревним оборонцем правовірности супроти тогочасних єресей. Відзначався глибоким знанням бо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гословія. Його „13 Слів“, в редакції кінця XI або початку XII в., належать до найдавніших пам'яток, в яких зберігся укр. тип ц.-сл. мови; 2) Г. Ніський, св., отець і учитель Церкви, єпископ ніський, молодший брат св. Василія В. Писав твори екзеґетичні, доґматично-полємічні, морально-аскетичні й проповіді; жив у IV в.; 3) Г. Просвітитель, св., апостол Вірменії (257-325); 4) Г. Синаїт, св., отець, проповідник.

Григорій, архімандрит манастиря в Пересопниці на Волині, разом з Михайлом Василевичем з Самбора на поручення княжни Заславської переклав 1556-61 Євангеліє „на мову рускую з язика болгарського“.

Григорій, ім'я кількох укр. духовних діячів: 1) Г. Болгарин, митрополит київський, †1473. Прибув з Болгарії разом із митр. Ісидором. З Ісидором також утік до Риму, де пробував до 1452. В 1458 призначив його папа Калікст III київським митрополитом. В 1469 признав над собою владу царгородського патріярха. 2) Г. митрополит, невідомий нам ближче автор твору „Како держатъ вѣру нѣмци“. 3) Г. печерський монах, здогадний автор Служби й канонів преподобному Теодосієві. Про нього згадує чернець Полікарп у посланії до печерського архімандрита в оповіданні про затворника Никиту. 4) Г., невідомий нам ближче учитель Томи, пресвітера смоленського, на якого він покликується, як на авторитет християнської побожности; 5) Цамблак, родом болгарин, від 1415 до смерти київсько-литовський митрополит, †1419. Від нього походить 27 поучень. Писав також проти латинників. Брав участь у констанцькому соборі.

Григорій, ім'я кільканадцятьох пап. Найзамітніші: 1) св. Гр. І Великий або Двоєслов 590-604; йому приписують Службу Божу „Преждеосвященну“; 2) Г. VII (1073-85), Гільдебранд; боровся проти тзв. інвеститури й симонії; завів насильно в лат. Церкві целібат духовенства; 3) Гр. IX (1227-41); йому приписують уведення інквізиції; 4) Гр. XIII (1572-85); завів новий календар, так зв. Григоріянський.

Григорій Грек, київський митр. 1458-73, признавав унію з Римом, опісля нав'язав зносини з царгородським патріярхом.

Григорій діякон, переписав 1056-7 для новгородського посадника Остромира євангеліє, яке є найстаршою пам'яткою ст. слов'янського письменства.

Григорій (Юрій) з Дельпотич, холмський єпископ 1440-68. Гостив у себе 1440 митрополита Ісидора в часі повороту його з фльорентійського собору.

Григорій з Сянока, поль. гуманіст, родом українець, від 1451 львівський латинський єпископ, уладив у Дунаєві під Львовом перший у польській державі гуманістичний двір, приймаючи в гостину вчених і письменників гуманістів.

Григорій-Наш Ничипір, гл. Григоріїв.

Григорій Турський, франкський історик (540-594), єпископ у Турі, „Історія франків“.

Григоріяни, члени братства, основаного 1376 Ґергардом Ґроотом у Голяндії; не складаючи обітів, жили разом; заслужилися б. піднесення нар. освіти й розвитку наук.

Григоріянська церква, вірменська церква, названа так від свого основника Григорія Просвітителя (IV в.). Вірмени відірвалися в VI в. від царгородської церкви й пристали до монофізитської секти, яка вчить, що в Ісусі Христі є тільки одна природа. Голову своєї церкви називають вірмени „католікосом“ (вселенським єпископом). Загрожені турками, пробували вони кілька разів (1145, 1341, 1439) з'єднитися з Римом, але тільки мале їх число (100.000) прийняло унію.

Григоріянський календар, гл. Календар.

Григоріянський спів, церк. спів у лат. церкві, введений папою Григорієм I (VI в.).

Григоріянські Служби Божі, це тридцять Служб Божих, які має священик відправити за померших без перерви, одну за другою.

Григорович, 1) Василь, секретар і проф. теорії мистецтва в Академії Мистецтв у Петербурзі (1786-1865), родом українець із Пирятина, гуртував і підтримував земляків, між ін. велику ролю відіграв у визволенню Шевченка з кріпацтва. Шевченко присвятив йому своїх „Гайдамаків“; 2) Віктор, рос. славіст, родом українець із Поділля (1815-76), проф. казанського й одеського унів. В численних подорожах по слов. землях придбав силу старих, дуже важних слов. пам'яток. Його праці торкаються, здебільша, церк.-слов. мови; 3) Іван, археольоґ (1792-1852), редактор перших томів відомого рос. вид. „Акты историческіе“ й „Акты, относящіеся до исторіи Западной Россіи“, автор недокінченого „Словаря западно-русскаго нарѣчія“, видавець „Бѣлорусскаго архива древних актов“ і творів Георгія Конисського; 4) Іван, гал.-укр. оперний співак, *1876, виступав на укр. і поль. львівській сцені, опісля в театрі в Загребі і королівському в Білгороді. Тепер учителює в учит. семінарії в Кросні.

Григорович Барський, гл. Барський В.

Григориопіль, містечко в Молд. автономній республіці над Дністром, 7.605 меш.

Гридень, гл. Гридь.

Гридь, гридьба, нижча верства княжої дружини у протилежності до вищої, „княжих мужів“ (часом також член її). Гридь мешкала в окремих забудованнях у гридниці. Член гриді звався гридень. Гл. Дружина.

Гризло Семен, бувший нар. учитель, орґанізатор Вільного Козацтва і кошовий отаман його Звенигородського коша.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гризуни (Rodentia, Glires), громада ссавців, з зубами здатними до гризення ростин, якими виключно живляться. Узублення неповне: січних зубів тільки по два, зате вони довгі, а ззаду без шклива, тому дуже швидко стираються та зате постійно відростають; іклів не мають, а черінних зубів по 6, малих карбованих, що дуже надаються до розтирання нагризеної поживи. Сюди належать: миша хатня й польова, щур, норик, хом'як, морська свинка, лемінґ, свистун, бабак, сліпець і бібр, ховрашок, вовчок, вивірка, заяць, крілик, стрибак, аґуті, їжатець та ін.

Грималів, містечко в Галичині скалатського повіту, над Гнилою на зах. Поділлі, 2.748 меш., 60% жидів.

Гриневецький, 1) Іван, укр. актор (1850-89), на укр. сцену вступив 1870 і з короткими перервами прослужив на ній ціле життя. Людина з високою мистецькою освітою, був визначним актором і знаменитим режісером. Разом з І. Біберовичем вів дирекцію театру т-ва „Українська Бесіда" в 1882-89. Підніс високо рівень нашої сцени та придбав для неї чимало перекладів і перерібок з европ. репертуару. 2) Іван, др., братанич попереднього, лікар, аматор-музика й композитор (1862-1929). Був директором укр. театру в 1900-1901. Опісля кинувся у вир політичного життя і був визначним діячем москвофільського табору. До війни редаґував „Прикарпатську Русь"; був в'язнем Талєргофу. Після війни став явним українцем. 3) Модест, у світі Михайло, протоігумен Чину св. Василія В., проф. і ректор львівського унів. (1758-1823).

Іван Гриневецький.

Гриневичева Катря, гал.-укр. письменниця, *1875, вперше виступила в „Буковині" 1898, опісля в „Літ.-Наук. Вістнику" та ін. укр. часописах. В 1909-12 редаґувала часопис для дітей „Дзвінок". Збірка леґенд „По дорозі в Сихем", новелі „Непоборні" з життя укр. виселенців у таборі Ґмінд за світової війни, іст. повість „Шеломи в сонці" й ін.

Катря Гриневичева.

Гринюк Лесь, укр. письм. (1883-1911), родом із Коломийщини. Збірка нарисів і оповідань „Весняні вечери".

Гринь Іванович, з Заблудова, маляр, ритівник і різчик друкарського письма в другій половині XVI в., учень і співробітник укр. первопечатника Івана Федоровича.

Грип, ґриф, суп (Vultur), родина хижих птахів, що живляться переважно стервом; г. подібний до вірла, тільки має дзьоб видовжений і гакувато закривлений; голова й шия голі, або вкриті тільки ніжним пухом, при підставі шиї зв. комір з пухнастого пір'я, пазурі грубі й слабо закривлені. З багатьох родів замітні: г. білоголовий (V. fulvus), дещо більший від орла, сірої краски, голова й шия вкриті білим пухом; живе над Середземним і Чорним морем; г. чернець (V. monachus), найбільший европ. птах, увесь бурий, живе в горах, над Середземним морем, крім того: ягнятник, стерв'як і секретар, всі в старому світі, а в Америці: кондор і багато інших.

Гриценко Володимир, українець, що у свій час мав у Парижі успіх збіркою фр. сонетів парнаської школи (De Gritzenko „Hellas. Sonnets antiques", Париж 1886).

Гриців, містечко над Хоморою на Волині, в Шепетівській окрузі, б. 2.000 меш.

Грицуняк Антін, гал.-укр. громадський діяч (б. 1820-1900), селянин із Збаражчини, радикал, незрівняний бесідник, славний дотепними оповіданнями. Деякі з них („Свинська конституція", „Притча про ґрафа Баденього", „Розбійник і піп") записав Іван Франко й таким чином зробив безсмертним його ім'я.

Гричинські болота, великий багнистий простір між ріками Цна і Лань на Поліссі, поверхня 500 км².

Гришине, містечко на Донеччині в Артемівській окрузі, 11.377 меш.; українців 53·2%, росіян 28%, жидів 14·2%, німців 1·1%.

Грища, на Україні теж саме, що вечерниці, досвітки. Зокрема грище означає складкову забаву під час різдвяних свят.

Грищенко Олекса, укр. мистець-маляр, родом із Чернігівщини, *1890, прихильник новітнього експресіонізму; його твори здобули признання в Парижі, Льондоні, Філядельфії, Москві і Лєнінґраді; пише також праці з теорії мистецтва; живе постійно у Франції.

Ґріб Господній, християнська святиня в Єрусалимі, печера в Ґетсеманському саді, де поховано Ісуса Христа.

Грім, перун, сильне потрясення повітря внаслідок блискавки. Тому, що голос проходить 1 км. в 3-ох сек., а світло 300.000 км. на сек., віддалення удару грому рівняється 3-кратній кількості сек. між блискавкою й громом.

Грімняця, громниця: 1) Стрітення; 2) свічка, посвячена на Стрітення, по нар. віруванням українців і білорусинів облегшує болі, помагає від бурі; вкладається вмираючим у руки.

Грінченко, 1) Борис, укр. письм. і громадський діяч (1863-1910), уславився своєю енерґією, роботящістю і плідністю на всіх ділянках укр. національного життя: на громадському полі, в літературі, критиці, публіцистиці, науці, популяризаторстві. В 90-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тих роках провадив видавництво популярних книжок для народу в Чернігові; там же склав і видав два томи Етноґрафічних матеріялів та покажчик укр. народньої творчости — „Література укр. фолькльору“. В 1900-их рр. жив у Києві й працював над словником укр. мови, який видав 1908 у чотирьох томах коштом Київської Громади. 1906 редаґував журнал „Нова Громада“, тоді ж працював і в київській „Просвіті“, де був головою. Писав поезії, дрібні оповідання з сільського побуту й повісті — „Соняшний промінь“ та „На розпутті“ з життя укр. інтеліґенції й „Серед темної ночі“ та „Під тихими вербами“—з життя селянства. З публіцистичних писань замітна його полєміка з Драгомановом, якого прихильником опісля зробився, під наг. „Листи з Наддніпрянської України“. Г. належав до укр. народників, 1905 заснував укр. радикальну партію в дусі ідей Драгоманова, яка невдовзі злилася з укр. демократичною партією. 2) М а р і я, укр. письм. (1863-1928), жінка й діяльна помічниця Бориса, під псевдонімом М. Загірня склала низку популярних брошур для народу, перекладала з чужих мов (Ібсена, Метерлінка, Зудермана, Марк-Твейна, Андерсена, Аміча, Бічер-Стов); багато працювала при складанні укр.-рос. словника, зредаґованого чоловіком, а при кінці життя при складанні рос.-укр. словника ВУАН. 3) М и к о л а, муз. письм., ректор Вищого Музично-Драматичного Інституту ім. Лисенка в Києві. Написав „Історію української музики“ й низку статтей з обсягу укр. музики в різних видавництвах, особливо в київському місячнику „Музика“. 4) Н а с т я, укр. громадська діячка (1881-1909), донька Бориса, брала діяльну участь у РУП., пробувала своїх сил у літературі.

Борис Грінченко.

Марія Грінченко.

Гріх, моральна провина, наскільки вважають її свідомим актом злої волі, а в тіснішому значінні порушення заповідей божих. Поняття гріху починає щезати з фільософічного словника й обмежуватися виключно до теольоґії. У реліґії: порушення законів божих; первородний гріх — з яким родимося; згідно зі Святим письмом, г., в який попали Адам і Ева, перейшов на все людство (наука християнської Церкви); його може змити тільки акт хрещення.

Гріш, 1) загально признана міра господарських цінностей і засіб обміну ними. Він появляється в добу розвиненого вимінного господарства. Зразу вимінювано один продукт за другий. Передумовою для такого обміну було, щоб кожний з міняючих потребував саме того добра, яке давав другий. Згодом, деякі добра стали „товаром“, який приймав кожний, хочби не потребував його для заспокоєння своїх потреб, а приймав тому, бо міг за нього добути те, чого потребував. Такий товар мав значіння не як засіб для безпосереднього заспокоєння потреб, тільки як посередник у вимі-

Гроші. 1. глиняний стіжок з Ніппуру (5000 до Хр.); 2. мідяний перстень (гроші) давн. Сирії з 3000 до Хр.; 3. гріш між 3000-2460 до Хр.; 4. грецькі г. зі Сіракуз (405-345 до Хр.), передня сторона; 5. ця ж монета, задня сторона; 6. римська срібна монета з 43-31 р., профіль Марка Антонія; 7. римська монета з профілем Клєопатри; 8 і 9. гроші з Перу по 8 одиниць; 10. Йоахімсталєр 1518-1525 р.

ні. В різних країнах і добах були таким загально принятим товаром різні добра: худоба (звідси латинська назва грошей „pecunia“ від „pecus“ худоба, у нас „товар“ на означення худоби), збіжжя (в чес. товар називається zboží), шкіри, чай, сіль, коралі, черепашки, тощо. Ще пізніше стали металі, а саме мідь, срібло, золото таким товаром-посередником. Їх перевага в цій ролі посередника лежала в тому, що вони не тратили з часом своєї вартости, що легко було їх переховувати й переносити, та що можна було їх довільно, залежно від потреби, ділити. Тому заступили вони, як засіб виміни, інші „товари“ — при чім не переставали бути самі „товаром“, бо служили рівночасно й як засіб виміни і як засіб для заспокоєння потреб (головно розкоші, як прикраса). Дальшою стадією є, коли гріш перестав бути „товаром“, а став виключно, або бодай головно засобом виміни. Сьогодні г. протиставиться „товарам“ як засіб виміни й міра вартости усіх „товарів“. Металевий г. мав зразу не іншу вартість, як вартість металю. Щоб не міряти цієї

Гроші. 1. Скрипт довжний і рахунок на глинян. плитках з Ассирії, 2. мароканські гр. Предмети, що заступали гроші: 3. цвяхи (Англія), 4. риболовні гачки (стародавня Англія) 5. пацьорки, 6. перстеневі гр. зулюсів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вартости при кожній трансакції, почали відмірювати грошові одиниці певної означеної ваги. Це початок монети: монета це частина металю означеної ваги, що стверджено на самій же монеті відповідним знаком (анґл. назва „фунт штерлінґів“ виражає те значіння монети). Форма й величина монет була різна. Остаточно прийнялася загально кругла форма. „Чеканення“, „карбування“ монет було зразу приватним підприємством і, хоч держава скоро вже стала перебирати його на себе, то довго ще існували поруч із державними й недержавні гроші поодиноких міст, вельмож, тощо. Сьогодні грошова справа належить виключно до держави. Держава рішає передовсім про те, які мають бути монети щодо їх форми, матеріялу (відношення шляхетного металю до ваги монети („монетарна стопа“) й про границю зужиття, поза якою монети мають бути взяті з обігу. Далі вона установляє „валюту“ (гл. Валюта), себто означає, якими грішми кожний, в першу чергу сама держава, мусить приймати заплату своїх зобов'язань. Таким чином гріш, який був мірилом вартостей та засобом обміну „силою факту“, є ним тепер завдяки волі держави. Гроші на Україні: в найдавніших часах у нас уживалися як гроші цінні шкірки звірят, як куниці, білки (вивірки), — пізніше появилися монети чужосторонні, арабські, візантійські; в княжих часах основою монетної системи була гривня срібла, ваги пів грецького фунта; в обігу були нефоремні грудки або прути срібла, які важено на вазі; гривня=20 ногат, або 25 кун; 1 куна = 2 різані: найменшою одиницею була віверица або векша. Перші монети срібні й золоті бив Володимир В., опісля його сини Святополк і Ярослав, та внук Із'яслав Ярославич; на монетах з одного боку є образ святого, з другого постать князя, або герб-тризуб; написи є „Владимир на столѣ“, „Владимир, а се єго серебро“, „Ярославле сѣребро“ і ін. Під татарською владою деякі князі на Україні били свою монету з татарською печаттю. Звістки про монету Б. Хмельницького й Дорошенка досі непровірені. Гл. також Українські гроші.

Гроші. 1. вгорі: Банкнот з цеголки чаю (Сибір, Тибет, Монголія); 2. вдолі: Грошове дерево на Маляці.

Головні сучасні грошові одиниці різних держав такі:

Австрія — шіліңґ.
Альжир — франк.
Анґлія — шіліңґ.
Арґентина — пезо.
Бельґія — франк.
Болгарія — лев.
Болівія — болівіяно.
Бразилія — мільрейс.
Венесуеля — болівар.
Голяндія — ґульден.
Гондурас — пезо.
Грепія —драхма.
Ґватемаля — пезо.
Данія — крона.
Еспанія — пезета.
Естонія — марка.
Етіопія — таляр.
Єгипет — фунт.
Індія — анґл. рупія.
Індокитай — фр. піястр.
Італія — ліра.
Канада — доляр.
Колюмбія — пезо.
Костаріка — кольон.
Китай — тель, ліян.
Латвія — лат.
Литва — літас.
Люксембурґ — франк.
Мадярщина — пенґо.
Мехіко — пезо.
Нікараґуа — пезо.
Норвеґія — крона.
Панама — бальбоа.
Перу — лібра.
Персія — кран.
Польща — злотий.
Португалія — ескудо.
Румунія — лея.
Сан-Сальвадор — пезо.
Сіям — тікаль.
С. Р. С. Р. — рубль, червінець.
Туреччина — меджі.
Україна — гривня.
Уруґвай — пезо.
Фінляндія — марка.
Франція — франк.
Швеція — крона.
Швайцарія — франк.
Чехословаччина — корона.
Чілє — пезо.
Югославія — динар.
Японія — єн.

2) гл. Грош.

Гроби рядові, слов'янський спосіб похорону вмерлих від X в., вже по християнському обряду; вживається аж досі.

Гроби скринькові, на Поділлі, були ставлені в молодшій неолітичній добі (III тисячччоліття до Хр.), пастушо-хліборобським народом півн. походження, з великих кам'яних плит (звичайно 4 великі, та по одній малій в головах і ногах) на подобу скринь-домовин. Перший скриньковий гріб був відкритий 1827 у Берем'янах, б. Заліщик; нині знаємо їх б. 30.

Скриньові гроби в Увислі б. Копичинець (Галичина). Вгорі: гріб у перекрою збоку; вдолі: вид згори.

Гродівська, містечко і копальня Артемівської округи; 1.776 меш., українців 43·4%, росіян 44%.

Грозний (Hrozný) Беджіх, чес. орієнталіст (асиріольоґ), проф. унів. у Празі, *1879, провадив розкопи в Туреччині та Сирії; його студії над клиновим гетитським письмом довели, що мова гетитів індоевроп.

Громада, 1) в широкому значінні кожний зорґанізований людський гурток; 2) в тіснішому значінні громада це орґанізація людей осілих на території певної оселі. Г. явище історично пізніше, як „кровні“ зв'язки. Вона виступає тоді, коли племена покинули кочовий побут, а „сусідські“ й „місцеві“ інтереси, зв'язані з життям на якійсь тісній території, взяли верх над кровною, родовою та племінною спільнотою. Зразу г. не різнилася від держави. Старогрецькі громади були державами. Різниця повстала там, де держава поширилася, охопила багато „громад“, залишаючи їх як територіяльні орґанізації для місцевих завдань. Так було в Римі („municipia“). В середньовіччі феодальна орґанізація не залишила місця для громад. Сільські г. зник-

28*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ли разом з поневоленням селянства. Тільки в Анґлії осталися „парохії“ — віроісповідні зв'язки для орудування церковними справами, під якими розумілися також справи опіки, а далі всі місцеві справи. Міста, в затяжній боротьбі, шляхом окремих „привілеїв“ добували собі визнання як громади. Конституційна держава принесла з собою визнання насамперед міських г., а далі (в половині XIX в.), разом із знесенням домініяльної, й сільських, звич. ступнево, як пр. у Галичині. Орґанізація й розуміння громади не є одностайне. Іноді існують в межах громади вужчі громади: пр. віроісповідні, або громади, що посідають окреме майно, яким користуються тільки їх члени з виключенням інших громадян (Швайцарія). З огляду на правне відношення до громади відрізняємо: 1) особи, що найшлися в межах г. без наміру постійно там перебувати, 2) „мешканців“, „жителів“ г., що осіли в г. з наміром оставати там довше. Ті особи обов'язані нести спільні для усіх мешканців г. тягарі, головно фінансові, а з їх „мешканням“ у г. зв'язані деякі їх політичні (виборчі) права й деякі наслідки в царині приватного права (пр. позивальність перед судом певного місця), 3) найсильніше зв'язані правно з г-ою ті, що мають в ній своє „громадянство“ („приналежність“). Придбання громадянства було зразу зумовлене посіданням у громаді нерухомого майна. Пізніше ця умова відпала і сьогодні набувають громадянство звичайно або через походження від батька громадянина, або через просте признання громадянства. Громадянство не залежить від мешкання в громаді. Можна бути мешканцем одної громади, а мати право „приналежности“ в другій. Г. обов'язана опікуватися своїми громадянами на випадок їх бідности, непрацездатности, приймати їх, коли вони наслідком своєї поведінки видалені з інших громад, тощо. Установа „приналежности“ родить для громад великі тягарі, тому в останніх часах сильно поборюється. Становище г. в державі різне в різних державах, а в тій самій державі звичайно інше щодо міських і сільських г. і різне для різних міст, залежно від їх величини. Щодо орґанізації громадського правління розвиток у нових часах ішов від іменування його орґанів державною владою до їх виборности. Є також різні посередні системи. Обсяг діляння г. неоднаковий. Щонайменше є г. найнижчою адміністраційною одиницею, якої влада виконує доручення державної влади (тзв. пасивна автономія). Звичайно має г. ширшу або вужчу автономію в орудуванні справами місцевого значіння. До таких справ належать: поліція, шляхи, шкільництво, справи культурні й суспільної опіки, управа власним майном г. Г. має обмежене право накладати податки, оплати й данини самостійно або у відношенні до держави і право укладати свій бюджет. Окрім цих громад маємо ще громади (комуни) вищого ряду для завдань, непосильних поодиноким громадам. Це в першу чергу тзв. „великі громади“ — „волості“, далі автономні повіти, землі, тощо. Їх орґани бувають вищою інстанцією над орґанами громад. (Гл. Самоврядування).

Громада, укр. часопис, видаваний у Женеві М. Драгомановим, спочатку як збірка: 1-ша 1876, 2-га і 3-я 1877 і 78. В кінці 1880 вийшло ч. І. п'ятого річника, як часопис (двомісячник) під ред. М. Драгоманова, М. Павлика й С. Подолинського. На другім числі (1882) видання припинилося.

Громаділка, кінні граблі до громадження сіна й соломи на стерні.

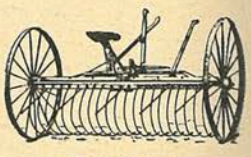

Громаділка.

Громадська Думка, 1) укр. денник видаваний у Києві з кінцем 1905 і початком 1906 Е. Чикаленком; по спиненню її урядом почала виходити „Рада“; 2) часопис для полонених українців у Німеччині в таборі Вецляр, виходив 1915-18; 3) денник видаваний у Львові 1920 замість недозволеного поль. владою „Діла“.

Громадське господарство, вживається у нас у двох значіннях: а) господарство громади, комунальне самоврядування (громадські пасовиська, ліси, площі, будинки); б) усуспільнене, загальнокорисне господарювання. В цім другім значінні предметами г. г. в европ. державах є вже нині: залізниці, пошта, державні та самоврядні виробничі і торговельні підприємства. До громадсько-суспільних підприємств наближаються також кооперативні підприємства, бо й вони є загальнодоступні всім громадянам та служать не одиницям, тільки загалові. До повного усуспільнення нар. господарства прямує соціялізм; та як це здійснити на практиці, про це між соціялістами є різниці думок, гол. між визнавцями державного й федеративного (кооперативного) соціялізму. Гл. Соціялізм.

Громадський Голос, орґан (місячник, згодом двотижневик і тижневик) гал.-укр. радикальної, опісля соціялістично-радикальної партії. Виходить у Львові від 1895 досі.

Громадський Друг, літературний і політичний місячник, виходив у Львові 1878, друкований драгоманівкою. Журнал видавали Ів. Франко і М. Павлик в різко соціялістичнім дусі. Вийшло два числа й обидва були сконфісковані. Переміна назви на „Дзвін“, а опісля „Молот“ не врятувала від конфіскат і орґан припинився.

Громадський Український Комітет, (Громком) у Чехословацькій Республіці, укр. еміґрантська орґанізація (1920-26) у Празі, що з'єднала була розпорошену укр. еміґрацію з усіх укр. земель та дала по-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

чин до створення цілого ряду укр. наукових та культ.-просвітніх установ у ЧСР: Укр. Господарська Академія, Укр. Високий Педаґоґічний Інститут, Укр. Громадський Видавничий Фонд, Укр. Музей-архів, Укр. Студія пластичного мистецтва, Укр. Соціольоґічний Інститут, Укр. матуральні курси, Укр. ґімназія (від 1927 в Ржевницах під Прагою) і т. ін. Крім цього УГК піддержував матеріяльно укр. наукових та літературних діячів. На чолі УГК стояла президія, зложена з Микити Шаповала, Ничипора Григорієва та Бориса Матюшенка, що його від 1922 заступив Микола Галаган.

Громадські роботи, роботи, зорґанізовані державою чи самоуправними установами для безробітних, та щоб дати заробіток населенню, яке потерпіло від голоду, повені, війни, землетрусу, тощо.

Громадські суди, гл. Копні суди.

Громадянство, 1) приналежність до громади, гл. Громада; 2) державне громадянство, приналежність до держави. Її найсильнішою формою є державне горожанство; 3) загал членів громади, суспільства, або активна його частина, пр. українське громадянство, г. якогось краю, міста, тощо.

Громадянська війна, внутрішня боротьба, явне озброєне повстання проти уряду, або війна між сторонниками різних політичних партій в якійсь державі.

Громива Михайло, білоцерківський полковник 1649-51, убитий під час заворушень козацької черні.

Громіт, (ґеол.) льодовикове рінище.

Громницький Сидір, гал.-укр. просвітній діяч, *1850; 1878-1906 учитель укр. акад. ґімназії у Львові, опісля 1907-16 директор її філії; 1886-1903 діяльний член Виділу й кількаразовий голова НТШ, займався адміністраційними справами Т-ва, гол. друкарнею, за що Т-во 1904 іменувало його почесним членом; 1914-20 член Краєвої Шкільної Ради, 1916-27 член Ради м. Львова, тощо.

Громова цівка, фульґурит, (лат.) разом стоплені зернятка піску в виді рурки внаслідок удару грому в пісковий ґрунт.

Громова стрілка, гл. Белємніт.

Громові свята, припадають на час від 21 липня до 18 серпня; найважніші з них св. Іллі (2 серпня) й Паликопа, себто Пантелеймона (9 серпня).

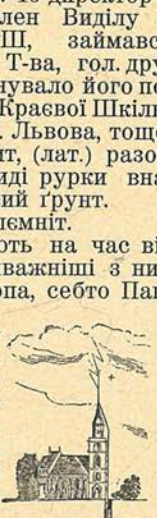

Громозвід Франкліна.

Громозвід, прилад для охорони перед ударом грому (винайдений 1752 Франкліном). Збирає атмосферну електричність та відводить її до землі; складається з залізного, на кінці насріблено прута, злученого з землею. Для охорони електричних проводів уживають ріжкового г., якого одно рам'я злучене з проводом, друге з землею.

Грон, гл. Естерґом.

Грошовий лист, лист з поданням вартости, лист, в який вложено гроші або вартісні папери; пересилається як вартісна посилка.

Грубешів, повітове місто на Холмщині над рікою Гучвою, 9.582 меш. Повіт: 1.564 км², 103.591 меш., українців 38.960 (37%).

Грубий Верх, верх Високих Татрів, 2.430 м. вис.

Грудна жаба, гл. Стенокардія.

Ґрузинська література. Найстарші її пам'ятки походять з доби навернення ґрузинів на християнство в IV в. — є це церковні та рел. книги великої вартости. Світська, історична літ. оживає від IX в.; в XI-XII в. хронікарі, пр. фільософ Єфрем Мцире, пробують наслідувати гр. істориків. В XI-XIII в. дуже популярними були переклади „Іліяди" та „Одисеї". Двірське життя створило панеґіричну поезію (оди) в честь царів. За цариці Тамари (1184-1212) жив славний поет Шота Руставелі, що створив епічну поему „Витязь у шкурі пантери". Монгольські наїзди припинили розвиток г. літ-и аж до XVII в. Відродження літ. починає Парсадан Ґорґіджанідзе своєю історією Ґрузії; відтак царевич Вахуштій, історик подій від XIV-XVII в. і Сехна Чхеїдзе з „Життям царів". Найкращим твором XVIII в. є історія Східньої Ґрузії від 1739-59 Папуни Орбеліяні. Красна г. л. черпала теми з перської та арабської світської поезії. Тоді найзамітнішими є історичні поеми, найкращою є „Арчіліяні" царя Арчіла, що дає передмову з оглядом сучасної літератури. Його сучасник Пешанґу Пашв-Берткадзе дає епопею „Шах-Навіязіяні"; далі слід згадати поеми Йосифа Тбілелі, Єссея Тлашадзе й ін. Найталановитішим поетом є Давід Ґурамішвілі, що наслідував народні пісні. В XVIII в. квітне любовна поезія: її найкращим представником є Бессаріон Ґабашвілі (†1791), а вкінці віку появляються переклади з европ. літ-и. Коли Ґрузія втратила самостійність, різні чутливі одиниці почали висловлювати пером те, чого не могли вчинити ділом. Романтичну поезію починає князь Олександер Чавчавадзе (1786-1846), другим є Ґригорій Орбеліяні (1801-83), далі Бараташвілі (†1846), князь Вахтанґ Орбеліяні її епіґон. Ґеоргій Ерістов є представник реалістичного напрямку і основник грузинського театру. Від нього починається розквіт сучасної г. літератури. Представниками молодої боєвої літератури є князь Ілля Чавчавадзе (1837-1907), поет, сатирик і діяч, що дав почин до заснування преси, товариств,

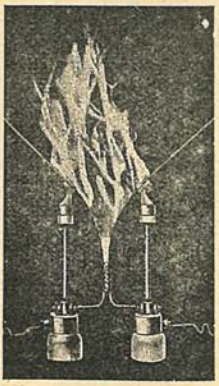

Ріжковий громозвід.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

банків, Акакій Церетелі, *1840, майстерний лірик, Ґеорґій Церетелі (1842-1900), автор популярних повістей на громадські теми, А. Казбек (1848-1893), маляр траґічного життя верховинців і його продовжник Важа-Пшавела, П. Ломаурі перекладчик Шевченка. Сучасна г. л. має вже представників усіх европ. літ. напрямків, письменників, що малюють всесторонньо життя грузинського громадянства. Найчільнішими між ними є Араґвіспірелі, Клдіяшвілі, Табідзе, Джавахішвілі, Шаншіяшвілі, Ґрішашвілі, Кіячелі, Горгадзе, Суліяшвілі, Метревелі, драматурґи Ґедеванішвілі та Шіюкашвілі, журналіст Джоджадзе.

Грузинська мова, належить до одної з трьох ґруп кавказьких мов, що творять окремий мовний тип, різний від індо-ґерманської, семітської та турецько-монгольської родини. Нею говорить понад 1,300.000 люда. Ця ґрупа зветься яфетичною, до неї належать: мінґрельська мова, чанська, сванська та абхазька. Вона споріднена з ґрупою семітських мов. В давнину існували мабуть дві, чи три більші політичні одиниці, що об'єднували різні грузинські племена й мали одну спільну мову, та як ця мова повстала й розвинулася, досі не роз'яснено. У христ. добі такою мовою була грузинська, витворена спільно всіма племенами Грузії, запозичивши чимало слів і форм з мінґрельської, чанської, сванської та абхазької. У цій новій мові розплилася картська та месхійська мова, а сама вона згодом впливала на чотири вищезгадані. Щодо багатства старих форм г. м., завдяки літературним пам'яткам, стоїть вище від тамтих. Усі ці мови мають спільні своєрідні прикмети у фонетиці та морфольоґії, але крім того кожна й свої власні. Будова дієслова однакова в мові г-ій, картській, мінґрельській, чанській і сванській. Г. м. має нахил до шелестівок; має один рід; відміна іменника має багато відмінків, а дієслово багато часів; так само, як у слов. мовах, велику ролю ґрають у творенні слів приростки та наростки. Азбука в г-ій мові має 38 знаків, клинового типу. Більшість кавказьких мов має подібне письмо.

Грузинська Радянська Соціялістична Республіка, має 66.000 км² і крім властивої Г. ділиться ще на автономні республіки: Абхазію (11.000 км² і 200.000 меш.), Аджарію (3.000 км² і 130.000 меш.) й автономну область Півд. Осетію (2.000 км² і 87.000 меш.). Гол. місто Г. Тіфліс, Абхазії Сухум, Аджарії Батум.

Грузинський воєнний шлях, шлях на Кавказі з Владикавказу — Дар'яльським проваллям до Тіфлісу, на висоті 2.437 м., 213 км. дов., відданий до ужитку 1863.

Грузинський Олександер, укр. фільольоґ, проф. ІНО в Харкові, гол. праця: „Пересопницьке євангеліє" й ін.

Грузія, Геоґія, Ґурджістан, Ґужістан, Сакартвело, південно-західня частина Закавказзя, обіймає півд. збіччя гол. хребта кавказьких гір та верховину між ріками Курою й Ріоном аж по побережжя Чорного моря. Лежить поміж 40 і 45° півн. ґеоґр. ширини. Підсоння Г. над морем — середземноморське; в глибині країни — переходово континентальне, схід.-европ. Копальні багатства великі. Населення займається управою ріллі (кукурудза, тютюн), садівництвом, шовківництвом і плянтаційним господарством (чай, овочі, бавовна), винництвом, скотарством (вівці, осли, буйволи, коні), ґірництвом (манґан найліпший, мідь, вугілля, нафта, яку майже не експльоатується з огляду на близькість Баку, залізо, камінна і ґлявберова сіль). Промисл щойно в зародку. Населення 2,840.000 (67% грузинів, 10% вірмен, решта народи півн. Кавказу, та по містах москалі). Займає Г. 80.000 км² (за часів своєї незалежности 1918-1921). Г. як гранична країна, була під впливом, а то й в залежності від Асирії, Персії, Арабії й Візантії. Г. є христ. державою від 324, коли цар Міріян за намовою св. Ніни приймає християнство та оголошує його державною релиґією. Від прастарих часів Г. була самостійною (у формі кількох князівств). „Золотий вік" грузинської державности це панування славної королеви Тамари (1184-1212). Від XV до XVIII в. Г. переживає найтяжчу добу панування завойовників, та тур.-перського суперництва. В XVIII в. Г. знову виборює свою незалежність, але тяжке внутрішньоміжнароднє становище примушує Г. піддатися під протекторат Росії, що в 1801 зламала умову й анектувала Г. По загально-рос. революції Г. входить у склад федеративної Закавказької Республіки, яка розпадається в травні 1918 і 26 V 1918 Г. стає незалежною демократичною республікою. Витримавши першу атаку більшовиків, Г 7 V 1920 на переговорах у Москві була визнана більшовиками, а 27 I 1921 Найвищою Радою в Парижі. На весні 1921 на Г. вдруге нападає совітська Росія й Туреччина. В тяжкій боротьбі 18 III 1921 на підставі постанови парляменту уряд Г. на чолі з президентом Ноєм Жорданія еміґрує за кордон, де в Парижі шляхом дипльоматичної акції працює над визволенням своєї батьківщини. По більшовицькій окупації Г. якийсь час є окремою радянською республікою, пізніше автономною республікою в складі Закавказької Федерації РСР. В 1924 в Г. вибухає велике повстання проти більшовиків, котре вони жорсткого зліквідували. Гл. Грузинська Радянська Соц. Республіка.

Грунський Микола, укр. лінґвіст, проф. ІНО в Києві; індоевроп. мовознавство („Основи та проблеми сучасної лінгвістики"), слов. фільольоґія, гол. ст.-болг. мова („Лекции по древнецерковнославянскому языку", „Київські листки" та „Фрейзінгенські вривки", „Нова теорія про походження глаголиці", „Форма та композиція Слова о полку" та ін.).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Груша звичайна (Pirus communis), дерево до 20 м. вис., росте дико в лісах Європи й Азії, плекається (б. 1500 порід) задля овочів. Деревно тверде, вживається на столярські вироби.

Грушевська Катря, донька акад. Михайла Г., дослідниця укр. й порівняльної етнографії, редакторка публікацій „З примітивної культури“ й корпусу укр. дум, *1900.

Грушевський, 1) Михайло, укр. історик, політик і публіцист, член і голова Історичної секції ВУАН, почесний член НТШ, *1866 в Холмі, гімназію покінчив у Тіфлісі, університет у Києві, під проводом Вол. Антоновича й ін.; від 1894 до світової війни був професором укр. історії у львівському університеті, головою НТШ, де розвинув широку працю. Був головою історично-фільософічної Секції, редактором Записок та інших видань НТШ, Літер.-Наук. Вістника, оснував Укр. Видавничу Спілку і редагував її видання; разом з Іваном Франком вів провід в укр. культурній праці, скріплював зв'язки між Галичиною й Придніпрянщиною, мав великий вплив на укр. політичний рух у Росії. З початком світової війни засланий рос. урядом на Московщину, вернув до Києва з вибухом революції й 1917-18 як голова Центральної Ради працював над підвалинами укр. державности, 1920 виїхав до Відня, де вів Укр. Соціольоґічний Інститут, в 1924 вертає на Україну і віддається науковій праці у ВУАН, ведучи катедру укр. історії й Історичну Секцію. Головна праця: Історія України-Руси, розпочата 1898; це перший основний й критичний компендій укр. історії, досі 9 томів, до Хмельниччини включно; огляди: Очерк исторіи укр. народа, Ілюстрована історія України, Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в., Про старі часи на Україні, Про батька козацького Богдана Хмельницького, та багато ін. Після війни від 1923 виходить друга велика праця: Історія української літератури, досі 5 томів. Важніші іст. монографії та видання джерел: Южнорусскіе господарскіе замки XVI в.; Исторія Кіевской земли, Барское староство, Жерела до іст. України-Руси (люстрації XVI в.) 4 т., Матеріяли й розвідки з іст. України 4 т. і багато ін. Крім цих наукових творів, тісно зв'язаних з Україною, треба відмітити теоретичну працю „Генетична соціольоґія“. З політично-публіцистичних писань важніші зперед війни: „Освобожденіе Россіи и украинскій вопрос“, „Наша політика“ (про Галичину); з часу революції: „На порозі Нової України“, Київ 1918. Писав Г. також і белєтристичні твори — оповідання й драматичні нариси, зібрані в цілості в збірці „Під зорями“, що вийшла 1928 в Харкові накладом вид. „Рух“. Покажчики писань Грушевського подані в присвячених йому Ювілейних Збірниках, що вийшли 1906 у Львові і 1928/29 у Києві. 2) Олександер, укр. історик та історик літератури, *1877, брат Михайла, проф. ІНО в Києві, директор Комісії для складання історично-ґеоґрафічного словника при ВУАН. Написав моноґрафію про Турово-Пінське князівство XI-XIII в., низку праць про Мазепинців, культурний рух середини XIX в. й критичні нариси про нову укр. літературу. 3) Сергій, педаґоґ і письм. (1833-1901), директор учительської семінарії у Холмі, опісля краєвий інспектор народніх шкіл на Кавказі, батько Михайла й Олександра. Писав статті з укр. етноґрафії у київських часописах, зладив підручник ц.-слов. мови, що перед війною був прийнятий сливе по всіх народніх школах у Росії.

Михайло Грушевський.

Грушівка, містечко над рікою Бузулук у Криворізькій окрузі.

Грушка Григорій, гал.-укр. греко-кат. священик, перейшовши на православіє, видавав в 1897-1901 по укр. в Америці часопис „Свѣтъ“ для пропаґанди православія.

Грушкевич Теофіль, гал.-укр. громадський і просвітній діяч (1846-1915), директор укр. ґімназії в Яворові, орґанізатор Коломийщини, редактор „Учителя“, автор шкільних книжок і популярних брошур.

Гуалляґа, гл. Уалляґа.

Гуанґго, гл. Гоанґго.

Губай (Hubay) Ене, світової слави мадярський скрипак-віртуоз, композитор (опера „Анна Кареніна“ й багато ін. творів) і вчитель цілої плеяди знаменитих сучасних скрипаків, *1858.

Губер, 1) Евґен, нім. історик і кодифікатор швайц. права (1849-1923). Написав низку праць з фільософії права, історії швайц. права. Опрацював проєкт кодексу цивільного швайц. права. 2) Ганс, нім.-швайц. композитор романтичного стилю Шумана-Брамса (1852-1921), проф. і директор консерваторії в Базелі; 5 опер, ораторії, 8 симфоній, численні сонати, камерні квартети, форт. твори, тощо.

Губерт, св., єпископ у Льєжі (б. 656-727). Ще як світська людина, під час полювання мав побачити оленя з хрестом, що сяв між його рогами; внаслідок того покинув світське життя і став священиком, опісля єпископом. Латинники вважають його патроном мисливства.

Губка (Spongia), рід тварин, порожнинець найменше складної будови. В основі г. має форму чарочки з численними бічними випукленнями, з яких ніженькі цівочки виходять на поверхню тіла. Наслідком поділу й брунькування утворюються звичайно спільноти (кольонії) складної будови й знач-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ної величини. Ніжне дреглясте тіло губок піддержується ніжними вапняними, або крем'яними шпилечками, або роговатими волоконцями, такими численними, що творять свого роду кістяк, який наслідує будову цілої губки. Відповідно до матеріялу цього кістяка розрізняємо губки вапнянки (Calcispongiae), г. крем'янки (Silicispongiae) і рогові або шляхетні г-и (Euspongiae). Всі живуть приросліі до дна в морях, крім одної, губійки, яка живе в наших водах. Вапняні й крем'янисті губки причинюються до збільшення морських підводних скал, шляхетні вживаються до змивання. Задля цього губки, добуті з морського дна, висушують і виполікують; таким способом дістаємо гнучку, дірчату „губку", яка дуже гарно втягає в себе всяку рідину й тому вживається до змивання тіла й ран, стирання шкільних таблиць, тощо.

Губка (Polyporus), гриб, якого грибина живе галапасно на дереві, відживлюючися його поживними соками. Для витворення розроднів ниточки грибини виплітають на верху губастий утвір, зложений з безлічі ніженьких цівочок, в яких щойно витворюються розродні. З багатьох відмін замітні: г. лікарська (P. officinalis), давніше дуже цінена в лічництві; г. чирівка або трут (P. fomentarius) і г. вогнева (P. ignia-rius), намочені в салітрі вживалися колись до розпалювання вогню; деякі відміни їстивні (г. вітиста, окружкова).

Губка деревна. Перекрій частини пня: нутро роз'їджене грибною губки, що починає виростати на верх з правого боку.

Губоцвіті (Labiata), зела й кущі, звич. з чотирогранним, дутчатим билом, навхрестними листками й губатим цвітом, себто з вінчиком зрослим у цівочку, а на кінці розділеним на два губасті платочки; медодайні ростини, з яких багато вживається в лічництві, як: шалвія, м'ята, лаванда, розмайрин, материнка й багато ін. Багато з них дуже пахучі й вживаються до виробу пахощів, як: васильок, лаванда, материнка, м'ятка й ін. Васильок, майоран і чебрець вживаються також у куховарстві до приправи різних страв.

Губчак Михайло, гал.-укр. громадський діяч (1866-1926), співробітник „Діла" і редактор „Свободи", управитель театру „Укр. Бесіди" 1901-5, 1915 вивезений москалями на Сибір, вернувся 1918.

Гувер (Hoover) Герберт Клярк, президент ЗДА від 1929, *1874; під час війни орґанізатор постачання для ам. армії, опісля харчової допомоги для голодуючих країн в Европі.

Гуґеноти, фр. протестанти, вели від 1563 боротьбу за реліґійну свободу; 1562 різня у Вассі; 1572 ніч св. Вартоломея; 1598 нантський едикт Генриха IV забезпечив толєранцію; 1685 Людвик XIV зніс едикт; переслідування і еміґрація гуґенотів; кодексом Наполеона зрівнані з католиками.

Гуд Робін, анґл. народній герой з доби Річарда I, в роді нашого Довбуша або Кармелюка; жив як опришок і боронив бідних; про нього складено чимало баляд.

Гудило, озеро Манича, б. 800 км².

Гудима Віталій, ґенерал-хорунжий (1861-1929), бувший начальник Мобілізаційної Управи Військового Міністерства УНР.

Гудон (Houdon) Жан Антуан, фр. різьбар (1740-1828), уславився бюстами Вольтера, Дідеро, Д'Алямбера, Мірабо, Бюфона, Катерини В.; статуя Вольтера у театрі „Французька Комедія" у Парижі.

Гуерта, гл. Ля Гуерта.

Гуєр (Hujer) Ольджіх, чес. лінґвіст, професор порівняльного індоевроп. мовознавства на Карловім унів. у Празі, *1880, співредактор словістичного журналу „Slavia", автор багатьох розвідок із поля порівняльного мовознавства та праць із слов. ґраматики; важніші: „Slovanská deklinace jmenna", „Úvod do dějin jazyka českého".

Гузар Евген, гал.-укр. церк.-нар. діяч і письм. (1854-1918), катехит-педаґоґ і орґанізатор львівських укр. слуг; підручники, Життя Святих, Історія Церкви й ін.

Гуйва, права притока Тетерева, 104 км. дов.

Гуйн (Huyn) Карл, ґраф, австр. ґенерал, останній австр. намісник Галичини. 1 XI 1918 передав свій уряд В. Децикевичеві як представникові Укр. Нац. Ради.

Гук (Hooke) Роберт, анґл. фізик, математик і астроном (1635-1703), уліпшив термометр, установив для нього основні точки його поділки: точки ціпнення й кипіння води, один із винахідників мікроскопу, яким перший доглянув комірчаті складові частинки ростин, котрі назвав „клітинами"; придумав теорію елястичности, винайшов пружини для годинників, тощо.

Гукбальд, фляндрійський чернець (б. 840-930); муз. теоретик, реформатор нотного письма.

Гук ван Голлянд (Hoeck van H.), голянд. півострів і пристань при усті Райну (рам'я Маси), переїзд до Анґлії.

Гук водяний, гугукало (Botaurus stellaris), бродун із родини чаплюватих, рудавосірий, чорноплямий, до 1 м. вис.; живе в середземно-морських краях і в серед. Европі, також на Україні, по ставищах і багнах, гніздиться в шуварах і трощах, живиться водними й болотяними тваринами; вночі гуде дуже сильно, завдяки особливому голосовому приладові в гортанці.

Гулак-Артемовський, 1) Петро, укр. письм., проф. історії у харківськім унів. (1790-1865), належить до харківського гуртка укр. письменників. Зачав свою літ. діяльність наслідуванням Котляревського (побутовщина, народійний стиль), дав почин в укр. літературі романтичній течії, скінчив нев-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

далим рос. патріотичним віршуванням. До першої доби належить його славна байка „Пан та собака", сатира на кріпацтво, травестія з Горація „Ода до Пархома"; до другої — баляда „Рибалка", перерібка із Ґете. 2) Микола, письм., член Кирило-Методіївського братства (1822-99). В нього на кватирі відбувалися збори братчиків, за що на них доніс поліції сусід Петров. Покараний за те, що твердо й благородно тримався під час слідства, не видаючи товаришів, трирічним в'язненням у Шліссельбурґу, а опісля засланням, був, відсидівши кару, вчителем у середніх школах на півдні України, а вкінці на Кавказі, де й помер. Займався математикою й студіями перської та грузинської мови й літератури; 3) Семен, співак і композитор, небіж Петра, приятель Шевченка (1813-73), учився музики в Петербурзі й Італії, від 1842-1864 співак Імператорської опери в Петербурзі. 1863 скомпонував укр. оперету „Запорожець за Дунаєм", до якої лібретто написав Костомарів.

Петро Гулак-Артемовський.

Микола Гулак.

Гулевич-Воютинський Сильвестер, гл. Воютинський-Гулевич.

Гулевичівна Галька (Єлисавета), жінка Степана Лозки, мозирського маршалка, 1615 дала запис на заснування Богоявленського монастиря й школи в Києві.

Гулий-Гуленко, укр. ґен.-хорунжий, начальник Запорізької дивізії. На початку 1919 веде бої з Махном за Катеринослав. При кінці 1921 начальник тзв. басарабської ґрупи, що вийшла з Румунії на Україну рівночасно з Ю. Тютюнником.

Гуляєв Олекса, учений правник-цивіліст (1863-1923), член ВУАН.

Гуляй-город, гуляй городина, за козацьких часів пересувна дерев'яна споруда з щитів з отворами для рушниць. Цими гуляй-городинами обставлялося військо під час бою й при відпочинку. Пересували їх стрільці, що за ними ховалися.

Гуляйполе, містечко на Катеринославщині, батьківщина і осередок повстанчих ділань голосного анархіста, „батька" Махна в 1917-20.

Гуляницький Григорій, з волинської шляхти, ніжинський полковник 1656-59, брав участь у війні Виговського проти Московщини, боронив Конотопу 1659, 1664 заслaний поляками до тюрми в Марієнбурзі; 1675 назначений гетьманом.

Гульда, старо-ґерманська богиня-мати (сканд. Фріґґ), опікунка домашнього огнища, провідниця добрих духів.

Гульман, священна малпа (Semnopithecus entellus), з роду песиголовців, з довгим хвостом, біло-сіра з чорним лицем; живе товариськo в лісах Індії й Індонезії, де вважають її святою твариною.

Гульок, гл. Ґібон.

Гультяї, в XV-XVI в. неосілі селяни, що переходили з місця на місце за заробітком; поль. конституції 1496 і 1503 обмежили їх свободу.

Гуманізм, (лат.) зн. людяність, любов до людини; 1) культурний рух у зах. Європі в XV-XVI вв. проти середньовічного суспільно-політичного ладу, тиранії католицизму, аскетичного поневолення одиниці. За підставу брав клясичну літературу й мистецтво, які почали пильно студіювати гуманісти, щоб підготовити до життя людей, сильних духом і тілом. 2) У XV в. система навчання й виховання, основана на досліджуванні гр. і рим. клясиків та клясичної старовини. 3) Назва фільос. напрямку, прийнята анґл. фільософом Д. Ц. С. Шілєром у його творах „Гуманізм" і „Студії про гуманізм".

Гуманіст, (лат.) прихильник гуманізму; людина всесторонньої клясичної освіти.

Гуманістичний, (лат.) той, що бере за підставу студії клясичної старовини; пр. г. відділ університету, на якому м. ін. вчаться латини й греки. Г. науки: історія, література, мови, у протилежності до наук реальних (природничих), що мають на меті вивчення природи й практичних галузей знання.

Гуманітаризм, (лат.) 1) любов до людей, спочування з їх недолею; 2) напрям у педаґоґіці у XVIII в., що звертався проти гуманізму. Гуманізм клав вагу передовсім на вивчення старинних мов (латини, греки) та літератури. Гуманітаризм (його провідники Базедов і Кальме) ставляли любов до людини як ціль виховання; 3) комуністичний напрям у Франції в половині XIX в., якого прихильники проповідували повну рівність між людьми й вірили в постійний розвиток людства.

Гуманітарний, (лат.) людяний, що бере за підставу освіту й любов до ближнього, добродійний.

Гуманний, (лат.) людяний, прихильний до людей, чоловіколюбний.

Гуманність, збірне поняття для усіх ознак, що характеризують людей у протиставленні до тварин із їх дикістю та грубістю. Г. обхоплює не тільки елєменти розумові, але кладе головну вагу на моральні основи людської діяльности. Ідея гуманности, себто духової й моральної спільноти всіх людей розвивалася поволі й виступала в різних періодах часу та у різних народів не в однаковій формі. Ця ідея, що у німців має таких представників, як Ґердер, Лєссінґ, Гумбольдт і т. ін., репрезентована у слов'ян Сковородою, в новіших

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

часах Масариком у його творі „Ідеали гуманности“ (перекладенім і на укр. мову).

Гумань, Умань, окружне місто на правобережній Україні, над рікою Уманкою, притокою Ятрані, 44.812 меш., з того жид. 49·5%, укр. 43·3%, рос. 4·6%, пол. 1·7%. 1497 кн. Острозький погромив татарів над Уманкою; в пол. XV в. Гуманщина належала до Семена Кошки, від 1609 до брацлавського старости Каліновського. За Хмельниччини Гумань здобули козаки й укріпили її; 1652 і 1655 облягали її даремне поляки. За руїни Г. столиця Ханенка, піддалася П. Дорошенкові, повстала проти нього; здобута й жорстоко покарана 1674, занепала. В XVIII в. Г. власність Потоцького; осідають тут василіяни, будують церкву, манастир, засновують школу. 1768—при помочі Гонти Г. здобувають і руйнують гайдамаки. Згодом Г. відбудовується, василіяни ставляють нову мурована церкву й ведуть далі школу, з якої вийшло багато поль. діячів. 1831 рос. уряд скасував василіянський манастир і школу. В визвольній війні III 1919 бої Запорізького Корпусу з більшовиками, IX 1919 зайнята боєм бриґадою УСС, X 1919 битва між укр. військами й рос. Добровольчою армією на відтинку Г.-Христинівка. Гуманська округа, 5 міст, 1.197 селищ, 20 районів, поверхня 9.997 км², мешканців: 893.072, з того українців 92%, жидів 6%, росіян 1%, поляків 0·4%.

Гумберт (Umberto), король Італії (1844-1900), ввійшов на престол 1878, приступив 1883 до „трисоюзу“ (Австрії та Німеччини), убитий анархістом.

Гумбольдт (Humboldt), 1) Александер, нім. учений природник (1769-1859), подорожував по різних краях Европи, серед. Америки, по Уралу, Алтаю та кит. Джунґарії, досліджуючи підсоння, рістню, звірню і народи тих країв; основник кліматольоґії, ґеоґрафічної морфольоґії, океаноґрафії й ґеоґрафії ростин; гол. твори: „Космос“, „Краєвиди природи“ й ін.; 2) Вільгельм, нім. учений і державний діяч (1767-1835), приятель Шілєра і Ґете, зразу дипльомат, відтак керманич освітніх справ у Берліні, причинився до піднесення освіти в Прусії і заснування університету в Берліні, визначний лінґвіст (фільософічний підхід до мови); свої погляди на мову (мова не — твір, діло, а — творчість, діяльність), на розвиток мов, на звук, на слово (тзв. внутрішня й назверхня форма слова) з'ясував він у вступі до твору: Про мову „Каві“ на острові Ява (Über die Kawi-sprache auf der Insel Jawa); ці погляди мали великий вплив на нашого Потебню і сучасне мовознавство.

Александер Гумбольдт.

Гумбольдтова Ріка (Humboldt River), ріка в державі Невада (ЗДА), 480 км. дов., витікає в Гумбольдтових горах (3450 м.) і вливається до Гумбольдтового озера.

Гумбуґ, (анґл., вл. гембеґ) груба ошука, брехня, мантійство; назва пішла з Півн. Америки від хитро зорґанізованого мантійства у великих розмірах.

Гуменне, укр. містечко на Закарпатті, 4.184 меш., включене до Словаччини.

Гуменник, гл. Ґуска.

Гуменце, виголений кружок на голові, тонзура, знак приналежности до духовного стану. Одержання гуменця звільняло на старій Україні від військової служби лише в звичайнім загальнім ополченні, зате не звільняло від військової служби в часі великої потреби землі, загального ополчення.

Гуміна, (лат.) основна річовина гумусу.

Гуміфікація, (лат.) прояв витворювання гумусу.

Гуммерус Герман, фін. політичний діяч, *1877, симпатик укр. нац. руху, автор брошури про укр. питання. 1918 акредитований при укр. уряді в Києві, як фінляндський посол і уповноважений міністер; нині проф. римської історії в гельсінґфорському унів.

Гуммель Йоган Непомук, нім. піяніст і форт. композитор (1778-1837), учень Альбрехтсберґера й Салієрі. 7 фортепіянових концертів, численні камерні твори, опери (9), балєти (5) й ін.

Гумор, (лат.) настрій, вдача, веселість, дотеп; погідний і веселий погляд на людські слабощі.

Гумореска, (лат.-фр.) коротке веселе оповідання.

Гуморист, (лат.) автор, що пише з гумором, з дотепом; людина, що має почуття гумору.

Гумористика, (лат.-фр.) літ. твори, чи видання, надихані гумором; чудасія, дивогляди.

Гумористичний, веселий, дотепний, смішний.

Гумпердінк Енґельберт, нім. композитор (1854-1921). Найбільш відомим його твором є комічна опера „Гензель і Ґретель“.

Гумус, порохнячка, складова часть ґрунту, що повстає через гниття ростин та звірят; дірката вбирає в себе легко двоокис вугля й амоніяк, ці важні засоби живности ростини. Крім того достарчає сама порохнячка двоокису вугля, а по цілковитім розкладі також мінеральних солей. Від неї земля чорна. В ріллі твориться з прираної стерні, з коренів ростин і тваринного гною. Земля багата на гумус, тзв. чорнозем, найліпше надається на управу збіжжя й господарських ростин.

Гун, кит. почесний титул, князь.

Гунан, кит. провінція на південь від середнього Янґ-тсе-кіянґу, 200.000 км², 28,500.000 меш., врожайна: риж, збіжжя, чай, бавовна; вугілля; гол. місто Чанґша.

Гундекетер (Hondecoeter) Мельхіор, голянд. маляр птахів і краєвидів (1636-95).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гуни, тюркське кочовниче плем'я, яке після розбиття аланів перейшло Дін, знищило 375 по Хр. ґотську державу Германариха над Чорним морем та зайняло всі низини між Волгою і Дунаєм. За Аттили творили сильну державу з осередком між Дунаєм і Тисою, але по його смерті збунтувалися ґепіди, що сиділи над Тисою, й при помочі інших племен вигнали гунів за Карпати до Добруджі, де вони скоро зникли з історії.

Гуняді Янош, в сербських народніх піснях Сібінянін Янко, угор. герой-полководець (1387-1456), 1446-53 управитель Угорщини; боровся з турками й прогнав їх за Балкан; його син Матвій Корвін.

Гуняді-Янош, мінеральна гірка вода; джерела находяться б. Будапешту; уживається на прочищення.

Гунте, ліва притока Везери, 190 км. дов.

Гунторст (Honthorst), прізвище голяндських мистців: 1) Ґерард (1590-1656), будучи в Італії, підпав під вплив Караваджа, малював залюбки забаву в шинках, їдунів, у штучному й місячному освітленні; 2) Вільгельм, брат попереднього (1604-66), портретист.

Гунфальві Павло, мадярський лінґвіст і етноґраф (1810-91).

Ґу́ня, укр. верхня одіж з сукна, рід свити, сукмани, сірака.

Гуньба (Trigonella), стручкувата ростина, до 1 м. вис., подібна до люцерни, із стручками, що нагадують козячі роги; росте скрізь від півд. Франції до Індії; г. грецька (T. foenum graecum), з білим цвітом, має зернятка з пекучим олійком, задля чого її здавна вживають на обклади, та в лікуванні домашніх тварин; г. синя (T. coerulea), вживається до приправи сиру.

Гу-пе, кит. провінція над середнім Янґтсе-кіянґом, 181.400 км² і 27,170.000 меш., шпихлір Китаю, гол. місто Вуган.

Гураґан, гурікан, оркан, борвій-крутіж, що лютує літом на півдні Півн. Америки й особливо на схід. побережжі і робить великі шкоди.

Гурбан Йозеф Мілослав, словацькнй письм. і громадський діяч (1817—88), від 1846 видавав літ.-науковий часопис „Slovenské Pohlády".

Гурбан Ваянський Свєтозар, словацький письм. (1847—1916), син Йозефа, поет, повістяр і публіцист, мав сильний вплив на словацьку літературу й велико причинився до її розцвіту. Збірки поезій: „Татри й море", „Зпід ярма", новелі (Ляля й ін.); романи: „Літаючі тіні", „Суха галуза", „Корінь і пагінці", „Котлін".

Гурзуф, містечко й кліматична стація на півд. Криму.

Гурія, гуриска, (араб.) згідно з вірою магометан: вічно молоді і вродливі дівчата, що живуть в раю Магомета й ждуть там на праведників.

Гуров Олександер, ґеольоґ, проф. харківського унів. й технольоґічного інституту, *1843. Ціла його діяльність зосереджувалася на ґеольоґічних дослідах України й сумежних земель. Склав докладні ґеольоґічні й гідрольоґічні описи: Полтавщини, Катеринославщини, Донщини, Вороніжчини й Курщини.

Гурони, півн.-ам. індіянське плем'я, посвоячене з ірокезами.

Гуронський період, друга частина архейської доби, час сильного морщення скорупи Землі.

Гурра, (нім.) вигук радости, звич. військовий оклик.

Гуртова торговля, частина торговлі, що посередничить у доставі товарів не споживачам, тільки купцям (тзв. детайлістам). Купців, що ведуть таку торговлю великими кількостями товарів, звуть гуртівниками, а їх підприємстна гуртівнями. Деякі держави вмішуються в гуртову торговлю, розділюють товари і встановляють їх ціну. Так пр. у Польщі гуртова торговля сіллю, спиртом, тютюном є в руках держави; експорт безріг і худоби є в руках державою авторизованого синдикату (союзу) приватних купців; гуртова торговля вугіллям, нафтою, деревом і т. д. орґанізована картелями продуцентів з участю держави. Хто має в руках гуртову торговлю, той у великій мірі рішає про її ціни. Кооперативи споживачів творять свої гуртівні у формі Кооп. Союзів. У Польщі ведення г. т. вимагає викуплення окремого промислового свідоцтва, а щодо деяких товарів то й окремої концесії.

Гус Ян, чес. реформатор (б. 1369-1415), проф. богословія на празькому унів. Переклав на чес. мову твори анґл. теольоґа Джона Вікліфа й ширив його ідеї у своїх проповідях. За це попав у конфлікт з архієпископом, папою й собором у Констанці. Тому, що не хотів відкликати своїх поглядів, згинув на огнищі як єретик. Його смерть дала привід до заворушень у Чехії (гуситські війни). Чехи вважали його національним мучеником, переслідуваним німцями.

Ян Гус.

В чес. літературі Г. має місце як автор 59 проповідей, викладу євангелія, рел. трактатів і чес. побожних пісень (гуситський спів).

Гусаковський Геннадій, василіянський чернець, маляр (1725-70), малював портрети та ікони, м. ін. у Почаєві та в Піддубцях у Галичині.

Гусар, гузар, (мад.) вояк легкої кінноти, від мад. слова „гус", себто 20, тому, що від 1445 кожних 20 землевласників на Угорщині доставляли одного узброєного їздця. В Польщі г. були важко узброєні.

Гусарек Макс, проф. на віденському унів., *1865. Від 1911-1917 австр. міністер освіти. В

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1918, від лютого до травня, президент міністрів; клєрикал.

Гусарка чорна, гл. Гуси.

Гусейн ібн Алі, король Геджасу 1916-24, від 1924 також Трансйорданії й Месопотамії, *1856.

Гусениця, личинка мотилів; тіло видовжене, вальцевате, утворене з 12 перстенів; на 3-х перших перстенях тіла 3 пари „грудних“ членистих ніжок, крім того 2-5 пар нечленистих „задніх“ ніжок. Живляться ростинами, дуже пажерливі й тому шкідливі. Дійшовши до повного розвитку, закуклюються, а з кукли вилягається метелик.

Польський гусар.

Гусити, приклонники Гуса; ділилися на поміркованих каліктинів (лат. caliх, чаша) або утраквістів, що домагалися причастя під обома видами, та непримирених таборитів, які признавали тільки біблію. Під проводом Жіжки з Троцнова і двох Прокопів зразу перемагали війська цісаря Сиґізмунда; 1433 каліктини прийняли празькі артикули (причастя під двома видами, проповідь у народній мові); таборитів розбито 1434.

Гуска (Anser), птаха-плавун, з довгою шиєю, з коротким, грубим, на кінці сплощеним дзьобом, з пластинкуватими карбами на беріжку. Гуси живуть у краях помірного й холодного підсоння. Із б. 50 родів гусей найважніші: гуска дика (Anser cinereus), сиваво-сіра, г. збіжева або гуменник (A. segetum), бураво-сіра з чорним дзьобом, подібна до лебедя, з м'яким наростом при насаді дзьоба, г. китайська (A. cignoides), яку у нас подекуди плекають по саджавках, і г. канадійська (Branta canadensis); на далекій півночі живе гусарка чорна або гуска берніклева (B. bernicla); австралійські гуси (Cereopsis) мають зниділі плавні оболонки й не плавають. Від сірої дикої гуски походить наша свійська (A. domesticus), з багатьома породами, як: гуска емденська, поморська, тулюзька й ін. У нас плекають гуси задля смашного м'яса.

Берніклева гуска.

Гуслі, музичний інструмент, що складається з дощинки, на якій натягнено кілька струн і зі смичка; в давнину поширений між усіми слов. народами.

Гуслянка, кисле молоко уживане на Гуцульщині. Приладжується з вареного солодкого молока, заквашеного давньою гуслянкою, або ґлеґом; стинається під впливом особливого роду бактерій (bacterium carpathicum), має до 2·5% молошної кислини, тому в добре заднених бочках держиться до 2-х років. Дуже здоровий засіб поживи, як кефір або йоґурт.

Гусл.

Гуссерль Едмунд, сучасний нім. фільософ, *1859, боронить незалежности льоґіки від психольоґії. Один із творців тзв. феноменольоґії.

Густе, Густ, місто на Закарпатській Україні, при впаді Великої ріки до Тиси, 11.854 меш., укр. ґімназія.

Густинський манастир, манастир св. Тройці на острівці ріки Удаю, Густині, заснований напереломі XVI-XVII в. коштом прилуцького міщанства й княгині Раїни Вишневецької, грав значну ролю в історії укр. церкви, славився чудотворною іконою.

Густомір, ляктодензиметр, ареометр до міреннн густоти молока.

Густон (Houston), місто в державі Техсас (ЗДА), 165.000 меш.; торговля бавовною й збіжжям.

Густота, щільність, безоглядна (абсолютна) г. це маса одиниці об'єму даної річовини; її вимірити неможна. Одначе приймаючи масу одного цм³ води при 4° за одиницю, можемо означити тзв. відносну (релятивну) густоту, а саме обчислити, скільки разів дана річовина є густішою від води. Про це переконуємося, відваживши 1 цм³ даної річовини ґрамами; при тій нагоді обчислюємо рівночасно й властивий тягар даної річовини. Коли пр. 1 цм³ заліза важить 7·9 ґрама, то це означає, що залізо стільки разів густіше від води. Густота й властивий тягар виражаються тим самим числом, себто тягарем одного цм³ даної річовини, тільки властивий тягар є названим числом, а густота неназваним.

Густота населення, числове відношення кількости населення до простору землі, себто кількість населення, що пересічно припадає на 1 км². Вона буває дуже різна, залежно від природніх умов залюдненого простору й культурно-господарського розвитку його людности. З густотою населення в'яжеться справа тзв. перелюднення. Та сама густота населення може бути для одної країни дуже велика (пр. ловецькі області), для другої (промислові округи) мала; гл. Населення.

Гусятин, повітове місто над Збручем на гал. Поділлі, 2.204 меш. Повіт має: 2 міста, 49 громад, 873 км² пов. і 85.998 меш., українців 60%, поляків 32%, жидів 8%. У червні 1919 останні бої відступаючих частин УГА з поляками.

Гусяча шкіра, скорч шкірних м'язів, викликаний зимном або зворушенням, через

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

що лойові залози виступають як малі ґудзики.

Гусячі лапки, знаки наведення: „ “.

Гута, (нім.) фабрика металів або шкла.

Гута, поль. шлезькі міста: 1) Королівська Г. (нім. Königshütte), 75.000 меш.; цинкові та мідяні гути, ливарні, копальні вугілля; 2) Г. Лявра (нім. Laurahütte), б. Катовиць, 16.000 меш.; копальні вугілля і гути; 3) Г. Покою (нім. Friedenshütte), 13.000 меш., гути та вальцівні.

Гутник Сергій, промисловець, родом жид, голова біржевого комітету в Одесі, 1918 за гетьманства міністер торговлі в кабінеті Ф. Лизогуба. Пізніше еміґрував за кордон.

Гуттен Ульріх, нім. гуманіст (1488-1523), борець за свободу думки, за реформації виступав проти Риму, видав м. ін. „Листи неосвічених людей“ (Epistolae virorum obscurorum), різку сатиру на тодішню вузькоглядність і зіпсуття. Його сподвижником був Франц фон Сікінґен.

Гуфелянд Христофор, нім. лікар (1762-1836), автор „Макробіотики“ або „Мистецтва довгого життя“.

Гух Рікарда, нім. письменниця, *1864, поетка, авторка численних повістей і студій з літератури та історії.

Гуца Юрій, гл. Венелін.

Гуцайло Євген, один із орґанізаторів укр. соц.-дем. на Буковині (1880-1928), нар. учитель, співробітник Союза Визволення України в таборах полонених, редактор „Вперед у“ в 1918 у Львові, соціялістичний публіцист, схилявся до комунізму („Фікція нації“, 1923), перед смертю був книговодцем „Вістей“ у Харкові.

Гуцули, укр. гірське плем'я, в числі чверть міл. душ., заселює Карпати в околиці Чорногори. Перші гуцульські оселі відомі з XV в;. б. 1420 Косівщина належала до кн. Свитригайла; 1490 повстання Мухи; 1509, 1530 г. (підгіряни) стають по стороні Молдави проти Польщі; 1648 участь у козацькому повстанні; XVII-XVIII опришки (Довбуш); поч. XX в. орґанізація радикальної партії і „Січей“ (Трильовський); 1914-15 укр. Січові Стрільці і гуцульські добровольці; 1918-19 участь у визвольній боротьбі. Щодо расових прикмет г. зпоміж усіх укр. племен найбільше зближені до динарської раси (півд. слов'ян); замітні мистецьким хистом, що проявляється в різьбі й убранні. Займаються гол. випасом худоби й обрібкою та сплавом дерева.

Гуцулка на коні.

Гуцульська говірка укр. мови визначається архаїзмами в словництві; найважніші явища з в у ч н і: 1) а (корінне та з праслов. є) після j та палятальних переходить у зачинене е, близьке до йи (йик, жьиба, тельи); 2) шипучі — палятальні (чьоловік, шьо, біжьу); пересув палятаізованих т, д до ряду заднєпіднебінних (кісто, ґіжа); 3) палятальне р (царь, царьа); 4) перехід л, ль, скрізь після голосн. в у (скіу=стіл, ореу, досьіу=досьіль); 5) і з о м'ягчить попередню приголосну (нъіс=ніс, носа й ньіс=ніс, несла); 6) поява дз замість праслов. з (дзелений, дзьвізда); 7) ствердіння ц у наростках -ця -иця (віуца, вулица) й декуди с (цес, світ) і т. д.; у в і д м і н і: 1) останки аористу в 1 особі однини умовного способу) ходиу бих; 2) зложений минулий час (ходиусми, ходила-сми, ходиу-йис, ходила-с, ходили-смо); 3) форми без епентетичного (вставного) ль у 1 особі однини (робиу, льубиу); 4) відпад=ть в 3 особі однини та множини в дієслів на = ити (муси, мусьи...) і т. д. З письменників гуцульську говірку подибуємо в Федьковича, Черемшини-Семанюка, Хоткевича. Наук. опис говірки: Бронислав Кобилянський, Київ, 1928, крім характеристики Шухевича, Гуцульщина V т.

Гуцул на коні.

Гуцульське мистецтво, гл. Українське мистецтво.

Весільна група гуцулів.

Гуцульський кінь, гуцул, гл. Кінь.

Гуцульський курінь, входив у склад XI самбірської бриґади УГА, вславився своїми боями на відтинку Хирів—Перемишль під час офензиви УГА 1919 в Галичині, в поході на Київ і на вапнярському відтинку в складі армії УНР; командант поручник Гриць Голинський.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Гуцульсько-буковинський леґіон, військова формація, повстала в 1915-16 на Буковині заходами майора Фішера та М. Василька. Командантом його був барон Стефан Василько. Г.-б. л. проіснував несповна рік.

Гуцульщина, область заселена гуцулами: в Галичині повіти: косівський, печеніжинський та надвірнянський, — зах. Буковина б. Вижниці й Селєтина й схід. частина закарпатської України.

Гучва, ліва, холмська притока Буга, 85 км. дов.

Гу-чов, торг. місто в півд.-схід. кит. провінції Чекіянґ, 100.000 меш.; шовковий промисл.

Гушалевич, 1) І в а н, гал.-укр. письменник (1823-1903), катехит укр. ґімназії; на літ. ниву виступив 1846; відомі й досі в Галичині його поезії: „Щасть нам, Боже", „Мир вам, браття", „Где єсть руська вітчина"; співробітничав у „Зорі Галицькій", яку редаґував у 1854. Видавав часописи: 1849 „Новины" і „Пчолу", 1863-4 „Домъ и Школа". Вкінці 60-их рр. стає москвофілом. Написав чимало популярних і наукових розвідок та лібретта до двох мельодрам „Підгіряни" (муз. М. Вербицького) й „Обман очей" (не друкована). 2) Е в ґ е н, син Івана, оперовий співак, героїчний тенор, співав на нім. і поль. сценах, *1867.

Гуща Тарас, гл. Міцкевіч Кастусь.

Гюґо (Hugo) Віктор, найбільший поет Франції (1802-85), що у всіх родах літератури дав непересічні твори. У молодості рояліст, відтак ідеольоґ республіки,— член Академії та „Палати перів", 10 літ на добровільнім вигнанні під час монархістичного перевороту; похований у Пантеоні. Лишив 100 томів. З поезій найбільше характеристичні: „Орієнтальні", „Осінні листки", „Пісні сутінків", „Бичування", „Роздумування", „Страшний рік", „Леґенда віків" (епічна епопея в 3 частинах). Його драми були зразками боєвого романтичного театру: „Ернані", „Кромвель", „Рюі Бляс"; його повісті: „Нуждарі", „Собор Паризької Богородиці", „Працьовники моря", „Людина, що сміється", „93-тий рік" визначаються могутньою уявою. Г. умів із незвичайною легкістю та силою передавати в поетичній формі суспільно-політичні ідеї своєї доби.

Віктор Гюго.

Гюз (Hughes), 1) Віліям, авст. політик, *1864, 1915-23 президент міністрів; 2) Чарлз Еванс, ам. правник, *1862, 1907-10 ґубернатор Нью-Йорку. 1921-25 держ. секретар.

Гюісманс (Huysmans), 1) Ж о р і с Ш а р л ь, фр. письм. (1848-1907), повістяр натуралістичної школи, що згодом навернувся як „блудний син" до католицизму. Найславніша його повість, що змальовує втечу від світу зневіреної людини, „Навсупереки" (A rebours). 2) К а м і л ь, бельґ. політичний діяч, член Міжнароднього Соціялістичного Бюра II Інтернаціоналу та бельґ. соціялістичної партії.

Ґ

Ґ, п'ята буква укр. абетки; гр. Ґ, тзв. „ґамма"; лат. G, g; у римлян: G=400; у фізиці: g=приспішення свобідно падаючого тіла; у музиці: G, g, 1) назва 5 тону природньої скалі C-dur; 2) назва віолінового ключа:

Віоліновий ключ

Ґабар(а), (фр.) вантажний корабель з дерев'яним дном і залізними боками; у фр. пристанях — вартовий корабель; корабель, що навантажує й вивантажує пароплави.

Ґабардина, (есп.) вовняна матерія в пружки, вживана здебільша на дощові плащі.

Ґабарит, (фр.) 1) дерев'яний модель корабля, на якому випробовують направки; таку власну мініятюрну копію везе зі собою кожний корабель; 2) машина на залізницях для перевірки вантажу; 3) необхідний відступ на залізничім шляху між двома поїздами в руху.

Ґабеля, (іт.) податок на товар; у Франції в давнину податок на сіль.

Ґабель, гл. Німецьке Яблонне.

Ґабельсберґер Франц Ксавер, нім. винахідник одної із стеноґрафічних систем (1789-1849).

Ґабінет, гл. Кабінет.

Ґабіній Авль (Gabinius Aulus), рим. політ. діяч, плєбей, у 58 до Хр. консуль; прихильник Цезаря.

Ґабіроль (Авіцеброн) Соломон ібн Єгуда, жид. поет і фільософ (1020-58), жив в Еспанії.

Ґабльонц, гл. Яблонец.

Ґабльот(к)а, шафа, шафка за шклом, де предмети виставлені на показ.

Ґабон, Ґабун, частина Фр. Рівникової

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Африки над Ґвінейським заливом, 275.000 км² і 390.000 меш.

Ґаборіо (Gaboriau) Еміль, фр. повістяр (1833-73), автор кримінальних романів, колись читаних у всьому світі.

Ґабрієлі, іт. композитори, творці тзв. музичної венеціянської школи: 1) Андреа (б. 1510-86), орґаніст і автор хорових творів (мотетів, мадриґалів й ін.); 2) Джованні (1557-1613), братанич першого, автор хорових творів.

Ґабріловіч Осип, сучасний рос. піяніст і дириґент, *1878.

Ґабрічевський Юрій Норберт, рос. бактеріольоґ (1860-1907), перший винайшов антидифтерійну сироватку й сироватку проти шкарлятини. Заснував московський бактеріольоґічний інститут.

Ґабро, зеленава маґмова скала з кристалами діяляґу.

Ґаварні (Gavarni), місто й кітловина у фр. Піренеях посеред амфітеатрально уложених гір, з багатьома водопадами.

Ґаварні (Gavarni) Поль, вл. Ґійьо́м Сюльпіс Шеваліє, фр. рисівник і ілюстратор (1804-66), уславлений гостро сатиричними рисунками з життя найвищих і найнижчих кругів фр. громадянства.

Ґаватович (Ґават) Якуб, поль. проповідник (1598-1679), рим.-кат. священик, автор перших укр. інтермедій („Продає кота в мішку" і „Найкращий сон"), друкованих як додаток до поль. драми про смерть Івана Хрестителя, яку відіграно в Камінці Струміловій 1619.

Ґавдівський сир, гл. Сир.

Ґавдіґ (Gaudig) Ґуґо, нім. педаґоґ, *1860, один із борців за новітнє виховання дітей гол. твори: „Педаґоґічні єресі" й ін.

Ґавіял(ь) (Gavialis), рід крокодилів із вузькими, довгими щоками, живе в Індії; г. ґанґовий (G. gangeticus), живе в Ґанґу й його притоках, уважається ґіндусами за святу тварину.

Ґавль (Gaul) Авґуст, нім. різьбар і ґрафік (1869-1921), замітні його різьби, що зображують тварини.

Ґаво́ (Gaveau) Жозе́ф, основник відомої фр. фабрики фортепіянів і концертового аґентства в Парижі (1847-1903).

Ґаво́т, (фр.) давній фр. танок, відомий уже в XVI в., під арію на два такти.

Ґавр.

Ґавр (Bos gaurus), дика рогата худоба, що живе в лісах Індії, б. 2 м. вис., б. 3 м. дов. з грубими, серповатими рогами; не дається освоїти.

Ґаврісанкар, верх у схід. Ґімаляях, 7.140 м. вис., недалеко Монт Евересту й тому часто хибно з ним мішаний.

Ґавронський Равіта Францішек, поль. історик і повістяр (1846-1929), спочатку укра їнофіл, опісля написав цілу низку праць з історії України в україножернім дусі.

Ґавс (Gauß) Карл Фрідріх, славний нім. математик, астроном і ґеодет (1777-1855). В математиці, астрономії, ґеометрії, ґеодезії, оптиці і маґнетизмі створив нові основи. Він винайшов тзв. методу найменших квадратів, геліотроп, перший елєктр. телеґраф (з В. Вебером) та впровадив безоглядну (абсолютну) систему мір.

Карл Фр. Гавс.

Ґавс, одиниця натуги (сили) маґнетного поля. Маґнетне поле, якого натуга виносить один ґавс, ділає на одиничний маґнетний бігун з силою одної дини. Назва на честь К. Фр. Ґавса.

Ґавч (Gautsch) Пауль, австр. політик (1851-1919), трикратний міністер, член „Палати панів", консерватист, спершу ворог загального виборчого права, опісля його проєктодавець; боровся проти прав чес. мови у школах.

Ґавчо, (есп.) мішанці еспанців і давніх індіян, що жили на Пампасі; кінні півдикі пастухи, що доглядають худоби на степах Ля Пляти.

Ґаґавзи, народ тур. походження, що заселює схід. частину Болґарії й бендерський та ізмаїльський повіт Басарабії, християни, говорять тур. мовою.

Ґаґарін Іван, рос. князь-єзуїт (1814-88), зфранцужений, заснував слов. бібліотеку в Парижі; писав фр. мовою на церковні теми, пр. „Чи Росія буде католицькою?".

Ґаґат, (гр.) смоляний, лискучий, камінний вуґіль; від передісторичних часів уживається для прикрас.

Ґаґра, Ґоґра (Ghagra), також Сарда, ліва притока Ґанґу, 990 км. дов.

Ґадамес, точніше Радамес, торг. місто з оазою в Тріполісі, звідки йде шлях до Тімбукту; 7.000 меш.

Ґадді, родина фльорентійських мистців: 1) Ґаддо (1260-1332), творець мозаїк у Фльоренції й Римі; 2) Таддео, син його (1300-66), учень Джотта, творець сильно й широко мальованих фресок у каплиці Барочелліх у Санта Кроче; 3) Анєльо, син й учень Таддея (1333-96), один з найкращих представників школи Джотта.

Ґаде Нільс Вільгельм, дан. композитор (1817-90), творець нової скандинавської музики національно-романтичного напрямку. Написав 5 концертних увертюр, 8 симфоній, 2 скрипкові концерти, смичкові квартети, багато сольових і хорових пісень.

Ґадес, (гр. Gadeira, тепер Cadiz) острів і місто б. півд.-зах. побережжя Еспанії, оселя фенікійців із славним храмом Геракля.

Ґадолін Аксель, визначний рос. мінеральоґ і кристальоґраф (1828-92), член Академії Наук у Петербурзі; його іменем на-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

званий металь, ґадолін, що належить до рідких земних металів.

Ґадомський Валєри, поль. різьбар (1834-1911), проф. краківської Мистецької Школи. Статуя Коперніка, погрудця Матейка й ін.

Ґаетано Алєардо, гл. Алеарді.

Ґаєр фон Ґаєрсберґ (Geyer von Geyersberg) Фльоріян, нім. лицар, провідник селян-повстанців, поляг 1525.

Ґаєрстам (Geijerstam) Ґустав, швед. повістяр (1858-1909); „Книжка про братчика", „Подружня комедія", „Мрії Каріни Брандт" (перекладена по укр.).

Ґажа, (фр.) постійна плата, пенсія.

Ґаз, (фр.) повітряна річовина без означеного виду й об'єму, якої частинки не проявляють ніякої сили притягання (когезії), але навпаки відпихаються як найдалі і внаслідок того тиснуть на стіни посудини, де є замкнені. Це тиснення зветься розпружністю. Піддані значному тисненню та охолодженню до тзв. „критичної температури", скроплюються, себто перемінюються в рідину. При огрітті правильно розширюються, а саме на кожний 1° на 1/273 частину первісного об'єму. Прикмети ґазів з'ясовані законами Шарля, Ґе-Люсака, Бойля й Маріотта та Авоґадра. В деяких околицях добуваються природні ґази з Землі, (гл. Земний ґаз, Мофета, Сольфатара, Фумароля), звич. вироблюють їх штучно для різних цілей: огрівання й освітлення, для ґазових двигунів, до наповнювання повітроплавів і т. ін. Благородний, або шляхетний ґаз, гл. Благородні ґази. Багато ґазів є трійливих і тих вживають тепер на війні. Це тзв. б о є в і ґ а з и, найстрашніший засіб нищення ворожого війська. Звич. розрізнюємо: 1) п о д р а з н ю ю ч і ґ., що спричинюють подразнення слизних оболон, як: аміняк (NH_3), акролеїна ($CH_2=CH.CHO$) та різні сполуки хльору, брому й арсену; 2) о т р у й н і ґ., що затроюють кров та поражають нервні віддихові осередки, пр. прусська кислина (HCN), й її злуки, також хльорак арсену (As_2Cl_3), хльор-пікрина (CCl_3NO_2), фосфін (PhH_3) та окис вугля (CO); 3) д у ш л и в і ґ., що спричинюють сильний кашель і брак віддиху, пр. хльор (Cl), двоокис сірки (SO_2), фосґен ($COCl_2$) й ін.; 4) ж р у ч і ґ., що нищать шкіру й слизні оболони, пр. іперит або гірчичний ґаз ($CHCl_2.CH_2S$), люїзит й ін. Б. ґ. ужили вперше анґлійці проти бурів (1902), був це тзв. ліддит з пікриновою кислиною ($N_3O_6.C_6H_2.OH$); у світовій війні вперше вжили їх німці на фр. фронті під Іпером (1915), був це згаданий іперит, від якого в кількадцятьох хвилинах згинуло 6000 людей, а відтак на рос. фронті, під Сохачовом, де протягом 10 хвилин згинуло 11.000 людей.

Ґаза (Ghazze), біблійна Газа, гол. місто півд. Палестини, б. Середземного моря, місце подвигів Самсона; тепер укріплене торг. місто, осередок торговлі збіжжям і оливою та вузол караванних шляхів до Сирії, Арабії й Африки; 17.500 меш. Так називають також тонко прозірчасту шовкову тканину від імені цього міста.

Ґаз Давсона (Dowson), гл. Водяний ґаз.

Ґазеля (Antilope dorcas), порода антильоп, 1·10 дов., 0·60 м. вис.; зручні, бистрі тварини, з короткими рогами; живуть по степах півн. Африки й зах. Азії. Легко освоюються, м'ясо смашне, шкіра дуже цінується на різні вироби.

Ґазета, (іт.-фр.) часопис, денник, походить від двох слів: або від слова „ґацца" сорока (балакучість), або від венеціянської монети тої-ж назви, яка була ціною за часопис; назва у першій мірі на періодичний часопис, якого початки в теперішньому виді сягають XVII в. Першою ґазетою була нім. Avisa Relation oder Zeitung 1609, Nieuwe Tijdingen у 1616 в Антверпені, анґл. The Weekly Newes from Italy, Germany etc. в 1622, Gazette de France у Парижі 1631. Згодом назва денника, гл. Преса.

Ґазі, (араб.) герой, визначний завойовник переможець невірних — у магометан.

Ґазівня, фабрика світляного ґазу, де ґаз добувається через праження кам'яного вугілля без доступу повітря до 1400°. Так добутий світляний ґаз є занечищений різними річовинами; щоб їх позбутися, перепускають ґаз через збірник, тзв. г і д р а в л і к у; тут виділюється з нього часть смоли; опісля йде до холодника (кондензатора), де виділюється решта смоли та амоніякальна вода. Далі пливе ґаз у тзв. с к р а б е р, себто вежу, наповнену коксом, по якім безнастанно скапує вода. Очищений там ґаз пливе у великі збірники, звані ґ а з о м е т р а м и. Очищений світляний ґаз складається з 50% водню, 35% метану, 4% етилєну, 8% окису вугля й 3% двоокису вугля та азоту. Є дуже трійливий, а змішаний з повітрям вибухає при запаленні. Перший до освітлення вжив його анґлієць Мардок (Murdoch) 1792; уживають його також до варення (Ґазова кухня).

Ґазіпур (Ghazepoor), місто б. Бенаресу над Ґанґом, 40.000 меш., торговля опієм.

Ґазова кухня, ґазові пальники, на яких можна варити; для печення або смаження для задержання тепла пальники накриті бляшаною покривою.

Ґазова маска, правильніше протиґазова маска, прилад, що одягається в хемічній війні на обличчя людей і тварин (коней); складається з двох основних частин: мішочка, який щільно заслонює обличчя, й бляшаної скриночки (респіратора або глитача) з різними хемічними сполуками, які протиділають отруйним ґазам.

Ґазова піч, піч для огрівання помешкання при помочі ґазу; є це або ватрани (коминки), де повітря огрівається безпосередньо від полумені ґазу, або радіотори, де ґазом огріті рури посередньо огрівають помешкання.

Ґазовий етер, гл. Ґазоліна.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґазовий олій, побічний витвір при дестиляції нафти та виробі світильного ґазу й парафіни з вугілля; вживається до освітлення, смаровил і т. п.

Ґазові купелі, гл. Купелі.

Ґазові стрільна, гарматні до острілювання ворога ґазом на велику віддаль; гл. Гарматень.

Газова маска.

Ґазоґенератор, піч, в якій одержується ґенераторовий ґаз.

Ґазоліна, ґазовий (нафтовий) етер, плинна складовина нафтової роси, з якої її добувають при її дестиляції. Уживається до легких двигунів, до відтовщення вовни; до добування олію з насіння, як домішки до світильного ґазу, щоби скріпити силу його світла (тзв. карбурованя ґазу), також до місцевого знечулення тіла.

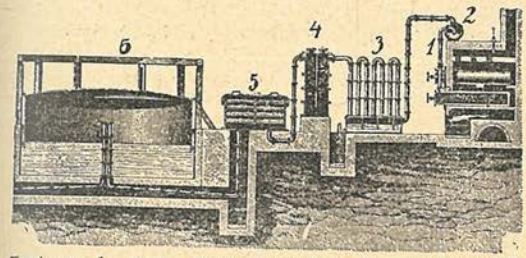

Газівня: 1. рура, якою проходить недестильований ґаз, 2. гідравліка, 3. холодник (кондензатор), 4. рура, де ґаз позбувається амоніяку, 5. рура, де відбувається суха дестиляція, 6. ґазометр.

Ґазомет, військовий прилад до видування трійливих ґазів на ворога в хемічній війні; найбільше поширеним типом є ґ. Лівенса, введений анґлійцями в світовій війні 1917; ґ-и укладаються цілими батеріями перед ґазовим наступом.

Ґазометр, 1) прилад до збирання більшої кількости ґазів. Великий ґ. при ґазівнях складається з великого вальцеватого збірника, наповненого водою. В нього входить горі дном порожній дзвін, обтяжений тягарами так, що є занурений в воді. Під цей дзвін ведуть дві рури: одна доводить в нього ґаз, друга відводить. Ґаз, що впливає під дзвін, підносить його своєю розпряжністю догори. Якщо здержимо доплив ґазу, а відкриємо відпливову руру, дзвін під тягарем своєї ваги опадає й витискає ґаз до провідних рур (пр. світильний ґаз); 2) ґазовий годинник, прилад до мірення кількости зужитого світильного ґазу. Гл. Ґазомір.

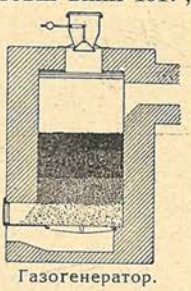
Газогенератор.

Ґазомір, ґазовий годинник, прилад до поміру кількости зужитого ґазу. Є це бляшаний валець, виповнений до половини водою з примішкою ґліцерини, щоб вода не замерзала. В ньому приміщений барабан, що обертається під впливом ґазу, який переходить ґазопроводом. Оборотовий рух барабану передається годинниковому приладові, що подає при помочі вказівки кількість зужитого ґазу в м³.

Газометр: 1. посудина, до якої наливаємо воду; 2. посудина, до якої стікає вода й випирає нагромаджений ґаз цівкою 4; 3. зверхня частина цівки 6; 4. цівка з закруткою, якою виходить витиснений ґаз; 5. закрутка, якою витиснене повітря з посудини 2 дістається до посудини 1; 6. цівка, якою вода з посудини 1 дістається до посудини 2; 7. підпора; 8. цівка, якою впроваджуємо ґаз.

Ґазон, (фр.) травник у садах і парках, мурава, моріг.

Ґазофлєґмона, ґазобех, ґазовий бех, затроєння, спричинене особливими ґазотворчими безкисневими заразняками, що живуть у землі. Повстає найчастіше внаслідок ран від відломків стрілен та зранень при земельних роботах; хорих рятують негайною операцією; також затроєння шкіри ґазами в хемічній війні.

Ґай, (рим. Gaius) славний рим. правник з II в. до Хр. Загально відомі є його „Інституції" (Institutiones) рим. права.

Ґай Людевіт, хорв. діяч із часів Відродження (1809-72), основник тзв. „ілліризму" (серби, хорв., словінці — один народ), реформатор хорв. правопису на основі чеської; приймав для хорв. літ. мови говірку штокавську.

Ґайбель (Geibel) Емануель, нім. поет (1815-84). Головно відомий з політ.-націоналістичних поезій.

Ґайґер (Geiger), 1) Вільгельм, нім. іраніст, *1856, редактор іранської енцикльопедії („Grundriss der iranischen Philologie"); 2) Лязарус, нім. фільольоґ (1829-70), автор праць про початки й походження індоґерманців.

Ґайзер (ісл. geysir), вулканічне джерело, що в правильних відступах часу викидає на поверхню Землі гарячу воду та пару. Найбільші ґ. є в Ісляндії, Н. Зеляндії і в Єльовстонпарку у ЗДА.

Газомір, $к_1$—$к_4$ комори; $с_1$—$с_4$ отвори; т—цівка, якою доходить ґаз.

Ґайзеріх, гл. Ґензеріх.

Ґайслєрові рурки, шкляні рурки, замкнені й наповнені розрідженим ґазом, який світить гарним світлом, якщо крізь них переходить елєктр. розрядження. Перший зладив їх механік Гайнріх Ґайслєр у Бонні (1814-1879), за вказівками фізика Плікера.

Ґайтель (Geitel) Ганс, нім. фізик (1855-1923), досліджував разом з Юліюсом Ельстером атмосферичну елєктричність, фотоелєктричні явища й радіоактивність атмосфери. Оба відкрили майже рівночасно з Круксом сцинтиляцію, викликану промінями альфа.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґайтлєр (Geitler) Лєопольд Вацлав, чес. словіст (1847-85), проф. унів. у Загребі, видав глаголичні синайські пам'ятки (Синайський требник, Синайська псалтиря), займався ст.-болг. та лит. мовою і питанням повстання глаголиці.

Ґайтнер (Geitner) Ернст Авґуст, нім. хемік (1763-1852), винайшов нове срібло (арґентан) і подав спосіб закрашування тваринних та ростинних тканин при помочі хромових солей.

Ґайзер (Ісляндія).

Галахов Олексій, рос. історик літератури (1807-92), автор знаних підручників та хрестоматій до історії рос. літератури.

Галаховський Данило, видатний укр. київський ґравер на міді початку XVIII в., м. ін. автор величезного ґравірованого тезису, присвяченого Київською Академією 1708 гетьманові Мазепі, з йогож портретом.

Ґалац (Galaţi), найбільше торг. місто та пристань Румунії над Дунаєм, 95.000 меш., торговля збіжжям і деревом. Колись Галич, оселя гал. берладників (XII в.); в одній із церков похований гетьман І. Мазепа.

Ґайслєрові рурки.

Ґалвестон, місто над Мехіканським заливом (Тексас, ЗДА), 44.000 меш.; найбільша пристань ЗДА по Ню-Йорку, вивіз бавовни; в останніх роках славне світовими конкурсами краси.

Ґалєасса, велика венецька ґалєра, з високим чердаком та кермою, двома щоглами та довгими веслами, придатна до довшої плавби. Опісля ґ. звали на Середземному морі також менші торгові судна з двома щоглами.

Ґалєаццо, гл. Вісконті.

Ґалєґо, ліва притока Ебро, 180 км. дов.

Ґалєн (Galenus) Клявдій, рим. лікар, фільософ і письм. (131-200 по Хр.). Довгий час аж до Парацельза (XVI в.) був авторитетом у медицині.

Ґаленіт.

Ґаленіт, олов'яний блест, сірчак олова (PbS), камінь олов'яної краски, сильного полиску, кристалізує у шостистінниках; містить у собі також сірчак, срібла (арґентит). Є олов'яною й срібною рудою. Находиться в Трускавці б. Дрогобича, в зах. Польщі, на Угорщині, в Саксонії, в Альпах, Америці. Уживають його також у радіотелєфонії.

Ґалєона, великий воєнний корабель, уживаний в Еспанії та Португалії в XV-XVIII в.

Ґалєона.

Ґалєра, (іт.) 1) середньовічний весловий корабель, вживаний головно на Середземному морі іт. республіками, Венецією й Ґенуєю, опісля Туреччиною. Мала вона плоске дно, 25-30 лавок для гребців (по 3-5 до кожного весла), високу керму з каютою, вузький поміст, а на чердаку зразу метавки, опісля гармати. Гребцями на ґалєрах були невільники, на тур. ґалєрах часто українці, що попали в ясир. 2) Загалом каторга, тяжкі, примусові роботи за кару.

Ґалєрій Ґай, схід.-рим. цісар, 305-311.

Ґалєрійні ліси, прибережні річні ліси в тропічних степах, а звідси через неправильну анальоґію наші плавні.

Ґалєрія, (лат.-фр.) довгий балькон, критий рундук з прикрасами, прикрашене поруччя на стовпах; коридор; довга і вузька саля з стовпами; критий хідник; у театрі: місця на самій горі, а також їх глядачі; будівля, що зберігає в собі твори мистецтва; в копальні: підземельний хідник.

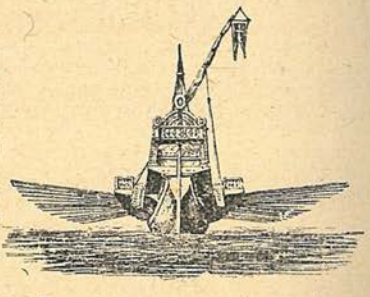
Венеціянська ґалєра (спереду), з піднесеними веслами.

Ґалєта, (іт.-фр.) поганенький шовк; морський сухар, коржик; (рум.) скопець на молоко, фаска на масло.

Ґалієн (Gallienus) Публій Ліциній, рим. цісар 253-268 по Хр. Дозволив християнам свобідно відправляти богослуження.

Галієні (Gallieni) Жозеф, фр. ґенерал (1849-1916), член Головної військової ради 1914, міністер війни 1915/16. Йому приписують „чудо над Марною", коли фр. війська ударемнили нім. плян окрилення півн. фр. фронту й зайняття Парижу.

Ґалійці, старинна людність Ґалії, гр. й рим. назва кельтів. Під ґалійською мовою розуміють кельт. мову фр. і півн.-іт. ґалійців; гл. Кельти.

Ґаліканізм, змагання фр. католицької

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

церкви до незалежности супроти папської курії, піддержуване в середніх віках фр. королями. Значно обмежене в половині XV і на початку XVI в., воно з великою силою проявилося в XVII в. у тзв. „Декларації“ фр. духовенства (1682, з почину Боссюе), яка урочисто піднесла й уґрунтувала вольності фр. церкви. Папи ніколи не признавали цієї декларації, а пізніше й фр. королі перестали її обстоювати, але Наполєон 1813 знову її потверлив. Згодом фр. духовенство почало забувати за колишні традиції ґ. й 1870 фактично їх зреклося. Відділення церкви від держави 1905 зліквідувало справу ґ.

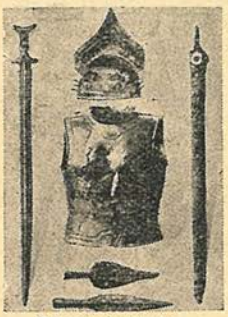
Зброя ґалійців.

Ґаліканська церква, фр. національна кат. церква, що змагала до незалежности від папської влади. Гл. Ґаліканізм.

Ґалілєй (Galilei), 1) Вінченцо, іт. математик і музика (б. 1533-91), батько славного астронома, визначний лютніст і скрипак, член „Фльорентійської Камерати“, автор „Діяльоґу про давню й нову музику“; 2) Ґалілєо, іт. фізик і астроном, син Вінченца (1564-1642), проф. унів. у Пізі і Падуї, гаряче боровся за теорію Коперніка і в зв'язку з тим 1632 попав під суд інквізиції та мусів на ньому виректися своїх поглядів. Відкрив закони свобідного падання маятника, метового руху і таким чином поклав підвалини клясичної механіки, винайшов далековид, відкрив чотири місяці Юпітера, перстень Сатурна, фази Меркурія та Венери, лібрацію (хитання) Місяця, гори на Місяці, плями на Сонці, працював у ділянках гідростатики та оптики.

Галілєо Галілєй.

Ґаліматія(с), (фр.) плутанина, саламаха.

Ґалімський Владислав, поль. маляр, *1860; малював головно види з України: „Млин“, „Дубовий ліс“, „У сосновім лісі“.

Ґаліон, різьбою прикрашений ніс корабля, звичайно викрашений і визолочений.

Ґалісійці, Ґалєґо, людність півн.-зах. Еспанії (б. 2 міл.), говорить окремим порт. діялєктом, який від XII до XVII в. був літ. мовою.

Ґалісія, півн.-зах. частина Еспанії, 29.150 км² і 2,120.000 меш.; гориста, випас худоби, гірництво.

Ґаліфе́ (Galliffet) Ґастон Алєсандр, фр. ґенерал (1830-1909), реорґанізатор фр. кінноти.

Ґаліцизм, (фр.) зворот запозичений з фр. мови.

Ґаліч, гл. Галич, 2).

Ґаліч Олександер, рос. фільософ (1783-1848), один із перших шеллінґіянців у Росії.

Ґалія (Gallia), країна кельт. племени ґалійців, займала нинішню Францію й Бельґію (G. Transalpina) та півн. Італію (G. Cisalpina). Передальпейська Ґ. завойована римлянами 224-222 до Хр.; 201-191 до Хр. ділилася на дві часті, переділені рікою Падом (G. Cispadana і G. Transpadana). Заальпейську Ґ. завоював Юлій Цезар 58-51 до Хр. у боротьбі з ґалійськими племенами; після 400 по Хр. зайняли Ґ. ґерм. племена: франки, алємани, бурґунди, візиґоти й ін. Кінець рим. пануванню поклав Хльодовик 486, який заснував франконську державу; по її поділі 843 майже ціла Ґ., крім давньої передальпейської частини, ввійшла в склад Франції.

Ґаліяно Марко, один із перших важніших оперових композиторів, перед Монтеверді (б. 1575-1642).

Ґаліярд (Galliard) Йоган Ернст, нім. музика (1687-1749), дириґент королівської капелі в Льондоні. Писав опери, кантати, твори духовної музики і ін.

Галлє (Galle) Йоган Ґотфрід, нім. астроном (1812 1910), директор астр. обсерваторії в Бресляві; відкривець Нептуна, по обчисленню Лєверієра.

Ґалли, гл. Ґалійці.

Ґалліполі, 1) ст. тракійський Херсонес, гористий півострів Балкану, 80 км. дов. і 18 км. шир., що відмежовує від півн. заходу вузину Дарданелів; сильно укріплений; 2) портове місто на півострові Ґ., 14.000 меш., знищене землетрусом і війною.

Ґаллюппі Пасквалє, іт. фільософ (1770-1846), дав почин до катол. модернізму.

Ґа́лля, схід.-афр. народ хамітського племени з муринською примішкою, заселює в числі до 5 міл. душ Абесинію й Сомальський півострів.

Ґалляс Матій, нім. ґраф (1584-1647), один з вождів у 30-літ. війні, противник Валєнштайна, 1634 побідив під Нердлінґеном противників цісаря.

Ґалльон, (анґл.) анґл. міра на рідину = $4^1/_2$ літра.

Ґалюппі Бальдассаре, іт. композитор (1706-85), учитель Бортнянського; 112 опер, 20 ораторій, 12 фортепіянових сонат, 3 кантати.

Ґалюсова кислина, гл. Гарбникова кислина.

Ґаля, (есп.) двірське, урядове свято, святошний одяг.

Ґаляґо (Galago), нічні малпівки, $^1/_3$ - $^3/_4$ м. завдовшки, з чого половина припадає на хвіст; подібні до вивірок; живуть у пралісах рівникової Африки й Індії.

Ґаляктичний, (ґр.) в астрономії той, що відноситься до Чумацького Шляху

Ґаляктичний уклад, ґ. система, загал

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

зірок, що утворюють Молошну Дорогу або Чумацький Шлях.

Ґаляктоза, рід цукру, ізомерного з виноградним та овочевим цукром, ($C_6H_{12}O_6$); одержується з молошного цукру під впливом розріджених кислин, а крім того з різних родів ґум. Кристалізує в іглах; у воді тяжче розпускається, як виноградний цукор. Скручує поляризаційну площу світла направо та редукує алькалічні розчини міді.

Ґаляктольоґія, (гр.) наука про молоко.

Ґаляктометр, (гр.) прилад до мірення густоти молока; гл. Бутирометр.

Ґаляктоскоп, (гр.) прилад до мірення якости молока, на основі ступеня його прозорости; також гл. Бутирометр.

Ґалянтерія, ґалянтність, (фр.) вибаглива чемність, хист до чемної поведінки; дрібненькі речі приналежні до жіночої туалєти, пр. стяжки, хустинки, віяльця, рукавички, брошки, ювелірні вироби, тощо.

Ґалянт(ний), (фр.) вибагливо чемний, чепурун; ґалянтний стиль у музиці: свобідний спосіб писання композицій, у протилежність до контрапунктичного; писали ним м. ін. Купрéн, Рамó, Ф. Е. Бах та ін.

Ґаляпаґи, еквадорський вулканічний і пустинний архіпеляґ, 7.430 км² і 1.000 меш.

Ґалярета, (лат.-нім.) студенець (драглі) з м'яса, риби, овочів.

Ґалята, Ґалата, торг. передмістя Стамбулу.

Ґалятея, (гр.) морська німфа, дочка Нерея.

Ґалятовський Йоанікій, укр. письм., полємість і проповідник, ректор київських шкіл і архімандрит новгород-сіверського, а потім чернігівського Єлецького манастиря, †1688. З полємічних творів важніші: „Мессія правдивий", „Меч духовний", та ін.; з проповідей: „Ключ Розумінія" і „Наука албо способ зложенія казаня", перший у нас підручник гомілєтики; збірка оповідань про чуда Матери Божої „Небо новоє", що мала важне значіння, поширивши на Україні середньовічні оповідання й лєґенди.

Йоанікій Галятовський.

Ґаль, хемічний первень (Ga), якого існування провістив Менделеєв на основі уложеного ним періодичного укладу первнів, заки відкрив його фр. хемік Лєкок де Буабодран у цинковій свитні (блєнді) 1875. Металь білої краски; топиться при 30°. Хем. сполуки його подібні до сполук алюмінію.

Ґаль (Gal) Ганс, австр. композитор, *1890, автор комічної опери „Свята Качка" й ін.

Ґаль (Gallus) Марцін, поль. хроніст, родом француз, б. 1113 написав лат. мовою хроніку Польщі, від лєґендарного Попеля до 1113.

Ґаль (Gall), 1) Франц Йозеф, нім. анатом (1758-1828); шукаючи зв'язку між будовою людського черепа і деякими нахилами, став основником френольоґії; 2) Ян Кароль, поль. композитор, що гармонізував і укр. народні пісні (1856-1912); був приятелем А. Вахнянина й один час професорував в укр. Музичнім Інституті ім. Лисенка у Львові.

Фр. Йозеф Галь.

Ґальба Сервій Сульпіцій, рим. цісар 68-69.

Ґальвані Люїджі, іт. фізіольоґ (1737-98), проф. медицини, опісля анатомії на університеті у Больонії. В 1789 припадком відкрив названу його іменем ґальванічну елєктричність. Гл. Ґальванізм.

Люїджі Гальвані.

Ґальванізація, гл. Ґальванізування.

Ґальванізм, наука про елєктричність, що виступає при зіткненні двох різних металів із собою або металів із рідинами. Назва походить від Люїджі Ґальвані, який досліджуючи нерви жаби, завважив, що ноги свіжо-забитої жаби, обдерті з шкіри й завішені на мідянім гаку, судорожно дрожать, коли тільки кінці ніг доторкалися припадком залізного поруччя, до якого був прикріплений цей мідяний гак. Сучасник Ґальвані, проф. Алєсандро Вольта доказав, що при зіткненні двох різних провідників елєктричности повстає завсіди елєктричність, на однім додатна, на другім від'ємна (Вольтів стовп).

Ґальванізування, ґальванізація, 1) застосовання ґальванічної струї у лічничих цілях (елєктротерапія); 2) ґальванічне поволікання металем (ґальванотехніка); 3) через нагризання хем. субстанціями матування та чорнення металю (пр. срібла); 4) оживлення.

Ґальванічна ланка, ґ. з в е н о, витворює елєктр. струю (струм, ток) внаслідок хемічних процесів; складається з двох різних металевих плит, або одної вугляної та одної металевої плити, які є занурені в рідині, що добре проводить елєктричність або в двох різних рідинах, відділених від себе поруватою, глиняною перегородкою (діяфраґмою). Металі та вуголь називаються п р о в і д н и к а м и п е р ш о ї к л я с и, рідини п р о в і д н и к а м и д р у г о ї к л я с и, або також е л є к т р о л і т а м и, кінці металів або вугля, що вистають з рідини, б і ґ у н а м и л а н к и, один із них додатній, другий від'ємний. Ґ. л. є або з а м к н е н а або о т в о р е н а, відповідно до того, чи бігуни злучені дротом, чи ні. У першім разі плине елєктр. струя від додатнього

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

бігуна дротом до від'ємного, опісля від від'ємної металевої плити через рідину до додатньої. Роди ґ. л.: ланка Вольти: цинкова та мідяна плита, занурені у розчині сірчанової кислини; л. Бунзена: цинк у сірчановій кислині, вуголь у азотановій; л. Лєкляншé: вуголь у бравнштайні, цинк у розчині сальміяку; л. Ґренета: цинк та вуголь у розчині хромової кислини. В тзв. сухих ланках (у кишеневих лямпках) рідини є згущені желятиною або тачинням. До поміpів пр. елєктромоторичної сили уживають тзв. нормальних ланок, яких елєктромоторична сила постійна. Ґальванічна батерія є злукою кількох або більшої кількости ґальван. ланок. Ґ. ланки є злучені в батерію рівнобіжно (побіч себе), якщо злучені з собою всі рівноіменні бігуни; вони є злучені різноіменно (в ряд), якщо злучені з собою різноіменні бігуни сусідніх ланок.

Гальванізм: Вольтів стовп.

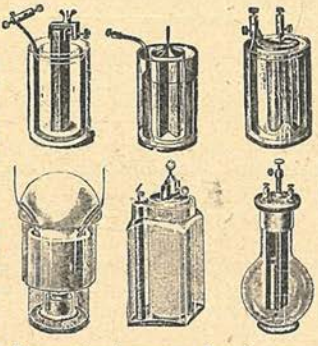
Гальванічні ланки. Вгорі ланка Бунзена, Данієля, Грове, вдолі Майдінгера, Лєклянше, Гренета.

Ґальвано, відтиск оригінальної друкуючої плити або друкарського складу (Satz) у воску, олові, ґутаперсі, вкритий ґальванічно міддю, ніклем або сталлю (гл. Ґальванотехніка) та поволічений оловом. Ґ. друкують, щоби зберегти оригінал.

Ґальваноґрафія, (гр.) спосіб при помочі ґальванопластики добувати кліші з рисунків для друку.

Ґальванокавстика, (гр.) 1) випалювання наростів на тілі при помочі платинового дротика, розжареного елєктр. струєю; 2) ґальванічна різьба, глибоке травлення рисунків на металях при помочі ґальванічного току; найчастіше вживається для приладження вальців, якими друкують рисунки на перкалі та ін. тканинах.

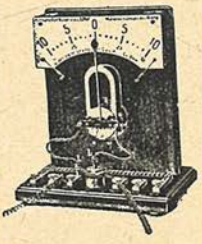
Гальванометр.

Ґальванометр, (гр.) прилад, що служить до міpення натуги елєктр. струї; складається з маґнетної стрілки, уміщеної у цівці, навиненій своями ізольованого дроту (у тзв. мультіплікаторі). Елєктр. струя, що плине цими звоями, відхиляє стрілку; відхилення можна відчитати на коловій поділці.

Ґальванопластика, (гр.) виріб пластичних предметів та відтисків з металю при помочі елєктр. струї. В тій цілі роблять неґатив (матрицу) даного предмету з воску, ґіпсу, сірки або ґутаперхи, потягають його ґрафітом або бронзою, щоби став провідником елєктричности, вставляють до розчину відповідного металю та сполучають його з від'ємним бігуном ґальванічної батерії. Рівночасно вкладають до розчину плиту з того самого металю та сполучають її з додатним бігуном батерії. Розчином пливе елєктрична струя та виділює металь із розчину на неґативі. Коли осяде на ньому досить груба верства металю, здіймають його й відтиск товий. Винайшов ґ. М. Якобі 1838.

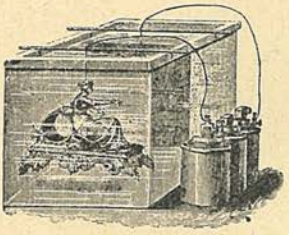
Гальванопластика.

Ґальваноскоп, (гр.) ґальванометр із позе-мою цівкою, навиненою звоями ізольованого дроту і маґнетною стрілкою, злученою з вказівкою. Під впливом елєктр. струї маґнетна стрілка відхиляється й тягне за собою вказівку. Таким чином можна при помочі ґ. ствердити, чи в якімсь проводі плине елєктр. струя, та змірити її натугу.

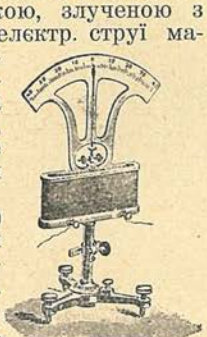
Гальваноскоп.

Ґальваностеґія, (гр.) покривання металевих предметів іншими металями при помочі елєктр. струї. На тім полягає ґальванічне нікльовання, золочення, посріблювання. Предмети, які мають поволікти іншим металем, пр. сріблом, вкладають до розчину того металю (срібні купелі) та злучують з від'ємним бігуном ґальванічної батерії; другий, додатній бігун батерії злучують із пликою з того ж металю (срібла). Елєктр. струя, що переходить крізь розчин, виділює металь на поверхні предмету та покриває його за якийсь час одностайною тоненькою верствою.

Ґальванотехніка, (гр.) 1) поволікання предметів металем при помочі елєктр. струї (ґальваностеґія); 2) виріб пластичних предметів з металів при помочі елєктр. струї (ґальванопластика, ґальвано).

Ґальванотипія, (гр.) друк при помочі металевих кліш ґальванічним способом.

Ґальванохромія, (гр.) крашення (барвлення) металем при помочі елєктролітичного осаду надокису олова, манґану і т. д.

Ґальвіц (Gallwitz) Макс, нім. ґенерал, *1852; в світовій війні командант на фр., опісля на рос. фронті; 1915 виконав прорив над Нарвою.

Ґальґенгумор, (нім.) гумор висільника,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гумор людини готової на все, збайдужнілої до краю.

Ґальдгепіґ, гора в півд. Норвеґії, 2.470 м. вис.

Ґальдос Беніто Перес, есп. письм. (1845-1920), званий есп. Вальтер-Скотом за свої іст. повісті; крім цього ціла низка сучасних повістей, головно з мадридського життя; виступав сильно проти церкви. Мав також успіхи драматурґа і брав участь у політиці.

Ґальман, назва двох різних родів цинкової руди. Перший рід це шляхетний ґ., цинковий вуглян або смітсоніт, ($ZnCO_3$); кристалізує у ромбостінниках, частіше творить ниркуваті, соплякуваті або зернисті маси сірої, бурожовтої або брудно-зеленої краски. Другим родом ґ. є кремʼяний ґ. ($H_2Zn_2SiO_5$), що кристалізує у ромбнім укладі, але появляється звичайно у волокнистих та зернистих відмінах. Оба роди ґ. находяться на Шлезьку, у Каринтії, Бельґії, Анґлії, на Сибірі.

Ґальовіч Фран, хорв. поет-лірик (1887-1914), редактор журналу „Молода Хорватія", видатний талант, згинув у світовій війні.

Ґальоманія, (фр.) прибільшена любов до всього французького.

Ґальон, ґалон, (фр.) золота або срібна обшивка на одностроюю.

Ґальоп, (фр.) дуже швидкий, кружляючий танець, у такті 2/4.

Ґальоп(-ада), (фр.) найшвидший біг коня, навскоки, навскач.

Ґальоші, кальоші, ґумове або шкіряне взуття, яке взувається поверх обуви для охорони ніг від холоду, води й болота.

Ґальський когут, герб Франції, символ войовничости.

Ґальтон (Galton) Френсіс, анґл. природник, антропольоґ і лікар (1822-1911), один із творців евґеніки й гіґієни рас.

Ґама, (гр.) третя буква гр. абетки (Γ, γ, що відповідає нашому „ґ"); у музиці: ряд сьоми тонів, що послідовно підвищуються або обнижуються; низка якихнебудь річей, або проявів, впорядкована на основі природнього степенування одної прикмети, пр. ґ. барв, ґ. пахощів і т. п.

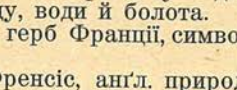

Гама; вгорі велика ґ., вдолі мала ґ.

Ґама Васко, гл. Васко да Ґама.

Ґама-промені, радіоактивні проміні (гл. Радіоактивність) з дуже великою частотою дрожань, не відхиляються у маґнетнім полі, є дуже проникливі (гл. Бекерелеві проміні).

Ґамаші, камаші, (фр.) рід теплих панчіх без частини, що вкриває ступню й пʼятки, які носять від ступні поверху, застібають на ґудзики або натягають; обув з короткими суконними холявами.

Ґамба, (іт. viola da gamba — фр. basse de v.) більша скрипка, давній рід віольончелі.

Ґамбаров Юрій, рос. правник і соціольоґ, *1850, один із найвизначніших представників рос. правничого позитивізму.

Ґамбетта Леон, фр. політик (1838-82), адвокат, противник другого цісарства, 1870 в бальоні добувся з Парижа обложеного німцями й зорґанізував уряд „народньої оборони", 1881-82 міністер-президент, приклонник політики реваншу.

Ґамба.

Ґамбір (Uncaria gambir), ростина з породи акацій, росте в Зах. Індії та на Сундайських островах; її листя має до 50% гарбовини і тому вживається до гарбування шкіри і барвлення, як тзв. жовте катеху (terra japonica).

Ґамбіт, (фр.) у шахах: початок гри, коли грач жертвує противникові фіґуру, щоби за це придбати кращу позицію.

Ґамбія, 1) ріка в півн.-зах. Африці, 740 км. дов., 182.000 км² сточища; 2) брит. кольонія над рікою Ґ., 11.700 км² і 185.000 меш.

Леон Гамбетта.

Ґамбрінус, мітичний флямандський король, якому приписують винахід пива; малюють його червонолицим, рудим, у пурпурі й з чашею пінистого пива.

Ґамéн, (фр.) уличник.

Ґамети, (гр.) дві одноклітинні ростинні, або тваринні істоти, які зливаються з собою для дальшого розмножування; гл. Розмноження.

Ґанґ, гол. і свята ріка Індії, витікає в Ґімаляях, разом із Брагмапутрою є 3.000 км. завдовшки й має 1,800.000 км² сточища. Найважніша притока Джамна. Вливається найбільшою в світі дельтою (44.000 км²) до Бенґальського заливу. Малі кораблі йдуть 1.425 км. догори.

Ґанґлій, (гр.) 1) вузлувате згрубіння нервних клітин. Находяться у веґетативній і симпатичній та подекуди в мозковострижовій нервовій системі; 2) кулистий опух із драгльоватим змістом, звич. на руці або нозі, повстає з перепрацювання; лічиться операційно.

Ганґль Альойс, словін. різьбар, *1859; погруддя Водніка й Прешерна, прикраси на порталі Народнього Театру в Любляні.

Ганґрена, (гр.) некроза, місцеве завмирання частини людського тіла; наслідком знищення тканей фізичним (роздавлення) або хемічним (попечення або попарення) способом, також наслідком невідживлювання даної частини тіла, через натиск, відмороження або зі старости. Звич. розрізнюється: ґ. суха, коли завмерла частина тіла всихає й корчиться, ґ. вогка, коли завмерлі ткані гниють і дають гноєвину.

Ганґрі, гірське гніздо в зах. Тибеті, 6.650 м. вис.

Ґанд, Ґандава, гл. Ґент.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґандак, ліва притока Ґанґу, 650 км. дов.

Ґандарське мистецтво, індійське мистецтво, що розвинулося під впливом пізньо-грецького мистецтва в князівстві Ґандара, в околиці нинішнього Пешавару, в часі I-IV вв. по Хр.; мало великий вплив на буддійське мистецтво Китаю, Японії й Тибету.

Ґанджа, колись Єлисаветполь, місто в Азербайджані, 56.000 меш.; мідяний промисл.

Ґанді Магатма (Gandhi Mohandas Karamchand), вождь нац.-революційного руху в Індії, *1869. Кінчив унів. у Льондоні, адвокат у Бомбаю. 1921 голова Національного Конґресу; борець з анґл. імперіялізмом під гаслом „Сатіяґ-рага“ (вл. піддержка правди), себто спротив державним законам без уживання насильства: 1920 проголосив між земляками бойкот державної (анґл.) служби, судів, шкіл, а навіть усієї торговлі. Засуджений на 6 літ в'язниці, випущений на волю по 4-ох літах з причини недуги. Після заворушень 1930 знов арештований.

Магатма Ганді.

Ґандольфі Мавро, больонський ґравер (1764-1834), син маляра Каєтана Ґ., популяризатор малярських композицій свого батька й ін. майстрів часів Ренесансу.

Ґанек, верх у Татрах, 2.465 м. вис.

Ґанівет (Ganivet) Анґель, есп. повістяр (1865-98). Найбільш відомі: „Добування королівства Маї“ і „Праці невтомного Піо Сіда“.

Ґанімед, (гр. міт.) син троянського царя Троса (або Ляомедонта), задля краси пірваний вірлом Зевеса на Олімп, де став замість Геби виночерпцем Зевеса.

Ганімед.

Ґаноїди, ґаноїдні риби, осклівці (Ganoidei), риби, вкриті грубими лусками, що мов зуби покриті шкливом; у давніх ґеольоґічних добах було дуже багато різних ґ., тепер лишилося їх кілька родів, із них найважніші: хрястноскелетні осетруваті й кістноскелетні панцирні щуки.

Ґапон, гл. Гапон.

Ґар (Gard), 1) права притока Рони, 140 км. дов.; 2) департамент над нею в півд.-зах. Франції, 5.880 км² і 400.000 меш., гол. місто Нім.

Ґараж, (фр.) возівня, будинок, де стоять автомобілі і де їх чистять.

Ґарай (Garay) Янош, мад. письм. (1812-53), дуже популярний своїми балядами та романсами, званий мадярським Уляндом.

Ґарантія, (фр.) порука, забезпечення. В цивільному праві: договір, котрим хтось другому ручить, що маєткове діло в означених границях не буде виставлене на небезпеку. Хто ґарантує, той переймає на себе ризико на означений час та в означеному напрямку. У векслевому праві говориться про ґаранційну функцію жіра або індосу (при векслях і чеках), тому що індосант ручить кожному пізнішому державцеві векселя за прийняття й заплату. В міжнародньому праві: держава або кілька держав зобов'язуються до помочі якійсь державі при виконуванні прийнятих зобов'язань, або до удержання якогось правного стану (пр. до додержання стану витвореного новими мировими договорами).

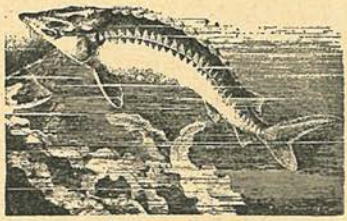

Ґаноїди, осятр.

Ґарантувати, давати запоруку, ручити за якесь зобов'язання, пр. при заплаті позички; забезпечити, пр. означений дохід від капіталу, від підприємства, тощо.

Ґарбо Ґрета, фільмова артистка в Голівуді, *1906, шведка, що здобула світову славу креаціями ніжних химерних жінок, нещасливих у коханні.

Ґарборґ Арне, норв. письм. (1851-1924), реаліст, радикального напрямку. Найбільш відома повість „Втомлені душі“.

Ґарґано (Monte Gargano), гори на схід. ін. півострові („острога“ Італії), 1.056 м. вис.

Ґарґантуа, ненажера, герой повісти Рабле.

Ґарґаризм, (гр.) рідина для полокання горла.

Озеро Гарда.

Ґарда (Lago di Garda), ін. озеро на півд. схилі альпейських гір із гарними берегами; 366 км² пов.

Ґардарікі, себто країна ґородів, варязька назва Руси-України.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґардарсгольм, давня назва Ісляндії від її відкривника Ґардара (IX в.).

Ґардероба, (фр.) роздягальня, кімната або шафа, де переховують одіж; уся одіж якоїсь особи.

Ґардина, (фр.) завіска на вікно.

Ґардінер Самуель Равсон, анґл. історик (1829-1902); „Історія Анґлії" 10 т., „Олівер Кромвель", та ін. Праці його, основані на вивченні невиданих архівних матеріялів, показали багато подій у новім, іншім світлі.

Ґарібальді, 1) Джузепе, іт. політичний діяч (1807-82), нац. герой, боровся за визволення Італії, орґанізував відділи в 1848 проти Австрії та Франції, кілька разів утікав на чужину (Америка, Швайцарія, Танжер), 1860 зайняв Сицилію своєю „1000"-кою вояків, вступив до Неаполю як диктатор, 1862-7 хотів заволодіти Римом, 1867-70 проводив корпусом добровольців для допомоги французам; вкінці вибраний послом у Римі, похоронений з великими почестями. Писав між ін. повісті; 2) Пеппіно, внук першого, іт. ґенерал, *1879, з початком всесвітньої війни орґанізатор і вождь відділу іт. добровольців у Франції.

Джузепе Ґарібальді.

Ґарізім, гора в Палестині, в Самарії, на якій у давнину стояла святиня. За Христа була для самарян святим місцем, де вони поклонялися Богу.

Ґарін Микола, вл. Михайловський, рос. повістяр (1852-1906), популярний у свій час циклем повістей, зв'язаних з особою головного героя, хлопця Томи: „Діточі літа Томи", „Ґімназисти", „Студенти".

Ґармонд, (фр.) рід друкарських черенок, від прізвища фр. друкаря-відливника Ґармонда (†1561).

Ґарнець, давня слов. міра об'єму плинних і сипких тіл, рівна 3·23 літра, ділився на 4 кварти, 16 кватирок.

Ґарнізон, (фр.) залога якогось міста або твердині; місце призначене на побут війська.

Ґарнір(ування), (фр.) прикраса або приправа якоїсь страви городиною.

Ґарнірувати, (фр.) прибирати, прикрашувати.

Ґарнітур, (фр.) дібрані предмети, що належать до себе і творять одну цілість; пр. ґ. меблів у вітальні; чоловічий ґ. — різні частини одежі; ґ. парового кітла або іншої машини: дана машина з усіма приналежними складовими частинами; в друкарському ділі: підбір у належних кількостях черенок із письмом означеного характеру або рисунку на те, щоб можна було друкувати видання 3-4 однорідними письмами, але різного розміру щодо величини.

Ґаронна (Garonne), гол. ріка півд. Франції, 600 км. дов. Випливає в Піренеях і під назвою Жіронди вливається широким устям до Атлянтійського океану. Гол. притоки: праві — Тарн, Льот і Дордонь; ліва — Баїс. Сточище 85.000 км².

Ґаротта, (есп.) залізний обруч, яким душать в Еспанії засуджених на смерть; кара смерти через удушення обручем.

Ґарофальо Рафаелє, барон, іт. правник, *1852, представник іт. карно-антропольоґічної школи. Гол. твір „Кримінольоґія".

Ґаррік (Garrick) Девід, славний анґл. актор і драматурґ (1717-79), написав 27 ориґінальних комедій.

Ґарсія (Garcia), 1) Мануель де Пополью Віценте, есп. співак, композитор і учитель співу (1775-1832), написав цілу низку опер і балєтів; 2) Мануель, син першого (1805-1906), славний педаґоґ співу, винахідник ляринґоскопу, автор підручника співу, перекладеного на всі важніші европ. мови.

Ґарсон, (фр.) хлопець; у ресторанах послугач, кельнер.

Ґарсонка, (фр.) дамський костюм, що складається з довгої блюзки, яку втягають через голову, і зі спіднички.

Ґартнер Теодор, нім. фільольоґ-романіст (1843-1925); спільно з акад. Ст. Смаль-Стоцьким зладив укр. шкільну ґраматику 1893, (4. вид. 1928), й наукову по нім.; боровся за унормування укр. правопису.

Ґарток, столиця зах. Тибету, найвище положене місто на світі, 4.320 м. над р. м.

Ґарфілд (Garfield) Джемс, президент ЗДА (1831-81), став ним із зарібника і візника; ворог невільництва.

Ґаршін Всеволод, рос. новеліст (1855-88), славу добув оповіданням із рос.-тур. війни 1878 „Чотири дні", де представляє війну, як страшний злочин.

Ґасконада, (фр.) чванькуватість, перебільшення в оповіданні (від імени ґасконців).

Ґасконія (Gascogne), півд.-зах. частина Франції; її мешканці Ґасконці.

Ґаснавіди, магометанська династія в Ґазні, на Ірані 960-1186; за Магмуда, 997-1028, каліфат Ґаснавідів обіймав Іран, Туркестан і півн. Індію.

Ґаспарі Піетро, італієць, кардинал, *1852, державний секретар Ватикану за Бенедикта XV й Пія XI. У 1919 в імені папи висловив у офіційному листі певність, що „шляхетній українській нації буде признане право на самоозначення".

Ґассанді (Gassendi) П'єр, фр. фільософ (1592-1655), сучасник Декарта і його противник, прихильник атомізму, передтеча матеріялістів.

Ґассенгавер, (нім.) нім. назва колись народніх, нині вуличних пісень.

Ґассет Ортеґа (Ortega y Gasset) Хозе, есп. письм. *1883, багатий на ідеї, оборонець европ. культури з усіма її примхами, всесторонній: 6 томів крит. студій: „Ель Еспектадор" і „Дезгуманізація мистецтва".

Ґастрея, (гр.) первісне сотворіння в виді

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ґаструлі, від якого, на думку Геккеля, нібито походять усі многоклітинні тварини.

Ґастрит, (гр.) запалення або катар шлунку. Проявляється відбиванням, блювотами, підвищенням температури, також болями в шлунку. Лікування: відповідна дієта, гол. молошна, мінеральні води, гол. карльсбадські.

Ґастричний, (гр.) шлунковий.

Ґастро-, (гр.) в злуці з іншими словами означує, що вони відносяться до шлунку, або черева.

Ґастрольоґія, (гр.) наука про шлунок, його будову, чинності й хороби.

Ґастроль(-я), (нім.) гостинний виступ артиста.

Ґастрономія, (гр.), вміння ладити смашні страви; куховарське мистецтво. Визначнішим ґастрономом був Брія-Саварéн, що написав „Фізіольоґію смаку" (1825).

Ґастроподи, (гр.) гл. Черевоногі.

Ґастроскоп, (гр.) прилад до оглядання нутра шлунку, при помочі освітлення його електричністю й відповідних дзеркал.

Ґастроспазм, (гр.) корч шлунку.

Ґастростомія, (гр.) операція, що полягає на заложенні шлункової фістули при звуженні стравоходу, в цілі віджившлювання орґанізму.

Ґастротомія, (гр.) розріз шлунку, щоб усунути з нього чужі тіла, або вирізати боляк.

Ґаструля, (гр.) ступінь розвитку всіх многоклітинних тварин, що має постать двоверствової чарочки, яка утворюється через впуклення блястулі.

Ґати, гори на півострові Передньої Індії; Сх. Ґ. (нижчі), здовш сх. побережжя (до 1.200 м.); Зах. Ґ., здовш зах. побережжя (до 2.000 м. вис.).

Ґатто (lo Gatto) Етторе, іт. словіст, *1888, один із керманичів Римського Схід. Інституту.

Ґатунок, (нім.) рід, у природничих науках „порода".

Ґатчіна, рос. місто б. Лєнінґраду, 17.000 меш., колишня царська палата з цінними збірками дорогоцінної й мист. обстановки.

Ґаштайн (Gastein), гірська долина й купелева місцевість б. Зальцбурґу (Bad G.); сильні радіоактивні теплиці, що лікують ревматизм, подаґру, хороби нервів і нирок.

Ґаштовт, лит. маґнатська родина: 1) Мартин, київський воєвода 1471-80, назначений проти волі киян по знесенні окремого київського князівства; 2) Іван, виленський воєвода, управляв Литвою за малолітности Казимира Ягайловича, був прихильником відокремлення Литви від Польщі.

Ґая, гл. Ґея.

Ґаял(ь) (Bos frontalis), дика й освоєна рогата худоба, що живе в Індії, замітна чорною шерстю і широким чолом.

Ґаяр-Бансель (Gaillhard-Bancel), франц. католицький діяч, *1858; в березні 1920 інтерпелював у парляменті голову уряду Міллєрана в справі визнання самостійної укр. держави.

Ґвадалюпа (Guadalupe), ланцюг гір у середній Еспанії, 1.558 м. вис.

Ґвадальківір (Guadalquivir), ріка в півд. Еспанії, 560 км. дов., 56.000 км² сточища, вливається до заливу Кадіз.

Ґваданіні (Guadagnini), іт. родина знаменитих майстрів скрипок у XVIII в.

Ґвадарама (Guadarrama), гірський ланцюг у Кастилії, до 2.405 м. вис.

Ґаяль.

Ґваделюпа (Guadeloupe), найбільший острів (1.510 км²) Малих Антилів, разом із кількома меншими творить фр. ґубернію Ґ., 1.780 км² і 230.000 меш., з гол. містом Бас Тер; вивозить цукор, каву та бавовну.

Ґвадіяна (Guadiana), ріка в півд. Еспанії, 820 км. дов. і 67.000 км² сточища, вливається до Атлянтійського океану б. Кадізу.

Ґваліор, васальна держава в брит. Середущій Індії, 65.000 км² і 3,190.000 меш.; гол. місто Ґ., 60.000 меш.

Ґвам (Guam), найбільший з Маріянських островів на Тихому океані, 544 км² і 17.000 меш.; належить до ЗДА (до 1898 есп.), гол. місто Аґаня, важна каблева стація.

Ґванахуато (Guanajuato), 1) держава в середущім Мехіку, 28.360 км² і 860.000 меш.; управа збіжжя, копальні срібла; 2) її гол. місто, 37.000 меш.; унів., копальні срібла.

Ґваніні (Guagnini) Алєксандер, поль. історик (1538-1614). З творів його користали укр. літописці Ілля Кошаківський, Ґраб'янка, Самійло Величко, Степан Лукомський.

Ґванчо, туземці канарійських островів, споріднені з берберами; вимерли або змішалися з еспанцями.

Ґвапоре (Guaporе), гранична ріка Бразилії й Болівії, 1.540 км. дов.

Ґвардафуй (Guardafui), найдальше на схід висунений скелистий ріг Африки, на південь від заливу Аден.

Ґварді Франческо, іт. маляр (1712-93); цікаві види Венеції.

Ґвардієць, сердюк, вояк ґвардії, військовий прибічний вартовий.

Ґвардія, (іт.) добірне військо, прибічна сторожа володарів. За Наполєона І ґ. була ударним військом Франції. Укр. ґ. гетьманів звалася сердюками (гл. Сердюки й Сердюцька дивізія). Червона ґ., в протилежність до білої ґ., рев. військо новіших часів.

Ґвардіян, ігумен манастиря (у францісканців).

Ґваренґі, Кваренґі (Quarengui) Джакомо, іт. архітект і маляр (1774-1817). Викликаний 1779 царицею Катериною II, працював у Петербурзі до смерти. Збудував тут будинок Академії Наук, Смольний Інститут та ін. На Україні збудував палац ґрафа П. Завадовського в селі Ляличах на Черні-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гівщині. Почав із барока й прийшов до ампіру.

Ґваріні (Guarini) Джованні Баттіста, іт. поет (1538-1612). Автор славної вівчарської драми „Вірний пастух“ (Il pastor fido).

Ґварнері (Guarneri), іт. родина знаменитих майстрів скрипок у Кремоні в XVII в.

Ґватемала (Guatemala), республіка Середущої Америки, 110.000 км² і 2,005.000 меш. Країна переважно височинна (1.300 м.), а на півд. заході гориста (4.210 м.), та вулканічна. Населення: $^2/_3$ індіяни, $^1/_3$ мішанці, білих дуже мало. Головна галузь продукції управа кави (38 міл. кґ. річно, $^1/_{30}$ всесвітньої продукції); вивіз: кава ($^4/_5$ всього), банани ($^1/_{10}$), дерево та цукор. 1839 після розпаду Середущо-Американської Унії окрема держава, нині під впливами ЗДА. Гол. місто Ґватемаля ля Нуева, 112.000 меш., університет.

Ґватімозін, останній цар ацтеків у Мехіку, повішений 1522 Кортезом.

Ґваш, (фр.-іт.) краска розроблена араб. ґумою; також малюнок водяними, непрозорими фарбами, заправленими араб. ґумою і медом.

Ґваякіль (Guayaquil), гол. пристань Еквадору, 94.000 меш.

Ґваякове дерево, гл. Бакавт.

Ґваяколь, метилевий етер пірокатехіну (C_6H_4·OH·OCH_3); добувається з бакавту і з букового дьогтю; кристальна річовина. Уживається як лік проти туберкульози.

Ґваяна, гл. Ґвіяна.

Ґвельфи, гл. Вельфи.

Ґвер, (нім.) рушниця, кріс.

Ґвереца (Colobus guereza), півн.-афр. малпа, чорна з білою обвідкою довкола обличчя, з довгою шерстю на хребті й дуже довгим хвостом, укритим довгим білим волоссям.

Ґверчіно, себто Зизоокий, вл. Барбієрі (Barbieri) Доменіко Франческо, іт. маляр больонської школи (1591-1666), один із „еклєктиків“, що студіювали не лише природу, але й старовинних майстрів, щоб вибрати у кожного найкращі риси. Його „Св. Єронім“ у музеї ВУАН у Києві.

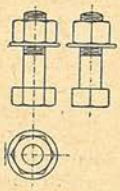

Ґвинт, перекрій.

Ґвинт, (нім.) шруба, складова часть машин та приладів. І. складається з веретена та насади (мутри, гайки). Веретено, це валець, на якім ґвинтова, шрубова лінія зроблена опукло. Насада (мутра) це порожній валець, де шрубова лінія врізана в стіні. Вона відповідає докладно першій ґвинтовій лінії так, що веретено можна вкрутити в насаду. Грана ґвинтової лінії може бути плоска або гостра. Довготу ґвинтової (шрубової) лінії, що обходить один раз валець, називають скрутом, а відступ двох сумежних ґвинтових ліній є висотою (кроком, ходом) скруту. За допомогою ґвинту зискуємо на силі стільки разів, скільки разів висота скруту менша від обводу ґвинту.

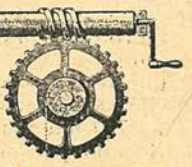

Ґвинт без кінця.

Ґвинт Архімеда, гл. Архімедова шруба. Ґвинт без кінця (шруба без кінця), ґвинт, якого скрути зачіпають за зуби зубчастого колеса та вправляють його в рух, якщо обертаємо ґвинт корбою. Служить до переміни напряму оборотового руху і до підношення тягарів.

Ґвинт корабельний.

Ґвинтівка, гл. Рушниця.

Ґвинтова різь, руб, що йде по ґвинтовій лінії на зовнішній поверхні вальцевого (рідко стіжкуватого), або внутрішній поверхні дудкуватого, вальцевого (рідко стіжкуватого) тіла.

Ґвинтові свердла, свердла з ґвинтовими ріжучими окрайками і з ґвинтовими поверхнями, призначеними для виходу стружки; перший тип ґ. с. уживається для оброблення металів та твердого деревна, другий до м'яких порід дерева.

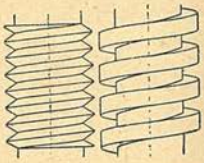

Ґвинтова різь, гостра й плоска.

Ґвинтові трибові колеса, колеса, що мають ґвинтово уложені зуби.

Ґвинтовка Матвій, ніжинський полковник 1663-67, опісля ґенеральний осаул, 1672 засланий на Сибір із гетьманом Многогрішним.

Ґвідо Арецький, Аретінус, іт. чернець бенедиктинець (б. 995-1050), винахідник лінійної нотної системи з ключами та сольмізації.

Ґвінейська течія, гл. Морські течії.

Ґвінейські острови, малі острови в Ґвінейському заливі.

Ґвінея (Guinea), зах. афр. побережжя над заливом Ґ., що втискається вглиб Африки, частинно піскувате та болотнисте, частинно врожайне, заселене неґрами. Політично ділиться на: 1) Ґ. порт.; 2) Ґ. фр.; 3) Ґ. брит.; 4) Ліберію; 5) Побережжя слонової кости; 6) Золоте побережжя і Того брит.; 7) Того і Дагоме, фр.; 8) Ніґерію, брит.; 9) Камерун, брит. і фр.; 10) Ґ. есп.; 11) Конґо, фр. і бельґ.; 12) Зах. Африку порт.

Ґвинтові свердла.

Ґвинтові трибові колеса.

Ґвічардіні (Guicciardini), 1) Льодовіко, іт. письм., гуманіст (1521-89), автор м. ін. іст. хроніки й славного „Опису Нідерляндців“; 2) Франческо, іт. історик і публіцист (1483-1540), автор славної „Історії Італії“, де кладе головну вагу на висновки, а не на факти.

Ґвіяна (Guianə, Guyane), півн.-схід. час-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тина Півд. Америки. Велика низина, підсоння рівникове, багате в опади; дуже врожайна країна, частинно савана, частинно праліс. Населення індіяни і завезені європейцями робітники з Азії (китайці, маляйці, анаміти). Головні продукти: цукрова тростина, кава, кавчук, риж і дещо золота. Ґ. належить до Венесуелі, Бразилії і до трьох європ. держав: 1) брит. Ґ. 232.000 км² і 310.000 меш., гол. місто Джорджтовн; 2) голянд. Ґ. (або Сурінама), 130.000 км² і 140.000 меш., гол. місто Парамарібо; 3) фр. Ґ., 88.240 км² і 44.000 меш., гол. місто Каєн.

Ґвіянська течія, гл. Морські течії.

Ґданськ, гл. Данціґ.

Ґдиня, невелике село б. Данціґу (в 1920 895 меш.), нині одинока поль. пристань і місто, що конкурує з Данціґом.

Ґдуля, гл. Айва.

Ґе Микола, славний укр. маляр (1831-94), з фр. роду (Gay), виріс на Поділлі, учився в київському унів. Низка картин з життя І. Христа, портрети М. Костомарова, Л. Толстого, О. Герцена та ін. Був одним із основників Т-ва малярів, тзв. „Передвижників", що відограло велику ролю в розвитку рос. мистецтва. Лишив цікаві спомини.

Микола Ге.

Ґебауер Ян, чес. фільольоґ (1838-1907), проф. унів. в Празі, основник іст. школи в чес. лінґвістиці, після Добровського найбільший авторитет на полі чес. граматики, автор численних праць, серед них найважніші „Історична граматика чеської мови" й „Старочеський словник" (недокінчений).

Ґебгард Ганнес, фін. державний діяч, *1864, дослідник земельного питання; від 1918 є знавцем цієї справи при фін. уряді.

Ґебгардт Едуард, нім. маляр (1838-1925), до рел. малярства ввів етноґр. мотиви.

Ґебель, 1) Ґеорґ, нім. композитор (1685-1750), орґаніст із Бресляву, автор пассій, псалмів, кантат, фортепіянових концертів, канонів, тощо; 2) Ґеорґ, син попереднього (1709-53), дуже плідний композитор симфоній, кантат, опер, концертів, тощо.

Ґебен (Goeben) Авґуст, прус. ґенерал (1816-1880), брав участь у війнах проти Данії 1864 й Франції 1870-71, погромив півн. фр. армію 1871. Його ім'ям названий нім. кружляк, що разом із кружляком „Бресляв" прорвався 1914 через антантські морські сили й прибув з поміччю туркам.

Ґебер, вл. Абу Абдалаг Джабір Ібн Гаян, араб. учений, родом із Ґаррапу в Месопотамії, один із найвизначніших араб. альхеміків VIII в.

Ґебзатель (Gebsattel) Людвіґ, нім. ґенерал (1857-1930), під час світової війни предсідник Товариства нім. підпомагачів укр. визвольних змагань „Ukraine".

Ґевандгавс, будинок у Ляйпціґу, де від 1781 відбуваються славнозвісні симфонічні концерти (22 річно).

Ґевар (Gevaert) Франсуа Оґюст, бельґ. композитор (1828-1908), теоретик і історик музики. Опери, кантати, „Наука інструментації", „Історія старинної музики", „Наука Ґреґоріянського співу" й ін.

Ґевонт, верх 1.900 м. вис. в Татрах над Закопаним.

Ґегенна, (євр.) пекло.

Ґеґенбаур Карл, нім. анатом (1826-1903), один із творців порівняної анатомії, дослідник і знавець будови тіла хребовців.

Ґед (Guesde) Жюль, проводир і теоретик фр. соціялістів (1845-1922). Один із найвпливовіших провідників II Інтернаціоналу.

Ґеде (Gaede) Ганс, нім. ґенерал (1852-1916), уславився гол. обороною воґезького фронту 1914.

Ґедз (Gastrophilus), муха, яка зносить яєчка на різних ссавцях, а личинки, що вилягаються з цих яєчок, спричинюють тим тваринам прикрі недомагання; замітні: ґ. кінський (G. intestinalis), якого личинка живе в шлунку коней, ґ. товарячий (G. pecorum), якого личинка докучає худобі, ґ. чорнохвостий (G. haemorrhoidalis), якої личинка живе в грубій кишці тварин. Хоронять худобу від ґ. змиванням відваром із тютюну, нафтою або креоліною.

Ґедіке Фрідріх, нім. педаґоґ (1754-1803), член Академії Наук, приклонник „гуманного виховання"; видав підручник читання без помочі букваря і складів.

Ґедоз (Gaidoz) Анрі, фр. археольоґ і етноґраф, *1842; основник фолькльорних студій у Франції. Приятель України. Був редактором відомого фолькльорного журналу „Mélusine" (70 і 80 рр. XIX в.), де брав живу участь Хв. Вовк. З ним і Драгомановим Ґедоз особисто приятелював.

Ґедрозія, півд.-схід. провінція ст. Персії, сьогодні Белюджістан.

Ґеез, етіопська мова.

Ґейкі (Geykie) Арчібальд, анґл. ґеольоґ (1835-1924), дослідник льодовикової доби й вулканізму.

Ґейлінґс (Geulincx) Арнольд, голянд. філософ (1625-69), основник окказіоналізму, світогляду, який взаємини між тілом і душею пояснює при помочі Бога, що використовує кожну нагоду, щоби невідомим нам способом перемінити психічні процеси у фізичні і навпаки.

Ґейша, яп. прилюдна танцюристка, послужниця в каварні; назва відомої оперетки Сіднея Джонса.

Ґекон (Geckonidae), рід малих ящірок, замітних особливими присмаками на пальцях, при помочі яких лазить по простовисних гладких скалах і стінах; живиться комашками, живе над морями: Середземним, Чорним і Каспійським.

Ґексу (ст. Калікаднос, середньовічний Салєф), малоазійська ріка, 200 км. дов., вливається до Середземного моря.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґеленджик, пристань і живець у Кубансько-Чорноморській смузі, 5.200 меш.

Ґелєній (Gelenius), чес. гуманіст, видавець словника 4 мов (лат., гр., нім., слов.), де вказує на ступінь споріднення цих мов між собою.

Ґелімер, останній афр. король вандалів, правнук Гензеріха, побіджений Белісаром 533, після чого його землі стали схід.-рим. провінцією.

Ге-Люсáк (Gay-Lussac) Люї Жозеф, фр. фізик і хемік (1778-1850), відкрив цілу низку основних законів з фізики й хемії, (гл. Ґе-Люсакові закони); досліджував питому вагу й питоме тепло ґазів, алькалічні металі, придумав кілька мірничих метод для аналітичної хемії й разом з Тенаром відкрив хем. первень бор, 1804 відбув першу науку подорож бальоном на висоту 7.016 м.

Л. Ж. Ге-Люсак.

Ґе-Люсакова вежа, гл. Сірчана кислина.

Ґе-Люсакові закони, 1) про розширність ґазів під впливом тепла (1802): всі ґази розширюються від нагрівання однаково, при чому, коли тиснення не міняється, об'єм ґазу при нагріванні на 1° збільшується на 1/273 частину свого об'єму при 0°, пр. 273 літри ґазу, нагріті на 1°, матимуть об'єм 274 літри; 2) про постійні відношення об'ємів (1808): ґази сполучаються з собою на основі докладно означених найпростіших об'ємових відношень, пр. 2 літри водню лучаться з 1 літром кисню у воду, 1 літр хльору з 1 літром водню у хльороводень, і т. д.

Ґелязій, ім'я двох пап: 1) Ґ. I, святий (492-96) і 2) Ґ. II (1118-19).

Ґельон, тиран Ґелі й Сиракуз, 480 побідив картаґінців під Гімерою.

Ґельсуерті (Galsworthy) Джон, сучасний анґл. письм., *1867, основник міжнародньої орґанізації письменників, названої Пен-Клюбом, автор знаменитої великої повісти з життя льондонського багатого міщанства „Саґа Форситів".

Джон Гельсуерті.

Ґельська мова, або в значінні цілої кельт. території, де говорять ірл. й шотл. діялєктами, або в тіснім значінні мови шотл. верховин і зах.-шотл. островів. Ґ. м. почала виразно відрізнятися від ірляндської аж у половині XVI в. у поезії. Нині вживає її всього 200.000 шотляндців; пишеться ірл. правописом і різниться від ірл. мови тільки вимовою. До XVII в. ґ. література була залежна від ірляндської. Розвинулась у XVII і XVIII вв. гол. в любовних, патріотичних і ліричних піснях. Її гол. представники у XVIII в.: А. Мекдональд, Д. Б. Мекінтаєр (Macintyre), П. Мекей (P. Mackay) і Д. Б'юкенен (D. Buchanan); від половини XIX в. шотляндці вживають як літ. мови анґлійської.

Ґельцер Гайнріх, визначний нім. візантіольоґ (1847-1906).

Ґема, (лат.) півшляхетний камінь із вирізаними на ньому прикрасами. Різьби на ґ. бувають вглиблені й тоді вони звуться „інталії" (іт. intagli) або опуклі, що звуться „камеями" (іт. camei). Перші вживалися в старовину, як печатки, другі як прикраси. Також назва найяснішої зірки в сузір'ї Корони.

Ґема; вгорі: Ґема золотого перстеня з Мікен, яка представляє танець і святошні обряди; вдолі: рим. перстень з ґемою з Помпей.

Ґембачів, рос. і укр. ґенерал, 1919 начальник ґенеральної булави 3-ого корпусу УҐА на поль. фронті.

Ґембицький Тит, ґал.-укр. актор (1842-1908), на сцені від 1859, ґрав у Житомирі й Києві, брав участь у поль. повстанні 1863, опісля знову вернув на сцену; 1867 заложив власну рос.-укр. трупу, від 1869 ґрав у Львові в театрі „Руської Бесіди" й двічі управляв ним. Лишив спомини, та багато перекладів і перерібок сценічних творів.

Ґемоґліптика, (лат.-гр.) різьба ґем; була відома вже у Вавилоні й Фенікії, дійшла до особливого розвитку в Ґреції за Александрійської доби.

Ґенеальоґія, (гр.) родовід, спис членів роду почерзі та у взаємінах їх посвоячення; відомості про походження роду; вивід чогось від самого початку.

Ґенеза, (гр.) походження, початок, повстання, зародження; дослід якогось явища або предмету, як він став тим, чим є в дану хвилину, себто через які зміни переходив почерзі, відповідно до обставин свого розвитку.

Ґенезарет, Генісарет, біблійна назва околиці над північно-західним берегом Галилейського озера, а також самого цього озера.

Ґенезіс, (гр.) повстання, творення; гр. назва першої книги Мойсея (книги Битія).

Ґенерал, (лат.) найвищий військовий ступінь; ґ.-авдитор, найвищий військовий суддя; ґ.-адмірал, найвища ранґа в рос. фльоті, рівна ґен.-фельдмаршалові; ґ.-адютант, адютант приділений до почоту володаря або начального вожда; ґ.-ґубернатор, начальник одної (або більше) ґуберній у колишній Росії, військовий начальник краю; ґ.-інспектор, начальник нагляду над боєвою підготовкою війська; ґ.-інтендант, начальник військового постачання, також начальник двірських установ (театру, музеїв, тощо).

Ґенерал аншеф, (фр. general en chef) у Франції ґенерал, що командує корпусом.

Ґенералбас, значення акордів під ме-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

льодією, яке завелося вперше в Італії від XII в.

Ґенералізувати, (фр.) узагальнювати.

Ґенераліссімус, (лат.) головнокомандуючий, ґенерал, що командує всіми збройними силами держави, або кількома арміями, передовсім союзними.

Ґенераліція, (лат.) всі ґенерали армії, або частини її, розложеної в якімсь місці; найвищі начальники.

Ґенералія, (лат.) загальні дані про особу: ім'я й прізвище, дата й місце уродження, де й з чого живе, тощо.

Ґенерал-фельдмаршал, (нім.) у нім. і рос. війську за імперії, військовий ступінь після ґенераліссімуса.

Ґенеральна булава, ґенеральний штаб, установа, що складається з особливо вишколених старшин, з вищою військовою освітою, до якої належить вишкіл і підготування армії до війни, а в війні кермування воєнними діланнями.

Ґенеральна Військова Канцелярія, центральна установа, при укр. гетьманах, при якої помочі гетьман виконував свою військову й цивільну владу. Появилася разом з урядом військового писаря, а з повстанням козацької держави стала зватися ґенеральною, себто головною, осередньою. Начальником Ґ. В. К. був Ґ. В. Писар; під його рукою служили канцеляристи, сини козацької аристократії, що так зачинали свою військову та політичну карієру. Протягом XVIII в., коли державна орґанізація кращала, компетенція Ґ. В. К. змінялася. Ґ. В. К. втратила свою владу, коли завели на Україні рос. установи, як Малоросійську Колеґію. З моменту скасування гетьманства перестала існувати також Ґ. В. К. (1764).

Ґенеральна Військова Рада, загальний збір козаків, найвища влада козацького війська, від 1648 козацької держави. Ґ. В. Р. вибирала й усувала гетьмана, рішала про війну та мир, затверджувала міжнародні договори (Переяславська Рада 1654). Участь у Ґ. В. Р. брав кожний член козацького стану поголовно, чим наближувалася вона до поль. шляхетського сойму. Ґ. В. Р. з природи своєї не була державнотворчим орґаном, зате часто анархістичним, хіба, що держала її в карбах якась визначна індивідуальність (як пр. Б. Хмельницький). Нормально на Ґ. В. Р. проводив гетьман; напрям обрадам надавала старшина (ґенеральна й полкова), яка все брала участь у Раді, тим часом, коли загал козаків лише з найближчої околиці. Зі зростом впливу старшинського елєменту під кінець XVII в. Ґ. В. Р. більше тратить на значінню, аж вкінці зовсім заникає. Її обов'язки переймає в XVIII в. аристократична Рада Старшин.

Ґенеральна Капітула, зібрання відпоручників поодиноких кат. манастирів для вибору верховного наставника, або для нарад над важнішими справами.

Ґенеральна карта, нім. або австр. ґеоґр. карта з поділкою 1:200.000 або 1:300.000.

Ґенеральна Козацька Рада, рада вибрана на Всеукр. З'їзді Вільного Козацтва в Чигирині в жовтні 1917, як кермуючий орґан вільнокозацького руху. На чолі Ґ. К. Р. поставлено наказного отамана в особі ґен. Скоропадського. Постійним місцем осідку Ґ. К. Р. призначено Білу-Церкву.

Ґенеральна команда, назва найвищої укр. військової команди у Львові в листопаді 1918, переіменована опісля на Начальну Команду УГА.

Ґенеральна павза, перерва для всіх інструментів (голосів) у якімсь хорово-орхестральнім творі, пр. опері, що перериває хід муз. твору.

Ґенеральна семінарія, кат. духовна семінарія, призначена для кандидатів духовного стану з кількох дієцезій. Ґ. семінарії в Австрії оснував цісар Йосиф II. Церква дає першенство семінаріям дієцезальним.

Ґенеральна Старшина, уряд гетьмана на Україні в XVII-XVIII в. До Ґ. С. належали: ґ. обозний, ґ. суддя, ґ. писар, ґ. підскарбій, ґ. осаул, ґ. хорунжий та ґ. бунчучний. Всі вони (крім ґ. підскарбія) були вже перед повстанням Б. Хмельницького як ґенеральний штаб козацького війська, а в козацькій державі творили її уряд. Ґен. Старшини виступають як Колеґія (Мала Рада Старшин) й кожний зокрема як зверхник свого уряду. Ґл. Бунчучний, Обозний, Осаул, Писар, Підскарбій, Суддя, Хорунжий.

Ґенеральне межуванння, межування, яке переводив рос. уряд, від 1765 для визначення й закріплення меж у тзв. дачах, себто окремих ґеоґр. одиницях, які складалися з міста або села з прилеглими до них землями. На Україні ґ. м. захопило Харківщину 1769-1781, Катеринославщину й Херсонщину 1798-1828 і Таврію 1828-1843.

Ґенеральний, (лат.) загальний, провідний, головний.

Ґенеральний консуль, консуль, що стоїть на чолі кількох консулів, або віцеконсулів, які урядують на підлеглій йому області.

Ґенеральний Секретаріят, гл. Генеральний Секретаріят.

Ґенеральний Суд, найвищий суд козацької держави. Витворився з козацького суду за поль. часів, імовірно з предсідника вічевого суду козаків, яким був спершу сам гетьман, а опісля його заступник у цих справах — військовий суддя. Устрій Ґ. С. в XVII в. ближче незнаний, аж в XVIII в. підпав він основній реорґанізації. Предсідником був гетьман, а постійним його заступником ґенеральний суддя. Ґ. С. став тоді судом колеґіяльним. Був він судом апеляційним для судів сотенних та полкових, а також судом для судження вищих старшин (ґенеральних і полкових).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґенеральний суперінтендент, начальник прот. духовенства якоїсь провінції.

Ґенеральний штаб, гл. Ґенеральна булава.

Ґенеральні Стани (États généraux), у Франції сойм, складений з представників шляхти, духовенства і міст; 1789 перемінилися в Національні Збори й дали початок революції; у Голяндії зветься так тепер зібрання послів усіх кляс.

Ґенератор, (лат.) вл. творець; прилад, де витворюється ґаз або елєктр. струя.

Ґенератуля, назва, якою біольоґ Ґачек означив ті частини живих молєкулів, що є причиною росту, розмножування й спадковости орґанізму.

Ґенерація, (лат.) покоління, рід, однолітки, люди, що живуть менше-більше в однім часі (одну ґ-ю рахують приблизно на 30 літ).

Ґенета, гл. Вівера.

Ґенетика, (гр.) наука про закони розвитку та спадковости.

Ґенетична метода, метода, при помочі якої пізнаємо предмет на підставі його повстання.

Ґенетичний, (гр.) той, що торкається почину, народження чогось, способу, яким щось повстало.

Ґенетів, (лат.) 2-ий, тзв. родовий, відмінок.

Ґензеріх, Ґайзеріх, король вандалів, 429 оснував державу в півн. Італії, 455 добув Рим, †477.

Ґени, (гр.) частинки клітинної білковини даного орґанізму, які мають бути носіями його спадкових прикмет.

Ґеній, (лат.) опікунчий дух у римлян; людина з небуденним талантом і виїмково творчим духом, що дає людству великі речі й прокладає нові шляхи.

Ґеніталія, (лат.) природження, полові (статеві) часті тіла.

Ґеніяльність, вроджені творчі здібности, що дають спромогу створити щось незвичайне, а яких не можна точно з'ясувати.

Ґеннаді Григорій, рос. бібліоґраф (1826-80). З численних праць найважніший „Справочный словарь о русских писателях и ученых".

Ґено́ (Guenot) Шарль, фр. аббат, видав повість з укр. життя „Козак Василь" (Le kosak Wasili, 1882).

Ґеновефа, 1) Женевієва, св., патронка Парижу (420-512); під час облоги Парижу Аттилою продерлася поза мури міста й подбала за харчі для голодуючого населення; 2) брабантська княжна (б. 750), жінка пфальцґрафа Зіґфріда, якої життя є улюбленим мотивом народніх оповідань, драм Тіка й Геббеля, опери Шумана, та повістей.

Ґенотеїзм, переходова стадія до монотеїзму, в якій почитають тільки одного бога, не заперечуючи можливости існування й більшої кількости богів.

Ґенотип, 1) основна спадкова, фізична і психічна конструкція орґанізму, як вислід зв'язку ґенів; 2) ґрупа одиниць з однаковими спадковими прикметами.

Ґенро, тайна рада старших в Японії; має великий вплив на політику держави.

Ґенсбору (Gainsborough) Тома, найкращий анґл. портретист, визначний пейзажист і ґрафікXVIII в. (1727-88). Перший у Анґлії віддав чари самобутнього анґл. краєвиду, а з портрету викинув обов'язкову театральщину й позу. З найхарактерніших його картин згадаємо „Біля водопою" та „Блакитний хлопець" (Blue boy).

Т. Генсбору: Блакитний хлопець.

Ґент, Ґанд(ава) (Gand), місто в півн. Бельґії на 40 річних островах, пристань, злучена каналами з морем, 210.000 меш.; університет, собор (1228-1554), дім рибацької ґільдії (1531); великий ткацький промисл, городництво та квітництво.

Ґенуезька конференція, нарада, скликана з почину Анґлії від 20 IV до 20 V 1922, зібрала представників найважніших держав, мала на меті довести до госп. рівноваги Европи після світової війни й до порозуміння між цими державами та СРСР, одначе не осягнула своєї мети. Під час ґ. к. між СРСР та Німеччиною заключено Рапальську умову, яка управильнила госп. відносини між СРСР та Німеччиною.

Генуя.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґенуезький залив, частина Середземного моря; його береги це іт. Рівієра.

Ґенуя, Дженóва (Genova), іт. пристань над Ліґурійським морем, 625.000 меш.; університет (1623), академія мистецтва; найбільша пристань Італії (14 міл. тон річного обороту). Від X в. була Ґ. самостійною республікою та конкурувала з Пізою й Венецією. Занепала побіджена 1379 Венецією. 1922 була тут господарська повоєнна конференція. До Ґ. належала Корсика й Ельба та кольонії на Чорному морі. В XIII в. ґенуезці оснували на місці ст. Теодосії Кафу, в XIV мали вже цілу низку кольоній (Севастополь та ін.), в XV — Керч (Керченський пролив звався Ґенуезьким шляхом); в Тані (Озів) мали аґентури й дільницю нарівні з венеціянцями. В XV в. ці кольонії здобули турки.

Ґеоантикліналя, великопростірна вигнута опуклість, яка витворилася через рух ґеосинкліналі. Геоантикліна це перша фаза горотворчих рухів.

Ґеоботаніка, наука про рістню, характеристичну для даного укладу ґрунту. Досліди в цій ділянці вказують з одного боку на вимоги ростин до даного ґрунту, а з другого дають змогу, оцінити ґрунт саме на основі цих ростин. Гл. Фітоґеоґрафія.

Ґеоґнозія, (гр.) землепізнання, старе означення ґеольоґії.

Ґеоґрафічна довжина та ширина, означення місця на Землі, мірене ступенями (°), а саме: ширина на північ і південь від рівника, довжина на схід і захід від умовленого меридіяну 0°, що ним нині звичайно вважають меридіян, який переходить через обсерваторію в Ґрінічі, а рідше меридіян Парижу, Ферро, в колишній Росії меридіян Пулкова.

Ґеоґрафічна карта, рисунок поверхні Землі або її частини на папері, отже в площі. Розрізняємо: 1) пляни та катастральні карти (поділка найбільше 1:10.000); 2) топоґрафічні карти (найбільше 1:200.000); 3) ґеоґрафічні в вужчому розумінні (понад 1:200.000). Щодо змісту ґеоґрафічні карти діляться на: 1) спеціяльні, 2) ґенеральні, 3) пляніґльоби. Систематичну збірку карт звемо атлясом. Наука, що вчить робити ґеоґрафічні карти, зветься картоґрафія.

Ґеоґрафічне товариство, державна наукова установа, що досліджує з ґеоґрафічного боку свою державу, а також інші країни й видає друком свої праці, мапи і т. д. Основано: французьке 1821, німецьке 1828, анґлійське 1830, російське 1845, австрійське 1855, італійське 1867; на Україні існує від 1927 в Харкові Ґеоґрафічний Інститут, при НТШ у Львові є при Мат.-Природ.-Лікарській Секції — Ґеоґрафічна Комісія.

Ґеоґрафічні координати, ґеоґр. співрядні, широта й довгота місця.

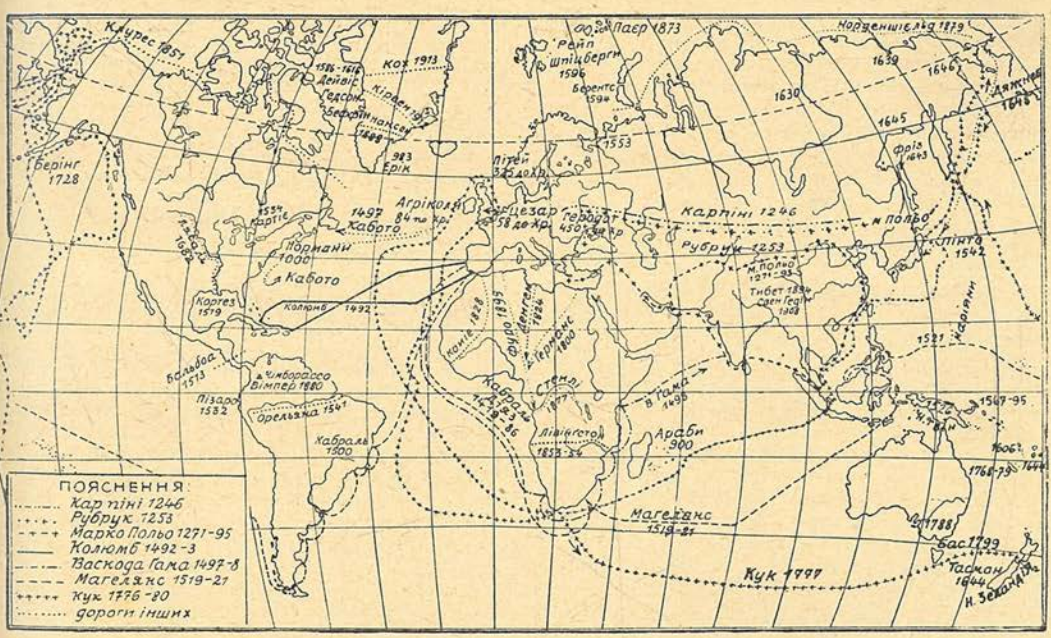

Картина важніших географічних подорожей.

Ґеоґрафічні подорожі, дослідні подорожі по малознаних або незнаних територіях, щоб їх вивчити, а опісля використати в господарських або політичних цілях. Вони обіймали зразу невеликий круг Землі над Середземним морем, але з часом поширилися через океани, пустині, праліси, високі гори та полярні простори далеко поза заселені людьми країни.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Огляд важніших подорожей:

Австралія.

1521 Маґелян відкриває Маріяни.
1526 Менезес „ Нову Ґвінею.
1529 Сааведра „ Каролїни.
1567-95 Менданя відкриває Соломонові острови.
1606 Кірос і Торрес відкривають Нові Гебриди, Тагіті й пролив Торреса.
1644 Тасман відкриває Тасманію, Нову Зеляндію й Фіджі.
1768-79 Кук відкриває пролив Кука, Нову Калєдонію й Сендвічеві острови.
1799 Бас обпливає Тасманію.
1804 Крузенштерн досліджує Маркезас.
1835 подорож Дарвіна по Тихому океані.
1839 Ер відкриває озеро Ера.
1846-56 Ґреґорі досліджує зах. і півн.-зах. Австралію.
1860-2 Берк і Стюарт переходять Австралію впоперек.
1885 Лєнденфельд в Авст. Альпах.
1889-97 Мек Ґреґер досліджує Нову Ґвінею.
1914-19 подорожі Децнера по Новій Ґвінеї.

Америка.

1000 нормани на півн.-сході Півн. Америки.
1492 (12/X) Колюмб відкриває „Зах. Індію", (Вотлінґайлєнд, Куба та Ґаїті).
1493-6 Колюмб відкриває Домінікану, Ґваделюпу, Порто Ріко, Ямайку.
1498 Колюмб відкриває суходіл Півд. Америки (Оріноко), Кабото відкриває побережжя від Лябрадору до Фльориди.
1500 Кабраль у Бразилії.
1501-4 Веспучі в Бразилії, Колюмб у Середущій Америці.
1513 Бальбоа переходить Панамську ґшийку й відкриває Тихий океан.
1519 Кортес у Мехіку.
1520 подорож Маґеляна через Маґелянів пролив і далі на півн. захід.
1532 Пізаро в Перу.
1534 Картіє над рікою св. Лаврентія.
1541 Ореляна переходить Амазонкою з Перу до моря.
1585-1616 подорожі Дейвіса, Гадсона та Бефіна: відкривають околиці півд.-схід. Канади.
1616 Лє Мер обпливає Кап Горн.
1682 Ля Саль перепливає всю Міссісіпі.
1728 Берінґ перепливає Берінґів пролив.
1790 Азара досліджує Ля Пляту.
1800 Гумбольдтова подорож по Півд. і Середущій Америці.
1870 Райс в Еквадорі, Колюмбії й Перу.
1880 Вімпер на верху Чімборассо.
1884-1900 Сіверс і Саппер досліджують Венесуелю й Середущу Америку.
1911 подорожі Герцоґа в Болівії, Коха до джерела Орінока.
1912-25 Райс досліджує бразилійсько-ґвіянське пограниччя.
1912 Бінґем у Перу.
1915 Норденшельд у півд. Андах.

Антарктида.

1772 Керґелєн відкриває Керґелєни, Кук Сендвічеві острови.
1830-2 Біске відкриває Ендербі та Ґрагамслєнд.
1841 Росс відкриває край Вікторії.
1898-9 експедиція „Бельґіка" вперше перезимовує на Ґрагамслєнді.
1901-4 Норденшельд, Брус і Шарко в Ґрагамслєнді та на Веделевім морі.
1904 Скот відкриває край Едварда VII.
1909 Шекельтон доходить до 88° 23' і відкриває маґнетний бігун.
1911 (15/XII) Амундсен відкриває бігун.
1912 Скот відкриває бігун.
1930 подорож Бирда літаком.

Арктида.

983 Ерік Червоний у Ґренляндії.
1501 Кортрел у Лябрадорі.
1556 Берентс відкриває Нову Землю.
1585-1616 подорожі Дейвіса, Гадсона та Бефіна, просліджують підбігунову Півн. Америку.
1596 Рейп відкриває Шпіцберґен.
1820 Пері допливає до Бенкслєнду.
1820-45 подорожі Френкліна по Полярнім морі.
1831 Росс відкриває маґнетний бігун.
1851 Мек Клюр відкриває півн.-зах. переїзд.
1873 Паєр відкриває край Франца Йосифа.
1879 півн.-східній переїзд Норденшельда.
1888 Нансен переходить упоперек Ґренляндію.
1893-6 полярна подорож Нансена.
1891-1909 Пірі на півн. Ґренляндії переконується, що це острів.
1906 півн.-зах. переїзд Амундсена, Пірі доходить до 87°.
1909 Пірі відкриває бігун.
1925 Амундсен перелітає бігун.
1928 Нобіле, Амундсен, Самойлович і Чухновський на бігуні.

Африка.

600 до Хр. фенікійці обпливають Африку.
290 „ „ дослідження джерел Нілу за почином Птолємеїв.
900 араби доходять до Мадаґаскару.
1350 подорожі Ібн Батути по магометанських країнах аж до Тімбукту.
1419-86 морські подорожі португальців (Кабраль, Дієз та ін.) через Азори, Мадейру, Золоте та Ґвінейське Побережжя, устя Конґо аж до рогу Доброї Надії.
1497-8 Васко да Ґама пливе далі на схід поза ріг Доброї Надії й Мозамбік.
1793 Бровн у Дафері.
1797 Паркс над Ніґером.
1800 подорожі Барро в Оранії, Германса з Єгипту через Сагару до Ніґеру.
1818 Моліє досліджує джерела Сенеґалю.
1824 подорож Денгема з Тріполісу до озера Чад і ріки Шарі.
1828 подорож Кає з Сієра Лєоне через Тімбукту до Танджеру.
1848 Ребман відкриває Кіліманджаро й Кенію.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1849 Лівінґстон на Калягарі.
1856 „ двічі переходить Африку впоперек і відкриває Замбезі.
1858 Бертон відкриває Танґанайку, Спік відкриває Ніяссу.
1860-7 подорожі Спіка з Беґамойо до Єгипту, Рольфса з Тріполісу до Ляґосу.
1875 Кемерн переходить Рівникову Африку.
1877 Стенлі на верхів'ях Конґа.
1888 Юнкер досліджує вододіл Нілу й Конґа.
1892 подорож Бавмана до джерел Нілу.
1899 Фуро́ переходить від Альжіру до устя Конґа.

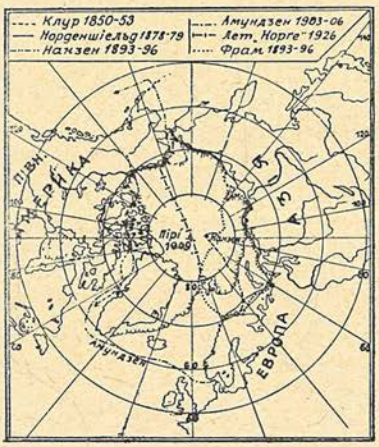

Карта важніших полярних експедицій (півн. бігун).

1905 Уліґ досліджує вулкани схід. Рівникової Африки.
1915 подорож Тільга по Тібесті.
1923 подорож Гассанан бея по Лібійській пустині.

Європа та Азія.

1200-900 до Хр. подорожі фенікійців по Середзем. морі, до Британії та Офіру.
465 до Хр. картаґінці на Атлянтійському побережжі.
450 до Хр. подорожі Ґеродота від Кирена́їки на заході по Скитію на сході.
325 до Хр. Пітей доходить до Скандинавії, Неарх до Перського моря.
58-1 до Хр. Юлій Цезар у Ґалії, Ґерманії й Британії.
84 по Хр. Аґріколя обпливає Британію.
878 араби Вагаб і Абу Сеїд допливають до Китаю.
976 подорожі Ібн Гавкаля.
985 подорожі Мокадассі.
1200 араби в Сибірі.
1246 подорож Пляно Карпіні через Сх. Европу до Середущої Азії.
1253 подорож Рубрука через Сх. Европу до Каракоруму.
1271-95 подорожі Марка Польо до Індії.
1325-49 подорожі Ібн Батути в Арабії, Індії й Китаї.

1498 Васко да Ґама відкриває морську дорогу до Схід. Індії.
1521 Маґелян допливає до Філіпінів.
1542 Пінто в Японії.
1553 Шанселєр над Білим морем.
1643 Фріз на Курилях і Сахаліні.
1645 рос. козаки над Охотським морем.
1648 Дежньов обпливає Східній ріг.
1734-43 велика рос. експедиція по Сибіру.
1768-74 Подорожі Палласа.
1808 Веб над джерелами Ґанґу.
1812-20 Муркрофт в Індії, Бухарі та Кашмірі.
1820-23 Врангель на півн. побережжі Сибіру.

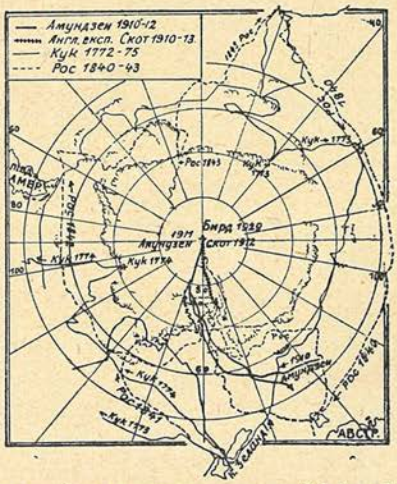

Карта важніших полярних експедицій (півд. бігун).

1827 Гумбольдт в Алтаї.
1846 Гук переходить Тибет.
1857 Шляґінтвайт доходить з Індії до Туркестану, Семьонов у Тяншані.
1868-72 Ріхтгофен у Китаї, Федченко в Ферґані.
1872-85 подорожі Пржевальського по Середущій Азії.
1890 Бонваль́о подорожує з Ташкенту до Ганої.
1894-1908 подорожі Свен Ґедіна в Тибеті, Персії й Трансгімаляях.
1896-1909 Воркман у Гімаляях.
1914 Вілкіцький уперше обпливає Північну Азію зі сходу на захід.
1919 американські досліди в Монґолії.
1921-24 анґл. експедиції на Еверест.

Довкола Землі.

1519-22 Маґелян.
1577-80 Дрейк.
1766-69 Валі й Буґенвіль.
1768-80 Кук трьома наворотами.
1792 Венкувер.
1800-6 Крузенштерн.
1814-8 Коцебуе.
1857-9 фреґата „Новара".
1929 Екенер на цепеліні.

Ґеоґрафія, землезнання, (гр.) наука про Землю, а саме: 1) ґ. математична вчить

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

про Землю як тіло всесвіту, її вигляд, рухи й виміри; 2) ґ. фізична вивчає природні прикмети й явища Землі загалом, а її поверхні зокрема; її вітки: ґеофізика, кліматольоґія, ґеоморфольоґія, гідроґрафія, океаноґрафія, фіто- і зооґеоґрафія; 3) антропоґеоґрафія, наука про відносини між природніми властивостями та явищами Землі з одного, а людьми, як мешканцями земного простору, та орґанізаторами культурно-господарської й суспільно-політичної діяльности з другого боку; її підвітки: господарська й політична ґ. Свої завдання виконує ґ. двояким способом: аналітичним і синтетичним. Першого способу вживає загальна ґ., що прослідує всі фізичнота антропо-ґеоґрафічні явища; другого спеціяльна ґ., що ґеоґрафічні явища збирає у викінчений ґеоґрафічний краєвид, і тому її звуть також часом краєзнавством. Для зображення ґеоґрафічних явищ ґ. вживає ґеоґрафічної карти, якою займається картоґрафія. Щоби пізнати ввесь земний простір і всі його ґеоґрафічні явища, для цього треба ґеоґрафічних досліджень, що відбуваються вже віки, й тому перегляд їх розвитку дає вітка ґеоґрафії: історична ґ. або ґ. відкрить. До визначних ґеоґрафів належать Вареній, Ріттер, А. Ґумбольдт, Реклю, Відаль деля Бляш, Ратцель, Ріхтгофен, де Мартон, В. Дейвіс, Зупан, Пенк. З укр. ґеоґрафів визначні: Танфільєв, Тутковський та Степан Рудницький.

Ґеода, круглава грудка каміння, всередині порожня й вистелена нераз шаром кристалів.

Ґеодезійна база, гл. База.

Ґеодезійна лінія, найкоротша лінія між двома довільними точками на поверхні Землі.

Ґеодезійний інститут, установа для наукових ґеодезійних дослідів, а саме для: вимірювання ґеоґрафічних довжин і ширин, трианґуляційних праць, помірів поверхні Землі, астрономічного означення головних місць ґеодезійної мережі, означення замітних віддалень, розсліду хитань поземи моря і т. ін.

Ґеодезія, (гр.) наука, що досліджує вигляд та розміри Землі, або окремих частин її поверхні, а також дає способи, як представити земну поверхню мапами і плянами. Та частина ґеодезії, що її завданням виміри невеликих просторів Землі (до 35.000 гект.), поземі проєкції яких можна вважати за плоскі, зветься нижчою ґ. або топоґрафією. Від неї треба відрізняти вищу ґ., яка займається вимірами великих просторів та дослідженням справжньої постаті Землі — ґеоіда.

Ґеодет, знавець і дослідник ґеодезії.

Ґеодинаміка, (гр.) наука про фізикальні прикмети земної кулі.

Ґеоід, (гр.) справжня постать Землі, зближена до кулі й оборотового еліпсоїду. Частиною цього ґ. є поверхня моря.

Ґеоізотерма, площина однакової температури Землі під її поверхнею.

Ґеольоґічна формація, збір відлож і скал, що мають спільні: уклад, будову, ростинність і звіринність та вік.

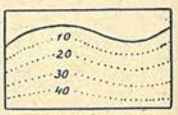

Геоізотерми. Хвиляста черточка вгорі — це поверхня Землі; рівнобіжні до неї крапковані черточки — це ґеоізотерми з однаковою температурою від 10° до 40°.

Ґеольоґічний інститут, установа для наукових ґеол. дослідів даної країни і Землі загалом, а саме ґ. і. займається розслідом: ґеол. будови і ґеол. проявів даної країни, пізнанням земних (мінеральних і скальних) багатств, рисуванням ґеол. карт та науковою допомогою і наглядом копалень, рільництва і лісівництва даного краю.

Ґеольоґічні карти, звичайні карти ґенерального штабу (в поділці 1:75.000 або 1:100.000), де різними красками зазначено вихідні різних формацій (гл. Україна, ґеол. карта). Для укр. земель маємо ґ. к. в межах давньої Росії в под. 1:420.000; австр. та поль. карти приймали поділку 1:100.000.

Ґеольоґічні клімати, підсоння минулих ґеольоґічних формацій.

Ґеольоґічні профілі, рисунки перерізів ґеол. верстов, щоби навіч представити ґеол. будову якоїсь частини земної кори.

Ґеольоґічні українські видання: 1) Вісник укр. відділу ґеольоґічного комітету, виходить у Києві від 1927; 2) Труди укр. наукового дослідчого ґеольоґічного Інституту, Київ — від 1928. Крім цього окремі ґеол. публікації є у виданнях київського, харківського й одеського Товариства природознавців та в Збірниках Матем.-прир.-лікарської секції НТШ.

Ґеольоґія, наука про будову й історію Землі. Вона досліджує сили, що діють на поверхні і всередині Землі (динамічна ґ.), будову земної скорини (ґеотектоніка), скали, з яких збудована Земля (петроґрафія), ґрупи відлож і скал (ґеольоґ. формації), залишки тварин і ростин у скалах (палєонтольоґія), та вкінці історичний хід подій на Землі (історична ґ.). Історична ґ. (з огляду на час) ділиться на: доби, доби на формації, формації на епохи. Добам відповідає громада скал і відлож, названа ґрупою, формаціям системи, а епохам серії. Гл. Ґеольоґічні формації — огляд.

Ґеометр, гл. Землемір.

Ґеометричне місце, в мат. збірка всіх точок, тобто лінія або поверхня, які сповняють якусь дану вимогу; пр. коло є ґ. м. точок, що є рівно віддалені від одної сталої точки, осередка кола.

Ґеометричний ряд, гл. Ряд.

Ґеометрія, (гр.) дослівно: землемірство; наука про просторові форми та твори. Повстала дуже давно — на світанку людської культури. Перші займалися нею єгиптяни, яким треба було щороку наново мірити

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґеольоґічні формації — огляд:

Доба Ґрупа	Формація Система	Епоха Серія — Позем		Важніші ростини й тварини, скали й рухи земної кори.
Кенозойська, або Сучасна.	Четвертішня ф., четверторяд, або квартер	Алювій		Сучасна фльора й фавна, поява перших хліборобів в Европі, удомашнення тварин. Намули, торфи.
		Дилювій, або ледяна доба		Остудження підсоння, великі ледовища. У нас зимна, підбігунова рістня й тварини. Мамут, рен, носоріг, печерний ведмідь. Морени й лєс. Поява першої людини.
	Третішня ф., третьоряд або терцієр	Неоґен	Пліоцен	Вершок розвитку ссавців, зокрема копитних, ґіппаріони, мастодонти. Рістня наближена до сучасної, листкові дерева. Підсоння тепле, на Україні пальми. Великі вибухи вулканів та утворення всіх важніших пасмових ґір. Буре вугілля. Сіль.
			Міоцен	
		Палєоґен	Оліґоцен	
			Еоцен	
			Палєоцен	
Мезозойська, або Середньовічна.	Крейда	горішня		Поява перших листкових дерев, фавна як у юрі, але вже вигибають амоніти, белємніти й великі гади. Писальна крейда.
		долішня		
	Юра	Мальм		Розцвіт амонітів, белємнітів та величезних гадів водних, наземних і повітряних: іхтіозаври, динозаври, птерозаври. Перші риби — ґаноіди. Перші птахи й черепахи.
		Доґґер		
		Ліяс		
	Тріяс	Кайпер		Розвиток амонітів і гадів, поява перших повітряних гадів. Риби дводишні й хрящкові. Поява хрущів. Поява перших ссавців (торбунів). Папороті й хвощі. Сіль.
		Мушлевий вапняк Рябий пісковець		
Палєозойська, або Старинна	Перм, або Діяс	Цехштин		Вигибання палєозойських тварин і ростин. Поява перших амонітів. Дводишні риби осклівці. Стеґоцефали, поява гадів і плазунів.
		Червоний лежень		
	Карбон, або кам'яно-вугільна формація	горішній		Розцвіт папоротників, п'ядичів і хвощів, поява голонасінних. Перші амфібії, розцвіт криноідів. Творення кам'яного вугілля. Герцинські морщення земної кори.
		долішній		
	Девон	горішній		Вигасають трильобіти й ґраптоліти. Поява наземних ростин. Панцирні риби. Червоний, теребовельський пісковик.
		середній		
		долішній		
	Силюр	горішній		Багата морська фавна: брахіоподи, ортоцераси, коралі, криноіди, ґраптоліти. Поява панцирних риб. Калєдонські морщення.
		долішній		
	Камбр			Морські гліни. Трильобіти і брахіоподи. Суходоли без слідів життя.
Еозойська, або Альґонкійська				Одноклітинні тварини й трильобіти, позатим сліди життя дуже рідкі. Кристалічні лупаки. Морщення.
Азойська, або Архейська				Без слідів орґанічного життя. Перша кора Землі, кристалічні лупаки й ґраніти.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

свої поля, які заливала вода Нілу. Підстави наукової ґ. створив грек Евклід б. 300 до Хр. Ґеометричні правила, встановлені в його творі „Основи", до початку XIX в. вважалися непохитним законом в ґ., поки в новіших часах Ґавс, Лобачевський та Ріман не піддали їх основній критиці. Вони дали почин до розвитку нової, неевклідової ґ. Ґ. ділиться на плоску (планіметрію), себто науку про всі ґеометричні твори в одній площі, та просторову (стереометрію), себто науку про ґеометричні твори в просторі. Новішими часами придумано також багатовимірну ґ., в якій приймаємо більше, ніж три виміри. Далі маємо аналітичну ґ. (досліджування ґеометричних творів методами альґебри), синтетичну ґ. (досліджування ґеометричних творів без огляду на їх величину), нарисну ґ. (науку про те, як просторові твори рисувати на площі), та практичну ґ. (прикладання ґ. до практичних потреб).

Ґеоморфольоґія, наука про форми поверхні Землі.

Ґеополітика, розгляд значіння ґеоґрафічних умов для всього суспільного життя. В теорії політики особливо школа Л. Ґумпльовича підкреслювала значіння території для держави, вплив її величини, конфіґурації, положення (гори, море, ріки, степ) на повстання, форму й історію держави. Творцем ґеополітики є шведський учений Челлєн (Kjellen).

Ґеопсихольоґія, наука про те, як впливають на наші духові прояви ґеоґрафічні й метеорольоґічні умовини: ґеоґрафічне положення й будова даного місця, чи краю, підсоння, пори року, погода. Наукові досліди Моса, Гельпаха й ін. стверджують, що згадані обставини мають справді великий вплив на духові прояви людини, одначе справа ще не досить роз'яснена.

Ґеорґе Стефан, нім. лірик, *1868, мистець зв'язкової форми; його поезія зосереджена виключно на внутрішніх переживаннях.

Ґеорґі, 1) Йоган Ґотліб, нім. етноґраф і подорожник (1729-1802), автор численних описів Росії, „Опис усіх народів, що проживають у рос. державі"; 2) Фрідріх, австр. ґенерал, *1852, міністер краєвої оборони 1907-17.

Ґеорґієвич Бартоломей, хорв. історик († б. 1567), тур. бранець, у творах про Туреччину торкається слов. мов (подав словник слов. висловів).

Ґеорґіки, (лат.) описово-дидактичні поеми, що оспівують хліборобство й життя на селі, гл. Верґілій.

Ґеорґінія, гл. Жоржина.

Ґеорґія, гл. Грузія.

Ґеосинкліналя, великопростірна морська западина, що поволі загинається і виповнюється відложжями. З ґеосинкліналь виринули усі молоді високі гори.

Ґеотектоніка, наука про будову земної кори, головно в місцях скидів і зморщень.

Ґеотермічний ступінь, грубість верстви Землі, яку треба перейти в напрямі до середини Землі, щоби температура піднялася на 1°. Ґ. ст. рівний б. 33 м.

Ґеотермометр, тепломір для поміру високих температур у глибині Землі.

Ґеотропізм, (гр.) прикмета ростин та їх частин приймати означене положення супроти сили притягання Землі. Додатній ґ., коли орґани ростин прямують вділ, від'ємний ґ., коли прямують вгору, поперечний ґ., коли прямують вбік.

Ґеофаґи, (гр.) дикі люди, що їдять землю (глину).

Ґеофаґія, (гр.) споживання землі у деяких первісних народів; буває теж ознакою деяких хоріб.

Ґеофізика, (гр.) галузь фізичної ґеоґрафії, що вивчає фізичні особливості Землі.

Ґеофізична Характеристика України, часопис, виходить у Києві від 1923 під керівництвом М. Данилевського.

Ґеофон, (гр.) прилад винайдений у Франції під час світової війни, малий сейсмоґраф, яким відкривали напрямок, де є ворожі підкопи; нині вживається в гірництві для відшукування засипаних шахтарів і означування шарів Землі.

Ґеохемія, (гр.) наука про склад і хемічні прояви земної кори.

Ґеоцентричний, (гр.) той, що торкається осередка Землі або Землі, як осередка. Ґеоцентричний світогляд (Птолємея) вважав Землю осередком світу, довкола якого кружать Сонце, Місяць і всі зірки.

Ґепард (Cynailurus), хижак із родини котів, але виглядом нагадує собаку: ґ. азійський (C. jubata), жовтаво-сірий з темними плямками і гривою; ґ. африканський, жовтаво-бурий, без гриви; оба дуже швидкі й через те їх освоюють та приучують до ловів.

Ґепачфернер (Gepatschferner), найбільший льодовик в Ецтальських Альпах, 25 км².

Ґепіди, схід.-ґерм. плем'я, споріднене з ґотами, що сиділо спершу над дол. Вислою, відтак у Карпатах, де підлягало до 454 по Хр. гунам, вкінці над Тисою і Дунаєм, де його цілком розбили авари 566, після чого зникло зовсім з історії.

Ґераніоль ($C_{10}H_{18}O$), рідина приємного запаху, находиться в олію ґераніовім, цитриновім, рожевім і ін.

Ґеранія, Ґерань, гл. Журавець.

Ґербель Микола, рос. письм. (1827-85), родом українець, переклав м. ін. „Слово о полку Ігоревім" і поезії Шевченка.

Ґербер Ернст Людвіґ, нім. муз. письменник (1746-1819), творець першого нім. муз. лєксикону.

Ґерберт, 1) Мартін, учений нім. чернець (1720-93), дослідник церковного співу середніх віків; 2) гл. Сильвестер II.

Ґервінус Ґеорґ Ґотфрід, нім. історик (1805-71), твори: Історія нім. поезії, Історія XIX в.

Ґерґей (Görgey) Артур, мад. ґенерал

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(1818-1916), один із проводирів мад. повстання проти Австрії 1848.

Ґерґовія, гора в Ґалії, в нинішній Оверні; 52 до Хр. Цезар побив тут Верцінґеторикса.

Ґердáн, силянка або драбинка, стяжка, нашита або насиляна пацьорками в різні взори, носиться залюбки карпатськими українками на голові або шиї. У ґуцулів і на Покутті ґ. носять також парубки на капелюхах.

Ґереро (Guerrero), півд.-зах. мехіканська держава, 65.000 км² і 565.000 меш.

Ґеримський Александер, поль. маляр-кольорист (1849-1901). Найкращі картини: Молитва жидів над Вислою, Свято трубок, Останній, Сена в Парижі.

Ґеріє Володимир, рос. історик, *1837, проф. зах.-европ. історії на унів. у Москві, оснував вищі жіночі курси.

Ґеріке (Guericke) Отто, нім. інженер (1602-86), винайшов помпу до розріджування повітря, першу елєктр. машину, відкрив елєктр. відпихання та елєктр. свічення потираних тіл. Славні його спроби з повітряною помпою в соймі в Реґенсбурґу 1654: 24 коней не могли розірвати півкуль, з яких усунули повітря.

Отто Геріке.

Ґеріляс (Guerillas), від 1808 есп. відділи охотників; партизанська війна.

Ґеріон, (гр., міт.) велетень із трьома тілами з острову Еритеї б. півд.-зах. побережжя Еспанії (б. „Гераклевих стовпів"), власник великих стад худоби, що їх опісля зайняв Геракль.

Досвід Геріке з магдебурзькими кулями.

Ґерліц (Görlitz), місто в півд.-зах. частині прус. Долішнього Шлезьку, 91.000 меш.; великий суконний і машиновий промисл.

Ґерлянд Ґеорґ, нім. етнольоґ і ґеоґраф (1833-1919), продовжував видання Вайцової „Антропольоґії первісних народів", видав перший етн. „Атляс народів" і „Атляс етноґрафії".

Ґерлях, найвища гора в Карпатах, в пасмі Високих Татрів, 2.663 м. вис.

Ґерман, металь, подібний до цини, кристалізує в восьмистінниках, находиться в арґіродиті (сірчаку ґерману й срібла). Існування та прикмети цього металю ще перед його відкриттям Вінклєром 1887, приповів Менделєєв 1874 на основі свого періодичного укладу первнів.

Ґермани, ґерманці, рим. назва нім. племен; тепер назва півн.-зах. ґрупи індо-европ. народів (німці, нідерляндці, данці, скандинавці, анґлійці); при кінці II в. до Хр. кимври й тевтони переходять Альпи (побіди Марія); при кінці I в. боротьба з римлянами над Райном (Друз, поразка Варра 9 по

Германи.

Хр.); від III в. творяться більші племена (алємани, франки, бавари, сакси й ін.); при чому східні ґ. (бурґунди, вандали і ґоти) зайняли укр. землі; в V в. сакси опанували Анґлію; в V в. „переселення народів": ґоти, вандали, бурґунди, франки творять держави в провінціях рим. держави; гл. Німці.

Ґерманізація, німчення.

Ґерманік Цезар, син Друза, прибраний син Тиберія (20 до Хр. — 19 по Хр.), 14-16 по Хр. вів боротьбу з ґерманами.

Ґерманіст, учений, що займається нім. мовою і стариною.

Ґерманія, у римлян назва Німеччини; уосіблення Німеччини.

Ґерманська мітольоґія, наука про божества ґерманців. Усю природу оживляли ґерманці духами повітря, води, землі, лісу, хмар, вогню, також вірили в домовиків, відьом, велетнів і карликів. Крім цього були вищі боги й богині, а в Скандинавії витворилася згодом ціла система богів. Найвищим богом у ґерманців був Водан (сканд. Одін), бог вітру й мерців, поруч нього Донар (сканд. Тор), бог грому й бурі, Ціу (у саксів Сакснот, у баварців Єру, сканд. Тір), бог війни та багато ін. Нертус була найдавнішою богинею землі, Фрія (сканд. Фріґ) опікувалася подружжям, її сестра Фолля була богинею

Германська мітольоґія: Водан.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

достатків. Почитали богів у святих гаях, ворожили при помочі чарівних знаків.

Ґерманський Національний Музей, інститут посвячений історії й старовині Німеччини, закладений в 1852 в Нірнберґу, обіймає в своїх збірках бібліотеку, архів, кабінет ритовин та величезне багатство пам'яток старого нім. побуту й мистецтва.

Ґерманські мови, належать до тзв. „кентум" ґрупи індоевроп. мов, споріднені з кельтськими й латиною (італьськими мовами), та й зі слов'ян. є деякі спільні риси (пр. закінчення -м у давальному множини). Характеристичні риси: 1) сильний динамічний наголос на першому складі й ослаблення ненаголошених голосних; 2) занепадання відміни імен; 3) пересув звуків; майже всі приголосні змінилися; їх назверхній вигляд дуже відбігає від індоевроп. мови. Ґ. м. діляться: 1) східньо-ґ. мови (вже вимерли): ґотська м. (переклад біблії Вульфіли в IV в.) й майже незнані мови бурґундів, ґепідів, вандалів; деякі вчені лучать цю ґрупу з другою ґрупою; 2) північно-ґ. мови: а) дансько-шведська, б) норвезько-ісляндська; 3) західньо-ґ. мови: а) анґлійсько-фризійська, б) німецька з голяндською й флямандською мовою. Південні, горішньо-німецькі діялєкти (hochdeutsch) у протилежності до північних, долішньо-нім. (niederdeutsch або plattdeutsch) перебули ще другий пересув звуків.

Ґеро, маркґраф Схід. Мархії, 963 підчинив нім. владі поль. князя Мєшка I.

Ґеров Найден, болг. фільольоґ-самоук (1823-1900), консерватист, оборонець етимольоґічного правопису для болг. письменства, написав словник болг. мови.

Ґерок Фрідріх, нім. ґенерал, *1854, командував у світовій війні корпусом у Галичині, опісля армійною ґрупою на рум. фронті.

Ґеронт, (гр.) старший зпоміж народу (сенатор); у Спарті член ґерузії.

Ґеронтократія, (гр.) правління ради старших.

Ґерстенберґер Франц Ксавер, нім. маляр у першому десятилітті XIX в., змалював цілу низку сцен із побуту й товариського життя тогочасного Львова.

Ґертруда (Gertrud), св., донька Піпіна Ляндеського, опікунка подорожніх, VII в.

Ґерузія, (гр.) „рада старших", установа, поширена в старовину, особливо в Греції (також у жидів, римлян). Зразу прибічна рада короля (Спарта), опісля зібрання старших віком представників аристократичних родів, до якого належало підготування справ для народнього зібрання та (означені) судові справи, гл. Ґеронт.

Ґерц, гл. Ґоріція.

Ґес (Ges, фр. sol bemol), на пів тону обнижений тон g.

Ґес-дур (Ges-dur), дурова скаля від тону ges із 6-ти бемолів b, es, as, des, ges, ces.

Ґес-моль (Ges-moll), неуживана мольова скаля від ges; замість неї енгармонічна fis-moll.

Ґеснер Конрад, нім. письменник-компілятор із XVI в.; гол. твір „Mithridates" (1555), де вичислені всі мови; між слов'янською (вважав, що є одна тільки illyrica) зазначає окремі говірки: Russani alias Rutheni, побіч Moschi alias Moscovitae.

Ґестінде (Geestmünde), частина міста Везермінде.

Ґетаельф, гл. Єтаельф.

Ґете (Goethe) Йоган Вольфґанґ, найбільший нім. письменник і поет (1749-1832), один із найбільших у всесвітній літературі. 55 томів чисто літ. творів, 13 томів наукових, 15 томів денників і 50 томів листування. Найбільше відомі: повість „Терпіння молодого Вертера", поеми „Герман і Доротея", та „Лис Микита", драм. поема „Фавст", п'єси „Клявіґо", „Іфіґенія в Тавриді", „Торквато Тассо", „Еґмонт", „Ґец із Берліхінґену"; повісті „Вільгельм Майстер" і „Свояки з вибору", автобіоґрафія „Поезія і правда". Ґете є рідким зразком ґеніяльної зрівноваженої людини, гармонійної в своїм духовім розвитку і світогляді. Він мав виїмково велике знання чужих мов і культур, працював як учений і своїми дослідами (головно в природничих науках) випередив не одно відкриття — був передтечею Дарвіна. У поезії єднає глибину фільософічного світогляду з невичерпаною уявою. Його фільософічний світогляд погоджує в собі найрізнородніші прояви людського життя і відкриває щораз нові ступені свобідного розвитку. Універсальність Ґ. рішила про те, що він є одним із тих европ. письменників, яких вплив на чужі літератури досі не ослаб, а навіть зростає.

Йоган В. Ґете.

Ґетеборґ, гл. Єтеборґ.

Ґетельс (Goethals) Джордж Вашінґтон, ам. інженер (1858-1928); вів будову Панамського каналу.

Ґети, ст. трацьке плем'я між Балканом і долішнім Дунаєм, пізніше між дол. Дунаєм і Дністром, виперте звідси ґерман. бастарнами на поч. II в. до Хр.

Ґетри, (фр.) високі камаші, що закривають ноги, з сукна або шкіри; заведені від XVII в. у фр. армії.

Ґетсеманія, горо́д на Оливній горі б. Єрусалиму, де схопили Ісуса Христа.

Ґеттінґен (Göttingen), місто в середущій Німеччині, 43.000 меш.; університет (1737) з великою бібліотекою; промисл. В університетській бібліотеці є п'ять листів про зносини Туреччини з Хмельницьким (1650-51). В університеті вчився Енґель, автор історії України і тут у 1790 боронив дисер-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тацію про військовий устрій Спарти, Крети та укр. козаків.

Ґетто, дільниця, визначена по містах на життя жидам у середніх віках. Жидам не вільно було жити поза ґ.; ґ. були у всіх містах зах. Европи, а також на Україні. Знесено ґ. щойно у XIX в. в зв'язку з еманципацією жидів.

Ґец (Götz), гл. Берліхінґен.

Ґец (Götz) Герман, нім. композитор (1840-76). Написав 2 опери, симфонію, хорові твори з орхестрою, смичковий квартет, фортепіяновий квінтет і ін.

Ґец Лев, гал.-укр. маляр, *1895, в часі світової війни був УСС.

Ґешефт, (нім.) інтерес, купецька справа, нечиста справа.

Ґея, Ґая, у ст. греків уосіблення всіх сил Землі й підземного світу; Земля, первісно мати й дружина Зевеса; родителька земних плодів, мати титанів і людей.

Ґєр (Győr), ст.-рим. Арабона або Рабона, місто в зах. Угорщині, 58.000 меш.; собор із XII в., фабрика машин і смаровил.

Ґзимс, карунка, листва, архітектурна частина будинку, що вистає зі стіни. Має значіння декораційне і конструкційне. Відповідно до значіння в будинку ґ. є головний, або вінцевий під дахом, поясний, що зазначує поверхи будинку, рямковий, кругом вікон та дверей і ін.

Ґіббон Едуард, анґл. історик (1737-94), автор „Історії упадку рим. імперії".

Ґіббонс Орляндо, анґл. композитор (1583-1625).

Ґібеліни (з нім. Waiblinger), у серед. віках цісарська партія в Італії, у протилежність до ґвельфів, прихильників папи.

Ґібон, зліва: г. на дереві; направо в розі: г. під час ходу з характеристично звисаючими руками.

Ґіберті (Ghiberti) Льоренцо ді Чіоне, італ. різьбар і золотар (1381-1455), працював у Фльоренції (бронзові двері баптистерія).

Ґібон, ґіббон (Hylobates), рід людомалп, малий, до 1 м. вис., з дуже довгими руками, живе на деревах у лісах над Індійським океаном; важніші породи: ґ. білорукий, лар або ляр (H. lar), попелясточорний, живе в зах. Індії; ґ. гульок, або гарлян (H. hulok), з білою смугою над чолом; ґ. бурий або унґо (H. agilis), бурий у різних відтінках, живе на Яві; сіяманґ (H. syndactylus), чорний, має в гортанці прилад до зміцнювання голосу, тому дуже крикливий, живе на Суматрі; ґ. сріблистий або вавав (H. leuciscus), біляво-сивий, замітний своїм співучим голосом, живе на Яві. Деякі вчені не зачислюють ґібонів до людомалп, та всеж таки зпоміж усіх малп вони найбільш подібні до людини.

Ґібралтар, араб. Джебель аль Тарік, малий (5 км²) півострів і місто Іберійського півострову при вузькому (14 км.) проливі, що лучить Атлянтійський океан із Середземним морем, гористий (425 м. вис.) і тому добре береже цього переходу. Ґ., заснований 711 арабом Таріком, є від 1704 брит. кольонією, 20.000 меш., важним військовим пунктом для панування над дорогою до Індії, вугільною стацією і важною пристанню ($12^1/_2$ міл. тон річного обороту).

Ґібралтар.

Ґібралтарський пролив, „Ґеркулєсові стовпи" старинних, гл. Ґібралтар.

Ґіґ, (анґл.) легке човно; легкий однокінний, двоколісний візок.

Ґіганти, (гр.) в гр. мітольоґії сини Ґеї, дикі велетні з гадючими тілами. Накопичували гори на гори, щоби здобути Олімп та скинути Зевса з неба, але Зевес з олімпійцями та з допомогою Геракля побив їх блискавками.

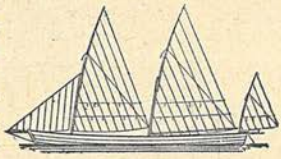

Ґіґ.

Ґіґантизм, (гр.) надмірний зріст цілого тіла (загальний ґ.), або його частин (частинний ґ.).

Ґіґантоґрафія, (гр.) автотипія при помочі дуже грубої сітки; уживають при друкуванні плякатів.

Ґіґантомахія, (гр.) боротьба ґіґантів з олімпійськими богами.

Ґігант на пергамському фризі.

Ґіґес, цар Лідії, 686-50 до Хр., вбив свого добродія царя Кандавла й оснував династію мермнадів.

Ґіельруп (Gjellerup) Карл, дан. письм. (1857-1919), лавреат Нобеля, останні твори нім. мовою. Найбільш відомі повісті мають за тло буддійську Індію:

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Жертвенний вогонь, Прочанин Каманіта, Світовий мандрівник.

Ґіз (Guise), фр. княжий рід: 1) Франсуа (1519-63), князь Льотаринґії, 1558 добув Калє, проводир католицької партії, спричинив першу гуґенотську війну; 2) Шарль (1524-74), кардинал; 3) Анрі, син Франсуа (1550-88), брав участь у „ночі св. Вартоломея", утворив 1576 католицьку ліґу проти Генриха III.

Гігантомахія.

Ґізег (Giseh), місто на лівому березі Нілу, б. Каїру, 27.000 меш.; руїни палати мамелюків, славні піраміди (Хеопса 146 м. вис.) і сфінкс.

Ґізебрехт (Giesebrecht) Вільгельм, нім. історик (1814-89), „Історія нім. цісарства".

Ґізег, піраміда Хеопса.

Ґізель Інокентій, укр. історик, род. в Прусії в родині реформатів, учився в Києві і Львові, чернець і професор київської академії, 1646-56 ігумен братського Микольського манастиря й ректор академії, від 1656 печерський архімандрит, †1684; написав підручник історії „Синопсисъ, или краткое собраніе отъ разныхъ лѣтописцевъ", що мав 30 видань.

Ґізо́ (Guizot) Франсуа́, фр. політик і історик (1787-1874), 1847-48 президент міністрів; гол. твір: „Історія цивілізації Франції" 1845.

Ґійо (Guyau) Жан Марі, фр. фільософ (1854-88), зайнятий головно проблємами етики та естетики. Найбільш відомі його „Нарис моралі без обов'язку й санкції", „Безвір'я будуччини", „Проблєми сучасної естетики", „Мистецтво з соціольоґічного погляду".

Ґійом (Guillaume) Шарль Едуард, фр. фізик, *1861, директор Міжнароднього бюра мір і ваг у Севрі б. Парижу, винайшов стоп металю інвар. Нагорода Нобеля 1920.

Ґіка (Ghika), альб. княжий рід, дав Молдавії й Волощині кілька господарів: 1) Ґ р і ґ о р і III, 1789-69 господар Волощини, 1774-77 Молдавії, унормував панщизняні відносини тзв. золотою грамотою 1766, що мала силу на Буковині до 1848; за протест проти прилучення Буковини до Австрії на приказ тур. уряду задушений 1777;

Інокентій Ґізель.

2) Й о н, рум. політик (1817-97), 1856-57 князь Самосу, 1866-67 і 1870-71 рум. міністер.

Ґіляки, народ, що живе на Сахаліні й над дол. Амуром, належить до праазійської ґрупи народів; займаються ловецтвом і риболовством; всіх б. 6.000 душ.

Ґілян, перське побережжя Каспійського моря, гол. місто Решт.

Ґіль (Ghil), вл. Ґільбе́р (Ghilbert) Рене́, фр. письм., поет і тонкий критик, *1862.

Ґільбе́р (Guilbert) Іветта, фр. декляматорка, *1869, створила спеціяльний рід деклямування пісень.

Ґільбе́р де Ляннуа (Guillebert de Lannoy), фр. мандрівник (1386-1462), вояк, дипльомат і канцлєр бурґундського герцоґа. У 1421 їздив до Витовта шукати союзу проти турків. По дорозі відвідав Львів, якого мешканці подарували йому шовковий одяг Був і в Кам'янці.

Ґільберт Віліям, лікар анґл. королеви Єлисавети (1540-1603), досліджував маґнетні явища; перший висловив думку, що Земля є маґнетом, і перший доказав, що потирання елєктризує не лише бурштин, але й інші тіла.

Ґільдейська держава, держава побудована на основах ґільдейського соціялізму.

Ґільдейський соціялізм, соціялістична течія, що появилася в Анґлії після світової війни. Вона хоче, щоб зорґанізовані в національні ґільдії робітники перейняли контролю над виробництвом. Для кожної галузі господарства повинна бути окрема ґільдія, що обіймала б усіх зайнятих у цій галузі робітників, без огляду на їх професії, як фізичних, так і умових. Крім цього мала б бути ґільдія споживачів. Усі засоби продукції повинні бути власністю держави, громад або (деяких) ґільдій. Ґільдії мали б працювати разом із державою. В межах кожної фабрики, тощо повинні існу-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вати робітничі виділи для ведення адміністрації — вони були б відповідальні за виробництво. Ґ. с. має в собі елєменти синдикалізму, але різниться від нього головно тим, що визнає державу.

Ґільдія, (ст.-ґерм.) 1) у середніх віках союз купців для взаємної допомоги при перевозі товарів; вперше повстали в X в., від XIII в. розвинулися в могутні товариства, володіли фльотами (гл. Ганза). Занепад їх починається з XVI в., кінець у часах великої фр. революції; 2) ступені, на які рос. закони ділили купецтво відповідно до кількости зголошеного капіталу, роду торговельних справ та оподаткування; 3) у Німеччині кожний рід ремісників.

Ґільотина,
(стяття Марії Антуанети на Площі Революції 1793).

Ґільотина, (фр.) прилад з топором до зрізування голов злочинцям, назва від імени першого лікаря Ґільотена, що брав участь при екзекуціях, як знавець, під час фр. революції 1791, хоч винайшов її нім. фабрикант фортепіянів Тома Шмідт.

Ґільотинка, кишенькова машинка для відрізування кінців цигар.

Ґільошування, (фр.) симетричні ніжні лінії, якими задруковують цінні папері, векслі, тощо.

Ґімназія, (гр.) у давній Греції місце до ґімнастики; в нових часах середня школа, де дають клясичну освіту й підготовляють до університету.

Ґімнастика, гл. Руханка.

Ґімнети, (гр.) легкоозброєні піхотинці в ст. Греції.

Ґімнософісти, (гр.) ст. ґіндуські фільософи, аскети, що ходили майже наго.

Ґімносперми, (гр.) гл. Нагонасінні.

Ґінекей, (гр.) задня частина грецького дому, де жили жінки; ґ. лучився з чоловічою салею при помочі окремих дверей і складався звич. з подружої спальні й кімнат, де працювала жіноча служба.

Ґінекольоґ, (гр.) лікар жіночих недуг.

Ґінекольоґія, (гр.) наука про жіночі недуги.

Ґінемер (Guynemer) Жорж, найславніший із фр. летунів під час великої війни, в якій згинув (1894-1917).

Ґінея, (анґл.) давня анґл. золота монета, рівна 21 шілінґам, досі вживана як теоретична грошова одиниця.

Ґінея, гл. Ґвінея.

Ґінко (Ginkgo biloba), дерево до 30 м. вис. з широким листям у виді віяла; дуже поширене в давніших добах історії Землі, нині росте тільки в Китаї й Японії; як оздобна ростина плекається і в Европі, але потребує лагідного підсоння.

Ґінтер (Günther), 1) Зіґмунд, нім. математик, ґеофізик і ґеоґраф (1848-1923), написав „Математичну ґеоґрафію" й „Історію ґеоґрафії"; 2) Конрад, нім. зоольоґ, *1872, проф. унів. у Фрайбурзі. „Дарвінізм і питання життя", „Від тварини до людини". Під час останньої війни служив у таборі укр. полонених у Раштадті й написав по німецьки брошуру про Україну.

Ґінцбурґ Ілля, рос. маляр і різьбар, *1860, учень Антокольського. Дав низку статуй, портретів рос. учених, літератів і мистців та низку статуйних бюстів.

Ґінцелі Антонін, чес. історик (1829-92), проф. празького унів. і архівар. „Історія Чеських Братів", „Рудольф і його часи", „Історія реформації в Чехії", „Історія чеського повстання".

Ґіпс, гл. Вапневий сірчан.

Ґіпюра, (фр.) шовкова мережка з широкими очками.

Ґірей, Ґірай, династія татарських ханів, виводила свій рід від Тохтамиша; володіла кримським ханатом б. 300 літ (1441-1783).

Ґірін, гл. Кірін.

Ґірке (Gierke) Отто, славний нім. юрист (1841-1921), історик нім. права, критикував романістичне право.

Ґірлянда, (іт.) стяжкова переплітка з квітів. листя, тощо.

Ґірляндайо (Ghirlandajo), 1) Доменіко ді Томмазо Біґорді, фльорентійський маляр (1449-94), творець багатьох картин і фресок, яких рел. трафарет оживлює елєментами іт. природи, побуту та потретами осіб із свойого середовища; 2) Рідольфо, син попереднього (1483-1561), в молодости конкурент Рафаеля Санті, згодом поклонник манєри й ремісничости.

Ґіростат, ґіроскоп, (гр.) прилад, при помочі якого можна доказати, що постійно свобідна вісь тіла задержує в часі його оборотового руху якесь постійне положення і ставить навіть дуже великий опір зовнішній силі, яка хоче вивести її з первісного положення — берегження площі обороту. Найчастіше уживані ґ. Боненберґера і ґ. Фесселя. Перший складається з кулі, що може обертатися довкола осі, свобідно уміщеної в середнім перстені; цей перстень свобідно уміщений у другім, другий у третім. Таке уміщення

Ґіростат Фесселя.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

перстенів зветься завішенням Кардана. Ґ. Фесселя складається з двораменної підойми: на однім кінці поміщений кружок, на другім тягар, який можна пересувати так, що можна зрівноважити кружок. Великих ґ. уживають до зменшування хитань корабля; вони уміщені під чердаком, а обертає їх елєктр. двигун із великою скорістю. Так само уживається ґ. на кораблях замість компасу. В тій цілі уставляють його так, щоби вісь його мала напрям із півночі на полудне, та обертають його дуже швидко при помочі елєктр. двигуна; вона задержуватиме постійно свій напрям.

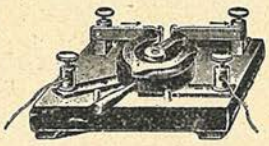

Ґіротроп.

Ґіротроп, (гр.) прилад до змінення напряму елєктр. струї (току).

Ґірс, ім'я рос. дипльоматів: 1) Іван, бувший царський амбасадор у Римі, в часі мирової конференції 1919 голова тзв. „Совєщанія послов" у Парижі, де завзято боровся з українством. Йому завдячує Врангель своє признання Франціею, *1866; 2) Микола, міністер загр. справ (1820-95), сторонник союзу з Німеччиною й Австрією.

Ґірса Вацлав, визначний політичний чес. діяч, *1875 на Україні, був лікарем у Києві; як заступник міністра закордонних справ ЧСР вельми сприяв орґанізації укр. еміґрантів в ЧСР. За його активною допомогою повстала ціла низка укр. культ.-просвітніх та наукових установ у ЧСР.

Вацлав Гірса.

Ґіс, (лат.) на пів тону підвищене G.

Ґісґіблєр (Giesshübler), ґазова природня вода з джерел б. Карльсбаду, яку вживають як столовий напиток.

Ґіс-дур (Gis-dur), дурова скаля з 8-ми підвишниками.

Ґіскар (Guiscard) Роберт, нормандський князь, син Танкреда, добув Калябрію й Сицилію, союзник папи Григорія VII проти Ґайнріха IV, †1085.

Ґіс-моль (Gis-moll), мольова скаля із 5-ти підвишниками, рівнобіжна до H-dur.

Ґітана, циганський танець.

Ґітара, (гр.) музичний шестиструнний, інструмент, на якому грають, перебираючи пальцями; поширений еспанцями від XIII в.; вживаний здебільша до супроводу при сольоспіві.

Ґітара.

Ґітрі (Guitry), 1) Люсієн, славний фр. актор (1860-1925); 2) його син Саша дуже плодовитий комедієписець, актор і директор театру в Парижі, *1885.

Ґіхт, гл. Подаґра.

Ґладков Федір, рос. письм., *1883. Його повість „Цемент" придбала йому ім'я в европ. літературі. Інші твори „Изгой", „Огненний конь", повісті: „Бурелом", „Ватага", п'єси.

Ґлазенап Сергій, рос. астроном, *1848, проф. унів. в Петербурзі. Написав низку наукових і популярних праць, винайшов прилад для означення часу й ґеоґрафічної широти, займався дослідами віддалення зірок, величини подвійних зір, реформою календаря і т. п.

Ґлазунов Олександер, рос. композитор, *1865, директор державної консерваторії в Лєнінґраді; твори новоромантичного напряму: 8 симфоній, 6 увертюр, симфонічні поеми, крім цього концерт і камерні твори, балєт Раймонда.

Ґлейт, (нім.) лист забезпеки на вільний переїзд, залізний лист.

Ґлєдічія (Gleditschia), до 40 м. вис. дерево з родини стручкових, подібне до нашої білої акації; задля тернистих колючок називають його також „Христовим терням"; росте в Азії, Африці й Америці, у нас плекають його для окраси. Міцне деревно дуже ціниться.

Ґлєдстон (Gladstone) Віліям Еварт, анґл. політик (1809-98), зразу консерватист, по смерті Пальмерстона 1865 проводир лібералів, кілька разів премієр, 1884-85 реформатор парляменту, 1893 перевів закон 8 год. дня праці і дав проєкт закону для Ірляндії (гомруль), відкинений палатою льордів; один із найбільших творців анґл. державности. Писав також повісті.

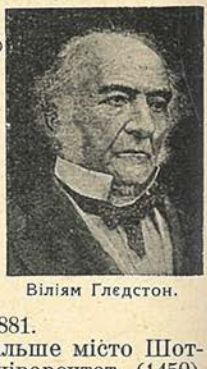

Віліям Глєдстон.

Ґлєз (Gleises) Альбер, один з основоположників кубізму у Франції, *1881.

Ґлєзґо (Glasgow), найбільше місто Шотляндії, 1,120.000 меш.; університет (1450), техніка, собор з XIII в.; велика пристань і доки; ткацький, хемічний, залізний і шкляний промисл, корабельні майстерні.

Ґлівайн, (нім.) гаряче вино варене з корінням.

Ґліviце, гл. Ґляйвіц.

Ґлід, (нім.) ряд.

Ґлієр Рейнгольд, рос. композитор, *1875, автор популярного в СССР балєту „Червоний Мак".

Ґлікоґен, $(C_6H_{10}O_5)_n$, річовина подібна до крохмалю (мучини), находиться у м'язах і печінці вищих тварин, а також у тілі м'якунів та устриць, витворюється з вуглеводанів та білковини живности й нагромаджується в надмірній кількості в печінці як запасова субстанція, яка в разі потреби піддержує орґанізм. Під впливом ферментів перемінюється на виноградний цукор.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґлікоза, ґлюкоза, (гр.) виноградний цукор, цукор у солодких ростинах, виділяється також у сечі при цукровій недузі або діябеті.

Ґлікозиди, (гр.) хемічні сполуки, що виступають гол. в ростинах; під впливом кислин, основ та ферментів розщіплюються на цукор (ґлікозу) та на інші тіла. Найліпше знаним ґ. у щоденнім житті є аміґдаліна ($C_{20}H_{27}NO_{11}$), що находиться в гірких мигдалах та кістках черешень і сливок. Інші ґлікозиди: ескуліна в гірких каштанах, саліцина у корі верб та тополь і т. д.

Ґлікоколь, ґліцина, (гр.) амінооцтова кислина (NH_2CH_2COOH), повстає через варення каруку або інших протеїнів із розрідженими кислинами; вживається як повільний викликач у фотоґрафії.

Ґліколь, двовартісний алькоголь, $C_2H_4(OH)_2$. Є оливчастою рідиною без запаху й барви, солодкою, легко розпускається у воді й алькоголю. Існує в чотирьох ізомерних відмінах.

Ґлікон, атенський різьбар I в. до Хр., зладив мармурову копію Лісиппової бронзової статуї Геракля Фарнезійського, яку знайдено в XVI в. в термах Каракалі і яка переховується в Неаполітанському музеї.

Ґліконейський вірш, тристоповий вірш, названий від імени гр. поета Ґліконея (—◡—◡◡—◡◡).

Ґлінка Михайло, рос. композитор, найбільший у Слов'янщині (1804-57), дириґент опери в Петербурзі, творець рос. національної опери „Життя за царя" й „Руслан та Людмила". Писав теж увертюри, романси, пісні, тощо.

Михайло Глінка.

Ґліом(а), (гр.) новотвір, що розвивається з підпірної тканини (невроґлія) центральної нервової системи, в мізку або в стрижі; спричинює нервові хороби й апоплєксію.

Ґліпт, (гр.) по мистецьки різьблений камінь.

Ґліптика, (гр.) мистецьке різьблення на камені.

Ґліптичний період, збірна назва молодших палєолітичних епох тому, що з тих часів походить багато різьб на кості, рогу, слоновині й камені.

Ґліптоґрафія, (гр.) наука про різьби на камені.

Ґліптодонт, (гр.) третішній ссавець завбільшки носорога, що мав тіло покрите кістяним панцирем; жив у Півд. Америці.

Ґліптотека, (гр.) збірка різьблених каменів (камей, ґем), у дальшому розумінні збірка творів різьбарства.

Ґлісер, водні совги, що порушаються на воді при помочі пропелєра.

Ґліссандо, 1) при смичкових інструментах дуже скоре й плавне виконання якоїсь скалі через посування пальця по струні; 2) на фортепіяні осягається цей ефект скорим пересуванням одним пальцем по білих або й чорних клявішах.

Ґліфоґрафія, (гр.) спосіб наслідування дереворитів ґальванічним шляхом.

Ґліцериди, солі ґліцерини й товщевих кислин. Дуже поширені ґ. оцих кислин: пальмітинової, стеаринової та олійної, особливо їх відміни: трипальмітина, тристеарина та триолєїна. Гл. Товщі.

Ґліцерина, (гр.) найпростіший тривартісний алькоголь $C_3H_5(OH)_3$, густа, сиропувата, солодка, безбарвна рідина, мішається з водою та алькоголем, в етері не розпускається, легко сполучається з алькаліями й з іншими металічними воднокисами. Огрівана, особливо з творивами, що забирають воду, розкладається на воду та акролєїну. Г. є складовиною товщів, в яких є злучена з товщевими кислинами. Добувають її з товщів як бічний добуток виробу мила, а в новіших часах також через ферментацію цукру, додаючи до розчину алькалічних солей. Уживають до виробу нітроґліцерини й динаміту, до консервування живности, пр. овочів, до солодження напитків, при виробі лікерів, перфум, чорнил, як додаток до друкарської фарби, до плекання шкіри, у шкірянім промислі, тощо.

Ґліцериновий азотан, гл. Нітроґліцерина.

Ґліцина, 1) гл. Ґлікоколь. 2) (Glicine, Wistaria), рід ростин із родини стручкових; чагарники з витким стовбуром і пірнатоскладними листами та з гарними рожевими й блакитними запашними квітками; розводять для прикраси стін будинків.

Ґловацький Алєксандер, гл. Прус Болєслав.

Ґловацький Бартош, вл. Бартос Войцєх, поль. селянин, що визначився як повстанець у битві під Рацлавицями, †1794.

Ґлоґовський Єжи, львівський архітект і маляр (1777-1838), пейзажист, учень укр. маляра Білявського.

Ґлюк (Gluck) Хрістофор Вілібальд, нім. композитор (1714-87), великий реформатор опери в напрямі експресії й драматичної правди, замість ім. кольоратурної манєри. Найважніші з його опер: Іпермнестра, Демофонт, Телємак, Орфей, Альцеста, Армі́да, Іфіґенія в Авліді, Іфіґенія в Тавриді.

Ґлютина, кістяний клей, у чистім виді желятина, повстає через варення костей або лучних тканей у воді при підвищенім тисненні. Розчин ґ. перемінюється по охолодженні у дригляcту масу, а потім засихає на прозору, крихку та блискучу річовину.

Ґлютоль, спорошкована формальдегідова желятина, антисептичний засіб.

Ґлябеля, (лат.) найбільш висунена наперед часть чола (чолової кости) між бровами й над переніссям.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґлявбер Йоган Рудольф, нім. альхемік і лікар (1604-68), працював головно над кислинами та солями; перший пробував наповнювати гарматні стрільна трійливими річовинами (терпентиною й окисами азоту).

Ґлявберова сіль, содовий сірчан ($Na_2SO_4 + 10\ H_2O$), творить великі, безбарвні стовпики; на сухім повітрі вітріє, себто тратить воду й розпадається на білий порошок. Повстає як бічний витвір при виробі сільної кислини з кухенної соли й сірчанової кислини. Находиться також у природі, м. ін. в мінеральних джерелах, у морській воді. Уживається на перечищення шлунку, до виробу соди, шкла й ультрамарини. Описав її перший Ґлявбер.

Ґлядіятор, ст.-рим. борець; ґ. були здебільша невільники, полонені, засуджені злочинці (деколи й вільні люди, що наймалися за гроші), що виступали у прилюдних грищах.

Ґлядіятори.

Ґлязура, (нім.) полива, лиснюча, шклиста поволока, шкливо, емалія; цукрова полива на тортах. Ґл. Гончарство.

Ґляйвіц, Ґлівіце (Gleiwitz), повітове місто на нім. Горішнім Шлезьку, над рікою Клодніцою і над Клодніцьким каналом, 82.000 меш.; ливарні заліза, шкляні гути, хемічні фабрики, промислові школи.

Ґляйхенберґ (Gleichenberg), купелева місцевість в Австрії, радіоактивні алькалічні солянки й природні води з двоокисом вугля, до пиття, купелів та інгаляції; лічать: катари віддихових доріг, катари шлунку й кишок, хороби серця, ревматизм, подаґру.

Ґляндуля, (лат.) гл. Залоза.

Ґлянц, (нім.) полиск, при крохмаленні білизни мішанина крохмалю, бораксу, арабської ґуми й ґліцерини.

Гляреан Гайнріх, вл. Льорітті, нім. ґуманіст, поет і муз. теоретик (1488-1563), проф. клясичних мов у Бадені й поезії та історії в Фрайбурґу, писав по латині про ґеоґрафію (Опис Швайцарії), про твори Лівія та на муз. теми.

Ґлярнер, зах. частина Альп до 3.623 м. вис.

Ґлярус, схід.-швайц. кантон, 685 км² і 34.000 меш.; альпейська країна, ткацький промисл; гол. місто Ґ. (5.000 меш.).

Ґлясе́, (фр.) гладкий, блискучий.

Ґлясі, (фр.) невеликий насип по зовнішній стороні укріплень, який непомітно переходить у терен.

Ґляс-папір, (нім.) папір із наклеєним потовченим шклом, до чищення залізних річей, ножів, тощо.

Ґляціольоґія, наука, що займається льодовиками.

Ґляціяльний, льодовиковий.

Ґльобальний, (лат.) що охоплює всю Землю; цілий, неподільний, загальний.

Ґльобіґерина, гл. Дірчатка.

Ґльобіґериновий намул, складається з самих мікроскопійно малих скелетиків одноклітинних тварин, тзв. ґльобіґерин.

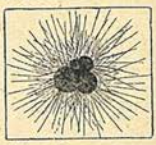

Ґльобіґерина (жива).

Ґльоб-тротер, (анґл.) обходисвіт, невпинний мандрівник, злобна назва для туристів, що блукають по світі.

Ґльобуліна, (лат.) рід білковини, що має прикмети кислини й не розпускається в воді, а тільки в розчині соли; находиться в білку, крові, молоці і зернах багатьох ростин.

Ґльоб(ус), (лат.) кулиста подоба нашої Землі. Ґ. одинокий віддає правильно всі земні виміри: довжину, кут і площу, чого не можуть зробити ніякі картоґрафічні проєкції, бо вони є плоскі, а не кулисті.

Ґльобіґериновий намул (під мікроскопом).

Ґльоверова вежа, гл. Сірчана кислина.

Ґльоґер Зиґмунт, поль. етноґраф і археольоґ (1845-1910), автор збірних праць: „Obchody weselne", „Geografja histor. ziem dawnej Polski", „Encyklopedja Polska" й ін.

Ґльокнер (Glockner), або Ґросґльокнер, верх Високих Таврів (Альпи), 3.798 м. вис.

Ґльоксинія, зільна ростина споріднена з нашою картоплею, з середньої Америки, з гарним лійкуватим квітом, улюблена кімнатна квітка.

Ґльорифікація, (лат.) звеличування, прославлення.

Ґльорієта, (фр.) альтана на високім місці, звідки гарний вид.

Ґльоріоля, (лат.) сяйво, ясний, світляний кружок довкола святих; уживається в брагманськім і буддійськім, від IV в. в христ. мистецтві.

Ґльоб(ус).

Ґльосар(ій), (гр.) збірник ґльос, словник з поясненнями тексту.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґльосатори, (гр.) правники іт. школи в Больонії з кінця XI в. до середини XIII в. Пояснювали поодинокі місця Юстиніянового кодексу, тзв. „Corpus iuris civilis".

Ґльос(с)а, (гр.) у старих греків і римлян спочатку незрозуміле або перестаріле слово в пам'ятках письменства, опісля пояснення незрозумілого слова або місця в тексті, написане над словом або на боці; примітка, коментар; у поезії рід еспанських та португальських віршів. **Ґльоси біблійні,** пояснення темних біблійних слів і зворотів.

Ґльоссольоґія, ґльоттольоґія, (гр.) наука про мови, лінґвістика.

Ґльоссоптериди, папоротники з кам'яновугільної доби.

Ґльостер (Gloucester), торг. і пром. місто в півд.-зах. Анґлії, 53.000 меш.; славний собор з XI в. у норманському стилі.

Ґльостер (Gloucester) Річард, ґраф і герцоґ, пізніше анґл. король Річард III (1452-85).

Ґльоттіс, (гр.) голосова щілина.

Ґльочестер, гл. Ґльостер.

Глявкома, (гр.) тзв. зелена катаракта, недуга ока; гол. ознака її є збільшення внутрішнього тиску; ґ. веде до завмертя очного нерву, себто до сліпоти. Лікування тільки оперативне і то лише в початках недуги.

Ґлявконіт, (гр.) камінь, сіро-зеленої краски; креман окису заліза.

Ґмелін Самуель Ґотліб, нім. подорожник (1744-74), об'їхав м. ін. Україну й Кавказ.

Ґміна, (поль.) адміністративна одиниця в бувшій Конґресівці, що відповідала рос. волості. Тепер поширена по цілій поль. державі. В Галичині — громада.

Ґмінд (Gmünd), 1) місто в схід. Віртемберґії, 21.000 меш., великий шляхетно-металевий і залізний промисл; 2) місто в долішній Австрії на чеській границі, 4.000 меш.;

Гмінд, бараки збігців із Галичини.

у часі світової війни табор для укр. збігців і виселенців із Галичини; від 1919 частина міста з залізн. стацією, під назвою Чеське Веленіце, належить до Чехословаччини.

Ґнайзенау (Gneisenau) Авґуст, нім. польовий маршал (1760-1831), орґанізатор тайної нім. армії проти Наполеона 1813, рішив битву під Ватерльо 1815, здавив поль. повстання 1831. Знаний методик військово-стратеґічної науки.

Ґнайс, метаморфічна скала, що витворилася у значних глибинах земної кори при її морщенні. Складається так, як ґраніт: із кременю, лосняку і польовиків; від ґраніту різниться верствуванням. Ґнайси, утворені з давніх осадових скал, звуться **парагнайсами,** а зі скал маґматичних — **ортоґнайсами.**

Ґнєзно, поль. місто в познанському воєвідстві, 26.000 меш.; колись коронаційне місто Польщі, нині осідок примаса Польщі; торговля кіньми. Стара середньовічна катедра, славна своїми бронзовими ворітьми, пам'яткою романської різьби XII в., зі сценами з життя св. Войтіха.

Ґнип, (нім.) малий (шевський) ножик.

Ґнйпель, прилад до навивання при ткацькім варстаті.

Ґном, (фр.) в нім. мітольоґії: підземний дух, що береже гірських скарбів; карлик.

Ґноми, (гр.) короткі, мальовничо висловлені речення, що подають якесь загальне правило життєвої мудрости або фільософічну гадку; зустрічаються в жидів (афоризми Соломона), арабів, персів, в Євангелії. В Греції в VI в. до Хр. в виді двовіршів творили ґ. Сольон, Теоґнід та Фокілід. Звідти ґномічний — повчальний.

Ґномон, (гр.) один із найстарших астрономічно-ґеодетичних приладів, що в найпростішому вигляді складається з доземої тички на поземій площині. На підставі соняшної тіні, яку кидає точка на площину, можна визначити години дня, висоту сонця, напрям південника, ґеоґрафічну широту й кут нахилу екліптики до рівника, гл. Годинник соняшний.

Ґносеольоґія, (гр.) теорія пізнання; систематична аналіза понять, яких уживаємо в думанні для роз'яснення світу та його прояв.

Ґносіс, (гр.) вл. пізнання; в александрійських жидівських учених і в перших християн: глибше пізнання біблійної й церковної науки, в протилежність до віри загалу — пістіс.

Ґностики, (гр.) фільософи перших віків християнства, що хотіли поєднати його з юдейством і поганством, створивши одну віру; їх наука була спочатку реакцією свобідного поганського розуму проти первісних християнських теольоґічних поглядів; узявши за підставу грецькі ідеї, східній пантеїзм та християнське об'явлення, ґностики хутко попали в фантастичні реліґійні міркування. Деяких церква об'явила єретиками. Найвидатніші ґ.: Басилід, Валентин, Маннес. До ґностиків наближаються Климент Александрійський і Ориґен.

Ґну (Connochoetes gnu), рід антильоп, 2·20 м. дов., 1·60 м. вис., виглядом нагадує коня, але має роги й ратиці та належить до жуйних; дуже швидкий, м'ясо й шкіра дуже ціняться, живе на степах півд. Африки.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґоа, 1 ова, Порт. Індія (India Portuguesa), порт. кольонія на малябарськім побережжі, 4.245 км² і 580.000 меш. Португальці зайняли 1. 1510 і вдержали її донині, як одиноку решту своїх індійських кольоній. Гол. місто Панджім або Панґам.

Ґоахіра (Goajira), півн. півострів Півд. Америки (Колюмбія), савани; переважно заселений індійським племенем ґоахірі (40.000).

Гну.

Ґобат Альберт, швайц. пацифіст (1843-1914), адвокат у Берні, зорґанізував Постійне Бюро Міжпарляментарної Унії, від 1906 предсідник Міжнароднього Бюра Миру.

Ґобелєн, від імені фр. основника фабрики килимів Ґобелєна в Парижі (XV в.), мистецько-тканий килим з вовни та шовку для прикраси стін, із витканими образами звич. славних мистців; вони зберігаються віками, дуже дорогі, бо праця над ними дуже повільна.

Ґобі або Шамо, себто піскувата пустиня, схід. частина Гангаю в Середущій Азії (Монґолія).

Ґобіно (Gobineau) Жозеф, ґраф, фр. письм. і дипльомат (1816-82), написав м. ін. „Відродження“ і „Про нерівність людських рас“. Боронить погляду, що ґерманська раса найшляхетніша.

Ґовен (Gauvain) Оґюст, фр. політик і публіцист, *1861; майже чверть віку веде закордонний відділ найстаршого денника „Журналь де Деба“. Один із найзавзятіших оборонців передачі Схід. Галичини Польщі.

Ґовоне (Govone) Джузеппе, іт. ґенерал (1872-1925), учасник воєнних походів проти Австрії й на Криму, заключив 1866 прус.-іт. союз.

Ґовоні Коррадо, іт. поет, *1884, найбагатший на поетичні образи поруч Анунція.

Ґоґ ван Венсáн, гл. Ван-Ґоґ.

Ґоґель-моґель, (нім.) напій з рому, жовтка й цукру, вживаний для прочищення голосу.

Ґоґен (Gaugin) Поль, фр. маляр (1848-1903), один із представників по-імпресіоністичного напряму в малярстві, званого „синтетизмом“. Уживав чистих, незмішаних фарб, його образи в повних кольорах були надихані символізмом, його ідеї й техніка мали величезний вплив на нову школу артистів, а його літоґрафії й дереворити відкрили нові шляхи ґрафіці. Найкращі його твори: „Самотня“, „Перед хатиною“, „Утеча“ й „Блаженні дні“.

Поль Гоген.

Ґоґра, гл. Ґаґра.

Ґодаварі, гол. ріка Декану, 1.345 км. дов., вливається дельтою до Бенґальського заливу.

Ґодвін Віліям, анґл. письм. (1756-1836), автор популярних кримінальних повістей і оборонець ідей фр. революції. Його дружина М е р і, авторка праць про жіночу емансипацію. Їх донька була жінкою Шеллі.

Ґодеґізель, 1) король бурґундів від 473. Побідив свого брата Ґундобада під Діжоном 500, а той убив його в церкві у Вієні 516; 2) перший знаний король вандалів; ґранки побідили його над Райном 406.

Ґоде́н (Gaudin) Жан Батіст Андре́, фр. промисловець і діяч (1817-88), заснував зразкову робітничу спільноту в місті Ґіз, яка існує й досі.

Ґодефруа де Вітерб (Godefroi de Viterbe), середньовічний анналіст; у творі „Пантеон“ 1191 згадує після Угорщини Галицько-Волинську державу під назвою „Рутенія“.

Ґодіва, вл. Ґодайве (Godiva), леді, лєґендарна постать, жінка ґрафа Леофріка (XI в.), визволила місто Ковентрі від високої контрибуції, яку наложив її муж, тим способом, що виконала його умовину: переїхала нага через ціле місто.

Ґодний Мартин, львівський архітект XVII в.

Ґодовський (Godowsky) Леопольд, нім. піяніст-віртуоз, родом поляк, *1870. Відомі його парафрази вальсів Штравса й етюдів Шопена.

Ґодунов Борис Федорович, моск. боярин, правитель моск. держави при царі Федорі I; 1591 приказав убити царевича Димитрія, 1598-1605 цар.

Ґоес, вл. Хус (van der Goes), ст. голянд. маляр (б. 1420-82); його картини відзначаються вдумливим спостеріганням природи й нахилом до індивідуалізації; гол. твір „Поклін пастухів“ у фльорентійських Уфіціях.

Ґой, (жид.) не-жид, невірний.

Ґокча, Ґокчай, вірм. Зеванґа, озеро в малому Кавказі, на вис. 1.903 м., 1.399 км² пов., відпливає до Арасу.

Ґолд Кост, гл. Золоте Побережжя.

Ґолд-Крем, (анґл.) перекручене з „cold-cream“, холодний крем, масть, що виніжнює шкіру, вживана жіноцтвом для прикраси.

Ґолембйовський Лукаш, поль. археольоґ і етноґраф (1773-1849), дослідник Покуття.

Ґолєм, (жид.) людська постать із глини, яку згідно з повір'ям один празький рабін XVII в. оживив своєю молитвою і послугувався її силою. Заголовок повісти Майрінка.

Ґолєніщев-Кутузов, 1) А р с е н і й, ґраф, рос. поет (1848-1913), лірик, співець „чистого мистецтва“. Дістав за свої поезії від рос. Академії Наук Пушкінську премію; 2) М и х а й л о, гл. Кутузов.

Ґоліцин, рос. князівський рід: 1) Б о р и с (1641-1710), учитель Петра В.; 2) В а с и л ь

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(1633-1713), прихильник освіти, засланий; 3) Дмитро (1738-1703), посол у Парижі й Газі; 4) Михайло (1675-1730), фельдмаршал, 1714 підбив Фінляндію.

Ґоліят, филистимський велетень, убитий Давидом.

Жук-Ґоліят.

Ґоліят велетень (Goliatus giganteus), найбільший на світі жук, доходить до 1 дм. дов.

Ґолубєв, 1) Олександер, рос. подорожник (1832-76), дослідник Середньої Азії; 2) Степан, рос. історик церкви (1849-1920), проф. унів. і духовної академії в Києві, працював головно в історії укр. освітнього й церковного життя XVI-XVII вв., автор капітальної праці про митрополита Петра Могилу.

Ґолубінський Євген, рос. історик (1834-1912), автор цінної „Історії рос. церкви", важної й для укр. історика.

Ґолуховський, 1) Аґенор, ґраф, поль.-австр. політик (1812-75), ґубернатор Галичини 1849-59, міністер внутрішніх справ 1859, намісник Ґаличини 1866-67, 1871-75; 2) його син Аґенор, австр. міністер закордонних справ (1849-1921).

Ґоль, (анґл. goal) при спортових грах, пр. копанім м'ячі — осягнена мета, 1 здобутий пункт.

Ґольджі (Golgi) Камілльо, іт. учений (1843-1926), звісний з дослідів над центральною нервовою системою, лавреат Нобеля.

Ґольди, невеликий народ тунґузо-манджурського племени над Амуром.

Ґольдман Олександер, укр. фізик, *1884, член ВУАН, дослідник електричности, директор Науково-дослідчого Інституту фізики й Політехнічного Інституту в Києві.

Ґольдмарк Карл, нім. композитор (1830-1915); опери „Цариця Савська", „Мерлін" і ін., увертюри, симфонії й скрипковий концерт.

Ґольдоні Карльо, іт. драматурґ (1707-93), реформатор іт. комедії, замість commedia dell' arte ввів на сцену комедію по зразку Молієра: з типами і критикою звичаїв. Написав більш 200 п'єс.

Ґольдсміт (Goldsmith) Олівер, анґл. поет і повістяр (1728-74), автор славної „родинної" повісти „Вікарій із Вейкфілду", епічної ідилі з природним гумором.

Ґольдшмід (Goldschmidt) Ганс, нім. хемік (1861-1923), винайшов алюмінотермію, електролітичне виділювання цини з відпадків бляхи та ін.

Ґольдштайн (Goldstein) Евґен, нім. фізик, *1850, відкривець і дослідник катодових промінів.

Ґольконда, давня столиця царства Ґ., тепер твердиня б. Гайдерабаду в Індії; звалища гробівців давніх царів Ґ., славних своїми багатствами; в XVI і XVII вв. осередок торговлі діямантами й дорогим камінням.

Ґольф, морська пристань, залив, гол. мехіканський, від того Ґольфова течія.

Ґольф, спортова національна гра шотляндців, в якій треба вкинути кульку почерзі в різні діри, зроблені в землі.

Ґольфова течія, Ґольфштром, гл. Морські течії.

Ґольц (Goltz), 1) Кольмар паша, нім. і тур. ґенерал (1843-1916), 1883 орґанізатор турецької армії, 1914 ґен.-ґубернатор Бельґії, 1914-1915 комендант тур. армії в Ґаліполі й Іраку; 2) Рідіґер, нім. ґенерал, *1865, в 1918 враз із ґенералом Маннергаймом оборонив Фінляндію від більшовиків; 1919 головний комендант військ у Курляндії.

Ґольціюс (Goltzius) Ґендрік, голяндський маляр і ґравер (1558-1617), основоположник мистецької студії в Гарлємі.

Ґомберт Ніколяс, один з передових нідерляндських композиторів XVI в.; мотетти місси, пісні.

Ґомперс Смюел, ам. суспільний діяч (1850-1924), основник і голова Американської Федерації Праці.

Ґонг.

Ґонґ, (маляйське) муз. інструмент ґіндусів і китайців у формі тарілки або таці, по якому б'ють дерев'яною паличкою.

Ґонґора (Gongora у Argote) Люїс, есп. письм. (1561-1627), створив своєрідний стиль із надміром образів і евфемізмів. Мав у свій час палких наслідувачів, тзв. „ґонґористів".

Ґонґористи, наслідувачі еспанського поета Ґонґори, звані також культистами або культераністами тому, що писали стилем „культо" (culto, освічений), себто зрозумілим тільки для людей інтеліґентних.

Ґондвана, 1) країна на півн. від Декану між ріками Маганаді, Нарбадою та Ґанґом; 2) в ґеольоґії: палєозойський суходіл полудневої півкулі, що обіймав Бразилію, середню Африку, Мадаґаскар та Індію. На теперішні часті він розбився в крейдовій добі.

Ґонди, народ дравідського походження в Індії (б. 3 міл. душ).

Ґондолієр, (іт.) весляр (гребник) на ґондолі, що возить подорожніх по венецьких каналах або морі.

Ґондолієра, (іт.) пісня венецьких веслярів.

Ґондоля.

Ґондоля, (іт.) довгий, плоский і вузький човен, яким плавають по каналах у Венеції; кошик, який прив'язують до повітряних бальонів.

Ґонзаґа (Gonzaga) Томас Антоніо, бразилійський поет (1744-1807). Його любовні поезії „До Марілії" („Marilia de Dircen") вважають у порт. літературі рівними з сонетами Петрарки.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґонзаґо П'єтро Ґоттар, іт. театральний декоратор і будівничий (1740-1831), працював у петербурзьких театрах. Його декорації визначаються мистецтвом перспективи й ефектами освітлення.

Ґоніометр, (гр.) прилад до мірення кута нахилення двох площ, пр. двох стін кристалу. Найпростіший ґ. це кутомір із рухомою вказівкою, прикріпленою всередині його підставки; прикладаючи підставу кутоміра і вказівку до сусідніх стін, відразу відчитуємо кут між ними. Докладніший є ґ. Вульстена, що вживається до мірення кутів у кристалах; складається з кола з поділкою, в якого осередку уставляється даний кристал. Кут між двома стінами цього кристалу вимірюється кутом між променями відбитими від тих стін, що означується при помочі люнети.

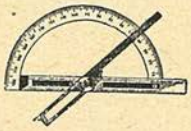

Ґоніометр до мірення кутів кристалів.

Ґоніометричні функції, гл. Функції.

Ґоніометрія, (гр.) теоретична частина триґонометрії.

Ґонітіс, (гр.) запалїння колінного суглобу.

Ґонкури (Goncourt), фр. повістярі, Едмон (1822-96) і Жюль (1830-70), що писали разом реалістичні повісті своєрідно-барвистим стилем. Найхарактеристичніші: „Жерміні Лясерте", „Манет Сальомон", „Сестра Фільомена". Крім цього студії з іст. культури й про яп. малярство. Їх „Денник", досі вповні невиданий, є одним із найцінніших документів літ. життя їх доби. Едмон заснував тзв. Академію Ґонкурів з метою боронити оригінальні таланти перед офіціяльною фр. Академією. Існує від 1902; має 10 членів, призначає щороку за найкращу повість нагороду, якою творить одну з найбільших щорічних літературних подій у Франції.

Ґоніометр Вульстена.

Ґонококи, (гр.) бактерії, що викликують блєнорею.

Ґонорея, гл. Блєнорея.

Ґонороль, санталовий олій; лік проти трипера.

Ґонсєніцові стави (Gąsienicowe), 9 озер у Татрах.

Ґонта Іван, ватажок Коліївщини, родом із села Росішок б. Гумані, сотник гуманської міліції Потоцького, 1768 перейшов на бік гайдамаків і тим рішив долю Гумані. По здавленні повстання при помочі рос. війська згинув мученицькою смертю. Народ зложив про Ґ. силу леґенд і шанує його як свого героя, борця за визволення з панського ярма.

Іван Гонта.

Ґонфальон, (фр.) в середньовіччі прапор духовних васалів.

Ґонфальонієр, (іт.) той, що несе прапор; титул президента деяких дрібних іт. республік середньовіччя.

Ґончаров Іван, рос. повістяр (1812-91). Дві його повісті „Обломов" і „Обрив" лишилися клясичними зразками рос. повісти. Від „Обломова" пішов термін „обломовщина" на означення інтеліґентів без волі, що живуть вічно мріями та надіями.

Іван Гончаров.

Ґопло, озеро у схід. Познанщині, 37 км².

Ґор (Ghor), часть долини Йордану, найнижче місце світу, 394 м. нижче рівня моря.

Ґорґани, назва східніх Бескидів (від рум. Ґорґан — верх гори) від Верецького до Яблоницького провалу й рік Прута та Чорної Тиси. Це дике, майже незаселене й недоступне пасмо, збудоване переважно з ямненського пісковика, який вітріючи на вершках і збочах, творить море каменюк (цекіт). По галицькім боці є такі верхи: Сивуля 1.818 м., Ігровище 1.807 м., Висока 1.806 м., Добошанка 1.757 м., Попадя 1.742 м.; по закарпатськім: Близниця 1.883 м. і Негровець 1.712 м. Ріки в Ґорґанах пливуть до півночі: Лімниця, Золота й Чорна Бистриця, і до полудня: Терешва, Велика ріка й Бержава. Провали: Вишківський 914 м., Пантирський 1.225 м., Яблоницький 914 м. Буйні праліси. В лісах багато звірини (олень). Горішня границя лісу доходить 1.600 м. Полонин мало. Гол. багатство ліс. У східній части Ґорґанів живуть гуцули, у західній бойки.

Горґани (Сивуля).

Ґорґій, гр. фільософ з сицилійського міста Леонтини (б. 483-375 до Хр.). Побіч Протаґора найвизначніший гр. софіст і ретор, творець мистецького красномовства й гр. артистичної прози. Старався при помочі діялєктики елєатів доказати, що взагалі нічого нема, а навіть якби щонебудь було, то його не можна зрозуміти, а вкінці, якби

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нам удалося це зрозуміти, то не можна би цього іншим передати; тому гол. його твір має наголовок: „Про те, чого нема, або про природу".

Ґорґіппія, гр. кольонія з часів до Хр., на місці теперішньої Анапи.

Ґорґони, (гр. міт.) три жіночі потвори (Стено, Евріяля й Медуза), крилаті, гадюками підперезані, з гадинами замість волосся, доньки морського дідугана Форкіна. Найстрашнішій з них, Медузі, що від її погляду кожна людина оберталася в камінь, відрубав голову Персей. З її крови вийшов крилатий кінь Пеґас, а відрубану голову носить на щиті (еґіді) богиня Атена.

Ґорґонцоля, іт. містечко б. Міляну, 5.200 меш., славне виробом сирів; відсіля заг. назва гострих сирів із Льомбардії.

Ґордіїв вузол, нерозв'язна, нерозплутана справа; справа, яку можна розв'язати тільки рішучим способом; від імені Ґордія, селянина, що ставши царем Фриґії, зав'язав при дишлі своєї колесниці такий вузол, що ніхто не міг його розв'язати, аж Олександер Македонський розтяв його мечем; всяке завдання, яке можна розв'язати лише енерґійним способом (силою).

Ґордій, гл. Ґордіїв вузол.

Ґордон Чарлз Джордж, анґл. військовий старшина (1833-85), на службі кит. армії погромив тайпінґів, опісля на службі в Єгипті здобув Судан і був там ґенерал-ґубернатором. Згинув у Хартумі при взяттю міста військами Магді.

Ґоремикін Іван, рос. політик (1840-1917), міністер внутрішніх справ, 1914-17 премієр, провідник реакціонерів, розстріляний більшовиками.

Ґоржетка, (фр.) властиво ґоржеретка, малий жіночий комірець, що щільно закриває шию.

Ґориль, ґорила (Gorilla), найбільша людо-малпа, б. 2·5 м. вис., б. 300 кґ. ваги, вкрита бураво-чорним волосом, з сильними зубами й довгими руками, дуже сильна, живиться переважно овочами, живе родинами в лісах рівникової Африки. В неволі швидко гине.

Гориль.

Ґориція (іт. Gorizia, нім. Görz), словінське місто над Сочею, 40.000 меш.; до 1918 столиця австр. краю Ґориція й Ґрадиска, тепер належить до Італії. Торговля виноградом та овочами; 1915-7 осередок важких боїв.

Ґоркій Максим, вл. Алєксєй Пєшков, *1868, рос. письм.-самоук, що до 24 р. життя був наємним робітником, ремісником і босяком. Перший увів у літературу ідеалізований тип „босяка"; завдяки Короленкові дістав доступ до журналів. Став славним в усій Европі своїми оповіданнями з життя босяків і двома п'єсами „На дні" та „Міщани". У 1905 після І-ої революції втік перед поліцією до Італії, на Капрі. У 1914 вернув до Москви; спершу ставився до більшовицького режіму вороже, згодом став його оборонцем. У 1920 вернувся на Капрі, з огляду на погане здоровля; живе там у своїй віллі, де гостив колись Коцюбинського, про якого написав дуже прихильну посмертну згадку. Його твори перекладені на всі культурні мови. Найкращими вважає европ. критика його спомини „Діточі роки" та „Серед людей".

Горицiя.

Ґорнер, другий щодо величини (69 км²) альпейський льодовик на збіччях Монте Рози (Швайцарія); на північ від нього гірський хребет Ґорнерґрат, 3.136 м. вис.

Ґоронда, село б. Мукачева, 1914 постій коша УСС, перенесений опісля до Замкової Паланки під Мукачевом.

Максим Горкій.

Ґорсет, гл. Корсет.

Ґорська Рад. Соц. Республіка, частина Передкавказзя, нині розділена між Півн. Осетію й Інґушію.

Ґорук Семен, редактор „Руслана", опісля отаман УСС, згинув з руки більшовиків у 1920.

Ґорчаков, рос. князі: 1) Михайло, ґенерал (1795-1861), брав участь у здавленню угор. повстання 1848 і в Кримській війні 1853-6, як комендант Криму; 2) Олександер, дипльомат (1798-1883), 1856 мін. закордонних справ, 1870-82 канцлєр; спричинив рос.-тур. війну 1877-78.

Семен Горук.

Ґорянович-Крамберґер Драґутін, хорв. ґеольоґ, *1856, проф. у Загребі, дійсний член НТШ. Особливо важні його досліди продилювіяльну людину в Крапіні, в Хорватії.

Ґоссарт (Gossaert) Ян, нідерляндський маляр (1478-1535), учень майстрів іт. Відродження; творить на тлі нідерляндського

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

малярства переходовий тип між старо-нідерляндською та італізуючою школою.

Ґоссе́к (Gossec) Франсуа́, фр. інструментальний композитор стилю Гайдна (1734-1829); б. 20 опер, хорові твори — жалібна місса й ін. Основник школи співу в Парижі, з якої опісля утворилася консерваторія.

Ґоссен Герман, нім. економічний теоретик (1810-58), основоположник тзв. суб'єктивної теорії вартости. Мав вплив на укр. економіста М. Туган-Барановського.

Ґота (Gotha), нім. місто в Турингії, 23.000 меш. До 1921 гол. місто держави Саксен-Ґота; замок (1643) з великою бібліотекою і збіркою монет, крематорій (1878); промисл.

Ґотама, княжа родина, з якої походив Будда, а також основник фільософічної школи Няя Ґотама.

Ґоти, ґерманський народ, в II в. по Хр. перейшли з-над дол. Висли над Чорне море й нападали на балканський півострів і М. Азію. Зах. ґоти (вестґоти, візиґоти) прийняли аріянське християнство (переклад біблії Вульфілі), розбиті гунами увійшли в рим. провінції, 378 побідили Валєнса, за Теодосія В. вступили на рим. службу; під Аляріхом 402 напали на Італію, 410 добули Рим; опісля пішли до Ґалії й Еспанії, де Валія 418 заснував королівство; 517 Ґалію зайняв Хльодвіґ; 711 араби знищили останок держави візиґотів.

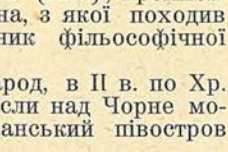

Готська азбука.

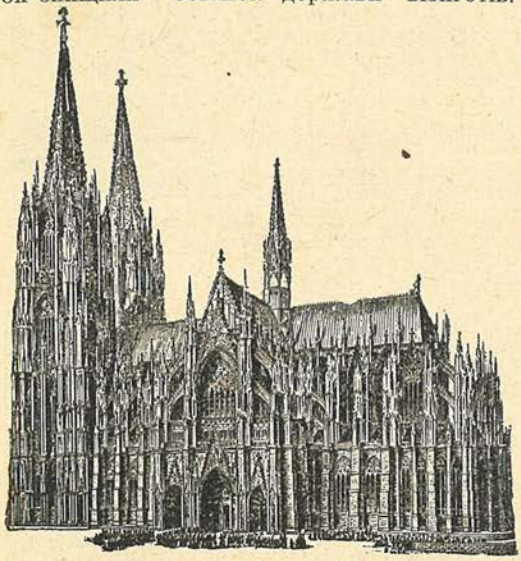

Ґотицький стиль: собор у Кельні, 160 м. вис.; будову розпочато 1248, скінчено 1880.

Східні ґоти (остґоти, остроґоти) зайшли на Україну, де б. 250 заложили могутню державу між Доном і Дністром, а зорґанізувавши там слов'янські племена, зайняли з ними Волинь та цілу Галичину, проганяючи вандалів. Їх тодішню матеріяльну культуру найкраще виявляє погребище у Черняхові на Київщині, а в Галичині погребище в Липиці б. Рогатина. Після розбиття їх держави гунами 357 жили в Панонії під владою гунів; опісля під Теодорихом 493 зайняли Італію й заснували державу з столицею в Равенні; знищив їх схід.-рим. полководець Нарсес 552 555.

Ґотика, умовно називаний мистецький стиль, що був поширений в Европі, починаючи з XII в. (зародився у півн. Франції)

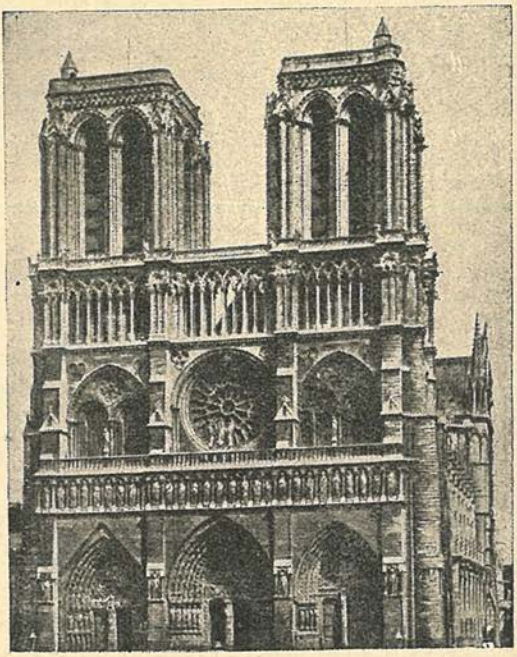

Ґотицький стиль: собор паризької Богоматери. Будову розпочато 1160.

до XVI в., а по провінціяльних місцевостях значно пізніше. Назву цю ввели італійці в XV в. (часи відродження античности), вважаючи попередню добу середньовіччя піби „варварським" мистецтвом ґотів. Ґотицький стиль прийшов на зміну романського, коли під впливом нового громадського устрою міст із особливими соціяльними нормами міщанства й цеховим устроєм ремісництва людина почала ближче пізнавати природу й дійсність. Це привело до натуралізму (природности) в малярстві і різьбі, а в будівництві навчило людину опановувати матеріял і підпорядковувати фізичні сили матерії своїм задумам. З'явилися небувалі досі величезні церкви, ратуші, цехові доми, будовані колєктивними зусиллями цілих поколінь. Сміливі, складні конструкції ґ. надають будовам легкости, повітряности з змаганням угору. Характе-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ристичною рисою ґ. є гостролучна форма склепінь, луків, вікон, дверей, тощо (гл. рис.). Дуже тонкі високі кольони підтримують гостролучні склепіння, що мають часом дуже складну форму (особливо у пізній ґ.) — звізди, сітки та ін. Щоби протидіяти розпірним силам цих склепінь, мури будови назовні завжди піддержувалися підпорами (контрфорсами). Перекриття веж кінчастої форми, також інші деталі, часто мережані орнаментом звич. з ростинними мотивами. Найбільші ґотицькі катедри в Парижі, Кельні (гл. рис.), Антверпені, Льондоні, Раймсі, Міляні, Празі. Натуралістична різьба й особливо малярство зароджуються в Італії й розцвітають найперше у Фльоренції й Сієні (мистці Чімабуе, Джотто, Орканья, Льоренцеті). Тоді-то малярські твори позбуваються романської абстрактности, змальовують навіть в іконах побутові сцени, взяті безпосередньо з тодішнього життя, вводять краєвид, світлотінь, моделяцію (опуклість) фіґур. Спеціяльно у Джотта образи повні драматичности, хоч ще й залишається ідеалізація, особливо в обличчі. На Україні ґ. була відома у XIV-XVI вв. (гл. Укр. мистецтво). З інших словян. народів ґ. була дуже поширена в Чехії, де, пр. у Празі, добре збереглися ґотицькі вежі оборонних міських мурів.

Ґотицький стиль: орнамент до меблів.

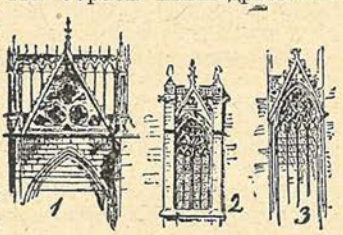

Ґотицький стиль — вікна в ґ. стилі: 1. з XIII в., 2. XIV в., 3. флямбоєн.

Ґотицьке мистецтво, гл. Ґотика.

Ґотіє (Gautier) Теофіль фр. поет, повістяр і критик (1811-72), оборонець гасла „мистецтво для мистецтва", силкувався давати об'єктивний малюнок зовнішнього світу. Поезії: „Емалії та камеї"; повісті: „Панна Мопен", „Капітан Фракас" і ін.

Ґотлянд, гл. Йотлянд.

Ґотська мова, гл. Ґерманські мови.

Ґотур, глушець, глухар (Tetrao urogallus), найбільший з европ. лісових курей, темно-бурий; самець з червоними „бровами", з металево-блискучими грудьми; самичка менша, ржава, з чорними цятками й смугами. Живе в наших Карпатах та ін. високих горах Европи; полюють на нього задля смачного м'яса. Гл. Тетерюк і Кури.

Ґотицький стиль: 1. плян собору, 2. перекрій собору, 3. капітель, 4. різьба зі Страсбурзького собору.

Ґотфрід Бульонський (Gottfried de Bouillon), фр. князь півд. Льотаринґії (1061-1100), провідник 1-го хрестоносного походу; здобув 1099 Єрусалим і цілу Палестину, вибраний там королем прийняв почесну назву „оборонця Христового Гробу".

Ґотика. Н. Джотто: Втеча до Єгипту.

Ґотфрід Страсбурзький (Gottfried von Strassburg), нім. поет, † б. 1220, автор поеми „Трістан та Ізольда".

Ґотшаль (Gottchall) Рудольф, нім. письм., (1823-1909), автор траґедії „Мазепа".

Ґотшед (Gottsched) Йоган Крістоф, нім. критик і письм. (1700-60), якийсь час могутній авторитет у нім. критиці, раціоналіст, став для нового покоління символом нудного та короткозорого педанта.

Ґоф (Gough Sir de la Paez) Губерт, анґл. ґенерал, *1870, учасник протибурської війни 1899-1902, в світовій війні 1916 командант відтинку над Сомою і 1917 командант 5. армії.

Ґотур.

Ґофрувати, (фр.) робити складки, брижі, або витискану мережку на сукні або шкірі; запікати, причісувати волосся.

Ґощинський Северин, поль. письм. (1803-76) з Київщини. Його поема „Zamek Kaniowski" мала вплив на Шевченкових „Гайдамаків". Ґ. належить до тзв. української школи в польській літературі.

Ґощовський Олександер, у 1646 згадується, як надворний маляр перемиських владик, учень маляра Себастіяна Волосковича.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґоццано (Gozzano) Ґвідо, іт. поет (1883-1916), мав вплив на модерну поезію новою технікою: „Шлях захисту", „Розмови".

Ґоццолі (Gozzoli) Беноццо ді Лезе, тосканський маляр (1424-97), учень Ґіберті й Фієзолі, творець фресок у палаті Медічі у Фльоренції, замітний свіжістю й безпосередністю мотивів, оживлених різноманітністю настрою, якого скаля простяглася від свавільної радости до патетичної помпи.

Ґоя і Люцієнтес (Goya y Lucientes) Франціско, найвидатніший есп. маляр і ґрафік на переломі XVIII і XIX в. (1746-1828), ґеніяльний сатирик і знаменитий портретист. Циклі його ритовин, виконані способом акватінти, як „Химера" і „Прислів'я", здобули йому світову славу як поета протесту проти морального упадку суспільних кляс його часу.

Франціско Гоя.

Ґояз (Goyaz), 1) держава в середущій Бразилії, 645.000 км² і 500.000 меш. (гол. мішанці); височина, випас худоби, копалини невикористані; 2) гол. її місто, 21.000 меш.

Ґраббе Хрістіян, нім. драматурґ (1801-36), має ґеніяльні блиски гумору та дотепу й ломить усі умовності форми. Славна саркастична комедія „Жарт, сатира, іронія і глибше значіння".

Фр. Гоя: Примари війни.

Ґрабовац Філіп, хорв. письменник (1718-50), французишканець, видав у Венеції збірку віршів і прози, оспівуючи в дусі нар. пісень колишню славу Далматії. Венеціянці сконфіскували його книжку за ширення свідомости серед земляків, а самого автора замкнули в тюрму, де він і помер.

Ґрабовський, 1) Андрій, львівський маляр, портретист і жанрист (1833-86); 2) Михал, дідич з України (1805-63), приятель Куліша, співробітник „Записок о Южной Руси", один із кращих поль. критиків, знавець народньої поезії. Повісті: „Koliszczyzna i stepy" (про Коліївщину), Stanica hulajpolska, Tajkury, Zamieć w stepach.

Ґрабський, 1) Владислав, поль. політик і економіст, *1873, міністер скарбу і премієр міністрів, зреформував поль. валюту; 2) Станіслав, поль. правник і політик, *1870, проф. унів., у Львові кількаразовий міністер освіти, ворог українців.

Ґрабінден (Graubünden), півд.-схід. кантон Швайцарії, 7114 км² і 120.000 меш.; альпейська країна; випас худоби, винниці, сади; гол. місто Кур.

Ґравденц, гл. Ґрудзьондз.

Ґраве, (іт. grave) в музиці: важко, поважно.

Ґраве Дмитро, укр. математик, проф. унів. у Харкові й Києві, член ВУАН, *1863.

Ґравер, (фр.) ритівник, різьбар.

Ґраверство, (фр.) вирізування рисунків на дереві, металі чи камені. Ґ. користуються головно для репродукції (відтворення) малярських та ін. творів пластичного мистецтва на папері та матерії. Відповідно до способу різьблення ґраверської дошки, ґравюра може бути плоского друку,— коли фарба покриває опуклі місця кліше, й глибокого друку — коли фарба входить у вириті місця. В залежності від приладдя, яким різьблять, розрізняють ритину, що різьбиться ріжучим приладдям (долотцем), і штих — дряпаючим приладдям (шилом, голкою). В ритівництві, відповідно до матеріялу ґраверської дошки, розрізняють: деворит, лінолеорит, міделит, сталерит, цинкорит та ін. Механізовані способи ритівництва на дереві, уживані в 2-ій пол. XIX в., називають переважно ксильоґрафією. Штихи виконуються здебільшого на мідяних дошках при помочі різних помічних засобів; розрізняють офорт, суху голку, пунктирний і олівцевий спосіб, також штих на камені й шклі (шкліріз). Всі вище згадані роди ґ-а дають лише крисковий рисунок, або рисунок з окремих зафарбованих площ (чорне — біле). Для осягнення різних відтінків одної барви існують інші роди ґ., як акватінта, меццотінто. Різні роди ґ. на камені мають загальну назву літоґрафії. З винайденням фотоґрафії рисунок на ґраверській дошці почали робити фотомеханічним способом, звідси й пішла фотоґравюра в широкому розумінні цього слова. З різних галузей друкарської репродукції особливо поширилася цинкоґрафія й зокрема фототипія, а в новіших часах фотолітоґрафія й офсетдрук. Всі згадані ґраверські й друкарські способи репродукції можуть давати відбитку в одну чи більше барв, але для кожної барви треба мати окреме кліше. В новіших часах винайдено спосіб друкувати многобарвні образки (у фототипії, фотолітоґрафії й офсетдруку), послуговуючися лише трьома,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

або чотирма клішами у барвах жовтій, червоній, синій і часом чорній — тзв. **трибарвний друк**. Історія ґ. з найдавніших часів у належній мірі не висвітлена. Деякі дослідники ведуть його ще з Єгипту, інші з Китаю, де дереворит був відомий з кінця VI в. по Хр., а кольоровий дереворит сильно розвинений у XVIII в. Техніку й засоби китайського дереворитy переймали не тільки до Японії, але в новіших часах — до Европи. В Японії розквіт дереворитy припадає на XVII-XVIII в. (Сосен, Гокусай, Гарунобу). В Европі дереворит був відомий уже в кінці XIV в. (Франція, Німеччина, Нідерлянди), а в XV в. уживаний також у друкарстві (на Україні в 2-ій пол. XVI в.). Мідерит з'явився у 2-ій пол. XV в. (винайшов його Мазо Фініґуер 1452 у Фляндрії). Визначним ритівником доби ренесансу був славний Альбрехт Дірер (1471-1528), що працював у Нірнберґу. З цього міста прийшло ґ. і на Україну. А. Дірер залишив по собі цілу школу учнів та наслідувачів. В Італії Марко Антоніо Раймонді (1475-1534) удосконалив мідерит; у Нідерляндах Лука Лєйденський (1494-1533). В кінці XVI і поч. XVII в. сильно поширився офорт, особливо в Голяндії, де великим майстром його був Рембрандт, якого мистецький вплив і технічні засоби залишилися в офорті аж до нашого часу. В XVII-XVIII в. ґ. досягло великого розвитку. У Франції крім однобарвної ритовини (Ж. Еделінк, Ж. Одран) також кольорова ґравюра у XVIII в. (голяндець Лястман у поч. XVII в.) і акватінта (Дюбюкур, Жірар). Німеччина дала знаменитого Ходовєцького. З двох важних осередків ґ. виробництва — Авґсбурґу й Данціґу — німецьке ґ. впливало на розвиток українського. В Анґлії поширюється головно мецотінто, пунктирний спосіб та кольорова ґравюра (XVIII в.). Особливу популярність здобув тут Гоґарт своїми гумористичними ґравюрами. У 2-ій пол. XVIII в. наново відроджується дереворит завдяки анґлійцеві Т. Бервікові. В XIX в. першенство в ґ. здобули французи (Бушé, Тардіє), але ґ. загалом знижується до ремісництва і стає здобутком копіїстів образів великих малярів (в Італії — Р. Морґен). Від поч. XIX в. дуже поширилася також літоґрафія. В 2-ій пол. XIX в. ґ. зовсім підупадає через конкуренцію фотомеханічних засобів репродукції, але в самому кінці XIX та в XX в. знову набуло небувалого поширення в мистецьких творах. Про укр. ґраверство гл. Українське мистецтво.

Ґравій, (рос.) дрібна рінь.

Ґравірування, гл. Ґраверство.

Ґравітація, (лат.) загальне тяжіння (тягота), взаємне притягання двох мас. На думку Ньютона притягаються дві маси взаємно з силою, яка є прямо пропорціональна до величини мас, а відворотно пропорціональна до квадрату їх віддалення. На думку Айнштайна ґ. є властивістю мас, що розміщені у просторі, визначують його ґеометричні прикмети. Притягання Землі є особливим випадком ґравітації.

Ґравітувати, (лат.) стреміти до чогось.

Ґравн (Graun), 1) Карл Гайнріх, нім. дириґент і духовний композитор (1701-59). Написав ораторію „Смерть Ісуса", кантати, мотети, опери, орґанові твори і ін.; 2) Йоган Ґотліб, брат Карла, визначний інструментальний композитор (1698-1771), автор 40 симфоній, 20 увертюр, 20 скрипкових концертів, 24 квартетів.

Ґравюра, (фр.) ритовина, твір ритівничого мистецтва (ґраверства).

Ґрагам (Graham) Томас, анґл. хемік і фізик (1805-69), винайшов **діялізу**, себто спосіб відділювання кристалічних річовин від кольоідів із розчину, в якім вони находяться.

Ґрагамів хліб, прісний хліб із разової муки, винайдений ам. лікарем Сильвестром Ґрагамом; поручають його хорим на нежит кишок і цукрицю.

Ґрагамсленд (Grahamsland), зах. частина Антарктиди.

Ґрадація, (лат.) степенування, рівномірне підвищування; в музиці: степенування динаміки.

Ґрадиска, гл. Ґориція.

Ґрадієнт, барометричний спад (різниця тиснення повітря) у мм., що припадає на відступ одного рівникового ступеня (111 км.), пр. ґрадієнт рівняється 5 мм., якщо в двох місцях, віддалених від себе на 111 км., різниця тиснення повітря є 5 мм. Від величини ґрадієнту залежить сила вітру.

Ґрадо, місто і пристань б. Трієсту в Італії, морські й повітряні купелі; лічать: золотуху, кривуху, хороби віддихових доріг, малокров'я, ревматизм; надається також на побут по тяжких хоробах.

Ґрадовський Олександер, рос. історик права й публіцист (1841-89), проф. державного права на петербурзькому унів. Цінні праці з історії рос. і зах.-европ. державного права та книга про „Національне питання в історії й літературі".

Ґрадуале, (лат.) в рим.-кат. церкві літурґічна пісня (в богослужебнім порядку); книга, що містить літурґічні пісні.

Ґрадус, (лат.) гл. Ступінь.

Ґраєво, поль. місто на границі Схід. Прусії, 7.300 меш. За рос. часів важна митниця для товарів, що йшли до Німеччини.

Ґрайзен, зерниста, сіра скала з кварцу й лосняку; повстала внаслідок контактової метаморфози з ґранітом; часто має в собі динові руди.

Ґрайзлєрник, (нім.) дрібний крамар.

Ґрайзлєрня, (нім.) дрібна крамничка.

Ґрайські Альпи, частина Зах. Альп (Італія), Найвищий верх Ґран Парадізо 4.060 м.

Ґрайфсвальд, місто в прус. Померії. 34.400 меш. У жовтні 1720 Ґ. відвідав гетьман Орлик і описав у своїм „Діяріуші".

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґракхи, Тиберій і Ґай Семпроній, два брати з рим. плєбейського роду, †133 і 121 до Хр., народні трибуни (133 і 124-122); своїми аґрарними законами викликали великий опір оптиматів і загинули під час народніх заколотів.

Ґраль, (лат. graduale, старо-фр. graal — миска) за сирійським переказом, посудина з яспісу, з якої їв Спаситель при Тайній Вечері. Йосиф із Ариматеї зібрав у ґ. кров із боку Спасителя, а через це ґ. набув чудотворних прикмет. Опісля ґ. перебував на горі Спасіння (Mons Salvationis), де служили йому найдобірніші лицарі й дівиці. Переказ про ґ. появляється зразу у французькій, а опісля у німецькій літературі.

Ґрам, (гр.) одиниця маси; рівняється масі одного шостистінного центиметру (цм.³) дестильованої води, при температурі 4°. З тої одиниці виведено більші й менші міри тягару, а саме:

1/1000 ґ.=міліґрам	100 ґр.=гектоґрам
1/100 ґ.=центиґрам	1000 ґр.=кільоґрам
1/10 ґ.=дециґрам	100 кґ.=сотнар
10 ґ.=декаґрам	1000 кґ.=тона

Тягар одного ґраму є статичною одиницею сили.

Ґрам (Gramme) Зенóб Теофіль, бельґ. елєктротехнік (1826-1901), винайшов динамомашину з перстеневим якором (тзв. перстень Ґрама), що достарчає сильної елєктр. струї.

Ґраматіка Емма, знаменита іт. артистка, учениця Е. Дузе. Її трупа виставила м. ін. „Брехню“ Винниченка, де вона грала ролю Наталі Павловни.

Ґраматом, (гр.) кількість ґрамів якогось первня, рівна його атомовій вазі.

Ґраммолєкул, моль, кількість ґрамів річовини, рівна атомовій вазі (тягареві) у первнів, а молєкулярній вазі у хемічних сполук, пр. 1 ґраммолєкул цинку = 65·4 ґ. цинку, 1 ґраммолєкул води=18 ґ. води.

Ґрамовий рівноважник, ґрамеквівалєнт, кількість ґрамів, рівна хемічному рівноважникові, себто частці з атомової ваги (тягару), діленій вартісністю первня; пр. атомова вага міді є 63·6, вартісність міді 2, хем. рівноважник міді 63·6 : 2=31·8, отже ґрамовий рівноважник міді є 31·8 ґ.

Ґрамóн (Gramont), 1) Антуáн, маршал Франції (1604-78), автор цікавих мемуарів; 2) Антуáн (1819-80), міністер закордонних справ Франції 1870.

Ґрамофон, (гр.) прилад до ловлення (записування) та відтворювання звуків, винайдений Емілем Берлінером 1887. Складається з металевого кружка, потягненого воскóвою масою, та металевого вістря, причепленого до пружистої болони, що заразом є дном туби. Голосові хвилі, що доходять до туби, вдаряють на болону та побуджують її й вістря до дрожання; рівночасно кружок обертається й посувається, внаслідок чого вістря рисує на ньому спіральну лінію змінної глибини. Якщо поставимо вістря й кружок у первісне положення і кружок знову вправимо в рух, то вістря, йдучи по нарисованім рівчику, двигтітиме то вгору, то вдолину і передасть свої дрожання болонці; вона викличе в повітрі такі самі голосові хвилі, як були спершу, й цим витворить такий самий голос; гл. Фоноґраф.

Ґран, гл. Естерґом.

Ґран, (лат.) 1) аптикарська вага = 0·06 ґ.; 2) вага для срібла = 0·812 ґ.

Ґранада, 1) півд. частина Еспанії, 1238-1492 маврійська держава, нині есп. провінція, 12.529 км², 573.700 меш.; 2) гол. місто там же, заложене в VIII в. арабами, 107.000 меш.; університет (1531), Альгамбра, фабрика цукру.

Ґранадос Енріке, один із найбільших есп. композиторів (1867-1916). Його твори визначаються своєрідним національно-кастильським кольоритом.

Ґранат, (лат.) 1) камінь, що кристалізує здебільша у ромбних дванадцятистінниках, є креманом алюміну, маґнезу, вапню, заліза та берилю та має різну барву й відповідно до цього різні назви: зеленкуватий або жовтий ґ. (креман вапню й алюміну) — ґроссуляр; темночервоний (креман глину й заліза) — альмандин; крівавочервоний (креман маґнезу й алюміну) — піроп; чорний (креман вапню й заліза) — мелянїт. Ґ. творять зеренцеваті або й більші кристали в серпентинових скалах (Чехія) та лоснякових лупаках (Тироль), гарніші відміни служать до прикраси, як дорогі камені; 2) темно-синя краска; 3) гл. Ґранатне дерево.

Ґраната, розривний набій для бойового вжитку. Існують ґранати гарматні, рушничні й ручні. Ґарматні ґ. почали вживатися в початку XVI в. В модерних гарматах уживаються ґранати: 1) протипанцирна, особливо міцна з малою порожнечею всередині, набитою вибуховим матеріялом; 2) вибухова, з тонкими стінами й з великою кількістю вибухового матеріялу; 3) сеґментова, що рветься на велике число відломків; 4) хемічна, набита отруйним матеріялом; 5) димова, що при вибуху пускає дим у великій кількості; 6) запальна, для запалювання будинків та інших споруджень; 7) освітлююча, для освітлювання місцевости вночі; 8) у більшовиків уживається ще ґраната пропаґандова, що при вибуху викидає проклямації. Всі ґранати вибухають автоматично, вдаривши об якусь перешкоду або ще в повітрі. Рушничні й ручні ґранати, малого розміру, вживаються в бою на близьку відстань.

Ґарматня ґраната.

Ґранатна скала, кристальна скала, зложена з ґранатів, авґіту й маґнету.

Ґранатне дерево (Punica granatum), ростина з родини міртуватих; невелике дерево з ясно-червоними квітками й невели-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

кими темно-червоними, соковитими овочами, подібними до яблук. Походить з Азії, плекається у півд. Європі. З соку овочів готують особливе вино й охолоджуючий напій ґренадину й шербет. Відвар із кори ґ. д. є ліком проти ціп'яків і глистів. Овочі ґ. д., тзв. ґранатні яблука, були символом любови й тому залюбки вживалися в ст.-християн. орнаментиці, а також в орнаментиці шовкових тканин XV-XVI вв.

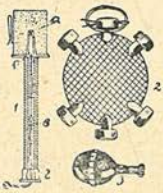

Ручна граната: 1. черенова г.: а вибуховий матеріял; б запальник; в і г. відривач; 2. г. з ударними запальниками; 3. Яйцева г.

Ґранвеля (Granvella) Антуáн, кардинал (1517-86), віцекороль Неаполю й перший міністер Еспанії, намагався здушити нідерляндське повстання.

Ґранд, (есп.) високий шляхетський титул, двірський шляхтич, від XIII в. в Кастилії, згодом у всій Еспанії.

Ґранді Діно, іт. політик, *1885, спочатку соціяліст, опісля один із теоретиків та орґанізаторів фашизму, секретар фашистівської партії, далі міністер закордонних справ.

Ґрандідіє (Grandidier) Альфред, фр. подорожник (1836-1921), дослідник Індії й Африки, гол. Мадаґаскару.

Ґрандіозний, (іт.) величній, велетенський.

Ґрандіозо, (іт.) велично.

Ґраніт, (лат.) маґмова глибинна скала, складається з кристалів кварцю, ортоклязу й лосняка. Вітріючи дає пісок і каолін. Ґраніт виступає у різних відмінах в азойських масивах, пр. на Україні (Дніпрові пороги), в Татрах, серед. Альпах та ін. Гол. маса Землі утворена з ґраніту. Різні відміни ґраніту є найкращим будівельним матеріялом.

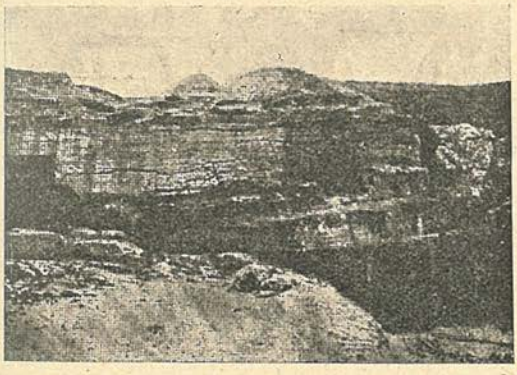

Скали сірого граніту б. Наталівки (Україна).

Ґранітит, відміна ґраніту з біотитом.

Ґранітовий порфір, масивна кристальна скала ґранітового складу з великими кристалами польовиків, піроксену й біотиту.

Ґран Канарія (Gran Canaria), другий щодо величини Азорський острів, 1.667 км², 127.500 меш. Столиця Ляс Пальмас.

Ґрановітая палата, себто будинок прикрашений знадвору гранями, палата в московському Кремлі, побудована італійцями Марком Руфом і Петром Солярієм 1491; має велике іст. і мист. значіння. За старих часів уживалася для врочистих виходів царів, приймання чужих послів, для бенкетів, тощо.

Ґрановський Тимофій, рос. історик (1813-55), проф. західньо-европ. історії на університеті в Москві. Поруч із Бєлінським і Герценом провідник „западництва".

Ґран Сассо д'Італія, апенінська громада гір, найвища гора Монте Корно 2.914 м.

Ґрануліт, маґмова кристальна скала, творить звич. зовнішні части ґранітових злож. В ґ. бувають жили ґрафіту.

Ґрануляція, (лат.) творення нової ткані, зложеної з сполучної ткані й судин на ранах і виразках, через що вони залічуються.

Ґранульом(а), (н.-лат.) опух зложений з ґрануляційної ткані.

Ґран Чако (Gran Chaco), півд.-ам. лісиста рівнина між ріками Параґвай і Парана, належить частинно до Арґентини, Болівії і Параґваю; заселена індіянами.

Ґрапéн (Grappin) Анрі, проф. поль. мови в паризькій Вищій Школі східніх мов, журналіст, *1884. За Мирової конференції писав брошури, інспіровані поляками, пр. „Рутенський терор у Галичині".

Ґраптоліти, (ґр.) вимерлі коралеві поліпи, прикметні для силюру.

Ґрас (Gras) Базіль, фр. ґенерал (1836-1901), сконструював рушницю для фр. військ, яку заступлено 1888 рушницею Лєбеля.

Ґратифікація, (лат.) окрема винагорода за надобов'язкову працю; винагорода.

Ґратіс, (лат.) безплатно, задурно.

Ґратуляція, (лат.) побажання.

Ґраф, (нім.) у старовину, в Анґлії і в королівстві франків урядовець, призначений королем для управи округою, згодом наслідний власник цієї території; нині шляхетський титул, посередній між князем і бароном.

Ґраф Артуро, іт. письм., *1848, поет-песиміст та історик культури й літератури.

Ґраф (Graaf) Реніє, голянд. анатом (1641-73); від його імені названі міхурці яєчника, в яких витворюються яєчка.

Ґраф (Graff) Антон, надворний портретист і ґравер у Дрездені (1736-1813), лишив збірку портретів визначних сучасників.

Ґрафá, (ґр.) стовпець на сторінці, відділений від другого лінією; рубрика, шпальта.

Ґрафенґаґ, гл. Ґаґа.

Ґрафік, (ґр.) мистець, що працює в ґрафіці.

Ґрафіка, (ґр.) 1) мистецтво рисування, в протилежність до малярства, яке орудує краскою. Ґ. обмежується до ліній і площі, користуючись олівцем і пером; також твори виконані репродукційно технічно, як ритовина, літоґрафія і автотипія; гл. Ґра-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

верство; 2) наука про передачу звуків мови при помочі знаків; 3) метода, що змальовує взаємини між абстрактними поняттями при помочі ґеометричних фіґур.

Ґрафікóн, рисункове зображення, нарис, крива, що зображує залежність одної величини від другої. При помочі неї можна представити навіч хід якоїсь мат. функції, даної рівнянням, фізикальні закони і т. п. Ґ. в залізництві, наочна таблиця розкладу руху на залізничій лінії на добу. На доземій лінії в мірилі відкладаються віддалення між стаціями, а на поземій перемежки часу, що десять хвилин.

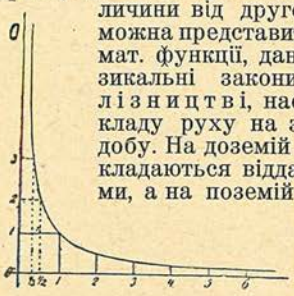

Графікон: зображує закон Бойль-Маріота; на доземій лінії відтинаємо величини об'єму (о), на поземій тиснення.

Ґрафіт, (ґр.) відміна вугля; має металевий полиск і сталево-сиву краску. Кристалізує рідко в шостикутних табличках скісно-ромбного укладу. Частіше буває у мілких брилах, або в лусочках. Легко стирається й пише. В кисні спалюється на двоокис вугля. Штучно витворюється з вугля, розпущеного у залізі. Находиться звичайно жилами в ґнайсових або лупакових скалах, головно в Анґлії, на Україні в Херсонщині, у Чехословаччині, в Австрії, в Сибірі, на Цейльоні, в півд. Африці і в Канаді. Уживають до виробу олівців, огнетривалих посудин (змішаний з глиною), мелений і заправлений товщем до мащення машин, до чорнення залізної бляхи, до поволіканя матриц у ґальваноплястиці.

Ґрафольоґія, (ґр.) пізнавання вдачі людини з почерку письма.

Ґрафоман, (ґр.) хорий на ґрафоманію, хоробливу пристрасть невпинно писати; мазун.

Ґрафометр, (ґр.) пристрій для мірення поверхні Землі й переношення вимірів на папір.

Ґрафостатика, (ґр.) рисунок досліджування міцности різних конструкцій, у протилежність до-аналітичних розрахунків.

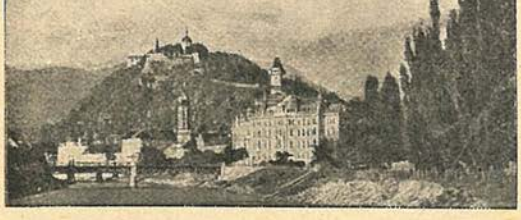

Ґрац.

Ґрац, гол. місто Стирії, 153.000 меш., замок, університет (1586), техніка, Йоганеум (бібліотека та музей), промисл. Родинний архів Герберштайнів (гл. Герберштайн).

Ґрації, римські богині принади, рівнозначні з грецькими Харитами; гл. Харити.

Ґраціоза, один з Азорських островів.

Ґраціозний, (лат.) той, що має багато приваби, ніжний, приємний, зручний.

Ґрація, (лат.) приваба, чар, головно в рухах і поведінці.

Ґраціян (Gratianus), 1) больонський монах XII в., автор праці, званої „Ґраціяновим Декретом" (Decretum Gratiani), що стала основою зах. церковного права; є це збір апостольських канонів, папських декреталій та рішень вселенських соборів до XII в., з увагами Ґ.; 2) зах. рим. цісар, 375-383.

Ґребе (Graebe) Карл, нім. хемік (1841-1927); разом з Лібермáном винайшов спосіб штучного виробу алізарини.

Ґреві (Grévy) Жюль, фр. адвокат і політик (1807-91), противник Наполеона III, 1879 і 1885-87 президент республіки.

Ґревіль (Gréville) Анрі, фр. письменниця (1842-1902), псевдонім Алісси Флєрі, жінки Еміля Дюрана. Написала низку колись популярних повістей із російського життя: „Дося", „Бажання Наді" й ін.

Ґреґоровіюс Фердінанд, нім. історик (1821-91); „Мандрівка по Італії", „Історія Риму в середніх віках".

Ґреґорчіч Сімон, визначний словінський ліричний поет (1844-1906).

Ґреґр (Grégr). 1) Едвард, чес. політик і журналіст (1828-1907), співосновник і провідник партії молодочехів; 2) Йозеф, псевд. Йозеф Тайовський, словацький письм.-реаліст, *1874; збірка оповідань: „Зпід коси", драми: „Мати", „Гріх"; 3) Юліюс, визначний чес. журналіст і політик (1831-96), основник молодочес. часопису „Národní Listy" в Празі.

Ґредос, вл. Сієра де Ґреда, частина Кастильських гір в Еспанії, 2.661 м. вис.

Ґрез (Greuze) Жан Батіст, фр. маляр (1725-1805), малював сцени з фр. дрібноміщанського побуту, перейняті сентименталізмом та моралізованням, пр. „Розбитий збанок".

Ґрей (Grey), 1) Едвард, льорд, *1862, анґл. політик з партії лібералів, 1905-16 міністер закордонних справ, 1919-20 амбасадор у ЗДА; 2) Стівен, анґл. дослідник (1670-1736), відкрив різницю поміж добрими й лихими провідниками електричности.

Ґрейт Бейсн (Great Basin), височина до 1.700 м. вис., в зах. ЗДА, окружена високими горами Сієра Невада (3.700 м.), суха, пустинна, безвідтокова.

Ґрейт Кеневе (Great Kanawha), ліва притока Огайо, 640 км. дов.

Ґрейт Салт Лейк (Great Salt Lake), озеро в державі Юте ЗДА, 5.640 км.², 19% соли; добування соли.

Ґрейт Слейв Лейк (Great Slave Lake), озеро в півн. зах. Канаді, 21.500 км².

Ґрейт Ярмет (Great Yarmouth), пристань у схід. Анґлії над Півн. морем, 58.000 меш.; ловля оселедців.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґрейцар, (нім. Kreuzer) старий австр. мідяний гріш, $^1/_{100}$ ґульдена.

Греко (el Greco), прізвище, під яким був відомий в Еспанії маляр гр. походження Доменіко Теотокопулі (1547-1614), учень Тіціяна.

Ґреміюм, (лат.) повний збір.

Ґреміяльно, (лат.) разом, укупі.

Ґремпієн (Grampians), гори в півн. Шотляндії до 1.343 м. вис.

Ґренадин(а), (фр.) 1) шовк, уживається для виробу чорних мережок; 2) шовкова тканина, в якої дві нитки основи переплітають одну нитку утоку; 3) півшовкова прозірчаста матерія; 4) цукрований сік, виварений з ґранатових яблук, відсвіжуючий напій.

Ґренадієр з часу: 1) першого цісарства, 2) другого цісарства.

Ґренаді(є)р, гранатир, (фр.) вояки за Людвика XIV, що кидали ґранати (ґренади); згодом вояки високого росту, з яких складали окремий відділ війська; взагалі: високі, кремезні люди.

Ґренáр (Grenard) Фернáн, фр. дипльомат, *1870. За світової війни ґен. консуль у Москві, потім шеф рос. відділу міністерства закордонних справ. Оборонець федеративної Росії з Україною й Галичиною.

Ґренд-Дженкшен-Канал (Grand Junction Canal), канал, що лучить півд.-схід. Анґлію (Півн. море) з західньою (Ірляндське море); від Темзи б. Льондону до Оксфордського каналу, 145 км. дов.

Ґренд-Репідс (Grand Rapids), місто в державі Мічіґен (півн. ЗДА), 162.000 меш., деревний промисл.

Ґренд-Тренк-Канал (Grand Trunk Canal), канал, що лучить анґл. пристань Мерзе з рікою Трент, 145 км. дов.

Ґренджа-Донський Василь, укр. закарпатський письменник, *1897. Перший народній поет Закарпаття; збірки поезій: „Квіти з терням“, „Золоті Ключі“, „Шляхом терновим“, „Китиця квіток“, збірка прози „Оповідання з карпатських полонин“. 1927-28 редаґував журнал „Наша Земля“.

Ґренер (Gröner) Вільгельм, нім. ґенерал, *1867, начальник ґен. штабу нім. військ, що 1918 були на Україні; спричинник гетьманського перевороту 29 IV 1918. В жовтні 1918, як начальник штабу всіх нім. військ, зручно перевів їх відворот і демобілізацію; 1920-23 міністер шляхів, від 1927 міністер райхсвери. Один з основників Укр. Наук. Інституту в Берліні і перший голова його Кураторії. Гол. твори: „Світова війна та її проблєми“, „Полководець проти волі“.

Ґренетова ланка, гл. Ґальванічна ланка.

Ґренляндське море, море на схід від Ґренляндії.

Ґренляндія, найбільший острів Землі, 2,180.000 км², лежить на півн. схід від Америки та фізично споріднений з нею. Вся Ґ. вкрита грубезною (до 3.000 м.) льодовою поволокою й лише вузька (30-180 км. шир.) прибережна смуга на заході й почасти на сході вільна від льоду. Тут є деяка рістня, але дерево карликувате й лише на півдні, позатим трави та мохи тому, що підсоння є наскрізь полярне (на півдні середня річна — 2°, на півночі — 25°). Арктична звірня дає головний прожиток невеличкому населенню (15.000) ескімосів, що зайшли сюди з Америки. Від 1721 Ґ. є данською кольонією та нині европейців тут ледви 150. Перші европейці, що знали Ґ. й жили тут, були нормани X-XIII вв.

Ґренóбль (Grenoble), місто в півд.-схід. Франції, 84.000 меш.; університет (1339), куди з'їжджаються для студій фр. мови чужинці, виріб рукавичок.

Ґрент (Grant) Джемс, анґл. подорожник (1827-92), дослідник джерел Нілу.

Ґренцмарк (Grenzmark), схід. прус. провінція, 770 км² і 340.000 меш.; до неї належать рештки провінцій Позен і Вестпрайсен (Познань і Зах. Прусія), що не відійшли до Польщі.

Ґретрí (Gretry) Андрé Ернéст, фр. композитор (1741-1813). Написав 50 опер, з них найважніші: „Земіра й Азор“, та „Річард — Львине серце“, в яких мельодика йде в парі з деклямаційним виразом.

Ґреф (Graef) Ґустав, нім. історичний маляр і портретист (1821-95). Твори в берлінській Нац. Ґалєрії.

Ґрефенберґ (Gräfenberg), місцевість на чехословацькім Шлезьку, з санаторією для нервово-хорих.

Ґрехіт, цекіт, моря каменюк у Ґорґанах.

Ґрец (Graetz), 1) Ґайнріх, жид. історик (1817-91), гол. твір: „Історія жидів“; 2) Лєо, нім. фізик, *1856, проф. унів. в Мінхені; гол. твори: „Елєктричність“, „Фізика“, „Підручник елєктричности й маґнетизму“.

Ґреців простонапрямник, прилад, що перетворює елєктричну перемінну струю в однонапрямну. Складається з двох плит (з яких одна є алюмінова, друга з іншого металю або вугляна), занурених у розчині солей фосфоранової кислини, пр. содового фосфорану. Цей прилад перепускає елєктр. струю, якщо алюмінова плита сполучена з додатним бігуном батерії або машини, а як злучимо її з від'ємним бігуном, то не перепускає елєктр. струї. Коли ж перепускаємо через цей прилад перемінну струю, то з неї переходить лише та половина, що чинить алюмін додатно елєктричним.

Ґреч Микола, рос. педаґоґ і журналіст (1797-1867), був видавцем журналу „Сынъ Отечества“ і співвидавцем дневника „Сѣверная Пчела“, автор відомої свого часу граматики й нарису історії рос. літератури.

Ґречанінов Олександер, рос. композитор, *1864. Найкращі його твори це ліричні пісні й опера „Добриня Нікітіч“.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґризетка, (фр.) молода швачка, модистка, хористка, чи продавниця у Франції, що стає приятелькою студентів і артистів; легкої, погідної вдачі, несуворих звичаїв.

Ґрим, (фр.) акторська характеризація.

Ґримаса, (фр.) скривлення лиця, примха.

Ґримувати, (фр.) характеризувати актора до його ролі, підмальовувати йому обличчя.

Ґрипа, (фр.) також інфлюенца, дуже заразна епідемічна хороба, викликана особливими бактеріями, виступає в 4-ох формах: 1) катаральна з зачепленням горішніх відихових доріг, кашлем та високою гарячкою; 2) легенева, з запаленням легенів і олегення; 3) кишкова; 4) опонова з запаленням мозкових і стрижних опон. Друга й четверта форма небезпечні. Зараження наступає через дрібні краплі слизі, викашляної хорими на ґрипу. Запобігати можна частим полоканням горла й рота окисненою водою, провітрюванням кімнати, особистою гігієною.

Ґриф, 1) казкова потвора з тілом лева, крилами й вірлиною головою, звісна зі східніх казок уже в ст. Греції; дуже поширена в середньовічній орнаментиці та геральдиці, як уосіблення неприступного сторожа скарбів; 2) (нім.) ручка — держало у шаблі.

Золотий гриф з Мікен.

Ґрібоваль (Gribeauval) Жан Батіст, фр. інженер і артилерист (1715-89), творець тактики артилерії. Як теоретик мав великий вплив на Наполеона.

Ґрібоєдов Олександер, рос. письм. (1795-1829), піддержував зв'язки з декабристами, згинув як царський посол у вуличних заворушеннях у Тегерані. Написав знамениту рос. комедію „Горе от ума", сатиру на рос. інтеліґенцію.

Олександер Ґрібоєдов.

Ґріґ (Grieg) Едвард Гаґеруп, норвезький композитор національно-романтичного напрямку (1843-1907). Гол. твори: форт. концерт (a-moll) і соната, 3 скрипкові сонати, ораторія „Оляф Тріґвазон", „Ліричні твори" на форт., сольоспіви, „Норвезькі танці".

Ґріґоре Ґіка Вода, гл. Неполоківці.

Ґріґоровіч Дмитрій, рос. письм. (1822-94), син українця і француженки, що в своїх повістях дав перші реалістичні малюнки рос. селянського життя: „Антон Горемыка" й ін.

Дмитрій Ґрігоровіч.

Ґрізар, 1) Альберт, голянд. оперовий композитор (1808-69); 2) Гартман, нім. історик, *1843, єзуїт; гол. твори: „Іст. Риму і папства в середніх віках", „Лютер".

Ґріква, мішанці бурів з готентотами в півд. Африці.

Ґрілі (Greely) Адольф Вашінґтон, ам. ґенерал, *1844, дослідник північного бігуна.

Ґрільпарцер (Grillparzer) Франц, найвизначніший австр. драматурґ (1791-1872), член Академії Наук; гол. твори: „Сафо", „Золоте руно", „Хвилі моря та кохання", „Щастя та кінець короля Оттокара", „Вірний слуга свого пана", „Життя — мрія". Гол. основою його драм конфлікти між бажаннями й спроможністю слабої волі людини.

Франц Ґрільпарцер.

Ґрімальді, ґенуезький шляхетський рід, від 980 панував у Монаку; 1731 вимер.

Ґрімальді Франческо Марія, іт. єзуїт, математик і фізик (1618-63), відкрив відхилення промінів світла при їх переході попри темні тіла, та пояснював це хвилястим рухом тих промінів.

Ґрімм (Grimm), 1) Вільгельм, знаменитий нім. ґерманіст (1786-1859), брат Якоба; разом з ним працював над словником нім. мови, над нім. заґами й казками, яким надав мистецьку форму; 2) Герман, нім. історик мистецтва й письменник (1828-1901), син Вільгельма; 3) Людвіґ, нім. маляр і ґравер (1790-1863), брат Вільгельма; 4) Якоб, нім. фільольоґ, етноґраф і археольоґ (1785-1863), гол. твори: „Німецька граматика", „Історія нім. мови" й ін. Разом зі своїм братом Вільгельмом видав знамениті, на різні мови перекладені „Німецькі повір'я" і „Діточі та домашні казки", а також словник нім. мови.

Ґрімм Якоб (ліворуч) і Вільгельм (праворуч).

Ґріммельсгавзен Ганс, нім. письм. (1625-76), автор найпопулярнішого в Німеччині в XVII в. роману „Der abenteuerliche Simplicissimus" за есп. зразками — одна з найцінніших книжок про 30-літню війну.

Ґрін (Grün) Анастасіюс, гл. Ауерсперґ Антон.

Ґрін (Greene) Натанієл, ам. ґенерал (1742-86), найвизначніший полководець революційної доби по Вашінґтоні.

Ґріндер (Gründer), спекулянт на акційних підприємствах.

Ґріндерство, (нім.) спекулятивне основування капіталістичних підприємств, гол. шляхом випуску акцій. Ґріндер (яким може бути також банк) заробляє на торговлі випущених паперів (акцій), закуповуючи їх нижче вартости, а продаючи по можливо найвищому курсі, або на тім, що „вносить" в основане товариство свої фабрики, ґрунти, тощо за вищу ціну, ніж вони варті.

Ґріневальд (Grünewald) Матіяс, після Дірера найбільший нім. маляр XVI в. (1480-1529). Найвизначніші твори: „Великий вів-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тар", з 1510, у кольмарському музею та „Похорон св. Еразма й Маврикія" в мінхенській Пінакотеці.

Ґрініч (Greenwich), схід. передмістя Лондону, 185.000 меш.; морська академія й музей, славна астр. обсерваторія; від південника, що переходить через неї, числять 0° ґеоґрафічної довжини.

Ґрініч, астрономічна обсерваторія.

Ґрін Рівер (Green River), 1) ліва притока Огайо, 470 км. дов.; 2) гл. Кольорадо.

Ґріншпан, (нім.) 1) суміш-ка оцтанів міді. Його одержують діланням оцтової кислини на мідяні плити. Має синю або зелену краску, залежно від подробиць хем. складу; трійливий. Уживають до виробу фарб; пр. дає з арсеняком міді гарну зелену краску, тзв. „швайнфуртську зелень"; 2) зелена, трійлива ржа на міді, вуглян міді.

Ґріняр (Grignard) Віктор, фр. хемік, *1871, від 1910 проф. у Нансі, дослідник орґанічних річовин; одержав нагороду Нобеля 1912.

Ґріффіт (Griffith) Артур, ірл. політик (1872-1922), основник партії Сіннфейнців, 1921-22 президент ірл. республіки.

Ґріцнер (Grützner) Едуард, нім. побутовий маляр (1846-1925), цінний своїм гумористичним підходом до героїв Шекспірівських творів та манастирського життя, в якому він підчеркує замилування до музики й вина.

Ґро, (фр. gros) вл. великий, ґрубий; більшість, велика кількість, загал; у фармації: драхма; у купецтві: 12 тузинів, себто 144 штук; також густа тяжка тканина.

Ґрове Віліям Роберт, анґл. фізик (1811-96), проф. фізики в Льондоні. Праці з оптики й елєктричности. Винайшов ланку, названу його іменем. Ланка Ґ. це ґальванічна ланка, що складається з цинкової й платинової плити та водяних розчинів сірчанової й азотанової кислини. Цинк, занурений у першім розчині, і є від'ємноелектричний, платина у другім, і є додатноелектрична.

Ґроґ, (анґл.) напій з рому, гарячої води й цукру.

Ґро-ґро, високовартісна шовкова тканина, пружкована з лиця.

Ґроденапль, (фр.) легка шовкова тканина; вироблювана вперше в Неаполі.

Ґродетур, (фр.) шовкова тканина, вироблювана спершу в місті Тур.

Ґродзіцький Павел, поль. ґенерал коронної артилєрії, 1639 побудував королівський арсенал у Львові.

Ґродно (поль.), Ґродна (рос.), гл Городно.

Ґродські суди, або старостинські суди, державні суди І інстанції в старій Польщі, що судили всі карні справи, та були апеляційною інстанцією для селян, жидів, вірмен, а навіть міщан, від компетентних для них судів. Ґр. суди вели тзв. ґродські акти, де вписували крім присудів також умови та заяви приватних людей, щоби надати їм правної сили. Ґр. суди з Польщі поширилися також у В. Князівстві Литовському.

Ґроза Алєксандер, поль. письм. української школи (1807-75). Жив у Житомирі. „Martyn", „Maryna", „Hгуć" (драма), „Starosta Kaniowski" (на основі укр. народ. переказів), „Obrazki ukraińskie" і т. д.

Ґрозний, місто на півн.-схід. збіччі Кавказу, гол. місто Чеченської области РСР, 70.000 меш.; оснований 1818 як твердиня, нині осередок нафтового промислу, 1,200.000 тон нафти річно.

Ґроїцький Бартломєй, поль. правник XVI в. Переложив на поль. мову та приноровив для потреб поль. міських судів збірники нім. права, та закони цісаря Карла V. Його компіляції, видані в десятках видань, поширилися по всій Україні та набрали обов'язуючої сили в судах козацької держави в XVII та XVIII вв. Гл. Німецьке право.

Ґрондський (Grądski) Самуель, поль. історик, еміґрант у Трансильванії, опісля посол швед. короля Карла X до Хмельницького; 1676 написав історію Хмельничини п. н.: S. Grondski de Grandi „Historia belli cosacco-polonici", видану в Будапешті 1789; † по 1676. Книжка ця велика бібліоґрафічна рідкість, бо її поляки нищили.

Ґронінґен, гл. Кронінґен.

Ґроно, укр. літ. мистецька ґрупа, що стояла за імпресіонізм та футуризм. 1920 випустила альманах „Ґроно".

Ґрос (Groos) Карл, нім. психольоґ і соціольоґ, *1861, проф. унів. у Тібінґені; гол. твори: „Забави у тварин", „Забави людини", „Духове життя дитини" та ін.

Ґросґльокнер, гл. Ґльокнер.

Ґросмайстер, (нім.) в середньовіччі начальник деяких лицарських орденів.

Ґроссе Ернст, нім. етноґраф та історик мистецтва, *1864; проф. народознавства у ґрайбурзькому унів., представник економічного напряму в етноґрафії. Гол. твір „Форми родини та форми господарства".

Ґроссуляр, гл. Ґранат.

Ґрот (Groth) Клявс, долішньо-нім. поет (1819-99), проф. нім. мови і літ. на університеті в Кілі; збірка поезій „Quickborn".

Ґрота, (іт.) печера в скелі, в горі; штучна печера.

Ґрота Ферата, старий гр. уніятський манастир ОО. Василіян недалеко Риму.

Ґротеска, (іт.) давніше орнаментаційний стиль, утворений малярами Ренесансу на основі пам'яток ст.-рим. декоративного стінопису; нині наслідування природнього до смішности; дивоглядний, незвичайний образ, або п'єса.

Ґротесковий, (іт.) смішний, карикатурний, химерно покарлючений.

Ґротґер, 1) А р т у р, поль. маляр (1837-67). Уславився своїми патріотичними циклями: Варшава, Польща, Литва, Війна; 2) Ю-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

з е ф, львівський маляр псевдоклясик (1798-1853), батько Артура.

Ґрофа, верх у Ґорґанах, 1.752 м. [вис.

Ґроцій (Grotius, de Groot) Гуґо, голянд. правник, фільософ права (1583-1645); основник науки загального державного права, міжнародного права й фільософії права. Ґ. розрізняє позитивне право, що повстало шляхом умови, й природнє право, якого джерела треба шукати в людській природі і яке тому не підлягає змінам. Гол. твір: „Про закон війни й миру".

Гуго Гроцій.

Ґрош, монета в Росії, Польщі й Австрії, назва позичена з Німеччини, де ґроші (Groschen) були в уживанню у XIII в. Первісно звалися так на Заході великі золоті або срібні монети (іт. grosso), опісля дрібні низькопробні. В Польщі ходили ґроші від XIV в., особливо добру славу мали празькі. Опісля почали ґроші бити і в самій Польщі. В суч. поль. державі ґрош є сотою частиною золотого. В Московщині ґроші почали бити в XVII в. за царя Олексія, пізніше їх звали двокопієчниками, тепер звуть так звич. пів копійки.

Ґрудзінський Станіслав, поль. письм. (1851-84), „Powieści ukraińskie".

Ґрудзьондз, нім. Ґравденц, поль. місто над Вислою на Помор'ї, 34.000 меш.; фабрики машин, візків, тютюну; 1772-1919 кріпость.

Ґрум, (анґл.) хлопець до послуги при їзді верхом, малий льокай.

Ґрунвальд, (нім. Grünfelde), місцевина у Схід. Прусії, на Мазовеччині; 1410 поляки й литовці побили тут хрестоносців. Німці називають цю битву битвою під Танненберґом.

Ґрундтвіґ Ніколяй Фредерік Северін, дан. письм. (1783-1872), священик, вкінці єпископ, займався скандинавською мітольоґією й заґами. Своєю проповіддю відродження християнства утворив цілу течію, названу його іменем — ґрундтвіґіянство; пропаґатор вищих народніх шкіл.

Ґруневальд, передмістя Берліну, місце прогульок і перегонів.

Ґрунт, (нім.) земля, підстава, основа, причина. В ґеольоґії: верхній шар землі; твориться через вітріння скал, складається з пісків, глеїв та глин, перемішаних із перегнилими ростинами (гумус); залежно від підложжя ґ. є: глинистий, вапнистий, піскуватий і багнистий.

Ґрунтваги: 1 і 2 звичайні, 3—водна.

Ґрунтвага, (нім.) ватерпас, поземниця, прилад для означення поземого й дозе-мого положення. Звич. є це рівнораменний трикутник, з дерева або металю, з вершка якого звисає на ниточці тягарець, який вказує на середину підстави, коли вона уложена поземо. У водній ґ. рівновагу вказує баньочка повітря, замкнена в поземій цівочці з водою. Ґ. була вже відома давно до Хр. Користуються нею при будівництві, в столярстві, теслярстві, тощо.

Ґрунтваження, нівелювання при помочі ґрунтваги, для означення різниці висот між двома точками.

Ґрунтова вода, гл. Вода ґрунтова.

Ґрунтова рента, земельна рента: 1) в ширшому розумінні: дохід, який дає земля власникові; 2) в вужчому розумінні: дохід, який дає земля, по відтягненні видатків продукції. Розрізняють: хліборобську, гірничу й міську ґ. р. В обох перших рішає гол. якість землі та її положення: де якість ліпша, там кошти продукції менші, а при рівних цінах продуктів дохід більший. Для міської ґ. р. рішаюче значіння має густота населення й положення землі: земля в середині великого міста дає більший дохід, як на окраїнах і в малих містах. Більший дохід землевласників є ними „незапрацьований" і в тім полягає істота ґрунтової ренти. Також гл. Рента.

Ґрунтове неподільне спадкоємство, право одного або кількох співвласників селян на цілу посілість, що залишається неподільна. В нім. праві знане під назвою „Anerberecht".

Ґрунтове право, табулярне право, набуте через інтабуляцію, себто впис до тзв. табулі або ґрунтових книг: власність та інші річові права на нерухомостях (сервітути, реальні тягарі, заставниче право, дідичне, право до будівлі). Тратяться ці права тільки через екстабуляцію, себто випис з ґрунтової книги. Коли власність або інше річове право до нерухомости переноситься на другу особу, треба передовсім представити тзв. інтабуляційну грамоту. Ця грамота мусить точно подавати: особи, які передають та переймають власність, далі ґрунт, який переноситься, правну основу передачі, та місце й час підписання договору; крім цього той, хто передає власність, мусить виразно заявити у документі, що годиться на інтабуляцію. Якщо той, що старається придбати ґрунт на власність, має на це документ, але без законних вимог, то може жадати умовного впису до ґрунтової книги, тзв. п р е н о т а ц і ї.

Ґрунтові книги, ґіпотечні книги, книги, куди вписуються власність та інші річові права на ґрунтах. Ґ. к. складаються з головної книги й тзв. збірника грамот. До ґрунтових книг додається окрема катастральна мапка. В збірнику грамот переховуються всі документи, які були потрібні при вписі до гол. книги. Гол. книга ділиться на вклади або викази. Ґіпотечний виказ становить окрему ціліть, що складається з одної або з більше парцель. Кожний виказ ділиться на „карти": карту маєткового стану, карту власности й карту тягарів. Перша карта обіймає ближче

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

означення даної парцелі і всі правні зміни, які її торкаються, отже всякі нові набутки, відписи, тощо. Друга карта обіймає передовсім назву власника та обмеження його особистої правної здатности. Третя карта зазначує обтяження: сервітути, гіпотеки, тощо. Іноді є окремі карти для сервітутів і окремі для інших тягарів.

Ґрунтовний, основний, докладний.

Ґрунтувати, діставати дна; у малярстві: робити тло, підмальовувати основу.

Ґрупа, (фр.) гурт, збірка; збір предметів, що належать до одного роду; в будівництві, різьбі й малярстві: зв'язання кількох тіл у гармонійну цілість; партія.

Ґрупа військ, кілька частин, зведених під спільне командування для переведення певного оперативного завдання. Такою ґ. була в австр. армії пр. ґ. архикнязя Вільгельма на В. Україні 1918, до котрої належали УСС перед їх відходом на Буковину. Об'єднання кількох корпусів, або 2-3 армій зветься армійною ґрупою. До переорґанізації УГА на бриґади (січень 1919) творили новоповсталі, орґанічно ще не зв'язані частини молодої армії такі ґрупи: Північ (б. Сокаля), Яворів, Схід, (на схід від Львова), Старе Село, Наварія, Південь I і II (від Городка по Перемишль), Крукеничі, Хирів і Лютовиска; в березні 1919 створено ґрупу от. Ляєра, яка держала під назвою „Східній фронт" з рамени УГА фронт проти більшовиків над Збручем. В укр.-рос. війні зчаста стрічаємо зведення кількох одиниць в одну ґрупу, пр.: Південна, Дніпровська й Північна ґрупи в 1918, Ударна ґ. СС, яка захищала в січні 1919 під керуванням полк. Р. Сушка Полтавщину від більшовиків, ґ. полк. Роґульського, яка заслоняла в тому ж часі Київ перед наступаючими з Чернігівщини більшовиками, Запорізька ґ. (6, 7 і 8 Запорізькі дивізії Дієвої Армії), Волинська ґ. (1 Північна й 4 Холмська дивізії), ґ. СС, ґ. от. Ю. Тютюнника (5 і 12 повстанчі дивізії, повстанчий загін от. Шепеля й 2 дивізія Дієвої Армії) в першій половині 1919, далі Східня армійна ґ. (Дієва Армія, без Запоріжців і Січовиків, і 11 бриґада УГА), що оперувала літом 1919 на одеському напрямку проти червоних і білих москалів, Армійна ґ. ґен. Кравса (I і III корпуси УГА та Запорізький корпус Дієвої Армії), яка в побідному розгоні відбила 30 VIII 1919 XIV-ій більшовицькій армії Київ, і врешті Армійна ґ. полк. Вольфа (II корпус УГА і СС), що зайняла в нестримному поході літом 1919 Житомир і Коростень.

Ґрупова теорія, теорія ґруп, у соціольоґії, теорія, згідно з якою суспільне життя є взаєминами не одиниць, тільки соціяльних ґруп — передовсім боротьбою ґруп.

Ґрупове подружжя, форма подружжя, в якій ґрупа чоловіків знаходиться в подружньому зв'язку з ґрупою жінок: усі жінки означеної ґрупи є жінками усіх чоловіків чоловічої ґрупи. Наука не розслідила ще, до якої міри ця форма подружжя була поширена.

Ґруші (Grouchy) Емануель, маркіз, фр. маршал (1766-1847), спричинив поразку Наполеона I під Ватерльо.

Ґуано, (есп.-перуан.) гній, утворений півд. ам. морськими птахами, здовш побережжя, гол. Перу та сусідніх островів, у верствах до 60 м. груб.; має в собі багато азоту і тому вивозять його як цінний навіз.

Ґуарді, 1) Андреа, пізанський різьбар, †1462, наслідує Донателя; 2) Франческо, венецький маляр (1712-93), славний своїми видами Венеції, передтеча імпресіонізму.

Ґубернатіс (Gubernatis) Анджельо, іт. санскритольоґ і історик літератури (1840-1913), автор 23 томової „Всесвітньої історії літератури", де присвятив розділ укр. театрові, а в біоґрафічному словнику подав життєписи Антоновича, Драгоманова й Куліша. Був у близьких зносинах із Драгомановим; в його журналі „Rivista Europea" надрукував Драгоманів під псевд. Ucraino свою цінну працю про укр. літературний рух (Il movimento letterario ruteno in Russia e Galizia), та містив періодичні вістки про укр. видання.

Ґубернатор, (фр.) цивільний начальник ґубернії, округи, кольонії або міста; в ЗДА найвищий адміністративний урядовець (governor).

Ґубернія, (лат.) одна з адміністративних одиниць (частин), на які була поділена Росія; всіх було їх 69 (крім цього 8 у Фінляндії). Цьому поділові відповідає тепер на Україні округа, в Анґлії ґрафство, в Франції департамент, у Німеччині провінція, у Польщі воєвідство.

Гуцульське весілля: на коні молода в гуглі.

Ґуберніяльний комісар, настановлений Укр. Центральною Радою на місце колишнього царського ґубернатора управитель ґубернії, що стояв на чолі ґуберніяльної адміністрації. Ґ. комісарами за Ц. Ради були: О. Саліковський — на Київщині, А. В'язлов — на Волині, М. Стаховський — на Поділлі, Д. Дорошенко — на Чернігівщині, А. Лівицький — на Полтавщині.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґувернантка, (фр.) вихователька або вчителька дітей дома, звичайно чужинка.

Ґувернер, (фр.) вихователь, домашній учитель.

Ґу́ґля, у гуцулів рід верхнього одягу з білого сукна, без рукавів, який одягає молода при вінчанні, гл. образець ст. 986.

Ґудено (Gudenaa), найбільша данська ріка, 160 км. дов., вливається до Катеґату.

Ґуджарат, гл. Катіявар.

Ґудіме́ль (Goudimel) Кльод, фр. композитор хорових творів: літурґії, мотетти, псальми, пісні (1505-72).

Ґудро́н, (фр.) Гл. Дьоготь.

Ґудрун (Kûdrûn), героїня нім. народньої епопеї з XII в., написаної розміром пісні про Нібелюнґів і списаної на приказ цісаря Максиміліяна I.

Ґуеслеве, гл. Евпаторія.

Ґужковський Казимир, барон, укр. діяч (1864-1919), полковник уланів австр. армії. В часі світової війни староста в Сокалі й Дрогобичі. В 1918 вступив до УГА й заслужився для її орґанізації.

Ґужо́н (Goujon) Жан, фр. різьбар і архітект (1510-68), гол. представник школи у Фонтенебльо, характеристичний своїм відступленням від уміркованого натуралізму в напрямі іт. пізньоренесансової манєри. Його кращі твори, як „Спочиваюча Діяна", плоскорізи на водограю „Невинних", Карієтиди Лювру, виказують крім цього специфічно фр. нахил до елеґанції, ніжности й рухливости в протилежність до важких і суворих форм іт. школи.

Ґула Федір, др., укр. астроном, доцент Укр. Високого Педаґоґічного Інституту в Празі, автор високошкільних підручників із астрономії; праці укр. та нім. мовами про затьми Сонця: До теорії затьми Сонця й ін.

Ґуляш, (мад.) нац. мад. страва з волового м'яса, приправленого паприкою й корінням.

Ґульден, (нім.) золота монета в Голяндії, а давніше і в Австрії.

Ґума, аморфний вуглеводан, що находиться у різних ростинах та дає з водою клейку рідину. Арабська ґ. випливає з кори араб. та афр. акацій, містить гол. потасову та вапневу сіль арабінової кислини. Уживають до клеєння, до згущування чорнила, до імпреґнування тканин, щоби зробити їх гладкими, твердими та лискучими. Ґумою називають також: ґумілястику, ґутаперху й кавчук.

Ґумберт Фердінанд, популярний нім. композитор пісень і кількох оперет (1818-96).

Ґуміґутта, засохлий молошний сік різних родів ґарцинії (схід.-аз. ростина), належить до ґумових живиць. У малярстві жовта фарба. Сильно прочищуючий лік.

Ґуміляк, гл. Шеляк.

Ґумілястика, (лат.) пружиста смола з деяких ам. і схід.-інд. ростин, з якої виробляють різні предмети; стирочки для написаного олівцем або чорнилом, забавки й ін. Гл. Ґутаперха й Кавчук.

Ґумільов Микола, рос. поет (1886-1921), представник акмеїстів, що в протилежність до символізму шукали в поезії безпосереднього наївного вислову. 9 томів поезій і студія „Письма о русской поэзии"; розстріляний більшовиками.

Ґумова білизна, целюльоїдова білизна (звич. комірці, манжети, нагрудники), зладжена з сильного ширтінґу (бавовняного полотна), вкритого поволокою целюльоїду.

Ґумові живиці, мішанини живиць і ґум, що випливають з нарізаної кори багатьох ростин; сюди належать: амоніякова ґума, ґуміґутта, асафетида, евфорбій, ливан, миро й ін.; багато з них уживається в лікуванні.

Ґумпльовіч Людвік, поль. соціольоґ (1838-1909), автор численних наукових праць гол. нім. мовою: „Основи соціольоґії" й ін.

Ґумпольдскірхен, австр. містечко б. Відня, 3.000 меш., славне своїми винницями й вином.

Ґундікар, Ґунтер, бурґундський король, 437 побитий гунами. Одна з постатей „Пісні про Нібелюнґів".

Ґундольф, вл. Ґундельфінґер Фрідріх, нім. критик, *1880, студії про Шекспіра, Ґете, Кляйста й ін.

Ґундуліч (Gondola), 1) Іван, серб. поет (1588-1638), один з найбільших поетів півд. Слов'янщини; драми: „Аріядна", „Прозерпіна", „Дубравка", ліричні поезії, епопея у 20 піснях „Осман"; переклад „Визволеного Єрусалиму" Тасса на серб. мову; 2) Іван, серб. поет (1677-1721), внук попереднього; писав драми й поезії.

Ґуно́ (Gounod) Шарль, один із найпопулярніших фр. композиторів (1818-93), учень Галєві. Написав б. 10 опер, перша „Сафо"; найкраща „Фавст"; ціниться теж „Ромео й Джуліетта".

Шарль Гуно́.

Ґунтер, гл. Ґундікар.

Ґура-Ґумора, повітове місто в півд. Буковині, на межі укр. етноґр. території; 5.260 меш. Повіт: 61.250 меш., в тім 1.290 українців.

Ґурґо́ (Gourgaud) Ґаспа́р, фр. ґенерал (1783-1852), учасник походів Наполєона I, при якому був також на острові св. Олени.

Ґурджістан, гл. Ґрузія.

Ґу́рка, пануюча людність Непалю, індійсько-татарського походження.

Ґурко, 1) Василь, рос. ґенерал, *1864, начальник ґен. штабу рос. Начальної Команди в світовій війні, 1917 командуючий рос.-рум. фронтом, по перевороті Керенського командуючий південно-зах. фронтом, 1918 командуючий союзних військ у Мурманщині; 2) Осип, рос. маршал (1828-1901), командуючий в рос.-тур. війні 1877-78.

Ґурма́н, (фр.) смакун, той, що любить їсти й розуміється на стравах.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ґурмо́н (Gourmont) Ремі, фр. критик, повістяр і поет (1858-1915), протягом 20 літ провідник одного з найповажніших літ. журналів „Mercure de France". Оборонець символізму, скептик. Найважніші його студії про літературу та фільософічна студія „Фізика любови".

Ґурніцький Лукаш, поль. політичний письм. (1527-1603), секретар Зиґмунта Авґуста; гол. твір „Dworzanin" на зразок іт. твору Кастільоне (Castiglione).

Ґуро́ (Gouraud) Анрі, фр. ґенерал, *1867, за світової війни командант експедиційного корпусу проти Дарданелів, опісля військ у Сирії.

Ґурський Проспер, укр. маляр (1812-90), учитель рисунків у Житомирі. По нім лишилося б. 300 творів, в яких змальоване минуле України та її сучасний побут.

Ґурьєв, гл. Чапаєв.

Ґусенс (Goosens) Евжен, один із найвизначніших сучасних анґл. композиторів, відомий дириґент, *1893.

Ґуст, (лат.) смак, охота.

Ґустав II Адольф.

Ґустав, ім'я швед. королів: 1) І. І Ваза, 1523-60, завів реформацію; 2) Ґ. II Адольф, 1611-32, добув 1617 Карелію й Інґрію, 1629 Лівонію й частину Прусії, нав'язав зносини з козаками проти Польщі, в 30-літній війні здобував побіди над військами католицької ліґи, поляг у бою під Ліценом; 3) Ґ. III, 1771-92, виступав проти аристократії, вів війну з Росією 1788-90; 4) Ґ. IV Адольф, 1792-1809, втратив Фінляндію, яка дісталася Росії 1808, детронізований; 5) Ґ. V, від 1907.

Ґутаперха, ґутаперча, (лат. і маляйське) засохлий молошний сік підрівникових дерев із родини ґутаперчих (Sapotaceae), що ростуть на Маляці, Борнео й Суматрі. В чистім стані є жовтаво-білою масою, що м'якне, коли її огріти. При звичайній температурі непружиста, схожа на шкіру, гнучка. Не розпускається у воді, алькоголю та етері, відпорна на різні кислини та алькалії, нищить її лише сірчанова та азотанова кислина. Легко розпускається у сірчаку вугля й хльороформі. При довшім лежанні на повітрі стає крихка. Складається з вугля й водню. Ужив. до ізоляції елєктричних проводів, особливо підводних каблів, до виробу матриц у ґальваноплястиці, як матеріял до пльомбування зубів, хірурґічних і фізичних приладів, цівок, гребенів, забавок, тощо.

Ґутаперхове дерево: 1. перекрій овочу, 2. овоч, 3. галузка, 4. цвіт.

Ґутенберґ Йоган, винахідник друкарства (1400-67), разом з Йоганом Фавстом відкрив у Майнці першу друкарню.

Ґутковський Клим, орґанізатор „Січей" (1881-1915), у світовій війні сотник УСС, 1910 редаґував у Бразилії часопис „Працю". Відкрив сталяктитові печери в Кривчу.

Ґутсман Освальд, словін. фільольоґ (1724-1790), єзуїт, автор одної з перших словін. граматик (1777) і словін.-нім. словника (1789).

Ґутсмутс (Guts-Muths) Йоган Крістоф Фрідріх, нім. педаґоґ (1759-1839), перший опрацював підстави шкільної руханки. Фізичне виховання поділив на руханку (передовсім звичайні вправи, як хід, біг, скок, влази на линви, щогли, військові вправи, мети, вправи зручности й відваги), ручну працю й змаги, до яких долучив танок на свіжім повітрі.

Йоган Ґутенберґ.

Ґутуральний, (лат.) гортанний (звук).

Ґуцков (Gutzkow) Карл, нім. драматурґ і повістяр (1811-78). У нас мала довго успіх його п'єса „Урієль Акоста".

Ґучков Олександер, рос. політ. діяч, *1862. Оснував партію октябристів. Від 1909-11 предсідник рос. Державної Думи. Після вибуху революції в 1917 член петроґрадського Виконавчого Комітету; до половини травня 1917 міністер війни.

Ґуяраті, ґуджараті, мова, що разом із мовою раяштані належить до зах. ґрупи індо-арійських мов; вони займають чотирокутник від Аґра і Дельгі над рікою Джумна аж до Арабського моря. Ґ. говорять мешканці провінції тої самої назви, що належить до Бомбаю, і в Барода.

Ґюляй (Gyulai) Франц, ґраф, австр. ґенерал (1798-1868), міністер війни 1849-50, головнокомандуючий в австр.-іт. війні 1859.

Ґюльде́н (Guldin) Поль, фр. математик, єзуїт (1577-1643), подав спосіб обчислення поверхні й об'єму оборотових тіл при помочі осередка тяжіння (ґравітації).

Ґяур, джавр, (тур.) невірний, поганин; зневажливе турецьке прізвище для немагометан.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Д

Д, шоста буква укр. абетки; лат. D, d; у римлян: D = 500; також скорочення: D=Deus, Dominus, Decimus, Doctor; гр. ∆, δ=дельта; у німців=D-Zug перехідний, поспішний поїзд, в якому можна перейти через усі вози; в есп. D=Don (пан); в анґл.: d=penny (denarius); на рецептах: d (D)=da, detur, себто: дай, треба дати, також: divide=поділи; в музиці: назва 2-го тону основної скалі C-dur; також скорочене destra (іт.) — правою рукою грати.

Даба́, (кит.) бавовняна тканина, схожа на китайку, здебільша синя, дуже поширена на Сибірі.

Даваляджірі (Dhawalagiri), один із найвищих верхів Гімаляїв у Непалі, 8.180 м.

Давальний відмінок, *(грам.)* на питання *кому? чому?* (лат. dativus). Окрема форма д. в. — тзв. етичний давальник і давальник самостійний (dativus absolutus), конструкція в староболг. та староукр. мові, рівнозначна з ablat. abs. в лат. та з genet. absol. у гр. мові, стрічається в книжній укр. мові ще в XVIII в.

Давґава, гл. Західня Двина.

Давґапільс, (нім. Дінабурґ, рос. Двинськ) латв. місто та пристань над Зах. Двиною; через відділення його від запілля, яке належить нині до Польщі та СРСР, підупадає і має всього 40.000 меш. (колись 80.000); сильна кріпость, важна для бувшої Росії.

Давид Григорій, др., старшина УГА (1888-1920), командант польової лічниці II Гал. Корпусу у Вінниці, разом із Гачкевичем підписав (у січні 1920) умову УГА з більшовицьким рев. комісаром Поділля; в лютім розстрілений більшовиками у Вінниці.

Давид, ізр. цар, наслідник Савла (1010-971). Переніс свою столицю і „кивот завіту" до Єрусалиму, поширив межі ізр. царства; автор більшої части „Псалмів".

Давид, ім'я кількох руських князів: 1) Д. Всеславич, князь полоцький, усунений 1130 Мстиславом (Мономаховим сином) і засланий до Царгороду; 2) Д. Ігоревич (1059-1112), спочатку ізгой, по Ярополку засів на володимирському столі як князь волинський. За осліплення теребовельського князя Василька Ростиславича, в нього постановою Ветицького з'їзду 1110 відібрано Волинь і віддано її Святополкові, який від себе дав Д. Дорогобузьку волость, де Д. і скінчив своє бурхливе життя; 3) Д. Ростиславич (1141-1197), князь смоленський, що перед смертю постригся в ченці; 4) Д. Святославич (†1123), спочатку ізгой, потім дістав Новгород, але розсварившися з новгородцями, захопив Мономахів Смоленськ, пізніше осів у Чернігові.

Давидгородок, містечко при впаді Горині в Прип'ять на Поліссі, річна пристань; 9.850 меш.

Давидів Степан, талановитий композитор, родом українець (1777-1825), учень Сарті; директор придворної капелі й директор музики царських театрів. Твори: духовні концерти й ін. церк. музика, музика до деяких частин популярної опери „Леста або Дніпрова Русалка".

Давидов, 1) Володимир, вл. Горілий (Горєлов), рос. актор (1849-1926), найкращий свого часу комік-резонер рос. сцени, з роду українець (найкраща роля: „Городничий" у „Ревізорі" Гоголя); виступав іноді і в укр. п'єсах; 2) Карл, перший рос. челіст свого часу і композитор (1838-89); 4 концерти на чельо „Русская фантазія", симфонічна картина „Дари Терека" й ін.

Давидовський Григорій, укр. композитор, *1866, типовий представник укр. муз. дилєтантизму; його твори дуже популярні серед певних кол укр. мельоманів: „Україна", „Кобза", „Бандура" та ін.

Давидяк Василь, священик, видатний гал.-укр. громадський діяч і проповідник (1850-1922), москвофіл, посол до гал. сойму й австр. парляменту.

Давід (David), 1) Едуард, нім. економіст, соц.-дем.-ревізоніст (1863-1930), доказує, що суспільство може осягнути соц. устрій трьома способами: парляментською працею, професійною орґанізацією та кооперацією; гол. твір: „Соціялізм і сільське господарство"; 2) Фердінанд, нім. скрипак і композитор (1810-73), проф. консерваторії в Ляйпціґу.

Жак-Люї Давід: Мадам Рекаміє (Лювр).

Давід (David), 1) Жак-Люї, славний фр. маляр (1748-1825), основник кляс. шкóли, член Академії Мистецтв у Парижі; за революції сторонник Марата й Робеспієра,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

творив проєкти великих нар. свят; за Наполєона упривілейований маляр („Коронація Наполєона"), творив композиції з кляс. й біблійного світу („Пірнання Сабинянок"); вигнаний за реставрації з Франції працював у Брюселі („Амор і Психея", „Марс" та ін.). Твори Д. визначаються монументальним, чистим стилем, патетичні, кольорит холодний, рисунок витончений, але суворий і мертвий. Д. утворив цілу школу малярів (Тро, Жерáр, Л. Робéр та ін.). 2) Фелісієн, фр. композитор (1810-76), низка опер: „Перла з Бразилії", „Кінець світу", „Сафір", „Геркуляне" і симфонічна поема „Пустиня".

Давідов Карл, гл. Давидов К.

Давідовіч Дімітріє, серб. культ. діяч, „будитель серб. словесности" (1789-1838), основник першого серб. часопису „Новине Сербске" 1813-21, видав перший серб. альманах „Задавник"; противник правопису Вука Караджіча.

Давісон Боґуміл, славний актор, родом поляк (1818-72), перейшов на нім. сцену, більше грав у Відні; гол. ролі: „Петро Великий", „Гарпаґон".

Д' Авіті (d' Avity) Пєр, фр. історик (1573-1635). В творі „Світові великодержави й князівства", перекладеному на різні мови, подає опис укр. етноґр. земель.

Давкшта Мікеліс, лит. просвітний діяч із часів реформації XVI в., виступав в обороні лит. нар. мови, уложив лит. правопис та християнську лит. термінольоґію.

Давнінґ Стріт (Downing Street), вулиця в Льондоні, де находиться міністерство закордонних справ і мешкання премієра міністрів; переносно назва анґл. уряду.

Давність, гл. Задавнення.

Давос.

Давос (Davos), місцевість у Швайцарії в Ретійських Альпах, 1.560 м. над рівнем моря, санаторії для грудних хоріб, гол. туберкульози, місце зимових змагів, 12.000 меш.

Давý (Davout) Люї Ніколя, один із видатних маршалів Наполєона I (1770-1823).

Давун, гл. Боа.

Дагоме, давніше муринська держава, від 1892 фр. кольонія (Фр. Зах. Африка) над Ґвінейською затокою, 110.000 км² і 980.000 меш., гол. місто Порто Ново (колись Абоме).

Дагомейці, людність колишнього дагомейського царства, а зокрема частина людности з мовної ґрупи еве в Африці.

Даґе, гл. Гіома.

Даґéр (Daguerre) Люї Жак Мандé, фр. маляр (1789-1851), виконав 1838 перші добрі світлини. Він ужив плити потягненої йодаком срібла, яку по насвітленні в оптичній темниці піддавав діянню пари ртути. Остання згущувалася на освітлених місцях плити та витворювала додатній образ (позитив). Цей спосіб, званий даґеротипією, закинено тому, що пізніше винайдено дешевші й ліпші способи фотоґрафування.

Даґеротипія, гл. Даґéр Люї.

Даґестан, Лезґістан, автономна республіка рос. Радянщини, має 54.000 км² і 790.000 меш. та займає півн.-схід. збіччя Кавказу (до вис. 4.500 м.), підгір'я й низи аж по Каспійське море та ріку Куму. Поверхня переважно (4/5) гористо-скалиста, рідко залісена, зате пригожа для випасу (кози); доли займають степи та солончакуваті півпустині. Ріллі мало (1/10), бо конечне штучне наводнення дуже мало поширене; на підгір'ї розвинене садівництво (броскви, виноград). Населення займається також домашнім виробом килимів і зброї. Населення дуже різнородне, переважно лезґіни, крім того комлики, татари-ногайці, тати, чеченці та москалі (2%). Гол. місто Магач-Кала, давніше Петровськ. Д. належить від 1859 до Росії; 1917 Д. входить у склад Федерат. Закавказ. Республ., опісля у склад Республ. Гірських Народів Півн. Кавказу, враз із Грузією й Азербайджаном. 1921 більшовики займають Д. після цілорічної завзятої боротьби, та прилучують до СРСР, як автономну область.

Даґлєс (Douglas), пристань, гол. місто острова Мен, 20.000 меш. Купелі.

Даґоба, (синґалезьке) будд. храми в Індії, всередині з статуєю Будди.

Даґон, семітське боже-
ство плодючости й достатку, звеличане гол. филистимлянами; уявляли собі його як людину від пояса з тулубом риби.

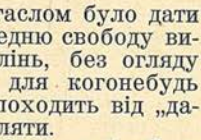

Дагон.

Дадаїзм, літ. напрямок у Франції, що витворився з футуризму 1917, якого гаслом було дати мистецтву повну безпосередню свободу вислову його настроїв і уявлінь, без огляду на те, чи цей вислів буде для когонебудь зрозумілий, чи ні. Назва походить від „дада", перших звуків немовляти.

Дажбог, Даждь-бог, син Сварога, бог Сонця ст. України, згадується в тзв. Несторовім літописі під 980 і в Іпатіївськім літописі під 1114 рр. В „Слові о полку Ігоревім" українці називаються внуками Дажбога. Д. подибується у схід.-слов. мітольоґії; на думку Яґіча був також відомий півд. слов'янам. Етимольоґічно це слово зв'язують із ґотицьким dags (=Tag, день) або ст.-укр. способово наказовим дієсловом „дати" (дажь, ст.-болг. даждь), себто подавець.

Дазиметр, (гр.) прилад до перевірювання закону Архімеда для повітря. Складається

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

з дворамененої ваги, на якій шкляний бальон зрівноважений металевим тягарцем. Коли повітря рідне, бальон обнижується, коли густе, бальон підноситься.

Дазиметр.

Дайблєр (Däubler) Теодор, нім. поет-експресіоніст, *1876; „Північне світло“, „Гимни до Італії“.

Дайк, (анґл.) жила маґматичної скали (пр. базальту), витворена через сплавлення сусідніх осадових скал, яка сторчить на поверхні у виді стіни.

Даймio, (яп.) яп. князі, що разом із самураями становили февдальну шляхту й мали державну владу до 1869, коли мікадо відібрав їм це право, переводячи реформу держави.

Даймоніон, (гр., вл. дух) у Сократа внутрішній голос, який у рішаючих хвилинах перестерігав його та стримував від виконання небезпечних для нього намірів.

Дайна, лит. нар. пісня, нагадує то укр. думи, то обрядові пісні, з якими часто сходиться в символіці. Вибір дайн переклав укр. мовою Василь Сімович.

Дайрен, столиця яп. території на півострові Ляотунґ у Манджурії. Найкраща й найважніша торг. й військова пристань цього побережжя. До 1905 був рос. і називався Дальній. 210.000 меш.

Дайчмайстер (Deutschmeister), нім. титул великого маґістра нім. ордену від 1526.

Дайше, свято води у бірманів, коли народ і володар обливають себе взаємно на вулицях водою.

Дакар, гол. місто й пристань Фр. Зах. Африки, 40.000 меш.

Даки, народ тракійського походження, виступають у II в. до Хр. в теперішнім Семигороді, Румунії й Басарабії; в 1 в. сполучаються з спорідненими ґетами в сильну державу царя Бурбіста (Беребіста), що зруйнував багато гр. кольоній; по смерті Бурбіста ця держава розпадається й аж при кінці I в. по Хр. доходить знову до великої сили під рукою Декебала, що розпочав у 80 р. боротьбу з Римом, яка закінчилася руїною (106) дакійської держави.

Дакія, в добі рим. цісарства край між Тисою, Дунаєм і Карпатами з нинішнім Закарпаттям включно; столиця Сарміцеґетуза, нинішній Гацеґ у Семигороді. Траян завоював Д. (101-107), утворивши з неї рим. провінцію, яку скольонізовано різноплеменними елєментами з ін. рим. провінцій; окупація Д. рим. державою тривала лише $1^1/_2$ ст.; в 274 римляни залишили Д. ґотам, а свою людність вивели до Тракії та Мезії й на правому березі Дунаю в Мезії утворили нову провінцію Д.

Дакка, 1) місто в брит. індійській провінції Бенґалії, 240 км. на півн.-схід від Калькути, 120.000 меш. Величаві святині. В 1610-1704 було осідком магометанського уряду Бенґалії. В XVII в. славне виробами муслінів, пізніше підупадає, не всилі конкурувати з виробами манчестерськими; 2) серпанок, вироблюваний у Д.

Дакоромани, гл. Румуни.

Дакота, країна ЗДА, від 1889 розділена на дві держави: Півн. Д. і Півд. Д.; гл. Північна Дакота й Південна Дакота.

Дакоти, сію, збірна назва на півн.-ам. індіянські племена.

Дакс, (нім.) гл. Собака свійський.

Дакснер (Daxner) Стефан Марк, словацький письм. і політик, (1823-92), автор меморіялу до австр.-угор. уряду (1861), де добивався нац. рівноправности для словаків; популярне оповідання „Statočný valach“.

Дактилічна рима, гл. Дзвінчаста рима.

Дактиль, 1) у греків і римлян віршова стопа з одного довгого складу і двох коротких (— ⏑ ⏑); в сучасних мовах трискладовий такт, де наголос паде на перший, пр., с и́ л о ю, б і́ г а ю; 2) овоч дактилевої пальми.

Дактильоґрам, (гр.) відтиск пучка пальця для стверджения тотожности особи.

Дактильоґрафіка, (гр.) вирізування на дорогих каменях.

Дактильоґрафія, (гр.) писання машинкою.

Дактильольоґія, (гр.) наука, як розмовляти при помочі пальців (пристосована для глухонімих).

Дактильоскопія, (гр.) спосіб розпізнавання людей при помочі відтиску пучок їх пальців.

Дакура Осип, гал. укр. лікар у Відні (1864-1904), дійсний член НТШ. Писав наукові розвідки й популярні праці.

Далекий Схід, частина СРСР, обіймає ґубернії амурську, забайкальську, камчатську, приморську й півн. частину Сахаліну, разом 2,570.000 км² і 1,806.000 меш. Гол. місто Хабаровськ.

Далековид, телєскоп, (гр.), оптичний прилад, щоб збільшити кут зору віддалених предметів і тимсамим збільшити їх образи на нервівці нашого ока; складається з двох частин: о б ' є к т и в у, що витворює образ далекого предмету, та о к у л я р у, що побільшує той образ. За родами об'єктиву розрізняємо два гол. типи далековидів: I. Р е ф р а к т о р и, л ю н е т и або д і о п т р и ч н і д.; II. Р е ф л є к т о р и або к а т о п т р и ч н і д. Об'єктив рефракторів складається з сочок, що витворюють образ предмету через ломання світла (рефракція). Об'єктивами рефлєкторів є вгнуті дзеркала, що витворюють образи через відбивання світла (рефлєксію). До важніших рефракторів належать: 1. Г о л я н д с ь к а л ю н е т а, винайдена майже рівночасно голяндцем Гансом Ліпперсгаймом (1608) і Ґ. Ґалілеєм (1609). Об'єктивом її є збираюча сочка, окуляром розсіваюча. Обі вміщені в почорненій цівці (тубі). Звичайні т е а т р а л ь н і б і н о к л і (льорнетки) це сполучення двох коротких Галілеєвих лю-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нет (побільшення 2-3 рази). Довших Ґалілєєвих л. уживають, як польових перспектив (побільшення 20-30 разів). 2. Астрономічна люнета, винайдена Кеплєром 1611, складається з двох збираючих сочок: об'єктиву (предметної сочки) та окуляру (очної сочки). Образ, витворений астр. люнетою, є завсіди відвернений, але це немає значіння для астр. обсерваційй.

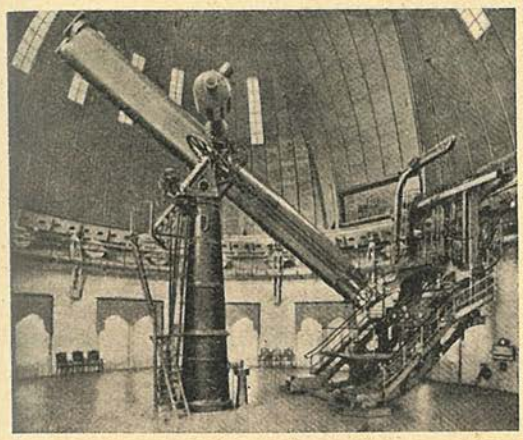

Рефрактор астр.-фіз. обсерваторії в Потсдамі.

Найбільші астр. рефрактори находяться в обсерваторіях Єркеса в Чікаґо, Ліка на горі Гемільтон у Каліфорнії, в Пулкові б. Лєнінґраду, в Ніцці, у Відні, Потсдамі. 3. Земна люнета має три збираючі сочки й дає простий образ. 4. Призматична люнета (тріедер; система Цайса, Ґерца й ін.) містить поміж об'єктивом і окуляром дві шкляні прямокутні призми, звернені до себе протипрямними стінами. Найважнішими відмінами рефлєкторів є: 1. Д. Ґреґорія, складається з цівки, в якій находиться вгнуте дзеркало; в його середині є отвір, за яким находиться окуляр, а перед ним слабо вгнуте дзеркало 2. Д. Гершеля, має вісь вгнутого дзеркала нахилену до осі цівки, а окуляр уміщений у долішній частині цівки так, що дослідник дивиться в долішню часть цівки, звернений плечима до предмету. Найбільші рефлєктори є на Вільсоновій горі (Мавнт Вільсон) у Каліфорнії (промір дзеркала $2^1/_2$ м.), у Парнсонставні в Ірляндії (промір 183 цм.), у Мельберні в Австралії (промір 122 цм.) і в Парижі (промір 122 цм.). Найважніше приложення д-ів є в астрономії, якої нова епоха почалася з їх винаходом. Щоби виконати побільшену фотоґрафічну знимку неба, дають у д. замість окуляру фотоґрафічну плитку. Д. уживають також до будови ґеодетичних приладів (геліотроп, теодоліт), а в фізиці до досліджування угинання світла, міряння віддалень (катетометр), відчитування малих відхилень дзеркальною методою Поґґендорфа, пр. стрілки ґальванометра й ін.

Далекозорість, гіперметропія, невиразне бачення близьких предметів; причиною є таке заломлювання промінів світла, які впадають до ока так, що рівнобіжні проміні по заломанні збираються поза його нервівкою. Таке око в спокою є уставлене на далекі предмети, а щоби бачити близькі, мусить акомодувати (пристосовуватися), себто випуклити сочку. Причиною д-сти є звич. вроджена сплощена будова очної баньки; д. стареча (пресбіопія) спричинюється утратою здатности акомодації. Якщо акомодація з якоїсь причини ослаблена, тоді поправляють такий зір випуклими шклами.

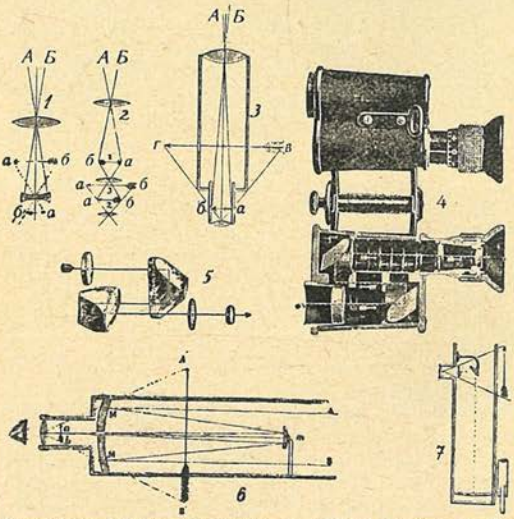

Далековиди: 1. нарис голянд. д., або д. Галілея. А, Б: скрайні проміння предмету, б—а: образ предмету; а—б: побільшений образ. 2. нарис земного д. А, Б: скрайні проміння предмету. 1, 2, 3 чергові образи предмету. 3. астр. д. Кеплєра, А, Б: скрайні проміння предмету, б—а образ предмету; г—в побільшений образ 1-го образа. 4. призматичний д.— долішня половина перерізана. 5. уставлення призм у попереднім д. Поломана стрілка вказує дорогу проміння. 6. Д. Ґреґорія. А, Б проміння предмету, М—М велике вгнуте дзеркало, m мале вгнуте дзеркало, а—b образ предмету, А—В побільшений образ першого образа. 7. дзеркальний д. Нютона. Крапковані лінії означують дороги промінів, стрілка образ предмету.

Далекомір, прилад до міряння віддалення якогось, звич. неприступного предмету; уживаний в ґеодезії й у війську. З багатьох замітні: 1) д. звичайний — люнета, в якій напнуто дві тзв. далекомірні нитки; новіші д. замість ниток мають перед об'єктивом люнети шкляну призму, при помочі якої повстають два образи даного предмету, зсунуті один проти другого. По величині пересуву відразу читають віддалення; 2) д. з підставою (базою), тзв. телємегр, при помочі якого вимірюються кути між даною підставою та двома далековидами цього приладдя зверненого на дану мету; є також телємегри, що подають автоматично віддаль, коли при помочі відповідного оптичного й механічного

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

пристрою доведеться до того, щоби дві половини відзеркаленої в д. мети покрилися; 3) д. з мірильною тичкою або тахіметр уживається тільки в землемірстві; 4) гукомір, подає віддаль, міряючи час між гуком і блиском, пр. вистрілу ворожої батерії.

Далєкарлія, країна в серед. Швеції з яскравим своєрідним характером населення й багатими іст. споминами. В XV в. далєкарлійці повстали проти тиранії дан. урядовців, в XVI були гол. підпорою Ґустава Вази.

Далібор, найвизначніший чес. муз. часопис (1858-1927), в 1859 розвідка Ад. Поздєні: „Стан народнього співу й музики в Галичині" (ч. 8-22).

Даліля, по біблійному переказу любка ізр. судді Самсона, филистимлянка, що хитрощами вивідала від нього тайну його фізичної сили, яка скривалася в його довгім волоссі; вона відрізала йому це волосся й видала його филистимлянам, що осліпили його. Від того так називають взагалі зрадливу любку, жінку-зрадницю, спокусницю.

Далімільська хроніка, найстарший почеськи писаний римований літопис з кінця XIII й поч. XIV в. (кінчається 1318), невідомого автора, — мала великий виховничий вплив на чехів своїм патріотичним, протинім. духом; для історії чес. мови пам'ятка першорядної ваги.

Далія, гл. Жоржина.

Далматика, (лат.) у ст. римлян білий зверхній одяг із рукавами; святошне, пишне, широке й довге убрання візант. імператорів, опісля й ін. цісарів та королів; від VI в. діяконська риза в лат., опісля також в уніятській церкві.

Далматика (цісарська) з церкви св. Петра у Ватикані.

Далматин, 1) Антон, хорв. письм. середини XVI в., видавець рел. книг глаголицею 1562-3; 2) Юрій, словінський письм. (1547-82), переклав біблію Лютера, основник словінського письменства.

Далматія, гориста країна, що тягнеться вузькою смугою здовш півн.-схід. побережжя Адрійського моря, 13.000 км² і 700.000 меш. Належала до рим. провінції Іллірії, 620 зайняли її серби, 1000-1718 (з перервами) Венеція цілу, або бодай побережжя, 1718-1797 турки, 1797-1805 і 1814-1918 Австрія. 1919 з виїмком міста Зари й острова Ляґости ввійшла Д. до Югославії, де її розділено на окремі округи.

Даля, (фр.) плита в долівці.

Даляй-Ляма, (монґ.) найвищий священик реліґії лямаїтів у Тибеті, якого вважають втіленим Буддою, що ніколи не вмирає, а тільки переселяється в душі ін. людей. Від пол. XVII в. Д.-л. є також світським володарем Тибету і живе постійно в столиці Лясі.

Осідок Даляй-лями в Лясі.

Даляйнор, озеро в півн.-схід. Монґолії, 2.400 км², лише в часі повені відпливає до Арґуна.

Д'Алямбер, гл. Алямбер.

Даль Володимир, рос. фільольоґ (1801-72), родом із Катеринославщини, знавець рос. мови, уложив „Толковый Словарь живого великорусского языка". Писав також оповідання під псевд. Казак Луганскій.

Д'Альбер (D'Albert) Ежен, фр. піяніст і композитор, один із найбільших сучасних піяністів, *1864. Опери: Долина, Мертві очі, Ґолєм та ін.

Дальельф, ріка в Швеції, 420 км. дов., вливається до Ботнійської затоки.

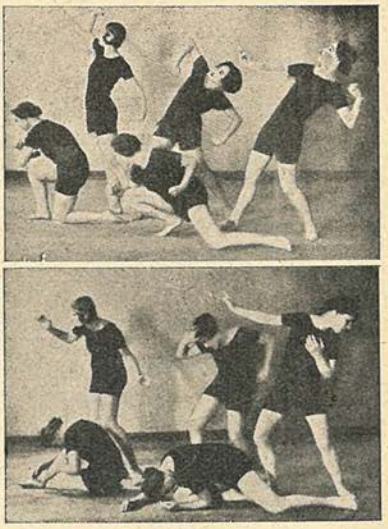

Ритмічні танці школи Далькроза; горішній образок представлає кінцевий акорд „форте", долішній кінцевий акорд „піяно".

Далькроз (Dalcroze) Еміль Жак, нім. музика-теоретик і педаґоґ, фр. роду, *1865, основник школи для ритмічної руханки. Дав почин ритмічній пластичній руханці, що рухами тіла ілюструє поетичні, чи то муз. твори.

Дальман (Dahlmann) Фрідріх Хрістоф,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нім. історик (1785-1860); „Джерелознавство нім. історії".

Дальматія, гл. Далматія.

Дальницький, Сухий, лиман в Одеській окрузі.

Дальній, гл. Дайрен.

Дальтон Джон, анґл. фізик і хемік (1766-1844), проф. математики й фізики у Манчестері, творець нової атомової теорії, відкрив хем. закон многократних відношень, досліджував розширювання та розпряжність (тиснення) ґазів і пари, вглитання ґазів у воді, тощо.

Дальтонів закон, закон про розпряжність сумішки ґазів: розпряжність сумішки ґазів, які хемічно не лучаться з собою, рівняється сумі розпряжностей поодиноких тих ґазів.

Дальтонізм, сліпота на барви в ширшім значінні. Розрізняємо три головні її роди: 1) сліпота на барви червону й зелену (властивий дальтонізм) — найчастіша; 2) сліпота на барви синю й жовту та 3) цілковита на всі барви; обі останні дуже рідкі. Д. є вроджений або набутий внаслідок недуг ока. Назва походить від анґл. хеміка Дальтона, що перший спостеріг цю недугу на собі та її описав.

Дамазій, ім'я двох пап: 1) Д. I, св., 366-384, причинився до перекладу св. Письма на лат. мову (Вульґата); 2) Д. II (1047-1048).

Даман, жирун (Hyrax), копитна тварина, завбільшки заяця, з вигляду подібна до бабака, з зубами пристосованими до гризення. Д. сирійський (H. syriacus) є біблійним сафаном. Д. капський (H. capensis) достарчає тзв. гірацеуму, давніше дуже ціненого ліку для нервово-хорих.

Даман.

Дамангур, колись Гермуполіс мінор, місто в Єгипті (дельта Нілу), 52.000 меш., торговля бавовною.

Дамар, живиця особливих сундайських ростин (Dipterocarpaceae), також сосни аґатіс; уживається до виробу добрих ляків.

Дамара, берґдамара, гавкоін, неґроїдне плем'я Банту, в півд.-зах. Африці, б. 18.500 душ.

Дамаск, (араб. Дімішк Еш-Шам), столиця й найбільше місто фр. Сирії у підніжжя Антиливанону, 170.000 меш., араби й друзи. Домашній промисл шовкових, золотих, срібних і загалом металевих виробів, особливо зброї (дамаські шаблі) і тканин, торг. місто. 64 Д. здобули римляни, 635 магометани та зробили осідком каліфату (до 750), 1401 Д. збурив Тімур, 1516-1918 належав до Туреччини. Багато пам'яток старовини, м. ін. мечета Омаядів, колишня церква св. Івана; за каліфа Омара (644) користувалися нею магометани й християни; халіф Аб-Ель-Мелік перебудував її у справжнє чудо араб. мистецтва, добудувавши високо піднесену баню, передній двір із портиками (ґанками) і три мінарети; крім мечети Омаядів має Д. розкішний серайль (колись палата калі-

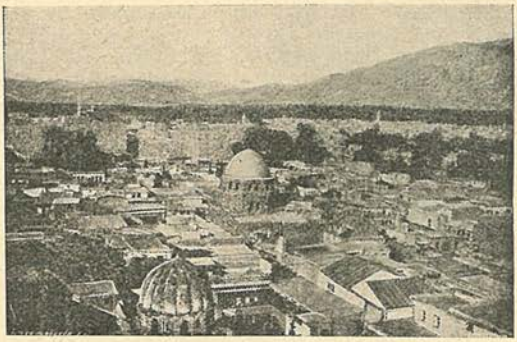

Дамаск.

фів), каравансарай із білого та чорного мармурів та з пишною сталяктитовою банею і Синайський базар, найбільший у Сирії (260 м. шир.).

Дамаскин, дереворитник у Новгороді Сіверському або Чернігові в 70 рр. XVII в., м. ін. прикрашував дереворитами „Труби" Лазаря Барановича.

Дамаскин Іван, св., чернець, богослов і поет, жив у Дамаску (б. 750-786). Пером боровся проти іконоборців. Його твір „Джерело знання" ще й нині має велике значіння в схід. церкві. Упорядкував літурґічний спів схід. церкви й мабуть зреформував його нотопис. Уложив пасхальний канон та й ін. канони на церк. празники, також октоїх, де завів у систему спів на 8 гласів, і жалібні пісні, що й нині співаються на похоронах.

Дамаскова криця, найкраща для холодної зброї — шабель, кінджалів, тощо; її виробляли на Сході, особливо в Дамаску (від того й назва); славилася твердістю, гнучкістю й гарним виглядом узорів; прославилася в Европі підчас хрестових походів.

Дамаскування, насікання взорів на металі та накладання окрас із одного металю на другий (пр. золотих узорів на крицю); — цим, крім міст Сходу, славиться есп. місто Толєдо. Д. криці — надавання криці вигляду дамаскової; найліпші такі праці в XVI в. в Італії (Венеція, Міляно); найкращі майстрі — Паольо Ріцці в Венеції та Карадольо.

Дамашка, гл. Адамашок.

Дамба, тама, гребля рівнобіжна до берега моря або ріки, охороняє його від заливання.

Даменізація, (фр.) вправи голосу в муз. скалі при помочі складів, уложених Ґравном: da, me, ni, po, tu, la, be (замість звичайної назви нот c, d, e, f, g, a, h).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Даменіт (Dahmenit), вибухова річовина; склад: 91·3% азотану амону, 6·5% нафталіни й 2·2% двохроману потасу.

Дамієтта, торг. місто та пристань в Єгипті, 35.000 меш.

Дамки, гл. Варцаби.

Дамо́кль (Damokles), улюбленець сиракузького тирана Діонісія старшого, величав його могутність та щастя, поки раз при бенкеті, який справляв володар на його честь, не побачив над своєю головою меча, що на тонкім волоску звисав зі стелі. Відціль „меч Дамокля", це небезпека, що завжди грозить людині і в найбільшому щасті.

Дамон, 1) пітаґореєць, приятель Фінтія; оба вважаються зразком приязни; 2) славний атенський музика, учитель Сократа.

Дампінґ, (анґл. dumping) викидання на позакраєвий ринок різних виробів і сирових матеріялів за ціну значно нижчу, ніж їх продають на внутрішньому ринку; найчастіше д. практикують великі об'єднання підприємців (синдикати й трести), які, збільшуючи загальну продукцію й досягаючи тим скорочення витрат на кожну одиницю продукту, залишають на внутрішньому ринку високі ціни на свої вироби, а за кордон продають їх значно дешевше — інколи нижче поза собівартість, — із метою знищити конкуренцію й завоювати закордонні ринки; останніми часами д. вживають цілі держави (СРСР, Німеччина) з метою внести розстрій на закордонних ринках, а головно — здобути чужоземну валюту.

Дамський мир, мир у Камбре́ 1529, заключений Марґаретою, управителькою есп. Нідерляндів і Люїзою, матір'ю фр. короля Франца I.

Дамуазо́ (Damoiseau) Марі Шарль Теодор, фр. астроном (1768-1846); праця про поворот комети Галєя, таблиця місяця.

Дам'ян, св., брат св. Косми, оба лікарі-безсребреники, мученики, згинули під час переслідувань Діоклєтіяна (поч. IV в.).

Дан, 1) один із 12 синів Якова, п'ятий з черги, від нього пішло ізр. плем'я його імени; 2) місто у півн. Палестині.

Дан (вл. Гурвіч) Федор, *1871, один із провідників рос. соц.-демократії (меншовиків), грав визначну ролю в рос. політиці за уряду Керенського 1917.

Дана Джеймс, гл. Дейне.

Данаїди, 50 дочок міт. царя Даная, що по наказу батька повбивали у шлюбну ніч своїх чоловіків, синів дядька Єгипта (з виїмком Гіпермнестри, що пожаліла вбити свого чоловіка Лінкея), за що опісля мусіли в підземеллі раз-у-раз носити воду в дірявих бочках. — Відціль „робота Данаїд" це надаремна, безнадійна робота.

Дана́й, син Беля, брат Єгипта, утік від брата з своїми 50 дочками у Пельопонес, де заснував арґійську державу. Від нього названі данайцями греки.

Данайці, арґійці, у Гомера взагалі греки. „Дарунок данайців", „данайський дарунок", згубний дарунок (дерев'яний кінь, що через нього впала Троя).

Даная, дочка арґійського короля Акрисія. Замкнена батьком у башті, породила Персея від Зевса, що зійшов золотим дощем до неї.

Тиціян: Даная.

Дан Блянш (Dent Blanche, себто Білий Зуб), верх у Пенінських Альпах, 4.810 м. вис.

Дандарійці, ст. народ, що жив у давнині над Меотійським озером, себто над Озівським морем і над устям Кубані.

Данді (Dundee), пристань у схід. Шотляндії над Півн. морем, 170.000 меш., осередок шотляндського ткацького промислу, варстати кораблів.

Дандольо Енріко, дожа Венеції (б. 1108-1205), основник панування Венеції на Середземному морі, у четвертім хрестоносним поході 1204 добув Царгород, де й помер.

Даниїл, ізр. пророк у часах вавилонської неволі; один із чотирьох великих пророків. Провістив час приходу Ісуса Христа.

Данилевич, 1) Василь, укр. історик та археольоґ, *1872, проф. укр. університету в Києві. Праці „Очерк исторіи полоцкой земли до конца XIV ст.", „Археологічна минувшина Київщини", та ін. 2) Іван, укр. буковинський нар. учитель (1858-1924), видавав 1888-1915 популярний часопис „Добрі Ради".

Данилевський, 1) Василь, рос. фізіольоґ, *1852, родом із Харкова, проф. харківського унів. Дослідник мізку й внутрішніх виділин. 2) Григорій, рос. письм. (1828-90), родом українець, автор оповідань із укр. життя: „Село Сорокопанівка", „Чумаки", „Слобожани" та ін., а також численних романів і повістей, для яких брав теж укр. теми. З них „Збігці в Новоросії" й „На нові землі" перекладені й на укр. мову. Зладив також по рос. „Українські казки" й збірку „Українська старовина", де подав життєписи Сковороди, Каразина, Квітки й нарис укр. шкільництва на Харківщині в XVIII і поч. XIX в. 3) Микола, рос. публіцист, фільософ, природознавець та економіст (1822-85), колись ліберал-петрашевець, знавець системи Фуріє, в'язнений за зв'язки з Петрашевським, опісля панславіст, проповідник слов. федерації, автор голосної колись книги „Россія й Европа", та студії „Дарвінізм", присвяченої

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

критиці теорії Дарвіна. 4) Олександер, брат Василя, рос. фізіольоґ (1839-1924), проф. казанського й харківського унів. та петербурзької воєнної академії. Праці про білковинні річовини й травлення. 5) Петро, написав „Оду малоросійського простолюдина", видану у Петербурзі 1813.

Григорій Данилевський.

Данилів, 1) Володимир, укр. історик літ. і культури, автор численних праць, здебільшого на укр. теми: „Малорусскія народныя пѣсни в старых и новых лубочных изданіях", „Ненародныя пѣсни в укр. фолклорѣ", „К цензурной исторіи сочинений Т. Г. Шевченка", „Матеріялы для біографіи Н. И. Костомарова", „Лілея" Шевченка і „Lilie" Ербена, „Пѣсни с. Андреевки Нѣжинскаго у." та багато ін. 2) Леонід, укр. метеорольоґ (1874-1928), родом москаль. Був одним із небагатьох европ. фахівців у визначуванні погоди задовго наперед, керманич науково-дослідчого відділу Укрмету.

Данило, 1) єпископ володимирський, під час побуту в Царгороді приняв посвячення від київського митрополита, уніята Ісидора. 2) Заточник, автор відомого старорусського твору XII-XIII в. „Моленіє", або „Слово", ближче незнаний, мабуть дружинник князя Ярослава Всеволодовича (1191-1246), що князював у Новгороді й півн. Переяславі; засланий на озеро Лач, звертається до князя з своїм писанням, щоб злагіднити його гнів і здобути прощення. „Моленіє" — це низка вибраних із різних книжок роздумувань і висловів, пересипаних нар. приповідками. 3) Паломник, ігумен, мабуть родом чернігівець, ходив між 1095 і 1108 до Палестини й дав гарний, живий, патріотичний опис своєї подорожі й побуту в Єрусалимі та в Святій землі. Його твір: „Житіє и хожденіє Данила руськия земли игумена" перший в укр. письменстві опис подорожі і заразом найкраща пам'ятка цього роду в европ. письменстві взагалі. „Хожденіє" було улюбленою лєктурою наших предків і дійшло в численних рукописах. Завдяки докладності своїх описів уважається в науці за вельми цінне джерело для пізнання історії й археольоґії середньовічної Палестини. 4) Чорногорський, зразу єпископ, опісля 1851-60 князь Чорногори.

Данило Грек (Олівеберґ де Ґрекані), чернець із Атен, укр. дипльомат за Б. Хмельницького та Виговського, був посередником у зносинах укр. уряду зі Швецією, Семигородом, Волощиною та Мунтенією; за гетьмана Виговського „військовий секретар", прихильник повної незалежности України від Московщини та Польщі.

Данило Романович, галицький король (1202-64), був ще дитиною, як поляг Роман (1205); після батькової смерти заворушення в державі змушують Д. шукати захисту на чужині; по довгій та упертій боротьбі, проганяє чужинців із Галицької землі та приборкує власних бояр; як князь, Д. виявив себе дуже визначним, талановитим і діяльним: побудував багато нових міст (пр. Львів), церков, заводив новий лад. пробував утримувати постійне військо; за нього сильно поширюються західні впливи, приймаються західні держ. форми, повстають на зразок західніх нові міста, які заселюють чужоземці (переважно німці), шириться лат. мова; свою владу Д. поширив аж на Київ. Здійснення його дальших плянів унеможливив напад татар (1240). Не хотячи визнавати їх влади, Д., хоч був змушений поїхати на поклон до хана, готувався до боротьби з ними: безжалісно нищив „татарських людей", дбайливо орґанізував похід проти татар і з тою метою нав'язував тісніші політичні зв'язки з Заходом, особливо з римським папою. У зв'язку з цим дійшло й до проголошення унії з Римом та до коронування Д. в Дорогичині 1253 на короля короною від папи, але це Д. не принесло сподіваної допомоги. Серед боротьби з татарами Д. й помер; похований у Холмі в катедрі Богородиці.

Владича перемиська мітра, перероблена ніби-то з корони Данила Романовича.

Данилович, 1) Гнат, поль. історик права, родом українець (1787-1843), син уніятського священика на Підляші, проф. унів. у Вільні, Харкові, Києві й Москві. Дослідник і видавець гол. пам'яток лит.-руського права; писав рос. і поль. мовою; 2) Іван, гущинський дяк, що переписав, а може й написав б. 1770 Інтермедію на Різдво Христове.

Данилюк Осип, укр. друкар, (1843-1904), видавав у Львові 1878-1900 робітничий соц. часопис „Ргаса", де в 1878-81 брали діяльну участь І. Франко і М. Павлик.

Данина, дань, у старовинні часи воєнна оплата, яку переможені слов. племена платили переможцям, „платіжка" за спокій; пізніше постійний податок, що його населення мусіло платити державі; за одиницю оподаткування вважався дим-двір або ралоплуг, себто такий земельний простір, який обробляла родина господаря.

Данієль (Daniell) Жан Фредерік, фр. фізик (1790-1845); винайшов першу постійну ґальванічну ланку, кондензаційний гіґрометр та ін.

Данієльсон Николай, гл. Николай Д.

Данілов Кірша (Кирило), фантастичний укр. козак, з якого ім'ям зв'язана найдавніша, що дійшла до нас, збірка рос. пісень, видана вперше 1804; про самого К. Д. не знаємо нічого, навіть його авторство сумнівне; є м. ін. думка, що значна частина

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

його записів це укр. пісні й танці, й до того недавнього походження.

Даніловський Ґустав, поль. повістяр і новеліст (1872-1927), соціяліст. Найкраща повість з рев. життя „Ластівка"; „Марія Магдалина".

Данічіч (вл. Поповіч) Джюро, сербохорв. фільольоґ (1825-82), приятель Караджіча та Мікльосіча, вирішив суперечку за серб. правопис на користь Караджіча, довів мовну єдність сербів і хорватів. Його серб. синтакса, побіч Мікльосічевої, не має досі рівної в слов. лінґвістиці. Д. зорґанізував переклад св. Письма на серб. мову.

Данія (Danmark). Ґеоґрафія: півн.-зах. держава Серед. Европи, має 43.000 км² і 3,435.000 меш. та складається з півн. частини Ютляндського півострова на заході та дан. островів Зелянд, Льолянд, Фюн, Борнгольм і кілька менших на сході. Д. є низиною, на заході одноманітною, а на сході оживленою невеличкими горбками (до 170 м.). Зах. частина Д. неврожайна та болотниста, а її побережжя непригожі для морської плавби; вічні сильні вітри та багато опадів надають тутешньому краєвидові непривітних рис. Тому життя Д. зосереджується гол. на сухому сході, врожайному та по-

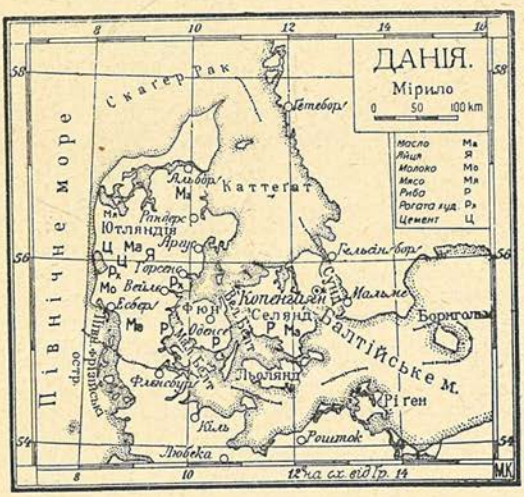

перетинаному догідними для комунікації фйордами. Д. це сільсько-господарська країна. Годівля худоби це гол. галузь господарства; ховають тут ½ міл. коней, 3 міл. рогатої худоби та 3 міл. свиней. Гол. вивозовим продуктом є масло, що його Д. продукує найбільше в світі, 143 міл. кґ. (¼ світової продукції), далі м'ясо, худоба, сало та яйця; зате найбільше ввозить Д. збіжжя, макухів (годівля худоби) та вугілля. Копалин не має Д. і тому промисл не розвинений, з виїмком споживчого (пиво, цукор) та будови кораблів. Як поміст між Німеччиною й Скандинавією, Д. високо розвинула торговлю, яку обслуговує фльота з містотою 1,070.000 т. Всетаки світового значіння Д. в торговлі не має через не дуже вигідне положення пристаней. Дуже добре розвинена в Д. сітка битих шляхів (106 км. шляхів на 100 км², 2-ге місце в Европі після Британії) і досить добра залізнича сітка (11·6 км. на 100 км²). Д. належить до найкультурніших держав світу (2% неграмотних), має гарно розвинений самоосвітній і кооперативний (гол. молочарський) рух.

Історія: Про передісторичних мешканців Д., що полишили великі насипи кухенних відпадків (кєкенмедінґ), ми не знаємо нічого ближчого. Історія застає тут кимврів, саксів, ютів і герулів, що уступили перед скандинавськими данами. Дан. племінні князівства об'єдналися в одну державу в початку X в.; Кнут I В. 1016-35 володів також в Анґлії та Норвеґії, рівночасно з Ярославом київським напав на Польщу й забрав Помор'я; 1389 в кальмарській унії наново злучено Швецію й Норвеґію з Д.; 1448 Швеція відділилася від Данії; Фрідріх I 1523-33 завів реформацію; Хрістіян IV 1588-1648 дав допомогу нім. протестантам у 30-літній війні, але погромлений під Люттером, заключив мир з цісарем 1629; Фрідріх IV 1699-1730 вів боротьбу з Карлом XII; за Хрістіяна VII 1766-1808 реформи освіченого абсолютизму, 1788 скасування неволі селян; Фрідріх VI 1808-39 брав участь у фр.-анґл. війні, 1807 анґл. війська збомбардували Копенгаґен, 1814 Д. відступила Норвеґію Швеції, Гельґолянд Анґлії; за це одержала частину Помор'я; Фрідріх VII 1848-63, 1848 прилучив до Д. Шлєзвіґ, що дало почин нім.-данській війні 1848-50; за Хрістіяна IX 1863-1906 друга нім.-данська війна, по якій Д. зреклася Шлєзвіґу; 1866 реформа конституції; за Хрістіяна X (від 1912) 1915 нова конституція; у світовій війні Д. невтральна; 1918 Ісляндія суверенною державою в персональній унії з Д.; після версальського миру плєбісцитом 1920 прилучений до Д. півн. Шлєзвіґ. Крім того належать нині до Д. Фаррери та Ґренляндія, так, що дан. держава має разом з ними 2,200.000 км² і 3,475.000 меш. Д. є конституційною монархією зі столицею Копенгаґен. Заселюють Д. майже виключно данці (96%).

Данкевич Лука, один із перших гал.-укр. популярних письм. у Галичині (1791-1866), гр.-кат. священик у Коломиї. Друкував вірші й байки під псевд. Лука з Ракова, гол. у віденськім „Вѣстнику".

Данкль Віктор, австр.-угор. ґенерал, *1854, командант зразу на східнім, а опісля на тирольськім фронті 1914-16.

Данковський Ґреґор, мад. фільольоґ (1784-1857), видав мад. словник, займався слов'янами колишньої Угорщини.

Даннекер Йоган Гайнріх, нім. різьбар (1758-1841). Різьби на античні теми. Як мистець стоїть між Кановою й Торвальдсеном.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Данник, в ст.-укр. праві — особа, що зобов'язана була на Україні платити данину як військову контрибуцію або як постійний податок.

Д'Ансельм, фр. ґенерал, в 1918-19 стояв на чолі союзницької армії в Одесі.

Дансінґ, (анґл.) танці, забава з танцями, льокаль, де збираються танцювати.

Данська книга, в ст.-укр. праві назва книги, куди вписували всіх членів волосної сотні, зобов'язаних платити данину.

Данська література. Найстарші пам'ятки д. л. в рідній мові є з XIII і XIV в. Є це хроніки, переклади, повчальні книжки. Від XVI в. поширюються тзв. „фолькевізери" — зразки лицарської лірики, співні баляди. Баляди втягають у себе світ нар. уяви. З доби Ренесансу маємо наскрізь рел. полемічну літературу, переклади біблії й церк. пісні, а з другого боку вплив европ. наукових ідей. Дан. дослідники добувають із пам'яток давнини характеристичні риси нац. змагання й шукають доказів первісної спільноти скандинавської культури. Позатим літ. твори приймають типові форми ренесансової поезії: міт. алеґорій і клясичних зразків та розмірів вірша. Поволі вдираються впливи Франції, її „просвіченої" доби. Людвіґ Гольберґ (1684-1754), автор геройської сатиричної поеми „Педер Паарс", є першим крит. новітнім умом. Він не має рівного в своїй добі, що видала тільки визначних істориків і почала орґанізувати пресу. Аж 2 пол. XVIII в. є продовженням ідей Вольтера та Енцикльопедистів. Вессель, Гайберґ і Баґґесен виступають проти умовностей псевдоклясицизму. Щойно нім. романтика розбуджує ориґінальні таланти: Адам Елєншлеґер є великим поетом; за ним більше зовнішньо (по формі) йдуть Шак-Штафельдт, Гавх і Інґеман (дан. Вальтер Скот). У парі з ними працюють мовознавець Раск, історик Верляуф, критик Мольбех, археольоґ Ґрундтвіґ, правник А. Ерстед і фізик Г. Ерстед, відкривник електромаґнетизму. Ґрундтвіґ є одночасно найбільшим христ. поетом Данії. Від 1825 письменники починають змальовувати нар. побут—Вінтер (1796-1876), Бросбель (1816-1900), за прикладом „Молодої Німеччини" торкатися політ. і естетичних проблєм — Ґайберґ (1791-1876), Герц (1798-1870). Реалізм у новелі зв'язаний з іменами Ґольшмідта, Баґґера та Хівіца. Від Андерсена, автора безсмертних казок і фільософа Кіркеґорда д. л. починає входити в обсяг великих европ. літератур. Напереломі цих двох епох припадає діяльність всестороннього критика ерудита Ґеорґа Брандеса. Письменники, що виступають за його життя, починають друкувати свої твори майже одночасно у нім. мові, а з неї їх перекладають на різні інші: Драхман, Якобсен, Банґ, Ґієльруп, Понтопідан, Карін Міхаеліс, Ґустав Від, Ляврідс Брун, Й. В. Єнсен, Андерсен-Нексе — це европ. імена.

Данська мова, гол. в Данській королівстві, себто в Ютляндії й півн. Шлезвіґу (говірка дуже відходить від літ. мови), на центральних островах (основа літ. мови), на Борнгольмі; у старших часах говорили нею ще в півд. Швеції, де тепер панує вже мова шведська; крім цього, донедавна, а почасти й тепер, д. м. з деякими особливостями уживають як літературної в Норвеґії (гл. Норв. мова). Д. м. належить разом зі швед. до схід. вітки півн.-ґерм. мов. Супроти швед. мови в д. м. замітні: 1) дзвінкі приголосні між голосними, пр., stöde, швед. stöta (штовхнути); 2) ослаблення закінчень, пр., tunge, множина tunger, швед. tunga, множина tungor (язик); 3) особливим родом наголосу („Stoßton"). В д. азбуці цікаві букви o=ö, oe=ä, aa або å=o.

Данське мистецтво, починається щойно від середини XVIII в. Передтим працювали в Данії виключно чужі майстрі, що приносили з собою чужинні впливи — нім., голянд., фр. Лише від Абільдґорда й Єнса Юеля, з кінцем XVIII в. починається історія дан. малярства, що визначається незвичайною природністю й простотою форм та багатством кольористики. В XIX в. здобули европ. славу: маляр Екерсберґ і різьбар Торвальдсен. Від 2 пол. XIX в. д. м. під сильним впливом нім., а в останніх часах фр. Визначні майстрі: Хрістіян Вартман (іст. маляр), Педер Северин Креєр (портрет, краєвид), Віґґо Йогансен (портрет, побут), Крістен Дальсгард (нар. побут), Ерген Зонне (жанр), Льоренс Фреліх (1820-1908).

Данське мистецтво: Торвальдсенів Христос.

Данські люди, в ст.-укр. праві люди, що в часах тат. переписів мусіли платити тат. данину; пізніше — податок взагалі.

Дантас Юліо, порт. драматурґ, *1876, його деякі реалістичні п'єси мали успіх і на чужині.

Алігієрі Данте.

Данте Аліґієрі, найбільший іт. поет та один із найбільших у всесвітній літ. (1265-1321). Державний муж, дипльомат, вигнанець. Уродився й помер у Равенні. У сонетах і канцонах звеличував символ своєї ідеальної містичної любови Беатріче; їй присвятив також твір „Нове життя". Архітвором його є „Божеська комедія", написана терцинами, що втягла в себе всі ідеї

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

середньовіччя й досі є предметом дослідів. На укр. мову Д. перекладали Франко й Самійленко.

Дантон Жорж, фр. революціонер (1759-94), паризький адвокат, один із провідників В. Фр. Революції. 1792 міністер судівництва, 1793 установив рев. трибунал, погиб на ешафоті.

Жорж Дантон.

Д'Антркасто́ (d'Entrecasteaux) Анрі Бруні, фр. мореплавець (1739-93), обплив схід. побережжя Калєдонії, зах. і півд. побережжя Австралії та побережжя Тасманії; від нього назва островів на півд.-схід. побережжях Нової Гвінеї.

Данціґ, поль. Ґданьск, 1) в і л ь н е м і с т о при усті Висли, має 1.950 км² і 395.000 меш., обіймає крім міста-громади Д. ще Цопотт та кілька дооколичних сіл, що лежать в урожайній дельті й на Поморській горбковині. Д. заселюють майже самі німці (95%). Д. належав до Німеччини, від 1920 є вільним містом під наглядом комісаря Ліґи Народів і тісно зв'язаний з Польщею, що заступає його в заграничних справах, має з ним митну унію, управляє його залізницями та має свободу рухів на водах і в пристані Д. Під госп. оглядом Д. не є

Данціг.

самовистарчальним і мусить ввозити споживчі продукти та пром. сирівці. Д. має досить велику власну фльоту (60 кораблів з 125.000 т. нетто, 9 разів більше як Польща); 2) м і с т о-г р о м а д а, лежить 7 км. від моря при впаді Мотлави до Висли та має 230.000 меш. Д. згадується вже в X в. і був з давен важним торг. містом; належав у XIV в. до Ордену Хрестоносців, опісля до Ганзи, 1466 перейшов до Польщі, 1793 до Прусії, 1807-14 був вільним містом під опікою Франції, після чого до 1920 належав до Прусії. Д. має багато ст. будівель, доми пишно прикрашені в стилі рококо, з тзв. ґанками або передніми терасами, цегельняні церкви гол. ґотицького стилю, ратуш, Марійську церкву, Артусовий дім, славну техніку та корабельну школу. Д. є важною пристанню, хоч нині з розбудовою Ґдині тратить своє значіння; його морський оборот 7,840.000 т. нетто, гол. дерева й збіжжя (з Польщі). Д. має великі корабельні варстати (46.000 т. брутто кораблів річно), фабрики машин, цукроварні, фабрики тютюну й т. ін. В державній бібліотеці Д. є карикатурний портрет Б. Хмельницького, ритий на міді В. Гондіюсом, перше видання Пасторія „Belium scythico-cosacicum" (1652), титулову сторону якого змалював також Гондіюс, що тут же робив мапу України Бопляна. Підчас Хмельниччини Данціґ був гол. осередком, звідки виходили дописи до західньо-европ. часописів про події на Україні. Вже після зруйнування Січі в XVIII в. до фр. амбасадора в Д. приїжджали бувші січовики шукати допомоги проти Росії. Тепер тут значна укр. кольонія (еміґрація й студенти техніки).

Вгорі: карта Данціґу; вдолі: карта Данціґського коридору. (Крапкована лінія означує границю Німеччини на Помор'ї перед версальським договором).

Данціґська затока, затока Балтійського моря при усті Висли.

Данціґський коридор, частина колишньої нім. території лівобіч дол. Висли (Зах. Прусія), виділена версальським договором до Польщі (Помор'я) так, що Польща має доступ до моря, а нім. Схід. Прусія відділена цим коридором від решти Німеччини.

Данщик, в ст.-укр. праві — збирач данини, в старовину на користь князя, в XIII і початку XIV в. тат. ханам, пізніше — збирач держ. податків взагалі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Данько М., гл. Троцький Микола.

Даосизм, гл. Таосизм.

Дапсанґ, також Ґора (Мавнт) Ґодвіна Австена, найвища гора Карокорум, 8.620 м.

Дараба, гуцульська назва на сплав; гл. Гарем і Сплав.

Дараган Юрій, укр. поет, сотник армії УНР (1894-1926). Збірка ліричних поезій „Сагайдак" визначається красою поетичної форми та слова.

Дарбганґа, місто в Індії, в провінції Бігар, 62.600 меш., торговля олійними насінням; величава палата магараджі.

Дарвазькі гори, гори в Узбецькій РСР, до 5.775 м. вис., лучаться з Паміром.

Дарвін, 1) Еразм, анґл. лікар, природознавець і поет (1731-1802), в творі „Зоономія або закони життя" висловлює погляди подібні до поглядів свого внука, Чарлза. 2) Чарлз, славний анґл. дослідник природи (1809-82), після трилітньої подорожі по Півн. Америці й Тихому океані присвятив ціле життя всестороннім біольоґічним дослідам; гол. твори: „Повставання пород природнім добором", „Змінність тварин і ростин під впливом умисного плекання", „Походження людини" й багато ін. Згадані твори, які подавали нові ідеї про закони життя в природі, піддержані безліччю дуже дбайливих досвідів і спостережень, дали основу новому природничому світоглядові, тзв. дарвінізмові, що мав більший або менший вплив на майже всі інші науки; гл. Дарвінізм. 3) Джордж Говард, син Чарлза (1845-1912), анґл. астрофізик і ґеофізик, пояснив між ін. приплив і відплив моря.

Чарлз Дарвін.

Дарвінізм, погляди Чарлза Дарвіна та його сторонників на життя в природі. Основними проявами цього життя вважає Дарвін: 1) Змінність усіх живин: потомки все різняться багатьма прикметами від своїх батьків, а через те нинішні роди й породи ростин і тварин не є споконвіку однакові, а безупину зміняються. 2) Спадковість: прикмети батьків переходять у спадку на їх потомків, через те потомки мають в основі будову й прикмети своїх батьків. 3) Боротьба за існування: кожна доросла живина приводить на світ більшу або меншу кількість потомків, через те кількість живин постійно збільшується й для них не стає місця й поживи, отже кожна живина мусить завзято й безупину боротися за своє існування; ця боротьба безпощадна, особливо між живинами тієї самої породи, які потрібують таких самих засобів до життя. 4) Природній добір: у немилосерній і невпинній боротьбі за існування гине безліч живин, а лишаються при житті тільки ті, що найкраще пристосовані до даних обставин життя й відзначаються особливими прикметами пр. силою, витривалістю, що їх захищають перед ворогами, а з їх потомків удержуються при житті тільки такі одиниці, що дістали в спадку саме згадані відповідні прикмети. 5) Половий добір: є одним із чинників природнього добору й полягає в тому, що одиниці, найкраще пристосовані до даних обставин, а при тім найздоровіші, найсильніші й найгарніші, мають найбільше даних до парування і множення; все кволе, погане й невідповідне до даних обставин звичайно гине безпотомно. 6) Еволюція, себто розвиток: життєві обставини стають чим раз складніші й важчі, тому будова й прикмети живин природи чимраз ускладнюються, вдосконалюються, світ ростин і тварин постійно й безупину „розвивається". 7) Десценденція, себто походження живин від менше досконалих предків: коли еволюція ростин і тварин справді існує, тоді нинішні породи (species) живин походять від давніх менше досконалих предків, а ці останні від ще давніших і ще менше досконалих живин так, що остаточно всі нинішні породи й роди живин походять від найдавніших і найпервісніших живин. На цій основі дарвіністи думають, що всі нинішні ростини й тварини, а також і люди, остаточно походять від первісних істот, що були грудочкою живої білковини, себто клітиною. З другої сторони нинішні живини вдосконалюються чимраз далі й мають ще безмежні можливості дальшого розвитку. Згадані погляди, яких сліди находимо вже у деяких гр. фільософів, висловлені були вже давнішими вченими (Еразм Дарвін, Лямарк, Ґете й ін.). Науково уґрунтовані й висловлені Ч. Дарвіном, та розвинені далі такими дослідниками природи, як Воллес, Гакслі, Руманіс, Гекель і багато ін., спричинили завзяту боротьбу між сторонниками й ворогами тих поглядів, в якій брали участь не тільки природознавці, але й фільософи, священики, соціольоґи та ін. Д. не вдержався досьогодні в свому первісному вигляді, але дуже причинився до поглиблення й розвитку природничих наук, а ідея еволюції мала великий вплив на всі майже інші науки. Гл. Неолямаркізм, Неодарвінізм, Мутаціонізм.

Дарґомижський Олександер, рос. композитор (1813-69), наслідувач і до деякої міри продовжувач Глінки, з талантом за нього слабшим: б. 90 сольоспівів, опери: „Русалка", „Кам'яний гість", на текст Пушкіна, інструментальні композиції, між ін. „Козачок" — досить близьке наслідування „Комарінської" Глінки.

Дарда́н, син Зевса й Елєктри з Аркадії, основник міста Дарданії в Троаді, предок троянського царського роду, Енея й римлян.

Дарданелі, в старині Гелєспонт, протока, що лучить моря Еґейське та Мармурове, сильно укріплена, через яку від 1841 був заборонений переїзд нетурецьким во-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

єнним кораблям. 1923 укріплення знесені й пролив є вільний для плавби.

Дарда́нія, місто основане Дарданом над Гелєспонтом, що з нього опісля вийшла Троя.

Дарданці, 1) мешканці Трої; 2) іллірійський народ, жив у Горішній Мезії, над рікою Сербською Моравою, їх вилучив Діоклетіян в окрему провінцію — Дарданію з Наїссом як столицею. Згодом д. зроманізувалися. З дарданців вийшли цісарі Клявдій і Констянтин В.

Дарджілінґ, відома кліматична місцевість в Індії у підніжжя Гімаляїв, на вис. 1.900-2.300 м.

Дарди, збірна назва на різні племена Кашміру.

Дардистан, гориста дика країна в півн.-зах. Індії, між Афґаністаном і Кашміром, 50.000 км², 500.000 меш. магометан шиїтів (давніше буддистів).

Даревський-Вярига Арцьом (Артем), білорусь. письм. пол. XIX в., писав вірші; переклав Міцкевічевого „Конрада Валєнрода".

Дарейк, дарик, ст.-перс. золота і срібна монета, золота вагою 8·4 ґ.

Дар-ель-Беіда, гл. Касаблянка.

Дар-ес-Салям, гол. місто Танґанайки, 25.000 меш.; пристань.

Даринські джерела, залізисті води б. Звенигородки на Київщині.

Дари св., евхаристія, в христ. церкві тіло і кров Іс. Христа під видами хліба й вина.

Дарієн, 1) затока Караїбського моря між Панамою й Колюмбією; 2) вузина між затоками Д. і Панама.

Дарій, ім'я перс. царів 1) Д. I, 521-485, поширив державу до Інду, поділив на 20 сатрапій, уладив похід на скитів над Дунаєм, 500 приборкав повстання греків в М. Азії, 490 перс. війська погромлені під Маратоном; 2) Д. II Нотос, 423-405, втратив Єгипет 408; 3) Д. III Кодоман, 336-330, вів війну з Олександром В., по невдачі під Іссом 333 і Ґавґамелею 331 убитий сатрапом Бессом.

Дарій I, з малюнку в палаті в Персеполісі.

Д'Арк, гл. Жанна д'Арк.

Дарлінґ, притока Мерай в Австралії, 2.370 км. дов., в засуху висихає.

Дарлінґтон, пром. місто в півн.-схід. Анґлії, 71.000 меш.

Дармштадт, гол. місто нім. держави Гессен, 90.000 меш., висока технічна школа, замок з XV в. з великою бібліотекою, музей, залізний і хем. промисл.

Дарниця, містечко, вузлова стація на Лівобережжі проти Києва. В світовій війні були тут величезні склади воєнного приладдя й одіжи для рос. півд.-зах. фронту, також табор для полонених. 1917 почали тут орґанізуватися Січові Стрільці. В 1919 денікінський табор для полонених з укр. армій.

Дарнлі (Darnley) Генрі Стюарт, льорд, *1545, другий чоловік Марії Стюарт, батько анґл. короля Якова I, убитий 1567 Ботвелем.

Даровизна, договір, яким хтось другому дає або прирікає безплатно якусь річ. Дарівні договори без дійсної передачі дарованої річи потребують до важности спису нотаріяльного акту.

Даровський Верига, гл. Верига Даровський.

Дарохранильниця, одна з богослужебних посудин, в якій переховують св. Дари.

Дарування Констянтина (Donatio Constantini), неавтентична грамота цісаря Констянтина В., якою, по перенесенні столиці рим. імперії до Візантії, ніби-то мав він дарувати папі Рим з Італією. Ця грамота стала в серед. віках правною підставою для пап в їх домаганнях собі світської влади над Італією.

Дар'ял, Дар'яльське провалля, прохід міжгірний (2.380 м. вис.) на Кавказі, що лучить Владівкавказ із Тіфлісом; ним іде грузинський воєнний шлях.

Даскал, скорочене „дідаскал" (гр.)—учитель, дяковчитель; на Буковині — дяк.

Дастархан, схід. прийняття з солодощів, тісточок і овочів.

Дас Читта, провідник гіндуських націоналістів (1870-1925), сторонник незалежности Індії.

Датан, син Еліява з покоління Рувимового, який зі своїм братом Авироном і левітом Кореєм зворохобився проти Мойсея.

Датив, гл. Давальний відмінок.

Датова́ межа, навтична межа, південник 180° довжини, що при його переїзді на схід додається ще один день, при переїзді на захід опускається один день, щоби виминути різницю дати, що повстає через оборот Землі зі заходу на схід.

Дато-вексель, вексель, якого термін платности рахується від дня його виставлення.

Даурія, схід. частина Забайкалля.

Дафне, (гр.) вл. лавр, присвячений Аполльонові; також ім'я одної русалки в гр. мітольоґії; по переказу закохався в ній Апольлон, а коли вона втікала від нього, перемінив її в лаврове дерево. В астр. одна з планетоід.

Дафні́д, у гр. міт. син Гермеса й русалки, гарний сицілійський пастух, улюбленець богів, учень бога Пана, винахідник буколічної (пастушої) поезії.

Дах, покриття будов, в півд. краях більше плескатий (Єгипет, Ассирія, Греція), в півн., з огляду на атмосферичні опади, більше спадистий. Д. буває такої форми: 1) о д н о с х и л и й, 2) д в о с х и л и й, 3) ч о т и р о с х и л и й, 4) с т і ж к о в и й або пірамідальний, 5) з н а ч і л к а м и, 6) л а м а н и й, 7) б а н я с т и й. В новітніх будовах (тзв. конструктивізм) особливо уживають даху

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

плоского (поземого), що служить рівночасно за тераси будинків. Долішня частина даху, що вистає над стіною, зветься о к а п о м; простір між стелею і дахом, г о р и щ е, або піддаш'я. Будова, що двигає крівлю, зветься в'я з а н н я м д а х у.

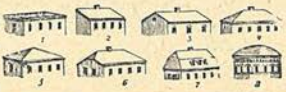

Дах: 1. плоский, 2. односхилий, 3. двосхилий, 4. чотирисхилий, 5. стіжковий, або пірамідальний, 6. з начілками, 7. ламаний або мансардний, 8. банястий.

Дахель, оаза в лібійській пустині, 20.000 меш., буйна рістня, теплиці.

Дахівка, черепʼяні дощечки до покривання дахів, з випаленої глини, цементу або лупака. Цемент і глину перед виробленням довільно фарбується.

Даховий лупак, скала добре луплива, вживана до покриття дахів хат.

Дахштайнські гори, частина Зальцбурзьких Альп, досягають 3.000 м. висоти й мають найбільшу в світі льодову печеру.

Дацит, молода вибухова (виливна) скала, споріднена з андезитом, відрізняється від нього тим, що має кремінь.

Дашава, село стрийського повіту в Галичині. Добування земного ґазу (в 1929 84·1 м³ на мін.). Тиснення в покладах було 50 атмосфер. В 1929 збудовано руропровід Дашава-Львів (81 км.). Ґазом з Дашави світять тепер в Стрию й у Львові.

Дашинський Іґнаци, поль. політик укр. роду, один із провідників поль. соціялістів, *1866. 1897-1918 посол до австр. парляменту, де був свого часу грозою гал. шляхти, член австро-угор. делеґацій, віце-президент Кола поль. у Відні; підчас війни віцепрезидент НКН (Начального Комітету Народового), у листопаді 1918 президент міністрів люблинського уряду, опісля посол до сойму і голова соймового клюбу ППС, 1928-30 маршалок сойму. Основник і довголітній редактор соц. дем. орґану „Naprzód" у Кракові.

Дашів, містечко у Вінницькій окрузі, місце бою між українцями та поляками за повстання Б. Хмельницького. Під Д. рос. військо розбило поль. повстанців (1831), на чолі з ґенералом Колишком. У жовтні 1919 кривава битва VIII і XIV' бриґад УҐА та частин Дієвої Армії УНР з Добровольчою Армією.

Даші-люмбо, будд. манастир (7.000 ченців) в зах. Тибеті, побудований в XV' в., осідок панчен- або дашлі-лями, найвищого духовного буддистів після даляй-лями.

Дашкевич, 1) М и к о л а, укр. історик та історик літ. (1852-1908), проф. київського унів., рос. академік, автор вельми цінної критики на „Очерки укр. литературы" М. Петрова, написаної на доручення рос. Академії Наук і вміщеної у виданні Академії „Отчет о присужденіи наград гр. Уварова", яка була вл. першою науковою історією укр. літератури; крім того писав Д. про Котляревського, думи, биліни, про зах.-европ. романтизм, твори Ґете, Шілєра, Байрона, тощо. Як історик, полишив цінні розвідки про князя Данила Галицького, литовсько-руську державу, походження козаччини та ін. праці; 2) Р о м а н, полковник СС, *1892, перед світовою війною орґанізатор „Січей" і Січових Стрільців у Львівщині. В 1917-1919 орґанізатор і командант артилєрії СС. При кінці визвольної війни начальник ґарматньої бриґади СС. Від 1922 головний орґанізатор „Лугів", тепер адвокат у Львові; 3) С и л ь в е с т е р, буковинсько-укр. журналіст, по смерті Федьковича редактор „Буковини", автор нім. праці про правосл. українців на Буковині, †1894.

Микола Дашкевич.

Дашков Василь, рос. етноґраф (1819-96), орґанізатор рос. етноґр. виставки (1867) й „Дашковського етноґрафічного Музею".

Роман Дашкевич.

Дашкова Катерина, рос. княґиня (1743-1810), орґанізаторка й перший директор рос. Академії Наук та Мистецтв 1783-1795 у Петербурзі та перший її президент; орґанізаторка перших рос. журналів; писала вірші і драматичні п'єси.

Дашкович Остафій, визначний військовий орґанізатор із значного панського роду на Київщині XVI в., почав свою політ. діяльність на Білорусі, потім перейшов до великого князя Московського й помагав М. Глинському; після здавлення повстання повернувся зразу на Литву, потім — на Україну, де дістав у державу Канів (1514) і Черкаси. Був спеціялістом у тат. справах і проти татар у своїх староствах зорґанізував власну охорону півд.-схід. укр. пограничча (його проєкт оборони приняв 1533 коронний сойм, але допомоги держава не давала). Іст. традиція довго хибно вважала Д. за першого козацького гетьмана та з його ім'ям зв'язувала саму орґанізацію укр. козаччини, — в дійсності Д. лише використовував козаччину для оборони укр. пограничча. † 1535.

Дашнакцутюн, вірменська нац.-соц.-рев. партія на Кавказі, змагала до утворення самостійної вірм. держави; повстала зараз після берлінського конґресу 1878, що не заспокоїв вірм. домагань, вела терористичну боротьбу проти Росії й Туреччини та вславилася своїми бойовими відділами й сміливими нападами," пр. на Оттоманський банк у Константинополі. Рос. уряд боровся з рев. діяльністю Д. на Закавказзі при помочі погромів, нацьковуючи мусулман на вірмен. 1918 партія Д. довела до створення

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

незалежної Вірменії і в боротьбі з рос. більшовиками згодилася на допомогу Англії; в листопаді 1920 більшовицьке військо скинуло д. і проголосило Вірменську Соціялістичну Радянську Республіку (ВСРР).

Дашок, гл. Абажур.

Даяки, ст. людність острову Борнео, в числі 2-3 міл. душ, розпадається на кілька етнічних ґруп; визначаються мистецьким хистом.

Два, (число 2), в музиці означує: 1) інтервал секунди в гармонії; 2) палець вказівний при фортепіяновій, середній при скрипковій грі,

Двадцятистінник, ікозаедер, тіло, обмежене 20 плоскими стінами. Правильний д. є обмежений 20 однаковими рівнобічними трикутниками; має 12 вершків та 30 рубів.

Двадцяткова система, числова система, якої основою є 20, а не, як звичайно, 10. Її сліди подибуються в лат. мові (18=duodeviginti=20—2, 19=undeviginti=20—1) та у фр. мові (80=quatrevingt=4 x 20).

Дванадцятипала кишка, гл. Дванадцятка.

Дванадцятистінник, додекаедер, тіло, обмежене 12 плоскими стінами. Правильний д. є обмежений 12 однаковими правильними п'ятикутниками; має 20 вершків та 30 рубів.

Дванадцятка, дванадцятипала кишка, дуоденум, тонка кишка, що безпосередньо лучиться зі шлунком.

Дванадцяткова система, числова система, в якій за основу є число 12, а не 10. Її вживають тільки при численні на тузини; подекуди виступає вона в давніх мірах та при монетах (пр. анґл. шіліньґ має 12 пенсів).

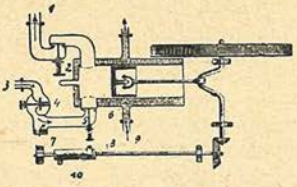

Газовий вибуховий двигун Отта (нарис). 1. рура, якою виходить газ, 2. вентиль, 3. рура, якою входить газ, 4. жарова рура, 5. рура, якою проходить газ змішаний з повітрям, 6. вентиль, 7. рура, якою входить повітря, 8 і 10. вал до кермування вентилями, 9. рура, якою допливає холодна вода.

Двигун, мотор (лат.) прилад, при помочі якого порушується машина. Найчастіше уживані д.: парова машина, електромотор, ґазові вибухові д. (Отта, Дізеля), водяні колеса, турбіни, вітряки. Справність д. себто кількість праці, яку вони дають в 1 сек. міряють кінськими силами (75 кільоґрамметрів на 1 сек.).

Двина, 1) Західня Д., по латв. Давґава, ріка 840 км. дов. і 85.000 км² сточища, випливає б. Твері, вливається до ризького заливу, сполучена каналом з Березиною. 1916 позиційна війна між Росією й осередніми державами; 2) Північна, гол. ріка півн. Росії, має, якщо її джерельною рікою вважати Сухону, 1.780 км. дов. і 366.000 км² сточища. Має велике значіння для вивозу лісу та комунікації загалом, тимбільше, що одною з гор. приток, Поразовіцею, в'яжеться посередньо через Шексну з Волгою й Невою. Гол. притоки Юґ, Вичеґда та Пінеґа; зліва Ваґа та Ємза. Вливається до Білого моря понижче Арханґельська.

Двинськ, гл. Давґапільс.

Двірське право, середньовічне право панських дворів, яке підчинювало панщизняних селян присудові двірських судів у справах панщинних данин, послуг, дідичення й передачі двірських дібр.

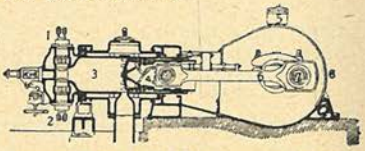

Двигун Дізеля. 1 і 2. вентилі, 3. циліндер, 4. толок, 5. оливарка, 6. тягло, 7. корбовий вал, 8. охорона.

Двірські урядовці, урядовці великого князівства Литовського — маршалок, канцлєр, крайчий та ін.

Двобій, поле, поєдинок, один із „божих судів", знаних у всіх первісних народів. Про його існування на Україні згадують араб. письм. X-XI вв., про нього є сліди у договорах з німцями 1229 півн. міст київської держави. Вирішення справи двобоєм призначав суд; у д. міг виступати лише рівний фізично проти рівного. Жінка могла дати заступника. Та від XIV в. церква підіймає боротьбу з д. Вже лит.-руське право забороняє д. без дозволу великого князя, а самовільних двобійців карає, хоч деколи Статут передбачує д. Ще гостріше й без ніяких виїмків забороняють д. козацькі права, а убійство в двобою карають як звичайне убійство (лише головщина рідні не прислугує), та все-ж д. були звич. явищем серед шляхти й козаків. Незалежно від д., як установи процесового права, був д. способом вирішувати поза судом справи — передовсім тзв. „справи чести". Проти цього виступають модерні законодавства і карають д., хоч звичайно легше, ніж звич. убійство, й часто дозволяють д. військовим.

Двоголовий орел, гербовий знак візант. імперії, а після 1433 також рим.-нім. цісарів. Після розпаду ст.-нім. держави 1806 д. о. лишається гербовим знаком австр. цісарства. Також московський царат, уважаючи себе наслідником схід.-рим. цісарства, прийняв д. о. як держ. герб.

Дводишні, риби, яких плавний міхур сповнює чинності легенів; завдяки цьому вони можуть жити також і без води; гл. Протоптер і Цератод.

Двоєвір'я, сполука традицій та культу поганської віри на укр. землях з доґмами новоприйнятого християнства.

Двозвук, *у грам.* сполука двох голосних в одному складі (за одним віддихом); д. буває спадний, пор. укр. — áй, áв і підносний, пор. фр. piéd, рум. noápte.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Двоїна, (лат. dualis) *у грам.* в відміні число, коли говоримо про два предмети, пр., р у к а́ в а (бож їх два), о ч і; в укр. мові — рештки, звич. в жіночім і середнім роді, побіч множини, і то при числівниках 2, 3, 4 (дві, три, чотири жінки і 2, 3, 4 жінці).

Двокрапка, пунктуаційний знак (:) пояснення, вичислювання, пряма бесіда.

Двокрильці, гл. Мухи.

Дволімність, подвійне заломання світла: промінь світла, проходячи крізь анізотропний прозорий камінь (мінерал), розділяється на два проміні, при чому кожний промінь має особливі властивості; д. особливо сильно проявляється на кристалах вапняку; анізотропними є всі мінерали крім аморфних і рівновісних.

Дволоснякова скала, скала, що має оба лосняки, мусковіт і біотит, пр. дволосняковий ґраніт.

Двоосеві кристали, кристали укладів: різновісного, односкісного та трискісного, що розділюють проміні світла, які переходять крізь них у різних напрямках, на два проміні, з виїмком двох напрямів. Ці напрями є рівнобіжні до тзв. оптичних осей кристалу, яких він має дві. Проміння світла, що переходять крізь кристал рівнобіжно до оптичних осей, переломлюється згідно з звич. законами; гл. Переломання світла.

Двопенні, роздільнополі ростини, в яких є пилякові цвіти на одних, а стовпикові на інших, пр. верби.

Двоплощинник, біплян, літак із подвійними „крилами", здебільша великої конструкції; в світовій війні й сьогодні найбільш уживаний рід літаків для перевозових, поштових і військових цілей; у Дієвій Армії УНР і в УГА виконували боєві, розвідчі й бомбометні завдання лише двоплощинники.

Двопрозябцеві (Dicotyledones), громада покритонасінних ростин, яких зародки мають два зародкові листки, тзв. прозябці. Від однопрозябцевих відрізняються крім цього ще пірнастим або сіткуватим ужилкованням листків; особливою будовою цвіту, який має звич. по 5 (або многократь 5) дільців чаші і платків корони, та укладом судинних в'язанок, перстенисто уложених та відкритих, що уможливлює грубіння пня.

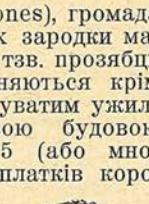
Антон Дворжак.

Дворець, село б. Заслава, де в XVI в. князь заславський заснував манастир св. Тройці.

Дворецький Василь, наказний київський полковник за гетьмана Б. Хмельницького, прихильник Москви.

Дворжак Антон, побіч Сметани найчільніший чес. композитор романтично-національного напрямку (1841-1904). Опери: Цар і вугляр, Ванда, Твердолоб, Димитрій, Русалка, Чорт і Катя. Симфонії (1-7), симфонічні увертюри (Водник, Золоте веретенце, Лісовий голуб та ін.), камерні квартети, трія, пісні, тощо.

Дворище, господарська одиниця доісторичного походження, в старо-укр. праві гурток господарств, об'єднаних на основі кровного споріднення й спільного володіння землею та спільного відбування повинностей; акти XIV-XVI вв. згадують про д. в Галичині, на Поділлі, Волині й Поліссі. До д. належать лише члени роду, нераз по 40-50 осіб; чужого можна прийняти як приймака та його діти вже мають повні права. Майно д. є різне, від 1-18 волок (30-500 морґів) і є спільним для всіх членів д. Ділити його не можна, а обтяжувати довгами можна лише за згодою всіх членів. Д. стало скоро заникати після волочної реформи XVI в.; його заступила індивідуальна власність. Подібні установи стрічаємо також в інших слов. народів; особливо відома югослов. з а д р у г а, що збереглася в Сербії та Чорногорі до XIX в.

Дворот печінковий, мотиличник (Distomum hepaticum), малий, плоский хробак, з двома присмами спереду тіла. Дорослий хробак галапасує у печінці овець і спричинює хоробу, звану мотилицею, на яку гинуть нераз цілі череди. Молоді, нерозвинені мотиличники перебувають у воді, опісля живуть у тілі водяних слимаків (петриків), де сильно розмножуються. Покинувши свого господаря, виповзають на водяні ростини, а при повені на пасовиська, де на траві закуклюються. Коли вівця з'їсть траву з такою куклою, дістає мотилицю.

Дворот печінковий.

Дворський, д в о р е ц ь к и й, начальник княжого двору; зразу його уряд мав більше приватно-господарський характер, пізніше компетенція його поширюється; в XIII-XIV вв. д. найважніша після князя особа в адміністрації, начальник княжої дружини та його заступник у суді й адміністрації.

Дворянство, гл. Шляхта.

Двостульні, гл. Листкозябрі.

Двочлен, біном, сума двох чисел a + b; д. Нютона (біном або біноміяльний ряд Нютона), правило для підношення до довільного ступеня. Пр. $(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$.

Двояк, близняк, в мінер. два кристали того самого мінералу зрослі з собою так, що один супроти другого повернений на 180°.

Д-дур, дурова скаля від тону d із 2-ма підвищеннями fis, cis.

Деак Ференц, мад. політик (1803-76), 1848 міністер судівництва, прихильник згоди з Австрією, від 1861 проводир поміркованої нац. партії, що перевела угор.-австр. угоду 1867.

Дебай (Debye) Петер, голянд.-нім. фізик,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

*1884, праці над атомовою теорією й електричністю.

Дебальцеве, містечко Бахмутської округи; 13.112 меш.: українців 66·1%, росіян 27·5%. Копальні.

Де Банж (De Bange) Шарль, фр. полковник (1833-1914), винайшов сталеву гармату з ґвинтовим замком та азбестовим защільненням, яка вживається у фр. армії.

Де Барі (De Bary) Гайнріх Антон, нім. ботанік (1831-88), заслужений дослідник грибів.

Дебаркаде́р, (фр.) пристань, місце, де зупиняється корабель або залізниця для вивантаження; маґазин на вантаж; перон.

Дебаркація, (фр.) висідка з корабля, вивантаження.

Дебата, (фр.) нарада, дискусія (пр. парляментські дебати).

Дебент, (лат.) довжник.

Деберайнер (Döbereiner) Йоган Вольфґанґ, нім. хемік (1780-1849), винайшов платинову машинку до запалювання. Губчаста платина втягає дуже багато ґазу й огрівається при тім аж до розжарення; коли пустимо на неї водень, він сам запалиться.

Дебет, у бухгальтерії: винен, мусить заплатити.

Дебетувати, (фр.) у бухгальтерії записувати на рахунок довгу.

Дебіду́р (Debidour) Антонен, фр. історик (1847-1917), автор „Дипльоматичної історії Европи від 1815 до 1878" та праць про відносини між церквою й державою у Франції.

Дебільність, (лат.) перший ступінь слабоумности; дебільна людина стоїть на ступені умового розвитку пересічної дев'ятилітньої дитини й сама не може собі дати ради в житті.

Дебітор, (лат.) довжник.

Деблін, вл. Даблін (Dublin), ірл. Бола Ава Клія (Baile Atha Kleath), столиця Ірляндії й пристань над Ірським морем, 420.000 меш.; Академія Наук (1782), університет (1591), великі доки, фабрики машин, домашнього устаткування, хемікалій і горілки.

Дебогорій-Мокрієвич Володимир, рос. народник-революціонер укр. роду (1846-1926), в 70 рр. прихильник Бакуніна, 1875 намагався підняти на Україні повстання; арештований, по дорозі на заслання втік за кордон, де, головно під впливом Драгоманова, змінив свої погляди на шляхи розвитку Росії; полишив цінні спомини. До 1917 жив у Болгарії, потім вернув на Україну, звідки 1922 виїхав назад до Болгарії, не стерпівши більшовицького режиму.

Дебора, євр. пророчиця, „мати Ізраїля". Пісня Дебори, найстарша пам'ятка євр. мови, звеличує побіду полководця Варака над хананеянами; переклав на укр. мову І. Франко.

Дебо́ш, (фр.) бешкет.

Дебрецін (Debreczin), мад. місто над Тисою в піщаному, але врожайному Дебрецинському степу, 112.000 меш., унів., промисл (мило), торговля (худоба). 1848 осідок мад. рев. влади.

Де-Брукер (De Brückère) Люї, бельґ. держ. діяч, *1870, один із провідників бельґ. соц. партії, професор, сенатор і представник Бельґії в Союзі Народів, заступник голови II Інтернаціоналу.

Дебюссі (Debussy) Кльод Ашіль, фр. композитор (1862-1918), творець нового муз. стилю, тзв. імпресіонізму; своїми творами намагався визволити фр. музику зпід впливів нім. музики, гол. Ваґнера. Значіння Д. епохальне для цілої суч. модерної музики. Написав низку орхестрових, камерних, фортепіянових і вокальних творів. Найбільш відомі: 24 прелюдії для фортепіяну, симфонічні поеми „Пополудне фавна", „Іберія", „3 ноктюрни", опера „Пелеас і Мелісанда".

Кльод Ашіль Дебюссі.

Дебют, (фр.) перший прилюдний виступ (пр. на сцені, в літературі).

Девайтіс, Девас, у лит. піснях (мітольоґії) — найстарший бог.

Де Валєра, гл. Валєра Імон.

Девалюація, (лат.) гл. Девальвація.

Девальвація, (лат.) урядове зниження курсу паперових грошей, що впали на ціні, порівнюючи з золотою валютою; д. провадиться двома способами: 1) металева грошова одиниця лишається незмінна, а номінальна ціна паперових грошей знижується до дійсної їх оцінки на металеву валюту; 2) металеві гроші одиниць зменшуються до дійсного зниженого курсу паперових грошей, що їх номінальна ціна залишається попередньою; вага нової дзвінкої монети знижується, й обмін паперових грошей провадиться на рівну суму нової монети — al pari; другий спосіб д. має перевагу над першим, бо при ньому не робиться зміни грошового визначення товарових цін; таким чином, при д. держава сплачує свій борг лише в якійсь частині, а не сповна; через те може д. шкідливо відбитися на держ. кредиті.

Девастація, (лат.) спустошення, знищення, зруйнування, сплюндрування.

Девґенієве діяніє, пам'ятка ст.-укр. письменства, візант. героїчна поема про героя візант.-араб. боротьби X в. Василя Діґенія-Акрита, прийшла до нас мабуть у півд.-слов. редакції й перетворилася в казку.

Девентер (Deventer), нід. місто, 35.000 меш., школа та музей тропічного господарства, фабрики волокняні та тютюнові, виріб славних медівників.

Де Вет Хрістіян, бурський ґенерал (1854-1922), один із полководців у бурській війні 1900 й керманич жовтневого повстання бурів 1914 проти Анґлії.

Девіз(а), (фр.) клич, гасло, засада діяльности, слово або вислів, написане на якімнебудь предметі (гербі, книжці).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Девіза, в економії: всяка грошова вимога в закордонного боржника, що сплачується в чужоземній валюті; в тіснішому розумінні — вексель на чужу країну; як платничий засіб, д. означує пересилку грошей з одної країни до другої та виміну своєї валюти на чужу; д-ми сплачують борги за кордоном або задовольняють вимоги від закордонних боржників; в залежності від подачі д. і попиту на них утворюється певний курс для д.

Девінкуляція цінних паперів, знесення вінкуляції, привернення права вільного обороту цінними паперами.

Девіяція, (лат.) збочення з дороги.

Девкаліón, син Прометея, цар тессалійської Фтії, муж Пірри, гр. Ной, бо в ковчегу вирятувався з зісланого Зевсом на грішних людей потопу, прабатько нової породи людей.

Девлєт-Бірди, кримський хан 1426-27, ставленик Витовта; є здогад, що під цим ім'ям виступав Хаджі-Ґерай у різних часах своєї діяльности.

Девлєт-Ґерай, перекопський хан (1551-77), 1551 несподівано знищив підступом Брацлавський замок.

Девнпорт (Davenport), місто в державі Айове (ЗДА) над Міссісіпі, 57.000 меш., промисл і торговля.

Девнпорт (Devonport), пристань в півд.-схід. Анґлії над каналом Ля Манш, 82.000 меш.

Де-Воллан Григорій, рос. дипльомат, подорожник та етноґраф. Писав про закарпатську Україну (Угорську Русь) 1878 й видав збірку угро-руських пісень 1885.

Деволюційна війна, війна Франції з есп. Нідерляндами 1667-68 за Бурґундію, якої домагався Людвик XIV по есп. королі Филипі IV на основі права „деволюції" (спадщини).

Деволюція, (лат.) в праві: перенесення якогось права або майна на другого.

Девон, назва третьої з черги палєозойської формації (гл. Ґеольоґічні формації); походить від анґл. ґрафства Девон, де ці відложжя добре розвинені. Поява перших наземних ростин, гол. сем'янчаків (папороті); розвиток панцирних риб. Відложжя девону є або морські вапняки, або озерно-сухопутні пісковики червоної краски (теребовельський камінь). У девонській добі помітні великі вибухи вулканів та морщення земної кори, які видвигнули тзв. Калєдонські гори в півн. Норвеґії й Шотляндії. На Україні девонські відложжя є на галицькім Поділлі (теребовельський пісковик) і на Донецькому кряжі.

Девоншір (Devonshire) Спенсер, анґл. політик (1833-1908), провідник ліберальних уніоністів.

Девот(ка), (лат.) святобожник(-ця), надмірно побожний(-а).

Девоціоналії, (лат.) рел. предмети, що є в продажі (медалики, чотки, ікони і т. ін.).

Деврієнт, родина нім. драматичних артистів: 1) Едуард (1801-77), директор Надворного Театру в Карльсруге; 2) Еміль (1803-72), актор героїчних роль, окраса Надворного театру в Дрезні; 3) Карл (1797-1872), артист Надв. театру в Ганновері; 4) Людвіґ (1784-1832), стрий попередніх, артист Надв. театру в Берліні; ґеніяльний відтворець траґічних і комічних характерів.

Девтерономіон, (гр.) „Второзаконіє" (церк.), „Повторення закону", назва п'ятої книги Мойсея.

Дев'яте січня 1905, подія з 22-го І нов. ст. (9-го ст. ст.), відома під назвою „кривавої неділі". Тоді військо розстріляло в Петербурзі мирний похід робітників, що йшли до Зимової Палати, аби подати цареві Миколі II прохання про свої потреби. Під час цієї маніфестації, яку орґанізував священик Гапон, забито понад 1.000 робітників.

Дев'ятнадцяте лютого 1861 (ст. ст.), дата скасування кріпацтва в Росії. Одначе царський маніфест 19 лютого, знімаючи панщину, не дав селянам остаточного визволення від економічної залежности, бо наклав на них непосильний тягар „викупних платіжів", а крім того зменшив площу наділів землі до 30-40%.

Деґá (Degas) Едґар, фр. маляр (1834-1917), один із основоположників імпресіонізму. Визначався мистецтвом у віддаванні руху тіла („Жінка при туалєті", „Танцююча зірка", „Танцівниці").

Едгар Дега: Танцююча зірка.

Деґен Євген, рос. критик, україноφіл, містив статті про західньо-европ. письменників у ЛНВ. Згинув під час рос.-яп. війни.

Деґенераційна теорія, давня теорія, яка вчила, що ввесь тваринний світ повстав з людини, тобто з твору найвище зорґанізованого, через повільну деґенерацію.

Деґенерація, (лат.) виродження: 1) недовершений розвиток тварин, чи ростин, що або не поступають у свому розвитку далі, або затрачують деякі прикмети, або замолоду розвиваються правильно, а пізніше затрачують деякі приладдя або часті тіла, як це буває у багатьох галапасів; 2) погіршення раси під фізичним і духовим оглядом; гл. Виродження; 3) хороблива зміна в тканях тіла (амільоїдна, товщева, кольоїдна д. й ін.)

Деґрá, (фр.) товщ, що одержується як побічний витвір при білошкірництві; також

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

виробляється з оливи й трану; вживається при обробленні шкіри.

Деґрадація, (лат.) найгостріша кара для осіб духовного стану в католицькій церкві: усунення з духовного стану. Позбавлення прав духовного відбувається торжественно в церкві, чим різниться від депозиції. Д., себто позбавлення старшинського ступеня, знана також при війську.

Де Губернатіс, гл. Губернатіс.

Деґу́т (Degoutte) Жозеф, фр. ґенерал, *1866, командував з початком світової війни в Марокку, в серпні 1917 визволив Верден, 1918 командант побідної 6. армії, 1919 командант антантських окупаційних військ у Надренії.

Дедáль (гр. Дайдальос, тобто — мистець), атенець, сучасник Міноса й Тезея, творець критського лябіринту, казковий представник найдавнішого аттицького й критського мистецтва (різьби й архітектури). По переказу втік із сином Ікаром на крилах, зліплених воском, що їх сам спорудив, з о. Криту на Сицілію.

Дедикація, (лат.) присвята.

Дедукційне навчання, гл. Навчання.

Дедукція, (лат.) у льоґіці вивід вужчого твердження з ширшого, загальнішого; їй протиставляють „індукцію".

Дедько Дмитро, найповажніший боярин останнього галицького князя Юрія II Болеслава, 1340 перемиський воєвода; коли гал. бояри вибрали князем Любарта Гедиміновича, Д. правив за нього Галичиною.

Деєкційний стіжок, (лат.) наплавний стіжок, насип піску або глини, відложений пливучою водою при виході рік і потоків, з гір або стрімких схилів, на рівнину.

Дежеліч (Deželić), 1) Велімір, *1864, директор унів. бібліотеки в Загребі, хорв. письм., автор іст. романів із хорв. королівської доби („Із німецького Загребу", „Максиміліян Врговац" та ін.); 2) Джюро, хорв. публіцист (1838-1909), видавав часопис „Dragoljub" 1867-68 і редаґував „Vijenac" (1869).

Дежман Іван, хорв. белєтрист (1841-73); гол. твір: „Сміліян і Ковілька", перекладчик і політичний діяч.

Дезабіє, (фр.) роздяг: як хто ходить ще невбраний, у самій білизні.

Дезавувати, (фр.) заперечити, піддати в сумнів твердження особи, якій вірили.

Дезерція, (лат.) самовільне покинення військової служби; карається військовим карним законом; покинення становища.

Дезидерат, (лат.) бажання, домагання.

Дезидерій, останній льонґобардський король 756-74, погромлений Карлом В.

Дезинтеґратор.

Дезинтеґратор, прилад, яким роздроблюються різного роду матеріяли. Вживається в сільському господарстві для дроблення макухів, зерна, кукурудзи й т. ін., в папірництві, тощо.

Дезинфекція, (фр.) відзараження, знищення мікроорґанізмів (бактерій, пліснів, дріжджевих клітин, протозоїв), наскільки вони є спричинниками небажаних, або шкідливих процесів ферментації, гниття, або заразливих хоріб. Д. проводиться або хемічними засобами (сублімат, карболь, крезолін, вапняне молоко, формалін, тощо) або фізикальними (спалювання або сухе жарення, варення, парою при помочі відповідних дезинфекційних апаратів). В новіших часах комбінуються фізикальні й хемічні методи, пр. дезинфекція водною парою з формаліном. Д. ран у худоби доконується карболевою водою, формаліною або йодиною, д. збіжжя байцуванням, д. інших ростин, гол. теплярняних, 2% розчином формаліни; ріллю, по заражених ростинах відзаражується вапном, даючи б. 25 сотнарів на морґ.

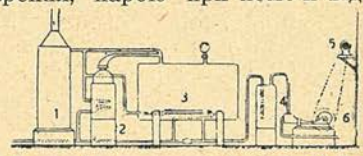

Паровий дезинфектор (схема). 1) Паровий котел, 2) котел з формаліною, 3) дезинфекційна скриня, 4) порожній котел, 5) двигун, 6) смок (помпа).

Дезмін, мінерал із громади зеолітів, $(CaNa_2K_2)\ Al_2Si_6O_{16}\cdot 6H_2O$, односиметричний, білої барви.

Дезодоризаційні засоби, засоби, що нищать неприємний запах гнильних процесів, а не здержують самого гниття, як вітріоль заліза, цинку і т. п.; уживаються до присипування відходових ям, тощо.

Дезодоризація, (лат.) позбавлення неприємного запаху, особливо гниючих річовин.

Дезорґанізація, (лат.-фр.) розладдя, розстрій.

Деісус, (гр.) образ, що представляє Ісуса Христа як царя слави посередині, а Матір Божу й Івана Предтечу по боках у молитовній позиції.

Деїзм, (лат.) 1) визнавання існування Бога, який створив світ, але не вмішується в хід подій у світі (нема, мовляв, чудес та об'явлення); 2) кожна фільософічна теорія, що торкається Бога; 3) погляд социніян, які заперечували божество Ісуса; 4) теорія Канта, який протиставляє його теїзмові.

Дей, (тур.) почесний титул провідників яничарів. В XVII в. деї захопили владу в Альжирі. В XVI-XVII вв. д. називано володарів Туніса й Триполі.

Дейві (Davy) Гамфрі, анґл. фізик і хемік (1778-1829), проф. королівського Інституту у Льондоні. Відкрив первні: потас, сод, вапень, стронт; доказав, що хльор є первнем, розложив при помочі елєктр. струї алькалії й

Дейвієва безпечна лямпа.

окиси металів, винайшов безпечну лямпу, вживану в копальнях вугілля, витворив уперше елєктричне лукове світло.

Дейвієва дуга, дуга Вольти, ясна світляна дуга, що повстає поміж кінцями двох вугляних або металевих прутів, злучених із джерелом елєктр. струї б. 40 вольтів напруги, якщо розсунемо їх на віддаль кількох мм. Полум'я цієї дуги має від 3 до 4 тисяч ступенів і складається з розжарених частинок повітря та вугілля, згл. металю. Цього світла вживають до елєктр. лукових лямп, до кремінної лямпи та до елєктр. печей.

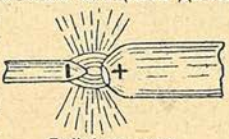

Дейвієва дуга.

Дейвіс (Davis), 1) Віліям Моріс, ам. ґеоґраф - морфольоґ, *1850, автор визначних теоретичних праць і морфольоґічно-дослідчих моноґрафій, творець тзв. теорії ґеоґрафічного циклю; 2) Джон, анґл. корабельний капітан (б. 1550-1605), винайшов прилад до міреннЯ астр. висоти на морі (квадрант Дейвіса); відкрив (1588) східнє побережжя Ґренляндії, Фальклєндські острови (1592); в подорожі 1587 доплив аж до 70°12' півн. ґеоґр. ширини; частину морського простору на захід від Ґренляндії названо Дейвісовим проливом.

Дейґо, (ам. dago), понижуюче прізвище для смаглявих людей в ЗДА (гол. називають так італійців, еспанців і португальців).

Дейка Ян Богуслав, з фаху тесляр (1779-1853), перший лужицький ґазетяр 1809-12.

Дейлі Експрес (Daily Express), популярний льондонський денник, заснований 1900.

Дейлі Кронікл (Daily Chronicle), зн. „денна хроніка", ліберальний льондонський денник, заснований 1855.

Дейлі Мейл (Daily Mail), зн. „денна пошта", льондонський консервативний денник, заснований льордом Нортклїфом у 1896; мілїоновий наклад.

Дейлі Нюс (Daily News), анґл. денник, орґан ліберальної партії, заснований у Льондоні 1846 Дікенсом.

Дейлі Телеґраф (Daily Telegraph), ліберальний льондонський денник, заснований 1855.

Деймос, (гр.) назверхній місяць Марса, відкритий 1877; промір б. 10 км., віддалення від Марса 23.000 км., час обігу довкола планети 1 день, 6 год. і 18 мін., отже такий близький марсової доби, що Д. приблизно на п'ять марсових днів раз сходить і заходить.

Дейне, лит. богині; їм ставляли жертівники у зсипах збіжжя та приносили жертви з крови звірят.

Дейне (Dana) Джемс, визначний ам. ґеольоґ-мінеральоґ (1813-95), обслідував Тихий океан.

Дейнека, кий, палка; д. називали частини козацького війська, узброєні киями. Такий полк піхоти зорґанізував 1657 полтавський полковник Пушкар.

Дейницький Омелян, гал.-укр. педаґоґ (1841-1900), автор перших укр. підручників до аритметики й ґеометрії.

Дейтон (Dayton), пром. місто в державі Огайо (ЗДА), 180.000 меш.

Дейч Лев, рос. революціонер, укр. жид, *1855; у 70 рр. XIX в. належав до бунтарського (бакунінського) напрямку й 1877 разом із Стефановичем пробував підняти селянське повстання на Київщині при помочі фальшованої царської „золотої грамоти" (тзв. Чигиринська справа). Арештований втік за кордон, де разом із Плехановим та ін. оснував 1883 соц.-дем. ґрупу „Освобожденіе труда".

Дейша-Сіоницька Марія, рос. співачка, українка, *1861 в Чернігові, свого часу найкращий драматичний сопран великого Московського театру; найкраща роля — Наташа в „Русалці" Даргомижського, по укр. співала в Києві 1903 на ювілеї Лисенка.

Дека, (гр.) в метричному укладі мір, десять одиниць; декаґрам (або в скороченні: дека, часто кажуть також: деко)=10 ґрамів, знак: дк; декар=10 арів, декаметр=10 м.

Декабристи, революційні ґуртки, що поутворювалися в рос. армії, в Росії й на Україні, після воєн із Наполєоном, гол. між старшиною, підняли повстання проти царя Миколи I в грудні (декабрі) 1825. Найрадикальнішою ґрупою між д-ми було „Общество соединенных славян" на Україні, де вплив мали українці (Горбачевський та ін.). Між д-ами був напрям централістичний (Пестель) і федералістичний (Микита Муравйов). Укр. питання в д-ів не було ясно поставлене, хоч у своїй пропаґанді дехто з них уживав укр. мови, а поет Рилєєв писав поеми з укр. історії. Повстання здавлено в Петербурзі і на Україні; п'ятьох гол. провідників (Пестель, Рилєєв, Каховський, С. Муравйов — Апостол, Бестужев — Рюмін) повішено, ін. заслано на Сибір.

Декада, (гр.) десяток; 10-денний тиждень, заведений під час Великої фр. революції.

Декадент, (фр.) прихильник напрямку, званого декадентством.

Декадентизм, декадентство, (фр. вл. занепад) напрямок, який дає образ духового розкладу, що повстав у Франції у 80-их рр. XIX в., як протест проти сюжетів натуралізму та форми парнасизму; визначувався витонченістю форми та хоробливим шуканням особистих вражінь. Його першими представниками були Бодлєр, Верлєн, Рембо, Корбієр, Малярме. У фр. літературі слово д. уживається часто на означення поетичного напрямку „символістів", або його крайнього крила. Декаденти різнилися від символістів тим, що вважали необхідним передавати враження безпосередньо, замість „транспонувати" (перекладати на символи) явища зовнішнього світу; хотіли відтворювати їх точно, не продовжували алєксандрина попад його звичайну міру і писали поеми тільки означеної форми. Д. були прихиль-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

никами „чистого мистецтва“, що вживає в літературі музичних і малярських ефектів, аби дати вислів крайньому індивідуалізмові. Перший журнал „Le Décadent“ видавав Анатоль Бажю (Baju) у 1886.

Декаденція, (лат.) упадок, духовий розклад.

Декадна система, гл. Десяткова система.

Декадний Бюлетень Гідро-метеорологічного Комітету (давніше: Укрмету укр. метеорольоґічної та гідрольоґічної служби), виходить що 10 днів у Києві від 1923.

Декальо, гл. Кальо.

Декальоґ, (гр. „десять слів“) десять Божих заповідей, даних Мойсеєві.

Декамерон, гл. Боккаччо.

Декаметр, (гр.) міра довготи (дкм) = 10 м.

Декан, (гр.) в Римі військовий підстаршина, десятник; опісля на Сході настоятель над 10 ченцями. Відси перенесено назву на різні церк. достоїнства: настоятель над кількома, або й кільканадцятьма парохіями (деканат), капітули, кардинальського збору. З церк. достоїнств поширилася ця назва також на зверхників світських унів. факультетів.

Декан, півд. частина аз. Передньої Індії, що творить властивий півострів на півд. від ріки Нарбади; височина на півночі до 800 м., на півдні до 2.700 м. вис., опадає стрімко до Бенґальського й Арабського заливу. Країна гаряча і мало врожайна.

Де Кандóль (De Candolle) Оґюст Пірáм, фр. ботанік (1778-1841), проф. унів. в Парижі, Монпеліє і Женеві; один із творців природнього укладу (систематики) ростин.

Декаполь, (гр.) десятиград (церк.), автономна територія 10 міст на півн. сх. від Палестини, згадується в євангелії.

Декарт (Descartes) Рене, (Cartesius Renatus), фр. фільософ (1596-1650). Перший великий представник раціоналізму, себто флс. напрямку, що при помочі дедуктивної методи старається виключно з розуму-ratio — як основного принципу — вивести цілу систему дійсности. Декарт виходить із одного безсумнівного для нього твердження: „Cogito, ergo sum — думаю, тимсамим я є“ і виводить із нього цілу систему, що спирається на двох принципах: дусі й матерії. У математиці Д. зробив епохальні відкриття: є творцем аналітичної ґеометрії, перший пізнав правдиве значіння від'ємних коренів рівнань, дав новий спосіб розв'язки рівнання четвертого ступеня, перший увів виложники в альґебрі, навчив досліджувати прикмети кривих ліній при помочі рівнань. У фізиці відкрив разом із Снеліюсом закон переломання світла. Гол. твори: „Розправа про методу“, „Розумування“ („Meditationes de prima philosophia“, „Principia philosophiae“, „Les passions de l'âme“). На Україні знайомість з його творами бачимо в Т. Прокоповича.

Рене Декарт.

Декартове перехрестя, гл. Співрядні.

Декатирування, (фр.) пропарювання сукна парою в щільно закритих казанах, для надання йому тривалої краски й блеску.

Декахорд, (гр.) ст.-фр. 10-струнний інструмент.

Де Квінсі (De Quincey) Тома, анґл. письм. (1786-1859), автор „Споминів курця опію“ й проникливих критичних нарисів.

Декебал (Decebalus), цар даків, уславився війнами з Римом, після поразки від цісаря Траяна 106 покінчив самогубством.

Декен (Decken) Карл, нім. дослідник рівникової Африки (1833-65).

Деккер Едуард, гл. Мультатулі.

Деклінація, (лат.) нагинання, відхилення; в астр.: віддаль зорі від рівника неба, міряна відповідною дугою великого, тзв. деклінаційного, кола, що переходить через бігуни світу й дану зорю; д. числиться на північ від рівника додатно від 0° до 90°, на південь від'ємно від 0° до 90°; находиться д. зорі шляхом обсервації її висоти при переході через південник.

Деклінація маґнетна, маґнетне відхилення, кут, який з ґеоґр. південником творить маґнетна стрілка, підперта на прямовісній осі так, що може обертатися лише у поземій площі. Відхилення буває західнє та східнє. Для Львова є воно тепер західнє й рівняється б. 1°19'. В нашій ґеоґр. ширині та довжині зменшається воно річно на 9'. Прилад до поміру д. м. зв. деклінаторія, складається з маґнетної стрілки, уміщеної на колі з поділкою, та з люнети, рівнобіжної до проміру 0°-180° кола.

Магнетна стрілка для означення деклінації.

Декліноґраф, деклінометр, (лат.-гр.) прилад до ґрафічного з'ясовування різниці астр. деклінації.

Декляматор, 1) збірник творів для деклямації; 2) людина, що володіє мистецтвом деклямації.

Деклямація, (лат.) 1) мистецтво виразного читання, або мистецького виголошування, здебільшого з пам'яти. Д. перші навчали старі греки вже з доби траґічного театру; в новіших часах д. високо розвинулася, особливо у французів за часів Корнеля й Расіна. Фр. школа д. вимагає вимови слів співним способом і цього дотримуються фр. актори й у сучасних реальних п'єсах; зате нім. школа пробувала наблизити д. до звичайної розмовної балачки. З укр. декляматорів першої пол. XIX в. найкращий був М. Щепкин, у другій — М. Старицький. Побутові актори, через захоплення реалістичною манєрою гри, мистецтвом д. володіли дуже слабо; 2) говорення гар-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

них слів без змісту, пусті фрази; 3) деклямація музична, гл. Мельодеклямація.

Декларація, (лат.) 1) заява для прилюдного відома; 2) заява про кількість прибутку, яку мусить подати платник податку (пр. прибуткового, промислового, тощо) до відповідних фінансових орґанів; 3) оповістка про привозні товари, яку слід подати до митниці з додатком усіх документів, що підтверджують зазначені в оповістці дані; 4) Д. незалежности (Declaration of independence), проголошення незалежности ЗДА 4 VII 1776, обходять святочно в ЗДА; 5) Д. прав (Declaration of rights), проголошення основ анґл. конституції 28 I 1689; 6) Д. прав людини й громадянина, гл. Вольності; 7) Д. Центральної Ради, складена її делєґацією рос. Тимчасовому Урядові в травні 1917 з домаганням автономії України. Тимчасовий Уряд не погодився з домаганнями цієї Декларації, що й примусило Центр. Раду видати свій перший Універсал.

Деклясувати, (фр.) скинути когось із якоїсь суспільної кляси на нижчий ступінь.

Декокт, (лат.) відвар, гол. лічничого зілля.

Декольт(é), (фр.) виріз у жіночій сукні, що відкриває шию та груди.

Декомплєтувати, (лат.) позбавити цілости через недостачу якоїсь частини, пр. д. збори через неприсутність членів, д. твір через недостачу томів.

Деконт, (фр.) зменшення суми рахунків при взаїмних розрахунках із комісіонером, або з посередником у біржевих операціях.

Декоративне малярство, всяка малярська оздоба, стінна та ін. предметів. У вужчому значінні д. м. називають настінне мальовило з орнаментальними мотивами.

Декоративне мистецтво, ужиткове, чи пром. мистецтво, а саме: мист. вироби з дерева, металів, шкла, глини, матерії, тощо.

Декоративний стиль, кожний мист. напрямок, що нехтує конструктивністю і послуговується мальовничістю. Анґлійці називали д. стилем ґотик, що в XV в. у будівництві зовсім нехтував конструктивними засадами.

Декоратор, (лат.) маляр, що виконує театральні декорації; також домашню обстанову.

Декорація, (лат.) прикраса; д. в пластичному мистецтві: оздоба будинку або предмету при помочі різьби, малярства, мозаїки, інкрустації, тощо; д. театральна: лаштунки, що оточують у театрі сцену й творять тло, на якому виступають актори. Мальованих д. уживали ще ст. греки у своїх театрах; мистецтво цих д. називалося „скеноґрафія" (славний скеноґраф був Аґатарх, 460-420 до Хр.); в середньовіччі й у нових часах, за Шекспіра та в есп. театрі XVII в., д. були зовсім умовні; італійці почали розмальовувати д. відповідно до місця сценічної дії і в XVII та XVIII вв. досягнули великих успіхів; д. XVIII в. мають панорамний вигляд, в XIX в. стараються віддати реальну дійсність, але ж у XX в. знову появився нахил до спрощення й умовности в декораціях.

Декорт, (фр.) у торг. справах зменшення рахунку на доставлені товари, коли виявиться в них якась хиба, або коли виплату за рахунками зроблено передчасно.

Декорум, (лат.) зовнішня приличність.

Де Костер, гл. Костер.

Декрет, (лат.) спершу рішення рим. влади (претора), відтак рішення імператора в поодиноких випадках, яке мало значіння закону. Сьогодні взагалі розпорядок влади, постанова, наказ; д. звуть також деякі закони (пр. паризької комуни).

Декреталії, (лат.) конституції, себто рішення поодиноких правних питань, які видавали рим. папи в перших століттях християнства; ці д. перейшли до збірників церк. права та стали джерелом канонічного права.

Декрещендо, (іт.) ослаблюючи (тон).

Декрипітація, в мінералоґії тріскання та розтріскування каменів при загріванні.

Декстрина, (лат.) річовина подібна до араб. ґуми, хем. складу $C_6H_{10}O_5$. Повстає з мучини (крохмалю) через огрівання до 200°, або через додання розрідженої кислини, пр. азотанової, також під впливом солоду, чи радше діястази, що находиться в ньому. Розпускається легко у воді на густу, клейку рідину. Розчин д. скручує поляризаційну площу світла направо (відси назва: лат. dexter = правий). Не підлягає шумуванню (ферментації), а під впливом діястази або розріджених кислин перемінюється на виноградний цукор. Існує у дуже багатьох ізомерних відмінах. Уживається до клеєння, друкування тапет і тканин. Є складовиною пива й шкірки на хлібі.

Декстроза, (лат.) виноградний цукор, гл. Цукор.

Декстрокардія, (лат.-гр.) вроджене положення серця по правій стороні огрудця, звич. сполучене зі зміною в положенні печінки, селезінки, шлунку й ін. орґанів.

Декубітус, (лат.) гл. Відлежина.

Декуріон, (лат.) в рим. війську десятник; тепер, в Італії, член громадської ради, радник; у давніх єзуїтських школах здібніший учень, що мав перевірювати знання своїх товаришів.

Делєвер (Delaware), 1) ріка Півн. Америки, випливає в Апалячах, 490 км. дов., вливається в затоку Делєвер (Атлянтійський океан); 2) схід. держава ЗДА, 6.140 км² і 220.000 меш.; гол. заняття рільництво, промисл значний, гол. місто Довер.

Делєґат, (лат.) відпоручник, представник, посол; Апостольський Д., гл. Леґат папський.

Делєґація, (лат.) посольство, заступництво, представництво; уповажнені представники партії або ґрупи.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Делєґації австро-угорські, гл. Австро-Угорщина.

Делєдда Ґрація, іт. письменниця, *1872; повісті здебільша з побуту та звичаїв Сардинії: „Прочитан“, „Шлях злого“, „Трощі на вітрі“. Нагорода Нобеля 1927.

Делєклюз (Delescluze) Люї Шарль, фр. революціонер, журналіст (1809-71), 1871 міністер війни паризької комуни, згинув у вуличному бою.

Делєс (Dallas), пром. й торг. місто в державі Техас ЗДА, 210.000 меш.

Делі, гл. Дельгі.

Деліб (Delibes) Лєон, фр. композитор (1830-91), автор балєтів (найславніший „Коппелія“; вносив до них симфонічний елємент); з опер найславніша „Лякме“.

Делікатеси, (фр.) ласощі, добірні страви та напитки.

Делікатність, (фр.) ніжність, чемність, м'якість.

Делікт, (лат.) проступок, провина.

Деліль (Delille) Жак, фр. поет (1738-1813), майстер вірша, попередник романтиків.

Деліль (Delisle) Жозеф Ніколя, фр. ґеоґраф і астроном (1688-1768), що довго працював у Росії за часів Катерини І. В паперах його, що переховуються в архіві фр. Морського Міністерства, є цікаві записки про Україну й рукописна мапа України.

Делінґер (Döllinger) Іґнац, нім. богослов та історик (1799-1890), противник догми про папську непомильність, основник „Старокатолицької Церкви“.

Деліріюм, (лат.) маячення, шаління, маячний стан внаслідок хоробливих, духових уявлень, з причини подразнення мізку й мізкових оболон. Д. тременс, біла гарячка, запійне маячення, психічна хороба внаслідок надмірного вживання алькогольних напитків, сполучена з оманами, гол. зоровими, неспокоєм у рухах і мові та тремтінням цілого тіла; часто смертельна.

Деліч (Delitzsch), 1) Франц, визначний протест. богослов і орієнталіст (1813-90); 2) Фрідріх, нім. ассиріольоґ, син Франца (1850-1922). Праці: „Ассир. Словник“, „Ассир. граматика“, „Історія Вавилонії й Ассирії“ та ін. Широкозвісна його доповідь „Вавилон і Біблія“.

Деліюс (Delius) Фредерік, анґл. композитор романтичної школи, *1863. Симфонічна кантата „Місса життя“, симфонічні твори, фортепіяновий концерт, муз. драми (Коанґа, Фенімор і Ґерда, Ромео й Юлія) та ін.

Делля Валлє (della Valle) Пєтро, іт. гуманіст і мандрівник (1582-1652). У 1620 зустрів у Персії якогось козака, зі слів якого оповідає докладно про козаччину в творі „Viaggi di Pietro della Valle il Pelegrino“, якого перше видання вийшло в 1650 у Римі. Є інші видання та переклади.

Делювій, (лат.) відложжя, перемите пливучою водою і відложене понижче свого первісного зложжя.

Де-ля-Барт Фердинанд, історик всесвітньої літ., проф. київського унів., з укр.-фр. родини, *1870. По укр. писав у „Літ. Наук. Вістнику“ 1906.

Делявар, гл. Делєвер.

Делякруа́ (Delacroix) Ежен, фр. маляр (1799-1863). Учень Давіда, проте був противником клясичности й належав до романтичного напрямку фр. малярства. Динамізм і передача сили виразу лучить його з пізнішими малярями—імпресіоністами. Форму моделює він при помочі кольорових і світляних контрастів, уникаючи ясно окресленого рисунку („Сарданапаль“, „На барикади“, „Справедливість Траяна“, портрет Шопена, „Липнева революція 1830“, тощо).

Ежен Делякруа: Липнева революція 1830 р. (Париж, Лювр).

Делямар (Delamarre) Казімір, фр. політик, сенатор (1797-1870), редактор ґазети „La Patrie“. 1869 вніс до фр. сенату петицію в укр. справі; вийшла окремою брошурою по фр., п. н. „15-міліоновий забутий народ в обличчі історії“; є й нім. переклад.

Делямбр (Delambre) Жан Батіст Жозеф, фр. астроном (1749-1822), міряв у спілці з Мешеном довжину ступеня південника.

Деляро́ш (Delaroche) Поль, фр. маляр (1797-1856), що в своїх історичних картинах умів із незвичайною прецизністю передавати подробиці збірних сцен і осіб.

Делятин, містечко над Прутом у надвірнянському повіті, 450 м. н. р. м., 5.973 меш.: українців 59%, жидів 26·7%, поляків 14·3%. Солянки й солеварні. Літнище, купелеве заведення, 30% солянка до купелів та інгаляцій. Вказання: гостець, подаґра, нервові хороби, випотні (ексудати).

Делятор, (лат.) донощик. В Римі за цісарів, почавши від Тиберія, так звалися люди, що займалися донощиством як ремеслом, вказуючи властям підозрілих (надто в образі величности). Д. діставав четвертину з наложеної на обвинуваченого грошової кари або його сконфіскованого майна. Деякі ці-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сарі, як Тит, Траян, боролися з деляторством, стараючися викорінити його.

Дельбрік (Delbrück), 1) Бертольд, нім фільольоґ, індоґерманіст (1842-1922); 2) Ганс, нім. історик, *1848, „Історія воєнного мистецтва", „Війна й політика", „Всесвітня історія"; 3) Макс Еміль Юлій, нім. рільничий хемік (1850-1919), досліджував фізіольоґію дріжджів.

Дельвіґ Сергій, укр. ґенерал-полковник артилєрії, *1866, військовий письм., від 1919 представник уряду УНР у Румунії.

Дельгі, гол. місто Пенджабу і загалом брит. Індії, 304.000 меш., колись столиця великого могола, тепер осідок віцекороля Індії. Складається з ст. міста тубільців і нового европ.

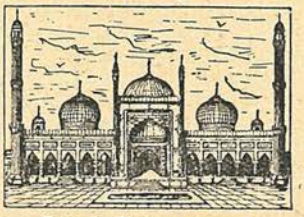

Дельгі, Джамна-мошея.

Багато старих пам'яток і величавих будівель, м. ін. Джамна-мошея, найгарніша в Індії; промисл (цукор, бавовна), торговля.

Делькасé (Delcassé) Теофіль, фр. політик (1852-1923), кілька разів міністер, 1913-14 амбасадор у Петербурзі, VI 1914 міністер війни, 1914-15 міністер закордонних справ.

Делькредере, (іт.) 1) зумовлена договором запорука щодо справного виконання третьою особою якогось зобов'язання, пр. уплати векслевої суми; 2) винагорода за таку запоруку.

Дельменгорст, містечко 12 км. від Бремена, 22.000 меш., центр ткацької промисловости, де здавна живе робітнича кольонія українців, виходнів із Галичини.

Де Льонґ Джордж, ам. дослідник підбігунових країн і Сибіру (1844-81).

Де Льонґові острови, рос. острови на півн. схід від Новосибірських островів, 5.900 км².

Дельоné (Delaunay) Шарль Ежéн, фр. астроном (1816-72), відомий дослідник Місяця, орґанізатор астр. праць у Франції.

Дельопуло, гл. Дельос.

Дельос, Дельопуло, найменший ґранітовий острівець серед Кіклядських островів, у старовину гол. місце культу Аполльона й Артеміди, зі славним храмом Аполльона й пророчнею (тепер Dili). Фр. наукові розкопи, розпочаті там 1877-94, ведуться далі від 1904.

Дельта, (гр.) 1) четверта буква гр. абетки, подібна до трикутника, наше Д; 2) гострокутний обшар землі між крайніми відногами ріки, при її усті, що утворився через засипання плиткого моря намулом і піском, принесеним рікою. Приріст суші в д. буває нераз дуже великий, і так у д. Міссісіпі б. 100 м. в рік; 3) стоп металів із 56% міді, 41% цинку, по 1% заліза, манґану й олова та дрібки фосфору; вживаний до виробу машинових частин.

Дельтоід, (гр.) чотирокутник, який можна розрізати на два рівнораменні трикутники зі спільною основою та неоднаковими висотами. Його перекутні (косини) стоять прямово одна до одної.

Дельта (нарис).

Дельфи (Delphi), ст.-гр. місто в Фокиді під горою Парнасом, давніше зване Пітo, тепер Кастрі, стародавнє місце культу Аполльона зі славною пророчнею (по переказу осередок усього світу — omphalos=пуп), найдавніший осідок спілки Амфіктіоній (гл. Амфіктіонія). — Дельфійська пророчня: жриця Аполльона, Пітія, сидячи на триніжку над земною розколиною, звідкіль добувалася запаморочлива (чадна) пара, в екстазі об'являла пророцтва. З мист. пам'яток — руїни храму Аполльона з половини V в. до Хр., театр та ін. будови, розкопані в 90-их рр. XIX в.

Дельфін.

Дельфін (Delphinus), 1) морський ссавець, споріднений із китами, з простими стіжкуватими зубами, з вигляду подібний до риби, до 6 м. дов., небезпечний морський хижак, на якого полюють для трану. Д. звичайний (D. delphis), до 2 м. дов., з товщевим плавцем на хребті, зі щоками видовженими в дзюб, живе громадами в усіх европ. морях. Д. білий, гл. Білюга. Д. озівський (Phocaena relicta), живе в Озівському морі; 2) (дофé н), фр. назва престолонаслідника в давній Франції; 3) в астр. мале співзір'я на схід від Вірла; пізнати по чотирьох зірках, що творять ромб.

Дельфінат, Дофіné (Dauphiné), півд. фр. провінція над Ізерою і в Альпах, частина Бурґундії; від 1032 належала до Німеччини, від 1349 до Франції.

Дельфт, нід. місто, 50.000 меш., технічна школа, виріб фаянсів.

Демавенд, вулканічний верх у горах Ельбурс б. Тегерану, 5.670 м. вис.; теплиці.

Демаґоґ, (гр.) 1) кожний провідник, дорадник народу в гр. дем. республіках; 2) в Німеччині після наполеонівських воєн дем. діячі, що домагалися для Німеччини волі та з'єднання; 3) той, хто для особистих цілей опановує нарід підлещуванням, підступом, пустою фразою й використовуванням низьких інстинктів та темноти.

Демаґоґія, (гр.) уживані демаґоґами неперебірливі способи аґітації.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Демантоїд, мінерал із громади ґранатів ($Ca_3Fe_2Si_3O_{12}$) зеленої барви.

Демаркаційна лінія, межа, або смуга, якої не вільно переступити, означена окремим договором між боєвими лініями двох воюючих сил, здебільша під час мировых переговорів. З визвольної війни України відома д. л. Бертелємі на укр.-пол. фронті й д. л. між укр. військами й рос. білоґвардійцями на Київщині.

Демаркація, (фр.) відмежування, проведення межі, границі.

Демаскувати, (лат.) вл. скидаги з когось маску, показувати справжнє обличчя когось, розкривати когось.

Теофіль Дембіцький.

Дембіцький Теофіль, гал.-укр. громадський діяч, адвокат у Коломиї (1845-1915), опікун молоді й меценат укр. культ. підприємств. Записав НТШ свій маєток Белелую, а ін. укр. установам значні підмоги.

Дембліи, поль. твердиня при впаді Вепра до Висли. 1842-1915 рос. Івангород.

Демболенцький Войцєх, поль. церк. композитор (б. 1582-1647), перший у Польщі послуговувався цифрованим басом та застосував у поль. церк. музиці цілий такт.

Демель (Dehmel) Ріхард, нім. поет (1863-1920), один із найбільших сучасних ліриків. Поезії: „Але кохання", „Жінка і світ"; п'єса, що мала успіх: „Приятелі людей"; з війни денник „Між війною і людством".

Дементі, (фр.) заперечення, відкликання, спростування неправдивої звістки.

Деменція, (лат.) недоумність, ослаблення розсудку й розуму (інтеліґенції); є: 1) д. передчасна (Dementia praecox); 2) д. паралітична (D. paralytica), наслідком розм'якшення мізку; 3) д. стареча (D. senilis), наслідком старечого знидіння.

Демерара, гл. Джорджтавн.

Демественний спів, демество в музиці: в візант. церкві штучний спів на слух, напів-церк., напів-світський, де наслідувано двірський спів цісарських співаків; з християнством перейшов д. с. і до нас та за монг. часів заник, відродився в XV в. у московській церкві, де в 2 пол. XVI в. утворено для нього особливу нотацію; вживали цього співу при святочних нагодах.

Демественник, звався за домонгольської доби в укр. церкві учитель співу.

Де Местр, гл. Местр.

Деметр Димітріє, хорв. письм. (1811-72), йшов за слідами старших дубровницьких письменників, із нахилом до романтизму, прихильник Ґая, поет („Grobničko polje", 1842), новеліст, драматурґ та перекладач, видавець (від 1839) різних часописів („Dănica", „Narodne Noviny"), орґанізатор хорв. театру в Загребі.

Деметра, (гр. Деметер = лат. Ceres — Церера), дочка Крон(ос)а й Реї, сестра Зевса, мати Персефони (Кори, лат. Просерпіни), богиня польових плодів, хліборобства та сільського побуту, основниця громадянського ладу та цивілізації, також опікунка подружжя. Гол. місця її культу: Генна на Сицілії й Елєвсина в Аттиці.

Деметра (Помпеї).

Демідов, родина багатих рос. промисловців, що вибилися в люди за Петра I. Мали копальні й фабрики на Уралі й Алтаї. Один із Д. — Павло (1738-1821) оснував юридичний ліцей у Ярославлі, тзв. Демидівський; Анатоль, князь Сан Донато (1812-70), підготовив експедицію для вивчення України й Криму під проводом Лє Плє; видав рос. і фр. мовою гарно ілюстрований опис своєї подорожі по півд. Україні, Криму, Волощині й Угорщині. Демідови поклали основи рос. гірництва.

Демідра́п, (фр.) півсукно.

Демімонд, (фр.) дослівно: „півсвіт"; жінки легкої поведінки; кокоти.

Демінутив, (лат.) гл. Здрібніле слово.

Демі-сезон, (фр.) одяг перехідний між двома порами року, ні важкий — ні легкий, здебільша пів-літній.

Деміург, (гр.) вл.: ремісник, робітник. Бог як упорядчик матерії, або хаосу, з яких він і творить світ (у Платона та платоніків).

Демобілізація, (фр.) звільнення зайвої частини війська від служби після війни; переводиться окремим розпорядженням найвищої держ. влади.

Демоґрафія, демольоґія, (гр.) суспільна наука, що студіює чисельність населення даної країни, його склад за полом, віком, заняттям та його рух, себто зміни в кількості населення через народини та смерть.

Демодо́к, (гр. Demodokos) сліпий кобзар на дворі царя Феаків Алькіноя.

Де Мойн (Des Moines), 1) доплив Міссісіпі, 480 км. дов.; 2) місто над тою рікою, 150.000 меш., гол. місто держави Айови (ЗДА); університет, торговля, промисл.

Демократ, (гр.) оборонець, прихильник народоправства. Гл. Демократія.

Демократизація, зміна устрою й відносин у напрямі рівности усіх (д. держави, суспільности, установи, тощо).

Демократизм, напрямок, який стоїть за рівність усіх людей, а не визнає опертої на походженні, майні, тощо, вищости одних над другими. Політичний д., гл. Демократія.

Демократична партія, одна з двох партій в ЗДА. Її творцем був у 1792 Джеффєрсон під гаслом боротьби з централістичними змаганнями „федералістів". Найдовше була при владі в добі 1818-25, опісля пере-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

була кілька розколів. Її противники — Республіканська Партія.

Демократична республіка, гл. Республіка.

Демократія, (гр.) 1) „народоправство", держ. устрій, опертий на рівності всіх, при якому влада належить до всіх горожан. Політ. д. вдоволяється правною рівністю всіх, признанням усім однакових політ. прав; суспільна д. вимагає ще сусп.-екон. рівности. Розрізняємо: безпосередню демократію, коли „народ" виконує владу безпосередньо на загальному нар. зібранні — так було в ст. Греції, в Римі; посередню, або репрезентаційну д., коли народ править через своїх відпоручників (репрезентантів). Сьогодні стрічаємо безпосередню д. тільки в деяких кантонах Швайц. Спілки. 2) д. називаємо також нижчі сусп. верстви в протилежність до аристократичних, врешті сусп. ґрупи, що є носіями дем. змагань.

Демокрит з Абдери, гр. фільософ з V в. до Хр., гол. представник атомізму, теорії, що все буття зводить до дуже дрібних, незмінних, неподільних частинок, тзв. атомів, які рухаються з власною скорістю. Ввесь світ — порожній простір, в якому є атоми; душа складається теж з атомів. На його думку етичною ціллю людини є безпристрасний спокій душі (евтимія). Уривки з творів Д. особливо тих, що відносяться до етики, находимо в ст.-укр. літературі.

Демолювати, (фр.) нищити, руйнувати.

Демольоґія, (гр.) гл. Демоґрафія.

Демон, (гр.) у ст. греків надприродня істота, що займала посереднє місце між богом і смертними: добрий або злий дух; пізніше: злий дух, біс, зла людина, спокусник.

Демонетизація, (фр.) вилучення з обігу монет даного роду; буває й д. металю, коли припиняється вільне карбування монет із якогось металю.

Демонічний, (гр.) з прикметами демона, страшний, надприродній, пекельний.

Демонольоґія, (гр.) наука про духи й надприродні сили.

Демонстрант, (лат.) 1) учасник демонстрації, вулишних заворушень; 2) той, що показує досвіди (експерименти) перед глядачами.

Демонстратор, гл. Демонстрант 2).

Демонстрація, (лат.) 1) в льоґіці: доказ наглядним прикладом; 2) в праві: означення особи або річи конкретними, юридично важними ознаками; 3) публичне виявлення своєї волі, бажання, настрою, в політиці звичайно шляхом зібрань, вулишних походів; в міждержавних зносинах — пр. через вислання фльоти, маневри армії, тощо; 4) в стратеґії: рухи армії, які мають на меті закрити властиві наміри й відвернути від них увагу ворога.

Демонтувати, (фр.) розбирати машину, розбити її так, що стає непридатна.

Деморалізація, (лат.) моральне згіршення, зіпсуття, занепад моралі, розпуста.

Демостен (Demosthenes), славний атен. держ. діяч і промовець (384-322 до Хр.), оборонець гр. свободи проти македонського царя Филипа.

Демостен (мармурова статуя у Ватикані).

Демпір (Dampier) Віліям, анґл. мореплавець (1652-1715); відкриття в Австралії й на Тихім океані, описи подорожей; його ім'ям названо кілька островів Океанії і протоку між Н. Ґвінеєю і Н. Британією.

Демулєн (Desmoulins) Каміль, фр. революціонер (1760-94); 1789 заохотив парижан до здобуття Бастилії, пізніше, запідозрений у роялізмі, погиб на ешафоті.

Демуцький Порфір, укр. музика-етноґраф, дириґент, композитор-педаґоґ, із професії лікар (1860-1927); зорґанізував у селі Охматові на Київщині селянський хор, що вславився своїми мист. концертами в різних місцях України (примітивні нар. пісні); відомі праці Д.: „Ліра та її мотиви", „Народні укр. пісні на хор" (2 ч.); більша частина зібраного ним матеріялу (понад 1.000 нар. мельодій) залишилася в рукописах.

Порфір Демуцький.

Демченко, 1) Іван, укр. музика-етноґраф, з кінцем XIX і на початку XX вв., видав „Українське весілля з голосами", запис ритуалу весілля з Київщини, з усіма мельодіями весільних пісень; 2) Яків, укр. гром. діяч, мировий суддя, письм. і етноґраф (1842-1912). Був правих поглядів, стояв під впливом рос. монархістів, але боронив українства. Замолоду записував укр. етноґр. матеріяли.

Дем'янчук, 1) Василь, укр. фільольоґ, *1897, аспірант при катедрі мовознавства ВУАН, праці з поля укр. граматики, критика на історію укр. мови Бузука, морфольоґія укр. грамот XIV-XV в., і т. д.; 2) Іван, укр. кляс. фільольоґ (1882-1919), доцент кляс. фільол. в Чернівцях і в Казані, займався гол. фраґментами гр. коміків.

Ден (Dehn) Зіґфрід Вільгельм, нім. муз. теоретик (1799-1848); гармонія, контрапункт, видання ст. муз. творів, наук. статті.

Денар.

Денар, (лат.) ст.-рим. срібний ґріш = 10

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

асів, від II пунійської війни = 16 асів або 4 сестерції; гл. Динар.

Денат, (лат.) небіжчик; той, що згинув нежданою смертю.

Денатурований алькоголь, спирт неможливий до споживчих цілей, виробляють, домішуючи до звичайного алькоголю 2½% деревного алькоголю й 1% піридини, або ін. трійливих річовин.

Денаціоналізація, 1) винародовлення, відступлення від своєї народности, відчуження від одної народности й прилучення до другої; 2) повернення майна, яке держава націоналізувала, давнім власникам.

Денбровський Єгор, київський маляр і ритівник 90-их рр. XVIII в., власник книгарні на Подолі. Виготовлював ритини на окремих аркушах, переважно рел. змісту.

Денвер, гол. місто держави ЗДА Кольорадо, 290.000 меш., унів., рудокопи, промисл.

Денга, (голянд.) епідемічна гарячка у рівникових країнах; рід інфлюенци.

Денді, (анґл. dandy) чепурун, якого одяг своєю вибагливістю стає зразком моди.

Дендрит, (гр.) 1) ростиноподібний неорґанічного походження налет манґану в щілинах і між верствами скал; 2) ніжні розгалуження клітин.

Дендрит на лупаку (Солєнгофер).

Дендрольоґія, наука про деревисті ростини; вилучена з ботаніки для практичних цілей лісівництва й садівництва.

Дендрометр, (гр.) приладдя для вимірів висоти, а також проміру стовбура незрубаного дерева на всякій точці його висоти.

Денервувати, (лат.) дразнити, дратувати, розстроювати, хвилювати.

Дензиметр, гл. Ареометр.

Дензит, вибухова річовина; склад: 49·8% амонової салітри, 33·7% азотану стронту й 16·5% тринітротолюолю.

Денис Збіруйський, у світі Дмитро Грицькович, укр. церковний діяч, походив із красноставських міщан, митний писар, 1585-96 правосл. холмський єпископ, 1596-1603 — уніятський.

Дендрит (нерв).

Денисович Іларіон, перший куп'ятицький ігумен, зладив опис чудес куп'ятицької Богородиці, що його поширив і видав по польськи 1638 у Києві Атанасій Кальнофойський.

Дені (Denis) Ернест, фр. історик (1849-1921), працював гол. над історією Чехії.

Денікер Осип, відомий фр. антропольоґ (1852-1918), з походження укр. жид; клясична праця „Европейські Раси". Д. відрізняв українців від поляків і москалів та доказував, що вони належать до Адрійської або Динарської раси, себто півд. слов'ян.

Денікін Антон, рос. ґенерал, *1872, після березневої революції 1917 начальник штабу рос. армії, після переходу рос. влади до більшовиків почав боротьбу з радянською владою, в квітні 1918 по смерті ґен. Корнілова став на чолі рос. Добрармії і з весни 1919 почав наступ із Кубані і Донщини проти Червоної Армії. Укр. національно-визвольний рух Д. уважав за „більшовизм другого сорту" й почав проти українців наступ (вересень 1919). В квітні 1920 розбитий більшовиками уступив місце ґен. баронові Вранґелеві. Реакційна політика Д. на Україні викликала величезне селянське повстання проти нього; ці масові селянські рухи використали рос. більшовики, захопивши майже без бою (в грудні, 1919) Україну. Д. написав свої спомини під назвою „Очерки русской смуты".

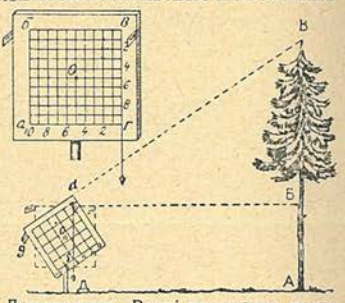

Дендрометр. Вгорі квадратна дошка (бік 15-20 цм.) з квадратною поділкою, що обертається довкола осі О, на 1·5 м. довгій тичці. В точці— в прикріплена нитка з тягарцем. Д. ставимо в догідній віддалі (звичайно 5, 10, 15 м.). Діоптром вимірюємо поземо і означуємо на дереві точку Б. Опісля звертаємо дошку так, щоби горішній її беріг у продовженні доходив до вершка дерева В; в такому разі: БВ = (вБ, Гг): вГ; АВ = АБ + БВ.

Денісов, прізвище рос. роскольничих діячів, з роду князів Мишецьких, братів: Андрія (1674-1730) і Семена (1682-1741), основників роскольничого богословія й церковного обряду. Андрій під чужим ім'ям два роки студіював у київській Академії під проводом Т. Прокоповича. Оба брати полишили багато творів, Андрій м. ін. знамениті „Поморські відповіді", а Семен „Виноград російський", життєписи видатніших роскольників.

Денна сліпота, неспроможність бачити при сильному освітленні, отже й удень, внаслідок помутніння осередньої части сочки в оці (cataracta centralis); увечері при слабшім освітленні, як зіниця розширена, хорий бачить краями сочки.

Денниця, укр. літ.-науковий часопис, виходив 1880 в Станиславові під ред. Івана Верхратського.

Денні мотилі, гл. Мотилі.

Дентальні приголосні, гл. Приголосні.

Дентина, (лат.) гл. Зубина.

Дентист, (фр.) лікар до зубів, зубар.

Дентиція, (лат.) узублення, також розвиток зубів.

Денудація, (лат.) відслонення; в ґеольоґії: усування всього рухомого матеріялу з поверхні Землі водою, льодовиками або вітром (пісок) і відслонення тим способом дол. верстов Землі.

Денунціянт, (лат.) донощик.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Денунціяція, (лат.) донос, гол. перед владою.

Денца Люїджі, іт. композитор (1846-1922), автор популярних неаполітанських пісень.

День робітний, гл. Законодавство робітниче.

Депарсіє (Déparcieux) Антуáн, фр. математик (1703-68), автор першої таблиці смертности людей.

Департамент, (фр.) округа, адміністративна одиниця поділу краю (у Франції від 1789); відділ якогось уряду (у міністерстві, суді).

Депекорація, (лат.) постепенне зменшування кількости худоби. По думці Лямбля продукування поживи для людини мусить виперти продукування корму для худоби, а тимсамим і скотарство. Цей погляд є правдивим лиш у деяких обставинах (міста), бо по правді густота населення викликує збільшення потреб тваринних продуктів у даному окрузі.

Депендент, (лат.) вл. залежний; у Галичині заступник адвоката або нотаря.

Деперматор, гл. Пастеризування молока.

Депеша, (фр.) телеґрама.

Депіляція, (н.-лат.) усування волосся в цілях лічничих або косметичних при помочі мастей, щипчиків або елєктролізою.

Депó, (фр.) склад, маґазин.

Депозит, (лат.) поклажа, річ віддана на сховище; в праві: договір щодо перехования якоїсь річі, яку хтось переймає від другого з тим, щоб її пізніше на його бажання йому віддати. Руська Правда вважає прийняття д. за гуманітарну прислугу, тому при всяких спорах вистане обвинуваченому в розтраті очиститися присягою. Та вже в XIII в. закон вимагає списання поклажної умови. Козацькі права беруть в оборону здепоноване добро, забороняючи його брати за довги.

Депозитарій, (лат.) той, що приймає депозит.

Депозитовий банк, гл. Банк.

Депозиція, (лат.) 1) складання до гробу; 2) зізнання свідків; 3) гостра кара для осіб духовного стану в кат. церкві: усунення назавжди від сповнювання священичих чинностей, причому покараний ще лишається в духовнім стані.

Деполяризатор, збагачена на кисень хем. сполука, що домішується до чинної течі ґальванічних елєментів, щоб побороти їх поляризацію.

Депоненс, (лат.) в лат. граматиці дієслово, що має форму страждального, а значіння діяльного стану.

Депорт, (фр., вл. відложення) знижка, різниця між біржевою ціною паперів у даний момент і пізніший реченець, коли якась особа зобов'язалася доставити ці папери за нижчу ціну; звичайно д. практикують спекулянти при грі на знижку.

Депортація, (лат.) заслання; виспання за кару, звич. до далекої місцевости на все життя, або на означений час. Д. як кара існує у Франції, Британській Індії та СРСР. В царській Росії були три роди депортації: д. зв'язана з примусовою працею в копальнях Сибіру й Сахаліну, примусове оселення в Сибірі і звичайна д. (адміністративне заслання) на Сибір, або до ін. далеких місцевостей.

Депре́ (Deprez) Марсель, фр. інженер-елєктротехнік (1843-1918), виконав перші спроби над перенесенням елєктр. енерґії дротами на віддаль, опрацював теорію динамомашин та збудував разом із д'Арсонвалем ґальванометр.

Депресія, (лат.) стиснення, обниження. В астрономії: від'ємна астрономічна висота зорі, яка находиться нижче овиду (горизонту). В ґеоґрафії: обниження частини суходолу або поверхні озера нижче морського рівня, пр. дзеркало Каспійського моря лежить на 25·6 м. нижче від дзеркала Чорного моря, а дзеркало Мертвого моря на 394 м. нижче від дзеркала Середземного моря. В економії: пригнічений стан промисловости, застій у торг.-пром. житті; д. звичайно буває після пром. кризи, але в деяких країнах д. настає безпосередньо після піднесення пром. життя, без гострої кризи. В метеорольоґії: область, де є низький стан барометра наслідком надмірної вогкости повітря. Осередком її є барометричний мінімум, місце найнижчого тиснення повітря або цикльон. Барометричні депресії приносять у літі слоту, деколи сильні вітри і бурі, а в зимі підвищення температури та відлигу. У психольоґії: духове пригнічення, пригноблений настрій. У фізиці: обниження рівня рідини у волоскуватих (капілярних) цівочках у порівнанні з рівнем рідини, у яку вони занурені, пр. обниження рівня живого срібла у вузеньких цівочках, занурених у живім сріблі.

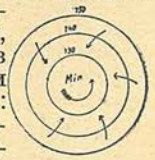

Депресія. Барометр. знижка.

Депреціяція, (лат.) знижування ціни, знеціненя, пр. банкнотів або паперових грошей.

Де-Пулє Михайло, рос. письм. і педаґоґ (1822-85), був інспектором полтавської кадетської школи; писав м. ін. про А. Метлинського, Марка Вовчка, харківський унів., мазепинців („Малороссійскіе эмигранты при Петрѣ Великом").

Депутат, 1) винагорода працівників, постійно зайнятих у великих хліборобських господарствах попри грошові нагороди не харчами, але сиримі плодами, тзв. натуралїями; 2) представник вибраний народом або якоюсь установою для виконання якоїсь чинности.

Депутація, (лат.) представники від якоїсь орґанізації, що їм поручили оборону чиїхось інтересів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Дережня, містечко Проскурівської округи, 5.659 меш.: укр. 35·5%, жид. 57·4%. 30 VII 1919 побідна битва II корпусу УГА з більшовиками; в осени 1919 геройський бій частини армії УНР з білоґвардійськими військами ґен. Бредова.

Дербен (Durban), Порт Наталь, пристань на схід. побережжі Півд. Афр. Союзу, 146.000 меш.

Дербент, пристань Даґестану над Каспійським морем, 23.000 меш.; сейсмічна стація; торговля, сади та винниці; останки давнього оборонного „Кавказького муру".

Дербі, (анґл.) перегони молодих трилітніх коней, уведені вперше лордом Дербі в 1780; найбільша щорічна нагорода при цих перегонах в Анґлії в Епсомі; у Франції у Шантілі.

Дервіш.

Дербі (Derby), анґл. політики: 1) Едуард (1799-1869), член ліберальної партії, 1833 перевів скасування невільництва неґрів, від 1835 консерватист, 1867 реформа парляменту; 2) Едуард, льорд Стенлі, *1865, держ. секретар війни 1916-18, 1922-23.

Дербі (Derby), місто в півн. Анґлії, 140.000 меш., фабрики шовку.

Дервіш, (перс.) маг. чернець, пустельник; чин дервішів існує від XII в.

Дервіш Паша Ібрагім, тур. ґенерал і дипльомат (1817-96), воював із Чорногорою 1862, з Росією 1877-78, з альбанцями 1881, тур. намісник у Боснії й Герцеґовині 1873 та в Єгипті 1882.

Дергунець, укр. танець XVIII в.; музику до нього надруковано в найстаршім рос. муз. журналі „Музикальныя Увеселенія" 1774.

Деревець сосновий, гл. Рильчаки.

Деревич, за літописом, один із сімох болохівських городів.

Деревій звичайний, кривавник (Achillea millefolium), ростина з родини кошичкуватих, з дрібно пірнатим листям і дрібним цвітом; відвар із цвітів і молодих частин зел уживають на чай, що його п'ють при шлункових занедужаннях, на хрипку, кашель і перестуду, соком із свіжого листя запускають рани, від чого вони скоро гояться. Годують ним також дріб.

Деревій звичайний, кривавник.

Деревляни, ім'я укр. племени („зане сідоша в лісіх"), що жило в Деревській землі між Дніпром і Случчю, здовш Тетерева, Горині й Прип'яті — найменш культурне з укр. племен (живяху звірським образом, живуще скотски і т. д.), хоч і в них уже в X в. було поширене хліборобство. Д. від давніх часів, хоч мали своїх князів і управи, були данниками київських князів, проти яких (Олега, Ігоря) повстають; — наслідки повстань: обмеження і знищення автономії (в першій пол. XI в. д. творять з полянами Київське князівство); від Ярослава М. й його поділу Деревська земля стає київською волостю, що разом із Києвом дістається Із'яславові і відтоді уже ніколи від неї не відділяється. З деревлянських центрів у літописах згадується Іскоростень (Коростень) і Вручий (Овруч).

Деревний вугіль, гл. Вугіль.

Деревний оцет, добувають при сухій дестиляції дерева попри деревний спирт і ацетон; уживається до виробу оцтової кислини, до дезинфекції, в барвництві і т. п.

Деревний спирт, метилевий алькоголь, метаноль, карбіноль, (CH_3OH), алькоголь товщевого ряду, безбарвна, легко запальна рідина алькогольного запаху, розпускає живицю, товщі, олії, мішається з водою, дуже трійлива. Одержують д. с. здебільша при сухій дестиляції дерева попри оцет і ацетон, також через діяння гарячого ґазу з ґенератору (сумішки окису вугля й азоту) на дерево та ін. методами. Уживається до денатурования алькоголю, виробу фарб та політур, до виробу формаліни.

Деревний цемент, сифарин, тверда, гнучка, здатна до політурування річовина, виробляється стопленням трачиння, конопляної пряжі, мучини, звіринного клею й різних мінеральних додатків, також із поґазової смоли (60%), асфальту, або цементу (15%) і сірки (25%); уживається на покриття дахів, розкішної обстановки, тощо.

Деревно, древина, дерево, тверда річовина, що творить основу стовбура, гілок і корінів деревистих ростин. Д. утворене з деревних цівочок внаслідок насичення (імпреґнації) їх стін особливою річовиною — ліґніном. Тверде д. дає дуб, ясень, тис, середнє: бук, смерека, модрина, м'яке: ялиця, сосна, тополя, липа. Уживається на паливо та на столярські й теслярські вироби. Гл. Ростинні судини.

Дерево, многолітня ростина з деревнистим довготривалим стовбуром, складається з трьох головних частин: стовбура, корони й корінів; гл. Деревно.

Дереворит В. Касіяна: Повінь.

Дереворит, відбитка рисунку, зроблена з дерев'яної дошки (кліше). Спосіб виготовлення кліше: на спеціяльно приготовленій дошці (з грушки, липи, пальми, цитринового дерева) вирізують рисунок у відворотному вигляді і то так, щоби сам рисунок лишився опуклий (на площі дошки), а реш-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ту видовблюється нижче площі дошки. Вирізьблену дошку покривають при помочі вальця фарбою, яка чіпляється до опуклих місць кліше. Після того прикладають до кліше папір, притискають його й дістають на папері потрібну відбитку — дереворит. Відбитки друкуються ручним і машиновим способом. Історію д. гл. Ґраверство.

Деревостан, даний стан лісу; д. буває: чистий, коли ліс складається з дерев одної породи, й мішаний — з двох чи більше різних порід; рівнолітній — коли ліс складається з дерев більш-менш одного віку, й різнолітній — з дерев різного віку; простої форми або одноповерховий, коли дерева більш-менш одної висоти, й складної форми або дво- чи многоповерховий, коли корони дерев виразно творять два чи більше окремих поверхів. Відрізняють також д. густі або повні чи рідкі, шпилькові чи листовні, стиглі, достигаючі, середнолітні, жердняки, молодняки і т. д.; гл. Ліс.

Деревська земля, територія деревлян, її з часом підбили лит. князі ще пред Гедимином.

Дерев'яний стиль, назва вживана в Анґлії на означення дерев'яного покриття романських і ґотицьких базилік. Ця теслярська умілість покривати великі простори стелею й дахом в Анґлії досягла особливої досконалости в добі ґотику й ренесансу (XV-XVI в.).

Дереза (Lycium), ростина з родини пасльонуватих; кущ із лозуватими гілками, часто пониклими. Д. звичайна (L. barbarum) з червоними ягодами, з Півн. Америки, у нас розводять коло плотів, понад ровами та на голих схилах; сильно розростається й може засмічувати пожиточні землі. Д. українська (L. ruthenicum) з чорними ягодами й колючками.

Дереза. 1. Галузка з цвітом і овочем, 2. цвіт, 3. овоч.

Дерекал Данило, козацький полковник, був із 3.000 козаків у війську Сагайдачного під Хотином 1621.

Дер-ель-Багрі, манастир і святиня Аммона з II в. до Хр., на захід від ст. Теб, недалеко Люксору в Єгипті.

Дерен, кізіль (Cornus mas), порода ростин, корчі й дерева, з круглавим листям, дрібними, жовтими цвіточками, подібними до окружкових і зібраними у грозноваті китички; малі червоні ягідки їстивні; деревно тверде, ціниться в токарстві й різьбарстві. Гл. Свидина.

Дерець, рашпіль, рід столярського пильника.

Держава, орґанізована суспільність даної території, яка має свою зверхність і свої закони. Первісно найвищими формами людської орґанізації були кровні зв'язки: родина, рід, плем'я. Вони основувалися на спільноті походження своїх членів. З хвилини завойовування одного племени другим, коли треба було держати переможених у послуху й боронити їх від нових наїздників, зродилася нова форма орґанізації — держава. Її основою була територія, а не було в ній уже рівности всіх членів, як у роді та племені. Принцип „удержування порядку", „суспільного ладу" дає д. окрему рису. У чому суть д., питання досі спірне. Сьогодні розуміємо д., як примусову спілку людей на означеній території під власною держ. владою. Згідно з тим за ознаки д. вважають три її елєменти: народ, владу й територію. Залежно від становища, з якого дивимося на д., розрізняємо два її роди: з огляду на форму (устрій) — монархію й республіку; з огляду на характер влади — деспотію, правову державу, абсолютну й з обмеженими компетенціями; з огляду на соц. характер — на аристократію й демократію, причім особливим родом аристократії є плютократія; з огляду на нац. характер населення розрізняють нац. і багато-нац. держави (нац. д. і д. національностей); з огляду на соц.-екон. характер людности розрізняють д. аґрарні, пром., торг. або мішані (гл. Автаркія). З огляду на характер території гол. суходільні (континентальні) та морські д. (також гірські, потамічні, себто положені над одною рікою, тощо); з огляду на відношення до інших — держави „суверенні" й залежні, у більшій або меншій мірі підлеглі іншим. З огляду на становище серед загалу д. відрізняють від ін. „великодержави", яким признано керуючу ролю в міждержавному житті. Врешті є д. одноцілі й д. зложені. Модерна д. основується на принципі народньої суверенности, яку виконує народ через своїх „репрезентантів"-послів, та на принципі поділу влад; вона є продовженням з деякими змінами тих форм д., що розвинулися були в зах. Европі в абсолютній д. Схематично її устрій є такий: задержалася переважно установа „голови" держави — монарха в „конституційній монархії", президента в республіках. Тільки виїмково, як у Швайцарській Спілці, нема „голови держави", а його функції є поділені поміж інші держ. орґани. Розвиток сусп. влади в Европі йшов протягом XIX в. в напрямі до парляментарної системи. Щодо свого соц. характеру новітня д. має здебільша характер пром. й торг. д., з перевагою міста над селом (у протилежність феодальній д.), причім фактично пануючою клясою є кляса великих капіталістів. Ступінь за ступнем ішла „демократизація" д. в міру того, як росло значіння й сила „непосідаючих" кляс, гол. пролетаріяту. Не зважаючи на цю демократизацію, вплив великого капіталу на нинішню д. є далі дуже великий. Щодо нац. складу людности пануючим типом є нац. д. У відношенні до церкви нинішня д. добула скрізь перевагу. Сві-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

това війна прискорила й зміцнила змагання (почасти здійснене) до творення нац. держав (гл. „Нація"). Далі виявила недостатність дотеперішньої політ. орґанізації на тлі госп. розвитку. Місце „національного" господарства зайняло „світове", яке вимагає ширшої орґанізації, ніж д. Клясова боротьба загострилася, а крайні суспільні напрямки: капіталістичний з одного боку, комуністичний з другого звернулися проти згаданих вище основ модерної д., гол. проти принципу поділу влад і парляментаризму. Вони висунули постулят партійної диктатури замість демократії. Це „фашизм" з одного, а „більшовизм" з другого боку. Усе те складається на незакінчену ще „кризу" новітньої д. **Держава** в Великому Литовському князівстві — територія розмірами менша за староства; її віддавали в управу шляхтичам за службу, а часом і нешляхтичам за борги.

Державець, шляхтич або й нешляхтич у Литовському князівстві, що діставав державу; пізніше звався він — намісник.

Державін Гаврило, рос. письм. псевдокляс. доби (1743-1816), писав оди й антольоґічні поезії. Найвидатніший рос. поет XVIII в., що мав величезний вплив. Його ода „Бог" переложена на всі европ. мови.

Гаврило Державін.

Державна адміністрація, управа, виконуюча функція держ. влади для збереження загального ладу в суспільному житті громадян. Від адміністраційної влади відрізнює новітнє держ. право судову владу згідно з теорією Монтескіє.

Державна варта, укр. міліція в 1918 за гетьмана П. Скоропадського.

Державна Дума, неповноправний парлямент у Росії 1906-17 з куріяльними виборами. В 1-й і 2-й Думі була численна укр. репрезентація (Громада). Остання, четверта Дума вибрала (в лютім 1917) „Тимчасовий Комітет Державної Думи", який приєднався був до повстання в Петербурзі і призначив тзв. „Тимчасовий Уряд".

Державна зрада, головна зрада, злочин, спрямований проти існування, цілости держави, існуючого держ. ладу, або проти вищих представників держ. влади.

Державна інспектура, установа політ. доглядачів, вибираних із представників соц. партій, заведена 1919 урядом УНР при командуваннях Дієвої Армії, на взір більшовицьких політкомів.

Державна позичка, 1) позичка держави за кордоном, звич. від більших банків; 2) позичка у власного громадянства, через випуск паперових зобов'язань (обліґацій), які держава розпродує у власнім краю і платить набувцям цих паперів означений процент. Курс держ. позичок звич. залежить від того, як фінансовий світ оцінює платездатність даної держави. Гл. Державний довг.

Державна приналежність, державне громадянство, приналежність громадянина до даного державного зв'язку, що дає йому означені, зокрема політ. права, але й накладає на нього означені обов'язки. Д. п. дістають звич. на основі походження від громадянина, або подруження з громадянином, крім цього на основі прийняття в члени дотичної держави (тзв. натуралізації), але є й такі правні системи (пр. в Анґлії), що громадянство може бути придбане завдяки уродинам на території держави.

Державна Нарада, Государственное Совещание, скликана рос. Тимчасовим Урядом до Москви в вересні 1917. Метою її було об'єднати біля Т. Уряду всі партії і всі народи рос. держави та одержати від їх представників санкцію для своєї політики. Центр. Рада відмовилася взяти участь у нараді, а більшовики заповіли на ній боротьбу за здійснення своїх гасел.

Державна Рада, установа, яка радить в імені цілої держави; 1) в бувшій Росії: вища держ. установа, яка до 1905 мала право радити над урядовими законопроєктами, від 1905, як вища палата у відношенні до Держ. Думи, з правом законодатної ініціятиви та відкидання законів ухвалених Думою; 2) у Німеччині д. р. досі має окремі права поруч райхстаґу; 3) в бувшій австр. монархії законодавча установа, зложена з Палати Послів і Палати Панів.

Державна рація (raison d'état, Staatsraison), огляд на добро держави, клич уживаний і надуживаний особливо від часів абсолютної держави.

Державна сторожа, гл. Жандармерія.

Державне майно, все, призначене до заспокоєння потреб держави, тобто: виключне право випускати монету, удержувати пошти, монополі, скарбові добра, податки, мита ітд. Від д. майна різниться гром. майно, тоб-то річі, з яких прибутки призначені на покриття гром. потреб.

Державне право, 1) право, що походить від держави, в протилежність до права недержавного, як от звичаєве право, міждержавне право, тощо; 2) також „політичне", „конституційне" право, якого предметом є форми й устрій держави. Його початки зустрічаємо в ст.-орієнтальних державах та Фенікії, а в ст. Греції воно розвинулося вже дуже високо.

Державний довг, сума позичок, затягнених державою. Д. довги з'явилися вже в старих часах; довший час вони мали характер позик володарів на їх особисті потреби або на ведені ними війни у приватних осіб. У XV-XVI вв. торг. дім Фуґерів у Німеччині був вірителем майже всіх европ. володарів. Від XVIII в. характер позик змінюється, вони робляться для заспокоєння

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

загально-держ. потреб, реченець позик змінюється, % зменшується; рівночасно суми д. д. зростають по всіх державах; в XIX в. д. д. стають конечною умовою держ. господарства. Повстає тип безреченцевих д., які забезпечують вірителям ренту. Гол. витрати, для яких зроблено д. д., ішли на підготування до війни та на війни, а відтак були це господарські, „інвестиційні" витрати, що вимагали одноразових великих коштів. Держ. задовженість усіх країн у 2 пол. XIX в. та на початку XX в. ввесь час швидко зростала, але що рівночасно розвивалися екон. сили держави, це було нормальним явищем і не крило в собі особливих госп. небезпек. Гл. Державна позичка.

Державний капіталізм, госп. система, при якій капіталістичні підприємства реґулюються та контролюються орґанами держави. При д. к. держава не зачіпає підстав капіталістичного господарства, а тільки обмежує свободу продукції та обороту товарів, спрямовує їх у певному напрямі, реґулює рід, якість, ціни товарів, виробництво, тощо. Д. к. існував підчас світової війни 1914-18 у всіх воюючих державах. У госп. системі СРСР приватні капіталістичні підприємства контролює та реґулює сама держава.

Державний переворот, насильно переведена зміна держ. ладу.

Державний суд, найвищий суд у справах цивільного й карного, інколи й громадянського права; в модерному праві місце цього останнього найвищого суду займає тзв. конституційний суд для вирішування правних питань, що торкаються порушення конституції держави.

Державний трибунал, суд, що переводить розправу й засуд у злочинах проти держави, які не належать до компетенції звичайних судів, зокрема проти міністрів, що порушили конституцію.

Державні Секретаріяти ЗУНР, міністерства ЗУНР створені у Львові 9 XI 1918 й переформовані в поч. січня 1919. З утворених у Львові д. с.: 1)внутрішніх, 2) військових, 3) закордонних, 4) земельних справ, 5) віроісповідань і просвіти, 6) судівництва, 7) торговлі і промислу, 8) шляхів, 9) пошти й телеґрафу, 10) публичних робіт, 11) праці й сусп. опіки, 12) сусп. здоров'я; полишилися у Станиславові перші сім, 8 і 9 стягнені в один, решта відпали. Президентом д. с. у Львові й Тернополі був Кость Левицький, опісля О. Голубович.

Державно-церковне право, право, що обіймає закони та розпорядки держави про правне становище держави до церкви, зокрема до церк. корпорацій, які існують на території даної держави.

Держплан, скорочена назва Державної Плянової Комісії в СРСР, яка розробляє матеріяли для Ради Праці та Оборони у справах орґанізації держ. господарства.

Держторг, держ. експортово-імпротово-торг. контора в СРСР, орґан Народнього Комісаріяту зовнішньої торговлі, продає та купує експортові та імпортові товари.

Дериват, (лат.) річ виведена з іншої; в хемії означає сполуки, виведені з інших простіших сполук.

Деривація, (лат.) 1) в ґраматиці: виводжування одних слів із других; 2) у фізиці: відхилення якогось рухомого предмету (корабля, кулі) від нормального напрямку руху. Кулі та набої мають д. тому, що обертаються довкола осі.

Дерищук Микола, держ. інспектор у запорізькому корпусі армії УНР 1919; кермував протибільшовицьким повстанням 1920 на Уманщині, того самого року розстріляний більшовиками.

Дерібас Осип, рос. адмірал (1749-1800), родом із Неаполю. Підчас рос.-турецької війни здобув кріпость Березань і Хаджібей 1789; на місці Хаджібею за проєктом і під доглядом Д. збудовано Одесу, якої він був першим ґрадоначальником.

Деркач (Crex pratensis), птах, малий бродун, із вигляду подібний до сірої курочки, тільки на вис. ногах, з дов. пальцями, перебуває у вис. травах наших лук, уночі добуває з себе своєрідний звук „дир-дир".

Деркач Грицько, укр. актор (1846-1900), власник рос. драматичної та оперетової трупи, опісля, від 80 рр. XIX в. „малоросійської", де сам досить добре виконував ролі характеристичних резонерів, їздив гол. за Кавказом і Уралом; антрепренер та театральний діяч невисокої моралі. 1894 безславно їздив із своїм театром до Парижа. В його трупі починав сценічну працю рос. співак Ф. Шаляпін.

Дерманський манастир.

Деркул, ліва притока Донця.

Дерлиця Микола, священик, гал.-укр. письм., *1866. Збірка оповідань „Композитор" та оповідання „Воєнний дідич".

Дерло, ліва, подільська притока Дністра б. Могилева, родовище фосфоритів.

Дермань, село Дубенського повіту на Волині, осередок правосл. просвітньої діяльности, перенесеної сюди на поч. XVII в. з Острога. При дерманському манастирі була (заложена князем Острозьким) друкар-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ня та школа, процвітала наука (переклади, наука слов., лат. та гр. мови).Тут після розриву з православними доживав свого віку Мелетій Смотрицький. В останніх десятиліттях перед світовою війною в Дермані була школа для підготування вчителів початкових шкіл, а по війні до 1929 була тут приватна укр. жіноча ґімназія.

Дерматіті́с, (гр.) запалення шкіри.

Дерматоль, сполука бісмуту з гарбовинною кислиною, антисептичний засіб.

Дерматольоґі́я, (гр.) наука про хороби шкіри.

Дерматопластика, (гр.) заступлення (сурoґат) утраченої шкіри, також вишихання звірят.

Дермоґра́фія, (гр.) 1) рисування на шкірі хорої людини меж внутрішніх орґанів; 2) зачервоніння шкіри, що виступає у нервових за дотиком.

Дернбурґ Гайнріх, нім. правник (1829-1907), автор знаменитих підручників рим. пандектів, прус. й нового загально-нім. цивільного права.

Дерпфельд Вільгельм, нім. археольоґ, проф. в Єні, *1853, вів розкопи 1878-81 в Олімпії, Трої, Перґамоні, Ітаці та Корфу. Вияснив багато археол. питань, гол. щодо гомеричної (мікенської) культури й гр. театру.

Дерулєд (Deroulède) Поль, фр. поет і політик (1846-1914), голова „Ліґи патріотів", антиреспубліканець. Писав політ. твори, мови, патріотичні драми, популярні воєнні та воякькі пісеньки.

Дерута, (фр.) утеча, відступ у безладі; сильний спад курсу на біржі.

Дес, (лат. Des) на пів тону обнижене d.

Деса́нт, (фр.) висадка війська з кораблів; найчастіше для переведення наміреної боєвої операції окремо від гол. боєвої сили.

Дес-дур (Des-dur), скаля з 5 обнижниками (бемолями).

Десер(т), (фр.) солодощі й овочі після обіду, або вечері.

Десиґнація, (лат.) означення, призначення, вказання.

Десквамація, (лат.) відприскування зверхніх частин скал у гарячих пустинях через великі різниці температури (гарячі денні спеки та нічне зимно).

Дескриптивний, (фр.) описовий.

Деслав Евген, вл. Слабченко, фільмовий автор, *1899 на Київщині, бувший хорунжий армії УНР, від 1925 працює в кіні; тепер у Парижі. Фільми Д., що здобули успіх на чужині: „Марш машин", „Елєктрична ніч", „Монпарнас", „Ро́боти — механічні люди", „Звуковий рік" (звукова фільма).

Десна, 1) ліва притока Дніпра, 975 км. дов., судоходна на просторі останніх 250 км. Ширина 100-150 м., глибина 6 м. 1918 опірна лінія військ УНР проти більшовиків; 2) ліва притока Богу, 79 км. дов.

Десняк Василь, вл. Василенко Василь, укр. письм., *1897, критик-публіцист марксівського напряму.

Десор Едуард, нім. ґеольоґ (1811-82), дослідник Альп.

Деспект, (лат.) зневага, образа.

Десперат, (лат.) людина, що втратила всяку надію, в розпуці, готова на все.

Десперація, (лат.) розпука, зневіра, безнадія.

Деспот, (гр.) жорстокий правитель, взагалі людина, що не зносить спротиву проти своїх наказів; у середньовіччі титул візант. імператорів.

Деспотія, (гр.) держава, в якій панує деспот.

Деспотизм, система правління безоглядного та самовладного.

Дессав, гол. місто нім. держави Ангальт, 75.000 меш., багато фахово-пром. шкіл, броварський і миловарний промисл, замок з 1532 й багато ін. величавих будівель, у XVIII в. був тут філянтропін (школа) Базедова.

Дес(с)у́, (фр.) спідня жіноча білизна.

Дестилят, (лат.) рідина, одержана при дестиляції.

Дестиляція (лат.) перегін: 1) Звичайна д., перетворення рідини у пару, та поновне скроплення витвореної пари. Служить до відділення рідини від розпущених у ній твердих примішок, пр. через відпарування джерельної води, в якій є розпущені різні солі, та охолодження тієї пари одержують хемічно чисту, тзв. дестильовану воду; 2) Фракціонована д. або д. з перервами служить до розділення кількох рідин, змішаних із собою, що мають різні точки кипіння. Коли пр. огріваємо горілку, себто мішанину алькоголю й води, то при температурі б. 78° випарує з неї весь алькоголь, а вода википить щойно при 100°. Для кращого відділення обох рідин необхідно передестилювати кілька разів одержані фракції. Це тзв. ректифікація, пр. ректифікація спирту; 3) Суха д., розклад орґанічних річовин через огрівання без допливу повітря. Таким способом із кам'яного вугілля добувається світильний ґаз, амоніяк та поґазова смола (дьоготь, тер); 4) Деструктивна д., перегін, при якому у високій температурі перетворюється дана річовина в нові сполуки. Пр. д. д. вугля, смоли та мазуту для одержання бензини (гл. Кракування).

Дестиляційний прилад. А — збірник, де розгріваємо розчин, Б — холодник, де скроплюється пари розчину, В — посудина, де збирається скроплений дестилят.

Дестинатор, (лат.) 1) той, хто відбирає присланий на його ім'я лист або товар; 2) особа, що згідно з думкою законодавця, мусить даний податок нести, хочби платив цей податок хто інший.

Дестра, (іт.) правою рукою (грати).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Деструктивний, (фр.) розкладовий, руйнуючий.

Десть, лібра, давня укр. і колишня рос. міра паперу, 24 аркушів.

Десцендент, (лат.) нащадок.

Десценденція, (лат.) погляд, що теперішні роди живин не є від початку такі самі, але розвинулися з родів, що під оглядом будови тіла стояли на нижчому ступені; гл. Дарвінізм.

Десцензія, гл. Ректасцензія.

Десята бриґада УГА, повстала в січні 1919 з частин, які облягали з півночі Львів під керуванням от. Долуда, входила в склад І. Корпусу; вславилася в боях на поль. фронті під Брюховичами, Лисою Горою, Куликовом, Новим Селом, Гартфельдом, Каменобродом, Белзом (V 1919), далі під Плуговом, Обаринцями, Теребовлею, Чортковом, Вигнанкою; на більшовицькому фронті билася на правому крилі Армійної ґрупи ґен. Кравса під Вінницею, Калиніївкою, Кордилівкою, Юріївом, Кольонщиною, Микуличами й ввійшла 31 VII 1919 побідно до Києва; командантом був сотник Кондрацький.

Десята дивізія СС. Весною 1919 Корпус СС перетворено в ґрупу СС. Її творили дві дивізії, які одержали порядкові числа: першу названо 10-ою, другу 11-ою дивізією.

Десята муза, так називають кінематоґрафічне мистецтво.

Десятибій, руханковий, сокільський бій, обіймає вправи на дрючку, поруччях, коні, перстенях, вільноруч, біг на 100 м., мет кулею, скоки вшир, вверх і жердкою.

Десятизмаг, біги: від 100-5.000 м., скоки: вверх, вшир, жердкою, прискок; мети: списом, кружком, кулею, молотом, плавання (грудне, горілиць, довільне, скоки в воду й нурки), їзда верхом. Оцінка на точки.

Десятина, 1) десята частина майна, плачена світськими людьми духовним на їх утримання. Д. є старозавітного походження, звідки перейшла до християнства, а з християнством культурою на Україну. Д. на удержання київського духовенства призначив вже Володимир В. Д. з усіх княжих доходів ішла на утримання владики, д. від мешканців осель на утримання приходського духовенства. Д. заникає з кінцем XVIII та на початку XIX в. поволі в цілій Европі. Збереглася лише подекуди, як місцевий звичай у формі постійних оплат громади для приходника, майже до останніх літ на Закарпатській Україні; 2) давня рос. міра ґрунту=2.400 квадратних сяжнів, або 109·25 арів, або 1·898 австр. морґа; 1 га=0·9153 десятин, 1 австр. морґ=0·527 десятини.

Десятинна церква у Києві, найстарша мурована церква старокнязівської доби на Україні. Збудував її князь Володимир В. б. 986-996 і пожертвував на неї десяту частину княжих доходів (звідси назва). Збудована гр. будівничими, церк. обстановку взято з корсунської церкви; в ній поховано кн. Ольгу, кн. Анну, жінку Володимира В. й його самого; нераз її розграбовували московські князі. Д. ц. завалилася під час облоги Батия 1240 і почасти відновлена 1635 Петром Могилою. В 1842 на місці первісної будови рос. уряд побудував нову церкву у псевдо-московському стилі по проєкту архітекта Стасова. Тоді були зломані рештки мурів первісної будови разом із фраґментами фресок, мозаїк, кахель. Останніми часами цю московську церкву розібрано.

Руїни Десятинної церкви.

Десятиноги (Decapoda), раки з 10 ногами; відповідно до розвитку хвоста ділимо їх на кущохвості або краби, недохвості й довгохвості раки.

Десятинщики, дрібні чиншові селяни півд. України з кінця XVIII і XIX в., які за уживання землі не платили чиншу грішми, лише десятою частю збору з землі власникові землі, звідки й назва. Д. повстають у часі заселення Чорномор'я. Власникам великих земельних просторів залежало на скорім заселенні цих просторів, тому стягали вільну й кріпацьку людність, вдоволяючися дрібним чиншем у натурі. Положення д. ставало важчим із збільшенням населення, бо власники використовували більшу подачу робочих рук та підвищували чинші. Увласнення д. переведено законним шляхом перед самою війною.

Десяткова вага, гл. Вага.

Десяткова система, спосіб числення, що ми його загально вживаємо: по 10 одиниць збираємо в одну цілість і називаємо її десяткою; 10 десяток збираємо в одну сотню, 10 сотень в одну тисячу і т. д. Вона повстала з того, що в дуже давніх часах люди числили на пальцях, отже від 1 до 10. Сьогодні вживають її в усіх народів, ін. системи збереглися тільки подекуди. На д. с. основана метрична система.

Десятковий дріб, гл. Дріб.

Десятковий устрій, наскрізь слов. поділ доіст. і вчасно іст. громадянства на Україні на десятки, сотні та тисячі. Десяток відповідав родові, сотня ширшому родові, а тисяча племені. З упадком родового ладу й повстанням територіяльного поділу — десяток покривався з верв'ю, сотня з волостю, а тисяча з землею-державою. Десятковий поділ був не лише поділом військовим, але й адміністраційним. Д. у. перевівся з упадком ст.-укр. держави, лише подекуди лишилися назви десяцького та соцького, як зверхників селянських громад.

Десяткування, давня, від 471 до Хр. звісна збірна кара на військо за лякливість, бунт, масову втечу і т. ін. Відчислювали або жеребом визначували що-десятого воїна, якого й карали смертю. Востаннє ба-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

жав ще маршал Бліхер 1815 здесяткувати збунтовані саксонські баталіони, та до цього не допущено.

Десятник, воєнно-адміністраційний урядовець, що стояв на чолі десятка, найнижчої адміністраційної одиниці, на які поділялася князівська держава; цей ст.-руський уряд зберігся й у лит. добі, коли д., як підручний сільських начальників, став іменованим урядовцем. В УГА другий з черги підстаршинський ступінь.

Десяток, найнижча військова одиниця на Січі, з десятником на чолі; д. мав 30-50 юнаків для козацького вишколу.

Детайлічний, (фр.) роздрібний, подрібний.

Дета(й)ль, (фр.) подробиця, дрібниця.

Деташе́, (фр.), в муз.: віддільно, себто грати кожний тон окремим потягом смичка.

Детвайлєр (Dettweiler) Петер, нім. лікар (1837-1904), один із перших заснував санаторію для хорих на туберкульозу і впровадив лежання на вільному повітрі, як лічничий засіб проти сухіт. Завів також кишенькові шкляні плювачки для хорих на туберкульозу.

Дет Велі (Death Valley — долина смерти), пустинна долина в Каліфорнії, спеки до 57°.

Детектив, (анґл.) тайний аґент слідчої поліції; той, що стежить за таємною кримінальною справою.

Детектор, (лат.) прилад до відкривання електр. хвиль у просторі, а також до переміни їх на інші хвилі, які можна спостерегти нашими змислами, пр. звукові хвилі, гл. Когерер. В радіотелеґрафії й радіотелефонії уживані тепер: 1) кристальний д., що складається з двох кристалів, або кристалу (звич. ґалєніту) й металевого вістря, що стикаються з собою; 2) електроновий д. (гл. Електронова лямпа). Крім того є ще д. маґнетний Марконія, електролітичний Шлємільха, термодетектори і т. д.

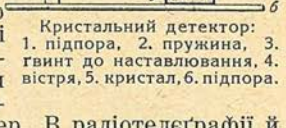

Кристальний детектор: 1. підпора, 2. пружина, 3. ґвинт до наставлювання, 4. вістря, 5. кристал, 6. підпора.

Детеріорація, (лат.) погіршення фіз. та хем. прикмет ґрунту, протилежно до „меліорації". Д. є часто наслідком недбалого хижацького господарювання, але частіше залежить від загальних причин, як от летючі піски, що засипають урожайну землю, далі утворення нових та побільшення старих ярів, що спричинюють висихання сумежних ґрунтів, а в часі дощів нагле піднесення води в річках, повінь; яри спричинюють також обниження ґрунтових вод, а через те загибіль джерел.

Електроновий детектор зі скріплювачем.

Детермінанти, (в природничих науках) по Вайсману, особливі частини розродчої білковини, з котрих розвинуться певні властивості пізнішого осібняка.

Детермінативні займенники, в латинській граматиці такі займенники, що зміст їх обмежений (пр. ipse, idem); в укр. грам. термін невідомий.

Детермінізм, погляд, що виключає свободу волі, а приймає залежність нашого хотіння й наших учинків від зовнішніх і внутрішніх причин у тому значінні, що події мусять бути такі, як є, без огляду на те, що ми зробили би. Індетермінізм, як протилежний напрям, однозначний з теорією вільної волі.

Детонація, (фр.) вибух, гук, вистріл; у співі: фальшування тонів.

Детрит, (лат.) дрібніші, чи грубші злімки звітрілих гірнин, що їх вода чи якась інша природня сила занесла на ін. місця й уклала за величиною й вагою; через дальше вітріння, орання та гноїння д. стає дуже важним складником ґрунту; вислід розпаду ростинного або тваринного тіла.

Детриція, (лат.) зношення льодом знищених звітрінням або ерозією частин поверхні Землі; гл. Денудація.

Детронізація, (лат.) скинення з престолу, приневолення володаря, щоби зрікся своєї влади.

Де Ту (de Thou) Жак, фр. політ. діяч та історик (1553-1617). Автор монументальної всесвітньої історії по латині „Historia sui temporis" (Париж 1604-1608), де описуються й укр. землі.

Дефект, (лат.) хиба, недостача, зіпсований предмет.

Дефективне слово, (лат.) у граматиці: слово, що не має всіх форм (відмінків, часів і т. д.), пр. *робом* (таким), *бігай* (наказовий спосіб).

Дефензива, (лат.) оборона (під час відступу); в Польщі: тайна поліція, спочатку лише для справ військових, опісля й для політичних, контрозвідка.

Дефібер, (фр.) прилад, в якому дерево роздирається на волокна, утворюючи дерев'яну дерть, з якої виробляють простіший папір.

Дефіґурація, (лат.) зіпсуття форми, опоганення.

Дефіляда, (фр.) святочний похід війська перед достойниками.

Дефінітивний, (лат.) остаточний, кінцевий, рішаючий.

Дефініція, (лат.) означення, з'ясування своєрідних і сутніх рис якогось предмету.

Дефіцит, (лат.) недостача, недобір; д. буває: 1) касовий, коли при обрахунку каси недостає якоїсь суми, і 2) бюджетовий, коли в держ. бюджеті сума видатків перевищує суму прибутків; але якщо дійсні прибутки перевищили кошторисні припущення, бюджетовий д. може зовсім зникнути.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Дефлєґмація, (гр.) очищення алькоголю з води й фузлю, при дестиляції.

Дефляція, (лат.) 1) звіювання звітрілого скельного румовища й переношення вітрами куди инде; більше значіння д. має на сухих і пустинних просторах; залежить від сили й напряму вітру, прикмет підложжя і т. ін.; 2) заходи фінансової політики держави, щоби піднести покупну силу своїх грошей та спинити інфляцію; гл. Інфляція.

Дефльорація, (лат.) позбавлення дівоцтва, невинности.

Дефо (Defoe) Денієл, анґл. письм. (1659-1731), автор повісти „Життя й дивні та повні несподіванок пригоди Робінзона Крузо", перекладеної та переробленої на всі мови, в тім і на укр. Почав літ. діяльність як публіцист політ. сатирами. Залишив чимало ін. повістей, не гірших від „Крузо" і чимало студій із різних ділянок знання.

Денієл Дефо.

Деформація, (лат.) 1) зміна, знеправлення форми тіла або його частини, гол. наслідком хороби; 2) у фіз. зміна положення частинок тіла під впливом зовнішніх сил. Розрізнюємо: д. об'єму і д. виду. При д. об'єму змінюється об'єм тіла, а тимсамим і густота його; при д. виду змінюється лише вид тіла, а об'єм і густота лишаються такі самі. До д. належать: зігнення, здавлення, скручення і т. п. Д. матерії викликує внутрішні сили поміж її частинками; ці сили звемо тисненнями та напругами.

Дефравдація, (лат.) потайна крадіж грошей урядовцем, розтрата урядових, громадських грошей.

Дехен Гайнріх, нім. ґеольоґ (1800-89), один із найвидатніших вулканольоґів XIX в., автор ґеол. карт Німеччини.

Децемвіри в ст. Римі 10 мужів, вибрані для переведення особливих завдань; 451-450 до Хр. д. склали закони 12 таблиць.

Деценіюм, (лат.) десятиліття.

Децентралізація, (фр.) система управління, що має на меті по змозі якнайбільше справ полишити до полагоди місцевим самоуправним установам у протилежності до „централізації", яка скупчує усю владу в однім осередку. Д. є „річова", коли розділяє владу по предметах так, що різні справи належать до різних орґанів влади, й „територіяльна", коли творить для різних частин території окремі осередки влади.

Деци-, (лат.) у метричній системі мір десята частина: дециметр = 0·1 м., децилітр = 0·1 л., дециґрам = 0·1 ґр. і т. д.

Децизія, (лат.) рішення, постанова.

Децикевич Володимир, гал. укр. громад. діяч, *1865; від 1902-16 шеф галицького департаменту у міністерстві внутр. справ у Відні; від 1916 до розпаду Австрії віцепрезидент намісництва у Львові; 1 XI 1918 намісник Галичини, ґен. Гуйн передав йому свій уряд як керовникові гал. намісництва; 1920-8 член бувшого гал. „Самоврядного Виділу"; 1928-30 сенатор варшавського сойму.

Децимальна вага, десяткова вага, гл. Вага.

Дециметр, (лат.-гр.) дм., міра довготи = 1/10 метра. Квадратний д. (дм.²), міра поверхні = 1/100 квадр. метра. Кубічний або шестистінний д. (дм.³), міра об'єму = 1/1000 кубічного м. = 1 літрові (1 л.)

Децій, 1) Публій Д., три рим. консулі цього імени жертвували життя за перемогу рим. війська (340, 295, 279 до Хр.); 2) Д., рим. цісар 249-51, переслідував християн.

Деціма, (лат.) десятий тон у ряді скалі; інтервал на десять ступенів муз. скалі.

Децімоля, (лат.) ритмічна ґрупа з 12 рівних тонів на один удар.

Децнер (Detzner) Герман, нім. дослідник Африки, *1882.

Дешанель (Deschanel) Поль, фр. політик (1855-1922), президент фр. республіки в 1920, член Фр. Академії.

Дешифрувати, (фр.) розшифровувати, тобто відчитувати тайне письмо.

Деяніра (Deïaniра), 1) дочка етольського царя Ойнея, сестра Мелеаґра, дружина Геракля. Мимохіть стала причиною смерти мужа, піславши йому, — щоб забезпечити собі його любов — одежу намочену отруйною кров'ю кентавра Несса. 2) В астрономії одна із планетоідів.

Дєґаєв Сергій, рос. революціонер (1854-1908), член рос. партії „Народная Воля", учасник замаху на царя Александра II.; заарештований, став аґентом царської жандармерії й видавав своїх товаришів (Віру Фіґнер та ін.), але признався своїм товаришам і допоміг убити полковника Судєйкіна, що присилував його служити поліції; опісля втік до Америки.

Дєжньов Семен, якутський козак, 1648 перший обіплив схід. Азію від устя Колими по Анадир і тому його іменем названо схід. ріг Азії. Гл. Берінґове море.

Дєлянов Іван, рос. міністер нар. освіти (1818-98), один із найбільших рос. централістів; університетським статутом 1884 вкоротив унів. автономію, чим спричинив вибух студентських заворушень у київському університеті; обіжником 1887 обмежив приняття до серед. шкіл дітей найбідніших верств населення; завів процентову норму для жидів на високих школах; закрив у Києві високі жіночі курси; збільшив і поширив русифікаторську політику в усіх неросійських землях.

Деньґа, (тат.) з пол XIV до кінця XV в. дрібна срібна монета в Московщині, пізніше мідна, вартости ½ копійки; від 1838 почала зватися денєжкою.

Дєтское Село, колись Царскоє Село під Петроградом, 23.000 меш.; тепер літнисько гол. для дітей.

Дєхтярьов Степан, рос. церк. компози-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тор (1744-1813), сучасник Бортнянського; б. 60 концертів та інші церковні твори, більшість недрукована.

Дж, злитий звук із двох елєментів (африкат) *д* та *ж*; в укр. мові потрійного походження: а) дуже давній із праслов. dj (с а д ж а, с и д ж у), б) новіший (д ж е р е л о), а той в) запозичений із інших мов (д ж у р а, д ж а в р).

Джабальпур (Jabalpur), місто в серед. Індії над рікою Нарбада, 110.000 меш.; торговля збіжжям і сім'ям, ткацький промисл, гончарство.

Джавлів закон, закон відкритий Джавлем, згідно з яким кількість тепла, витворена елєктр. струєю у провіднику в одиниці часу (1 сек.), є пропорціональна до квадрату натуги елєктр. струї та до опору провідника.

Джавль, вольткульомб, ватсекунда, одиниця праці = десять міл. ерґів = 1/9·81 кільоґрамметра = 107 cgs (центиметр - ґрамсекунди).

Джавль (Joule) Джемс Прескот, анґл. фізик (1818-89), означив механічний рівноважник тепла досвідним способом, досліджував огрівання провідників, якими пливе елєктр. струя (Джавлів закон) та ін.

Джавр, гл. Ґяур.

Джагатай, монг. хан, син Джинґісхана; по смерті батька дістав землі між Аму-Дарією й Сир-Дарією, † 1242.

Джаґаннат(га), 1) ст.-інд. „пан світу", назва бога Крішни; 2) Д. або Пурі, місто в Індії брит., 29.000 меш., відома святиня Крішни, де двічі річно збираються міліони прочан із цілої Азії.

Джайнізм, ст.-ґіндуська рел. секта, гол. в пів.-зах. Індії, основана VI-V в. до Хр. Вардґаманою, прозваним Джіною, себто побідником. Джайністи вславилися будовами святинь-міст та шпиталів для хорих тварин.

Джайпур (Djaipur), васальна держава в Раджпутані (Індія брит.), 2.994 км², 2,660.000 меш.; столиця Д., 130.000 меш., високі школи й музеї.

Джалаладін Могамет, гл. Акбар Великий.

Джам-Булат-Кануков, полковник УГА, грузин зроду, летун, † 1919 в повітряному бою б. Тернополя.

Джамна, Джумна (Jumna), права притока Ґанґу, 1.400 км. дов.

Джампер, (анґл.) жіноча, звич. плетена спортова блюза; назва походить від того, що її не застібують, а вдягають через голову.

Джанібек-Ґерай, кримський хан із 1 пол. XVII в.

Джанкой, залізнична вузлова стація на півн. Криму; в квітні 1918 здобута Запорізьким Корпусом від більшовиків.

Джарилґач, затока Чорного моря б. лиману Дніпра.

Джати, арійське плем'я, що заселяє в числі понад 7 міл. Белюджістан і Пенджаб.

Джгутківці (Flagellata), громада найпростіших одноклітинних істот (первозвірів), з одним або кількома батіжками. Деякі мають зеленець, тому їх ставлять на межі між тваринами і ростинами, пр. ч а р о о ч к а з е л е н а й п е р е к о т е н ь. Багато родів галапасує в тілі досконаліших тварин, а деякі з них є навіть небезпечні для людини, пр. к р о в о т о к а.

Джебель аль Тарік, гл. Ґібральтар.

Джебель еш Шех, гл. Гермон.

Джевонс (Jevons) Віліям Стенлєй, анґл. економіст (1839-82), один із представників тзв. психольоґічної школи економістів, прихильник мат. методи досліду екон. явищ; праці гол. з царини обміну: „Теорія політичної економії", „Держава супроти праці".

Джедда, гл. Джідда.

Джеджалій Филон, полковник кропив'янський за Б. Хмельницького.

Джез (Jazz), загальна назва танцювальної музики, яка витворилася в Америці від 1914 й яка полягає на особливих звукових і ритмічних ефектах та окремій композиторській техніці. Ці танці повстали під безпосереднім впливом муринської нар. музики в Півн. Америці і уявляють злиття елєментів европ. й афр. музики. Впливи д. замітні майже в усій модерній музиці. Походження слова непевне.

Джексонвіль (Jacksonville), пристань на півн. сході півострову Фльоріда (ЗДА), 92.000 меш.; лічниче місце, торговля деревом і півд. овочами.

Джеліко (Jellicoe) Джон, анґл. адмірал, *1859, командант анґл. фльоти у світовій війні 1914 і шеф штабу адміралїції.

Джеляда, гл. Песиголовці.

Джеляледдін Румі, себто Малоазійський, найбільший перс. поет (1207-73), суффій, „соловій споглядального життя". Жив у Туреччині й турки вважають його за святого та батька свого красного письменства. Лірічні поезії зібрані в „Дивані", епічні в „Месневі".

Віліям Джемс.

Джемаль-Паша Ахмет, тур. ґенерал і дипльомат (1873-1922), керманич молодотур. руху, 1913-18 міністер мореплавби, в світовій війні довів до приступлення Туреччини на бік Німеччини й Австро-Угорщини, 1914 командант півд. армії проти Анґлії.

Джéмборі, (мурин. = рада, збіговище), з'їзд пластунів із цілого світу, перший 1920 в Льондоні, 1924 в Копенгазі, 1929 в Арров Парку в Анґлії.

Джемс (James), 1) В і л і я м, ам. фільософ (1842-1910), творець теорії праґматизму, згідно з якою вартість кожної ідеї треба міряти не з погляду чистого розуму, а з огляду на її діяльний вплив у дійсності: „Основи психольоґії", „Різноманітність ре-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ліґійного досвіду", „Праґматизм", „Плюралістичний всесвіт"; 2) Ґенрі, анґл. письм. (1843-1916), з походження американець; у довгій низці повістей і новель силкувався дати зразки об'єктивних псих. студій.

Джемставн (Jamestown), пристань і гол. місто острову св. Олени та брит. архіпеляґу Ріфрешмент Айлєнд.

Дженер (Jenner) Едвард, анґл. лікар (1749-1823), винахідник щеплення віспи.

Едвард Дженер.

Дженнарджентї (Gennargenti), найвищі гори на Сардинії, 1.835 м. вис.

Джентельмен, (анґл.) людина добре вихована та чесна; той, що не нарушить ніколи правил чести.

Джентрі, (анґл.) в Анґлії назва серед. стану, що ні родом, ні становищем не належить до шляхти, котру творять великі землевласники з ст. родів. До д. зачисляють також професорів, правників, духовенство і взагалі всіх, що займають держ. посади.

Джерелинець, гл. Араґоніт.

Джерело, природній виступ ґрунтової води на поверхню, повстає там, де перетинаються з собою поверхня Землі й позем ґрунтової води. Джерельна вода походить із дощової води, яка всякає й очищується в глибині водопрохідних шарів Землі. Дж. постійні мають цілий рік воду, дж. періодичні висихають у часі довгої посухи. Ґарячі дж., тзв. теплиці або терми, мають температуру вищу за середню річну температуру даної місцевости. Мінеральні дж. дають воду з розчинами різних мінералів.

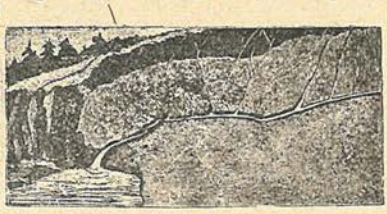

Джерело: зпереду скала перерізана для показання жил глибинної води.

Джерелянка, гл. Кунька.

Джерзі Сіті (Jersey City), фабричне передмістя Нюйорку, 322.000 меш. Велика укр. кольонія. Тут виходить укр. денник „Свобода".

Джермістон (Germiston), місто в Трансвалі, 42.000 меш., копальні золота.

Джером (Jerome) Джером, вл. Кляпка, анґл. письм. (1859-1927), славний як гуморист своїм „Трьох мужчин у човні" та „Лінивими думками лінивого юнака". Мав теж сценічні успіхи.

Джерсей, (анґл.) верхній дамський трикотовий кафтаник.

Джеферсон (Jefferson) Томас, ам. політ. діяч (1743-1826), президент ЗДА 1801-9, один із гол. борців за незалежність у боротьбі з Анґлією; склав декларацію незалежности з Франкліном у 1776.

Джиджора Іван, укр. історик, гром. діяч і публіцист (1880-1919), бібліотекар НТШ. За ЗУНР військовий комендант Рави Руської. Праці з історії Гетьманщини XVIII в.: „Економічна політика рос. правительства супроти України в 1710-30 рр." та ін., зібрані й видані акад. М. Грушевським під наг. „Україна в 1 пол. XVIII віку". Під псевд. Ignotus — публіцистичні статті в ЛНВ.

Джинґіс-Хан, вл. Темуджин, монг. завойовник (1155-1227), 1215 добув Пекін, 1219 Туркестан; його війська 1223 над Калкою погромили укр. князів.

Джібуті (Djibouti), гол. місто та пристань фр. Сомалі, 9.000 меш., торговля з Абесинією, звідсі залізниця до Адді-Абеби.

Джігад, (араб.) свята війна магометанів.

Джідда (Dschidda), Джедда, місто над Червоним морем, 25.000 меш., пристань Мекки й гол. пристань Арабії; місце осідку чужоземних представників.

Джільольо, гл. Гальмагера.

Джільонґ (Geelong), пристань у півд.-схід. Австралії, 41.000 меш.; вивіз вовни та збіжжя.

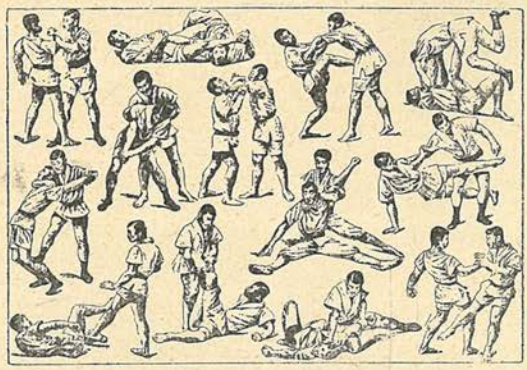

Джію-джітсу: головніші хопи.

Джімкана, (інд.) веселі змагання найрізнороднішого роду, пр. перегони пішо в мішках, або з чарками повними вина, на колесах, совгах, з обручами, на човнах, через штучні перешкоди і т. д.

Джін, (анґл.) анґл. міцна, проста горілка зі збіжжя.

Джінґоїзм, (анґл.) прізвище анґл., а часом і півн.-ам. націоналістів, значить стільки, що шовінізм.

Джінджер, (анґл.) шумуючий напиток із імбіром та перцем.

Джінни, в араб., а через Коран і взагалі в мусулманській демонольоґії духи, що населяють гори, пустелі й оази; родяться і вмирають як люди, більшість лихі і гидкі, пр., іфрити, мариди, гулі та шайтани, подібні до наших чортів та опирів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Джірдженті (Girgenti), ст. Аґріґент або Акраґас, місто на півд. побережжі Сицилії, 32.000 меш.; копальні сірки, рештки кляс. гр. святинь — дорійська святиня Геракля з кінця VI в. і псевдоптер з атлянтидами.

Джію-джітсу, (яп. „лагідна штука") яп. спосіб обезвладнення противника; завдяки рос.-яп. війні поширений тепер по цілім світі. Всі хопи: натиск на нерви, удар рубом твердої долоні в чоло, горло, ніс, викручування пальців, рук і ніг можуть довести до каліцтва, наскільки противник не піддасться завчасу. Вимагає зручности й сили.

Джміль.

Джміль (Bombus), найближчий свояк бджоли, значно більший, чорний з жовтими перепасками. Живе малими громадами, в яких окрім робітниць є кілька маток і кількаднадцять самців. Гнізда будує в мишачих норах, під камінням, тощо. Комірок із воску не робить, а мід для черви ховає в опряди, полишені куклами. Під зиму д. вигибають, з виїмком великих самичок, що запорпавшись у мох, зимують.

Джованні Пізанський (Giovanni Pisano), визначний іт. різьбар (1240-1328), переходової доби від ґотику до ренесансу. У нього фіґури повні життя, драматичного руху й ефектовних жестів. (Різьби собору в Пізі й церкви св. Андрія в Пістої).

Джогор (Johore), маляйська держава під брит. протекторатом, 19.400 км.² і 280.000 меш.

Джодду (Gioddu), (іт.) квасне овече молоко, улюблений напій пастухів Сардинії.

Джойс (Joyce) Джеймс, анґл. письм., *1882, ірляндець, вславився величезною дивоглядної форми повістю „Уліс".

Джокджакарта (Djokjakarta), місто на Яві, 110.000 меш.; управа кави, цукру та тютюну.

Джокей.

Джокей, (анґл. jockey) льокай, що їде ззаду повозу або верхом за своїм паном; їздець, якого наймають до їзди верхи при кінних перегонах.

Джокер, (анґл.) жартун, сміхун; карта (при грах у карти), що є найвищим козирем і заступає всі інші (пр. при тзв. „рамі" rummy).

Джоліба, горішня частина Ніґеру.

Джолітті (Giolitti) Джованні, іт. діяч (1842-1928), кілька разів премієр міністрів, оборонець союзу з Австрією та Німеччиною; у 1914 був за невтральністю Італії.

Джон-Буль, (анґл. дослівно: Іван Бугай), — глумливе прізвище анґлійців.

Джонка, кит. корабель, грубе й важке судно з круглим носом, високо піднятою широкою кермою й величезними вітрилами на високих щоглах.

Джокер.

Джонсон (Jonson) Беніямін, анґл. письм. (1573-1637), найвизначніший комедієписець поруч Шекспіра в добі Єлисавети: „Кожний має свої примхи", „Вольпоне або Лис", „Епісоена або мовчазна жінка" й ін.

Джонсон (Johnson) Самуель, анґл. письм. (1709-84), автор епохального „Словника анґл. мови" й „Життєписів найвизначніших анґл. поетів".

Джонставн (Johnstown), місто в півн.-схід. державі Пенсільванії ЗДА, 67.000 меш.; залізний промисл.

Джонка.

Джонстон (Johnston), 1) Александер, визначний анґл. картоґраф (1804-71), автор багатьох цінних атлясів та стінних карт; 2) Генрі Гамільтон, анґл. мандрівець-дослідник внутрішньої Африки, *1885.

Джордано (Giordano), 1) Бруно, іт. фільософ (1548-1600), визначний представник іт. фільософії природи. Проповідує пантеїстичні погляди, доповнює погляди Коперника, відновлює погляд на атомістичну будову річовин, відкриває людині безмежність світу, а все це робить з таким запалом та безоглядним завзяттям, що кінчить смертю на кострі; 2) Умберто, сучасний іт. оперовий композитор, *1867. З його опер найбільше відома „Андре Шеніє".

Джордано Бруно.

Джордж (George) Генрі, ам. економіст (1839-97), прихильник і пропаґатор націоналізації землі у творі „Поступ і бідність".

Джорджевич, 1) Владан, серб. політик і письм., *1844, президент міністрів 1897-1900; описав упадок короля Олександра; 2) Живоїн, проф. зоольоґії в беоґрадськім унів., *1872, член серб. Академії Наук, дійсний член НТШ.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Джорджіч (Gjorgjić) Ігнатій, видатний хорв. поет дубровницького періоду (1657-1737); його твори вважають за зразок іллірійського стилю.

Джорджія (Georgia), півд.-схід. держава ЗДА, 153.000 км.² і 2,895.000 меш. (половина чорні та муляти); на півночі гориста; управа та виріб бавовни, управа кукурудзи, деревний промисл. Гол. місто Атлянта.

Джордж-Льойд Девід, гл. Льойд Джордж.

Джорджтавн (Georgetown), 1) або Демерара, гол. місто та пристань Брит. Ґвіяни, 57.000 меш.; 2) або Пенанґ, брит. пристань на острові при Маляйському півострові, 120.000 меш.; вивіз цини.

Джото (Gioto di Bondone) Амброджо, великий фльорентійський маляр доби ґотику (б. 1276-1377). Декоративний стиль Д. мав вплив на численних малярів (фльорентійська школа). Перший реаліст, що в своїх рел. творах змальовує побут і середовище. У фіґурових композиціях передає енерґію й драматичний вияв, хоч обличчя сильно ідеалізує. Дж. знайомий уже з моделяцією, деякими елєментами перспектив та світлотіні. (Цикль малюнків із життя Ісуса Христа, Івана Хрестителя, св. Франціска, „Страшний суд"). Іл. гл. ст. 966.

Джуґашвілі Йосиф, гл. Сталін.

Джуба (Juba або Giuba), 1) ріка в Сомалі, 1.200 км. дов., витікає в Абесинії, впадає до Індійського океану; 2) країна над нею, 90.000 км.² і 160.000 меш., належить до Італії.

Джуґджур, частина Станових гір.

Джуді, гора в Курдистані, 4.000 м. вис., паломниче місце жидів і мусулман, що вважають її місцем причалення Ноєвого ковчегу.

Джулянський Лев, гал.-укр. церк. письм., гр.-кат. священик у Лапшині (1849-1925), видавав часопис „Посланник", „Місійні книжочки", „Руский Амвон", „Театральну бібліотеку Посланника", крім того „Ілюстровані життя святих". Перший видав укр. молитовник латинкою для гр.-католиків у Зах. Галичині.

Джумна, гл. Джамна.

Джунґарія, верховина між Тяньшанем і Алтаєм, нижча від них, добре місце для переходу з півн. в серед. Азію, тому була брамою кочовничих нападів на Китай (джунґарська брама). Колись самостійна держава, завойована Китаєм 1757; тепер частина належить до СРСР.

Джунґля, (санскрит) лісна гущавина з хащів і трощі в Індії; мокляковата, багата в звірину, розсадники пропасниці, холєри й чуми.

Джунковський Степан, рос. аґроном (1762-1839), українець родом, учився в Харкові, а опісля за кордоном, редаґував у Петербурзі протягом 25 літ „Труды экономического общества", де помістив багато своїх праць.

Джунта (Giunta), славна друкарська фірма, яка друкувала книги в Венеції 1510-1657 і у Фльоренції 1497-1622.

Джура, чура, слуга-товариш козака, що ходив з ним у походи й носив йому зброю; в сучасних укр. військах вояк приділений старшині.

Джурджівка, село на Поділлі б. Ушиці, родовище фосфоритів.

Джурин, 1) подільська ліва притока Дністра; 2) село в Галичині на шляху Бучач-Чортків. В травні 1919 побіда II і XIV бриґад УГА над поль. військами.

Джурів, село в Галичині снятинського повіту, колись копальня бурого вугілля. Верстви вугілля на 25 і 32 цм. завгрубшки.

Джунглі в дельті Гангу під час припливу.

Джусті (Giusti) Джузеппе, найвизначніший поет іт. визвольного руху (1809-50), що своїми сатирами, повними ненависти, боровся з реакцією, шляхтою та австр. гнобителями; вони мали великий вплив на розвиток рев. руху в Італії. „Судний день", „Знищена Картаґіна", „Св. Амвросій" — поема, що дає картину майбутности.

Джут, гл. Юта.

Дз — злитий звук (африкат) із двох елєментів: „*д*" та „*з*", з праслов. мови як наслідок тзв. другої палаталізації („м'ягчення"), сьогодні в укр. мові утрачений (*bogъ, місцевий однини — bodzě, укр. „бозі", пор. поль. w Pradze); зате в нас появилося нове *дз* на початку слів, у тзв. назвуку (д з в і н, д з е р к а л о).

Дзакінтос, гл. Занте.

Дзвиняч, село в Галичині богородчанського повіту. Копальня земного воску; в 1929 добуток 132 т.

Дзвін, 1) укр. місячник, часопис І. Франка й тов. Вийшло 1878 у Львові тільки число 1 як продовження „Громадського Друга" й було сконфісковане. Після нього вийшов „Молот"; 2) укр. літ.-наук. економічний журнал соц.-дем. напрямку, що виходив у Києві в 1913-14 під ред. В. Левинського з близькою співучастю Д. Антоновича, В. Винниченка, Д. Донцова (спочатку), В. Садовського, Л. Юркевича й ін.

Дзвінкі приголосні, гл. Приголосні.

Дзвінкове, вираз в УГА для означення

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

денних поборів як особливої оплати, пр. при роз'їздах, відрядженні, тощо.

Дзвінок, укр. ілюстр. двотижневик для дітей і молоді, почав виходити 1890 у Львові як орґан „Рідної Школи", в той час „Руського", пізніше „Українського Товариства Педаґоґічного". Першим редактором був Ол. Барвінський. З початком світової війни 1914 припинився. Серед співробітників було чимало й наддніпрянців, м. ін. Л. Глібів.

Дзвінчаста рима, дактилічна рима в віршуванні, як римуються між собою три останні склади, пр., люблена — згу́блена.

Дзвони, знані вже в старовині (китайці, 2250 до Хр., єгиптяни, жиди, греки, римляни); від VI в. по Хр. почали вживати для богослужебних цілей спершу на Заході (Італія, Франція, Британія) і християни; від цього часу йдуть звістки про першого людвісаря, ірл. монаха Даґея, але виливати д. почали аж з VIII в.; в VII-VIII вв. д. на заході Европи вже дуже поширені й носять лат. назву campanae (звідси campanella=дзвіниця), там і входить у звичай давати поодиноким д. власні ймена: найчастіше святих, а то й осіб, що д. жертвували. В добі охрещення України Візантія не знала ще д., замість д. уживали дерев'яних або залізних дощок („била" та „клепала"), відповідно зроблених, по яких били молотком (на гр. сході, на Україні, Московщині, переважно по манастирях, збереглися аж до наших днів), серед греків вони поширилися аж у часах Латинського Цісарства. До нас д. прийшли, мабуть, із Німеччини через Новгород (книжна назва „колокол" із нім. die Glocke); про них є згадка в літописах (1146 в Новгороді Сіверському, 1172 в Києві; Данило Романович привіз д. до Холма, 1288 Володимир Василькович — до Любомля), але, здається, в домонґольській добі вони загального розповсюдження не мали, вживалися лише при церквах катедральних та князівських. Перші д. були невеликі розміром і відрізнялися від теперішніх своєю формою. Найстарші дзвони на укр. землях є у Львові: дзвін у соборі св. Юра, вилитий 1341 „при кн. Димитрії" (Любарті) й дзвін „Кирило" в Успенській (Волоській) церкві, вилитий в XVI в. і після пожежі в XVIII в. перелитий. За найбільші д. у нас уважали: д. київської Печерської Лаври — 4 тисячі пудів (зроблені 1898) та в Почаївській Лаврі — 698 пуд. 30 фун. Як в Европі, і на Україні д. давали власні ймення (в київ. Печ. Лаврі — „Балика"; в Софійському Соборі — „Мазепа", „Рафаїл" — все назви від жертводавців; в Полтаві, в Успенській церкві, — „Кизікермень", зроблений полковником Герциком з гармат, що 1695 наші козаки здобули в тур. кріпості Кизікермень, тепер Берислав над Дніпром). Д. роблять із міді, до якої додають ін. металі, між ін. і срібло. Приємність голосу д. залежить від того, наскільки вдало зроблена міщанина цих металів. Наші майстри, особливо XVII-XVIII вв., надавали д. багато прикрас, оздоблюючи їх різними малюнками, написами, віршами та ін., що робить д. визначними пам'ятками мистецтва (людвісарства). Мистецтвом було і вміння дзвонити у д.; для цього була наука утворення гармонійного д.; звич. підбирали для кожної дзвініці дев'ять д. неоднакових розмірів. І в залежності від свого призначення кожний д. має свою назву: „скликун", „благовіст", „полієлей", „суботник", „постовий" і т. д.

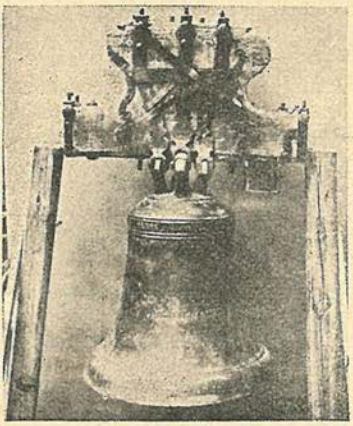

Дзвін Дмитра Любарта — в соборі св. Юра у Львові.

Дзвоникуваті (Campanulaceae), ростини, яких платки корони синіх цвіточків зрослі на подобу дзвінка; овоч є торбинкою, повною дрібних зернят. Найзвич. на луках і сіножатях є дзвоник розлогий (Campanula patula). Багато відмін різнобарвних городових дзвоників плекають для окраси.

Дзвоновський Ян, поль. ґенерал, поет, сатирик і гуморист з пол. XVII в. В 1608 видав брошуру „ Sejmu Walnego domowego artykułów sześć", де вмістив укр. пісні про козака Плахту та „Пісню про Кулину", першу нашу друковану баляду якогось невідомого нам віршописця, цікаву змістом і вправною строфічною формою.

Дзельква (Zelkova), ростина, з родини в'язів; дерева й кущі з Азії й Півн. Америки. Д. граболиста (Z. crenata), дерево до 35 м. вис., з тривким, цінним деревном (Кавказ).

Дзеркало, гладка поверхня, від якої проміні світла (або тепла) правильно відбиваються та внаслідок того витворюють образи предметів, уставлених перед нею, пр. гладкі поверхні шкляних або металевих плит, свобідна поверхня води та живого срібла й т. ін. Розрізняємо д. плоскі та криві. Образи предметів у плоских д. є „уявні", прості, тої самої величини, що предмети та лежать у такому самому віддаленні за д., як предмети перед д.; положення їх та предметів з огляду на д. є взаїмно симетричне. Криві д. можуть бути кулисті (сферичні), параболічні, еліптичні, вальцеві, стіжкові і т. д. Найважніші є кулисті д. До них належать вгнуті та вигнуті д. Вгнуте д., дзеркало, якого поверхня є вгнутою (внутрішньою) частю поверхні ку-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лі або парабольоіду. Предмет, що лежить поза осередком вгнутого д. дає між огнищем і осередком дійсний, поменшений та відвернений образ; предмет поміж огнищем і осередком дійсний, відвернений та побільшений образ поза осередком, а вкінці предмет, уміщений між огнищем і дзеркалом, дає поза д. уявний, простий та побільшений образ. Уживається до рефлєкторів, мікроскопів, телєскопів, ляринґоскопів, та офтальмоскопів, до маґічних штук і т. д. Вигнуте дзеркало, дзеркало, якого поверхня є вигнутою (зовнішньою) частю поверхні кулі або парабольоіду. Це д. дає лише поменшені, прості та уявні образи. Плоских д. уживають до домашніх потреб,

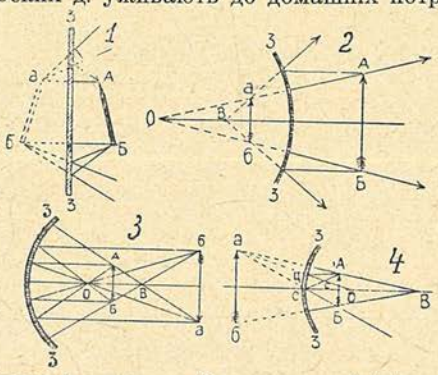

Дзеркало: 1. плоске дз., 2. вигнуте дз., 3. і 4. вгнуте дз. ЗЗ — дзеркало; АБ — предмет; аб — образ; О — в 2 осередок, в 3 і 4 огнище; В — в 2 огнище, в 3 і 4 осередок.

до прикраси, до освітлювання темних просторів відбитим світлом, до різних фізикальних (гол. оптичних) приладів. В практиці уживається звичайно шкляних д., поволічених або амальґамою, зладженою зі станіолю та ртути, або сріблом чи платиною. Дзеркало було вживане на Україні вже скитами, під впливом старойонської кольоніяльної культури й мало вигляд полірованого кружка з бронзової бляхи, якого ручка була або округла у виді людської фіґурки або плоска з релієфною людською чи звірячою постаттю. З пізніших, сарматських могил знаємо круглі д. східнього походження з білявого металю з ушком на орнаментованій оборотній стороні, і цей тип знаходиться ще у хозарських могилах V-VIII вв. З рим. часів походять круглі металеві д. з окремою, з бляхи викроєною ручкою.

Дзеркала з укр. земель: 1. скитське, 2. сарматське, 3. скитське з Сапогова (Галичина, повіт Борщів), 4. відворотна сторона сарматського дз., 5 римське.

Дзєдушицький, гл. Дідушицький.

Дзєкання, форма паляталізації або „м'ягчення" звуків *т, д,* у деяких слов. мовах (поль., білорус., горіш. та доліш. лужиць., у деяких говірках словац. та рос. мови), пор. укр. ходити, поль. хо́дзьіць, білорус. хадзьіць, гор.-луж. кго́дзьіц, дол.-луж. хо́зьісь, словац. нарічеве хо́дзьіц, рос. нарічеве хадзьіць; укр. тьіло, поль. цьало, білорус., гор.-луж., рос. нарічеве цьело, дол.-луж. сьело, словац. нарічеве цій е́ло.

Дзєржинський Фелікс, рос. комуністичний діяч, родом поляк (1877-1926), провідник „Соц.-демократії Литви й Польщі", кілька разів був на засланні й каторзі, в грудні 1917 став головою Чека, вкінці був комісаром шляхів і головою Вищої Ради Нар. Господарства СРСР.

Дзєржон Йоган, шлезький священик, найвизначніший нім. пасішник (1811-1906), винайшов улій з рухомими рямками, а також вислідив партеноґенезу матки, себто її здатність складати незапліднені яєчка, з яких родяться одначе лише трутні.

Дзиґа, кружало, вертілка: 1) діточа забавка в виді грушки з вістрям удолині, що вправляється у швидкий оборот на долівці навиненим шнурочком або пружиною; 2) ґіроскоп.

Дзик Мелетій, ігумен манастиря св. Кирила в Києві, з кін. XVII в. оборонець незалежности укр. церкви від моск. патріярхату, прихильник київського митрополита Нелюбовича-Тукальського та гетьмана Дорошенка.

Дзіндзівер, гл. Калачик.

Дзісна, 1) ліва притока Зах. Двини, 175 км. дов.; 2) озеро в виленському воєвідстві.

Дзюбинський Володимир, рос. громадський діяч (1860-1927), українець з Поділля. За участь у партії Народньої Волі був заславний на Сибір, в 3-й і 4-й Думі був провідником тзв. трудовиків, обстоював інтереси України.

Дзялинський Адам Титус, поль. культ. діяч (1797-1861), основник і перший голова Т-ва Приятелів Науки у Познані; видавець цінних іст. актів, основник цінної книгозбірні у своїм маєтку Курніку б. Познаня.

Дзяловський Зиґмунт, поль. археольоґ і меценат науки (1843-78), заснував Товариство Приятелів Наук у Торуні.

Дзяцко (Dziatzko) Карл Франц, нім. бібліотекознавець (1842-1903).

Дибенко Павло, рос. більшовик, *1883, родом із Чернігівщини, провідник червоної ґвардії в Петербурзі в листопаді 1917, за Скоропадського (1918) провадив на Україні більшовицьку роботу, від 1928 комендант Червоної Армії в Середній Азії.

Дибіч-Забалканський Іван, ґраф, рос. маршал (1785-1831), нім. походження, на-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

чальний ґожд у рос.-тур. війні 1829, здавив 1831 поль. повстання.

Дибовський Бенедикт, поль. лікар і природник (1835-1930), засланий за участь у повстанні 1863 на Сибір, багато заслужився для пізнання рістні й звірні далекого Сходу; від 1882 проф. зоольоґії у Львові.

Диван, (тур.) килим; тур. велика державна рада; збірка поезій.

Дивдерев, гл Дурман.

Дивергенція, (лат.) розбіжність, розщіплення.

Диверсія, (фр.) військова виправа з метою відтягнути увагу або сили ворога в ін. бік; також наскок, здебільша повстанчих, партизанських загонів

Дивертисмент, (фр.) розривка; балєт, вистава зі співами й танцями.

Дивин, містечко на Поліссі в Лунинецькім повіті, 2.299 меш.; українців 63%, поляків 2·6%, жидів 34·4%.

Дивина, дівина, дівонна (Verbascum), ростина з родини ранникуватих, висока билина з жовтими, рідше білими цвітами, мохната, любить сухі, навіть скалисті, досоняшні місця. Відвар цвітів д. звичайної (V. phlomoides) і д. дрібноцвітої (V. thapsiforme) п'ють як лік на кашель, пропасницю й кольки; розпарені листки д. дрібноцвітої прикладають до боляків. Д. фіялкова (V. phoeniceum) з фіялковими цвітами й багато схід. відмін є оздібними ростинами.

Дивина.

Дивіденда, (лат.) частина прибутку, що припадає на кожну вкладку (акцію, чи пай) в акційних компаніях або в паєвих товариствах; розмір д. визначається по закінченні операційного року в залежності від прибутковости підприємства. В кооперативній практиці інколи називають неслушно дивідендою тзв. товаровий зворот (Анґлія); також постійний відсоток від паїв (особливо в кредитовій кооперації).

Дивізіон, артилєрійський або кінний, більший відділ із 2-3 батерій або кінних сотень під одним командуванням (майор); 2-4 д. творять полк; бувають також окремі д., пр. кінногарматні; гл. Курінь.

Дивізія, найнижче об'єднання різнородного війська під одним командуванням; д. піхоти складається здебільшого з двох 2-3-полкових бриґад піхоти, одної гарматньої бриґади, 3-4 кінних сотень, технічної, понтонної та санітарної, обозу, телєфонічної частини й відділів постачання; подібний склад має д. кінноти. Орґанізаційна система УГА не обіймала д., лише подібно зорґанізовані бриґади; зате Дієва Армія УНР була зорґанізована в д. й складалася 1920 з таких стрілецьких д.: 1. запорізької, 2. волинської, 3. залізної, 4. київської, 5. херсонської, 6. січової й окремої кінної д.

Дивізор, (лат.) гл. Трансформатор.

Диґалєн, витвір, добутий з листків наперсника (диґіталісу); стерильний розчин диґітоксину, гл. Диґіталіс.

Диґамма, (гр.) старша гр. буква (=в), що згодом заникла в гр. мові враз із звуком, у йонсько-аттицьких діялєктах раніш, уже в архаїчній добі, в інших пізніше.

Диґасінський Адольф, поль. повістяр (1839-1902), званий поль. Кіплінґом, великий знавець психольоґії звірят. „Великі лови", „Приятель коней", „Заяць" та ін.

Диґести, гл. Пандекти.

Диґіпурат, препарат, добутий з листків наперсника.

Диґіталіс, листки й насіння ростини наперсника (D. purpurea), містять у собі отруйні ґлюкозиди (диґітонін, диґіталєїн, диґітоксин та ін.), що сильно ділають на серце. Самі листки й ґлюкозиди д. вживаються в малих давках на зміцнення серцевої чинности.

Диґресія, (лат.) 1) відступлення від якогось предмету (теми); 2) в астрон.: у сталих зір, що стоять у часі горішньої кульмінації на північ від зеніту — кут, що замикає вершкове коло зорі з північною половиною південника; д. числиться додатно на захід, від'ємно на схід; д. разом із азімутом зорі дає постійно 180°; у планет д. те саме, що ельонґація.

Дидактична поезія, така поезія, що має за завдання поучати читачів, а не зворушувати, промовляти до їх розуму й впливати на них морально (від гр. „дідактікос" — той, що надається до навчання). Найславніші зразки д-ої п-ії: Гезіода „Діла й дні", Люкреція „Про справи природи", Верґілія „Георґіки", Овідія „Мистецтво кохання", Буальо „Мистецтво поезії", Попа „Спроба критики". В укр. літ-і зразки д. поезії дає Франкова збірка „Мій Ізмарагд". Модерна критика відкидає само поняття „дидактичної поезії", як суперечне з суттю поезії.

Дидаскал, (гр.) у XVII-XVIII вв. у шкільному театрі на Україні людина, що кермує постановою п'єс на сцені й навчає акторів виконувати свої ролі; в пізніших часах термін д. витиснув термін „режисер".

Дидаскалії, (гр.) у гр. граматиків хронольоґічно впорядковані списи драматичних вистав; гл. Драматурґія.

Дидахе, (гр.) ст.-христ. твір „Наука 12 апостолів".

Дидик Іван, гр.-кат. священик, церк.-сусп. діяч (1857-1928), останній начальний духовник УГА.

Дидим, ст.-гр. місто в М. Азії. Руїни йонського храму Аполльона з VI в. до Хр.

Дидона (Dido, Elissa), дочка Беля, царя Тиру, основниця Картаґіни (б. 888 до Хр.). Не хотячи прийняти сватання лібійського царя Ярбаса (по рим. переказу з горя після зради Енея), заподіяла собі смерть.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Дижур, (фр.) обов'язкова, чергова служба в означений час (на зміну).

Дизажіо, (іт.) здешевлення грошей, девіз, цінних паперів супроти їх номінальної вартости; найчастіше д. помічається в паперових грошах.

Дизентерія, гл. Різачка.

Дик, дика свиня, гл. Свиня.

Диканька, село під Полтавою, місце бою Запорожців під проводом Барабаша з військом гетьмана Виговського (1658); 1668 тут убито Брюховецького; від 1689 належала Кочубеєві. Прославлена Ґоголем у „Вечерах на хуторі б. Диканьки".

Дикарів Митрофан, укр. етноґраф (1854-1900), дійсний член НТШ. Фолькльорно-мітольоґічні праці в „Київській Старині", „Етноґраф. Обозрѣніи", „Матеріялах до укр. етнольоґії" НТШ, тощо. Збірка їх у „Збірнику іст.-фільософ. Секції" НТШ.

Дикатоптер, (ґр.) прилад до відрисовування предметів; рід камери люциди з двома дзеркалами ($з_1$ і $з_2$), з яких одно ($з_2$) поволічене смугасто. Око (*а*) бачить на рисунковім папері (пп) образ ($б_1$) предмету (б).

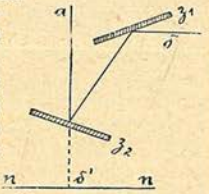

Дикатоптер.

Дикі поля, назва чорноморських степів в XVII в.

Дикірій, (ґр.) двосвічник, церк. двораменний ліхтар, уживається при єп. літурґії.

Диктат, (лат.) дослівне записування того, що хтось виголошує; давніше вживали його як методи навчання правопису в школах; нині доцільнішою уважають методу переписування. Д. вживають нині в педаґоґіці до психофізичних помірів: один д. пише учень на початку лєкції, а другий на кінці і тоді стверджується, скільки зробив помилок внаслідок неуваги, чи перевтоми.

Диктатор, (лат.) 1) в ст. рим. республіці урядовець з необмеженою та невідповідальною владою, якого призначувано на час особливої небезпеки, найдовше на 6 місяців; установа ця існувала до 2-ої пунійської війни; пізніші „диктатури" (Сулля, Цезар) були незаконні; таким чином диктатура була первісно республіканською установою; 2) тепер д. — необмежений, ні перед ким невідповідальний правитель.

Диктатура, (лат.) 1) республіканська установа ст. Риму; 2) повна, необмежена влада (часового, переходового характеру) одиниці, гуртка, або цілої кляси, також уряд диктатора; в укр. історії вперше проголошено д. в УҐА 9 VI 1919. В її склад входила крім диктатора (Е. Петрушевича) Військова Канцелярія Диктатора, яка підлягала безпосередньо йому й опрацьовувала та оголошувала всі розпорядки, які відносилися до УҐА.

Диктатура пролєтаріяту. Згідно з наукою К. Маркса та Ф. Енґельса кожне панування є диктатурою кляси. Д. п. настане після його перемоги й триватиме аж до знесення кляс. Її властивою формою є дем. республіка. Більшовицька теорія уважає, що формою д. п. є д. комуністичної партії.

Диктум, (лат.) сказане, висказ; у льоґіці: основне правило силльоґізму: якщо якась ознака належить загальному, усій ґрупі, то вона належить і окремому, кожному з членів цієї ґрупи.

Дикція, (лат.) характеристичні прикмети вимови, хист вимовляти слова виразно та ясно; добра д. вимагає, щоб кожне слово вимовляти чітко, виразно й чутно; д. є технічна й льоґічна. Перша полягає в вияві якнайяскравішої повноти, сили, звучности, витриманости й гнучкости голосу; друга — в умілім користуванні павзами, пунктуаційними знаками, наголосами, щоб виголошене речення, чи періода набрали якнайвиразнішого й найточнішого змісту; гл. Деклямація.

Дилецький Микола, укр. муз. теоретик та церк. композитор XVII в., родом із Києва, * б. 1630, концерти на 5-8 голосів і ін. церк. композиції; написав „Мусикійскую граматику" — по польськи; з дяком Іваном Коренєвим видав музичний, теоретичний трактат „Мусикія", що в історії укр. та моск. церк. співу XVII-XVIII вв. відограв дуже важливу ролю.

Дилєма, (ґр.) 1) складний вивід, де правильність твердження доводимо при помочі розгляду двох можливостей: або...або...; 2) важкий вибір між двома можливостями.

Диліжанс.

Дилєтант, (іт.) людина, що займається чимсь для приємности, принагідно, не професійно; аматор, не-спеціяліст; людина, яка на чомусь добре не визнається.

Диліжанс, (фр.) поспішний поштовий віз.

Дилювіяльна доба, льодова доба або плєйстоцен, гл. Ґеол. формації, назва походить від лат. ділювіюм — потоп. Є це зимна доба, що попередила нашу сучасну, алювіяльну добу. Д. д. тривала приблизно від 600.000 літ і закінчилася приблизно 16.000 літ до Хр. Наслідком обниження теплоти, льодовища покрили значну частину півн. й серед. Европи та півн. Америки, залишаючи сліди у виді принесених каменюк-зашибанців та кінцевої морени. В розгарі льодової доби на наших землях існувала півн. тундрова рістня та жили півн. тварини, як рен, вівцебик, полярний лис і заяць, та крім цього вимерлі мамути й носороги. В часі оледіння на південь від льодовищ відкладався в спокійніших степових просторах навіюваний вітром пил або лєс. Льодова доба не була добою одностайно зимною, а розпадається на чотири зимні доби (ґляціяли) і три тепліші, міжльодові

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(інтерґляціяли). Наша, алювіяльна доба є четвертою міжльодовою добою. В часі льодової доби показалася в Європі перша людина, яка жила з полювання. На укр. землях маємо сліди постою льодовищ на півночі в Галичині, на Поліссі й над Дніпром по Кремінчук. На півдні відложився у нас лес, в якім знаходяться нераз рештки стоянок первісної людини. В них можна найти часто крім вугілля ще й поторощені кістки убитих тварин та кремінні прилади. Такі пам'ятки треба пильно зберігати. В Музеї НТШ у Львові є окремий відділ пам'яток льодової доби.

Дилятометр.

Дилювіянізм, гл. Нептунізм.

Дилятація, (лат.) розширення.

Дилятометр, (лат.-гр.) плящинка об'єму 100 цм³, з довгою тоненькою шийкою, на якій вирита поділка. Служить до мірення розширности рідин під впливом тепла.

Дим, витвір неповного спалення таких річовин, що мають у собі вугіль; складається з ґазів, витворених спаленням, і дрібнесеньких частинок вугілля, яке осідає як сажа. Д. шкідливий для здоровля, тому новітнє уладження печей і коминів змагає до того, щоби цілковитим спаленням вугля недопустити до витворення диму.

Дим, в ст. Україні назва селянського господарства, як одиниці оподаткування. Гл. Данина.

Диман, буквиця (Stachys officinalis), зелиста ростина з родини губастих, б. 60 цм. вис., подібна до глухої кропиви, тільки густо вкрита волосками і з багряними цвітками. Відвар із листя п'ють проти кашлю, а коріння вживають як лік на управильнення травлення.

Димач, гл. Дувало.

Дименсія, (лат.) вимір, розмір (довжина, ширина, висота). Гл. Розмір.

Димерка, село на шляху Київ-Козелець. Бої з більшовиками: СС у 1917 і ґрупи полк. Роґульського при кінці січня 1919.

Димет Михайло, львівський міщанин, купець (1821-90), довголітній радний міста, один із перших постачав для гал. українців літ. твори з наддніпрянської України, (1862 привіз із Києва „Кобзар" Шевченка та ін. книжки й портрети), підпомагав „Мету", „Руську Читальню" К. Климкевича, дбав про Т-во ім. Шевченка.

Димитрієв Радко, рос. ґенерал (1859-1919), з роду болгарин; командант 3. рос. армії у світовій війні; здобув Перемишль.

Димитрій, ім'я великих князів московських: 1) Д. Донской (1350-89), побив Тохтамиша 1380 на Куликовому полі; 2) Д. Шемяка (1420-53), внук Д. Донського, ослїпив моск. князя Василя, коротко князював у Москві, де нарікали на його бояр („Шемякин суд").

Димитрій, ім'я московських царів-самозванців, що виринули в добі тзв. „Смутного времени": 1) Д. 1-ий, званий Ґрішка Отреп'єв, освічений і енерґійний, з поль. помічю добув Москву й царював тут 1605-6, жонатий з Мариною, донькою сандомирського воєводи Мнішка; убитий боярами; 2) Д. 2-ий, на прізвище „Тушинський вор" (злодій), появився зараз по смерті першого, 1608 рушив на Москву й став недалеко неї в селі Тушині, звідки й прізвище; 1610 убитий; 3) Д. 3-ій, якийсьСидорка чи Матюшка, прозваний „Псковський вор", бо перебував у Пскові, 1611-12.

Димитрій 1) Д. Ковальницький — архієпископ херсонський та одеський (1839-1913), родом із Волині, проф. київської Духовної Академії (загальна історія церкви); як її ректор своїм почином та коштами багато допоміг справі дослідження минулого київської Академії; 2) Д. Сулима, архієпископ кишинівський і басарабський (1772-1847), родом із Слобожанщини, захоплювався ширенням освіти серед молдованського населення Басарабії.

Димитрій, св., Солунський, мученик з часу цісаря Діоклєтіяна.

Димитрій, царевич, син Івана Грізного (1582-91), згинув таємничим способом. Під нього підшивалися різні самозванці, об'являючи себе законними наслідниками царського престолу.

Димінський Андрій, укр. етноґраф (б. 1826-97). Велику збірку його „Казок з Поділля" видала ВУАН.

Димінуендо, (іт.) в музиці: зменшуючи силу тону, знак ⟹.

Димінуція, (лат.) зменшення муз. теми на половину (третину і т. д.) вартости тонів.

Димісія, (лат.) звільнення з служби (гол. урядової), з становища.

Димниця, гл. Бубон.

Димовик, гл. Гірський кристал.

Диморфізм, (гр.) двопостатність, прояв, що деякі твори природи існують у двох, більше або менше відмінних постатях. Д. буває часто в камінів, пр. вугіль є в постаті діяманту й ґрафіту; в ростин тоді, коли в тієї самої ростини в одних цвітах пиляки коротші від стовпика, а в інших навпаки, пр. у первоцвіту; у тварин д. буває дуже часто, а саме: д. половий, коли самець і самичка різняться постаттю, забарвленням та ін. прикметами, пр. у кураків (кури, індики, пави); д. сезоновий, коли тварини змінюють деякі прикмети відповідно до пори року, пр. ласичка в літі бура, а в зимі біла; д. соціяльний, коли у тварин, що живуть громадами, одиниці, що сповнюють різні чинності, різняться від себе, пр. самці, самиці й робітники у бджіл, муравлів і термітів; у природі буває також: триморфізм, трипостатність і поліморфізм, многопостатність.

Дина, (гр.) одиниця сили, сила, що масі одного ґрама дає 1 цм. прискорення на

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

квадрат сек. Вона рівняється 1/981 сили одного ґрама, кругло силі 1·02 мґ.

Динамізм, зведення матерії до сили — у фільософії Ляйбніца, Канта, Шелінґа, Фехнера й ін.

Динаміка, (гр.) 1) наука про сили, що рухають тіла, та про їх закони (часть механіки). Д. розпадається на: д. твердих тіл, д. рідин (гідродинаміку або гідравліку) і д. ґазів (аеродинаміку або пневматику); 2) наука про силу тону та її орудування в музиці.

Динаміт, (гр.) вибухова річовина, винайдена швед. хеміком А. Нобелем. Різні додатки до останньої мають завдання зменшити вибуховість, та уможливити зручність і безпечність в орудуванні. Розрізняють: а) кремʼянковий д.: 75-78% нітроґліцерини, 22-25% кремнистковой землі; б) целюльозовий д.: 40% нітроґліцерини, 17% целюльози, 42% салітри; в) вибуховий д. (німецький): 93% нітроґліцерини, 7% кольодієвої бавовни: г) желятинований д.: 75% нітроґліцерини, 5% кольодієвої бавовни, 4% целюльози, 16% салітри. Вживається до розсаджування скал.

Динамічний наголос, гл. Наголос.

Динамічний рівноважник тепла, гл. Механічний рівноважник тепла.

Динамічні засади, основні закони, що їх проголосив анґл. фізик Ісаак Нютон 1687: 1) кожне тіло знаходиться в стані супочинку або рівномірного простолінійного руху доти, доки не є приневолене зовнішніми силами змінити цей стан; тзв. закон безвладности або інерції; 2) зміна руху є пропорціональна до сили, що спричинює її, та відбувається в напрямі тієї сили; 3) до кожного діяння належить рівне протидіяння у протилежному напрямі або кожній акції відповідає рівна реакція.

Динамо, (гр.) динамомашина, гл. Елєктричні машини.

Динамометаморфоза, (гр.) переміна осадових скал у кристалічні або півкристалічні, через натиск у часі ґоротворчих рухів земної кори.

Динамометр, (гр.) прилад до міряння сили; звич. пружинова вага з поділкою.

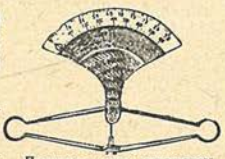

Динамометр системи Реніє.

Динамон, сильно вибухове тіло до розривання скель, 45% нітроґліцерини, 47·2% амонової салітри й 7·8% вугля.

Динар, (лат.) давніше золота араб. й монг. монета, тепер — грошова одиниця Югославії; д.=100 парам. Гл. Денар.

Динариди, збірна назва півд.-схід. Альп, гір Балкану, Апенінського півострова й Атляcу; також народи динарської раси.

Динарська раса, гл. Адрійська раса.

Динарські гори, гори на зах. Балкані, тягнуться з півн. заходу на півд. схід і досягають до 3.000 м. (верх Проклетіє). Звуться також Динарськими Альпами, бо є продовженням Альп.

Династ, (гр.) у давніх греків назва менших схід. володарів; князь-володар.

Династія, (гр.) пануючий рід; низка володарів, що походять від того самого голови роду.

Динів, містечко березівського повіту на Лемківщині, 2.727 меш.; українців 3%, поляків 51%, жидів 46%.

Динозаври, (гр.) дивоящурі, громада різних виглядом і способом життя плазунів, що мали малий череп і сильно розвинені ноги. Були це велетні, ростиноїдні (бронтозавр, атлянтозавр) або м'ясоїди-хижаки (алльозавр). Д. жили гол. в тріясі й юрі, останні вигинули в крейдяній добі.

Динозавр (атлянтозавр).

Динорніс, (гр.) копальна, велетенська птаха, вигинула в Австралії тому 200 літ.

Динорніс.

Динотерій, (гр.) копальна порода слонів, їх долішні січні зуби були вигнуті додолу. На Україні сліди в третішніх відложжях Поділля.

Диноцери, дуже великі копальні копитні ссавці з третішньої доби (еоцен).

Диня, мельон (Cucumis melo), ростина з родини гарбузуватих, з великими, подібними до гарбуза овочами, управлювана у нас, гол. на Україні, для смашних солодких овочів. Походить з півд. Азії. Близько споріднений з нею кавун.

Динотерій: зліва здогадний вигляд, зправа череп.

Дипільон, одна з брам Акрополю в Атенах із часів Перикля. Під нею знайдено найстарші гр. вази (IX-VIII в. до Хр.), які дістали назву „дипільонського стилю": рисунок темнобурої краски на жовто-червоному тлі, трактований в абстрактних (позапредметових) ґеом.-вугловатих формах.

Диня: 1. галузка з цвітом, 2. перекрій цвіту, 3. доспіла д.

Диплєйдоскоп, (гр.) прилад для спостерігання хвилини переходу Сонця або зорі через південник; посередньо служить до вимірювання часу.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Дипліц Ґелясій, гл. Кисіль Остафій.

Дипльококи, (гр.) кулисті бактерії, що зростаються двійками.

Дипльом, (гр.) урядовий документ, що надає комусь якесь право або привілей, пр. науковий ступінь, нагороду, почесть.

Дипльомат, (гр.) 1) особа (вищий урядовець), що боронить міжнародніх прав та інтересів держави; 2) людина зручна, що знає, як поводитися з людьми; 3) людина, що своїх цілей не виявляє просто, але йде до них окружним шляхом, підготовляючи зручно їх осягнення; зручний політик, хитрун.

Дипльоматичний корпус, 1) збір усіх дипльоматів якоїсь держави; 2) збір усіх послів різних держав, що перебувають при уряді якоїсь держави.

Дипльоматія, (гр.) 1) ведення держ. справ у міждержавних зносинах. Професійних дипльоматів зустрічаємо починаючи від XV в. в Італії (вже давніше в рим. церкві). Діяльність дипльоматів є досі переважно тайною й одним із домагань демократії є, щоб д. стала явною; 2) збір дипльоматів; 3) зручність у поведінці, хитрість.

Дипльопія, (гр.) двоєння в очах, коли замість одного предмету бачимо два.

Диподія, (гр.) дві двоскладові стопи (два ямби або два хореї), що творять вищу метричну (ритмічну) одиницю (діямб, дихорей) із задержанням обох наголосів.

Диптери, (гр.) гл. Муха.

Диптих(он), (гр.) 1) подвійна табличка, з середини полита воском, що на ній римляни гострим рильцем (стилем) писали листи; 2) з двох карток зложений пом'яник, з якого в давнині відчитувалися на літурґії імена живих і вмерлих. У православних д. уживають ще й нині. Старі християни вписували на д. імена єрархів, яких слід при богослуженні поминати. Уміщення або викреслення з д. означало, що дана церква вважає єрарха правовірним або єретиком.

Дир, один із перших київських князів; літописна традиція зв'язує його з Аскольдом; за одним переказом Аскольд і Д. — потомки Кия, за другим — приходні, люди Рюрикові, яких він вислав 862 до Царгороду, а вони по дорозі опанували Київ і цілу полянську землю, відбували з варягами походи на Царгород, та загинули від Олега. Д. похований б. церкви св. Ірини в Києві.

Диргем, дергем, (араб.) перс. або гр. срібна монета з IX-X вв., знаходять її поодиноко й цілими скарбами (пр. у Перемишлі та Грабівці б. Богородчан), а дістались вони до нас через торг. зносини із Близьким Сходом за посередництвом Києва.

Диргем: срібняк з України з 708 р.

Директива, (лат.) вказівка, провідна засада.

Директор, (лат.) управитель.

Директорія, (лат.) найвища держ. колеґія п'яти осіб, що склалася у Франції 1795, розігнана Наполеоном 18 брюмера (9 XI) 1799.

Директорія УНР, комітет, обраний на засіданні „Національного Союза" в Києві 14 XI 1918 для проводу в повстанні проти гетьмана Скоропадського. Д. складалася спочатку з чотирьох членів (Вол. Винниченко — голова, Симон Петлюра, Панас Андрієвський, Федір Швець), потім додано ще одного члена (Андрій Макаренко), а після проголошення злуки В. України з західніми укр. землями (22 I 1919) до Д. прийнято шостого члена (Евген Петрушевич). Д. не мала конституцією означених прав, і тому в її діяльності виникали конфлікти й непорозуміння з Радою Міністрів. А що членами Д. були люди часто протилежних політичних поглядів і вдачі, то вона дійшла до розпаду: в лютім 1919 з Д. вийшов Винниченко і головування перейшло до Петлюри, який був водночас і гол. отаманом військ УНР. У квітні 1919, після невдалої спроби перевороту Оскілка в Рівному на Волині, в діяльності Д. перестав брати участь П. Андрієвський, що спочував Оскілкові, в осени 1919 з Д. вийшов і Петрушевич, інші два члени Д., Макаренко та Швець, виїхали за кордон (у листопаді 1919). Після виїзду Петлюри до Польщі (в грудні 1919) Д. вже більш не збиралася, але в титулі отамана Петлюри залишилася й після фактичного розпаду Д. назва „Голова Директорії".

Директуар, (фр.) фр. жіноче убрання з часів директорії, схоже на ст.-гр. ношу.

Дирекція, (лат.) управа, провід якоїсь установи.

Дирижабль, (фр.) гл. Повітроплав.

Дис, (лат. dis) приросток=роз-.

Дисгармонія, (гр.) гл. Дисонанс.

Дисертація, (лат.) розвідка; наук. праця, представлена в унів., щоби дістати титул доктора; її обороняють прилюдно.

Дисидент, (лат.) відділений, член непризнаної державою рел. громади; назва вживана в Польщі для протестантів і православних (з кінця XVI в.), пізніше — тільки для протестантів; до д. не вчисляли аріян, ані жидів, що не признавали божества Христа.

Дисиміляція, 1) в граматиці: відподібнення звуків, пр., л и ц а р із „рицар" (тзв. реґресивна д.), с р і б л о із „срібро" (тзв. проґресивна д.); 2) у біольоґії: в протилежності до асиміляції, розпад живої річовини на складові часті, при чому вив'язується назовні відповідна кількість сили (енерґії).

Диск, (гр.) кружок, щит; металеве, з бронзи або олова, рідко кам'яне кружало, тонше на краях (на подобу сочевиці), суцільне або й проверчене посередині; кидання д. — звичайна гра греків іще з часів Гомера. Також залізничі сиґналові кружки.

Дискант, (лат.) рід найдавнішого двого-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лосного співу, з XII-XIII в.; опісля сам другий (вищий) голос, пізніший сопран.

Дискобол, (гр.) метач диском, ст.-гр. мармурова статуя роботи Мирона, у Римі.

Дискобол, різьба Мирона.

Дисконт, (іт.) знижка номінальної суми, зазначеної в терміновому зобов'язанні, при продажі цього зобов'язання перед визначеним у ньому реченцем; ця знижка, що залишається на користь покупця (дисконтера), розраховується з відсотка від номінальної суми за ті дні, що лишаються з часу купівлі зобов'язання до вказаного в ньому реченця; д. векслів є гол. активною операцією комерційних банків.

Дисконтер, (лат.) гл. Дисконт.

Дистонтова стопа, відсоток, з якого робиться розрахунок при дисконтових операціях із векслями; височінь д. с. визначається емісійним банком і залежить від стану грошового ринку в країні: коли вільних грошей мало, д. с. підвищується й навпаки — при великій подачі грошових капіталів цей відсоток знижується.

Дисконтувати, (лат.) приймати вексель до виплати.

Дискордантне морське побережжя, побережжя, що не проходить згідно з гол. напрямом прибережних гірських ланцюгів.

Дискорданція, вл. незгідність, у ґеольоґії незгідне уложення шарів, коли пр. поземі верстви лежать на зморщених або похилених старших верствах. Гл. образок на ст. 522: Верствування 2).

Дискос, (гр.) тарілка, уживана при Службі Божій, на якій спочиває „Агнець" і частиці. В лат. церкві п а т е н а.

Дискразит, (гр.) камінь, антимоніт срібний (Ag_2 Sb), ромбічний, рідка руда срібла.

Дискредит, недостача кредиту.

Дискредитувати, (лат.) підкопувати чуже довір'я.

Дискретний, (лат.) обережний; той, що додержує тайни.

Дискреційна влада, влада, незв'язана приписами. Наділений д. в. урядовець рішає на основі власновільної оцінки, тому звичайно неможна вносити скарги на його розпорядження.

Дискреція, (лат.) обережність у мові, оглядність, промовчування того, чого не можна або не слід казати.

Дискрипантні форми, форми дисгармонійні, в ґеоґр. форми земної поверхні, що своїм теперішнім виглядом не відповідають суч. характерові підсоння даної країни.

Дискурсія, (лат.) дискурсивне пізнання, мислення і т. ін., пізнання, що переходить від одної ознаки предмету до другої, пізнаючи окремі частини дійсности та з цих частин складаючи цілість у протилежність „наглядности", інтуїції, яка пізнає предмет разом, як єдину цілість.

Дискусія, (лат.) взаємна виміна думок, нарада, суперечка.

Дислокація, (лат.) переміна місця, переміщення; розміщення військових частин (на кватирі, на фронті); в ґеольоґії: зміни в колишньому поземому укладі шарів земної кори. Є дві головні ґрупи д.: а) вертикальні — шари земної кори, поломані на скиби різної величини й форми; б) горизонтальні — шари, повигинані в морщини різного виду. Майже всі сучасні великі гірські системи на Землі повстали через горизонтальні д., всі заглибини морів — через вертикальні д.

Дисонанс, дисонація, (лат.) дисгармонія, неприємне враження від деяких тонів, що звучать рівночасно або один по другім, пр. пріма і септіма.

Дисоціяція, (лат.) розділення; 1) Т е р м і ч н а д. (термоліза), розпад молєкул (дробин) хемічної сполуки на простіші складники під впливом вищої температури, пр. водяна пара, огріта вище 1.000°, розпадається на водень і кисень. В міру підвищування температури д. збільшується, а при обнижуванні температури відбувається відвернений прояв, т. зн. простіші складники сполучаються знов у первісні дробини. С т у п н е м д и с о ц і я ц і ї називаємо відношення кількости розщеплених дробин до кількости всіх дробин. Тепло, зужите на д., зветься т е п л о м д и с о ц і я ц і ї; 2) Е л є к т р о л і т и ч н а д. або й о н і з а ц і я, розщеплення молєкул елєктроліту (кислини, основи або солі) на простіші складники, тзв. й о н и, гл. Елєктроліза; 3) Г і д р о л і т и ч н а д., гл. Гідроліза.

Диспансе́р, (фр.) суспільна установа, де подаються ради, як хоронитися перед пошесними недугами, та як гіґієнічно жити. Завданням д. є також опікуватися хорим у його помешканні аж до виздоровлення. Такий д. є при укр. Народній Лічниці у Львові.

Диспаша́, (фр.) акт, що визначає характер і розмір шкоди при аварії; складає д. окрема урядова особа — диспаше́р.

Диспенза, диспензація, (лат.) звільнення від загального обов'язку або повинности (розрішення), звільнення від церковних приписів у особливих випадках; виїмково в державному, адміністраційному та подружому праві. В зах. церк. праві д. може давати лише папа або з його поручення єпископи (пр. д. від посту, від подружих перешкод і т. ін.).

Диспепсія, (гр.) нестравність, порушення правильного травлення шлунку. Прояви: відбивання, печія, брак апетиту. Викликується затяжними хоробами шлунку, часто буває на тлі нервовім.

Дисперзія, (лат.) розщеплення світла, розклад білого світла через переломання

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

на елементарні краски: червону, помаранчеву, жовту, зелену, синю, темно-синю і фіялкову, даючи тзв. д у г о в и н у. Гл. Дуговина.

Диспермія, (гр.) запліднення яєчка двома заплінками, як хоробливий прояв.

Диспное, (гр.) гл. Дихавиця.

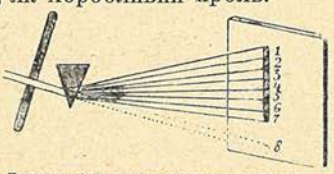

Дисперзія: жмут соняшного світла, розщеплений тригранною призмою на прості краски: 1. фіялкова, 2. темно-синя (індиго), 3. синя, 4. зелена, 5. жовта, 6. помаранчева, 7. червона, — 8. біла краска.

Диспозиційний фонд, сума, яку в конституційних державах вища влада або окремі міністри можуть довільно вживати на урядові цілі, не здаючи звідомлення держ. контролі.

Диспозиція, (лат.) 1) начерк, уклад, поділ; 2) нахил; 3) доручення, яке треба виконати.

Диспонент, (лат.) уповноважений для справ торг. фірми; той, що позичає гроші на лихварський процент.

Диспонований, (лат.) приготований, добре настроєний.

Диспонувати, (лат.) розпоряджати, розміщувати.

Диспропорція, (лат.) нерівномірне відношення частин, недоцільність.

Диспута, (лат.) усна полєміка між двома людьми, прилюдний спір для виміни думок. Д. це найбільше вживана вправа на середньовічних університетах та спосіб наукової полєміки між ученими. Полягала д. на змаганні строго льоґічними арґументами звести розумування противника ad absurdum, себто довести до поставлення суперечного твердження. Середньовічна д., з браку наук. журналів, заступала нинішню писану полєміку. Вона відбувалася публично. Д. тривали нераз цілими днями, як пр. знана липська диспута (1519) між Лютером і Еком.

Дистанс, дистанція, (фр.) відстань (між двома місцями).

Дистен, (гр.) камінь, глиновий крем'ян, (Al_2SiO_5), трискісний; забарвлений на блакитне зветься к і я н і т; має такий самий хемічний склад, що а н д а л ю з и т.

Дистиляція, гл. Дестиляція.

Дистинґований, (лат.) особа з вибагливими товариськими формами.

Дистих, (гр.) у гр. та лат. метриці сполука двох рядків вірша у строфу, звич. гексаметра з пентаметром = елєґійський д.

Дисторзійні хвилі, в ґеоґр. інша назва для поперечних землетрусних хвиль.

Дистрибутивні числівники, гл. Розділові числівники.

Дистрибуція, (лат.) поділ, розділювання, роздача.

Дистрикт, (фр.) повіт, округа.

Дисуніят, (лат.) роз'єднений, який з унії перейшов на православ'я.

Дисципліна, (лат.) 1) збір правил для вдержання ладу (в війську, уряді); 2) безумовне підпорядкування владі й виконування її наказів; 3) володіння своєю волею; 4) окрема галузь знання.

Дисциплінарна кара, дисциплінарка, засоби вжиті владою проти урядовців за нарушення служби. До д. к. належать: догана, завішення в урядуванні (суспензія), грошова кара, виключення зі служби.

Дис'юнкція, дис'юнктні поняття, суди і т. д. — „роз'єднання", випадок, коли обсяги понять (і т. ін.) лежать цілком поза межами одні других.

Дитира́мб, (гр.) 1) прізвище бога Діоніса; 2) врочиста хорова рел. пісня з флєйтою й танком на пошану бога Діоніса, пізніше й ін. богів, де величали їх діла. Мабуть, із д. повстала гр. траґедія. Д. писали Симонід, Піндар, Бакхілід.

Дитон, (гр.) два (цілі) тони, велика терція.

Дитрохей, грецька метрична стопа(—⌣—⌣), 2 трохеї (хореї), трохаїчна диподія.

Диференційна рента, гл. Рента земельна.

Диференційна торговля, гл. Торговля.

Диференціювати, (лат.) розкладати аналізою на поодинокі частини; розбивати щось складне на прості складові часті; робити аналізу на підставі диференціялу.

Диференціял, (лат.) безмежно мала частина у порівнянні з безмежними величинами; границя безмежно малої різниці між перемінними величинами; гл. Числення.

Диференціяльні рівняння, (мат.) рівняння, в яких виступають побіч інших величин диференціяли.

Диференціяція, (лат.) розпад або розклад однородного на різнородні частини; перехід від простого до складного.

Дифракція, гл. Угинання.

Дифтерія, о б к л а д(ки), заразна хороба, спричинена бактеріями Лєфлєра, що викликає як гол. прояв брудно-сірі плівки на слизовій оболоні горла та горішніх відділових доріг. Найчастіше виступає у 2-7 літніх дітей, переноситься річами, харчами, і т. ін., викашлюваними краплями слини прямо з хорого на здорового, тощо; перебігає з уміркованою гарячкою. У важких випадках наступає по кількох днях смерть з причини слабости серця або задушення. Часом наслідки: проминаючі параліжі м'якого піднебіння, очних м'язів, ніг і т. п. та запалення нирок. Лікування впорскуванням сироватки Берінґа. При загрозі задушення — трахеотомія. Охоронні засоби: відокремлювання хорих, дезинфекція мешкання та предметів ужитку хорого, охоронні щеплення.

Дифтонґ, (гр.) гл. Двозвук.

Дифузія, (лат.) 1) д. рідин, взаїмне самочинне проникання частинок (молєкул) двох рідин, що стикаються з собою, але не діють хемічно на себе, та даються змішати доти, доки не утвориться однородна рідина; 2) д. ґазів, взаїмне проникання ґазів, що стикаються з собою. Ґл. Осмоза.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Дихавиця, почування недостачі повітря, внаслідок зменшеної виміни ґазів у легенях. Розрізняємо два роди д.: 1) д. зі збільшеною кількістю віддихів (20-40 на хвилину) в гарячкових хоробах, викликана підвищеною температурою; 2) зі зменшеною кількістю віддихів (менше, ніж 16 на хвилину), причому утруднене вдихання або видихання або одне й друге (хороби легенів, пр. бронхова астма, хороби серця, нирок, мізкових оболон).

Дихавка, дишник, трахея, частина віддихового уладу між горлянкою й бронхами. Лежить перед стравоходом. Стінки її збудовані з пружистої оболони та прикріплених до неї хрястковых перстенів, ззаду перерваних і доповнених гладкими м'язами. Захоріння д.: різні запалення дихавки, заткання чужим тілом, механічні ушкодження, новотвори.

Дихання, гл. Віддихання.

Дихотермія, (гр.) в ґеоґр. такий розподіл температури в тиховодах, що під горішньою, зимною верствою води є тепліша, а під нею знову зимніша верства.

Дихотомія, (гр.) 1) поділ обсягу поняття на дві частини; 2) розщеплення тіла, здовш його поздовжньої осі, буває у ростин і тварин дуже нескладної будови; 3) фаза місяця, коли освітлена саме половина зверненої до нас сторони місяця (квадратура).

Дихроїзм, (гр.) властивість деяких закрашених, тзв. одноосевих кристалів (пр. турмалін), завдяки якій виступають вони у двох відмінних красках, залежно від того, чи світло перейшло крізь кристал рівнобіжно, чи прямово до осі (основна й осева краска). Причиною д. є нерівномірне вбирання різнобарвних промінів у різних напрямах, гл. Плєохроїзм.

Дихроїт, гл. Кордієрит.

Дихроскоп, (гр.) оптичний прилад, винайдений Гайдінґером; уживають для розпізнавання плєохроїзму.

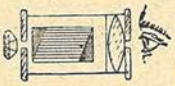

Дихроскоп.

Дихта, дикта, (нім.) тоненька дощинка, склеєна з трьох форнірів, укладених один на другім тим способом, що волокна одної верстви є прямовісні до волокон сусідньої верстви. Уживається до виробу коробок, меблів.

Дицентра, (лат.) гл. Львине серце.

Дичок, дичка, 1) лісовий самосів, коли його використовують для пересаджування на ін. місце; 2) молоде неприщеплене дерево (звич. овочеве).

Дишка, гл. Озяви.

Дишковики (Tracheata), членоножці, що дихають при помочі тзв. дишиць, — цівочок, що розводять повітря по цілому тілі. Сюди належать ногастки, комахи й павуківці.

Діазова реакція, Ерліхова р., спосіб досліду сечі; основується на тім, що ді-азобензоль-сульфонова кислина дає з амінами червоно-вишневе забарвлення. Позитивна при тифі черевнім і плямистім, розпадовій туберкульозі, корі, крущі (трихінозі), рідко при дифтерії, красусі, запаленні легенів.

Діарбекр, гл. Діярбекр.

Діва, (іт. божеська, улюблена), перша співачка.

Діва, шоста громада зір Зодіяка, з зіркою першої величини Колос.

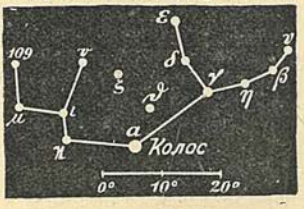

Сузір'я Діви.

Діві-діві, слимакувато скручені стручки ам. ростини Caesalpinia coriaria з 30-50% дубила (гарбника).

Дівович Семен, перекладчик Генеральної Військової Канцелярії, автор віршованого політ. діяльоґу „Разговор Великороссіи с Малороссіей" 1762, в якому боронить Україну перед московським централізмом та обстоює її самостійність.

Дівочка Онисифор, київський митрополит з кінця XVI в., видав Служебник, робив перед королем заходи в інтересах православної церкви. Скинув його 1589 патріярх Єремія, настановивши замість нього Рагозу.

Поріг Дід.

Дід, Ненаситець, найбільший поріг Дніпра, 1 км. дов., спад 4·8 м.

Діденко Андрій, укр. гетьман 1632-3, вибраний під впливом митрополита Ісаії Копинського замість Петражицького-Кулаги.

Дід(е)ро (Diderot) Дені, фр. письм. (1713-84), один із найбільших пропаґаторів фільософічних ідей XVIII в. Видавець „Енциклъопедії"; всесторонній і бистрий ум: повістяр, драматурґ, критик літератури та мистецтва. Літ. твори досі цінні: „Жак-фаталіст", „Небіж майстра Рамо".

Дені Дідро.

Дідицький Богдан (Теодосій), гал. москвофільський письм. (1827-1908), белєтрист і журналіст, 1861 основник і редактор політ. ґазети „Слово", де спочатку 1861-63 виказував симпатії до українства, пізніше чимраз більше хилився до русофільства (брошура „Въ одинъ часъ научиться малорусину по великорусски"). Писав тзв. язичієм поеми „Конюший", „Буй-Тур Всеволод",

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

брошури в обороні азбуки, тощо. У 1860 написав знаний вірш „Niema Rusi“ у відповідь поль. публіцистам із „Czas-y“. Полишив спомини („Своєжитьевыя записки“).

Дідич, 1) спадкоємець, той, що має право на цілу спадщину або її (ідеальну) частину; 2) землевласник, поміщик.

Дідична аренда, дідичні політки, гл. Вічні політки.

Дідичний чинш, гл. Вічно-чиншовий договір.

Дідичність, гл. Спадковість.

Дідім, гр. граматик із Александрії (I в. до Хр.), коментатор.

Дідльо Шарль-Люї, славний балєтмайстер і реформатор балєтних вистав 1767-1837, основник клясичного балєту, довів рос. балєт 1801-29 у Петербурзі до найкращого розвитку; вмер і похований в Києві.

Дідон Анрі, фр. проповідник і церк. письм. (1840-1900), автор „Життя Ісуса“, праці написаної з ціллю знищити книги Ренана й Штравса. Коротшу його статтю про „Життя І. Христа“ переклав по укр. І. Франко.

Дідур Адам, поль. співак, *1873, славний в Европі та Америці оперовий бас.

Дідух, гл. Капустянка.

Дідушицький, 1) Войцєх, ґраф, поль. письм. і політик (1845-1913), провідник сх. гал. консерватистів, проф. естетики на львівськім унів.; 2) Владзімєрж, ґраф (1825-99), основник львівського музею краєзнавства ім. ґр. Дідушицьких у Львові, де міститься м. ін. цінна гуцульська збірка В. Шухевича.

Дідьки, в укр. мітольоґії духи предків, яких почитали. Для них варять кутю (коливо з медом і маком) та ставляють поживу на порозі; тепер чорти.

Діелєктрик, ізолятор, злий провідник елєктричности, як от: шкло, парафіна, ебоніт, сухе повітря.

Дієва Армія, назва сухопутніх узброєних сил УНР, що вели 1918-20, гол. на Правобережжі й в Галичині фронтову війну з червоною й білою Росією; у лютому 1919 відрядила на укр.-поль. фронт Дніпровську бриґаду з сильною артилєрією; літом 1919 складалася з 3 реґулярних ґруп: ґрупа СС (10., 11. дивізії СС і 9. Залізнича дивізія), Запорізька ґрупа (6., 7. і 8. дивізії), Волинська ґрупа (1. північна й 4. холмська дивізії), далі з четвертої повстанчої, тзв. Київської ґрупи, в якої склад входила також Запорізька Січ, і з 3. Залізної дивізії; разом б. 35.000 баґнетів, 10.000 шабель, 149 гармат, 28 гавбиць, 533 кулеметів, 9 панцирних поїздів, 6 панцирних самоходів, 26 літаків і 4 радіостанції; по другій переорґанізації 1920 складалася Д. А. з 6 дивізій піхоти (1. Запорізької, 2. Волинської, 3. Залізної, 4. Київської, 5. Херсонської й 6. Січової), 1 Скорострільної Дивізії, Окремої Кінної Дивізії, летунських, залізничих, технічних та ін. помічних частин; тодішній бойовий стан: 8.968 баґнетів, 3.250 шабель, 95 гармат, 687 кулеметів; узброєння колишнє рос.; доповнення гол. з охотників усіх земель України, пр. буковинський курінь; команданти: отаман Вас. Тютюнник, ґен. Вол. Сальський, опісля ґен. М. Омелянович-Павленко (старший); 1919 підлягала разом з УГА спільному штабові Головного Отамана. 1920 боролася Д. А. з більшовиками на правому крилі поль. армії; після ризького миру веде далі сама війну з більшовиками, які відпирають її 21 XI 1920 на гал. бік Збруча; інтернована Польщею в таборах Пикуличі, Ланцут, Вадовиці, Каліш, Стшалково, Пйотркуф і Ченстохова. Гл. Українсько-російські війни.

Дієвідміна, гл. Кон'юґація.

Дієза, (фр. dièse) в музиці: хрестик, що підвищує ноту на ½ тону (анґл. sharp).

Дієзіс, (гр.) мала різниця висоти двох енгармонійних тонів, пр. cis і des.

Дієйменник, (лат. infinitivus), грам. форма дієслова, не відміняється в особах, а подає тільки назву, ім'я дії, пр. нести, бити.

Дієп (Dieppe), пристань у півн.-зах. Франції над Ля Маншським каналом. Купелі, годівля устриць, 24.000 меш. Тут жив Боплян після повороту з України.

Дієприкметник, (лат. participium), грам. форма дієслова, що виражає разом і дію і прикмету, пр., несений, битий; відміна — як прикметника.

Дієприслівник, (грам.) невідмінна форма дієслова, прислівник із дієприкметника, пр. несучи, б'ючи; нісши, бивши.

Дієрвіля (Diervilla-Weigelia), рід рослини з родини козолистих з півн. Америки й схід. Азії; в Европі розводять у садках ради гарних рожевих (D. rosea) і жовтавих (D. canadensis) цвітів.

Дієреза, (гр.) 1) в граматиці: відділювання двох голосних, що могли б творити двозвук, у 2 склади, пр., лат. roëta (чит. поета), знак ¨; 2) в метриці лат. і гр. віршу пересіч на кінці стопи; 3) в поезії: фіґура (емфатична), що унаглядніює поняття через перечислення його складових елєментів.

Дієслово, (лат. verbum), в грам., частина мови, яка виражає, що хто діє, робить, або що з ким (чим) робиться, діється.

Дієта, 1) (гр.) обмежене та обережне харчування з метою корисно вплинути на стан свого здоровля; 2) (лат.) плата урядовцеві за його надпрограмові праці (пр. його подорож в якійсь справі), добове.

Дієтетика, (гр.) 1) наука про здорове відживлювання та ґіґієнічне життя; 2) частина медицини, що займається доцільним застосованням дієти в лікуванні.

Дієцезальний синод, зібрання єпископів для спільної наради й з'ясування правних норм у церк. справах.

Дієцезія, (гр.) назва, що її Діоклєтіян надав у своїй адміністраційній реформі 12 округам, на які поділив рим. імперію. Вже від Константина В. цю назву присвоїла собі церква на означення церк. адміністраційної округи з єпископом на чолі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Діжо́н (Dijon, ст.-рим. Divio), фр. місто у підніжжя Кот д'Ор, 85.000 меш., університет, цвітництво та виноградники.

Дізраелі (Disraeli), гл. Біконсфільд.

Дійсний спосіб, (лат. indicativus) в грам., форма дієслова, спосіб висказу, виражає, що дія таки справді, дійсно діється, пр. я читаю, ми пишемо.

Дійсність, (флс.) те, що справді є, існує, у протиставленні до „можливости", та „видимости" (ілюзії). Треба відрізняти від поняття „реальности".

Діка, (гр.) дочка Зевса й Теміди, одна з трьох Гор (богинь пір року), богиня справедливости й відплати.

Дікенс Чарлз, славний анґл. повістяр (1812-70); його повісті визначаються глибоким сентиментом і ніжною іронією; дають довгу низку незабутніх типів: „Давід Коперфільд", „Клюб Піквіка", „Олівер Твіст", „Мала Доріт", та ін.

Чарлз Дікенс.

Дікова реакція (Dick), винайдена 1924, позволяє ствердити, чи дана людина вразлива на шкарлятину, чи ні.

Діксмюд (фр. Dixmude, нім. Dixmuiden), бельґ. місто при усті Ізери, 4.000 меш., 1914 і 1917 важкі битви фр., опісля анґл. військ з німецькими.

Діксон (Dixon) Джордж, анґл. мореплавець (1755-1800), відбув дослідчу подорож морем між Півн. Америкою й Азією.

Діл, вододіл, межа, з котрої ріки спливають у противні сторони; назва багатьох хребтів у Карпатах.

Ділення, (мат.) аритметична дія, відворотна до множення: знаючи вислід множення (добуток та один чинник) знайти другий чинник. Знак ділення : або дробова риса, пр. 15 : 3 = 5 або $^{15}/_{3}=5$. Число, що його ділимо, зветься д і л и м к о м, число, на яке ділимо, д і л ь н и к о м, вислід ділення— ч а с т к а. Ділимок дорівнює добуткові дільника та частки (15 = 3 . 5); дільник та частку можна переставити (15 : 3 = 5 і 15 : 5 = 3).

Діллон Емілій, рос. орієнталіст, *1854, проф. порівняльного мовознавства в Харкові, знавець вірм. мови.

Діло, гал.-укр. політичний часопис у Львові, заснований 1 І 1880; виходив спершу двічі в тиждень до кінця 1882, а від 1883 до кінця 1887 тричі на тиждень, від 1888 щодня. В часі наступу російських військ на Галичину в 1914 останнє число вийшло 5 вересня, а відтак аж 12 вересня 1915. У 1920 виходило під назвою „Громадська Думка" й „Українська Думка", 1921 п. н. „Український Вістник" і „Громадський Вістник", у 1922 під фірмою „Свобода" і в 1923 як „Громадський Вістник". Почин до видавання „Діла" дали Вол. Барвінський, Дам'ян Гладилович та Юліян Романчук при співучасті 36 інших діячів. У перших роках меценатом його був о. Степан Качала. Першим редактором був Вол. Барвінський до своєї смерти 1883, другим Антін Горбачевський, третім Іван Белей від 1884-1902; 1902 редактором став др. Вол. Охримович, за якого „Діло" ввело фонетичний правопис; цього-ж року в вересні перебрав редакцію др. Евген Левицький, який вів часопис до 1906, після нього знову др. В. Охримович, а відтак коротко др. Льонгин Цегельський до 1908, коли в серпні редактором став Ярослав Весоловський. По нім був недовго др. Володимир Кушнір. Від лютого 1912-18 др. В. Панейко; від кінця 1923 до початку 1925 др. Д. Левицький, відтак др. В. Охримович, від 1925 до початку 1927 Федь Федорців, а від 1 лютого 1927 Василь Мудрий. З довголітніх членів редакції „Діла" треба згадати В'ячеслава Будзиновського, Олексу Кузьму і передовсім Михайла Лозинського, що часто заступав головних редакторів у переходових часах. Адміністраторами, себто фінансовими директорами, були: Д. Гладилович, що причинився до переміни „Діла" на щоденник, після нього Кость Паньківський, Олекса Ярема, 1893-1907 Іван Зарицький, а від 1910 досі о. Дам'ян Лопатинський. У 1908 „Діло" придбало

„Діло" з різних років: 1880 (рік заснування), 1888 (1-ше число „Діла" як денника), 1914 і 1918.

друкарню. Від 1881 до 1906 виходила при „Ділі" з перервами „Бібліотека найзнаменитших повістей", що мала 74 томів. Від своєї появи „Діло" заступало ідеольоґію давньої народовецької партії, від 1886 політичного товариства „Народна Рада", від 1899 національно-демократичної, пізніше трудової партії, від 1925 „Українського Національно-Демократичного Об'єднання". „Ді-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ло", хоч усе стояло на політичній платформі названої партії, то в справах активної політики нераз ставилося до неї критично: попри те „Діло" на своїх сторінках дає доступ людям різних поглядів. Майже всі визначні галицькі письменники та діячі і багато наддніпрянських були співробітниками „Діла". Досі, себто до 1 І 1931, Д. є одиноким укр. щоденником у Галичині. „Діло" відіграло величезну ролю в укр. національному відродженні.

Діль (Diehl), 1) Карл, нім. економіст, проф. політ. економії, *1864, автор м. ін. відомої книжки про соціялізм, комунізм та анархізм; 2) Шарль, фр. історик, *1851,цінні студії про Візантію: „Візантійські портрети" та ін.

Дільник, гл. Ділення.

Дільс Павль, нім. слявіст, *1882, проф. унів. в Бресляві, видає старі слов. пам'ятки.

Дільтей (Dilthey) Вільгельм, нім. фільософ (1834-1911), який відкидає метафізику як основу наукового пізнання, але є проти пристосування методи природознавства в царині духових наук, що повинні спиратися на психольогії.

Дін, у старину Танаїс, 1834 км. дов., по величині четверта ріка Европи. Д. вливається дельтою в Озівське море. Із 30 гирл Д. лише три судохідні. Д. несе багато намулу й піску, засипуючи й так уже мілке Озівське море. Сточище Д. 430.000 км². Д. є на просторі 1396 км. сплавний, але не судохідний через низький водостан улітку. Д. б. Ростова замерзає на три місяці в році. Праві притоки: Потудань, Тиха Сосна, Чорна Калитва, Богучар, Чир, Цимла, Донець. Ліві притоки: Ікорець, Битюг, Хопер, Ведмедиця, Іловля, Аксай, Сал і Манич.

Діна, (євр.) єдина згадана в Біблії дочка патріярха Якова.

Дінабурґ, гл. Давґавпільс.

Дінґо (Canis dingo), авст. дикий пес величини нашого вівчарського пса; кидається навіть на вівці, кози й ін. тварини.

Діоґен із Синопу, гр. фільософ (413-323 до Хр.), учень Антистена, основника школи циніків; обмеження власних потреб уважав одиноким шляхом до щастя, не звертав уваги ні на традицію, ні на авторитет.

Діода, (гр.) гл. Електронова лямпа.

Діодор (Diodorus Siculus), родом із Сицилії, гр. історик у часах Цезаря й Авґуста, написав усесвітню історію до 60 до Хр.

Діоклетіян (Cajus Aurelius Valerianus Diocletianus), рим. цісар 284-305, завів систему співреґентів і поділив державу на 12 дієцезій; 303 переслідування християн.

Діомед, 1) лат. граматик з 2 пол. IV в. по Хр.; 2) міт. тракійський цар, син Ареса, що кормив своїх коней людським м'ясом; убив його Геракль; 3) син Тидея, цар Калідону в Етолії, після Адраста цар Арґосу, один із найвизначніших гр. лицарів під Троєю.

Діоне, (гр.) четвертий місяць Сатурна, теж одна з планетоідів.

Діонеа, гл. Ловимуха.

Діоніс, Бакх, у гр. мітольоґії син Зевса й Семелі, гарний молодечий бог буйного життя природи, вина й виноробства та цивілізації, також бог драматичного мистецтва, що дає віще надхнення поетам.

Діоніс (Ватикан).

Діонісії, діонісійські празники, свята (орґії) для вшанування бога Діоніса, обходжені гол. жінками, відбувалися темною ніччю на верхах гір при світлі смолоскипів серед гучної музики (мідні котли та бубни), з дикими, екстатичними вигуками та шаленими танцями. Найважніші д.: 1) великі або міські, з початком весни (березень—квітень), сполучені з театральними виставами нових драм; 2) малі або сільські, зимою (грудень—січень), з театральними виставами драм, виставлюваних раніш у столиці. Менші свята: Лєнеї (Lenaea), Антестерії (Anthesteria). Д. відбувалися гол. в Атенах, також на Хіосі, в Етолії та Тебах.

Діонісій, 1) Д. Ареопаґіт, грек, згідно з Новим Завітом навернений св. Павлом на християнство, помер мученицькою смертю, як перший атенський єпископ. Уважають його автором творів „Про небесну гієрархію", „Про церковну гієрархію" і т. ін., що мали вплив на середньовічну містику. На Україні знайомість з його творами мабуть з XIV в.; 2) Д. Ареопаґіт „неправдивий", християнський священик, автор теольоґічних творів, у яких християнські поняття подекуди перемішані з неоплятонізмом; жив в Єгипті в 2. пол. IV в.; 3) Д. Валединський, зроду москаль, *1876 в Муромі, маґістер богословія, від 1913 єпископ крем янецький, від 1923 православний митрополит у Польщі, видавав укр.мовою (1922) укр. двотижневик „Православна Волинь"; за його апробатою й матеріяльною допомогою появилися укр. переклади (І. Огієнка) Служби Божої св. Івана Золотоустого (1922), відправ ранніх і вечірніх (1922), відправи Великодньої та Зелених Свят і молитовника; 4) Д. Галікарнаський, гр. історик, б. 31 до Хр.; 5) Д. Грек, приїздив із підробленими патріяршими грамотами при кінці XVI в. на Україну й видавав себе за архієпископа Тирновського, вносячи цим великий заколот у церковне життя на Україні; 6) Д. Дрібний (Exiguus), зроду, здається, скит, був б. 530 в Римі, де на доручення папи Івана I вирахував таблиці рухомих свят, що мають вагу ще й досі; запровадив християнську еру; 7) Д. Сиракузький, ім'я тиранів Сиракуз: а) старший, 405 - 367 до Хр., опікувався наукою й мистецтвом; б) молодший, 367-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

343 до Хр.; 8) Д. Тракійський, гр. граматик, учень Арістарха (б. 170-90 до Хр.). Його граматика є основою всіх пізніших лат. і гр. граматик аж до кінця середньовіччя і підставою теперішньої граматичної термінольогії.

Діонісійська (християнська) ера, числення часу від 1 січня того року, коли народився Христос. Діонісій Дрібний приймає день народин Христа 25 XII 754 від заснування Риму; він увів цю еру в VI в., остаточно її прийнято в VIII в. заходами Беди Достойного. Проти 754, яко року народин Христа, підносили поважні закиди, гол. астрономи: Кеплєр, Іделєр, Лявт та ін. У практиці лишилося при ері Діонісія.

Діон Кассій (Cassius Dio Cocceianus), гр. історик, *160 по Хр., написав історію Риму від заснування до 229 по Хр.

Діопсид, (гр.) камінь із громади піроксенів, ($CaMgSiO_6$); прозорий, ясно-зелений, зустрічається часто як контактовий мінерал у вапняках, а той у маґматичних гірнинах. Уживається до прикрас.

Діоптаз, (гр.) оздобний камінь (H_2CuSiO_4), воднистий крем'ян міді, дуже гарно зелений, кристали одно-три-вісні.

Діоптер, (гр.) прозір, прозорка, прилад, що служить до усталення напряму даної точки, пр. при цілянні крісом або гарматою, при триґонометричних помірах.

Діоптра, себто дзеркало людського життя, збірка загально-моральних та аскетичних роздумувань, переложена з гр. мови на слов. дубенським ігуменом Віталієм і видана в Ев'ю 1612.

Діоптрика, (гр.) наука про переломання промінів світла при переході з одного прозорого середовища у друге.

Діоптрія, (гр.) одиниця сили переломання сочки або якоїсь оптичної системи. Сочка, що її огнищева має 1 м., має також одну д. сили переломання. Кількість д. сочки рівняється відверненій вартості її огнищевої, міреної у метрах. Д. збираючих сочок означується додатніми числами, розсіваючих від'ємними. Силу переломання очних шкел подають також у діоптріях.

Діорит, (гр.) маґматична скала, затверділа в глибині під поверхнею земної кори; зерна середнього розміру; складається гол. з лябрадору, амфіболю, біотиту й піроксену; зв'язана перехідними відмінами з ґранітом (ґранодіорит) і з ґабром (ґабродіорит); барва звич. темно-зелена. Творить жили у ст. вибухових скалах.

Діоскорид Педаній, гр. письм. I в. по Хр. в М. Азії; його твір „De materia medica", де описав лічничі ростини, був до XVII в. гол. джерелом ботаніки й фармакольогії.

Діоскури, (гр. = сини Зевса), Кастор і Полідевк (Поллюкс), нерозлучні брати-близнюки, сини Лєди, Кастор смертний — від міт. спартанського царя Тиндарея, Полідевк безсмертний від Зевса; брати Гелєни й Клітемнестри, юнаки — лицарі (змальовувані звич. верхи на конях), К. визначний приборкувач коней, П. кулачник. Разом брали участь у славних лицарських подвигах (Калєдонських ловах, поході Арґонавтів). Любили один одного так, що після смерти Кастора Полідевк поділився з ним безсмертністю й з того часу разом перебували навпереміну один день на Олімпі, один у підземеллі.

Діосмоза, (лат.) перехід рідин крізь дірчаті (пороваті) стіни.

Діотима, жриця з Мантинеї, міт. жіноча постать у Платоновім „Симпозіоні" („Бенкеті").

Діофант, 1) Д., визначний гр. математик III в. по Хр., який розвинув науку про рівняння першого та другого ступеня; на його честь названо неозначені рівняння (пр. $ax+by=c$) діофантівськими; 2) Д., воєвода понтійського царя Мітридата VI Євпатора, б. 110 до Хр. розбив скитів, що натиснули на Херсонес, який був під захистом Мітридата.

Дірахій, гл. Дураццо.

Дірер (Dürer) Альбрехт, славний маляр і ґравер доби ренесансу в Німеччині (1471-1528). Його малярські праці визначаються глибоким драматичним змістом, незвичайним реалізмом, дуже пластично модельованою формою, гармонійною кольористикою в ніжних золотистих відтінках. Ще більше значіння мав Д. як ритівник на дереві й металі; він зробив переворот у ґравертві. Всі його рисунки й ритини пронизані ясною, прецизною думкою, незвичайним творчим помислом і радісним настроєм. Кращі його дереворити до „Апокаліпси", „Страждань Іс. Христа", „Життя Богородиці", „Тріюмфальної брами Максиміліяна", величезний дереворит у 3 м², друкований з 92 дощок; з мідеритів: кілька Мадон, „Мелянхолія", „Лицар, смерть і чорт" і ціла низка портретів. Д. дав також літ. праці про рисунок, перспективу, фортифікацію та ін. з власними ілюстраціями.

Дірер: Автопортрет [Мінхен].

Дірінґ (Dühring) Евґен, нім. економіст і фільософ (1833-1921), що розвивав ідеї Фр. Ліста про протекціонізм, як засіб для розвитку продукційних сил країни („Капітал і праця", „Курс нац. і соціяль. економії"). Проти нього виступав Фр. Енґельс у своїм „Антідірінґу".

Дірішлє-Лєжéн (Dirichlet-Lejeune) Петер Ґустав, визначний нім. математик (1805-59), проф. унів. в Ґетінґені.

Діркгайм (Dürckheim), містечко в Палятинаті, купелеве заведення, сильні радіоактивні, арсенові й соляні джерела, діточі

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

санаторії. Вказання: золотуха, кривуха, малокров'я, нервові, серцеві й жіночі хороби.

Діркуватість, пороватість річовин, така їх прикмета, що мають дірки, пори. У деяких річовин уже оком можна помітити більші або менші дірочки, пр. у хлібі, в губці. Мікроскопом можна ствердити пори на тілі ростин і тварин. Д. інших тіл можна доказати при помочі спроб, пр. ртуть можна відповідним способом перетиснути крізь дерево; виповнена водою золота куля під сильним тисненням покривається краплями води, яка перетискається крізь пори. Об'єм річовин може зменшатися під впливом охолодження або тиснення лише тому, що вони мають пори.

Дірчанки, комірківці, отвірниці (Foraminifera), найпростіші тварини (первозвірі), що мають вап'яну або крем'яну шкаралупку з багатьома дірочками для висування своїх „нібиніжок". Належать сюди: дірчатка (Globigerina), копальний шажок (Nummulites) та ін., місцями в деяких морях розмножуються так сильно, що їх малесенькі шкаралупки причинюються до витворення осадових скал.

Діршау, гл. Тчев.

Діс, (лат. dis) на $^1/_2$ тону підвищене d.

Діс-дур, невживана дурова скаля (із 9-ти хрестиками).

Діс-моль, мольова скаля від тону dis, що відповідає fis-dur.

Діссельдорф, місто в зах. Німеччині над Райном, 440.000 меш.; академія мистецтв, ґалєрія образів, музеї, астр. обсерваторія; великий промисл залізний, ткацький, шкіряний і хемічний; торговля і пароплавба.

Дістервеґ (Diesterweg) Фрідріх Адольф, нім. педаґоґ (1790-1866); борець за реформу нар. шкільництва, сторонник гевристично-аналітичного навчання.

Дітмар (Thietmar Graf von Walbeck), маґдебурзький єпископ (975-1018), автор хроніки, важного джерела для історії схід.-европ. країн. М. ін. подав докладний опис походу поль. короля Болеслава на Україну для піддержки князя Святополка, враз із описом Києва, яким захоплювався.

Діточий садок, або дитячий городець, установа дошкільного виховання для дітей від 3-7 літ. Основником д. с. є Ф. В. Фребель. Найважнішою засадою у веденні д. с. є самостійна активність дитини; виховники є тільки глядачами й керманичами діточих зайнять, гол. забав, які використовуються як важний засіб духового й тілесного розвитку дитини. До того служать також систематично уложені різного роду прилади. На укр. землях під Польщею д. с. звичайно непостійний; засновується на час літніх робіт, щоби батьки в часі своєї неприсутности могли лишати дітей під добрим доглядом і фаховою опікою. Зате систематичним дошкільним заведенням, в якому заняття відбуваються цілий рік — є захоронка. На Великій Україні й Закарпатській Україні такими захоронками є саме д. с.

Діточі ясла, установи для плекання дітей до 3 літ. В д. я. припадає 1 доглядачка звич. на 10-20 дітей.

Дітройт (Detroit), пристань держави Міччіґен (ЗДА) в ам.-кан. поозер'ї, 1,625.000 меш. (з передмістями), живий торг. рух із Канадою й великий металевий і автомобілевий промисл (26 фабрик, м. ін. Форда з 50.000 робітників); значна укр. кольонія.

Дітські, в ст.-укр. державі нижча княжа дружина в протилежність до боярів; ними послугувався князь у різних держ. справах, як виконним орґаном; у „Руській Правді" д. — нижчі аґенти при суді; в лит.-руському праві д. — урядовець, що відповідає возному поль. права.

Діттерс фон Діттерсдорф Карл, нім. композитор (1739-79), творець нім. комічної опери: Червона Шапочка й ін. Писав ще ораторії, квартети, симфонії, кантати, тощо.

Діттес Фрідріх, нім. педаґоґ (1829-96), директор віденського педаґоґічного інституту, член австр. парляменту; завзятий борець за вдержання австр. ліберального шкільного закону з 1869. Твори: „Основи виховання й педаґоґії", „Історія виховання" та ін.

Дітятін Іван, рос. історик права (1847-92), студіював гол. історію місцевої самоуправи.

Діуреза, (гр.) виділювання сечі.

Діх Тау, верх Кавказу, 5.145 м. вис.

Діцґен (Dietzgen) Йозеф, нім. фільософ (1828-88), з походження робітник, заступав погляди позитивістичного монізму.

Дія, 1) в грам., виражається в відмінних (флєксійних) мовах окремою частиною мови, дієсловом; у п'єсі: акт; у матем. спосіб, яким із даних мат. величин можемо одержати нові. Є такі аритметичні дії: додавання, віднімання, множення, ділення, степенювання, корінювання, льоґаритмування; крім цього вища математика знає ще дві дії: диференціювання та інтеґрування. Геометричні дії: пересування та обертання.

Діябаз, (гр.) маґматична скала, дрібнозерниста, гол. складники: лябрадор і авґіт; хемічно зближений до діориту; д. творить або жили або прикриви в старших ґеол. утворах; барва зелена. Находиться на Україні б. села Ісачок на Полтавщині. у Вестфалії, в Гарцу та в Норвеґії.

Діябет, хороба обміну річовин; розрізняють дві хороби тої назви: 1) Д. mellitus, гл. Цукрівниця і 2) Д. insipidus (безцукрове сечове виснаження); причиною є імовірно розлад внутрішнього виділювання; проявляється надмірним виділюванням воднистої сечі й великою спрагою.

Діябольо.

Діябольо, (гр.) діточа гра яп. винаходу, відома від 1825: шнурочком між двома патичками підкидають клубок і ловлять.

Діявол, (гр.) злий дух, чорт, біс.

Діяґенеза, перетворення наплавно-му-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

листих відлож давніх морів у кристалічні лупаки, доконане через великий натиск і високі температури.

Діяґноза, (гр.) 1) розпізнання хороби по її симптомам і на підставі оглядин недужого; 2) у природничих науках характеристика якоїсь тварини або ростини на підставі її суттєвих прикмет.

Діяґностика, (гр.) частина медицини, що займається розпізнаванням недуг.

Діяґоналя, (гр.) перекутня, або косина, проста, що з'єднує два несусідні вершки многокутника.

Діяґональ, рід сукна на чоловічі одяги в скісні пружки.

Діяґональне верствування, перехресне верствування в річкових, дельтових і вітрових відложжях.

Діяґрама, (гр.) 1) пояснюючий рисунок, що наглядно представляє зроблені досліди (пр. статистичні); 2) назва скалі тонів у ст. музиці; 3) кабалістична фіґура з двох прикутників нерівної величини, один у другім.

Діядема, (гр.) пов'язка (стяжка) на чолі; корона, завій голови, що в давнину, від Олександра В. був знаком вищої влади; жіночий убір на голову, невеличка корона.

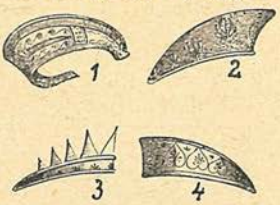

Діядема: 1. ст.-германська, 2-4 грецькі д.

Діядохи, (гр. наступники) полководці Олександра В., що поділили по його смерті державу на три царства: Єгипет (Птолємеї), Азія (Селєвкіди), Македонія (Антиґоніди).

Діядохід, (гр.) сульфатофосфат заліза, зустрічається в формі жовтих суцільних нирковатих творів.

Діяз (Diaz), 1) Армандо Вітторіо, іт. маршал, *1861, відзначився в триполітанській 1911-12 і світовій війні; по поразці іт. військ XI 1917 став по Кадорні начальним вождем і здобув у червні 1918 кілька побід над Австро-Угорщиною; 2) Бартольомеу, португальський мореплавець (1450-1500), перший об'їхав Африку від полудня й відкрив ріг Доброї Надії в 1486. Згинув під час бурі; 3) Порфіріо, мех. ґенерал (1830-1915), відзначився в революціях 1867 (проти цісаря Максиміліяна) й 1876 (проти президента Лєрдо де Теяда), 1877-80 і 1884-1911 президент республіки.

Діякляза, (гр.) щілина й сповидне (позірне) фальшиве верствування в скалах, витворені рухами земної кори.

Діякон, (гр. слуга), в христ. церкві помічник єпископа й священика; займає третій, найнижчий ступінь в єрархії. У схід. церкві д. є помічником священика, у зах. це переходовий ступінь при свяченнях на священика.

Діяконіса, (гр.) в добі первісного християнства старша жінка, звич. вдова, посв'ячена єпископом для церк. послуг і доглядання хорих. У прот. церквах і нині існує ця інституція. В кат. і правосл. церкві місце старинних діяконіс зайняли черниці.

Діякритичні знаки, в друку або в письмі, риски, крапки, гачки, коліщата й т. ін. над або під буквами, змінюють значіння й вимову букви, пр. укр. й рос. ё=йо, рум. ţ=ц; чес. č=ч; š=ш; польське ę=ен, ń=нь, чес. ů=довге у і т. д.

Діялєкт, (гр.) гл. Говірка; про укр. діялєкти, гл. Українська мова.

Діялєктик, (гр.) 1) той, хто вчить діялєктики; 2) прихильник діялєктичної методи; 3) мистець в орудуванні арґументами.

Діялєктика, (гр.) 1) вміння переконувати; 2) загальні основи льоґіки — в середньовіччі та нових часах у школі; так звались основи льоґіки і в київській Академії XVII XVIII вв.; 3) метода фільософії, яка полягає в русі думки між протилежними поняттями та в виводі таким шляхом із даних понять нових; 4) метафізична теорія про рух буття між протиріччями. В історії фільософії діялєктику в 3. та 4. значіннях заступає Платон, платоніки (найбільше Прокль), Кант, Фіхте, Шеллінґ, Геґель. Елєменти діялєктики є в нашого Сковороди.

Діялєктична метода, гл. Діялєктика, 3).

Діялєктичний матеріялізм, наука про діялєктичний характер буття, сполучена з матеріялізмом — К. Маркс та марксисти.

Діялєктольоґія, (гр.) наука про говірки, діялєкти.

Діяліза, відділення кристальоїдів від кольоїдів, переціджуючи їх мішанину крізь перґаміновий папір або тваринний міхур, крізь які кристальоїди переходять дуже легко, а навпаки, кольоїди, як білок, желятина, ґума, клей, кремова кислина дуже поволі або не переходять. Прилад, уживаний до діялізи, зветься діялізатором.

Діяліт, (гр.) ахроматична система, зложена з відділених від себе сочок: більшої, кровнової та меншої, флінтової.

Діяляґ, (гр.) мінерал із громади піроксенів, односкісний, хемічно подібний до діопсиду, але різниться тим, що має алюміній; визначається значною лупкістю; буває в маґматичних скалах.

Діяльоґ, (гр.) розмова двох, а далі й кількох осіб. Д. звалися написані в формі розмови твори фільософічні, наукові, сатиричні, тощо; в середньовіччі діяльоґами писали й богословські трактати; форми д. уживали гуманісти й пізніші письменники. Як форма літератури д. винайдений греками з метою повчати в приємній формі й розвивати хист до реторики. У цій формі д. не змінився від греків донині. Найдавнішою його формою вважали д. Платона в „Ляхесі", дарма, що вже на пів віку перед ним були спроби д. в сицілійських поетів, у Софрона та Епіхрама. Платон довів д. до найвищої досконалости, гол. в творах присвячених смерті

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Сократа. В театрі д. називалися в XVII-XVIII вв. драматичні твори, де промовляло кілька осіб, хоч драматичної дії могло й не бути; в добі шкільного театру на Україні відомі д. Волковича, пасійні д., політичні д., як „Розговор Великоросії з Малоросією", комічні д. (в формі інтермедій) в Гаватовича, Довгалевського, Некрашевича та ін.; в модерному театрі д. називається розмова двох осіб у протилежність до монольоґу.

Діямаґнетні річовини, річовини, що їх сильні маґнети відпихають. Протилежність до них є парамаґнетні річовини, що їх маґнети притягають. Чи дана річовина є діямаґнетна чи парамаґнетна, пізнати, повісивши прутик із даної річовини на тоненькій ниточці, поміж бігунами сильного маґнету (N—S). Парамаґнетний прутик прийме осеве положення (ab), діямаґнетний рівникове (cd). Діямаґнетними є переважна часть хем. первнів,

Дія- і парамагнетні річовини.

як пр. бісмут, антимон, цинк, цина, срібло, мідь, золото, водень, сірка, фосфор, хльор, бром, йод, а також вода, потасова салітра, дуже багато орґанічних сполук і т. д.

Діямант, алмаз, кристалічна відміна вугля, найтвердший мінерал (10-го ступня твердоти), має вл. вагу 3·5, є злим провідником елєктричности й тепла, визначається на світлі прекрасною грою красок, є безбарвний або й закрашений, рідко коли чорний (карбонат), кристалізує у правильнім укладі звич. в 24- або 48-стінниках. Сильно огрітий спалюється на двоокис вугля. Находиться в півд. Африці, Бразилії, Індії,

Природня величина бриліянтів ваги 1-10 каратів.

Австралії та на Уралі. Перші штучні д. витворив Муасáн 1893, розпускаючи вугіль у залізі, розтопленому в елєктр. печі, але найбільші зпоміж них мали в промірі ½ мм. Уживається до прикраси, краяння шкла і до верчення твердих скал, каміння. Д., що служать до прикраси, шліфують діямантовим порошком та дають їм звичайно вид бриліянта або розети.

Діямантина (Diamantina), місто в півд. Бразилії, 70.000 меш.; в околиці добувають діямanти й золото.

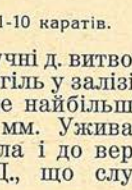
Діямантове сверлення. Валець до верчення, в який всаджують діямanти.

Діямантове сверлення, верчення при помочі діямантів; задля цього на спідньому кінці залізного або сталевого порожнього вальця проміром 50-200 мм. всаджують найдешевшого роду діямanти (борти, карбонати), величини від 1/4 до 2 каратів. Уживається до верчення (сверлення) в твердих скалах.

Діяментовський Пшибислав, поль. письм. (1694-1774), знавець поль. старинностей. Уславився підроблюванням напродаж грамот, ґенеальоґій і навіть цілих хронік.

Діяметр, (гр.) гл. Поперечник, промір.

Діяна, старо-італьська богиня жінок та родива, опісля зрівняна з гр. Артемідою, дочка Юпітера й Лятони, сестра Аполльона, богиня ловів, місяця та нічних чарів. В астрон. одна з планетоідів.

Діяна.

Діяпазон, (гр.) октава; скаля голосу.

Діяпенте, (гр.) в муз. квінта.

Діяпозитив, фотоґрафія на шклі або целюльоіді, уживається у чарівнім ліхтарі (скіоптиконі).

Діярбекр, Джарбек, колись Аміда, місто півд. тур. Вірменії, над Тигром, 38.000 меш., вірмен, курдів і турків; багато ст. святинь, м. ін. славна мошея. Вивіз вовни й овочів.

Діярея, гл. Пронос.

Діярій, (лат.) денник, записки про події.

Діяс, гл. Перм.

Діяспора, (гр.) розсіяння, розсипка (жидів, прогнаних із Палестини у 70 по Хр.)

Діястаза, амілаза, (гр.) ензим, що перемінює мучину в цукор (мальтозу). Витворюється під час кільчення ячменю та іншого зерна з білковин ростини. Уживається до виробу пива й спирту.

Діястоля, діястола, (гр.) 1) ритмічне пошире́ння серця, внаслідок чого жильна кров має спромогу його наповнити; 2) спосіб уживати в віршуванні ненаголошеного складу у слові як наголошеного.

Діятеза, (гр.) дідична конституція, з нахилом до певних хоріб. Розрізняють декілька д.: Д. urica, нахил до подаґри, склєрози, цукровиці; Д. exsudativa, нахил до запалень шкіри (висипок), нежитів слизових оболон (носа, горла, горлянки) й Д. haemorrhagica, нахил до великих крівавлень із найнезначніших причин.

Діятермічні річовини, річовини, що перепускають проміні тепла. Їх протилежністю є адіятермічні річовини, що не перепускають промінів тепла. Д. р. є камінна сіль, розчин йоду у сірчаку вугля, льод, сухе повітря, водень, почасти також шкло, адіятермічними р. є галун, вода, окис і двоокис вугля, ацетилєн та ін.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Діятермія, (гр.) спосіб лікування при помочі тепла, що твориться в тканях орґанізму під час переходження крізь них високозмінних елєктр. токів.

Діятомеї, (гр.) гл. Кремнистки.

Діятомовий намул, кремнистковий намул, відложжя, складені з дрібненьких кремінкових шкаралупок кремнисток (діятомеїв), зложених на дні глибокоморя.

Діяфонія, (гр.) дисонанс.

Діяфраґма, (гр.) перегородка; у фізиці: глиняна, діркувата (поровата), неполивана посудина, уживана в деяких ґальванічних ланках; в анатомії: перепнó, грудно-черевна перегорода — плоский м'язень, що відділює ямину огрудну від черевної.

Діяхиль, гл. Олов'яний пластир.

Длабач Ян Богумір, чеський композитор (1758-1820), дав багатий матеріял до історії чеської музики.

Длонський Лука, один із численних укр. віршописців XVIII в., автор вірша „Лакнущій світе", на тему спору душі з тілом.

Длуґорай Войцєх, співак, лютніст (б. 1550-1603), перший поль. композитор виключно світських інструментальних творів.

Длуґош Ян, краківський канонік (1415-80), найбільший поль. літописець, автор великої хроніки „Annales, seu cronicae inclyti regni Poloniae opera" в 12 книгах, важної й для укр. історії.

Ганна Дмитерко.

Дмитерко Ганна, десятник УСС, *1893. 1915 у Варпаланці працює при стрілецькому шпиталі, від 1915 в І курені от. Гр. Коссака, брала участь у битвах під Лисовичами, над Стрипою; в УГА працювала в інтендантурі.

Дмитрашко, Дмитрашко Райче (Родіон), укр. полковник, виходень із Сербії, появився на Україні 1665; 1667 став полковником у Переяславі, † б. 1705. Завзятий прихильник московської протекції.

Дмитревський Іван, вл. Дьяконов, один із основників рос. театру (1733-1821), талановитий актор, траґік клясичної школи; його талант почав формуватися в Ярославлі на п'єсах Дмитра Туптала-Ростовського.

Дмитренко Василь, актор середини XIX в., автор популярного водевілю „Кум-мірошник або сатана в бочці", виставленого вперше 3 III 1850 в бенефіс артиста Соленика.

Дмитрівське, місто в Донецькій заглибині, Юзівської (Сталінської) округи, 51.471 меш., українців 28·5%, росіян 64·0%, інш. 7·5%.

Дмитріїв, 1) Кавказький Лев, ґравер, передовсім офортист, *1849 на Кубанщині, учень Академії Мистецтв у Петербурзі, пізніше академік малярства. Твори: альбом „Кавказ" (1880), „Бурлаки на Волзі" з образу Рєпіна, „Старий козак"; 2) Микола, укр. гром. діяч, адвокат у Полтаві, від 1906 видавав популярний часопис „Рідний Край", де вмістив багато статтей і заміток, гол. в справі укр. шкільництва. Допоміг видати „Історію укр. письменства" С. Єфремова; згинув траґічно 1908.

Дмитро, 1) воєвода Данила Романовича в Києві, завзято боронив (1240) Київ перед татарами; по упадку міста помилуваний Батиєм за хоробрість; 2) старший син Ольґерда, в. кн. Литовського, „князь брянський", 1379 піддався Москві й дістав у державу Переяслав Суздальський; 1380 брав участь у битві з татарами на Куликовому полі; 1388 повернувся на Литву, загинув у битві над Ворсклою 1399.

Дмитро, „писарчик" із Зінькова над рікою Ушкою на Поділлі, 1573-76 списав біблійні книги (П'ятикнижжя, книги Навина, Судді, Рут, Царств, Параліпомен і початок молитви Манасії).

Дмитро Ростовський.

Дмитро Ростовський, в світі Данило Тупталенко (1651-1709), укр. церковний діяч, письм. і проповідник, син київського сотника Сави Туптала, ігумен монастирів у Батурині й Глухові, архимандрит у Чернігові й Новгород-Сіверську, вкінці митрополит у Ростові на Суздальщині, причислений православною церквою до святих. Писав книжною церковно-слов'янською і укр. мовою драми; зладив опис чудес Богородиці під наг. „Руно орошенное", діярій, великий збірник житій святих, тзв. „Четі-Минеї", що мали багато видань; написав на музику вісім духовних кантів чи псальм.

Дмітрієв Іван, рос. байкар і сатирик (1760-1837).

Дмовський Роман, поль. політик, *1864, один із основників і керманичів вшехпольської („нац.-демократичної") партії, ворог українців. Посол до II рос. Думи і голова Поль. Клюбу в Думі. Під час війни голова поль. Комітету Народового в Парижі; 1919 як поль. делеґат підписав Версальський трактат. 1919-22 був послом до сойму, 1923 міністром закордонних справ. З його писань найважніші: „Думки новочасного поляка", „Німці, Росія й польська справа".

Дмухавка, гл. Дувка.

Дмухало, гл. Дувало.

Дневник Законів, гл. Вістник Законів.

Дневник Рускій, часопис, видаваний Ів. Вагилевичем у Львові 1848; вийшло 9 чисел, з яких чч. 1-5 і 9 друковані латинкою, 6-8 кирилицею. Бібліоґрафічна рідкість,

Дніпрельстан, себто Дніпрова елєктрична станція, величезна елєктр. гідроцентраля на Дніпрі б. села Кічкас, що має забез-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

печити півд. частину України дешевою електр. енергією, через використання сили спаду води на дніпрових порогах. Централя

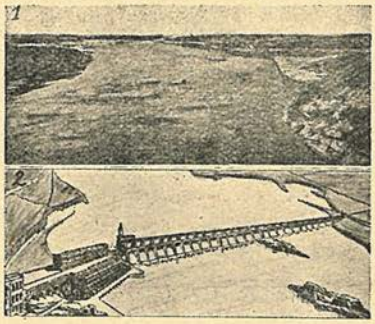

Дніпрельстан. 1. Дніпро нижче порогів, б. Кічкасу, де будується Дніпрельстан. 2. Загальний вигляд греблі. Ліворуч від греблі електростанція.

міститиметься на правому березі Дніпра, трохи вище острова Хортиці, де буде збудована 7.208 м. дов. водопереливна гребля, що могтиме перепустити до 20.000 м³ на

Дніпрельстан. Будинок інженерів.

сек., та підносити рівень води майже на 40 м. Централю мають обслуговувати 13 турбін по 50.000 кінських сил кожна.

Дніпро, календар-альманах, видаваний у Львові „Укр. Товариством еміґрантів з В. України" від 1923; перший рік під ред. Л.

Джерело Дніпра.

Білецького й В. Завадського, опісля під ред. В. Дорошенка.

Дніпро, Славутиця, в старині Бористен, Данапрас, гол. ріка України. Це третя щодо величини ріка Европи, довжина його 2.265 км., а сточище — 527.000 км². Джерело Д. лежить на Валдайській височині, на Смоленщині. Від Дорогобужа на Білорусі Д. стає сплавний. Коло Києва ширина Дніпра доходить до 1 км., а глибина до 8 м. Між Дніпропетрівським (Катеринославом) і Запорожжям Д. перевалює свої води через пороги: Старокайдацький, Волошинову й

Дніпро під Могилевом.

Яцеву забору, Сурський, Лоханський, Стрільчу забору, Дзвонець, Тягинську забору, Дід або Ненаситець, Воронову забору, Криву забору, Внук або Вовніг, Будило, Лишній і Вільний або Гадючий. Нижче порогів Д. входить на низ і розділюється на багато рукавів та стає знову судохідний. Нижче Херсону вливається в Чорне море дев'ятьма гирлами, з котрих є судохідні лише Білогрудівське й Збурівське. Д. творить 60 км. дов. 17 км. шир. 6 м. глиб. лиман. Д. приносить багато піску й намулу та засипує лиман, приносячи що секунди 2.000 м³ води; б. Києва замерзає на 100, а

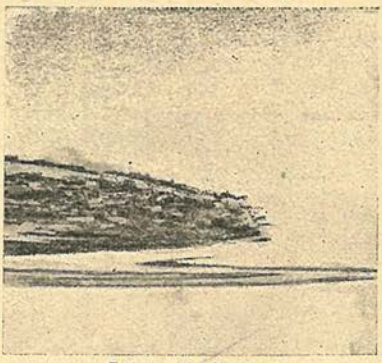

Дніпро під Києвом.

б. устя на 80 днів в році. Коли б. порогів усунуть перепони, Д. буде сплавний навіть для більших кораблів на просторі 2.000 км. Ліві притоки: Сож, Десна, Трубайло, Супій, Золотоноша, Сула, Псьол, Ворскла, Орель, Самара, Кінська. Праві притоки: Друть, Березина, Прип'ять, Тетерів, Ірпень, Рось, Вільшана, Тясмин, Цибульник, Самоткань, Сура, Чортомлик, Бузулук, та Інгулець. Д. є рікою схід.-европ. типу, його води пливуть повільно на цілім просторі течви, а середня скорість не більша, ніж 0·4 м. на сек. Спад ріки малий, найбільші спади є в дол. бігу на порогах так, що ріка набирає вигляду гірської бистриці. На 75 км. русло обнижується тут на 4·7 м.,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

а найбільший спад виносить 6‰, себто 6 цм. на 100 м. Літом на порогах буває до 1·5 м. води, весною в часі розтопів до 3 м. Пороги є великою перепоною в рікоплавстві, бо лише плоти без шкоди можуть переправитися взділ Дніпра. Повінь навідує Дніпрову долину лише весною в часі весняних розтопів і льодоходів та триває найбільше 14 днів. В часі повені вода підіймається в Києві на 2·2 м., а в Херсоні на 2·0 м. понад нормальний рівень ріки. Дніпро відіграв першорядну ролю в історії України, над його берегами створилася наша

Дніпро, вихід Дніпра з порогів.

держава в княжій добі, Дніпром з півночі прийшли варяги, а з півдня гр. культура та християнство. Над Дніпром зацвіло козацтво. Для України Д. є першорядним водним шляхом; в будуччині, по управильненні берегів та по впорядкованні порогів, значіння його буде ще більше. В літературі Д. оспівали М. Гоголь і Т. Шевченко. Д. в останній укр.-рос. війні 1917-20 мав велике стратеґічне значіння, як оборонна лінія Запорізького корпусу й дивізії ґен. Натіїва й як охорона правого крила укр. військ, що наступали з південного заходу для відсічі Києва.

Дніпрова дорога, головний торговельний шлях „із Варяг в Греки“ для IX-X в. і раніше, яким що-весни йшли спеціяльними човнами купецькі ватаги з усіх земель Руської Держави до Царгороду. Місцем збору купців був Київ, далі — Дніпром до порогів, де човни перетягали берегом, відпочинок на острові св. Елевтерія (тепер Березань) і далі на Царгород. Д. д. на півночі розходилася на двоє: одна — з горішнього Дніпра, через річки системи Двини до р. Ловаті, до Ільмені, Волховом до Ладозького озера, Невою до Балтійського м., друга — з верхів'я Дніпра Двиною до Балт. моря.

Дніпрова Чайка, гл. Василевська Людмила.

Дніпрові Хвилі, укр. часопис, що виходив у Катеринославі в рр. 1910-14 під ред. Дм. Дорошенка, при участи проф. Дм. Яворницького, В. Біднова, Л. Біднової, Ів. Труби, Є. Вировго та інш.

Дніпровський Іван, укр. письм., *1895. Поема „Донбас“, збірка поем „Плуг“, п'єса „Любов і дим“, опов. „Заради неї“, „Долина угрів“ та ін.

Дніпровський промисловий підрайон, обіймає Дніпропетрівську, Запорізьку та Криворізьку округи, разом 46.962 км², 2,391.150 меш.; українців 83%, росіян 9%, жидів 4·7%, німців 3·3%. Копальні заліза та тяжкий залізний промисл.

Дніпровські дивізії, повстанчі відділи, зорґанізовані під час повстання проти Скоропадського в Трипільщині. Першою див. командував от. Данченко, другою от. Зелений. В часі облоги Києва Д. д. становили ліве крило обложної армії. В січні 1919 вони збунтувалися. Частину Дніпровців вдалося вислати на гал. фронт, де їх артилєрія боролася враз з УГА під Львовом, Городком, Рудками і Хировом; більшість Д. д. повернула в Трипілля, де під командою от. Зеленого виступила збройно проти Директорії УНР. Виступ цей при кінці січня зліквідовано.

Дніпровсько-бузький канал, гл. Королівський канал.

Дніпровці, козаки Дніпровських дивізій.

Дніпропетровська округа, 10 міст, 19 районів, 1.407 селищ, — 20.485 км², 1,292.828 меш.: укр. 81·9%, рос. 9·5%, жидів 5·6%, нім. 0·9%, білорус. 0·9%.

Дніпропетровське, гл. Катеринослав.

Дніпропетровський (Катеринославський) металюрґійний район, завдячує свій початок і розвиток відкриттю родовищ заліза б. Кривого Рога та близькості кам'яновугільної заглибини (Донецький кряж). Гол. осередки є над Дніпром (Дніпропетровське та його околиці). Розвиток металюрґійного промислу зачався в 80-х рр. XIX в. Велике промислове значіння в галузі обрібки металів та машинобудівництва здобув район у рр. 1891-1900. До того ж збіжеве господарство, що швидко росло в сумежній степовій полосі, підсичувало, через великий попит на хліборобські машини, розріст машино-будівельних фабрик та започаткувало в районі ще й млинарську й харчову промисловість. Все ж основою району є металюрґійна промисловість. Дальші роки — 1908-13 викликали знову скріплення машинобудівельного промислу; в 1927/28 рр. промисловість Дніпровського району перевищила на 117% рівень з 1908. Вартість продукції в міл. карбованців 1927/28: добування мінералів 2·1, гутнича без металюрґії 20, металюрґія 192, деревна 3·3, харчова 64, шкіряна 2·3, інша 19. Вартість всеї продукції 303·5 міл. довоєнних карб., себто 20·3% вартости продукції УСРР.

Дніпросоюз, Дніпровський Союз Споживчих Товариств, заснований у Києві в березні 1917 як місцевий, від 1918 став всеукр. центром споживчої кооперації, членами якого були місцеві союзи споживчих кооператив. В 1919 Д. об'єднував 90 кооперативних споживчих союзів, б. 12.000 споживчих кооператив із 3,500.000 членів, обслуговуючи б. 17 міл. осіб. Обороти Д. 1919 перевищили 1 міліярд карбованців. Крім

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гуртівні споживчих товарів провадив такі пром. підприємства: миловарню, фабрики взуття, трикотажних виробів, емальованого посуду, бляшаних виробів, макаронів, дві тютюнових, сурогатів кави, та друкарню, видавав кооперативні часописи: „Кооперативна Зоря“ і „Громада“ та кооперативну й ін. літературу. Незабутня роля Д. під час денікінщини виявилася в тім, що він, а з ним уся укр. споживча кооперація підтримували ВУАН, ґімназії, школи, театри і взагалі укр. культуру. 1920 більшовики зліквідували Д., утворюючи в Харкові Вукоспілку.

Дністер, ст. Данастер, гр. Тірас, гол. ріка Галичини, відси й назва Галичини Наддністрянщина. Д. випливає в Бескидах, б. села Вовче і по 1.372 км. течви вливається лиманом у Чорне море. Сточище 77.000 км². Між Самбором і Нижневом пливе по багнистій наддністрянській низині, між Нижневом і Тирасполем вузьким, повним закрутів яром, який ділить Поділля від високорівні Басарабії й Покуття. Коло Ямполя на Дністрі є на ґранітовій лаві пороги, які спиняють плавання більших кораблів. Від

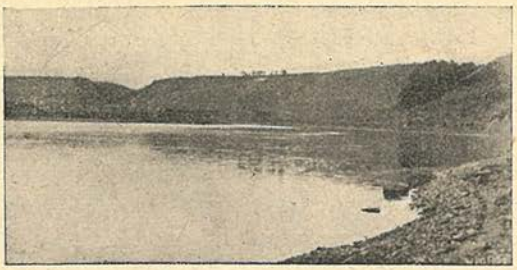

Дністер під Добрівлянами з характеристичними яровими берегами.

Тирасполя виходить Д. на Чорноморський низ та вливається в 32 км. дов., 9 км. шир. і 1-1·5 м. глиб. лиман. Ширина ріки пересічно 160-200 м., спад неправильний, скорість перепливу води 0·7 м. на секунду, русло переповнене лавами ріні й піску. Д., почавши від Галича, судохідний на просто-

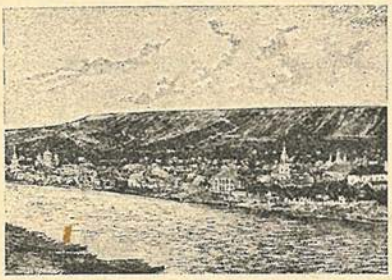

Дністер під Могилевом.

рі 1.100 км. Одначе судохідність спинена через занедбання і через те, що Д. творить політичну границю між двома державами. Щороку замерзає Д. на 70 днів. Повені бувають дуже грізні і то двічі на рік, раз весною в часі розтопів (лютий, березень), вдруге літом (червень, липень). В ярі вода підноситься до 6 м. понад звич. рівень. Притоки зправа: Стрий, Свіча, Лімниця, Бистриця, Реут, Бик і Вовчанець; зліва: Стривігор, Верешиця, Щирець, Свир, Гнила й Золота Липа, Стрипа, Серет, Ничлава, Збруч, Жванець, Смотрич, Студениця, Ушиця, Лядава, Мурахва, Русява, Ягорлик, Кучурган. Д. оспівав Федькович. Д. в останній укр. визвольній війні відіграв на поль. фронті важливу ролю в VI 1919 по чортківському прориві, як криття лівого крила наступаючого III. корпусу УГА.

Дністер, укр. видавництво в Кам'янці-Подільськім, засноване 1911 (видало твори Руданського, кооперат. метелики), найбільша діяльність у рр. 1918-20, під орудою Василя Сочинського (укр. шкільні підручники).

Дністер, укр. кооперативний банк з обм. порукою у Львові; заснований 1895; ціль: матеріяльна поміч членам уміщуванням ощадностей, позичками, тощо. Число членів 10.605 з 27.793 уділами по 25 зл. Маєтковий стан (1930): власні капітали 818.476 зл., оборотовий капітал 4,137.647 зл.

Будинок Тов-а „Дністер“ у Львові.

Дністер, укр. т-во взаїмних обезпечень у Львові, засноване 1892; ціль: взаїмна обезпека від пожару, крадіжи й влому, 1.200 аґенцій, 95.630 членів; майно (1929): резервовий фонд 519.806 зл., актива 1,972.157; директори: 1892-1909 Ярослав Кулачковський, 1909-1920 Степан Федак, від 1920 Ярослав Колтунюк.

Днѣстрянка, альманах, виданий у Львові в 1876 гуртом молодих співробітників „Друга“. В Д. між ін. уміщено два оповідання Ів. Франка, його ж переклад „Повіні“ Золі, статтю М. Павлика та ін.

Дністрянська Софія, укр. піяністка й учителька музики, *1882; концерти у Відні, Ґрацу й Галичині, нариси з обсягу музики.

Дністрянський Станислав, укр. юрист, *1870, проф. цивільного права в унів. у Львові, опісля у Празі, посол до віденсько-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

го парляменту 1907-18, член ВУАН від 1927; ред. „Часописи правничої і економічної“ та „Правничого Вістника“ у Львові; автор багатьох укр., нім. і чес. правничих творів (зокрема: „Цивільне право“, „Загальна наука права й політики“), представник нової теорії цивільного права.

Ст. Дністрянський.

До, (іт.) давня назва тону С.

Д'о (d'Aux) Рене, фр. старшина, член місії ґенерала Табуї 1917 в Києві. Спомини: „Рік на Україні“.

Доба, одиниця часу; 1) зоряна д., час потрібний до повного обороту зоряного неба довкола осі світу, або час повного обороту Землі довкола власної осі; початок зоряної д. припадає на хвилю горішньої кульмінації точки весняного зрівняння; 2) правдива=соняшна доба — час між двома горішніми кульмінаціями осередка Сонця; середня соняшна д. має 24 години; зоряна доба=23 год. 56 мін. 4 сек. Також довший протяг часу. Доба ґеольоґічна, гл. Геольоґічні формації.

Добердо, село на верховині Карсту б. устя Ізонца в півн. Італії; в світовій війні затяжні бої між іт. й австр.-угор., здебільша зах.-укр. полками, за опанування цієї верховини.

Добжанський (Dobrzański) Ян, львівський поль. публіцист (1820-86), редактор денника „Gazeta Narodowa“, журналів „Nowiny“ (1854-56) й „Dziennik Literacki“ (1856-65), де містив чимало знадібків до укр. літератури, історії та етноґрафії.

Добжинський Іґнаци Фелікс, поль. композитор (1807-67), родом із Волині; між ін. в'язанка популярних укр. пісень.

Добичництво, промисел пограничної степової людности кінця XV в. й пізніше на тат. людях; тих, що промишляли д., називали „добичниками“; цю назву найчастіше прикладали до укр. козаків.

Добіг, фініш, кінець бігу до мети, вимагає нераз напруження усіх сил, особливо волі.

Д'Обіне (D'Aubigné) Теодор Аґріппа, відомий фр. ґуґенотський лідер, поет і історик (1550-1630). Автор „Загальної Історії“ (Париж 1616-20), де описує Козаччину.

Добір, селекція, в біольоґії: добирання живин найвідповідніших до існування й розмножування; розрізняють: 1) природній д., якого доконує сама природа, винищуючи без милосердя все невідповідне до життя в даних обставинах; 2) половий д., коли ходить про парування найвідповідніших до життя тварин; 3) штучний д., доконуваний людиною, що з розмислом полишає до дальшого плекання тільки найвідповідніші для неї ростини й тварини. Штучний добір буває: 1) позитивний, коли до розплоду й до дальшого плекання полишають живини відповідні й добре пристосовані до сповнення намічених завдань; 2) неґативний, коли з плекання усувають живини небажані й невідповідні.

Добнер Ґелязій, чес. фільольоґ і історик (1719-90), видавав чес. іст. пам'ятки — праці про: переклад Біблії на чес. мову, заведення християнства в Чехії, глаголицю, (стояв за старшість глаголиці перед кирилицею й т. д).

Добошанка, верх у Ґорґанах, 1.757 м. вис.

Добра віра, (лат. bona fides) в праві є тоді, коли посідач вважає річ з імовірних причин за свою. Посідач у злій вірі є той, хто знає, або з обставин повинен догадуватися, що річ, яка є в його посіданні, належить до другого.

Добра Новина, орґан укр. соціялістичної партії (УСП), що виходив у Львові від 1900; від 1903 Д. Н., після злиття УСП з РУП, виходила як орґан міського пролєтаріяту РУП.

Добрармія, гл. Добровольча Армія.

Добре (Daubrée) Оґюст, фр. ґеольоґ (1814-96), один із основників експериментальної ґеольоґії.

Добрий Абрам, київський банкір, директор „Русского для внѣшней торговли“ банку, жид; таємне арештування Д. Юрієм Ґаєвським на доручення української влади в квітні 1918 спричинило конфлікт із нім. нач. командою в Києві, з котрою він стояв у ділових зносинах.

Добрилове євангеліє, важна пам'ятка старослов. мови новгородської редакції з 1164, що зраджує вплив писемної традиції Києва, находиться в Румянцевському музеї в Москві — досі не видрукувана.

Добриловський Юліян, василіянин (1760-1825), автор церковних і світських пісень, пр. „Дай же, Боже, в добрий час“, а також „Науки парохіалнія“ в перекладі „з славенорускаго на простый и посполитый язык рускій“, що вийшли 1794 в Почаєві.

Добриня з Любеча, брат Малуші, жінки київського князя Святослава, один із його видатних бояр; з намови Д. новгородці випрохали собі в Святослава (970) князем Володимира (сина Малуші), з яким він від'їхав до Новгорода; Д. допомагав Володимирові в його боротьбі з Ярополком, ходив із ним на волзьких болґар (985).

Добро, (лат. „bonum“) усе, що може задовольнити потреби нашої волі; в тіснім значінні слова — наша етична воля, вважається (разом) із правдою й красою за одну з трьох основних цінностей.

Добров Олександер, укр. історик права, член Комісії історії укр. права ВУАН. Досліджує історію цивільного й звичаєвого права.

Добровольський Лєонід, укр. історик (1867-1929), учитель ґімназії, проф. жіночих курсів, опісля проф. ІНО в Києві, знавець старого Києва — його історії й ґеоґрафії.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Добровольча Армія, Добрармія, Добровольческая Армія, рос. армія, зорґанізована рос. ґенералами Алєксєєвим, Корніловим і Денікіним на Донщині при кінці 1917 з метою повалення більшовиків і відбудови Росії. Першим начальником Д. А. був ґен. Корнілов, а по його смерті ґен. Денікін. В склад Д. А. входили головним чином: 1) корніловці (відділи старшин, юнкерів та інших старорежімців); 2) добровольці, що пішли до армії, щоби пімститися на більшовиках; були також мобілізовані, в політичних переконаннях ліві й праві; 3) донці (трималися окремо, до Д. А. ставилися неприхильно, прагнучи самостійности Дону); 4) терці; 5) дика дивізія (складалася з різних кавказьких народів) і 6) кубанці (між ними багато українців з самостійницькими політ. переконаннями); у свойому розквіті нараховувала Д. А. б. 200.000 бойців. На початку 1918 Д. А. перейшла з Дону на Кубань, де осталася до осени. В 1919 пощастило їй зайняти Крим, Дін, більшу частину України й південну частину Росії. По зайнятті Лівобережжя вернули кубанці на Кубань під впливом убивства чорною сотнею голови Кубанської Ради Рябовола. В листопаді 1919 перейшла до неї УГА з одинокою метою самозбереження для дальшої боротьби. Під кінець 1919 більшовики розторощили Д. А. і вона скупчилася в Криму. В квітні 1920 на чолі її став ґен. Вранґель. Остаточно зліквідували її більшовики на початку 1921. Недобитків Д. А. вивезли анґл. й фр. воєнні кораблі найперше до Туреччини, звідкіля їх розділено поміж Болгарію й Югославію, де вони перебувають і досі.

Добровський Йосиф, патріярх славістики (1753-1829), найбільший чесь. фільольоґ кінця XVIII й початку XIX в. („Історія ческої мови і літератури"); дослідник слов. старовини (найстарший осідок слов'ян, справа слов. богослужби, тощо); перший проповідник взаїмного культурного пізнання слов'ян; глибокий знавець церк.-слов. мови, автор монументального твору „Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, Відень, 1822, що виявляє велике чуття Д. для аналізи (словотвір) — і порівнання, менше для історії мови; від появи цього твору датують звич. початок слов. фільольоґії. Граматична метода Д полишила свій слід на всіх тодішніх слов. фільольоґах, позначилася й на перших укр. граматиках (Лучкай, Й. Левицький та ін.).

Йосиф Добровський.

Доброграєва Олена, укр. гром. діячка (1864-88). 1883 заснувала укр. гурток на Вищих Жіночих Курсах у Києві, 1886 літ.-наук. місячник у Львові, що виходив як додаток до „Батьківщини", стояла в зв'язках із Драгомановом, Франком, Романчуком та ін. укр. діячами.

Доброджану - Геря (Dobrogeanu - Gherea) Константин, рум. соціялістичний діяч і критик (1855-1920), м. ін. написав книжку про діяльність та значіння Т. Шевченка.

Добролюбов Микола, рос. критик і публіцист (1836-61), другий щодо значіння по Бєлінському, представник публіцистичного напрямку, що йшов за Мілем; мав великий вплив на укр. письменників — М. Драгоманова, С. Єфремова та ін. Відзивався прихильно про укр. письменників — Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, тощо, хоч супроти українства стояв на об'єдинительнім становищі. Найвидатніші його статті: „Что такое обломовщина", „Темное Царство" й ін.

Микола Добролюбов.

Добромиль, повітове місто над рікою Вирвою на південь від Перемишля, 3.431 меш.: українців 14%, поляків 24·4%, жидів 61·6%. Добромиль повіт: 1 місто, 93 громади, 865 км², 69.924 меш.: українців 65%, поляків 25·8%, жидів 9·2%.

Доброніга, Доброгніва Марія, сестра Ярослава Мудрого, яку він в 1038-39 віддав заміж за поль. короля Казиміра, †1087.

Доброслав, визначний і впливовий гал. боярин за часів Данила; за непослух і інтриґи попав до в'язниці.

Добруджа, країна між дол. Дунаєм і Чорним морем, 23.260 км²·і 695.000 меш., гол. румунів і болгарів, а також татарів, турків, українців і москалів. Належить до Румунії. Українці це потомки насамперед запорожців, що по знищенню Січі 1765 заснували кіш „під турком" у місті Сейменах на Дунаю, та пізніших утікачів-селян, що тікали сюди з України й Басарабії в 30-40 рр. XIX в. від панщини та рекрутчини. Вони й досі заховали рідну мову й звичаї; займаються гол. рибальством. Деякі осади мають цілком укр. характер: місто Тульча, Вищий і Нижчий Дунавець (колишня Січ), Телиця, Моригіль, Караурман, Катарлез, Сулін, Чамурлія, Летя, Стара Кілія, Батлажанка, Ісакча, Ганчарка та ін. Москалі — це гол. некрасівці, потомки донців, учасників булавинського бунту, та втікачі старообрядці.

Добрянка, містечко чернігівської округи, 4.996 меш.; українців 85%, жидів 7%. Тут перед війною був Вол. Самійленко за нотаря.

Добрянський, 1) Адольф, підкарпатський політ. діяч і письм. москвофільського напрямку (1817-1901), боровся за утворення автономної укр. країни з Підкарпаття, укр. Галичини й Буковини в рямках Австро-Угорщини, стояв на чолі „Общества св. Василія В." (від 1864) і москвофільського часопису „Свѣт" 1867-71; 2) Антін, гал.-укр. письм. (1810-77), гр.-кат. священик,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

парох Валяви, автор граматик („Граматика старослав. язика"), численних іст. статтей, проповідей („Науки церковныи"), тощо. Після смерти вийшла його „Исторія епископовъ трехъ соединеныхъ епархій, перемышльской, самборской и саноцкой".

Добувач, дружинова гра повним, важким на 2 кґ. м'ячем, киданим обіруч.

Добужинський Мстислав, рос. маляр і ґрафік, *1875. Поет міста й старих панських садиб.

Добш Альфонс, австр. історик, *1868, співробітник укр. наук. видань.

Адольф Добрянський.

Довбиш, у козацькому війську барабанщик.

Довбуш (Довбущук) Олекса, ватажок карпатських опришків, син гуцула Василя Довбуша з Печеніжина. Д. нападав гол. на панів і жидів, а на селян хіба з пімсти, не для рабунку. До найсміливіших учинків Д. належить виправа аж на Поділля під Бучач, де замучив лютого пана Злотніцького та його родину. Вперше виступає 1738. На Довбуша, що ніколи не мав із собою більше, як 30 хлопців, висилав Потоцький великі відділи війська, що доходили до 2.000 люда. Згинув 1745. З Д. був і брат його Іван. Пізніше брати розійшлися: Олекса орудував на Гуцульщині й Покутті, а Іван на Бойківщині, Самбірщині й Сяніччині. Про Д. зложено багато оповідань, а з його ім'ям зв'язано чимало пам'яток по цілій Гуцульщині: в Яремчу, Косові, Розтоках, Березові, Жаб'ю (комори Д., хрест Д., тощо).

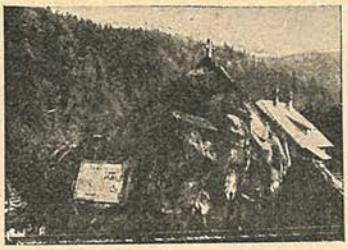
Камінь Довбуша в Яремчу.

Довгалевський Митрофан, професор пієтики в київській Академії, автор різдвяної драми „Комическое дѣйство" (1736) і великодної драми „Властотворный образ" (1737), до котрих додано по п'ять інтермедій, найкращих, які знаємо досі в нашій літературі, з живими типами пиворізів, поневолених панщиною селян, запорожців, польських панів, тощо. Д. написав також поетику.

Довге, Довгоє, містечко на Закарпатській Україні, 3.610 меш.; родовища заліза.

Довгий парлямент, анґл. парлямент, що радив із перервами в рр. 1630-60.

Довгович Василь, укр. фільософ і поет (1783-1849), священик із Закарпаття, кореспондент Мад. Академії Наук; його фільософічний словник та твір про Канта залишилися в рукописі; писав фільософічні лат. вірші, видрукував кілька фільософічних праць мад. мовою. Укр. вірші, здебільша рел. змісту, писані мовою близькою до народньої.

Довгоголовість, доліхокефалія, прикмета деяких людських черепів, що в них довжина значно більша від їх ширини; гл. Людські раси.

Довгоголовий череп.

Довгополе, рум. Кімполюнґ, містечко в півд. Буковині, на півд. укр. етноґрафічній границі.

Довгополий Клим, ґенеральний суддя за гетьмана Орлика.

Довден (Dowden) Едвард, ірляндець, анґл. критик, поет і мовознавець (1843-1913); низка студій про Шекспіра.

Дове (Dove), 1) Гайнріх Вільгельм, нім. фізик (1803-79), вславився гол. в метеорольоґії. За його почином повстав метеорольоґічний інститут у Берліні та метеорольоґічні стації у Німеччині. Досліджував рух вітрів; 2) Карл, нім. ґеоґраф, *1863, дослідник Африки, редактор видавництва „Прикладна ґеоґрафія".

Доверів порошок (Pulv. Ipecacuanae opiatus), порошок винайдений анґл. лікарем Томасом Довером (†1741): мішанина спорошкованого опію (2 частинки), коріння іпекакуани (1 частинка) та молошного цукру (8 частинок); проти бігунки, кашлю, також легко насонний засіб.

Довженко, 1) Гриць-ко, укр. гром. діяч, член соц.-дем. Спілки, пізніше УСДРП, *1876, член Центр. Ради; 2) Олександер, укр. фільмовий автор і кіновий режісер у Києві, *1894; фільми: „Звенигора", „Земля" й ін.

Олександер Довженко.

Довжник, той, хто є обов'язаний до чогось супроти другого (вірителя).

Довз (Dawes), 1) Вільям Руттер, анґл. лікар і астроном (1799-1868), досліджував гол. подвійні зорі, перстень Сатурна й Сонце; видав кілька списків подвійних зір; 2) Чарлз, ам. держ. діяч, *1865, посол у Льондоні, 1923-24 голова комісії експертів, утвореної для опрацювання пляну воєнних репарацій, що їх мусіла Німеччина платити державам-переможницям; за цю працю Д. (1926) дістав (разом із Штреземаном, Бріяном і Чемберлєном) мирову премію Нобеля.

Довзів плян („Dawes plan"), згідно з яким Німеччина мала щорічно (крім перших років) платити $2^1/_2$ мілярда зол. нім. марок, з яких одна половина па-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дала на держ бюджет, джерелом для другої намічалися прибутки: а) від обліґацій, що їх мали випустити держ. залізниці й нім. індустрія, та б) від спеціяльних податків; через ті труднощі, що повстали при здійсненні Д. п., його замінено (1929) новим пляном Юнґа.

Довіз, гл. Імпорт.

Довіль (Deauville), славне купелеве місце у Франції над каналом Ля Манш, 3.300 меш.

Довірництво, нині в праві договір, яким довірник передає довіреному якусь річ, чи право, або збір річей, чи прав до повного розпорядження, але з окремим обов'язком довіреного, що той піддасться всяким обмеженням, зазначеним у цьому договорі, або які з нього випливають.

Довмонт, Домант, лит. князь; убив великого князя Миндовга і втік до Пскова, де, охрестившися, оженився з донькою кн. Олександра Невського і став князем псковським. Князював 30 літ, відбиваючи напади ливонських лицарів та литовців, †1229.

Довнар-Запольський Митрофан, білоруський історик (Очеркъ ист. кривичской и дреговичской земель до конца XII ст.), зі школи Антоновича й його наслідник на катедрі рус. історії в київському унів., автор багатьох ін. іст. праць, уславився як дослідник Лит.-руської держави і видавець актових матеріялів, *1867.

Довр (Dover), сильно укріплена анґл. пристань над каналом Ля Манш (переправа з Франції), 40.000 меш., морські купелі.

Договір, умова між двома сторонами, при якій доходить до згоди між приреченням і його прийняттям. Коли тільки одна сторона прирікає, а друга приймає, тоді д. односторонній; коли ж обі сторони рівночасно прирікають та приймають, тоді д. обосторонній. Є д. відплатні й безплатні; реальні та консензуальні. Реальні д. (пр. позичка) вимагають крім звичайної згоди ще й реальної передачі річи. Купівля зобов'язує вже самим приреченням; вона належить до консензуальних д. Окреме значіння мають д. між державами: це міжнародні д. Пр. в історії укр. права: д. Руси з Греками, або в історії нової доби: санжерменський д.

Доґ, гл. Собака свійський.

Доґґер, гл. Геольоґічні формації.

Доґґер-банк, велика піскова лава (515 км. дов., 64 км. шир.) в серед. части Нім. моря, важна для риболовства.

Доґма, (гр.) 1) первісно „теорія", твердження, доказ; тепер — теза, яку приймають на віру, без критичної перевірки; 2) правда христ. віри, здефініована на вселенських соборах, а в кат. церкві також самим папою „ex cathedra".

Доґматизм, некритичне приймання якихсь основних тез.

Доґматик, первісно у протиставленні до „скептика" — фільософ, який висловлює позитивні погляди; тепер у протилежність до „критичного фільософа" — фільософ, що приймає якісь основні тези, не припускаючи їх критики.

Доґматика, (гр.) наука про доґми; також книжка, що містить цю науку.

Додавання, (мат.) аритметична дія, яка полягає на зчислюванні одиниць двох даних чисел, доданків, додатників або складників, в одну цілість, що зветься сумою. Знак д. є + (плюс), пр. 3 + 5 = 8. При д. можна довільно змінювати порядок доданків (пр. a+b=b+a); сума є завсіди більша від кожного доданка.

Доданок, гл. Додавання.

Додаткові речення, гл. Побічні речення.

Додатні числа, гл. Числа.

Доде́ (Daudet), 1) Альфонс, фр. повістяр і новеліст (1840-97), повісті: „Маціцький", „Тартарен із Тараскону", „Набаб", „Сафо", „Безсмертний", новелі: „Листи з мого млина"; дуже популярна народня п'єса „Арлєзіянка"; дав живі малюнки паризького життя та звичаїв півд. провінцій; уміє поєднати іронію з ліризмом та погідним гумором; 2) Лєон, його син, повістяр і журналіст, *1867; один із провідників роялістів; гострий полємість; найкращі його „Спомини".

Альфонс Доде.

Додекаедер, (гр.) гл. Дванадцятистінник.

Додеканес, 12 островів Спорадів на півд. сході Еґейського моря, 1.140 км² і 63.000 меш. греків; до 1912 турецькі, опісля до Італії. Гол. місто Калімнос.

Додона, (гр.) славна святиня Зевса в Епірі, де волю бога пізнавали з шуму листя святого дуба або з лету святих голубів.

Дож(а), (іт.) титул колишніх володарів венецької та ґенуезької республіки.

Дожа (Dozsa) Дєрд, провідник великого повстання угор. селян 1514 які захопили кілька міст, спалили сотні замків і садиб та забили тисячі жорстоких панів-маґнатів. Вкінці „армія ладу" розбила повстанців, Д. зловили й покарали страшними муками.

Палата дожів у Венеції.

Доз, гл. Довз.

Доза, (гр.) давка, міра, вимірена кількість на один раз; у лікуванні: кількість ліку, яку хорий приймає нараз; дозувати — означувати д. Д. максимальна, найбільша кількість ліку, яку хорий може

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

прийняти без шкоди для свого здоров'я. Д. смертельна, найменша кількість отруї, яка спричинює смерть.

Доіру, гл. Дуеро.

Доісторія, преісторія, наука, яка займається найдавнішою добою історії людства від його появи на землі аж до відкриття письма; з цього часу нема ані словесних, ані письменних пам'яток. Матеріяльною культурою доіст. часів займається доіст. археольоґія. Доісторію ділять на старшу кам'яну й молодшу кам'яну, бронзову й залізну добу. Доба рим. цісарства стоїть у нас на межі доіст. та властивих іст. часів.

Дойль (Doyle) Конан Артур, анґл. письм. (1859-1930), відомий гол. своїми кримінальними оповіданнями та повістями, де героєм є детектив Шерльок Гольмс: „Пригоди Шерльока Гольмса", „Пес із Баскервілю" та ін. Останні роки перед смертю присвятив виключно студіям спіритизму.

Дойль Айріан (Dail Eireann), ірл. парлямент від 1918.

Док, (анґл.) вимурований водний збірник в морських або річних пристанях, відділений від решти пливучої води залізними запорами так, що в них можуть перебувати й вантажитися кораблі без огляду на приплив і відплив моря, бо запори не дають воді ні припливати, ні відпливати — (такі д. звуться мокрими). Сухими д. звуться збірники, що їх воду можна випомпувати й тоді направляти корабель. Є також пливучі д., себто великі скрині без води, незамуровані в дно моря, що мають теж значіння при направі кораблів.

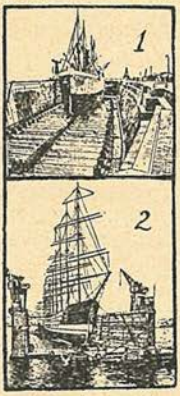

Док: 1. сухий, 2. пливучий.

Доказ, в філ. шукання „основ", „засновків" або „преміс" для твердження, при помочі яких може бути обґрунтований висновок. Д. бувають: прості або непрості (апаґоґічні), суб'єктивні та об'єктивні, апріорні та емпіричні, проґресивні та реґресивні. Сила доказу залежить від його „основ".

Докети, (гр.) відміна ґностицизму, христ. секта, яка вчила, що Ісус Христос за свого земного життя мав тільки подобу тіла, а не справжнє.

Доксоґраф, (гр.) письменник, що збирає думки й вислови фільософів.

Доксольоґія, (гр.) коротка молитва, котра величає Пресвяту Трійцю, а зачинається словом „слава" (гр. докса).

Доктор, (лат.) лікар; особа, що має титул доктора, — наук. академічний ступінь.

Докторант, (лат.) кандидат на ступінь доктора.

Докторат, (лат.) іспит на ступінь „доктора".

Доктрина, (лат.) наукова теорія.

Доктринер, (лат.) людина, що тримається сліпо якоїсь теорії без огляду на дійсність; доґматичний теоретик.

Документ, (лат.) урядове письмо; доказовий папір, що стверджує правдивість якоїсь події, якогось факту.

Докучаєв Василь, рос. ґеольоґ і ґрунтознавець (1846-1903), звісний дослідник схід.-европ. степів, написав „Русскій черноземъ" і „Наши степи".

В. Докучаєв.

Долґорукій, 1) Василь, рос. маршал (1667-1746); 2) Василь Кримський, рос. полководець (1722-82), завоював 1771 Крим; 3) Григорій, рос. князь (1656-1723), кермував гетьманськими виборами на раді в Глухові (1708), де проголошено Івана Скоропадського гетьманом; 4) Іван, князь, рос. письменник (1764-1823), написав, м. ін. „Путешествіе в Кіевъ в 1817 г."

Доленґа Ходаковський, гл. Ходаковський Зоріян.

Доленґо Михайло, укр. письм., *1896, поет і критик. Збірки поезій: Об'єктивна лірика, Блакитна жалоба, Litterae, Узмінь, Зросло на камені. Збірка критичних статтей „Критичні етюди".

Доленко Яків, укр. поет-селянин (1873-1918), автор віршів, друкованих у „Рідному Краю", „Раді" та ін. укр. часописах та календарях.

Долєжаль Карель, підполк. ґен. булави УҐА (1883-1924), 1919 начальник булави III корпусу, опісля директор військової канцелярії Диктатора ЗУНР, вкінці капітан ґен. штабу чсл. армії.

Долєжіль, 1) Губерт, видатний чес. муз. письм. та критик, *1876, противник Дворжака; 2) Методій, видатний чес. дириґент і композитор (гармонізації чес. пісень), автор підручників для інтонації й ритміки, *1885.

Долєнте, (іт.) в муз. з болем.

Долєрит, маґматична скала, грубозернистий базальт.

Долина, вузька й довга заглибина поземелля, нерідко нею пливе ріка. Д-и бувають на низах, високорівнях і в горах. Д. тектонічні витворені рухами земної кори, пр. д. Йордану, а д. ерозійні виполокані ріками. Коли стіни глибоких ерозійних д-н стрімкі, а ширина невеличка, то маємо яри. Д-и поздовжні біжать поздовж гірських пасом, а поперечні їх перебивають і звуться часто теж д. проломовими.

Долина, гал. повітове місто на Підкарпатті, 8.766 меш.: українців 34·2%, поляків 37·4%, жидів 23%, німців 5·4%. Повіт: 3 міста і 84 громади, поверхня 2.498 км², 101.427 меш.: українців 78%, поляків 12%, жидів 10%. 1919

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

бої 8 самбірської бриґади УГА з поляками на лінії ріки Свічі.

Долинський Лука, визначний гал.-укр. маляр кінця XVIII поч. XIX в. (1750-1830). Його праці в св. Юрі, церкві св. Онуфрія, Укр. Семінарії, церкві св. Петра й Павла у Львові, Почаївському манастирі, манастирі Домініканів у Львові й Підкамені, в церкві у Жовтанцях та ін. Виконав цілий ряд портретів. Залишив по собі багато учнів.

Доліна, (слов'ін.) вертеп, лійкувата, або тарілкувата заглибина в країнах, що їх поверхня збудована зі скалин, які вода легко розчиняє; вони творяться так, що 1) вода з'їдає поверхневі шари (ерозійні доліни), або 2) що над підземними печерами западаються дахи (западові доліни); останні бувають стрімкі та глибокі.

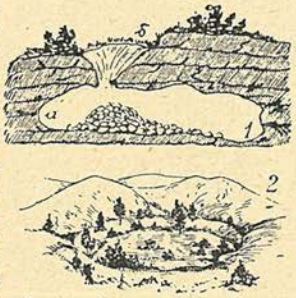

Доліна, 1. схематичний перекрій, а) підземна печера, б) доліна, 2. западова доліна.

Доліста Франц, гал.-укр. музика, родом чех (1842-96), був довголітнім капельником театру Укр. Бесіди.

Доліхокефалія, (гр.) гл. Довгоголовість.

Долішні Альпи, (вл. Бас Альп, Basses Alpes), департамент в півд.-схід. Франції, 6.990 км² і 88.000 меш.; гол. місто Дінь.

Долішня Австрія (Nieder-Österreich), до 1918 австр. коронний край, нині (без Відня) союзна держава Австрії, 19.300 км² і 1,500.000 меш., обіймає альпейське підгір'я на схід від ріки Енс (Аніза) й долину Дунаю. Країна переважно сільсько-госп., дещо гірнича та промислова.

Долішньо-Лужицька мова, гл. Лужицькі мови.

Долішньо-нім. діялєкти, гл. Нім. мова.

Долуд Андрій, полковник Армії УНР, *1893, член укр. соц.-дем. партії, член Центральної Ради, 1918-19 брав участь у боротьбі за Львів, як командант загону ім. Ґонти, учасник Зимового походу 1920, начальник 5 Херсонської дивізії.

Доля, призначення; у фільософії: сила, завдяки якій дані події є означені заздалегідь, без огляду на те, що може трапитися і що робили б істоти, наділені розумом і волею, щоб їх оминути.

Доляр, грошова одиниця ЗДА, від 1837 срібний д., від 1900 — золотий = 100 центам; монети ЗДА мають обіг у Гондурасі, на Кубі й у Порторіку; грошова одиниця багатьох ам. країн (Канада, Колюмбія, Мехіко та ін.) рівноцінна ам. д., хоч монети їх мають іншу назву; д. рівний (XI 1930) 5·15 шв. фр., 8·92 поль. зл., 33·73 кч. Назва пішла від місцевості Йоахімсталєр, „талєр" і досі так зветься в Німеччині, в Голяндії вимовляють його „далєр", а в Анґлії „долер".

Долярт (Dollart), затока-устя ріки Емс між Голяндією і Ганновером, 20 км. дов., повстала через затоплення.

Дольман, дольоман, (мад.) колишній кожушок гусарів із поперечними нашивками й обвідками; рід жіночого одягу з широкими рукавами.

Гусар у дольмані.

Дольмен, (кельт.) у молодшій кам'яній добі родинна гробниця з неотесаних 3-х чи 5-ти кам'яних плит, уживана гол. на півночі. Зустрічаються переважно в Зах. Європі: Анґлії, Данії, Франції, Голяндії, Еспанії, Італії, також в Африці, Палестині, Індії й Америці. На Україні сліди д. знайдені на Херсонщині, Кубані і б. Могилева на Дністрі.

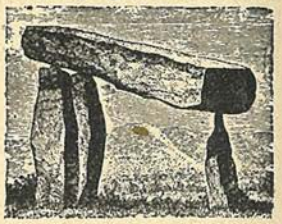

Дольмен (Ірляндія).

Дольницький, 1) Ізидор, довголітній духовник гр.-кат. дух. семінарії у Львові (1830-1925), автор літурґ. книг: „О священныхъ обрядахъ гр.-кат. Церкви", „Типика", акафістів і т. п.; 2) Мирон, доцент ґеоґрафії Укр. Вис. Пед. Інст. у Празі, *1890, член НТШ; праці укр. і нім. мовою про ґеоґр. цикль (Дейвісову теорію), ґеоґр. поділ Сходу Европи, про селитьби на Закарпатті й т. д. Старшина УГА.

Дольоміє (Dolomieu) Дієдоне, фр. мінеральоґ і ґеольоґ (1750-1801), від нього назва дольоміт.

Дольоміт, камінь, вуглян вапу й маґну ($CaMg)CO_3$, кристали ромбостінні, твердість $3^1/_2$—4; в кислинах розчиняється гірше, ніж кальцит; зустрічається спільно з іншими вуглянами; творить скали тої самої назви у півд. Тиролі (Дольомітові Альпи), також у Татрах і в Карпатах при джерелах Білого Черемоша. Д. уживають до будови, випалювання білого цементу, витворювання вуглевого двоокису та до викладання нутра Бессемерових грушок.

Дольоміти, альпейський ланцюг у півд. Тиролі, до 3.360 м. вис. (верх Мармолята).

Дольонд (Dollond) Джон, анґл. оптик (1706-61), винайшов ахроматичні сочки, що дають образи без закрашених рубців.

Дольорозо, (іт.) в муз. з болем.

Дольче, (іт. dolce) в муз. солодко.

Домаліюс д'Аллюа (D'Omalius d'Halloy), бельґ. етноґраф (1810-69), автор твору „Людські раси, або основи етноґрафії", де описує окремо українців.

Доманицький, 1) Василь, укр. історик і кооператор (1877-1910), автор численних розвідок із укр. історії, етноґрафії, археольоґії й історії літератури, друкованих у „Записках" НТШ, „Київській Старині", „Літ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Наук. Вістнику", „Раді", та ін. укр. видавництвах: „Козаччина на переломі XVI XVII в.", статті в обороні Марка Вовчка, в яких вияснив автентичність її творчости, „Критичний розслід над текстом „Кобзаря" та багато ін. Під ред. Д. вийшло перше повне видання Шевченкового „Кобзаря" 1905, та „Історія України" Аркаса. В своїм рідним селі Колодистім на Київщині заложив спілкову крамницю. Був співосновником видавництва „Вік". Писав також популярні брошури для народу(про кооперацію, про Галичину, Буковину). За свою укр. гром. діяльність був призначений на заслання, замінене на примусову еміґрацію. Помер в Аркашоні, куди переїхав із Закопаного, де проживав, лікуючися з сухіт; 2) Віктор, лєктор Укр. Госп. Акад. в Подебрадах, *1893, співробітник сільс.-госп. та коопер. часописів, автор популярно-наук. книжок із поля ростинознавства; 3) Платон, укр. кооператор, *1881, причинився до розбудови укр. кредитової та с.-госп. кооперації на Україні, був начальним редактором орґану київського Союзбанку „Комашня" (1907-17).

Василь Доманицький.

Домашнє виробництво, одна з форм дрібного промислу, має такі риси: 1) робота ведеться в хаті і виробниками є найчастіше члени родини, а не наймані робітники; 2) зайняття виробників є не головне, а побічне; 3) з огляду на збут товару найближче схоже з великим промислом тому, що виріб іде не на замовлення, себто не на означеного клієнта-споживача (ознака ремесла), а збувається гуртом на ринок, або поодиноким перекупням. Д. в. в зах.-европ. значінні є перехідною формою до великого промислу; є це нижчий ступінь капіталістичної продукції, бо її виробники втратили свою самостійність, — дістають матеріял і засоби продукції від капіталістів, які перебирають усі вироби. Д. в. рідко коли користується складним механічним знаряддям, якого вживають на фабриках.

Домашнє виховання, гл. Педаґоґія.

Домбє (Dąbie), містечко в Польщі, б. Кракова, табор для полонених і інтернованих українців під час укр.-поль. війни в 1918-20.

Домбковський Пшемислав Роман, поль. правник, *1877, проф. історії поль. судового права на львівськім унів. Багато праць присвятив добі тзв. руського права в Галичині.

Домброва Ґурніча, поль. місто б. Бендзіна, 40.000 меш., центр вугляного басейну та гутного промислу.

Домбровська Марія з Лєкертів, гл. Підгірянка Марійка.

Домбровський, 1) Августин, гал.-укр. педаґоґ, *1880; за ЗУНР шкільний інспектор у Товмаччині і посол до Укр. Нац. Ради, редаґував 1912 „Рідну Школу" в Станиславові, 1929-30 „Учительське Слово" у Львові; склав „Укр. буквар для І. кляси" і „Буквар для неписьменних"; 2) Василь, укр. історик (1810-46), проф. київського університету. „Нарис історії Чернігова", „Луцьк" та ін.; 3) Володимир, гал.-укр. педаґоґ (1883-1925), учитель ґімназії, автор підручників: „Українська стилістика і ритміка" та „Українська поетика"; 4) Тимофій, знаменитий укр. комічний актор середини XIX в., що грав із Солеником і Щепкиним; для Д. в московському „Малому Театрі" рішено завести амплюа „малоросійських" роль, але він не остався в Москві, а склав свою власну трупу.

Домбровський (Dąbrowski), 1) Ян Генрик, поль. ґенерал (1755-1818), учасник косцюшківського повстання і наполєонівських воєн; 2) Ярослав, поль. революціонер (1838-71), родом із Житомира, учасник виправи Ґарібальді, один із провідників поль. повстання 1863, голова поль. соціялістів на еміґрації, командант Парижа за комуни, згинув на барикаді.

Домбський (Dąbski) Ян, поль. політик, *1880, 1919-1930 посол до варшавського сойму, 1920-21 віцеміністер закордонних справ; як предсідник поль. делеґації підписав 1920 ризький мир.

Домена, (фр.) 1) ділянка, земельний маєток; 2) держ. маєтки (пізніше — взагалі майно), що служать джерелом прибутків публичної влади, повстали ще тоді, коли не було точного розмежування між публичним і приватним господарством; існують три системи експльоатації д.: а) власними силами держави, б) передаванням д. в аренду, в) приватною адміністрацією з ґарантією мінімального прибутку для держави.

Доместик, (муз.) керманич церк. співаків у Візантії й на Україні, після введення „Студійського церк. уставу" в київському Печерському манастирі за Теодосія; складав церк. співи або церк. пісні на музику.

Доместикація, (лат.) присвоювання й приспособлювання диких тварин до потреб людини, внаслідок чого ті тварини після багатьох поколінь дістають особливі зміни в будові тіла (прикмети).

Домецький Гаврило, гл. Гавриїл Домецький.

Доміній(-юм), (лат.) більша земельна власність.

Домінік, св., іт. чернець із Больонії (1170-1221), навертав альбіґензів у Франції. Основав у 1215 чин домініканців.

Домінікана, Домініканська Республіка, держава, обіймає схід., більшу частину антильського острова Ґаїті, 49.000 км² і 900.000 меш. Країна гориста (до 3.140 м.), менше культурна та рідше заселена від зах. частини острова, дуже врожайна; вивозить цукор, каву, тютюн і дорогі та цінні роди дерева. Торговля в руках ЗДА, а політично в дійсності це кольонія ЗДА. Давніше

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

була Д. есп. і фр. кольонією і її населення, що складається з муринів, білих і мулятів, говорить по еспанськи та є католицьке. Гол. місто Санто Домінґо.

Домініканці (Fratres praedicatores, брати проповідники), чернечий чин, оснований св. Домініком 1215. 1232 папа Григорій IX передав д. ведення інквізиції.

Домініканець.

Домінанта, (лат.) в м у з. пануючий тон; п'ятий ступінь діятонічної скалі; п і д д о м і н а н т а, або д. долішня — 4 ступінь скалі (або квінта від тоніки вниз). В б і о л. така прикмета батьків, яка у потомків перемагає інші прикмети.

Домінія, частина Брит. Держави, що має широку самоуправу, з власними законодатними та виконавчими орґанами (не виключаючи фінансових, військових та закордонних справ), лише брит. ґубернатор є для контролі. Д. є Канада та Нова Фунляндія (від 1867), Австралія (1901), Нова Зеляндія (1907), Півд. Афр. Союз (1910), Ірляндія (1922).

Домініяльна влада, (від лат. dominus—пан) загал усіх управнень великих землевласників над людністю, що жила в їх землях. Пан мав право діставати від селян оплати грішми і плодами, панщину та судити селян. Право суду, виконував пан сам або через свого заступника, без права апеляції до державного суду. Повстання Б. Хмельницького повалило д. владу в козацькій державі та вже під кінець XVII і на поч. XVIII в. наново відроджується д. в. над селянами (посполитими), найскорше в манастирських добрах, пізніше в державних (ранґових) та старшинських. Д. в-ді основний удар у цілій Европі завдала фр. революція, її обмежили реформи з доби абсолютизму (Йосиф II); на Україні знесено її зовсім 1848 (в бувшій австр. займанщині) і 1861 (в бувшій російській).

Доміно, (іт.) довгий маскарадовий плащ; гра в кістки: 28 кістяних табличок з очками від 1 до 8 на кожній половинці, що заступають числа.

Доміно, вгорі: одяг, вдолі: д. до гри.

Домінувати, (лат.) панувати, верховодити, перевищати інших, займати вище місце над іншими.

Доміціян Тит Флявій (Titus Flavius Domitianus), рим. цісар 81-96 по Хр., ославлений як тиран.

Домна, доменна піч, висока піч, — піч, в якій витоплюють з руди залізо.

Домострой, рос. літ. пам'ятка XVI в., важна для історії побуту. Д. — свого роду домовий устав: говорить про те, як належить урядити хату, про відносини між чоловіком і жінкою, виховування дітей, відношення до церкви й держави, ведення домашнього господарства, тощо. Авторство Д. приписують протопопові Сильвестрові, дорадникові царя Івана Грізного.

Домра́, дуже поширений у Росії (й гол. тепер на Україні) струновий, щипковий струмент дуже давнього походження, типу балалайки, запозичений в аз. народів, вживається в тзв. „великоруських орхестрах". Назва імовірно від схід. слова думбра, зіпсована з „бандури".

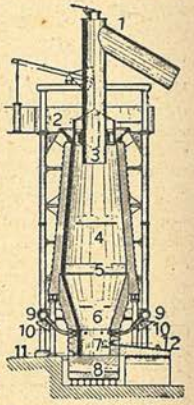

Доменна піч. 1. 3. рури, якими відпроваджують гази, 2. поміст, на якому довозять вугіль, 3. отвір, яким насипається руда і кокс, 4. 5. 6. піч, в якій витоплюється залізо, 7. збірник розтопленого заліза, 8. спід печі. 9. 10. рури, якими вдувається гаряче повітря, 11. отвір, яким витікає розтоплене залізо, 12. отвір, яким виходить жужіль.

Дон, (есп.) вл. пан, первісно титул королів і шляхти в Еспанії; те саме, що нім. „фон" і фр. „де" перед прізвищем.

Доналейтіс Христіян, гл. Донелайтіс Хосітіонас.

Донар, ґерм. бог грому й бурі, скандинавський Тор.

Донарит, вибухова річовина, склад: 80% амонової салітри, 3·8% нітроґліцерини, 0·2% кольодієвої бавовни, 12% тринітротолюолю і 4% муки.

Донат (Donatus) Елій, рим. граматик, б. 350 по Хр., написав підручник лат. граматики, що вживався ще в середніх віках, і коментарі до Верґілія й Теренція.

Донателъо, Донато (Donatello), визначний іт. різьбар доби Ренесансу (1386-1466). Був одним із перших реалістів, що передавав навіть від'ємні, неприємні риси портретованого („Цар Давид", „Положення до гробу"), силу, енерґію й рівночасно ґрацію й ніжність фіґур (барелієфи Opera del Duomo у Фльоренції).

Домра.

Донатисти, сторонники єп. Доната з Картаґіни († 313); вони домагалися надзвичайної чистоти звичаїв і суворої церк. дисципліни (IV-VII вв.).

Донаті Джамбаттіста, іт. астроном (1826-73), директор обсерваторії у Фльоренції, найшов комету, що носить його ім'я.

Донація, (лат.) дарунок, дарування; здебільшого земля, яку уряд дає комусь у винагороду. В історії відома особливо тзв. „донація Константина" для рим. пап.

Донбас, Донецький кам'яновугільний басейн, гл. Донецький кряж.

Донелайтіс (Donalitius) Хосітіонас, визначний лит. поет (1714-80), завів античні метри до лит. поезії, найкращий твір „Метаі" (картини з життя лит. кріпаків та з лит. природи).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Донець, права притока Дону, 1.004 км. дов., судоходність на 200 км., ширина середньо 40-80 м., глибина 6 м. Д. цілий плине по укр. етноґр. області. Ліві притоки: Вовча, Оскіл, Айдар, Деркул, Калитва і Гнила; праві: Уди, Лопань, Лугань, Торець, Камінка.

Донець, укр. кріпость XII в. у байсені Дону.

Донець Григорій, харківський полковник 1668-91, сторонник Москви, †1691. Створив оборонну лінію Слобідської України, осадив слободи: Валки, Зміїв, Мерехву, та ін. Збудував Курязький манастир, кріпость Ізюм. Успішно відбивав татарські напади. Його сини Констянтин і Хведір, що звалися вже Донцями-Захаржевськими, були ізюмськими полковниками.

Донательо: евангелист Йоан (собор у Фльоренції).

Донець - Захаржевський, гл. Донець Григорій.

Донецький кряж, Донецька заглибина, Донбас, остання до сходу височина України у коліні Донця і Дону, від заходу притикає на лінії Ізюм-Маріюпіль до ґранітової Дніпро-Озівської плити; подобає на плоску, дахувату високорівню; найвище місце кряжу, Товста могила, 369 м. вис. Гол. черен кряжу збудований із відлож вугляної доби. Він займає 23.000 км² і має 3 поверхи (поземи): долішній постачає антрацит, середущий кам'яне, бітумічне вугілля, а горішній сухе, ґазове вугілля. Крім вугляних у кряжі є ще старші, тзв. девонські та молодші пермські та юрські відложжя. Всі ці верстви давно, при кінці старої й середньовічної доби (в палєозої і в мезозої) поморщилися, а опісля зрізані і зарівнані. Вкінці все це присипав лєс. — Крім вугілля постачає д. к. ще й інші копалини. Горішньо-вугляні (карбонські) відложжя дають залізо, цинк, олово, ртуть, срібло і золото у невеликих кількостях. У молодших (пермських) відложжях є ґіпс, велетенські зложжя соли (бахмутка) та дещо міді. У ще молодших (юрських) шарах є буре вугілля та лихе залізо. Води д. к. спливають у Донець, Дін, Озівське море та в Дніпро через ріку Самару. Гол. міста Бахмут (Артемівське), Луганське, Юзівка (Сталіне); пристані: Маріюпіль і Таганрог, який належить уже до Росії. На донецькім кряжі є три округи: Артемівська, Луганська і Сталінська, які разом творять тзв. Гірничий підрайон України, з поверхнею 31.175 км²,

Донецький кряж.

2,036.252 меш.: українців 1,221.800, росіян 639.751, жидів 40.700, німців 37.483. Схід. і півд.-схід. окравки кряжу належать до Росії. Д. к. творить гол. осередок гірничої промисловости України, перші його розвиткові етапи припадають на кінець 70-х рр. Тоді ще вся продукція не доходила до вартости 6 міл. карб., а участь його в промисловості України зводилася до 5·8%. В 1927/28 вартість зросла вже до 372 міл. карб., а участь у пром. України до 25%. Вартість продукції за 1927/28 рр. в міл. карбованців розподіляється так: добування і обрібка мінералів 23.1 міл., гірнича і гірнозаводська продукція без металюрґії 140 міл., металюрґія 134·5 міл., деревна 0·1 міл., хемічна 33·1 міл., харчова 25 міл., шкіряна 1 міл., текстильна 2 міл., інші 13 міл. Продукція кам'яного вугілля: 1913 — 27 міл. т., 1920 — 6 міл. т., 1926 — 22 міл. т.

Святогорський манастир над Донцем.

Донецький низ, низовинне обниження між донецьким кряжем і півд. краями осередньо-рос. височини. На низу лежать міста Харків, Куп'янка і Старобільське.

Донецько - криворізька республіка, республіка, проголошена більшовиками в 1918, коли на Україну ішла нім. армія.

Дон Жуан, символ легкосердого, гордого, дотепного, злобного та безбожного зводника жінок; універсальний тип, що зустрічається в леґендах різних країн, а дістав своє ім'я в Еспанії ще перед 1630, коли вперше ввійшов у літературу у п'єсі, яку приписують Тірсові де Моліна.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Дон Жуан Австрійський, гл. Іван Австрійський.

Доніцетті Ґаетано, іт. композитор (1797-1848), разом із Россіні та Белліні творить трійцю найславніших іт. оперових композиторів 1 пол. XIX в., автор 64 опер (найславніші: „Лючія з Лямермур", „Фаворитка", „Дон Пасквалє", „Дочка реґіменту" — й досі популярні); свого часу великий успіх мала комічна опера „Трунок кохання", що її Д. написав для укр. співака Миколи Іванова.

Дон Карльос, гл. Карльос.

Дон Кіхот, заголовок твору Сервантеса; блудний лицар, оборонець покривджених, мрійник, зайдиголова, той, що бореться з уявленими ворогами.

Донна, (іт.) титул „пані", вл. панна.

Донской Борис, моск. соц.-рев., 1918 вбив у Києві гол. команданта нім. армії Айхгорна.

Донська область, півн. округа Рос. Передкавказзя над дол. Доном, 72.000 км² і 1,500.000 меш., гол. місто Ростов/н. Д.

Донські козаки, гл. Козаки.

Донцов Дмитро, укр. публіцист і критик, *1883, член РУП і УСДП, згодом теоретик укр. націоналізму, 1914 перший голова „Союзу визволення України", опісля провадив укр. інформаційне бюро в Берліні, 1918 за гетьмана голова УТА (Укр. Телеґрафічного Аґентства) в Києві й один із орґанізаторів укр. хліборобів-демократів із В. Липинським, С. Шеметом та ін.; 1919 за Директорії в пресовім бюрі швайцарського посольства УНР.; від 1922 редактор „Літ. Наук. Вістника" у Львові, а також „Заграви". Важніші писання: публіцистика зперед війни: „Модерне москвофільство", „Сучасне політичне положення нації і наші завдання", по війні: „Укр. державна думка і Европа" (також по нім.), „Підстави нашої політики", „Націоналізм". Критика: „Поетка укр. рісорджименту" (про Л. Українку), „Кріза укр. літератури" та ін.

Доорохольський Осип, укр. письм. (1874-1900). Ліричні поезії в ЛНВ та антольоґіях: „Акорди", „Розвага", „Досвітні Огні", „Українська Муза". Бібліоґрафічні замітки в „Записках" НТШ.

Допит, гл. Слідство.

Доповнення (комплємент), у мат.: доповнюючий кут, такий кут, який разом із даним кутом дає на суму 180°.

Доппіо, (іт. doppio) подвійно; d. movimento вдвоє скорше темпо (від попереднього).

Допплєр Хрістіян, нім. математик і фізик (1803-52), проф. унів. у Відні; вславився винайденням фізикальної засади, названої законом Допплєра: коли джерело голосу зближається до нас, то він видається нам вищим і, навпаки, голос видається нам нижчим, якщо джерело його віддалюється від нас. Закон Д. важний й для дрожань світла (в оптиці): якщо джерело світла зближається до нас, то лінії дуговини його пересуваються в напрямі її фіялкової части, а як віддалюється, то лінії дуговини його пересуваються в напрямі червоної части її. З цього пересунення спектральних ліній обчислюють скорість руху зір.

Допустові додатки, сполуки, сполучники, речення, періоди, виражають, що щось робиться без огляду на обставини, пр. „Даю тобі цей меч, дарма — що (=хоч) ти не сильна" (Л. Українка).

Дора, село над Прутом у Галичині, 500 м. н. р. м., літнище, підгірське підсоння.

Дордонь (Dordogne), 1) права притока Ґаронни, 490 км. дов.; 2) фр. департамент над нею, 9.220 км² і 390.000 меш., гол. місто Періґе. Замітне багатьома находками з ледяної доби.

Доре́ Ґюстав, фр. маляр і рисівник (1833-83), відомий своїми, повними буйної уяви ілюстраціями до Біблії, „Божеської комедії", „Дон Кіхота", „Байок" Ляфонтена й ін. архитворів літератури.

Доржелєс (Dorgelés) Ролян, фр. письм., *1886, член Академії Ґонкурів; його повість „Дерев'яні хрести" одна з найкращих з останньої війни.

Дорзальний, (лат.) хребетний.

Дорзальні приголосні, гл. Приголосні.

Дори, Дорійці, ст.-гр. племя, прибули з півночі, осіли зразу в Дориді, б. 1100 до Хр. на Пельопонесі; гол. оселя Спарта.

Дори́да (Doris), маленька гориста країна в серед. Греції б. гори Ети.

Поліклєт: Дорифор (Неаполь, Нац. музей).

Дорифо́р, (гр. списоносець) атлєтично збудований юнак, статуя Поліклєта.

Дорійська скаля, скаля діятонічна (на білих клявішах) від D—d з інтервалами 1—1—½—1—1—1—½—1, т. є мольова з підвищеним 6 степенем („дорійська секста").

Дорійське мистецтво, стиль, створений у Греції дорійцями, починаючи з VIII в. до Хр., як в архітектурі, так і різьбі (гл. Грецьке мистецтво).

Дорійські діялєкти, діялєкти, що ними говорили греки в клясичній добі на півдні й на сході Пельопонесу, на Креті й півд. Кіклядах, Спорадах, в півд. частині зах. побережжя М. Азії і в кольоніях дорійських міст, гол. в Сицилії. Д. д. замітні збереженням багатьох ст. форм. Гл. Ґрецькі діялєкти.

Доріч Александер, болг. фільольоґ і етнольоґ, *1837, праці з лит. діялєктольоґії, болг.-нім. та нім.-болг. словник на спілку з проф. Вайґандом.

Дорія Андреа, адмірал ґенуезької фльоти в боротьбі з еспанцями, французами й турками (1468-1560).

Дорн (Doorn), нід. село б. Утрехту, від

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1920 живе тут на вигнанні бувший нім. цісар Вільгельм II.

Дорн, 1) Антон, нім. зоольоґ (1840-1910), оснував зоол. стацію в Неаполі і написав м. ін. „Студії до праісторії тіла хребовців"; 2) Йоган Альберт Бернгард, рос. німець, орієнталіст (1805-81), проф. унів. у Харкові, пізніше бібліотекар царської бібліотеки в Петербурзі; займався гол. афґанською мовою, літературою й історією; 3) Карл Авґуст, батько Антона (1806-92), правник, пізніше купець, віддався вкінці природничим студіям, гол. ентомольоґії.

Дорна-Ватра, містечко на Буковині, б. впаду Дорни в Золоту Бистрицю, 5.000 меш., 800 м. н. р. м., 9 джерел із залізною водою та боровиною, купелеве заведення. Там лікують хороби серця й кровообігу, жіночі хороби, виздоровців.

Доробанци, первісно трабанти на Угорщині, опісля рум. територіяльні полки (ополчення).

Дороге каміння, гл. Самоцвіти.

Дороги, шляхи, пристосовані для пішоходів, їзди та перевозу людей і вантажу, відомі від непам'ятних часів. Римляни будували величезну кількість доріг для воєнних цілей; йшли вони від Риму: до устя Дунаю, до берегів Ля Манша, через Францію в Еспанію, на південь Італії і т. ін. Вони були міцно збудовані з грубого каміння, насипаного до 1·6 м, та широкі на 12 м. Деякі залишилися в доброму стані й тепер. Француз Трезаґе та анґлієць Мек-Адам винайшли простіші, дешевші способи будови доріг. Коли винайшли залізниці, то муровані дороги втратили своє давнє значіння. Розвиток автомобілевого руху знову поставив питання про необхідність поширити сітку мурованих доріг, та уліпшити їх з технічного боку. Тепер розрізнюємо дороги: а) звичайні, б) муровані (шосейні), в) автомобілеві, ґ) залізничні. В залежності від того, хто дорогами завідує, діляться на: а) державні, б) самоврядні (окружні, повітові, громадські). — Власник посілости, яка не має потрібної сполуки з публичною сіттю доріг, може жадати, щоби суд визначив йому дорогу через чужі посілості. Така дорога зветься обов'язковою.

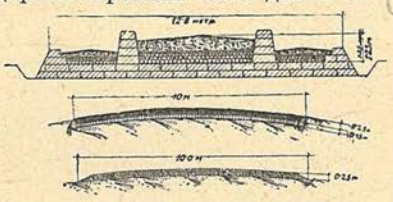

Дорога. Переріз: 1) римської д., 2) д. Трезаге, 3) д. Мек Адама.

Дорогичин, тепер Дрогичин, містечко й волость над Бугом на Підляшші, у півн. частині Берестейщини, 2.324 меш.; в 30 рр. XIII в. захоплений поляками, відданий 1237 Конрадом Мазовецьким хрестовим лицарям, а вже в 1238 прилучений Данилом Романовичем до Галичини; там 1253 відбулася коронація Данила короною папи. В часах поль.-лит. боротьби за укр. землі Д. кілька разів переходить із рук до рук, 1382-83 вертається під Литву, але пізніше знову доходить через Дорогичинські землі до поль.-лит. воєнного конфлікту (1443), який закінчився обопільною згодою. З Д. з. пізніше утворено три повіти, тзв. Підляські — Дорогичинський, Мельницький і Більський.

Дорогобуж, ст. місто, здається, й столиця Погоринської волости, за синів Ярослава Із'яславича (в 70 рр. XII в.) стає не надовго княжою волостю, а з переходом Мстислава Пересопницького на стіл у Луцьк, злучується з Луцьким князівством і тратить самостійне значіння.

Дороговиже, село жидачівського повіту в Галичині, 1422 меш., фундація ґр. Скарбка для сиріт з 1843.

Дорожинський Діонисій, проф. укр. гр.-кат. Богословської Академії у Львові (1879-1930). В 1900-2 видавав „Богословскій Вѣстникъ", написав „Історію унії гр.-кат. Церкви" та низку розвідок із канонічного права.

Доротеєвич Гаврило, клирик львівської церкви й дидаскал (учитель) гр. мови, переклав Івана Золотоустого „Бесіди на Діяння св. апостолів", видані 1623 з передмовою Захарії Копистенського.

Доротей, львівський ритівник 60-70 рр. XVII в.

Дорошевич Власій, рос. журналіст (1864-1922), відомий фейлєтоніст ґазет „Русское Слово" й „Россія"; збірки фейлєтонів: „Сахалин", „Легенды и сказки Востока".

Дорошенко, 1) Андрій, брат гетьмана Петра, паволоцький полковник, енерґійно виконував доручення свого брата; 2) Василь, укр. письм. (1848-1918), автор роману „На Україні" (1863); вбитий за революції; 3) Володимир, укр. письм., бібліоґраф і гром. діяч, бібліотекар НТШ у Львові, *1879, належав до РУП і УСДП і мусів 1908 еміґрувати з України; під час світової війни брав участь у „Союзі визволення України" як член президії і гол. редактор його видавництв. Співробітник численних укр. часописів. Перший укр. літ. критик-марксист (рецензія на історію укр. письменства Єфремова, статті про Б. Грінченка й ін. у збірці „Життя і Слово", стаття про В. Стефаника, тощо). Бібліоґрафічні праці (Шевченко, Куліш, Франко, Грушевський, Кобилянська й ін.). Огляд новішої історії „Українство в Росії" та ін.; 4) Грицько, брат гетьмана Петра, брацлавський полковник, виконував різні військові та політ. доручення свого брата; 5) Дмитро, укр. письм., історик, бібліоґраф і гром. діяч, *1882, дійсний член НТШ; від квітня 1917 до відвороту рос. армії ґенерал-ґубернатор Галичини і Буковини, опісля чернігівський ґуберніяльний комісар; 1918 за гетьманства міністер закордонних справ; за Директорії проф. укр. історії в Кам'янецькім унів.; від 1922

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

проф. укр. історії на укр. і чес. унів. у Празі; директор Укр. Наукового Інституту в Берліні. Автор численних розвідок, статтей та популярних брошур: нариси про Куліша, Костомарова, Антоновича, Покажчик укр. літератури в Росії, Курс історії України, Огляд укр. історіографії, Ілюстрована Історія України 1917-23 рр. Перед війною був між ін. співредактором журналу „Україна“ (1907), членом редакції денника „Рада“ (1907-9), опісля редактором „Дніпрових Хвиль“ у Катеринославі й секретарем катеринославської Архівної Комісії та редактором її „Літописи“ (1909-13); 6) Ілля, учитель ґімназії в Немирові й Чернігові, де провадив із Опанасом Марковичем, як режисер, укр. вистави, що мали велике значіння для історії укр. театру, приятель Марка Вовчка; 7) Михайло, дід гетьмана Петра, спочатку полковник, потім (1625-28) гетьман козацький, дуже здібний і авторитетний вождь і політик, вів помірковану політику, своїми впливами лагодив напружені відносини між козацтвом і Польщею; тричі водив козаків у Крим, підтримував кримських ханів Мегмет-Герая й Шагін-Герая проти тур. партії. Згинув 1628 у поході на Крим; 8) Наталія, жінка Дмитра, укр. театральна діячка й артистка на героїчні ролі, *1888, по скінченні укр. музично-драматичної школи М. Лисенка в Києві орґанізувала укр. нар. театри в Києві, Катеринославі й ін. містах України, 1918 належала до орґанізаторів Укр. Драматичного Театру в Києві; тепер виступає як укр. декляматорка; 9) Петро (1627-98), від 1665-76 укр. гетьман, одна з найясніших постатей укр. історії, ставив собі за гол. завдання з'єднити розірвані між Москвою й Польщею укр. землі. Після московсько-поль. договору 1667 (в Андрусові) до його задумів пристав і лівобережний гетьман Брюховецький. Після смерти останнього (1668) Д. став на короткий час гетьманом по обох боках Дніпра. Москва з цим не хотіла погодитися й висунула проти Д. Дем'яна Многогрішного. Щоб відбити поль.-московське зазіхання на Україну, Д. приняв тур. протекцію, з погляду держ.-правного дуже вигідну для України, і з тур. допомогою примусив поль. короля Михайла Вишневецького зректися Зах. України (мир у Бучачі, 1672). Але людність цих земель була невдоволена тур. протекцією й масами перебиралася на Лівобережжя, де з 1672 гетьманував Самойлович. Проти Москви та Самойловича Д. не мав сили боротися довго, турки в рішучу хвилю йому не помогли і він мусів віддати гетьманські клейноти Самойловичеві (1676). Московський уряд закликав Д. на Московщину й післав воєводою у В'ятку, де він пробув 1679-82, а опісля осів у с. Ярополчому, де й помер. В укр. краснім письменстві про Д. писали: Марко Вовчок („Маруся“), Старицька-Черняхівська, по рос. Костомарів (Чернігівка); 10) Петро, дядько Дмитра, укр. історик і культурний діяч (1858-1919), з фаху лікар, з покликання збирач і дослідник рідної старовини, співробітник „Чернігівської архівної комісії“, 1917 оснував укр. ґімназію в Чернігові, 1918-19 за гетьманату й Директорії головноуправляючий справами мистецтва. Багато причинився до заснування Укр. Державного Драматичного Театру, укр. унів. у Києві, та ін. культ. справ. Розстріляний в Одесі більшовиками.

Дм. Дорошенко.

Гетьман П. Дорошенко.

Дорошкевич, 1) Борис, укр. письм. (1881-1918), редактор київського часопису „Народня Справа“, автор підручника хемії, статтей у „Вільній Укр. Школі“ 1917-18; 2) Олександер, укр. історик літератури, критик і педаґоґ, *1889, найважніші його праці — студії про Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, Франка, Драгоманова, О. Кобилянську, Самійленка й ін.; педаґоґічно-методичні праці: „Українська література в школі“, „Хрестоматія по історії укр. літератури“. „Українська література для старших ґруп семирічної школи“, „Підручник історії укр. літератури“. Видав твори Марка Вовчка з критично-біоґрафічною розвідкою.

Дорпат, гл. Тарту.

Дортмунд, місто в зах. Вестфалії, 330.000 меш., ратуш із XIII в., інститут для дослідів вугілля, фахові школи; фабрики стеарини, мила, заліза, сталі та копальні вугілля.

Дортуа́р, (фр.) спільна спальня в бурсах та виховних заведеннях.

Дорш (Gadus morrhua), морська риба, споріднена з вахнею. Живе в Атлянтійськім океані, при берегах Европи і Півн. Америки. Становить дуже важний предмет у риболовстві й торговлі, достарчає м'яса й трану, висушений або солений зветься кабліон, штокфіш, лябердан.

Дорш.

Досвід, емпірія; 1) щось пережите, випробоване людиною самою; 2) в фільософії — все, що людина пізнає через зовнішнє або внутрішнє сприймання. Для „емпіриків“ д. є основою пізнання; 3) у фізиці й науках про природу: д. = експеримент, спроба, штучне викликування якогось природнього явища в цілі наукових дослідів або навчання. Д. позволяє ви-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

кликати дане явище так часто, як часто хочемо й серед найдогідніших умов досліджування. Завдяки досвідам дійшли фізика, хемія та біольогія у XVIII та XIX вв. до небувалого досі розвитку у протилежності до давнішої доби, в якій не вживали досвідної методи.

„Досвід“, укр. фронтовий часопис, виходив 1917 у Вальку у Ліфляндії, під ред. Скнаря й К. Поліщука.

Досвітки, гл. Вечерниці.

Досвітний Олесь, укр. письм., *1891. Оповідання і романи: „Американці“, „Тюнгуй“ (з кит. життя), „Нас було троє“, „Гюлле“, „Хто?“ й ін., що поширюють зміст і тематику укр. повісти й новелі.

„Досвітні огні“, укр. декляматорій, упорядкований і виданий Б. Грінченком (1906, 2. вид. 1908).

Доситей, чернець, ученик Йова Желіза, написав життя свого учителя, видане в Почаєві б. 1791.

Досіє, (фр.) збірка актів до якоїсь справи (в суді, поліції, адвоката, тощо).

Досмертщина, право користуватися цілим спадком або частиною спадку якоїсь особи аж до смерти управненого — без права переказати цей спадок на треті особи після своєї смерти.

Доссен (лат. Dossennus), типова фіґура (горбатий сміхун) у рим. фарсі, гл. Ателлана.

Достава, укр. кооператива з обмеженою порукою у Львові; заснована 1905; ціль: виріб церк. річей; склади у Львові, Перемишлі, Тернополі й Станиславові; членів 860; маєтковий стан 500.000 зл.

Достоєвський Федір, рос. письм., по батькові українець (1822-81), один із найбільших повістярів світової літератури, що визначається незвичайною силою психольоґічної аналізи людської душі; змальовував із спочуттям духові та фізичні терпіння. У 1849 засуджений на смерть за участь у гуртку Петрашевського, помилуваний і засланий на 4 роки каторги. Найважніші твори: „Униженные и оскорбленные“, „Бѣдные люди“, „Записки из Мертваго Дома“ (опис каторги), „Преступленіе и наказаніе“, „Ідіот“, „Бѣсы“, „Братья Карамазовы“; видавав „Дневник писателя“. Д. не має собі рівного щодо сили драматичної конструкції та живучости виведених дієвих осіб. Від 1905 його твори стали предметом живого зацікавлення в Европі і мали дуже сильний вплив на фр., нім., анґл. і сканд. літератури в останніх 20 роках.

Ф. Достоєвський.

Дотація, (лат.) вивінування, обдарування когось якимсь майном; допомога громадам (комунам) від держави або вищих комунальних орґанів у формі якогось майна (пр. урядових будинків) або одноразових чи періодичних грошових запомог, при чому мета, на яку ці запомоги мають витрачатися, заздалегідь визначена; цим д. відрізняється від субвенції.

Дотеп, хист вишукувати в річах — навіть тих, що на перший погляд не мають нічого спільного — зв'язків, спільних рис так, щоби повстало в нас враження комізму.

Дотик, змисл, при помочі якого відчуваємо враження д., натиску, тепла й зимна та ушкодження поверхні тіла. Цей змисл є в шкірі й слизній оболонці усної ями, гортанки і т. п. Згадані враження відчуваємо окремими нервами, які виходять із хребетного стрижня й закінчуються в шкірі, або в слизній оболонці. Гол. спільний осередок змислу д. є в корі гол. мізку. У нижчих тварин знаряддям д. є дотикові волосинки, рісничкі, тощо.

Дотична, стична, (ґеом.) проста, що дотикається якоїсь кривої тільки в одній точці. Її можна вважати за межове положення січної, яка перетинає криву в двох точках, коли вона порушається так, що обидві точки перетину наближаються одна до одної й остаточно зливаються в одну точку.

Дофіне́, гл. Дельфінат.

Дохід, усякий прибуток господарювання; розрізнюємо: д. особистий (приватний) і народній (національний). Д. особистий це є сума господарських дібр, яку одержуємо як наслідок нашої господарської діяльности і яку можемо ужити на заспокоєння наших потреб, пр. платня, добуток із господарства, процент, земельна рента. Розрізняють загальний (грубий) д., себто суму всіх приходів і чистий д., те, що лишається по потрученні всіх видатків господарювання. Д. народній є це сума щорічного приросту дібр, що припадає на цілу суспільність на означеній області (Гл. Національне майно). За поділ доходів ведеться в суспільстві боротьба, яка виступає у різних формах. Гол. форми доходу є: зиск (прибуток) підприємця, трудовий д. дрібного продуцента, заробітня платня найманого працівника, рента від капіталу (відсоток) і рента з землі.

Дохмій, (гр.) грецька метрична стопа (⏑ — — ⏑ —), первісно самостійний коротковірш, має багато різних форм; його вживали в траґедії для висловлення суму або пристрасти.

Доценко Олександер, укр. гром. діяч, *1893, був 1919-20 осаулом Гол. Отамана Петлюри, видав „Літопис укр. революції“ з силою матеріялів із історії укр. визвольної боротьби.

Доцент, (лат.) учений, що викладає в унів., а не має ще титулу професора.

Дошкільне виховання. Виховання дітей дошкільного віку зразу належало до батьків і щойно з кінцем XVIII в. починають звертати на нього увагу педаґоґи й філян-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тропи. Перше примітивне дошкільне заведення заснував 1770 ельзаський пастор Оберлєн Жан Фредерік б. Страсбурґу для дітей до 7 літ; там початкове навчання було сполучене з забавою. Перші „ясла" для немовлят заснувала в 1801 пані Пастоpé в Парижі. В 1816 заснував Роберт Овен школу — захоронку для робітничих дітей у Ню Лянарку у Шотляндії, первовзір нинішніх захоронок. Великий поступ у д. в. зробив Фрідріх Фребель, засновуючи в 1837 в Блянкенбурґу виховне заведення для малих дітей, яке у 1840 перемінив на діточий садок. За Фребелем завданням д. в. є влегшити дитині всесторонній розвиток відповідною працею і забавою. Дальший поступ у вихованні зробила італійка Монтессорі, засновуючи в 1907 в Римі Діточий дім (Casa dei bambini) та вводячи у д. в. свою методу виховання і навчання, даючи волю дітям та їх ініціятиві. Монтессорі ставить у вихованні два завдання: біольоґічне (помагати природньому розвиткові одиниці) й суспільне (приготовити одиницю для громадянства). Сучасне д. в. має різні роди установ, як захоронки, діточі садки, діточі майдани, ясла й інші. Всілякі філянтропійні заведення, як пр. захисти і сиротинці, займаються м. ін. також дошкільним вихованням. На укр. землях почалася акція за д. в. доволі пізно. Аж у 1872 заснувала Софія Русова зі своєю сестрою перший діточий садок у Києві, а в Галичині за почином Наталії Кобринської заснував у 1892 о. Кирило Сілецький першу захоронку в Жужелі. До всесвітньої війни займалися на Великій Україні орґанізацією д. в., як також підготовкою провідниць відповідні товариства, а після війни державні установи. На Закарпатській Україні держава основує й удержує укр. установи д. в. На укр. землях під Польщею й Румунією укр. дошкільні заведення є виключно в приватних руках. На Буковині займається цією справою т-во „Українська Школа" і „Т-во Мироносниць", а в Галичині т-ва „Рідна Школа", „Українська Захоронка", „Т-во охорони дітей і опіки над молоддю", „Союз Українок", філії „Просвіти", Служебниці, Василіяни, Василіянки та Студити.

Дощ, повстає з водяної пари, яка завсіди находиться в повітрі в виді дрібнесеньких краплин (гл. Хмара); наслідком сильного остудження ці дрібненькі краплини лучаться в більші, які спадають на землю, як дощ (гл. Град, Сніг). Кількість одноразового опаду міриться омброметром. Найбільше дощу падає в рівникових краях у підрівниковій смузі; там, де повітря, що піднеслося, знову спадає, — кількість дощів найменша: сюди належать великі смуги степів і пустель. У вищих ґеоґр. ширинах кількість дощу більшає, а в підбігунових країнах спадає знову до найменшої кількости.

Дощова пора, виступає правильно двічі в рік між 10^0 півд. й 10^0 півн. ґеоґр. шир., у смузі, де сонце двічі до року стоїть у зеніті й де через те повітря найсильніше нагрівається, постійно підступає вгору й там викликує великі кругові (циркуляційні) струмені. Поза рівниковою смугою нема таких правильних дощових пір.

Дощовик, дожджаник (Lumbricus), звичайний хробак, що живе в землі, з довгим вальцеватим, слизьким тілом, що складається з багатьох перстенів, до 30 цм. дов., бураво- або рожеваво-сірий, відживлюється орґанічними річовинами землі, перепускаючи її крізь свій кормовий провід, через що робить землю пухкою й урожайною, тому дуже пожиточний.

ДПУ, гл. ВЧК.

Драбанти, (тур.) середньовічна прибічна сторожа короля; ґвардія.

Драбина, руханковий прилад, спільний швед. і нім. руханці. На прямовій, поземій і скісній д. виконуються входи, влази, гойдання, зіскоки й т. ін.

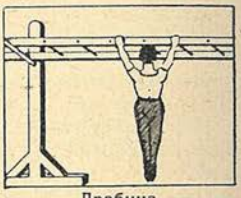
Драбина.

Драва, права притока Дунаю, 750 км. дов.

Дравіди, дравідійці, старі мешканці Індії, вимираючі племена: тамули, телуги, малабари, канарези.

Дравідійські мови, мови народів дравіда, поширені тепер гол. на півдні та сході передньої Індії; ними говорить понад 60 міл. людей; д. м. є аґлютивні, наросткові, себто граматичні відносини виражаються наростками, первісно самостійними словами, що наростають іззаду слова. Д. м. знають рід тільки ж и в и х істот, де причіплюється слово „чоловік" або „жінка", щоб висловити чоловічий або жіночий рід; складня речення іменна (номінальна), тзн. дієслово має іменну форму (пор. наш „дієприкметник").

Драгоман, (араб.) товмач, перекладчик (при посольстві).

Драгоманів, 1) М и х а й л о, знаменитий укр. учений, історик, етнольоґ, політик і публіцист (1841-95), уродився у Гадячі на Полтавщині, доцент київського університету, член Укр. Громади в Києві, співробітник багатьох чужинецьких часописів, де боронив інтересів укр. народу, політичний еміґрант і, нарешті, до смерти професор університету в Софії в Болгарії. Разом із Подолинським і Павликом видавав у Женеві „Громаду", виступав проти утисків рос. уряду, критикував рос. „народництво" та осуджував терор рос. революціонерів; непримирний ворог

Мих. Драгоманів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

диктатури й централізму; за зразок політичного устрою вважав Швайцарську Федерацію й такого устрою бажав для України; інтернаціоналіст („космополіт") і соціяліст Прудонового напряму, проповідник ідеї „космополітизм у цілях, націоналізм у засобах — формах"; центром соціяльної думки уважав місто й критикував „селянський соціялізм" рос. народників, як утопію. Високо цінячи рос. літературу за її поступовість, Д. кликав українців звертатися безпосередньо до джерел европ. літератури; виступав проти аполітичного „українофільства" Наддніпрянщини та „рутенства" Галичини. Під впливом Д-а повстали з кінцем XIX в. на В. Україні та в Галичині орґанізації укр. молоді — зародки пізніших укр. партій. З його участю виходив (1890-95) у Галичині „Народ", орґан радикальної, першої в европ. розумінні укр. політ. партії. Як учений, Д. почав свою діяльність іст. студіями, але пізніше перейшов до фольклору, етнольоґії та літ. критики. Він перший в укр. науці став на ґрунт порівняльних студій; у працях про укр. письменство започаткував новий напрям соціольоґічної критики — позитивістичний. Найважніші праці Д.: Историческіе пѣсни малорусскаго народа (разом із В. Антоновичем) (1874-75); Центр и окраины; Галицько-руське письменство (1876); Література російська, великоруська, українська і галицька (1879); Шевченко, українофіли і соціялізм (1879); Вольний Союз — Вільна Спілка; Историческая Польща и великорусская демократія (1881); Нові політичні пісні укр. народу про громадські справи (1881); Політичні пісні укр. народу XVIII-XIX ст. (1883, 1885); Чудацькі думки про укр. національну справу (1892); Листи на Наддніпрянську Україну (1893); Розвідки про укр. народню словесність і укр. письменство (вид. НТШ у 4-х томах). Дуже важне листування Д-ва з галицькими діячами. Д. писав свої твори окремим правописом (драгоманівка); 2) Світозар, укр. письм. і проф. у Києві, син Михайла, *1884 у Женеві; 3) Яків, дядько Михайла Д., прапорщик полтавського пішого полку, був членом „Общества Соединенных Славян"; за зв'язки з декабристами стратив 1828 службу, відсидів 3 місяці в Петропавлівській кріпості, а опісля був під суворим доглядом.

Драгоманівка, правопис, що ним користувався від 1876 у своїх виданнях і у приватному листуванні до кінця свого життя М. Драгоманів. Д. відкидає *я, є, ї, ю* з їх подвійним значінням і заводить лат. j (јаблуко, једваб, бје, јісти і т. д.) та „ъ" після приголосних зм'ягчених (коньа, коньу, але коні), викидає *щ* (пише *шч*) та „ъ". Правопис не принявся.

Драгоманова Людмила, з роду Кучинська, дружина й співробітниця М. Драгоманова (1842-1918), видатний драматичний талант, перед заміжжям виступала на сцені з великим успіхом (найкраща роля Катерини в драмі Островського „Гроза"), в першій половині 70 рр. була ініціяторкою Т-ва денних притулків-шкіл для робітничих дітей, що в Києві розвинуло велику й корисну діяльність. Перекладала укр. белєтристику до рос. часописів, 1874 помістила у „Вѣстник-у Европы" гарну статтю про „Народні говірки й місцевий елємент в освіті".

Драгомирна, (рум. Dragomirna), один із найстарших правосл. манастирів на Буковині, недалеко від Сучави; в XVIII в. користувався симпатіями й грошовою допомогою запорозького козацтва, за австр. часів зубожів і підупав.

Драгомиров Михайло, рос. ґенерал, родом українець (1830-1905). Видатний адміністратор і військовий письм.; 1889-1903 командант військ київського військового округу; 1897-1903 київський, подільський і волинський ґенерал-ґубернатор. Українофіл, приятель Вол. Антоновича й П. Житецького, помагав у різних укр. справах, між ін. виклопотав дозвіл „Київській Старині" містити укр. белєтристику, клопотався про дозвіл друкувати укр. популярні книжки, домігся, щоб салдати співали укр. пісень, тощо. Дбав про вояків і вимагав від старшин людського до них відношення. Стояв за запровадженням земства на Правобережжі.

Драґа, серб. королева (1867-1903), жінка Олександра I, вдова по інженері Машині, убита разом із королем змовниками.

Драґе́т, (фр.) напіввовняна, напівльняна тканина.

Драґоміреску Мігай, рум. критик і літературознавець, *1886.

Драґонади, карні експедиції драґонів за Людвика XIV для насильної пропаґанди католицтва серед фр. протестантів.

Драґош, молдавський воєвода 1342-44, залежний від Мадярщини, перший орґанізатор рум. племен у Молдавії.

Драґуни, рід кінноти, яка вперше з'явилася у XVI в. Спочатку д. були кіннотою, яка їздила верхи, а билася пішки. Пізніше д. стали звичайною реґулярною кіннотою, яка відрізнялася від інших родів кінноти лише одностроєм.

Дрaдедáм, (фр.) тонке сукно на вбрання для пань.

Дражé, (фр.) різнобарвні, дрібні, кругленькі цукорки, подібні до зерняток.

Драздавскас Антанас, лит. нар. поет (1763-1833), лірик, його пісні (giermas) попереходили в народ.

Драйгерреншпіце (Dreiherrenspitze), 3.505 м. вис. верх Високих Таврів (Альпи).

Драйфус (Dreyfus) Альфред, фр. старшина, *1859, обвинувачений несправедливо в шпіонажі на користь німців і засуджений 1894 на каторгу в Ґвіяні, а опісля на 10-літню в'язницю; 1899 помилуваний, а зрегабілітований 1906. До перегляду його

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

справи причинився головно Золя своїм отвертим листом під наг. „Обвинувачую".

Драй-Хмара Михайло, укр. поет, фільольоґ і критик, *1889, проф. укр. літератури в ІНО в Києві, в поезії спочатку неоклясик (збірка поезій „Проростень"), пізніше переходить до пролєтарсько-соц. тем; з крит. творів — моноґрафія про Лесю Українку.

Дракон, атен. законодавець, б. 621 до Хр. списав перші закони, що під назвою Драконових увійшли в приповідку через свою суворість.

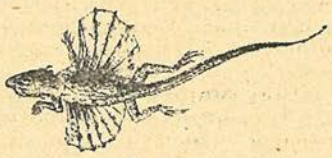
Дракон.

Дракон, (гр.) 1) казковий змій, подібний до великої ящірки, багатоголовий, з крилами, що дише вогнем; 2) Д. (Draco volans), рід ящірок, сорокато забарвлених, з сильно вистаючими на боки ребрами, що служать за опору для широких складок шкіри, а розтягнені сповняють завдання крил. Живе на Яві.

Драма, (гр.) значить: дія, акція, в літературі твір, що змальовує якусь дію перед очима глядачів на сцені. У протилежності до ліричної поезії під д. розуміли віддавна видовище, складене з акції, в якому вчинки грають більшу ролю, ніж слова, танок більшу, ніж розмова (діяльоґ), а рухи актора більшу, ніж висловлені ним думки. Згодом у поняття д. ввійшла також передача грою артистів почувань, думок, якоїсь загальної ідеї. Існує чимало означень д. в роді таких, що вона змальовує якесь сильне бажання, проявлене вчинками, боротьбу з власною волею, або з волею ін. осіб, чи з зовнішніми обставинами. Теоретики д., починаючи від Аристотеля аж до кінця XIX в., пробували також з'ясувати різні ступені драматичної акції: експозицію (зав'язок), зріст конфлікту, кульмінаційний пункт (вершок акції), спад дії, катастрофу, розв'язку. Так само пробували поділити д. на різні роди. У широкому розумінні д. називають усі форми драматичного мистецтва з оперою та опереткою включно; у вузькому: траґедію, або п'єсу з поважним сюжетом чи траґічною розв'язкою. Підручники досі ділять д. чисто формально на траґедію, драму та комедію, а кожну з них на п'єсу характерів, ситуаційну, побутову (що змальовує якесь середовище, або обичаї), комедію, фарсу, водевіль, тощо. В XIX в. поняття „драми" заступила „п'єса", рід посередній між траґедією, д. у вузькому значінні і навіть поважною комедією, що може бути сатирою. Всі ці поділи нині перестарілі і не охоплюють найкращих зразків драматичної творчости. Є вже п'єси, які можна назвати траґедіями, дарма, що ніхто в них не гине, комедії без веселих сцен, а навіть сумні, д. без одного головного героя, — п'єси, які єднають у собі д. характерів і середовища з технікою ситуаційних комедій. Не інакше є з поділами д. на соціяльну, психольоґічну, чи фантастичну і з правилами будови д. (три виміри, три єдности: часу, акції та місця). Нема означення, ні навіть теорії, що могла би з'ясувати характеристичні сутні ознаки драматичного мистецтва від перших рел. вистав Єгипту аж до сучасної доби. Пр. нині з винаходом кіна, д. втратила елємент „сцени", а з винаходом радія елємент „глядача" (можна її тільки чути, замість бачити). Є стільки форм д., скільки різних епох культури, різних проявів нац. творчости, а навіть поодиноких ґеніяльних творців, що своїми творами поширюють старі тісні формули.

Драматурґ, у ширшому розумінні теоретик сценічного мистецтва й людина, що працює для сцени як актор п'єс або їх режисер; в тіснішому — автор творів для сценічного виконання.

Драматурґія, у ст. греків — виконання дитирамбів під час рел. свят; від часів Лєсінґа („Гамбурзька драматурґія") — наука про драматичні твори та їх виконання (дидаскалія); останніми часами розуміння д. звужене, й під нею розуміють комплєкс творів для сценічного виконання.

Драниця, дранька, драньо, 1) тонкі, вузькі, наскепані звич. з сосни чи ялиці, довгі до 2 м. і більше дощечки, що їх прибивають до дерев'яних стін і стелі при їх вапнуванні, тзв. тинкувальні; 2) тзв. дахові, тонкі й короткі дощечки на дахи; жолобів не мають — чим різняться від ґонтів; 3) знадібкові для виробу козубів, обичайок для решіт і сит, тощо.

Драп, (фр.) 1) легка вовняна тканина на жіночі одяги; 2) жовто-пісковий колір.

Драперія, (фр.) декорація з непрозорої тканини (оксамит, сукно; тяжке полотно) на вікнах та дверях; нею в модерних театрах часто заступають декорації, обвішуючи сцену з трьох боків.

Драпирування, 1) покривання бронзи металевим порошком (брокатом); 2) Гл. Драперія.

Драстичний, (гр.) той, що сильно ділає, різкий, дражливий.

Драхма, зліва: голова Гекати, зправа: їздець і подвійна сокира, як символ влади.

Драхма, (гр.) грошова одиниця суч. Греції $^1/_{6000}$ частина аттицького таланту, сота частина 1 міни, рівна 100 лептам, містить у собі 6 оболів; ст.-гр. вага й срібна монета, дуже різної вартости.

Драхман Гольґер, дан. письм. (1846-1908), дуже різносторонній, невговканого темпераменту; напереміну романтик, націоналіст і радикал. Найкращі його поезії й прозові нариси.

Драцена (Dracaena), смочидерев, одинока деревиста ростина з роду лелієватих;

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

росте на Канарських островах, достарчає тзв. смочої крови, тобто темночервоної живиці для полірования столярських виробів; у нас плекають для окраси.

Драч, гл. Дураццо.

Драчинський Теофіль, укр. буковинський діяч (1862-1929), протопресвитер (був віцемаршалком буковинського сойму перед війною), орґанізатор укр. правосл. духовенства на Буковині.

Дрвенца, права притока Висли, 240 км. дов.

Древани, полабське слов. плем'я на лівому березі Лаби, що найдовше задержалося, нині понімеччене, зветься Вендами або Драйвенами (в околиці Зальцведеля).

Древинський Лаврентій, шляхтич із Волині, „чашник його королівської милости землі Волинської", визначний діяч кінця XVI й поч. XVII в., великий оборонець правосл. віри (промова на соймі 1620), член кількох братств і активний учасник мало не всіх церк.-гром. подій свого часу; в 1633-37 спільно зі шляхтичем Ело-Малинським заснував у Крем'янці Богоявленський манастир зі школою, друкарнею та шпиталем при ньому.

Древнехранилище Московського Історичного Архіву, сцентралізований архів давніх архівів: Міністерства Юстиції, Закордонних Справ, Сенатського та ін. архівів у Москві. Є там дуже багато документального матеріялу до історії України, пр. „Малороссійскія переписныя книги" з 1666, тощо. Тепер уживають заходів щоби документи, територіяльно належні до України, ревіндикувати для укр. центр. архівів, що частинно вже й зроблено.

Дреговичі, назва одного зі схід.-слов. племен із правого боку Дніпра між Прип'ятю та Зах. Двиною („люди з болот"), ввійшли дуже давно у склад Київської держави; тепер зах. частина дреговицької території належить до укр. етноґр. території, решту заселюють білоруси.

Дреднавт, (анґл. dreadnought, себто „не лякайся") назва анґл. лінійного корабля, збудованого 1905 на підставі досвіду рос.-яп. війни. В порівнанні з попередніми типами суден д. мав великий тонаж (18.800 т.) і міцну артилєрію (гармати калібру 30·5 цм.). Пізніше д. називали всякий модерний великий лінійний корабель. Сучасні д. мають тонаж 35.000 т. і артилєрію калібру 40·6 цм. (тзв. кораблі Вашінґтонського типу).

Новітній дреднавт „Нельсон" (Англія).

Дрезден (Dresden), гол. місто держави Саксонії, над Ельбою, 630.000 меш. Ст. замок (1534), славний „Цвінґер" (1772), відома на весь світ ґалєрія образів; збірка дорогоцінностей, збірка посудин, іст. і пром. музей, зоол. і ботан. сад, академія мистецтв, висока муз. школа, техніка. Осередок хем. промислу, фабрики машин до шиття, шоколяди, тютюну, фотоґрафічних апаратів, річна пристань. Андрій Войнаровський вчився тут на унів., а Ґригор Орлик був старшиною в ґвардії 1721-26. В Держ. архіві переховуються папері гетьмана Орлика.

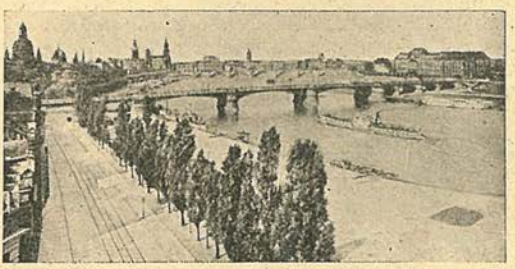

Дрезден, ліворуч старе місто, академія мистецтв, королівський замок із вежою придворної церкви; наперед Карлів міст, за ним міст Фрідріха Августа, праворуч міністерство фінансів і нове місто.

Дрезина, маленький возик, що їде по рейках (шинах) порушуваний ручним або бензиновим двигуном; служить для огляду залізничого шляху. Розвинувся з двоколісного візка, вигаданого 1817 німцем Дрезом.

Дрезина.

Дрейк (Drake) Френсіс, анґл. мореплавець (1540-96), 1577-80 об'їхав Землю довкола, вславлений боротьбою проти еспанців 1585-88, йому приписують поширення картоплі в Европі.

Дре(й)пер (Draper) Джон Віліям, ам. учений (1811-82), проф. медицини та хемії в унів. Ню-Йорку, зробив важні відкриття в фотохемії: перший зробив фотоґр. знимки при помочі штучного світла. Його „Історія боротьби між вірою й наукою", перекладена на укр. мову М. Павликом, у свій час була дуже популярна серед укр. молоді.

Дрейсих Іван, славний укр. актор середини XIX в. (1798-1888); кращі ролі — Шельменко в комедіях Квітки, автор популярного свого часу водевіля „Два брати з Санжарівки, третій з Хорола"; його рівняли з Щепкином і вважали наслідником Соленика.

Дрейфус А., гл. Драйфус А.

Дреліх, (нім.) полотно на мішки, простирала, обруси, з льону, конопель, юти або мішаної пряжі; також убрання з полотна.

Дремон (Drummond) Ерік, анґл. політик *1876, від 1919 ґен. секретар Союзу Народів.

Дремонове вапняне світло, винайдене анґл. інженером Дремоном 1826, повстає, якщо в полум'я гремучого ґазу вложимо вапняний валець. Валець розжарюється тоді до білости й світить ярким, осліпляючим світлом. Гл. Гремучий ґаз.

Дрен (анґл. drains), ґумова, кавчукова, шкляна і т. ін. цівка з дірками у стінці, яка вкладається у рани, щоб уможливити до-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

статочний відплив гною, або ін. хоробливих рідин. Також гл. Дрени.

Дренаж, (анґл.-фр.) спосіб відводнення при помочі рур. Уже римляни за Тиберія осушували болотнисті місця при помочі каналів, які закидали дрібним камінням, або закладали фашинами, а зверху засипали землею. Д. має не тільки понизити рівень ґрунтових вод, але допомогти провітренню ґрунту, себто подачі кисню, потрібного для життя й праці аеробних бактерій. Глибина осушення залежить від мети: для управних

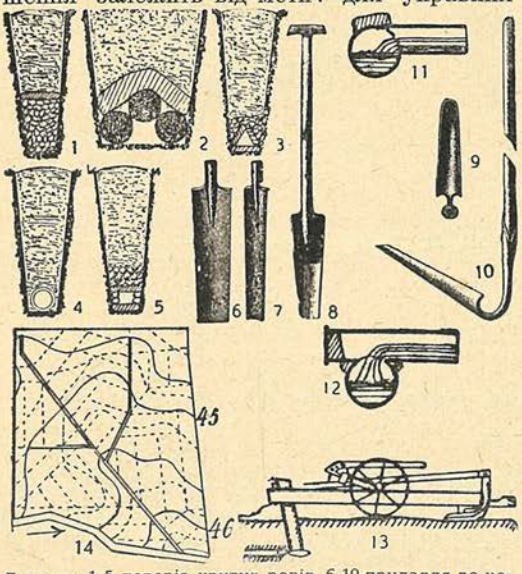

Дренаж. 1-5 переріз критих ровів, 6-10 приладдя до копання і чищення ровів, 11. споєння дренажних рур ізбоку, 12. згори, 13. плуг до дренування ґрунту, 14. плян відводнення мокрого ґрунту.

земель вона доходить до 1·24-2·00 м., для сіножатей вистарчає 0·50 м. Д. буває поземий або доземий (голянд.). Поземий д. складається з гол. рури (колєктору), яка прокладається по найнижчих місцях та до якої підходить ціла низка всмоктуючих рурок. Рури роблять із гончарної глини. Доземий (або голянд.) д. уявляє з себе низку доземих дірок, заповнених дрібним камінням аж до водопропускального шару. Д. збільшує урожай і тому вживається чимраз більше. Д. у медицині: відпровадження гнійної рідини з рани при помочі цівочок, вложеної ґази і т. п.

Дрени, рури випалені з глини, 30-150 мм. у промірі, 8-50 мм. груб., 300-450 мм. довж., уживані до збирання ґрунтової води, яка збирається всередині їх, проходячи крізь пороваті стінки і на місцях стичности з сусідніми рурами, а опісля спливає рурами до місця призначення. Д. виробляють також із цементу. В будівництві уживають д. до відводнювання будівляного ґрунту і осушування фундаментових мурів.

Дрентельн Олександер, рос. ґенерал (1820-88), від 1878 шеф жандармів і начальник „III отдѣленія", як ґенерал-ґубернатор (від 1881) Київщини, Поділля й Волині уславився переслідуванням укр. руху, заборонив (1883) на цій території (без огляду на царський дозвіл) укр. вистави, й ця заборона тривала понад десять років.

Дренування, гл. Дренаж.

Дрепанон, тепер Трепані; у старовині ріг зах. побережжя Сицілії; 249 до Хр. побіда картаґінців над римлянами.

Дресувати, (фр.) приборкувати, вивчати тварин різних штук.

Дриґальський Еріх, видатний нім. ґеоґраф і ґеофізик, *1865, дослідник полярних країн, провідник двох полярних експедицій: на зах. побережжя Ґренляндії (1888-1891) і до півд. полярних країн (1901-1903), коли відкрито землю Вільгельма II; вислідом цих експедицій його славні праці про Ґренляндію.

Дрижиполе, місцевість б. Охматова на Київщині, місце бою Б. Хмельницького й моск. війська проти поляків і татарів (1654).

Дрималик Сильвестер, гал. укр. лікар (1855-1923), директор „Народньої Лічниці" у Львові, писав на медичні теми по нім. у віденських фахових часописах, а по укр. у „Здоровлі" та „Лікарському Вістнику", автор кількох популярних книжечок: „Лікарський Порадник" та ін.

Дримба, дримля (на Полтавщині: „виграна"), губний муз. інструмент, у формі залізної підкови з сталевою пружинкою між звуженими і видовженими паралєльними кінцями, яка при ударі пальцем тремтить і тим дає звуки.

Дрифти, морські струї, викликані вітрами, що віють постійно в тому самому напрямі.

Дріб, домашня птиця (кури, гуси, качки, індики, пантарки, голуби, пави, тощо), годована для м'яса, яєць та пір'я.

Дріб, у математиці: дробове число, з'єднання двох чисел в одну цілість, якої вартість є та сама, як вислід ділення цих двох чисел, пр. $^3/_5$ значить, що ми 3 одиниці поділимо на 5 частин, або що ми одиницю поділили на 5 частин і таких частин узяли 3. Число, що показує, на скільки частин ми ділили одиницю, зветься знаменником; кількість таких дробових частин подає чисельник. Ці числа відділяємо дробовою рисою, поземою або скісною $\frac{3}{5}$ або $^3/_5$. Коли чисельник менший від знаменника, дріб є справжній, пр. $^3/_5$; коли чисельник дорівнює знаменникові або більший від нього, маємо неспрaвжній д., пр. $^9/_8$. Коли вартість дробу дорівнює цілому числу, пр. $^6/_3$, дріб називаємо невластивим; усякий інший дріб є властивий. Кожний д. можна розширити, тзн. його чисельник і знаменник помножити одним і тим самим числом, пр. $^3/_5 = {}^6/_{10} = {}^{18}/_{30}$ і т. д. Так само можна д. скоротити, отже чисельник і знаменник поділити на їх спіль-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ну міру, пр. $^{8}/_{24}=^{4}/_{12}=^{2}/_{6}=^{1}/_{3}$. Д., що не дається скоротити, зветься несправостимим; інакше він є справостимий. Дроби, про які тут мова, звуться звичайними; їх можна ще поділити на аритметичні, коли їх чисельник та знаменник є подрібні числа (писані цифрами), та алґебричні, коли в їх склад входять загальні числа (писані буквами). Крім звичайних дробів, уживаємо ще десяткових або десятних дробів, яких знаменником є 10, 100, 1000..., отже степені числа 10. В десяткових д. цілу частину від дробової відділюємо десятковим значком: перетинкою або комою (,) або десятковою крапкою, писаною вгорі (·). Звичайний д. замінюємо на десятковий так, що ділимо чисельник знаменником, пишучи у відповідному місці десятковий значок, пр. $^{5}/_{8}=0{,}625$; десятковий д. замінюємо на звичайний, виписуючи його знаменник, а потім, якщо треба, скорочуємо д., пр. $0{,}16=\frac{16}{100}=\frac{4}{25}$. Десяткові д. бувають скінчені, себто зі скінченою кількістю цифр, або нескінчені; ці останні можуть бути періодові, коли їх цифри повторяються в тій самій черзі, пр. 0,313131...; пишемо тоді $0{,}\dot{3}\dot{1}$, або неперіодові (пр. $\sqrt{2}=1{,}4142...$). З кожного десяткового д. можна взяти його наближену вартість. Крім цього в мат. уживають іще тзв. ланцюгових д., пр. $\cfrac{1}{1+\cfrac{1}{3}+\cfrac{1}{5...}}$, які можуть бути також скінчені або нескінчені.

Дрібна промисловість, обіймає дрібні підприємства, які мають не більше як 30 робітників і не мають мотору, або 10 робітників та один мотор.

Дрібновид, гл. Мікроскоп.

Дрібнотвори, мікроорґанізми, мікроби, такі маленькі живинки, що їх можна бачити тільки дрібновидами (мікроскопами); сюди належать: із тварин одноклітинні, а з ростин: бактерії, дріжджаки й плісні.

Дріжаки (Tremor), в Галичині дрощі, мимовільні періодичні рухи частин або всього тіла, що скоро й напереміну наступають по собі у двох противних напрямках, внаслідок нервного подразнення м'язів, початку гарячки в заразних хоробах, або на нервовім тлі (перевтома, зворушення, страх, нервові хороби, хронічний алькоголізм, неврастенія, тощо).

Дріжджі (Saccharomyces), родина малих одноклітинних кулистих або яйцеватих грибів, що розмножуються переважно пучкованням, спричинюють шумування (ферментацію) в цукрових плинах, розкладаючи цукор в алькоголь і двоокис вугля. Задля цього їх уживають до виробу алькогольних напоїв. Д. пивні (S. cerevisiae) вживають до виробу пива, горілки, д. винні (S. elipsoideus) до виробу вин виноградних і овочевих, інші роди д. перемінюють солодке молоко на квасне, кефір і кумис. Д. розчинені з тістом витворюють у ньому безліч краплин алькоголю й двоокису вугля, що при печенні хліба або булки випаровують, полишаючи маленькі дірочки, завдяки яким печиво є пухке. Задля того д., добуті при виробі пива або горілки, витиснені з плину, продають у торговлях; д. в молоці, гл. Молоко.

Дрізд.

Дрізд (Turdus), рід співучих птахів-горобчаків. Живляться комахами і ягодами. М'ясо дуже смачне. Д. білобривий (T. musicus), ясно сірий; д. омелюх (T. viscivorus), зверху сіробурий; д. співочий (T. philomela), ясно-сірий; д. чикотень або квич (T. pilaris), буравий, живе парами, досить частий у нас на Поділлі.

Дрік (Genista), стручкова ростина, звичайно корчикувата. У нас усі д. жовтоцвітні; д. колючий (G. germanica) і д. жовтий (G. tinctoria) достарчають жовтої краски; д. білий (G. monosperma) з-над Середземного моря плекається у нас як оздібна ростина; д. тернистий (Ulex europaea), дуже гіллястий кущ із сильними колючками; росте переважно на піщаних і камінистих ґрунтах, уживається для закріплення пісків і на живоплоти.

Дрік товарячий, ґедз (Hypoderma bovis), муха, що непокоїть рогату худобу в червні і вересні. Самичка зносить яєчка на хребет худоби, а личинки, що вилізуть з них, вверчуються під шкіру, спричинюючи гниючі боляки „обгарі". По 9 місяцях личинки випадають на землю, переображуються далі. Худоба боїться д. і, почувши їх голос, ґедзиться, тобто як шалена втікає до стайні або в гущавину.

Дрімлюга козодій.

Дрімлюга козодій (Caprimulgus europaeus), птах виглядом і летом подібний до ластівки, а пір'ям до сови. Поширений по цілому світі, нічна птиця, живиться нічними комахами, які ловить в лету.

Дрімцов Сергій, укр. композитор, *1867, сольоспіви; композиції на хор і на фортепіян; проф. Муз.-драматичного Інституту в Харкові; опера „Іван Морозенко", оперетка „Сорочинський ярмарок"; „Музична теорія".

Дріна, 1) ріка в Альбанії, 300 км. дов., вливається до Адрійського моря; 2) права притока Сави, 270 км. дов.; 1914 прорив лінії серб. фронту 6 нім. й 5 австро-угор. арміями.

Дрінов Марін, болг. історик (1838-1906),

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

проф. слов'янознавства в харківському унів., політ. діяч у часах визволення болгар; гол. праці про заселення балканського півострову слов'янами III-VII в., про відносини візант.-слов., та про початки серб. та хорв. історії.

Дріш (Driesch) Ганс, нім. біольоґ і фільософ, *1867. Проф. фільософії спершу в Гайдельберґу, опісля в Кельні та Ляйпціґу, представник неовіталізму в біольоґії: „Віталізм як історія і наука", „Історія віталізму", „Фільософія орґанічного світу".

Дріяди, гр. богині-опікунки дерев і лісів, німфи-русалки.

Дріясова фльора, тундрова, зимна рістня (Dryas octopetala), знаходиться у нас на Чорногорі та в копальних торфах у дилювіяльних відложжях над Сяном, у Кристинополі і Рудках.

Дробова одиниця, (мат.) дріб, якого чисельником є 1 (пр. $^1/_5$, $^1/_8$).

Дробова риса, гл. Дріб.

Дробове число, гл. Дріб.

Дрогичин, 1) гл. Дорогичин; 2) повітове місто на Поліссі б. Пінська, 1.987 меш., переважно жидів. Повіт: 2 міста й 12 громад, 2.362 км² та 63.192 меш.: 86% білорусів і українців, 11·5% жидів і 2·5% поляків.

Дрогобицький бунт, бунт у половині квітня 1919 у Дрогобичі, піднятий Жовнірською Радою й зліквідований Гуцульським курінем надісланим з фронту УҐА, в кількадцять годин після його вибуху.

Дрогобицький Юрій, укр. письм., родом із Дрогобича, проф. унів. в Кракові 1488, пізніше проф. і ректор унів. в Больонії, †1494. Видав у Римі 1483 книгу: „Judicium prenosticon Magistri Georgii Drohobicz de Russia", відому лише в однім примірнику. Це була перша книжка видана українцем.

Дрогобич, повітове місто над рікою Тисьменицею на Підкарпатті, 26.750 меш.; українців 24·5%, поляків 31·2%, жидів 44·3%. Повіт: 3 міста і 76 громад; 1.456 км², 163.263 меш.; українців 58·8%, поляків 23·6%, жидів 17·6%. Копальні нафти, воску й соли, великі рафінерії нафти і фабрики бензини. Копальні дрогобицької округи дали в 1929 55.566 ваґонів нафти, себто 82% добичі всієї Галичини. У світовій війні 18 V - 3 VI 1915 битва австр.-угор. військ з російськими; 1918-19 укр. залога; 19 V 1919 вуличні бої укр. війська з поляками.

Дроґерія, (фр.) крамниця з косметикою, хемічними матеріялами потрібними в домашньому господарстві, а також ліками, на які не треба рецепти.

Дрожачий рух, гл. Гармонічний рух.

Дрозденко Василь, брацлавський полковник за гетьманування П. Дорошенка, прихильник Москви; з наказу Дорошенка розстріляний 1665.

Дроздовський, один із авторів і мабуть упорядчик почаївського збірника „Пѣсни благовѣйныя" 1806.

Дрозера, (лат.) гл. Росичка.

Дрозофор, дрософор, (гр.) гл. Розпиляч.

Дройзен (Droysen) Йоган 1устав, нім. політик і історик (1808-84), незрівнаний перекладач Аристофана, увів термін „гелєнізм". „Історія пруської політики", „Історія гелєнізму" та ін.

Дром (Drôme), 1) права притока Рони, 120 км. дов.; 2) департамент у півд.-схід. Франції, 6.560 км² і 260.000 меш.; гол. місто Валянс.

Дромедар, гл. Верблюди.

Дроміхайт, ґотський король; його держава лежала на лівому березі Дунаю, в теперішній Волощині.

Дромон, високе плоскодонне судно візантійців, схоже на ґалєру, яке йшло на веслах та вітрилах, а на передньому помості мало прилад до кидання гр. вогню.

Дронт(а) (Didus ineptus), близький свояк голуба, величини індика, з закривленим дзьобом, з крилами нездатними до лету й короткими та грубими ногами. Жив у схід. Африці і на сумежних островах; вигинув з кінцем XVII в.

Дронт.

Дрончилов Крум, болг. антропольоґ (1889-1929); проф. унів. у Софії, дійсний член НТШ. Праці з антропольоґії болг., альб. та ін.

Дротяник, гусільниця ковалика (Agriotes), підгризає коріння збіжжя, проса, кукурудзи, буряків.

Дрохва (Otis), птах, бродун із курячим дзьобом, довгою шиєю й сильними ногами. Живе на степових рівнинах серед. і півд. Европи, Азії й Африки. Д. звичайна (O. tarda) є найбільшим европ. птахом сухопутнім, до 1 м. дов., а до 16 кґ. ваги, ясносірий або бурий. Його м'ясо дуже ціниться. У нас живе стадами на степах і на Поділлі. Сюди належить також хохітва або стрепет (O. tetrax), величини курки, зразковий представник степових птахів. Живе всюди на Україні.

Дрохва.

Дртіна Франтішек, чес. фільософ і педаґоґ (1861-1925), проф. унів. в Празі, співробітник Масарика. Праці: „Інтелєктуальний розвиток европ. народів", „Ідеали виховання" та ін.

Другъ, „письмо для белетристики й науки", студентський часопис, що виходив у Львові 1874-77; був спочатку „твердого" напряму, вкінці по статтях Драгоманова

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

став без застережень українським. Тут почав свою літ. діяльність Ів. Франко.

Другий корпус УГА, спочатку „Осадний Корпус", бо його війська облягали Львів. Сформований у січні 1919 з ґруп: Схід, Старе Село й Наварія. До Д. К. УГА належали бриґади: І. УСС, ІІ. Коломийська, ІІІ. Бережанська, ІV. Золочівська. Під час облоги Львова займав фронт від Грибович аж поза Наварію. Брав участь у червневій офензиві (по Чортківським проломі) та в офензиві на Київ у серпні 1919. Першим командантом Д. К. УГА був полк. Мирон Тарнавський, начальником штабу коротко от. Папп, опісля полк. Альфред Шаманек; коли ж полк. Тарнавський перейняв команлу Армії, командантом Д. К. УГА призначено ґен. Вольфа, а начальником штабу от. Льонера.

Другий стиль, або „архітектурний стиль" — так за дослідником Маєм називають другу добу розвитку рим. декоративного (настінного) малярства за республіки. Д. с. датується від І в. до Хр. Ці мальовила робили з метою поширити дійсний простір будови при помочі нарисованих на стінах фіктивних архітектурних прикрас — пілястрів, фризів, кольон, а поміж ними в вільних площах і рамах фіґурні образи та краєвиди. Архітектурна декорація рисується тут при помочі лінійної перспективи з наміченням світла й тіни так, що дістаємо ілюзію, наче пілястри, ґзимси, тощо, виступають із стіни (Рим, Помпеї).

Другий ступінь, (грам.) у ступіньованні прикметників і прислівників вищий ступінь, пр. с т а р ш и й, б л и ж ч и й.

Другий універсал Центр. Ради, гл. Центральна Рада.

Друде Оскар, нім. ботанік (1852-1922), проф. техніки в Дрездені, дослідник ґеоґрафії ростин; „Ростинність Землі".

Друди, добрі духи в ст.-нім. мітольоґії. Пізніше жіночі надприродні єства, щось у роді чарівниць.

Дружина, 1) за княжих часів то князеві товариші, то товариші військові, то військо або тільки постійне військо на службі князя. Д. діставала від князя утримання, здебільшого натурою й була зв'язана з особою князя, а не з його урядом, складалася з різних суспільних і національних елєментів, була не дуже численна: в значніших князів XI-XII вв. кілька сот людей, частина була в княжій столиці, решта в ін. містах князівства. Під кінець XI в. дружина зливається з місцевим боярством та стає землевласниками - вітчинниками. 2) Д. у змагу: добір ґрачів 2-20, яких зіграння часто рішає про побіду. Однакова одежа (дреси), відзнаки, спільні вправи виробляють почуття суцільности, на чім полягає суспільно-виховне значіння дружинових ігор.

Дружний Лихвяр, товариство гал.-укр. студентів вищих шкіл (академіків) у Львові, засноване 1871, опісля 1882 перейменоване на „Академічне Братство", з котрого вийшла 1896 пізніша „Академічна Громада".

Друз (Drusus), 1) Марк Лівій, 91 до Хр. трибун; убиття його спричинило війну союзників 90; 2) Нерон Клявдій, брат Тиберія, 12-9 до Хр. вів побідну боротьбу з ґерманами.

Друзи, мешканці Сирії в горах Лібану й Гаурану, в автономній окрузі Джебель-Друз, б. 100.000 меш.; войовничі фанатичні мусулмани-шиїти; семіти з перевагою старосирійського елєменту.

Друїди, (кельт.) ст. жерці кельтів у Ґаллії й Британії, які творили окрему касту.

Друк для сліпих, гл. Браєва система.

Друкар, орґан харківського окружного відділу Всеукр. Комітету професійної спілки робітників поліґрафвиробництва, виходить щомісяця у Харкові від 1927.

Друкарня, заведення для друкування книг, часописів та ін. творів літератури й науки.

Друкарство, спосіб складання й відбивання механічним способом книжок, брошур, часописів, листків, рисунків, плякат та ін. Процес друкування полягає в тому, що складач (зецер) за рукописом складає з окремих букв рядки, а з окремих рядків цілі кольонки (ґранки). Після їх коректури (виправлення друкарських помилок) метранпаж надає кольонкам потрібної форми й укладу та відповідним способом розміщає цілі сторінки у друкарській машині, після чого починається властиве друкування. Друкарські твори поділяються на 1) книжкові, 2) періодичні видання — часописи й ґазети, що друкуються тепер на ротаційних машинах і 3) акциденсові друки (дрібні д., що вимагають мист. уміння й зручности друкаря). Д. веде свій початок від перших ґраверських спроб (гл. Граверство), коли вирізували на дерев'яних, металевих та ін. дошках рисунки та з них робили відбитки на папері. Найстарші такі відбитки були відомі в Римі за Авґуста й Траяна; в Китаї вважають першим ритівником Пі Шенґа, коваля в 1041. В Европі в досконалішій формі були вони відомі вже з кінця XIV в. Для винаходу рухомих букв, при помочі яких складалися цілі речення, велике значіння мав спосіб виливання окремих букв для витискування речень на оправах книжок (гл. Переплетництво) і виливання окремих дощок із текстами (перші в Голяндії). Ці винаходи припадають на 1-шу пол. XV в. Винайдення способу складання текстів при помочі рухомих букв деякі дослідники приписують Лаврентієві Костерові в Гарлємі (Голяндія) в 30 рр. XV в. Йоган Ґутенберґ винайшов ручний прилад для лиття букв — тзв. матрицю — металеву форму для відливу букв. Значні удосконалення в д. увів Шефер, співпрацівник Ґутенберґа. З перших Ґутенберґових видань збереглися три уривки, що похо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дять із 1445-47: знаменита, тзв. 42-рядкова біблія 1445 та ін. Перша книжка з ілюстраціями-дереворитами вийшла в Бамберґу (Баварія) б. 1460. В 2-ій пол. XV в. д. поширюється по всій Німеччині. В інших краях Європи: в Італії 1465, Швайцарії 1468, Франції 1470, Еспанії й Анґлії 1474, Чехії 1475, Швайцарії 1483, Португалії 1484, Данії й Туреччині 1490. Одну з більших друкарень засновує Ант. Коберґер у Ніренберзі (1473-1513), що випускає 220 окремих назв і поміж ними знамениту Хроніку Шеделя з 2.000 дереворитами. Це видання мало вплив на пізніші слов. і спеціяльно укр. друки. Славні були видання венецькі (з 1469), особливо друкарня Миколи Єнсона з друкованими прикрасами та ілюстраціями, також видавничої фірми Альдів, у Франції— Етієна (гр. і рим. клясиків), в Антверпені — Платинів (1555), в Лєйдені — Ельзевірів (з кін. XVI). Перша книжка на слов. території лат. мовою друкується в Кракові 1473; слов. мовою — чеська книжка, друкується в Пільзні 1475. Перші кириличні книжки, що поширювалися гол. на Україні, почав друкувати в Кракові Швайпольт Фіоль (1491), німець, родом із Нойштадту б. Ніренберґу. У півд. слов'ян друкарство почалося в 1493-94 чорногорськими виданнями воєводи Юрія Чорноєвича, що відзначалися дуже гарним друком типу венецьких видань. Також і пізніші видання для півд. слов'ян виходили у Венеції (друкарня Вуковичів із 1519-60). Дальші кириличні видання почав друкувати в Празі білорус др. Франциск Скорина з 1517, а з 1525 у Вільні. Видання Скорини теж відзначалися серед інших, споріднені з авґсбурзькими, ніренберзькими і почасти венецькими. На Московщині д. повстало за допомогою німців. Перша датована книжка „Апостол" видрукована Іваном Федоровичем і Петром Мстиславцем (білорус) у Москві 1564. Д. на Україні розпочалося з 2-ої пол. XVI в. Першою укр. друкованою книжкою мусимо вважати Учительне Євангеліє Тяпинського з рівнобіжним ц.-слов. і укр. текстом, друковане у мандрівній друкарні б. 1562. Перша датована книжка „Апостол" з'являється у Львові 1574; відтоді й починається постійне д. на Україні. В останній чверті XVI в. і 1-ій пол. XVII в. д. поширюється швидким темпом по цілій Україні навіть у менших культурних центрах: Острі́г 1580, Паньківці на Поділлі 1601, Дермань на Волині 1601, Стрятин 1604, Крилос 1605, Київ 1616, Угерці в Галичині 1618. Почаїв 1618, Рахманів 1619, Четвертня на Волині 1625, Чорна 1629, Кремінець 1638, Луцьк 1624 (1640), Чернігів 1646, Грушево на Закарпатті 50 рр. XVIII в. В Острозі виходить у 1580-81 перша на весь слов. Схід друкована Біблія, що була передрукована в Москві в 1664. Особливо гарні друки, з прикрасами типу венецьких, бачимо в стрятинських і крилоських виданнях. Одна з найбільших і найкращих друкарень київської Лаври, що існує й досі, випустила в XVII-XVIII вв. численні, багато ілюстровані видання, що розходилися

Сторінка з першої біблії Гутенберга.

Кінцівка з видання Швайпольта Фіоля 1491 р.

Біблія Скорини.

„Апостол" Ів. Федоровича, Львів 1574 р.

Біблія Острозька 1580 р.

по всіх слов. землях, а особливо на Московщині (Старе укр. ґраверство, гл. Укр. мистецтво). Коли в перших друкарнях уживали примітивного приладдя, а для відбивання лише ручної преси, то в наступних віках, а особливо в XIX і XX вв. ціла друкарська справа була змеханізована. В 1722 друкарську пресу значно удосконалив Гаас у Базелі, а анґлієць Стеноп (Stanhope) впровадив залізну пресу. В 1803 німець Ф. Кеніґ збудував першу машину, що друкувала вже швидко і з того часу низка винаходів і уліпшень спричинила незвичайний поступ в д.: стереотипія, ґальваноплястика, машини швидкого друку та ілюстраційні, машини до відливання букв, ротаційні, до складання і відливання рядків складу (лінотип), машини до ротоґравюри, офсетдруку і т. ін.

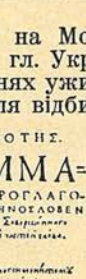
ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ.
ΓΡΑΜΜΑ=
ΤΙΚΑ ΔΟΓΡΟΓΛΑΓΟ-
ΛΝΕΑΤΟ ΕΛΛΗΝΟΓΛΟΒΕΝ
ΒΟΛΟΒΟΪ.

Гр.-укр. граматика з 1591 р., друкована в братській школі у Львові.

Друкарський метал, гл. Гартбляй.

Друлівник, ґуцульський прилад (рід сверлика) для нарізування колісцят на дереві.

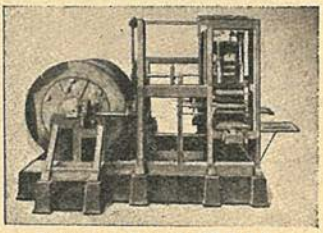
Друкарня Кеніга (1803 р.).

Друмліни, менше чи більше круглаві, плоскі й низькі горбочки, що виступають поспіль у зледенілих колись країнах; замітне у них визначне рівнобіжне уложення і те, що їх поздовжні осі йдуть із напрямком руху колишнього льодовика. Д. це або висліди льодовикових відкладів або льодовикової ерозії.

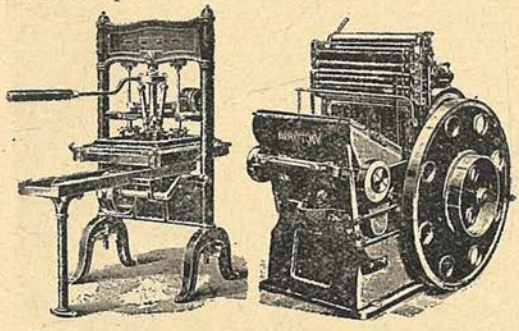
Зліва: ручна друкарська праса, зправа: тиглівка.

Друскеніки, оселя б. Городна, серед лісів, над Німаном, солянки й солянково-йодово-бромові джерела, живець і літнисько.

Друцький-Любецький Франціщек Ксавери, князь, поль. політ. діяч (1779-1846), міністер фінансів у Конґресовім Королівстві, основник поль. фабричної промисловости в Лодзі, Жирардові, тощо.

Друшляк, (нім.) металеве сито.

Дрюмóн (Drumont) Едуар, фр. політик, і журналіст (1841-1917), один із провідників антисемітської партії.

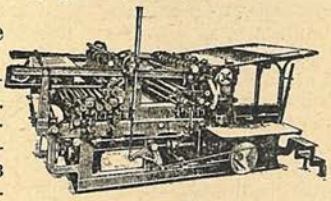
Плоска двовальцева машина.

Дрючок, у руханці: залізна жердка на сталих або переносних стовпах. Вправи: звиси, обмахи, вишиби, ваги, зіскоки.

Ду (Doubs), 1) Притока Сони, 430 км. дов.; 2) зах. фр. департамент, 5.260 км² і 300.000 меш., гол. місто Безансóн.

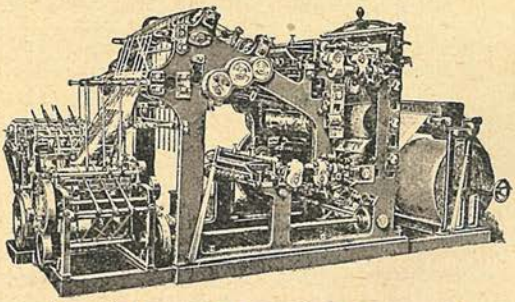
Ротаційна машина з машиною до складання (старший тип).

Дуалізм, (лат.) 1) світогляд, що для пояснення явищ уживає двох субстанцій, пр. тіла й душі, — матерії й духа, поняття добра й поняття зла, духа й матерії і т. ін.; 2) визнання двох основних елєментів у якійсь сфері: — психіці (психольоґічний дуалізм), пізнанні (ґносеольоґічний дуалізм) і т. д.

Друмліновий краєвид.

Дуаль, (лат.) гл. Двоїна.

Дуб (Quercus), базькове дерево, якого до 250 порід росте в Европі, Азії, Півн. Америці; овоч — жолудь уживається замість кави й на відгодування свиней. Деревно тривке й тверде, дуже ціниться на будівлі й різні вироби. В Европі взагалі й у нас зосібна найбільше поширений д. звичайний, літній (Q. pedunculata), 30-50 м. вис., росте головно на Поліссі, в лісостеповій смузі та в степових

Дрючок. Стан стрімголов на дрючку.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гаях. В зах. частині України також д. сидячоцвітий, зимний (Q. sessiliflora), зрідка д. мохнатий (Q. pubescens) до 20 м. вис. На півдні Європи росте д. корковий (Q. suber) — кора вживається на виготовлення корку. З півн.-ам. дубів розводять в Європі д. червоний (Q. rubra з гарним, замолоду яскраво-червоним листям. На Україні дуб займає б. 1/3 всієї лісової площі, у Галичині найбільше дуба в лісах Тернопільщини (22%). Загалом на укр. землях дубові ліси займають б. 1 міл. гектарів площі.

Дуб: 1. галузка з базьками, 2. стовпиковий цвіт, 3. його переріз, 4. пиляковий цвіт, 5. жолудь.

Дубасов Федір, рос. адміністратор, адмірал, опісля ґенерал-ґубернатор (1845-1912), 1905 здавив селянський рух на Україні й грудневе повстання в Москві.

Дубельт Леонтій, голова корпусу жандармів за Миколи I (1792-1862) й всемогутній начальник „III-го відділу" царської канцелярії, себто тайної поліції; через його руки йшли тоді всі політ. й цензурні справи; він допитував м. ін. Кирило-методіївців, до Шевченка ставився особливо погано.

Дубельтівка, (нім. з лат.) рушниця з двома цівками. Зразок мисливської зброї.

Дубєцький Маріян, поль. історик (1838-1926), родом із Волині, учасник поль. повстання, засланий на Сибір; писав на укр. теми.

Дубила, гл. Гарбники.

Дубина, місцевість б. Сколього над Опором, підгірська околиця; кліматична місцевість; 1914 вишкіл УСС.

Дублє (doublé), томбак (стоп міді й цинку), потягнений 14 каратовим золотом, уживається до дешевих окрас, імітація золота, посріблений або позолочений металь.

Дублєр(-ка), актор(-ка) в театральній дружині, що заступає з черги в якійсь ролі головного виконавця тої ролі.

Дублєт, (фр.) другий примірник (зразок) того самого предмету (книжки, монети); двояк.

Дублікат, гл. Дуплікат.

Дублін, гл. Деблін.

Дубляни, село б. Львова; там є державна Вища Рільнича Школа.

Дубно, повітове місто над рікою Іквою на Волині, рос. твердиня, яка разом із кріпостями Луцьк і Рівне мала захищати під час війни задні получення рос. військ, 1915 не встояла проти наступів нім. і австро-угор. військ; 9.146 меш.: українців 29%, поляків 16·6%, жидів 59·4%. Д. згадується вперше в 1099, в XII в. місто Волинської землі (Дубен), в XIV в. володіння кн. Острозьких, у XV в. — кріпость, що грала ролю в козацьких війнах. Дубенський повіт: 3.314 км.², 3 міста і 15 волостей, 220.220 меш.: українців 81·5%, поляків 2%, жидів 15·9%, росіян 0·6%.

Дубенська ікона, подарована князем Василем Костянтином Острозьким.

Дубнов Симон, жид. історик, *1860, до українців необ'єктивний; з його праць відома „Світова історія жидівського народу" в 10 томах.

Дубович Іван, укр. уніятський письм. XVII в., архимандрит Дерманського манастиря, видав „Образ православної церкви східньої" й „Єрархію, або зверхність у Божій церкві". Відступництво укр. панства пояснював непросвіченістю та недбалістю правосл. духовенства. Боронив григоріянського календаря.

Дубовка, місто та річна пристань над дол. Волгою, де вона зближається найближче до Дону; 17.000 меш., торговля збіжжям. За світової війни тут був табор полонених, де в 1915-17 пробували старшини УСС, пізніші орґанізатори Січових Стрільців.

Дубосари, місто над Дністром у Молдавській Автономній Республіці в межах України; дубосарський район мав у 1926: 42.609 меш. (67·0% молдаван і 14·2% українців).

Ст. Дубравський.

Дубравський Степан, гал.-укр. педаґоґ (1829-1909) учитель серед. шкіл, писав педаґоґічні розвідки в часописі „Дім і школа", записав своє майно на стипендії, а при „Просвіті" заснував фундацію свого імени для видавання популярних книжок.

Дубровиця, 1) місто, один із осередків

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Турово-Пинського князівства, при кінці XII в. стало (замість Городна) столицею окремого князівства; 2) Турівська волость.

Дубровницька література, хорв. письменство Дубровницької республіки, приблизно від XV до XIX вв.; найхарактеристичніша ознака д. л. — вияв хорв. мовою ідей іт. гуманізму; сполука нових ідей із національною формою піднесла д. л. на таку височінь, на яку укр. література могла піднятися лише в добу Котляревського — Шевченка. Найвидатніші письменники: Держіч (1461-1501), Менчетіч (1457-1527), Ветраніч (1482-1576) — перший хорв. драматург; особливо видатним уважається Іван Ґундуліч, автор поеми „Осман". Від XVII в. д. л. падає й у XVIII в. цілком підпадає під вплив іт. неоклясицизму; лише вплив народньої поезії не допустив Качіча-Міочіча знизитися до загального упадку.

Дубровнік.

Дубровнік, (іт. Раґуза), югосл. пристань у півд. Дальматії, 8.000 меш. Заснований б. VII в. по Хр. При кінці VII в. появляються тут слов'яни, зразу романізуються, опісля здобувають перевагу. До XIX в. Д. був самостійною державою під протекторатом спочатку Візантії, опісля Венеції, вкінці Туреччини. Від віденського конґресу 1815 належав до Австрії, тепер до Югославії. Рос. цар Петро В., шукаючи союзників на Балкані під час війни з Туреччиною, звернувся й до Д. В листі своїм до сенату Д., Петро писав, що султан почав війну за намовою Орлика й мазепинців.

Дубровський, 1) Павло, аґроном, *1857, 1895-1906 редактор сільсько-госп. журналу „Хуторянин", видаваного Полтавським Обществом Сельського Хозяйства; автор статтей і розвідок на госп. теми; 2) Петро, рос. фільольоґ, родом українець із Чернігова (1812-82), учителював у Варшаві, де видавав всеслов. часописи: рос.-поль. „Денница — Jutrzenka" (1842), опісля „Славянское Обозрѣніе" (1843), де співробітничали видатні слов. письменники того часу: Срезневський, Ганка, Шафарик, Коляр, Мацєйовський та ін. Уложив поль.-рос. словник.

Дуб'яга Іван, кінний охотний полковник у гетьмана Самойловича, воював проти Дорошенка.

Дувало, дмухало, дмухавка, прилад що вдуває повітря у бажанім напрямку. Найпростішим д. є звичайний димач. Ковальський димач або міх складається з двох простих димачів; один із них смокче повітря, другий витискає. Димача уживають також при орґанах. При горнах, де витоплюють залізо з руди, вживається вальцевате (циліндричне) д. Д-ом є також кавчуковий бальоник, через здушення якого виходить сильна струя повітря цівкою, полученою з бальоником.

Звичайний димач.

Дувка, дмухавка, мосяжна або шкляна цівка з маленьким отвором на кінці, зігнена під прямим кутом. Уживається до мінеральоґічних дослідів, до топлення малих кількостей металів (золота, срібла, міді, тощо), до лютування і т. ін.

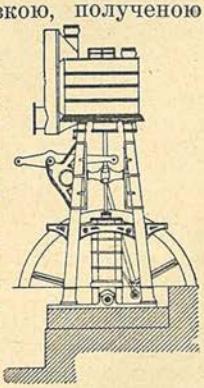

Вальцеве дувало.

Дуга, 1) веселка, великий світляний лук, зложений з сімох красок (червоної, помаранчевої, жовтої, зеленої, синьої, темносиньої й фіялкової), який появляється на небі, коли перед нами падає дощ, а за нами світить Сонце. Часом над цею головною дугою видно другу, співосередню, далеко слабшу побічну д.; її краски йдуть протилежною чергою. Причиною повстання д. є переломлювання промінів світла в краплях води та розщеплювання їх на краски. Головну д. витворюють проміні, що відбиваються всередині краплі один раз, а побічну такі, що відбиваються в ній двічі. Головна д. може появитися лише тоді, як Сонце стоїть над ови-

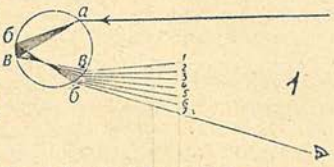

Дуга. Соняшний промінь, входить у краплину дощу в точці а, розщіплюється на сім красок (бв). Розщеплені проміння відбиваються і виходять із краплини (при вб) розщеплені на барвні проміння, почерзі від фіялкової (1) до червоної (7).

Повстання головної (в) і побічної (б) дуги.

дом не вище, як 42 ступені, а побічну д. можна бачити ще при висоті Сонця $51^1/_2$ ступеня. Д. можуть витворити також проміні Місяця; 2) в мат.: гл. Лук.

Дуга Вольти, гл. Дейвієва дуга.

Дуга Дейвія, гл. Дейвієва дуга.

Дугéр (Douhaire) Пєр, фр. публіцист (1803-68), знавець Росії. Під час кримської війни написав розвідку про „Козаків", якої найбільша частина присвячена Україні („Le correspondant" 1854).

Дугівка, гл. Око.

Дуговина, спектр, різнобарвна світляна стяжка, що повстає на заслоні по перепущенні світла через тристінний граняк (призму), тзв. дисперсійна д., або через ніжну решітку, тзв. дифракційна д. Розрізняємо три головні роди дуговин: 1) суцільна д., складається з красок червоної, помаранчевої, жовтої, зеленої, синьої, темносинього та фіялкової, що непомітно переходять одна в другу; 2) лінійна д., складається з поодиноких, відділених від себе, ясних барвних ліній; 3) смугова д., зложена з барвних смуг. Всі згадані дуговини звуться емісійними д.; їх висилає („емітує") джерело світла. У протилежності до емісійної д. існує ще абсорпційна д. Вона повстає, якщо біле світло, пр. елєктр. лямпи, переходить крізь призму та річовину, що вбирає (абсорбує) частину промінів. Абсорпційною д. є також обернена дуговина. Вона повстає, якщо проміні білого світла переходять крізь розжарений ґаз або пару, одначе нижчої температури, ніж джерело білого світла. Розжарений ґаз вбирає (абсорбує) з промінів гарячішого джерела світла ті самі проміні, що їх сам висилає. Оберненою дуговиною є дуговина соняшного світла. На ній бачимо цілий ряд чорних ліній, які названо лініями Фравнгофера. Кожна суцільна дуговина простягається на оба боки поза свою видиму часть, а саме поза червоними промінями є ще позачервоні (ультрачервоні, інфрачервоні), а поза фіялковими позафіялкові (ультрафіялкові, інфрафіялкові). Перші є промінями тепла, другі хемічно чинні (вони діють дуже сильно на фотоґраф. плиту).

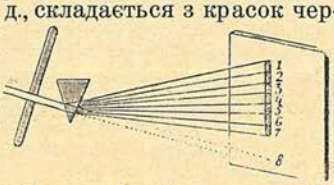

Дуговина. Промінь розщеплений на краски від фіялкової (1) до червоної (7); 8 місце, де впало б промінння, колиб не було призми.

Дуган Франьо, хорв. композитор, *1874, квартети; гармонізації хорв. церк. мельодій; хорові пісні і т. д.; видатний муз. теоретик, віртуоз (орґани).

Дýда, гл. Дудок.

Дудá, гл. Волинка.

Дудар Домніка, укр. поетка, *1890. Поезії по журналах, розвідка „З поетики Шевченка".

Дудвайлєр (Dudweiler), місто б. Зарбрікену, 25.000 меш., копальні вугілля і „горіюча гора", насип вугілля, що тліє 200 літ.

Дудикевич Володимир, адвокат у Коломиї (1861-1922), один із провідників гал. москвофільства на переломі XIX і XX в., б. посол до гал. сойму. Помер у Ташкенті, після в'язнення в Чека.

Роман Дудинський.

Дудинський Роман, інженер (1880-1920), отаман УСС, короткий час командант 2 коломийської бриґади УГА. Інтернований більшовиками в Кожухові, концентраційнім таборі під Москвою, помер у шпиталі в Москві.

Дудка, 1) неглибока цівкувата шахта, застосовувана при добуванні гніздових родовищ; 2) гл. Волинка.

Дудко Федір, укр. письм., *1885. Оповідання: „Гріх", „Глум", „Зіна", „Дід Яків", „Чорний крук" та ін., збірка „Краса життя", роман „В заграві".

Дудник, дягиль (Angelica), ростина з родини окружкових. Д. лікарський (Archangelica officinalis) росте по лісах, також плекається по городах; відвар із його коріння вживають як лік на поти та на зміцнення шлунку, як заправу до горілок і лікерів.

Дýдок, дуда, старий гріш („за два дудки качурика продала"), звідси оплата, яку треба було за давньої Польщі давати орендарям за хрещення кожної дитини.

Дудрович Андрій, родом із Підкарпаття (1782-1830), проф. фільософії і ректор харківського унів.; під впливом Шеллінґа та Шада схилявся до христ. теїзму; кілька дрібних праць; співробітник „Украинскаго Вѣстника".

Дуé (Douai), м-о в півн.-зах. Франції, 39.000 меш.; с.-госп., шкляний і хем. промисл, виріб гармат.

Дуéль, (лат.) гл. Двобій.

Дуеро, Доіру, ріка 790 км. дов., випливає в Іберійських горах, вливається до Атлянтійського океану б. Опорто, сточище 98.000 км².

Дуéт, (іт.) спів на два голоси; музика на два інструменти.

Дужання, атлєтика, ділиться на легке й важке. Д. легке, легка атлєтика, обіймає ходи, біги, скоки й мети, а саме: гладкий біг на короткі, середні та довгі віддалі, біг через плотики, біги з перешкодами, гінці, біг навпростець (до вежі) і через поле, скоки вшир, в довжину й висоту,

Дужання. Два укр. мистці світової слави Гаркавенко й Орленко.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

з місця й розбігу, трискок, скок жердкою, штовх кулі, мети м'яча, кружка, списи, молота, ґранати, каменя (тягару), аркана, ходи вільні й з обтяженням. Д. в а ж к е, важка атлетика обіймає двигання тягару і борення; борення полягає на поваленні й притриманні противника на лопатках, а в яп. джію-джітсу на обезвладненні противника. У фр. (гр.-рим.) боренні можна хапати противника тільки повище пояса, в ам. та швайц. довільно.

Дужка, ключиця (clavicula), у хребовців довгаста кістка, звич. вигнута у виді букви S, знаходиться у горішній частині огруддя й лучить груднину з лопаткою.

Дужки, (грам.) пунктуаційний знак [( )] на пояснення і у вставних реченнях.

Дузе Елєонора, замужня Чеккі, славна іт. драматична акторка (1859-1927), грала переважно в траґедії й мельодрамі; щодо характеру її таланту критика зближала її талант із Заньковецькою у протилежність до Сари Бернар — двох найперших із Дузе на свій час акторок у цілому світі.

Елєонора Дузе.

Дуілій Гай (Gaius Duilius), рим. консуль, побідив картаґінців у морському бою під Мілє 260 до Хр.

Дуісбурґ (Duisburg), місто над Райном у зах. Німеччині, 276.000 меш., залізний і хем. промисл, найбільша річна пристань Німеччини (3-тя річна пристань світу) з 29,600.000 т. нетто обороту в рік, має велике значіння в райнській, рурській і серед.-нім. плавбі, бо в Д. лучиться з Райном дортмундський канал, що в'яже Райн з Емзою і Везерою.

Дуісбург (пристань між устям Руру і р. Емшер).

Дука, волоський господар, якому Туреччина віддала була Правобережну Україну після гетьмана Юрія Хмельницького (1681).

Дукат, (іт.) золота монета повної ваги, з великою кількістю чистого золота; в Італії в XI в. дукатами звалися візант. зол. монети, де було викарбоване прізвище цісарів Констянтина X й Михайла VII. Дуків; в 2 пол. XVI в. д. карбували майже по всіх країнах зах. Европи, звідти перейшли д. до Росії, де дістали назву „червінці"; тепер д. карбують у ЧСР.

Дукля, м-о в Зах. Бескидах, 2.082 меш.; міжгірний прохід, що ділить Бескид Низький від Високого, 502 м. н. р. м.; 1915 дуклянська вузина зайнята рос. військами в крівавих боях з австр.-угор. армією Бороєвича.

Дуклянський літопис, лат. хроніка хорв. „попа з Дуклеї" з XII в., написана в дусі старих візант. та середньовічніх лат. літописів, важне джерело до історії південних слов'ян.

Дукштин, (нім.) гл. Травертин.

Дулевина, гл. Гарматній металь.

Дулишкович Іван, закарпатський історик (1815-83), „Историческія черты угорусскихъ", 1874-79, на основі праці Лучкая „Historia Ruthenorum".

Дуліби, праслов. назва одного з укр. племен, що жило на Зах. Волині та на Побужжі — на захід від деревлян і на схід від укр. хорватів, зчасом витиснена політичними назвами: бужани, волиняни, червняни; з ім'ям д. зв'язане літописне оповідання про обрів (аварів) VII в., що знущалися з них; за Олега д. були втягнені в круг київських впливів, допомагали в його поході на Грецію. Є ще д. хорутанські, чеські та моравські.

Дуліби, село в Галичині, над Стрипою, бучацького повіту. 11 VI 1919 побідний бій 8 самбірської бриґади УГА на відтинку Жнибороди-Дуліби-Скоморохи-Бариш.

Дуля, зложена „Нерадою Громадою", Львів 1864, Випуск перший (більше не було). Коштом і друком Ф. Поремби, 4⁰, ст. 8. Один із перших укр. гумористичних часописів, за ред. А. Кобилянського.

Дульцін, (лат.) фенетоль-карбамід, штучний цукор, б. 200 разів солодший від звич. цукру, але без жадної поживної вартости.

Дульчінея, (есп.) любка Дон-Кіхота; іронічно: романтична улюблена.

Думання, активна чинність нашої свідомости, яка розкладає поняття та уявлення на елєменти, порівнює їх, творить із них нові сполуки й прямує до одности. Для д. характеристичне — змагання до якоїсь цілі, встановлення зв'язків та відношень між окремими елєментами, розрізнювання правдивого й фальшивого. Треба відрізняти а к т и д. від з м і с т у д. Д. досліджується з психольоґічного боку та з льоґічного. В останні часи відрізняють крім інтелєктуальних процесів д.—„емоціональне" та „волеве" д.

Дум-дум-куля, стрільно зі стятим панцирем; по вистріленні розривається в тілі людини й спричинює рвану, дуже болісну рану; вперше виробляли їх в анґл. таборі Дум-Дум в Індії. Мирова конференція в Газі 1899 заявилася проти вживання їх на війні.

Думе́рґ (Doumergue) Ґастон, фр. політик, *1863, кілька разів міністер, 1913-14 премієр, від 1924 президент фр. республіки.

Думи, укр. нар. лірично-епічні твори на

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

іст. теми козацької доби, співані кобзарями речитативною мельодією, у свобідному віршовому складі з нахилом до імпровізації і в супроводі кобзи чи бандури, а в пізніших часах і ліри. Д. творять дві громади: 1) старшу — про боротьбу з турками й татарами (Дума про втечу трьох братів із Азова, Самійло Кишка, Маруся Богуславка, Хведір Безрідний, Ів. Коновченко й ін.), невільницькі д. (Плач невільників і ін.), повчальні (Про сестру та брата, Прощання козака, Про Олексія Поповича, Про матір і синів і ін.); 2) пізнішу — про Хмельниччину й добу після Хмельницького. Форма д. дуже давня й первісним джерелом мала обрядові похоронні голосіння й заклинання.

Думитрашко, 1) Константин, укр. письм. (1814-86), учитель київської дух. семінарії, а опісля секретар і бібліотекар дух. академії. Крім рос. писань на церк.-рел. теми, писав укр. поезії (друковані під псевд. К. Копитько в „Маяку" 1843), в 1859 у Петербурзі видав „Жабомишодраківку з гр. лиця на козацький виворот на швидку нитку перештопану" (перелицьована Батрахоміомахія), політ.-сатиричну поему на тему укр.-поль.-московських відносин. Належав до тзв. школи Котляревського; 2) Родіон, гл. Дмитрашко Райче.

Думін Осип, сотник СС, *1893. 1917 в Галицькому курені СС у Києві, 1918 бере участь у протигетьманському повстанні (Мотовилівський бій), 1919 — б'ється з більшовиками, 1921 — командує партизанами б. Трипілля. Оголосив низку споминів під псевд. А. Крезуб.

Думка Павло, гал.-укр. громадянський діяч (1854-1918), селянин, давній радикал, був послом до гал. сойму 1908 і 13, член „Української Національної Ради" 1918. Писав поезії.

Думка, (муз.) вживана деякими (поль. й чес.) музиками назва для укр. пісень із мелянхолійною мельодією та повільним ритмом; потім цю назву перенесли й на ін. твори подібного характеру, не зв'язані з укр. нар. піснею.

ДУМКА, скорочення для „Держ. Укр. Мандрівна Капеля", перетвореної 1921 з мандрівної хорової капелі; дириґент Нестор Городовенко.

Дунаєць, права притока Висли, 210 км. дов.

Дунаїв, містечко над Золотою Липою в перемишлянському повіті в Галичині, 2.184 меш.; українців 31%, поляків 64·6%, жидів 4·4%. При кінці 1918 от. Долуд орґанізував тут свій Козацький Загін ім. Гонти.

Дунаївці, містечко кам'янецької округи на Поділлі, 8.574 меш.; українців 32·8%, жидів 60·5%. Фабрика сукна. Літом 1919 стояв тут якийсь час Кіш СС. VI. 1919 перемога II корпусу УГА над частинами біль. армії.

Дунай, (в старині Данубіюс, також Істер) найбільша після Волги европ. ріка, 2.860 км. дов. з 817.000 км² сточища. Випливає в Шварцвальді та пливе зразу здовш півн. краю Швабсько-Баварської височини до Реґенсбурґу на півн.-схід, а далі на півд.-схід. Від Реґенсбурґу Д. сплавний. В гор. бігу приймає Д. з правого боку Ілєр, Лєх, Ізар, Ін, Травн та Енс, а з лівого Верніц, Альтміль, Наб і Реґен. Від Пасав обмиває Д. чес. масив, проломлює його б. Кремсу та пливе опісля широкою тульнсько-віденською кітловиною. За Віднем під Братіславою проломлює Малі Карпати, що замикають цю кітловину, та розливається кількома раменами в горішньо-угор. низині. Тут

Дунай (біля Будапешту).

приймає Д. зправа Ляйту та Рабу, а зліва Ваг і Нітру. Коло Ґрану Д., втиснений між Баконський ліс і Карпати, знову проломлюється та перепливає в півд. напрямі Долішньо-угор. низ. Тут приймає він свої найбільші притоки, Тису зліва, а Саву та Драву зправа, та зміняє напрям на східній. Стиснений Семигородськими Карпатами та Балканськими горами, Д. пробивається востаннє б. Турну-Северіну крізь тзв. Залізні Ворота. Опісля перепливає дугою Волоську низину та приймає зліва Жіль, Ольту, Арджіж та Яломіцу, а зправа Тімок, Оґост, Іскер, Осму й Янтру. За Силістрією змінює напрям на північний і розливається багатьома раменами. Врешті б. Ґалацу приймає Д. ліві притоки Серет і Прут, зміняє напрям на східній і зачинає свою величаву дельту. Трьома раменами цеї дельти Кілія, Суліна та Юрським вливається Д. в Чорне море. З причини, що Чорне море замкнене, Д. має госп. комунікаційне значіння менше, ніж Райн. Всетаки для Мадярщини, Болгарії, Румунії, та й інших держав має Д. велике значіння; по ньому плаває б. 300 кораблів і 2.600 човнів, що перевозять людей, а також товари, гол. збіжжя й дерево. Плавба є під міжнароднім доглядом.

Дунайсько-Майнський Канал, Канал Людвіґа, від Дунаю вище Реґенсбурґу до Майну б. Бамберґу, 178 км. дов.

Дунґани, мешканці півн.-зах. Китаю й Джунґарії, 3,500.000 люда, мусулмани.

Дунін-Марцінкевіч Вінцук (Вінкентій), білоруський письм. (1807-84); комедія-оперета „Сялянка", „Пінская шляхта", поеми „Гапон", „Купала" та ін., сміховинка „Зальоти", сатиричні поезії й переклад Міцкевічевого „Пана Тадеуша".

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Дуніт, маґматична скала, складається гол. з оливіну і з хроміту, звич. легко перетворюється в серпентин, належить до гірнин ґабрових, барви темнозеленої.

Дункан (Duncan) Айзедора, ам. танечниця (1878-1927), відновила традицію гр. кляс. танку. Придбала славу в Льондоні, Парижі, Берліні, Фльоренції, Будапешті, Атенах; заснувала школу танців б. Парижа та в Москві. У 1921 вийшла вдруге заміж за рос. поета Єсєніна. Згинула траґічно. Спомини „Моє життя".

Айзедора Дункан.

Дункан I., шотляндський король (1203-40), убитий братаничем Макбетом (дієва особа п'єси Шекспіра „Макбет").

Дункерка, гл. Дюнкерк.

Дунс-Скот Джон, фільософ-схоляст (б. 1274-1308), франціскансць. Ґолова школи скотистів, що ворогувала зі школою томістів, на чолі якої стояв Тома Аквінський, виступав в обороні незалежности волі від розуму і доказував, що не тільки християнські доґми, але й твердження про початок світу й безсмертність не можна доказати при помочі розуму. На Україні його фільософія відома в XVII в.

Дуоденум, (лат.) гл. Дванадцятка.

Дуоля, (іт.) дві рівні ноти замість нормальних трьох.

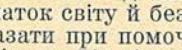
Дуоля.

Дуольо, (іт. duolo) біль; con duolo з жалем.

Дуплікат, (лат.) другий примірник предмету, книжки; копія документу.

Дур, головна 7-митонова діятонічна скаля з порядком інтервалів: 1-1-½-1-1-1-½ тону. Дуровий акорд-тризвук із першою великою, другою малою терцією (c-e-g).

Дура, сорґо, афр. просо, 3-4 м. вис., ужиток: стебла до виробу „рижових" щіток, зерно на їжу й до виробу алькогольного напою.

Дуралюмін, стоп, аліяж, зложений з алюміну і з 0·5-2% маґнезу, 3·5-5·5% міді, 1% манґану та 0·3% заліза і крему, винайдений нім. інженером Альфредом Вільмом 1909; втричі легший від заліза, але так само опірний. Уживається до будови літаків і повітряних кораблів (цепелінів).

Дуранґо, 1) союзна держава зах. Мехіка, 110.000 км² і 340.000 меш.; 2) гол. місто її, 39.000 меш., залізний і ткацький промисл.

Дурані, гл. Ахмет-шах.

Дуранте Франческо, іт. композитор (1684-1755), один із найбільших представників неаполітанської школи. Літурґії, жалібні місси (Requiem), мотети.

Дураццо, також Дуресі або Драч, ст.-гр. Епідамн, ст.-рим. Дирахій; місто й пристань Альбанії, важне місце переправи до Італії, 5.000 меш.

Дурдік Йозеф, чес. фільософ та естет (1837-1902). „Загальна естетика", „Про поезію Байрона", тощо.

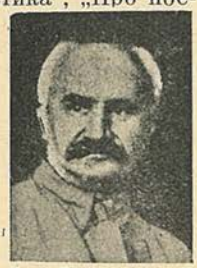
Вол. Дурдуківський.

Дурдуківський Володимир, укр. педаґоґ, *1874, директор першої укр. ґімназії ім. Шевченка в Києві, перетвореної більшовиками в 1-у укр. трудову школу ім. Шевченка; один із основників видавництва „Вік"; писав на педаґоґічні теми в київських укр. часописах: „Світло" 1910-14, „Вільна Укр. Школа" 1917-10 та у вид. „Праці науково-педаґоґічної комісії при ВУАН"; зредаґував збірник „З практики трудової школи".

Дурійка (Lolium temulentum), однорічна трависта ростина з остистими цвітами, росте як хопта в збіжжі, гол. ячмені й вівсі, дуже трійлива тому, що її зерна затроєні особливим грибком-галапасом.

Дуріх Вацлав, основник чес. фільольоґії (1735-1802), знавець схід. мов, виправив чес. переклад біблії, пробував перший (перед Добровським) зазнайомити світ зі слов'янством.

Дурман, дивдерев (Datura), зелиста або корчикувата ростина з родини пасльонуватих, з великою лійкуватою короною, з кільчастими овочами, отруйна. Д. звичайний (D. Stramonium) походить знад Чорного й Каспійського моря, занесений до нас циганами, дуже отруйний; добувають з нього атропіну; півд.-аз. відміни д. плекають у нас по домах для окраси, як тзв. датури.

Дурман: 1. галузка з цвітом, 2. тобілка, 3. перекрій тобілки.

Дурново Николай, рос. славіст, *1876, історик мови. В „Очерк-у истории русскаго языка" розглядає зі становища тзв. праруської єдности і укр. мову.

Дуров Володимир, славний рос. муштрувальник тварин, *1863, разом із своїм братом Анатолем мандрував із своїм звіринцем по цілій Росії й за кордоном, уладжуючи вистави, де дотепно висміював бюрократичні порядки й різне начальство, за що нераз сидів у в'язниці. На старості літ осів у Москві, де крім тваринного театру влаштував лябораторію для вивчення тварин.

Дурова скаля, гл. Скаля музична.

Дусек (Dussek) Ян Ладіслав, чес. піяніст та композитор (1760-1812); опери, симфонії, ораторії, меси, скрипкові сонати, тріо, квартети та квінтети; твори на фортепіян, мають найбільше значіння. Заслугою Д. є, що він дав фортепіяновій ґрі кантилєну, навчив фортепіян „співати".

Дуторогі, пусторожці (Cavicornia), роди-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

на паристокопитних, жуйних тварин, з рогами, порожніми всередині; сюди належать: рогата худоба, вівці, кози й антильопи.

Дутчак 1) Василь, адвокат, укр. політ. діяч на Буковині, *1869, посол до рум. парляменту, низка правничих праць нім., укр. і рум. мовою; 2) Микола, укр. гуцульський відливар, із Брустур косівського пов. (1827-63), звісний із своїх мосяжних відливів; син його Дмитро теж відомий мосяжник.

Дуумвірат, (лат.) панування двох.

Дух, в релігії: 1) самостійне безтілесне єство, добре або зле; 2) в християнстві „святий Дух" — третя особа Трійці; в філософії: 1) психічне в протиставленні до матерії, тіла; 2) вища форма психічного життя — в протиставленні до „душевного"; 3) в філ. XIX в. (нім. „Geist"), здебільша надіндивідуальне, нематеріяльне буття („дух народу", „дух часу", „дух культури" взагалі); в цьому розумінні науки про духа, про духову культуру.

ДУХ, скорочена назва високо-мистецької хорової організації, заснованої 1917 в Харкові, „Державний Український Хор".

Духівниця, гл. Завіщання.

Духінський Франц, поль. письм. із укр. роду (1817-93), творець теорії про туранське походження москалів, яке, на його погляд, виявляється і в мові (штучна, покалічена церк.-слов. мова) і в природі (царат, комунізм, нахил до кочового життя, малий розвиток міст). Проти цієї теорії виступали Костомарів та Бодуен де-Куртене.

Духнович Олександер, закарпатсько-укр. письм., педагог і громадський діяч (1803-65). Поезії, драма „Добродітель перевищає богатство", книжечки для народу, шкільні підручники (буквар, коротка граматика), альманахи „Поздравленіе Русиновъ" (на 1851 й 1852 год"), „Исторія Пряшевскои епархіи", молитвослови, тощо. Писав нар. мовою з домішкою церк.-слов., стояв за те, щоб така його мова ширилася й серед карпатських українців. З поезій Д. найпопулярніші: „Я русин бив" та „Подкарпатскії Русини", яка стала тепер гимном Підкарпатської Русі.

Олександер Духнович.

Духоборці, рос. секта, зближена до прот. секти квекерів; відкидає всі обряди правосл. церкви, не признає подружжя й т. ін.; її початок (на Харківщині) сягає половини XVIII в. Духоборців виселив був царський уряд на Закавказзя, а опісля вони переселилися до Канади.

Духовенство, окремий стан „божих слуг", „жерців", „клєриків" у протиставленні до загалу „мирян". Д. як окремий стан стрічаємо мало не у всіх народів. Християнське д. в ширшому значінні є й церковна служба, у вужчому лише діякон, священик і єпископ. З повстанням манастирів д. ділиться на біле — світське духовенство й чорне — ченців. На Заході вже від Констянтина добуває д. окремі привілеї, які переміняють д. у перший стан середньовічного суспільства. Хоч у Візантії правне положення д-ва не було таке корисне, як у зах. Европі, то на Україні д. зайняло в громадянстві подібне становище, як на Заході. Вже Володимир В. та Ярослав М. своїми законами признають д-ву право на власний суд, який судив духовних (у найширшім значінні) у всіх справах, а всіх людей у справах, що торкалися безпосередньо до віри й моралі. Коли на Заході утвердилася засада, що мирянам не слід встрявати у церк. справи, то на Україні вплив суспільства на ці справи є замітний; він зростає після упадку ст.-укр. держави, коли д., опираючися лише на суспільство, могло успішно відбивати натиск поль.-кат. духовенства. Таке положення укр. духовенства залишилося й за козацької держави, хоча серед уніятського д. (на схід від Дніпра) бере перевагу ідея незалежности д. від суспільства. Провідником д-ва на Україні був митрополит, підлеглий до 1686 царгородському патріярхові, потім моск. духовній владі. Гр.-кат. д. підлягає свому митрополитові, а через нього папі.

Духовна Бесіда, церк.-нар. ілюстрований тижневик, присвячений справам православної церкви в Польщі, виходив у Варшаві в 1924 і 1925 під ред. В. Островського.

Духовний реґламент, збірник тих держ.-правних приписів, якими означувано діяльність найвищої церк. влади в Росії та на Україні від 1721 до 1917 (св. Синод); автором його був із доручення рос. царя Петра I — Теофан Прокопович.

Духовний Сіяч, церк.-нар. ілюстрований часопис, присвячений справам православної церкви в Польщі, виходить двічі на місяць від 1927 у Варшаві, від 1928 в Кремінці, під редакцією А. Котовича.

Духовний суд, гл. Духовенство.

Духовні стихи, вірші рел. змісту, окрема галузь рос. нар. творчости, щось як укр. канти або псальми, тільки виконуються у відміну від них без музики, речитативом, чоловіками або жінками, сольо чи хором. Перші записи XV в. Походження книжного, — вплив церк. пісень та апокрифів. Зміст: космоґонічні вірування (Стих про Голубину книгу), про події біблійні або євангельські, життя святих і т. ін. Д. с. мають мельодію то на „голос" билін, то запозичену з церк. музики, то носять нар. характер; в укр. музиці муз. репертуар до д. с. дають лірницькі пісні рел. змісту.

Духонін Николай, рос. ґенерал (1876-1917), начальник ґен. штабу, по втечі Керенського в листопаді 1917 головнокомандуючий рос. армії; убитий більшовиками у Могилеві в рос. начальній команді 20 XI. Від того пішла більшовицька приповідка: відправити в штаб Духоніна, себто на той світ.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Дучинський Антонін, укр. історик (1880-1928), вивчав місцеву історію Волині, Поділля й Полтавщини, писав м. ін. про РУП на Полтавщині.

Дучіч Йован, серб. письм., поет і прозаїк, *1874. Його писання визначаються гарним стилем і формою.

Дуччо (Duccio di Buoninsegna), визначний сієнський маляр доби ґотики (1282-1319). Натуралізм його в дусі Джотта, але у Дуччо більше зв'язку з візант. малярством — лінійність рисунку, багата кольористика, площинність тла; його твори: „Мадонна" в Сієнській катедрі, „В'їзд до Єрусалиму", „Розп'яття" — стали зразками для пізнішого часу.

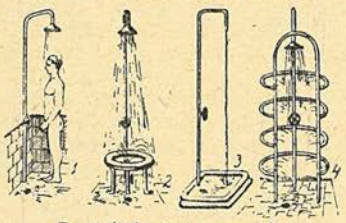

Душі (1-4 різні роди д.).

Душ, (фр.) туш, рясний розпорошений сприск води.

Душа, в нар. уявліннях: матеріяльна або нематеріяльна істота, що живе в тілі й надає йому життя; в фільософії — нематеріяльна основа психічного життя. Різні розуміння д. — 1) субстанціяльне, 2) динамічне.

Душан Степан, серб. володар із династії Нєманічів 1331-55, спочатку краль, опісля цар; об'єднав під своєю владою сливе всі серб. землі, крім Боснії, Далматії й части Угорщини; 1330 розгромив болгарів; здобув престіл, повставши проти батька, котрого задушили, тому й прозваний Д. Установив патріярхат 1346, запровадив закони („Законник" 1349). По смерті Д. його царство розпалося.

Душевна хороба, гл. Божевілля.

Душинський М., гл. Коралевич Михайло.

Душогубство, вбійство, спричинення смерти людини, яка по приписам права та етики мала жити. Тому не можна вважати за д. людські жертви у первісних народів, убійство виродків, зайвих дітей та старих людей, знане ще й досі в народів Австралії та Полінезії. Д., як замах на найвище добро людини, її життя, є злочином, який карають усі законодавства. З правного (не все етичного) боку не є душогубством виконання присуду смерти, вбійство на війні, для самооборони, а вкінці самовбійство. Злочинність д. залежить від стану свідомости й волі душогуба. Вже Руська Правда відрізняє вбійство „в сваді или на пирі", від наміреного д. Нині право знає д. припадкове, намірене й з передуманням, та кожне інакше карає; інакше карає душогуба дорослого та недорослого. В історії народів д. трактовано теж з огляду на вартість життя вбитого. На Україні в добі Р. Правди д. людини було втратою для роду, тому рід мстився, або брав відшкодування. Д. княжого мужа каралося грошево два рази важче, ніж вільного смерда, зате д. раба лише як господарську шкоду. В становій суспільності за поль.-лит. часів вбійство шляхтича каралося смертю, а селянина гривною. В козацькій державі цієї різниці не було, чим зближувалося козацьке право до нинішнього. Кваліфіковані вбійства, як д. батьків, карала ще церква церк. карами.

Душпастырь, двотижневий церк. часопис, виходив у Львові в 1887-93.

Дюба́й (Dubail) Оґюсте́н Іво́н Едмо́нд, фр. ґенерал, *1851, 1911 начальник ґен. штабу, 1914 командант 1 армії, 1915 кількох армійних ґруп, 1918 півд. фр. фронту.

Дюбаррі́ (Dubarry) Марія Жанна (1743-93), любовниця Людвика XV, погибла на ґільотині.

Дюбрюкс Павло, рос. практичний археольоґ поч. XIX в., досліджував 1830 кульобську могилу на Криму.

Дюбуа́ Ремо́н (Du Bois Reymond) Еміль, славний нім. фізіольоґ (1818-96). Гол. твори: „Границі пізнання природи", де доказує, що людина не може всього пізнати (Ignoramus et ignorabimus), „Неовіталізм" і ін.

Дювернуа́ Олександер, рос. фільольоґ, славіст і індоевропеїст (1840-86), присвятив кілька праць старим укр. пам'яткам (Архангельське євангеліє, Ізборники Святослава).

Дюгаме́ль (Duhamel) Жорж, фр. письм., *1884, драматурґ і повістяр. З війни: „Життя мучеників" і „Цивілізація". Повісті „Сповідь опівночі", „Денник Салявена"; оборонець ідеї культ. зближення народів.

Дюґонь, гл. Сирена.

Дюер (Dewar) Джемс, анґл. хемік (1842-1923), працював над скропленням ґазів (скропив водень 1898) та властивостями їх при дуже низьких температурах, над явищем вибуху та над вглитанням ґазів деревним вугіллям.

Дюерова посудина, шкляна посудина з двома стінами, сильно посрібленими; між обома стінами є безповітряний простір. Тому, що шкло й порожнеча є злими провідниками тепла, а срібло відбиває проміні тепла, зовнішнє тепло майже не доходить до середини посудини. Посудина Д. зберігає також тепло, тому в практичнім житті поширені подібні посудини, тзв. „термос" до переховування гарячих плинів.

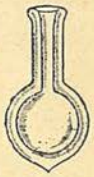

Дюерова посудина.

Дюжиков Павло, вл. Ірошників, родом із Слобожанщини, другорядний тенор Маріїнського театру в Петербурзі (1836-90), в 1860-85 був там виконавцем партії Андрія в опері „Запорожець за Дунаєм".

Дюї (Dewey), 1) Джон, ам. педаґоґ, проф. фільософії у Мічіґені, Чікаґо і Пекіні, *1859. Заснував першу досвідню нар. школу і з'ясував принципи демократичної та професійної освіти, що змінили основно мето-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ди навчання в Америці та мали великий вплив на педаґоґіку в Європі й Азії. Один із творців трудової школи; автор багатьох філ. та педаґоґічних творів. 2) Мельвіль, ам. бібліоґраф, *1851, основник першої школи бібліотекознавства й творець міжнар. десяткової системи бібліоґрафії.

Дюйм, рос. міра довжини, $^1/_{12}$ частина фута=25·4 мм., ділиться на 10 ліній; 28 дюймів=1 аршин.

Дюк, гл. Сфінкс.

Дюка́ (Dukas) Поль Абраам, суч. фр. композитор, *1865, імпресіоністичного напрямку. Автор опери „Аріяна й Синьобородий", симфонічної поеми „Учень чародія" й фортепіянових творів.

Дюка́нж Дюфре́н (du Fresne sieur du Cange) Шарль, один із найбільших фр. фільольоґів (1610-88), його словники (Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis, та Glossarium ad scr. med. et inf. graecitatis) є донині найкращими словниками мови середньовічних гр. і лат. текстів.

Дюкпесіо́ (Ducpétiaux) Едюа́р, бельґ. письм. (1804-68), діяч на полі реформи в'язниць, поборювання павперизму й охорони робітничої молоді.

Дюлут (Duluth), найбільша в світі річна пристань, над Горішнім озером у ЗДА., 115.000 меш. Велика торговля збіжжям, деревом і залізом, річний оборот пристані 52,000.000 т. нетто.

Алєсандр Дюма (батько).

Дюльо́н (Dulong) Пєр Люї, фр. фіз к і хемік (1785-1838). Досліджував сполуки азоту; разом із Птітом відкрив закон про постійність атомового тепла первнів у твердім стані. Гл. Атомове тепло.

Дюльти Даґ, гора в Даґестані, 3.865 м. вис.

Дюма́ (Dumas), 1) Алєса́ндр Девґ, фр. ґенерал (1762-1806), визначився під Бріксеном у битві проти австрійців; 2) його син тзв. Алєса́ндр-батько, фр. письм. (1803-70), один із найплодовитіших повістярів, 257 томів романів і 25 томів драм. „Три мушкетери", „Монте Крісто"; 3) син цьогож, тзв. Алєса́ндр-син (1824-95), відомий як драматурґ: „Камелієва дама", „Півсвіток"; 4) Жан, фр. хемік (1800-84), досліджував атомову вагу й орґанічні сполуки.

Алєсандр Дюма (син).

Дюмо́н д'Юрвіль (Dumont d'Urville) Жюль Себастіян Сезар, фр. мандрівник (1790-1842), дослідник Австралії й Антарктиди.

Дюмуріє (Dumouriez) Шарль Франсуа́, фр. ґенерал за великої революції (1739-1824). На чолі рев. війська розбив армію коаліції б. Вальмі й Жемап (1792), після чого окупував Бельґію. В 1793 зрадив французів і перейшов на бік ворога.

Дюна, гл. Видма.

Дюнке́рк (Dunkerque), укріплена пристань над Па-де-Калє, 33.000 меш.; риболовля й купелі.

Дюплюає (Duployé) Еміль, фр. стеноґраф, священик (1833-1912), разом із братом Ґюставом творець одної з найбільш поширених у Франції стеноґрафічних систем. Гл. Стеноґрафія.

Дюпо́н де Нему́р (Dupont de Nemours) Пєр Самюель, фр. економіст (1739-1817), фізіократ.

Дюпо́р (Duport), брати, фр. челісти і композитори для челя: 1) Жан Пєр (1741-1818) і 2) Жан Люї (1749-1819).

Дюра́н (Durand) Аліса. Гл. Ґревіль Анрі.

Дюра́н-Ґревіль (Durand Gréville) Еміль, фр. учений і письменник (*1838, † у 90-их рр. XIX в.), у 60-их рр. був лєктором фр. мови в Петербурзі. У Дюранів збиралися рос. й укр. письменники. Дюран студіював укр. мову, а 1876 написав розвідку про Шевченка в „Revue des deux mondes".

Дюра́нс (Durance), ліва притока Рони, 380 км. дов.

Дюркґе́йм (Durkheim) Еміль, фр. фільософ і соціольоґ, *1858; боронить погляду, що суспільні досліди треба вести науковою методою, приймаючи підстави, які можна точно ствердити. Гол. твори: „Поділ соціяльної праці", „Правила соціольоґічної методи", „Первісні форми рел. життя".

Дютре́йль де Рен (Dutreuil de Rhins) Жюль, фр. мандрівник (1846-94), дослідник Конґа, Туркестану й Тибету.

Дютроше́ (Dutrochet) Рене́, фр. фізик (1776-1847), досліджував явище осмози.

Дюфе́ (Duſay) Ґільо́м, один із найстарших нід. контрапунктистів (б. 1350-1432); залишилося після нього кілька місс (рукописи в Римі).

Дюфо́ (Duſau) Пєр Арма́н, фр. статистик (1795-1877), заслужений діяч на полі опіки над сліпими.

Дюфу́р (Dufour) Вільгельм Гайнріх, швайц. ґенерал (1787-1875), служив як технічний старшина під Наполєоном I, 1831 начальник швайц. ґен. штабу; 1847 побідна війна з кат. кантонами; теоретик тактики; заслужився біля картоґрафії Швайцарії.

Дю Шейлю (Du Chaillu) Поль, фр. подорожник (1835-1903), досліджував середущу Африку, Ляпляндію й Фінляндію.

Дюше́н (Duchesne), гл. Ебер Жак.

Дюше́с, (фр.) рід великих соковитих фр. грушок.

Дягиль, гл. Дудник.

Дяґілєв Сєргій, видатний орґанізатор і діяч рос. мистецтва (1872-1929), об'єднав ґрупу майстрів „Мир искусства", видавав часопис під цією назвою, орґанізував вистави малярства в Петербурзі та за кордоном; пізніше присвятив свою працю театрові, спочатку опері, потім балєтові, прославив рос. балєт за кордоном; до кінця життя орґанізував по Європі балєтні вистави; ав-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тор найкращої праці про укр. маляра Дмитра Левицького.

Дядини, на наддніпрянській Україні звичай справляти у вівторок першого тижня після Великодня поминки по дядьках і тітках.

Дядченко Грицько, укр. артист-маляр (1869-1921), учителював у Києві в школі Мурашка, а опісля в „Мистецькій Школі малярства, рисунків і архитектури". Краєвиди с. Керелівки, „Зустріч промінів", „Перед жидівською біжницею", „Дворище" та ін.

Дядьків, один із сімох болоховських городів, що їх князі виступають у подіях 1232-33 по боці гал. бояр проти Данила.

Дяк, (скорочене гр. діякон) церковний співак; у Московщині д. звали спершу людей грамотних, княжих писарів, опісля визначних держ. урядників, з яких витворилася рос. бюрократія.

Дяки півчі („пѣвчіе"), звалися до XIX в. в Росії співаки хорів моск. царя, патріярха, митрополитів та архієреїв, утворювали щось мов корпорацію, куди приймали тільки з добрими голосами; зпоміж них виходили видатні вчителі церк. співу.

Дяконенко Володимир, доц. мат. на Укр. Висок. Пед. Інст. у Празі, *1890; праці: Теорія ймовірности, Обернена теорема Ляпляса.

Дяконов Михайло, історик рос. права, *1855. Побіч історії права Московщини студіював ст.-руське право та дав добрий його підручник, чим заслужився й для дослідів історії укр. права („Нариси громадського й державного ладу старої Русі").

Дятел.

Дятини, дятинки, звичай роздавати на третій день Великодня свячену Пасху, яйця й ковбаси між бідних.

Дятли (Picidae), гурт птахів приспособлених до лаження по деревах, де вишукують собі хробачків і гусениць, личинок і т. д. Мають сильний, довгий, клиноватий дзьоб. Завдяки своїм сильним, але короткім ногам, на котрих два пальці звернені до переду, а два до заду, й твердому підпорному хвостові лазять зручно по деревах. Язик тонкий, довгий, на кінці твердий; дятли ним зручно нашпилюють комахи. Гніздяться в дуплах дерев. Нагніздники. Бувають сорокато забарвлені. Найзвич. на Україні є: Д. чорний (Dryocopus martius), завбільшки ворони, з ясночервоною головою; д. сорокаті, або довбачі: д. звичайний (Dryobates major) до 25 цм. дов., д. малий (D. minor) до 16 цм. дов., д. білокрижий (D. leuconotus), д. середній (D. medius), д. зелений або жовна (Gecinus viridis) і мала, бурава крутиголовка (Jynx torquilla).

Дятлів Петро, укр. письм. і гром. діяч, *1880, член РУП та УСДРП, 1907 редаґував у Полтаві тайний укр. часопис „Соціял-демократ", орґан полтавського комітету УСДРП, за світової війни був адміністратором у віденській централі „Союза визволення України", вкінці пристав до більшовиків. Переклав на рос. мову Франкового „Мойсея", на укр. „Без язика" Короленка.

Дяченко, 1) Григорій, укр. композитор та оперовий співак, *1896; 2) Дмитро, укр. архітект, *1890 на Полтавщині. Скінчивши Інститут Цивільних Інженерів у Петербурзі, працював на Полтавщині і Києві, де побудував чимало будівель в укр. стилі; з більших Сільсько-Господарську Академію у Києві, закінчену 1928. В 1919-22 був директором Укр. Архітектурного Інституту в Києві.

Дячук-Дереюк Андрій, укр. гуцульський церк. різьбар (1817-89). Жив у Криворівні.

Дьоготь, тер, бура, густа рідина, що повстає при сухій перегінці кам'яного вугілля, дерева й ін. орґанічних річовин; уживається до смарування, пр. осей при возах, як засіб проти гниття, тому смарують дьоготем паркани, дерев'яні дахи, тощо; д. з березового дерева вживається до виробу юхтової шкіри, також до мастей, при лікуванні шкірних хоріб; на великі розміри вживають дьоготю до виробу анілінових красок, смаровил, оліїв, парафіни, смоли, асфальту, креозоту, а також різних ліків. В Европі виробляють річно дьоготю коло 6 міл. сотнарів, з того коло половини в Анґлії.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Е

Е, цсл. єсть, 7 буква укр. азбуки, 5 буква гр. і лат. азбуки; як звук *е* буває закрите (фр. bonté, нім. Leben) і відкрите (укр. *мед*, фр. succés, нім. Lehrer), в укр. мові кожне наголошене *е* дуже відкрите, без наголосу (гол. в зах. діялєктах) — менше і зближається до *и* (пр. *мені*, близьке до „*мині*"), не м'ягчить ніколи попередньої приголосної (небо, пор. рос., поль. нєбо, навіть — з нею, поле, люблений і т. д.). Про перехід на *і* гл. Ікання. Як число — в цсл. і гр. мові — 5. В астр. Е=схід (сторона світу); в музиці: третій тон природньої скалі c-dur (у сольмізації=mi, в гармонії „медіянта").

Еаґр, батько Орфея, цар Тракії, гл. Орфей.

Еак, син Зевса й русалки Еґіни, міт. цар Мірмідонів на о. Еґіні, батько Пелєя й Телямона, по смерті суддя в підземеллі.

Еант, (гр. Аяс — лат. Аякс), імення двох славних гр. лицарів під Троєю і заголовок траґедії Софокля.

Еббот (Abbot) Джордж, анґліканський теольоґ (1562-1633), кентерберійський архієпископ, перекладав Біблію на анґл. мову.

Ебенове дерево (Diospyros ebenum), чорне дерево, гебан, ростина з родини ебенових, з Індії і Цейльону; деревно тверде й тяжке, заболонь біла, а ядро чорне. Вживається на різні вироби; під е. д. підробляють грушу, сливу, бук, дуб.

Ебе́р (Hebert), 1) Антуа́н Оґюст Ернест, фр. іст. маляр і портретист (1817-1908); 2) Жак Рене́, псевд. Дюше́н, фр. політ. діяч під час Вел. революції (1757-94), орґанізатор культу Розуму, згинув під ґільотиною.

Ебердін (Aberdeen), пристань у півн.-схід. Шотляндії, 158.000 меш.; унів., ткацький промисл.

Еберс Георґ, нім. повістяр і єгиптольоґ (1837-98). Іст. повісті: „Цісар", „Homo sum" (остання перекладена по укр.); відкрив у Тебах один із найстарших папірусів.

Еберт, 1) Макс, нім. археольоґ, проф. доісторії в Берліні (1879-1929), автор першої синтези археольоґії Наддніпрянської України („Південна Росія в старовину", 1921) та видавець 14-томового археол. лєксикону 1924-29; 2) Фрідріх, нім. політик (1871-1925), провідник соц.-демократії, 1918 канцлєр, 1919-25 президент нім. держави.

Ебінґгавс (Ebbinghaus) Герман, нім. фільософ і психольоґ (1850-1909), один із творців новітньої психольоґії; гол. твір „Основи психольоґії".

Ебіоніти, (євр.) давня жид.-христ. секта, яка приймала тільки євангеліє св. Матея, а св. Павла називала відступником від закону. Е. зберігали обрядовий закон Мойсея, вважаючи Ісуса Христа сином Йосифа, заперечували Його чудесне народження, тощо.

Ебнер-Ешенбах (Ebner-Eschenbach) Марія, баронеса, нім. письм. (1830-1916), авторка численних популярних повістей із життя аристократії (без літ. вартости).

Ебоніт, чорна роговата річовина, витворена вулканізацією кавчуку. З е. роблять гребені, предмети до прикраси та частини елєктр. приладів.

Ебро, (ст.-рим. Iberus) гол. ріка півн.-схід. Еспанії, 760 км. дов., вливається до Середземного моря.

Ебуліоскоп, (лат.-гр.) прилад до означення кількости алькоголю у вині на підставі точки кипіння.

Ебурони, ґерм. плем'я в бельґ. Ґалії, винищене Цезарем у I в. до Хр.

Ева, (євр.) „мати живих", перша жінка.

Евакуація, (лат.) очищення, опорожнення; плянове стягання з території загроженої ворогом війська, засобів оборони, ранених, шпиталів, а інколи й мирного населення.

Евальвація, (лат.-фр.) визначення вартости якогось предмету.

Евальд Георґ Гайнріх Авґуст, нім. орієнталіст і теольоґ (1803-75), знавець євр. й араб. мови, основник іст.-порівняльної методи в семітольоґії.

Евандер, у гр. міт. син Гермеса й Карменти, по переказу ще перед Енеєм замандрував до Італії й оселився на Палятинській горі.

Еванс (Evans) Олівер, ам. механік (1755-1819), винахідник парової машини високого тиску.

Евапориметр, (лат.) гл. Атмометр.

Еварницький Дмитро, гл. Яворницький Дмитро.

Евбея, нині Еввія, також Егріпо або Неґропонте, гр. острів на Еґейському морі, 3.770 км², гористий (до 1.745 м.), лісистий, урожайний, випас худоби (свині, кози); гол. місто Халькіда. Від 1366 належала Е. до Венеції, 1470-1829 до Туреччини.

Евґен, австр. архикнязь, австр.-угор. польовий маршал, *1863; з кінцем 1914 начальний командант проти сербів, 1915 проти Італії.

Евґен, ім'я чотирьох пап. За Е. IV 1431-47, відбувся фльорентійський собор, на якому гр. церква злучилася з римською (фльорентійська унія 1439).

Евґен, князь Савойський, австр. полководець (1663-1736), вславився у війнах із Туреччиною: під Зентою 1697, під Петроварадином 1716, під Білгородом 1717.

Евґеній, 1) видатний рос. учений монах, у світі Євфимій Болховітінов (1767-1837), від 1822 київський митрополит, написав низку праць з історії Києва; провадив археол. розкопи в Києві, відкрив фундаменти Десятин-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ної церкви, Золотих воріт і т. д.; крім цього був відомий як автор кількох праць з історії правосл. церк. співу, що мають значіння і для історії укр. церк. співу; 2) Булгарис, учений грек, перший архієпископ слов'яно-херсонської єпархії (1775-1779), що її утворив рос. уряд на території колишнього Запорожжя; жив у Полтаві, де утворив (1777) семінарію (катеринославську), що в ній учився Іван Котляревський.

Евґеніка, евґенетика, (гр.) наука про способи ублагороднити й уздоровити расу. Опирається гол. на науці про спадковість і намагається різними засобами підтримувати розмножування здорових і сильних одиниць, а спинювати розмножування слабких і хворобливих.

Евґенія, фр. цісарева (1826-1920), дружина Наполеона III.

Евґлена (Euglena), гл. Чароочка.

Евдаймонізм, (гр.) напрямок в етиці, згідно з яким метою людської діяльности є (власне або чуже) щастя (суб'єктивний та об'єктивний е.). Евдаймоністи: Демокрит, Сократ, Аристотель, Епікур. Спіноза.

Евдіометр, (гр.) давній прилад до означування кількости кисню у повітрі.

Евдокс, гр. астроном, творець теорії тзв. гомоцентричних сфер, що ними пояснював собі нерівності планетарних рухів, †356 до Хр.

Евекта, мито на вивозні товари на Україні до 1754.

Евелінґ (Marx-Eveling) Елєонора, анґл. соц. діячка (1856-98), донька Карла Маркса, помічниця й секретарка батька. Разом із чоловіком, др. Едвардом Евелінґом, написала м. ін. книгу про роб. рух в Америці.

Евентуальний, (лат.) можливий, сподіваний, що має наступити.

Евентуальність, (лат.) можливість.

Еверарді Камілльо, співак-баритон на іт. оперовій сцені (1825-99), родом бельґієць, у 90 рр. проф. співу київської муз. школи, де вивчив чимало укр. артистів-співаків.

Евердінґен, гл. Ван Евердінґен.

Гора Еверест.

Еверест (Everest) Джордж, анґл. ґеодет (1790-1866), тріянґулював Індію; його ім'ям прозвано Мавнт Еверест або Чомолюнґма, найвищий верх Гімаляїв, 8.882 м. вис.

Еверс, 1) Ганс Гайнц суч. нім. письм., *1871, що в новелях і повістях залюбки змальовує моменти жаху та перверзійні інстинкти. Замітний вплив Е. По. Найкращі: „Жах", „Альравна"; по укр. перекладені „Біснуваті"; 2) Йоган Філіп Ґустав, нім. історик (1781-1830), дослідник початків ст.-укр. (руської) історії та права.

Евіденція, (лат.) певність, наочна правда; виказ, збір доказів на що; у філ.: безпосереднє („наочне") пізнання правдивости якихось тверджень.

Евікція, (лат.) порука, ґарантія, забезпечення.

Евкаліпт (Eucalyptus), рід ростин із родини міртуватих, дерева з довгим, острим ланцетуватим листям, походять з Австралії б. 150 видів; одно з найвищих дерев у світі (E. amygdalina до 150 м. вис.), дуже швидко росте. В півд. Европі розводять його для осушення болот. Деякі дають дуже цінне дерево, також живицю і гарбовину та етеричні олійки. Відвар із листя й олієць е. вживають як лік проти грудних хоріб.

Евкен, гл. Ойкен.

Евклід, 1) найвизначніший гр. математик (б. 306-283 до Хр.), працював при Александрійській бібліотеці. В своїм гол. творі „Основи" подає все тогочасне мат. знання в систематичній формі. Його погляди є ще сьогодні основою елементарної ґеометрії. Його тзв. „п'ятий постулят" започаткував нові ґеом. системи; гл. Ґеометрія. Займався також оптикою, сферичною астрономією, та муз. теорією; 2) фільософ із Меґари (450-380 до Хр.), основник меґарійської фільософ. школи, приятель Платона, учень і вірний прихильник Сократа.

Евклід Алекс.

Евксинський Понт, Гостинне море, ст.-гр. назва для Чорного моря.

Евлогій, патріярх Александрійський (570-608), противник евтихіян. Уривки його полємік і проповідей збереглися в „Бібліотеці" Фотія. Вплив Евлогія помітний у творах Кирила Турівського.

Евлогій (Ґеоргієвський), колишній люблинський і холмський правосл. архієпископ, *1868, завзятий обруситель; за світової війни силою насаджував рос. православіє в Галичині; за гетьмана Скоропадського член Найвищої Церк. Ради на Україні, за Директорії 1919 арештований і інтернований разом із київським митрополитом Антонієм у манастирі Василіян у Бучачі; тепер на еміґрації у Франції.

Евменес, цар Перґаму 179-159 до Хр., союзник Риму, побудував перґамський жертівник.

Евменіди, гл. Еринії.

Евнух, (гр.) різанець, звалашений.

Еволюта, (лат.) мат. крива, яка вийде, коли на якусь ін. криву навинемо нитку й будемо її розвивати та зазначувати дорогу, що її опише кінець нитки. Цю другу криву звемо її евольвентою.

Еволюта [ab].

Еволюціонізм, еволюційна теорія, ідея розвитку, погляд, що ввесь всесвіт, враз із ростинним і тваринним світом та людськістю нашої Землі „розвинулися", себто утворилися поволі й ступнево з нескладних первісних творів.

Еволюція, (лат.) розвиток; ступневе,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

утворення ногось складного із незначних, нескладних початків. У танці: складні рухи. У війську: рухи частин нагромадженого війська, щоби заняти призначені позиції. У філософії: розвиток форм буття одної з другої, зокрема розвиток складніших, вищих форм із менше складних, нижчих. Початки таких поглядів бачимо у фільос. Анаксимандра, Емпедокля, в нових часах у Парацельса, Ляйбніца, Канта; Спенсер будує всю систему філософії на понятті е-ії, Берґсон учить про „творчу еволюцію". Гл. Еволюціонізм.

Евольвента, гл. Еволюта.

Евпраксія, донька укр. князя Всеволода Ярославича, жінка маркґрафа Саксонського; повдовівши, вийшла (1089) заміж за цісаря Генриха IV; не маючи щастя в подружжі, втекла (1094) до маркґрафині Матильди Тосканської й за її посередництвом вдалася до папи; її справу з Генрихом IV розглядав собор у Констанці й потім у Піяченці (1095): Генриха виклято, а Е. вернула на Україну, де (1106) постриглася в Києві в черниці, †1109.

Евпаторія, Козлів, нині Ґуеслеве, пристань на зах. побережжі Криму, в околиці б. 40 солончаків-озер. 19.000 меш., у цьому 24% татар; мист. пам'ятки здебільша з тат.-маг. мистецтва: мечет Хан-Джамі, з 1552 з впливами візант.-укр. зразків, дервішська „Текі" з XVI в. і поліґональний мечет Шукура-Еффенді-Джамі з XVIII в.

Евпаторія. Мечет Хан-Джамі, збудований 1552 р.

Евразійство, напрямок політ. думки рос. еміґрації, споріднений зі старим слов'янофільством; евразійці вважають що зах.-европ. культура гине, а на її місце має прийти нова культура зі сходу, з Азії, яка об'єднає схід. елєменти культури з західніми; вони ворожо ставляться до демократії, визнають диктатуру.

Евразія, збірна назва для Европи й Азії, які разом творять один суходіл.

Евразіят, мішанець европейця з азіятко́ю в Індії.

Еврибіяд, спартанець, начальник гр. фльоти в 2-й перській війні (480 до Хр.).

Евридика, 1) дружина Орфея. Коли її вбила гадюка, Плютон дозволив її чоловікові взяти її з собою на горішній світ, та коли той, всупереч забороні, оглянувся за жінкою, вона мусіла вернутися в підземелля; 2) дружина тебанського царя Креонта.

Евриклея, вірна невільниця й пістунка Одисея й виховниця Телємаха, що перша пізнала Одисея, коли він вернувся на Ітаку.

Еврипід (Euripides) з Атен, наймолодший і найславніший із трьох великих гр. траґіків (485-406). Від смерти Софокля найпопулярніший траґік; з його творів дійшло до нас 18 траґедій, між ними: Іфіґенія в Авліді, Іфіґенія в Таврилї (лжевело драми Ґете) й славна Медея, якою покористувався Ґрільпарцер у своїй трильоґії „Золоте руно".

Еврипід.

Евристе́й, (гр. міт.) син Стенеля, внук Персея, цар Мікен. По його наказу Геракль мусів виконати своїх 12 робіт.

Евріяля, одна з Ґорґон.

Европ, (Eu) хем. первень із громади тзв. рідких металів.

Европа, (гр. міт.) дочка фенікійського царя Аґенора, сестра Кадма, що її Зевс, у постаті бика, з Сидону заніс на о. Крит (критська кольонізація), де вона привела йому Міноса, Радаманта й Сарпедона.

Европа, частина світу на півн.-зах. чверті схід. півкулі. Облита з заходу Атлянтійським океаном, з півночі Льодовим морем, з півдня Середземним морем, а зі сходу лучиться на довгому просторі з Азією; коли за схід. границю Е. приймемо Урал і Кавказ, то поверхня її буде 10,000.000 км.². Два моря: Середземне та Балтійське врізуються далеко в европ. суходіл і враз із Атлянтійським океаном і Льодовим морем розчленовують Е. найбільш з усіх ін. частин світу. Е. не має багато гір. Вони розложені на півн. заході (Скандинавія, Британія) і вінцем довкола Середземного моря. Останні — це зморшкові молоді гори третішньої доби, вони розбігаються від найвищих гір Е-пи Альп (4.810): на зах. Піренеї, на півд. Апеніни, що опісля через півн. Африку знову завертають до Европи на Піренейський півострів, на півд. схід Динарські, на схід Карпати, а вкінці Яйла й Кавказ. На півн. захід від зморшкових гір маємо менші гори та горбовину (Франція й Німеччина), що непомітно переходять у великий низ, зразу вузький над Півн. морем, а далі безкраїй майже на всю схід. Европу. Загалом аж 60% поверхні Е. має менше 200 м., 24% 200-500 м., 15% 500-2.000 м., а лише 1% більше 2.000 м. вис. н.р.м. Всього $^1/_9$ частина вод Е. стікає до Атлянтійського океану, зате багато більше до Середземного, Чорного та Каспійського моря і туди течуть найбільші ріки Е.: Волга, Дунай, Дніпро, Дін та ін. Підсоння Е. назагал досить одноманітне. Майже вся Европа має підсоння помірковане. Лише невеличка смуга на півн. має арктичне та підарктичне підсоння ($^3/_4$-$^1/_2$ року нижче 0°), але й воно на заході сильно зм'ягчене (завдяки Ґольфовій течії побережжя Е. зовсім не замерзає). Помірковане підсоння Е. є на зах. океанічне, зм'ягчене Ґольфовою течією (все понад 0°,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ЕВРОПА

МІРИЛО 1 : 30000000
Км
Залізниці
Висоти й глибини в метрах
ПІВНІЧНЕ ЛЬОДОВЕ МОРЕ
Нова Земля
Карське море
БАРЕНТСА МОРЕ
Північний Ріг
Ісландія
Європейське північне берегове море
ПІВНІЧНЕ МОРЕ
АТЛЯНТИЧНИЙ ОКЕАН
Ферер
Шетлянські ост.
Оркнейські ост.
Гебриди
Ірландія
Німецьке море
Ла-Манш
Ірландське море
Біскайська затока
Рів-Фіністерр
ФРАНЦІЯ
ІСПАНІЯ
ПОРТУГАЛІЯ
Піренеї
Середземне море
Балеарські о-ви
Корсика
Сардинія
Сицилія
Мальта (бр.)
Йонське море
Крит
Кіпр (бр.)
МАРОКО
АЛЖИР
Гібралтар (бр.)
Гібралтарська прот.
Північне бігункове коло
Скагеррак
Каттегат
Балтійське море
Ботнічна зат.
Фінська зат.
Рига
Ризька зат.
Моонзундські о-ви
Ейзельські о-ви
Готланд
Аландські о-ви
Данія
Німеччина
Польща
Чехословаччина
Угорщина
Румунія
Югославія
Албанія
Греція
Адріатичне м.
Тірренське м.
Егейське м.
Іонічне м.
Лівійське м.
Середземне море
Чорне море
Азовське море
Каспійське море
Аральське озеро
Усть-Урт
Волга
Каспійська низовина
Казахська СРСР
Киргизькі степи
Туркменська РСР
Туранська низовина
Західно-Сибірська низовина
Середньо-Сибірське плоскогір'я
Північно-Сибірська низовина
Об
Єнісей
Лена
Обська губа
Єнісейська губа
Карське море
Баренцове море
Біле море
Мурманськ
Архангельськ
Двіна
Печора
Колгуєв
Вайгач
Новая Земля
Північний Льодовитий океан
Мезень
Кандалакша
Кольський півострів
Онезьке оз.
Ладозьке оз.
Ладога
Онега
Ленінград
Псковське оз.
Чудське оз.
Нарва
Таллін
Ревель
Гельсінкі
Стокгольм
Упсала
Ботнічна затока
Фінська затока
Ботнічне м.
Ескільстуна
Гетеборг
Осло
Ставангер
Бергенська
Скагеррак
Каттегат
Копенгаген
Мальме
Гетланд
Готланд
Ейзельські о-ви
Моонзундські о-ви
Рига
Ризька зат.
Литва
Ковно
Каунас
Гродно
Мінськ
Білорусь
Гомель
Могилів
Смоленськ
Вітебськ
Полоцьк
Псков
Новгород
Тверь
Ярославль
Москва
Рязань
Нижній Новгород
Казань
Самара
Оренбург
Уфа
Челябінськ
Тобольськ
Томськ
Іртиш
Обь
Сургут
Тюмень
Тобол
Ішим
Барабинська низовина
Кулундинська низовина
Алтай
Кузнецький Алатау
Саяни
Байкал
Забайкалля
Монголія
Китай
Маньчжурія
Японське море
Сахалін
Камчатка
Охотське море
Берингове море
Аляска
Північний Льодовитий океан
Баренцове море
Біле море
Мурманськ
Кольський півострів
Архангельськ
Двіна
Печора
Колгуєв
Вайгач
Новая Земля
Мезень
Кандалакша

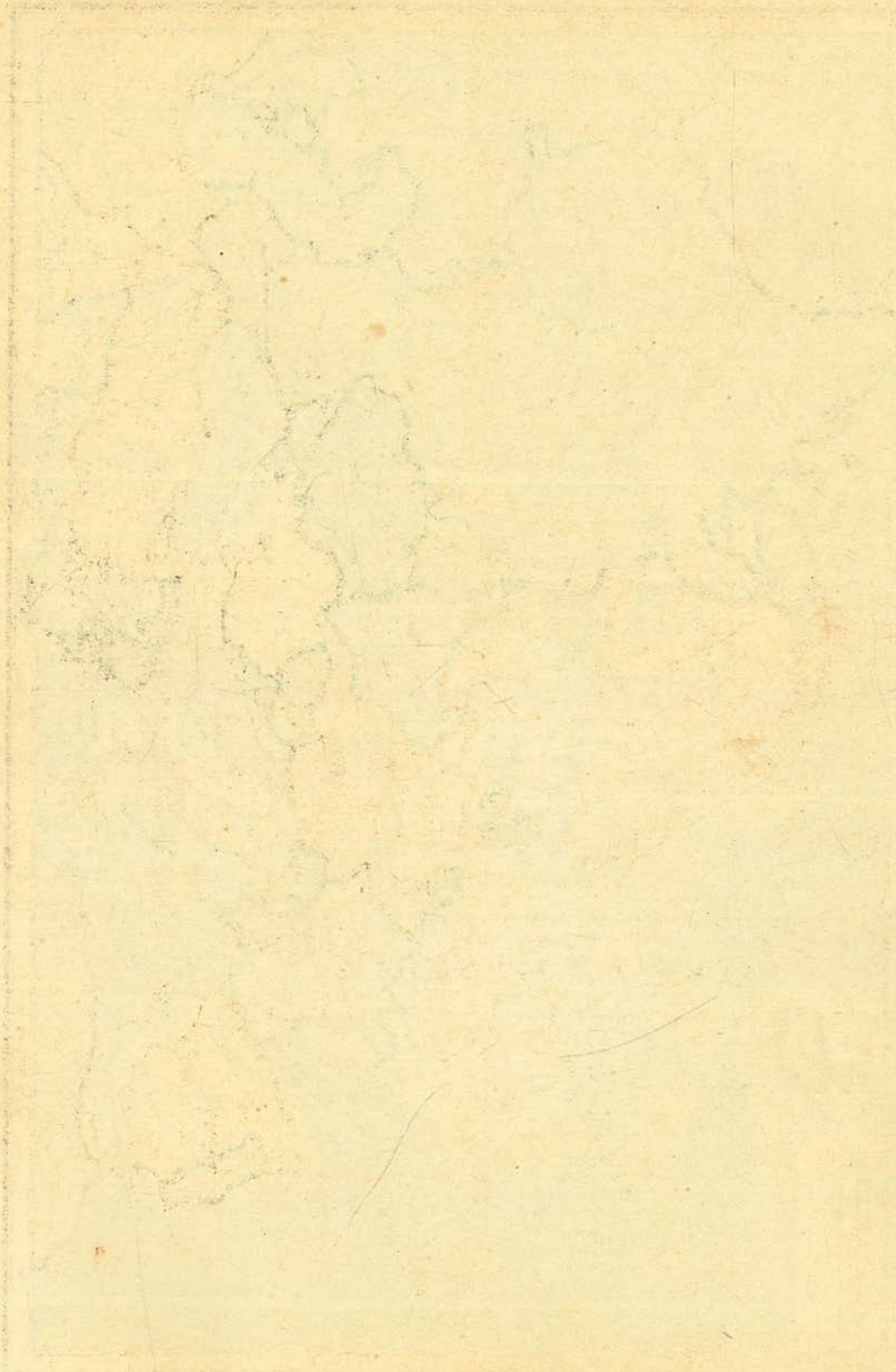

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

8 місяців понад 10°, а ніколи понад 20°), барометрична звишка літом, багато опадів; на сході континентальне, зм'ягчене впливами попереднього (1/4 року нижче 0°, 4 місяці понад 10°, 2 місяці понад 20°, барометрична звишка зимою, мало опадів). Врешті півд. (середземноморська) Е. має підтропічне підсоння (зима не сніжна, а дощова, 4 місяці понад 20°). Відповідно до підсоння маємо на крайній півночі арктичну бездеревну рістню, далі лісову смугу — на півн. шпилькову, опісля листяту (на заході бук, на сході дуб), врешті на півд. заході підтропічну, вічно зелену, а на півд. сході степову. Наслідком культури ліс Е. нині значно викорчований і занятий полем, що родить на півночі жито та картоплю, на півдні пшеницю та кукурудзу, а також степ нині майже ввесь є ріллею. Тваринний світ Е. є палєарктичний, одначе через діяльність людини нині не то що дуже бідний, або винищений (бібр, сайга, зубр, ведмідь), але змінений в своєму первісному поширенні. Копалинні багатства Е. є дуже великі: золото, срібло, платина, ртуть, цина, цинк, олово та мідь, а особливо залізо та вугілля. Населення Е. з давньої доби збереглося лише на окраїнах: баски в Піренеях, кельти в Анґлії й Франції, фіни на півн. сході й інші на Кавказі. Нині заселює Е. 480 міл. населення, а саме в міл.: німців 82, анґлійців 43·5, шведів 6·5, норвежців 2·8, данців та ісляндців 3·5, голяндців 7·5, флямандців 4·3, москалів 62, українців 39, білорусів 8, поляків 19, чехів і словаків 10, сербів, хорватів і словінців 11·5, болгарів і македонців 5·5, литовців 2, французів 40, італійців 41, еспанців 21·5, португальців 6, румунів 12·5, греків 5, альбанців 1·5, ірляндців 4, кельтів 1·5, басків 0·5, кавказців і вірмен 1·5, циганів 0·5, мадярів 10, фінів та естів 6·5, лотишів 1·5, тюрко-татарів 7·5, жидів 9. За вірою в міл.: римо-католиків 193, греко-католиків 6, православних 100, лютеран, реформатів та євангеликів 80, анґліканців 27, жидів 9, магометан 12, безвірників 48, ін. 5. Політично ділиться Е. на 37 держав: 18 конституційних монархій (між ними Угорщина покищо без короля), 16 дем. республік, 3 радянських союзних республік. З цих 37 держав: Ірляндія є брит. домінією, Ісляндія в персональній унії з Данією, всі три радянські республіки є в одному госп.-політ. союзі, 6 малих держав (Андора, Данціґ, Ліхтенштайн, Люксембурґ, Монако та Сан Маріно) є в офіціяльному госп. союзі зі своїми сусідами, а ще декілька є в неофіціяльному госп. союзі. Але влада европ. держав сягає далеко поза Европу. В. Британія, Франція, СРСР, Італія, Нідерляндія, Португалія, Бельґія й Еспанія, а також Данія, Греція й Туреччина прилучують до Европи 83,000.000 км² і 615,000.000 меш. — так, що разом політ. Европа обіймає дещо більше 1/2 поверхні суходолу та населення всього світу. Але в дійсності політ.-госп. впливи держав Е. ще більші, бо ж вони розтягаються і на всі тзв. самостійні держави Африки та Азії, за виїмком Японії. Госп. розподіл пов. Е. (без кольоній) є в середньому: 27% ріллі, 24% луки та лугу, 28% лісу та 21% невжитків. В порівнанні з ін. частинами світу Е. має розмірно найбільше ріллі, очевидно не тому, щоб її ґрунт був більше підхожий до цього, а тому, що вона є дуже густо заселена: 1/3 пов. має густоту понад 50 (часом навіть 500), а лише 1/8 пов. менше 20 меш. на 1 км². Особливо густо заселена зах. Е.: В. Британія, Франція, Бельґія, Нідерляндія, Люксембурґ, Німеччина, Чехословаччина та Швайцарія. Це є держави промислові й 35-59% їх меш. зайняті в промислі або гірництві, а лише 8-42% в сільському господарстві. Ін. держави Е. є сільсько-госп. (55-82% населення) й індустрія, чи гірництво в них незначні. Але їх сільсько-госп. продукція не в силі заспокоїти попит усієї Е. і тут мусить Е. довозити, так само, як і пром. сирівці (нафту, бавовну, вовну, кавчук і т. ін.), зате не потрібує довозу вугілля й залізної руди, що їх добуває Е. б. 48% всього світового добутку і завдяки цьому дає 52% чавуну та сталі й багато ін. виробів. Для ввозу сирівців і вивозу фабрикатів має Е. велику торг. фльоту 47 міл. тон брутто (70% всесвітньої), має аж 20 (на всіх 37) великих пристаней з оборотом 43-10 міл. регістрових тон у рік (разом 420) і 1/3 всіх залізниць світу, себто 382.200 км.

Статистичний огляд Европи.

Держава	простір в км²	населення кількість	густота
Австрія	83.830	6,700.000	78
Альбанія	27.540	825.000	29
Андора	450	5.230	12
Бельґія	30.440	7,875.000	259
Болгарія	103.150	5,483.000	53
В. Британія [1])	244.000	45,775.000	187
Греція	122.970	5,600.000	46
Данія [2])	44.300	3,490.000	78
Данціґ	1.950	395.000	197
Еспанія	497.880	21,920.000	42
Естонія	45.220	1,120.000	24
Ірляндія	68.870	2,965.000	43
Ісляндія	102.850	101.800	1
Італія	310.140	40,550.000	125
Латвія	65.790	1,870.000	28
Литва	55.660	2,285.000	41
Ліхтенштайн	160	11.700	72
Люксембурґ	2.590	271.000	101
Монако	2	24.000	14.770
Нідерляндія	34.210	7,640.000	223
Німеччина [3])	470.630	64,500.000	135
Норвеґія [4])	387.000	2,800.000	7

1) з Гібральтаром і Мальтою.
2) з Ферерами.
3) зі Зарською областю.
4) з арктичними островами.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Держава	простір в км²	населення кількість	густота
Польща	388.390	30,000.000	70
Португалія	88.740	6,000.000	63
Рад. Білорусь	111.300	4,925.000	44
„ Росія [1])	4,111.000	80,550.000	20
„ Україна	447.300	28,890.000	65
Румунія	295.000	17,400.000	55
Сан Маріно	60	13.000	215
Туреччина (европ.)	24.000	1,200.000	50
Угорщина	92.950	8,450.000	86
Фінляндія	388.480	3,560.000	9
Франція	550.990	41,250.000	74
Чехо-Словаччина	140.390	14,440.000	97
Швайцарія	41.300	3,970.000	94
Швеція	448.500	6,075.000	14
Югославія	248.670	12,970.000	48

Европейська війна, гл. Світова війна.

Европейський концерт, (фр.) 1814-56 об'єднання европ. держав для мирового поладнання спорів. Европейська рівновага — від XVII в. змагання не допустити ніякої держави до надмірної могутности.

Евро́т, гол. ріка в Ляконії, тепер Ірі.

Евсевієве євангеліє з 1283, ст.-укр. пам'ятка, переписана з болг. оригіналу, важна для історії укр. мови; описана К. Голоскевичем.

Евсевій, 1) Кесарійський, званий також Памфілом, перший історик христ. церкви від її початку до 324, †340; 2) Пимін, псевдонім, під яким вийшов 1644 у Києві „Літос" Петра Могили.

Евстахієва трубка, цівковатий провід від середнього вуха до усної ямини; відкрита анатомом Евстахієм (Eustachio), що жив у Римі в 2 пол. XVI в.

Евтаназія, (гр.) легка смерть; злагіднення терпінь умираючій людині наркотичними засобами; скорочення передсмертних мук через прискорення смерти.

Евтектика, (гр.) в мінер.: суміш кількох різних річовин у такому відношенні, яке спричиняє рівночасну кристалізацію всіх складників.

Евтерпа.

Евтерпа, (гр.—та, що звеселяє) одна з 9 муз, муза ліричної поезії (змальовували її з флейтою).

Евтимій, 1) брянсько-чернігівський єпископ XV в., єдиний з єпископів, що не признав настановленого з поручення папи Ісидорового учня, грека Григорія київським митрополитом і, полишивши свою єпархію, втік до Москви; 2) Тирновський, болг. патріярх XIV в., творець літ. школи в болг. літературі, що відбилася в XIV-XV вв. і на укр. письменстві, реформатор болг. правопису й письменник (житія болг. духовних діячів, похвальні слова й ін.).

1) на схід по зах. границю округ: Тобольської, Тюменської та Курганської і Казакстанську Республіку, на південь по Кавказ.

Евтимія, 1) Глібівна, внучка Святослава Всеволодовича, висватана з кінцем XII в. візан. цісарем Ісааком Анґелом за гр. царевича — здогадуються: за його сина й наступника Алексія; 2) Мономахівна, висватана (1119) старим королем Кольоманом угорським, що запідозрив її в невірності й відіслав до батька на Україну; тут Е. привела сина Бориса (†1154), якого Кольоман не хотів уважати за свого й який згодом став гол. претендентом до угор. корони, хоч своїх претенсій ніколи й не здійснив. †1139.

Евтихій, архімандрит одного манастиря б. Царгороду, у V в. по Хр. основник монофізитської єреси, яка в І. Христі заперечує людську, а признає тільки Божу природу.

Евфемізм, (гр.) 1) грам.: злагіднення вислову, пр. упокоївся, замість — умер; 2) в поезії, форма метонімії, яка має на меті пом'ягчити вислів, що ховає в собі функцію різьку, наказову.

Евфоніон, бляшаний дутий інструмент, еліптично заокруглений, з 3-ма вентилями басово-тенорового реґістру, вживаний у дутій орхестрі.

Евфонічний, (гр.) милозвучний, гармонійний.

Евфонія, (гр.) 1) згідність кількох тонів у рівночаснім згуку; 2) милозвучність у поетичному вислові; виявляється найбільше в уникненні накопичення голосних (гл. Роззів) та приголосних; евфонічні вставки (в індоевроп. мовах), вставлювання деяких приголосних у важких для вимови приголосних сполуках, пр. „*m*", „*d*" між „*c*" і „*p*", „*s*" і „*p*" — пор. укр. скороздрий (зріти), гр. andros (anér), поль. pstry (pismo), чес. středa (рос. среда) і т. д.

Евфорб, троянець, син Пантоя. Пітаґор упевняв, що він уже раз жив на світі в його постаті.

Евфорбія, (гр.) гл. Молочай.

Евфоріон, гр. поет із Халкіди на о. Евбеї, б. 250 до Хр. бібліотекар Антіоха В., писав епічні поеми, повні вчености й темних висловів, та епіґрами.

Евфорія, (гр.) почування вдоволення, звич. в значінні хоробливого вдоволення, в деяких духових хоробах, пр. при поступовому паралічі.

Евфосове шкло, жовто-зеленаве шкло, що хоронить очі перед діланням ультрафіолєтних промінів.

Евфрат, араб. Фрат, ріка у Месопотамії, випливає з вірм. верховини, проломлюється через Тавр і вливається по об'єднанні з Тигром, як Шат-ель-араб, до Перської затоки; 2.775 км. дов., 335.000 км² сточища.

Евфросина, 1) Мстиславівна, онука Володимира Мономаха; через своє подружжя з угорським королем Ґейзою (1145-46) стала угор. королевою; 2) княжна Полоцька, в світі Преславa (†1173), одна з освічених жінок XII в., що віддавала багато часу перепису-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ванню книг; заснувала бібліотеку при Софійській церкві в Полоцьку.

Евхаристія, (гр.=подяка) Пресв. Тайна тіла й крови І. Христа під видами хліба й вина, жертва Нов. Завіту. Приняття Е. — св. Причастя.

Евхологій, евхольоґіон, (гр.) богослужебна книга гр. церкви, що сполучує в собі Служебник і Требник.

Еґадські острови, ст. Аґати, острівці при зах. побережжі Сицилії, 241 до Хр. тут римляни перемогли картаґінців.

Еґан Едмунд, мад. економіст (1841-1901); післаний міністерством хліборобства на Закарпаття розслідити економічне становище тамошніх українців, щиро ними заопікувався й предложив міністрові звідомлення про це з проєктом конечних реформ, видане двічі по укр. („Економічне положення руських селян на Угорщині"). Діяльність Е. викликала проти нього велику нагінку зачеплених ним лихварів-визискувачів та була причиною його передчасної смерти.

Еґберт, анґльосаксонський король Вессексу, об'єднав місцеві князівства в одну державу 829.

Еґеде Йоганес (1668-1758) і його син Павль (1708-89), норвезькі місіонарі, апостоли християнства в ескімосів; переклад св. Письма на ескімоську мову й словник.

Еґей, син Пандіона, цар Атен, батько Тезея.

Еґейське мистецтво, передгр. культура, повстала перед 2000 до Хр. на берегах Малої Азії й Сирії, на островах і півостровах Еґейського моря і на схід. березі гр. півос. Е. м. доходило до зах. Італії, Сицилії та Еспанії; його сліди знайдені гол. в Гіссарліку, Мікенах, Орхомені, на о. Кипрі і Креті. Від Мікен називали досі цілу передгр. культуру „мікенською". Е. м. відзначалося великою ориґінальністю, хоч і не без впливів сучасного йому Єгипту, Вавилону й особливо гетитського мистецтва. Серед нього найбільше розвинене й зріле було мист. кретське (мінойське). Ціле е. м. йшло під знаком наслідування природи; артист під її вражінням передає не тільки типові фіґури, обличчя, але вміє надати їм індивідуальних рис — очевидно дуже примітивними засобами. Е. м. звич. ділять на 3 доби: 1) рання д. — палєоліт, неоліт і бронзовий вік (4500-3000 до Хр.), 2) середня д. (2300-1600), палати в Кносі, Файсті, Тріяді, орнаментика на вазах ростинного характеру і 3) пізня д. (1600-1200), відома своїми „натуралістичними" фресками — сцени полювань, танки, гри, природа. Розвиток е. м. на гр. континенті припадає на часи середньої й пізньої доби мінойського мистецтва (1700-1400). Відомі тут гробівці, оборонні будівлі („цикльопічні"), палати (Мікени, Тиринт). У будовах уживали кольон ориґінальної форми звужених вниз. Крім різьби широко було розвинене прикладне мистецтво. Вершком ювелірської вмілости є відома чаша знайдена в Аміклях (Вафіо) з плоскорізьбою ловів на биків, де представлено биків незвичайно натуралістично, з тонким відчуттям рухів, анатомії тіла. Глиняна посудина мікенської доби дуже ориґінальної й вибагливої форми з пишним кольористичним розмальованням. Існує здогад, що зачатком е. м. була тзв. „Передмікенська" чи „Трипільська" культура, яка розвинулася на Україні в кінці неоліту.

Еґейське море, частина Середземного моря між Балканом та Малою Азією.

Еґейські острови, збірна назва Спорадів, Киклядів, Лємносу, Лєсбосу та ін. островів на Еґейському морі.

Еґер, 1) нім. Ерляв, місто в півн. Мадярщині, 30.000 меш.; теплиці, винниці; 2) гл. Огжа; 3) гл. Хеб.

Еґерія, рим. джерельна русалка, дружина й порадниця царя Нуми.

Еґіда, (гр.) 1) охоронний щит Зевса; охорона, опіка; 2) гл. Каподістрія.

Еґіна, 1) русалка, мати Еака; 2) острів на півд. захід від Атен.

Еґінська школа в різьбі, повстала в 1-ій добі розквіту гр. мистецтва (575-475) на острові Еґіні, відома своїми бронзами. Е. школі, разом із пельопонеською належить першенство в різьбі нагого тіла та створення ідеального національно-гр. типу обличчя без індивідуальних відмін (фронтони святині Атени в Еґіні).

Еґіпт, гл. Єгипт, цар.

Еґіст, син Тієста, коханець Клітемнестри, убійник Атрея й Аґамемнона, опісля вбитий Орестом.

Еґмонт Ляморальо, намісник Фляндрії (1522-68), один із проводирів нід. повстання проти Еспанії, покараний смертю; герой драми І ете.

Еґоїзм, (лат.) себелюбство; в етиці: поставлення свого „я" за мету етичної чинности (софісти, кіренаїки, фільософи просвіченості: Мандевіль); у політ. економії — визнання е. за єдиний мотив госп. діяльности: Кене, А. Сміт, Рікардо, Мілль.

Еґотизм, (лат. фр.), особистий підхід до всіх справ, сприймання всіх явищ у відношенні до власної особи; також літ. напрям.

Едам, пристань у Нідерляндах, 7.700 меш.; виріб сира й масла.

Едамський сир, гл. Сир.

Едвард, ім'я анґл. королів: 1) Е. Ісповідник, анґльосаксонський король 1042-66, визнаний святим; 2) Е. I, 1272-1307, поляг у боротьбі в Шотляндії; 3) Е. II, 1307-27, убитий; 4) Е. III, 1327-77, підбив Шотляндію, добув частину фр. земель; 5) Е. IV, 1461-83, боротьба Білої та Червоної Рожі; 6) Е. V, 1483 убитий Річардом III; 7) Е. VI, 1547-53, прихильник протестантизму; 8) Е. VII, 1901-10, цісар Індії, заключив союз (entente) з Францією і Росією проти Німеччини.

Едварда озеро, озеро в Середущій Рівниковій Африці, 3.900 км².

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Едварда VII країна, частина Антарктиди на схід від моря Росса.

Едда, дві збірки сканд. мітів і лєґенд; першу зібрав ісляндський священик Семунд Сіґфуссон, другу, як кажуть, Сноррі Стурлюсон (†1241). Сувора краса характеризує цю найстаршу пам'ятку сканд. ґерман.

Еделєд, Аделяїда (Adelaide), пристань і гол. місто Півд. Австралії, 317.000 меш., унів.

Едельвайс, гл. Шаротка.

Едем, еден, (євр. розкіш) рай.

Едемс (Adams), 1) Джон, анґл. астроном (1819-92), зробив обчислення планети Нептуна; 2) Самуель, ам. політичний діяч (1722-1803), один із борців за незалежність ЗДА.

Еденбурґ (Odenburg), гл. Шопрон.

Едесса, гл. Урфа.

Едикт, (лат.) указ, назва деяких родів урядових розпорядків.

Едиль, (лат.) ст.-рим. урядовець, що мав догляд над порядком у місті, будівлями, торговлею, гром. мораллю. Пізніше е. уряджували публічні ігри.

Осліплений Едип, якого проганяють сини.

Едип, (гр. Ойдіпус = „пухлоногий"), син Лайоса й Йокасти, міт. цар Теб, муж власної матері, батько Етеокля й Полініка, Антиґони й Ісмени. Відкривши свій злочин, осліпив себе сам і пішов на вигнання з Антиґоною (траґедії Софокля „Едип цар" і „Едип у Кольоні"). Про Едипову історію в слов'янській літературі писав М. Драгоманів. „Комплєкс Едипа" поняття в психоаналізі Фройда, гл. Фройд Зіґмунд.

Едіґер Теодор, нім. історик, кольоніст з України, *1886, видав у Галлє 1911 дисертацію про стародавні зносини України з Німеччиною, Францією й римською курією.

Едінбурґ, гол. місто й пристань Шотляндії, 425.000 меш.; ст. замок, унів. (1583), астр. обсерваторія, броварничий і горілчаний промисл.

Едірне, гл. Адріянополь.

Т. Едісон.

Едісон (Edison) Томас Альва, ам. винахідник (елєктротехнік), *1847. З кількох сотень винаходів найважніші: подвійна та почвірна система телеґрафування (1864), друкуючий телеґрафний апарат (1870), мікрофон, фонограф (1878), жарова елєктр. лямпа (1879), залізо-ніклевий акумулятор.

Едмонтон, гол. місто Альберти (Канада), 65.000 меш.; торговля збіжжям, футрами; копальні вугілля. Значна укр. кольонія; виходять укр. часописи: Західні Вісти, Наш Поступ, Новий Край.

Едом, (євр.) „рудий", друге ім'я Ісава, брата Якова. Від нього й край, заселений його потомками, едомитянами або ідумеями, назвали Ідумеєю (на півд. сході від Мертвого моря).

Едрізі (Ідрізі) Абу-Абдаляг-Мугамед аль Шеріф, араб. мандрівець XII в., дуже докладно описав і скартоґрафував відомий тоді світ.

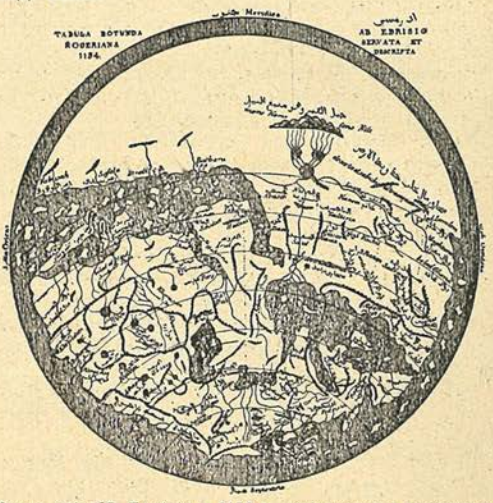

Карта світу А. Едрізія з 1154 р., орієнтована протилежно як наша, вгорі південь, вдолі північ, тому для порівнання треба її обернути.

Едуї, кельтське плем'я між ріками Араром (тепер Сона) і Ліґерою (тепер Люара), з гол. містом Бібракте.

Едукація, (лат.) виховання, освіта.

Е-дур, дурова скаля від тону *e* із 4-ма підвищеннями: fis, cis, gis, dis.

Едшмід Казімір, нім. письм. експресіоністичного напрямку, *1890. Повісті („Льорд Байрон"), новелі („Жінки"), поезії, критичні нариси.

Еет, син Гелія, цар Колхіди, брат чарівниці Кірки, батько Медеї й Абсирта, сторож золотого руна, що по нього пливли арґонавти до Колхіди.

Еєкція, (лат.) блювота.

Ездра, Езра, визначний євр. священик, що за перс. царя Артаксеркса II, 458 до Хр., вивів більше число жидів із Вавилонської неволі до Палестини; автор старозавітньої історії „Книги Ездри".

Езель, гл. Сарема.

Езоп, із старинного герму.

Езерин(а), фізостиґмін(а алькальоід добуваний з зерен калябару; в окулістиці уживаний до звуження зіниці та обниження тиску в нутрі ока, пр. при ґлявкомі.

Езоп, славний (але казковий) байкар (із Фриґії), визволенець (пол. VI в. до Хр.). Від нього дістали назву байки „fabulae Aesopiae", що повстали в пізніших часах.

Езотеричний, (гр.) таємний, доступний для втаємничених, недоступний для загалу.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ейва, Айова (Iowa), держава ЗДА, між Міссісіпі та Місурі, 145.000 км², 2,400.000 меш., прозвана від Ейви, 480 км. дов. притоки Міссісіпі; горбковата країна, рільництво й годівля худоби, гол. місто Де Мойн.

Ейдаго, Айдаго (Idaho), держава в півн.-зах. ЗДА, 217.260 км², 430.000 меш.; копальні вугілля, золота та срібла; випас овець і лісний промисл, гол. місто Бойс.

Ейдетизм, (гр.) здатність пригадувати собі так виразно, начеб це була дійсність.

Ейдетик, (гр.) людина, в якої пригадка така виразна як дійсне спостереження. Єнш (Jaensch) та інші психольоґи відкрили багато ейдетиків між дітьми і мистцями.

Ейзенман (Eisenmann) Люї, фр. історик центр. Европи, *1869. Прихильник України. Гол. праця про австро-угор. компроміс 1867. Гол. редактор паризького місячника „Le Monde Slave"; у збірнику на честь Я. Бідля оголосив невідомий документ з архіву фр. міністерства закордонних справ про київську козаччину 1855.

Ейнгорн Віталій, рос. історик, *1862, відомий працями про політ. й культ. взаємини України та Московщини в XVII в. („О сношеніях малорусс. духовенства с московским правительством при Ал. Михайловичѣ" та ін.).

Ейрене, гр. богиня миру, мати багатства.

Ейс (Eis), на пів тону підвищене е (=ї).

Ейфелева вежа.

Е(й)фе́ль (Eiffel) Алєса́ндр Ґюста́в, відомий фр. інженер (1832-1923), побудував м. ін. знамениту Ейфелеву вежу в Парижі з заліза (висота 300 м.).

Ейхельман Отто, доктор міжнароднього права, *1854, колишній проф. рос. і укр. унів. в Києві, проф. укр. унів. та Укр. Високого Педаґоґічного Інституту в Празі, від 1918 брав живу участь у держ. будівництві на Україні; праці нім., рос., укр. мовою з міжнароднього, держ. й адміністраційного права.

Ек (Eck) Йоган, проф. богословія (1486-1543), противник Лютера, що мав із ним відому диспуту в Ляйпціґу 1519.

Екавці, діялєкт сербохорв. мови, де первісне „ѣ" вимовляється як „е", пр., човек (= чоловік), сено (= сіно) (літ. серб. вимова).

Екарте́, (фр.) гра в карти.

Екбатана, гл. Гамадан.

Екбльом Ріхард, швед. славіст, *1874; рос. граматика, 1917 фонетичні праці про слов., балтійські, романські мови.

Еквадор (Ecuador), держава на півн-зах. побережжі Півд. Америки, разом з островами Ґаляпаґос має 450.000 км² і 2,315.000 меш., переважно індіян і метисів. Країна на заході гориста та вулканічна (Кордилієри, Чімборасо 6.310 м.), на сході низ-праліс Амазонки. Гол. зайняття населення сільське господарство (какао 21.000 т., цукор, банани, кукурудза), випас худоби, виплітання капелюхів (панама) і мат, а також дещо гірництва. Гол. продукти вивозу: какао (²/₃ всього), капелюхи й ін. Залізниць усього 1.050 км. Е. є дем. республіка, має дві законодатні палати; президента вибирають безпосередньо. Гол. місто Кіто. Е. 1532-1822 есп., а до 1830 частиною Колюмбії, опісля самостійна.

Екватор, (лат.) гл. Рівник.

Екваторіял, (лат.) далековид, що може обертатися довкола двох осей: д е к л і н а ц і й н о ї, прямової до його осі та г о д и н н о ї, що має напрям осі світу. Коли е. звернемо на якусь зорю, він при помочі годинникового приладу самочинно обертається за нею в міру руху її довкола бігуна світу так, що зоря находиться все у полі зору.

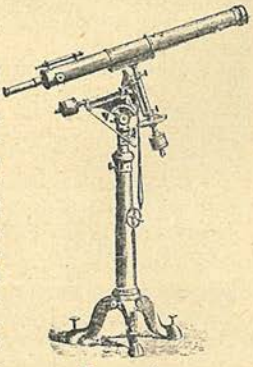

Екваторіял.

Екваторіяльний клімат, гл. Підсоння.

Еквес, (лат.) гл. Еквіти (множина).

Еквівалєнт, (лат.) 1) те, що рівновартне, рівновартник, рівноцінник; 2) в природничих науках: рівноважник; 3) в економії: сума вплачена як відшкодування за шкоду.

Еквідистанта, (лат.) лінія, що сполучує місця однаково віддалені від моря.

Еквілібристика, (фр.) мистецтво циркових артистів, як жонґлювання на конях, або складні вправи на натягнутих линвах та на ґімнастичних приладах.

Еквінокцій, (лат.) рівнодення, зрівнання дня з ніччю; гл. Рівнодення.

Еквінокціяльні околиці, зворотникові (тропікальні) краї, тому, що там день і ніч завсіди рівні.

Еквіпаж, гл. Екіпаж.

Еквіпотенціяльний, (лат.) той, що має рівний потенціял.

Еквіти, (лат. equites — їздці, вершники; лицарі, вельможі, шляхта) в ст. Римі па-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

трії, що в війську творили кінноту; опісля стан середній між сенатом і простолюддям (plebs), багаті й могутні віднаємці держ. доходів, купці-гуртівники й банкири; за цісарів офіцери й адмін. урядовці.

Екгарт Майстер (Eckhart), нім. філософ (1260-1329), гол. представник нім. містики, яка при помочі уяви та почувань старається поглибити та зрозуміти науку церкви.

Екгель (Eckhel) Йозеф, віденський єзуїт, основник наукової нумізматики (1720-78).

Екгуд (Eekhoud) Жорж, бельґ. письм. (1854-1927), писав фр. мовою; дав майстерні малюнки з життя фламандських селян.

Екебляд Хрістіян, фільософ-шелінґіянець (1800-77), зроду швед, директор Ніжинського ліцею від 1853. „Спроба огляду й біольоґічно-психольоґічного досліду здібностей людського духа".

Екенер (Eckener) Гуґо, нім. повітроплавець, *1868, у 1924 предсідник Т-ва для будови цепелінів, керманич „Z. R. III" у лєті через Атлянтійський океан 12-15 X 1924 і довкруги Землі 1929. „Здобуття повітря".

Екер, гл. Кутівниця.

Екерман (Eckermann) Йоган Петер, нім. письм. (1792-1854), відомий виданням своїх розмов із Ґете.

Екзактний, досконалий, точний. Е. науки — точні науки, у вужчому розумінні такі, що спираються на математиці, у ширшому ті, що засновуються на законі причиновости.

Екзальтація, (лат.) стан виїмкового або прибільшеного захоплення.

Екзамен, (лат.) іспит, питання.

Екзантема, (гр.) червона висипка на шкірі, звич. у виді плямок (пр. при тифі, корі).

Екзарх, гл. Ексарх.

Екзеґеза, гл. Ексеґеза.

Екзекутива, (лат.) начальна виконавча влада.

Екзекутор, (лат.) виконавець (якогось рішення); податковий урядовець, що має доручення займати предмети.

Екзекуція, (лат.) виконання присуду (гол. тілесної або смертної кари); стягнення насильно податків.

Екзема, (гр.) вогник, висипка, вперта свербляча гостра або хронічна хороба шкіри з творенням ґульочок, міхурчиків, струпиків.

Екземпляр, (лат.) примірник, один зразок.

Екземплярський Яків, рос. дипльомат, з укр. роду, †1929. Консуль у Львові, під час світової війни консуль у Парижі. У 1917-19 діяльний заступник голови Укр. Нац. Ради у Франції. Між ін. перекладав по фр. Шевченка.

Екземпція, (лат.) вилучення підвладних (або й цілої інституції) від юрисдикції звичайного єрархічного начальника і піддання їх вищій, або окремій владі.

Екзецирка, (лат.) муштра, військові вправи; гл. Вишкіл.

Екзистенція, (лат.) існування; (у льоґіці) екзистенціяльні суди — де стверджується або заперечується існування суб'єкту присуду.

Екзоґамія, (гр.) звичай деяких племен женитися з жінками іншого роду.

Екзоґенна сила, в ґеоґр. зовнішня сила, що ділає на поверхню Землі й викликує на ній зміни; джерело е. с. — Сонце.

Екзопаразит, (гр.) гл. Галапас.

Екзорта, (лат.) напімнення; принагідна реліґійна промова, проповідь.

Екзорцизм, (гр.) церк. молитви, якими виганяють злого духа. Такі молитви є в тайні хрещення, а є й окремий чин е-му.

Екзорцист, (лат. заклинач) нижчий ступінь свячень у римо-кат. церкві.

Екзотермічний прояв, хемічний прояв, під час якого виділюється тепло, пр. горіння, гашення вапна; протилежністю є ендотермічний прояв.

Екзотичний, (гр.) чужий, з-під чужого, далекого підсоння. Е. скала, скала, що походить із чужого середовища, пр. кусок ґраніту у пісковику або вапняку.

Екіпаж, (фр.) 1) повіз; 2) при війську: залога на кораблі, бойовому возі (танку, панцирнику), або літаку для обслугування і кермування ними; гл. Залога.

Еклєзіярх, (гр.) у схід. церкві наставник, якому підпорядкована нижча церк. служба.

Еклєзіяст, (гр.) вл. Проповідник, старозавітна повчальна книга (Когелєт), начебто твір царя Соломона; морально-флс. зміст книги просякнутий зневір'ям до всього життя: „Марнота над марнотами — все марне".

Еклєктизм, флс. напрямок, який не дає власної теорії, а збирає в одну цілість із різних флс. систем те, що йому видається правильним. Представником е. в старовині є Ціцерон.

Еклєктик, прихильник еклєктизму.

Екліпса, (гр.) вл. зникання, гл. Затьма.

Екліптика, (гр.) позірна дорога, яку описує Сонце протягом року поміж зорями на небі; по правді, це перетин продовженої площі шляху Землі з кулею неба. Е. ділиться на 12 екліптичних знаків. Площа е-ки нахилена до площі рівника під кутом 23° 27'. Е. і рівник неба перетинаються у двох точках, званих точками рівнодення, або еквінокціями (точка весняного й осіннього рівнодення). Через ці точки переходить Сонце 21 III та 23 IX. Найдальші відхилення Сонця від рівника є 21 VI і 21 XII (точки літньої й зимової перемоги Сонця, або тзв. сольстиції).

Екліптичні знаки; в першому ряді відповідні загально приняті постаті, в другому відповідні знаки, уживані вже від середньовіччя.

Екліптичний знак, дванадцята частина

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

екліптики (30°). Назви е. знаків: Баран, Бик, Близнюки, Рак, Лев, Діва, Вага, Скорпіон, Стрілець, Козоріг, Водяник, Риби.

Еклямпсія, (гр.) мимохід, хороба у жінок вагітних і породіль; проявляється наглими корчами і втратою свідомости. Часто смертельна. Лікування: штучне переривання вагітности, або штучне прискорення родів.

Екльоґа, (гр.) пастуша пісня, діяльоґічна пастораля; у греків — збірник невеликих вибраних віршів; у Вірґілія — назва для „Буколік".

Екльоґіт, (гр.) у мінер.: метаморфозована гірнина, складається з авґіту та ґранату; повстає через переміну маґматичних засадових гірнин.

Екльоґія, (гр.) біольоґія; у вужчому значінні наука про відносини живин (ростин, тварин і людей) до їх середовища та загалом наука про обставини їх життя в природі.

Економ, (гр.) особа, що кермує майном чи господарством, переважно — сільським.

Економіка, (гр.) сусп. наука, що охоплює такі три дисципліни: 1) теоретичного характеру—політ. економію, 2) історичного — історію госп. побуту та іст.-екон. доктрин і 3) практичного—екон. політику; на думку деяких учених (пр., Ад. Ваґнера) краще вживати назви „суспільна економіка".

Економіст, екон.-госп. місячник Краєвого Союза Ревізійного у Львові, 1904-1914.

Економіст, учений, що досліджує економічне положення або стан екон. науки.

Економічна ґеоґрафія, галузь ґеоґрафії, що досліджує взаємини між Землею й госп. діяльністю людини. Е. ґ. ділиться на загальну та подрібну (спеціяльну): перша досліджує розподіл, особливості та закономірності госп. явищ на просторі всієї Землі, друга є екон. краєзнавством, себто описує й пояснює цілість питомих для даної країни або области екон.-ґеоґр. явищ.

Економічний, господарський, ощадний; економічне положення краю — маєтковий стан населення й самої держави, стан хліборобства, промислу, торговлі і т. д. Е. матеріялізм, гл. Матеріялізм. Е. принцип у господарстві — змагання осягнути якнайбільші здобутки при витраті найменших зусиль і засобів.

Економія, (гр.) 1) господарювання, наука про господарство, гл. Господарство; 2) більший с.-госп. маєток, що має за завдання продукувати різні ростини, плекати худобу, корисні звірята і птахи, а деколи й перероблювати сирові продукти сільського господарства.

Економія політична, (гр.) наука, що досліджує ті сусп. взаємини, які повстають між людьми при їх госп. діяльности, себто, при здобуванні матеріяльних засобів для задоволення їх потреб; за основника цієї науки вважають анґл. економіста Адама Сміта. Завдання п. е., як науки теоретичної: студіювати типи екон. явищ та закони їх причинового зв'язку. Звичайно п. е. поділяється на такі відділи: 1) загальна частина — елєментарні екон. поняття та методольоґія екон. наук; 2) виробництво; 3) обмін; 4) розподіл і 5) споживання; останній відділ деякі економісти відкидають. Назва „політична економія" найбільше поширена в Анґлії, Франції, Росії й на Україні; в Німеччині вживають назви „наука про народнє господарство" або „національна економія" („Volkswirtschaftslehre", „Nationalökonomie").

Екосез, (фр. ecossaise) шотл. танок у такті $^3/_2$, або $^3/_4$, опісля перетворився в скорий танок у такті $^2/_4$.

Екразит, (фр.) вибухова річовина: амонова сіль пікринової кислини ($C_6H_2 \cdot N_3O_6 \cdot ONH_4$). Уживають до наповнювання стрілен та бомб.

Екран, (фр.) 1) прилад до охорони перед гарячою, що б'є з печі, мала рухома заслона; 2) біла прямокутна заслона з паперу, полотна, звич. імпреґнованого алюміном; служить до схоплювання образів, киданих проєкційним приладом.

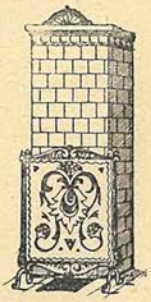

Екран, уставлений перед кафлевою піччю.

Екрен (Akron), місто в державі ЗДА Огайо, 217.000 меш.; копальні вугілля й земного ґазу, фабрики літаків.

Екс, на початку зложених слів значить: давній, бувший, пр. ексміністер.

Екс (Aix), рим. Aquae Sextiae, місто в Провансі б. Марселю, 35.000 меш.; давня столиця Провансу, унів., теплиці, торговля оливою; 102 до Хр. перемога Марія над тевтонами.

Ексарх, (гр.) спершу почесна назва найвищих держ. достойників у візант. цісарстві. В церк. єрархії е. спершу називалися єпископи тих міст у рим. імперії, які були осідком вищої політ. влади, потім заступник патріярха, пр. намісник, що його з кінцем XVI й на початку XVII в. царгородський патріярх призначав на Україну (Ґедеон Балабан, архимандрит Никифор та ін.); автономний єпископ.

Ексгавстор, (лат.) висисач пилу, вентилятор для висисання порохів.

Ексгібіціонізм, (лат.) полове збочення: заспокоювання полового гону через обнаження полових частин у присутності осіб другого полу. Роблене прилюдно підлягає карі.

Ексгумація, (лат.) викопання похороненого трупа, щоби похоронити його на іншім місці. На е. треба дозволу санітарної й церковної влади.

Ексеґеза біблійна, богословська наука, що займається пояснюванням тексту св. Письма.

Ексикатор, (лат.) шкляна посудина до

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

висушування хемікалій при помочі гіґроскопних річовин.

Екскаватор, (лат.) землекопниця, одно- або многоківшева парова або елєктр. машина для копання глини, піску і нетвердих корисних копалин уложених на поверхні землі. Гл. Черпачка, Баґер.

Ексклюзивний, (лат. - фр.) виключний, відокремлений, такий, що не признає нічого поза собою.

Ексклюзія, (лат.) прогнання зі школи; виключення.

Ексклява, енклява (анклява), країна відділена з усіх сторін чужою територією від свого політ.-адміністративного пня.

Екскомунікація, (лат.) найвища церк. кара: виключення з церк. спільноти з утратою прав, які в'яжуться з правом приналежности до церкви. Е. повстає або сама собою наслідком якогось факту, або видає її рим. папа окремим присудом. Папа Мартин V поділив екскомунікованих на таких, що їх треба оминати й таких, що їх треба терпіти.

Екскремент, (лат.) кал, випорожнення, нестравлені й невикористані останки харчу, видалювані з орґанізму. Е. людей, хорих на деякі заразливі хороби (пр. тиф, холера, червінка), містять у собі хороботворчі заразні.

Екскуза, (лат.) оправдання, вимівка.

Екскурс, відхід від основної теми (пр. у творі для змалювання побічних подій, або особистих переживань).

Екскурсія, (лат.) подорож, прогулька.

Екслібріс, (лат. Ex libris = „З книжок") рисунок, відбитий ґраверським чи друкарським способом на листку паперу, який приліплюють до відворотної сторони обгортки або палітурки книжки. На е. звич. зазначається власник бібліотеки, різні емблеми, герби чи символи, що характеризують характер бібліотеки або її власника. Е. вперше з'являється в Німеччині в кінці XV в.; першим знаним ґравером е. був А. Дірер. На Україні е. відомий в XVI в. — міської бібліотеки у Бардієві і бібліотеки Василіян у Холмі, в XVII в. у Кам'янці. В пол. XVIII в. виконує е. укр. ґравер І. Филипович. В новіших часах знялися на европ. рівень е. Г. Нарбута, О. Кравченка й В. Кричевського. З сучасних мистців кращі е. дали Ю. Вовк, П. Ковжун, О. Кульчицька, І. Падалка, С. Пожарський, О. Сахновська, Л. Хіжинський, П. Холодний.

Ексотоксина, гл. Ектотоксина.

Ексофтальм, (гр.) гл. Вирлоокість.

Експанзія, (лат.) розпряжність, намаґання зайняти якнайбільший простір.

Експедитор, (лат.) особа, що за певну винагороду пересилає на призначене місце товари чи ін. вантажі.

Експедиція, (лат.) висилка; усяке воєнне ділання, яке ведеться поза межами батьківщини; карна е. засіб окупанта, що хоче приборкати населення зайнятої провінції при помочі війська.

Експеримент, (лат.) гл. Досвід.

Експериментальна наука, досвідня наука, гл. Наука.

Експерт, (фр.) знавець, той, що може видавати достовірну оцінку якоїсь справи.

Експертиза, (фр.) осуд виданий знавцем; звіт знавця з висліду слідства.

Експірація, (лат.) видих, видихання.

Експіяція, (лат.) покута, відпокутування.

Експлікація, (лат.) з'ясування.

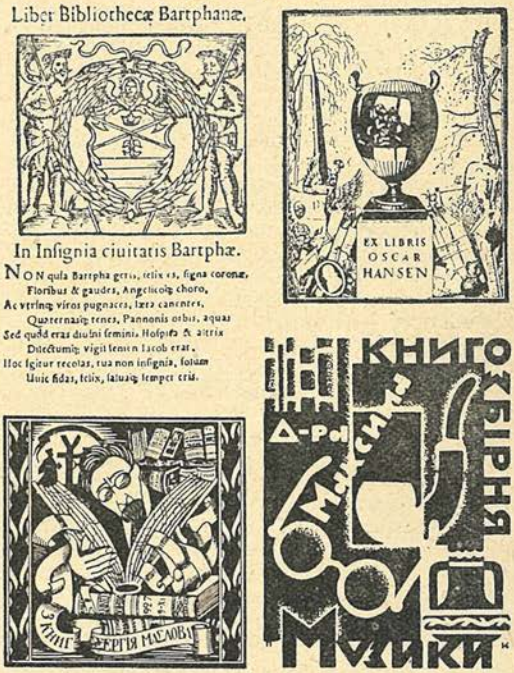

Екслібріс. В г о р і зліва: е міської бібліотеки м. Бардієва, невідомого мистця [XVI в.]; праворуч: рисунок Ю. Нарбута. В д о л і зліва: рисунок В. Кричевського; праворуч: рисунок П. Ковжуна.

Експлянтація, (лат.) вл. висадження; годування ростинних, тваринних і людських клітин або частинок тканей поза їх матірним орґанізмом.

Експльоатація, (фр.) 1) використування природніх багатств та сил природи для госп. цілей; 2) добування зиску з підприємства; 3) використування чужої праці, визиск.

Експльозія, гл. Вибух.

Експозé, (фр.) усне урядове вияснення справи представником влади.

Експозитура, (лат.) заступництво якогось уряду, підприємства; філія.

Експозиція, (лат.) виклад, роз'яснення; у літ. творі перші сцени, в яких автор знайомить нас із дієвими особами та зав'язкою твору; вистава предметів мистецтва та промислу; виставлення фотоґрафічного кліше на вплив світла.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Експона́т, (лат.) предмет виставлений на показ.

Експонент, (лат.) виставник, виложник.

Експонувати, (лат.) виставляти, наражувати.

Експорт, вивіз, частина зовнішньої торговлі, що обіймає товар, проданий за межами держави. Кожна держава реєструє точно кількості та вартості вивожених (і привожених) товарів і взагалі госп. дібр; реєстрацію переводять пограничні митні уряди. Держава старається піддержувати вивіз, бо тим способом до краю припливає закордонна валюта й оживлюється продукція в краю. Для цієї цілі служать: експортові премії, монополізація експорту, торг. договори з ін. державами. Дуже поширеним новим засобом для тої самої мети є демпінґ.

Експортер, (фр.) особа або фірма, що займається вивозом товарів за межі держави.

Експортові премії, гл. Вивозові премії.

Експре́с, (фр., вл. зумисний, нарочний) окремий післанець, поспішний лист, поїзд.

Експресіонізм, мист. напрямок XX в., що свідомо протиставляється імпресіонізмові: не хоче передавати в творі вражінь артиста, а тільки особисте переживання під впливом настрою. У малярстві е. прямує до різкої простоти форми, передаючи тільки головні риси, а фарби розкладаючи на широку поверхню (Сезан, Ґоґен, Ван Ґоґ, Мунх). У пластиці е. сильно зближений до принципів архітектури. В літературі е. зовсім нехтує змальовуванням дійсности (наслідуванням природи); на місці психольоґічних подрібних студій — безпосередні вибухи почування; суб'єктивні портрети дієвих осіб. У музиці е. намагається передати душевні переживання можливо безпосереднім способом; шукає „нових" форм, відкидає все старе, традиційне, формальне, нехтує ілюстрацією тонких ефектних проявів зовнішнього життя.

Експресія, (фр.) ясність і виразність вислову, малюнку, взагалі представлення речі.

Експромпт, (лат.) щось виголошене або написане без підготовання; імпровізація.

Експропріяція, (лат.) примусове вивласнення.

Екстаза, вищий ступінь захоплення, в якому одиниця не бачить уже різниці між дійсними предметами і творами уяви. В е. людина має почування, що порвавши зв'язки з зовнішнім світом, її свідомість знімається над межі нормального і входить у взаємини з надзмисловим світом, із досконалим, безмежним єством, Богом.

Екстемпора́ле, (лат.) письменна вправа в школі з чужих, гол. клясичних мов.

Екстензивне господарство, система продукції, де праця й капітал беруть меншу участь, а гол. роля належить силам природи; протилежність — інтензивне госп.; е. сіль. господарство (без гноєння й без машин) ведуть переважно в тих країнах, де земля дешева, а капітали дорогі. Екстензивність може відноситися або до цілої госп. системи, або до одної з її ділянок.

Екстериторіяльність, (лат.) виїмкове правне становище, яке по міжнар. праву прислуговує деяким чужинцям, гол. послам чужих держав, на основі чого ці особи не підлягають деяким законам тої держави, де знаходяться.

Екстерієр, (фр.) зверхній вигляд.

Екстермінація, (лат.) викорінення, винищення.

Екстерн, (лат.) зовнішній; екстерніст, вільний слухач якоїнебудь школи; хорий, що ходить лікуватися до шпиталю.

Екстирпація, (лат.) гл. Вилущування.

Екстра, (лат.) у зложених словах: надзвичайний, окремий.

Екстраваґантний, (фр.) неприродній, прибільшений, чудернацький.

Екстракт, (лат.) витяг; у медицині: річовина, яку добувають із цілющого зілля; її „витягають" водою, спиртом, або етером, а потім загущують (огріванням) до піврідкого або сухого стану.

Екстрактор, (лат.) 1) пристрій, де переводять хем.-екстракцію; 2) прилад в огнепальній зброї, що після вистрілу автоматично викидає гільзу.

Екстрактор (

Екстракція, (лат.) 1) у мед.: видобування, витягання; в дентистиці: вирвання зуба; в положництві: витягнення плоду руками, або кліщами з уразу; стосується, коли треба скорше закінчити роди з огляду на небезпеку для плоду або матери; 2) вилуговування, виділення якогонебудь складника з суміші при помочі розчинника (вода, спирт, етер, бензина, тощо), в якому розчиняється лише потрібний складник, пр. е. бензиною товщу з кісток.

Екстраординарний, (лат.) надзвичайний; екстраординарій, надзвичайний професор унів., що не має постійної катедри; екстраординарність, незвичайність, небуденність.

Екстре́м, (фр.) крайність, найвищий або найнижчий (межовий, крайній) ступінь якоїсь діяльности. Екстреми — протилежності, крайності.

Ексудат, (лат.) гл. Випотина.

Ексцелєнтний, (лат.) надзвичайний.

Ексцелєнція, (лат. досконалість) титул високих достойників (пр. міністрів).

Ексцентрик, (лат.) 1) відосередник, складова часть багатьох машин; плескатий кружок із литого заліза, уміщений на валі розгонового колеса, якого вісь обороту лежить поза осередком; 2) дивак.

Ексцентричність, (лат.) відосередковість: 1) у математиці: а) віддалення огнища від осередка еліпси, гіперболі, або параболі (лінійна е.); б) відношення цього віддалення до половини великої оси (нуме-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рична, або чисельна е.); 2) у психольоґії: дивачність вдачі.

Ексцепція, (лат.) заміт проти правного домагання, яке не допускає до засуду пізваного.

Ексцерпт, (лат.) витяг, зміст якогось твору.

Ексцéс, (лат.) прилюдний бешкет.

Ексцесивний континентальний клімат, гл. Підсоння.

Ектенія, (гр.) стародавня форма молитов у східній христ. церкві (правосл. і уніятській), що складаються з коротких прохань священика; після кожного з них вірні співають „Господи, помилуй", або „Подай, Господи".

Ектопаразит, (гр.) гл. Галапас.

Ектоплязма, (гр.) 1) зовнішня верства протоплязми в одноклітинних живин; 2) субстанція, що виринає з медія під час трансу; 3) астральне тіло.

Ектотоксина, ексотоксина, (гр.) отрута, яку виділюють бактерії назовні зі свого тіла. Орґанізм людини, чи тварини має здібність нищити е., витворюючи тзв. антитоксини.

Ектропія, (гр.) у протилежність до „ентропії" діяльність енерґії, та можливість переведення енерґії у працю.

Екумена, (гр.) заселена або пригожа до заселення частина Землі.

Екфонеза, (гр.) відповідне виголошування (врочисте, реторичне) при богослуженні в візант. церкві VII-XIII вв. уривків зі св. Письма.

Екю, (écu) колишня грошова одиниця Франції; вибивали е. золоті, потім срібні; від 1795 е. замінено франком.

Елеазар, ім'я деяких біблійних осіб. Найбільше відомий Елеазар, третій син Арона, первосвященик.

Елеати, гл. Грецька фільософія.

Елєв, (фр.) учень, вихованець.

Елєватор, (лат.) прилад до підношування тягарів. Е. господарський, двигун до механічного переношування в господарстві сіна, соломи, збіжжя на вищі місця. Е. збіжевий, великий маґазин, де чистять і переховують збіжжя. Гл. Сильос.

Елєватор. Північно-канадійський е. в Порт Артурі над Горішнім озером.

Елєвація, (лат.) вл. піднесення, відхилення, нахилення оси гарматної, або кріпової цівки до поземи. Від е. залежить далекість стрілу. Вона є найбільша для кута 45° у безповітрянім просторі; у просторі з повітрям кут є відповідно менший. В астр. висота (пр. зірки) над поземом.

Елєвзина, місто в Аттиці (тепер Лєвзина), зі святинею Деметри й Персефони, осередок таємного культу цих богинь (Елєвзиній).

Елєвзиній, свято Деметри й Персефони в Атенах та Елєвзині й елєвзинські таємні обряди (містерії).

Елєвтерій, або Етерій, св.; його ім'ям названо острів при усті Дніпра, що служив місцем відпочинку для ст.-укр. купців по дорозі до Царгороду; тепер — Березань.

Елеґант, (фр.) чепурун, джиґун.

Елеґія, ліричний вірш, що виявляє в сумному настрої, або тоні, особисті переживання поета або сумні роздумування. В укр. поезії елеґіки — Шевченко („Мені однаково"... й ін.), Метлинський, Самійленко, та ін. У ст. греків та римлян е. — кожний вірш, писаний тзв. елеґійським дистихом; зміст— різний, здебільша любовний.

Елєктор, (лат.) виборець; у давній Німеччині князі (Kurfürsten), що мали право вибору цісаря: архієпископи Майнцу, Тріру і Кельну, райнський палятин (від 1620 баварський князь), саксонський князь, бранденбурзький маркґраф і чеський король.

Елєктра, дочка Аґамемнона й Клітемнестри, помогла своїому братові Орестові та його приятелеві Пілядові пімстити смерть батька на Еґісті й Клітемнестрі.

Елєктризування, стосування елєктричности в медицині; гл. Елєктротерапія й Елєктродіяґностика.

Елєктрика, гл. Елєктричність.

Елєктрифікація, (гр.-лат.) обслуга потреб техніки, промисловости та сільського господарства даної країни елєктр. енерґією, витвореною на великі розміри, а через те дешевою. Е. старається доцільно використати поклади низької якости бурого вугілля та торфу („сіре вугілля"), а головно силу водопадів („біле вугілля"). Найкраще переведена е. у Швайцарії, потім у Норвеґії, Данії, Швеції, Німеччині й Америці. Початком е. України є Дніпрельстан.

Елєктр. трамвай [схема спідньої частини возу].

Елєктрична залізниця, залізниця, де руховою силою служить елєктрична енерґія. Поїзд елєктр. возів (елєктротягів) переводиться моторами постійної або змінної (здебільша високого напруження) струї. Енерґію допроваджують або дротами, розіпнятими у відповідній

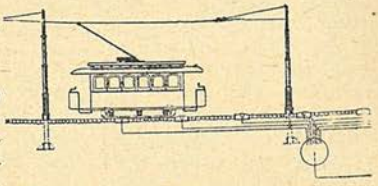

Елєктр трамвай (загальна схема).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

висоті або рейками залізниці. Міські е. з. звуться елєктр. трамваями.

Елєктрична лямпа, приладдя, що дозволяє перетворювати енергію елєктр. струї на світло. Е. лямпи є: 1) жарові або жарівки, в яких джерелом світла є вугільний волосок або металевий дротик, розжарений елєктр. струєю. Дротик чи то волосок уміщений у шкляній грушковатій посудині, порожній, або виповненій азотом (тзв. півватівки). Ж. л. винайшов Едісон 1879. 2) дугові або лукові, гл. Дейвієва дуга; 3) ґазові; 4) ртутні. У ґазових лямпах світить під впливом елєктрики розріджений ґаз — тзв. „ґайслєрові" рурки, та „сяйвові" лямпки виповнені неоном; у ртутних—ртутна пара.

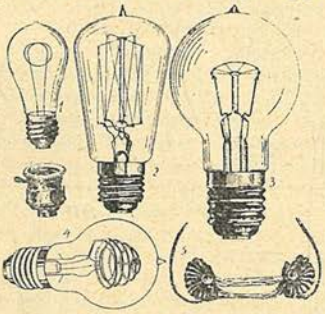

Жарові елєктричні лямпи: 1. вугільна з вершком підстави; 2. металева; 3. металева півватівка; 4. сяйвова (неонова); 5. ртутна (з кремінного шкла).

Елєктрична містота, кількість елєктричности, яка наряджує провідник до потенціялу рівного одиниці. Практичною одиницею е. містоти є фарад.

Елєктрична напруга, стан напруження провідника наслідком його наелєктризування, елєктр. потенціял, або різниця потенціялів двох наелєктризованих провідників. Її називаємо елєктромоторичною або елєктропорушною силою тому, що після злучення обох провідників дротом вона спричинює елєктр. струю. Елєктр. напругу міримо вольтом. Е. н. ділимо на низьку — до 100 вольтів, середню — 100 до 500 вольтів та високу — поверх 500 вольтів.

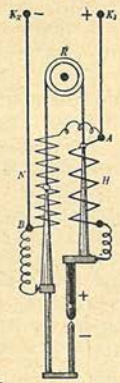

Дугова лямпа (регулятор) N і H дротяні намотки, якими проходить головна (H) і побічна (N) елєктр. струя; R кружальце, на якому висять вугляні палочки; K_1 і K_2 електроди.

Елєктрична піч, уладження для витворення великого тепла, при помочі елєктр. струї; буває: 1) опорова, 2) дугова, 3) індукційна. В опоровій е. п. витворюється тепло так, що елєктр. струя огріває річовини, які ставлять їй опір; у дуговій е. п. джерелом тепла є сильна Дейвієва дуга; в індукційній е. п. витворюється тепло при помочі індукційної елєктр. струї; вживається гол. в металюрґії.

Елєктрична поляризація, при елєктролізі поява елєктр. струї протилежного напряму до струї джерела елєктромоторної сили, що ослаблює її ділання.

Елєктрична праця, праця елєктр. струї; рівняється добуткові з елєктромоторної сили, натуги елєктр. струї і часу. Одиницею її є вольт-кульомб = ватсекунда = джавль. Більша одиниця кільоватгодина = 3,600.000 джавлів.

Елєктрична струя, рух елєктричности у провіднику під впливом елєктропорушної сили, себто різниці потенціялів. Е. струя пливе від вищого потенціялу до нижчого. Розрізняємо е. с. однонапрямну (сталу) і перемінну; остання може бути однофазова і більшефазова. Натугою сталої е. с. називаємо кількість елєктричности, що перепливає в одній секунді через переріз провідника (пр. дрота). Практичною одиницею натуги є ампер. Натуга перемінної струї безнастанно змінюється, наворотно (періодично) зростаючи від зера до якоїсь найвищої вартости, потім спадаючи до зера. Звичайно перемінна е. с. є однофазна. Дві однофазні струї, з яких одна спізнюється супроти другої на $^1/_4$ періоду, творять змінну двофазну струю; три однофазні струї, з яких кожна відстає від попередньої на $^1/_3$ періоду, творить змінну трифазну струю. Змінні струї здібні до трансформації та до витворення рухомого (оборотового) маґнетного поля, на засаді якого будують елєктромотори, тому вони є основною підвалиною сучасної елєктротехніки.

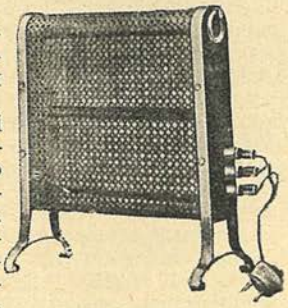

Елєктрична піч до огрівання.

Вгорі: е. піч Муассана, вдолі: е. піч до варення з підвішеною накривкою.

Елєктричне дрожання, е. осциляція, е. вібрація, — це наворотне хитання напруги та натуги елєктр. струї в замкнених провідниках (перемінні струї); е. д. повстають також при елєктр. розрядженні конденсаторів та індукторів і є джерелом елєктромаґнетних хвиль у просторі.

Елєктричне огрівання, огрівання Джавлевим теплом постійної або змінної елєктр. струї. Прилади до е. о. є: 1) елєктр. печі, 2) термостати, 3) елєктрорадіятори, 4) елєктр. посудини, 5) елєктр. лютовальники.

Елєктричне поле, простір, в якому чинні елєктричні сили. Силою е. п. або елєктровектором називаємо силу, що діє на одиницю елєктр. наряду в даній точці е. п. Напрями діяння елєктр. сил в е. п. називаємо лініями елєктр. сили.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Елєктричне провідництво, гл. Елєктр. опір.

Елєктричне розрядження, перехід елєктричности з вищого потенціялу на нижчий. Розрядження, що відбувається між обома різними потенціялами через добрий провідник, є елєктр. струєю. Якщо розрядження поміж двома провідниками (пр. металевими кулями) відбувається через діелєктрик (злий провідник елєктричности), тоді елєктр. енерґія перемінюється в ін. роди енерґії, найчастіше у світло і тепло; тоді повстає елєктр. іскра, що б'є від одного провідника до другого. Іскра складається з розжарених частинок повітря (ґазу) та провідника. У розрідженім ґазі замість іскри повстає світляна лента, краски залежної від природи ґазу, яка змінюється в міру розрідження ґазу. Гл. Ґайслєрівські рурки і Катодові рурки. Під час елєктр. розрядження повстають також хемічні, маґнетні, механічні та фізіольоґічні явища.

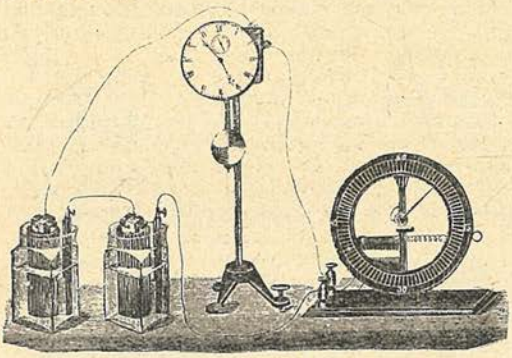

Елєктричний годинник [модель]. Наліво дві елєктр. ланки, посередині „нормальний" годинник, праворуч елєктр. годинник, відкритий.

Елєктричне світло, гл. Елєктричні світляні прояви.

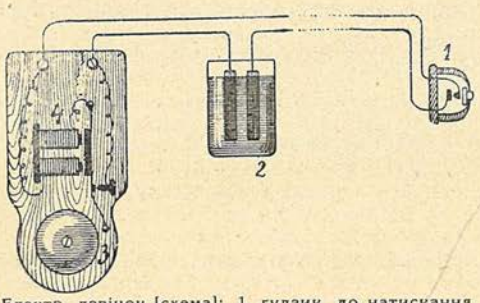

Елєктр. дзвінок [схема]: 1. гудзик до натискання, 2. гальванічна ланка, 3. дзвінок, 4. елєктромагнет.

Елєктричний годинник, самостійний годинник, якого порушною силою є елєктр. струя, що діє на маятник, або годинник, порушуваний елєктр. струєю, висиланою з тзв. „нормального", зразкового годинника, що звич. є в астр. обсерваторії або високій школі.

Елєктричний дзвінок, дзвінок, який порушує елєктр. струя, вдаряючи молоточком під спільним діянням елєктромаґнету та переривчастого контакту, що періодично розмикає елєктр. лінію.

Елєктричний запобіжник, „стопка", уряджження, що автоматично (через розтоплення струєю металевого дротику) розмикає елєктр. лінію, коли натуга струї перевищує дозволену висоту.

1) Елєктр. запобіжник, 2) елєктр. запобіжник з містком.

Елєктричний опір, опір, що його ставить провідник, пр. дріт, переходові елєктр. струї. Е. о. залежить від матеріялу провідника, від його довжини і грубости. Одиницею опору є ом. Опір провідника, дов. на 1 м. і з перерізом рівним 1 мм², називається властивим (питомим) опором провідника. Для міді він = $^1/_{50}$ ома. Відворотність його є провідництво або спроможність проводу провідника. Е. о. міряють реостатом.

Елєктричний по́гін, приведення в рух машин чи механізмів при помочі елєктромоторів.

Елєктричний потенціял, гл. Потенціял.

Елєктричний ток, гл. Елєктрична струя.

Елєктричний трамвай, гл. Елєктрична залізниця.

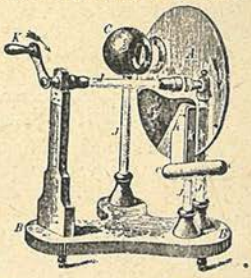

Елєктр. машина Вінтера А—шкляна шиба, В—підстава, J — шкляна підстава конденсатора С, і мет. вальця сс, К — корба, кк — шкіряні подушки.

Елєктричні машини, прилади до витворювання елєктричности та її використання: 1) Елєктростатичні машини, прилади, що служать до витворювання елєктр. нарядів через потирання шкляних, або ебонітових плит; найпростішою такою е. м. є елєктрофор Вольти; властивими елєктро-стат. м. є машини, в яких витворюється елєктр. наряд через потирання шкляних або ебонітових кружків, а вчасти через вплив (інфлюенцію), як пр. машини Вінтера, Гольца, Вімсгерста й ін. 2) Динамомашини (динамо, елєктр. ґенератори), машини, що перемінюють механічну енерґію (води, пари, ґазу) в елєктричну. Вони полягають на

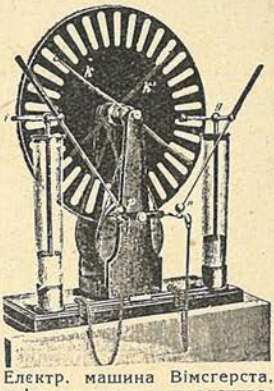

Елєктр. машина Вімсгерста, кк': кондуктори, р,п: елєктроди, g, і: гребені.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

електромаґнетній індукції: через рух намоток у маґнетному полі витворюється в них елєктр. струя. Динамомашини витворюють назагал струю змінну. Динамомашини сталої струї залежно від вигляду й будови якора розрізнюють: машини Сіменса з Т-якорем, Ґрамма й Пачіноттія з перстеневим індуктором і Гефнер-Альтенека з вальцевим якорем. Первісно вживали до динамомашин справжніх маґнетів, звідсіля їх назва „маґнетоелєктр. машини", тепер замість маґнетів уживають електро-маґнетів, маґнетизованих струєю самої машини; тому, що м'яке залізо елєктромаґнетів задержує постійно слід маґнетизму з попереднього уживання, який стає джерелом нової елєктр. струї. (Засада Сіменса). Відповідно до способу з'єднання намоток елєктромаґнетів та якора, розрізняємо: серієс динамо з послідовним, шунт д. з рівнобіжним, та компавнд д. з мішаним з'єднанням намоток. Динамомашини змінної струї складаються звич. з паристого числа елєктромаґнетів, уміщених у виді звізди на валі, та якора з намотками, що перстенем окружає елєктромаґнети. Залежно від способу з'єднання намоток якора повстає у ньому при обороті елєктромаґнетів одно-, дво-, трифазова струя. Є динамомашини також так уладжені, що елєктромаґнети (як у динамомашині постійної струї) непорушні на стояку, а внутрі обертається на валі якор із намотками. Модерні динамомашини з перемінною струєю мають до 5.000 вольтів напруги, яку для передачі на віддаль перетворюють при помочі трансформаторів на ще вищу (в останнє 110.000 вольтів), тоді як динамомашини постійної струї мають лише кількасот вольтів напруги. 3) Елєктромотори, машини, що перемінюють енерґію елєктр. в механічну; отже вони є відверненням динамомашини, а саме: А) мотори постійної струї, це динамомашини, яких якор, залучений до джерела постійної струї, обертається внаслідок елєктродинамічного притягання та відтручування намоток, крізь які пливе елєктр. струя; Б) мотори змінної струї: а) мотори одночасні (синхронні) відповідають динамомашинам змінного току, але їх ділання противне: до елєктромаґнетів залучують змінну струю, а якор, пущений штучно в рух, крутиться зі скорістю пропорціональною до частоти змінної струї (одночасною скорістю); б) мотори неодночасні (асинхронні) є або індукційні, в яких залучують змінну струю тільки до елєктромаґнетів, а в намотках якору вона індукується, або з коммутатором, де змінна струя залучена до якора через коммутатор.

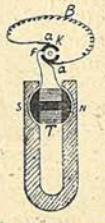

Елєктр. машина Сіменса з Т якорем. Т. залізний якор, к — коммутатор, а — щіточки, В — зовнішній провідник, S, N — бігуни.

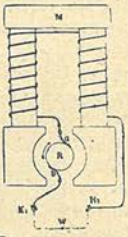

Схема динамомашини. М — елєктромаґнет R — перстень, a b — щітки, K_1 K_2 — бігуни, W — зовнішній провідник, яким пливе елєктр. струя.

Елєктричні мірничі одиниці. В практиці уживають елєктричні одиниці: 1) ампе́р: одиниця натуги елєктр. струї; є це елєктр. струя, що виділює з водяного розчину азотану срібла в 1 секунді 1·118 мґ. срібла; 2) ом: одиниця елєктр. опору; є це опір нитки живого срібла (ртути) при температурі 0°, довготі 106·3 цм. і 1 мм² в перекрою; 3) вольт: одиниця елєктропорушної сили або напруги, також різниці потенціялів; є це елєктромоторна сила, що витворює елєктр. струю натуги одного ампера в провіднику, якого опір = 1 ом; 4) ват: одиниця справности (ефекту), рівняється добуткові з 1 вольта і 1 ампера; 5) ватгодина; робота (праця), виконана елєктр. струєю при справності 1 вата в часі 1 години; 6) кульомб (Coulomb), одиниця елєктр. наряду; є це наряд (кількість елєктричности), що в 1 сек. перепливає перекрій провідника, якщо натуга елєктр. струї = 1 ампе́р; 7) фарад: одиниця містоти провідника (або конденсатора); є це містота провідника, що наряджується 1 кульомбом до потенціялу 1 вольта; 8) генрі, співчинник індукції (самоіндукції) провідника, в якім витворюється через індукцію елєктромотор. сила 1 вольта через рівномірну зміну натуги струї на ампера в 1 сек. — В науці уживаються крім згаданих практичних також елєктростатичні (e. st.), та елєктромаґнетичні (e. m.) одиниці, пр. 1 кульомб = 3.10^9 e. st. одиниць наряду, а 1 e. m. одиниця наряду = 3.10^{10} e. st. одиниць = 10 кульомбів; 1 вольт = $\frac{1}{300}$ e. st. одиниць елєктромоторичної сили (потенціялу) = 10^8 e. m. одиниць.

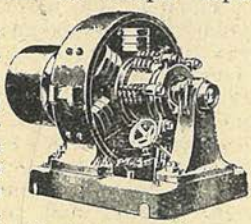
Новітня шестибігунова динамомашина.

Елєктричні світляні прояви. До них належить насамперед елєктр. іскра як прояв елєктр. розрядження, гл. Дейвієва дуга, прояви в Ґайслєрових рурках, та прояви при переході елєктр. струї через тонкі провідники, гл. Жарівка.

Елєктричність, (гр.) особливий рід енерґії, яка проявляється в тілах із різних причин, відповідно до чого розрізняється: 1) Е. статична, або звичайна, що повстає в тілах через потирання їх іншими тілами; відома вже гр. фільософові Талєсові (б. 600 до Хр.), який спостеріг її, потираючи бурштин, гр. елєктрон, звідкіля й назва е-ти. 2) Е. ґальванічна, що повстає при зіткненні двох різних металів, а також металю або вугля з розчином ки-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

слини, основи або соли (Ґальвані й Вольта 1790). 3) Е. термічна, що повстає через огріття місць зіткнення двох різних металів (Зебек 1821); обі останні називають також е. динамічними. 4) Е. індукційна, що проявляється під впливом сусіднього наелєктризованого тіла або маґнету (Фарадей 1831). 5) Піро-електричність, проявляється в деяких кристалах під впливом огрівання. 6) Піедзо-е., проявляється в деяких кристалах під впливом тиснення. 7) Живинна е. проявляється як один із життєвих проявів у ростин, у м'язах і нервах тварин та в особливих приладах деяких риб (гл. Вугри, Соми, Плахурі). Е. проявляється в двох відмінах, як додатня і від'ємна е. Рівноіменно наелєктризовані тіла відпихаються, різноіменно наелєктризовані притягаються. Рівні кількості обох відмін е., зведені разом, нищаться, а на їх місце проявляється тепло або світло. Е. переходить крізь одні тіла дуже добре (добрі провідники е-ти), крізь другі тіла зле (злі провідники е-ти, ізолятори, діелєктрики). Е. уживається до елєктролізи, освітлення, огрівання, телеґрафії й телєфонії, до виконування роботи (двигуни), витворювання рентґенівських, катодових і каналових промінів та до лікування. За найновішими дослідами, свобідно, без матерії, існує тільки від'ємна е., якої найменші частинки є тзв. елєктрони; додатня е. завсіди зв'язана з масою — найменша її частинка є на ядрі атомів, що зветься протоном. Давніші теорії про тзв. елєктр. флюіди (дуалістична з двома флюідами і унітарна про один флюід) не втрималися.

Елєктрівня, елєктр. централя, установа, що витворює елєктр. струю та розділює її в даній околиці або місцевості, щоби використати її до освітлювання, до порушування елєктр. возів, елєктромоторів і до інших потреб.

Елєктроаналіза, хем. аналіза при помочі елєктролізи.

Елєктроґрафія, (гр.) виріб цинкових ілюстраційних кліше́ при помочі елєктролізи.

Елєктроди, (гр.) виготовлені з твердих провідників елєктр. бігуни, що служать для: 1) включення до елєктр. обводу рідких та ґазових провідників, 2) відбирання елєктр. струї від його джерел, ґальванічних елєментів, акумуляторів. Додатня елєктрода зветься анодою, від'ємна катодою.

Елєктродинаміка, (гр.) наука про рух елєктричности, себто про елєктр. струю, ток.

Елєктродинамометр, (гр.) гл. Ватметр.

Елєктродіяґностика, (гр.) приложення елєктричности для ставлення діяґнози, особливо при захоруваннях м'язів і нервів.

Елєктрокардіоґрафія, (гр.) записування биття серця при помочі елєктричности, спирається на існуванні елєктр. струй в тілі під час діяльности (скорчу і розкорчу) серця. З характеру тих струй, записаного тзв. кардіоґрамом, можна дістати деякі поняття про силу й справність серцевого м'яза.

Елєктроліза, (гр.) розклад на складові части хемічних сполук у розводненім або розтопленім стані при помочі елєктр. струї. Елєктр. струю впроваджуємо до рідини елєктродами, що є злучені з бігунами елєктр. батерії. При катоді виділюється завсіди металь, або водень (катіон), при аноді останок хем. сполуки (аніон). Е. уживають до ґальваноплястики, ґальваностеґії, елєктрометалюрґії і хем. аналізи.

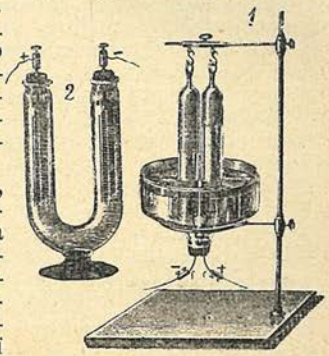

Прилади до елєктролізи. зліва — солей, зправа — води.

Елєктроліти, (гр.) розчини кислин, основ та солей, або розтоплені хем. сполуки, що проводять елєктричність. По теорії Р. Клявзія та Сванте Арренія часть молєкулів е., що є в пливкім стані, розщеплюється на тзв. йони: на додатньо-елєктр. аніони й від'ємно-елєктр. катіони. Це явище зветься елєктролітичною дисоціяцією, гл. Елєктроліза.

Елєктромаґнет, залізний, звич. вальцеватий брус, або палочка, перетворений елєктр. струєю, що проходить навитою на ньому спіральною намоткою в маґнет, тимчасовий, коли він є з м'якого заліза, тривалий, коли зі сталі. Для одночасного використання сили обох бігунів е. йому надають форму підкови. Е. входить яко складова частина до численних елєктр. приладів та уряджень (телеґрафів, телєфонів, сиґналізаційних приладів, динамомашин, моторів, мірничих пристроїв і т. ін.). Своєрідне приложення знаходить е. у хірурґії, де його вживають при операціях, щоби позбутися сторонніх залізних тіл (зокрема з очей).

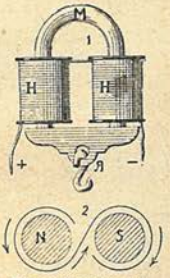

Елєктромагнет, 1] M — підковисто зігнений прут м'якого заліза; HH — намотки дроту, Я — якор; 2] попер. перекрій бігунів елєктромагнету, стрілки вказують напрям намоток, N — бігун півн., S — бігун півд.

Елєктромаґнетизм, наука про взаємини поміж елєктричністю й маґнетизмом.

Елєктромаґнетна дуговина, елєктромаґнетний спектр, збір хвиль етеру від найдовших до найкоротших; є їх сім гол. родів, а саме: 1) елєктр. хвилі, завдовшки від кількох км. до 81·8 μ (=0·0818 мм.); 2) підчервоні (інфрачервоні) хвилі, що є промінями тепла, дов. 81 μ до 0.8 μ; 3) хвилі світла, 770-372 μμ дов., що творять видиму дуговину (гл. Дуговина); 4) позафіял-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

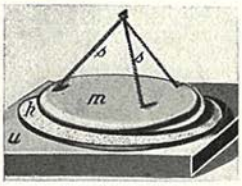

1. Елєктрофор: *h* кружок із живиці на доброму провіднику *u*; *m* металевий кружок на ізолюючих шовкових шнурках *s*.

2. Елєктроскоп.

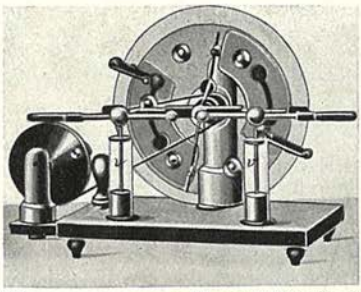

3. Теплєрова саморушна інфлюенційна машина зі зміцнюючими плашками *v*.

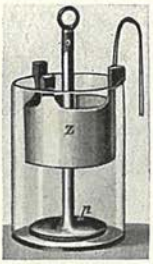

4. Ґальванічна ланка: *p* олов'яна плита, *z* цинковий обруч.

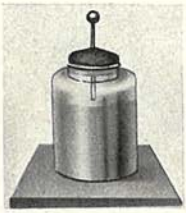

5. Лейденська пляшка.

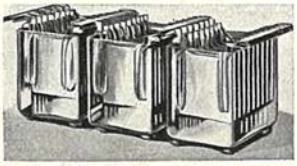

6. Збірна батерія.

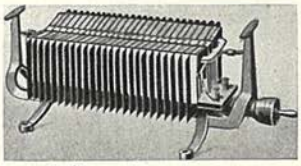

7. Ґільхерів термо-стовп.

8. Ліхтенберзькі фіґури.

9. Виладування іскор.

10. Верствоване світло в Ґайслєрових цівках.

11. Тягний образ іскри в ротаційнім дзеркалі.

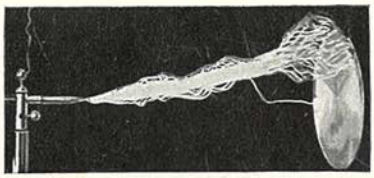

12. Виладування іскрового індуктора.

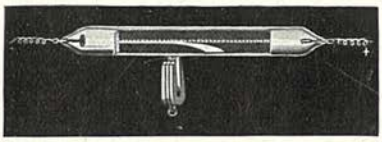

13. Відхилення катодних промінів маґнетом.

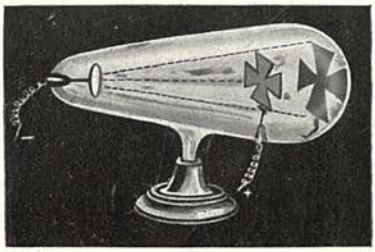

15. Тінь катодних промінів на флюоризуючій шкляній стіні.

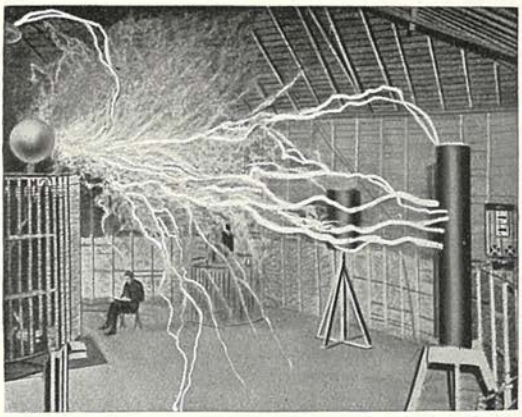

14. Могутні виладування електричности при досвідах Теслі зі змінними струями високого напруження.

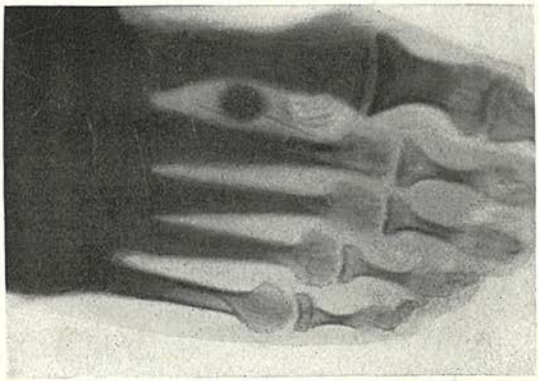

16. Рентґенова знимка людської ноги з кулею.

Брокгавз — Ляйпціґ. В-во „Укр. Заг. Енциклопедія“ — Львів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

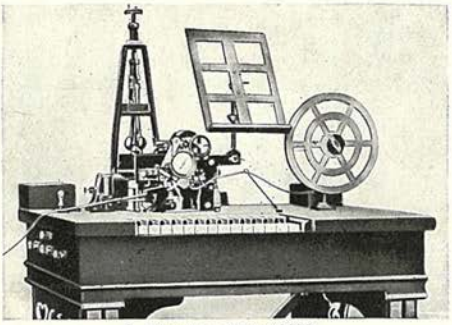

1. Телєґраф Юза (1899).

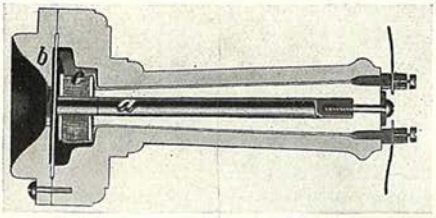

2. Телєфон Беля (1877): *a* маґнетна паличка, *b* звукова плита, якої тремтіння спричинюють у дротяній намотці *c* індукційні струї, що відповідно порушують звукову плиту в другім віддаленім телєфоні.

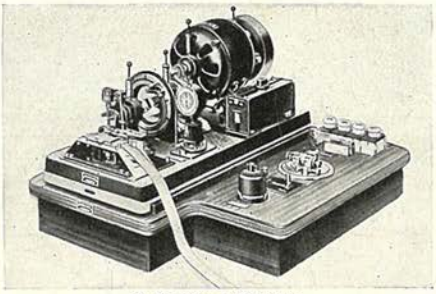

3. Телєґраф Сіменса.

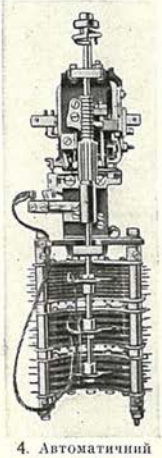

4. Автоматичний телєфонічний злучник.

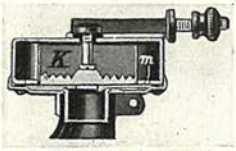

5. Мікрофон Берлінера: між вугляним стовпиком *K* і вугляною пластинкою *m* є вугляний прутик, якого опір змінюється відповідно до тремтіння пластинки *m*.

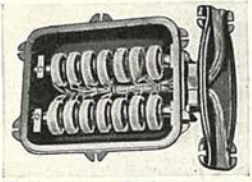

6. Коробка з Пупіновими намотками телєфонних проводів.

7. Пульзенів висилач для бездротного телєґрафу.

8. Висилаюча електронна лямпа.

9. Рамова антена для бездротного телєґрафування.

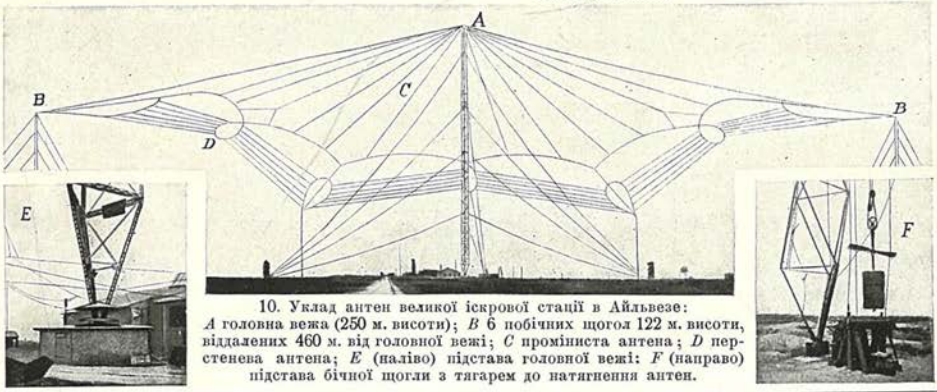

10. Уклад антен великої іскрової стації в Айльвезе: *A* головна вежа (250 м. висоти); *B* 6 побічних щоґол 122 м. висоти, віддалених 460 м. від головної вежі; *C* промениста антена; *D* перстенева антена; *E* (наліво) підстава головної вежі: *F* (направо) підстава бічної щоґли з тягарем до натягнення антен.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

кові (ультрафіолєтні) проміні, що визначаються значною хемічною активністю. їх хвилі до 13·6 μμ дов.; 5) Рентґенівські проміння з хвилями дов. 10 μμ — 0·01048 μμ; 6) радіоактивні проміні „ґама", до 0·0001 μμ дов.; 7) проміні „ультраґама", або „прониклівi", які доходять до Землі мабуть із мряковин всесвіту, з яких найкоротші, досі пізнані, завдовшки 0.00002 μμ.

Елєктромаґнетна теорія світла, теорія Джемса Мексвеля, що світло є елєктромаґнетним явищем. Хвилі світла є тотожні з елєктромаґнетними хвилями (радіотелеґрафії та радіотелєфонії), різняться лише довготою; гл. Елєктромаґнетна дуговина.

Елєктромаґнетні хвилі, викликані елєктр. дрожаннями наворотні зміни в стані елєктричности, а через це й маґнетного поля, що прибирають вигляд поперечних хвиль. Цілком подібні по своїй природі до хвиль світляних, е. х. розходяться в просторі зі скорістю світла. Розрізняють е. х. слабнучі, яких сила зчасом слабне, та неслабнучі, яких сила увесь час лишається незмінною. Е. хвилі є підставою радіотелеґрафії й радіотелєфонії.

Елєктрометалюрґія, (гр.) добування чистих металів або їхніх стопів із відповідних руд та ін. хем. сполук елєктролітичною дорогою. Гл. Металюрґія.

Елєктрометр, гл. Елєктроскоп.

Елєктромір, прилад для вимірення й записання спожитих в елєктр. лінії: 1) натуги елєктр. струї (амперметр); 2) кількости елєктричности (кульомбметр); 3) елєктр. енерґії (кільоватгодинметр). Відповідно до будови е. буває а) елєктрохемічний, б) маятниковий (Аронів), в) моторовий. Останній є маленьким елєктромотором, якого число оборотів є пропорціональним до зужитої енерґії.

Схема двигунового елєктроміра.

Елєктромобіль, (гр.-лат.) тягаровий самохід, порушуваний елєктромотором, якому елєктр. енерґію дає поміщена в ньому батерія акумуляторів.

Двигуновий елєктромір.

Елєктромонтер, (гр.-фр.) механік, що займається практичною елєктротехнікою.

Елєктромотор, гл. Елєктричні машини.

Елєктромоторична сила, елєктропорушна сила, гл. Елєктрична напруга.

Елєктрон, (гр.) найменша частинка, або атом від'ємної елєктричности. Маса е. є $\frac{1}{1835}$ маси атому водню, а промір = 3 міліонові мілімікрона = 3 біліонові міліметра. (3.10^{-12} мм.) Е. входять у склад атомів, але можуть існувати також свобідно, пр. у катодових та бета-промінях.

Елєктронова лямпа, вживана в телєфонії, радіотехніці та ін. галузях елєктротехніки. Це шклянa грушка звич. з двома (діода) або трьома елєктродами (тріода), з якої усунено повітря. Одною елєктродою є металевий дротик, катода, що розжарюється при помочі „жарової" батерії, злучена з від'ємним бігуном, тзв. анодної батерії. Другою елєктродою є металева плитка, анода, злучена з додатнім бігуном анодної батерії. Третьою елєктродою є спіральний дротик, тзв. сітка, вміщена між обома першими елєктродами. Розжарений дротик викидає з себе безліч елєктронів, які притягає анода. Так повстає „елєктронова струя", що плине від катоди до анoди та творить поміст для переходу анодної струї через лямпку. Найменші зміни потенціялу сітки значно впливають на силу анодної струї, що широко використовується в радіотехніці.

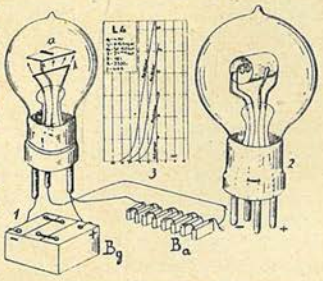

Елєктронові лямпи: 1. діода, 2. тріода зі складовими частями, 3 характеристика. Ba — анодна батерія, Bg — жарова батерія, a — анода, к — катода.

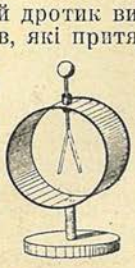
Елєктроскоп.

Елєктронова теорія, елєктронік, погляд, що поясняє елєктр. та світляні прояви при помочі поступового та дрожачого руху елєктронів, себто атомів елєктричности. Її творцем є голянд. фізик Г. А. Льоренц.

Елєктрооптика, наука про елєктр. світло та вплив елєктричности на світляні (оптичні) прояви; гл. Елєктр. світляні прояви.

Елєктропроводність, величина відворотня до омовського опору провідника.

Елєктрорадіятор, гл. Радіятор.

Елєктрометр.

Елєктроскоп, (гр.) прилад до перевірки, чи якесь тіло наелєктризоване. Е. з поділкою звуться елєктрометрами та служать до мірення елєктр. потенціялу у вольтах. Є багато різних е. більш або менше складної будови.

Елєктросталь, дуже чиста сталь, перетоплена в елєктр. печі, вживається до виробу ціннішого знаряддя.

Елєктростатика, (гр.) наука про явища та закони елєктричности, що находиться в рівновазі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Елєктростатичні машини, гл. Елєктричні машини.

Елєктротерапія, (гр.) стосування для лікування елєктричної струї: сталої (ґальванізація), індукційної перемінної (фарадизація), току з елєктростатичної машини (франклінізація), або високозмінних токів (арсонвалізація); головно при хоробах м'язів і нервів (нервові болі, паралічі й ін.).

Елєктротехніка, (гр.) наука про способи витворення та практичного використання елєктр. енергії. Має такі підрозділи: I) е. слабких струй: 1) телеґрафія, 2) телєфонія, 3) елєктр. сиґналізація; II) е. сильних струй: 1) витворювання елєктр. енергії (елєктр. ґенератори), 2) елєктр. освітлення, 3) елєктр. огрівання, 4) елєктр. пóгін (елєктромотори), 5) елєктр. залізниці, 6) електротехніка (елєктрометалюрґія, ґальванотехніка); III) е. струй високого напруження: 1) переміна струй, 2) елєктропересилання енергії на віддаль. До цього слід додати окремий відділ елєктрометрії, себто науку про міряння елєктр. величин. У самостійну галузь е-ки розвинулась радіотехніка.

Елєктротехнічна промисловість, промисловість, що займається виробом машин для добування елєктр. енергії (динамомашин), моторів для елєктр. погону, та всіх дрібних приладів і матеріялів потрібних при вживанні елєктрики (жарівки, дроти, тощо). Належить нині до передових галузей промислу.

Елєктротипія, (гр.) ґальванотипія, спосіб виготовлювання кліше́ й стереотипів при помочі ґальваноплястики.

Елєктротон(ус), (гр.) зміна елєктричної вразливости й провідности нерву, коли через нього переходить постійна струя.

Елєктрофор, гл. Елєктричні машини.

Елєктрохемічний еквівалєнт, гл. Елєктрохемічний рівноважник.

Елєктрохемічний рівноважник, е. еквівалєнт, кількість річовини, виділена струєю натуги одного ампера протягом 1 сек. Його виражають звич. у цм.^{3}, беручи за підставу 0^0 тепла та 760 мм. тиснення.

Елєктрохемія, наука про зв'язок поміж хемічними та елєктр. проявами.

Елєкційний сойм, сойм для вибору короля за часів виборної монархії у Польщі.

Елємент, (лат.) 1) основна складова частина. Перші гр. фільософи визнавали лише один е. (воду або повітря, тощо), пізніше — чотири або п'ять е.: земля, вода, повітря, вогонь та етер або — квінтесенція; 2) найпростіша, основна річовина, не зложена з ніяких інших річовин; згідно з сучасною наукою, такими е. є хемічні е., або первні; 3) середовище, в якому якесь єство живе; 4) початкові відомості з якоїсь науки або мистецтва; 5) е. ґальванічний гл. Ґальванічна ланка; 6) е. шляху всесвітнього тіла в астр., величини, котрі визначують положення шляху даного всесвітнього тіла в просторі, й самого тіла на шляху так, що можна щохвилини найти його місце на зоряному небі; 7) е. земного маґнетизму: деклінація (відхилення), інклінація (нахилення) й позема складова земного маґнетизму.

Елємéнтарна аналіза, досліджування хем. складу орґанічних сполук способом Лібіґа: відважену річовину спалюють у шкляній рурі, з розкладу одержують двоокис вугля, воду й амоніяк або азот та непальні складники. З ваги тих річовин обчислюють хем. склад.

Елєншлєґер (Oehlenschläger) Адам, дан. поет (1779-1850), творець дан. драми. Найкращі твори: поезія „Золоті роги", „Саґа про Ваулундура", поема „Алядін", траґедія „Ярл Ґакон", що має велике нац. значіння.

Елєфантіяза, (гр.) хороба, що полягає на згрубінні шкіри і підшкірної тканини, звич. на руках, ногах і полових частях; у нас — наслідок хронічного запалення пасокових судин; у краях тропічних причиною е. буває паразит, нитянка кров'яна, що живе в пасокових судинах та залозах.

Елєфантіяза.

Еліґені (Alleghany), 1) 450 км. дов. притока Огайо; 2) гори, гл. Апалячі.

Еліда (Elis), маленька набережна країна в зах. Пельопонесі й її гол. місто.

Елізéй (Elysée), палата в Парижі, від 1871 осідок — мешкання президента фр. республіки.

Елізійські поля, 1) простір на зах. краю Землі над океаном, (у Ґомера) місце перебування праведників та улюбленців богів, де панує вічна весна—рай; 2) парк у Парижі (Champs Elysées).

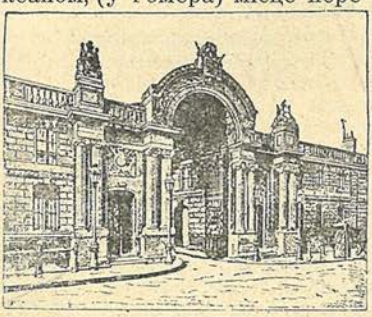

Елізейська палата в Парижі—гол. вхід.

Елізія, заник або злиття кінцевого голосного з попереднього слова в вірші з початковим голосним дальшого слова.

Елієн, (мад.) нехай живе!

Еліксір, (фр. з араб.) ростинний вивар на спирті або вині, з етером, кислинами, солями; напиток цілющої сили.

Елінґ, приміщення, для будування і направи суден, має похилу долівку й часом дах на стовпах.

Еліот Джордж, (вл. Мері Анна Еванс) анґл. письм. (1819-88), одна з найчільніших

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

повістярів XIX в. „Адам Беде“, „Сіляс Марнер“, „Млин над Фльосом“, „Ромоля“.

Еліпса, (гр.) 1) мат. крива, ґеом. місце точок, які мають однакову суму віддалень від двох постійних точок, огнищ, або фокусів (F і F'). Проста, на якій лежать огнища, зветься великою віссю е. (AA'); вона перерізує її в двох точках, гол. вершках е. Проста, сторчова до великої осі е. та симетрична до огнищ, зветься малою віссю; вона перерізує е. в двох побічних вершках (Б та Б'). Віддалення побічного вершка від огнища дорівнює половині гол. осі е. Віддалення обох огнищ зветься ексцентричністю е.; чим більша вона, тим вужча й довша е.; коли ексцентричність буде меншати, е. буде наближатися до кола; коли обидва огнища зійдуться в одну точку, отримаємо коло. Поверхня е. рівняється добутковi обох півосей і людольфіни (π); 2) поетична фіґура: поет пропускає слова, вриває фрази, підсилюючи цим емоціональний характер поетичного вислову.

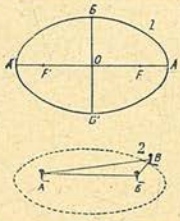

Еліпса. 1. AA' вел. вісь, ББ' мала вісь, F і F' огнища. 2. рисування е-и: олівцем В, що натягає нитку, довшу від АБ, привязану до шпилечок А і Б.

Еліпсоід, (гр.) замкнена поверхня другого ступіня з трьома головними осями, що перетинаються в осередку. Якщо всі три осі нерівні, то маємо триосний е.; а коли дві більші осі рівні, маємо сплощений оборотовий е.

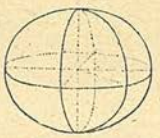
Еліпсоід.

Еліптичне речення, (грам.) примовчане, неповне, що в ньому бракує гол. частин речення, і треба їх догадатися.

Еліс (Ellis), 1) Александер Джон, анґл. визн. акустик та основник порівняльного музикознавства (1814-90); 2) Гавельок, анґл. психольоґ, *1859, низка студій про проблєми полу, споріднені з теоріями Фройда.

Еліс Айлєнд (Ellis Island), малий острів у пристані Ню-Йорку, де причалюють кораблі з еміґрантами з Европи.

Еліта, (фр.) добірне товариство, вибранці.

Елланський Василь (псевд. Блакитний, Валер Проноза), укр. поет, новеліст і журналіст (1892-1925); перший редактор харківського денника „Вісті“.

Елювій, (лат.) витвір вітріння скалини, що лежить на тому місці, де витворився.

Елюкубрація, (лат.) нездарний плід мізку, річ без таланту; мудрування.

Еляборат, (лат.) письменний виріб, вправа, звіт.

Еляґабаль, 1) сирійський бог Сонця з Емези; 2) гл. Геліоґабаль.

Елям, ст. держава, що межувала з Вавилонією й Ассирією, на місці пізнішої Персії й Медії. Назва семітська; населення вчасти семіти, але здебільшого зближене расово з неґритосами. Гол. міста: Суза, осередок семітичної культури, Анцан — тубільної. 2280 до Хр. цар Е. Кудур-Нагунді підбив Вавилонію й цілу передню Азію, аж Гаммурабі визволив Вавилон із неволі. 645 Елямську державу завоював ассирійський цар Ассурбаніпаль. Вкінці Е. підпав персам. Останнім відгомоном елямського царства було повстання Атрини за Дарія I. Культура Е. споріднена з вавилонською.

Елямська мова, збереглася на клинових написах від 2600-400 до Хр.; жила в народі до XII в. по Хр. Е. м. ні індоевр., ні семітська; не знає відміни імен, ні дієслів; різні ґраматичні відносини виражається суфіксами, і то кількома нараз: так відрізняється особи, річі, рід, однину, множину, три грам. особи (також у імен, пр. сункі-к= король я). Клинове письмо прийшло до Елями з Вавилону, — воно й досі не зовсім відчитане, й досі викликує силу здогадів і гіпотез. Споріднених мов із елямською шукають на Кавказі, або у дравідів.

Елянд (Oland), швед. острів на Балтійському морі, 1.350 км.², 35.000 меш.; гол. місто Борґгольм.

Елятея, значне (стратеґічно важне) місто в півн.-схід. Фокиді (тепер Елєфта), зі святинею бога Асклепія.

Елясмотерій (Elasmotherium), звір споріднений з носорогом, з великим рогом на чолі; жив в Европі на початку дилювія; мабуть казковий одноріг.

Елястин(а), гл. Альбуміноіди.

Елястичність, (гр.) 1) гнучкість; 2) гл. Пружистість.

Ель, (анґл. ale) ясне анґл. пиво.

Ельба, 1) ст. Еталія або Ільва, іт. острів на Середземному морі, 224 км.², 26.000 меш.; гористий, гірництво та риболовля; тут жив 1814-15 Наполєон на вигнанні; 2) гл. Лаба.

Ельберфельд, місто в зах. Німеччині, 172.000 меш.; один із найважніших осередків нім. ткацького промислу.

Ельбінґ, прус. місто та пристань получена з фришським гафом, 70.000 меш.; фабрики машин, корабельні майстерні; торговля збіжжям і деревом.

Ельбрус, ст. Стробілюс, верх Кавказу, 5.630 м. (вигаслий вулькан).

Ельбурс, гірський ланцюг у Персії здовш півд. побережжя Каспійського моря.

Ель Гофуф, найбільше місто в схід. частині Неджу, 30.000 меш.

Ельґар Едвард, анґл. композитор, *1857, батько новітньої анґл. музики; ораторії („Сон Ґеронтія“ й ін.), симфонічні камерні твори, тощо.

Ельдорадо, (есп.) себто позолочена, казкова країна. Таку назву мав спершу архієрей півд.-ам. племени, що вкривав себе золотим порохом під час щорічного свята недалеко Санта Фе де Боґота. Згодом вона перейшла на лєґендарне місто, зване Ма-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ноа або Омоа, за яким шукали есп. відкривники.

Ельзас, Альзасія й Льотаринґія, 1870-1918 нім. держ. край, нині розділений на департаменти: Мозель, Долішній і Горішній-Рен.

Ельзевіри, славні голянд. видавці книжок XV-XVII вв.

Ель Обеїд, гл. Обеїд.

Ельогім, (євр.) одно з імен Бога в св. книгах Ст. Завіту; воно має граматичну форму множини.

Ельоквенція, (лат.) красномовність.

Ельонґація, гл. Відклін.

Ель Пасо, гл. Пасо.

Ельстер, 1) Біла Е., притока Залі, 190 км. дов.; 2) Чорна Е., притока Лаби, 200 км. дов.; 3) Е. (Bad Elster), живець у Саксонії, джерела з залізними водами й радіочинні солянки. Тут лікують: хороби крови, обміну річовин, ломець, хороби серця, орґанів травлення, жіночі хороби.

Ельфи, в нім. віруваннях лісовики.

Ельче (Elche), місто в півд. Еспанії, 33.000 меш., одинокий в Европі пальмовий гай, торговля дактилями та пальмовим галуззям.

Ема(й)ля, емалія, (фр.) полива, біла, шклиста, вогнетривала маса, якою поволікають металеві або глиняні посудини, щоб охоронити їх перед окисанням, або для прикраси. Е. появляється вперше в VI-V вв. до Хр. на землях між Іраном і Кавказом, здавна відома була в Єгипті. У нас щойно на ґотських бронзових виробах у перших століттях по Хр. У візант. мистецтві находимо тзв. перегородочні емалі (фініфть), як окрему галузь ювелірного виробництва. Славні були укр. емалі XI-XII вв. Техніка вироблювання е. полягала в тому, що на золотій та ін. дощинці робили рисунок при помочі дротиків (перегородок), а місця між ними заповнювалися властивою емаллю в виді порошку, що при високій температурі в печі топився й пізніше застигав у блискучу шклисту масу, міцно зв'язану з золотом.

Еманаційна теорія світла, гл. Світло.

Еманація, (лат.) вл. ізілляння, випливання; у фільософії: прояв, згідно з яким різноманітні створіння, що живуть у світі, випливають (еманують) з Одного Єства, що є їх джерелом; такий погляд зустрічаємо в науці брагманізму, неоплятонізму, в кабалі та нім. містиків (Екгарт і Беме). У природознавстві: радіоактивний (промінистий) ґаз, що повстає при розпаді радіоактивних первнів, гол. раду, а також тору й актину. Виділює з себе проміні альфа (α) та перетворюється на рад-А, згл. тор-А, або актин-А. Ґл. Радіоактивність.

Еммануїл, (євр.) „з нами Бог", у біблії назва Месії.

Еманципація, (лат.) визволення: 1) у ст. Римі визволення дітей від батьківської влади, а рабів від влади пана; 2) усяке визволення від залежности; 3) жіноча е.—зрівнання жінок у правах із чоловіками; 4) е. жидів — зрівнання жидів у правах з усіми громадянами; 5) е. селян — зрівнання правного становища селян з ін. клясами суспільности.

Емáр (Aimard) Ґюстав, вл. Ґлю (Gloux) Олівіє, фр. письм. (1818-83), автор численних романів і повістей з ам. життя, повних пригод, у дусі Купера і Майн-Ріда.

Емаус, містечко б. Єрусалиму, згадується в євангелії.

Емба, ріка, випливає в Уралі, вливається до Каспійського моря, 555 км. дов.

Ембах, ест. ріка, 260 км. дов., вливається до озера Пейпус.

Емблєма, (гр.) відзнака, знак, сполука символів, що є виразом якоїсь теоретичної, моральної і т. д. тези. На Україні е. мали великий успіх у XVII й XVIII вв. („Ифика іерополітика" 1712, твори Сковороди).

Емболія, (гр.) заткання кровоносних судин якимнебудь чужим тілом (твердим, рідким або ґазовим), що дістанеться до кровообігу. Е. великих б'ючок у легенях, мізку, або серці може бути причиною наглої смерти.

Ембріоґенія, ембріоґенеза, (гр.) повстання і розвиток зародка, частина онтоґенії.

Ембріольоґія, (гр.) наука про будову й розвиток зародків, частина науки про розвиток.

Ембріон, (гр.) зародок; жива істота в початках свого існування й розвитку, нездібна ще до самостійного життя; у ростин кільчик.

Емденська гусь, гл. Гуска.

Емерзія, (лат.), виплив; в астр. виступ одного всесвітнього тіла з-поза другого, або з його тіні; перший випадок маємо, пр., при затьмах Сонця (Сонце виходить із-поза Місяця, котрий його закриває); другий — при затьмах Місяця (Місяць виходить із-поза тіні Землі).

Емерит, (лат.) урядовець, що вислужив свої літа служби або звільнений з неї і дістав досмертну пенсію.

Емеритура, вислуга; платня, яку дістає урядовець після означених літ служби.

Емерсон Ральф Вальдо, ам. фільософ - мораліст (1803-82). Гол. твір „Представники людства", позатим нариси й поезії.

Р. В. Емерсон.

Еметик, (гр.) гл. Блювний камінь.

Еметин, (гр.) алькальоід, що міститься в коріні ростини Cephaleis ipecacuanha; викликує блювоту; впорскується під шкіру або до жил як лік проти тропічної червінки, спричиненої амебами.

Еміґрант, (лат.) переселенець.

Еміґрація, (лат.) виселення, добровільне переселення з рідної країни або держави до чужої; особливий прояв міґрації. Е., виселення з одної країни, є імміграцією, приселенням у другій. Е. може бути

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тривала, коли виселенець покидає стару країну назавжди, або часова, що триває тільки якийсь час. Остання може бути припадкова, з причини війни, або якої іншої небезпеки, або зарібкова, для шукання заробітку; коли це діється правильно, в певну пору кожного року (пр. у жнива), тоді е. є сезоновою. Причини еміґрації бувають господарські, політичні, релігійні і нарешті випадки особистого життя. В залежності від сили та часу ділання перших трьох причин е. може збільшуватися і набирати масового характеру, або навпаки слабнути і припинятися; державна влада часом не перешкоджає е. і навіть допомагає їй, а інколи утруднює або забороняє її; також країни, куди їдуть виселенці, з різних причин або допомагають імміґрації, або обмежують і навіть забороняють її (еміґраційні та імміґраційні закони). У XIX в. найбільше число еміґрантів виїздило з Европи до Америки, гол. до ЗДА й Канади, далі до Австралії, Нової Зеляндії та Півд. Африки. Від 1820-1913 з Европи еміґрувало до ЗДА 30·8 міл. людей. Протягом останніх 50 літ до Арґентини переселилися 8·2 міл., до Канади б. 1½ міл., до Бразилії 2½ міл. Загальне число еміґрантів з Европи протягом XIX в. до 1913 обчисляють приблизно на 50 міл. людей. З укр. земель, починаючи з 90-х рр., ішла жива еміґрація з Галичини, Буковини та Закарпаття, спершу до Бразилії, відтак до ЗДА, Канади, тепер знову до Бразилії. До 1909 виеміґрувало з сх. Галичини до ЗДА 470.000 людей, 1924-9 з укр. земель під Польщею переселилося за море 75.123 людей. Це було здебільша переселення на постійний побут. Крім цього вже у XX в. розвинулася жива заробітчанська (сезонова) еміґрація, гол. до Прусії, а з Польщі до Франції. Річну цифру сезонових заробітчан із Галичини подавали до війни на 200.000 осіб, в рр. 1924-29 31.318 душ. Переселення з Наддніпрянської України почалося теж у 90-х рр. та йшло гол. на схід за Урал, менше за море. За час 1896-1914 з 9-ти укр. ґуберній виселилося за Урал 1·6 міл. душ, найбільше з Полтавщини і Чернігівщини. З Полтавщини відходило річно приблизно 60% природнього приросту населення. В XVI-XVII вв. — рух укр. людности йшов із півн.-зах. території на півд.-східні: з укр.-білорусь. Полісся, з Побужжя, Галичини, з півн.-зах. Волині на Поділля, Волинь, а звідси далі на Брацлавщину й Київщину аж до задніпрянських пустель. Відбувалася ця е. етапами. Людність тікала від панщини в півн.-зах. частинах України й шукала для себе вільного життя на сході; але слідом за еміґрантами йшли пани-володарі тих незаселених просторів, маючи на них королівські привілеї й заводячи там нову панщину.

Емілія, адміністративна частина півн.-серед. Італії, 22.200 км.², 3,000.000 меш.

Емін Федір, рос. письм. (б. 1735-70), родом із Балкану, перший рос. романіст і сатирик. Видавав сатиричний журнал „Адская Почта".

Еміненція, (лат.) „світлість", титул кардинала.

Емін Паша, вл. Едуард Шнітцер, нім. лікар і подорожник, жид. роду (1840-92), в нім. і анґл. кольоніяльній службі досліджував гор. Ніл і озеро Вікторія.

Емір, (араб.=володар) у мусулманських країнах титул князів.

Емісáр, (лат.) висланець із таємним політ. дорученням: на розвідку або для пропаґанди.

Емісійна дуговина, гл. Дуговина.

Емісійна спроможність, кількість тепла (проміння), яку висилає одиниця поверхні (1 цм²) якогось тіла. Е. с. безоглядно чорного тіла=1.

Емісійна теорія світла, гл. Світло.

Емісійний банк, гл. Банк і Банкові чинності.

Емісійний курс, ціна, за яку випускаються в обіг вартісні папери.

Емісія, (лат.) висилання, випускання; в екон. науці: 1) випускання в обіг банкнотів і паперових грошей; це емісійне право в різних країнах мають або держ. установи, або приватні банки; 2) випуск держ. чи приватних позичок, обліґацій, закладних листів, акцій і т. д.; цю е-ю звич. робиться за посередництвом окремих банків, чи їх об'єднань (консорцій), які впроваджують цінні папери на біржу й поширюють їх ін. способом.

Емінеску Мігай, рум. поет (1850-89); лірики та сатири.

Емітéнт, (лат.) особа чи установа, що випускає в обіг цінні папери.

Емменталєр, гл. Сир; роди сира.

Емменталь, країна в швайц. кантоні Берн, що її перепливає Ільзіс і В. Емма; альпейське господарство (емментальський сир), виріб полотна та годинників.

Еммеріх (Emmerich) Анна Катаріна, нім. черниця (1774-1824), відома своїми стиґматами й об'явленнями.

Емметропія, (гр.) таке заломлювання промінів світла, які впадають до нашого ока, що рівнобіжні проміння, по заломанню, збираються на нервівці й дають виразний образ. Таке око вважається за правильне. Протилежність: аметропія.

Е-моль, мольова скаля від тону е, що відповідає G-dur.

Емоціоналізм, (лат.) погляд, на основі якого емоції є основним або найголовнішим первнем душевного життя.

Емоція, (лат.) зворушення, подразнення, схвилювання.

Емпедокль з Аґриґенту, визн. гр. фізик, лікар та поет у V в. до Хр., належить до тзв. аґенетистів, себто фільософів, що світ творять із вічних, незалежних, незмінних елементів, які шляхом комбінації дають поодинокі предмети (гл. Грецька фільософія).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Проповідував науку про мандрівку душі. Гол. твір: „Про природу".

Емпієм, (гр.) гнійне запалення дуплин тіла, вистелених слизовою, або серозною оболоною, пр. олегенної дуплини.

Емпір, гл. Ампір.

Емпіризм, (гр.) філ. напрямок, який приймає, що всі або основні пізнання основані на досвіді. Е. розвинувся в середньовіччі в Оккама й його школи, в нових часах емпіристи — Льок, Берклі, Юм, Міль, Мах, Авенаріюс, Джемс.

Емпіричний, (гр.) той, що основується на досвіді, або має свій початок у досвіді.

Емпіріокритицизм, філ. напрямок — радикальний емпіризм Авенаріюса; його приняли були деякі рос. марксисти (пр. Боґданов), на Україні — Лесевич.

Емпірія, гл. Досвід.

Емпорія, (гр. лат.) головний, важний осідок торговлі; важний торговельний пункт.

Емпуза, в гр. міт. жіноча мара-страховище, що її посилає богиня Геката. Лякали нею дітей.

Емс, ст.-рим. Амізія, 1) півн.-зах. нім. ріка, 335 км. дов., 225 км. сплавна, частинно також для морських кораблів, вливається в Півн. море, получена каналом Дортмунд-Емс із Порур'ям та середущою Німеччиною, а також каналами з устям Везери та заливом Яден; 2) нім. літнисько б. Вісбадену, 7.000 меш.; теплі солянки і залізні води. Тут лікуються: нежити дихальних доріг, хороби орґанів травлення, жіночі хороби. Звідси вислав Бісмарк депешу 13 VII 1870, якою повідомив прус. посольства про відкинення королем Вільгельмом жадань Наполеона III.; ця депеша дала Франції привід оповістити Німеччині війну. Тут видав 26 V 1876 рос. цар Олександер II тайний розпорядок, тзв. Емський указ, яким заборонив друкувати укр. книги.

Емська депеша, гл. Емс 2).

Емський указ, гл. Емс 2).

Ему (Dromeus), птах із породи казуарів, подібний до струся; $1^3/_4$ м. вис., увесь укритий пуховатим темно-бурим пір'ям; живе в Австралії.

Емуляція, (лат.) суперництво.

Емульзина, (лат.) синаптаза, ензим, що находиться в гірких міґдалах та розкладає аміґдаліну на цукор, олій гірких міґдалів та прус. кислину.

Емульзія, (лат.) одностайна мішанина рідин, які взаїмно не розпускаються, пр. води з оливою.

Емфаза, (гр.) натиск на деякі вислови, прибільшення; реторичні фіґури, що для викликання сильного вражіння змінюють нормальну будову речення (протиставлення двох речень, контрастування, ступінювання і т. д.).

Емфізема, (гр.) роздуття; 1) е. легенів, ядуха, — хороба дуже часта у старших, полягає на зменшенні пружности легенів, тріскання перетинок між легеневими міхурцями і внаслідок цього, розширювання дуплин легеневих міхурців і цілих легенів. Проявляється задихом. Наслідки: утруднений кровообіг у легенях і ослаблення серця. У молодих трапляється е. гостра при надмірному напружуванні легенів, пр. при спортах. 2) Е. шкіри, нагромадження повітря в підшкірній тканині; трапляється при пораненнях і при зломанні ребер; проявляється опухом шкіри, що при натиску характеристично тріщить.

Емфітевза, (гр.) правна установа гр.-рим. права, що давала управненому найдалі йдуче, дідичне річове право на чужому ґрунті. Їй відповідають вічні політки нім. права.

Ен (Aisne), 1) ліва притока Оази, 280 км.; 2) фр. департамент над нею, 7.430 км.², 490.000 меш.

Ен (Ain), 1) права притока Рони, 190 км. дов.; 2) фр. департамент над нею, 5.830 км.², 320.000 меш.

Енантем, (гр.) плямиста висипка на слизових оболонах при заразливих хоробах (кір, тиф).

Енантіотропізм, (гр.) у мінер., здібність поліморфної субстанції зі зміною фізичних умов переходити з одної модифікації у другу в обох напрямках (у протилежності до тіл монотропних).

Енвер Паша, тур. ґенерал (1870-1922), проводир молодотурків, 1911 боровся проти італійців у Тріполісі, за світової війни начальний вожд тур. армії й міністер війни.

Енгармоніка, (гр.) взаїмне відношення тонів, які, хоч різняться між собою мат. визначенням висоти тону, а також і в самому муз. письмі, вважаються за ідентичні завдяки нашій темперованій системі (пр. f і eis).

Енґадін, швайц. гірська долина над Іном, соняшна, багато лічничих осель.

Енґель, 1) Ґустав Едуард, нім. муз. письм. та критик (1823-94); праці з муз. естетики. 2) Ернст, видатний нім. статистик (1821-96), намагався довести цифровими даними екон. вигідність для суспільства соц. законодавства й забезпечення (асекурації) робітників; важніші твори: „Ціна праці", „Століття пари" й ін. 3) Йоган Христіян, нім. австр. історик (1770-1814); у своїх працях торкався й укр. історії, особливо в „Історія Галича й Володимира" (нім. мовою), що вийшла в 1793 у Відні й подає виклад історії гал.-володимирських земель до 1772, й „Історія України й українських козаків" (нім. мовою, Галле, 1796), одна з перших праць із історії України взагалі. 4) Карл, анґл. історик музики та муз. етноґраф, нім. роду (1818-82), на свій час великий авторитет у справах історії муз. інструментів та музики позаевроп. народів. 5) Франц, нім. дослідник півд. Америки (1834-89). 6) Юлій, рос.-жид. композитор (1868-1927), муз. письм., етноґраф, піонір жид. музики в колишній Росії та видатний її репрезентант.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Енґельман, 1) Іван, рос. історик права, проф. Дорпатського унів. ,*1832. Написав м. ін. цінну історію кріпацтва в Росії; 2) (Engelmann) Теодор Вільгельм, нім. фізіольоґ (1843-1909). Праці з фізіольоґії й біольоґії тварин, автор теорії про розміщення ростин у морській глибині.

Енґельс Фрідріх, нім. економіст і видатний теоретик соціялізму (1820-95), близький приятель Карла Маркса й довголітній його співробітник; результати їх спільної праці — доктрина наукового соціялізму й видання „Комуністичного Маніфесту“ (1848), де з'ясовані гол. основи матеріялістичного розуміння історії. Гол. твори: „Розвиток соціялізму від утопії до науки“, „Походження родини, приватної власности та держави“, „Анті-Дірінґ“, „Нариси до критики нац. економії“ й ін. Е. видав II. і III. том залишеного К. Марксом у рукописі „Капіталу“. Майже всі твори Е. перекладені на укр. мову.

Ф. Енгельс.

Енґлєр, 1) Адольф, нім. фітоґеоґраф (1844-1926), гол. твори: „Ростинність Землі“, „Природні родини ростин“. 2) Карл, нім. хемік (1842-1925), дослідник нафти та автор теорії про її орґанічне походження.

Енґліш (Engliš) Карель, чес. фінансіст, *1880, проф. унів. в Берні, міністер фінансів Чехословаччини.

Енґр (Ingres) Жан, фр. маляр (1780-1867), славний викінченістю рисунку та ясністю ліній. Гол. твори: „Едип і Сфінкс“, „Одаліска“, „Джерело“, „Апотеоза Гомера“ і першорядні портрети.

Енґрам, (гр.) слід, який полишує кожне подразнення в живому орґанізмі. Гл. Мнеме.

Ендемічний, (гр.) місцевий.

Ендемія, (гр.) ендемічні хвороби, заразливі хвороби, що постійно панують в якійсь околиці й рідко або ніколи не ширяться поза своє огнище (пр. ендемічна в Індії чума, в Африці сплячка).

Ендзелін(с) Яніс, найбільший сучасний лотиський мовознавець, *1873, проф. у Ризі, автор цінних праць про взаїмні відносини слов. і балтійських мов (Славяно-балтійскіе этюды).

Ендиміон, у гр. мітольоґії гарний юнак, син Зевеса, улюбленець Селєни, яка спускає на нього вічний сон, щоб могти його раз-у-раз цілувати. Уявляли собі його в постаті мисливого або пастуха.

Ендоґамія, (гр.) одруження між членами того самого роду або тієї самої родини.

Ендоґенний контакт, у мінер. зустріч гірнини маґматичної з осадовою, коли маґматична гірнина вбирає (асимілює) деякі складники з гірнини осадової.

Ендоґенні сили, в ґеольоґії: внутрішні сили Землі, що зміняють вигляд її поверхні; прояви е. с.: вулканізм, скиди, морщення і т. ін. Гол. джерелом тих сил питоме тепло Землі.

Ендокардит, (гр.) запалення ендокардія: е. гострий, з гарячкою, болями в околиці серця, ослабленням, нераз із ушкодженням нирок, кінчиться смертю, або переходить у стан затяжний (хронічний е.).

Ендокард(ій), (гр.) оболона, що вистелює дуплини серця.

Ендокринні залози, залози внутрішнього виділювання, які не мають виводів, а свої виділини (інкрети) віддають безпосередньо крові. Це залози: борлякова, колоборлякові, мізковий додаток, надниркові, підгрудинна, шишкова, частини підшлункової та інші.

Ендокринольоґія, (гр.) наука про виділювання ендокринних залоз.

Ендолімфа, рідина, що виповнює оболончастий лябіринт внутрішнього вуха.

Ендометрит, (гр.) запалення слизової оболони уразу.

Ендопаразит, (гр.) гл. Галапас.

Ендоскоп, (гр.) цівка з приладом до освічування на кінці, для оглядин проходів та дуплин тіла (пр. дишника, сечового міхура, шлунку, тощо).

Ендосмоза, гл. Осмоза.

Ендосперм, (гр.) гл. Білень.

Ендотермічний прояв, хем. прояв, при якому зуживається тепло, пр. при витворюванні озону, сірчаку вугля, тощо.

Ендотоксини, (гр.) бактерійні отрути, що є складовою частиною бактерій і не виходять назовні; увільняються, як бактерія загине й розпадеться, й тоді шкодять орґанізмові, який не має змоги витворити антитоксини, що винищили б їх.

Ендр (Indre), 1) ліва притока Люари, 245 км. дов.; 2) фр. департамент над нею, 6.910 км.², 255.000 меш.

Ендр і Люара (Indre et Loire), зах.-фр. департамент, 6.160 км.², 335.000 меш.

Енеїда (Aeneis), „пісня про Енея“, епопея Верґілія, гл. Верґілій.

Еней, син Анхіза й Венери, пращур рим. народу, герой „Енеїди“ Верґілія.

Енеоліт, доіст. культура на переході з камінної до бронзової доби, з першими металевими мідяними виробами; у нас культура шнурової та мальованої кераміки 2500-2000 до Хр.

Енеоліт. Реконструкція енеоліт. хати в Бучачі (Галичина), за Козловським.

Енерґетизм, (гр.) філ. теорія, згідно з якою в основі світу й подій у ньому лежить фізична енерґія (В. Освальд).

Енерґетика, (гр.) наука про енерґію як підставу природничих наук.

Енерґія, (гр.) 1) в Аристотеля: здійснення всіх можливостей, які криються в матерії; 2) у психольоґії: сила волі, здатність виконати свою волю, здатність до чину; 3) у фізиці: спроможність якогось тіла або

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

укладу тіл виконати працю. Гол. роди е. є: кінетична е. або е. руху та потенціяльна (е. положення). Першу мають усі тіла в руху, другу мають тіла внаслідок особливого положення свого або своїх частинок. Обі ці е. звемо також механічними або динамічними; їх можемо зауважити відразу. Крім них є ще молєкулярна е., що проявляється як кінетична (голос, тепло, елєктр. струя, світло), або як потенціяльна (елєктр. наряд, маґнетизм, хемічна енерґія, атомова енерґія і т. д.). Промінистою е. звемо е., що поширюється хвилястим способом, промінями (проміні тепла, світла, елєктричні, Рентґена). Е. може переноситися з одного тіла на друге, й один рід енерґії може перетворитися в другий. У знанім нам світі кількість е. постійна й незмінна; вона може зміняти лише вигляд, але не може ані збільшитися, ані зменшитися; є це тзв. закон збереження е. або непропащої сили. Його доказали: Роберт Маєр, Дж. Джавль, Гельмгольц, Віліям Томсон. Е. міримо ерґами та кільоґрамометрами.

Енесидем, гр. фільософ-скептик із I в. до Хр., підніс сумніви щодо певности льоґічного осуду.

Енеску (Enescu) Дьорґів, найбільший суч. рум. композитор, *1881. Написав три сонати, сюїти, рапсодії для фортепіяну, симфонії, оперу „Едип".

Ензелі, перс. пристань над Каспійським морем, 10.000 меш., важна в торговлі з СРСР.

Ензи́м, незорґанізований фермент, річовина незнаного хем. складу, що викликує особливі хем. переміни: алькоголічне та оцтове шумування, молошне киснення, гідролізу і т. д. Їх витворюють ростинні й тваринні дрібнотвори. Важніші е.: цимаза, інвертаза, діястаза.

Еніґматичний, (гр.) загадковий, неясний.

Енкавстика, (гр.) 1) випалювання рисунку на порцеляні; 2) малярська техніка восковими барвами, введена малярем IV в. Памфілом і відома до XIV в., тепер відновлена.

Енке (Encke) Йоган Франц, нім. астроном (1791-1865), директор обсерваторії в Берліні; дослідник комет, з яких одна названа його ім'ям.

Енклітичне слово, (гр.) в граматиці односкладове слово, що прилучається до попереднього так, що творить із ним нібито одне слово, пр. як *би*, сміюся.

Енклява, гл. Ексклява.

Енне́р (Henner) Жан Жак, визначний фр. маляр (1829-1905), клясичного напрямку, прозваний фр. Корреджо, відомий своїми м'якими рисунками голого тіла.

Енній (Quintus Ennius), найбільший рим. поет передклясичної доби (239-169 до Хр.), творець рим. епосу (твір: „Annales" у 18 кн., де вперше завів гексаметр зам. давнього сатурнійського вірша); писав теж траґедії, комедії, сатири й філ. поеми.

Енно́ (Hennod) Еміль, колишній фр. консуль в Одесі, що своїм неприхильним до України інформуванням Антанти спричинив багато шкоди укр. держ. справі в 1918-19.

Еномай, гл. Ойномай.

Енос, син Сита, внук Адама.

Енох, ім'я двох біблійних осіб: 1) син Каїна і 2) нащадок Сита, син Яреда та батько Матусаїла.

Енохова книга, збірна апокаліпса, приписувана передпотоповому патріярхові Енохові, складена 167-64 до Хр.; дійшла до нас тільки в етіопському перекладі з жидівського первотвору та в старослов'янському з якоїсь христ. перерібки. Мала велику вагу в ст.-жид. та в христіянській літературі. Відгомін Е. к. стрічаємо в євангеліях, апостольських посланіях, апокаліпсі Івана; христ. перерібка вплинула на уявлення схід. православія про загробний світ і страшний суд, на оповідання про „хожденія по муках", тощо.

Енс, Аніза, права притока Дунаю, 305 км. дов., ділить Австрію Долішню від Горішньої.

Енстальська худоба, гл. Худоба: раси х.

Енстатит, (гр.) сіро-зеленавий мінерал ($MgSiO_3$), ромбічного укладу, належить до піроксенів.

Ентаза, опуклість гр. кольони. Гр. будівничі, щоб досягнути гармонійности та ідеальної пропорції, робили кольону найгрубшою на висоті $^1/_3$ від основи й найтоншою вгорі (б. капітелі). Через оптичну оману, яка залежить від неточности людського ока, ця опуклість не тільки не помітна, але навпаки, саме завдяки їй кольона видається ідеально рівною.

Ентелєхія, (гр.) філ. 1) в Аристотеля: ціль дійсности, що сама себе здійснює; 2) в Ляйбніца — монада; 3) у Дріша — жива сила орґанізму.

Ентерит, (гр.) гл. Кишковий нежит.

Ентеро-анастомоза, (гр.) хірурґічна операція, коли зшивають і лучать два відтинки кишки. Роблять її після вилучення нездатної до функції частини кишки (пр. опухи, туберкульоза кишки, звуження).

Ентерокіназа, (гр.) фермент у кишковім соку, що активує трипсину, тобто робить її здатною до травлення.

Ентимема, (гр.) у фільософії: вивід, де один із засновків (преміс) випущений.

Ентомоґрафія, (гр.) опис комах.

Ентомольоґія, (гр.) наука про комахи.

Ентоптичні вражіння, вражіння в оці, які повстають внаслідок тіней на нервівці, що їх кидають дрібні тіла та судини всередині ока („летючі мушки").

Ентре Ріос, себто „між ріками", арґентинська провінція, між рікою Парана й Уруґвай, 75.000 км.², 555.000 меш., випас худоби.

Ентропія, (гр.) нечинність енерґії, прояв розсіяння енерґії. У світі відбувається невпинно переміна енерґії з одної форми у другу; остаточно всі ті прояви кінчаться переміною всесвітньої енерґії в тепло низь-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

кої температури, що не дасться вже перемінити в пожиточну енергію. Противенство: ектропія. Закону е. не можна прикласти до світу, як цілости, наскільки визнаємо його безмежність.

Ентузіязм, (гр.) захоплення, порив; піднесений настрій, скермований на якийсь предмет. У фільософії платоніків — містичне переживання; у Шефтсбері — основа всякого фільософування.

Енунціяція, (лат.) заява.

Енцелядус), (гр.) другий місяць Сатурна; зоря 12 величини, віддаль від планети — 232.000 км., час обігу 1 день, 8 годин і 53 мінути.

Енцефаліт, (гр.) запалення мізку.

Енцикліка, (гр.) обіжник, пр. папи до єпископів.

Енцикльопедист, (гр.) той, що має всестороннє знання; фр. фільософ-вільнодумець XVIII в.

Енцикльопедія, (гр.) суцільність знання з одної ділянки, або всіх разом. Найстарша е. це „Історія природи" Плінія 79 по Хр., але назви е. в наголовку вперше вжив Йоахімус Форціюс Рінґельберґіюс у своїм творі з 1541 (вид. у Базелі), п. н. Lucubrationes vel potius absolutissima kyklopaideia. Першою великою е. в суч. розумінні був 64-томовий „Grosses vollständiges Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste" 1732-50; другою фр. „Encyclopédie" Дідро, Д'Алямбера та Вольтера 1743-45, видана анґлійцем Джоном Мільсом; фр. е. мала вперше самостійний критичний характер і сильно заважила в історії европ. культури. Третьою славна „Encyclopedia Britannica", яка вперше почала виходити від 1771 у 3 томах, тепер у 24, що кілька літ у новім виданні. Світову славу здобув і дав зразок іншим цього роду е. „Conversations Lexicon" Брокгавза, що спершу 1796-1806 вийшов у 6 томах. Нині нема ніодного культ. народу без своєї е. Великі держ. народи мають крім одної загальної великої е. чимало ін. спеціяльних, із різних галузей знання. Першою укр. е. є отся. Слідом за нами підготовляють велику е. в Харкові. Найбільші розмірами є кит. е-ії. Перша кит. е. з XIV в., складена Ма-Тва-Лін-ом, була у 1721 р. приладжена для цісаря К'анґ-гі, у 5.020 томах.

Еоантроп, (гр.) здогадно людський череп, знайдений у третішніх верствах у Пільтдавні, гл. Людина: доісторична людина.

Еозина, тетрабромфлюоресцеіна ($C_{20}H_8O_5Br_4$), барвило добуте з поґазової мазі; замітне гарною червоною краскою і флюоресценцією. Потасова або содова сіль е. розпускається в воді і вживається до закрашування на червоно шовку, вовни, паперу, до писання і т. п.

Еозинофільні тільця, білі тільця крови, що легко барвляться кислими барвилами (пр. еозиною). Правильна їх кількість у крові 1-2%; збільшена кількість — при астмі, тваринних паразитах, красусі, деяких хоробах шкіри; зменшена при черевнім тифі, корі.

Еозойська доба, еозоїчна доба, гл. Ґеольоґічні формації.

Еол (лат. Aeolus, гр. Айольос), син Гіппота, міт. цар Еолійських або Ліпарійських островів; гл. Еолія 2), володар вітрів.

Еолійський стиль, відміна гр. йонського стилю. Зразком е. с. вважають капітелі кольон святинь у Неандрії і на о. Лєсбосі.

Еоліти, здогадне кремінне знаряддя людини третішньої доби, що повстало природнім способом через тріскання кремінних брил під впливом тиснення, морозу чи спеки.

Еолічний, (гр.) вітровий. Е. акумуляція, (лат.) еолічні відложжя, нагромадження звітрілих матеріялів скалин, гол. пилу або піску, нанесених вітром, пр. наш лєс. Е. ерозія, поглиблювання й розширювання долин через діяльність вітру; проявляється лише в пустинях і сухих країнах.

Еолія, 1) країна на півн.-зах. побережжі Малої Азії від долини Гермоса до Гелєспонту, з 12 містами, що творили тзв. еолійський союз (гол. місто Куте); 2) Еолійські острови, вулканічні острови б. півн. побережжя Сицилії (Ліпара й Стронґілє), держава Еола; тепер Ліпарійські острови.

Еольопіля, еоліпіля, (гр.) металева баночка, що оберталася при помочі випливної пари, прилад, винайдений Героном з Александрії (б. 100 до Хр.), передтеча парової машини.

Еос і Гелій; над ними бог неба. Еос підтримує рання роса. (Реліеф на панцирі статуї Августа у Ватикані).

Еос, гр. богиня світової зорі (лат. Аврора), дочка Гіперіона, дружина Титона, мати Мемнона.

Еоцен, (гр.) спідня частина долішньо-третішніх відлож (гл. Ґеольоґічні формації). На наших землях маємо еоценські відложжя в Карпатах (червоні глеї, гієроґліфові й нумулітові пісківці), на лівобічній Україні та Придніпров'ї (бучацькі й трехтимирівські піски та сині київські, спондилюсові глеї).

Епаґомен, (гр.) вставлений день; в юліянському й григоріянському календарі вставленим днем є 29 лютий у переступних роках; через е. узгіднюємо числення часу з обігом Сонця.

Епакта, (гр.) число, що подає вік Місяця на 1 січня даного року, себто кількість днів, що минули від останнього новика до 1 січня включно.

Епандаж, (фр.) використовування брудних відпливів із міських каналів до угноєння ріллі. Для того у великих містах частину каналових відпливів спускають особливими проводами на підміські огоро-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ди, тзв. „поля зрошування“, які цим способом зрошується й угноюється.

Епамінонд, тебанський полководець і політик, побив спартан під Лєвктрою, умер ранений у бою під Мантинеєю 362 до Хр.

Епархія, гл. Єпархія.

Епафродит, гр. граматик із I в. по Хр.

Епейроґенні рухи, рухи земної кори; можуть дно моря перемінити в суходіл, або суходіл на дно моря. Е. р. можуть бути нагальні — інстантні, або повільні — секулярні (вікові), місцеві (льокальні), або загальні (евстатичні).

Епамінонд.

Епекзеґеза, (гр.) поетична фіґура, що пояснює якесь загальне поняття конкретним образом.

Епентеза, (гр.) в граматиці: всунення складу або букви в середині слова, пр., в укр. *л* в „люблю“, первісно льубйу. Епентетичне „н“ — поява в укр. говірках та в чес. (літ.) мові „*н*“ після носового „*м*“ перед прейотованим голосним, пор. укр. імня (= ім'я), мнясо (= м'ясо), чес. земнє (пишеться: země).

Еперієш, гл. Пряшів.

Еперне́ (Epernay), місто в півн.-схід. Франції, 21.000 меш.; гол. місце вивозу шампанських вин.

Епетиція, мандрівка незаможних учнів Київської Академії в XVII-XVIII в. по всій Україні, щоб здобути собі засоби утримання співами молитов і кантів, виголошуванням діяльоґів та панеґіриків, грою інтермедій, траґедій і т. ін. За прикладом Академії й ін. наші школи XVIII в. мали такий звичай.

Епископ, гл. Єпископ.

Епіґамія, в ст. Греції подружжя між громадянами двох держав.

Епіґенеза, (гр.) в ґеольоґії: явище, коли річка знесла верстви, пливучи за склоном поверхні тих верстов, урізалася до старшого підложжя й далі ним тече, дарма, що загальний спад поверхні підложжя не згоджується зі спадом річки; долини таких річок, що їх звуть епіґенними, — це один рід проломових долин.

Епіґон, (гр.) нащадок; наслідувач і пропаґатор великої ідеї своїх попередників, без їх таланту.

Епіґрама, (гр.) короткий віршовий дотепний вислів, скермований проти якоїсь особи; у греків віршовий, чи прозаїчний напис, що пояснював пам'ятники, трофеї й т. п.

Епіґраф, (гр.) цитата чи вислів, поставлений на чолі твору, як натяк, чи вказівка на гол. ідею артистичного твору.

Епіґрафія, наука про ст. написи на тривалому матеріялі (камені, дошках, металі, глиняних плитах, цеглі і т. д.).

Епідеміольоґія, (гр.) наука про поширення заразливих хоріб і про способи боротьби з ними.

Епідемія, (гр.) пошесть, захорування відразу більшої кількости людей на якусь заразливу хоробу, що проявляється час від часу в даній околиці, краю, пр. тиф, холєра, чума і ін. До поширення е. причинюються погані ґіґієнічні умовини життя, війна, голод, убогість населення.

Епідерма, (гр.) нашкірень, верхня рогова верства шкіри тварин і людини.

Епідіяскóп, епіскóп, (гр.) проєкційний прилад (скіоптикон) для висвітлювання на заслоні (екрані) непрозорих тіл або образів просто з книжки.

Епідот, пістацит, (гр.) мінерал жовто-зелений, ($HCa_2Al_3Si_3O_{13}$), односкісного укладу, дуже розповсюджений у метаморфозованих ґірнинах; звич. секундарний мінерал; звич. із залізом; без заліза — цоїзит.

Епізод, (гр.) окрема подія серед інших подій; вставлене оповідання; самостійна й закінчена частина літ. твору, не зв'язана з його основною темою, пр. прощання Гектора з Андромахою („Іліяда“), похорони Гонтиних дітей („Ґайдамаки“ Шевченка).

Епізоотія, (гр.) пошесть на тварин.

Епікардит, (гр.) запалення насердя.

Епікард(ій), (гр.) насердя, оболона, що безпосередньо покриває зовні серце.

Епікія, (гр.) в моралі: самостійне, на власному розумі основане толкування закону, чому він у даних особливих обставинах не обов'язує.

Епіклєза, (гр.) призивання, молитва в літурґічному каноні, якою священик просить св. Духа, щоби перетворив хліб і вино в тіло й кров Ісуса Христа.

Епіктет, гр. фільософ у I в. по Хр., обмежував свою науку до питань етичного характеру. Побіч Сенеки та Марка Аврелія один із гол. представників рим. стоїцизму. Своєю наукою про Бога сильно зближується до поглядів християнства. Афоризми з його творів відомі на Україні з давніх-давен у збірках.

Епікур (ст. погруддя).

Епікур, гр. фільософ (341-270 до Хр.), вчив, що щастя людини лежить у відсутності болів і прикростей, яких джерело бачив він у страху перед богами та перед смертю. У природознавстві відновив Е. атомістику Демокрита, тільки в менше досконалій формі. Його науку звемо епікуреїзмом.

Епілєпсія, (гр.) падавка, чорна неміч; 1) звич. дідична нервова хороба, що проявляється наглими нападами тонічних і кльонічних корчів, утратою свідомости. Затяжна е. може вести до недоумства. Виступає в дітей алькоголіків і сифілітиків. 2) Джексонова (Jackson) е., спричинена опухами, зростами в черепі, недідична.

Епіліція, (лат.) усування волосків зі шкі-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ри; в окулістиці: усування вій із повік, гол. коли ростуть неправильно.

Епільоґ, (гр.), кінцева частина літ. твору, промови; закінчення.

Епіметéй („той, що пізно розважає"), у гр. міт. син титана Япета, брат Прометея, одружився з Пандорою, через що прийшло всяке лихо на землю.

Епіналь, гол. місто департаменту Вож, 27.000 меш.; ткацький і домашній промисл.

Епінé (Epinay) Люїза Фльоранс, фр. письм. (1726-83), протекторка Ж. Ж. Руссо і приятелька Ґрімма та Ґаліяні, авторка цікавих „Споминів".

Епінікіон, (гр.) пісня перемоги на ігрищах.

Епіорніс (Aepyornis), велетенський птах, подібний до струся та більший від нього; жив на Мадаґаскарі, мабуть іще в іст. часах.

Епір (Епейрос), ст.-гр. півн.-зах. країна, від 168 до Хр. рим. провінція, опісля — візантійська, 1430-1913 турецька, нині грецька.

Епіроґенні рухи, гл. Епейроґенні рухи.

Епіскóп, (гр.) гл. Епідіяскоп.

Епістоля, (лат.) лист, літ. твір у формі листу, часто віршований.

Епістрофа, (гр.) повторення 1 строфи.

Епітафія, (гр.) напис на надгробку помершого з датами народження та смерти, деколи і з характеристикою небіжчика.

Епітелій, (гр.) наболонь, шари клітин на поверхні тіла.

Епітеліóм, (гр.) лихий опух (новотвір), що виходить із наболонних клітин шкіри, або слизних оболон.

Епітет, поетичний прикметниковий додаток, що має підкреслити якусь ознаку в предметі (т я ж к а праця, б е з п р и т у л ь н и й старець, з о л о т а музика), або виявити емоціональне відношення до предмету (с у м н і ночі, р о з п а л е н і думки).

Епітимія, (гр.) церковна кара, покута.

Епітрахиль, (гр.) нашийник, церк. одежа священика, без якої він не може сповняти духовних чинностей. У лат. церкві „столя".

Епітрит, у гр. метриці такт із трьох довгих складів і одного короткого (— ⏑ — — або — — ⏑ —).

Епіфаній, 1) св., архієпископ кипрський (IV в.), церк. письм., мав вплив на наше письменство, особливо на Кирила Турівського й Івана Вишенського; 2) К а н и в е ц ь к и й, єпископ воронізький, українець (1750-1825), ректор і проф. казанської Духовної Академії, автор кількох праць; 3) С л а в и н е ц ь к и й, єромонах, до 1649 був учителем Києво-Могилянської Колеґії. Володів кількома мовами, особливо єврейською. Був закликаний царем Алексієм Михайловичем до Москви і тут виправив та надрукував „Служебник", „Часослов", „Псалтир" та багато ін. Відомий також як проповідник.

Епіфанія, (гр.) вл. „поява", свято 6 січня, яке христ. церква обходила вже в III в. на пам'ятку Христового хрещення в Йордані, коли вперше об'явилося божество Христове й Пресв. Тройця. В нас „Богоявлення", „Йордан", „Водохреща".

Епіфеномен, (гр.) з'явище, що не має самостійного характеру, а лише йде як супровідне при якомусь ін. У Ґобса й пізніше часто психічні з'явища є е. матеріяльних.

Епіфіза, (гр.) гл. Шишкова залоза.

Епіфора, (гр.) повторення слова або фрази на кінці речень, чи віршів („І з н о в б р а м а з а ч и н и л а с ь, н а в і к з а ч и н и л а с ь", Шевченко).

Епіцентр, (гр.-лат.) точка поверхні Землі, що лежить прямово над підземним огнищем землетрусів (гіпоцентром). Від е. розходяться поверхневі хвилі землетрусу, на ньому найскорше відчуваються землетрусні удари, які тут бувають звич. найсильніші.

Епіцикль, (гр.) у давніх астрономів: коло, що на його обводі виконує якась точка рівномірний рух; осередок цього кола порушується рівночасно по обводі другого кола. Е. уживали до часів Кеплера для зведення досліджуваних рухів планет до рівномірних рухів по колі.

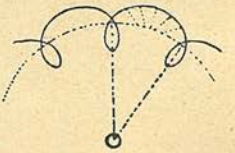

Епіцикль.

Епіцикльоїда, гл. Цикльоїда.

Епічна поезія, гл. Епос.

Епода, (гр.) третя ритмічна цілість гр. строфового триділу: а) строфа, б) антистрофа, в) е., в гр. траґедії і в ліриці Піндара; 2) мала лірична поема.

Еполєти, (фр.) барчики, нараменники, частина лицарської охоронної зброї, яка захищала плечі від шабельних ударів; тепер у деяких арміях частина старшинського святочного одностроя як прикраса.

Епопея, (гр.) велика поема, героїчна або побутова, складена з окремих поем, об'єднаних в одну цілість, пр. гр. „Іліяда" й „Одисея", інд. „Магабґарата", фін. „Калевала", перс. „Шагнаме" і т. д.

Епос, (гр.) поетичний твір, де автор не виключає себе як оповідача (як це спостерігаємо пр. у драмі), а веде оповідання сам, або передає цю ролю ін. особі, що виступає у творі оповідачем; оповідання йде по змозі в об'єктивно-розповідній формі, характер його — спокійно споглядальне відношення до подій твору; до епосу належать епопеї, поеми, повісті, іст. думи, леґенди.

Епоха, 1) гл. Ера; 2) в ґеол., частина минувшини Землі, замітна питомими прикметами; гл. Геольоґічні формації; 3) в астр., один з елєментів шляху даного всесвітнього тіла; означає час, коли дане всесвітнє тіло переходить через дану точку свого шляху.

Епрувета, епруветка, (фр.) цівкувата пляшечка до хемічних дослідів.

Епсоміт, гл. Анґлійська сіль.

Епштайн, 1) М а р к о, жид. маляр, ґрафік і різьбар, *1899, родом із Білорусі, працює на Україні; 2) Я к і в, ам. різьбар, *1880 у

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ню-Йорку з укр. жидів. Твори: 18 постатей на будинку Медичного Т-ва в Льондоні, пам'ятник О. Вайльда на цвинтарі Пер-Ляшез у Парижі, низка портретів великих сучасників. У деяких творах дає зразки тзв. абстрактної різьби; 3) гл. Яковлєв.

Ер (Eyre) Едвард Джон, анґл. подорожник (1815-1901), досліджував Півд. Австралію; його ім'ям названо там півострів та озеро, 9.000 км.².

Ер (Eure), ліва притока Сени, 230 км. дов.

Ера, (гр.-лат.) епоха, доба, важлива історична подія; початок числення часу; числення часу. Важніші ери: 1) християнська, від народження Христа; 2) новожидівська, від 26 березня 3762 р. до Хр.; 3) візантійська, від 1 вересня 5509 до Хр.; 4) від заснування Риму, від 754 до Хр.; 5) Олімпіяди від 19 липня 776 до Хр.; 6) магометанська (Геджра) від 16 червня 622 по Хр.

Еразм із Ротердаму, славний гуманіст (1467-1536). Гол. твори: „Moriae encomium" = Хвала глупоті, — проти духовенства; „De recta latini graecique sermonis pronunciatione", про вимову гр. і лат. мови (гл. Етацизм). Своїми виступами проти схоластики підготовив підставу для реформації, видав багато ст. клясиків і зладив лат. переклад св. Письма Нового Завіту з гр. тексту. Його твори читано в Київській Академії в XVII в.

Еразм із Ротердаму.

Ерáр, (лат.) скарбниця; в ст. Римі — майно, що підлягало сенатові, в протилежності до фіску, яким порядкував імператор; ерарний — скарбовий, державний.

Ерáр (Erard) Себастієн, француз нім. роду (1752-1831), славний фабрикант фортепіянів у Парижі і Льондоні.

Ерастов Степан, укр. гром. діяч Кубанщини, член місцевої Громади РУП, *1857.

Ератостен, універсальний гр. учений, (275-195 до Хр.), бібліотекар александрійської бібліотеки, основник наук. ґеоґрафії, хронольоґії та астрономії. Перший приложив методи тзв. ступневого виміру для визначення розмірів Землі, обчислюючи тим способом її обвід на 250.000 стадіонів, себто 46,250.000 м. Вимірив нахилення екліптики, подав спосіб визначування первісних чисел. Писав також епічні поеми.

Ерб (Er), первень, один із „рідких" металів.

Ерб Вільгельм Гайнріх, нім. лікар (1840-1921), неврольоґ, дослідник нервового укладу.

Ербен Карель, чес. поет (1811-70), збирач і видавець чес. пісень із мельодіями, казок чес. і ін. слов. народів; переклав на чес. мову „Слово о полку Ігоревім" та укр. літопис. Баляди Е. переклав на укр. мову Є. Іваненко.

Ервіє (Hervieu) Поль, фр. письм. (1857-1915), член Фр. Академії. Психольоґічні й суспільні п'єси: „Кліщі", „Право мужчин", „Тайна".

Ервілієва верства, важна провідна верства в наших подільських міоценських відложжях. Назва походить від численних у ній відтисків шкаралупок скойки ервілії.

Ерґ, (гр.) одиниця роботи (праці); є це праця, яку виконує сила 1 дини здовш 1 цм. дороги. Практична одиниця праці 1 кґм. (кільоґрамометр) = 98,100.000 ерґів = 9·81 джавлів.

Ерґені, гл. Ерґені.

Ерґін, рід текучого палива для двигунів внутрішнього згорання.

Ерґоґраф, (гр.) прилад до досліджування праці м'язів (придумали Моссо й Цімерман).

Ерґометр, (гр.) гл. Ватметр.

Ерґостат, (гр.) прилад до вправи м'язами; вживається при лікуванні гістця й деяких нервових хоріб.

Ерґотин, (гр.) чинна складовина маточних ріжків; спричинює корчення кровоносних судин і гладких м'язів, тому вживається до спинення кровотеч, особливо з уразу.

Ердебіль, гл. Ардебіль.

Ерделянович Іван, серб. учений, проф. етноґрафії в бєоградському унів., дійсний член НТШ, *1874.

Ердман (Erdmann) Бенно, нім. фільософ (1851-1921), відомий видавець творів Канта. Гол. твори: „Льоґіка", „Психольоґія дитини", „Наукові ґіпотези про тіло й душу".

Ерéб, (гр. темрява, підземелля), 1) бог темряви, син Хаосу; 2) острів при березі антарктичної Країни Вікторії; 3) вулькан на цьому острові, 4.055 м. вис.

Ерекція, (лат.) 1) вибудування; 2) фундація; 3) церковне нерухоме майно; 4) напруження чоловічого прутня внаслідок напливу крови до прутневих печерних тіл.

Еремíт, (гр.) пустельник.

Ерéн (Airaines), містечко півн. Франції, 1000 меш. Один із перших ґот. костелів XII в.

Еренбурґ Ілля, рос. повістяр, зроду жид, *1891; повісті з сензаційним сюжетом і сильно сатиричною закраскою: „Юліо Юренíто", „Життя і смерть Миколи Курбова", „Любов Йоанни Ней", „13 люльок".

Ерепсин(а), ензим слизної оболоні кишки, розщіплює альбумози, добутки розкладу білковин на простіші тіла.

Еретрія, ст. йонське місто на Евбеї.

Ерехтей, мітичний цар Аттики, син Землі, вихований Атеною (поклав їй храм на атен. Акрополі), батько Пандіона, предок Ерехтеїдів, мешканців Аттики.

Ерехтейон, (гр.) славетна гр. святиня богині Ніке на Акрополі в Атенах архітекта Калікрата з V в. до Хр., вільної архітектурної композиції з асиметричним мальовничим розчленуванням загальних мас і легкою ніжною обрібкою архітектурних форм. Е. має ґанки на три сторони, з них найменший з тзв. каріятидами (ілюстрація гл. ст. 859).

Ерзерум, м-о в тур. Вірменії, 50.000 меш.,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

караванний вузол, торговля вовною й килимами.

Ерида, (гр. Еріс, лат. Discordia) гр. богиня незгоди, сестра й товаришка Ареса, на весіллі Пелея й Тетиди кинула між богині золоте яблуко з написом „найкращій".

Еризіпель, (гр.) гл. Бешиха.

Еринії, (гр.) Евменіди, лат. Фурії, дочки Гаї (Землі), або Ночі (у пізніших поетів три: Тисифона, Алекто й Мегера), підземні сили, що виконують проклони, оборонниці морального світового ладу, месниці злочинств.

Еринія зв'язує Піритоя (рис. на ст. гр. вазі).

Еристика, (гр.) у філь.: вміння сперечатися — Евклід із Мегари, Шопенгауер („еристична діялєктика").

Еритрея, іт. кольонія над Червоним морем, 120.000 км.², 390.000 меш.; гол. місто Асмара; до 1885 абесинська країна; підсоння сухе й гаряче; вивіз перел, ґуми та слонової кости.

Еритроцит, (гр.) червоне тільце крови.

Ері (Airy) Джордж Біддель, анґл. астроном і фізик (1801-92), вславився астр. обчисленнями та дослідами, особливо затьм Сонця й притягання Землі.

Еріван, гол. місто Радянської Вірменії, 62.000 меш.; садівництво (бросквині).

Еріґена Йоан Скотус, один із визначніших фільософів схоластики (833-80). Його наука це пантеїзм перемішаний сильно з христ. елєментами. Гол. твір: „Поділ природи" (по лат.).

Ерідан, сузір'я на півд. зоряному небі.

Ерік, ім'я низки швед. королів: 1) Е. IX, святий, 1150-60, погиб у бою з данцями; 2) Е. XII (1339-59), воював із батьком Маґнусом за корону; 3) Е. XIII (1382-1459), король Данії й Швеції; 1397 кальмарська унія, по розпаді унії 1438 скинений із престолу; 4) Е. XIV (1533-77), боротьба за Лівонію, війна зі Швецією. Помер у полоні в свого брата Івана. Займався літературою та історією.

Еріксон (Ericsson) Джон, швед.-ам. інженер та винахідник (1803-99). Винайшов: машину, порушувану огрітим повітрям замість пари, парову сикавку, перший паровий корабель, соняшну машину, що збирає соняшні проміні при помочі вгнутих дзеркал та служить як джерело тепла, збудував перший воєнний корабель, тзв. „монітор", уліпшив торпеду й ін.

Ер і Люара (Eure et Loire), фр. півн.-зах. департамент, 5.940 км.², 225.000 меш.

Ерінґерська худоба, гл. Худоба, раси.

Еріо (Heriot) Едуар, фр. політик, *1872, один із провідників фр. соціялізму, посадник Ліону, 1924-25 президент міністрів.

Ерістов, князь, прізвище грузинських письм.: 1) Георґій (1811-64), драматурґ і журналіст, видавець першого грузинського журналу „Цискарі" (Зоря); 2) Рафаїл (1824-1901), поет, драматурґ та етноґраф.

Ерк Людвіґ, нім. музика (1807-83), видавець цінних збірників нім. нар. пісень, орґанізатор нім. хорових товариств.

Еркель Ференц, мад. композитор (1810-93), творець мад. нац. опери. Дав почин фільгармонічним концертам у Будапешті (1853); автор мад. нар. гимну.

Еркман-Шатріян, два фр. письменники: Еміль Еркман (Erckmann) (1822-99) і Алєксандр Шатріян (Chatrian) (1826-90), що писали спільно іст. повісті, змальовуючи погідно та живо страхіття війни й звичаї давнього Ельзасу: „Історія одного селянина", та ін.

Ерліх (Ehrlich) 1) Гайнріх, нім. піяніст, педаґоґ та муз. письм. (1822-99); 2) Павль, нім. лікар (1854-1915), великий дослідник серольоґії та основник хемотерапії, винайшов (з японцем Гата) 1910 сальварзан та багато інших. 1908 одержав нагороду Нобеля; 3) Фрідріх Христіян, нім. піяніст і комп. форт. творів, опер, пісень (1807-87).

Ерль, анґл. титул (з дан. „ярль"), відповідає титулові „ґраф".

Ерляв, гл. Еґер.

Ерлянґен, м-о в півн. Баварії, 30.000 меш. Унів. (1743), ткацький і шкіряний промисл.

Ерман, 1) Адольф, один із найславніших нім. єгиптольоґів, *1854; 2) Ґеорґ Адольф, батько Адольфа, нім. ґеоґраф і мандрівець (1806-77), дослідник земного маґнетизму.

Ерміт (Hermite) Шарль, фр. математик (1822-1901), проф. Політехн. школи й Сорбон

Ермітаж, один із найбільших археол. та іст. музеїв у Лєнінґраді, оснований Катериною II., зберігає багато мистецьких пам'яток гр. та ін. зразків мист. на Україні.

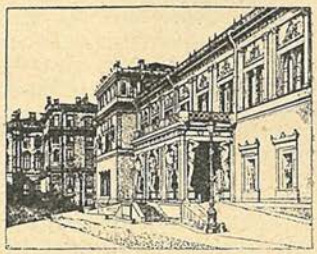

Ермітаж.

Ермлянд, гл. Вармія.

Ерн Федір, рос. фільософ-слов'янофіл, автор розвідки про Сковороду, †1917.

Ернст Гайнріх Вільгельм, нім. скрипак і композитор (1814-65), скрипкові твори: елеґія, фантазії, концерт і ін.

Ерó (Hérault), 1) півд.-фр. ріка, 200 км. дов., вливається до Середземного моря; 2) департамент там же, 6.220 км.², 500.000 меш.; гол. місто Монпеліє.

Ерозійна база, е. основа, гл. База.

Ерозійний цикль, гл. Цикль.

Ерозійні гори, гл. Гора.

Ерозійні тераси, (лат.-фр.) врізані у збіччя долин ступні, що спадають до дна долин — укриті зверху тонким шаром річкових наносів. Е. т. це — колишні долинні дна, коли долина не була ще врізалася до

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

теперішнього поземy. Е. т. виступають у різних висотах над теперішнім долинним дном і то на рівнинах і в верховинах; у верховинах е. т. це звич. одинокі місця, пригідні для людських селитьб.

Ерозія, (лат.) вигризання; в ґеол. руйнування поверхні Землі пливучою водою (водна е.), льодовиками (льодовикова е.) або вітром (еолічна е.). Водна е. є найважнішою екзоґенною силою: майже всі теперішні нерівності на поверхні Землі витворені руйнуючою діяльністю пливучих вод. Найзамітніша познака водної е. — творба долин, яких поглиблення й поширення доконується гол. пливучою водою.

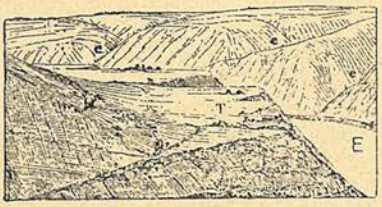

Ерозійні тераси (Т), гол. ерозійна долина (Е), побічні ерозійні долини (е).

Ерорут, (анґл. arrowroot) мука з різних підівникових ростин, гол. з маранти, куркуми, маніоку й ін.; вживається до страв і ніжного печива.

Ерос, Ерот, (гр.) 1) гл. Амор; 2) планетоіда, що з усіх планет найбільше приближається до Землі (22 міл. км. у часі цього з'явища).

Еротематика, (гр.) уміння ставити відповідні питання. Еротематичний спосіб навчання: навчання при помочі відповідно ставлених питань, на які відповідаючи, учні самі доходять до розв'язки питання або вияснення справи (Сократичний або катехитичний спосіб навчання).

Еротизм, (гр.) літературний напрямок, предметом якого є полова любов; половий гін; нахил до любовних справ.

Еротика, (гр.) вл. мистецтво кохання, первісно любовна лірика, що оспівує кохання поета, пізніше — твори, що їх темою є змислове кохання, яке під пером деяких письменників переходить у порноґрафію.

Еротоманія, (гр.-лат.) хворобливе повищення полового гону, виступає в умово хорих, особливо жінок.

Ерпеніус (фан Ерпен) Томас, голянд. орієнталіст (араб. граматика) (1584-1624).

Ерратичний камінь, зашибанець, камінь принесений льодовиками з підбігунових околиць. Наші зашибанці походять із Скандинавії та Фінляндії.

Ертель Олександер, рос. письм.-народник (1855-1908), уславився своїми „Записками степняка". Уривки в укр. перекладі К. Гамалії в Києві 1883.

Ерудит, (лат.) учена, начитана людина.

Ерудиція, (лат.) ученість, фахове знання, вправа, начитаність у чому.

Еруптивний, (лат.) вибуховий; той, що повстав наслідком вибуху. Еруптивна скала, вибухова скала, що утворилася з мас, викинених із нутра Землі.

Ерупція, (лат.) вибух; нагальна поява на поверхні Землі матеріялів з її нутра; гл. Вулканізм. Ерупційний канал, вибуховий комин, яким вулкан викидає з нутра Землі ґаз, ляву й попіл. Ерупційний стіжок, гора в виді стіжка, збудована масами викиднів із нутра Землі.

Ерфурт, місто в прус. Саксонії, 140.000 меш., ґотицький собор (XIII в.), церква Севера (XIV в.), 1392-1816 унів., городництво.

Ерфуртська програма, програма нім. соц.-дем. партії, ухвалена 1891 на з'їзді в Ерфурті, обов'язувала до світової війни.

Ерцгерцоґ, (нім.) архикнязь, вел. князь.

Ерцберґер (Erzberger) Матеас, нім. політик із партії центру (1875-1921), посол, 1919-20 міністер фінансів, убитий нім. монархістами.

Ерш-Ґрубер, видавці нім. енцикльопедії половини XIX в., що містила багато статей зі слов'янознавства.

Ес (Es), обнижене на пів тону Е. Ес-дур, дурова скаля від основного тону es із 3-ма обниженнями: b, es, as. Ес-моль, мольова скаля із 6-ти обниженнями: b, es, as, des, ges, ces.

Есбахова рурка, прилад до означування кількости білковини в рідинах, гол. в сечі; досить неточний.

Есексит, глибинна маґматична алькалічна гірнина, відповідає приблизно ґабровим гірнинам.

Есенція, (лат.) суть, зміст; вивар; етеричний олій.

Ескадра, (фр.) 1) частина воєнної фльоти (лінійні кораблі або кружляки) під одним командуванням, ділиться здебільша на дві дивізії (по 4 кораблі); менші кораблі додаються для особливих завдань, пр. розвідки; 2) відділ літаків для переведення спільного тактичного завдання.

Ескадриля, (фр.) мала ескадра; менший відділ воєнних літаків однакового типу, що стоїть під командою одного начальника та виконує поважні боєві завдання (бомбардування, повітряна розвідка більшої смуги, тощо).

Ескадрон(а), шкадрона, (іт., фр.) тактична й адміністративна одиниця кінноти; вперше введена в війську фр. короля Карла V в XIV в. В укр. війську прийнята назва — (кінна) сотня; гл. Сотня.

Ескамотувати, (фр.) зручно, непомітно сховати перед очима глядачів; красти.

Ескарп(а), (фр.) шкарп, крута стіна оборонного рову, яка безпосередньо прилягає до насипу; в твердинях будується з бетону в виді високої стіни (2·5-3 м. заввишки).

Есквілійська гора, найбільший із 7 горбків Риму, тепер горб Санта Марія маджіоре (S-ta Maria maggiore).

Есквайр, (анґл. esquire) анґл. почесний титул гербового дворянства (джентрі), колись спадковий. З чемности е-ми звуть усіх

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

взагалі освічених людей. Не прикладається до осіб, що мають якийсь ін. титул.

Ескіз, (фр.) нарис, начерк.

Ескімо, ескімоси, в їх рідній мові: і н у і т; монголоїдні мешканці берегів Гренляндії й підбігунової Америки та Азії, б. проливу Берінґа; талановиті, з відповідно високою культурою, почасти християни; займаються ловецтвом і риболовством, живуть у снігових хатах, усе, що треба, виробляють із шкури й кости; одинокими їх домашніми тваринами є рен і собака; б. 40.000 душ.

Ескімоські мови, ґрупа тзв. арктичних мов; взаїмна подібність е. мов дуже велика; замітна далека спорідненість із мовами індіян.

Ескі Шер, тур. місто в півн. Малій Азії, ст. Дорілєум, 40.000 меш.; виріб люльок із морської піни.

Есконт, (фр.) гл. Дисконт, Відсоток; е. т о в а р о в и й —знижка ціни куплених товарів на випадок виплати готівкою, а не векслями.

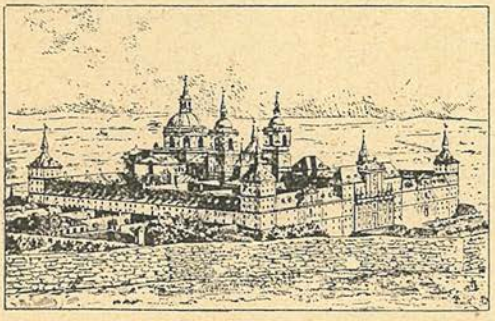

Ескоріяль.

Ескоріяль (Escorial), село б. Мадриду, славна палата-манастир із XVI в. з бібліотекою й королівськими гробницями.

Ескорт(а), (фр.) сторожа, військова частина, призначена для супроводу знатної особи (почесна ескорта), гол. команди війська; військова сторожа при перевозі воєнного матеріялу, полонених, інтернованих, арештованих, тощо.

Ескудо, (есп.) 1) грошова одиниця Португалії=100 центавам (centavos); в ам. валюті 100 ескудо=4·50 дол. (XI, 1930); 2) золота монета в Чілє=5 пезосам (pesos).

Ескуляп, гл. Асклепій.

Еслінґен (Esslingen), віртемберзьке місто над Некаром, 39.000 меш.; промисл, садівництво, городництво та винниці.

Есля, пр. притока Дуеро, 250 км. дов.

Есмань, річка на півн. Чернігівщині.

Есмарх Фрідріх, славний нім. хірург (1823-1908), основник воєнної хірургії й санітарної служби в Німеччині.

Есмéн (Esmein) Жан, фр. правник (1848-1913), проф. права в Парижі, визн. теоретик публичного права.

Еспаніоля, гл. Гаїті.

Еспанія (Espana), королівство, обіймає більшу схід. частину Іберійського півострову, має 497.880 км.² і 22,000.000 меш. На півночі Е. відділена від решти Европи Піренейськими горами, що є дуже визначною кліматичною межею й найтяжчими до переходу горами в Европі. Завдяки цьому цей півострів нагадує дещо Африку. З півн. і півд. заходу обливає Е. Атлянтійський океан, зі сходу Середземне море. Побережжя не добре розчленоване, має мало пригожих пристаней. Більшість поверхні Е. творить Іберійська Месета, масив-височина (до 700 м.) колись високі гори, нині дуже знищені. Масив має в кількох місцях зломи, й там є річні кітловини та гірські хребти (Сієрри або пили). Він опадає до півночі до Піренеїв (3.404) і Кантабрійських гір і до півд.-сходу до Сієрра Невада (3.480 м.). Ці окраїнні гори є молоді морщинові гори. Підсоння на півночі є атлянтійське (+22° до +8° і 1.600 мм опадів), на півдні середземноморське (+24° до +10° і 1.230 мм опадів), у середущій Е. континентально-степове (¾ року тепла й ¼ року зими, +24° до +4° і 700 мм опадів). Відповідно до цього маємо три ростинні області: півн., літом зелену, серед., що літом засихає, та півд., все зелену. На півночі вдається пшениця й кукурудза, в середній вино, на півдні півтропічні овочі, банани та цукрова троща. Тваринний світ має вже декілька афр. типів. Заселюють Е. майже виключно еспанці (97%, на півночі рештки басків 430.000). Еспанці антропольоґічно й етнічно дуже неоднородні. Нині бодай є великі різниці між властивими еспанцями й ґалісійцями, що зближені до португальців, та катальонцями, яких можна вважати окремим народом і які дещо споріднені з провансальцями. І с т о р і я. Автохтонами Е. були здається берберійці, але їх виперли іберійці, що змішалися з кельтами; від 1100 до Хр. картаґінські кольонії; пізніше велика картаґінська держава зорґанізована родиною Барків (Гамількар, Гасдрубаль, Ганнібаль); за другої пунійської війни зайняли Е. 206 до Хр. римляни й утворили тут дві провінції (Hispania ulterior і H. citerior); 400 по Хр. увійшли до Е. візиґоти й вандали; 711 півд. Е. завоювали араби й утворили тут каліфат із столицею в Кордобі. У боротьбі з арабами розвинулися христ. держави: Араґонія, Кастилія, Лєон, Навара; через подружжя Фердинанда араґонського (1479-1516) з Ізабелею кастилійською повстало королівство Еспанії; 1492 добуття Ґранади й знищення араб. держави; відкриття Америки. До найбільшої могутности дійшла Е. за Карла I (V) (1516-66) з роду Габсбурґів; за його сина Филипа II повстання Нідерляндів проти Е., 1598 анґлійці знищили есп. фльоту, „Велику армаду". В XVII в. занепад Е., 1700 по смерті Карла II, останнього з Габсбурґів, Е. перейшла до роду Бурбонів (Филип V 1701-46, внук Людвіка XIV).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

З поч. XIX в. Е. була залежна від Наполєона, що призначив тут королем свого брата Жозефа (1808-13); через народнє повстання французи залишили Е. 1814 вернувся Фердинанд VII Бурбон (до 1833), що зразу був примушений дати конституцію, опісля правив деспотично; за його часів Е. втратила кольонії в Америці, де повстали самостійні республіки. За Ізабелі (1833-68) повстання Дон Карльоса й ін. революти; Амадей Аоста (1870-73); Альфонс XII (1874-85), повстання карлістів 1876, реакційна конституція; реґентка Христина (1885-1902), 1898 війна з ЗДА, в якій Е. втратила Кубу, Порторіко й Філіпіни; від 1902 Альфонс XIII, 1906 на конференції в Альхесірасі і в договорі 1912 з Францією Е. добула впливи в Марокку.

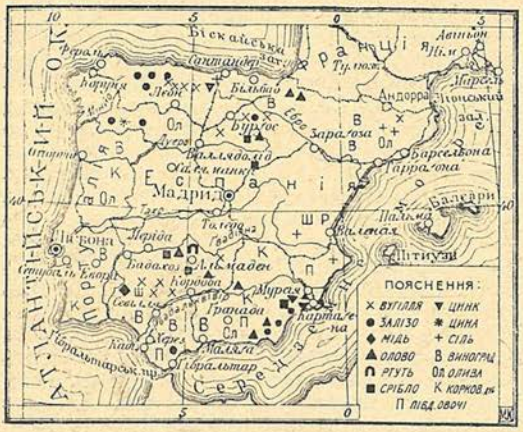

Еспанія.

В часі світової війни Е. була невтральна. В найновіших часах республіканський рух і революти; 1923-29 диктатура ґен. Прімо де-Рівери. Тепер у стадії ферменту. Господарство Е. в низькому стані, гіршому, ніж за маврів. Рілля займає 38%, але 15% врожайної землі лежить облогом, до того великі землевласники не господарять, а віддають землю в поліття, 21% займають пасовища, а 29% ліс, з чого лише $^1/_3$ справжнього лісу, решта кущі (макія). Продукує Е. в міл. сотнарів: пшениці 39, ячменю 20, вина 22 міл. гектолітрів і 546 міл. кґ. оливи, найбільше в світі (56% всесвітньої продукції). Також удаються в Е. корковий дуб, пальма й аґруміни. Випас худоби великий, особливо овець, мериносів і кіз (22 міл.), але підупадає через заморську конкуренцію. Коней уживають мало, більше мулів і ослів. Е. це найбагатша на копалини країна Европи. Вона дає в міл. сотнарів: 29 залізної руди, 149 олова (найбільше в Европі), 24 міді, 66 вугля та 1600 тон ртути (40% всесвітньої). Але експльоатацію має в своїх руках анґл. капітал, вивозячи сировину. ПромислуЕ. не має, з виїмком 1,870.000 бавовняних веретін і слабої металюрґії. Сітка битих доріг удвоє рідша, ніж у СРСР (европ.), залізниць на 33% рідша, ніж у Польщі, есп. фльота (1,165.000 т. брутто) менша від грецької й тому участь у морській торговлі зовсім мала (6. місце в Европі). Найбільше торгує Е. з В. Британією, ЗДА і Францією. Вивозить руду, помаранчі, вино й оливу; ввозить бавовну, вугілля й фабричні вироби. Освітній стан Е. невисокий. Має вона щоправда аж 11 університетів, але й 50% анальфабетів. Гол. місто Мадрид.

Еспанська Ґвінея (Guinea Espanola), есп. кольонія в зах. Африці над Ґвінейським заливом (під рівником), 26.660 км.², 120.000 меш.; вивіз слонової кости та цукру.

Еспанська література, це літ. давньої кастилійської мови, що стала офіціяльною за Фердинанда III (1217-52) і Альфонса X (1252-84). Найстарша її пам'ятка—поема „Сід" з 1140, у копії збереженій з 1307. Найдавніший відомий поет бенедиктинець Ґонзальво де Берсео (*1246). Батьком кастилійської прози є Альфонс X, упорядчик законів, хронік і наукових компіляцій з арабського. Прегарним поетом є архієпископ Хуан Руіз. Від XIV в. починаються лицарські поеми; XIV-ий вік штучний, сильно під впливом Італії, тут лише одно велике ім'я Дон Ініґо Льопез де Мендоза, що перший увів іт. сонет, створив короткі canciones і decires (пісні співані і речитативні) і чудово-музикальні seranillas (серенади). Ренесанс починається в е. л. від заснування першої друкарні в Валєнсії (1474): він оживляє одночасно клясичну традицію й народню. Тоді відроджуються народні форми „романси" і villancico. Романси — це або епічно-ліричні поеми, співані при муз. інструменті або хором, або фраґменти героїчних поем або лірики в формі станс. Лірик Джіль Вісенте, португалець, є автором перших глибоких п'єс, поруч нього Хуан дель Ензіна Торрес Наарро. Перші світські п'єси зв'язані з іменем Льопе де Руеда (*1565), з якого користав Сервантес, а перший технік театру Хуан де ля Куева; Ґіллєн де Кастро оживив постаті з поеми „Сід" на сцені. Золотий вік е. л. від 1550-1650. Народня поезія зібрана в Romancero general з 1600. Епічні поети: Ерчіляя, Вальбуена, Вілєна, Ля Куева, Меса. Головно квітне драма, що має такі імена, як Льопе де Веґа та Кальдерон, Ґіллєн де Кастро, Зоріля, Тірсо де Моліна, Енчіна, Фернандес, Джіль Вісенте Наарро, Хуан Аляркон, Ґуевара, Морето, Амескуа та Монтальван. У лицарській повісті замітні Монтальво та Монтемайор, у реалістичній (тзв. пікареска) з пригодами Уартадо де Мендоза, Алєман, Еспінель, Кеведо, а гол. Сервантес, автор „Дон Кіхота". У прозі маємо ще хроніки та містичні трактати. При кінці доби, коли починається занепад, Гонґора вводить бароковий стиль. За Карла II одні з Люзаном наслідують фр. клясицизм, інші з Ля Уер-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тою боронять нац. традиції; Іріярте і Саманієґо — байкарі, Ісля, сатиричний критик. При кінці XVIII в. визначніші: Хове Ллянос, поет Мелєндес Вальдес, Рамон де ля Круз, комедієписець Леандро де Моратін і Квінтана (дидакт. поет). Від 1850 відроджується повість під впливом реалістичного напрямку: починає його письменниця Фернан Кабалєро, належать до нього Антоніо де Труеба, Педро Антоніо де Аларкон, модерним її продовжником є Хозе Марія де Переда і його суперник Хуан Валєра. Беніто Перез Ґальдос оживляє іст. повість. Визначні повістярі: Палясіо Вальдес, Емілія Пардо Базан і Леопольдо Аляс, Ясінто Октавіо Пікон (оба згодом критики), Анхель Ґанівет і Рамон дель Валлє Інклян (також поет). У сучасній літ. маємо цілу низку письменників европ. величини: Бляско Ібанєс і ще більше читаний Піо Бароя, лавреати Нобеля драматурґи Ясінто Бенавенте і Ечеґарай, брати Альварес Квінтеро, М. Сієрра (чоловік і жінка), Конха Еспіна (легкі псих. повісті), Міґуель де Унамуно („еспанський Достоєвський"), Ясінто Ґрав, Карльос Арніхес, мініятюрист Хозе Мартінез Руіз (псевд. Азорін), ессаіст-фільософ Евґеніо д'Орс, всесторонні Ортеґа-і-Ґассет, Рамон Ґомез де ля Серна, Роман Перез де Аяля та Сальвадор де Мадаріяґа; поети: Даріо Рубен, Антоніо Мачадо, Хуан Рамон Хіменез. Е. л. не кінчиться в Европі. У країнах півд. Америки, де панує е. мова від 400 літ, розвивається самостійна е. л. і невдовзі треба буде вже говорити про окрему літ-у кожної із таких країн як Мехіко, Перу, Еквадор, Колюмбія, Венесуеля, Арґентина та Чілє. Кожна з них видала неодного першорядного письм. і неодну нову течію (пр. в Арґентині літ-а „ґавчо"; нинішні напрямки „модерніста" і „кріолізмо"). Огляд цих літератур мусів би бути не менший, як матірньої е. л.

Еспанська мова, — в Еспанії, в колишніх есп. кольоніях, гол. в Америці, крім ЗДА, Канади, Бразилії й деяких менших кольоній европ. держав (Ґвіяна і т. д.); говорить нею й розуміє її яких 65 міл. людей. Е. м. належить до романських мов, має дуже старовинну форму і де в чому навіть ближча до латини, ніж іт. мова. Властиві е. діялєкти дуже мало відбігають один від одного; на підкладі діялєкту Кастилії утворилася (від XII-XIII вв.) е. літ. мова; в Ґалісії, на півн. заході Еспанії і в зах. Астурії — діялєкт властиво порт.; катальонські діялєкти на півн. сході Еспанії творять одну ґрупу з провансальськими в півд. Франції; вони вже мали в середньовіччі свою літ. катальонську мову.

Еспанське мистецтво. Його первісні пам'ятки, в романській і ґотицькій добі, наближаються до південно-фр. школи з домішкою мавританського стилю. Деякі будови з хрещатим візант. пляном збережені в містах: Палєнція, Лєон, Барсельона, Замора, Пальма, Толєдо. Найвилатніші зразки мавр. стилю арабів — у Ґранаді, Толєдо, Севілі. Архітворами є севільський „Альказар" і замок „Альгамбра" б. Ґранади з XIV в. (гл. ст. 77, 79) з ориґінальними формами кольон, капітелів, арок, орнаментики. Після вигнання маврів з Еспанії ще довший час користувалися еспанці в христ. мистецтві мавританськими майстрами („мудеярський стиль"). З промислового мистецтва в IX-XIII вв. відомий есп. шовк з осередком виробництва в Палєрмо, сараценські вироби, що славилися на цілу Европу і Схід; фаянсові вироби з торговельним осередком на о. Мальорці (звідсіля назва „майоліка"). В XVI в. есп. архітектура відзначалася багатством прикрас („ювелірний стиль"), окремий напрямок дає клясичний стиль Геррери з ознаками нац. творчости. В XVII в. мальовничий стиль барока під впливом Італії (єзуїтська колеґія в Саляманці, Санто Томас у Мадриді), в XVIII в. будови крайньо перевантажені фантастичними різьбленими прикрасами (тзв. „хуриґверизм"), поки не приходить клясичний стиль від сер. XVIII в. (архітект Вентура Родріґез). Малярство розцвітає в XVII в., перевищуючи де в чому голяндське та італійське. Е. м. переважно реліґійне та придворно-королівське (портрети, іст. сцени), у меншій мірі жанрове і краєвидне. В початках під сильним впливом Італії (школа Валєнсії й Мадриду, праці грека Доменіко Теотокопулі, названого „Ель-Ґреко"). Нац. есп. малярство зароджується в Севілі, де працює Геррера старший. Великого натуралізму досягає Зурбаран, найвизначніший майстер XVII в. Веляскез творить своєрідний стиль, із глибоким розумінням передає вираз обличчя й рух тіла портретованого, реалістично передає світлотінь, вирішає проблєму кольору в дусі пізнішого імпресіонізму. Мурілльо (1618-82) відомий здебільша своїми солодкавими й сильно ідеалізованими рел. образами („Мадони" та ін.). Кольористика в нього багата, хоч більше ідеалістична, як реалістична. З мистців еспанців, що працювали поза Е., відомий Рібера (1588-1652) в Неаполі своїми драстичними сценами катування, тортур, тощо. Е. різьба відзначається великим натуралізмом; рел. різьби звич. розмальовували, вставляли штучні шкляні очі, одягали в сучасний одяг, тощо. В кінці XVII в. е. м. сильно підупадає і тільки в кінці XVIII в. з'являється своєрідний маляр і ґравер Ґоя, в працях якого переплітається незвичайний реалізм із найбільшою фантастикою (гл. ст. 967). При кінці XIX в. е. м. видає нові великі імена: Рай-

Еспанське мистецтво. Мурілльо: Йоан Хреститель.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

мундо де Мадраццо, Ульпіяно Чека, Сороля-і-Бастідо та Зульоаґа.

Еспанські танці, визначаються передовсім своїм ритмом; багато з них має за супровід виключно ритмічне плескання в долоні, або вибивання ритму кастаніетами. Інші есп. танці є в супроводі співу і гри на ґітарі. Всі танці танцюється сольо, парами або ґрупами, не дуже зміняючи первісне положення. При тому партнери не обіймаються взаємно. Найбільше відомими есп. танцями є: болєро, габанера, сеґіділля, федія.

Еспарзета.

Еспарзета, еспарцет, дівойник (Onobrychis), стручкова ростина, до ½ м. вис., з дрібнопірнатим листям та рожевими цвітками, зібраними на довгих бильцях; любить вапнисту землю, добра паша для худоби.

Еспарто, гл. Ковила.

Еспенґоль, (фр.) рушниця з розширеним дулом для вистрілювання розметних стрілен; давня гармата з кількома цівками.

Есперантисти, прихильники мови есперанто.

Есперанто, міжнародня штучна помічна мова, укладена 1887 лікарем Заменгофом. Вимова не знає важких сполук, граматика зовсім упрощена, без тзв. виїмків, словотвір легкий. Підклад лєксики — міжнародні слова. Е. плекають окремі товариства, в деяких державах е. заведено до шкіл.

Еспіріто Санто, 1) браз. держава на Атлянтійському побережжі, 45.000 км.², 460.000 меш.; 2) найбільший острів архіпеляґу Нові Гебриди, 4.900 км.².

Еспонтон (гор. кінець).

Есплянада, (фр.) рівна площа перед будівлями; смуга довкола твердині, незабудована й незасаджена, щоби мати завжди добрий вистріл і зорення з мурів.

Еспонтон, спонтон, (фр.) списа піхотних старшин XVIII в., 2 м. завдовшки, з ¼ м. залізним вершком.

Ессе́ (фр. essai), з анґлійська ессей (essay) значить „спроба", літ. форма, введена вперше фр. філософом Монтенєм на означення нового, до того часу невживаного роду літ-и. Є це по змозі короткий нарис, легкої форми, на межі теоретичного роздумування (рефлєксії), оповідання та статті. Після Монтеня покористувався цією формою Бекон (у 1597). Е. сильно поширився в Анґлії в XVIII в., переходячи різні еволюції, гол. під впливом преси. Нині Е. — одна з найбільше улюблених літ. форм, уживаних письменниками гол. в щоденній пресі та журналах.

Ессеї, гл. Осєк.

Ессен, місто над Руром, 476.000 меш.; одно з найбільш пром. міст. Німеччини; фабрики сталі (Круппа), вальцівні, ливарні, осередок вугільної заглибини, багато пром. шкіл.

Ессентуки, літнисько у півн. Кавказі, в Терській області; 639 м. н.р.м.; холодні алькалічні джерела до пиття й купелів; 15.000 меш.

Естафета, штафета, (фр.) військова, гол. кінна пошта, яку улаштовують там, де нема залізниць або ін. певних засобів зв'язку.

Есте, княжий рід із півн. Італії; вілля д' Есте в Тіволі, побудована 1549; титул і майно роду Е. перейшли в XIX в. на австр. архикнязя Франца Ферднанда.

Естезіометр, (гр.) прилад до досліджування вразливости шкіри, а саме: до означення найменшого віддалення, при якому два одне від одного віддалені дотикові подразнення шкіри відчуваємо ще як два різні враження.

Естер(а), гл. Естир.

Естер, зложений етер, безводна сполулука алькоголю й квасу. Е. замітні приємним запахом, находяться в природі в різних запашних овочах, з яких їх добувають технічно, а також виробляють штучно, з алькоголів і квасів. Вживають до виробу запахів та запашних горілок і цукорків.

Естергазі (Esterházy) з Ґалянта, мад. маґнатський рід; Павло Е., 1681-1713 палятин Угорщини.

Естерґом (Esztergom), Остригом, місто в півн. Угорщині над Дунаєм, 18.000 меш.; величава базиліка (собор примаса), сірчані джерела, винниці.

Естетизм, течія в літературі (вперше появляється в анґл. письм. Оскара Вайлда), що кладе вагу на найніжніше відтінювання, найдосконаліший вияв змислового зворушення, настрою, який межує з хоробливою чутливістю в поетичній творчості.

Естетика, (гр.) 1) наука про змислову наглядність (Кант): 2) наука про красу (в цьому розумінні вперше А. Бавмґартен, 1750) До частин цієї науки належать: учення про єство гарного, про естетичну насолоду, про форми реалізації краси в природі та в мистецтві, іноді теорія мистецької творчости. Методи е., що від них залежать і гол. течії е.: спекулятивна (Шеллінґ, Геґель); критична (трансцендентальна) (Кант); психольоґічна: експериментально-психольоґічна (Фехнер); етнольоґічна та культурно-історична (питання про походження мистецтва); феноменольоґічна й т. д. Основні течії: нормативна е. (установлення законів гарного), описова е. (констатування, що саме звуть гарним); е. змісту та формалістична е. (Гербарт); емоціоналістична та інтелєктуалістична е. (Сократ); емпіристична е. (гарне є саме конкретне буття) та ідеалістична е. (гарне є вияв ідеального в об'єктах природи або мистецтва (Пльотін, Геґель). Гол. естетичні течії намічені ще в античності до того,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

як повстала е., як окрема наука. Основницьку ролю для новітньої е. відіграв Кант.

Естир, жидівка, жінка перс. царя Агасвера (Ксеркса І). Урятувала земляків від загибелі, яку готував жидам царський міністер Гаман. В св. Письмі Ст. Завіту книга „Естир", де ті події описані.

Естляндія, гл. Естонія.

Естон (Aston) Френсіс Віліям, сучасний анґл. хемік, *1877; працює над ізотопами, 1922 одержав нагороду Нобеля.

Естонія (Eesti Wabariik), балтійська республіка, складається з вл. Естонії на півночі й Лівонії на півдні, облята з півночі Фінським заливом, із заходу Балтійським морем, зі сходу здовш озера Чудського (Пейпус) межує з СРСР, з півдня з Латвією, має разом з островами Сарема й Гіома 45.220 км.² і 1,120.000 меш. (91% естонців). Країна наскрізь низинна (найвище 324 м.), вкрита осадами сухольоду та багата в озера, підсоння зм'ягшене впливом Балтійського моря й багате в опади. Рілля й ліс займають усього по $^1/_4$ поверхні, зате

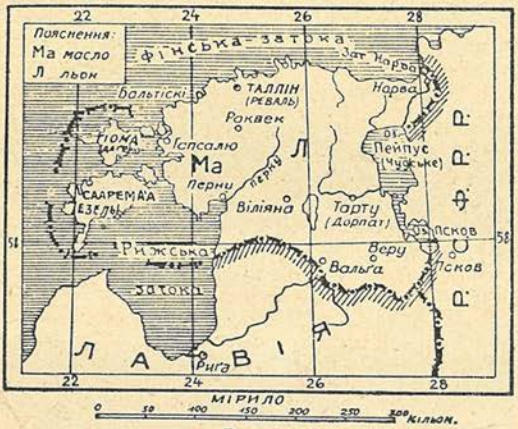

Естонія.

пасовиська вдвоє стільки. Велика часть ріллі під управою льону, що його продукує Е. 11 міл. кґ. Населення займається хліборобством, випасом худоби та риболовством, вчасти ткацьким, папірним і деревним промислом. Е. була підбита 1219 данцями, 1345 німцями, 1561 шведами, 1721 Росією. Німці (нім. барони) надали життю Е. (віра, культура) багато свого, але всетаки естонців (зах.-фінського племени) не знімчили. Від 1918 є Е. незалежною державою, під впливами В. Британії. Гол. місто Таллін (Реваль).

Естонська література, повстала щойно в XVI в. і до кін. XVII мала виключно рел. характер: переклади молитов, недільні євангелія, проповіді, ще дуже невиробленою мовою. Протягом XVII і XVIII в. появляються переклади цілої Біблії. Перші, ще слабенькі спроби світської літератури (поезії й повісті) припадають на XVIII в. В поч. XIX в. виходять перші ест. часописи, в яких поволі виробляється світська література, що має покищо простонародній характер. Духовим провідником того часу є Отто Мазінґ (1763-1836), письм. небуденного хисту. Вел. вплив на вироблення е. л. мали пам'ятки багатої нар. творчості, що їх від 60 рр. XIX в. почали збирати ест. етноґрафи (епос „Калєві-поеґ", що його видав 1861 Фрідріх Крайцвальд; систематичні збірки нар. казок, пісень, приповідок, тощо, публікують від 90 рр. Якоб Гурт та М. Айзен). Заразом щораз більше розвивається е. л., поширюючи постійно свої рямці. Від 80-тих рр. XIX в. бачимо вже літ. напрями й боротьбу поглядів. Появляються зразкові переклади чужих кляс. творів. До визн. письм. XIX в. належать: Ян Берґман, Карл Сеет і Анна Ґаава — в поезії, І. Янзен, Л. Койдуля, Е. Брунберґ-Боргеге, А. Саль та І. Перн — у прозі. З поч. XX в. народжується літ. ґрупа „Молода Естонія", якої кличем є „завести в Естонії Европу". На її чолі стоїть талановитий поет Ґустав Суйтс. Крім нього треба згадати отсих молодих модерних поетів: лірика Віллєма Ґрінталь-Рідаля, Юана Ліва (філ. поеми), Марію Ундер; із прозаїків — Едварда Вільде, Антона Ґанзена-Тамсаре, Яна Окса, Фрідеберта Туґляса та ін. З критиків визначається поет І. Семпер.

Естонська мова, по-естонськи еесті, в Естонії і в сумежних із нею країнах РСФСР б. Ленінґраду, Пскова, Вітебська; належить до угро-фінських мов, споріднена з фінською, має дві гол. говірки: таллінську (ревальську) й тартуську (дорпатську).

Естонці, народ угро-фінського походження, числить $1^1/_2$ міліона душ, має багату народню поезію.

Естопсихольоґія, (гр.) течія в літ. критиці, що намагається при помочі соціольоґії, естетики та психольоґії, досліджувати літ. твори; її основник Геннекен.

Естраґон, естрагон, гл. Острогін.

Естрада, (фр.) поміст у концертових салях для артистів, підвищення, щоб артиста було видно, а іноді-ж має призначення, щоб як резонатор зміцнювати звуки.

Естрайхер Кароль, найбільший поль. бібліоґраф (1827-1908) (Bibliografia polska, від 1455 до кінця XIX в. — 32 томи), літ. історик і фільольоґ (таємні мови, пр., говір злочинців, тюремний жарґон); для історії укр. театру мають вагу його праці: „Teatr w Polsce" та „Teatr w Stanisławowie".

Естрелля (Serra da Estrella, себто „Зоряні гори"), найвищі та багаті на руди гори Португалії, до 1.991 м.

Естремадура, 1) зах. провінція Португалії, 18.000 км.², 1,550.000 меш.; гол. місто Лісбона; 2) півд.-зах. частина Еспанії; населення — естременіоси (мішанці еспанців із мозарабами, підбитими арабами вестґотами).

Естуар(ій), (фр.) лійкувато в напрямі до моря поширене річище річки при її

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

устю, витворене приливними морськими течіями.

Есфіґменський ірмолой, стародавній (XI в.) нотовий рукопис Есфіґменського монастиря на Атоні, що над гр. текстом має нотацію, подібну до нотації укр. богослужбових книжок домонгольської доби.

Есхатольоґічні леґенди й вірування, леґенди й вірування, які торкаються останніх речей, зв'язаних із смертю та позагробовим життям. Укр. е. л. видав Ів. Франко.

Есхатольоґія, (гр.) богословська наука про останні речі (смерть, суд, небо й пекло).

Есхін, гл. Айсхін.

Етажерка, (фр.) поличка на книжки й цяцьки.

Етан, насичений вуглеводень складу C_2H_6; у звич. температурі є ґазом.

Етаноль, гл. Алькоголь звичайний.

Етап, (фр.) місце відпочинку для війська або арештантів, попас; перехід відстані від одної зупинки до другої; шмат часу, що має замкнену цілість (в історії, еволюції).

Етат, (фр.) стан, держава; в фінансовій науці бюджет, обрахунок держ. прибутків і видатків, що подається на обміркування й ухвалу парляменту.

Етатизм, (фр.) намагання держави підпорядкувати собі різні ділянки сусп. життя, гол. господарське. Насамперед держава підпорядковує свому впливові приватну банковість (гол. при помочі кредитів), а далі й деякі ділянки промислу. Противником е. є лібералізм, що вимагає обмеження завдань держави до найконечніших чинностей. Комунізм і фашизм провадять політику е. Саме в Рад. Союзі ця політика доведена до найдальших границь, найменше е. бачимо в ЗДА. Зах.-европейський соціялізм змагає до поширення чинностей держави в деяких ділянках суспільного життя, в ін. є противником етатизму.

Етацизм, (гр. ēta = e), вимова гр. мови приближена до вимови кляс. часів (η = ē, $\alpha\iota$, $\varepsilon\iota$, $o\iota$ = ай, ей, ой і т. д.) у протилежності до тзв. „ітацизму". Е. уперше запропонував Еразм із Роттердаму.

Етвеш (Eötvös) Йожеф, мад. письм. і діяч (1813-71). Псих. та соціяльні повісті.

Етвуд Джордж, гл. Атвуд.

Етезійське підсоння, підсоння з дощовою порою в зимі та засухою літом, пр. у країнах над Середземним морем.

Етеокль, син Едипа та Йокасти, брат Поліника, Антиґони й Ісмени (гл. Антіґона, Едип).

Етер, (гр.) 1) дуже ніжна, пружна та прозора річовина, що виповнює ввесь всесвіт та міжатомові простори. На думку сучасних фізиків є він середовищем, де поширюються хвилі тепла, світла та елєктричні. Деякі з новіших фізиків стараються обійтися без гіпотези етеру, приписуючи його прикмети самому просторові; 2) ангідрид алькоголів, себто відводнений алькоголь; найбільше знаний етилевий е., або сірчаний. Мішанина 1 ч. етеру і 3 ч. алькоголю дає тзв. Гофманові краплі.

Етеричний, (гр.) такий, що має прикмети етеру; леткий, дуже легкий, духовий, небесний.

Етеричний олієць, сильно запашна, легка, звич. плинна річовина, находиться у квітах, овочах та листі ростин. Розпускається в алькоголі, в етері, хльороформі, в оліях, а добувається з запашних частей ростин дестиляцією їх із водяною парою, екстракцією при помочі алькоголю, етеру, хльороформу, оліїв.

Етерніт, (лат.) дуже тривалий, легкий матеріял до криття дахів з асбесту й цементу.

Етика, (гр.) наука про правильну поведінку людини, або про добро й його здійснення. Як окрема наука вперше розроблена Аристотелем. Питання етики торкаються: 1) єства добра, 2) єства етичних норм та ідеалів, 3) мотивів етичних учинків, 4) санкції етичних норм. Можливий є „етичний релятивізм", що не визнає загально визнаної етики, „етичний скептицизм" та „імморалізм". На єство добра існують такі погляди: 1) автономне — самостійне добро, поруч із правдою, красою; 2) несамостійне добро, добро як доцільність: суспільна, біольоґічна та інша корисність. На єство етичних норм і ідеалів: 1) формалізм (Кант), що не приймає на увагу змісту етичних норм; 2) матеріяльна етика, що вважує зміст етичних норм (М. Шелєр). Як ідеали брали на увагу: насолоду (гедонізм), загальне вдоволення, щастя (евдаймонізм); досконалість (перфекціонізм); користь собі та іншим (утилітаризм) і т. д. За мотиви етичних учинків уважали: інтелєктуальні (знаття того, що є добро — Сократ), емоціональні (пр. любов — християнська етика; спочуття — Шопенгауер), волеві (змагання до чинности — Фіхте). Санкцією етичних норм уважали: божеське установлення; суспільне установлення; внутрішню закономірність психіки (власна „совість" людини), тощо. А все-ж розбіжність думок у сучасній етиці не така велика, як може здаватися з вищенаведеного огляду. В економії: основоположником етичного напрямку можна вважати француза Сісмонді (1773-1842). Е. школа мала в Німеччині сильний вплив на іст. екон. школу. Елємент етизму є також одним з основних підстав усіх майже ідеольоґів кооперативного руху; зокрема сильно його підкреслюють Жід, Штавдінґер, Туган-Барановський, Тотоміянц.

Етикета, (фр.) правила й форми поведінки в товаристві, церемонії; карточка з надписом на предметах, вивіска.

Етилевий алькоголь, гл. Алькоголь звичайний.

Етилєн, етен, ненасичений вуглеводень складу C_2H_4, безбарвний ґаз особливого запаху, належить до ряду тзв. олєфінів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Етиль, родень складу C_2H_5, часто виступає в орґанічних сполуках.

Етимольоґічний правопис, система ортоґрафії з повним збереженням усіх старих літер, дарма що їх значіння змінилося (фр.-анґл.), або з зазначенням деяких змін їх первісного значіння при помочі різних знаків (поль., чес.); е. пр. зветься ще історичний; про укр. е. пр. гл. Максимовичівка.

Етимольоґія, 1) походження слів, 2) наука про походження слів.

Етієн (Estienne), відома родина фр. друкарів XV'I-XV'II в., що вславилися своїми виданнями. Найвизначніший між ними Анрі 2-ий (1528-98), видавець і письм. Видав м. ін. дуже цінний гр.-лат. словник.

Етіольоґія, (гр.) частина медицини, що досліджує причини хоріб; причини хоріб у найширшому значінні.

Етіопія, гл. Абесінія.

Етна (бічні кратери).

Етіопська мова, або „ґеез", мова старого королівства Аксум, мова семітів, що до Хр. вимандрували з Арабії до Габешу (Абесінії) і змішалися з тамошніми хамітськими племенами. Назва е. м. — від мітичного народу етіопів (гр. Айтіопес), що мав за часів Гомера жити на південь від Єгипту. Б. 900 по Хр. мова „ґеез" вимирає й лишається тільки мовою церкви й літератури. Модерні форми „ґеез" є говірки „тіґре" і „тіґріня". „Ґсез" стоїть ближче до мови сабейців, ніж арабів, є модерніша від араб. мови (занепад відміни); написи — від IV в. по Хр. Від 1300, від тзв. Соломонської династії, мову „ґеез" витискає амґарська — мова племен на півд. сході Абесінії, себто мова первісно хамітських племен, які щойно навчилися говорити по семітськи. В амґарській мові ледви половина лєксики семітська, в складні спосіб думання цілком відбігає від семітського. В теперішніх часах починають уже амґарської мови вживати і в літературі.

Етна або Монджібельо (Mongibello), найбільший вулькан Европи, 3.280 м. вис., на півн. сході Сицилії (б. Катанії), останній вибух 1923.

Етнографическое Обозрѣніе, етноґрафічний журнал-чвертьрічник, що виходив у Москві від 1889 аж до війни й містив багато матеріялу також з обсягу укр. етноґрафії.

Етноґрафічне Товариство в Києві, основане в 1925, перемінилося в 1927/28 на Всеукраїнське; голова О. Малинка; видає: „Записки", „Бюлетень", „Побут".

Етноґрафічний Вістник, видає Етноґр. Комісія ВУАН, виходить у Києві від 1925 під ред. акад. Андрія Лободи (†) та Віктора Петрова.

Етноґрафічний Збірник, орґан Етноґр. Комісії НТШ у Львові, виходить від 1895. Досі 40 томів; містить укр. етноґр. матеріяли (пісні, казки, приповідки, тощо).

Етноґрафія, наука про життя, звичаї та обряди й духову творчість народу, зокрема тзв. примітивних народів. У новіших часах відрізняють порівняльну е., яку звич. називають етнольоґією, й фольклльор, під яким розуміють старі віруванння й перекази та загалом усі пам'ятки неписаного минулого. У німців прийняли на е. й етнольоґію назву Völkerkunde, а на фольклльор назву Volkskunde.

Етнольоґія, (гр.) загальне й порівняльне народознання; наука, що займається порівнанням питомих прикмет матеріяльної й духової культури різних народів, з метою розслідити й представити взаємне споріднення різних народів і розвиток вселюдської культури; гл. Етноґрафія.

Етолійці, мешканці Етолії.

Етолія, країна в середущій Греції над Коринтською затокою.

Етольоґія, (гр.) опис і знання характеру людини, також звичаїв і обичаїв народу; знання життєвих звичаїв тварин.

Етос, (гр.) етична своєрідність даної одиниці, народу, держави й т. д. Е. характеризує всю поведінку та звичаї даного народу, людини й т. д.

Етрурія, 1) ст. гр. Тиргенія, зах. частина Італії між Тибром, Арном та Апенінами, здавен заселена етрусками; після довгих воєн (396-280) завойована римлянами; 2) 1800-7 буфорова держава Наполєона.

Етруски, туски, старинний народ передіндоґерм. походження, примандрував імовірно б. 1.000 до Хр. з Малої Азії до Італії; визначався мистецьким хистом.

Етруська мова, (вл. „разенна") в ст. Етрурії — в півн.-зах. середній Італії. До нас дійшло багато тисяч написів, що їх можемо прочитати (бо письмо виведене з грецького), але їх не розуміємо. Одне певне, що е. м. не індоевроп. На острові Лємносі в Еґейськім морі найдено передгр. надгробний напис, що своїм виглядом нагадує етруську мову. Нічого певного про спорідненість е. м. з якоюсь іншою ґрупою мов не можна сказати.

Етруське мистецтво. Початки е. м. в середній Італії у VIII в. до Хр., розцвіт у VI

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

в. до Хр. Е. м. технічно удосконалило зразки гр. архаїчного мистецтва, зокрема склепінчасте покриття з клинуватого каміння в брамах, водопроводах, арках. Створило окремий стиль кольони, пізніше у Римі названий тосканським. Гробівці: 1) зі стіжковим накриттям, 2) банясті, подібні до мікенських, 3) скельні. Святині з трьох приміщень, з окремим входом до кожного приміщення з ґанку (портику), що був на кольонах, покритий високим фронтоном. Житлове будівництво: 1) округла хижа з дерева та соломи й 2) мурований дім з atrium (подвірям) посередині, в рим. мистецтві відомий під назвою тосканського. Е. малярство й різьба є галуззю гр. архаїчного мистецтва. Техніка різьби з паленої глини стояла так високо, що різьбили великі статуї. Особливою своєрідністю визначаються різьблені саркофаґи в гробівцях із лежачими і напів лежачими постатями подружжя, зі схематичними масивними формами, з дивним усміхом на устах. Дуже розвинене прикладне мистецтво, особливо вази гр. зразків. Е. м. мало великий вплив на римське й через нього на пізніше христ.-европ. мистецтво.

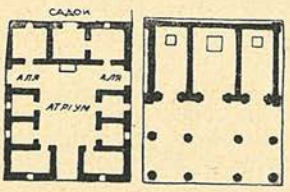

Етруське будівництво: плян дому й святині.

Етруське мистецтво: Глиняний розмальований етр. саркофаг (Льондон, Брит. музей).

Етруське мистецтво; праворуч: барельєф саркофагу (Вульчі), ліворуч: ваза з Бухеро.

Еттінґен (Oettingen) Артур, нім. муз. теоретик (1836-1920), автор теорії про дуалістичну систему гармонії.

Етурнель де Констáн (Esturnelles de Constant) Поль, фр. політик (1852-1924), фр. делеґат на мировій конференції в Ґазі 1899; одержав нагороду Нобеля 1909.

Етюд(-а), (фр.) 1) літ. нарис, 2) малюнок, 3) муз. технічна вправа.

Ефеби, в ст. Атенах юнаки від 18-20 р. життя, що в тих роках привчалися до військової служби.

Ефект, (лат.) наслідок, враження; (фіз.) справність, праця виконана в одиниці часу. Механічною одиницею ефекту є 1 кінська сила (паровий кінь, HP). Елєктр. одиницею е. є 1 ват, гектоват, кільоват; 1 HP = 736 ватів.

Ефекти, (лат., фр.) — цінні папери, що ними торгують на біржі.

Ефективний, (лат.) дійсний; е. торговля, у протиставленні до реченцевої т., коли товар продається з обов'язком негайної достави; е. умова — торг. умова, коли дійсно передаються ті предмети, що їх визначено в умові.

Ефеліди, (гр.) гл. Веснянки.

Ефемериди, (гр.) однодневки; в астр.: таблиці, де подається наперед на кожний день положення Сонця, Місяця, планет і комет.

Ефес, ст. йонське торг. місто зі славною святинею Артеміди, спаленою Геростратом 356 до Хр. Тут жив довгий час апостол Йоан; до мешканців Е. написав апостол Павло одно своє послання, в Ефесі був третій вселенський собор 431. Нині мале село Аяслюк.

Первосвященик в ефоді.

Ефіяльт, грек, що 480 до Хр. показав персам дорогу, як обійти війська Леоніда під Термопілами; зрадник.

Ефльоресценція, (лат.) буйний розцвіт; усяка хороблива зміна на шкірі.

Ефод, (євр.) головна одежа (нараменник) старозавітнього первосвященика.

Ефор, вищий урядовець у Спарті. Від 757 до Хр. вибирано колеґію з п'яти е., які скликали нар. збори, предкладали закони, кермували закордонними справами, під час війни виряжали військо, призначали полководців та доглядали за ними, мали в своїх руках поліцію й пильнували гром. моралі. Е. вибилися своїм впливом понад царів, які даремне з ними боролися.

Ефори у Спарті.

Ефузивні скали, гл. Виливні скали.

Східна австралійська, гл. Колючка австралійська.

Ехін, (гр.) подушка, частина капітелі гр. дорійської та йонської кольони.

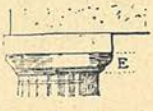

Ехін (E).

Ехінодерма, (гр.) гл. Голкошкурі.

Ехінокок (Taenia echinococcus), пухірчас-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тий ціп'як. Його тіло, 3-6 мм. дов., складається з головки, осадженої гачками, й 3-4 члені́в. Живе в кишках собаки. Запліднені яйця виходять із калом, можуть пристати до шерсти й звідси попасти до тваринного й людського орґанізму. Яєчка з шлунку дістаються до обігу крови й заносяться до печінки (найчастіше), ока, мізку, серця й ін. орґанів. Там виростають у міхурці, одно- або й багатогніздні, що можуть розростатися до великих розмірів (голови людини). Під їх тиском заникає ткань і наступає тяжкий, часом смертельний розлад орґану в його будові й чинності.

Ехо, (гр.) 1) у гр. мітольоґії лісова русалка, любка божка Пана; за ін. переказом Е. минається з любови до гарного Нарциза й каменіє, одначе має змогу повторювати останнє слово, яке зачула; 2) гл. Відгомін; 3) одна з планетоідів.

Еч (Etsch), гл. Адіджа.

Ечеґарай (Echegaray) дон Хозе, есп. письм. (1833-1916), проф. політехніки, міністер фінансів. У своїх п'єсах змальовував духовий розклад одиниць і суспільности. Нагорода Нобеля 1904.

Ечісон (Acheson) Едуард Ґодрік, ам. хемік, *1856, винайшов карборунд і штучний ґрафіт.

Ечміядзін, манастир б. Ваґаршапату (Вірм. РСР), осідок вірм. патріярха (католікоса).

Ешафот, (фр.) поміст, на якому виконують засуд смерти (стинають голову).

Ешвеґське мило, пів'ядрове мармурове мило. Гл. Мило.

Ешелóн, (фр.) батава, відділений загін більшої військової одиниці (корпусу, дивізії) під час походу; виступають один після другого що якийсь час, або переїжджають залізницею, кожен в окремому поїзді; залізнича валка.

Ешенбах Вольфрам, славний нім. лицарський поет-співець XII-XIII вв.

Ешеріх Ґеорґ, нім. діяч, *1860, лісівник, у світовій війні нім. управитель біловіжської пущі, 1920 створив баварську нац. орґанізацію „Орґеш" (Orgesch)

Є

Є, восьма буква укр. азбуки, заокруглена форма букви Ꙗ, знана вже в укр. пам'ятках після голосних у XIV і XV вв., має в укр. правописі подвійне значіння: м'ягчення попереднього приголосного (с и н є = с и н ь е) і прейотованого голосного (я й ц е = й а й ц е, м о є = м о й е). В першому значінні вживав є вже Куліш (п и т а н н є, але — м о е), від Желехівського — його значіння, як тепер.

Йорданс: Євангелисти.

Євангелики, протестанти, лютерани.

Євангелисти, автори чотирьох Євангелій: св. Матей (апостол), св. Марко (ученик), св. Лука (ученик) і св. Йоан (апостол).

Євангеліє, (гр.) добра новина. Так назвав Ісус Христос свою науку. Відти також ті книжки, що описують життя й науку І. Христа, названо євангеліями. Євангелій, признаних церквою за автентичні, є чотири: від Матея, Марка, Луки та Йоана. Перші три євангелія вчені (від XVIII в.) прозвали „синоптичними", себто подібними до себе. Синоптичні євангелія написані між 50-70 по Хр.; євангеліє від Йоана при кінці I в. по Хр.; гл. Святе Письмо.

Євангеліє, 1) Архан ґельське з 1092, одна з найстарших пам'яток ст.-болг. мови укр. (київської) редакції, в Румянцівському Музеї в Москві; 2) Бучацьке є., ст.-укр. пам'ятка з XIII в., в манастирі Василіян у Львові (описане І. Свєнціцьким); 3) Є. Верковича, цінна пам'ятка для історії укр. мови, з XIV в., переписана дяком-волохом; 4) Волинське є., гл. Житомірське є.; 5) Є. Київсько-Печерської Лаври, пам'ятка з XIV в.; про ін. є., що мають

Архангельське євангеліє.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вагу для історії укр. мови, гл. під окремими гаслами: „Галицьке євангеліє“, „Пересопницьке євангеліє“ і т. д.

Евген митрополит, гл. Евґеній, 1).

Євецький Федір, укр. етноґраф, родом із Катеринославщини (Малорос. историч. пѣсни и думы, 1841), приятель Ізм. Срезневського, якому доставляв укр. нар. пісні, захопився пізніше панславізмом та ідеєю слов. взаємин. Ін. твори: „Малорос. литература“ („Денница“, 1842).

Єв'є, містечко троцького повіту на Виленщині, під Слонімом. Належало кн. Богданові Огинському, що збудував тут церкву, яку приписав до виленського Святодухівського манастиря. Ченці його заснували тут коштом князя друкарню, що 1611 випустила першу свою книжку — Псалтир із Новим Завітом. М. Смотрицький видрукував тут 1619 свою граматику.

Євлашевський, 1) Казимир Людвик, поль. шляхтич, воєвода берестейський, учасник (із поль. боку) переговорів, що довели до Гадяцького трактату Польщі з гетьманом Виговським (1659), †1664; 2) Федір, новоґрудський земський підсудок (1546-1604), родом ізпід Слуцька, автор денника, що обіймає рр. 1564-1604 і служить джерелом для характеристики внутрішніх відносин на Україні й Білорусі в 2. пол. XVI в.

Євлогій, гл. Евлогій.

Євнутій (чи Явнутій), молодший син великого князя литовського Гедимина, дістав у спадщину Вильно з пригородами; 1345 Кейстут захопив його володіння, а його самого ув'язнив; Є. пощастило втекти до Москви, де приняв православіє та ім'я Івана; не діставши сподіваної допомоги від Москви, Є. вернувся до Литви, де одержав від братів уділ і дожив там свого віку.

Євреї, зн. потусторонні, захожі; в св. Письмі Ст. Завіту інші народи називали жидів євреями; жиди самі себе називали ізраільтянами або (пізніше) юдеями.

Єврейська мова, (ст.-жид., також гебрайська), мова старих жидів у Палестині за їх політичної самостійности й мова Біблії Старого Завіту. Є. м. в найстарших часах дуже зближена до фенікійської й споріднена з арамейською. Хоч є. м., гол. у складні (паратакса), має дуже примітивний характер, то проте структурою вона не така близька до прасемітської, як молодша — арабська. Після повороту жидів із вавилонського полону в Палестині почала щораз більше брати верх мова арамейська, але є. м. ніколи не завмирала, а вживалася як „свята“ в церкві та як мова вчених, очевидячки, з багатьома арамейськими запозиками. Така пізніша мова „мішни“ й мова обох „талмудів“. В новіших часах видно спроби відживити є. м. як нац. мову жидів (євр. унів. у Єрусалимі; євр. техніка в Яфі; євр. ґімназія в Мукачеві на Підкарпатті і т. д.). Є дві вимови є. м.: а) „сефардім“ (есп.-порт. жидів) і б) „ашкеназім“ (нім. і поль. жидів).

Євсевій, гл. Евсевій.

Євсєєв Іван, рос. вчений, проф. петербурзької духовної Академії (від 1905), дослідник пам'яток ст.-укр. письменства, м. іншим і Острозької Біблії.

Євсуга, ліва притока Донця.

Євтимій, Євтимія, гл. Евтимій, Евтимія.

Євусеї, нащадки Ханаана, сина Хама, меш. Палестини в добі суддів ізр. народу.

Євшан, вл. Федюшка Микола, укр. критик, родом із Войнилова (1889-1919). Співробітник гол. „Літ. Наук. Вістника“ й „Укр. Хати“; перед війною 1909-14 репрезентував нову течію укр. літ. критики (праці про Франка, Лесю Українку, О. Кобилянську, Коцюбинського); збірки праць: „Під прапором мистецтва“, „Т. Шевченко“ та ін. Світову війну перебув здебільшого на фронті як старшина австр. армії, за ЗУНР був старшиною УГА. 1918 — статті в „Шляхах“, 1919 в станиславівському „Народі“, промова „Великі роковини“ у Винниці, де помер на тиф.

М. Євшан-Федюшка.

Євшан-зілля, степовий полин, прославлений літописним переказом, переспіваним М. Вороним у поемі тої самої назви.

Єгипет, конституційне королівство в півн.-схід. Африці та на півострові Синай в Азії, разом 995.000 км.² і 14,170.000 меш., з чого 99·8% живе в вузькій долині Нілу, що довгою оазою (33.610 км.²) врізується між Лібійську та Арабську пустиню, дуже врожайній завдяки виливам Нілу та нанесеному ним намулові, бо опадів має Є. мало (215-230 мм річно). Ці природні умовини збільшує давня сільсько-господарська праця (греблі, наводнення). Підсоння є півтропічне (Каіро від 12° до 29°), рістня буйна, виключно культурна (лісу та пасовиська нема). Колись Є. був шпіхліром пшениці, але відколи почали тут управляти бавовну, мусить пшеницю довозити. Бавовни дає Є. 270.000 т. (4 місце світової продукції), позатим продукує пшеницю, кукурудзу, цукрову тростину та риж. Копалин Є. не має (дещо нафти), промислу теж, з виїмком небагатьох цукроварень. Велике значіння має Є. завдяки суезькому каналові, тому морський оборот Є-у досить великий (13,760.000 нетто рег. тон у рік). Найбільше торгує Є. з Анґлією й Суданом. Населення Є. дуже різноманітне: за тубильців можна вважати фелягів і коптів, крім них живуть тут бедуїни, нубійці, сирійці, жиди, турки та 170.000 европейців (гол. греків); більшість (78%) магометани. Є. давня культурна країна. Неперервне залюднення долини Нілу сягає ще самого початку старшої камінної доби та виказує по всі часи постійні зв'язки з европ. культу-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рами. Переддинастичні часи (V-IV тисячоліття до Хр.) сучасні з європ. неолітом; Є. є країною, яка найскорше ввійшла до історії (вже 3400 до Хр.); фараон Менес мав заснувати столичне місто Мемфіс; Хуфу, Хефрен і Менхерес побудували найбільші піраміди б. Гізегу. Пізніше перенесли столицю до м. Теб; Аменемгет III побудував лябіринт і озеро Меріс. По занепаді під владою пастушого народу гіксів єгипетська держава обновилася і дійшла до найбільшого розвитку за Рамзеса II (1348-1281 до Хр.), що вславився як завойовник. 672 до Хр. Є. підбили ассирійці; самостійну державу обновив Псаметих I (663-610); 525 до Хр. Камбіз прилучив Є. до перської держави; 332 Є. дістався під владу Олександра В., тоді заснована Александрія. Македонський полководець Птолємей Ляґі 305 до Хр. прийняв титул є. царя; за династії Птолємеїв є. культура змішалася з грецькою. Після бою під Актіоном 35 до Хр. та смерти Клєопатри Є. став рим. провінцією, 395 по Хр. перейшов до схід.-рим. держави. 638 зайняли Є. війська каліфа Омара і з того часу в Є. поширився ісламізм і арабська культура. 1517 султан османів Селім I зробив Є. тур. провінцією, під управою мамелюцьких беїв. 1798 підбив Є. Наполєон. Від 1806 тур. намісником Є. був Мегемед Алі, що знищив мамелюків, підбив Нубію й розпочав війну з Туреччиною, 1841 він став знову васалем Порти. Один із його наступників, Ізмаїл, 1867 добув титул кедива (віцекороля); після нещасливої війни з Абесінією 1875-77 підупали є. фінанси і в справи Є. почали мішатися європ. держави. 1882 національна партія під проводом Арабі-паші підняла повстання проти чужинців; тоді анґл. фльота збомбардувала Александрію й анґлійці окупували Є.; Судан, де підняв повстання Магді, добули анґлійці 1897-98. Під анґл. впливом Є. дійшов до великого економічного розвитку. Нині Є. номінально незалежний, але в дійсності це васальна держава під контролею В. Британії, з огляду на суезький канал і сухопутний шлях Кептавн—Каіро—Мала Азія.

Єгипетська мова, самостійна вітка хамітських мов. Вона має спільні риси з семітськими мовами, що їх можна тільки частинно пояснити культ.-торг. взаємовідносинами, постійним допливом або навіть часовим пануванням семітів (гікси); але є й ін. анальоґії: а) первісно 3-консонантові (з трьох приголосних) корені, які щойно згодом, через заник тзв. слабих приголосних, могли стратити одну приголосну; б) тзв. псевдопартицип, що відповідає перфектові первісної семітської дієвідміни; в) велике значіння внутрішнього чергування голосних; г) спільні риси у творбі номінальних і вербальних пнів і т. д. Це все вказує на правдоподібність первісного спільного походження прахамітської і прасемітської мови. За часів свого кількатисячлітнього життя в Єгипті є. м. зазнала багато змін (старо-, середньо-, ново-є. м.) і її остання форма, мова христ. коптів, також уже вимерла. Тепер говорять у Єгипті по-арабськи.

Єгипетська музика, як можна міркувати з малюнків та розкопів, була інструментальна (самостійна й як супровід). З інструментів були знані: великі та малі (3-22 струни) гарфи, ліра, рід бандури та цитра; прості та подвійні флєти й сопілки; труби; ритмічні струменти, подібні до наших бубнів, літаври та своєрідні дзвіночки й торохтілки (систра); з них збереглися по музеях мала гарфа, мала флєта та сурма. Музику єгиптяни притягали не тільки до церковної служби та рел. обрядів, але плекали її і в гром. житті.

Єгипетське запалення ока, гл. Трахома.

Єгипетське мистецтво. Перша велика культура з оригінальним, високо виробленим мистецтвом, що мало далекосягле значіння в народженні мистецтва Сходу й Заходу. Релігія з поширеним культом Сонця й позагробового життя була важним чинником у розвитку пластичного мистецтва.

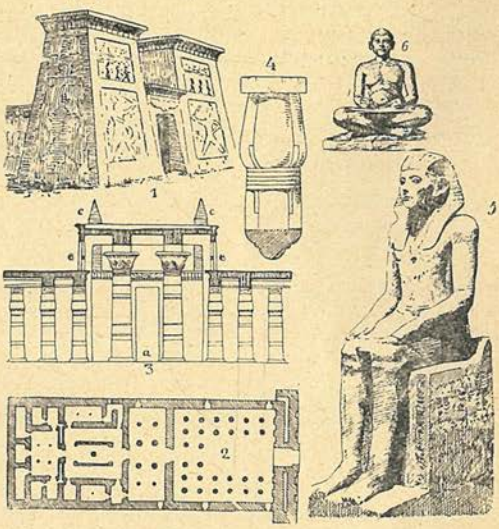

Єгипетське мистецтво: 1. пільони з голов. входом храму з доби нового царства, 2. плян того храму, 3. перекрій храму з гол. входом (а) і обелісками (с), 4. тзв. папірусова кольона, 5. цар Аменемгет III, різьба тебанської доби, 6. писар, різьба.

Сполучена з релігією символіка утворювала певні образи та форми в малярстві, різьбі й навіть архітектурі. Щоби передати символіку божеських добродійних прикмет, з'єднували елєменти людської постати з тваринними або елєменти світових явищ з елєментами ростинними й тваринними, пр. Горус (Сонце) — з головою яструба, Гатор (богиня плодючости) — з головою бика, сфінкс (сила й мудрість) — постать льва з

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

головою царя. Також і в орнаментиці, що визначається великою ориґінальністю, кожний елємент мав своє глибоке символічне значіння. Виходячи з конструктивістичної засади, є. архітектура промовляла кольосальністю й монументальністю своїх мас. Такими першими кольосальними будовами були піраміди з саркофаґами й забальзамованими (консервованими) мерцями-мумієми, з численною різьбою та мальовилами з життя фараонів та їх оточення. Є. святиня, що була ніби синтезою катеґоричних сил безмежности й таємниць людського життя, скупчувала коло себе найвидатнішу артистичну творчість і таємну мудрість сучасників. Одначе є. архітектура не мала усталених канонів і незмінних форм — тому в ній така незвичайна різноманітність кольон, капітелів, ґзимсів із різною ростинною і ґеометричною орнаментикою. В статуарній різьбі форми тіла виведені в загальних, часто схематичних лініях. Різьбили переважно фараонів, їх родину й слуг; не бракувало й різьби побутової; царі у величавій, непорушній і трохи умовній позі з яскравими типово-єгипетськими рисами. Змагання до стилізації й монументальности ще помітніші в кольосальних різьбах-сфінксах, мемнонах, каріятидах і постатях царів — фундаторів святинь. Різьба побутова з життя народніх мас була більше

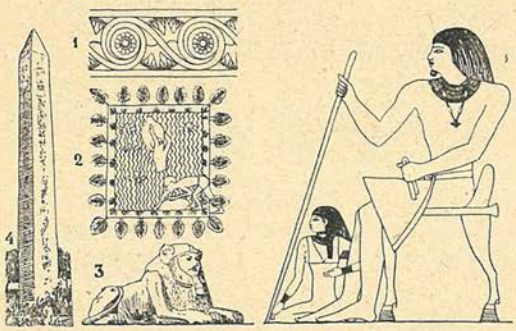

Єгипетське мистецтво: 1. прикраса з доби старого царства, 2. ставок, 3. сфінкс, 4. обеліск б. Каіру, 5. цар Ті з дружиною, малюнок XXVIII в. до Хр.

натуралістична („Сільський староста", „Писар", „Пекар" та ін.). В є. малярстві бачимо досконале володіння рисунком на площі. Добре передаючи форму кожної речі й окремих частин людського тіла, є. маляр змальовує їх у найхарактеристичніших поворотах, одначе не вміє передати трьохмірности (пластичности) річей і тому ніби розвертає кожну річ (постать) на площу. Не знаючи сучасного нам малярського закону „єдности місця і часу", є. маляр рисує велику кількість подій в одному образі, досягаючи тим тяглости дії й більшої повноти образу. Не знаючи світлотіні, покриває фіґури й речі одним тоном, розрізняючи одну фіґуру від другої по барвах. Незвичайно було розвинене в є. м. прикладне мистецтво з високою технікою в усіх галузях промислу. Форми керамічних, металевих, ювелірних, шкляних, шкіряних, ткацьких та ін. виробів, меблів і посудин стали постійними зразками для пізніших часів. Деякі зразки меблів і посудини були так ідеально пристосовані до вжитку (пр. крісло, ложка), що їх форма задержалася без зміни аж до наших днів. Історію є. м. ділять звич. на 4 доби: 1) мемфіська, або ст. царства (до 2000 до Хр.), з кольосальними будовами пірамід, гробівцями — „мастаба"; святинями у формі букви Т простого тектонічного вигляду; 2) тебанська д. серед. царства (б. 2200-1500) з осередком у Тебах, із печерними гробівцями — „гіпоґеями" (Бені-Гасан, Сіут, Берте), розвиненим типом святинь, обеліскими й різьбами сфінксів; 3) тебанське мист. нової доби (б. 1580-650 до Хр.) з могутнім будівництвом святинь (Карнак, Люксор), та натуралістичнішим різьбарством і малярством, особливо за Аменофіса IV; 4) мистецтво останніх династій і гр.-рим. урядів, із осередком у Саїсі, в гирлі Нілу, тзв. „Саїський ренесанс", що вертається до зразків ст. й серед. царства (святині в Едфу, Дендері і на острові Філє).

Єгипетське письмо, гл. Гієроґліф.

Єгипт, цар Єгипту, син Бельоса, братблизнюк Даная. Його 50 синів одружилося з Данаїдами; гл. Данаїди.

Єгова, (євр.) найсвятіше ім'я Бога (Ізраіля) в Старому Завіті; правильніша вимова: Ягве (зн. той, що є).

Єгорлик, ліва притока Манича, 290 км. дов.

Єгошуа, жид. письм. із часів Б. Хмельницького, написав у Львові спомини про козацьку революцію на Україні під назвою „Бідування часу".

Єґер, (нім. Jäger) стрілець, вояк легкої піхоти, вишколений у влучному стрілянні. Вперше є. з'явилися під час 30-літньої війни; як постійне військо єґерські частини завів король Фрідріх В. у Прусії; сьогодні є. існують у Німеччині, Франції (chasseurs à pied), Італії (bersaglieri) і деяких малих державах, здебільша як гірське військо.

Єґер (Jäger) Ґустав, нім. зоольоґ і лікар (1832-1913). Основник і керманич зоольоґічного городу у Відні. Змагав до реформи білизни й одежі, поручав ношення виключно вовняної „нормальної" білизни.

Єґер (Jegher) Хрістоф, голянд. дереворитник (1596-1653), виконав дереворити, повні мальовничости, за рисунками Рубенса.

Єґерляндська худоба, гл. Худоба.

Єдине, основа буття, характеризована з погляду її внутрішньої єдности, що протилежна до многости річей у світі (Плятон, Аристотель, християнська фільософія).

Єдіновєріє, компромісова форма об'єднання московських старовірів роскольників із рос. синодальною церквою: вживають богослужбових книг та обрядів до-никонівських часів, а священство приймають від Синоду. Творцем „єдіновєрія" вважають

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

моск. митрополита Платона Лєвшіна (†1812). Громади єдиновірців порозкидані по цілій Україні, особливо на Чернігівщині та Херсонщині.

Єдлінський привілей Ягайла з 1434 про заведення однакового права для шляхти цілої Польщі, отже й в недавно окупованій Галичині. Введення в Галичині є. п-ю витиснуло остаточно з Галичини ст.- укр. право, а завело польське.

Єдлічка Альойз, укр. композитор, зроду чех (1819-94), імовірно, перший автор музики до Наталки Полтавки. Твори на фортепіян, сольоспіви, популярна колись „Хусточка"; збірка „Южнорусскія пѣсни, положенныя для одного голоса с форт.", 2 т.

Єднання, дарування кари, установа знана в добі кривавої мести й Р. Правди, в копних судах, у Лит. статуті та в ін. правничих пам'ятниках: пошкодований міг винуватцеві, засудженому навіть на кару смерти, дарувати провину, поєднавшися з ним.

Єднання правне, гл. Правне діло.

Єднання та поступ, тур. політ. партія, утворена 1894. 1908 скинула султана Абдула-Гаміда й кермувала Туреччиною до 1918; більшість із неї перейшла до Кемаля-Паші.

Єдність, протиставлення „многости". Розрізняють багато форм є-и: кількостеву, якостеву, динамічну, телєольоґічну й т. д. Проблєма єдности в річах і єдности всього буття — одна з основних проблєм метафізики (Парменід, Плятон, Аристотель, Ляйбніц). Часто гадають, що є. можлива лише в душевному та ідеальному бутті (Плятон) або в пізнанні (Кант). У поетиці принцип, що всі частини твору композиційно й психольоґічно творять одну цілість; цей принцип набрав найбільшого значіння в драмі: є. дії, часу, місця — були композиційною основою кожного драматичного твору античної й неоклясичної драми; в романтичній і сучасній могла залишатися лише є. дії; від Шекспіра є. часу й місця відкинена.

Єдність, укр. т-во у Відні, гуртує гол. чином укр. робітництво Відня. Виявляло в часі еміґрації значну діяльність. Засновано при нім руханкове т-во „Січ", яке брало м. ін. участь у чес. робітничій олімпіяді.

Єдо, гл. Токіо.

Єзавель, донька поганського сидонського царя Етваала і жінка ізр. царя Ахава. Під впливом Єзавелі ввів Ахав в ізр. царстві почитання Ваала й Астарти.

Єзбера Теодор, чес. слявіст (1829-1901), прихильник заведення кирилиці й для зах. слов'ян.

Єзекіїл, один із великих ізр. пророків; жив у вавилонській неволі.

Єзекія, дванадцятий юдейський цар, син Ахаза й Авії. Царював 29 літ; володар розумний і праведний.

Єзерський Яків, київський ґравер нової ксильоґрафічної школи, працював в останніх десятиліттях XIX в.

Єзуїти (Товариство Ісусове, Т. І.) лат. ченці. Чин Єзуїтів оснував 1540 св. Ігнатій Льойоля. Ціль чину: скріплення папської влади й поширення католицтва. На чолі чину стоїть ґенерал (у Римі). Папа Климент XIV скасував чин у 1773, а папа Пій VII відновив його 1814. В Польщу прибули Єзуїти в XVI в., де приготовили Берестейську унію (1596). В 1882 віддав Рим поль. єзуїтам реформу Василіян у Схід. Галичині.

Єзупіль, містечко над Дністром у станиславівському пов., 4.000 меш., українців 71%.

Єйськ, повітове місто на Кубанщині, б. єйського лиману, 42.253 меш., повіт біля 400.000 меш., переважно українців; в околиці великі сади та винниці.

Єйський лиман, дуже мілкий лиман при впаді Єї в Озівське море, відділений від цього моря 20 км. дов. косою.

Єйтс (Yeats) Віліям Батлєр, анґл. поет і драматурґ, *1865, ірляндець, один із провідників новокельт. руху. Черпає багато з нар. словесности Ірляндії. Поезії „Вітер між трощею", найвизн. п'єса „Тінисті води". Критичні студії. Нагорода Нобеля 1924.

Єкабместс (Jekabmeests), рос. Якобштадт, пром. й торг. латв. місто над Двиною; 1915-18 важкі бої між нім. і рос. військами.

Єкатерина I, II, гл. Катерина I, II.

Єкатеринбурґ, тепер Свєрдловск, рос. місто над р. Ісеть, столиця Уралу, осередок рос. ґірничої промисловости, значний залізничий вузол, 200.000 меш.

Єкатерингафен, гл. Мурманськ.

Єкатеринодар, гл. Катеринодар.

Єкатеринослав, гл. Катеринослав.

Єков Никола, болг. ґенерал, *1864, 1915-18 начальний вожд болг. армії.

Єктенія, гл Ектенія.

Єланець, ліва притока долішнього Бога.

Єланчик, Мокрий і Грузький, степові річки, вливаються до Озівського моря.

Єлева Кость, суч. укр. артист-маляр і ґрафік, відомий своїм декоративним малярством, зокрема театральними костюмами. Належить до АРМУ (Асоціяція Рев. Мистців України в Києві).

Єлей, (цсл.) олива.

Єлеопомазання, Тайна живих, призначена для тяжко хорих, умираючих.

Єлець, місто в чорноземній рос. області, 42.000 меш.; центр торговлі хлібом (перший елєватор у Росії 1888), гарбарні, миловарні.

Єлецький манастир, Успенський манастир у Чернігові, оснований на початку XI в., двічі знищений: татарами за Батия, опісля на поч. XVII в. поляками. Якийсь час перед Хмельниччиною був у руках уніятів. Назву Є. має від XVII в.; передтим звався Богородичний.

Єлецькі князі, Рюриковичі, вели свій початок від князя Мстислава Михайловича чернігівського.

Єлєц Іґнаци Алєксандер, поль. єзуїт,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

фундатор і ректор єзуїтської колеґії в м-ку Ксаверівка на Волині.

Єлинохристіянин, (єлин-грек, поганин), в давнині назва християн, навернених із поганства. Навернених із жидівства називали юдеохристіянами.

Єлисавет, Єлисаветгород, тепер Зіновіївськ, окружне місто над гор. Інгулом, на степовій Україні, 66.470 меш., з того: 44·5% українців, 25% росіян, 27·6% жидів, 1% поляків. Є. заложений 1754 як гранична твердиня; торговля хлібом і скотом, фабрики хліборобських машин. Єлисаветська (Зіновіївська) округа має: 13.516 км.² пов., 17 районів, 6 міст і 1.470 селищ, 770.300 меш., з того: українців 82·8%, росіян 8·9%, жидів 4·2%, німців 2·9%. Б. Є. літом 1918 в Масляниківці постій УСС (ком. Микитка), в Ґрузькому вишкіл УСС (ком. Гр. Косак), в Іванівці кіш УСС. (ком. Н. Гірняк).

Єлисавета, 1) Є., австр. цісарева (1837-1898), донька баварського князя Максиміліяна Йосифа, 1854 подружена з Францом Йосифом; убита в Женеві; 2) Є., анґл. королева 1558-1603, донька Генриха VIII й Анни Булін, завела реформацію, розвинула торговлю і мореплавство; 1588 побідна війна з Еспанією, знищення „Великої Армади"; спір з Марією Стюарт; 3) Є., рос. цариця (1709-62), донька Петра В., полюбила укр. козака Олексія Розумовського, з яким повінчалася; виявляла прихильність до українців, з чим у зв'язку стоїть відновлення гетьманства на Україні 1750; гл. Розумовський Кирило; 4) Є., рум. королева (1843-1916), дружина короля Карла І.; писала вірші під псевд. Кармен Сільва; 5) Є. Ярославна, донька Ярослава Мудрого, віддана 1045 за норв. князя Гаральда Сміливого. На сватанні Ярослав завважав, що молодий, без держави й без грошей, мусить себе чимось уславити, щоб шлюб із Ярославною не вважався за нерівний; Гаральд пустився у світ добувати слави й під час цієї мандрівки світами склав про Єлисавету пісню про „руську дівчину в золотій гривні, що помітує Гаральдом". Замужем за Гаральдом, який став норв. королем, Є. була недовго, по смерті залишила дві дочки — Інґіґерду й Марію.

Єлисавета, (євр.) ім'я двох біблійних жінок. Одна з них була жінкою первосвященика Арона, а друга жінкою священика Захарії і матір'ю св. Йоана Хрестителя.

Єлисаветполь, гл. Ганджа.

Єлисей, один із пророків, ученик і товариш пророка Ілії, чудотворець.

Єлінек (Jelínek) Едвард, чес. письм. (1855-97), основник і редактор „Slovanského Sborník"-а в Празі 1881-87, де виявив себе прихильником укр. культури й укр. нац. відродження. Видав „Козацькі нариси", „Українські думи" та ін.

Єлісєєв Григорій, рос. письм. (1821-91), стояв поруч Чернишевського й Добролюбова, як критик-публіцист. Співробітник „Современника" й „Отечественних Записок".

Єллінек Ґеорґ, славний нім. проф. держ. права (1851-1911), гол. твір: „Загальна наука про державу".

Єлович-Малинський Остафій, волинський шляхтич, явний прихильник унії й латинізації, один із учасників уніятської адреси 1603. Жигмонт III. віддав йому 1607 луцьке владицтво, не вважаючи на протести православної шляхти.

Єловстон (Yellowstone), 1) права притока Міссурі, 1.600 км. дов; 2) ам. нац. парк, заповідник, 8.670 км.², гористий (до 2.400 м.), ґайзери, водопади.

Єлячіч (Jellachich) Йосиф, австр. ґенерал (1801-59), 1848 бан хорватів, вів боротьбу проти угрів.

Єльґава, давніше Мітава, латвійське місто б. Риґи, 28.000 меш., музей; торг скотом; Є. основана 1271, була колись гол. містом Курляндії.

Єльмар (Hjelmar), озеро в зах. Швеції, получене з озером Меляр.

Ємен, країна й держава (імамат) в брит. смузі впливів на півд. заході Арабії, 70.000 км.² і 900.000 меш.; гол. місто Сана.

Єн (yen), грошова одиниця Японії = 100 сенам, або б. 50 ам. центам.

Єна (Jena), місто в Турингії, 55.000 меш., університет (від 1558), сейсмічний інститут, оптична школа та найліпша в світі оптично-точильна фабрика (Цайса), шкляні гути; 1806 побив тут Наполеон прусаків.

Єнзен Адольф, нім. піяніст і композитор (1837-79), форт. мініятюри, пісні, опера „Турандот" і ораторія.

Єнікалє, (тур. = Нова кріпость) містечко над Керченською протокою, б. міста Керч; б. 1.000 меш.

Єнісей, по-тунгузьки Йоандесі, себто Велика ріка, в зах. Сибірі, 5.200 км. дов. і 2,550.000 км.² сточища (друга по величині ріка Азії), випливає в монгольській республіці Танну Тува, опісля проломлюється крізь Саянські гори й пливе низиною, вливається до Льодового моря. Важніші притоки — ліві: Абакан, Кас, Турухан; праві: Туба, Верхня Тунґузка (називається ще Анґара, а в гор. бігу Селенґа), Середня й Нижня Тунґузка. Є. є на просторі 2.700 км. пароходний і багато кораблів пускається ним для риболовлі аж до Єнісейська.

Єнісейськ, річна пристань при впаді Анґари в Єнісей, 12.000 меш., колись ґубернське місто; в околиці золотоносні поклади.

Єнсен 1) Альфред, швед. слявіст (1859-1921), член НТШ, історик слов. літератур; визначніші його праці про письменників укр. (Котляревський, Шевченко), рос. (Пушкін, Лєрмонтов і ін.), чес. (Ербен, Мах, Неруда й ін.); перекладав слов. поетів на шведську мову. Крім того писав історичні розвідки про Мазепу й мазепинців (Орлика, Войнаровського); 2) Йоганнес Вільгельм, дан. письм., *1873, повісті високого рівня та

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стилю, з багатою уявою, і з екзотичними сюжетами: „Колесо“, „Пані Д'Ора“, „Льодовик“, „Утрачена Країна“ й низка новель.

Єнтай, гл. Чіфу.

Єпархія, (гр.) з часів Констянтина В. адміністраційна одиниця в гр.-рим. державі; назву є. перенесено й на церк. округу; в ст. Україні розміри є. відповідали більшеменше князівству. Тепер на Україні церк.-адміністраційна одиниця, з самостійним єпископом на чолі. Є. з'являються за часів Володимира В. Їх кількість була неоднакова. У протилежність до православних гр. є., укр. охоплювали дуже велику область і налічували тисячі парафій, через те адміністраційне значіння укр. єпископа було дуже велике, а суспільне положення та матеріяльне забезпечення дуже значне. До 1917 на Україні було 10 є.: київська, чернігівська, полтавська, харківська, катеринославська, таврійська (катедра в Симферополі), херсонська (в Одесі), подільська (в Кам'янці), волинська (в Житомирі) і холмська. Гр.-кат. укр. є.: в Галичині 3, на Закарпатті 2, в Америці 3. Кожна ділиться на „благочинія“ у православних або деканати у гр.-кат.; кількість їх неоднакова.

Єпархіяльныя Вѣдомости, часописи, що виходили при кожній самостійній єпископській катедрі на Україні (й у цілій колишній Росії), від 1860 (перші були Херсонскія Є. В. до революції 1917, тижневики або двотижневики, з частиною офіційною (приписи й розпорядки церк. влади й т. д.) й неофіційною (статті богословського, церк.-практичного та іст. змісту, місцеві іст. та етн. матеріяли, життєписи різних діячів і т.д.).

Єпископ, (гр.) наглядач, наставник, третій найвищий ступінь христ. церк. єрархії. Назва походить ще від ап. часів. Є. вважаються наслідниками апостолів і тому їх церк. влада є безпосередня, ні від кого незалежна. Вона обмежена тільки на дотичну дієцезію. Кат. є. мають по церк. праву найвищу владу висвячування, церк. науки та юрисдикції. На Україні є. появилися з християнством. Є. стояв на чолі єпархії й мав право та обов'язок висвячувати діяконів і священиків, управляти духовенством та мирянами й судити їх у певних випадках. Перший серед є., київський, називався „митрополитом“. Спочатку в нас були є. тільки „правлящі“, що самі правили єпархією; „вікарії“ або „вікарні“, помічники, з'явилися на Україні у гр.-кат. в XVII в., у православних у XVIII в. Кількість вікарних є. зростає з кінцем XIX в.: київська єпархія мала чотирьох вікарних, херсонська — трьох. В 1917 на наддніпрянській Україні було 10 „правлящих“ архієреїв і 22 вікарних. Від 1918 число їх значно зросло. Гр.-кат. єпископів 8.

Єпископ-помічник (коад'ютор або суфраґан, кат. духовник з єпископськими свяченнями, одначе без власної дієцезії.

Єпископальна церква, так називають-ся прот. церкви, що повстали з анґл. протестантизму, а задержали єп. устрій.

Єпископат, церк. уряд, достоїнство, як ступінь, або загал єпископів.

Єрархія, (гр.) — всі церковні власти, що управляють церквою. Єрархію слід розрізнити з огляду на свячення й юрисдикції. З огляду на свячення є лише три ступні єрархії в схід. і зах. церкві: діякон, священик, єпископ. З огляду на юрисдикцію є в кат. церкві: папа, кардинали, патріярхи, митрополити, єпископи, священики, діякони, леґати папські, делеґати ап., вікарії і т. ін. У протестантів нема єрархії. Гл. Гієрархія.

Єрба, гл. Параґвайський чай.

Єрґені, ряд горбів півн.-півд. напрямку від Сарепти до джерел Маничу, 300 км. дов. Ділить сточище Озівського й Каспійського моря. Найвищий вершок Чалон-Хамур (Кам'яний ніс, 180 м. вис.).

Єрей, (гр.) священик.

Єремієвич Семен, кошовий отаман Війська Запорозького в 1742.

Єреміїв, 1) (Єремійчук) Денис, укр. правосл. богослов-катехит, проф. правосл. богословського факультету в Чернівцях, *1866; 2) Михайло, укр. гром. діяч, *1888, секретар Центральної Ради 1917-18, секретар Місії УНР в Римі 1919, до 1927 доцент Укр. Госп. Академії в Подєбрадах.

Єреміївка, містечко на Полтавщині, Золотоніського повіту; 14.000 меш.; в XVII в. входило в склад Вишневеччини, за Гетьманщини сотенне місто Лубенського полку.

Єремія, 1) один із великих пророків, з покоління Веніямінового. Жив у часах зруйнування Єрусалиму й Юдеї вавилонським царем Навуходоносором. Написав пророчу книгу (його ж імени), книгу Плачу й Послання; 2) патріярх царгородський (1572-94), двічі скинутий і покликаний утретє; потребуючи грошей, за традицією звернувся до Москви, куди вибрався через Галичину. Під час свого побуту на Україні 1588-9 не завжди тактовно втручувався в справи правосл. церкви, чим настроїв проти себе духовенство й спричинив замішання: рішуче станув по боці Братств проти місцевих єрархів (затвердив виленське Братство, підтвердив привілей львівського Братства щодо контролі церк. порядків і життя духовенства); видав розпорядок проти зайдів-греків на Україні; заборонив висвячувати на духовні посади дво- і троєженців і усунув уже висвячених, навіть митр. Онисима Дівочку; поруч із митрополитом установив іще посаду патріяршого ексарха, на яку призначив луцького владику Терлецького.

Єреміяш Ярослав, чес. композитор (1889-1919), один із репрезентантів чес. муз. декадансу й символізму. Опера „Старий король“; музика до містерії „Сестра Беатриса“ й до траґедії „Трістан“; драм. кантата „Ян Гус“; сольоспіви та хорові твори.

Єресіярх, (гр.) голова реліґійної секти.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Єресь, (гр.) фальшива віра, ложновірство, рел. (християн.) наука, що противиться науці Церкви.

Єресь жидоватілих, гл. Жидоватілі.

Єретик, (гр.) християнин, який визнає засади віри незгідні з кат. або правосл. вірою. Слід його відрізнити від апостата, який зовсім зірвав із християнством.

Єржабек (Jeřábek) Франтішек, чес. поет і драматург (1836-1893).

Єрик, канал у плавнях.

Єрихон, давнє ханаанське місто, лежить на зах. березі Йордану.

Єрихонська рожа (Anastatica hierochuntica), ростина з родини хрестоцвітних, до 20 цм. вис., висушена корчиться і склублюється, а вложена до води розвивається наново, наслідком дуже сильного гігроскопізму. Росте в Палестині й Арабії.

Єрихонська троянда (Asteriscus pygmaeus), ростина з родини кошичкоцвітних, має великі й численні цвітяні обгортки, що нагадують цвіт троянди; дуже гігроскопійна, росте на середземноморських берегах Африки й Азії; як „правдива єрихонська рожа" часто зображувана на середньовічних лицарських гербах.

Єрлич Яким (Йоахим), укр. шляхтич із Волині (1598— б. 1673), симпатіями поляк, ворог козаччини, написав „Latopisec albo kroniczka", що має характер спогадів, охоплює 1520-73 рр. і містить багато цікавого про тогочасне життя.

Єрмак Тимофієвич, коз. отаман, що здобував Сибір для моск. царства з кін. XVI в., †1585.

Єрмаков Василь, рос. математик, проф. київського унів., а опісля політехніки. (1845-1922). Від 1884 редаґував „Вѣстник опытной физики и элементарной математики", один із основників київ. фіз.-мат. Т-ва, автор численних праць, гол. в „Извѣстіях" унів.

Єрмінія, знаменитий підручник візант. малярства, написаний майстром Діонізієм Форкоаґрафійським у XV в. на Атоні, з докладними вказівками щодо змісту, форми, малярської техніки та матеріялів уживаних у візант. мистецтві. Цей підручник у численних копіях ходив по всіх краях, що переймали візант. традиції, і спеціяльно на Україні в XVII в.; тепер є. переложено й видано у фр. і нім. мовах.

Єрмолов Олексій, рос. ґенерал (1777-1861), гол. командант на Кавказі в 1815-27, якому завдячує Росія „замирення" верховинців та здобуття їх земель.

Єровоам, ім'я двох ізр. царів. Перший із них був основником ізр. царства в протиставленні до юдейського (поділ жид. царства по смерті Соломона).

Єромонах, (гр.) священик-чернець.

Єронім, 1) Гієронім, св., знаменитий учитель зах. Церкви (б. 331-420), перекладчик св. Письма на лат. мову (Vulgata); 2) Є. Празький, чес. учений шляхтич (1380-1416), поширював у Чехії ідеї Вікліфа, дуже допомагав гуситам.

Єронім-Анонім, гл. Хиляк.

Єрузалєм Вільгельм, нім. педаґоґ і фільософ (1854-1923), доцент віденського унів. Популярний підручник „Вступ до фільософії".

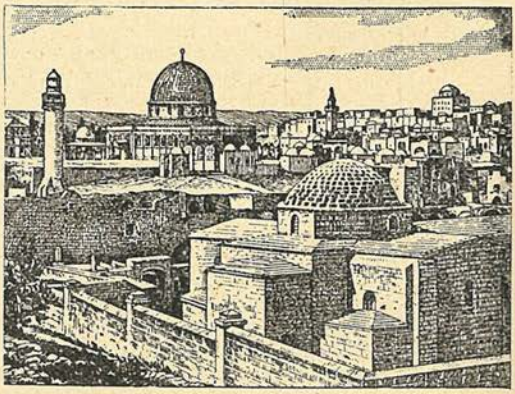

Єрусалим.

Єрусалим, (Єрушалаїм, араб. Ель Кудс, лат. Гієросоліма), гол. місто Палестини, святе місто трьох вір: жидівської, християнської й магометанської; осідок старозавітнього храму й столиця юдейських царів, місце смерти І. Христа, колиска християнства; 63.000 меш. (5/8 жидів, 1/8 магометан, 2/8 християн); має 4 ст. дільниці: 1) магометанську, 2) жидівську, 3) християнську, 4) вірменську та нове місто. Є. має багато визначних церков, як св. Гробу, Спаса й ін. і багато пам'яток. В Є. є патріярхи рим., гр. і вірм., а також анґліканський єпископ. Від 1925 жид. університет. Є. згадується вже в XV в. до Хр., був жид. столицею, 586 до Хр. збурений Навуходоносором, після „вавилонського" вигнання знову відбудований, а 70 по Хр. збурений Титом, але 130 знову відбудований як Aelia Capitolina. 637 здобули його араби, 1099 хрестоносці й він до 1187 був столицею Єрусалимського королівства, 1187 зайняв його Салядін, а 1517 турки до 1917, коли Є. зайняли анґлійці.

Єрусалим небесний, або новий, біблійна назва на означення царства Божого.

Єрусалимська церква, прамати всіх християн. церков. Її першим єпископом був ап. Яків, „брат Господній". Після зруйнування 70 по Хр. Єрусалим дуже підупав, тому й єрусалимська церква втратила свою первісну повагу. В половині V в. єрусалимський єпископ дістає титул патріярха. В XI в. основано в Єрусалимі лат. патріярхат, який тривав до пол. XIV в., відновлений в пол. XIX в. Крім правосл. й лат. єрархії є в Єрусалимі також єрархія уніятська (мельхітська, вірменська, сирійська).

Єрусалимський собор апостолів, християнський собор б. 51 по Хр. На нім рі-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

шено, що обрядовий закон Мойсея не обов'язує християн.

Єруслан Лазаревич, герой давньої популярної рос. казки, відомої зі списків XVII в. (перерібки тюркського переказу про іранського багатиря Рустема); казка переходила, видно, й через укр. територію, вплинувши на билину про Іллю Муромця.

Єрчик, гл. Їр.

Єршов Петро, рос. поет (1815-69), автор казки „Коньок-горбунок", перекладеної на багато слов. мов (укр. переклад Ол. Коваленка „Горбоконик").

Єсенська Ружена, чес. письменниця (вірші, новелі, романи), *1863, перекладчиця Т. Шевченка, Л. Українки й ін. укр. авторів на чес. мову.

Єсенін Сергій, рос. поет (1895-1925), один із найбільших суч. ліриків, співець села. Збірки: „Голубень", „Сельскій часослов", „Триптих", „Москва кабацкая" та ін.

Єсман, гл. Есман.

Єсперсен Отто, славний дан. мовознавець, фонетик і анґліст, *1860. Гол. твори: „Підручник фонетики", „Мова, її природа, розвиток і походження", „Поступ у мові".

Єссеї, одна з трьох жид. сект у часах Ісуса Христа, основана на засадах аскетизму, спільного майна й співжиття.

Єссей, батько царя Давида, з покоління Юди.

Єссо, гл. Гоккаїдо.

Єство, (в Сковороди — іста, есенція, лат, essentia, нім. Wesen), — 1) істота, в цьому розумінні рідко; 2) властива природа (суть) якоїсь речі, те в ній, що є її основою у протилежності до змінливих форм її буття.

Єськович Михайло, отаман укр. козаків, брав участь у виправі 1556 проти татар із моск. військом під проводом дяка Ржевського.

Єтаельф (Götaelf), ріка в півд.-зах. Швеції, 90 км. дов., відтока озера Венер, творить славний водопад Трольгетен, вливається б. Єтеборґу до Катеґату й сполучена з Стокгольмом каналом Єта через озеро Венер і Ветер.

Єтеборґ (Göteborg), пристань у півд.-зах. Швеції, 231.000 меш., промисл і великий корабельний рух.

Єтунгайм, Єтунфієльдене (Jötunheim, Jötunfjeldene), гори в середній Норвеґії, до 2.480 м. вис. (найвищі в Скандинавії).

Єфим, дереворитник Лаврської друкарні, працював у 2-ій пол. XVIII в.

Єфименко Петро, укр. історик, дослідник звичаєвого права й етноґраф (1835-1906), автор численних праць з історії укр. побуту XVII і XVIII вв., співробітник „Основи", „Чернігівського Листка", „Київської Старини" тощо. Останньою його працею була стаття „К вопросу об украинском народничествѣ" в „Київ. Старині" 1906 під псевд. Петра Одинця. За укр. сепаратизм був засланий (1862) на північ Росії.

Єфименкова (Ставровська) Олександра, укр. письменниця (1848-1918), дружина Петра Єфименка, родом із Московщини, відома дослідниця укр. історії, почесний доктор історії харківського унів., авторка численних наук. праць, гол. про соц. лад та культурне життя ст. України, з укр. літератури (про Котляревського, Гоголя, Шевченка), перед революцією 1917 викладала укр. історію для студенток вищих жіночих курсів у Петербурзі (Бестужевські курси). Широку популярність мали загальні курси укр. історії, що їх склала Є. рос. мовою („История украинскаго народа", 1906, та „Исторія Украины и ея народа", 1907 і збірник її праць „Южная Русь", 1907).

О. Єфименкова.

Єфимок, срібна монета, що була в обігу в Росії до пол. XVIII в.; назва від йоахімсталєра.

Єфраїм, Єфрем, другий син Йосифа.

Єфрем, 1) Є. Діяківський, єромонах, укр. проповідник і гомілєт із 2 пол. XVIII в.; 2) Є. луцький єпископ із часів Свитригайла; 3) Є. печерський чернець XI в., укр. походження, митр. переяславський, здається, висвячений уже на Україні, а не в Царгороді. Переклав для Теодосія Печерського студійський устав, який вивіз із Царгороду. Є. приписують авторство „Чуда св. Миколая". В Переяславі збудував перший шпиталь.; 4) Є. Сирієць, св., аскет і письм. IV в. п. Хр., родом із Месопотамії, автор багатьох творів екзеґетичного та моралізаторського (проповіді) змісту. „Слова" його, в перекладі на церк.-слов. мову, захоплювали наших стародавніх читачів, через те ім'я його було популярне серед наших книжників.

Єфремов, 1) Петр, рос. бібліоґраф і письм. (1830-1907), видавець і редактор творів рос. письменників, літ.-науковий дослідник; 2) Сергій, укр. письм., *1876, член ВУАН (від 1919), член НТШ, історик укр. літератури, критик, публіцист і гром. діяч, заступник голови Укр. Центр. Ради 1917-18, перший Генеральний Секретар міжнародніх справ 1917, видавець укр. хрестоматії „Вік" (3 томи), брав чільну участь у часописі „Рада" 1907-14, „Нова Рада" 1917-19, у журналах: „Літ.-Наук. Вістник" 1898-1905, „Нова Громада" 1906, „Основа" 1915, „Книгарь" 1917-19 і т. д. Найголовніші праці: „Історія українського письменства" (1-4, вид., 1911, 1917, 1924), літ.-крит. студії про Шевченка, Франка, Нечуя-Левицького, Куліша, Тобілевича, Коцюбинського та ін.; 3) Сергій, укр. старшина, *1892, командував укр. Гайдамацьким полком у

С. Єфремов (2).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

боях із більшовиками 1917 в Катеринославі; перебуває на Закарпатті.

Єфтай, жид. суддя, що з ватажка став князем ізр. народу й побив амонітів. Приніс свою дочку в жертву Богу, бо зложив такий обіт.

Єхидна, (гр.) гадюка.

Єхонія, ім'я кількох біблійних осіб: 1) Є. — один із начальників за юдейського царя Йосії; 2) Є., друге ім'я юдейського царя Йоахаза, сина царя Йосії; 3) Є., юдейський цар, син царя Йоакима.

Єщенко Вадим, інженер, начальник служби руху на Лівобережних залізницях (Харків), ґен. секретар шляхів 1917, керманич міністерства шляхів УНР 1918.

Єя, ріка північної Кубанщини, (235 км. дов.), рибна, але не сплавна, вливається в Озівське море.

Ж

Ж, дев'ята буква укр. азбуки, церк. „живіте"; звук — піднебінний, протиснутий дзвінкий, шипучий приголосний; повстання його в різних мовах — різне; в укр. мові перейшов із праслов. наслідком тзв. першої паляталізації заднєпіднебінного „ґ" (б о г — б о ж е; с м а г а — с м а ж и т и), й то з праукр. „дж", пор. м е ж а (бойків. меджа).

Жаба Борис, коз. ватажок кінця XVI в.

Жаба, анґіна, запалення горла; хороба, спричинена різними бактеріями; об'яви: гарячка, дріжаки, біль горла, гол. при проковтуванні, зачервонення слизової оболони горла, часом прищики, гнойові болонки або виразки, гол. на мигдаликах. Хороба виступає або як самостійна або як ускладнення або як один із об'явів загальних хоріб (пр. дифтерія, шкарлятина).

Жаба (Rana), безхвоста земноводна тварина, вкрита нагою, слизистою шкурою, з широкою, сплощеною головою, незамітною шиєю й коротким тулубом; її ноги подібні до людських кінцівок, задні дуже довгі, з довгими стопами, приладжені до скакання; на горлянці мають звич. міхурчикувате роздувальне розширення, для зміцнення голосу. Виводиться з яєчок, запліднених у воді; молоденькі ж. п у г о л о в к и, з зявами й довгим хвостом, зверхньою й внутрішньою будовою зближені до рибок та звільна перемінюються у цілком розвинену тварину. В наших водах звичайні: ж. в о д я н а (R. esculenta), велика, зеленава, з бурими плямами, її задні ніжки в зах. Европі вважають присмаком; ж. т р а в ' я н а (R. temporaria), бураво-сіра з темними й ясними плямами, з багатьома відмінами й подібна до неї ж. б у г а й (R. mugiens), замітна своїм сильним голосом. Р о п у х а з в и ч. (Bufo vulgaris), (ропавка) чорнява, з бородавчастою шкурою, криється у нас по вогких темних місцях, а подібна до неї з е м л я н к а (Pelobates), загрібується нераз глибоко в землю. Малі жабки: к у н к а (Bombinator), жовта зісподу і зелена або синя р а й к а чи р а х к а в к а (Hyla), що часто лазить по деревах. З жаб, що живуть поза межами України, замітні: зах. европ. с п о в и т у х а (Alytes obstetricans), якої самець носить із собою яєчка знесені самичкою, серед.-ам. п і п а с у р и н а м с ь к а (Pipa dorsigera), що носить свої яєчка на хребті, серед.-ам. р а й к а - т о р б у н (Nototrema marsupium), що носить яєчка в торбі на плечах, чим дуже нагадує ссавців-торбунів, серед.-ам. р о г а т к а (Ceratophrys cornuta) з трьома роговатими наростами на голові, сундайська ж. літун (Rhacophorus), що з високих дерев злітає при помочі сильно розвинених плавних оболонок між дуже довгими пальцями, та багато ін. Ж. живляться звич. комашками й хробачками,

Рахкавка, направо з роздутим міхурцем.

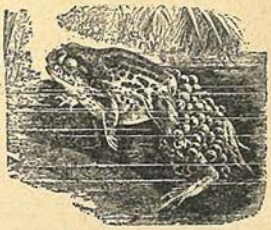

Жаба сповитуха.

Жаба літун.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

одначе великі ж. кидаються навіть на більші риби.

Жаба грудна (Angina pectoris, Stenocardia), хворобливий об'яв, що проявляється наглими нападами гострого болю в околиці серця, лівій половині грудей, лівім плечі й руці, причому часто буває задих і смертельний жах. Виступає при склерозі вінцевих артерій серця; часом напад гр. ж. кінчається наглою смертю; звич. по кількох хвилинах щезає, щоби по довшому чи коротшому часі знову появитися.

Жабє.

Жабє, с. косівського повіту під Чорногорою, 600-700 м. н. р. м. Осередок Гуцульщини, 8.250 меш.; літнисько й знаменита гірська кліматична стація.

Жабокрицький Діонісій Дмитро, з укр. шляхетського роду, опісля спольщеного; від 1695 єпископ луцький і острозький, 1702 прийняв унію.

Жабо́(т), (фр.) прикраса на грудях чоловічої сорочки або жін. сукні: коронка, оксамит або муслин у брижах (фалдах); широкий комір або краватка зі стяжкою.

Жаботин, м-ко над Тясмином у Шевченківській окрузі, 53 км. від Черкас; недалеко Мотронинський манастир, звісний з часів Коліївщини. В XVI в. селище; відси почалося гайдамацьке повстання 1768.

Жаботинський Володимир, відомий жид. письм., *1880, публіцист і політ. діяч (сіоніст), співробітник укр. часописів („Украинская Жизнь" та ін.)

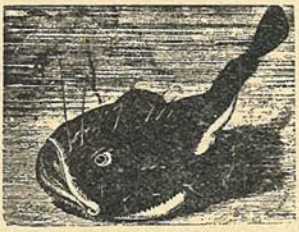

Жабун рибалка.

Жабун рибалка, морський чорт (Lophius piscatorius), морська кістноскелєтна риба, сильно сплощена, з дуже великою головою та довгими вусами до принаджування добичі; живе при берегах зах. Европи.

Жабуриння, 1) жаб'ячі ячка; 2) шовковатиця (Confervoideae), рід ниточковатих водоростів, росте скрізь у стоячих водах.

Жабче, село на Волині, колись замок, 1929 заворушення з приводу відібрання православної церкви тзв. „уніятами сх. обряду".

Жавелева вода (Eau de Javelle), мішанина розчину гіпохльориту й хльориду кальцію; вживається до дезинфекції хати.

Жадеїт, (фр.) содово-глиновий крем'ян із громади тзв. піроксенів ($NaAlSi_2O_6$), сірий або зеленавий; в доісторичних часах його вживали для виробу різної зброї, а в Китаї та Індії досі виробляють з нього різні фіґурки й інші мистецькі речі.

Жайворонок (Alauda), птаха з громади горобляків, трохи більша від горобця, з досить коротким тонким дзьобом, довгими крилами й досить коротким хвостом, на коротких, тонких ногах, задній палець із дуже довгим пазуром, тзв. острогою; живиться комашками. Гол. роди: ж. звичайний (A. arvensis), бураво-сірий, прилітає до нас ранньою весною й співає літаючи над полями; на зиму відлітає над Середземне море; ж. чубатий або посмітюх (A. cristata), замітний гарним чубочком, зимою враз із горобцями часто зустрічається б. людських осель; ж. лісовий (Lullula arborea), буравий, живе по лісах; ж. білокрилий (Melanocorypha sibirica), живе в півн. Европі й Азії; ж. чорний, (Melanocorypha calandra) в півд. Европі; ж. альпейський (Otocorys alpestris) в горах цілої півн. півкулі.

Жайворонок: 1. лісовий, 2. звичайний, 3. чубатий, або посмітюх.

Жака́р (Jacquard) Жозе́ф, фр. ткач (1752-1834), винахідник, названого його ім'ям, ткацького варстату для узористих тканин.

Жакерія (Jacquerie), фр. селянське повстання 1358, від жартівливої назви селян Jacques bonhomme; також пізніші селянські повстання.

Жаке́т, (фр.) чоловічий сурдут довгополий; у жінок пасований одяг, який носять зверху блюзки.

Жакото́ (Jacotot) Жан Жозеф, фр. педаґоґ (1770-1840), борець за загальне навчання.

Жалиця болимуха, гл. Муха.

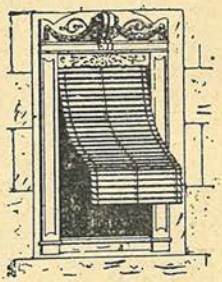

Жалюзія.

Жало, укр. сатирично-гумористичний часопис, видавав у Львові двічі на місяць в 1913, 1914 і 1923 Порфір Буняк.

Жалю (Jaloux) Едмон, фр. повістяр і критик, *1878, знавець чужих літератур.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Жалюзія, (фр.) віконниця з дерев'яних дощинок, або металевих блях, осаджених звич. рухомо в рямах.

Жаммéс (Jammes) Франсіс, фр. поет і новеліст, *1868, твори містичної закраски, відзначаються своєрідною простотою й любов'ю до природи.

Жан (Jean) Йосафат Йосиф, гал. укр.-гром. діяч фр. роду, *1885 в Канаді; 1913 вступив до василіян, 1918-20 зайнятий у дипльоматичній службі ЗУНР; тепер укр. свящ. у Квебеку, займається укр. переселенцями.

Жан Поль, гл. Ріхтер Жан Поль.

Жандарм, (фр. Gens d'armes) спочатку лицар-верхівень, вояк лицарської тяжко озброєної кінноти; ж-и вперше з'явилися при королі Карлі VII у Франції б. 1430; з часу фр. революції ж-и в Зах. Європі почали грати ролю політ. поліції, якої завданням було вести боротьбу з політ. злочинами та шпигунством; гл. Жандармерія.

Жандармерія, державна сторожа, на військовий спосіб зорґанізовані й узброєні відділи для береження порядку й спокою в краю, підлягає міністерству внутрішніх справ. Зах.-укр. ж. зорґанізовано з початком 1919, на Наддніпрянщині перейшла вона в склад польової ж.; гл. Польова жандармерія.

Жане́ (Janet), 1) Пєр, фр. психольоґ, *1859, проф. у „Колєж де Франс"; праці з ділянки експериментальної псих. та патольоґії: „Психольоґічний автоматизм", „Неврози"; 2) Поль, фр. фільософ (1823-99), спіритуаліст, оборонець інтелєктуалістичної моралі: „Остаточні причини".

Жанліс (Genlis) Фелісітé, фр. письменниця (1746-1830), славна у свій час багатьома сентиментальними романами.

Жанна д'Арк, фр. нац. геройка селянка, прозвана „Орлеанська дівчина" (1410-31), визволила Орлеан від анґлійців, але під Компієном попала в полон і спалена як чарівниця; 1920 признана святою.

Жанна д'Арк (образ Енгра, Лювр).

Жанр, (фр.) рід; жанровий (маляр. малюнок) — побутовий.

Жанрист, маляр звичайного буденного життя. Славні жанристи: анґлієць Ґоґарт, голяндці Тенієр, Рембрандт, українці Шевченко, Маковський та ін.

Жантіль (Gentil) Еміль, фр. подорожник (1866-1914), дослідник серед. Африки й Конґо.

Жарґон, (фр.) мова якоїсь професії (злодійський, лірницький, моряцький ж.), касти (ж. гал. духовенства, львівський ж. укр. інтеліґенції), чи народу (довго звали жид. мову ж.); мова-мішанина, що складається з різних чужих елєментів, гол. — в лєксиці, які дуже часто не відповідають законам даної мови (пор. гал. жарґонове „слічний", „пацір", „ціжемки"); коли ж. робиться засобом мист. вислову, стає мовою письменства, перестає бути ж. (пор. анґл. мова).

Жардінієр(к)а, (фр.) скринька, кошик або поличка на квіти.

Жарівниця, широка рура в паровому кітлі, має зпереду руштовану піч, дозволяє використовувати тепло печі до 75%. Кітли з жарівницями почали вперше будувати в Анґлії: лянкаширські — з одною жарівницею, корнвалійські — з двома; їх уживають лише для ліпшого палива, з огляду на обмежені виміри печі.

Жарівка, гл. Елєктрична лямпа.

Жарка, гл. Золототисячник.

Жарко Яків, укр. письм., *1861, 8 літ був актором у трупі Саксаганського (Жарченко); писав поезії й байки.

Жарове світло, Ауерове світло, сильне біле світло, яке дістаємо, коли на ґазовий пальник Бунзена заложимо бавовняну або шовкову сітку, напущену окисами тору й церу. Бензинове, нафтове та спиртове ж. с. повстає в подібно уладжених лямпах, в яких замість світильного ґазу вживається пари з бензини, нафти або спирту. Гл. Ауер 1).

Жасмин.

Жасми́н, ясмин (Philadelphus), рід корчоватих ростин із родини ломіневатих; до 2 м. вис., з широким ланцетоватим листям і п'ятидільними цвітами; ж. садовий (Ph. coronaria) росте дико в півд. Європі, у нас плекається задля гарних білих, часом повних, запашних цвітів.

Жатець (Žatec, нім. Saaz), місто в півн.-зах. Чехії, 16.000 меш.; в околиці славні хмелярні, промисл (броварі, цукроварні).

Гр. Жаткович підписує в Філядельфії Декларацію незалежности середньо-европ. народів (26. IX. 1918).

Жатка, гл. Жниварка.

Жаткович, 1) Григорій, др., ам.-укр.-закарпатський гром. діяч, *1886, адвокат у Гомстеді-Па ЗДА. Брав живу участь у визвольнім русі ам. еміґрації Закарпаття при кінці світової війни в тзв. „Народній Раді Русинів Злучених Держав" та в „Середньо-европейськім Демократичнім Союзі" і причинився до того, що плєбісцитом 12 XI 1918 рішено злуку Закарпаття з Чехословаччи-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ною. Опісля був президентом Директорії Підкарпатської Руси, автономної управи, яку установив тзв. „Ґенеральний Статут для орґанізації й адміністрації Підк. Руси“, відтак до 13 IV 1921 ґубернатором Закарпаття. Не діждавшися здійснення автономії, зрікся уряду й вернув до ЗДА. 2) Юрій, укр. закарпатський священик і письм. (1855-1920), історик мукачівської епархії, автор численних розвідок з історії та етноґрафії Закарпаття в наукових укр. та мад. виданнях (Історіоґрафія угорських русинів, Нарис історії Грушівського манастиря, Етноґрафічні замітки з Угорської Руси, Етноґрафія Закарпаття) та численних статтей по різних мад. та укр. часописах Закарпаття. Перекладав на мад. мову оповідання М. Вовчка, Ів. Франка, М. Коцюбинського та ін. укр. письм.

Жашків, м-ко гуманської округи, б. 5.000 еш., рештки городища.

Жберн, варяг із дружини Володимира В., якому допомагав здобути Корсунь, пізніше їздив до Царгороду сватати за Володимира гр. царівну.

Жван, або Вербова, ліва подільська притока Дністра, 53 км. дов.

Жванець, 1) містечко на Поділлі над Дністром і рікою Жванцем, у кам'янецькій окрузі; 3450 меш., українців 53·4%, жидів 40·1%. Лежало на „волоському шляху“, відоме з XV в.; 1653 облягав Ж. Хмельницький і примусив поль. короля Яна Казимира до миру; 1672-99 в тур. руках; земляні укріплення з XVI в.; костел із 1598, руїни замку й валів із початку XVII в., 1769 москалі розбили поль. конфедератів, в укр. визвольній війні бої з москалями; 2) ліва подільська притока Дністра, 105 км. дов.

Жванчик, 1) ліва подільська притока Дністра, 37 км. дов.; 2) м-ко б. Ушиці в кам'янецькій окрузі, б. 2.000 меш.

Жданов Іван, рос. історик літератури (1846-1901). Для нас цікаві гол. отсі праці: „Русская поэзія в до-монгольскую эпоху“, „Литература Слова о Полку Игоревѣ“, „Пѣсни о кн. Романѣ“, „Русскій былевой эпос“.

Жданович Антін, київський полк. за Б. Хмельницького, командував 1657 укр. військом, яке Хмельницький післав на допомогу своїм союзникам, швед. королеві Карлові X. Ґуставові та семигородському князеві Юрієві II. Ракоцієві.

Жебелєв Сергій, рос. археольоґ, історик і кляс. фільольоґ, *1867, дослідник історії ст. Греції та мистецтва надчорноморських гр. кольоній.

Жебровський Фелікс, кат. полємік XVI в., автор двох брошур в обороні унії й Григоріянського калєндаря: „Кукіль, що його розсіває Степанець Зизанія“ і „Полова Степанця Зизанії“.

Жебуньов (Жебуньов) Леонід, укр. громадіяч (1859-1919), спочатку рос. революціонер-народник, був засланий на Сибір за участь у „хожденії в народ“ (гурток братів Жебуневих, Леоніда, Миколи й Сергія, прозваний „Сен-Жебуністами“); вернувшися на Україну в 90 рр. XIX в., брав активну участь в укр. русі. З його ініціятиви видано книгу „Украинскій вопрос“. Ж. був співробітником ЛНВ, Ради (Київ), Укр. Жизни (Москва), Рідного Краю (Полтава).

Жеґестів, село і живець на Лемківщині, у новосандецькім повіті, над Попрадом, 486 м. н. р. м., алькалічно-залізні джерела; лікування хоріб крови й травлення, нервових та жіночих.

Жезл (митрополичий) роботи М. Шкрибляка.

Жеґулі, гори на правім березі Волги, 260 м. вис.; через них Волга б. Самари робить поворот, тзв. Самарську луку.

Жезл, берло або скипетр, палиця, звичайно з металю, символ власти й сили. Його носили володарі від найдавніших часів. В христ. церкві мають жезл також єпископи. У зах. церкві жезл на горішньому свому кінці закручений в одну сторону, в східній розгалужується на обі сторони.

Желехівка, правопис „Малоруско-німецького Словаря“ Е. Желеховського, що став основою шкільної ортоґрафії, заведеної 1893 в усіх укр. школах Галичини та Буковини; збудований на „кулішівці“, але фільольоґічно продуманий, у засаді — компромісовий, у одних випадках фонетичний, в інших — історичний (етимольоґічний). Ж. відкидає „ъ“ на кінці слів, замінюючи його апострофом (') у зложених словах (з'одягати, з'усіль, з'явитися); викидає „ь“ та всі інші значки на звук *і (ї)*, що їх знає „максимовичівка“ (ô, ê, й) та вводить *і* та *ї*, при чому останньому надає подвійну функцію, анальоґічно до *я, ю, є* (їжа, зілє); за Кулішем уживає „*и*“ для звука, що в укр. мові повстав із праслов. *і* та *и* (ходити, риба); заводить ё (йо, ьо) з його подвійною функцією, хоч проводить його непослідовно (пор. сёмак, слёза й частіше: льон, його); вводить певну систему в транскрипцію чужих слів, гол. щодо чужого „*і*“ (біблія, міміка, ґеоморфічний... цикория, тиран, фізика, ґеометричний), хоч ця система не продумана до кінця. Ж. налічує 34 букви (крім уживаних тепер — іще ё); порядок букв ж-ки прийнявся зовсім.

Евген Желехівський.

Желехівський, 1) Евген, укр. фільольоґ (1844-85), школи Міклошіча, проф. ґімназії в Перемишлі та Станиславові, автор укр.-нім. словника, що й досі не втратив своєї великої наукової вартости. Важний слов-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ник і своїм правописом (желехівка) і наголосами; 2) Юстин, гал.-укр. священик, автор життєпису єп. Ів. Снігурського, москвофіл (1821-1900).

Желє, (фр.) студенець, драглі; овочі захололі в цукрі.

Желєзнов, 1) Владімір, рос. економіст, *1869, проф. моск. с.-г. Інституту; гол. праця: „Очерки политической экономии“; 2) Йоасаф, рос. дослідник побуту уральських козаків (1824-63).

Желєзноводск, козача станиця й живець в терській області на Кавказі, між горами Бештау й Залізною, 580-640 м. н. р. м. Залізисті води — до пиття й купелів.

Желє-Льоре́н (Gelée-Lorrain) Кльод, славний фр. маляр і ґравер краєвидів (1600-82); мистець у малюванні гри соняшних промінів, пори дня, води й повітря.

Желєнський, 1) Владислав, поль. всебічний композитор (1837-1926), його твори досконалі формою й технікою, гол. пісні, симфонії, опери: „Конрад Валєнрод“, „Гопляна“, „Янек“, „Стара казка“ й ін., також муз. підручники й ін.; 2) Тадеуш, псевд. Бой (Воу), поль. письм., *1874, поет і критик, вільнодумець; переклав більш як 100 архитворів фр. літ.

Желиборські, укр. шляхетський рід XVI в. в Галичині: 1) Арсеній, у світі Андрій (1618-63), львівський єпископ від 1641, заложив 1646 друкарню при соборі св. Юра, яку по 1646 переніс до Унева; ворогував з Петром Могилою; 2) Атанасій, у світі Адам, брат Арсенія, єпископ львівський 1663, опісля адміністратор київської митрополії.

Желіґовський, 1) Едвард, поль. поет (1816-64), псевд. Антоні Сова, автор драм. фантазії „Йордан“ і „Поезій“. Був разом із Броніславом Залєським та ін. поляками на засланні в Орську одночасно з Шевченком, який у „подражаніє“ йому написав поезію „Посаджу коло хатини“; 2) Люціян, поль. ґенерал, *1865, зорґанізував окрему поль. військову ґрупу в Одесі, з якою через Басарабію переправився до Галичини й під час відвороту УГА над Збруч вдарив на ліве крило УГА від Дністра. Ж. відомий також із тзв. виленського „бунту“: 1920 його дивізія захопила від литовців Вильно.

Желізо Йов, ігумен дубенського, пізніше почаївського манастиря (1551-1651); в Почаївській лаврі збереглася книга з його поученнями й з витягами з ін. письменників, зверненими проти сектантів. Життя його, списане черцем Доситеєм, видруковано г Почаєві б. 1791.

А. Желябов.

Желябов Андрій, рос. революціонер (1851-81), укр. родом, провідник партії „Народньої Волі“. За підготовлення замаху на царя Олександра II. повішений разом із Перовською, Кибальчичем та ін.

Желятина, гл. 1 лютина. Желятиновий бромак, хльорак срібла, емульзія бромаку, хльораку срібла, дуже вразлива на світло, вживається до поволікання фотоґрафічних плит, фільм та паперів. Желятиновий динаміт, гл. Динаміт.

Жель, ґель, дригляста маса, що виділюється з кольоідального розчину через його охолодження або випаровування розчинника (пр. води), при низькій температурі. Жель із водяного розчину кольоїду називається гідрожель. Гл. Кольоїди.

Жемчужніков, брати з аристократичного роду: 1) Лев, рос. маляр, офортист і ґравер (1828-1912), захопився Україною й більшість своїх творів присвятив саме їй. Альбом із 42 картин „Живописная Україна“ й ін. Приятель Куліша й знайомий Шевченка. Збирав укр. етноґр. матеріяли. 2) Олексій, рос. поет (1821-1908), сатирик і гуморист, разом із братом Володимиром і письменником ґр. Олексієм Толстим складав сатирично-гумористичні твори під спільним псевдонімом Кузьма Прутков.

Женада, (фр.) ніяковість у поведінці, сором'язливість.

Женева, загальний вигляд.

Женева (фр. Genève, нім. Genf), 1) півд.-зах. кантон Швайцарії, 282 км.² і 171.000 меш., гористий; сади, винниці, виріб годинників; 2) швайц. місто над Роною при випливі її з Женевського озера (ст. рим. Aurelia Allobrogum), 126.000 меш.; унів., техніка, Міжнародній Червоний Хрест, Ліґа Народів; годинникарський промисл і торговля. Місце багатьох міжнародніх конференцій і з'їздів. В міському музеї портрет Дідеро, намальований Левицьким. Тут 1876-89 жив М. Драгоманів і видавав „Громаду“.

Женевська конвенція, міжнародня умова 12 европ. держав із 1864, що управильнювала й злагіднювала ведення війни. Ціль і завдання її – обов'язкова для кожної воюючої сторони охорона хорих і ранених вояків своїх і чужих, та подача їм конечної лікарської помочі. Австрія, Росія й Туреччина приєдналися до конвенції пізніше.

Женевська конференція, міжнародня умова 36 держав із 1906, поширила й доповнила постанови женевської конвенції.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Женевське озеро, Лєманське озеро, озеро в півд.-зах. Швайцарії на фр. границі, 570 км.²; його перепливає Рона.

Жентиця, сироватка з овечого молока; має б. 92% води, 2% білка, 5% молошного цукру і 0·5% солей; лагідне, прочищуюче і сечогонне ділання; стосується при затовщенні, подаґрі, хоробах нирок і печінки.

Женувати (фр.) ставити когось у ніяковe становище; почувати себе ніяково.

Жепіч Себастіян, словін. лєксикоґраф (1829-83), видавець старих хорв. поетів, півд.-слав. фільольоґ зі школи Мікльосіча.

Жер (Gers), 1) ліва притока Ґарони, 170 км. дов.; 2) департамент в півд.-зах. Франції, 6.290 км.² і 190.000 меш.

Жерáр (Gerard) Етієн Моріс, ґраф, фр. маршал (1773-1852), учасник наполєонівських воєн, міністер війни, 1831 вигнав голяндців із Бельґії.

Жервé, фр. сметанковий сир.

Жерделя, гл. Абрикос; ж е р д е л і, дрібні, тверді овочі абрикосу, неублагороднeного щепленням.

Жереб у праві, один із тзв. божих судів. В ст.-укр. процесі кидали жереб, коли інші доказові засоби були безсильні; вища сила мала немов ствердити, чия правда. Ж. загинув скорше, ніж ін. божі суди.

Жеребець, ліва притока Донця.

Жерев, поліська притока Ужа, 109 км. дов.

Жереп, ґуґульська назва карловатої ґірської сосни (Pinus montana); ростина з родини ялицеватих, звич. кущевата, стелиться по землі, галузі до 8 м. дов. Росте в сх. Карпатах та найвищих европ. горах, вище лісової межі 1300-2000 м. н. р. м. З живиці ж. виробляють олієць (Oleum Pini Pumilionis), помічний на ґрудні хороби.

Жерікó (Géricault) Теодор, фр. маляр-романтик (1791-1824), автор картини „Мазепа".

Жерляш де Ґомері (Gerlache de Gomery) Адріян, фр. подорожник, *1866, 1897-9 експедиція до Ґрагамслєнду.

Жермінáль, (фр.) дотичний кільчення; назва 1-го весняного місяця календаря Великої Фр. Революції (21 III — 20 IV).

Жерóм (Gerome) Жан Лєóн, фр. маляр і різьбар (1824-1904), учень Деляроша. Малював життя античного світу й ст. Франції.

С. Жеромський.

Жеромський Стефан, поль. повістяр (1864-1925), найбільший із сучасних. Повісті: „Люди с домні", „Попелище", „Історія ґріха", „Приваба життя", „Вірна ріка", „Боротьба з сатаною", „На провесні".

Жерсóн (Gerson) Жан Шарліє, фр. теольоґ (1363-1429), канцлєр паризького унів., знавець кат. доґм, „doctor christianissimus"; учив, що собор є вищий понад папу.

Жертва, в поганських часах матеріяльні дари богам і духам, щоб з'єднати їх прихильність, чи відвернути їх ґнів. Слов'яни жертвували Перунові худобу, Світовидові худобу, овочі й величезні колачі, Радоґастові худобу й вівці, Сварогові ягнята й напої, а Триглавові різні тварини. На Хортиці приносили богам у жертву кури, хліб і м'ясо, а ст. українські купці жертвували болгарським ідолам хліб, м'ясо, молоко, цибулю та питний мід. Літописи згадують також про людські жертви, як пережиток давніх часів, пр. поганські кияни приносили своїх дітей у жертву ідолам, що стояли на горбі за княжим теремом. Ж е р т в о п р и н о ш е н н я силам природи, померши душам, духам та ін. надприроднім єствам доховалося й досі в наших обрядах і звичаях, особливо в старинному весільному обряді жертвования курей. В С т а р о м у З а в і т і жиди приносили Богу в жертву деякі земні плоди (безкровні жертви) й тзв. чисті тварини (криваві жертви). Криваві жертви спалювали на вогні. Ж е р т в о ю Н о в о г о З а в і т у є пшеничний хліб і вино з лози, котрі по Христовому повеління перетворюються на літуґії в Христове тіло й кров і безкровним способом повторюють його криваву жертву на хресті. Гл. Евхаристія.

Жертівник, предмет (із каміню, дерева або металю), на котрому приносять жертву. В христ. церкві ж. (престол, трапеза, вівтар) пригадує стіл, при котрому Христос споживав з апостолами Тайну Вечерю. В схід. церкві може бути тільки один жертівник, у лат. більше. Ж. у правосл. церкві — стіл ліворуч від престола, де стоїть церк. богослужбове начиння й перед службою Божою приготовляється св. агнець та вимається з проскур часточки.

Жерюха лукова (Cardamine pratensis), зелиста, хрестоцвітна ростинка б. 1/3 м. вис., з малими, білими або ясно-фіялковими цвіточками; росте по мокрих лугах; молоде листя вживають як ярину.

Жест, (фр.) рух (звич. рук) для вислову якоїсь думки або почування.

Жетóн, (фр.) бляшана відзнака, медаліон; вимінний значок (також із кости або порцеляни), що заступає при ґрі ґроші.

Жива сила, давня назва кінетичної енерґії, гл. Енерґія.

Живе срібло, гл. Ртуть.

Живець, місцевість, що має лічничі джерела.

Живéц, місто в півд.-зах. частині Зах. Галичини, 6.000 меш.; фабрики сукна, бровар.

Живиця, витвір окиснання етеричних олійків у багатьох ростинах, гол. шпилькових деревах. Ж. на повітрі твердне, розпускається тільки в алькоголі, етері та в товстих і етеричних оліях. Огрівана виділює е т е р и ч н і о л і й к и, а твердий останок творить к о л ь о ф о н і ю. Розрізняємо: 1) п л и н н і ж. або б а л ь з а м и, пр. терпентинова

41*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ж., що випливає з шпилькових дерев, та канадійський бальзам; 2) слизові ж., пр., асафетіда, ґуміґута, ливан і миро; 3) тверді ж., пр., бурштин або янтар, ґуміляк або шеляк, копаль, мастикс та ін. Звич. терпентинова ж. добувається зі шпилькових дерев через нарізання або проверчення кори й верхніх шарів дотичних дерев; уживається до виробу етеричних олійків, терпентини, кольофонії, мила, та печаткового ляку, також до смолення бочок, човнів і т. ін. Штучні ж., як: бакеліт, резоль, тіоліт і ін. виробляють діянням формаліни на фенолі.

Живокіст, гав'яз (Symphytum officinale), зелиста ростинка до ¾ м. вис., подібна до щемелини, тільки вся вкрита твердавими волосинками, а синяво-багряна лійкувата корона її цвіту вгорі сильно звужена; росте у нас по вогких лугах. Вживається в домашньому лікуванні: відвар із коріння на обклади при зломанні костей і опухах та до натирання болючих крижів і суглобів, також п'ють проти червінки; корінь розварений із медом уживають проти грудних хоріб, гол. після вибухів крови й запалення легенів.

Живокіст.

Живолист зелений (Phyllum siccifolium), комаха з громади простокрилих, з вигляду подібна до зеленого листка; живе в Індії.

Живописная Украина, альбом укр. історії, природи й побуту. Малюнки Шевченка, текст Бодянського й Куліша. Ціле видання було розраховане на три випуски: 1-й краєвиди, 2-й сучасний побут, 3-й історія. Вийшов лише випуск 1-й 1844.

Живолист зелений.

Живопліт, жива загорода, пліт із живих деревистих ростин, звич. чагарників, як глід, жимолодь, жостір, жовта акація та ін., іноді з дерев, як туя, тис, смерека, граб, білоклен, чорноклен та ін., густо посаджених, звич. в двох рядах, у відступі ½ м. й підстригуваних до висоти плоту.

Животів, м-ко над р. Россю в білоцерківській окрузі, б. 3.000 меш.

Животко Аркадій, укр. письменник, *1890; дитяча література, дошкільна та позашкільна освіта.

Животовський Павло, укр. ґенеральний суддя, діяч Руїни, 1661 як миргородський полковник брав участь у виборі Сомка на ніжинській раді, 1663 полковник гадяцький, ґенеральний суддя 1663-77; 1664 боронив Глухова перед поляками, 1678 Чигирина перед турками, †1699.

Живчик, пульс, ритмічне розширювання світла артерій, спричинене корченням серцевого м'яза й пружністю артерійних стінок; кожному скорчові серця відповідає один „удар" ж., який відчуваємо на зверхніх артеріях. Кількість ударів ж.: у немовлят 120-140 на мін., у дітей 80-100, у дорослих 70-80, у старих 60-70. Прискорений ж. буває при напруженій фіз. праці, нервових подразненнях, гарячкових хоробах.

Жигмайло Любов, укр. гром. діячка й письм. у Катеринославі, дружина В. Бідонова, *1876, статті в укр. часописах і на укр. теми в російських, 1914-15 вела при „Просвіті" їдальню для евакуованих із Галичини селян, 1916 зорґанізувала й була головою „Комісії для вивчення місцевого краю" при рос. Науковім Обществі.

Жигмонт, ім'я кількох поль. королів та вел. кн. литовських: 1) Ж. І або Старий, король поль. 1506-48, 1508 розгромив повстання М. Глинського, в жовтні 1508 склав між Литвою й Москвою „вічну угоду" (Москва зрікалася претенсій на руські землі). За Ж. І в 1526 видано Лит. Статут. 2) Ж. ІІ Авґуст 1548-72, син попереднього; за його панування розвивається реформаційний рух і досягає найбільшого розвитку шляхетський стан; унія Польщі з Литвою в одну Річпосполиту з прилученням до Польщі всіх укр. земель Литви. Зі смертю Ж. ІІ припиняється династія Ягайлонів. 3) Ж. ІІІ Ваза, король поль. 1587-1632 і шведський 1592-1604, унук Ґустава Вази, нащадок Ягайлонів по жіночій лінії; крайній рел. фанатик, що ставив інтереси кат. церкви вище за державні; за його влади не припинялися козацькі заворушення та повстання. 4) Ж. Кейстутович, вел. кн. Литовський 1432-1440, молодший брат Витовта, відомий іще під ім'ям Стародубського, вірний сторонник Польщі; в 1432 напав на Свитригайла, зайняв Вильно й став вел. кн. Литовським; суворе відношення Ж. К. до бояр та князів довело до змови; його вбито у Троках 1440.

Жигмонт, рим.-нім. цісар 1411-37, угор. король від 1387; собор у Констанці, початок гуситських воєн.

Жигмонт Корибут, унук Ольґерда, син Дмитра Корибута, грав видатну ролю в історії Чехії XV в., будучи тут намісником Витовта.

Жидачів, пов. м-о при впаді р. Стрия в Дністер, 3.823 меш., з цього українців 41%, поляків 39%, жидів 20%. Повіт: 936 км.², 4 міста, 70 сіл, 77.070 меш. з цього українців 73·6%, поляків 19·2%, жидів 7%.

Жиди, ізраїльтяни, євреї, юдеї, народ семітського походження. За Біблією ж. як кочовниче плем'я під проводом Авраама прийшли при кінці 3-го тисячоліття до Хр. до Палестини, звідки небавом перенеслися до Єгипту, зберігаючи патріярхальний устрій. З Єгипту під проводом свого законодавця Мойсея вибралися до Палестини,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

яку добули під проводом Ісуса Навина. Якийсь час правили ж-ми провідники-судді, що вели завзяті бої з сусідніми племенами. Аж б. 1000 р. до Хр. заведено царство, яке по смерті Соломона, сина Давида, розпалося на дві держави: юдейську й ізраїльську. Обі впали жертвою наїзду ассирійців та вавилонян. Вкінці ж. дісталися під панування персів, а згодом римлян. Були одиноким народом, що ввесь час зберіг монотеїзм; із них вийшов Ісус Христос — Месія, творець нової віри. Під рим. володінням витворилися у ж-ів два напрямки — садукеї бажали прийняти частинно гр.-рим. культуру, фарисеї були противниками такого впливу. Обі партії були самостійницькими, а це довело до кількох повстань проти римлян. Повстання в 70 р. по Хр. закінчилося руїною Єрусалиму, а повстання Бар-Кохби в 135 по Хр. виселенням усіх ж-ів із Палестини. Тоді вони розсипалися по всьому світі (тзв. діяспора). Духовий провід народу беруть фарисеї, які свою рел. науку з'ясували в Талмуді (б. 200 р.); розсипані по Персії й Вавилонії ж. (б. 500 р.) створили окремий, тзв. вавилонський талмуд. Вкінці всі ж. на Сході в VII в. опинилися під пануванням арабів. Обох талмудів не признавали останки сторонників садукеїв, які в VIII в. створили секту караїтів. В цьому часі жид. віру прийняла держава хазарів, перший історичний сх. сусід київської держави. Вже у вчаснім середньовіччі розбрелися ж. по зах. Европі. Правно були вони людністю, що стояла під опікою короля, за що ж. платили володареві окремий податок (жид. реґалє). Вони мусіли жити в окремих дільницях (жид. ґетта) і носити своєрідну одіж; позатим мали самоуправу й своїх суддів. Від часу хрестоносних походів зріс фанатизм проти ж-в у зах. Европі; траплялися часті погроми ж-ів, а навіть їх зовсім проганяли з деяких країв (Еспанія). Ця ворожнеча проти ж-ів мала свої екон. підстави. Ж. вели грошові інтереси, брали величезні відсотки, що в христ. середньовіччі вважалося тяжким гріхом. Зрівнання прав ж-в у зах. Европі наступило в добі освіченого абсолютизму (кінець XVIII в.). На Україні ж. появляються вже в початках нашої історії та напливають передовсім зі Сходу з Хазарської держави, гол. коли її розгромив Святослав. На зах. Україну плили ж. також із зах. Европи через Польщу. На Україні ж. також займалися передовсім грошовими операціями, а позичаючи гроші князям, з'єднували собі їх прихильність та опіку. Назагал не чуємо про якісь н[illegible]льні виступи людности проти жидів. Тому не дивно, що ж. щораз більше зосереджуються на укр. землях, передовсім західніх, де Витовт надає ж. широкі привілеї. Зорґанізовані у власні громади, кагали — мали ж. своїх жид. суддів, що судили по жид. праву всі справи включно до вбійства. Лит.-руське право карає за вбійство жида так само, як за шляхтича, лише жидам не вільно було держати невільників християн. Мірою фінансового значіння ж. у лит.-руській державі може бути те, що в XVI в. жид став підскарбієм (мін. фінансів) князівства. Користаючи з тих привілеїв, ж. в XVII в. захоплюють із рук вірмен торговлю та виступають як аґенти та арендарі поль. панів на Україні, болюче дошкулюючи укр. селянинові. Тим стягнули на себе ненависть укр. маси, проявлену в часі Хмельниччини. Тоді ж. прогнано з України, а навіть козацькі права з XVIII в. заборонювали оселятися ж. на постійне на Гетьманщині. Ж. могли заїздити в купецьких справах та користати з послуг християн, одначе не могли мати постійних наймитів християн. Зате по Руїні посунула на Правобережжя сильна струя жид. кольонізації. Ж. стають знов знаряддям у руках шляхти, що допроваджує населення до жид. погромів у часі Гайдамаччини (1768). По упадку Польщі, рос. уряд заборонив ж. оселятися в корінній Росії, щоб охоронити моск. купців перед жид. конкуренцією, зате позволив їм оселятися на Лівобережжі та на Степовій Україні. Всеж таки по Польщі лишилося їх найбільше на Правобережжі, де й нині відсоток ж. доходить до 8%. Під рос. володінням, подібно як колись під Польщею, ж. переймаються державною (тепер рос.) культурою, приймають державну (рос.) мову та стають на Україні носіями обрусіння, подібно як в Галичині польонізації. Ж. стрічаємо між найвизначнішими членами всіх рос. рев. партій, зате нема їх майже зовсім серед укр. партій. Це було причиною, що в часі революції на Україні ж. все стояли по стороні росіян, незважаючи на забезпечення їм з боку укр. уряду персональної самоуправи. Активна постава ж-в по стороні більшовиків у часі революції викликувала серед населення погроми ж., які уряд УНР старався ліквідувати. В Галичині в часі укр.-поль. війни ж. додержували невтральности. Всіх жидів на цілому світі є тепер 15 міл., з того в Европі 9½ міл., в Азії 500.000, в Африці 580.000, в Америці 4 міл., в Австралії 25.000. На укр. землях, 1926 в межах рад. України було 1,574.391 ж-в (5·4% усього населення); на зах. землях у 1921 було 878.766 (11·1%); на Закарпатті 80·059 (13·3%). Разом усіх жидів по усіх укр. землях 2,600.000. На рад. Україні було ж-в по селах 355.776, себто 1·5% всього сіль. населення, а в містах 1,218.615, себто 22·7% всього міського населення. Найбільший відсоток ж-в є в одеській окрузі (19·8%), а найменший у старобільській окрузі (0·01%). 14.000 ж-в подало укр., а аж 350.000 рос. мову як матірню. З окружних міст найбільше, бо 55·5% ж-в виказує Бердичів. На зах. землях в 1921 було у львівськім воєвідстві 313.206 (11·5%), в станиславівськім 145.226 (10·7%), тернопільськім 128.965 (9%), волин-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ським 167.740 (11·5%), поліським 110.639 (12·6%). Від кінця XIX в. проявився між ж-и національний рух, якого найповажніша течія — сіонізм, розбуджена Теодором Герцлем, прямує до створення власної держави в Палестині. Це змагання прибрало навіть реальні форми, коли при Версайському трактаті Анґлія дістала мандат над Палестиною і тзв. Декларацією Бальфура проголосила плян створення жид. держави (Ерек Ізраель) у Палестині. Розуміючи, що Палестина не всилі помістити більшої кількости ж-в, реальний напрямок між ж-и змагає до витворення більших жид. скупчень на одній території. До такої спроби належать і заходи більшовиків, підтримувані ам. жид. капіталом, кольонізувати ж-ми деякі округи Степової України, опустілі після голоду 1921.

Жидичинський манастир, за милю від Луцька, з церквою св. Миколая; сюди приїздив на прощу Данило. В 1496 Ж. м. спалено під час нападу татар на Волинь.

Жидівська абетка, вл. ст.-єврейська, складається з 22 букв. Нинішня її форма наслідок вікового розвитку. Назви євр. абетки відповідають деяким предметам: алеф (віл), бет (дім), ґімель (верблюд), далет (двері), ге (значіння невідоме), вав (гак), заїн (зброя), хет (тин), тет (бордюг), йод (рука), каф (долоня або ложка), лямет (пуга), мем (вода), нун (риба), самех (невідоме), аїн (око), пе (уста), цаді(к) (вудка), коф (вухо голки), реш (голова), шиєн (шін) (зуб), таф (зуб). Деякі букви мають, як і в греків, окремі знаки на кінці слова. Буквами означуються й числа: від алеф до йод 1-10, від коф до цадік 20-90, а від коф до таф 100-400.

א	Алеф	ט	Тет	פ	Пе
ב	Бет	י	Йод	צ	Цадік
ג	Ґімель	כ	Каф	ק	Коф
ד	Далет	ל	Лямет	ר	Реш
ה	Ге	מ	Мем	ש	Шиєн
ו	Вав	נ	Нун	ת	Таф
ז	Заїн	ס	Самех		
ח	Хет	ע	Аїн		

Жидівська абетка.

Жидівська література охоплює всю письменну творчість жид. народу від XII в. до Хр. в єврейській та різних чужих мовах, засвоєних жидами в різних краях, і нововитвореними різними говірками, що згодом стали самостійними мовами. Найдавніші зразки ж. літ. збережені в уривках у Біблії, що є найстаршою літ. пам'яткою і містить у собі законодавство Мойсея, іст. й оповідні твори філ. роздумування та притчі. Ввесь цей збірник повстає протягом сотень літ, а його редакція триває від V в. до Хр. до II по Хр. Усна традиція, що від віків переходить з покоління до покоління, скристалізувалася в „Талмуді“, що є розширенням Біблії й пристосуванням її до щораз складніших потреб життя. Осередком жид. літератури гр. мовою була Александрія в Єгипті. Там повстає гр. переклад Біблії (Септуаґінта), апокрифічні книги. Найславнішим плодом гелєністичної ж. літ. є філ. твори Фільона Александрійського та Йосифа Флявія. Вплив араб. культури на ж. л. замітний гол. в Еспанії в X-XIII в., що є золотою добою ж. л. (лірика євр. мовою, наукові твори арабською). Найбільші поети пишуть обома мовами і є одночасно фільософами: Саломон Ґабіроль (Авіцеброн), Юда Галєві поет і фільософ, Бахія Ібн Пакуда, фільософ і творець жид. кодексу Маймонід. Поруч них довга низка ін. визначних письм. У Франції виступає тоді славний коментатор Біблії та Талмуду —Раші (Р. Шльомо Їцхакі), а після нього коментатори Талмуду, тосафісти. В Еспанії в XIII-XV вв. наслідком переслідувань розвивається містична література (XIII в. книга Зогар арамейською мовою Мойсея Лєона, XIV-XV — вчені талмудисти-містики). Одночасно з Дантом пише в Італії поезії його приятель і наслідувач Імануель ді Рома, перший творець євр. сонетів. Нім. жиди до кінця XVIII в. дають тільки нечисленні хроніки та іст. твори й студії над Талмудом. У XV в. слід згадати Мессера Лєона; у XVI критиків Біблії й Талмуду Лєона де Модена, Йос. Соломона Дельмедіґо й Асарія де Россі, євр. мовознавця та граматика Іллю Лєвіта й одного з перших творців жид.-нім. літератури Севастіяна Мінстера. У XVI в. визначаються історики Йосиф Гакоген і Ібн Верґа, ґеоґраф Авраам Фаррісола та Йосиф Каро, автор жид. кодексу, що обов'язує й досі. XVIII в. видає ґеніяльного Спінозу. Передтечею нової ж. літ. в євр. мові є Мойсей Хаїм Люццато, іт. жид, автор алєґоричних драм. Ще сильніше оживляє її Мойсей Мендельсон, перекладчик Біблії на нім. мову. Він почав в євр. літ. тзв. „освічений“ напрям „Ґаскалі“. Його приятелі та учні хотять засвоїти жидам европ. культуру євр. мовою, основують літ. журнал „Ґамеасеф“, що має радикальну протирабінську тенденцію. Ще живішою є діяльність „Ґаскалі“ в Ґаличині й Австрії. Тут дістає свої основи юдаїстика — досліди над жид. історією й літ. Гол. її представниками є львовянин Соломон Єґуда Рапапорт, автор літ. та іст. моноґрафій; фільософ Нахман Крохмаль із Жовкви, учень Геґля; саркастичний сатирик др. Ісак Ертер із Перемишля; поет Меір Лєттеріс, перекладчик Байрона й євр. перерібки „Фавста“; Самуель Давид Люццато — поет, фільольоґ, фільософ, археольоґ і публіцист. „Ґаскалю“ на Україні й Росії репрезентують публіцисти Й. Д. Лєвінсон і М. А. Ґінсбурґ, поет А. Д. Лєбенсон, та його син Міха Йосиф Лєбенсон представник романтизму в новоєвр. літ., поруч автора іст. повістей Авраама Мапу. За цим напрямком іде у перших своїх починах поет Юда Лєйб Гордон, пізніший завзятий оборонець „освічености“ й боротьби з рабінізмом (низка тенденційних поем). Реалізм в євр. літ. поруч Мапу в його останній добі репрезентують: славний маляр жид. життя С. Й. Абрамовіч (Менделє Мохер Сфарім), критик і публіцист М. Л. Лілієнблюм, повістяр Р. А.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бравдес і пізніший творець нац.-сіоністичного напрямку П. Смолєнскін. У добі нац. сіонізму найбільший вплив на все покоління мав фільософ і першорядний стиліст Ашер Ґінзбурґ (Ахад Гаам). У поезії визначилися: Хаїм Нахман Бялік, Саул Черниховський, Яків Каган і Зальман Шнеур, у повісті й новелі: Бершадський, Бен-Ціон, Бреннер, Шофман і Гнесін. Окрему ґрупу творять: Й. Л. Перетц, Юда Штайнберґ і М. Й. Бердичевський, що є виразниками ідеї хасидизму (її передтечею є Баааль-Шем) із змаганням обновити жид. духа глибокою вірою та сильним почуванням. З молодих палестинських письм. замітніші А. Гамеірі-Фаєрштайн, Шльонський, Ляндав та ін. Тоді, як євр. літ. зверталася до добірної інтеліґенції, одночасно творилася народня літ. в жарґоні на слов. землях. Почин пішов із Німеччини, де вже в XVI в. і раніше появляються оповідання й повісті жарґоном, за нім. зразками, призначені для простолюдця, а також переклади і коментарі до Біблії, збірники леґенд, народні пісні й п'єси. Нормальна жарґонова літ. у всіх ділянках починається аж у XIX в. на Україні від визначних письменників, що пишуть також по ст.-єврейськи. З жарґонових авторів треба згадати М. А. Діка, Лінецького, Спектора, Дінесона, потім згаданих уже Абрагамовича й Перетца, Гіршбайна, відомого драматурґа Шальома Аша, поетів Фруґа, Рейзена, Єгоаша, Розенфельда, з молодших Бродерсона, Надіра, Кульбака, Лєєлєса, Лейвіка, Маркіша. У післявоєнній добі жарґонова літ. йде в парі з ст.-євр-ою своїм багатством. Євр. письменники часто пишуть жарґоном і ставляться прихильно до жарґонової літ., зате жарґонові ставляться до євр-ої з нехіттю. Євр. літ. має перед собою майбутність у Палестині, де євр. мова вживається вдома і в школі, а жарґонова в країнах, де живуть масово жиди (Україна, Польща, Росія, Америка), якщо політ.-економічні обставини не доведуть жидів до асиміляції.

Жидівська мова, звана довший час „жарґон" — серед.-нім. говірка з домішкою євр., слов. і ін. слів, що нею говорять жиди серед. і схід. Европи та Америки, походженням із Німеччини. Крім домішки чужих слів, відбігає ж. м. від нім. й тим, що в ній мають силу ще й ті звукові закони, які спричинили зміну вимови „ашкеназім" від вимови „сефардім" (гл. Єврейська мова), пр., Tag (день) - туґ; крім цього, бачимо й ін. зміни, пор. gut (добрий) — ґіт, Daumen (великий палець) — дом, auf — уф, оф, Hof — гавф, заднєпіднебінне ch (пор. ex = ich), отверта вимова „е" есен — essen довге е — ей (weh — wei), заник відміни й т. д. На підставі жид. говірок Польщі та Білорусі витворилася суч. літ. ж. м. (їдіш).

Жидівська реліґія признає існування єдиного Бога, отже це реліґія монотеїстична. Джерела її: 1) св. Письмо (писаний Закон) і 2) передання (традиція, усний Закон). У давнину ж. р. була зв'язана з приношенням жертв, але від доби зруйнування храму вся вона зосереджена на молитві і на збереженні святочних днів. Ж. р. приймає свободу волі і не признає первородного гріху; одиниця є особисто відповідальна за свої вчинки, звідси віра в нагороду й кару. Оминути кари можна каяттям і добрими ділами.

Жидівське мистецтво, не дало оригінальних зразків, запозичувало зразки фенікійські, почасти ассирійські й єгипетські. З бібл. оповідання про храм Соломона виходить, що заложення було єгип., бронзові кольони виконані фенікійським майстром, вишивані заслони — ассирійські. Ж. могили видовблювалися у скелях на єгип. зразок, новіший надгробок Якова — гр. зразку, ін. мішаного стилю гр.-ассир. Через рел. приписи різьби й малярства не було, зате дуже було розвинене прикладне мист., зокрема ювелірство.

Жидівський курінь УГА, курінь І-го корпусу УГА, урядово званий Пробоєвим курінем. Зорґанізований у червні 1919 в Тернополі за почином поруч. Салямона Ляйнберґа, визначився кілька разів у боях проти поляків і більшовиків.

Жидівські ворота, ворота в ст. Києві, що вели на півн. захід до жид. дільниці.

Жидівські свята. Первісним жид. святом є сьомий день, субота — сабаш, зн. неділя. Також сьомий рік і п'ятьдесятий рік був святий. Інші важніші жидівські свята: Пасха (на пам'ятку виходу з Єгипту), Зелені свята (на пам'ятку проголошення Божих заповідей на горі Синай), свято Кучок (на пам'ятку перебування на пустині), свято Труб, день Примирення (Судний день). Ці свята постановив Мойсей.

Жидове, жид. дільниця Києва, була на горі за жид. воротами.

Жидовствующі, гл. Зжидоватілі.

Жид-озеро, гл. Князь-озеро.

Жидята Лука, письм. XI в., новгородський єпископ 1035-54; „Поученіе къ братіи".

Жила, 1) гл. Вена; запалення жил (Phlebitis, Thrombophlebitis) хороба спричинена звич. гнійовими бактеріями, що дістаються до жил або з пораненої поверхні тіла або з віддалених гнійових огнищ. Бактерії ушкоджують внутрішню оболону жили, через що в тім місці твориться тромб, що може й зовсім заткати світло жили. Звичайно з. ж. бувають на ногах. Об'яви: опух, біль, на червоній шкірі виразно рисуються широкі, сині жили. Небезпека з. ж. в тому, що тромби можуть відірватися від стінки жили й струєю крови занестися до серця, легенів або інших орґанів та бути причиною смертельної емболії. 2) розгалужена щілина в скалах, виповнена ін. матеріялом: мінеральна ж. виповнена мінералами, рудна ж. рудами,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тзв. жилове зложжя, скальна ж. вулканічним матеріялом.

Жилєт(ка), (фр.) 1) камізелька; 2) назва машинки до голення, від прізвища винахідника Жілєта (Gillette).

Жиляк (Varix), хворобливе розширення жил, найчастіше на долішніх кінцівках, гол. на голінці (V. cruris), в кутниці (гемороїди) і деінде; часом стінки ж. тріскають і наступає сильна кровотеча, або творяться трудні до гоєння виразки (Ulcera varicosa).

Жильна вода, гл. Вода ґрунтова.

Жимолодь, гл. Бирючина.

Жимолость, деревник (Lonicera), рід ростин із родини козолистих; дерева або кущі з простими або витками стовбурами, цвіти зрослопласткові, п'ятидільні, овоч-ягода. Ростуть дико по лісах і розводяться по садках. Ж. звичайна (L. xylosteum) з білим цвітом; ж. татарська (L. tatarica) з рожевим цвітом; ж. чорна (L. nigra) з чорними ягідками; ж. козолист (L. caprifolium) кущевата ростина, до 9 м. вис. з тонкими, виткими галузками, круглавим листям та гарними, сильно пахучими цвітами, з півд. Европи, у нас по садках.

Жимолость козолист.

Жимолостьоваті, гл. Козолисті.

Жирандоля, (фр.) світляна китиця штучних вогнів; ставний або висний свічник на більшу кількість свічок, чи ін. джерел світла.

Жирардів (Żyrardów), поль. м-о б. Варшави, 21.000 меш., ткацька промисловість.

Жирафа, 1) (Giraffa camelopardalis), жуйна струнка тварина до 6 м. вис., вкрита короткою шерстю, ясно-сірою, з многокутними темно-буримими плямами; на голові роговаті нарости, вкриті шкурою, шия дуже довга, ноги тонкі, довгі, передні довші від задніх, тому тулуб спадистий, на ногах по два пальці, вкриті копитками; живе в Африці стадами, живиться гол. листям із дерев, які зриває довгим хватним язиком; полюють на неї задля шкури й м'яса. Споріднена з ж. окапі; 2) мале сузір'я б. півн. Бігунової зірки, з 138 дрібних зірок.

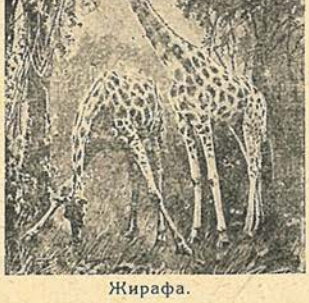
Жирафа.

Жиро, (іт. giro = коло, обіг), передача векслів або ін. цінних паперів ін. особі; книжкове переведення з конта одної особи (фірми) на конто другої. Банк, маючи довір'я до клієнта, може робити його іменем вписи на користь другої особи також кредитовим способом; таку свою претенсію банк вписує як довг клієнта. Банки, що спеціялізувалися у таких операціях, прозвано „жировими банками". Гл. Вексель, Індосамент.

Жировиці, м-ко б. Слониму. Від XVI в. православний манастир із чудотворною іконою Божої Матері. В 1613 належав уніятам, спалений 1656 Б. Хмельницьким і невдовзі відновлений василіянами. При манастирі в XIX в. була ґімназія, один час уніятська, перетворена згодом у православну дух. семінарію, яку опісля перенесено до Вильна. За світової війни манастир сильно потерпів, надто його гарна бібліотека.

Жирондисти (Girondins), поміркованореспубліканська партія за В. Фр. Революції, названа від департаменту Жіронда, що вибрала до Законодатного Зібрання 1791 адвокатів Верніо, Гюадé, Жансонне й ін., які створили цю партію. Опісля до них приєдналися Бріссо, Ролян, Кондорсé, Дюмуріє та ін. По червневім повстанні 1792 Ж. утратили свій вплив, який перейшов до якобінців.

Жиро́слав, гал. боярин, інтриґував проти Мстислава Удатного, висовуючи проти нього на престіл Із'яслава (сина київського князя Мстислава Романовича).

Жирування, прикрашування дерев'яних предметів втисненим у дерево мосяжним дротом. Звісні гуцульські жировані топорища, ложа стрільб, тощо.

Житецький, 1) Гнат, укр. історик (1866-1929), син Павла, дійсний член НТШ, член іст. секції ВУАН, завідувач рукописного відділу Всенародньої Бібліотеки України, 1919 редактор орґану бібліотеки „Книжний Вістник", співробітник орґану іст. секції ВУАН „Україна"; праці з найновішої укр. історії; історик літ. (праці про Костомарова, Максимовича, Потебню) та історик укр. громадських рухів 60-их років XIX в. 2) Іродіон, укр. етноґраф, *1851, співробітник „Київської Старини", автор розвідки про зміну народностей у півд. степовій Україні; був на засланні в Вятці й Астрахані; 3) Павло, укр. лінґвіст, історик літератури, педаґоґ (1836-1911), видатний укр. діяч із 2. пол. XIX в., член ст. Київської Ґромади, діяльний член Півд.-зах. відділу Геоґрафічного Товариства в Києві, дійсний член НТШ, член-кореспондент рос. Академії Наук, автор численних праць із поля укр. граматики (Очерк звуковой исторіи малорусскаго

Павло Житецький.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нарѣчія, 1876; Очерк литературной исторіи малорусскаго нарѣчія XVII-XVIII в., 1869 — образ середньо-укр. літературної мови, з додатком цсл.-укр. з XVII в.); з поля історії літератури (Мысли о малорусс. народ. думах, 1893; Энеида И. П. Котляревскаго и древнѣйшій ея список, 1900), підручників (Теорія сочиненія), цікавився перекладами св. Письма на укр. літ. мову XVI-XVII в. (Описаніе пересопницкой рукописи, 1876; О переводах евангелій на малорусс. язык, 1905), енергійно з погляду лінґвіста обстоював думку, що київ. Русь колиска укр. народу.

Житє і Слово, укр. двомісячник, вістник літератури, політики й науки, видавав Іван Франко у Львові 1894-97.

Житіє св. Сави Освященного, важна пам'ятка білорус., а то як дехто (О. Колесса) думає, укр. мови з XIII в.; рукопис у Ленінґраді (Общество любителей древней письменности), видав Помяловський (1890); розслід О. Колесси й Мочульського, 1896.

Життя, так називано в ст. Україні життєписи святих. Христ. церква збирала відомості про своїх святих уже від перших починів свого існування. Передовсім списувано життя христ. мучеників. У серед. віках повстали вже великі збірники життєписів святих: на Заході (Руффіна Аквілейського V в.) Vitae Patrum; на Сході Симеона Метафраста (IX чи аж XII в.) й ін. Від XVII в. видають учені бенедектини (боляндисти) Acta Sanctorum у величезних томах аж до нинішнього дня. Багато таких життєписів гр. і лат. містить відоме видавництво I. P. Migne, Cursus Patrologiae (кількасот томів). Автім, видання життєписів святих (гаґіоґрафія) у різних мовах дуже численні. На Україні з'являються житія вже в перших починах християнства, ще перед хрещенням кн. Володимира (до найстарших належить оповідання про убиття варяга-християнина). З Греції й півд. Слов'янщини прийшли на Україну величезні збірники житій: Прологи збо Синаксари (житія на кожний день у році з різними поученнями), Мінеї (Четі — читання на кожний день місяця, й богослужбові — з богослуженнями в честь святих) та Патерики (житія чудотворців). За гр. зразками почали писати житія й українці, вже чернець Яків і Нестор (передовсім „Життя св. Теодозія Печерського в XI в.). У XIII в. повстає в Києві й свій Патерик Печерський, що опісля заповнюється. У XVI і XVII вв. позначується на укр. житіях вплив зах.-европ. і польський (найбільше П. Скарга). З кінцем XVII в. почав складати свої славні Мінеї Дмитро Тупталенко (Ростовський), видані у XVIII в. в кількох великих томах. У новіших часах маємо багато цінних наукових праць над житіями таких відомих на Україні святих, як св. Микола, Юрій, Климент, Варвара та ін. Життя мали великий вплив на ст.-укр. письменство, а й нові письменники повертають до них нераз.

Жито (Secale cereale), наше найзвичайніше збіжжя, походить мабуть із півд. України або сумежних країв Азії та було плекане в Европі вже з кінцем бронзової доби. В Европі вдається до 67° півн. ширини; зерно ж. має в собі вуглеводанів до 73%, азотових річовин до 15%, товщу до 3%, попелу до 4%. Ж. буває яре й озиме. Яре плекають у півн. Росії та Сибірі, де озиме ж. вимерзає. Найбільше поширене ж. озиме. Найбільше відомі роди озимого ж.: пробштайське, шляштедське, петкуське; на Україні: тарашанське, немерчанське, пірнавське і т. д. Загалом в цілому світі збирають річно б. 470 міл. метричних сот. ж., а саме в міл. метр. сот. (роки 1927/28):

Жито: зліва на право: колос, стебло, два цвіти й два зернятка.

СРСР (цілий)	246	Угорщина	5·7
Німеччина	68	Литва	5.6
Польща (держава)	57	Бельґія	5·1
Україна (ціла)	52·5	Швеція	4·8
ЗДА	14·9	Австрія	4·6
Чехословаччина	12·4	Канада	3·8
Франція	9·3	Голяндія	3·5
Еспанія	6·7	Фінляндія	3·0

Всі ін. краї світу дають по 2-1 міл. метричних сот., разом 17 міл. метричних сот. На укр. землях річний добуток ж. пересічно доходить до 52·5 міл. метр. сот., з того Рад. Україна 41·0 міл. метр. сот., а 5 укр. воєвідств у Польщі 11·5 міл. метр. сот. Ж. сіється у нас гол. на власну потребу. Пожиток: із зерна ж. виробляють муку, крупи й горілку та вживають замість кави; соломи вживають до покривання дахів, до виробу капелюхів і плетінок та паперу.

Житомир.

Житомир, гол. м-о волинської округи, лежить б. впаду Кам'янки в р. Тетерів; 76.678 меш.: українців 37·1%, жидів 39·1%, поляків 20%, росіян 13·7%. Вперше згадується в літописах під іменем Животова 1305; за лит. часів житомирський замок тісно зв'язаний із Києвом; за козацьких воєн зруйнований. У 1668 Ж. став гол. містом київ. воєвідства, замість Києва, що

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

році відійшов до Москви. В 1726 єзуїти засновували в Ж. манастир і школу, в 1761 повстав тут бернардинський манастир; від 1795 Ж. став повітовим містом, а з 1804 — ґуберніяльним. Тут у лютому 1918 провела кілька днів Центр. Рада, відступаючи перед більшовиками на захід. В серпні 1919 бої II-го корпусу УГА з більшовиками. Житомірська або Волинська округа, 9.981 км.², 11 міст, 1298 селищ, 13 районів. Меш. 690.550, українців 66·9%, росіян 2·8%, жидів 9·5%, поляків 12·5%.

Житомирське Євангеліє, укр. перекладна пам'ятка з 1571, відпис Пересопницького є-я з деякими перемінами та перерібками на користь укр. лєксики.

Житомирщина, поліська волость Володимира Ольґердовича, що її 1393 забрав Витовт. В XV в. на Ж. часто набігали татари.

Життє і Знанє, вістник гиґієни, санітарії, медицини і природознавства, місячник, видавав Гр. Коваленко в Полтаві 1913; в 1914 виходив під зміненою назвою „Вістник Життя і Знання".

Життя, буття орґанічних цілостей; тому говоримо про ж. орґанізмів, ж. психічне або духове, ж. народів і т. д. Життя орґанізмів, це загал проявів, які відрізняють живі орґанічні твори природи від мертвих, неорґанічних. Звич. розрізнюють: 1) ростинне або веґетативне ж., а саме: віддихання, відживлювання, враз із перерібкою поживи на річовину власного тіла, виділювання непотрібних річовин, розріст і розмножування; 2) тваринне або анімальне ж., а саме: вразливість, свідомість, думання і прояви волі. Носієм життя є жива річовина, білковина або протоплязма. Поминаючи незорґанізовані заразки, жива білковина зорґанізована в клітинах. Всі прояви життя в природі відбуваються по особливим законам; розслідити та роз'яснити їх — це завдання біольоґії. Основна причина життя в природі досі не розсліджена наукою; під тим оглядом у фільософії були і є різні погляди, гл. Матеріялізм, Віталізм і Неовіталізм. Для фільософії життя це в суті річі все буття, все існування, якого тільки одною з численних форм є ж. орґанічне. Всі ці форми ж., а також відношення орґанічного до духового ж. були і є предметом усіх філ. міркувань.

Життя і Знання, популярно-наук. і літ. місячник, видає „Просвіта" у Львові від 1927 під ред. М. Галущинського.

Життя і Мистецтво, місячник літератури, мистецтва й культури у 1920 у Львові, під ред. Ф. Федорцева й М. Струтинського.

Життя і Право, укр. правничий чвертьрічник, орґан „Союзу укр. адвокатів" і „Т-ва укр. правників"; виходить у Львові від 1928.

Життя і Революція, щомісячний журнал гром. життя, літератури й науки, виходить від 1925 у Києві.

Життя Поділля, щоденник, видавало в 1919 Т-во „Просвіта" в Кам'янці Подільському.

Жівкович Петар, серб. ґенерал, *1878, президент міністрів Югославії від січня 1929.

Жід (Gide), 1) Андре́, один із найбільших сучасних фр. письм., *1869, скептик і імморалїст; повісті: „Імморалїст". „Вузькі ворота", „Льохи Ватикану", „Фальшівники грошей". Цінні крит. студії; також п'єси та поезії; 2) Поль, фр. історик права (1832-80), широка студія про правне становище жінки у давнину й нових часах; 3) Шарль, фр. економіст, *1847, ідеольоґ кооперації. Твори: „Принципи політ. економії", „Курс політ. економії". На укр. мову перекл.: „Кооперація" і „Майбутність кооперації".

Андре Жід.

Жіжка Ян, чесь. полководець (1360 1424), провідир гуситів 1420-22, здобув кілька перемог над військами цісаря Жигмонта.

Жіздра, ліва притока Оки, дов. 245 км.

Жінзіфов Райко Ксенофонт, болг. письменник (1838-77), журналіст і політ. діяч доби болг. боротьби за свободу, перекладав „Слово о полку Ігореві", Т. Шевченка й ін.

Шарль Жід.

Жіноча Доля, двотижневик для укр. жіноцтва, виходить у Коломиї від 1925.

Жіноча рима, гл. Рима.

Жіноче діло, безплатний чвертьрічний додаток до „Діла" у Львові в 1912.

Жіночий рух, змагання жінок до зрівнання жінки з мужчиною під оглядом правним, економічним і моральним. Рух цей явище XIX в. Його підготовила довголітня індивідуальна оборона прав жінки різними діячами та фільософами, а головно письменниками XVIII і XIX в. і зміна екон.-сусп. обставин. В доісторичній добі у багатьох народів жінка займала дуже визначне становище в родині й в суспільності: була головою родини, суддею та жрекинею. Сліди цього тзв. „матріярхату" бачимо у ст. культурних народів, а у деяких африканських племен вони задержалися ще й досі. Та з іст. часами починається доба підрядної ролі, а то й поневолення жінки. В ст. Греції й Римі жінка є господинею дому, пістункою малолітніх дітей і є під опікою голови родини. Тільки виїмково поодинокі жінки здобували собі визначніше становище або мали вплив на громадянські справи. Християнство, що проголосило рівність усіх перед Богом, уважає жінку все ще нерівноправ-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ною. В IV в. вона стає правоздатною, але не має доступу до гром. діяльности. Такий стан триває до XVIII в. Та чимраз частіше виступають оборонці жіночої рівноправности, жінки подекуди здобувають собі деякі права, а в часах Відродження — правда, тільки освічені одиниці, з аристократичного роду — визначне значіння. Під час В. Революції фр. жіноцтво вперше явно й зорґанізовано домагається зрівнання прав з мужчиною в родиннім і гром. житті. Тоді повстають перші жіночі клюби й журнали. Дарма, що конвент розв'язав усі жіночі т-ва, а провідниці цього руху, Жанна Ролян і Олімпія Гуж-Обрі згинули зґільотиновані, ж. р. годі було вже здержати. В Америці й Анґлії ведеться боротьба передовсім за політичні права, гол. права голосування (суфраж). Від 1830 стає популярним термін „еманципація жінок", яка має тісний зв'язок із фр. соціялізмом. Після конґресів у 1848 і 1869 ам. жіноцтво об'єднується в Нац. Ам. Союзі Суфражу. В Анґлії в 1867 повстає жіноча орґанізація Нац. Союз Товариств для Жіночого Суфражу. У 1889 жіночі товариства з 42 країв з'єднуються в „Міжнародній Жіночий Союз" („International Council of Women"), який що 5 літ скликає конґреси. У 1903 повстає анґл. „Соц.-політ. союз жіноцтва", якого члени суфражистки домагаються прав нагальними демонстраціями; найвизначніша між ними Пенкгерст. Від 1904 до новоутвореного „Міжнароднього Союзу жіночого суфражу" приступає 26 орґанізацій, що мають свій орґан в Амстердамі. Від 1912 існує в Льондоні „Чоловіча Ліґа для жіночого права голосування". Під час війни ж. питання пішло великим кроком уперед. На становища, опорожнені мужчинами, що пішли на війну, покликали жінок — від фабрик аж до міністерств. Перед війною жінки мали право голосування тільки в чотирьох державах; нині зрівнані в цьому праві і можуть бути вибрані в Австрії, Анґлії, Голяндії, Данії, Естонії, Латвії, Литві, Люксембурґу, Німеччині, Норвеґії, Палестині, Польщі, С. Р. С. Р., Швеції, Чехословаччині й Фінляндії. На Мадярщині ж. може бути послом щойно в 30 р. життя. У Франції, Італії та Еспанії ж. не мають цих прав. Право вибору до громад мають жінки в Еспанії, деяких провінціях Арґентини та Бразилії; у Бельґії можуть бути посолками без права голосування в парляменті. З початком війни утворився жіночий комітет для мирових справ, що в 1915 як „Міжнародній Конґрес миру й свободи" скликав перший конґрес до Ґаґи. Гл. Український жіночий рух.

Жіночі хороби, хороби жіночих полових орґанів, спричинені тяжкими, частими пологами, виснажуючою фіз. працею, різними інфекціями, новотворами і розладами внутр. секреції; сильно впливають на фіз. та психічну працездатність жінки.

Жіп (Gyp), псевдонім ґрафині Ґабрієлі Мартель-Жанвіль, фр. повістярка, *1850, написала безліч романів із життя аристократії, загально читаних, легких, дотепних, але без літ. вартости.

Жірар (Girard) Філіп, фр. гідромеханік (1775-1845), винахідник водяної турбіни, прядільної машини для льону й ін.

Жірарден (Girardin) Еміль, фр. ґазетяр і політик (1806-81), творець сучасної великої, а заразом дешевої преси.

Жірардон (Girardon) Франсуа, фр. різьбар доби Людвика XIV (1628-1715), відомий своєю різьбою Рішеліє в Сорбоні.

Жіріт, джіріт, (тур.) рід кидної зброї: коротка жердка, на палець завтовшки, з залізним тригранним закінченням, подібна до стрілен, уживається аз. народами.

Жірмунський Віктор, рос. ґерманіст, *1891. Численні досліди над поетичною формою й стилем.

Жіроду (Giraudoux) Жан, фр. письм., *1882, стиліст і іроніст. Повісті: „Сузанна і Пацифік", „Белля"; п'єса „Зіґфрід".

Жіронда (Gironde), 1) 75 км. довге устя Ґаронни; 2) півд.-зах. фр. департамент, 10.725 км.² і 830.000 меш.

Жіроплян, гл. Гелікоплян.

Жлобін, місто в Білоруській РСР, над Дніпром; 11.000 меш.; вивіз дерева та льону.

Жмайло Марко, козацький гетьман на Запоріжжі, проводив козацьким військом у війні 1625, в битві з поляками під Криловим і над Куруковим (Круковим) озером.

Жмеринка, м-ко і залізнодорожний вузол у вінницькій окрузі на схід. Поділлі; 22.250 меш.; українців 61·0%, жидів 19·7%, росіян 12·2%, поляків 4·5%. В осени 1917 скупчився тут другий рос. ґвардейський корпус, щоби йти на Київ розігнати Центральну Раду. 1919 тут перебував штаб укр. армії. В липні 1919 бої дивізії от. Божка, а потім от. Тютюнника з більшовиками, 2-10 VIII 1919 бої УГА з більшовиками.

Жмудини, лит. плем'я в Ковенщині.

Жмудь, (лит. Жамаітіс, лат. Самоґітія) зах. частина Литви. Жмудська земля, країна вел. князівства Литовського. Перші вістки про Ж. з XII-XIII вв., коли вона воювала чи з литовцями, чи з Хрестовим Орденом. Гедимин передав її Кейстутові, який спирався на ж. з. в боротьбі з Ягайлом. За Ягайла ж. з. дісталася Орденові, Витовт закріпив її за Литвою.

Жмурко Францішек, поль. маляр (1859-1910). „Ґетера", „Клєопатра".

Жниварка, жатка, машина до кошення збіжжя, правильного його складання, а навіть в'язання у сніпки; працює кіньми або відповідним двигуном. Першу жниварку збудував анґлієць Бойс (Воусе) на поч. XIX в., тепер є багато родів жниварок, побудованих на різних засадах; ж. оплачуються там, де робітник дуже дорогий і де його тяжко дістати на час.

Жовква, пов. м-о на північ від Львова, 7.876 меш., з цього 26·2% українців, 26·4% по-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ляків і 17% жидів; манастир і друкарня Василіян. Повіт: 1.203 км.², 2 міста, 76 сіл, 90.560 меш., у цьому українців 72·8%, поляків 18·1%, жидів 8·8%.

Жовква з 1840-их рр. 1. передня часть королівського замку, 2. парохіяльний костел, 3. церква Василіян.

Жовна, народня назва дятла й вивільги.

Жовнин. м-ко золотоніського повіту на Полтавщині, при впаді Сули до Дніпра; за часів козацьких воєн його кілька разів руйнували татари й поляки.

Жовниця (Lymphadenitis), запалення лімфатичних залоз. Гостра ж. в сусідстві зараженої рани на шкірі або слизових оболонах, пр. на шиї при гнойових запаленнях у роті (зуби), під пахою при гноїннях на руці і т. п.; об'яви: гарячка, залози напухлі й болючі, часом нагноюють. Хронічна ж. при зараженні туберкульозою, пранцями та ін. хронічними заразливими хоробами; залози побільшені, неболючі.

Жовнір, (нім. Söldner) вояк.

Жовнір Іван, гал.-укр. гром. діяч (1855-1928), піонір соціялізму серед перемиського робітництва. Голова комітету УСДП, 1918-19 член Укр. Нац. Ради.

Жовта кров'яна сіль, ціяняк потасу й двовартісного заліза, орґанічна сполука складу $K_4 Fe(CN)_6$. Творить великі жовті одно- або двовісні кристали, є нетрійлива. Уживають до виробу дуже трійливого потасового ціяняку, тзв. ціянкалі, до виробу фарб, та як відчинника у хем. аналізі.

Жовта масть, масть із жовтого окису ртути, одна з найчастіше уживаних мастей до лікування недуг повік і прозорки ока.

Жовта преса (Yellow press), назва преси в Америці, що націьковувала проти людей жовтої раси, згодом усяка преса шовіністична і взагалі та, що грає на низьких інстинктах читачів і шукає дешевої сензації.

Жовта пропасниця, гостра заразлива хороба, ендемічна й епідемічна в підрівникових околицях Африки й Півд. Америки (Перу, Чілє, Еквадор). Ж. п-ю спричинює дуже дрібний мікроб, Treponema icteroides, переношений москітами. Інкубаційний період 2-6 днів. Об'яви: 4 дні висока гарячка, болі голови й крижа, потім спад температури на 37°, кривава блювота й жовтяниця. Смертельність 10-20%, при епідеміях до 97%.

Жовтачка, гл. Жовтяниця.

Жовте дерево (Maclura tinctoria), дерево споріднене з морвою, росте в Бразилії й зах. Індії, вживається до крашення на жовто вовни й бавовни.

Жовте море, кит. Гоан- або Гван-гай, півн. частина Схід.-кит. моря.

Жовте тіло (Corpus luteum), повстає в яєчнику в місці тріслого яєчкового мішечка (Ґрафа). Сповняє завдання залози внутрішньої секреції; виділина ж. т-а приготовляє слизову оболону уразу на приняття запліднього яєчка. Якщо яєчко запліднено, ж. т. значно розростається і утримується ввесь час вагітности.

Жовтець, козелець, яскір (Ranunculus), представник родини жовтцюватих; зелиста ростинка до 1 м. вис., з гарним, яскраво-жовтим цвітом; має гострий, отруйний сік, що спричинює на шкірі пухирі; росте скрізь на Україні і в сумежних краях, у багатьох відмінах, повноцвіті відміни плекають по городцях; розтерте листя ж. вживають на обклади, проти гістця, а відвар п'ють проти пропасниці.

Жовтець.

Жовті Води, ліва притока Інгульця (37 км. дов.), в Катеринославщині, побіда гетьмана Б. Хмельницького над поляками 1648.

Жовтільниця, жовтий охристий лімоніт.

Жовтнева революція (Октябрская революція), переворот, довершений більшовиками в Петрограді для 7 XI н. ст. (25 X ст. ст.) 1917, що покінчився скиненням Тимчасового Уряду й проголошенням радянського устрою в Росії. Ж. р. називають більшовики також пролєтарською. Гл. Російська революція.

Жовток, поживна річовина в яйці, часто жовтої краски, звідси й назва; гл. Яйце.

Жовтурка, гл. Вівсянка жовтобрюшка.

Жовтцюваті (Ranunculaceae), родина двопрозябцевих ростин, замітних звич. пальцевато, гостро повирізуваним листям і цвітом із 5 дільців чаші, 5 платків корони та багатьох пиляків і стовпиків. Із $1^1/_2$ тисячки родів замітні: горицвіт, бульбук або волове око, проліски, підліски, русалчина рожа або півонія, лоташ, водна лилея або латаття, лотос та вікторія або ліпоквіт царський; з городових чорнушка. Таку саму будову цвіту мають також: остріжки, орлик, тоя; споріднені також: лавр та дерева: мускатне, цинамонове, камфорове, сасафрас та ін.

Жовтяниця, жовтачка (Icterus), хоробовий стан, що характеризується присутністю в крові й тканинах жовчових барвників і кислин. Причини: 1) утруднений відплив жовчі жовчовими проводами (ж. механіч-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

на) при жовчових камінцях, запаленнях жовчових доріг, новотворах в околиці печінки, гострім нежиті дванадцятипалої кишки; 2) хоробові зміни в клітинах печінки при деяких інфекційних хоробах, отруєннях (хльороформом, сальварсаном, грибами) (ж. динамічна); 3) надмірний розпад червоних тілець крови (ж. гемолітична). Час тривання ж. залежить від причини; може тривати кілька днів, місяців, а навіть літ. Ж. у овець, люпіноза, небезпечна гарячкова хороба, спричинена відживлюванням зіпсованим любіном. Ж. у ростин, недостача зеленцю, звич. наслідком недостачі світла.

Жовч (bilis, fel), виділина печінки, зеленаво-бура, густа, тягуча рідина, лугуватої реакції, складається з води, жовчових барвників, жовчових кислин та їх солей, холєстерину, неорґанічних солей і ін. Витворюється в клітинах печінки і жовчовими проводами відходить до дванадцятипалої кишки, або до жовчового пухиря, з нього відходить ж. також, у разі потреби, в часі травлення. Ж. має важне значіння при травленні товщів (емульґує, розбиває товщі на дрібненькі кульочки). При певних хоробових умовинах різні складовини ж. випадають із розчину, через що творяться жовчові камінці.

Жовчинець, гл. Авран.

Жовчовий пухир, гл. Жовчові дороги.

Жовчові барвники, барвники, що забарвлюють жовч на жовто-зеленаво-буру краску: білівердин і білірубін; походять із барвника крови, гемоґльобіну; повстають у клітинах печінки, а також в ін. орґанах і в кровоносних судинах; гл. Жовч.

Жовчові дороги, зачинаються як дрібненькі проходи в печінкових часточках і сполучуються в один спільний печінковий провід (Ductus hepaticus); в тзв. печінкових воротах відгалужується від нього жовчопухиревий провід (Ductus cysticus) до жовчового пухиря (Vesica fellea), збірника жовчі на запас; дальше продовження печінкового проводу, жовчовий провід (Ductus cholëdochus) проходить через підшлункову залозу й кінчається в дванадцятипалій кишці разом із підшлунковим проводом.

Жовчові камінці, повстають у жовчовім пухирі, рідше в жовчових проходах печінки, при змінах кольоідального стану жовчі; складаються з жовчових барвників, вапневих солей, рідко з холєстерину; повставанню ж. к-ів сприяють запалення слизової оболони жовчового пухиря і застій жовчі. Часом не викликують жадних об'явів; часом, гол., коли дістануться до жовчових проходів і там задержаться та не дозволяють жовчі свобідно відходити, є причиною тяжких об'явів: сильні болі в правій підреберній ділянці, глинясті відходи, жовтяниця, холємія, часом наслідком того є атрофія печінки, запалення околиці жовчового пухиря, продіравлення стінки жовчового проходу й смертельне запалення очеревини.

Жовчові камінці ($^1/_2$ природньої величини).

Жовчові кислини, таврохолова і ґлікохолова кислина, складовини жовчі, надають жовчі гіркого смаку; мають деяку ролю при травленні товщів у кишках. При жовтяниці появляються в крові і є причиною об'явів холємії.

Жолкевські, поль. шляхетський рід. 1) Миколай Ж., воєвода белзький при кінці XV в.; 2) Станіслав Ж., воєвода руський (1588); 3) Станіслав Ж., поль. гетьман і канцлєр (1547-1620), здушив козацьке повстання Наливайка й Лободи та жорстоко розправився з козаками в таборі над Солоницею, де було багато жінок і дітей; поляг під Цецорою в битві з турками.

Жолобáрка, машина, що з допомогою жолобільників вирізує в металі чи дереві різної форми рівчики, оброблює зуби палечних і шрубових коліс, тощо.

Жолобíльник, сталеве зубчасте коліщá; його гострі зуби вижолоблюють підчас оборотового руху рівчики в металі чи дереві.

Жолудь, овоч дуба.

Жомíні (Jomini) Анрí, барон, фр. ґенерал (1779-1869), начальник ґен. штабу Нея 1804-9, 1813 вступив до рос. армії, звісний військовий теоретик.

Жонґлéр, (фр.) у середньовіччі мандрівний музика; штукар, що вміє підкидати й ловити всілякі предмети; зручний хитрун.

Жорданія Ной, груз. гром. діяч, * 1869, один з основників і провідник груз. соц.-дем. партії, 1918—21 голова уряду груз. дем. республіки; живе на еміґрації в Парижі.

Жорéс (Jaurès) Жан, фр. політичний діяч (1859-1914), теоретик соціялізму, великий промовець. Гостро виступав проти мілітаризму й аґітував за введення міжнародніх мирових судів. Перед самим вибухом світової війни (31 VII 1914) забитий фанатиком - націоналістом. Гол. твори: „Соціялістична історія", „Патріотизм та інтернаціоналізм", „Нова армія".

Жан Жорес.

Жорж Марґарита, вл. Веммер, славна драм. артистка (1786-1867), разом із Рашель і С. Бернар творить трійцю найславніших траґічних та драм. артисток Франції.

Жорж Санд, гл. Санд Жорж.

Жоржина змінна, ґеорґінія, далія (Dahlia variabilis), зелиста кущевата ростина, до $1^1/_2$ м. вис., з великим, пірнато зложеним листям, та великим зложеним, кошичкуватим цвітом; на корінях має бульви, при помочі яких розсаджується; походить

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

із Мехіка, в Європі від 1784 виплекано б. 2000 відмін ж., дуже різних виглядом і краскою цвіту.

Жорна, ручний млин; складається з двох кругів із твердого кременного каменю: с п і д н я к а́, що сидить нерухомо в к о л о́ д і, й п о в е́ р х н и к а, що крутиться на спідняку й розтирає зерно. Вживається у народів на низькому ступні господарювання.

Жоржина змінна.

Жорнове каміння, тверда, шерстка й гостра порода скал, вживана до млинського та жорнового виробництва.

Жорства, дрібна рінь.

Жостір, гл. Крушина.

Жофр (Joffre) Жозе́ф, фр. полководець і маршал (1852-1930); в останній світовій війні якийсь час гол. командант фр. армії; перемогою над Марною стримав наступ німців на Париж.

Жозеф Жофр.

Жофруа́ Сент-Ілєр (Geoffroy Saint-Hilaire) Етієн, фр. зоольоґ (1772-1844), славний порівняльний анатом, прихильник поглядів Лямарка, противник Кювіє.

Жоховський Кипріян, василіянин, учився в гр. колеґії в Римі, 1674 став київським уніятським митрополитом, †1693.

Жрець, поганський духовник, що приносить жертви богам.

Жуанвіль (Joinville), 1) Ж а н, фр. мемуарист та історик (1224-1317), „Історія св. Людвика“; 2) Ф р а н с у а́, фр. князь, третій син Людвика Филипа (1818-1900), кермував 1844 виправою проти Марокко, 1861 учасник горожанської війни в півн. Америці.

Жубе́р (Joubert), 1) Б а р т е л ь м і́, фр. ґенерал (1769-99), визначився в наполєонівських війнах в Італії; 2) Ж о з е́ ф, фр. філософ-мораліст (1754-1824), залишив глибокі „Думки“, витонченої форми; 3) П е т р у с Я к о б у с, півд.-афр. ґенерал (1831-1900), вождь бурів у боротьбі з Анґлією 1880 і 1899; 1896 заступник президента півд.-афр. республіки.

Жувене́ (Jouvenet), родина фр. малярів XVII в., з яких відзначався Жан Ж. з Руану, зв. „Жувене́ Великий“ (1644-1717), іст. маляр із впливами нід. школи.

Жужелиця, жужель, кам'яні відпадки, які одержують при витоплюванні металів з їх руд. Ж. повстає з примішок, які завжди є в рудах, а також із примішок доданих із розмислом для охорони розтопленого металю перед окисненням тому, що вони плаваючи вкривають його поверхню. Розрізняємо ж. крем'яні, фосфорові та окиснені, відповідно до того, котрої з тих річовин є більше. Ж. вживають до вимощування доріг, до виробу жужлевого цементу й жужлевих цегол, а фосфорових ж. під назвою т о м а с и н и як навозу. Жужелицею називають також твердий останок по спаленні кам'яного вугілля.

Жужель, гл. жужелиця.

Жу — жу, (фр.) 2½ до 6 каратове золото до дешевих прикрас.

Жук, комаха, що різниться від інших особливою будовою тіла; всі жуки (Coleoptera, себто Твердокрилі) мають ціле тіло вкрите грубою, твердою, хітиновою оболонкою, сильні щоки до гризення, передтуля свобідне й велике, а з двох пар крил перша, тзв. покриви, дуже груба, тверда, служить до охорони тоненьких властивих крил другої пари, а також короткого грубого тулуба; перебувають повне перетворення, а їх личинки замітні сильними щоками. Б. 80.000 різних родів.

Жук, 1) А н д р і й, укр. гром. діяч, публіцист та кооператор, *1880 на Полтавщині. Один із основників РУП й УСДРП, за участь в яких був ув'язнений та в кінці 1907 еміґрував до Галичини, де швидко зайняв передове місце в кооперації — як теоретик і практик, та редактор кооперат. часописів „Економіст“ і „Самопоміч“. 1914-19 основник і гол. провідник „Союза визволення України“. За укр. влади — радник міністерства закордонних справ УНР; 2) М и х а й л о, суч. укр. мистець і поет, *1883, переважно портретист; учень мист. школи Мик. Мурашка у Києві й краківської Акад. Мистецтв. Основник і проф. Укр. Академії Мистецтв в Києві, від 1925 проф. мист. Інституту в Одесі. Портрети І. Франка, М. Коцюбинського, В. Модзалевського та ін.; поезії й оповідання в „Літ.-Наук. Вістнику“, „Шляху“ 1917-18, „Музагеті“ 1919. Збірка поезій „Співи Землі“; 3) С е р г і й, укр. різьбар, *1885, імпресіоніст; фантастичні мініятюри (ґіпс), погруддя (цемент) Шевченка, А. Терниченка.

Жуки, село під Полтавою; тут 1658 гетьман Виговський розбив моск. прихильника полк. Пушкаря, 1709 перебував штаб швед. короля Карла XII.

Жуківський, 1) І в а н, гал.-укр. граматик (1810-84). священик-крилошанин, учитель укр. акад. ґімназії у Львові, сторонник живої мови в письменстві. 2) О л е к с а н д е р, укр. гром. діяч (1881-1925), орґанізатор укр. війська, член Центр. Ради й ґен. військового комітету, 1918 військовий міністер УНР.

Жуковецька Володимира, гал.-укр. письменниця, пише під псевд. Вільшанецька, *1871. Повість „Іскаріот“ з учит. життя.

Жукович Платон, рос. історик, зроду білорус (1857-1919), проф. петербурзької Духовної Академії, дійсний член НТШ, дослідник історії рел. життя на Україні та

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

участи в ньому укр. шляхти й козацтва; праці: „Сеймовая борба западно-русскаго православнаго дворянства съ церковной уніей“ й ін.

Жуковський, 1) Василь, відомий рос. поет (1783-1852), перекладчик Шіллєра, Бірґера, Улянда, Байрона, Гомера й ін., основник рос. літ. романтизму, дуже причинився до визволення Т. Шевченка з кріпацтва 1838 і був його приятелем; 2) Микола, рос. економіст (1842-95), народник - еміґрант, приятель Герцена й Бакуніна, у своїх статтях у закордонній рос. пресі („Община“ й ін.) обстоював право України на самовизначення; 3) Юлій, рос. публіцист та економіст (1822-1907), 1860 - 68 співробітник „Современника“, опісля в 70 і 80 рр. „Вѣстника Европы“. Окремі праці: „Прудон і Л. Блян“, „Історія політ. літератури XIX в.“.

В. Жуковський.

Жулави (нім. Werder), занесені намулом простори в дельті рік (особливо Висли) і тому дуже врожайні.

Жулавський Юрій, поль. письм. (1874-1915), всі твори з сильною філ. закраскою. Найбільший успіх мали: п'єса „Амор і Психея“, повісті „На срібнім ґльобі“ та „Переможець“

Жуляни, село 15 верстов на півд. захід від Києва, 1918 бої С. С. з гетьманськими частинами, 29 VII 1919 остання ґен. битва перед здобуттям Києва військами УНР і УГА.

Жупа, 1) давня назва копальні соли або солеварні; 2) адміністраційна округа в Югославії, Словаччині й Угорщині.

Жупан, 1) зверхній чоловічий одяг від свята, в давнину святочний коз. одяг, шитий звич. з дуже дорогої тканини; 2) начальник жупи.

Жупаніч (Županić) Ніко, юго-слов. антрополоґ та етноґраф, *1876, редактор часопису „Etnolog“ у Любляні. Праці над іст. етнольоґією Балкану й М. Азії.

Жупанчіч (Župančič) Отон, визначний словінський поет, *1878. Збірки: Čaša opojnosti (Чаша захоплення), Čes plen (Через рівнину), Samogovori (Розмови з собою), V zarje Vidove (До зір св. Віта), траґедія Veronika Deseniška. Багато перекладав з европ. літ.

Журавель (Megalornis grus), бродун подібний до бузька, тільки дещо більший, бураво-попелястий; живе по мочарах, живиться комахами й ін. меншими тваринками, також більшим зерном (горох і т. п.); в-осени відлітає до півд. країв, летить ключами, видаючи протяжний, сумовитий голос. Подібний до нього ж. степовий (Anthropoides virgo), ясно-сірий і чубатий, живе над Середземним морем.

Журавель, кран, підносник тягарів; у первісному вигляді, як підойма, завішена на стовпі, вживається до набирання води з криниці, подавання снопів на стирту, тощо. Складні механічні журавлі, що їх пускають у рух ручним або електричним погоном, складаються з підносного гака, ланцюга й системи палечних коліс. Вони бувають двох типів: мостові й поворотні. Перші прикріплені до візка, що пересувається простолінійно здовж рухомого мосту; другі обертаються довкола сталої, чи рухомої осі.

Журавель.

Журавець (Geranium), зелиста ростина до ½ м. вис. з гостро пальцевато повирізуваним листям та синявим 5-платковим цвітом; овоч розлупується від долу двома лупинками, які скручуються нагло до гори, розкидуючи кругом зернятка; росте у нас скрізь по полях і сіножатях. Півд.-афр. відміни з гарним пахучим цвітом; плекають по городцях, як тзв. ґеранії; також добувають із них цінний олієць на пахощі. Споріднені з ними пеларґонії.

Журавель — кран (поворотний зліва, мостовий зправа).

Журавина (Vaccinium oxycoccus), ростина подібна до брусниці, з червоним цвітом; її ягідки їстивні; росте на торфовищах, у нас і в півн. Европі.

Журавка, м-ко над Удаєм б. Пирятина на Полтавщині, б. 4.000 меш.

Журавлівка, село б. Вапнярки. 26 VII 1919 добовий упертий бій 3 Залізної дивізії з 45 більш. дивізією на відтинку Вербове-Ж., закінчився відкиненням більшовиків на Тульчин і захопленням добичі.

Журавець.

Журавно, м-о над Дністром у жидачівськім повіті, 1.926 меш., у цьому 38% українців; облога турків 1676.

Журавський Дмитро, статистик (1810-56), редактор статистичного відділу комісії для опису київ. шкільної округи при київськім унів. Статистичні досліди Київщини.

Жураковський, 1) Василь, ґен. осаул за гетьманства Ів. Скоропадського, один із

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

правителів ґен. військової канцелярії, разом із П. Полуботком управляв справами України, обстоюючи автономію України, за що по арештуванню Полуботка теж був ув'язнений і вивезений до Петербурга, де мусів перебути кілька літ. За Жураковського переведено на Україні загальний подвірний перепис, †1730. 2) Іродіон, межигірський архимандрит, укр. шляхтич, вихованець київської академії, оборонець православія, †1736. Цікаві його грамоти й листи до гетьмана. 3) Яків, батько Василя, ніжинський полковник 1678-1681.

Жураховський Данило, відомий театральний антрепренер на Україні, пол. XIX в.; їздив із своєю театральною дружиною по лівобережній та півд. Україні, по Криму й Кубані; його театр виставляв усі відомі тоді укр. п'єси, в його трупі грали кращі тогочасні актори, а гостем виступав і М. Щепкин.

Журда́н (Jourdan) Жан Батіст, фр. маршал (1762-1833), переможець над австрійцями 1794 під Флєрю, 1795 під Гохштедтом, 1799 побитий під Штокахом. Брав участь у боротьбі півн.-ам. кольоній за незалежність. Лишив „Спогади".

Журлива, вл. Пашинківна Олена, укр. письм., *1896. Поезії по різних укр. часописах: ЛНВ, Укр. Хата, пізніше Червоний Шлях, тощо. Збірка „Металом горно".

Журнал, (фр.) вл. щоденник; у нас: періодичний часопис, що виходить зшитками; книга з записками (в бюрі, в школі); у Галичині: „журналь" це часопис із модами.

Журнал бібліотекознавства та бібліографії, орґан Всенародньої Бібліотеки України, виходить періодично в Києві від 1927.

Журналістика, (фр.) денникарство, гл. Преса.

Жур-фікс, (фр.) постійний день, коли приймають гостей.

Жуфруа́ (Jouffroy) Теодор, фр. фільософ (1796-1842), спіритуаліст; „Фільософічна всячина".

М. Жученко.

Жученко, 1) Михайло, укр. гром. діяч (1840-80), один з основників НТШ, голова ради адвокатів у Харкові; 2) Федір, полтавський полковник 1659-91 (з перервами), прихильник Юрія Хмельниченка, перехопив Сірка в Новому Санджарові 1672; брав участь у Чигиринському поході 1678 і кримських; їздив із Мазепою до Москви; †1709.

Жюо́ (Juhaux) Леóн, видатний діяч фр. робітничого професійного руху, *1878.

Жюра́ (Jura), гл. Юра, департамент.

Жюрі, (анґл. зі ст.-фр.) спершу: громадяни, яких можна заприсягнути (від 1791 у Франції); лава присяжних; комісія знавців, звич. конкурсова, якій доручили розглянути справу.

Жюсіє (Jussieu), 1) Бернáр, фр. ботанік (1699-1777), доглядач королівських городів у Версалі; основник нового укладу ростин; 2) Льоран-Антуáн, проф. унів. у Парижі (1748-1836), опрацював погляди 1-го й здобув для них загальне признання.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

3 т. 4.000.000

0260